

NEDL TRANSFER
HN 5V77 4

Winkler Prins'

Geïllustreerde Encyclopaedie

DERDE, GEHEEL OM- EN BIJGEWERKTE DRUK

Druk van H. J. van de Garde & Co. — Zalt-Bommel.

Winkler Prins' Geïllustreerde Encyclopaedie.

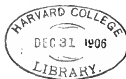
Derde, geheel om- en bijgewerkte druk
onder hoofdredactie van
Henri Zondervan
met medewerking van vele geleerden en specialiteiten.

Vierde Deel
Borgia—Catualda

Met 10 kaarten, 2 gekleurde en 26 zwarte buitentekst-platen
en 197 afbeeldingen in den tekst.

Amsterdam
Uitgevers-Maatschappy „Elsevier"
1906.

HARVARD COLLEGE
DEC 31 1906
LIBRARY.

B.

Borgia is de naam van een adellijk geslacht, dat, van Spaanschen oorsprong, zich in Italië vestigde en aldaar tegen het einde der 15de en het begin der 16de eeuw veel macht en aanzien verwierf. Het werd bekend zoowel door een ijverige bevordering der schoone kunsten, als door de laaghartigste misdaden.

Borgia, *Alfonso*, werd in 1455 op 75-jarigen leeftijd paus onder den naam van *Calixtus III* en overleed den 6den Augustus 1458.

Borgia, *Rodrigo*, werd in 1492 paus onder den naam *Alexander VI*. Een zoon van hem en van *Vannozza de Catanei*, een Romeinsche vrouw van den lageren adel, droeg den naam van *Giovanni Borgia* en verkreeg, door den invloed zijns vaders, van den koning van Spanje het hertogdom Gandia in Valencia en in 1495 van zijn vader zelf het hertogdom Benevento met de graafschappen Terracina en Pontecorvo, maar werd den 14den Juni 1497 door zijn jongeren broeder *Caesare* vermoord.

Borgia, *Cesare*, werd geboren in 1478, was bestemd voor den geestelijken stand en studeerde in Pisa. Reeds in 1493 benoemde *Alexander VI* hem tot kardinaal en aartsbisschop van Valencia. Zijn pogingen om een Napelsche prinses te huwen, mislukten echter. In 1494 moest hij *Karel VIII* van Frankrijk als gijzelaar volgen op diens veroveringstochten door Italië, maar reeds in Velletri gelukte het hem te ontvluchten. Na de vermoording van zijn broeder *Giovanni* nam hij diens plaats in en legde tegelijk in 1498 zijn waardigheid als kardinaal neer. Spoedig daarop ging hij naar Frankrijk, om met *Lodewijk XII* te beraadslagen over de gemeenschappelijke verovering van Italië en bracht hem tevens de bul van echtscheiding over. Hij werd daarop door *Lodewijk XII* benoemd tot hertog van Valentinois en verwierf de hand van *Charlotte d'Albret van Navarra*. Overeenkomstig de afspraak maakte *Cesare* in October 1499 een begin met de verovering der Romagna met behulp van Fransche troepen, Zwitsersche huurlingen en pauselijk geld. Nadat hij Imola, Cesena en Forli onderworpen had, benoemde *Alexander VI* hem tot Gonfaloniere der Kerk. Hij stelde zich daarop in het bezit van Sermoneta, dat *Alexander VI* in Februari 1500 aan zijn dochter *Lucrezia* had gegeven. Door verkoop van kardinaalshoeden opnieuw van geld voorzien, zette *Cesare* de verovering van de Romagna voort. Van October 1500 tot April 1501 veroverde hij Pesaro, Rimini en Faenza, welks heer *Astorre Manfredi* hij liet vermoorden en werd nu door zijn vader tot hertog van Romagna verheven. Nadat hij door Frankrijk verhinderd was Bologna te veroveren en een aanval op Florence mislukt was, nam hij bezit van Piombino, Elba en Pianosa. In Juni 1502 trok hij weer uit Rome naar de Romagna, maakte zich door verraad meester van Urbino en Camerino, deed opnieuw een aanslag op Florence, maar *Lodewijk XII* trad hem hier weer in den weg. Deze bewerkte ook, dat in October 1502 de soldaten van *Cesare* aan het muiten sloegen, maar het gelukte aan dezen hen weer tot gehoorzaamheid te brengen. Inmiddels vernietigde *Alexander VI* de *Orsini* en verschafte zich door verbeurdverklaring van goederen en door verkoop van kardinaalshoeden het noodige geld, zoodat *Cesare* in staat was, om de rest van Umbrië en Siëna te onderwerpen. Vervolgens richtte hij zijn tocht naar Napels, waar op aandringen van den paus de Spanjaarden de Franschen hadden verjaagd. Tegelijk met zijn vader werd hij in 1503 ziek, naar algemeen aangenomen wordt tengevolge van vergift dat zij voor anderen bestemd hadden. Den 18den Augustus van hetzelfde jaar stierf de paus, die opgevolgd werd door *Pius III*. *Cesare* trachtte tevergeefs een verzoening te verhinderen tusschen de families *Colonna* en *Orsini* en werd door zijn vijand *Giuliano della Rovere* bedrogen, nadat hij dien geholpen had paus te worden. Zoodra deze, onder den naam van *Julius II*, den pauselijken zetel beklommen had (October 1503) dwong hij *Cesare*, om de vestingen in de Romagna aan hem over te geven. Hij was daarop geheel van macht ontbloot en wendde zich tot *Gonsalvo de Cordova* om in Spaanschen dienst te treden. Deze zond hem echter den 27sten Mei 1504 gevangen naar Spanje, waar hij te Medina del Campo twee jaren in de gevangenis doorbracht. In December 1506 vluchtte hij naar zijn zwager, den koning van Navarra, trok met hem naar Castilië en vond den 12den Maart 1507 den dood bij de belegering van het slot van Viana.

Machiavelli, die als gezant veel met *Cesare* omging, heeft een beschrijving van zijn karakter gegeven in zijn werk „Il Principe".

Borgia, Lucrezia, geboren den 18den April 1480, was de zuster van *Cesare*, een schoone, kunstlievende, bartstochtelijke en losbandige vrouw. Zij was eerst gehuwd met *Johan Francesco van Pesaro*, maar deze verstiet haar wegens haar schaamteloos en misdadig gedrag. Daarna was zij de echtgenoot van *Alfonsus van Biseglia*, vorst van Taranto, een onwettigen zoon van *Alfonsus II*, koning van Napels. In 1499 gaf *Alexander VI* haar bet regentschap over Spoleto en in 1500 kreeg zij Sermoneta. Toen dit laatste haar ontnomen en haar tweede echtgenoot door haar broeder *Cesare* gedood was, huwde zij met *Alfonsus van Este*, hertog van Ferrara. In dit huwelijk heeft zij een goeden naam als echtgenoote achtergelaten en overleed den 24sten Juni 1519 als moeder van verscheidene kinderen. Hare geschiedenis heeft stof geleverd voor een treurspel aan *Victor Hugo* en voor een opera aan *Donizetti* en is tevens uitvoerig behandeld door *Gregorovius* in zijn merkwaardig boek: „Lucrezia Borgia. Nach Urkunden und Korrespondenzen ihrer eigenen Zeit" (1ste tot 3de druk, Stuttgart 1874—1875, 2 dln.).

Borgia, Francesco, hertog van Gandia, derde generaal der Jezuïetenorde, overleed te Rome in 1572 en werd in 1625 heilig verklaard.

Borgia, Stefano, werd geboren te Velletri, den 3den December 1731. Hij ontving zijn opleiding bij zijn oom, *Alessandro Borgia*, aartsbisschop van Fermo, werd in 1750 lid van de Etruscische Academie te Cortona, in 1759 gouverneur van Benevento, bewaarde door wijze maatregelen in 1764 de stad voor hongersnood en werd in 1780 tot secretaris der Propaganda benoemd en door *Pius VI* in 1789 tot kardinaal. Als hoofd van het toezicht op de vondelinghuizen, bracht hij veel goeds tot stand, en toen in 1797 de omwenteling uitbarstte in den Kerkelijken Staat, benoemde *Pius VI* hem tot dictator te Rome. In 1798 werd hij door de Franschen in hechtenis genomen en uit de Romeinsche Staten verbannen. Hij begaf zich naar Venetië en vervolgens naar Padua, waar hij een geleerd genootschap stichtte. Met *Pius VII* keerde hij naar Rome terug en overleed op reis naar Parijs, waar hij den paus ter gelegenheid der kroning van *Napoleon I* wilde vergezellen, te Lyon, den 23sten November 1804. Van zijn geschriften zijn de „Memorie istoriche della città di Benovento" (Rome, 1763—1769, 3 dln.) het belangrijkst. Voorts leverde hij: „Monumento di Papa Giovanni XVI" (Rome, 1750), „Breve istoria dell' antica città Tadino nell' Umbria" (Rome, 1751), „Vaticana confessio B. Petri illustrata" (Rome, 1776) en „Breve istoria del dominio temporale della sede apostolica nelle due Sicilie" (Rome, 1788).

Borgnet, *Claude Joseph Adolphe*, een Belgisch geschiedschrijver, geboren te Namen den 28sten Maart 1804, studeerde te Leuven in de rechten, was werkzaam bij de magistratuur, werd in 1837 hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Luik, in 1850 lid der koninklijke geschiedkundige commissie en overleed den 15den Februari 1875. Hij schreef o.a.: „Lettres sur la révolution Brabançonne" (1834, 2 dln.), „Histoire des Belges à la fin du 18me siècle" (1864), „Histoire de la révolution liégeoise de 1789" (1865 2 dln.). enz.

Borgo (Italiaansch burcht) is de naam van vele kleine plaatsen in Italië en Zuid-Tirol; ook duidt men met dien naam buitenwijken aan, die vroeger tot verdediging dienden. In Rome draagt het noordelijk stadsgedeelte aan den rechteroever van den Tiber den naam b o r g o, en eveneens vele straten in de nabijheid van het Vaticaan en de St. Pieterskerk.

Borgognone, *Ambrogio*, eigenlijk *da Fossano* genoemd, was een schilder te Milaan en een tijdgenoot van *Leonardo da Vinci*. Hij werd omstreeks 1455 te Milaan geboren. Men vindt van hem frescoschilderijen in het klooster van den heiligen *Simplicius* en elders te Milaan, en het museum te Berlijn bezit van hem twee mooie doeken. Zijn altaarstuk „Uitstorting van den Heiligen Geest" (1508) in de kerk Sancto Spirito is beroemd. Verder moeten genoemd worden: „De kroning der Heilige Maagd" en „De Madonna op den troon" in de Ambrosiaua te Milaan. *Borgognone* heeft ook het ontwerp geleverd van de kloosterkerk Certosa di Pavia.

Borgtocht heeft plaats, wanneer een derde zich jegens een schuldeischer aansprakelijk stelt voor de vervulling eener verbintenis ingeval de schuldenaar niet zelf daaraan voldoet. Men noemt alzoo de verbintenis, die daaruit tusschen den schuldeischer en den borg ontstaat, maar ook de overeenkomst, waarbij die verbintenis wordt aangegaan. De borgtocht is een zoogenaamde bijkomende of „accessoire" verbintenis, d. i. zij kan geen afzonderlijk, zelfstandig bestaan hebben; er moet een andere, een hoofdverbintenis aanwezig zijn, wier vervulling door den borgtocht wordt verzekerd. De verbintenis van den borg is ondergeschikt aan en afhankelijk van de hoofdverbintenis, en daarin juist verschilt zij van die van hem, die voor een ander instaat of zich sterk maakt. Men kan borg zijn voor allerlei verbintenissen, waaruit ook gesproten — zelfs voor die van den borg (*achterborg*). De hoofdverbintenis behoeft aan den borgtocht niet juist vooraf te gaan; deze treedt dan echter eerst in werking, als gene in het leven is geroepen. Is de hoofdverbintenis nietig in haar zelf, of ook slechts voor vernietiging vatbaar, dan kan ook de borg zich daarop beroepen, bijv. op het gebrek aan vrije toestemming of het gemis van een geoorloofd onderwerp. Geldig is de borgtocht, aangegaan wegens verbintenis van een persoon, die onbekwaam was, om zich te verbinden, als van een minderjarige of onder curateele gestelde: wellicht is juist wegens dat gebrek aan de hoofdverbintenis de borgtocht gesloten. De borgtocht kan niet worden aangegaan voor een grooter bedrag of onder meer bezwarende bepalingen, dan in de hoofdverbintenis zelf begrepen zijn. Voor het meerdere is hij nietig.

Soms kan een schuldenaar *verplicht* zijn om een borg te stellen; zoodanige verplichting kan voortspruiten uit de overeenkomst van den schuldeischer met den schuldenaar, uit de wet, of uit een bevel van den rechter. Is er in de overeenkomst niet een bepaald persoon aangewezen, dan behoeft de schuldeischer slechts aan te nemen een borg, die 1°. bekwaam is om zich te verbinden, 2°. binnen het Koninkrijk woont en 3°. genoegzaam

goed is om de vervulling der verbintenis te verzekeren. Men kan borg zijn zonder medewerking en zelfs zonder medeweten van den hoofdschuldenaar.

De borg is jegens den schuldeischer niet strenger verbonden, dan de hoofdschuldenaar zelf; hij kan op dezelfde wijze tot voldoening gedwongen worden, als deze (behalve dat lijfsdwang in het algemeen niet tegen hem kan worden aangewend); doch daar hij slechts tot betaling verplicht is voor 't geval, dat de hoofdschuldenaar zelf niet voldoet, kent de wet hem toe het recht om de voorafgaande uitwinning van diens goederen te vragen (beneficium excussionis), om zelf eerst te betalen, wanneer en voor zoover de schuldeischer daaruit geen voldoening kan erlangen. Dat recht mist hij: 1°. als hij er afstand van heeft gedaan, 2°. als hij zich hoofdelijk met den schuldenaar heeft verbonden, 3°. als de schuld kan bestreden worden met een exceptie, uitsluitend aan den persoon des schuldenaars eigen, 4°. als deze in staat van faillissement is verklaard, 5°. als de borgtocht op 's rechters bevel is gesteld. Zoodra de borg in rechten tot voldoening aangesproken wordt, moet hij dat voorrecht inroepen en tevens genoegzame goederen van den hoofddebiteur aanwijzen, zal het voorrecht niet verloren gaan.

Zijn er voor dezelfde schuld twee of meer borgen, dan kan ieder hunner voor het geheel aangesproken worden; tegenover den schuldeischer is de schuld niet van zelf tusschen hen in deelen verdeeld. Doch de aangesprokene kan het voorrecht van schuldsplitsing (beneficium divisionis) inroepen, waardoor de aanspraak moet beperkt worden tot zijn evenredig deel in de schuld.

In verreweg de meeste borgstellingen wordt door den borg afstand gedaan van de voorrechten van uitwinning en schuldsplitsing.

De borg, die betaald heeft, kan zijn verhaal uitoefenen op den hoofdschuldenaar voor de hoofdsom, de interesten en de kosten, en heeft, zoo daartoe gronden zijn, recht op vergoeding van kosten, schaden en interesten, een en ander mits de schuldenaar werkelijk en geldig verbonden was en nu bevrijd is jegens den schuldeischer. Om zich dat verhaal te verzekeren, moet hij van de gedane betaling dadelijk kennis geven. Voor de proceskosten heeft hij slechts verhaal, indien hij tijdig den hoofdschuldenaar kennis heeft gegeven van de tegen hem gerichte vervolgingen. Heeft hij betaald, dan treedt hij van rechtswege, dat is vanzelf, in al de rechten, die de crediteur tegenover den debiteur had, en de privilegiën, het pandrecht, of 't recht van hypotheek, aan de vordering verbonden, blijven dus bestaan. In sommige gevallen kan hij ook vóór de betaling eischen, dat de hoofdschuldenaar hem zijn ontslag als borg zal bezorgen, of althans hem reeds hij voorbaat schadeloos zal stellen voor wat hij op den duur ten gevolge van den borgtocht te vorderen zou kunnen hebben. Verkeert de hoofdschuldenaar in staat van faillissement, dan kan de borg in dat faillissement opkomen voor het bedrag, dat hij den schuldeischer heeft betaald. Bovendien geeft de wet hem het recht om voor het bedrag, waarvoor de schuldeischer kan opkomen — dus dat de borg nog niet betaald heeft — voorwaardelijk in het faillissement toegelaten te worden, zoolang de schuldeischer zelf niet opkomt.

Borinage, een landstreek in den omtrek van Mons in Henegouwen, ten Z. van de Haine, waarin vele plaatsen liggen met steenkolenmijnen, zooals Jemappes, Frameries, Paturages, met talrijke spoorwegverbindingen. De inwoners heeten *borains*, een naam, die „mijnwerkers" beteekent, afgeleid van hure, bore, hoorgat of schacht. De inwoners zijn oorspronkelijk afkomstig uit den omtrek van Luik.

Boris, *Michael* (bij de Byzantijnen ook *Bogoris*), de eerste Christelijke vorst der Bulgaren, regeerde van omstreeks 852—890. Hij liet zich met zijn familie en de edelen van zijn rijk doopen door een hem door den patriarch *Photius* uit Konstantinopel gezonden bisschop. Een opstand van een heidensche adellijke partij wist hij spoedig te bedwingen. Toen de Grieken hem in de kwestie der oprichting van een zelfstandige landskerk niet te gemoet kwamen, onderhandelde hij van 866—870 met den paus over de zending van een aartsbisschop. Deze onderhandelingen liepen echter wegens persoonlijke kwesties op niets uit en daarop sloot hij zich in 870 op de kerkvergadering te Konstantinopel voor goed bij de Grieksche Kerk aan. Zijn laatste jaren bracht *Boris* door in een klooster: na zijn dood in 907 werd hij heilig verklaard.

Boris en **Gljeb**, twee zoons van grootvorst *Wladimir I, den Heilige* van Kiew, werden in 1015, na den dood van hun vader, door hun broeder *Swjatopolk*, die zich van Kiew meester had gemaakt, vermoord. De Russische kerk sprak hen in 1071 heilig en hun gedenkdag wordt gevierd den 2den Mei (ouden stijl), den dag, waarop in 1872 hun gebeente in de te hunner eere gebouwde Borissogljebsche kerk te Wyschgorod (14 km. ten noorden van Kiew) werd bijgezet. Later werden in Rusland vele Borissogljebsche kerken en kloosters opgericht. Ook de stad Borissogljebk ontleent aan de broeders haar naam. De legende van de heiligen *Boris* en *Gljeb* is uitgegeven door *J. Sresnewsky* (in het Russisch, Petersburg, 1860).

Boris Godoenof, *Feodorowitsj*, czaar van Rusland van 1598 tot 1605, werd in het jaar 1551 geboren. Hij bracht zijn jeugd door aan het hof van *Iwan den Verschrikkelijke* en werd door dezen benoemd tot lid van den raad, dien hij instelde voor zijn zwakken zoon *Feodor I*, die zich volkomen voegde naar den wil der Bojaren. Toen onder deze oneenigheid ontstond, maakte *Boris-Godoenof* daarvan gebruik, om zich in het bezit te stellen van het gezag, en hij bereikte dit doel door een huwelijk tot stand te brengen tusschen zijn zuster en den czaar. Om zich van zijn verheffing te verzekeren, zorgde hij, dat de 9-jarige *Dmitri*, de neef en opvolger van den czaar, uit den weg geruimd werd, en alle aanhangers van *Feodor* deelden in ditzelfde lot. Laatstgenoemde werd een werktuig in de hand van den eerzuchtige; de dochter van den czaar en andere bloedverwanten kwamen op een verdachte wijze om het leven, en zelfs meent men, dat *Boris-Godoenof* eindelijk *Feodor* zelf door vergif heeft doen sterven. Zoo beklom hij in 1598 den troon en spande nu al zijn krachten in, om Rusland tot bloei te brengen. Hij sloot dadelijk een verbond met Zweden tegen Polen, deed Tobolsk en Beresow opbouwen en voorzag Smolensk van vestingwerken. Daarna versterkte hij de grenzen des lands, bracht in 1600 een 20-jarigen wapenstil-

stand met Polen tot stand en knoopte handelsbetrekkingen aan met Engeland. Ook opende hij den toegang tot zijn rijk voor de kooplieden der Hanzesteden. Binnen de grenzen bevorderde hij een onpartijdige rechtspleging, deed kunst en nijverheid ontluiken, schafte een menigte misbruiken af en lokte buitenlanders naar Rusland, om zijn onderdanen te onderrichten. Gedurende zijn regeering ontstond er een ontzettende hongersnood (1601), die te Moskou bijna 150 000 menschen wegrukte. Van de ontevredenheid, hierdoor ontstaan, maakte een monnik, *Grigorii* of *Grisjka Otrepiew*, gebruik, om zich, onder voorwendsel, dat hij *Dmitri*, de rechtmatige erfgenaam van den troon was, een machtigen aanhang te verschaffen, die den val van *Boris-Godoenof* veroorzaakte. Toen de troepen van den gewaanden *Dmitri* voor de muren van Moskou stonden, bracht de radelooze czaar zich door vergif om het leven, den 13den April 1605. Zijn 15-jarige zoon was gedurende korten tijd zijn opvolger, maar werd met diens moeder *Maria* geworgd. Zijn levensgeschiedenis is door *Poeschkin* tot een drama bewerkt.

Borissof is een arrondissementshoofdstad in het Europeesch-Russisch gouvernement Minsk en aan de helling van een heuvel op den linker oever der Beresina zeer gunstig gelegen. Het is tevens een station van den spoorweg Moskau—Brest—Litofsk, en telt (1897) 14931 inwoners waaronder 10000 Joden.

Borissof bestond reeds in het begin der 12de eeuw, was onder de Poolsche heerschappij een vesting met twee kasteelen en een sterk garnizoen, en kwam in 1795 aan Rusland. Ongeveer 19 km. de rivier op liggen de dorpen Stoedjanka en Weselowo. In de buurt daarvan trokken de Franschen in het jaar 1812 over de Beresina. Ter zelfder plaatse trok ook Karel XII in 1708 over de rivier. In September 1892 werd een groot gedeelte van Borissof door brand verwoest.

Borissogljebsk is een arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Tambof, op de plaats, waar de Worona zich uitstort in de Choper, gelegen aan den spoorweg Grjasi-Zarizyn. Zij is een oude stad met (1897) 22370 inwoners, heeft een technische school voor het spoorwegwezen, een druk bezochte haven en een aanzienlijken handel in graan, wol, vee, leder, hout, petroleum, visch, kaviaar, meloenen en zout uit de meren van het gouvernement Astrakan. Die handel is aanmerkelijk toegenomen sedert 1842, toen de Worona voor de scheepvaart werd geschikt gemaakt. De omzet op twee jaarmarkten wordt er geschat op een waarde van 400 000 roebels.

Borium (Atoomteeken B, atoomgewicht 10,86). Dit element komt alleen voor als bestanddeel van boorzuur en van boraten in vulkanische streken en in kalizoutafzettingen. De vluchtigheid van boorzuur met waterdamp is de oorzaak, dat dit in de „Fumarolen" omhoog komt uit de aarde; de oplosbaarheid der boraten veroorzaakt het voorkomen ervan in het zeewater (0,2 gram per cub. M.). In minimale hoeveelheden komen boriumverbindingen eveneens in planten voor. Het element kan uit borax of uit boriumoxyde door reductie met kalium, natrium, magnesium, aluminium of fosforus verkregen worden; het is dan niet direct chemisch zuiver, maar kan door middel van sterke zuren en daarna door omsmelten met aluminium zuiver in kristalvorm verkregen worden; deze kristallen zijn bijna zoo hard als diamant. De voornaamste verbindingen van borium zijn: *boorzuur* en *borax* (zie aldaar).

Borja is een stad in de Spaansche provincie Saragossa (Aragon), nabij den linker oever der Huecha, een zijrivier van de Ebro, 441 m. boven de oppervlakte der zee en telt (1897) 5750 inwoners. Er zijn aanzienlijke kerken en kloosters en zij is door muren en schaduwrijke lanen omgeven. Op een kalen, steilen heuvel in hare nabijheid ziet men een sterk kasteel, den oorspronkelijken zetel van de familie *Borgia*. Aan den voet van den 2349 m. hoogen Sierra del Moncayo ligt de in de 11de eeuw gestichte Cisterciensische abdij Beruela. In den omtrek der stad wordt veel ooft en vlas verbouwd.

Börjeson, *Johan Helenus Laurentius*, een Zweedsch beeldhouwer, geboren te Halland in 1835, beproefde achtereenvolgens zijn geluk als zeeman, graveur en operazanger, en bracht na het voltooien zijner academische studiën langen tijd door in het buitenland, voornamelijk te Rome en Parijs (1867—1879). Sedert 1877 is hij lid van de academie van Stockholm, sedert 1886 hoogleeraar aldaar. Zijn voortreffelijkste werken uit vroeger tijd zijn: „De kegelspeler" (museum te Göteborg), „De zeemeerminnen", uitgevoerd voor de koningin van Württemberg, „Gevangen Viking", „Visschersknaap van Capri", „Jongeling met de schildpad" (beide in het nationale museum te Stockholm). Later voerde *Börjeson* groote beeldhouwwerken uit, nl. een standbeeld van den dichter *Holberg* voor de stad Bergen, van den geschiedschrijver *Geijer* voor Upsala, van den rijkskanselier *Axel Oxenstjerna* voor het ridderhuis te Stockholm, van den scheikundige *Scheele* te Stockholm, het groote ruiterstandbeeld van koning *Karel X Gustaaf* te Malmö (1896). Bovendien vervaardigde hij vele portretbusten en medaillons, alsmede fantasiestukken. Zijn richting, gegrond op nauwkeurige waarneming der natuur, is verwant aan de Renaissance en munt uit door energieke behandeling der vormen en innigheid van uitdrukking.

Borjesson, *Johan*, een Zweedsch treurspeldichter, werd geboren den 22sten Maart 1790, in het kerspel Tanum in Bohuslän, studeerde te Upsala in de godgeleerdheid en bekleedde aanvankelijk eenige ondergeschikte kerkelijke bedieningen, totdat hij in 1828 leeraar werd in de gemeente te Weckholm bij Enköping in Upsalalän. Later ging hij naar Upsala, waar hij werkzaam bleef tot aan zijn dood, den 6den Mei 1866. Ofschoon hij gedurende vele jaren bijdragen leverde in proza en poëzie in verscheiden tijdschriften, bleef zijn naam nagenoeg onbekend, totdat hij in 1846 optrad met het voortreffelijk drama „Erik den fjortonde". Hierop volgde een reeks van andere treurspelen, zooals: „Erik den fjortondes son" (1847) en „Solen sjunker, Gustav I sista dagar" (1856) en het drama „Ur Carl den tolftes ungdom" (1858). Later schreef hij het treurspel „Brödraskulden" (1861) en voltooide kort voor zijn dood het historisch tooneelspel „En statshvälfning i Rom" (1866). Een verzameling zijner werken verscheen door de zorg van *Dietrichson* in 1873—1874. In 1859 was hij lid geworden van de Zweedsche Academie, en bij zijn sterven liet hij een nieuw treurspel achter,

dat na zijn dood is verschenen. Ook heeft hij twee bundels lyrische gedichten uitgegeven, n.l.: „Kärlek och Poesi" (1849) en „Blommar och Tårar på endotters graf" (1854).

Borkeloo is een heerlijkheid in de provincie Gelderland, welke de gemeente Borkeloo, Neede en Eibergen omvat. Als eerste heer wordt in 1140 *Hendrik van Borckeloe* vermeld. *Henrica van Borkeloo* liet de heerlijkheid na aan hare zonen *Godart* en *Heimerich van Borkeloo van Doodingweerde*, die haar in 1397 verkochten aan *Gijsbrecht van Bronkhorst*. Deze liet de heerlijkheid na aan een neef, die haar, niettegenstaande zij een leen was van den hertog van Gelder, in het geheim opdroeg aan den bisschop van Munster. Na den dood van graaf *Jodocus van Bronkhorst* in 1553 maakte bisschop *Ernst* van Munster op dien grond aanspraak op de heerlijkheid; doch de Staten van Gelderland gaven haar als een Zutfenseh leen aan graaf *George van Limburg—Stirum* als naasten erfgenaam. De Munstersche bisschop *Bernhard van Galen* bezette het gebied in 1672, doch moest dit in 1674 bij den vrede van Kleef wederafstaan. In 1726 kwam Borkeloo door verkoop in het bezit van den graaf *Flodorf—Wartensleben*, vervolgens in dat van den Poolschen prins *Adam Czartorinski* en in 1777 in dat van prins *Willem V van Oranje Nassau*.

Borkeloo is een gemeente in Gelderland, welke begrensd wordt door de gemeenten Laren, Ruurloo, Eibergen, Neede, Diepenheim en Markeloo. Zij beslaat een oppervlakte van 5192 H.A. en telt 4295 inwoners (1905). De bodem bestaat grootendeels nit zanddiluvium, doch langs de Berkel en haar zijbeken, de Slinge, de Blankenborgsche beek en de Bolksbeek, alsmede langs de Schipbeek liggen kleigronden (beekbezinking). Landbouw en veeteelt zijn het hoofdmiddel van bestaan.

Onder het Fransche bestuur, onder koning *Willem I* en *Willem II* was op het Hof een stoeterij.

De gemeente omvat het stadje Borkeloo, de dorpen Geesteren, Gelselaar en Haarloo, benevens eenige buurtschappen.

Het stadje Borkeloo ligt aan de Berkel; het Hof was er vroeger het voornaamste gebouw. De Roomsch-Katholieken, Hervormden en Joden hebben er elk een kerk. Borkeloo ligt aan den locaalspoorweg Ruurloo—Hengeloo en is met Deventer door een stoomtram verbonden. In 1348 werd het stadje op last van *Jan van Arkel*, bisschop van Utrecht, platgebrand.

Borkhausen, *Moritz Balthasar*, een Duitsch natuurkenner, geboren te Gieszen, den 3den December 1760, studeerde aldaar in de rechten, was bij den boschbouw werkzaam, werd in 1796 assessor in Darmstadt, in 1804 lid van den raad van opperhoutvesters en overleed te Darmstadt, den 30sten November 1806. Hij schreef n. a.: „Naturgeschichte der europ. Schmetterlinge nach systematischer Ordnung (Frankfort, 1788—1794, 5 dln.), „Versuch einer Erklärung der zoolog. Terminologie" (Frankfort, 1790), „Versuch einer forstbotanischen Beschreibung der in den Hessen-darmst. Landen im Freien wachsenden Holzarten" (Frankfort, 1790), „Tentamen dispositionis plantarum Germaniæ seminiferarum secundum novum methodum a staminum situ et proportione" (Darmstadt, 1792), „Botanisches Wörterbuch" (Gieszen, 1792, 2 dln.), „Theoretisch-praktisches Handbuch der Forstbotanik und Forsttechnologie" (Gieszen, 1800—1803, 2 dln.) en „Deutsche Ornithologie" (Darmstadt, 1800—1812).

Borki, een dorp in het distrikt Smyew in het Russische gouvernement Charkow, 41 km. ten Z. van Charkow, is gelegen aan de spoorlijn Koersk—Charkow—Asow—Rostow en telt 1500 inwoners. Het werd bekend doordat hier de keizerlijke trein bij de terugreis naar St. Petersburg op een dijk van ongeveer 10 m. hoogte, den 17den (29) October 1888, ontspoorde, waarschijnlijk ten gevolge van een nihilistischen aanslag. Dicht bij de plaats van het ongeluk werd den 26sten (14) Juni 1894 een gedachteniskerk ingewijd.

Borkoe, is de naam van een oasengroep in de oostelijke Sahara, tusschen Fezzan en Wadai, op 13—18°N.Br. en 20—21°O.L., groot 16000 v. km. Men heeft er lengtedalen tusschen naakte rotsketens, die, als zij in Augustus door den regen gedrenkt zijn, goede weiden, dadels, druiven, vijgen en ook koren opleveren. De bewoners zijn Tibboe, waarvan 5000 vaste woonplaatsen bezitten en 5—7000 een nomadenleven leiden. Zij bezitten groote kudden kameelen en geiten. Het land wordt door de Uelad-Soliman als hun eigendom beschouwd, zoodat zij van de inboorlingen een schatting heffen. De oase is een belangrijk kruispunt van de karavaanwegen naar Wadai, Fezzan en Kanem.

Borkum is het westelijkste der Oostfriesche eilanden, behoorende tot het distrikt Emden, tusschen de Ooster- en Wester-Eems, op slechts 15 km. afstand van de Nederlandsche kust gelegen. Het is 8 km. lang en 4 km. breed, heeft een oppervlakte van 29.6 v. km., is door duinen omringd en verdeeld in Oost- en Westland. De gemeenschap met Emden en Leer wordt er gedurende het badseizoen door een drietal stoombooten onderhouden. In 1875 is er een fraaie inrichting voor warme baden verrezen. Verder heeft men er een telegraafbureau, een station der reddingmaatschappij, een station voor meteorologische waarnemingen, een vuurtoren van 47 m. hoogte, met een verlichtingstoestel van *Fresnel*, waarvan het licht op 30 km. afstand zichtbaar is, en nog een tweeden vuurtoren van 60 m. hoogte.

Het dorp Borkum is door een weide omgeven, telt (1900) 2114 inw. en heeft 7 hotels. De bevolking leeft van een weinig landbouw, meer veeteelt (melkvee), scheepvaart en vischvangst (schelvisch). Het zeebad ligt op 1 km. afstand van het dorp en is door een tramlijn daarmede verbonden. In 1900 werd Borkum bezocht door 16430 badgasten en vreemdelingen. In het oostelijk gedeelte van het eiland vindt men vele broedplaatsen van zeevogels.

Bormann, *Karl*, een Pruisisch opvoedkundige, geboren te Potsdam, den 26sten Juni 1802, studeerde te Berlijn in de theologie, werd in 1827 rector te Charlottenburg, was vervolgens werkzaam aan verschillende scholen te Berlijn, zag zich in 1840 benoemd tot lid der provinciale commissie voor onderwijs in Brandenburg, ontving den titel van geheim regeeringsraad, nam in 1872 zijn pensioen en overleed te Berlijn, den 31sten Augustus 1882. Hij leverde een reeks paedagogische geschriften, waarvan wij zijn „Schulkunde" (Berlijn, 1855, 17de druk, 1872) vermelden, en redigeerde geruimen tijd het „Brandenburger Schulblatt".

Bormans, *Jan Hendrik*, een Vlaamsch letterkundige, geboren te St. Truien, den 27sten November 1801, werd in 1818 professor aan het klein seminarium te Luik, in 1821 aan het Koninklijk College aldaar, in 1825 hoogleeraar in de welsprekendheid te St. Truien, in 1834 directeur aan het college te Hasselt, in 1835 buitengewoon hoogleeraar te Gent en in 1837 hoogleeraar aan de academie te Luik, in welk ambt hij den 4den Juni 1878 overleed. Behalve een aantal bijdragen in het „Belgisch Museum", enz. schreef hij: „Verslag over de verhandelingen, ingekomen bij het staatsbestuur van België, ten gevolge der taelkundige prijsvraeg" (1841), „Brief aan den uitgever van het Belgisch Museum over de Elnonensia en de Oud-Nederlandsche versmaet" (1840), „Leven van Sinte Christina de Wonderbare, enz." (1850), „Der naturen Bloeme, van Jacob van Maerlant, enz." (1852), „Het leven van Sinte Lutgardis, enz." (1858), „Sinte Servatius, enz." (1858), „De Brabantsche Yeesten" (7de boek, 3de deel, 1869), „Onddietsche fragmenten van den Parthonopeus van Blois" (1871), „Spieghel der wijsheit van Jan Praet" (1872) en „Karel ende Elegast (1873).

Bormida, een rivier in zuidelijk Piemont, ontspringt op de Ligurische Apennijnen, niet ver van de kust. Zij stroomt in noordelijke richting over Acqui, neemt de Erro en de Orba op en mondt na een loop van 150 km. in de Tanaro uit. Rechts van de rivier ligt Marengo, bekend door de groote overwinning van *Napoleon Bonaparte*.

Bormio (Worms) is een klein Italiaansch stadje in het distrikt Sondrio, gelegen aan de Adda en aan den mond der Frodolfo. Het verheft zich op een hoogte van 1255 m. en is door hooge bergen omgeven; het aantal inwoners bedraagt (1901) 1814. Deze plaats is merkwaardig wegens de warme zwavelbaden, die zich in hare nabijheid bevinden; zij waren beroemd in de dagen der Romeinsche heerschappij en worden o.a. door *Cassiodorus* geprezen. In den omtrek van Bormio zijn ijzer- en loodmijnen, en vandaar loopt een prachtige weg met verscheiden gaanderijen over het Wormser- of Stilfserjoch. Op 1,5 km. ten noordwesten van de stad bevindt zich op een hoogte van 1335 m. de voortreffelijk ingerichte nieuwe badinrichting, met een fraai terras te midden van een park, en ten noorden daarvan op een hoogte van 1448 m. ligt de oude badinrichting, waar 8 bronnen ontspringen, wier water gedeeltelijk door een aquaduet van 750 m. naar het nieuwo badhuis wordt geleid.

Bormio was vroeger de hoofdplaats van het graafschap Bormio, dat in het laatste gedeelte der Middeleeuwen in het bezit was van de bisschoppen van Chur en de hertogen van Milaan. In 1512 kwam het aan Graubunderland en in 1797 maakte het deel uit van de Cisalpijnsche republiek. Sedert 1804 behoorde het tot het koninkrijk Italië, kwam in 1814 aan Oostenrijk en werd in 1859 met het overige gedeelte van Lombardije aan Italië afgestaan.

Born is een Limburgsche gemeente, welke begrensd wordt door Roosteren, Susteren, Nieuwstad, Limbricht, Sittard, Urmond, Obbicht en Grevenbicht. Zij ligt 25 km. ten N. van Maastricht, beslaat een oppervlakte van 1486 H.A. en telt 1708 inwoners (1905).

De bodem bestaat bijna geheel uit Limburgsche klei (löss), terwijl in het O., langs de Molenbeek, ook beekbezinking wordt aangetroffen. Landbouw is het hoofdmiddel van bestaan. De gemeente omvat de dorpen Born, Buchten en Holtum, benevens eenige gehuchten en de zuidelijke helft van de buurt Illikhoven.

Het dorp *Born* is zeer oud en heeft een R. Katholieke kerk.

De eerste heer van Born was *Gozewijn I*, die omstreeks 1150 leefde. De Heeren van Born waren leenplichtig aan de graven van Loon en Gelder en vazallen der heeren van Valkenburg. In 1320 kwam de heerlijkheid in bet bezit van *Jan van Valkenburg*, heer van Sittard, en in 1398 in dat der hertogen van Gulik. De latere heeren van Born waren vazallen van laatstgenoemde hertogen. Het tegenwoordige kasteel dateert uit de 17de eeuw. In de 14de eeuw bezat het dorp stedelijke rechten.

Born, *Bertran(d) de*, burggraaf van Hautefort, een Fransch troubadour, werd in 1140 op het familieslot Born in Périgord geboren. Later kwam hij in het bezit van het slot Hautefort, nadat hij zijn broeder *Constantijn*, die het door zijn huwelijk had verkregen, daaruit had verjaagd. Hij nam ijverig deel aan den twist tusschen *Hendrik* en *Richard*, de twee zonen van *Hendrik II* van Engeland. Toen de vrede gesloten was, prikkelde hij onophoudelijk door liederen en door daden den jongen Hendrik tot een nieuwen oorlog tegen zijn broeder en zijn vader. Na diens dood (1183) gaf *de Born* in zulke aangrijpende liederen uiting aan zijn smart, dat bij zijn slot, dat door *Richard* veroverd was, van *Hendrik II* terug ontving. Van nu af bleef hij bij *Richard*, zijn leenheer, en zette ook dezen door zijn gezangen aan tot krijgsondernemingen. In 1196 ging hij in bet klooster Dalon en was sinds het jaar 1202 monnik in Exideuil bij Clermont. Hij overleed in 1215. In zijn liederen, „Sirventes", verheerlijkt hij den strijd ter wille van den strijd. Zijn minneliederen, Cansos, zijn oorspronkelijker en natuurlijker dan die der meeste troubadours uit zijn tijd. Zijn gedichten zijn o. a. uitgegeven door *Ant. Thomas* onder den titel: „Poésies complètes de Bertrand de Born" (Toulouse, 1888).

Born, *Ignaz Edler von*, een Oostenrijksch delfstofkundige, werd geboren te Karlsburg in Zevenbergen, den 26sten December 1742. Hij ontving zijn opleiding te Hermannstadt en te Weenen en voegde zich bij de Jezuieteu, maar verliet weldra de Orde en begaf zich naar Praag, waar hij zich eerst op de rechten en vervolgens op den wijnbouw toelegde, deed een wetenschappelijke reis door Duitschland, Nederland en Frankrijk en wijdde zich daarna aan de mineralogie en de geognosie. In 1770 werd hij te Praag benoemd tot muntmeester en gaf in 1776 gehoor aan een uitnoodiging van keizerin *Maria Theresia*, om bet kabinet voor natuurlijke historie te Weenen in orde te brengen. Hij heeft daarvan uitgegeven „Index fossilium" (2 dln., Praag, 1772—1775), „Index rerum naturalium Musei Caes. Vindobonensis" (Weenen, 1778, prachtuitgave met kopergravures) en „Testacea Musei Caes. Vindobonensis" (Weenen, 1780). Later werd hij tot hofraad voor den mijnbouw benoemd. In deze betrekking heeft hij veel goeds tot stand gebracht, zoo-

wel door de uitvinding eener nieuwe amalgamatiemethode, als door de besparing van brandhout in de zoutziederijen, enz. Hij overleed den 24sten Juli 1791 en heeft, behalve een aantal wetenschappelijke werken, onder het pseudoniem *Johannes Physiophilus*, een beroemde satire op de monnikenorde, „Monachologia" (1783), nagelaten.

Borna, een stad in het Saksische distrikt Leipzig, aan de Wyhra, een zijrivier van de Pleisze en aan den spoorweg van Leipzig naar Chemnitz, telt (1900) 8423 inwoners, bezit een oude hoofdkerk in spitsboogstijl (in 1411 gebouwd, in 1866—1868 gerestaureerd), een kweekschool voor onderwijzers, enz. In den omtrek doet men veel aan tuinbouw, o.a. aan uienteelt (jaarlijksche uitvoer 5000 ton). De industrie is er vertegenwoordigd door bruinkolenmijnen, ijzergieterijen, machinefabrieken, orgel en pianofabrieken, schoenenfabrieken, kalkbranderijen, leerlooierijen en een bierbrouwerij. De zelfstandige gemeente Altstadt-Borna, (Altborna) telt (1900) 1416 inwoners.

Borna is waarschijnlijk in 924 door koning *Hendrik* tot een stad verheven, behoorde in de 13de eeuw tot de mark Meiszen, werd in 1294 door koning *Adolf* belegerd, in 1430 door de Hussieten verwoest en kwam in 1484 aan de Ernestinische, in 1547 aan de Albertinische lijn.

Borne is een gemeente in Overijsel, welke begrensd wordt door Ambt-Almeloo, Tubbergen, Weerseloo, Hengeloo, Ambt-Delden en Wierden. Zij beslaat een oppervlakte van 3903 H.A. en telt (1905) 5566 inwoners. De bodem bestaat grootendeels uit zanddiluvium en langs de Regge, de Almeloosche Aa en de Loo uit beekklei. Landbouw is het hoofdmiddel van bestaan, doch ook de katoenspinnerij, de ververij en weverij, alsmede de ijzergieterij en bierbrouwerij houdt vele handen bezig. De gemeente omvat het dorp Borne en eenige buurten. Het dorp Borne, gelegen aan den spoorweg van Almeloo naar Hengeloo, is een aanzienlijke plaats; er zijn kerken voor de Hervormden, Doopsgezinden, R.-Katholieken en een synagoge voor de Joden.

Börne, *Ludwig*, een Duitsch schrijver, heette eigenlijk *Löb Baruch* en werd den 6den Mei 1786 te Frankfort aan de Main uit een Israëlietisch geslacht geboren, waar zijn vader *Jacob Baruch*, een wisselhandel dreef. Hij ontving eerst onderricht van een huisonderwijzer, bezocht daarna een school te Gieszen en werd toen aan den beroemden geneesheer *Marcus Herz* toevertrouwd, bij wien hij zich in de geneeskunde zou oefenen. Voor diens schoone vrouw, *Henriette Herz*, vatte hij een hartstochtelijke genegenheid op, die weliswaar niet beantwoord werd, maar met geduld verdragen („Briefe des jungen *Börne* aan *Henriette Herz*). Na den dood van dezen begaf hij zich naar Halle, waar hij in het huis van *Reil* werd opgenomen. Hier oefende hij zich ijverig in de geneeskunde en legde zich tevens toe op de oude letteren en de wijsbegeerte. Toen in 1806 de universiteit te Halle opgeheven werd, ging hij naar Heidelberg, waar hij een vroolijk leven leidde en vele schulden maakte, zoodat zijn vader hem weder naar Gieszen zond, waar hij in 1808 bevorderd werd tot doctor in de wijsbegeerte. Daarna begaf hij zich naar Frankfort, waar hij een aanstelling ontving bij de politie. Zijn eerste opstellen verschenen zonder naam in het „Frankfurter Journal". Bij den val van *Napoleon I* ontving hij als Israëliet zijn ontslag met een pensioen van 400 gulden. Met ijver trad hij voor zijn geloofsgenooten in de bres. Deze hadden te Frankfort voor 440 000 gulden het burgerrecht gekocht, doch de Senaat verklaarde dat contract nietig. *Börne* verzamelde de bescheiden, die daarop betrekking hadden, en gaf ze in 1816 uit. Niettemin ging hij reeds in 1818 tot het Christendom over, hoewel die stap geruimen tijd zelfs voor zijn naaste bloedverwanten verborgen bleef. Hij stichtte een nieuw tijdschrift, „Die Wage", en dit maakte zoo grooten opgang, dat het eerste nummer herdrukt moest worden, hetgeen vooral te danken was aan den geestigen schrijftrant van den stichter. Later bemoeide hij zich met de redactie van een paar andere tijdschriften, maar had daarbij in Frankfort met zooveel tegenstand te worstelen, dat hij gretig het aanbod van *Cotta* aannam, om naar Parijs te gaan en vandaar staatkundige berichten en verslagen voor het „Morgenblatt" te leveren. Hij vertrok derwaarts met een vriendin, wier betrekking met hem in het boekje „Heine über Börne" zonder verschooning is aan de kaak gesteld. *Börne* gevoelde zich echter in Parijs niet te huis en begaf zich 1822 naar Heidelberg, waar hij gedurende een ongesteldheid op een zorgvuldige wijze door zijn vriendin werd verpleegd. Zijn middelen van bestaan waren weldra uitgeput en hij deed moeite, om zich met zijn vader te verzoenen. Daar deze hem echter te Weenen onder toezicht wilde plaatsen, keerde hij naar Frankfort terug, waar hij artikelen schreef voor het „Morgenblatt" en voor „Iris". De dood zijns vaders in 1827 verbeterde zijn stoffelijke omstandigheden en hij vestigde zich korten tijd te Berlijn. Weldra was hij weder in Frankfort en hield er zich bezig met de uitgave zijner gezamenlijke werken (1831, 2de uitgave 1835), die vooral wegens den vorm met grooten bijval werden ontvangen. De Juli-omwenteling te Parijs wekte zoozeer zijn geestdrift, dat hij zich in den herfst van 1830 daarheen begaf, en zijn „Briefe aus Paris" zijn een spiegel van de gewaarwordingen, die hij er ondervond. De bijtende spot, waarmede hij de dwaasheden der Duitschers geeselde, was wel is waar pijnlijk voor het vaderlandlievend gevoel, maar *Börne* werd niettemin bij zijn terugkeer in 1831 overal met gejuich ontvangen. Hij ging vervolgens naar Zwitserland en vertoefde eenige weken bij Zurich op Mariahalden, het buitenverblijf van graaf *Bentzel-Sternau*. Wederom vertrok hij naar Parijs in 1832 en gaf een tweede verzameling „Briefe" uit, die hem den haat van *Heine* op den hals haalde. De loop der staatkundige zaken was voor *Börne* een geweldige teleurstelling, en deze maakte hem ziek. Een lichtstraal voor hem waren de „Paroles d'un croyant" van *Lamennais*, die hij in het Duitsch vertaalde en op eigen kosten liet drukken. Voorts behoorde hij tot de schrijvers, die zich vereenigden tot de uitgave van den „Réformateur", en hij leverde eenige artikels voor het feuilleton van dit tijdschrift. Ook was hij voornemens, een reeks beschouwingen over de Fransche Omwenteling uit te geven. Zijn tijdschrift „Die Wage" gaf hij nu opnieuw in 't Fransch uit onder den titel „Balance". *Börne* gevoelde zich lichamelijk uitgeput, maar vertoonde zich desondanks nog eenmaal in volle

kracht in zijn werk „Menzel, der Franzosenfresser" (Parijs 1837, nieuwe druk in 1849). Hij overleed den 12den Februari 1837. Zijn nagelaten geschriften zijn in 1847—1850 te Mannheim in 6 deelen uitgegeven. Een nieuwe volledige uitgave zijner werken is in 1862 in 12 deelen te Frankfort en Hamburg verschenen, en zijn landgenooten te Parijs hebben zijn graf op Père la Chaise met een gedenkteeken versierd.

Borne, *Max vom dem*, een Duitsch ichtyoloog, werd den 20sten December 1826 op Berneuchen in de Neumark geboren. Nadat hij het examen van assessor in de mijnbouwkunde had afgelegd, nam hij het beheer van het familiegoed „Berneuchen" op zich en legde er zich sedert 1870 met succes op de vischteelt toe. Hij heeft tal van werken op dit gebied geschreven, als: „Taschenbuch der Angelfischerei", „Fischerei und Fischzucht im Harz", „Der Schwarzbarsch und der Forellenbarsch", „Kurze Anleitung zur Fischzucht in Teichen", en verscheidene andere. In 1880 leverde hij met *Haak* en *Michaëlis* in het officiëele bericht over de visscherij-tentoonstelling te Berlijn het eerste deel over vischteelt. Hij overleed den 14den Juni 1894.

Borneil, *Giraut de*, een troubadour, geboren omstreeks het midden der 12de eeuw te Exideuil (Dordogne), was de meest beteekenende Provençaalsche minnedichter. Hoewel *Dante*, *Arnaut Daniel* hooger dan *Borneil* stelt, verdiont hij toch den bijnaam „Meester der Troubadours", hem door zijn tijdgenooten geschonken. Hij beschikte over den innigen, eenvoudigen, zoowel als over den verheven toon, en zelfs de hedendaagsche lezer geraakt nog onder den invloed van de welluidendheid zijner verzen. Van zijn gedichten zijn ongeveer 80 behouden gebleven, meest sirventesen en canzonen; vooral beroemd is het schoone morgenlied „Alba". Een aantal liederen is gedrukt in de „Werken der Troubadours", uitgegeven door *Mahn* (Berlijn, 1846, deel I).

Bornemann, *Johann Wilhelm Jacob*, een dichter in plat-Duitschen tongval, werd geboren den 2den Februari 1766 te Gardelegen, studeerde te Halle in de theologie, maar werd secretaris bij de administratie der loterij te Berlijn en later directeur-generaal der loterij. In 1845 ontving hij pensioen en overleed den 25sten Mei 1851. Hij schreef: „Plattdeutsche Gedichte" (Berlijn, 1810, 2 dln.; 8ste druk, 1891), „Natur- und Jagdgemälde" (Berlijn, 1829) en „Humoristische Jagdgedichte" (Berlijn, 1855 en 1869), na zijn dood uitgegeven.

Bornemann, Friedrich, Wilhelm Ferdinand, een zoon van den voorgaande, was minister van Justitie in Pruisen en tweede voorzitter van het hoog-gerechtshof te Berlijn. Hij werd geboren te Berlijn, den 28sten Maart 1798, nam als leerling van het gymnasium in 1815 dienst als vrijwillig jager en studeerde vervolgens te Berlijn in de rechten. Hij bekleedde allengs hoogere rechterlijke waardigheden en werd in 1848 minister van Justitie. Al spoedig echter, bij de aftreding van het ministerie *Camphausen*, moest hij zijn portefeuille nederleggen en werd benoemd tot tweeden voorzitter van het Hooggerechtshof. In 1849 werd hij gekozen tot lid van de Eerste Kamer en voegde er zich bij het linker centrum. Vooral heeft hij grooten roem verworven door zijn grondige geschriften over de rechtswetenschap, van welke zijn „Systematische Darstellung des preuszischen Civilrochts" (Berlijn, 1834—1839; 2de druk 1842—1845, 6 dln.), zijn hoofdwerk is. Hij overleed te Berlijn, den 28sten Januari 1864.

Bornemann, *Wilhelm*, een protestantsch theoloog, den 2den Maart 1848 geboren te Lüneburg, werd in 1882 inspecteur van de theologische school te Göttingen en in 1886 geestelijk inspecteur te Maagdenburg aan de kloosterschool van het klooster van Onze Lieve Vrouw. In 1887 werd hij hoogleeraar aldaar, in 1898 te Bazel en in 1901 predikant aan de Lutherkerk te Frankfort a. d. Main. Van de vele boeken, die hij schreef, noemen wij o.a.: „Die Unzulänglichkeit des theologischen Studiums" (Leipzig, 1886, anoniem), „Kirchenideale und Kirchenreforme" (Leipzig, 1887), „Augustinus' Bekenntnisse" (vertaling Gotha, 1889), „Schulandachten" (Berlijn, 1889), „Bittere Wahrheiten" (5de druk, Göttingen, 1891), „Historische und praktische Theologie" (Bazel, 1898), „Die Allegorie in Kunst, Wissenschaft und Kirche" (Freiburg i. Br., 1899), „Einführung in die evangelische Missionskunde" (Tübingen, 1902).

Borneo (zie de kaart en plaat) is het grootste eiland van den Oost-Indischen Archipel. Evenals Sumatra wordt het door den equator in twee ongelijke deelen verdeeld. Het strekt zich uit van Kaap Sampanmangio op 7° N.Br. tot Kaap Selatan op 4°20' Z. Br. en van Kaap Batoe op 108° 53' O. L. v. Gr. tot Kaap Oentang 119° 22' O. L. v. Gr. Dit eiland beslaat een oppervlakte van 760375 v.km. of ongeveer 22 maal die van ons land. Het Nederlandsche gedeelte heeft een grootte van 552694 v.km.

Ontdekkingsgeschiedenis. Zie *Insulinde*.

Kustgesteldheid. Daar, waar de alluviale gronden de zee bereiken, strekt de kust zich uit. Zelden bereiken haar de bergketens van het binnenland, om ter plaatse een hooger gedeelte te vormen. De het eiland omringende zeeën: de Chineesche Zee in het N.W., de Mindoro Zee in het N.O., de Soeloe Zee en de Straat van Makasar in het O., de Java Zee in het Z. en Straat Karimata in het W. zijn allen ondiep. Borneo ligt op een onderzeesch plateau, dat nergens een diepte van 200 m. aanwijst. De kustgesteldheid is dan ook zeer ongunstig te noemen. In de onmiddellijke nabijheid van het land bedraagt de diepte 1 à 2 en hoogstens 3 vaam; verder vinden wij er zandige kusten, klippen, welke altijd boven water liggen, of alleen bij laagwater zichtbaar zijn, bij eb droogloopende modderbanken, zandplaten en aan de oevers drasland en soms rawas. Gering is het aantal ankerplaatsen voor grootere schepen; steeds liggen deze op eenigen afstand van de kust, welke dicht begroeid is met nagenoeg ondoordringbare wouden. In den regentijd, gedurende den westmoeson, draagt de kust een zeer drassig karakter. Vooral aan de westzijde breidt de kust zich door aanslibbing steeds verder zeewaarts uit; in Landak bedroeg deze aanslibbing in de laatste 4 eeuwen ongeveer 44 km.

Om bovengenoemde redenen worden de kusten van Borneo weinig bevaren. Iets levendiger is het verkeer bij de riviermonden, voor zoover het binnenloopen niet door banken verhinderd of bemoeilijkt wordt. Veelal is dit laatste echter het geval, daar het rivierslib bij de ontmoeting van zoet- en

ZUID-CHINEESCHE ZEE
SOELOE ZEE
GOUVT VAN BRITSCH NOORD BORNEO
Pent
Martin
Mayne
Nybôrgh
ZUID CHINEESCHE ZEE
Mukah
SAMBAS
LANDAK
SANGGAU
SEKADAU
SOEKADANA
KARIMATA
ARCHIPEL
STR. KARIMATA
JAVA
Kota Waringin
LEGENDA.
NED. BORNEO.
Weg
Telegraafkabels onderzeesche en over land
Resident
Assistent Resident
Controleur
Distrikts of Onderdistriktshoofd
Gewone plaats
Garnizoen
Klippen riffen zandbanken, droogten
Meer
Grens van het Nederlandsch Gebied
Residentiegrens
Afdeelingsgrens
Landschapsgrens
POENANS - Volkstammen
Hoogtecyfers in Meters
Afkortingen
B! Boekit } Berg
G. Goenoeng
GEB Gebergte
E Eiland
T Tandjoeng } Kaap
O Oedjoeng
P Poelau (Eiland)
D Danau (Meer)
T! Telook (Baai)
S Soengei (Rivier)
SK. SOENGEI KAKAP (afdeeling)
B! BANDJERMASIN en OMMEL (id.)
M! MANTAPOENA (id.)
K! HENOANGAN (id.)
A. AMOENTAI (id.)
BRITSCH BORNEO.
Spoorweg
Spoorweg in aanleg
Telegraafkabels onderzeesche en over land
Weg
Provinciegrens
Hoofdplaats
Voorname plaats
Gewone plaats
Schaal 1:5000 000
Kilometers. 111° - 16r
108°
110°
112°
112° Oosterl.v. Greenw.
116°
118°

NEO.

114°
116°
118°
GOUVT VAN
Dent
BRITSCH NOORD BORNEO
Cunliffe
Elphinstone
Mayne
Broenei
SOELOE ZEE
Tidoengsche
landen
Boeloengan
Goenoeng
Taboer
Sambalioeng
Koetei
OOSTER AFDEELING
KOETEI EN DE NOORD OOSTKUST VAN BORNEO
DOESON
ZUIDER EN OOSTER
LANDEN
DAJAK
LANDEN
Pasir
BANDJERMASIN
STRAAT MAKASSAR
CELEBES
Samarinda
Balik Papan
Kota Baroe
P. Laoet
P. Seboekoe
Kaap William
4°
2°
0°

Lintang.

Lingkawang.

zoutwater op den ondiepen zeebodem hezinkt. Overigens wordt de geheele kust van Borneo slechts op 7 plaatsen door de paketvaart aangedaan; het zijn Pontianak, Bandjermasin, Kota Baroe, Pasir, Samarinda. Beron en Baloengan.

Bodemgesteldheid. De terreinvormen staan in nauw verband met de geologische gesteldheid. De oudere sedimentaire en eruptieve gesteenten vormen het bergland: de tertiaire formatie met hare vulkanische gesteenten (andesiet en bazalt) vertoont er zich als heuvelland. Aan dit laatste grenzen het droge, diluviale laagland en daaraan de moerassige alluviale laagvlakten. Deze reliefvormen zijn natuurlijk niet streng van elkander gescheiden, doch gaan in elkander over; ook wel treden geïsoleerde bergmassa's te midden van het heuvelland op. Het heuvelland omzoomt het gebergte aan weerszijden en is in de nabijheid daarvan het hoogste, doch verheft zich zelden hoven de 100 m.

Bij het gebergte onderscheidt men het centrale bergland en de zoogenaamde ketens, welke zich van daaruit in Z.O., Z.W., N. of N.O. en O. richting zonden uitstrekken. Van het centrale bergland is nog zeer weinig bekend. In hoofdzaak bestaan hierover twee meeningen. Volgens *Schwaner* is het een bergmassa, welke zich in meridionale richting uitstrekt tusschen 1°20' en 2°20' N.Br. en van 113°30' tot 114°30' O.L. v. Gr. en waarvan de Goenoeng Tebang en de Goenoeng Apo Beron de hoogste toppen zijn. Volgens inlandsche berichten ontspringen op eerstgenoemden berg alle groote rivieren van Borneo. *Posewitz* acht dit laatste waarschijnlijk en ook, dat van het zoogenaamde centraalgebergte de bovenbedoelde ketens zich vertakken. *Suess. Neumayr, Krümmel, Wagner* e. a. gelooven niet aan het bestaan van een bergknoop in Centraal-Borneo en stellen daarvoor in de plaats een aantal evenwijdige, van Z.W. naar N.O. gerichte ketens. De beschrijving, welke Prof. *Molengraaff* geeft van het ketengebergte van de Boven Kapoeas komt daarmede overeen; hij geeft echter een richting aan van W.Z.W. naar O.N.O. en spreekt ook van samenhangende of liever van verscheidene, als conlissen achter elkaar gelegen ketens. *Posewitz* doet het daarentegen voorkomen als zonden op Borneo geen onafgebroken bergketens bestaan en slechts geïsoleerde bergruggen, alsmede door heuvels omgeven toppen aanwezig zijn. Hoewel ook de reizen van Prof. *Nieuwenhuis* het vraagstuk niet hebben opgelost, vindt de theorie van het centrale bergland heden ten dage nog slechts weinig aanhangers meer.

De Z.O. keten bereikt haar grootste hoogte in den Batoe Bandang (1500 m.), gelegen op 0°36' N.Br. en 124°36' O.L. v. Gr. Van daar loopt zij in Z.O. richting tot 1°30' Z.Br., gaat dan over in een lager, naar het Z. gericht heuvelland, om in het Z. weder in hoogte toe te nemen en nogmaals van richting te veranderen. Van 2°10' Z.Br. af loopt deze keten in Tanah Laoet onder den naam van Meratoes van het N.O. naar het Z.W. Zij vormt dus een naar het W. geopenden boog, welke in het midden het laagst is en naar het W. en Z.W. dikwijls hooge vertakkingen uitzendt. Van de oostelijke nitloopers vormt er een de grens tusschen Koetei en Pasir; een andere zet zich voort op Poeloe Laoet.

Bij de Z.W. keten onderscheiden wij het Alpenland bezuiden de Melawi en aan den bovenloop van de Katingan, de Pemboean en de Kotaringin, alsmede het ten N.O. en Z.W. daarvan gelegen minder hooge en minder samenhangend gedeelte. De hoogste toppen van het Alpenland zijn volgens *Schwaner* en *Michielsen*, die het overtrokken, 2300 à 2700 m.; het is een hoogland met dalen, kloven en een groot aantal toppen. In het Z.W., in Matan, Soekadana en Kotaringin, bestaat het terrein uit meer op zich zelf staande bergen of lange ruggen, welke verspreid boven het heuvelland uitsteken; van de kust zijn zij gescheiden door een 50—75 km. breede laagvlakte. Van de nitloopers zijn de belangrijkste die, welke de rivierstelsels van Zuid-Borneo scheiden en die, welke zich noordwaarts tot in het dal van de Kapoeas uitstrekken.

De N. keten loopt van het N.O. naar het Z.W.; in het W. van Serawak daarentegen van Z.O. naar N.W. In dit rijk vormt de keten dus een boog en gaat over in het meridionale Datoe-gebergte. Ook in dit gebergte loopen de hoogten zeer niteen. Wanneer wij den Kinibaloe (4175 m.), welke zich zelfstandig verheft, er huiten laten, vinden wij de hoogste toppen in het midden (2000 à 2700 m.); verder naar het W. en N.W. bereiken deze slechts een hoogte van 600 à 1000 m., om in het Datoegebergte zich weder tot 2000 m. te verheffen. Zeer laag, in de laagste deelen ongeveer 100 m., en tevens smal is het grensgebergte tusschen Samhas en Serawak. De reeds genoemde Kinibaloe, welke tusschen 1851 en 1887 zesmaal bestegen werd, doet zich voor als een geïsoleerd bergland met ongeveer 10 toppen. Naar alle richtingen vertakt het gebergte zich; sommige van deze nitloopers bereiken een hoogte van ± 1700 m. Sommige nitloopers van de N. keten bereiken de noordkust in de Darvel- en Siboekoebaaien; enkele verheffen zich tot boven de 1000 m.; tusschen Serawak en West-Borneo liggen, in een golvend terrein van slechts 10 à 30 m. hoogte, de zuidelijke nitloopers, welke in het Skadan-, Sanggau-, Pandan- en Bawan-gebergte resp. stijgen tot 595, 802, 950 en 1400 m.

Naar aanleiding van de topografische opname van Borneo's Wester-afdeeling en de Nederlandsche expeditie naar Centraal-Borneo, waardoor talrijke nieuwe gegevens verzameld werden, geeft Prof. *Molengraaff* de volgende schets van het bergstelsel van Borneo.

Als afzonderlijke orografische elementen zijn te beschouwen het Kinibaloe-gebied in het noorden en het gebergte van Tanah Laoet, naar de voornaamste bergketenen het Meratoes-gebergte genoemd. Het eerste is een granietmassief, het tweede een ketengebergte, waarvan nog niet bekend is, hoever het zich in N.N.O. richting voortzet. Alle overige gebergten van Borneo schijnen dit gemeen te hebben, dat zij ontstaan zijn en in hun vorm beheerscht worden door dislocaties, waarvan de strekking een nagenoeg oost-westelijke is.

De voornaamste deelen van het bergstelsel zijn de volgende:

1°. Het Boven-Kapoeas-ketengebergte. Dit is een plooiingsgebergte, dat reeds in Sambas begint en verder oostwaarts de grensscheiding vormt tusschen Serawak en de Wester-afdeeling van Borneo. Ten N. van de meren is dit gebergte zeer laag. Het laagste punt der waterscheiding tus-

schen de Batang-Loepar en de Kapoeas ligt slechts 72 m. boven den zeespiegel. Ten O. van die meren wordt het gebergte hooger en is het best ontwikkeld in het brongebied van de Kapoeas. Het bestaat uit talrijke als coulissen achter elkander staande van W.Z.W. naar O.N.O. gerichte heuvelreeksen, wier scherpe kammen een hoogte van 1700—1900 m. bereiken. Met dezelfde strekking zet het gebergte zich in de Ooster-afdeeling voort, en waarschijnlijk moet ook het hooge bergland van Berau als een voortzetting daarvan beschouwd worden. Het Boven-Kapoeas-ketengebergte is tevens een hoofdwaterscheiding.

Aan de eene zijde vloeien de rivieren van Serawak, als de Batang Loepar en de Batang Redjang, aan de andere zijde liggen de stroomgebieden van de Kapoeas en de Mahakkam. De Berau en hare zijrivieren, de Segah en de Kaleh, stroomen wellicht door lengtedalen. Naar het N. en N.W. leunt tegen dit gebergte een tafelland. Het dal van de Embalan en de Kela kan vergeleken worden met het Rijndal tusschen Bingen en Coblenz; het heerschende gesteente is kleilei, afwisselend met zandsteen en grauwacke. De stand der lagen is meestal nagenoeg vertikaal, en het geheele rivierprofiel is rijk aan voorbeelden van plooiing en knikking der lagen. De plooiing van het gebergte heeft waarschijnlijk nog tot in het tertiaire tijdvak geduurd.

2°. Het Schwanergebergte is voor een deel, nl. ten Z. van de Kapoeas en de Melawi, bekend onder den naam van Borneo's zuidwestelijke keten. Dit gebergte begint in het bergland van Soekadana en Matan en zet zich voort in W.—O. tot W.Z.W.—O.N.O. richting als een aaneengesloten rug, waarop zich hier en daar hoogere toppen verheffen. Het is geen plooiingsgebergte, doch de rand van een zwak noordwaarts hellend plateau. De gemiddelde kamhoogte is niet veel minder dan 1000 m.: de hoogste top, de Boekit-Raja, verheft zich tot 2278 m. Het gebergte bestaat hier uit graniet, waarop zandsteen rust. Verscheidene der hoogste toppen, zooals de Raja, bestaan uit eruptieve gesteenten, en talrijke andesiet-kegels verbreken de regelmatigheid van het plateau. Het vormt de waterscheiding tusschen de stroomgebieden van de Pemboewang, de Katingan en de Kahajan en die van de Melawi en de Kapoeas. Dit gebergte zet zich ook nog verder oostwaarts voort en scheidt dan het stroomgebied van de Kapoeas van dat van de Djolooi en de Moeroeng. Vermoedelijk wordt de oostelijke voortzetting bij Moeara Teweh door de Barito doorbroken en vormt deze aan gene zijde van die rivier de zuidgrens van het Mahakkam-stroomgebied.

3°. Het Madi-plateau. Dit vormt in de Westerafdeeling de waterscheiding tusschen het stroomgebied van de Melawi en de Kapoeas. Onder Madi-gebergte wordt gewoonlijk de steile zuidhelling van dit plateau verstaan, een rotswand van 1000 m. Het geheele plateau helt flauw noordwaarts en is opgebouwd uit nagenoeg horizontale steenbanken. Deze bestaan uit zandsteen, dat op vele plaatsen verscheurd en doorgaans met een tropisch hoogveen bedekt is. Dit moeilijk begaanbaar plateau heeft een hoogte van 1000 à 1300 m.

4°. Het Müller-gebergte is een uitgestrekt vulkanisch gebied in Centraal-Borneo tusschen het Madi-plateau en het Boven-Kapoeasketengebergte. Bij Djongkang en de Embahoe in het W. met gangen en kopjes van andesiet beginnend, vormt het verder oostwaarts een breeder, aaneengesloten, jeng-eruptief gebied met een oostwestelijke richting. Het stroomgebied van de Boven-Mandei ligt in een schilderachtig bergland, bestaande uit tafelbergen, opgebouwd uit op elkaar liggende tufbanken, samen meer dan 1000 m. dik. Bij de grens tusschen West- en Oost-Borneo vormt dit vulkaangebied een vormenrijk bergland met prachtige vulkaanruïnes, bijv. van den Boekit Terata (1450 m.) en den Pemeloewan (1340 m.). Oostwaarts zet dit vulkaangebied zich met gelijkblijvend karakter voort in het gebied van de Boven-Mahakkam; alleen in de Westerafdeeling beslaat het een oppervlakte van minstens 800 v. km. Het karakter der vulkanische gesteenten in dit gebied wijkt zeer af van hetgeen elders hij de vulkanen in den Indischen archipel werd gevonden. Sporen van nog voortdurende vulkanische werkzaamheid werden niet ontdekt. In de Westerafdeeling vormt het Müller-gehergte nergens een belangrijke waterscheiding. De vulkanische gesteenten rusten op zandsteen, die waarschijnlijk deel uitmaakt van de noordelijke voortzetting van het Madi-plateau. Verder oostwaarts vormt dit laatste vermoedelijk met het Müller-gehergte de zuidgrens van het stroomgebied van de Boven-Mahakkam.

Op nagenoeg alle kaarten van Borneo wordt een gedeelte van het Centrale bergland voorgesteld als een meridionaal ketengebergte, dat de waterscheiding zou vormen tusschen de Kapoeas en de Mahakkam en zuidelijker tusschen de Melawi en de Barito. Deze bergketen bestaat niet; de bedoelde waterscheiding is een toevallige.

Het groote gebied tusschen het Schwaner-gebergte en het Meratees-ketengebergte bestaat uit een golvend heuvelland, waarop zich hier en daar kegelvormige bergen, meestal uit andesiet bestaande, verheffen. Veelal staan deze in groepjes bijeen of in duidelijke rijen gerangschikt. Dit heuvelland vormt den overgang tusschen het bergland en de zeer uitgestrekte moerassige laagvlakten, waardoor de groote rivieren der Zuiderafdeeling in talooze kronkelingen met tragen loop afvloeien.

Op grond van bovenstaande feiten vat *Prof. Molengraaff* zijn meening omtrent het bergstelsel van Centraal-Borneo aldus samen:

1°. Het bergland van Borneo wordt in zijn vorm beheerscht door de dislocatielijnen, wier strekking een nagenoeg oost-westelijke is.

2°. De voornaamste elementen van het bergstelsel zijn een aantal oost-westelijk gerichte, aaneengesloten bergketens, welke echter niet uit een centralen bergknoop uitstralen. Een eigenlijk centraal-gebergte bestaat niet.

3°. Naast het bergland spelen een groote rol:

a. Een golvend heuvelland met reeksen of groepjes van hoogere bergtoppen bezaaid, welke zich ook wel eens geheel geïsoleerd verheffen.

b. Uitgestrekte laagvlakten.

4°. Het bergstelsel van Borneo geeft niet het recht, daaruit een homologie met Celebes of Halmaheira af te leiden. Vermoedelijk zal men hetzelfde regime, hetwelk den bouw van West- en Centraal-Borneo beheerscht, terugvinden in Malaka, den Riouw-archipel, Bangka en Billiton.

Geologie. In de wordingsgeschiedenis van Borneo kunnen verschillende tijdvakken aangenomen worden. In de oudste periode bestond Borneo uit veel smallere bergketens, samengesteld uit graniet en kristallijne leien met kwartsgangen, afwisselend met zandsteen en grauwacke. Die ketens of hoogvlakten waren door diepe inhammen gescheiden en soms in eilandjes opgelost, zooals de nog thans ten W. daarvan gelegen eilanden, welke uit hetzelfde gesteente zijn opgebouwd. Dit grondgebergte werd door de chemische en mechanische krachten van lucht en water aanmerkelijk gewijzigd. Het losgerukte en door de rivieren medegevoerde en verder verbrijzelde materiaal werd elders gedeponeerd, om daar nieuwe gesteenten te vormen, terwijl in het oude gesteente zelf door de erodeerende kracht van het stroomende water steeds diepere dalen werden ingesneden. Aan de toenmalige kusten van het veel kleinere Borneo werden tertiaire sedimenten afgezet, n.l. kleigronden uit verweerd veldspaat en glimmer, of zandgronden uit verbrijzeld en afgerond kwarts. Ook planten en dieren namen deel aan de vorming der gesteenten: koraaldiertjes bouwden riffen, uit de kalkskeletten van mollusken en echinodermen, door polypen en algen ontstonden kalklagen, en de kleigronden verkregen door de schalen der foraminifeeren een grooter kalkgehalte en gingen soms over in mergelsteen.

Toen Borneo zoover was opgebouwd, daalde het niet weder onder den zeespiegel; het rees integendeel, en dientengevolge kregen de bergstroomen een grooter verhang, hun erodeerend en transporteerend vermogen werd grooter. Meer en grooter rolsteenen werden langs en in de bedding der rivieren neergelegd, rolsteenlagen ontstonden. Met deze diluviale afzetting en met het afgespoelde gruis en puin vermengden zich edelgesteenten en metalen, welke oorspronkelijk in het onde moedergesteente lagen en eerst na zijn verbrijzeling en verweering voor den dag kwamen. Met deze diluviale sedimenten werden tevens langzamerhand de diepe inhammen gedeeltelijk opgevuld. Gedurende dit laatste tijdvak bleven nog een aantal geïsoleerde bekkens bestaan, welke eerst na verloop van tijd geheel van de zee werden afgesloten. In die bekkens ontstonden door verdamping gips en steenzout, welke ook reeds in tertiaire lagen voorkomen. In zoetwatermeren met een krachtige vegetatie werden steenkolenlagen gevormd; in het water groeiende wonden worden ook thans nog aangetroffen langs de Kapoeas en de Barito.

Door de nog steeds voortdurende aanslibbingen der zee en vooral van de rivieren werd Borneo aanhondend vergroot, totdat het eiland zijn tegenwoordigen vorm had aangenomen. De oude leigesteenten zijn door relatief jongere eruptiefgesteenten, zooals gabbra, dioriet en serpentijn doorbroken; andere, bijv. andesiet, baanden zich later een weg door de ondste lagen der tertiaire formatie. Door het oplossen en wegvoeren van gips en steenzout ontstonden holten, welke aanleiding gaven tot dislocaties. Vulkanen en vulkanische gesteenten werden zijn eerst in lateren tijd op Borneo ontdekt. De mijn-ingenieur *van Schelle* vond in 1886 in Montrado een slechts 25 m. hoogen vulkaan, den Melaboe. Deze ligt te midden der onde leiformatie en heeft zijwaarts uit een thans niet meer zichtbaren krater lava en asch uitgeworpen. Ook in de nabijheid van het Bajang gebergte zijn bazaltstroomen aangetroffen. Zie verder onder *Bodemgesteldheid.*

Rivieren. Aan deze knoopt zich voor een groot deel de staatkundige indeeling van het land vast en langs hare oevers concentreert zich hoofdzakelijk de inlandsche bevolking, terwijl de mogelijkheid eener exploitatie van het eiland door Europeanen voornamelijk afhankelijk is van de bruikbaarheid der rivieren als waterwegen. Op de westkust van het Nederlandsch gedeelte monden uit: de Groote Sambasrivier, welke beneden den mond van de Siding bevaarbaar is voor schepen met een diepgang van 7,5 à 8 m.; de Kleine Sambas is het tot de plaats Sambas; de Sebangkau en de Slakkau, welke gedeeltelijk bevaarbaar zijn voor rivierstoomers, kustvaarders en kleinere zeeschepen. De beide eerstgenoemde rivieren kunnen hoogerop bevaren worden door prauwen met een diepgang van 60 à 75 cm. De waterstand oefent grooten invloed uit op de bevaarbaarheid; van dezen hangt ook af, hoever prauwen van een bepaalden diepgang de rivier op kunnen ingaan. Volgens *van Schelle* kunnen handelswaren over water vervoerd worden: op de Groote Sambas tot Sibalau, op de kleine Sambas tot Balei Djoenket, langs de Sebangkan tot Balei Beniang, langs de Slakkau tot Balei Oedoek, op de Sikawang tot de plaats van dien naam, op de Soengei Radja tot Pankalan Batoe, op de Soengei Doerei tot Sarangan en op de Mampawa tot Karangan. De rivier van Landak, behoorende tot het stroomgebied van de Kapoeas, is tot Nyabang bevaarbaar voor kleine rivierstoomers; boven Monggo maken versnellingen het verkeer te water onmogelijk. Al deze rivieren worden echter verwaarloosd en dientengevolge de vaart bemoeilijkt.

De Kapoeas is de grootste en thans ook beter bekende rivier der Wester Afdeeling. De grootte van haar stroomgebied zal wel niet veel van dat van den Rijn verschillen; de onderlinge afstanden tusschen de hoofdpunten aan de rivier: Pontianak, Sangau, Sintang en Boenoet kunnen het best vergeleken worden met die tusschen Rotterdam, Wezel, Keulen en Bingen. Volgens dr. *Horst* is de rivier in den drogen moeson soms weken achtereen wegens de vele ondiepten onbevaarbaar voor stoombooten en moeten vaartuigen van geringen diepgang het verkeer onderhonden. Daarentegen kon kolonel *Gerlach* de rivier in Maart 1881 met een raderstoomboot van 5 voet diepgang opvaren tot Siban, 1038 km. van den mond verwijderd. De Chineezen onderhouden een geregelden stoomvaartdienst op de rivier. Groote prauwen, vrachtschuiten of bandongs van 4 à 5 voet diepgang kunnen in natte jaren tot 3 à 4 dagen boven Boenoet, tijdens groote droogte minder ver de rivier opvaren. Het verschil tusschen den hoogsten en laagsten waterstand kan te Sintang 10 m. en meer bedragen. De breedte loopt dientengevolge eveneens zeer uiteen; volgens *Gerlach* bedraagt zij op de meeste plaatsen meer dan 800 m., zeer aanzienlijk is de breedte bij Sintang, waar de Melawi zich in de hoofdrivier ontlast. Van Boenoet tot Sintang dus niet op den benedenloop, is het verhang gering; de stroomsnelheid neemt toe met den waterstand en omgekeerd. Beneden Sintang is de stroomsnelheid veel aanzienlijker. Ebbe en vloed zijn geregeld merk-

baar tot Tajan en in het droge jaargetijde, naar men beweert, tot Sangan. Boven Sintang is het aantal krommingen grooter dan daar beneden; deze bochten kunnen vermeden worden door het bevaren der bintas of kanalen. Hooge oevers, welke zelden hooger zijn dan 500 m., treft men bijv. aan van Tajan tot Sintang. Boven laatstgenoemde plaats wordt het terrein langs de oevers over het algemeen vlakker en vooral op den rechteroever lager. Dit lage, vlakke land, dat zich tot den voet van den Batang Loepar uitstrekt, wordt jaarlijks wijd en zijd overstroomd. Hier liggen vele, visebrijke meren, bijv. de Danau Seriang, door de Tawang met de Kapoeas en tevens met het ten O. daarvan gelegen grooter meer, de Danau Melajoe of Danau Loear, verbonden. Van uit dit laatste kan men de Kapoeas weder boven Salimbau bereiken. Dit merengebied werd in 1825 ontdekt en vertoonde zich toen als één groot watervlak, het was n.l. in den natten moeson. In den drogen tijd blijven echter slechts de dieper gelegen deelen, de straks genoemde meren, met water gevuld. Boven Djonkonk is de znidelijke oever weer hooger en heuvelachtig. Door periodieke overstroomingen, welke fijn slib achterlaten, is het oeverlandschap voor den rijstbouw geschikt; het meest komt deze voor boven Silat. Overigens zijn de rijstvelden der Dajaks van weinig beteekenis. Op de met een laag teelaarde bedekte hellingen der heuvels liggen soms enkele ladangs der Maleiers of Dajaks.

De belangrijkste zijrivieren van de Kapoeas zijn in stroomafwaartsche richting: de Boengan, welke zich bij Nanga Boengan ontlast, de Sibau uit het N., uit het Z.O. de Maddai en de Embalau uit het N. Deze zijrivieren zijn met het oog op de stroomversnellingen slechts met kleine bidars bevaarbaar. De Goentoer of Katoengan kan in den regentijd 8 à 9 dagen boven haar monding door vrij groote prauwen opgevaren worden; de Siberoeang, door *Molengraaff* onderzocht, stroomt, naar verzekerd wordt, door een lengtedal en schijnt een van de weinige rivieren van Borneo te zijn, welke tot haar brongebied geen watervallen (goeroengs) of stroomversnellingen (riams) vormt en ook bij hoogwater geen ernstige moeilijkheden voor de scheepvaart oplevert. De Melawsi, de groote zuidelijke zijrivier van de Kapoeas, heeft iets beneden Kahajan een groote steenbank, welke bij hoog water onzichtbaar is; in weerwil daarvan wordt zij door groote prauwen bevaren. Verder wordt de Kapoeas gevoed door de Blitang, de Sikadau en de Sikajan. Aan haar mond vormt de Kapoeas een reusachtige delta, welke bijna $^1/_4$ van de oppervlakte van ons land beslaat. Bewesten den berg Bloengei splitst de rivier zich in twee hoofdarmen: de Kapoeas en de naar het zuiden stroomende Dawat of Mandoet. Even boven Soekoelanting zendt de noordelijke arm nogmaals een tak naar het Z.W., de Koeboe Terentang. Sedert 1888 volgen de stoombooten naar Pontianak, komende van de Padangtikarbaai deze route, daar voor de Kapoeas een modderbank ligt. In de delta zijn bijna geen nederzettingen; van weinig belang zijn Soekalanting en de negorij Koeboe aan de Terentang. De delta breidt zich nog steeds zeewaarts uit en eilanden worden aan het vasteland gehecht. Het vermogen van de rivier bedraagt hier 6670 m³ p.s.

Verder de westkust volgend, ontmoeten wij nog drie stroomgebieden, die van de Simpang, de Pawan en de Kandawangan. De eerste rivier ontstaat bij Simpang uit de vereeniging van de Matan en de Bajenh. Drie uur beneden laatstgenoemde plaats neemt zij de Semandang en even boven den mond de Meliau op. Die monding is zeer breed en kan bij vloed door vaartuigen van 7 à 9 voet diepgang binnengeloopen worden. De vroegere waterverbinding tusschen de Semadang en de Kapoeas is gedeeltelijk dicht gegroeid en onbevaarbaar geworden. De Pawan, welke zich in haar bovenloop vereenigt met de Kajoeng, splitst zich 4 uur boven haar mond in twee armen, in den Karbouw- en den Katapan-mond, waardoor het Karbouw-eiland gevormd wordt. Voor de eerste ligt een steen- voor de tweede een zandbank. Langs de oevers van de Kandawangan werden vroeger tinmijnen ontgonnen. Tot Maran is zij altijd bevaarbaar voor vaartuigen met 30 pikol laadruimte. De 600 m. breede mond biedt voor groote schepen een veilige haven aan. Op de Zuidkust treffen wij vooreerst de Ajer Itam, d. i. het zwarte water aan, waar ijzer gevonden en bewerkt wordt, en vervolgens de Djelei of Gely. Verder oostelijk loozen de Kotaringin, door welke, 445 km. lange rivier, Zuid-Borneo als het ware in verbinding staat met West-Borneo, en de Pemboean of Soeriang, welke op den Damar Datoe ontspringt en een lengte heeft van 564 km. Zij stroomt in den benedenloop evenals de Kotaringin door de laagvlakte en vormt aan haar mond een delta tusschen twee armen. De Katingan, welker bronnen in het Schwaner-gebergte gelegen zijn, heeft een lengte van 668 km., en wordt nauw door het berg- en heuvelland ingesloten. De hier opgenoemde rivieren dragen weder het gewone karakter der Borneo'sche stroomen: een minder bevaarbaren mond, daarboven bevaarbare gedeelten, soms zelfs voor grootere vaartuigen, en nog hooger op versperd en slechts toegankelijk voor kleinere vaartuigen. Lag voor de rivier van Kotaringin geen bank met slechts $6^1/_2$ voet water, dan zouden schepen van aanzienlijke grootte de rivier een goed eind kunnen opvaren. In de nabnrige Koewala Koeman kunnen schepen van 15 voet diepgang 37 km. ver komen. De Pemboean is tot het meer Semboolan en het hooger op gelegen Pemboean voor vaartuigen van 6 voet diepgang toegankelijk.

De Kahajan of Groote Dajak-rivier heeft een stroomgebied van 420 000 v. km. Zij ontspringt op het grensgebergte bezuiden Sintang, loopt eerst zuidwaarts en daarna Z.O. tot Tampang. Deze richtingen wisselen ook later nog herhaaldelijk af. Vooral in den regentijd wordt dagelijks meer dan $^1/_3$ van het stroomgebied overstroomd. Tot Tampang is de rivier voor vrij aanzienlijke vaartuigen en hooger op voor booten bevaarbaar; de zijrivieren zijn voor de scheepvaart van weinig belang. Ruim 3 uur boven haar mond staat de Kahajan door een bevaarbare troesan (doorvaart) in verbinding met de Kapoeas Moeroeng of Kleine Dajak, met welke zij veel overeenkomst vertoont. De Kleine Dajak is door de Mandangen en de Poeloe Petak verbonden met de verder oostwaarts gelegen Barito. De tot dusver behandelde rivieren hebben in het bergland een richting van N.W. naar Z.O.; in het laagland een meer zuidelijke. De bovenloop is vol banken of eilanden van grind of gruis en vol

watervallen. In den middelloop treffen wij geen eilanden, doch wel meren (danaus) aan, terwijl de benedenloop aangeslibde eilanden, deltavorming, verzande verbindingsarmen (antassans) en voor de monding slijkbanken bezit.

De Barito, waarlangs *Molengraaff* van Pontianak naar Bandjermasin reisde, heeft een stroomgebied, dat 3 maal de oppervlakte van Nederland beslaat. In haar boven- en middelloop draagt zij achtereenvolgens de namen Moerong en Doeson, loopt aanvankelijk in Z.ZO., vervolgens in meer zuidelijke richting, door het landschap Siang, de districten Doesoen Oeloeen Ilir, door Bekoempai, de afdeeling Kweën en langs Bandjermasin. Zij is 1113 km. lang en overtreft dus den Rijn in lengte; de breedte is zeer ongelijk: bij haar mond ruim 5 km., 126 km. hooger op 580 m., 460 km. van den mond, bij Buntok, 250 m. Het verhang is zeer gering, niet alleen op den benedenloop, doch ook hoogerop tengevolge van de kronkelingen. Bij hoog water en bandjirs kan de rivier sterk wassen en de breedte geducht toenemen. Deze laatste is dan 4 à 5 maal grooter dan hij laag water; hij den Teweh-mond nam *Posewitz* binnen 8 maanden niveauverschillen van 14 m. waar.

De bevaarbaarheid is afhankelijk van den waterstand en de aanwezigheid van klippen of riffen, welke laatste soms alleen bij middelbaren stand te passeeren zijn. De Batoe Pahoetoe bijv., die de geheele breedte der rivier inneemt, is bij laag water voor groote schepen niet te passeeren en vertoont bij hoogen waterstand een draaikolk. Overigens is de Barito voor meer dan ²/₃ van haar loop voor vrij diepgaande schepen en hoogerop voor booten bevaarbaar; natuurlijk wanneer zij eerst de bank voor de monding voorbij zijn. De stoomtransportschepen mogen niet meer dan 8 à 9 voet diepgang hebben, om niet bij het passeeren der bank vast te raken of dagen achtereen op hoogen vloed te moeten wachten. In het natte jaargetijde zijn gewoonlijk 8800 v.km. van dit stroomgebied overstroomd, in regenrijke jaren zelfs 23000 v.km. Dientengevolge blijven de oevers moerassig tot den middenloop en vinden wij ook hier danau's en antassans. Hoogerop beginnen henvels de rivier in te sluiten; daar gelijkt de Barito dikwijls een door bergen omringd meer. Riffen, ondiepten en een aanzienlijk verhang veroorzaken echter dat de rivier in die streken slechts bevaarbaar is voor inlandsche booten van zeer lichten bouw. Voor den landbouw worden de oevers door de weinig talrijke bevolking weinig gebruikt; zij legt zich meer toe op handel, jacht en visscherij, alsmede op het verzamelen van boschprodukten. Langs den bovenloop graven en smelten de bewoners tevens ijzer en zoeken stofgond op de zandbanken.

De Martapoera is een linker zijrivier van de Barito, zij ontstaat nit de samenvloeiing van de Riam Kiwa en de Riam Kanan, een paar slecht bevaarbare bergstroomen. In haar benedenloop vormt de rivier met de Soengei Kweën en de Barito het eiland Tatas, waarop Bandjermasin (zie aldaar) gelegen is. De Martapoera kan het grootste gedeelte van het jaar door groote vaartuigen bevaren worden tot Martapoera, dus bijna tot het vereenigingspunt der bovengenoemde bronrivieren. De volgende, hoogerop in de Barito uitmondende Bahan of Negara kan bijna tot haar brongebied opgevaren worden. Dit is de reden, dat de Hindoe-Javanen zich hior het eerst vestigden en dat langs hare oevers aanzienlijke plaatsen zijn gelegen; bij de monding Merabahan of Bekoempai, verder stroomopwaarts Margasari, Negara en Amoenthai. Zelfs aan een der bronrivieren, de Tabalang Kanan, ligt nog een vrij belangrijke plaats, Toengkawan, en het geheele stroomgebied onderscheidt zich door een elders op Borneo niet voorkomende dichtheid van bevolking. Ook de andere oostelijke zijtakken van de hoofdrivier zijn vrij goed bevaarbaar. De Patei en haar zijrivier de Napoe, is in den westmoeson voor schepen van 6 à 7 voet toegankelijk; op de Karan of Moente wordt de vaart belemmerd door boomen of zich vastzettend drijfhout. De Teweh daarentegen schijnt hij gemiddelden waterstand in den westmoeson voor rivierstoomers bevaarbaar te zijn tot Moeara Benangin en voor groote- of Negara-pranwen tot den waterval Kamping. Deze zijtak heet met zijn zijrivieren een communicatieweg te vormen tusschen Koetei en Pasir. Tengevolge van de nabijheid der Kapoeas Moeroeng stroomen de Barito van het W. zeer weinig zijrivieren toe.

Op de oostkust ontlasten zich o. a. de Pasir, de rivier van Koetei of Mahakkam, de Berou, Boelongan Sibawang en Tidoeng.

De eerste vormt hij haar mond een eiland tusschen de Pasir Gandilan en de Pasir Serate; op het punt van samenkomst ligt Pasir. Stroomopwaarts is de rivier vrij ver voor prauwen en booten bevaarbaar. De rivier van Koetei, in haar bovenloop Mahakkam geheeten, werd het eerst door den resident *Tromp* gedeeltelijk bevaren en als waterweg beschreven, doch vooral door de tochten van *Nieuwenhuis* beter bekend. Boven Seboeloe verdwijnen de heuvels en stroomt de rivier tot Melak door een vlak terrein. Tot Moeara pahoeh is de rivier nergens minder dan 3 vaâm diep en bevaarbaar door elke stoomboot, welke over de bank vóór de monding kan komen.

De Berou, de Boelangan, de Sibawang en de Tidoeng zijn nog weinig bekend; zij stroomen tusschen evenwijdige bergreeksen en kunnen vermoedelijk voor een groot deel bevaren worden. De verder noordwaarts op Nederlandsch gebied gelegen rivieren Siboekoe, Batis, Tawao en Sambakong zijn volgens den zeeofficier *Lange* smal, doch vrij diep, zoodat zij meer of minder ver voor schepen van 9 à 10 voet toegankelijk zijn.

Klimaat. Borneo wordt omringd door een zee, welke bijna het geheele jaar een gemiddelde temperatuur van meer dan 28° C. bezit; het ligt aan weerszijden van den evenaar, en hoven het eiland hangt een zeer vochtige atmosfeer. Deze groote vochtigheid, ontstaan onder den invloed van wonden, rivieren, overstroomingen en den neerslag, belemmert, in vereeniging met de warme en vochtige zeewinden de nachtelijke uitstraling en vermindert de temperatuurverschillen; bovendien wordt door de condensatie van dien waterdamp tot regen en dauw veel gebonden warmte vrij. Dientengevolge kenmerkt het eiland zich door een hooge en gelijkmatige warmte. 's Morgens te 6 uren schommelt de gemiddelde temperatuur te Bandjermasin tusschen 23° en 25° C., de gemiddelde dagtemperatuur bedraagt er 26,7°—27,7° C., terwijl de gemiddelde jaartemperatuur 27,21° C. is. Bij de

maandtemperaturen worden soms grootere verschillen, n.l. van 10 à 12°, hoogstens van 18 à 19° tusschen den hoogsten en laagsten thermometerstand opgemerkt. Toch zijn deze, vergeleken bij elders, gering en tevens zijn de afwijkingen van korten duur. Op Noord-Borneo, te Sandakan, Koedat, Gaja en Papar, schijnt de temperatuur iets hooger te zijn, te Koedat bijv. gemiddeld 28,2° C. De verschillen tusschen de enkele maanden bedragen er echter niet meer dan 2 à 3° en die tusschen de maxima gedurende die maanden slechts 6 à 7 graden.

Omtrent de verdeeling van den luchtdruk en de windrichting is op Borneo nog zeer weinig bekend: alleen te Bandjermasin en te Sandakan zijn eenige, doch zeer onvolledige waarnemingen verricht. Voorloopig kunnen voor Borneo dus slechts de in het algemeen voor Insulinde geldende wetten toegepast worden. Zeer goed mogelijk is het echter, dat het binnenland een zelfstandig klimaatgebied vormt en dat de omringende zeeën een bijzonderen invloed op de nabijgelegen kusten uitoefenen. De ondervinding heeft reeds geleerd, dat tusschen N.- en N.W.-Borneo aan den eenen en Z.O.-Borneo aan den anderen kant, gedurende den loop van het jaar verschil in windrichting bestaat. Te Bandjermasin overwegen de zuidenwinden, welke van December tot April uit het westelijk kwadrant waaien en de overige maanden als Zuidoost-passaat of als zuidelijke winden, met afwijking naar het O., optreden. In Britsch Borneo en in het N.W. van ons gebied daarentegen overwegen de noordenwinden, welke òf als N.O. passaat, òf als N.W. winden waaien; deze laatste treden niet zelden op als Z.-W. winden.

Zoowel in Zuid-, als in Noord-Borneo brengen de uit het westelijke kwadrant waaiende winden regen. Op de drie in het N.W. op Nederlandsch gebied gelegen stations Singkawang, Pontianak, beide aan zee, en Sintang in het binnenland, valt in de 4 natte maanden, bij N.W. en Z.W. wind, ongeveer 50 % van den jaarlijkschen neerslag, terwijl het aandeel in de droge maanden van Juni tot October, bij Z.O. wind, soms slechts 6 à 7 % bedraagt. Slechts als de zon haar hoogsten stand inneemt, wordt de regenval in den drogen tijd iets grooter. De regenval schijnt niet regelmatiger te worden, naarmate men den evenaar nadert. In het Z.O. werd de hoogte van den neerslag gemeten op 6 stations. Te Moeara Teweh viel gedurende den N.W. moeson, van October tot April, 1690 mm., te Boentok 1750, te Amoentai 1720, te Barabai 1590, te Pengaron 1690 en te Bandjermasin 1540 m.m. regen, terwijl gedurende den Z.O. moeson, van October tot April, de neerslag op die zelfde plaatsen respectievelijk slechts 1250, 1080, 840, 970, 900 en 850 m.m. bedroeg. Het valt moeilijk te verklaren, waarom deze stations den meesten regen tijdens den N.W. moeson ontvangen en niet, zooals in de Molukken en op de Z.O. kust van Celebes, gedurende den Z.O. moeson, welke winden, vóór zij Borneo bereiken, toch evengoed over zee strijken.

Onverklaard is ook nog de scherpe afscheiding van de natte en de droge helft van het jaar in de onmiddellijke nabijheid van den evenaar. In Engelsch Borneo brengt de over zee strijkende N.O. passaat, vooral van November tot Februari, regen aan; de Z.W. wind brengt daar droogte of liever minder regen. De gemiddelde jaarlijksche neerslag bedraagt te Sandakan 2211, te Koedat (in 1890) 1824, te Gaja 2993, te Papar 3398 en te Limboeak 2604 mm. In het N.W. van Borneo is de regenval aanzienlijker dan in het O.; daar bedraagt hij gemiddeld 3200 à 3800, hier 2400 à 2800 per jaar.

Plantenwereld. Borneo neemt in het Austraal-Aziatische gewest van *Wallace*, het Maleische gebied van *Engler* en het Indische „Florenreich" van *Drude* een eigenaardige plaats in. Zijn westelijke helft behoort namelijk tot het eerste deel van dat plantengebied, waartoe ook Java, Sumatra, Bali en Lombok gerekend worden, terwijl het tweede gedeelte, vooral ten Z. van 4° N.B., met Celebes en Soembawa, den overgang vormt tot het meer oostelijk gelegen deel van den archipel, dat, wat vruchtbaarheid en rijkdom van plantengroei betreft, bij het westelijk deel achterstaat. Dat Borneo en vooral de westelijke helft vruchtbaar moet zijn, kan met zekerheid afgeleid worden uit hetgeen betreffende de geologische-, oro- en hydrografische-, alsmede klimatologische gesteldheid van het eiland is medegedeeld.

Op de alluviale en diluviale vlakten, op de tertiaire heuvels en den uit kalk- en zandsteen, graniet en eruptieve gesteenten bestaanden hergbodem zal, in verband met den neerslag en de soms sterk afspoelende tropische regens, een humuslaag gelegen zijn, welke zoowel in dikte, als in samenstelling en dus in vruchtbaarheid verschilt. Ook het meer of minder dichte woud heeft invloed op de afspoeling. De plantkundigen, die getracht hebben de verspreiding der planten op Borneo kartografisch voor te stellen, laten hun indeeling dan ook berusten op de orografie van het eiland; zij onderscheiden de flora van het vlakke-, van het heuvel- en van het hergland. Scherpe grenzen zijn ook in dat opzicht niet te trekken, daar de verschillende reliefvormen voortdurend in elkander overgaan. Aangezien het bosch, dat zoozeer op den voorgrond treedt, vele produkten oplevert, welke in de behoeften van den inlander voorzien en voor de Europeesche markt waarde bezitten, en aan den anderen kant op Borneo slechts betrekkelijk kleine gedeelten voor de teelt van rijst, katoen, suikerriet, enz. afgezonderd worden, is het moeilijk, de natuurlijke vegetatie en de cultuurgewassen afzonderlijk te behandelen.

Overal op het eiland spelen de boschprodukten de hoofdrol. In de eerste plaats zijn zij afkomstig van de palmen, welke zoowel op de kust, als in het binnenland in menigte voorkomen. Op de stranden verschaft de **nipa fruticans** door haar bloemen honig, door hare vruchten voedsel; de bladstelen en bladeren leveren het materiaal voor schuttingen, daksparren, atap (dakbedekking), zakken, matten, zeilen en ander gereedschap. De niboeng-palm, welke vooral aan de riviermonden voorkomt, voorziet den inlander van niboenglatten, het gewone bouwmateriaal, en tevens van een gezocht voedsel in de nog niet ontwikkelde bladeren. De sagopalm levert het hekende meel, dat de rijst vervangt en ook een handelsartikel vormt; de aren- of gemoetipalm den palmwijn, een soort suiker en vezelstof, geschikt voor het vervaardigen van touw; de arekapalm noten, welke met de betel worden gekauwd. De kokospalm of klapperboom voorziet bijna alleen in alle behoeften van den inlander. Het woud bevat bovendien tal van boomsoorten, welke uitstekend timmer- en meubelhout leveren, bijv. het harde

en duurzame ijzerhout, dat op Borneo het djatihout vervangt en naar China wordt uitgevoerd. Tot de boschproducten behooren ook de harsen en gommeo, zooals kamfer, getah-pertja, gomelastiek en damar, verder olieën en plantaardige vetten (tengkawang), vezelstoffen uit boombast, de bamboe, rotan of biodrotting, het drakenbloed of djernang (een roode verfstof), gambir, de wilde notemuskaat en de wilde kaneel.

Tot de eigenlijke cultuurgewassen behooren o.a. rijst, welke in dit vochtige land natuurlijk veel verbouwd wordt, maar toch nog dikwijls moet ingevoerd worden, suiker in Sambas en Montrado, welke van zoo goede kwaliteit is, dat het bibit van gouvernementswege naar Java werd overgebracht; in groote hoeveelheden wordt het echter nergens geteeld. Zeer goede katoen groeit in het wild; langs de oevers van de Negara wordt zij in zulke hoeveelheden geteeld, dat soms een 4000 pikols kunnen worden uitgevoerd. Door de Chineezen werd de cultuur, evenals die van indigo, sedert 1856 op de westkust beproefd. Vooral sedert 1855 ontwikkelde de koffie-cultuur zich in Sambas en Montrado. Europeesche tabaksondernemingen bestaan in Sambas; in de Oosterafdeeling werden slechts proeven genomen en door de inboorlingen wordt tabak hier en daar voor eigen gebruik aangeplant. Aanplantingen van peper en voedingsgewassen buiten de rijst geschieden op sommige plaatsen in kleine tuinen. De Europeesche cultuur-ondernemingen zullen onder de middelen van bestaan ter sprake gebracht worden.

Dierenwereld. Tot de verschillende eigenaardige diersoorten van het groote eiland, behooren apen, waaronder de orang oetan, olifanten, vooral in het N.O. des eilands, de rhinoceros, de tapir, het wilde zwijn, een kleine tijgersoort, het witte varken, de civetkat, het groote waterhert, wezels, otters, vleermuizen, eekhoorntjes, eigenaardige vogels, reptiliën, krokodillen, insekten, enz.

De voornaamste handelsartikelen, welke de fauna oplevert, zijn de eetbare vogelnestjes der salanganen, die voor de beste van den archipel gehouden worden; de was der wilde bijen; de bezoar, een steenachtige stof, welke zich vormt in de maag van sommige dieren en als geneesmiddel of als tegengif gebruikt wordt; het is een voornaam artikel, zoowel voor den buiten-, als voor den binnenlandschen handel; olifantstanden; het civet, een reukstof, welke de civetkatten afzonderen; de peezen der herten, een voornaam handelsartikel voor Java; de gezonten kuit van een riviervisch, welke als toespijs bij de rijst gebruikt wordt; schildpadden en tripang in de omringende zeeën; pareloesters, gevischt op eenigen afstand van de N.O. kust; parelmoeroesters; haaivinnen, als versterkend middel voor de Chineesche markt ingezameld, alsmede ontelbare soorten van rivier- en zeevisch.

Delfstoffen. Aangezien op Borneo de sedimentaire gesteenten op verschillende plaatsen door eruptieve gesteenten doorbroken en aldaar ertsgangen gevormd werden, was te verwachten dat op het eiland velerlei delfstoffen zouden worden aangetroffen. Bekend zijn thans vindplaatsen van goud, diamanten, platina, koper, ijzer, kwikzilver, antimonium, lood, zout, petroleum en steenkolen. Hier en daar heeft eenige exploitatie door inlanders en Chineezen plaats, terwijl ook enkele Europeesche maatschappijen zich in West- en Oost-Borneo met de ontginning van goudmijnen, diamantvelden en kolenmijnen bezighouden of hielden. De hoeveelheid dier delfstoffen is veelal te gering voor een winstgevende exploitatie, welke nog te kampen heeft met slechte verkeerswegen, hooge pachtsommen aan inlandsche vorsten en concurrentie met elders gevestigde mijnen. De goudopbrengst in W.-Borneo bedroeg soms in 6 jaar slechts ongeveer 1.5 millioen gulden, die der kolen van de mijnen Oranje-Nassau en Asahan of van Koetei, resp. eenige honderden of duizenden ten. Zie verder onder de middelen van bestaan.

Bevolking. Het totale bevolkingscijfer van het groote eiland wordt op slechts 1,6 millioen zielen geschat, d.i. weinig meer dan 2 per v. km. Terwijl de kuststreken grootendeels door vreemdelingen, Maleiers, Boegineezen, Arabieren en Chineezen, in bezit zijn genomen, wonen in het binnenland de Dajaks, die weliswaar in het N. ook aan de kusten gevestigd zijn. De bevolking van Nederlandsch Borneo bedraagt volgens schatting ongeveer 1,1 millioen zielen; daaronder heeft men slechts een duizendtal Europeanen. Zie verder de artikelen: *Arabieren, Boegineezen, Chineezen, Dajaks* en *Maleiers*, alsmede het volgende hoofdstuk.

Staatkundige indeeling. Borneo bestaat uit een grooter Nederlandsch en een kleiner Britsch gedeelte. Het eerste is administratief verdeeld in de Wester- en de Zuider- en de Oosterafdeeling. In 1904 werd de grens tusschen beide afdeelingen voor zoover zij ligt ten W. en Z. van den berg Raja of Segoeroeh nader bepaald.

Borneo's Westerafdeeling. Deze residentie beslaat een oppervlakte van 145310 v.km. en is sedert 1895 verdeeld in de afdeelingen Sambas (gelijknamige hoofdplaats), Mampawa (gelijknamige hoofdplaats), Soengei Kakap (hoofdplaats Koewala Kakap), Soekadana (hoofdplaats Ketapan), Pontianak en Ommelanden (hoofdplaats Pontianak), Landak (hoofdplaats Ngabang), Tajan (gelijknamige hoofdplaats), Sanggan en Sekadau (hoofdplaats Sanggau) en Sintang met de gelijknamige hoofdplaats. De gemiddelde dichtheid van bevolking bedraagt ongeveer $2^{2}/_{11}$ per v.km.; het dichtst bevolkt is het landschap Mampawa met 5 zielen, het zwakst Koeboe met 0.20 ziel per v. km. Het aantal inwoners bedraagt volgens het Koloniaal verslag 369499, waaronder: Europeanen 314, Chineezen 41440, Arabieren 1300, andere vreemde Oosterlingen 514.

Vergeleken met andere gedeelten van den archipel, is de Westerafdeeling zeer dun bevolkt; verschillende oorzaken worden daarvoor opgegeven. Beschaafde rassen hebben weinig invloed op de inboorlingen uitgeoefend; benadeeld werden zij daarentegen door Maleische, Arabische, Chineesche en Boegineesche kolonisten. Verwoestende oorlogen, zeeroof en het koppensnellen decimeerden vooral vroeger de bevolking; ziekten en onzedelijke gewoonten verhoogden het sterftecijfer en verminderden het aantal geboorten. De hoogere gronden benoorden de Kapoeas, welke zich beter tot cultures leenen en waar de Chineezen mijnen ontginnen, zijn iets beter bevolkt dan de moerassige deltalanden van de Kapoeas en de ten Z. daarvan gelegen kuststaten. Handel en industrie hebben de bevolking nergens geconcentreerd; slechts

enkele plaatsen hebben eenige duizenden inwoners. Bij de samenvloeiing van een paar rivieren, soms ook aan de zijrivieren, liggen kampongs, uit een grooter of kleiner getal huizen bestaande en wier belang meest in de vestiging van een Europeesch ambtenaar is gelegen. Vooral de benedenloop der kleine rivieren van de Z.W. kust en de streken waar de inlandsche bevolking vroeger veel te lijden had van zeeroof en de knevelarijen van Maleische en Arabische vorsten, zijn slechts voor kleine gedeelten bewoond en bebouwd. De meeste hoofdplaatsen onderscheiden zich in niets van de gewone, soms vuile en onaanzienlijke inlandsche kampongs.

Tot de meer aanzienlijke plaatsen behooren Pontianak, gelegen aan een verbreed gedeelte van de Kapoeas, boven den mond van de rivier van Ladak. Het is de hoofdzetel van het inlandsch bestuur, de verblijfplaats van den resident der Westerafdeeling en van den kapitein der Chineezen; de stad heeft een militaire bezetting. De voornaamste gebouwen zijn de moskee, de woning van den sultan, de huizen der Europeesche ambtenaren, enz. Deze hoofdzetel van den handel en het verkeer, welke 21817 inwoners telt, maakt echter niet den indruk van een Europeesche of zelfs van een welvarende stad. Het aantal Europeanen bedraagt er 188, dat der inlanders 15597, dat der Chineezen 5485 en dat der Arabieren en vreemde Oosterlingen respectievelijk 314 en 233. Zij bewonen ieder hun eigen wijken. Handel en scheepvaart zijn van weinig beteekenis; de uitvoer bepaalt zich tot boschprodukten en de handel is hoofdzakelijk in handen der Chineezen.

Sambas ligt aan de samenvloeiing van de Kleine Sambas en de Pangi, heeft een bevolking van 11089 zielen, n.l. 16 Europeanen, 10037 inlanders, 753 Chineezen, 214 Arabieren en 39 andere vreemde Oosterlingen, en komt ook wat bouwtrant en gebouwen betreft veel met Pontianak overeen. Er is een residentiehuis, een dalem van den sultan en een moskee. Montrado is omstreeks 8 uur gaans van de kust in een vlakte gelegen, in de buurt der uitgegraven mijnen. Daar waren de thans ontbonden kongsi's gevestigd; de huizen, welke eertijds door het bestuur dier vereenigingen bewoond werden en waar de leden vergaderden, worden thans door de regeering voor andere doeleinden gebruikt. De bevolking der stad, welke in 1861 geschat werd op 1700 zielen, is nog overwegend Chineesch, en de stad draagt ook zulk een karakter. Zij bestaat uit eenige nauwe, door handelaars en ambachtslieden bewoonde straten en is omgeven door verspreid liggende woningen van landbouwers en tuiniers. Te Montrado zijn een controleur en een kapitein der Chineezen gevestigd. Zulke ambtenaren resideeren ook te Mampawa, gelegen op eenigen afstand van de kust aan de rivier van dien naam en ten N.W. van Pontianak De 311 inwoners, die zich bezighouden met handel en landbouw, zijn grootendeels Chineezen, n.l. 164, waarnaast 1 Europeaan, 65 inlanders en 81 Arabieren. De erfelijke vorst (panembahan) bezit er een dalem of een van klei opgetrokken paleis, gebouwd op een eilandje in de rivier. Ngabang heeft 1689 inwoners en wel 5 Europeanen, 1413 inlanders en 271 Chineezen. Landak ligt aan de gelijknamige rivier, 5 dagen varens boven Pontianak; de stad telt 3 à 4000 inwoners en dezelfde autoriteiten zijn er gevestigd. Simpang, ongeveer 135 km. ten Z.O. van Pontianak gelegen, telt circa 3000 inwoners, die eenigen handel drijven op Pontianak, Palembang, Riouw en Singapore.

Plaatsen, welke minder dan 1000 zielen tellen, zijn nog Soekalanting aan de samenvloeiing van de Boongoer met de Kapoeas; Koewala Kakap, de hoofdplaats van de afdeeling Soengei Kakap, met 939 inwoners en wel 5 Europeanen, 457 inlanders, 445 Chineezen en 32 Arabieren, met een door Chineezen en Boegineezen bewoonde kampong aan den mond der Kakap ten W. van Pontianak; zij is de zetel van een controleur; Mandor is de hoofdplaats van het gelijknamige Chineesche mijndistrikt, het ligt ongeveer 34 km. benoorden Pontianak en in de nabijheid van vruchtbare rijstvelden en der belangrijke mijnwerken van Kopian. Bezuiden het mondingsgebied van de Kapoeas ligt aan de kust Soekadana, soms ook Nieuw-Brussel geheeten; vroeger was het een der belangrijkste plaatsen aan de westkust, later een veracht zeeroovérsnest. Tot 1837 was Soekadana een vrijhaven; het telt 6 à 700 inwoners en heeft een kleine bezetting met een posthouder.

De plaatsen aan de Kapoeas tellen bijna alle minder dan 1000 zielen; Tajan, 4 dagen varens boven Pontianak, ligt aan den mond der Tajan, heeft 1641 inwoners (1 Europeaan, 1340 inlanders en 300 Chineezen) en is de zetel van een controleur; te Sanggan aan de monding van de Sikajam in de Kapoeas resideeren een panembahan, een controleur en een kapitein der Chineezen. Het plaatsje heeft 2273 inwoners (3 Europeanen, 2131 inlanders en 130 Chineezen) en ligt in het door landbouwende Dajaks bewoonde landschap Sanggan, bekend door zijn diamantgronden en goudwasscherijen. Deze laatste worden ook gevonden bij Soengei-Ajah op den rechteroever van de Kapoeas aan den mond der Ajah gelegen. Aan de samenvloeiing van Melawi en Kapoeas ligt Singtang, de zetel van een assistent-resident en een kapitein der Chineezen; door hare ligging is het een vrij belangrijke plaats. Zij telt 3665 inwoners (13 Europeanen, 3076 inlanders, 553 Chineezen, 20 Arabieren en 3 andere vreemde Oosterlingen). In de onderafdeeling Boven-Kapoeas kunnen nog genoemd worden: Smitau, de zetel van een controleur en Silat op den linker rivieroever, beide met goudwasscherijen en steenkoolbeddingen; Selimbau aan de monding van de gelijknamige rivier in de Kapoeas, met vrij goede steenkolen; Boenoet, een belangrijke handels- en stapelplaats van boschprodukten met een groot aantal Chineesche winkels, het wordt vrij geregeld door Chineesche, van Pontianak komende bootjes bezocht. De meeste dier plaatsjes hebben 100 à 200 inwoners. Aan de monding der Pawan ligt de afdeelingshoofdplaats van Soekadana, het kleine Ketapang, met slechts 295 inwoners (1 Europeaan, 71 inlanders ed 223 Chineezen).

Klein is het aantal vreemdelingen, vergeleken met dat der inlanders. Bedraagt het laatste 369.499, dat der Europeanen is slechts 314, dat der Arabieren 1300, dat der andere vreemde Oosterlingen 514, dat der Chineezen 41.440.

Middelen van bestaan. De Europeanen zijn meerendeels ambtenaren, enkele zijn plantagebezitters, industrieelen en handelaren. De vreem-

de Oosterlingen voorzien in hnn onderhond door handel, landbouw, mijnontginning en het nitoefenen der gewone ambachten. Van de 105.000 inlanders, van welke het beroep wordt opgegeven, vinden er ruim 92000 bnn bestaan in den landbouw; verder worden vermeld 2130 hadji's, 2276 handelaren, 1577 visschers en schippers en 3305 ambachts- en werklieden.

De Europeesche landbouw bepaalt zich voornamelijk tot den aanplant van tabak voor de Europeesche markt, welke om verschillende redenen minder gunstige resultaten oplevert; volgens het rapport van den resident *Tromp* over den oeconomischen toestand van Borneo's Wester-afdeeling brachten de landbonwondernemingen in Sambas ruim 30000 kg. tabak op, welke over Singapore naar Enropa vervoerd werd. De Europeesche nijverheid werd te Pontianak vertegenwoordigd door een stoomhoutzagerij en een oliefabriek en te Sambas door twee mijnbouwondernemingen; de opbrengst van de eene mijn was f 7000.

De inlandsche landbouw omvat de cultnur van rijst, voedingsgewassen (djagoeng, oebi, cassave), tabak voor eigen gebruik, peper in Pontianak en Ommelanden, Sambas, Montrado en Landak, een weinig suikerriet in de beide eerstgenoemde streken en in Soengei Kakap, welke als bibit naar Java verzonden wordt. Verder worden op groote schaal klappers geteeld, vooral nabij het zeestrand en op de eilanden; arenboomen plant men in gedeelten van Sambas, Soekadana en Tajan, terwijl de sagocultnur in Sambas wordt uitgeoefend. In het algemeen lniden de berichten over den laudbouw niet gunstig, van 1886—1890 moest telkens rijst worden ingevoerd, soms wel 13 millioen kg. De katoencultnur bleef, niettegenstaande alle aangewende middelen, onbeduidend.

De inlandsche nijverheid is voor het meerendeel huisindustrie, welke naast het landbouwbedrijf wordt uitgeoefend. Te Pontianak en Sambas bestaat zij in het weven en kleuren van zijde, het maken van vlechtwerk, het smeden van ijzer voor landbonwwerktnigen en het bonwen van schepen. In de afdeelingen Landak, Sambas en Sintang worden goud en diamanten gegraven; de hierbij behaalde winst is gering. Het batikken wordt niet nitgeoefend; hatikgoederen worden van Java en Enropa ingevoerd. Aardowerk vervaardigt men slechts te Singkawang. De zeevisscherij in open zee en langs het strand dient hoofdzakelijk voor eigen gebruik, soms voor uitvoer naar nabij gelegen plaatsen; haaivinnen en tripang van de Karimataeilanden worden nitgevoerd naar Pontianak en Java. De zoetwatervisscherij wordt nitgeoefend in meren, kreken en rivieren; de inlander teelt geen nnttige vischsoorten.

De handel is in handen der Chineezen, die hnn goederen en kapitaal uit Singapore betrekken en de prodnkten van het land daarheen nitvoeren; de Maleiers drijven kleinhandel, Met Java hestaan weinig relaties. Bij het verkoopen der uitvoerartikelen: getah, gom, damar, stofgoud, klappers, klapperolie, peper, rotan, sago, tengkawang, wordt de bevolking dikwijls henadeeld door oneerlijke opkoopers.

Pontianak staat overzee in stoomvaartverbinding met Batavia, Singapore en Sambas; door schoeners en andere zeilvaartuigen met Sambas, Sampit, Bandjermasin, Billiton, Java en Singapore. De kleine scheepvaart langs de kusten en op de groote rivieren wordt gedreven met zeilvaartuigen, n.l. prauwen van verschillende soort, bandongs, enz. Tusschen Pontianak, Tajan, Sagan, Sintang en soms ook langs den Boven-Kapoeas varen groote en kleine stoomschepen (barkassen), welke veelal in handen zijn van Chineezen en aan de inlandsche scheepvaart een gevoeligen knak toebrengen. Het vervoer over land is van weing beteekenis en beperkt tusschen Montrado, Singkawang en Bengkajang: het wordt bewerkstelligd door draagkoelies, zolden door pikolpaarden. De Enropeesche landbouwers te Sambas bezigen sedert 1889 trekossen en paarden.

Borneo's Znider- en Ooster-Afdeeling. Deze residentie heslaat een oppervlakte van 407660 v. km. en is na de jongste wijzigingen, (volgens gouvernementsbesluit van den 16den December 1905), die wel is waar slechts een tijdelijk karakter dragen, verdeeld in de afdeelingen Bandjermasin en Ommelanden, Marabahan, Martapoera, Kendangan, Amoentai, Midden-Doesoen, Boven-Doesoen, Midden- en Boven-Kapoeas en Boven-Kahajan, Sampit, Pasir, do Tanah Boemboe-landen, Koetei en de N.O. kust van Borneo. Volgens het Koloniaal Verslag van 1900 bedraagt het aantal inwoners 707411, dit is gemiddeld nog geen twee per v. km. De dichtheid der hevolking loopt zeer uiteen. In de afdeeling Amoentai bedraagt zij 33, in Martapoera 10 per v. km.; in het landschap Pasir en op Poeloe Laoet is dit cijfer 2, in de landschappen Kota Waringin, Sebamban, Koetei, Boeloengan 1 à 2, in de overige streken, hijv. in de Doesoen- en Dajaklanden, minder dan 1. Het aantal Enropeanen in deze afdeeling bedroeg 696, dat der Chineezen 6426, der Arabieren 1878 en der andere vreemde Oosterlingen 411. De dichtst bevolkte afdeelingen Martapoera, Amoentai en Bandjermasin met Ommelandon worden bijna uitsluitend door welgestelde inlanders bewoond. De Doesoen- en Dajaklanden hebben alleen oeconomische beteekenis door de boschprodukten: hetzelfde geldt voor de afdeeling Sampit. In de afdeeling Pasir en Tanah Boemhoelanden heerschto bijna voortdurend een staat van wanorde en ook Sambalioeng, Goenoeng Taboer en Boeloengan leiden aan anarchie of machteloosheid der sultans. Koetei schijnt door zijn natnurlijke gesteldheid en de goede waterwegen onder een degelijk bestnnr voor groote ontwikkeling vathaar. De algemeene oorzaken van de geringe dichtheid der bevolking in de geheele afdeeling zullen wel dezelfde zijn als die, welke voor de Westerafdeeling gelden.

Tot de grootere plaatsen met meer dan 1000 zielen hehooren, gaande van het Z.W. naar het N.O.: Nieuw-Kottawaringin aan de Aroet, do zetel van den vorst, terwijl de rijksbestierder verblijf hondt te Ond-Kottawaringin, 40 nnr roeiens hoogerop aan do rivier van dien naam gelegen; Bandjermasin (zie aldaar). Hoewel hier, evennls te Pontianak, de inlandsche rijkshestierders, de hoofden der vreemde Oosterlingen en hot Enropeesch gezag gevestigd zijn en niettegenstaande zich hier de groot- en kleinhandel concentreeren, is de waarde der inlandsche produkten te gering, om een levendigen handel en een drnk scheepvaartverkeer in het leven te roepen. Kwala Kapoeas,

aan de vereeniging van de kleine Dajakrivier en de Poeloe Petak, is de zetel van een assistent resident en telt 4479 inwoners (11 Europeanen, 4268 inlanders en 200 Chineezen). Te Kendangan zetelt eveneens een assistent-resident en bedraagt het bevolkingscijfer 4667 zielen (20 Europeanen en 4646 inlanders). Marahahan, de hoofdplaats der vroegere afdeeling Doesoen- en Dajaklanden, ligt aan de Barito tegenover den mond der Bahan of Negara; zij is een aanzienlijke handelsplaats en telt ongeveer 5000 inwoners. Belangrijke bevolkingscentra treffen wij verder aan in de afdeelingen Amoentai en Martapoera. De stad Amoentai met 2620 zielen (25 Europeanen, 2534 inlanders, 54 Chineezen en 7 Arabieren), is de zetel van den assistent-resident. Zij heeft een militaire bezetting en een levendigen handel in produkten, aangevoerd uit de bovenlanden. Negara aan de gelijknamige rivier en mede in de afdeeling Amoentai gelegen, is bekend door hare wapensmederijen en de daar vervaardigde prauwen. Te Martapoera hield vroeger de sultan van het eens zoo machtige rijk van Bandjermasin verblijf; het telt 5929 zielen (19 Europeanen, 5579 inlanders, 152 Chineezen en 179 Arabieren). Te Kota Baroe, de hoofdplaats der afdeeling Tanah Boemboelanden, is een controleur gevestigd. De plaats telt 1431 inwoners (8 Europeanen, 981 inlanders, 335 Chineezen, 87 Arabieren en 20 andere vreemde Oosterlingen). Ook Moeara Tewe; hoofdplaats der nieuw gevormde afdeeling Midden-Doesoen, is een kleine plaats met slechts 1035 inwoners (6 Europeanen, 979 inlanders en 50 Chineezen). Samarinda is een stapelplaats voor den handel op Java, Celebes en Singapore; het ligt aan de Koetei, ongeveer 59 km. van de kust, wordt door vele Chineezen bewoond en heeft een bevolking van 2526 zielen (35 Europeanen, 1365 inlanders, 1037 Chineezen, 4 Arabieren en 85 andere vreemde Oosterlingen). Het ongeveer 45 km. boven Samarinda gelegen Tengaroeng is de zetel van een sultan en zou ongeveer 5000 à 6000 inwoners tellen. Van de kleinere bevolkingscentra beneden de 1000 zielen, noemen wij Penboean, aan de rivier van dien naam, doch 104 km. van zee, met circa 400 inwoners, Sampit, 22 km. boven den mond der rivier van dien naam, is de hoofdplaats van de afdeeling Sampit en heeft een bevolking van 3250 zielen (3 Europeanen, 3026 inlanders, 212 Chineezen en 9 Arabieren), welke een weinig beteekenenden handel drijven; dicht bevolkt met Dajaks en Maleiers schijnen ook de hoogerop gelegen plaatsen Tjempaga, Semboëloe en Mendawa te zijn. In de afdeeling Martapoera liggen nog Pengaron en Asahan, nabij welke plaatsen steenkolenmijnen worden aangetroffen. Op de oostkust dienen vermeld te worden: Praboekarta of Bedawangan aan de rivier van Koe san; Pasir aan de gelijknamige rivier, de hoofd- en residentieplaats van het voormalige rijk, door zeer vele Boegineezen bewoond en dus met een vrij aanzienlijken handel; thans zetelt een controleur in Tanah Grogot, de hoofdplaats der afdeeling. Sambalioeng, Goenoeng Taboer en Boeloengan zijn de zetels der sultans van bovengenoemde rijken, doch overigens van geen beteekenis.

De bevolking van Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling bestaat uit 864400 inlanders, 679 Europeanen, 4211 Chineezen, ruim 1200 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. Hier is derhalve het aantal vreemdelingen nog veel geringer dan in de Westerafdeeling.

Middelen van bestaan. Voor zoover het bedrijf der Europeanen bekend is, zijn zij grootendeels ambtenaren, verder industrieelen, handelaars en plantagebezitters. Van de 6 à 7000 vreemdelingen wordt voor 1517 het beroep opgegeven; onder deze zijn 659 groot- en kleinhandelaren, 150 landbouwers en 94 menschen, die van den mijnbouw leven. Van 164 807 inlanders wordt het middel van bestaan vermeld; hiervan waren 123 322 landbouwers, 4608 hadji's, 5193 kooplieden, 2076 veefokkers en veehandelaren, 5975 visschers en zeelieden, 4741 ambachts- en handwerkslieden. De Europeesche landbouw is van zeer geringe beteekenis; zij bepaalde zich tot dusverre tot proefnemingen op het gebied der tabakscultuur en volgens het Koloniaal Verslag van 1894 1895 was er slechts één Europeesche tabaksonderneming, welke goede zaken maakte. De Europeesche nijverheid houdt zich bezig met de ontginning van steenkolen in Koetei; hier werkt de Oost-Borneo Steenkolen-Maatschappij. Verder vinden wij, eveneens in Koetei, een stoomhoutzagerij en te Bandjermasin een ijsfabriek, benevens een drukkerij voor kantoorbehoeften en de uitgaven van het Rhijnsche Zendelinggenootschap.

De inlandsche landbouw is nagenoeg synoniem met rijstbouw. Die cultuur geschiedt op ladangs en sawah's; laatstgenoemde heeft plaats in de laag gelegen streken van de afdeelingen Amoentai en Martapoera, benevens in Bandjermasin en Ommelanden, dus in de dichtst bevolkte gewesten. Tengevolge van de periodieke overstroomingen is de produktie, zelfs bij geringe zorg voor grondbewerking en irrigatie, dikwijls 250-voudig; uitvoer van rijst heeft plaats naar de bovenlanden van Amoentai, alsmede naar de Barito-, Kapoeas- en Kahajanstreken. De ophrengst der ladangs is geringer en van minder kwaliteit, zoodat deze cultuur, welke niets dan roofbouw is, niet in de behoeften der bevolking voorziet. In de meeste staten der Oostkust moet rijst van Java en elders ingevoerd worden. Van weinig beteekenis is de cultuur der voedingsgewassen; hetzelfde geldt na den invoer van petroleum voor de olie leverende planten. Het beste van deze laatste is het widjen of sesaamzaad, dat wellicht meer de aandacht van het Europeesche kapitaal verdient. Tabak wordt als tweede gewas op ladangs of hoogere sawah's verbouwd en uitgevoerd uit de distrikten; Doesoen, Timoer, Tabalong, Balangan, Batang Alai, Laboean Amas en Amandit. Alleen in Laboean Amas is zij van niet minder kwaliteit dan de Javaansche. Bijna alleen voor eigen gebruik verbouwt men peper op Poeloe Laoet; katoen, kapok, curcuma, mengkoedoe en indigo, meest in de distrikten Amoentai, Balangan Kloewa en Tabalong. Kokos-, aren- en sagopalmen worden zelden in het groot aangeplant. Ook de cultuur van suikerriet, en in Martapoera en Amoentai van koffie, geschiedt slechts op kleine schaal. Door den sultan van Koetei werd de aanplant van Liberia-koffie begonnen. Weinig ontwikkeld is ook de inlandsche nijverheid. Alleen in Negara, waar de gronden te laag liggen voor den rijstbouw, bestaat de bevolking bijna uitsluitend uit handelaren en ambachtslieden. Ook te Martapoera zijn fabriekjes en slijperijen van diamanten. Overal elders

wordt slechts huisindustrie als bijzaak uitgeoefend; zij bepaalt zich tot het weven, het maken van vlechtwerk voor eigen gebruik, de ijzergieterij en smederij, de koperslagerij, het smeden van goud en zilver en den scheepsbouw. Deze industrie heeft haar zetel in meer dan een Maleische streek, doch voornamelijk te Negara, vanwaar de produkten der ijzergieterij, koperslagerij en ijzersmederij naar Java en elders worden uitgevoerd. De scheepsbouw levert ijzerhouten riviervaartuigen, welke te Negara te huis behooren of, uit een grooten boomstam bestaande, te Patai worden vervaardigd. Te Bandjermasin en Mandawai bouwt men enkele zeewaardige vaartuigen. De diamantslijperij is bijna geheel te niet gegaan door de daling der prijzen sedert de ontdekking der Kaapsche mijnen. In sommige streken zijn nog goudwasscherijen: in Amoentai wordt het soms in klompen aangetroffen. Door inlanders worden steenkolen ontgonnen in het gebied van den Boven-Barito, in Balangan, Boelangan en op Poeloe Laoet. Op de oostkust is de vischvangst het eenig middel van bestaan der Badjo's; de visch wordt gedroogd, gezouten, gerookt en ook als trassi naar Java en Singapore uitgevoerd. De tripangvangst is op de oostkust van weinig beteekenis; in Tanah Laoet zijn de visschers tevens landbouwers. De zoetwatervisscherij wordt door bijna elken inlander uitgeoefend; visch is nagenoeg zijn eenig dierlijk voedsel. De boschprodukten, bestaande uit rotan, timmerhout, hars- en getahsoorten, plantenwas, reukhout, bijenwas, honig, enz., worden verzameld door de Dajaks, die ze aan Maleische kooplieden, vooral aan die uit de kampong Marabahan, verder aan Chineezen, Arabieren of Europeanen verkoopen. De veestapel is van geringe beteekenis; alleen in Tanah Laoet vindt men eenige runderen, paarden en karbouwen, terwijl varkens uitsluitend in de Dajaksche landen gefokt worden. In Amoentai is de eendenfokkerij van belang; gezouten eieren worden in groote hoeveelheden naar Java en Singapore uitgevoerd.

Slechts enkele Europeesche firma's, te Bandjermasin, op Poeloe Laoet en in Berou gevestigd, nemen deel aan den handel. In het binnenland wordt een tweedehands handel gedreven, hoofdzakelijk door bewoners van Bekompai en Marabahan, doch ook door die van Bandjermasin, Negara, Amoentai en Kloewa. Uit de Doesoenlanden, waar de handel het best georganiseerd is, worden ook gedeeltelijk de boschprodukten van de Boven-Koetei uitgevoerd. De handelsomzet in het gebied van de Boven-Barito wisselt af tusschen 500000 en 750000 gulden. Het stoomvaartverkeer op de kusten en rivieren neemt toe. De booten der Koninklijke Pakketvaartmaatschappij doen Sampit, Bandjermasin, Kota Baroe op Poeloe Laoet, Pasir, Samarinda, Berou en Boeloengan aan; een Chineesche boot vaart eens in de 3 maanden tusschen Singapore, Soerabaja en Bandjermasin heen en terug, en een andere boot rechtstreeks van Singapore over Bandjermasin naar de havens aan de oostkust. Booten, onder Engelsche vlag van en naar Singapore varende, bezoeken de noordoostelijke havens; de Steenkolenmaatschappij „Oost-Borneo" vervoert haar kolen met een eigen schip en chartert soms schepen van Singapore. Een sleep- en transportdienst wordt door Europeanen onderhouden tusschen Bandjermasin, Amoentai en Martapoera. Op de Koetei worden de passagiers vervoerd door stoombootjes, in het bezit der sultansfamilie of van een Chinees. Overigens wordt de scheepvaart onderhouden door grootere zeilschepen, schoeners, Madoereesche en Makasaarsche zeeprauwen; langs de kusten varen zeeprauwen en tusschen Berou en Boeloengan kleine stoombootjes onder Engelsche vlag, doch in het bezit van een Arabier. In dit waterrijke land wordt van de landwegen weinig gebruik gemaakt; in hehoorlijken staat zijn deze trouwens alleen tusschen Bandjermasin en Martapoera, in deze afdeeling, alsmede in die van Amoentai.

Na den val van het inlandsche zelfbestuur vermeerderde de veiligheid en daarmede de welvaart in deze afdeeling. De welvarendste streken zijn natuurlijk die, waar landbouw, handel en industrie bloeien, zooals in Bekoempai, Margasari, Negara, Amoentai, Kloewa, Martapoera, in de Riams en op Poeloe Laoet.

Geschiedenis. Voor uitvoeriger gegevens naar de artikelen over afzonderlijke landschappen verwijzende, zullen hier alleen de hoofdfeiten uit de voorafgaande eeuwen en eenigszins uitvoeriger de gebeurtenissen van den jongsten tijd vermelding vinden. De eerste Europeaan, die Borneo bezocht, was de Portugees *Lorenzo de Gomez*, in het jaar 1518. Op hem volgde *Pigafetta*, de reisgenoot van *Magelhaens*, in 1521. Beide bezochten Broenei, evenals *Olivier van Noord*, de eerste Nederlander, die (in 1598) de kust van Borneo aandeed. Op hem volgde in 1604 *Wijbrand van Warwijk*. Twee jaren later werd te Soekadana de eerste Nederlandsche faktorij op Borneo gesticht. Daarop volgden nederzettingen te Bandjermasin in 1606 en 1608, te Sambas in 1609. De Nederlandsche posten bleven er echter van weinig belang, en na 1623 hadden wij geen enkele faktorij meer op de westkust; in Bandjermasin trachtte de Compagnie zich ter wille van den peperhandel staande te houden, maar de vijandige gezindheid van den sultan van dat rijk, die somtijds onze loges liet afloopen, was oorzaak, dat wij na 1669 vooreerst niet op Borneo terugkwamen. Eerst *van Imhoff* (gouveneur-generaal van 1743 —1750) wist door geweld toestemming te verkrijgen, om te Bandjermasin weer een loge te mogen oprichten met het recht van monopolie, niet zoozeer met het doel winst te behalen, dan om de Engelschen te weren. Onder het bewind van *Reinier de Klerk* (1777—1780) kwam ook weer een vestiging op de westkust van Borneo tot stand, die echter al even weinig voordeelen afwierp, als die van de zuidkust. Deze bezittingen vielen op het einde der 18de en in het begin de 19de eeuw, evenals onze overige posten in de Buitenbezittingen en ten slotte ook Java, in handen der Engelschen, om hij het herstel van het Nederlandsche gezag in Insulinde weer onder ons bestuur te geraken.

Weldra ontstonden thans moeilijkheden met de vereenigingen van Chineezen, *kongsi's* geheeten, die in Borneo's Westerafdeeling, met name in het sultanaat Sambas, hoofdzakelijk ter ontginning van goudmijnen, reeds voor eeuwen (wellicht reeds vóór onze komst in Insulinde) waren opgericht. Onder den drang van behoefte aan onderlingen steun en samenwerking tegen Maleische vorsten

en Dajaksche stammen, vereenigden zij zich vaak onder een gemeenschappelijk hoofdbestuur, door onderling goedvinden aangewezen, en vormden dus grootere kongsi's: feitelijk republiekjes, die elkander vaak beoorloogden en onderwierpen, en zich telkens splitsten of zich onder elkander oplosten. Zij bezaten raadsgebouwen ter bespreking van gemeenschappelijke belangen, oefenden formeele rechtsbedeeling uit en hielden er zelfs geschreven wetten, bepalingen en belastingstelsels op na. En op hunne beurt sloten deze republiekjes zich meermalen aaneen tot vorming van confederaties, eveneens kongsi's geheeten, waarin door de machtigste suprematie over de overige werd uitgeoefend. Volgens de tractaten nu, die wij met de vorsten op Borneo hadden, moesten de vreemdelingen in hunne rijken het Nederlandsche gezag erkennen. Daarom werd er door commissarissen en gezaghebbers met hen herhaaldelijk onderhandeld, om de kongsi's langs vredelievenden weg tot onderwerping te brengen. Inderdaad onderwierpen zich sommigen en beloofden hoofdgeld te betalen; andere daarentegen, zooals die van Montrado, wilden van het Nederlandsche gezag niets weten en hielden met inlandsche vorsten, die — in strijd met de tractaten — tollen hieven en zeeroof toelieten. Van 1822—1825 werden de Chineezen voortdurend bestreden en getuchtigd, maar nu en dan moest een deel der daarvoor bestemde legermacht naar Malaka, om aldaar de orde te handhaven, en eer de weerspannige kongsi's voor goed onderworpen waren, werd de krijgsmacht naar Java teruggeroepen, waar de oorlog van 1825—1830 haar tegenwoordigheid dringend noodig maakte.

Gedurende de eerste twintig jaren na de invoering van het Cultuurstelsel werd alleen aan Java en Sumatra aandacht geschonken door de regeering, de Buitenbezittingen daarentegen verwaarloosd en den ambtenaren aldaar nadrukkelijk verboden, zich met zaken te bemoeien, die een verhooging van uitgaven tengevolge konden hebben. Dit verbod deed niet alleen den zeeroof toenemen, maar belette er de ambtenaren ook zich met de aangelegenheden van aangrenzende onafhankelijke staatjes bezig te houden, hetgeen ons op het verlies van geheel noordwestelijk Borneo te staan kwam, waar *James Brooke* zich in 1841 wist op werpen tot radja van Serawak (zie aldaar) en in 1846 van den sultan van Broenei voor Engeland het eiland Laboean wist te verkrijgen, waartegen ons protest niets baatte. Toen de Engelschman *Murray* in 1844 het voorbeeld van *Brooke* wilde navolgen en zich in Koetei op de O. kust zocht te vestigen, waar hij echter in een gevecht tegen de inlanders sneuvelde, zag de regeering de noodzakelijkheid in, haar gezag op dit eiland beter te bevestigen. Zij zond er *Weddik* als commissaris-inspecteur heen, die op de Oost- en Westkust met een aantal vorsten tractaten sloot, tengevolge waarvan Borneo meer bereisd, beter bekend en rijk aan steenkolen bevonden werd. Nadat de gouverneur-generaal *Rochussen* (1845—1851) in 1849 Bandjermasin had bezocht, werd besloten met de ontginning der steenkolen een aanvang te maken.

Nadat de regeering de kongsi's op Borneo's Westkust 25 jaren met rust had gelaten, noopten de omstandigheden haar in 1850 krachtiger op te treden. De kongsi *Thay-Kwoeng* in Montrado, die de machtigste was, bestreed voortdurend de kongsi *Samtikioe*, die dan bescherming zocht, maar niet altijd vond, bij het Nederlandsche bestuur. In genoemd jaar ontdekten eenige kruisbooten een smokkelvaartuig, en toen zij er zich van meester wilden maken, werd dit door de Chineezen met geweld belet. Het verschijnen van een Nederlandsch oorlogschip deed de Chineezen niet van besluit veranderen, een aanval op hun versterkingen werd afgeslagen, en de regeering zond daarop een expeditie onder bevel van luitenant-kolonel *Sorg* naar Montrado, hetgeen een vier-jarigen oorlog (1850—1854) tengevolge had (zie *Montrado*). Het eindresultaat was, dat Montrado bezet en tot een assistent-residentie werd gemaakt, terwijl met een aantal Dajaksche vorsten in het Kapoeasgebied verdragen tot stand kwamen. Nieuwe onlusten braken ter Westkust uit, toen de regeering in 1884 besloot ook de laatst overgebleven kongsi, Lanfong, in het landschap Mandor, op te heffen. Zij kostten aan twee controleurs het leven, werden echter, nadat het bestuur der residentie tijdelijk in militaire handen was overgegaan, door eenig wapenvertoon onderdrukt.

Weinige jaren na het herstel der rust ter Westkust, brak een ernstige opstand uit in Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling, die van 1859—1862 duurde en eindigde met den ondergang van het rijk van Bandjermasin (zie aldaar.) Nadat in de jaren 1883—1886 nieuwe woelingen, hoewel van minder ernstigen aard, in deze streek hadden plaats gevonden, bleef de rust er gedurende eenige jaren bewaard. *Goesti Mohammed Seman*, de pretendent-sultan van het voormalige rijk van Bandjermasin (zie aldaar), hield zich met de meesten zijner familieleden en aanhangers doorgaans op in de Boembanstreek der Boven-Barito (afdeeling Boven-Doesoenlanden), evenals ook zijn hardnekkige medestander *Tomonggong Djidan (Raden Adipati)*. De invloed der pegoestian (sultanspartij) scheen echter tot een laag peil gedaald te zijn, en in Mei 1894 deed *Goesti Mohamad Arsat*, de neef en behuwdzoon des sultans, weer pogingen, om een onderwerping van zijn schoonvader tot stand te brengen. Zij leidden tot niets, en het bleef rustig in het Barito-gebied tot in Mei 1899, toen door het ons zeer toegedane districtshoofd te Moeara Laoeng aan de Barito, *Kiai Sahadan*, bericht werd, dat een poging zou plaats hebben, om in naam van den pretendent-sultan het Kendangansche in opstand te brengen, terwijl gelijktijdig hetzelfde te Barabai en Amoentai beproefd zou worden. De controleur van Kendangan werd te Hantaroekoeng, op 8 paal afstand van Kendangan, door een gewapende bende overvallen en met eenige der hem vergezellende personen vermoord (27 September 1899). Wel was een geringe militaire macht voldoende, om het oproer te dempen en de hoofdschuldigen in handen te krijgen, doch van nu af aan bleef in het Doesoengebied onrust en onveiligheid heerschen, ook nadat de poging van *Goesti Arsat* (Januari 1900), om de bevolking in het distrikt Boveo-Teweh in opstand te brengen, mislukt was. Dit werd nog erger, toen de regeering pogingen begon te doen, om met de inlandsche hoofden in het gebied der Boven-Barito meer rechtstreeksche aanraking te verkrijgen.

De vroeger gebruikelijke en zich steeds verder

in het binnenland van Borneo uitstrekkende reizen der bestuursambtenaren waren n.l. gestaakt, nadat in October 1884 door de partijgangers van den pretendent-sultan de gouvernementsstoomer „Djambi" beschoten was geworden, toen dit vaartuig zich vertoonde bij de uitmonding der Soengoi Menawing in de Barito, bij welke plaats de vestiging van den sultan gelegen was. Aangezien daardoor de invloed van den sultan in de Boven-Doesoenlanden zich ongestoord kon uitbreiden, zelfs over sommige gedeelten der Benedenlanden, besloot het Gouvernement in 1900, vooral na de boven aangehaalde gebeurtenissen te Kendangan in 1899, de reizen der ambtenaren te doen hervatten. Dit verontrustte echter de pegoestian of sultanspartij, en deze besloot uitbreiding van onzen invloed in het binnenland zooveel mogelijk tegen te gaan. Toch liepen verscheiden reizen, wel is waar onder gewapend geleide, op de rivier zonder stoornis af, kwam het tot samensprekingen met onderscheiden hoofden en besloot de regeering, teneinde onzen stijgenden invloed aan de Boven-Barito van duurzamen aard te doen zijn, te Prioek Tjahoe (Poeroek-Tjahoe) in de Boven-Doesoenlanden een bestuursambtenaar te vestigen. In Februari 1902 verscheen aldaar een controleur, toegevoegd aan den assistent van Moeara Teweh. Tevens werd in Poeroek Tjahoe tijdelijk een militaire bezetting van 150 man gelegd. De verwachting, dat daardoor een rustiger toestand zou intreden, werd niet verwezenlijkt, integendeel van nu af aan gunde de sultanspartij ons geen rust. In Januari 1902 was het haar gelukt op een vergadering van hoofden eenige dezer over te halen, zich tegen de bezetting van Poeroek Tjahoe en den aanleg van wegen in hun gebied te zullen verzetten. Onze patrouilles van Poeroek Tjahoe werden voortdurend beschoten, het kwam telkens tot schermutselingen en overrompelingen, waarbij zelfs de militaire commandant der plaats sneuvelde. Op allerlei wijze trachtte de tegenpartij — bijv. door huwelijken — zich te versterken en wist allerlei verhalen onder de Dajaks te verbreiden, die bij de lichtgeloovige bevolking gereedelijk ingang vonden. Zelfs bestond er bij een reis, door den resident der Zuider- en Oosterafdeeling met den gewestelijken militairen commandant in April 1903 op de Boven-Doesoen ondernomen, ernstig gevaar, dat òf het gebeurde met de „Onrust" in 1859 herhaald, òf de resident met zijn gevolg overvallen zou worden op de vergadering, die hij met de inlandsche hoofden op 20 April had belegd. Dank zij de waarschuwingen, en in verband daarmede genomen voorzorgsmaatregelen, gebeurde wel is waar geen van beide, doch telkens herhaalden zich de aanvallen, patrouilles vielen in hinderlagen, de postprauw werd bedreigd, de stoomschepen op de rivier beschoten, de onmiddellijke omstreken van Poeroek Tjahoe werden onveilig gemaakt, zelfs de gemeenschap met Moeara Teweh tijdelijk verbroken. Een paar ondernemingen tegen Belawan mislukten, deden echter den pretendent-sultan verhuizen van hier naar het veiliger en voor hem gunstiger gelegen Kalang Pampang aan den Boven-Boemban, een dagmarsch ten N. van Belawan. Ook kwamen benden uit het Boven-Kapoeasgebied, belust op buit, den vijand versterken, die omgekeerd, hoewel met weinig succes, in 1904 pogingen deed, om door een inval in het Boven-Kapoeasgebied het verzet daarheen uit te breiden.

Tegen het einde van 1903 hadden nieuwe onderhandelingen plaats over het staken der vijandelijkheden en onderwerping, met het gevolg, dat zich den 5den Januari 1904 *Goesti Arsat*, *Antoeng Doerachman* (een der beide kleinzoons van *Goesti Mohammed Seman*) en eenige andere hoofden onvoorwaardelijk onderwierpen. Zij werden naar Batavia opgezonden en bij gouvernementsbesluit van 1 Augustus 1904 te Buitenzorg geïnterneerd. Wel kwamen nog enkele andere hoofden tot onderwerping, maar nochtans duurde de strijd voort; sedert Augustus trad de sultanspartij weer aanvallend op, en zelfs tot vlak bij Moeara Teweh hadden de onzen telkens beschietingen te verduren.

Ten einde afdoende verbetering te brengen in dezen toestand, werd bij gouvernementsbesluit van 27 October 1904 een commissie, bestaande uit den resident en den luitenant kolonel bij den generalen staf *G. C. E. van Daalen*, belast met het doen van voorstellen betreffende de inrichting van het bestuur en de militaire bezetting in de afdeelingen Bandjermasin en Ommelanden, Martapoera, Kendangan, Amoentai, Doesoenlanden en Dajaklanden en in het bijzonder betreffende de middelen tot beëindiging van het verzet der pegoestian. Het gevolg was dat besloten werd de rustelooze vervolging van den vijand, in het bijzonder van den pretendent-sultan en van *Antoeng Koewing* (een kleinzoon van 's pretendents broeder) voort te zetten, daartoe een drietal brigades marechaussee, onder bevel van den 2den luitenant *H. Christoffel*, uit Atjeh te ontbieden en het burgerlijk en militair gezag in het gewest tijdelijk in één hand te vereenigen. Terwijl bij gouvernementsbesluit van 3 Maart 1905 de majoor der infanterie *H. N. A. Swart* tijdelijk tot „civiel en militair resident" der Zuider- en Oosterafdeeling werd benoemd, was luitenant *Christoffel* reeds den 1sten Januari 1905 te Poeroek Tjahoe als hoofd van het civiel bestuur opgetreden. De inlandsche troepen werden afgedankt en de beperkende bepalingen op in-, uit- en vervoer in een deel der Doesoenlanden ingetrokken.

Inmiddels hadden zich in den Boven-Doeson in het laatst van 1904 vele twijfelaars bij de partij van verzet aangesloten. Een reeds geruimen tijd voorgenomen, maar herhaaldelijk uitgestelde excursie naar de Djaän-streek werd in December 1904 ondernomen, waarbij het gelukte Diroeng Mendjoean, waar de pretendent in den laatsten tijd gewoond had, te nemen en waarbij een aantal leden der pegoestian gevangen genomen werden. Den 24sten Januari 1905 gelukte het luitenant *Christoffel* den pretendent sultan in een ladang te Kalang Barah (Menawing) te overvallen, en daar hij weigerde zich over te geven, werd hij in het gevecht met twee zijner volgelingen gedood. Verschillende andere overrompelingen in de volgende maanden brachten de sultanspartij nieuwe gevoelige slagen toe, en voor en na staakten vele hoofden het verzet, zoodat in Juli 1905 alle mannelijke leden der pegoestian, onder wie dus ook *Antoeng Koewing*, op wien de rechten van den pretendent-sultan waren overgegaan, zich aan ons gezag onderworpen hadden. Dat daarmede niet alle verzet geweken was, bleek uit de gebeurtenissen der vol-

gende maanden. Zoo werd in de maand November een patrouille boven Laoeng overvallen en vermoord door het inlandsch hoofd *Demang Dalem*, die tot dien tijd voor een trouw vriend van het Gouvernement gold, en had in Januari 1906 een inval plaats in de afdeeling Kendang door een bende uit het nahurige Pasir, waarbij de controleur *Knappert* in de nabijheid van Barabei sneuvelde en het distriktshoofd gewond werd. Toch zal zich de Nederlandsche invloed steeds meer doen gelden, vooral ook door vestiging van een grooter aantal bestuursambtenaren in het gebied van den bovenloop der groote rivieren. Zoo werden bij gouvernementsbesluit van 16 December 1905, bij wijze van tijdelijken maatregel, de afdeelingen Doesoenlanden en Dajaklanden opgeheven en uit de bovenstreken dier afdeelingen 4 nieuwe gevormd, n.l. Midden-Doesoen (hoofdplaats Moeara Téwé), Boven-Doesoen (hoofdplaats Poeroek Tjahoe), Midden- en Boven Kapoeas (hoofdplaats Djangkang) en Boven-Kahajan (hoofdplaats Koeroen).

Borneokamfer is de naam van een stof, die op Borneo en Sumatra in holten van oude boomen van *Dryobalanops aromatica* Gaertn. gevonden wordt. Daaraan kent men in Oost-Azië een ongemeen geneeskrachtig vermogen toe, zoodat zij tegen hooge prijzen daarheen wordt vervoerd en in Europa onbekend blijft. Hare samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $C_{10}H_{18}O$. De Borneokamfer of *borneol*, ook wel *Baroskamfer* genoemd, is zachter en aromatischer dan gewone kamfer, waarvan het slechts door een meergehalte van 2 atomen waterstof in het molecuul verschilt. Het borneol is gekristalliseerd, wit gekleurd, gemakkelijk oplosbaar in alkohol en aether, smelt bij 198° en kookt bij 212° C. Bij verhitting met kaliumsulfaat levert het de koolwaterstof $C_{10}H_{16}$. Borneokamfer wordt tegenwoordig kunstmatig vervaardigd in Europa en naar Oost-Azië uitgevoerd.

Bornet, *Jean Baptiste Edouard*, een Fransch plantkundige, werd geboren te Guérigny (Nièvre), den 2den September 1828. Hij studeerde te Parijs in de geneeskunde en hield zich veel bezig met plantkunde, vooral met de studie der zwammen. In 1852 begeleidde hij den Franschen plantkundige *Thuret* naar Cherbourg. Hier ontstonden zijn belangrijke geschriften over de zeealgen, die hij deels zelfstandig, deels te samen met *Thuret* uitgaf. *Bornet* is lid van de Fransche academie en woont als privaatgeleerde te Parijs. Hij heeft zich groote verdiensten verworven door zijn studiën omtrent het bevruchtingsvraagstuk bij de Florideeën, alsmede van de ontwikkelings-geschiedenis der mossen. Hij schreef: „Recherches sur la structure de l'Ephebe pubescens" (Parijs 1852), „Recherches sur la fécondation des Floridées" (met *Thuret*, 1867), „Recherches sur les gonidies des Lichens" (1873), „Notes algologiques, recueil d'observations sur les Algues" (met *Thuret*, 1876—1880), „Revision des nostocacées hétérocystées" (met *Flahault*, Parijs, 1886—1888) en „Les Algues de P. K. A. Schousboe" (Parijs 1892).

Bornhak, *Konrad*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd den 21sten Maart 1861 te Nordhausen geboren. Van 1879—1882 studeerde hij te Berlijn in de rechts- en staatswetenschappen, deed in 1882 het referendaris- en in in 1887 het assessor-examen, waarna hij zich als privaatdocent aan de universiteit te Berlijn vestigde. In 1893 werd hij benoemd tot rechter te Prenzlau, in 1894 keerde hij als zoodanig naar Berlijn terug en nam tevens zijn werkzaamheid als docent aan de universiteit weer op. In 1898 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar en in hetzelfde jaar tot leeraar in het staats- en volkerenrecht aan de krijgsschool. In 1900 trad hij uit den justitiedienst, om zich geheel aan zijn studiën te wijden. Hij schreef: „Geschichte des preuszischen Verwaltungsrechts" (3 dln., Berlijn 1884—1886), „Preuszisches Staatsrecht" (3 dln., 1888—1890; supplement 1893), „Die deutsche Socialgesetzgebung", (1890, 4de druk 1900), „Das deutsche Arbeiterrecht" (München 1892), „Die Tronfolge im Fürstentum Lippe" (Berlijn, 1895), „Allgemeine Staatslehre" (1896), „Einseitige Abhängigkeitsverhältnisse unter den modernen Staaten" (Leipzig, 1896), „Das Verwaltungsrecht in Preuszen unter der Herrschaft des Bürgerlichen Gesetzbuchs" (Berlijn, 1899), „Geschichte der preuszischen Universitätsverwaltung bis 1810" (1900), „Russland und Finland" (Leipzig 1900), „Die Ausweisung fremder Staatsangehöriger" (Berlijn 1900), „Die Rechtsverhältnisse der Hochschullehrer in Preuszen" (1901) en „Preuszische Staats- und Rechtsgeschichte" (1903).

Bornhaupt, *Christiaan von*, koloniaalpoliticus, den 27sten December 1846 te Riga geboren, studeerde van 1866—1870 te Dorpat in de rechten en leefde van 1870 tot 1890 als advocaat te Riga. Vervolgens maakte hij in Berlijn historische en staathuishoudkundige studiën en nam een levendig aandeel aan de uitbreiding van de Duitsche koloniale politiek. In 1892 werd hij lid van de commissie der Duitsche Koloniale Vereeniging en was van 1895—1898 algemeen secretaris daarvan. Hij schreef o. a.: „Denkschrift über Samoa" (Koloniales Jahrbuch, 1895), „Der engl.-kongolesische Vertrag" (Berlijn 1895), „Die deutschen Bestrebungen an der Somaliküste und das engl.-ital. Abkommen vom 5en Mai" (1884, Berlijn 1895), „Die Kongo-Akte und der Freihandel" (Berlijn, 1902).

Bornhauser, *Thomas*, een zeer populair Zwitsersch schrijver, werd geboren den 20sten Mei 1799 te Weinfelden in Thurgau, studeerde te Zürich in de godgeleerdheid en werd achtereenvolgens leeraar te Weinfelden, Matzingen en Arbon. Hij spande al zijn krachten in, om de verbetering van den maatschappelijken toestand der Zwitsers te bevorderen en ijverde zeer voor een herziening der Bondswetten. Door toespraken en geschriften verwierf hij de gunst des volks. In 1830 werd hij gekozen tot lid der Regeeringscommissie en tot lid van den Grooten Raad, en ontwierp met *Edler* en *Keller* in 1831 het ontwerp van een nieuwe grondwet voor Thurgau. Daarna legde hij het lidmaatschap van den Grooten Raad neder en wijdde zijne dagen te Arbon aan het leeraarsambt en aan letterkundige werkzaamheden. Hij had zich echter bij de aristrocratische partij zoo gehaat gemaakt, dat er een aanslag werd gedaan op zijn leven. Toen *Keller* in 1835 niet herkozen werd, kwam *Bornhauser* weder in den Raad en zorgde dat de kloosters onder het toezicht werden gesteld van den Staat. Toen het volk in 1837 zijn pogingen tot herziening der wetten wederstreefde, legde hij zijn betrekking als lid van

den Raad neder, doch werd in 1849 herkozen, en overleed in Maart 1857. Tot de door hem uitgegevene geschriften behooren: „Andreas Schweizerbart" (1834), het tijdschrift: „Der Wachter", de treurspelen: „Hans Waldemar" en „Gemma von Arth", voorts een hundel liederen, het heldendicht „Heinz von Stein", en de historische roman „Ida von Toggenhurg.

Bornholm, een eiland in de Oostzee, tot het Deensche stift Seeland behoorende en 40 km. ten Z.O. van de Zweedsche kust gelegen, is 40 km. lang, 28 km. breed, heeft een oppervlakte van 582 v. km. met (1901) 40899 inwoners. Het noordelijk gedeelte bestaat uit een rotsplateau van graniet en gneis, dat ², van de oppervlakte besluit. Dit plateau wordt geëxploiteerd door de Bornholmsche Maatschappij van Granietwerken. De hergtop Rytterknegten is 162 m. hoog. In het Z. van het eiland vindt men cambrischen en silnrischen zandsteen. In het N. zijn de kusten zeer schilderachtig, vooral de noordpunt Hammer Odde met de ruïne Hammershuus. Aan de westkust vindt men steenkolen en leem. De bewoners zijn van Deensche afkomst; zij vervaardigen aardewerk en zijn verder landbouwers. De bodem verschaft hun een voldoende hoeveelheid graan en aardappelen, terwijl de veeteelt en vischvangst in hunne overige behoeften voorzien. Men vindt er geen adellijke kasteelen met afhankelijke boeren; de landbouwers zijn er tevens grondbezitters. De scheepvaart vormt er eveneens een belangrijk middel van bestaan, dat wegens de gunstige ligging van het eiland in een bloeienden toestand blijft. Men vindt er een aantal baaien, en twee van deze zijn uitmuntende havens, namelijk de baai van Roë en die van Sandvig. De hoofdstad Rönne of Rottum ligt aan de westkust. Nabij het eiland liggen drie kleine eilandjes, namelijk Christiansoë, met sterke vestingwerken en een citadel, Friedrichsoë, door een hrug met laatstgenoemde verbonden en van een vuurtoren voorzien, en Gräsholm, door eiderganzen bewoond.

Bornholm, aanvankelijk een zelfstandig rijkje (tot het jaar 1000), werd later een Deensche bezitting. Het heette ondtijds Boergoendarholm, in de Middeleeuwen Borringholm. In 1525 werd Bornholm voor 50 jaar aan Lübeck verpand. In 1658 kwam het hij den vrede van Roeskilde aan Zweden, maar het bevrijdde zich onder aanvoering van *Jens Koefoed* en *Poul Anker* en kwam in 1660 weer aan Denemarken. Na dien tijd bleef het in het ongestoord bezit der Denen. Het is vooral door het eiland Christiansoë van groot belang voor den toegang tot de Oostzee, zoodat Rusland reeds hij herhaling pogingen heeft aangewend, om het van Denemarken over te nemen.

Bornier, *Henri Vicomte de*, een Fransch dichter, geboren den 25sten December 1825 te Lunel (Herault), studeerde te Versailles, Montpellier en Parijs in de rechten. Een bundel gedichten: „Les premières feuilles" (1848) bezorgde hem een betrekking aan de boekerij van het arsenaal, waar hij als bibliothecaria overleed. Hij schittert vooral op dramatisch gebied, en van zijn werken vermelden wij: „Le mariage de Luther" (1845), „Dante et Beatrix (drama, 1853) en de blijspelen: „Le monde renversé" (1853), „La Muse de Corneille" (1854) en „La cage du lion" (1862). Als lyrisch dichter behaalde hij met „L'Iathme de Suez" (1861) en „La France dans l'extrême Orient" (1863) prijzen voor dichtkunst bij de Academie en met zijn: „Eloge de Chateaubriand" (1864) den prijs der welsprekendheid. Daarenboven leverde hij de gedichten: „La Gnerre d'Orient" (1858), „La soeur de charité au dix-neuvième siècle" (1859), den roman „Le fils de la terre" (1864) en verscheidene novellen en verhandelingen. In 1868 werd zijn treurspel „Agamemnon" (naar *Seneca*) opgevoerd. Verder moeten nog genoemd worden: „La Fille de Roland" (1875), „Les Noces d'Attila" (1879), „l'Apôtre" (1881), het gelegenheidsstuk in één hedrijf „Les deux villes" (Parijs en Toulouse, 1875), geschreven naar aanleiding van de overstrooming van Toulouse. Het treurspel „Mahomet" werd in 1890 wel door de „Comédie Française" ingestudeerd, maar mocht, uit kieschheid jegens den sultan, niet opgevoerd worden. In „Le Fils de l'Arétin" (1895) wordt het hedendaagsch naturalisme om zijn immoreelen invloed afgekeurd. Veel succes had *de Bornier* in 1899 met „France d'ahord", waarin de vaderlandsliefde van de moeder van *Lodewijk den Heilige* wordt verheerlijkt. De tekst der opera „Dimitri" van *V. Joncières* is door *de Bornier* geleverd. In 1893 werd hij tot lid van de Academie gekozen. Zijn „Poésies complètes" verschenen o. a. in 1894. Hij overleed den 28sten Januari 1901.

Bornoe is een Negerrijk in den Soedan, ten W. van het Tsaadmeer gelegen. Het grenst in het N. aan de Sahara, in het Z. aan het Wandalagebergte en Adamaua en in het W. aan Sokoto. Tengevolge van voortdnrenden strijd veranderen de grenzen telkens, vooral in het Z. en N., zoodat de oppervlakte slechts bij benadering kan worden gesteld op 140.000 v. km. en het aantal inwoners op 5 millioen. Bornoe bestaat uit een groote laagvlakte, waarin de rivieren van de hoogvlakte van Darfoer, Dar Banda, Mandara en het heuvelland aan de grenzen van Sokoto afstroomen. Slechts in het Z.W. verheft zich boven de vrij gelijkmatige vlakte het 600 m. hooge heuvelland van Goedsjba. De grootste hoeveelheid water wordt geleverd door de Tsjari, waarvan de henedenloop door Bornoe stroomt. Do Waube (Komadoegoe, Yen of Yoobe), ontspringende in het Haussaland Kano, en de Abboeloe, welks bronnen in het Z. liggen in het Wandalagebergte, stroomen over een groot gedeelte van hunnen loop door het land. De Waube, in den regentijd diep en snelstroomend, droogt in het warme jaargetijde uit tot een reeks moerassen en meren. De Abboeloe zwelt in den regentijd ook zeer sterk aan en overstroomt dan een groot gedeelte van de omstreken. Al deze wateren worden opgenomen door het Tsaadmeer.

Het klimaat onderscheidt zich van de onmiddellijk daaraan grenzende Sahara door een grooter vochtigheidsgehalte van de lucht en door de bijna gelijkmatige dag- en nachttemperatuur. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt 28,7°C.; in de koelste maand (December) is het er gemiddeld 24,4°C., in de warmste (April) 33,5°C. Na den regentijd (van Juni tot October), die in het W. vrij lang duurt en in het Z. zelfs 7 maanden, treedt een eenigszins koeler seizoen in. Gedurende den regentijd heerschen er malaria en oogziekten.

De overgang van de dorre zandvlakten der Sahara tot den weelderigen plantengroei van het zuidelijk gedeelte geschiedt langzamerhand. Eerst

komen kale grasvlakten met slechts enkele boomgroepen, daarna wouden van doornige acacia's, vervolgens de tamarinde en de palmboomem. Men verbouwt er doerra, maïs, rijst, sesam, aardnoten, citroenen en vijgen. Het noordelijk gedeelte wordt bevolkt door kudden gazellen, struisvogels, giraffen, olifanten en rivierpaarden. Ook leeuwen en hyena's zijn er talrijk. In het zuidelijk en westelijk gedeelte komen, behalve de rhinoceros, bijna uitsluitend huisdieren voor, zooals paarden, ezels, runderen, geiten en varkens, en in de provincie Kotsjam ook kameelen.

Tengevolge van het aanzienlijke handelsverkeer, den grooten invoer van slaven en den bijna voortdurenden strijd met de omliggende volken is er in het land geen zuiver ras ontstaan. In het algemeen zijn de bewoners klein en plomp gebouwd, met een grijze, roodachtige huidskleur. De vrouwen zijn leelijk en zwaarlijvig. Na de gedeeltelijke uitroeiing der oorspronkelijke bevolking en hunne vermenging daarmede, vormen de *Kanoeri* (Beraúni) het grootste gedeelte van de beschaafde inwoners (1½ millioen) van Bornoe. Zij zijn zindelijk, arbeidzaam en ontwikkeld. De mannen laten den arbeid niet, zooals bij zooveel andere stammen gebeurt, aan de vrouwen en slaven over, maar behandelen de vrouw met achting en huwen er slechts één. Ze zijn zeer handige metaalbewerkers en hebben zelfs geleerd kanonnen te gieten. De Kanoeritaal is de heerschende in Bornoe. De *Makari* of *Kotoko* wonen in het westen aan de Tsjari (ongeveer 750000) en munten uit door hun volharding bij den akkerbouw en hun vindingrijkheid in allerlei beroepen. In verspreide groepen leven er ook nog de *Foelbe*, *Haussa* en *Toeareg* (ook *Kindi* genoemd), te zamen ongeveer 650000. Sinds verscheiden geslachten wonen er ook de Arabierenstammen der *Sjoea* en *Salamat* (ongeveer 100000). De lichtere huidskleur en de regelmatigheid van hunne trekken zijn wel eenigszins verloren gegaan, maar zij bewaren zorgvuldig hun taal en zijn even dapper als hunne voorouders. De *Manga* (750000) in het westen zijn onbeschaafde stammen, evenals de *Marghi* in Wandala en de *Moesgoe*, een wild ruitervolk ten zuiden van Logone.

Het rijk Bornoe bestaat uit de provincies M a n g a, M o e n i o, G o e m e l, K o d s j a m, N g o m a t i, G o e d s j h a, K a r a g o a r a, D a m e r g h o e, K o t o k o en uit de schatplichtige vazalstaten S i n d e r, D i k o a, L o g o n e en M a n d a r a. Krachtens verdragen met Frankrijk en Duitschland behoort dit gebied tot den belangensfeer van Engeland. De sultan of sjeik van Bornoe is absoluut alleenheerscher; de hoogste bedieningen laat hij door zijn slaven vervullen, om zeker te zijn onvoorwaardelijk gehoorzaamd te worden. Hij raadpleegt echter ook een staatsraad, die samengesteld is uit den opperbevelhebber van het leger en uit volksvertegenwoordigers (Kokonaua) uit do Kanoeri en de Arabieren, wier ambt orfelijk is. Het leger telt 5000 man voetvolk en 1000 man ruiterij en is gewapend met geweren en kanonnen. De ruiters dragen maliënkolders of dichte, gewatteerde, tot de voeten reikende, mantels. De schatting dor vazalstaten en de belastingen der provinciën bestaan voornamelijk uit slaven. Op de groote markten van het voor enkele jaren door *Rabba* verwoeste Koeka worden deze verruild tegen Europeesche en Afrikaansche waren. Als betaalmiddel dient de Maria-Theresia-daalder en als wisselgeld zijn de kauris in gebruik, waarvan 4000 stuks gelijk staan met 1 daalder. De handel is er volkomen vrij van alle tollen of invoerrechten. De residentie van den sjeik, de hoofdplaats van het land vormende, is achtereenvolgens verlegd van B i r n i of Ghasr-E g g o m o, aan den rechter oever der Waube, naar K o e k a en na diens ondergang naar D i k o a. In geheel Bornoe concentreert de bevolking zich in groote plaatsen, waarvan de meeste in het Z. en ten Z. van het Tsaadmeer, enkele tevens in het W. aan de Waube gelegen zijn. De dichtst bevolkte plaatsen zijn: N g o r n o e (Angornoe) en G o e d s j b a met 20000 inw., M a s j e n a en G o e m e l met 12000 inw., S o e r i k o e l o met meer dan 10000 inw., B o r s a r i met 7500 inw., L o g o n e met 15000 inw. en D o l o s in Mandara met zelfs 30000 inw.

Bornoe was vroeger een deel van het rijk K a n e m (gesticht in de 9de eeuw), dat omstreeks het einde der 11de eeuw door de Mohammedanen werd veroverd en zich gedurende de eerste helft van de 12de eeuw van den Niger tot den Nijl, over geheel Fezzan en naar het Z. nog ver beneden het Tsaadmeer uitstrekte. Uit de brokstukken daarvan vormde koning *Ali Doenamami* (1472—1505) het eigenlijke rijk Bornoe. Zijn zoon *Edrisz Katakarmabi* (1505—1526) veroverde zelfs Kanem weer, dat nu tot het begin van de 19de eeuw een provincie van Bornoe bleef. De hoogste bloei werd bereikt onder *Edrisz Alaoma* (1571—1603), die de Damergoe, de Toeareg in het N.W., de Tibboe rondom Bilma, de grensstammen der Boedoema, Margbi en Mandara in het Z. onderwierp en de verbinding met de kust herstelde. Onder de vredelievende en weelderige koningen, die op hem volgden, ging de macht van Bornoe zoo snel achteruit, dat het geen weerstand kon bieden aan de aanvallen der Foelbe, die in 1808 begonnen. De hoofdstad Birni viel hun in handen, en de zwakke *Ahmed ibn Ali* (1793—1810) verlegde zijn residentie. Een vroom Arabier uit Fezzan, *Mohammed el Kanemi*, redde den staat door zijn overwinning bij Ngornoe, en zijn zoon *Omar* (sedert 1835) roeide de oude dynastie uit, door koning *Ibrahim* in 1846 te vermoorden, terwijl bij diens zoon *Ali* op het slagveld doodde. *Omar* hield zijn residentie in het door hem nieuw gebouwde Koeka. Hij bezat niet de krachtige natuur van zijn vader, zoodat zijn rijk door de Toeareg, Kanem door de Tibboe en den vorst van Wadai aangevallen werd, terwijl inwendige verdeeldheden de kracht van het rijk ondermijnden. In 1853 moest *Omar* voor korten tijd plaats maken voor zijn broeder *Abd-er-Rahman*, die zich door een oproer van den troon meester maakte, maar in December 1854 overwonnen en gedood werd. Sedert dien tijd regeerde *Omar* ongestoord tot zijn dood in 1881. In 1894 veroverde *Rabba*, een voormalig Egyptisch officier onder *Zebir Pasja*, de stad Koeka en beheerschte van Dikoa uit geheel Bornoe. Zijn aanvallen op de naburige rijken, vooral op Bagirmi, bielden eerst op na de overwinning der Franschen (1899—1900) en zijn dood bij Koesseri (den 22sten April 1900.

Bornoe werd in 1823 voor het eerst door Europeanen bereisd en wel door *Denham*, *Clapperton*, *Oudney*, *Hillmann* en *Toole*, in 1852 door *Richardson*, *Barth* en *Overweg*, in 1853 door *Vogel* en

BOROBOEDOER I.

Gezicht op de tempelruine in haar geheel.

BOROBOEDOER II.

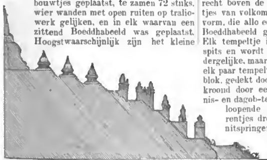

Een der mooiste fragmenten.

Beurmann. De kennis van het land hebben wij echter vooral te danken aan *Nachtigall* (1871 en 1872). Verder is het land nog onderzocht door *Matteuci* en *Massari* in 1880 en door *Monteil* in 1892.

Boro-Boedoer, (zie de platen) is een Boeddhistische tempel, gelegen in de residentie Kedoe op Java en een der prachtigste overblijfselen van Hindoesche bouwkunst. De grottempels van Ellora in Voor-Indië mogen ruimer zijn en de Angkor in Kambodsja van verre grootscher schijnen, de Boro-Boedoer is ontegenzeggelijk schooner door de eenheid van het geheel en de harmonie der deelen. Over den tijd der stichting bestaan verschillende meeningen, maar deze mag misschien met voldoende zekerheid gesteld worden in de 9de eeuw onzer jaartelling. Enkele onafgewerkt gebleven gedeelten doen vermoeden, dat de bouw pas geëindigd is tegen den tijd van het verval of van den ondergang van het Boeddhistische rijk op Java. De tempel is door aardbevingen en aschregens, door de hevige tropische regens en door den plantengroei beschadigd, terwijl ook dweepzieke menschenhanden hunne vernielende werking er op hebben uitgeoefend, maar toch is het gebouw ook tegenwoordig nog een indrukwekkend monument van Boeddhistische bouwkunst, geheel eenig in zijn soort.

Een tempel in den zin, dien men gewoonlijk aan dat woord hecht, is de Boro-Boedoer niet, want het gebouw heeft geen inwendige ruimte en is niet op maar om een heuvel gebouwd, als een veelhoekige pyramide van zwartgrijzen steen (trachietlava), een chaos van koepels en naalden, van inspringende muren en uitspringend lijstwerk, gekroond door een koepel, waarvan de spits verdwenen is. Het geheel is terrasvormig aangelegd (zie de afb.). Een reeks van zes opklimmende muren verheft zich terrasgewijze en vormt een vijftal ommegangen, wier ringmuren met 432 nissen versierd zijn, waarin vroeger Boeddhabeelden hebben gestaan. Daarboven zijn 3 rijen koepelvormige gebouwtjes geplaatst, te zamen 72 stuks, wier wanden met open ruiten op traliewerk gelijken, en in elk waarvan een zittend Boeddhabeeld was geplaatst. Hoogstwaarschijnlijk zijn het kleine graftempels (dagobs). De groote koepel is eveneens een dagob, waarin waarschijnlijk ook een gedeelte van de asch van den Boeddha begraven was. Deze heeft denzelfden grondvorm als de kleine koepels, maar is geheel gesloten. Prachtig beeldhouwwerk, en basrelief, bedekt de binnen- en buitenzijden van elken muur en is overal ruimschoots aangebracht.

Halve doorsnede van den Boro-Boedoer.
Schaal 1 : 840.

Verder zijn er nog talrijke andere beelden, zoodat men het aantal, dat oorspronkelijk aanwezig geweest moet zijn, op 2000 gesteld heeft. Gedeeltelijk verdwenen en beschadigd, geven toch de overblijfselen een machtigen indruk van den trap van beschaving, waarop het volk in den bloeitijd van het Boeddhisme moet gestaan hebben. Omstreeks het jaar 1885 werd door den heer *IJzerman* ontdekt, dat de voet van het bouwwerk vroeger een ander beloop had, en dat geweldige steenmassa's later zijn opgestapeld als een buiten-omgang, waarschijnlijk om tot steun te dienen. In 1887 heeft men onder het zware lijst- en bandwerk van het onderste terras een reeks halfverheven beeldhouwwerken ontdekt, die door de met zorg aangebrachte bedekking vrij gaaf bewaard zijn gebleven. Maar men zou deze lijst- en beeldhouwwerken niet meer geheel kunnen ontblooten, zonder het bestaan van den tempel in gevaar te brengen.

Het terras was vroeger omgeven door een zware open gewerkte borstwering, waarvan echter geen spoor meer overgebleven is. Dit terras is ongeveer 105 m. lang en heeft den vorm van een vierkant, waarbij op elke zijde twee nitspringende gedeelten zijn. In het midden van elk der vier zijden was een breede trap, door zware leuningen ingesloten en door zittende leeuwen bewaakt. Tevens waren er trappen, die geleidelijk voerden naar het bovenste terras en den grooten koepel. De beeldhouwwerken van den zwaren buitenmuur van het terras verhalen geen geschiedenis, zooals die welke hooger liggen, maar zijn eenvoudig bouwkundige versieringen. Het zijn tallooze, maar telkens gewijzigde herhalingen van dezelfde motieven: een man zittende bij een reukoffer of bij een bloemenvaas, en een man, staande tusschen twee vrouwen of dienaressen, beide tafereelen gescheiden door een alleenstaand vrouwenbeeld met een lotusbloem of ander toevoegsel. Boven op de zware kroonlijst, die deze versieringen overdekt, staan, of stonden, recht boven de zittende offeraars, kleine tempeltjes van volkomen gelijken, rijk gebeeldhouwden vorm, die alle een diepe nis bevatten, waarin een Boeddhabeeld geplaatst was op een lotustroon. Elk tempeltje is gedekt door een torenvormige spits en wordt gestennd door twee vleugels, met dergelijke, maar lagere spitsen gekroond. Tusschen elk paar tempeltjes staat een altaarvormig steenblok, gedekt door een klokvormigen dagob en bekroond door een kegel. De achtervlakken dezer nis- en dagob-tempeltjes vormden, onder een doorloopende kroonlijst, die de dagobs en torentjes droeg, een enkel muurvlak, dat alle nitspringende deelen volgend, slechts afgebroken wordt door de vier poortgebouwen, wier bedekking een herhaling op grooter schaal is van de nistempeltjes.

De trappen vormen de zwakke punten van het bouwplan. Ze zijn ongelijk van treden en nemen soms een belangrijk deel van den vloer der galerijen weg. De poortgebouwen, waarmede ze overdekt waren bij elke hoogere ommuring, zijn nu grootendeels verdwenen, maar waren niet evenredig met het geheele gebouw. De leuningen van de trap, boven ontspringend uit een leeuwenmuil en van onderen eindigend in een olifantskop met

omhoog gekrulden snuit, zijn thans ook verdwenen.

De merkwaardigste van de vijf ringmuren is de bovenste, daar de beeldhouwwerken hier een vrij volledige voorstelling geven van het leven van den Boeddha, van vóór zijn geboorte tot ongeveer aan zijn dood, in 120 beelden.

Elk der terrassen ligt ongeveer 3 m. hooger dan het voorgaande en is door een trap van gemiddeld 10 treden daarmede verbonden, de hoogste galerij is geen zesendertighoek, maar slechts een twintighoek. Elke galerij is omstreeks 2 m. breed, terwijl de muren gemiddeld anderhalven meter dik zijn. Voor de afleiding van het regenwater wordt gezorgd door talrijke olifantskoppen, die het van het eene terras op het andere voeren en vervolgens naar buiten. Op het twintighoekige bovenvlak verheffen zich drie cirkelvormige terrassen, anderhalven meter boog en telkens 3 m. terug, verbonden door trappen van 7 à 8 treden. Op het eerste staan 32 doorzichtige, gesloten dagobs, op het tweede 20 en op het derde 16. Binnen dezen kring verheft zich de reusachtige middendagob. Deze heeft tot voet een reusachtig lotuskussen en is gekroond met een vlakken koepel, die meer dan 8 m. boven het hoogste terras uitsteekt. Van den kegel, die daarop gestaan heeft, is niets overgebleven dan het voetstuk, een steenblok van 3 m. breedte, met een hoogte van 1½ m. Dit blok kan men beklimmen langs een ruwe van buiten aangebrachte trap en geeft een verrukkelijk schoon en grootsch vergezicht over den omtrek. Een zeer eigenaardig beeld werd ontdekt toen men den grooten dagob open brak. Men vond daarin een kleinere kamer boven een grootere en daarin een metalen vaas met eenige munten en een onafgewerkten Boeddha. Men vermoedt, dat dit beeld opzettelijk onafgewerkt is gebleven, daar de dagob zelf wel is voltooid, maar een afdoende verklaring van dit beeld is nog niet gegeven. De meest aannemelijke is, dat dit hoogst geplaatste beeld de hoogste godheid, Adi-Boeddha, voorstelde, en dat de onvolkomen vormen op zinrijke wijze het abstracte wezen van deze godheid aanduiden.

Borodin, *Alexander*, een Russisch componist, geboren den 12den November 1834 te Petersburg, studeerde aldaar in de geneeskunde en scheikunde, werd officier van gezondheid en zag zich vervolgens benoemd tot hoogleeraar in de scheikunde. Daarenboven hield hij zich ijverig bezig met muzikale oefeningen en met compositie. Hij behoorde tot de jong-Russische school. Hij leverde o.a. twee symfonieën, de symfonie „Steppenschets uit Midden-Azië", stukken voor klavier en strijkkwartetten en overleed te Petersburg den 27sten Februari 1887. Zijn onvoltooid achtergelaten opera „Vorst Igor" (voltooid door *Rimskij-Kors-akow* en zijn leerling *Glasunow*) werd in 1890 te Petersburg opgevoerd.

Borodino is een dorp in het Russisch gouvernement Moskou, in het distrikt Moshaisk, aan de Kaloega, een zijrivier der Moskwa. Het is merkwaardig door den slag, die er den 7den September 1812 door *Koetoesof* aan *Napoleon I* geleverd werd en onder den naam van „Slag aan de Moskwa" bekend is. De sterkte der beide legers was nagenoeg gelijk. *Napoleon* had 100000 man infanterie en 28000 man cavalerie onder zijn bevelen en *Koetoesof* 114000 man infanterie en cavalerie en 15000 met lansen gewapende boeren. De Russen hielden de boogten bezet, waar zij door bosch en 3 dorpen gedekt waren, en hadden dus het terrein in hun voordeel, daar de Franschen zich op een lagere vlakte bevonden, van holle wegen doorsneden. Reeds een paar dagen stonden de beide legers tegenover elkander, en *Koetoesof* bevond zich op den rechter oever der Kaloega; over zijn rechter vleugel gebood *Barclay de Tolly*, over den linker vorst *Bagration*, die in den slag gevallen is, en hijzelf over het centrum, waar hij de Russische garde en ruiterij om zich heen had verzameld. *Napoleon* stond op den linker oever, waar zich aan het hoofd van den rechter vleugel *Poniatowski* en aan het hoofd van den linker vleugel prins *Eugène* bevonden, terwijl in het midden *Davoust*, *Ney* en *Murat* bevel voerden over de ruiterij. *Napoleon* bevond zich achter het korps van *Eugène* en bestuurde vandaar den slag. Den 6den September verkende hij de stellingen der Russen en maakte zijn plan. Den 7den September des ochtends te 2 uur richtte hij een krachtige proclamatie tot zijn soldaten, terwijl *Koetoesof* het godsdienstig fanatisme bij zijn manschappen aanvuurde. Bij het opgaan der zon riep *Napoleon* den zijnen toe: „Ziet, de zon van Austerlitz verrijst!" en reeds te 6 uur deed de rechter vleugel der Franschen een aanval op den linker vleugel der Russen. Van beide zijden werd met hartstochtelijke woede gestreden. Het hevigst werd gevochten bij Borodino en bij de groote redoute in de nabijheid van het dorp, daar *Napoleon* die beide plaatsen beschouwde als de hoofdpunten der Russische positie. Nu eens waren zij door de Franschen, dan weder door de Russen bezet. Na groote inspanning gelukte het *Ney*, die daarbij door zijn dapperheid den naam van „Prins van de Moskwa" verwierf, de hoogten voor goed te veroveren, en tevens drong *Davoust* voorwaarts, terwijl *Eugène* Borodino innam. *Napoleon* had de overwinning behaald, *Koetoesof* was uit zijn versterkingen verdreven en trok in goede orde af naar de zijde van Moshaisk. Het verlies der Russen werd door hen zelf op 25000 man en door de Franschen op 45000 man geschat, terwijl zij zelf 30000 man hadden verloren. Op het slagveld werd een kapel en later door czaar *Nicolaas* een gedenkteeken opgericht.

Boroegoeng (*Borgoe*, *Borgoe*, *Borkoe* of *Boessang*) is een uitgestrekte landstreek in Guinea, 30 dagreizen lang en 11 breed, op 10° N. Br. ten Westen van den Niger gelegen. De grenslanden zijn: Goerma in het N., Gando en Jauri in het O., Noepe in het Z. en Goeroensi in het W. Boroegoeng is een lange, heuvelachtige, onvruchtbare vlakte, bedekt met grijsachtig graniet. De bewoners, waarschijnlijk afstammelingen van de Berbers, zijn evenmin heidenen als Mohammedanen. Zij vormen een dappere rooverbende en hebben altijd hunne onafhankelijkheid met goed gevolg verdedigd tegen de aanvallen van de omringende stammen, zooals o.a. de bewoners van Dahome. Boroegoeng is voor de Haussastaten slechts van beteekenis als doortochtsland naar de Volta. Boessang aan den Niger en de hoofdstad Nikki zijn de voornaamste plaatsen. *Mungo Park* was de eerste Europeaan, die het land bezocht, *Clapperton* de eerste, die land en volk uitvoerig beschreven heeft (1826). Op hem volgde *Flegel* (1880), die echter alleen de oevers

van den Niger bezocht. Eerst in 1895 werd deze landstreek nauwkeuriger onderzocht door den wedijver van Duitschers (*Gruner*), Franschen (*Decoeur*) en Engelschen (*Lugard*). Bij de Togo-overeenkomst tusschen Duitschland en Frankrijk kreeg Duitschland het westelijk gedeelte. Volgens het verdrag van 1898 tusschen Frankrijk en Engeland behoort het middengedeelte met Nikki aan aan Frankrijk, het oostelijk gedeelte met Boessang aan Engeland.

Boroglycerine wordt verkregen door 62 deelen boorzuurpoeder met 104 deelen glycerine te vermengen en tot 150° C. te verhitten tot het gezamenlijk gewicht 100 deelen bedraagt. Men giet de massa vervolgens op glazen platen, om ze te laten afkoelen. Boroglycerine is lichtgeel, doorzichtig, heeft een glasachtige breuk, wordt, aan de lucht blootgesteld, vochtig en is oplosbaar in een gelijk aantal deelen heet, 12 deelen kond water en in 5 deelen alkohol. Het wordt gebruikt om wonden te heelen.

Boronatrocalciet, ook *hydroboraciet, borocalciet, boraxkalk, ulexiet, tiza, Hayessien, tinkalciet. Afrikaansch rhodiciet*, enz. geheeten ($2B_5$ $Ca\ Na\ O_9 + 15\ H_2O$). is een delfstof, die vooral te Iquique in Chili gevonden wordt en een belangrijke grondstof oplevert voor de bereiding van borax (zie aldaar).

Het boronatrocalciet komt daar voor in staande lagen van zandige structuur, die veelvuldig knollen bevatten ter grootte van hazelnoten en walnoten. Deze laatste vertoonen op de beurt een stralige. kristallijne structuur en hebben een grauwachtig witte kleur. Het is steeds gemeogd met kenkenzout. gips, natriumsulfaat en andere zouten.

Boronia is een plant, die hehoort tot de familie der Rutaceae, en zich kenmerkt door meestal tegeoover elkaar staande of spiraalgewijs geplaatste bladeren, een vijftalligo kelk en kroon, vijf of tien meeldraden en onderstandige vruchtbeginsels. De gekweekte Boronia's komen meest alle uit Australië en behooren dus in onze gematigde, warme of konde kassen thuis. Ze verlangen eon zandigen heidegrond. Wanneer deze niet direct het overtollige water kan verliezen door goede drainage. dan sterven de planten plotseling af. De plaoten worden door stekken van bijna rijp geworden hout vermeerderd, die, om wortels te vormen. in een kweekhedding 3—5 weken moeten verblijven. De voornaamste in cultuur zijnde soorten zijn: Boronia alata, B. crenulata, B. Drummondi, B. elatior, B. heterophylla, B. megastigma eo B. polygalaefolia.

Borough is een Engelsch woord, dat met het Nederlandsche *burcht* en het Duitsche *burg* van het Angelsaksische *byrig, borgh* of *borhoe* is afgeleid en een versterkt toevluchtsoord beteekent. Ten tijde van de Angelsaksen noemde men alle plaatsen, die gemeeotelijke rechten bezaten, aldus. De bewoners des lands vestigden zich bijvoorkeur in de nabijheid er van, en zoo ontstonden steden, die eenzoo geooemd werden en aan wier hoofd een *byriggerêfa* (burchtgraaf) of *portgerêfa* (havengraaf) was geplaatst. Bij de verovering van Engeland door de Noormannen en de invoering van het leenstelsel werden die plaatsen van hare zelfstandigheid beroofd. en eerst langzamerhand verkregen de burgers weer vrijheden (*charters*). Het verschil tusschen de *borough's* en de *cities* of grootere steden met hisschopszetels bestond enkel in den naam, en men had daarenboven de *Cinqueports* met eenige eigenaardige privilegiën. Al die steden waren onderworpen aan den koning en zonden later hare afgevaardigden naar het Parlement, een kostbaar voorrecht, waarvan vele borough's afstand deden, terwijl de koningen vóór en na aan opkomende steden de rechten van een borough verleenden. Andere horongh's kregen de vroeger afgestane rechten terug. Onder *Eduard VI*, *Maria* en *Elizabeth* werden 17 horough's bevoegd verklaard, om weder leden naar het Parlement af te vaardigen, terwijl aan 46 nieuwe plaatsen de rechten van borough's werden verleend. Langzamerhand kwamen ook vele horough's in verval, zoodat de keuze van een parlementslid in handen was van slechts weinige personen; zulke plaatsen noemde men *rotten borough's*, ook wel *pocket-borough's*. Nieuwe plaatsen. zooals Manchester, Birmingham, Leeds, Sheffield, enz., ontwikkelden zich daarentegen tot hloeiende steden zonder een vertegenwoordiger te hebben in het Lagerhuis. Om dezen verkeerden toestand uit den weg te ruimen, werd door den reformhill van 1832 het recht, om afgevaardigden naar het Parlement te zenden, aan de kleine plaatsen ontnomen en aan de groote toegekend. In 1835 ontvingen de borough's stedelijke rechten, en de zaken werden in Schotland en Ierland op dergelijke wijze geregeld. Zulke stedelijke rechten bezitten ook de borough's, welke niet langer de bevoegdheid hebben, om afgevaardigden naar het Parlement te zenden, zoodat men de borough's in *municipal* en *parliamentary* borough's onderscheidt. Deze laatste dragen bij uitnemendheid den naam van *borough*, om ze te onderscheiden van de *shires* (zie aldaar). Uit een staatkundig oogpunt beschouwd is elke *city* ook een *borough*.

Borowitsji is een arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Nowgorod, gelegen aan de beide oevers der Msta, die er prachtige watervallen vormt, en aan den zijtak Oeglofka-Borowitsji van den spoorweg Moskau—St. Petershurg. Het aantal inwoners hedroeg in 1897 ongeveer 9421. Door zijn gezonde en fraaie ligging dient Borowitsji als zomerverblijfplaats voor de St. Petersburgers. Men heeft er een oud en beroemd klooster, vele fabrieken en magazijnen en er worden 3 holangrijke jaarmarkten gehouden, waar veel handel wordt gedreven in graan, leder, enz.

Borowmeren, in het Russisch *Boroyja Ozera*, zijn zes zoutmeren in het Siberisch gouvernement Tomsk, in den Zuid-Oosthoek van het distrikt Barnaul, n.l.: de meren Malinow, Groot-Lomow, Klein-Lomow, Kotsjkowatsj, Borow en Wsjiw. Het grootste ervan is het meer Malinow met een lengte van 20 km.; de overigen zijn veel kleiner. De meren Borow en Klein-Lomow hevatten het meeste zout. Uit deze meren verkrijgt men jaarlijks 1 millioen poed zout.

Borowsk, een arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Kaloega, ligt aan de Protwa en aan den ouden poststraatweg van Moskou naar Kaloega. Het telt 9 kerken, vele fahrieken en (1897) 8407 inwoners. Er is veel tuinbouw en een aanzienlijke uitvoerhandel. In ouden tijd had zij hare eigene vorsten; later werd zij door den tweeden valschen *Dmitri* ingenomen en gedeelte-

lijk verwoest. Het klooster van *Pachnoety*, een wonderdoener, die er vermoord werd, aldaar in 1477 gesticht, bevat vele kostbaarheden, doch zijn rijke inkomsten, opgebracht door 11000 boeren, zijn aan de kroon vervallen.

Borri, *Giovanni Francesco*, *Borro* of *Burhus*, een berucht dweper, profeet, alchimist, kwakzalver en bedrieger, werd geboren te Milaan, den 4den Mei 1627. Opgevoed te Rome bij de Jezuïeten en sterk aangetrokken door de studie der goudmakerij, gaf hij tevens voor, door goddelijke openbaringen er toe geroepen te zijn, een godsrijk op aarde te stichten. Weldra had hij met zijn aanhangers een vereeniging gevormd, welke niet ontsnapte aan de aandacht der Inquisitie. *Borri* nam de wijk naar Milaan en vervolgens naar Duitschland, maar werd in 1661 te Rome en Milaan „in effigie" verbrand. Eerst vestigde hij zich te Straatsburg en daarna te Amsterdam, waar rijke patiënten en hebzuchtige vorsten den wonderdokter en goudmaker in staat stelden een weelderig leven te leiden. In December 1666 werd hij ontmaskerd, ontvluchtte met zijn geld naar Hamburg, waar hij zich in verbinding stelde met koningin *Christina* van Zweden, begaf zich voorts naar Denemarken, waar hij den zwakken *Frederik III* overhaalde om millioenen te verkwisten, en was juist voornemens het tooneel zijner bedriegerijen naar Konstantinopel te verplaatsen, toen hij op reis daarheen (18 April 1670) in Moravië in hechtenis genomen en door keizer *Leopold I* aan den paus uitgeleverd werd, onder voorwaarde van lijfsbehoud. Nadat hij zijn ketterij openlijk had afgezworen, werd hij in 1672 uit de gevangenis der Inquisitie naar den Engelenburg gebracht, waar hij in 1695 overleed. In zijn geschrift „Genus Burrhorum historia" zocht hij zijn afkomst van *Afranius Burrus* te bewijzen; voorts blijkt het uit zijn „Epistolae", etc., dat hij zeer ervaren was in de geneeskunde. Zijn voornaamste werk was: „La chiave del gabinetto del Cavagliere G. F. B." (Keulen, 1681).

Borrichius, *Olaf*, eigenlijk *Claudii*, een Deensch scheikundige, werd geboren den 7den April 1626 te Borch in Noord-Jutland, studeerde van 1644 tot 1646 te Kopenhagen in de Oude letteren en wijsbegeerte, vervolgens in de genees- en scheikunde, werd in 1650 leeraar te Kopenhagen en was juist voornemens, een groote reis te doen, toen in 1654 de pest hem in laatstgenoemde stad tot blijven noopte. Daarna was hij werkzaam als opvoeder der kinderen van den minister *Gerstorph* en bezocht vervolgens in 1660 de Nederlanden en 3 jaren later Frankrijk, Italië en Duitschland. In 1666 te Kopenhagen teruggekeerd, werd hij er benoemd tot hoogleeraar in de genees- en scheikunde en kort daarna tot lijfarts des konings. Nadat hij gedurende 12 jaren de hoogste academische waardigheden bekleed en een „Collegium medicum" gesticht had, overleed hij den 3den October 1690 ten gevolge eener operatie. Hij heeft een groot aantal werken over chemie, metallurgie, enz., alsmede eenige gedichten nagelaten. — Zijn broeder *Claudius Borrichius*, in 1646 predikant te Schonen, was een der beste Deensche dichters van zijn tijd.

Borries, *Wilhelm Frederik Otto*, graaf *von*, een Hannoversch minister, werd geboren te Dorum, den 30sten Juli 1802. Hij bezocht de school te Stade, studeerde te Göttingen in de rechten en bekleedde tot 1848 onderscheiden rechterlijke betrekkingen. In 1849 stelde hij zich te Himmelpforten candidaat voor het Parlement te Frankfort met de verklaring, dat hij die vergadering als het hoogste wetgevende lichaam in Duitschland beschouwde en dat hij bereid was, om vóór de Duitsche grondrechten te stemmen. Het wantrouwen der boeren belette echter zijn verkiezing. Gemakkelijk liet hij zich nu door den justitieraad *von der Decken* bewegen, om zich met den adel te vereenigen tot een kruistocht tegen de hervormingen van 1848. Koning *Ernst* van Hannover was evenwel te verstandig, om onvoorwaardelijk de partij van den adel te kiezen. Zijn opvolger *Georg V* was hiertoe meer geneigd, en het ministerie *Münchhausen-Lindemann* moest plaats maken voor een kabinet *von Schele*, waarin *von der Decken* met de portefeuille van Justitie en *Borries* met die van Binnenlandsche Zaken werd belast (1851). Weldra kwamen belangrijke vraagstukken aan de orde, en toen de voorzitter van het Kabinet zich onder de gematigden schaarde, legden de beide laatstgenoemden hunne betrekking neder, waarin zij zich weldra hersteld zagen, toen *von Schele* door *von Lütcken*, den zwager van *von Borries*, vervangen was. Met den meesten ijver spande *von Borries* nu zijn krachten in, om na de ontbinding der wederspannige Kamer de hoofdleiders der oppositie te verwijderen, en het gelukte hem inderdaad, de meerderheid aan de regeering te bezorgen. Vele wetten werden daarop in reactionnairen zin gewijzigd, en ook de rechtspleging werd tegen den zin van den minister van Justitie veranderd. Met kracht verzette zich *von Borries*, vooral in 1859 en 1860, tegen de Duitsche eenheidspolitiek, en hij liet zich ontvallen, dat men, ter handhaving van de zelfstandigheid van Hannover, zelfs de hulp van vreemde bondgenooten niet moest versmaden. Een kreet van verontwaardiging verhief zich daarover in Duitschland, maar de koning van Hannover nam zijn minister op in den gravenstand. Tegelijk met de staatkundige reactie had ook de kerkelijke in Hannover veld gewonnen, zoodat een koninklijk besluit van den 14den April 1862 de invoering voorschreef van een orthodoxen landscatechismus. Deze maatregel gaf echter aanleiding tot oproerige bewegingen, zoodat hij kort daarna werd ingetrokken. Daags daarna ontving *von Borries*, die zich op de badplaats Baden bevond, zijn ontslag. Hij begaf zich toen naar een klein buitenverblijf te Hedendorf en werd in 1863 tot lid van de Eerste Kamer gekozen. Na de annexatie van Hannover door Pruisen, werd *Borries* den 16den November 1867 tot lid van het Pruisische Heerenhuis gekozen. Hij voegde zich in de vergadering bij de uiterste rechterzijde en verzette zich tegen alle pogingen, om de Hannoversche instellingen door Pruisische te doen vervangen. Zoo heeft hij in 1871 medegewerkt tot verwerping van een door het Huis van Afgevaardigden goedgekeurd ontwerp, om het toezicht op de volksscholen niet langer aan de geestelijken, maar aan de gemeentebesturen op te dragen. Hij was voorts lid van het Hannoversch provinciaal bestuur, alsmede van het bestuur van het landschap Bremen-Vorden, en overleed te Celle, den 14den Mei 1883.

Borrmann, *Eugen*, een Duitsch taalkundige, werd den 6den October 1842 te Hilchenbach in

Westfalen geboren. Nadat hij te Bonn en te Berlijn gestudeerd had, legde hij zich gedurende een 3-jarig (1866—1869) verblijf in Italië in het bijzonder toe op de studie der oude opschriften. In 1881 werd hij hoogleeraar in oude geschiedenis aan de universiteit te Marburg en in 1885 in oude geschiedenis en epigrafie te Weenen en directeur van het archaeologisch-epigrafisch seminarium aldaar. Sedert 1867 zat hij in de redactie van het „Corpus inscriptionum latinarum" en werkte hij mee aan het tot nog toe verschenen gedeelte van het zesde deel (Inscripties der stad Rome; Berlijn, 1876, e.v.). Verder heeft hij alleen deel XI bewerkt (Inscripties van de Emilia, Etrurië en Umbrië, 1888, e.v.). Tevens redigeert hij sedert 1885 met *O. Benndorf* de „Archäologisch-epigrafische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn".

Borroméïsche eilanden is de naam van een naar de familie *Borromeo* genoemde groep van 4 kleine, rotsachtige eilanden in het Lago Maggiore. *Renato* en *Vitaliano Borromeo* hebben in 1671 deze van nature naakte en steenachtige eilanden in prachtige parken veranderd. Zij bedekten *Isola Madre* en *Isola Bella* met een vruchtbare aardlaag en na deze gedeeltelijk op muren, die uit het water zijn opgetrokken, terrasgewijs te hebben aangelegd, werd het met de fraaiste gewassen van den Italiaanschen bodem beplant.

Het bekoorlijkste eiland van die groep is *Isola Bella*. De reiziger, die in een gondel daarheen vaart, waant zich in een paradijs verplaatst, wanneer hij, aldaar aan land gestapt, achtervolgens de 10 terrassen beklimt, waar welige wijngaardranken, granaat- en oranjeboomen, camellia's, aloë's, boschjes van cypressen- en laurierboomen, alles in den weligsten groei, met elkander afwisselen. Heeft hij het hoogste gedeelte bereikt, dat zich 32 m. boven den waterspiegel verheft, dan geniet hij van de plaats, waar een reusachtige eenhoorn, het wapen van de familie *Borromeo*, prijkt, een heerlijk uitzicht over het Lago Maggiore. Hoogst bezienswaardig is er tevens het slot met zijn ruime zalen, met meubels nit den aanvang der 18de eeuw en vooral met zijn schilderijen van *Rafaël*, *Correggio*, *Perugino* en anderen. De benedenvertrekken van dit paleis zijn in den vorm van grotten aangelegd en met kleine kiezelsteentjes kunstig bevloerd. Overal vindt men op Isola Bella standbeelden, zuilen en vazen, omslingerd door een weelderigen plantengroei. Het hoogst verheft er zich een ceder van den Libanon, en men vindt er tevens de twee grootste laurierboomen van Europa. In één van deze heeft *Napoleon*, twee dagen vóór den slag van Marengo, het woord „Battaglia" gesneden.

Borromeo, *Carlo*, graaf, bijgenaamd *de Heilige*, kardinaal en aartsbisschop van Milaan, werd geboren te Arona aan het Lago Maggiore, den 2[den] October 1538. Hij studeerde te Pavia in de rechten, verkreeg in 1559 de doctorale waardigheid en werd vervolgens door bemiddeling van zijn oom, paus *Pius IV*, achtereenvolgens apostolisch protonotarius, referendaris, kardinaal en aartsbisschop van Milaan, terwijl hem tevens nu en dan gewichtige werkzaamheden werden opgedragen. Ook was hij belast met het protectoraat over de monnikenorden der Franciskanen, Carmelieten en Malthezers, en maakte deel uit van de Inquisitie. Na den dood van zijn eenigen broeder *Frederik* wenschten zijn bloedverwanten, zelfs de paus, dat hij den geestelijken stand zou vaarwel zeggen, maar hij beschouwde dit als een verzoeking en wijdde zich met des te grooter ijver aan den dienst der Kerk. Na den dood van *Pius IV* (1564) bevorderde hij de verkiezing van *Pius V*, omdat hij dezen hoogschatte wegens een onberispelijken wandel en een vromen zin. Daartoe bespoedigde hij den afloop van het Concilie van Trente, regelde en verklaarde de aldaar genomen besluiten in den Catechismus Romanus, welke grootendeels van hem afkomstig is, en hield, tot uitvoering daarvan, als pauselijk legaat, een synode te Milaan in 1565. Hier gevoelde hij de noodzakelijkheid, om zijn aartsbisdom niet langer van Rome uit te besturen, maar zich te Milaan te vestigen, ten einde perk te stellen aan de ongeregeldheden, door de veeljarige afwezigheid der aartsbisschoppen ontstaan. Met blijdschap werd hij er in 1566 ontvangen, en weldra was hij er met den meesten ijver werkzaam, om orde en tucht te herstellen, om zedelijkheid en deugd niet alleen bij het volk, maar vooral bij de hoogere en lagere geestelijkheid te bevorderen en voor de belangen van het onderwijs te zorgen. De gestrengheid, waarmede hij de kloostertucht trachtte te herstellen onder de ontaarde monniksorden, gaf in 1569 aanleiding tot een aanslag op zijn leven. Bij het woeden van de pest te Milaan in 1576 redde hij door wijze maatregelen een groot gedeelte der bevolking. In 1582 deed hij een reis door Zwitserland, waar hij reeds een Collegium Helveticum tot opleiding van jonge geestelijken had gesticht, terwijl hij er tevens een onderlinge verbintenis der R.K. kantons tot stand bracht, onder den naam van het „Gouden Borroméïsch verbond", tot verdediging van het geloof. *Borromeo* heeft verscheiden theologische geschriften vervaardigd, die het beste zijn uitgegeven door *Sax* (5 dln., Milaan, 1747). Hij overleed den 3[den] November 1584 te Milaan en werd in 1610 door paus *Paulus V* heilig verklaard. Zijn bloedverwanten en vrienden richtten in 1637 op een hoogte bij Arona een bronzen standbeeld voor hem op, door den beeldhouwer *Cerani* vervaardigd. Zijn neef *Federico*, graaf *Borromeo*, geboren den 18[den] Augustus 1564, overleden den 21sten September 1631, strekte hem tot een waardig opvolger in 1595 en stichtte te Milaan in 1609 het Collegium Ambrosianum en de beroemde Ambrosiaansche boekerij.

Borromeo, *Barmhartige Zusters van den heiligen*, vormen een tak der Barmhartige Zusters van *Vincentius à Paulo*. Hare vereeniging, gesticht in 1652 door *Epiphanius Lonys*, abt van Estival, hondt zich bezig met het helpen der armen, het geven van onderwijzen, met ziekenverpleging in hospitalen. De vrouwen, die in deze Orde willen treden, moeten onberispelijk van wandel, van goede afkomst en tusschen de 18 en 24 jaren oud zijn, minstens 1000 francs medebrengen en geen lichaamsgebreken hebben.

Borromini, *Francesco*, bouwkundige en beeldhouwer te Rome, werd geboren te Bissone in 1599. Hij genoot het onderwijs van *Carlo Maderno* en was na den dood van dezen, onder de leiding van *Bernini*, belast met den bouw der St. Pieterskerk. Hij was naast *Bernini* de voornaamste vertegenwoordiger van den barok-stijl, die naar hem ook

wel Borromini-stijl genoemd wordt. Hij brak zoo geheel met alle wetten der Renaissance, dat o.a. de kerk San Carlo alle quattro Fontane (1640—1647) geen enkele rechte lijn in haar plattengrond vertoont. Zijn overdrijving komt ook uit in zijn andere werken, o.a. in het Oratorium van San Filippo Neri. In 1667 eindigde hij in een vlaag van zwaarmoedigheid zijn leven door zelfmoord.

Borrow, *George Henry*, een Engelsch schrijver, werd geboren te East Dereham in Norfolk, den 17den Juli 1803. Op jeugdigen leeftijd verkeerde hij eenige jaren onder de Zigeuners, zoodat hij met de taal en zeden van dezen volkomen bekond was en voor hen later het Evangelie van Lukas vertaalde. Daarna reisde hij, als agent van het Bijbelgenootschap, in alle landen van Europa en zelfs in Afrika. Zijn eerste werk: „The Zincali, or an account of the Gipsies of Spain" (Londen, 2 dln., 1841; 4de druk 1846) verwierf wegens den levendigen stijl reeds grooten bijval, maar dezo viel in nog hoogere mate ten deel aan zijn boek: „The Bible in Spain" (Londen, 1843; nieuwe druk met biografie, 1889). Later verschenen van zijn hand: „Lavengro, the scholar, the gipsy and the priest" (Londen, 1851, 3 dln.; 3de druk, 1872), hetwelk in een mengsel van waarheid en verdichting geacht wordt zijn levensgeschiedenis te bevatten, „Romeny Rye" (Londen, 1857; 3de druk, 1872), voorts „Wild Wales, its people, language and scenery" (Londen, 1863, 3 dln.; 2de druk, 1865) en „Romano Lavo Lil. Wordbook of the Romany, or English gipsy language" (Londen, 1874). Hij overleed te Oulton in het graafschap Suffolk, den 29sten Juli 1881.

Borrowdale is de naam van een fraai dal tusschen de meren van Cumberland in Engeland. Het wordt door de Derwend besproeid en is rijk aan verrukkelijke natuurtafereelen. Men heeft hij zijn mond twee watervallen ter hoogte van 30 en 38 m., uit dat dal kan men den Scawfell Pikes (984 m.) beklimmen. De bewoners houden zich grootendeels bezig met schapenfokkerij.

Borsele is de naam van een voormalig eiland in Zeeland, dat reeds in de 7de eeuw vermeld wordt. Tot in de 13de eeuw bestond het uit twee, door de Yve gescheiden eilanden, welke bespoeld werden: in het N. door de Loo Yve, in het N.O. door de Dierik, in het Z. door de Wijling Ee en in het W. door het Sloe en de Zwake. Het vormde toen de heerlijkheid Borsele en omvatte de dorpen Kondorp, Ellewoutsdijk, Everingen, St. Katrijn, Monster, enz. In 1530 en 1532 werd het overstroomd, in 1616 gedeeltelijk herdijkt en in 1680 aan Zuid-Beveland gehecht. Later hebben nog weder vele indijkingen plaats gehad.

Borsele is een gemeente op het Zeeuwsche eiland Zuid-Beveland, in het Z. bespoeld door de Wester-Schelde en overigens begrensd door 's Heer-Arendskerke, 's Heerenhoek, Ovezande en Driewegen. Door overstroomingen en indijkingen heeft zij dikwijls veranderingen ondergaan. Thans beslaat zij een oppervlakte van 1608 H.A. en telt 1096 inwoners (1905). De gemeente omvat het grootste gedeelte van de Nieuw-Borselepolder, de Oud-Borselepolder, beide in 1616 bedijkt; het zuidoostelijk deel van den in 1612 bedijkten Nieuwen-West-Craayertpolder; het zuidelijk deel van den in 1531 bedijkten St. Anthoniepolder; de grootste helft van den in 1573 bedijkten Koningspolder en den oosthoek van den in 1861 ingedijkten Van Citterspolder. De bodem bestaat uit vruchtbare zeeklei, en landbouw is het hoofdmiddel van bestaan; tarwe, boonen, erwten, aardappelen en koolzaad zijn de voornaamste produkten.

Het dorp Borsele of Monster is een klein plaatsje van ongeveer 600 inwoners. Ten N.O. ligt een vliedberg, de zoogenaamde berg van Troye, waarschijnlijk aldus geheeten naar het slot der heeren van Borsele. De heerlijkheid Borsele was achtereenvolgens in het bezit der heeren van dien naam, alsmede in dat der geslachten *Beaumont*, *Lalaing*, *Pallandt*, *Rennenberg* en *Borsele van den Hooge*.

Borsele, *Wolfert van*, was heer van Veere. In 1280 droeg hij zijn heerlijkheid Veere en Zandijk op aan *Beatrix*, gravin van Holland en ontving die weder van haar in leen, hetwelk door haar gemaal, graaf *Floris V*, bevestigd werd. Het schijnt, dat de afhankelijke toestand van leenman hem onaangenaam werd, althans hij wist den graaf van Vlaanderen over te halen, om een inval te doen in de landen van den graaf van Holland, doch in 1290 verzoende hij zich met *Floris V*, die hem tot raadsheer benoemde. Na het vermoorden van laatstgenoemden graaf (1296), wist *Wolfert* grooten invloed te verkrijgen op diens jeugdigen zoon en opvolger, graaf *Jan*. Hij mishruikte dien invloed door aanzienlijke personen uit hunne betrekkingen te verwijderen, zich verbeurd verklaarde goederen te doen opdragen en met de grootste willekeur te heerschen. Zelfs was de landsregeering te Veere gevestigd, terwijl *Wolfert* het nabijgelegen sterke slot Sandenburg bewoonde. Door het beperken van de rechten der Hollandsche steden maakte hij zich intusschen bij deze zeer gehaat, en Dordrecht kwam tegen hem in verzet. Dadelijk sloeg hij het beleg voor die stad en was voornemens den jongen graaf naar Zeeland te voeren en vandaar een tocht tegen Dordrecht te beginnen. Wel werd hem dit ernstig ontraden en gevoelde *Wolfert*, dat hij te 's Gravenhage niet langer veilig was, maar hij wilde niet afzien van zijn voornemens. Met den jeugdigen graaf verliet hij in allerijl de residentie, begaf zich naar Vlaardingen en scheepte zich hier in. Tengevolge van windstilte werd hij echter weldra achterhaald, in hechtenis genomen en te Delft op het Steenhuis gebracht. De samengeschoolde menigte eischte zijn bloed, en weldra werd hij ongeharnast uit de deur, volgens anderen uit het venster geworpen en terstond vermoord, den 1sten Augustus 1298. Hij was een man van groote bekwaamheid, maar tevens een slaaf van zijn grenzenlooze eerzucht; om die reden had hij talrijke vijanden, ook onder de aanzienlijksten des lands, die dan ook, zooals blijkt uit den zoen van 1309, in dien moord waren betrokken.

Borsele, Wolfert van, één der 4 zonen van den voorgaande, nam deel aan de oorlogen tegen Vlaanderen, trok vervolgens met graaf *Willem IV* ten strijd tegen de Friezen en kwam met laatstgenoemde den 26sten of 27sten September 1345 in een gevecht nabij Stavoren om het leven.

Borsele, Philips van, heer van Borsele en Kortgene, was uit het geslacht van *Kortgene* en nit den tak van *Veere* gesproten. Hij bekleedde onder *Willem IV* en *Jacoba van Beieren* aanzienlijke staatsambten, genoot later de gunst van *Philips van Bourgondië* en overleed in 1431 zonder

mannelijke erfgenamen na te laten, zoodat de heerlijkheid Borsele aan het graafschap verviel.

Borsele, Hendrik van, heer van Veere, Sandenburg, enz., nam deel aan de belegering van Hagestein en Everstein, werd in 1426 door *Philips van Bourgondië* benoemd tot ridder van het Gulden Vlies, in 1428 tot één der negen raden en tot rekenmeester van Holland, Zeeland en Friesland. Hij bevorderde den handel, nam zelf daaraan deel, verwierf groote rijkdommen, was opperhoutvester van Holland en werd met aanzienlijke goederen beleend. In 1438 trok hij met een oorlogsvloot ten strijd tegen de Hansesteden en behield de overhand op zee. Hij begaf zich vervolgens naar Frankrijk en diende er als luitenant-admiraal. Zijn dapperheid bij het innemen van Dinant in 1469 werd met kostbare reliquieën beloond, welke hij aan de kerk te Veere afstond. In 1470 was hij admiraal van Zeeland en werd door *Karel den Stoute* met 38 schepen uitgezonden tegen den graaf *van Warwick*. *Hendrik van Borsele* vervolgde den vluchtenden vijand tot dicht bij de kust van Frankrijk, behaalde een volkomen overwinning, stak de schepen van *Warwick* gedeeltelijk in brand en nam 10 van de beste mede, welke hij naar Zeeland opbracht. De koning van Engeland, die eveneens tegen *Warwick* oorloogde, beloonde *van Borsele* door hem tot raad en kamerheer te benoemen en aan Veere verscheiden rechten te verleenen. *Van Borsele* overleed den 17den Februari 1474.

Borsele, Frank van, gesproten uit den tak van *St. Maertensdijk*, werd in 1425 door hertog *Jan van Brabant* aangesteld tot stadhouder van Holland. In 1425 was hij generaal en kapitein van Zeeland en nam deel aan het gevecht tusschen *Philips den Goede*, hertog van Bourgondië, en *Humphrey*, hertog van Glocester, waarbij hij eerstgenoemden, die reeds omsingeld was, hielp ontzetten en zelf door een pijl gewond werd. Bij die gelegenheid ontving hij den ridderslag, en in 1430 werd hij opnieuw aangesteld tot stadhouder van Holland en Zeeland. Hij was een man van een zeer gunstig voorkomen, gezellig en hoffelijk en met grooten rijkdom bedeeld. Toevallig kwam hij in de gelegenheid met zijn geld de gravin *Jacoba van Beieren* bij te staan, die zooveel genegenheid voor hem opvatte, dat zij, in weerwil van hare belofte aan *Philips van Bourgondië*, om zonder zijn toestemming niet in den echt te treden, in 1433 een geheim huwelijk met hem sloot. Dit wekte den naijver der Hollandsche edelen, en *Philips*, weldra van alles onderricht, nam een onwetend hondende, noodigde zijn stadhonder naar 's Gravenhage, liet hem in hechtenis nemen en overbrengen naar het slot te Rupelmonde in Vlaanderen. *Philips* scheen over die daad van *Frank* zeer verbolgen te zijn en nam den schijn aan, alsof hij hem ter dood wilde brengen. Zoodra het gerucht der gevangenschap van *Frank*, *Jacoba* ter oore kwam, verzamelde zij een vloot, waarmede zij langs de Schelde naar Rupelmonde voer, om hem te bevrijden. Reeds was de hertog met krijgsvolk aldaar aangekomen, doch weldra kwam een overeenkomst tot stand, waarbij zij de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland aan *Philips* overdroeg, terwijl zij slechts den titel „hertogin in Beieren, van Holland, Gravin van Oostervant", benevens Voorne met den Briel, Goes, Reimerswaal, Leerdam, eenige andere plaatsen en de inkomsten uit eenige tollen behield; voor hare overige rechten betaalde *Filips* haar een som van duizend pond Vlaamsch. Daarna werd *van Borsele* op vrije voeten gesteld en later met den titel van *graaf van Oostervant* en in 1445 met de orde van het Gulden Vlies begiftigd. Hij was geen stadhouder meer, maar het houtvesterschap van alle woeste gronden van Holland en van den Haarlemmermeer Hont, aan *Jacoba* toebedeeld, werd door deze aan haar echtgenoot afgestaan. Het huwelijk werd hierop in het openbaar gesloten, en *Jacoba* schonk hem daarbij de heerlijkheden Oost- en West-Voorne, benevens Borsele, hetgeen door *Philips* in 1435 bekrachtigd werd. Slechts een 3-tal jaren bleven zij vereenigd, daar *Jacoba* den 8sten October 1436 overleed. *Frank van Borsele* bleef de trouwe dienaar van *Philips* en van diens zoon, *Karel den Stoute*, stond hij beide vorsten in hoog aanzien en genoot wegens zijn uitmuntende eigenschappen de algemeene achting en toegenegenheid. Hij hield gewoonlijk te Brielle zijn verblijf en overleed den 19den November 1470.

Borsele, Wolfert van, heer van Veere, Sandenburg, enz., huwde met de Schotsche prinses *Maria*, een zuster van koning *Jacobus I*, die hem het graafschap Bouchane in Schotland medebracht. In 1467 nam hij deel aan de verovering van Dinant en in 1468 aan die van St. Truijen, Luik, enz., waarbij hij door *Karel den Stoute* tot ridder werd geslagen. Hij was voorts in 1470 luitenant en kapitein-generaal van de vloot en in 1477 stadhouder van Holland, Zeeland en Friesland voor *Maria van Bourgondië*. Ook werd hij gezant bij *Lodewijk XI*, koning van Frankrijk, en ontving in 1478 de orde van het Gulden Vlies. Het woeden der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten veroorzaakte, dat hij in 1580 het stadhoudersambt nederlegde. Tevens werd zijn stad Veere op een willekeurige wijze bezet, en dit alles kwelde hem zoozeer, dat hij ziek werd en den 14den April 1487 overleed, geen mannelijk erfgenaam uit zijn eerste huwelijk en ook niet uit zijn tweede huwelijk met *Charlotte van Bourbon* achterlatende.

Borsele, Anna van, een dochter van den voorgaande uit zijn tweede huwelijk. Zij huwde in 1481 met *Philips van Bourgondië*, een zoon van *Antonie van Bourgondië*, vertrouwde de opvoeding van haar zoon *Adolf*, die in 1489 geboren werd, toe aan *Cornelis Battus*, een Zweedsch geschiedschrijver, en aan den bekenden *Desiderius Erasmus*. Zij wordt zeer geroemd, zoowel om haar deugden, als om haar geleerdheid, en overleed den 18den December 1518.

Borselen, *Jan Willem van*, Hollandsch landschapschilder, etser en lithograaf, geboren te Gouda den 20sten September 1825, overleden te 's Gravenhage, den 24sten September 1892. Na eerst bij zijn vader, die dillettant was, te hebben geleerd, kwam hij, intusschen zelfstandig werkende, in 1855 in den Haag, waar hij onder de leiding van *Schelfhout* (zie aldaar) werkte. *Van Borselen* schilderde vooral het Zuid-Hollandsch landschap met molens en vaarten en wegen met waaiende wilgboomen. Deze onderwerpen maakten zijn kunst een tijdlang populair. Zijn schilderijen vindt men o. a. in het Gemeentemuseum te 's Gravenhage en het Rijksmuseum te Amsterdam.

Borsig, *Johann Karl Friedrich August*, de stichter van een der aanzienlijkste technische fabrieken in Duitschland, werd geboren te Breslau, den 23sten Juni 1804, waar zijn vader timmerman was. Hij legde zich aanvankelijk toe op de schoone bouwkunst en werd in 1823 door de regeering naar het koninklijk „Gewerbeinstitut" te Berlijn gezonden, om er zich verder te ontwikkelen. Hij bleef er tot in 1825, en zijn groote neiging tot de werktuigkunde bracht hem vervolgens in de machinefabriek van *F. A. Egells* aldaar. Weldra stond hij aan het hoofd van de daarmede verbonden ijzergieterij, totdat hij in 1837, toen de aanleg van spoorwegen bij den dag toenam, zelf een machinefabriek oprichtte, waarin aanvankelijk 50 arbeiders werkzaam waren, een getal dat in 1847 tot 1200 en na zijn dood in 1864 tot 1800 en hooger klom. In zijn fabriek werden de grootste ijzerconstructies voor gebouwen en voornamelijk voor den spoorwegbouw uitgevoerd. Vooral legde hij zich toe op de vervaardiging van locomotieven, terwijl er tevens verscheiden scheepsstoomwerktuigen werden afgeleverd. Daarenboven heeft hij te Moabit bij Berlijn, aan de Spree, een ijzerfabriek gesticht, die in 1850 begon te werken en meer dan 1000 arbeiders bezig houdt. Hij overleed te Moabit, den 6den Juli 1854, juist toen de 500ste locomotief uit zijn fabriek afgeleverd was. Laatstgenoemd getal is onder het bestuur van zijn zoon, *August Julius Albert Borsig* (geboren den 7den Maart 1829), reeds meermalen verdubbeld. Hij breidde zijn fabriek zoodanig uit, dat hij jaarlijks ongeveer 250 locomotieven kon afleveren. Reeds in 1875 was het aantal van 3500 bereikt. Om zich het ruw materiaal goedkooper te kunnen verschaffen, stichtte hij in 1862 het „Borsigwerk" in Opper-Silezië, gelegen tusschen Gleiwitz en Beuthen, en breidde dit later zoozeer uit, dat er jaarlijks 400.000—500.000 ton ijzer en staal worden vervaardigd. Er zijn daar o.a. 4 hoogovens en het aantal arbeiders bedraagt er ongeveer 3000, waarvan talrijke families gezamenlijk wonen in een afzonderlijke kolonie, die voorzien is van een eigen bakkerij, slachterij, logement, verbruiksvereeniging, enz. Een opneming in den adelstand, die hem bij herhaling werd aangeboden, wees hij van de hand. In de Voszstraat te Berlijn liet hij een prachtig paleis bouwen, doch voordat dit gebouw gereed was, overleed hij te Moabit, den 10den April 1878. Na zijn dood werden de werken voortgezet door een college van curatoren tot het jaar 1894, toen zijn drie zonen *Arnold* (overleden den 1sten April 1897), *Ernst* en *Konrad* het bestuur overnamen. Later hebben nog vaak uitbreidingen en verplaatsing der fabrieken plaats gehad en het aantal afgeleverde locomotieven bedraagt nu reeds meer dan 5000.

Borsippa, in het Assyrisch B a r s i b, was een stad in Babylonië, 12 km. ten Z. van Hillah, en wordt nu nog slechts aangewezen door de ruïne B i r s - N i m r o e d. De Talmoedisten hebben deze plaats beschouwd als de zetel der spraakverwarring. De afleiding van den naam is nog niet geheel opgehelderd. Soms vindt men in plaats van B a r s i b ook B a d s i b, dat in de Assyrische nationale woordenboeken „Het tweede Babel" genoemd wordt. Dit schijnt een aanduiding te zijn van de nauwe betrekking, die er tusschen deze stad en het nabijgelegen Babylon bestond. De stad stond onder de bescherming van de godheid *Nebo;* bij sommige Grieksche schrijvers worden daarentegen *Apollo* en *Artemis* genoemd. Borsippa was ook, volgens het getuigenis van *Plinius*, beroemd wegens haar geleerdheid. Men heeft er talrijke opschriften in spijkerschrift gevonden uit den tijd der *Archaemeniden*. Vooral de sterrenkunde werd er vlijtig beoefend.

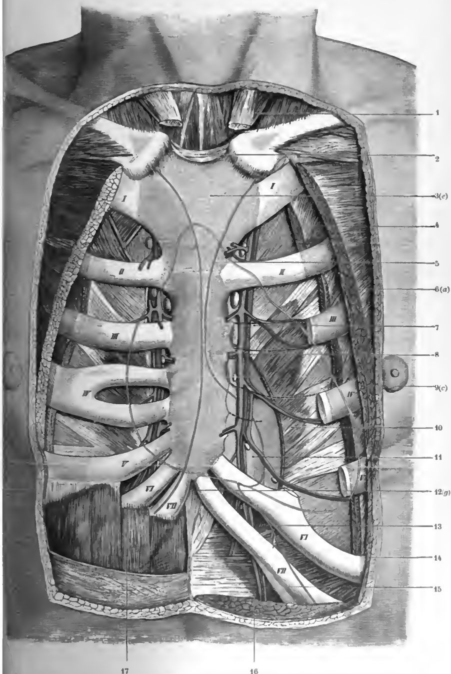
Borsna is de naam van een arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Tsjernigow, gelegen aan den ouden postweg van Moskau naar Kiew. Haar omstreken zijn zeer vruchtbaar en haar zielental, dat in den aanvang der vorige eeuw nauwelijks 900 bedroeg, is tot (1897) 12458 aangegroeid. Er zijn verscheiden fabrieken, en de handel is er zeer levendig.

Borsod is een Hongaarsch comitaat aan deze zijde van de Theisz. Het heeft een oppervlakte van 3630 v.km., en telt (1900) 257.586 inwoners, waaronder 16477 Israëlieten. De hoofdstad is Miskolez. In het N.W. is het bergachtig, alleen het Z.O. deel is een vruchtbare vlakte. Het voornaamste gebergte is het Bükkgebergte (Beukengebergte) met den bergtop Balvany (Afgodssteen) van 952 m. hoogte. Het fraaiste en breedste dal is dat van de Sajorivier. Behalve deze rivier stroomen door het comitaat nog de Theisz, de Bodva, de Eger en de Hernad of Kundert. Opmerkelijk is de Héjjö, die aan zijn bovenloop nooit bevriest, daar bij ontspringt uit warmwaterbronnen. Borsod wordt wegens zijn vruchtbaarheid wel Klein-Hongarije genoemd, daar het ongeveer alle voortbrengselen van Hongarije oplevert en tot de meest welvarende landstreken behoort. Ook de industrie bloeit er, vooral ijzer-, staal-, glas-, papier- en meelfabrieken. Het verkeer wordt onderhouden door 4 spoorwegen.

Borst (zie de platen). Men verdeelt den romp van het menschelijk lichaam in de *borst* en den *buik*, welke door het *middenrif* (diaphragma) gescheiden zijn. De borst bevat de voornaamste organen van de ademhaling en van den bloedsomloop.

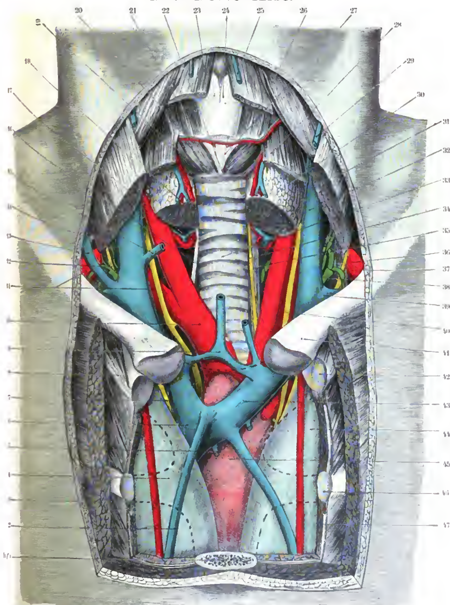
Het beenig samenstel der borst, de borstkas (thorax), bestaat uit een gedeelte der wervelkolom, de ribben en het borstbeen (fig. 1 en 2). Schijnt de borst bij den levenden mensch boven het breedst en onder het smalst te wezen, inderdaad heeft de borstkas juist de omgekeerde gedaante (fig. 2). Deze schijnbare breedte ontstaat door den ring: sleutelbeen, schouderblad, borstbeen, te zamen den schoudergordel (*d*). De borstkas wordt aan de achterzijde begrensd door 12 *wervels*, waaraan dubbel zoovele *ribben* zijn vastgehecht, die, twee aan twee aan de wervels ontspringende, halve bogen vormen en zich vereenigen aan de voorzijde, aan het *borstbeen* (sternum *f*), waarvan het bovenste gedeelte het *handvatsel* (manubrium *e*) en het onderste het *zwaardvormig uitsteeksel* (processus xyphoideus *g*) genoemd wordt. De ribben zijn met de wervels en het borstbeen op een beweegbare wijze verbonden en stellen daardoor de borstkas in staat, zich bij de inademing uit te zetten en bij de uitademing in te krimpen. Haar voorste uiteinden zijn kraakbeenig. De bovenste zeven paren ribben onderscheidt men als *ware ribben* van de onderste vijf paren, de *valsche ribben*, omdat deze niet, zooals de eerste, onmiddellijk met het borstbeen verbonden zijn. Van de

FIG. I. VOORZIJDE VAN DE BORSTKAS.

1. M. sternomastoideus. 2. Lig. interclaviculare. 3. Manubrium sterni. 4. M. intercostalis externus. 5. Pleura 6. M. pectoralis major. 7. Pleura costalis. 8. Vasa mammaria interna. 9. M. pectoralis minor. 10. M. transversus (triangularis sterni). 11. Pericardium. 12. Proc. xiphoides. 13. Diaphragma. 14. M. obliquus externus 15. A. epigastrica superior. 16. M. transversus abdominis. 17. M. rectus abdominis.

FIG. II. INWENDIGE VAN HET BOVENGEDEELTE DER BORSTKAS.

1. Corpus sterni. 2. Vasa mammaria interna. 3. M. pectoralis major. 4. Pleura costalis. 5. V. thymica. 6. V. cava superior. 7. N. phrenicus. 8. M. subclavius. 9. V. thyreoidea inferior. 10. A. anonyma. 11. A. subclavia. 12. N. phrenicus. 13. V. jugularis externa. 14. Tendo m. omohyoidei. 15. V. thyreoidea media. 16. N. recurrens. 17. Vasa thyreoidea inferiora. 18. Vasa thyreoidea superiora. 19. M. cricothyreoideus. 20 Vasa cricothyreoidea. 21. M. thyreohyoideus. 22. Cartilago cricoides. 23. M. sternohyoideus. 24. Cartilago thyreoides. 25 V. mediana colli. 26. M. omohyoideus. 27. Lig. cricothyreoideum (conicum). 28. M. thyreohyoideus. 29. V. jugularis anterior. 30. Gland. thyreoidea. 31. M. sternocleidomastoideus. 32. V. jugularis interna (communis). 33. Trachea. 34. N. recurrens. 35. Oesophagus. 36. M. scalenus anterior. 37. A. subclavia. 38. Ductus thoracicus. 39. V. subclavia. 40. N. vagus. 41. Clavicula. 42. Costa I. 43. V. anonima sinistra. 44. Pleura costalis. 45. Pericardium. 46 Costa II. 47. M. intercostalis internus

valsche ribben zijn de bovenste drie door kraakbeen met de zevende rib verbonden, terwijl dat verband bij de onderste twee, de zoogenaamde zwevende ribben, ontbreekt.

De onderste grens der borstholte wordt gevormd door het *middenrif*, een spier- en peesachtig orgaan, dat koepelvormig is gewelfd. Samentrekking zijner spieren doet de welving verminderen en dus de ruimte in de borst bij de inademing grooter worden. Dicht bij de wervelkolom is in het middenrif een opening voor de aorta en den slokdarm, en meer in het midden voor de bovenste holader. Bij uiterste uitademing ligt de koepel van het middenrif ongeveer ter hoogte van de 4de rib. Zie verder bij *Ademhaling*.

Van de weeke deelen der borst beschrijven wij enkel de voorzijde. Omtrent de overige zijden raadplege men de artikelen *Rug* en *Schouder*.

Het uitwendig aspect van de borst is bij volwassen mannen en vrouwen zeer verschillend. Bij vrouwen bevinden zich beiderzijds tusschen de 3de en 7de rib de borsten, gescheiden door een groeve, de boezem (sinus); bij de mannen bestaat geen borstklier en alleen als rudimentair overblijfsel een tepeltje, gelegen, evenals bij de vrouwen, tusschen de 4de en 5de rib. Naar gelang van de dikte der vetlaag, die zich onder de huid bevindt, kan men de ribben bij vele personen zien en tellen.

Op de borst ligt aan beide zijden een sterke spier, de *groote borstspier* (musculus pectoralis major, fig. 1 *a*), die bij krachtige mannen zeer ontwikkeld is. Zij ontspringt aan het sleutelbeen, borstbeen en de ribben, loopt naar de binnenzijde van den opperarm, en zorgt zoodoende voor de beweging van den arm naar het lichaam toe. Men ziet in de figuur (*b*) tevens de *deltaspier* (musculus deltoïdeus), die den schouder bedekt en, ontspringende van sleutelbeen en schouderblad, zich aanhecht op den bovenarm en daardoor in staat is, den arm naar boven te bewegen. Onder de groote borstspier ligt de *kleine borstspier* (musculus pectoralis minor, fig. 1 *c*), die van de 2de tot 5de rib komende, aan het ravenbeksuitsteeksel van het schouderblad verbonden is. Beide kunnen door opheffing der ribben tot uitzetting der borstholte medewerken. Tusschen de ribben bevinden zich spieren, de tusschenribspieren, die door beweging van de ribben een belangrijke rol bij de ademhaling vervullen.

De binnenzijde der borstkas of de eigenlijke borstholte is bekleed door een taai, dun vlies, het *borstvlies* (plenra costalis), dat overgaat in het bekleedsel der longen, longvlies (pleura pulmonalis) en zich onder den naam van *pleura diaphragmatica* ook over het middenrif uitstrekt. De ruimte, die in het midden van de borstkas tusschen de beide longen overblijft, draagt den naam van *mediastinum* en is verdeeld in een voorste en achterste mediastinum. In het voorste gedeelte ligt — besloten in het bartezakje — het hart (zie de platen I en II). Voor hart en longen raadplege men de artikelen bij deze woorden.

Voor de afwijkingen van de normale verbindingen en het bepalen daarvan zie men onder *Auscultatie* en *Percussie*.

Borstbeklemming. Zie *Asthma*.

Borstbeziën. Met dezen naam bestempelt men de vruchten van verschillende gewassen. De *zwarte borstbeziën* (Sebestenae, Myxae) zijn afkomstig van *Cordia Myxa* L. of den eigenlijken borstbeziënboom. Deze is 7 tot 10 m. hoog en heeft aschgrauwe, knobbelige takken. De spiraalsgewijs geplaatste bladeren zijn langgesteeld, rond en gaafrandig of eenigszins getand. Het hout is wit, en de bloemen vormen eindelingsche trossen. De kelk is beker-, de bloemkroon schotelvormig. De vrucht is een langwerpige, vleezige, zwarte bes. Deze is eerst groen, dan geel, vervolgens rood en eindelijk zwart. Die bessen worden als een slijmerig en verzachtend middel gebruikt; doch zij zijn bij ons nagenoeg onbekend, daar zij zelden in een goeden toestand onze gewesten bereiken. De boom groeit in Oost-Indië, Arabië en Egypte.

De *Fransche* of *Italiaansche borstbeziën* of *jujubes* komen van een heester (*Zizyphus vulris Lam.*), die in het zuiden van Europa, in het noorden van Afrika en in het Oosten groeit. Dit gewas is vermoedelijk in den tijd van keizer *Augustus* naar Italië overgebracht en groeit er thans in het wild. Het behoort tot de familie der *Rhamneeën* en heeft verspreide, ronde, gladde, roodachtig bruine takken. De takjes zijn sterk gekromd, stekelig en blanwachtig van kleur, de bladeren in twee rijen geplaatst, uitgeschulpt en gezaagd. De bloemen staan ten getale van 2 of 3 in de oksels der bladeren. De kelk is plat-rond, vijfdeelig en groen, en de bloembladeren zijn langwerpig-spatelvormig. Deze heester draagt een steenvrucht met geelachtig wit vleesch, dat een bultige, tweehokkige pit omsluit. De vruchten zijn slijmerig en zoet en waren vroeger onder den naam van *baccae jujubae* in de apotheek aanwezig.

Borstel, een reinigingswerktuig, dat in de huishouding en de industrie op uitgebreide schaal toepassing vindt. Zij worden voornamelijk op drieerlei wijze vervaardigd. Voor „ruw werk" boort men in het handvat de gaten niet door; de borstelharen worden in taai zwart pek gedoopt en in de opening gestoken; als het handvat vol is, snijdt men ze op gelijke lengte af. Bij het „ingetrokken werk" worden de gaten doorgeboord. Men steekt dan een messingdraad door de opening aan den eenen kant van de over de opening gelegde borstelharen, buigt ze er overheen, steekt haar aan den anderen kant in dezelfde opening terug en trekt den draad vervolgens stevig aan. Aan den bovenkant van het handvat zijn dan de draden zichtbaar, die men, òf in groeven inlaat en met een soort kit bedekt, òf door een opgelegde plaat aan het oog onttrekt. Bij de derde manier, „gedraaid werk", worden twee draden samengedraaid en de haren daartusschen gestoken, zoodat ze aan weerskanten uitsteken. Dit soort borstels gebruikt men voor lampeglazen, vlampijpen en andere buizen. Tegenwoordig maakt men ook borstels van fijn staaldraad, zoowel als toiletartikel, als ook tot het borstelen van dieren en om metaaloppervlakten roestvrij te maken.

Bij een dynamomachine verstaat men onder *borstels* die deelen, welke den stroom van den collector afnemen en in de draden leiden. Zie verder bij *Dynamo*.

Borstelgras (*Nardus*), tot de groote familie der *Grassen* (*Gramineae*) behoorende, is een plant, die zich onderscheidt door een éénbladig kelkkafje en een éénkleppig kroonkafje. De stempel is enkelvoudig en de vrucht door het kelkkafje bedekt. Wij kennen in ons land het *stijf borstel-*

gras (*N. stricta*) met een borstelige, rechte, éénzijdige aar.

Borstell, *Ludwig Georg Leopold von*, een Pruisisch generaal der cavalerie, werd geboren den 30sten December 1773 te Tangermünde in de Altmark. Hij diende reeds op zijn 15de jaar als adjudant bij het regiment zijns vaders en streed in 1793 dapper bij Pirmasens en Kaiserslautern. In den aanvang van den Fransch-Pruisischen oorlog van 1806 was hij majoor bij het regiment Garde du corps, maakte den slag bij Auerstädt mede, en na den slag van Jena volgde hij den koning naar de noord-oostelijke grenzen van het rijk. Met 800 ruiters stuitte hij de Franschen onder *Ney* in het voortrukken naar Koningsbergen, door dezen in den waan te brengen, dat hij de voorhoede vormde van een aanzienlijke legerafdeeling, en hij verkreeg daardoor een zeer gewenschten wapenstilstand. Hij deed veel tot organisatie van het leger en bestuurde als luitenant-generaal de blokkade van Wesel. In 1812 was hij generaal en opperbevelhebber in Pommeren, waar hij met groote kracht de willekeur van de aldaar liggende Fransche troepen te keer ging. *Borstell* werd in 1813 gesteld onder het bevel van *York*, nam bij het uitbreken van den oorlog deel aan den slag bij Möckern in de buurt van Maagdenburg op den 5den April, droeg tevens bij tot de overwinning te Groszbeeren en bracht bij Dennewitz, door tegen de bevelen van zijn chef te handelen, de beslissing tot stand. Bij Leipzig drong zijn brigade het eerst door de Grimmaïsche poort. In 1814 ging hij met het corps van *Bülow* naar Nederland en bleef, tot luitenant-generaal bevorderd, aldaar, om de verovering van de Nederlanden te voltooien. In 1815 kreeg hij het bevel over het tweede Pruisische legercorps en organiseerde dat in Namen, toen eenige Saksische bataillons in Luik aan het muiten sloegen, waarop *Blücher* aan *Borstell* opdroeg de schuldigen te straffen en 7 der voornaamste aanstokers te fusilleeren. *Borstell* vond dit vonnis te hard en liet het onuitgevoerd. Wegens verzet tegen de krijgstucht werd hij daarop van zijn commando ontheven, voor den krijgsraad geroepen en tot vestingstraf veroordeeld. Hij moest die te Maagdenburg ondergaan, maar nauwelijks was hij aldaar aangekomen, toen koning *Friedrich Wilhelm III* hem niet alleen ontheffing van straf verleende, maar hem ook tot commandant van die vesting benoemde. Later werd hij commandant van de provincie Pruisen en in 1825 commandant-generaal der Rijnprovincie en generaal der cavalerie. Nadat hij in 1838 het feest van zijn 50-jarigen dienst had gevierd en in 1840 gepensionneerd was, overleed hij te Berlijn, den 9den Mei 1844.

Borstels zijn haren, die zich van andere onderscheiden door hun stijfheid en veerkracht. Bij de planten noemt men de stijve haren, waarmede bladeren en stengels bezet kunnen zijn, ook wel borstels. De borstels van het wilde en tamme varken vinden verschillende toepassingen in de techniek, tot vervaardiging van borstels, penseelen, enz. De meest gezochte zijn de langs de ruggegraat staande kamborstels. Die van andere lichaamsdeelen, zijborstels genaamd, worden in de borstelfabrieken zóó bewerkt, dat zij ook bruikbaar zijn tot vervaardiging van allerlei voorwerpen. De zeer korte zijborstels worden met paardehaar vermengd en leveren een goedkoope vulling op voor kussens, enz. Soms worden zij door den metselaar gebruikt om de mortel beter bindend te maken. De borstels van wilde varkens worden hooger geschat dan die van tamme, die van de oude dieren en uit de noordelijke streken hooger dan die van jonge dieren of die, welke uit zuidelijke streken afkomstig zijn. De witte en zwarte borstels zijn meer waard dan de gekleurde. Gele borstels kunnen met behulp van zwaveligzuur gebleekt worden, soms ook worden de borstels geverfd. Granwachtige borstels worden door sterk koken met loodsuiker zwart, zoodat de in den handel voorkomende borstels voor een zeer groot gedeelte zwart zijn. De meeste en beste borstels komen uit Rusland, Polen, Hongarije en de Donaulanden, de geringe soorten uit China en Oost-Indië. Bij de vervaardiging der borstels vindt soms een vervalsching plaats door vermenging met de sterke vezels van de aloë-hennep, die echter lang niet met de borstels kunnen wedijveren, wat veerkracht en duurzaamheid betreft. Ook andere surrogaten uit het plantenrijk worden in den laatsten tijd gebruikt, o. a. de rijstwortel, de piassave- en kokosvezels, e. a. De hoofdmarkt voor de borstels is Leipzig, waar jaarlijks twee afzonderlijke borstelmarkten worden gehouden.

Borstelwormen (*Chaetopoda*) is de naam eener orde van *Ringwormen* (*Annulata*). Deze laatste onderscheiden zich van de overige wormen door ongelede bewegingsorganen, een lichaamsholte en rood (somtijds geel en groen) bloed. De bewegingsorganen dezer wormen zijn meestal uit de huid te voorschijn tredende of op voetstompjes geplaatste borstels. De meeste soorten bezitten oogen, voelhorens en uitwendige kieuwen. Alleen de regenwormen zijn tweeslachtig, zoodat hij deze een wederzijdsche bevruchting plaats grijpt. De orde der borstelwormen wordt verdeeld in twee familiën, die der *Oligochaeta* met weinig, en die der *Polychaeta* met veel borstels. De eerste omvat de geslachten *Lumbricus* (aardworm) en *Naïs*. De tweede de geslachten *Arenicola*, *Nereïs* en *Aphrodite*, welke vrij in zee rondzwemmen, en de geslachten *Clymene*, *Terebella*. enz., welke in buizen van slijm, met of zonder zand en schelpdeeltjes, leven.

Borsten (*mammae*). De zogklieren bij de vrouw zijn halfbolvormig van gedaante. Zij liggen op de groote borstspier tusschen 3de en 7de rib. Op het punt van de grootste welving bevindt zich de tepel, omgeven door een tepelhof (areola). Het inwendige bestaat uit klierweefsel, door sterke bindweefselschotten in sectoren verdeeld. De klieren monden uit in melkgangen (ductus lactiferi), die naar den tepel toe convergeeren. Bij kinderen nauwelijks aanwezig, bereiken de borsten eerst in den tijd van de puberteit hun normale ontwikkeling, zonder dat echter de klierenfunctionneeren. Eerst bij zwangere vrouwen in de laatste zwangerschapsmaanden beginnen de klieren zog te vormen. De borsten zwellen op, de tepels worden grooter en de tepelhof neemt een donkere kleur aan.

Aandoeningen der borsten komen, begunstigd door de veleschadelijke invloeden, waaraan bij het zoogen de borsten zijn blootgesteld, voornamelijk bij zoogende vrouwen voor. De meest veelvuldige aandoening is dan ook, als gevolg van de infectiekiemen,

die door kleine scheurtjes in den tepel of door de melkgangen naar binnen dringen, een ontsteking van de borstklier (mastitis). De symptomen hiervan zijn in den beginne pijnlijke zwelling van de borst, gepaard met koorts. Na eenige dagen ziet men gewoonlijk een circumscripte roode plek; het weefsel daaronder gaat verweeken, er vormt zich etter — een abces. Soms blijft het proces hiertoe beperkt, soms echter zet het zich langs de lymphbanen, die dan als roode strepen zichtbaar zijn, naar de lymphklieren in de okselholte voort. Bij licht verloopende gevallen en een vroegtijdig ingestelde doelmatige behandeling (opbinden der borsten, niet te dikwijls aanleggen van het kind, ruime ontlasting) kan gelukkig dikwijls de abcesvorming worden voorkomen. Gelukt dit niet dan moet, zoodra de aanwezigheid van etter kan worden vastgesteld, daaraan — door incisie en drainage (inbrengen van een buis in de wond) — een ruime afvoer worden verzekerd. Soms, als het abces in de groote melkgang uitmondt, komt het tot de vorming van een zoogenaamden melkfistel, die zich echter na eenigen tijd van zelf pleegt te sluiten.

De hier beschreven acute mastitis kan bij uitzondering in een chronisch verloopend proces overgaan, terwijl ook de ontsteking van den beginne af chronisch kan wezen. Deze chronische mastitis geeft aanleiding tot de vorming van harde knobbels in de kliersubstantie en kan ook tot het verlies van het zogafscheidend vermogen leiden.

Onder den gemeenschappelijken naam van perimastitis vat men de verschillende ontstekingen, die rondom de eigenlijke borstklier voorkomen, samen.

Minder ernstig, doch zeer hinderlijk voor de patiënten, zijn de aandoeningen van tepel en tepelhof. Bijna uitsluitend het monopolie van zoogende vrouwen, bestaan zij meestal in oppervlakkige, licht ontstoken scheurtjes (rhagaden), die vooral bij het aanleggen van het kind uiterst pijnlijk zijn. De behandeling vereischt in de eerste plaats de meest zorgvuldige reinheid (voor en na het zoogen zorgvuldig wasschen), terwijl het appliceeren van natte omslagen (bijv. van goulardwater), het insmeren met boraxglycerine of perubalsem de genezing zeer ondersteunen. In sommige gevallen kan bij vrouwen, die haar kind niet zelf zoogen, het zwellen der borsten gedurende de eerste dagen hoogst onaangenaam zijn. Een diëet zonder veel drinken, ruime ontlasting en het ophinden der borsten kunnen hierbij veel goed doen. In enkele gevallen echter moet men tot de kunstmatige ontlediging der borsten met behulp van zuigglazen zijn toevlucht nemen.

Onder de verschillende gezwellen, die, evenals op andere plaatsen, ook aan de borst kunnen voorkomen, neemt de kanker een eerste plaats in (carcinoma mammae). Zij doet zich gewoonlijk in den beginne voor als een hard knobbeltje. Dit groeit vrij snel en gaat in zeer korten tijd vast zitten aan de huid en de onderliggende spieren. Bij niet-behandeling wordt het gezwel meestal na korten tijd zeer groot en gaat aan bare oppervlakte dikwijls in verzwering over. Ten slotte voert het, hetzij door algemeene uitputting, hetzij door het overgaan en uitzaaien in andere organen, tot den dood. De behandeling is uitsluitend chirurgisch en bestaat in amputatie van de geheele borstklier. Mits vroeg genoeg toegepast, kan dit tot volkomen genezing voeren.

Borstius, *Jakob*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Purmerend, den 15den Juli 1612. Hij studeerde te Leiden, werd predikant te Wormerveer en Zaandijk, van hier beroepen naar Dordrecht in 1643 en tien jaren later naar Rotterdam, waar hij den 1sten Juli 1680 overleed. Hij was goed op de hoogte van de oude en nieuwe letterkunde en heeft verscheiden stichtelijke werken, vooral preeken, o. a. een „Over het lang hayr", uitgegeven. Tot zijn beste geschriften rekent men zijn „Geestelicke geneeskonst" en zijn „Onderwijsboekje in de Christelijke godsdienst", hetwelk door *Valentijn* in het Maleisch is vertaald. Van hem zijn ook „Koning Ahasveros dronken en gram", „Van het dansen, kussen en omhelzen van I. Labhadie", „Vermaakelijke wandeling naar den hemel", enz. Tijdens zijn verblijf te Dordrecht behoorde hij tot de huisvrienden van de familie *de Witt* en genoot van deze vele gunsten; nochtans bevond hij, zich in 1672 te Rotterdam aan het hoofd der opgewonden Prinsgezinden. Met zijn ambtgenoot *Ursinius* gaf hij er aanleiding tot het verzet des volks tegen de wettige overheid en werd alzoo mede oorzaak van den moord op de gebroeders *de Witt*. *Borstius* was tevens een ijveraar voor de rechtzinnige Hervormde leer, gelijk die in 1618 en 1619 op de Synode te Dordrecht was vastgesteld.

Borstkruiden noemt men dooreen gemengde kruiden, vooral Iersch mos, klaprozen, zoethout, enz., die men gebruikt op de wijze van thee ter verzachting van het hoesten en van de hierdoor veroorzaakte pijn.

Borstvlies (*pleura*). In het artikel borst is reeds beschreven, dat het borstvlies zoowel de binnenzijde van den borstwand, als de buitenzijde der longen bekleedt. Het vormt daardoor in normale omstandigheden een gesloten zak, waarvan de wanden tegen elkaar aanliggen. De meest voorkomende aandoening is de borstvliesontsteking (pleuritis), die men ten eerste naar het verloop in een acuten en chronischen vorm verdeelt, en ten tweede naar de afscheidingsprodukten (exsudaat), die zich tusschen de beide bladen van de pleura ophoopen, onderscheidt in:

1. *pleuritis sicca* of *fibrinosa*, een vorm zonder of met zeer gering (fibrineus) exsudaat.
2. *pleuritis serosa* met helder (*sereus*) exsudaat.
3. *pleuritis haemorrhagica* met bloederig exsudaat.
4. *pleuritis purulenta* (*empyem*) met etterig exsudaat.

De symptomen, zoowel als het verloop, komen bij de verschillende vormen zeer veel overeen, en wij zullen daarom van den meest voorkomenden vorm, de pleuritis sero-fibrinosa, bespreken. Slechts zelden zeer acuut, meestal langzamerhand, bemerkt de patiënt de volgende symptomen: pijn in de zijde, vooral bij diep ademhalen, gapen of niezen, verder hoesten, gepaard met een algemeen gevoel van onwelzijn, kortademigheid en koorts. In dit beginstadium, waarin nog slechts weinig vocht is afgescheiden, is het den lijders gewoonlijk uiterst pijnlijk, ja onmogelijk, om op de aangedane zijde te liggen. De pijn — die ontstaat doordat de zieke pleurabladen over elkander schuiven — wordt na eenige dagen, als er meer vocht wordt afgescheiden gewoonlijk, minder, de kortademigheid neemt daarentegen toe. Door middel van de percussie en auscultatie (zie

aldaar) is de medicus in staat zich een oordeel te vormen over de uitgebreidheid van het proces en de hoeveelheid afgescheiden vocht. Op de plaatsen waar de ruwe ontstoken pleurabladen over elkander wrijven, ontstaat het karakteristieke zoogenaamde pleuritisch wrijven, dat met een stethoscoop te hooren, soms ook met de opgelegde hand te voelen is.

Ook het verdere ziekteverloop is langzaam. In de gunstige gevallen, wordt het exsudaat langzamerhand geresorbeerd, tot er, na gewoonlijk geruimen tijd, niets meer is overgebleven. Meestal zijn dan later bij die personen nog resten van de vroegere aandoening te vinden in den vorm van vergroeiïngen of litteekens van het borstvlies, schrompeling van enkele longgedeelten, strengen tusschen de beide bladen. In de ongunstig verloopende gevallen, neemt het exsudaat toe, drukt de longen samen en kan daardoor tot levensgevaarlijke toestanden van benauwdheid aanleiding geven. Ook door verval van krachten of collapsus kan soms de ziekte met den dood eindigen.

Wat de oorzaken betreft, onderscheidt men primaire pleuritis, waarbij de ontstekingskiemen zich direct in de pleura neerzetten, en secundaire, waarbij de kiemen van een ander aangedaan orgaan op de pleura overgaan.

Onder de primaire kent men vooral den rheumatischen en den traumatischen vorm (door verwonding van de borstwand), onder de secundaire den tuberculeusen vorm. Verreweg het grootste deel der pleuritiden, die men vroeger voor primair aanzag, heeft men in de latere jaren als secundaire gevallen (meestal tuberculeus, bijv. in aansluiting aan een onbemerkt verloopen longaandoening of ontsteking der bronchiaalklieren) leeren beschouwen. Verder komen gevallen van secundaire pleuritis voor in aansluiting aan peritonitis, pericarditis, longontsteking, longabces, nierziekte of jicht.

De therapie is in den beginne symptomatisch. De pijn in de zijde en de benauwdheid kunnen door warme omslagen, mosterdpappen, inwrijvingen met chloroformolie, penseelen met jodiumtinctuur of eindelijk met morphine bestreken worden. Inwendig worden de verschillende antirheumatische middelen, als aspirine, salipyrine, aangewend. In het 2de stadium, als zich meer exsudaat gevormd heeft, geeft men behalve de vochtige verbanden nog diuretica (urine drijvende middelen), als diuretine, kalium aceticum, theocine. Wordt de hoeveelheid exsudaat te groot of gaat het verdwijnen te langzaam, dan moet men soms een gedeelte ontlasten. Deze ingreep — *thoracocentese* — geschiedt door middel van een zoogenaamde *troicar*, een holle dikke naald, die in een der tusschenribsruimten — gewoonlijk de 6de — wordt ingestoken. Hierop laat men het vocht afloopen of zuigt het weg (aspirateur van Potain, Dieulafoi). Van te voren overtuigt men zich met een fijn dun spuitje van de aanwezigheid en den aard van het vocht. Is dit etterig, dan is deze thoracocentese niet voldoende, doch moet men door operatie (wegname van een stuk rib) een grooteren afvoer bezorgen. In het reconvalescentietijdperk is ademhalingsgymnastiek en verandering van lucht zeer gewenscht.

Borstziekten zijn de ongesteldheden van de in de borst gelegen organen. Zie daarvoor de artikelen *Hartziekten*, *Longontsteking*, enz.

Bortnjanskij, *Dmitrij Stepanowitsj*, een Russisch componist van kerkmuziek, in 1751 geboren te Gluchow (Gouvernement Tsjernigow), studeerde te St. Petersburg onder *Galuppi* en volgde dezen meester naar Italië. In 1779 werd hij tot keizerlijk kapelmeester benoemd te St. Petersburg en overleed den 9den October 1825. Hij verbeterde het koor van de hofkapel door de beste stemmen van het land uit te zoeken en het aantal zangers te vergrooten. Door *Bortnjanskij* bereikte dit koor het artistieke peil, waarop het thans nog staat. Hiervoor schreef hij zijn beste werken, ongeveer 50 psalmen voor vier tot acht stemmen, en soortgelijke muziek voor de liturgie der Grieksche Kerk. Vele van zijn gevoelvolle werken, die als een zelfstandige voortzetting van de Venetiaansche school beschouwd kunnen worden, zijn ook buiten Rusland bekend geworden. Het meest bekend is zijn werk „Doxologie".

Bory, *Gabriël*, een Fransch scheepsbevelhebber, schrijver en stichter van de zeevaartacademie (Académie de marine), werd geboren te Parijs, den 11den Maart 1720, wijdde zich aan den zeedienst en klom weldra op tot chef d'escadre. Hij werd belast met het doen van opmetingen voor de plaatsbepaling van verschillende punten van de kust van Portugal, van het eiland Madeira, enz. In 1761 commandeerde hij als admiraal te St. Domingo en poogde er het lot der slaven te verzachten. Hij werd echter door den minister *Choiseul* teruggeroepen vóór hij zijn hervormingsplannen had kunnen uitvoeren en wijdde daarop zijn overige dagen aan de beoefening der wetenschap. In 1798 werd hij lid der Academie en overleed den 8sten October 1801. Hij heeft medegewerkt aan de „Dictionnaire de marine", en zijn voornaamste geschrift is getiteld: „Mémoires sur l'administration de la marine et des colonies" (Parijs, 1789—1790, 2 dln.).

Bory de St. Vincent, *Jean Baptiste Marcellin*, baron, een Fransch reiziger en natuuronderzoeker, werd geboren in 1780 te Agen en zag zich aanvankelijk geplaatst als onderofficier bij het leger onder bevel van *Brune*. In 1798 vergezelde hij kapitein *Baudin* op een ontdekkingsreis naar Nieuw-Holland, maar een ongesteldheid noodzaakte hem op Bourbon achter te blijven. Hij werd er na zijn herstel als ambtenaar geplaatst en maakte er gebruik van zijn vrijen tijd, om geologische nasporingen te doen. In 1802 keerde hij over St. Helena en de West-Afrikaansche Eilanden naar Europa terug, waar hij in een paar belangrijke werken zijn waarnemingen over de Canarische Eilanden, enz. mededeelde, n.l. in: „Essais sur les îles fortunées de l'antique Atlantide, ou précis de l'histoire générale de l'archipel des Canaries" (Parijs, 1803) en „Voyage dans les quatre principales îles des mers d'Afrique" (3 dln., met atlas, Parijs, 1804). Hij was vervolgens kapitein bij den generalen staf van *Davoust*, majoor bij dien van *Ney* en kolonel bij dien van *Soult*, en na aan de oorlogen van 1806 tot 1814 te hebben deelgenomen, kwam hij in dit jaar met laatstgenoemde in het ministerie van Oorlog. Na den slag bij Waterloo verklaarde hij in een krachtige rede de Fransche volksvertegenwoordigers, om zich toch niet weder onvoorwaardelijk te onderwerpen aan de heerschappij der *Bourbons*. Een koninklijk besluit van den 17den Januari 1816 verbande hem uit Frankrijk. Hij begaf zich eerst

naar Aken, toen naar Halberstadt en eindelijk naar Brussel, waar hij bijdragen schreef in den „Nain Jaune" en den „Aristarque", en met *van Mons* de „Annales des sciences physiques" uitgaf. Voorts schreef hij er zijn uitmuntend boek „Voyage souterrain" (Parijs, 1821), waarin hij de merkwaardige groeve schildert in het kalksteengebergte bij Maastricht. In 1820 keerde hij naar Parijs terug, werd er medewerker aan de „Encyclopédie" van *Courtins*, voorts aan den „Courier français" en aan andere liberale bladen. In 1829 werd hij het hoofd van de wetenschappelijke expeditie, door de Fransche regeering naar Morea en de Cycladen gezonden, en hij schreef het plantkundig gedeelte van het werk: „Expédition scientifique de Morée" (3 dln., met atlas, Parijs en Straatsburg, 1832). In 1830 werd hij chef der historische afdeeling bij het ministerie van Oorlog, in 1836 ging hij als chef eener wetenschappelijke commissie naar Algiers, en overleed te Parijs als eerste van den generalen staf, den 22sten December 1846. Tot zijn belangrijkste werken behooren nog: „L'homme, essai zoölogique sur le genre humain" (3de druk, 2 dln., Parijs, 1836) en „Dictionnaire classique de l histoire naturelle".

Boryslaw, een dorp in het distrikt Drobobycz in Oost-Galicië aan den voet der Karpaten, verdient vermelding wegens de belangrijke petroleumbronnen, die in zijn nabijheid gelegen zijn. De opbrengst dier bronnen was in het jaar 1860 niet minder dan 300000 ton. Boryslaw telt (1900) 10671 inweners en is door een zijtak met den Dnjestrspoorweg verbonden. Intusschen is de petroleumproduktie in de laatste jaren aanmerkelijk verminderd, daarentegen neemt de opbrengst van ozokeriet steeds toe. Ook in de naburige gemeente Wolanka wordt veel petroleum en ozokeriet gegewonnen, voornamelijk door de „Société française d'exploitation de Pétrole et Ozokérite".

Borysthenes, ook *Olbia* genaamd, was in de Oudheid een belangrijke plaats aan den mond der Borysthenes of Dnjepr en oorspronkelijk een handelstad der Milesiërs. Hare bouwvallen vindt men 22 km. ten zuiden van Nicolajef.

Bos is de naam van een geslacht der zoogdieren, dat behoort tot de orde der *Herkauwers* en de familie der *Cavicornia*. Zie *Rundvee*.

Bos, *Lambert*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Workum, den 23sten November 1670 en genoot van zijn vader, rector der Latijnsche school aldaar, onderwijs in de Oude talen. Hij studeerde te Franeker en legde zich bijna uitsluitend toe op de Grieksche taal. In 1696 werd hij lector, in 1704 hoogleeraar in de Grieksche taal aan genoemde academie en everleed den 6den Januari 1717. Hij heeft verscheiden Latijnsche geschriften over de Grieksche taal, letterkunde en oudheden nagelaten.

Bos, *Salomon*, geboren te Amsterdam, den 8sten November 1749, legde zich aanvankelijk toe op den handel, dreef dien in het groot en verloor bijna zijn geheele vermogen. Hij was een ijverig patriot en werd in 1795 lid van het gemeentebestuur te Amsterdam, later lid van het Comité van Waakzaamheid aldaar en in 1798 Commissaris van het Uitvoerend Bewind op Tessel. Ten tijde van *Rutger Jan Schimmelpenninck* en van kening *Lodewijk Napoleon* was hij directeur van 's Lands Zegel, maar werd wegens zijn vaderlandsche gevoelens door den prefect *de Celles* uit die betrekking ontslagen. Hij was vervolgens ontvanger te Velzen en Beverwijk, werd in 1828 met een gering pensioen ontslagen en everleed den 18den November 1832. Als dichter van tooneel en zangspelen heeft hij zich vooral bekend gemaakt door „Het feest der Braminen" en „Oberon", die ontelbare malen zijn opgevoerd.

Bos, *Jan Ritzema*, geboren in 1850 te Groningen, promoveerde in 1874 aan de hoogeschool aldaar op een proefschrift getiteld: „Bijdrage tot de kennis van de crustacea hedriephthalmata van Nederland en zijne kusten", werd in 1869 leeraar aan de landbuishoudkundige school aldaar, in 1871 aan de hoogere burgerschool en de daaraan verbonden landbouwschool te Warfum, in 1873 aan de landbouwschool te Wageningen, die in 1876 Rijkslandbouwschool werd en was sedert 1895 directeur van het Phytopathologisch laboratorium Willie Commelin Schelten te Amsterdam en buitengewoon hoogleeraar aan de hoogeschool aldaar. Behalve verschillende artikelen in „Nobbe's landwirthschaftliche Versuchs-Stationen", „Biologisches Centralblatt", „Landbouwkundig tijdschrift", „Tijdschrift over plantenziekten", „Zeitschrift für Pflanzenkrankheiten", „Archives Teyler", enz. schreef hij o.a.: „Insektenschade op bouw- en weiland" (1883), „De dierlijke parasieten van den mensch en de huisdieren" (1888), „Tierische Schädlinge und Nützlinge" (1891), „Landbouwdierkunde" (2de druk, 1905, 2 dln.), (met *H. Bos*) „Leerboek der dierkunde" (6de druk, 1899), „Zoologie für Landwirthe" („Thier-Bibliothek", n°. 78, 3de druk, 1900), „Ziekten en beschadigingen der kultuurgewassen" (Geïllustreerde land- en tuinbouwbibliotheek", deel IV en VII, 2de druk, 1902). In 1905 werd hij benoemd tot hoogleeraar te Wageningen en directeur van het in 1906 aldaar te openen phytopathelegisch laboratorium.

Bos, *Lambert van den*, een Nederlandsch schrijver, die zich veelal *Sylvius* noemde, werd geboren te Dordrecht in 1610, was er rector der Latijnsche scholen, maar entving wegens dronkenschap en nalatigheid zijn ontslag uit die betrekking en overleed in 1698. Verbazend groot is het aantal werken, vooral van historischen en poëtischen inhoud welke hij geschreven heeft. Bekend is zijn vervolg in 3 foliodeelen op het groote geschiedwerk van *Lieuwe van Aitzema*. *Flavius Josephus* werd deor hem opnieuw in het Nederlandsch overgebracht, en zijn vertaling van „Don Quyote" is zevenmaal uitgegeven.

Bosa, een havenstad op het eiland Sardinië, in het distrikt Oristano van de provincie Cagliari, op den rechter oever van de Temo of Bosa, ligt in een ongezond oord, maar de bodem levert er veel druiven en olijven. Zij is de zetel van een bisschop en telt (1901) 6846 inwoners.

Bosboom, *Simon*, een Nederlandsch bouwkundige, werd geboren te Emden in 1614. Onder de leiding van *Jacob van Campen* nam hij deel aan het vervaardigen der beelden en sieraden voor het stadhuis te Amsterdam, en was voorts, op verzoek van den keurvorst van Brandenburg, werkzaam te Berlijn. Hij overleed te Amsterdam in 1668, een paar belangrijke werken over bouwkunde nalatende, namelijk: „Bouwerde van de vijf kolommen" (1664; nienwe uitgave, 1784) en „Kort onderwijs van de V kolommen".

Bosboom, Dirk, een zoon van den voorgaande, legde zich, evenals zijn vader, vooral toe op de beeldhouwkunst, terwijl hij zich later tot het schilderen en vooral tot de leer der perspectief bepaalde. Hij schreef „Doorzichtkunde" (1703), en met *Simon Schijnvoet* een „Verhandeling van de algemeene bouworde" (1765).

Bosboom, *Johannes*, Hollandsch schilder, etser en lithograaf, geboren te 's Gravenhage, den 18den Februari 1817, overleden aldaar den 14den September 1891. In 1831 kwam hij in de leer bij *B. J. van Hove* (zie aldaar), maar ontwikkelde zich vooral onder den invloed van *Nuyen* (zie aldaar), voor wiens kunst hij groote bewondering koesterde. Hij ontleende zijn motieven vooral aan onze oude kerken en kloosters, waarvan hij zeer compleete schilderijen en buitengewoon geniale waterverfteekeningen maakte. Later maakte hij ook enkele landschappen en vooral ook interieurs van schuren en boerendeelen, die tot zijn beste werken behooren. Steeds meer geraakte hij in bewondering voor *Rembrandt's* kunst, die op zijn werk van grooten invloed was. *Bosboom* is onze beste kerkschilder en behoort tot de grootste figuren van de moderne Hollandsche schilderschool. Hij was sinds 1851 gehuwd met Mej. *A. L. G. Toussaint*, de bekende schrijfster Mevr. *Bosboom-Toussaint* (zie aldaar). *Bosboom's* talrijke schilderijen vindt men o. a. in de gemeentemusea te Amsterdam, 's Gravenhage, Dordrecht en Rotterdam, in het Museum Teyler te Haarlem, in het Museum Fodor en het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Museum Mesdag te 's Gravenhage, dat ook een prachtige collectie van zijn teekeningen bezit.

Bosboom-Toussaint, *Anna Louise Geertruida*, een zeer bekende Nederlandsche romanschrijfster, was een nakomeling van Fransche réfugiés en werd geboren te Alkmaar, den 16den September 1812. Zij ontving een zorgvuldige opvoeding, legde zich met ijver toe op de letterkunde en de geschiedenis, was eenigen tijd werkzaam als onderwijzeres, daarna als gouvernante en trad in 1851 in het huwelijk met den beroemden schilder *J. Bosboom* (zie aldaar). De reeks van de door haar geschreven werken is zeer lang en is voor het meerendeel aan de Nederlandsche geschiedenis ontleend. In 1837 gaf zij haar eerste novelle: „Almagro" uit. Daarop volgden: „De graaf van Devonshire" (1838), „Engelschen te Rome" (1839, 2 dln.), „Het huis Lauernesse" (1840, 2 dln.; 3de druk, 1852), „Eene kroon voor Karel den Stoute" (1842; 2de druk, 1865), „Verspreide verhalen" (1833), „Ximenes, Alba, Orsini" (1842, 2 dln.), „De graaf van Leicester in Nederland" (1846, 3 dln.), „Negen novellen" (1846), „Diana" (1847), „Mejonkvrouwe de Mauleon" (1847), „Fantasieën in December 1848" (1848), „Gedenkschrift van de inhuldiging van koning Willem III binnen de hoofdstad des Rijks, 12 Mei 1849" (1849), „Het huis Honselaarsdijk in 1638" (1849, 2 dln.), „De vrouwen van het Leicestersche tijdvak" (1849—1850, 3 dln.), „Moedervreugde en moederlijden, Fantasieën" (1850), „Eenige schetsen" (1850), „Media Noche" (1852, 2 dln.), „Don Abbondio" (1855), „De Alkmaarsche wees en eenige andere novellen" (1854), „Gideon Florenz" (1854—1855, 4 dln.), „Historische novellen" (1857), „Een Leidsch student in 1593" (1859), „Graaf Pepoli" (1860, 3 dln.), „De triomf van Pisani" (1861), „De bloemschilderes Maria van Oosterwijk" (1862), „De terugkeer van Golgotha" (1862), „Het laatste bedrijf van een stormachtig leven" (1864), „De verrassing van Hoey in 1595" (1864, 2 dln.), „Frits Millioen en zijne vrienden" (1864, 2 dln.), „De Delftsche wonderdokter" (1870—1871, 3 dln.; 2de druk, 1872), „Majoor Frans" (1877), „Langs een omweg" (1878), „Raymond de schrijnwerker" (1880) en een aantal bijdragen in jaarboekjes en tijdschriften. Zij overleed den 13den April 1886 te 's Gravenhage. Haar meeste werken verschenen, onder den titel „Romantische Werken", in 25 deelen te Arnhem, 1880—1888, geïllustreerd te Rotterdam in 1898; haar leven werd door *Jan ten Brink* beschreven. In September 1887 werd in Den Haag een monument voor haar opgericht, vervaardigd door *Springer* en *Bart van Hove*.

Door het beslist partijdig standpunt dat mevrouw *Bosboom-Toussaint* bij het voorstellen der gebeurtenissen en bij het schilderen van personen en toestanden inneemt, is zij èn als mensch, èn als schrijfster zeer verschillend beoordeeld geworden. Haar stijl is meer grootsch en deftig dan fraai of bekoorlijk, haar conversaties zijn dikwijls onnatuurlijk gezwollen, haar taal is niet zelden gezocht onderwetsch; bewonderenswaardig is vooral haar talent om af te dalen in de diepten van het geestesleven, ter ontleding van gemoedsbewegingen en der meest verborgen berekeningen en overleggingen; en juist ook hierin treedt het scherpst haar levensbeschouwing en haar hartstochtelijke partijdigheid aan den dag. Verscheidene van haar werken zijn in andere talen overgebracht.

Boso, *Pierre Thomines du*, een Fransch godgeleerde, werd geboren te Bajeux, den 21sten Februari 1623, studeerde te Montauban en Saumur, en werd in 1645 predikant der Hervormde gemeente te Caën. Hij verwierf grooten roem door zijn welsprekendheid, doch werd door den invloed zijner tegenstanders uit zijn ambt ontzet, in 1664 naar Châlons in ballingschap gezonden, maar hij herkreeg zijn vrijheid door voorspraak van aanzienlijke personen, o.a. door die van den hertog *van Montausier*. Vruchteloos sprong hij later voor zijn geloofsgenooten in de bres bij den koning. Na het herroepen van het Edict van Nantes begaf hij zich naar Nederland en werd predikant bij de Waalsche gemeente te Rotterdam, waar hij den 2den Januari 1692 overleed. Zijn boek: „Sur les caractères des enfants de Dieu" is bij herhaling uitgegeven: ook zijn van hem „Sermons", enz. verschenen.

Boscan Almogaver, *Juan*, een Spaansch dichter, werd geboren te Barcelona omstreeks het jaar 1493. Hij stamde af van een oud adellijk geslacht, diende eenigen tijd als soldaat in het leger van *Ferdinand den Katholieke* en kwam in 1519 aan het Hof van *Karel V* te Granada. Later werd hij de opvoeder van den hertog *van Alva*, vestigde zich te Barcelona, en overleed omstreeks het jaar 1542, terwijl hij zich bezig hield met de uitgave der werken van zijn vriend *Garcilaso de la Vega*. Bij deze zijn ook zijn eigen gedichten gevoegd onder den titel: „Las obras de Boscan y algunas de Garcillasso de la Vega" (1543), een werk, dat in de 16de eeuw 21 uitgaven beleefde. Door *Andrea Navagiero*, een Italiaansch geleerde en Venetiaansch gezant aan het Hof van *Karel V*, werd

Boscan er toe gebracht, de Italiaansche dichtkunst ook op het Spaansch toe te passen, o.a. het ottava rima, dat hij beproefd heeft in zijn „Allegoria". Zijn vriend *Garcilaso* volgde hem na, zoodat deze twee dichters beschouwd kunnen werden als de stichters van de Italiaansche school in Spanje. *Boscan* was waarschijnlijk de eerste, die zich in Spanje, in zijn gedicht „Hero en Leander", bediende van rijmlooze verzen.

Bosc d'Antic, *Paul*, een Fransch geneesheer en natuurkundige, werd geboren te Pierre-Sepnde in Langnedoc in 1726, studeerde te Parijs onder *Nollet* en *Réaumur* en legde zich later vooral toe op het vervaardigen van glas. Hij overleed te Parijs als lijfarts des konings in 1784. Zijn geschriften, meerendeels van technischen inhoud, zijn in 1780 in 2 deelen verschenen.

Bosc d'Antic, Louis Augustin Guillaume, een Fransch natuurkundige, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Parijs, den 29sten Januari 1759. Hij hield zich eerst bezig met botanische studiën, en onder het ministerie *Roland* bekleedde hij een betrekking bij het postwezen. Na den val van dat ministerie (1793) werd hij door het Schrikbewind op de lijst der verdachten geplaatst. Hij hield zich verborgen op zijn landgoed Sainte-Radegonde in het bosch van Montmorency, keerde na den dood van *Robespierre* naar Parijs terug en werd daarop aangesteld tot consul in Noord-Amerika. Met een schat van merkwaardige botanische en zoölogische voorwerpen keerde hij naar Frankrijk terug en werd er inspecteur-generaal der staatsboomkweekerijen, lid van de Academie van Wetenschappen en leeraar aan den Plantentuin. Hij overleed den 10den Juli 1828. Men heeft van hem o.a.: „Histoire naturelle des coquilles" (2de uitgave, 1824, 5 dln.) en „Histoire des vers et des crustacées" (2de uitgave, Parijs, 1829, 2 dln.), „Nouveau Dictionnaire d'histoire naturelle" (1803) en „Dictionnaire raisonné d'agriculture".

Bosch. Zie *Houttecit*.

Bosch, *Cornelis*, of *van den Bosch*, ook *Sylvius* genaamd, werd in 1615 benoomd tot gewoon hoogleeraar in de rechten te Leiden, maar zag zich, als voorstander der Remonstranten, genoodzaakt, om in 1619 zijn ontslag te vragen, waarna hij zich te 's Gravenhage vestigde en er als advocaat werkzaam was. Hij wordt voor den schrijver gehouden van: „Historie van het leven en sterven van Johan van Oldenbarnevelt, ridder, heer van den Tempel, enz."

Bosch, *Jacobus*, was een fijnweelwever te Leeuwarden, die zich in 1771 te Kampen vestigde. Hij was van dweepzieken godsdienstijver doordrongen, tevens zeer ervaren in den Bijbel en leeraar in de Hebreenwsche taal. Van hem is onder anderen: „Trouwhertige waarschuwing tegen het doodelijk banket, opgedist op een doopsgezinde schotel door Johannes Stinstra, enz.", een geschrift, dat een aantal andere heeft uitgelokt.

Bosch, *Bernardus*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Deventer, den 4den September 1746. Hij studeerde in de godgeleerdheid, verwierf door zijn dichtstuk: „De eigenhaat" en zijn preeken veel roem, maar zag zich, als een ijverig patriot, genoodzaakt, in 1787 de vlucht te nemen. Met *Gerrit Brender à Brandis* stichtte hij te Amsterdam een dicht- en letteroefenend genootschap, maar ontving aanzegging, om ook die stad te verlaten. Hij woonde achtervolgens te Durgerdam, te Buiksloot en te Poortvliet, en vestigde zich daarna te Bergen-op-Zoom, waar hij een nieuwe, maar onvoltooid gebleven uitgave van *Vondels* gedichten bewerkte. Later begaf hij zich naar Zaandam en werd er in 1795 lid van het gemeentebestuur. Daarna werd hij te Amsterdam secretaris der algemeene wijkvergaderingen en in 1796 volksvertegenwoordiger. Den 12den Juni 1798 werd hij met een aantal ambtgenooten in hechtenis genomen en op het Huis ten Bosch gevangen gezet. Wel herkreeg hij in Augustus daaraanvolgende zijn vrijheid, maar zijn staatkundige loopbaan was geëindigd. Hij overleed den 1sten December 1803 nabij 's Gravenhage in hoogst armoedige omstandigheden, als staatsman den lof van welgemeendheid en onbaatzuchtigheid nalatend. Hij heeft een vrij groot aantal werken geschreven in proza en poëzie.

Bosch, *Mattheus van Heyningen*, vooral bekend als vervaardiger van gedichten en scheelhoekjes voor kinderen, werd geboren te Groningen, den 13den November 1773, en studeerde er in de rechten. De omstandigheden van dien woeligen tijd verhinderden hem echter het voortzetten van zijn studie. In 1796 was hij lid van het college van Gedeputeerde Staten van Stad en Lande; in hetzelfde jaar bedankte hij voor de hem aangeboden betrekking van secretaris der stad Groningen, en van 1806 tot aan zijn overlijden, den 29sten December 1821, was hij schrijver, drukker en uitgever der „Ommelander Courant". Zijn verzen zijn zoetvloeiend en zacht, zijn schoolboekjes, zooals „De kleine Kindervriend", „Vader Jacob", „Moeder Anna", „Roosje Vlijtig", enz., leven nog in de herinnering van duizenden, en van zijn „Nagelatene gedichten" werd in 1823 een uitgave bezorgd door den hoogleeraar *Jan ten Brink*.

Bosch, *Gerardus Balthasar*, werd geboren te Utrecht, den 4den September 1794. Hij studeerde in zijn geboorteplaats in de godgeleerdheid, nam met het studentenkorps in 1815 deel aan den strijd tegen *Napoleon* en begaf zich vervolgens als predikant naar Curaçao. Hier was hij op een zeer nuttige wijze werkzaam en ontving de orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij ijverde sterk tegen de slavernij en schreef in 3 deelen: „Reizen in West-Indië en door een gedeelte van Amerika". Hij overleed den 1sten April 1839 op het buitengoed Leeuwenstein te Arnhem.

Bosch, *Ernst*, een Duitsch schilder, geboren in 1834 te Crefeld, ontving in Wezel van *J. Schex* zijn eerste onderricht in de schilderkunst. In 1851 ging hij naar Düsseldorf en werkte aan de academie aldaar tot 1857. Zijn stukken zijn gewoonlijk tafereelen uit het dierenrijk, de jacht, het woud en het landelijk leven. De voornaamste zijn: „Schmuggler in einem Kahn" (1854), „Fähre beim Eisgang", „Der fliegende Holländer", „Verteidigung eines Blockhauses gegen Indianer" (1866), „Zigeunerbande im Dorfe", „Hermann und Dorothea am Brunnen" en „Hermann unter dem Birnbaum", en de 3 door *F. Dinger* gegraveerde schilderijen: „Fern der Heimat", „Rotkäpfchen und Aschenbrödel", „Genovova." *Bosch* heeft ook portretten geschilderd.

Bosch, *Bernardus de*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam, den 28sten Maart

1709, en wijdde zijn leven vooral aan het vervaardigen van stichtelijke poëzie. Zijn „Dichtlievende verlustingen" zijn van 1741 tot 1785 in 5 kwartodeelen verschenen. Verscheiden van de psalmen, uitgegeven door het kunstgenootschap „Lans Deo salus populo", zijn van hem afkomstig, en het dichtstuk „De Ouderdom" voltooide hij op zijn sterfbed. Hij overleed den 27sten October 1786.

Bosch, *Jeronimo de*, een Nederlandsch letterkundige en Latijnsch dichter, werd geboren te Amsterdam, den 24sten Maart 1740, legde zich met gunstig gevolg toe op de Latijnsche en Grieksche talen en studeerde onder de leiding van *Petrus Burmannus Secundus* aan het Athenaeum. Weldra werd hij als apotheker opvolger van zijn vader en grootvader, maar verwisselde dit bedrijf met de betrekking van eersten klerk ter secretarie van Amsterdam, waarin hij omtrent 50 jaren werkzaam bleef. Hij heeft een groot aantal Latijnsche verzen uitgegeven en voorts lofredenen op voortreffelijke Nederlandsche dichters en geleerden. Gedurig behaalde hij gouden en zilveren eerepenningen door het beantwoorden van prijsvragen bij de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde, bij Teyler's Genootschap, enz. Hij was lid van de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van de Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde te Leiden, van het Provinciaal Utrechtsch genootschap van Kunsten en Wetenschappen, mede-oprichter en lid van het Koninklijk Instituut, ridder der Unie, curator der Leidsche Academie, enz. Hij overleed den 1sten Juni 1811 en liet een kostbare bibliotheek achter, van welke hij zelf een korte beschrijving gegeven heeft.

Bosch, Bernardus de, een Nederlandsch letterkundige en een broeder van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam, den 31sten Augustus 1742, en bleef, na het bezoeken der Latijnsche school, de letteren en vooral de schoone kunsten beoefenen, waarvan bij blijken gaf in verscheiden redevoeringen, in de letterkundige genootschappen van die dagen gehouden. Hij had bovendien een uitmuntende verzameling van schilderijen, teekeningen en prenten, en zijn woning was een vergaderplaats voor allen die de kunst liefhadden. Hij overleed den 30sten Juli 1816.

Bosch *van Aken, Hieronymus*, gezegd *Jeroen*, Hollandsch schilder van fantastische en bizarre voorstellingen, geboren te 's Hertogenbosch omstreeks 1462 of vroeger, overleden aldaar in 1516. Hij schijnt uitsluitend in zijn geboortestad gewerkt te hebben, waar hij o.a. de ontwerpen maakte voor de vensters van de kapel der Illustre Vrouwe Broederschap in de St. Janskerk en een schets voor een crucifix voor dezelfde broederschap. Hij schilderde verscheiden stukken voor koning *Philips II* van Spanje, die een bijzondere voorliefde had voor zijn werk. In Madrid bevinden zich nog heden veel werken van zijn hand. Zijn meeste andere werken schijnen verloren, maar er bestaan talrijke copieën, reeds tijdens zijn leven vervaardigd, die doorgaans als origineele werken gelden. *Bosch*' kunst kan men dan ook eigenlijk alleen goed leeren kennen te Madrid. *Hieronymus Bosch* is een kunstenaarsfiguur van beteekenis. Hij is de eerste onder de Middeleeuwsche schilders, wiens kunst, in tegenstelling met de traditioneel kerkelijke richting, hare motieven vindt in de volksvoorbeeldingskracht. In zijn typen en voorstellingen is hij de voorlooper van den *Boeren-Brueghel*, die, vooral in zijn fantastische voorstellingen, geheel een volgeling van *Bosch* is. Schilderijen, aan *Bosch* toegeschreven, vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch (oude copie) en in het museum te Utrecht. Zoover men dit kan nagaan, heeft *Bosch* nooit zelf gegraveerd.

Bosch, *Iman Jacob van den*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Tholen, den 6den Februari 1731. Hij studeerde te Leiden en vestigde zich als arts eerst te Sommelsdijk en daarna te 's Gravenhage. Hij heeft zich veel naam gemaakt door zijn doelmatige behandeling der kinderpokken, heeft daarover eenige geschriften uitgegeven, en een geneeskundige verhandeling van hem is door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem met goud bekroond. Hij was lid van vele binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen en overleed den 27sten Mei 1781.

Bosch, Gualtherus Jacob van den, een zoon van den voorgaande en zeehandelaar te Rotterdam, geboren te Sommelsdijk, den 12den Mei 1767, werd Deensch consul, vervolgens agent van den koning van Denemarken en beijverde zich op gevorderden leeftijd, om den bloei van den Wilhelminapolder en vooral van Wilhelminadorp te doen toenemen. Aan hem zijn wij de uitgave verschuldigd van eenige belangrijke geschriften omtrent den handel, enz. Hij schijnt omstreeks het jaar 1820 overleden te zijn.

Bosch, *Pieter van den*, een Remonstrantsch predikant, werd geboren te Amsterdam, studeerde er aan het Athenaeum, werd in 1757 godsdienstleeraar te Zegwaart en Soetermeer, daarna te Swammerdam en eindelijk te Leiden. Hij schreef verscheiden werken en was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde. Nadat hij in 1783 zijn emeritaat verkregen had, vestigde hij zich te Soetermeer, doch hij werd er weldra wegens zijn patriottische gevoelens gehaat en bedreigd. Terwijl hij zich angstig schuil hield, werd hij door de voorbijtrekkende Pruisen zoo verschrikt, dat hij zijn schuilplaats verliet, in het water sprong en verdronk (1787), waarna zijn lijk door het gemeen schandelijk mishandeld, na vijf dagen naar het kerkhof gesleept, in een kuil geworpen en zonder kist begraven werd.

Bosch, *Hubert van den*, geboren te Amsterdam, den 7den Maart 1770, studeerde te Harderwijk en te Utrecht in de geneeskunde, vestigde zich eerst als arts te Wageningen en vervolgens te Rotterdam, schreef eenige geneeskundige werken, vooral over de kinderpokken en het roodvonk, was lid van onderscheiden geleerde genootschappen, ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, en overleed den 9den Maart 1838.

Bosch, *Johannes van den*, werd geboren te Herwijnen, den 2den Februari 1780, en was een zoon van *J. van den Bosch*, geneesheer aldaar.

Reeds op 17-jarigen leeftijd vertrok hij als luitenant der genie naar Batavia, werd aldaar den 6den Februari 1801 kapitein en aide-camp van den gouverneur-generaal *van Overstraten* en onderscheidde zich door het ontwerpen van een plan tot verdediging van Batavia. Daarna werd hij majoor, aide-de-camp van *G. G. Siberg* (1804), luite-

nant-kolonel en adjudant-generaal van den gouverneur-generaal *Wiese* (1807) en den 18den Mei 1808, bijna onmiddellijk na het optreden van *Daendels*, op zijn verzoek eervol uit den dienst ontslagen. Gehuwd met een dochter van *de Sandol Roy*, hoofd van de geheele Indische militie, deelde hij in de ongenade, waarin deze bij *Daendels* viel, en moest binnen 24 uren Java verlaten. In November 1810 vertrok hij naar Nederland, werd daar spoedig in hooge militaire betrekkingen geplaatst en o. a. den 6den November 1814 belast met de directie der Oost-Indische militaire zaken. Bovendien hield hij zich veel bezig met aangelegenheden van armenverzorging en stichtte o. a. de Maatschappij van Weldadigheid (zie aldaar). Ook vestigde hij de aandacht van koning *Willem I* op zich door de uitgave van een werk, getiteld: „Nederlandsche bezittingen in Azië, Amerika en Afrika, in derzelver toestand en aangelegenheid voor dit Rijk wijsgeerig, staathuishoudkundig en geographisch beschouwd" ('s Gravenhage, 1818, 2 dln., met atlas). Toen dan ook, naar het oordeel van den koning, de toestand der West-Indische koloniën onbevredigend bleek, werd *van den Bosch* daarheen gezonden als commissaris-generaal, ten einde het bestuur aldaar op vasten voet te brengen (1827). Van deze zending wist hij zich tot groote tevredenheid van den koning te kwijten.

In Nederland teruggekeerd, werd hij aanstonds in een voor Indië hoogst belangrijke aangelegenheid betrokken. Door den commissaris-generaal *du Bus de Gisignies* was een rapport ingediend, waarbij een stelsel van beheer voor Java was ontworpen, steunende op vrijen arbeid en uitgifte van woeste gronden aan particulieren, dat met warmte door den minister van Koloniën *Elout* werd ondersteund. Deze stukken werden in handen van *van den Bosch* gesteld, die in een eerste rapport zijn meening ontwikkeldo, dat in het stelsel van *du Bus* veel aanbevelingswaardigs was, maar toch reeds op het bezwaar van concurrentie met den, naar zijn oordeel goedkooperen slavenarbeid wees. Met medewerking van *Elout* tot luitenant-generaal, gouverneur-generaal van Ned.-Indië benoemd, bracht *van den Bosch* een nader rapport uit, waarin die bezwaren breeder werden uiteengezet en het nemen van een proef werd ontraden, ook met het oog op het verlangen van den koning, dat Indië in staat zou worden gesteld de voor die kolonie opgenomen gelden met de interesten ten spoedigste af te lossen. Naar het oordeel, toen door *van den Bosch* uitgesproken, was het stelsel der compagnie te verkiezen boven dat, door *du Bus* voorgestaan. Ofschoon *van den Bosch* uitdrukkelijk aan *Elout* verklaarde, niet voornemens te zijn dwangarbeid van den inlander in te voeren, begreep deze, dat de plannen van *van den Bosch* noodwendig daartoe moesten leiden, en nam zijn ontslag als minister. *Van den Bosch* kon dus ongehinderd zijn plannen in Indië ten uitvoer brengen; hij vertrok naar Indië, voorzien van een instructie, waarin hem gelast werd, de produktie van voor de Europeesche markt geschikte gewassen op Java op te voeren tot minstens f 5 per hoofd der bevolking en tevens met een regeeringsreglement, dat nog met medewerking van *Elout* tot stand was gekomen en waarin van dwangarbeid geen sprake was.

De hoofdvrucht zijner werkzaamheid in Indië was de invoering van het Cultuurstelsel (zie aldaar). Geruimen tijd stuitte hij daarbij op tegenstand in den Raad van Indië, waarvan *Merkus* het hoofd was, en op de min of meer verborgen tegenwerking van de amhtenaren bij het binnenlandsch bestuur. Om deze te overwinnen, werd in de eerste plaats uitdrukkelijk geconstateerd, dat het nieuwe stelsel de volkomen goedkeuring van den koning wegdroeg, bovendien werd hij den 17den Januari 1832 benoemd tot commissaris-generaal over Nederlandsch-Indië en met een uitgebreide macht bekleed, met het recht om verordeningen uit te vaardigen, zelfs strijdig met het regeeringsreglement, en alle maatregelen te treffen, die in den regel slechts door den koning konden genomen worden. Eerst den 27sten Juni 1833 werd die waardigheid door hem aanvaard. *J. C. Baud* was hem reeds den 23sten Januari te voren als vice-president der Indische regeering toegevoegd en trad den 2den Juli d.a.v. als gouverneur-generaal ad interim op, terwijl *van den Bosch* nu alleen de waardigheid van commissaris generaal bekleedde. Als zoodanig zorgde hij voor de consequente doorvoering van het door hem ontworpen stelsel. Nadat hij de zekerheid verkregen had, dat *Baud* in zijn geest werkzaam zou zijn, legde hij den 31sten Januari 1834 ook die betrekking neder en vertrok naar Nederland, waar hij in Mei van dat jaar aankwam.

Ofschoon de invoering van het Cultuurstelsel stellig wel de belangrijkste aangelegenheid was, tijdens het bestuur van *van den Bosch* tot stand gekomen, hadden ook andere gewichtige gebeurtenissen onder zijn landvoogdij plaats. De opstand van *Diepo Negoro* was bij zijn komst zoo goed als bedwongen, *van den Bosch* trok daarvan partij, om de rijken van Soerakarta en Djokjakarta aanmerkelijk in te krimpen, door een groot deel daarvan bij het gouvernementsgrondgebied in te lijven.

Dit alles kon geschieden zonder dat de rust in het uitgeputte Midden-Java werd verstoord, een kleine opstand van Chineezen, als arbeiders bij de cultures ingevoerd, werd gemakkelijk bedwongen, evenals een opstand in Benkoelen, waarbij de assistent-resident *Knoerle* vermoord werd. Minder gelukkig was hij op Sumatra's Westkust, waar de oorlog met de Padri's, in 1832 schijnbaar geeindigd, in 1833 weder uitbarstte, en een aanval op Bondjol, door *van den Bosch*, die zelf op het tooneel van den strijd verscheen, gelast, geheel mislukte. Op de oostkust van dat eiland werden betrekkingen met Djambi aangeknoopt en vergunning gegeven, een sterkte te Moeara Kompeh op te richten. *Van den Bosch* was overigens geen voorstander van snelle uitbreiding van het Nederlandsche gezag op de Buitenbezittingen: hij wilde vooral concentratie onzer krachten op Java en Sumatra. Door *van den Bosch* werd eindelijk een defensie-stelsel voor Java ontworpen en met de invoering daarvan een begin gemaakt, de geheele uitvoering daarvan heeft nimmer plaats gehad, daar de kosten te groot en de resultaten weinig bevredigend bleken.

In Nederland werd *van den Bosch* zeer spoedig na zijn aankomst tot minister van Koloniën benoemd (30 Mei 1834) en zorgde, later vooral door *Baud* bijgestaan, voor de consequente ontwikkeling van het door hem ingevoerde stelsel. Ofschoon dat stelsel voor het moederland rijke vruchten af-

wierp, stegen de eischen, aan de Indische geldmiddelen gedaan, telkens hooger en zag *van den Bosch* zich genoodzaakt, tot herhaalde leeningen bij de Handelmaatschappij over te gaan. Ofschoon de Tweede Kamer volle vertrouwen in zijn beleid toonde, wekte echter het beheer van de Nederlandsche financiën, door het kabinet, waarvan hij deel uitmaakte, meer en meer verzet, totdat eindelijk in 1839 een wetsvoorstel tot het leenen van 56 millioen gulden, waarbij de koloniën betrokken waren, door de Kamer verworpen werd. Dientengevolge trad *van den Bosch* den 31sten December 1839 als minister van Koloniën af en werd ter belooning voor de gewichtige diensten, door hem bewezen, tot graaf verheven, nadat hij reeds in 1835 tot baron geadeld was. Nog eenigen tijd genoot hij de hem verleende rust, tot hij den 28sten Januari 1844 op den huize Boschlust bij 's Gravenhage overleed. Behalve het bovengenoemde werk, verschenen nog van zijn hand: „Iets over de financieele aangelegenheden van het Rijk" ('s Gravenhage, 1840), „Onderzoek naar de beginselen, waaraan de bezuinigingen en hoogere belastingen behooren getoetst te worden" (met 2 vervolgen, 's Gravenhage, 1843—1844) en na zijn dood: „Mijne verrichtingen in Indie: Verslag van Z. Exc. den commissaris-generaal over de jaren 1830—1833", enz. (Amsterdam, 1864).

Bosch, *Engelbertus Batavus van den*, een Nederlandsch zee-officier, werd geboren te Brussel, den 15den September 1789, trad in 1803 als kadet in den zeedienst, volbracht verscheiden tochten, werd in 1825 kapitein-luitenant, in 1829 adjudant van prins *Frederik der Nederlanden*, en zag zich in 1840 en 1841 belast met de directie der Marine bij het ministerie van Marine en Koloniën. In 1844 werd hij schout-bij-nacht, in 1845 commandant der zeemacht in Oost-Indië, nam in 1846 deel aan de expeditie naar Bali en werd in 1848, na zijn terugkomst in Nederland, tijdelijk belast met de portefeuille van Marine en Koloniën. In 1849 tot vice-admiraal benoemd en weder aan het hoofd gesteld der zeemacht in Oost-Indië, overleed hij den 11den Februari 1851. Hij was commandeur van de Militaire Willemsorde en van die van den Nederlandschen Leeuw, ridder van onderscheiden buitenlandsche orden, adjudant des konings in buitengewonen dienst en lid van het Provinciaal Utrechtsch genootschap.

Bosch, *Iman Gualtherus Jacob van den*, een Nederlandsch landbouwkundige, werd den 29sten October 1799 geboren. In 1820 werd hij directeur van de kolonie Wilhelminapolder op het eiland Zuid-Beveland (Zeeland), in 1809 door Rotterdamsche kooplieden aangelegd. Zij ontwikkelde zich voorspoedig onder zijn bestuur; allengs ontstond er een dorp met school, kerk, pastorie, bewaarschool, enz. Hij wist er het landbouwboekhouden en de drainagein te voeren en bracht er Leicesterschapen en Durhamvee. Hij schreef o.a.: „De landbouwhuishoudkundige boekhouding". „De veredelde schapenteelt", „De koninklijke Württembergsche Academie der landhuishoudkunde te Hohenheim", „Meekrapbouw in Vaucluse en in Zeeland" en „De verbouw van mangelwortels". In 1864 droeg hij het beheer op aan zijn zoon *Gualtherus Jacob van den Bosch*, geboren te Wilhelminadorp, den 3den Augustus 1828. Deze had te Jena gestudeerd en wetenschappelijke reizen gedaan in Engeland en Schotland, waarna hij eerst werkzaam was geweest als onderdirecteur. Hij schreef: „Over de stoomcultuur in Nederland" en overleed te Wiesbaden, den 19den Mei 1880.

Boschbeschadiging (zie de plaat) kan veroorzaakt worden door de anorganische natuur, door menschen, dieren of planten.

I. Boschbeschading door de anorganische natuur.

a. door vorst. Vorst kan op drieërlei wijze schadelijk zijn: door bevriezen, door vorstbarsten en door opvriezen.

Bevriezen der boomen heeft bijna uitsluitend plaats in den winter van de niet voldoend verhoute eindloten, in het voorjaar van de jonge scheuten. 's Winters bevriezen zeer vaak jonge loten van Caspische wilg, acaciahakhout. In het voorjaar kunnen nachtvorsten groote schade doen vooral aan jong plantsoen en hakhout; zeer gevoelig voor vorst zijn eik, beuk, acacia, esch, tamme kastanje en zilverden. Door drooglegging van den grond en aanbouw van voor vorst gevoelige houtsoorten onder bescherming van oudere boomen, kan het gevaar voor bevriezen voor een groot deel voorkomen worden.

Vriesbarsten ontstaan door het ongelijk samentrekken der binnenste en buitenste houtlagen van den stam. Vriesbarsten komen soms over groote lengte van den stam voor. De eenmaal ontstane barst springt gewoonlijk ieder jaar opnieuw open, terwijl de wondkurkvorming de barst tracht te overgroeien; er ontstaan dan zoogenaamde vorstlijsten, die men voornamelijk aantreft bij eik, iep en tamme kastanje.

Opvriezen heeft plaats van jonge planten, doordien de bovenste aardlaag, welke veel water bevat, tengevolge van de ijsvorming uitzet; de plant wordt opgeheven en valt bij het ontdooien en het daaropvolgende zakken van den grond om.

b. door warmte. De warmte kan op tweeërlei wijzen schadelijk werken: door uitdrogen en door het vormen van schorsbarsten.

Uitdrogen kan schade doen bij het kiemen der zaden op de zaaibedden; het kan worden voorkomen door den grond los en humusrijk te houden (verbouw van lupinen), door begieten, hetgeen echter, eenmaal begonnen, moet worden volgehouden tot de eerstkomende regenbui, en door het losmaken van de door het gieten gevormde korst op de oppervlakte.

Schorsbarsten ontstaan door het uitdrogen van de schors aan de zuidzijde en het dientengevolge loslaten van de schors, waardoor het hout aan de lucht wordt blootgesteld en wigvormig inrot. Het meest beschadigd wordt de beuk, verder de linde en de paardenkastanje.

c. Wind veroorzaakt tweeërlei schade: door het uitdrogen van den grond en door het omwerpen, respectievelijk scheefdrukken der boomen of afbreken der boomkruinen. De oosteuwinden zijn de meest uitdrogende, de Z.W. winden de hevigste en meest voorkomende. Tegen beide soorten van beschadiging is het aanleggen van beschermingsmantels een werkzaam middel. Zij verhinderen het wegwaaien van de afgevallen bladeren en voorkomen daardoor het uitdrogen van den grond, beschutten tevens tegen breuk en omwerpen. Verder zijn voorbehoedmaatregelen: het mengen van

loof- en naaldhout, het laten staan van de randhoomen bij het dunnen, het vellen van de boomen in de richting, tegengesteld aan die van den heerschenden wind. Een zeer werkzaam middel, om stormschade in bosschen te voorkomen, is de normale opvolging der onderdomsklassen, waarbij de jongste bosschen het eerst door den wind getroffen worden, zoodat steeds in de richting N.O.-Z.W. geveld moet worden. Om dezen idealen toestand te bereiken, moet in bosschen, waar de opvolging niet normaal is, somtijds van een ouder bosch een strook worden weggehakt, om een jonger daarachter liggend bosch aan den vrijen stand te gewennen, waardoor de beschermende randboomen ontstaan. Zijn er door storm kale plekken in een bosch gekomen, dan dienen deze door het weghakken van uitstekende gedeelten bosch zoo gevormd worden, dat zij aan den wind geen gelegenheid bieden, nieuwe verwoestingen aan te richten.

d. Sneeuw kan in dichtgesloten bosschen van altijd groene boomen (fijn- en zilverspar) groote verwoestingen aanrichten. De beste voorbehoedmiddelen zijn het mengen van loof- en naaldhout, het tijdig en herhaaldelijk dunnen en het groepsgewijze planten van fijn- en zilverspar in streken, waar veel sneeuw valt.

e. Rijp en ijzel veroorzaken soms groote schade in jonge bosschen en aan laanboomen door het neerbuigen der jonge boomen en het breken der takken.

Tot de verschijnselen, niet veroorzaakt door de anorganische natuur, kan men ook rekenen:

f. Boschbrand; de brand kan heerschen in de grondbedekking (naalden, blad, onderhout en heide) of overgaan in de toppen der boomen. De hiervoor 't meest vatbare houtsoort is de grove den; ook het eiken- (minder het berken-) hakhout is er aan blootgesteld. Voorbehoedmiddelen zijn het gemengd aanbouwen van naald- en loofhout, het kaalhouden van den grond langs wegen en spoorwegen, het aanleggen van brandtra's, waarvan de oppervlakte vrij van planten dient gehouden te worden, het omgeven der bosschen met mantels van loofhout (berk), het tijdig dunnen en het opsnoeien der naaldhoutboomen langs wegen. Brand in de grondbedekking wordt het best gebluscht door nitslaan met groene takken, verder door overzanden van den grond, door het kaal maken van den bodem een eindweegs vóór het vuur, door het aanleggen van tegenvuur van uit een weg, greppel of brandtra. Bij brand in de toppen der boomen, wordt het best dwars vóór het brandende bosch een strook kaal gehakt, en de gevelde boomen in de richting van het vuur geworpen. Naaldhout, dat aangebrand is, heeft geen waarde meer als brandhout voor vlamovens, daar het geen vlam meer geeft.

Boschbeschadiging veroorzaakt door menschen. Een der meest voorkomende beschadingen is het weghalen van strooisel. Niet alleen heeft dit eene vermindering van plantenvoedende stoffen ten gevolge, maar do physische toestand van den grond wordt slechter erdoor, omdat de waterhoudende kracht van den grond vermindert en de van strooisel ontdane oppervlakte uitdroogt; verder bestaat er op hellende terreinen gevaar voor het wegspoelen van den grond, terwijl de temperatuur van den grond, waarvan het strooisel weggenomen is, groote verschillen vertoont, hetgeen vooral bij vlakwortelende houtsoorten een nadeeligen invloed op den groei heeft. Het weghalen van sprokkelhout heeft geen anderen nadeeligen invloed, dan dat tevens de in het hout voorkomende aschbestanddeelen aan den grond onttrokken worden.

Beschadiging der bosschen door dieren.

Zoogdieren. Herten vegen met hun gewei langs dunne stammen, gewoonlijk van een in het bosch zeldzaam voorkomende houtsoort, en doen die sterven; ook scheuren zij reepen schors af, vooral van fijnspar, eik van 20jarigen ouderdom, vertrappen jong plantsoen, enz. Reeën vegen eveneens, maar schillen niet. Wilde zwijnen vertrappen jonge planten en bevreten wortels, terwijl zij de zaden van eik en beuk bij zaaiïngen opzoeken. Hazen en konijnen beknagen de schors van verschillende houtsoorten, bij voorkeur *Papillionaceeën*, bijv. acacia, en ook van brem. In twijgwaarden vreten zij vaak geheele gangen; bovendien zijn konijnen schadelijk door het loskrabben van jonge planten (éénjarige dennen) en het afvreten der eindloten. Eekhoorns vreten de knoppen van grove den, fijn- en zilverspar en de jongen van nuttige vogels. Muizen zijn schadelijk door het opvreten van zaden in dekweekerij en het beknagen van jonge stammen (hagebeuk, beuk, esch, iep, eik, enz.) Van de *vogels* zijn de korhoenders soms zeer schadelijk door het afvreten der knoppen van jonge grove dennen, vinken door het afvreten der zaadlobben der beuken; de kruisbek hakt de fijnsparkegels stuk, om het zaad te bemachtigen.

De beschadiging der bosschen door bovengenoemde dieren valt geheel in het niet tegen die, welke door insekten teweeggebracht wordt. Vooreerst komen insekten bij zoogenaamde insektenplagen in ontelbare hoeveelheid voor, ten tweede vermenigvuldigen zij zich zeer sterk, ten derde gebruiken zij in verhouding van hun levend gewicht groote massa's voedsel.

De *voorzorgsmaatregelen* tegen beschadiging door insekten zijn:

1. passende houtsoort voor gegeven grond en klimaat, gebruik van krachtige planten op behoorlijken afstand en met zorg gepoot.
2. het vermijden van het in cultuur brengen van groote vlakten met dezelfde houtsoort van gelijken ouderdom (vooral in naaldhoutbosschen), het mengen van naald- en loofhout.
3. het vroegtijdig, matig, op regelmatige tijden dunnen, zonder verbreking van de kronensluiting.
4. het bewaren van de vruchtbaarheid van den grond door het instandhouden van de natuurlijke grondbedekking en tijdigen onderhouw van bestanden van lichtboomen.
5. het voorkomen van alles, wat tengevolge kan hebben beschadiging door vuur, sneeuw, vorst, wind. Verwijderen of minstens schillen van gevold naaldhout. Rooien van stompen en wortelhout vooral in naaldhout.
6. het zorgvuldig visiteeren van bosschen met het oog op braadpunten van insektenvermeerdering.
7. het sparen der vijanden van de insekten.

Verdelgingsmaatregelen zijn:

Verzamelen of verniotigen der eiers kan alleen toegepast worden, wanneer de eiers in hoopjes gelegd worden (nonvlinder).

Verzamelen der rupsen. Sommige insekten leven een tijdlang gezellig bijeen in een nest (ringelrups), deze nesten kunnen met een snoeischaar worden afgeknipt of met een fakkel verbrand. Verzame-

len der poppen kan plaats hebben, wanneer zij diebt bijeen, rondom den stam, onder de grondbedekking voorkomen (dennenuil, grovedennenspanrups). Verzamelen der volkomen insekten kan vooral bij een groot aantal kevers toegepast worden, die zich door kunstmatig ingerichte vangtoestellen (schorsstukken, vangboomen, vanggreppels, enz.) laten lokken, zooals de snuittorren, schorskevers, enz. Bij sommige insekten is het noodig, de door hen aangetaste boomen uit te trekken (kleine dennensnuittor), de knoppen (dennenknoprups) of loten (dennenlotrups) af te breken en de aangetaste doelen te verbranden. Besmeren der stammen met verschillende middelen, die de volkomen insekten verhinderen zich te verbreiden (iepenspintkevers).

De werkdadigste verdelging geschiedt echter door de natuur zelf. Treden door bijzondere omstandigheden sommige insekten in zeer groot aantal op, dan vermeerdert ook het aantal hunner vijanden (Ichneumonen, vogels), of zij worden door ziekten aangetast (Flagerie der nonvlindorrupsen), tengevolge van bacteriën of zwammenbesmetting.

De schadelijkste loofhoutinsekten zijn:

Meikever (*Melolontha vulgaris* Fabr.). larve (engerling) vreet aan alle plantenwortels, wordt voornamelijk aangetroffen op humusrijken, zonnigen grond. Voorbehoedmiddel: beboschthouden van den grond, gebruik van krachtig plantsoen. Verdelgingsmiddel: vangen der volkomen insekten, drijven van varkens op grond, waarin engerlingen voorkomen.

Elzensnuitkever (*Cryptorhyn chus lapathi* L.); larve vreet in elzen, wilgen, populieren en berkenloten van 2 tot 4 jaar; kever bevreet de schors van éénjarige loten. Verdelgingsmiddel: wegbakken der met broed bezette stammetjes, vangen der kevers door afkloppen op doeken.

Esschenspintkever (*Hylesinus Fraxini* Fabr.), maakt dubbele horizontale gangen van de paarkamer uit in twee richtingen in het spint, bij voorkeur van gezonde boomen, die daardoor sterven. Middelen: uitleggen van vangboomen met dikke schors en schillen van de met broed bezette stammen.

Groote iepenspintkever (*Scolytus destructor* Oliv.), komt bijna uitsluitend aan iepen, soms ook aan esschen voor, ondergraaft de schors van ziekelijke boomen. Middelen: besmeren der stammen met Leinwebersche massa in Mei. Verwijderen der aangetaste boomen en verbraoden van de schors.

Groote populierenboktor (*Saperda Carcharias* L.); de larve leeft in gezonde populieren, bij voorkeur trilpopulier en zwarte populier, graaft loodrechte gangen, die tengevolge hebben, dat het stammetje gemakkelijk door den wind gebroken wordt. Middelen: besmeren der stammen $1^1/_2$ m. hoog met een mengsel van koemest en leem (in de kweekerij). Vangen der kevers in Juni en Juli door schudden der stammetjes, tijdige verwijdering der aangetaste stammetjes.

Wilgenhoutrups (*Cossus ligniperda* Fabr.); de larve bewoont 2 jaar den stam van verschillende houtsoorten, bij voorkeur wilg, maar ook vaak eik, populier, els en iep, vreet groote en wijde gangen en maakt het hout onbruikbaar. Middelen: besmeren der stammen als bij bovenstaande, vellen der aangetaste boomen.

Ringelrups (*Gastropacha neustria* L.); de rupsen leven gezellig bijeen in een nest zoolang zo nog niet volwassen zijn, daarna bevreten zij de bladeren van veel loofhoutsoorten, vooral van meidoorn, eik en vruchtboomen; de eiers liggen in een ring om een dun takje. Middelen: verbranden der nesten. sparen der vijanden, vooral mees, koekoek, goudbaantje. Het aanleggen van meidoornheggen is af te raden.

Processierups (*Cnethocampa processionea* L.); de rupsen leven gezellig van bladeren van verschillende eikensoorten, overdag rustig in een nest in een gaffel; tegen den avond in processie naar de bladeren. Zij bezitten giftharen met weerhaken, die bij mensch en dier (vee) ontsteking der slijmvliezen kan veroorzaken. Middelen: aanbouw van den eik in gemengd bestand, sparen der vijanden, mees, goudbaantje, koekoek. Verwijderen en verbranden der spinselballen.

Zwamspinner (*Ocneria dispar* L.); de rups vreet de bladeren van bijna alle loofhoutboomen, vooral die van eik, populier en linde (vruchtboomen). Middelen: verbranden van de eiers, die in klompjes bijeengelegd en met wolharen bedekt zijn, dooden van de jonge rupsen, die in „spiegels" bijeen zitten.

Wintervlinder (*Cheimatobia brumata* L.); de rups bevreet de bladeren van bijna alle loofhoutboomen. ook vruchtboomen, de wijfjesvlinder is ongevleugeld, moet dus tegen de stammen opkruipen, om haar eiers te leggen en kan met ringen van rupsenlijm gevangen worden.

Schadelijke insekten der naaldhoutboomen.

Meikever, zie boven; middelen: poten van sterke 2jarige verspeende planten.

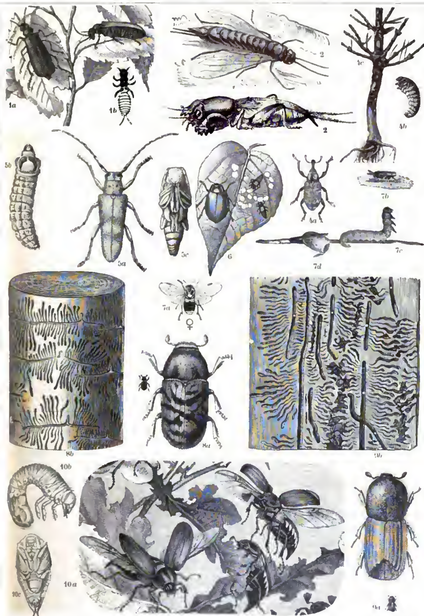
Groote dennensnuittor (*Hylobius abietis* L.). Wijfje legt eiers aan stompen en wortels van groveden en fijnspar. Het volwassen insekt, kever, beknaagt de schors van 3—6jarige dennen en sparren, zoodat die sterven. Middelen. Rooien der stompen en wortels van gevelde dennen. Mengen van naald- en loofhout. Afwisseling van deo bak over het gebeele bosch. Aanleggen van greppels, uitleggen van vangschorsstukken.

Kleine dennensnuittor (*Pissodes notatus* Hb.); de kever legt haar eiers in de schors van de laagste scheuten van grove en Oostenrijksche den; de daaruit komende larven vreten onder de schors en verpoppen in een poppenwieg; de aangetaste planten laten in Augustus hun loten slap bangen. Soms komt er nog een groene tak aan voor. Middelen: Uittrekken en verbranden van de aangetaste planten.

Letterzetter (*Bostrychus typographus* L.) is schadelijk als kever en als larve aan den fijnspar op hooger leeftijd, heeft een enkelvoudige of dubbele generatie en vreet als larve tusschen schors en hout; de aangetaste boomen sterven; het is het schadelijkste insekt in sparrenbosschen. Bij voorkeur worden bosschen aangetast, waarin kale plekken voorkomen en de randen van kaalhakken, vooral in beschutte, warme, zuidelijke ligging. Middelen: Schillen van al het hout, dat niet dadelijk na het vellen vervoerd wordt, leggen van vangboomen en verbranden van de schors in Juni, vellen, schillen van aangetaste boomen.

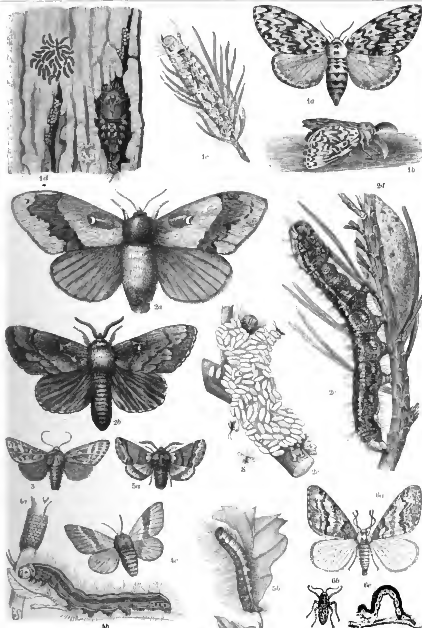
Gestreepte naaldhoutkever (*Xyloterus lineatus* Gyll.). De kever legt haar eiers terweerszijden van een gevreten gang, die loodrecht staat op de lengteas van den stam en niet dieper dan het spint

SCHADELIJKE BOSCH-INSEKTEN I.

1 Spaansche vlieg (Lytta resicatoria), *a* kever, *b* larve. 2. Grove dennenhout-wesp (Sirex juvencus) 3. Veenmol (Gryllotalpa vulgaris). 4. Groote dennensnuitor (Hybobius abietis), *a* kever, *b* larve, *c* beschadiging aan een jonge den. Populierenboktor (Saperda carcharias), *a* kever, *b* larve, *c* pop. 6 Populierenhaantje (Lina populi), kever en larven. 7. Grove dennenbladwesp (Lophyrus pini), *a* vrouwelijke wesp. *b* mannelijke wesp, *c* larve, *d* gespende cocon. 8. Esschenschorskever (Hylesinus Fraxinii), *a* kever in nat. grootte en sterk vergroot, *b* horizontale gangen, van dezen kever. 9. Letterzetter (Tomicue typographus), *a* kever in nat. grootte en sterk vegroot, *b* loodrechte gangee van dezen kever. 10. Meikever (Melolontha vulgaris), *a* kever, *b* larve (engerling), *c* pop.

SCHADELIJKE BOSCH-INSEKTEN II.

1. Nonvlinder (Liparis monacha), *a* wijfje, *b* mannetje, *c* rups, *d* eiers, jonge rupsen (spiegel en pop). 2. Grove dennenspinner (gastropacha pini), *a* wijfje, *b* mannetje, *c* rups, *d* cocon, *e* rups, gedood door larven van Microgaster nemorum, met de cocons daarvan bedekt. 3. Grove dennenuil (Trachea piniperda). 4 Ringelrups (Gastropacha neustria), *a* eiers, *b* rups, *c* vlinder. 5. Eikenprocessierups (Cnathocampa processionea), *a* mannelijke vlinder, *b* rups. 6. Groote wintervlinder (Geometra defoliaria), *a* mannetje, *b* wijfje, *c* rups.

in den boom indringt; de generatie is duhbel. Aangezien de stammen op deze wijze zeefvormig doorboord worden, is de vreterij zeer schadelijk. Middelen: de kever tast hij voorkeur boomen aan, die in den winter geveld zijn, daarom is in *dit opzicht* het vellen in den zomer aan te raden; verder: schillen van het hont op den stam tot 2 m. hoogte na den zwermtijd van *B. typographus*. Bijzonder waardevolle stammen kunnen door besmeren met kalk beschut worden. Uitleggen van vangboomen en verkolen daarvan, om het hroed in den stam te vernietigen.

Dennenscheerder (*Hylesinus piniperda* L.). De kever tast alle Pinussoorten aan, bij voorkeur den groven den. Het insekt is schadelijk, doordien de larven onder de schors leven en den boom dooden, doordien de kevers zich inboren in de jongste loten (met vermijding van het eindlot) en ten slotte doordien zij, met het doel te overwinteren, zich in gezonde boomen inhoren. Het insekt is zeer verbreid, richt jaarlijks groote schade aan (door het doen sterven van boomen en het verminderen van den aangroei) en kan niet met vrucht worden bestreden, tenzij een wet verhindert, dat ongeschild hout in het bosch of de nabijheid ervan blijft liggen. De gang van de vrouwelijke kever begint steeds met een kromming en gaat loodrecht omlaag; aan het begin treft men gewoonlijk een harstrechter aan. Middelen: Dadelijk schillen van het gevelde hout, vellen, schillen en verbranden van de schors van aangetaste boomen, uitleggen van vangboomen.

Grove dennenspinner (*Gastropacha pini* L.). De rups vreet de naalden van grove dennen van onderen leeftijd; kaalgevreten boomen sterven meestal. De vreterij dnurt gewoonlijk drie jaren; in het laatste jaar is zij het hevigst en eindigt dan door het optreden van Ichneumonen, die hnn eiers in het lichaam der rupsen leggen. De daarnit komende larven vreten dit uit. Middelen: Mengen van groveden met loofhontsoorten, het nazoeken van den grond rondom de hoomen, waar de rupsen onder mos, enz. overwinteren, het maken van vanggreppels met vanggaten in den bodem, aanleggen van ringen van rupsenlijm om de stammen, om de rupsen te beletten langs den stam omhoog te kruipen.

Nonvlinder (*Ocneria monacha* L.). De rups vreet de naalden van alle naaldhoutboomen, bij voorkenr spar en groveden. Middelen: Sparen der vijanden: koekoek, vleermnis, gondhaantje, moes. Dooden der „spiegels", lijmringen (zie boven). De plaag duart gewoonlijk 3 jaar; veel rupsen sterven aan een ziekte (slaapziekte, flagerie), door hacteriën veroorzaakt.

Grove dennenuil (*Trachea piniperda* Esp.). De rups vreet de naalden van den groven den op 20—40-jarigen leeftijd. De pop overwintert onder mos, vandaar dat het indrijven van varkens in het bosch een werkzaam middel is.

Dennenlotrups (*Retinia buoliana* Fabr.). De rups vreet in het voorjaar een of meer loten, hij voorkenr het hoofdlot van 6—12jarige dennen uit; dit sterft en een zijlot moet het hoofdlot vervangen; dientengevolge ontstaat een kromming in den stam. Middel: uitbreken en verbranden van de aangetaste loten.

Dennenknoprups (*Retinia turionana* Lin.). In den herfst en het vroege voorjaar vreet de rups den eindknop van 5—15jarige grove dennen uit. Middel: uitbreken der aangetaste knoppen in het voorjaar.

Grovedennenspanrups (*Lophyrus pini* L.). De bastaardrups vreet in Mei—Juni en in Augustus—September de naalden van grove donnen af, die hol staan of ziekelijk zijn. De generatie is dubhel, de overwintering heeft plaats als pop. Middelen: vangen der bastaardrupsen, verbranden van het aangetaste bestand.

Beschadiging der boomen door zwammen.

Zwammen kunneu zoowel volkomen gezonde, als ziekelijke boomen aantasten; hunne verbreiding is geheel afhankelijk van de weersgesteldheid en de grondgesteldheid. Zij behoeven voor hunne ontwikkeling voortdurende vochtigheid en warmte, licht is onnoodig, omdat zij geen chlorophyl bevatten, maar steeds leven van reeds gevormd voedsel, hetzij zij optreden als saprophieten of als parasieten. De bescherming der bosschen is veelal onmogelijk, omdat de bovenaardsche deelen door sporen getroffen worden, waartegen men ze niet beschutten kon en de onderaardsche worden aangetast door de myceliumdraden, die door den grond woekeren. Van genezen is dan ook geen sprake; het eenige doeltreffende middel is te voorkomen, dat de naburige hoomen worden aaogetast, in de meeste gevallen alleen te bereiken door het vellen der aangetaste boomen.

Agaricus melleus L. tast alle naaldhoutsoorten aan, bij voorkenr groveden en fijnspar; de naalden der aangetaste boomen worden eerst geel, vervolgens hruin en vallen af; de loten verwelken, de wortelhals wordt dikker, de schors barst en hars vloeit nit. Gewoonlijk wordon 4—15jarige boomen aangetast. De mycelinmdraden in het hout zijn wit, die in den grond rood tot zwarthruin. De vruchtdragers (paddestoelen) komen in October te voorschijn en zijn honighruin, met een gekraagde steel. Middelen: Voorkomen van te dichte zaaiingen, verwijderen der aangetaste planten, isoleeren der zieke plekken door een greppel, die verhindert, dat de rizomorphen andere boomen in hunne wortels aansteken.

Trametes radiciperda R. Hrtg. is oorzaak van het wortelrot der grove dennen en heeft tengevolge het afsterven der boomen. Middelen: als boven.

Trametes pini Fr. plant zich voort door sporen, die in het kernhont van grovedennen mycelium ontwikkelen. Zij veroorzaakt het „roodvnur." Het eenige middel, om beschadiging te voorkomen, is het niet opsnoeien van grove dennen en het verbod, om levende takken af te hreken.

Aecidium pini Pers. var. corticola. Kanker der dennen, de zwam woekert onder de schors van grove en weymonthden, doet het daarboven gelegen boomdeel afsterven en verbreidt zich door oranjekleurige sporen, die in Juni in hlaasjes op de aangetaste deelen voorkomen.

Boschbezie-achtige planten (*Vaccinieae*) is de naam eener plantenfamilie, die heesters omvat met afwisselende, gave hladeren en regelmatige, alleenstaande of tot trossen vereenigde bloemen. De kelk staat schijnbaar op den top van het vruchtbeginsel en heeft een onverdeelden of veeltandigen zoom. De bloemkroon is meestal klokvormig en heeft een 4- tot 6-tantigen zoom. De meeldraden zijn op een schijf boven het vruchtbeginsel ingeplant en niet met de hloemkroon ver-

groeid, en de helmknopjes bezitten buisvormige aanhangsels, die met poriën openspringen. Het vruchtbeginsel is onderstandig, 4- of meerhokkig en draagt een enkelvondigen stijl of stempel. De vrucht is een 4- tot 6-hokkige bes. Deze familie is vooral in de noordelijke gematigde luchtstreek, op zand- en veengronden, vooral in bosschen en bergstreken te vinden. Zij omvat het geslacht der *boschbessen* (*Vaccinium*) met een 4- of 6-tandigen kelkzoom, een kroes- of klokvormige bloemkroon, 8 tot 10 meeldraden, en bolronde bessen. Bekend is de *blauwe boschbes* (*V. Myrtillus* L.), een heestertje, dat 3 tot 5 dm. hoog wordt en hoekige takjes, afvallende bladoren en alleenstaande bloemen draagt. Het is in ons land vooral in Gelderland en Noord-Brabant, in grooten overvloed voorhanden. Op enkele onzer Noordzee-eilanden, vooral op Terschelling, komt nog voor *V. Macrocarpon*, die merkwaardigerwijs nergens anders in Europa gevonden wordt — wel echter in Noord-Amerika. Dat deze plant op Terschelling inheemsch is, bewijst haar plaatselijke naam „Leppeltje-heide". Zij groeit in moerassige duinvalleien. De rijpe bessen vormen een aangename en gezonde spijs en worden met melk of met wijn gegeten. Door gisting en destillatie verkrijgt men daaruit den spiritus Myrtilli. Ook wordt daarvan wel wijn bereid. Voorts heeft men de *roode boschbes* (*V. Vitis Idea* L.) met lederachtige, altoosgroene bladeren, trosvormig vereenigde bloemen en roode bessen, en de *zure boschbes* (*V. Oxycoccos* L.) met kruipenden, dunnen stengel, van onderen grijze bladeren, een radvormige bloemkroon en roode bessen. Deze plant groeit vooral op moerassige veengronden.

Boschbouwschool, *Rijks Hoogere Land-, Tuin- en,* te Wageningen is in de eerste plaats bestemd voor de vorming van wetenschappelijke land-, tuin- en boschbouwkundigen en landbouwscheikundigen. Zij stelt de zoons van groote grondeigenaren, meer gegoede landbouwers en groote kweekers in de gelegenheid zich wetenschappelijk te vormen en zich die kennis van den land-, tuinen boschbouw eigen te maken, welke hun latere positie in de maatschappij eischt. Zij dient voorts voor de opleiding van het personeel, dat de Staat, maatschappijen en particulieren noodig hebben, ter behartiging van de belangen en ter beoefening van den landbouw in den uitgebreidsten zin genomen, zooals landbouwleeraren, tuinbouwleeraren, docenten aan land- en tuinbouwscholen, zuivelconsulenten, veeconsulenten, assistenten en schei- en landbouwkundigen aan proefstations, ambtenaren bij het boschwezen in ons land en in Insulinde, ambtenaren voor de Nederlandsche Heidemaatschappij en bij cultuur- en industrieële ondernemingen in ons land en zijn koloniën en bezittingen, enz.

Om dit doel te kunnen bereiken, is het onderwijs op een hoog peil gebracht. Als basis is genomen de ontwikkeling, die een hoogere burgerschool met 5-jarigen cursus geeft. De duur der studie bedraagt drie jaren, terwijl voor hen, die zich verder wenschen te bekwamen, hetzij om de akte landbouwkunde, tuinbouwkunde en houtteelt middelbaar onderwijs te behalen, hetzij voor de suikerfabricage en de landbouwscheikunde, een vierde studiejaar bestaat. Daardoor is het niet meer noodig, dat zij zich — zooals voorheen — voor verdere studie naar buitenlandsche inrichtingen voor landbouw-onderwijs begeven. Met het oog op de opleiding van personeel voor proefstations en industrieële ondernemingen, op land- en tuinbouwgebied, bezit de school een scheikundig en een suikerlaboratorium; ook de theoretische opleiding voor aspirant-houtvester bij het boschwezen in Nederlandsch-Indië geschiedt te Wageningen. Den 1sten Januari 1906 werd er een nieuw instituut geopend, n.l. een pythopathologisch laboratorium, bestemd voor de studie van de plantenziekten en -beschadigingen.

De school te Wageningen werd in 1876 geopend als Rijkslandbouwschool en het laatst gereorganiseerd bij Koninklijk Besluit van den 3den Augustus 1904, waarbij bepaald werd, dat slechts een der vier afdeelingen, die de Rijkslandbouwschool uitmaakten, zal worden gehandhaafd als inrichting ter voldoening aan art. 19 der wet van den 2den Mei 1869, onder de benaming Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool.

Boschbrand. Hieronder verstaat men zoowel het branden van struikgewas, heide en gras, als van hoogopgaand geboomte. Vooral in bosschen van naaldhout is brand zeer gevaarlijk. Het komt zelden voor, dat de boomen geheel verbranden, maar veelal worden zij gedood of sterven spoedig af. Om boschbranden van groote uitgestrektheid te voorkomen, beplant men tusschen het naaldhout breede strooken met loofboomen, die het vuur tegenhouden. Bliksem en onvoorzichtigheid in den omgang met vuur zijn o. a. oorzaken van boschbranden. Een groot aandeel daaraan hebben ook de spoorwegen. Daarom laat men langs de spoorlijn een breede strook onbeplant en draagt nauwlettend zorg voor het schoonhouden van den bodem. Bij kleine branden ontdoet men rondom het vuur een strook van 3—4 m. breedte van alle brandbare stoffen of werpt een aarden wal op om het vuur te keeren. Ook kan men soms door „tegenvuur" den brand stuiten. Daarbij verbrandt men dan voorzichtig kleinere stukken in een kring om het vuur, zoodat dit geen voedsel meer vindt als het deze plaatsen bereikt. In sommige streken met veenachtigen grond begint deze wel eens mee te branden.

Boschduif. Zie *Duif.*

Boschduivel, iemand met een zeer woest uiterlijk; ook een soort slingeraap van Guyana, *mandrilla* geheeten.

Boschgeus. Deze schimpnaam gaf men aan de leden der benden, welke in 1568 het platteland van Vlaanderen onveilig maakten. De boschgeuzen waren gedeeltelijk menschen, die om het geloof vervolgd werden, gedeeltelijk boeven.

Boschgod is een lagere godheid, die volgens de heidenen als een soort sater in de bosschen woont.

Boschhoen. Zie *Hoenders.*

Boschhuysen, *François van,* was admiraal van den koning van Spanje in den tijd van *Alva's* verblijf hier te lande. In Mei 1568 kwam hij met een vloot van 8 schepen op de Eems, om het leger van graaf *Lodewijk van Nassau* in het nauw te brengen. Laatstgenoemde zond *Diederik van Sonoy* en andere vrijbuiters op hem af, die een schip hemachtigden, hem op de vlucht dreven, den volgenden dag 6 schepen veroverden en hiermede te Delfzijl binnenvielen. In 1570 bracht *van Bosch-*

huyzen aan de Watergenzen groote nadeelen toe; hij joeg in het Engelsche Kanaal 17 van hunne schepen op de vlucht en hegaf zich toen naar de Zeeuwsche kust en de Zuiderzee. Toen hij in 1572 met Spaansch krijgsvolk Enkhuizen wilde binnentrekken, werd hij aldaar gevangen genomen, maar spoedig weder in vrijheid gesteld. In 1573 nam hij als vice-admiraal op het schip „de Heilige Geest" deel aan den slag op de Zuiderzee onder *Bossu* en was een der eersten, die de vlucht namen, terwijl hij later de nederlaag toeschreef aan het slechte beleid van laatstgenoemden vlootvoogd.

Boschjesmannen (zie de plaat Afrikaansche volkstypen), in het Kaapsch-Hollandsch *Boesman*, in het Engelsch *Bushmen*, in hun eigen taal *Sakwa* of *Sân* genoemd, door de Kaffers *Aba-tua*, d. w. z. boogmenschen, en door de Beetsjoeanen *Baroa* geheeten, is de naam van een onbeschaafd volk in Zoid-Afrika, dat wellicht eenmaal als een zelfstandig ras een groot gedeelte van dit werelddeel heeft bewoond. De naam Boschjesmannen (d. i. dus Wondbewoners) ontvingen zij van de Nederlandsche kolonisten, hun eigen naam (enkelv. masc. sab, femin. sas, meerv. sân of saan, ook wol sagua) beteekent „de gezetenen." Hun voornaamste woonplaats strekt zich van de Kaffergrens in het Z.O. dwars door de Kaapkolonie nit naar het N.W., ten Z. van de Oranjerivier. Ook wonen zij nog boven deze rivier, vooral in Groot Namaland aan beide zijden van de Auh of Groote Vischrivier. Tevens komen zij in grooten getale ten O. daarvan voor in de Kalahariwoestijn en verder naar het N. tot zelfs nog ten N. van het Ngami-meer. Men rekent de Boschjesmannen om hun kleine gestalte (maximum 144 cm.) tot de dwergvolken van Afrika. Zij zijn mager en tenger gebouwd, roodbruin van kleur, hebben wollig, viltachtig haar, een platten neus en dikke lippen. Zij zijn verwant aan de Hottentotten, hetgeen opgemaakt kan worden nit de overeenkomst der talen, hoewel er verscheidene physieke verschillen bestaan. In hoeverre er verwantschap bestaat tusschen hen en de overige dwergvolken van Afrika, valt niet met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk zijn zij de oorspronkelijke bewoners van het land, die door de Hottentotten werden onderworpen en ten deele uitgeroeid. De Boschjesmannen leven in horden, trekken in families rond en vereenigen zich slechts tot verdediging en tot rooftochten. Zij bezitten alle eigenschappen van een jagervolk en zijn volhardend, vertrouwd met de eigenaardigheden van het wild en hebben zeer scherpe zintuigen. Als wapens hebben zij slechts een boog met vergiftigde pijlen, waarvan de punten uit been, steen of glassplinters bestaan en slechts zelden uit ijzer. Zeer merkwaardig is onder hen de gave der schilderen teekenkunst, zooals blijkt uit de talrijke afbeeldingen van inheemsche dieren, die men op de rotsen vindt in de door hen thans of vroeger bewoonde streken en waarvan onderstaande afbeelding eenig denkbeeld kan geven. De idiomen der verschillende stammen zijn zoo verschillend, dat men ze nauwelijks dialecten kan noemen. Zij onderscheiden zich vooral door het groot aantal keelklanken, die daarin nog talrijker zijn dan in het Hottentotsch. In hunne taal komen zoowel voor-, als achtervoegsels voor. Kenmerkend voor den beschavingstrap der Boschjesmannen is, dat zij niet verder dan tot twee kunnen tellen. De kleine dorpen, uit stroohutten bestaande, tellen nooit meer dan 100 inwoners. Het begrip „overheid" is hun vreemd. In de Kaapkolonie leven de Boschjesmannen ten deele in dienst van de kolonisten, gedeeltelijk in ontoegankelijke gebergten of in woeste steppen. Alle pogingen om ze in groepen te vereenigingen, evenals de Hottentotten, zijn tot nog toe mislukt. Sedert de komst der Nederlanders werd een ware verdelgingsoorlog tegen hen gevoerd, waardoor hun aantal sterk is verminderd, terwijl de in Z.-Afrika steeds meer veldwinnende beschaving hun ten slotte geheel zal doen verdwijnen.

Boschkat. Zie *Wilde kat.*

Bosch Kemper, *Jeltje de.* Zie *Kemper.*

Boschkoe. Zie *Anoa.*

Boschmensch (de letterlijke vertaling van het woord *orang-oetan*), een groote, den mensch zeer nabijkomende aap. Zie verder *Orang-oetan.*

Boschmuis (*Mus sylvaticus*) is een muis, die in de bosschen leeft, van boven bruin-geel-grijs, van onderen wit gekleurd, evenals de voeten en teenen. Evenals de huismuis heeft zij lange ooren. Zie verder *Muis.*

Boschnegers. Zie *Marons.*

Boschrecht. Dit gewoonterecht heerschte voorheen in ons land onder de leden eener maatschap ten opzichte van het gebruik, dat door hen mocht worden gemaakt van de bosschen; het was voornamelijk in zwang in Gelderland en Limburg.

Boschrechten zijn de verschillende rechtsgewoonten en gebruiken, welke ten aanzien van het boschrecht werden erkend.

Bosch Reitz. Zie *Verster.*

Boschruiter (*Totanus glareola*) is de naam van een vogel, die behoort tot de orde der pluviervogels en de familie der pluvierachtigen (snipvogels). Zie verder onder *Ruiter.*

Boschspoorwegen zijn spoorwegen voor

Bosjesmansche schilderkunst.

draagbaar spoor, waarlangs in groote wouden de houtvoorraad wordt gevoerd naar de zaagmolens.

Boschtra noemt men op de Veluwe een breede, open strook in een bosch, welke dient als weg, als afscheiding en om een boschbrand te stuiten.

Boschuil. Zie *Uil.*

Boschvaren (Aspidium *Sw.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Varens* (zie aldaar). Het onderscheidt zich door ronde vruchthoopjes, die met een dun dekvlies bekleed zijn. Tot dit geslacht telde men vroeger de *manneljesvaren* (A. Filix mas), een sierlijke plant die algemeen in onze bosschen voorkomt. Tegenwoordig rekent men deze ook wel tot het geslacht *Polystichum*, dat zich van Aspidium door niervormige vruchthoopjes onderscheidt. Uit een schuinen wortelstok verheffen zich hierbij talrijke groote, kort gesteelde veeren. Deze zijn langwerpig, en de stelen dragen roodbruine schubjes. Deze plant is daardoor belangrijk, dat haar wortelstok een olie-achtig hars bevat, dat een uitmuntend middel tegen den lintworm oplevert.

Boschvarken. Zie *Knobbelzwijn.*

Boschvink. Zie *Vink.*

Boschwezen in Nederlandsch-Oost-Indië. Het beheer over de uitgestrekte bosschen van Insulinde is nagenoeg beperkt tot Java en Madoera, want in de Buitenbezittingen bestaat sedert 1894 alleen een boschdistrikt Lampong—Palembang—Bangka.

Het boschbeheer, dat tot een tak van dienst is georganiseerd, bepaalde zich aanvankelijk uitsluitend tot de djatibosschen; de zorg voor de wouden, welke andere boomsoorten bevatten en ter onderscheiding „wildhoutbosschen" genoemd worden, dateert van veel lateren tijd.

Eeuwen lang en vooral tijdens de Compagnie werden de djatibosschen vernietigd; van een geregelde exploitatie was geen sprake. De Compagnie zelf had veel hout noodig, doch nog roekeloozer hielden de Chineezen in de wouden huis. De gevolgen bleven niet uit, want in de tweede helft der 18de eeuw waren de meeste genaakbare bosschen langs de noordkust reeds nagenoeg uitgeput; het kappen moest steeds dieper landwaarts in plaats hebben; de bevolking werd door de gedwongen houtleveranties meer en meer belast. Toen in het laatst der 18de eeuw de Oost-Indische Compagnie werd opgeheven en de koloniën bezittingen werden van den Staat, verklaarde de regeering de djatibosschen, welke geen eigendom van gemeenten of particulieren waren, tot staatsdomein. Aanvankelijk bleven daarvan nog uitgesloten de djatibosschen in de Vorstenlanden. Onder het bestuur van *Daendels* werden vele verbeteringen ingevoerd; de houtcontingenten der inlandsche hoofden werden afgeschaft, de administratie en het beheer der bosschen werd opgedragen aan een inspecteur-generaal, onder zich hebbende een college van administratie, bestaande uit een president en 4 leden. Samarang was de zetel der directie. Aan ieder lid was het bestuur toevertrouwd van eenige boschdistrikten, welke samen een boschdepartement vormden. Het zoogenaamde blandongvolk, evenals vroeger met het aankappen en uitslepen van boomen belast, geraakte onder veel gunstiger omstandigheden. De uitgekapte bosschen werden weder met djatipitten beplant en nieuwe djatibosschen werden aangelegd; de verkoop van djatihout werd beperkt, en particulieren moesten bij het gouvernement koopen. De voornaamste houtstapelplaatsen waren te Soerabaja, Grissee, Rembang, Djoewana, Samarang, Pekalongan, Tegal, Cheribon en Indramajoo. Gedurende het Engelsche tusschenbestuur volgde weder een tijdperk van verwaarloozing; *Raffles* bezuinigde het boschbeheer, en de door hem aangestelde superintendent had zich alleen om de bosschen der residentie Rembang te bekommeren. De djatibosschen in de Vorstenlanden gingen op de regeering over.

In 1819 werd door de Commissarissen-generaal een reorganisatie van het boschwezen ingevoerd; het algemeen beheer werd opgedragen aan een directie der Houtbosschen, bestaande uit een directeur, twee inspecteurs en een secretaris, met het noodige ondergeschikte personeel; die directeur was tevens resident van Rembang. Met het bijzonder beheer der bosschen waren de residenten belast.

In 1825 werd de Bosch-directie bij wijze van zuinigheidsmaatregel weder opgeheven. Het beheer en toezicht over de bosschen en stapelplaatsen werd opgedragen aan de residenten, aan wie nog eenige mindere boschbeambten bleven toegevoegd. In 1829 schreef men o. a. voor het eerst perceelsgewijzen aankap voor. Het cultuurstelsel van *Van den Bosch* in 1830 vereischte veel brand- en timmerhout voor de talrijke suikerfabrieken met daarbij behoorende loodsen, woningen, enz. Ook de oprichting der indigofabrieken en later, vooral in Rembang, van tabaksondernemingen, droeg niet weinig bij tot de plundering der djatibosschen. De belangrijke verdedigingswerken, tijdens en na den Java-oorlog gebouwd, alsmede andere openbare werken, vereischten ontzaglijke hoeveelheden hout, dat zonder toezicht, roekeloos werd geveld. Dientengevolge verdwenen geheele bosschen of werden zoodanig beschadigd, dat zij niet meer voor geregelde houtvellingen in aanmerking konden komen. De perceelsgewijze aankap van 1829 moest plaats maken voor den aankap op eisch, welke tengevolge had, dat de boomen in het wilde en dikwijls nutteloos werden geveld.

In 1832 bracht men de bosschen onder den directeur der culturen en in 1836 werden de nieuwe inspecteurs der culturen ook met het toezicht over de houtbosschen belast; de toestand der djatibosschen verbeterde echter niet, wijl de contrôle ontbrak.

Tenslotte zag de regeering in, dat alleen deskundige hulp kon baten, en daarom werden in 1849 voorloopig een paar Duitsche boschbouwkundigen bij de djatibosschen in Rembang aangesteld en vanaf 1857 geregeld wetenschappelijk gevormde boschambtenaren uit Nederland gezonden. In 1858 stelde men een inspecteur voor het boschwezen aan. De perceelsgewijze aankap werd weder ingevoerd, de uitgekapte perceelen werden opnieuw met djati bezaaid en in het algemeen verbeteringen in het beheer aangebracht; het blandongstelsel bleef evenwel bestaan. In 1860 werd aan een commissie het ontwerpen van een reglement voor het beheer en de exploitatie der houtbosschen op Java en Madoera opgedragen, en ongeveer terzelfdertijd begon een andere commissie met het opnemen en in kaart

brengen der djatibosschen. In 1864 besloot de regeering, het stelsel van staats-exploitatie te laten varen en deze geheel aan particulieren over te laten. In het volgend jaar werd het nieuwe reglement afgekondigd; de bosschen werden verdeeld in: 1°. onder geregeld beheer gebrachte djatibosschen, bestemd voor een perceelsgewijze exploitatie, 2°. niet onder geregeld beheer gebrachte djatibosschen, bestemd om in plaatselijke behoeften voor den lande en den inlander te voorzien en 3°. wildhoutbosschen. De blandongdiensten werden opgeheven en de eerste openbare aanbestedingen voor de exploitatie van twee djatiboschperceelen hadden te Rembang plaats. Het reglement van 1865 bleek echter een zeer ongunstigen invloed te hebben op de niet onder geregeld beheer gebrachte djatibosschen en werd daarom in 1875 door een nieuw, en dit nogmaals in 1897 door een thans nog van kracht zijnd vervangen, gewijzigd in 1901, 1902, 1903, 1904 en 1905.

De bosschen worden onderscheiden in djati- en wildhoutbosschen. De eersten staan alle, met uitzondering van die in de Vorstenlanden, onder geregeld beheer, de wildhoutbosschen gedeeltelijk. De exploitatie der djatibosschen heeft door middel van de particuliere industrie plaats en wel op tweeërlei wijzen:

a. Met vrije beschikking over het hout door den ondernemer, tegen betaling van een overeengekomen som;

b. met levering van het hout aan het gouvernement tegen betaling aan den ondernemer van een bepaald bedrag voor kap-, sleep- en vervoerloon per cub. m.

Gewoonlijk heeft de exploitatie volgens letter *a* plaats en op den voet van letter *b* slechts voor bijzondere doeleinden.

De duur der exploitatie is hoogstens 10 jaren. De boomen worden in den Oostmoeson, in de maanden Mei tot October of November, na 1 of 2 jaren te voren te zijn doorgeringd, geveld, bewerkt en uit het bosch verwijderd; in den volgenden Westmoeson worden de schoon gemaakte terreinen weder door de boschbeambten beplant. Het vellen der boomen geschiedt algemeen nog met de gewone Javaansche bijl of wadong. Gewoonlijk worden de stammen beslagen tot vierkante balken, terwijl het overige hout wordt bewerkt tot planken, latten, dwarsliggers, enz., en de afval tot brandhout, vooral voor de suikerfabrieken dient. Het zagen geschiedt meestal uit de hand; stoomhoutzaagmolens schijnen niet voldaan te hebben. Het hout wordt gedeeltelijk door buffels of runderen gesleept, gedeeltelijk per as vervoerd naar de afvoerplaatsen, rivieren of spoorwegen; de ondernemers van groote boschexploitaties leggen dikwijls draagbaar spoor aan.

Het personeel van het Boschwezen bestaat thans uit een hoofdinspecteur, 3 inspecteurs, 34 houtvesters, 3 adspirant-houtvesters en 26 adjunct-houtvesters, benevens een aantal ondergeschikten.

In 1902 waren de financieele uitkomsten van het boschbeheer op Java en Madoera als volgt:

Baten f 2.900574
Lasten „ 1.264727

Voordeelig verschil f 1.635847

Boschwol is een geurige stof, welke veel gelijkt op katoen en vervaardigd wordt uit de knoppen van den groven den; zij dient tot vulling van matrassen. Het afkooksel wordt gebruikt voor baden en de olie, welke er uit te bereiden is, voor lijders aan rheumatische ziekten.

Boschijsvogel. Zie *IJsvogel.*

Boschzangers (*Phylloscopus*) behooren tot de orde der boomvogels en de familie der zangers. Het zijn kleine vogeltjes met een zwakken, priemvormigen snavel: de vleugels zijn tamelijk lang, de voeten zwak met korte teenen; de kleur is bij beide seksen nagenoeg gelijk. Het meest verbreid zijn de fitis of kleine gele hofzanger (*Phylloscopus trochilus*) en de tjiftjaf (*Phylloscopus rufus*), welke in Friesland duimpje, in Groningen tierentijn en bij Haarlem kleine vink en bijtertje heet. Beide komen in tuinen en boschjes voor; de fluiter (Phylloscopus sibilatrix) is hoofdzakelijk beperkt tot droge gronden. Het verbreidingsgebied van deze drie boschzangers omvat geheel Middel-Europa en West-Azië.

Bosco, *Johannes de Sacro*, een natuur- en sterrenkundige, werd geboren te Halifax in Engeland omstreeks het jaar 1230, studeerde te Oxford en maakte zich als sterrenkundige beroemd, zoowel door zijn geschriften, als door zijn onderwijs. Hij overleed te Parijs in 1256.

Bosco, *Bartolomeo*, een beroemd goochelaar, werd den 7den Januari 1793 geboren te Turijn, nam deel aan den veldtocht der Franschen naar Rusland, werd er gevangen genomen, naar Siberië gebracht en baarde daar groot opzien door zijn goochelarijen. In 1814 werd hij uitgewisseld en trok gedurende 18 jaren door Europa en een gedeelte van het Oosten, waar zijn goochelkunst overal grooten bijval vond. Hij stierf den 6den Maart 1863 te Gruna bij Dresden. Ook zijn zoon *Carlo* wijdde zich aan dit bedrijf, maar was ongelukkig genoeg, zich bij een voorstelling te Weimar de hand met een pistoolschot te verbrijzelen.

Boscoreale is een stad in het district Castellamare di Stabia in de provincie Napels, aan den zuidoostelijken voet van den Vesuvius, aan de spoorlijn Cancello — Castellamare — Torre — Annunziata—Gragnano, met 9340 inwoners (1901). De plaats werd voor enkele jaren beroemd door een groote zilvervondst, die door baron *Edmond von Rotschild* aan het Louvre geschonken werd. Deze vondst bestaat uit 40 groote stukken, waaronder 2 schalen, 4 bekers, 2 kannen, kopjes, enz., en 100 kleinere voorwerpen: zij zijn waarschijnlijk afkomstig uit de eerste eeuw na Chr.

Boscovich, *Roger Joseph*, een Italiaansch sterrenkundige, werd geboren te Ragusa, den 18den Mei 1711. Hij voegde zich bij de Jezuïeten en werd in 1740 aangesteld tot hoogleeraar in de wijsbegeerte en wiskunde aan het Collegium Romanum. Volgens opdracht van den paus mat hij van 1750 —1753 in den Kerkelijken staat een graad van den meridiaan. Sedert het jaar 1760 reisde hij in Engeland en Frankrijk, Turkije, de landen aan den Donau en Polen en keerde daarna over Duitschland naar Italië terug, werd in 1764 hoogleeraar te Pavia en ging daarop naar Parijs. Later gaf hij onderwijs te Milaan en richtte daar de sterrenwacht aan het Brera-college gedeeltelijk op eigen kosten in. Na de opheffing der Jezuïeten-orde in 1773, begaf hij zich weer naar Parijs, ontving van den

koning een jaargeld van 8000 francs en een betrekking hij de marine. Door de vijandige houding van *d'Alembert* en andere Fransche geleerden was hij genoodzaakt zijn amht neer te leggen. Daarop ging hij naar Bassano, waar hij zich bezig hield met de uitgave van zijn werken, trok vervolgens naar Milaan, werd krankzinnig en overleed den 12den Februari 1787. In het Brera-paleis werd een gedonkteeken voor hem opgericht. Van zijn talrijke werken noemen wij: „De expeditione ad dimetiendos duos meridiani gradus" (met *P. Maire*, Rome, 1775), „Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne" (Parijs, 1772) en een didactisch gedicht: „De solis et lunae defectibus" (Londen, 1764).

Bosdijk, *Jacques François*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Goes, den 29sten November 1812. Hij vestigde zich te Schoonhoven als touwfabrikant en hield zich tevens bezig met het schrijven van romans en gedichten. In 1846 vertrok hij naar Amsterdam, waar hij uitsluitend voor de pers werkzaam was, maar reeds den 26sten Februari 1850, tengevolge van ingespannen arbeid, overleed. Talrijke romans, zooals: „Agnes van Kruiningen", „De Zeeuwsche balling", „De Waardin", enz. heeft hij aan de vaderlandsche geschiedenis ontleend. Hij heeft ook geschreven onder den naam van *J. van de Capelle*.

Bose, *Julius von*, Pruisisch generaal der infanterie, werd te Sangerhausen geboren, den 12den September 1809. Eerst was hij page aan het Hof te Weimar en trad vervolgens in Pruisischen dienst. In 1853 werd hij majoor, in 1858 chef van den generalen staf en vervolgens in 1861 minister van Oorlog. In 1864 werd hij generaal-majoor en behaalde den 26sten Juni de overwinning in een nachtelijk gevecht bij Podol, waar hij met een geweer in de hand zelf to voet zijn troepen aanvoerde. Ook nam hij deel aan de gevechten bij Münchengrätz, Königgrätz, Göding, Holitsch en Blumenau. Na het sluiten van den vrede werd hij tot luitenant-generaal en bij het uitbarsten van den oorlog tegen Frankrijk (1870), met voorhijgaan van 14 andere generaals, tot commandant van het elfde armeekorps benoemd. In den slag bij Wörth werd hij tweemaal gewond, zoodat het geruimen tijd duurde, voordat hij zich weder aan het hoofd zijner afdeeling kon plaatsen. In 1873 werd *Bose* tot generaal der infanterie bevorderd en een fort van de vesting Straatsburg is naar hem genoemd. In 1880 werd hij gepensionneerd en met den titel van graaf in den erfelijken adelstand opgenomen. Hij overleed den 22sten Juli 1894 te Hasserode bij Wernigerode.

Böse, *Johannes*, den 27sten December 1856 te Ratibor geboren, studeerde voor beeldhouwer op de Berlijnsche kunstacademie van 1877—1882 onder *Albert Wolff*. Hij maakte portrethusten, o. a. het Kriegerdenkmal op het garnizoenskerkhof te Berlijn, en standbeelden van vorstelijke personen, zooals het bronzen standbeeld van *Albrecht den Beer* op de Visscherspbrug te Berlijn (1895), de marmergroep van den markgraaf *Albrecht II* voor de Siegesallee, het ruiterstandbeeld van keizer *Wilhelm I* in Liegnitz (1898), de standbeelden van *Wilhelm I* in Brieg en voor de Ruhmeshalle te Barmen (1900), de bronzen standbeelden van keizer *Frederik III* in Öls en in Posen (1902).

Boselli, *Paolo*, een Italiaansch staatsman, den 18den Juni 1838 te Savona geboren, werd in 1870, als afgevaardigde voor zijn geboorteplaats, lid van het rechter Centrum. In 1888 volgde hij *Coppino* op als minister van Onderwijs en gaf zich veel moeite voor de verbetering van de scholen met nitgebreid lager onderwijs. In 1891 trad hij af door den val van het ministerie *Crispi*, maar maakte in 1893 opnieuw deel uit van het kabinet *Crispi*, als minister van Landbouw, en was van Juni 1894 tot Maart 1896 minister van Financiën. Onder *Pelloux* was hij van Mei 1899 tot Juni 1900 eveneens minister van Financiën. Hij schreef o. a. een biografie van den markies *Lorenzo Pareto*; verder „Le droit maritimo en Italië" (Turijn, 1885) en „Discorsi e scritti vari" (Savona, 1888).

Bosio, *François Joseph*, baron, een Fransch beeldhouwer, werd geboren te Monaco, den 19den Maart 1769, was een leerling van *Pajou* te Parijs en vormde zich naar het voorbeeld der oude meesters. *Napoleon I* belastte hem met de werkzaamheden aan de Vendômezuil, *Lodewijk XVIII* benoemde hem tot heeldhouwer des konings en *Karel X* verhief hem tot baron. Hij werd vervolgens directeur van de Academie voor Schoone Kunsten (Ecole des beaux arts) te Parijs, lid van het Instituut en van de Academie van Schoone Kunsten te Berlijn en overleed den 29sten Juli 1845. Voor den tuin der Tuilerieën leverde hij: „Herkules mot Achelous strijdende", en in het Louvre vindt men zijn Hyacinthe", zijn tuingod „Aristeus" (1817) en de uit het bad komende nimf „Salmacis" (1824). Voorts heeft men van hem een standbeeld van den hertog *van Enghien*, een ruiterstandbeeld van *Lodewijk XVI* op de Place des Victoires, vele borstheelden van vorstelijke personen, enz. Te Boulogne sur Mer bevindt zich van hem een standbeeld van *Napoleon* in keizerlijk ornaat.

Bosio, *Ferdinando*, een Italiaansch schrijver, werd in April 1829 te Alba in Piémont geboren. Hij studeerde te Turijn in de letteren en verwierf door zijn dichthundel „Soffio di vita" (1848) grooten roem. Hij was eerst aan verschillende gymnasia als leeraar werkzaam, tot zijn vriend *Coppino*, minister van Onderwijs, hem benoemde tot chef de bureau bij zijn departement. Hij behield die betrekking onder *Emilio Broglio* en in 1878 ook onder *Coppino*. Hij overleed den 16den October 1881 te Alba. Van zijn geschriften noemen wij: „Storia popolare dei Papi" (Turijn, 1861), waarvan een vierde druk verscheen, „Le fantazie orientali", „Amalia Tecla e Camilla" (Turijn, 1858), „La figlia del calzolajo" (Turijn, 1860), „F. D. Guerazzi e le sue opere" (Livorno, 1865), „Roma papalo" „l'arce sepultis", „Il popolono arriechito" (Milaan, 1876), „Ricordi personali" (Milaan, 1878), „Un po' di tutto", „I partiti al Parlamento" en „Cavour e l'opposizione".

Boskoop is een gemeente in Zuid-Holland, welke begrensd wordt door Hazerswoude, Alfen, Reeuwijk en Waddinxveen. Zij beslaat een oppervlakte van 826 H.A. en telt (1905) 5212 inwoners. De bodem bestaat uit laagveen, doch is zeer geschikt voor de teelt van vruchthoomen, bloemen en vruchten; do kweekerijen van Boskoop zijn dan ook wijd en zijd bekend. Verder vinden wij er weiland en kleine scheepstimmerwerven.

Het groote dorp Boskoop ligt aan de Gouwe; er zijn kerken voor de Hervormden, Remonstran-

BOSNIË, DALMATIË, ISTRI

, KROATIË EN SLAVONIË.

ten, Gereformeerden en Roomsch-Katholieken; de Gouwe wordt druk bevaren. Ten tijde van graaf *Willem I* lag hier waarschijnlijk de sterkte Ten Bussche.

Bosman, *Willem*, werd geboren te Utrecht, den 12den Jannari 1672. In dienst der West-Indische Compagnie vertoefde hij gedurende 14 jaren in aanzienlijke betrekkingen aan de kust van Guinea en gaf over dit land een merkwaardig boek in het licht, getiteld: „Nauwkeurige beschrijving van de Guineesche, Gond-, Tand- en Slavenkust, nevens alle deszelfs landen, koningrijken en gemeenebesten; van de zeden der inwoners, hun godsdienst, regeering, rechtspleging, oorlogen, trouwen, begraven, enz." (Amsterdam 1704, 2de druk 1709), een boek, dat in het Fransch, Engelsch, Hoogduitsch en Italiaansch is vertaald. Het is in een ongedwongen en eenvondigen stijl geschreven en onderscheidt zich door een boeienden verhaaltrant.

Bosman, *Jan*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Rotterdam, den 12den Maart 1750, studeerde te Leiden, werd achtereenvolgens predikant te Opperdoes, de Beemster en Geervliet en zag zich in 1794 benoemd tot hoogleeraar te Groningen, waar hij om zijn welsprekendheid beroemd was en den 8sten Jannari 1804 overleed.

Bosna, rechter bijrivier van de Save in Bosnie, ontstaat nit de vereeniging van verscheidene bronnen aan den voet van het Igmangebergte ten westen van Serajewo. Op het grootste deel van haar loop stroomt deze rivier door woudrijke, nauwe dalen en komt bij Modric in een grootere vlakte, die jaarlijks in 't voorjaar overstroomd wordt. De diepte wisselt af tnsschen 0,62 en 1,6 m.; tusschen Zenica en Brandoek komen er sterke stroomversnellingen in voor, en eerst bij Maglaj wordt de Bosna bevaarbaar voor kleine vaartuigen. Bij Bosnisch-Schamatz valt de rivier in de Save.

Bosna-Serai. Zie *Serajewo.*

Bosniaken (Servisch B o s n j a c i) is de naam der inwoners van Bosnië. Ook werden met den naam B o s n i a k e n een soort Poolsche rniters aangeduid, die in de eerste helft van de 18de eeuw naast de nlanen voorkwamen, alsook de Pruisische met lansen gewapende ruiters van Slavische of Oostersche afkomst, waarvan een afzonderlijke afdeeling aan het huzarenregiment van *Rüsch* werd toegevoegd. Het Bosniakencorps, dat de uniform der huzaren droeg, was in dien tijd de eenige met lansen gewapende afdeeling van het Pruisische leger, en in den Zevenjarigen Oorlog in den Beiersehen Successie-Oorlog onderscheidde het zich door zijn dapperheid. Het werd in 1800 hervormd in een regiment Towarczyn, omdat men den Poolschen adel wilde overhalen daarin dienst te nemen. In 1809 had men ook een eskadron Bosniaken in Denemarken.

Bosnië (zie de kaart van het Balkanschiereiland) was te voren met Herzegowina de noordwestelijkste provincie (vilajet) van het Turksche rijk, maar werd, op grond van art. 25 van het Verdrag van Berlijn van den 13den Juli 1878, sedert Augustus 1878 door Oostenrijk-Hongaarsche troepen bezet en met uitzondering van het arrondissement Novipazar, waarin slechts Priboj, Pjepolje en Plevlje Oostenrijksch garnizoen hebben, onder het bestnur van Oostenrijk-Hongarije geplaatst. Het omvat, behalve het eigenlijke Bosnië, Turksch Kroatië (Krajina), Herzegowina en het onde Rascië (Novipazar) en is ten noorden door de Save van Oostenrijk, ten oosten door de rivier de Drina van Servië en ten westen door de Dinarische Alpen en de Unna van Dalmatië gescheiden, terwijl het ten zniden grenst aan Dalmatië, Montenegro en Albanië. Het beslaat een oppervlakte van 51027 v. km., waarvan 28900 v. km. met wonden bedekt zijn.

Natuurlijke gesteldheid des lands. Met uitzondering van een gedeelte, in het noorden langs de Save gelegen, is Bosnië een bergachtig land, van onderscheiden bergketens doorsneden, wier toppen een hoogte hebben van ruim 2000 m., o.a. de Treskavica (2128 m.), de Bjelasnica (2067 m.), de Branica Planina, de Zec Planina (1983 m.) en de Lelja Planina (2070 m.). De Dormitor aan de grenzen van Montenegro is de hoogste top (2528 m.). De hellingen der bergen zijn er vooral in het noordelijk gedeelte met uitgestrekte wonden bedekt, daartusschen vindt men vruchtbare dalen, die slechts gedeeltelijk bebouwd worden. In het zuidelijk gedeelte vertoonen de bergen scherpe profielen met dichte kloven en keteldalen, die op den bodem in den regentijd met water gevuld zijn, maar in den zomer uitdrogen. De bergranden van deze ketels (polje) zijn ongeveer 800 à 900 m. hoog en bestaan nit kale, gespleten kalkrotsen. Wouden komen hier niet voor; slechts hier en daar wat struikgewas. In de keteldalen vindt men meest weilanden en eenig bouwland. De wonden van het noordelijk gedeelte vertoonen hier en daar het karakter van oerwonden, waarin beuken, dennen, berken, elzen en ahornboomen groeien. In de lagere streken neemt het bosch een meer oostelijk (Pontisch) karakter aan. Op een hoogte van 1600 m. hondt de boomgroei gewoonlijk op en wordt vervangen door een weligen groei van alpenkruiden, die van belang is voor de veeteelt gedurende de sneeuwvrije maanden (Juni tot September). Zeer vruchtbaar is vooral het Narenta-dal en in het noorden de Posavina, het land langs de Save. Deze is de voornaamste rivier, die de grensscheiding vormt tusschen Bosnië en Slavonië. Zij is goed bevaarbaar voor schepen en stoombooten en dient als voornaamste verkeersweg. Er stroomen verscheidene zijrivieren in uit, o.a. de Oena, de Verbas, de Oekrina, de Drina en de Bosna. Het zuidelijk gedeelte van Bosnië en Herzegowina worden besproeid door de Narenta.

Het klimaat is er zeer afwisselend; in de Herzegowina (Mostar) wisselt de temperatuur af tusschen —7,4° en 41,1° C. De gemiddelde temperatuur bedraagt 15,9° C. In Serajewo wisselt zij af tusschen — 19° en 35° C. en is gemiddeld 9,2° C., in Travnik 9,5°, in Dolnja Toczla 9,8° C. De winters zijn keud, de zomers heet en de lucht is er over het algemeen gezond.

De bergen zijn zeer rijk aan metalen. In de distrikten Fojnica, Kresevo en Vares wordt bruinijzersteen gevonden, op andere plaatsen komen antimoonerts en vermiljoen voor, hetgeen reeds aan de Romeinen bekend was. Tegenwoordig worden de mijnen ontgonnen door de Oostenrijksche maatschappij „Bosnia". Bij Dolnja, Foezla en Siminhan vindt men zout, ook komen er steenkolenbeddingen voor, o.a. bij Kreka en Zenica. Warme en geneeskrachtige bronnen worden er bij Ilidze, Ki-

seljak, Banjaloeka, Banja en Novipazar aangetroffen.

Bevolking. Bosoië telde den 1sten Juni 1879 1158440 inwoners en den 22sten April 1895 1591036 inwoners, waaronder een Oostenrijksche bezetting van 22944 man; de bevolkingsdichtheid bedraagt er dus 30,7 per v.km. Daarvan zijn 43 % Grieksch-Katholiek, 21 % Roomsch-Katholiek, 35 % Mohammedanen en ½ % Israelieten. Het land telt in het geheel 47 steden, 31 markten en 5333 dorpen.

De bewoners van Bosnië en Herzegowina behooren tot de Zuid-Slaven, die in de 7de eeuw dezo landen binnendrongen en de ondere Illyrische bevolking verdrongen. Slechts in het zuidoostelijk deel vao het land wonen nog ongeveer 30000 Albaneezen. De Slavische bevolking behoort tot den stam der Serviërs, die eerst lang na hun immigratie zich in verschillende takken splitsten. De Bosniaken en de bewoners der Herzegowina zijn leden van dezelfde familie. De moedertaal der bewoners is dan ook het Servisch, waarin slechts geringe verschillen bestaan door de dialecten. De bevolking wordt voornamelijk gescheiden door den godsdienst. De Mohammedanen, bijna uitsluitend de nakomelingen van de, sodert do Turksche verovering tot den Islam nvergegane, stedelijke bevolking en van de bezittende volksklasse, leven in het N.W., in de distrikten Bihac en Cazin, in het centrum van het land en in het zuid-oostelijk deel, vooral in de steden. Een afzonderlijk lichaam houdt toezicht over de Mohammedaausche kloosters. De Grieksch-Katholieken, bij voorkeur Serviërs genaamd, wonen in grooten getale in het N.O. en O. van hét land, in het zuidelijk eu oostelijk deel van Herzegowioa, en zijn verdeeld over 4 bisdommen: Serajewo, de zetel van den aartsbisschop, Dolnja Toczla, Banjaloeka en Mostar. De Roomsch-Katholieken of Latini zijn het talrijkst in Midden-Bosnië, in het noordoostelijk, in hot westelijk en in het zuidwestelijk deel van Herzegowina. Zij staan onder den aartsbisschop van Serajewo en onder de bisschoppen van Banjaloeka en Mostar.

Landbouw, Boschbouw en Veeteelt. De landbouw, waarmede 88 % van de bevolking zich bezig houdt, bloeit slechts in de dalen en in de lage landen, voornamelijk io de Posavina. Daar de boeren vroeger het land van den heer bebouwden, werkten zij slechts zooveel, als voor hun onderhoud noodzakelijk was. De voeding bestaat er voornamelijk uit maïs en tarwe. Bovendien verbouwt men er gerst, haver, rogge, gierst, boekweit, hennep, groenten, in Herzegowina ook rijst en in het bekken van Trebinje en in het benedendal van de Narenta ook tabak. Do Bosna en de Narenta zijn zeer vischrijk. Het wild wordt minder talrijk, zoodat ook de vroeger aanzienlijke handel in huiden eo pelswerk achteruitgaat. Wolven huizen er in groot aantal, vooral in do noordelijke provinciën, beren komen in het zuiden voor, vooral in den omtrek van Serajewo. De rijkdom aan hout is onuitputtelijk, maar eerst in den laatsten tijd begint men stelselmatig de groote wonden te ontginnen. Een van de voornaamste takken van bedrijf is de ooftteelt, en men voert o.a. gedroogde pruimen in groote hoeveelheden uit. Groote eikenwouden zijn van belang voor de varkensteelt. Verder houdt men er schapen, geiten en gevogelte, maar slechts weinig rundvee en paarden. De veeteelt lijdt zeer door dikwijls optredende veeziekten. Men fokt hijna alleen lastdieren, die wel onaanzienlijk van uiterlijk zijn, maar een groote werkkracht bezitten. In den laatsten tijd heeft de Oostenrijksche regeering getracht, door de invoering van stamboekvee het ras te verbeteren. Men houdt zich ook nog bezig met bijenteelt en de vangst van bloedzuigers. In Herzegowina groeit de wijnstok, de olijf, de vijgeboom en de granaatboom zeer goed.

Industrie en Handel. De industrie beperkt zich tot de vervaardiging van grovo ijzerwaren, geweren, sabels, leor, touw, linnen en wollen stoffen, die grootendeels in het land zelf verbruikt worden. Belangrijk is vooral de tabaksindustrie, die door den Staat gedreven wordt in de groote fabrieken te Serajewo, Mostar en Banjaloeka. Men voert er koren en meel nit (in 1898 6 % van de geheele uitvoer), hout, steenkool (34 %), ooft, o. a. gedroogde pruimen (12 millioen kg.), slachtvee, huiden, wol, was en honig, tot een gezamenlijk bedrag in 1904 van bijna 92 millioen kroonen. De invoer, ongeveer 93,5 millioen kronen (1904), bestaat voornamelijk uit koloniale waren, laken, katoenen stoffen en ijzerwaren, vooral uit Oostenrijk afkomstig. Sedert de bezetting van Bosnië en Herzegowina behooren deze landen tot het Oostenrijksche tolgebied. Vooral voor de ontwikkeling van het verkeerswezon is de bezetting van groote beteekenis geweest. Vóór dien tijd vond men er slechts weinig goede wegen, terwijl er reeds in 1891 3572 km. goed aangelegde straatweg werden aangetroffen. De voornaamste handelsweg loopt van Brod aan de Save in het dal der Bosna naar Serajewo en van daar over Konjica en Mostar naar Methovic in Dalmatië; een tweede weg loopt van Gradiska uit over Banjaloeka en Travnik naar Serajewo en vandaar naar Visegrad. Het spoorwegnet had reeds in 1897 een lengte van 769, in 1905 van 1093 km. De eenige door Turkije aaogelegde spoorweg, van Doberlin naar Banjaloeka, een militaire spoorweg, was door do Turksche regeering verlaten en is eerst gedurende den wintor van 1878—1879 hersteld. Alle andere spoorwegen zijn door Oostenrijk aangelegd. Door de opening van het traject Serajewo—Konjica, den 1[sten] Augustus 1891, werd een verbinding verkregen met de Adriatische zee bij Metkovic. De posterijen en de telegrafie vormen een onderdeel van het militair bestuur, waarvan de hoofdzetel gevestigd is te Serajewo. In 1904 waren er 93 post-, tevens telegraafkantoren; het aantal verzonden brieven en briefkaarten bedroeg in dat jaar bijna 16 millioen. Het aantal telegraafkantoren bedraagt (1904) 142; de lengte der lijnen 2727 km., het aantal telegrammen (in 1904) 487843, zonder die in hot transitoverkeer. De telefoonlijnen hebben reeds (1905) een lengte van 175 km.

Bestuur. In do Conventie van den 21sten April 1879. te Konstantinopel, gesloteu tusschen Oostenrijk en Turkije, is uitdrukkelijk bepaald, dat de bezetting van Bosnië en de Herzegowina door Oostenrijk, niets afdoet aan do souvereinitoitsrechten van den sultan over deze provinciën. Aan het hoofd van het militaire en civiele bestuur staat de landschef, tevens commandeerend generaal, dio ter zijde wordt gestaan door den „civieladlatus" en door de

„landsregeering", verdeeld in 4 departementen, Binnenlandsche Zaken, Financiën, Justitie, en Bouwzaken. Aan het hoofd van ieder departement, onderverdeeld in distrikten, staat een afdeelingschef. De rechten van Oostenrijk-Hongarije op de beide landen zijn door Turkije voor onbepaalden tijd afgestaan. De landen behooren aan Oostenrijk en aan Hongarije gemeenschappelijk, zoodat de kosten van het bestuur, voor zoover zij niet door de inkomsten gedekt worden, door beide landen worden gedragen. Den 1sten Januari 1892 is voor Bosnië en Herzegowina een nieuwe rechtsbedeeling in werking getreden, waarvan de voornaamste verandering de instelling van een jury was.

De landen zijn in 6 distrikten verdeeld, n.l.:

Distrikten.	Aantal Kantons.	Oppervlakte in v. km.	Aantal inwoners (1895).	
			totaal.	op 1 v. km.
Bihaë..	6	5527	192513	34,9
Banjaloeka	10	9044	331365	36,4
Dolnja Toezla	10	8904	361394	40,3
Serajewo..	8	8411	235346	27,1
Travnik	9	10023	241250	23,8
Herzegowina (Mostar)	10	9119	229168	24,1

Hierbij komt nog het later gedeeltelijk bezette distrikt Novipazar, waarvan het bestuur in Turksche handen is.

De hoofdstad van het land is Serajewo, met 41543 inwoners, gelegen aan de Miljacka. Andere belangrijke steden zijn: Mostar met 17010 inwoners, Banjaloeka met 14812 inwoners, Bjelina (9732), Dolnja Toezla (11034), Travnik (6626) en Tesanj (6749).

In het jaar 1905 bedroeg de begrooting der uitgaven 51.362793 millioen kronen, die der inkomsten 51.415201 millioen kronen.

Strategisch belangrijke punten zijn: Foca, Gorazda, Visegrad en Zvornik aan de Drina, Bjelina in de Posavina. Bihac en Livno in het westen, Mostar, Stolac en Trebinje in het zuiden en Bilek en Avtovac aan de Montenegrijnsche grenzen. Behalve het garnizoen heeft men er nog een aanzienlijk corps gendarmerie. Teveus worden uit de inwoners 4 regimenten (6711 man) infanterie gevormd.

De ontwikkeling van het volk is zeer gering, maar wordt in de laatste jaren eenigzins beter, sedert de Oostenrijksche regeering er volksscholen heeft opgericht. Onder de Katholieken, die nog het best ontwikkeld zijn, kunnen nauwelijks 4% lezen en schrijven. In 1895 telde men er 166 staatsscholen, 1051 Mohammedaansche scholen, 66 Grieksch-orthodoxe, 27 Roomsch-Katholieke, 2 Israelitische scholen, 2 particuliere scholen, 9 hoogere meisjesscholen, 2 gymnasia in Serajewo en Mostar, twee onderwijzers- en onderwijzeressenkweekscholen, 1 middelbare technische school, 10 handelsscholen, een Grieksch-Katholiek priesterseminarium in Serajewo, een Roomsch-Katholiek in Travnik, een school voor Mohammedaansche priesters in Serajewo en 48 hoogere Mohammedaansche onderwijsinrichtingen.

Geschiedenis. In den tijd der Romeinen behoorde Bosnië tot Dalmatië en werd door 2 militaire wegen doorsneden. De goud- en zilvermijnen waren toen beroemd. In de dagen van *Justinianus* werd in het zuidwestelijk gedeelte des lands het Christendom verkondigd. Op den inval der Goten volgde omstreeks 600 die der Kroaten en vervolgens die der Serviërs, onder wie in het laatst der 9de eeuw *Cyrillus* en *Methodius* als geloofsverkondigers werkzaam waren. In de 12de eeuw werd het land bestuurd door leenroerige Ban's, die ten getale van 18 elkander opvolgden, hoewel het zich ook wel in een kortstondige onafhankelijkheid verheugde. Langzamerhand drongen de Turken in het land en in 1463 werd hun macht er voorgoed gevestigd. In dat jaar werd het namelijk veroverd door sultan *Mohammed II*, die den jongen koning bij het slot Kljne aan de Sana liet onthoofden. Nu werd het door een lange reeks van Turksche stadhouders geregeerd. In de 17de en 18de eeuw, gedurende de oorlogen tusschen Oostenrijk en Turkije, werd ook in Bosnië gevochten, en prins *Eugenius* drong in het jaar 1697 zelfs tot Serajewo door. Bij de Servische bevrijdingsoorlogen in den aanvang der 19de eeuw was Bosnië slechts gedeeltelijk betrokken, maar het bleef steeds het brandpunt van het verzet van den onden adel tegen het Turksch Bewind. De laatste beweging van dien aard werd in 1850 en 1851 door *Omar-pasja* beteugeld, waarna een nieuwe orde van zaken werd ingevoerd, bekend onder den naam van „tansimat". In de daarop volgende 20 jaren bleef het in Bosnië rustig en ging het land eenigzins vooruit, voornamelijk onder het welwillend bestuur van den gouverneur-generaal *Osman Pasja* (1860—1868). In Juli 1875 brak in de Herzegowina een opstand uit tegen de Turksche heerschappij, waarbij het grootste gedeelte van Bosnië zich aansloot. Nog voor doze opstand onderdrukt was, vaardigde de sultan op den 2den October 1875 een irade uit, onder den invloed der Groote Mogendheden, waarop de gouverneur-generaal *Serrer Pasja* den 18den October een tansimat publiceerde, volgens welke den 1sten Maart 1876 alle hoofdambtenaren door andere werden vervangen, de tienden afgeschaft werden, vrijheid van godsdienst werd toegestaan, bepaald dat de rechters ieder in zijn eigen taal moesten hooren, enz.

Van den Russisch-Turkschen oorlog van 1877 en 1878 had Bosnië slechts weinig te lijden, maar om aan het slechte bestuur van Turkije voor goed een einde te maken, bepaalde art. 25 van het Berlijnsch Congres, dat Bosnië en Herzegowina door Oostenrijk-Hongarije bezet zonden worden.

In afwachting van een dergelijke opdracht had Oostenrijk reeds in Juli 1878 troepen samengetrokken in Dalmatië en Slavonië. Den 29sten Juli 1878 rukte daarop het leger onder *Jozef Philippovich*, vrijheer van Philipsberg, in 4 kolonnes over de grenzen. Herzegowina werd bijna zonder tegenstand bezet, en den 4den Augustus trok men Mostar binnen. In Bosnië ging het niet zoo gemakkelijk. Eerst hadden de troepen veel te lijden door hitte en wolkbreuken en toen de opstandelingen eenmaal een klein succes behaald hadden op de Oostenrijksche troepen, kwamen de tot nog toe weifelende Mohammedanen openlijk in opstand, en de Turksche troepen, 27 bataillons en 8 batterijen, vereenigden zich met de Albaneezen uit Novipazar, terwijl de Albanees *Moektija Effendi* het hoofd werd van den opstand. Wel werd den 19den Augustus Serajewe na een hevig gevecht ingenomen, maar de daarop volgende guerilla-oorlog kostte aan de Oostenrijkers belangrijke verliezen. Den 22sten Augustus ontving het leger versterkingen uit Oostenrijk, en de hoofdmacht van de Arnauten onder *Moektija Effendi* werd den 21sten September in de Maeciva Planina verslagen. In het westelijk gedeelte van Bosnië werd Lione veroverd, den 28sten September. Het noordwestelijk gedeelte, de Krajina, bood het langst tegenstand, maar het laatste toevluchtsoord der opstandelingen, de bergvesting Kladns, gaf zich den 20sten October over, waarmede de verovering van Bosnië voltooid was. In Herzegowina eindigde de strijd met de overgave van de bergvesting Kloboek op den 28sten September. Voor deze verovering was een derde gedeelte van het Oostenrijk-Hongaarsche leger noodig geweest; het aantal dooden bedroeg 179 officieren en 5006 manschappen, terwijl tot het einde van het jaar nog 2233 soldaten stierven tengevolge van ziekten of verwendingen.

In den herfst van 1881, volgens een keizerlijk decreet van den 24sten October, werd in Bosnië en Herzegowina de algemeene dienstplicht ingevoerd, en dit verwekte in het zuidelijk deel van Dalmatië een opstand, die in 1882 werd onderdrukt. Sedert dien tijd deed de regeering veel moeite, om de rust in het land te handhaven, het bestuur te verbeteren en de welvaart te bevorderen, zonder daarbij te veel in te grijpen in de bestaande toestanden. In 1885 werd een kolonisatieproef genomen met Tirolers, die echter mislukte, maar soortgelijke pogingen met Würtembergsche en Oostenrijksche boeren zijn later goed geslaagd. Een voorname hervorming was de met 1 Januari 1893 in werking getreden opheffing der roboten (heerendiensten). In de laatste jaren ontstond in Mostar een beweging onder de Mohammedanen, waarbij ernstige ontevredenheid werd betnigd met de maatregelen van den minister *Kallay*. De ontevredenen verlangden, dat de gedwongen Katholiseering en de Kroatische propaganda zon ophonden, dat het Wakeef-fonds aan zijn kerkelijke bestemming zon worden teruggegeven en de belastingen met minder gestrengheid zouden worden geïnd. Wel heeft de minister zich tegen de ingebrachte beschuldigingen, zelfs in een brochure, verdedigd, maar in Mei 1901 en in April 1902 gaf de bevelking opnieuw hare ontevredenheid te kennen, zonder dat het echter tot openlijk verzet kwam.

Boso, was de stichter van het koninkrijk Bourgondië. Hij was eerst graaf van Vienne en hertog van Provence onder *Karel den Kale*, die met zijn zuster *Richild* gehuwd was, stond zeer in aanzien en maakte van de verwarring, die na den dood van *Karel den Kale* in 877 in de Karolingische landen uitbrak, gebruik, om Bourgondië tot een zelfstandig rijk te maken. Op aandringen van zijn vrouw *Irmingard*, een dochter van keizer *Lodewijk II*, liet hij zich in 879 te Mantaille bij Vienne tot koning uitroepen, door den aartsbisschop van Lyon kronen en handhaafde zich in den strijd met de Karelingers als koning van Bourgondië tot aan zijn dood, den 11den Januari 887.

Bosporus, of *Straat van Konstantinopel*, door de Turken *Istamboel-Boghasi* genoemd (zie de kaart Bosporus en Dardaoellen), is de zeeëngte, die de Zwarte Zee met de Zee van Marmora verbindt. Haar naam, die *Koe-overtocht* beteekent, schijnt ontleend te wezen aan de sage, dat de in een koe veranderde *Io* hier overgezwemmen is. Toen later andere straten denzelfden naam kregen, noemde men deze den Thracischen Bosporus. Zij heeft een lengte van 30 km., een grootste breedte van 2½ km. en een kleinste breedte van 550 m., is 30 tot 60 m. diep, op sommige plaatsen zelfs 120 m. De snelheid van den stroom bedraagt er in het voorjaar, of na een langen zuidenwind, die het water heeft opgestuwd, soms 9,5 km. in het uur. Aan den bodem vindt echter een tegengestelde strooming plaats. Door deze stroomingen wordt bewerkt, dat het water der Zwarte Zee een constant zoutgehalte behoudt.

De noordelijke ingang is in den winter en den herfst voor de scheepvaart niet ongevaarlijk bij nevel en stormachtig weer, niettegenstaande de twee vuurtorens van Roemeli en Anadeli. Sedert 1870 zijn er reddingstations opgericht voor schipbreukelingen, en wel op den Europeeschen oever bij Kilia, op den Aziatischen bij Schile. De straat zelf is echter even veilig als een haven. Het scheepvaartverkeer is er zeer levendig, zoowel door de groote vaart tusschen de twee zeeën, als door het kleinere verkeer tusschen de twee oevers. De ingang aan den kant der Zwarte Zee is door basaltrotsen omgeven, trechtervormig en bekend door de Symplegaden of Cyaneësche rotsen der Ondheid (zie aldaar). De eigenlijke Bosporus is omringd door gemiddeld 250 m. hooge bergen uit devonische leigesteenten. De oevers zijn in het eerste gedeelte slechts zwak bevelkt, maar worden bij Emirgon beter begroeid, fraaier en dichter bewoond. Steile rotswanden verheffen zich soms uit het water, fraaie bochten en dalen wisselen daarmede af. In de omgeving van Konstantinopel zijn de oevers bedekt met dorpen, villa's, tuinen, kiosken en zomerpaleizen, alsook met burchten, sloten en ruïnes uit den Byzantijnschen tijd. Tot bescherming van Konstantinopel liggen aan beide zijden belangrijke vestingwerken en batterijen.

Van het zuiden komende zijn de meest beroemde punten: Topchane, aan den ingang van den haven van Konstantinopel, op den linkeroever het lustslot Dolma-Bagtsje, uit steen opgetrokken in een gemengd Grieksch-Arabischen stijl; het dorp Besjik—Tasj, in welks nabijheid het paleis Jildis—Kiesk ligt, de gewone residentie van den sultan, op den Aziatischen oever; het in 1863 voltooide paleis Beglerbegköi of Beyler-Bey, en het in 1873

BOSPORUS.

DARDANELLEN.

nieuw gebouwde paleis Tsjiraghan, dan op de minst breede plaats van den Bosporus, waar *Darius* een schipbrug bouwde, toen hij tegen de Scythen te velde trok, de sterke kasteelen Roemeli-Hissar aan de linker- en Anadoli-Hissar aan de rechterhand, beide door *Mohammed II* gebouwd. Daarna bereikt men de baai Balta-Liman, waar men aan de linkerzijde Therapia vindt, de woonplaats der Engelsche en Fransche gezanten, en waar zich de „Zeven Broeders" verheffen, namelijk zeven reusachtige platanen, uit één wortel oprijzend, in wier schaduw, zoo men meent, *Godfried van Bouillon* gerust heeft. Op de breedste plaats ligt Böjoekdere; tusschen deze plaats en Therapia liggen naar het westen de batterijen Agatsj Alti, Kiretsj Boeroes en Therapia en verder naar achteren Siratasj, dat het noordelijk gedeelte van het Kanaal bestrijkt. Op den oostelijken oever ligt nog de batterij Selvi. Op de nauwste plaats (800 m.) liggen de twee voornaamste fortes Raemeli-Kawak en Anadoli-Kawak, in den laatsten tijd volgens de nieuwste constructies gebouwd en van zware Krupp-kanonnen voorzien. Ook hij den ingang van de Zwarte Zee bevinden zich forten. Op den Aziatischen oever, niet ver van den ingang, ligt ook de Reuzenbracht of Joesja-Dagh, waar, naar men zegt, *Herkules* of *Jozua* begraven ligt.

De straat van Kertsj, van Kassa of van Feodosia, tusschen de Zwarte Zee en die van Azof, droeg bij de Ouden den naam van *Kimmerischen Bosporus*. Het land aan beide zijden dier straat heette het *Bosporaansche Rijk*, hetwelk gesticht werd in het jaar 480 voor Chr. door de *Archaeanactiden*, die er tot 438 regeerden. Toen kwam er met koning *Spartacus I* een nieuwe dynastie aan het bewind. Onder *Satyrus I*, overleden in 393, werd de kust van Azië in dit gebied opgenomen, en onder *Leucon I*, wiens nakomelingen zich Leucosiden noemden, werd Theodosia er mede vereenigd (360). Koning *Leucanor* moest in het jaar 290 aan de Scythen schatting betalen, en deze werd zoo drukkend, dat *Parisades*, de laatste der Leuconiden, zich onderwierp aan *Mithridates VI*, koning van Pontus, die de Scythen overwon en zijn zoon *Machares* tot koning van het Bosporaansche rijk verhief. Nadat deze zich om het leven had gebracht en *Mithridates* gestorven was, schonken de Romeinen (63 voor Chr.) het land aan *Pharnaces*, den tweeden zoon van *Mithridates*, en na diens vermoording aan zijn schoonzoon *Asander*, die een Romeinsche bezetting in het land toeliet. In 259 na Chr., nadat het koningsgeslacht uitgestorven was, maakten de Sarmaten zich meester van het rijk, maar werden in 344 door de bewoners van Chersonesos overweldigd. Daarna behoorde het met den Tanrischen Chersonesus tot het Oost-Romeinsche Rijk, totdat de Chazaren en later de Tataren het onderwierpen aan hunne heerschappij.

Bosquet, *Pierre François Joseph*, een Fransch veldmaarschalk, werd den 8sten November 1810 te Mont de Marsan in het departement des Landes geboren. Hij bezocht de polytechnische school te Parijs, werd in 1831 onderofficier en vertrok in 1834 naar Afrika. Weldra bezorgde zijn beleid in hachelijke omstandigheden hem het kruis van het Legioen van Eer, en een spoedige bevordering was daarvan tevens het gevolg. Reeds in 1851 was hij brigade- en in 1853 divisie-generaal. In 1854 nam hij deel aan den Krimoorlog en besliste door zijn optreden den slag aan de Alma, den 20sten September 1854. Met de 1ste en 2de divisie moest daarop *Bosquet* de belegeraars van Sebastopol verdedigen tegen de aanrukkende Russen, en door zijn beleid werd de slag bij Inkerman (den 5den November 1854) door de verbonden Mogendheden gewonnen. Ook hij het beleg van Sebastopol onderscheidde hij zich, vooral bij de bestorming van den Malakoftoren, maar moest daarna tengevolge van een verwonding naar Frankrijk terugkeeren. In 1858 werd hij lid van den Senaat en in hetzelfde jaar maarschalk. In 1858 kreeg hij het commando over het zuidwestelijk gedeelte van Frankrijk (Toulonse), maar werd, als gevolg van zijn verwonding, ziek en overleed den 3den Februari 1861. In 1894 is te Pau een gedenkteeken voor hem opgericht.

Bosra is de naam van uitgestrekte bouwvallen eener voormalige stad is het Turksche vilajet Damascus op een afstand van ongeveer 120 km. ten zuidoosten van de stad Damascus gelegen. Zich verheffende aan den voet van het Hauran-gebergte, was zij weleer onder den naam van Astaroth de zetel van *Og*, koning van Bazan, en behoorde vervolgens tot het grondgebied van den stam Manasse. Wegens den aldaar heerschenden dienst van *Astarte* werd zij ook Bet-Asjera genoemd, een naam, die later tot Bosra is samengetrokken. In de eerste eeuw vóór Chr. was zij reeds lang vervallen en werd door Sahaeïsche landverhuizers weder bevolkt, die er het rijk der Selihiden stichtten. Later kwam de stad in handen van Rome. Onder keizer *Trajanus* (106 na Chr.) was zij de hoofdstad van de Romeinsche provincie Arabië, onder den naam Nova Trajana Bostra, onder *Alexander Severus* (222) werd zij een Romeinsche kolonie en omstreeks dien tijd de zetel van een Christelijken bisschop. Later was er een aartsbisschop gevestigd, die aan het hoofd stond van 20 bisdommen. Bosra is van nature de hoofdstad van de streek Hanran, tegelijk de voorraadschuur van graan en de grootste marktplaats langs de Syrische kust, het Arabische hoogland en Peraea. Het gewicht van deze plaats werd begrepen door de sultans der *Ejjoebiden*, die er een citadel, de sterkste van geheel Syrië, bouwden en door de Kruisvaarders, die onder *Boudewijn III* in 1147 en onder *Boudewijn IV* in 1182 zich veel moeite gaven om Bosra te veroveren.

Boss (meesters) is de naam voor de hoofden der Amerikaansche partijorganisaties, die, ten dienste van den verkiezingsstrijd in het leven geroepen, den toon aangeven in het politieke leven der Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Bosscha, *Herman*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Leeuwarden, den 18den Maart 1755, bezocht de Latijnsche school aldaar, studeerde te Deventer en te Franeker, vooral onder *Everwinus Wassenbergh*, en werd op 25-jarigen leeftijd rector der Latijnsche school te Franeker, terwijl hij 4 jaren later een dergelijke betrekking aanvaardde te Deventer. Wegens de partijschappen van 1787 verloor hij deze betrekking en zag zich eerst 3 jaren later aangesteld tot subconrector aan het Veluwsch gymnasium te Harderwijk, waar de Academische Senaat hem tot doctor honoris causa in de rechten benoemde. Na de omwenteling van 1795 werd hij niet alleen naar De-

venter teruggeroepen, maar tevens ontving hij de meer gewenschte benoeming tot hoogleeraar in de geschiedenis, Grieksche taal en welsprekendheid te Harderwijk. Hij bleef er werkzaam tot 1804, werd toen hoogleeraar in de geschied- en oudheidkunde te Groningen en in 1806 rector der Latijnsche scholen te Amsterdam, alsmede hoogleeraar aan het Athenaeum aldaar. Hij was lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van een aantal geleerde genootschappen in ons land, en overleed den 12den Augustus 1819. Van zijn drie zonen werd *Peter*, geboren te Deventer, den 21sten October 1788, hoogleeraar in de oude letterkunde in zijn geboorteplaats, *Hendrik*, geboren te Harderwijk, den 25sten December 1791, hoogleeraar in de ontleedkunde aan het Athenaeum te Amsterdam, en *Johannes*, geboren te Harderwijk, den 19den Maart 1797, hoogleeraar in de oude letterkunde aan laatstgenoemd Athenaeum. *Herman Bosscha* heeft behalve een aantal Latijnsche redevoeringen, onderscheiden belangrijke werken uitgegeven. Van deze noemen wij de bekende „Bibliotheca classica", „Geschiedenis der Nederlandsche staatsomwenteling in 1812" en zijn „Poëmata". Ook leverde hij met *Everwinus Wassenbergh* een uitstekende vertaling van Plutarchus' „Levens van doorluchtige Grieken en Romeinen" (1782—1809, 13 dln., in 1825 herdrukt).

Bosscha, Johannes, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Leeuwarden, den 21sten April 1766, bezocht de Latijnsche school en het Athenaeum te Deventer en vervolgens de hoogeschool te Franeker. In 1787 werd hij gouverneur der 2 zonen van *Balthazar Elias Abbema* te Parijs en woonde er tot aan 1795 de verschrikkingen der Omwenteling bij. In laatstgenoemd jaar in zijn land terugkeerende, werd hij raadsheer in het Hof van Friesland, waarna de Academische Senaat te Harderwijk hem het doctoraat in de rechten verleende. Weldra echter nam hij zijn ontslag, vergezelde *de Vos van Steenwijk*, die als gezant naar Parijs vertrok, in de hoedanigheid van secretaris derwaarts en werd in 1789 in Nederland secretaris-generaal van Buitenlandsche Zaken. Ook onder *Lodewijk Napoleon* en voorts tot aan zijn dood toe, den 7den Maart 1810, bleef hij in die betrekking werkzaam. Wegens zijn groote bekwaamheden werd hij ridder der Unie, lid van het Koninklijk Instituut en lid van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden.

Bosscha, Petrus, een zoon van *Herman*, werd geboren te Deventer, den 21sten October 1789. Hij studeerde en promoveerde te Harderwijk in de rechten en werd in 1815 hoogleeraar in de Latijnsche en Grieksche letterkunde aan het athenaeum te Deventer. Deze betrekking bekleedde hij tot 1854 en overleed te Deventer, den 6den Januari 1871. Het schreef: „Het tweede eeuwgetijde van het Athenaeum Illustre te Deventer" (gedicht, 1830), „Aan Nederlands dappere jongelingschap bij haren zegevierenden terugtogt uit het leger naar de onderscheidene hoogescholen" (1834), „Opgave en beschrijving van de handschriften, nagelaten door G. Cuperus" (1842), „Dank van Nederland aan Z. M. den Koning, Maart 1848" (1848) en in proza: „Geschiedenis van Oostelijk en Noordelijk Europa, enz." (1860).

Bosscha, Johannes, een Nederlandsch letterkundige en staatsman, een zoon van *Herman*, werd geboren te Harderwijk, den 18den Maart 1797, doorliep de 6 klassen der Latijnsche school te Amsterdam en studeerde aan het Athenaeum aldaar onder de leiding van de hoogleeraren *D. J. van Lennep, Cras* en *van Swinden*, waarna hij het doctoraat in de letteren verkreeg op een metrische uitgave der „Captivi" van *Plautus*. Daarna was hij achtereenvolgens te Amsterdam en te 's Gravenhage leeraar aan de Latijnsche school en behaalde bij het Utrechtsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen de zilveren medaille door een vertaling van 2 boeken van *Herodotus*, terwijl hij de uitgave der werken van *Appulejus* uit de papieren van *Oudendorp* op de Leidsche bibliotheek, door *Ruhnkenius* begonnen, onder den naam van „Appuleji opera" voltooide.

Ruimer werkkring werd vervolgens voor *Bosscha* geopend bij de oprichting der Militaire Academie te Breda (1828), waar hij benoemd werd tot hoogleeraar in de geschiedenis en letterkunde. Daar schreef hij een „Schets der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis", die in 18 uitgaven ten getale van 35000 exemplaren werd verspreid. Voorts schreef hij het bekende werk: „Neerlands heldendaden te Land", waarvan later een tweede uitgave is verschenen.

Een redevoering, gehouden in een openbare zitting van de 3de klasse van het Koninklijk Nederlandsch: Instituut „De C. Julio Caesare, doeto homine et summis oratoribus aemulo", gaf aanleiding, dat hij in 1839 tot opvolger van *D. J. van Lennep* als hoogleeraar in de geschiedenis, oudheden, Grieksche en Latijnsche letteren aan het Athenaeum te Amsterdam benoemd werd. Tevens was hij voorzitter der Hollandsche Maatschappij van Kunsten en Wetenschappen en hield op hare vergadering een redevoering: „Over de verplichting der Regeeringen ten aanzien van kunsten en wetenschappen", welke in de werken dier Maatschappij is opgenomen. In 1849 ontving hij van koning *Willem III* de opdracht, een levenbeschrijving op te stellen van koning *Willem II*. Dat werk werd in 1852 uitgegeven, en onder den indruk daarvan werd hij door het kiesdistrikt Amsterdam afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hier nam hij met groote belangstelling en ijver deel aan de beraadslagingen over de „Wet op het lager onderwijs" (1857) en zag zich in de jaren 1858 tot 1861 belast met de portefeuille van Eeredienst. Tot zijn staatkundige geschriften behooren de brochures: „Kroon en Minister" en „Pruisen en Nederland", terwijl hij tevens een dramatisch gedicht „Wolferd van Borsselen" uitgaf. Nadat hij zich uit zijn werkzaamheden had teruggetrokken, bleef hij zich met letterkundige studiën bezig houden te 's Gravenhage en overleed aldaar, den 9den December 1874. Hij was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, groot-officier van de Luxemburgsche Eikenkroon, ridder met het gouden kruis van de Grieksche orde van den Verlosser en ridder van de orde van den Witten Valk van Saksen-Weimar-Eisenach, terwijl de meeste letterkundige genootschap en in ons land hem het eerelidmaatschap hadden opgedragen.

Bosscha, Johannes, een zoon van den vorige, een beoefenaar der wis- en natuurkunde, werd ge-

boren te Breda, den 18[den] November 1831, bezocht van 1842—1848 de Latijnsche school te Amsterdam, studeerde in de wis- en natuurkunde, eerst te Deventer onder professor *van der Willigen*, daarna te Leiden onder de hoogleeraren *Kaiser*, *Verdam*, *Rijke* en *J. van der Hoeven*, en promoveerde aldaar in 1854. Voor zijn promotie gaf hij reeds een verhandeling uit over „Een middel ter bepaling der snelheid van het geluid", en later schreef hij verscheidene verhandelingen over de theorie der electrolyse en over andere onderwerpen van natuurkundigen aard in buitenlandsche tijdschriften. Van zijn hand bestaat ook een verhandeling: „Over het behoud van arbeidsvermogen in den galvanischen stroom", alsmede een aantal populaire stukken in de: „Blikken in het loven der natuur". Tevens heeft hij zich verdienstelijk gemaakt op het gebied der telegrafie, daar hij reeds in 1855 aantoonde, dat men verschillende telegrammen langs denzelfden draad kan zenden.

Nadat *Bosscha* van 1857 tot 1860 de betrekking had bekleed van assistent aan het Natuurkundig Kabinet te Leiden, werd hij in laatstgenoemd jaar benoemd tot hoogleeraar in de wis- en natuurkunde aan de Militaire Academie te Breda, schreef een uitmuntend „Leerboek der Natuurkunde", dat veel werd en nog wordt gebruikt en werd in 1863 benoemd tot inspecteur van het Middelbaar Onderwijs in de provinciën Noord-Brabant, Gelderland, Utrecht en Limburg. Hij was in 1872 lid van de internationale metercommissie te Weenen, werd kort daarop leeraar in de natuurkunde aan de Polytechnische School te Delft in 1878 benoemd tot directeur van deze inrichting. Hij kreeg in 1885 eervol emeritaat als directeur der Polytechnische school, werd in hetzelfde jaar secretaris der „Hollandsche maatschappij van wetenschappen" en als zoodanig redacteur der door die maatschappij uitgegeven „Archives néerlandaises des sciences exactes et naturelles", en in 1899 president-curator van het Kon. Ned. Meterologisch Instituut en curator der rijksuniversiteit te Leiden. De nieuwe druk van zijn „Leerboek der natuurkunde" verscheen sedert 1895 met medewerking van verschillende geleerden. Verder gaf hij uit: „Christiaan Huygens. Rede op den 200[sten] gedenkdag van zijn overlijden" (1895). Zijn „Verspreide geschriften" verschenen van 1901—1903 in 3 dln. In Maart 1904 vierde hij onder zeer vele blijken van belangstelling den dag, waarop hij voor 50 jaren promoveerde tot doctor in de wis- en natuurkunde. *Bosscha* is lid der Academie van Wetenschappen, waar hij o. a. verhandelingen leverde over de theorie van den thermometer, voorts van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van het Bataafsch Genootschap te Rotterdam, van het Utrechtsch Genootschap en van de Leidsche Maatschappij van Letterkunde, alsmede commandeur in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Bosschaert, *Abraham*, een Hollandsch-Vlaamsch bloem- en stillevenschilder, werd geboren te Antwerpen omstreeks 1586 en was sinds 1588 te Amsterdam woonachtig. In 1637 vinden wij hem wederom te Amsterdam, nadat hij kort te voren te Utrecht was geweest. Hij schilderde in den trant van *Baltasar van der Ast* en *Roeland Savery* (zie aldaar). Zijn schilderijen worden vaak verward met die van *Ambrosius Bosschaert* (zie aldaar), die geheel in zijn trant schilderde en misschien aan hem verwant was. Men neemt aan, dat de voluit *A. Bosschaert* gemerkte stukken van hem zijn (Vergelijk ook het artikel *Ambrosius Bosschaert*).

Bosschaert, *Ambrosius*, Hollandsch-Vlaamsch bloemschilder, wiens geboorte- en sterfjaar onbekend zijn. In 1588 en 1589 komt hij voor in de Antwerpsche gildeboeken en van 1593 tot 1613 in die te Middelburg. In 1616 was hij in Utrecht. Men schrijft dezen schilder, die waarschijnlijk aan *Abraham Bosschaert* (zie aldaar) verwant was, de bloemstukken toe, die gemerkt zijn met het monogram *A. B.* Dergelijke stukken bevinden zich o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Mauritshuis te 's Gravenhage.

Bosschaert, *Thomas*. Zie *Willeboirts*, *Thomas*.

Bosschaerts, *Willebrordus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Bergen-op-Zoom in 1577, was kanunnik in de abdij van Tongerloo en later hoogleeraar in de theologie. Hij overleed te Mechelen, den 25[sten] Juli 1657, en heeft een groot aantal geschriften nagelaten, die te Leuven en te Mechelen gedrukt zijn.

Boschinsekten, *schadelijke*. Zie *Boschbeschadiging*.

Bosse, *Frans Antoine*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Middelburg, den 14[den] September 1775, en bezocht aldaar het gymnasium en het athenaeum. Hij bekleedde vervolgens de betrekking van leeraar aan het gymnasium te Haarlem, daarna die van conrector en eindelijk die van rector aan het gymnasium te Leiden (1809). Hier werd hij door den Academischen Senaat begiftigd met den titel van doctor in de letteren. Ongesteldheid noodzaakte hem in 1838 zijn ambt neder te leggen, waarna hij zich te Amsterdam vestigde en er den 23[sten] December 1839 overleed. Van de door hem uitgegeven werken werden de „Geographiae antiquae compendium" en „Antiquitatum Romanarum brevis descriptio" algemeen bekend.

Bosse, *Robert*, een Duitsch staatsman, den 12[den] Juli 1832 geboren te Quedlinburg, studeerde in de rechten en staatswetenschappen te Heidelberg, Halle en Berlijn en werd in 1858 assessor bij het gerechtshof. Hij bekleedde achtereenvolgens verschillende ambtelijke betrekkingen en werd in 1881 directeur en in 1889 onderstaatssecretaris aan het ministerie van Binnenlandsche Zaken. In deze betrekking was hij belast met de directie van de huishoudelijke afdeeling en nam een belangrijk aandeel aan de uitwerking van verschillende wetten op sociaal gebied. In 18?0 nam hij als staatssecretaris deel aan de voorbereiding van een wetsontwerp betreffende bescherming van den arbeid, werd in 1891 staatssecretaris aan het ministerie van justitie en voorzitter van de commissie voor het ontwerp van een Burgerlijk Wetboek voor het Duitsche Rijk. Den 23sten Maart 1892 benoemd tot Pruisisch minister van Onderwijs en Eeredienst, trad hij den 4[den] September 1899 als zoodanig af. Hij wijdde zijn krachten aan de belangen van het ambtenaarscorps en was van 1882—1890 uitgever van het „Maandblad voor Duitsche ambtenaren" (Grünberg). Ook schreef hij verscheiden werken en overleed den 31sten Juli 1901 te Berlijn.

Bosse, *Peter Philip van*, een Nederlandsch staatsman, die zich na het jaar 1848 zeer verdienstelijk heeft gemaakt door een nauwkeurig en zui-

nig beheer der Nederlandsche financiën, zoodat hij terecht als een groote specialiteit op dat gebied beschouwd werd. Hij werd geboren te Amsterdam, den 16den December 1809, studeerde aldaar in de rechten en zette die studie voort te Leiden, waar hij de lessen bijwoonde der hoogleeraren *Tideman, van Assen, de Cock* en *Thorbecke* en in 1833 promoveerde. Het scheen, dat *van Bosse* zijn rechtsgeleerde studiën wilde laten varen, daar hij aanvankelijk fabrikant werd te Weesp. Weldra echter vestigde hij zich als advocaat te Amsterdam en bekleedde er tevens de betrekking van secretaris der Rijnvaartcommissie, terwijl hij zich in 1844 naar 's Gravenhage begaf, om aldaar als referendaris bij het ministerie van Financiën werkzaam te wezen. In de dagen der grondwetsherziening werd hij tijdelijk met de portefeuille van Financiën belast (3 Juni tot 21 November 1848). Den 21sten November 1848 werd hij definitief benoemd tot minister van Financiën en behield die betrekking tot den 19den April 1853, toen hij met het ministerie *Thorbecke* ten gevolge der Aprilbeweging aftrad.

Tot de wetsvoorstellen, door hem tot stand gebracht, behooren o. a. dat van den 11den October 1848 tot „Aanvulling der baten en lasten van den achterstand over 1840 en vroeger", dat van het zittingjaar 1848—1849 tot „Voorloopige voorziening in het te kort op de middelen tot dekking der staatsbehoeften in 1849", de „Overgang in werkelijke schuld van uitgestelde schuld en kasbiljetten", „Vaststelling van het briefport en regeling van de aangelegenheden der brievenposterij", in 1849—1850: „Herziening der wetten, houdende regeling van het briefport en van de aangelegenheden der briefposterij", terwijl hij in 1851—1852 de „Aanwijzing en aanvulling der wetten op het recht van patent en wijziging van den vrijdom van den accijns op het binnenlandsch gedestilleerd, alsmede tot verbetering van den accijns op het zout en van dien op de suiker", benevens een ontwerp tot „Amortisatie van schuld over 1851", wetsontwerpen tot „Uitgifte van muntbiljetten" en tot „Wijziging der bepalingen omtrent den accijns op het geslacht" wist te doen aannemen, in 1852—1853 zijn wetsontwerpen tot „In omloop blijven van 10 millioen gulden aan muntbiljetten" en tot „Aflossing of verwisseling van nationale schuld" tot stand kwamen.

In 1853 legde *van Bosse* ten gevolge der Aprilbeweging de portefeuille neder. Bij de ontbinding der Tweede Kamer werd hij tot lid daarvan gekozen in het kiesdistrikt Rotterdam. Hij liet zich die keuze welgevallen, behoorde er tot de gematigd liberale partij en bleef er zitting houden tot het begin van 1858 toen hij, na de talrijke afwisselingen der conservatieve en antirevolutionnaire Kabinetten, in een half-liberaal Kabinet weder als minister van Financiën optrad (18 Maart 1858).

Bij zijn optreding kwam er weer nieuw leven op het gebied van financiezaken en belastingen. In het tijdperk 1858—1860 werden door hem een groot aantal wetsontwerpen ingediend en ten deele aangenomen door de Volksvertegenwoordiging. Daartoe behooren: „Inkoop en amortisatie van rentegevende Nationale Schuld" en „Amortisatie van schuld, ingekocht krachtens de wet van 13 Augustus 1857", „Recht van successie en van overgang en tot wijziging der bepalingen omtrent de heffing van den accijns op het geslacht van de runderen en kalveren", „Herziening der wet op het waarborg en de belasting der gouden en zilveren werken" en „Tot inkoopen en amortisatie van schuld".

Nadat *van Bosse* den 23sten Februari 1860 zijn portefeuille had nedergelegd, werd hij den 17den September daaraanvolgende door het kiesdistrikt Zutfen afgevaardigd naar de Tweede Kamer. Hij behield dit mandaat tot in 1865, toen hij (10 Februari) weder tot minister van Financiën werd benoemd en in die betrekking zijn „Nadere bepalingen omtrent den accijns op het geslacht" zag aannemen. Slechts kort stond hij ditmaal aan het hoofd van het departement, daar hij zich gedrongen gevoelde, om reeds den 1sten Juni 1866 zijn ontslag te nemen. Nadat hij ruim 1½ jaar ambteloos geleefd had, werd hij voor korten tijd door het kiesdistrikt Dordrecht benoemd tot lid der Tweede Kamer, daar hij den 3den Juni 1868 weder optrad als minister van Financiën en zijn portefeuille den 4den Januari 1871 met die van Koloniën verwisselde, welke tot in den zomer van 1872 in zijn handen bleef.

Gedurende het tijdperk 1868—1871 werden door *van Bosse* vele ontwerpen ingediend en ten deele aangenomen, zooals: „Wijziging van eenige bepalingen der wetten betreffende de personeele belasting", „Wijziging der wet op het recht van successie en van overgang bij overlijden", „Wet betreffende het recht van zegel; plakzegel voor handelszaken", „Goedkeuring der herziene acte omtrent de Rijnvaart", „Verhooging van den accijns op het gedestilleerd", „Op de grondbelasting", „Wijziging der wet, houdende aanvulling der instructie van de algemeene Rekenkamer en van art. 29 der wet, houdende instructie van dezelfde Kamer", „Bepalingen omtrent den accijns op bier en azijn", „Afschaffing van het zegelrecht op de gedrukte stukken en de advertentiën in de nieuwspapieren", enz. Een hoogst belangrijk ontwerp, bevattende een „Algemeene belasting op de inkomsten ter voorziening in buitengewone uitgaven en ter vervanging van het recht van patent", kwam niet in behandeling en werd later ingetrokken.

In zijn hoedanigheid als minister van Koloniën heeft hij de reorganisatie der Preangerregentschappen ingevoerd en voorstellen ingediend tot „Invoering eener belasting op het verbruik van gedestilleerd in Suriname", tot „Verlenging van de werking der wet van 3 Juli 1865, houdende vaststelling der tarieven van in-, uit- en doorvoer in Nederlandsch Indië" en tot „Vaststelling der Begrooting van Nederlandsch Indië", welke alle zijn aangenomen, terwijl van een ontwerp tot „Goedkeuring van tractaten wegens afstand der Nederlandsche bezittingen ter kust van Guinea en de toepassing van een tractaat, tusschen het Nederlandsch Gouvernement en den Sultan van Siak" het eerste gedeelte door de Tweede Kamer aangenomen en door de Eerste aangehouden, en het volgende gedeelte door de Tweede Kamer verworpen werd. Bij de verwerping van het ontwerp van den minister *Blussé* tot heffing eener inkomstenbelasting, nam in het voorjaar van 1872 het geheele ministerie zijn ontslag, en *van Bosse* werd opgevolgd door *Fransen van de Putte*, om zich den 1sten November 1877 in het Kabinet *Kappeyne van de Cappello* nogmaals met de portefeuille van Kolo-

niën te belasten. Nadat hij in Februari 1879 de begrafenis van zijn vriend *van Hoëvell* had bijgewoond, overleed hij zelf, weinige dagen daarna, op den 21sten van laatstgenoemde maand.

Tevens moeten wij nog vermelden, dat *van Bosse*, in overleg met zijn ambtgenooten van Buitenlandsche Zaken en Koloniën, met vreemde mogendheden verdragen heeft gesloten tot regeling van postaangelegenheden, tot bevordering van handel en scheepvaart, tot gelijkstelling van vlaggen, tot wering van sluikhandel, enz., en dat hij hij de betrekking van Minister van Financiën meer dan eens (1851—1853 en 1868—1871) die van minister van den Hervormden en van andere Eerediensten bekleed heeft en ijverig gewerkt tot handhaving van het beginsel van scheiding van Kerk en Staat.

Van Bosse vervaardigde een belangrijke voorrede bij de vertaling van het werk van *Dunckley*: „De vrijheid van handel en scheepvaart enz." (1856), een „Onderzoek of de Koloniale Begrooting door de wet behoort vastgesteld te worden" (1861), en schreef verscheidene bijdragen in het „Tijdschrift voor Nederlandsch Indië", waarvan hij in 1867 en 1868 mederedacteur was.

Bosse, *Marinus Jacob van*, geboren te Amsterdam den 21sten Maart 1843, verwierf in 1864 het diploma van civiel ingenieur aan de Koninklijke Akademie te Delft. In hetzelfde jaar benoemd tot aspirant-ingenieur van den waterstaat in Nederl.-Indië, vertrok hij derwaarts, doorliep er de verschillende rangen bij het corps van den Indischen waterstaat en trad in Februari 1879 op als sous-chef bij den dienst der Bataviasche havenwerken onder den hoofdingenieur *J. A. de Gelder*. Dezen volgde hij in 1882 als chef van dienst bij genoemden diensttak op, en bij de opheffing ervan in 1885 werd hij als hoofdingenieur 1ste klasse benoemd tot chef van de technische afdeeling aan het departement der burgerlijke openbare werken. In October 1892 gepensionneerd, keerde hij naar Nederland terug. Sedert 1894 is hij lid van de Centrale Commissie voor de statistiek. Van 1895 tot 1899 was hij voorzitter van de Vereeniging van burgerlijke ingenieurs. Voorts was hij van 1895 tot 1898 penningmeester en is hij sedert 1903 vice-president van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs.

Bossi, *Luigi*, graaf, een Italiaansch oudheidkenner en geschiedschrijver, werd geboren te Milaan, den 28sten Februari 1758, studeerde te Pavia en werd door *Bonaparte* aangesteld tot agent der Fransche Regeering te Turijn. Hij werd daarna in 1805 directeur der archieven van het koninkrijk Italië en overleed te Milaan, den 10den April 1835. Hij heeft een reeks van 80 groote en kleine werken geschreven, waarbij zich een „Istoria d'Italia" bevindt van 19 deelen. Van zijn oudheidkundige geschriften is het voornaamste: „Observations sur le vase que l'on conservait à Gênes sous le nom de Sacro" (Turijn, 1807). Van zijn historische werken zijn vooral belangrijk: een zeer vermeerderde omwerking van *Roscoe's* „Vita di Leone X" (12 dln., Milaan 1816—1817), „Vita de Christ. Colombo" (Milaan, 1818) en „Storia della Spagna" (8 dln., Milaan 1821). Hij gaf tevens enkele treur- en blijspelen uit en een „Introduzione allo studio delle arti del disegno".

Bossi, *Carlo Aurelio*, baron *de*, een Italiaansch lyrisch dichter, werd geboren te Turijn, den 15den November 1758. Hij verwierf naam door treurspelen en oden en werd in 1796 Sardinisch gezant te Petersburg, daarna Fransch consul te Jassy en vervolgens prefect in een der departementen, terwijl hij tot ridder van het Legioen van Eer en tot baron werd verheven. Na de 100 dagen trad hij in het particuliere leven terug en overleed te Parijs, den 20sten Januari 1823. Het meest bekend is zijn gedicht op de Fransche revolutie: „Oromasia".

Bossi, *Giuseppe*, een Italiaansch kunstenaar en kunstkenner, werd geboren den 11den Augustus 1777 te Busto Arficio op het gebied van Milaan, oefende zich te Rome en werd eerst secretaris en toen professor aan de kunstacademie te Milaan. Door den onderkoning van Italië werd hem opgedragen een copie te vervaardigen van *Leonardo da Vinci's* „Avondmaal", en dientengevolge vervaardigde hij het prachtwerk „Del cenacolo di Leonardo da Vinci" (Milaan, 1810). Hij overleed te Milaan den 15den December 1815.

Bossi, *Enrico*, een componist en organist, werd den 25sten April 1861 te Salo aan het Gardameer geboren. Hij ontving zijn muzikale opleiding sedert 1873 aan het conservatorium te Milaan en werd in 1881 kapelmeester en organist aan de kathedraal te Como. Nadat hij van 1889—1895 hoogleeraar in het orgelspel en in de harmonieleer aan het conservatorium San Pietro a Majella te Napels was geweest, nam hij de leiding op zich van het conservatorium (Liceo Benedetto Marcello) te Venetië; sedert 1903 is hij directeur aan het conservatorium te Bologna en sedert 1897 lid van de permanente commissie voor muziek in het ministerie van openbaar onderwijs. Belangrijk zijn *Bossi's* composities voor orgel (o.a. een symfonisch concert met orkest), verder 3 opera's, een requiem (voor *Victor Emanuel II*), de bijbelsche cantate „Canticum canticorum" (het „Hooglied" voor gezang en orkest), „Het verloren paradijs" (symfonisch dichtstuk met koor en solozang), kamermuziekstukken, enz.

Bossu, *Maximiliaan de Hennin*, graaf *van*, de afstammeling van een oud-Nederlandsch geslacht, diende in zijn jeugd den koning van Spanje en werd als vlootvoogd ten tijde van *Alva* uitgezonden tot ontzet van den Briel. Zijn schepen werden echter door de Watergeuzen gedeeltelijk in brand gestoken. Daarna deed hij een vruchtelooze poging om Dordrecht te veroveren en leed vervolgens de nederlaag bij den slag op de Zuiderzee, daar de dappere *Dirkszoon* den graaf gevangen nam en naar Hoorn voerde. Nu nam *Bossu* dienst in het Staatsche leger en trok te velde tegen don *Juan van Oostenrijk*. Men zegt, dat hij juist voornemens was om weder de zijde van Spanje te kiezen, toen hij den 21sten December 1578 te Antwerpen overleed.

Bossuet, *Jacques Bénigne*, een beroemd Fransch kanselredenaar en geschiedschrijver, werd geboren te Dijon, den 27sten September 1627, bracht zijn jeugd door onder de leiding der Jezuïeten, ontving reeds op 8-jarigen leeftijd de tonsuur en toen hij 13 jaren oud was een kanonicaat te Metz. Vervolgens bezocht hij het college van Navarre te Parijs en begaf zich op 21-jarigen leeftijd naar Metz, waar hij gedurende 2 jaren studeerde. In 1648 ontving hij de priesterwijding en werd in 1652

doctor in de theologie. Toen vestigde hij zich te Metz met den last, om aldaar de Protestanten te bekeeren. Hier schreef hij tegen den katechismus van den Hervormden predikant *Paul Ferry*, werd lid van de „Propagation", die Protestantsche vrouwen door beloften of door bedreigingen tot het R. Katholieke geloof trachtte over te halen, en preekte ook voor het hof. In 1669 werd hij bisschop van Condom, maar vóór die benoeming door den paus bekrachtigd was, werd hij benoemd tot leermeester van den kroonprins, zoodat hij in 1671 den bisschopsstaf nederlegde. In 1672 werd hij lid der Fransche Academie, in 1680 aalmoezenier van den kroonprins en in 1681 bisschop van Meaux. Op een vergadering van R. K. geestelijken van Frankrijk in 1682 zorgde hij voor het opstellen en aannemen der 4 artikelen, waardoor de rechten der Gallicaansche Kerk en bepaaldelijk die van den koning van Frankrijk tegenover het gezag van den paus werden gewaarborgd. In 1695 benoemde de hoogeschool te Parijs hem tot „Conservateur de ses privilèges", en de koning verhief hem tot staatsraad (1697) en tot eersten aalmoezenier der hertogin van Bourgondië (1698). Hij nam niet rechtstreeks deel aan de vervolging der Protestanten, maar verzette zich daartegen evenmin, terwijl hij den edelen *Fénélon* om zijn verdraagzaamheid verketterde. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door in zijn hisdom, overleed aldaar den 12den April 1704 en werd in de hoofdkerk te Meaux begraven. Zijn welsprekendheid schittert vooral in zijn „Lijkredenen (Sermons et oraisons funèbres)"; vooral die, bij den dood der hertogin *van Orléans* en bij die van *Condé* gehouden, zijn meesterstukken. Grooten ijver toonde hij in zijn tijdschriften tegen de Protestanten, en bij de opheffing van het Edict van Nantes hield hij een lofrede daarop. Tevens bestreed hij de Jansenisten, het quiétisme van madame *de Guyon* en haar verdediger *Fénélon*. Hij heeft een zeer groot getal geschriften nagelaten, waarvan door de Benedictijnen een uitgave is bezorgd in 47 deelen. Het belangrijkste daarvan is naar veler oordeel zijn „Exposition de la doctrine de l'église catholique sur les matières de controverse", waarin hij zelfs de gebreken der R. K. Kerk, die de Hervorming te voorschijn riepen, in zoodanig licht weet te plaatsen, dat zij zich als voortreffelijke eigenschappen vertoonen. Men zegt voorts, dat door zijn „Histoire des variations des églises protestantes" *Gibbon* tot de R. K. Kerk is bekeerd. Zijn „Catéchisme du diocèse de Meaux" is de grondslag van den bekenden „Catéchisme de l'empire Français", waardoor *Napoleon I* het geloof dienstbaar maakte aan zijn bedoelingen. Ook het aantal strijdschriften van *Bossuet* is zeer groot, en zelfs onze *Hugo de Groot* had een aanval van hem te verduren.

Bossut, *Charles*, een Fransch wiskundige, werd geboren te Tartaras bij Lyon, den 11den Augustus 1730. In zijn geboortestad studeerde hij in de theologie en verwierf den titel van abbé. Zijn rustelooze geest dreef hem naar Parijs, waar hij bevriend was met *Clairaut* en *d'Alembert*. In 1752 werd hij hoogleeraar in de wiskunde te Mézières en in 1768 lid van de Académie. In dien tijd gaf hij zijn „l'Usage de la differenciation des paramètres" uit, en toen de Omwenteling hem van zijn betrekking beroofde, schreef hij zijn voortreffelijk: „Essai sur l'histoire générale des mathématiques" (2de druk, 1810, 2 dln.). Ten tijde van het Keizerrijk werd hij hoogleeraar aan de Centraalschool, lid van het Instituut en van andere binnen- en buitenlandsche genootschappen, examinator aan de Polytechnische school en overleed te Parijs, den 14den Januari 1814. Zijn wetenschappelijke werkzaamheid strekte zich uit tot alle deelen der wiskunde en vooral tot de proefondervindelijke hydrodynamica. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij nog: „Recherches sur la construction la plus avantageuse des digues" (1764), „Cours complet des mathématiques" (1765) en „Cours de mathematique à l'usage des écoles militaires" (1783). Ook heeft hij een uitgave bewerkt der werken van *Pascal*.

Bostandsji, afkomstig van het Turksche woord *bostan*, dat *tuin* beteekent, is de naam van de lijfwacht van den sultan van ongeveer 600 man, aan wie de bewaking van het serail en van alle keizerlijke kasteelen is toevertrouwd. Naar mate de sultans zich uit het publieke leven terugtrokken, werden n.l. langzamerhand de tuinarbeiders tot een lijfwacht georganiseerd, die nu in haar naam nog een herinnering aan haar ontstaan bewaart. Tegen het einde van de 17de eeuw werden de bostandsji van een uniform voorzien en op een korps van 7000 man gebracht. Zij zijn tevens tuinknechten, kanonniers, roeiers op de keizerlijke vaartuigen, politiedienaars, geheime scherprechters, enz. Men heeft bij hen 9 rangen, en hun uniform bestaat uit een roode jas met een licht-bruine kraag. Hun commandant, de „bostandsji-basji", zit aan het roer van de keizerlijke bark en is tevens opzichter der havens en kanalen en chef der politie te Konstantinopel. Ook te Adrianopel bevindt zich een afdeeling der bostandsji. Een keurkorps uit de bostandsji vormen de „asseki's", met sabels gewapende ruiters, die den sultan op zijn wandelingen vergezellen.

Boston, een Engelsche zeehaven in het graafschap Lincoln, is gelegen op de beide oevers van de Witham. Er ligt een brug over de rivier, die uitmondt in de Washbaai, een goede haven. De stad telt (1901) 15667 inwoners. Men heeft er een paar schouwburgen, een groote boekerij, een fraai marktplein, een merkwaardige kerk van het jaar 1309, een Latijnsche school, enz. Er zijn belangrijke veemarkten en er wordt vanouds veel handel gedreven. De plaats was echter vroeger belangrijker dan thans.

Boston, de hoofdstad van den staat Massachusetts, is een van de oudste steden der Vereenigde Staten. Zij ligt aan de Massachusettsbaai, gedeeltelijk op een schiereiland, op 42°21' N.Br. en 71°4' W.L. van Greenwich aan den mond der Charlesrivier en aan de Bostonbaai, en telt (1900) 560.892 inwoners, waaronder 71441 Ieren. De haven van Boston, een der beste van Amerika, kan 500 schepen bevatten en was vroeger door de forten Winthrop en Independence, die zich op een paar der 40 voor haren mond gelegen eilandjes verheffen, tegen vijandelijke aanvallen beveiligd. Tegenwoordig zijn deze vervallen en is er een nieuw verdedigingsstelsel in aanleg. Men heeft er aanzienlijke scheepstimmerwerven, waar een groot deel der Amerikaansche vloot gebouwd is. De verschillende deelen der stad, op een schiereiland, op een eiland en op den vasten wal gebouwd, beslaan een oppervlakte van 9564 H.A. en zijn door prachtige bruggen met elkander verbonden; de West-Boston- en de Kanaal-

brug zijn meer dan 900 m. lang. Het schiereiland, waarop het oude gedeelte der stad verrijst, is heuvelachtig, en de straten zijn er nauw en krom. Zuid-Boston, zich langs de zuidzijde der haven uitstrekkende, is regelmatig gebouwd. Oost-Boston ligt op een eiland, hetwelk door een brug vereenigd is met Chelsea, waar zich de aanlegplaats bevindt der groote stoombooten uit Liverpool. Het fraaiste gedeelte der stad is West-Boston, hetwelk gelegen is tusschen de Charlesrivier en de Common, een voormalige gemeenteweide, die later in een sierlijk park herschapen werd. Ten westen van dit laatste bevindt zich de openbare tuin met het ruiterstandbeeld van *Washington*, dat in 1869 onthuld werd. Het zuidwestelijk deel heet thans Highland, vroeger Roxbury, met het Back-Bay-park. Op den linkeroever der Charlesrivier ligt Charlestown met de groote oorlogswerf der Vereenigde Staten, een droogdok van 164 m. lengte en de 67 m. hooge granietenobelisk, ter herinnering aan den slag bij Bunkershill. De oude stad en Oost-Boston zijn door stoombootveeren verbonden. De steden Cambridge en Chelsea hooren ook onder Boston, en de inlijving van enkele voorsteden, zooals Somerville, zal wel spoedig plaats hebben. Het zoo gevormde Groot-Boston had in 1900 ongeveer 750000 inwoners.

De stad telt ongeveer 150 kerken en 4 schouwburgen. Het in 1804 gestichte athenaeum bezit een schilderijenverzameling, een verzameling van beeldhouwwerken en een bibliotheek. De Faneuil hall, een geschenk van *Peter Faneuil*, een Hugenoot, werd reeds gedurende den tijd van den opstand gebruikt voor vergaderingen en wordt „de wieg der Amerikaansche vrijheid" genoemd. De „Music-hall" bezit een prachtig orgel en een standbeeld van Beethoven. Verder moet het gouvernementsgebouw van Massachusetts genoemd worden met zijn gouden koepel, het hospitaal, het museum van Schoone Kunsten en der Society of Natural History, enz.

Van de hoogere onderwijsinstellingen zijn de voornaamste: de Rich-universiteit, in 1869 gesticht door *J. Rich*, met 2 millioen dollars, het in 1861 gestichte technologisch Boylton-instituut en het in 1863 door Jezuïeten georganiseerde Boston-college. Voor onderwijs en opvoeding (er zijn in het geheel 400 scholen) is in Boston altijd veel gedaan, zoodat het wel „het Amerikaansch Athene" bijgenaamd wordt. Harvard-College in Cambridge, een voorstad van Boston, in 1738 gesticht, is de beste universiteit der Vereenigde Staten. De stadsbibliotheek (Public library) telt er 556283 deelen en is eerst in 1852 door *Joshua Bates*, een vermogend ingezetene der stad, door een schenking van 50000 dollars gesticht. Zeer talrijk zijn er de instellingen van liefdadigheid. Men heeft er gestichten voor behoeftige mannen, vrouwen en kinderen, voor krankzinnigen, blinden en zieken. Merkwaardig is er vooral het Female-college, door *John Simmons* (overleden 1870) met 2 millioen dollars gesticht en bestemd, om door het verschaffen van grondig onderwijs arme en onbemiddelde vrouwen in staat te stellen, in haar onderhoud te voorzien.

De welvaart van Boston berust voornamelijk op de industrie en op den handel, vooral met Azië. Het is na New-York de voornaamste in- en uitvoerhaven van de Vereenigde Staten. In 1899 bedroeg de waarde van den invoor 52 millioen (7½ % van die der V. S.), die van den uitvoer 128 millioen dollar (10½ % van die der V. S.), als volgt verdeeld:

Invoer.

Rietsuiker	7.5	millioen.
Beetwortelsuiker	1.4	„
Huiden	5.1	„
Leer	2.6	„
Katoen	3.7	„
Wol	3	„
Plantenvezels	4	„
Vruchten	1.2	„
Indigo	1	„
Lompen	1	„
Gummi	1	„

Uitvoer.

Spek en ham	23	millioen
Reuzel	8	„
Varkensvleesch	4½	„
Rundvleesch	8	„
Runderen	9	„
Tarwe	10½	„
Tarwemeel	7½	„
Maïs	6	„
Katoen	12	„
Leer	10	„

In Boston liepen in 1899 binnen: 1587 schepen met 2,12 millioen registertonnen, waaronder 193 Amerikaansche, 660 Engelsche en 622 Canadeesche schepen. De vloot van Boston bestond in 1899 uit 348 zeilschepen en 143 stoomschepen met 162000 registertonnen, waarvan alleen 65 schepen bestemd waren voor de vangst van kabeljauw en makreel. De handel in inlandsche artikelen omvat voornamelijk schoenen, graan, visch, katoenen en wollen stoffen. Zeven spoorwegen, die in de buurt der dokken in 4 stations eindigen, verbinden Boston met alle deelen der Vereenigde Staten. Het nieuwe Union-station is in twee verdiepingen gebouwd, een der grootste van de Vereenigde Staten en heeft een voorgevel van 590 m. Talrijke stoomvaartlijnen, o. a. de Cunard-lijn, verbinden Boston met Europa.

Boston werd in 1630 door landverhuizers gesticht en heette eerst naar de 3 heuvels, waarop zij stond Trimountain. Eerst later ontving zij ter eere van *John Cotton*, die predikant was geweest te Boston in Engeland, haren tegenwoordigen naam. Reeds bij het begin der regeering van *Karel II* was deze stad het middelpunt van de oppositie tegen het moederland en zoo was Boston ook de plaats, waar de Amerikaansche vrijheidsoorlog het eerst losbarstte. De eerste aanleiding daartoe was het overboord werpen in de haven van een scheepslading thee, die in strijd met de wet was ingevoerd. In Maart 1776, na den slag bij Bunkershill, toen *Washington* de stad belegerde, worden de Britsche troepen gedwongen door de batterijen, op de hoogten van Dorchester geplaatst, de stad te verlaten, waarna hare inwoners met den meesten ijver deel namen aan den strijd. *John Hancock*, de eerste onderteekenaar van de onafhankelijksverklaring, was een burger van Boston, en deze stad is ook de geboorteplaats van den beroemden *Benjamin Franklin*. In 1822 werd Boston tot een stad verheven. Van den 9den tot den 11den November 1872 werd de stad geteisterd door een fellen brand, welke 800

huizen vernielde en een schade veroorzaakte van 80 millioen dollars, terwijl een dergelijke ramp, maar gelukkig op minder groote schaal, haar trof den 30sten Mei 1873.

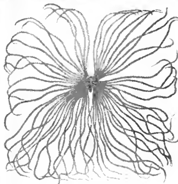
Boston, een kaartspel, uit do evenzoo genoemde Amerikaansche stad afkomstig, wordt in den regel gespeeld door 4 personen met 2 volle spellen. Elk van de spelers ontvangt 13 kaarten, terwijl door het omslaan eener kaart van het tweede spel de troef of „de beste" wordt bepaald. Naast de beste noemt men de kaarten van dezelfde kleur, bijvoorbeeld harten, als ruiten de beste is, „de goede", en de beide overige zijn „de slechte". De rangwaarde der kaarten is aas, heer, vrouw, boer, tien, negen, enz. Naar de rij af worden de spelers in de gelegenheid gesteld, om een aantal te maken trekken aan te kondigen, hetzij alleen, hetzij (bij de 4 laagste spellen) met bijstand van een ander (whist). Het laagste spel is het maken van 5 trekken(boston), 6 trekken heet grand-boston, 7 indépendance, 8 grande indépendance, 9 philadelphia, 10 grand philadelphia, 11 souveraine, 12 grande souveraine en 13 concordia. Ook kan men aankondigen, dat men met zijn spel of met verwijdering van één kaart, met verborgen of opengelegde kaarten geen enkelen trek zal maken (grande misère, petite misère, misère ouverte, misère à quatre as, enz,). Het aantal fiches, dat men wint of verliest, hangt af van de kleur, waarin men speelt, van het aantal trekken, van de honneurs, enz., en daar die berekening nog al ingewikkeld is, heeft men daarvoor tabellen vervaardigd. Het spel heeft betrekking op den Amerikaanschen vrijheidsoorlog. Toen *Benjamin Franklin* in Frankrijk kwam en belangstelling wekte voor den oorlog, vond ook het boston hier ingang, waarvan de kunsttermen in verband staan met de geschiedenis van den oorlog.

Bostra was in de Oudheid de hoofdstad van de Syrische provincie Auranitis (thans Hauran), aan den zuidwestelijken voet van den Hauran gelegen. Het bloeide vooral ten tijde van *Trajanus*, die het als Nova Trajana Bostra tot hoofdstad van de provincie Arabië verhief. Vandaar begint dan ook de zoogenaamde Bostreensche aera met 105 n. Chr. Onder *Alexander Severus* (222—235) werd Bostra een Romeinsche kolonie, later de zetel van een aartshisdom, waaronder 19 bisdommen stonden. Nog in de Middeleeuwen was Bostra als marktplaats en als vesting een belangrijke stad, welke de Kruisvaarders onder *Boudewijn III* (1147) en *Boudewijn IV* (1182) te vergeefs trachtten te veroveren. Het tegenwoordige *Bosra* of *Eski-Scham* telt slechts ± 1000 inwoners. Er bevinden zich een oude burcht en prachtige ruïnen, als de stadsmuren, een triomfboog, een schouwburg, enz.

Boström, *Christoffel Jacob*, een Zweedsch wijsgeer, geboren te Pitea, den 1sten Januari 1797, studeerde te Upsala, werd er in 1827 leeraar, zag zich in 1833 benoemd tot onderwijzer der prinsen en aanvaardde in 1838 een buitengewoon en in 1842 een gewoon hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte te Upsala. In 1863 werd hij emeritus en overleed den 22sten Maar 1866 te Upsala. Hij was een zelfstandig denker, die met de kracht der overtuiging optrad tegen de pessimistische en materialistische richting. In geschriften heeft hij weinig nagelaten, maar door mondelijke voordracht en persoonlijken omgang een weldadigen invloed geoefend op zijn tijdgenooten. Op de wijsgeerige leerstoelen van Zwedens hoogescholen zijn ook thans nog velen in zijn geest werkzaam.

Boström, *Erik Gustaf Bernhard*, een Zweedsch staatsman, geboren den 11den Februari 1842 te Stockholm, werd in 1875 in de Tweede Kamer van den Rijksdag gekozen en trad bij het begin van de beweging voor beschermende rechten (1885) als haar voorstander op. Na de overwinning van het stelsel van honge invoerrechten (1888), nam hij in 1891 als ministerpresident de regeering in handen. Niettegenstaande zijn conservatieve politiek geraakte het ministerie *Boström* wegens zijn opname van voorstanders van den vrijhandel en zijn tegemoetkomende unie-politiek bij de Eerste Kamer in discrediet en moest in September 1900 aftreden. In de Eerste Kamer, waartoe hij sedert 1893 behoort, bestreed *Boström* meermalen de staatkunde van zijn opvolger *Otter*. In 1902 werd *Boström* opnieuw president van een kabinet, waarvan de leden grootendeels tot de gematigde linkerzijde behoorden. In de troonrede, waarmede in Januari 1903 de Rijksdag geopend werd, kondigde de regeering de nieuwe regeling van het consulaatswezen en een hervorming in het kiesrecht aan.

Bostrychopus antiquus *Dann*. de eenige vertegenwoordiger van een tegenwoordig geheel uitgestorven klasse van Artropoden. Tot nog toe werd er slechts één exemplaar van ontdekt en wel in de steenkolenlagen van Nassau. Het lichaam gelijkt op een klein insekt, waarvan het borststuk

Bostrychopus antiquus.

voorzien is van ongeveer 60 wormvormige aanhangsels met zeer fijne geledingen, die toch geen pooten zijn. Het was een waterdier, meer aan de insecten verwant dan aan de kreeftachtigen (Zie de afbeelding).

Bosveld, *Paulus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Dordrecht in 1732, bezocht er de Latijnsche school en vervolgens de hoogeschool te Leiden. Daarna werd hij achtereenvolgens predikant te Brandwijk en Gijbeland, Oud-Alblas en Dordrecht (1774). Zijn preeken werden algemeen gewaardeerd en trokken veel menschen, en in 1796 werd hij gekozen tot representant van het Bataafsche volk. Hij vertrok naar 's Gravenhage en nam er ijverig deel aan de be-

raadslagingen. In 1798 verliet hij de staatkundige loopbaan en keerde naar Dordrecht terug, maar zijn voormalig aanzien bij de gemeente was er, vooral door zijn onbekrompen denkwijze, aanmerkelijk verminderd. Wegens ongesteldheid verkreeg hij in 1802 een eervol emeritaat, doch werd een jaar later door een aanval van beroerte gedeeltelijk verlamd en overleed den 21sten Januari 1809.

Bosveld heeft een lange reeks uitlegkundige geschriften nitgegeven en het meerendeel der brieven van *Paulus* uitvoerig verklaard. Hij heeft zich daarin doen kennen als een schrander en vrijzinnig godgeleerde, die boven alles de waarheid liefhad en geen moeite te groot rekende, om deze te vinden. In zijn leerredenen was de tekstverklaring de hoofdzaak en de toepassing doorgaans kort. Nog grooter hijval zou hem zijn te beurt gevallen, indien hij niet gestaan had boven de dogmatische vasthoudendheid van zijn tijd.

Boswell, *James*, een Engelsch schrijver, werd geboren te Edinburgh, den 29sten October 1740, studeerde te Oxford in de rechten, begaf zich naar Nederland, om te Utrecht zijn studiën voort te zetten, en ondernam in 1764 een reis door Duitschland, Zwitserland en Italië, terwijl hij ook Corsica bezocht. Zijn „Account of Corsica, with memoirs of General Pasqualo di Paoli" (Glasgow, 1768) werd gretig gelezen. Daarna vestigde hij zich te Londen, werd er lid van een letterkundige club, opgericht door *Johnson* (1773), en vergezelde dezen op een reis naar Schotland en de Hebriden, welke hij in zijn „Journal of a tour to the Hebrides with Johnson" (Londen, 1774) beschreef. Na den dood van zijn vriend hield hij zich bezig met het schrijven van diens levensgeschiedenis, zijo „Life of S. Johnson" (Londen, 1791, 2 dln.; in 1831 nitgegoven in 5 dln.) vond grooten bijval. Hij overleed den 19den Mei 1795.

Boswell, Sir Alexander, een zoon van den voorgaande, werd geboren in 1775, in 1821 baronet en overleed den 26sten Maart 1822 ten gevolge van een schot, in een duel ontvangen. Tot zijn geschriften behooren: „Songs, chiefly in the Scottish dialect" (Edinburgh, 1803), „Edinburgh, or the ancient royalty" (Edinburgh, 1810), enz.

Boswellia *Roxb.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Burseraceae* en omvat Oost-Indische balsemboomen met afvallende, oneven-gevinde bladeren en in aren geplaatste bloemen, met witte, 5-bladige bloemkronen. *B. glabra Roxb.* is een fraaie boom, die op de Molukken groeit en er hoog en dik wordt; het hout is geschikt voor masten en levert een welriekende harssoort. *B. serrata Roxb.* is een aanzienlijke boom in Oost-Indië en op de eilanden der Perzische Golf met elliptische, gotande wollige bladeren en in de oksels geplaatste bloemtrossen. Ook uit den stam van dezen vloeit een soort van gomhars, bekend onder den naam van Indischen wierook of olibanum.

Bosworth of *Market Bosworth*, een klein marktstadje in het graafschap Leicester, op 18,4 km. afstand van de stad Leicester, had in 1901 ongeveer 5757 inwoners. Op het nabij zijnde Bosworthfield verloor *Richard III* den 22sten Augustus 1485 in den slag tegen den graaf van Richmond (*Hendrik VII*) het leven.

Bosworth, *Joseph*, een Engelsch taalkundige, werd in 1789 te Derhyshire geboren. Hij studeerde in de theologie te Aberdeen en Camhridge en was daarna als Engelsch geestelijke te Amsterdam en Rotterdam werkzaam. In 1839 behaalde hij te Camhridge den titel van doctor in de theologie en in 1857 werd hij lid van het Christ Church College en hoogleeraar in het Angelsaksisch te Oxford. Hij beijverde zich, om bij zijn landslieden helangstelling te wekken voor de Oud-Engelsche grammatica, en bewerkte de instelling van een professoraat in het Angelsaksisch te Camhridge. Van zijn werken op taalkundig gebied zijn te noemen: „Elements of Anglo-Saxon grammar", Origin of the Dutch", „Dictionary of the Anglo-Saxon language", King Alfred's Anglo-Saxon version of the historian Orosius", „The Gospels in Gothic of 360 and in Anglo-Saxon of 995", e. a. Een door *Bosworth* begonnen nienwe bewerking van zijn groot Angelsaksisch woordenboek werd door *Toller* van 1882—1898 voltooid. *Bosworth* overleed den 27sten Mei 1876 te Oxford.

Böszörmeny is een stad in Hongarije, gelegen aan den spoorweg Debreczin—Szent—Mihaly van de Oostenrijksche Staatsspoorwegen. Zij was vroeger de zetel van het nu opgeheven Haidoeken-distrikt en telt (1900) 25070 inwoners. De omstreken zijn zeer vruchtbaar; men verbouwt er vooral tarwe en maïs, meloenen, tabak, groenten en ooft. Verder is er een belangrijke teelt van rundvee, schapen en varkens en worden er groote jaarmarkten gehonden. De industrie is er vertegenwoordigd door groote ziederijen van soda en salpeter.

Bot (*Pleuronectus flesus*), zee- en brakwatervisch, behoorende tot de familie der *Platvisschen* (*Pleuronectidae*). Zie verder bij *Platvisschen*.

Bota (Spaansch en Portugeesch), een maat voor wijn in Zuid-Europa, ongeveer 4 à 5 H.L. groot.

Botallo, *Leonardo*, lijfarts van *Hendrik III* van Frankrijk, werd in 1530 geboren te Asti in Piemont en maakte zich beroemd door het invoeren van het aderlaten in Frankrijk en door zijn onderzoek naar den aard der schotwonden, die hij, in tegenstelling met *Vigo* en *Ferri*, niet als vergiftigde wonden, maar als kwetsuren behandelde. Naar hem is het „Kanaal van Botallo" genoemd, hij de vrucht een open vat tusschen de aorta en de longslagader, maar later gesloten, alsmede de „opening van Botallo" of de ovale opening van het hart, dat bij het embryo bestaat tusschen de linker- en rechter voorkamer van het hart en die na de geboorte eveneens verdwijnt. Zijn voornaamste werken zijn: „De curandis vulneribus sclopetorum" (Lyon, 1560) en „De lue venera" (Parijs, 1563).

Botanie. Zie *Plantkunde*.

Botanische tuin. Zie *Plantentuin*.

Botanolieten zijn versteende planten. Zie *Versteeningen*.

Botanybaai is de naam eener baai aan de zuidoostkust van Australië in het graafschap Cumberland in Nieuw-Zuid-Wales, en ontleent haren naam aan de groote verscheidenheid van toen nog onbekende gewassen, die *Cook* en zijn medereizigers er vonden. Op aanbeveling van *Banks* stichtte het Britsche gouvernement er een strafkolonie, en in 1788 kwamen er de eerste kolonisten, namelijk 1011 personen, waaronder 756 gedeporteerden, allen aan boord van 11 schepen, onder het bevel

van kapitein *Philipps*. De bodem was er echter voor een kolonie weinig geschikt, zoodat *Philipps* haar weldra naar den meer noordelijk gelegen Port Jackson verplaatste, waar hij de stad Sydney-Cove stichtte. Zij ontwikkelde zich onder zijn bestuur voorspoedig, doch hij was in 1792 genoodzaakt wegens ongesteldheid naar Europa terug te keeren, en nu volgden er 3 jaren van regeeringloosheid, waarin veel, van hetgeen hij met mooite tot stand had gebracht, op een betreurenswaardige wijze verviel. Kapitein *Hunter* werd zijn opvolger, maar ondervond zoovele moeilijkheden, dat hij weldra zijn betrekking nederlegde. Onder kapitein *King*, een ruwen zeeman, verwilderde de kolonie nog meer, en eerst kapitein *Bligh* zocht het kwaad uit te roeien. Het bestuur van den generaal-majoor *Lachlan Macquarie*, dat in 1810 een aanvang nam en 12 jaren duurde, vormt een schitterend tijdperk in de geschiedenis dier kolonie. Bij zijn vertrek in 1821 werd hij geprezen als een weldoener des lands. Onder zijn opvolgers breidde de kolonie zich meer en meer uit.

Botanyhout, ook wel *Botanyhoutbaai* genoemd, is in den handel een benaming voor verschillende houtsoorten, vooral voor het uit Oost-Indië, Mauritius en Madagaskar afkomstige hout van de Dalbergia latifolia Roxb. Dit hout heeft eerst een blauwzwarte, later een diep zwarte kleur en wordt ook Oost-Indisch rozenhout genoemd. Het is krom gegroeid en meestal vol knoesten en daarom vrij wel alleen geschikt voor draaiwerk. Een andere, eveneens zwarte soort botanyhout, wordt verkregen van de in Australië groeiende Acacia melanoxylon R. Br. Ook de Australische casuarinen leveren een dergelijke houtsoort op.

Botarga is met azijn ingelegde gezouten vischkuit, welke veel gelijkt op kaviaar en bereid wordt aan de kusten der Middellandsche zee.

Boter en Boterbereiding (zie de platen). Boter is een vetartikel, bereid uit de melk van huisdieren, dat door zijn aangenamen, zachten geur, zijn zuiveren, niet weerzinwekkenden smaak, zijn groote smeerbaarheid en zuiverheid een zeer gewenscht spijsvet vormt. In den regel wordt boter bereid uit koemelk. Goede boter bevat 84—86 % melkvet, 12—14 % water, 1½ % keukenzout, ½ % kaasstof en eenige andere zouten, welke in het serum der melk opgelost voorkomen. Deze verschillende bestanddeelen zijn gemakkelijk van elkander te scheiden door de boter eenigen tijd aan hooge temperaturen bloot te stellen. Het melkvet smelt bij 29—41° C., gemiddeld bij 33° C., is dan een lichtgele, heldere vloeistof, welke zich boven op het water afzet (S.G. van het vet 0,924 bij 17° C.). Het keukenzout, de andere zouten en de kaasstof gaan òf met het water naar beneden, òf verzamelen zich in een witte korst boven op de gesmelten boter. Koelt gesmolten boter af beneden het smeltpunt, dan wordt ze niet dadelijk vast, de vloeistof wordt echter troebel en dikvloeibaarder; eerst bij ongeveer 10° C. beneden het smeltpunt stolt ze. Het uitgesmolten melkvet, dat voor 75,63 % koolstof, 11,87 % waterstof, 12,50 % zuurstof bevat, bestaat uit minstens 10 verschillende vetten, welke onderling in hoeveelheid vrij sterk variëeren en daardoor de physische en chemische eigenschappen van het melkvet wijzigen. Volgens *Duclaux* vormen palmetine, stearine, oleïne met sporen van myristine en butine 91,5 %, butyrine 4,2 %, capronine 2,5 %, capryline, caprinine en sporen van laurin 1,8 % van het melkvet. Palmetine smelt bij 63° C., stearine bij 55° C., terwijl oleïne eerst stolt beneden 0° C., zoodat bij in verhouding veel van de eerste twee vetsoorten de boter hard, bij het bevatten van veel oleïne de boter zacht zal zijn. Al deze vetten zijn neutraalvetten of glyceriden, d. w. z. verbindingen van glycerine met vetzuren. Volgens een methode, aangegeven door *Reichert, Meissl* en *Wollny*, verbeterd door *Hehner* en *Angell*, waarbij de vetten eerst verzeept worden door een loog, en de verkregen zeepoplossing ontbonden door zwavelzuur, kunnen de vetzuren vrij komen en zich vrij scherp laten scheiden. De vetzuren van de vijf eerstgenoemde vetten zijn onoplosbaar in water en niet-vluchtig, die der laatste vijf vetten oplosbaar en wel vluchtig. Van de aanwezigheid van vluchtige vetzuren in melkvet en boter wordt gebruik gemaakt bij het onderzoek of boter met niet van melk afkomstige dierlijke of plantaardige vetten is vermengd geworden, want deze laatste vetten bevatten geen glyceriden van vluchtige vetzuren. Bij niet al to sterke vermenging kan de hoeveelheid vluchtige vetzuren geen voldoende aanwijzing geven, omdat het gehalte van boter in deze verbindingen niet constant is.

Volgens *Plinius* is het bereiden van boter een uitvinding van Germaanschen oorsprong. De Grieken en Romeinen gebruikten de boter tot zalf, maar niet tot spijs, en ook nu nog is het botervérbruik in warme landen niet algemeen. Engeland, Duitschland, Frankrijk en België kunnen niet in hunne eigen behoefte aan boter voorzien, Denemarken, Nederland, Zweden, de Russische Oostzeeprovinciën, Siberië en Australië hebben boter over.

Boterbereiding heeft ten doel de uiterst kleine, tengevelge van adhaesie door een laagje verdicht serum ingeslotene, in den toestand van oversmelting verkeerende vetdruppeltjes over te brengen in den vasten toestand en ze daarna te vereenigen tot boterklompjes van voldoenden omvang en ze mechanisch te kunnen bewerken. Dit doel wordt bereikt door de melk in een karnvat lang en herhaaldelijk te onderwerpen aan een slag of stoot. In zoete melk kunnen de vetbolletjes te gemakkelijk uitwijken in het dunne serum en gelukt de bewerking dus niet of zeer onvolkomen. Is de melk zuur en dientengevolge door het neerslaan der kaasstof dik geworden, dan gaat het wel; eveneens is in een karn met voldoenden slag wel zoete room te karnen (room heeft dezelfde bestanddeelen als melk, maar bevat veel minder water, 5 tot 10 keer meer melkvet en iets meer van de andere vaste stoffen), mits de taaivloeibaarheid der room vergroot wordt door ze 24 uur bij ± 8° C. te bewaren en ook bij deze temperatuur te karnen. Melk wordt van zelf zuur, doordat overal voorkomende melkzuurbacteriën de melksuiker in melkzuur gaan omzetten. Stijgt het melkzuurgehalte boven een zekere grens, dan worden de melkzuurbacteriën werkeloos, gaan zelfs eindelijk dood, en boterzuurbacteriën, die ook overal, maar in minder groot aantal voorkomen, gaan de rest van het melksuiker en het gevormde melkzuur voornamelijk omzetten in boterzuur, koolzuur en waterstof, waarbij

BOTERBEREIDING.

1. Turbinenpasteur (*P*), Alphaseperator (*S*). Melkpomp (*M*) en Afkoeler (*K*).

2. Pasteuriseertoestel.

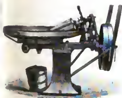

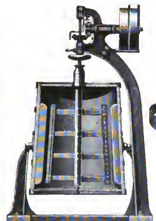
3. Afkoeler (*K*), Verdeeler d. magere melk (*V*)

5. Handseperator.

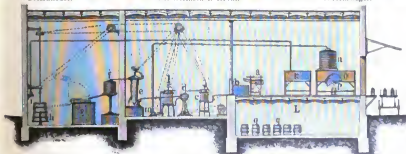

4. Roomlepel.

6. Victoria-Botervat.

7. Boterkneder.

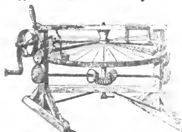

8. Holsteinsch Botervat.

9. Melkweger.

10. Seperatorenmelkerij

melk en melkprodukten een walgelijken smaak aannemen. Dit is bij het zuren van melk moeilijk te voorkomen, de verkregen boter werd daardoor zeer ongelijksoortig. Bovendien vraagt melkkarnen relatief veel arbeidskosten, uit 100 kg. melk werd verkregen in ons land 3—4 kg., gemiddeld $3^{1}/_{4}$ kg. boter. In de vorige eeuw werd op grootere boerderijen dan ook algemeen eerst room gewonnen, door de melk in ondiepe vaten weg te zetten gedurende 24—48 uur in zeer koele vertrekken. Hierbij verkreeg men echter slechts ± 80 % van het melkvet in den room en had het verzuringsproces nog niet in de macht. Het eerste werd verbeterd, doordat sedert 1880 werktuigen in gebruik kwamen, die met behulp van middelpuntvliedende kracht de zoete melk snel en haast volledig ontroomen, de grootste centrifuges (bekende fabrikaten zijn de Alfa, de Westfalia, de Perfect, de Kroon, de Germania) ontroomen per uur ruim 2000 L. melk zoodanig, dat 99 % van het melkvet in den room komt. De verzuring werd geregeld door de melk of room aan hooge temperaturen (75—85° C.) korten tijd bloot te stellen, waardoor alle aanwezige bacteriën worden gedood, althans zeer verzwakt (pasteuriseeren); do nadeelen hiervan (kooksmaak, dunner vloeibaar worden van het melkvet) zijn weg te nemen door snel en diep te koelen en daarna in laboratoria bereide kweekingen van melkzuurbacteriën toe te voegen. Verwerking der melk in speciaal daarvoor ingerichte fabrieken is voor dit alles wenschelijk. In zulke fabrieken wordt de melk bij aankomst gekeurd of ze zuiver en zoet is, tot 30° verwarmd, opdat de taaivloeibaarheid der melk niet zal hinderen bij de ontrooming, ontroomd en de room gepasteuriseerd en gekoeld, 3—4 % van een zuurwekker, gekweekt uit een gekochte reincultuur van melkzuurbacteriën toegevoegd, de room, om den groei dezer bacteriën mogelijk te maken, eerst eenige uren verwarmd tot ± 17° C., dan gekoeld tot karntemperatuur (11—14° C.) en 24 uur na het ontroomen gekarnd. Na het karnen drijft de boter in vlokken, als bij iets vochtige sneeuw, boven op de karnemelk en wordt met een teems in een bad van zuiver water overgebracht, om de karnemelk door uitwassching te verwijderen en de boter vaster te maken, geschikter voor mechanische bewerking. Op een groot, rond, ronddraaiend kneedbord wordt de boter, onder een eveneens ronddraaiende wals, aan een druk onderworpen, waarbij het vocht, dat in druppels voorkwam, wordt verwijderd (zie de

Groote boterkneder voor boterpakkerijen.

afb.). De kleine vetbolletjes vormen in de boter echter tal van capillaire ruimten, waaruit het vocht niet door druk kan worden verdreven. Door fijn keukenzout door de boter te werken zal dit vocht, tengevolge van het hygroscopisch zijn van het zout, vereenigd worden tot pekeldruppels, welke zich later wel laten verwijderen, en de boter zelf zal een gewenschten, zwakken zoutsmaak verkrijgen. Opdat het keukenzout zal kunnen oplossen en de boter vaster wordt, legt men ze na het zouten 8—24 uur op een koelo plaats, gaat daarna afkneden op het pas genoemd kneedbord en verpakken in stukken van $^{1}/_{2}$ of 1 kg; in potten of kistjes, als de boter in de omgeving geconsumeerd zal worden, in van binnen met wit perkament omkleede beukenvaten, welke 25 of 50 kg. kunnen bevatten, als de boter voor export bestemd is.

Boter voldoet niet altijd aan de in het begin gegeven omschrijving. Gebreken kunnen het gevolg zijn van: *a.* abnormale melk (eenzijdige voeding van het vee, slecht of bedorven voedsel; onzuiver winnen en bewaren der melk kunnen geven olieachtige, bittere, onzuivere, gore, harde boter); *b.* een verkeerde verzuring (olieachtig, visschig, tranig, spekkig, vettig, zuur, goor); *c.* een verkeerde bewerking (vlammig, bont, streepig, wit gestippeld, dood, verwerkt). Talkachtig wordt de boter onder de inwerking van het zonlicht, ranzig wordt ze bij lang bewaren zonder afdoende afsluiting van de lucht.

Boteraether, ook *boterzure aether, boterzuur aethyloxyde* en *ananasaether* genaamd, is een kleurlooze, licht bewegelijke, brandbare vloeistof, die slechts weinig in water, maar gemakkelijk in alkohol en aether oplost, bij 119° C. kookt en $C_4H_7O\ OC_2H_5$ tot formule heeft. Zijn soortelijk gewicht is 0,902. Hij riekt naar ananas en wordt om die reden tot bereiding van velerlei vruchtessences door de confituriers gebruikt. Men verkrijgt zuiveren boteraether, wanneer men een oplossing van 8 deelen boterzuur in 2 deelen absoluten alkohol, die men eenigen tijd op een matig warme plaats laten staan, vermengt met 1 deel geconcentreerd zwavelzuur en laat trekken met een dergelijk volumen water. De boteraether scheidt zich dan af als een olie-achtige laag, welke men wegneemt en met het destillatieprodukt van de overblijvende vloeistof, die ook nog eenigen boteraether bevat, vermengt. Deze ruwe boteraether wordt met krijt of magnesia omgeschud en vervolgens boven chloorcalcium van water bevrijd en gerectificeerd. Onzuiveren boteraether verkrijgt men uit *boterzeep* — een praeparaat, dat, op de wijze van andere zeepen, uit ranzigo boter verkregen wordt. Daartoe werpt men de boterzeep in stukjes en tot een hoeveelheid van 10 k.g. met 5 k.g. alkohol van 90 % *Tralles* in den destilleerketel, waarna men een en ander zacht verwarmt, totdat de zeep opgelost is. De vervluchtigde en door afkoeling verdichte alkohol wordt met 5 k.g. vermeerderd, daarna met 10 k.g. Engelsch zwavelvuur zorgvuldig vermengd en het warme mengsel bij de boterzeepoplossing in den destilleerketel gegoten. Hierdoor wordt de boterzeep ontleed, en hare zuren, het caprine-, capron-, capryl- en boterzuur, vereenigen zich met den alkohol tot de daarmede overeenkomstige aethers. Wanneer men dan het mengsel verwarmt, destilleeren laatstgenoemde over. Het destillaat bevat echter gewoonlijk een weinig zwaveligzuur,

waarom men het eenige dagen met fijn bruinsteenpoeder laat trekken, daarna afgiet, met magnesia omschudt en eindelijk rectificeert. Deze boteraether dient vooral tot kunstmatige bereiding van rum en arak. Een oplossing van onzuiveren boteraether met 8 tot 10 deelen alkohol komt in den handel als ananasolie of ananasessence (pine-apple-oil) en ook als boteraether, zoodat men bij den aankoop voorzichtig moet zijn, vooral daar het bepalen van de zuiverheid van boteraether hoogst moeielijk is.

Boterbloem is de naam van een aantal planten, die tot de familie der *Ranunculaceeën* behooren. Daarvan groeien vele in ons land, zooals de geelgeklenrde *vroege boterbloem* (Ficaria ranunculoïdes), meer onder den naam van *speenkruid* of *kleine gouwe* (Ranunculus Ficaria) bekend — de gewone *boterbloemen* onzer weilanden (Ranunculus auricomus, R. bulbosus, R. acris, R. repens, R. flammula) met een 5-bladigen kelk en 5 gele bloembladeren — de *blaartrekkende boterbloem* (R. sceleratus), doorgaans aan de kanten van het water groeiende — de *akkerboterbloem* (R. arvensis), die men op bouwlanden aantreft — de *witte boterbloem* of waterranonkel (R. aquatilis of Bratachium heterophyllum) — *waterboterbloem* of dotterbloem (Caltha palustris) met groote gele bloemen, in het water bloeiend, maar van de andere boterbloemen zich onderscheidend door het gemis van een kelk, enz.

Boterboom is de naam van eenige Oost-Indische, Afrikaansche en Australische boomsoorten, behoorende tot het geslacht *Bassia* (zie aldaar) uit de familie der *Sapotaceën*. Uit de oliebevattende zaden dier gewassen verkrijgt men een soort boter.

Boterbrief, dispensatiebrief, welke aan een Roomsch-Katholiek toestaat gedurende den vastentijd boter, kaas, vleesch, enz. te gebruiken.

Boterdiep is het kanaal, dat van Groningen naar Onderdendam loopt en zich aldaar in een drietal takken splitst; het heeft een lengte van 13,6 km., bestaat uit een enkel pand — een deel van den boezem van Hunsingo, met een peil van 0,64 m. — en staat in open verbinding met de wateren van Hunsingo. De diepte is 1,60 m. onder peil, de geringste breedte onder kanaalpeil 10 m. Zijn overtollig water loost het boterdiep op de Lauwerzee of op het benedenpand van het Reitdiep Door schutsluizen staat het bij de stad Groningen in verbinding met Damsterdiep en Eemskanaal en kan bovendien door een duiker in de stad water van het Schuitendiep en Reitdiep ontvangen. In 1898 kwamen langs dit kanaal 600 schepen, metende 750000 kub. m., de haven van Groningen binnen.

Botero, *Giuseppe*, een Italiaansch romanschrijver en parabeldichter, in 1815 te Novara geboren, studeerde te Turijn in de philologie, maakte in 1848 den veldtocht tegen Oostenrijk mede, werd in 1849 hoogleeraar in de Italiaansche letterkunde te Cortemilia en vervolgens directeur van de lycea te Lecce, Faenza, Pistoja, Campobasso en Pavia. Hij overleed den 30sten Mei 1885. De belangrijkste van zijn vele werken zijn: „Ricciarda" (Cagliari, 1854); „Raffaele" (Cagliari, 1858), „H. Galeotto (Turijn, 1859), „La Tradita" (Piacenza, 1861), „Nella di Cortemiglia" (Turijn, 1861), „Didimo Frate" (Turijn, 1861 en Palermo, 1865), „Eloisa Basili" (Piacenza, 1869). Tot zijn parabelen behooren: „La mia Donna" (Faenza, 1869), „Speranza" (Faenza, 1870), „Viver bene o far il bene" (Faenza, 1872), „Amore e natura" (Faenza, 1873). De parabelen zijn ook in één deel uitgegeven te Florence.

Botervisch, (*Centronotus gunellus*) Zee- en brakwatervisch, behoorende tot de familie der *Slijmvisschen* (*Blenniidae*). Zie verder bij *Slijmvisschen*.

Boterwet is de verkorte titel van de wet van den 9den Juli 1900 (Stbl. nº 112), houdende bepalingen tot voorkoming van bedrog in den boterhandel. Deze wet verstaat onder „boter": het vetartikel, waarin geen andere vetbestanddeelen voorkomen, dan die van melk afkomstig zijn, en onder „margarine" de op boter gelijkende waar, welke dienen kan om haar te vervangen, en welke vetbestanddeelen bevat, die niet van melk afkomstig zijn. Het doel der wet is niet den handel in margarine tegen te gaan, maar te voorkomen, dat men, meenende natuurboter te koopen, margarine ontvangt. De wet verbiedt o. a. margarine te leveren, in een winkel voorhanden te hebben, uit te stallen in het openbaar, of rond te venten, indien niet op alle verpakkingen of, is de waar onverpakt, op deze zelf het woord „margarine" voorkomt in duidelijke letters. Bij het uitstallen van margarine op een markt of dergelijke verkoopplaats, moet bij die waar een daarboven reikend bord zijn geplaatst, waarop in duidelijke en voor het publiek duidelijk zichtbare letters het woord „margarine" is gesteld. Bij het voorhanden hebben van margarine in een winkel moet onmiddellijk boven de buitendeur of buitendeuren en op de winkelramen, die zich het dichtst aan weerszijden van die deuren bevinden, in duidelijke en voor het publiek duidelijk zichtbare letters het opschrift „margarine" zijn gesteld. Bij het voorhanden hebben van boter en margarine in een zelfden winkel moet laatstgenoemde waar zich bevinden in een afzonderlijk gedeelte van het lokaal, of van de aldaar aanwezige boter zijn gescheiden door een voor de koopers duidelijk zichtbaar schot, terwijl ook hier bij de margarine een bord met het woord „margarine" moet zijn geplaatst. Met het opsporen der feiten, bij deze wet strafbaar gesteld, zijn belast ambtenaren die den titel dragen van boterinspecteur, en aan dezen toegevoegde ambtenaren met den titel van botervisiteur.

Boterzaad, ook genoemd *zomerraap-* of *zomeraveelzaad*, *Brassica campestris annua*, heeft een zeer kleine, roodbruine, nooit zwarte, oliearme korrel. Zij kan wegens haar korten groeitijd (11—12 weken) nog als noodvrucht van het laatst van Mei tot in de eerste dagen van Juli worden gezaaid, doch heeft haar beteekenis als oliezaad verloren. Haar cultuur blijft thans meest beperkt tot den verbouw als voedergewas in den stoppel van rogge. Het wordt uit de band gezaaid in een hoeveelheid van ongeveer 5 L. per H.A. en meest gebruikt als vogelvoeder.

Boterzure gisting. Zie *Boterzuur*.

Boterzuur ($C_4H_8O_2$). Van dit zuur bestaan twee isomeren: 1e. het normale boterzuur (CH_3-CH_2-CH_2-COOH) of gistingsboterzuur; dit komt voor in boter (tot 5 %), in vleeschsap en in het zweet. Het ontstaat bij de *boterzure gisting* uit suiker, zetmeel en bij het vergaan van eiwitlicha-

men door toedoen van den *bacillus butylicus*. Deze bacil komt veel in de lucht voor, zoodat bij de gist-, spiritus- en bierbereiding steeds gezorgd moet worden, dat in de te gisten vloeistof deze bacillen niet kunnen voorkomen. Gistingsboterzuur is een dikke onaangenaam riekende vloeistof. 2e. Isoboterzuur $(CH_3)_2 \cdot CH \cdot COOH$) komt voor in Johannesbrood en in crotonolie; dit zuur ontstaat niet door gisting.

Both, *Pieter*, Nederlandsch gouverneur-generaal in Indië, werd geboren te Amersfoort, omstreeks 1550, voer ter zee en bracht het zoover, dat hem in 1599 het opperbevel werd toevertrouwd over 9 schepen, die naar Oost-Indië zeilden. In 1601 kwam hij met 7 rijk bevrachte vaartuigen terug, en werd in 1609 opnieuw daarheen gezonden met 13 schepen. Hij vond er de grootste verwarring, maar wist daaraan weldra een einde te maken, waarna hij met beleid van 1610 tot 1612 als gouverneur-generaal regeerde. Nadat hij er het Nederlandsch gezag op verscheiden eilanden uitgebreid en bevestigd en de Nederlandsche handelsbelangen hevorderd had, keerde hij den 2den Januari 1614 met 4 schepen huiswaarts. Drie van deze leden schipbreuk hij het eiland Mauritius, en *Pieter Both* verdronk daarbij. Een kegelvormige berg op Mauritius draagt nog altijd zijn naam.

Both, *Andries*, Hollandsch schilder en etser van boeren- en volksleven, werd geboren te Utrecht in 1612 en overleed te Venetië omstreeks 1650. Hij was een zoon van den Utrechtschen glasschilder *Dirk Both*, hroedor van *Jan Both* (zie aldaar), met wien hij gezamenlijk door *Abraham Bloemaert* (zie aldaar) tot schilder werd opgeleid. Met *Jan* te zamen ging hij naar Rome en Venetië, waar hij, volgens het verhaal, verdronk. Zijn schilderijen, die weinig in aantal zijn, stellen volkstafereelen voor in den trant van *Brouwer* en *Pieter van Laer*. Het is zeer onwaarschijnlijk, dat hij, gelijk men langen tijd heeft geloofd, de figuren in de landschappen van zijn hroeder *Jan* heeft geschilderd, daar de figuren op diens landschappen, ook na *Andries'* dood, dezelfde hand verraden. Schilderijen van *Andries* vindt men o.a. in de musea te Boedapest en Mainz. Er bestaan dertien etsen van zijn hand.

Both, Jan, Hollandsch landschapschilder en etser, werd geboren te Utrecht omstreeks 1610 en overleed aldaar den 9den Augustus 1652. Hij was een zoon van den Utrechtschen glasschilder *Dirk Both*, broeder van *Andries Both* (zie aldaar). Met dezen leerde hij het schilderen bij *Abraham Bloemaert* (zie aldaar). Hij reisde vervolgens in Frankrijk en Italië en geraakte daar sterk onder den invloed van de tegen de zon geziene landschappen van *Claude Lorrain*. In 1640 keerde hij naar Utrecht terug en werd er in 1649 deken van het schildersgild. *Both* is een der beste Hollandsche schilders van Italiaansche landschappen, die do 17de eeuw heeft aan te wijzen. Vooral zijn kleinere schilderijen zijn zonnig en warm van toon, waardoor zij niet zelden een groote aantrekkelijkheid hehben. Het schijnt wel, alsof de figuren op zijn schilderijen niet door zijn broeder *Andries*, maar door hem zelf zijn geschilderd. (Zie boven onder *Andries Both*). Van zijn talrijke schilderijen bevinden er zich hier te lande o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage en het museum Boymans te Rotterdam.

Botha, *Louis*, een der helden uit den jongsten Zuid-Afrikaanschen oorlog (zie zijn portret in het artikel Britsch Zuid-Afrika) word don 27sten September 1862 te Greytown in Natal geboren. Hij was de zoon van een der „voortrekkers" (van Fransche afkomst) en van een Afrikaander vrouw (*van Rooyen*), nam in 1884 als vrijwilliger deel aan den oorlog tegen de Zoeloe's, waarbij hij grondgebied verwierf in de na dien oorlog gestichte Nieuwe Republiek en was aldaar tot 1887 veldkornet. Daarna vertoefde bij korten tijd in Swasiland, vestigde zich, nadat in 1888 de Nieuwe Republiek, als het distrikt Vrijheid, hij de Zuid-Afrikaansche republiek ingelijfd was geworden, in dit distrikt en werd in 1897 lid van den Volksraad. Toen de oorlog tegen Engeland hegon (1899), trok hij als adjudant van generaal *Lukas Meijer* in het veld, werd in December 1899, als plaatsvervanger van den zieken *Joubert*, tot opperbevelhebber der troepen, die Ladysmith helegerden, henoemd en onderscheidde zich weldra door zijn groote dapperheid en bekwaamhoid. Hij verijdelde met 14000 man drie pogingen van generaal *Buller*, om met 40000 man de Tugelalinie te verhreken, hracht hem bij Colenso (15 December) en Spionskop (24 en 25 Januari 1900) on nogmaals (5—6 Fehruari) gevoelige nederlagen toe, volhracht een meesterlijken terugtocht naar het W. en werd na den dood van *Joubert* (27 Maart 1900) tot commandant-generaal van het Transvaalsche legor henoomd. De capitulatie van *Cronjé* dwong hem tot den terugtocht, waarop hij zijn leger dwars door de geheele republiek naar het distrikt Lijdenbnrg voerde en hier op nieuw organiseerde. Zijn schitterendste daden waren de bloedige slag hij Belfast en Dalmanutha tegen een tienvoudige overmacht (23—28 Augustus) en zijn meesterlijke terugtocht door het ongozonde Boschveld. In Septemher 1900 moest hij wegens ziokte gedurende korten tijd het opperbevel aan *Viljoen* overgeven, doch weldra was hij weder, naast *de Wet*, de ziel van den guerillaoorlog. Terwijl hij zelf de ziel en leider bleef van het verzet tegen de steeds aangroeiende overmacht der Engelschen, droeg hij de uitvoering zijner plannen op de verschillende plaatsen van het oorlogsterrein zijn bekwamen onderbevelhebbers op: *De la Rey* (in het Z.W. van Transvaal), *Beijers* (in het N.W.), *Viljoen* (in het N.O.), *Christiaan Botha* (in het Z.O.) en *J. C. Smuts* (in de Kaapkolonie). Daar de kans op een eindelijke zegepraal voor do Boeren reeds lang voorbij was, had hij den 20sten Februari 1901 een bespreking over den vrede met *Kitchener* te Middelburg, doch verklaardo do vredesvoorwaarden, die Engeland daarop den 7den Maart aanbood, voor onaannemelijk. De guerillaoorlog, die hij zoo meesterlijk te voeren verstond, werd daarop hervat, en *Botha* deed met 4000 man een inval in Natal, zonder daardoor in den stand der zaken een ommekeer te weeg te kunnen brengen. Met hoeveel geestdrift hij den vrijheidsoorlog ook gevoerd had, was hij toch een beslist tegenstander van nutteloos bloedvergieten, en daar de overtuiging bij hem wortel had gevat, dat een voortzetting der wanhopige worsteling zijn land geen voordeel konbrengen, bepleitte hij met groote beslistheid op de bijeenkomst der Boerengeneraals te Klerksdorp (9—11 April 1902), te Pretoria (12—18 April) en to Vereeniging (15—31 Mei) de noodzakelijkheid om

vrede te sluiten. Na den vrede was *Botha* het hoofd van het driemanschap (*Botha, de Wet, de la Rey*), dat verschillende landen van Europa bezocht, om middelen te verzamelen, ten einde de verschrikkelijke ellende van het uitgeputte volk zooveel mogelijk te lenigen en de hulpbronnen des lands weer zooveel mogelijk te herstellen. Vervolgens keerde hij naar zijn vaderland terug, evenals zijn gezin, dat een tijdlang in Brussel gewoond had.

Bothelho de Magalhaes, *Benjamin Constant*, een Braziliaansch staatsman, werd in 1838 geboren. Van republikeinsche gezindheid was hij den 15den November 1889 de hoofdleider van de revolutie. Onder de republikeinsche regeering was hij eerst minister van Oorlog, daarna van Onderwijs en Postwezen. Hij overleed den 21sten Januari 1891 te Rio de Janeiro.

Bothwell is een stad aan de Clyde in het Schotsche graafschap Lanark, 12½ km. ten Z.O. van Glasgow en bezit 2500 inwoners (1901). In de nabijheid vindt men de grootsche bouwvallen van Bothwell-Castle, waarheen de graaf van *Bothwell Maria Stuart* ontvoerde. Bij de antieke brug, Bothwell-Bridge, overwonnen de koninklijke troepen onder den hertog van *Monmouth* den 22sten Juni 1679 de Schotsche Covenanters.

Bothwell, *James Hepburn*, graaf *van*, een der echtgenooten van *Maria Stuart*, werd geboren omstreeks het jaar 1536. In 1562 werd hij door *Murray*, den regent van Schotland, gevangen gezet, onder verdenking, *Maria* te hebben willen ontvoeren. Hij wist echter naar Frankrijk te ontvluchten. Toen *Maria* twist kreeg met *Darnley* (zie aldaar), zocht zij hulp bij *Bothwell*, die nu weer naar Schotland kwam. Den 9den Februari 1567 werd *Darnley* om het leven gebracht, naar algemeen aangenomen wordt, op aanstoken van *Maria* en *Bothwell*. Deze werd echter vrijgesproken en den 15den Mei huwde hij met *Maria*. De edelen des lands kwamen daarover in opstand, *Maria* moest zich den 15den Juni bij Carberryhill overgeven en *Bothwell* vluchtte. Nadat hij op de Orkney-eilanden den strijd had voortgezet, vluchtte hij naar Noorwegen, werd naar Denemarken gebracht, weliswaar niet aan de Schotten uitgeleverd, maar op den burcht Dragsholm op Seeland tot aan zijn dood in 1578 gevangen gehouden. De meening, dat hij te Malmö overleden is, waar men nog thans een toren aanwijst als de plaats van zijn dood, is onjuist.

Botje is de oude naam van een muntstukje ter waarde van een halven stuiver. De naam is in Friesland nog in gebruik als „botsen" en ook bewaard gebleven in het bekende spreekwoord „botje bij botje."

Botlek is het water, dat tusschen de Zuid-Hollandsche eilanden Welplaat en Rozenburg, de Brielsche Maas met de Nieuwe Maas verbindt.

Botluis (Caligus *Leach*) is de naam van een schaaldier, hetwelk tot de groep der *Vischluizen* of *Parasietkreeften* behoort. Het heeft een groot rond kopborstschild, 2 oogen en 2 sprieten; het eerste paar kaakpooten is van twee klauwen en het achterlijf van lange draden voorzien. *Muller's botluis* (C. Mulleri *Leach*) leeft op den kabeljauw.

Botnet. Zie *Vischtuigen*.

Botnia is de naam van een oud Friesch geslacht. Van zijn leden noemen wij:

Botnia, Feyke, of *Bottinga*, een afstammeling van *Odo Botnia*, die in 927 met de Noormannen in Friesland kwam, nam in 1095 deel aan een Kruistocht naar het Heilige Land, was bij het beleg van Nicea, onder *Gottfried van Bouillon*, aanvoerder eener bende van 3000 man en werd bij de belegering van Jeruzalem zwaar gewond. Een dienaar van zijn boezemvriend *Eelko Liauckema* vond hem op het slagveld en bracht hem in veiligheid. Na zijn genezing werd hij door *Gottfried van Bouillon* tot ridder geslagen. In 1106 keerde hij naar het vaderland terug, en in 1109 volbracht hij nogmaals een tocht naar Palestina. Toen hij echter zijn reisgenoot *Eelko Liauckema* door den dood verloren had, keerde hij naar huis terug.

Botnia, Odo, die in 1356 op zijn stins te Marrum gevestigd was, een onverschrokken krijgsman en voorstander van de partij der Vetkoopers, bracht aan de Schieringers groote nadeelen toe, bijgestaan door zijn vriend en zwager *Jakle Jeppema*, totdat *Sikke Dekama* en *Gale Hanya* aan het hoofd der Schieringers kwamen te staan en gedncht wraak namen. De Vetkoopers trokken nu op onder aanvoering van *Botnia* en leverden slag op de Menaldumer Mieden (18 Augustus 1397); zij leden de nederlaag, *Botnia* en *Dekama* werden zwaar gewond, waarna zij zich verzoenden en later steeds vrienden bleven. *Botnia* beijverde zich nu, om met *Dekama* en *Hanya* weerstand te bieden aan *Albrecht van Beieren*, graaf van Holland, die de Friezen aan zijn heerschappij wilde onderwerpen. Toen *Willem van Oostervant* na zijn landing in Friesland oostwaarts trok, stond *Botnia* met een bende Friezen bij Foswert, om hem het voortrukken te beletten, maar hij moest voor de overmacht bukken en den hertog als heer erkennen. Niettemin namen *Botnia* en zijn vrienden elke gelegenheid waar, om te trachten het Hollandsche juk af te schudden, helgeen eindelijk gelukte. Daarna werden de drie vrienden achtereenvolgens tot potestaat gekozen, maar geen van hen achtte zich bekwaam genoeg om die gewichtige betrekking te aanvaarden. Toen *Hanya* in 1409 en *Dekama* in 1410 overleden waren, staken de Schieringers het hoofd weer op en bedreven allerlei vijandelijkheden in Oostergo. *Odo Botnia* trok tegen hen op, deed een inval in Westergo en vernielde te Mantgum, Jellum, Boxum en Marsum de stinsen der Schieringers, terwijl op zijn last die van *Dekama* en *Hanya* te Weidum gespaard bleven. Hij overleed den 24sten Augustus 1411, vermoedelijk aan de gevolgen zijner wonden.

Botnia, Tjalling van, van *Nieuwland*, woonde in 1498 den tocht naar Bergum tegen de Groningers bij, werd in 1513 grietman van Hennaarderadeel en later heerschap te Franeker, waar hij op Botniahuis zijn verblijf hield. Hij behoorde tot de 60 edelen, die in 1515 den huldigingseed aan *Karel V* aflegden, waarna hij door den stadhouder *Egmond* tot ridder geslagen werd. Hij werd voorts raad in het Hof van Friesland, maakte zich in 1517 ten behoeve van de Bourgondische partij meester van Nijeklooster, zag zich in 1521 benoemd tot grietman van Franekeradeel en werd het volgende jaar, met *Schenck* Genemuiden belegerende, door de Gelderschen gevangen genomen, maar was weldra weder in vrijheid. Hij overleed in 1533.

Botnia, Julius van, was in het begin van den oorlog tegen Spanje een bekwaam strijder voor

onze onafhankelijkheid. Hij behield Franeker voor den prins *van Oranje* en vervoegde zich te Haarlem bij hem, om hulp te verkrijgen, ten einde geheel Friesland onder diens gezag te brengen. Toen evenwel de Spanjaarden in Friesland de overhand behielden, moest *Botnia* in den vreemde rondzwerven. Betere tijden brachten hem later weer op zijn huis te Franeker. Hij had in 1582 zitting in de Statenvergadering van Friesland en bekleedde in dit gewest aanzienlijke ambten tot aan zijn dood toe, den 28sten April 1614.

Botnia, Syds of *Sikko van*, die zeer in de gunst stond van *Philips II* van Spanje en in 1578 aangesteld werd tot grietman van Wymbritseradeel, behoorde toch tot de onderteekenaars van het Verbond der Edelen en tot hen, die in 1572 de Friesche steden in de macht wilden brengen van den prins *van Oranje*. Vele jaren was hij volmacht ten Landsdage en in 1603 gedeputeerde uit Westergo. Hij is waarschijnlijk omstreeks het jaar 1615 overleden.

Botnia, Duco van, in 1615 grietman van Wymbritseradeel, volmacht ten Landsdage en dijkgraaf, overleed den 1sten October 1621.

Botnische Golf is het noordelijk gedeelte der Oostzee, hetwelk zich tusschen Zweden en Finland noordoostwaarts uitstrekt over een lengte van 675 en een breedte van 150—240 km. Zij is in het westen dieper dan in het oosten. In den Öregrundsund of Südquarken zijn plaatsen van 300 m. diepte, het noordelijk deel is 100 m. diep, en de grootste diepte van de eigenlijke golf is 271 m. Het zuidelijk gedeelte draagt den naam van Botten-Hafnat, het noordelijk gedeelte dien van Botten-Viken. Beiden zijn door de Quarkenstraat, het smalste gedeelte der golf, verbonden. Aan haren ingang vindt men de groep der Alandseilanden, en overal zijn in de golf eilanden, klippen en zandbanken, zoodat een loods er schier onontbeerlijk is. De rivieren van Finland en van het noorden van Zweden stroomen er in uit, zoodat zij wegens het gering zoutgehalte gemakkelijk dicht vriest en men haar dan met sleden oversteken kan. In de laatste eeuwen loopt het water terug door de geleidelijke opheffing van den bodem, die over een tijdvak van 100 jaar 1,4 à 1,6 m. bedraagt. Tengevolge daarvan moeten de havenplaatsen steeds verder in zee vooruit worden gebouwd. Zoo bevindt Björneborg zich reeds op de derde plaats. Zie verder *Oostzee*.

Botokoeden (zie de plaat Amerikaansche volkstypen bij het artikel *Amerika*), is de naam van een Indiaanschen volksstam, wonende op de oostelijke hellingen van het Braziliaansche kustgebergte, in het stroomgebied der rivieren Rio Doce, Mucury en noordwaarts tot aan den Jequitinhonha. Hun naam (in het Portugeesch Botocudos) is afgeleid van „botoque”, dat „spon” beteekent en staat in verband met de groote houten schijven (13 cm. in middellijn), die door hen in de doorboorde onderlip en in de oorlellen gedragen worden. Zij noemen zich zelf Boeroeng. Hun schedelvorm is dolichokephaal. Naar hun taal te oordeelen schijnen zij verwant te zijn aan de ten W. van hen wonende Gezvolken, nl. de stammen der Kayapo, Chavantes, Cherentes, Suya, enz. Zij loopen geheel naakt. Hunne woningen bestaan eenvoudig uit schuin afloopende daken, aan den voorkant en op zijde van openingen voorzien en bedekt met palm- of andere bladeren. Zij slapen op den grond op een leger van bladeren, maar ook wel in de asch van het vuur. Zij hebben evenmin hangmatten, als booten en leven uitsluitend van jacht en roof. Ook beoefenen zij de vischvangst met behulp van pijl en boog en met vergiften. In het matten- en manden vlechten zijn zij zeer bekwaam. Hunne wapens bestaan uit pijl, boog en lans, en in den oorlog zijn zij woest en wreed. Zij wagen zich slechts zelden uit hunne wouden en zijn daarin moeilijk te bereiken. Gevangen vijanden worden door hen opgegeten. Nadat in de tweede helft der 16de eeuw de Portugeesche kolonies zwaar van hen te lijden hadden gehad, brak een rustiger tijd aan, totdat onrechtmatige handelingen der Portugeezen den strijd opnieuw deden ontbranden. Deze duurde voort tot in de 19de eeuw. In den laatsten tijd is het weliswaar gelukt, een deel der stammen in dorpen te vestigen, maar toch komen er af en toe nog vijandelijkheden voor. Het aantal wordt thans op 5000 geschat.

Botosjani is een arrondissementshoofdstad in het koninkrijk Roemenië. Zij ligt aan de Sjicka ten noordwesten van Jassy en aan een zijtak van den spoorweg van Limberg naar Czernowitz en Jassy. Er zijn kromme, vuile straten, 14 Grieksche en 2 Armenische kerken, benevens 10 synagogen, en zij telt (1899) 32193 inwoners, waaronder 16660 Israëlieten. Er worden druk bezochte jaarmarkten gehouden en er is een belangrijke handel in hoornvee, koren en hout.

Botschaar. Zie bij *Vischtuigen*.

Botsing. Deze heeft plaats, wanneer twee bewegende lichamen elkander ontmoeten. De aard van zulk een botsing is verschillend naar gelang één lichaam of beide in beweging zijn, naar gelang van de gedaante, de stof, de massa, de snelheid, de richting der beweging en de meerdere of mindere veerkracht van die lichamen. Een en ander vormt de leer der *botsingen*. Doorgaans verdeelt men daarin de lichamen in *veerkrachtige* en *onveerkrachtige*, hoewel alle zonder onderscheid min of meer veerkrachtig zijn, en men onderscheidt een botsing door een *rechtstreekschen* of door een *schuinschen* stoot. Bij den eerste staat de lijn, die de bewegingsrichtingen der beide lichamen vereenigt, loodrecht op het raakvlak en gaat zij door het raakpunt, hetgeen bij den tweede niet het geval is. Wanneer een veerkrachtig lichaam tegen een ander botst, vormen de richtingen der beweging vóór en na de botsing gelijke hoeken met de normaal van het raakpunt. Wanneer een onveerkrachtige bal een andere van dezelfde massa inhaalt, vervolgen zij te zamen hun weg met het gemiddelde van beider snelheden. Is de beweging een tegenovergestelde, dan gaan zij voort in de richting van den snelsten bal met de helft van het verschil van beider snelheid. Zijn de beide ballen veerkrachtig, dan verwisselen zij bij het elkander inhalen van snelheid en bij het ontmoeten tevens van richting, daar zij dan beide terugloopen. Is één der beide ballen in rust en wordt hij door een centralen stoot door den tweede getroffen, dan komt deze tot rust, en de eerste gaat voort met de snelheid van den tweede. Hebben zij bij een rechtstreeksche botsing ongelijke snelheid, dan verwisselen zij van snelheid en van richting. Zijn de ballen, ofschoon van dezelfde stof, ongelijk van grootte, dan brengt men ook de massa in

rekening. De toestand van den stoot hangt af van de „hoeveelheid van beweging" van beide ballen, die een maat vindt in het produkt van hunne massa en snelheid. De leer der botsing is vooral van praktisch belang bij het *biljart-* en *kegelspel* (zie *Biljart*).

Bott, *Jean Jozef*, een Duitsch violist, werd geboren te Kassel, den 9den Maart 1826, in 1857 tot hofkapelmeester te Meiningen, in 1865 tot kapelmeester van den schouwburg te Hannover benoemd en in 1877 gepensionneerd. Hij heeft verscheidene compositiën voor viool, piano, enz. uitgegeven. Zijn groote opera „Aktäa, das Mädchen von Corinth", in 1862 te Berlijn opgevoerd, vond echter niet den gewenschten bijval. Hij overleed den 10den Mei 1895 te New-York.

Botta, *Carlo*, een Italiaansch dichter en geschiedschrijver, werd den 6den November 1766 te San Giorgio del Canavese in Piemont geboren, studeerde te Turijn in de geneeskunde en hield zich vooral bezig met ontleed- en plantkunde. Daar hij openlijk verklaarde de grondstellingen van de Fransche Revolutie toegedaan te zijn, werd hij in 1792 door de Sardinische regeering in de gevangenis gezet. Toen hij 2 jaren later zijn vrijheid herkreeg, begaf hij zich naar Frankrijk, nam dienst als officier van gezondheid bij het Fransche leger en kwam met dit laatste weder in zijn vaderland. Hier ontwierp hij een plan tot hervorming van Opper-Italië, maar *Napoleon* nam er geen notitie van. In 1797 was hij lid der expeditie, door laatstgenoemde naar de Ionische Eilanden gezonden, en na zijn terugkeer werd hij met *Carlo Aurelio Bossi* en *Carlo Giulio* lid van het Voorloopig Bestuur van Piemont, dat men vervolgens met den naam van „Il trimvirato de' tre Carli" bestempeld heeft. Bij de komst der Russen in 1799 moest hij Italië verlaten, maar na den slag van Marengo keerde hij terug en werd er lid van de „Consulta" van Piemont. Toen dit land in een Fransche provincie herschapen was, werd *Botta* afgevaardigd naar het Wetgevend Lichaam te Parijs en haalde er zich door zijn verzet tegen de geweldenarijen van *Napoleon* het ongenoegen van dezen op den hals. In het jaar 1814 stemde hij vóór de vervallenverklaring van *Napoleon*, maar werd, als buitenlander, na de Restauratie uit het Wetgevend Lichaam verwijderd. Gedurende de Honderd Dagen werd hij rector der academie te Nancy, en na de Tweede Restauratie van die te Rouen. Later legde hij deze betrekking neder en vestigde zich te Parijs. Eerst in 1831 ontving hij vergunning, om in zijn vaderland terug te keeren en ontving er een pensioen van 4000 livres, maar hij begaf zich weder naar Frankrijk en overleed te Parijs, den 10den Augustus 1837. Zijn stoffelijk overschot is in 1875 naar het Pantheon van Florence overgebracht, in de kerk Santa Croce. Hij heeft een groot aantal werken uitgegeven; tot dezen behooren zijn beroemde „Istoria della guerra dell' independenza degli Stati Uniti d'America" (Parijs, 1809) en zijn voortreffelijke „Storia d'Italia dal 1789 al 1814" (4 dln., Parijs, 1809), waardoor hij den vijfvoudigen prijs der Accademia della Crusca verwierf. Voorts noemen wij nog zijn „Histoire des peuples d'Italie" (Parijs, 1825, 3 dln.), zijn „Storia d'Italia continuata da quella del Guicciardini dal 1534 sino al 1789" (10 dln., Parijs, 1832), en van zijn gedichten een epos in 12 zangen, getiteld „Il Camillo o Vejo conquistata" (Parijs, 1816).

Botta, *Paul Emile*, een oudheidkundige en de zoon van den voorgaande, werd geboren den 6den December 1802, studeerde in de natuur- en geneeskunde en volbracht reeds op jeugdigen leeftijd een reis rondom de wereld, gedurende welke hij vele belangrijke voorwerpen verzamelde. In 1830 begaf hij zich naar Egypte en trad in dienst van *Mehemed Ali*, die hem toevoegde aan de expeditie naar Sennaar. In 1833 keerde hij vandaar terug met een verzameling van 10000 of 12000 insekten en een duizendtal huiden van vogels en viervoetige dieren. In 1834 begaf hij zich wederom naar Egypte en Sennaar en in 1836 van hier over de Roode Zee naar Arabië (Yemen), waar hij 3 jaar vertoefde en met goed gevolg ten behoeve van den Jardin des Plantes werkzaam was. Hij was tevens consul der Fransche regeering te Alexandrië en gaf een beschrijving uit van zijn tochten in het Oosten, onder den titel: „Relation d'un voyage de l'Yémen, entrepris 1837, etc." (Parijs 1841). Vervolgens zond de Regeering hem als consulair-agent naar Mosoel, waar hij, op aansporing van den orientalist *Julius Mohl*, te midden der Assyrische bouwvallen langs den Tigris merkwaardige oudheidkundige ontdekkingen deed. Hij begon zijn opgravingen in het voorjaar van 1843, en zijn nasporingen over het Assyrische spijkerschrift verschenen onder den titel „Mémoire de l'écriture cunéiforme assyrienne" (Parijs 1848). De Fransche Regeering ondersteunde krachtig zijn bemoeiingen. *Flandin*, een ervaren teekenaar, werd hem toegevoegd, en aan een met zorg gekozen commissie van deskundigen de taak opgedragen, de uitgave voor te bereiden van een werk, dat onder den titel: „Monuments de Ninivé, déconverts et décrits par Botta, mesurés et dessinés par Flandin", in de jaren 1847 en 1850 in 5 dln. te Parijs is verschenen. Dit werk kostte 1800 francs en werd door *Napoleon III* aan 100 bibliotheken geschonken. De verzamelde overblijfselen der oude Assyrische bouwwerken werden in het Louvre geplaatst. Nadat *Botta* talrijke moeielijkheden overwonnen had, was het voor *Nouet*, zijn opvolger in het consulaat te Mosoel, gemakkelijk, de begonnen nasporingen voort te zetten. *Botta* werd vervolgens Fransch consul te Jeruzalem, waar hij deel nam aan de twisten over het „Heilige Graf", daarna consul-generaal te Tripolis en keerde wegens zijn geschokte gezondheid in 1868 naar Frankrijk terug, waar hij den 29sten Maart 1870 te Achéres bij Poissy overleed. Het werk „Inscriptions découvertes à Khorsabad" (Parijs 1848) is een goedkoopere uitgave van het bovengenoemde werk.

Bottego, *Vittorio*, een Italiaansch kapitein en Afrikareiziger, geboren te Parma in 1861, kwam in 1887 als officier in de Italiaansche kolonie Erythrea in Noord-Oost-Afrika. Na kleinere expedities in het Danakilland, ondernam hij in 1891 twee groote reizen in de gedeeltelijk nog onbezochte Somali- en Galla-landen. Op de eerste reis van Borbera uit (van September 1892 tot Juli 1893) onderzocht hij den bovenloop van de Joeh, de Ganale gudda en haar bronnen, waarbij hij vergezeld werd door *Grixioni*. Van nog grooter beteekenis was zijn tweede reis (van October 1895 tot Maart 1897). Van Barawa aan de Benadirkust uitgaande, volgde hij eerst de Joeh, trok vervolgens langs de Daua naar het W.,

wendde zich daarna naar het N., ging de ligging en den samenhang na van de aan den zuidelijken voet van het Abessinische hooggebergte gelegen meren, van het Bissa Abaja (of Ciamomeer), van het Abba-(Ahbala-, Pagade- of Regina-Margherita-)meer, trok over het Wasomogebergte naar het dal van de Omo, volgde deze rivier tot aan haar uitmonding in het Rudolfmeer en stelde haar veel bestreden identiteit met de Nianam vast. Na een tocht langs den westoever van het Rudolfmeer tot aan de Terguel, aanvaardde hij den terugtocht, en wel direct naar het N. in het brongebied van de Joeb of Akobo en van de Sobat. Bij het overtrekken van den westelijken rand van het Abessinische gebergte geraakte hij den 17den Maart 1897 bij Gobo in een gevecht met inboorlingen, waarbij hij sneuvelde. Hij schreef: „Viaggi di scoperta nel cuore dell' Africa: il Ginba esplorato" (Rome, 1895); over zijn tweede reis schreven „*Vannutelli* en *Citerni*: „L'Omo, seconda spedizione Bottego" (Milaan, 1899).

Bottelier, de bediende, belast met het toezicht op den wijnkelder. Aan boord van zeeschepen is de bottelier degene, die het oorlam uitdeelt en zorgt voor de uitdeeling van de proviand aan den kok. Het woord is afgeleid van bonteille (flesch) en beteekent hetzelfde als schenker.

Botteloef of *botloef*. Hieronder verstaat men de beide schuinstaande balken voor aan den boeg van een schip, waarop de fokkehals wordt nitgehaald, als men hij den wind zeilt.

Bottemanne, *Casper Joseph Martinus*, geboren in 1823 te Alkmaar, werd opgeleid aan de seminariën Hageveld en Warmond en was achtereenvolgens kapelaan te Zoeterwonde, pastoor te den Burg op Texel, hoogleeraar aan het seminarium te Warmond, deken en pastoor te Zoeterwonde, pastoor te Amsterdam, president en hoogleeraar in het kerkelijk recht te Warmond en werd in 1883 gewijd tot bisschop van Haarlem. Behalve een reeks artikelen in „De Katholiek" schreef hij o. a.: „De Honorii papae epistolarum corruptione." Hij overleed in 1903.

Botterman, *Eppo*, een Nederlandsch godgeleerde, waarschijnlijk te Groningen geboren, studeerde te Amsterdam onder de leiding van *Galenus Abrahamsz*. en werd in 1700 leeraar bij de Doopsgezinden in de stad Groningen en een ijverig voorstander der Collegianten. Dit laatste strekte velen leden zijner gemeente tot ergernis, zoodat hij zijn betrekking in 1714 nederlegde. In 1725 werd hij er echter opnieuw heroepen en leefde er in vrede, totdat in 1738 *Jacob Rijswijk*, tot tweeden leeraar benoemd, zijn hevigo tegenstander werd. Men betichtte hem van Sociniaansche gevoelens, en toen de beschuldigde, om zich hiervan te zuiveren, een glansrijk examen aflegde voor het Consistorie der Hervormden, zeide men, dat de belijdenis van deze laatste de zijne was. *Botterman* stond nog te Groningen in 1752. Hij was een van de eerste bestuurders der Sociëteit en schreef onder anderen: „Het ware afbeeldsel van een Collegiant" (1735), een werk, dat door den Groninger hoogleeraar *Driessen* en door *Rijswijk* hevig is aangevallen.

Bottesini, *Giovanni*, een Italiaansch musicus, den 21sten December 1823 geboren te Crema in Lombardije, leerling van het conservatorium te Milaan. Hij bespeelde den contrabas en was één van de weinigen, die op dit instrument in het openbaar solo's voordroegen. Sedert 1846 werkte *Bottesini* gedurende vele jaren als kapelmeester aan verschillende Italiaansche schouwburgen en ook in het buitenland. De opera's, die hij componeerde, maakten geen opgang. Hij overleed den 7den Juli 1889 te Parma.

Böttger, *Johann Friedrich*, *Böttcher* of *Böttger*, de uitvinder van het Meissener porselein, werd geboren te Schleiz, den 4den Februari 1682, legde zich te Berlijn toe op de pharmacie, maar moest die stad verlaten, omdat hij zich bezig hield met alchimistische proefnemingen. Hij ging naar Wittenberg, werd ook daar door de Pruisische politie vervolgd, doch ontving verlof om zich naar Dresden te begeven. Hier beloofde hij, dat hij zijn kunst ten voordeele van Saksen zou aanwenden en ontving van den vorst *Egon van Furstenberg* een laboratorium in diens paleis. Daar zijn proefnemingen niet gelukten, beproefde hij te ontsnappen, maar werd in Oostenrijk achterhaald en weder naar Dresden gebracht, waar hij in het najaar van 1705 aan koning *August II* een rapport inleverde, dat nog voorhanden is en getuigenis geeft van zijn onbeschaamdheid. Intusschen bleek het spoedig, dat zijn booggeroemde kunst niets beteekende, en de graaf *van Tschirnhausen* droeg hem nu op, om uit onbruikbare steenen des lands porselein, borax, enz. te maken. *Böttger* vervaardigde inderdaad van een bruinachtig roode leemsoort uit den omtrek van Meiszen een soort van porselein, welke dat van *Tschirnhausen* ver overtrof. Daar de Zweden over de grenzen rukten, werd *Böttger* met 3 knechten op den Königstein in veiligheid gebracht. In 1707 keerde hij naar Dresden terug en in 1710 was hij directeur van een porseleinfabriek te Meiszen. Reeds in het jaar te voren had hij met zijn porselein de mis te Leipzig bezocht en algemeenen bijval gevonden. In 1710 werd de Albrechtsburcht te Meiszen ingericht tot een groote porseleinfabriek. *Böttger* trad echter in 1716 en 1717 in onderhandeling met personen uit Berlijn, om zijn uitvinding voor een groote som gelds te verkoopen. Zijn briefwisseling werd ontdekt, hij werd in de gevangenis geworpen en stierf den 13den Maart 1719 te Dresden. In 1892 werd te Meiszen een gedenkteeken voor hem opgericht.

Böttger, *Rudolf Christian*, een Duitsch scheikundige, werd den 28sten April 1806 te Aschersleben geboren. Nadat hij te Halle in de theologie gestudeerd had, wijdde hij zich sedert 1831 aan de natuurwetenschappen en werd in 1835 leeraar bij de „Natuurkundige Vereeniging" te Frankfort a. M. Hij maakte voor het eerst galvanoplastische copieën van gegraveerde koperen platen, beval calciumsulfhydraat aan om dierenhuiden van de haren te ontdoen (depilatorium) en vond in 1842 met *Bromeis* de hyalografie uit. In 1846 ontdekte hij onafhanke lijk van *Schönbein* het schietkatoen en het collodium, vond de Zweedsche lucifers uit, de methode om glas te verzilveren en met een laagje platina te bedekken, verder de vernikkeling en verstaling van licht oxydeerbare metalen, enz. De scheikunde dankt aan hem een groot aantal nieuwe bereidingswijzen, bijv. van thallium en indium, alsmede een aantal interessante reacties. Hij overleed den 29sten April 1881.

Böttger, *Adolf*, een Duitsch dichter en vertaler, werd geboren te Leipzig, den 21sten Mei

1815, bezocht er in 1836 de universiteit, en wijdde zich weldra uitsluitend aan de beoefening der Duitsche dichtkunst en der nieuwere talen. Hij overleed den 16den November 1870. In 1838 maakte hij een aanvang met het vertalen der gezamenlijke werken van *Byron* (Leipzig, 1840, 4de uitgave 1850 in 12 dln.). Minder gelukkig was hij in het vertalen van dramatische stukken van *Shakespeare*, terwijl hij daarentegen uitmuntend slaagde met gedichten van *Goldsmith*, *Milton*, *Pope*, de zangen van *Ossian* en van *Longfellow*. Zijn oorspronkelijke gedichten verzamelde hij in 1846 onder den titel „Ein Frühlingsmärchen" (1ste tot 3de druk, Leipzig, 1849). Hij heeft voorts in 1848 liederen „Auf dem Wartburg" geschreven, in 1845 het drama „Agnes Bernauer" (Leipzig, 3de uitgave, 1850), benevens een groot aantal andere gedichten, die zich vooral door wellnidendheid onderscheiden. Tot zijn laatste voortbrengselen behooren: „Heilige Tage" (Weenen, 1865), „Neue Lieder" (Troppau, 1868) en „Das Galgenmännchen" (Leipzig, 1870). Onder zijn toezicht is in 1865—1866 een uitgave van zijn gezamenlijke werken in 6 dln. verschenen.

Botticelli, *Alessandro di Mariano Filipepi*, een Italiaansch schilder, werd geboren te Florence in 1443, begaf zich eerst in de leer bij een goudsmid en wijdde zich later onder de leiding van *Fra Filippo Lippi* aan de schilderkunst. Onder den invloed der *Pollajuoli* en van *Verrocchio* ontwikkelde zich zijn stijl verder. In 1478 kreeg hij de opdracht, de portretten der deelnemers aan de samenzwering der *Pazzi* op de wanden van het Palazzo Pubblico te schilderen, en in 1480 vervaardigde hij, als frescoschilderstuk, een heiligen Augustinus. Voornamelijk werkte hij echter voor de *Medici*, die hem talrijke bestellingen opdroegen. In het jaar 1480 werd hij door paus *Sixtus IV* naar Rome geroepen, waar hij tot het jaar 1484 bezig was met het vervaardigen van drie frescoschilderstukken in de Sixtijnsche kapel. Reeds vóór zijn reis was hij begonnen aan de illustratie van een handschrift van *Dante* voor *Lorenzo de Medici*, en nu verdiepte hij zich zoozeer daarin, dat hij in financiëele moeilijkheden kwam. Daaraan had waarschijnlijk ook zijn sympathie voor *Savonarola* schuld, tot wien zijn droomerige, mystieke natuur zich voelde aangetrokken. Een gedeelte van zijn teekeningen is waarschijnlijk door *Baccio Baldini* gebruikt voor de Florentijnsche uitgave van de werken van *Dante* van 1481. De origineele codex zelf, met 84 penteekeningen, waarin de gratie en de phantasie van *Botticelli's* werk sterk uitkomt in zijn voorliefde voor zwevende figuren en vliegende gewaden, is thans in het bezit van het Berlijnsche kabinet voor kopergravures. Acht andere bevinden zich in de bibliotheek van het Vaticaan. Een complete uitgave, in 92 bladen, half zoo groot als het origineel, is bezorgd door *Lippmann*. Van zijn altaarstukken en wandschilderingen zijn de voornaamste: ronde madonna-figuren, o. a. in het Palazzo Pitti te Florence, in Turijn en in het Berlijnsch museum, „De Madonna tusschen de beide Johannessen", „De Madonna met zes heiligen" en „De Kroning van Maria". Verder nog: „De Aanbidding der Koningen", te Florence, in de Eremitage te St. Petersburg en in de Nationale Galerij te Londen, en een „Graflegging van Christus" te München. Al deze werken munten uit door diepte van gevoel en echt godsdienstige opvatting. Met dezelfde geestdrift heeft hij ook tafereelen geschilderd uit de mythologie der Oudheid, o.a. „De allegorie van de lente" en „De geboorte van Venus", „Pallas, de Centauren tuchtigend" (in het Palazzo Pitti te Florence), een „Venus", in het Berlijnsch museum, en „Venus en Mars", in de Nationale Galerij te Londen. *Botticelli* heeft ook portretten geschilderd, o.a. Giuliano de Medici (in het Berlijnsch museum) en een genrestuk: „De Verlatene" (in het bezit van den vorst *Pallavicini* te Rome). Zijn kunstrichting heeft een sterken invloed gehad op de ontwikkeling der praeraffaelitische school in Engeland.

Bötticher, *Karl*, een Duitsch oudheidkundige, werd den 29sten Mei 1806 te Nordhausen geboren. Hij legde zich toe op de landmeetkunst en op de wiskunde en bezocht in 1827 de Academie voor Schoone Bouwkunst te Berlijn, waar hij in 1831 door *Beuth* werd benoemd tot leeraar aan een teekenschool. In die betrekking vervaardigde hij „Die Holzarchitektur des Mittelalters" (Berlijn, 1835—1861, 25 bladen) en het: „Ornamentenbuch" (Berlijn, 1843—1844, 28 bladen), alsmede: „Dessinateurschule" (1839). In 1832 werd hij leeraar aan de Academie voor Kunst en in 1834 aan de algemeene school voor bouwkunst; hij schreef: „Tektonik der Hellenen" (Potsdam, 1844—1852; nieuwe druk, 1869). In 1844 werd hij professor aan de Academie voor Kunst en leverde „Der Hypäthraltempel" (Potsdam, 1847). Nadat hij in 1849 als officier deelgenomen had aan den veldtocht tegen Baden, werd hij professor aan de Academie voor Bouwkunst en directeur van de verzameling van beeldhouwwerken van het museum te Berlijn. In 1862 volbracht hij een reis naar Griekenland en schreef: „Bericht über die Untersuchungen auf der Akropolis in Athen" (Berlijn, 1863). Verder gaf hij nog uit „Der Baumkultus der Hellenen" (Berlijn, 1857), alsmede: „Der Zophorus am Parthenon" (Berlijn, 1875) en „Die Thymele der Athena Nike auf der Akropolis von Athen (Berlijn, 1880). Hij overleed den 21sten Juni 1889 te Berlijn.

Böttiger, *Karl August* een Duitsch oudheidkundige, werd geboren, den 8sten Juli 1760, te Reichenbach in Saksen, bezocht de universiteit te Leipzig, toefde vervolgens eenige jaren te Dresden als huisonderwijzer, werd in 1784 rector te Guben, in 1790 te Bautzen en in 1791 directeur van het gymnasium te Weimar. In 1804 werd hij belast met het opzicht over de studiën der keurvorstelijke pages te Dresden met den titel van hofraad, en er vervolgens in dergelijke betrekking geplaatst bij de koninklijke ridderacademie, terwijl hem tevens het oppertoezicht op de koninklijke oudheidkundige musea was opgedragen. Bij de nieuwe organisatie der ridderacademie in 1821 verviel zijn betrekking, maar hij bleef zijn tractement genieten tot aan zijn dood, den 17den November 1835, nadat hij in 1832 lid was geworden van het Fransche Instituut. Hij heeft een menigte werken uitgegeven over kunst en oudheidkennis; daarvan noemen wij: „Griechische Vasengemälde mit archäologischen und artistischen Erläuterungen und Originalkupfern" (Weimar en Maagdenburg, 1797—1800), „Sabina oder Morgenscenen im Putzzimmer einer reichen Römerin" (Leipzig, 1803) en „Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildenden

Altertumskunde" (Leipzig, 1821—1825, 3 dln.) Daarenboven was hij medewerker aan verscheidene tijdschriften, zooals den „Neuer Merkur", „London und Paris" en de „Allgemeine Zeitung." Ook heeft hij Latijnsche opstellen en gedichten nagelaten.

Böttiger, Karl Wilhelm, een geschiedschrijver en een zoon van den voorgaande, werd geboren te Bautzen, den 15den Augustus 1790, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid en letterkunde, te Göttingen in de geschiedenis en was daarna eenige jaren huisonderwijzer te Weenen. Vervolgens vestigde hij zich in 1817 als privaatdocent te Leipzig en werd in 1821 hoogleeraar te Erlangen, in 1822 ook tweede universiteitsbibliothecaris aldaar en overleed den 26sten November 1862. Tot zijn geschriften behooren: „Biographie Heinrichs des Löwen" (1819), „Die Deutsche Geschichte für Gymnasien und Schulen" (8ste uitgave 1838), „Allgemeine Geschichte für Schule und Haus" (1824; 12de druk, Frankfort, 1856) en „Die Weltgeschichte in Biographien" (dl. 1—8, 1839—1846). Uit de nagelaten papieren van zijn vader deed hij de „Litterarische Zustände und Zeitgenossen (2 dln., Leipzig, 1838) verschijnen.

Böttiger, *Karl Wilhelm*, een Zweedsch dichter, werd geboren te Westerås, den 15den Mei 1807, studeerde te Upsala, deed vervolgens een reis door Duitschland, Nederland, Frankrijk en Italië, en bezocht laatstgenoemd land in 1839 nogmaals op kosten der regeering. Nadat hij in 1839 als adjunct aan de universiteit te Upsala was geplaatst, zag hij er zich in 1845 benoemd tot hoogleeraar in de nieuwe letterkunde, later in de aesthetica en in 1858 in de taalkunde. Op zijn bij herhaling uitgegeven: „Ungdomsminnen från sångens stunder" (Upsala, 1830) volgden zijn: „Nyare sånger" (1833), „Lyriska stycken" (1837—1839, 2 dln.) en zijn: „Religiosa sånger (4de druk, 1841)". Door zijn: „Sång öfver Carl XIV Johan" verwierf hij den Akademischen prijs van 100 ducaten en werd in 1847 als lid in de Academie opgenomen. Enkele van zijn liederen zijn door *Geijer* en *Lindblad* op muziek gezet en veel verspreid. Ook schreef hij het drama: „En Majdag i Warend" en leverde vertalingen uit het „Verlost Jerusalem" van *Tasso* en de „Goddelijke comedie" van *Dante*. Van zijn prozawerken vermelden wij een redevoering over *Gustaaf II* (1837) en verscheidene levensbeschrijvingen, o. a. die van zijn schoonvader *Esaias Tegner*. Hij ontving pensioen in 1867 en overleed te Upsala, den 22sten December 1878.

Bottinge is de naam van een belasting, in Holland onder de grafelijke regeering geheven: zij kwam in hoofdzaak overeen met de in Friesland bestaan hebbende *Bodthing* en de Drentsche *Batting*. Het schijnt een belasting geweest te zijn op verschillende plaatsen op ongelijke tijden verschuldigd, waarschijnlijk oorspronkelijk tweemaal in de zeven jaar of liever eens in de vier jaar. De vorst, graaf, bisschop of hoe de landsheer, die met het gezag was bekleed, heette, schijnt oudtijds verplicht te zijn geweest, op gezette tijden zelf de hoogste rechtspraak in den lande te leiden. Zoo kwam de bisschop geregeld in Drente en wel ieder schrikkeljaar, en evenzoo de graaf in de Friesche gewesten, zoowel in Oost-, als in West-Friesland. Alleen wanneer hij kwam, had hij reis- en verblijfkosten te vorderen. Daar dit veelal, al was het ook niet jaarlijks, zwaar op de ingezetenen drukte, werd later die last afgekocht voor een vaste som.

Botts, *John Minor*, een invloedrijk staatsman in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, geboren te Dumfries in Prince William County (Virginia), den 16den September 1802, wijdde zich eerst aan de rechtswetenschap, daarna aan den landbouw en eindelijk aan het verkrijgen van algemeene kennis. In 1833 nam hij ijverig deel aan de behandeling van alle staatkundige vragen, behoorde vele jaren tot het Wetgevend Lichaam van Virginia en vertegenwoordigde onder het presidentschap van *John Tyler* het district Richmond op het Congres. Hij kwam in verzet tegen de wankelende politiek van *Tyler* en behoorde tot het kleine aantal zuidelijke staatslieden, dat de handelwijze der zuidelijke muiters veroordeelde en zich aan de zijde schaarde van *Abraham Lincoln*. Bij den strijd over de presidentskeuze in November 1868 ijverde hij voor *Grant*, en overleed den 7den Januari 1869 te Culpepper in Virginia, algemeen geacht om zijn vaderlandslievende en eerlijke beginselen. Hij schreef: „The great rebellion, its secret history, rise, progress and disastrous failure" (New-York, 1866).

Botzaris, *Markos*, of *Bolzaris*, één der dapperste helden uit den Griekschen Vrijheidsoorlog, werd geboren omstreeks 1788 te Soeli, vluchtte na den dood zijns vaders naar de Ionische Eilanden, trad er in Franschen dienst, maar keerde terug, toen de Turken troepen afzonden tegen *Ali*. Weldra stond hij met zijn Soelioten tegenover een Turksch leger, en hij het dreigend gevaar sloot hij een verbond met zijn vijand *Ali*. Laatstgenoemde moest echter het onderspit delven; maar nu barstte ook de Grieksche vrijheidsoorlog los. In het begin van 1822 vervoegde hij zich te Korinthe bij de aanvoerders van den opstand, en zijn raad, om den oorlog buiten de grenzen van het ontwaakte Griekenland voort te zetten, werd goedgekeurd. De tocht van *Maurokordatus* naar Epirus was het gevolg van dit besluit en de ongelukkige slag van Peta (16 Juli 1822) het einde van deze onderneming. De volgende dappere daad van *Botzaris* was de redding van Missolonghi. Geruimen tijd verdedigde hij deze stad met eenige honderden Soelioten tegen 12000 Turken, terwijl het hem daarna gelukte, door onderhandelingen zooveel tijd te winnen, dat hij nog 17.000 man benevens eenig geschut in de vesting kon brengen. De Turken bestormden haar in den nacht van den 5den op den 6den Januari 1823, doch leden een gevoelige nederlaag. In April daaraanvolgende benoemde de Grieksche Nationale Vergadering hem tot opperbevelhebber in Aeolië, terwijl *Kolokotroni* het bevel voerde in den Peloponnesus. *Botzaris* opende den veldtocht in Mei, en reeds den 13den Mei viel Lepanto in zijn macht. Toen talrijke Turksche benden aanrukten en de moed der Grieken begon te verflauwen, liet hij Anatoliko en Missolonghi ijlings versterken en trok met 2.500 man een leger van 12.000 Turken onder *Omar Vrione* en *Joessoef-pasja* te gemoet. Met behendigheid wierp hij de afzonderlijke afdeelingen van den vijand terug, totdat *Moestapha-pasja* van Skoetari met hulptroepen verscheen, die de macht der Turken verdubbelde. Nadat *Botzaris* de beide eerstgenoemde aanvoerders gescheiden en

verslagen had, vond hij dezen laatste den 19den Augustus bij Karpenisi. In den hierop volgenden nacht drong *Botzaris* met 250 man in alle stilte door in het Turksche leger, waar hij zelf den pasja en diens neef doodde en een vreeselijk bloedbad aanrichtte, terwijl de overige Grieken tegelijkertijd het kamp aanvielen. Die dappere daad kostte echter aan *Botzaris* het leven. Honderd soldaten brachten zijn lijk naar Missolonghi, waar het te midden der behaalde zegeteekenen begraven werd.

Botzaris, Konstantijn, een broeder van den vorige, wreekte zijn dood. In het jaar 1826 behoorde hij in Missolonghi tot de 1000 mannen, die zich een weg baanden door de gelederen van den vijand. Hun oom *Notho Botzaris* streed met de Soelioten tot verdediging van Soeli, en toen deze vesting bezweken was, trok hij zich terug in het klooster Vetenitza, waar hij zich verdedigde, totdat de honger hem noodzaakte, zich door den belegerenden vijand heen te slaan. Slechts 10 mannen bereikten levend dit doel, en *Botzaris* viel in handen der Turken. Later in vrijheid gesteld, diende hij als majoor bij het Fransche regiment, waarbij zich zijn neef *Markos* bevond. Hij behoorde eveneens tot de 1000, die uit Missolonghi ontkwamen, en overleed in 1831.

Botzaris, Dmitri, de eenige zoon van *Markos*, werd driemaal belast met de portefeuille van Oorlog in het Grieksche Kabinet onder de koningen *Otto* en *George*, en overleed den 17den Augustus 1871.

Botzen, eigenlijk *Bozen* (in het Latijn *Bauzanum* of *Bulsanum*, in het Italiaansch *Bolzano*), is een stad in Tirol, 262 m. boven de oppervlakte der zee, aan den Brennerspoorweg en zijn zijtak naar Meran en op den rechter oever van de Eisack, aan den mond der Talferbach, in een kleinen, aan drie zijden door hooge porfiergevaarten omringden dalketel gelegen. De stad telt (1900) 13632 inw., heeft nauwe, kromme straten, en de huizen zijn er veelal naar Italiaansche wijze met balcons en arcades voorzien. Er zijn een paar fraaie pleinen, en op één van deze verheft zich de prachtige Gothische hoofdkerk; tevens is er een standbeeld geplaatst voor *Walther von der Vogelweide*. Er zijn 3 kloosters en verscheiden merkwaardige gebouwen, o. a. het paleis van aartshertog *Rainer*, die er zich in 1848 vestigde en in de hoofdkerk werd ter aarde besteld, het paleis van het geslacht *Sarnthein* en het Huis der Duitsche Orde. Botzen is, wegens hare ligging aan het vereenigingspunt der wegen naar Italië, Duitschland en Zwitserland, de belangrijkste handelsstad van Tirol. De bevolking houdt er zich bezig met het bewerken van zijde, katoen, leder en wol, alsmede met de cultuur van, en den handel in ooft, wijn en zuidvruchten. De voorsteden van Botzen strekken zich langs de genoemde riviertjes tot aan de naburige dorpen uit, en in haren omtrek vindt men talrijke buitenverblijven, die zich met hunne witte muren te midden van welige tuinen verheffen. Overal ziet men er heerlijke wijngaarden en kastanjewouden, kasteelen en kerken. Ten W. van de stad tot aan het kasteel Sigmundskron (thans een kruitmagazijn) en in het Etschdal tot aan Terlan strekt zich de „Botzener Boden" uit, die met zijn welige, mildbesproeide gronden op een beerlijken lusthof gelijkt. In den omtrek van Botzen zijn verder nog gelegen: de vesting Runkelstein met oud-Duitsche fresco-schilderingen, de abdij Gries, die wegens haar gunstige ligging als gezondheidsoord dient, de burchten Maultasche en Greifenstein, op bijna onbeklimbare rotsen en de romantische Eggenthaler Schlucht.

Botzen is door de Romeinen gesticht. In het jaar 14 vóór Chr. behaalde *Drusus* er een belangrijke overwinning op de Rhaetiërs. De Romeinen beseften het gewicht van die plek en bouwden er verscheidene kasteelen, waarvan nog overblijfselen aanwezig zijn. Die sterkten werden door de Oost-Goten verwoest en door andere vervangen, onder wier hoede de hedendaagsche stad is ontstaan. Op de Oost-Goten volgden de Longobarden, op deze de Bojoariërs, en in 680 was de stad de zetel van een Beierschen markgraaf. In 1027 kwam zij onder den bisschop van Trente, door een schenking van *Koenraad II*. Vervolgens werd aan de bisschoppen het bezit van de stad betwist door de graven van Tirol, en in 1363 kwam zij onder het bestuur van Oostenrijk.

Bouchard, *Charles Jacques*, een Fransch geneesheer, werd den 6den September 1837 te Montier en Der (Haute Marne) geboren. Hij is hoogleeraar in de geneeskunde te Parijs, lid van de Academie van Wetenschappen en tevens van die voor Medische Wetenschap. Zijn voornaamste werken zijn: „Maladies par ralentissiment de la nutrition" (1880), „Les Auto intoxications" (1885), „Thérapeutique des maladies infectieuses" (1888), „Les microbes pathogèoes" (1892). Vele leerstellingen van *Bouchard*, vooral die over de auto-intoxicatie, werden in Duitschland hevig bestreden.

Bouchardon, *Edmé*, een Fransch beeldhouwer en bouwkundige, werd geboren te Chaumont, den 29sten Mei 1698. Hij was een leerling van den jongeren *Coustou*, ging met den grooten prijs der Académie naar Rome, werd in 1732 naar Parijs teruggeroepen en zag zich in 1736 benoemd tot leeraar in het teekenen aan de Academie van Schoone Kunsten. In 1739 bouwde hij de fraaie fontein in de straat Grenelle, on de stad Parijs droeg hem in 1751 de vervaardiging op vao een ruiterstandbeeld van *Lodewijk XV*; hieraan werkte hij 12 jaren, maar het werd in 1792 omvergehaald en vernield. Het Louvre bezit van *Bouchardon* een *Amor*, die zich een boog snijdt uit de knots van *Hercules*, en het museum in Dyon een buste van *Lodewijk XIV*. Hij overleed te Parijs, den 27sten Juli 1762; vooral zijn teekeningen worden zeer geroemd.

Bouchardy, *Joseph*, een Fransch tooneeldichter, werd geboren te Parijs in Maart 1810. Aanvankelijk hanteerde hij de graveernaald, maar later vereenigde hij zich met *Eugène Deligny* tot het schrijven van tooneelstukken. Vervolgens schreef hij alleen een reeks drama's, van welke vooral „Gaspard le Pêcheur" (1837), „Le sonneur de St. Paul" (1838) eo „Lazare le pâtre" (1840) buitengewonen opgang maakten. Honderden malen achtereen werden zij in de theaters der boulevards opgevoerd. Later leverde hij: „Paris le bohémien" (1842), „Les enfants trouvés" (1843), „Les orphelines d'Anvers" (1844), „La soeur du muletier" (1845), „Bertram le matelot" (1847), „La croix de Saint-Jacques" (1852), „Jean le cocher" (1852), „Le secret des cavaliers" (1857), „Michaël l'esclave" (1859), „l'Armurier de Santiago" (1868) en „l'hilidor" (1863). Hij overleed den 28sten Mei 1870 te Châtenay. Zijn stukken zijn op effect berekend en onderscheiden zich meer door geestigheid, dan door dichterlijk gehalte.

Bouché, *Karl de*, een Duitsch glasschilder, geboren te München, den 16den Juli 1845, wijdde zich op de kunstacademie te München van 1864—1867 aan de schilderkunst. Tevens hield hij zich bezig met het schilderen op glas en was van 1868—1873 werkzaam in de inrichting voor het beschilderen van glas van den Rus *Swertsjkow* te Schleissheim. Daarna richtte hij een eigen werkplaats te München op. Van zijn schilderstukken voor kerkgebouwen zijn de meest beroemde: de vensters in den dom te Wisby, die te Limburg a.d. Lahn, te Bremen en Augsburg, in de katholieke kathedraal te Athene, in de Thomaskerk en de Nicolaïkerk te Leipzig, in de Georgskerk te Dinkelsbühl en in de Protestatiekerk te Speyer (vijf groote koorvensters in opdracht van keizer *Wilhelm*). Bovendien werd hem door den Beierschen staat de herstelling van oude glasschilderingen in den dom te Regensburg en te Münnerstadt opgedragen. Ook heeft hij tal van glazen vensters in andere gebouwen beschilderd, zoo o.a. geschiedkundige tafereelen voor den hertog van Cumberland te Gmünden, de vensters van de stadhuizen te München, Neurenberg en Passau, van de universiteitsbibliotheek en de universiteitsaula te Leipzig, voor het domhotel en het hotel „Disch" te Keulen en de glasschilderingen in het museum van nijverheid te Stuttgart. De ontwerpen voor zijn schilderstukken vervaardigde *Bouché* zelf.

Boucher, *François*, een Fransch historieschilder, werd geboren te Parijs, den 29sten September 1703, was een leerling van *Lemoine*, begaf zich in 1725 naar Rome, werd na zijn terugkeer in 1734 lid der Academie, later schilder des konings en directeur der Gobelins en overleed den 30sten Mei 1770. Hij misbruikte zijn talent door de verdorvenheid van zijn tijd te huldigen. Hij heeft een groote menigte schilderijen en meer dan 10000 teekeningen geleverd, van welke vele door graveures algemeen bekend zijn geworden. De meeste van zijn werken bevinden zich in het Louvre, o.a.: „Venus in de smederij van Vulcanus", „Diana na het bad", „Jupiter en Kallisto", „De roof van Europa", enz. Een beroemd schilderstuk van hem is ook het portret van madame *de Pompadour*.

Boucher, *Henry*, een Fransch staatsman, werd den 19den September 1847 te Bruyères (departement Vosges) geboren. Hij studeerde in de rechten, nam in 1870—1871 deel aan den oorlog tegen Duitschland en zette sedert 1872 industrieele ondernemingen op touw. Hij richtte verschillende papier- en cellulosefabrieken op. In 1889 en in 1893 werd hij als republikeinsch candidaat in de Kamer van Afgevaardigden gekozen. Van 1896—1898 was hij minister van Handel in het Kabinet-*Méline*.

Boucher de Crèvecoeur de Perthes, *Jacques*, een beroemd Fransch geoloog en schrijver, werd geboren te Rethel, den 10den September 1788. *Napoleon I* belastte hem met verscheiden zendingen naar Italië, Dalmatië, Hongarije, Oostenrijk en Duitschland, en na de Restauratie vestigde hij zich te Abbeville, waar hij zijn dagen wijdde aan de beoefening der wetenschappen. Hij was er o.a. president van de „Société d'Emulation", gaf verscheiden letterkundige werken uit en heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn boek: „De la création, essai sur l'origine et la progression des êtres" (Parijs, 1839—1841, 5 dln.) en door zijn: „Antiquités celtiques et antédiluviennes" (3 dln., Parijs, 1846—1865), waarin hij de uitkomsten zijner langdurige nasporingen naar de overblijfselen van menschelijke beschaving, zelfs in de tertiaire lagen, vooral in den omtrek van Abbeville, heeft nedergelegd, om te bewijzen, dat het menschelijk geslacht ouder is dan het hedendaagsche of alluviale tijdperk. Zijn mededeelingen, aanvankelijk betwijfeld, zijn door latere ontdekkingen bevestigd. Zijn verzameling van genoemde overblijfselen is eenig in haar soort. Een zeer scherpzinnige psychologische studie heeft hij geleverd in zijn boek: „Des Idées innées de la mémoire et de l'instinct" (Parijs, 1867). Uit zijn talrijke reisbeschrijvingen blijkt, dat hij Turkije en Griekenland, Denemarken, Rusland, Spanje en Algiers bezocht heeft. Zijn boek: „De l'homme antédiluvien et de ses oeuvres" (Parijs, 1860) is algemeen bekend geworden. Ook schreef hij: „Les masques, biographie sans nom" (Parijs, 1861—1864, 5 dln.) en „Sous dix rois, souvenirs de 1791 à 1860" (Parijs, 1862 tot 1867, 8 dln.). Hij overleed te Amiens, den 5den Augustus 1868.

Bouches du Rhône, *Département des*, een Fransch departement, dat het zuidwestelijk deel van Provence beslaat. Het grenst ten W. aan het departement Gard, ten N. aan Vaucluse, ten O. aan Var en ten Z. aan de Middellandsche Zee, beslaat een oppervlakte van 5105 v.km. en telt (1900) 673820 bewoners. Het wordt verdeeld in 3 arrondissementen, n.l. Marseille, Aix en Arles, bestaande uit 29 cantons en 109 gemeenten. De hoofdstad is Marseille. Het maakt deel uit van het 15de legerkorps, van de 7de inspectie van waterstaat (ponts et chaussées) en ressorteert onder het Hof van appèl te, onder de academie van en onder het aartsbisdom Aix.

Het grootste gedeelte van het departement Bouches-du-Rhône is laagland, zooals de Rhônedelta en de vlakte Crau; in het N. en O. daarentegen vindt men bergen en heuvels, de uitloopers van de Alpen, zooals de Chaîne des Alpines (386 m.) ten N.O. van Arles, de Chaîne de St. Victoire (925 m.), ten O. van Aix, de Chaîne de l'Etoile, ten N.O. van Marseille, en de Chaîne de la Sainte Beaume (1043 m.) aan de oostgrens bij Aubagne. Behalve de Rhône en haar vele zijrivieren, van welke de westelijkste, de Rhône vif, de grens van het departement Gard vormt, en de Durance, zijn van de rivieren nog te noemen: de Huveaune bij Marseille, de Touloubre en de Arc. De twee laatste rivieren stroomen in het 150 v.km. groote strandmeer Etang de Berre uit. Het tweede groote strandmeer in dit gebied, de Etang de Valcarès op het eiland La Camargue beslaat een oppervlakte van 120 v. km. De andere strandmeren zijn veel kleiner. Voor de besproeiing en afwatering dienen vele kanalen, zooals het Canal des Alpines en de Craponne. Het klimaat is warm en daar, waar geen moerassen zijn, gezond; de hitte wordt door de zeewinden getemperd, sneeuw valt er zelden; de plotseling optredende Mistral oefent echter een ongunstigen invloed uit op menschen en planten. Behalve het grootste gedeelte van de Crau en 1/5 deel van de Camargue, is de bodem vruchtbaar. De voornaamste bodemproducten zijn: koren, aardappelen, ooft, groenten, granaatappels, amandelen, vijgen, tabak en druiven. Aan de oevers der strandmeren

wordt uit alkalische planten soda, uit de lagunen en meren zout gewonnen. Op de uitgestrekte heidevelden wordt veel aan schapenteelt gedaan. In de moerassen van de Camargue leven groote massa's watervogels, ook bevers komen hier nog voor. De bodem levert kalk, gips, marmer en bruinkool, vooral in het bekken van Fuveau en in de Chaîne de l'Etoile. De industrie houdt zich bezig met de fabricage van machines, ijzerwaren, wijnazijn, kaarsen, soda, potasch, chemische produkten, schepen, wagens en glaswaren.

Bouchor, *Maurice*, een Fransch dichter, werd den 15den December 1855 te Parijs geboren. Nauwelijks 19 jaar oud, gaf hij een bundel gedichten uit „Chansons joyeuses", weldra gevolgd door „Poèmes de l'amour et de la mer" (1875), „Le Faust moderne" (1878), de „Contes parisiens en vers" (1880) en „Les Symboles" (1888), dat voor zijn meesterwerk doorgaat. Met succes riep *Bouchor* een eigen dramatiek in het leven, door het doen herleven der oude mysteriën, in „Tobie" (1889), „Noël" (1890), „Sainte-Cécile" (1892), e.a. Met zijn vrienden, de dichters *Jean Richepin* en *Raoul Ponchon*, droeg hij, achter de coulissen, voor een uitgelezen publiek, de klankrijke, naieve en tevens schalksche verzen zelf voor, terwijl door hem zelf vervaardigde poppen de toepasselijke gebaren uitvoerden. Verder schreef hij nog: „Le songe de Rheyam" (1892), „Michel Lando" (1892), „Les mystères d'Eleusis" (1894), „Contes de Noël" (1895). Dit laatste berijmde stuk in één bedrijf verwierf niet veel succes en bleef dan ook maar kort op het répertoire van de „Comédie Française". Voor de invoering van oude volksliederen op de scholen ijverde *Bouchor* met succes, in vereeniging met den componist *Tiersot*. In 1897 gaven zij te samen „Chants populaires pour les écoles" uit.

Bouchot, *François*, een Fransch schilder, geboren te Parijs, den 12den November 1800, wijdde zich onder *Lethière* en *Regnault* aan de schilderkunst en verwierf in 1823 den grooten prijs van Rome. Oorspronkelijk zich bezig houdend met de portretschilderkunst (meestal generaals der Fransche republiek voorstellend), verwierf hij voor het schilderstuk „Begrafenis van den bij Altenkirchen in in 1796 gesneuvelden generaal Marceau" (1835, museum te Chartres, opnieuw geschilderd in 1837, in het museum te Leipzig) een medaille eerste klasse. Verder is van hem te noemen: „Slag bij Zürich 1799" (1837, museum te Versailles), „Bonaparte op den 18den Brumaire" (1840, eveneens te Versailles), „Napoleon onderteekent de afdankingsoorkonde den 4den April 1814", „De heilige Magdalena aan den voet van het kruis van Christus" (Madeleinekerk te Parijs). Hij overleed den 9den Februari 1842.

Boucicault, *Dion*, Engelsch tooneelspeler en tooneeldichter. Zie *Bourcicault*.

Boudaan, *Gualtherus*, was een Nederlandsch godgeleerde, die achtereenvolgens te St. Laurens op Walcheren, te Veere en te Amsterdam werkzaam was en aldaar in 1684 overleed. Hij heeft verscheidene geschriften uitgegeven, en zijn gezamenlijke werken zijn in 1693 te Amsterdam verschenen.

Boudaan, Matthias, een Nederlandsch vlootvoogd en zoon van den voorgaande, werd in 1696 door *Willem III*, koning van Engeland, tot buitengewoon en 3 jaren later tot gewoon kapitein benoemd bij de Admiraliteit te Amsterdam en maakte zich weldra bekend als een der bekwaamste zee-officieren van zijn tijd. Na verscheidene andere feiten, nam hij in 1704 deel aan de inneming van Gibraltar, was in Maart 1705 met zijn schip „Overijsel" van 52 stukken de eerste van de vereenigde Engelsche, Portugeesche en Nederlandsche vloot, die op de Fransche zeemacht aanviel, het oorlogschip „l'Arrogant" van 60 stukken reddeloos schoot en het schip „l'Ardent" van 68 stukken veroverde. In 1707 was hij met het schip „de Hollandia" in de Middellandsche Zee bij de belegering van Toulon, in 1709 bracht hij de Oost-Indische retourvloot veilig binnen, in 1717 werd hij schout-bij-nacht bij de Admiraliteit van Amsterdam, vertrok om de zeeroovers van Algiers en Salée te tuchtigen en zag in de Middellandsche Zee bij vergissing zich aangetast door den Spaanschen kapitein *de Torres*. Hij overleed in Maart 1722.

Boudaan, Hendrik Jan, eveneens een Nederlandsch zee-officier en een neef van den voorgaande, werd bij herhaling uitgezonden om de Algerijnsche roovers te straffen, en *Willem IV* benoemde hem tot schout-bij-nacht bij de Amsterdamsche Admiraliteit (1750).

Boudet, *Jean*, graaf, een Fransch divisie-generaal, werd geboren te Bordeaux, den 19den Februari 1769, kwam in 1792 in Franschen dienst, werd luitenant bij een bataillon de la Gironde, onderscheidde zich in den strijd tegen Spanje en nam als kapitein deel aan de belegering van Toulon en aan de gevechten in de Vendée. In 1794 ontrukte hij het fort Fleur d'Eugène en de stad Pointe-à-Pitre op Guadeloupe aan de Engelschen, was weldra brigade-generaal en werd in 1796 tot divisie-generaal bevorderd. Twee jaren later keerde hij naar Frankrijk terug, streed in ons land en in Italië, waar hij het bevel voerde over de voorhoede van het leger van *Desaix* in den slag bij Marengo, en begaf zich in 1802 onder generaal *Leclerc* naar St. Domingo. In 1804 werd hij door den keizer naar ons land gezonden, om vandaar een inval in Engeland te beproeven; dit werd echter verhinderd door den Oostenrijkschen oorlog van 1805. In 1807 woonde hij onder *Murat* de belegering van Kolberg bij, en na den vrede van Tilsit veroverde hij de vesting Straalsund. De keizer beloonde zijn diensten met den titel van graaf en met een aanzienlijke dotatie in Zweedsch-Pommeren. In 1809 nam hij deel aan de inneming van Weenen, en later bood hij bij Essling aan de Oostenrijkers een hardnekkigen tegenstand. *Napoleon I* verklaarde, dat hij aldaar de vernietiging van het geheele Fransche leger had verhoed. Hij overleed den 14den September 1809.

Boudoir is een woord, dat eigenlijk „pruilhoek" beteekent; doch men geeft dien naam aan een keurig ingericht vertrek, het welk aanzienlijken dames tot persoonlijk gebruik dient en waarin slechts de intiemste bekenden worden toegelaten.

Boué, *Ami*, een Duitsch geoloog, werd geboren te Hamburg, den 16den Maart 1794, uit een Fransche emigrantenfamilie. Hij studeerde aanvankelijk te Göttingen, maar begaf zich in 1812 op reis, om de voornaamste hoogescholen te bezoeken. Achtereenvolgens vertoefde hij te Genève,

Parijs, Edinburgh en Berlijn. Te Edinburgh bleef hij 4 jaren en werd er in 1817 tot doctor in de geneeskunde bevorderd. Later werd hij herhaaldelijk gekozen tot president van het door hem medeopgerichte „Geologisch Genootschap" te Parijs. Van dien tijd af tot 1839 toe bezocht hij als geoloog Engeland en Ierland, Frankrijk, de Alpen, België, Duitschland en Oostenrijk, en heeft de uitkomsten van zijn onderzoek in talrijke verhandelingen en kaarten neergelegd. Van zijn geschriften noemen wij: „Essai géologique sur l'Ecosse"(Parijs, 1820), „Mémoire géologique sur l'Allemagne" (Parijs, 1823), „La Turquie d'Europe" Parijs, 1840, 4 dln.), „Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe" (Weenen, 1850, 2 dln.) en „Guide du géologue-voyageur" (Parijs, 1836, 2 dln.). Sedert 1848 was hij lid van de Academie van Wetenschappen te Weenen, waar hij den 22sten November 1881 overleed.

Bouet-Willaumez, *Louis Edouard*, graaf, een Fransch admiraal, werd geboren op het voorvaderlijk kasteel, in de nabijheid van Toulon, den 24sten April 1808. Hij wijdde zich aan den zeedienst en woonde in 1837 als luitenant het bombardement van Mogador bij. In 1838 werd hem opgedragen de westkust van Afrika te onderzoeken en op te meten. Daarover heeft hij rapport uitgebracht in zijn „Description nautique des côtes comprises entre le Sénégal et l'équateur" (Parijs 1849). In 1854 werd hij tot tweeden admiraal benoemd, nam deel aan den Krimoorlog en maakte de plannen voor de landing en voor het beleg van Sebastopol. In 1860 werd hij vice-admiraal en in 1865 benoemd tot admiraal en lid van den Senaat. In 1866 voerde hij het bevel over het eskader voor Venetië. Bij het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog werd *Bouet* belast met het opperbevel over de vloot, die naar de Oostzee gezonden werd. Een landingsleger kreeg hij niet mede, daar dit in Frankrijk zelf gebruikt moest worden, en wegens gebrek aan kleine schepen kon hij later in de Oostzee niets ondernemen. Hij overleed den 9den September 1871 in Maison-Lafitte bij Parijs. Hij heeft de volgende werken geschreven: „Commerce et traité des noirs aux côtes occidentales d'Afrique"(Parijs 1848), „Campagnes aux côtes occidentales d'Afrique" (Parijs 1850), „La flotte française et les colonies en 1852" (Parijs 1855), „Batailles de terre et de mer" (1855), „Tactique supplementaire à l'usage d'une flotte cuirassée" (Parijs 1864), enz.

Bouffé, *Marie*, een der beste Fransche tooneelspelers, werd geboren te Parijs, den 4den September 1800. Hij was aanvankelijk graveur en goudsmid en trad het eerst op in het Panorama dramatique, dat hij vervolgens met het Théâtre des Nouveautés en later met het Gymnase dramatique verwisselde. In 1845 verbond hij zich aan het Théâtre des Variétés, trok zich in 1864 naar Auteuil terug en overleed den 27sten October 1888 te Parijs. Hij schitterde vooral in humoristische rollen en wist het gevoelige en ernstige met het grappige op een zeer gelukkige wijze te verbinden of af te wisselen, ofschoon hij nòch zijn stem, nòch zijn gestalte in zijn voordeel had.

Boufflers, *Louis François*, hertog *de*, een der uitstekendste Fransche veldheeren van zijn tijd, werd geboren den 10den Januari 1644, uit een der oudste adellijke geslachten van Picardië, kwam als luitenant in dienst in het garderegiment en onderscheidde zich onder *Condé, Turenne, Luxembourg* en *Catinat* in de oorlogen van *Lodewijk XIV*. In 1693 werd hij tot maarschalk en in 1708 tot hertog en pair van Frankrijk benoemd, nadat hij Rijssel van den 12den Augustus tot den 8sten December 1708 op een schitterende wijze tegen prins *Eugenius* verdedigd had. Beroemd is ook zijn verdediging van Namen in 1695. Zijn laatste wapenfeit was de beveiliging van den aftocht der Franschen na de nederlaag bij Malplaquet (11 September 1709). Hij overleed te Fontainebleau, den 20sten Augustus 1711.

Boufflers, *Stanislas*, marquis *de*, een Fransch dichter, werd den 31sten Mei 1738 te Nancy geboren. Hij was een zoon van de geestige *Catherine de Beauvau-Craon*, marquise *de Boufflers* en minnares van koning *Stanislaus* van Polen. Men bestemde hem voor den geestelijken stand, en hij ontving zijn opleiding te St. Sulpice, waar hij zijn bekende vertelling „Aline, reine de Golconde" (1761) vervaardigde; maar hij werd later soldaat, bekleedde vervolgens de betrekking van gouverneur aan den Senegal en wijdde zich na zijn terugkeer aan de beoefening der letterkunde. In 1789 werd hij gekozen tot lid van de Nationale Vergadering, maar hij verliet Frankrijk den 10den Augustus 1792 en vond bij prins *Hendrik* van Pruisen en bij *Friedrich Wilhelm II* een gastvrij verblijf. In 1800 keerde hij naar Frankrijk terug, om opnieuw zijn tijd in den dienst der Muzen te besteden. In 1788 was hij lid geworden van de Academie te Parijs, in 1792 van die te Berlijn; in 1804 zag hij zich opgenomen onder de leden van het Instituut en hij overleed, als conservator van de „Bibliothèque Mazarine" den 18den Januari 1815. Zijn „Oeuvres complètes" verschenen in 2 en 4 dln. te Parijs, eveneens zijn „Contes en vers et contes en prose" in 1878.

Bougainville is de naam van het grootste en hoogste eiland van den Salomons-archipel (zie aldaar). In het Z. wordt het door de breede *Bougainvillestraat* van het Engelsche eiland Choiseul gescheiden, in het N. door de smalle Koning Albert-Sont van het kleine eiland Boeka. Met dit laatste beslaat het een oppervlakte van 10000 v.km. Het boschrijke, dichtbevolkte eiland bereikt in den berg Balbi een hoogte van 2700 m. Ook vindt men er twee werkende vulkanen. Bougainville werd in 1882 onder Duitsche bescherming geplaatst. Sedert 1899 staat het onder het bestuur van het Duitsche rijk.

Bougainville, *Louis Antoine de*, een der meest beroemde Fransche reizigers, werd geboren te Parijs, den 11den November 1729. Hij studeerde met ijver, trad vervolgens in krijgsdienst en gaf zijn „Traite du calcul intégral" uit op zijn 25ste jaar. In 1755 was hij gezantschapssecretaris te Londen en werd er benoemd tot lid van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen. In 1756 vergezelde hij als adjudant den generaal *Montcalm* naar Canada, trok door woeste streken aan het hoofd van een detachement naar het Sacramentomeer en verbrandde er de Engelsche vloot. In 1758 plaatste hij met groote heradenheid 5000 Franschen, die door 20000 Engelschen achtervolgd werden, in zulk een vaste positie, dat de vijand met een verlies van 6000 man moest afdeinzen. In het daarop volgende jaar begaf hij

zich naar Europa en keerde als kolonel met versterking naar Amerika terug. Hier was de voortreffelijke leiding van den terugtocht van Quebec zijn laatste wapenfeit, want het sneuvelen van *Montcalm* in den slag van den 13den September 1759 veroorzaakte het verlies der geheele kolonie. Naar Frankrijk teruggekeerd, deed *Bougainville* als adjudant van *Choiseul de Stainville* een tocht naar Duitschland en ontving voor zijn dapperheid een tweetal veroverde kanonnen ten geschenke. Weldra werd hij benoemd tot commandant van het fregat „Boudeuse" en van de korvet „l'Etoile", waarmede hij, vergezeld van eenige natuuronderzoekers, een reis om de wereld deed, van den 15den December 1766 tot den 16den Maart 1769, de eerste, die door Franschen werd volbracht. Zijn uitstekend werk: „Description d'un voyage autour du monde" (2 dln., Parijs, 1771—1772; nieuwe druk in 1880), was de vrucht van die reis. Bij het uitbarsten van den Amerikaanschen Vrijheidsoorlog werd hij chef van een eskader en niet lang daarna maréchal de camp bij het leger te lande. In het gevecht bij de Chesapeakebaai was men aan hem de overwinning verschuldigd, en na de nederlaag der Fransche vloot bij Guadeloupe (12 April 1783) redde zijn beleid verscheiden schepen en bracht hij het overschot der Fransche zeemacht bij St. Eustatius in veiligheid. Na het uitbreken der revolutie trok hij zich uit den openbaren dienst terug en overleed den 31sten Augustus 1811.

Bougainvillea. Deze plant behoort tot de familie der Nyctagineeën, die meestal kruiden en struiken omvat, met tegenover elkaar staande, gaafrandige bladeren. Bloemen alleenstaand of bij elkaar in groepen voorkomend, bloemdekachtig. Vruchtbeginsel onderstandig met één zaadknop. Vrucht vormt een nootje. In de bloemisterijen wordt deze plant in den laatsten tijd nogal aangekweekt. Ze wordt door stek vermeerderd, die in den zomer gesneden, aardige plantjes voor den winter kunnen leveren. Wanneer deze nu dicht bij het glas overwinterd worden, bij een temperatuur van 10°C., dan kunnen ze 't volgende jaar, na eens verplant te zijn in zandigen, vruchtbaren bladgrond, leverbare planten voortbrengen. Deze tooien zich met zeer fraaie bloemen, welke haar waarde ontleenen aan de helder roode of paarse bloemdekbladeren. De meest gekweekte soorten zijn: Bongainvillea auruntiaca, B. glabra, B. Sanderiana, B. Zepherino, B. spectabilis.

Boughton, *George Henri*, een Engelsch-Amerikaansch landschap-, genre- en historieschilder, geboren in 1833 bij Norfolk in Engeland, vertrok op zeer jeugdigen leeftijd naar de Vereenigde Staten, ging later naar Engeland en Parijs en vestigde zich in 1862 voor goed te Londen. Zijn voornaamste werken zijn: „Door de velden", „De terugkeer der hopoogsters", „De hooioogst in Bretagne", „De Puriteinen in Nieuw-Engeland op weg naar de kerk", „Sneeuw in het voorjaar", „De lastdragers", „Het eind der wittebroodsweken" en „De liefde overwint alles" (koningszoon en herderin).

Bougie is een Fransch woord, hetwelk „kaars" beteekent, doch is tevens de naam van een heelkundig instrument, dienende tot onderzoek of tot verwijding van buisvormige kanalen. Het onderscheidt zich van de katheters (zie aldaar) door de eigenschap, dat het niet doorboord is en derhalve niet tot ontlasting van vloeistoffen kan dienen. Men gebruikt de bougie bij ziekten van den endeldarm, van de pisbuis, van den slokdarm en van het traankanaal. Reeds vanouds was zij bekend, maar eerst in de 16de eeuw is zij meer algemeen in zwang gekomen. Hare lengte regelt zich naar de behoefte. Men heeft *vaste metalen* bougies van zilver, nieuwzilver, tin, koper, of lood, *rekbare bougies* van balein, ontkalkt ivoor of darmsnaren, *veerkrachtige bougies* van gesponnen zijde, doortrokken met caoutchouc en *weeke bougies* van boetseerwas. Men wachte zich voor het gebruik van bougies van slecht bewerkte getah-pertjah, omdat deze licht breken. Behalve darmsnaren van de beste soort, welke bij aanmerkelijke vernauwingen te pas komen, zijn bougies van zijde, met caoutchouc doortrokken, het meest aan te bevelen. Zij zijn zeer glad en week, zoodat zij weinig of geen pijn veroorzaken. Sommige bougies zijn recht en rolrond, andere met een knopje voorzien of spiraalvormig gebogen, of zij bezitten een plotselinge buiging, die een stompen hoek vormt. De vaste metalen bougies kan men het gemakkelijkst inbrengen in kanalen, en zij geven meer inlichting omtrent den inwendigen toestand van het kanaal. De bougies hebben niet alleen een verruimende werking, maar verminderen ook door drukking op de nabijgelegene deelen de ontwikkeling van de ziekelijke weefsels, die de vernauwing doen ontstaan. Haar omvang loopt over een 30-tal soorten van $^1{}_3$de tot 10 mm. doorsnede, zoodat telkens de omvang van de volgende $^1{}_3$de mm. grooter is. De Engelsche bougies hebben twaalf verschillende doorsneden (1—12). Deze maten zijn echter niet overal gelijk. De weeke wasbougies worden gebruikt, om een afdruk te verkrijgen van de binnenwanden der kanalen.

Bougie, in het Arabisch *Boedsjaja*, is een zeeplaats en de hoofdstad van een onderprefectuur in het arrondissement Setif der provincie Constantine in Algiers. Zij ligt aan de westzijde der Golf van Bougie, welke zich van Kaap Carbon tot aan Kaap Cavallo uitstrekt. Er is een veilige reede, de beste ankerplaats langs de geheele Algerijnsche kust. De stad is amphitheatersgewijs en zeer schilderachtig aan de helling van 2 heuvels gelegen aan den zuidelijken voet van den Djebel-Goeraja, die zich ter hoogte van 700 m. verheft en met een Fransch fort is gekroond. Daar bevindt zich ook nog de Koeba van een heilige vrouw *Lella Goeraja*, een vroeger zeer beroemde bedevaartplaats, waaraan Bougie den naam „Klein-Mekka" te danken had. Bougie is de natuurlijke hoofdstad en de stapelplaats van Oost-Kabylië en ligt op een vruchtbaren bodem; zij telt (1901) 8713 inwoners, die handel drijven in was, honig, sinaasappels, olie, koren en wijn. Men heeft er vele bouwvallen van vroegeren tijd. Weleer lag er Saldae aan de westelijke grenzen der Romeinsche provincie Numidia. Onder *Augustus* werd zij verheven tot een kolonie en was later de zetel van een bisschop. *Genserik*, koning der Vandalen, verhief haar tot hoofdstad en omringde haar met een muur. In de 10de eeuw was zij de hoofdstad van het koninkrijk der *Bani-Hammad*, en zij bloeide totdat laatstgenoemden door de *Al-*

mohaden werden verdreven in 1152 en zij met het koninkrijk Marokko en in 1240 met het koninkrijk Tunis vereenigd werd. De inwoners van Pisa, Venetië en Genua dreven er een levendigen handel. In de 15de eeuw was Bougie een schuilboek van zeeroovers en in 1509 viel zij in de handen der Spanjaarden. Zij werd in 1512 en 1514 door *Chaireddin Barbarossa*, (zie aldaar) bestormd, en in 1555 gaf zij zich onder graaf *Alfonsus de Peratta* over aan den pasja van Algiers. Onder de heerschappij der Turken verdween hare voormalige grootheid geheel en al, en toen de Franschen haar in 1833 in bezit namen, was zij niets meer dan een ellendig dorp.

Bouguer, *Pierre*, een Fransch wis- en natuurkundige, werd geboren te Croisic in Bretagne, den 16^{den} Februari 1698. Driemaal behaalde hij den prijs bij de Academie van Wetenschappen, die hem tot *associé géomètre* benoemde, en in 1735 werd hij met *Godin, La Condamine* en *Jussieu* naar Zuid-Amerika gezonden, om een graad van den meridiaan te meten. Tien jaren lang vertoefde hij in de Nieuwe Wereld, waar hij met talrijke moeilijkheden te worstelen had, en overleed te Parijs, den 11^{den} Augustus 1758. Hij heeft belangrijke ontdekkingen gedaan omtrent de uitzetting der metalen door de warmte, de straalbreking, de vermindering van de dichtheid der lucht op verschillende hoogten, de afwijking van het schietlood wegens de nabijheid van bergen, enz. In 1748 vond hij den heliometer uit Van zijn geschriften noemen wij: „La figure de la terre" (Parijs, 1749), „Traité du navire, de sa construction et de ses mouvements" (1746), „Entretien sur la cause de l'inclination des orbites des planètes" (1748), „Nouveau traité de navigation et de pilotage" (1753) en „Essai d'optique sur la gradation de la lumière" (1729). Daarenhoven heeft hij vele opstellen in tijdschriften geleverd.

Bouguereau, *William*, een Fransch schilder, werd geboren te La Rochelle, den 30sten November 1825. Hij was een leerling van *Picot* en behaalde in 1850 den prix de Rome met zijn schilderij: „De ontdekking van Zenobia". In Italië bestudeerde hij zoowel de natuur, als de antieken. Na zijn terugkeer te Parijs in 1855 vervaardigde hij een reeks mythologische schilderijen, die als een vervolg op de school van *Picot* beschouwd kunnen worden. Bovendien schilderde *Bouguereau* met voorliefde genrestokken van een idyllisch karakter, waarin hetzelfde streven naar ideale opvatting en sierlijke uitvoering op den voorgrond treedt. *Bouguereau* heeft veel geschilderd. Zinnelijkheid en elegante uitvoering zijn de voornaamste kenmerken van zijn werk, het beste vereenigd in zijn stuk „De geboorte van Venus". Verder moeten genoemd worden: „Napoleon III bezichtigt de overstrooming in Tarascon in Juni 1856" (1857, Museum te Marseille), „Aurora" (1880), „Avondschemering" (1882), „De Nacht en Alma parens" (1883), „Amor en de Jeugd", „De eerste rouw" (1888), „Offerande aan Amor" (1893), „Psyché door Amor omhooggevoerd" (1895). Ook heeft hij religieuze onderwerpen behandeld, zooals: „De begrafenis van de heilige Cecilia in de Catacomben te Rome" (1855, in het Luxembourg), „De Madonna met het kind en den heiligen Johannes" (1875), „De troostende Madonna" (1877, in het Luxembourg), „De heilige vrouwen aan het graf van Christus" (1891). In de kerken van St. Clotilde en van St. Augustinus maakte hij muurschilderingen, maar aan dit genre ontbreekt wel eenigszins de diep-religieuze inspiratie. Als portretschilder maakte hij grooten opgang. *Bouguereau* was een der stichters van de *Société des artistes français*. Hij overleed den 20sten Augustus 1905 te La Rochelle aan een hartkwaal.

Bouilhet, *Louis*, een Fransch dichter, werd geboren te Cany, in het departement Seine-inférieure, den 27sten Mei 1822, bezocht de scholen te Rouen, studeerde in de geneeskunde, maar liet deze varen, om zich onbelemmerd aan de dichtkunst te wijden. In 1854 begaf hij zich naar Parijs, waar zijn gedichten: „Melaenis, conte romain" en „Les fossiles" veel opzien baarden. Tevens gaf hij uit: „Poésies, Festons et astragales" (1859), terwijl zijn drama: „Madame de Montarcy" bij de opvoering met levendigen bijval ontvangen werd. Niet minder goedkeuring oogstte hij met zijn tweede drama „Helène Peyron", en ook „La conjuration d'Amboise" (1866) werd met gejuich begroet, terwijl eenige andere tooneelstukken minder goed voldeden. Hij overleed te Rouen, den 19^{den} Juli 1869. In zijn nalatenschap vond men nog het blijspel: „La sexe faible" en het drama: „Mademoiselle Aïssé" (1872), terwijl in 1881 de nieuwste druk verscheen van zijn: „Dernières chansons; poésies posthumes".

Bouillé, *François Claude Amour*, markies *de*, een Fransch generaal, werd geboren den 19^{den} November 1839 op het kasteel Cluzel in Auvergne. Op veertienjarigen leeftijd trad hij in dienst, was twee jaar later reeds kapitein bij een regiment dragonders en nam deel aan den Zevenjarigen Oorlog in Duitschland. Hij onderscheidde zich in het gevecht bij Grünberg (1761) en werd bij Quedlinburg gewond en gevangen genomen, maar weldra uitgewisseld en tot kolonel bevorderd. In 1768 werd hij gouverneur van Guadeloupe en bij het dreigen van den oorlog tegen Engeland gouverneur van Martinique en Ste Lucie, alsmede opperbevelhebber der aldaar aanwezige Fransche krijgsmacht. Toen in 1781 generaal *Grasse* met versterking was aangekomen, veroverde *Bouillé* Tabago, waar 900 soldaten en 50 stukken geschut in zijn handen vielen, en na het vertrek van dien generaal maakte hij zich meester van de eilanden St. Eustatius, Saba en St. Martin. Nadat *Grasse* in 1782 nogmaals met een belangrijk eskader verschenen was, landde *Bouillé* met 6000 man op het eiland St. Christoffel en noodzaakte de sterke vesting Brimstone-Hill tot de overgave. Toen hij als luitenant-generaal naar Frankrijk terugkeerde, wilde hij een landing beproeven op de Engelsche kust en Plymouth overrompelen, maar de vrede van 1783 verhinderde de uitvoering van dit stoute plan. Hij bezocht Engeland in 1784 en werd er met achting bejegend; vervolgens deed hij een reis door Nederland en Duitschland. In de eerste jaren der Revolutie stond hij als generaal bij het leger, was o.a. in 1790 opperbevelhebber van het Maas-, Saar- en Moezelleger en dempte den 31sten Augustus 1790 een oproer in Nancy. De Nationale Vergadering en de koning betuigden daarvoor hunne erkentelijkheid, en laatstgenoemde bood hem den maarschalkstaf aan. *Bouillé* antwoordde echter met

een weigering, omdat hij dien niet wilde verwerven door een zegepraal op Fransche burgers. Hij was ingewijd in het plan der koninklijke familie, om de vlucht te nemen, en zocht die door veiligheidsmaatregelen te bevorderen. Te Varennes kwam hij echter ten gevolge van 's konings herhaalde aarzeling te laat en moest thans de wijk nemen naar de Oostenrijksche Nederlanden. Om den koning te beschermen, stelde hij in een brief aan de Nationale Vergadering diens vlucht voor als een door hem beraamde wegvoering. Er werd dan ook een prijs op zijn hoofd gezet, maar hij begaf zich naar Coblenz en nam vervolgens dienst bij *Gustaaf*, koning van Zweden. Later ging hij naar Londen, waar hij zijn „Mémoires sur la révolution Française" uitgaf en den 14den November 1800 overleed.

Bouillier, *Francisque*, een Fransch philosoof, geboren te Lyon in 1813, werd aldaar hoogleeraar in de philosofie, in 1864 rector te Clermont, in 1865 inspecteur-generaal, van 1867—1870 directeur van de „Ecole normale" en in 1875 lid van de Académie des sciences morales et politiques. Behalve eenige artikelen in de „Dictionnaire des sciences philosophiques", heeft hij talrijke werken geschreven, waarvan de voornaamste zijn: „Histoire et critique de la révolution cartésienne" (1842), „Théorie de la raison impersonnelle" (1843), Histoire de la philosophie cartésienne" (1854), „Du principe vital et de l'âme pensante" (1862), „Du plaisir et de la douleur" (1865), „De la conscience en psychologie et en morale" (1872), „Morale et progrès" (1875), „L'institut et les Académies de province" (1879), „Etudes familières de psychologie et de morale" (1884), „Questions de morale pratique" (1889) en „Souvenirs d'un vieil universitaire" (1897). Hij overleed te Simandres (Isère) in 1899.

Bouillon of *vleeschnat* verkrijgt men door vleesch in water te leggen en dit laatste aan het koken te brengen. Verlangt men een krachtigen bouillon, dan zorge men, dat alle oplosbare bestanddeelen van het vleesch in het water worden opgenomen. Hiertoe wordt het vleesch in kleine stukjes gesneden en met een vrij groote hoeveelheid water op het vuur gezet. Dat water moet aanvankelijk koud wezen, want als men vleesch in kokend water dompelt, stremt zoowel het eiwit, als de kleurstof van het bloed, zoodat zij niet in het water oplossen en tevens de oplosbare stoffen verhinderen het vleesch te verlaten. Wil men den bouillon helder houden, dan verbitte men het koud opgezette water niet hooger dan tot 65° C.; het is echter beter, al wordt het vleeschnat een weinig troebel door gestremde bestanddeelen, om een en ander goed te laten koken in een dichten (Papiniaanschen) pot, omdat door een aanmerkelijke hitte de vezels van het vleesch meer volkomen hare oplosbare bestanddeelen verliezen. Men kan bouillon het best bewaren door dien kokend in een flesch te doen en deze daarna goed te kurken, of ook, althans voor korten tijd, door dien te doen blijven onder de vetlaag, die zich bij het afkoelen vormt. Het grootste gedeelte van het eiwit stolt reeds vóór het koken en wordt gewoonlijk als schuim afgeschept. De met gebrande suiker of bruingebakken uien gekleurde bouillon wordt in 't algemeen voor sterker gehouden, dan de ongekleurde, ofschoon beide dezelfde samenstelling hebben.

Als men den bouillon lang laat koken, zoodat het water verdampt, dan neemt die vanzelf een bruine kleur aan. Dampt men hem verder in in een waterbad of in een vacuumpan, dan krijgt men vleeschextrakt, waarvan men gemakkelijk weer bouillon kan bereiden met behulp van kokend water, waarbij men dan tevens een weinig zout toevoegt. Dit vleeschextrakt is niet te vergelijken met de bouillontabletten, die in Engeland en Frankrijk gemaakt worden, want deze zijn niet van vleesch, maar van beenderen en kalfspooten toebereid en bestaan in den regel voor 't grootste gedeelte uit meer of minder zuivere lijm, die zich van de gewone beenderenlijm slechts onderscheidt door den hoogen prijs. De in Rusland vervaardigde bouillontabletten bevatten daarentegen alle bestanddeelen van het vleeschextrakt.

Over de voedingswaarde van bouillon heeft men zich meestal verkeerde voorstellingen gevormd. Zij bevat nog slechts sporen van eiwit, verder lijm, kreatine, kreatinine, inosinezuur, melkzuur en opgeloste zouten. Het vet is er niet in opgelost, maar mechanisch verdeeld. De hoeveelheid lijm, die men in bouillon aantreft, is afhankelijk van den korteren of langeren duur van het verhitten en van de daarbij bereikte temperatuur. De bouillon werkt wel is waar prikkelend op de spijsverteringsorganen en zet de klieren, die de verteringsvochten leveren, tot werkzaamheid aan, maar zijn voedingswaarde is zeer gering en kan nooit die van het vleesch vervangen.

Bouillon was oorspronkelijk een Neder-Lotharingsch hertogdom in het tegenwoordig Belgische gedeelte van Luxemburg. Het omvat een bosch- en bergachtig landschap in de Ardennen, met een oppervlakte van 385 v. km., en één stad, benevens 21 dorpen. Vóór den tijd der Kruistochten vormde het een gedeelte van het graafschap Ardenne: daarna werd *Godfried van Bouillon* er mede beleend, die het hij zijn vertrek naar Palestina aan den bisschop *Otbert* van Luik verpandde, wiens opvolgers het eeuwen lang in bezit hielden. In 1672 werd het door de Franschen veroverd en bij den vrede van Nijmegen door *Lodewijk XIV* aan *Godfried Maurits Latour d'Auvergne* toegewezen. Sedert dien tijd behoorde het aan zijn geslacht, totdat het onder *Godfried Karel* in 1793 bij Frankrijk werd ingelijfd. Den 1sten Juli 1816 werd het aan den vorst *Charles Alain de Rohan-Monbazon*, onder het oppergezag van den koning der Nederlanden, als groothertog van Luxemburg, afgestaan. Deze verkocht echter in 1821 zijn rechten aan Nederland en in 1837 werd het aan België toegewezen. De hoofdplaats van het hertogdom is de stad Bouillon, waar zich het aloude kasteel van *Godfried* op een hooge rots verheft. Zij ligt in een kloof aan de Semoy en telt (1900) 2623 inwoners, onder welke zich vele lakenwevers bevinden.

Bouillon, *Godfried van*, de held van den eersten Kruistocht, was een zoon van *Eustachius*, graaf van Boulogne, en van *Ida*, de zuster van *Godfried den Bultenaar*, en werd geboren in 1061. Hij onderscheidde zich in het leger van keizer *Hendrik IV*, en wel in den slag bij Merseburg tegen *Rudolf van Zwaben* (1080), alsmede bij

de bestorming van Rome, en werd door genoemden keizer eerst met de mark Antwerpen en toen met het hertogdom Beneden-Lotharingen begiftigd. In Augustus 1096 trok hij, vergezeld van zijn broeders *Eustachius* en *Boudewijn*, met 70 000 man voetvolk en 10 000 ruiters van de oevers van de Maas naar het Heilige Land. De tocht ging door Duitschland, Hongarije en Bulgarije naar Konstantinopel, waar hij aan keizer *Alexius I*, die de kruisvaarders van levensmiddelen voorzag, moest beloven hem alle plaatsen te zullen afstaan, die hij aan de ongeloovigen zou ontrukken. Daarop stak hij in April 1097 naar Klein-Azië over, waar hij zijn strijdmacht met die van andere vorsten te Nicomedia vereenigde, waarna het geheele leger der Christenen minstens 300 000 man telde. Daarmede belegerde hij den 5den Mei 1097 Nicaea en nam het den 20sten Juni in. Voorts behaalde hij een overwinning bij Dorylaeum (1 Juli) en trok naar Syrië, waar de kruisvaarders dagelijks moesten strijden en groote ellende verduren. Den 6den Juni 1099 kwam hij voor Jeruzalem, dat hij na verloop van nog geen 7 weken stormenderhand innam (15 Juli). Uit de landen, door de kruisvaarders veroverd, werd een koninkrijk gevormd en aan *Raymond van Toulouse* werd het eerst de koningskroon aangeboden. Toen deze weigerde, werd zij aan *Godfried* aangeboden, die echter den titel weigerde en zich „Beschermer van het Heilige Graf" noemde. Hij bevestigde zijn gezag door de overwinning bij Askalon op den sultan van Egypte, den 12den Augustus 1099, en zorgde voor een behoorlijke rechtspleging, terwijl hij zijn gebied door veroveringen zocht uit te breiden. Hij overleed echter reeds na verloop van een jaar den 18den Juli 1100, en zijn stoffelijk overschot werd in de kerk van het Heilige Graf ter aarde besteld. In Brussel werd in het jaar 1848 een standbeeld voor hem opgericht.

Bouillontabletten. Zie *Bouillon*.

Bouilly, *Jean Nicolas*, een Fransch schrijver en tooneeldichter, werd geboren te Condraye bij Tours, den 24sten Januari 1763, studeerde eerst in de rechten en wijdde zich vervolgens aan de beoefening der fraaie letteren. Bij den aanvang der Revolutie was hij bevriend met *Mirabeau* en *Barnave* en bekleedde verscheidene rechterlijke betrekkingen. Vooral maakte hij zich verdienstelijk door het verbeteren van het lager onderwijs in Frankrijk. Toen dit onderwijs onder het toezicht kwam der politie, trad *Bouilly* terug en wijdde zich met goed gevolg aan den tooneelarbeid. Hij overleed te Parijs den 14den April 1842. Zijn eerste tooneelstuk: „Pierre le Grand" (1790) ademt den geest der Revolutie. Tot zijn beste stukken behooren: „L'abbé de l'Epée" (1795), „Les deux journées", „Fanchon", „Les deux pères", „Madame de Sévigné" en „L'intrigue aux fenêtres". Bekend zijn vooral zijn „Contes offerts aux enfants de France" en zijn „Conseils à ma fille", alsook „Les jeunes femmes" (1819).

Bouin is de naam van een Fransch eiland aan de kust van de Vendée, in de baai van Bourgneuf. Oorspronkelijk was het slechts een kalkrots van 60 H.A. oppervlakte, thans heeft het door het terugwijken der zee een oppervlakte van 4462 H.A. vruchtbaar land. Door de riviertjes Dain en Falleron is het van het vasteland gescheiden. Het telt (1901) 2638 inwoners, die zich bezighouden met het winnen van zeezout, met oestervangst en kabeljauwvisscherij.

Boulainvilliers, *Henri*, graaf, een Fransch geschiedschrijver, werd uit een oude Picardische familie geboren te St. Saire in Normandië, den 11den October 1658, outving zijn opleiding aan de school van Juilly en koos de krijgsmansloopbaan. Weldra echter nam hij zijn ontslag, en het doorzoeken der archieven van zijn geslacht leidde hem tot een grondige beoefening der geschiedenis van Frankrijk. Vooral hield hij zich bezig met de genealogie en poogde de verdiensten van den ouden adel in een duidelijk licht te plaatsen, waarbij hij echter tot verregaande partijdigheid verviel. Hij zelf heeft geen zijner werken uitgegeven; deze zijn eerst gedrukt na zijn dood. Daarvan moeten genoemd worden: „Mémoires historiques sur les anciens gouvernements de la France" (3 dln., Den Haag 1723), „Histoire de la pairie de France et du parlement de Paris" (2 dln., Londen 1746) en „Abrégé chronologique de l'histoire de France" (Den Haag 1733, 3 dln.). Voorts heeft hij een levensbeschrijving van *Mohammed*, een geschiedenis der Arabieren en verscheidene wijsgeerige werken, bijv. „La vie et l'esprit de *Spinoza*" (Amsterdam 1719) geschreven. Hij overleed den 23sten Januari 1722.

Boulanger, *Louis*, Fransch historieschilder en lithograaf, werd den 11den Maart 1807 te Vercelli (Piémont) geboren. Hij was een leerling van *Guillon-Lethière* en van *Dévéria*. Zijn werk: „Mazeppa" (1827, Museum te Rouaan) deed hem onmiddellijk plaats nemen in de voorste rij van de toen nog jonge romantische school. Ook zijn volgende werken maakten grooten opgang, zooals: „Rinaldo en Armida", „De bruiloft van Camacho", „De overwinning van Petrarca" (1836), „De dood van Messalina", „De smart van Hecuba" (1833—1846). Vooral *Victor Hugo*, voor wiens werken hij verscheidene illustraties leverde, werd zijn beschermer. Een rijke fantasie vertoonen ook enkele latere werken, zooals: „Sabbatsrondte" (1864) en „De brand van Sodom" (1866). Van af 1860 was hij directeur van de kunstacademie te Dyon, waar hij den 5den Maart 1867 overleed. Als lithograaf volgde *Boulanger* in het begin de manier van zijn leermeester *Dévéria*, in zijn werken: „De bliksem" (1831), „Tooneel uit den Bartholomeusnacht" (1829), „Het laatste uur" (1845, een allegorische voorstelling van de verwoestingen van den stoom).

Boulanger, *Gustave Rodolphe Clarence*, een Fransch schilder, geboren te Parijs, den 25sten April 1824, genoot aan de Ecole des Beaux Arts het onderwijs van *Paul Delaroche* en *Jolliret*, verwierf door zijn doek: „Odysseus door Eurycles herkend" in 1849 den grand prix de Rome, zoodat hij zeven jaar in Italië doorbracht, en maakte zich bekend door zijn: „Caesar aan den Rubicon". Volgens een opdracht van prins *Napoleon* vervaardigde hij in het atrium van het Hotel Pompeji frescoschilderingen met tafereelen en figuren uit den Romeinschen tijd. Bekend zijn verder zijn werken: „De juweelenverkoopster", „De Bloemenverkoopster", „Het Tepidarium", enz. Hij maakte ook een reis naar Algerië en

schilderde vervolgens werken, die op dat land betrekking hebben, o.a. „Arabische Herders", „Arabische sprookjesvertellers", „Ruiters der Sahara", enz. *Boulanger* overleed den 22sten September 1888 te Parijs.

Boulanger, *Georges Ernest Jean Marie*, een Fransch divisie-generaal en minister van Oorlog, geboren te Rennes, den 29sten April 1837, bezocht de militaire academie te St. Cyr, nam in 1856 dienst en trok weldra te velde in Groot-Kabylië en in 1859 in Italië. In datzelfde jaar werd hij in een gevecht bij Turbigo gewond, ontving het kruis van het Legioen van Eer, vertrok daarna als luitenant naar Cochinchina, nam deel aan den oorlog in China, werd in 1862 bij het dorp Trai-Dau wederom gewond en werd benoemd tot kapitein. In 1867 werd hij geroepen tot een leeraarsbetrekking aan de militaire school van St. Cyr, klom spoedig op en werd in 1870 nogmaals gewond in den slag bij Champigny. In 1871 werd hij kolonel, streed tegen de commune en ontving het commandeurskruis van het Legioen van Eer. In 1880 werd hij brigade-generaal, vertegenwoordigde de Fransche regeering bij het eeuwfeest van de onafhankelijkheid der Vereenigde Staten en werd in 1882 geplaatst bij het departement van Oorlog. In die betrekking ontwikkelde bij een ongemeene werkzaamheid. Hij verbeterde de inrichting van het Prytaneum te La Flèche, reorganiseerde de scholen van St. Avord en St. Maixent, stichtte scholen voor soldatenkinderen en schietscholen en vereenvondigde den dienst bij de amhtenaren en de troepen. In 1884 werd hij divisie-generaal en aanvaardde het bevel over de Fransche hezettingstroepen in Tunis, waar hij tegen de aanmatiging van den Franschen minister-resident krachtig in verzet kwam, de waardigheid van het leger en van het korps officieren handhaafde en zich daardoor zeer bemind maakte bij het leger. In het kabinet *Freycinet* belastte hij zich in Januari 1886 met de portefeuille van Oorlog en behield deze, toen gemeld ministerie in December plaats maakte voor dat van *Goblet*.

Op staatkundig gebied heeft *Boulanger* zich niet op beslissende wijze aangesloten aan een bepaalde partij. Als kolonel was hij zeer bevriend met den hertog *van Aumale*, en aan dezen was bij zijn snelle bevordering tot generaal verschuldigd. Later schaarde hij zich aan de zijde van *Gambetta* en na den dood van dezen aan die van *Clemenceau*. Toen hij minister was, bevorderde hij de verbanning uit Frankrijk van de prinsen *van Orléans*, die kort te voren door *Thibaudin* waren verwijderd uit het leger, en ontzag zich niet, om zijn voormaligen begunstiger openlijk en op een smadelijke wijze aan te tasten, ten einde hierdoor blijk geven van zijn republikeinsche gevoelens. Hij was niet kenrig in de middelen om naam te maken en zich invloed te verschaffen. Hiertoe moest het belachelijke tweegevecht met den senator baron *Lareinty* dienen, verder de inwijding van het nieuw militair casino van het garnizoen te Parijs, de wapenschouwing op den dag van het Nationale feest, toen hij een paard bereed, dat gedresseerd was om zich op de maat van de muziek te bewegen, en iedere andere gelegenheid, waarbij hij zijn eigen persoon op een gunstige wijze op den voorgrond kon plaatsen. Het openhaar maken van eenige brieven, door hem in vroeger tijd aan den hertog *van Aumale* gericht, waarin hij diens gunst verzocht, heeft hem slechts korten tijd bij het groote publiek benadeeld. Wel had hij vele tegenstanders onder de generaals, maar hij verstond de kunst om ontzag in te boezemen en zich onvoorwaardelijk te doen gehoorzamen. Vooral verwierf hij de sympathie der jongere officieren, terwijl velen hem beschouwden als dengene, die eenmaal Frankrijks revanche tegenover Duitschland zou voltrekken. Hij wist zijn heftigste tegenstanders, en onder dezen den generaal markies *de Gallifet*, onschadelijk te maken door alle belangrijke commandantsplaatsen, met nitzondering van die te Parijs, aan zijn volgelingen toe te vertrouwen. Ook vele Bonapartistische officieren werden gunstig voor hem gestemd, doordien hij hen tot hoogere rangen bevorderde, terwijl hij zelfs door de socialisten, wegens zijn houding bij de arbeidersbeweging te Decazeville, met bijval werd begroet.

Boulanger betoonde zich ijverig en hoogst eerzuchtig. Hij was ongetwijfeld grondig bekend met het Fransche leger en tevens een dapper generaal, bereid om op eigen verantwoordelijkheid te handelen, zoodat het leger en het volk groote verwachtingen van hem koesterden. Het wetsontwerp, in December 1886 door hem ingediend bij het Parlement, had de strekking om door reorganisatie van het leger met goed gevolg een nieuwen oorlog tegen Duitschland te kunnen voeren. Hij wilde de sterkte van het leger op voet van vrede aanmerkelijk verhoogen, maar tevens door verkorting van den diensttijd tegen verhooging der uitgaven waken. Toch werd zijn plan om, gebruik makende van een grensincident, een oorlog met Duitschland te beginnen, niet goedgekeurd (zie *Schnäbele*).

In Mei 1887 zag het ministerie *Goblet*, wegens een botsing met de begrootings-commissie, zich genoodzaakt af te treden. Het werd vervangen door het kabinet *Rouvier*, waarin de portefeuille van oorlog werd toevertrouwd aan *Ferron*. Nu ontstonden er woelige manifestatiën van het volk, dat ontevreden was over de verwijdering van *Boulanger*, en de onrust werd zoo groot, de wrevel van Duitschland zoo blijkbaar, dat de Fransche regeering *Boulanger* verwijderde uit Parijs en aan het hoofd plaatste van het 13de legerkorps te Clermont-Ferrand. De generaal zette echter zijn woelingen voort, en door zijn partijgenooten geprikkeld, begon hij zich meer en meer te bemoeien met staatkundige aangelegenheden. In strijd met de ontvangen bevelen, reisde hij gedurig vermomd naar Parijs, en daar men door zijn daden de belangen der republiek bedreigd achtte, teekende de president *Carnot* in Maart 1888 het besluit, waarbij *Boulanger* op non-activiteit werd gesteld, en daarna dat, waarbij hij eervol ontslag ontving. Intusschen deden zijn aanhangers moeite om hem een zetel te bezorgen in de Kamer van Afgevaardigden. Het departement du Nord koos hem den 8sten April 1888, Parijs den 26sten Januari 1889 tot afgevaardigde. De meeste monarchisten ondersteunden *Boulanger*, om de gehate regeering te bestrijden, ofschoon hij zich in zijn manifesten altijd voor de nationale republiek met een directe keuze van den president door het volk verklaarde. Nu besloot het nieuwe ministerie *Tirard-Constans* (Maart 1889) *Boulanger* en zijn aanhangers we-

gens intrigues tegen de regeering bij den Senaat aan te klagen. Daarop vluchtte hij den 8sten April naar Brussel en begaf zich op verlangen der Belgische regeering in het laatst van April naar Londen. Bij de behandeling der aanklacht tegen *Boulanger* bleek, dat hij gedurende zijn ministerieel bestuur gelden ten bedrage van 242000 francs had verduisterd. Hoofdzakelijk hiervoor werd hij den 14den Augustus tot deportatie naar een vesting bij verstek veroordeeld. Bij de nieuwe verkiezingen leed zijn partij zware nederlagen. *Boulanger* zelf ontbond den 17den Mei het Boulangisten-comité. Met de rijke mevrouw *Bonnemain* vertrok hij in 1891 weder naar Brussel. Toen deze in het midden van Juli overleed en hij daardoor ook in financieelen nood geraakte, schoot hij zich den 30sten September 1891 bij haar graf op het kerkhof van Ixelles dood. Het onder zijn naam verschenen en door hem geïnfluenceerde werk: „L'invasion allemande" wordt aan *H. Barthélemy* toegeschreven.

Boulangisten, aanhangers van generaal *Boulanger* (zie aldaar), een partij, die omstreeks 1888—1890 als program had: grondwetsherziening, afschaffing van het presidentschap en het eenkamerstelsel. Nadat *Boulanger* den 15den Mei 1890 aftrad als partijleider, vereenigden zich de meesten van zijn vroegere partijgenooten onder aanvoering van *Laguerre, Laisant* e. a. tot een republikeinsch-socialistisch-revisionistisch verbond, den 24sten Mei 1890, dat echter tegenwoordig weinig meer te beteekenen heeft.

Boulay de la Meurthe, *Antoine Jacques Claude Joseph*, graaf, een Fransch staatsman uit den tijd der Groote Omwenteling, werd geboren, den 19den Februari 1761, te Chaumonsey in de Vogezen en was de zoon van een behoeftigen landbouwer. Zijn oom, die het ambt van pastoor bekleedde, liet den begaafden knaap studeeren, en deze werd in 1783 advocaat, eerst te Nancy en vervolgens te Parijs. Hij was ingenomen met de beginselen der Revolutie en nam als vrijwilliger deel aan den veldtocht van 1792. Ziek naar Nancy teruggekeerd, werd hij er benoemd tot een rechterlijke betrekking en moest wegens de gematigdheid zijner gevoelens de wijk nemen, maar kon zich na den 9den Thermidor (1794) weder daarheen begeven. Na den val van het Schrikbewind was hij lid van den Raad van Vijfhonderd, verklaarde zich tegen de Jacobijnen en de despotie der regeering en was leider der constitutioneele partij. In Juli 1799 schreef hij zijn: „Essai sur les causes, qui en 1649 amenèrent en Angleterre l'établissement de la republique", dat algemeen verspreid werd en het volk voorbereidde op de gebeurtenissen van den 18den Brumaire. De Eerste Consul belastte hem met belangrijke werkzaamheden en deed een vergeefsche poging, om hem het ministerie van Politie op te dragen. Hij werd voorzitter van de wetgevende afdeeling in den Staatsraad en nam deel aan de samenstelling van het Burgerlijk wetboek (Code civil). Vervolgens werd hij aan het hoofd geplaatst van het bestuur der nationale bezittingen, doch tegen het einde van 1810 vergenoegde hij zich met de voormalige betrekking van staatsraad. Hij stond zeer in de gunst bij *Napoleon*, die hem tot grootofficier benoemde van het Legioen van Eer, in 1813 werd hij in den gravenstand verheven en tot lid van het Regentschap benoemd. Na den terugkeer van *Napoleon* van Elba werd hij met *Cambacères* met de portefeuille van Justitie belast, en na den slag van Waterloo dreef hij in de Kamer van Afgevaardigden door, dat *Napoleon II* als keizer werd erkend. Onder de Tweede Restauratie werd hij naar Nancy verbannen, vervolgens in hechtenis genomen en door de Russen naar Duitschland gebracht, waar hij te Halberstadt verblijf hield. In 1819 begaf hij zich, na een kort verblijf te Frankfort a. d. M., weder naar Frankrijk, waar hij den 4den Februari 1840 overleed. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Tableau politique des règnes de Charles II et de Jacques II" (2 dln., Den Haag, 1818; 2de druk te Parijs, 1822) en „Bourrienne et ses erreurs volontaires et involontaires" (Parijs, 1830, 2 dln.).

Boulay de la Meurthe, Henri, een Fransch staatsman en een zoon van den voorgaande, werd geboren te Parijs, den 15den Juli 1797, en studeerde in de rechten. Hoewel hij deel nam aan de omwenteling van Juli 1830, was hij een tegenstander der nieuwe regeering. Als volksvertegenwoordiger, afgevaardigd van 1837—1839 door het departement de la Meurthe en van 1842—1848 door het departement der Vogezen, voegde hij zich bij de linkerzijde. Ook was hij geruimen tijd lid van den gemeenteraad van Parijs, van den conseil-général van het Seine-departement en commandant van het 11de legioen der nationale garde. Hij werkte mede tot stichting van salles d'asyle, tot verbetering van het lager onderwijs en van den toestand der arbeidende volksklasse. Door het departement der Vogezen werd hij in 1848 naar de Nationale Vergadering gezonden, waar hij zich schaarde bij de gematigde republikeinen en den 20sten Januari 1849 tot ondervoorzitter der Republiek benoemd werd. De staatsgreep van den 2den December beroofde hem van die betrekking. Later maakte hij deel uit van de zoogenaamde consultatieve commissie en werd den 26sten Januari 1852 lid van den Senaat. Hij overleed den 24sten November 1858 te Parijs.

Boulevard is een woord, afkomstig van het Nederlandsche *bolwerk*, en beteekent een wal, die een versterkte stad omgeeft. Bij het uitbreiden der steden werden die wallen gebruikt om de grachten te dempen en deze te veranderen in ruime straten, die den ouden naam behielden. Beroemd zijn vooral de boulevards van Parijs, afkomstig uit den tijd van *Lodewijk XIV* aan den noordkant van de stad, zich uitstrekkende van de kerk La Madeleine, tegenover de Place de la Concorde, tot aan het plein der Bastille; zij zijn onder *Napoleon I* van hier tot aan de Seine doorgetrokken, terwijl zij aan de overzijde der rivier van den Jardin des Plantes naar het Hôtel des Invalides voortloopen. Deze zijn ontstaan in den tijd van *Lodewijk XV*. Onder het ministerie *Calonne* (1786) ontstonden de zoogenaamde buiten-boulevards, die echter ook in de binnenstad liggen sinds in 1860 de tolmuur geslecht is en waardoor verschillende voorsteden met Parijs zijn samengesmolten. In den laatsten tijd werd de benaming „boulevard" ook gebruikt voor veel straten, die aangelegd zijn op de plaats, waar men oude huizen heeft afgebroken, en ook voor die in de nieuwe stadsgedeelten. Al deze boulevards hebben met de

onde echter slechts zooveel gemeen, dat het breede, met boomen beplante straten zijn. Zij liggen meestal terzijde van de groote aderen van het verkeer en worden minder bezocht dan de oude boulevards, die met hun statige huizen, breede wandelpaden, prachtige winkels, koffiehuizen, restauraties en schouwburgen en hun menschengewemel het middenpunt vormen van het Parijsche leven. De drukste en elegantste boulevards zijn de boulevards de la Madeleine, des Capucines, des Italiens en Montmartre.

Boulle, *André Charles*, een Fransch kunstdraaier, werd geboren te Parijs, den 11den November 1642. Hij had veel aanleg voor de kunst, en deze ontwikkelde zich, toen hij bij een schrijnwerker in de leer werd gedaan. Van gekleurde houtsoorten, metaal en schildpad, maakte hij allerlei versierselen, zooals bloemen, vruchten, dieren, enz., en vervaardigde daaruit schilderijen met jachttafereelen, stillevens, veldslagen, enz., die hij tevens van fraaie lijsten voorzag. Weldra was zijn naam beroemd, zelfs buiten de grenzen des lands. *Lodewijk XIV* deed hem in het Louvre wonen en schonk hem een aantal eeretitels. *Boulle* behandelde zijn bedrijf geheel als een kunst: hij ontwierp teekeningen en rangschikte de kleuren, en nam hierhij zijn toevlucht tot een fraaie verzameling schetsen van oude meesters. Hij werd alzoo de uitvinder van een soort van huisraad, dat men „meubles de Boulle" noemde. Later stond hij zijn werkplaats af aan zijn 4 zonen en overleed den 29sten Februari 1732.

Boullée, *Aimé Augustin*, een Fransch geschiedschrijver, geboren den 4den November 1795 te Bourg (Ain), studeerde in de rechten en trad vervolgens in staatsdienst. In 1821 verkreeg hij de hoogste rechterlijke waardigheid in zijn geboorteplaats en werd daarna procureur des Konings, eerst te Bergerac en toen te Macon. In 1830 ontving hij zijn ontslag en wijdde zich eerst te Lyon en vervolgens, sedert 1850, te Parijs aan de beoefening der geschiedenis. Hij overleed te Passy bij Parijs in 1870. Van zijn geschriften vermelden wij: „Histoire de Démosthène" (1834), „Histoire de la vie et des ouvrages du chancelier d'Aguesseau" (nieuwe druk, 1849), „Histoire de la France pendant les dernières années de la Restauration" (1839, 2 dln.), „Histoire complète des états généraux et des autres assemblées de la France 1302—1626" (1845, 2 dln.), „Etudes biographiques sur Louis Philippe" (1849), „Essai sur la vie et les ouvrages de M. Portalis" (1859) en „Biographies contemporaines" (1863, 2 dln.).

Boulle-werk is de naam van een soort artikelen, die nu nog in den trant van *Boulle* (zie aldaar) vervaardigd worden, n.l. mozaïekwerk (marqueterie) in metaal, nikkel, schildpad en hout van verschillende kleur. Tegelijk met het opleven van den smaak voor de kunstvoortbrengselen der 17de en 18de eeuw is ook de voorliefde voor dit genre weer opgekomen. Vooral in Weenen en Dresden vervaardigt men tegenwoordig deze voorwerpen. Eigenaardig is hierhij het zorgvuldig verwerken der grondstoffen. Wil men bijv. een ornament vervaardigen van messing en schildpad, dan maakt men de teekening zoodanig, dat men die zoowel kan uitvoeren in messing op een grond van schildpad, als in schildpad op een messinggrond. Men neemt daarvoor een stuk koperblik, bedekt dit met een stuk schildpad (dat meestal bestaat uit dunne, saamgelijmde lagen), legt daarover de teekening en zaagt nu met een zeer dunne zaag de figuur uit. Vervolgens plakt men de stukken zoodanig op twee bladen papier, dat de figuur op de bovengenoemde twee wijzen te voorschijn komt. Deze stukken worden daarna met het papier naar buiten op het onderhout gelijmd, het papier wordt daarna afgeweekt en de oppervlakte verder glad en glanzend gemaakt. Op deze manier krijgt men dus twee uitvoeringen van dezelfde figuur en wordt het materiaal volledig gebruikt.

Boullier, *Auguste*, een Fransch geschiedschrijver, geboren te Roanne, den 22sten Februari 1833, legde zich toe op de beoefening der letteren en der geschiedenis en deed verscheiden reizen in Italië, Duitschland, Engeland, Azië en Afrika, waarvan hij verslagen leverde in dagbladen en tijdschriften. In 1869 werd hij lid van het Wetgevend Lichaam en behoorde van 1871—1875 tot de leden de Nationale Vergadering, waar hij zich bij het rechter centrum voegde. Hij schreef: „Essai sur l'histoire de la civilisation en Italie: Les barbares" (1861), „Origine et formation de l'Etat de l'Eglise", „L'île de Sardaigne: dialecte et chants populaires, description, histoire, statistique" (1865), „Études de politique et d'histoire étrangères: „Allemagne, Turquie, Italie" (1870), „L'art vénitien" (1870) en „Victor Emmanuel et Mazzini" (1885).

Boulogne, *Louis*, een Fransch kunstenaar, werd geboren in 1609, ging met een heurs naar Italië en bestudeerde er vlijtig de oude meesters en de antieken. Na zijn terugkeer werd hem in 1646 opgedragen een schilderij te maken voor de Notre-Dame te Parijs; in 1648 leverde hij daarvoor: „Het martelaarschap van den heiligen Simon". In 1656 werd hij tot hoogleeraar benoemd en hield zich vervolgens bezig met het vervaardigen van copieën naar beroemde meesters voor kunstliefhebbers. Zoo schilderde hij: „De Emmausgangers" naar *Titiaan*, „De geboorte van Christus" naar *Carracci*. In 1657 voltooide hij weer een schilderij voor de Notre Dame, n.l. „De onthoofding van den apostel Paulus". Hij overleed den 13den Juni 1674 te Parijs.

Boulogne, Bon, een zoon van den vorige, geboren in 1649 te Parijs, trad in de voetstappen van zijn vader, werkte 5 jaren te Rome en werd door *Lodewijk XIV* belast met de versiering van het lustslot te Trianon en van dat te Versailles; bovendien versierde hij de kapel van de Invalidenkerk en van de St. Ambrosiuskerk met fresco's. Van zijn schilderijen zijn in het Louvre aanwezig: „Strijd van Hercules met de Centauren" (1677), „De heilige Benedictus wekt een dood kind op", „Maria ontvangt van een engel de boodschap". Hij overleed te Parijs, den 16den Mei 1717.

Boulogne, Louis, een broeder van *Bon*, in 1654 te Parijs geboren, won reeds op 18jarigen leeftijd den grooten schildersprijs en ging in 1675 naar Rome. Daarna bezocht hij Boven-Italië en keerde in 1680 naar Parijs terug. Voor de Notre Dame schilderde hij twee stukken: „De hoofdman van Capernaum" (1680) en „Christus en de Samaritaansche vrouw" (1695). Bovendien leverde hij nog andere schilderijen over religieuze onder-

werpen o.a. „Augustinus doet den tempel van Janus sluiten". In 1693 werd hij hoogleeraar, in 1722 directeur van de Academie en ontving na den dood van *A. Coypel* een benoeming tot hofschilder. Hij overleed den 20sten November 1734 te Parijs.

Boulogne, *Etienne Antoine*, een Fransch prelaat en kanselredenaar, werd geboren te Avignon, den 26sten December 1747, bezocht het seminarium te Parijs, ontving in 1771 de wijding en trad te Avignon en te Villeneuve met grooten roem als redenaar op. Hij begaf zich vervolgens naar de hoofdstad, maar werd er gedwarsboomd, zoodat de aartsbisschop *Charles de Beaumont* hem zelfs den kansel verbood. Toen echter *Boulogne's* lofrede op den Dauphin bekroond werd, nam de aartsbisschop het verbod terug, de koning verleende een jaargeld van 2000 francs aan den bekroonde, en deze, bij de abdij Tonnay-Charente geplaatst, predikte dikwijls voor het Hof te Versailles. Bij de Groote Omwenteling verloor hij al die voorrechten en zag zelfs zijn leven bedreigd, daar hij tot de eedweigerende priesters behoorde. Na den val van het Schrikbewind gaf hij een boek in het licht ter bestrijding van de Constitutioneele Kerk en nam de redactie op zich der „Annales religieuses", wier naam hij in die van „Annales catholiques" veranderde. Dit blad werd den 18den Fructidor verboden, en eerst na den 18den Brumaire verscheen het weder onder den titel „Annales philosophiques, morales et littéraires", een titel, welken het in 1801 wederom met dien van „Fragments de littérature et de morale" verwisselde.

Nadat *Boulogne* eenigen tijd domheer te Versailles was geweest, werd hij in 1807 keizerlijk Hofkapelaan en in 1801 bisschop van Troyes. Hij wekte groot opzien door zijn rede, ter gedachtenis van den slag bij Austerlitz in de kerk Nôtre Dame gehouden. Wegens zijn bewering, dat de wereldlijke macht geen bisschop mocht aanstellen zonder toestemming van den paus, werd hij in de vesting van Vincennes in hechtenis gehouden en eerst na den val van *Napoleon I* in vrijheid gesteld. Den 21sten Januari 1815 hield hij zijn beroemde rede ter gedachtenis van den dood van *Lodewijk XVI*, en toen in 1822 de bisschopszetel te Troyes werd opgeheven, stelde paus *Leo XII* hem daarvoor schadeloos door hem tot aartsbisschop te benoemen. Hij werd nu lid van de Kamer der Pairs en overleed den 13den Mei 1825. Zijn gezamenlijke werken zijn in 8 deelen — waarvan 4 leerredenen bevatten — in 1827 verschenen.

Boulogne-sur-Mer is een versterkte zeestad in het Fransche departement Pas de Calais en de hoofdplaats van een arrendissement. Zij ligt ten Z.W. van Calais aan het Kanaal en aan den mond der Liane en bestaat uit de onregelmatig gebouwde bovenstad, door wallen omringd, en uit de nieuwe, fraaie en welkrijke benedenstad, het eigenlijke Boulogne-sur-Mer, den zetel van handel en industrie. Over de Liane liggen twee bruggen, die Boulogne verbinden met de voorstad Capecure, waar het havenbassin en de stations zijn. In het eerstgenoemde gedeelte vindt men het stadhuis, de hoofdkerk in spitsboogstijl, het bisschoppelijk paleis, dat van Justitie, de citadel, waarin *Lodewijk Napoleon* in 1840 gevangen zat, het hospitaal, den schouwburg, de bibliotheek, de beurs, het museum, enz. Zij is een vesting van den 2den rang met (1901) 49939 inwoners, waaronder 6000 Engelschen, en bezit verscheiden inrichtingen voor wetenschap en kunst, goede scholen en vele fabrieken. Op een hoogte verheft er zich de „Colonne de la grande armée", ter eere van *Napoleon I* en ter gelegenheid van het groote kamp bij Boulogne in 1804 verrezen. De rivier is door kaden, enz. veranderd in een ruim havenbassin met sluizen, en staat door een kanaal in verbinding met de buitenhaven, die door den dam Carnot en door kaap Gris Nez beschermd wordt. Bovendien heeft men een nieuw havenbassin aangelegd. Handel en scheepvaart zijn er belangrijk, vooral die met Engeland. In 1900 liepen er 3013 schepen binnen met 1.511.469 ton inhoud en 3007 schepen, met 1.514.639 ton uit. De handel met het buitenland bedroeg in 1901: 397,3 millioen francs. De invoer (144 millioen francs) bestaat voornamelijk uit zijden, katoenen en wollen stoffen, garens, zijde, jute en hout; de uitvoer (253 millioen francs) eveneens uit wollen, zijden en katoenen stoffen, en verder voornamelijk uit lederartikelen, leer en wijn. Tevens wordt van uit Boulogne veel gedaan aan visscherij op de Noordzee (haring, kabeljauw, makreel, oesters) en staat de stad in geregelde verbinding met Engeland (duur der overvaart naar Folkestone 2½ uur). Ook als badplaats wordt Boulogne druk bezocht; sinds 1863 bezit het een groot badhuis. De nijverheid levert er vooral cement, aardewerk, ijzerwaren, zeildoek, stalen pennen, enz. De stad bezit een bibliotheek met 60.000 deelen en 400 handschriften, een oudheidkundig en ethnografisch museum en is de geboorteplaats van den geleerde *Daunou*, van *Sainte-Beuve*, van den Egyptoloog *Mariette* en van den scheepsbouwingenieur *Sauvage*. Voor de beide laatste personen en voor dokter *Jenner* zijn er standbeelden opgericht.

Boulogne was reeds aan de Romeinen bekend als een uitmuntende haven onder den naam *Portus Gesoriacus*. Keizer *Constantijn* noemde haar *Bononia*, en ten tijde der *Karolingen* verkreeg zij den naam van *Belonia* en behoorde langen tijd tot Ponthieu, totdat zij in de 9de eeuw tot een zelfstandig graafschap *Boulonais* verheven werd. *Hernequin*, de eerste graaf, sneuvelde in een gevecht tegen de Noormannen (882), die Boulogne plunderden. Later kwam de stad aan den hertog van Bourgondië, en na den dood van *Karel den Stoute* werd zij in 1477 door *Lodewijk XI* aan Frankrijk gebracht. Door *Hendrik VII* van Engeland werd zij in 1492 belegerd, door *Hendrik VIII* in 1544 veroverd, maar in 1550 heroverden de Franschen haar. *Napoleon I* liet van 1803—1805 de haven verbeteren en vestingwerken aanleggen ter verdediging van de stad. Tevens vereenigde hij hier 2413 groote en kleine vaartuigen voor den overtocht van zijn leger naar Engeland. Reeds was een leger van 172.000 man infanterie en 9000 man cavalerie gereed om overgezet te worden, toen de vijandelijkheden met Oostenrijk in 1805 het plan deden mislukken. Op den 6den Augustus 1840 was Boulogne het doel van *Louis Napoleon* (den lateren *Napoleon III*), die hij het noordelijk gelegen gehucht Wimereux landde.

Boulogne-sur-Seine is een stad in het

Fransche departement van de Seine, 9 km. ten W. van Parijs, aan den rechter oever der Seine, met een in 1863 gerestaureerde kerk nit de 14de eeuw, die daar gebonwd is tot een aandenken aan de kerk te Boulogne-sur-Mer en aldus aan de stad den tegenwoordigen naam heeft gegeven. Vroeger heette zij *Menus-les-St. Cloud.* Er zijn talrijke villa's, 300 waschinrichtingen, fabrieken voor metaalwaren, meubels, zeep, olie, enz. In 1901 telde de plaats 44.416 inwoners. Ten N. ervan, tusschen den vestingmnur van Parijs en den noordelijken oever der Seine, ligt het Bois de Boulogne (zie aldaar).

Boulton, *Matthew*, een Engelsch werktnigkundige, werd geboren te Birmingham, den 3den September 1728, en genoot als opvolger van zijn vader in een ijzerwinkel zooveel voorspoed, dat hij reeds in 1754 een groote fabriek van ijzeren en stalen voorwerpen oprichten en haar van jaar tot jaar kon nithreiden. In 1762 kocht hij de woeste heide hij Soho, een nur gaans van Birmingham gelegen, en er ontstond weldra een fabriekstad, welke later 14000 inwoners telde. Ook vond *Boulton* een middel uit, om gipsornamenten goed en goedkoop te vergulden, alsmede om schilderijen in olieverf na te maken op een mechanische wijze. Daarna vervaardigde hij stoomwerktuigen, doch dit wilde aanvankelijk niet goed gelukken, daar het geschiedde volgens de gehrekkige constructie van *Savary.* In 1768 bezocht *James Watt* de fabriek te Soho, en daarop hesloot *Boulton* zijn eigen pogingen op te geven en de uitvinding van *Watt* in praktijk te brengen. Van 1775—1785 nam de firma *Boulton & Watt* vijf patenten op hare verbeterde stoommachines. Met het eindigen van het patent in 1800 eindigde ook hun compagnieschap.

In 1785 werd *Boulton* lid van de „Royal Society". Drie jaar later paste hij met goed gevolg het gehruik van den stoom toe op het munten vao geld; hij vervaardigde een werktnig, dat 8 stempels in heweging hracht en in één minnut 70 tot 90 geldstnkken leverde. *Paul I*, keizer van Rusland, aan wien *Boulton* eenige uitmuntende werktuigen geleverd had, schonk hem een fraaie verzameling delfstoffen nit Siberië henevens alle Russische munten en medailles van den laatsten tijd, en droeg hem op, twee groote muntmachines te vervaardigen. Bij zijn uitgehreide fabrieken, die reeds aan 3000 personen werk verschaften, voegde hij in 1797 een groote ijzergieterij. Hij overleed den 17den Augustus 1809 te Handsworth hij Soho.

Bouma, *Gellius Faber* of *Jelle Faber de*, een Nederlandsch godgeleerde uit de dagen der Hervorming, werd geboren te Leeuwarden, trad in den geestelijken stand en werd pastoor te Jelsnm, waar hij reeds vóór het optreden van *Luther* het Evangelie in den geest der Hervormers verkondigde. Dit vond hij velen hijval, maar haalde hem tevens zoozeer den haat der geestelijkheid op den hals, dat hij de vlucht moest nemen naar Oost-Friesland, waar hij predikant werd te Norden (1536) en vervolgens te Emden. Hij stond hoog aangeschreven bij *Anna*, gravin van Oost-Friesland, woonde op haar verzoek een kerkvergadering hij te Wirdum (tnsschen Emden en Norden) en werd door haar belast met het mede-opzicht op de Oost-Friesche gemeenten. Tot zijn geschriften behooren een „Verdedigingsschrift" ten behoeve der Hervormde Kerk, een „Vermeerderde Christelijke Catechismns", die eerst na zijn dood is uitgegeven, en verscheideo liederen voor het kerkgezang, terwijl hij met zijo amhtgenooten *Johannes a Lasco* en *Hermanus Bras* den „Oost-Frieschen Catechismns of Bijbel der eenvondigen" heeft opgesteld. Zijn zoon *Petrus Gellius* († 1634) en zijn kleinzoon *Gellius* († 1658) hehben eveneens in ons land het Evangelie verkondigd.

De naam *Bouma* werd wegens ons onhekende redenen ook aangenomen door een zoon van *Johannes Acronius.* Deze, *Dominicus Acronius a Bouma*, was eerst rector te Steenwijk en toen hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid aan de hoogeschool te Franeker, waar hij den 15den Maart 1656 overleed. Hij heeft eenige Latijnsche geschriften nagelaten.

Bouman, *Johannes*, een Nederlandsch bonwkundige, werd geboren te Amsterdam in 1706 en mnntte zoodanig nit, dat *Frederik Willem I*, koning van Prnisen, hem in 1732 benoemde tot bonwmeester te Potsdam. Daar houwde hij de hekende „Hollandsche huizen" en had er het toezicht op het bonwen van de Berlijnsche poort, van het stadhuis, enz. Ook te Berlijn zijn vele gebouwen onder zijn toezicht verrezen, zooals de domkerk (1747—1750), het paleis van prins *Hendrik* (1754—1764), de nienwe mnnt, het invalidenhuis, de nienwe ridderacademie, enz. Hij overleed te Potsdam in 1776.

Bouman, *Hermanus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Idaard in Friesland, den 11den Februari 1789. In zijn kindsheid door stuipen geteisterd, hleef hij steeds zwak van lichaam. Hij bezocht de Fransche school, het gymnasium en de academie te Harderwijk en legde er zich met ijver toe op de letteren en de godgeleerdheid. Na volbrachte stndiën werd hij predikant te Oostermeer en Eestrum (1812) en vervolgens te Finsterwolde (1815). Hij schreef verscheiden wetenschappelijke opstellen en beoordeelingen in tijdschriften, en zag zich in 1823 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en academieprediker te Utrecht. Hier was hij, in weerwil van zijn wankelende gezondheid, gedurende een reeks van jaren met ijver werkzaam. In 1849 werd hij ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw. Nadat in 1863 zijn dankbare leerlingen hem een treffend hlijk hadden gegeven van hunne belangstelling in den 40-jarigen gedenkdag der aanvaarding van zijn hoogleeraarsambt, overleed hij een jaar daarna, den 14den Mei 1864. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Zeeuwsch Geoootschap, enz.

Bouman was een man van groote geleerdheid en onderscheidde zich daarenboven door een fraaie latiniteit; bij zijn vrienden stond hij om zijn eenvondig, vroom en degelijk karakter in groot aanzien. Ook is het boven allen twijfel verheven, dat zijn conservatieve richting een grooten invloed heeft gehad op die der geheele Hervormde Kerk in Nederland. Behalve eenige academische oratiën en eenige Nederlandsche redevoeringen, leerredenen en hrochnres, heeft hij een aantal werken geschreven. Van deze noemen wij: „Ge-

schiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleeraren" (1844 en 1847), „Memoria Joannis Clarisse, Theologi" (1850) en „Chartae Theologicae" (1853 en 1857).

Bouman, *Harmannus*, een Nederlandsch opvoedkundige, werd geboren te Groningen, den 19den April 1822. Hij werd hoofdonderwijzer te Beerta in 1846, in 1859 directeur der normaalschool aldaar en in 1876 directeur der kweekschool van onderwijzers te Amsterdam, de eerste in ons land, lid van het Hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw. Door verscheiden boekjes ten behoeve van het lager onderwijs heeft hij inzonderheid tot verbetering der spel- en leesmethode veel bijgedragen en door keurige platen het aanschouwelijk onderwijs bevorderd. Hij schreef voorts: „Opvoeding en onderwijs, gegrond op 's menschen lichamelijke en geestelijke ontwikkeling" (1877) en stichtte met dr. *Salverda*: „De Schoolbode".

Bouman was een navolger van *Brugsma*, onder wien hij ook te Groningen als onderwijzer werkzaam is geweest. De eerste normaallessen in de provincie Groningen werden aan zijn school te Beerta gegeven. Tevens was hij een der oprichters van het Schoolmuseum. In 1878 werd hem door de vereeniging „Volksonderwijs" opgedragen een persoonlijk onderzoek in Denemarken en Zweden in te stellen naar de inrichting en werking van het onderwijs, dat aldaar in handenarbeid en huisvlijt wordt gegeven. Zijn verslag was aanleiding, dat men al spoedig begon met het openen van cursussen in handenarbeid voor onderwijzers. Den 1sten April 1897 nam hij zijn ontslag als directeur en overleed den 17den October 1899. In samenwerking met *M. Leopold* schreef *Bouman* „De Nederlandsche Landhnishonding". Het meest bekend is *Bouman* door zijn aanschouwelijke methode voor leesonderwijs, die de methode van *Prinsen* verdrongen heeft en een navolging is van die van *Vogel* te Leipzig. Verschillende artikelen van zijn hand verschenen in „De Gids voor den onderwijzer" van 1881, 1883, 1884, 1887 en in andere opvoedkundige tijdschriften.

Bounty-eilanden, een tot Nieuw-Zeeland behoorende groep van 24 kleine, tamelijk hooge rotseilanden in den Grooten Oceaan op 47°50' Z. Br. en 179°7' O.L. van Gr., 650 km. ten O. van Nieuw-Zeeland gelegen. Zij beslaan een oppervlakte van 13 v. km., zijn waterarm en zonder plantengroei en dus onbewoond, maar zeer rijk aan robben. *Bligh*, kapitein van de „Bounty", ontdekte deze eilanden den 17den September 1788.

Bouquet is een Fransch woord, dat wij door *bloemruiker* vertalen. Intusschen gebruikt men het ook om den genr van wijn aan te duiden. De stof, die aan den wijn het bouquet mededeelt, bevat o.a. ook oenantaether (wijnbloemaether). Men kan do verschillende bouquets verdeelen in die, welke reeds aanwezig zijn in de druiven en andere vruchten, waaruit de wijn bereidt wordt, en die, welke bij de gisting ontstaan. Daar de aetherische oliën echter in zeer geringe hoeveelheden in den wijn voorkomen, is er niets naders over bekend. Het namaken van het natuurlijke bouquet is een hoofdzaak bij de wijnvervalsching, waarin men ook wel eenigszins is geslaagd.

Bouquet, *Dom Martin*, een Fransch geschiedschrijver, geboren den 6den Januari 1685 te Amiens, trad in de orde der Benedictijnen, werd bibliothecaris der abdij St. Germain-des-Prés, maar legde deze betrekking neder, om tijd te vinden voor letterkundigen arbeid. Met zeldzame onbaatzuchtigheid zond hij zijn bouwstoffen voor een uitgave der werken van *Flavius Josephus* aan *Haverkamp*, zoodra hij vernomen had, dat deze geleerde eveneens het voornemen koesterde om die werken in het licht te geven, zoodat *Haverkamp* zijn geschrift in 1726 te Amsterdam kon uitgeven. Het hoofdwerk van *Bouquet* heeft tot titel „Scriptores rerum Gallicarum et Francicarum", van hetwelk hij in 1738 de eerste twee deelen deed verschijnen, waarna tot 1894 in het geheel 23 deelen zijn uitgegeven. Hij overleed te Parijs in het klooster des Blancs Manteaux, den 6den April 1754.

Bourbaki, *Charles Denis Sauter*, een Fransch generaal, werd geboren te Pau, den 22sten April 1816. Zijn vader sneuvelde als kolonel in den Griekschen vrijheidsoorlog, en hij zelf, opgeleid aan de militaire sshool te St. Cyr, trad in 1836 als 2de luitenant in dienst bij de Zouaven. In 1837 werd hij bij het Vreemdelingenlegioen geplaatst en in 1842 tot kapitein bij de Zouaven bevorderd. In 1847 bataljonscommandant van de Turco's in Constantine, werd hij in 1851 kolonel en in 1854 brigade generaal. In den Krimoorlog onderscheidde hij zich aan het hoofd van het 1ste en 2de regiment Zouaven met generaal *Aurelle de Paladines* in den slag aan de Alma, vervolgens in dien van Inkerman en bij de hestorming van den Malakoftoren. Na het eindigen van dezen oorlog werd hij ter beschikking gesteld van den gouvernenr-generaal van Algiers en in 1857 tot divisie-generaal bevorderd. In den oorlog tegen Oostenrijk streed hij dapper in den slag bij Solferino en werd daarna in 1869 vleugeladjudant des keizers, en in 1870 volgde hij *Bazaine* op als commandant van de keizerlijke garde. Met deze nam hij in 1870 deel aan de veldslagen bij Metz en werd in deze vesting ingesloten. De vruchtelooze poging, om den 31sten Augustus 1870 door den kring der belegeraars te breken, werd onder de leiding van *Bourbaki* ondernomen. Met hulp en op aansporing van een Londensch avonturier, *Reguin* genaamd, ontsnapte hij in den aanvang van October verkleed uit Metz en begaf zich naar Engeland, om er met de voormalige keizerin *Eugenie* te raadplegen, en keerde toen naar Frankrijk terug, waar hem het opperbevel over het Noorderleger (hoofdkwartier Rijssel) werd opgedragen. De toestand van dat korps was zoo ellendig, dat hij er aanvankelijk niets mede verrichten kon, zoodat hij daarom berispingen ontving van *Gambetta*, toen minister van Oorlog, waarna hij zijn ontslag kreeg. Vervolgens werd hij benoemd tot bevelhebber over het Oosterleger bij Besançon, dat 150 000 man telde en de opdracht ontving Belfort te ontzetten en den Elzas te heroveren. Hij werd echter door generaal *Werder* tegengehouden in het gevecht bij Villersexel en den driedaagschen slag aan de Lisaine. Terwijl hij nu met een ellendig verzorgd leger te midden van sneeuw en ijs moest terugtrekken, ontving hij een tijding van *Gambetta*, dat ook hij voor een verrader werd gehouden. Hij deed daarop een poging tot zelfmoord, maar de wond was niet doodelijk, en *Bour-*

baki droeg het bevel over aan generaal *Clinchant*, die genoodzaakt was, om met 84000 man zich op de grenzen van Zwitserland te laten ontwapenen (1 Febr. 1871). Ook *Bourbaki* werd daarheen gebracht, waar hij weldra in zoover herstelde, dat bij naar Frankrijk kon terugkeeren. Hij zag zich in Juli 1871 door den president *Thiers* benoemd tot chef van het 6de legerkorps en verkreeg in 1873 het commando over het legerkorps te Lyon. In 1881 echter verliet hij den actieven dienst en keerde tot het ambteloos leven terug. Hij overleed den 22sten September 1897 te Bayonne en in 1899 werd te Pau een monument voor hem opgericht.

Bourbon, een eiland in de hunrt van Madagaskar. Zie *Réunion*.

Bourbon is de naam van verschillende kleine steden in Frankrijk.

Bourbon-Lancy, de hoofdstad van het kanton van dien naam in het arrondissement Charolles van het departement Saône-et-Loire, gelegen aan den spoorweg Cercy—La Tour—Gilly, met een oud kasteel. Het telt (1901) 2188 inwoners en werd gedurende de eerste revolutie en na 1848 Bellevue-les-Bains genoemd. Het is beroemd wegens zijn warme (41 à 56° C.) bronnen, die kenkenzout, soda en ijzer bevatten, en was reeds aan de Romeinen bekend onder den naam Aquae Nisineii. De badinrichting is het eigendom van het particulier ziekenhuis Aligre (400 bedden).

Bourbon l'Archambault, de hoofdstad van het gelijknamige kanton in het arrondissement Moulin van het departement Allier, is op 3 km. afstand van den rechteroever der Loire gelegen, in het dal van het riviertje Burge. Het telt (1901) 2336 inwoners en is bekend door het kasteel, dat in 761 door *Pepijn* op Aquitanië word veroverd, en in de 13de eeuw gerestaureerd werd. Het is langen tijd de residentie der Bourbons geweest. In 1793 werd het slot verwoest. Een van de torens, die zijn blijven staan, heet Quiquengrogne. Van de twee bronnen, die hier voorkomen, bevat de een ijzer (La source Jonas, 22.8° C.), de andere (La source chaude, 51° C.) is een ijzerhoudende zwavelbron. De badinrichtingen zijn staatseigendom. Door de Romeinen werd de plaats Aquao Borvonis genoemd, in de Middeleeuwen heette zij Borbo of Burbo Archembaldi en gedurende de revolutie Bourges-les-Bains. Men heeft er overblijfselen ontdekt van prachtige marmeren Romeinsche baden.

Bourbon-Vendée is de hoofdstad van het departement Vendée. Zie *Roche sur Yon*.

Bourbon (zie de tabellen *Huis Bourbon*), is de naam van een oud Fransch geslacht, welks leden in verschillende landen met de koninklijke waardigheid werden bekleed. Het ontleent zijn naam aan het kasteel Bourbon (bij de Romeinen *Castrum Borboniense* genoemd, tegenwoordig *Bourbon l'Archambault*, zie aldaar) in het departement Allier, vroeger de provincie Bourbonnais uitmakende. Als stamvader der heeren (sires) *van Bourbon* wordt *Adhémar* genoemd, die een bloedverwant was van *Karel Martel* en in den aanvang der 10de eeuw leefde. Dit Huis stierf in 1218 uit met *Archambault VIII*, wiens dochter en erfgename *Abahaut* in 1197 gehuwd was met *Guy van Dampierre*. Op dienszoon *Archambault IX* gingen de naam en de bezittingen der Bourbons over. De achterkleindochter van deze, *Beatrice*, was gehuwd met *Robert van Clermont*, den jongsten zoon van *Lodewyk IX*. Deze *Robert*, afkomstig uit het Capetingische Huis, wordt beschouwd als de stamvader van de jongere lijn der *Bourbons*, omdat de wapens en goederen der heerlijkheid op hem overgingen en in het bezit bleven van zijn nakomelingschap. Na hem vielen zij ten deel aan zijn zoon *Lodewijk*, die van koning *Karel IV* in 1327 den titel ontving van hertog. Van *Lodewyks* zoon *Pierre* stamden af: *Pierre I*, die in den slag bij Poitiers (1356) sneuvelde; *Lodewijk II*, die tegen de Engelschen vocht en lid was van het regentschap voor *Karel VI* en in 1410 overleed: *Johan I*, die in den slag bij Azincourt door de Engelschen gevangen genomen, overleed in 1434 in Engeland; *Karel I* was betrokken in samenzweringen tegen koning *Karel VII*, overleed in 1456; *Johan II* versloeg in 1450 de Engelschen bij Formigny, nam deel aan de „Ligue du bien public" en overleed in 1488 zonder erfgenamen na te laten, zoodat zijn broeder *Karel II*, kardinaal en aartsbisschop van Laon hem opvolgde. Na diens dood in 1488 vervielen de waardigheid en de bezittingen aan den jongsten broeder *Pierre*, graaf *Beaujeu*, den gunsteling en schoonzoon van koning *Lodewijk XI*, die gedurende de minderjarigheid van *Karel VIII* een der regenten was en in 1503 overleed. Zijn eenige dochter en erfgename, *Susanne*, huwde met haar neef, den graaf *Karel de Montpensier*, later connétable de Bourbon. Na diens afval van Frankrijk werden de bezittingen aan de Kroon getrokken, en met zijn dood in 1527 stierf de oudste lijn uit.

De jongere lijn begint met *Lodewijk*, derden zoon *Jacques*, graaf *de la Marche*. Diens achterkleinzoon *Johan II* verkreeg door zijn huwelijk La Roche-sur-Yon. *Johans* zoon *Karel* werd tot hertog van Vendôme verheven en erfde in 1527 de bezittingen van den connétable. De 6de spruit van dezen tak was *Antoine van Bourbon*, hertog van Vendôme, in 1548 gehuwd met *Jeanne d'Albret* en door deze koning van Navarre. Zijn broeder *Lodewijk*, prins van *Condé*, stichtte de huizen *Condé* en *Conti*, en zijn zoon *Hendrik IV*, geboren in 1553, beklom na het uitsterven van het Huis van *Valois* (1589) den Franschen troon en was tevens de stichter der vorstenhuizen, die in Frankrijk, Spanje, Napels en Parma hebben geregeerd. De Groote Omwenteling verwijderde de *Bourbons* van den troon, de Restauratie bracht hen in 1814 en 1815 terug, maar reeds in 1830 werd de oude dynastie opnieuw verdreven. Voorts is het Spaansche vorstenhuis der *Bourbons*, gesticht door *Philips*, hertog *van Anjou*, die er in 1700 door *Lodewijk XIV*, als diens kleinzoon, op den troon werd geplaatst en als *Philips V* regeerde. Zijn nakomelingen behielden er het koninklijk gezag tot 1868, toen koningin *Isabella* door hare ontevreden onderdanen verdreven werd, maar hernamen het door haar zoon *Alfonsus*.

Een zoon van genoemden *Philips V* werd in 1735 als *Karel III* koning van Napels en de Beide Siciliën opgevolgd door zijn derden zoon *Ferdinand IV*. Deze moest in 1806 de vlucht nemen voor de Fransche heerschappij, keerde evenwel na den val van *Napoleon* als *Ferdinand I* daarheen terug en werd in 1825 door zijn zoon *Frans I* en

TABEL I.

Het Huis Bourbon.

Lodewijk XIII, koning van Frankrijk, † 1643, geh. m. Anna van Oostenrijk.

Oudere (koninklijke) lijn († 1883)
Lodewijk XIV, † 1715,
geh. m. Maria Theresia van Spanje, † 1683
Lodewijk, † 1711,
geh. m. Maria Christina van Beieren

- Lodewijk van Bourgogne, † 1712
  Lodewijk XV, † 1774,
  geh. m. Maria Leszczynska
  Lodewijk, † 1765,
  geh. m. Maria Josepha van Saksen
  - Lodewijk XVI, † 1793, geh. m. Marie Antoinette
    - Marie Theresia Charlotte, † 1851, geh. met Lodewijk van Angoulême
    - Lodewijk Jozef, † 1789
    - Karel Lodewijk (XVII) † 1795
  - Lodewijk XVIII, † 1824
  - Karel X (tot 1830) † 1836, geh. m. Marie Therese van Savoye
    - Lodewijk van Angoulême graaf van Marnes, † 1844, geh. m. Maria Theresia Charlotte van Bourbon
    - Karel Ferdinand van Berry, † 1820 geh. m. Caroline van Sicilië
      - Hendrik (V) hertog van Bordeaux, graaf van Chambord, † 1883, geh. m. Maria Theresia van Modena, † 1856.
      - Louise van Artois, † 1864 geh. m. Karel III van Parma.
- Huis **Spanje** (Bourbon-Anjou)
  Philips van Anjou, als Philips V, in 1700 koning van Spanje, † 1746
  (zie tabel III)
  - **Koninklijke** lijn
    Karel III, † 1788.
    - Tak **Spanje** Karel IV, † 1819
      - **Regeerende** tak Ferdinand VII, † 1833
      - **Carlistische** tak Carlos (V) † 1855
      - Tak **zonder recht van troonsopvolging** Frans de Paula, † 1865
    - Tak **Beide Siciliën** Ferdinand IV van Napels (Ferdinand I van Sicilië), † 1825 (zie tabel IV)
    - Tak **met recht van troonsopvolging** Gabriel, † 1788
  - Hertogelijke lijn **Parma** (tot 1859)
    Philips van Parma en Piacenza, † 1765
    (zie tabel IV)
- Karel van Berry, † 1714, geh. m. Maria Louise Elizabeth van Orleans

Jongere (hertogelijke, in 1830 koninklijke) lijn **Orleans**
(sedert 1883 „Huis Frankrijk")
Philips (I) van Orleans, † 1701,
(zie tabel II)

* = geboren.
† = overleden.

TABEL II. **Jongere (hertogelijke, in 1830 koninklijke lijn Orleans) sedert 1883 „Huis Frankrijk".**

Philips (I) van **Orleans**, † 1701 geh. m. Elizabeth Charlotte van de Palts

- Philips (II) van Chartres regent van 1715—1723.
  - Lodewijk van Chartres en Orleans, † 1752
    - Lodewijk Philips, † 1785
      - Lodewijk Jozef Philips van Orleans, bijgenaamd „Egalité", † 1793.
        - Lodewijk Philips, koning der Franschen, 1830—1848, † 1850 geh. m. Maria Amalia van Sicilië.
          - Ferdinand † 1842 geh. m. Helène van Mecklenburg-Schwerin.
            - Lodewijk Philips graaf v. Parijs † 1894 geh. m. Isabelle v. Orleans.
              - Amalie geh. m. Karel I v. Portugal.
              - Philips tegenwoordig hoofd van den Franschen tak * 1869 geh. m. aartshert. Maria Dorothea v. Oostenrijk.
              - Helène geh. m. Emannel v. Aosta.
              - Isabella geh. m. Johan van Guise.
              - Fredinand van Montpensier * 1884.
            - Robert hertog van Chartres geh. m. Franziska van Orleans.
              - Maria geh. m. Waldamar van Denemarken.
              - Hendrik * 1901.
              - Margaretha geh. m. Patrice de Mac Mahon.
              - Johan van Gnise * 1874 geh. m. Isabella van Orleans.
          - Louise † 1850 geh. m. Leopold I van België.
          - Maria † 1839 geh. m. Alexander van Württemberg
          - Lodewijk van Nemours † 1896 geh. m. Victoria van Saksen-Cobnrg.
            - Gaston graaf van Eu geh. m. Isabella van Brazilië.
              - Peter * 1875.
              - Lodewijk * 1878.
              - Anton * 1881.
            - Ferdinand hertog van Alençon geh. m. Sophia van Beieren.
              - Lonis geh. m. Alfons van Beieren.
              - Emanuel van Vendôme geh. m. Henriette van België.
          - Clementine geh. m. August van Saksen-Coburg † 1881.
            - Ferdinand sedert 1887 vorst van Bulgarije.
          - Frans van Joinville † 1900 geh. m. Franziska van Portugal.
            - Francisca geh. m. Robert van Orleans.
            - Peter hertog van Penthièvre * 1845.
          - Hendrik van Aumale geh. m. Auguste van Bourbon.
          - Anton van Montpensier † 1890 geh. m. Lonise van Spanje.
            - Isabella geh. m. graaf Philips van Parijs.
            - Anton Dnca di Galliera * 1866 geh. m. Eulalia van Spanje.
              - Alfonsus * 1886.
              - Lodewijk Ferdinand * 1888.
        - Eugenie Adelheid † 1847.
  - Maria Louise Elizabeth, † 1719 geh. m. Karel van Berry.

TABEL III.

Huis Spanje (Bourbon-Anjou).

Philips van Anjou, als Philips V in 1700 koning van **Spanje**, † 1746; geh. m. Elizabeth van Parma.

- Lodewijk, † 1724
- Ferdinand VI, † 1759
- **Koninklijke lijn** Karel III, † 1788, geh. m. Maria Amalia v. Saksen-Polen
  - Tak **Spanje** Karel IV (tot 1808), † 1819, geh. m. Louise van Parma
    - **Regeerende** tak Ferdinand VII, † 1833, geh. m. Christina van Napels
      - Isabella II (tot 1868) geh. m. Frans van Assisi
        - Maria Isabella Franziska, geh. m. graaf Gaëtanus van Girgenti
        - Alfonsus XII † 1885, geh. m. aartshert. Maria Christina van Oostenrijk
          - Maria de las Mercedes van Asturië geh. m. Karel van Sicilië
          - Maria Teresa *1882
          - Alfonsus XIII *1886
        - Maria de la Paz, geh. m. Lodewijk Ferdinand v. Beieren.
        - Eulalia, geh. m. Anton van Montpensier-Galliëra
      - Louise, geh. m. Anton v. Montpensier
    - **Carlistische** tak Carlos (V), † 1855, gehuwd m. Franziska v. Portugal
      - Carlos (VI) † 1861
      - Johan † 1887 geh. m. Maria Beatrix van Oostenrijk-Este, † 1906.
        - Carlos van Bourbon hertog van Madrid *1848 geh. m. Margareta van Parma † 1893
          - Blanca v. Castilië, geh. m. aartshert. Leopold Salvator van Oostenrijk
          - Jacob (Jayme) *1870
          - Beatrix, geh. m. Fabrizio, vorst Massimo
          - Alicia, geh. m. Friedrich v. Schönburg-Waldenburg
    - Tak **zonder recht van troonsopvolging** Frans de Paula, hertog v. Cadix, † 1865, geh. m. Louise van Sicilië
      - Frans de Assise, hertog v. Cadix, 1846 „koning" † 1902, geh. m. Issabella II
        - Alfons *1849 geh. m. Maria de las Nieves van Portugal
      - Hendrik v. Sevilla † 1870 morg. geh. m. Helena de Castellvi
        - Hendrik † 1894, geh. m. Josephine Parade
          - Maria Louisa sedert 1895 Duquesa de Sevilla, geh. m. Juan de Monclus
        - Frans de Borbon y de Castellvi
          - Frans de Paula de Borbon y de la Torre *1882
          - Jozef de Borbon y de la Torre *1883
          - Hendrik de Borbon y de Leon *1891
          - Alfonsus de Borbon y de Leon *1893
        - Albert sedert 1878 Marqués de Santa Elena
          - Albert de Borbon y d'Ast *1883
      - en 4 dochters.
  - Tak **Beide Siciliën** (tot 1860) Ferdinand IV van Napels (= F. I. v. Sicil.), † 1825 (zie tabel IV)
  - Tak **met recht van troonsopvolging** Gabriel, † 1788, geh. m. Victoria van Portugal
    - Peter, † 1812, geh. m. Thérèse van Portugal
      - Sebastiaan, † 1875, geh. m. Christina van Spanje, † 1902
        - Frans v. Marchena *1861, geh. m. Maria de Muguiro
        - Peter van Ducal † 1892, morg. geh. m. Maria Madan
          - 3 dochters „de Borbón"
        - Lodewijk v. Ansola † 1889, geh. m. Germana de Quirós
          - 2 zoons
        - Alfons *1866
- Hertogelijke lijn **Parma** (tot 1859) Philips van Parma en Piacenca (sedert 1748), † 1765 (zie tabel IV)

TABEL **IV.**

Hertogelijke lijn Parma (tot 1859) en **Tak Beide Siciliën** (tot 1860).
Philips V van Spanje, † 1746, geh. m. Elizabeth van Parma.

- Karel III van Spanje, † 1788
  - Tak **Beide Siciliën.** Ferdinand IV, koning van **Napels** (sedert 1759 Ferdinand III van **Sicilië,** sedert 1816 Ferdinand I der **Beide Siciliën**), † 1825, geh. m. Karoline van Oostenrijk
    - Frans I, † 1830, geh. m. Isabella van Spanje.
      - Ferdinand II, † 1859.
        - Frans II (tot 1860), † 1894, geh. m. Maria van Beieren.
        - Lodewijk graaf van Trani, † 1886, geh. m. Mathilde van Beieren
          - Maria Theresia, geh. m. Wilhelm, erfprins van Hohenzollern-Sigmaringen.
        - Alfonsus, graaf van Caserta, * 1841, geh. m. Antonia van Sicilië
          - Ferdinand, hertog van Calabrië, * 1869, geh. m. Maria van Beioren
            - Roger, hertog van Noto, * 1901.
          - Karel, * 1870, sedort 1901 „Infant van Spanje", geh. m. Maria de las Mercedes van Asturië.
            - Alfonsus, * 1901.
          - Maria Christina, geh. m. aartshertog Peter Ferdinand van Oostenrijk.
          - Januarius (Gennaro), * 1882.
          - Reinier, * 1883.
          - Philips, * 1885.
          - Franz de Assisi, * 1888.
          - Gabriël, * 1897.
        - Gaëtanus, graaf van Girgenti, † 1871, geh. m. Maria Isabella Franziska van Spanje.
        - Pascal, graaf van Bari, * 1852, geh. m. Blanche de Marconnay.
      - Lodewijk, graaf van Aquila, † 1897, geh. m. Januaria van Brazilië.
        - Lodewijk Maria, graaf van Aguila, * 1845, morg. geh. m. Marie Amélie Hamel, contessa Rocca-Guglielma.
        - Philips, * 1847, morg. geh. m. Flora Boonen, contessa d'Espina.
      - Frans de Paula, graaf van Trapani, † 1892, geh. m. aartshertogin Maria Isabella van Oostenrijk, † 1901.
        - Antonia, geh. m. Alfons van Caserta.
        - Karoline, geh. m. Andreas, graaf Zamoyski.

- Hertogelijke lijn **Parma** Philips van Parma en Piacenza (sedert 1748), † 1765.
  - Ferdinand I, † 1802, geh. m. Maria Amalia v. Oostenrijk
    - Lodewijk (1801 „koning van Etrurië") † 1803
      - Karel II Lodewijk (tot 1847 hertog van Lucca, hertog v. Parma tot 1849), † 1883
        - Karel III, † 1854, geh. m. Louise van Bourbon-Artois.
          - Robert, hertog van Parma (tot 1859), geh. m. Maria Pia van Sicilië
            - erfprins Hendrik, * 1873, bovendien nog 7 andere kinderen uit het eerste en 10 uit het tweede huwelijk.
          - Alice, geh. m. Ferdinand IV van Toskane.
            - Aartshertog Leopold Ferdinand („Wölfling" December 1902)
            - Louise, geh. m. (—1903) Frederik Augustus van Saksen
            - en 7 andere kinderen.
          - Hendrik, graaf van Bardi, geh. m. Adelgunde van Portugal.
  - Louise, geh. m. Karel IV van Spanje.

in 1830 door zijn kleinzoon *Ferdinand II* opgevolgd. Laatstgenaamde overleed in 1859 en werd opgevolgd door zijn zoon *Frans II*, die in 1860 uit Napels werd verdreven en zich na de capitulatie van Gaëta (13 Febr. 1861) in Rome vestigde.

Bij den vrede van Aken (1748) werden door Oostenrijk de hertogdommen Parma en Piacenza aan *Philips*, den jongsten zoon van *Philips V* van Spanje, afgestaan. Ook daar hebben de *Bourbons*, ofschoon niet onafgebroken, heerschappij gevoerd, totdat tengevolge der gebeurtenissen van 1859 en volgende jaren gemelde hertogdommen, alsmede Toskane, in 1802 onder de *Bourbons* gesteld, deelen werden van het koninkrijk Italië.

Door de Fransche legitimisten werd *Henri Charles Ferdinand Marie Dieudonné*, hertog van *Bordeaux*, later graaf *van Chambord*, een zoon van den hertog *van Berri* (zie aldaar) en een kleinzoon van den in 1830 verjaagden *Karel X*, als de wettige erfgenaam van den troon beschouwd. Dikwijls werd er gesproken van een fusie van den ouden en nieuwen tak der *Bourbons* of van de huizen *Bourbon* en *Orléans* met de bepaling, dat de graaf *van Chambord*, die kinderloos was, den graaf *van Parijs*, den zoon van den hertog *van Orléans* en den kleinzoon van *Lodewijk Philips*, tot zijn opvolger zou benoemen. Na het overlijden van den graaf *van Chambord* (1883) schijnt er intusschen weinig uitzicht meer te bestaan, dat de Fransche koningskroon aan een telg uit één van beide vorstenhuizen zal worden opgedragen.

Bourbon, Charles, hertog *van*, connétable van Frankrijk, de laatste telg van den onderen tak, werd geboren den 17den Februari 1490. Hij was gehuwd met *Susanne de Beaujeu*, de dochter van zijn oom *Pierre*, die hem de bezittingen meebracht van twee takken van het geslacht *Bourbon*. Zijn uitgestrekte goederen schonken hem groot aanzien, en hij onderscheidde zich tevens zoozeer door zijn dapperheid bij Agnadello en Marignano, dat *Frans I* hem in 1515 benoemde tot connétable van Frankrijk en stadhouder van Milaan. Zijn grootheid wekte veler afgunst; ook viel hij in ongenade bij *Louise van Savoye*, de moeder des konings, die dezen wist te bewegen, den connétable van het stadhouderschap te berooven, terwijl zij na den dood zijner gemalin hem door processen een gedeelte zijner goederen zocht te ontrukken. Dit alles verbitterde den connétable zoozeer, dat hij een overeenkomst sloot met keizer *Karel V* en met *Hendrik VIII*, koning van Engeland, om Frankrijk samen te deelen, waarna hij, tot koning van zijn gedeelte benoemd, in het huwelijk zou treden met *Eleonore*, de zuster des keizers en weduwe van *Emanuël*, koning van Portugal. *Frans I*, op zijn tocht naar Italië van deze samenzwering onderricht, begaf zich aanstonds naar Moulins, waar de connétable zich ophield, reikte hem de band der verzoening en noodigde hem uit, om mede naar Italië te trekken. De connétable beloofde het, maar nam de vlucht, eerst naar het kasteel Chantelle, daarna naar Duitschland en eindelijk naar de Spanjaarden, die zich in Italië bevonden. Hij streed tegen zijn landgenooten in den slag bij Romagnano (30 April 1524) aan de Sezia, bracht het Spaansche leger naar Frankrijk en verzekerde, dat aldaar alles in gereedheid was tot een opstand. De Franschen bleven echter getrouw aan hun vorst, en de vijand moest eindelijk over de Alpen terugtrekken. Nu verpandde de connétable zijn juweelen, verzamelde een groote schaar van Duitsche huurlingen en bracht niet weinig bij tot de nederlaag van *Frans I* bij Pavia. Toen deze gevankelijk naar Spanje werd gevoerd, reisde ook de connétable daarheen, om er bij het sluiten van den vrede zijn belangen te behartigen, hetgeen hem slechts ten deele gelukte. Wel moest *Frans I* hem vergiffenis en teruggave zijner goederen beloven, maar hij kon niet verhinderen, dat de aan hem toegezegde *Eleonora* nu aan koning *Frans* verloofd werd en dat de aanzienlijke Spanjaarden hem als een verrader den rug toekeerden. *Karel V* behandelde hem echter, wegens zijn krijgskundige talenten, met groote welwillendheid. Toen *Pescara* overleden en de oorlog met Frankrijk weder uitgebarsten was, benoemde hij hem tot opperbevelhebber in Italië en beloofde hem het hertogdom Milaan. Hij veroverde de citadel van laatstgenoemde stad en trok met het Duitsche legerhoofd *Georg Frundsberg*, die hem 12000 soldaten bezorgd had, naar Rome, om den paus te straffen. Deze slingerde hem wel den banbliksem te gemoet, doch de connétable rukte voorwaarts. Den 5den Mei 1527 verscheen hij voor de muren van Rome, doch toen hij den volgenden dag onder de eersten was, die de stormladders beklommen, werd hij door een kogel doodelijk getroffen. *Benvenuto Cellini* beweerde, dat de kogel van hem afkomstig was. Twee maanden later voerde het vertrekkende leger het stoffelijk overschot van den connétable mede, om het te Gaëta ter aarde te bestellen. *Robert Prutz* heeft hem tot den hoofdpersoon van een treurspel gemaakt.

Bourbon, Charles de, bijgenaamd *de kardinaal van Bourbon*, was de zoon van *Karel van Vendôme*, een broeder van *Antoine*, koning van Navarra. Geboren den 22sten December 1523, werd hij kardinaal, aartsbisschop van Rouen en pauselijk legaat te Avignon. Na het vermoorden van den hertog *van Guise* (23 December 1588) werd hij, als diens aanhanger, door *Hendrik III* in de gevangenis geworpen, maar na den dood van dezen (1589) door de partij der *Guise's* den 21sten November 1589 onder den naam van *Karel X* tot koning uitgeroepen. Hij kwam evenwel niet aan de regeering, daar hij slechts weinig aanhangers had.

Bourbon, Louis Marie de, infant van Spanje, kardinaal en aartsbisschop van Toledo, was een zoon van den infant *Louis Antoine Jacques*, den jongsten broeder van den Spaanschen koning *Karel III*. Hij werd geboren den 22sten Mei 1777 te Cadahalso, was bij den inval der Franschen voorzitter van het regentschap te Cadix en bekrachtigde in 1812 de besluiten van de Wetgevende Vergadering. In 1814 ontving hij den terugkeerenden koning te Valencia, doch werd wegens een vergrijp tegen de oude vormen van het Hof verbannen en van zijn bisdom beroofd. Na de omwenteling van Maart 1820 benoemde de koning hem echter tot voorzitter der Junta. Nadat bij den constitutioneelen regeeringsvorm had ingevoerd, nam hij zitting in den Staatsraad, maar overleed reeds den 18den Maart 1823 te Madrid.

Bourbonnais is de naam van een voormalige Fransche provincie met Moulins als hoofdstad. Thans vormt zij een deel van het departement Allier en een gedeelte van Cher. Vroeger besloeg zij een oppervlakte van 8000 v.km. en behoorde aan het geslacht der *Bourbons*. In 1327 werd het tot een hertogdom verheven en verviel in 1527 aan de Fransche kroon.

Bourbonne is een in Frankrijk veel voorkomende plaatsnaam; o. a. *Bourbonne-les-Bains*, de hoofdstad van het kanton van dien naam, in het arrondissement Langres van het departement Haute-Marne. Het plaatsje ligt aan den voet van den Apance, 208 m. hoog, aan de lijn Vitrey-Bourbonne-les-Bains. Het telde in 1901 3695 inwoners. Men vindt er fabrieken van wollen stoffen en messen. Verder heeft men er 12 warme, zoute bronnen (50° tot 60° C.), waarvan 3 aangewend worden tegen rheumatische, scrofuleuse en syphilitische ziekten. Bourbonne heeft verder twee groote badinrichtingen, een militair hospitaal met 600 bedden en ruïnen van een oud-Romeinsche waterleiding. Opgravingen hebben aangetoond, dat dit plaatsje vroeger *Vervona Castrum* heette en dat er een slot heeft gestaan, dat *Theodorik II* omstreeks 612 heeft laten bouwen.

Bourbonsch familieverdrag (Pacte de famille) is de naam van een overeenkomst, door de ministers *Choiseul* en *Grimaldi* den 15den Augustus 1761 te Parijs gesloten en inhondende, dat de Fransche en Spaansche *Bourbons* met die van Parma en Napels onderling hunne bezittingen waarborgden en ingeval van oorlog elkander zouden bijstaan.

Bourboule, *la*, is de naam van een badplaats in het kanton Rochefort-Montagne, in het arrondissement Clermont-Ferrand van het Fransche departement Puy-de-Dôme (Anvergne), gelegen aan de Dordogne, 850 m. hoog, aan den voet van een groote granietrots. De plaats is 7,5 km. verwijderd van den Mont-Doré en ligt aan de spoorlijn Laqueuille—Bourboule. Het telt (1901) 1404 inwoners, heeft een post- en telegraafkantoor en nitstekende badinrichtingen. De 7 warme bronnen (19 tot 61° C.), waarvan de belangrijkste (Choussy en Pièrrière) dagelijks 576000 L. water leveren, zijn zouthondend en bevatten zeer veel arsenicum; zij worden daarom tegen huidziekten, scrofuleuze ziekten en chronische rheumatiek aangewend.

Bourcicault, *Dion*, een Engelsch tooneelspeler en dramaticus, werd den 26sten December 1822 te Dublin geboren. Hij was van Fransche familie afkomstig en wijdde zich, na de universiteit te Londen bezocht te hebben, aan het tooneel, waarbij hij in Covent Garden optrad. In 1841 liet hij het blijspel „London Assurance" opvoeren, dat zijn naam spoedig bekend maakte. Hierop volgden ongeveer 150 stukken, gedeeltelijk bewerkingen naar het Fransch; vooral „Janet Pride", „Used up", „Formosa", „The streets of London". „Faust and Marguerite" het drama „Flying scud", en het op *A. Dumas*' novelle „Les frères corses" gebaseerde „The Corsican Brothers" (1881) werden successtukken. Aan inhoud staan zij echter bij zijn eersteling achter. *Bourcicault* ging in 1853 naar de Vereenigde Staten, keerde in 1860 terug en bracht toen het aan het Iersche volksleven ontleende stuk „The Colleen Bawn, or the brides of Garryowen" ten tooneele, met schitterend succes. Met *J. Oxenford* leverde hij in 1862 over hetzelfde onderwerp den tekst hij *Benedict's* opera „The Lily of Killarney" (Duitsch, „Die Rose von Erin"). Een zeer gunstig onthaal vonden ook het drama „The Octoroon" (1861), dat de toestanden van de Amerikaansche slavenstaten behandelt, alsmede de Iersche karakterstukken „Arrahna-Pogue" (1864) en „The Shaughraun" (1875). Zijn werkzaamheid als tooneeldirecteur en tooneelspeler te Londen sedert 1861 had weinig succes. In 1876 ging hij naar New-York, hezocht echter in 1887 Engeland, om hij zijn stuk „The Jilt" (1885) zijn medewerking te verleenen en overleed den 18den September 1890 te New-York. *Bourcicault* wist door een zoogenaamde roerende scene als culminatiepunt aan te hrengen, zijn stukken groot succes te verschaffen.

Bourdaloue, *Louis*, een Fransch kanselredenaar, werd gehoren te Bonrges, den 20sten Augustus 1632. Op 16-jarigen leeftijd trad hij toe tot de orde der Jezuïeten, was leeraar in de rhetorica, wijsbegeerte en theologie aan het college in zijn geboortestad, beklom in 1669 den kansel te Parijs aan het Hof van *Lodewijk XIV* en verwierf door zijn welsprekendheid zoo grooten roem, dat zijn naam steeds naast dien van *Bossuet* en *Massillon* genoemd wordt. *Lodewijk XIV* riep hem gedurig bij zich en zond hem, na de herroeping van det Edict van Nantes, naar Languedoc, om er de Protestanten met het R. Katholieke geloof te verzoenen. Zijn leerredenen zijn minder schitterend dan die van *Bossuet*, maar meer degelijk. Men noemde hem den „koning der leeraren en den leeraar der koningen", doch gedurende zijn laatste levensjaren ont trok hij zich aan den predikdienst en wijdde zich vooral aan het bezoeken van hospitalen en gevangenissen. Hij overleed te Parijs, den 13den Mei 1704. In zijn geboortestad verrees cen standbeeld te zijner eer, en zijn werken zijn bij herhaling, o. a. door *Bretonneau* in 16 dln. te Parijs in de jaren 1707—1734 uitgegeven.

Bourdon, *Sebastien*, een Fransch historie- en landschapschilder en tevens een nitstekend graveur, werd geboren te Montpellier, den 2den Februari 1616. Hij ontving het eerste onderricht in de schilderkunst te Parijs, vertrok later naar Rome, waar hij vooral de werken van *Carracci* en *Poussins* bestudeerde en keerde daarop naar Parijs terug. Bij het uitbarsten van den hurgeroorlog begaf hij zich naar Zweden en werd er in 1652 hofschilder van koningin *Christina*. Toen deze de kroon nederlegde, ging hij weder naar Parijs en vervaardigde er zijn voornaamste werken. In het Louvre zijn 17 stukken van hem, waaronder: „De Aanbidding der Herders", „De Kruisiging van Petrus", „De Afneming van het Kruis", „Caesar voor het graf van Alexander den Groote", zijn eigen portret en dat van *Descartes*. Als etser leverde hij o. a. „De Zeven Werken van Barmhartigheid" en 12 landschappen. Tevens heeft hij een groote reeks allegorisch-mythologische schilderstukken vervaardigd in het Hotel Bretonvilliers (1658).

Bourdon de la Crosnière, *Léonard Jean Joseph*, een lid der Fransche Conventie, werd geboren te Longnes in 1758. Bij het uitbarsten der Revolutie stond hij aan het hoofd van een opvoedingsgesticht te Parijs en had zich vooral populair gemaakt door den bekenden en algemeen gevierden

honderdjarigen grijsaard van Mont-Jura in zijn huis op te nemen en door zijn kweekelingen te laten bedienen. Reeds vóór het openen der zitting werd hij als commissaris naar Orleans gezonden, om er een tegenomwenteling te bedwingen. Hij liet de gevangenen naar Versailles voeren, waar zij door een bandeloozen hoop revolutionnairen over de kling werden gejaagd. In de Conventie drong hij er op aan, dat *Lodewijk XVI* geen verlof zou bekomen, om afscheid van zijn familie te nemen, en in 1794 verdedigde hij de afgevaardigden *Vincent* en *Ronsin* tegen de beschuldigingen van *Robespierre*. Toen de beide mannen niettemin door de guillotine het leven verloren, werd hij met gloeienden haat tegen *Robespierre* vervuld, zoodat hij hem met *Barras* den 9den Thermidor in hechtenis nam. Hij nam voorts deel aan de samenzwering der Jacobijnen (1 April 1795), werd in den kerker geworpen, maar bebield het leven en herkreeg de vrijheid door de amnestie van den 25sten October. In den Raad der Vijfhonderd werd hij wegens het moordtooneel te Versailles steeds met verachting bejegend. Toch zond het Directoire hem als agent naar Hamburg, om er de Fransche uitgewekenen gade te slaan en te verjagen. Onder het keizerrijk was hij administrateur van het militair hospitaal te Toulon. Hij overleed in 1815.

Bourdon de l'Oise, *François Louis*, een berucht persoon uit den tijd der Fransche Revolutie, werd in het midden der 18de eeuw te Remy in Compiègne geboren. Hij studeerde in de rechten, was procureur bij het parlement te Parijs toen de Omwenteling uitbarstte en nam den 10den Augustus 1792 deel aan het bestormen der Tuilerieën. Door bedrog verschafte hij zich een plaats in de Nationale Conventie; toen namelijk *Bourdon de la Crosnière* in de beide departementen Oise en Loire gekozen was en voor dit laatste zitting nam, meldde hij zich aan als afgevaardigde van het departement Oise, en toen de zaak uitkwam, heeft men haar gelaten zooals zij was. Hij was een woest revolutionnair en droeg veel bij tot het guillotineeren van den koning, tot den opstand van den 31sten Mei en tot den moord der Girondijnen. Op den 10den Thermidor was hij luitenant van *Barras* en voerde de troepen aan, die het stadhuis bestormden en *Robespierre* gevangen namen. Daarentegen gedroeg hij zich in de Vendée, waarheen men hem afgevaardigd had, zoo gematigd, dat hij bij zijn terugkeer uit de club de Jacobijnen verwijderd werd. Na den opstand van den 13den Vendémiaire werd hij als commissaris naar Chartres gezonden, waar hij met groote hardheid werkzaam was, verkreeg zitting in den Raad van Vijfhonderd, werd hier een vervolger der republikeinen en aanvaardde zelfs het lidmaatschap van de koningsgezinde club Clichy. Na de gebeurtenissen van den 18den Fructidor werd hij naar Cayenne gedeporteerd en overleed aldaar in 1799 te Sinnamary in de diepste ellende.

Bourée, *Nicolas Prosper*, een Fransch diplomaat, geboren te Boulogne-sur-Mer in 1811, studeerde in de rechten en zag zich in 1836 geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Hij werd in 1840 consul te Beiroet, in 1851 gevolmachtigde te Marokko, waar hij de autoriteiten van Tanger dwong de rechten der Fransche kooplieden te eerbiedigen, en in 1852 gezant in China. In de jaren 1853 en 1854, bij het dreigen van den Krimoorlog, werd hij bij herhaling naar Turkije gezonden, om zich aangaande de bedoelingen van de Porte te vergewissen. Als gezant in Perzië sloot hij in 1855 een handelsverdrag tusschen dat rijk en Frankrijk, waarbij de sjah verklaarde, dat hij, in geval van een oorlog in Azië, zich aan de zijde schaarde van de Westersche Mogendheden. Gedurende den Italiaanschen Oorlog reisde *Bourée* op last van zijn gouvernement in Duitschland, om te vernemen of de Duitsche vorsten gezind waren Oostenrijk bij te staan. Men meent, dat zijn rapporten veel hebben bijgedragen tot het haastig onderteekenen van den voorloopigen vrede van Villafranca. Als gezant in Griekenland (1860) bevorderde hij den val van koning *Otto* en de troonsbeklimming door een Deenschen prins. In 1864 vertrok hij als gezant naar Lissabon en in 1866 naar Konstantinopel. Hier haalde hij in 1867 den sultan over, om de wereldtentoonstelling te Parijs te bezoeken en sloot er een verdrag, waarbij de Franschen het recht ontvingen eigendom te verkrijgen op Turksch grondgebied. In Juni 1870 keerde hij naar Frankrijk terug, werd lid van den Senaat en overleed in 1886.

Bourée, *Frédéric Albert*, een Fransch staatsman, werd den 16den Augustus 1838 geboren. In 1870 trad hij in het ministerie van Buitenlandsche Zaken, sedert 1875 als chef der afdeeling Amerika en Indochina. In 1880 werd hij als gezant naar Peking gezonden, en hier sloot hij tot bijlegging van de oneenigheden van Frankrijk en China het zoogenaamde Bourée'sche verdrag. *Challemel-Lacour* weigerde echter het te bekrachtigen, hetgeen een oorlog tengevolge had. *Bourée* werd in 1885 benoemd tot gezant in Denemarken, in 1886 te Brussel en in 1895 te Athene. In 1897 nam hij zijn ontslag.

Bourgelat, *Claude*, de stichter der Fransche veeartsenijscholen, werd geboren te Lyon, den 12den Maart 1712. Hij studeerde in de rechten, werd advocaat, maar liet weldra zijn praktijk varen, daar hij een zaak gewonnen had, waarvan hij later inzag dat zij onrechtvaardig was, en nam dienst als luitenant bij de musketiers. Hij werd een leerling van *Lafosse*, was weldra beroemd om zijn kennis van de ziekten der paarden, en werd de grondlegger van de eerste veeartsenijschool te Lyon, tevens de eerste van Europa. Hij schreef verscheiden belangrijke werken over de veeartsenijkunde, zooals: „Traité de la conformation extérieure du cheval, de sa beauté et de ses défauts" (1769), en overleed den 3den Januari 1779.

Bourg-en-Bresse is een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Ain. Zij is fraai gelegen aan de Reyssousse, 60 km. ten N.O. van Lyon, aan de spoorlijnen Besançon—Pont d'Ain—Lyon, Mâcon—Genève, Lyon—Bourg-en-Bresse, e.a. Het is de oude hoofdstad van het landschap Bresse en telt (1901) 13902 inwoners. De stad heeft garnizoen, is de zetel van verschillende besturen en een hoofdkantoor der belastingen. Men vindt er een gymnasium, een meisjesgymnasium (1888), een kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen, een school voor vroedvrouwen, een krankzinnigengesticht, een museum, een bibliotheek, een schouwburg, een vereeniging voor tuinbouw, een „Société d'émulation", vier couranten,

fabrieken van fayence, mineraalwater, enz. Er is een belangrijke handel in kant, koren, gevogelte, slachtvee, paarden en wijn. De straten zijn nauw en krom. De kerk Nôtre Dame de Bourg dateert uit de 15de eeuw. Andere merkwaardigheden zijn nog: het nieuwe gouvernementsgebouw met een standbeeld van generaal *Joubert*, het huis van den astronoom *Lalande*, een obelisk op de Place de Joubert, het standbeeld van den dokter *Bichat* op de Place de Grenette en het standbeeld van den geschiedkundige *Edgar Quinet*. Vóór de stad bevindt zich de kerk Nôtre-Dame de Brou (1511—1536), met de graftomben van het huis van Savoye en gedenkteekenen van *Philips den Schoone* en zijn gemalin, 74 Gotische koorstoelen, enz.

Bourg-en-Bresse heette in het begin der Middeleeuwen *Tanum*, werd tegen het einde van de 13de eeuw een vrije stad en sedert de regeering van *Amadeus IV* van Savoye tot zetel van het bestuur verheven. In 1535 kwam het aan Frankrijk, en eerst *Philibert Emanuel* ontving het terug door zijn huwelijk met *Margaretha van Valois*. Door het verdrag van Lyon van den 17den Januari 1601 kwam de stad met het land tot aan de Jura en de Alpen aan Frankrijk. De citadel van de stad werd op bevel van *Lodewijk XIV* geslecht. In het voorjaar van 1814 werd de stad na hevigen tegenstand door de Oostenrijkers veroverd en geplunderd.

Bourgeois, *Léon Victor Auguste*, een Fransch staatsman, geboren den 29sten Mei 1851 te Parijs, studeerde in de rechten en werd in 1882 prefekt en in 1885 directeur van het ministerie van Binnenlandsche Zaken. In 1887 werd hij prefekt van politie te Parijs. In Februari 1888 werd hij door de Republikeinsche partij in het Marnedepartement tot lid van de Kamer van Afgevaardigden gekozen, was van 1888—1889 onder *Floquet* onderstaatssecretaris van het ministerie van Binnenlandsche Zaken en werd in Maart 1890, na het aftreden van *Constans*, in het kabinet *Tirard* minister van Binnenlandsche Zaken en daarna onder *de Freycinet* van Onderwijs, tot Februari 1892. Onder *Loubet* was hij minister van Justitie tot Maart 1893. In 1894 werd hij tot president van de Kamer van Afgevaardigden gekozen, was van 1895—1896 president van een radicaal ministerie en van Juni—October 1898 weer minister van Onderwijs in het kabinet *Brisson*. Sedert 1899 was hij de ijverigste verdediger van het kabinet *Waldeck-Rousseau* in de Kamer van Afgevaardigden. Den 1sten Juni 1902 werd hij na het aftreden van het Kabinet weder tot president der Kamer benoemd, welk ambt hij tot Januari 1904 bekleedde. Daarna werd hij lid van den Senaat, waar hij als voorzitter der democratische linkerzijde optrad, en aanvaardde in Maart 1906, na den val van het ministerie *Rouvier*, de portefeuille van Buitenlandsche Zaken in het ministerie *Sarien*.

Bourgeoisie (van *bourg* = burcht) noemt men in Frankrijk de gezeten burgerklasse, die zich op de maatschappelijke ladder beneden den adel en zijn aanhang en boven de lagere klasse der arbeiders en boeren bevindt. *Bourgeois* is iets anders dan *citoyen*, dat staatsburger beteekent. Nadat in Frankrijk de oude adel zijn bezittingen en invloed grootendeels verloren had, kwamen beiden in handen der ontwikkelde burgerij, vandaar dat deze klasse juist de heftigste aanvallen der socialisten heeft te verduren gehad en nog heeft. Ook is door deze laatsten de meening verkondigd en verbreid geworden, dat de *bourgeois* egoïstisch, bekrompen en kleinzielig is, zoodat het woord tegenwoordig een ongunstige bijbeteekenis heeft en in dien zin ook in ons land gebezigd wordt door de sociaal-democraten.

Bourges, de hoofdstad van het Fransche departement Cher, is zeer bevallig gelegen aan de rivieren de Auron en de Yèvre, voorts aan het kanaal van Berry en aan de spoorlijnen Tours—Saincaize, Bourges—Moulins-sur-Allier, Borages—Laugère van den Orleansspoorweg, e. a. Het ligt 129 m. boven de oppervlakte der zee, in een vruchtbare vlakte en vertoont zich als een ouderwetsche stad. Zij telt (1901) 35.997 inwoners en is door zware muren met verscheiden hooge torens omringd. Zeer fraai is de met 2 torens en en prachtige glasschilderijen versierde hoofdkerk in spitsboogstijl; deze werd door *Karel den Groote* en den aartsbisschop *Paul* begonnen en is een der schoonste kerken van Frankrijk en zelfs van Europa. Voorts behooren er tot de merkwaardigste gebouwen het aartsbisschoppelijk paleis, het stadhuis en het slot, voorheen de verblijfplaats der hertogen van *Berry* en van 1839 tot 1845 die van *don Carlos*, den Spaanschen troonpretendent. Het tegenwoordige paleis van Justitie was vroeger het huis van *Jacques Coeur* en werd in 1862 door *Colbert* aan de stad geschonken, benevens een marmeren standbeeld van *Coeur*. Het Hôtel-Dieu heeft eenmaal aan de Tempeliers toebehoord. Bourges bezit lakenfabrieken, leerlooierijen, bierbrouwerijen, fabrieken van ijzerwaren en drijft handel in ijzer, molensteenen, laken, koren, hennep en wijn. In de nabijheid liggen de ijzerhoudende bronnen St. Firmin. De stad heeft een sterk garnizoen, is de zetel van een aartsbisschop en heeft een gymnasium, dat de vroegere hoogeschool heeft vervangen. Verder zijn er nog twee seminaria, een kunstschool, een krankzinnigengesticht, een openbare bibliotheek, een museum in het oude Hôtel Cujas en een schouwburg. Sedert 1871 bezit Bourges groote militaire etablissementen: een geschutgieterij, een arsenaal, een pyrotechnische school en een kruitmagazijn en is bestemd om het middelpunt te worden van de nationale verdediging.

Bourges is het oude *Avaricum*, dat in het jaar 42 vóór Chr. door *Caesar* op *Vercingetorix* veroverd werd en ten tijde van *Augustus* als hoofdstad van Aquitania prima den naam van *Bituricae* ontving. In de 5de eeuw werd zij door Goten ingenomen, en later behoorde zij eerst tot Neustrië en daarna tot Aquitanië. In de Middeleeuwen was zij beroemd als de hoofdstad van het landschap Berry en als de zetel van geleerdheid en rijkdom. Van de zes *Bituricensische Conciliën* of kerkvergaderingen is de laatste de merkwaardigste, omdat koning *Karel VII* (1438) er den voorzittersstoel bekleedde en de rechten der Gallicaansche Kerk verdedigde. In die dagen was zij meermalen de residentie des konings. Gedurende de godsdienstoorlogen werd zij door *Montgomery* voor de Calvinisten veroverd (1562), maar weldra was zij weder in de macht van den hertog *van Guise*, terwijl zij zich in 1594 aan *Hendrik IV* onderwierp. Hier

werd in 1849 het groote staatsproces gevoerd tegen hen, die aan het oproer van Mei 1848 hadden deelgenomen, zooals *Blanqui*, *Louis Blanc*, *Barbès*, *Albert*, *Raspail*, enz.

Bourget, *Lac du*, is de naam van een meer in het Fransche departement Savoye. Het ligt 231 m. boven den zeespiegel, is tot 145 m. diep, heslaat een oppervlakte van 44,5 v. km. en heeft een lengte van 18 en een breedte van 3 km. Door het 4 km. lange kanaal van Savières kan het water van het meer in het N. afstroomen naar de Rhône. Aan de oevers van het meer van Bourget, dat door een stoomboot bevaren wordt, ligt in het W. de beroemde abdij Hautecombe, in het N. het kasteel van Châtillon. Ten O. van het meer ligt Aix-les-Bains en ten Z. ervan het dorp *Le Bourget*, waarvan het meer den naam heeft, met ruïnen van kasteelen, een mooie kerk, een nieuw slot en (1901) 439 inwoners. Het is de geboorteplaats van den Savoyschen hertog *Amadeus V*. Van hier uit wordt de Dent du Chat (1497 m.) bestegen.

Bourget, *Le*, een dorpje ten N.O. van Parijs, was in 1870 het tooneel van bloedige gevechten. Het werd door de voorposten der belegeraars bezet, maar deze werden bij een uitval door de Franschen verdreven. De 2de divisie der Pruisische garde onder aanvoering van *Budritzky* ontving bevel, om *Le Bourget* te veroveren. Zij rukte in 3 kolonnes op, om de hooge barricades te bestormen, en het gelukte eerst deze te nemen, toen generaal *Budritzky* van zijn paard was gestegen en met het vaandel van een gesneuvelden vaandeldrager zich aan het hoofd stelde van een bataljon van het regiment „Elisabeth". Er sneuvelden aan de Pruisische zijde 39 officieren en 449 manschappen, en eerst na een strijd van 4 uren was en bleef Le Bourget in de handen der Duitschers. Op den 21sten December 1870 deden de Franschen weer een grooten uitval op Le Bourget, veroverden het opnieuw, maar werden teruggeslagen hij de daar achter liggende verdedigingslinie der Duitschers, waarop deze ook het dorp hernamen. De uitvallen in de nachten van den 13den, 14den en 15den Januari werden eveneens afgeslagen.

Bourget, *Paul*, een Fransch romanschrijver en criticus, geboren den 2den September 1852 te Amiens, voleindigde te Parijs zijn studiën, die hij te Clermont-Ferrand, waar zijn vader rector der Academie was, begonnen had. Eerst publiceerde hij bundels gedichten, zooals „Vie inquiète" (1874), „Edel" (1878) en „Les Aveux" (1882), daarna schreef hij essays en romans. De uiterlijke handeling achtte hij van weinig belang, verdiepte zich daarentegen zoodanig in de psychologie, dat hij hij zijn vereerders voor den uitvinder van den psychologischen roman gold. Zijn studiën over *Baudelaire*, *Renan*, *Flaubert*, *Taine* en *Stendhal* gaf hij uit onder den titel „Essais de psychologie contemporaine" (1884), waarop de „Nouveaux essais" (1885) en „Etudes et portraits" (1888) volgden. Van zijn romans noemen wij: „L'irréparable" (1884), „Cruelle énigme" (1885), „Un crime d'amour" (1886), „André Cornelis" en „Mensonges" (1887), „Le disciple" (1889), „Notre coeur" (1890), „La terre promise" en „Cosmopolie" (1892), waarbij zich zijn novellenbundels „Pastels" (1889), „Nouveaux pastels" (1891), „Drames de famille" (1899) en „Monique" (1902) en een deel reisherinneringen „Sensations d'Italie" (1892) aansluiten, „Une idylle tragique" (1896), de kunstenaarsroman „La duchesse Bleue" (1898), „Le Fantôme" (1901) en de tendenzroman „L'Etape" (1902). Zijn gedichten verschenen gezamenlijk in 2 dln. van 1885—1887. Zijn onderzoekingen over Noord-Amerika legde hij neer in zijn „Outre-Mer" (1895, 2 dln.). Een volledige uitgave zijner werken verschijnt sedert 1900.

Bourgogne, *Louis*, hertog *van*, een kleinzoon van *Lodewyk XIV*, koning van Frankrijk, werd geboren te Versailles, den 6den Augustus 1682. Hij was in zijn jeugd de slaaf van velerlei hartstochten, maar ontving van *Fénelon* en den hertog *van Beauvilliers* zulk een uitmuntende opvoeding, dat hij weldra de liefde verwierf van het Fransche volk. Met zijn ondengden had hij echter alle zelfstandigheid en vastheid van karakter verloren. Hij hechtte zich zoozeer aan zijn gemalin *Adelaïde van Savoye*, dat hij alle genoegens van het openbare leven versmaadde. Door den koning werd hij in 1701 tot opperbevelhebber van het leger in Duitschland en in 1702 van dat in Vlaanderen benoemd. Er ontstond echter verdeeldheid tusschen hem en den hertog *van Vendôme*, en hij verloor de achting van het leger, doordien men aan zijn overdreven bezwaren de nederlaag bij Oudenaarden en het verlies van de stad Rijssel toeschreef. Toen hij door den dood zijns vaders den 14den April 1711 troonopvolger geworden was, werd hij door zijn grootvader in de regeerkunst ingewijd. Hij overleed echter, 6 dagen na den dood zijner gemalin, den 18den Februari 1712.

Bourgognewijn is de naam eener wijnsoort, die uit Bourgondië komt, voornamelijk van de hergen der Côtes d'Or in Boven-Bourgondië. Er groeien voornamelijk de volgende soorten: Romanée-Conti, Chambertin, Richebourg, Clos-Vougeot, Clos-St. Georges, Romanée-St. Vivant, Mont-Rachet en Corton. Op den Mont-Rachet na zijn dit alle roode wijnen. In Neder-Bourgondië (departement Yonne) wordt nog meer wijn verkregen, maar van een mindere soort, o. a. Dannemoine, Olivotes, Tonnerre, Auxerre, enz. De Neder-Bourgondische witte wijnen Vanmorillon, Chahlis, enz. zijn zeer aromatisch en fijn; de mindere soorten verwerkt men tot champagne. Een derde gedeelte van het Bourgondische wijnland wordt gevormd door Mâçonnais met Beaujolais. Hier bereidt men voornamelijk rooden wijn van de tweede soort, o. a. de Moulin-à-vent, Chénas, Morgon, enz. De stad Beaune is de zetel van den wijnhandel. De productie bedraagt gemiddeld jaarlijks 3.110.000 H.L., waarvan 560.000 door de Côte-d'Or, 950.000 door Neder-Bourgondië, 900.000 door Mâçonnais en 700.000 door Beaujolais geleverd worden.

Bourgoing was een Dominicaner monnik te Parijs, die in 1589, toen *Hendrik IV* er de voorsteden bestormde, met de wapens in de hand gegrepen werd. Men bracht hem voor het Parlement te Tours, omdat hij in zijn preeken *Clement*, den moordenaar van *Hendrik III*, als een heilige geprezen had. Ook vermoedde men, dat hij zelf een aanslag had gedaan op het leven van *Hendrik IV*, zoodat hij volgens de uitspraak van het Parlement den 26sten Januari 1590 met 4 paarden uit elkander werd gescheurd.

Bourgoing, *Jean François*, baron *de*, een Fransch diplomaat, werd geboren te Nevers, den

20sten November 1748, trad in 1767 in dienst als officier en wijdde zich vervolgens aan de diplomatie. In 1777 werd hij secretaris bij het Fransch gezantschap te Madrid, in 1787 gevolmachtigd minister bij de Saksische Standen te Hamburg en in 1792 gezant te Madrid. Hij leidde vervolgens te Novers en daarna te Parijs een ambteloos leven, zoodat de mannen van het Schrikbewind hem vergaten. *Napoleon I* echter zond hem als ambassadeur achtereenvolgens naar Kopenhagen, Stockholm (1801) en Dresden (1807), en hij overleed te Karlsbad, den 20sten Juli 1811. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Tableau de l'Espagne moderne" (1807) en „Coup d'oeil politique sur l'Europe à la fin du dixhuitième siècle" (1801).

Bourgoing, Paul, baron *de*, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 19den December 1791 te Hamburg, nam als officier deel aan de veldtochten van 1812 tot 1815, werd in 1829 eerste gezantschapssecretaris te Petersburg en daarna buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister van Frankrijk te Dresden en later te München en Kopenhagen. Van 1849 tot 1857 was hij Fransch gezant te Madrid en in 1862 werd hij lid van den Senaat. Hij overleed te Parijs, den 16den Augustus 1864. Hij heeft een roman uitgegeven, getiteld: „Le prisonnier en Russie" (Parijs, 1816), benevens: „Sur les chemins de fer en Allemagne" (Parijs, 1841) en „Souvenir d'histoire contemporaine" (Parijs, 1864). Later zijn nog uitgegeven: „Souvenirs militaires du baron de Bourgoing, 1791—1815".

Bourgoing, *Thérèse Etiennette*, een Fransche tooneelspeelster, werd geboren te Parijs, den 5den Juni 1781, debuteerde in het Théâtre de la Gaîté en betrad reeds op 18-jarigen leeftijd het Théâtre Français, waaraan zij van 1801—1829 als première amoureuse verbonden was. Zoowel te Parijs, als op hare kunstreizen werd zij steeds met grooten bijval begroet. In 1829 verliet zij het tooneel en overleed den 11den Augustus 1833.

Bourgondië of *Bourgogne*, een voormalige Fransche provincie in het O. van Frankrijk, vroeger aanmerkelijk grooter dan tegenwoordig, lag in het stroomgebied van de Seine, Loire en Rhône, en grensde ten N. aan Lotharingen en Champagne, ten W. aan Bourbonnais, Nivernois en Orleans, ten O. aan Savoye en Franche-Comté, en ten Z. aan Lyonnais en Dauphiné. Het was een Fransche provincie tot aan de Groote Revolutie, bestond uit een groot aantal afzonderlijke landen en distrikten en telde op 25714 v.km. ongeveer 1.800000 inwoners, verdeeld over de tegenwoordige departementen Ain, Saône-Loire, Côte d'Or en Yonne, terwijl men er voorts rekenen kan de departementen Haute Saône, Haute Marne en Aube. Het omvatte de landstreken Auxois, Dijonois, Châlonnais, Charolais, Mâconnais, Auxerrois, Autunois, het Pays de la Montagne, Dombes, Pays de Gex, e.a. Het gedeelte links van de Saône bestaat uit het terrasland van Boven-Bourgondië en in het Z. uit het plateau van Beneden-Bourgondië, dat, aan alle kanten door hooge bergen omgeven, aan de uitloopers van het Juragebergte grenst. In het zuidelijk gedeelte ligt tevens het merenrijke landschap Bresse. Op den rechter oever der Saône verheffen zich de steile hellingen van het Plateau de Langres, van den Côte d'Or, van het gebergte van Charolais en van de hoogten van Mâcon, welke met diepe kloven door het Kanaal van Bourgondië en het Canal du Centre van elkander gescheiden zijn. Nog zuidelijker aanschouwt men de aanzienlijkste borgtoppen, die zich in de gebergten van Charolais tot 1000 en in het Juragebergte tot 1720 m. verheffen. De voornaamste rivieren van Bourgondië zijn de Rhône met de Ain en de Saône met de Douhs en de Oignon; in het N. stroomt de Seine, namelijk de bovenloop van deze rivier, en de Yonne met de Armençon; van het stroomgebied van de Loire behoort hiertoe voor een klein deel deze rivier zelf en de Arroux. De reeds vermelde kanalen strekken tot verbinding van die rivieren, terwijl het van de Doubs uitgaande Rhône-Rijn-kanaal het land verbindt met den Rijn. De bodem bestaat in Neder-Bourgondië uit tertiaire lagen, in Opper-Bourgondië uit Jurakalk, en het gebergte levert er bouwsteenen, steenkolen en ijzer. Het klimaat is er over het geheel zacht, en men vindt er uitgestrekte weiden en wouden. In het departement Côte d'Or wint men uitmuntenden wijn, en de wijnbergen beslaan er een oppervlakte van 1100 v.km. De veeteelt, vooral de schapenfokkerij, bloeit er en de nijvere bewoners drijven een levendigen handel in de voortbrengselen des lands. De vier voornaamste steden zijn er Auxerre, Dijon, Mâcon en Bourg. De inwoners van Bourgondië onderscheiden zich door oprechtheid en vrijmoedigheid, door volharding, opgeruimdheid en geestigheid. Bourgondië is een der belangrijkste gewesten van Frankrijk.

De Bourgondiërs (*Burgundii* of *Burgundiones*) woonden aanvankelijk in het N. van Duitschland tusschen de Weichsel en de Oder. Zij schijnen gedurende de Groote Volksverhuizing verdrongen te zijn en weldra vertoonden zij zich aan den Donau. Het schijnt, dat zij vervolgens westwaarts naar den Rijn waren getrokken, waar zij om het bezit der zoutbronnen in Zwaben strijd voerden tegen de Alemannen. In 276 na Chr., ten tijde van keizer *Probus*, kwamen zij voor de eerste maal met de Romeinen in aanraking en werden door dezen verslagen. Met de Alemannen streden zij tegen de Goten, vervolgens geraakten zij ook met de Alemannen in oorlog, en toen keizer *Valentianus* in 370 na Chr. tegen de Alemannen optrok, werd hij door 80000 Bourgondiërs bijgestaan. Toen *Rhadagys* in 405 een inval deed in Italië, had hij ook Bourgondiërs onder zijn bevel. Hun koning *Gondicar* misleidde den oproerigen *Iovinus* in Italië, en *Constantius*, de veldheer van *Honorius*, stond hun een stuk grond af op den linker oever van den Rijn, in den Elzas en de Rijnpalts. Na het overschrijden van die rivier werden zij Christenen en verbonden zich met de Galliërs, om de grenzen tegen de Romeinen te beschermen. Niettemin werden zij van deze afhankelijk en door hen in 435 naar het verlaten land der Allobrogen verplaatst, nadat de Romeinsche veldheer *Aëtius* hun een geweldige nederlaag had toegebracht. In den grooten strijd tusschen de Hunnen en de volkeren van het Westen sneuvelde *Gondicar* (437) en werd opgevolgd door *Gondioch* (Gundeucus), die in 466 zijn zoon *Chilperik* tot mederegent aannam en zijn gebied uitbreidde, dat nu eerst den naam van Bourgondië ontving. *Gondioch* liet hij zijn overlijden (473)

4 zonen achter. Van deze zetelde *Chilperik* te Genève, *Godegisel* te Besançon, *Gondebald* te Lyon, en *Godomar* te Vienne; doch de laatste 3 erkenden de oppermacht van *Chilperik*, als koning van Bourgondië. De Bourgondiërs namen in Gallië het Ariaansche Christendom aan, zonder echter de Katholieke Romanen te vervolgen, onder wie zij verspreid leefden. Daar zij niet zeer talrijk waren, vermengden zij zich spoedig met de overige bevolking. *Chilperik* streed tegen de West-Goten, wier koning *Eurik* zich meester maakte van het zuidelijk gedeelte des lands. Na den dood van *Eurik* kwam *Gondebald* in opstand tegen *Chilperik*, versloeg dezen, nam hem gevangen, deed hem en zijn zonen ter dood brengen en beklom den troon. Hij deed voorts een inval in Italië en veroverde Turijn. Nu spoorde *Chlotilde*, de tweede dochter van *Chilperik*, haren echtgenoot *Clovis* aan, om den dood van haren vader en van hare broeders te wreken. *Gondebald* zocht echter zijn broeder *Godegisil* aan zich te verbinden door Genève aan hem af te staan, maar laatstgenoemde koos te Dijon de zijde van den vijand, en *Gondebald* zag zich genoodzaakt, de wijk te nemen naar Avignon. Bij het sluiten van den vrede beloofde hij aan de Franken schatting en hulp in geval van oorlog. *Godegisil* verkreeg nu behalve zijn erfdeel Genève en Vienne, maar werd reeds in het volgende jaar in laatstgenoemde stad door *Gondebald* belegerd en bij de verovering gedood. Nu hield *Gondebald* zich staande tegen de Franken en sloot een verbond met de Oost-Goten in Italië. Tevens deed hij de Bourgondische wetten verzamelen, die aanvankelijk door wereldlijke en geestelijke heeren te Genève verworpen, maar op een tweeden Landdag te Ambien door 36 aanzienlijken bekrachtigd werden. Zij vormen het *Bourgondische Wetboek* (Lex Gundobalda), dat door *Sigismund*, den zoon van *Gondebald*, aanmerkelijk word uitgebreid. In 507 streden de Bourgondiërs met de Franken tegen de West-Goten, veroverden Narbonne en belegerden Arles. Onder de regeering van *Gondebald* werd Genève van vestingwerken voorzien en Lausanne gesticht. Hij overleed na een 40-jarige regeering. Zijn zoon en opvolger *Sigismund*, die het Katholiek geloof had aangenomen, werd gedood, zijn broeder *Godomar II* eveneens, en Bourgondië in 534 door de Franken onder *Childebert* en *Chlotarius* veroverd, waarna het een afzonderlijk deel uitmaakte van het Frankische rijk.

Bourgondië was onder de Fransche heerschappij in 3 deelen gesplitst, en eerst na den dood van *Chlotarius I* werd het met Dauphiné, Savoye en een gedeelte van Provence een koninkrijk onder het bewind van *Gontram*, den tweeden zoon des overledenen. *Gontram* behaalde aldaar belangrijke overwinningen en wist zijn broeder *Childebert*, koning van Austrasië, te bewegen, om hem de helft van de stad Marseille af te staan. Na zijn dood kwam Bourgondië met Austrasië onder het bestuur van *Childebert II*, de zoon van *Childebert I*. Na den dood van dien vorst werd Bourgondië weder zelfstandig, doch geraakte spoedig nogmaals onder de heerschappij der Franken. Het behield echter nog lang zijn eigen wetten en instellingen, en eerst de *Karolingen* beschouwden het als rechtstreeks onderworpen aan de Frankische Kroon. In de 9de eeuw werd de helft van Bourgondië aan Duitschland afgestaan, en later zelfs Lyon en Besançon. Na den dood van koning *Lodewijk* (882) kwam onder *Karel den Kale* het Frankische Rijk in verval. Een zwager van laatstgenoemde, graaf *Boso van Autun* of *van Vienne*, wierp zich op tot koning van Bourgondië (Burgondia Cisjurana), in het jaar 879 op den rijksdag te Mantaille, wegens de hoofdstad ook wel het Arelatensische Rijk genaamd, hetwelk een aanmerkelijke uitgestrektheid had. Veiligheidshalve ontving hij het van *Karel den Dikke* in leen en werd in 887 opgevolgd door zijn zoon *Lodewijk*, die zich in 890 als zoodanig erkend en in 891 tot keizer gekozen zag; doch *Berengarius* versloeg hem, nam hem gevangen en beroofde hem van het gezicht. De ongelukkige stierf in 923 en werd opgevolgd door *Hugo*, graaf *van Arles*.

In 889 stichtte een zekere hertog *Rudolf* het koninkrijk Opper-Bourgondië, of het Transjuranische Bourgondische rijk, bestaande uit Franche Comté, een deel van Zwitserland, aan dezen kant van de rivier de Reuss, Wallis en een deel van Savoye, en hij ontving het, als *Rudolf I*, in leen van keizer *Arnulf* (890). Hij overleed in 912, en zijn zoon *Rudolf II* verkreeg in 930 de heerschappij over de beide Bourgondische koninkrijken. In dezen tijd was het rijk der Bourgondiërs het meest in aanzien, maar onder den volgenden regent, *Koenraad* (937—953), ging het rijk achteruit teogevolge van invallen der Hongaren van Rhaetië en der Arabieren van de zuidkust van Frankrijk, terwijl tegelijkertijd de kracht van het rijk verzwakt werd door binnenlandsche twisten tusschen de grooten des lands. *Rudolf III*, de opvolger van *Koenraad* benoemde den zoon van zijn oudste zuster *Gisela*, keizer *Hendrik II*, tot zijn erfgenaam en liet hem nog bij zijn leven huldigen (1016). *Hendrik II* overleed in 1024 zonder kinderen na te laten, en nu trachtte *Koenraad II* het rijk aan zich te trekken. Na veel strijd met de grooten van het land, die aan *Rudolfs* bloedverwanten, hertog *Ernst van Zwaben* (overleden 1030) en graaf *Otto van Champagne*, hun bijstand verleenden, zag de keizer eindelijk zijn rechten erkend en droeg deze over op zijn zoon *Hendrik III*, die in 1038 op den rijksdag te Solothurn tot koning van Bourgondië gekozen en gekroond werd. Daarmede werd het Arelatensische rijk, dat zich ten O. van de Rhône ongeveer tusschen Besançon en Marseille tot aan de Alpen uitstrekte, een deel van Duitschland, waarmede dit land een goeden weg naar Italië en een betere grensverdediging tegen Frankrijk rijker werd. De prelaten van het rijk en tevens de wereldsche vorsten werden daardoor rijksvorsten en lieten nu hunne privilegiën door den Duitschen keizer bekrachtigen. Toch was de samenhang met het Duitsche rijk niet zeer nauw, en het aanzien van den keizer was niet groot genoeg, om de binnenlandsche twisten te onderdrukken. Langzamerhand werd die samenhang zoo zwak, dat in 1271 stukken van Provence, in 1312 Lyon en in 1349 Dauphiné weer aan Frankrijk vervielen, en met het eindigen der Middeleeuwen waren van het Arelatensische rijk slechts Mömpelgard en Savoye aan Duitschland gebleven.

In de dagen toen *Rudolf I* het zuidelijk Bourgondische koninkrijk stichtte, maakte *Richard*, graaf *van Autun*, een broeder van graaf *Boso*, zich aldaar meester van de heerschappij. Hij was tevens een zwager van *Karel den Kale*, die hem het bewind over dat land had toevertrouwd, hetwelk ten W. van de Saône zich uitstrekte tot aan Bourbon en Nevers. *Richard* bestreed zijn broeder *Boso*, veroverde Mâcon en Vienne en plaatste in 887 hertog *Otte* (Eudus) op den troon van Frankrijk. Voorts versloeg hij de Noormannen, en na zijn dood (921) werd zijn zoon *Rudolf* zijn opvolger en 3 jaren later te Soissons tot koning van Frankrijk gekroond. Na zijn dood (936) werd dat gedeelte van Bourgondië in 3 hertogdommen verdeeld, maar deze onder *Huge den Groote* weder tot één hertogdom vereenigd. Hij werd door koning *Lotharius*, en zijn zoon door diens broeder *Huge Capet* in het bezit der hertogelijke waardigheid bevestigd (965). In 1361, hij den dood van den nog minderjarigen hertog *Philips*, verviel het hertogdom aan de Fransche Kroon, en koning *Jan* schonk het in 1363 in erfbezit aan zijn jongsten zoon *Philips den Stoute*, hetwelk door keizer *Karel IV* en in 1364 door koning *Karel V* bevestigd werd, terwijl Touraine terugkeerde tot de Fransche Kroon. De bloedverwanten van den laatsten hertog deden echter aanspraken gelden, die bevredigd moesten worden. *Margaretha van Vlaanderen* verkreeg de graafschappen Bourgogne en Artois, en *Jan van Boulogne*, graaf *van Montfort*, de graafschappen Boulogne en Auvergne. *Philips* trad echter met *Margaretha* in het huwelijk en strekte aldus zijn gezag ook over Vlaanderen uit. Nu waren het graafschap en het hertogdom Bourgondië weder onder denzelfden vorst vereenigd, en deze beijverde zich, om zijn gebied uit te breiden. Hij deed tevens veel tot bevordering van de welvaart zijner onderdanen, stond gedurende de krankzinnigheid van *Karel VI* met den hertog *van Orleans* aan het hoofd der regeering in Frankrijk en overleed in 1404, opgevolgd door *Jan zonder Vrees*, die in 1407 den hertog *van Orleans* te Parijs op straat deed vermoorden en zich meester maakte van de stad. Wel werd hij veroordeeld, om de hertogin-weduwe *van Orleans* om vergiffenis te smeeken en Frankrijk in geen 20 jaar weder te betreden, maar hij bood weerstand aan die eischen, en daar de hertogin weldra overleed, verzoende *Jan* zich met den koning van Frankrijk. Zijn tegenstanders vormden nu een machtige ligue; tijdelijk viel *Jan* in ongenade bij den koning, maar de slag bij Azincourt (1415) verbrak de macht van zijn tegenstanders, en hij genoot na den Vrede van Macon weldra weder den voormaligen invloed. In 1419 werd hij echter op last van den danphin door diens gunsteling *Tanneguy de Duchâtel* hij een vreedzame samenkomst op de brug van Montereau vermoord. Te vergeefs poogde de danphin zich meester te maken van Bourgondië. *Philips de Goede*, de zoon van den vermoorde, verbond zich met *Hendrik V* van Engeland, om den dood zijns vaders te wreken, en zelfs de koning van Frankrijk trad toe tot dit verbond. Men besloot, dat de dauphin onterfd, Frankrijk aan Engeland afgestaan en Parijs aan Bourgondië toegekend zouden worden. Hierdoor ontstond een oorlog, die 20 jaren lang het land verwoestte. Hachelijk werd de toestand van *Philips*, toen *Hendrik V* en *Karel VI* overleden en het Fransche volk den danphin als wettigen troonopvolger erkende. Wel verbond hij zich nog nauwer met den hertog *van Bedford*, die in Frankrijk voor den Engelschen koning het bewind voerde, door diens huwelijk met *Anna van Bourgondië*, maar de vriendschap met Engeland verflauwde, toen zijn nicht *Jacoba van Beieren* (zie aldaar), gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen, met hertog *Humphrey van Glocester*, regent van Engeland, in het huwelijk trad. Laatstgenoemde wilde zich met geweld van wapenen in het bezit stellen van Henegouwen, en de oorlog tusschen hem en *Philips* zou weldra uitgebarsten zijn, indien *Jacoba* hare staten niet aan dezen had afgestaan. Zoodoende werden de Nederlanden met Bourgondië vereenigd. *Philips* zag zijn aanzien klimmen door zijn huwelijk met *Isabella van Portugal*; hij stichtte de orde van het Gulden Vlies (10 Januari 1430), betengelde bij herhaling de oproerigheden der Gentenaars en Luikenaars, verkreeg in 1429 Namen door koop, en in 1430 trok hij ook Brabant en Limburg aan zich, terwijl in 1433 *Jacoba van Beieren* Holland en Zeeland aan hem moest afstaan. Hij sloot in 1435 te Arras vrede met Frankrijk, waarbij hij Mâcon, Auxerre, Peronne, St. Quentin, Amiens, Abbeville, Ponthieu en Boulogne verkreeg. In 1443 werd het hertogdom Luxemburg aan hem afgestaan. Daarna voerde hij oorlog tegen Engeland, verleende een wijkplaats aan den danphin van Frankrijk, die later als *Lodewijk XI* den troon beklom, streed vervolgens tegen dezen, noodzaakte hem tot den Vrede van Constans (1465) en overleed in 1467, na een glansrijke regeering van 48 jaren, zijn bloeiende staten achterlatende aan zijn eenigen zoon *Karel den Stoute*.

Karel de Stoute (zie aldaar) sneuvelde in den slag bij Nancy (1477), en *Lodewijk XI* maakte zich nu meester van het grootste gedeelte van Bourgondië en verlangde de hand van Karels dochter *Maria* voor den 7-jarigen danphin. Zij trad echter in het huwelijk met *Maximiliaan van Oostenrijk* (19 Augustus 1479). Deze zocht zooveel mogelijk van Bourgondië te redden en voerde daarover een oorlog tegen Frankrijk, die hij het overlijden van *Maria* (1482) nog aanhield. Haar zoon *Philips de Schoone* werd nu hertog van Bourgondië onder voogdijschap van *Maximiliaan*. Deze sloot met Frankrijk den Vrede van Arras (1482), waarbij bepaald werd, dat zijn dochter *Margaretha* met *Karel*, dauphin van Frankrijk, in het huwelijk zou treden, waarbij aan de bruid aanzienlijke goederen zouden worden toegekend. De oorlog ontbrandde echter opnieuw, toen *Karel*, die reeds hij volmacht zich verbonden had met *Margaretha*, huwde met *Anna van Bretagne* en *Margaretha* terugzond. Er werd weldra een schikking getroffen, en in 1494 nam *Philips* zelf de teugels van het bestuur in handen, terwijl na diens dood (1506) *Maximiliaan* zich wederom met het bestuur belast zag ten behoeve van zijn kleinzonen *Karel V* en *Ferdinand I*. Bij den Vrede van Madrid (1526) stond *Frans I* weliswaar ook het hertogdom Bourgondië geheel aan *Karel V* af om zijn vrijheid terug te krijgen, maar de Stenden van Bourgondië verklaarden eenstemmig, dat de koning niet het recht had om het land af te staan, terwijl *Frans* zelf zijn be-

lofte voor ongeldig verklaarde, omdat zij afgedwongen was, zoodat in 1529 bij den Vrede van Cambrai *Karel V* genoodzaakt was zijn aanspraken op Bourgondië te laten varen. Een gedeelte van Bourgondië, namelijk Franche Comté of Boven-Bourgondië, was in 1493 door *Karel VIII* aan *Maximiliaan* afgestaan, maar bij den Vrede van Nijmegen (1678) kwam dit aan Frankrijk. Sedert dien tijd zijn alle deelen van het oude Bourgondië, met uitzondering slechts van het Zwitsersch deel, blijvend met Frankrijk vereenigd.

Bourgondië, *David van.* Zie *David.*

Bourgondië, *Anthonie van*, graaf van *La Roche*, heer van *Crèvecoeur*, *Vassi* en *Beveren*, bijgenaamd de *Groote Bastaard*, was, evenals *David van Bourgondië*, een onechte zoon van *Philips den Goede*, werd geboren in 1420 en in 1456 benoemd tot ridder van het Gulden Vlies. In 1458 trok hij met 1000 soldaten zijn broeder *David* te hulp, in 1465 volgde hij *Karel den Stoute* naar Frankrijk en veroverde er verscheiden steden, en in het volgende jaar werd hij met een aanzienlijken stoet naar Engeland gezonden, om het huwelijk te sluiten van graaf *Karel* met *Margaretha van York*. In 1470 werd hij, als opvolger van *Frank van Borselen*, houtvester van Holland; voorts bedwong hij een hevig oproer te Zierikzee, begaf zich in 1475 naar Engeland, om koning *Eduard* over te halen tot een inval in Frankrijk, en vervolgens naar Rome, waar hij, op aandrang van *Karel den Stoute*, als wettige zoon van *Philips den Goede* werd erkend. Daarna werd hij bevelhebber van het leger van *Karel*, stond dezen in den slag bij Nancy getrouw ter zijde, doch werd door den hertog *van Lotharingen* gevangen genomen en uitgeleverd aan den koning van Frankrijk, die hem in zijn nabijheid hield. Wegens zijn afwezigheid werd het houtvestersambt in 1497 opgedragen aan *Wolfert van Borselen*, en het schijnt, dat de Groote Bastaard verder zijn dagen in rust heeft doorgebracht. Hij overleed den 5den Mei 1504.

Bourgondië, Philips van, heer van Beveren, een zoon van den voorgaande, was ridder van het Gulden Vlies, één der voogden van *Philips den Schoone* en in 1448 gouverneur-kapitein-generaal van Vlaanderen. Tevens was hij admiraal en overleed te Brugge, den 4den Juli 1498.

Bourgondië, Adolf van, een zoon van den voorgaande, werd geboren in 1489, was heer van Veere, Vlissingen, West-Kapelle, Domburg, enz. en had *Desiderius Erasmus* en den geschiedschrijver *Cornelis Battus* tot leermeesters. De koning van Schotland schonk hem de orde van St. Andries, ook was hij ridder van het Gulden Vlies en bekleedde de betrekking van groot-baljuw van Henegouwen, admiraal en kapitein-generaal ter zee. Hij diende den keizer bij het beleg van Mezières, beschermde de haringvloot en begaf zich in 1525 als ambassadeur naar Engeland. In 1537 werd hij lid van den Raad van State, behartigde met onvermoeiden ijver de belangen der nijverheid, en overleed den 24sten Dezember 1539.

Bourgondië, Maximiliaan van, een zoon van den voorgaande, word geboren te Bergen-op-Zoom in 1514, volgde zijn vader op als admiraal en kapitein-generaal ter zee, ontving in 1546 de orde van het Gulden Vlies, werd in het volgende jaar door den keizer benoemd tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, was tegenwoordig bij den afstand van *Karel V* en werd door *Philips II* in het stadhouderschap bevestigd en door de Staten van Holland begiftigd met 1000 gulden. Hij was een man van groot beleid en overleed den 4den Juni 1558.

Bourgondië, Anthonie van, heer van Wakkene en Kapelle, was luitenant-admiraal van Vlaanderen, groot-baljuw van Gent en vertegenwoordiger der edelen ter Statenvergadering. In 1558 was hij onder-admiraal van den graaf *van Hoorne*, voerde bevel over een eskader van 20 groote schepen en deed den Franschen veel afbreuk. In 1566 dempte hij een oproer te Gent en een jaar daarna werd hij door *Philips II* benoemd tot stadhouder van Zeeland. Hij beijverde zich om er den opstand der Nederlanders te beteugelen, zoodat deze aan *Jan van Marnix* en *Pieter Haak* op Walcheren mislukte. Minder goed slaagde hij te Vlissingen. Vandaar moest hij de wijk nemen naar Middelburg, werd hier door de Vlissingers belegerd en sneuvelde buiten deze stad, den 21sten Juni 1573.

Bourgondisch Huis is de naam voor de reeks van vorsten, die van 1433 tot 1482 over ons land geregeerd hebben. De grondslagen voor de macht van dit Huis werden gelegd in 1363 toen koning *Jan II* van Frankrijk zijn zoon *Philips den Stoute* beleende met het open gevallen leen Bourgondië (zie aldaar). Snel groeide de macht van dit Huis in de Nederlanden aan. *Philips de Stoute* erfde van den Vlaamschen graaf *Lodewijk II van Male* (een kasteel bij Brugge), met wiens dochter hij gehuwd was, Vlaanderen, Mechelen, Franche-Comté en Artois (1384), zijn kleinzoon, *Philips de Goede van Bourgondië*, erfde na den dood van *Jan IV* en diens broeder, *Philips van St. Pol*, Brabant, Limburg en Antwerpen. Van *Jacoba van Beieren* kreeg hij Henegouwen, Holland en Zeeland (1433), terwijl hij bovendien Namen en Luxemburg kocht, zoodat toen alle Nederlandsche gewesten, uitgezonderd Gelderland, Utrecht, Overijsel, Drente, Groningen en Friesland in handen der Bourgondiërs waren. Achtereenvolgens hebben uit dit Huis hier te lande geregeerd: *Philips de Goede*, *Karel de Stoute* en *Maria*, waarvoor men de afzonderlijke artikelen raadplege.

Een gevolg van de heerschappij der Bourgondiërs, door opvoeding geheel Fransch, is geweest, dat Fransche taal, zeden en beschaving vooral over Zuid-Nederland verbreid werden. Onder hunne heerschappij is een deel van dit gebied geheel verfranscht, waartoe ook de vermaardheid der Troubadours, de roem der Parijsche hoogeschool, de klaarheid der Fransche geschriften, de pracht van het Hof en het leenverbond van Vlaanderen met Frankrijk meegewerkt hebben. Gunstig was hun bewind voor de bevordering der eenheid, daar vooral *Philips de Goede* (zie aldaar) veel gedaan heeft om in dezen wirwar van rijkjes, die niet eens een geografischen eigenaam bezaten, maar in de staatsstukken van dien tijd eenvoudig werden aangeduid als „les pays de par deça" („landen van herwaarts over") een krachtig centraal gezag te vormen. Ook de macht en welvaart dezer landen gingen flink vooruit. De woeker, het stroopen, de muntverzwakking werden tegengegaan, zuinigheid bij het bestuur betracht en de nijverheid krachtig in de hand gewerkt door de groote weelde, die

er aan bet Hof beerschte en die vooral bij de vele schitterende feesten der vorsten tot niting kwam. Vooral de toestand van Zuid-Nederland was gunstig. Hier lag Leuven met zijn roemrijke hoogeschool, bier schilderden de gebroeders *van Eyck* de „Aanbidding van bet Lam", hier ontstonden prachtige kerken en grootsche stadhuizen. Doch ook Holland en Zeeland waren reeds gewesten van beteekenis, die den strijd met het machtige Hanzeverbond aandurfden, ter wille van den handel op de Oostzee, en wier schepen een bezem in den mast voerden, ten teeken dat zij de zee badden schoongeveegd.

Bourgondische Kreits was een der 10 kreitsen, waarin bet Duitsche keizerrijk in het jaar 1512 verdeeld werd, en strekte zich uit over het graafschap Bourgondië en de 17 provinciën der Nederlanden, bevatte alzoo de 4 hertogdommen Brabant, Limburg, Luxemburg en Gelderland, de 7 graafschappen Vlaanderen, Artois, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen en Zutfen en de 5 heerlijkheden Friesland, Mechelen, Utrecht, Overijsel en Groningen, benevens het markgraafschap Antwerpen. Deze samenvoeging werd reeds in 1548 opgeheven op den rijksdag te Augsburg, waar *Karel V* een besluit deed nemen, waarbij deze kreits aan bet oppergezag van bet Duitsche rijk onttrokken werd. Daarom zonden de koningen van Spanje na 1556, als beeren der Nederlanden, steeds geboren Nederlanders naar den Rijksdag. De eenheid van den Bourgondischen kreits leed vooral schade in 1579, toen zich door de Unie van Utrecht 7 Nederlandsche gewesten losrukten van Bourgondië, welke gewesten onafhankelijk werden verklaard in 1648 bij den Vrede van Münster, waarbij tevens nog stukken van Vlaanderen en Brabant werden losgemaakt. Bij den Vrede der Pyreneeën van 1659 en den Vrede van Aken in 1668 scheidden de Znidelijke Nederlanden zich af, en bij den Vrede van Nijmegen in 1678 vielen Boven-Bourgondië en eenige Nederlandsche plaatsen af. In 1713 en 1714 verviel het overige deel aan Oostenrijk, bij den Vrede van Luneville kwamen de Oostenrijksche Nederlanden aan Frankrijk en werden bij het Weener Congres (1814) vereenigd met de noordelijke provinciën tot het koninkrijk der Nederlanden, terwijl zij na 1830 het koninkrijk België vormden.

Bourgondische wet (Lex Burgundionum, Lex Gundobada). Deze bevat de wetten en instellingen, in Bourgondië in gebruik, verzameld door de hertogen *Gundobad* en *Sigismund* tusschen de jaren 474 en 516 na Chr. Zij is opgenomen in het „Corpus juris germanici antiqui" (1738) van *Georgisch*. De wet gold niet alleen voor Bourgondiërs, maar ook in rechtszaken tusschen Bourgondiërs en Romeinen. Ook na de inlijving van Bourgondië bij Frankrijk bleef zij tot in de 11de eeuw van kracht.

Bourgoyne, *John*, een Engelsch generaal, geboren in 1722, trad in 1740 in het leger. Hij streed in den Zevenjarigen Oorlog, terwijl op zijn voorstel de eerste regimenten lichte cavalerie in Engeland gevormd werden. In 1761 werd bij in het Parlement gekozen, in 1772 tot generaal-majoor benoemd en in 1774 naar Amerika gezonden, om generaal *Gage's* leger te versterken. In 1777 verkreeg hij als luitenant-generaal het bevel over een korps, waarmee hij van Canada naar het Z. zou doordringen, maar werd bij Saratoga door de Amerikanen ingesloten en moest den 17den October met 5000 man capituleeren. Na zijn terugkeer werd hij heftig aangevallen en uit een deel van zijn ambten ontzet. In 1782 echter, toen de Whigs de regeering in handen kregen, werd hij tot bevelhebber der troepen in Ierland benoemd. In 1783, na den val van het ministerie, verloor ook *Bourgoyne* zijn ambt weder. Hij overleed den 3den Juni 1792. Ook op letterkundig gebied is hij werkzaam geweest; zijn drama's, waaronder „The maid of the oaks" (1775) en „The Heiress" (1786), en zijn gedichten verschenen gezamenlijk te Londen in 1808 in 2 dln.

Bourgoyne, John Fox, sir, een Engelsch generaal en zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 24sten Juli 1782, begon zijn militaire loopbaan in 1798 en woonde de verovering van Malta (1800), den tocht naar Sicilië (1806) en de expeditie naar Egypte bij (1807). Daarna nam hij deel aan den oorlog in Spanje, aan het opwerpen der verdedigingsliniën van Torres Vedras, aan de belegering van Ciudad-Rodrigo, Badajoz, Burgos, enz. en bestuurde als kapitein de belegeringswerken van San Sebastiaan (1813). In het volgende jaar werd hij als luitenant-kolonel en chef der genie naar Noord-Amerika gezonden, waar hij den 8sten Januari 1815 de mislukte bestorming van New-Orleans bijwoonde. Na het sluiten van den vrede wijdde hij zich aan de studie der theorie van zijn vak, ging in 1826 in den staf van generaal *Clinton* naar Portugal en werd in 1831 directeur van openbare werken in Ierland, in welke betrekking bij aan zijn vaderland belangrijke diensten bewees. In 1838 werd hij tot generaal-majoor, in 1845 tot inspecteur-generaal der fortificatiën en in 1850 tot luitenant-generaal benoemd. Vóór bet uitbarsten van den Krimoorlog werd bij naar Konstantinopel gezonden, om met de Porte over de verdedigingsmaatregelen te handelen. Hij woonde den Krimoorlog gedurende de eerste maanden bij; voor Sebastopol was hij chef van den generalen staf. Reeds dadelijk had hij verklaard, dat de Malakof het doel van den hoofdaanval moest wezen. In Engeland teruggekeerd, werd hij aldaar in 1856 tot generaal en baronet verheven. Van verschillende zijden werd de hooggeachte krijgsman trouwens met eerbewijzen overladen. In 1865 werd hij constable van den Tower en in 1868 zond de koningin hem den veldmaarschalksstaf. Hij overleed den 7den October 1871. Zijn militair-wetenschappelijke opstellen gaf *Wrottesley* in 1859 uit onder den titel: „Military opinions of General Sir *J. F. Bourgoyne*".

Bourguignon, eigenlijk *Jacques Courtois* en door de Italianen *Jacopo Cortese il Borgognone* genaamd, een beroemd schilder van veldslagen, werd geboren in 1621 te St. Hippolite in Franche Comté, schilderde eerst onder de leiding van zijn vader, trad in Spaanschen krijgsdienst en begaf zich na het sluiten van den vrede naar Italië. *Raffaëls* frescoschildering „De overwinning van Constantijn op Maxentius" maakte zooveel indruk op hem, dat bij zich voortaan toelegde op het schilderen van veldslagen. Op zijn 36ste jaar ging hij in een Jezuïetenklooster en overleed te Rome in 1676. Zijn stukken zijn vluchtig ontworpen en

haastig afgewerkt; zij zijn in de voornaamste Europeesche musea te vinden.

Bouricius, *Jacobus van*, geboren in 1544 te Dokkum, studeerde te Leuven in de rechtsgeleerdheid, bezocht verscheiden Fransche en Italiaansche hoogescholen en word te Bologna tot meester in de rechten bevorderd. Daarna vertoefde hij nog een paar jaren te Douai en keerde toen naar zijn land terug, waar hij advocaat werd aan het Hof van Friesland. Hij werd met zijn zwager *Tjerk Tiara* gekozen, om de eerste Lands Ordonnantie van Friesland optestellen, bekleedde de betrekking van pensionaris van Leeuwarden en was er lid der regeering tot aan zijn dood, den 3den December 1622. Hij heeft, behalve eenige godgeleerde, verscheiden juridische werken uitgegeven, van welke sommige in ons land en in Duitschland bij herhaling zijn verschenen.

Bouricius, *Hector van*, een zoon van den voorgaande, werd geboren in 1593, studeerde eerst te Franeker en vervolgens te Leuven, Dôle, Parijs en Orleans, en verkreeg in laatstgonoemde stad den rang van meester in de beide rechten. In 1612 werd hij ingeschreven op de rol van advocaten van het Hof van Friesland, in 1622 werd hij hoogleeraar te Franeker en in 1625 griffier en een jaar later raadsheer in het Hof van Friesland. Hij werd voorts afgevaardigde naar de Staten-Generaal en overleed den 3den Januari 1636. Hij heeft verscheiden Latijnsche verhandelingen en gedichten nitgegeven.

Bouricius, *Johannes van*, een zoon van den voorgaande, studeerde te Franeker en te Leiden in de rechtsgeleerdheid en letteren, werd in 1646 advocaat bij het Hof van Friesland en nam in 1656 daarin zitting als raadsheer. Hij overleed in 1671, eenige Latijnsche geschriften in proza en poëzie nalatende. Zijn broeder *Jacobus van Bouricius* was grietman van Aengwirden en werd door meer dan een van zijn nakomelingen in die betrekking opgevolgd.

Bourignon, *Antoinette*, een dweepster uit de 17de eeuw, werd geboren te Rijssel, den 13den Januari 1616. Door het lezen van mystieke geschriften kwam zij op het denkbeeld, dat zij geroepen was, om het zuivere Evangelie te verkondigen. Zij was zeer leelijk; toen haar vader haar op 20-jarigen leeftijd wilde uithuwelijken, nam zij in mansgewaad de vlucht, en toen zij later in de onderlijke woning terugkeerde, vertoefde zij bij dag in kerken en hospitalen en sliep des nachts in een doodkist. Nogmaals verwijderde zij zich en hield eenigen tijd verblijf te Mans. In 1662 werd zij te Rijssel bestuurderes van het gasthuis „Onze Lieve Vrouw der zeven Weeën" en 5 jaar later Augustijner non. Zij belastte zich tevens met het onderwijs, maar werd weldra van tooverij beschuldigd. Toen zij door den dood harer ouders de beschikking had verkregen over een aanzienlijk vermogen, verliet zij de Orde en vatte het voornemen op, om ingang te verschaffen aan haar leer. Zij verkondigde deze in Vlaanderen, Brabant en Holland en vestigde zich te Amsterdam, waar zij weldra vele aanhangers verwierf. Zoolang deze zich tot godsdienstige dweperij bepaalden, liet de Regeering ze met rust, maar toen zij zich ook met staatkundige aangelegenheden begonnen te bemoeien, werden er bevelen tot inhechtenisneming nitgevaardigd, en *Antoinette* nam in 1671 de wijk naar Holstein, waar zij van haren aanhanger *Christiaan de Cort* het eiland Nordstrand als legaat ontvangen had. Hier richtte zij een drukkerij op, waar zij haar werken in de Fransche, Hoogduitsche en Nederlandsche talen liet drukken. Het aantal harer volgelingen nam toe, maar ook hier noodzaakte haar een verbanningsdecreet, om te vluchten. In 1673 ging zij naar Flensburg, voorts naar Tonningen, Sleeswijk, Husum en elders, maar overal werd zij verdreven. Nu begaf zij zich naar Hamburg, en toen men haar gevangen wilde nemen, hield zij zich eenige dagen verborgen en reisde met haren aanhanger *Pierre Poiret* naar Oost-Friesland, waar de baron van *Lutzburg* haar in bescherming nam en haar de directie toevertrouwde van een door hem gesticht gasthuis. Ook daar werd zij echter vervolgd, en besloten hebbende, weer naar Holland te verhuizen, overleed zij op reis daarheen te Franeker, den 30sten October 1680.

De beschrijving van haar karakter luidt niet gunstig, daar zij als grillig, wraakzuchtig en gierig wordt voorgesteld. Zij heeft een lange reeks stichtelijke geschriften uitgegeven. Zij zijn door *Poiret* verzameld en te Amsterdam in 20 deelen in het Fransch gedrukt. Men heeft daarvan een Engelsche, Schotsche, Hoogduitsche en Nederlandsche uitgave. Ook heeft *Poiret* een eenigszins stelselmatige voorstelling gegeven van hare denkbeelden in zijn uitvoerig werk: „l'Oeconomie divine ou système universel, etc." (7 dln., ook in het Latijn in 2 dln)., Talrijk is voorts het aantal geschriften, dat tegen de hare is uitgekomen.

Bourke is de naam eener stad in den Britsch-Australischen staat Nieuw-Zuid-Wales, gelegen aan de Darlingrivier. Het is een station der stoombooten en tevens door een spoorlijn met Sydney verbonden. De stad, die een aanzienlijken handel drijft met de produkten der omstreken, telt (1900) 3400 inwoners.

Bourke, *Jean Raimond Charles*, graaf *van*, geboren te Lorient in 1763, trad in 1787 als luitenant in Franschen dienst, nam deel aan de expedities naar Cochinchina en St. Domingo en trok als kapitein naar Ierland, waar hij in gevangenschap geraakte. In 1802 vergezelde hij generaal *Leclerc* naar St. Domingo, keerde als kolonel terug en was adjudant van *Davoust* gedurende de veldtochten van 1805—1809. Bij Wagram werd hij brigade-generaal en trok daarna met zijn brigade te velde tegen de Engelschen te Vlissingen, terwijl hij vervolgens dienst deed in Spanje. Hier werd hij gouverneur van Lerida, en zag zich in 1813 benoemd tot divisie-generaal en gouverneur van Wezel. Later ontving hij een benoeming tot inspecteur-generaal der infanterie en onderscheidde zich in 1823 met zijn divisie in Spanje. Hij overleed den 30sten Augustus 1847 als luitenant-generaal en pair van Frankrijk.

Bourmont, *Louis August Victor de Chaisne*, graaf *van*, maarschalk van Frankrijk, werd geboren den 2den September 1773 op het kasteel Bourmont in Anjou. Hij was bij het uitbarsten der Omwenteling officier, verliet met andere emigranten het land en vocht onder *Condé* als diens adjudant en in 1794 in de Vendée. In 1796 nam hij de wijk naar Londen, maar keerde 3 jaar later terug en bestormde de stad Mans. Hij erkende echter het vruchtelooze van zijn verzet

tegen de Republiek, zoodat hij zich met deze verzoende, zich naar Parijs spoedde en tot *Napoleon I* zocht te naderen. Toen hij op een onvoorzichtige wijze den aanslag met een helsche machine aan de Jacobijnen toeschreef, werd hij in 1803 door *Fouché* op de citadel te Besançon gevangen gezet, maar hij ontsnapte in 1805 naar Portugal. Eerst door bemiddeling van *Junot* verkreeg hij de gunst van *Napoleon* en werd in 1808 kolonel-adjudant bij het leger van Napels, klom weldra op tot brigade-generaal, streed dapper in den slag bij Dresden en zag zich, wegens zijn roemrijke verdediging van Nogent, bevorderd tot divisie-generaal. Hij verliet echter de zijde van *Napoleon* op den vooravond van den slag bij Ligny en liep over tot de Verbonden Mogendheden, zoodat hij met de *Bourbons* Parijs binnenrukte. Hij onderscheidde zich in den oorlog in Spanje (1823), waar hij na de overgave van Cadix tot opperbevelhebber in Andalusië werd benoemd. Den 23sten October 1823 werd hij pair van Frankrijk, in 1829 minister van Oorlog en behaalde nieuwe lauweren door de verovering van Algiers, waarvoor hij den 22sten Juli 1830 tot maarschalk verheven werd. Weldra legde hij het commando neder, om zich naar Engeland te begeven, ten einde den onttroonden Franschen koning te ondersteunen. Hij weigerde den eed van trouw aan de Julíregeering af te leggen, zoodat hij vervallen werd verklaard van zijn waardigheden. Hierop woonde hij eenigen tijd te Lausanne en te Genève, streed in Portugal onder Dom *Miguël*, in Spanje onder Don *Carlos*, begaf zich in 1837 naar Rome en overleed op zijn goederen in Anjou, den 27sten October 1846.

Bournemouth is de naam van een stad en graafschap in Engeland aan de kust van Hampshire. Het is een badplaats en heeft een kurzaal, een wintertuin, een Victoria-Jubileums-hospitaal, een Alexandra-kinderhospitaal, een sanatorium voor borstlijders, een hospitaal voor genezenden (Herbert Home), twee groote havendammen en (1901) 47.003 inwoners. In de nabijheid vindt men bezienswaardige holen (chines) in de zandsteenklippen.

Bournon, *Jacques Louis*, graaf *van*, een delfstofkundige, werd geboren te Metz, den 21sten Januari 1751, diende als officier bij het Fransche leger en begaf zich gedurende de Omwenteling naar Engeland, waar hij twee belangrijke mineralogische verzamelingen, die van lord *Grenville* en van sir *A. Hume* rangschikte en een derde in orde bracht, die het eigendom werd van sir *John Saint-Aubin*. Hij werd lid van de „Royal Society" en van het „Geologisch Genootschap". In 1814 werd hij directeur van het Mineralogisch Kabinet te Parijs, en overleed te Versailles, den 24sten Augustus 1824. Hij schreef o.a.: „Essai sur la lithologie des environs de Saint-Etienne et Forez" (1785).

Bournon, Charlotte van, een zuster van den voorgaande en lid van de Academie der Arcaden te Rome. Zij werd geboren te Metz, den 14den Februari 1753 en trad in het huwelijk met *Jean Etienne Mallarme*. Zij begon hare letterkundige loopbaan met „Le Fripon parvenu", een boek, dat haar een plaats bezorgde in de Bastille. Nadat zij haro vrijheid herkregen had, schreef zij een groot aantal romans.

Bournonville, *August*, een balletcomponist en balletdanser, werd den 21sten Augustus 1805 te Kopenhagen geboren. Hij was de zoon van *Antoine Bournonville* (geboren den 19den Mei 1760 te Lynn, overleden den 11den Januari 1843 nabij Kopenhagen), die zijn opleiding genoot bij *Noverre* en van 1792—1823 als solodanser aan den hofschouwburg te Kopenhagen uitblonk. Nadat *Bournonville* van 1824—1829 bij *Vestris* te Parijs gestudeerd had, werd hij benoemd te Kopenhagen, waar hij een uitstekend corps de ballet tot stand bracht en vele ballets samenstelde, waarvan vooral de nationaal-historische grooten bijval vonden. In 1855 begaf hij zich naar Weenen, maar keerde in 1856 naar Kopenhagen terug. Van 1861—1864 was hij te Stockholm werkzaam, vervolgens weder te Kopenhagen, waar hij den 30sten November 1879 overleed. Na *Noverre* heeft *Bournonville* op het gebied van de ballets het meest gepresteerd. Tot zijn talrijke leerlingen behooren o.a. *Lucile Grahn* en *Augusta Nielsen*. Zijn loopbaan heeft *Bournonville* geschilderd in het aantrekkelijke werk „Mit Theaterliv" (3 dln., Kopenhagen, 1848—1878); ook schreef hij „Etudes chorégraphiques" (1861).

Bourqueney, *François Adolphe*, graaf *de*, een Fransch diplomaat, werd geboren te Parijs, den 7den Januari 1799, koos ten tijde van de Restauratie de politieke loopbaan en was o. a. werkzaam te Washington, Londen en Bern. *Karel X* verhief hem tot baron, en hij was eenigen tijd lid der redactie van het „Journal des Debats". Na de Julirevolutie werd hij onder *Sebastiani* eerste gezantschapssecretaris en vervolgens gezant aan het Engelsche Hof. In 1841 vertrok hij als gevolmachtigd minister naar Konstantinopel. In 1848 verloor hij die betrekking, maar *Napoleon III* zond hem als gezant naar Weenen. Hij nam deel aan het congres van Parijs in 1856 en aan de beraadslagingen, die in 1859 den vrede van Zurich voorafgingen. In 1857 werd hij lid van den Senaat, doch zei na den dood zijner echtgenoote (1859) het openbaar leven vaarwel, om zijn dagen op zijn goederen in afzondering door te brengen, waar hij in 1869 overleed.

Bourrienne, *Louis Antoine Fauvelet de*, secretaris en gunsteling van *Napoleon I*, werd geboren te Sens, den 9den Juli 1769. Op de militaire school te Brienne was hij een tijdgenoot en makker van *Bonaparte*, begaf zich vervolgens in 1788 naar de hoogeschool te Leipzig, om er zich op de rechten en de vreemde talen toe te leggen. Daarna volbracht hij een reis door Polen en werd in 1792 secretaris bij de Fransche ambassade te Stuttgart. Bij het uitbarsten van den oorlog ging hij naar Parijs, doch keerde weldra naar Leipzig terug, waar hij in het huwelijk trad. Hij werd er echter voor een spion aangezien en uit Saksen verbannen. Daarna vertoefde hij geruimen tijd ambteloos in zijn vaderland, totdat *Napoleon* in 1797 zijn voormaligen makker tot zijn particulieren secretaris benoemde. In die betrekking vergezelde hij *Napoleon* op zijn veldtochten en werd in 1801 staatsraad. *Napoleon* ontnam hem echter in 1802 deze betrekking, omdat hij zich met den bankier *Coulon* in geldzaken gewikkeld had. Door bemiddeling van *Fouché* werd hij buitengewoon gezant te Hamburg en verwierf er de toegenegen-

heid en de achting der ingezetenen. Er werd echter bewezen, dat hij zich een aanzienlijke som geld onrechtmatig had toegeëigend, en hij werd veroordeeld een deel daarvan terug te geven. Dit deed hij niet en verliet daarop de zijde van den keizer. Hij wendde zich tot *Talleyrand*, en gedurende den tijd van het Voorloopig Bewind was hij directeur-generaal der posterijen, maar zag zich weldra van deze betrekking beroofd. Eerst toen *Napoleon* zich voor de poort van Parijs bevond, benoemde men hem tot prefekt van politie aldaar. Na de Tweede Restauratie werd hij minister en staatsraad, in 1815 en 1821 afgevaardigde voor het departement Yonne en betoonde zich een groot vijand van alle vrijzinnige instellingen en zelfs van alle maatregelen tot volksontwikkeling. Hij werd daarna het werktuig van *Villèles*, voor wien hij jaarlijks het budget samenstelde tegen een belooning van 100.000 frcs. Nadat hij door de Julirevolutie zijn betrekking en vermogen verloren had, werd hij krankzinnig en overleed in een gesticht te Caën, den 7den Februari 1834. *Bourrienne* heeft verscheiden geschriften over *Napoleon* uitgegeven (o. a.: „Mémoires sur Napoléon, le directoire, le consulat, l'empire et la restauration" (10 dln., Parijs, 1829), die evenwel, naar men wil, geen volkomen vertrouwen verdienen.

Bourrier, *André*, een Franschman en hekend als leider van de Protestantsche beweging in Frankrijk, werd in 1852 te Marseille geboren. In 1875 was hij vicaris te La Ciotat, daarna te Marseille en ging in 1895 tot den Protestantschen godsdienst over. In 1897 werd hij baccalaureus in de theologie en daarop predikant te Sèvre-Bellevue (Parijs). In 1896 richtte *Bourrier* het blad „Chrétien français" op, dat onder zijn leiding het hoofdorgaan der beweging werd.

Boursault, *Edme*, een Fransch schrijver, die vooral in het vervaardigen van blijspelen en romantische prozaverhalen heeft uitgemunt, werd geboren te Mussy l'Evêque in Bourgogne in October 1638. Hij ging reeds vroeg naar Parijs, en ofschoon hij weinig opleiding ontvangen had, toonde hij in zijn kleine opstellen zooveel macht over de taal, dat hij de gunst verwierf van *Lodewijk XIV*, benevens een jaargeld en een plaats aan het Hof. Op gevorderden leeftijd werd hij ontvanger der belastingen te Montluçon, waar hij den 15den September 1701 overleed. Vooral zijn „Comédie sans titre" is met bijval ontvangen en 80 maal achtereen opgevoerd. Zijn „Theâtre" is te Parijs (1725) in 3 dln. uitgekomen. Zijn merkwaardigste roman is „Ne pas croire ce quo l'on voit" (2 dln.). Hij voelde zich beleedigd door *Molière's* „Critique de l'école des femmes" en schreef daartegen: „Le portrait du peintre", waarop *Molière* antwoordde met zijn „Impromptu de Versailles".

Bourse, *Esaias*, Hollandsch genre-schilder, geboren te Amsterdam, den 3den Maart 1631, overleden den 16den November 1672. Werkzaam te Amsterdam tusschen 1656 en 1672. Daarna ging hij in dienst der Oost-Indische Compagnie, naar Indië en overleed op weg daarheen. Zijn voorstellingen behooren tot den kring van *Pieter de Hooch* en *Nicolaes Maes*. Evenals dezen staat hij onder den invloed van *Rembrandt*. Enkele aan hem toegeschreven werken zijn gemerkt *L. Bourse*. Het is niet uitgemaakt, of dit stukken zijn van een naamgenoot van *Esaias*, dan wel werken van hem zelf. Men vindt schilderijen van *Bourse* o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het museum Wallace te Londen en het museum te Berlijn.

Bousquet, *Jan Karel*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Amsterdam, den 12den Maart 1782. Hij studeerde te Leiden in de rechten, bezocht vele landen van Europa, was eerst advocaat te 's Gravenhage en daarna te Amsterdam, waar hij den 5den Augustus 1828 overleed. Hij heeft een redevoering geschreven „Over de vraag, in welke opzichten de welsprekendheid en de poëzij onderling verschillen", en daarenboven eenige oorspronkelijke treurspelen uitgegeven.

Boussingault, *Jean Baptiste Joseph Dieudonné*, een Fransch scheikundige, werd geboren te Parijs, den 2den Februari 1802. Hij bezocht de mijnbouwschool te St. Etienne en begaf zich in opdracht van een Engelsch genootschap voor mijnontginning naar Columbia, waar hij zich bezighield met waarnemingen over geologie, aardmagnetisme en warmteverdeeling, voorts met hoogtemetingen en met plantenstudiën. Hij zette deze voort, terwijl hij als kolonel onder *Bolivar* diende en reisde niet alleen in Venezuela, maar ook in Ecuador en Peru. Toen hij in Frankrijk was teruggekeerd, werd hij hoogleeraar in de scheikunde te Lyon, lid der Academie van Wetenschappen en in 1839 lid van het Instituut. Hij heeft vooral op het gebied van de landbouwscheikunde grooten roem verworven door de uitgave van zijn: „Economie rurale", (Parijs, 1844, 2 dln.). Voorts schreef hij een: „Essai de statistique chimique des êtres organisés" (Parijs, 3de druk, 1844), alsmede: „Etudes sur la transformation du fer en acier par la cémentation" (1875). In de laatste jaren hield hij veelal zijn verblijf op het landgoed Bechelbronn bij Weissenburg, om er de voorschriften der wetenschap in praktijk te brengen, en overleed te Parijs, den 12den Mei 1887.

Boussingaultia *H. B.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Chenopodiaceeën* en omvat de soort *B. baselloïdes* H. B., een knolgewas, dat to Quito te huis behoort en wel eens als voedsel is aanbevolen, maar wegens zijn gering zetmeelgehalte daartoe weinig geschikt is. De vleezige bladeren smaken naar spinazie, en de fraaie slingerplant kan zeer goed dienen om muren te bedekken en vensters te omlijsten. Zij groeit in een pot en ook wel op den kouden grond en houdt veel van zonneschijn. De knollen moet men des winters in droog zand tegen vorst beveiligen.

Boussu is de naam van een groot dorp in het distrikt Bergen der Belgische provincie Henegouwen. Het ligt aan de Haine en aan den spoorweg van Brussel naar Quiévrain en telt (1900) 10932 inwoners. In zijn nabijheid vindt men belangrijke steenkolenmijnen. Het aloude kasteel (in 1810 herbouwd) der voormalige heeren en graven *van Boussu* met zijn uitgebreid park is sedert 1876 het eigendom van de grafelijke familie *van Nedonchel*. In 1792 behaalden de Oostenrijkers onder *Beaulieu* hier een overwinning op de Franschen, den 4den November overwon *Dumouriez* er de Oostenrijksche troepen.

Bout is een metalen stang of staaf, welke voor velerlei doeleinden wordt gebruikt.

Bout is een lange, veelal cylindrische nagel,

waarmede de deelen van een gebouw, van een schip, enz. met elkander worden verbonden.

Bout is de ijzeren staaf, welke dwars voor de luiken wordt bevestigd om deze te sluiten.

Bout is een vierkante lap zeildoek, welke dient ter versterking van dat doel van het lijk van een zeil, dat door het strijken langs een aangehecht touw heeft te lijden.

Bout is een stuk ijzer, dat in een strijkijzer past en voor het strijken gloeiend wordt gemaakt.

Bout, *Pieter*, Vlaamsch landschap- en figuurschilder, gedoopt te Brussel, den 5den December 1658, overleden aldaar na 1702. In 1671 werd hij meester in het schildersgild zijner geboortestad. Daarna werkte hij een tijdlang te Parijs en keerde in 1677 naar Brussel terug. Hij schilderde vaak de figuren in de schilderijen van *Adriaen Boudewijnse*. *Bout* schilderde markten, kermissen, strandgezichten en landschappen. Schilderijen van zijn hand bevinden zich o.m. te Rotterdam, Antwerpen, Dresden en Parijs (Louvre).

Boutario, *Edgar Paul*, een Fransch geschiedschrijver, den 9den September 1829 te Chateaudun geboren, bezocht de „Ecole des Chartes", zag zich geplaatst bij het archief, werd lid der Académie des Inscriptions et Belles Lettres en overleed te Parijs, den 17den December 1877. Hij schreef: „La France sous Philippe le Bel" (Parijs, 1861), „Saint Louis et Alfonse de Poitiers" (Parijs, 1870), „Les institutions militaires de la France avant les armées permanontes" (1863), „Les actes du parlement de Paris 1254—1328" (met *Delisle*, 1863—1876, 2 dln.), „Correspondance secrète de Louis XV sur la politique étrangère" (1866) en „Mémoires de Frédéric II, roi de Prusse" (met *Compardon*, 2 dln., 1866).

Boutens, *Dr. P. C.*, dichter en klassiek literator, werd in 1870 te Middelburg geboren en studeerde in de klassieke letteren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, waar hij in 1899 promoveerde op een proefschrift, getiteld: „Exercitationes criticae in scholia ad Aristophanis Acharnenses". Reeds als student schreef hij in den Studentenalmanak eenige verzen, die de aandacht trokken en in 1898 kwam onder den titel „Verzen" een bundel van hem uit bij *Maison Blok* te 's Gravenhage, ingeleid door een zeer uitvoerige en bewonderende voorrede van *L. van Deyssel*, welke den jongen dichter opeens vrijwel boven de critiek plaatste. Sedert schreef hij herhaaldelijk verzen in „De Gids", welke in 1904 tot een bundel vereenigd, verschenen onder den titel „Praeludiën". Ten opzichte der Grieksche letteren maakte *Boutens* zich verdienstelijk door een vertaling van „Plato's Symposion" (gedrukt in 40 ex. Leiden-Kooyker, 1904) en door een vertaling van „Aischulos' Agamemnon" (Rott. Brusse 1904.) *Dr. Boutens* is sedert zijn promotie leeraar aan het Instituut Noordhey in Voorschoten.

Bouterweek, *Friedrich*, een Duitsch schilder, omstreeks het jaar 1800 te Tarnowitz in Silezië geboren, behaalde den grooten prijs der Academie en begaf zich daarna naar Parijs, om er het onderwijs van *Delaroche* te genieten. Nadat hij hier 3 maal de gouden medaille verworven had, verleende de Academie te Berlijn hem een jaargeld, om hem in staat te stellen tot het volbrengen van een reis naar Italië. Na verloop van 2 jaren keerde hij terug naar Parijs en vestigde zich daarna te Berlijn. Het eerste groote stuk van zijn hand was: „Orestes, vervolgd door de Eumeniden" (1833). Daarna volgden: „Romeo en Julia" (1836), „Izaäk en Rebekka" (1840), „Jacob en Rachel" (1844) en andere. Hij overleed den 11den November 1867 te Parijs.

Bouterwek, *Friedrich*, een Duitsch wijsgeer en letterkundige, den 15den April 1765 te Oker bij Goslar geboren, studeerde te Göttingen in de rechten, maar hield zich vooral bezig met letterkundigen arbeid. Na een kort verblijf te Hannover en Berlijn keerde hij in 1789 naar Göttingen terug, gaf er college over de wijsbegeerte van *Kant*, verliet nogmaals die stad, en werd er in 1797 tot buitengewoon en in 1802 tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte benoemd. In 1806 werd hij hofraad en overleed den 6den Augustus 1828. Hij was aanvankelijk een aanhanger der wijsbegeerte van *Kant*, doch omhelsde later de gevoelens van *Jacobi* en heeft een reeks belangrijke geschriften uitgegeven. Van deze noemen wij: „Ideen zu einer allgemeinen Apodiktik" (Halle, 1799, 2 dln.), „Lehrbuch der philosophischen Wissenschaften" (Göttingen, 1813, 2 dln.), „Religion der Vernunft" (Göttingen, 1824), „Aesthetik" (2 dln., Leipzig, 1806, 3de druk, 1824), „Geschichte der neuen Poesie und Beredsamkeit" (Göttingen, 1801—1809, 12 dln.) en „Geschichte der Spanischen Poesie und Beredsamkeit", van welke laatste in 1828 te Madrid zelfs een Spaansche vertaling verschenen is.

Boutmy, *Emile*, een Fransch schrijver, werd in 1835 te Parijs geboren. Na werkzaam te zijn geweest aan het daghlad „la Presse", door zijn vader en *E. de Girardin* gesticht, en aan „la Liberté", bekleedde hij van 1865—1869 aan de School voor Bouwkunde de leerstoelen voor de geschiedenis der beschaving en de vergelijkende geschiedenis der bouwkunde. In 1872 was hij een der stichters van de Ecole libre des sciences politiques, waar hij gedurende eenige jaren een leercursus in geschiedenis hield en waarvan hij directeur werd. In 1898 werd hij tot lid van de Académie des sciences morales et politiques gekozen. Echter ondervond hij niet de waardeering, waarop hij recht had. Hij overleed den 25sten Januari 1906 en schreef verschillende werken, o.a.: „Introduction au cours d'histoire comparée de l'architecture" (1869), „Philosophie de l'architecture en Grèce" (1870), „Etudes de droit constitutionnel: „France, Angleterre, Etats-Unis" (1885), „Développement de la constitution en Angleterre" (1886).

Bouts, *Dirck* of *Dierick*, ook genoemd *Dirck van Haarlem*, Hollandsch-Vlaamsch schilder, geboren te Haarlem in het begin der 15de eeuw (omstreeks 1420?), overleden te Leuven, den 6den Mei 1475. Hij kwam vóór of in 1449 te Leuven, waar hij in het huwelijk trad. In 1464 wordt hij er als stadsschilder genoemd. Van zijn leerjaren weten wij niets, maar het is duidelijk aan zijn werken te zien, dat vooral *Rogier van der Weijden's* kunst invloed op hem oefende. In tegenstelling met dezen echter is *Bouts* meer nuchter en stijf in zijn compositie; zijn figuren zijn langer en zelfs mager. Hij weet hun echter een zoodanige bezieling te geven en zijn kunst staat in kleurenpracht en fijnheid van uitvoering zóó hoog, dat *Bouts* met recht tot de grootste meesters dier dagen

gerekend wordt. Van zijn werken noemen wij o.a. het „Altaarstnk van bet H.Sacrament", thans deels bewaard in de St. Pieterskerk te Lenven, deels in de mnsea te Berlijn en München. Verder de twee tafereelen uit het leven van Otto III. in het musenm te Brussel.; „Het martelaarschap van den H. Erasmus", in de St. Pieterskerk te Leuven; „Het martelaarschap van den H. Hippolytns", in den St. Sanveur. aldaar; de triptiek met de aanbidding der koningen, in de Pinakotbeek te München, enz. — Zijn zoons *Dirck* en *Albert* waren eveneens schilders. Aan den laatste schrijft men o.a. verscheiden copieën naar werken van *Dirk Bouts* toe. Men meent, dat de zoogenaamde „*Meester van de Hemelvaart van Maria*" identiek is met dezen *Albert Bouts*.

Bouts-rimés zijn gegeven slotrijmen; een gedicht met behulp hiervan samengesteld heet ook *bout-rimé*. Het is een *jeu d'esprit*, dat in de 17de eeuw door *Dulot* werd nitgedacbt. Het viel zeer in den smaak bij de *Précieuses* en werd door bnnne tegenstanders hevig bestreden, o. a. in bet gedicht van *Sarrazin*: „Dnlot vaincn on la défaite des bouts-rimes" (1649). In de 18de eeuw raakte deze rijmelarij. die eenigszins gewijzigd in Duitscbland nog als gezelschapsspel dienst doet, uit de mode. *Alexander Dumas* deed baar weer wat opleven in 1864 door een prijsvraag in het Petit Jonrnal en gaf nit de inzendingen een verzameling van 350 bouts-rimés in het licbt (Parijs, 1865).

Boutwell, *George Sewall*, een Amerikaansch staatsman, den 28sten Januari 1818 te Boston in Massachnsetts geboren, bepaalde zich eerst bij den handel, doch studeerde in 1836 in de rechten en werd in 1840 advocaat. Van 1842 tot 1850 was hij lid van de Wetgevende Vergadering in Massachusetts en werd er in 1851 en 1852 geuvernenr. Daarna zag hij zich belaat met het toezicht op het volksonderwijs, werd vervolgens lid van het toezicht op de Harvard-universiteit te Cambridge en zag zich ten slotte bekleed met een post bij de belastingen in 1863. In dat jaar werd hij lid van het Congres en trad er op als een der hoofdleiders der Repnblikeinsche partij. IJverig werkte hij mede tot het indienen van een aanklacbt tegen den president *Andrew Johnson*. Hij was een tegenstander van de slavernij, maar een voorstander van de beschermende recbten. Toen generaal *Grant* in 1869 tot president werd gekozen, benoemde bij *Boutwell* tot minister van Financiën. In die betrekking handhaafde hij het crediet der Unie en zorgde voor de aflossing der staatsscbnlden. In Maart 1873 legde bij de portefeuille neder en bleef tot den 4den Maart 1875 lid van den Senaat voor Massachusetts. Na dien tijd keerde hij tot de rechtspraktijk terug. *Boutwelt* beeft geschreven: „Educational topics and instutitions" (1858), „Manual of the United States direct and revenue tax" (1863), „Speeches and papers relating to tbe rebellion" (1867), „Wby I am a republican" (1884), „Tbe lawyer. the statesman and the soldier" (1887) en „The crisis of the Republic" (1900).

Bouvardia *Salisb.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën* en onderscheidt zieb door een 4-bladigen, getanden kelk, een bnisvormige bloemkroon en een doosvrucht met 2 zaden. Van een aantal soorten uit Mexico en Znid-Amerika vermelden wij de volgende sierplanten: *B. Jacquini H. B.* en *B. versicolor Ker.*, beide met scbarlakenroode bloemen, terwijl die van laatstgenoemde soort gele randen hebben. Men plant ze in vette bladaarde en brengt ze bij een warmte van 5 tot 10°C. door den winter.

Bouvet, *Joachim*, een Fransch Jezuïet, geboren te Bergen (Mons) in 1662, begaf zich in 1685 met *Gerbillon* en 5 andere zendelingen naar China, waar bij het vertrouwen van keizer *Kang-hi*, aan wien bij onderwijs gaf in de wiskunde, in zoo hooge mate verwierf, dat aan hem en *Gerbillon* het stichten van groote gebouwen werd opgedragen. Met den keizerlijken last, om in Frankrijk nog meer zendelingen tot een tocht naar Cbina over te halen, keerde bij vandaar naar het Hemelsche Rijk terug met 10 anderen, onder welke zich de geleerde *Parrenin* bevond. Hij overleed te Peking, den 28sten Juni 1732, en men beeft van hem, bebalve een 4-tal reisbescbrijvingen, een: „Etat présent de la Chine, avec figures gravées par Griffart" (1697).

Bouveteiland (zie de kaart van de Zuidpoollanden) is een klein eiland in de znidelijke helft van den Atlantischen Oceaan. Het beeft zijn naam te danken aan zijn ontdekker *Bouvet* (1739). Op 54° 26' Z.Br. en 3° 24' O. L. v. Gr. gelegen, bestaat dit eiland uit een met ijs bedekten, vulkanischen berg van 935 m. hoogte. Alle pogingen om er te landen zijn tot dusver mislnkt. Tot de reizen van *Cook* dacht men, dat zich op de plaats, waar dit eiland gelegen is, een voorgebergte (Kaap Bouvet) moest bevinden van het groote Zuidpoolland. *Cook* en *Ross* hebben het eiland tevergeefs gezocbt, totdat het in 1808 door *Lindsay*, in 1825 door *Norris* en in 1898 door de Dnitscbe diepzee-expeditie onder *Chun* weer ontdekt werd.

Bouvier, *Auguste*, een Protestantsch godgeleerde, geboren te Genève, den 16den Februari 1826, bezocbt bet collège en de academie in zijn geboortestad, verder de universiteit te Berlijn en keerde daarna naar Genève terug, waar hij na bet voleindigen zijner studiën tot proponent werd aangesteld. In 1852 werd hij door de Société des Protestants disséminés naar Frankrijk gezonden, vertrok in 1853 naar Parijs, werd er assistent van *Adolphe Monod* bij bet werk der evangelisatie en bekleedde daarna gedurende een half jaar de betrekking van predikant bij de Zwitsersche gemeente te Londen. Na zijn terugkeer in Zwitserland werd hij eerst beroepen te Céligny bij Genève en in 1857 te Genève in bet Quartier St. Gervais. In 1861 zag hij zieb benoemd tot hoogleeraar in de apologetiek en in de praktische godgeleerdheid aan de academie te Genève. In 1865 belastte hij zich ook met het onderwijs in de dogmatiek. Hij overleed den 2den November 1893 te Genève. *Bouvier* behoort tot de volgelingen van *Schleiermacher*. Aanvankelijk scbaarde hij zich in de gelederen der Evangelische partij, maar later begon bij meer en meer over te hellen tot de vrijzinnige richting. Hij is de schrijver van talrijke apologetische en dogmatische geschriften, zooals: „Paroles de foi et de liberté" (1882 en 1885, 2 dln.), „Le divin d'après les apôtres" (1882) en „La notion de péché" (1885).

Bouvier, *Alexis*, een Fransch scbrijver, geboren te Parijs, den 15den Jannari 1836, vervaar-

digde eenige chansons en vaudevilles, die veel bijval vonden, zoodat hij zich in 1863 hij de beoefening der letteren bepaalde. Hij leverde eenige operettes, voorts de romans: „Les panvres" (1870), „Les soldats du désespoir" (1871), „Auguste Manette" (1872), „Les drames de la forêt" (1873), „Le mariage d'un forçat" (1873), „Mouchard", „Belle Grêlée", enz. Naar sommige van deze bewerkte hij drama's. Hij overleed den 18den Mei 1892 te Parijs.

Bouvines, een kleine plaats in Fransch Vlaanderen ten Z.O. van Rijssol, is merkwaardig wegens twee veldslagen. De eerste werd geleverd den 27sten Juli 1214, tusschen keizer *Otto IV* en *Philips Augustus* van Frankrijk, en hierin behield laatstgenoemde de overhand, de tweede den 18den Mei 1794, toen aldaar de Oostenrijkers onder *Kinsky* door de Franschen verslagen werden.

Bouw, een Ned. Indische vlaktemaat, groot 500 vierkante roeden of 7096 v.m.

Bouwcorporatie. Onder de Romeinsche soldaten telde men allerlei vereenigingen van bouwlieden, genaamd *collegia fabrorum*, waarvan men echter slechts weinig weet. Ze hadden eigen wetten, eigen beambten (aediles), en ook personen uit de lagere standen maakten er deel van uit. Te zamen vormden zij in het leger een afzonderlijke centurie. Om een collegium te vormen waren minstens drie leden noodig, die nog niet tot een ander collegium behoorden. Zij hielden hunne samenkomsten in eigen gebouwen en hadden ook hunne scholen. Zij namen de verplichting op zich, elkander in den nood bij te staan. Men brengt wel den oorsprong der vrijmetselarij in verband met deze bouwcorporaties. Deze samenhang werd vooral door *Krause* nagegaan. Hij beweert ook, dat deze vereenigingen later over Europa werden verspreid en dat de pausen hun het uitsluitend recht verleend hebben, om kerken en kloosters te bouwen. Een oorkonde bestaat daaromtrent echter niet. Anderen meenen, dat de bouwcorporaties van Germaanschen oorsprong zijn.

Bouwgrond. Zie *Landbouw*.

Bouwhut of *keet* is de naam van de tijdelijke gebouwen, die bij eenig belangrijk bouwwerk altijd worden opgericht. (Directie-keet, opzichterskeet, enz.) Vroeger dienden deze hutten ook tot het houden van samenkomsten der bouwlieden. De Engelsche naam hiervoor is „lodge", waarvan het woord „loge" der vrijmetselaren afkomstig is.

Bouwkunst of *architektuur* is in het algemeen de kunst, om bouwstoffen volgens bepaalde regels zoodanig samen te voegen, dat daardoor een doelmatig geheel ontstaat. Indien zulke gebouwen tevens de eischen van het aesthetisch gevoel moeten bevredigen, dan draagt de hierbij aangewende bouwkunst den naam van *schoone* of *monumentale*, beantwoorden zij daarentegen slechts aan de behoeften van het dagelijksche leven, dan spreekt men van *burgerlijke* bouwkunst. Kerken, paleizen, schouwburgen, openbare gebouwen, enz. zijn voornamelijk de onderwerpen voor de schoone bouwkunst; woningen, fabrieksgebouwen, pakhuizen, enz. behooren tot de burgerlijke bouwkunde. Beide onderscheiden zich dus van de vestingbouwkunde, waterbouwkunde, enz. In de gebouwen van verschillende tijden en volkeren vinden wij dan ook de voorstelling der eischen van het schoonheidsgevoel en van de dagelijksche behoeften, die zich bij een bepaald volk of in een bepaalden tijd openbaarden; zij leveren derhalve een belangrijke bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis.

De oudste geschiedenis der bouwkunst is, evenals die der overige schoone kunsten, onvoldoende bekend. De eerste gebouwen waren voorzeker onderaardsche holen en eenvoudige hutten, die een schuilplaats opleverden tegen guurheid van het weder. Een ruwe steen diende tot altaar, en boven het stoffelijk overschot der afgestorvenen werden aardhoopen opgeworpen of steenen opgestapeld. Men vindt daarvan verscheiden overblijfselen in en buiten Europa, en in ons land behooren daartoe de reusachtige hunebedden, die vooral in Drente te vinden zijn. Zij zijn in Bretagne onder den naam van „dolmens", in Groot-Brittannië onder dien van „cromlechs" bekend. Hier en daar treft men ook „waggelende steenen" aan, voorts „steenkringen", „steenen pijlers of zuilen", enz.

De oudste overblijfselen eener werkelijke bouwkunst treft men in Egypte (zie aldaar) aan, alsmede in Mesopotamië, in de oude woonplaatsen der Assyriërs en Babyloniërs (zie Babylonisch-Assyrische Kunst) en in China (zie *Chineesche kunst*). In belangrijkheid volgt daarop in de Oude Wereld de Perzische bouwkunst; verschillend van deze is weer de Phoenicisch-Hebreeuwsche. Zeer oud is ook de Indische bouwkunst in Hindostan.

De oudste bouwkundige overblijfselen van gebouwen in Griekenland dateeren uit het cyclopische en het Pelasgische tijdperk; daarop volgt een tijdperk van grooten bloei, waarin zich vooral de drie bouwstijlen, de Dorische, Ionische en Korinthische doen gelden. De Romeinsche bouwkunst, die uit de Etruskische is ontstaan en later sterk den invloed der Grieksche heeft ondervonden, ondergaat na het begin onzer jaartelling den invloed van het Christendom en gaat over in de oud-Christelijke bouwkunst. In het Oost-Romeinsche rijk ontwikkelt zich verder tot den Byzantijnschen stijl, en deze doet op zijn beurt zijn invloed gelden op de bouwkunst der Mohammedanen, die als Moorsche bouwkunst in Spanje haar grootsten bloei heeft gekend en tevens in Azië, o. a. in Voor-Indië, belangrijke kunstwerken heeft doen verrijzen. De overgang van de oud-Christelijke kunst tot de Gotiek der Middeleeuwen wordt gevormd door de Romaansche bouwkunst. Haar opvolgster bereikte haar hoogtepunt voornamelijk in het noordelijk deel van Frankrijk in de 13de eeuw. De ondergang van het Oost-Romeinsche rijk (1453) gaf aanleiding tot den bloei der Renaissance in Italië, die omstreeks 1550 Vroeg-Renaissance genoemd wordt en later overgaat in de Hoog-Renaissance en den Barokstijl (zie aldaar). In Frankrijk ontwikkelde zich onder *Lodewijk XIV* en daarna de Rococo-stijl, die gevolgd wordt door den Messidor- en Empire-stijl. Verder kan men nog spreken van een romantischen bouwstijl, maar wat in latere jaren op het gebied der bouwkunst is voortgebracht, is een meer of minder goed gelukte nabootsing of wijziging van een der voorgaande typen, of ook wel een mengsel van meer dan één richting. Wel stelt de tegenwoordige beschaving met hare kolossale fabrieksgebouwen, spoorwegstations, parlementsgebouwen, musea, tentoonstellingsgebouwen, enz. aan de bouw-

kunst geheel nieuwe eischen, maar deze hebben, evenmin als de veelvuldige toepassing van het ijzer als constructiemateriaal, tot dusver kunnen leiden tot de ontwikkeling van een nieuwen bouwstijl.

Toen de Hyksos omstreeks 18 eeuwen vóór Chr. in Egypte doordrongen, waren de oevers van den Nijl bedekt met tallooze gebouwen, die, met uitzondering van de pyramiden en rotsgraven, zoo goed als geheel vernield werden. Na het verdrijven der Hyksos bereikte de bouwkunst er een tijdperk van ongemeenen bloei, zooals wij in de bouwvallen van tempels, paleizen, enz. kunnen opmerken. De buitenmuren der gebouwen hebben er een schuinen stand; zij ondersteunen een plat dak, terwijl zich in den voorgevel een met lijstwerk omgeven deur bevindt. Het dak rust ook op zuilen, die zich door een eigenaardig voorkomen onderscheiden. De Egyptische zuil verheft zich met hare rolronde, allengs dunner wordende schacht op een ronde plint. Boven de schacht ziet men het kapiteel, dat rond en nog al zwaar is en dat een plaat draagt, waarop de architraaf rust. De sieraden van het kapiteel doen het op een vrucht of op een gesloten bloem gelijken, somtijds ook op een geopenden kelk. Een enkele maal is het menschelijk beeld toegepast op het kapiteel, bijv. bij den Hathor-tempel te Dendera. In de tempels dienden de zuilen vaak tot steun voor reusachtige beelden met gekruiste armen. Een prachtige poort, waarnaast zich torenvormige vleugels verheffen, verleent er toegang tot den voorhof des tempels, en in hare nabijheid waren obelisken of vierzijdige, spits-toeloopende zuilen geplaatst, veelal met hiëroglyfen bedekt. Op de tempelwanden bevond zich half-verheven beeldhouwwerk, en aan beide zijden der straten, die naar den hoofdingang leidden, stonden rijen van sphinxen, rammen, enz. Belangrijke overblijfselen van oude Egyptische bouwkunst zijn die van twee groote paleizen te Karnak en Luxor, welke door een laan van sphinxen verbonden waren. Voorts vindt men er, vooral in Nubië, een menigte rotsgraven. Zie verder onder *Pyramiden* en *Egypte*.

Omtrent de bouwkunst der volkeren van Westelijk Azië is ons weinig bekend. Van het vroeger zoo trotsche Babylon (zie aldaar) heeft men eenige overblijfselen in den tempel van *Baäl* of *Belus*, ook het graf of de burcht van *Belus* genaamd, een massief pyramidaal bouwwerk met een hoogte van 160 m. Tot de ondere gedenkteekenen van Babylon behoorde vervolgens de oude koningsburcht, evenals de genoemde tempel aan de westzijde van den Eufraat gelegen. De overige bouwvallen der stad zijn afkomstig uit een jonger tijdperk, zooals een tweede paleis met terrasgewijs gelegen tuinen, „de hangende tuinen van *Semiramis*" genaamd. Zie verder *Babylonisch-Assyrische kunst*.

De Phoeniciërs behoorden tot denzelfden stam. Van hunne bouwkunst weten wij, dat zij zich ter versiering van edele metalen en glas bedienden. Te Tyrus verhief zich de grootste tempel van koning *Hiram*, een tijdgenoot van *David* en *Salomo*. Te Karthago, een kolonie der Phoeniciërs, bevond zich een prachtige binnenhaven, door een reeks van Ionische zuilen omringd. Voorts wordt de kleine tempel van *Aphrodite* op Paphos zeer geroemd; deze ligt in puin, maar men vindt zijn voorgevel op munten en gemmen voorgesteld. Verschillende handwerken zijn uit Assyrië naar Phoenicië gebracht, o.a. de weefkunst, terwijl ook de bouwkunst, evenals bij de Israëlieten, den invloed der oostelijke buren heeft ondervonden.

Naast de gebouwen der Phoeniciërs moeten die der Israëlieten worden genoemd, vooral die, welke ten tijde van *Salomo* te Jeruzalem verrezen zijn, doch waarvan niets bewaard is gebleven. Hiertoe behooren de tempel, waarvan wij in het Oude Testament een uitvoerige beschrijving bezitten, en het paleis van *Salomo*, dat wegens zijn groote zuilengangen den naam droeg van het „Woud des Libanons".

Onder de voormalige gebouwen der Meden is vooral de burcht te Ecbatana beroemd. Deze verrees met een 7-tal verdiepingen op een heuvel, en elke verdieping had een afzonderlijke kleur, waarvan op één na de bovenste verzilverd was en de hoogste verguld.

Deze architectuur schijnt weinig te verschillen van die der Perzen te Suza en vooral te Pasargadae, door de Grieken Persepolis genaamd. Hier stond de oude koningsburcht, waar de vorsten werden begraven, alsmede een groot koninklijk paleis. Men vindt aldaar thans nog het grafmonument van *Cyrus*, een pyramidaal gebouw uit kolossale blokken opgetrokken, die echter van binnen waren uitgehold, om het gewicht te verminderen. Het heeft aan de basis een breedte van 14 m., is bijna even zoo hoog en bestaat uit 7 trappen. Op den platten top verheft zich een klein marmeren vertrek, waarin vroeger de gouden doodkist was geplaatst. De merkwaardigste overblijfselen der Perzische kunst vindt men echter in de bouwvallen van het groote paleis te Persepolis; zij dragen thans den naam van Tsjilminar of Veertig Zuilen. Zij verheffen zich op verscheiden breede terrassen aan de helling van den berg Ruchmed en beslaan eene oppervlakte van ongeveer 500 m. lengte en 300 m. breedte. Zie verder onder *Perzische kunst*.

Van geheel anderen aard is de bouwkunst, die wij in Zuid-Azië, voornamelijk in Hindostan, opmerken. Hier ontwikkelde zich reeds zeer vroeg een eigenaardige beschaving, welke talrijke gedenkteekenen heeft achtergelaten. In deze openbaren zich de grondtrekken van het Indische volkskarakter, namelijk zachtheid van gevoel en levendigheid van verbeelding. Deze laatste heeft er echter de overhand; zij stapelt vormen op vormen en gedoogt aan de eerste nauwelijks, om zich op een behoorlijke wijze te uiten, zoodat het geheel wel eens een verward voorkomen heeft. De bloeitijd van deze bouwkunst strekt zich uit tot de dagen, toen het Brahmaïsme en Boedhisme er naast elkander stonden, tot de eeuw, die den aanvang onzer jaartelling voorafgaat. De belangrijkste overblijfselen daarvan bevinden zich in Dekan, aan de westzijde van het schiereiland, in de nabijheid van de stad Bombay. Vermoedelijk zijn zij afkomstig uit het eeuwentiental vóór de geboorte van *Christus*. Zij bestaan vooral uit in de rotsen uitgehouwen tempels; deze bevatten doorgaans een vierhoekige ruimte met eenige zijvertrekken. Het eigenlijke heiligdom met het beeld of het symbool der godheid is in de voornaamste ruimte ge-

plaatst en vormt alzoo de kern van het geheel. Die ruimte kan men derhalve beschouwen als het voorportaal tot het heiligdom en is gedekt met een platte zoldering, ondersteund door zuilenrijen, van welke de voorste de open façade des tempels vormt. Bij sommige tempels vindt men voorportalen, gaanderijen, monolithen, enz. Ook heeft men wel eens twee of drie zulke tempels boven elkander gebouwd. De zuilenrijen vormen rechte hoeken, en de zuilen komen overeen met even zoo vele pilasters langs de tegenoverstaande muren; daarenboven zijn zij door een soort van architraven verbonden. Tusschen de pilasters bevinden zich nissen, waarin beelden zijn geplaatst. De zuilen bezitten het kenmerk van hare bestemming, namelijk om het bovengedeelte van den berg te dragen. Zij rusten op een teerlingvormige basis, bezitten een ronde, korte schacht en een groot kapiteel, zoodat zij een gedrukt voorkomen hebben. Het kapiteel gelijkt op een neergedrukt kussen en is met een vierkante plaat gedekt, die van 2 consoles is voorzien. De schacht, allengs dunner wordend, is van onderen met banden of wrongen bewerkt en op een eigenaardige wijze gegroefd (gecanneleerd). Die groeven of streepen loopen voort tot aan het midden van het kapiteel en zijn hier door een rondloopenden band omvat. Somtijds zijn de rotstempels verbonden met opgetrokken gebouwen; men vindt hiervan voorbeelden in de grotten van Ellora, vooral in den grooten tempel van *Indra* en in de bouwwerken van Kaïlasa.

De tempels van *Boeddha*, in grotten uitgehouwen, onderscheiden zich van die van *Brahma*, doordat zij niet van voren geopend zijn, alsook door de inwendige inrichting, daar zij steeds een langwerpige ruimte vormen, die aan de achterzijde door een hoogvormigen wand gesloten is. Het schip, met een tongewelf gedekt, is door rijen zuilen of pijlers gescheiden van de zijgangen, die een platte zoldering hebben. De zuilen zijn somtijds eenvoudig achtzijdig zonder basis of kapiteel, somtijds ook wel van beide voorzien. Aan de achterzijde van de hoofdruimte, bij den boogvormigen wand, bevindt zich het eigenlijke heiligdom, waarin de „dagob" is geplaatst, het symbool van het Boeddhisme, namelijk een half-bolvormig voorwerp, op een cylinder rustend. Vóór dat symbool ontwaart men het gewone beeld van *Boeddha*. Voorts zijn deze tempels ook wel voorzien van gaandorijen, zijvertrekken, grotten, enz.

Merkwaardig is het, dat men bij de kleine stad Bang een reeks vindt van in het gebergte uitgehouwen tempels, waarvan de zuilen eenigermate op de Grieksche gelijken. Daarbij ontbreekt namelijk de teerlingvormige voet; de schachten zijn rond, de kapiteelen zweemen naar de Dorische en de consoles hebben meer een Grieksch, dan een Indisch karakter. Een andere groep van belangrijke rotsmonumenten verheft zich aan de kust van Koromandel, een uur gaans ten noorden van de stad Madras. Ook verder noordwaarts, op het gewijde gebied van Orissa (in de omstreken van de stad Koettak), treft men gebouwen aan in Indischen stijl, die uit tichelsteenen zijn opgetrokken. De Europeanen bestempelen zo met den naam van „pagoden", een verbastering van het woord „bhagavati" of „heilig huis". Zij onderscheiden zich door een pyramidalen vorm, door talrijke verdiepingen, van welke de bovenste met vele koepels is versierd, door zuilen en pilasters aan de onderste verdieping, alsmede door spitsboogvormige nissen, velerlei lijsten en een verbazende menigte beelden. Voorts geven de bouwvallen van vele paleizen, grafmonumenten, enz. getuigenis van den bloeitijd der bouwkunst in Hindostan.

Merkwaardige monumenten heeft men in Pendsjab. Zij nemen een aanvang bij Manikyala en verheffen zich langs den ouden heirweg, die uit Indië door Kaboelistan naar Perzië loopt. Dáár ziet men de zoogenaamde „topen" (een verbastering van het Sanskritisch woord „stoepa" of „grafheuvel"), die op torens gelijken en 16 tot 26 m. hoog zijn. Die gedenkteekenen der Ondheid zijn vermoedelijk ontstaan tusschen de jaren 136 vóór en 700 na Chr. Tot dat tijdperk behooren ook de reusachtige beeldhouwwerken aan den rotswand van Bamian, staande figuren, die in haut-relief uit de nissen te voorschijn treden; daarbij bevindt zich een ter hoogte van 40 m.

Ook op Ceylon zijn tegen het einde der 4de eeuw vóór Chr., bij de invoering van het Boeddhisme, dergelijke tempels gebouwd, maar men heeft er ook overblijfselen van een oorspronkelijke bouwkunst uit de 12de eeuw na Chr. Men vindt ze in het binnenland, in den ouden vorstenzetel Anoerajapoera, namelijk topen, door rijen slanke zuilen omgeven. De grootste is de Thoeparamayn-Dagob. Een dergelijke stijl vertoont zich in de belangrijkste monumenten van Nepal, in het noordelijk gedeelte van het stroomgebied van den Ganges. Zij dragen den naam van „chitaya" en hebben de koepelvormige gedaante der „dagobs", maar met eenige wijziging. Van binnen bevat de chitaya een hoog gewelf, en het onderste gedeelte van den buitenmuur is met lijst- en beeldwerk rijk versierd. Zie verder *Indische kunst*. Belangrijke Hindoe-gedenkteekenen vindt men op het eiland *Java* en op andere Soenda-eilanden; zij zijn afkomstig uit de Middeleeuwen en wel van Indische volkplantingen en vertoonen een mengeling van den Brahmaanschen en Boeddhistischen bouwtrant (zie o.a. *Boro Boedoer* en verder *Insulinde*).

De bouwkunst in China herinnert ons aan de „dagobs", maar ook hier is de vorm van deze aanmerkelijk gewijzigd. De aanhangers van *Boeddha* in het Hemelsche Rijk lieten de koepels varen en behielden alleen het trapsgewijs opklimmend hoofdgebouw, dat zij in een soort van toren herschiepen. Zulk een toren heeft talrijke verdiepingen, van welke iedere volgende geringeren omvang heeft dan de voorgaande, terwijl de bontgestreepte daken langs de buitenste lijst met klokjes behangen zijn. Blinkende porseleinen platen bedekken er de wanden: de porseleinen toren van Nanking, in de 15de eeuw gebouwd, was één van de merkwaardigste monumenten van die soort. Ook bij particuliere gebouwen ontwaart men dien stijl. De zuilen komen met de Indische overeen; zij hebben consoles in plaats van kapiteelen, en ook de voetstukken der zuilen herinneren ons aan den Indischen vorm. Gewoonlijk zijn de zuilen van hout en rood verlakt, terwijl boven tusschende zuilen vaak een kunstig, verguld traliewerk is aangebracht. Het dak is steeds naar de hoeken opwaarts gebogen en boven de hoeken met allerlei fantastisch snijwerk, vooral met draken, getooid. Voor beroemde mannen vindt

men er poorten opgericht, die enkel uit twee of vier palen bestaan, van boven verbonden door een dwarsbalk, waarop de naam geschreven is van hem, aan wien deze hulde gebracht wordt. Een zeer eigenaardig bouwwerk op het gebied van vestingbouwkunde is de Chineesche muur (zie aldaar), die van talrijke torens is voorzien. Zie verder *Chineesche kunst*.

In vele opzichten gelijken de beginselen van de Grieksche bouwkunst op de bouwkunstige overblijfselen in Egypte, Perzië en Hindostan, maar in hare verdere ontwikkeling bereikte zij een niet geëvenaarde hoogte. Tot de oudste gedenkteekenen der Grieken behooren de graven der helden, die in den Trojaanschen Oorlog (1184 vóór Chr.) sneuvelden, voorts de reusachtige muren van sommige kasteelen, met den naam van „cyclopenmuren" bestempeld. Het eigenaardige hiervan is, dat zij niet van teerlingvormige, maar van veelhoekige steenen zijn opgetrokken. De oudste zijn gemaakt van kolossale, ruwe blokken, wier tusschenruimten met kleinere steenen zijn aangevuld, terwijl de steenen der latere zorgvuldig behouwen zijn, totdat men eindelijk tot het gebruik van teerlingblokken overging. De deuren, in deze muren aangebracht, zijn verschillend van gedaante: dikwijls zijn ze driehoekig van vorm. Deze ontstaat doordat de hoogere steenen boven de lagere uitsteken of ook door de schuin geplaatste kozijnen. Zelden zijn horizontale steenen tot deklijst aangebracht, behalve bij hooge en breede deuren, waar dikwijls één steen den bovendorpel vormt, hoewel deze den last van het hooge muurwerk niet draagt, omdat hij tevens de basis vormt van een open driehoek. Deze constructie komt o.a. voor aan de bekende „Leeuwenpoort" te Mykene, wier bovendrempel met twee leeuwen in relief is versierd. De inrichting der vorstelijke paleizen van die dagen kennen wij alleen uit de beschrijvingen van *Homerus*. Door den buitensten voorhof bereikte men den binnensten, die met zuilengangen en velerlei vertrekken omringd was en waarin een altaar zich verhief. Achter den binnenhof bevond zich de feestzaal, waar men zich bij plechtige gelegenheden vereenigde. Daarachter had men vervolgens de huiskamers, voornamelijk de vrouwenvertrekken. De kostbaarheden werden in onderaardsche, overwelfde schatkamers bewaard; deze hadden gewoonlijk een koepelvormige gedaante.

De Grieksche kunst treedt het duidelijkst te voorschijn in de tempels. De Grieksche tempel was oorspronkelijk zeer eenvoudig; hij bestond uit een vierkante ruimte, waarin zich het beeld der godheid bevond, en een open voorportaal, met zuilen versierd, terwijl ook wel zuilengangen den tempel omringden. Op de zuil rustte de architraaf en hierop volgde niet de kroonlijst, maar eerst nog een ruimte voor beeldhouwwerk, *fries* genaamd; daarop volgde de kroonlijst, en aan de voorzijde had men daarboven, naar den aard van het dak, een driehoekigen gevel, waarin het belangrijkste beeldhouwwerk zijn plaats vond. Aan den top en de hoeken van den gevel waren verschillende sieraden aangebracht. De tempels werden onderscheiden naar gelang van die sieraden, naar gelang van het aantal zuilen, en ook wel naar gelang van de tusschenruimten tusschen ieder zuilenpaar. Het gebouw zelf bestond uit het *schip* (naos), dat geen vensters had, en uit het *voorportaal* (pronaos), met het schip door een deur verbonden. Bij sommige tempels had men nog afzonderlijke heiligdommen, bij andere een gebouw achter het middenschip, veelal tot schatkamer dienend. In groote tempels werd het middenschip een open ruimte, en deze werd dan, evenals de buitenzijde, door zuilen omgeven, waarboven wel eens een tweede zuilenrij de gaanderij vormde. Ook waren er dan soms pilasters en tusschen deze wederom nissen langs de wanden.

De Dorische tempels hebben zware, massieve verhoudingen; zij dragen den stempel eener sterke inspanning van kracht. De zuilen zijn zeer dik en worden naar de bovenzijde dunner. De lijst is vaak half zoo hoog als de zuilen, en de gevel eveneens. Later werd het massieve van deze bouworde getemperd, hoewel zij steeds, zoolang zij niet ontaardde, een ernstig karakter behield. In de Ionische bouworde is de vorm van het architectonisch geraamte meer samengesteld en rijker versierd. De verhoudingen zijn losser en vlugger, en het geheel draagt den stempel van een bevallige waardigheid. Te recht is vanouds opgemerkt, dat de Dorische bouworde een mannelijk, de Ionische een vrouwelijk karakter heeft. Daarnaast treedt de Korintische stijl op, nog sierlijker dan de Ionische, doch wel wat opgesmukt. In de zuil vindt men op de meest sprekende wijze deze drie bouworden vereenigd.

In denzelfden trant werden voorportalen (propylaeen) en andere met zuilen versierde zalen gebouwd. Men vond zuilengangen bij gymnasia en ook in de woonhuizen der aanzienlijken. De andere voornaamste gebouwen, waarin de Grieksche bouwkunst heeft uitgemunt, waren de schouwburgen, de muziektempels, de baden, de waterleidingen, enz. Zie verder het artikel *Grieksche kunst*.

Van de oude Italiaansche bouwkunst vindt men vele overblijfselen in de muren van oude steden op het gebied der voormalige Latijnen en Sabijnen, alsmede in Etrurië. Ook zijn er gewelfde bouwwerken, die ons aan de Grieksche schatkamers herinneren. Zulke gewelfde ruimten, weleens 2 of 3 boven elkander, die van buiten een kegelvormige en van binnen een eivormige gedaante hebben en 10 à 15 m. hoog zijn, vindt men nog op het eiland Sardinië. De belangrijkste *Etruskische* bouwwerken zijn de riolen (cloacae) te Rome. Opmerkelijk zijn voorts de Etruskische grafteekens en graven. Van deze heeft men 3 soorten: de eerste en oudste gelijkt op den grafheuvel van aarde, de tweede is een architectonische façade, in de rots uitgehouwen, en de derde is een onderaardsch verblijf, bestaande uit een aanzienlijke ruimte, rondom welke de grafkamertjes zijn aangebracht. Somtijds heeft men korte, vierkante zuilen met eenvoudige deklijsten onder den zolder laten staan. Deze laatste is plat of driehoekig, zelden gewelfd. Tempels van dien tijd, wier stijl later de Toskaansche genoemd is, kennen wij alleen uit de beschrijving van hunnen bouw, door *Vitruvius* geleverd.

De Romeinen bezaten aanvankelijk weinig aanleg voor kunst, en in hunne behoeften werd door de Etrusken voorzien. Later echter, in den aanvang der 3de eeuw vóór Chr., toen Rome rijk en machtig geworden was en de voornaamste kunstenaars naar Rome trokken, ontwikkelde zich ook hier het kunstgevoel en daarmede de *Romein-*

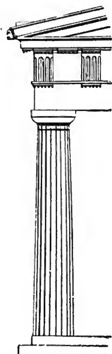

Fig. 1. Dorische zuil.

Fig. 3. Dorisch kapiteel.

Fig. 2. Gedeeltelijke canneleering.

Fig. 4. Ionische zuil.

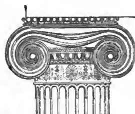

Fig. 5. Ionisch kapiteel.

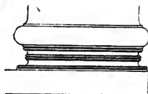

Fig. 6. Ionische basis.

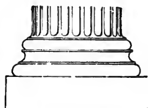

Fig. 7. Attische basis.

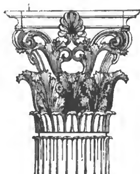

Fig. 8. Korinthisch kapiteel.

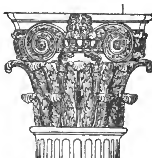

Fig. 9. Romeinsch kapiteel.

sche stijl. Het eigenaardige van de toenmalige Italiaansche kunst is een verbinding van de zuilengangen der Grieken met de gewelven der Etrusken; intusschen moesten de eenvoudige Grieksche orden, de Dorische en de Ionische, er plaats maken voor de Korintische, die met hare bladerrijke kapiteelen en meer samengestelde lijsten beter beantwoordde aan het streven naar uitwendige sierlijkheid. Allengs verkreeg de Romeinsche bouworde, vooral wegens het meer massieve der zuilen en het aanbrengen van gewelven, iets eigenaardigs. Een langwerpige ruimte wordt met een tongewelf gedekt en is aan de achterzijde door een nis met een halven koepel harmonisch gesloten, of boven een cirkelvormige of achthoekige ruimte welft zich een koepel, terwijl zich ook wel aan de zijden een aantal nissen met halve koepels vertoonen. Somtijds ziet men die ruimte met een kruisgewelf overspannen, en dit vermt met de gewelven der overige ruimten een grootsch geheel. De bogen van poorten, enz. zijn er steeds in overeenstemming met het gewelf. Op die wijze zijn talrijke tempels en andere openbare gebouwen gesticht, zoals badhnizen, amphitheaters, bruggen, waterleidingen, triomfpoorten, grafmonumenten, paleizen, villa's, enz.

Vooral in de 2de eeuw vóór Chr. zijn te Rome prachtige gebouwen verrezen, waarvoor men toen het marmer begon te gebruiken. Het Forum prijkte weldra met fraaie zuilengangen (basilieken), voor den handel bestemd. Intusschen is niet veel uit den tijd ongeschonden bewaard gebleven. De gouden eeuw der Romeinsche bouwkunst is de tijd van keizer *Augustus*; onder zijn bestuur werd Rome nagenoeg vernieuwd en in een marmeren stad herschapen, terwijl het overgebleven oude gedeelte onder *Nero* een prooi der vlammen werd, zoodat ook dáár andere gebouwen konden verrijzen. *Vespasianus* stichtte een nieuw Kapitool, dat door het vuur vernield, maar door *Domitianus* hersteld werd, en *Trajanus* schonk aan het Forum een onvergelijkelijken luister. Allengs echter begon zich de Romeinsche architectuur aan overlading schuldig te maken. Een belangrijk gebouw uit den bloeitijd van Rome's bouwkunst aanschouwen wij er nog heden ten dage in het Pantheon, dat in het jaar 26 vóór Chr. is gesticht, en eveneens in het Colosseum.

In den aanvang der 3de eeuw na Chr. ontwaren wij in den Romeinschen bouwstijl een belangrijke verandering. Vóór dien tijd vindt men er de lichtige Grieksche vormen met den massieven Etruskischen bouwtrant vereenigd, maar van genoemd tijdstip af openbaart zich het streven naar een meer samengestelde constructie, die nu en dan geweldig overdreven wordt. Men ziet een ophooging van zuilen en pilasters, nissen, consoles en sieraden, gebroken gevelvermen, enz., en dit alles, op het effect berekend, is doorgaans meer rijk dan waarlijk schoon. Het is tevens een eigenaardig verschijnsel van dien bouwtrant, dat men de bogen onmiddellijk op de zuilen laat rusten, hetgeen men vermoedelijk ontleend heeft aan het Oosten, daar wij in Syrië bij de bouwvallen van Palmyra (Tadmor) en Heliopolis (Baalbek) iets dergelijks opmerken. Onder de overblijfselen van bedoelden tijd zijn vooral merkwaardig die der villa van keizer *Diocletianus* (uit de 4de eeuw na Chr.) te Salena, het hedendaagsche Spalato in Dalmatië. Zie verder onder *Romeinsche kunst*.

De uitbreiding van het *Christendom* bracht in de bouwkunst een aanmerkelijken ommekeer te weeg. Om talrijke scharen te kunnen bevatten, gaf men aan de oudste Christelijke kerken den vorm der basiliek, terwijl er vervolgens allerlei bijgebouwen, zooals kapellen, enz., werden bijgevoegd. Men stichtte voorts doopgebouwen (baptisteria), kloosters en zalen voor verpleging van zieken of voor het houden van liefdemaaltijden. Zie verder *Christelijke kunst*. Daaruit ontwikkelde zich in de 6de eeuw in het Byzantijnsche Rijk een eigenaardige bouwerde. In den Byzantijnschen stijl vertoont zich de halve cirkel in de uitwendige constructie. Een van de voornaamste kenmerken is de verboogde koepel, die hier niet, zooals vroeger, op muren rust, maar op pijlers. Het belangrijkste monument uit dien tijd is ons bewaard gebleven in de Sophia-kerk te Konstantinopel. Zie verder *Byzantijnsche kunst*.

Een zelfstandige tak der Byzantijnsche bouworde is de Russische. Rusland ontving tegen het einde der 10de eeuw het Christendom uit Konstantinopel en tevens de vormen der Christelijke bouwkunst. *Wladimir de Groote* (981—1015) deed door Byzantijnsche bouwkundigen een groot aantal kerken bouwen. Bij het verfraaien van Moskou in den aanvang der 16de eeuw heeft de Russische bouwkunst vooral haar eigenaardig karakter verkregen. Wel zijn de kerken er ongeveer ingericht als de Byzantijnsche, maar zij vertoonen zich glansrijker van buiten en somberder van binnen.

Ook de Mohammedaansche godsdienst, die zich aanvankelijk over Arabië verbreidde, bleef niet zonder invloed op de bouwkunst. Een van de meest voorkomende gebouwen, voor den godsdienst bestemd, is een eenvoudige vierkante, door zuilengangen omgeven ruimte, en van die gangen bevinden zich eenige achter elkander aan de naar Mekka gekeerde zijde, waar de Koran bewaard wordt. Het maakt den indruk van een open plein, door muren van het gewoel der buitenwereld gescheiden. Men vindt er een met een koepel gedekte bron, benevens een slanken toren (minaret), vanwaar de muëzzin het nur des gebeds verkondigt. De moskee vormt een beter architectonisch geheel; zij is met een koepel gedekt, terwijl ook de kleine ruimten met gewelven zijn gesloten. Men heeft er een voorportaal met overdekte zuilengangen, alsmede 2, 4 of zelfs 6 minarets. Behalve laatstgenoemde vindt men derhalve bij den Arabischen bouwstijl weinig nieuws, wanneer men daarvan den hoefijzerboog uitzondert, terwijl men in de Moorsche gebouwen in Spanje de aanwending ziet van twee bogen, die tot een spitsboog worden vereenigd.

De eerste spitsbogen vindt men reeds in Perzië in den tijd der *Sassaniden* (226—651 na Chr.), en zij vertoonen zich in Egypte aan gebouwen, die in de 9de eeuw verrezen zijn. De spitsbogenstijl heeft zich echter bij de Mooren niet ontwikkeld, zooals in de Gotische bouwkunst. De Moorsche stijl in Spanje onderscheidt zich van de bouworde der overige Mohammedaansche volkeren. Men mist de indrukwekkende koepels en de sierlijke minarets, maar de vorm der bogen en hunne onderlinge verbinding hebben een grootere volmaaktheid verkregen. Belangrijke bouwwerken in dezen stijl zijn de

moskee te Cordova en vooral het Alhambra te Granada. In Egypte, Syrië en op Sicilië zijn gebouwen in dergelijken trant verrezen, doch de moskeeën van Europeesch Turkije behooren meerendeels tot een later tijdperk der Mohammedaansche kunst. Hierbij is de Byzantijnsche koepelbouw algemeen waar te nemen. Zij bestaan eigenlijk uit een opeenstapeling van koepels, terwijl de minarets aan die gebouwen een Oostersch voorkomen geven. Ook Indië bevat langs de boorden van den Ganges een aantal monumentale gebouwen, door de aanhangers van den Islam van de 12de tot de 14de eeuw gesticht, en wel blijkbaar onder den invloed der Oud-Indische kunst. De prachtigste moskeeën in Indië zijn in de 16de en 17de eeuw te Delhi en te Agra verrezen. Als merkwaardige gebouwen in dien stijl noemen wij het mausoleum van *Akbar* te Secundra bij Agra, en vooral de groote moskee te Delhi. Denzelfden stijl ontdekken wij in Perzië, in de grootsche gebouwen, waarmede sjach *Abbas* (1485—1629) Isfahan versierde. Zie verder *Moorsche Bouwkunst*.

Uit de oud-Christelijke bouwkunst, bij het ontstaan van een nieuw tijdperk van beschaving, ontwikkelde zich een nieuwe bouwstijl, namelijk de *Romaansche*. Deze berust op den bouw der basiliek (zie aldaar); men vindt daarbij in plaats van de platte bedekking het gewelf, maar dit verschilt aanmerkelijk van den Byzantijnschen koepelbouw. De dragers der arcaden, namelijk de gekoppelde zuilen, zijn door breede rondbogen over het schip der kerk heen met elkander verbonden en de tusschenruimten tusschen die bogen niet met koepels, maar met kruisgewelven gedekt. Alleen boven het kruis der kruiskerken is de koepel gebleven, maar deze is niet bol, zooals in de Byzantijnsche gebouwen, maar, in overeenstemming met de kruisgewelven, uit verschillende panden samengesteld. De sieraden van dezen stijl, vooral in de portalen te vinden, zijn doorgaans van fantastischen aard; daartoe behooren gedaanten van menschen en dieren, vaak met loofwerk verbonden. In dien stijl zijn niet alleen kerken, maar ook kloosters, vorstelijke paleizen en zelfs huizen van particulieren opgetrokken. Als

Fig. 10.
Romaansch kapiteel

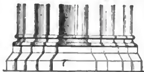
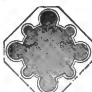

Fig. 11.
Voet der Romaansche zuil.

Fig. 12.
Kapiteel der Romaansche zuil.

Grondplannen der Gotische zuilen.

Fig. 13.

Fig. 14.

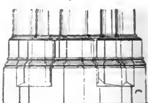
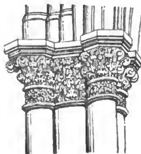
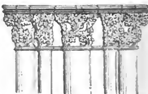

Fig. 16.
Gotische zuil.

Fig. 15.

Fig. 18.
Gotisch kapiteel.

Fig. 17.
Gotisch kapiteel.

voorbeeld van dien bouwtrant noemen wij de kloosters van S. Paoli fuori le Mure en van S. Giovanni te Rome, den dom te Pisa en de kerk S. Miniato te Florence. Zulk een gebouw, door Byzantijnschen invloed eenigszins gewijzigd, is ook de kerk van S. Marco te Venetië, terwijl dergelijke kunstwerken niet alleen ook op Sicilië, maar in geheel het westen van Midden-Europa worden aangetroffen. Als voorbeelden noemen wij de hoofdkerken te Mainz, Worms en Spiers. Opmerkelijk is het, dat bij de Duitsch-Romaansche bouwwerken de rondboog langzamerhand overgaat in een spitsboog. Ook in de Skandinavische rijken vindt men monumenten van Romaansche architectuur. Zie verder *Romaansche Bouwkunst*.

Bij de Gotische bouwkunst is de inrichting van het gebouw in het algemeen dezelfde als die der Romaansche kerk, maar nu wordt de rondboog overal, tot in de kleinste details der versiering, door den spitsboog vervangen. De zuilen en pilasters rijzen statig omhoog en hare beweging wordt voortgeplant langs de lijnen van het gewelf. Daardoor wordt het massieve vermeden, en het geheel vertoont zich luchtig en grootsch. De schilderkunst heijvert zich voorts om de glazen, en de beeldhouwkunst, om den gevel en andere gedeelten van het gebouw op een prachtige wijze te versieren. De oudste gebouwen van dezen stijl vinden wij in Frankrijk. Hiertoe behooren de hoofdkerk te Parijs en vooral die te Rheims. Den spitsboogstijl vinden wij verder vooral in de Nederlanden, in de hoofdkerken der voornaamste Hollandsche steden, alsmede in België, zooals de stadhuizen te Brussel, Gent, Brugge, enz. Men ziet hem mede in Engeland en ook in Schotland zeer algemeen. Eerst later kwam die bouwtrant in Duitschland zeer in zwang, en hij bracht er, o.a. in den Dom te Keulen, een zeldzaam meesterstuk van schoone bouwkunst voort. Zie verder *Gotische Bouwkunst*.

De Renaissance is een herstelling der antieke vormen, gewijzigd onder den invloed der ontwikkeling, die de bouwkunst toen in Europa bereikt had. Zij is in Italië ontstaan en bloeide vooral in de 15de eeuw, en wel in de eerste plaats in Toskane, waar zich *Filippo Brunelleschi* bevond, de bouwmeester van den koepel boven het koor der domkerk te Florence en van het paleis Pitti aldaar. Naast de school van Toskane ontwikkelde zich de Venetiaansche, die vele sierlijke en rijk geornamenteerde paleizen in de dogenstad heeft gesticht.

De *Renaissance* onderging in den aanvang der 16de eeuw een belangrijke wijziging, daar men zich met meer gestrengheid tot de antieke vormen bepaalde. De voornaamste voorstander van deze richting was *Donato Lazzari*, doorgaans *Bramante* genaamd. Hij en zijn navolger *Peruzzi* hebben te Rome verscheiden gebouwen doen verrijzen. Een andere weg werd gevolgd door *Michel Angelo Buonarotti*, die de antieke vormen naar eigen ingevingen wijzigde en de St. Pieterskerk te Rome bouwde, terwijl zijn tijdgenoot *Vignola* met meer strengheid aan de klassieke Oudheid vasthield, en *Galeazzo Alessi* te Genua sierlijke en wel-ingerichte paleizen schiep.

Een onderscheid der Renaissance is vooral, dat de bouwmeesters hunne scheppingskracht niet beperkten tot de kerken, maar vooral ook aanwenden op den profaanbouw en o.a. in paleizen veel goeds hebben geleverd. Kenmerkend is daarbij de rangschikking rondom een binnenplaats, die van zuilengalerijen is voorzien. De zuilen zijn een nabootsing van de antieke, waarbij vooral de Korinthische orde het meest is gebruikt en daarbij door een vrijere opvatting eenigszins gewijzigd. Vooral is er ook veel werk gemaakt van een zware kroonlijst, die den voorgevel van het gebouw bekroont. Zie verder *Renaissance*.

De Renaissancestijl ontaardde in de 17de en 18de eeuw in den *barokstijl* en het *rococo*. Bij gemis aan constructieve ideeën, nam men zijn toevlucht tot allerlei grillige lijnen en overdreven krulwerk, waardoor wel ieder klein gedeelte geestig kon zijn uitgewerkt, maar de leidende gedachte door het geheele werk ontbrak. Daar de kerken der Jezuïeten in dezen stijl gebouwd werden, ontving hij ook den naam van *Jezuïetenstijl*. De periode van den barokstijl viel samen met de regeering van *Lodewijk XIV* en de rococo met die van *Lodewijk XV*, vandaar, dat zij ook wel naar deze vorsten worden genoemd. Zie verder *Barokstijl* en *Rococo*.

Door de republikeinsche bewegingen in Amerika en Europa, richtte men ook in de bouwkunst weer den blik op de oude Grieksche en Romeinsche kunst, waarbij men in het terug gevonden Pompeji een prachtig model had, zoodat weldra gebouwen in den trant der antieke voorbeelden verrezen. De oude vormen werden echter alleen gecopiëerd, een eigenlijke stijl op zichzelf ontstond niet, en de *style empire*, aldus geheeten naar het eerste Fransche keizerrijk, werd weldra verdrongen door den weer opkomenden Griekschen stijl.

De *19de eeuwsche stijl* is een waar mengelmoes van de vroegere stijlen. In deze eeuw vormen Neo-Grieksch, Neo-Romeinsch en Neo-Renaissance de stijluitingen van de zoogenaamde „schoone" bouwkunst, Neo-Gotiek en Neo-Romaansch die van de „rationeele". De bouwwerken van dezen tijd vertoonen geen verband tusschen vorm en constructie, zoodat een van beide altijd te kort komt. Daarom ging men zich op het einde der 19de eeuw weer naar het Gotische beginsel, als het meest en blijvend logische, richten, volgens hetwelk de decoratieve en architectuur-vormen uit de constructieve lijnen dienen voort te komen. Daar echter het beginsel niet consequent werd toegepast en het decoratieve gedeelte nog al werd verwaarloosd, ontstond er spoedig weer achteruitgang, omdat in de zuiver constructieve lijnen weinig kunstwaarde ligt. De stijl der gebouwen uit de laatste jaren heeft tevens een zekeren invloed ondergaan door het gebruik van balkijzer, gewapend beton en groote spiegelruiten. Vooral door de laatste beginnen de bogen weer een rol te spelen. In het algemeen echter wordt de bouwstijl omstreeks het begin onzer eeuw het best gekarakteriseerd door het woord „leelijk".

Ook in Amerika worden kolossale ruïnen van oude bouwwerken, vooral tempels en paleizen, aangetroffen, in het bijzonder in Mexico, hoewel ook in Peru en elders. Op een hoogen onderdom kunnen zij echter niet bogen. Zie de artikelen *Amerikaansche oudheden*, *Inca's* en *Mexico*. Voor de Nederlandsche bouwkunst zie *Nederland*.

Bouwmaterialen zijn al de stoffen, noodig voor het uitvoeren van een bouwwerk. Zij worden verdeeld in hoofd-, hind- en nevenmaterialen. Tot

de eerste groep rekent men de steenen, houten en ijzeren balken, planken, enz.; tot de tweede kalk, cement, kit, lijm, enz., terwijl tot de laatste groep alle overige stoffen behooren. De steenen worden verdeeld in natuurlijke en kunstmatige, de eerstgenoemde weer naar de samenstelling in rotssteen, leemsteen, kalksteen en zandsteen, of naar den vorm in behouwen, half behouwen (met 2 evenwijdige, afgewerkte vlakken) en breuksteen, laatstgenoemde in gevormde, gegoten, gebrande steenen, enz. Van de houtsoorten wordt thans voornamelijk vuren- en grenen hout, zoowel voor constructie, als voor bekleeding gebruikt, terwijl men vroeger nog al met eikenhout werkte. Als de weerstand van een baksteenmuur 1 is, is die voor geheel behouwen steen $^5/_8$ tot $^3/_4$, voor beton 1, voor half behouwen steen $1^1/_4$, voor muren uit een mengsel van kalk en zand $1^1/_4$, voor onbehouwen breuksteen $1^2/_4$ en voor leemsteen $1^3/_4$. In den jongsten tijd hebben, vooral in Amerika, hoewel ook in de Oude Wereld, glas en ijzer een bijzonder groote beteekenis als bouwmaterialen verkregen. Voor nadere bijzonderheden zie onder ieder der afzonderlijke materialen, en voor de vastheid onder *Weerstand*.

Bouwmaterialen, *Indische*. Het belangrijkste inheemsche bouwmateriaal is het djatihout (zie aldaar); de andere houtsoorten worden „wildhout" genoemd. Tot het laatstgenoemde worden gerekend: wali-koekoe, waarvan wagenboomen, assen en stampers gemaakt worden; djamboe, geschikt voor steelen van gereedschappen, kromhouten, enz. kesambie, sawoe, tamarinde en pellet, welke men tot krisscheeden verwerkt; tekie, waarvan de Japarasche meubels vervaardigd worden; laboean en sono, geschikt meubelhout, evenals nangka, soeren, tjemara, enz. Het djatihout wordt op Borneo vervangen door het ijzerhout. Klapperstammen dienen voor tijdelijke werken, als stijlen voor loodsen, noodbruggen, tijdelijke beschoeiïngen, dammen, enz. De arenpalm dient tot het vervaardigen van dik bindgaren en touw (tali dock). Dit laatste wordt gemaakt uit de hoornachtige massa, welke den arenstam omgeeft, en ook als inlandsch ankertouw gebezigd. Op Sumatra worden van dat materiaal daken gemaakt. De niboengpalm, welks stam aan den buitenkant zeer hard is, wordt gebruikt voor stijlen, dakgoten en panlatten. De bladen van den nipapalm leveren een goede dakbedekking (atap). In de Molukken wordt de sagopalm als bouwmateriaal gebruikt; de in tweeën gespleten bast voor dakgoten, de bladeren voor atappen en de bladstengels tot gabba-gabba of bewanding van huizen. Voor inlandsche daken bezigt men ook veelal alang-alang of rietgras; de dakbedekking met sirappen of houten plankjes geraakt in onbruik. Omwandingen worden gemaakt van tikars of matwerk, boomschors, gevlochten of geklopte bamboe, enz.

Bamboe is het meest verspreide inlandsche bouwmateriaal; rotan wordt meerendeels uitgevoerd, doch er worden ook matten van gevlochten.

Tot den voor bouwmateriaal geschikten natuurlijken steen, behoort alle berg- en riviersteen; verder klipsteen uit de groeven van den Madoerawal. Op de hoofdplaatsen wordt voor fundeeringen veelal koraalsteen gebruikt; hij wordt gebroken op de eilandjes benoorden Java. Voor nenten en dorpels bezigt men behakten riviersteen. De wegen worden met kleinere stukken ter grootte van grint (krikil) verhard. De kaaimuren langs de Padangrivier op Sumatra zijn gebouwd van natuurlijken steen, gebroken langs die rivier en op den Apenberg. De havendammen van Tandjong Priok, de haven van Batavia, zijn opgetrokken van groote trachietbrokken, aangevoerd van het gebergte te Merak in de residentie Bantam.

In Nederlandsch Oost-Indië kent men drie kalksoorten, n.l.: steenkalk, gebrand uit kalksteen of marmer; koraalkalk, gebrand uit klipsteen en koraal en penang of siriekalk, gebrand uit schelpen. De laatste wordt alleen voor het aanwitten gebruikt.

De gebakken steen, welke veel wordt gemaakt, is meestal minder hard dan de Nederlandsche. Het bakken heeft zoowel in permanente, als in veldovens plaats. De fijngestampte baksteen vervangt onder den naam van roode cement de Nederlandsche tras. De overige bouwmaterialen worden uit Europa aangevoerd.

Bouwmeester, *Theo*. Zie *Fraenkel-Bouwmeester*.

Bouwmeester, *Louis Frederik Johannes*, een Nederlandsch tooneelspeler, werd den 5den September 1842 te Middelharnis geboren en werkte reeds op zijn 6de jaar in een tooneelspel mede. Het tooneel was niet zijn zelfgekozen loopbaan (hij wilde naar zee), maar zijn vader bestemde hem voor de planken en deed hem in 1861 in grootere en kleinere rollen optreden. Vervolgens leidde hij geruimen tijd een zwervend leven en was als ondergeschikte of als directeur verbonden aan verschillende tooneelgezelschappen te Rotterdam, Amsterdam en op andere plaatsen, waar hij zijn talent vaak genoeg verspilde aan de medewerking bij allerlei draken. Eerst den 12den September 1879 kreeg hij vasten voet door zijn engagement bij het Nederlandsch Tooneel, waar hij weldra grooten naam verwierf. In 1882 ontving hij van *Willem III* de groote gouden medaille voor Kunsten en Wetenschappen, en in 1887 herdacht hij onder groote belangstelling zijn 25-jarig tooneelfeest. In 1902 verliet hij het Nederlandsch Tooneel, om zelf als directeur op te treden van het Haarlemsch Tooneelgezelschap. In 1903 trad hij eenige malen op te Parijs en te Londen, waar zijn spel zeer geroemd werd. *Bouwmeester's* kunst onderscheidt zich door groote spontaniteit en door echte bezieling, die echter fijnere beschaving mist en zich soms verloopt in overdrijving en valsch pathos. Schitterende creaties heeft hij intusschen gegeven van sommige klassieke karakterrollen o.a. „Shylock" (Koopman van Venetië), „Richard III" e. a. In *Sophocles*, „Oedipus" toonde hij het begrip der klassieke rust te missen, en zijn spel, vol romantieken hartstocht, valt geheel buiten het kader van dit werk. Zijn repertoire omvat een groot gedeelte der voornaamste tooneelwerken van de klassieke en de romantische periode.

Bouwmeester, *Frits* (*Frederik*) *Adrianus Louis*, een Nederlandsch tooneelspeler, werd in het jaar 1846 te Middelburg geboren, speelde reeds op zijn tiende jaar kinderrollen in den Rotterdamschen Schouwburg en was sedert zijn 16de jaar, toen zijn tooneelloopbaan te Antwerpen begon, verbonden aan verschillende tooneelgezelschappen; eerst bij *Boas* en *Judels* te Amsterdam, dan zelf als directeur te Rotterdam en vervolgens aan het Neder-

landsch Tooneel, waar hij twee seizoenen medemaakte. Vervolgens legde hij zich meer hij zonder op de muziek toe en maakte als viool-virtnoos een tournée door Europa, om na twee jaren terug te keeren naar Antwerpen, waar hij optrad als regisseur van den Vlaamschen Schouwburg. In 1895 kwam hij weder naar Rotterdam, speelde gedurende één jaar bij het Rotterdamsch Tooneel en maakt sedert 1896 deel uit van het Tivoli-gezelschap, waar hij artistiek leider en bestuurder is. De beste creaties van *Frits Bouwmeester* liggen op het gebied van het klassieke drama. In 1905 verbond hij zich aan het gezelschap *Brondgeest* dat een tournée door Nederlandsch-Indië maakte. Hij overleed, niet lang na zijn aankomst aldaar, den 16den Februari 1906 aan blinde darmontsteking, voor bij er lauweren had behaald.

Bouwmeestertje. Zie *Kwikstaart* (Motacilla).

Bouwplan. Hieronder verstaat men een plan voor de uitbreiding eener stad, dat gemaakt wordt in het belang van de schoonheid, de gezondheid en het verkeer. In de oude tijden werden geen bouwplannen gemaakt; de vergrooting der steden had onregelmatig plaats. Wel zorgde men soms nog voor fraaie pleinen, zooals blijkt uit den aanleg van Rome en Athene, het Marcusplein te Venetië, de Piazza della Signerina te Florence, de Marktplatz te Neurenberg, enz. Tegen het einde van den Renaissancetijd, toen vele steden hare wallen sloopten, is men begonnen met het maken van bouwplannen. Men bouwde volgens verschillende systemen, rechthoekig, radiaal of driehoekig. Een zeer geringe mate van artistieke opvatting kenmerkt het grootste gedeelte der bouwplannen, en de Amerikaansche steden met hunne schaakbordachtige platte gronden staan daarin bovenaan. Op het eerste gezicht schijnen deze plannen wel iets voor te hebben uit een praktisch oogpunt, wat het verkeer, de gezondheid en produktiviteit van den grond aangaat, maar in den laatsten tijd is men er wel in geslaagd deze voordeelen te verbinden met schoonheid. Tot het verkrijgen van goede bouwplannen heeft men prijsvragen uitgeschreven, o.a. te Keulen, Hannover en München.

De bouwplannen worden tegenwoordig steeds meer een onderwerp, waarop de bouwpolitie (zie aldaar) toezicht houdt. In Pruisen bepaalt de wet van den 2den Juli 1875, dat de straten en de rooilijn door het gemeentebestuur moeten werden vastgesteld. Als straten en straatgedeelten niet beantwoorden aan de voorschriften, kan de bouw van huizen aldaar verboden worden.

In verschillende groote steden heeft men in de laatste jaren verschillende gebreken weggenomen, die vroeger ontstaan zijn door het gemis van een goed bouwplan, zoo e.a. te Parijs, waar onder *Napoleon III* door *Haussmann* de Avenue de l'Opéra, de boulevards St. Germain en Sébastopol, enz. zijn geschapen, en in Rome, waar de aanleg van de Via nazionale en de doorbreking van het Corso naar den Engelsburg en de regnleering van den Tiber veel hebben hijgedragen tot de verfraaiïng van de stad. Ook de Ringstrasze te Weenen, de straten langs de Theems te Londen, de „Entlastongsstraszen" te Berlijn, de König Johannstrasze te Dresden, enz. zijn voorbeelden van een dergelijke verfraaiïng.

Bouwpolitie noemt men die ambtenaren, welke belast zijn met het toezicht op den bouw en de inrichting van nieuwe gebouwen. Tot haar taak behoort e.a. toe te zien of de werken voldoen aan de noodige eischen van soliditeit, hygiëne, beveiliging tegen brandgevaar, enz. Veelal moet ook het entwerp door haar worden goedgekeurd. Bij uitbreidingen van stadsgedeelten eischt de bouwpolitie een vast plan en ziet tevens toe, dat zorg gedragen wordt voor goede bestrating en rioleering en aan billijke eischen van schoonheid wordt voldaan. Gedurende het bouwen let zij er op, of er voldoende maatregelen zijn genomen tegen ongelukken, of de steigers voldoende sterkte bezitten en de passage ongehinderd kan geschieden. De voorschriften hiervan zijn vervat in plaatselijke verordeningen. Een wet over dit onderwerp, voor het geheele rijk geldend, laat nog altijd op zich wachten.

Bouwstijl. Zie *Bouwkunst.*

Bovadilla, *Francesco de*, of *Bobadilla*, een Spaansch ridder, werd in 1500 door *Ferdinand den Katholieke* naar Hispaniola (St. Domingo) gezonden, om het gedrag van *Columbus* te onderzoeken en hem, bij gegrondheid der aantijgingen, af te zetten en het stadhouderschap op zich te nemen. *Bovadilla* maakte misbruik van zijn mandaat; hij liet aanstonds (Augustus 1500), zonder eenig onderzoek, het huis van *Columbus* omsingelen en hem in ketenen naar Spanje voeren. Hier verdedigde *Columbus* zich met zooveel kracht, dat de ridder *Ovando* als stadhouder naar Hispaniola gezonden en *Bovadilla* ter verantwoording geroepen werd. Laatstgenoemde kwam echter bij zijn overtocht naar Spanje, in Juni 1502, door schipbreuk om het leven.

Bovenarm. Zie *Arm.*

Bovenbeen. Zie *Been.*

Bovenkruier is de naam van een molen, van welken, als bij naar den wind gezet wordt, alleen de kap in beweging komt, terwijl bij den *benedenkruier* of paltrok de geheele molen wordt omgedraaid.

Bovenmeer of *Lake Superior* is de naam van het grootste meer der wereld. Het behoort tot de 5 Canadeesche meren en ligt op de grens van Canada en de Vereenigde Staten tusschen Canada, Minnesota en Wisconsin. Het heeft een grootste lengte van 585 km. en een grootste breedte van 225 km. met een oppervlakte van 83 308 v. km. De waterspiegel ligt 185 m. boven de oppervlakte der zee en het meer is gemiddeld 300 m. diep. Het Bovenmeer staat met het Huronmeer in verbinding, aan den kant der Tequamenenbaai, door de 96 km. lange rivier Sainte Marie. Daar de scheepvaart op deze rivier onmogelijk gemaakt werdt door een reeks stroomversnellingen, de zoogenaamde S a u l t s d e S a i n t e M a r i e, is zoowel door Canada, als door de Vereenigde Staten een kanaal aangelegd ter zijde van de rivier, waardoor het meer met het Huronmeer in verbinding staat. De kusten zijn rijk aan baaien en fjorden, rotsachtig, steil, op verschillende plaatsen zelfs 400 m. hoog en zeer schilderachtig. De talrijke baaien, wier ingang door eilanden beschut wordt, bieden een veilige ligplaats voor de schepen. Van deze eilanden zijn de voornaamste: het Isle Royale in het noordwesten, de Aposteleilanden in het zuidwesten en de Michipicoten in het noordoosten. In het meer monden zeer vele rivieren uit, in het

westelijk einde de St. Louis, die dikwijls beschouwd wordt als het begin van de St. Laurensrivier. In den omtrek vindt men veel steenkool en metaalertsen, o.a. een onuitputelijke hoeveelheid kopererts.

Boven-Merwede. Zie *Merwede.*

Boveri, *Theodor*, een Duitsch dierkundige, werd den 12[den] October 1862 te Bamberg geboren. Hij studeerde sedert 1881 te München in de medicijnen en natuurwetenschappen, vestigde zich hier in 1888 als privaat-docent in de dierkunde en werd in 1893 hoogleeraar in de zoölogie en vergelijkende anatomie en voorzitter van het zoölogisch-zoötomisch instituut te Würzburg. Behalve aan histologische en vergelijkend anatomische en embryologische studiën, wijdde *Boveri* zich voornamelijk aan het onderzoek van het leven der dierlijke cellen en in het bijzonder van de morphologie en physiologie van de celkern en de centrosomen. Hij schreef: „Zellenstudien" (Jena, 1887 v.v.).

Bovet, *Marie Anne de*, een Fransche romanschrijfster, werd in 1860 te Metz geboren, als dochter van generaal *de Bovet*. Sedert 1886 leverde zij voor tal van tijdschriften artikelen over Engelsche toestanden en literatuur en trad in 1895 op met de zeer origineele „Confessions d'une fille de trente ans". In dit werk verdedigt zij de maatschappelijke zelfstandigheid der ongehuwde vrouw. Hierop volgden de „Roman de femmes" (1895) en de scherpe satire „Partie du pied gauche" (1896). Haar belangrijkste roman, „Parole jurée" (1897), is met dezelfde, maar nog sterker strekking geschreven, als de zooeven genoemde „Confessions". In „La belle Sabine" (1902) hekelt zij de gewetenlooze coquetterie. In het Engelsch schreef zij in 1894: „Life and works of Gounod". Tijdens de Dreyfuszaak verdedigde zij in 1898 hartstochtelijk het leger en hield voordrachten over de ziel van het leger. Zij huwde in 1901 met den rijken grondbezitter *Deschamps de Boishébert.*

Bovino, een stad in de Italiaansche provincie Capitanata of Foggia, niet ver van den rechter oever der Cervajo en aan den spoorweg van Foggia naar Napels, verheft zich op een oostelijk voorgebergte der Apennijnen en telt (1901) 7613 inwoners. Men vindt er een prachtige hoofdkerk en overblijfselen van een antieke waterleiding. In 1456 en 1851 werd de stad door aardbevingen geteisterd.

Bovio, *Giovanni*, een Italiaansch staatsman, geboren in 1841 te Trani, studeerde in de rechten, vestigde zich te Napels als privaatdocent voor rechtsphilosofie en werd in 1879 tot buitengewoon en in 1892 tot gewoon hoogleeraar aldaar benoemd. Sedert 1876 is hij lid der Kamer van afgevaardigden, waar hij zich door zijn radicale denkbeelden en zijn welsprekendheid bekend heeft gemaakt. Terwijl hij zich eenerzijds bij de Irredentisten aansloot, trad hij tegelijkertijd zoo hevig tegen paus en Kerk op, dat hij zelfs bij de linkerzijde aanstoot verwekte. Aan de beweging voor het algemeene stemrecht en afschaffing der garantiewetten nam hij levendig deel. *Bovio* overleed den 15[den] April 1903 te Napels. Hij schreef: „Corso di scienza del diritto" (1877), „Saggio critico del diritto penale" (2[de] druk, Napels, 1877), „Sistema di filosofia", „Discorsi politici", „Uomini e tempi" (1879), „Scritti filosofici e politici" (1883), „Sommario della steria dell' diritto in Italia" (1884), „Filosofia del diritto" (4[de] druk, 1894), „Il genio" (1899), enz.

Bovist (*Lycoperdon Bovista* L.) is een plant, die tot de *Zwammen* en wel tot de afdeeling der *Buikzwammen* (*Gasteromycetes*) behoort. Zij is echter door *Persoon* van het geslacht *Lycoperdon* gescheiden en verschilt daarvan door een glad, onregelmatig scheurend peridium (omhulsel). *Bovista gigantea* Nees (*Lycoperdon Bovista* L.), gewoonlijk zoo groot als een appel, is geelachtig wit en komt algemeen voor in westelijk Europa. Deze plant wordt ook wel zoo groot als een hoofd en kan in één nacht dien omvang bereiken. Zij groeit op zaodige plaatsen, meestal aan den zoom van wouden, en vertoont zich in het najaar. Behalve de reuzenbovist, vermelden wij de *loodkleurige bovist* (*B. plumbea*), die in de weiden groeit, een bolvormige gedaante en een grijze kleur heeft en zoo groot wordt als een dikke kers. De vlokkige massa van die bovistsoorten is vanouds, onder den naam van *Fungus chirurgorum*, als bloedstelpend middel gebruikt.

Bowallius, *Robert Mauritz*, een Zweedsch geschiedkundige, werd den 24sten Mei 1817 in Westmanland geboren. In 1842 werd hij docent in de geschiedenis te Upsala en in 1847 assistent aan het rijksarchief te Stockholm. Van 1874—1882 stond hij aan het hoofd van dit archief. Hij schreef op geschiedkundig gebied o.a.: „De forma regiminis Suecìae 1634 confirmata" (1842), „De institutione nobiliom in patria seculo XVII" (1842), „Berättelse om riksdagen i Stockholm 1713—1714" (1844), „Om svenska statsskickets förändring efter Karl XII 's död" (1853). Verder gaf hij de eerste zes afleveringen uit van het belangrijke geschrift „Meddelanden fran Svenska Riksarkivet" (1877—1882). Hij overleed den 19[den] Januari 1902 te Stockholm.

Bowdich, *Thomas Edward*, een Afrikareiziger, geboren te Bristol in Juni 1790, bezocht in 1814 Cape Coast Castle en werd in 1816 geplaatst aan het hoofd van een gezantschap naar Ashanti, waarover hij in 1819 een belangrijk rapport inleverde. Vervolgens woonde hij te Parijs en schreef verschillende werken over Afrika. In 1822 reisde hij, vergezeld van zijn echtgenoote, in Afrika, maar werd den 10[den] Januari 1824 aan de Gambia door de koorts weggerukt. Uit zijn nagelaten papieren verscheen: „Excursions in the Island of Madeira of the late Thomas Edward Bowdich, with a narrative of his last voyage", enz. (1825).

Bowditch, *Nathanaël*, een Amerikaansch wiskundige, werd geboren den 26sten Maart 1773 te Salem in den staat Massachusetts, begaf zich als facteur op een koopvaardijschip naar Indië en stond vervolgens in zijn vaderland aan het hoofd van een paar assurantiemaatschappijen. Hij werd de stichter van het athenaeum te Boston en president-curator dier inrichting; voorts werd hij benoemd tot voorzitter van het Instituut voor Mathematische Wetenschappen en van de Academie van Kunsten en Wetenschappen te Boston en tot lid van het college van curateren der universiteit van Cambridge in Massachusetts. Hij overleed den 16[den] Maart 1838. Zijn opstellen zijn meestal in tijdschriften verspreid; zijn voornaamste werk is: „The new American practical navigator" (1809; 9de uitgave, 1837). Ook heeft hij de „Mécanique céleste" van *Laplace* in het Engelsch vertaald.

Bowen, *Francis*, een Noord-Amerikaansch geleerde en schrijver, werd den 8sten September 1811 te Charlestown (Massachusetts) geboren. Hij studeerde aan de Harvard-universiteit, gaf van 1843—1854 de „North American Review" uit en werd vervolgens hoogleeraar in de oeconomie en wijsbegeerte aan genoemde hoogeschool. In zijn hoedanigheid van philosoof bestreed hij de stelsels van *Kant, Fichte, Cousin, Comte* en *J. St. Mill*, welke laatste zich tegen hem verdedigde in den 3den druk van zijn „Logica". Als oeconoom bestreed hij de geschriften van *Adam Smith, Malthus* en *Ricardo*. Van zijn werken noemen wij: „Essays on speculative philosophy", „Principles of political economy", „Modern philosophy, from Descartes to Schopenhauer and Hartmann", „Gleanings from a literary life" en tevens levensbeschrijvingen van *Steuben, Otis* en *Lincoln* in *Spark's* „American Biography". Hij overleed in 1890 te Cambridge.

Bower, *Archibald*, een Schotsch geschiedkundige, werd geboren te Dundee in Schotland in 1686. Toegetreden tot de Orde der Jezuïeten, werd hij leeraar in de welsprekendheid, geschiedenis en wijsbegeerte aan onderscheiden Italiaansche hoogescholen. Hij was lid der Inquisitie te Macerata, maar nam in 1729 plotselijk de vlucht naar Engeland en omhelsde den Hervormden godsdienst. Hij overleed als bibliothecaris van koningin *Caroline* in 1766, onder de verdenking, dat hij een geheime zendeling der Jezuïeten was. Zijn voornaamste geschrift is: „History of the Popes" (1750, 3de uitgave in 7 dln.).

Bowerno is het oostelijkste distrikt van de afdeeling Bodjonegoro der Javaansche residentie Rembang. Het beslaat een oppervlakte van bijna 330 v. km. De vroeger bloeiende tabakscultuur bestaat niet meer. Langs de Solo-rivier wordt veel padi en rijst uitgevoerd naar Soerabaja.

Bowiemes, *Bowieknife*, is een dolkmes, dat in een lederen scheede gedragen wordt en in Amerika tot jachtmes en steekwapen dient. Het heeft zijn naam ontvangen van kolonel *James Bowie*, een uitstekend jager, die sneuvelde in 1836, in den oorlog tegen Texas.

Bowl (Engelsch), is een schaal of kom, waarin gaarig toebereide dranken worden opgediend. Het woord duidt ook den drank zelf aan.

Bowles, *William Lisle*, een Engelsch dichter, geboren den 25sten September 1762 te Kings-Sutton in Northamptonshire, studeerde te Winchester en te Oxford, bekleedde aanzienlijke kerkelijke betrekkingen en overleed te Salisbury, den 7den April 1850. Hij heeft een uitgave bezorgd der werken van *Pope*. Als dichter trad hij met „Fourteen sonnets" (1789, enz.) op, die op alle dichters der Zeeschool een grooten invloed hebben uitgeoefend. Van zijn talrijke overige gedichten geldt als het beste: „The spirit of discovery, or the conquest of the Ocean" (1805). Zijn laatste poëtisch werk was de „Scenes and shadows of departed days" (1837). Een verzameling zijner „Poetical works" gaf *Gilfillan* uit (het laatst in 1880). In proza heeft *Bowles* nagelaten: „Preeken" (1826), een „Life of Bishop Ken", enz. (1830—1831, 2 dln.) en „Annals and antiquities of Lacock Abbey" (1835).

Bowling Green, de hoofdstad van het graafschap Warren in den staat Kentucky der Unie, ligt aan de Barrenrivier en aan den spoorweg van Louisville naar Nashville. Zij telt (1900) 8226 inwoners, die een aanzienlijken handel drijven. Het is tevens een belangrijke fabrieksplaats en de stapelplaats voor varkensvleesch en tabak. In de nabijheid vindt men het beroemde Mammoethhol (zie aldaar).

Bowls is een in Engeland geliefkoosd balspel, dat op een effen gazon (*bowlinggreen*) gespeeld wordt. Elk der in twee partijen verdeelde spelers heeft twee houten ballen van 15 à 20 cm. diameter, welke hij zoodanig over het grasveld rolt, dat zij een kleinen witten bal (jack) raken of zoo dicht mogelijk naderen. De partij, welker ballen bij het einde van het spel het dichtst bij den jack liggen, heeft gewonnen.

Bowman, *William*, een Engelsch geneesheer, geboren den 20sten Juli 1816 te Nantwich in Cheshire, ontving zijn opleiding te Birmingham en te Londen en werd in laatstgenoemde stad prosector van *Todd* en curator van het anatomisch museum. *Bowman* overleed den 29sten Maart 1892 te Dorking. Hij schreef: „On the minute structure of voluntary muscle in the living body", „On the contraction of voluntary muscle in the living body" en „On the structure and use of the Malpighian bodies in the kidney". Verder bewerkte hij sedert 1845 met *Todd* het belangrijk geschrift: „The physiological anatomy and physiology of man" (1845—1856, 5 dln.). In 1846 werd hij anatomisch demonstrator aan King's College en heelmeester aan het hierbij behoorend hospitaal, later ook arts aan het Royal London Ophthalmic Hospital. Ook vermelden wij van hem: „Lectures on the parts concerned in the operations of the eye" (1849). Later werd hij hoogleeraar in de anatomie en physiologie aan King's College, om zich echter sedert 1862 uitsluitend aan de oogheelkunde te wijden.

Bowring, *Sir John*, een hoofdleider der radicale hervormingspartij in Engeland, schrijver over staathuishoudkundige onderwerpen en reiziger, werd geboren te Exeter in Devonshire, den 17den October 1792. Hoewel voor den handel bestemd, legde hij zich met ijver toe op de kennis der staatkundige en maatschappelijke aangelegenheden van zijn vaderland. Door privaatonderwijs en door talrijke reizen maakte hij zich bekend met de meeste talen en tongvallen van Europa en tegelijkertijd met de handelsbetrekkingen en sociale toestanden der verschillende volken van dat werelddeel. Daarna trad hij met de hoofden der radicale hervormingspartij in verbinding, vooral met *J. Bentham*, wiens geschriften hij later uitgaf, en met wien hij in 1824 de „Westminster Review" stichtte, die onder zijn redactie (1825—1830) het invloedrijkste orgaan der *Benthamsche* hervormingsplannen werd. In 1828 bezocht hij, nadat hij zijn fabriekszaak opgegeven had, Nederland en vooral Friesland. Wegens zijn brieven over ons vaderland, geplaatst in den „Morning-Herald", benoemde de Academische Senaat te Groningen hem tot doctor in de rechten. Daarna reisde hij naar Denemarken, en de Britsche regeering, ofschoon niet deelende in zijn staatkundige gevoelens, droeg hem onderscheiden zendingen op naar het vaste land, bepaaldelijk om van hem handelsverslagen te verkrijgen. Met dat oogmerk bezocht hij Frankrijk, Zwitserland, België, Italië, Egypte, Klein-Azië, Konstantinopel, Weenen, enz. In 1832 werd hij lid van het Lager

Huis, waar hij tot 1837 en daarna van 1841—1849 zitting had en zich een ijverig voorstander betoonde van den vrijen handel. In 1849 werd hij consul te Kanton, in 1854 ridder, gouverneur van Hongkong en opperopzichter van den Engelschen handel in China. Vervolgens begaf hij zich naar Siam, waar hij een handelsverdrag sloot. Het bombardement van Kanton in 1856 was oorzaak, dat hij teruggeroepen werd. Op de terugreis naar Europa bezocht hij de Philippijnen. In 1859 werd hij gepensionneerd, doch een paar jaar later droeg men hem op, met Italië onderhandelingen over een handelsverdrag aan te knoopen. Tevens was hij als agent der regeeringen van Siam en Hawaï tot het sluiten van handelsverdragen met Europeesche landen werkzaam. Hij overleed den 23sten November 1872 te Claremont. Van zijn geschriften noemen wij: „The people and kingdom of Siam" (1857) en „A visit to the Philippine Islands" (1859). Merkwaardig vooral zijn de volksliederen, die hij in verschillende landen van Europa verzameld en onder de titels: „Specimens of the Russian poets", „Batavian anthology", „Ancient poetry and romances of Spain", enz. heeft nitgegeven. Na zijn dood verscheen van hem: „A memorial volume of sacred poetry with a memoir of the anthor" (1874), alsmede: „Antobiographical recollections" (1877).

Bow-wow-theorie is de naam door professor *Max Müller* te Oxford spottendor wijze aan de theorie van sommige ethnologen gegeven, volgens welke de oorsprong der taal in klanknabootsingen zou te zoeken zijn, zoodat een hond in die taal *bow-wow* zou kunnen heeten.

Bowyer, sir *George*, een Engelsch rechtsgeleerde, geboren te Radley in Berkshire, studeerde in de rechten, werd in 1839 leeraar aan de rechtsgeleerde school van den Middle Temple en daarna vrederechter in het graafschap Berkshire. In 1850 omhelsde hij den R. Katholieken godsdienst, verdedigde de verdeeling van Engeland in R. Katholieke bisdommen in het vlugschrift: „The Cardinal Archbishop of Westminster and the new hierarchy" en vertegenwoordigde van 1852—1868, alsmede sedert 1874 de ultramontaansche belangen in het Parlement. Voorts schreef hij: „Dissertations on the statutes of the Italian cities" (1858), „Commentaries on the modern civil law" (1848), „Readings delivered in the Middle Temple Hall" (1851), „Commentaries on the universal public law" (1854), „The private history of the creation of the Roman Catholic hierarchy in England" (1868) en „Introduction to the study and use of the civil law" (1874).

Boxberger, *Robert*, een Duitsch letterkundige, geboren te Gotha, den 28sten Mei 1836, studeerde te Jena in de letteren, aanvaardde een leeraarsbetrekking te Erfurt, daarna in Strehlen hij Dresden en vervolgens weer te Erfurt. Hij overleed den 30sten Maart 1890 te Stadt-Sulza. Hij heeft zich door vlijtige detailonderzoekingen verdienstelijk gemaakt en vooral als medeuitgever der *Hempelsche* klassieken (*Klopstock, Schiller, Lessing, Hoffmann, Immermann, Lenau*, enz.).

Boxhorn of *Bochoring, Hendrik*, een godgeleerde, die in 1550 te Brussel geboren werd. Hij studeerde te Leuven in de godgeleerdheid, werd tot priester gewijd en bekleedde zelfs de betrekking van inquisiteur. Inmiddels geraakte hij aan het twijfelen omtrent sommige leerstukken, zoodat hij besloot de R. K. Kerk te verlaten. Met *Sibilla Stijls*, die hij vervolgens huwde, vluchtte hij uit Thienen naar Mondorf en werd eerst Luthersch en daarna Hervormd predikant te Woerden en later te Breda. Daar deze stad in 1625 in de macht der Spanjaarden viel, begaf hij zich naar Leiden, waar hij vermoedelijk in 1631 overleed. Hij heeft eenige Latijnsche en Nederlandsche geschriften van polemischen aard nagelaten.

Boxhorn, Marcus Zuérius, een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren den 25sten September 1602 te Bergen-op-Zoom. Na den dood zijns vaders kwam hij te Breda ten huize van zijn grootvader en trok met dezen in 1615 naar Leiden. Nadat hij eenige belangrijke werken had nitgegeven, ontving hij in 1632 van de curatoren der hoogescholen verlof, om openhare voorlezingen te honden over dicht- en redekunst, en hij kweet zich zoo goed van zijn taak, dat hij een jaar later tot buitengewoon hoogleeraar in de welsprekendheid aldaar benoemd werd. De kanselier *Oxenstierna* poogde hem, op last van koningin *Christina*, door het aanbod van een aanzienlijk ambt naar Zweden te lokken, doch te vergeefs. In 1636 werd hem het bestuur opgedragen van het collegium oratorium te Leiden, in 1640 ontving hij zijn henoeming tot gewoon hoogleeraar en in 1648 zag hij zich belast met het onderwijs in de geschiedenis. Hij overleed den 3den October 1653. *Boxhorn* was een ijverig geleerde. Hij heeft nitgaven bezorgd van onderscheiden Latijnsche schrijvers, en in 22 jaren meer dan 60 verschillende werken nitgegeven. Zij zijn vooral van geschiedkundigen inhoud, en inzonderheid de geschiedenis en oudheden van ons vaderland vonden in hem een ijverig heoefenaar. Daarvan getuigen zijn: „Nederlandsche Historiën" (1644), zijn nitgaven van de „Chroniek van Zeelant", van de „Chroniek van Holland, Seland en Westfriesland door Veldenaar", zijn verhandeling over *Nehallennia*, enz.

Boxman, *Abraham*, een Nederlandsch dichter, geboren te Gorinchem, den 17den October 1796, promoveerde te Leiden in de rechten en werd in zijn geboortestad achtereenvolgens wethonder, burgemeester, lid van de Provinciale Staten en lid van de Tweede, later van de Eerste Kamer. Hij overleed den 26sten Maart 1856. Behalve gedichten in jaarboekjes en tijdschriften, leverde hij in 1823 een hundel „Gedichten". Zijn „Dichterlijke nalatenschap" is in 1862 uitgegeven door *J. J. L. ten Kate.*

Boyaca is de naam van een departement der Zuid-Amerikaansche repnbliek Columbia. Het grenst ten N. aan Venezuela en beslaat met het afhankelijke territorium *Casanare* een oppervlakte van 86.300 v.km., waarvan slechts 30.000 v.km. in cultuur genomen zijn. Het aantal inwoners bedraagt (1881) 702.000. Het W. is hoogland en omvat een deel van de Cordillera Oriental, het midden en het O. bestaan uit groote laagvlakten. Van de westhelling der Cordilleras stroomt de Sogomoso naar de Krokodillenrivier, van de oosthelling de Rio Meta naar den Orinoco. De inwoners leven, op 30.000 na, die zich in de laagvlakten van het territorium Casanare met paarden- en rundertteelt bezig houden, in de westelijke gehergten, en

drijven landbouw en mijnbouw (koper- en smaragden). De hoofdstad is *Tunja*, de grootste plaats *Chiquinquira*. Het departement wordt zoo genoemd naar het plaatsje *Boyaca* (1870: 5714 inwoners), waarbij *Bolivar* den 7den Augustus 1819 een beslissende overwinning op de Spanjaarden behaalde.

Boycotten is een woord, in 1880 ontstaan, in verband met de beweging in Ierland. Kapitein *James Boycott* (overleden in Juni 1897 te Flexton in Suffolk), bestuurder van de goederen van graaf *Erne* in het Iersche graafschap Mayo, maakte zich door zijn gestrengheid tegen de pachters zóó gehaat, dat het volk hem in den ban deed. Zijn dienstboden en werklieden werden, onder bedreiging der gestrengste straffen, genoodzaakt, hem te verlaten, kooplieden werden verhinderd, handel met hem te drijven, en eindelijk dreigde men hem zelf en zijn gezin met mishandeling. *Boycott* kende echter geen vrees. Een afdeeling soldaten kwam hem te hulp en arbeiders uit Ulster stelden hem in staat, om den oogst binnen te halen. Toen dit geschied was, hield hij het echter voor geraden, het landgoed vaarwel te zeggen. Het nemen van dergelijke maatregelen werd voortaan met den naam *boycotten* bestempeld en is een strijdmiddel geworden, dat in nieuweren tijd door de sociaal-democraten herhaaldelijk in praktijk werd gebracht.

Boydell, *John*, een Engelsch kunsthandelaar, werd geboren te Dorrington in 1719, oefende zich in de graveerkunst en stichtte allengs een uitgebreiden kunsthandel. Tot zijn belangrijkste ondernemingen behooren zijn „Shakespeare-Gallery" en zijn „Houghton-Gallery". Hij overleed den 11den December 1804 als alderman en lord-mayor van Londen. Zijn beste gravures zijn verzameld in de „Collection of prints, engraved after the most capital paintings in Engeland" (1772, enz., 19 dln. met 571 platen). Door zijn „Liber veritatis"(1777, 2 dln.) maakte hij de handteekeningen van *Claude Lorrain* bekend.

Boye, *Kaspar Johannes*, een Deensch dichter, werd geboren te Kongsberg in Noorwegen, den 27sten December 1791. Hij bezocht het gymnasium te Drontheim en begaf zich daarna naar Kopenhagen, om er in de theologie te studeeren. Eerst was hij leeraar aan een normaalschool en daarna predikant te Sölleröd, te Helsingör en eindelijk te Kopenhagen, waar hij den 6den Juli 1853 overleed. Hij heeft zich vooral onderscheiden als tooneeldichter, zoodat sommige van zijn dramatische stukken tot nu toe een blijvende plaats hebben verworven op het Deensche tooneel. Van deze noemen wij: „Juta" en „Svend Grathe". Ook heeft hij algemeen bekende volksliederen geleverd. Een bloemlezing van zijn werken is in 1850 en 1851 in 4 dln. verschenen.

Boy-Ed, *Ida*, een Duitsche romanschrijfster, den 17den April 1852 te Bergedorf geboren, is met den koopman *Boy* gehuwd en woont te Lübeck. Zij schreef de volgende romans en novellen: „Ein Tropfen" (Hamburg, 1882), „Getrübtes Glück" (Hamburg, 1884), „Abgründe des Lebens" (Leipzig, 1887), „Malergeschichten" (Leipzig, 1892), „Ein Kind" (Leipzig, 1892), „Zuletzt gelacht" (Dresden, 1893), „Sturm" (Breslau, 1894), Hare romans zijn: „Männer der Zeit" (Leipzig, 1885), „Seine Schuld" (Leipzig, 1885), „Dornenkronen" (Berlijn, 1886), „Masken" (Berlijn, 1887), „Die Unversuchten" (Leipzig, 1887), „Ich" (Stuttgart, 1887), „Fanny Förster" (Stuttgart, 1888), „Eine Lüge?" (Leipzig, 1888), „Nicht im Gleise" (Leipzig, 1890), „Aus Tantalus Geslecht" (Berlijn, 1891), „Lea und Rahel" (Leipzig, 1892), „Empor" (Berlijn, 1892), „Sieben Schwerter" (Bielefeld, 1894), „Die Schwestern" (Stuttgart, 1894), „Werde zum Weib" (Dresden, 1894), „Die Lampe der Psyche" (Stuttgart, 1896), „Nichts" (Bielefeld, 1897), „Eine reine Seele" (Dresden, 1897), „Die Flucht" (Stuttgart, 1898), „Die Schuldnerin" (Bielefeld, 1899), „Zwei Männer" (Bielefeld, 1899), „Nur ein Mensch" (Leipzig, 1900), „Um Helene" (Bielefold, 1901), enz.

Boyen, *Leopold Hermann Ludwig von*, een Pruisisch generaal, werd geboren den 20sten Juni 1771 te Kreuzburg in Oost-Pruisen. Hij trad in 1784 in het leger, woonde den Poolschen veldtocht van 1794—1796 bij, daarna den oorlog van 1806 in den generalen staf van den hertog van Brunswijk en werd bij Auerstädt gewond. Na den vrede van Tilsit werd hij majoor en lid der militaire Reorganisatiecommissie onder *Scharnhorst*. Gedurende den Russischen veldtocht bezocht hij Weenen en Petersburg, maar de vrijheidsoorlog van 1813 bracht hem weder in de gelederen. Weldra benoemde de koning hem tot chef van den generalen staf bij het 3de legerkorps onder *Bulow* en in 1814 tot generaal-majoor. Na den Eersten Vrede van Parijs belastte hij zich met de portefeuille van Oorlog en in 1818 werd hij luitenant-generaal. Wegens ontevredenheid over den gang der zaken legde hij in 1819 zijn betrekking neder en begaf zich naar zijn goederen. Weldra echter werd hij tot generaal der infanterie, in 1841 nogmaals tot minister van Oorlog en in 1847 tot generaal-veldmaarschalk en gouverneur van het invalidengesticht te Berlijn benoemd. Hij overleed den 15den Februari 1848, en heeft „Beiträge zur Kenntnisz des Generals von Scharnhorst" (1833) en „Erinnerungen aus dem Lehen des Generalleutnants v. Günther" (1834) geschreven, is ook de vervaardiger van het lied: „Der Preussen Losung" (1838). Uit zijn nalatenschap verscheen: „Erinnerungen aus dem Leben des Generalfeldmarschalls H. v. Boyen".

Boyer, *Jean Baptiste de*, markies *d'Aiguilles*, een Fransch graveur en kunstverzamelaar, werd geboren te Aix in 1643, bekleedde er de betrekking van procureur-generaal en overleed aldaar in 1709. Hij heeft een reeks van 118 koperen platen naar schilderstukken zijner verzameling gegraveerd.

Boyer, *Jean Baptiste Nicolas*, een Fransch geneesheer, geboren te Marseille, den 1sten Augustus 1693, was eerst koopman, studeerde te Montpellier in de medicijnen, vestigde zich aanvankelijk te Toulon en later te Parijs, en onderscheidde zich bij het woeden van de pest te Marseille zoozeer, dat de koning hem tot arts van een regiment benoemde. Hij overleed den 2den April 1768, belangrijke geschriften over de pest nalatende.

Boyer, *Alexis*, een Fransch chirurg, geboren omstreeks 1757 te Uzerches, werd in 1782 toegelaten als leerling aan het hospitaal „La Charite" te Parijs en in 1787 benoemd tot chirurg aan datzelfde hospitaal. In 1804 tot chirurg van den

keizer aangesteld, ontving hij den titel van baron, werd in 1820 lid van de Académie de médecine en door *Lodewijk XVIII* benoemd tot consuleerend chirurg. Hij behield dit ambt ook onder *Karel X* en *Louis-Philippe*. In 1825 werd hij hoofdchirurg aan de „Charité" en lid van het Instituut. Hij overleed in 1833. *Boyer* heeft twee werken nagelaten, die zijn naam in geheel Europa beroemd hebben gemaakt, n.l. „Traité complet d'anatomie" en „Traité des maladies chirurgicales et des opérations qui leur conviennent".

Boyer, *Jean Pierre*, president der republiek Haïti, werd geboren te Port au Prince, den 28sten Februari 1776. Hij ontving zijn opleiding in Frankrijk en nam er dienst in 1792. Spoedig tot bataillonschef bevorderd, streed hij op Haïti onder *Rigaud* tegen de Negers onder *Toussaint l'Ouverture*, maar moest het eiland ruimen. In 1802 keerde hij terug, vocht er eerst tegen de Negers, doch nam vervolgens deel aan het verbond, hetwelk een vereeniging der Zwarten en Kleurlingen en een volkomen bevrijding der kolonie bedoelde. Nadat de Neger *Dessalines* den troon heklommen had, plaatste hij zich met *Péthion* aan het hoofd der Kleurlingen. Beide hielpen den negergeneraal *Christoph*, om *Dessalines* te doen vallen, maar verlieten hem, toen hij zelf naar de heerschappij streefde. *Boyer* werd daarna generaal-majoor en commandant van Port au Prince. Hij deed zijn best om het leger op Europeeschen voet in te richten en werd door den stervenden *Péthion* in 1818 aan het volk aanbevolen en tot president der republiek gekozen. Hij regelde de geldzaken, verbeterde het bestuur en bevorderde kunst en wetenschap. Hij vereenigde in 1820, na den dood van *Christoph*; de Neger- en de Mulatten-republiek en zorgde, dat de jeugdige staat in 1825 door Frankrijk onafhankelijk werd verklaard. Daar hij de Kleurlingen begunstigde, ontstond er in 1843 een oproer. *Boyer* leed de nederlaag, nam de wijk op een Engelsch oorlogschip, en begaf zich naar Jamaica en daarna naar Parijs, waar hij den 9den Juli 1850 overleed.

Boyer, *Louis*, een Fransch schrijver, geboren te Parijs in 1810, stichtte in 1848 met *Villemessant* en *de Montépin* het daghlad „Le Lampion, ou Eclaireur politique". Van 1851—1854 was hij eerst als inspecteur en daarna als theatercensor in het ministerie aangesteld. Van 1854—1856 was hij directeur van het Vaudeville-theater. *Boyer* heeft zelf een reeks vaudevilles geschreven en tevens vele stukken met anderen, die onder het pseudoniem *La Roque* verschenen. Hij overleed den 15den Maart 1866 te Parijs. Ook zijn zoon *Georges* (geboren in 1850) is als schrijver bekend.

Boyer-Fonfrède, een martelaar der Revolutie, werd geboren te Bordeaux in 1769, stemde als lid der Nationale Conventie voor den dood des Konings, maar behoorde tevens tot de Girondijnen, die in den strijd tegen het Jacohinisme hezweken. Toen *Marat*, door de Girondijnen verdreven, op de schonders der Jacohijnen in de vergaderzaal werd teruggehracht en een partij der Conventie optrad met een lijst van 25 Girondijnen, wier hoofden moesten vallen, stond *Boyer* op en verzocht, dat ook zijn naam op de lijst dier edelen mocht geplaatst worden. Hij eindigde zijn leven in 1793 onder de guillotine.

Boyesen, *Hjalmar Hjorth*, een Amerikaansch novellist, geboren den 23sten September 1848 te Fredericksvärn in Noorwegen, studeerde te Christiania in de wijsbegeerte en vertrok in 1869 naar de Vereenigde Staten. Hij werd er eerst redacteur van het Noorweegsche hlad „Fremad" (Voorwaarts) te Chicago en daarna onderwijzer te Ohio. In 1872 studeerde hij in Duitschland, hoofdzakelijk te Leipzig, in de Germaansche letteren, keerde in 1874 terug naar de Vereenigde Staten en werd professor aan de Cornell-university te Ithaca (New York). In 1878 en 1879 reisde hij in Italië, Frankrijk en Duitschland en werd in 1881 professor in de Duitsche taal en letterkunde aan het Columhuscollege in New York. *Boyesen* overleed aldaar, den 6den October 1895. Behalve een aantal, voor een deel ook in het Duitsch vertaalde, vertellingen en gedichten, schreef hij: „Goethe and Schiller: their lives and works" (Boston, 1878; 3de druk, 1885), „The history of Norway" (1886), „Essays on German literature" (1892), „Commentary on the works of Henrik Ibsen" (1894), „Literary and social silhouettes" (1894), „Essays on Scandinavian literature" (1895), enz.

Boyle is de naam van een marktplaats in het Iersche graafschap Roscommon, gelegen aan de Boyle. Het telt (1901) 2477 inwoners en heeft linnenweverij, boter- en korenhandel. In de nabijheid, in het park van den graaf van Kingston, aan den oever van de Lonah Key, hevindt zich de ruïne van een Gotische ahdy, „Boyle Ahbey", een der mooiste van Ierland.

Boyle, *Roger*, graaf *van Orrery*, een Engelsch staatsman, werd geboren den 25sten April 1621. Op 7-jarigen leeftijd werd hij door *Karel I* verheven tot haron *van Broghill*. Na het uitbarsten der Iersche revolutie streed hij voor zijn koning en hleef aan hem getrouw, totdat deze in 1649 onder de moordbijl viel. *Boyle* begaf zich naar zijn goederen, maar onderhandelde met de *Stuarts* en was juist voornemens, zich naar Ierland te begeven en er een opstand ten behoeve van *Karel II* aan te vuren, toen *Cromwell* hij hem binnentrad, hem de onderschepte brieven toonde en hem de keus gaf, om zich tegen een aanklacht te verantwoorden, of tot hevrediging van Ierland mede te werken. *Boyle* koos dit laatste en was vervolgens een getrouwe raadsman van *Cromwell*. Eerst na den dood van dezen trad hij weder op als een voorstander van *Karel II*. Onder de regeering van *Karel II* werd *Boyle* graaf *van Orrery* en lord-president van Munster in Ierland. Wegens ongenoegen met den hertog *van Ormond*, lord-luitenant van Ierland, die hem van hoogverraad beschuldigde, legde hij, nadat hij zich gerechtvaardigd had, zijn betrekking neder en wijdde zijn dagen aan de beoefening der wetenschap en der dichtkunst. Hij schreef den roman „Parthenissa" en onderscheiden treurspelen, en overleed den 16den October 1679. Zijn „Dramatic Works" verschenen in 1743, zijn politieke correspondentie heeft *Morrice* uitgegeven.

Boyle, Robert, een Engelsch natuurkundige en een hroeder van den voorgaande, werd geboren te Lismore in Ierland den 25sten Januari 1627. Hij hezocht de school van Eton bij Windsor en vervolgens een te Parijs, ontving zijn verdere opleiding te Genève, reisde in Italië en keerde

in 1644 naar Engeland terug. Hier leefde hij ambteloos op zijn goederen of in de academiesteden en hield zich bezig met de beoefening der natuurwetenschappen. Hij overleed als voorzitter van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Londen den 30sten December 1691. Hij beijverde zich vooral, om de uitspraken der wetenschap in overeenstemming te brengen met die des Bijbels. Zijn proeven over de veerkracht der lucht verwekten groot opzien. Ook heeft hij zich beijverd, om de scheikundige bestanddeelen der lucht op te sporen. Hij heeft over deze en dergelijke onderwerpen een reeks van geschriften uitgegeven. In de „Sceptical chemist" (1661) bestreed hij de oude leer der vier grondstoffen en definiëerde het chemische element als een niet verder ontleedbare stof. Met de door hem verbeterde luchtpomp van *Guerike* heeft hij vele gewichtige ontdekkingen gedaan. Vermelding verdienen: „New experiments physico-mechanical,touching the spring of the air and its effects" (1660), „Experiments and considerations touching colours" (1663) en „Hydrostatical paradoxes" (1666). De *wet van Boyle* is dezelfde als die van *Mariotte*, namelijk dat bij een standvastigen warmtegraad de volumina van gassen omgekeerd evenredig zijn aan de drukking, waaraan zij worden onderworpen.

Boyle, *Wet van.* Zie *Boyle Robert.*

Boymans, *Frans Jacob Otto*, de stichter van het museum te Rotterdam, hetwelk naar hem is genoemd, werd geboren te Maastricht in 1774. Hij was de afstammeling van een oud geslacht en nam in de dagen der Bataafsche Republiek de wijk naar Pruisen. In dien tijd werd hem door de prinses *van Oranje* opgedragen, den beroemden *Canova* te raadplegen over een grafnaald voor den te Padua overleden prins *Frederik van Oranje*. Later in het vaderland teruggekeerd, bekleedde hij de betrekking van raadsheer bij het provinciaal gerechtshof te Utrecht en overleed aldaar, den 19den Juni 1847.

Toen zijn zoon *Johannes Andréas*, die zich reeds als schrijver had bekend gemaakt, vóór hem overleed, vermaakte hij zijn keurige verzameling van schilderijen, oud porselein, enz. aan de gemeente Rotterdam, om er tot kern te dienen van een museum, waarvan de voordeelen moesten strekken ten bate van de inrichting tot zedelijke verbetering van jeugdige gevangenen aldaar. Dat museum werd in de tweede helft der vorige eeuw door een brand geteisterd en vele schatten zijn daarbij verloren gegaan. Het werd echter door de zorg der stedelijke regeering hersteld en allengs aanmerkelijk uitgebreid.

Boyne is de naam van een bevaarbare rivier in Ierland, welke in het graafschap Kildare ontspringt en zich beneden Drogheda na een loop van 113 km. uitstort in de Iersche Zee. Aan de Boyne bij Oldhriden, 4 km. van Drogheda, werd den 11den Juli 1690 de veldslag geleverd, waarin prins *Willem III* van Oranje een volkomen overwinning behaalde op koning *Jacobus II* en de opgestane Ieren.

Boyneburg, *Bomeneberg* of *Bemelburg* is de naam van een der oudste bergruïnen in Duitschland, en wel bij Wichmannshausen in den kreits Eschwege van het Pruisische distrikt Kassel. Vroeger was dit kasteel bekend als rijksvesting en strekte nu en dan den keizer tot verblijf. In 1292 werd de burcht door *Adolf van Nassau* aan Hessen in leen gegeven. De leenmannen van den burcht, uit verschillende familiën bestaande, verzetten zich hiertegen, maar moesten in 1466 den vorst van Hessen als leenheer erkennen. De hoofdlinie, die in Hessen bleef en zich *Boyneburg-Stedtfeld* noemde, heette naar haar wapen de *witte*, een andere tak, die tot de rijksridderschap Werra-Rhön behoorde, *Boyneburg-Lengsfeld*, de *zwarte* linie.

Boyneburg, *Konrad (Kurt) von*, behoorende tot den Hessischen tak der familie *Boyneburg*, de „kleine Hes" bijgenaamd, was na *Frundsberg* de beroemdste aanvoerder der landsknechten van *Karel V.* Hij werd geboren in 1494, kwam als edelknaap aan het Hof van hertog *Ulrich von Württemberg*, verliet hem echter na de vermoordeing van *Hans von Hutten*. Nadat hij voor den landgraaf *Philipp van Hessen*, den leenheer van zijn familie, de vesting Lützelstein tegen *Sickingen* verdedigd had, hielp hij mede aan de verdrijving van hertog *Ulrich* uit Württemberg. Daarna trok hij met *Sickingen* naar Trier en met *Fürstenberg* naar Frankrijk. Toen *Frundsberg* voor den keizer een groot leger naar Italië voerde en plotseling ziek werd, nam *Boyneburg* den 16den Maart 1527 het opperbevel over de Duitsche landsknechten op zich. Den 6den Mei 1527 bestormde hij Rome. Hij onderscheidde zich verder bij de verdediging van Napels in 1528, bij de verovering van Florence in 1530, tegen de Turken in 1532, in den slag bij Laufen aan den Neckar in 1534. Bij den aanval op St. Pol in Noord-Frankrijk in het jaar 1537 werd hij zwaar gewond. In 1540 kwam hij in dienst van den hertog van Beieren en werd tot landvoogd te Friedburg benoemd. Als zoodanig streed hij herhaaldelijk tegen de Franschen en Turken. In 1544 veroverde hij Vitry en Meanz, nam aan den Smalkaldischen Oorlog deel en onderscheidde zich vooral in den veldtocht van *Karel V* tegen Frankrijk van 1552—1554. De laatste slag, dien hij bijwoonde, was die van St. Quentin in 1557. *Boyneburg* overleed den 29sten Juni 1567 te Schelklingen. Keizer *Maxmilaan II* verhief in 1571 zijn nakomelingen in den rijks vrijheerenstand.

Boyneburg, *Johann Christian von*, Duitsch staatsman, werd geboren te Eisenach, den 12den April 1622, uit de zwarte linie van het geslacht. Hij studeerde te Jena, Helmstädt en Marburg en zag zich benoemd tot Hessisch gezant aan het Zweedsche Hof en in 1650 tot eersten minister in Keur-Mainz. In 1656 omhelsde hij den R. Katholieken godsdienst. Keizer *Leopold* was aan den rusteloozen ijver van *Boyneburg* het bezit van den Duitschen troon verschuldigd. Door de Jezuïeten verdacht, werd hij in 1664 gevangen genomen. Weldra bleek zijn onschuld; hij werd op vrije voeten gesteld en leefde na dien tijd ambteloos op zijn goederen. *Boyneburg* bewoog *Leibnitz* om naar Frankfort te komen en in 1670 om in dienst van Mainz te treden. Hij overleed te Mainz, den 8sten December 1672; van zijn briefwisseling met de meest beroemde geleerden van Europa zijn belangrijke gedeelten in het licht verschenen.

Boyneburg, Philip Wilhelm von, een zoon van

den voorgaande, werd geboren te Mainz, den 21sten November 1656, ontving onderwijs van *Leibnitz* en het geleide van dezen op zijn tochten door Frankrijk, Italië, Zwitserland en Duitschland. Hij genoot als gozant te Weenen in hoogo mate de gunst van keizer *Leopold*, die hem tot rijkshofraad en kamerheer benoemde. Later was hij keizerlijk gezant te Frankfort, en in 1702 aanvaardde hij de betrekking van stadhouder van Erfurt, welke plaats hij tot een bloeiende stad verhief. Hij overleed den 23sten Februari 1717.

Boyton, *Paul*, een Amerikaansch zwemmer, werd te Pittsburg (Pennsylvanië) in 1848 geboren. Nadat hij een groot aantal personen had gered, werd hij benoemd tot commandant der reddingsstations aan de kusten van den staat New-York. In 1874 vond hij een reddingspak uit, waarmee hij zich beroemd gemaakt heeft. Met dit costuum zwom hij tweemaal over het Kanaal (1875) en de straat van Messina. Gedurende den oorlog tusschen Chili en Peru trad hij in dienst van laatstgenoemden staat. In 1885 stichtte hij te New-York een prachtige zweminrichting. In 1893 beproefde hij op do Theems een nieuwe uitvinding, bestaande uit twee zeer kleine bootjes, bedekt met het vel van antilopen, die men aan de voeten bevestigt en waarmee men over het water kan loopen.

Boz. Zie *Dickens*.

Bözberg, een bergpas in het Zwitsersche kanton Aargau tusschen het Aardal en het Frickdal. Reeds in de dagen der Oudheid liep een groote weg over den Mont Vocetius van Augusta Raurica (Augst) naar Vindonissa (Windisch) en in 69 na Chr. werden er de oproerige Helvetiërs door de Romeinen verslagen. Langs den ouden weg over den Bözberg word in 1780 een postweg aangelegd, die 5 km. ten W. van Brugg de pashoogte (574 m.) bereikt, en in 1875 werd er de Bözbergspoorweg gebouwd, die van Bazel over Brugg naar Zürich voert. De tunnel bezit een lengte van 2,5 km. en ligt 463 m. boven den zeespiegel.

Bozdech, *Emanuël*, een Czechisch tooneeldichter, geboren den 21sten Juli 1841 te Praag, studeerde aldaar in de rechten en de wijsbegeerte. Zijn eerste blijspel: „Ten tijde der cotillons" (gedrukt in 1872), werd in 1867 opgevoerd. Daarop volgde het treurspel: „Baron Görtz" (gedrukt te Praag in 1871; 2de druk, 1884). In 1869 werd hij dramaturg van het Boheemsch theater te Praag. Voorts leverde hij de blijspelen: „De wereldbeheerscher in den slaaprok" (*Napoleon I*, gedrukt in 1872), „De toets van den staatsman" (*Kaunitz*, gedrukt in 1874), „De avonturiers" (uit den tijd van keizer *Rudolf*, gedrukt in 1880), enz. *Bozdech* neemt onder de Czechische tooneeldichters van den nieuweren tijd, met name als blijspeldichter, de eerste plaats in. Eenige van zijn stukken werden ook in het Duitsch vertaald (het eerstgenoemde en derde door hem zelf) en met succes te Praag, Weenen, Dresden en Frankfort opgevoerd. Ook heeft *Bozdech* een verzameling novellen uitgegeven (1876). Hij is sedert den 10den Februari 1889 verdwenen.

Bozzelli, *Francesco Paolo*, een Italiaansch schrijver, werd in het jaar 1786 te Manfredonia (koninkrijk Napels) geboren. Doordat hij aan staatkundige woelingen deelgenomen had, werd hij gevangen genomen en vervolgens in 1822 verbannen. Eerst in 1837 kwam hij in Napels terug. Opnieuw gevangen genomen in 1844, als verdacht van samenzwering, kreeg hij echter weldra zijn vrijheid terug. In Januari 1848 werd hij opgeroepen om deel uit te maken van het constitueerende ministerie. Weldra moest hij echter zijn betrekking neerleggen. Hij heeft vele werken geschreven, ten deele in het Fransch: „Essais sur les rapports primitifs qui lient ensemble la philosophie et la morale" (1825), „L'esquisso politique sur l'action des forces sociales dans les différentes espèces de gonvernements" (1826), „De l'esprit de la comédie et de l'insuffisance du ridicule pour corriger les travers des caractères" (1832) en „L'imitation de la tragédie chez les anciens et chez les modernes" (1838). *Bozzelli* overleed in 1864.

Br. is in de scheikunde de afkorting voor bromium (zie aldaar).

Brà („weide") is een stad in het distrikt Alba van de Italiaansche provincie Cuneo, 277 m. hoog, aan de spoorlijnen Savono—Bra—Carmagnola en Alessandria—Cavallermaggiore. Zij telde in 1901 als gemeente 15965 inwoners, waarvan 8 compagniën alpenjagers. In 1742 bouwde *Vettone* er de kerk Santa Chiara in barokstijl. De plaats heeft zijdecultuur en wijnbouw benevens hennepen lederindustrie. Op 3 km. afstand ligt, op de plaats van het aloude *Pollentia*, het tegenwoordige *Pollenzo* aan den Tanaro, waar zich een koninklijk slot uit de Middeleeuwen (gerestaureerd), de overblijfselen van een waterleiding, een amphitheater, een schouwburg en een tempel bevinden.

Bra, *Hendrik van*, of *Henricus a Bra*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Dokkum, den 20sten September 1555. Hij studeerde te Norden, Bazel, Weenen, verder aan onderscheiden hoogescholen in Italië en Frankrijk en was vervolgens geneesheer te Kampen, Dokkum en in het graafschap Zutfen. Hij overleed in het begin der 17de eeuw. Algemeen wordt zijn groote geleerdheid geroemd, die trouwens blijkt uit een aantal geneeskundige werken, zooals: „Catalogus medicamentorum simplicium", enz. (1616).

Braadspil. Zie *Braadspit*.

Braadspit, eigenlijk *braadspil*, is een werktuig, dat op kleine schepen tot het opwinden van het anker dient. Het bestaat uit een op den boeg geplaatste, horizontale windas, om welke de ankerkabel geslagen wordt. De windas is aan het uiteinde van gaten voorzien, waarin handspaken gestoken worden, waarmede men haar kan omdraaien, terwijl de pallen van den ijzeren palrand het terugloopen beletten (zie de afb.). De braadspil komt

Braadspit.

voor kleine vaartuigen te pas, daar zij weinig plaats beslaat, terwijl voor groote schepen de *gangspil* doelmatiger is, omdat men daarmede meer kracht kan ontwikkelen (zie *Anker*).

Braadspit is de naam van een puntige ijzeren staaf, welke in horizontale richting liggende en

rustende op braadijzers, kan worden rondgedraaid, zoodat het daaraan vastgehechte vleesch over een vuur kan worden gebraden.

Braak. Hieronder kan worden verstaan elke toestand van den bodem, waarin deze onbebouwd is. In dien toestand kan hij onbewerkt blijven liggen — en dan wordt de braak rustbraak genoemd — of hij wordt bewerkt en dan wordt gesproken van zwarte braak.

Ze heeft ten doel de vruchtbaarheid van den grond te verbeteren. Deze wordt daarbij poreuzer gemaakt en in gunstiger verhouding gebracht ten opzichte van lucht, water en warmte. Daardoor worden verschillende nuttige bacteriologische werkingen in den grond bevorderd. Het vergaan der organische stoffen en de verweering der mineralen worden er door versterkt, en de grond wordt rijker aan opneembaar plantenvoedsel. Bovendien kan veel onkruid worden verdelgd.

De volle braak, d.w.z. braak over een vol oogstjaar, in vroegere tijden algemeen om de 2, 3 of meer jaren toegepast, heeft bij den verboogden cultuurtoestand van bodem en bevolking baargroote beteekenis verloren. Thans heeft ze nog bijna alleen waarde in streken met ruw klimaat, bij ongunstige bodemgesteldheid, vooral op zeer zware kleigronden, en ongunstigen cultuurtoestand, bijv. bij vervuiling met onkruid als gevolg van verwaarloozing. Vroeger werd door *von Schwerz* en in den nieuweren tijd wordt door *Droop* aanbevolen, het braakveld groen te laten worden door opslag van onkruid en dit voor groenbemesting te gebruiken.

Braak is een uitdrukking, die in het Wetboek van Strafrecht op sommige plaatsen voorkomt, niet als afzonderlijk misdrijf, maar als een omstandigheid die strafverzwarend werkt of aan het gepleegde feit een eigenaardig karakter geeft. Ons tegenwoordig Wetboek omschrijft niet nader wat onder braak verstaan moet worden. De Fransche Code Penal die hier tot 1886 gold, bepaalde, dat onder breken wordt verstaan alle verbreking, verwringing, vernieling of afneming, omwerping, wegneming van muren, daken, planken, deuren, vensters, sloten, hangsloten of andere stukken of werktuigen, die dienen om den doorgang af te sluiten of te beletten, en verder van alle soort van sluiting, hoe ook genaamd. Verder onderscheidde dat Wetboek tusschen breken van buiten in (buitenbraak) of binnensbuis (binnenbraak).

Van braak is voornamelijk sprake bij diefstal. Terwijl op eenvoudigen diefstal een maximum is gesteld van 4 jaren gevangenisstraf of f 300 boete, stijgt, ingeval de schuldige zich den toegang tot de plaats des misdrijfs heeft verschaft of het weg te nemen goed onder zijn bereik heeft gebracht door middel van braak, het maximum der gevangenisstraf tot 6 jaren (in zeer ernstige gevallen zelfs tot 9 of 12 jaren) en kan de rechter geen geldboete opleggen. Heeft iemand zich door middel van braak wederrechtelijk den toegang verschaft tot de woning of het besloten lokaal of erf, bij een ander in gebruik, en blijkt niet dat hij er iets heeft weggenomen of trachten weg te nemen, zoodat veroordeeling wegens diefstal of poging tot diefstal onmogelijk is, dan kan toch gestraft worden wegens huisvredebreuk en soms ook wegens beschadiging (zie aldaar).

Braak of *Braeck, Joris Pieters*, een Nederlandsch zeeheld, een der kapiteins van het eskader van *Bankert*, toen deze in 1639 door admiraal *Tromp* werd opgeroepen, om de Spaansche vloot bij Duinkerken te helpen bestrijden. Verder tuchtigde hij de Duinkerker kapers, daar hij in Augustus 1642 een bunner schepen van 20 stukken en 110 manschappen veroverde en te Harlingen opbracht.

Braak, *Adriaan*, een Nederlandsch zeeheld, verdedigde in 1704 met nog 2 schepen de koopvaardijvloot tegen 8 Duinkerker kapers. Op het schip „de Raaf" voerde hij bevel over een convooi van zes schepen, waarmede hij 70 koopvaarders uit de Oost- en Noordzee huiswaarts voerde. Op de hoogte van Doggersbank werd hij den 2den October 1706 door 7 Fransche schepen onder den graaf *de Forbin* aangetast. Laatstgenoemde liet bij het enteren het volk van zijn veel grooteren bodem op dien van *Braak* overspringen. De Nederlandsche vlootvoogd sneuvelde en zijn schip vloog in de lucht. Alle koopvaarders ontkwamen, en van het convooi werd slechts één schip te Duinkerken opgebracht.

Braak, Adriaan, vermoedelijk een kleinzoon van den voorgaande, werd in 1765 als bevelhebber van een fregat naar de Middellandsche Zee gezonden, ten einde de Barbarijsche zeeroovers te bedwingen. In 1777 werd hij kapitein ter zee en in 1779 lid van den Hoogen Krijgsraad. Hij streed in den slag bij Doggersbank (1781) zóó dapper, dat hij met een gouden eerpenning en met andere onderscheidingsteekenen beloond werd. In 1787 schaarde hij zich aan de zijde der patriotten, werd lid der Commissie van Defensie en commandant der vaartuigen op de Zuiderzee, doch veroorloofde zich in die betrekking zooveel geweldenarij, dat hij na de komst der Pruisen voor den tijd van 10 jaren uit het land verbannen werd. Na de omwenteling van 1795 keerde hij naar het vaderland terug en werd benoemd tot vice-admiraal. Nu vertrok hij als commandant van een eskader met „De Admiraal Piet Hein" van 56 stukken en 7 andere schepen naar Suriname, om er de oude ambtenaren te ontslaan. Hij overleed aldaar na het volbrengen van zijn last.

Braak- of Sabbathjaar was in Palestina volgens de Mozaïsche wetgeving (III Mozes 26) elk *zevende* jaar, terwijl na zeven zulke jaren het 50ste als het *Jubeljaar* werd gevierd. Gedurende het braakjaar bleven de landen onbebouwd, en ieder was gerechtigd op elk willekeurig stuk land naar goedvinden datgene te verzamelen, wat de grond uit eigen beweging opleverde. Ook de rechtspleging rustte tot zekere hoogte, want schuldenaars mochten in dat jaar niet worden vervolgd. Het was moeilijk zulk een instelling te handhaven; toch werd zij na de Babylonische ballingschap hernieuwd.

Braakman is een inham van de Wester-Schelde, welke ontstond door den watervloed van 1440, waarbij de dorpen Huigersluis, Steekerk, Hertingen, Peerboom, Moerkerk en St. Janskapel verzwolgen werden. Vroeger was het water veel uitgestrekter en splitste zich bij de Vogelschor in twee armen, het Axelsche-Gat en Sassche-Gat. In den laatsten tijd is de Braakman erg opgeslijkt en zijn daardoor verscheiden nieuwe polders gewonnen o.a. de in 1868 en 1869 bedijkte Visartpolder.

Braakmiddelen zijn zulke middelen, die door prikkeling van het braakcentrum (zie bij *braken*)

de ontlediging van de maag naar buiten bewerken. Vroeger, toen men van braakmiddelen (evenals van laxantia) een verwijdering van de zoogenaamde ziektestoffen uit het lichaam verwachtte, was hun gebruik zeer in zwang. Tegenwoordig wendt men ze slechts in de volgende gevallen aan: ten eerste bij overlading van de maag met onverteerbare stoffen en bij vergiftiging; ten tweede om in den slokdarm zittende vreemde lichamen te verwijderen en ten derde in kleine doses, om het hoesten en opgeven te vergemakkelijken (expectorantia).

De meest gebruikelijke middelen zijn kopersulfaat (cuprum sulfuricum), braakwijnsteen (tartarus stibiatus of emeticus), braakwortel (radix ipecacuanhae), die allen het maagslijmvlies direct prikkelen, en ten slotte het apomorphine, dat onderhuids ingespoten wordt en daardoor in vele gevallen, waarin het innemen van medicamenten op bezwaren stuit (kinderen, zelfmoordenaars, krankzinnigen), onschatbare diensten bewijst.

Braaknoot is de vrucht van verschillende gewassen. Tot de *Euphorbiaceeën* behoort het geslacht *Jatropha L.*, dat onder zijn soorten boomen, heesters en kruiden met een melksap bezit. De spiraalsgewijs geplaatste bladeren zijn gaafrandig of gelobd; de eenhuizige bloemen staan gewoonlijk in de oksels; de kelk en de bloemkroon zijn vijfdeelig; het aantal meeldraden is 8 tot 10, dat der stampers 3; de doosvrucht telt 3 hokjes, elk met één zaadkorrel. *J. Curcas L.* of de zwarte braaknoot, is een heester ter hoogte van 4 m. met een grijzen bast en met knoestige takken, die aan de uiteinden bladeren dragen. De langgesteelde bladeren zijn vijfhoekig en de bloemen in een bijscherm geplaatst. De vrucht is zoo groot als een walnoot, stompdriehoekig en zwartachtig bruin. De zaden zijn langwerpig, aan de buitenzijde gewelfd en aan de binnenzijde eenigszins hoekig. Deze braaknoot, die eigenlijk in de keerkringslanden van Amerika te huis behoort, groeit thans ook in Oost-Indië — vooral op de Philippijnsche eilanden — in het wild. De zaden zijn zoet en smaken naar amandelen, maar hebben een brandenden nasmaak. Zij werden voorheen onder den naam van *Semina Ricini majoris* in de apotheek gebruikt.

Een andere braaknoot levert de ***Strychnos Nux vomica L.***, ook ***kraanoog*** genaamd. Deze is afkomstig van een boom uit de familie der ***Loganiaceeën***. Hij heeft een dikken, veelal krommen stam, tegenoverstaande, kortgesteelde, eironde, gaafrandige bladeren, tot een bijscherm vereenigde, groenachtig-witte bloemen en bolronde, onbehaarde, oranjekleurige vruchten met een harde schaal, waarin zich 5 tot 8 zaden bevinden. Deze zijn zeer bitter en bevatten 2 zeer vergiftige alkaloïden, namelijk brucine en strychnine. Het voorkomen van igasurine, dat veel op strychnine gelijkt, in de Strychnos nux vomica is nog zeer twijfelachtig. Wij geven hierbij de afbeelding van een tak (*a*) op $^1/_3$ der natuurlijke grootte, van een bloem in doorsnede (*b*) in natuurlijke grootte, van een vrucht in doorsnede (*c*) op $^2/_3$ der natuurlijke grootte en van een zaadje van dit laatste in doorsnede (*d* en *e*) in halve grootte.

De vergiftige werking van de kraanoog kan men aan gemelde alkaloïden toeschrijven. Wij ont-

Strychnos nux vomica.

waren een dergelijke werking in den valschen angosturabast, in de Ignatiusboonen, in de kokkelskorrels en in de vergiften, waarmede de Aziatische en Amerikaansche volksstammen hun pijlen bestrijken — het *Oepas radja* op Java, en het *Curare* in Brazilië. Men rekende voorheen al die stoffen tot de narcotische of bedwelmeode middelen, doch ten onrechte. Zoodanige stoffen immers werken pijnstillend, terwijl vermelde vergiften de hevigste stuiptrekkingen veroorzaken en dientengevolge bestempeld zijn met den naam van *tetanica*.

Deze laatste onderscheiden zich door een bitteren smaak en komen uit verschillende organen, waardoor zij opgenomen worden, zeer snel in het bloed; zij openbaren het hevigst hun werking, wanneer zij onmiddellijk met het bloed in aanraking komen; dan ontdekt men een stuipachtige samentrekking der spieren, mondkramp en verstijving der ledematen, waarbij het hoofd en de wervelkolom naar achteren worden gebogen. Bij het toenemen dier aanvallen wordt de ademhaling sneller, de pols onregelmatig, de kleur der huid blauwachtig, en het einde is de dood.

Alleen de kraanoog is tot nu toe bij de geneeskundigen in gebruik. In kleine giften doet zij den eetlust toenemen en bevordert de afscheiding, maar bij aanhoudend gebruik wordt de spijsvertering benadeeld en vertoonen zich allengs verschijnselen van vergiftiging. Intusschen heeft zij vaak bij verlammingen een verrassende werking, alsook bij sommige oogaandoeningen.

Braakwortel. Zie *Ipecacuanha*.

Braakwijnsteen (stibiokali tartaricum, tartarus stibiatus, tartarus emeticus) is een zout van het wijnsteenzuur waarin één atoom waterstof door kalium en het andere atoom waterstof door de eenwaardige anti-monylgroep SbO is vervangen $C_4H_4O_4{-OK \atop -OSbO}$. Het werd in 1631 door ***Adriaan van Mijnsicht*** ontdekt en wordt bereid door antimoniumoxyde in wijnsteen op te lossen. Daartoe lost men zwavelantimonium op in zoutzuur, laat het

bezinken en giet het af, waarna men dit vocht met water vermengt, totdat er een neerslag entstaat, die basisch zont bevat — men laat het wederom bezinken en giet het nogmaals af, waarna men bij de oplossing 20- of 30-maal zooveel water voegt. Nu slaat een sterk basisch zout neer. Deze neerslag wordt nitgewasschen; daarna voegt men er een soda-oplossing van 15° bij en wascht dien vervolgens nogmaals uit. Hierop verwarmt men in een kleinen ketel een willekeurige hoeveelheid wijnsteen met een 16-vondige hoeveelheid water. Is deze aan het koken, dan voegt men er van bovengemeld antimoniumoxyde bij, totdat het zich daarin niet meer oplost. De kokend heete oplossing filtreert men door linnen, waarna men haar in houten bakken laat kristalliseeren. De kristallen werden na verloop van eenige dagen losgebroken, met water gewasschen en afgedroogd.

De kristallen zijn fraaie, scherpkantigo, rhembische octaëders, die op het eerste gezicht op tetraëders gelijken. In de lucht werden zij porseleinachtig en zeer bros. Verwarmt men ze tot 200 of 300° C., dan ontwijkt waterdamp (nadat te voren reeds 1 molecule kristalwater verdwenen is) en de braakwijnsteen is entleed.

De braakwijnsteen komt in de geneeskunde dikwijls te pas; hij heeft eerst een zoeten en daarna een walgingwekkenden, metaalachtigen smaak. Hij werkt prikkelend op de maag en het darmkanaal en doet op de hnid pokpuisten entstaan. Bij groote giften veroorzaakt hij een sterke samentrekking der buikspieren, koliekpijnen, waterachtige ontlasting en in de maag alle verschijnselen van vergiftiging; de maag is door entsteking geprikkeld, de krachten verdwijnen, er entstaan stuipen, krampen in de kuiten en de afloop kan doodelijk wezen. Bij aanhondend gebruik van kleine giften ontwaart men misselijkheid, een vermeerderde afscheiding der speekselklieren en der slijmvliezen van de spijsverteringswerktnigen, een toenemende nrineloozing, een gevoel van matheid, duizelig, trilling der lippen en der ledematen, verbonden met een zwakken pols. In zoodanig geval moet men, door de keel te kittelen, voor een spoedige entlasting der maag zorgen en den patiënt vervolgens in ruime mate laten drinken. Tevens zoekt men de pijnen door opiumpraeparaten tot bedaren te brengen.

In de geneeskunde werdt de braakwijnsteen zoowel nit-, als inwendig gebruikt. In het eerste geval in een opgelosten toestand of in zalf of pleisters, om de hnid te prikkelen. De braakwijnsteen wordt echter meer inwendig toegediend, daar hij de afscheiding van zweet en urine vermeerdert en bij prikkeling der zennwen een bedarende werking heeft.

Tot de praeparaten van braakwijnsteen behooren *braakwijnsteenzalf* (unguentum Antenriethii), bestaande uit 1 gewichtsdeel braakwijnsteen en 4 gewichtsdeelen vet, die zorgvuldig en lang gewreven worden; deze veroorzaakt roode plekken en pokken op de huid — *braakwijnsteenpleister* (emplastrum tartari emetici), uit braakwijnsteen en pek of hars bestaande, die een dergelijke werking heeft als de zalf — en voor inwendig gebruik, bepaaldelijk voor kinderen, de *braakwijn* (vinum stibiatum, vinum antimonii Huxhami), een oplossing van een weinig braakwijnsteen in madeirawijn, waarvan dagelijks kleine giften verstrekt worden, em hij verkondheden, enz. de afscheiding van zweet en urine te beverderen. Om braking te verwekken, werdt wat meer gegeven.

In de industrie gebruikt men braakwijnsteen in katoendrukkerijen, ververijen en voor het vervaardigen van drukinkt.

Braam is in de metaalbewerking de scherpe, overstekende kant, op een ribbe ontstaan, als een der aangrenzende vlakken afgevijld of afgedraaid wordt. Bij het afwerken wordt de braam door een basterd- of zoetvijl weggenemen.

Braam (*Brama rayi*). Zeevisch, behoorende tot enze fauna, maar niet veel op onze kust voorkomende, deel uitmakende van de familie der *Coryphaenidea*. Zie verder bij *Coryphaenida* (Gondmakreelen).

Braam is de naam van een Nederlandsch geslacht, dat vooral zeehelden heeft opgeleverd. Tot de merkwaardigste leden daarvan behooren:

Braam, Willem van, geboren te Werkhoven, den 10den November 1732. In 1745 werd hij adelborst en in 1762 was hij opgeklemmen tot kapitein. In 1770 deed hij 8 reizen ten oorlog en 4 naar Oost-Indië en China. Hij diende de Oost-Indische Compagnie zoo goed, dat hij, in 1763 als commandant van de retonrvloot terugkeerende, met een gouden medaille werd vereerd. In 1771 commandeerde hij 3 oorlogsfregatten en in 1778 hernam hij van de Engelschen een Nederlandsch schip en bracht het te Tessel binnen. In 1781 woonde hij als commandant van den „Piet Hein" van 56 stukken den slag van Doggersbank bij en onderscheidde zich aldaar zoozeer, dat hij tot schent-bij-nacht bevorderd werd met den rang van adjudant-generaal van prins *Willem V* en negmaals een gouden medaille entving. Hij verkreeg vervolgens het bevel over het schip „de admiraal de Ruyter", en werd in 1789 tot vice-admiraal en in 1793 tot luitenant-admiraal benoemd. Na de ontbinding der marine in 1795, leefde hij ambteloos te Loenen, waar hij den 21sten Februari 1807 overleed.

Braam, Jacob Pieter van, een halfbroeder van den voorgaande, werd geboren te Werkheven, den 27sten October 1737, trad in zeedienst en werd in 1776 kapitein bij de Oost-Indische Compagnie. In 1783 vertrok hij op het schip „Utrecht" van 68 stukken met een aanzienlijk smaldeel naar Indië, waar hij in den oorlog tegen den koning van Rieu groote diensten bewees, zoodat deze zich onvoorwaardelijk aan de Compagnie overgaf. Er werden 22 vaandels naar 's Gravenhage gezonden, en onder den bnit bevond zich een belangrijke verzameling van Oostersche handschriften, die aan de hoogeschool te Harderwijk werd afgestaan. *Van Braam* werd in 1788 tot schont-bij-nacht en in 1792 tot vice-admiraal bevorderd, vestigde zich na de entbinding der marine in 1795 te Zwelle, waar hij den 16den Juli 1803 overleed.

Braam, Pieter van, den 22sten December 1740 te Vianen geboren, bezocht de Latijnsche school te Dordrecht en werd vervolgens te Amsterdam tot den boekhandel opgeleid, terwijl hij er tevens de lessen van den hoogleeraar *Petrus Burman* hijwoonde. Daarna vestigde hij zich te Dordrecht en was er in onderscheiden openbare betrekkingen en tevens als boekhandelaar werkzaam. Hij was voorzitter van het genootschap „Divers a sed

una" en lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Hij heeft vele Latijnsche en Nederlandsche gedichten vervaardigd; zijn „Carmina" zijn in 1809 alleen voor zijn vrienden gedrukt. Met zijn dichtstuk: „De opvoeding der jeugd ten nutte van dit gemeentebest" behaalde hij in 1775 den zilveren eereprijs bij het dichtgenootschap „Kunstliefde spaart geen vlijt".

Braam, Aegidius van, ofschoon vroeger een ijverig aanhanger van *Oranje*, was in 1798 in dienst getreden der Bataafsche Republiek en bevond zich in 1799 als kapitein bij de vloot, die onder bevel van *Story* in handen der Engelschen viel. *Van Braam* en anderen werden toen eerloos verklaard en voor eeuwig verbannen. Eerstgenoemde werd echter in 1814 in zijn eer en vroegeren rang hersteld en tot vice-admiraal bevorderd. Hij commandeerde een eskader in de Middellandsche Zee en in West-Indië, werd daarna ridder van de Militaire Willemsorde en jonkheer, en overleed den 17den Mei 1822.

Braam *Houckgeest, Andreas Everard van*, een broeder van *Jacob Pieter*, werd geboren te Werkhoven in 1739 en deed in 1758 als supercarga der Indische Compagnie een reis naar China, in welk rijk hij met korte tusschenpoozen een 8-tal jaren verblijf hield. In het vaderland teruggekeerd, vestigde hij zich in Gelderland, maar vertrok weldra naar Carolina, waar hij eigenaar van een rijstplantage en burger der Vereenigde Staten werd. Hij leefde er gelukkig, totdat hij in één maand 4 kinderen verloor. Ook zag hij zich door te goed vertrouwen beroofd van een groot gedeelte van zijn vermogen, zoodat hij gehoor gaf aan het aanzoek der Oost-Indische Compagnie, om als haar bewindhebber naar Kanton te gaan. Hij werd benoemd tot tweede in rang bij een gezantschap, dat in 1794 naar den keizer van China vertrok. De gebeurtenissen, in 1795 in Nederland voorgevallen, deden hem nogmaals naar Amerika vertrekken, en hij stapte den 24sten April 1796 weder te Philadelphia aan wal. Een boekhandelaar in die stad heeft vervolgens het dagverhaal van zijn reis naar China uitgegeven onder den titel: „Voyage de l'ambassade de la Compagnie des Indes Orientales Hollandaises vers l'empereur de la Chine en 1794 et 1795" (1797—1798, 2 dln.). Daarvan is in 1804 te Haarlem een Nederlandsche vertaling verschenen.

Braambes is de naam van planten, die tot het geslacht *Rubus* en tot de familie der *Rosaceeën* behooren. Het geslacht *Rubus* onderscheidt zich door de eigenschap, dat op den kegelvormigen bloembodem een groot aantal steenvruchtjes groeien, die te zamen afvallen. Zij heeft een 5-deeligen kelk en 5 kort-genagelde bloembladen. De talrijke meeldraden staan langs den kelkzoom geschaard. Tot het geslacht Rubus behoort de Framboos (*R. idaeus L.*), die zoowel in het wild, als gekweekt wordt aangetroffen. Het aantal soorten braambes in ons land, waarschijnlijk in het wild voorkomend, beloopt in de 70. Een uitvoerige tabel tot het determineeren van deze soorten is gegeven door Dr *L. Vuyck* — opgenomen in het Nederlandsch Kruidkundig Archief en in de Schoolflora van *H. Heukels*.

Het zijn alle heesters met stekelige takken en hand- of vinvormig samengestelde bladeren. De vruchten zijn zwart, rood, geel en wit — de beide laatste kleuren worden alleen bij de gekweekte framboos aangetroffen. De braambes wordt op allerlei grondsoorten gevonden — de kleine boschjes van wilgen en elzenhakhout, die men vaak tusschen de weilanden aantreft, zijn soms bij de jeugd „beroemd" om hun rijkdom aan bramen. Het bramenzoeken in de duinen levert aan de visschersbevolking een niet onbelangrijke bijverdienste op. Gewapend met een hark en een mandje trekken vrouwen en kinderen de duinen in om de geurige vruchten te verzamelen. Zij worden zoowel gebruikt om op „drank" te zetten, als om er gelei van te maken.

Braamsluiper is de naam van een vogel, behoorende tot het geslacht *Grasmusschen* (*Sylviae*). In ons land draagt hij ook de namen Molenaartje, Brummeldiefje, Babbelaartje, Gauwdiefje en Kersenpikker. Deze vogel is opvallend klein, is aan de bovenzijde granw, aan de buikzijde wit en aan de borst geelrood gekleurd, bewoont hoofdzakelijk Midden-Europa en broedt ook in ons land. Zijn nest bouwt hij laag bij den grond uit licht materiaal en legt daarin vier tot zes ronde eitjes met een zeer broze schaal en bonte vlekken op een witten of blauwgroenen grond. De braamsluiper is zeer levendig van aard, schuwt de nabijheid der menschen niet en laat een aangenaam, doch kort gezang hooren.

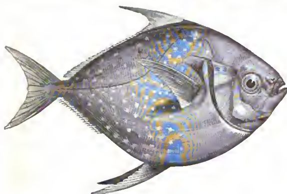
Braamstruik. Zie *Braambes*.

Braamvisschen. Het geslacht der *Braamvisschen* behoort tot de familie der Goudmakreelen (*Coryphaenidea*).

De leden van dit weinig uitgebreide geslacht voeren in hoofdzaak een pelagische leefwijze en kenmerken zich voornamelijk door een zijdelings samengedrukt lichaam en het bezit van één enkele lange rugvin, zonder een duidelijk afgescheiden stekelig gedeelte. Zij komen in bijna alle tropische en gematigde zeeën voor. Slechts een enkele vertegenwoordiger van dit geslacht kon gerekend worden tot onze fauna te behooren, n.l. de *Braam (Bramaraii)*, ook wel *Zeebrasem* genoemd (Engelsch: Ray's Bream, Duitsch: Brachsenmakrele, Fransch: Castagnole). In de Noordzee komt hij slechts enkel voor, in de Middellandsche Zee daartegen vrij talrijk, en is daar, als een smakelijke visch, zeer gezocht. De kleur van het lichaam is tinkleurig met een fraaien zilverglans, op den rug in het bruine spelend, de borst- en buikvinnen zijn geelachtig, de overige vinnen bruin. Over de leefwijze van dezen visch is weinig meer bekend, dan dat hij in den zomer paait en zich veelal gezellig in diepe rotsachtige plaatsen ophoudt.

Een tweede, zeer beperkt, geslacht van dezelfde familie, n.l. het geslacht *Lampris*, heeft bij ons eveneens slechts een enkelen vertegenwoordiger en wel den *Koningvisch* (*Lampris luna*), in het Engelsch Sunfish en in het Fransch Chrysotose genaamd (zie de afb.). Op onze kusten, evenals trouwens in de geheele Noordzee, is hij echter zeer zeldzaam, de gevallen dat hij gevangen werd zijn te tellen. Het is een echte oceaanvisch, die van Madeira tot IJsland geen zeldzaamheid is; in de Middellandsche Zee komt hij echter minder voor. De IJslanders kennen hem onder den naam van *gudslag* (*godszalm*), welken naam hij reeds in de Edda draagt.

Het is een merkwaardige visch, zoowel om zijn vorm, als om zijn buitengewoon schitterend uiterlijk, dat hem een der prachtigste zeevisschen doet

Koningvisch (lampris luna).

zijn. Het lichaam is eirond, en hoewel zijdelings samengedrukt, dik; de grootste lengte, welke bereikt wordt, bedraagt ongeveer 1,30 m., en hoewel dat niet gering is, is het gewicht daarbij, door den eigenaardigen vorm, naar verhouding zeer groot, nl. ruim 50 kg. De schubben zijn zeer klein en vallen gemakkelijk uit; de vinnen hebben in tegenstelling met den braam geen stekels, terwijl de kaken, evenzoo in afwijking van dien visch, geen tanden hebben. Het lichaam toont alle kleuren van den regenboog, de rug en de kop zijn staalblauw, welke kleur naar de zijden too een rooden gloed aanneemt, en op den buik in fraai rose met parelmoerglans overgaat; over het geheele lichaam zijn verder talrijke ronde, zilverglanzende vlekken verspreid, terwijl de vinnen diep scharlakenrood en de oogen glanzend goudkleurig zijn. Van zijn leefwijze is weinig bekend; hij voedt zich meest met andere kleinere visschen. Het vleesch is zeer smakelijk. Zie verder bij *Goudmakreel.*

Braasot is de naam van een schapenziekte, die voor het eerst in 1761 op IJsland werd waargenomen en in Noorwegen en Schotland jaarlijks aan ongeveer 150000 schapen het leven kost. Zij begint in den herfst op te treden, woedt het hevigst in den winter, vooral bij strenge koude en verdwijnt tegen de lente. De ziekte heeft binnen 24 uren den dood tengevolge en werd daarom vroeger voor een soort van miltvuur gehouden; in werkelijkheid is zij echter een haemorrhigiale ontsteking van de lebmaag. Een schapenziekte, die in de laatste kwart eeuw in Mecklenburg nu en dan voorkomt, schijnt met braasot verwant of identisch te zijn.

Brabançonne is de naam van het Belgische volkslied, het vrijheidslied van September 1830. Het is vervaardigd door *Dechet*, bijgenaamd *Jenneval*, een tooneelspeler aan den schouwburg te Brussel, geboren den 29sten Januari 1801 te Lyon, die als strijder voor de onafhankelijkheid van België den 18den October 1830 bij Lier sneuvelde. De moziek is van *François van Campenhout* (1779—1848).

Brabant is de naam van een voormalig hertogdom, dat tusschen Holland, Gelderland, Kleef, Luik, Namen, Henegouwen, Vlaanderen en Zeeland gelegen was. Het ontleent zijn naam aan de gouw *Bracbant*, *Bracbantia* of *Brabant*, die in de 9de eeuw de landen van Ename (of Eenham), Brussel, Leuven en Mivelles omvatte. In 1086 nam graaf *Hendrik van Leuven* den titel graaf en voogd van Brabant aan, waarna diens broeder en opvolger, *Godfried met den Baard*, door keizer *Hendrik IV* in 1106 met dewaardigheid van hertog van Neder-Lotharingen werd bekleed. Sedert dien tijd noemden zijn opvolgers zich hertogen van Brabant en Lotharingen. De vorsten uit het Huis Leuven verwierven in 1288 het hertogdom Limburg en bleven in het bezit van beide gewesten tot op *Jan III*, *den Vreedzame*, die in 1355 overleed. Door het huwelijk van zijn dochter *Johanna* kwamen Brabant en Limburg aan het Huis Luxemburg. Daar *Johanna* den 1sten December 1406 overleed zonder kinderen na te laten, huldigden de staten van Brabant *Antonie van Bourgondië*, overeenkomstig haar uiterste wilsbeschikking, als hertog. Nadat deze hertog in den slag bij Azincourt (1415) was gesneuveld, werd hij eerst opgevolgd door zijn zoon *Jan IV*, en toen deze in 1427 overleed, door zijn tweeden zoon *Philips*, die slechts drie jaren regeerde († 1430), waarna *Margaretha*, oud-gravin van Henegouwen, de naaste erfgename tot den troon was. Doch haar neef *Philips de Goede*, hertog van Bourgondië, graaf van Vlaanderen en Namen, eischte de erfenis, als de oudste van zijn Huis. Het geschil werd voor de Staten van Brabant gebracht, die, voor den veelvermogenden invloed van den hertog wijkende, hem de rijke erfenis toewezen. Brabant werd daarop het middelpunt der Bourgondische macht, en toen het Huis Oostenrijk, door het huwelijk van aartshertog *Maximiliaan* met *Maria van Bourgondië* (1477), de Bourgondische erfenis verwierf, werd Brabant's tweede hoofdstad Brussel het middelpunt voor het bewind der Zeventien Nederlanden. Daar zetelden de landvoogdessen en landvoogden, die door *Karel V* en *Philips II* over hun Bourgondische landen waren gesteld. Gedurende den Tachtigjarigen Oorlog verloor Spanje het noorden van Brabant en de Brabantsche Maaslanden, waardoor het geheele kwartier van 's Hertogenbosch en een groot deel van het kwartier van Antwerpen, benevens de stad Maastricht met de daarbij gelegen Brabantsche enclaves, aan de Republiek der Vereenigde Nederlanden kwamen. Het zuidelijk deel van Brabant bleef een zelfstandig hertogdom, dat tot 1700 aan Spanje behoorde en bij den vrede van Utrecht (1713)

aan Oostenrijk kwam. Bij den vrede van Campo-Formio (1797) verklaarde keizer *Frans* afstand te doen van zijn rechten op dit gewest, dat reeds in 1794 door de Franschen veroverd was. Oostenrijksch-Brabant werd toen in de departementen van de Dijle en van de beide Nethen verdeeld, terwijl Staatsch-Brabant, met uitzondering van Maastricht en omstreken, die aan het Fransche departement van de Neder-Maas waren afgestaan, een afzonderlijk departement vormde van de Bataafsche Republiek.

Brabant is de naam van een departement der Bataafsche Republiek, volgens de staatsregeling van 1801. Het was samengesteld uit het voormalige Staatsch-Brabant (zonder Maastricht en onderhoorigheden) en omringd door de departementen Zeeland, Holland en Gelderland der Bataafsche Republiek en door de Fransche departementen van de Roer, van de Neder-Maas en van de beide Nethen. Bij besluit van Hunne Hoogmogendheden, als de vertegenwoordigers van het Bataafsch Gemeentebest, van den 20sten September 1805, werden daaraan toegevoegd de op den 5den Januari 1800 door de Franschen afgestane landen Ravestein, Megen, Gemert, Boxmeer, Oeffelt en Bokhoven. Het departement bleef tot 1807 binnen deze grenzen, ook nadat de Bataafsche Republiek in het koninkrijk Holland was veranderd.

Brabant is de naam van een departement van het koninkrijk Holland, dat in 1807 werd samengesteld uit het departement Brabant van de Bataafsche Republiek (zie aldaar), met bijvoeging der zuidelijkste distrikten van Holland, namelijk de heerlijkheden Klundert, Zevenbergen, Hooge- en Lage-Zwaluwe, Drimmelen en Hondhaze, de dorpen van de Langstraat, de steden Geertruidenberg en Heusden en de heerlijkheden van het Land van Heusden ten zuiden der Oude Maas: Oud-Heusden, Baardwijk, Drunen, Vlijmen, Herpt, Hedikhuizen, Onzenoord en Engelen. Van Gelderland werden Ooien en Dieden ingelijfd, van Zeeland, bij besluit van den 13den April 1807, de polder van Hinkeloord, en hij besluit van den 3den Mei 1809 de heerlijkheid Nieuw-Vossemeer. Bij tractaat, den 11den November 1807 te Fontainebleau gesloten, verkreeg het departement, in ruil voor Lommel en het zuidelijk uiteinde van Eersel, de heerlijkheid Luiksgestel. Het was in 3 kwartieren verdeeld, waarvan het eerste 's Hertogenbosch, het tweede Eindhoven en en het derde Breda tot hoofdplaats had. Toen hij het tractaat van Parijs van den 16den Maart 1810, Brabant aan het Fransche keizerrijk werd afgestaan, werd de oosthelft van Brabant (het land ten oosten de Donge) tot het toen opgerichte departement van de Monden van den Rijn gebracht en de westhelft tot het departement der beide Nethen.

Brabant is de naam van een provincie van het souvereine vorstendom der Vereenigde Nederlanden, bij het vaststellen der grondwet van Maart 1814 gevormd. Het bevatte het voormalige Staatsch Brabant, Staatsch-Vlaanderen, Staatsch-Limburg en Staatsch-Opper-Gelder, benevens al de in 1800 door Frankrijk aan de Bataafsche Republiek afgestane landen, met uitzondering van Oeffelt, dat weder aan Pruisen kwam. Ook bleven Ooien en Dieden daaraan. Aanvankelijk werd nochtans een afzonderlijke commissie van bestuur voor het voormalig Staatsch-Limburg en Staatsch-Gelder ingesteld, wier werkzaamheden van den 24sten Januari 1814 tot den 1sten Januari 1815 duurden. De provincie veranderde aanmerkelijk van gedaante door het besluit van den 29sten Juli 1814, waardoor Staatsch-Vlaanderen aan Brabant werd ontnomen, maar die deelen van Holland en Zeeland er weder aan werden toegevoegd, welke onder het koninkrijk Holland tot Brabant waren gebracht. Een nieuwe vergrooting verkreeg het den 10den Februari 1815, toen het land van Altena, benevens de noordwesthelft van het land van Heusden, twee Hollandsche distrikten, daaraan werden toegevoegd. De vertegenwoordiging der provincie bestond uit 55 leden: 10 uit de ridderschap, 26 uit de steden en 19 uit de eigenerfden. Als volksvertegenwoordigers der steden werden benoemd: uit Maastricht 5, 's Hertogenbosch 4, Breda 4, Tilburg 3, Bergen op Zoom 2, Oosterhout 2, Eindhoven 1, Geertruidenberg 1, Grave 1, Helmond 1, Heusden 1, Venlo 4 en Willemstad 1 lid. Overeenkomstig de grondwet van 1815 gingen den 9den October 1815 het voormalige Staatsch-Limburg en Staatsch-Opper-Gelder, benevens de gemeente Lommel, aan de toen gevormde provincie Limburg over. Na de scheiding van Nederland en België, als gevolg van den Belgischen opstand in 1830, werd Brabant verdeeld in de tegenwoordige Nederlandsche provincie Noord-Brabant (zie aldaar) en de Belgische provincies Antwerpen (zie aldaar) en Brabant, ook wel Belgisch- of Zuid-Brabant geheeten.

Brabant is een provincie van het koninkrijk België (zie de kaart van België) en wordt begrensd: in het N. door Antwerpen, in het O. door Limburg en Luik, in het Z. door Namen en in het W. door Oost-Vlaanderen. Zij beslaat een oppervlakte van 3283 v.km. en telt (1900) 1.263.807 inwoners, d. i. 385 per v.km., zoodat zij het dichtst bevolkte gewest van geheel België is. De bodem helt naar het N. af en bestaat in het N. uit laagland, grootendeels zandgrond, gedeeltelijk met heide en veen bedekt, gedeeltelijk vruchtbaar gemaakt, zooals het Hageland, terwijl in de zuidhelft der provincie zacht golvend bouwelland optreedt, dat den overgang tot het bergland der Ardennen vormt. Dit heuvelland is ten deele met bosch bedekt, zooals het 4350 H.A. groote bosch van Soigne ten Z. van Brussel. De bodem wordt rijkelijk besproeid, in het N. door de zijrivieren der Schelde, zooals de Rupel, in het Z. door die der Maas. Het verkeer wordt bevorderd door kanalen, zooals dat van Brussel naar Antwerpen en Brussel—Charleroi, en talrijke spoorwegen, die van Brussel uitgaan. Landbouw en veeteelt zijn belangrijke middelen van bestaan; de bodem bevat goede steensoorten, zooals de bekende keien van Quenast, de nijverheid is er vanouds zeer levendig, vooral bierbrouwerijen, laken-, linnen-, katoen- en meelfabrieken, ijzer- en machinefabrieken, het vervaardigen van kant en in de hoofdstad van allerlei weeldeartikelen. Ook de handel is van veel beteekenis. De bevolking spreekt in de noordhelft der provincie Vlaamsch, in de zuidhelft Fransch. De grens tusschen beide talen loopt ten Z. van Brussel, voorbij de plaatsen Braine l'Alleud, Waterloo, Wavern en Jodoigne.

Brabant wordt verdeeld in 3 arrondissementen,

n.l. Brussel, Leuven en Nivelles. De hoofdstad is Brussel.

Bracciano is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Roma, aan den westoever van het gelijknamige meer en aan den spoorweg van Rome naar Viterbo gelegen. Op een rots verheft zich een prachtig paleis, in 1480 door *Napoleone Orsini* gebouwd, dat tegenwoordig behoort aan de *Odescalchi*, die aan Bracciano den hertogelijken titel ontleenen. De stad telt (1901) ongeveer 3000 (als gemeente 3987) inwoners. Het bijna cirkelvormige meer van Bracciano (Lacus Sabatinus), 160 m. boven den zeespiegel gelegen, bezit een oppervlakte van 56,1 v.km. en een diepte van 160 m. Het vormt den ingestorten krater van een uitgedoofden vulkaan, is zeer vischrijk en kan door de Arrone afvloeien. Aan den oever vindt men behalve Bracciano nog de plaatsen: Anguillara, Trevignano en de badplaats Vicarello.

Braccio da Montone, *Andrea*, een voorspoedig en vermetel Italiaansch partijganger, werd geboren te Perugia in 1368. Hij behoorde tot de familie *Fortebracci* en werd in den strijd der Guelfen en Ghibellijnen bij de nederlaag van deze laatsten uit zijn geboortestad verbannen. Nu streed hij in dienst van Florence tegen *Ladislaus*, koning van Napels, volgde hertog *Lodewijk van Anjou* naar Rome en woonde in 1411 den slag bij Rocca Secca bij, waarin Napels het onderspit moest delven. In 1414 kwam hij in dienst van paus *Johannes XXIII*, die hem tot gouverneur van Bologna benoemde. In die betrekking verzamelde hij geld en troepen, liet Bologna voor een som geld in handen van de oproerige burgers en trok naar Perugia, dat zich moest overgeven. Hij regeerde er aanvankelijk met wijsheid en overleg, trok in 1417 Rome binnen, waar de burgers hem tot beschermheer kozen, maar moest voor de overmacht der Napolitanen onder *Sforza* weder de wijk nemen naar Perugia. Toen paus *Martinus* geen onderhandelingen met hem wilde aanknoopen, deed hij strooptochten op het pauselijk gebied en versloeg het leger van *Sforza*, zoodat de paus den vermetelen condottière tot stadhonder en opperbevelhebber verhief. Toen de paus met hertog *Lodewijk van Anjou* tegen koningin *Johanna van Napels* samenspande, koos *Braccio* de zijde van laatstgenoemde, nadat zij hem tot hertog van Capna en connetable des rijks benoemd en met 20000 gondguldens begiftigd had. In 1421 bevond hij zich te Napels, waar hij zijn leger met dat van *Alfonsus van Aragon*, den aangenomen zoon der koningin, vereenigde. Verdeeldheid tusschen dezen en de koningin bracht hem tot besluit, den oorlog op eigen gelegenheid te voeren. Hij belegerde Aquila, maar werd bij een uitval der inwoners verslagen en gevangen genomen. Hierover was hij zoo mismoedig, dat hij geenerlei voedsel wilde gebruiken en zich door den hongerdood om het leven bracht (1424). Ook zijn zoon *Carlo*, bijgenaamd *Piccius*, heeft zich als een dapper krijgsbevelhebber bekend gemaakt.

Bracciolini, *Francesco*, een Italiaansch dichter, werd geboren te Pistoja, den 26sten November 1566. Op 40-jarigen leeftijd trad hij in den geestelijken stand, werd secretaris van kardinaal *Maffeo Barberini*, die hem later als paus *Urbanus VIII* naar Rome riep. Na den dood van *Urbanus* keerde hij echter naar Pistoja terug, waar hij den 31sten Augustus 1645 overleed. Vooral heeft hij roem verworven door de gedichten: „La croce racquistata" en „Lo scherno degli Dei". Verder moeten nog vermeld worden zijn herderszangen en „Poesi giocose".

Brace, *Charles Loring*, een Amerikaansch philanthroop en schrijver, geboren den 19den Juni 1826 te Litchfield in Connecticut, studeerde te New-York in de theologie en volbracht daarop een reis door Groot-Brittannië, Duitschland, Zwitserland en Hongarije. In laatstgenoemd rijk werd hij als een vermeend verspieder van *Kossuth* in hechtenis genomen, maar spoedig weder op vrije voeten gesteld. Na zijn terugkeer stichtte hij in 1853 de „Children's aid Society", een uitstekende weldadigheidsinrichting der stad New-York, om arme kinderen onder dak te brengen en onderwijs te doen genieten. Als secretaris van deze inrichting was hij langen tijd werkzaam. In zijn vrijen tijd heeft hij nog vele reizen ondernomen. *Brace* overleed den 11den Augustus 1890 te St. Moritz in Engadin. Onder zijn geschriften zijn de belangrijkste: „Hungary in 1851" (1852), „Home life in Germany" (1853), „The Norse-folk, or a visit to the homes of Norway and Sweden" (1857) „The New West or California in 1867—1868" (1869), „The races of the old world" (2de druk, 1869), „Short sermons for newsboys" (1865), „The dangerous classes of New-York" (1872) en „Gesta Christi, or a history of human progress" (2de druk, 1889).

Bracelet. Zie *Armband*.

Brachelli, *Hugo Franz*, een beoefenaar der statistiek, werd geboren te Brünn, den 11den Februari 1834, studeerde in de rechten en staatswetenschappen en verwierf door zijn geschriften zeer vroeg een beroemden naam. Reeds in 1851 zond hij zijn werk „Die Staaten Europa's. Vergleichende Statistik" (4de druk, 1884) in het licht. In 1860 werd hij buitengewoon en in 1863 gewoon hoogleeraar aan de technische hoogeschool te Weenen en lid van de centrale commissie voor statistiek. In 1872 nam hij de leiding van het pas opgerichte statistische departement in het ministerie van Koophandel op zich. In 1884 in den erfelijken ridderstand verheven, werd hij met de hervorming van de buitenlandsche handelsstatistiek van het Oostenrijksch-Hongaarsche tolgebied belast en in 1891 tot Ministerialrat en tot directeur van den nieuw ingerichten statistischen dienst benoemd. Het internationale statistisch congres droeg hem de bewerking van de internationale spoorwegstatistiek op; hij werd tot president van de voor dit doel ingestelde commissie van vakmannen gekozen. *Brachelli* overleed den 3den October 1892 te Weenen. Tot zijn latere belangrijke geschriften behooren: „Deutsche Staatenkunde" (1856, 2 dln.), „Statistik der österreichischen Monarchie" (1857, een gedeelte van het voorgaande), „Dreiszig statistische Tabellen über alle Länder und Staaten der Erde" (1862, supplement 1867), „Statistische Skizze der europäischen Staaten auszer Oesterreich" (6de druk, 1887), „Statistik der österreichisch-ungarischen Monarchie" (13de druk, 1892), „Statistik des Deutschen Reichs" (7de druk, 1892). Verder zijn de in den 7den druk van het „Handbuch der Geographie und Statistik" van *Stein-Hörschelmann* voorkomende stukken over het Osmaansche rijk en Griekenland (1858), over Oostenrijk (1861), over Prui-

sen en de Duitsche midden- en kleine staten (1851—1864), over Zwitserland (1870) en over Italië (1871) van hem afkomstig.

Brachmann, *Luise*, een Duitsche dichteres werd geboren te Rochlitz, den 9den Februari 1777. Reeds vroeg bleek haar aanleg voor poëzie, en hare gedichten werden sedert 1797 geplaatst in de „Horen" van *Schiller* en in den „Musenalmanach". Vooral *Friedrich von Hardenberg* (Novalis) beijverde zich, om die gave te ontwikkelen. In 1800 werd zij door een vlaag van zwaarmoedigheid aangetast, zoodat zij zich van een tweede verdieping naar beneden stortte. Ofschoon zwaar gewond, herstelde zij langzamerhand. Hare kalmte begon terug te keeren, toen het overlijden van *Novalis*, van hare zuster en van hare onders haar aan groote eenzaamheid en gebrek ten prooi liet. Daarna vatte zij een hopelooze toegenegenheid op voor een gehuwd Fransch geneesheer, en later werd zij bijna krankzinnig, toen een Fransch officier, dien zij beminde, bij Leipzig sneuvelde. In 1820 knoopte zij wederom een betrekking aan met een Pruisisch officier, met wien zij te Weimar en te Weenen vruchteloos streed tegen geldgebrek. Nadat zij zich van dezen verwijderd had, bracht zij zich om het leven door zich den 17den September 1822 te Halle in de Saale te werpen. Zij heeft een groot aantal gedichten geschreven. Behalve een bundel van deze, gaf zij uit: „Romantische Blüthen" (1817), „Das Gottesurteil" (1818), „Novellen" (1819), „Novellen und kleine Romane" (1822) en „Romantische Blätter" (1823). Haro „Auserlesene Dichtungen" verschenen in 6 dln. (met biografie door *K. J. Schütz*, Leipzig, 1824).

Bracht, *Tieleman van*, of *Bragt*, doopsgezind leeraar te Dordrecht, werd aldaar geboren den 29sten Januari 1625. Hij legde zich met ijver toe op de oude en nieuwe talen, op de wijsbegeerte, de sterrenkunde, de kerkelijke geschiedenis en de godgeleerdheid, zoodat de Doopsgezinde gemeente te Dordrecht hem tot haren voorganger koos. Gedurende 16 jaren was hij er werkzaam en overleed in den omtrek van Moordrecht aan den IJsel, den 7den October 1664. Zijn merkwaardigst geschrift is: „Het bloedige tooneel der Doopsgezinde en werelooze Christenen" (1660), van welk boek in 1685 een tweede uitgave in 2 foliodeelen met fraaie platen van *J. Luiken* verscheen. Zijn „Schole der zedelycke deugd, geopend voor de Christenjengd" is vele malen herdrukt; ook zijn na zijn dood 51 „Predikaatziën" van hem uitgegeven.

Bracht, *Eugen*, een Duitsch landschapschilder, geboren den 3den Juni 1842 te Morges aan het meer van Genève, kwam in 1857 naar Darmstadt, waar hij onderwijs ontving van *Frisch* en *Seeger* en zette te Karlsruhe zijn studie voort. Zelfs de aanmoediging van *Schirmer* en later die van *Gude* waren echter niet in staat, om *Bracht* tot tevredenheid te stemmen met de door hem gekozen loopbaan, zoodat hij het besluit nam, om die te verlaten. Hij werd koopman, trad in een Belgisch handelshuis en had sedert 1870 te Berlijn een eigen zaak. Later, in 1875, ontwaakte bij hem opnieuw de neiging tot de kunst en bewoog hem, om wederom naar Karlsruhe te trekken, waar hij met uitstekend gevolg landschappen schilderde. Zijn meestgeliefde onderwerpen zijn ontleend aan de heide, het veen en moerassige gehuchten, en hij weet ze met dichterlijke realiteit te behandelen. Tot zijn beste schilderstukken van deze soort behooren: „Hunnebed in de heide" (1877), „Heidelandschap" (1879), „Heidescheper" (1879), „Morgenschemering in het hoogveen" en „Septembermorgen op de heide" (1879). In 1880 ondernam hij een reis naar Syrië en Palestina, waardoor hem een nieuw gebied geopend werd. De „Avondschemering aan de Doode Zee" (Berlijnsche Nationale galerij) en de „Sinai" waren de eerste vruchten van deze reis. In 1882 werd hij als leeraar in het landschapschilderen aan de Berlijnsche Academie voor kunst benoemd en voerde daar in 1883 met *A. v. Werner* het panorama „Slag bij Sedan" uit. Van zijn latere werken zijn de „Avond op het Sinaïschiereiland" (1886), „De oevers der vergetelheid" (1889), „De Matterhorn" (1890), „Hannibal's graf" (1893), „Kaap Arcona" (in de leeszaal van het Rijksdaggebouw), „Aan den heideheuvel" (in het museum te Maagdenburg), „De heidebeek" (in het provinciaalmuseum te Koningsbergen) en „Trekkende wolken" (in de Kunsthal te Karlsruhe). Ook heeft hij talrijke landschappen naar motieven nit de mark Brandenburg geschilderd. In 1889 verwierf hij de groote gouden medaille der Berlijnsche tentoonstelling. In 1901 werd hij tot leeraar aan de academie voor kunst te Dresden benoemd.

Brachthuiser, *Daniël*, een Nederlandsch organist, werd geboren te Amsterdam, den 28sten September 1779. Reeds op 3-jarigen leeftijd verloor hij zijn gezicht, en als kind had hij met velerlei kwalen te worstelen. Des te voorspoediger ontwikkelde zich zijn geest; reeds vroeg leerde hij de Fransche taal, en zijn groote voorliefde voor de toonkunst bezorgde hem op 12-jarigen leeftijd het onderwijs van *Focking*, den bekwamen organist der Doopsgezindo gemeente te Amsterdam. Twee jaren later was hij de bekwaamste van al zijn mededingers naar de betrekking van organist in de Nienwezijds-kapel, en toen hij hier benoemd was, zette hij zijn muziekstudie met den meesten ijver voort. Weldra kende hij de voornaamste kunstwerken der grootste meesters van buiten; de voorspelen en fuga's van *Bach* benevens de wijzen en woorden der 150 Psalmen waren in zijn geheugen geprent, en hij behoefde slechts eenmaal iets te hooren, om het terstond met juistheid te spelen. Op 22-jarigen leeftijd werd hij organist in de Nieuwe Kerk te Amsterdam en was niet alleen geacht om zijn uitmuntend spel, maar ook om zijn voortreffelijke gaven als mensch. Hij overleed den 10den Juni 1832.

Brachvogel, *Abert Emil*, een Duitsch dichter en romanschrijver, werd geboren te Breslau, den 29sten April 1824, bezocht er het gymnasium, deed een vruchtelooze poging om opgang te maken als tooneelspeler en woonde daarna in een dorpje in het Reuzengebergte. Toen hij in 1854 zijn geheele vermogen verloren had, werd hij secretaris aan een schouwburg te Berlijn. Vervolgens werd *Brachvogel* aangesteld bij het telegrafisch bureau der „Nationalzeitung", nam echter in 1855 zijn ontslag en was daarna literarisch werkzaam te Berlijn. In 1870 vestigde hij zich te Weiszenfels; later keerde hij echter naar Berlijn terug, waar hij den 27sten November 1878

overleed. Wel had hij reeds vroeger eenige drama's vervaardigd, maar eerst zijn „Narzisz" (1857; 7de druk, 1891), werd met zooveel bijval ontvangen, dat het in nagenoeg alle Duitsche schouwburgen werd opgevoerd en de eer eener vertolking in onderscheiden Europeesche talen genoot. Nu was zijn roem gevestigd, en zijn volgende stukken: „Adelbert vom Babanberge" (1858), „Mons de Caus" (1859), „Der Usurpator" (1860), „Prinzessin Montpensier" (1865), „Der Sohn des Wucherers" (1863), „Die Harfenschule" (1869) en „Hogarth" (1870) werden zeer toegejuicht. Daarenboven schreef hij een reeks van romans; van deze vermelden wij: „Friedemann Bach" (1858), „Benoni" (1860), „Der Trödler" (1862), „William Hogarth" (1866), „Hamlet" (1867), „Der deutsche Michel" (1868; 3de druk, 1895), „Schubart und seine Zeitgenossen" (1864) en „Der blaue Kavalier" (1868). Daarin komen fraaie schilderingen voor, die getuigenis geven van de levendige verbeelding des schrijvers. Verder heeft hij uitgegeven: „Lieder und lyrische Dichtungen" (1861; 2de druk, 1869), verscheidene novellen, 3 „Theatralische Studien" (1863) en „Die Geschichte des Königlichen Theaters zu Berlin" (1877—1878, 2 dln.). Zijn „Gesammelte Romane, Novellen und Dramen" gaf *Max Ring* (Jena, 1879—1883, 10 dln.) uit.

Brachycephalen. Zie *Brachycephalie.*

Brachycephalie, kortho ofdigheid, is de vorm van den menschelijken schedel, waarbij de grootste breedteafmeting bijna even groot is, als de grootste lengte en op zijn minst 80 % daarvan bedraagt. Menschen met een dergelijken schedelvorm noemt men *brachycephalen.*

Brachylogus juris civilis (Corpus legum per modum Institutionum) is de naam van een werk, dat een beknopt overzicht in de Latijnsche taal der elementen van het Romeinsche recht bevat. De schrijver is onbekend. Het werk ontstond in het laatst der 11de of het begin der 12de eeuw in Frankrijk, misschien te Orleans.

Brachyopoden of *Armpootigen* is de naam van een groep van dieren, die, door haar uiterlijke overeenkomst met mossels, vroeger tot de weekdieren gerekend werden. Tegenwoordig worden ze echter met de wormen of mosdiertjes vereenigd (Mollusko ïden) of nog beter als een afzonderlijke klasse opgevat. De kalkschelp, die het lichaam omgeeft, bestaat niet, zooals bij de mossels, uit een rechter en een linker, maar uit een bovenste en een onderste helft. Daaronder liggen de mantellappen, groote huidplooien, die het lichaam inhullen. De onderste schaal, vroeger buikklep genoemd, is rechtstreeks of door middel van een steel vastgegroeid. De bovenste is door middel van een slot (scharnier) met de onderste beweeglijk verbonden en wordt door spieren geopend en gesloten. De armen zijn in een kegelvormige spiraal opgerold. Zij gaan ter weerszijden van den mond van een verhevenheid uit kalk bestaande uit en zijn van dichte en lange, franjeachtige aanhangsels voorzien, waarmee ze in staat zijn een stroomende beweging van het water teweeg te brengen, ten einde zoodoende hun voedsel te kunnen bemachtigen. De mond voert in den door twee groote leverkwabben omgeven darm (zie de afb.). De aarsopening kan ontbreken. Op de rugzijde van den darm bevindt zich het hart, dat bij sommige soorten ontbreekt. Het bloed circuleert voor een deel in bijzondere vaten en voor een deel in de openingen van den mantel, de armen, enz. De Brachyopoden zijn meestal tweeslachtig. Uit de eieren komt een vrij rondzwemmende larve, die in vele opzichten met die der ringwormen overeenstemt.

Brachyopoden.

Men kent vele duizenden soorten van Brachyopoden, echter slechts ruim 100 levende. Alle leven in de zee, voor een deel op groote diepte. De fossiele vormen treft men reeds aan in het silurium, daarop nemen ze af, worden in de Jura weer talrijker en sterven daarna weer langzaam uit. Eenige soorten uit het silurium zijn tegenwoordig nog aanwezig.

Men verdeelt de Brachyopoden in twee groepen: 1. de Ecardines, met een aarsopening, maar zonder verhevenheid, waarop de armen zijn ingeplant, en zonder slot aan de schaal; hiertoe behooren *Lingula* en *Obolus*, nog tegenwoordig in de tropische zeeën zeer verbreid; 2. Testicardines, zonder aarsopening, maar met een verhevenheid voor de armen en een slot; hiertoe behooren *Chonetes, Strophonema, Orthis, Orthisina Atrypa, Pentamerus, Stringocephalus, Merista, Spirifer Spirigera, Rhynchonella, Spirifer, Productus, Strophalosia, Camarophoria, Terebratula, Retzia* en *Crania.*

Brachypodium (Kortsteel). Plantengeslacht uit de familie der *Gramineeën* (Grassen). In ons land komt voor de vrij zeldzame *B. sylvaticum* in bosschen.

Brachytelescoop of bij verkorting *Brachyt,* is een spiegeltelescoop. Deze heeft bij een aanmerkelijken brandpuntafstand een geringe buislengte. De uitvinder heeft namelijk ongeveer op de helft van den brandpuntafstand van den parabolischen hoofdspiegel een kleineren sphericshen spiegel zóó geplaatst, dat deze de stralen, die de groote spiegel van het waargenomen voorwerp ontvangt, op een oculair werpt. Op deze wijze worden eenigszins de voordeelen der spiegeltelescopen van *Herschel* en *Newton* in één toestel vereenigd. Slechts kleine instrumenten kan men op deze wijze vervaardigen, maar deze voldoen zeer goed aan het doel. De grootste brachytelescoop, die tot nu toe vervaardigd werd, bevindt zich op de sterrenwacht te Pola. Zijn grootste spiegel heeft een middellijn van 32 cm. en een brandpuntafstand van 316 cm. Die spiegel is van glas, dat langs den kouden weg verzilverd wordt.

Brackel, *Ferdinande,* vrijvrouwe *van,* een Duitsche romanschrijfster, werd den 24sten November 1835 op het kasteel Welda in den kreits Warburg (Westfalen) geboren. Zij woonde sedert 1882 meest in Holstein, sedert 1889 in Kassel. Behalve „Gedichten" (Paderborn, 1873, enz.), gaf zij een aantal romans uit, n.l. „Heinrich Findelkind" (Regensburg, 1874), „Die Tochter des Kunstreiters" (1875, enz., in het Engelsch, Fransch, Spaansch en Poolsch vertaald), „Daniella" (2 dln.,

1879, onz.), „Am Hoidstock" (1881, onz.), on novellen: „Nicht wie alle andern" (1876, enz.), „Aus fernen Landen" (1877, onz.), „Prinzesz Ada" (1883, onz.), „Der Spinnlehrer von Carrara" (1887, onz.), „Vom alten Stamm" (1889) en „Im Streit der Zeit" (1897). Haar kennis der Westfaalsche industriëstreken en van de omstandigheden der boeren deden haar reeds vroeg belang stellen in sociale vraagstukken, die zij van een streng katholiek standpunt behandelt.

Brackenbury, *Charles Booth*, een Britsch officier, geboren den 7den November 1831 te Bayswater. Hij bezocht de militaire academie te Woolwich en werd in 1850 luitenant bij de artillerie. Nadat hij gedurende de belegering van Sebastopol tot kapitein bevorderd was, werd hij geplaatst als leeraar aan genoemde academie en werd vervolgens directenr van het artilleriedepôt te Sheerness. In 1866 en 1870 nam hij in het Pruisische leger deel aan de toen gevoerde oorlogen en schreef: „European armaments in 1867" (1867), „The constitutional forces of Great-Britain" (1869), „Foreign armies and home reserves" (1871), „The winter campaign of Prince Frederick Charles in 1870—1871" en „Reforms of the French army" (1874).

Brackenbury, *Henry*, een Britsch officier, geboren den 1sten September 1837 te Bolingbroke in Lincolnshire, ontving zijn opleiding te Tonbridge, Eton en Woolwich, word geplaatst bij de artillerie en diende gedurende eenige jaren in Indië (1851—1858). Daarop werd hij leeraar aan de militaire academie te Woolwich, vorder hoogleeraar in de krijgsgeschiedenis en majoor. Gedurende den oorlog van 1870—1871 was hij eerste vertegenwoordiger van de Engelsche Vereeniging van het Roode Kruis, vergezelde later generaal *Wolseley* als secretaris in den Ashantioorlog en schreef: „Fanti and Ashanti" (1873, met *Huyshe*) en „Narrative of the Ashanti war" (1874, 2 dln.).

Bracquemond, *Felix*, een Fransch schilder en etser, werd den 22sten Mei 1833 te Parijs geboren. Hij was een leerling van *Guichard* en levorde voortreffelijk werk, zoowel in het copiëeren van schilderstukken, als in hot makon van origineele etsen. Zijn werken, die door *Béraldi* het volledigst verzameld zijn in zijn boek „Les gravenrs du XIXde siècle" (fasc. 3, Parijs, 1885), tellen ongeveer 800 nummers, waaronder tal van voortreffelijke lithografiën. Zijn voornaamste stukken zijn: „Le haut d'un battant de porte" (1852), „Holbeins Erasmus" (1863), veel uitmuntende origineele etsen van vogels, dan etsen naar schilderijen van *Corot*, *Rubens*, *Ingres*, *Delacroix*, *Rousseau*, *Millet*, *David Moreau* en *Meissonier*. Ook heeft hij ontwerpen gemaakt voor de porceleinindustrie van Sèvres.

Braddon, *Mary Elisabeth*, een Engelsche romanschrijfster, vooral in den sensatieroman uitblinkend, word in 1837 te Londen geboren, als de dochter van een advocaat. De betrekking van gouvernante stelde haar in de gelegenheid, om het leven van de hoogere standen in Engeland van nabij gade te slaan. Zij was reeds vroeg literarisch werkzaam, huwde later met den boekhandelaar *Maxwell*, maar behield haar vroegeren meisjesnaam. Haar eerste werken werden nauwelijks opgemerkt; daarentegen wekte „Aurora Floyd" (1862) groot opzien. Nog meer roem verwierf zij door „Lady Audley's secret" (1862; binnen 3 maanden 8 drukken en ook gedramatiseerd). Met groote snelheid volgden nu: „Eleanor's Victory" (1863), „John Marchmont's legacy" (1864) en „Henry Dumbar" (1864). Verder moeten nog vermeld worden: „Ralph the bailiff" (1870), „Joshua Haggard's daughter" (1877), „Asphodel" (1881), „Like and Unlike" (1887), „The Venetians" (1892), „Sons of Fire" (1895), „His Darling Sin" (1899) en „The Infidel" (1900). In al deze boeken worden de Engelsche toestanden levendig geschilderd en wordt de nieuwsgierigheid, zij het dan ook door overprikkeling, ongemeen gespannen. *Braddon* heeft ook gedichten geschreven: „Garibaldi and other poems" (1861), en bracht in 1862 een klein blijspel „Loves in Arcadia", in 1873 een melodrama „Griselde" (vrij naar *Boccaccio*) ten tooneele. In Londen geeft zij het magazijn „Belgravia" uit. Hare romans zijn veelvuldig vertaald, en zij behoort in het buitenland tot de populairste schrijfsters van Engeland.

Braden is een handelwijze, waardoor men rauw vleesch door verhitting, met of zonder toevoeging van vet en zonder of met een geringe hoeveelheid water, voor de consumptie toebereidt. Het vleesch bevat spiervezels, bindweefsel, zenwen, aderen en slagaderen, en een vloeistof, waarin onderscheiden zelfstandigheden zijn opgelost. Bij de vleeschbereiding is het van belang, dat die vloeistof, het voedzame gedeelte, er in aanwezig blijve. Daardoor blijven ook de vezels malsch en sappig. Om dat oogmerk te bereiken, moet men het rauwe vleesch aan de buitenzijde snel verhitten, zoodat er de opgeloste eiwitstof zoo spoedig mogelijk stolt en een korst vormt, die het verwijderen der oplosbare bestanddeelen belet. Dit geschiedt het best door het *braden aan het spit* (zie *Braadspit*). Verkeerd geplaatste zuinigheid heeft echter het spit reeds lang uit onze keukens verbannen, terwijl het in Engeland en Frankrijk nog altijd in gebruik is. Gewoonlijk gebruikt men daartoe een toestel van plaatijzer, waarin het vleesch, aan een door middel van een uurwerk omdraaienden haak opgehangen, van onderen verwarmd wordt, of ook wel een horizontaal geplaatste ijzeren staaf, waaraan het vleesch wordt vastgehecht, terwijl het vuur aan een zijde is aangebracht. Men dient daarbij te zorgen, dat de hitte zoodanigen graad hebbe, dat het vleesch van binnen goed gaar wordt zonder van buiten te verbranden. Om dit laatste te verhinderen, begiet men hot aanvankelijk met pekel, daarna met de afdruipende braadjus, die in een pan wordt opgevangen, en ook wel met boter, wanneer het vleesch mager is. Om het wegloopen van het vet te verhinderen, wordt het vleesch weleens met papier of met een deeg van meel en water bekleed, doch tegen het einde moeten die bedekselen worden weggenomen, om aan het gebraad een bruine kleur te bezorgen. Op deze wijze wordt een runderbra van $7^1/_2$ kg. in $3^1/_2$ en een kalfsschijf van $2^1/_2$ kg. in 2 uur gaar, terwijl malsch gevogelte on wild veel minder tijd vereischen.

Het braden geschiedt ook wel op den *rooster*, namelijk op een bak met doorgebrande kolen, boven welke zich ijzeren staven bevinden, waarop lapjes vleesch of visch worden geplaatst. Het spreekt van zelf, dat zulk een rooster volkomen zuiver moet wezen en dat men het tijdig omkeeren van het vleesch of den visch niet mag verzuimen.

Meer algemeen is het braden in den oven in gebruik. Hierbij zorge men, dat de oven door en door heet is, als de schotel met vleesch er ingeschoven wordt. Is het vleesch behoorlijk vet, zoo is het voldoende, den schotel van wat zout en water te voorzien, terwijl men bij mager vleesch een stuk boter moet voegen. Als men met een vork in het vleesch steekt en de vloeistof, die uit de opening te voorschijn komt, kleurloos of slechts even rood is, mag men het vleesch als gaar beschouwen.

Vleesch wordt ook wel in een pot of braadpan gebraden. Hierbij zoekt men de meeste hitte aan te brengen door een deksel met gloeiende kolen, en men dient op een behoorlijk bevochtigen van het gebraad te letten, om het aanbranden te voorkomen. In plaats van een ijzeren, gebruikt men ook wel een steenen braadpan.

Het braden *à la braise* is zoodanige handelwijze, waarbij het te braden vleesch, omgeven door plakken spek, chalotten, schijfjes citroen en vet, met zout en wat water in een gesloten pot gestoofd wordt, zoodat het zijn oorspronkelijke kleur behoudt. Het braden *à la daube* geschiedt op dezelfde wijze, maar bij de saus wordt dan wat wijn of azijn gevoegd. De eigenlijke *braadjus*, die bij het braden in den oven en in den pot ontstaat, mag niet anders zijn dan het ingedikte sap uit het vleesch. Eigenlijk mag men er geen kruiderijen bijvoegen, omdat deze den vleeschgeur benadeelen. In voedingswaarde en smaak staat gebraden vleesch ver boven gekookt vleesch, waarbij de oplosbare zouten, die voor een aanzienlijk deel aan het vleesch smaak en voedingswaarde geven, worden uitgetrokken door het water, waarin het koken geschiedt.

Bradford is de naam van een stad (municipal borough) en graafschap in het midden van Engeland, 14 km. ten W. van Leeds. Het is een vriendelijke plaats met aardige huizen, en talrijke door tuinen omgeven villa's. Zij bezit meer dan 50 kerken, waaronder een uit 1458 en de nieuwe Gotische Allerheiligenkerk. Onder de openbare gebouwen nemen het in 1873 voltooide stadhuis (Townhall), (zie de afb.) en de St. George's Hall (voor 4000 personen) de voornaamste plaats in. De eerste is een volledige navolging van het Palazzo Vecchio met een toren van 61 m. Daarvoor bevindt zich een standbeeld voor den fabrikant *Titus Salt*. Verder moeten genoemd worden: de beurs, in Venetiaanschen stijl opgetrokken (met een standbeeeld voor *Cobden*), de St. James handelshal, de markthal, een groot ziekenhuis, enz. Bij het station bevindt zich het standbeeld voor *Richard Oastler* (van *Phipp*, sedert 1869), die de zoogenaamde tienurenbill voor de fabrieksarbeiders doorvoerde. Bovendien vindt men er nog gedenkteekenen voor *Peel*, *Lister* en *W. E. Forster*. Bradford, dat in 1801 slechts 13000 inwoners telde, heeft thans (1901) 279809.

Stadhuis te Bradford.

Zij is het centrum der kamgarenspinnerij en -weverij in Engeland, en gebruikt behalve schapenwol ook alpaca- en viennawol. Wereldberoemd zijn de kamgarenfabrieken in Saltaire en de onmiddellijk bij Bradford liggende Manningham Mills (voor zijden stoffen en velvet). Ook de wol- en zijde-industrie zijn van veel belang, evenals de vervorijen en bleekerijen. Bovendien heeft Bradford nog machine- en walsenfabrieken, gieterijen, waaronder de Lowmoor- en de Bowling-ijzerfabriek de voornaamste zijn, looierijen, zeepziederijen en een groote brouwerij. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren een seminarium der Independenten, een Baptistenseminarium, een Latijnsche school, een ambachts- en een technische school; verder vindt men er een instituut der Oldfellows, een hospitaal voor ooglijders, een bibliotheek en een museum. Bradford behoorde tot 1888 tot Yorkshire.

Bradford, een stad in het graafschap Mc Kean in Pennsylvanie, dicht bij de noordelijke grens van dien staat, is een kruispunt van spoorwegen en een middelpunt van petroleumindustrie. Verder zijn er chemische fabrieken o.a. van nitroglycerine. In 1900 telde de stad 15029 inwoners.

Bradlaugh, *Charles*, een Engelsch staatsman, geboren te Londen in 1833, werd in 1845 loopjongen, in 1846 schrijver bij een ladingsplaats voor schepen, zocht zich zooveel mogelijk te ontwikkelen, werd benoemd als onderwijzer aan een zondagsschool, stond aanvankelijk vast in de rechtzinnige leer, redetwistte met *Savage* over de inspiratie van den Bijbel en omhelsde weldra republikeinsche en atheïstische beginselen. Op aanklacht van een geestelijke, gaf zijn patroon hem ontslag uit den dienst, waarna hij als koopman in steenkolen en als handelsagent in zijn behoeften zocht te voorzien, terwijl hij dweepte met *Kossuth* en *Mazzini*, in vergaderingen het woord voerde en vlugschriften in het licht zond. Tevens beoefende hij velerlei wetenschappen en legde zich toe op de Fransche, Grieksche en Hebreeuwsche talen. Door zijn geestkracht, zijn vurige welsprekendheid en zijn zeldzame onbaatzuchtigheid verwierf hij een groote mate van populariteit, maar leed tevens gebrek, zoodat hij in 1850 als soldaat dienst nam. Eerst in 1853 veroorloofde hem een kleine erfenis, zijn ontslag te nemen. Nadat dit kleine vermogen verdwenen was, werd hij geplaatst bij een advocaat, en schreef, op diens verlangen, tot 1868 onder het pseudoniem *Iconoclast* (Beeldstormer). Langzamerhand slaagde hij er in, door de opbrengst van zijn brochures en van het radicaal weekblad „The national Reformer", in zijn onderhoud te voorzien, en tevens klom zijn invloed bij de radicale partij. Hij werd president van de Liga der vrijdenkers en stichtte met zijn vriendin *Annie Besant* (zie aldaar) een boekdrukkerij tot het uitgeven van radicale geschriften. Vervolgens kwam hij aan het hoofd van twee andere vereenigingen, de National Secular Society en de Landlaw reform League te staan. In het voorjaar van 1880 werd *Bradlaugh* tot lid van het Parlement gekozen. Daar hij den gevorderden eed niet wilde afleggen, deden de conservatieven het voorstel, hem niet als lid toe te laten. Toen *Bradlaugh* zich nochtans naar het Parlement begaf, om deel te nemen aan de beraadslagingen, werd hij in hechtenis genomen, maar den volgenden dag weder in vrijheid gesteld. Eerst na veel moeite gelukte het *Gladstone* (den eersten minister), om nieuwe en ergelijke tooneelen te voorkomen, een besluit uit te lokken, waarbij het aan *Bradlaugh* veroorloofd werd, den eed door een belofte te vervangen, totdat de rechtbank dienaangaande zou hebben beslist. Toen deze beslissing ten nadeele van *Bradlaugh* uitviel, moest hij zijn mandaat neerleggen. In 1881 werd hij weer gekozen: toen hij zitting wilde nemen, werd hij niet tot het afleggen van den eed toegelaten en uit het Parlement verbannen, welk ergelijk tooneel meermalen is herhaald. Eerst na de nieuwe verkiezingen van 1885 legde *Bradlaugh* den eed af en trad in het Parlement en drie dagen voor zijn dood, den 30sten Januari 1891, had hij de voldoening, dat de resolutie van Juni 1880, waarbij hij uitgesloten was geworden, uit de acten van het Lagerhuis verwijderd werd. Onder zijn talrijke geschriften zijn de voornaamste: „The National Secular Society's Almanac" (1869), „Heresy, its utility and morality" (1870), „The impeachment of the House of Brunswick" (1873), „A few words about the devil and other biographical sketches and essays" (1874), „The freethinker's textbook" (1876), „Jesus, Shelley and Malthus, or pious poverty and heterodox happiness" (1877), „A plea for Atheism" (1877) en „The laws relating to blasphemy and heresy" (1878). Opzien verwekte *Bradlaugh* door zijn „Fruits of Philosophy" en het in 1877 daardoor ontstane proces wegens onzedelijkheid, dat eindelijk met vrijspraak eindigde.

Bradley, *James*, een der meest beroemde sterrenkundigen van Engeland, werd in 1692 geboren te Shireborn in Gloucester, studeerde te Oxford in de godgeleerdheid en werd predikant, doch legde zich later op de astronomie toe. In 1721 werd hij hoogleeraar in de sterrenkunde te Oxford. In 1728 ontdekte hij de aberratie van het licht („An account of a new discovered motion of the fixed stars". Londen, 1728), werd in 1742 koninklijk astronoom en directeur van de sterrenwacht te Greenwich. Hier ontdekte hij de nutatie („On the apparent motion of the fixed stars". Londen, 1748). De sterrenkundige instrumenten van het observatorium werden onder zijn leiding aanmerkelijk verbeterd. Sedert 1750 deed hij meridiaanwaarnemingen van vaste sterren, die alle voorgaande in nauwkeurigheid overtroffen. Zij werden later door *Bessel* en *Auwers* opnieuw bewerkt en vormden den grondslag voor vele belangrijke astronomische ontdekkingen. *Bradley* overleed den 13den Juli 1762 te Chalford. Zijn „Miscellaneous works and correspondence" werd door *Rigaud* (Oxford. 1832; supplement 1833) uitgegeven.

Bradley, *Edward*, meer bekend onder het pseudoniem *Cuthbert Bede*, een Engelsch geestelijke en humorist, geboren in 1827 te Kidderminster, studeerde te Durham in de godgeleerdheid en was sedert 1872 predikant te Stretton in Rutlandshire. Hij overleed den 12den December 1889. Hij leverde: „Te adventures of mr. Verdant Green", een humoristische schildering van het Engelsche studentenleven, in 1853 verschenen, met verscheidene vervolgen; „Medley, prose and verse" (1855), „Photographic pleasures" (nieuwe uitgave, 1863), „Tales of college life" (1856), „Fairy fables" (1857) en „The curate of Cranston" (1861).

Bradshaw, *John*, een Engelsch jurist, in 1602 geboren te Wibersley Hall (Cheshire), werd in 1649 gekozen tot voorzitter van de staatsrechtbank, die het proces voerde tegen *Karel I*. Later werd hij president van den pas ingestelden Raad van State en verdedigde deze instelling tegen *Cromwell* in 1653. In 1654 werd hij lid van het Lagerhuis, maar in 1656 niet herkozen. Nadat *Richard Cromwell* afstand gedaan had van de regeering, kwam *Bradshaw* weer in het Parlement en werd lid van den Raad van State. Hij overleed den 31sten October 1659 en werd begraven in de Westminsterabdij. Na het herstel der Stuarts werd zijn lijk opgegraven en aan de galg gehangen. *Bradshaw* was wel een vurig republikein, maar een tegenstander van *Cromwell*.

Bradstreet, *Anne*, een van de eerste Amerikaansche dichteressen, bijgenaamd „De tiende Muse", werd omstreeks 1612 geboren te Northampton in Engeland. Zij was de dochter van *Th. Dudley*, gouverneur van Massachusetts, ging met haar echtgenoot *Simon Bradstreet* (1603—1697) in 1630 van Engeland naar Andover en overleed den 16den September 1672. Hare gedichten verschenen onder den titel: „The Tenth Muse, lately sprung up in America" (Londen 1650; 2de vermeerderde druk 1678).

Bradwardine, *Thomas van*, een beroemd Engelsch geleerde, die onderscheiden godgeleerde en wiskundige geschriften heeft opgesteld, werd geboren in 1290 te Hartfield bij Chichester, studeerde wiskunde en astronomie, maar vooral scholastische theologie, werd hoogleeraar in laatstgenoemde wetenschap te Oxford en later benoemd tot kanselier der St. Pauluskerk te Londen. Hij overleed in 1349 als aartsbisschop van Canterbury. Hij werd wegens zijn groote geleerdheid „doctor profundus" genoemd. Zijn boek „De causa Dei contra Pelagium" werd in 1618 te Londen gedrukt.

Braekeleer, *Ferdinand de*, een Belgisch schilder, werd geboren te Antwerpen, den 12den Februari 1792, bezocht eerst de academie aldaar, waar hij onder de leiding van *M. J. van Bree* stond en in 1813 den eersten prijs voor het historieschilderen, in 1819 den „prix de Rome" behaalde, begaf zich daarop (1819) naar Italië en vertoefde er drie jaren, vooral te Rome, voor zijn verdere ontwikkeling. De schilderstukken door hem in Italië voltooid, vertoonen nog het karakter der school van *David*. Naar Antwerpen teruggekeerd, werd *de Braekeleer* lid der academie en legde zich vooral op de historie- en genreschilderkunst toe, waarin hij zich als een zeer bekwaam navolger der Oud-Hollandsche school en vooral van *Hendrik Leys* deed kennen, hoewel hij van den anderen kant in zijn werken van groote zelfstandigheid blijk geeft. Vooral zijn genrestukken uit het familieleven vallen zeer in den smaak en zijn heden ten dage bijzonder gezocht, zoodat bijv. voor zijn doek „Huiselijke Twist" 130000 francs betaald werd. Verder noemen wij van hem: „Bombardement van Antwerpen", „De eitadel van Antwerpen op den dag der overgave", „De gravin Lalaing bij de verdediging van Doornik", „Dood van den graaf de Merode", „Het vertrek der jonge vrouw", „De dorpsmuziekschool", „De gouden bruiloft", enz. De meeste zijner stukken bevinden zich in België, bijv. in de musea te Antwerpen en Brussel; het Rijksmuseum te Amsterdam bezit van hem een binnenhuis. Zorgvuldige teekening en voortreffelijke kleurenharmonie gaan in zijn werken gepaard met fijne karakterteekening en waarheid. *De Braekeleer* overleed te Antwerpen, den 16den Mei 1883.

Braekeleer, Hendrik de, een zoon van den vorige, werd den 11den Juni 1840 te Antwerpen geboren en overleed er den 20sten Juni 1880. Hij heeft als schilder van genrestukken en stillevens een goeden naam verworven.

Braga is de naam van een drank der Kozakken en Tataren, die veel overeenkomst met bier vertoont. Hij bestaat uit havermeel en hop of gierst en mout en wordt dikwijls met paardemelk vermengd gebruikt.

Braga, de hoofdstad van het gelijknamige Portugeesche distrikt in de vroegere provincie Entre Douro e Minho, ligt in een vruchtbare streek, 180 m. boven den zeespiegel, op een hoogte boven het dal der Deste, een zijrivier der Ave, en aan den spoorweg Porto—Braga. Men vindt er een aantal ouderwetsche huizen, een groot kasteel, een Gotische hoofdkerk (uit de 12de eeuw, in de 16de eeuw verbouwd) met talrijke konstschatten, een groot ziekenhuis, een aartsbisschoppelijk paleis, een lyceum met bibliotheek, een seminarium, een schouwburg en (1900) 24309 inwoners. Braga is de zetel van een aartsbisschop. Vele ruïnen, zooals het amphitheater, een tempel en een waterleiding, herinneren aan de Oudheid. 4 km. ten O. van de stad ligt op een steile hoogte, 386 m. boven den zeespiegel, de bedevaartskerk *Bom Jesus*. De hoogvlakte, met mooie plantsoenen voorzien, is een aangenaam zomerblijf. 2 km. ten Z. hiervan bevindt zich de Monte Sameiro met een bedehuis. In de nabijheid vindt men de overblijfselen van een Romeinsche stad (Citania).

Reeds ten tijde der Romeinen was Braga onder den naam Bracara bekend. Onder de Sueven werd de stad de hoofdplaats van hun rijk. Later geraakte zij in de macht der Arabieren, waaraan zij in 1040 door Castilië werd ontrukt.

Braga. Zie *Bragi*.

Braga, *Theophilo*, een Portugeesch geleerde, dichter en schrijver, geboren op S. Miguel (Azoren), den 24sten Februari 1843, bezocht het lyceum van Ponta Delgada en begon zijn letterkundige loopbaan reeds in 1859 als knaap van 16 jaar met een bundel lyrische gedichten onder den titel: „Folhas verdes" (Groene bladeren, 2de druk, 1869). Hij studeerde in de rechten te Coimbra van 1861—1867 en promoveerde er op een dissertatie: „Poesia do Direito" (Poezie in het recht, Coimbra, 1868). Inmiddels had hij weder een aantal gedichten in het licht gezonden, waarin hij optrad als een aanhanger van de democratie en van het positivisme, terwijl hij daardoor tevens het hoofd werd eener nieuwe school van dichters te Coimbra. Daartoe behooren zijn: „Stella matution", een Bijbelsch gedicht (1863), „Visao dos tempos" (Visoen der tijden, 1864), „Tempestades sonoras" (Welluidende stormen), „Ondina do Lago", „Torentes", enz.

Zijn belangrijkste werken zijn de literair-historische, die hem in 1872 een leerstoel in de moderne, vooral Portugeesche literatuur aan den Curso su-

perior de letras te Lissabon bezorgden. In 1890 werd hij lid der academie. Zijn breed aangelegde, vele deelen omvattende „Historia da litteratura portugueza" (1870—1881) is de eerste Portugeesche literatuurgeschiedenis naar moderne beginselen (een nieuwe bewerking in 32 dln. is nog slechts ten deele verschenen). Kort samengevatte handboeken leverde hij in: „Theoria da historia da litteratura portugueza" (1873; 3de druk, 1881), „Manual da litteratura portugueza" (1875) en „Curso de litteratura portugueza" (1886). Met de levende schrijvers houdt hij zich bezig in „Modernas Ideias na Litteratura portuguoza" (1892, 2 dln.). Op den 300-jarigen sterfdag van *Camoens* (1880) publiceerde hij de „Bibliographia Camoniana". Ook heeft *Braga* zich zeer verdienstelijk gemaakt door zijn folkloristische geschriften. Reeds als student verzamelde hij de Portugeesche romans en volksliederen. Zijn voornaamste werken op dit gebied zijn: „Historia da poesia poplar portugueza" (nieuwe bewerking, 1902), de „Cancioneiro popular", de „Romanceiro geral", de „Cantos populares do Archipelago açoriana", de „Floresta de romances", „Contos tradicionaes do Povo Portugnez" (1883, 2 dln.) en „O povo portuguez nos sens costumes, erenças e tradições" (1886, 2 dln.) Op philosofisch gebied maakte *Braga* de werken *Comte* in Portugal bekend door zijn: „Traços geraes de philosophia positiva" (1877), „Soluções positivas da politica portugueza" (1878), „Systema de sociologia" (1884) en door talrijke artikelen in het tijdschrift „Positivismo", waarvan hij een der stichters was. In den geest der school van *Comte* is ook zijn wereldgeschiedenis geschreven: „Historia Universal" (1878—1882, 2 dln.) en een van zijn jongere poetische werken: „Miragens seculares (1884). Een goede bloemlezing uit zijn lyrische geschriften verscheen onder den titel: „Alma Portugueza" (1893). Verder hebben wij aan hem een „Historia da Universidade de Coimbra" (Lissabon, 1892—1897, 3 dln.) te danken.

Bragadino, *Marco Antonio*, een Venetiaansch edelman, werd geboren te Venetië in 1525. In 1570 was hij gouverneur van Famagusta op Cyprus. waar hij door de Turken onder *Mustafa* werd aangevallen. Na een heldhaftigen tegenstand en nadat 80000 Turken voor de stad het leven hadden verloren, terwijl daar binnen nog slechts eenige honderden strijdbare mannen en nagenoeg geen levensmiddelen waren overgebleven, capituleerde hij den 9den Augustus 1571. In strijd met de gesloten overeenkomst, werd *Bragadino* verschrikkelijk verminkt en den 18den Augustus 1571 op de markt te Famagusta op de gruwelijkste wijze gemarteld en vermoord. Daarna werd zijn huid, op last van *Mustafa*, afgestroopt en opgestopt en in het tuighuis van Konstantinopel geplaatst, vanwaar zij in 1580 naar Venetië kwam.

Braganza is de hoofdplaats van het gelijknamige Portugeesche distrikt in de vroegere provincie Traz os Montes. Zij ligt op een vruchtbare hoogvlakte, 684 m. boven den zeespiegel, 12 km. van de Spaansche grens verwijderd en bestaat uit een ommuurde oude hovenstad, met een kasteel, den stamburcht van het regeerend koningshuis, en de nieuwe benedenstad. Braganza is de zetel van een bisschop en heeft een lyceum, een seminarium voor priesters en (1900) 5476 inwoners, die nadat de wijnbouw en de zijdeteelt vervallen zijn, koren verbouwen en veeteelt drijven. Braganza werd in 1187 door *Sancho I* gesticht en in 1442 tot een hertogdom verheven.

Braganza is de naam van het vorstenhuis, dat tot 1853 in Portugal en tot 1889 in Brazilië geregeerd heeft. Dat vorstenhuis ontleent dien naam aan de stad Braganza en stamt af van *Alfonsus van Portugal*, hertog *van Braganza* († 1461), een onechten zoon van *Johan I*, koning van Portugal, en van *Agnes Perez*. Het Huis in het bezit van groote rijkdommen, steeg tot groot aanzien, zoodat de derde hertog, *Fernando II*, in 1483 aan het hoofd van den adel tegen koning *Johann II* opstond. Ofschoon hij dezen opstand met den dood boette, bleef het Huis in aanzien. In 1580, bij het uitsterven van de koninklijke familie, maakte hertog *Johan van Braganza*, als gemaal eener kleindochter van *Emanuel den Groote*, aanspraak op de Portogeesche kroon. Deze werd hem echter ontrukt door *Philips II* van Spanje. Nadat Portugal gedurende 60 jaren de Spaansche heerschappij verdragen had, vereenigden zich de aanzienlijken des lands, om dat juk af te werpen en hertog *Johan van Braganza*, op den troon te plaatsen. Laatstgenoemde streed aan het hoofd van den opstand en verwierf in 1640 als *Johan IV* de koninklijke waardigheid. Het nieuwe stamhuis leverde echter geen vorsten, die zich door oorlogsroem of wijsheid onderscheidden. *Alfonsus VI* (1656—1667), de oudste zoon van *Johan IV*, werd door zijn losbandige gemalin krankzinnig verklaard en gevangen gehouden. In diens plaats regeerde *Pedro* (1667—1706), de broeder van den voorgaande, en nam diens gemalin ten huwelijk. Zijn zoon en opvolger *Johan V* (1706—1750) was een werktuig in de handen der Jezuieten en liet aan zijn biechtvader, *Caspar de Aveiro*, de regeering over. Ook zijn zoon en opvolger *Jozef I* (1750—1777) was een zwak vorst, hoewel in zijn tijd de welvaart van Portugal toenam door het beleid van den uitstekenden minister *Pombal*. Wat er voor goeds tot stand gebracht was, ging echter verloren onder het bestuur van zijn dochter *Maria Francisca* (1777—1792), die haren oom en gemaal tot mederegent benoemde. Zij zelf werd na den dood van dezen krankzinnig, zoodat haar zoon *Johan VI* den troon beklom. Toen *Napoleon* in den Moniteur van den 15den November 1807 het Huis *Braganza* vervallen verklaarde van de regeering en den maarschalk *Junot* naar Portugal zond, nam het Portugeesche Hof de wijk naar Brazilië. Hier bleef *Johan VI* ook na den val van *Napoleon*, terwijl in Portugal de Britsche generaal *Beresford* (zie aldaar) het militair bewind voerde. Oproer in zijn staten deed den koning in 1821 met Dom *Miguël*, zijn tweeden zoon, naar Portugal terugkeeren, terwijl Dom *Pedro*, de kroonprins, in Brazilië achterbleef. Deze werd den 12den October 1822 tot zelfstandig keizer van Brazilië uitgeroepen. Dom *Miguël* overreedde zijn vader, om de nieuwe constitutie te vernietigen en had plan hem van den troon te stooten en zelf de teugels der regeering in handen te nemen, doch Engeland dwong hem, daarvan af te zien en Portugal te verlaten. Toen echter *Johan VI* overleden was (1826) en Dom *Pedro*, door de Braziliaansche grondwet verhinderd om tevens de Portugeesche kroon te dragen, deze

opdroeg aan zijn dochter *Maria da Gloria* en aan het land een nieuwe constitutie schonk, kwam Dom *Miguël* opdagen, om, gestennd door zijn partij, zich meester te maken van den troon. Hij vernietigde de verleende constitutie, maar zijn bloedige heerschappij duurde slechts 6 jaren. Dom *Pedro*, door een nieuwen opstand in Brazilië genoodzaakt, de kroon af te staan aan zijn zoon *Pedro II* (geboren 2 December 1825) en naar Europa terug te keeren, verjoeg den overweldiger uit Portugal. Zijn dochter *Maria da Gloria* deed den 23sten September 1833 haren plechtigen intocht in de hoofdstad en huwde den 26sten Januari 1836 met den hertog *Augustus van Leuchtenberg* en na het overlijden van dezen met prins *Ferdinand* van *Saksen-Coburg-Gotha*. Met haar dood (15 November 1853) stierf het huis *Braganza* in Portugal uit en *Pedro V* uit het Huis Coburg volgde haar op. Toch liet Dom *Miguël* een zoon na, prins *Miguël* (geboren den 9den September 1853), het hoofd van een zijlinie van het Huis Braganza te Heubach in Beieren.

In Brazilië zou op Dom *Pedro II* zijn dochter *Isabella*, gehuwd met den graaf *van* En, hebben moeten volgen, maar door de revolutie van den 15den November 1889 werd Dom *Pedro II* en zijn familie uit Brazilië verdreven. Met den dood van Dom *Pedro II*, den 5den December 1891, eindigde ook deze linie van het Huis *Braganza*.

Bragarfull of *Bragafull* is het oud Germaansch gebruik om bij bepaalde feestelijke gelegenheden, o. a. bij het doodenmaal en bij drinkgelagen, plechtig te beloven, een zekere daad binnen een bepaalden, korten tijd uit te voeren. Deze geloften werden afgelegd met den vollen (full) beker in de hand. Men heeft deze gewoonte in verband gebracht met den IJslandschen god der dichtkunst *Bragi*; maar het gebruik is onder dan deze en de naam misschien terug te brengen tot Bragr, dat „de voortreffelijke" beteekent, een bijnaam van den oud-Germaanschen God des Hemels. Waarschijnlijk echter beduidt het niets anders dan „beker (gewijd aan het aandenken) van den vorst."

Bragg, *Braxton*, generaal der zuidelijke staten in Noord-Amerika, werd geboren den 22sten Maart 1817 in het graafschap Warren (Noord-Carolina). In 1857 trad hij in het leger der Unie en onderscheidde zich in den oorlog tegen Mexico. Bij den aanvang van den burgeroorlog trad hij in het leger der Zuidelijken en verkreeg het bevel over een legerkorps aan de Mississippi. Wegens zijn beleid in den slag bij Shiloh (April 1862) werd hij in plaats van *Beauregard* tot opperbevelhebber benoemd, maar leed hij Perrysville (9 October) de nederlaag, waarna hij enkel het commando in Tennessee behield. Hier moest hij den 31sten December bij Murfreesborough het onderspit delven voor *Rosecrans*; hij behaalde wel is waar in September 1863 een overwinning bij Chickamanga, maar werd den 23—25 November bij Chattanooga door *Grant* verslagen en tot den terugtocht naar Georgia gedwongen. Hij overleed den 27sten September 1876 te Galveston (Texas).

Bragi is in de Noordsche mythologie een zoon van *Odin*, den god van de welsprekendheid en de dichtkunst. Zijn echtgenoote is *Iduna*. De Edda bevat de zoogenaamde Bragarödur, dat zijn mystieke verhalen, door *Bragi* bij een drinkgelag in de hal der goden aan Aegir verteld. Volgens *Uhland* en *Mogk* is *Bragi* identiek met den oudsten historisch bestaanden oud-Noorweegschen dichter *B. Boddason* (omstreeks 800), die eerst laat onder de Asen geplaatst en als god vereerd is geworden. De in de Snorra Edda overgeleverde fragmenten van dezen historischen *Boddason* zijn door *H. Gering* verzameld en uitgegeven (Halle, 1886).

Bragt, *Tieleman van*. Zie *Bracht*.

Braham, *John*, eigenlijk *Abraham*, een beroemd Engelsch tenorzanger, werd in 1773 te Londen geboren en was de telg van een Israëlietische familie. Hij verloor op jeugdigen leeftijd zijn ouders, waarna de Italiaansche zanger *Leoni* hem tot zich nam en onderwees. Als 10-jarige knaap trad hij reeds op in den Koninklijken schouwburg; vervolgens gaf hij concerten te Bath en oogstte in verschillende schouwburgen te Londen grooten bijval. Hij genoot dien gedurende een reeks van jaren, deed onderscheidene kunstreizen en overleed den 15den Februari 1856. Zijn stem omvatte nagenoeg 17 tonen, en hij onderscheidde zich daarenboven zoowel door zijn meesterlijk spel, als door zijn verdienstelijke compositiën, van welke wij vermelden: „The cabinet", „Family quarrels", „False alarms" en „The devil's bridge". Sommige van zijn melodieën leven in den mond des volks voort.

Brahaspadi, ook onder andere namen bekend, is bij de Indiërs de planeet *Jupiter*, die door hen als de beschermgod der geleerden gehuldigd en met 4 armen en een kroon, voorts gezeten op een antilope en in de ééne hand een schepter, in de andere een bloem houdende, voorgesteld wordt.

Brahe is de naam van een linkerzijrivier der Weichsel in West-Pruisen. Zij ontspringt uit een meer in Pommeren, dicht bij de grens tusschen Pommeren en West-Pruisen bij Rummelsburg, stroomt door verscheiden meren, neemt de Chotzer, de Kamionka en de Zempolna op, treedt dicht bij Bromberg door het Bromberger kanaal met de Netze en Oder in verbinding en mondt na een loop van 195 km., waarvan 14 km. bevaarbaar zijn, ten O. van Bromberg in de Weichsel uit.

Brahe, *Tycho* (*Tyge*), een beroemd sterrenkundige, werd geboren te Knudstrup in Schonen, den 14den December 1546 (oude tijdrekening), studeerde te Kopenhagen en te Leipzig in de rechten, maar legde zich ook toe op de sterrenkunde. In 1563 sloeg hij met zeer gebrekkige instrumenten de conjunctie van Saturnus en Jupiter gade. Toen hij in 1565 in het bezit kwam van een aanzienlijk vermogen, wijdde hij zich geheel aan de astronomie, bezocht Wittenberg, Rostock en Augsburg en keerde in 1570 naar Denemarken terug, waar zijn oom *Steen Bille* op Heridsvad bij Knudstrup hem in staat stelde, zich aan zijn astronomische waarnemingen en chemische onderzoekingen te wijden. Hier ontdekte *Brahe* den 11den November 1572 een nieuwe ster in „Kassiopeia", waarover hij in de verhandeling: „De nova stella" (Kopenhagen, 1573; opnieuw uitgegeven door de Deensche Academie, Kopenhagen, 1901) schrijft. In 1575 bezocht hij de sterrenwacht van den landgraaf *Wilhelm IV* van Hessen te Kassel, en was van plan zich te Bazel te vestigen, toen *Frederik II*, koning van Denemarken, hem in 1576 niet alleen een jaargeld verleende, maar ook het eiland Hveen in de Sont te zijner beschikking stelde, terwijl hij hem tevens

aanzienlijke sommen schonk, om aldaar een sterrenwacht (Uraniënborg) te stichten. Op deze plaats, die, ruimschoots voorzien van alle noodige hulpmiddelen, een leerschool der sterrenkunde werd voor geheel Europa, vertoefde hij 21 jaren, en het aangename van zijn toestand aldaar werd nog verhoogd door de hulde van geleerden en aanzienlijken. Bij het overlijden van *Frederik II* (1588) verloor hij zijn steun. Zijn vijanden maakten hem verdacht bij koning *Christiaan IV* en wisten zijn wetenschappelijke werkzaamheden voor te stellen als gevaarlijk voor den Staat. De vroeger genoten onderstandsgelden werden hem onthouden, en hij verliet zijn ondankbaar vaderland. Hij begaf zich naar graaf *Rantzau* te Wandsbek, waar hij 2 jaren bleef. In 1599 riep keizer *Rudolf II* hem naar Praag, waar deze hem een aanzienlijk jaargeld schonk, benevens het kasteel Benalky. Hij vestigde zich echter in de stad Praag, werd er bij zijn werkzaamheden door *Kepler* ondersteund en overleed aldaar, den 24sten October 1601 (nieuwe tijdrekening). Hij is zijn roem niet zoozeer verschuldigd aan zijn stelsel omtrent de inrichting van het heelal — een stelsel, waardoor hij met groote scherpzinnigheid den rang der aarde als het middelpunt van het heelal zocht te handhaven — als wel aan zijn sterrenkundige waarnemingen en ontdekkingen, aan de verbetering der sterrenkundige werktuigen en in het algemeen aan zijn bevordering en verspreiding der sterrenkundige wetenschap. Van zijn werken moeten genoemd worden: „Opera astronomica" (1648), „Astronomiae instauratae mechanica", (Uraniënborg 1598; Neurenberg, 1602, opnieuw uitgegeven te Stockholm in 1901), „Epistolae astronomiae" (Uraniënborg, 1566, Frankfort, 1610), „Historia coelestis" (uitgegeven door *L. Barret*, Augsburg, 1666) „De mundi aetherici recentioribus phaenomenis" (Uraniënborg, 1588) en „Opera omnia" (Praag, 1611, Frankfort, 1658). Zijn leven werd beschreven door *Gassendi* (Parijs, 1655), „*Helfrecht* (Hof, 1798), *Pedersen* (Kopenhagen, 1838), *Frijs* (Kopenhagen, 1871) en *Dreyer* (Edinburg, 1890). *Brahe's* briefwisseling werd door *Frijs* (Kopenhagen, 1876, v.v.), een aantal van zijn brieven, in de Universiteitsbibliotheek te Bazel, door *Burckhardt* (Bazel, 1887) uitgegeven. In 1876 werd voor hem te Kopenhagen een gedenkteeken (van *Bissen*) opgericht. 100 jaar na zijn dood werden van Zweedsche en Deensche zijde op het eiland Hveen opgravingen verricht en een groot gedeelte van *Tycho Brahe's* sterrenwacht blootgelegd.

Brahe, *Ebba de*, geboren den 15den Maart 1596, werd vurig bemind door den jeugdigen *Gustaaf Adolf II*. Na het beklimmen van den troon wilde hij haar tot zijn gemalin verheffen, maar zijn moeder *Christina van Sleeswijk-Holstein* wist dit te verhinderen, en *Ebba* trad in 1618 in het huwelijk met den Zweedschen veldheer *Jacob de la Gardie*. Zij overleed den 5den Januari 1674.

Brahe, *Pehr de*, een Zweedsch staatsman en veldheer, werd geboren te Rydboholm bij Stockholm, den 18den Februari 1602, studeerde te Upsala en aan onderscheiden Duitsche en Italiaansche universiteiten in verschillende vakken, volbracht groote reizen en trad daarna in Zweedschen staatsdienst. Hij genoot het vertrouwen van *Gustaaf Adolf*, vocht van 1626—1629 in Pruisen en van 1630—1631 in Duitschland als overste. In 1635 leidde hij de onderhandelingen over een wapenstilstand met Polen. Als gouverneur-generaal van Finland (1637—1640), bevorderde hij er de welvaart der ingezetenen en zocht overal verbetering aan te brengen: in het staatsbestuur, in de Kerk en in de regeling van het onderwijs. Zijn uitgestrekte goederen, zijn hooge betrekkingen en zijn algemeene kennis stelden hem daartoe in staat, en verschaften hem grooten invloed. In 1641 werd hij rijksdrost en lid van het voogdijschap voor *Christina*. Van 1648—1654 werd hij opnieuw gouverneur-generaal van Finland. Als voogd van *Karel XI* speelde hij aanvankelijk de eerste rol. Te Abo, waar bij in 1610 de universiteit stichtte, waarvan hij van 1646—1680 kanselier was, werd in 1887 voor hem een standbeeld opgericht. Hij overleed den 12den September 1680 op Bogesund.

Brahe, *Jan Jacob*, een Nederlandsch godgeleerde, de telg van een aanzienlijk Zweedsch geslacht, werd geboren te Delft, den 13den November 1726, studeerde te Utrecht in de theologie en was eerst predikant te Watergang en daarna te Vlissingen. Hier werd hij in 1775 door een beroerte aangetast, waarna hij zijn emeritaat verkreeg en den 5den Juli 1776 overleed. Hij was een welsprekend redenaar en beoefende tevens de dichtkunst, behoorde tot de oprichters van het dichtlievend genootschap „Tenues conamur grandia" te Vlissingen, werd benoemd tot lid en tweeden secretaris van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen en heeft onderscheiden geschriften — vooral tijdschriften — nagelaten.

Brahe, *Magnus de*, een Zweedsch luitenant-generaal en rijksmaarschalk, werd geboren den 2den September 1790, op Rydboholm. Hij streed van 1813—1814 als officier in het gevolg van kroonprins *Karel XIV Johan* (*Bernadotte*), na wiens troonsbeklimming hij, vooral sedert 1828, als machtig gunsteling een belangrijken invloed op de staatszaken uitoefende. Hij overleed den 16den September 1844.

Brahm, *Otto*, een Duitsch schrijver, den 5den Februari 1856 te Hamburg geboren, studeerde in Berlijn, Straatsburg en Heidelberg in de Germaansche letteren, wijsbegeerte en kunstgeschiedenis, promoveerde in 1879 te Jena en leeft sedert dien tijd als schrijver en criticus te Berlijn. Van 1889 af stond *Brahm* aan het hoofd van de door hem mede opgerichte vereeniging „Freie Bühne" en stichtte in 1890 een tijdschrift van dien naam. In den herfst van 't jaar 1894 nam hij de leiding op zich van het „Deutsche Theater" te Berlijn. Hij schreef o.a.: „Das deutsche Ritterdrama des 18. ten Jahrhunderts" (Straatsburg, 1880), „Gottfried Keller" (Berlijn, 1883), „Heinrich von Kleist" (Berlijn, 1884; 3e druk 1892), „H. Ibsen" (Berlijn, 1884), „Schiller" (2 dln., Berlijn, 1888—1892) en „Karl Stauffer Bern" (Stuttgart, 1892; 4e druk 1896).

Bráhma is een Sanskriet woord, dat in de Indische godsdienstphilosofie een groote rol speelt. Het neutrum *bráhman* (nominatief *bráhma*) duidt oorspronkelijk het vermogen aan, dat de priesters zich toekenden, om door hun liederen en spreuken de goden te sterken en hen voor hun wenschen en die der overige menschheid gunstig te stemmen, vandaar dat het ook de beteekenis heeft van „too-

versprenk". Een priester, die het bráhman kent heet in de ondste taal *brahmán*, later *bráhmana* (brahmanen). Reeds vroeg begonnen de priesters zich in bespiegelingen te verdiepen omtrent de kracht van het brahman en kwamen daarbij tot de conclusie, dat het brâhma „het hoofd van het al", „het edelste onder de goden" is.

Als godheid werd het bráhma aanvankelijk in *Brahmanaspati* of *Brhaspati* gepersonificeerd, in wiens plaats allengs, ofschoon alleen in den kring der ingewijden, der priesters zelf, het neutrale brahma trad, als een goddelijke substantie, als het „Eene Onvergankelijke". Voor het volk daarentegen bleef *Brahman* (nominatief *Brahmá*) een mannelijke godheid, die aan het hoofd en boven alle andere goden staat, doch geen deel neemt aan hun handelingen. Wel is hij schepper en regeerder der wereld, heeft hij den Weda en andere werken samengesteld en vormt hij later met *Çiva* en *Vishnoe* een eenheid, de Trimoerti of „Drie eenheid". Hij bewoont zijn eigen hemel, den Bramaloka, het verblijf der gelukzaligen, vooral der krijgslieden, die in den strijd met het gezicht naar den vijand gevallen zijn. Een eigen eeredienst heeft *Brahma* bijna niet gehad, zijn eenige tempel bevindt zich tegenwoordig te Poeschkar, nabij Adsjmir. Hij wordt voorgesteld met vier hoofden en vier armen, zittende óf op een zwaan, óf op een lotusbloem, die uit den navel van *Vishnoe* ontspringt. Als zijn gemalin geldt *Sarasvati* (zie aldaar). Zie ook *Brahmanen* en *Brahmanisme*.

Brahmana is de naam van verschillende werken, die, zooals gewoonlijk aangenomen wordt, de tweede trap vormen van de oude Indische letterkunde, maar die uit zeer verschillende tijdperken afkomstig zijn. De brahmana bevatten de oudste dogmatiek der Brahmanen (zie aldaar); zij geven een algemeene verklaring en beschrijving der gebruiken van den eeredienst, handelen over hot ontstaan, de waarde en het nut der offeranden in het algemeen en van de verschillende soorten in 't bijzonder, en bevatten tevens de ondste wijsgeerige verhandelingen in proza, Upanishads genaamd, alsmede de ondste, dikwijls zeer belangrijke legenden. Aan elk van de vier Samhitas der Weda's sluiten enkele der brahmana aan, die in verband staan met verschillende Wedische scholen. Tot de Rigveda behoort de Aitareya-Brahmana en de Kanshitaki- of Çankhayana-Brahmana. Een groot aantal brahmanas hehooren tot de Samaveda; het grootste daarvan is de Tandyamaha- of Pancavimça-Brahmana. De Samavidhana-Brahmana is van belang voor de geschiedenis van het hijgeloof. Tot de witte Jadsjoerveda behoort de Çatapatha-Brahmana, de voornaamste van alle, omdat wij nergens de ontwikkeling der priesterlijk-religieuze opvattingen zoo duidelijk kunnen nagaan, als uit dit boek. Tot de Atharvaveda hehoort de Gopatha-Brahmana.

Brahmanen zijn de leden van de hoogste kaste in de Indische maatschappij. Zij vormen den geleerden stand bij uitnemendheid, hebben als zoodanig tot hoofdtaak de studie van den Weda en de beoefening van alle vakken, die daarmede en met de gezaghebbende overlevering in verband staan. Zij alleen zijn bevoegd om onder de Arja's, d. i. de leden der drie hoogste kasten,de offerplechtigheden te leiden en sacramenteele handelingen te verrichten, zoodat uit hen de priesters voortkomen. De meeste Brahmanen zijn echter geen priesters, maar geleerden, leeraren, rechters; er waren en zijn nu nog onder hen verscheidene, die landerijen hezitten. Over 't algemeen wordt hun bij de kenze van een beroep veel vrijheid gelaten, alleen is het hun verboden, in dienstbaarheid te leven. De geestelijke adeltrots, waarvan zij meermalen hlijk gaven, heeft nu en dan verzet tegen hun aanmatiging uitgelokt, maar anderzijds hebben zij bij hun matige leefwijze gemeenlijk geen misbruik gemaakt van hun aanzien om zich te verrijken. Door hun werkzaamheid en voorbeeld hebben zij op het godsdienstig en zedelijk leven der Indiërs een bijvenden invloed uitgeoefend.

Brahmanisme is in engeren zin de benaming van het godsdienstig-wijsgeerig stelsel dat zich in Indië ontwikkelde na het Wedisch tijdperk. Ten opzichte van den eeredienst was het de voortzetting van den Wedischen godsdienst: dezelfde goden werden vereerd, dezelfde offerplechtigheden hleven in wezen, ofschoon de grootere offers steeds zeldzamer werden en het dieroffer in onbruik geraakte, ten gevolge van den toenemenden afkeer om dieren te dooden of te deren. Als wijsgeerig stelsel berust het Brahmanisme op een pantheïstische wereldbeschouwing, die haar zuiverste uitdrukking vindt in den als rechtzinnig erkenden Wedânta. Een hoofddogma van het Brahmanisme, aan den Weda nog gebeel vreemd, is het leerstuk der zielsverhuizing, dat tot heden toe de hoeksteen is gebleven van geloof hij alle meer of min rechtzinnige Indiërs en zelfs overgenomen is door secten, die het gezag van den Weda loochenen, zooals het Boeddbisme en het Djainisme. In ruimeren zin omvat Brahmanisme alle vormen van godsdienstig geloof, die in theorie den Weda als hoofdbron der openbaring erkennen, maar, wat het leerstellige betreft, feitelijk steunen op latere geschriften, zooals de Poerâna's die men beschouwen kan als de tekstboeken der verschillende secten. Een algemeen kenmerk van deze secten is, dat de dienst van een Oppergod, dien de heljders als hun Heer, Bráhma, Bhagawân of Içvara erkennen, op den voorgrond staat. Zoo zijn er in verloop van tijd talrijke secten ontstaan, die Wisjnoe-Krsjna, anderen die Çiva als almachtig Opperwezen vereeren, zonder de betrekkelijke macht van andere goddelijke wezens nit het Indische pantheon te ontkennen.

Brahmapoetra (Zoon van Brahma) is een der grootste rivieren van Azië. Zij ontspingt in het westelijk gedeelte van Tibet op 30°,6° N. Br. en 82° O. L. v. Greenwich, ten O. van het heilige meer Mansarowar, aan welks westzijde de hronnen der Satledsj en van den Indus liggen, stroomt onder de namen Tamdsjan Khamha, Joeroe en Dsangpo van het W. naar het O., parallel met de ketens van den Himalaja, over een lengte van 1650 km. door Tibet en ontvangt van het N.de Tsjarta Dsjangpo, de Raka Dsjangpo en de Kitsjoe, waaraan Lhasa ligt. Daarna breekt zij, naar het Z. ombuigend, in een nog nooit door Europeanen betreden kloof, onder den naam van Dihong door het wilde Alpenland aan het oosteinde van den Himalaja en komt vervolgens in de Indische provincie Assam, waar zij eerst den naam

Brahmapoetra draagt. Hier ontvangt zij van het N. de Dihong en van het oosten de Lohit. Zij doorstroomt Assam in zuid-westelijke richting, is bij Gauhati 1509 m. breed en 23,9 m. diep, stroomt langs de Garo Hills en treedt eindelijk, in zuidelijke richting, in de vlakte van Bengalen, waar zij zich met talrijke armen bij Goalanda met den Ganges vereenigt; de waterrijkste arm is de Megna. De geheele lengte der Brahmapoetra bedraagt 2900 km.; zij wordt tot Dibroegarh in Assam door stoombooten bevaren. De Brahmapoetra geldt bij de Indiërs voor den zoon van *Brahma* en behoort daarom tot de heilige rivieren. Voor het onderzoek van den middenloop heeft zich vooral *Cooper* („The Mishmee Hills", Londen, 1863), voor die van den bovenloop vooral *Harman* verdienstelijk gemaakt.

Brahmapoetrakip is een hoendersoort, veel gelijkende op een Cochinchinakip (zie aldaar), maar statiger en schooner; een kenmerkend onderscheid is de drieduhbele kam met licht getanden rand, de zoogenaamde erwtenkam. De haan bereikt een hoogte van 65—70 cm.

Brahmapoetravolken. Zie *Lohitavolken.*

Brahmosomadsj of *Bramasamadsj* is de naam van een godsdienstige secte in Indië, in 1830 door den Brahmaan *Ram Mohan Roy* (geboren in 1774 bij Bardwan in Bengalen, overleden in 1833 te Bristol) gesticht, met het doel, zich zonder het belijden van een bepaalden eeredienst tot godsvrucht op te wekken en de onderscheiden godsdiensten nader tot elkander te hrengen, ten einde het geluk der menschen te hevorderen. Deze beginselen waren hierniet nieuw, want reeds keizer *Akbar* had dit doel nagestreefd. *Ram Mohan Roy* werd in 1843 opgevolgd door *Debendra Nath Tagore*, die een zuiver deïsme huldigde, terwijl de later toegetreden *Keschab Chander Sen* zich voor een geopenbaard deïsme verklaarde, zoodat hij meer wenschte te voldoen aan de godsdienstige, dan aan de speculatieve behoeften van den mensch. *Keschab* brak heslist met het Hindoeïsme; maar de groote hervormingen, die hij wilde invoeren, zooals de opheffing der kasten, de verplichte aflegging van het Brahmanenkoord en vooral een grootere vrijheid op het gebied van huwelijksluiting, bewerkte een scheiding der gemeente in een conservatieve partij, onder *Debendra*, en een vooruitstrevende onder *Keschab*. De laatste trad nu aan het hoofd der hervormingsheweging, die door zendelingen naar verschillende streken van Indië overgebracht werd, zoodat er in 1876 reeds 128 gemeenten toe hehoorden. De godsdienstoefeningen bestaan daarin, dat op de zondagen stukken uit den Veda, de Avesta, den Bijhel of den Koran voorgelezen worden en daarover gedispnteerd wordt. Ook had *Keschab* in 1870 te Calcutta de reformclub gesticht, tot bevordering van een matig en zedelijk leven, tot verhreiding der literatuur en tot verbetering van het lot der vrouwen, waartoe vooral do in 1872 van de regeering verkregen „Native Marriage Act" (erkenning van het hurgerlijk huwelijk in bepaalde gevallen) dienen moest. Intusschen voerde de steeds meer op den voorgrond tredende neiging van *Keschab* tot het mysticisme en het tot ergenis der gematigden door hem voltrokken huwelijk van zijn dochter met een maharadja, weer tot een splitsing. Er vormde zich in 1877 een nieuwe partij naar zuiver rationalistische beginselen, welke de leiding aan *Keschab* ontnam, daarentegen meer tot de gematigde secte onder *Debendra* naderde en met deze gemeenschappelijk het 50 jarig feest der stichting van de Somadsj vierde.

Keschab overleed in 1885. Als een poging van Europeesch ontwikkelde Hindoe's, om de verschillende godsdiensten nader tot elkander te brengen en het godsdienstige nationalisme een bepaalden vorm te geven, verdient de Brahmosomadsj ook in Europa de volle aandacht.

Brahms, *Johannes*, een beroemd Duitsch componist, werd den 7den Mei 1833 te Hamburg geboren. Hij was de zoon van een musicus en genoot het onderwijs van *Eduard Marxsen* te Altona in het klavierspel en de compositie. In 1853 ondernam hij, als accompagnateur van den vioolspeler *E. Remenyi*, een concertreis, hij welke gelegenheid *Joachim's* aandacht op hem gevestigd werd. Van diens aanbeveling voorzien ging *Brahms* nog in hetzelfde jaar naar *R. Schumann* in Düsseldorf en verwekte door zijn eerste composities (sonaten voor klavier) de hoogste hewondering van dien meester, die zijn gevoelen nitte in een artikel in de „Neue Zeitschrift für Musik" (28 October 1853). Nadat hij zich korten tijd hij *Liszt* in Weimar opgehonden had, nam hij de betrekking aan van koorleider en muziekleeraar bij den vorst van Lippe—Detmold, waar hij verscheidene jaren bleef. Daarna woonde hij eenigen tijd in zijn geboortestad, vervolgens, sedert 1862, te Weenen, waar hij in 1863 directeur der academie voor gezang werd. In 1864 legde hij ook deze betrekking neder en woonde daarna gedurende verscheidene jaren in verschillende plaatsen, het meest in Hamburg, in Zwitserland en in Baden-Baden, waar hij belangrijke composities schiep en gelijktijdig als pianist in het openbaar optrad. In 1869 vestigde hij zich weder te Weenen. Van 1871—1874 was hij dirigent der concerten van het Genootschap der Muziekvrienden. Na een reeks nieuwe reizen, vestigde hij zich in 1878 voor goed te Weenen en hield er zich uitsluitend met componeeren bezig. Van den stijl van *Schumann*, wiens invloed in zijn eerste werken merkbaar is, keerde *Brahms* zich steeds meer af, door zich in de muziek van ondere meesters, zooals *Mozart*, *Haydn*, *Händel* en *Bach*, en later ook in de polyphone muziek der 16de eeuw te verdiepen. Hierdoor kwam hij tot een hervorming zijner schrijfwijze, die ten slotte als een waardige voortzetting van die van *Beethoven* kan gelden. *Brahms*, oorspronkelijk tot de moderne Duitsche componisten gerekend, kwam meer en meer in strijd met de ultra-vooruitstrevende partij der aanhangers van *Berlioz*, *Liszt* en *Wagner*.

Sedert zijn „Deutsches Requiem" (Op. 45, 1867) en zijn „Triumphlied" (Op. 55, 1871) bekend werden, steeg zijn roem snel, zoodat hij op het einde van zijn loopbaan zich een eerste plaats op het concertprogramma verworven had en haar voortdurend behield. In 1874 werd hij lid van de Academie van Schoone Kunsten te Berlijn, de universiteiten te Cambridge (1877) en te Breslan (1881) verleenden hem den doctorstitel honoris causa, in 1886 werd hij stemgerechtigd rid-

der der Pruisische orde pour le mérite voor kunst en wetenschap, in 1889 eereburger der stad Hamburg. Hij overleed den 3den April 1897 te Weenen.

Met de tooneelcompositie heeft *Brahms* zich niet bezig gehouden. Zelfs zijn beide ouverturen („Tragische Ouverture", Op. 81, en „Akademische Festouverture", Op. 80) staan buiten verband met het tooneel. Naast de reeds genoemde groote koorwerken met orkest, waarbij nog genoemd moeten worden het „Schicksalslied" (Op. 54), de „Nänie" (Op. 82) en het „Gesang der Parzen" (Op. 89), benevens de „Rinaldo" (dramatische cantate, Op. 50) en „Rhapsodie aus Goethes Harzreise" (voor altsolo, Op. 53), oogstte hij vooral lauweren door zijn liederen en kooren, ofschoon ook op dit gebied de gecompliceerdheid zijner factuur mooilijkheden met zich brengt. Een zeer goede smaak openbaart zich in de keuze der teksten, die menig over het hoofd geziene parel van Duitsche lyriek aan het licht gebracht heeft. Van de 32 liederen (Op. 3, 6, 7, 14, 19, 32, 33, 43, 46, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 63, 69, 70, 71, 72, 84, 85, 86, 91, 94, 95, 96, 97, 105, 106, 107, 109) bevat hijoa elk eenige nummers, die algemeen bewonderd worden. In het lied en hepaaldelijk in het koorlied weet *Brahms* de onvergankelijke kracht, die het volksgezang bezit, op ongeëvenaard meesterlijke wijze in gelouterde vormen weer te geven, zoo vooral in zijn „Liebeslieder", „Zigeunerlieder", „Balladen und Romancen", „Magellonenromancen" en de kinderliederen. Een hooge plaats nemen ook zijn geestelijke koorgezangen in, waaronder de „Deutsche Fest-und Gedenksprüche" (Op. 109, achtstemmig) bovenaan staan. Van *Brahms'* instrumentaalcomposities werden eerst de „Ungarische Tänze" (1865 en 1880 in 2 afl.) populair. Zijn klavierwerken zijn met weinig uitzonderingen (Balladen, Op. 10, Rhapsodien, Op. 79) moeilijk te begrijpen en vereischen veel studie, om ze naar waarde te kunnen schatten. Tot zijn eerste periode behooren nog de 3 sonaten Op. 1, 2 en 5 en het Scherzo Op. 4, die den invloed van *Schumann* verraden; tot zijn laatste behooren zijn phantasieën, Op. 116, intermezzo, Op. 117, en klavierstukken, Op. 118 en 119. Onder de rij van zijn variatiewerken, die de *Beethovensche* techniek voortzetten, is het belangrijkste Op. 24 (thema van *Händel*). Zeer belangrijk is *Brahms'* kamermuziek, n.l. 4 trio's: Op. 8 (1891 omgewerkt), 40, 87, 101; 3 klavierquartetten: Op. 25, 26, 60, een klavierquintet: Op. 34, een klaviertrio met klarinet en cello, Op. 114; twee cellosonaten: Op. 38, 99; drie vioolsonaten: Op. 78, 100, 108; twee klarinetsonaten: Op. 120; drie strijkquartetten: Op. 51 (1 en 11), 67; twee strijksextetten: Op. 18, 36, twee strijkquintetten: Op. 88, 111, en een quintet voor strijkquartet en klarinet: Op. 115. Zware muziek geeft *Brahms* in zijn concerten: twee klavierconcerten (D-moll, Op. 15; B-dor, Op. 83), het vioolconcert, Op. 77, en het dubbelconcert voor viool en cello, Op. 102. Van zijn orkestwerken duiden de twee eerste, de beide serenades Op. 11, D-dur, en Op. 16, A-dur, de terugkeer van den meester naar de kunst van *Haydn* en *Mozart* aan. Nog moeten 4 symphonieën (Op. 88, C-mol; Op. 73, D-dur; Op. 90, F-dur; Op. 98, E-mol) en de variaties op een thema van *Haydn* (Op. 56) vermeld worden. Zoowel de kamermuziek, als de orkeststukken hebben zich, weliswaar langzaam, maar steeds in toenemende mate, een vaste plaats op de meest uitgezochte programma's verworven en worden gelijk gesteld met die der grootste klassieke meesters. De heilige ernst, die in alle werken van *Brahms* valt waar te nemen, de diepte en waarheid van gevoel, de edele vormen, waarin hij de geheimen van het zielenleven door middel der muziek weergeeft, en het meesterschap over den vorm, verzekeren dezen componist een vaste eereplaats onder zijn geestverwanten. Een goedkoope partituuruitgave van zijn orkestwerken (Leipzig, *E. Eulenburg*), zal zeer zeker veel er toe bijdragen, om zijn werken meer populair te doen worden. De stad Weenen vereerde *Brahms* door voor hem een praalgraf naast de graven van *Beethoven* en *Schubert* op het Centrale kerkhof op te richten. Het eerste gedenkteeken voor *Brahms* werd in 1899 te Meiningen onthuld, een bronzen hoste door *Hildebrand*.

Brahoeigebergte. Zie *Halagebergte*.

Braid, *James*, een Engelsch geneesheer, geboren in 1795 in het graafschap Fife in Schotland, was eerst arts bij de mijnen te Leads-Hill in Lanarkshire, hield zich ijverig bezig met de heelkunde en met de behandeling van zenuwziekten en vestigde zich vervolgens te Manchester. Hier deed hij in 1841 de ontdekking, dat een lang staren op een blinkend voorwerp een eigenaardigen toestand van hedwelming, het zoogenaamde hypnotisme, veroorzaakt. Van dien tijd af wijdde hij zijn krachten aan het onderzoek van dit verschijnsel en aan de toepassing daarvan ter genezing van zenuwlijders. Als een aan hem gebrachte hulde werd de hypnotische slaap door *Durand de Gros* met den naam van *Braidisme* bestempeld. Toch geraakten zijn nasporingen, in weerwil van de aanheveling van den beroemden physioloog *Carpenter*, in geringschatting en vergetelheid, totdat zij later door een hernieuwd onderzoek volkomen werden bevestigd. *Braid* overleed te Manchester, den 25sten Maart 1860. Hij schreef o.a.: „Neurypnology, or the rational of nervous sleep, considered in relation with animal magnetism" (Londen en Edinburgh, 1843), „Magic, witchcraft, animal magnetism, hypnotism and electrobiology" (3de druk, Londen, 1852) en „Observations on trance: or human hybernation" (Londen, 1850).

Braïla is de naam van een stad in Roemenië. Zij ligt 15 m. boven den zeespiegel en 17 km. boven Galatz, aan den linker oever van den Donau, die zich hier in verscheidene armen splitst, van welke een de haven van Braïla vormt, alsmede aan den staatsspoorweg Boezen-Galatz. De stad heeft breede straten, 13 kerken (waaronder 8 Grieksch-orthodoxe), 2 synagogen, een gymnasium en (1899) 58392 inwoners, meest Grieken en Bulgaren, die zich vooral met zeep- en kaarsenfabricage bezig houden en een aanzienlijken handel drijven, waarvoor men groote magazijnen en korendoks opgericht heeft. Uitgevoerd wordt voornamelijk tarwe; verder talk, vleesch en wol, in het geheel (1900) voor 80,9 mill. leï. De invoer bedroeg 20,7 mill. leï. Braïla was tot 1883 een vrijhaven.

Brailas, *Peter Armeni*, een Grieksch wijsgeer en staatsman, werd in 1812 op Korfu geboren. Nadat hij in Italië en te Parijs in de wijsbegeerte en rechtswetenschappen had gestudeerd, werd hij in 1841 rechter te Zante. Hij gaf evenwel zijn loopbaan als jurist op en gaf les in de wijsbegeerte aan de academie op Korfu. Na de vereeniging van de Jonische eilanden met het koninkrijk Griekenland, werd hij in 1865 benoemd tot minister van Buitenlandsche Zaken. Sedert 1867 was hij achtereenvolgens gezant te Londen, Berlijn, Parijs, Konstantinopel en St. Petersburg. Hij was als wijsgeer een leerling van *Cousin*. Zijn voornaamste geschriften: „Over den oorsprong der oudste ideeën" en „Elementen der theoretische en praktische wijsbegeerte," zijn in het Fransch en Engelsch vertaald. Hij overleed den 15den September 1884 te Londen.

Braille, *Louis*, een blind Fransch blindenonderwijzer, werd den 4den Januari 1806 te Coupvray in Frankrijk geboren. Hij is de uitvinder van het thans algemeen gebruikelijke en naar hem genoemde blindenschrift (zie aldaar). Op 3-jarigen leeftijd blind geworden, kwam hij in 1816 in het Parijsche blindeninstituut en werd er in 1828 leeraar. In 1829 trad hij met zijn blindenschrift op en in 1838 gaf hij een leerboek der rekenkunde voor blinden uit. Hij stierf den 6den Januari 1852. In 1887 werd er een monument voor hem opgericht te Coupvray.

Brailleschrift is een soort schrift voor blinden, uit zes punten bestaande, dat zij gemakkelijk kunnen lezen en schrijven en dat voor de meeste van hunne boeken en muziek wordt gebruikt. De punten worden op 3 horizontale lijnen geschreven. De letters a tot j vormen de eerste groep; zij staan op de twee bovenste lijnen. Door het toevoegen van een of twee punten op de onderste lijn ontstaan de andere letterteekens. De 10 teekens van de eerste groep veranderen in leesteekens, als men ze op de onderste lijn plaatst, en in cijfers, als men er een afzonderlijk teeken ⠼ vóór plaatst. (Zie *Blindenschrift* en de afb. aldaar).

Dit eenvoudige, maar vernuftige stelsel werd uitgedacht door den Franschman *Ch. Barbier*, maar verbeterd door den Franschen blindeonderwijzer *Louis Braille*, aan wien het zijn naam te danken heeft.

Bij het schrijven in brailleschrift wordt het papier op een zachte onderlaag van gummi of leer of op een geribde zinken plaat gelegd. Drukt men nu met een stalen stift (de griffel) op verscheidene plaatsen van het blad, dan ontstaan aan den anderen kant verhoogde punten, die de blinden kunnen voelen. Deze punten moeten drie mm. van elkaar komen te staan. Om zo in de juiste richting en op den juisten afstand te krijgen, wordt over het schrijfpapier een koperen liniaal gelegd, waarin op een afstand van 2 mm. rechthoekige stukken zijn uitgesneden van 7 mm. hoogte en 4 mm. breedte. Drukt nu de schrijver den griffel in één van de bovenste gaten of in beide, dan ontstaan op het papier de letters *a* of *c*. Drukt hij den griffel in de volgende openingen op alle vier de plaatsen, dan ontstaat op het papier de letter x. Men kan de middelste lijn onderscheiden aan de kleine oneffenheden van den rand der uitgesneden openingen. Opdat lineaal, papier en plaat niet verschuiven, is de laatste in een raam bevestigd en de lineaal wordt gelegd in openingen van den rand. Door de bovenste, afneembare lijst van het raam wordt het papier vastgeklemd. De meest gebruikelijke leien zijn die met geribde zinkplaten. Het brailleschrift wordt van rechts naar links geschreven, om het geschrevene op de gewone wijze van links naar rechts te kunnen lezen.

Brainard, *John G. C.*, een Amerikaansch dichter, werd geboren te New-Londen (Connecticut), den 21sten October 1796, studeerde in de rechten, maar vond zoo weinig praktijk, dat hij de redactie op zich nam van den „Mirror", een tijdschrift, dat te Hartford verscheen. In plaats van opstellen van ernstigen inhoud, gaf hij humoristische stukken en gedichten, waardoor het tijdschrift weldra een hoogen rang bekleedde op het gebied der fraaie letteren. Een verzameling van zijn gedichten, die in den „Mirror" waren verstrooid, werd in 1825 met bijval door het publiek ontvangen. Hij overleed den 27sten September 1828. Zijn vriend *Whittier* gaf een nieuwe uitgave met levensbeschrijving, „Literary remains" (Hartford, 1832) in het licht.

Braine-le-Comte (*Brennia Comitis*) is de naam van een stad in het distrikt Soignies van de Belgische provincie Henegouwen. Zij is een station van den staatsspoorweg Brussel—Quiévrain en heeft (1900) 8935 inwoners. In hare nabijheid worden steengroeven aangetroffen.

Brains buskruit bestaat uit 40 deelen nitroglycerine en 1 deel chloraatpoeder. Het is een zwartachtige, weeke massa, die gemakkelijk vlam vat, maar in de locht rustig verbrandt; het is echter zeer gevoelig voor schokken of stooten. Het poeder bezit grooter vernielingskracht dan dynamiet, maar het is slechts weinig in gebruik.

Braith, *Anton*, een Duitsch dierenschilder, den 2den September 1836 te Biberach in Württemberg geboren, studeerde sedert 1851 te Stuttgart en later aan de academie te München. Hij schilderde slechts weidevee, en zijn werken, die groote afmetingen bezitten, behooren tot de beste op dit gebied. Hiervan moeten genoemd worden: „Ein Ochsenzug" (1870; Kunsthalle te Hamburg), „Herde am geschwollenen Bach", „Heimkehrendes Vieh" (1873), „Die vor einem Gewitter fliehende Herde" (1874), „Der brennende Stall" (1883), „Kälber am Morgen einen Wiesenhang herabtrabend" (1886; Nationalgallerie te Berlijn), „Gang zur Tränke" (1888), „Ueberraschung" (1890), „Heimkehr der Herde von der Alm" (1894), „Eine Ziegenalm" (1895), „Nach dem Sturm" (teruggekeerde kudde schapen, 1896). *Braith* woont te München.

Brak, ook wel b r a k h o n d, is een soort jachthond.

Brake is de naam van een stad in het groothertogdum Oldenburg. Zij ligt aan den linker oever van de Weser, is een kruispunt der staatsspoorwegen Hude-Nordenham en Oldenburg-Brake en heeft een Protestantsche kerk, een Katholieke kapel, een Methodistenkapel, een droogdok, scheepsbouw, fabricage van touw en zeildoek, een haven, levendigen handel (vooral in-

voer van Engelsche kolen, hout en koren) en (1900) 4718, meest Protestantsche, inwoners.

Brakel, *Dirk Gerrits à*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Enkhuizen in 1608, studeerde te Franeker en was achtereenvolgens predikant te Beers en Jellum, op Tessel en te Makkum. Hij heeft eenige stichtelijke werken uitgegeven; zijn boekje: „Het geestelijk leven ende de staat eens geloovigen, enz." werd in 1777 voor de 15de maal gedrukt. Hij overleed den 14den Februari 1692.

Brakel, Willem à, een zoon van den voorgaande, studeerde te Franeker en te Utrecht en werd achtereenvolgens predikant te Exmorra, te Stavoren, te Harlingen en te Rotterdam, en overleed den 30sten October 1711. Hij behoorde tot de beroemdste godgeleerden zijner eeuw en heeft een lange reeks van stichtelijke werken geschreven. Zijn „Redelijke godsdienst, enz." (1700, 3 dln. 4°) kwam in 1795 voor de 20ste maal in het licht.

Brakel, *van*, was een Oud-Nederlandsch geslacht, waarvan eenige leden het Verbond der Edelen onderteekend hebben, anderen behoorden tot de Nederlandsche zeehelden. Van deze noemen wij:

Brakel, Cornelis van, in 1629 kapitein ter zee en bevelhebber van het schip „Clara", onderscheidde zich vooral door het veroveren van Duinkerksche roofschepen en overleed in 1644.

Brakel, Pieter van, een zoon van den voorgaande, bevond zich in 1658 als kapitein op het schip „Het Huis te Kruiningen" van 54 stukken bij de vloot van den vice-admiraal *de Ruyter*. Toen hij in 1664 met drie Staatsche oorlogsschepen een vloot van 30 handelsvaartuigen uit de Middellandsche Zee huiswaarts voerde, werd hij in de Baai van Cadix door 8 Engelsche oorlogsschepen aangevallen. Hij verweerde zich dapper en sneuvelde in den strijd, maar zijn manmoedig gedrag was oorzaak, dat de onzen slechts twee koopvaardijschepen verloren.

Brakel, Jan van, geboren te Rotterdam in 1618. Op 22-jarigen leeftijd trad hij in den zeedienst, en in 1665 was hij bevelhebber van een brander. In 1666 bij den Vierdaagschen Zeeslag was hij op den brander „Rotterdam" en later op den brander „'t Lammetje Queek", en in den slag van 4 Augustus, toen hij zich met zijn vaartuig tusschen de admiraalschepen van *Monk* en de *Ruyter* plaatste en, nadat het in den grond geschoten was, met zijn sloep naar een Engelschen brander roeide, die het schip van den admiraal *Willem Jozef van Gent* bedreigde, betoonde hij zoo groote dapperheid, dat hem in 1667 het bevel werd opgedragen over „de Vrede" van 40 stukken. Daarmede werd hij onder den luitenant-admiraal *van Gent* naar de Theems gezonden, om er eenige oorlog- en koopvaardijschepen te veroveren. Bij den beroemden tocht van *de Ruyter* naar Chatham ontving hij den 20sten Juni met andere kapiteins bevel, om zich dicht onder het fort Sheerness te begeven en dit te beschieten, opdat de soldaten zouden kunnen landen. Hij volvoerde dien last met zooveel kracht, dat de Engelsche bezetting die sterkte verliet en deze verwoest werd door de onzen. Den volgenden dag werd hem echter op last van *Cornelis de Witt* streng arrest opgelegd, omdat hij een sloep met volk aan den wal had gezonden. Toen men zich echter verder op de rivier tegenover 6 vijandelijke oorlogschepen bevond, terwijl de vaart door twee groote schepen en 5 branders, die men er had doen zinken, versperd was, alsmede door een zware ijzeren ketting, deed *van Brakel* het voorstel, om met „De Vrede" voornit te zeilen en den vijand aan boord te klampen. Dat voorstel werd aangenomen en de dappere aanstonds uit zijn hechtenis ontslagen. Onvervaard zeilde hij voorwaarts zonder een schot te doen en veroverde het Engelsche fregat „Unity", waardoor *Jan Danielz. van den Rijn* gelegenheid kreeg, om met zijn brander de keten in stukken te zeilen.

Van Brakel had daarbij zijn sloep verloren, maar hij stapte aanstonds in die van den kapitein *Naelhout* en overmeesterde het vijandelijke schip „Carolus Quintus" van 60 stukken; wel vond hij de bezetting in de wapenen, maar toen hij met de zijnen de valreep opklom, riepen de mannen om genade, en het vaartnig werd in den grond geboord. Daarna bracht *van Brakel* het vuur der forten tot zwijgen, verjoeg er den vijand en stak een magazijn in brand. Nu werd hij met 2 veroverde schepen, „the Unity" en „the Royal Charles", naar Goedereede gezonden, en de Staten begiftigden hem met een gouden keten en eerepenning. Later was hij gewoon in de Middellandsche Zee en elders de vlag van het schip „Carolus Quintus" onder de zijne te hijschen, waarover de Engelschen klachten inleverden, zoodat hij van de Staten bevel ontving, dit na te laten.

In 1672 voerde hij bevel op de „Groot-Hollandia" van 60 stukken en 300 man. In dat jaar onder *de Ruyter* in zee kruisende, had hij bevel, om aan de roode vlag der Engelsche en Fransche vloot het hoofd te bieden. Hij zette echter, vergezeld van een brander, koers naar den admiraal der blauwe vlag, *Montague*, graaf van *Sandwich*, en ofschoon deze op den „Royal James" over 104 stukken en 1000 man bevel voerde en vele schoten loste, zeilde *van Brakel* met zijn betrekkelijk klein vaartnig voorwaarts, totdat hij het admiraalschip aan boord had geklampt, en gaf het toen de volle laag. Hij bleef den Engelschen ruim wel anderhalf uur op zijde en schoot hem nagenoeg reddeloos, zoodat *Montague* zich zou hebben overgegeven, indien de dappere Nederlander een vlag had gevoerd. De Engelsche admiraal ontving inmiddels gedurig versche toevoer van krijgsvolk, en de zeilen en het want van het schip van *van Brakel* werden zoodanig doorboord, dat het wellicht treuriger met hem ware afgeloopen, zoo *Montague* geen andere Nederlandsche schepen had zien naderen. Nu werden alle krachten ingespannen, om zich van het vaartuig van *van Brakel* te ontslaan, en dit gelukte, zoodat het reddeloos afdeinsde. Weldra echter werd de „Royal James" door het brandschip van *van den Rijn* aangetast en in brand gestoken, zoodat de admiraal en zijn zoon, die zich in een sloep wilden redden, in de golven omkwamen. Het schip van *van Brakel* werd door het fregat van kapitein *van Aerssen* naar Zeeland gesleept. Onze held had 150 dooden en gekwetsten aan boord, en deze laatsten werden met hem naar Schoonhoven gezonden, om aldaar te herstellen.

In 1673 voerde *van Brakel* bevel over „de Voorzigtigheid" van 84 stukken en gaf in menigen strijd tegen de Engelschen en tegen de Barbarijsche zeeroovers zoo uitstekende blijken van beleid en moed, dat hij tot schout-bij-nacht bevorderd werd. In die hoedanigheid begeleidde hij in 1688 prins *Willem III* naar Engeland. Hij sneuvelde in den slag bij Bevesier (Beechy-head), den 10den Juli 1690. Zijn stoffelijk overschot werd ter aarde besteld in de St. Laurenskerk te Rotterdam, waar zijn heeltenis in wit marmer is uitgehouwen.

Braken (Vomitus) is het ontledigen van de maag door slokdarm en mond. Terwijl in normale omstandigheden de maag door samentrekkende bewegingen (peristaltiek) haar inhoud door den maaguitgang (portier) in den darm stuwt, wordt daarentegen bij het braken de maaguitgang gesloten en de ingang geopend. Tegelijkertijd sluit zich de stemspleet, de slokdarm wordt door een paar krachtige inademingen luchtledig en daardoor als het ware met maaginhoud volgezogen. Hierop trekt zich de maagwand krachtig samen en werkt — ondersteund door de buikpers (samentrekking der buikspieren en van het middenrif) — haar inhoud door den mond naar buiten.

Aan het braken gaat in het algemeen een toestand van misselijkheid (nausea) vooraf, gepaard met verhoogde speekselafscheiding, terwijl na afloop de patiënten gewoonlijk in een sterkeren of zwakkeren uitputtingstoestand (kleine snelle pols, oppervlakkige ademhaling) verkeeren.

Braken ontstaat door prikkeling van het in de groote hersenen gelegen zoogenaamde braakcentrum. In de meeste gevallen is die prikkeling een indirecte, d. w. z., dat een bepaald orgaan — meestal de maag, doch ook neus, keel, mond, enz. — worden geprikkeld, en die prikkel langs zenuwen (vagus zenuw) naar de hersenen wordt voortgeleid. In enkele gevallen is de prikkeling een directe, d. w. z. in de hersenen zelf opgewekto. Onder de vele oorzaken van indirect braken noemen wij de volgende: maagaandoeningen, verschillende vergiften, waaronder ook de braakmiddelen (zie aldaar) te rekenen zijn, overlading van de maag, zwangerschap, sommige aandoeningen van het vrouwelijk geslachtsorgaan, buikvliesontsteking, nier- en galsteenkolieken, verder prikkeling van de keelholte en heftige hoestbuien (kinkhoest). Als oorzaken van direct braken kennen wij: hersenvliesontsteking, een gezwel in de hersenen, hysterie, waarschijnlijk ook zeeziekte.

Bekend — ook in leekenkringen — is het braken van alkoholisten op de nuchtere maag (Vomitus matutinus potatorum).

De aard van het braaksel is bij de diagnose van vele maagziekten van het grootste belang. Behalve spijsresten, kan het bloed, slijm, gal, soms zelfs faecalen darminhoud bevatten. Zeer heftige braakbewegingen kunnen bij uitzondering aanleiding geven tot het ontstaan van breuken, abortus, vroeggeboorte, of tot het barsten van bloedvaten.

Het braken gaat des te gemakkelijker naarmate de maag meer in het verlengde van den slokdarm ligt, bijv. bij jonge kinderen. Grootere dieren, bijv. paarden, braken meestal erg moeielijk.

Een therapie is slechts hoogst zelden noodig. Meestal is met den maaginhoud ook de oorzaak voor de braking verwijderd. In hardnekkige gevallen neemt men zijn toevlucht tot het slikken van ijs of toediening van verdoovende middelen (opium, morphine).

Braken Zie *Vlas*.

Brakenburgh, *Richard*, Hollandsch schilder-etser van genrestukken en portretten, werd gedoopt te Haarlem, den 22sten Mei 1650, overleden aldaar, den 28sten December 1702. Leerling van *Adriaen van Ostade* en *Hendrick Mommers*. Hij is echter vooral een navolger van *Jan Steen*, wiens huiselijke tafereelen, zooals: „St. Nicolaas-avond", „Bezoek van den dokter" en dergelijke hij tot voorbeeld koos, zonder evenwel de pittigheid van dien meester te bereiken. Ook vele van *Brakenburgh's* typen zijn aan die van *Jan Steen's* schilderijen ontleend. Men weet niet, of hij bij dezen in de leer is geweest. Als portretschilder behoort hij tot de middelmatige meesters van zijn tijd. Hij werkte voornamelijk te Haarlem, waar hij reeds op 19-jarigen leeftijd lid werd van het schildersgild. Een tijd lang was hij in Friesland werkzaam. Hier te lande vindt men o. a. schilderijen van *Brakenburgh* in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Museum Boymans te Rotterdam en het Mauritshuis te 's Gravenhage.

Brakteaten (holle munten) is de nieuwere naam voor een soort munten uit de Middeleeuwen, die met behulp van slechts één stempel werden geslagen, zoodat de heeldenaar aan den achterkant hol is. Zij werden van dun zilverblik gemaakt, voor het eerst in het midden van de 12de eeuw in den Harz en Thüringen (Goslar, Halberstadt, Maagdenburg). Daarna verspreidden zij zich over Boven- en Beneden-Saksen en Pruisen. Aan den Rijn kwamen zij niet in zwang, daarentegen wel in zuidwestelijk Duitschland en in Zwitserland. Ook in Hongarije, Polen en Skandinavië werden de brakteaten, hoewel in geringe hoeveelheid, geslagen. Zij danken hun ontstaan waarschijnlijk daaraan, dat zij gemakkelijker te vervaardigen zijn dan de andere munten. Men maakte de schijfjes dunner en grooter, tot zelfs 50 mm. middellijn, die nu wel is waar gemakkelijk geknipt konden worden, maar door hunne geringe dikte geen twee stempelafdrukken meer konden verdragen. De oudste brakteaten vertoonen een sierlijke en zorgvuldig bewerkte stempelsnede; sommigen ervan zijn van groote schoonheid, o.a. die van *Albrecht den Beer*.

In het begin van de 13de eeuw worden de brakteaten steeds slechter, het gehalte aan fijn metaal geringer, de teekening wordt verwaarloosd en de geheele munt zoo breekbaar, dat zij slechts in rollen bij het gewicht in betaling kon worden gegeven. Omstreeks het midden der 14de eeuw houdt men op met het aanmunten van groote brakteaten; zij worden vervangen door den groschen, maar bij kleinere munten werd de brakteatenvorm nog lang daarna gebruikt, vooral voor kleine zilvermunten.

Een andere soort brakteaten zijn de schotelpenningen. Zij hebben dezen naam te danken aan hunnen vorm. Zij behooren voornamelijk thuis in West-Duitschland en aan den Rijn, kwamen echter ook nog tot in de 18de eeuw in Beneden-Saksen, o.a. te Lünenburg in Brunswijk, voor.

Brakwater is een vermenging van zoet en zout water aan den mond van rivieren. De meeste zeedieren kunnen in zout water niet leven. Soms kunnen zelfs geheele zeeboezems door een aanzienlijken toevoer van zoet water veranderd worden in brak water, zooals de Oostzee, welks water vooral in het oostelijk en noordelijk gedeelte slechts zeer weinig zouthondend is, n.l. 0,7%; in de Botnische Golf slechts 0,3%. De flora en fauna van brakwater vertoonen eigenaardige verschillen met die van zout en zoet water. Men kan dan ook het karakter van vóórhistorische waterbekkens vaststellen met behulp van de in hun slib achtergebleven fossielen. Dergelijke *brakwaterlagen* komen aan den mond van de meeste groote rivieren voor, soms ook in groote meren met zout water, zooals in de Caspische Zee.

Bramah, *Joseph*, een Engelsch werktuigkundige, werd geboren den 13den April 1749 te Stamborough in het Engelsche graafschap York en overleed den 9den December 1814 te Londen. In 1783 vond hij de waterclosets uit, vervaardigde daarna een nieuwe soort van veiligheidssloten (zie *Bramahslot*) en verbeterde de pompen en de brandspuiten. Vooral echter heeft hij zich beroemd gemaakt door de toepassing van het door *Pascal* ontdekte beginsel van de voortplanting van den druk der vloeistoffen (1796). Wij deelen hieromtrent bijzonderheden mede in het artikel *Hydraulische pers*. Verder ontwierp hij een werktuig tot het drukken van bankbiljetten, en de Londensche Bank nam het aanstonds in gebruik. Later deed hij het voorstel, om onder de voornaamste straten te Londen buizen te leggen voor wateraanvoer bij gelegenheid van brand; zijn overlijden heeft echter de uitvoering van dit plan verijdeld. *Bramah* was niet alleen een vernuftig nitvinder, maar ook een bekwaam praktisch werkman.

Bramahslot is de naam van een slot, alzoo genoemd naar zijn uitvinder *Bramah* (zie aldaar), den bekenden vervaardiger der hydraulische pers. Het heeft een kleinen sleutel met een zeer kleinen baard, die op een sluitcylinder werkt en door dezen den schieter heen en weer beweegt. Het werd in het jaar 1784 uitgevonden.

Bramann, *Fritz Gustav von*, een Duitsch heelkundige, werd te Wilhelmsberg in Oost-Pruisen geboren, den 25sten September 1854. Hij studeerde van 1875—1879 te Koningsbergen in de geneeskunde, was vervolgens gedurende verscheiden jaren als assistent werkzaam aan het ziekenhuis aldaar en trad in het jaar 1884 als assistent van den hoogleeraar *von Bergmann* aan de heelkundige kliniek te Berlijn op, welke betrekking hij tot Maart 1890 waarnam. In November 1887 kreeg hij van keizer *Wilhelm I* de opdracht naar San Remo te gaan, waar hij den 9den Februari 1888 de luchtpijpoperatie uitvoerde van den toenmaligen kroonprins *Friedrich*. In Juli 1888 werd hij privaatdocent aan de Berlijnsche hoogeschool, in 1889 buitengewoon hoogleeraar en in Maart 1890 hoogleeraar in de heelkunde en directeur van de heelkundige kliniek te Halle, als opvolger van professor *von Volkmann*. In hetzelfde jaar werd *Bramann* door keizer *Wilhelm II* erfelijk in den adelstand verheven. Hij schreef, behalve vele opstellen in verschillende tijdschriften, de werken: „Der Processus vaginalis und sein Verhalten bei Störungen des Descencus" (Berlijn, 1889) en „Über die Dermoide der Nase" (Berlijn, 1889).

Bramante, eigenlijk *Donato d'Angnolo*, een Italiaansch bouwmeester en schilder, werd omstreeks 1444 te Monte-Asdrualdo in het hertogdom Urbino geboren. Van 1476—1499 was hij te Milaan werkzaam, waar hij als schilder naam maakte. Zijn schilderijen zijn echter op eenige overblijfselen na te gronde gegaan. Sedert 1476 voltooide *Bramante* de kerk San Satiro te Milaan en wel de dour en de sacristie, sedert 1492 het koor en de hoofdpoort van Sta. Maria della Grazie, en leidde de verbouwing van de Kapittelzaal van San Ambrogio en van den hof in het Ospitale Maggiore. Bovendien schiep hij in Milaan en omstreken een groot aantal bekoorlijke bouwwerken, zoowel wereldsche gebouwen als kerken, waarbij hij zich van een zuiveren, mooien renaissancestijl bediende. Na den val van *Ludovico Sforza*, zijn beschermer, trok *Bramante* in 1499 naar Rome, waar de pausen *Alexander VI* en *Julius II* hem vele werken opdroegen. Hij bouwde in 1500 Sta. Maria della Anima en de prachtige Tempietto van San Pietro in Montorio, het klooster Sta. Maria della Place, verder de prachtige paleizen dor *Cancelleria* en *Giraud-Torlonia*. Van *Bramante* moet ook het plan van de Casa Santa in de kerk te Loreto afkomstig zijn. Sedert het laatst van 1505 begon hij zijn plannen voor den bouw van het Vatikaan en de St. Pieterskerk, van welk laatste in 1506 de eerste steen gelegd werd. *Bramante* overleed den 11den Maart 1514 te Rome. Na zijn dood veranderde men zijn plan voor de St. Pieterskerk.

Bramantino. Zie *Bartolommeo Suardi*.

Brama rail (*Braam*). Zeevisch, zeldzaam op onze kust voorkomende, behoorende tot de familie der *Goudmakreelen* (*Coryphaenidae*). Zie verder bij *Braamvisschen*.

Brambach, *Kaspar Joseph*, een Duitsch componist, werd geboren den 14den Juli 1833 te Bonn. Van 1551—1554 ontving hij zijn opleiding aan het conservatorium te Keulen en vervolgens aan de Mozart-stichting te Frankfort a. M., waar hij een leerling werd van *Ferdinand Hiller*. In 1859 kreeg hij een aanstelling als leeraar aan het conservatorium te Keulen en ging in 1861 als stedelijk muziekdirecteur naar Bonn. In 1869 gaf hij deze betrekking op en leefde daarna als componist en privaatleeraar te Bonn. *Brambach* heeft naam gemaakt door stukken voor gemengd koor en orkest, als: „Das Eleusische Fest" (met solopartijen), „Frühlingshymnus", „Morgensehnsucht", „Der Bergkönigin Frühlingsfahrt", e. a. Voor mannenkoor en orkest schreef hij: „Die Macht des Gesanges", „Velleda", „Alcestio", „Prometheus", „Columbus", „Loreley", „Am Rhein", „Cäsar am Rubicon" (1899), e. a. Bovendien heeft hij een sextet voor strijkinstrumenten, een sextet voor piano, twee kwartetten voor piano, een concert voor piano, een concertouverture („Tasso") en meer andere stukken gecomponeerd. Hij overleed den 20sten Juni 1902 te Bonn.

Bramer, *Leonard*, Hollandsch schilder en etser van portretten, historische en Bijbelsche onderwerpen, geboren in 1595 te Delft, begraven

aldaar, den 10den Februari 1674. Hij bezocht Frankrijk en Italië. Vooral in Rome bleef hij langen tijd en was er werkzaam voor vorstelijke personen. In 1625 was hij terug in Delft. In 1629 is hij er vermeld als lid van het schildersgild, waarvan hij meermalen deken was. Hij werkte o.a. voor den stadhouder *Frederik Hendrik* en voor *Johan Maurits van Nassau*. Zijn schilderijen hebben, vooral wat hun lichteffecten betreft, veel overeenkomst met die van *Rembrandt* en het is niet onmogelijk, dat *Bramer's* werk op *Rembrandt's* opvatting van invloed is geweest. *Bramer* mist echter geheel de scherpe karakteristiek en genialiteit, *Rembrandt* eigen. Men vindt hier te lande o.a. werken van zijn hand in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Prinsenhof te Delft. Van *Bramer* zijn verder talrijke teekeningen en een viertal etsen bekend.

Bramra is de ra, die aan de *bramsteng* (zie aldaar) opgeheschen wordt. Daaraan wordt het *bramzeil* aangeslagen en op de marsra uitgespannen. Tot dit zeil behooren *schooten*, om het op de marszeilsra uit te halen, *boelijns*, om den windvang te vermeerderen, *geitouwen*, om bij het bergen van het zeil de schoothoorns naar het midden van de bramra op te halen, en *buikgordings*, om het midden van het onderlijk langs den voorkant van het zeil omboog te brengen. Men geeft den naam van *bramzeilskoelte* aan een wind, die niet te sterk is om bramzeilen te voeren.

Bramsteng, een scheepsterm, is de steng, welke op de marssteng is aangebracht. De eigenlijke masten op een schip heeten ondermasten; zij worden door de marsstengen en deze wedor door de bramstengen verlengd. Zie verder *Mast*.

Bramzeil. Zie *Bramra*.

Bramzeilskoelte. Zie *Bramra*.

Branca, een Italiaansch werktuigkundige en architect der 17de eeuw. Hij deed in 1629 te Rome een werk in het licht verschijnen, getiteld: „La machine", waarin men een der oudste toepassingen van den stoom aantreft. Hij vormt dezen in een besloten ketel met een buis en brengt het niteinde daarvan bij een rad met schoepen, dat door het uitstroomen van den stoom aan het wentelen wordt gebracht. Ook heeft men een „Manuel d'architectnre" (Ascoli, 1629) aan hem te danken.

Branca, *Gaetano*, een Italiaansch aardrijkskundige, geboren te Milaan in 1834. Hij koos aanvankelijk het bedrijf van zijn vader en werd als boekverkoopersleerling geplaatst te Weenen. Hier echter bezocht hij de universiteit, wijdde zich uitsluitend aan de beoefening der aardrijkskunde en geschiedenis en werd na zijn terugkeer in Italië leeraar in deze vakken aan het lyceum te Brescia en later te Milaan. In 1870 werd hij secretaris van het Aardrijkskundig Genootschap in Italië, maar toen hij zich gereed maakte om dit ambt te Florence te aanvaarden, werd hij ziek en overleed, den 15den April 1871. Van zijn geschriften vermelden wij: „Grammatichetta teorica della lingua tedesca", „Geografia elementare", „Dizionario geografico universale", „Storia della geografia", „Bibliografia storica d'ogni nazione" en „Bibliografia geografica dei paesi non europei". Ook leverde hij bijdragen in de „Enciclopedia popolare", enz.

Branca, *Ascanio*, een Italiaansch staatsman, geboren in 1840, studeerde te Napels in de rechten en maakte zijn naam spoedig bekend door journalistieken arbeid en door zijn werk: „Le crédit et la banque internationale" (Parijs, 1867). Sedert zijn lidmaatschap van de Kamer in 1870 steeg zijn roem nog meer als specialiteit op het gebied van financiën. Als secretaris-generaal aan het ministerie van Handel steunde hij onder *Cairoli* en *Depretis* de Regeering, ging echter in 1885 over tot de oppositie. In het eerste kabinet *Rudini* (Februari 1891 tot Mei 1892) was hij minister van Openbare Werken, in het tweede kabinet *Rudini* (van Maart 1896 tot Juni 1898) minister van Financiën en in het kabinet *Saracco* was hij weer belast met de portefeuille van Openbare Werken. Hij overleed den 7den Maart 1903 te Rome.

Branca, *Giulio*, een Italiaansch beeldhouwer, in 1851 te Cannobio aan het Lago Maggiore geboren, werd te Milaan tot kunstenaar opgeleid door *G. Strazza*. De voornaamste zijner werken zijn: Het marmerstandbeeld van *Lodewijk XVII* (1878) en „Rosamnnda aan het feestmaal van Alboin", een marmerstandbeeld, dat in 1883 op de Parijsche tentoonstelling grooten bijval inoogstte. Verder voerde hij verschillende voortreffelijke grafmonnmenten uit, zooals het borstbeeld van den blijspeldichter *Paolo Ferrari*. Op de Internationale Kunsttentoonstelling te Berlijn in 1891 had hij 2 werken van een sterk uitgesproken natuuralistische richting ingezonden, n.l.. „Nimrod, de eerste jager" en een „David".

Brancaccio, *Carlo*, een Italiaansch schilder, werd te Napels geboren, den 6den Maart 1861. Hij schildert bij voorkeur moderne straattooneeltjes, zeegezichten en landschappen, die door hunne frissche opvatting zeer gezocht zijn. Van zijn werken moeten genoemd worden „Capri, van uit zee gezien" (1888), „Regen te Toledo" (1889) „De Piazza del Carmine te Napels" (1889).

Brancardiercompagnieën. Deze naam is afkomstig van het Fransche woord *brancard* (draagbaar), en de alzoo genoemde compagnieën werden in 1813 opgericht door *Napoleon I*, om te dienen tot het wegdragen en in veiligheid brengen van gewonden. Men koos hiertoe veelal oudgedienden, die niet meer geschikt waren om deel te nemen aan het gevecht. Zij droegen een staf, dien zij als piek konden gebruiken, en in hun chacot een blikken vat, waarin ruimte was voor $1^1/_2$ L. water en een spons. Elke compagnie telde 32 man met 16 draagbaren en 8 of 10 treinpaarden.

Branco, *Wilhelm*, een Duitsch geoloog, werd geboren te Potsdam, den 9den September 1844. In 1881 werd hij belast met het onderwijs in de geologie aan de technische hoogeschool te Aken, doch keerde in 1882 als staatsgeoloog naar Berlijn terug, waar hij reeds privaatdocent aan de universiteit was geweest en het thans opnieuw werd. In 1887 werd hij hoogleeraar te Koningsbergen, in 1890 te Tübingen, in 1895 te Hohenheim en in 1899 hoogleeraar in de geologie en palaeontologie aan de universiteit te Berlijn en tevens directeur van het geologisch-palaeontologisch instituut aldaar. In 1900 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen. Zijn

onderzoekingen betroffen vooral het vulkaangehied van Frosinone in Italië, de Beneden-Dogger in Duitsch-Lotharingen, de ontwikkelingsgeschiedenis en de verwantschapsverhoudingen van de fossiele chephalopoden, de fossiele zoogdier-fauna van Punin in Ecuador, de tertiaire Belemnieten, e.a. Verder heeft *Branco* zich bezig gehouden met een onderzoek naar de vulkanische tuflagen in de Zwabische Alb, de vulkaanvormen in Zwaben, het vulkanische Ries bij Nördlingen, den fossielen mensch, de oorzaak en werking van aardbevingen, enz.

Brand is de naam van een plantenziekte, waarbij in plaats van goed gevormde organen een zwarte of bruine poedervormige massa optreedt, waarin het bedorven plantendeel zich heeft verandord. De donkere massa bestaat nit tallooze sporen afkomstig van de zwam, die de ziekte heeft veroorzaakt.

De ziekte ontstaat door woekering van verschillende soorten van zwammen uit de familie der *Ustilagineeën* en treedt op hij tal van plantensoorten, vooral bij granen. Bij deze wordt ze schadelijk, doordat de sporenmassa zich gewoonlijk ontwikkelt in of in plaats van het vruchtbeginsel en daaronder de korrel-ophrengst lijdt, niet alleen naar kwantitelt, maar ook naar kwaliteit, doordat de sporen zich dikwijls in zeer groote massa over de gezonde korrels verspreiden, deze haar blankheid verliezen, bruin zien en het daaruit bereide meel bruin wordt.

De voornaamste soorten zijn de volgende. Steen of stinkbrand op tarwe, spelt en eenkoorn, veroorzaakt òf door *Tilletia Caries* Tul. òf door *T. laevis* Kühn; korenbrand op rogge door *T. secalis* Kuhn in Midden- en Zuid-Europa; stuifbrand op haver, zoowel op wilde als gekweekte soorten en ook op alle soorten van raygras, veroorzaakt door *U. stilago Avenae* Jensen; stuifbrand op tarwe door *U. tritici* Jensen; naakte gerstebrand door *U. nuda Hordei* Jensen; en bedekts gerstebrand door *U. tecta Hordei* Jensen; maïsbrand door *U. maydis* Lev. Al deze soorten tasten het vruchtbeginsel aan. Op rogge komt in Nederland bovendien brand voor op den halm, vooral op het bovenste lid, soms ook op de bladeren en de kafjes, tengevolge van het optreden van *Urocystis occulta* Rahenhaupt. Deze veroorzaakt daarop lange grijsgroene opgezwollen strepen, die later openspringen en waaruit dan de zwarte poedervormige sporenmassa te voorschijn komt.

Ook op grassen en onkruiden komen tal van brandsoorten voor.

Aangaande de bestrijding van brand zie de desbetreffende cultnurgewassen.

Brand. Zie *Brandspuit* en *Brandweer.*

Brand, *Marinus*, een Watergeus, werd geboren in Zeeuwsch Vlaanderen en bevond zich met *Adam van Haren* in de voorhoede bij het veroveren van den Briel. Vervolgens nam hij deel aan het innemen van Delfshaven, Dordrecht en Gorinchem. In laatsgenoemde stad liet hij 4 burgers op de markt ophangen en zond de R. K. geestelijken onder zware mishandelingen naar den Briel, waar zij door *Lumey* werden omgebracht. *Brand* bezette voorts het slot Loevestein en het huis te Liesveld tegenover Schoonhoven.

In 1572 werd hij door *Entes* naar Zeeland gezonden, om zich van Goes meester te maken, maar werd aldaar door *Mondragon* teruggeslagen; ook een onderneming met *Tseraerts* en *Entes*, om Arnemuiden te bemachtigen, werd verijdeld, en *Brand* begaf zich hierop naar Delfshaven. Later verjoeg hij met admiraal *Ewoud Pietersz. Worst* 10 Spaansche schepen en trok daarna met *Lumey* Holland in. In het jaar 1573 was hij admiraal van 's prinsen schepen op het Haarlemmermeer en leed aldaar in een gevecht tegen *Bossu* een belangrijke nederlaag, waarbij hij 22 schepen verloor. In het begin van 1574 hielp hij Middelburg belegeren, maar werd er met kapitein *Evert Hendriksz.* door de bezetting gevangen genomen. Hij eindigde zijn loopbaan in dienst dezer gewesten met een schandelijke daad. Nadat hij uitgewisseld was, liep hij in 1575 te Dordrecht met eenige andere krijgshoofden tot den vijand over. Zijn verdere lotgevallen zijn onbekend.

Brand, *Johan Arnold*, een Nederlandsch rechtsgeleerde en letterkundige, werd geboren te 's Gravenhage in 1786. Hij studeerde te Leiden en werd er benoemd tot meester in de vrije kunsten, in de wijsbegeerte en in de rechten. Hij vestigde zich als advocaat te 's Gravenhage, werd in 1828 officier bij de rechtbank van den eersten aanleg te Leiden, in 1833 raadsheer in het voormalig Hoog gerechtshof, later in het Provinciaal gerechtshof van Holland, en nog later — na de splitsing — in dat van Zuid-Holland, waar hij in 1842 tot vice-president en in 1844 tot president benoemd werd. Hij hield belangrijke verhandelingen in de maatschappij „Diligentia" te 's Gravenhage, zag zijn „Nadrukkelijk betoog van de voortreffelijkheid van den mensch" in 1813 door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goud bekroond, schreef een „Hulde aan Michiel Adriaanszoon de Ruyter, enz." (1827), was lid van de Hollandsche Maatschappij van Kunsten en Wetenschappen en van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, bekleedde nog de betrekkingen van lid van den stedelijken raad en van den militieraad, en overleed den 19den Augustus 1849.

Brand, *Jan Hendrik*, president van den voormalige Oranje-Vrijstaat, geboren in 1833 te Bloemfontein, studeerde in Engeland en werd rijksadvocaat in zijn geboortestad. In 1866 werd hij tot president der Republiek gekozen en bestuurde haar zóó voortreffelijk, dat hij vijfmaal herkozen werd, voor het laatst in 1884. In 1876 bezocht hij Engeland op uitnoodiging van lord *Carnarvon*, om de conferentie bij te wonen, die over een confoederatie der Zuid-Afrikaansche staten zou beraadslagen. De Volksraad van den Oranje-Vrijstaat was tegen zulk een confoederatie en *Brand* verklaarde zich derhalve ook er tegen, waardoor er niets van kwam. In 1881 wist hij als bemiddelaar bij de vredesonderhandelingen tusschen Engeland en de Zuid-Afrikaansche Republiek den vrede tot stand te brengen. *Brand* overleed den 15den Juli 1888 te Kaapstad.

Brandanus, *de heilige*, volgens de legende den 16den Mei 577 als abt van een Iersch klooster overleden, voer op een schip met 17 monniken naar het Westen om het „Land van Be-

lofte" (Terra repromissionis) te ontdekken. Op dezen tocht leerde hij verschillende wondereilanden kennen, ontmoette het zeemonster, dat door de zeelieden dikwijls voor een eiland gehouden was, vond *Judas Ischarioth* op een eenzame rots geketend liggen, zag de Verblijfplaats der verdoemden en vond het door dichte wolken omgeven eiland van het Paradijs. Na een afwezigheid van 7 jaren keerde *Brandanus* naar zijn vaderland terug. Waarschijnlijk berust de inhoud van dit verhaal voor een deel op Iersche sprookjes; het „Land van Belofte" is in de plaats gekomen van het „Eiland der eeuwige jeugd" (Avalon) der Keltische mythologie. De oudste mededeeling van *Brandanus'* tocht is in het Latijn geschreven („Navigatio Sancti Brandani") en is afkomstig uit de 10de of 11de eeuw (uitgegeven door *Jubinal*: „La légende latine de S. Brandaines avec une traduction inédite en prose et poésie romanes", Parijs, 1836). Omstreeks 1125 ontstond hiernaast een Fransche bewerking van het verhaal (uitgegeven door *Francisque Michel*: „Les voyages merveilleux de Saint Brandan à la recherche du paradis terrestre", Parijs, 1878) en sedert de 13de eeuw verbreidde zich de sage in het Nederlandsch (bij *Blommaert*: „Oudvlaemsche Gedichten der XII, XIII en XIV eeuwen", Gent, 1836—1841, en *Brill*: „Van Sinte Brandane", Groningen, 1871), in het Duitsch (uitgegeven door *Schröder*: „Sanct Brandanus. Ein lateinischer und drei deutsche Texte", Erlangen, 1871) en in het Engelsch (uitgegeven door *Wright*: „St. Brandanus, a mediaeval legend on the sea, in English verse and prose", Londen, 1844). Als verhaal in proza (uit de 15de eeuw) werd het in Duitschland een geliefd volksboek. Het geloof aan het Brandanus-eiland bleef lang bestaan. In de verdeelingsacte der Nieuwe Wereld van *Alexander VI* tusschen Spanjaarden en Portugeezen wordt het onder de nog te ontdekken landen genoemd; op *Mercator's* kaart der aarde (1569) verschijnt het eiland tusschen Ierland en den St. Laurens-stroom.

Brandaris is een scheepsterm, waarmede zoowel de groote lantaren, die onder de mars van het admiraalschip hangt, als een groot kustlicht of vuurtoren wordt aangeduid.

Brandbare mineralen vormen een afdeeling van het mineralenrijk, die in de meeste stelsels een afzonderlijke groep vormt en achteraan wordt geplaatst. Zij bestaan uit stoffen, die geheel of met achterlating van asch verbranden. Men rekent daartoe: anthraciet, steenkool, bruinkool, ligniet, turf, barnsteen en verder stoffen als barnsteen, asphalt, retiniet; eveneens koolwaterstoffen als ozokeriet, petroleum, naphta, e.a.; bovendien behooren er nog de zouten van organische zuren toe, zooals: honigsteen en oxaliet en ten slotte diamant, grafiet en zwavel.

Brandbare stoffen noemt men zulke enkelvoudige en samengestelde, bewerktuigde en onbewerktuigde lichamen, die de geschiktheid bezitten, om zich met de zuurstof der lucht te verbinden, onder ontwikkeling van warmte en licht. Bijvoorbeeld kool, hout, papier en fosforus zijn brandbaar in de zuurstof bevattende dampkringslucht. In ruimer zin kan men elke chemische verbinding van twee stoffen, die plaats grijpt onder gelijktijdige ontwikkeling van warmte en licht, *verbranding* (zie aldaar) noemen.

Brandbrief is de naam voor een schriftelijke bedreiging met brandstichting, indien de bedreigde niet een zekere geldsom aan den afzender van dien brief wil doen toekomen. Het schrijven van zulk een brief wordt terecht zwaar gestraft. Verder is brandbrief een brief, waarin iemand dringend vraagt om een gift of geldelijke hulp.

Brandekkel. Zie *Doovenetel.*

Branden is een geneeskundige behandeling, bestemd om ziekelijke weefsels of gezwellen te vernietigen, om vergiftigde wonden uit te branden, om als bloedstelpend middel en ook wel als afleidende prikkel te dienen. Zie verder *Cauteria.*

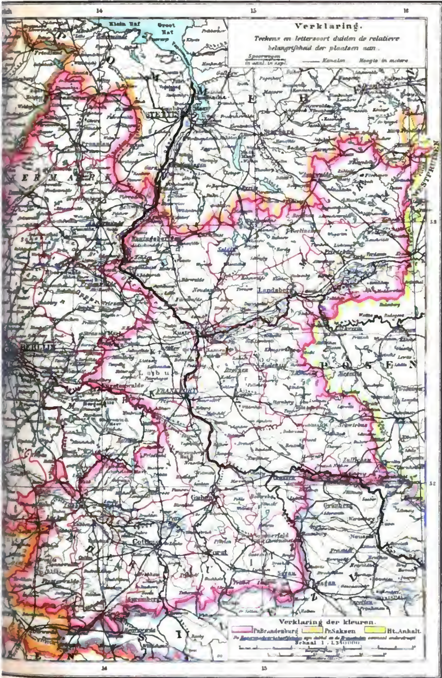
Branden, *Frans Josef Peter van den*, een Vlaamsch dichter, geboren te Antwerpen, den 14^{den} Juni 1837, was vroeger werkzaam als werktuigkundige, bekleedde daarna eerst de betrekking van adjunct-archivaris van zijn geboortestad en werd in 1894 tot stedelijk archivaris benoemd. Hij schreef: „De Bloedwet" (1862), „Kunst- en kladschilder" (blijspel, 1863), „Soort bij soort" (tooneelspel, 1863), „Spiritisme" (tooneelspel, 1863), „Het erfdeel van Matant" (tooneelspel, 1864), „Geschiedenis der Academie van Antwerpen" (bekroond, 1864), „De jonge kunstenaar" (dramatisch gedicht, bekroond, 1864), „Een nieuwbakken rijke" (comedie, 1865), „Tusschen twee vuren" (tooneelspel, bekroond, 1864), „Hnisselijk wel en wee" (drama, 1867), „Huwelijksspeculatie" (tooneelspel, 1868), „Bedrogen" (tooneelspel, 1868), „Baas Gansendonck" (tooneelspel, 1868), „Frans Wonters" (1872), „De val van Antwerpen" (geschiedkundig drama, bekroond, 1873), „Eenige bladen uit de geschiedenis van het onderwijs te Antwerpen" (1874), „Willem van Nieuwelandt, kunstschilder en dichter, 1584—1635" (1875), „Engeen Zetternam, volksschrijver, 1826—1855" (1876), „Adriaan de Brouwer en Joos van Craesbeeck" (1881, 1882), „Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool" (1883), (met *J. G. Frederiks*) „Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde" (2de druk, 1888), „Remigius van Leemput, portretschilder, 1607—1675" (1891), „Hendrik de Cort, stadsgezichtschilder, 1742—1810" (1891), „Zoo de ouden zongen zoo piepen de jongen, zedentafereel van Jacob Jordaens" (1891), „Baltbasar Geertssen, dit Bos ou Sylvius, graveur, 1518—1580" (1893), „Een werk van Hubert Goltz" (1894), „Hubert Goltz (Goltzius), portretschilder-oudbeidkundige, 1526—1583" (1894), „Anna Bijns, haar leven en werken" (1894), „Rubens' godsdienstig meesterstuk (1896), „Getuigenis over het portret van Marten Pepijn" (1899), „Ontstaan van het Nieuwsblad te Antwerpen" (1902), „Abraham Verhoeven, zijn leven, 1575—1652" (1902) en „Prefect d'Herbouville" (1903). Voorts is bij redacteur van het „Antwerpsch Archievenblad".

Brandenburg (zie de kaart) is de naam van een provincie van het koninkrijk Pruisen en de bakermat der Pruisische monarchie. Zij grenst ten W. aan de provinciën Hannover en Saksen en het hertogdom Anhalt, ten Z. aan Silezië, ten O. aan Posen en West-Pruisen en ten N. aan Pommeren en Mecklenburg. De oppervlakte bedraagt 39.838 v. km. De in 1816 gevormde provincie omvat van de vroegere mark Brandenburg de Mittelmark, de

PROVINCIE BRANDENBURG. PROVI

CIE SAKSEN, NOORDELIJK DEEL.

Ukermark, de Priegnitz en het grootste deel der Neumark, van Silezië den Schwiebuser kreits en een deel van den Saganer kreits, eenige plaatsen van het groothertogdom Posen en van Saksen de Beneden-Lausitz, de ambten Dahme en Jüterbog, de heerlijkheden Baruth en Sonnewalde, benevens het ambt Belzig van den Wittenberger kreits en de ambten Finsterwalde en Senftenberg van den Meiszener kreits.

Natuurlijke gesteldheid. Brandenburg ligt in de Noord-Duitsche laagvlakte. In het N. en Z. wordt het van landruggen doorsneden, terwijl in het midden heuvel- en laagland met elkander afwisselen. Door den noordelijken landrug, een deel van den Noord-Duitschen landrug, breekt de Oder, beneden de plaats, waar de Oude Oder in haar uitmondt, en vormt een breed, merenrijk plateau, dat zich zuidwaarts tot aan het Rhinluch, het Oder- en Warthebruch uitstrekt, en in den Kronsberg bij Pritzwalk een hoogte van 125, in den Heksenberg bij Wittstock een van 118 m. bereikt. De zuidelijke hoogterug voert in het distrikt Potsdam den naam van Fläming, met den Hagelberg bij Belzig (201 m.) en den Golmberg bij Baruth (178 m.), in het distrikt Frankfort den naam van Lausitzer Grenzwall (Rückenberg bij Sorau, het hoogste punt der provincie, 229 m.), scheidt ongeveer de Beneden- en de Opper-Lausitz van elkander en wordt door de Spree en de Lausitzer Neisze doorsneden. Tusschen beide hoogteruggen liggen uitgestrekte laag- en hoogvlakten, zooals het moerassige Spreewond, ten N. hiervan de hoogvlakte van Lieberose (Spitzberg, 183 m.), de Rauensche bergen (152 m.) aan het Spreedal, het Havelländische en Rhinluch (33 m.), benevens kleinere hoogten, zooals het plateau van Barnim (Semmelberg, 157 m.) en de Oderbruch (10—20 m.) en het hoogland van Sternberg (Spiegelberg bij Lagow, 179 m.) ten Z. van den Warthebruch.

Diluvium op de hoogten en alluvium in de laagten vormen de hoofdbestanddeelen van den bodem. Het diluvium bevat talrijke erratische blokken en bedekt op verschillende plaatsen, zooals bijv. aan beide zijden van het Oderdal een uitgestrekt tertiair gebied met rijke bruinkolen- en septarienkleilagen. Slechts sporadisch treden oudere gesteenten aan de oppervlakte, zooals schelpkalk bij Rüdersdorf, kalksteengips en steenzout bij Sperenberg, granwakke in den Koschenberg bij Senftenberg.

De rivieren behooren tot het Elbe- en Odergebied. De Elbe stroomt slechts in het N.W. op de grens, ontvangt hier de Havel, waarmede zich links de Spree (met de Dahme), Nuthe en Plane, rechts de Rhin en de Dosse vereenigen. Naar de Oder, den hoofdstroom der oostelijke helft, gaan links de Bober en de Lausitzer Neisze, rechts de Warthe met de Netze, de Uker en Ihna monden reeds in Pommeren uit (zie *Oder*). Talrijk zijn de kanalen, waaronder het Finow- en het Oder-Spreekanaal het Elbe- en Odergebied verbinden: het eerste de Havel, het laatste de Spree met de Oder. Andere kanalen dienen voor de verkorting van bevaarbare wateren, zooals het Berlijn-Spandauer scheepvaartkanaal tusschen Berlijn en het Tegeler meer aan de Havel, het Sakrow-Paretzerkanaal, ten N. van Potsdam, dat van de Havel naar de Havel loopt, een stuk van het oude Müllroser of Friedrich-Wilhelmskanaal, dat van Müllrose naar het Oder-Spreekanaal voert, en het tegenwoordig in aanbouw zijnde Teltower-kanaal, dat de Havel bij Potsdam met de Boven-Spree verbindt. De talrijke meren liggen meest in het N. en in het midden; op den noordelijken landrug of op zijn hellingen vinden wij het Ruppiner meer, de Ukermeren, het Werbelliner-, Grimnitz- en Paarsteiner meer, alle ten W. en het Soldiner meer ten O. van de Oder; aan de Havel is het Schwielngmeer, ten Z. van de Spree het Scharmützelmeer aan het Storkowerkanaal het belangrijkste.

Het klimaat is gematigd en gezond, slechts aan sterke veranderingen onderworpen (gemiddelde jaarlijksche temperatuur te Berlijn 9.2° C., Potsdam 8,4° C., Frankfort 8,5°). De jaarlijksche regenhoeveelheid bedraagt 500—600 mm.

Bevolking. Middelen van bestaan. Volgens de volkstelling van 1900 telde de provincie, zonder Berlijn, 3.108.554 inwoners, waaronder 2.907.863 Protestanten, 160.305 Katholieken en ± 25.766 Israëlieten. Deze bevolking bestaat voornamelijk uit Duitschers; in de Lausitz en vooral in de distrikten Kotthus en Spremberg treft men echter ook Wenden aan, in het geheel (1900) 37.519.

De voornaamste middelen van bestaan zijn: industrie, handel, scheepvaart en landbouw. Vooral munten uit door vruchtbaarheid een deel der Ukermark, het Oderbruch, de streken van Landsberg, Soldin, ten N.O. en Z. van Berlijn, van Nauen, tusschen Neuruppin en Fehrbellin, tusschen Perleberg en Pritzwalk, van Lenzen, enz. Behalve de gewone korensoorten en aardappelen worden ook suikerbieten in het Oderbruch, tabak bij Schwedt en Vierraden, ooft en druiven langs het zuidelijk deel der Havel (Werder) en in de Oderstreek tusschen Guben en Züllichau, hop, vlas, hennep en boekweit in de zandige streken van het Z., waar ook talrijke wouden, meestal uit naaldboomen bestaande, voorkomen. Ook in de andere deelen der provincie is naaldhout overheerschend. De weiden zijn het grootst in het Havelland. Volgens de veetelling van 1900 waren er in Brandenburg, zonder Berlijn:

paarden	286.956	stuks.
rundvee	828.663	„
schapen	833.379	„
varkens	1.032.865	„
geiten	233.332	„
bijenkorven	121.755	„

Er is veel wild, dat beschermd wordt; voor de vischteelt zijn verscheiden broedinrichtingen aanwezig. Wat de mineralen betreft, vindt men er bruinkool, ijzererts, veen, schelpkalk, gips, enz. De minerale bronnen bij Freienwalde, Eberswalde, Frankfort aan de Oder, enz. zijn slechts van ondergeschikte beteekenis.

De industrie heeft haar hoofdzetel te Berlijn (zie aldaar); in de provincie vindt men vooral wolspinnerijen en lakenfabrieken in de steden der Beneden-Lausitz, verder linnenweverijen, suikerfabrieken, machinefabrieken, glasblazerijen, tabaksfabrieken, steenbakkerijen, stoomhoutzaagmolens, bierbrouwerijen en spiritusfabrieken. De handel wordt door de bevaarbare wateren, door een uitgebreid spoorwegnet, dat zich straalvormig van

Berlijn als middelpunt naar alle hemelstreken uitbreidt, en door de Kamers van Koophandel te Kottbus, Frankfort aan de Oder, Soran, Brandenburg, Potsdam en Berlijn ondersteund. Bijna alle spoorwegen der provincie zijn thans staatsspoorwegen. Aan inrichtingen voor onderwijs vindt men er (Berlijn uitgezonderd): 27 gymnasia, 3 progymnasia 6 reaalgymnasia, een hoogere burgerschool, 5 reaalprogymnasia, 13 burgerscholen, 10 seminaria voor onderwijzers, een landbouwschool, 3 doofstommeninstituten, een blindeninstituut, enz.

De provincie wordt (zonder Berlijn) in de regeeringsdistrikten Potsdam met 20 en Frankfort met 22 kreitsen verdeeld, het Oberpräsidium heeft zijn zetel te Potsdam, de Generalkomission te Frankfort aan de Oder. In kerkelijk opzicht staat Brandenburg onder het consistorie te Berlijn; andere booge colleges zijn de provinciale directie der belastingen en het provinciaal college voor onderwijs te Berlijn en voor het mijnwezen het Oberbergamt te Halle. De rechtspraak wordt uitgeoefend door een opperlandgerecht (Kamergerecht) te Berlijn, 9 landgerechten en 104 ambtsgerechten. Naar den Duitschen rijksdag zendt Brandenburg 20, naar het Pruisische Huis van Afgevaardigden 36 leden. De provinciale Landdag heeft zijn zetel te Berlijn. Van oude namen zijn nog in den volksmond aanwezig de Ukermark, de Neumark en de Bedenen-Lausitz. Andere benamingen zijn in de kreitsnamen bewaard gebleven, zooals Barnim, Havelland, Priegnitz, enz.

Geschiedenis. Brandenburg werd in den oudsten tijd door den Germaanschen stam der Semnonen, sedert de volksverhuizing door Slavische volken (Wenden) n.l. de Hevellers, Lutizen en Obotriten bewoond. De pogingen van *Karel den Groote* om het land te veroveren, hadden geen blijvend succes. Koning *Hendrik I* versloeg wel is waar de Slaven en veroverde de stad Brennaburg (Brandenburg), maar eerst markgraaf *Gero* ging volgens een bepaald plan — veroverend, organiseerend en christianiseerend — te werk. Onder *Otto I* werden de bisdommen Havelberg (946) en Brandenburg (948) gesticht, maar na de nederlaag van *Otto II* in Beneden-Italië (983) gingen door een opstand der Wenden alle veroveringen weder verloren, het Christendom werd uitgeroeid, de Wenden bleven heidenen en onafhankelijk. Het Duitsche koningschap was er niet in geslaagd zijn gezag duurzaam in het land te vestigen, eerst 150 jaren later gelukte dit aan een Duitsch vorst. De Askaniër *Albrecht de Beer*, na vele oorlogen met de Nordmark beleend (1134), drong met geweld en list de Wenden terug en legde den grondslag voor de mark Brandenburg, noemde zich markgraaf van Brandenburg, oefende ook reeds het ambt van opper-kamerheer nit en stond — hetgeen wegens zijn gevaarlijke positie noodig was — bijna onafhankelijk tegenover den koning. Hij herstelde de verwoeste bisdommen, richtte kloosters op en bevolkte het land met boeren uit Westfalen en Nederland. Door deze kolonisatie, die door de opvolgers van *Albrecht* werd voortgezet, werd Brandenburg langzamerhand weder gegermaniseerd. Zijn zoon *Otto I* (1170—1184) verkreeg in 1181 de leenhoogheid over Pommeren, maar *Otto II* (1184—1205) moest, door den Maagdenburger aartsbisschop in den ban gedaan, al zijn allodiën in de Altmark en West-Havelland in 1196 van den aartsbisschop in leen terugontvangen. De poging van zijn broeder *Albrecht II* (1205—1220), om de goederen weder aan den aartsbisschop te ontrukken, mislukte: daarentegen verdreef *Albrecht* de Denen van de Duitsche kust. *Albrecht's* zonen, *Johann I* en *Otto III* wisten Brandenburg gedurende hun lange gemeenschappelijke regeering aanzienlijk uit te breiden en ontrukten Barnim en Teltow aan de Wenden, Stargard en de Ukermark aan de Pommeren, die in 1244 hunne leenhoogheid erkenden; de Neumark werd in 1260 veroverd, Lebus en de Opper-Lausitz door aankoop verkregen. Het aantal inwoners nam steeds toe, en verscheiden belangrijke steden, zooals Landsberg aan de Warthe in de Neumark en Frankfort aan de Oder in het land Lebus ontstonden. De doorvoer- en uitvoerhandel, zelfs naar de Nederlanden, door een privilegie van koning *Willem* van Holland, en vooral naar Lübeck, werd steeds grooter. In 1242 verkreeg Berlijn het Brandenburgsche stadsrecht. Na den dood der gebroeders (1266, 1267) ontstonden 2 takken, de *Johanneïsche* of Stendaler en de *Ottonische* of Salzwedeler. Door aankoop en pand werden de bezittingen nog met de mark Landsberg, de Beneden-Lausitz, Torgau en Dresden vermeerderd. *Otto IV met den Peil*, een bekend minnezanger (gestorven in 1309) heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan van vele sagen. Eerst onder *Woldemar* (1309—1319) werden de landen weder vereenigd, maar met den dood van zijn minderjarigen neef, *Heinrich von Landsberg*, stierf in 1320 de Brandenburgsche dynastie der *Askaniërs* uit. Na hevige oorlogen om het bezit van het land, waarin aanzienlijke stukken verloren gingen, gaf koning *Lodewijk* het in 1323 aan zijn minderjarigen zoon *Lodewijk den Oude* (1323—1351) in leen. De *Wittelsbachers* lieten zich echter niet veel aan het land gelegen liggen, dat wegens den strijd tusschen keizer en paus met het interdict belegd en in 1325 door Polen en Lithuuers verwoest werd. Hierbij kwam de door *Karel IV* begunstigde verheffing van den valschen *Woldemar*, die in bijna het geheele land een opstand verwekte. Handel en nijverheid stonden stil, de landbouw werd verwaarloosd; het ongelukkige land was een prooi zijner gebieders, die het verpanden om zich geld te verschaffen. Onder *Lodewijk den Romein* (1351—1365) werd Brandenburg in 1356 door den Gouden Bul in het bezit der keurwaardigheid bevestigd. *Karel IV*, die reeds in 1348 de Boven- en in 1364 de Beneden-Lausitz verkregen had, maakte van de twisten in het Huis Wittelsbach en de zwakheid van den laatsten Wittelsbacher, *Otto den Luie* (1365—1373), gebruik, om door het verdrag van Fürstenwalde (1373) de mark aan het Huis *Luxemburg* te brengen, voerde voor zijn zoon *Wenzel* de regeering en deed zijn best, om de orde, alsmede landbouw, handel en nijverheid te herstellen. Wederom moesten de vorsten van Pommeren en Mecklenburg Brandenburg's leenhoogheid erkennen. Doch na den dood van *Karel IV* keerde de oude toestand terug. *Sigismund*, aan wien de marken ten deel vielen, ver-

pandde deze in 1388 aan den markgraaf *Jost van Moravië*, onder wien de oude verwarring spoedig in nog grootere mate weer intrad, en verkocht in 1402 de Neumark aan de Duitsche Orde.

Na den dood van *Jost* benoemde *Sigismund* den burggraaf *Frederik van Neurenberg*, uit het Huis *Hohenzollern*, tot stadhouder en den 30sten April 1415 tot keurvorst van Brandenburg; de beleening volgde den 18den April 1417 te Constanz. Het gelukte hem eerst langzamerhand, zijn gezag te vestigen, terwijl hij belangrijke sommen moest betalen, om de verpande vorstelijke rechten en inkomsten in te lossen. Hij overleed in 1440, en *Frederik II* volgde hem op (1440—1470). Deze wist de steden te bedwingen, vooral Berlijn. Onder zijn regeering eindigde de strijd met het aartsbisdom Maagdenburg (1450); in 1455 ontving hij de Neumark, in 1467 een deel der Beneden-Lausitz terug. Verschillende krijgstochten, ondernomen met het doel om de bezittingen van de in de mannelijke linie uitgestorven hertogen van Pommeren-Stettin te verkrijgen, gaven, ook onder zijn opvolger *Albrecht Achilles* (1470—1486), slechts tot de erkenning der leenhoogheid over Pommeren aanleiding. *Albrecht* scheidde door de Huiswet van 1473 (*dispositio Achillea*) wel is waar de Frankische vorstendommen van Brandenburg af, maar stelde de ondeelbaarheid van alle, ook van de nog te verkrijgen deelen van het land op zulk een wijze vast, dat zich een werkelijk staatswezen ontwikkelen kon. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Johann Cicero* (1486—1499) en deze door *Joachim I* (1499—1535). In 1506 stichtte deze de universiteit te Frankfort aan de Oder en in 1516 het Kamergerecht te Berlijn als opperste gerechtshof. Zijn zoons, keurvorst *Joachim II* en *Johann van Küstrin*, die de Neumark ontving (beide tot 1571) traden in 1539 tot de Luthersche Kerk over. In den Smalkaldischen oorlog volgde *Joachim* een voorzichtige politiek. Eerst na den Augsburger Godsdienstvrede (1555) toonde hij zich openlijk een voorstander der Hervorming. Hij richtte het consistorie te Berlijn op. Voor zijn kleinzoon *Joachim Friedrich* verkreeg hij de bisdommen Maagdenburg en Halberstadt en in 1569 van Polen het mede-leenheerschap over Pruisen. Zijn zoon *Johann Georg* (1571—1598) vereenigde weder het geheele Brandenburgsche gebied, terwijl de oudste zoon van dezen, *Joachim Friedrich* (1598—1608), het gebied in 1603 ondeelbaar verklaarde en aan zijn stiefbroers *Christiaan* en *Joachim Ernst* de Hohenzollernsche bezittingen in Franken overliet. Hij stichtte in 1605 den Geheimen Raad als opperste bestuurscollege. Zijn zoon *Johann Sigismund* (1608—1620), gehuwd met *Anna*, de oudste dochter van den hertog *Albrecht Friedrich* van Pruisen, werd in 1618 hertog van Pruisen. Zijn aanspraken op de Gulik-Kleefsche erfenis, die *Anna* van haar moeder *Maria Eleonore*, de oudste zuster van den in 1609 kinderloos gestorven hertog *Johan Willem van Gulik*, ontvangen had, kon hij echter niet doorzetten en moest zich in 1614 met Kleef, Mark, Ravensberg en Ravenstein tevreden stellen. Hij trad tot den Hervormden godsdienst over en heeft gewetensvrijheid in zijn rijk ingevoerd. Zijn opvolger *Georg Wilhelm* (1620—1640) was een zwak vorst, die zich noch in zijn bezittingen aan den Rijn staande houden, noch zijn aanspraken op Pommeren doorzetten kon, hoewel dit laatste in 1637 (door den dood van den kinderloozen hertog) aan Brandenburg had moeten komen. Gedurende den Dertigjarigen Oorlog wist hij niet, bij welke partij hij zich zou aansluiten, en de Zweden en de keizer dwongen den keurvorst afwisselend tot een bondgenootschap. Niettegenstaande deze verwarring, gelukte het aan den Grooten Keurvorst *Friedrich Wilhelm* (1640—1688), zich van het bezit van het land te verzekeren, zijn gebied uit te breiden en de verschillende deelen van het land tot één geheel te vereenigen. De geschiedenis van Brandenburg wordt van dit tijdstip af die van Pruisen (zie aldaar).

Door een nieuwe organisatie van het bestuur werd Brandenburg in 1815 een provincie van Pruisen, echter met belangrijke wijzigingen der grenzen. Terwijl het gebied links van de Elbe gelegen, de Altmark, tot de nieuwe provincie Saksen werd gerekend, werd een deel van het in 1814 afgestane koninklijk Saksisch gebied (Belzig, Jüterbog en de Beneden-Lausitz) met Brandenburg vereenigd.

Brandenburg, *bisdom*, in 949 door *Otto I* gesticht, stond aanvankelijk onder het aartsbisdom Mainz en sedert 968 onder dat van Maagdenburg. Door den opstand der Wenden in 983 vernietigd, werd het in 1161 door *Albrecht den Beer* hersteld. Nadat bisschop *Matthias von Jagow* tot het Luthersche geloof overgegaan was, hield het bisdom als zoodanig op te bestaan (1544) en de administratie ging op den keurvorst over. Toch werden 12 domheerenplaatsen als prebenden in stand gehouden en worden tegenwoordig nog door den koning van Pruisen toegekend, nl. 9 aan den adel en 3 aan de geestelijkheid.

Brandenburg, het oude *Brennaburg* der Wenden, waaraan de mark Brandenburg haar naam ontleent, is een stad in het Pruisische distrikt Potsdam, aan den staatsspoorweg Berlijn—Maagdenburg en aan de Havel, die de oude stad (op den rechter-) van de nieuwe stad (op den linker oever) scheidt. Zij heeft 4 Protestantsche kerken (waaronder de Gotische Katharinakerk van 1401), een Katholieke kerk, een synagoge, een gymnasium, een reaal-gymnasium, *Wredow's* teeken- en modelleerschool, 2 oude stadhuizen, een Rolandszuil voor het stadhuis der nieuwe stad, een strafkolonie en (1900) met het garnizoen 49.250 inwoners, waaronder 2705 Katholieken en 341 Joden. De industrie der stad is belangrijk; men vindt er een kamgarenspinnerij, een mandenfabriek (de grootste in haar soort van het Duitsche rijk, met 1000 arbeiders), lakenfabrieken, een ijzergieterij, een jutespinnerij, een drukkerij voor kunstwerken, fabrieken voor rijwielen, hoeden, gonden lijsten, leder, passementwerk, sigaren, enz.; verder belangrijke zeemtouwerijen, steenbakkerijen, olie- en korenmolens, tuinbouw en scheepvaart. In de onmiddellijke nabijheid van Brandenburg ligt op een eiland in de Havel *Dom-Brandenburg*, een afzonderlijke gemeente in den kreits West-Havelland, met 820 inwoners, een ridderacademie (sedert 1856 hersteld in het vroegere Prämonstratenserklooster), een domkapittel en een domkerk uit de 14de eeuw.

Brandenburg werd in 928 door keizer *Hendrik I*

aan de Hevelers ontrukt, maar bleef tot in de 12de eeuw een twistappel tusschen de Duitschers en de Slaven, zoodat het reeds door *Otto I* in 949 hier gestichte bisdom (zie aldaar) eerst onder *Albrecht den Beer* beteekenis verkreeg. Uit bet dorp Pardnin ontstond de latere oude stad en uit het Dnitsche dorp de nienwe stad, die eerst in 1715 tot één gemeente vereenigd werden. In November en December 1848 vergaderde hier de Pruisiscbe Nationale Vergadering tot aan hare ontbinding.

Brandenburg, *Friedrich Wilhelm*, graaf *von*, een Pruisiscb staatsman, was de onechte zoon van koning *Friedrich Wilhelm II* van Pruisen en van de gravin *Sophie von Dönhoff.* Hij werd geboren te Berlijn, den 24sten Jannari 1792, en nog als knaap ingeschreven bij bet regiment der lijfwacht. Reeds in 1794 was hij met zijn zuster *Julie*, later bertogin *von Anhalt-Köthen*, in den gravenstand opgenomen, en in 1807 kwam hij in werkelijken dienst, klom spoedig op en bevond zich in 1812 als ritmeester bij den staf van den generaal-majoor *York*, werd in 1813 majoor en onderscheidde zicb in de voornaamste veldslagen van dien tijd. Bij den overtocht over den Rijn was hij aan bet hoofd der troepen de eerste, die den overkant bereikte. Zijn dappere daden werden met eereteekens beloond. In 1839 werd hij als commandeerend gensraal aan het hoofd geplaatst van een legerkorps en in 1848 tot generaal der cavalerie benoemd. Den 8sten November van dat jaar vormde hij het nieuw ministerie *Brandenburg-Manteuffel*, en het verplaatsen der Nationale Vergadering van Berlijn naar Brandenbnrg, het in staat van beleg verklaren der hoofdstad, het octrooiëeren der grondwet van 5 December 1848 en de ontbinding der Nationale Vergadering waren daarvan het gevolg. Toen in den herfst van 1850 de oneenigheid tusscben Pruisen en Oostenrijk aan de scheidsrecbterlijke uitspraak van Rusland onderworpen werd, begaf hij zich naar Warschan, om de onderbandelingen bij te wonen. Den 3den November van dat jaar werd *Brandenburg* door een hevige koorts aangetast, waaraan hij den 6den November overleed.

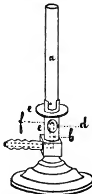
Brandenburgsche schepter is de naam van een door *Kirch* voorgesteld, niet meer gebruikelijk sterrenbeeld aan den zuidelijken bemel.

Brander noemt men een vaartuig, dat met brandbare stoffen geladen, aangestoken en naar de vijandelijke vloot gezonden wordt. Men maakte daarvan voorheen bij zeeslagen veel gebruik. Daartoe nam men gewoonlijk een koopvaardijschip, om zijn waren aard zooveel mogelijk te verbergen. Het ruim werd met geteerd bout, riet, stroo, enz. gevuld en op het dek vaten met buskruit geplaatst, overgoten met pik en talk. De lading werd door een lont in brand gestoken. Aan elke zijde van het scbip waren 6 geschutpoorten met neerslaande luiken, waarachter zich even zoo vele kleine kanonnen bevonden, met kruit en een houten prop geladen, geschikt om bij het losbarsten die luiken te doen opengaan, waarna de vlam door een sterken luchtstroom werd govoed. Ook waren er gaten in het dek geboord boven de teertonnen, die men met een mengsel van pik en talk vulde. In het achterste gedeelte van zulk een brander bevond zich de manschap, die zich na het aansteken der brandbare massa door een poort in de boot of zwemmende moest redden. Het besturen van een brander vereischte een groote onverschrokkenheid, daar zulk een vaartuig zoo dicht mogelijk bij de vijandelijke schepen moest gebracht worden, ja, eigenlijk moest het met enterhaken en dreggen aan een schip der vijandelijke vloot worden vastgemaakt, en wel zóó sterk, dat bet zich niet van dien vernieler kon bevrijden. Volgens het onde krijgsrecht werden de manschappen van een brander, als zij in 's vijands banden vielen, aan de ra opgehangen. In de geschiedenis onzer zeemacht vinden wij de namen vermeld van vele dapperen, die zich waagden aan zulk een hachelijk bedrijf. Merkwaardig zijn vooral de branders, door *Gianibelli* gedurende de belegering van Antwerpen vervaardigd, om de brug te doen springen, die de Spanjaarden over de Scbelde hadden geslagen. De *catamarans* (belsche machines) der Eogelschen bij Bonlogne in 1804 hadden daarentegen weinig sncces. In de vorige eeuw vernielde de Grieksche admiraal *Miaulis* met zijn brander tot tweemaal toe de Turksche vloot, en ook lord *Exmouth* heeft er gebruik van gemaakt bij de verovering van Algiers. In onze dagen echter zijn de branders niet meer in gebruik.

Brander, *Bunsensche*, is de naam van een gasbrander, die in laboratoria veel gebruikt wordt en ook voor elke lamp met gloeikousje noodzakelijk is. Een dergelijke brander geeft, anders dan een gewone gasvlam, weinig of geen licht, docb ontwikkelt een veel hoogeren warmtegraad.

Zooals de naam aanduidt, is deze brander door *Bunsen* (zie aldaar) uitgevonden. Hij bestaat (zie fig. 1) uit een koperen nitstroomingsbuis *a* van ongeveer $^3/_4$ v.cm. doorsnede. Onderin mondt bierin uit een pijpje *b* met zeer fijne opening, waardoor het gas in de buis kan treden. Even onder deze opening zijn in de buis recht overelkaar 2 ronde openingen *d* van ongeveer één v.cm. doorsnede aangebracbt, die door een koperen ring *e* met correspondeeren-de openingen *f* geheel of gedeeltelijk afgesloten knnnen worden. Stroomt er nu gas uit de nauwe opening *b*, dan zuigt dit door die twee vensters (mits ze geopend zijn) lucht mede. Wordt het gas dan boven aan de uitstroomingsbuis aange-

Fig. 1.

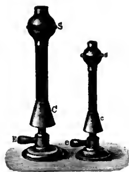

Bunsensche Brander.

stoken, dan heeft het zich voldoende met zuurstof vermengd, om volkomen te verbranden. Er ontstaat dus een niet lichtende vlam met veel hoogere temperatuur dan de gewone gasvlam. De temperatuur kan verlaagd worden door de vensters met den draaibaren ring gedeeltelijk te sluiten. De hooge temperatuur, die met den Bunsenschen brander bereikt kan worden, is ook de oorzaak van zijn gebruik bij gasgloeilicht. Het gloeikousje wordt alleen met behulp van deze branders zoo sterk verhit, dat het zelf voldoende licht uitstraalt.

Een bijzondere vorm van den Bunsenschen brander is de *Dessauer brander* (fig. 2), wiens constructie een belangrijke verbetering vertoont in vergelijking met den vorige. Deze bevat vóór de bovenste opening van den brander bij S een fijn kopergaasje. Hierdoor wordt het gas beter met lucht vermengd en wordt dus een nog hoogere temperatuur verkregen. Bovendien verhindert dit gas het zoogenaamde „inslaan" van de vlam. Wanneer namelijk bij een gewonen Bunsenschen brander de gastoevoer verminderd wordt, bevat de wijde buis het ontplofbare mengsel van gas en lucht, dat dan met geringe snelheid naar boven stroomt. Juist deze geringe snelheid laat dan toe, dat de geheele inhoud van het buisje ineens ontploft, zoodat de vlam direct bij de nauwe uitstroomingsopening voortbrandt; dit gebeurt met veel geringer warmteontwikkeling, en niet alleen is hierin een nadeel gelegen, maar de verbranding geschiedt daarenboven met een zeer onaangenamen reuk, zoodat ook in dit opzicht de Dessauer brander een verbetering is van den Bunsenschen. De kegelvormige mantel c, van onderen open, zorgt voor krachtigen luchttoevoer. (Zie voor andere branders het artikel *Lamp*).

Fig. 2.

Dessauer Brander.

Branderij. Zie *Spiritus*.

Brandes, *Johann Christian*, een Duitsch tooneelspeler en dramatisch dichter, werd geboren te Stettin, den 15den November 1735. Hij kwam op een handelskantoor, moest wegens misbruik van vertrouwen de vlucht nemen, bereikte Polen als bedelaar en werd er schrijnwerkersleerling, zwijnenhoeder, helper bij een tandmeester, tabaksverkooper en eindelijk bediende bij een aanzienlijk persoon. In die betrekking bezocht hij Lübeck, waar hij zich in 1757 aan het Schönemannsche tooneelgezelschap verbond, later aan het *Kochsche* gezelschap, daarna bij het *Schuchsche* gezelschap, aan den schouwburg te München, bij den *Seylerschen* troep te Mannheim en het laatst in Hamburg. Van 1785—1786 leidde hij den schouwburg in deze stad. In 1788 verliet hij het tooneel en overleed te Berlijn, den 10den November 1799. Zijn talrijke tooneelspelen, waarvan wij noemen: „Der Schein. betrügt", „Der Gasthof oder Trau schau wem", „Der Graf von Olsbach", „Der geadelte Kaufmann" en het eerste Duitsche melodrama „Ariadne auf Naxos", door *G. Benda* op muziek gezet, zijn in 1790—1791 (in 8 deelen) te Hamburg uitgegeven. Ook beschreef hij kort vóór zijn dood zijn merkwaardigen levensloop in 3 deelen.

Brandes' echtgenoote, *Esther Charlotte*, geboren *Koch*, geboren in 1746 te Grosz-Rosinsko in Pruisisch-Lithauen, overleden den 13den Mei 1786 te Hamburg, was een der voortreffelijkste tooneelspeelsters van haren tijd, die vooral in het voor haar geschreven melodrama „Ariadne auf Naxos" schitterde. Hare dochter *Charlotte Wilhelmina Franziska*, geboren den 21sten Mei 1765 te Breslau, een kweekelinge van *Lessing* en gewoonlijk *Minna* genoemd, heeft zich onderscheiden als zangeres en componiste voor het klavier. Zij overleed den 13den Juni 1788 te Hamburg.

Brandes, *Heinrich Wilhelm*, een Duitsch natuurkundige, werd geboren den 27sten Juli 1777 te Groden bij Ritzebüttel, legde zich aanvankelijk toe op de waterbouwkunde, studeerde in de jaren 1796 tot 1798 te Göttingen in de wis- en natuurkunde en werd in 1811 benoemd tot hoogleeraar te Breslau en in 1826 te Leipzig, waar hij den 17den Mei 1834 overleed. Hij heeft onderscheiden natuur- en sterrenkundige geschriften uitgegeven, van welke wij noemen: „Beobachtungen und Untersuchungen über Strahlenbrechung" (Oldenburg, 1807), „Die vornehmsten Lehren der Astronomie" (Leipzig, 1812, 2 dln. nieuwe bewerking, 1827), „Lehrbuch der Gesetze des Gleichgewichts und der Bewegung fester und flüssiger Körper" (Leipzig, 1817—1818, 2 dln.); „Lehrbuch der höheren Geometrie" (Leipzig, 1822, 2 dln.) en „Aufsätze über Gegenstände der Astronomie und Physik" (Leipzig, 1835).

Brandes, *Rudolf*, een Duitsch apotheker, werd geboren te Salzuffeln, den 18den October 1795. Hij bezocht het gymnasium te Osnabrück en de universiteit te Halle en zette te Erfurt onder de leiding van *Buchholz* zijn scheikundige studiën voort. Hij was vervolgens redacteur van het „Archiv des Apothekervereins", dat later onder den naam van „Annalen der Pharmacie" werd voortgezet, en van het „Repertorium für die Chemie", enz., waarin hij een groot aantal opstellen plaatste. Ook was hij medewerker aan onderscheiden andere geleerde tijdschriften. Hij schreef: „Elemente der Chemie" (1841) en overleed als vorstelijk „Waldeckscher Hof-und Medicinalrath" to Salzuffeln, den 3den December 1842.

Brandes, *Heinrich Bernhard Christian*, een Duitsch beoefenaar der geschiedenis, werd geboren te Breslau, den 10den April 1819. Hij studeerde te Göttingen en te Leipzig en vestigde zich hier in

1850 als privaatdocent. Hij werd in 1865 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Leipzig, en overleed den 19den Maart 1884. Hij schreef: „Beiträge zur Charakteristik des Herzogs und Kurfürsten Moritz und seine Regierung" (1853), „Das ethnographische Verhältnisz der Kelten und Germanen" (1857), „Grundrisz der sächsischen Geschichte" (1860), „Über das Zeitalter des Geographen Eudoxos und des Astronomen Geminos" (1867), „Zur makedonisch-hellenistischen Zeitrechnung" (1868), „Die Königsreihen von Juda und Israel nach den biblischen Berichten und den Keilinschriften" (1873) en „Abhandlungen zur Geschichte des Orients im Altertum" (1874).

Brandes, *Georg*, een Deensch letterkundige, geboren den 4den Februari 1842 te Kopenhagen, studeerde aldaar van 1859—1864, nam met zijn geschrift „Het Dualisme in onze nieuwste philosofie" (1866), deel aan den strijd over *Rasmus Nielsen's* philosofie (betrekking hebbende op de verhouding tusschen geloof en wetenschap) en maakte zich als criticus bekend door zijn „Aestetische studiën" (1862; nieuwe druk, 1888) en „Critieken en portretten" (1870). Van 1870—1871 ondernam hij een reis door Europa, waarop hij met de grootste geesten van zijn tijd in aanraking kwam. Vooral sloot hij zich bij *J. St. Mill* en *Taine* aan. Over *Taine's* opvattingen omtrent kunst handelt zijn dissertatie „De Fransche aesthetiek in onze dagen" (1870). Teruggekeerd, hield hij als docent te Kopenhagen voordrachten, die, later voortgezet, verschenen onder den titel „Hoofdstroomingen in de literatuur der 19de eeuw" (1872—1890, 6 dln.; 2de druk, 1891, v.) en waarvan *Brandes* zelf een Duitsche uitgave gepubliceerd heeft (1882—1891, dl. 3 en 4 onthreken). De hartstochtelijkheid, waarmede hij zijn denkbeelden verdedigde, bezorgde hem vele vijanden, zoodat hij zich in 1877 te Berlijn vestigde. In dit jaar gaf hij uit „Sören Kirkegaard" (in het Duitsch, 1879), „Deensche dichters" en in 1878 de biografieën „Esaias Tegner" en „Benjamin Disraeli" (in het Duitsch, 1879), verder in de Duitsche taal: „Ferdinand Lasalle" (Berlijn, 1877; 2de druk, 1888), „Moderne Geister" (Frankfort, 1881; 2de druk, 1887) en talrijke essay's, meest in de „Deutsche Rundschau". In 1883 keerde hij naar Kopenhagen terug, waar hij nog woont. Sedert 1883 verschenen „Menschen en Werken" (1883; in het Duitsch, 1894; 2de druk, 1895), „Moderne baanbrekers" (1883; 2de druk, 1891; in het Duitsch, 1897), „Ludwig Holberg" (1884; in het Duitsch, 1885), „Berlijn, als hoofdstad van het Duitsche rijk" (1885), „Polen" (1888, in het Duitsch, 1898), „Uit het rijk van het absolutisme" („Indtryk fra Rusland", 1888; in het Duitsch, 1891) en „William Shakespeare" (in het Duitsch, 1896). *Brandes* is met *Schlenther* en *Elias* een der bewerkers van de groote Duitsche Ibsen-uitgave. Een Duitsche uitgave zijner gezamenlijke geschriften verschijnt sedert 1902. *Brandes* onderscheidt zich als schrijver door zijn schitterenden stijl. Zijn invloed op de geestelijke ontwikkeling van Denemarken is grooter geweest dan die van eenig ander criticus. Op zijn werken is voor een deel de tegenwoordige bloei der Scandinavische literatuur terug te voeren.

Brandes, *Edvard*, een Deensch schrijver en broeder van den vorige, werd geboren den 21sten October 1847. Hij heeft zich vooral door zijn studiën: „Deensche tooneelspelkunst" (1880) en „Vreemde tooneelspelkunst" (1881), in 1898 gevolgd door een geschrift over *Holberg*, benevens door een reeks tooneelspelen bekend gemaakt. Van de laatste zijn de belangrijkste: „Geneesmiddelen" (1880), „Een bezoek" (1882), „Een breuk" (1885), „Liefde" (1887), „Overmacht" (1888) en „Onder de wet" (1890). Ook schreef hij de romans „Een politicus" (1889) en „Het jonge bloed" (1899). Deze werken, die sociale vragen behandelen, zijn meer van psychologisch als eigenlijk poëtisch belang. *Brandes* heeft de vereeniging der politische en literaire linkerpartij tot stand gebracht en speelt als journalist en als afgevaardigde in het Folkething een belangrijke rol.

Brandes, *Jan Laurens Andries*, den 13den Januari 1857 geboren te Rotterdam, studeerde te Leiden en promoveerde in 1884 op een proefschrift: „Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der westersche afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie". Benoemd tot wetenschappelijk ambtenaar voor de beoefening der Indische talen, vertrok hij in 1883 naar Indië; daar werd hij vooral belast met archaeologische onderzoekingen. Verscheiden hoogstbelangrijke artikelen van taalkundigen aard en over de oudheden van Java zijn door hem gepubliceerd in het Tijdschrift van het Bataafsch Genootschap, van welk genootschap hij tevens bibliothecaris was. De catalogus der archaeologische verzameling van het Bataafsch Genootschap door *W. P. Groeneveldt* bewerkt, is door hem met belangrijke aanteekeningen verrijkt. Sedert het begin dier instelling was hij voorzitter van de Commissie voor het archaeologisch onderzoek van Java. Hij overleed te Batavia in het laatst der maand Juni 1905.

Brandeüm noemde men in de dagen der Christelijke Oudheid het kleed, waarin men de lijken of het gebeente der martelaren hulde, om ze te begraven. In lateren tijd gaf men dien naam aan elk voorwerp, waarmede reliquieën waren aangeraakt. Volgens kerkelijke verordening was het verboden, reliquieën met de onhedekte hand te betasten, zoodat men den doek, waarmede zij werden aangevat, eveneens als een *Brandeüm* beschouwde, dat door de aanraking dier gewijde overblijfselen geheiligd was.

Brandewijn. Zie *Alkohol en Spiritus.*

Brandewijn-baai. Deze baai ligt aan de westkust van het Nederlandsch Oost-Indische eiland Sumatra, beneden Padang en op 1° Z.Br. Als beginpunt van den spoorweg naar Fort de Kock en de Ombiliën-kolenvelden en als uitvoerhaven der daar ontgonnen steenkolen, heet zij thans Koninginnebaai (zie aldaar).

Brandewijnbelasting. In de meeste landen worden brandewijn en andere alkoholhoudende dranken belast en vormt deze belasting voor den Staat een belangrijke bron van inkomsten. Deze belasting treft den verbruiker en is, daar het belaste artikel slechts bij geringe hoeveelheden gebruikt wordt, weinig drukkend. Door de verschillende bereidingswijzen en grondstoffen, de afwisselende grootte der fabrieken en andere oorzaken

is het zeer moeilijk een belasting in te voeren, die aan alle eischen voldoet. Daarenboven wordt de alkohol, die in de industrie verbruikt wordt, meestal vrijgesteld.

Wat *Duitschland* betreft, was vóór 1887 de brandewijnbelasting in de onderscheiden deelen des rijks niterst verschillend geregeld, waaraan echter door de wet van den 24sten Juni 1887 een einde kwam. Men nam daarbij de wet van den 8sten Juli 1868 over, die tot nog toe slechts voor het noordelijk gedeelte van Duitschland van kracht was geweest. Hierin werden later herhaaldelijk wijzigingen aangebracht, de laatste door de wet van den 7den Juli 1902, die de zaak regelt voor het tijdvak van 1902—1912. In het belastingjaar 1902—1903 bedroeg de opbrengst der belasting ongeveer 141 millioen mark.

In *Oostenrijk* heeft men het voorbeeld van Duitschland vrijwel gevolgd door de invoering der wet van den 1sten September 1888 (gewijzigd in 1899). De opbrengst bedroeg in 1901: 70 millioen kronen. In den laatsten tijd dringt men aan op een verbooging van den brandewijnaccijns.

In *Frankrijk* bestaat een belasting op het verbruik van 156,25 francs per H.L. zuivere alkohol, volgens de wet van den 24sten Juni 1824, terwijl steden met meer dan 4000 inwoners nog plaatselijke belasting heffen (le droit d'entrée dans les villes). In Parijs bedraagt deze belasting 109,80 francs per H.L. Het onderwerp is op verschillende punten nader geregeld bij de wet van den 29sten December 1900.

In *Rusland* bestaan verschillende belastingen o.a. op de bereiding, op het verbruik en een patentbelasting. Bovendien moeten de likeurstokerijen, die brandewijn verwerken, nog een extra-belasting betalen. In de steden mogen sedert den 1sten Juli 1890 geen nieuwe branderijen worden opgericht.

In *België* is sedert 1896 een belasting ingevoerd op de bereiding. Zij bedraagt 100 francs per H.L. ruwe spiritus van 50%.

In *Denemarken* bestaat een belasting van 18 öre per pot (0,97 L) spiritus van 100%.

In *Groot-Brittannië* wordt sedert 1890 een belasting geheven van 10,60 shilling op 1 gallon (4,543 L.) spiritus van 57,5%.

De *Vereenigde Staten van Noord-Amerika* heffen een belasting van 90 cents per gallon (3,785 L.) van 50%. Bovendien wordt ook de groot- en kleinhandel belast.

De volgende staat geeft een overzicht van de belastingopbrengst (zonder inkomende rechten) in verschillende landen.

Landen.	Jaar.	Opbrengst.		
Groot-Brittannië.	1898-1899	18,5	mill.	P. St.
Nederland...........	1899	26,2	„	gld.
Ver.-Staten..........	1897-1898	87,7	„	dollar.
Noorwegen	1897-1898	3,9	„	kronen.
Rusland...............	1899	207,8	„	roebel.
Frankrijk	1898	306,1	„	frcs.
Zweden	1900	17,0	„	kronen.
België....................	1899	37.8	„	frcs.
Duitschland.........	1898-1899	155,4	„	mark.
Oostenrijk-Hongarije.	1899	74,9	„	flor.

Zie verder, ook voor Nederland, *Accijns* en *Alkoholisme*.

Brandewijnmonopolie is het uitsluitend recht om brandewijn te mogen bereiden of verkoopen. Waar dit recht verpacht wordt, vormt het één van de soorten van brandewijnbelasting. De verschillende vormen zijn o.a. de monopoliën op de raffineering, de bereiding, den kleinhandel en de tapperijen. In Duitschland heeft men in 1886 een staatsmonopolie willen invoeren, maar dit is niet tot stand gekomen. In den vorm van handelsmonopolie bestond het reeds sedert de 17de eeuw in Rusland, en na 1795 werd het monopolie verpacht, wat in de jaren van 1811 tot 1815 gemiddeld 10½ millioen roebel opleverde. Door het snelle toenemen der dronkenschap heeft men deze wijze echter in 1817 vervangen door staatsregie, maar in 1827 keerde men tot de oude wijze van verpachting terug. Deze vindt om de 4 jaar plaats voor elk gouvernement afzonderlijk en deed in 1862 ongeveer 126 millioen roebel in de schatkist vloeien. In 1863 werd het monopolie vervangen door een belasting op de bereiding, maar in 1895 heeft men die weer laten varen en in de vier oostelijke gouvernementen en het monopolie opnieuw ingevoerd, hetgeen waarschijnlijk weer over het geheele rijk in toepassing zal worden gebracht.

Door de wet van den 23sten December 1886 is in Zwitserland de brandewijnbereiding en de invoer ervan tot staatsmonopolie gemaakt. Tevens is de Staat verplicht te zorgen voor voldoende raffineering. Een vierde gedeelte van de benoodigde hoeveelheid laat men door particuliere fabrieken bewerken, die den brandewijn van den Staat tegen een vasten prijs koopen. Deze prijs wordt door den Bondsraad bepaald. De bezitters van branderijen werden schadeloos gesteld voor de minderwaarde van hunne branderijen. Door deze regeling is het brandewijnverbruik verminderd. In 1896 maakte de Staat een zuivere winst van 6.380.184 francs, die, na aftrek van de bijdragen voor reserve en amortisatie, verdeeld wordt over de verschillende kantons. Deze moeten 10% daarvan gebruiken voor de bestrijding van het alkoholisme.

Ook in Servië bestaat een monopolie, dat in 1894 is ingevoerd.

Brandgang is een nauwe gang tusschen de huizen, tot het doorlaten van brandweermannen, het leggen van slangen en het redden van personen.

Brandglas is in het algemeen elke verzamellingslens, welke groot genoeg is, om zooveel zonnestralen door te laten, als voldoende zijn, om in het brandpunt een bitte voort te brengen, die smeltbare stoffen vloeibaar maakt en brandbare zelfstandigheden doet ontbranden. Zulk een lens is

aan een of twee zijden hol en bestaat uit zeer zuiver glas; doorgaans gebruikt men dnbbelbolle (biconvexe) glazen, die zich van de vergrootende brilleglazen alleen door meerderen omvang onderscheiden. De werking van een brandglas is te sterker, naarmate het grooter oppervlakte en korter brandpuntsafstand heeft. De zonnestralen moeten er loodrecht opvallen, en om hunne kracht te versterken, plaatst men dikwijls onder het brandglas een kleinere verzamelingslens. Het is mogelijk, dat men in onden tijd brandglazen gekend heeft, doch men weet, dat er tegen het einde der 17de eeuw vervaardigd werden, waarmede men droog hont in brand kon steken, steenen doen gloeien en metalen smelten. Daar echter groote glasmassa's niet volkomen zniver en doorzichtig zijn en groote hrandglazen wegens hnnne dikte den doortocht der zonnestralen bemoeilijken, hebben *Brisson* en *Lavoisier* in 1774 twee holle glazen, die den vorm van horlogeglazen hebben, tot één biconvex glas samengevoegd en de tusschenruimte met gedestilleerde terpentijnolie gevnld. Met zulk een hrandglas maakten zij in ½ minnut koperen muntstnkken vloeibaar en in iets langeren tijd zelfs ijzer. Bolvormige, met water gevulde karaffen werken wel eens als brandglazen, en er zijn voorbeelden van bekend, dat daardoor onverhoeds brand is ontstaan. Zelfs van ijs kan men brandglazen vervaardigen. Ook waterdroppels hehben de werking van brandglazen, wanneer men bij zonneschijn planten begiet, zooals nit de brandvlekjes op bladeren en bloemen duidelijk blijkt.

Brandhout is zoodanig hont, dat geschikt en bestemd is, om door verbranding warmte te verschaffen. Gewoonlijk worden daartoe de houtsoorten gekozen, die het overvloedigst voorhanden zijn. Het wordt in Midden-Europa onderscheiden in *hard* (eiken-, beuken-, olmen-, berken- en esschen-), *halfhard* (ahorn-, elzen-, lorken- en dennen)- eu *weekhout* (sparren-, linden-, populierenen wilgenhont). Naar de verschillende deelen van den boom heeft men *stobben*, *talhout*, *blokken*, *spaanders*, *takken* en *rijs*. Het beste brandhout komt van boomen, die hnn wasdom bereikt hebben. Zie verder *Brandstoffen* en *Hout*.

Branding is een verschijnsel, dat aan alle knsten, niet slechts der zee, maar ook van vele moren valt waar te nemen, hoewel in het laatste geval de intensiteit veel geringor is. Er vallen twee soorten te onderscheiden: de *strandbranding* aan vlakke en de *klippenbranding* aan steile kusten.

Op vlakke stranden neemt de verplaatsing der waterdeeltjes van de golven (zie aldaar) met de hoogte en tevens met de afneming der zeediepte toe, terwijl bovendien de golven korter worden. Tevens worden zij door de wrijving van den bodem — als grondgolven — in haar voortgang belemmerd, zoodat de kammen overstorten, terwijl tevens de eene golf door de volgende wordt ingehaald en er zich mee vereenigt tot een geweldigen waterberg, die zich met alles vernielende kracht op de kust werpt en groot gevaar oplevert voor de schepen. Nergens op aarde treedt de strandbranding zoo hevig op, als in Afrika aan de kust van Gninea, waar ze door de hevige deining (zie aldaar) van den Zuid-Atlantischen Oceaan wordt teweeggebracht. Doch ook aan de kusten van ons land heeft de branding in den loop der eeuwen heel wat land weggeslagen en in den vorm en het verloop der kust groote wijzigingen doen ontstaan.

Nog geweldiger is de uitwerking der klippenbranding. Deze ontstaat, als de golven door een steilen rotswand worden terngeworpen en dan in botsing komen met de nienw aanrollende. Niet alleen, dat de woedende zee alle hoeken en kanten wegslaat, maar de aanrollende golven drijven ook de lncht voor zich uit, en als nn de branding tegen de steile kusten slaat, wordt deze lncht met groote kracht in alle spleten en gaten gedreven en aldaar zoo sterk samengedrukt, dat de rotsen er door verzwikken en hare hechtheid verliezen; trekt de branding terug, dan volgt de lncht en neemt een deel van het puin mede, waardoor langzamerhand de kust vernield wordt (zie ook *Abrasie*).

De kracht der branding neemt toe met die van den wind en bereikt haar maximum, als de storm loodrecht op de kust staat, want alsdan werken de golfbeweging en de stnwkracht van den wind samen. Niet alleen, dat alsdan de golven wel eens aan steile kusten een hoogte van 30 m. kunnen bereiken, maar hun kracht is ontzagwekkend. Zoo werd bij den storm van den 1sten Januari 1877 een der betonblokken, die als golfbrekers aan de bnitenzijde der steenen havenhoofden te Ymuiden zijn geplaatst en ± 20000 k.g. gewicht bezitten, door het water opgetild, over het 8 m. breede hoofd geschoven en aan de binnenzijde der haven neer geworpen; aan den dijk te Biarritz werd tijdens een storm een rotshlok van 34000 kg. gewicht 10—12 m. verplaatst, een ander van 43000 kg. bij Barra-Head 1½ m. ver. Op den lichttoren van Bell-Rock oefent zij een drukking van 17000, op dien van Skerryvore zelfs van 30500 k.g. per v.m. uit.

Brandis, *Gerrit Brender à*, geboren te Leiden, den 21sten Maart 1752 en leeraar in de wis- en sterrenkunde, examinator van stads maten en gewichten en wijnroeier te Amsterdam. Na de omwenteling van 1795 werd hij er benoemd tot secretaris der municipaliteit en tot lid van het Comité van Justitie. Voorts was hij algemeen secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en van de Amsterdamsche Afdeeling der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde, alsmede lector van de Maatschappij Felix Meritis. Ook was hij lid van de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Utrechtsch en Zeeuwsch Genootschap, enz. Hij bezat een nitgebreide kennis en heeft een groot aantal werken — waaronder vele gedichten en zangspelen — nitgegeven, zooals onder anderen: „De schilderkunst, in 3 zangen" (1780), Taal-, dicht- en letterkundig kabinet, enz." (1780—1784 6 dln.), „Taal-, dicht- en letterkundig magazijn" (1785—1787, 2 dln.) en de „Gouden bruiloft van Kloris en Roosje" (1791).

Brandis, *Joachim Dietrich*, een Dnitsch geneeskundige, werd geboren te Hildesheim, den 18den Maart 1762. Hij practiseerde te Steuerwald, Holzminden en Driburg en werd in 1803 benoemd tot hoogleeraar te Kiel en in 1809 tot koninklijk lijfarts te Kopenhagen, waar hem in 1811 de waardigheid van Staatsraad en in 1820 het lidmaatschap van hot Koninklijk Genootschap van Wetenschappen werd opgedragen. Hij over-

leed aldaar, den 28sten April 1846. Hij heeft onderscheiden oorspronkelijke en vertaalde geschriften uitgegeven.

Brandis, *Christian August*, een Duitsch letterkundige en wijsgeer, werd geboren te Hildesheim, den 13den Februari 1790. Hij studeerde te Göttingen en te Kiel en vestigde zich in 1813 als doctor legens te Kopenhagen, vanwaar hij in 1815 naar Berlijn vertrok. Met *Niebuhr* begaf hij zich in 1816 als gezantschapssecretaris naar Rome, maar keerde reeds spoedig daarna terug, om tot de uitvoering mede te werken van het plan der Academie van Wetenschappen te Berlijn, een volledige uitgave te bezorgen der geschriften van *Aristoteles*. Hij hield zich daarmede eenige jaren bezig en bezocht de belangrijkste bibliotheken van Duitschland in gezelschap van *Immanuel Bekker*. In 1822 aanvaardde hij de betrekking van gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Bonn. Door *Schelling* werd hij aanbevolen aan koning *Otto* van Griekenland, bracht tot Augustus 1839 door aan het Hof te Athene, ontving er den titel van kabinetsraad en keerde vervolgens terug naar Bonn. Behalve zijn bijdragen tot de groote critische uitgave van *Aristoteles*, schreef hij onderscheiden belangrijke werken, hoofdzakelijk over wijsbegeerte. Wij vermelden hier: „Handbuch der Geschichte der griechisch-römischen Philosophie" (Berlijn, 1835—1866, 3 dln.), niet te verwarren met zijn kortere „Geschichte der Entwickelung der griechischen Philosophie" (1862—1864, 2 dln.), waarvan de tweede helft tegelijkertijd als slot voor het grootere werk dient. Bovendien schreef hij nog: „Von dem Begriff der Geschichte der Philosophie" (1815). Zijn autobiografie bevat de „Almanach der kaiser lichen Akademie der Wissenschaften zu Wien" (jaargang 1869). *Brandis* overleed den 21sten Juli 1867.

Brandkegel is de naam voor een kegel, prop, moxa of bijvoetwol, die op de huid wordt verbrand, om een etterende wonde te doen ontstaan, ten einde daardoor afleiding te geven aan ontstekingen. Zie *Cauteria*.

Brandkogel is een met brandsas gevuld hol projectiel, dat op een terreinvoorwerp wordt afgeschoten, met het doel dit in brand te steken. Nu met de tegenwoordige geschutprojectielen dezelfde uitwerking verkregen wordt, heeft de kogel hare vroegere waarde verloren en wordt dan ook niet meer door de veld-artillerie medegevoerd.

Brandl, *Alois Leonhard*, een Duitsch letterkundige, werd den 21sten Juni 1855 te Innsbrück geboren. Hij studeerde er in de Duitsche en klassieke letterkunde en promoveerde in 1878 te Weenen. Vervolgens wijdde hij zich te Berlijn en te Londen aan de Engelsche philologie. In 1884 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Praag, in 1888 gewoon hoogleeraar te Göttingen, in 1892 te Straatsburg en in 1895 te Berlijn. Hij leverde een critische uitgave van de Oud-Engelsche romance „Thomas of Erceldoune" (1881); verder schreef hij: „S. T. Coleridge und die englische Romantik" (1886), een geschiedenis van de Middel-Engelsche literatuur en van de Engelsche volkspoëzie, een biografie van *Shakespeare* (1894) en „Quellen des weltlichen Dramas in England vor Shakespeare" (1898). Hij is mede-redacteur van „Quellen und Forschungen", „Archiv für das Studinm der neuern Sprachen", „Palästra" en van het „Shakespeare Jahrbnch". In 1896 werd hij vice-president en in 1903 president van de „Dentsche Shakespeare-Gesellschaft".

Brandladders zijn ladders, die dienen om menschen te redden uit brandende gebouwen, of om aan de spuitgasten gelegenheid te verschaffen, zich op moeilijk te bereiken plaatsen op te stellen voor het blusschen van den brand. Ook zijn aan groote gebouwen, zooals schouwburgen, fabrieken en hotels, wel vaste brandladders aangebracht ter verbinding van verschillende deelen van het gebouw, of wel zij moeten dienst doen wanneer de gewone trappen reeds door het vuur zijn aangetast. Als brandladders kunnen gewone ladders gebruikt worden, vooral indien zij van boven van stevige haken voorzien zijn, om in de vensterkozijnen ingehangen te worden. Tegenwoordig heeft men het ver gebracht in de vervaardiging van mechanische schuifladders, waarmee een hoogte van onderscheiden verdiepingen bereikt kan worden. Zij worden machinaal opgericht en geplaatst en zijn dikwijls zóó sterk geconstrueerd,

Fig. 1.

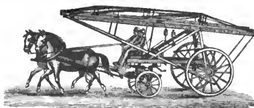

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

dat men ze ook geheel vrijstaande beklimmen kan. Fig 1 en 2 stellen een ladder voor van 30 m. hoogte, fig. 3 zulk een, waarvan de boomen bestaan uit holle buizen, die telescoopvormig in elkander grijpen. Zij worden uitgeschoven met behulp van samengeperste lucht, koolzuurdruk of op hydraulische wijze. De daarvoor noodige machinerie staat op het onderstel van den wagen. Fig. 4 geeft een brandladder te zien, die met behulp van windwerken en bandkracht wordt opgericht en gedraaid. De ladders kunnen aan den top 250 kg. (ongeveer 3 personen) dragen en een helling krijgen van 80°.

Brandmerk is de naam voor een teeken, dat in het lichaam van een misdadiger gebrand werd. Brandmerken was dus een lijfstraf en werd toegepast als zelfstandige straf voor een misdrijf, en als accessoire straf naast een andere zware, onteerende straf. Ook diende het als veiligheidsmaatregel tot herkenning van misdadigers en zelfs van verdachte personen. Bij de Romeinen had het brandmerken plaats als straf, den weggeloopen slaaf werd een F (fugitivus), den lasteraar een C (calumniator) in het voorhoofd gebrand, totdat *Constantijn* het branden in het gelaat verbood. Eveneens ontvingen de tot dwangarbeid in de mijnen veroordeelden brandmerken aan handen en ooren. Evenzoo deed men in Frankrijk, tot 1832 met hen, die de travaux forcés (dwangarbeid) moesten ondergaan; in hun lichaam werd een T. F. gebrand. In ons vaderland werd er vooral in de zestiende eeuw een menigvuldig gebruik van gemaakt, om suspecte lieden (dat is de technische term), landloopers en verdachte Joden gemakkelijk te herkennen.

Art. 3 van de wet van 29 Juni 1854 schafte de straf van het brandmerk, evenals andere lijfstraffen, behalve de doodstraf, hier te lande af.

Brandmuis (*Mus agrarius*) is een muis, die in grootte met onze huismuis overeenkomt en door hare kleur herinnert aan de boschmuis, behalve dat ze langs het midden van den rug een breede streep heeft. Zie verder *Muis*.

Brandmuur is een muur, meestal tot den nok van het dak opgetrokken, die twee gebouwen scheidt of een gebouw in twee helften verdeelt en bestemd is, om den brand tegen te houden.

Brandnetel (*Urtica*) is de naam van een plantengeslacht, hetwelk tot de familie der *Urticaceeën* behoort. Zij hebben éénslachtige bloe-

men, van welke de mannelijke een 4-deelig bloemdek en 4 meeldraden bezitten, terwijl de vrouwelijke van een 2-bladig bloemdek zijn voorzien, dat één bovenstandig vruchtbeginsel omsluit, hetwelk met een ongesteelden, kwast- of penseelvormigen stempel is gekroond. In ons land komen voornamelijk twee soorten voor: Kleine Brandnetel (*U. urins*) en de Groote Brandnetel (*U. dioica*). De laatste vorm is tweehuizig, d.w.z. de eene plant draagt alleen meeldraadhloemen, de andere alleen stamperbloemen.

De brandnetels ontleenen haar naam aan de brandende pijn, die hij aanraking dier planten veroorzaakt wordt door dunne, brosse haartjes, die haar bedekken, waarvan de toppen in de huid van den aanraker dringen, afbreken en in de wond een bijtend vocht uitstorten. dat hoofdzakelijk uit mierenzuur bestaat, hetwelk in een kolfvormige verwijding van den voet en in de holte dier haartjes aanwezig is. Er zijn Urticasoorten. die tusschen de keerkringen groeien, zooals *U. stimulans* L., *U. crenulata* Roxb. en *U. urentissima* Bl., die hij een lichte aanraking vreeselijke pijn en een geweldige zwelling veroorzaken en levensgevaarlijk zijn. Laatstgenoemde soort wordt om die reden op Timor door de inboorlingen *Daoen Setan* of satansblad genoemd.

Er zijn evenwel ook nuttige Urticasoorten, namelijk die, uit wier hastvezels het hekende neteldoek geweven wordt. Voorheen zocht men verlammingen te genezen door de aangetaste deelen met brandnetels te slaan. De jonge spruiten onzer inlandsche soorten leveren een zeer goede groente.

Brandoffers. Het hrengen van brandoffers, de gebruikelijke naam voor het Hebreeuwsche oláh (het Grieksche holokanston) is de oudste wijze van godvereering. welke wij in de geschiedenis vermeld vinden. Zij waren volgens de oudste oorkonden des Bijbels reeds in gehruik hij het eerste huisgezin, en ook *Noach* betoonde daardoor na den Zondvloed zijn dankbaarheid. Het bestond bij de Israëlieten volgens de wet uit een vlekkeloos mannelijk dier van het geslacht der runderen, schapen of geiten. terwijl het aan behoeftigen geoorloofd was een paar duiven te offeren. Het offerdier werd geslacht, onthoofd, gereinigd en geheel of gedeeltelijk op het brandofferaltaar verbrand. Het doel van het brandoffer was. aan de Godheid te behagen. Het was vastgesteld voor de dagelijksche godsvereering 's morgens en 's avonds, en voor de feesten, alsmede voor bepaalde omstandigheden, hijv. voor tempelbezoekende jonge moeders, voor hen, die door aanraking van een lijk onrein waren, enz. Eindelijk werd het zeer dikwijls vrijwillig gebracht hij belangrijke gebeurtenissen. Keizer *Augustus* eischte, dat hem te Jeruzalem dagelijks een brandoffer zou worden gehracht van 2 lammeren en 1 stier, waardoor de haat der Israëlieten jegens de Romeinen zeer werd opgewekt. Ook in den Griekschen en Romeinschen eeredienst speelden de brandoffers een vooruame rol.

Brandolini, *Aurelio*, hijgenaamd *il Lippo*, een Florentijnsch dichter en letterkundige. geboren omstreeks 1440, was hlind van zijn kindsheid af (vandaar zijn hijnaam). Op verzoek van den Hongaarschen vorst *Matthias Corvinus* gaf hij te Boeda en te Strigonia onderwijs in de welsprekendheid. Weldra echter keerde hij naar Florence terug, trad er in de Orde der Augustijnen, legde zich onder groote toejuiching op het prediken toe en overleed in 1497. Hij heeft Latijnsche gedichten, een verhandeling over de schrijfkunst, „De ratione scribendi" (Bazel, 1549) en eenige andere werken nagelaten.

Brandpunt noemt men de plaats, waar evenwijdige lichtstralen zich vereenigen, nadat zij door een hollen spiegel teruggekaatst of door een convergeerende lens (brandglas) gebroken zijn (zie fig. 1). Wanneer alle stralen evenwijdig aan de hoofdas op den spiegel of de lens vallen, verkrijgt men het *hoofdbrandpunt;* men kan dat, wegens den grooten afstand van de zon, aannemen als het punt, waarin de zonnestralen door eene lens vereenigd worden. De afstand van het brandpunt tot den spiegel of de lens noemt

Fig. 1.

Fig. 2.

men den *brandpuntsafstand* of de *brandwijdte.* Plaatst men het lichtgevend voorwerp in het brandpunt der lens, dan treden de lichtstralen evenwijdig uit en vormen dus het beeld op oneindigen afstand.

Bolle spiegels en divergeerende lenzen hebhen geen eigenlijke brandpnnten, daar zij de stralen na de terugkaatsing of hreking verspreiden. Zij worden echter zoodanig verspreid, alsof zij van één punt, achter dien spiegel of lens gelegen, uitgingen (zie fig. 2), en men geeft aan dat punt voor evenwijdige invallende lichtstralen den naam van *virtuëel* of *denkbeeldig brandpunt.*

De plaats van het brandpunt is afhankelijk van de kromming der terugkaatsende of hrekende oppervlakten, en hij de laatste van den hrekingsindex der stof, waaruit de lens bestaat.

De hoogere meetkunde kent eenige kromme lijnen met hrandpunten, namelijk ellips en hyperbool met 2 en den parahool met 1 hrandpunt. De naam brandpunt hij deze krommen is afkomstig van de eigenschap, dat de lichtstralen die nit één hrandpnnt van een ellips komen tegen de kromme lijn, zóó teruggekaatst worden, dat zij door het tweede gaan. Bij den hyperbool worden de stralen van een lichtgevend pnnt, in één der hrandpnnten aanwezig, na de terugkaatsing zóó verstrooid, alsof zij van het andere hrandpunt uitgingen, terwijl de lichtstralen, die evenwijdig aan de as op de parabool vallen, in het brandpunt samenkomen. Ook de holle oppervlakten der lichamen, door de omwenteling dier kromme lijnen om hare assen ontstaan, bezitten hrandpunten; de om-

wentelings-ellipsoïde en hyperboloïde ieder twee, de paraboloïde één.

De reflectoren van lantaarns hebben meestal den vorm van een paraboloïde, in wier brandpunt ongeveer de lichtbron zich bevindt.

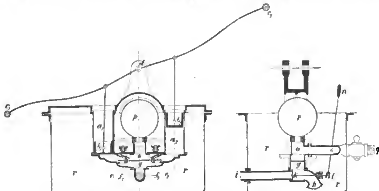
Brandschatting noemt men de goldsom, waarmede vroeger het plunderen en verbranden van een veroverde stad of dorp weleens werd afgekocht. Een keizerlijke legerverordening van 1570 verbood weliswaar het afpersen van zulk een schatting, maar zij werd in den Dertigjarigen Oorlog nog zeer dikwijls toegepast. Eerst na den Zevenjarigen Oorlog en vooral na de Fransche Omwenteling hield de eigenlijke brandschatting op te bestaan. Zij maakte echter aan de eene zijde plaats voor de contributie, aan den anderen kant voor de requisitie.

Brandspiegels zijn holle spiegels, die den vorm hebben van een bolsegment of van een segment van een paraboloïde. Ze hebben de eigenschap, evenwijdig invallende licht- en warmtostralen zóó terug te kaatsen, dat ze in één punt vereenigd worden. Alle warmtestralen, die evenwijdig op den spiegel vallen, zullen dus in dat brandpunt gezamenlijk hun werking uitoefenen en een voorwerp, in dit punt geplaatst, zeer sterk verwarmen. Reeds in de Oudheid waren brandspiegels bekend; zoo wordt bijv. verteld, dat *Archimedes* met behulp van deze spiegels de Romeinsche vloot in brand stak. Wanneer een aantal kleine vlakke spiegels zoo opgesteld worden, dat ze de raakvlakken van een paraboloïde vormen, dan hebben ze ongeveer dezelfde eigenschap als een parabolische spiegel. Een dergelijk stelsel is wel gebruikt om de zonnewarmte terug te kaatsen op een kleinen stoomketel, die hierdoor zoo verhit werd, dat door den ontwikkelden stoom een kleine machine gedreven werd. Daar het spiegelstelsel vrij groot moet zijn en met de zon mee moet draaien, is het duidelijk, dat deze inrichting toch vrij duur uitkomt.

Parabolische brandspiegels gebruikt men op vuurtorens tot terugkaatsing van het licht, zoodat dit laatste na zijn terugkaatsing, waarbij de lichtstralen evenwijdig aan elkander uittreden doordien het lichtgevend voorwerp in het brandpunt van den spiegel is geplaatst, op aanmerkelijken afstand zichtbaar is. Ook zijn *Gregory* en *Newton* op het denkbeeld gekomen, om ze tot genoemd einde in de spiegeltelescopen te bezigen, hoewel zij wegens gebrek aan nauwkeurig bewerkte parabolische spiegels daarvan moesten afzien. De beroemde *Herschel* heeft echter zoodanige geslepen, maar zijn handelwijze verborgen gehouden, terwijl later *Schröter* te Liliënthal en *Schratel* te Kiel uitstekende spiegels van die soort voor hunne kijkers vervaardigd hebben.

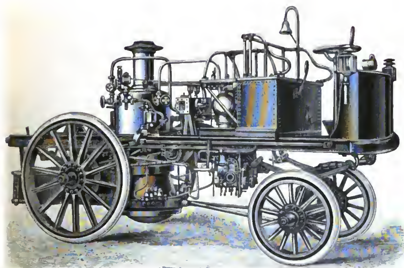
Brandspiritus. Zie *Spiritus*.

Brandspuit (zie de drie platen) is een gemakkelijk verplaatsbaar toestel, dat dient om brandende voorwerpen door water of andere stoffen te blusschen. De brandspuiten vormen het voornaamste materiaal ter bestrijding van brand. Al naar den aard der kracht, die tot het in beweging brengen der spuiten gebruikt wordt, onderscheidt men ze in hand-, stoom-, gasmotor-, electrische- en petroleummotorbrandspuiten. Wel heeft men ook getracht dierlijke kracht aan te wenden, maar zulks is niet gelukt. De inrichting van een gewone handbrandspuit is te zien op bijgaande afbeelding; a_1 en a_2 zijn de beide cylinders, waarin zich de zuigers b_1 en b_2 luchtdicht op en neer kunnen bewegen. Deze zuigers worden bewogen door den grooten hefboom c_1 c_2, die op zijn beurt in beweging wordt gebracht met behulp van de pompstangen c_1 en c_2, welke in doorsnede te zien zijn; aan deze pompstangen grijpen de manschappen aan. Drukt men c_2 naar beneden, dan gaat de zuiger b_1 omhoog, tengevolge daarvan ontstaat er onder een luchtverdunning, de klep e_1 opent zich en het water gaat uit den bak r, door den rooster h, naar de zuigruimte g en komt vandaar onder den zuiger. Als de zuiger naar beneden gaat, heeft de klep e_1 zich gesloten, de klep f_1 opent zich en laat het water door om in de ruimte o geperst te worden, dat bij q in de afvoerslang terecht komt. De werking van den anderen zuiger, enz. is dezelfde. Als men het water niet uit den bak r neemt, maar uit de zuigslang bij i, dan moet men den hefboom n naar links bewegen. Hierdoor gaat

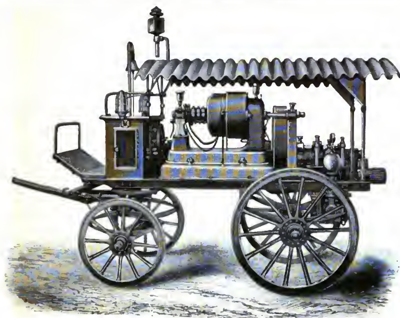

Electromobielspuit.

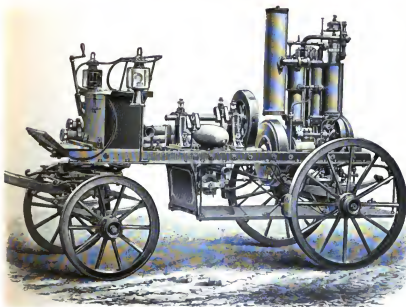

Automobielstoomspuit.

BRANDSPUITEN II.

Electrische brandspuit.

Petroleummotor brandspuit.

DRIJVENDE STOOMBRANDSPUIT.

De „Jason". (Waterlevering: 12000 liter per minuut).

Het dek der „Jason".

de klep k naar rechts, de verbinding tusschen de zuigruimte g en den bak r wordt afgesloten en g komt met i in verband. Boven de ruimte o bevindt zich de windketel p. Hierin wordt door het opstijgende water de lucht samengeperst. Als nu de zuigers hunne uiterste standen bereikt hebben, is er op dat oogenblik geen kracht, die het water in de slang perst; maar nu zorgt de samengeperste lucht voor de persing, en de uitstroomende straal vertoont daardoor geen schokken, zooals wel het geval is, waar de windketel ontbreekt. Om ook het opzuigen van het water regelmatiger te doen plaats hebben, zet men eveneens op de buis i een windketel.

In verband met het transport worden de handbrandspuiten verdeeld in draagbare en rijdende brandspuiten. Sommige brandspuiten houden het midden tusschen deze twee soorten, daar zij los op een vervoerbaar onderstel zijn geplaatst. Men kan deze dan op de plaats van den brand nog opstellen op plaatsen, die voor een rijdende brandspuit niet meer beschikbaar zijn.

Een stoombrandspuit bestaat uit een stoomketel, een stoompomp en het onderstel met de raderen. Daar een stoomspuit zoo snel mogelijk den noodigen stoomdruk moet hebben, is de stoomketel zoodanig ingericht, dat zij een zeer groot verwarmd oppervlak bezit. De tijd is dan in den regel niet grooter dan 8 à 10 minuten, en bij voorwarminrichtingen is voor het verkrijgen van voldoenden stoom slechts 3 à 4 minuten noodig. Wel heeft men getracht, de stoompomp met behulp van samengeperst koolzuur te doen werken, zoolang de noodige stoomdruk nog niet verkregen was, maar deze pogingen zijn nog niet voldoende geslaagd.

Een brandspuit, die met behulp van samengeperste lucht of andere gassen werkt, heet extincteur. De uitvinders daarvan, *F. Charlier* en *A. Vignon* te Parijs (1864), vulden een gesloten vat met water, waarin dubbelkoolzure soda was opgelost. Door toevoeging van wijnsteenzuur ontwikkelt zich koolzuur, dat samengeperst wordt, omdat het niet kan ontsnappen, en dus een drukking uitoefent op het water, voldoende om dit met een krachtigen straal er uit te drijven. Dit toestel was echter eenigszins gebrekkig, daar het niet mogelijk was, dezen druk jaren lang krachtig genoeg te houden. De drukking nam langzamerhand af en maakte dus het toestel onbruikbaar. In 1873 hebben *Dick en Co.* te Glasgow dit bezwaar opgeheven, door de koolzuurontwikkeling eerst dan te doen plaats hebben, als het toestel gebruikt wordt. Zij gebruikten daarbij een flesch met zwavelzuur, opgehangen in het water, rustende tegen een bout, die door den wand van het toestel naar buiten steekt en door een pakkingbus de wand luchtdicht passeert. Wil men nu het toestel gebruiken, dan slaat men met een hamer krachtig tegen de bout. De flesch wordt daardoor verbrijzeld en de koolzuurontwikkeling ontstaat in hevige mate. Een nieuw beginsel werd omstreeks 1880 door *Raydt* in Hannover ingevoerd, daar deze vloeibaar koolzuur van 0° en 36 atmosferen druk in het water bracht. De koolzuurbrandspuiten, volgens dit systeem vervaardigd, zijn voor het eerst door *Dilmann* in Bremen geconstrueerd. Hierdoor vervallen alle onaangename bezwaren, die aan het gebruik van chemische stoffen, vooral zuren, verbonden zijn. Deze extincteurs hebben echter het nadeel, dat ze werkeloos worden, zoodra de hoeveelheid water uit het vat verbruikt is.

De samenstelling van een stoombrandspuit met een extincteur werd in 1881 reeds door *Bach & Witte* te Dresden uitgevoerd. Sedert het jaar 1900 is de Leipziger brandweer voorzien van 4 door *Bandau* geconstrueerde gasstoomspuiten, een samenstelling van een koolzuurspuit met een kleine stoombrandspuit. Deze spuiten voeren een watervoorraad mede van 350 L. en kunnen met gas-, stoom- of waterleidingdruk werken, zonder afkoppeling van de afvoerslangen. Tevens brengt de stoompomp tegelijkertijd een luchtpomp in beweging voor het gebruik van rookmaskers. Het waterreservoir van deze brandspuit werkt bij het gebruik van gas- en hydrantendruk als drukwindketel, bij het gebruik van stoom als zuigwindketel.

De toepassing van samengeperste lucht tot het opspuiten van water is reeds in de vorige eeuw beproefd. In den laatsten tijd is dit denkbeeld weer op den voorgrond gekomen door *Engel-Gross*, die een gasbrandspuit heeft geconstrueerd met een inhoud van 1500 L. water en 500 L. lucht van 20 atmosferen druk.

Daar de groote steden tegenwoordig allen voorzien zijn van electrisch licht of van electrische leidingen met hooggespannen stroomen, heeft men getracht ook den electromotor op de brandspuit toe te passen. Een dergelijke electrische brandspuit is dan ook reeds door meer dan een machinefabriek geconstrueerd, o. a. door *Kummer & Co* te Dresden. Zie plaat II, fig. 1. De electromotor is door tandraderen verbonden met een pompinrichting met twee cylinders. Hierin is tevens een regulateur aangebracht, waarmede het mogelijk is, in de afvoerslang de hoeveelheid en de snelheid van het uitstroomende water te regelen. Onder den koetsiersbok zijn de noodige schakelingstoestellen aangebracht en de regelingsapparaten, waardoor het mogelijk is te werken met een spanning van 65 tot 120 volt, zoodat deze inrichting kan worden aangesloten aan elken sterkstroomaanleg. Deze zou men dan, evenals de waterleidingen van hydranten, kunnen voorzien van vaste aankoppelingsplaatsen. Het totale gewicht van de brandspuit bedraagt 1300 kg., de hoeveelheid arbeidskracht, die voor het gebruik noodig is, beloopt 5500 voltampère, de water levering per minuut 500 L., de draagwijdte van den straal 40 m.

Op plaat IV, fig. 1 is een electromobielbrandspuit afgebeeld, gebouwd door *J. Chr. Braun* te Neurenberg. Op den wagen bevindt zich een accumulatorenbatterij, waarvan de kast tevens als bok dienst doet en ook gebruikt wordt voor de berging van slangen, enz. Daarachter is een dubbelwerkende pomp geplaatst, die 500 L. water per minuut levert. De beweging van den motor wordt overgebracht door een kamrad, terwijl het inschakelen van de pomp met behulp van een klauw geschiedt. Met hetzelfde kamrad kan men tevens de beweging overbrengen op de wagenraderen. De snelheid bedraagt 15 à 20 km. per uur. Met behulp van een handgreep kan men de schakeling van den accumulator afnemen en aansluiten met die van een sterkstroomaanleg.

Op plaat II, fig. 2, is een petroleummotor-

brandspuit voorgesteld, zooals die o. a. door de Daimlersche motorenfabriek wordt geleverd. Eigenaardig is hier dat het koelwater, dat voor de machine noodig is, uit de brandspuit zelf komt; na gebruik stroomt het weer in de zuigruimte terug. Het totale gewicht bedraagt 1400 kg.; de machine heeft een sterkte van 6 paardekrachten en levert 270 à 300 L. water per minuut. De straal bereikt een afstand van 32 m. Het in werking brengen vereischt slechts ³/₄ à 1½ minuut.

Een automobielstoombrandspuit is voorgesteld op plaat IV, fig. 2. Deze bezit, behalve een stoompomp, een afzonderlijke stoommachine, van 10 paardekrachten voor het voortbewegen van het voertuig. Beide stoommachines zijn staande machines en ontleenen hunnen stoom aan een gemeenschappelijken stoomketel. De dubbelwerkende stoompomp met twee cylinders levert 1000 L. water per minuut. De stoomtoevoer voor de voortbewegingsmachine kan van af den bok worden geregeld. De beweging wordt met behulp van tandraderen op de achterwielen overgebracht. De tandraderen daarop hebben de tanden aan den binnenkant, terwijl op den buitenkant een bandrem is aangebracht. Het voertuig heeft 5 zitplaatsen voorop en een plaats voor den stoker achterop. De machinale snelheid bedraagt 20 km. per uur. Met 10 km. snelheid kunnen hellingen van 5% worden gereden. Automobielstoombrandspuiten zijn het eerst in Amerika in gebruik genomen en in den laatsten tijd door *Reichel* in Hannover verbeterd, door de invoering van spiritusverwarming, waardoor de hinderlijke rook vermeden wordt.

In ons land werd in 1905 de eerste automobiel, stoombrandspuit vervaardigd door de firma *A. Bikkers en Zoon* te Rotterdam, die in 1887 ook de eerste stoomspuit in Nederland leverde. Zij werd in genoemd jaar bij de Rotterdamsche brandweer in dienst gesteld. Hare inrichting komt in hoofdzaak op het volgende neer. Er zijn twee stoom- en twee pompcylinders. De lengte van de spuit bedraagt 4 m., de breedte 1,85 m., de hoogte 2,75 m., het gewicht 3000 kg. De capaciteit bedraagt 1600 à 1800 L. per minuut: de straallengte 50 m. en de hoogte 35 m. De stoomdruk is 8 atmosfeer en de snelheid 30 km. per uur. Er is een reservoir van 100 L. petroleum, voldoende om 3 uur te rijden of 1 uur te kunnen pompen. Op de spuit zijn 6 zitplaatsen voor manschappen. De wielen zijn van massief getah-pertjahbanden voorzien, om schokken op het plaveisel te voorkomen, zoodat de spuit zich geruischloos kan voortbewegen. De inrichting tot zelfbeweging bestaat uit een hulpas, waarop kettingwielen zijn aangebracht, in overeenstemming met die op de achterwielen. De hulpas ontvangt haar beweging door middel van kamwielen van de krukas der machine; door een eenvoudige beweging kunnen de kamwielen ontkoppeld worden. De machine is de gewone stoompomp-machine, echter voorzien van *Stephenson's* schaarbeweging om voor- en achteruit te kunnen rijden. Het handel om voor- en achteruit te kunnen rijden bevindt zich op den bok bij den bestuurder; het handel van den stoomtoevoer is eveneens onder het bereik van den bestuurder. Gelijktijdig is dit handel gekoppeld aan de rembeweging en wel op zoodanige wijze, dat wanneer geremd wordt, de stoom eerst afgesloten wordt; daarentegen kan de stoom ook afgesloten worden zonder te remmen. Deze inrichting is een speciale constructie van den fabrikant, heeft gedurende maanden langen dagelijkschen dienst uitstekend voldaan en verhoogt de veiligheid zeer belangrijk. Het openen en sluiten der afblaaskraantjes geschiedt zoowel door den bestuurder van af den bok, als van bij de machine. Een stoommanometer is onder het oog van den bestuurder geplaatst, zoodat deze den stoomdruk kan controleeren. De wijze van stoken is zoodanig veranderd, dat de steenkolen vervallen en vloeibare brandstof gebruikt wordt. Wanneer vloeibare brandstof oordeelkundig gestookt wordt, geeft deze bijna geen rook, terwijl onder het rijden het toelaten van vloeistof veel gemakkelijker is dan met kolen stoken. De branders zijn zoodanig, dat de olie met stoom vermengd wordt en wel zóó, dat een totale verbranding der olie bereikt wordt. De achterwielen zijn voorzien van kettingschijven, waarop de kracht werkt voor de beweging.

Een gewichtig onderdeel van elke brandspuit vormen de slangen. De brandspuitslangen worden verdeeld in zuigslangen en persslangen. Zij worden gemaakt van hennep, linnen, katoen, leer en gummi. De drie eerste soorten worden zonder naad geweven, en daarvan zijn de hennepslangen het meest in gebruik. Sommige slangen worden van binnen voorzien met een bekleeding van zwarte of roode gummi om zo waterdicht te maken. Soms wordt het weefsel gedrenkt met looizuur of andere stoffen, om het sterker te maken. Leeren slangen worden van zuiver rundleer vervaardigd en met gepikt hennepdraad genaaid, of wel met koperen nagels geklonken. Gummislangen worden echter in den laatsten tijd meer gebruikt dan de leeren slangen. Ze zijn echter niet geschikt voor drukslangen. Meestal worden ze van binnen voorzien van lagen hennep, ook wel van gegalvaniseerde ijzeren of koperen draden, spiraalsgewijze gewonden. Ook worden ze nog wel beschermd door sterke spiraalringen aan den buitenkant en kunnen dan tevens dienst doen als persslangen, veelal echter slechts voor korte afstanden. De einden der slangen worden aan elkander geschroefd op de gewone wijze maar daarbij heeft men het nadeel, dat de beide einden niet verwisseld kunnen worden. Dit bezwaar is opgeheven bij de zoogenaamde bajonetkoppeling. De straalpijp kan op verschillende wijze gevormd zijn, hetzij om een gesloten straal te geven, of om het water over een groote oppervlakte te verdeelen. Soms is de straalpijp voorzien van een inrichting, waardoor een fijn waterscherm verkregen wordt. om den pijpvoerder te beschermen tegen te groote hitte. Om slangen ongehinderd om scherpe kanten heen te kunnen leggen, zooals over muren, vensterbanken, enz., gebruikt men een soort zadel met gebogen bovenoppervlak, waarop riemen vastgemaakt zijn voor het bevestigen der slangen.

In havensteden, en ook in steden met veel grachten, heeft men kleine stoombootjes ingericht tot brandspuiten. Deze mogen niet groot zijn en moeten een betrekkelijk geringen diepgang bezitten, om zooveel mogelijk overal te kunnen komen. Voor scheepsbranden moeten zij in staat zijn een groote hoeveelheid water in korten tijd te kunnen leveren. Amsterdam is in het bezit van 2 dergelijke drijvende stoomspuiten, n.l. de „Jan van der Heij-

den" en de „Jason", van welke de laatste in staat is 12.000 L. water per minnut te leveren (zie de plaat).

Brandstichting is in het strafrecht bet vernielen van zaken door middel van vunr. Voor baar strafbaarheid is het geen volstrekt vereischte. dat de in brand gestoken zaak aan een ander toebehoorde: ook het in brand steken van eigen zaken kan vallen in de termen van de strafwet, omdat daardoor nabnrige eigendommen en zelfs menschenlevens in gevaar gebracbt kunnen worden. Ons Wetboek van Strafrecbt behandelt dan ook brandstichting bij de „misdrijven, waardoor de algemeene veiligheid van personen of goederen wordt in gevaar gebracht". Opzettelijke brandsticbting wordt gestraft: 1°. met gevangenisstraf van ten hoogste 12 jaren, indien daarvan gemeen gevaar voor goederen te dnchten is; 2°. met gevangenisstraf van ten hoogste 15 jaren, indien daarvan levensgevaar voor een ander te duchten is; 3° met levenslange gevangenisstraf of tijdelijke van ten hoogste 20 jaren, indien daarvan levensgevaar voor een ander te dnchten is en bet feit iemands dood tengevolge heeft. Niet alleen wie *opzettelijk* brand sticbt, wordt gestraft, maar ook hij aan wiens *schuld* brand te wijten is. De straffen zijn dan echter veel lichter, n.l. gevangenisstraf of hechtenis van ten boogste 3 maanden, of geldboete van ten hoogste f 300, indien daardoor gemeen gevaar voor goederen ontstaat; gevangenisstraf of hechtenis van ten hoogste 6 maanden of geldboete van ten hoogste f 300. indien daardoor levensgevaar voor een ander ontstaat; gevangenisstraf of hechtenis van ten boogste een jaar. indien het feit iemands dood ten gevolge heeft.

Opmerking verdient, dat in de gevallen van opzettelijke brandstichting de wet bet voldoende acht. dat er gevaar *te duchten was* en niet dat er inderdaad gevaar is ontstaan, zooals bij het veroorzaken van brand door schnld (culpose brandstichting) wordt geëiscbt. Onder „gemeen gevaar voor goederen" wordt gewoonlijk verstaan gevaar voor een belangrijke hoeveelheid goederen in een eenigszins nitgebreiden kring.

Brandsticbting. die niet onder bovenstaande wetsartikelen valt. kan in sommige gevallen krachtens andere bepalingen der wet strafbaar zijn. Zoo wordt in den titel „Bedrog" gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren bedreigd tegen hem, die met bet oogmerk om zieh of een ander ten nadeele van den verzekeraar wederrechtelijk te bevoordeelen, brand sticbt in eenig tegen brandgevaar verzekerd goed. Verder kan brandstichting vallen onder de algemeene bepaling in den titel „vernieling of beschadiging van goederen," waarbij gevangenisstraf van ten boogste 2 jaren of geldboete van ten hoogste f 300 bedreigd wordt tegen hem, die opzettelijk en wederrechtelijk eenig goed dat gebeel of ten deele aan een ander toebehoort, vernielt, beschadigt, onbruikbaar maakt of wegmaakt. Eindelijk wordt in den titel „Overtredingen betreffende de algemeene veiligheid van personen en goederen" geldboete van ten hoogste f 50 bedreigd tegen hem, die zonder verlof van den burgemeester of van den door dezen aangewezen ambtenaar, eigen onroerend goed in brand steekt.

Brandstoffen. De meest gebruikelijke brandstoffen zijn bont, turf, bruinkool, steenkool en anthraciet. Al deze stoffen bestaan nit koolstof, waterstof en znnrstof; terwijl het koolstofgebalte in de rij van bout naar antbraciet opklimt, neemt tegelijk het waterstof- en zunrstofgehalte af, zooals blijkt nit volgende tabel:

	Koolstof.	Waterstof.	Zunrstof en stikstof.
Hont	49	6	45
Turf	52	6	41
Bruinkool	66	5	28
Steenkool	86	4	10
Antbraciet	94	2	3

Als vloeibare brandstof gebruikt men petrolenm, dat slecbts nit koolstof en waterstof bestaat, en in enkele gevallen ook andere olieën, zooals patentolie. raapolie, enz. Gasvormige brandstoffen gebrnikt men op sommige plaatsen, waar zij nit den grond opstijgen. Dit zijn meestal koolwaterstoffen, (zie *Aardgas*).

Behalve deze natnurlijke brandstoffen gebruikt men nog de kunstmatige: bontskool, tnrf en steenkolencokes, teer, petrolenmresidu, spiritns, glycerine en verder verschillende gassen, die men nit allerlei brandstoffen eerst fabriceert met behnlp van een afzonderlijken oven. Een eigenaardige inrichting is die, waarbij men van cokes en water bet watergas vervaardigt. Al deze gassen bestaan nit kooloxyde, koolwaterstoffen en waterstof.

De voornaamste bestanddeelen der brandstoffen zijn dus koolstof en waterstof. Bij hunne verbinding met zunrstof komt er een groote boeveelheid warmte vrij. De verbrandingsprodukten zijn ten slotte koolzuur en water. Bij onvoldoenden toevoer van lucht blijven kooldeeltjes onverbrand en zetten als roet af in de afvoerkanalen. Tevens kan daarbij nog kooloxyde onverbrand ontwijken. De onverbrandbare stoffen, zooals de minerale zouten, blijven ten slotte als asch achter.

Men moet bij de brandstoffen op 2 eigenschappen letten, n.l. op de brandbaarbeid en op de vlamgevende eigenschappen. De brandbaarheid hangt af van de meer of minder gemakkelijke ontvlambaarheid, en deze hangt weer af van de porousbeid van de brandstof en van de chemiscbe samenstelling. Zoo is hout gemakkelijker ontvlambaar dan steenkool of anthraciet. De vlamgevende eigenschappen zijn verder afhankelijk van de chemische samenstelling en van de eigenschappen om met meer of minder groote vlam te verbranden en deze wordt voornamelijk door de gasontwikkeling bepaald.

De grootste warmteontwikkeling treedt alleen dan op, wanneer de brandstoffen volledig verbranden tot koolznur en water en wanneer geen overtollige lucht door bet vuur heen strijkt en daaraan warmte ontneemt. De regeling van den lucbttoevoer is dus een zeer gewicbtig onderdeel van de verbranding. Daar men de scheiknndige samenstelling der brandstoffen kan nagaan, kan men berekenen, boeveel lucbt voor een volledige verbranding noodig is. Dit is aangegeven in bet achterstaande staatje:

1 kg. brandstof	Hoeveelheid kub.m. lucht bij 0°	bij 15°
hout met 20% water	4,94	5,21
droog hout	6.17	6,51
droge turf	6.98	7,36
bruinkool	6.98	7.36
steenkool	8,58	9,05
anthraciet	9.07	9,57
houtskool	8,59	9,06
cokes	8,56	9,03

In de praktijk zijn echter deze hoeveelheden lucht niet voldoende, maar moeten ongeveer dubbel zoo groot genomen worden, om een volledige verbranding te verkrijgen. De beste resultaten verkrijgt men, als men in staat is de brandstoffen van te voren te verwarmen en eveneens de toegevoerde lucht. Een gedeelte van de warmte wordt verbruikt om de chemische verbindingen te doen uiteenvallen in hunne elementen en een ander deel, om de stoffen in gasvormigen toestand te brengen. Zoo gaat een deel der warmte aan inwendigen arbeid verloren. Alleen bij de gasvormige brandstoffen wordt het grootste nuttig effect bereikt, omdat hierbij de luchttoevoer het beste te regelen is.

Elke stof levert bij hare verbranding een bepaalde hoeveelheid warmte, en het is daarbij onverschillig of de verbranding in één of meerdere phasen verloopt. Zoo ontstaat er bijv. evenveel warmte wanneer koolstof dadelijk in koolzuur overgaat (volgens de formule $C + O_2 = CO_2$) als wanneer eerst kooloxyde gevormd wordt, (volgens de formule $C + O = CO$ en $CO + O = CO_2$). Deze warmtehoeveelheden worden als volgt aangegeven:

1 kg. koolstof	ontwikkelt bij verbranding tot	kooloxyde	2437 calorieën.
1 „ „	„ „ „ „	koolzuur	8080 „
1 „ kooloxyde	„ „ „ „	koolzuur	2403 „
1 „ waterstof	„ „ „ „	waterdamp	29100 „
1 „ „	„ „ „ „	water	34500 „

De verbrandingswarmte wordt met behulp van den calorimeter bepaald; deze bedraagt voor:

droog hout	3750 caloriën.
luchtdroog hout	2900 „
droge turf	5000 „
luchtdroge turf	3600 „
bruinkool	6400 „
bitumineuse steenkool	8300 „
magere steenkool	8100 „
anthraciet	8000 „
houtskool	7500 „
turf	6500 „
cokes	7100 „
ruwe petroleum	11520 „
petroleumresidu	11018 „
vet	9000 „
alcohol	7183 „
methaan	12700 „
aethyleen	11100 „
lichtgas	10600 „
hoogovengassen	1070 „
kooloxyde	2403 „

De temperaturen, die men met de verschillende brandstoffen bereiken kan, zijn als volgt:

hout	1200°
nat hout	1150°
turf	1210°
bruinkool	1300°
houtskool	1340°
cokes	1340°
steenkool	1360°
anthraciet	1360°

Voert men echter slechts zooveel lucht toe, dat een gedeelte van de koolstof tot kooloxyde verbrandt, dan krijgt men de volgende temperaturen:

hout met 20% water	1520°
droog hout	1660°
turf	1810°
bruinkool	1950°
houtskool	2040°
cokes	2040°
steenkool	2110°
anthraciet	2130°

Dit zijn de hoogste temperaturen, die met roostervuren bereikbaar zijn; met behulp van gasovens kan men echter nog hooger komen.

Brandt, *Geeraert*, een Nederlandsch dichter en geschiedschrijver, werd geboren te Amsterdam, den 25sten Juli 1626, legde zich in zijn jeugd toe op het bedrijf van zijn vader, namelijk het horlogemaken, en betoonde tevens grooten lust voor de beoefening der teeken- en dichtkunst. Op 17-jarigen leeftijd vervaardigde hij het treurspel „De Veinsende Torquatus", dat met veel bijval werd opgevoerd en herhaaldelijk gedrukt werd, zoo in 1743, 1649, 1657, 1664, 1725 en 1733. Hij gaf vervolgens andere gedichten uit en was nog geen 20 jaar oud, toen hij mannen als *Vondel, Constantijn Huygens, Anslo* en *van Baerle* met verbazing vervulde door zijn schoone lijkrede op *Pieter Corneliszs. Hooft* (een vertaling van de „Oraison funebre", van *du Perron* die hij met de noodige wijzigingen op *Hooft* toepaste). In het daaropvolgende jaar dichtte hij een treurzang bij het afsterven van *Kaspar van Baerle*, en om de hand van diens dochter te verwerven, liet hij het horlogemaken varen, studeerde van 1648—1652 in de godgeleerdheid aan de kweekschool der Remonstranten te Amsterdam en werd in 1652 als hoogleeraar te Nieuwkoop, in 1660 te Hoorn en 7 jaren later te Amsterdam beroepen. Hij had 3 zonen (zie beneden) en 2 dochters: één van deze laatste, gehuwd met *Jacob van Merken*, werd de grootmoeder der dichteres *Lucretia Wilhelmina van Merken*. Hij overleed den 12den October 1685 te Rotterdam, waarheen hij zich begeven had, om een bezoek te brengen aan zijn kinderen.

Geeraert Brandt heeft onderscheiden zeer belangrijke werken geschreven In de groote vergadering der Remonstrantsche Broederschap van den 16den Augustus 1657 werd *Brandt* aangezocht de geschiedenis der Remonstranten te schrijven. Hij kweet er zich met ijver van en gaf het eerste deel nit in 1668 onder den titel: „Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden". Zijn „Historie der Refor-

matie" voltooide hij niet, na vele aanvallen tegen dit boek te hebben afgeweerd. Voorts kwam van hem uit „Historie van de regtspleging, gehouden in den jaere 1618 en 1619 omtrent de dry gevangene Heeren Mr. Johan van Oldenbarnevelt, Mr. Rombont Hoogerbeets, Mr. Hugo de Groot", „Het leven en bedrijf van den Heere Michel de Ruyter", gedrukt in (1685), „History van Enkhuizen" (1666), „Poëzij", enz., terwijl hij nieuwe uitgaven bezorgde van „P. C. Hoofts Nederlandsche Historie" en van „Vondels Poëzij", aan welke 2 laatste hij levensbeschrijvingen van die heroemde mannen toevoegde. Zijn stijl is vleiend en aangenaam, zonder kracht te missen, maar de behandelingen der onderwerpen weleens zeer wijdloopig. Vooral zijn levensbeschrijvingen zijn uitmuntend gesteld, en hij bekleedt onder de Nederlandsche dichters een eervolle plaats. Hij was een ijverig — volgens velen geenszins enpartijdig — voorstander van zijn kerkgenootschap.

Brandt, Kasper, de ondste zoon van den voorgaande, werd geboren te Nieuwkoop, den 25sten Juni 1653. Hij oefende zich te Hoorn en vervolgens te Amsterdam in de oude talen, werd in 1669 opgenomen onder de studenten aan de kweekschool der Remonstranten en was achtereenvolgens predikant te Schoonhoven, Hoorn, Warmond, Alkmaar, Rotterdam en Amsterdam, waar hij den 5den October 1696 everleed; zijn aangename omgang wordt zeer geroemd en als prediker had hij een grooten naam. Behalve vele leerredenen heeft hij nitgegeven: „Historia vitae Jacobi Armini" (1724), „Poëzij" (1708) en „Leven van Huig de Groot", vervelgd door *Kattenburg* (1730, 2 dln. in fo).

Brandt, Geeraert, een hroeder van den voorgaande, werd geboren te Nieuwkoop, den 6den April 1657. Ook hij oefende zich te Heorn en te Amsterdam in de oude talen en werd reeds op 13-jarigen leeftijd geplaatst aan het seminarinm der Remonstranten, waar hij omstreeks 8 jaar studeerde en zich tevens met ijver toelegde op de kennis der nienwe talen. Hij vertaalde een belangrijk werk nit het Engelsch, schreef de geschiedenis des vaderlands in de jaren 1674 en 1675, voleindigde in 1678 zijn godgeleerde studiën aan de kweekschool en werd eerst predikant te Schoonheven en in 1680 te Rotterdam. Weldra verwierf hij den roem eener buitengewene welsprekendheid, zoodat hij in 1683 werd uitgenoodigd om wekelijks een theologische oefening te honden. Deze werd zoo drnk hezocht, dat zij weldra in de Groote Kerk moest plaats hebben. Hij overleed echter reeds den 21sten December van laatstgenoemd jaar. Behalve zijn „Theologische lessen" zijn van hem onderscheiden hundels „Predikatiën" in het licht verschenen.

Brandt, Jehannes, een broeder van de beide voorgaanden, werd geboren te Nieuwkoop, den 6den Juli 1660 en onderscheidde zich reeds vroeg door een gunstigen aanleg, zoodat de Remonstrantsche Broederschap aan zijn vader verzocht, den jongeling als alumnus te mogen aannemen. Nadat hij zijn stndiën op een loffelijke wijze voleindigd had, werd hij achtereenvolgens predikant te Warmond, Hoorn, 's Gravenhage en Amsterdam, en overleed alhier den 13den Januari 1708. Ook hij was een uitstekend kerkelijk redenaar; tot zijn geschriften behooren: „Leven en dood van Maria Stuart" (1695), „Mengeldichten" (1701), „Clarorum virorum epistolae centum ineditae" (1702) en „Leven van den Apostel Paulus" (1724).

Brandt, *Enevold*, graaf ven, een Deensch hoveling, werd in 1738 te Kopenhagen geboren. Door toedoen van *Struensee*, wiens gunsteling hij was, werd hij in 1769 benoemd tot kamerheer van den krankzinnigen koning *Christiaan VII*. In 1771 kreeg hij den titel van graaf en van geheimraad; na den val van zijn begunstiger werd hij echter wegens mishandeling van den koning ter dood veroordeeld en den 28sten April 1772 te Kopenhagen geëxecuteerd.

Brandt, *Heinrich Franz*, een beroemd medailleur, werd geboren den 13den Januari 1789 te La Chaux de Fonds in Zwitserland, leerde reeds vroeg de graveerkunst en oefende zich vervolgens te Parijs onder de leiding van den beroemden stempelsnijder *Droz*. Daar behaalde hij met zijn „Thesus, die de wapens van zijn vader entdekt", den eersten grooten prijs en keerde in 1814 naar zijn vaderland terug, om van daar, door de Fransche regeering ondersteund, zich naar Rome te begeven. Hier vervaardigde hij onderscheiden fraaie medailles, ging in 1816 naar Napels en Sicilië, werd in 1817 eerste medailleur aan de munt te Berlijn en overleed den 9den Mei 1845. Hij werkte veel naar modellen van *Rausch*, zooals zijn beste werk, een medaille ter eere van *Alexander von Humboldt*.

Brandt, *Heinrich von*, Pruisisch generaal en schrijver over militaire aangelegenheden, werd in 1789 te Lakün in West-Pruisen geboren. Hij studeerde sedert 1805 te Koningsbergen in de rechten, trad in 1807 als vaandrig in het leger, streed als officier in Spanje en in 1812 in Rusland. Hier werd hij zwaar gewond en geraakte in gevangenschap (1813); hij trad in het Poolsche, en toen zijn vaderland weder aan Pruisen kwam, in 1816 als kapitein in het Prnisische leger. Nadat hij leeraar aan de cadettenschool en aan de krijgsschool was geweest, kwam hij in 1829 als majoor bij den generalen staf en sloot in 1831 met den Poolschen generaal *Woroniecki* de overeenkomst, tengevolge waarvan het Poolsche leger over de grenzen trok en de wapens neerlegde. In 1838 werd *Brandt* chef van den generalen staf van het 2de legerkorps en bedwong in 1848 het oproer in Posen. Reeds in Juli werd hij onderstaatssecretaris in het ministerie van Oorlog, trad echter spoedig daarna (met *Auerswald*) af en werd in 1849 commandant van Posen, in 1853 lnitenant-generaal en nam in 1857 als generaal der infanterie zijn entslag. Hij woonde daarna in Berlijn en werd in 1862 president van de „Generalordenskommission". *Brandt* werd ook meermalen tot lid der Velksvertegenwoordiging gekozen en everleed den 23sten Januari 1868. Hij schreef: „Handbuch für den ersten Unterricht in der höhern Kriegskunst" (Berlijn, 1829), „Geschichte des Kriegswesens" (Middeleeuwen en nieuwere tijd; in de „Handbibliothek für Offiziere", Berlijn, 1830—1835), „Grundzüge der Taktik der drei Waffen" (3de druk, Berlijn, 1859; in verschillende talen overgezet, in 1860 ook in het Japansch), „Der kleine Krieg" (2de druk, Berlijn, 1850), enz.

Brandt, *Johann Friedrich von*, een Duitsch zoöloog, geboren te Jüterbog, den 25sten Mei 1802. Hij studeerde te Berlijn in de geneeskunde en

legde zich vooral toe op de plantkunde. In 1828 vestigde hij zich aldaar als privaatdocent, maar vertrok in 1831 naar Petersburg, waar hij gedurende een reeks van jaren als hoogleeraar in de dierkunde werkzaam was en waar bij spoedig tot lid der Academie gekozen werd. Hij overleed aldaar den 15den Juli 1879. Behalve talrijke bijdragen in tijdschriften leverde hij: „Abbildung und Beschreibung der in Deutschland wild wachsenden und im Garten und Freien ausdauernden Giftgewächse" (met *Phoebes* en *Ratzeburg*, 1838), „Medicinische Zoologie" (met *Ratzeburg*, 1827—1834, 2 dln.), „Descriptiones et icones avium rossicarum" (1836), „Sur les animaux vertébrés de la Sibérie occidentale" (1845), „Collectanea palaeontographica Russiae" (1849), „Bemerkungen über die Wirbelthiere Nordosteuropas" (1856), „Ueber die Klassifikation der Fische" (1865), „Ueber den Zahnban der Steller'schen Seekuh" (1833), „Symbolae sirenologicae" (1845—1868, 2 dln.), „Beiträge zur näheren Kenntnis der Säugetiere Russlands" (1855), „Untersuchungen über die Verbreitung des Tigers" (1856), „Ueber die Verbreitung und Vertilgung der Steller'schen Seekuh (1865—1868), „Ueber die Naturgeschichte des Mammut" (1866), „Ueber die Gattung der Klippschliefer" (1869), „Beiträge zur Naturgeschichte des Elen" (1870), „Ueber die fossilen und subfossilen Cetazeen Europa's" (1873—1874 2 dln.) en „Monographie der tichorhinen Nashörner" (1877). Zijn biografie schreef *Strauch* (1880).

Brandt, *Thure*, een Zweedsch officier en de uitvinder van een nieuwe geneeswijze voor vrouwenziekten, n.l. door massage, werd den 6den Februari 1819 te Södertelge in Zweden geboren. Als Zweedsch officier bestudeerde hij te Stockholm de heilgymnastiek; in 1847 vond hij te Norrköping een nieuwe methode uit om verslapte slijmvliezen door zekere weerstandsbewegingen te versterken en bereikte daarmee vooral bij onderbuikskwalen bij vrouwen blijvend succes. Niettegenstaande het verzet der Zweedsche artsen, werd de Brandtsche methode in Europa zeer populair, vooral bij afscheiding in het vrouwelijke bekken en ziekten van de baarmoeder. Professor *Schultze* van Jena noodigde *Brandt* in 1884 uit aan de vrouwenkliniek te Jena zijn methode te beproeven. Bij deze gelegenheid gaf hij blijken niet alleen een uitstekend therapeut, maar ook een ervaren diagnosticus te zijn. Hij schreef „Uterinlidanden och Prolapser" (1864), „Nouvelle méthode gymnastique et magnétique pour le traitement des organes du bassin" (1888). Hij overleed den 8sten Augustus 1895 te Södertelge.

Brandt, *Karl*, tooneelmachinist, werd te Darmstadt geboren, den 15den Juni 1828, kreeg zijn eerste opleiding aan de technische school aldaar en had tot leermeesters *Dorn* te Darmstadt en *Schütz* te München. In 1847 werd hij eerste theatermachinist van een schouwburg te Berlijn en in 1849 ging hij als zoodanig naar zijn geboorteplaats, waar hij tot aan zijn dood, den 27sten December 1881, werkzaam was. *Brandt* was één van de vindingrijkste tooneeltechnici. Talrijke installaties voor groote opera's, voor binnen- en buitenlandsche schouwburgen werden door hem uitgevoerd. Van 1857—1881 heeft hij voor 24 groote schouwburgen gewerkt. Voor het Wagnertheater te Bayreuth maakte hij de plannen der tooneelinstallatie en vervaardigde nog de modellen van de machineriën voor „Parsifal". Zijn zoon *Fritz* werd na den dood zijns vaders directeur van de tooneelmachineriën der Parsifalopvoeringen te Bayreuth.

Brandt, Fritz, een Duitsch tooneelmachinist, een broeder van den vorige, werd geboren te Darmstadt, den 25sten Februari 1846. Zijn broeder, die hetzelfde vak uitoefende, wijdde hem in de geheimenissen van de tooneel-wereld in. In 1863 werd hij aan den schouwburg van Homburg verbonden, in 1865 technisch directeur aan het Gärtnerplatztheater te München en kwam in 1868 in dezelfde betrekking aan het Carl-Theater te Weenen. Weldra keerde hij echter naar München terug, waar hij een engagement aan den hofschouwburg kreeg. Onder de talrijke tooneelinrichtingen, die *Brandt* in München tot stand bracht, staan bovenaan de in gemeenschap met zijn broeder uitgevoerde inrichtingen van „Rheingold" (1869) en „Walküre" (1870) en verschillende inrichtingen voor de speciale voorstellingen voor den koning, waarbij *Brandt* voor de eerste maal een werkelijken regen op het tooneel te aanschouwen gaf. Ook de wonderwerken in de kasteelen van koning *Lodewijk* zijn voor een deel zijn werk. In 1876 kreeg hij een aanstelling bij den koninklijken schouwburg te Berlijn en in 1882 werd hij tot inspecteur der machineriën aldaar benoemd.

Brandt, *Max August Scipio von*, een Duitsch staatsman, werd geboren den 8sten October 1835 te Berlijn. Als Pruisisch officier nam hij in 1860 deel aan de zending van *Eulenburg* naar Oost-Azië, werd in 1862 Pruisisch consul, in 1868 consul-generaal van den Noord-Duitschen bond, in 1872 ministerresident in Japan en in 1875 Duitsch gezant in China. In 1893 nam hij zijn ontslag en woont sedert dien tijd te Weimar. Als gezant was *Brandt* een voorstander van een gemeenschappelijke vertegenwoordiging van Europeesche belangen in Oost-Azië en werkte hij voor vermeerdering van het aandeel van Duitschland in den handel met China; na zijn ontslag liet hij zijn invloed gelden tot vermeerdering van de Duitsche vloot en van de gesubsidieerde stoombootlijnen. Van zijn geschriften vermelden wij: „Aus dem Lande des Zopfes" (1894), „Sittenbilder aus China. Mädchen und Frauen" (1895), „Die Chinesische Philosophie und der Staatskonfucianismus" (1898), „Japan, China und Korea" (1902), „33 Jahre in Ost-Asien. Erinnerungen" (1901—1902, 3 dln.) en „Fremde Früchte. Sienkiewicz, Hearn, Kipling, Gorki" (1904).

Brandt, *Joseph*, een Poolsch schilder, werd den 11den Februari 1841 te Szczebrzeszyn in Polen geboren. Hij wijdde zich aanvankelijk aan het ingenieursvak en bezocht de Ecole centrale te Parijs, maar legde zich reeds sedert 1862 op de schilderkunst toe en ging naar München, waar hij zich onder *Franz Adam* en *Karl Piloty* vormde en in 1867 een eigen atelier oprichtte. Vooral hield hij zich bezig met het schilderen van soldaten- en krijgstooneelen, meest uit de 17de eeuw, en genrestukken uit het leven zijner landslieden, die hij meesterlijk karakteriseerde. Een van zijn eerste groote schilderijen was „Een aanval van Poolsche

ruiters in de 17[de] eeuw" van 1867. Daarop volgden in 1868 „Overtocht der Pruisische cavalerie over den zeeboezem op Jutland in 1658" (1870), „Marktdag in een Poolsch stadje" (1872), „De Turkenslag bij Weenen op den 12[den] September 1683", „Vlugge inkwartiering" (1873), „Overtocht van een Poolsche proviandcolonne over de Karpaten", „Kozakken der Ukraine" (museum te Koningsbergen), „Tahunenaanvoerder in Zuid-Rusland", „Kozakken op de voorposten" (1876), „Vertrek voor de steppejacht", „Dorpsstraat in de Ukraine", „Kozakkenlegerplaats", „Tatarenstrijd" (1878, zijn hoofdwerk, Berlijnsche Nationaalgalerij). In zijn latere werken ontvouwt hij een grooten rijkdom van koloriet, vooral in zijn „Kozakken op vervolging" (1886), „Het overwinningslied der Kozakken" (1890), „De verdediging van een boerderij door Poolsche ruiters" (1890, in de Nieuwe Pinakotheek te München), „De terugkeer van de Kozakken in de legerplaats met veroverde vaandels", „Het sledenfeest ten tijde van koning Sobieski" (1897) en „De paardenmarkt te Balta" (1902). *Brandt*, die de groote gouden medaille der Berlijnsche tentoonstelling bezit, heeft een groot aantal jonge schilders opgeleid.

Brandt, *Albert*, een Duitsch ingenieur, werd geboren den 3[den] September 1846 te Hamburg. Hij studeerde van 1866—1869 aan de Polytechnische school te Zürich in de ingenieurswetenschappen, was vervolgens werkzaam bij den aanleg van spoorwegen in Hongarije en later te Weenen. Hier werden op de wereldtentoonstelling in 1873 zijn eerste uitvindingen geëxposeerd. In 1875 werd hij als ingenieur voor de machines aangesteld bij den St. Gotthard spoorweg en construeerde voor den St. Gotthardtunnel de naar hem genoemde, met waterdruk gedreven steenboormachine. In 1878 richtte hij met *Karl Brandau* de firma *Brandt & Brandau* op voor den bouw van tunnels, die vele werken uitvoerde. Het grootste, door deze firma, in vereeniging met de firma *Locher & Sulzer* nitgevoerde werk, was de Simplontunnel, waarbij *Brandt* de groote moeilijkheden, veroorzaakt door de lengte van den tunnel en de hooge temperatuur, die er heerschte, wist te overwinnen door zijn nieuw stelsel van evenwijdige schachten, door krachtige ventilatie, afkoeling door water en door andere maatregelen. *Brandt* overleed den 29[sten] November 1899 te Brig (in Wallis).

Brandverzekering ontstond veel later dan de zeeverzekering. In oude tijden zijn sporen te vinden van een verzekering tegen brandschade door onderlinge brandfondsen, die in de 12[de] eeuw in IJsland, Noorwegen en Zweden moeten bestaan hebben. Ook enkele gilden schijnen deze verzekering in praktijk te hebben gebracht.

Deze assurantie als bedrijf ontstond echter eerst op het einde der 17[de] eeuw in Engeland. Veel later vond zij ingang in Duitschland, waar de ontwikkeling door een streng stelsel van staatsconcessie werd tegengehouden. Daarentegen ontstonden daar de openbare societeiten (voorgangsters van de tegenwoordige, veelal in Zwitserland inheemsche, kantonnale of communale brandkassen), die op reciprociteit berustten en deels door gemeenten, deels door provincies onder staatstoezicht werden opgericht en den verzekeringsdwang verkregen, een stelsel, dat ook thans nog niet geheel tot het verleden behoort. De eerste maatschappijen, die dezen tak van verzekering als bedrijf uitoefenden, dateeren van 1812 (Berlijn, 1819 Leipzig).

De geschiedenis der Ned. brandassurantie moet nog geschreven worden. De heer *A. B. van der Vies* heeft intusschen in zijn „*Bijdragen voor de geschiedenis der verzekering in Nederland*" (1904) een aantal gegevens verzameld, waaraan het volgende ontleend is. Omstreeks 1720 moeten hier te lande een aantal compagnies voor brandverzekering zijn opgericht of het plan daartoe moet hebben bestaan. Zeker is het, dat een aantal dezer instellingen, genoemd in „*Het Groote tafereel der dwaasheid*", niet tot stand is gekomen. In 1727 werd tusschen 143 eigenaars van oliemolens aan de Zaan een contract gesloten, waarbij nauwkeurig ieders aandeel in de schade, veroorzaakt door het verbranden van één dier molens, wordt bepaald. Toetreding van anderen tot die compagnieschap was geoorloofd. In 1744 had het bedrijf te Amsterdam reeds zoodanig wortel geschoten, dat een stedelijke ordonnancie (10 Maart) de verplichtingen van assuradeuren regelde. Deze ordonnancie werd geamplieerd den 31sten Januari 1775. Na de invoering van den Code de Commerce (1810) en het Wetboek van Koophandel (1838) hebben assuradeuren te Amsterdam en te Rotterdam polisformulieren opgesteld, die men gewoon is te volgen en dus de usance uitmaken op dit gebied. Amsterdamsche polissen zijn vastgesteld in 1811, 1839, 1869 en 1891, Rotterdamsche polissen in 1834 en 1889.

De assuradeur is volgens het Nederlandsche recht gehouden tot vergoeding van schade tengevolge van brand, veroorzaakt buiten eigen opzet of grove schuld, voor de schade, voortspruitende uit de gevolgen van brand (bijv. diefstal ter gelegenheid van brand), voor de schade door ontploffing, springen van ketels, inslaan van den bliksem. In de polissen wordt evenwel dikwijls van dien algemeen gestelden regel afgeweken. De schade aan een verzekerd gebouw wordt door deskundigen getaxeerd. Bij schade aan inboedel wordt dikwijls volstaan met overlegging van een inventaris, des gevorderd te beëedigen. De schade aan koopmansgoederen wordt bewezen door koopmansboeken of andere bewijsmiddelen en bepaald naar de waarde, die het goed ten tijde van den brand heeft gehad.

Bij assurantie van gebouwen kan het beding van *wederopbouw* gemaakt worden; alsdan betaalt de assuradeur drie vierden van de kosten van wederopbouw, waartoe de verzekerde verplicht is over te gaan.

Brandwacht, ook wel *brandpiket*, is in de krijgswetenschap de benaming voor de wacht, die aan het front of de zijden van een bivak wordt opgesteld; ook beteekent het tegenwoordig de plaats, waar de brandweer verblijf houdt.

Brandweer is de naam voor de personen of de vereenigingen van personen, belast met het blusschen van brand in een bepaalde gemeente. Men verdeelt de brandweer doorgaans in beroeps- en vrijwillige brandweer, terwijl een derde afdeeling bestaat uit die personen, welke volgens politieverordening tot de brandweer behooren. De

beroepsbrandweer bezit een vast aantal manschappen, die in brandweerkazernes samen verblijf houden en steeds gereed staan, om op het eerste signaal uit te rukken. De plichtmatige deelneming aan de brandweer voor alle mannelijke ingezetenen komt in kleine gemeenten soms nog voor en ook wel aan groote fabrieken voor allen, die er werkzaam zijn. Algemeen verkiest men echter tegenwoordig, zoo mogelijk, de beroepsbrandweer boven de andere soorten.

De oefeningen der brandweermannen omvatten bij de beroepsbrandweer het hanteeren van alle gereedschappen en de bediening van alle hulpmiddelen; bij de vrijwillige en andere brandweeren is het echter gebleken, dat het beter is voor de afzonderlijke afdeelingen vaste korpsen te hebben. Zoo heeft men daarbij bijv. pompers, waterdragers, pijpvoerders, enz.; andere afdeelingen dragen zorg voor het afzetten van het terrein van den brand, voor de redding van goederen, enz. Bij zeer kleine brandweeren vormen alle manschappen meestal slechts één geheel en de verschillende onderafdeelingen moeten elkander helpen of aflossen. Soms worden ook enkele brandweermannen geoefend in het verleenen van de eerste geneeskundige hulp bij ongelukken.

Tot de persoonlijke uitrusting van den brandweerman behooren een helm, een gordel, een karabijnhaak, een streng sterk touw, een noodspijker, een bijl, een lantaarn en een signaalfluit. De manschappen, die de spuiten bedienen, hebben in den regel genoeg aan een signaalfluit en aan een helm en gordel. De helm verleent bescherming tegen vallende voorwerpen en wordt uit koperblik, leer, vilt of aluminium vervaardigd. De helmen van leer zijn echter het meest gebruikelijk. Tot bescherming tegen vonken en water wordt daaraan van achteren vaak nog een strook leer bevestigd. De gordel dient voor het aanhangen van den bijl, den karabijnhaak, den noodspijker, enz., wordt uit leer, wol of hennep vervaardigd en is 8 à 12 cm. breed. Hij moet evenals de karabijnhaak zeer solied zijn uitgevoerd, daar hij in sommige gevallen het gewicht van den brandweerman heeft te dragen, die zich met den haak ophangt aan de laddersporten of andere voorwerpen. De noodspijker dient om, indien zulks beslist noodig is, ingeslagen te worden op plaatsen, vanwaar de brandweerman alleen met behulp van zijn touw kan afdalen. Het touw of de reddingslijn dient, behalve voor personen, ook voor het aflaten of optrekken van slangen. Het moet ongeveer 18 à 20 m. lang zijn. De bijl dient den brandweerman voor het doorslaan van muurwerk, het inslaan van deuren, het ophreken van vloeren, enz. en wordt aan den gordel bevestigd.

Tot de verdere brandweergereedschappen behooren in de eerste plaats de spuiten (zie *Brandspuit*), de slangenwagens, de ladderwagens en de wagens voor het vervoer van manschappen en gereedschappen, zooals bijlen, haken, brandzeilen, reddingszeilen, enz. Tevens heeft men toestellen, zooals rookmaskers, om den brandweerman in staat te stellen ruimten binnen te treden, die met schadelijke gassen gevuld zijn. Deze zijn te onderscheiden in 3 soorten: 1° die, waarbij de versche lucht met behulp van slangen wordt toegevoerd, 2° toestellen, gevuld met samengeperste lucht, die de brandweerman zelf meedraagt op den rug, 3° apparaten, waarbij de ingeademde lucht door bijzondere inrichtingen eerst gezuiverd wordt. Tot de eerste groep behoort o.a. het Paulinsche toestel. Dit bestaat uit een leeren blouse met een helm, die van ooglazen voorzien is. Deze wordt over het hoofd en het bovenlijf aangetrokken en met behulp van een luchtpomp van versche lucht voorzien. Verder heeft men nog den rookhelm en het rookmasker van *Stude*. De eerste bestaat uit een helm, waarin openingen gesneden zijn voor de oogen en waarin drie kanalen uitmonden, één boven het voorhoofd en twee onder den mond en den neus. De kanalen zelf zijn gummislangen, verbonden met de hoofdtoevoerslang voor lucht. Bij het rookmasker zijn slechts twee toevoerkanalen, die onder den neus uitmonden; tevens zijn de openingen voor de oogen van messinggaas voorzien. Bij beide toestellen wordt de verbruikte lucht door de oogopeningen uitgedreven en verhindert daardoor het binnentreden van schadelijke gassen. Een toestel van de tweede soort is o.a. dat van *Fleusz*, waarbij de uitgeademde lucht door chemische stoffen van het koolzuur wordt gereinigd en dan onder toevoeging van zuurstof opnieuw verbruikt. Met het toestel *Rouquayrol-Denayrouze* is het mogelijk 20 à 25 minuten in een met schadelijke gassen gevulde ruimte te verblijven. Dit toestel bestaat uit drie stalen cilinders, die onderling verbonden zijn, op den rug worden gedragen, en gevuld zijn met samengeperste lucht van 25 atmosferen. Een regulateur verandert dezen druk in den gewonen luchtdruk. De man ademt de lucht in door een mondstuk van gummi, dat hij in den mond houdt. De lucht wordt ook door een afzonderlijke buis uitgeademd, die door ventielen gesloten is. Tevens is aan het toestel een veiligheidslamp verbonden, die eveneens hare lucht ontvangt van de cylinders. Onder de toestellen van de derde soort moet het Loebsche apparaat genoemd worden. Dit bestaat uit een blikken toestel, gevuld met een natte spons en met lagen watten, glycerinewatten en kool, waardoor de ingeademde lucht eerst gezuiverd en afgekoeld wordt. Bij het gebruik hangt de brandweerman het toestel met een riem om den hals voor zijn mond en houdt het mondstuk met lippen en tanden vast. Het door den neus ademen wordt door een klem verhinderd, terwijl een bril dient tot bescherming der oogen en luchtdichtsluitend op het hoofd klemt. Tevens wordt een signaalfluit medegegeven. Met dit toestel is het mogelijk 10 à 12 minuten te blijven in een met rook gevulde ruimte.

Tot de reddingstoestellen behooren verder in de eerste plaats de brandladders (zie aldaar), touwladders, de reddingskoker en het springzeil. De reddingskoker bestaat uit een 80 cm. wijde slang van zeildoek, die aan een vensterbank bevestigd wordt. De personen worden aan het boveneind er in gedaan en glijden snel en zonder gevaar naar beneden, waar zij opgevangen worden. Zelfs hulpelooze personen kunnen op deze wijze gemakkelijk worden gered. Voor enkele personen gebruikt men ook wel een reddingszak of reddingskorf, die met behulp van een katrol op- en neergelaten wordt. Het springzeil wordt gebruikt, als er geen ander middel meer mogelijk is. Het is een groot

stuk sterk zeildoek, dat door 24 à 30 personen strak gespannen gehouden wordt onder het venster en waarin de personen zich laten vallen. Zelfreddingstoestellen bestaan meestal uit een lang sterk touw, een haak en een katrol en zijn meestal van een of ander remtoestel voorzien, om het zakken langzaam en geregeld te doen plaats hebben.

Brandweerorganisatie. Hieronder verstaat men de inrichting van het brandweerwezen, die ten doel heeft een ontstanen brand zoo spoedig mogelijk te vermelden en de noodige hulp te verleenen, zoowel tot redding van personen en zaken, als om te blusschen. Een voornaam onderdeel vormen de brandsignalen, waarmede men telegrafisch bericht kan zenden naar de verschillende brandweerstations, waar de spuiten gereed staan om uit te rukken. In ons land wordt de inrichting van de Amsterdamsche brandweer algemeen geprezen, die voor het buitenland niet behoeft onder te doen. In 1905 bestond het personeel uit: 1 commandant, 5 hoofdbrandmeesters, 14 brandmeesters, 12 onderbrandmeesters, 14 machinisten, 14 stokers, 38 hoofdbrandwachts, 168 brandwachts, 1 hoofd- en 40 andere koetsiers, 1 administrateur, 4 telegrafisten en 5 assistent-telegrafisten, samen 317 personen. Het materieel omvatte 50 paarden, aan slangen 20700 m., 1 electrischen motorwagen, 1 kolen- en slangenwagen, 1 kolenwagen, 1 gereedschapswagen, 1 verlichtingswagen, 1 transportwagen, 7 koolzuurspuiten (waarvan 1 auto), 6 spuitwagens voor één paard, 6 voor 2 paarden, 11 stoomspuiten (waarvan 2 drijvende), 5 hydraulische injectorspuiten, 5095 brandkranen, 2 mechanische ladders, 2 dienstrijtuigen. Verder nog 14 telegraafstations, 812 brandschellen, waarvan 327 publieke, 106 particuliere en 379 huismelders. Aan gebouwen had zij 4 hoofdwachten, 4 hulpwachten en 4 posten; de jaarlijksche kosten bedroegen 406200 gld, waarvan 249875 gld. aan jaarwedden.

In Duitschland is het brandweerwezen zeer uitgebreid. De Duitsche Brandweervereeniging telt 26081 leden met 1451123 actieve manschappen, waarvan natuurlijk Berlijn het grootste aandeel oplevert. De Berlijnsche brandweer bestond in 1900 uit 5 compagniën met 847 manschappen en 132 paarden. Onder het vele bluschmateriaal zijn 10 stoomspuiten en 18 groote handbrandspuiten. Het aantal branden in 1899—1900 bedroeg 10035, waarvan 104 groote branden. De jaarlijksche kosten beliepen 1661611 mark.

In Weenen is ook een beroepsbrandweer van 461 man met 112 paarden. Daarnaast heeft men echter nog een vrijwillige reddingsbrigade en 34 vrijwillige brandweervereenigingen met te samen 1028 manschappen.

De Parijsche brandweer bestaat uit een afzonderlijk infanterieregiment en is dan ook geheel op militaire wijze ingericht. Aan het hoofd staat een overste, die het bevel voert over 2 bataljons van ieder 6 compagniën met in het geheel 1753 man.

De brandweer van Londen telde in 1901 1140 manschappen met 62 rijdende stoomspuiten en 8 drijvende stoomspuiten, benevens een groot aantal andere toestellen. Zij rukte 4654 keeren uit in het jaar 1900. De kosten bedroegen 203000 pond sterling.

In Konstantinopel heeft men na den grooten brand van Pera, waarbij 6000 huizen verwoest werden in 1870, de brandweer op West-Europeesche wijze georganiseerd en wel op militairen voet, waardoor zij nu niet voor dergelijke inrichtingen in andere groote steden behoeft onder te doen.

Brandwonden kunnen zoowel veroorzaakt worden door vaste, vloeibare en gasvormige bestanddeelen van hooge temperatuur, als door chemisch inwerkende stoffen bijv. sterke zuren en alkaliën. Men is gewoon de daardoor veroorzaakte verbrandingen in 3 graden te verdeelen. Tot den eersten graad rekent men die verbranding, welke alleen sterke huidroodheid tengevolge heeft. Tot den tweeden graad, wanneer er blaarvorming optreedt, en tot den derden graad, wanneer het weefsel beneden de opperhuid afsterft. Het oogenblikkelijke gevaar van verbranding is meer gelegen in de uitbreiding ervan wat betreft het lichaamsoppervlak dan wat de diepte betreft. Reeds sterven de slachtoffers dikwijls als $^1/_3$ van hun lichaamsoppervlakte, al is het ook in nog zoo geringe mate, verbrand is, terwijl hij verbranding van de helft de kans op levensbehoud is geweken. Over de oorzaken van den dood loopen de meeningen nog uiteen.

De behandeling bestaat in verkoelende omslagen, poeder- en zalfverbanden of anti- en aseptische verbanden. Ook wordt wel aangewend een oplossing van 1 deel loodwit in 25 deelen kokende lijnolie, waarbij later nog wat (5 à 10 $^0/_0$) salicylzuur is gevoegd. De diepere brandwonden veroorzaken later sterk schrompelende litteekens, die tot talrijke misvormingen en bewegingsstoornissen aanleiding kunnen geven. Bij uitgebreide verbranding maakt men wel gebruik van permanente lauwwarme baden. Inwendig worden in ernstige gevallen opwekkende middelen toegediend, inspuitingen van zoutsoluties, terwijl men de patiënten behoedt voor te veel warmteverlies.

Door direct intensief zonlicht kunnen ook 1ste en zelfs 2de graad verbranding van de huid optreden, terwijl lastige, pijnlijke en moeilijk te genezen brandwonden kunnen ontstaan door te lange bestraling met Röntgen-stralen.

Brandywine-Creek is een riviertje in den Noord-Amerikaanschen staat Delaware, dat bij Wilmington in de Christiania-Creek valt. Den 11den September 1777 werd er een veldslag geleverd tusschen het Britsche, met Duitsche regimenten versterkte leger van generaal *Home*, dat in de Chesapeake baai geland was, en de Noord-Amerikaansche troepen onder *Washington*. *Lafayette* werd in dien slag gewond. De Engelschen overwonnen en bezetten den 27sten September Philadelphia.

Brandijzer, ook *wolfsklauw* geheeten, is een ijzer, waarmede men aan de planken van de buitenhuid van een schip bij het branden den noodigen vorm geeft.

Brandijzer in de heel- en veeartsenijkunde is een werktuig, bestaande uit een stalen staaf met een houten handvat aan het eene uiteinde en aan het andere met stalen knop of blad van verschillenden vorm, welke in houtskool wordt gloeiend gemaakt, om in het vleesch te branden.

Brandzalf, *Linimentum contra combustiones,* bestaat o.a. uit een mengsel van gelijke deelen kalkwater en gekookte lijnolie; een andere goede brandzalf bestaat uit lijnolie met een zwakke oplossing van zilvernitraat.

Brani, aan het Maleisch ontleend, heteekent stoutmoedig, driest, doch wordt doorgaans gebezigd ter aanduiding van iemand, die zich grooter wil voordoen, dan hij is, die door kleeding, houding en manieren voornaam wil schijnen.

Branicki, *Jan Klemens*, graaf van, een Poolsch magnaat, uit het geslacht *Gryf*, geboren in 1688, behoorde tot de confoederatie, die *Augustus II* in 1716 dwong, de Saksische troepen te ontslaan. Hij werd door *Augustus III* henoemd tot starost, grootveldheer van de Kroon, kastelein van Krakau en eersten senator. Na het overlijden van genoemden vorst (1763) kwam hij op het denkbeeld, om zich, gesteund door Frankrijk, tot koning van Polen te verheffen. *Catharina II* van Rusland en Pruisen verzetten zich echter tegen dat voornemen, en hij moest terugtrekken voor het leger, door hen naar Polen gezonden. Slechts 100 edellieden en de bisschop van Krakau deelden in zijn vlucht. Aan weerstand was niet te denken en *Branicki* moest zich schikken in de verijdeling zijner hoop. Eerst nadat hij *Stanislaus Poniatowski*, zijn zwager, den beschermeling der czarin, als koning van Polen had erkend, mocht hij naar zijn goederen terugkeeren (1765). Hij overleed den 9den October 1771.

Branicki, *Xavery Korezak*, graaf *van*, geboren in 1812, nam in Polen deel aan geheime samenspanningen en moest dientengevolge in 1849 de wijk nemen uit zijn vaderland, waar de Russische regeering zijn goederen verbeurd verklaarde. Hij behoorde vervolgens tot de voornaamste leden van de Poolsche emigratie in Frankrijk. Toegevoegd aan den generalen staf van den maarschalk *Saint Arnaud*, nam hij deel aan den Krimoorlog en wijdde zich daarna aan de studie der volkshuishoudkunde. Als bestuurslid van het Crédit foncier verwierf hij een aanzienlijk vermogen. Hij schreef: „L'impôt sur le capital, libérateur de la contribution de guerre" (1871), „Libération de la France par un impôt sur le capital" (1871), „La politique du passé et la politique de l'avenir" (1876) en „Les nationalités slaves" (1878). Tot herstel zijner gezondheid begaf hij zich naar Opper-Egypte en overleed te Sioet, den 20sten November 1879.

Branisz, *Christlieb Julius*, een Duitsch wijsgeer, werd geboren te Breslau, den 18den September 1792, studeerde aldaar, te Berlijn en te Göttingen in de wijsbegeerte, vestigde zich in zijn geboortestad en werd er eerst buitengewoon en in 1833 gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte. Hij overleed er den 2den Juni 1873. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Die Logik in ihrem Verhältnisz zur Philosophie, geschichtlich betrachtet" (1823), „Grundrisz der Logik" (1830), „System der Metaphysik" (1834), „Geschichte der Philosophie seit Kant" (1842) en „Ueber atomistische und dynamische Naturauffassung" (1858).

Brankovic, *Georg* vorst van Servië, zoon van *Wuk Brankovic* en neef van vorst *Stephanus*, volgde dezen in 1425 op, sloot in 1426 een verbond met de Hongaren en hielp hen aan het bezit van Belgrado en andere vestingen, doch moest in 1427 bij de nadering van sultan *Moerad* voor de overmacht terugtrekken. Hij beloofde aan den sultan een gedeelte van Servië, dat vroeger tot Bosnië behoord had, en zijn dochter *Maria* tot gemalin, maar draalde met de nitvoering dier belofte, vertrouwende op den bijstand van Hongarije. Dit geschiedde niet vruchteloos, want de overwinning van *Johannes Hunyades* gaf aanleiding tot den vrede van Szegedin (1444), waardoor *Brankovic* onafhankelijk werd van Turkije. Intusschen was die zegepraal de oorzaak van vijandschap tusschen hem en den overwinnaar. Toen deze laatste Servië in zijn macht hield en koning *Ladislaus* van Polen op nieuw oorlogszuchtig werd, verbond hij zich met den sultan en hij zou *Hunyades*, die na den slag op het Amselveld (1448) zijn gevangene was, aan de Turken overgeleverd hebben, indien de Hongaarsche rijksraad hem niet tot een verzoening bewogen had. *Brankovic* overleed in 1455. Zijn zoons, onder elkander strijd voerende, moesten reeds in 1458 de heerschappij over Servië aan de Turken afstaan.

Brann, *Markus*, een Joodsch geleerde en geschiedschrijver, werd den 9den Juli 1849 te Rawitsch geboren. Na de voltooiing van zijn studiën bekleedde hij verschillende betrekkingen te Breslau, Berlijn en Pless en werd in 1891, als opvolger van *Grätz*, tot docent aan het Israelitisch-theologische seminarium te Breslau benoemd, waar hij onderwijs geeft in bijbelexegese, Joodsche geschiedenis en opvoedkunde. In 1892 begon hij, te samen met *David Kaufmann*, een nieuw vervolg te leveren van de door *Zacharias Fränkel* opgerichte en later door *Grätz* geredigeerde „Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums", waarvan hij na den dood van *Kaufmann* alleen redacteur bleef. Behalve talrijke wetenschappelijke opstellen en de bewerking van het 10de en 11de deel der Joodsche geschiedenis van *Grätz*, schreef hij: „De Herodis magni, filiis patrem in imperio secutis" (1873), „Die Söhne des Herodes" (1873), „Geschichte des Landrabbinats in Schlesien" (1887), „Geschichte der Juden in Schlesien" (1—3de deel, 1895—1897), „Geschichte der Juden und ihrer Litteratur" (2de druk 1896—1899, 2 dln.), „Zacharias Fränkel. Gedenkblätter" (1901).

Bransfieldstraat is een zeestraat in de Zuidpoolzee, tusschen de Shetland-eilanden en Grahamsland, op 64° Z. Br. en tusschen 50° en 65° O. L. van Gr. gelegen.

Brant, *Sebastian*, een beroemd Duitsch geleerde en dichter, geboren in 1457 te Straatsburg, studeerde sedert 1475 te Bazel in de humaniora en rechtswetenschappen, verwierf er den academischen graad en gaf sedert 1489 aldaar onderwijs in de rechtsgeleerdheid. Door bemiddeling van den met hem bevrienden *Geiler von Kaisersberg* verkreeg hij in 1501 de betrekking van syndicus te Straatsburg en werd er in 1503 stadsschrijver. *Brant* was een der ijverigste en meest invloedrijke schrijvers van zijn tijd. Onder zijn talrijke vertalingen en uitgaven moet ook een bewerking van den „Freidank" (het eerst in Straatsburg, 1508) genoemd worden. Van zijn eigen, deels in het Latijn, deels in de Duitsche taal geschreven werken, die voor een deel aan de gebeurtenissen van den dag en de politiek gewijd zijn, is het meest bekende en invloedrijkste het didactisch-satirische gedicht „Das Narrenschiff" (het eerst te Bazel, 1494), dat op allegorische wijze, maar zonder zulks streng vol te houden,

een lange reeks satiren op de gebreken en vooroordeelen der verschillende standen van zijn tijd bevat. Dit werk, van prachtige houtsneden voorzien, is herhaaldelijk gedrukt, omgewerkt, nagevolgd en vergroot. Verder werd het in het Neder-Duitsch omgewerkt en in het Latijn, Nederlandsch, Fransch en Engelsch vertaald. *Geiler von Kaisersberg* hield zelfs verscheiden preeken naar aanleiding van het „Narrenschiff". De beste uitgave is die van *Friedrich Zarncke* (Leipzig, 1854). Populaire uitgaven leverden *Goedeke* (Leipzig. 1872) en *Bobertag* (in *Kürschner's* „Deutsche Nationalliteratur", dl. 10). Een omwerking in modern Duitsch beproefde *Simrod* (met facsimile's der houtsneden van de eerste uitgave, Berlijn, 1872). *Brant* overleed den 10den Mei 1521 in zijn geboortestad.

Brantas of *rivier van Kediri* is na de Solo de grootste rivier van Java. Zij ontspringt op de zuidelijke helling van den Ardjoeno, stroomt door de vlakte langs de O. helling van den Kawi en neemt daar vele beken op, die van den Kawi en van het gebergte ten O. van Pasoeroean komen. De voornaamste is de Lesti, die van den Smeroe komt. De Brantas stroomt daarna in het verlengde van de richting der Lesti, van het oosten naar het westen, ten Z. van den Kawi en den Kloet en ten N. van den Goenoeng Kidoel, buigt zich vervolgens om den Kloet heen en bereikt de vlakte van Kediri. Daarna stuit zij tegen den voet van den Willis, draait naar het N. N. O. en neemt links en rechts een aantal zijriviertjes op, die van den Willis en den Kloet komen. Zij stroomt langs de hoofdplaats Kediri en vormt een deel van de grensscheiding tusschen Kediri en Soerabaja. Nadat zij de Kali Wadas opgenomen heeft, die water van den Pandan en het N.O. gedeelte van den Willis toevoert, verandert zij weer plotseling van richting en stroomt oostwaarts door de residentie Soerabaja, terwijl zij de grens vormt tusschen de afdeelingen Modjokerto en Soerabaja. De Brantas stroomt nu door de alluviale vlakte van de Kali Brantas, die op de plaats, waar de westelijke grens van de residentie Soerabaja overschreden wordt, slechts smal is, maar weldra in breedte toeneemt. Vervolgens nadert de rivier met haar hooge oevers op eenige plaatsen de uitloopers van het zuidelijk vulkanisch gebergte. Beneden de afdeelingshoofdplaats Modjokerto begint de deltavorming. Aan den linkeroever zendt zij de Kedong Doro en de Gedah uit, die zich aan den voet van de kalkhenvelrij ten N. van de Brantasvlakte vereenigen en gezamenlijk weer lager in den noordelijken hoofdtak van de Brantas vallen. Bij Melirip splitst de Brantas zich in twee takken, de Kali Mas stroomt noordwaarts langs Soerabaja, de Kali Porong stroomt oostwaarts. Volgens de overlevering zou de eerstgenoemde in vroeger tijd de eenige monding zijn geweest, maar waarschijnlijker is het, dat de beide mondingen natuurlijk gevormd zijn en de oostwaarts stroomende tak alleen door kanaliseering de voornaamste mond werd, vooral ook nadat de noordelijke tak, de Kali Mas, door een sluis bij den bovenmond te Melirip werd afgesloten, terwijl eveneens aan de bovenmonden van de Kedong Doro en de Gedah sluizen gebouwd werden. Door de werken tot behoud van het vaarwater in het Oostgat van Soerabaja werd de Kali Mas nog meer beperkt, terwijl de Kali Porong verbreed werd. Deze laatste, ook Troesan gebeeten, nadert den Penanggoengan, vormt de grens tusschen de afdeelingen Sidoardjo en Modjokerto en vervolgens tusschen de afdeelingen Sidoardjo en Bangil. De delta tusschen de Kali Mas en Kali Porong, grootendeels tot de afdeeling Sidoardjo behoorende, is een van de best bevloeide streken van Java.

De Brantas heeft zeker een belangrijk aandeel gehad in de aanzienlijke landaanwinning en aanslibbing, die in historischen tijd in Straat Madoera werd waargenomen. De strandlijn aan den mond der Kali Mas te Soerabaja verplaatst zich volgens den ingenieur *I. L. Pierson* elk jaar 7 m. zeewaarts, die van den mond van den Porongarm 15 tot 19 m. Het slibgehalte van de Brantas bedraagt 0,13 %, d.i. ²/₇ van het slibgehalte der Solo. De langzame alluviaal afzetting en bodemverhooging, door de Brantas teweeggebracht, is van tijd tot tijd afgewisseld door plotselinge afzetting van vaste stoffen, uitgeworpen door den Kloet. De alluviale streek van de Brantas behoort tot de vruchtbaarste en dichtstbevolkte landschappen van Java.

Branting, *Karl Hjalmar*, een Zweedsch socialist, werd den 23sten November 1860 te Stockholm geboren. Sedert 1882 was hij hier als assistent aan het observatorium werkzaam, doch reeds in 1883 zeide bij zijn sterrenkundige loopbaan vaarwel en wijdde zich voortaan aan de socialistische propaganda. Als uitgever van de bladen „Tiden" (1885—1886) en „Socialdemokraten" (1887—1892 en sedert 1896) werkte hij ijverig voor de oprichting van een Zweedsche sociaal-democratische partij (1889), waarvan hij nog thans de leider is. In 1889 tot een vrij langdurige gevangenisstraf veroordeeld, speelde hij in 1891 bij de arbeidersopstanden in Norberg en Gefle, een beslissende rol. In de Tweede Kamer van de Storthing, waartoe hij sinds 1897 behoort, verwierf hij zich weldra een beteekenende plaats. De demonstraties, die in April 1902 ten gunste van het algemeen stemrecht in Stockholm en andere Zweedsche steden plaats vonden, waren door *Branting* op touw gezet.

Brantôme, *Pierre de Bourdeilles*, seigneur *de*, een Fransch schrijver, werd geboren te Périgord omstreeks het jaar 1527 uit een ond-adellijk geslacht. Hij ontving zijn opleiding aan het Hof van *Margaretha van Orléans*, koningin van Navarre, en kwam na den dood van zijn broeder in het bezit van de abdij Brantôme. In 1562 streed hij tegen de Hugenoten, in 1564 en in 1566 tegen de Turken. Daarna vocht hij weer tegen de Hugenoten en werd door *Karel IX* tot kamerheer benoemd. Na het overlijden van *Catharina de Medici* trok hij zich in 1589 in zijn abdij terug, waar hij „Mémoires" schreef, welke in 10 deelen een beschrijving leveren der gebeurtenissen in den tijd van *Karel IX* en diens beide opvolgers (Leiden, 1666—1667). Zij hebben, in weerwil van het gemis van orde en samenhang, voor de kennis van dat tijdperk een hooge waarde en bevatten: „Vies des hommes illustres et grands capitaines français et étrangers", „Vies des dames illustres", „Vies des dames galantes", „Anecdotes de la cour de France touchant les duels", „Rodomontades et jurements des Espagnols", e. a. *Brantôme* overleed den 5den Juli 1614. Nieuwe

uitgaven van zijn werken bezorgden o. a. *Le Duchal* (den Haag, 1740, 15 dln.), *Lacour* en *Mérimée* (Parijs, 1858—1893, 13 dln.) en *Lalanne* (Parijs, 1865—1881, 10 dln.). *Schiller's* algemeene verzameling van historische memoiren levert in dl. 11—13 der 2de afdeeling (Jena, 1796—1797) een nittreksel.

Brantsma, *C.*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Dokkum, den 10den October 1751, studeerde te Leiden in de rechtsgeleerdheid, promoveerde er met de kap, werd in 1785 raadsheer bij het hof van Friesland en overleed den 15den December 1788. Hij was een zeer geleerd man en heeft mot *Petrus Wierda* een uitgave bezorgd der „Oude Friesche wetten met eene Nederduitsche vertaling en helderende aanteekeningen" (Kampen en Leeuwarden, 1782, 2 dln.).

Bras (scheepsterm) is de naam, welken men geeft aan elk der beide touwen, die loopen door blokken van de *brasbeugels* aan de niteinden eener ra, ten einde deze te doen draaien om den mast, waaraan ze hangt en daardoor aan die ra met het daaraan bevestigde zeil den stand te geven, die noodig is. Ook dienen de brassen, om de nokken der ra's te stennen tegen de werking van het zeil. Men onderscheidt *fokkebras*, *groote bras*, *bagijnebras*, *contrabras*, *looze bras*, enz. De brassen aan de lijzijde heeten *lijbrassen*, die aan de loefzijde *loefbrassen*.

Bras is de naam, waarmede voorheen in ons land een aantal vrouwelijke sieraden werden aangeduid, welke bij elkander behoorden: eenige kettingen, gewoonlijk vier, die met een haak aan een gordel of riem waren verbonden en waaraan aan de uiteinden een mesje met zilveren of agaten hecht, een sientelring, een schaar met zilveren oogen en een speldenkussen met zilveren rand (zie de afb.), een spiegeltje (zie de afb.) of een

Spiegeltje.

Speldekussen.

doosje voor reukwerk hingen. Alleen getrouwde vrouwen en weduwen droegen zulke sieradiën. Was een huwelijk beklonken, dan behoorde het, althans in Friesland, dat de vader des bruidegoms zijn aanstaande schoondochter vereerde met een zilveren bras, in de wandeling het *tuigje* genaamd.

Bras, *Poeloe*, is een eiland in den Nederlandsch Oost-Indischen Archipel. Het ligt benoorden Atjeh, door de Cedar-passage daarvan gescheiden, en behoort tot het Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden. Op de N.O. punt, aan den ingang der Bengalen-passage, tusschen dit eiland en Poeloe Weh, verheft zich de in 1878 gebouwde Willemstoren, een vuurtoren, door welks licht de ingang van de straat van Malaka thans goed kan worden verkend. Sedert dien tijd nemen de meeste stoomschepen, welke van Europa en Britsch-Indië naar Malaka, Singapore, China en Japan varen, den korteren weg door de Bengalen- en Malaka-passage.

Brascassat, *Jacques Raymond*, een Fransch dierenschilder, te Bordeaux geboren, den 30sten Augustus 1804, bezocht in 1825 de Ecole des beaux-arts aldaar en behaalde in 't zelfde jaar den tweeden prijs met zijn stuk: „Jacht van Meleager" (Museum te Bordeaux). Hij legde zich vooral op het dierenschilderen toe en verwierf daarmede grooten roem. Belangrijke werken zijn: „Het Stierengevecht" (1837; Museum te Nantes), „Een weide in Bourgondië" (1843: Museum te Leipzig) en „Een koe, door wolven aangevallen". *Brascassat* overleed den 28sten Februari 1867 te Parijs.

Brasem (*Abramis brama*) is een zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Karpers* (*Cyprinidae*). Zie verder bij *Karpervisschen*.

Brasemerij. Zie *Strijcker*.

Brasemnet. Zie *Vischtuigen*.

Brasidas, een Spartaansch veldheer, die zich vooral in de eerste periode (431—421) van den Peloponnesischen oorlog heeft beroemd gemaakt, was een zoon van *Tellis* en gesproten uit een aanzienlijk geslacht. Hij noodzaakte de Atheners om hun aanslag op Menthone te laten varen, behield Megara voor Sparta en bracht een kleine bende van 1700 hopliten, waarbij zich 700 heloten bevonden, die na zijn dood in vrijheid werden gesteld, naar Macedonië en vervolgens naar Chalcidice, en behaalde er zulke belangrijke overwinningen, dat Athene in 423 een wapenstilstand met Sparta sloot. Toen 2 dagen later, vóórdat de tijding daarvan Thracië bereikt had, ook Scione en andere steden zich aan *Brasidas* onderworpen hadden, eischte Athene, dat zij teruggegeven zonden worden en zond op raad van *Cleon* een talrijk leger onder *Nicias* en *Nicostratus* daarheen. Menthone bezweek nog vóór dat *Brasidas* van een gemeenschappelijken veldtocht met *Perdiccas*, maar door tweespalt van hem gescheiden, teruggekeerd was. Ook Scione werd ingesloten, en *Brasidas* trok terug in een versterkte stelling, om aldaar hulptroepen nit Sparta af te wachten. Deze verschenen, maar tevens daagde *Perdiccas* op, om hunne vereeniging te beletten. Een aanval van *Brasidas* op Potidaea had geenszins het gewenschte gevolg, maar het belegerde Scione hield stand tegen de Atheners. Inmiddels had *Cleon* verlof ontvangen, om met een tweede leger op te rukken. *Brasidas* volbracht een achterwaartsche beweging naar Amphipolis, tastte toen de Atheners onverhoeds aan en behaalde de overwinning. *Cleon* zelf sneuvelde, maar ook de overwinnaar werd zwaar gewond en bezweek na het ontvangen van de tijding der zegepraal te Amphipolis in 422. De stad vereerde hem als een held, en jaarlijks werden in Sparta de feesten van *Brasidas* (Brasideia) met wedstrijden, lofspraken en offeranden gevierd.

Brassen is het stellen van de ra's in den juis-

ten stand door middel der brassen (zie *Bras*). Bij het *vierkant brassen* staan zij loodrecht op het symmetrievlak van het schip; bij het *tegenbrassen* worden zij zoodanig gesteld, dat de wind van voren in de zeilen valt en de winddruk in een achterwaarts gerichten component ontbonden wordt, zoodat de vaart van het schip vlug wordt gestopt.

Brasseur de Bourbourg, *Charles Etienne*, een Fransch geschiedschrijver en ethnograaf, werd geboren te Bourbourg, den 8sten September 1814. In 1845 werd hij Katholiek priester, professor aan het seminarium te Quebec, in 1846 vicaris-generaal van den bisschop van Boston en heeft sedert 1848 zoowel in het belang der Katholieke kerk, als in dat der wetenschap Noord- en Midden-Amerika bereisd. Een tijd lang woonde hij als Fransch gezantschapsprediker te Mexiko, daarna als predikant te Guatemala. Hij overleed te Nizza, den 8sten Januari 1874. Van zijn werken noemen wij: „Histoire de Canada" (1852, 2 dln.), „Histoire des nations civilisées du Mexique et de l'Amérique centrale" (1857—1859, 4 dln.), een geschiedenis van de verovering dier landen door de Spanjaarden in de Quichetaal onder den titel „Popol-Voeh" met een spraakkunst, „Relacion de las cosas de Yucatan" (1864), „Monuments anciens du Mexique, recherches sur les ruines de Pulenqué et sur les origines de la civilisation du Mexique" (1866), „Quatre lettres sur le Mexique" (1868), „Bibliothèque Mexico-Guatémalienne" (1871) en „Manuscrit Troano. Etudes sur le système graphique et la langue des Mayas" (1869—1870, 2 dln.).

Brassey, *Thomas*, lord, een Engelsch staathuishoudkundige en staatsman, werd den 11den Februari 1836 te Stafford, als zoon van den grooten spoorwegondernemer *Thomas Brassey* (1805—1870) geboren. Hij hield zich bezig met verschillende ondernemingen, vooral op het gebied van het leggen van spoorwegen en het bouwen van schepen. Van 1866—1886 vertegenwoordigde *Brassey* Hasting als lid der linkerzijde in het Lagerhnis. Bij de vorming van het ministerie *Gladstone* in 1880 werd hij civiel lord der Admiraliteit, in 1884 secretaris der Admiraliteit, in 1886 pair en in 1895 gouverneur der kolonie Victoria. Hij bewees zijn belangstelling in sociale vraagstukken, in het bijzonder in vraagstukken, op het zeewezen betrekking hebbende, door het schrijven van verschillende geschriften, zooals: „Work and wages practically illustrated" (1872, verscheidene drukken), „British seamen" (1877), „Foreign work and English wages" (1879), „The British navy" (6 dln., 1882—1889), „The navy and recent shipbuilding policy" (1885), zijn artikel „The navy, 1837—1887" in *T. H. Ward's* „The reign of queen Victoria" (1887) en „Lectures on the labour question" (1878, verscheidene drukken). Verder verschenen van *Brassey* „Papers and Adresses" (1894—1895) en Voyages and Travels" (nitgegeven door *Eardly-Wilmot*, 2 dln., 1895). Sedert 1886 is hij uitgever van den als autoriteit voor het Engelsche zeewezen geldenden zeekalender „The naval annual".

Zijn eerste vrouw, lady *Annie Brassey*, overleden den 14den September 1887 op haar terugreis van Australië, heeft zich door haar geestrijke en onderhoudende beschrijvingen der verre zeereizen, welke zij met haar man op hun eigen jacht Sunbeam ondernam, bekend gemaakt. Hiervan noemen wij: „A voyage in the Sunbeam" (1878, enz.), „Sunshine and storm in the East" (1879), „Tahiti" (1882), „In the tropics, the trades and the roaring forties" (1884) en „The last voyage, 1887" (1889).

Brassica. Zie *Kool*.

Brassier de Saint-Simon Vallode, *Joseph Maria Anton*, graaf *van*, koninklijk Pruisisch geheimraad en gezant van het Duitsche Rijk aan het Hof van Italië, werd geboren den 8sten Augustus 1798 op een landgoed in Silezië en behoorde tot een Fransche adellijke familie, die zich hier tijdens de revolutie gevestigd had. Hij werd officier bij een regiment van de landweer en klom op tot den rang van majoor, terwijl hij te Berlijn en te Heidelberg zijn studiën in de rechten voleindigde. Na het afleggen der vereischte staatsexamens was hij te Berlijn als ambtenaar werkzaam en werd vervolgens geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Daarna was hij attaché en in 1829 secretaris van legatie te Petersburg en vervolgens te Lissabon en te Konstantinopel en was bij het sluiten van den vrede van Adrianopel tegenwoordig. Hij vertoefde daarna van 1833 tot 1837 als gezantschapssecretaris te Parijs. Toen werd hij ministerresident te Athene, waar hij een handelsverdrag tot stand bracht, en vervolgens te Stockholm, waarna hij in 1853 als Pruisisch ambassadeur naar Turijn werd gezonden. Hier leefde hij in vertrouwelijken omgang met *Cavour* en bevorderde er, na het afbreken der betrekkingen met Oostenrijk, tevens de belangen van dezen staat. In 1862 vertrok hij weder naar Konstantinopel, waar hij 6 jaar werkzaam bleef, en in 1869 werd hij gezant van den Noord-Duitschen Bond aan het Hof te Florence en volgde dit naar Rome. In 1870 benoemd tot gezant van het Duitsche keizerrijk, overleed hij te Rome, den 22sten October 1872.

Brater, *Karl Ludwig Theodor*, een der invloedrijkste dagbladschrijvers van Beieren, werd geboren den 27sten Juni 1819 te Ansbach, studeerde in de rechten, werd aangesteld bij het ministerie van Justitie, bekleedde in de jaren 1848 tot 1850 de betrekking van burgemeester te Nördlingen, leefde er vervolgens amhteloos en vestigde zich in 1856 te München, waar hij met *Bluntschli* het „Deutsche Staatswörterbuch" redigeerde. Hij stichtte in 1858 het „Zeitschrift für Gesetzgebung und Verwaltungsreform", later „Bayrische Wochenschrift" getiteld. Nenrenberg koos hem tot vertegenwoordiger, en hij nam plaats op de banken der oppositie. *Brater* stichtte met zijn vrienden het „Nationalverein" en gaf in datzelfde jaar de „Süddeutsche Zeitung" uit, waarin hij optrad als voorstander van een hondsstaat onder de leiding van Pruisen. In 1863 stond hij in Beieren aan het hoofd der „Fortschrittspartei" en gaf in 1865 het „Wochenschrift" van deze uit. In datzelfde jaar stichtte hij ook de „Erlanger Korrespondenz". Na den strijd van 1866, die zijn voorspellingen rechtvaardigde, kon hij alleen in de Kamer van Afgevaardigden en door zijn pen deel nemen aan den loop der zaken, doch zijn wensch, om Zuid-Duitschland in den Duitschen Bondsstaat opgenomen te zien, werd verijdeld door zijn dood, den 20sten October 1869 te München.

Bratianoe, *Demeter*, een Roemeensch staatsman, werd in 1818 te Beekbarest geboren. Hij studeerde te Parijs, moest in 1848 vluchten, hield zich in Engeland op, keerde in 1859 naar Roemenië terug, werd lid van den Diwan, was van 1867—1868 onder zijn broeder *Joan* minister van Onderwijs, daarna gezant te Konstantinopel en van April tot Juni 1881 minister-president. Hij overleed den 21sten Juni 1892.

Bratianoe, Jehan, een Roemeensch staatsman en broeder van den voorgaande, geboren in 1821 te Boekharest, werd opgevoed te Parijs, waar hij zich voegde bij de partij der Europeesche Republiek. Ook *Rosetti* en de gebroeders *Golesco* waren aanhangers van deze gevoelens en oefenden weldra een belangrijken invloed uit op de staatkundige aangelegenheden van hun vaderland, zooals bleek in 1848 door het uitbarsten der omwenteling in Walachije. De opstand werd door Turksche troepen gedempt en vorst *Stribey* tot regent van Walachije gekozen, waarna men de voorstanders der omwenteling in ballingschap zond. *Bratianoe* vluchtte naar Parijs, om er de betrekkingen te hernieuwen, en keerde in 1857 naar Walachije terug. Toen *Cusa* tot vorst van Moldavië en Walachije gekozen werd, deed *Bratianoe* pogingen, om de beide vorstendommen te vereenigen. Zijn invloed was echter gering, maar vermeerderde bij de troonsbeklimming van vorst *Karel von Hohenzollern*, wiens vertrouwen hij op een reis door Oostenrijk had verworven. Van Maart 1867 tot het einde van 1868 was hij deels als minister van Binnenlandsche Zaken, deels als minister van Financiën in de liberale ministeries werkzaam. Gedurende zijn ministerieele werkzaamheid was het zijn toeleg, om het Roemeensch grondgebied te vergrooten, bepaaldelijk door er Zevenburgen aan toe te voegen. Hij vleide om die reden de militaire neigingen van den vorst, zonder te bedenken, dat hij door de uitbreiding van het staande leger de financiën des lands ten gronde richtte en in botsing kwam met Oostenrijk en de overige beschermende mogendheden. Aanvankelijk zocht hij steun bij de Russische regeering, later bracht de ijver van vorst *Karel*, om de gemeenschapsmiddelen des lands te verbeteren, hem in aanraking met Pruisen. Zoo kwam de Strousbergsche spoorwegconcessie tot stand, die ongunstige voorwaarden oplegde aan Roemenië. Zoowel hierdoor, als door een vervolging der Israëlieten, waarmede hij zich populair wilde maken bij zijn landgenooten, verloor hij het vertrouwen van den vorst, zoodat hij zijn ontslag moest nemen. Na dien tijd spande hij zijn krachten in, om *Karel von Hohenzollern* te doen vallen, en in 1871 had hij te Boekharest alles tot een omwenteling voorbereid, die door een samenloop van omstandigheden mislukte. Reeds bevond zich *Bratianoe* op een telegraafkantoor, om er met *Peridi*, den directeur en zijn medestander, de depêches in orde te brengen, die overal de berichten zouden verspreiden van zijn zegepraal; *Peridi* werd echter ontslagen, en de minister *Joan Ghika*, die met *Bratianoe* heulde, moest afstand doen van het gezag. Het is te betreuren, dat *Bratianoe* de grootheid van het Roemeensche rijk bevorderen wilde door uitzetting der grenzen, in plaats van die te zoeken in het handhaven der orde, het verbeteren der rechtspleging, het herstel der financiën en de vermeerdering van de welvaart der ingezetenen. Hij bleef intusschen het hoofd der liberale partij. Nadat hij in het begin van 1876 in het coalitie-ministerie de portefeuille van Financiën verkregen had, trad hij den 24sten Juni 1876 als hoofd der nationaal-liberale partij aan het hoofd der regeering. Door de ondervinding wijzer geworden, legde hij veel meer gematigdheid aan den dag dan te voren en wist zijn gezag te handhaven. In 1878 vormde hij een nieuw Kabinet, om de emancipatie der Israëlieten, voorgeschreven door het Congres te Berlijn, ten uitvoer te brengen. Hij behield zijn hooge betrekking tot in 1881 en proclameerde in dat jaar zoowel de zelfstandigheid van Roemenië, als diens verheffing tot een koninkrijk. Hij werd in April door zijn broeder *Demeter* vervangen, maar kwam reeds in Juni van dat jaar wederom aan het hoofd van een liberaal Kabinet en behield deze positie tot den 1sten April 1888. Hij overleed den 16den Mei 1891 te Florica.

Bratsberg, een ambt in het zuiden van Noorwegen, tusschen de bisdommen Akershus en Christiansand verdeeld, telt op 15137 v.km. (1900) 98788 inwoners. Het bestaat uit de 3 voogdijen: Bamle, Neder- en Oppertelemarken. Het grenst ten zuidoosten aan de Noordzee (Skagerrak) en verheft zich aan de kust met hooge bergtoppen. Nagenoeg de helft van zijn bodem ligt meer dan 600 m. boven de oppervlakte der zee, en Gausta zelfs 2000 m. Het water beslaat er 5 % der oppervlakte. In het gebergte vindt men den beroemden waterval van Rjoekan-foss. Landbouw, veeteelt, boschcultuur en visscherij zijn de voornaamste bronnen van bestaan. Bij Hollen heeft men rijke ijzermijnen. In deze streek liggen de gemeenten Skien, Porsgrund, Brevik, Kragerö, Langesund en Stathelle.

Bratuscheck, *Ernst*, een beoefenaar der wijsbegeerte, geboren den 8sten Maart 1837 te Auleben bij Nordhausen, studeerde te Berlijn in de philologie en philosofie, werd in 1871 privaatdocent en in 1873 gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en opvoedkunde te Gieszen en overleed aldaar den den 15den Januari 1883. Hij schreef: „Böckh als Platoniker"(1868), „Germanische Göttersage"(2de druk, 1878), „Adolf Trendelenburg" (1873), „Die Bedeutung der Platonischen Philosophie für die religiösen Fragen der Gegenwart"(1873) en „Die Erziehung Friedrichs des Groszen" (1885). Ook redigeerde hij geruimen tijd de: „Philosophische Monatshefte" en gaf de „Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften" (1877) van *Böckh*, alsmede dl. 4—6 van diens „Kleinere Schriften" (1871—1874) in het licht.

Braumüller, *Wilhelm von*, een Oostenrijksch boekhandelaar, geboren te Zillbach bij Meiningen, den 19den Maart 1807, werd in 1826 bediende in den boekhandel van *Gerold* te Weenen en maakte zich hier zoo verdienstelijk, dat zijn chef in 1833 zijn stille vennoot werd bij het koopen van een boekhandel te Brünn. In 1836 kwam hij met *Seidel* in het bezit van den boekhandel van *von Mösle* te Weenen, welke sedert 1840 den naam ontving van *Braumüller und Seidel*. In 1848 echter had er een scheiding plaats tusschen de beide compagnons, en *Braumüller* behield alleen den Hof- en later den universiteitsboekhandel, na 1868 onder

de firma *Braumüller und Sohn*. Voornamelijk op het gebied der geneeskunde muntte dezeboekhandel uit, zoodat *Braumüller* in 1882 door de universiteit van Würzburg tot doctor honoris causa werd benoemd. De verdiensten van *Braumüller* als boekhandelaar werden in 1877 hij zijn halve eeuwfeest door den keizer van Oostenrijk erkend, daar deze hem versierde met de orde van de IJzeren Kroon, waaraan erfelijke adeldom verbonden is. Hij overleed den 25sten Juli 1884.

Braun, *Johann, Wilhelm, Joseph*, een R. Katholiek godgeleerde, werd geboren den 27sten April 1801 te Gronau, bij Düren, studeerde te Bonn in de theologie en de wijsbegeerte en begaf zich in 1825 naar Weenen. In December 1825 werd hij tot priester gewijd en begaf zich naar Rome en Napels en van hier over Weenen en Berlijn naar Bonn. Hier vestigde hij zich als privaatdocent in de kerkgeschiedenis en exegese en werd er in 1829 buitengewoon en in 1833 gewoon hoogleeraar in de theologie. Hij was een ijverig vertegenwoordiger van de theologische richting van zijn leeraar *Hermes*. Met professor *Clemens August von Droste-Hülshoff* stichtte hij in 1832 de „Zeitschrift für Philosophie und katholische Theologie", en nam na den dood van dezen de geheele redactie op zich. Toen in 1835 de paus de geschriften van *Hermes* veroordeelde en *von Droste-Vischering*, een verklaard tegenstander van het Hermesianisme, den aartsbisschoppelijken stoel te Keulen beklom, ondernam hij met *Elvenich* in het voorjaar van 1837 een reis naar Rome, om de herroeping van dat vonnis te verwerven. Beide geleerden werden er met de meeste welwillendheid bejegend en koesterden de gunstigste verwachtingen, doch de uitslag beantwoordde daaraan niet. Na zijn terugkeer bleef hij met zijn superieuren te veel in gevoelens verschillen, om zich stil te houden, en werd door den aartsbisschop *Geissel* den 25sten Januari 1844 uit zijn leeraarsambt ontslagen. In 1848 was hij lid der Nationale Vergadering te Frankfort en behoorde er tot de Groot-Duitsche partij. In 1850 werd hij gekozen tot lid van de Eerste Kamer van den Pruisischen Landdag en tot lid van het „Unionparlament" te Erfurt. Hij was voorzitter van het Oudheidkundig Genootschap in de Rijnstreek en schreef eenige oudheidkundige verhandelingen. Van zijn overige geschriften noemen wij: „Von den Pflichten der Geistlichen in Hinsicht auf Lehre und Beispiel"(1831), „Die Lehren des sogenannten Hermesianismus" (1835), „Justini martyris apologiae" (Bonn, 1830, 2de druk, 1860), alsmede „Acta Romana" en „Meletemata theologica" (1839), die hij met *Elvenich* nitgaf. Hij overleed te Bonn, den 30sten September 1863.

Braun, *Karl Johann*, ridder *von Braunthal*, een Duitsch letterkundige en dichter, werd geboren te Eger in 1802, studeerde te Weenen, woonde daarna te Dresden, en werd in 1850 bibliothecaris te Weenen, waar hij den 26sten November 1866 overleed. Hij heeft een groote menigte gedichten, novellen, enz. uitgegeven. Van deze noemen wij: „Die Himmelsharfe, geistliche Lieder" (1826), de treurspelen: „Loda" (1826), „Graf Julian" (1831) en „Die Geopferten" (1835), de drama's: „Ritter Shakspere" en „Don Juan", (1842), voorts zijn: „Novellen"(1834), „Gedichte", (1836), „Schöne Welt" (1837), „Donna Quixote" (1844), „Napoleon II" (1860), „Das Ende der Welt" (1851), „Nenhoff" (1864, 3 dln.) en „Geschmacklehre, oder Wissenschaft des Schönen" (Weenen, 1866), en de romans: „Die ästhetisch gebildete Dame" (1830) en „Der Abenteurer" (1845).

Braun, *Alexander*, een Duitsch botanicus, geboren te Regensburg, den 10den Mei 1805, studeerde van 1824—1827 te Heidelberg in de medicijnen, daarna tot 1831 te München en tot 1832 te Parijs in de plantkunde. In 1833 werd hij hoogleeraar aan de polytechnische school te Karlsruhe in 1837 directeur van het groothertogelijk natuurhistorisch-museum, in 1846 hoogleeraar in de plantkunde aan de universiteit te Freiburg in de Breisgan en vertrok voorts in die betrekking in 1850 naar Gieszen en in 1851 als hoogleeraar in de plantkunde en directeur van den Botanischen tuin naar Berlijn. *Braun* overleed aldaar den 29sten Maart 1877. Behalve opstellen in tijdschriften schreef hij: „Betrachtungen über die Erscheinung der Verjüngung in der Natur" (1850), „Ueber die Richtungsverhältnisze der Saftströme in den Zellen der Charazeen" (1852), „Das Individuum der Pflanze in seinem Verhältnis zur species" (1853), „Algarum unicellularium genera nova et minus cognita" (1855), „Ueber Chytridium" (1856), „Ueber Isoetes" (1863), „Beitrag zur Kenntnis der Gattung Selaginella" (1865), „Die Charazeen Afrikas" (1867), „Nenere Untersuchungen über die Gattungen Marsilia und Pilularia" (1870 en 1872), „Ueber Parthenogenesis bei Pflanzen" (1857) en „Ueber Polyembryonie und Keimung von Caelebogyne" (1860).

Braun, *Alexander Karl Hermann*, minister in Saksen, werd geboren te Plauen, den 10den Mei 1807, studeerde te Leipzig en werd advocaat in zijn geboortestad. In 1839 werd hij tot lid, in 1845 tot president van de Tweede Kamer gekozen. Den 16den Maart 1848 werd hij met de vorming van een liberaal Kabinet en met de portefeuille van Justitie en het voorzitterschap belast. Daar hij zich echter met de radikale meerderheid van de Kamer niet vereenigen kon, trad hij reeds den 24sten Februari 1849 af. Van 1849 tot Maart 1850 was hij weder lid van den Landdag en werd daarop Amtshauptmann te Plauen. *Braun* overleed den 23sten Maart 1868 aldaar.

Braun, *Kaspar*, een houtgraveur, werd geboren te Aschaffenburg, den 13den Augustus 1807, oefende zich te München in de schilderkunst en begaf zich in 1837 naar Parijs. Toen hij een paar jaar later te München terugkeerde, stichtte hij er met *Dessauer* een xylografische werkplaats, die een groot aantal platen voor prachtwerken leverde. Hij maakte zich los van de Fransche manier, en in plaats van op het effect te werken, zorgde hij in de eerste plaats voor de zuiverheid der lijnen. Nadat hij zich verbonden had met *Friedrich Schneider* uit Leipzig, verkreeg zijn werkplaats een aanmerkelijke uitbreiding en werd een kweekschool voor houtgraveurs. Tevens grondvestten de beide deelgenooten een boekhandel, waar de bekende „Fliegende Blätter" werden uitgegeven. Tot de fraaiste voortbrengselen van *Braun* behooren voorts de houtsneden bij het „Nibelungenlied", volgens teekeningen van *Schnorr* en *Neureuther*,

hij den „Volkskalender" volgens *Kaulbach* en *Cornelius*, hij „Götz von Berlichingen", de *Cotta'sche* „Bilderbibel", de „Münchener Bilderbogen", enz. Hij overleed te München, den 29sten October 1877.

Braun, *Wilhelm van*, een Zweedsch dichter, geboren den 8sten November 1813, verliet in 1846 als luitenant den krijgsdienst, om zich aan de beoefening der letteren te wijden. Zijn gedichten onderscheiden zich door een humoristischen toon en door welwillende scherts. Hij overleed den 12den September 1860, en na zijn dood verschenen zijn: „Samlade Skrifter" (Stockholm, 1875—1876, 6 dln.).

Braun, *Adolf*, vrijheer *von*, president der kanselarij van keizer *Franz Jozef I*, werd geboren in 1819. Hij betrad de ambtenaarsloopbaan en trok als gezantschapsraad van het Oostenrijksche bondsbestuur in Frankfort a/d. Main gedurende den Vorstendag in 1863 de aandacht van den keizer. Deze benoemde hem in de keizerlijke kanselarij, waartoe hij sedert 1863, het laatst als leider, onafgebroken behoorde. Zijn officieele werkzaamheid als vertrouwde van den keizer werd steeds door den sluier van het ambtsgeheim omhuld, en ook in gezelschappen trad hij nooit op den voorgrond. Bij de vorming van het ministerie-*Hohenwart* (Febr. 1871) gaf zijn raad den doorslag. Hij werd herhaaldelijk met moeilijke zendingen belast; zoo moest hij bijv. de in ongenade gevallen ministers (graaf *Beust*, e. a.) tot ontslagneming bewegen. Nog gedurende zijn leven vormde zich om zijn persoon een kring van legenden. Den 1sten Januari 1900 trok hij zich nit het openbare leven terug.

Braun, *Karl*, lid van den Duitschen rijksdag en van het Huis van Afgevaardigden in Pruisen, werd geboren den 20sten Maart 1822 te Hadamar, studeerde te Marburg klassieke philologie en geschiedenis en te Göttingen in de rechten, werd daarop advocaat bij het Hooge Hof van appel te Wiesbaden en vertrok in 1867 naar Berlijn, waar hij benoemd werd tot lid van het Hooggerechtshof. Hij streed voor de Duitsche eenheid en voor de vrijheid van bedrijf. Van 1818—1866 was hij lid en van 1858—1863 voorzitter van de Tweede Kamer in Nassau. Na de annexatie van Nassau zag hij zich afgevaardigd naar den Noord-Duitschen rijksdag en naar den Pruisischen landdag, werd voorts in 1871 gekozen tot lid van den Rijksdag en behoorde er tot de leiders der nationaal-liberale partij. In 1880 sloot hij zich bij de Sezessionisten, in 1884 bij de Duitsch-vrijzinnige partij in den Rijksdag aan, waartoe hij tot 1887 behoorde. Zijn uitgebreide kennis, zijn heldere denkbeelden over doel en middelen, zijn voorbeeldige slagvaardigheid en zijn gezonde humor bezorgden hem een plaats onder de voortreffelijkste leden van het Parlement. Hij heeft een groot gedeelte van Europa te voet bezocht. Niet te vergeefs heeft hij zich met ijver toegelegd op de verspreiding van gezonde staathuishoudkundige denkbeelden. Hij behoorde in 1858 tot de stichters van het volkshuishoudkundig congres en was daarvan sedert 1859 voorzitter. In 1873 belastte hij zich met de uitgave van de „Spenersche Zeitung" te Berlijn, die echter reeds in 1874 ophield te bestaan. In 1879 als advocaat bij het rijksgerecht naar Leipzig vertrokken, deed hij afstand van zijn zetel in het Huis van Afgevaardigden, keerde in 1887 als rijksadvocaat bij het Kamergerecht naar Berlijn terug en trok in den herfst van 1891 naar Freiburg in de Breisgau, waar hij den 14den Juli 1893 overleed. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Für Gewerbefreiheit und Freizügigkeit durch ganz Deutschland", (1858) „Bilder aus der deutschen Kleinstaaterei" „Während des Krieges. Erzählungen, Skizzen, (1871, 3de druk, 1881, 5 dln.) „Aus der Mappe eines deutschen Reichsbürgers. Kulturbilder und Studiën" (1874, 3 dln.), „Eine türkische Reise" (1876—1877, 3 dln.), „Zeitgenossen. Erzählungen, Charakteristiken und Kritiken (1877, 2 dln.), „Rand glossen zu den politischen Wandlungen der letzten Jahre" (anoniem, 1879) en „Von Friedrich dem Groszen bis zum Fürsten Bismarck. Fünf Bücher Parallelen zur Geschichte der preuszisch-deutschen Wirtschafts politik" (1882). Sedert 1888 gaf hij de „Vierteljahrschrift für Volkswirtschaft" nit.

Braun, *Otto*, een Duitsch schrijver en publicist, werd den 1sten Augustus 1824 te Kassel geboren. Hij studeerde te Bonn, Heidelberg en Marburg, waar hij in de veelbewogen Maartdagen van 1848 tot president van de Marburger „Studentenschaft" werd gekozen, in de rechten, doch wijdde zich ten slotte alleen aan de studie der schoone wetenschappen. Nadat hij zijn studiën voleindigd had, vestigde hij zich te Kassel en gaf de „Hessischen Jahrbücher" uit en sedert 1857 het „Kasseler Sontagsblatt". Van 1860—1891 was hij redacteur van de „Allgemeine Zeitung" en werd in 1885, toen hij 25 jaar redacteur was geweest, door de universiteit van München tot doctor honoris causa in de wijsbegeerte benoemd. *Braun* gaf ook den „Musenalmanach" van *Cotta* uit. In 1883 deed hij gedichten uit zijn jeugd en vertalingen uit het Spaansch, onder den titel „Aus allerlei Tonarten" in het licht verschijnen. Hij overleed den 12den Juni 1900 te München.

Braun, *Julius*, een Duitsch oudheidkundige, werd geboren te Karlsruhe, den 16den Juni 1825. Hij studeerde te Heidelberg in de godgeleerdheid en stelde groot belang in de voorlezingen van *Röth* over de Oostersche wijsbegeerte, zoodat hij zich sedert 1848 te Berlijn met ijver toelegde op taalstudie en kunstgeschiedenis. Nadat hij het letterkundig examen had afgelegd, wilde hij zich geheel en al wijden aan de oudheidkunde, doch vooraf de overblijfselen van Egyptische en Aziatische kunst met eigen oogen aanschouwen. Hij reisde over Rome naar die streken, voer den Nijl op tot aan de cataracten bij Philae en trok vervolgens naar het Heilige Land en Klein-Azië, terwijl hij door gebrek aan de noodige geldmiddelen zijn wensch onvervuld moest laten, om de bouwvallen van Babylon, Ninivé en Persepolis te leeren kennen. Daarentegen bezocht hij het tooneel der Ilias, toefde to Konstantinopel, trok door Griekenland, reisde later naar Parijs en Londen en hield vervolgens academische voorlezingen te Heidelberg. In 1860 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Tübingen, doch daar het hem hier weinig beviel, verhuisde hij in 1861 naar München, waar hij later een leerstoel aan de academie voor kunst ver-

kreeg. *Braun* overleed den 22sten Juli 1869. Hij heeft eenige hoogst belangrijke werken uitgegeven, namelijk: „Studiën und Skizzen aus den Ländern der alten Kultur" (1854) en „Geschichte der Kunst in ihrem Entwickelungsgang durch alle Völker der alten welt hindurch, auf dem Boden der Ortskunde nachgewiesen" (1856—1858, 2 dln.; 2de uitgave, 1873). In zijn „Kunstgeschiedenis" beschouwt hij de kunst niet uitsluitend in hare uitwendige vormen, maar in haar onafscheidelijk verband met godsdienst en letterkunde, en hij toont aan, hoe alle drie wederom samenhangen met de natuurlijke gesteldheid der landen. In de laatste jaren van zijn leven hield hij zich bezig met het bestudeeren van den Islam en zijn belijders. De vrucht hiervan was: „Gemälde der mohammodanischen Welt" (1870).

Braun, *Ludwig*, een Duitsch schilder, geboren te Schwäbisch-Hall, den 23sten September 1836, oefende zich achtereenvolgens te Stuttgart, München en Parijs en leverde een aantal uitmuntende tafereelen in waterverf uit den Sleeswijk-Holsteinschen oorlog, zoodat de graaf *von Hunolstein* hem belastte met de vervaardiging van een reeks van doeken, die betrekking hadden op de geschiedenis van zijn geslacht. Hij schilderde deze te Neurenberg, en aldaar ontstond ook zijn: „Tournooi te Neurenberg in 1496". Voorts leverde hij een reeks van tafereelen uit den Duitschen oorlog in 1866, welke in het bezit kwamen van den groothertog van Mecklenburg-Schwerin, alsmede een tooneel uit den „Slag bij Wörth", de „Capitulatie van Sedan", den „Intocht der Mecklenburgers in Orléans" en den „Intocht van het Duitsche leger in Parijs", enz. Ook schilderde hij panorama's, waarvan de slagen bij Sedan, Weiszenburg en Mars-La-Tour het bekendst geworden zijn. Na zijn „Gebed van Gustaaf-Adolf vóór den slag bij Lützen" (1892) hield hij zich bezig met het schilderen van genrestukken, meest tafereelen uit de Beiersche bergstreek („Bruiloftstocht in het begin der 19de eeuw", „De St. Leonhardirit in Fischhausen bij Schliersee"). Zijn stukken onderscheiden zich door kracht en leven, door een correcte teekening en een fraai koloriet, alsmede door een zorgvuldige behandeling. *Braun* publiceerde „Vorlagen für Pferde-konstruktionszeichnen" (Zürich, 1895), verder het prachtwerk „Die Bekleidung, Ausrüstung und Bewaffnung der königlich bayrischen Armee von 1806 bis zur Neuzeit" (München 1899, v. v.)

Braun, *Max*, een Duitsch dierkundige, werd te Myslowitz in Pruisisch Silezië geboren, den 30sten September 1850. Hij studeerde, na deelgenomen te hebben aan den oorlog van 1870—1871, te Greifswald en Würzburg in de medicijnen en in de natuurwetenschappen en gaf reeds in 1878 aan de laatstgenoemde hoogeschool onderwijs in de dierkunde. In 1880 ontving hij een benoeming aan het Anatomisch Instituut te Dorpat en werd aldaar in 1883 benoemd tot hoogleeraar. *Braun* verhuisde in 1886 naar Rostock en in 1890 naar Koningsbergen, waar hij evenéens als hoogleeraar werkzaam was. Hij schreef vele werken, waarvan de voornaamste zijn: „Die Entwicklung des Wellenpapageis" (Würzburg 1881), „Die tierischen Parasiten des Menschen" (Würzburg 1883), „Das zoötomische Praktikum" (Stuttgart, 1886). De ontwikkelingskringloop van den breeden lintworm (*Bothriocephalus latus Brems*) werd door *Braun* ontdekt. Ook bewerkte hij de afdeeling *Vermes* voor *Bronn's* „Klassen und Ordnungen des Tierreichs".

Braunau (Czechisch B r o n m o v) is de naam eener stad in Bohemen en de hoofdplaats der provincie van dien naam, niet ver van de Pruisisch-Silezische grens en 405 m. boven den zeespiegel gelegen in een groot, door bergen ingesloten, dal. De stad ligt aan de rivier de Steine en aan de spoorlijn Chotzen—Halbstadt—Mittelsteine van de Oostenrijk-Hongaarsche staatsspoorwegen, heeft een gerechtshof en telt (1900) 7622 inwoners. Men vindt er een Benedictijner abdij uit het jaar 1321, met een kloosterkerk, gewijd aan *St. Adelbert* (1683), een bronzen standbeeld van *Jozef II*, een Duitsch gymnasium der Benedictijnen, belangrijke lakenweverijen, wolindustrie en een drukken handel. In de nabijheid liggen twee katoenfabrieken, een oliefabriek en een chamottefabriek. De stad bestond reeds in 1171, hing in den tijd der Hervorming de nieuwe leer sterk aan, zoodat zij na den slag op den Wittenberg hare voorrechten verloor, die haar echter grootendeels werden teruggegeven in 1629 door keizer *Ferdinand II*. In 1618 werd hier door den abt *Solander* een Protestantsche kerk gesticht, een feit, dat mede de aanleiding werd tot het uitbreken van den Dertigjarigen Oorlog. Het stadje draagt zijn naam naar de roodbruine kleur van den grond in den omtrek.

Braun, Clement & Cie, tot 1890 *Ad. Braun & Cie* geheeten, is een photografische kunstinrichting en uitgeversfirma te Dornach in den Elzas, met filialen in Mülhausen, Parijs en New-York, onder leiding van *Louis Pierson*, *Gaston Braun* en *Léon Clément*. De zaak ontstond in 1850 onder leiding van *Adolf Braun*, overleden den 31sten December 1876, die oorspronkelijk teekenaar was aan een katoenfabriek. Hij bediende zich in zijn vak van de photografie en deed opnamen in Zwitserland, wat hem er toe bracht, een photografischen kunsthandel te beginnen. Hij kocht in 1864 van *Swan* het patent voor onveranderlijken kooldruk. Deze methode werd door *Louis Pierson* en *Gaston Braun* veel verbeterd, zoodat men daarmee nu ook photografiën in kleurendruk kan vervaardigen. De firma heeft opnamen gemaakt van de voornaamste schilderijen, handteekeningen, fresco's en standbeelden van ongeveer alle musea in Europa, benevens landschapopnamen in Zwitserland, en brengt deze in den handel, soms voorzien van bijschriften van voorname kunstcritici. In Leipzig wordt de firma vertegenwoordigd door *Herman Vogel*. Een zijtak vervaardigt afdrukpapier voor kooldruk, met afzet naar Nederland, Duitschland, Engeland, Noord-Amerika, Frankrijk, enz.

Braune, *Christiaan Wilhelm*, een Duitsch ontleedkundige, werd te Leipzig geboren, den 17den Juli 1831. Hij studeerde eerst aldaar in de medicijnen, vervolgens te Göttingen en Würzburg, werd assistent aan het Jakobshospitaal te Leipzig en maakte vrijwillig als arts de veldtochten mede van 1864 en 1866 in Sleeswijk-Holstein en in Bohemen. In 1866 ontving hij een benoeming als buitengewoon hoogleeraar aan de hoogeschool

te Leipzig en maakte den Fransch-Duitschen oorlog mede als arts in het 12de legercorps. In 1872 werd hij te Leipzig hoogleeraar in de topografische anatomie en overleed den 29sten April 1892. Hij heeft veel gedaan voor de mechanisch-physiologische richting der anatomie en o. a. de doorsneden van bevroren lichamen ingevoerd in de anatomische techniek. Hij schreef: „Die Doppelhildnngen und angeborenen Geschwülste der Kreuzbeingegend"(Leipzig, 1862), „Topografisch-anatomischer Atlas, nach Durchsnitten an gefrorenen Kadavern" (Leipzig, 1872; 3de druk 1888), „Die Lage des Uterus und Fötus am Ende der Schwangerschaft nach Durchsnitten an gefrorenen Kadavern"(Leipzig 1873), „Gefrierdurchsnitte in systematischer Anordnung durch den Körper einer Hochschwangern", „Die Oberschenkelvene des Menschen in anatomischer und klinischer Beziehung" (Leipzig, 1871), „Die Venen der menschlichen Hand" (Leipzig, 1872), „Das Venensystem des menschlichen Körpers" (Leipzig, 1884—1888). Bovendien publiceerde hij samen met *Fischer* in de „Abhandlungen der Leipziger Gesellschaft der Wissenschaften" een reeks onderzoekingen over gewrichtsbewegingen, het zwaartepunt van het menschelijk lichaam in verband met de uitrusting van den Duitschen infanterist en den gang van den mensch.

Braune, *Wilhelm*, een beoefenaar der Germaansche talen en geboren te Groszthiemig bij Liebenwerda, den 20sten Februari 1850, studeerde te Leipzig, vestigde zich aldaar als privaatdocent in 1874, werd in 1877 buitengewoon hoogleeraar en in 1880 gewoon hoogleeraar in de Duitsche taal en letterkunde te Gieszen. In 1880 werd hij te Heidelberg beroepen. Zijn belangrijkste werken zijn: „Althochdeutsches Lesebuch" (4de druk, Halle, 1897), „Gotische Grammatik" (5de druk, Halle, 1900), „Althochdeutsche Grammatik" (2de druk, Halle, 1891), „Die Handschriftenverhältnisse des Nibelungenliedes" (Halle, 1900). Sedert 1876 geeft hij de „Neudrucke deutscher Litteraturwerke des 16. und 17. Jahrhunderts" uit en redigeerde van 1874—1891, in vereeniging met *H. Paul*, de „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Litteratur".

Brauniet, een zwart mineraal, met vettigen, ijzerachtigen metaalglans. Het kristalliseert in kleine tetragonale pyramiden, sterk gelijkende op regelmatige octaeders. De hardheid is 6, het soortelijk gewicht 4,8. Het bestaat uit mangaanoxyde (Mn_2O_3), soms vermengd met bariet en kiezelzuur, zoodat $MnO.(Mn\ Si)O_2$ misschien een meer juiste formule is. Door zoutzuur wordt het, onder ontwikkeling van chloor, opgelost. Men vindt het te Elgershurg en Öhrenstock in Thüringen, te Ilfeld in den Harz, te San Marcel in Piemont en te Jakobsberg in Wermland.

Braunsberg is de naam van een arrondissementshoofdstad in het Pruisische distrikt Koningsbergen. Zij ligt aan de bevaarbare Passarge, die zich 7 km. verder in het Friesche haf uitstort, en aan de spoorwegen Güldenboden—Koningsbergen, Braunsberg—Mehlsack en de hafoeverspoorlijn. De stad heeft een Protestantsche en 4 Katholieke kerken, een synagoge, een Katholieke academie met een theologische en philosofische faculteit (Lyceum Hosiannm, naar bisschop *Stanislaus Hosius*, overleden in 1579, genoemd), een Katholiek seminarium voor onderwijzers, een voorbereidingsschool, 2 weeshuizen, een rechtbank, en Kamer van Koophandel, fabricage van leder, zeep, hoeden, hierbrouwerijen, handel in koren en vlas, stoombootverbindingen met Koningsbergen en Pillau en (1900) met het garnizoen 12497 inwoners.

De stad werd in 1255 hij het reeds in 1241 gebouwde kasteel door de Duitsche Orde gesticht, trad tot de Hansa toe en werd de hoofdstad van Ermeland. Gedurende den Dertigjarigen Oorlog viel Braunsberg in 1626 in handen der Zweden. In 1637 kwam het weer aan Polen, in 1772 aan Pruisen.

Brausewetter, *Otto*, een Duitsch schilder, te Saalfeld in Oost-Pruisen geboren, den 11den September 1835, bezocht de academie te Koningsbergen, schilderde eerst stukken zooals „Richard III (1860, Museum te Danzig), „Charonsnachen" (1867), „Gustav Adolf in der Schlacht bei Lützen" (1876), „Aristoteles" (Aula der Universiteit te Koningsbergen), maar ging daarna over tot het historische genre, waartoe ook reeds zijn werk „Edeldame in der Werkstatt eines Bildhaners das Grabdenkmal ihres Gatten betrachtend" behoort. Na in Frankfort a.d. M. en in München gewoond te hebben, vestigde hij zich in Berlijn, waar hij hoogleeraar aan de academie werd. Daar voltooide hij ook zijn voornaamste werk: „Yorcks Ansprache an die ostpreuszischen Stände, 5 Febr. 1813". Zijn „Christus aan het kruis" (1891) verwekte groot opzien door de realistische opvatting. Hij overleed den 8sten Augustus 1904 te Berlijn.

Brauw, *Cornelis de*, een Nederlandsch krijgsman, werd geboren te Zierikzee, den 16den Mei 1728. Hij bezocht er de Latijnsche school en nam in 1744 dienst bij de infanterie. In 1748 was hij vaandrig en behoorde tot de bezetting van Bergen-op-Zoom, toen deze stad door de Franschen werd ingenomen. In 1760 nam hij als kapitein deel aan een expeditie naar Berbice, keerde 3 jaar later terug, werd in 1772 kolonel en lid van den Hoogen krijgsraad, in 1787 generaal-majoor en in 1793 luitenant-generaal. In 1796 sloot hij met generaal *Michaud* een capitulatie, waarbij Zeeland aan de Franschen werd overgegeven. Kort daarna werd hij gepensionneerd, vestigde zich eerst te Montfoort en toen te Utrecht, en overleed den 31sten Augustus 1804.

Brauw, Willem Maurits de, jhr., een zoon van den voorgaande. werd geboren te Hulst, den 23sten April 1772, studeerde te Leiden in de rechten en werd schepen en raad te Zierikzee. In 1795 verloor hij die betrekking en in 1799 nam hij de wijk naar Duitschland. In 1803 werd hij weder lid der regeering te Zierikzee en er vervolgens ontvanger der registratie en domeinen en bewaarder der hypotheken. Nadat hij in 1813 krachtig had medegewerkt tot afschudding van het Fransche juk, werd hij in 1814 bevorderd tot directeur der registratie, enz., en in 1826 tot directeur der Koninklijke Nederlandsche loterij. Hij was lid van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen en overleed te 's-Gravenhage, den 28sten November 1841.

Brauw, *Willem Maurits de* Jhr., den 24sten Augustus 1838 geboren te 's Gravenhage, promo-

veerde in 1864 te Utrecht op een proefschrift: „De departementen van algemeen bestuur in Nederland sedert de omwenteling in 1795". Na eenigen tijd als advocaat werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1865 commies van staat bij den Raad van State en in 1867 commies bij het departement van koloniën, waar hij achtereenvolgens opklom tot hoofdcommies (1871) en referendaris (1874). In 1882 benoemd tot administrateur der generale thesaurie bij het departement van Financiën, verwisselde hij dit amht weldra voor dat van minister van Koloniën. Tengevolge van het votum der Tweede Kamer over het in het begin van 1882 door den Gouverneur-Generaal gesloten verlengings-contract met de Billiton-maatschappij vroeg hij eervol ontslag als minister, wat hem in het begin van 1883 werd verleend. In 1884 werd hij benoemd tot commissaris des konings in Zeeland, van welke betrekking hij den 1sten Juli 1897 op eervolle wijze werd ontheven. Hij overleed den 18den December 1898 te 's Gravenhage.

Brauwere. Zie *Nolet de Brauwere van Steeland.*

Brava is de naam van een der aan Portugal behoorende Kaap-Verdische eilanden in de Zuidelijke groep. het „Paradijs van den Archipel". Het beslaat een oppervlakte van 56,5 v.km en telt (1905) 10265 inwoners. Het eiland is bergachtig, doch rijkelijk besproeid en vruchtbaar, heeft een uitstekend klimaat en levert ooft, groenten en koren. De hoofdplaats is de goed bevolkte gemeente San Joao Baptista. *Brava* werd in 1680 van Madeira en Fogo uit bevolkt.

Brava. Zie *Barawa.*

Bravallahed is de naam van een vlakte in de nabijheid van Braviken, waar in een sagenrijken slag koning *Hereld Hildeland* met velen der zijnen door zijn neef *Sigurd Ring* verslagen werd.

Bravi is het meervoud van het Italiaansche woord *bravo*. Het beteekent eigenlijk *dapperen*, kloekmoedigen, maar wordt gebruikt, om gehuurde moordenaars aan te duiden, die vroeger in Italië te vinden waren. Ook vrijwilligers, die vooraf zich met opium bedwelmden en dan blindelings den vijand te gemoet snelden, werden met den naam van *bravi* bestempeld.

Bravo, *Don Nicolas*, was een Mexicaansch generaal en partijganger, die in den vrijheidsoorlog van 1811 het eerst optrad, maar bij die gelegenheid door de Spanjaarden werd gevangen genomen. In 1822 nam *Iturbide* hem in hechtenis, maar na diens val trad hij met *Vittoria* en *Negretta* aan het hoofd der Republiek. In 1824 werd hij tot dictator benoemd en na den dood van *Iturbide* tot vice-president der Republiek. Bij het woeden der partijen verliet hij in den aanvang van 1828 de hoofdstad en vestigde zich te Tulancingo. Hier werd hij door generaal *Guerreiro* overwonnen en voor den tijd van 6 jaren naar Guatimala verbannen. In 1830 echter zag *Guerreiro* zich door *Bustamente* verdrongen. Deze riep *Bravo* terug, die nu belast werd met de taak, de beide voormalige presidenten *Vittoria* en *Guerreiro* te vervolgen. Hij overwon hen bij Cindad de los Bravos en deed hen doodschieten. In 1833 kwam hij aan het hoofd van 2000 à 3000 man opnieuw in opstand tegen de Regeering, doch moest zich weldra onderwerpen, waarna men hem naar Frankrijk zond. In 1837 stond hij echter al weder aan het hoofd der Mexicaansche krijgsmacht, die tegen Texas te velde trok.

Bravo, *Gonzalez.* Zie *Gonzalez-Bravo.*

Bravo *Murillo, Don Juan Gonzalez.* Zie *Gonzalez Bravo-Murillo.*

Bravour (het Italiaansche *Bravura*), een woord, hetwelk *dapperheid, kloekmoedigheid* beteekent, wordt in de muziek gebruikt, om een ongemeene kunstvaardigheid aan te duiden, die moeilijke passages en zonderlinge overgangen op een verrassende wijze weet uit te voeren. Tot dat einde heeft men bravourstukken, vooral bravouraria's, gecomponeerd. Dit is op een smaakvolle wijze geschied door *Mozart*, die daarvan op een treffende wijze gebruik gemaakt heeft, om het uitbarsten der hartstochten te schilderen.

Brawe, *Joachim Wilhelm*, vrijheer *von*, een Duitsch dramatisch dichter, werd geboren te Weissenfels, den 4den Februari 1738. Hij studeerde te Schulpforta en te Leipzig, waar hij in de vriendschap deelde van *Lessing*, *Weisze* en *Kleist*, en was pas tot regeeringsraad te Merseburg benoemd geworden, toen hij den 7den April 1758 te Dresden aan de kinderpokken overleed. Zijn twee treurspelen — „Der Freigeist", onder den invloed van „Miss Sarah Sampson" van *Lessing* geschreven, en „Brutus", een der eerste Duitsche drama's in 5-voetige en rijmlooze jamben — bezitten groote verdiensten en zijn door *Lessing* in het licht gegeven (Berlijn, 1768).

Bray, is de naam van een Iersche kustplaats, 21 km. ten Z.-O. van Dublin, wordt door den Bray in 2 deelen verdeeld, waarvan het grootste tot het graafschap Wicklow, het kleinste (Little Bray) tot het graafschap Dublin behoort. In 1891 telde het plaatsje 4449 inw., met Little Bray samen 6888 inw. Het is een badplaats en winterverblijfplaats en door zijn gezond klimaat en fraaie omgeving zeer beroemd. Men noemt het wel „het Iersche Brighton".

Bray, *Salomon de*, Hollandsch historie- en portretschilder, architect en schrijver, geboren te Amsterdam in 1597, overleden te Haarlem aan de pest, den 11den Mei 1664. Reeds vroeg kwam hij naar Haarlem, waar hij reeds in 1615 als schutter vermeld wordt. Hij is een technisch zeer ontwikkeld schilder, wiens kracht voornamelijk ligt in historische tafereelen, zooals zijn werken in het Huis ten Bosch bij 's Gravenhage. Behalve daar en in het Mauritshuis vindt men zijn schilderijen uitsluitend in het buitenland. Zijn fraaie teekeningen zijn zeer gezocht. Als architect hielp *de Bray* bij den bouw der Nieuwe Kerk en bij de restauratie der Zijlpoort. Bovendien schreef hij een boek over de vergrooting van Haarlem. Ook een bundel gedichten gaf hij in het licht. Zijn zoons *Jan*, *Jacob* en *Dirk* (zie aldaar) waren allen schilder.

Bray, Dirk de, Hollandsch stilleven- en portretschilder, etser en houtsnijder, ondste zoon van den vorige en waarschijnlijk diens leerling. Hij was eerst boekdrukker en komt als zoodanig in 1656 in het boekdrukkersgild zijner geboortestad Haarlem voor. Hij schreef ook een boek over het onderwijs in het boekbinden. Weldra liet hij evenwel dat ambacht varen en wijdde zich aan de kunst. In 1675 was hij secre-

taris van het schildersgild. Hij maakte veel fraaie hontsneden en etste ook. Zijn schilderijen zijn zeldzaam. Een stilleven van hem is in het Rijksmnseum te Amsterdam.

Bray, Jan de, Hollandsch schilder en etser van portretten en historiestukken, geboren te Haarlem, begraven aldaar, den 4den December 1697. Waarschijnlijk leerling van zijn vader *Salomon de Bray* (zie aldaar). Hij was tusschen 1667 en 1684 herhaaldelijk in het hestunr van het schildersgild zijner vaderstad, waar hij zeer gezien was. Voor verscheidene instellingen dier stad maakte hij schilderijen, die nog in het musenm aldaar worden bewaard. Vooral zijn regenten en regentessen van het weeshuis (ven 1663 en 1664) zijn meesterstnkken van portretkunst. Als portretschilder toont hij zich een bezadigd, voorzichtig, maar zeer correct schilder. Zijn historische tafereelen en allegoriën, vooral die van zijn lateren tijd, zijn goed van teekening, maar door hun drukke compositie en onaangename kleur minder aantrekkelijk. Schilderijen van *Jan de Bray* vindt men, hehalve te Haarlem, hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Museum Boymans te Rotterdam. Onder *de Bray's* teekeningen spannen de portretten de kroon.

Bray, Jacob de, Hollendsch schilder, jongste zoon van *Salomon de Bray* (zie aldaar), en waarschijnlijk diens leerling, overleden te Haarlem aan de pest in April 1664. Hij schilderde in den trant van zijn broer *Jan* (zie aldaar). Zijn schilderijen zijn zeer zeldzaam en worden vaak met die van *Jan* verward.

Bray, *Frans Gabriël*, graaf *von*, een Beiersch staatsman, werd geboren te Rouen, den 25sten December 1765. Hij kwam als Fransch secretaris van legatie naar Regenshurg, trad hier in Beierschen staatsdienst, werd in 1805 raad van legatie hij den Rijksdag, vervolgens gezant te Berlijn en in 1808 te Petershnrg. In 1813 werd hij geheimraad en graaf, in 1817 lid van den Staatsraad, in 1819 rijksraad, in 1820 ambassadeur te Parijs en in 1827 te Weenen. In 1831 nam hij zijn ontslag en overleed den 3den September 1832 op het landgoed Irlbach bij Stranhing.

Bray, Otto Camillus Hugo, graaf *von*, een zoon van den voorgaande, werd gehoren te Berlijn, den 17den Mei 1807 en vertoefde in Beierschen staatsdienst als attaché hij het gezantschap te Weenen en hij verschillende kleine Italiaansche Hoven. Later werd hij raad ven legatie te Parijs, daarna buitengewoon gezant te Petersburg, in 1846 minister van Buitenlandsche Zaken te München, nam echter den 13den Fehrueri 1847 zijn ontslag, werd in April 1848 opnieuw minister van het Koninklijk Hnis en van Buitenlandsche Zaken, trad reeds in April 1849 weder af en werd gezant te Petershurg, in 1860 te Weenen. Den 7den Maart 1870 werd hij eorste minister en minister van Buitenlandsche Zaken in Beieren. Bij het nitbarsten van den Duitsch-Franschen Oorlog pleitte hij in de Kamer van Afgevaardigden voor de inwilliging van het crediet voor krijgsbehoeften, onderhandelde vervolgens met den Prnisischen minister *Delbrück* te München over het sluiten van een verbond, reisde naar Versailles en bracht er in October een verdrag tot stand over het toetreden van Beieren tot het Duitsche keizerrijk. Bij de beraadslagingen in de Tweede Kamer verdedigde hij met kracht het verdrag van Versailles. Daar hij in botsing kwam met de overige ministers, inzonderheid met dien van Eeredienst, wegens de maatregelen, die tegen de aanmatiging der hieschoppen moesten genomen worden, nam hij in 1871 zijn ontslag en werd weder gezant te Weenen. In het begin van 1897 nam hij uit deze betrekking zijn ontslag en overleed den 9den Januari 1899 te München. De „Denkwürdigkeiten aus seinem Leben" verschenen te Leipzig in 1901.

Bray, *Anna Eliza*, een Engelsche romanschrijfster, met haar geslachtsnaam *Kempe* geheeten, werd den 25sten December 1790 te Londen geboren. Eerst huwde zij met den schilder *Stothard*, en na den dood van dezen met predikant *Bray*. Gedurende het leven van eerstgenoemde schreef zij: „Letters during e tonr in Normandy, Britany", enz., voleindigde de door hem begonnen „Monumental effigies of Great Britain" en deed ne zijn overlijden „Memoirs" omtrent haren echtgenoot verschijnen. Na haar tweede hnwelijk schreef zij: „Tour trongh the monntains and lakes of Switserland" en een aantal romans, waarven zij de stof bij voorkenr ontleende aan de Engelsche geschiedenis in de Middeleeuwen. Hiertoe behooren: „Defoix", „The white hoods", „Trelawney of Trelawne", „Courtenay of Walreddon", „Henry de Pomeroy" (1842) en „Warleigh" (1836), te zamen in 1845 en 1846 opnieuw nitgegeven in 10 deelen onder den titel: „Novels and Romances". Ook na dien tijd heeft zij nog onderscheiden romans geschreven. zooals: „Life of Thomas Stothard" (1851), „Handel, his live, personal and professional, with thoughts on sacred mnsic" (1857), „The good St. Louis and his times", „The revolt of the Protestants of the Cevennes", (1870), „Hartland forest, a legend of North Devon" „Joan of Arc and the times of Charles VII of France", „The borders of the Tamar and the Tevy", (1879) en „Silver linings, or light and shade". Zij overleed, hlind, den 21sten Jennari 1883 te Londen.

Brayera *Kunth* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rosaceeën*. Een belangrijke soort is de Kossoheester (*B. anthelmintica*), waarven de hloemen onder den naam van „Flores Brayere anthelminticae" in de apotheek voorhanden zijn en als een specifiek middel tegen den lintworm wordt ingenomen.

Braziliaansche letterkunde. Hoeweloorspronkelijk een tak van de Portngeesche letterkunde, heeft zich in nieuweren tijd de Braziliaansche literatuur zóódanig ontwikkeld, det men haar een zelfstandige plaats moet toekennen. De grondslagen werden gelegd door de Jezuïeten zendelingen, in de eerste plaats pater *José de Anchieta* (1553—1597) door zijn godsdienstige geschriften, gedichten, hrieven en drametische mysteriën in het Latijn, Spaansch, Portugeesch en in de Toepitaal. Het eerste groote profane gedicht is het „Prosopopéa" van *Bento Teixeira Pinto*. De gehroeders *Eusebio* en *Gregorio de Mattos* behooren in de 17de eenw tot de eerste nationale dichters, maar toch zijn zij nog slechts navolgers ven de Portngeezen en Spanjaarden.

BRAZILIË.

Wester L. van Greenwich 50
ATLANTISCHE OCEAAN
VENEZUELA
Georgetown
Paramaribo
Nederlandsch Guyana (Suriname)
Braziliaansch Guyana
BRAZILIË
RIO DE JANEIRO.
Schaal 1:6000000
MINAS GERAES
ESPIRITO SANTO

BOLIVIA

OCEAAN

ATLANTISCHE OCEAAN

Steenbokskeerkring

RIO DE JANEIRO

Paraná

Santa Catharina

Rio Grande do Sul

URUGUAY

Montevideo

Rio de la Plata

Schaal 1 : 20 000 000

De grootte der letters duidt de relatieve belangrijkheid der plaatsen aan

Spoorwegen. Telegraafkabel.

Hoogten in meters

De hoofdsteden der afzonderlijke staten van Brazilië zijn onderstreept.

De werken van den dichter ***Manoel de Santa Maria*** en van den geschiedschrijver ***Rocha Pitta*** vertoonen reeds een sterkere nationale kleur.

Nadat in 1763 de residentie van den onderkoning verplaatst was van Bahia naar Rio de Janeiro, werd deze laatste stad een middelpunt van beschaving, waar vele academiën ontstonden, die wel is waar den toon aangaven (zooals de zoogenaamde ***Arcadia ultra marina***), maar niet gunstig werkten op de letterkundige voortbrengselen. Men verviel in hoogdravendheid en gezwollen stijl. Tegelijkertijd ontstond in de provincie Minas Geraës een dichterschool, die zich, evenals de politici aldaar, trachtte los te maken van den invloed van het moederland, en hare onderwerpen vooral koos uit de natuur, de zeden en de geschiedenis van Brazilië. Tot deze dichters (de zoogenaamde ***poetas mineiros***) behooren: ***J. Basilio da Gama*** (gestorven in 1795) met zijn epos „Uruguay", en ***José de Santa Rita Durão*** (gestorven in 1784) met zijn gedicht „Caramurú"; verder de lyrische dichter ***Manoel da Costa*** (gestorven in 1790), de Mulat ***Ignacio da Silva Alvarenga*** (gestorven in 1814) en de talentvolle ***Thomas Anton Gonzaga*** (gestorven in 1809), de vervaardiger van echte volksliederen („Lyras" en „Marilia de Dirceu"). Bovendien blinken in dien tijd uit: ***Figuieiredo Aranha*** (gestorven in 1811), ***J. J. da Silva*** (geboren in 1704) en ***Caldas Barbosa*** (gestorven in 1800). De laatste vervaardigde het gedicht „Viola de Lereno", dat vierregelige verzen bevat („Modinhas"), die thans nog in den volksmond voortleven.

Nadat Brazilië in 1822 onafhankelijk was geworden, verkreeg de letterkunde een meer zelfstandig karakter. De poëzie nam gedeeltelijk een beslist Christelijk karakter aan en ontleende haar stol aan den Katholieken godsdienst, in plaats van aan de oude godenleer, zooals men tot dusverre gedaan had. Deze richting wordt vooral vertegenwoordigd door ***Antonio Pereira de Souza Caldas*** (gestorven in 1814), door ***Francisco de São Carlos*** (gestorven in 1829) en door ***José Eloy Ottoni*** (gestorven in 1851). ***São Carlos*** is de vervaardiger van een religieus epos over de Hemelvaart van Maria („A assumpção"). Een andere richting in de poëzie wordt vertegenwoordigd door de staatkundige en patriottische gedichten, zooals die van den staatsman ***Andrada e Silva*** (gestorven in 1838) en van zijn tijdgenoot ***Fancisco Vilella Barboza*** (gestorven in 1846), wiens „Cantata a Primavera" en „Elegie op den dood van Dom Pedro I" tot de beste voortbrengselen der oudere Braziliaansche letterkunde behooren.

Aan ***José Gonçalves de Magalhães*** (1811—1882) komt echter de eer toe, een werkelijk nationale dichterschool gesticht te hebben. Hij was een baanbreker op elk gebied der letterkunde, o. a. met zijn „Suspiros poeticos" en „Mysterios" op lyrisch terrein, blonk tevens uit als verhalend en dramatisch dichter. ***Manoel Odorico Mendes*** (1799—1864) muntte uit als bekwaam vertaler van ***Homerus*** en ***Virgilius***, ***Joaguim Norberto de Souza e Silva*** (geboren in 1820) door zijn veelzijdig talent, ***Joaguim José Teixeira*** als fabeldichter. Als blijspeldichter verdient ***Louis Carlos Martins Penna*** genoemd te worden. Als geschiedschrijvers werden beroemd: ***João Manoel Pereira da Silva*** (geboren in 1818) en ***Adolpho de Varnhagen*** („Historia géral do Brasil").

De omwenteling, die na 1870 in de Europeesche letterkunde plaats greep, vond weerklank in Brazilië. De voornaamste voorvechter der nieuwe richting was ***Sylvio Romero***, zoowel in zijn oorspronkelijke gedichten: „Cantos do fim do secolo" (1878) en „Ultimos harpejos" (1883), als in zijn werken op het gebied van folklore en over philosofie, etnografie en literatuurgeschiedenis: „Philosophia no Brazil", „Ethnologia selvagem" (1878), „A litteratura brazileira e a critica moderna" (1880) en „Ensaios de critica parlamentar" (1883). Zijn streven werd ondersteund door den positivist ***Teixeira Mendes*** en door ***Annibal Falcão***, door de romanschrijvers ***José de Alencar***, ***Bernardo Guimarães*** („O Garimpeiro"), ***Sylvio Dinarte*** („Innocencia"), ***J. Verissimo*** („Amazonas")en door vele anderen. Hunne werken zijn voor het grootste deel verspreid in tijdschriften, zooals: „Revista Brazileira" (sedert 1894), „Ephemerides Nacionaes", „Illustração Brazileira" en „Brazil-Portugal" en in couranten, waarvan echter slechts weinige op letterkundige waarde aanspraak kunnen maken.

De voornaamste werken over de Braziliaansche letterkunde zijn ***Sylvio Romero's*** „Historia da litteratura brazileira" (Rio de Janeiro, 1888, 2 dln.) en ***Oliveira Lima's*** „Aspectos da Litteratura Colonial Brazileira" (Leipzig, 1896). Hoewel eenigszins veronderd is het werk van ***F. Wolf*** „Le Brésil littéraire" (Berlijn 1863), nog steeds van belang. Het tijdvak van 1870 tot 1895 wordt behandeld in het werk van ***Valentin Magalhães*** „A litteratura brasileira" met anthologie, (Lissabon, 1897). Verder vallen als bronnen te noemen: ***Pereira da Silva***, „Plutarco Brazileiro" (Rio de Janeiro, 1847, 2 dln.), ***J. Manoel de Macedo***, „Brazilian biographical Annual" (Rio de Janeiro, 1876, 4 dln.). Als bloemlezingen kunnen genoemd worden: „Parnaso Brazileiro" en ***Varnhagen's*** „Florilegio" (1851 en 1853).

Braziliaansche zeestroom. Zie *Zeestroomen.*

Brazilië (zie de kaart) is de naam van een foederatieve republiek in Zuid-Amerika. Zij vormt na de Vereenigde Staten van Noord-Amerika den grootsten staat van dit werelddeel en omvat de grootste. oostelijke helft van Zuid-Amerika van 4°23' N.Br. (kaap Orange) tot 33°44' Z.Br. (de zuidelijkste punt van het schiereiland Mirim) en van 34°50' (Olindapunt) tot 73°55' W.L. (Rio Aruita). Zij beslaat een oppervlakte van bijna 8.500.000 v.km.(volgens *Favilla-Nunez* 8.337.218, volgens planimetrische berekening van ***Justus Perthes*** te Gotha 8.361.350 v.k.). Het bevolkingscijfer bedroeg volgens de volkstelling van 1890: 14.333.915, volgens een schatting van het statistisch bureau te São Paulo in 1900: 22.315.000 zielen, terwijl zij in „Die Bevölkerung der Erde" (1904) voor 1900 op hoogstens 18,7 millioen wordt geschat. Na de beslechting van verschillende grenstwisten (zie *Geschiedenis van Brazilië*) moet zij thans (1905) vermoedelijk op 19 millioen zielen gesteld worden.

Ontdekkingsgeschiedenis. Zie *Amerika.*

Kust- en Bodemgesteldheid. De weinig

gelede kust wordt in het N. hier en daar door nitgestrekte lagunen vergezeld. Bij een lengte van 7.920 km. bezit zij slechts 42 havens, die meest niet zeer gunstig gelegen zijn (zie onder *Handel*). De belangrijkste kapen zijn: kaap Raso do Norte, aan de noordzijde van den Amazonenstroom, kaap Fonros en kaap de São Roque, aan den oostelijken hoek, en kaap Frio ten O. van Rio de Janeiro. Zie verder *Amerika:* Kusten.

Naar de bodemgesteldheid kan men het land in drie deelen splitsen: een hoogland (2.753.000 v.km.), dat de kern van Brazilië vormt, het stroomgebied van den Amazonenstroom en de Madeira in het N.-W. en eindelijk het stroomgebied van de La Plata-rivier in het Z.-W. Het hoogland van Brazilië vormt een laag plateau met meest noord-oostelijk loopende ketens, dat in het znidoostelijk gedeelte door de lengtedalen van de Parana en de Rio São Francisco in het W. begrensd, steil in de zee afdaalt, terwijl het naar het O. in den tot 1650 m. hoogen Serra do Mar eindigt. Door het lengtedal van de Parahyba hiervan gescheiden, verheffen zich in het W. de ketens der Serra do Espinhaço (in het zuidelijk gedeelte ook Serra da Mantiqneira genaamd) met de belangrijkste toppen van het hergland; Itatiaya (2712 m.), Lapa (2650 m.), São Mattea (1880 m.) en Itacolnmi (1750 m.). Ten W. hiervan liggen nitgestrekte plateau's met een gemiddelde hoogte van 650 m., ten N. dat van Minas Geraës, waarvan de bodem grootendeels met gras en struiken bedekt is (zoogenaamde Campos). Achter den zuidelijken Serra do Mar bevinden zich de hoogvlakten van São Paulo, die in het W. naar het dal van de Parana afdalen. In het N. en W. is dit hergland verbonden met het lage, heuvelachtige hoogland van het hinnenland (slechts 230—330 m. hoog), dat naar het Z. in het laagland der pampa's, naar het N. in de laagvlakte van den Amazonenstroom afdaalt en van de Serra dos Vertentes doorsneden wordt. Het hergland is aan de oosthellingen, die steil zijn, met wonden hedekt en rijk aan water, de westhellingen daarentegen en de hinnenplateau's (Chapadas) dragen laag strnikgewas (Catingas) of gras (Campos). Slechts de noordoostelijke deelen worden door onvruchtbare en waterarme vlakten (Sertãos), die slechts gedurende den regeutijd een kortstondigen plantengroei hezitten, ingenomen. Het geheele gebied, ten N. en ten W. van dit hoogland behoort tot het gehied van den Amazonenstroom (zoogenaamde Selva's). In het N.O. verheffen zich, op de grens, de eerste hergketens van Guyana.

Rivieren. Geen land ter wereld hezit zulk een nitgehreid net van wateren als Brazilië. Voor $^6/_{10}$ behoort het tot het gehied van den Amazonenstroom, voor $^1/_6$ tot dat van den La Plata, met de hronrivieren Parana, Paraguay en Urnguay. De Amazonenstroom (zie aldaar), die reeds hevaarhaar is als hij hij Tabatinga uit Peru komt, doorstroomt Brazilië over een lengte van 3828 km. van het W. naar het O. Hij neemt rechts de Yakarana (Javari), de grensrivier met Peru, en daarna de Jurua, de Purus, de Madeira, de Tapajoz en de Xingu op. Met de Para, den benedenloop van de Tocantins, is zijn mond door verscheiden kanalen verbonden. Links ontvangt hij in Brazilië de Iça, de Yapnra, de Rio Negro met de Rio Para, de Trombetas, Parn en Jary. De belangrijkste kustrivieren zijn: de Parnahyba, de São Francisco, de Parahyba do Snl en de Jacuhy, die door de Lagoa dos Patos, welke met de znidelijke Lagoa Mirim in verbinding staat, de zee bereikt.

Geologie. In het oostelijk deel, van de provincie Ceara in het N. tot ten Z. van de Rio Grande do Sul, treft men een ver verbreide archaeïsche formatie aan, bestaande nit geplooide gneis, verbonden met graniet en syeniet, benevens kristallijne leien, die in de Serra do Mar en in de Serra da Montiqneira een groote verscheidenheid vertoonen en dikwijls van ondere eruptiefgesteenten vergezeld worden. Hierbij slniten zich kwarsiet, hoornhlende en kalkgesteenten, korrelige kalk, itakolnmiet en halfkristallijne leien (waarschijnlijk nit de cambrische en silurische formatie) aan. Ook aan de westgrens en in de dalen van de Boven-Madeira, de Tapajoz, de Xingu en de Araguaya, alsmede in het grensgehied van Guyana, worden archaeïsche gesteenten gevonden. Op de archaeïsche formatie, die Brazilië van alle zijden insluit, liggen, dikke, horizontale, dikwijls van diabasen doorhroken devonische en carbonische lagen, die een groote oppervlakte beslaan (vooral ter weerszijden van den Amazonenstroom tusschen Serpa en Prainha), en daarop rusten in de znidoostelijke provincies Rio Grande do Sul, Parana en São Paulo, zandsteenlagen zonder versteeningen, die op vele plaatsen in afzonderlijke tafelhergen zijn opgelost, met dekvormig er tusschen geschoven melafieren, waarschijnlijk tot de krijtformatie behoorend. Buitengewoon verbreid zijn de lagen van het opper-krijt, die zich door de staten Amazonas, Mato Grosso, Goyaz, Piauhy, Ceara, Parahyba en Pernamhnco tot dicht hij de kust nitstrekken. Zij komen ook hij Bahia (hier rijk aan petrolenm) voor. In de provincie Amazonas worden de krijtlagen aan beide zijden van den Amazonenstroom door tertiaire vormingen bedekt; deze laatste treden ook op in den benedenloop van deze rivier, hier dikwijls onder kwartaire vormingen verborgen, alsmede langs de kust.

Klimaat. Door de groote uitgestrektheid van Brazilië is het klimaat der onderscheiden deelen nog al ongelijk. In hoofdzaak is het afhankelijk van den afstand, waarop zij van den equator verwijderd liggen, en van de hoogte hoven den zeespiegel. Als klimaatprovincies vallen te onderscheiden: het kustgebied, de Amazonasvlakte, de hoogvlakten van het hinnenland, de rivierdalen in dit laatste gehied en de zuidelijkste staten. Vooral wind en neerslag wisselen in de richting N.-Z. sterk af. Door de omstandigheid, dat de hooge gebergten aan de westzijde liggen, zoodat de Z.-O.-passaat overal aan de kust vrijen toegang heeft, hezit Brazilië in het algemeen een zeer rijken neerslag. Aan de noordgrens regent het 't meest in December en Jnni, aan den boven en midden Amazonenstroom in den winter, in het mondingsgehied van Fehrnari tot Mei; maar ook in de zomermaanden valt hier veel regen (Iquitos: jaarlijksche 2620, Manaos 1400, Para 1800 mm.). Bij Pernambuco heerscht de regentijd van April tot Jnli (Juni 460, November 20, per jaar 2750 mm.; hronnen ontbreken hier geheel). De regentijd te Rio de Janeiro (jaarlijksch bedrag

1210 mm.) en Tucuman (jaarlijksch bedrag 900 mm.) is van November tot Maart. Deze winterregens zijn tot het kustgebied beperkt, het binnenland is in den winter betrekkelijk arm aan neerslag en lijdt niet zelden aan droogte. De gemiddelde temperaturen zijn: Cayenne, koudste maanden (Januari en Februari) 26,1°, warmste maand (October) 27,7°, gemiddelde jaartemperatuur 26,8°C; Para, koudste maand (Februari) 26°, warmste maand (November) 27,7°, gemiddelde jaartemperatuur 27°; Iquitos, koudste maand (Juli) 23,4°, warmste maand (November) 25,8°, gemiddelde jaartemperatuur 24,8°, Pernambuco, koudste maand (Juli) 23,9°, warmste maand (Februari) 27,1°, gemiddelde jaartemperatuur 25,7°, uitersten in jaartemperatuur 31,7° en 18,3°C; Rio de Janeiro, koudste maand (Juli) 21,2°, warmste maand (Februari) 26,6°, gemiddelde jaartemperatuur 23,8°; Blumenau, koudste maand (Juni) 15,4°, warmste maand (Januari) 26,6°, gemiddelde jaartemperatuur 20,8°. In het binnenland ten Z. van den Amazonenstroom daalt de temperatuur reeds binnen de keerkringen op matige hoogte boven den zeespiegel niet zelden beneden nul, tusschen Ouro Preto en Barbacena daalde in Juni 1870 gedurende 5—6 dagen de temperatuur 3—4°C beneden het vriespunt. Ook valt hier op het hoogland somtijds sneeuw en blijft er wel eens gedurende korten tijd liggen. In 1858 gingen tengevolge van een sneeuwval in Lages 300 000 stuks vee te gronde.

In de vlakten van midden- en noord-Brazilië treden van Januari tot Mei dikwijls hoosaardige ziekten op, zooals afwisselende koortsen, voornamelijk echter de in 1849 uit West-Indië overgebrachte gele koorts. Rio en Santos zijn wegens deze gevaarlijke ziekte gevreesd. Ook cholera was in Brazilië oorspronkelijk onbekend en werd eerst tegen het midden der vorige eeuw van Europa uit ingevoerd; sedert heeft zij herhaaldelijk, vooral onder de Negers, gewoed. Onder de Indianen hebben roodvonk en mazelen menigmaal groote sterfte veroorzaakt. Zeer verbreid in het land zijn dysenterie en venerische ziekten. Gele koorts komt in de hoogere, op eenigen afstand van de kust gelegen deelen van het Z. daarentegen niet voor; ook malaria, elefantiasis en lepra treden slechts zeer sporadisch op.

Plantengroei. De schier overstelpende weelderigheid van den plantengroei, welke in een gedeelte van Brazilië wordt aangetroffen, vindt hijna nergens op aarde zijn wedergade. Terwijl een derde der gewassen in vollen bloei staat, begint een tweede derde te ontluiken en is een derde deel met rijpe vruchten beladen. Leggen de hijna grenzelooze oerwouden den kolonist groote moeilijkheden in den weg en maken zij het doordringen, anders dan langs de rivieren, haast onmogelijk, van den anderen kant bevatten zij een zeldzamen rijkdom aan allerlei voor den mensch belangrijke produkten.

Naar de vegetatie kan men het land in drie gebieden verdeelen: 1. de oerwouden van den Amazonenstroom (Hylaea), 2. het berglandschap der zuidoostkust en het daarbij aansluitende golvende plateau van meer dan 600 m. gemiddelde hoogte, dat het grootste gedeelte van Brazilië inneemt, het gebied der savannen (Campos) en eindelijk 3. het gematigd tropische gebied ten Z. van den Zuider Keerkring.

1. Het tropische oerwoud in het Hylaeagebied reikt van den waterspiegel van den Amazonenstroom tot den voet der Andes en eveneens ter weerszijden der zijrivieren tot verstroomopwaarts. In het overstroomingsgebied bereikt het loofhout, dat 3—4 maanden onder water staat, geen aanzienlijke hoogte. De palmen steken er boven uit, die door hare soortenrijkdom de eenige bekoring dezer wouden vormen. De epifieten ontbreken er; weeke Convolvulus-vormen komen in de plaats van de houterige lianen. Het dichte bladerendak der kronen van het geboomte brengt de „Frondosität" van den plantengroei te weeg, waarin *A. von Humboldt* het eigenlijk botanisch karakter van tropisch Amerika zag. Ook het binnenste gedeelte der wouden mist rijke afwisseling aan vormen, en dikwijls is de bodem, nadat hij opgedroogd is, slechts met harde grassoorten of een lycopodium kleed (Selaginella) bedekt. In de woudstreken, die moerassig blijven, zijn de palmen vergezeld door een weelderige vegetatie van groothladerige monokotyledonen. Hier vindt men de *scitamineeën* en de gezellig groeiende pisangvorm *Urania amazonica*. Op sommige plaatsen verheffen zich langs de oevers rijen hoogstammige palmen, zooals de doornige jawari (*Astrocarym Jauari*) of de gedrongen, 5 m. hooge stammen der araceeënsoort *Montrichardia*. De physiognomie van het woud buiten het overstroomingsgebied wordt voornamelijk beheerscht door den lauriervorm. Hoewel loofboomen nog de overhand hebben, treden toch reeds houterige lianen op en schemeren de bloemen der epifieten tusschen het loof door. Onder de woudreuzen is de *Bertholletia excelsa*, een myrtacee, kenmerkend. Palmen zijn hier minder menigvuldig. Tot de grootste behooren de 12—15 m. hooge uruouripalm (*Attalea excelsa*). De wouden aan den Rio Negro zijn nog armer aan palmen en lianen, maar wegens de vochtigheid der lucht rijk aan araceeën en vooral aan epifietische varens. Een eigenaardige formatie bekleedt de tallooze vlakke eilanden van den Amazonenstroom, waar gewoonlijk uit de wilgenboschjes (*Salix Humboldtiana*) de door hare groote witachtige bladeren in het oog vallende cecropiën (*artocarpeeën*) als eenige hoogere boomvorm optreden, terwijl de waterspiegel omzoomd wordt door het 5—6 m. hooge riet van het pijlgras (*Arundo saccharoides*). Aan den beneden Amazonas treden grasachtige savannen op. Ook hier wordt de woudrand door een eigenaardige vegetatie van boschjes en lage boomen uit de familiën der *melastomaceeën*, *myrtaceeën* en der *malpigiaceeën* begrensd.

De plantengroei van het oevergebied van den Amazonenstroom zelf is minder weelderig dan die der wouden en der met de rivier samenhangende meren. De beroemde *Victoria regia* heeft dit gebied met andere deelen van Zuid-Amerika gemeen. De aan soorten rijkste plantenfamiliën der Hylaea zijn behalve de *palmen*, de *leguminosen*, *melastomaceeën*, *myrtaceeën*, *sapindaceeën*, *malpigiaceeën*, *loranthaceeën*, *rubiaceeën*, *apocynaceeën*, *bignoniaceeën*, *solanaceeën*, *lauraceeën*, *myristicaceeën*, *euphorbiaceeën*, *urticaceeën*, *piperaceeën*, *bromeliaceeën*, *araceeën* en de karakteristieke *bombaceeën*, *guttiferen* en *bochysiaceeën*.

Het aantal der hekende inheemsche plantensoorten hedraagt meer dan 2000. De indruk, door de groote verscheidenheid teweeggehracht, wordt echter nog verhoogd door de veelkleurige hloemen. Tot de prachtige gewassen der kustwonden behooren vooral de *rutaceeën* nit de geslachten *Erthyrochiton* en *Almeidea*. De palmen staan hier weinig in verscheidenheid bij die van het Hylaeagebied ten achteren (*Cocos*, *Altalea*, *Astrocaryum Ayri*, enz.). Ook de laurierboomvorm en de tamarindevorm komen hier voor en leveren de beste hontsoorten (Jakaranda, Braziliehout).

2. De Campos bestaan nit grassteppen, aan de rivieren onderhroken door boschjes (Catinga), waarvan de boomen in den drogen tijd hun loof verliezen. Onder de epifieten gedijen vooral de parasitische *loranthaceeën*, terwijl de epifietische *orchideeën* daarentegen zeldzaam voorkomen. In de noordelijke Campos komt een bombacee (*Chorisia ventricosa*) met een naar het midden tonvormig aangezwollen stam veelvuldig voor. De bodem is hier bedekt met een kleed van granwachtig groene, harige grasboschjes, rijkelijk versierd met veelkleurige hloemen. Een gedeelte wordt door struiken ingenomen, die, waar zij den bodem uitsluitend hedekken, Carrascos worden genoemd en uit *mimosaceeën*, *melastomaceeën* en *myrtaceeën* hestaan. Uitsluitend eigen aan de bovenste camposzone — de naakte heuvels der gouden diamantdistrikten — zijn de *liliaceeën* uit de geslachten *Vellosia* en *Barbacenia*, waarvan de gaffelvormig verdeelde takken lange, stijve bladeren en mooie veelklenrige hloemen dragen.

3. In de znidelijkste deelen des lands treden wouden op, bestaande uit boomen van dezelfde soort, in het O. de arankariabosschen (*Araucaria brasiliensis*) en in de Gran Chaco waspalmen. Onder de eerste treft mon hoschjes van *Ilex paraguayensis* aan, die den maté levert. De zuidelijkste palmen, zooals *Cocos australis* e. a., komen alleen hier nog voor, vormen echter nog geheele bosschen en leveren eethare vruchten.

Dierenwereld. In overeenstemming met de flora is ook de dierenwereld van Brazilië rijk ontwikkeld en daarhij in de onderscheiden deelen zeer verschillend. De fauna vormt de belangrijkste suhzone van den neotropischen gordel. Zeer talrijk zijn de apen, alle tot de familie der Breednenzen (*Platyrrhini*) behoorend. Vooral moeten genoemd worden de hrulapen (*Mycetes*), de rolstaartaap (*Cebus*), de slapstaart (*Pithecia*), de nachtapen (*Nyctipithecus*), de zijdeaapjes (*Jacchus*) en de leenwaapjes (*Midas*), alle door verscheiden soorten vertegenwoordigd. Van de vleermuizen zijn de vampiers (*Phyllostomatidae*) karakteristiek. Onder de roofdieren zijn de jaguar (*Felis onza*) en de poema (*Felis concolor*) de grootste, terwijl tevens andere roofdieren, tot de katten, wolven en vossen behoorend, er in menigte gevonden worden. Verder komen er vele soorten van heren voor, zooals de *Cercoleptes caudivolvulus*, de *Procyon cancrivorus* en twee soorten snuitheren of coati (*Nasua*); ook de marters zijn goed vertegenwoordigd. Van de knaagdieren leeft in Brazilië het waterzwijn (*Hydrochaerus capybora*) het grootste knaagdier, verder de pako (*Coelogenys* en de agoeti (*Dasyprocta*). Ook ratten en mnizen bezitten er eigen soorten. De zwijnen worden vertegenwoordigd door de navelzwijnen of pekari (*Dicotyles*). Kleinere hertenvormen treden in de plaats der grootere van het noordelijk halfrond, zooals het pampashert (*Cervus campestris*), en de Braziliaansche ree (*C. rufus*). Het paard komt op vele plaatsen in talrijke kndden verwilderd voor. Van de tapirs treft men er één soort aan (*Tapirus americanus*). Tot de merkwaardigste dieren van Brazilië hehooren verder de tandenloozen, zooals de groote miereneter (*Yurumi*), en verscheiden gordeldieren. In den benedenloop van den Amazonenstroom worden als vertegenwoordigers der waterzoogdieren de Amerikaansche lamantin (*Manatus americanus*) en een zoetwaterdolfijn (*Platanista amazonica*) aangetroffen. Van de overigens tot Australië beperkte huideldieren vindt men in Brazilië eenige soorten huidelratten (*Didelphys*), waartoe ook het zwemhnideldier (*Chironectes variegatus*) — het eenige hnideldier, dat het water bewoont — behoort. De vogels van Brazilië onderscheiden zich door hun kleurenpracht. Van de papegaaien moeten genoemd worden de aras en de wigstaarten, verder als karaktervogels de kolibri's, tanagra's, tyrannen, pepervreters en hokko's; de beste zangvogel is de sahia (*Mimus lividus*). Typisch voor Brazilië zijn de *Opisthocomus*, de trompetvogel of agami (*Psophia*) en de aninma (*Palamadea*). Onder de reptiliën komen de zoetwaterschildpadden in verscheiden soorten voor en kunnen in den Amazonenstroom een geweldige grootte bereiken; ter wille van de eieren, waaruit olie hereid wordt, wordt vooral de arrau-schildpad (*Podocnemis expansa*) vervolgd; verder leeft in Brazilië en Guyana de matamata-schildpad (*Chelys fimbriata*); de krokodillen worden vertegenwoordigd door den kaaiman (*Alligator*) en de krokodil (*Crocodilus*). Onder de hagedissen treden de *Tejidae* en de *Iguanidae* op den voorgrond. Van de slangen bereiken de *Boa constrictor* en de in het water levende anaconda (*Eunectes marinus*) de grootste lengte. Deze beide zijn evenals de *Xiphosoma caninum*, onschadelijk, terwijl de *Lachesis mutus*, de schararaka (*Bothrops jararaca*) en de laharia (*Bothrops atrox*) tot de gevreesde giftslangen behooren. Tot do amphihiën behooren eigenaardige soorten kikvorschen; van de padden is de *Pipa americana* karakteristiek. Zeer rijk is Brazilië aan visschen. De piracurn (*Arapaima gigas*) is de grootste beenvisch, die in zoet water leeft; vorder komen er de sidderaal en de zeldzame caramnrn (*Lepidosiren paradoxa*) voor. Onder de weekdieren nemen do zoetwatermossels een eerste plaats in. De insekten onderscheiden zich door grootte en kleurenpracht. Van de kevers moeten genoemd worden de rensachtige *Dynastes* en de vuurkevers (geslacht *Pyrophorus*); van de vlinders de prachtige hemelsblauwe morpho en verder de cicaden, de gevreesde termieten, spinnen en duizendpooten, die voor een deel door reusachtige soorten vertegenwoordigd worden (vogelspin).

Bevolking. Volgens de volkstelling van den 31sten December 1890, in 1897 gepubliceerd, bedroeg het aantal bewoners 14.333.915. Hierbij moeten nog gerekend worden 600.000 wilde Indianen.

Het hevolkingscijfer van 1890 is als volgt over de onderscheiden staten verdeeld:

STATEN	Oppervlakte in v. km.	Bevolking.	Inwoners per v. km.
Bondsdistrikt	1.394	522.651	375,0
Algagoas	58.491	511.440	9,0
Amazonas	1.897.020	147.915	0,07
Bahia	426.427	1.919.802	4,0
Ceara	104.250	805.687	8,0
Espirito Santo . ..	44.839	135.997	3,0
Goyaz	747.311	227.572	0,3
Maranhão	459.884	430.854	0,9
Mato Grosso	1.379.651	92.827	0,07
Minas Geraës	574.855	3.184.099	5,0
Para	1.149.712	328.455	0,3
Parahyba	74.731	457.232	6,0
Parana	221.319	249.491	1,0
Pernambuco	128.395	1.030.224	8,0
Piauhy	301.797	267.609	0,9
Rio de Janeiro. ..	68.982	876.884	13,0
Rio Grande do Norte	57.485	268.273	4,0
Rio Grande do Sul ..	236.553	897.455	4,0
São Paulo	290.876	1.384.753	4,0
Santa Catharina ..	54.156	283.769	4,0
Sergipe	39.090	310.926	8,0
Totaal	8.337.218	14.333.915	1,7

Sedert het Acre-verdrag (zie *Acre-gebied*) bedraagt de oppervlakte 8.468.950 v. km.

Onder de bevolking bevinden zich 37,7 % blanken, 37,9 % Mestiezen, 19,5 % Negers en Mulatten, 3,9 % Indianen en 1 % andere bewoners. Het aantal blanken is daarbij echter veel te hoog gesteld. Het voornaamste deel der bevolking vormen de kleurlingen van blanken, Negers en Indianen, terwijl het aantal zuivere Portugeezen betrekkelijk gering is. Men noemt zulke kleurlingen met een donkere huidskleur *Cariboca* of *Cafuso*, terwijl onder *Mulatten* de nakomelingen van blanken en Negers, onder *Mestiezen* (Mestico) die van Indianen aan den eenen kant en blanken en Negers aan den anderen kant verstaan worden; *Creolen* (Crioulo) heeten in Brazilië de in het land geboren Negers. De landstaal is het Portugeesch.

De oorspronkelijke bewoners, de Indianen, zijn in kleine groepen verdeeld. De voornaamste stammen zijn die der Toepi, Goearani en Omagoea. Zij zijn van middelmatige grootte, maar vlug, lenig en gespierd. Hun kleur wisselt af van donker rood tot bruinachtig wit, hun afgeplat, rond gezicht heeft dikke lippen, een platgedrukten neus, kleine zwarte oogen en zwart, sluik haar. Bij andere stammen is de vorm van het gezicht edeler en de houding slanker. Het ethnografisch onderzoek heeft in den laatsten tijd door *K. v. d. Steinen*, *Ehrenreich* en *Herrmann Meyer* belangrijke vorderingen gemaakt. Als middel om zich bij de verschillende stammen verstaanbaar te maken dient de lingoa geral brasilica. De onder de Brazilianen gevestigde onvermengde Indianen zijn weinig talrijk. Het overgroote deel der Indianen leeft in kleine groepen zonder in verbinding te staan met het Braziliaansche staatsleven. Hun verstandelijke en geestelijke ontwikkeling is gering; zelfs de tot het Christendom bekeerde Indianen zijn slechts weinig in beschaving vooruit gegaan.

De voornaamste plaatsen in Brazilië hadden volgens de volkstelling van 1890 een bevolking van:

Bahia	174.412
Belem	50.064
Campinas	33.921
Campos	78.036
Corytiba	24.553
Cuyaba	17.815
Fortaleza	40.902
Maceio	31.498
Manaos	38.720
Nictheroy	34.269
Parahyba	18.645
Pelotas	41.591
Petropolis	13.475
Porto Alegre	52.421
Recife	111.556
Rio de Janeiro	522.651
Sta. Catherina	30.687
Santos	13.012
S. Luiz	29.308
S. Paulo	64.934

Zoolang Brazilië een kolonie was, werd aan vreemdelingen belet er zich te vestigen. Eerst sedert 1812 begon men kolonies te stichten. De eerste Duitsche kolonie, Leopoldina, werd in 1818 in de provincie Bahia gesticht. Wel hebben achtereenvolgens Portugeezen, Spanjaarden, Italianen, Duitschers, Duitsch-Russen, Zwitsers, enz. zich hier bevestigd, maar bijna alleen de Duitschers hebben succes gehad met hunne kolonisatie. De immigratie in Brazilië is in den laatsten tijd zeer sterk toegenomen. In de jaren 1880—1889 vestigden er zich 399.100 personen, in 1890 kwamen alleen over de havens van Rio de Janeiro en Santos 113.053 immigranten in het land, waarvan 35.491 Italianen, 27.425 Russen, 25.515 Portugeezen, 12.514 Spanjaarden, 5212 Duitschers, 2844 Franschen, 2277 Oostenrijkers en Hongaren, enz. Velen keerden echter teleurgesteld terug, daar de republikeinsche regeering de immigranten, door het niet erkennen van vroeger vastgestelde verplichtingen, dikwijls in grooten nood bracht. Het aantal der immigranten in de laatste jaren kan door de gebrekkige statistiek niet nauwkeurig vastgesteld worden, daar slechts de derde klasse passagiers worden vermeld. Zoo werden in 1895: 164.371, in 1896: 159.126, in 1897: 112.494 en in 1898: 53.822 personen aangegeven. In 1903 en 1904 bedroegen deze cijfers 18.161 en 27.751. De meest ontwikkelde staat São Paulo nam in 1896 alleen ongeveer 75.000 immigranten op, tot aan dit jaar in het geheel 700.000, waaronder ongeveer ½ millioen Italianen. Tegenwoordig wonen in Brazilië ongeveer 450.000 Duitschers, waarvan 350.000 in de zuidelijke staten, dat is ongeveer ¼ der geheele bevolking van de vier zuidelijke staten.

Volgens de nieuwe staatsregeling hebben alle godsdiensten gelijke aanspraak op bescherming van den Staat. De heerschende godsdienst is echter de Roomsch Katholieke. In 1872 waren er 9.902.712 Katholieken en 27.766 Protestanten, volgens den Almanach de Gotha 1906 daaren-

tegen 14.179.615 Katholieken, 143.743 Protestanten, 1673 Orthodoxen, 300 Mohammedanen, 1327 Positivisten en 7257 zonder kerkgenootschap. De Roomsch-Katholieke Kerk bestaat uit het aartsbisdom Bahia (met den metropoliet en primas van Brazilië aan het hoofd) en uit de elf bisdommen n.l. Ceara, Cuyaba, Diamantina, Goyaz Maramhão, Marianna, Para, Pernambuco, Rio de Janeiro, São Paulo en São Petro. De vorming der geestelijken is aan de Kerk zelf overgelaten. Aan de kloosters werd sedert 1855 niet meer toegestaan novicen op te nemen; de republiek hief alle orden op. Den Protestanten stond men eerst in 1808 toe zich hier te vestigen en kerken te stichten.

De volksontwikkeling staat nog op een lagen trap, toch valt er in den laatsten tijd een belangrijke vooruitgang waar te nemen. Het lageronderwijs is kosteloos en verplicht. De middelbare scholen komen overeen met onze hoogere burgerscholen en gymnasia. In de steden bestaan talrijke avondscholen. Volgens de wet moet in elke groote stad een lyceum opgericht worden. Van hoogere scholen vindt men er: de juridische faculteiten te Pernambuco en te São Paulo, de geneeskundige te Rio de Janeiro en te Bahia, de polytechnische school te Rio de Janeiro, de mijnbouwschool te Ouro Preto, de inrichting tot opleiding van handelsleeraren te Rio de Janeiro. Verder treft men er kweekscholen voor onderwijzers, industriescholen, een marineschool, verscheiden krijgsscholen, landbouwscholen, blindeninstituten, een doofstommeninstituut en een conservatorium voor muziek te Rio de Janeiro aan, waar ook een astronomisch observatorium, verschillende musea, bibliotheken, enz. bestaan. Faculteiten voor theologie vindt men te Bahia, Belem, Cuyaba, Diamantina, Fortalega, Goyaz, Marianna, Olinda, Porto Allegre, San Luisdo Maranhão en São Paulo. Het aantal dagbladen (waaronder ook eenige Engelsche, Fransche en Duitsche) en tijdschriften bedraagt ongeveer 500, die bijna alle voor partijdoeleinden gebruikt worden.

Op het gebied van kunst heeft Brazilië nog niet veel voortgebracht. Prachtige kerken werden in Portugal ontworpen, daarna steen voor steen, van nummers voorzien, naar Brazilië overgebracht en hier opgetrokken. Voor de letterkunde zie *Braziliaansche letterkunde.*

Middelen van bestaan. De *landbouw* is de voornaamste bron van bestaan. De voornaamste cultuur is die van koffie, waarin Brazilië alle andere produktiegebieden overtreft. In 1897—1898 bedroeg de opbrengst 13 millioen centenaars, het hoogste bedrag dat tot dusver bereikt werd. De grootste oppervlakte beslaan de koffieaanplantingen in de staten Rio de Janeiro en São Paulo. De opbrengst van het land heeft tengevolge der emancipatie van de slaven groote schommelingen ondergaan, maar bedraagt thans weer 55% van de produktie der geheele aarde. Daarentegen gaat de suikerrietcultuur steeds achteruit. Tabak wordt bijna in alle staten, maar vooral in Rio Grande do Sul, Minas Geraës en Bahia verbouwd. De katoencultuur was vroeger veel belangrijker; in 1872 werden nog 78,5 millioen kg. uitgevoerd; in de laatste jaren slechts 25—26 millioen kg. De reeds in 1810 hierheen verplante theecultuur heeft zich niet noemenswaard uitgebreid, daar de Brazilianen aan de maté de voorkeur geven. Voor eigen verbruik verbouwt men maniok, maïs, rijst en boonen, in de zuidelijke provinciën rogge, gerst, haver en tarwe. Toch moeten nog groote hoeveelheden koren en meel, voornamelijk uit Noord-Amerika, ingevoerd worden. Daarentegen brengt het land nog cacao, vanille, oranjeappels, bananen, ananassen, vijgen en guyaven voort, en in het gebergte ook appels en peren. Voor den wijnbouw is Zuid-Brazilië geschikt: men verbouwt er de Noord-Amerikaansche catawbadruif.

De *veeteelt*, vooral runder- en paardenteelt, wordt op de groote weidevlakten van het binnenland wel is waar op een grootsche, maar onverstandige manier gedreven. Van het rundvee wordt een ander nut getrokken, dan tot uitvoer van gerookt vleesch (charque) en huiden, talk, vleeschextract, haren, pooten, beenderen, beenderenmeel, zeep en lijm. De schapenteelt wordt op bescheiden voet gedreven; de wol behoort tot de meer grove soorten. Varkens worden vooral door Duitsche kolonisten gehouden. Hoenders, eenden en kalkoenen treft men overal, bijen in Zuid-Brazilië aan. De uitgestrekte wouden leveren een groot aantal belangrijke boschprodukten, zooals caoutchouc van de seringueira (*Siphonia elastica* Pers.), herva-maté van *Ilex paraguayensis*, haranoten, piassavavezels, ipekakuanha, sassaparilla, ricinuspitten, tonkaboonen, ivoornoten, verfhout en en jacarandahout.

Mijnbouw. De rijkdom aan mineralen is zoo groot, dat zij vroeger onder alle voortbrengselen van Brazilië een eerste plaats innamen. Goud wordt bijna uitsluitend als stofgoud, vooral in de distrikten São Paulo (hier reeds in 1577 ontdekt) en Ouro Preto, gewonnen. De voornaamste groeven zijn die van Gongosoco bij Ouro Preto, waar 6 maatschappijen (5 Engelsche) werken. Tegenwoordig is de gouduitvoer gering en schommelend. De geheele produktie van 1691—1875 wordt door *Soetbeer* op 1.037.050 kg., ter waarde van ongeveer 1750 millioen gulden geschat; daarna daalde het cijfer van den uitvoer voortdurend en bedroeg in 1891 nog slechts 1000 kg. Platina en palladium komt in de goudhoudende alluviale gronden voor; zilver wordt niet meer uitgevoerd. Ook de opbrengst van kwikzilver, koper, lood, antimonium, bismuth en arsenicum is onbelangrijk. Eerst in den laatsten tijd wordt mangaan door Minas Geraës uitgevoerd (in 1896 gingen 14.120 ton naar Engeland, in 1897: 8800 ton naar de Vereenigde Staten). IJzererts komt in dikke lagen voor, zeer rijke (tot 72% zuiver metaal) liggen in het distrikt Ouro Preto. Keukenzout bereidt men uit zeewater of uit de met zout geïmpregneerde aardlagen, maar niet in voldoende hoeveelheid om in het eigen gebruik te kunnen voorzien. Steenkolen treft men aan in Santa Catharina en Rio Grande do Sul; worden echter alleen in het laatstgenoemde gebied stelselmatig ontgonnen. Bruinkolen, bitumineuse leien, grafiet, salpeter en zwavel vindt men in midden-Brazilië. Aan edelgesteenten bevat de bodem safieren, robijnen, topazen, beryl, toermalijn, granaten en diamanten. De laatste komen als insluitsels voor in de kwartsrijke, uit de ontleding der kristallijne en palaeozoïsche gesteenten ontstane goudhoudende alluviale lagen. Vooral rijk daaraan

zijn het distrikt Diamantina in Minas Geraës en in Bahia de Serra do Sincora en de Serra Assurna. De geheele uitvoer van Brazilië tot 1849 werd op 192 millioen gulden berekend; maar wegens den sterken smokkelhandel is dit cijfer ver beneden het ware bedrag. Wegens de daling in prijs en de ontdekking der zeer rijke diamantvelden van Zuid-Afrika, is de diamantenuitvoer helangrijk verminderd en bedroeg in 1891 nog slechts 80.000 karaat.

Nijverheid. De indnstrie is in den laatsten tijd belangrijk vooruitgegaan door het tot stand komen van een tariefherziening. Bovenaan staat de katoenweverij in Maranhão, Pernambuco, Alagoas, Bahia, Minas Geraës, Rio de Janeiro, São Paulo en Rio Grande do Sul, waar in ongeveer 100 fabrieken grof katoen voor hemden, zakken, enz. vervaardigd wordt. IJzergieterijen en machinefabrieken treft men in alle groote steden aan, werven in vele havenplaatsen, zaagmolens, meel- en oliemolens overal, zeep- en lichtfabrieken alleen in de groote steden, waar ook groote slagerijen, looierijen, hierhrouwerijen, fahrieken van zadels, schoenen en pantoffels bestaan, terwijl suikerfahrieken en -raffinaderijen, alsmede hrandewijnstokerijen in de suikerdistrikten worden aangetroffen, fahrieken van knnstbloemen hoofdzakelijk te Rio de Janeiro, van hoeden daarentegen weer in het geheele land.

Handel. De groothandel bevindt zich hijna uitsluitend in handen der Engelschen, Franschen, Portugeezen, Noord-Amerikanen, Nederlanders en Duitschers. De kusthandel, sedert 1873 ook aan buitenlandsche schepen toegestaan, is vooral groot in de beide noordelijke provinciën, voor een deel ten gevolge van de ontwikkeling der stoombootvaart op den Amazonenstroom. De waarde van den buitenlandschen handel bedroeg in 1903: invoer 420.417 millioen, nitvoer 742.632 millioen papieren milreis. De nitvoer is voornamelijk gericht naar Groot-Brittannië, Frankrijk, Argentinië, Portugal, de Vereenigde Staten en Duitschland. De voornaamste nitvoerartikelen zijn (1904) koffie 391.588 millioen, caoutchouc 221.100 millioen, huiden 47.233 millioen, katoen 16 millioen, tabak 16.754 millioen, cacao 21.716 millioen, maté 18.929 millioen, andere artikelen, zooals haren, wol, paranoten, hout, brandewijn, maniokmeel, tapioka, edelgesteenten, gond en platina voor 42.364 millioen milreis, zoodat de geheele uitvoer een waarde had van 776.042 millioen papieren milreis. De invoer omvat de meeste weelde- en industrievoortbrengselen van Europa, voornamelijk uit Engeland, Frankrijk, de Vereenigde Staten en Dnitschland. De voornaamste havenplaatsen zijn Rio de Janeiro, Bahia, Pernambuco, Santos, Belem, São Luiz de Maranhão, Rio Grande do Sul, Ceara, Alagoas, Porto Alegre, Uruguayana, Paranagua Antonia, Parahyba, Sergipe en Desterro. Talrijke stoomverbindingen onderhonden het verkeer met Europa en Noord-Amerika.

De omvang van den handel met de voornaamste import- en exportlanden kan uit de volgende tabel hlijken.

Handel in 1901 (In duizenden milreis).

	Invoer.	Uitvoer.
Vereenigde Staten	51.635	371.147
Argentinië.	56.173	19.219
Uruguay	27.085	9.999
Engeland en koloniën. ..	130.278	111.487
Nederland	**2.514**	**41.990**
België	9.548	18.877
Frankrijk	33.263	100.338
Dnitschland	39.081	126.749
Oostenrijk-Hongarije . ..	7.633	24.229
Italië	15.858	8.110
Portngal	26.928	5.091
Andere landen	15.058	23.591
Totaal	415.054	860.827

Scheepvaart in 1903.

Aangekomen:	Stoomschepen.	Aantal tonnen.	Zeilschepen.	Aantal tonnen.
Buitenlandsche schepen . ..	3337	6.688.326	471	228.066
Braziliaansche schepen	6565	4.223.201	5695	248.705
Totaal	9902	10.911.527	6166	476.771

Handelsvloot in 1901: 228 stoomschepen, metende 91465 tonnen en 343 zeilschepen (van 50 tonnen en meer), metende 76992 tonnen.

Van de talrijke banken zijn de belangrijkste de *Bank van Brazilië*, met filialen in alle groote steden, en de banken van Bahia en Maranhão. Het door haar nitgegeven papieren geld is wettelijk betaalmiddel. Spaarbanken (caixas economicos) en banken van leening (montes de socorro) treft men in vele plaatsen aan, zoo ook Kamers van Koophandel (juntas commerciaes). De invoerrechten zijn hoog; slechts weinige artikelen, zooals machines, steenkolen en zout, zijn vrij van inkomende rechten. Uitvoerrechten worden geheven op edele metalen en kruit. Met de Vereenigde Staten van Noord-Amerika hestaat een verdrag, volgens hetwelk de beide landen hnn landbouwprodukten vrij kunnen invoeren en de andere artikelen aanmerkelijk minder belast zijn, dan die afkomstig uit andere landen. Het wetboek van Handel (in 1850 ingevoerd) herust op den Code Napoléon.

Het in 1862 ingevoerde metrieke stelsel van maten en gewichten is weliswaar sedert 1874 nitsluitend voorgeschreven, maar ondere maten worden nog veel gehruikt en hangen met Engelsche samen. Bij den in 1849 ingevoerden gouden standaard bezit de milreis = 1000 reis een waarde van ongeveer 1,38 gld.; 1 conto = 1000 milreis.

Verkeerswezen. De landwegen zijn over het algemeen nog zeer slecht, slechts in enkele kustprovincies, voornamelijk in Rio de Janeiro, zijn straatwegen. In de overige provincies treft men op de zeer primitieve wegen tweeraderige ossenwagens of mnildierkaravanen aan. Met den spoorwegbonw begon men eerst in 1854. Na dien tijd zijn vele lijnen voltoold, die de kust met het

mijnbouw- en het plantagegebied in het binnenland verbinden, zoodat in het laatst van 1899: 14.030 km. in exploitatie en 8009 km. in aanlog waren, terwijl in Januari 1904 het spoorwegnet in exploitatie een lengte van 16.750 km. had. De belangrijkste lijnen zijn de centraalspoorweg van Rio de Janeiro naar Itabira (Minas Geraës), met de zijlijnen samen 866 km. lang, verder die van Caccooira naar São Paulo, 231 km., de Baturite (Ocara) 156 km., de Carnocim-Sobral, 129 km., de Central de Pernambuco, 72 km., de Sul de Pernambuco, 146 km., de Alagocinhas-Säs Francisca, 322 km., de Rio de Janeiro-Rio de Ouro, 66 km., de Paulo Alfonso, 616 km., de Porto Allegre-Uruguayna 377 km., en de Bagé-Cacequi. Rio de Janeiro bezit een stadsspoorweg, paardetrams vindt men in alle groote steden. De rivieren zijn, niettegenstaande de hier en daar voorkomende hindernissen, voor het binnenlandsch verkeer van veel belang. De Staat verleent subsidie aan de talrijke stoombooten, die den Amazonenstroom (tot Tabatinga) en zijn zijrivieren bevaren, alsmede aan die op de Gnazahn, de Parnahyba, de Iaguaribe, de São Francisco (tot vermijding van de watervallen van Paulo Alfonso heeft men een spoorweg aangelegd), de Itapicuru, de Paraguassu, de Jequitinhonha, de Muecury, de Parahyba en de Jacuhy; verder ook aan eenige lijnen op de groote kustmeren (Lagoa Mangoaba en do Norte in Alagoas, Lagoa dos Patos in Rio Grande do Sul). Alleen de door stoombooten bevaarbare gedeelten van den Amazonenstroom en de Tocantins worden reeds op 43.250 km. geschat. De eerste telegraaflijnen werden in Brazilië in 1853 aangelegd. In 1901 telde men 950 kantoren met 21158 km. lijn- en 42254 km. draadlengte, in 1903 reeds 1102 kantoren met 24395 km. lijnen 47360 km. draadlengte. Kabels verbinden Rio de Janeiro, Pernambuco en Para; van Pernambuco gaat een lijn over de Kaap-Verdische eilanden en Madeira naar Lissabon, een andere van Fortaleza (Ceara) naar de Vereenigde Staten. In 1901 werden 1.366066 telegrammen verzonden, waarvan 1.106041 in het binnenland en bedroegen de opbrengst van dezen diensttak 6.633500, de uitgaven 9.561244 gld. In 1903 waren de laatste cijfers 7.981828 en 9.594373 francs. Het postwezen is nog zeer onvoldoende georganiseerd: de verzending in het binnenland geschiedt meest door particuliere transportgelegenheden; personenvervoer heeft niet plaats. Voor het verzenden der overzeesche post ontvangen verscheiden stoombootlijnen aanzienlijke subsidies. In 1899 werden in het binnenland verzonden 26930000 brieven, 169000 briefkaarten en 24738000 drukwerken en monsters en in het internationaal verkeer 9555000 brieven, 128000 briefkaarten en 926000 drukwerken en monsters. Er bestonden in het land 2687 postkantoren, terwijl de ontvangsten 9.613220 gld., de uitgaven 13.543106 gld. bedroegen.

Bestuur. Brazilië was vroeger een Portugeesche kolonie en werd in 1815 een koninkrijk. In 1822 volgde daarop de scheiding van Portugal en de stichting van het keizerrijk Brazilië, een constitutioneel-monarchalen bondsstaat, die door de revolutie van 1889 in een foederatieve republiek veranderd werd. Volgens de in 1891 door het Constitueerende congres vastgestelde grondwet vormt elk der vroegere provincies een staat, Rio de Janeiro echter met de hoofdstad der unie, tot aan de oprichting van een toekomstige hoofdstad, in een daarvoor bestemde zone van 14.400 v. km. een bondsdistrikt. In de aangelegenheden dor afzonderlijke staten mag de bondsregeering alleen ingrijpen om invallen van vreemde staten tegen te gaan, het republikeinsche bestuur van den Bond in stand te houden en de uitvoering der bondswetten te verzekeren. De constitutie erkent drie staatsmachten: een uitvoerende, een wetgevende en een rechterlijke. De uitvoerende macht berust bij een president, wiens plaats tijdelijk ingenomen kan worden door een vice-president, die niet beneden de 35 jaar oud mag zijn en voor 4 jaren gekozen wordt. De president is niet herkiesbaar en de vice-president kan voor de eerstvolgende vierjarige ambtsperiode niet tot president gekozen worden. De president benoemt de 6 ministers (Openbare Werken, Handel en Landbouw, Buitenlandsche Zaken, Financiën, Oorlog, Binnenlandsche Zaken, Marine), de bondsambtenaren en de gezanten; hij is opperbevelhebber van leger en vloot en vertegenwoordigt de republiek naar buiten.

De wetgevende macht wordt uitgeoefend door een Senaat en een Kamer van Afgevaardigden. De Senaat bestaat uit 63 leden n.l. 3 uit elken Staat en uit de hoofdstad, gekozen voor 9, 6 of 3 jaren, al naar gelang van het aantal op hem uitgebrachte stemmen. Tevens vormt de Senaat de rechtbank tot berechting van schending hunner ambsplichten door den president, de ministers en de bondsambtenaren. Bovendien benoemt hij voor levenslang de leden van het hoogste bondsgerechtshof. De Kamer van Afgevaardigden bestaat uit 205 leden, die voor 3 jaren gekozen worden, en wel 1 afgevaardigde op 70.000 zielen, op elken staat echter minstens 4 en wel volgens het beginsel der evenredige vertegenwoordiging. Ieder Braziliaan, die 21 jaren oud is, bezit kiesrecht, uitgezonderd analfabeten, soldaten en leden der congregaties. Voorzitter van den Senaat is de vicepresident der republiek; de voorzitter der Kamer van Afgevaardigden wordt door haar zelf gekozen. Voor het binnenlandsch bestuur bestaat Brazilië uit een bondsdistrikt en 20 staten, die weer in gemeentedistrikten (municipos), deze in kerspelen (parochias) en deze weer in distrikten (districtos) verdeeld worden.

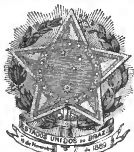
Voor de rechtspraak heeft men een bondsgerechtshof bestaande uit 17 leden, door den Senaat benoemd, tot berechting van geschillen tusschen de staten onderling of met de Bondsregeering en van gewone misdaden der ambtenaren; ook bezit bij dit lichaam de wetsinterpretatie. Verder vindt men er 11 hoven van appèl en 7 handelsrechtbanken. Voor de militairen bestaat als hoogste rechtbank het militair-gerechtshof. Het wetboek van strafrecht is een navolging van het Code Napoléon. In civiel rechtelijke zaken geldt de „Braziliaansche codex".

De financiën van Brazilië wijzen bijna voortdurend een belangrijk tekort aan. De grondoorzaak hiervan is in de buitengewoon groote behoeften van het Hof van *Johan VI* te zoeken. Ongelukkige speculaties, oproeren in het binnenland en oorlogen met naburige staten, vooral de lange, eerst in 1870 geëindigde oorlog met Paraguay,

vermeerderden de staatsschuld. Den 31sten Maart 1902 bedroeg de buitenlandsche schuld der republiek 42.423817 pond sterling, de binnenlandsche 570.362000 milreis, de vlottende schuld 187.949000 milreis (papier). In 1898 hadden alle staten samen een schuld van 10.135729 pond sterling. Volgens het budget van 1905 bedroegen de ontvangsten 47.845000 milreis (goud) en 261.133000 milreis (papier), de uitgaven 46.743000 milreis (goud) en 260.737000 (papier).

Sedert 1875 heeft Brazilië algemeenen dienstplicht, die echter uitzonderingen toelaat en plaatsvervanging in enkele gevallen toestaat. De sterkte van het leger in vredestijd is op 30.000 man vastgesteld, met 1400 leerlingen der militaire scholen. De vloot bestond in 1902 uit 2 linieschepen, 2 kustpantserschepen, 7 pantserkanonneerbooten, 10 kleine kruisers, 13 kanonneerbooten, 5 raderkanonneerbooten, 10 zeetorpedo's, 4 haventorpedo's, 2 electrische onderzeesche booten, 2 corvetten en 6 zeilbrikken als oefeningsschepen, 2 drijvende batterijen, een troepenstoomschip, 6 hulpkruisers en ongeveer 30 stoombooten voor haven- en toldienst.

Het wapen der republiek (zie de afb.) is een vijfstralige goud-rood omzoomde ster, de stralen door groen en geel gescheiden. De binnenste ster bedekt een blauw veld, ingesloten door twee smalle gouden

Wapen van Brazilië.

banden, waartusschen 20 vijfstralige zilveren sterren de staten der republiek voorstellen. Het groote veld sluit het zilveren sterrobeeld van het Zuiderkruis in. De groote ster heeft in haar 5 hoeken gouden stralen, waarover, maar onder de punten der ster, een laurier en een tabakstak gelegd zijn. Een blauwe band onder het geheel, dat de greep van een loodrecht staand zwaard half bedekt, draagt het inschrift: „Estados unidos do Brazil 15 de Novembro de 1889". De vlag is groen met ingeschoven gele ruit, een blauwe schijf met witte sterren en schuin een witte boog waarop het inschrift: „Ordem e progresso". De landskleuren zijn groen en geel. Alle vroegere ridderorden zijn opgeheven.

Geschiedenis. De oudste bewoners van Brazilië waren vermoedelijk de Tapuya, wier stammen onder het bestuur stonden van oudsten. Naast hen woonden ten tijde der ontdekking de Toepistammen. De eerste Europeaan, die den bodem van Brazilië betrad en wel den 26sten Januari 1499 was de Spanjaard *Vincente Yanez Pinzon*, één der reisgenooten van *Columbus*, die bij Kaap St. Augustin, in de nabijheid van het tegenwoordige Fernambuco, aan land stapte. Hij nam die gewesten in bezit voor Spanje. Den 21sten April 1500 werd Brazilië eveneens ontdekt door den Portugees *Pedro Alvarez de Cabral*, die op een tocht naar Oost-Indië, door stormen overvallen, den 25sten April in de baai van Porto Seguro aankwam. Deze nam het land in bezit voor den koning van Portugal en noemde het „Ilha da Vera Cruz" („Eiland van het ware kruis"). De naam Brazilië is van lateren oorsprong en ontleend aan een verfhout (Caesalpina brasiliensis of Pao do Brazilia, hout der gloeiende kool), dat men er in overvloed aantreft. Ook *Cabral* stichtte er een volkplanting, maar stuurde enkel met een klein schip de tijding daarvan naar Portugal, terwijl hij met de overige vaartuigen zijn tocht voortzette. In Portugal werd dat bericht met blijdschap ontvangen, en koning *Emanuël* zond *Amerigo Vespucci* daarheen. Van 1501—1502 voer hij langs de kust van Brazilië tot in de streek van don La Plata-stroom. Aanvankelijk verbande men misdadigers en Israëlieten naar dit land. Eerst aan *Johan III* werd Brazilië door den paus toegekend, en eerstgenoemde verdeelde de kust in 9 gewesten (capitanias), waarmede hij zijn gunstelingen beleende. De eerste ontginner eener capitania was *Martino de Alfonso Souza* te St. Vincent. Hij bezocht het eerst Rio de Janeiro, door hem aldus genoemd, omdat hij dit land den 1sten Januari 1532 ontdekte. Zuidwaarts stevenend, bereikte hij een eiland, dat door de inboorlingen Guaiba werd genoemd; hier wilde hij zich vestigen, maar hij kwam op dat besluit terug en gaf de voorkeur aan St. Vincent, waar hij den landbouw en de veeteelt invoerde en het suikerriet plantte. De capitania van St. Amaro en een kolonie tusschen Parahyba en Pernambuco werden gesticht door *Verdez Lopes de Souza*. Rio de Janeiro werd veel later aangelegd. Voorts ontstonden de volkplantingen Espiritu Santo, Porto Seguro, enz. Tusschen Rio Francisco en Bahia vond *Francisco Pereira de Contiho* een Portugeesche vrouw, die er schiphreuk geleden en door eenige vnurwapenen onder den machtigen stam der Toepinambas een belangrijken invloed verworven had. Door haar werd de eerste duurzame Europeesche volkplanting gesticht. Een vroegere Portugeesche factorij op de kust van Pernambuco was veroverd door een gezagvoerder uit Marseille, die er een Fransche bezetting had geplaatst, en eerst na langen tijd kon *Pereira* er de heerschappij bemachtigen. Twee andere koloniën werden door de ingezetenen vernietigd, want de hoofden der capitanias waren onderling verdeeld, en het werd eerst beter, toen men hun het oppergezag ontnam en een gouverneur-generaal aanstelde. De eerste gouverneur was *Thomas de Souza*; hij landde in 1549 met 6 schepen en 1000 man bij Bahia, en ook nu droeg bovengenoemde Portugeesche vrouw — moeder *Caramaroe* — niet weinig bij tot het welslagen der onderneming. San Salvador (Bahia), de zetel van den gouverneur, werd van fraaie gebouwen, voorts van grachten en wallen voorzien en was reeds in 1550 door suikerplantages omringd, tot wier bearbei-

ding Negerslaven nit Afrika werden aangevoerd. De Jezuïeten, door *Souza* medegebracht, hielden zich bezig met de bekeering der inboorlingen. In 1553 werd voor Brazilië een bisschop benoemd en tevens een nieuwe gouverneur, namelijk *Huarte de Costa*, met wien weer een aantal Jezuïeten daarheen vertrok, onder leiding van *Nobrega*, die er een hoogeschool stichtte. De nieuwe koloniën ontwikkelden zich voorspoedig, maar toen Portugal in 1580 onder de Spaansche heerschappij kwam, zoodat ook zijn koloniën als Spaansche bezittingen werden beschouwd, plunderden de Engelschen in 1586 Bahia, vernielden in 1591 St. Vincent en vestigden zich te Olinda, terwijl de Franschen van 1612 tot 1618 Majaro bezet hielden en de Nederlandsche West-Indische Compagnie in 1624 de stad Bahia veroverde. Wel werden de Nederlanders door de vereenigde pogingen van Spanjaarden en Portugeezen verdreven, maar zij keerden in 1630 terug, maakten zich meester van Olinda en breidden hunne heerschappij weldra nit over de helft van Brazilië. De Nederlandsche stadhonder *Johan Maurits van Nassau* (1637—1644) besteedde een groot gedeelte van de inkomsten des lands en van zijn eigen vermogen aan het versterken der riviermonden, aan de verbetering der communicatie-middelen, aan de verfraaiïng der steden, paste verdraagzaamheid toe, zocht de verschillende rassen zooveel mogelijk te vereenigen en spaarde geen moeite, om het vertrouwen der Portugeezen te winnen. De West-Indische Compagnie riep hem echter in 1644 terug, en zijn opvolger eveoaardde hem op verre na niet in staat- en krijgskundige bekwaamheid. Ook onthield men hem, evenzeer als aan zijn voorganger, de middelen om de kolonie in behoorlijken staat van tegenweer te brengen (zie *West-Indische Compagnie*) Nadat het Huis *Braganza* den troon van Portugal beklommen had, werd wel is waar hij verdrag vastgesteld, dat Brazilië in het bezit der Nederlanders blijven zou, maar reeds in 1645 gaven onverstandige plagerijen aanleidiog tot een door Engeland en Portugal aangevuurden opstand der plantors, welke met de verdrijving der Nederlanders eindigde (1648). Pernambuco, de laatste Hollandsche bezitting, werd den 27sten Januari 1654 veroverd, en in 1661 werd geheel Brazilië door Nederland aan Portugal afgestaan voor een som van 8 mill. gld. Portugal schonk nu aan de Jezuïeten en aan de jongere zonen van den adel uitgestrekte bezittingen en groote vrijheden (donatario's). Later stichtten Fransche Hugenoten koloniën in Brazilië, die echter door de Portugeezen uit godsdiensthaat vernietigd werden. Bij deze gelegenheid nam *Duguay-Trouin* in 1711 zelfs Rio de Janeiro in, maar trok tegen betaling van een som geld weder af.

De ontdekking der goudmijnen te Minas Geraës in 1696 en der diamantvelden in 1727 verleende aan Brazilië grooter beteekenis. Portugal beijverde zich, zijn heerschappij in dat land te bevestigen; het eischte hooge inkomende rechten, beperkte het handelsverkeer tot eenige weinige havens en zocht den vloed van vreemdelingen zooveel mogelijk te keeren. Olijven- en wijngaarden mochten niet aangelegd worden, omdat het moederland olijvenolie en wijn aanvoerde, en het was verboden er zout te winnen, omdat de zontaanvoer aan kooplieden uit St. Ubes was verpacht. Om dezelfde reden duldde men er geen fabrieken. Alle aanzienlijke ambten werden door Portugeezen bekleed, en het land leverde aan Portugal schatten op, doch genoot zelf weinig welvaart. Zoo waren de omstandigheden, toen koning *Johan VI* van Portugal, vluchtend voor de legerbenden van *Napoleon I*, in 1808 zijn zetel van Lissabon naar Rio de Janeiro overbracht. Toen ontwaakte er een nieuw leven: er ontstonden fabrieken, boekdrukkerijen en een bank, terwijl de landbouw, door hulp van landverhuizers, zich voorspoedig ontwikkelde. De kolonie werd een staat, toen koning *Johan VI* haar in 1815 tot een koninkrijk verhief. Ook het huwelijk van den kroonprins Dom *Pedro* met *Leopoldine*, aartshertogin van Oostenrijk, had er een belangrijken invloed, want het werd nu aan geleerden en kunstenaars vergund, de binnenlanden van Brazilië te bezoeken. Toch werden de Portugeezen nog steeds voorgetrokken. In 1817 barstte de ontevredenheid los in een opstand te Pernambuco. Velen verlangden een volkomen onafhankelijkheid van Portugal, en toen koning *Johan VI* in 1820 op het punt was om zich daarheen te begeven, zoodat men nog grootere afhankelijkheid van het moederland tegemoet zag, ontstond er den 26sten Februari 1821 te Rio de Janeiro een opstand. Koning *Johan* zag zich genoodzaakt, aan het volk een constitutie te verleenen en den kroonprins *Pedro* als zijn plaatsvervanger achter te laten. Toen men vervolgens te Lissabon den voormaligen toestand wilde herstellen en den prins terug riep, verklaarde het volk te Rio de Janeiro, dat het na zijn vertrek dadelijk de republiek zou afkondigen. Dom *Pedro* achtte het geraden te blijven. Alle Portugeesche troepen werden naar het moederland teruggezonden, er kwam een nieuw, zelfstandig ministerie tot stand met *José Bonifacio d'Andrada* aan het hoofd, volksafgevaardigden werden opgeroepen, die den 13den Mei 1822 *Pedro* tot duorzamen verdediger van Brazilië (defensor perpetuo do Brazil) benoemden, en den 7den September 1822 werd de volkomen scheiding van Brazilië en Portugal plechtig afgekondigd. Een constitueerende vergadering ontwierp een grondwet en proclameerde den 12den October Dom *Pedro*, onder den naam van *Pedro I*, tot constitutioneel keizer. De Portugeesche troepen, die nog hier en daar in bezetting lagen, stelden zich wel te weer tegen dien maatregel, maar werden met hulp van den Engelschen admiraal *Cochrane* weldra overwonnen en uit het land gebracht. Den 3den Mei 1823 opende de keizer de Cortes. In deze ontstond evenwel tusschen de monarchisten of unitariërs en de republikeinen een hooge twist. De laatsten eischten het ontslag van alle Portogeezen, namen een ultra-liberale staatsregeling aan en bewerkten, toen de regeering beide eischen afwees, den 10den November een opstand te Rio. De keizer ontbond daarop de Cortes. De nieuw gekozen nationale vergadering nam het haar voorgelegde grondwetsontwerp den 9den Januari 1824 aan als Braziliaansche grondwet. Wel verklaarde toen de president der provincie Pernambuco, *Manoël de Carvalho Paez d'Andrada*, dat de noordelijke gewesten zich afscheidden van het keizerrijk en een republikein-

schen statenbond vormden, maar zij werden door den bijstand van admiraal *Cochrane* spoedig weer onder de heerschappij des keizers teruggebracht. Het keizerrijk werd in 1825 door den koning van Portugal onder weinig bezwarende voorwaarden erkend, alsmede door Frankrijk en Oostenrijk. Onderhandelingen met Groot-Brittannië omtrent een handelsverdrag en afschaffing van de slavernij hadden geen gewenschte uitkomst. Het was echter in Brazilië nog ver van rustig. Argentinië vorderde de teruggave van Banda Oriental; de oorlog eindigde daarmede, dat in 1828 de Banda Oriental als zelfstandige republiek (Uruguay) erkend werd. In 1826 overleed de koning van Portugal, en *Pedro* stond diens troon af aan zijn dochter *Maria da Gloria* (zie *Braganza*) en bleef in Brazilië. De republikeinen bleven er woelen, en vooral werden zij ontevreden, toen de keizer in de Cortes verklaarde, dat hij de rechten zijner dochter tegen Dom *Miguel* met de wapenen wenschte te handhaven en hiertoe hulp verlangde. De troepen kwamen in opstand, de afgevaardigden in verzet, zoodat zelfs het budget verworpen werd en de keizer zich genoodzaakt achtte, de Cortes te ontbinden. De nieuwe vergadering werd in 1830 geopend, maar de democraten verwierpen alle regeeringsontwerpen en stelden zelfs den minister van Oorlog in staat van beschuldiging. Het bericht der Fransche Juli-omwenteling verergerde den staat van zaken; de keizer benoemde gedurig nieuwe ministers, maar zag zich eindelijk gedwongen, in April 1831, afstand te doen van den troon ten behoeve van den 6-jarigen kroonprins Dom *Pedro de Alcantara*. Hij benoemde *José Bonifacio d'Andrada* (zie aldaar) tot diens opvoeder en vertrok daarna naar Europa.

De nieuwe keizer *Pedro II*, onder een regentschap optredend, kon onmogelijk de hotsing der verschillende staatkundige partijen voorkomen, en weldra was Rio het tooneel van een bloedigen burgeroorlog, die zich ook tot vele andere plaatsen uitstrekte. De opstand werd met moeite en door den bijstand van Fransche en Engelsche marinesoldaten gedempt. In Juni 1831 werd zelfs door de Kamers een permanente regeering benoemd, bestaande uit *Francisco de Lima*, *Costa Carvalho* en *Brazilio Muniz*, doch ook deze had gedurig met verzet te kampen. De geheele Staat en vooral zijn financiën kwamen in een bijna reddeloozen toestand. Jaren van bloedige verdeeldheid gingen voorbij, totdat den 6den Augustus 1834 Brazilië in een foederalistische monarchie veranderd en het regentschap gedurende de minderjarigheid des keizers in 1835 aan *Diégo Antonio Feijo* opgedragen werd. De Cortes nam voorts het besluit, dat de koningin van Portugal van de erfopvolging in Brazilië was uitgesloten, terwijl *Januaria*, de jongste dochter van Dom *Pedro I*, hij kinderloos overlijden van den keizer er den troon zou beklimmen. Telkens echter werd het land door nieuwe oproeren verontrust, zoodat *Feijo* in 1837 zijn regentschap nederlegde en door *Pedro Araujo de Lima* werd opgevolgd. Hij ontbond de Cortesvergadering in 1840, maar zij nam wraak door keizer *Pedro II* op bijna 15-jarigen leeftijd meerderjarig te verklaren. Deze beklom den troon en koos de gebroeders *d'Andrada*, mannen der revolutie, tot zijn raadslieden. Zij moesten echter hunne portefeuilles nederleggen, toen de aristocratische partij de overhand kreeg; doch nu begonnen ook overal de onlusten opnieuw. Gevaarlijk was vooral de opstand in Minas Geraës, waar zich Dom *José Feliciano* aan het hoofd der beweging bevond en een overwinning behaalde op den keizerlijken generaal *Riëtona* (1842); een maand later dolf hij echter bij Sta. Lucia voor generaal *Caxias* het onderspit. De toestand was hachelijk voor de monarchie, doch deze bleef ten koste van veel burgerbloed gehandhaafd.

De Franschen en Engelschen herhaalden gedurig hunne pogingen, om verdragen met Brazilië aan te sluiten; doch zij werden er door de volksvertegenwoordiging telkens verworpen, eendeels omdat Engeland de Braziliaansche slavenhalers als zeeroovers behandelde, anderdeels omdat de keizer steeds geneigd was zich ter handhaving van zijn gezag tegenover de burgers van vreemde troepen te bedienen. Ja, toen de Engelsche gezant te Rio de Janeiro in 1847 door het ministerie feestelijk werd ontvangen, zag dit laatste zich genoodzaakt af te treden. Tot de belangrijke gebeurtenissen in Brazilië behooren verder een slavenoproer in 1849 in de provincie Rio Grande, dat weldra gedempt werd, gedurige veranderingen van ministerie en ontbinding van het Vertegenwoordigend Lichaam, geschillen met Engeland over het onderzoeken van Braziliaansche schepen verdacht van slavenhalerij, die in 1850 bijgelegd werden en waarbij de slavenhandel verboden werd. Daar de dictator van Argentinië, *Rosas*, zich herhaaldelijk vijandig tegenover Brazilië getoond had, werd in 1850 tot den oorlog tegen hem besloten. Hiertoe werd een Duitsch leger aangeworven en een verbond gesloten met Paraguay, Uruguay en den gouverneur der Argentijnsche provincies Entre Rios en Corrientes, generaal *Urquiza*. Door den slag bij Monte Caceros (3 Februari 1852) werd *Rosas* op de vlucht gedreven. Van dien tijd af was Brazilië voor Uruguay een beschermende mogendheid. Met Peru was een handelsverdrag gesloten; de vaart op den Amazonenstroom werd geregeld, en de eerste spoorweg, die van de Mausbaai naar Petropolis, in 1854 geopend. In 1853 werd de Braziliaansche Bank gesticht met een kapitaal van 30 millioen milreïs. Tegen het einde van dat jaar werd een expeditie tegen Paraguay ondernomen, om het sluiten van een handels- en grensverdag tot stand te brengen. Ook werden in denzelfden tijd rijke goudmijnen ontdekt in de noordelijke gewesten van Brazilië, en men besloot tot den aanleg van een spoorweg van Rio de Janeiro naar Minas Geraës en São Paolo. In 1855 werd er onder het bestuur van den minister *Parana* een belangrijke verandering in de kieswet gebracht.

Toen Uruguay zich in 1864 vijandig toonde, nam de Braziliaansche vloot eenige havenplaatsen en bewerkte daardoor de keuze van den president *Flores*, die alle vorderingen van Brazilië inwilligde. Hiertegen verhief zich de president van Paraguay, *Lopez*. Hij rukte de Braziliaansche provincie Mato Grosso binnen en bedreigde de hoofdstad Cuyaba. Daar *Lopez* tegelijkertijd ook de Argentijnsche stad Corrientes aangegrepen had, kwam het den 8sten Maart 1865 tot een aanvallend en verdedigend verbond. Toch werd de oorlog, waarvan de opperste leiding overgenomen werd door

den Argentijnschen president *Mitre*, in 1865 en 1866 slechts zwak gevoerd. Eerst toen Brazilië zijn leger aanmerkelijk vergroot had en in 1868 de Braziliaansche opperhevelhebber *Caxias* en daarne de schoonzoon van den keizer, de graaf *van Eu*, de leiding op zich nam, werd de oorlog met succes gevoerd en nam eerst een einde met den dood ven den dictator *Lopez* (1 Maart 1870). Een vergrooting van gebied verkreeg Brazilië niet, toch werd zijn aanzien als de machtigste staat van Zuid-Amerika belangrijk vergroot. De oorlogskosten werden door Peraguey overgenomen, maar konden door de geheele uitputting van dit land niet betaald worden, zoodat de schulden van Brazilië met 815.000 contos stegen en de jaarlijksche tekorten langen tijd een bedenkelijke hoogte bereikten.

Het ministerie *Visconde de San Vincent*, in 1870 aan het hoofd der zaken gekomen, werd den 7den Maart 1871 vervangen door een nienw Kebinet onder de leiding van *de Rio Branco*, dat den 25sten Juli werd opgevolgd door een auder onder voorzitterschap van *de Caxias*, hetwelk den 5den Jannari 1878 wederom wijken moest voor een regeering *Cansansão Sinimbú*, die eindelijk den 30sten Maart wijken moest voor een bewind onder *Pararias*. Daarbij vermelden wij de volgende bijzonderhedon: om gevolg te geven aan de peuselijke breve, welke de Vrijmetselaars in den ban deed, eischte in 1873 de hisschop van Olinda, *Dom Vital*, dat in zijn bisdom de Vrijmetselaars nit de kerkelijke gemeenschap zouden gestooten worden, terwijl hij deze tevens met den ban bedreigde. De bisschop van Belem do Para volgde dat voorbeeld. Op een klacht der Vrijmetselaars hij het Bewind, welks voorzitter, *Rio Branco*, zelf tot de Orde behoorde, hesliste de Staatsraad, det pauselijke verordeningen onderworpen weren aan het placet der regeering, zoodat de kerkelijke maatregelen tegen de Vrijmetselaren niet geldend waren. Daar de hisschop van Pernamhuco evenwel de hreve afkondigde, werd hij den 22sten Februari 1874 wegens verzet tegen de wetten van den Staat tot 4 jaar gevengenisstraf veroordeeld. Op sommige plaatsen moesten volksbewegingen tegen de Vrijmetselaars met geweld onderdrukt worden, daar de geestelijkheid het volk hleef ophitsen. In 1875 echter voegde zich de paus naar de omstandigheden, ofschoon zonder in heginsel de rechten van den Staat te erkennen, en de bisschoppen werden begenadigd.

Keizer Dom *Pedro* herhaalde in 1876—1877, na het bezoeken van de wereldtentoonstelling te Philadelphia, zijn reis naar de Oude Wereld, en gedurende zijn afwezigheid was het bewind in handen van zijn dochter, de kroonprinses Donne *Isabella*, gemelin van hertog *Lodewijk van Orléans*, graaf *van Eu*. Het conservatieve ministerie *Caxias* maakte in 1878 plaats voor een liberaal Kabinet, en het nienw gekozen Parlement bestond hoofdzakelijk nit liberale leden. Het ministerie *Sinimbu* deed voorstellen tot nithreiding der stedelijke rechten, tot decentralisatie ven het provinciaal bestnur, tot het benoemen van een Senaat in elke provincie, tot beperking van het kiesrecht tot zoodanige hurgers, die lezen en schrijven konden, tot uithreiding van de kiesbevoegdheid tot de Protestanten, tot verhetering ven het onderwijs, tot invoering van den leerplicht, tot efschaffing van alle monnikenorden en het besteden der ordegoederen tot betaling der staatsschnld. Intusschen was de Kamer niet geneigd deze voorstellen onvoorwaardelijk aan te nemen. Vooral de gelijkstelling van de Protestanten met de R. Katholieken vond grooten tegenstand. Eerst in 1880 namen de Kamers de nienwe kieswet aan, die niet-Katholieken, genatnraliseerde hnitenlanders en vrijgelaten slaven gelijk stelde met de Brazilienen en het passieve kiesrecht voor de Kamers toestond. de tot nu toe indirecte verkiezing in een directe veranderde en het actieve kiesrecht tot diegenen beperkte, die lezen en schrijven konden en bovendien een zeker inkomen en een bepaald beroep bezaten. Nog hardnekkiger was de strijd over de emancipatie der slaven. In Juni 1871 was reeds een wet aangenomen, waarbij voortaan niemend meer els slaaf geboren en langzamerband alle sleven vrijgelaten zouden worden; tot schadeloosstelling van de slavenhouders werd een hijzonder fonds opgericht. Het conservetieve ministerie *Cotegipe* stelde in 1886 de sleven onder dan 60 jaar in vrijheid, terwijl de anderen eerst ne 17 jaar vrij zoudeu zijn. De kroonprinses *Isabella*, aan wie Dom *Pedro* in 1887 het regentschep opgedragen had, besloot, om zich hij het volk bemind te maken, tot de doorvoering der slavenemancipatie. Zij liet den 8sten Mei 1888 aan de Kamers een wet voorleggen, die de elavernij in Brazilië zonder eenige schadeloosstelling en beperking geheel afschafte; den 13den Mei werd deze wet aangenomen en onder groote vreugde afgekondigd. De partij der planters, die hierdoor gevoelig getroffen was, verbond zich nu met de repuhlikeinen tegen het keizerschap. Vele officieren van het legcr en de vloot sloten zich hierbij aan. Zoo word den 15den November 1889 in Rio het keizerrijk door een militaire revolntie ten val gehracht.

Dom *Pedro* schikte zich in het gebeurde en scheepte zich den 17den November naar Enropa in. De maarschalk *Fonseca* stelde zich aan het hoofd eener repuhlikeinsche regeering, welke de constitueering van de Vereenigde Steten van Brazilië afkondigde, het kiesrecht uitbreidde, den 10den Jannari 1890 de scheiding van Kerk en Staat nitsprak en de gelijkheid der verschillende godsdiensten voor de wet vaststelde. Het den 23sten Juni 1890 door de regeering openbaar gemaakt ontwerp eener grondwet was een nevolging van die der Noord-Amerikaansche Unie. Brazilië zon voortaan een foederatieve repuhliek van 20 staten en een bondsdistrikt zijn. Den 15den December werd het Congres met een boodschap van den president geopend, en nn draalden de monarchale staten van Europa niet langer om de repuhliek te erkeunen. Het nationaal congres verkortte den door het regeeringsontwerp vastgestelden emhtstijd ven den president van 6 op 4 jeren en bepaalde, det hij, zoowel als de vice-president, hij rechtstreeksehe stemming en hij absolnte meerderheid gekozen zonden worden. De president bekrachtigde de eindredactie der etaatsregeling en den 24sten Fehrneri 1891 werd zij afgekondigd. Daarop had de verkiezing van een president plaats. *Fonseca* werd president en generaal *Floriano Peixoto* vicepresident (25 Februari 1891). Spoedig echter ontstonden oneenigheden tusschen het Congres en deu president, zoodat hij den 4den November 1891 het Congres ontbond en de dictatuur instelde. De hoofd-

beweging tegen den dictator vond in den staat Rio Grande do Sul plaats. De vloot en een deel van het garnizoen vorderden het aftreden van *Fonseca*. Den 24sten November nam de vice-president *Peixoto* de dictatuur over. De rust keerde echter daarmede niet terug. Zelfs werd in September 1893 Rio de Janeiro door de vloot beschoten. Den 1sten Maart 1894 werd *de Moraes Barros* tot president gekozen. Slechts in den staat Rio Grande do Sul duurde de oorlog tot in Juli 1895 voort.

Door dezen burgeroorlog waren de financiën in een toestand van verwarring geraakt, zoodat men genoodzaakt was, een nieuwe leening te sluiten. Na afloop van zijn ambtsperiode werd *Barros* den 15den November 1898 opgevolgd door *Campos Salles*. De financiëele toestand van het land werd beter. Brazilië verminderde zijn papieren geld en betaalde voortaan weder de rente zijner huitenlandsche schuld in gond. Ook op oeconomisch gebied is de republiek zeer vooruit gegaan. Toch heeft Brazilië nog veel van woelingen te lijden. Hoe onzeker de financiëele toestand is, blijkt uit het in September 1900 ontstane faillissement der Banca da Repnhlica. De door de regeering voorgestelde hankwet werd echter niet door het Congres aangenomen. Een groot succes hehaalde de repnbliek in den strijd over de grensscheiding met Frankrijk. Het Oyapokvraagstuk had gedurende een halve eenw de gemoederen niet tot rust doen komen, tot eindelijk beide partijen zich aan het scheidsgerecht van den Zwitserschen Bondsraad onderwierpen. Het Berner scheidsgerecht erkende bijna volkomen de aanspraken van Brazilië. De Franschen hehben slechts een klein deel van het betwiste gebied ontvangen, terwijl verreweg het grootste deel aan Brazilië toegestaan is. Het nieuw verworven gebied is als het departement Aricary bij den staat Para gevoegd.

President *Campos Salles* werd den 15den November 1902 door *Rodrigues Alves* opgevolgd. Een strijd over de grensscheiding met Bolivia over het Acre gebied (zie aldaar) werd door een minnelijke schikking den 18den November 1903 in hoofdzaak ten gunste van Brazilië beëindigd. Eveneens werd een met Engeland bestaand confliot over de grens tusschen Brazilië en Britsch-Guyana door een scheidsrechterlijke nitspraak van den koning van Italië, den 15den Juni 1904 hijgelegd. Bijna tegelijkertijd werd een strijd over de grens met Columbia na het slniten van een modns vivendi aan de beslissing der Vereenigde Staten voorgelegd, en eindelijk met Peru, dat eveneens aanspraken op een deel van het Acregehied maakt, een minnelijke schikking aangegaan, waarna deze zaak scheidsrechterlijk zal worden beslist.

Braziliehout, *Fernambuco-* of *Pernambucohout*, een soort *roodhout*, is de naam van een aantal verfhonten, die van tropische Caesalpinaceeën (zie *Caesalpinia en Leguminosen*) afkomstig zijn en zich door een grooter of kleiner gehalte aan verfstof onderscheiden. Het meest bekend is het Braziliaansche roodhout of *rood Fernambucohout*, dat tegenwoordig nog maar in betrekkelijk geringe hoeveelheden wordt nitgevoerd. Het meeste roodhout komt nit Lima; ook Sta. Martha en Bahia, benevens Oost-Indië leveren roodhont, het laatste onder den naam *Sapanhout* (zie aldaar) bekend. Roodhont wordt in de ververij tot het hereiden van roode lakverven en ook in de kunst-schrijnwerkerijen gehruikt. — Ook het hont van *Sequoia sempervirens* Endl. wordt roodhont genoemd.

Brazos is de naam van een belangrijke rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Texas. Zij ontstaat in het oostelijk gedeelte des lands hij de Llano Estacado uit de Salt Fork en Clear Fork en valt na een loop van 1400 km. hij Velasco in de Golf van Mexico. Haar stroomgehied beslaat een oppervlakte van 90.000 v.km. Haar waterstand is wel sterk afwisselend, maar zij is altijd van Columbia tot aan haar monding (64 km.) bevaarhaar.

Brazza (in de Oudheid *Brattia* geheeten) is de naam van het grootste en dichtst bevolkte eiland der Dalmatische eilanden in de Adriatische Zee, tot het gehied van Spalato behoorend. Het wordt door het *Canale della Brazza* van het vaste land gescheiden, is van bergen doorsneden, die zich in den Monte San Vito tot 778 m. hoogte verheffen, heeft een oppervlakte van 394 v.km. met (1900) 24.408 Servo-Kroatische inwoners, die zich met wijnbouw (voortreffelijke Vngavawijn), olijf-, vijgen-, tabaks- en chrysanthemnmcultuur bezig honden. Aan drinkwater heeft men er gehrek. De belangrijkste plaatsen zijn de vlekken: San Pietro (1829 inwoners), Milna en Bol (havenplaatsen met resp. 2579 en 1901 inwoners); Neresi, in het hinnenland van Brazza gelegen, telt 1620 inwoners.

Brazza, *Pierre*, graaf *Savorgnan de*, een Fransch Afrikareiziger, was een nakomeling van een ond Italiaansch geslacht en werd den 26sten Januari 1852 te Rome geboren. Hij bezocht van 1868—1870 het instituut der marine te Brest, diende sedert 1870 op de Fransche vloot, het laatst in de Fransche koloniën aan den Senegal en aan de Gaboen. In Augustus 1875 ging hij met den arts *Noël Ballay* te Bordeaux aan hoord, om een ontdekkingstocht te doen naar den bovenloop der Ogowe. Nadat zij de Ogowe tot aan de Lope waren opgevaren, trok *de Brazza* door het land der Fan in znidoostelijke richting naar den hovenloop der rivier en vereenigde zich bij Doeme weder met zijn reisgenoot *Ballay*, die den tocht stroomopwaarts langs de Ogowe had voortgezet. Aan de andere zijde van de waterscheiding tusschen de Ogowe en den Kongo zag *de Brazza*, nadat hij nog de Alima, een zijrivier van den Kongo, en de Licona, een zijrivier van de Likoeala (Lekoli) ontdekt en Okanga (0°30′ N.Br. en 15° O.L. van Gr.) den 11den Augustus 1878 bereikt had, zich genoodzaakt, wegens het intreden van den regentijd, terug te keeren. Hij haalde in September aan de Ogowe *Ballay* weder in, die reeds hij den waterval Poehara den terugtocht had aanvaard, en voor met hem de Ogowe af naar de kust. Den 30sten Novemher 1878 kwam hij aan den Gaboen.

Na een langdurige ongesteldheid maakte *de Brazza* den 11den December 1879 opnieuw een hegin met zijn onderzoek. De expeditie, aan wier hoofd hij zich bevond, had van de Fransche Regeering den last ontvangen, in de eerste plaats twee stations te stichten, één aan den bovenloop der Ogowe en het ander op een geschikt punt, vanwaar Frankrijk zijn gezag zou kunnen uitstrekken over den Kongo. Voorts moest hij een onderzoek instellen naar het bevaren van den Kongo met stoombooten en naar den aanleg van een handelsweg tusschen de bevaarhare gedeelten van de-

ze aanzienlijke rivier en den Atlantischen Oceaan. Volgens zijn last deed *de Brazza* het eerstestation van het Fransche Comité de l'Association verrijzen op een hoogvlakte, 420 m. boven de oppervlakte der zee, aan de Passa op 1° 50°' Z.Br. en 13° 30°' O. L. van Gr., en hij gaf daaraan de naam van Franceville. Daarna doorreisde hij het gewest der Bapfoeroe (een stam der Bateke), trok over een hoogvlakte tusschen de rivieren Mpaka en Lawson, bereikte den 8sten September 1880 den Kongo, voer deze een eind af, stichtte aan dezen den 6den October het tweede station Ntamo Ncoena (Brazzaville), dat het nitgangspnnt zon worden van de Fransche scheepvaart op den Kongo, en nam namens Frankrijk dit gedeelte der rivier in bezit. Het dal van de rivieren Lalli en Niadi, tusschen de Ogowe en den Kongo volgend, trok hij over een flauw hellende hoogvlakte, en kwam vervolgens weder aan de kust ten N. van Loango. Reeds den 18den December 1880 verliet hij Libreville, om met de stoomboot „Mpongwe" wederom de Ogowe op te varen. Op dezen tocht stichtte hij een derde station aan den oever der Alima, namelijk de Poste de l'Alima. In October 1881 reisde hij van Franceville langs den kortsten weg naar de kust en bereikte deze bij Landana (5° 13' Z. Br.). Na het volhrengen van zijn derde ontdekkingsreis in Afrika keerde *de Brazza* in het voorjaar van 1882 naar Frankrijk terug.

Nn spande *de Brazza* al zijn krachten in, om de Regeering te bewegen tot een grootere machtsontwikkeling in de door hem ontdekte en voor Frankrijk verworven gewesten. Den 3den December 1882 werd het door hem den 3den October 1880 met *Makoko* gesloten verdrag, na de goedkenring der Kamers, openbaar gemaakt, en den 11den Jannari 1883 werd hem tot voortzetting zijner ontdekkingen en tot behoud der verkregen landen door den aanleg van nienwe stations een staatssubsidie toegekend van 1.275000 francs, alsmede een groote voorraad van wapens, munitie, proviand en geschenken voor de stamhoofden. Den 30sten Maart daaraanvolgende verliet *de Brazza*, tot regeeringscommissaris in de keerkringslanden van West-Afrika benoemd, Bordeaux en bereikte den 21sten April Lihreville aan de Gaboen.

Reeds in het begin van 1883 waren op verzoek van *de Brazza* door de Franschen de plaatsen Loango en Ponta Negra (Pointe Noire) bezet. Van de Libreville voer hij de Ogowe op, waarhij hij op verschillende plaatsen met de stamhoofden verdragen sloot. Aan de Ogowe, aan de Alima, in het dal der Koeïloe-Niadi en aan de Loangokust werden door *de Brazza* vele nienwe stations gesticht, wier aantal in 1885 reeds 26 bedroeg. Voorts leverde deze expeditie niet alleen op staatkundig, maar ook op wetenschappelijk gehied helangrijke uitkomsten. Het onderzoek der Ogowe werd voltooid, het gewest tnsschen Franceville en de Alima nanwkeurig opgenomen, de loop van de Nkoni, een rechter zijrivier van den bovenloop der Ogowe, bepaald en door peilingen aangewezen, dat zij over een aanmerkelijken afstand bevaarbaar is en een korte en gemakkelijke verhinding van de Ogowe met de Alima mogelijk maakt. De Alima werd over hare geheele lengte door *Ballay* bevaren en in kaart gehracht. De geologische toestand van „La France equatoriale" werd onderzocht, groote verzamelingen nit de fauna en flora der nienwe kolonie aangelegd en met de ethnografische studie van dat gebied een aanvang gemaakt.

Gedurende al deze werkzaamheden wijdde zich *de Brazza* met den grootsten ijver aan de organisatie der verkregen gewesten (1883—1885). Van 1886—1897 was hij commissaris-generaal van Fransch-Kongo, waarop hij naar Parijs terugkeerde. In 1891—1892 werd door hem een nienwe expeditie van Brazzaville nit naar de boven-Sangha ondernomen, om daar een station als stennpunt voor verdere ondernemingen naar de Sjari en het Tsaadmeer te stichten. Hij overleed te Dakar, den 15den September 1905, na het voleindigen eener zending, hem opgedragen door de Fransche regeering, n.l. het instellen van een onderzoek naar den toestand en het bestnur van den Franschen Kongostaat. Zijn rapport heeft aanleiding gegeven tot een hevigen strijd in Frankrijk, wegens de daarin genite ernstige beschuldigingen tegen de ambtenaren van het Fransche Kongogehied.

Brazza, Giacomo de, een jongere hroeder van den voorgaande, geboren in 1855, verliet in 1885 het station Madiville aan de Ogowe, trok door de met dichte wonden begroeide gewesten der Oembete en Ossete en door de steppenlanden der Mboko en ontdekte den 3den September op 1°30' N.Br. de Likoeala (Lekoli), een rechter zijrivier van den Kongo en dezelfde als de door *François* en *Grenfell* bevaren Poenga. Daarna trok hij door het land der Okota tot aan de Dsjamhi op 2°30' N.Br., maar werd te Ilokoe door de inboorlingen gedwongen terug te keeren. Toen hij de Lekoli weder bereikt had, deed hij vaartnigen in gereedheid hrengen, waarmede hij de rivier afzakte, waarna hij den 1sten Januari 1886 hij het station Mongo aankwam. Deze onderneming heeft de onjuistheid bewezen van de meening, dat de Licona een zijrivier is van de naar den Kongo loopende Mobangi; de Licona vereenigt zich met de Likoeala en stroomt met deze onmiddellijk naar den Kongo. *Brazza* overleed den 1sten Maart 1888 te Rome.

Brazzaville, een station in het Fransche Kongogebied in West-Afrika, ligt op den rechter of noordelijken oever van de door den Kongo gevormde Stanley-Pool, 25 dagreizen van Loango, in het gewest tusschen de monden van de Djoeë en de Impila, hetwelk *Makoko* bij verdrag van 3 October 1880 aan *Pierre*, graaf *Savorgnan de Brazza* heeft afgestaan. Sedert 1898 is het de hoofdstad van Fransch-Kongo. Met de nahnrige plaatsjes en twee Enropeesche factorijen moet de bevolking van het station 5000 zielen bedragen.

Brdywoud is de naam van een hoogterug in Bohemen, zich uitstrekkende in noord-oostelijke richting tnsschen het midden-Moldau- en het Beraundal tot aan de vereeniging der beide rivieren. In den Tremsin bereikt hij een hoogte van 825, in den Tockberg van 857 m.; hij is rijk aan versteeningen en levert zilver-, lood- en ijzererts, benevens kalksteen.

Brea, *Ludovico*, een Italiaansch schilder der 15de eenw. werd geboren te Nizza en men houdt hem voor den stichter der Genneesche school. Hij vertoefde althans geruimen tijd (1470—1530) te Genna en behoort tot de voortreffelijkste kunstenaars van zijn tijd.

Bréa, *Jean Baptiste Fidèle*, een Fransch generaal, geboren te Menton in 1790, maakte al de veldtochten van het eerste keizerrijk sedert 1807 mede, maar is vooral bekend geworden door de noodlottige wijze, waarop hij den 25sten Juni 1848 om het leven kwam. Gedurende de Junidagen van 1848 werd hij, met kapitein *Mangin*, vermoord door de opstandelingen van de Barrière van Fontainebleau, met wie hij was komen onderhandelen (25 Juni).

Break, hirk, is een soort langwerpig rijtuig met hoogen bok en langsbanken, soms ook wel dwarsbanken.

Bréal, *Michel*, een Fransch philoloog, werd den 26sten Maart 1832 te Landau (Rijn-Beieren) uit Fransche ouders geboren, bezocht in 1852 de normaalschool te Parijs, werd in 1855 leeraar te Straatsburg, studeerde sedert 1857 te Berlijn in het Sanskriet, werd in 1859 conservator aan de Keizerlijke bibliotheek te Parijs, in 1864 hoogleeraar in de vergelijkende taalstudie aan het Collège de France, in 1875 lid van het Institnut, in 1879 inspecteur-generaal van het Openbaar onderwijs voor de hoogere scholen en ontving hij opheffing van dit amht in 1888 zijn ontslag. Van zijn philologische geschriften zijn de belangrijkste: „L'étude des origines de la religion zoroastrienne" Parijs, (1862). „Hercule et Cacus, étude de mythologie comparée" (1863), „De Persicis nominibus apud scriptores graecos" (1863), „Le mythe d'Oedipe" (1863), „Oedipe e la mitologia comparata" (Pisa, 1866), „Les tables Eugubines" (Parijs, 1875), „Sur le déchiffrement des inscriptions cypriotes" (1877), „Mélanges de mythologie et linguistique" (1877; 2de druk, 1882) en „Essai de sémantique" (1897, 2de druk, 1899). Met *Bailly* bewerkte hij „Leçons de mots; les mots latins" (1881—1882, 2 dln., hierbij: „Dictionnaire étymologique latin", 5de druk 1902) en „Les mots grecs" (1882). Met *L. Person*: „Grammaire latine élémentaire" (4de druk, 1901). Ook vertaalde hij *Bopp's* „Grammaire comparée des langues indo-européennes" (met inleidingen, 1866—1874, 5 dln.). Verder moeten nog genoemd worden: „Quelques mots sur l'instruction publique en France" (1872; 3de druk, 1881), „Excursions pédagogiques" (1882), „De l'enseignements des langues anciennes" (1891), „La réforme de l'orthographie francaise" (1890), „De l'enseignement des langues vivantes" (1893) en „Deux études sur Goethe (1898).

Breauté, *Pierre*, volgens anderen *Charles de*, een Fransch krijgsman, trad in 1598 in dienst van prins *Maurits* en ontving op diens aanbeveling het bevel over een compagnie ruiters. Hij onderscheidde zich hij elke gelegenheid door strijdlust en onverschrokkenheid, en toen zijn luitenant, door de bezetting van 's Hertogenbosch verslagen en gevangen genomen, zijn invloed inriep, om de vrijheid te herkrijgen, antwoordde *Breauté*, dat hij krijgslieden, die overwonnen werden, al was het ook door een dubbel aantal vijanden, niet als zijn soldaten erkende; hij was toch bereid om met 20 van zijn dapperen 40 van zulke schurken te verslaan als te 's Hertogenbosch in garnizoen lagen. Dat antwoord werd door den gouverneur *Grobbendonck* gelezen, die het aan zijn luitenant *Gerard Abrahams*, bijgenaamd *Lekkerbeetje*, mededeelde. Laatstgenoemde daagde *Breauté* uit, om met een gelijk aantal manschappen tegen elkaar te strijden, en den 5den Februari 1600 stonden de beide kampvechters, elk met 22 ruiters, op de Vughtsche heide bij 's Hertogenbosch tegenover elkander. *Gerard Abrahams* werd in den eersten aanval gedood en *Breauté* verloor zijn paard. In dien aanval snenvelden 25 paarden. *Breauté* streed nu te voet met de grootste dapperheid en deed menigeen in het zand bijten, maar ook aan de andere zijde, waar *Antonie Abrahams*, de broeder van den gesnenvelde, bevel voerde, werden alle krachten ingespannen. Zes ruiters van *Breauté* vielen, en een tweede paard, dat hij bestegen had, werd onder hem gedood. Wel streed hij met de grootste volharding, maar toen sommigen van zijn manschappen op de vlucht gingen, zag hij zich genoodzaakt, zich met 4 anderen over te geven. Hij deed dit op voorwaarde van lijfsbehond; doch toen zij naar 's Hertogenbosch reden, kwamen eenige ruiters uit het dorp Vught, en deze waren zóó vertoornd over het snenvelen van den luitenant *Gerard Abrahams*, dat zij *Breauté* en de overige gevangenen op een laaghartige wijze vermoordden, met uitzondering van een korporaal, die door een der ruiters van *Grobbendonck* behendig werd weggeleid. Het lijk van *Breauté* werd later uitgeleverd en in Normandië begraven. — Zijn zoon *Adrien Pierre*, die den dood zijns vaders wilde wreken, werd voor het belegerde Breda in 1624 door een luitenant van den jongen *Grobbendonck* in een tweegevecht doodgeschoten.

Brebent, *Michel*. Zie *Bobbillier, Marie*.

Brebes is de naam van een afdeeling en regentschap van de voormalige residentie Tegal, thans van de residentie Pekalongan, met de gelijknamige hoofdstad, gelegen aan den rechteroever van de Kali Pamali. Deze afdeeling, met een oppervlakte van 205634 H.A., vormt het westelijk deel van genoemd gewest en wordt aan de westzijde door de Kali Losari van de residentie Cheribon aan de oostzijde door de Kali Gangsa van de afdeeling Tegal gescheiden. Het regentschap Brebes is verdeeld in de distrikten Brebes, Tandjoeng, Bandjarhardjo, Balapoelang, Boemidjawa, Boemiajoe en Salem. Er zijn ongeveer 1000 bahoe's grond in erfpacht gegeven. In de vlakte wordt veel suikerriet aangeplant, terwijl in het hooger gelegen deel der afdeeling nog gouvernementskoffiecultuur gedreven wordt. In deze afdeeling vindt men het particulier land Ketanggoengan, thans nog 3497 bahoe's groot, dat in 1813 door *Raffles* als een vrije gift aan den regent van Brebes werd geschonken, sedert gedeeltelijk door de Regeering werd teruggekocht, gedeeltelijk door verkoop in andere handen is overgegaan. De hoofdplaats Brebes telt 13173 inwoners, n.l. 30 Europeanen, 12432 inlanders en 721 Chineezen.

Breccie in het Italiaansch *breccia*, is de naam van een gesteente, ontstaan uit de fragmenten van andere gesteenten, die door een bindmiddel vereenigd zijn, terwijl dit geheel zich door de scherpe hoeken en kanten dier fragmenten van de conglomeraten (zie aldaar) onderscheidt. De grootte dier deelen is zeer verschillend, en hun aard is even onderscheiden, als die der bekende gesteenten. Somtijds bestaat de breccie uit gelijksoortige brokken en heeft men een kalksteen-,

kiezel-, basalt-, trachiet-, porfier-, zandsteenbreccie, enz., somtijds bestaat zij uit zeer ongelijksoortige brokken. Ook het bindmiddel van deze brokken kan zeer verschillend zijn: nu eens is het kalk- of kiezelachtig, dan weder is het zijn ontstaan verschuldigd aan de verweering dier brokken zelf. De scherpe hoeken en kanten bewijzen, dat zij niet lang waren blootgesteld aan het water. De breccie levert een fraaie grondstof voor architectonische doeleinden of aan de steenslijpers, en tot de schoonste soorten rekent men de „breccia verde d'Egitto", die in een groene diorietische massa stukken dioriet, porfier en graniet bevat, en de kalkbreccie (Breccienmarmer, Brecciats) van Serravezza en Stazzona bij Carrara en uit de Pyreneeën. Uitstekende kiezelbreccieën uit Nertsjinsk vorwerken de Kolywanische steenslijperijen in den Altai. Ook heeft men *beenderenbreccieën*, die fossiele beenderen bevatten (zie aldaar).

Brèche de Roland, een nauwe pas in het westelijk gedeelte der Pyreneeën, 2804 m. hoog, 40 m. breed, 1,1. km. lang, omgeven door 100 m. hooge rotswanden. Deze pas vormt de verbinding tusschen het dal van Gavarnie in Frankrijk en Spanje en loopt langs den westkant van den Mont Perdu.

Breckinridge, *John Cabell*, een Amerikaansch staatsman, geboren den 21sten Januari 1821 te Lexington (Kentucky), studeerde in de rechten, nam zitting in het Wetgevend Lichaam in Kentucky, in 1852 in het Congres voegde zich hij de democraten verdedigde met vuur de slavernij en werd in 1857 onder *Buchanan* vice-president. In 1860 was hij de candidaat der democraten voor het presidentschap, maar moest het onderspit delven. Bij het uitbarsten van den burgeroorlog verklaarde hij zich in den Senaat van Kentucky openlijk vóór de Zuidelijken en nam dienst bij het leger der Zuidelijke Staten, waar men hem in 1862 tot generaal-majoor benoemde. Hij behaalde bij Bâton Rouge de overwinning op *Thomas Williams*, maar leed den 31sten December 1862 bij Murfreesborough de nederlaag. In 1864 behaalde hij in het Shenandoah-dal op *Sigel* eenige overwinningen en in Februari 1865 ontving hij van *Jefferson Davis* de portefeuille van Oorlog, nam na het dempen van den opstand de wijk naar Cuba en vervolgens naar Engeland, doch keerde in 1869 naar Amerika terug, waar hij den 17den Mei 1875 overleed.

Brecknock (*Brecon*), de hoofdstad (municipal borough) van *Brecknockshire* (zie aldaar), in het prachtige dal der Usk gelegen, heeft een oude Normandische kerk, St. John, een theologisch college der Independenten, een Latijnsche school (Christ's College, in 1541 gesticht), fabrieken van flanel, grof linnen en hoeden en telt (1901) 5875 inwoners. Boven de stad vindt men de ruïnen van een oud, ten tijde van *Cromwell* verwoest kasteel; in de omstreken treft men Romeinsche oudheden aan.

Brecknockshire (*Brycheiniog*), een graafschap in het Engelsche vorstendom Wales, door Glamorgan-, Carmarthen-, Cardigan-, Radnor-, Hereford- en Monmouthshire ingesloten, bezit een oppervlakte van 1862 v.km. en telt (1901) 59906 (als bestuursdistrikt 54211) inwoners (32 op 1 v.km.). De hoofdstad is *Brecknock* (zie aldaar).

Brécourt, *Guillaume*, *Marcouzeau de*, een Fransch schrijver van drama's en tooneelspeler, was Nederlander van geboorte. Hij speelde eerst in de provincie, dan te Parijs bij den troep van *Marais*, daarna bij dien van *Molière* (1662) en vervolgens bij dien van het Hôtel de Bourgogne (1664). *Brécourt* was voortreffelijk in komische rollen. *Lodewijk XIV* zeide van hem, „qu'il ferait rire des pierres". Hij heeft een aantal blijspelen geschreven, alle middelmatig, zooals: „La feinte mort de Jodelet" (1660), „La noce de village" (1666), „Le jaloux invisible" (1666) en „L'ombre de Molière" (1674). Hij overleed in 1685.

Breda, De *baronie van*, was voorheen een bezitting van het Huis van *Oranje*, en werd ingesloten door de meierij van 's Hertogenbosch, de meierij van Turnhout, het graafschap Hoogstraten, het Land-van-Rijen, het baljuwschap van Zuidholland, het markgraafschap Bergen-op-Zoom en de tegenwoordige Belgische provincie Antwerpen. Oudtijds was het een heerlijkheid, die ontstond door de verdeeling van het graafschap Strijen. De heerlijkheid werd op het einde der 13de eeuw gesplitst, het eene deel, de stad Breda en de oostelijke helft kwamen aan *Raso van Gaveren*, de westelijke helft (Bergen-op-Zoom) aan *Gerard van Wezemale*, heer van Quabeek. *Gerard van Prazeghem* verkreeg Breda door zijn huwelijk met de kleindochter van *Razo*, maar hij verkocht in 1326 het Land van Breda aan hertog *Jan III van Brabant*. Deze verkocht haar weer aan *Jan van Polanen*, heer *van der Lek*, in 1377 opgevolgd door zijn zoon *Jan*. Door het huwelijk van *Johanna van Polanen* met *Engelbert van Nassau* in 1403 kwam Breda aan een geslacht uit de Lahngouw. De graven *van Nassau*, die den titel van baron van Breda hebben gevoerd, waren: *Engelbert*, *Hendrik*, *Reinier* of *René*, *Willem de Zwijger*, *Filips Willem*, *Maurits*, *Frederik Hendrik*, *Willem II*, *Willem III*, *Willem Karel Hendrik Friso*, *Willem IV* en *Willem V*. Door de omwenteling van 1795 werd de baronie van Breda gevoegd bij 's lands domeinen, maar hij de wet van den 26sten Mei 1816 kwam prins *Frederik der Nederlanden* in het bezit (ook voor zijn wettige mannelijke nakomelingen) van de goederen in de rentambten van Breda, Niervaart, Oosterhout, Steenbergen, Zevenbergen en Zwaluwe, wier zuivere opbrengst toen op f 190000 werd geschat. De baronie van Breda was verdeeld in drie deelen: 1°. de stad Breda met haar rechtsgebied, waaronder het dorp Teteringen was begrepen; 2°. de 11 dingbanken Terheiden, Dongen, Gilze en Rijen, Alfen en Chaam, Baarle-Nassau, Ginneken en Bavel, Zundert en Rijsbergen, Mertersem of Princenhage (met Beek), Etten, Leur en Sprundel; 3°. de heerlijkheden Rozendaal en Oosterhout.

Breda (zie de plaat) is een gemeente in de Nederlandsche provincie Noord-Brabant met een oppervlakte van 268 H.A. en 26.949 inwoners (1905). Zij ligt aan de Mark en de Aa en is door spoorwegen met Rozendaal, Tilburg en Zwaluwe verbonden. Zij bevat niets dan de stad Breda en den grond door de nu ten deele gesloopte vestingwerken ingenomen. Er is een O. L. Vrouwenkerk in Gotischen stijl, sedert 1637 door de Protestanten in gebruik, met den hoogsten toren (85 m.) van Noord-Brabant en het prachtig grafmonument van

BREDA.

De Groote Markt.

Nieuwe Prinsenkade.

graaf *Engelbert II van Nassau* (overleden 1504) en zijn gemalin *Limburg van Baden*, van doorschijnend Oostersch marmer. Behalve dit meesterstuk van beeldhonwkunst vindt men er het praalgraf van *Hendrik van Nassau*, dat door den beeldhouwer *Cuypers* van Roermond is gerestaureerd. De R. Katholieken hebben er 4 kerken en een kathedraal; voorts vindt men er een gymnasium, een hoogere burgerschool met 5-jarigen cnrsus en een teekeninstituut. Bovenal echter is Breda bekend door de Militaire Academie; zij is gesticht door koning *Willem I* en ingewijd in 1828. Daartoe is gebruik gemaakt van het vermaarde kasteel van Breda, in 1536 op last van graaf *Hendrik van Nassau* begonnen en in 1696 onder *Willem III* voltooid. Verder vindt men er een stadhuis uit de 16de eeuw en een Begynhof, waarvan de stichting dagteekent uit het jaar 1240. Een fraai plantsoen bezit Breda in den voormaligen tuin van het kasteel, het Valkenberg genoemd. Den 3den Juli 1905 werd er door de koningin een monument onthuld, ter herdenking van het 500-jarig haronschap der vorsten nit het Huis Nassau over de baronie van Breda. Breda heeft fabrieken van tapijten, meubelen, beetwortelsniker, stoommachines, bier, zeep enz. Tevens is er een proefstation voor den landbouw. De stad is door stoomtramlijnen verbonden met Oosterhout, Geertruidenberg, Dongen, Rozendaal en Antwerpen en is de zetel van een hisschop. Breda was tot 1870 een vesting, behoorende tot de stelling van *Geertruidenburg*, *Mark* en *Roode Vaart*, dienende om het Hollandsche Diep aan de landzijde te dekken. De omstreken der vesting konden onder water worden gezet.

In de geschiedenis van ons land bekleedt Breda een belangrijke plaats. Het bestond reeds in de 9de eeuw en kreeg in 1252 stadsrechten. In de jaren 1490 en 1534 werd zij grootendeels door brand vernield. Den 16den Februari 1566 onderteekenden er 16 edelen het „Compromis van Breda", waarin verzocht werd om verzachting van de plakkaten tegen den Hervormden godsdienst en om afschaffing der Inquisitie. Dat stuk verkreeg allengs 400 onderteekenaars en werd alzoo de grondslag van het Verbond der Edelen. In 1566 had Breda te lijden van den beeldenstorm en den 6den Juli trok *Alva* de stad binnen. Men hield te Breda in 1575 een congres van gemachtigden van Spanje en van de afvallige Nederlandsche gewesten, in 1746 en 1747 van afgevaardigden van Frankrijk, Engeland en Nederland, om over den vrede te handelen, en den 31sten Juli 1667 werd er de vrede gesloten tusschen ons land en Engeland. Meermalen is Breda belegerd en ingenomen. In 1581 werd de stad door de Spanjaarden overrompeld, en in 1590 ten tijde van prins *Maurits* door het beleid van den turfschipper *Adriaan van Bergen* en den overste *Charles de Héraugière* heroverd. Zij bleef nu in het bezit der Staatschen tot in 1625, toen zij, na een belegering van 9 maanden, door den Spaanschen generaal *Spinola* ingenomen werd; in 1637 werd zij echter door *Frederik Hendrik* binnen een verloop van 11 weken hernomen. Den 25sten Februari 1793 werd zij nagenoeg zonder slag of stoot door don graaf van *Bylandt* aan den Franschen generaal *Dumouriez* overgegeven, maar na de nederlaag bij Neerwinden wederom verlaten. In 1795 viel zij opnieuw in handen der Franschen, maar deze werden in 1813 na den slag hij Leipzig door den Russischen generaal *von Berkendorf* met 400 Kozakken verdreven.

Breden, *Christiane*, geboren *Friderik*, als dichteres bekend onder het pseudoniem *Ada Christen*, te Weenen geboren, den 6den Maart 1844, werd op haar 15de jaar aan het tooneel verbonden, huwde in 1864 den Hongaarschen rechter *von Neupauer* en na zijn dood den gepensionneerden ritmeester *von Breden*. Zij vestigde zich daarna te Weenen, waar zij als schrijfster naam maakte. Haar dichterlijk karakter komt het beste uit in de „Lieder einer Verlorenon" (1869, derde dr. in 1873), een reeks gedichten, na den dood van haar eersten, krankzinnigen echtgenoot vervaardigd, met een op *Heine* gelijkende romantisch-realistische erotiek, in de schrilste kleuren geteekend van het standpunt der moderne vrouw. Vervolgens verschenen van hare hand de gedichten: „Aus der Asche" (1870), „Schatten" (1873), „Aus der Tiefe" (1878), een drama, getiteld „Faustina" (1871), de roman „Ella" en de novellen: „Vom Wege" (1873), „Aus den Lebem" (1876), „Unsere Nachbarn" (1884) en „Jungfer Mutter" (1892). Zij overleed den 19den Mei 1901 te Weenen.

Bredero, *Gerbrand Adriaensz*, een geestig Nederlandsch dichter, werd don 16den Maart 1585 te Amsterdam geboren. Hij was de tweedo zoon van *Adriaen Cornelisz. Bredero* en *Marretje Gerbrandsdr*. De handteekening van zijn vader, die steeds „in Bredero" luidt, wijst er op, dat de naam der familie ontleend werd aan een uithangbord, waarop het conterfeitsel van graaf *Hendrik van Brederode* geschilderd was. Daar zijn ouderlijk huis in het brandpunt van het Amsterdamsche dagelijksche verkeor stond, werd *Bredero* in staat

gesteld, reeds als knaap zijn waarnemingen onder de kooplni te doen, hetgeen hem later te pas kwam in zijn „Moortje". De ligging van het hnis naast de groote Vleeschhal bracht hem daarenboven in aanraking met de Amsterdamsche tooneelvertooningen, daar de Broeders. *In liefde bloeyende* in de verdieping boven de hal hunne tooneelstukken vertoonden. Omtrent zijn ontwikkeling en opleiding is echter weinig bekend. Hij koos de loophaan der knnst en oefende zich op het atelier van *Francisco Badens*. De jonge *Bredero* hield zich aan den trant van zijn meester en schilderde hijhelsche en mythologische vronwenfiguurtjes.

Te midden van het woelige Amsterdam van die dagen werd de jonge schildersleerling zeer gemakkelijk hewogen, er een deel van voor zich zelf te vragen. In „kroegen en taveernen" openhaarde hij een eigenaardig talent, hij maakte liederen, meest erotische, die door het gezelschap konden gezongen worden. Deze letterkundige aanleg verried zich vroeg, zooals hlijkt nit zijn „Boertigh, amorens en aendachtigh groot liedhoeck" eerst na zijn dood verschenen, (1622), hij zijn leven reeds ondernomen door den nitgever *Cornelis Lodewycksz. van der Plasse*. De groote losheid en gemakkelijkheid, waarmede deze verzen voor bestaande zangwijzen geschreven zijn, is bewonderenswaardig. Terstond hlijkt het hier, welk een hooghegaafd kunstenaar in *Bredero* stak, en vooral, welk een kostelijken hnmoristischen aanleg deze jonge artist openbaarde.

Van den beginne was *Bredero* populair en door geheel Amsterdam, ook in de voornamere kringen, een welkome gast. Vooral het vriendschappelijk verkeer met *Roemer Visscher* en zijn familie was *Bredero* zeer aangenaam. *Bredero* werd verliefd op de bekoorlijke 17 of 18-jarige *Tesselschade*, werd echter afgewezen en was nn en later ongelukkig in zijn verliefde hnien. Voor zijn letterknndige ontwikkeling was de omgang met het gezin der *Roemer Visschers* zeer helangrijk. Hij won er de vriendschap van *Hooft*, leerde er de voornaamste leiders der Onde Kamer, vooral *Spieghel*, kennen, en sloot zich met hart en ziel aan hij het taalkundig pnrisme van de *Tweespraeck* en de *Redenkavelingh*. Later komt hij in kennis met *Hugo de Groot*, met den Leidschen geleerde *Daniël Heijnsius* en met andere geleerden. Door de hnlp van zijn vader was hij intusschen pachter van de imposten op de hieren geworden, en reeds voor 1613 werd hij tot vaandrig van een der Amsterdamsche schnttersvendels benoemd. In datzelfde jaar deed hij zich onder de leden der Onde Kamer opnemen, om weldra in een levendigen letterkundigen strijd gewikkeld te worden.

Bredero was zijn dramatische loopbaan in 1611 begonnen met het „Treurspel van Rodd'rick ende Alphonsns". In 1612 verscheen „Griane" en in 1618 zijn „Stomme Ridder". Geen van deze drie stnkken hehooren tot zijn beste werken. Het waren slechts proefnemingen. In hetzelfde jaar van de „Griane" schreef hij zijn „Klncht van de Koe"; in 1613 voerde hij twee klnchten, die van „Symen sonder Soeticheyt" en die van „Molenaar" ten tooneele. Tusschen 1613 en 1615 voltooide *Bredero* nog een vertaling voor het tooneel der Onde Kamer. Hij vertolkte „Lucelle, tragicomédie en prose françoise" (Ronen, 1600). Hij volgt *Louis le Jars*, den schrijver van het stuk, vrij getronw, maar voegt er soms stukken van eigen vinding aan toe. *Bredero* waagt het vervolgens een groot blijspel te schrijven en kiest, misschien onder den invloed van *Hooft*, *de Groot*, *Heinsius* en *Scriverius*, een Latijnsch blijspel van *Terentius*, om er een Amsterdamsch kunstwerk van te maken. Zoo ontstond het „Moortje" (1615). Hij droeg dit stuk op aan *Jacob van Dyck* „Raet ende Ambassadeur ordinaris" van *Gustaaf II*, koning van Zweden.

Intusschen had er een splitsing in de Kamer plaats gehad. *Coster* en *Bredero* wilden niet langer tegen den aanhang van ridder *Theodore Rodenburg* strijden. Zij besloten iets nieuws te beproeven, niet om den „Eglantier" concurrentie aan te doen, maar om een vrij terrein voor hunne letterkundige hijeenkomsten te winnen. Men koos, waarschijnlijk op *Hooft's* raad, den Italiaanschen naam *Academie*. *Costers* „Eerste Duytsche Academie" werd gesticht in Augustns 1617. De Academie behaalde den meesten lof in 1617 met de vertooning van *Bredero's* tweede groote comedie, zijn meesterstuk: „Spaanschen Brabander Ierolimo, gespeelt op de eerste Dnytsche Academie, op het Woort: Al sietmen de lny men kensse niet". *Bredero* pntte nit Spaansche stof, n.l. nit een kleinen roman, getiteld: „La vida de Lazarillo de Tormes, y de sus fortunas y adversidades" (Bnrgos, 1554). Naar den inhoud was dit verhaal de eerste Spaansche schelmenroman „del gusto picaresco". *Bredero* maakte gebruik van de Nederlandsche vertaling, die in 1609 te Delft verscheen. Hij heeft zijn „Spaanschen Brabander" uitsluitend gericht tegen de Amsterdamsche Brabanders. *Bredero* had een persoonlijke reden, om de Brabantsche Amsterdammers te haten, zooals hlijkt nit de geschiedenis zijner laatste liefde. In 1617 en 1818 had hij een te Amsterdam logeerende, Dortsche jonge dame, *Madalena Stockmans*, met grooten hartstocht liefgehad. Zij werd hem ontvrijd door een Brabander, *Isaäc Wilhelmsz van der Voort*, een Antwerpenaar van geboorte, die te Napels door den handel rijk was geworden. Deze diepe teleurstelling en eigen onmatigheid ontwikkelden hij hem de nitterende ziekte, waaraan hij den 23sten Augustus 1618 overleed. In 1623 verscheen „Angeniet", waarvan slechts drie bedrijven door *Bredero* geschreven zijn. De beide laatste zijn van *Jan Jansz. Starter*. Zijn gezamelijke werken zijn herhaaldelijk in het licht verschenen; de laatste nitgave verscheen in 1885—1890 in 3 dln. Zie *J. H. W. Unger*, „G. A. Bredero. Eene hibliographie" (1884).

Brederode is een voormalige heerlijkheid in Holland, welke uit een aantal gerechten in de dninstreek en aan het IJ hestond; deze vormden later het baljnwschap van Brederode. Ook behoorden daartoe eenige ambachtsheerlijkheden.

De ondste heer van Brederode is *Dirk Drossaert*, wiens zoon *Willem van Brederode* in 1252 door den Roomschen koning *Willem* werd benoemd. *Reinoud III van Brederode* (1531—1556) nam het wapen en den titel „graaf van Holland" aan, tot *Karel V* dit helette.

Brederode. Tot dit voormalig Hollandsch baljnwschap, gevormd nit verschillende gerechten, waarover de heeren van Brederode in den grafelijken tijd het hooge rechtsgehied bezaten, behoorden

o.a. Zandvoort, Haarlemmerliede en Velzen. Het werd opgericht in 1679 na het overlijden van *Wolfaard III*, heer van Brederode.

Brederode is de naam van een kasteel-ruïne op de znidelijke grens der gemeente Velzen. Het werd waarschijnlijk in de 13de eenw gebonwd en in 1426 door de Kabeljauwsche Haarlemmers ingenomen en verwoest. Gedeeltelijk hersteld, ging het in 1573 weder in vlammen op. De uitgestrekte bouwvallen liggen bij de herberg „Velzerend" en zijn goed onderhouden.

Brederode is de naam van een der oudste adellijke geslachten van Holland. Als stamvader wordt genoemd *Siwerd*, *Sivaert*, *Sicco* of *Siegfried*, een jongeren zoon van graaf *Arnoud van Holland*, die in het begin der XIde eenw regeerde. *Dirk* (later *Dirk III*), de ondste zoon van *Arnoud*, verzocht aan zijn vader — zoo luidt de sage — dat deze aan *Sivaert* een erfdeel met *breede roeden* zou toemeten, waarom laatstgenoemde den geslachtsnaam *Breede roeden* of *Brederode* ontving. Hij was burchtgraaf van Kennemerland en stichtte er tusschen Haarlem en Beverwijk het kasteel, waarvan zich thans nog de schilderachtige bonwvallen verheffen. Dit slot is tot tweemaal toe verwoest, eerst in 1204 door den graaf *van Loon* en in 1436 door de Kabeljauwsgezinde Haarlemmers. Telkens werd het weder opgebonwd, maar toen de heeren *van Brederode* in 1472 in het bezit kwamen van Vianen en Ameide en in eerstgenoemde stad het fraaie Batenstein hadden doen verrijzen, hleef het slot in Kennemerland verlaten, zoodat het langzamerhand een bouwval werd.

Tot de merkwaardige leden van dat geslacht behooren:

Brederode, *Willem IV van*, was maarschalk van Holland ten tijde van *Willem II*, graaf van Holland en Roomsch Koning. Bij den tocht tegen de West-Friezen in 1255 voerde hij het bevel over een gedeelte van het leger en behaalde een overwinning op de Drechterlanders, terwijl *Willem II* met 500 edelen bij Hoogwond snenvelde. Later stond hij in de gunst bij *Floris V*, die al zijn bezittingen in Zuid-Holland voor vrije heerlijkheden verklaarde. Hij overleed in 1285.

Brederode, *Dirk IV van*, een zoon van den voorgaande en hijgenaamd *de Goede*, was een dapper ridder uit de dagen van *Floris V* en staat in de tournooiboeken der graven van Holland als eerste kampvechter vermeld. Op last van genoemden graaf zeilde hij in 1287 met eenige welbemande koggen langs de Zniderzee naar West-Friesland, dat hij aan diens gezag onderwierp. In 1289 bevond hij zich onder de misnoegde edelen, die tegen den graaf opstonden, maar een jaar later genoot hij weder, hoewel onder bezwarende voorwaarden, de voormalige gunst. In 1292 landde hij op Kadzand, om er tegen de Vlamingen te strijden, en verdreef er den vijand, en 2 jaren later hehoorde hij tot de mede-onderteekenaars van het verbond van *Floris V* van Holland en *Philips V* van Frankrijk. Na het vermoorden van den graaf rustte hij op eigen kosten vaartnigen nit, om graaf *Jan I* nit Engeland te halen, en hoewel hij hij dezen zeer in de gunst stond, werd hij door den eerzuchtigen *Wolfert van Borssele* daaruit verdrongen. Hij onderscheidde zich in 1304 hij den inval der Vlamingen in Holland, snelde in 1311 *Guy van Avesnes*, hisschop van Utrecht, tegen de Friezen te hulp, en deed deze het beleg voor Vollenhove ophreken. Later deed hij een hedevaart naar Jeruzalem en overleed op de terugreis te Rheims, den 16den December 1318.

Brederode, *Dirk V van*, een kleinzoon van den voorgaande en een moedig krijgsman, onderscheidde zich in den veldslag van Casselberghe (24 Augustus 1338), waar hij in het gedrang der vijanden nit het zadel geworpen en hijna gevangen genomen werd. Als ijverig aanhanger van gravin *Margaretha* stelde hij zich met eenige andere edelen aan het hoofd der Hoekschen en behaalde met deze de overwinning in den slag tusschen Arnemniden en Vere (22 Mei 1351), terwijl hij kort daarna (4 Juli) op de Maas voor de Kabeljauwschen het onderspit dolf. Hij werd aldaar gevangen genomen, kwam hij de verzoening van den 1sten December 1354 weder op vrije voeten en overleed in 1377.

Brederode, *Reinoud I van*, de ondste zoon van den voorgaande en eveneens een aanhanger der Hoekschen. Hij werkte niet weinig mede tot de verheffing van *Albrecht van Beieren* tot ruwaard, en werd door dezen tot baljnw van Kennemerland benoemd (1358). Bijna was hij eens hij Castricum in een hinderlaag der Kabeljanwschen gevallen, maar hij redde zich in de kerk aldaar en werd door de inwoners ontzet. In den Gelderschen oorlog van 1371 verrichtte hij vele dappere daden en overleed in 1390.

Brederode, *Jan van*, een zoon van den voorgaande, bewees belangrijke diensten aan den bisschop van Utrecht, stond in 1396 en 1398 *Willem van Oostervant* ter zijde hij het bevechten der Friezen, volhracht in 1399 een reis naar Ierland, om op het eiland Ulton het hol van *St. Patrick* te bezoeken en stichtte nahij de Sandpoort, tusschen Velzen en Haarlem, een kapel ter eere van dien Heilige. Zijn gemalin *Johanna van Abcoude* liet hij Wijk bij Dunrstede een nonnenklooster verrijzen en nam er den sluier aan, waarna heer *Jan* zich in het klooster der Karthuizers hij Utrecht begaf. In 1409 vertaalde hij: „La Somme le Roy" nit het Waalsch in het Nederlandsch, en dit werk, opgesteld door hroeder *Laurens* van de Orde der Predikheeren, is een der ondste, die in ons land werden gedrukt. Toen echter in 1407 zijn schoonvader overleden was, legde hij de monnikspij af en haalde zijn vronw met geweld nit het klooster, om alzoo de heerschappij over Abconde te aanvaarden. De hisschop van Utrecht kon zulk een inhreuk op zijn geestelijk gezag niet gedoogen; hij nam *Brederode* gevangen, voerde diens gemalin in het klooster terug en leverde hem over aan *Jacob van Gaasbeek*, den naast-gerechtigde op de heerlijkheid Abconde; deze hield hem gevangen tot aan den dood van *Johanna* (1408). Toen nam *Brederode* weder deel aan verschillende oorlogen en snenvelde in den slag hij Azincourt (15 October 1415).

Brederode, *Walraven van*, de eerste en rijkste edelman des lands, was een hroeder van den voorgaande, trok met den graaf *van Oostervant* naar Friesland en werd er hurchtgraaf van Stavoren (1400). Deze stad werd door de vrijheidlievende Friezen belegerd, doch *Brederode* hield er zich staande, totdat het krijgsvolk van hertog *Al-*

brecht hem kwam ontzetten. Later, hij een aanval op de schans Molkwerum, werd hij zwaar gewond en gevangen genomen, maar men liet hem onder borgstelling vrij. Op den gestelden tijd kwam hij terug, doch zoodra de borgen ontslagen waren, ontsnapte hij door de hulp van een Frieschen monnik en begaf zich weder naar zijn volk te Stavoren. Toen hij in 1402 met graaf *Willem VI* Gorinchem belegerde, werd hij door *Jan van Arkel* bij een uitval gevangen genomen, maar wist ook hier na een zevenjarige hechtenis door list te ontkomen. Nu nam hij wraak door het land van Arkel te verwoesten, en hij stond in zoo hooge gunst bij graaf *Willem VI*, dat deze, teen hij in 1415 keizer *Sigismund* naar Parijs vergezelde, aan *Walraven* en den heer van *Culemborgh* het bestuur van het land opdroeg. Gravin *Jacoba* benoemde hem tot stadhonder van Holland, en teen *Jan van Arkel* en zijn zoon *Willem* zich wederom meester hadden gemaakt van Gorinchem, rukte *Walraven* naar die stad op, om hen te verdrijven. Hij bestormde haar en *Willem van Arkel* met 1000 zijner aanhangers snenvelden. Doch ook *Brederode*, die zich in drift te ver waagde, werd door zijn vijanden gedood. Door zijn huwelijk met *Jenne* of *Johanne*, erfdochter van Vianen, Ameide en Herlaar, bracht hij die bezittingen aan het Huis van *Brederode*.

Brederode, Willem V van, een broeder van den voorgaande en voogd over diens kinderen, was een ijverig aanhanger van gravin *Jacoba* en van de Hoeksche partij, werd in 1427 in een slag op de Zuiderzee door de Kabeljauwschen gevangen genomen en naar Enkhnizen gebracht, begaf zich in 1450 met zijn gemalin naar Rome en overleed niet lang na zijn terugkeer aan de pest.

Brederode, Reinoud II van, ondste zoon van *Walraven*, was burchtgraaf van Utrecht, deed een reis naar het Heilige Land, werd ridder van Jeruzalem en ontving van *Philips van Bourgondië* de orde van het Gulden Vlies. Hij stond dezen vorst bij in den strijd tegen de Gentenaars, maar werd daarvoor slecht beloond; immers toen zijn broeder *Gijsbrecht* met eenparige stemmen tot bisschop van Utrecht gekozen was, wist *Philips* te bewerken, dat de paus dat amht teekende aan 's graven onechten zoon *David van Bourgondië*. Wel kwamen de *Brederodes* hiertegen in verzet, maar zij waren niet bestand tegen de overmacht en moesten met *David* een vergelijk treffen. Ofschoon *Reinoud* in 1459 aan dien bisschop aanzienlijke sommen voorschoot ooder verband van Hagestein en de Vaart en de *Brederodes* zeer gezien waren bij *Karel den Stoute*, liet hisschop *David* beide hroeders verraderlijk in hechtenis nemen en op zijn slot te Wijk bij Duurstede gevangen houden, onder voorwendsel, dat zij een aanslag hadden beraamd tegen hem en tegen hertog *Karel*, doch eigenlijk uit naijver wegens hunnen invloed te Utrecht. *Reinoud* werd nu op de gruwelijkste wijze gepijnigd en hierdoor tot bekentenis genoodzaakt van misdaden, die hij nooit had hedreven. Dit werd gedurig herhaald, totdat *Walraven*, een onechte zoon van *Reinoud* en eveneens gevangen, uit zijn kerker ontsnapte en dadelijk zorgde, dat die mishandeling ter kennis werd gehracht van hertog *Karel*. Deze riep zijn raden hijeen en zond afgevaardigden naar Wijk bij Duurstede om de zaak te onderzoeken. Ook door deze werd *Reinoud* met pijniging bedreigd, indien hij de waarheid verheelde. Hij hield echter zijn onschuld staande en het gevolg er van was, dat hij over Bergen-op-Zoom naar Kortrijk en van hier naar het slot te Rupelmonde werd gebracht, waar hij een jaar gevangen bleef. Toen liet hertog *Karel* openlijk allen indagen, die eenige beschuldiging tegen *Reinoud* hadden in te brengen, om op een bepaalden dag te verschijnen voor de raden en ridders van het Gulden Vlies. Niemand kwam behalve eenige afgezanten van hisschop *David*, vorderende, dat *Brederode* aan hen zou worden uitgeleverd. Dit eischten zij te vergeefs, en *Reinoud*, door de aanzienlijkste edelen des lands omringd, verscheen welgemoed voor zijn rechters, die hem volkomen vrijspraken. Hij zag zich in de gunst van den hertog hersteld en overleed te Vianen in 1473.

Brederode, Frans van, de tweede zoon van den voorgaande en na den later te vermelden *Hendrik van Brederode* het meest bekend in de geschiedenis van ons vaderland, werd geboren den 4den Februari 1465 (volgens anderen den 21sten Maart 1466) en toefde van zijn 12de tot zijn 22ste jaar aan de hoogeschool te Leuven. Daarna brachten *Jan van Naaldwijk* en anderen hem naar Sluis in Vlaanderen en verhieven den machtigen en rijken edelman tot hoofd der Hoeksche partij. Weldra had hij een groot aantal aanhangers onder zijn hevelen, die als vrijhuiters op de Hollandsche en Zeenwsche stroomen zich meester maakten van de Hollandsche koopvaarders. In November 1488 had hij een vloot van 48 schepen in gereedheid, zeilde door het naar hem genoemde „Jonker Fransengat" naar den mond der Maas, stapte te Delfshaven aan wal en overrompelde Rotterdam, vanwaar hij een vruchteloozen aanslag op Schoonhoven ondernam. Hij gebruikte verder Rotterdam, Woerden en het slot te IJselmonde als wapenplaatsen, vanwaar hij strooptochten deed door Holland en Utrecht. De steden versterkten zich en zochten met hem te onderhandelen, maar dit leidde door zijn huitensporige eischen tot geen bevredigende nitkomst. Toen verscheen *Maximiliaan*, graaf van Holland en Roomsch koning te Leiden (1489), en bewoog de Staten tot het belegeren van Rotterdam. *Brederode* voorzag de stad van mondbehoeften, poogde vruchteloos Schiedam en Gouda in zijn macht te krijgen, veroverde Overschie en brandschatte 's Gravenhage en Delfland. Zijn vriend *Jan van Naaldwijk* en anderen maakten inmiddels zich meester van Geertruidenberg en plunderden de omstreken van Breda. *Brederode* weigerde in onderhandelingen te treden met *Jan van Egmond*, den stadhouder van *Maximiliaan*, doch Woerden en Montfoort moesten zich overgeven wegens gebrek. Wel zocht *Egmond* den 11den Mei van laatstgenoemd jaar Rotterdam te overrompelen, maar hij werd met groot verlies teruggeslagen. Weldra echter hegon er gebrek te ontstaan. Een vloot van 40 schepen werd uitgezonden, om langs de Lek leeftocht te halen, maar door de schepen van *Maximiliaan* hij Streefkerk vernietigd, terwijl kort daarna een Rotterdamsch convooi met levensmiddelen bij Moordrecht door een duhbel zoo sterke bende vijanden aangetast en verslagen werd, zoodat van de 1200 man slechts 300 in Rotterdam terugkeerden. *Jan van Naaldwijk* werd hij die gelegenheid gevangen genomen,

maar tegen een gering losgeld vrijgelaten, om *Frans van Brederode* tot andere gedachten te brengen. Rotterdam capituleerde, en terwijl de stadhouder *Egmond* er hinnentrok, stevende *Brederode* naar Slnis, waar hij weldra weder 38 schepen onder zijn bevelen had en den titel aannam van „Algemeen stadhonder van Holland, Zeeland en Friesland" ten behoeve van den jongen *Philips*, den zoon van *Maximiliaan*. Den 2den Juli 1489 zeilde hij nit de haven van Sluis, plunderde Overflakkee, Duiveland en het land van Strijen, poogde zich, maar te vergeefs, door bestorming van Goedereede meester te maken, stroopte in den Zwijndrechtschen Waard en vertrok naar Schouwen. *Egmond* hegaf zich daarheen met een aanzienlijke vloot; den 23sten Augustus ontmoetten de tegenstanders elkander in het Gat van Brouwershaven. Er werd fel gestreden, maar 16 Hoeksche schepen geraakten aan den grond, en *Brederode* sprong, met een bende krijgslieden, bij Serooskerke aan wal. Hier vocht hij met de grootste dapperheid en werd, aan het hoofd en de voeten gewond, voor dood weggedragen. Gevangen naar Dordrecht gevoerd, werd *Frans van Brederode* aldaar op den Puttokstoren in hechtenis gehonden, waar hij den 11den Augustus 1490 aan zijn wonden overleed.

Brederode, Walraven van, drost van Hagestein, was een onechte zoon van *Reinoud II*. Toen er een Schotsch schip hij Zandvoort gestrand was, zond zijn vader hem naar die plaats, om zijn recht te handhaven. Daar *Walraven* hierin op een honende wijs belemmerd werd door de regeering van Haarlem, was hij hierover zóó verontwaardigd, dat hij een Haarlemsch gezantschap, huiten weten van zijn vader, nahij de Bilt overviel, zoodat een hurgemeester en een schepen dier stad het met den dood moesten bekoopen. Onder *Reinoud II* hehben wij reeds vermeld, dat *Walraven* met zijn vader en oom in hechtenis werd gehouden op het slot te Wijk hij Dnurstede. Daar legde men hem de vragen voor, of het omhrengen dier Haarlemmers met medeweten van zijn vader geschied was, en of hij kennis droeg van de samenspanning tegen *Karel den Stoute* en hisschop *David*? Voorts werd hij op de gruwelijkste wijze gefolterd tot 40- of 50-maal toe, zoodat hij eindelijk alles beleed, wat men goed vond. Merkwaardig is echter de wijze, waarop hij vervolgens nit zijn gevangenis ontsnapte. Met de harde stoppels van zijn strooleger wist hij het slot der boeien open te stekon, en klom toen door een opengebroken muur naar een dakvenster, van waar hij zich door middel van zijn in reepen gescheurde kleederen liet afzakken. Nauwelijks had hij den grond bereikt, toen de knechten van den bisschop hniten kwamen. Aangezien het weder onstnimig en de nacht zeer donker was, wist hij zich aan hunne opmerkzaamheid te onttrekken, en nadat zij zich verwijderd hadden, zwom hij over de gracht. Daarna moest hij opnieuw door het water en het geklapwiek der zwanen, die in hare rust gestoord werden, hracht de knechten nogmaals huiten, voorzien van een lantaarn. *Walraven* hield echter slechts het hoofd boven het water en werd niet gevonden. Hij zelf had daarentegen hij het lantarenlicht den dijk opgemerkt, dien hij volgen moest, zoodat hij zich weldra daarheen spoedde. Nu wierp hij zich in de Lek, om zwemmende de overzijde te bereiken, doch de stroom was te sterk, zoodat hij moest terugkeeren. Hij stapte dus een nur gaans langs den dijk, kwam door de hulp van een veerman over de rivier, en hereikte eerst Hagestein, waar hij zich van droge kleederen voorzag, en toen Vianen, waar hij zich in veiligheid bevond.

Brederode, Joris van, een onechte zoon van *Gijsbert*, hisschop van Utrecht, stond in hooge gunst hij den stadhonder *Wolfert van Borssele*, die hem in 1479 met het hoogste gezag te Rotterdam hekleedde. Door den invloed der Kabeljauwsche partij uit deze hetrekking verwijderd, werd hij slotvoogd van Vianen en Batenstein en begaf zich vervolgens naar Slnis hij zijn neef *Frans*. Weldra werd hij hij een plnndertocht gevangen genomen en na de overgave van Rottordam aan *Egmond* (1489) te Delft onthoofd.

Brederode, Reinoud III van, hurchtgraaf van Utrecht, raadsheer en kamerheer van *Karel V*, deken der orde van het Gulden Vlies, enz., werd geboren in 1493 en noemde zich wegens zijn afkomst openlijk „Graaf van Holland". *Karel V*, het grafelijk recht voor zich zelf willende handhaven, liet hem den 16den Jannari 1531 ter dood veroordeelen, maar schonk hem lijfsbehoud en herstel in het bezit zijner goederen met het verbod om het volle wapen van Holland te voeren of zich den titel van graaf aan te matigen, hoewel het hem veroorloofd werd, te schrijven „oorspronkelijk door wettige successie geboren van de Graven van Holland". Hij deed zijn geslachtslijst in het licht verschijnen, waaruit bleek, dat de stamvader van zijn geslacht *Siwert* of *Sivaert*, een zoon van *Arnoud*, graaf van Holland, naar Stavoren vertrokken en aldaar gehuwd was met *Ted Ludinga*, een dochter van den edelen *Gosse Ludinga*, zesden potestaat van Friesland. In 1556 stelde hij aan de regeering van Leenwarden voor, om door zijn heerlijkheid Vianen een kanaal te graven, waarlangs de koopvaarders uit de Lek de Maas en de Waal konden hereiken zonder Dordrecht aan te doen; dat plan vond in Friesland veel hijval, doch de uitvoering daarvan werd verhinderd door den dood van *Reinoud*, den 28sten September van laatstgenoemd jaar. Men weet, dat eerst in de vorige eeuw — omstreeks 1825 — onder den naam van Zederikkanaal van Vianen langs Meerkerk naar Gorinchem zulk een vaart gegraven is.

Brederode, Hendrik van, een zoon van den voorgaande en een man, die in den aanvang van onzen vrijheidsoorlog tegen Spanje een helangrijke rol heeft vervuld, werd geboren te Brussel in December 1531 en dong op 25-jarigen leeftijd naar de betrekking van coadjutor van de St. Baafs-abdij te Gent, welke echter aan den bekenden *Viglius van Aytta* werd toegewezen. In 1559 stond hij als bevelhebber eener bende van ordonnancie in dienst van *Philips II*, doch werd weldra afkeerig van de Spaansche dwingelandij, heleed den Hervormden godsdienst, gedoogde het drukken van anti-R. Katholieke boeken te Vianen en schaarde zich aan de zijde van *Oranje*. Hij behoorde in 1566 niet alleen tot de eerste onderteekenaars van het Verbond der Edelen, maar was ook degone, die op den 5den April van dat jaar het smeekschrift, van gemeld Verbond uitgaande, aan de landvoogdes overhandigde. In het huis van *Culemborgh* te Brussel richtte hij een groot gastmaal aan, waar 300

verbondene edelen aanzaten; daar werd de naam „geuzen" aangenomen en *Brederode* de „berstel-ler der verloren vrijheid" genoemd. Hij verliet de stad den 10den April aan het hoofd van 150 ruiters en bereikte Antwerpen, waar duizenden burgers voor het huis samenschoolden, waarin hij zijn intrek had genomen. Hij verscheen er aan het venster met een vollen beker in de hand, verkondigde, dat hij gekomen was om het volk van de onmenschelijke Inquisitie en de bloedplakkaten te bevrijden, bracht hun den dronk toe en verzocht, dat allen, die met hem instemden, de banden mochten opsteken, hetgeen met oorverdoovend gejuich door allen geschiedde. Nadat hij zich eerst naar Vianen begeven had, bevond hij zich den 5den Juli met groot gevolg weder te Antwerpen, waar hij de orde handhaafde tot aan de komst van den prins van *Oranje*. Daarna doorreisde hij de steden van Holland, om aan het Verbond aanhangers te verschaffen, en stelde zich in verbinding met *Duco van Martena*, om ook Friesland voor de zaak der onafhankelijkheid te winnen. Gaarne wilde hij zich groote opofferingen voor de vrijheid van godsdienst getroosten: bij teekende een smeekschrift aan den koning, waarin een som van 30 tonnen voor die vrijheid werd aangeboden, en stelde daarbij zijn eigen bijdrage op 10 000 kronen. Ook beloofde hij 12 000 Caroligulden op te brengen, indien de Nederlanders zich wilden wapenen, om het Spaansche juk af te werpen. Hij versterkte de sloten te Vianen en Ameide en liet in het laatst van 1566 in zijn landen onder muziek van trom en fluit de beelden uit de kerken weghalen.

Toen de landvoogdes zich wilde verzekeren van 's Hertogenbosch, werd door de regeering aldaar *Herman de Ruyter* naar *Brederode* afgevaardigd, die door zijn luitenant *Antonie van Bombergen* den aanslag van den graaf *van Megen* op laatstgenoemde stad deed mislukken. De graaf plunderde nu het land van Ameide en bereikte Utrecht en de Vaart, zoodat *Brederode* zijn plan, om de bisschopsstad te bemachtigen, verijdeld zag. *Brederode* begaf zich vervolgens naar Oudekerk en werd door *Clement Volkertz. Coornhert* heimelijk in het onrustige Amsterdam gebracht, waar de Hervormingsgezinden zich in zijn aanwezigheid verheugden en bij weldra een stoet van edelen, zooals *Sjoerd Beijma, Hartman Galama, Lancelot van Brederode, Willem van Blois van Treslong*, enz., om zich vereenigd zag. Ook werd hij weldra gevolgd door zijn trouwe en schrandere gemalin, *Amelia van Nieuwenaar*, die zich als een boerin vermomd naar die stad begaf. Men was over de aanwezigheid van *Brederode* in het machtig Amsterdam te Brussel niet weinig verontrust, en de landvoogdes richtte een schrijven tot de regeering dier stad, waarin zij verzocht, om door overreding of uitdrukkelijk bevel te zorgen, dat *Brederode* zich naar elders begaf. De pogingen van haren afgevaardigde en van het stadsbestuur waren echter vruchteloos, daar *Brederode* ten antwoord gaf, dat hij doen zou, wat hij verkoos. Onder het volk te Amsterdam vond hij vele aanhangers, en toen deze aan het stedelijk bestuur verzochten, een aantal krijgsknechten uit de burgerij bijeen te brengen en aan *Brederode*, tot bescherming der stad, het opperbevel op te dragen, werd zulks, onder nadere goedkeuring van den prins *van Oranje* als stadhouder, door de burgemeesters ingewilligd. De prins vond die opdracht wel goed, maar verwittigde door een edelman uit zijn gevolg den nieuwbenoemde van den treurigen toestand van zaken. Het was niet mogelijk, Amsterdam tegen de Spanjaarden te beveiligen, vooral omdat de regeering Spaanschgezind was, de prins stond zelf op het punt, naar Duitschland te vertrekken, en hij gaf *Brederode* den raad, eveneens op zijn behoud bedacht te wezen. Laatstgenoemde trof daarna met de regeeringsleden te Amsterdam, die hem gaarne vertrekken zagen, een overeenkomst, waarna hij des nachts met zijn gemalin en een aanzienlijke stoet zich inscheepte in 2 karveelen. Hij bleef er mede op stroom liggen, omdat *Gijsbert* en *Dirk van Bronckhorst* dien nacht Amsterdam bij verrassing zonden innemen. Zij kwamen echter te laat vóór de wallen, en *Brederode* stevende hierop eerst naar het Vlie en toen naar Emden, vanwaar hij zich naar Bremen begaf en op de goederen van graaf *Joost van Schauenburg* een wijkplaats vond.

Den 24sten Augustus 1568 liet de hertog *van Alva* hem indagen als het hoofd der Verbonden Edelen, als verwoester van kerken, kloosters, enz., en toen hij niet verscheen, werd hij verbannen met verbeurdverklaring zijner goederen. De indaging en het vonnis kwamen echter niet meer tot zijn kennis, want reeds den 16den Februari 1568 was hij op het slot Harenburg te Recklinghausen overleden.

De Spaanschgezinde partij, met *Viglius* aan het hoofd, heeft niets onbeproefd gelaten, om het karakter en gedrag van *Hendrik van Brederode* te bezwalken. Moge hij ook niet vrij te spreken zijn van de krijgsmansruwheid van zijn tijd, hij vertoont zich niettemin onder de eersten, die zich poogden te verzetten tegen den Spaanschen Inquisitiedwang, als een edele, ridderlijke figuur, die, als hoofd van het Verbond der Edelen en als aanbieder van het smeekschrift aan de landvoogdes zich een eervolle plaats verworven heeft in de geschiedenis van Nederland.

Brederode, Lancelot van, was een onechte zoon van *Reinoud III* en dus een halfbroeder van den voorgaande. Hij en de baron *de Montigny* werden voor de schoonste mannen van Nederland gehouden. Hij was onderteekenaar van het Verbond der Edelen en bevond zich met *Hendrik* te Amsterdam. Als zoodanig en als een ijverig voorstander der Hervormde leer werd hij door den Bloedraad verbannen (1568). Hij hield voortdurend briefwisseling met prins *Willem I*, werd door dezen aangesteld tot een der bevelhebbers op de vloot der Watergeuzen, onderscheidde zich bij het innemen van den Briel, en was vervolgens kapitein binnen Haarlem. Toen deze stad zich na een langdurige belegering overgaf, werd *Lancelot* op last van Don *Frederik* den 20sten Juli 1573 buiten hare vest onthoofd.

Brederode, Flores van, heer van Cloetingen, een zoon van *Reinoud IV*, was een ervaren krijgs- en staatsman, behoorde in 1581 tot het gezantschap, dat naar *Christiaan IV*, koning van Denemarken, werd afgevaardigd, woonde als hoofd van een regiment infanterie het beleg van Steenwijk en andere belegeringen bij, was gouverneur van Heusden en overleed aldaar in 1599.

Brederode, Walraven III van, een zoon van

Reinoud IV, was in 1586, ten tijde van *Leycester*, lid van den Raad van State, werd in 1594 aan het hoofd van eenige edelen naar Schotland gezonden, om uit naam der Staten te staan over den doop van den oudsten zoon van *Jacobus VI*, en begaf zich, toen laatstgenoemde den Engelschen troon beklom (1603), met prins *Frederik Hendrik*, *Johan van Oldenbarneveldt* en *Jacob Valcke* daarheen, om dien vorst te begroeten, — was gevolmachtigde der Staten tot het sluiten van het Twaalfjarig Bestand. ging in 1610 als gezant naar Frankrijk en overleed in 1614.

Brederode, Reinoud van, baron van Wezemberg, enz., een Nederlandsch staatsman, was een zoon van *Lancelot* en werd geboren in 1567. In 1615 werd hij naar Zweden en Rusland gezonden, om er zoo mogelijk een einde te maken aan den oorlog van die beide Staten. Hij keerde een jaar later terug, en van dien tocht is een beschrijving uitgegeven door *Anthonis Goeteeris*, getiteld: „Journael der legatie in Moscoviё gedaan in de jaren 1615 en 1616" (1619). *Brederode* werd voorzitter van den Hoogen Raad, doch daar hij gehuwd was met een dochter van *Johan van Oldenbarneveldt* en aan diens godsdienstige en staatkundige denkbeelden vasthield, deelde hij ook in de rampen van dezen staatsman en werd niet eens beschreven onder de edelen van Holland. Hij behield echter zijn betrekking, overleed in 1633 en werd in de kerk te Veenhuizen ter aarde besteld, waar een prachtig marmeren gedenkteeken zijn rustplaats aanwijst.

Brederode, Joan Wolfert van, heer van Cloetingen, enz., een zoon van *Floris*, werd geboren den 12den Juni 1599. Hij trad in den krijgsdienst, stond weldra aan het hoofd van een regiment, werd in 1636 meester-generaal der artillerie en in 1641, inplaats van zijn zwager graaf *Willem van Nassau*, veldmaarschalk over het volk van oorlog te paard en te voet. Reeds in 1640 was hij met andere gezanten naar Engeland vertrokken, om prinses *Maria* voor *Willem II* ten huwelijk te vragen, en toen deze vorstin in 1642 naar ons land kwam, ontving *Brederode* den last, haar in naam der Staten te begroeten. Na den dood van *Willem II* werd hij met *de Beveren* en *Beverningk* naar Utrecht gezonden, om dit gewest tot het afvaardigen van gevolmachtigden naar 's Gravenhage op te wekken. Intusschen wenschte hij gaarne met eenige ambten van den overleden prins te worden bekleed en stemde vóór de door *Cromwell* voorgestelde acte van Seclusie, waardoor *Willem III* van het stadhouderschap werd uitgesloten. Hierdoor haalde hij zich den haat van het volk op den hals. Wegens ongesteldheid begaf hij zich naar Spa en vervolgens naar Petershem bij Maastricht, waar hij den 3den September 1655 overleed. Zijn lijk werd naar Vianen gebracht en aldaar ter aarde besteld.

Brederode, Wolfert van, een zoon van den voorgaande, geboren den 18den November 1649 en ongehuwd overleden den 21sten Juli 1679, wordt voor den laatsten wettigen afstammeling van het geslacht der *Brederodes* gehouden.

Niettemin vinden wij van een anderen tak nog vermeld:

Brederode, Hendrik Lodewijk Petrus van, commandant ter zee in dienst van den Staat, de zoon van *Lodewijk Pieter van Brederode*, heer van Bolsward en Aarlanderveen, ridder en kapitein ter zee in Portugal, geboren te Lissabon, den 15den Mei 1737. In 1759 nam hij zijn ontslag, begaf zich naar zijn geboorteland, maar werd later hier te lande weder als kolonel geplaatst. Met zijn tweelingzonen *Karel Alexander Thadé Reinoud* (overleden 2 December 1830) en *Alexander Karel Bartholomeus Lodewijk* (overleden 3 September 1832), beide op het kerkhof te Hillegom begraven, is deze tak der *Brederodes* uitgestorven.

Brederode, *Pieter Cornelis van*, een Nederlandsch staatsman, die vermoedelijk niet tot het grafelijk geslacht behoorde, leefde in de 2de helft der 16de eeuw en was een schrander vertegenwoordiger der Nederlandsche republiek bij sommige Duitsche vorsten, vooral te Heidelberg. *Hendrik IV* en diens gezant *de Buzanval* deden veel moeite, om de Staten tot zijn terugroeping te bewegen, maar te vergeefs. Hij heeft een groot aantal rechtsgeleerde werken in het licht gegeven.

Brederode, *Karel Hendrik van*, geboren in 1827, was in 1847 een der medeoprichters van het Koninklijk Instituut van ingenieurs. Eerst eenigen tijd bij den Hollandschen IJzeren Spoorweg werkzaam als teekenaar, werd hij in 1853 en 1854 gebezigd als opzichter bij de uitvoering van den spoorweg Zwalnwe—Roosendaal—Antwerpen. In 1857 en 1858 was hij werkzaam bij het uitbakenen en opnemen van een rivierovergang te Kralingen, gelegen in een ontwerp-richting van een spoorweg van Rotterdam naar Dordrecht en verder bij het opmaken van ontwerpen van een spoorweg van Vlissingen naar Venlo, voor rekening van het „Crédit mobilier Suisse". Met ingang van 1 Juli 1861 trad hij in staatsdienst bij den aanleg van staatsspoorwegen, om als bouw- en werktuigkundige der 2de klasse werkzaam te zijn bij de ingenieurs in algemeenen dienst. Na vervolgens werkzaam geweest te zijn bij den aanleg van den spoorweg Arnhem—Leeuwarden, werd hij in 1869 verplaatst naar Zwolle en in 1870 naar Rotterdam. Na den 1sten Februari bevorderd te zijn tot bouwen werktuigkundige der 1ste klasse, werd hij met ingang van 1 Januari 1882 op zijn verzoek eervol ontslagen wegens zijn benoeming tot hoofdingenieur bij de Koninklijke Nederlandsche Locaalspoorwegmaatschappij te Apeldoorn, in welke betrekking hij opklom tot hoofdingenieur-directeur en den aanleg bestuurde van de locaalspoorwegen van Apeldoorn naar Dieren, Hattem en Almelo. Van zijn belangstelling in het Instituut gaf hij herhaaldelijk blijk door het leveren van wetenschappelijke bijdragen op praktisch gebied, niet het minst door een belangrijk legaat, dat hij aan het Instituut heeft vermaakt. Hij overleed te Deventer, den 19den September 1897.

Bredichin, *Theodoor* (*Fedor Alexandrowitsj*), een Russisch sterrenkundige, werd den 26sten November (8 December) 1831 te Nikolajew geboren. Hij studeerde te Moskou en in het buitenland, was van 1873—1890 directeur van de sterrenwacht te Moskou en tevens hoogleeraar aan de universiteit aldaar. In 1890 verhuisde hij naar Petersburg, werd lid van de academie in die stad en tot 1894 tevens directeur van de Nikolai-hoofdsterrenwacht te Pulkowa. Hij overleed den 1sten

(14) Mei 1904. *Bredichin's* onderzoekingen hebben voornamelijk betrekking oq de theorie over den vorm van de komeetstaarten en zijn gepohliceerd in de „Annalen van de sterrenwacht te Moskou". Een verzameling van al zijn geschriften over de genoemde theorie is in 1904 te Petershnrg verschenen.

Bredius, Dr. *Abraham*, een bekend Nederlandsch kunstgeleerde en nitmuntend Remhrandtkenner, Directeur van het „Manritshois" te 's Gravenhage, werd den 18den April 1855 te Amsterdam geboren, waar hij aan partculiere scholen zijn opleiding genoot, om zich daarna door eigen studie verder te ontwikkelen. Reeds vroeg legde hij zich toe op de grondige kennis der oud Nederlandsche schilderkunst, en zijn naam als kunstkenner had reeds klank, toen hij in 1889 henoemd werd tot Onder-directeur van het Museum voor geschiedenis en knnst, vanwaar hij den 23sten Mei 1889 overging naar het „Koninklijk Kabinet van Schilderijen in het Mauritshuis te 's Gravenhage, dat hij sedert als directeur met groote toewijding beheert. Aan zijn liefde tot de Nederlandsche kunst dankt deze collectie zelfs menige kostbare aanwinst, o. a. twee Rembrandt's, dio door hem particulier werden aangekocht en aan de verzameling afgestaan. Als schrijver heeft hij zich in 't hizonder verdienstelijk gemaakt door zijn onderzoekingen en geschriften over *Rembrandt's* leven en werken, en naast *Rode* en *Michel* geldt hij als de beste kenner van het werk van Nederlands grootsten schilder.

Onder zijn talrijke geschriften verdienen vooral vermelding: de „Meisterwerke des Reichsmnseoms zu Amsterdam" (München, 1886—1888) en „Meisterwerke der Königlichen Gemälde-galerie im Haag" (1891); terwijl hij bovendien hijdragen schreef in vele hinnen- en buitenlandsche tijdschriften als „De Gids", „Oud-Holland", „Archief voor Nederlandsche knnstgeschiedenis", „Zeitschrift für hildende Knnst", „Jahrhuch der Preussischen Museën", „Repertorium für Kunstwissenschaft", enz.

Dr. *Bredius* is Ridder in de orde van den Nederlandschen Leeow", terwijl bovendien hijna elk land van Eoropa hem een of andere onderscheiding schonk.

Bredow, *Gottfried Gabriël*, een Dnitsch geschiedschrijver, werd geboren te Berlijn, den 14den December 1773, studeerde eerst in de theologie en daarna in de oudheidkunde, werd in 1796 naar Entin heroepen en in 1802 rector, als opvolger van *Vosz.* Inmiddels had hij zich veel naam gemaakt door zijn: „Handbuch der alten Geschichte, Geographie und Chronologie" (Eotin 1799; 6de druk, Altona, 1837 herhaald, 1851). In 1804 werd hij tot hoogleeraar ln de geschiedenis te Helmstadt henoemd. In 1809 in die betrekking te Frankfort aan de Oder, en twee jaren later te Breslau geplaatst, waar hij den 5den September 1814 overleed. Behalve „Chronik des 19 Jahrhnnderts" (1808), waarvan echter wegens de vrijmoedige taal slechts 2 deelen verschijnen mochten, „Entwurf der Weltkunde der Alten" (3de uitgave, 1816), „Weltgeschichte in Tahellen" (1801; 9de druk, 1851) en „Grundrisz einer Geschichte der merkwürdigsten Welthändel von 1796—1810" (1810), heeft hij een paar uitmuntende schoolboeken geschreven, van welke de „Merkwürdigste Begebenheiten ans der allgemeinen Weltgeschichte" in 1880 voor de 37ste maal werd gedrokt. Zijn nagelaten geschriften met hiografie gaf *Kunisch* uit (nienwe uitgave, Breslau, 1823).

Bredow, *Adalbert von*, Pruisisch lnitenantgeneraal, werd te Berlijn geboren, den 24sten Mei 1814, was eerst kadet, maakte vervolgens deel nit van het regiment gardehnzaren in 1832, werd in 1849 commandant van een eskadron en ln 1856 majoor van het eerste dragonderregiment. In 1857 overgeplaatst in het regiment Ziethenhuzaren, benoemde men hem in 1859 tot commandant van het 4e dragonderregiment. Na zijn bevordering tot overste in 1863 werd hem hij het uithreken van den oorlog in 1866 het bevel opgedragen over de tweede cavaleriehrigade, en nam hij deel aan het gevecht bij Trantenao en den slag hij Königgrätz. Bij het einde van den veldtocht kreeg hij het bevel over de zevende cavaleriebrigade en den titel van generaal-majoor. In 1870 ingedeeld bij de vijfde cavaleriedivisie, voerde hij op den 16den Augustns hij Vionville-Mars-la-Tour met slechts 5½ eskadrons onder de grootste doodsverachting een zoo stoutmoedigen aanval nit, dat de vijand op dit gedeelte van het slagveld geen aanvallende heweging meer durfde ondernemen. Na dezen slag eerst geplaatst hij het Maasleger, later hij het leger rondom Parijs, vond hij ook daar gelegenheid, van zijn hekwaamheden te doen blijken. Na in Januari 1871 tot luitenant-generaal bevorderd te zijn, kreeg hij in 1872 het commando over de 18de divisie. In 1873 verliet hij het leger, om het bestuur op zich te nemen van het vaderlijk landgoed. In 1883 werd hij à la suite geplaatst bij het 16de Ulanenregiment en overleed den 3den Maart 1890 op zijn landgoed Briesen hij Friesack.

Bree, *Mattheus Ignatius van*, Belgisch schilder, geboren te Antwerpen, den 22sten Februari 1773, oefende zich eerst te Antwerpen oo de stadsteekenschool, vervolgens te Parijs in het atelier van *Vincent* en behaalde in 1798 door zijn „Dood van Cato" den tweeden prijs hij de Fransche Académie. Hij kwam hierdoor zeer in aanzien hij den Eersten Consnl, dio hem aan zijn Hof ontving, doch *van Bree* keerde in 1800 naar Antwerpen terug, waar hij eerst leeraar werd aan de stadsteekenschool. Deze werd echter tot een academie verheven en *van Bree* tot eersten professor benoemd. Hij bracht deze instelling, wier hoofd hij weldra werd, tot hoogen bloei. In 1817 werd hij Hofschilder van den kroonprins der Nederlanden. In 1821 reisde hij in Italië en overleed te Antwerpen den 15den December 1839. Tot zijn hoofdwerken hehooren: „De vaderlandsliefde van Van der Werf", door koning *Willem I* aan de stad Leiden geschonken, „Het vertrek van Regulus van Carthago", „Lamoraal, graaf van Egmond in zijn laatste levensour" en „Het sterven van Rnhens". Voorts schreef hij: „Lessen van teekenkunde of uitlegging enz." (1821), benevens eenige tooneelspelen, zooals: „De dood van Beiling", „Alfons van Breuseghem", drama, „Het geldhuwelijk", tooneelspel, en „Brouwer's gevangenis of het kasteel van Antwerpen", hlijspel. *Van Bree's* kunst hehoort tot die uitingen van de toenmalige Bel-

gische historieschilderkunst, welke in hun tijd veel hooger geschat werden dan met hun artistiek gehalte is overeen te brengen.

Bree, Philip Jacob van, een broeder van den voorgaande, was eveneens Belgisch historieschilder. Hij werd geboren te Antwerpen in 1786, oefende zich te Parijs en in Italië, woonde geruimen tijd te Pavia en keerde in 1818 terug naar Parijs. Later begaf hij zich naar Brussel, waar hij werkzaam was als conservator van het Koninklijk Museum en den 16den Februari 1871 overleed. Tot zijn beste schilderijen behooren: „De Oostersche reizigers", „De Spaansche non", „Maria Stuart in haar stervensuur", „De afstand van keizer Karel V", „Gottfried van Bouillon te Jeruzalem" en een „Zonsopgang op Nova-Zembla".

Bree, *Johannes Bernardus van*, een Nederlandsch toonkunstenaar, geboren te Amsterdam, den 29sten Januari 1801, onderscheidde zich reeds vroeg door een buitengewonen muzikalen aanleg, ontwikkelde dien voorspoedig onder de leiding van zijn vader, en vormde zich tot een voortreffelijk violist. Op jeugdigen leeftijd trok hij met zijn ouders naar Leeuwarden, waar hij zich toen reeds met lesgeven en pianostemmen bezig hield. Eenigen tijd gaf hij muziekonderwijs aan het instituut van den admiraal *van Kinsbergen* te Elburg, en op 14-jarigen leeftijd belastte hij zich met de muzikale opvoeding der kinderen van den heer *Collot d'Escury* op diens buitenplaats te Minnertsga bij Leeuwarden. Hij woonde er 4 jaren en had ruimschoots gelegenheid, om zich te oefenen. Van tijd tot tijd liet hij zich hooren op concerten te Leeuwarden en vervolgens te Amsterdam. In laatstgenoemde stad vond hij een ruimeren werkkring en den omgang met de geniaalste tooneelkunstenaars, die Nederland bezat. Deze moedigden hem aan, en weldra onderscheidde hij zich als violist door aanmerkelijke virtuositeit. Vooral was hij een uitstekend kwartetspeler, en hij heeft zelfs eenige fraaie kwartetten gecomponeerd. Als soloviolist wist hij door te dringen in den geest der beste meesters, en ook voor dit instrument heeft hij verscheiden compositiën vervaardigd. Een groote bekwaamheid en geschiktheid legde hij aan den dag als orkestdirecteur van de vereeniging „Felix Meritis". Verscheiden stukken heeft hij voorhaar gecomponeerd, zooals 2 ouverturen, verscheidene declamatoriums, enz. Zoowel deze vereeniging, als de Maatschappij tot bevordering van Toonkunst nam hem op onder hare eereleden. Gedurende meer dan 25 jaren stond hij aan het hoofd der zangvereeniging van laatstgenoemde maatschappij en leidde hare huishoudelijke muziekfeesten. In 1836 en 1840 was hij alleen en in 1850 met zijn kunstbroeder *Verhulst* met de directie belast der algemeene muziekfeesten te Amsterdam. Voor dat van 1836 componeerde hij een feestouverture met koor, en in 1840 stichtte hij met eenige kunstbroeders de maatschappij „Caecilia". In datzelfde jaar ontving hij het lidmaatschap van de „Accademia philarmonica di santa Cecilia" te Rome en in 1842 van koning *Willem II* het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw. Voorts was hij honorair lid van een aantal muziekinrichtingen te Amsterdam, dirigeerde aldaar, alsmede in de Fransche en in de Mozes- en Aäronskerk, de muziekuitvoeringen en componeerde daarvoor verscheidene stukken. Hij leverde de muziek voor de groote nationale opera „Saffo" van mr. *J. van Lennep* en voor een kleinere „Neem n in acht", alsmede voor de opera comique „le Bandit".

De talentvolle kunstenaar, die tevens als muziekonderwijzer voortreffelijke leerlingen vormde, werd den 14den Februari 1857 door een slepende ziekte uit den kring zijner werkzaamheden weggerukt. Een stoet van vrienden en kunstbroeders bracht 4 dagen later het stoffelijk overschot ten grave. Een koor van 80 zangers deed daarbij den lijkzang hooren, en in „Felix Meritis" wijdde de hoogleeraar *H. Beijerman* een rede aan zijn nagedachtenis.

Van Bree heeft een groot aantal gedrukte en ongedrukte compositiën nagelaten. Tot de eerste behooren 6 missen en requiems voor mannenstemmen en orgel, de feestcantate „Frascati", een concertouverture, de ouverture van „Saffo", 3 nocturnes, 3 scherzo's, 3 walsen, 3 fantasieën voor viool en piano, verschillende zangstukken met accompagnement van piano, o.a.: „Adolf bij het graf van Maria", enz. In handschrift zijn van hem „Columbus" met woorden van *van Walré*, „Lord Byron" van *Meijer*, 2 declamatoriums, „Bij het graf van een vroeg ontslapen kunstbroeder (A. Overdiep)" met woorden van *A. Winkler Prins*, enz. Zijn muziek munt uit door eenvoudigheid, natuurlijken gang en bevallige melodie.

Breedevoort is een voormalige heerlijkheid in de provincie Gelderland, bestaande uit de ambten Breedevoort, Aalten, Winterswijk en Dinxperlo. In de 12de eeuw maakte zij deel uit van de Westfaalsche heerlijkheid Lohn, behoorende tot het stift Munster. *Godschalk van Lohn* beweerde in de 12de eeuw met de heerlijkheid Lohn beleend te zijn en liet Breedevoort bevestigen. Graaf *Herman van Lohn* droeg in 1235 het huis te Breedevoort aan den graaf van Gelder op en ontving het van dezen weder in leen. In 1301 nam *Otto van Rietberg*, bisschop van Munster, het slot Breedevoort in en behield het voor zich. Laatstgenoemde kocht in 1316 de rechten van graaf *Herman* op Lohn en Breedevoort van diens erfgenaam *Otto*, heer van Ahaus. Dit gaf aanleiding tot een oorlog tusschen graaf *Reinoud II* van Gelder, als leenheer van Breedevoorten den bisschop van Munster, welke eindigde met het verdrag van Coesfeld in 1324. Eerstgenoemde behield de heerlijkheid. In latere tijden is zij dikwijls verpand, o.a. aan prins *Willem I* en zijn opvolgers, en in 1697 droegen de Geldersche Staten de heerlijkheid Breedevoort aan prins *Willem III* op.

Breedevoort was vroeger een kleine stad en vesting en is thans een dorp in de Geldersche gemeente Aalten. Het ligt aan de Aaltensche-Slinge, was eertijds de hoofdplaats van de gelijknamige heerlijkheid (zie aldaar) en onder het Fransche bestuur een afzonderlijke mairie; koning *Willem I* voegde het bij Aalten. De plaats is ontmanteld, doch nog door grachten omringd; van het voormalige slot waren in de 18de eeuw nog puinhoopen aanwezig. Er is een R.-Katholieke en een Hervormde kerk; het station van den locaalspoorweg van Winterswijk naar Zevenaar ligt ongeveer een half uur van het dorp verwijderd.

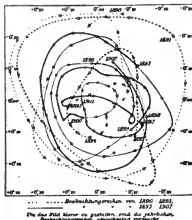
In het laatst der 13de eeuw werd het slot bezet door *Everhard van der Mark*, in 1303 door bisschop *Wichbold* van Keulen en in 1326 ingeno-

men door graaf *Reinoud II* van Gelder. Prins *Maurits* veroverde de stad in 1597, *Verdugo* hernam haar in 1606, doch de Staatsche troepen maakten er zich een paar maanden later weder van meester. In 1646 sprong het slot door een ontploffing van buskruit in de lucht, en in 1672 werd de vesting overgegeven aan de Munstersche troepen.

Breedknop (*Platanthera*). Geslacht uit de plantenfamilie der Orchideeën. Knollen ongedeeld, bladen langwerpig of elliptisch, bloemen in een lange rolronde losse aar. Bloemen meestal wit, alleen bij de zeldzame P. viridis bruingroen. De meest voorkomende is P. bifolia in de duinen en vochtige heidevelden.

Breedte, *aardrijkskundige,* dient om met de *lengte* de ligging eener plaats op aarde te bepalen. Brengt men door een plaats en door de polen der aarde een platvlak, dan snijdt dit de oppervlakte volgens een grooten cirkel. Het deel daarvan, gelegen tusschen de plaats en den evenaar, noemt men de breedte van de plaats. De groote cirkel noemt men den meridiaan van de plaats. De breedte kan *zuider-* of *noorder*-breedte (Z.Br. of N.Br.) zijn, naar gelang de plaats op het zuidelijk of op het noordelijk halfrond gelegen is. Natuurlijk is zij nooit grooter dan 90 graden. Amsterdam bijv. ligt op 52° 22′ 30″ N.Br. Het bepalen der breedte geschiedt met behulp der astronomie (zie verder *Aarde*).

Nauwkeurige astronomische waarnemingen hebben aangetoond, dat de breedte van een plaats niet absoluut onveranderlijk is, maar heen en weer schommelt om een gemiddelde waarde. Het bedrag der verandering is uiterst gering, het maximum ongeveer 0.6″. De oorzaak der verandering is gelegen in het feit, dat de draaiingsas van de aarde niet standvastig dezelfde plaats inneemt. Dat dit zoo moet zijn, werd reeds in de 18de eeuw door *Euler* op theoretische gronden aangetoond, daar hij bewees, dat de as van de aarde, als zij niet samenvalt met de hoofdtraagheidsas, zich om deze laatste moet bewegen. In de 19de eeuw onderzochten voornamelijk *Bessel*, *Thomson* (lord *Kelvin*), *Darwin*, *Schiaparelli*, e.a. den invloed, dien groote verschuivingen op het oppervlak der aarde moesten teweegbrengen op den toestand van de draaiingsas. Daar de theoretische onderzoekingen aanwezen, dat de verandering waarneembaar moest zijn voor onze tegenwoordige nauwkeurige instrumenten, werden in 1884 op de sterrenwachten te Berlijn en Poelkowa waarnemingen verricht, waaruit bleek, dat de theoretische berekeningen juist waren. Vervolgens werd door *Helmert* en *Forster* bewerkt, dat de studie van de verandering der aardas werd opgenomen in het werkprogramma van de Europeesche en van de Internationale commissie voor aardmeting. Om het bewijs te leveren, dat de geconstateerde veranderingen werkelijk het gevolg waren van de wisseling in den stand der aardas, werden van 1891—1892 te Berlijn door *Albrecht* en te Honoloeloe (ongeveer 180° ten W. van Berlijn gelegen) door *Marcuse* en *Preston* metingen uitgevoerd, die nauwkeurig correspondeeren. Daaruit bleek, dat de veranderingen van de poolshoogte te Honoloeloe dezelfde waren, maar in tegengestelden zin, als die te Berlijn, zoodat zij volmaakt het spiegelbeeld daarvan vormden. De veranderingen zijn periodiek, maar zeer samengesteld; ze zijn door *Albrecht* aangegeven tot 1902. Het middelpunt van het quadraat van bijgaande figuur stelt de plaats voor van de meetkundige as der aarde. De kleine kromme lijnen stellen de wegen voor, die de pool gedurende elk tiental jaren beschreven heeft. De zijde van het quadraat komt overeen met 0.6″. Het periodieke karakter van dit verschijnsel blijkt duidelijk uit de figuur; tevens is daaruit te zien, dat het gemiddeld bedrag der afwijking sinds het begin der waarnemingen kleiner

Verandering der aardrijkskundige breedte.

is geworden. Een afdoende verklaring van dit verschijnsel is nog niet gevonden. De oogenblikkelijke draaiingsas van de aarde beschrijft in een omloopstijd van 386 dagen (volgens nieuwere waarnemingen 420 à 430) een kegeloppervlak, waarvan de opening 0,5 à 0,6″ bedraagt, wat op de aardoppervlakte ongeveer met 15 à 20 m. overeenkomt. Voor de verdere bestudeering van dit verschijnsel worden sedert 1899 op 6 stations van den internationalen waarnemingsdienst, die ongeveer alle op 39° N.Br. liggen en in lengte zooveel mogelijk op gelijke afstanden, de waarnemingen op systematische wijze voortgezet. Deze stations zijn: Carloforte (op San Pietro, ten Z.W. van Sardinië), Tsjardsjoe (Boekhara), Mizoesawa (Japan), Ukiak (Californië), Gaithersburg (Maryland) en Cincinnati (Ohio).

Breedte, *Geocentrische of verbeterde,* noemt men den hoek, dien de aardstraal van de plaats maakt met het vlak van den equator. Het verschil tusschen deze breedte en de geografische ontstaat door de afplatting van de aarde. Het is aan den equator en aan de polen nul en heeft voor een breedte van 45° de grootste waarde, n.l. 11′30″.

Breedte, *sterrenkundige,* dient, om met de sterrenkundige *lengte* de plaats van een hemellichaam te bepalen. Cirkels, door de polen der ecliptica gaande en deze dus loodrecht snijdende, noemt men breedtecirkels. Zulk een cirkel legt men door een hemellichaam, waarvan men den stand wenscht vast te stellen, en aan den boog van dien cirkel,

begrepen tusschen dat hemellichaam en de ecliptica, geeft men den naam van *sterrenkundige breedte*. Zij kan *noordelijk* of *zuidelijk* wezen, naar gelang het hemellichaam dichter bij de noord- of bij de zuidpool der ecliptica gelegen is. De sterren, die zich in de ecliptica bevinden, hebben geen breedte.

Met betrekking tot de planeten onderscheidt men *heliocentrische* en *geocentrische* breedte, namelijk die, welke uit het middenpunt der zon, en die welke uit het middenpunt der aarde wordt waargenomen. De plaatsbepaling van een hemellichaam door middel van een lengte en een breedte is thans weinig in gebruik; men bedient zich daartoe gewoonlijk van rechte klimming en afwijking (declinatie en ascensia recta). Zie aldaar.

Breedtegraden. Zie *Breedte, geografische.*

Breefok is een vierkant zeil, dat op schepen met schoenertnig aan een losse of strijkende ra van den fokkemast geheschen wordt hij het zeilen voor den wind of met ruimen wind.

Breegang. Zie *Gang.*

Breen, *Daniël de,* of *Brenius,* een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Haarlem in 1594 en was een leerling van *Episcopius.* Gedurende de Dordtsche Synode was hij als afschrijver van brieven, enz. in dienst der Remonstrantsche partij. In 1621 werd hij te Haarlem hij het overrompelen van een Remonstrantsche vergadering gevangen genomen, maar weldra met een vermaning ontslagen. Later voegde hij zich hij de Doopsgezinden, van wier gevoelens hij echter in vele opzichten afweek. Hij overleed in 1664 en liet een groot aantal geschriften over godgeleerdheid achter. Deze zijn meerendeels verzameld door *Frans Kuiper* en nitgegeven onder den titel: „Daniël Breuii Opera theologica" (1664).

Breen, *Joost van,* heeft eveneens in het midden der 17de eeuw geleefd. Van hem hebhen wij een „Kunst der Stnnrlieden" (1662), henevens verscheiden kluchtspelen, zooals: „De bedrogen Jalouzij", „De klucht van 't Kalf", „De klucht van Jean de la Roy", „De ziende hlindeman" en „De Swarte minnaars".

Breenberch, *Bartholomëus,* Hollandsch historie- en landschapschilder en etser, geboren te Deventer in 1599, overleden, waarschijnlijk te Amsterdam, vóór 1659. Leerling van *Paulus Bril* te Rome, waar hij zeven jaren woonde. Hij kwam er sterk onder den invloed van *Adam Elsheimer's* kunst. Sinds 1633 woonde hij te Amsterdam. De werken nit zijn eersten tijd herinneren aan *Poelenburgh,* later schildert hij hreeder, maar minder frisch. Zijn schilderijen vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Mauritshnis te 's Gravenhage. 33 etsen, meest Romeinsche gebouwen en rnïnes voorstellende, zijn van hem bekend.

Breesaap is de naam eener dninvallei in de Noord-Hollandsche gemeente Velzen. Zij beslaat een oppervlakte van 245 H.A. en door haar zuidelijk deel is het Noordzeekanaal gegraven. In vorige eeuwen lag de vallei grootendeels woest, doch werd na het midden der 18de eeuw en vooral sedert 1836 door den nienwen eigenaar, *Jacobus Staart,* met goed gevolg ontgonnen.

Breeuwen is het dichtmaken der naden van schepen met nitgeplozen geteerd touw, *werk* genaamd, dat er ingestampt wordt door middel van *breeuwijzers,* nadat de naden eerst geklamaaid zijn en er een eind schiemansgaren in gedreven is. Na met het ratbatijzer hol gezet te zijn, wordt er gesmolten pik overheen gegoten, zoodat zulke naden volkomen waterdicht zijn. Het hreeuwen dient men echter gedurig te herhalen, omdat de na den veelsl hier en daar opengaan door het werken van het schip.

Breezand is een plaat voor het noorderstrand van het Zeeuwsche eiland Walcheren, hekend door de landing der Engelsche troepen in 1809.

Brefeld, *Oskar,* een Duitsch plantkundige te Telgte by Münster in Westfalen geboren, den 19den Augnstus 1839, was in den beginne als apotheker werkzaam, stndeerde sedert 1869 aan de hoogescholen te Halle, München en Würzburg in de botanie en vestigde zich in 1875 te Berlijn. In 1878 werd hij hoogleeraar in de plantkunde aan de boschbouwschool te Eberswalde, in 1884 hoogleeraaar aan de academie te Münster en in 1898 hoogleeraar te Breslau. Het voornaamste werk van *Brefeld* bestaat uit onderzoekingen op het gebied der mykologie. Bijna alle families der paddestoelen zijn door hem onderzocht, en de methoden, die hij bij de teelt daarvan gebruikte, zijn voor alle verdere onderzoekingen op dit gebied van het grootste belang. *Brefeld* is namelijk de uitvinder van de gelatine-cultures, die tegenwoordig in de bacteriologie zulk een nitgebreide toepassing vinden. Zijn voornaamste onderzoekingen heeft hij beschreven in zijn werk: „Untersuchungen aus dem Gesammtgebiete der Mykologie" (Leipzig, na 1872 te Münster).

Bregenz, de hoofdplaats van Vorarlberg in het Oostenrijksche graafschap Tirol, is hoogst bevallig gelegen aan de Bregenzer Ach en het Bodenmeer, op een hoogte van 395 m. boven den zeespiegel, aan den voet van den Pfänder (1056 m.) en van den Gebhardherg (593 m.), waarop de ruïnen van het kasteel Montfort, met een druk bezochte bedevaartskerk en een prachtig nitzicht over het Bodenmeer. De stad ligt aan de spoorlijnen Innsbrück—Bregenz (Arlberglaan, 221 km.), Bregenz-St. Margarethen, Bregenz-Lindau en Bregenz—Bezau. Zij bestaat nit de onde of bovenstad, op een hoogte gelegen, het oud-Romeinsche Castrum, en de nieuwe stad, die de onde aan drie kanten omgeeft, en telt (1900) 7595 inwoners. Er bestaat stoombootverkeer met alle havens van het Bodenmeer; de plaats heeft een fraai Gotische Protestantsche kerk (hij welker houw Romeinsche houwwerken, vaatwerk en munten werden gevonden), 3 Katholieke kerken en 2 kloosters. In de nabijheid werden reeds vroeger Romeinsche ondheden en oude graven gevonden. De meeste opgegraven voorwerpen bevinden zich in het museum van Vorarlberg. Verder zijn nog belangrijk het stadhnis en de groote korenpakhuizen. In den laatsten tijd zijn in de nieuwe stad een groot station, een veemarkt en talrijke villa's gebouwd. Door den aanleg van den Arlbergspoorweg is Bregenz sterk vooruitgegaan en sinds den houw eener stoombootflottille op het Bodenmeer een belangrijke handelsplaats geworden. De industrie hondt er zich bezig met katoenspinnerij, -weverij en -bleekerij, het fabriceeren van zijden foulards, gond- en zilverwerken en ijzerwaren. Tevens wordt er handel gedreven

in koren, vleeschwaren, vee en hout. In de nabijheid ligt een bruinkolenmijn en de Bregenzer Klause, vroeger een door sterke vestingwerken verdedigde bergpas, waardoor tot 1831 de weg voerde van Zwaben naar Tirol. Sinds dien tijd is de weg verlegd langs den oever van het meer, waar hij over een lengte van 890 m. tegen de branding beschermd wordt door een zwaren dam met ijzeren leuning en tevens door den spoorwegdijk van den Arlbergspoorweg.

Bregenz werd door de Kelten gesticht en vervolgens door de Romeinen veroverd. Onder den namen Brigantium of Bregantia castrum was het een uitgangspunt van de heerwegen naar Arbor felix (Arbon), Campodunum (Kempten) en Clunia. In 610 kwamen Iersche zendelingen er prediken in de taal der Alemannen. Van hen zijn ons o. a. de namen *Columbanus* en *Gallus* bewaard gebleven. In de Middeleeuwen was Bregenz de zetel der graven van Bregenz en na hun uitsterven van die van Montfort. In 1451 en 1523 werden de Habsburgers door aankoop eigenaars van de stad en het graafschap Bregenz. Gedurende den Dertigjarigen Oorlog werden de stad en de bergpas in 1646 door de Zweden veroverd en de vestingwerken gesloopt. Van 1805—1814 behoorde zij met Vorarlberg tot Beieren. Den 11den October 1850 had te Bregenz een samenkomst plaats van den keizer van Oostenrijk en de koningen van Beieren en Württemberg, waarbij men zich onderling verbond tegen Pruisen en besloot een leger van 200000 man op de been te brengen.

Bregenzer Woud is de naam van een bergland in noordelijk Vorarlberg, tot de groep der Allgäuer Alpen behoorend. Het wordt van het Z.O. naar het N.W. door de Bregenzer Ach doorsneden, die in den dalketel van Schröken (1260 m.) ontspringt, de Sübersbach en de Weizsach opneemt en na een loop van 66 km. met een delta in het Bodenmeer uitmondt. Het noordelijk gedeelte, het Buiten- of Voorwoud, behoort tot de Voor-Alpen, is rijk aan ooftuinen, weiden en wouden. De rivieren zijn diep tusschen met bosschen begroeide, steile oevers gelegen; de toppen zijn 900—1200 m., zelden meer dan 1500 m. hoog. In het Achterwoud zijn de bergketens langer; terrasvormige rotswanden, puntige spitsen en steile pyramiden steken boven de groene wanden en kammen der bergketens uit. De Freschen bereikt een hoogte van 2001, de Mittagspitze een van 2092 en de Ifen een van 2232 m. De meest voorkomende gesteenten zijn kalk- en leigesteenten der krijt- en flyschformatie en in het noordelijk deel van het Voorwoud Molassezandsteen en nagelfluh.

Het Bregenzer Woud vormt een arrondissement van het distrikt Bregenz. De bevolking, behoorende tot den stam der Alemannen, is meest katholiek en drijft voornamelijk veeteelt en Alpenlandbouw; ook houdt zij zich met den houthandel en borduren bezig. Steden bezit het Bregenzer Woud niet. De voornaamste plaatsen in het Voorwoud zijn: Alberschwende (717 m., 1806 inwoners,) aan den ingang van het Bregenzer Woud Hittisau (828 m., 1112 inwoners), op de hoogvlakte tusschen den Sübersbach en de Bolgenach, Egg (560 m., 1072 inwoners), Andelsbuch (610 m., 1117 inwoners) met staalbronnen, Schwarzenberg (691 m., 1214 inwoners), de geboorteplaats van de schilderes *Angelika Kauffmann*, en Bezau (637 m., 923 inwoners), in het dal van de Bregenzer Ach gelegen. In het Achterwoud liggen in het hoofddal de plaatsen Reuthe (638 m., 257 inwoners), Mellau (684 m., 583 inwoners), een opkomende badplaats, en Schoppernau (864m., 445 inwoners). Wegens zijn schoone natuur wordt het veel door toeristen bezocht. Dwars door het Voorwoud gaat van het station Schwarzach van den Vorarlberger spoorweg een postweg over Hittisau naar het station Oberstaufen van den Beierschen spoorweg Lindau-Kempten-München, met een tak van Miselbach langs de Ach naar Schoppernau. Een spoorweg van Bregenz over Egg naar Bezau (Bregenzer woudspoorweg) is in aanbouw.

Breggen, *Frans van der*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Leiden, den 1sten November 1783, studeerde aldaar in de medicijnen, promoveerde in 1803, vestigde zich als geneesheer te Amsterdam en werd er den 29sten September 1817 benoemd tot hoogleeraar in de geneeskunde aan het Athenaeum. In die betrekking was hij werkzaam tot aan den 3den Februari 1843, toen hij aan een slepende ziekte overleed. Hij was lid van verscheidene geleerde genootschappen en heeft vele vertaalde en oorspronkelijke werken uitgegeven, zooals: „De geneeskunde op hare wegen tot zekerheid enz." (1809 en 1829), „Broussais, zijne leer, hare gevolgen, enz." (1829), „R. d'Amador, de ontleedkundige ziektekunde, enz." (1839), „Overzicht der geneesmiddelen, enz." (1830), „Geneeskundige bijdragen van gemengden inhoud" (1842) en vele andere.

Bregma, gewoonlijk *fontenelle* genoemd, is de naam voor het middelste deel van den schedel, een der plaatsen, waar de schedelbeenderen op het hoofd samenkomen en de plek, die bij kleine kinderen altijd indrukbaar is en het laatst hard of vast wordt.

Bréguet, *Abraham Louis*, een beroemd horlogemaker en werktuigkundige, werdt geboren te Neuchâtel, den 10den Januari 1747, en kwam op jeugdigen leeftijd in de leer bij een horlogemaker te Versailles. Na het overlijden van zijn ouders begaf hij zich naar Parijs, studeerde er met ijver in de wiskunde en stichtte er vervolgens zijn werkplaats. Hij bracht door zijn vernuftige uitvindingen de kunst van horlogemaken tot een aanzienlijke hoogte. Zoo is hij de uitvinder der naar hem genoemde „Spiraal Bréguet", die vrijwel ongevoelig is voor uitzettingen, door temperatuurverschillen veroorzaakt, wegens de ligging der bovenste winding. Zijn chronometers werden om hun nauwkeurigen gang weldra algemeen gezocht, en hij werd belast met de levering daarvan voor de marine. Voorts vervaardigde hij voortreffelijke pendules en thermometers en verbeterde verscheidene natuurkundige instrumenten, waarin o.a. tandraderen $\pm$ 2000 omwentelingen per seconde maken. Hij werd lid der Académie des sciences en overleed te Parijs, den 17den September 1823. Zijn kleinzoon *Louis François Clément Bréguet*, geboren te Parijs, den 22sten December 1808, was uurwerkmaker der Marine, lid van de Académie des Sciences en van het Bureau des Longitudes, en maakte zich bekend door belangrijke natuurkundige verhandelingen en door de samen-

stelling van den wijzertelegraaf, die langen tijd in Frankrijk in gebruik is geweest, alsmede door getande bliksemafleiders voor telegraaflijnen. Hij overleed te Parijs, den 27sten October 1883.

Bréhat, is een eiland in het Kanaal, voorzien van een vuurtoren, behoorende tot het Fransche departement Côtes du Nord, in het arrondissement St. Brieuc, kanton Paimpol. Het ligt 36 m. boven den zeespiegel en telt 995 inw. (1901), die van handel, scheepvaart en visschvangst leven. Het eiland is een overblijfsel van het voormalige vaste land. Het verschil in waterstand bij eb en vloed bedraagt 9.5 m.

Brehat, *Alfred de*, eigenlijk *Alfred Guézzennec*, een Fransch schrijver, geboren in 1826, heeft een groot aantal romans en bevallige novellen geleverd, van welke wij noemen: „Scènes de la vie contemporaine" (1855), René de Gavery" (1859) „Les filles du Boër" (1859), „Bras d'àcier" (1889), „Petits Romans" (1861), „Les jeunes amours, le chateau de Kermaria" (1861), „Un drame à Calcutta" (1862), „Les chauffeurs indiens" (1863), „Les contrebandiers de Santa Cruz" (1864), „Les chemins de la vie" (1864), „Un mariage d'inclination" (1865), en „Une parenté fatale" (1866) „La Sorcière noire" (1866). „Les aventures d'un petit Parisien" en „La belle Duchesse" zijn na zijn dood verschenen. Hij overleed in 1866 te Parijs.

Brehm, *Ludwig*, een Duitsch ornitholoog, werd geboren te Schönau bij Gotha, den 24sten Januari 1787, studeerde te Jena in de theologie en werd in 1813 godsdienstleeraar te Renthendorf bij Neustadt a. d. Orla. Weldra wijdde hij een groote aandacht aan de soorten, den aard en de levenswijze der vogels, kwam allengs in het bezit van een verzameling van 9000 stuks en gaf merkwaardige geschriften uit over die afdeeling van het dierenrijk. Daartoe behooren: „Beiträge zur Vogelkunde" (Neustad 1821—1822, 3 dln.), „Lehrbuch der Naturgeschichte aller europäischen Vögel" (Jena 1823—1824, 2 dln.), „Ornis" (Jena 1824—1827. 3 stukken), „Handbuch der Naturgeschichte aller Vögel Deutschlands" (Ilmenau 1831), „Die Kunst Vögel als Bälge zu bereiten, auszustopfen n. s. w." (Weimar 1842 en 1860), enz. Hij overleed den 23sten Juni 1864 te Renthendorf.

Brehm, Alfred Edmund, een zoon van den voorgaande en eveneens een uitstekend dierkundige, werd geboren te Renthendorf, den 2den Februari 1829, en volbracht in 1847, voordat hij de universiteit bezocht, een 5-jarige wetenschappelijke reis naar Afrika. Hij studeerde vervolgens te Jena en te Weenen in de natuurwetenschappen, begaf zich in 1856 met zijn broeder naar Spanje en vestigde zich na zijn terugkeer in 1858 te Leipzig. Hier maakte hij een aanvang met zijn voortreffelijk werk: „Das Leben der Vögel" (Glogau, 1861 en 1867). In 1860 bezocht hij Noorwegen en Lapland, en in 1862 vergezelde hij hertog *Ernst van Coburg-Gotha* op een tocht naar Abessinië, waarvan hij later verslag gaf in zijn „Ergebnisse einer Reise nach Habesch" (Hamburg. 1863). In 1863 werd hij benoemd tot directeur van den Zoölogischen tuin te Hamburg, doch in 1867 legde hij die betrekking neder, om zich naar Berlijn te begeven, alwaar hij met den bouw van een reusachtig aquarium werd belast. Zijn belangrijkst geschrift: „Illustrirtes Thierleben", in 6 deelen, is in 1869 voltooid, en daarvan verschenen later nog verschillende verbeterde uitgaven. o.a. ook een volksuitgave, bewerkt door *von Schödler*, Voorts schreef hij: „Gefangene Vögel" (Leipzig 1870—1875) en met *Roszmäszler*: „Die Thiere des Waldes" (Leipzig 1863—1866, 2 dln.) Tot 1875 bleef hij directeur van het aquarium te Berlijn en voegde zich daarna met *Finsch* en graaf *Waldburg* bij de wetenschappelijke expeditie, door het geografisch genootschap te Bremen uitgezonden naar West-Siberië. Na zijn terugkeer ontving hij een uitnoodiging van *Rudolf*, kroonprins van Oostenrijk, om met hem de natuurlijke historie te beoefenen in het gebied van den Midden-Donau. Voorts vergezelde hij den prins in 1879 naar Spanje en overleed den 11den November 1884 in zijn geboorteplaats.

Brehmer, *Hermann*, geboren den 14den Augustus 1826 te Kurtsch in Silezie, is vooral bekend geworden door de van hem afkomstige behandeling der longtuberculose. Hij studeerde te Breslau en Berlijn, eerst in de natuurwetenschappen, vervolgens in de medicijnen en kwam, opgewekt door de voorlezingen over natuurkunde van *Johann Müller*, op het denkbeeld de longtuberculose volgens een tot dusver niet gevolgde methode te bestrijden. Deze bestond in geschikte voeding, een betere ademhaling en harding van het lichaam door douches. In 1859 verkreeg hij toestemming tot het oprichten van een volgens deze beginselen ingericht sanatorium te Görbersdorf. Wegens het succes dat zijn methode had, werd het sanatorium reeds in 1862 vergroot en daarna steeds meer naar de eischen des tijds ingericht. *Brehmer* schreef: „Die Gesetze und die Heilbarkeit der chronischen Tuberkulose der Lungen" (Berlijn. 1856), „Die Aetiologie der chronischen Lungenschwindsucht vom Standpunkte der klinischen Erfahrung" (Berlijn, 1885), „Die Therapie der Lungenschwindsucht" (Wiesbaden 1887; 2de druk, 1889). *Brehmer* overleed den 22sten December 1889 te Görbersdorf.

Brehmer, *Wilhelm*, werd den 19den Mei 1828 te Lübeck geboren. Hij studeerde in de rechten te München, Leipzig en Göttingen en werd, nadat hij van 1852—1869 als advocaat werkzaam was geweest, in 1870 in den Senaat van Lübeck gekozen. Als zoodanig wijdde hij zich voornamelijk aan het bouw-, financie- en schoolwezen. In 1897 en 1898 en opnieuw sedert 1901 bekleedde hij de betrekking van burgemeester. *Brehmer* heeft zich o.a. verdienstelijk gemaakt doordat hij talrijke opstellen over de geschiedenis der Hanza en van Lübeck heeft geschreven in de „Hansische Geschichtsblätter" en in de „Zeitschrift für Lübeckische Geschichte". Sedert 1880 was hij voorzitter van de vereeniging voor de geschiedenis der Hanza. Hij overleed te Lübeck, den 2den Mei 1905.

Breien is een vrouwelijk handwerk, daarin bestaande, dat met behulp van breinaalden een wollen of katoenen draad zoodanig ineengeslingerd wordt, dat er lissen ontstaan, die men mazen noemt. De naalden zijn van staal of hout, de dikte regelt zich naar de losheid van het werk en ook naar het garen; zij zijn voor katoen ongeveer een vierde, voor wol de helft dikker dan de draad. Om geen steken te laten vallen bij werk, waarbij de rijen steken niet rond loopen, zooals bijv. een doek of fichu, worden de houten naalden aan het eene einde van een

knopje voorzien. Naar de mazen verdeelt men het breiwerk in zulk met *rechte*, *averrechte*, *recht-verdraaide*, *averrecht-verdraaide* en *holle mazen*. De bolle maas dient ter verfraaiing en beeft alleen reebtstreeks nut bij het meerderen, voor rijggaten en tot het maken van een scbnif. Bij het breien van recbte mazen worden kleine over elkaar liggende lissen of bogen gevormd, die samen de *maasstreep* vormen. Het werk heeft een glad aanzien en wordt voor de rechte zijde gebondon. Bij de averrecbtscbe maas beweegt zicb de naald juist in omgekeerde riebting, als bij de rechte, dns van boven naar beneden door de maas, er ontstaat geribd werk, dat in den regel voor de keerzijde dient. Bij de verdraaide mazen heeft hetzelfde plaats, alleen wordt het gedeelte der maas, dat van de werkster afgekeerd is, opgenomen. De bolle maas is slechts een gewone lus en vormt eerst in verbinding met den volgenden toer een maas. Om de voorwerpen den juisten vorm te geven, is het noodig, volgende toeren kleiner of grooter te maken, respectievelijk te *minderen* of te *meerderen*. Het minderen geschiedt op twee manieren, n.l. door twee mazen samen te breien, of door een maas af te balen, de volgende te breien en de afgehaalde over deze heen te halen. Een combinatie van beide manieren, n.l. een maas afhalen, de twee volgende samenbreien en de eerste overhalen heet *dubbel minderen*. Het meerderen kan op drie wijzen geschieden. Ten eerste door van één maas twee te maken, ten tweede door een lus om de rechternaald te maken, die dan bij den volgenden toer maas wordt, ten derde door de bovenste lus van een voorgaanden toer op de linkernaald te nemen en er een maas van te breien, welke laatste manier, als de minst zichtbare, bet meest gebruikt wordt voor effen voorwerpen. Van de talrijke soorten *breisteken* noemen wij alleen de *Tunische steek*, de *netsteek*, *moesjessteek*, *gekruiste steek* en *diamantsteek*. De Tunisebe steek wordt vervaardigd door in de eene toer 2 mazen recbt verdraaid samen te breien en in den tweeden toer om te slaan en averrecbt af te balen, waarbij zeer los gewerkt wordt. Bij de netsteek moet het aantal mazen een veelvond van vier zijn; hierbij zijn de eerste vier toeren recht, dan volgt een toer een maas recht en drie afhalen, daarna weer drie toeren recht en drie afhalen, echter zóó, dat de rechte maas gebreid wordt van de middelste der in den vijfden toer afgehaalde drie mazen.

Onder de voorwerpen, die het menigvuldigst gebreid worden. neemt de kous de eerste plaats in. Deze bestaat uit de volgende deelen: aan den bovenkant het boordje, dat tot sieraad en ter betere aansluiting dient, waarom het recht en averrecht gebreid wordt. Hierop volgt het eerste rechte deel, daarop de mindering, die aan het tweede rechte deel aansluit, waaraan de hiolvermindering met den hiel en de minderingvoet aangebreid worden. Dan komt de rechte voet, die door den teen gesloten wordt. Bij den borstrok onderscheidt men 5 deelen: den boord, het minderingdeel, den tusseben- of tailleboord, het bovendeel en de mouwen. Verder breidt men nog pantalons, mutsen, handschoenen en patronen. De laatste ontstaan, door op regelmatige wijze eenige maassoorten met elkaar te verbinden. Men onderscheidt nog *dichte* en *holle patroonfiguren*. De diehte ontstaan door verbinding van rechte, averrechte, rechtverdraaide en averrechtverdraaide mazen. Bij de holle patronen wordt er hier en daar een holle maas aan toegevoegd.

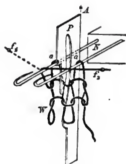
Volgens sommigen was bet breien als handwerk reeds in de 13de eeuw in Italië bekend: anderen beweren, dat het in de eerste helft van de 16de eenw in Spanje nitgevonden is. Voor dien tijd waren konsen van laken, door den kleermaker gemaakt, in gebruik. Van Spanje kwam het breien naar Engeland en Schotland. Men zegt, dat *Hendrik VIII* de eerste zijden en een graaf van Pembroke de eerste wollen gebreide kousen gedragen heeft.

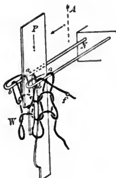
Omstreeks 1524 was *William Rider* de eerste konsenbreier in Engeland; terzelfdertijd vond men in Duitschland ook reeds kousenbreiers. Deze kunst werd tamelijk lang nog door mannen gedreven, om later zoo goed als geheel in vrouwenhanden over te gaan. In den laatsten tijd zijn de breimachines (zie aldaar) zoodanig verbeterd, dat de concurrentie daarmede voor vronwen en kinderen niet meer mogelijk is.

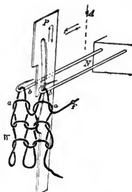
Breier, *Eduard*, een Oostenrijksch romanschrijver, geboren den 3den November 1811 te Warasdin in Croatië, trad in Oostenrijkschen krijgsdienst, maar nam weldra zijn ontslag en vestigde zich als letterkundige te Weenen. Hij beeft meer dan 60 deelen geleverd, meestal geschiedkundige romans, welke op die van *Wilibald Alexis* gelijken. Daarvan noemen wij: „Die Sendung des Rabbi" (1845), „Der Gezeichnete" (1845), „Buch von den Wienern" (1846, 4 dln.), „Die Revolution der Wiener im 15. Jahrhbundert". (1850 3 dln.), „Wien und Rom" (1851, 4 dln.; 2de druk, 1862), „Pandur und Freimaurer" (1855), „Die Rozenkreuzer in Wien" (1852) en „Kaiser Joseph" (1861, 2 dln.). Zijn: „Gesammelte Romane und Erzählungen" zijn te Weenen gedrukt in 1861 — 1864 in 18 deelen.

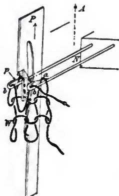
Breimachines zijn werktnigen ter vervaardiging van geweven stoffen. Zij worden verdeeld in *ééndraadsstoelen* en in *kettingstoelen*. Bij eerstgenoemde machines bestaat het geheele weefsel nit één enkelen draad, terwijl bij de kettingstoelen evenveel afzonderlijke draden zijn, als mazen in een rij. Voor iedere maas is een afzonderlijke naald noodig. Naarmate deze nu in een enkele rij of in een cirkel zijn gerangschikt, worden de machines onderscbeiden in *vlak-breimachines* en in *rond-breimachines*. Op eerstgenoemde kunnen slechts vlakke stukken gemaakt worden, terwijl op de laatste een pijpvormig weefsel ontstaat. De stalen naalden zijn aan bet uiteinde verdund en haakvormig omgebogen. Het korte been van dien haak is veerkracbtig en valt met bet niteinde bij het neerdrukken in een gleuf van bet lange been. Tusscben de naalden staan de zoogenaamde platinen, dat zijn dunne stalen plaatjes van een eigenaardigen vorm, die de steken moeten vormen en van de naalden afschuiven. Verder beeft men nog den draadleider, die den draad over de naalden brengt, en een inrichting om de baken der naalden samen te drukken. De overige deelen der machine dienen om een draaiende of heen- en weergaande beweging in de periodieke beweging van genoemde deelen om te zetten.

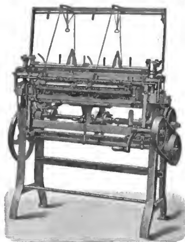
Bescbonwen wij nu eens de wijze van werken

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5 Breimachine.

(ter wille van de duidelijkheid zijn slechts twee naalden met de platine ertusschen afgebeeld). In fig. 1 ziet men het weefsel met de mazen a op op de naalden N. hangen, terwijl de platine P. zoover mogelijk achteruit is geschoven en daarmee het reeds afgewerkte weefsel, dat in haar inkeping ligt. Nadat de draadleider zich uit fig. 1 naar fig. 2 bewogen heeft en dus de draad over de naalden is gelegd, daalt in fig. 2 de platine, waardoor zij met den uitstekenden neus den draad naar beneden trekt en de lussen b vormt. Tevens beweegt zij zich naar voren en drukt de lussen in de haken, die daarna door den drukker (hier niet afgebeeld) gesloten worden (fig. 3). Daarna gaat de platine nog verder naar boven en naar voren, waardoor de oude mazen a over de haken geschoven worden. (fig. 4). Nu daalt de platine weer en keert naar het punt van uitgang a terug, waardoor het afgewerkte weefsel in de gleuf mee terug gaat en de zoo juist gemaakte mazen b de plaats gaan innemen van de mazen a in fig. 1, waarna hetzelfde spel weer begint.

Bij de ondste breimachines, die in 1589 door *William Lee* te Calverton werden uitgevonden, moesten de verschillende bewegingen der deelen door trappen en door de hand van den arbeider worden uitgevoerd. De breimachines, die sedert het midden der vorige eeuw in gebruik kwamen (fig. 5) werken zelfstandig; het groote verschil is echter alleen in de periodieke overbrenging gelegen. Door bijzondere inrichtingen kunnen eenige naalden en platinen buiten werking gesteld worden, waardoor een mindering wordt verkregen; door het omgekeerde ontstaat natuurlijk de meerdering. Ook worden wel mazen op de nabnrige naalden geschoven, waardoor of de breedte een

verandering ondergaat, openingen in het weefsel ontstaan (petinetstoffen), of verhoogingen (ananasstoffen). De draadleider is voor het maken van geruite of geplatteerde stoffen zoo ingericht, dat hij na een korter of langer tijdsverloop een draad van een andere kleur over de naalden legt. Er bestaan verschillende soorten van breimachines; bij de rond-breimachine worden de platinen vervangen door de tandon van een rad, de zoogenaamde *mailleuse*. Een schijf drukt achtereenvolgens de haken der naalden dicht. De meest bekende kettingbreimachine is die van den Amerikaan *J. W. Lamb*. Hier bewegen de naalden zich in leibanen, welke in twee vlakken zijn nitgeschaafd, die ongeveer haaks op elkaar staan.

Breinkraan. Zie *Scheepsketels*.

Breinpomp. Zie *Scheepsketels*.

Breisach, somtijds ook geheeten *Alt-Breisach*, is een zeer onde stad op den rechter oever van den Rijn in het distrikt Freiburg. Voorheen was zij een belangrijke vesting, gelegen op een basaltrots ter hoogte van 246 m. en werd de sleutel van het Dnitsche rijk genoemd. Zij was tevens een vrije rijksstad. De stad ligt aan den spoorweg Freiburg—Colmar en aan den zijtak Breisach—Riegel—Gottenheim. In 1900 bedroeg het aantal inwoners 3537, waaronder een garnizoen, en deze houden zich bezig met indnstrie, landbonw en scheepvaart op den Rijn. De St. Stephansdom is een kruisvormige basilika, gedeeltelijk in Gotischen stijl opgebonwd, nit de 14de eeuw, met een door hontsnijwerk prachtig versierd hoogaltaar en grafteekenen van heroemde personen. Verder zijn er belangrijk: een spoorwegbrug over den Rijn, een school voor vrouwenarheid, een bronwerij, een tapijtfabriek en de Rijnpoort. Deze laatste, uit den tijd van *Lodewijk XIV*, draagt een hoogdravend Latijnsch opschrift, dat aan den tijd herinnert van de Fransche heerschappij in de 17de eeuw. Op den zuidelijk gelegen Eckartsberg vindt men overblijfselen van onde vestingwerken.

De steile berg, waarop een gedeelte van de stad gebonwd is, werd ten tijde van *Julius Caesar* Mons Brisiacns genoemd, die door *Ariovistus* veroverd werd. Later werd de plaats door keizer *Valentinianus I* in 369 van vestingwerken voorzien, om de grenzen van het rijk te verdedigen tegen de Germanen, en spoedig was zij de sterkste vesting van den omtrek. Later kwam Breisach in het bezit van hot Germaausche geslacht der Harelungen, in het midden van de 12de eeuw in dat van den keizer en van het bisdom Bazel, ging later nog weer in andere handen over en werd in 1275 een rijksstad, terwijl *Albrecht I* de stad voor goed onder zijn heerschappij bracht. In 1633, gedurende den Dertigjarigen Oorlog, werd Breisach te vergeefs door de Zweden belegerd, maar den 19den December 1638 werd het na een langdurige belegering door hertog *Bernhard van Saxen—Weimar* ingenomen. Het was echter door den generaal *von Reinach* op een meesterlijke wijze verdedigd, geheel eenig in de krijgsgeschiedenis. Keizer *Ferdinand III* trachtte tevergeefs de vesting te heroveren en moest haar bij den vrede van Westfalen aan Frankrijk overlaten. De vrede van Rijswijk in 1697 bracht haar aan Oostenrijk. *Lodewijk XIV* liet op den linker Rijnoever Neu-Breisach bouwen. Gedurende den Spaanschen Successie-oorlog viel de stad door de lafheid en het verraad van *Arco* in 1703 in de handen der Franschen, die het echter bij den vrede van Rastadt aan Oostenrijk moesten teruggeven. Toen de Franschen gedurende den Oostenrijkschen Successie-oorlog Freiburg ingenomen hadden, veroverden zij ook Breisach, sloopten de vestingwerken en lieten den sterken toren van *Berthold V* in de lucht vliegen. In 1793 werd de stad opnieuw door de Franschen verwoest, maar in 1796 legden zij er weer nieuwe vestingwerken aan. Zij werd in den winter van 1799—1800 tevergeefs door de Oostenrijkers belegerd. In 1865 kwam de stad bij den vrede van Preszburg aan Baden en in den oorlog van 1870—1871 had zij veel te lijden door de beschieting van de tegenovergelegen, toen nog Fransche vesting Neu-Breisach.

Breisgau, De, is met de landvoogdij *Ortenau* een der schoonste en vruchtbaarste gewesten van het groothertogdom Baden en behoort tot de distrikten Freiburg en Lorrach. De bodem is er grootendeels bergachtig, en men vindt er de hoogste toppen van het Schwarzwald, terwijl het land er trapsgewijs afdaalt naar den Rijn. De dalen, door zijrivieren van den Rijn doorstroomd, zooals de Elz, de Treisam, de Glotter, de Wiesen en de Neumagen, zijn zeer vruchtbaar en sterk bevolkt. In de vlakte bloeit de landbonw en levert graan, druiven, ooft, hennep en velerlei groenten, terwijl boven de weiden der berghellingen donkere dennenwonden zich uitstrekken. De nijvere bevolking, krachtig van lichaamsbouw en opgeruimd van geest, vervaardigt de bekende Schwarzwalder klokken, terwijl er voorts ijzer, lood, koper en zilver gewonnen worden.

In de dagen der Romeinsche heerschappij behoorde de Breisgau tot het land der Alemannen, en in de Middeleeuwen werd dit gewest door graven geregeerd, sedert de 11de eenw door het geslacht der *Bertholden*, later hertogen van *Zähringen*. Na het uitsterven van hun stam met *Berthold V* in 1218, kwam de Breisgan gedeeltelijk aan de markgraven *van Baden* en gedeeltelijk aan de zwagers van *Berthold*, de graven *van Vrijburg* en *Urach. Hedwig*, de erfdochter van den laatsten graaf *van Vrijburg*, werd de vronw van den graaf *van Habsburg*, den lateren keizer *Rudolf I*, waardoor een deel van de Breisgau aan het Habsburgsche huis kwam. Nadat Oostenrijk in 1368 van den graaf van *Urach*, Freiburg, de hoofdstad der Breisgau, gekocht had, kreeg het langzamerhand de heerschappij over de geheele landstreek, zoodat hertog *Frederik van Oostenrijk* in 1368 reeds bijna de geheele Breisgau in zijn bezit had. In 1468 werd de landstreek met nog andere bezittingen door aartshertog *Siegmund* aan *Karel den Stoute* verpand. Toen *Peter van Hagenbach* landvoogd was, kwamen de adel en de burgerij tegen zijn tiranniek bestuur in opstand, zij maakten zich vrij, onthoofden den landvoogd en hadden van toen af hun eigen bestuur en stenden. Tot het einde der 18de eeuw deelde de Breisgau echter in het lot van de overige Oostenrijksche landen. Bij den Vrede van Luneville in 1801 werd zij, met nitzondering van een klein gedeelte, hetwelk door Frankrijk aan de republiek Helvetië was toegevoegd, aan den hertog *van Modena* afgestaan, van wien het in 1803 overging op zijn schoonzoon, aartshertog *Ferdinand*

van Oostenrijk. Deze moest haar echter hij den Vrede van Preszburg afstaan aan Baden en Württemberg, doch dit laatste heeft zijn aandeel tegen schadevergoeding aan Baden overgedaan.

Breislak, *Scipio*, een aardkundige, werd in 1768 geboren te Rome. Hoewel bestemd voor den geestelijken stand, wijdde hij zich aan de studie der wis- en natuurkunde en zag zich benoemd tot hoogleeraar in genoemde wetenschappen te Ragusa. Daarna werd hij in die betrekking overgeplaatst naar Rome aan de Collegio Nazareno en hield zich aldaar hoofdzakelijk bezig met de aard- en delfstofkunde. Op een reis naar Napels en Parijs knoopte hij vriendschappelijke betrekkingen aan met *Cuvier, Fourcroij, Chaptal* en anderen, en werd hij zijn terugkeer directeur van een aluinfabriek bij Napels, waar hij tevens een ruim veld vond voor zijn geologische onderzoekingen. Later werd hij leeraar in de natuurkunde aan de militaire school te Napels, vestigde zich daarna weder te Rome en vertrok vervolgens naar Parijs, waar hij bleef totdat *Napoleon I* hem benoemde tot inspecteur der salpeter- en kruitfahrieken in het koninkrijk Italië. Hij overleed te Milaan, den 15den Februari 1826, en de familie *Borromeo* kwam in het bezit van zijn belangrijk mineralogisch kabinet. Tot zijn geschriften, waarvan enkele ook in het Fransch vertaald zijn, behooren: „Topografia fisica della Campania" (1798), „Introduzione alla geologia" (1811) en „Descrizione geologica della Lombardia" (1822).

Breitbach, *Karl*, een Duitsch schilder, werd te Berlijn geboren, den 14den Mei 1833. Hij studeerde eerst op de academie aldaar, van 1862—1863 bij *Couture* in Parijs en maakte vervolgens studiereizen door Duitschland, Frankrijk en Engeland. In Berlijn teruggekeerd, legde hij zich vooral toe op het landschapschilderen en muntte tevens uit als portretschilder. Van zijn schilderijen moeten genoemd worden: „Park von Trianon", „Sonnenaufgang im bayrischen Hochland", „Holzanktion in Westfalen", „Herbstabend im Weserthal". Ook schilderde hij bekoorlijke genrestukken, o. a.: „Badende Dorfkinder", „Beim Dorfschuster", „Korallenmädchen auf Capri", „In der Dorfschenke", „Kartoffelernte". In 1894 werd hij tot hoogleeraar benoemd en overleed den 26sten Juni 1904 te Kassel.

Breitenfeld is den naam van een klein dorp, niet ver van Leipzig in het koninkrijk Saksen gelegen; het ontleent zijn beteekenis aan een drietal in zijn omtrek geleverde veldslagen. De eerste twee zijn voorgevallen in den Dertigjarigen Oorlog. Den 7den September 1631 stiet de Oostenrijksche veldheer *Tilly* met omstreeks 40000 man, waaronder 11000 man cavalerie, met slechts 26 stukken geschut, tusschen Breitenfeld en Seehausen op het Zweedsch-Saksische leger, dat alleen sterker was door een grooter aantal kanonnen en aangevoerd werd door koning *Gustaaf Adolf. Pappenheim* wierp zich met zijn geharnaste ruiters op de Zweden, noodzaakte hen tot wijken en vervulde *Tilly* reeds met de hoop op het behalen zijner 33ste overwinning, toen een behendige flankbeweging, door *Banner* bestuurd, alle pogingen van *Pappenheim* verijdelde en een groot deel van zijn regimenten noodzaakte tot een ordelooze vlucht. Inmiddels waren de Saksen door generaal *Fürstenberg* zoo hevig aangetast, dat zij de plaats moesten ruimen. *Gustaaf Adolf* bezorgde hun door zijn geoefende Zweedsche soldaten aanstonds steun, terwijl de Zweedsche generaal *Horn* het voorwaarts rukken van *Tilly* door uitstekende artilleriemanoeuvres verhinderde. Deze snelle bewegingen brachten de zegepraal aan de zijde des konings, want terwijl de ruiters van *Pappenheim* ordeloos voorthulden en *Tilly* te vergeefs de dapper verdedigde stellingen der Zweden deed bestormen, liet *Gustaaf Adolf* alle beschikbare troepen van den rechter vleugel en van het centrum links zwenken, maakte zich meester van de kanonnen van *Tilly* en richtte ze dadelijk op de keizerlijke reserve. Vruchteloos trachtte *Tilly*, hoewel hij reeds 2 wonden had ontvangen, zijn batterijen te heroveren en de vernietiging van zijn leger tegen te houden. Bij het invallen der duisternis was zijn nog nooit overwonnen leger verslagen en verstrooid, terwijl hij zelf, ter nauwernood aan de gevangenschap ontsnapt, den volgenden ochtend met slechts 600 man Halle bereikte. Hij had niet alleen zijn 26 kanonnen, al zijn legervoorraad, 100 vaandels en 12000 man aan dooden, gewonden en gevangenen, maar ook den roem der onoverwinnelijkheid verloren. Sedert den 7den September 1831 bevindt zich aldaar een gedenkteeken.

De tweede slag, voorgevallen den 23sten October 1642, was niet minder bloedig en beslissend voor den afloop van den Dertigjarigen Oorlog. Nadat namelijk de Zweden onder *Torstenson* in Moravië en Bohemen gevallen waren en Olmütz veroverd hadden, trokken zij in het najaar van 1642 naar Saksen, om aldaar de winterkwartieren te betrekken. *Torstenson* was juist voornemens Leipzig te bestormen, toen hij vernam, dat aartshertog *Leopold* en generaal *Piccolomini* met een vereenigd Oostenrijksch-Saksisch leger aanrukten tot ontzet. Om zich in den rug te dekken, trok hij aanstonds noordwaarts, om bij Seehausen en Breitenfeld een vaste stelling in te nemen. Nog voordat het keizerlijke leger zich behoorlijk had gedeployeerd, joeg hij zijn linker vleugel op de vlucht. Op den anderen vleugel scheen de schaal der overwinning naar de zijde der Oostenrijkers over te slaan, maar zij veranderde geheel en al, toen de verslagen Oostenrijksche ruiters van den linker vleugel door hunne vlucht het voetvolk prijs gaven aan de aanvallen der Zweedsche cavalerie. Hoe dapper zich het centrum ook verweerde, het was niet bestand tegen de overmacht en moest zich met 8000 man overgeven, tengevolge van de aanvallen der Zweedsche ruiterij, die hier den slag besliste. De Zweden verloren omstreeks 4000 man aan dooden en gewonden, waarbij 8 generaals, terwijl het verlies van het Oostenrijksch-Saksische leger geschat werd op 15000 dooden en gewonden, 5000 gevangenen, 46 kanonnen, 190 veldteekens en den geheelen trein. Die overwinning werd gevolgd door de verovering van Leipzig en het bezetten van Saksen; zij versterkte de macht der Protestantsche vorsten en drong den keizer tot het sluiten van den vrede.

De derde slag, geleverd den 17den October 1812, vormt een deel van den grooten volkerenslag bij *Leipzig* (zie aldaar).

Breitenstein, *Heinrich*, geboren in 1848 te Iglau in Moravië, studeerde te Weenen in de me-

dicijnen en ging in 1876 als geneesheer van het Nederlandsch-Indische leger naar Java. Gedurende zijn 21-jarigen, slechts door een verlof van 2 jaar afgebroken diensttijd, doorkruiste hij dit eiland in alle richtingen, vertoefde 3 jaren in Borneo bij de Dajaks en leerde een groot gedeelte van Soematra kennen. In 1897 vestigde hij zich als hadarts te Karlsbad. Behalve kleine geneeskundige werkjes, schreef hij: „21 Jahre in Indien". 1. Teil: Borneo (Leipzig, 1899), 2. Teil: Java (1900), 3. Teil: Sumatra (1902).

Breithaupt, *Joachim Justus*, een Duitsch theoloog, werd geboren in 1658 te Nordheim in Hannover, studeerde te Helmstädt en werd privaatdocent te Wolfenbüttel en Brunswijk. Later vergezelde hij een jongmensch van aanzienlijken huize naar de academie te Kiel en werd aldaar benoemd tot hoogleeraar in de theologie. In 1685 ging hij als consistoriaalraad en hofprediker naar Meiningen en in 1687 als academisch leeraar naar Erfurt, waar hij door zijn preeken groote ergernis gaf aan de R. Katholieken. In 1691 vertrok hij als hoogleeraar in de godgeleerdheid naar Halle. Hier voerde hij met de hoogleeraren *Lange* en *Franke* een volkomen heerschappij over de theologische faculteit en maakte Halle tot het middelpunt van het piëtisme. Op zijn aandringen werd de wijsgeer *Christiaan Wolf* in 1723 door koning *Frederik Willem I* uit den Pruisischen staat verbannen. Hij overleed den 16den Maart 1732 te Klosterbergen. Van zijn talrijke geschriften is het voornaamste „Institutiones theologicae" (Halle, 1694).

Breithaupt, *Johann Christian*, een Duitsch werktuigkundige, werd op den Hartenauer Hof bij Darmstadt, den 23sten Juni 1736 geboren. In 1768 aangesteld als mechanicus aan het hof van den landgraaf *Frederik*, verzorgde hij diens verzameling natuur- en sterrenkundige instrumenten. Hij maakte zijn naam bekend door de uitvinding van een afstandsmeter, die in den laatsten tijd weer veel gebruikt wordt. Hij overleed in het jaar 1800 te Kassel.

Breithaupt, Heinrich Karl Wilhelm, de oudste zoon van den voorgaande, te Kassel geboren, den 22sten Juni 1775, was eerst zijn vader in diens werkplaats behulpzaam, studeerde vervolgens in de wiskunde, werd in 1817 leeraar aan het gymnasium te Bückeburg en overleed aldaar den 10den Juni 1856. Hij schreef talrijke werken over toegepaste wiskunde en technologie, waarvan vooral de beschrijving van een nieuw uitgevonden instrument voor grensbepalingen van belang is. Daarin is tevens de in 1798 door hem uitgevoerde opmeting en karteering van een gedeelte der Richelsdorfer bergstreek beschreven, waarbij hij een ander, veel nauwkeuriger stelsel van opmeting en berekening heeft toegepast.

Breithaupt, Friedrich Wilhelm, een jongere broeder van den laatstgenoemde, te Kassel geboren, den 23sten Juli 1780, kwam in de zaak bij zijn vader, verwierf zich een naam in 1810 met de door hem vervaardigde mijnkompassen en verbeterde de honssoles, meet- en waterpasinstrumenten. In 1836 maakte hij den eersten mijntheodoliet, verkreeg een zeer nauwkeurige instelling bij de micrometerschroef door de toepassing van de differentiaalschroef en vervaardigde in Duitschland de eerste nauwkeurige machine voor randverdeeling. Ter bescherming van de fijne verdeelingen voorzag hij de theodolieten van een bedekking en voor de doffe verzilvering der kompassen uit. In 1827 richtte hij het „Magazin neuester mathematischer Instrumenten" op, waarvan in 1835 het tweede en in 1846 het derde deel verscheen. Na zijn henoeming tot conservator aan de physische en astronomische afdeeling van het museum te Kassel, vertrouwde hij in 1851 de leiding van zijn werkplaats toe aan zijn zoon *George August*. Hij overleed den 20sten Juni 1855 te Kassel.

Breithaupt, George August, een zoon van *Friedrich Wilhelm*, te Kassel geboren, den 17den Augustus 1806, oefende het heroep van zijn vader uit en nam diens werkplaats over in 1851. In 1850 vervaardigde hij volgens zijn eigen ontwerp een verdeelmachine, waarmede een meter zonder onderbreking verdeeld kan worden met de nauwkeurigheid van een duizendste deel van een millimeter. Op deze verdeelmachine werd het grootste deel verdeeld van den standaardmeter voor de toenmalige Normaal-ijkcommissie van den Noordduitschenbond (1865 — 1872). In 1866 construeerde hij den zoogenaamden nieuweren „Breithauptschen Kippregel", verbeterde den theodoliet, den kathetometer en de waterpasinstrumenten en vervaardigde voor het eerst den voor kleine mijnen en reizen bestemden zak-theodoliet. Van het door zijn vader gestichte „Magazin" gaf hij in 1860 het vierde, in 1871 het vijfde en in 1876 het zesde deel uit. Het eerste behandelt de mijntheodolieten, het tweede de waterpasinstrumenten en het derde de theodolieten in het algemeen. Tevens volgde hij zijn vader op als conservator van het museum te Kassel, waar hij den 14den Februari 1888 overleed.

Breithaupt, *Johan August Friedrich*, een beroemd delfstofkundige, werd den 18den Mei 1791 te Probstzella bij Saalfeld geboren, bezocht het gymnasium van laatstgenoemde plaats en studeerde te Jena in de wis- en natuurkunde. Van hier begaf hij zich naar Freiberg, om de lessen van *Werner* te hooren, waarna hij er in 1813 tot inspecteur der academische musea en in 1827 tot hoogleeraar in de oryctognosie henoemd werd. Van zijn geschriften vermelden wij: „Ueber die Echtheit der Krystalle" (Freiberg, 1816), „Vollständige Charakteristik des Mineralsystems" (1820, 3de uitgave Dresden, 1832), „Die Bergstadt Freiberg" (Freiberg, 1825) en vooral zijn: „Vollständiges Handbuch der mineralogie" (Dresden 1836—1847, 3 dln.), benevens het vervolg op het „Handbuch der Mineralogie" van *Hoffmann*. De mineralogische verzameling te Freiberg vermeerderde onder zijn leiding van 2800 tot 30000 nummers. In 1866 ontving hij pensioen als bergraad en overleed, bijna geheel blind geworden, den 22sten September 1873.

Breithaupt, *Wilhelm*, ridder von. een Duitsch officier, werd te Kassel geboren, den 5den September 1809. Hij nam in 1825 dienst bij de artillerie van Keur-Hessen en onderscheidde zich reeds vroeg door vindingrijkheid en wetenschappelijke bekwaamheid. In 1854 vond hij verbeteringen uit voor het afschieten van kanonnen, die eerst in zijn eigen land en later ook in Oostenrijk werden aangenomen, terwijl tevens *Armstrong* van zijn uitvinding gebruik maakte voor het Engelsche

getrokken geschut. In 1859 trad hij als majoor in Oostenrijkschen dienst, paste hier zijn uitvinding toe op het getrokken veldgeschut, vond nog andere verbeteringen uit, werd in 1862 in den adelstand verheven en verliet in 1866 den dienst, om in zijn vaderland terug te keeren. In 1877 vielen hem door Rusland, dat in den Russisch-Turkschen oorlog met goed gevolg van zijn uitvindingen gebruik had gemaakt, verschillende onderscheidingen ten deel. Hij overleed den 26sten Maart 1889 in zijn geboorteplaats. Zijn uitvindingen beschreef hij in twee boeken: „Systematik des Zünderwesens"(Kassel, 1868) en „Das Sprenggeschossfeuer" (Kassel, 1877).

Breitinger, *Johann Jacob*, een Duitsch theoloog, werd geboren te Zürich, den 1sten Maart 1701, studeerde in de theologie en werd hoogleeraar in de Hebreeuwsche en Grieksche taal in zijn geboortestad, waar hij den 15den December 1744 overleed. Hij onderscheidde zich door een vrijzinnigen geest, dien hij aan de studie der klassieke Oudheid ontleende, en was ijverig werkzaam voor de verbetering van het onderwijs in Zwitserland. Tot zijn talrijke geschriften behooren een nieuwe uitgave der „Septuagint", „Kritische dichtkunst (Zürich, 1740), „Kritische Abhandlung von der Natur, den Absichten und dem Gebrauch der Gleichnisse" (Zurich, 1740), enz.

Breitkopf und Härtel, een boek-, muziek- en kunsthandel te Leipzig, thans in het bezit van den hofraad Dr. *Oskar von Hase* en Dr. *Ludwig Volkmann.* De firma werd gesticht in 1664 door *J. Georgi* voor lettergieterij en boekdrukkunst, in 1719 aangekocht door *Bernard Christoph Breitkopf* en er in 1725 tevens een uitgeverszaak aan toegevoegd. Zijn zoon *Joh. Gottlob Immanuel Breitkopf* breidde de zaak sterk uit en legde den grondslag voor den muziekhandel. Toen diens zoon *Christoph Gottlob Breitkopf* in het jaar 1800 overleed, maakte hij *Gottfried Christoph Härtel* tot universeel erfgenaam, die van toen af aan de firma den naam Breitkopf & Härtel gaf. *Härtel* richtte de „Allgemeine Musikzeitung" (1799—1865) op, gaf een goedkoope uitgave van klassieke muziek uit en vestigde in 1806 de eerste pianofabriek te Leipzig. Onder zijn beide zonen *Hermann* en *Raymund* kreeg de zaak een grootere uitbreiding en werd de nadruk gelegd op uitgaven op muzikaal gebied. De muziekcatalogus telt thans ongeveer 233000 nummers, waaronder vele complete uitgaven der voornaamste toonkunstenaars. Bovendien geeft de firma verschillende werken uit over muziektheorie en muziekgeschiedenis, biografieën en briefwisselingen van beroemde musici, benevens voorname werken op wetenschappelijk gebied. De werkplaatsen bestaan uit een boek- en steendrukkerij, een lettergieterij, boekhinderij, notengieterij, benevens inrichtingen voor stereotypie en galvanoplastiek. De fabrieken verschaffen werk aan ongeveer 700 personen.

Breitkopf, *Johann Gottlob Immanuël*, een Duitsch boekhandelaar, werd geboren te Leipzig, den 23sten November 1719, stond zijn vader in diens boekhandel ter zijde en woonde tevens in zijn geboortestad de academische lessen hij over letterkunde, geschiedenis en wiskunde. Toch wijdde hij vervolgens al zijn krachten aan de boekdrukkunst en het lettergieten, en door een beteren vorm te geven aan de Duitsche letter droeg hij er toe bij, dat deze nog niet door de Latijnsche vervangen werd. Ook aan de Romeinsche letter gaf hij sierlijker gedaante. Aan de methode om muzieknoten te drukken met heweegbare typen bezorgde hij een zoo groote mate van volkomenheid, dat dit als een zelfstandige uitvinding mag beschouwd worden, daar de oude wijze van muziekdruk bijna vergeten was en men toen ter tijde de muziek afschreef of door kopergravure vermenigvuldigde. Zelfs deed hij pogingen om landkaarten, Chineesche letters en zelfs portretten op een dergelijke wijze, met heweegbare typen, te vermenigvuldigen. Het maken van letters verbeterde hij door een meer eenvoudige methode van gieten en door een grootere hardheid te geven aan het metaal. Zijn fabriek van speelkaarten en behangselpapier moest hij echter met schade van de hand doen. Bij al zijn beslommeringen wist hij nog tijd te vinden voor letterkundigen arbeid. Hij schreef: „Ueber die Geschichte der Buchdruckerkunst" (Leipzig, 1779), „Versuch den Ursprung der Spielkarten, die Einführung des Leinenpapiers und den Anfang der Holzschneidekunst in Europa zu erforschen" (Leipzig, 1784—1801), „Ueher Bibliographie und Bibliophilie" (Leipzig, 1793), terwijl hij geruimen tijd ook een „Magazin für Kunst und Buchhandel" uitgaf. Hij overleed den 29sten Januari 1794.

Breitner, *George Hendrik*, Hollandsch schilder, geboren te Rotterdam den 12den September 1857, was een Leerling van *Neurdenberg* en *Charles Rochussen* te Rotterdam, daarna van de Haagsche Academie, die hij in 1877 bezocht. In Den Haag werkte hij vervolgens onder de leiding van *Willem Maris*, onder wiens invloed hij zijn impressionistische techniek ontwikkelde. In 1886 vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij nog werkzaam is. *Breitner* is een der krachtigste persoonlijkheden onder de Hollandsche jongeren, een der hartstochtelijke impressionisten, die ons land in de 19de eeuw voortbracht. Hij is, behalve colorist, vooral de schilder van de actie, van het woelige leven. Zijn onderwerpen ontleende hij eerst aan de artillerie en cavalerie, weldra vooral aan het Amsterdamsche straatleven. Zijn manoeuvre-scènes zijn even bekend als zijn „Dam bij Avond", zijn „Amsterdamsche Trampaarden" en zijn talrijke gezichten van straten, grondwerken en dergelijke meer. De tentoonstelling zijner werken, in 1903 in „Arti" te Amsterdam gehouden, gaf op ongekende wijze een indruk van *Breitner's* veelomvattend talent. Zijn schilderijen en aquarellen vindt men in vele openbare en particuliere collecties, hier te lande o.a. in het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum te Amsterdam, het Museum Mesdag te 's Gravenhage, het Museum Boymans te Rotterdam en het Stedelijk Museum te Dordrecht.

Brekebeen. Zie Paardestaart.

Brekelenham, *Quiringh Gerritszoon*, een Hollandsch genreschilder, geboren omstreeks 1620 te Zwammerdam, overleden in 1668 te Leiden, waar hij reeds vóór 1648 woonde. Zijn leermeester is onhekend, maar hij staat, vooral in zijn kluizenaarstafereelen, onder invloed van *Gerrit Dou* (zie aldaar). *Brekelenham* toont zich in zijn beste werken een schilder, die in hooge mate de gave van

scherp karakteriseeren bezat. Meesterlijk is bijv. de wijze, waarop hij houding, gebaren en gelaatsuitdrukking van personen in gesprek weet uit te drukken. Hij ontleent zijn onderwerpen meest aan het dagelijksch leven van den kleinen burgerman thuis. Kleermakerswerkplaatsen, pratende buurvrouwen of vrouwen, bezig met huiswerk, zijn zijn geliefkoosde onderwerpen. Soms is zijn werk echter zeer slordig behandeld, zelfs slecht van teekening. Hier te lande vindt men zijn schilderijen o.a. in het Rijksmuseum en de verzameling Six te Amsterdam, in het Mauritshuis te 's Gravenhage, in het Stedelijk Museum te Leiden, enz.

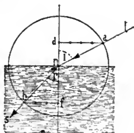
Breking, *Dubbele.* Zie *Polarisatie.*

Brekingscoëfficient. Zie *Brekingsindex.*

Brekingsexponent. Zie *Brekingsindex.*

Brekingsindex. Zie *Breking van het licht.*

Breking van het licht. Wanneer wij een vertrek volkomen donker gemaakt hebben en we laten door een zeer kleine opening in den wand een uiterst dunnen bundel zonnestralen naar binnenvallen, dan zal deze, door het in de kamer zwevende stof, aan ons zichtbaar zijn als een rechte lijn. (Wij denken ons den bundel als één lichtstraal!). Laten we dit licht vallen op water, dan zal het zich in het water voortplanten, maar niet langs de lijn, die in de lucht gevormd is. Wanneer we een loodlijn op het watervlak oprichten in het punt, waar de lichtstraal het water binnentreedt dan zal ook in het water een rechte lijn gevolgd worden door het licht. Deze lijn maakt echter een kleineren hoek met die loodlijn als de invallende straal (zie de afb.), en is de straal in de lucht, dan is *n s* die in het water, en is *d n* de loodlijn.)

Breking van het licht.

Dit verschijnsel noemen we de *breking* van het licht. Het vertoont zich niet alleen in het water, maar altijd wanneer een lichtstraal van één stof in een andere overgaat. Een gevolg hiervan is het bekende verschijnsel, dat een stok, dien men schuin in het water steekt, gebroken schijnt te zijn en dat een voorwerp, dat onder water ligt, zich op een andere hoogere plaats schijnt te bevinden, dan waar het werkelijk is. We noemen hoek l n d den *hoek van inval* en duiden hem altijd aan met de letter i; de hoek f n s wordt *hoek van breking* genoemd en aangeduid met de letter r. *Snellius* toonde aan: 1e. Dat de invallende en de gebroken straal altijd in één vlak liggen met de loodlijn, in hun snijpunt op het brekende vlak opgericht.

2e. Dat $\frac{\text{sinus i}}{\text{sinus r}} = \text{n}$, voor alle waarden van hoek i, waarin n voor elke twee stoffen een vast getal voorstelt. n draagt den naam van *brekingsindex* (ook wel brekingscoëfficient of brekingsexponent.) Als n de brekingsindex is bij den overgang van het licht van de stof A naar de stof B, dan is deze, bij den overgang van B naar A $^{1}/_{n}$. Wanneer n grooter is dan 1, dan heet de stof B *optisch dichter* dan A (Zie *Totale terugkaatsing*). Als licht valt door een dikke glazen plaat met evenwijdige zijvlakken, dan kan uit de wet van *Snellius* afgeleid worden, dat alle stralen evenwijdig uittreden aan de richting, waarin ze op het glas vielen. Het is echter juist alsof het voorwerp iets dichter bij het glas geplaatst is, als werkelijk het geval is. Maken echter de beide vlakken van het glas een hoek (bij een prisma) met elkander, dan zijn de invallende en de uittredende stralen volstrekt niet meer evenwijdig; ze maken dan een hoek met elkander, die behalve van den hoek van inval ook van den „brekenden" hoek der glasoppervlakken afhangt. Een voorwerp, door een prisma bekeken, schijnt dan ook op een geheel andere plaats te zijn, dan waar het zich werkelijk bevindt. Vallen lichtstralen op lichtdoorlatende voorwerpen met gebogen oppervlak (bij v. een lens), dan worden ze ook twee keer gebroken en treden in geheel andere richting uit, dan ze er op vielen. (Zie het artikel *Lens*). Verschillende lichtsoorten hebben een verschillenden brekingsindex, rood licht den kleinsten en violet licht den grootsten; hierdoor ontstaat het verschijnsel der *kleurschifting* (Zie aldaar).

Breloques zijn kleine sierlijke voorwerpen van metaal, ivoor, porselein, enz., die aan een ketting, bijv. een horlogeketting, gedragen worden.

Brem. Men geeft dezen naam vooral aan *Sarothamnus vulgaris Wimm.*, een heester, die gemiddeld 1 tot 2 m. hoog wordt, tot de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae) behoort, groene, kantige, kale, roedevormende takken draagt met gesteelde, drietallige bladeren en versierd is met groote gele bloemen, die later platte, zwartbruine, eenigszins viltige, 8- tot 12-zadige peulen opleveren. Men vindt dien heester overal in ons land, vooral op hei- en zandgronden. De stijve takken dienen tot het vervaardigen van bezems en bijenkorven, het dekken van daken en in gedroogden toestand tot brandstof, enz.

Ook aan het geslacht *Genista* wordt de naam van brem gegeven. Tot de inlandsche Genistasoorten behooren de *verfbrem* (G. tinctoria) met lancetvormige, onbehaarde bladeren, rolronde takken en trosvormende bloemen — de *behaarde brem* (G. pilosa) met lancetvormige, toegevouwen bladeren en bijna ongesteelde bloemen — de *Engelsche brem* (G. anglica) met langwerpige, onbehaarde bladeren — en de *Duitsche brem* (G. germanica) met lancetvormige, sterk gewimperde bladeren en eindelingsche bloemtrossen. De beide laatstgenoemde soorten hebben een stengel, die van dorens is voorzien.

Bremen, een voormalig hertogdom, oorspronkelijk aartsbisdom, thans een gedeelte van de Pruisische provincie Hannover, vormt met het hoogstift Verden en het land van Hadeln het distrikt

Stade. Het grenst ten noorden aan de Noordzee, ten noordoosten aan de Elbe, ten oosten aan Lüneburg en Verden, ten zuidoosten aan Hoya en Thedinghausen, ten westen aan het gebied der vrije stad Bremen en de Weser en ten noordwesten aan Ritzebüttel en Hadeln. Het beslaat een oppervlakte van 5176 v. km. en bestaat uit groote heidevelden, moerassen en veengronden, met eenige strooken weilanden langs de Elbe en de Wezer. Het moerasland omvat ongeveer 275 v. km. en wordt langzamerhand door kolonisatie veranderd in wei- en akkerland. Ook vindt men er eenige kleine meren. De venen zijn er gedeeltelijk ontgonnen en met een groot aantal veenkoloniën bedekt. Landbouw en veeteelt (uitstekende paarden), turfsteken en scheepvaart zijn er de voornaamste bronnen van bestaan. Het aantal inwoners bedraagt er omstreeks 250.000.

De vlakte van Bremen, vroeger Wigmodiën genoemd, was in oude tijden een woonplaats der Chaucen, die er evenals andere stammen, zooals de Friezen, enz., allengs samensmolten met de Saksen. De veroveringen van *Karel den Groote* strekten zich ook tot hier uit, en in 780 werd er het Christendom verkondigd door *Willehad*, die in 788 benoemd werd tot bisschop van Friesland en Wigmodiën onder het oppergezag van den aartsbisschop van Keulen. Hij stichtte de domkerk in de stad Bremen en overleed in 790 te Blexum. Paus *Nikolaas I* maakte het bisdom in 864 los van het aartsbisdom Keulen en voegde het bij het aartsbisdom Hamburg, waarmede het voortaan vereenigd bleef. In 966 verwierf de aartsbisschop *Adeldag* voor zijn gebied de immuniteit. De zetel werd van Hamburg verplaatst naar Bremen in 1223. De voornaamste der aartsbisschoppen was *Adalbert I* (1043—1072).

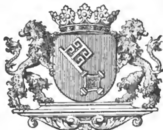
Het Protestantisme drong in dit gebied door onder de regeering van den aartsbisschop *Christoph*, tevens hertog van Brunswijk—Lüneburg (1511—1558). De laatste aartsbisschop was *Frederik*, prins van Denemarken, die echter in 1645, voordat hij aan de regeering kwam, verdreven werd en als koning *Frederik III* den Deenschen troon besteeg. In 1648 werd het aartsbisdom herschapen in een Deensch hertogdom met Stade als hoofdstad. Van 1675 tot 1679 hielden de hertogen *van Celle* en *van Wolfenbüttel* en de bisschop van Münster het land bezet. In 1709 werden Bremen en Verden aan Hannover verpand en door de Pruisische en Wolfenbüttelsche krijgslieden in bezit genomen. De Denen veroverden het in 1712 en verkochten het in 1715 voor 6 tonnen gouds aan Hannover, waarna Zweden op den 20sten November 1719 voor 1 millioen thaler afstand deed van zijn rechten. Van 1803 tot 1806 stond het onder Fransche heerschappij, werd voor korten tijd toegevoegd aan Pruisen, toen aan het koninkrijk Westfalen en behoorde vervolgens tot het Departement Monden van de Weser, waarna het in 1814 aan Hannover werd teruggegeven en in 1866 met dit koninkrijk ingelijfd bij Pruisen.

Bremen, sedert 1815 een Duitsche vrijstaat met den titel „Vrije Hansestad Bremen", is een staat van het Duitsche rijk. Haar gebied, groot 256,69 v.km., bestaat uit drie gescheiden liggende deelen, van zeer ongelijke grootte. Het grootste stuk, met de stad Bremen, ligt tusschen 53°1'—53°10' N. Br. en 8°38'—8°59' O. L. v. Gr., aan weerszijden van den benedenloop der Wezer, op een afstand van 74 km. van de zee verwijderd en wordt begrensd door de Pruisische provincie Hannover en het hertogdom Oldenburg. Dicht aan de noordelijke grens van het gebied, maar daarvan gescheiden, ligt, op den rechter oever der rivier, de stad *Vegesack*, en nog verder noordelijk, op een afstand van 55 km. van de stad Bremen, het derde stuk met de stad *Bremerhaven*, aan de uitmonding der Geeste in de Wezer. Het geheele gebied ter weerszijden der rivier is laag land, waarin slechts een geringe bodemverheffing (10 m.) optreedt, door den uitlooper van een duinenrij gevormd. De Wezer doorstroomt dit gebied tot aan de haven van Vegesack, over een lengte van 25 km. in noordelijke richting. Daar de helft van het land beneden den zeespiegel ligt, zijn de Wezer en haar zijrivieren, de Wumme en de Ochtum, over een lengte van 100 km. bedijkt. Voor den waterafvoer dienen een aantal kanalen, voorzien van sluizen en stoomgemalen. De bodem bestaat gedeeltelijk uit zandige geestgronden, gedeeltelijk uit vruchtbare kleigronden. Van de geheele oppervlakte (25 669 H.A.) bestond in 1900: 6750 H.A. uit tuin- en akkerland, 8303 H.A. uit weiland en 48 H.A. uit houtaanplantingen. Van het produktieve land bestond dus 32,2 % uit bouwland en 67,8 % uit grasland. De veeteelt neemt dan ook een voorname plaats in, vooral die van rundvee. Volgens de telling van het jaar 1900 bestond de veestapel uit 6528 paarden, 16060 stuks runderen, 679 schapen, 16062 varkens, 4819 geiten en 783 bijenkorven. Het klimaat is zacht, maar zeer vochtig. De gemiddelde neerslag bedraagt jaarlijks 695 mm., de gemiddelde jaartemperatuur 8,7°, die van den zomer 17,5°, die van den winter 0,1°.

De bevolking van het gebied bedroeg in het jaar 1900: 224 882 zielen, waarvan 111 014 mannen en 113868 vrouwen, en was sinds 1895 met 28476 personen toegenomen, d.i. met 14,5 %. Daarvan woonden er 180 871 in de stad Bremen, 3943 in Vegesack, 20315 in Bremerhaven en 37327 op het land. Op elke 1000 inwoners komen jaarlijks 33 geboorten en 17,7 sterfgevallen voor. De bevolking behoort tot den Neder-Saksischen stam en spreekt grootendeels plat-Duitsch. Twee derden daarvan behooren tot den Vrijstaat, één derde gedeelte is afkomstig uit andere staten, de meesten uit Hannover en Oldenburg. In 1895 hielden zich 7,3 % met land- en boschbouw, 31,2 % met den handel en 50,6 % met nijverheid bezig. De bevolking is overwegend Protestantsch, n.l. 92,9 %, waarvan 62 % Luthersch, 28,25 % Gereformeerd, de rest Evangelisch. Er zijn slechts 13506 (5,9 %) Katholieken en 1409 (0,63 %) Israelieten. De R. Katholieke kerk ressorteert onder den bisschop van Osnabrück.

Het bestuur van den staat is republikeinsch. De staatregeling is den 8sten Maart 1849 vastgesteld, in Maart 1852 echter gedeeltelijk gesuspendeerd door het ingrijpen van den Duitschen Bond, maar den 21sten Februari 1854 herzien en nogmaals in 1875 en 1894. Volgens deze regeling wordt het staatsgezag uitgeoefend door den Senaat en de „Bürgerschaft". De Senaat wordt door de burgerij gekozen en bestaat uit 16 leden, die voor hun leven worden benoemd en waarvan ten minste 10 rechts-

geleerden en 3 kooplieden moeten zijn. Twee der leden hebben den titel van burgemeester en worden door den Senaat voor den tijd van 4 jaar ge-

Wapen van Bremen.

kozen; ieder bunner is gedurende één jaar voorzitter van den Senaat. Ieder staatsburger, die den leeftijd van 30 jaar bereikt heeft, is tot senator verkiesbaar. De Senaat heeft het oppertoezicht en de leiding over alle staats- en kerkelijke aangelegenbeden en de uitvoerende macbt; hij vertegenwoordigt den Staat tegenover derden en naar buiten, beeft het recht van gratie en oefent het politietoezicht uit. De „Bürgerschaft" bestaat uit 150 vertegenwoordigers der staatsburgers, die voor een tijdvak van 6 jaar gekozen worden en waarvan om de 3 jaren de helft aftreedt. 13 leden behooren tot den geleerden stand, 40 tot den koopmansstand, 20 zijn vertegenwoordigers der industrie, 48 vertegenwoordigen do overige staatsburgers van Bremen, 12 van de stad Vegesack en Bremerhaven en 16 leden hebben zitting voor de landelijke distrikten.

Alle staatsburgers boven de 25 jaar zijn verkiesbaar, en hobben kiesrecht voor de „Bürgerschaft". Een afdeeling van dit lichaam, het „Bürgeramt" geheeten, bestaande uit den president en 18 leden, moet waken voor de naleving van do staatsregeling, de wetten en staatsinstellingen en vertegenwoordigt de „Bürgerschaft" tegenover den Senaat; zij schrijft de vergaderingen der „Bürgerschaft" nit en stelt de agenda vast. De vergaderingen zijn in den regel openbaar. Sodert 1871 hebben de landelijke distrikten een eigen regeering voor hunne bijzondere aangelegenheden, en dit is eveneens het geval met de steden Vegesack en Bremerhaven.

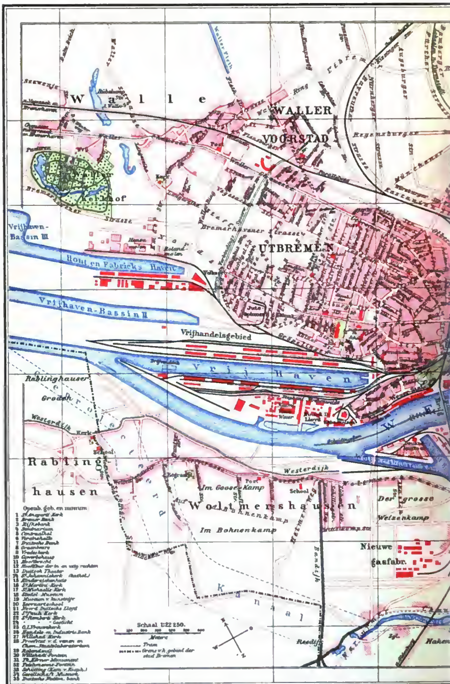
De rechtspraak wordt uitgeoefend door 2 rechtbanken, één te Bremen en één te Bremerhaven, en door een landelijke rechtbank. Hooger beroep kan plaats hebben bij het „Oberlandesgericht" van de Hanzesteden te Hamburg. Zoowel Bremen, als Bremerhaven, bezit een handelsrechtbank.

Tot bevordering der handelsbelangen bestaan er afzonderlijke bestuurslichamen, samengesteld uit leden van de Bremer beurs, die beraadslagen over handels- en scheepvaartaangelegenheden. Eveneens zijn er afzonderlijko colleges voor de industrie en den landbouw.

Vroegor was deze staat een vrijhaven. Sedert den 1sten October 1888 is echter, met uitzondering van 2 vrije distrikten te Bremen en te Bremerbaven, do gcheele staat ingelijfd bij het Duitsche tolgebied. Voor de daardoor noodzakelijk geworden werken gaf het Duitsche rijk een bijdrage van 12 millioen mark. In 1901—1202 bedroeg de begrooting der inkomsten, alsmede die der uitgaven, 24171463 mark.

De staatsschuld bedroeg op den 1sten April 1902: 194,76 millioen mark. Tot den 27sten Juni 1867 leverde Bremen een afzonderlijke afdeeling soldaten, maar tegenwoordig maakt het deel uit van de algemeene militaire organisatie van het Duitsche rijk. De militieplichtigen worden echter meestal ingelijfd bij het Bremer bataillon van het Hanzeregiment Nr. 75. De kleuren van den staat zijn rood en wit. Als lid van bet Duitsche Rijk heeft Bremen in den Bondsraad eén stem en in den Rijksdag één afgevaardigde.

Bremen, (zie het plan) de hoofdstad van den gelijknamigen vrijstaat, is één der voornaamste handelssteden van Duitschland. Zij ligt 53° op 5' N. Br. en 8°48' O.L. v. Gr., 5 m. boven den zeespiegel in een effen vlakte ter weerszijden van de Wezer en bestaat uit 4 gedeelten: do oude stad, begrensd door de Wezer en door de oude wallen en grachten, de voorsteden daarombeen, de in 1633—1627 nit een militair oogpunt aangelegde nieuwe stad op den anderen oever en de zuidelijk gelegen voorstad. In het znidoostelijk deel der stad worden de onde en de nieuwe stad verbonden door do Groote Wezerbrug en hare voortzetting de Kleine Wezerbrug; in het midden van de stad ligt do van 1872—1875 gcbouwde Keizerbrug, terwijl de spoorwegbrug van de lijn Bremen—Oldenburg (1866), in bet zuiden van de oude stad, tevens voor voetgangers ingericht is. De oude stad, waarvan de hoofdstraten in den laatsten tijd verbreed zijn, is de zetel van den groothandel en bevat nog vele ouderwetsche gevels. De voornaamste gebouwen, zooals de dom, het stadhuis, de beurs, het hoofdpostkantoor, het gerechtshof, enz. groepeeren zich om de Markt, het Domplein, de Dombeide, enz. De nieuwe stad heeft in het algemeen breede, rechte straten; daar zetelt meer de kleinhandel en vindt men de pakhuizen en fabrieken. De zuidelijke voorstad bezit ook enkele fabrieken en voornamelijk arbeiderswoningen. De andere voorsteden zijn in den loop der laatste 75 jaar ontstaan, bevatten hoofdzakelijk particuliere woningen en maken met hnnne rechte, breede en zindelijke straten en de door veranda's, terrassen en tuinen versierde huizen een vriendelijken indruk. Kenmerkend is, dat hier de groote woningkazernes ontbreken; meer dan in andere groote steden bewoont elk gezin er een afzonderlijk huis, waarnit zich ook de groote oppervlakte (ruim 23 v. km.) der stad verklaart. In de oostelijk gelegen voorstad woont de welgestelde bevolking; in de noordelijke voorstad liggen het spoorwegstation en vele boteis. Daaraan slnit zich, langs het Burgerpark, een nienw stadgedeelte met veel villa's aan. De grootindustrie zetelt in de nabijheid van het vrijhavengebied, in de westelijk gelegen voorstad, en omvat voornamelijk rijstmolens, machinefabrieken, petroleumraffinaderijen en jutespinnerijen. Hier ligt de groote vrijhaven, 2000 m. lang, 120 m. breed, 6,8 m. diep, die den 15den October 1888 voor het verkeer werd opengesteld en 25 mill. mark heeft gekost. Zij wordt omgeven door kolossale pakhuizen, los- en laadinrich-

Walle
WALLER
VOORSTAD
UTBREMEN
Regensburger
Bremerhavener Strasse
Hout en Fabrieks Haven
Vrijhaven-Bassin III
Vrijhaven-Bassin II
Vrijhandelsgebied
Vrijhaven
Rablinghauser
Westerdijk
Rablinghausen
School
Westerdijk
Im Goose Kamp
Post
School
Woltmershausen
Im Bohnenkamp
Der grosse
Weizenkamp
Nieuwe
Gasfabr.
Kanaal
Reedijk
Haken
Weser
Lloyd
Openb. geb. en monum.
Schaal 1:22 250.
Meters
Tram
Grens v.h. gebied der stad Bremen

Schwachhausen
Bürger
Park
PAGENTHORNER
VOORSTAD
Centraal Station
Die Bleichen
Stadt-
Werder
School
ZUIDEL - VOORSTAD
Auf den 7 Ruthen
In der kleinen Weide
Koch en Bergfeld

tingen. Voortdurend wordt de vrijhaven nog vergroot.

De stad telt 17 kerken; daarvan liggen in de oude stad: de St. Petri-dom, vroeger de aartsbisschoppelijke kathedraal, thans de Luthersche hoofdkerk, de Lieve Vrouwekerk, de Martinikerk, de Ansgariuskerk, de Stephanuskerk en de R. Katholieke Johanneskerk. De dom is uit een bouwkundig oogpunt zeer merkwaardig, daar de oudste deelen uit de 11[de] eeuw dagteekenen; hij bezit prachtige glasschilderingen en een uitstekend orgel. Daarin bevindt zich ook de „Bleikeller", een grafkelder, waarin de lijken, tengevolge der droge lucht, tot mummies uitdrogen. In 1888 is de dom door den architect *Salzmann* gerestaureerd, zoowel in- als uitwendig. De hoogste toren der stad is die van de Ansgariuskerk (97 m.). Tot de verdere merkwaardige gebouwen behooren: het prachtige stadhuis (1404—1407), met een voorgevel in Renaissance-stijl uit de jaren 1609—1612, het „Schütting", d.i. de zetel van de Kamer van Koophandel (1537—1594), de Beurs, in Gotischen stijl, gebouwd van 1861—1864 door *Heinrich Müller*, de katoenbeurs, volgens Amerikaansch systeem gebouwd, het gebouw der waterleiding, het hoofdpostkantoor, het Paleis van Justitie, het gebouw der Rijksbank, dat van de spaarbank, het huis „Seefahrt", met woningen voor weduwen van zeelieden, het museum, het gebouw van de kunstenaarsvereeniging, met een prachtige concertzaal, de „Kunsthalle", bevattende schilderijen, kopergravures en beeldhouwwerken, de stadswaag, de gevangenis, het groote ziekenhuis, het diakonessenhuis, het St. Jozefsgesticht, de publieke badinrichting (1877), het abattoir (1882), het spoorwegstation (1889), de Duitsche bank, het museum voor Natuur en Volkenkunde, enz. Onder het stadhuis bevindt zich de beroemde „Ratskeller", die door *Wilhelm Hauff* bezongen is in zijn „Phantasiën". De oudste wijnen liggen in een met een kolossale roos versierden kelder in 12 vaten, die de namen der 12 apostelen dragen. De oudste daarvan is Rüdesheimer van het jaar 1653.

Van de monumenten der stad moeten genoemd worden: de beroemde Roland, een steenen standbeeld (9.6 m. hoog) op de markt; het Vasmerkruis, opgericht ter herinnering aan den in 1430 onthoofden burgemeester *Johan Vasmer*; het marmeren standbeeld van den burgemeester *Johann Smidt*, dat van den astronoom *Olbers*, de Willehadi-fontein voor den Dom, het gedenkteeken van den heiligen *Ansgarius*, voor de Ansgariuskerk de marmeren vaas op den Wall, voorstellende de rondleiding der kloosterossen, een oud Bremer gebruik; het standbeeld van *Gustaaf Adolf* dat bij Helgoland strandde, opgevischt en door eenige burgers van Bremen aan de stad geschonken werd; het „Kriegerdenkmal", het gedenkteeken van *Seume* op de Groote Wezerbrug, het monument van *Körner*, het standbeeld van den apostel *Jacobus* (St. Jacobus major, door het volk „Juxmajor" genaamd): het ruiterstandbeeld van keizer *Wilhelm I* (1893), de bronzen groep „der Rossenlenker" van *Tuaillon* en de Centaurenbron.

Het aantal inwoners van de stad, dat in het begin van de 19de eeuw op 35000 werd geschat, bedroeg in het jaar 1902, met inbegrip van de voorsteden 186622, op den 1sten Januari 1906: 214953. In 1902 woonden 16637 in de oude stad, 14167 in de nieuwe stad, 132347 in de voorsteden en in de aangesloten dorpen Walle-Gröpelingen, Hastedt- Schwachhausen en Woltmershausen; te zamen 20671. Op den 1sten December 1900 had men er 94°/₀ Protestanten, 49°/₀ R. Katholieken, 820 Israëlieten en 980 tot andere kerkgenootschappen behoorende. Het aantal volksscholen bedraagt ongeveer 30. Verder heeft men er een „realgymnasium", een eerste Hoogere Burgerschool, 2 gymnasia, 2 tweede Hoogere Burgerscholen en 7 hoogere meisjesscholen, een kweekschool voor onderwijzers, 2 kweekscholen voor onderwijzeressen, een zeevaartschool, een ambachtsschool en een landbouwwinterschool. Tevens zijn er nog verschillende andere technische scholen, een handelsschool, een huishoudschool, enz., alsmede een doofstommeninstituut. Bremen bezit een stadsbibliotheek, een stedelijke verzameling voor natuur- en volkenkunde, met belangrijke diergroepen en verzamelingen op het gebied van warenkennis, een scheikundig staatslaboratorium, een meteorologisch observatorium, een „Kunsthalle", een museum van kunstnijverheid en een schouwburg. Er worden dikwijls philharmonische concerten gegeven, en een conservatorium geeft gelegenheid tot opleiding in de muziek. Van de instellingen van liefdadigheid zijn de voornaamste: een ziekenhuis, met een afdeeling voor krankzinnigen, een kinderziekenhuis, 3 andere ziekenhuizen, een paviljoen voor besmettelijke ziekten, 3 weeshuizen, 2 opleidingsgestichten voor verwaarloosde kinderen, verscheidene kinderbewaarplaatsen, het huis „Seefahrt" met de zinspreuk: „Navigare necesse est, vivere non necesse est", enz. Tevens bevindt zich in Bremen het centraalbureau van de „Duitsche Maatschappij tot Redding van Schipbreukelingen".

De grootindustrie omvat vooral die takken, welke met handel en scheepvaart in verband staan, zoodat de scheepstimmerwerven, de ijzergieterijen, de machinefabrieken, de touwslagerijen en de fabrieken voor het verwerken van koloniale waren de eerste plaats innemen. Verder zijn van groote beteekenis: de rijstpelmolens, de stijfselfabrieken, de petroleumraffinaderijen, de exportbrouwerijen, fabrieken van spiritualiën, sigarenkistjes en stoelmatten, jutespinnerijen, fabrieken van goud- en zilverwerken, alsmede de tabaks- en sigarenindustrie. Bovendien bevinden zich in de omliggende dorpen nog tal van fabrieken, die met kapitaal van Bremer burgers worden gedreven, zooals: een wolwasscherij in Burg-Lesum, een wolkammerij in Blumenthal, een katoenspinnerij en- weverij in Grohn Vegesack, een wolkammerij, jutespinnerij en linoleumfabriek in Delmenhorst, een aluminium- en magnesiumfabriek en een jutespinnerij en- weverij in Hemelingen. De voornaamste uitvoerartikelen der industrie zijn: gepelde rijst, bier, stijfsel, geraffineerde petroleum, plankjes voor sigarenkistjes, zilveren artikelen en touwwerk.

Bremen heeft haar beteekenis grootendeels te danken aan handel en scheepvaart; zij is na Hamburg de eerste havenstad van het Duitsche rijk De verre afstand van de zee en de geringe diepte der rivier was langen tijd een groote belemme-

ring voor de nitbreiding van handel en verkeer. Deze toestand is echter verbeterd door den aanleg van Bremerhaven (1827—1830) en door de verbetering van den henedenloop der Wezer onder de leiding van *Franzius*, die 36 mill. mark heeft gekost en het mogelijk heeft gemaakt, dat thans schepen met 5 m. diepgang Bremen kunnen bereiken. Een eigenaardigheid van den handel van Bremen is, dat er veel meer in- dan nitgevoerd wordt en dat de invoer zich beperkt tot enkele artikelen, maar daarin dan ook een voorname plaats inneemt. Voor een tweetal artikelen, tabak en rijst, is Bremen de grootste markt ter wereld, voor katoen en indigo neemt het de eerste plaats in van het Enropeesch vasteland en in wol en petrolenm staat het op één lijn met Hamburg en Antwerpen. Tevens vermeerdert in de laatste jaren de invoer van snikersterk. Over 't geheel genomen nam de handel van Bremen ln het jaar 1904 flink toe. De Bremer stoombootmaatschappijen vonden tevens door den oorlog gelegenheid tot het verkoopen van stoomschepen, die voor eigen gebruik minder geschikt waren geworden. De landverhuizing van Bremen uit was echter iets minder dan in 1903, hoewel in de maand December van 1904 weer een sterke vooruitgang viel waar te nemen. De invoer van katoen was in 1904 vooral aanmerkelijk meer den in 1903. Volgens de Nederlandsche consnlaire Verslagen was de toestand van den handel van Bremen als volgt:

Door beëedigde taxateurs werden in 1904 geclassificeerd 1496617 balen, hnitendien 38000 kg. Oostafrikaansche en omtrent 25000 kg. Westafrikaansche katoen. De omzet in wol in 1904 was 205944 balen, tegen 216817 balen in 1903. Van Paraguay-tabak werden 20000 balen ingevoerd en tot op een kleine hoeveelheid na verkocht. De inkoopen der Bremer huizen in Nederland van Sumatra- en Java-tabak waren zeer aanzienlijk. Van Kentucky vat-tabak werden 17500 vaten verkocht, waarvan een gedeelte van den oogst van 1903 was. Van de ter fabricage van sigaren bestemde tabak bedroeg in 1904: de invoer c.a. 310000 colli, zijnde omtrent 100000 meer dan in 1903; de verkoop c.a. 305000 colli zijnde omtrent 129000 colli meer dan in 1903. Van kerftabak: de invoer c.a. 32000 colli, dezelfde hoeveelheid als verleden jaar; de verkoop c.a. 29000 colli, zijnde omtrent 2000 colli minder dan in 1903. Het totaal der commercieele-beweging in tabak hedroeg: aan gozamenlijken invoer in 1904 55783955 kg., tegen 1903 49949267 kg., de gezamenlijke uitvoer 54032207 kg., tegen 52233042 kg., waarvan: Java. Invoer in 1904 5345929 kg., tegen 1904 4471664 kg., en uitvoer 4851800 kg., tegen 4231177 kg., Sumatra. Invoer 3946719 kg., tegen 3109878 kg.; nitvoer 3410149 kg., tegen 2636375 kg., Borneo. Invoer 49649 kg., tegen 104786 kg. en uitvoer 100356 kg., tegen 113566 kg. Het gezamenlijk hinnenkomend zeescheepsverkeer was als volgt: in Bremer havens te zamen in 1904: 3934 schepen, metende 2733657 registertonnen; tegen in 1903: 3891 schepen, metende 2682168 registertonnen. Op de 5 grootste werven aan de Beneden Wezer werden afgeleverd in 1904: 53 schepen, metende 66800 reg. tonnen, en bleven in bouw in 1904: 28 schepen, metende 76200 reg. tonnen. De naamlooze vennootschap „Weser" had voortdurend hestellingen voor de Dnitsche marine.

De waarde van den invoer der voornaamste produkten hedroeg van 1899—1901 in 1000 tallen van marken:

Jaar.	Katoen.	Wol.	Tabak.	Rijst.	Koren.	Koffie.	Petroleum.
1899	207158	111669	46791	35812	56840	10816	8353
1900	314519	105221	62321	28922	61175	11820	7999
1901	316853	92992	61652	27585	61307	11276	7728

De totale invoer vertegenwoordigde in 1901 een waarde van 1067 millioen mark, de uitvoer van 1005 millioen mark. De verdeeling daarvan over de verschillende landen hlijkt nit de volgende tabel, in 1000 tallen van marken:

Landen.	Invoer.	Uitvoer.
Europa	470309	830835
Duitschland	336251	582301
Overig deel van Europa .	134058	248534
Amerika.	503487	99261
Vereenigde Staten . . .	407718	78796
Mexico, West-Indië en Centraal Amerika	15392	1694
Zuid-Amerika	80330	19261
Azië	63393	39116
Afrika	9554	2374
Australië	19826	18850

In 1904 vertegenwoordigde de in- en uitvoer (zonder de waarde van edel metaal) resp. een bedrag van 1295,8 en 1245,7 mill. mark.

De ontwikkeling van den Bremer-handel in de laatste tientallen van jaren wordt aangetoond door de volgende tabel:

	Invoer.	Uitvoer.	
1847—1851	105	92	millioen mark.
1857—1861	222	203	„ „
1867—1871	353	330	millioen mark.
1877—1881	494	474	„ „
1887—1891	657	619	„ „
1897—1901	981	935	„ „

Sedert 1847 zijn in- en uitvoer dus meer dan negenvondig toegenomen. De vereenigingen voor scheepsverzekeringen hadden in 1901 verzekeringen gesloten tot een totaal bedrag van 723,39 millioen mark, waarvan 15,49 % hij Bremer maatschappijen en 84,51 % hij vreemde. Aan bankinstellingen vindt men er: de Bremer Bank (een filiaal van de Dresdensche Bank), de Duitsche Nationale Bank, de Bremer Hypotheekbank, de Bank voor Handel en Nijverheid, een afdeeling van de Rijksbank, filialen van de Duitsche Bank van Berlijn en van de Neder-Saksische Bank, benevens private Banken. Vele Dnitsche staten en de meeste vreemde staten hebben in Bremen hunne consuls. Op de benrs van Bremen worden alle artikelen verhandeld, voornamelijk echter katoen, tabak, petrolenm en rijst. In 1901 werd zij door 864 firma's bezocht.

De rivierscheepvaart toont in de laatste 40 jaren geen toename van het aantal vaartuigen, wel echter van hun laadvermogen. Op de Beneden-Weser bedroeg in 1900 het aantal schepen 5522

met 831105 registertonnen. Van den bovenloop der Weser kwamen in 1900: 1831 schepen, met 309430 registertonnen. In het verkeer op zee was de stand van de scheepvaart als volgt:

LANDEN van en naar	Aangekomen.				Vertrokken.			
	Aantal schepen.	Register-tonnen.	Waarvan stoom-schepen.	Register-tonnen.	Aantal schepen.	Register-tonnen.	Waarvan stoom-schepen.	Register-tonnen.
Duitsche havens.	1673	441638	431	216202	1996	487191	425	214853
Groot Brittannië en Ierland	593	333821	462	310325	872	705974	692	680338
Overig deel van Europa ..	1023	299180	826	270081	1003	259656	795	229172
Noord-Amerika	336	952337	325	939464	191	675390	174	650919
Midden- en Zuid-Amerika ..	95	168688	78	152805	58	108451	57	107160
West-Indië	12	8850	2	2083	15	24617	11	22080
Afrika	14	11460	14	11460	3	2031	—	—
Azie	83	220230	80	213683	63	209753	63	209753
Australië en Oceanië	14	57855	13	57208	18	64981	13	57288
Totaal	3843	2494059	2230	2173311	4219	2538044	2230	2171563

Onder de havens voor landverhuizers neemt Bremen de eerste plaats in. Van 1832—1890 vertrokken nit Bremen 2674310 personen, in 1891 138457, in 1894 47499, in 1898 60486, in 1899 80787, in 1900 95961, in 1904 133681 personeu, waaronder 14329 nit het Duitsche rijk, tegen 158681 vreemdelingen en 16339 Duischers in 1903. Bremen heeft de ontwikkeling van haar verkeer voornamelijk te danken aan den Noordduitschen Lloyd. De ontwikkeling van de Bremer handelsvloot wordt aangegeven door het volgende staatje:

Jaren.	Zeeschepen.	Registertonnen.	Daaronder stoomschepen.
1847	246	68817	—
1857	279	123633	5
1867	306	167427	16
1877	324	270209	68
1887	344	324918	118
1897	472	450132	242
1898	499	496104	259
1899	526	513285	275
1900	571	583270	312

Bremen bezit een uitgehreid net van tramwegen, waarop met 1 Jannari 1901 de electriciteit als beweegkracht is ingevoerd. De telefoon heeft 2260 toestellen. In het noordoosten van de stad ligt het sinds 1866 aangelegde Burgerpark, de lievelingsverblijfplaats der Bremers. Iets verder van de stad vormen de henvels aan de Lesum en bij Vegesack en de dorpjes Horn en Oberneuland geliefkoosde nitspanningsplaatsen. Daar vindt men ook een groot aantal villa's van Bremer families.

Onder den naam B r e m n n (Latijnsch: *Brema*) wordt de stad in 787 voor het eerst in oorkonden vermeld; in dat jaar stichtto n.l. *Karel de Groote* aldaar een hisdom. In het jaar 965 ontving zij van *Otto I* het marktrecht en in 967 werd aan den aartsbisschop de grafelijke rechtspraak verleend. Het eerste keizerlijke privilege dagteekent van het jaar 1186. Daarop volgde waarschijnlijk ook de instelling van een stedelijken raad, welks verkiezing en bevoegdheden in 1246 werden vastgesteld. Ondanks de afhankelijkheid van den aartsbisschop, nam de stad vrij spoedig een onafhankelijke plaats in, sloot handelsverdragen, verkreeg privileges, voornamelijk in Noorwegen en Engeland, en verwierf kasteelen en bezittingen in den omtrek en in Friesland. Zij maakte deel uit van het Hanze-verbond, werd in 1285 echter daaruit gestooten en eerst in 1358 weer opgenomen. Binnenlandsche onlusten maakten, dat zij in 1427 opnieuw werd huitengesloten, maar in 1433 weer toegelaten. Het Protestantisme vond in Bremen reeds in 1522 ingang door de prediking van *Hendrik van Zutfen*. In 1532 trad de stad toe tot het Smalkaldisch verbond, verdroeg in 1547 dapper een belegering van het keizerlijke leger en werd ten slotte door de overwinning van den graaf *van Mansfeld* hij Drakenhurg gered. Weinige jaren later veroorzaakte het fanatisme van Luthersche geestelijken, vooral van *Timann* en *Musäus*, tegenover de meer gematigde richting, die door *Hardenberg* werd vertegenwoordigd, ernstige onlusten in de stad, die eerst in 1568 door het verdrag van Verden een einde namen en waarhij door de krachtige honding van den hurgemeester *Daniël van Buren* de gematigde partij de overhand behield. In 1618 werd het Protestantisme als godsdienst van Staat aangenomen. Keizer *Ferdinand III* verleende in 1646 aan de stad de vrijheden van een rijksstad, maar Zweden, dat tot 1648 het aartsbisdom behield, wilde deze niet erkennen. In 1666 kon het echter zijn wenschen in den zoogenaamden Bremer-Oorlog niet doorzetten, daar de nahurige vorsten aan Bremen hijstand verleenden. Eerst de keurvorst *George van Hannover*, die in 1720 het aartshisdom verkreeg, erkende de vrijheid van Bremen. In 1803 hleef Bremen een vrije rijksstad en ontving zelfs een vermeerdering van grondgehied. *Napoleon I* lijfde echter de stad in bij zijn rijk en maakte haar tot de hoofdstad van het departement Monden van de Wezer. Den 15den October 1813 werd zij ingenomen door een troep franctireurs onder *Tettenborn* en in 1815 opnieuw verklaard tot een vrije stad van den Duitschen Bond. Na dien tijd ontstonden in Bremen hevige binnenlandsche twisten, daar de regeering tot nog toe in handen van de aristocratie was geweest. Tot 1848 duurden de woelingen voort. De staatsregeling echter, die in den stormachtigen tijd der revolutie gemaakt was, werd in 1852 ter zijde gesteld en de tegenwoordige ingevoerd, den 21sten Februari 1854.

Bremer, *Johannes*, een Nederlandsch godgeleerde en dichter, werd geboren in de tweede helft der 17de eeuw. Hij was predikant bij de Remonstranten te Amersfoort, Hoorn en Rotterdam en overleed aldaar, den 17den Juli 1713. Hij dichtte: „Amersfoortse Tempe" en gaf eenige leerredenen uit.

Bremer, Johannes, een zoon van den voorgaande, geboren te Hoorn, den 8sten April 1694, werd proponent bij de Remonstrantsche Sociëteit, maar bekleedde de betrekking van leeraar bij de Doopsgezinden achtervolgens te Leiden en te Amsterdam. Hij heeft veel gedaan voor den bloei van laatstgemeld kerkgenootschap, vooral ook door aan te dringen op het beroepen van een afzonderlijken hoogleeraar, waartoe hij in 1733 *Tjerk Nieuwenhuizen* aanbeval. Voorts heeft hij katechisatieboeken uitgegeven, die bij herhaling gedrukt zijn, benevens eenige stichtelijke werken. Hij overleed te Amsterdam, den 20sten Februari 1757.

Bremer, Koenraad, een broeder van den voorgaande, achtereenvolgens predikant der Remonstranten te Gorinchem, Nieuwkoop, Waddinxveen en Amsterdam, werd in 1752 emeritus, vestigde zich te Utrecht en overleed aldaar den 23sten Januari 1766. Hij heeft eenige strijdschriften uitgegeven tegen de voorstanders van den kinderdoop.

Bremer, *Frederika*, een Zweedsche romanschrijfster, werd geboren te Tuorlagård bij Abo in Finland, den 17den Augustus 1801 en begaf zich 4 jaren later met hare ouders naar Zweden, waar haar vader, een bemiddeld koopman, de heerlijkheid Arsta in de buurt van Stockholm aankocht. Zij ontving aldaar en te Stockholm, waar haar ouders doorgaans den winter doorbrachten, onderricht van huisonderwijzers. De opbrengst van haar boeken stelde haar in staat groote reizen te doen naar Duitschland, Frankrijk, Engeland, Noord-Amerika (1849—1851) en het Oosten (1856—1860). Later vestigde zij zich te Arsta, waar zij den 31sten December 1865 ongehuwd stierf. Achtereenvolgens verschenen: „De familie H." (1829—1830), „De dochters van den President" (1834), „Nina" (1835), „De buren" (1837), „Het huis" (1839) en „Strijd en vrede" (1840), die in het oorspronkelijke den gemeenschappelijken titel dragen van: „Teckningar ur Hvardagslifvet" (Schetsen uit het dagelijksch leven). Hierop volgden: „Nya Teckningar" met „Een dagboek" (1843), „In Dalecarlië" (1845), „Broeders en zusters" (1848), „Hertha" (1854) en „Vader en dochter" (1858). Na dien tijd heeft *Frederika Bremer* verscheiden reisbeschrijvingen uitgegeven, en niet lang vóór haar overlijden verscheen een „Beschrijving van Palestina". Hare nagelaten geschriften benevens een levensgeschiedenis zijn vervolgens door hare zuster uitgegeven.

Frederika Bremer muntte vooral uit door schilderingen van het huiselijk leven. Alles wat tot het huiselijk leven, woud en veld behoort, beschreef zij op een aantrekkelijke wijze, ofschoon soms te uitvoerig. Minder munt zij uit in karakterteekening en vindingrijkheid. Haar boeken zijn veel vertaald, vooral in Duitschland en Noord-Amerika. Een Duitsche uitgave van haar complete werken verscheen in 50 deelen te Leipzig (1857—1870).

Bremerblauw of *Bremergroen* is een koperhydraat. Als waterverf gebruikt, geeft deze goed dekkende verf een helder blauwe kleur; als olieverf verandert de oorspronkelijke blauwe kleur na korten tijd in een groene; dit gebeurt omdat het koper met de vetzuren der olie een groene verbinding vormt.

Bremerhaven, de haven van den staat Bremen, ligt aan den mond der Wezer en aan die van de Geeste, tegenover Geestemünde, aan de spoorlijn Hannover—Bremen—Bremerhaven. Het is de eigenlijke zeehaven der stad Bremen en telt (1900) 20315 inwoners. Voorname gebouwen zijn: de kerk der Vereenigde Protestantsche gemeenten, van 1853—1856 gebouwd, met één middenschip, 3 zijbeuken en een toren van 88 m. hoogte, een kruiskerk van de Luthersche gemeente, een Gotische R. Katholieke Mariakerk, in 1867 gebouwd, een kapel der Methodisten, het stadhuis, een gerechtsgebouw in Gotischen stijl, enz. Van de gedenkteekenen zijn merkwaardig: het standbeeld van den burgemeester *Smidt*, het gedenkteeken voor de gevallenen van 1870 en 1871 en het standbeeld van keizer *Wilhelm I*, den 29sten Mei 1887 onthuld. Verder zijn er verschillende gebouwen, zooals tolkantoren, loodsstations, quarantaine-inrichtingen, enz., in verband staande met handel en zeevaart. Er is een stedelijk gymnasium, een reaalprogymnasium, een meisjesschool, een ambachtsschool, een machinistenschool, een handelsschool, drie hoogere meisjesscholen, een huishoudschool, een volksgaarkeuken, een ziekenhuis, een logement voor werklieden, een stedelijke en een particuliere waterleiding. De industrie bestaat voornamelijk uit die takken, welke in verband staan met de scheepvaart. De voornaamste zijn de werkplaatsen van den Noordduitschen Lloyd en de dokwerken daarvan aan de westzijde van de nieuwe haven. Verder zijn er nog drie droogdokken, waaraan werven verbonden zijn. Op den oostkant van de Keizerhaven bevinden zich de petroleum-tanks. De handel bestaat, behalve uit den doorvoerhandel, voornamelijk uit dien in koren, petroleum, vleeschwaren en spek, hout, cement, buitenlandsche dieren, enz. Van uit Geestemünde en Bremerhaven wordt met stoomschepen de visscherij beoefend in de Noordzee, en door de vischmarkt in de stad is de handel in zeevisch in de laatste jaren aanmerkelijk vooruitgegaan. Men vindt er de Bank van Bremerhaven, de Bremerhavensche Bankvereeniging, een spaarkas en verschillende filialen van andere bankvereenigingen. De Noordduitsche Lloyd en de stoomvaartmaatschappij „Hansa" onderhouden van Bremerhaven uit stoomvaartverbindingen met Noord- en Zuid-Amerika, Oost-Azië en Australië. Verder bestaan er geregelde diensten op Londen, Hull, Liverpool, Southampton, Norderney, Helgoland en andere plaatsen, en dagelijks varen er verscheidene stoombooten op Bremen.

Het bekken van de oude haven was oorspronkelijk 730 m. lang en 58 m. breed; in 1861 onderging het vergrootingen van 83 en 115 m. De verbinding met de Wezer wordt gevormd door een sluis van 42 m. lengte en 26 m. breedte, verder door een voorhaven van 260 m. lengte en 23—26 m. breedte. De opkomst van den Bremer handel maakte den aanleg van een tweede bassin noodzakelijk, dat van 1847—1851 gebouwd werd. Deze nieuwe haven heeft een lengte van 830 m. en een breedte van 86 tot 114 m. Een derde havenbassin

(Keizerhaven) werd van 1872—1876 gebouwd, eerst lang 600 m., breed 115 m., maar in 1880 nog verbreed. Bij hoog water bedraagt de diepte 8,8 m. De nieuwe haven en de Keizerhaven zijn door een verbindingssluis verbonden. Van 1892—1897 is ten noorden van de Keizerhaven de Nieuwe Keizerhaven aangelegd met een ruimen haventoegang en een sluis. De voorhaven is 200 m. lang en 55 m. breed; daarachter ligt de sluis, die bij laag water 7,5 m., bij hoog water 9,5 m. diep is, 28 m. breed en 220 m. lang. Achter de sluis ligt het havenbekken, dat een oppervlakte heeft van 12 H.A., een kaailengte van 1750 m. en een diepte van 7,5 m. Het nieuwe droogdok, lang 226 m., breed 28 m., diep 9.5 m., is het grootste van de Noordzee, werd in 1899 geopend en is door den Noorddnitschen Lloyd voor den tijd van 25 jaar gepacht. Bovendien is er nog een groot dok van 200 m. lengte. De mond der Wezer wordt door een aantal batterijen verdedigd, die aan weerskanten van het vaarwater liggen en bepawend zijn met zwaar geschut en gepantserde torens.

Bij het verdrag van den 11den Januari 1827 verkreeg Bremen (voornamelijk door de bemiddeling van den bekwamen burgemeester *Smidt*) van Hannover een stuk land ter grootte van 122 H.A. Bremen legde daar een haven aan, die in 1830 geopend werd en waaruit zich langzamerhand Bremerhaven heeft ontwikkeld.

Bremraap (Orobanche *L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Orobancheeën* en onderscheidt zich door een 2-bladigen of 4-spletigen kelk en een 2-lippige, niet gemaskerde, aan den voet vleezige, ras-verwelkende bloemkroon. De soorten van dit geslacht zijn woekerplanten, die zich op de onderaardsche deelen van verschillende gewassen vasthechten. In ons land vindt men de *groote Bremraap* (O. Rapum) met een zeer eenvoudigen stengel en aan den voet onbehaarde helmdraden, woekerend op Sarothamnussoorten — de *welriekende bremraap* (O. Galii Duby) met ruigbehaarde meeldraden — de *blauwe bremraap* (O. coerulea) met een buisvormigen kelk en een 5-spletige bloemkroon — en de *takkige bremraap* (O. ramosa) met een vertakten stengel, ongesteelde bloemen, een 5-spletige bloemkroon en 3-vondige schutblaadjes. Deze laatste, die in Duitschland den naam van *Hanfwürger* draagt, woekert op de wortels der hennepplanten. Behalve de genoemde soorten worden in Nederland nog vijf andere in 't wild gevonden.

Bremsen (Tabanidae) is de naam van groote vliegen met een plat, breed en sterk lichaam en groote, groene oogen, die bij de mannetjes gewoonlijk op het voorhoofd onmiddellijk naast elkander gelegen zijn, met korte aan het benedeneinde bij elkander staande sprieten, een korten, dikken vooruitstekenden snuit, inwendig voorzien van vier sterke steekborstels, en met lange, smalle, sterke vleugels, die in rust dakpansgewijs op het lichaam gedragen worden. Zij zijn een plaag voor menschen en vee, en vooral de wijfjes kunnen zeer gevoelig steken. De mannetjes zweven met scherp gegons langs de zonnige zoomen der wouden, of dansen in de lucht in talrijke zwermen, evenals de muggen, om de wijfjes te lokken. Zij voeden zich bij voorkeur met het bloed van zoogdieren, maar ook met zoete plantensappen, en men zoekt ze af te weren met vliegennetten, takken, inwrijving met tabakswater, petroleum, enz. De eieren worden in den grond gelegd. De larven zijn langwerpig; zij hebben een spitsen kop en vleezige wratten in plaats van pooten; de poppen zijn rolrond.

Tot de eigenlijke bremsen (Tabanus) behooren de *runderbremsen* of *paardevliegen* (T. bovinus), de kleine *herfstbremsen* (T. autumnalis) en de *gele bremsen* (T. fulvus). Voorts heeft men de *blindbremsen* (Chrysops) met prachtige, vurige, geelgroene oogen, en de *regenbremsen* (Haematopota) met bruin-gemarmerde vleugels, die het vee door felle steken dol maken, zoodat het zich in het slijk gaat wentelen. Dikwijls worden de *bremsen* met de *horzels* (Oestrus) verward, ofschoon deze er aanmerkelijk van verschillen.

Brenchley, *Julius L.*, een Engelsch reiziger, geboren in 1817 te Maidstone, reisde in 1849 in Noord-Amerika, sleet vier jaren op de Sandwich-eilanden, welke hij met *Remy* onderzocht, vergezelde laatstgenoemde op zijn tochten in Amerika, in 1855 over Californië naar de stad der Mormonen, Nieuw-Mexico, Panama en Ecuador, waar zij den Pichincha en den Chimborasso beklommen, voorts naar Peru en de Chincha-eilanden, Chili, de Vereenigde Staten, waar zij de Mississippi van de bron tot aan St.Louis in een kanoe van boomschors afzakten, en vandaar naar Engeland. In 1858 en 1859 reisde hij naar Spanje, Sicilië, Algiers, Marokko, enz. In 1861 aanvaardden de beide reisgenooten een nieuwen tocht in Oost-Azië. Nadat zij eenigen tijd in Indië en op Ceylon vertoefd hadden, werd *Remy* ziek, zoodat *Brenchley* alleen de reis voortzette. Hij bezocht China, Mongolië, Japan, Australië en Nieuw-Zeeland en begaf zich in December 1864 in opdracht van den gouverneur *Grey* met luitenant *Mende* uit Auckland naar de welwillend gezinde Maori-stammen aan het Taupomeer, volbracht in 1865 op het Engelsche fregat „Curaçao" een kruistocht naar de Samoa-, Vriendschaps- en Fidsji-eilanden en naar de Nieuwe Hebriden, door hem beschreven in het prachtwerk: „Jottings during the cruise of H. M. S. Curaçao among the South Sea Islands" (1873), en keerde eindelijk over China, de woestijn Gobi, Siberië en Rusland naar Engeland terug, waar hij in het voorjaar van 1873 overleed. Zijn merkwaardige verzamelingen zijn geplaatst in het Britsch museum en in het museum te Maidstone.

Brend'amour, *Frans Robert Richard*, een Duitsch beoefenaar der houtsnijkunst, werd geboren te Aken, den 16den October 1831, ontwikkelde zich te Keulen onder de leiding van den schilder *Ramboux* en begaf zich in 1856 naar Düsseldorf, waar hij een xylographisch instituut oprichtte. Hier verschenen o. a.: „Bilderkatechismus" met 112 houtsneden, naar teekeningen van *Rudolf Ester* (Parijs en Düsseldorf 1860), „Der Oberhof" van *Immermann*, met teekeningen van *Vautier* (Berlijn, 1862), „Der Jäger" van graaf *Waldersee*, met teekeningen van *Beckmann* (Berlijn, 1866), „Die Insel Capri", met teekeningen van *Lindenmann-Frommel* (Leipzig, 1868), „Die Insel Sicilien", met teekeningen van *Metzener* (Leipzig, 1870) en de acht fresco's van het stadhuis te Aken, naar teekeningen van *Rethel* (1871),

de Odyseelandschappen naar *Preller* (1871) en een groot aantal houtsneden voor de uitgave van *Grote* der Duitsche klassieken. Zijn instituut drijft hij sinds 1866 met den koopman *Rudolf Goldenberg*. Alle houtsneden op het gebied van kunst en techniek werden aldaar vervaardigd en sinds 1870 bestaan er filialen in Berlijn, Leipzig, Brunswijk, Stuttgart en München, te zamen met 78 werklieden.

Brendel, *Franz*, een Duitsch schrijver over muziek, werd geboren te Stolberg bij den Harz, den 26sten November 1811, studeerde te Leipzig en te Berlijn, legde zich ijverig toe op de geschiedenis der muziek, hield hierover lezingen te Dresden en begaf zich in 1844 naar Leipzig, waar hij zich met de redactie belastte van de „Neue Zeitschrift für Musik", terwijl hij aan het Conservatoire les gaf in de geschiedenis en aesthetiek der muziek. Hij schreef: „Grundzüge der Geschichte der Musik" (1855, 3de uitgave), „Geschichte der Musik in Deutschland, Italien und Frankreich" (1855, 2de uitgave) en „Die Musik der Gegenwart" (1854). Ook was hij redacteur van het tijdschrift: „Anregungen für Kunst, Leben und Wissenschaft".

Brender a Brandis. Zie *Brandis*.

Brenets, *Les*, een fabrieksplaats en zomerverblijf in het Zwitsersche kanton Neuenburg, in het distrikt Le Locle. Zij ligt onmiddellijk aan de Fransche grens en aan den spoorweg Locle—Les Brenets, heeft fabrieken voor horloges, optische instrumenten en kant en telt (1900) 1403 inwoners. Ten W. van Les Brenets verbreedt de Douhs zich tot een meer (Lac des Brenets) en vormt hier beneden een waterval (25 m.). Op het meer brengt een kleine stoomboot de verbinding tusschen de oevers tot stand.

Brenkenhoff, *Friedrich Balthasar Schönberg von*, een Pruisisch landhuishoudkundige, werd geboren den 15den April 1723 te Reideburg bij Halle en kwam als page in dienst bij vorst *Leopold van Anhalt-Dessau*, bij wien hij vervolgens opklom tot adjudant en opperstalmeester. Na den dood van *Leopold* (1747) heeft hij als voogd over den jeugdigen vorst *Frans* veel voor Dessau gedaan, vooral door verbetering van gronden, ontginning van lage landen langs de Elbe, het aanleggen van waterstaatswerken, van stoeterijen, enz. De Zevenjarige Oorlog stelde hem door gelukkige speculatiën in het bezit van een aanzienlijk vermogen. *Frederik II* riep hem in 1762 in Pruisischen staatsdienst en belastte hem met de taak, om in Pommeren en de Neumark de rampen van den oorlog te verzachten. Onder zijn bestuur werden er volksplantingen gesticht, en nieuwe landstreken, aan moerassen ontwoekerd, verschaften aan duizenden werk en voedsel. Meren werden in bouwlanden herschapen, kanalen gegraven, fabrieken gebouwd, en daardoor nieuwe bronnen van welvaart geopend. Tusschen de Netze en de Warthe werd onder zijn beheer een strook lands vruchtbaar gemaakt, die reeds in 1776 meer dan 10 000 menschen, 6 000 stuks rundvee en 1 000 paarden van voedsel voorzag. Onderscheidene meren veranderde hij in ruim 14 000 mergen bouwland. Hij heeft Driesen in de Neumark tot een bloeiende plaats gemaakt en een groot kanaal aangelegd tusschen de Netze en de Weichsel (1772—1775). Ook in de Poolsche provinciën was hij op een zegenrijke wijze werkzaam, en hij spaarde daarbij zijn vermogen in het geheel niet, doch moest toch op zijn sterfbed den koning om vergiffenis vragen, omdat de onder hem berustende kassen niet in orde waren. Hij overleed intusschen in een staat van volslagen armoede den 21sten Mei 1780.

Brenkman, *Hendrik*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Rotterdam omstreeks het jaar 1680, studeerde in de rechten en vestigde zich te 's Gravenhage. Hij vatte het voornemen op, de Pandekten van *Justinianus* behoorlijk te rangschikken, begaf zich naar Florence, om in de bibliotheek der *Medici* handschriften te raadplegen, vertoefde er 14 maanden en kwam na een afwezigheid van 4 jaren tereg, waarop hij zich in het dorp Heenvliet aan het werk begaf. Door overspanning werd hij ziek en overleed in April 1736. Zijn handschriften had hij vermaakt aan den geleerden *Bynkershoek*, die hem beloofd had, de aangevangen taak te voleindigen. Deze overleed echter weinige jaren daarna, en van *Brenkman's* aanteekeningen werd gebruik gemaakt bij een nieuwe uitgave der Pandekten door *Spangenberg* (Göttingen, 1776). *Brenkman* heeft verscheidene werken over de Pandekten uitgegeven, o. a.: „Pandactae juris civilis auctoribus suis et libris restituti. Speciminis loco hic prodit Alfenus Varus" (1709).

Brenner (Mons Brennies) is de naam van een bergtop der Tirolsche Alpen ter hoogte van ruim 2000 m. Hij verheft zich tusschen Innsbrück en Sterzing en wordt bespoeld door den Inn, de Eisack en de Etsch. Over den Brenner voert een bergpas van dien naam, welke Duitschland met Italië verbindt. Tevens is er een spoorweg gelegd, de *Brennerbaan*, die den 24sten Augustus 1867 geopend werd. Hij heeft een lengte van ruim 129 km., klimt van Innsbrück in het Sillthal omhoog, langs de stations Patsch, Matrei, Steinach, Gries en Brennerpas (1370 m.), om in het Eisackthal af te dalen langs, de stations Schelleberg, Gossensasz, Sterzing, Freienfeld, Grasstein, Franzensveste, Brixen, Klausen, Waidbruck, Atzwang en Bluman naar Botzen. De grootste helling bedraagt 25°/o, over een lengte van 35,5 km., de kleinste straal is 284 m. De spoorbaan loopt met vele kronkelingen langs steile afgronden en door 27 tunnels, waarvan de langste 950 m. is, maar heeft geen viaducten of bruggen, zooals die over den Semmering. Met veel overleg werd deze baan met betrekkelijk geringe kosten aangelegd, en de dienst wordt er ook in den winter, in weerwil van stormen en lawinen, met groote regelmatigheid verricht. Dit gedeelte van het Europeesche spoorwegnet is hoogst belangrijk, omdat het de kortste verbinding tusschen Midden-Duitschland en Italië vormt.

Brenner, *Richard*, een reiziger in de binnenlanden van Afrika, werd geboren te Merseburg, den 20sten Juni 1833. Aanvankelijk legde hij zich toe op de boschcultuur en stond vervolgens aan het hoofd van onderscheiden suikerfabrieken in de provincie Saksen en in Brunswijk. De lust tot reizen was bij hem levendig geworden, en toen baron *von der Decken* zich gereed maakte tot een tweede expeditie naar het oosten van Afrika, bood *Brenner* zich aan mede te gaan, zoodat hij als jager en geheimsecretaris van den baron tegen het einde van 1864 te Zanzibar aan land stapte. Van

Februari tot Juli 1865 nam hij deel aan het onderzoek naar de Oost-Afrikaansche kustrivieren Osi, de Toela en de Sjamba en in Augustus en September van dat jaar aan den tocht op de Joeba. De stoomboot „Welf" bereikte den 19den September de stad Bardera, geraakte den 26sten aan den grond en werd door de inboorlingen overvallen, zoodat de opvarenden in booten de rivier moesten afzakken, terwijl *von der Decken* en de geneesheer dr. *Link*, die zich eenige dagen te voren aan land hadden begeven, aldaar den 1sten October werden vermoord. Met moeite bereikte *Brenner* met zijn tochtgenooten den mond van de Joeba en vervolgens Zanzibar. Toen hij in Duitschland was teruggekeerd, ontving hij van de familie *von der Decken* den last, om zich wederom naar Afrika te begeven en er zekere berichten in te winnen omtrent bet lot van den baron. Dientengevolge vertoefde hij van November 1866 tot Januari 1867 te Barawa, bezocht de Webi en de Doernfordrivier en bereikte langs de Gallakust Zanzibar, den 26sten Februari. Van hier volbracht hij weder een tocht langs de Dana en de Osi en was de eerste, die een kaart leverde van bet zuidelijke Gallaland. In Februari 1868 keerde hij naar Zanzibar terug en reisde, nadat hij zijn tochtgenoot *Kinzelbach* door den dood verloren bad, over Aden weder naar Europa. In 1870 reisde hij alweer ten behoeve van eenige Zwitsersche handelshuizen naar Aden, de Perzische golf en naar de oostkust van Afrika. Hij bereisde Oman, de Somali- en de Gallakust en de Kinganirivier. In bet midden van 1871 keerde hij naar Mersebnrg terug, vertrok vervolgens in 1872 als Oostenrijkscb consul eerst naar Aden en toen naar Zanzibar en overleed aldaar, den 22sten Maart 1874.

Brennerpas. Zie *Brenner*.

Brennerspoorweg. Zie *Brenner*.

Brenning, *Emil*, een Duitsch letterkundige en geschiedschrijver, werd den 15den April 1837 te Münden geboren. Van 1856—1860 studeerde hij in de godgeleerdheid en letterkunde te Marburg en Göttingen. Van 1862—1865 was hij de leermeester van de prinsen aan het groothertogelijke hof van Mecklenburg-Schwerin; vervolgens werd hij leeraar te Bremen, waar hij thans nog als hoogleeraar werkzaam is. *Brenning* schreef: „Die Lehre vom Schönen bei Plotin" (Göttingen, 1864), „Geschichte der deutschen Litteratur" (1883—1886, 2 dln.), „Leopold Schefer" (1883), „Otto Funcke" (1884), „Graf Adolf Friedrich von Schack" (1885), „Goethe nach Leben und Dichtung" (1889), „Gottfried Keller" (1891), „Die Gestalt des Sokrates in der Litteratur des vorigen Jahrhunderts" (1899) en de novelle „Des Herzens Stimme" (1886).

Brenno of *Blenio* (Blegno), een linker zijrivier van de Ticino in het Zwitsersche kanton Tessino, ontspringt uit twee beken op den Lukmaniër en de Greina, welke zich bij Olivone vereenigen, stroomt in zuidelijke richting door het Bleniodal (Val Blenio, Bollenztal) en mondt uit bij Biasca. Van Olivone tot aan haren mond beeft zij een lengte van 20 km. en een verval van 583 m. of 2,9%. Het schilderachtige dal is met kastanjeboomen en wijngaarden begroeid, terwijl de dorpen bier en daar aan de berghelling liggen. Het telt in een achttiental dorpen ruim 8000 inwoners en heeft Malvaglia, met ruim 2000 inwoners tot hoofdplaats. Den 30sten September 1512 had in dit dal een geweldige bergstortingplaats, waardoor het dal tusschen Malvaglia en Biasca werd versperd. Ook hij den hoogen waterstand van bet jaar 1868 had het dal der Brenno veel te lijden.

Brennus, een aanvoerder der Sennonische Galliërs, viel omstreeks bet jaar 391 vóór Chr. in Italië en belegerde Clusium. De inwoners dezer stad zochten, naar verhaald wordt, hulp bij de Romeinen, die drie broeders uit het geslacht der *Fabiussen* afzonden, om een minnelijke schikking tot stand te brengen. Deze leed echter, naar bet verbaal luidt, schipbreuk op de betniging van *Brennus*, dat zijn recht gegrondvest was op zijn zwaard, en op den trots der afgezanten. Daarop rukte *Brennus* voorwaarts naar Rome en baande zich door de overwin-ning aan de Allia (18 Juli 387) den weg naar die hoofdstad. Alle burgers namen met hunne tilbare have de vlucht, en slechts 40 grijsaards, op curulische stoelen op het Forum gezeten, bleven achter. *Brennus*, vreezende voor een hinderlaag, durfde eerst op den derden dag na zijn komst door de open poort binnentrekken. Het gezicht dier 40 grijsaards vervulde hem en zijn krijgsknechten met verbazing en ontzag. Toen echter een Galliër *M. Paperius* bij den baard greep, om er zich van te overtuigen, dat die onbewogen Romeinen inderdaad levende wezens waren, ontving hij van dien Romein een slag met den ivoren staf, en dit gaf het sein tot een algemeen bloedbad. De grijsaards werden afgemaakt, sommige inwoners, die zich in schuilhoeken veilig waanden, verloren het leven, en de stad werd uitgeplunderd en, na een vruchtelooze bestorming van het Capitool, aan de vlammen prijs gegeven. Het capitool werd langen tijd belegerd, doch een nachtelijke aanval op de belegerde vesting door de ganzen verraden en toen door *Manlius* en de ontwaakte bezetting verijdeld. Nu vestigde *Brennus* zijn aandacht op de bewegingen van den Romeinschen veldheer *Camillus*, die de gemeenschap der Galliërs met hun vaderland afgesnijden wilde. Er kwam tusschen den Gallischen veldheer en den oorlogstribuun *Q. Sulpicius* een overeenkomst tot stand, volgens welke *Brennus* tegen een vergoeding van 1000 pond goud den terugtocht zou aannemen. Toen de Romeinen hij bet wegen van bet goud zich over bet zware gewicht der Galliërs beklaagden, wierp *Brennus* met den uitroep „Vae victis" (wee den overwonnenen) ook nog zijn zwaard bij die gewichten in de schaal. Spoedig daarna zon *Camillus* met een aanzienlijke krijgsmacht verschenen zijn en een einde aan de onderhandelingen gemaakt hebben, waarna bij de Galliërs aan den Gabinischen weg, niet ver van Rome, een belangrijke nederlaag toegebracht zou bebben. Volgens anderen nam *Brennus* den terugtocht aan, omdat de Venéten in zijn land waren gevallen.

Brennus eveneens een Gallisch veldheer, leefde omstreeks een eeuw later dan zijn naamgenoot en drong aan het hoofd van 150000 man voetvolk, 15000 ruiters, 2000 wagens en een grooten trein in Griekenland, terwijl *Cerethrius* een inval deed in Thracië en *Boglius* (Belgius) in Macedonië en Illyrië. In den strijd tegen deze legermacht sneuvelde de Macedonische veldheer *Sosthenes* (279 v. Chr.). *Brennus* trok met zijn plun-

derende scharen door Thessalië, over den Oeta en begaf zich met 40000 man naar Delphi, om er de tempelschatten te rooven. Op dien tocht werd hij echter door de Grieken overrompeld en verslagen, waarna hij zich zelf om het leven bracht. Van zijn leger togen 20000 Kelten over Thracië naar Azië en stichtten er het Galatische Rijk. Men zegt, dat het beeld „De Apollo van Belvedere" vervaardigd is naar aanleiding van het afslaan van dezen aanval.

Brenta, bij de Romeinen *Medoacus major*, is een rivier in Opper-Italië. Zij ontspringt uit de meren Caldonazzo en Levico, ten zuidoosten van Trente, vloeit door het Suganadal, bereikt hij Bassano de vlakte, stroomt ter zijde van Campo san Martino, altijd tusschen dijken, door de vlakte van Padua, vereenigt zich met het kanaal Piorego, dat met de Bacchiglione verbonden is, wordt hij Dolo bevaarbaar en valt na een loop van 174 km. bij de haven van Brondolo in de golf van Venetië. De oorspronkelijke bedding der Brenta is, eenige eeuwen geleden, door de Venetianen verlegd, om een verzanding der lagunen te verhoeden. Later groef men aldaar een kanaal, Naviglio di Brenta morta genaamd, hetwelk Venetië met Padua verbindt. Een deel van het water vloeit onder den naam Taglio novissimo della Brenta eveneens naar Brondolo. De oevers der Brenta zijn met buitenverblijven, bevallige dorpen, uitgestrekte tuinen en boomgaarden bedekt.

Brentano, *Dominicus*, een Zwitsersch godgeleerde, werd geboren te Rapperswyl aan het meer van Zürich in 1740, studeerde te Milaan en werd vervolgens Hofkapelaan van den vorst-abt te Kempten en in 1794 pastoor te Gebratshoven, waar hij in Juni 1797 overleed. Hij vertaalde een geschrift van *Vertot* over den oorsprong der wereldlijke macht van de pausen en schreef verder „Das Majestätsrecht, die Bisschöfe zu ernennen" (1784), alsmede „Wie verhält sich die bisschöfliche Macht zur päpstlichen?" (1787). Zijn „Andachtsbuch für die Katholische Eidgenossenschaft" (1794) wordt zeer geroemd, doch zijn voornaamste werk is een vertaling van het Nieuwe Testament, welke 3 uitgaven heeft beleefd. Van een vertaling des Ouden Testament zijn alleen de vijf boeken van *Mozes* in het licht verschenen.

Brentano, *Clemens*, een Duitsch romanschrijver en dichter der romantische school, een broeder van *Bettina von Arnim*, werd geboren te Ehrenbreitstein, den 8sten September 1778. Hij studeerde te Halle en Jena, was als privaatdocent werkzaam in Göttingen, Marburg, Heidelberg, Weenen en Berlijn, en huwde in 1805 met de dichteres *Sophie Mereau*, geboren *Schubart*, die hem echter reeds na verloop van een jaar door den dood ontrukt werd. Nadat hij vervolgens te Praag, Berlijn en Frankfort a. d. M. gewoond had, begaf hij zich in 1818 in het klooster Dülmen in Münsterland, waar hij zich tot 1824 bezig hield met het opteekenen van de visioenen der zieneres *Katharina Emmerich*. In 1822 vertrok hij naar Rome en werd er secretaris der Propaganda. Na zijn terugkeer in Duitschland huwde hij een Protestantsche vrouw, vestigde zich daarna weder achtereenvolgens te Dülmen, te Regensburg, te München en te Frankfort a. d. M., en overleed te Aschaffenburg, den 28sten Juli 1842. Eerst schreef hij onder den naam van *Maria* zijn „Satiren und poetische Spiele" (Leipzig, 1800) en zijn roman „Godwi, oder das steinerne Bild der Mutter" (Bremen, 1802, 2 dln.), een boek, dat algemeen opzien baarde. Tot zijn tooneelstukken behooren: „Die lustigen Musikanten" (Frankfort, 1803), „Ponce de Leon" (Göttingen, 1804), „Die Gründung Prags" (Boedapest, 1817), enz. Voorts is hij zeer gelukkig geslaagd in zijn kleine novellen, bijvoorbeeld in zijn „Geschichte vom armen Kasperl und dem schönen Annerl" (Berlijn, 1817). Zijn laatste werk was het bekoorlijke sprookje „Gockel, Hinckel und Gackeleia" (Frankfort, 1838), terwijl hij zich met *von Arnim* zeer verdienstelijk heeft gemaakt door de uitgave van een aantal oud-Duitsche volksliederen onder den titel „Des Knaben Wunderhorn" (1806—1808, 3 dln.). Eerst na zijn dood verschenen zijn prachtige „Sprookjes" (Stuttgart, 1847, 2 dln.). De gezamenlijke werken van *Brentano* zijn in 1855 in 9 deelen te Frankfort verschenen.

Brentano, *Sophie*, geboren *Schubart*, de echtgenoote van den voorgaande, werd geboren te Altenburg, den 28sten Maart 1770 en was eerst gehuwd met den hoogleeraar *Mereau* te Jena. Nadat deze echt in 1804 ontbonden was, huwde zij met *Brentano* en overleed te Heidelberg, den 31sten October 1806. Hare geschriften geven getuigenis van een kourigen smaak, van een levendige verbeelding en van groote geestdrift voor de kunst. Hare gedichten zijn in 1800—1802 te Berlijn in 2 deeltjes verschenen. Voorts schreef zij: „Kalathiskos" (Berlijn, 1801—1802), „Amanda und Ednard" (1803), „Spanische und Italienische Novellen" (1804—1806) en „Bunte Reihe hunter Schriften" (1805).

Brentano, *Lorenz*, bekend door zijn deelneming aan de Badensche revolutie, werd geboren te Mannheim, den 4den November 1813, studeerde te Heidelberg en was achtereenvolgens advocaat te Rastadt, te Bruchsal en te Mannheim. Reeds vroeg bemoeide hij zich met de staatkundige aangelegenheden des lands en werd in 1846 door Mannheim afgevaardigd naar de Badensche Kamer, waar hij in 1848 een belangrijken invloed verkreeg. Hij werd lid van de Duitsche Nationale Vergadering te Frankfort, behoorde er tot de linkerzijde, was er de stoutste spreker der revolutionnaire partij, organiseerde de clubs en was de hoofdleider der Badensche beweging na het mislukken van den opstand onder *Hecker*, terwijl hij dezen met *Blind* en *Struve* verdedigde voor de jury te Freiburg. Zijn verkiezing tot burgemeester van Mannheim in den aanvang van 1849 werd door de Regeering niet bekrachtigd. Ten gevolge van den loop der gebeurtenissen belastte hij zich den 14den Mei van laatstgenoemd jaar, aan het hoofd eener voorloopige commissie met dictatoriale macht, met het bestuur des lands en werd van dat oogenblik af de steun der gematigde en zelfs der contra-revolutionnaire partij, zoodat hij in openbaren strijd kwam met *Struve* en diens aanhangers. Hij bleef wel is waar tot aan de ontbinding van het revolutionnair bewind de hoofleider der zaken, maar toen de omwentelingspartij door herhaalde slagen getroffen werd, legde *Brentano* zijn ambt neder en nam gedurende den nacht de wijk naar Schaffhausen. De Constitueerende Vergadering verklaarde hem daarna een verrader des vaderlands en veroordeelde hem bij verstek ter dood. Daartegen zond *Bren-*

tano een manifest in het licht, waarin hij zijn voormalige partij op de bitterste wijze aan de kaak stelde. Hij begaf zich vervolgens naar Zürich, werd buiten de grenzen van Zwitserland verwezen, trok naar Frankrijk en scheepte zich in naar Noord-Amerika, waar hij in Januari 1850 landde. Daar richtte hij een Duitsch blad „Der Leuchtturm" op, waarin hij heftig optrad tegen de slavernij en de democraten aldaar. Later kocht hij een farm in Michigan, was echter weldra het landbouwbedrijf moede, begaf zich in 1859 naar Chicago en belastte zich van 1860 tot 1867 met de hoofdredactie van de „Illinois-Staatszeitung". Ook vertegenwoordigde hij in 1862 de stad Chicago in de Wetgevende Vergadering van Illinois, stond in 1868 als president aan het hoofd van de schoolcommissie te Chicago, werd in 1872 Amerikaansch consul te Dresden, maar vertrok in 1876 weder naar Chicago, waar hij als vertegenwoordiger van Ilinois zich benoemd zag tot lid van het Congres. Later scheidde hij zich af van de republikeinsche partij en was in 1884 werkzaam om de verkiezing van den president *Cleveland* te bevorderen. Hij overleed den 17den September 1891 te Chicago.

Brentano, *Franz*, een Duitsch wijsgeer, geboren te Marienburg bij Boppart, den 16den Januari 1838, ontving zijn opleiding achtereenvolgens te Aschaffenburg, München, Berlijn en Würzburg, werd in 1860 privaatdocent, in 1864 tot priester gewijd, later hoogleeraar in de wijsbegeerte te Würzburg, legde in 1873 dit professoraat neder, werd in 1874 gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Weenen, legde ook hier zijn ambt neer en leefde er vervolgens als privaat-docent. In 1895 vestigde hij zich te Florence. Hij schreef: „Ueber die mannigfache Bedeutung des Seienden nach Aristoteles" (Freiburg, 1862), „Psychologie des Aristoteles" (Mainz, 1867) en „Psychologie vom empirischen Standpunkte" (Leipzig, 1874).

Brentano, Lujo (eigenlijk *Ludwig Joseph*), een broer van *Franz Brentano*, een staathuishoudkundige, geboren den 18den December 1844 te Aschaffenburg, bezocht in 1861 de universiteit te Dublin en studeerde vervolgens te München, Heidelberg, Würzburg en Göttingen in de rechten, in de geschiedenis en staathuishoudkunde, alsmede aan het seminarium voor statistiek te Berlijn. In 1868 vergezelde hij den directeur *E. Engel* op een wetenschappelijke reis naar Engeland, sloeg er tot 1869 den toestand der arbeiders gade, vooral dien der werkliedenvereenigingen, en knoopte er betrekkingen aan met uitstekende staathuishoudkundigen. Daarop schreef hij: „Die Arbeitergilden der Gegenwart" (Leipzig, 1871). Nadat hij een heroep naar de universiteit te Basel van de hand had gewezen, vestigde hij zich in 1871 als privaatdocent in de staatswetenschappen te Berlijn en begaf zich naar Engeland ter voltooiing van laatstgenoemd geschrift, waarvan in 1872 het tweede deel verscheen, onder den titel: „Zur Kritik der englischen Gewerbevereine". Reeds vroeger was de strijd uitgebarsten tusschen de vrijhandelspartij en de katheder-socialisten, waarin *Brentano* als strijder voor laatstgenoemden tegen *H. B. Oppenheim* optrad in de „Hamburger Korrespondenten". Op het congres te Eisenach, door zijn partij samengeroepen (1872), hield *Brentano* een redevoering over de hervorming der fabriekswetgeving in Duitschland. Zijn bovenvermeld werk werd bestreden door *Bamberger*, en hierop schreef *Brentano*: „Die wissenschaftliche Leistung des Herrn L. Bamberger" (Leipzig, 1873). In den zomer van 1872 gaf hij college aan de universiteit te Berlijn en vertrok in October van dat jaar als buitengewoon hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Breslau, waar hij reeds in 1873 tot gewoon hoogleeraar werd benoemd, welke betrekking hij in 1882 verwisselde met die van gewoon hoogleeraar in de staathuishoudkunde te Straatsburg, en was vervolgens hoogleeraar te Weenen (1888), te Leipzig (1889) en in 1901 te München. Voorts schreef hij nog: „Ueber Einigungsämter. Eine Polemik mit dr Alex. Meyer" (Leipzig, 1873), „Die englische Chartistenbewegung", „Das Arbeitsverhältnisz gemäsz dem heutigen Recht" (Leipzig, 1877), „Die Arbeiterversicherung gemäsz der heutigen Wirtschaftsordnung" (Leipzig, 1879), „Der Arbeiter-Versicherungszwang, seine Voraussetzungen und seine Folgen" (Berlijn, 1881) en „Die gewerbliche Arbeiterfrage" (1882) in het „Lehrbuch der politischen Oeconomie", door *Schönberg* uitgegeven.

Brentford, de hoofdstad van het Engelsche graafschap Middlesex, 11 km. ten westzuidwesten van Londen, ligt op den linker oever van de Theems, aan den mond der bevaarbare Brent en aan den Grooten Westerspoorweg, en telt (1901) 15171 inwoners. De groote waterwerken van de Junction Company bezitten er een schoorsteen ter hoogte van 46 m. en een watertoren ter hoogte van 69 m. De stad bestaat voornamelijk uit één straat, evenwijdig met de Theems loopende, ter lengte van 2 km., en bezit veel industrie.

Brenz is de naam van een linker zijrivier van den Donau in Württemberg, ontspringt bij Königsbronn op den Albuch en stort zich na een loop ter lengte van 60 km. bij Lauingen in Beieren uit in de hoofdrivier.

Brenz is de naam van een dorp in het arrondissement Heidenheim, tot het Württembergsche Jagstdistrikt behoorend. Het ligt aan de rivier van dien naam (zie aldaar) en aan den staatsspoorweg Aalen—Ulm, bezit een Protestantsche kerk, een kasteel, Romeinsche oudheden, 2 kunstmolens, stoommolkerij en telt (1900) 680 inwoners. Het landschap door de Brenz besproeid, draagt den naam van Brenzgau en behoort tegenwoordig gedeeltelijk tot Beieren en gedeeltelijk tot Württemberg.

Brenz, *Johann*, een Württembergsch hervormer, werd geboren te Weilderstadt in Zwaben, den 24sten Juli 1499, studeerde te Heidelberg, omhelsde de Hervorming en werd in 1522 predikant te Schwäbisch-Hall, waar hij een verbetering der Kerk tot stand bracht, terwijl hij tevens medewerkte aan de kerkhervorming te Brandenburg, Neurenberg en Württemberg. Hij behoorde tot de opstellers van het „Syngramma Suevicum", woonde de twistgedingen over den godsdienst bij te Marburg, te Augsburg, te Worms en te Regensburg, verzette zich met kracht tegen het „Interim" van *Karel V* en nam de wijk naar Stuttgart. Hier werd hij in 1552 tot proost benoemd, en in Maart van dat jaar bevond hij zich in Trente, om er de „Confessio Württembergica" of „Suevica" in te dienen en onderhandelingen te voeren met het Concilie. Hij overleed den 11den Septem-

her 1570, Zijn gezamenlijke werken zijn te Amsterdam en later te Tübingen uitgegeven.

Brera. Zie *Milaan.*

Brera, *Valeriano Ludovico*, een Italiaansch geneesheer en schrijver, werd geboren te Pavia in 1772. Reeds in 1796 benoemd tot arts aan het hospitaal te Milaan, werd hij niet lang daarna bekleed met het hoogleeraarsambt te Pavia, in 1806 te Bologna en daarna in de plaats van *Bordioli* te Padua. In 1809 werd hij directeur van het burgerlijk hospitaal te Venetië en vervolgens staatsraad en eerste geneesheer des lands. Wel keerde hij tot den hoogleeraarsstoel te Padua terug, maar begaf zich toch later weder naar Venetië, waar hij den 4den October 1840 overleed. Tot zijn belangrijkste werken behooren: „Opuscula selecta ad praxin, praecipue medicam, spectantia" (1797—1811, 10 dln.), „Annotazioni medico-pratiche"(1798,2 dln.), „Lezioni medico-pratiche sopra i principali vermi del corpore umano" (1802, in onderscheiden talen vertaald), „Antologia medica" (1834, enz.), „Dei contagi e della cura del loro effetti" (1819), enz.

Bres. Zie *Beleg.*

Bres, *Guido de*, een glasschilder en martelaar der Hervorming, geboren te Bergen in Henegouwen in de eerste helft der 16de eeuw, was in zijn jeugd zeer ingenomen met de R. K. geloofsleer, doch toen hij gelegenheid vond om den Bijbel te lezen, werd hij een ijverig aanhanger der Hervorming en zocht al zijn vrienden en bloedverwanten tot onderzoek der Gewijde Schriften en tot een vromen wandel op te wekken. Geloofsvervolgingen dwongen hem, naar Engeland de wijk te nemen. Hier vermeerderde hij zijn kennis en nam het besluit, zijn dagen te wijden aan de verkondiging van het Evangelie. Hij vestigde zich te Rijssel, waar de Hervorming vele aanhangers telde, en trad in zijn boek „De wortel, de oorspronck en het fondament der Wederdooperen of de Herdooperen van onzen tijd", in 1570 eerst na zijn dood uitgegeven, tegen de Doopsgezinden in het strijdperk. Toen de Spaansche heerschappij in 1550 zijn verblijf te Rijssel onveilig maakte, begaf hij zich naar Gent, waar hij den „Staf des geloofs" opstelde, en vervolgens naar Lausanne en Genève. Na zijn terugkeer bezocht hij de Hervormde gemeenten in Vlaanderen en voltooide in 1559 zijn „Nederlandsche geloofsbelijdenis", die nu nog achter in het psalmboek der Hervormden gevonden wordt. Hij zond dat stuk aan verscheiden Hervormde godgeleerden, o.a. ook aan *Adriaan Saravia* en door dezen aan *Calvijn*, ter beoordeeling. Laatstgenoemde roemde het zeer, maar gaf tevens den raad, om het te laten rusten. In 1561 werd *de Bres* echter opgewekt, het aan de Emdensche leeraren te zenden, die er hun zegel aan hechtten, terwijl het vervolgens goedgekeurd werd door een groot aantal binnen- en buitenlandsche godgeleerden en predikanten. Dientengevolge verscheen het in 1562 in de Fransche taal, alsook in de Nederlandsche, onder den titel: „Belijdenisse des geloofs, ghemaeckt met een gemeyn accoort door de gheloovigen, die in de Nederlanden overal vertroost zijn, en na de suiverheit des heiligen evangeliums onses Heeren Jesu Christi begeeren te leven." In 1566 werd die geloofsbelijdenis met eenige wijzigingen aangenomen door de Algemeene Synode te Antwerpen, toen naar Genève gezonden, waar men haar in de Fransche taal uitgaf, waarna zij in genoemd jaar verbeterd en verkort in de Nederlandsche taal verscheen en van dat oogenblik af het „Formulier van eenigheid" werd der Nederlandsche Hervormde Kerk.

Gedurig moest *de Bres* van woonplaats verwisselen, om aan de geloofsvervolgingen te ontkomen. Nu eens hield hij zich op te Sedan, waar hij predikte voor den hertog van *Bouillon*, dan weder te Antwerpen, en eindelijk vestigde hij zich als Hervormd predikant te Valenciennes. Hier was hij met zijn ambtgenoot *Peregrin de la Grange* ijverig werkzaam en kon er in 2 kerkgebouwen het Evangelie verkondigen. Weldra echter zond de landvoogdes *Filips van Noircarmes*, gouverneur van Henegouwen, met een aanzienlijke krijgsmacht daarheen. De stad, ofschoon met moed verdedigd, werd in Maart 1597 ingenomen. De gouverneur met zijn zonen en 34 anderen werden omgebracht. Wel hadden de beide predikanten zich door de vlucht aan het dreigend gevaar weten te onttrekken, maar te St. Amand vielen zij in de handen hunner vervolgers. *Guido de Bres* werd naar Valenciennes teruggevoerd en den 31sten Mei 1567 opgehangen.

Brescia is een Italiaansche provincie in Lombardije. Zij grenst ten noordwesten en ten oosten aan de provincie Sondrio, aan Tirol en aan het Lago di Garda, ten zuiden aan Mantua en Cremona en ten westen aan Bergamo. Zij heeft een oppervlakte van 4779 v. km., telt (1901) 539427 inw. en bestaat uit 5 distrikten: Breno, Brescia, Chiari, Salo en Verolannova, te zamen met 280 gemeenten. Haar noordelijk gedeelte is een bergstreek, waardoor de Bergamasker Alpen loopen, de uitloopers van de Ortleralpen (Monte Gleno 2852 m.), de groep van den Monte Adamello (3554 m.) en hun zuidelijk voorgebergte (Redel Castello 2883 m., Monte-Frerone 2673 m.) en aan het Lago di Garda de uitloopers van de Triënter Alpen. De voornaamste bergpas is de Tonal-pas (1884 m). die de verbinding vormt met Tirol. De voornaamste rivier is de Oglio, met de Mella en de Chiése als zijrivieren. Het klimaat is zacht en gezond, de bodem over het geheel vruchtbaar. De belangrijkste voortbrengselen zijn marmer, kolen, ijzer, albast, graan, vlas, wijn, olijven, citroenen, zijde en papier.

Brescia, de hoofdstad van de provincie Brescia, ligt zeer bevallig aan den voet der Alpen. aan de rivieren de Mella en de Garza, die de stad doorsnijden, en aan den spoorweg van Venetië naar Milaan, die er een zijtak uitzendt naar Pavia. Tevens is zij door straatwegen verbonden met Gardone, Mantua en Crema. Zij is grootendeels regelmatig gebouwd en bezit fraaie, breede straten, vele pleinen en 72 fonteinen. Voorts zijn er vele kunstwerken en overblijfselen der Oudheid. De voormalige wallen zijn in wandelplaatsen herschapen, behalve aan de noordzijde, waar zich op een hooge rots een oud kasteel (Falcone de Lombardia) verheft. In 1901 telde de stad 70614 inw. De belangrijkste gebouwen zijn de Dom of hoofdkerk, in 1825 van wit marmer gebouwd, met een fraaien koepel, de oude Dom (la Rotonda) uit de 7de eeuw, met een koepel van 82 m. hoogte, de zeer oude Afrakerk met kostbare schilderijen,

het stadhuis, het marmeren Palazzo del Municipio of della Loggia van 1484, het in 1187 begonnen Broletto, eenmaal de zetel van het republikeinsche bestuur, beroemd om zijn grootte en zijn bouwstijl, het bisschoppelijk paleis met een uitgebreide boekerij (Biblioteca Civica Queriniana met 82600 boeken en 1500 handschriften), de schouwburg, het Museo patrio in een marmeren tempel van *Herkules*, de bewaarplaats van Romeinsche oudheden, en de Galleria Tosi, welke 10 zalen met kunstwerken bevat. Van de gedenkteekenen zijn de voornaamste: dat van *Arnold van Brescia* en dat van den schilder *Buonvicino*. Het Campo Santo, waarheen een driedubbele cypressenlaan leidt, gelijkt op dat van Bologna. De paleizen der families *Martinengo* en *Torio*, door *Palladio* gebouwd, bevatten merkwaardige schilderijen en verzamelingen. Ten tijde der Venetiaansche republiek telde de stad 65 kerken, waarvan thans nog slechts de helft in gebruik zijn, waaronder de San Nazaroe Celso, met schilderijen van *Titiaan*. De Accademia de Filarmonici is een van de oudste van Italië. Een aquaduct voert het water aan voor de 72 openbare en de 400 particuliere fonteinen.

Brescia is de zetel van een bisschop, van een gerechtshof en van een handelsrechtbank; ook vindt men er vele instellingen van weldadigheid, een seminarium, eenige gymnasia, een lyceum, een physisch kabinet, een botanischen tuin en een openbare bibliotheek. Men heeft er talrijke fabrieken, waarvan de ijzer-, messen- en geweerfabrieken de voornaamste zijn; voorts zijn er laken-, katoen-, deken-, hoeden-, lint-, zijde-, garen- en papierfabrieken. Er wordt tevens een belangrijke handel gedreven in zijde, wijn, vlas, laken, enz. Wegens hare wapenfabrieken draagt de stad van ouds den naam van *l'Armata*.

Brescia was weleer onder den naam van *Brixia* of *Brexia* een stad der Cenomani in Transpadaansch Gallië; later werd zij een Romeinsch municipium. Tijdens den oorlog met *Hannibal* stond Brescia aan de zijde de Romeinen. *Attila* verwoestte haar in 452, en na den tijd der Longobarden en van *Karel den Groote* werd zij door graven geregeerd. Als lid van het Lombardisch Verbond streed zij tegen *Frederik I* en nam deel aan de overwinning bij Legnano (1176); bij den Vrede van Constanz (1183) werd zij als vrije stad erkend. Burgertwisten en oorlogen met de naburige steden brachten haar in 1258 onder het gezag van den wreeden *Ezzelino*, na wiens dood *Oberto Palavicino* tot heer gekozen, maar in 1266 weder verjaagd werd. In 1298 werd door den adel *Bernardo de' Maggi* tot gezaghebber in Brescia aangesteld, en in 1311 werd de stad door *Hendrik VII* veroverd. Na velerlei wederwaardigheden en na een hardnekkige belegering door *Carmagnola* in 1428 viel zij in de handen der Venetianen en werd in 1438 tevergeefs door de Milaneezen belegerd, terwijl de Franschen haar na den slag van Agnadello (1509) veroverden, maar 3 jaar later er uit verdreven werden. In 1516 kwam zij weer in het bezit van Venetië. Daarenboven had zij veel te lijden van aardbevingen en van besmettelijke ziekten. In 1769 vloog er een kruitmagazijn in de lucht, waardoor meer dan 200 gebouwen verwoest en 1000 menschen gedood werden. In 1796 werd zij ingenomen door *Napoleon Bonaparte*, die er een wapenstilstand met Napels sloot. Daarna trokken er onder *Wurmser* de Oostenrijkers binnen, die eenige dagen daarna weder plaats moesten maken voor de Franschen onder *Augereau*. In 1797 rukte Brescia zich los van Venetië en begaf zich onder de hoede van Frankrijk, waarna zij, als een deel van de Cisalpijnsche Republiek, de hoofdstad werd van het departement Mella. Door den vrede van 1815 werd zij aan Oostenrijk toegewezen. De inwoners der stad namen echter met geestdrift deel aan den opstand van 1849. Reeds bij de eerste tijding der gebeurtenissen te Milaan grepen zij naar de wapenen en noodzaakten de Oostenrijksche bezetting om te capituleeren. Na den slag van Custozza en de capitulatie van Milaan deelde zij in het lot der overige steden van Lombardije. Toen in Maart 1849 de oorlog tegen Sardinië weder uitbarstte, was zij de eenige stad in Lombardije, die zich tegen de Oostenrijksche heerschappij verzette, en daar zij zich na den slag bij Novara niet wilde overgeven, verscheen generaal *Haynau* met omstreeks 3800 man voor hare wallen, terwijl de Oostenrijksche bezetting haar van de citadel uit bombardeerde. De inwoners verdedigden zich dapper 3 dagen lang, maar moesten zich overgeven, onder voorwaarde van veiligheid van personen en goederen, doch met opbrengst eener oorlogsschatting van 6 millioen lire. In den Italiaanschen oorlog van 1859 koos Brescia weder de zijde van Piemont en werd toen bij den Vrede van Zurich met het overig deel van Lombardije aan Piemont afgestaan.

Brescia, *Arnold van.* Zie *Arnold.*

Bresciani, *Antonio*, een Italiaansch schrijver, geboren in 1793 te Ala in Italiaansch Tirol, studeerde te Verona, werd priester en aanvaardde daarop het hoogleeraarsambt aan het lyceum te Verona. In 1824 nam hij de vlucht naar Rome, trad in de orde der Jezuïeten en werd in 1828 naar Piémont gezonden, waar hij belangrijke betrekkingen bekleedde en inzonderheid als rector der collegiën in groot aanzien was bij het Hof van Savoye. Van daar ondernam hij reizen naar Toskane, Lombardije, Savoye, Zwitserland en Sardinië, enz., welke landen hij in zijn: „Lettere descrittive" beschreef. In 1846 keerde hij terug naar Rome, belastte er zich met het bestuur van het Collegium de propaganda fide en leverde sedert 1850 in de „Civilta Cattolica een reeks romans, zooals: „L'Ebreo de Verona", „Lionello", „Don Giovanni", „Ubaldo", „Lorenzo il Coscritto", „Edmondo", „La Casa di ghiaccio", „La contessa Matilde di Canozza" en „Il Zuavo pontifico", die alle in uitmuntenden stijl geschreven, maar aan de reactie dienstbaar gemaakt werden. Meer roem behaalde hij met zijn: „Ammonimentie di Tionide", tot 30-maal toe gedrukt, „Lettere sul Tirolo Tedesco", „Saggio di talune voci toscane", „Vita di Abalcker" en vooral door zijn „Costumi della Sardegna". Hij overleed te Rome in 1862.

Brese-Winiary, *Johann, Leopold Ludwig von*, een Duitsch generaal der genie en vestingbouwkundige in Pruisen, werd geboren te Berlijn, den 9den September 1787. Hij bezocht in 1805 de academie voor ingenieurs te Potsdam, onderscheidde zich in 1807 bij de verdediging van Danzig, werd luitenant der genie, en nam in 1813 deel aan de belegering van Danzig. Van 1819—1832 was hij chef der ingenieursafdeeling in het ministerie

van Oorlog, ontwierp in 1828 het plan voor het fort Winiary hij Posenen gaf, sedert 1832 inspecteur eener vestinginspectie, ook de ontwerpen voor de versterking dier stad (1844). Intusschen nam hij ook aan de reorganisatie van het ingenieurskorps en der pioniers ijverig deel. Sedert 1841 ingenieurs-inspecteur, hracht hij de versterkingen van Lötzen en Koningsbergen tet stand en versterkto Kenlen door forten. In 1849 werd hij tot inspecteur, generaal, chef van het ingenieurskorps en tot luitenant-generaal benoemd, in 1856 in den adelstand opgenomen, in 1858 benoemd tot generaal der infanterie, ontving in 1860 pensioen en overleed te Berlijn, den 5[den] Mei 1878.

Breslny of *Brzeziny*, een arrondissementshoofdstad in het Poolsche gonvernement Petrikan, aan de hronnen der Mrozyca, heeft vier R. Katholieke kerken en één Protestantsche, voorts een synagoge, een paleis der *Oginski's* en een hospitaal en telt (1897) 7669 inwoners, die zich vooral bezig houden met het vervaardigen van laken en andere wollen stoffen. Men vindt er o. a. 25 weverijen.

Breskens is een gemeente in Zeeuwsch-Vlaanderen, groot 708 H.A. met een bevolking van (1905) 2099 inwoners. In het westen grenst zij aan de Hont of Westerschelde, aan de landzijde aan de gemeente Groede. De gemeente hestaat nit het dorp Breskens, enkele huurten en omvat den Oud-Breskenspolder, den Jong-Breskenspolder en den Elizabethspolder. De grond hestaat er uit vette zeeklei, zeer geschikt voor weilanden, terwijl er ook nitstekende akkergronden zijn, waarop vooral tarwe, gerst, aardappelen, en suikerbieten worden geteeld. Behalve landhouw en veeteelt vormen scheepvaart en handel de voornaamste hronnen van hestaan.

De polders, waaruit de gemeente hestaat, zijn in 1619 op het water veroverd, maar toch is het dorp Breskens veel onder, zooals blijkt nit opgedolven Romeinsche munten. In de 15[de] eenw werd het dorp verwoest door een overstrooming, in 1480 werd het opnienw ingedijkt, maar reeds in 1570 hrak de zeedijk weer door.

Het *dorp Breskens* heeft een goede haven en is tot hloei gekomen door den aanleg van den straatweg van Brugge naar Middelburg (1808—1818). Tevens voert van hier een stoomtramlijn naar Maldeghem in België en loopt er de handelsweg van Vlissingen naar België over.

Breskens, *Depositie van*, vormde een gedeelte der Nederlandsche verdedigingswerken en moest met de er tegenover gelegen vesting Vlissingen dienen tot verdediging van de Wester-Schelde. Zij hevond zich alzoo in Zeeuwsch Vlaanderen en bestond uit het fort *Frederik Hendrik*, den toren *Nassau* en het *Havenfort*; hij de bestaande voorliefde voor een meer geconcentreerd verdedigingsstelsel werd Zeeland bniten het eigenlijke verdedigingsverhand gebracht en hleef van de positie van Breskens nog alleen het *Havenfort* bestaan.

Breslau, *Duitsch bisdom*, werd volgens *Dlugosz* in 965 of 966 gesticht. De hisschop voert tevens den titel van vorst, wegens de heerschappij over het vorstendom Grottkau-Neisse. In 1000 wordt door *Ditmar* een hisschop *Johann* van Breslan vermeld. Het hisdom was in de 14[de] eenw zelfstandig onder het onmiddellijk opzicht van den paus en werd wegens zijn rijkdom „het gonden hisdom" genoomd. Later verminderde die grootheid door den Hussietenoorlog en door hinnenlandsche verdeeldheden, doch zijn glans nam weder zoodanig toe, dat het in de 17[de] eenw, tegen hooge geldsommen, door het kapittel aan vreemdelingen werd opgedragen. Sedert de 17[de] eenw viel het ten deel aan keizerlijke prinsen of aan andere telgen van regeerende vorstenhuizen. Door den Vrede van 1742 verviel het hisdom met de Silezische bezittingen aan Pruisen, en een klein gedeelte daarvan strekte zich nit over Oostenrijksch gebied. De toenmalige hisschop, graaf *von Zinzendorf*, kardinaal der R. K. Kerk, was derhalve vazal van Pruisen en van Oostenrijk. De koning van Pruisen hield het recht van benoeming van hisschoppen aan zich en droeg de beslissing over geloofszaken op aan een geestelijke synode. Na den dood van laatstgenoomden hisschop plaatste hij er den graaf *von Schaffgotsch* als dien opvolger, maar verwijderde dezen, als een begnnstiger van Oostenrijk, in 1758, terwijl onder den volgenden hisschop, den vorst *von Hohenlohe*, het hisdom geseculariseerd werd in het jaar 1810, waarbij echter de hisschop de fraaie zomerresidentie Johannisberg behield. Van 1817 tot 1823 hleef de hisschoppelijke zetel onbezet, maar daarna werd het hisdom, volgens het concordaat, weder door hisschoppen bestunrd. De hisschop graaf *Leopold Sedlnitzki*, in 1835 gekozen, legde in het jaar 1840 zijn waardigheid neer en ging over tot het Protestantisme. Sinds den 19[den] October 1887 is de kardinaal Dr. *Kopp* aldaar vorst-hisschop. Het gehied van het hisdom bevat geheel Pruisisch Silezië met nitzondering van Glatz en van het distrikt Katscher, verder Jägerndorf en Troppan, een gedeelte van Oostenrijksch Silezië en de R. K. gemeenten van Brandenhurg en Pommeren.

Breslau, in het Poolsch Wroclaw, in het Latijn Wratislavia, is de hoofdstad van de Pruisische provincie Silezië, van het evenzoo genoemde distrikt en van het Katholieke hisdom. Het is de tweede stad in de Prnisische monarchie en ligt op 51° 7' N.Br. en 17° 2' O.L. van Greenwich, ongeveer 112 m. boven de oppervlakte der zee. Zij heeft met de voorsteden een oppervlakte van 42,27 v.km. en telt (1905) 470018 inwoners. Daarvan belijden ruim 250.000 den Protestantschen en 20000 den Israëlitischen godsdienst. Zij ligt in een nitgebreide vlakte, ten zniden door de Sndeten en ten noorden door de henvelen van Trehnitz hegrensd, op beide oevers der hier reeds lang bevaarbare Oder, die er de Ohle opneemt en verscheiden eilanden vormt. De stad heeft de gedaante van een langwerpig vierkant en van het marktplein loopen vier ruime straten in even zoovele richtingen. Zij bestaat nit de eigenlijke stad en 5 voorsteden. De beide oevers van de Oder zijn er o. a. door een honten hrug en door een traliehrug verbonden, terwijl er nog tal van andere hruggen liggen. De vestingwerken zijn in plantsoenen veranderd. Daarin staat de in renaissancestijl gebonwde Belvedère, die door de gebroeders *Liebich* aan de stad geschonken is. Tot het aanzienlijk aantal pleinen der stad behooren de Groote Ring met het stadhuis en de ruiterstandbeelden van *Frederik den Groote* en van *Friedrich Wilhelm III*, heide door *Kisz* vervaardigd, het Blücherplein met een metalen standbeeld van *Blücher*, door *Rauch*, de Nienwmarkt met het stand-

beeld van *Neptunus* en een fontein, het Koningsplein met het standbeeld van *Bismarck*, en het Tanenzienplein met een marmeren gedenkteeken van generaal *Tauenzien*, door *Schadow*. Op den 12den December 1901 werd op de hinnenplaats van de kurassierskazerne een standbeeld onthnld voor den Grooten Keurvorst. Vele straten der eigenlijke stad zijn krom en nauw, maar die der voorsteden breed en recht.

Er zijn talrijke kerken, van welke het grootste aantal aan de R. Katholieken toebehoort. Hiertoe behoort de Dom van *Johannes den Dooper*, uit de 12de eeuw, tegen het einde der 15de eeuw in spitsboogstijl opgetrokken en later in renaissancestijl voltooid, met 20 kapellen en vele kunstwerken en kostbaarheden, van binnen van 1873—1875 door *Lüdecke* vernienwd. Ook sommige andere kerken, zooals de nienwe Michaëliskerk in spitsboogstijl, zijn zeer bezienswaardig. De grootste Protestantsche kerk is die van St. Elizabeth, met een toren ter hoogte van ruim 90 m., een groote klok van 11000 kg., een geschenk van *Friedrich Wilhelm IV*, een preekstoel van zwart marmer, een beroemd orgel en fraaie glasschilderingen. Van de Maria-Magdalena-kerk nit drong in Breslan en een deel van Silezie het Protestantisme door; met den znidelijken toren dezer kerk staat de sage van den „Glockenguss zn Breslan" in verbinding. Daarenboven vindt men er 11 synagogen. Andere helangrijke gehonwen zijn er het stadhnis, in laat-Gotischen stijl, gebouwd in de 14de en 15de eeuw, met den beroemden Fürstensaal, waarin 4 kruisgewelven op één pijler rusten, het koninklijk slot uit den tijd van *Frederik den Groote*, het universiteitsgebonw, vroeger Jezuietencollege, met de prachtige aula Leopoldina, het Augustahospitaal van de „Vaderlandsche Vrouwenvereeniging," het regeeringsgebonw, het Hof van appel, de hibliotheek, het Triniteitshospitaal, het ziekenhnis Bethaniën, terwijl er in 1862 een zoölogische tnin is gesticht.

Breslau is de zetel van een vorst-hisschop, van een gonvernenr en commandeerend generaal van Silezië, van een Evangelisch Consistorie, van een Hof van appel, van een Mnnt, enz. Voorts heeft men er vijf stationsgebouwen, van welke het Centraalstation van Opper-Silezië en Posen het voornaamste is.

Tot de wetenschappelijke inrichtingen behoort er in de eerste plaats de nnlversiteit, in 1702 gesticht en later aanmerkelijk nitgebreid, met een bibliotheek van 320000 deelen, een sterrenwacht, een botanischen tuin, een museum voor natnurlijke historie, een kahinet van physische instrumenten, enz. Zij telde in 1900 1788 stndenten en 155 hoogleeraren en docenten. Er zijn 5 seminaria en een afzonderlijk seminarinm voor de opleiding van Israelietische godsdienstleeraars en rabbijnen, een stedelijke R. Katholieke Hoogere Bnrgerschool. 6 gymnasia, twee middelbare scholen, een paar kweekscholen voor onderwijzers, drie meisjesscholen voor meer nitgebreid lager onderwijs, een nijverheidsschool, een handelsschool, 134 volksscholen en vele hijzondere scholen, o.a. twee conservatoria voor mnziek. De stedelijke bibliotheek, op het stadhuis gevestigd, telt 130000 deelen en 3000 handschriften; tevens bevindt er zich een belangrijk stedelijk en provinciaal archief. Ook heeft men er knnstenaars- en kunstvereenigingen, 5 stedelijke volkshihliotheken, het Silezische mnseum voor beeldende kunsten met circa 900 schilderijen, waaronder 100 moderne, 4 schonwhnrgen, waaronder de stadsschonwhnrg (1877) met 1470 zitplaatsen, en verder talrijke inrichtingen van liefdadigheid. Van 1899—1900 zijn er nieuwe stedelijke waterleidingsgebouwen ingericht voor de filtratie van rivierwater. Tevens is de stad in het hezit van een electrisch tramnet en van twee electrische stedelijke centrales, resp. in 1891 en 1901 gebouwd. Men heeft er een groot aantal fabrieken, vooral ijzer- en machinefabrieken, papier-, meubel-, spiritus-, azijn-, hoeden-, tabaks-, tapijt-, laken- en katoenfabrieken, snikerfahrieken en suikerraffinaderijen, 100 likeurstokerijen, 59 hiorbrouwerijen, die in 1899 488661 H.L. bier afleverden, fabrieken voor mnziekinstrumenten en chirurgische instrumenten, groote machine- en waggonfahrieken, enz. Belangrijk zijn vooral ook de fabriek van *Rehorst* voor schrijnwerkerswaren en de fahrieken van piano's, orgels en hiljarten.

Breslan is wegens hare ligging aan een hevaarbare rivier, in het midden van een volkrijk en welbebonwd gewest en aan de groote spoorwegverhinding tusschen de Noord- en Oostzee, de Donanlanden en de Adriatische Zee, alsmede wegens het bezit van een beurs, hanken en groote kapitalen, het tooneel eener belangrijke handelsbedrijvigheid. De wolmarkt was er vroeger een der grootste van Dnitschland; er werd gemiddeld voor 10 millioen thaler omgezet, daar men er wol aanvoerde van Silezië, Polen, Galicië, Bohemen en Moravië, ja, zelfs nit Hongarije en Rusland; in 1869 werden er 123000 tolcentenaars wol verkocht, thans is deze handel aanmerkelijk achternitgegaan; en in 1899 werden er nog slechts 600 centenaars verhandeld. Voorts wordt er veel handel gedreven in steenkolen, linnen, zink, ijzer, lood, arsenik, slachtvee (12 groote markten), graan, peulvruchten, raap- en lijnzaad, vlas, tabak, hop, meekrap, enz. Tevens wordt in Breslau veel doorvoerhandel gedreven; de uitvoer naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika van het Breslaner consnlaatsgehied voor Silezië en een deel van Posen had in 1899 een waarde van ongeveer 1,16 millioen dollar en bestaat voornamelijk nit linnen- en katoenen stoffen, zijden en halfzijden stoffen, glacé handschoenen, porceleinwaren, chemicaliën, zink, enz. Buiten de stad ligt een goederenspoorweg met 4 duhbelspoor, voor het gehruik der doorgaande goederentreinen. Tot 1897 vond het grootste gedeelte van het scheepvaartverkeer plaats op het stuk der rivier beneden de stad. Een verbetering is echter toen aangehracht door de kanaliseering van een tak der Oder en door den aanleg van een scheepvaart kanaal, dat door 2 slnizen is afgesloten. Dit kanaal, 3 km. lang, is geschikt voor schepen van 400 ton en heeft een bodembreedte van minstens 16 m. Tevens is er in 1901 een handelshaven aangelegd. In 1899 kwamen er 9317 schepen aan met 448.926 ton lading. Vele hontvlotten zakken de rivier af; in 1899 passeerden er 28816 boomstammen.

Behalve de parken, de pleinen en de oude vestingwallen, dienen de hotanische tuin, de zoölogische tuin, het Scheitniger park, het Eichenpark en het woud van Oswitz tot ontspanning. Ten zuidwesten van de stad ligt het dorp Kriehlowitz, waar *Blücher* den 12den September 1819 overleed en

onder 3 linden werd begraven. Zijn graf is thans versierd door een monument van graniet.

Volgens den Poolschen geschiedschrijver *Dlugosz* werd Breslau of Wratislaw in 978 door een hertog *Mieciskus* gesticht, terwijl die plaats in de kroniek van bisschop *Ditmar* van Mersehurg op het jaar 1000 reeds voorkomt als een aanzienlijke stad. Tevens wordt in 1017 reeds melding gemaakt van den hertogelijken burcht. Toen heerschte er de Poolsche hertog *Boleslaw*, die een groot gedeelte van Silezië veroverd had. Onder diens kleinzoon *Casimir I* werd Breslau de hoofdstad van Silezië, en in 1052 werd er de hoofdkerk gebouwd, waarna de Silezische bisschoppen er hun zetel vestigden. Onder keizer *Frederik Barbarossa* werd Silezië van Polen gescheiden en Breslau tot residentie en tot een zelfstandig hertogdom verheven. In 1200 en 1241 werd de stad door de Mongolen in brand gestoken. In 1261 ontving zij het Maagdenburger recht. Na den dood van *Hendrik V* verviel zij aan Bohemen, en nadat zij in 1342 en 1344, beide malen op den 8sten Mei, geheel en al door de vlammen verwoest was, deed *Karel IV* haar opnieuw bouwen. In 1163 had Breslau eigen Poolsche hertogen gekregen, maar deze vermengden zich spoedig met Germaansche families. Van 1335—1741 stond Breslau rechtstreeks onder de koningen van Bohemen. Ten tijde der Luxemburgsche koningen werd zij een vrije rijksstad, en in den aanvang der 15de eeuw ontstond er verdeeldheid tusschen het volk en de aristocratie. Het oproer van 1418 kostte aan vele raadsleden het leven, terwijl in 1421 op last van keizer *Sigismund* 21 oproerlingen werden ter dood gebracht. Gedurende de 14-jarige regeeringloosheid na den dood van *Albrecht II* bood Breslau weerstand aan *Georg Podiebrad*, koning van Bohemen, en aan de benden der Hussieten, en wierp zich eindelijk in de armen van den paus en van *Matthias Corvinus*, koning van Hongarije. Laatstgenoemde legde haar een zware schatting-op, en na zijn dood keerde zij tot Bohemen terug en kwam in 1527, na den dood van koning *Lodewijk* in den slag bij Mohacz, onder het gezag van diens opvolger *Ferdinand van Oostenrijk*. In die dagen opende zij hare poorten voor de Hervorming, bleef in den Dertigjarigen Oorlog ongedeerd en wist in 1648 hare stedelijke rechten en de godsdienstvrijheid te handhaven. Wel waren er tijdens de bijna 100-jarige heerschappij van Oostenrijk de Jezuïeten ijverig werkzaam, maar *Frederik II* van Pruisen maakte daaraan een einde. Hij bezette na den slag bij Mollwitz de stad, den 10den Augustus 1741, en verhief haar tot de derde hoofdstad van zijn rijk, waarna de vrede, den 11den Juni 1742 aldaar gesloten, een einde maakte aan den Eersten Silezischen Oorlog. Nu moest de stad afstand doen van sommige souvereiniteitsrechten, doch de koning vergunde haar het behoud van vele vrijheden. Gedurende den Zevenjarigen Oorlog werd in hare nabijheid een slag geleverd (22 November 1757), waarin de Oostenrijkers onder *Karel van Lotharingen* de overhand behielden op de Pruisen onder den hertog *van Brunswijk-Bevern*, en de stad zelf belegerd. Den 24sten November moest zij zich overgeven, maar na de overwinning van *Frederik II* bij Leuthen kwam zij weer onder Pruisen. In 1760 trachtte *Laudon* de stad bij verrassing te nemen, maar de generaal *Tauenzien* dwong den vijand tot den aftocht. Op een treurige wijze werd zij in hare ontwikkeling gestuit, toen zij zich in 1806, na een kortstondige en hardnekkige verdediging, aan de Franschen moest overgeven, die haar tot in het najaar van 1808 bleven bezetten. Toen het Duitsche volk zich tegen Frankrijk verhief, was Breslau eenigen tijd de residentie des konings, en aldaar vereenigden zich talrijke vrijwilligers, ter bevrijding des vaderlands. Na den slag bij Bautzen waren de Franschen van 1—13 Juni nogmaals meester van Breslau, want zij bezat sedert 1806 geen vestingwerken meer. Den 15den Mei 1866 richtte het stedelijk bestuur een zeer vaderlandslievend manifest tot koning *Wilhelm I*, de eerste daad, waardoor het wantrouwen jegens de door *Bismarck* gevoerde Duitsche staatkunde langzaam in Pruisen begon te verdwijnen.

Bressant, *Jean Baptiste Prosper*, een Fransch tooneelspeler, werd geboren den 23sten October 1815 te Châlons-sur-Saone. Hij trad het eerst op in 1835 in den schouwburg Montmartre en, nadat hij het onderricht van *Michelot* genoten had, in het Variétés-theater. Na herhaaldelijke oneenigheden met den directeur, verdween hij in 1839 en kwam weer te voorschijn te Petersburg. Hier, waar hij een schitterend salaris en groot aanzien genoot, verdween hij even plotseling in 1846. Van 1846—1854 speelde hij met succes in het Gymnase te Parijs en werd vervolgens Sociétaire van de Comédie-Française. In 1875 trok hij zich terug uit het tooneelleven. *Bressant* werd vooral geroemd wegens de sierlijkheid van zijn taal en gebaren; met name schitterde hij in de „Proverbes" van *Alfred de Musset*. Hij overleed den 23sten Januari 1886 te Saint-Pierre-les-Nemours.

Een dochter van *Bressant*, geboren in 1838, eerst met den Russischen vorst *Michael Kotschubey* en sedert 1878 met den prefect *d'Artigues* gehuwd, schreef onder den naam *Alix Bressant* de romans: „Gabrielle Pinson" (1867), „Une Paria" (1869) en „Le manuscrit de Mademoiselle Camille" (1874), alsmede „Lettres de femmes" (1881).

Bresse, *La*, een voormalig Fransch graafschap, thans voor het grootste gedeelte gelegen in het departement Ain, tusschen Rhône, Saone en Ain, werd verdeeld in Boven- en Beneden-Bresse. Nog vóór de 11de eeuw komt het voor als een deel van Bourgondië, onder den naam Saltus Brixius, Brexia, enz. en had een eigen reeks van graven, wier laatste *Guido* (omstreeks 1290) heette. *Guido's* dochter, *Sibylle*, bracht door haar huwelijk La Bresse aan Savoye; van 1532—1539 was het land in het bezit van Frankrijk, daarna kwam het aan Savoye, maar in 1610, bij den vrede van Lyon, werd het weer aan Frankrijk afgestaan, in ruil voor Saluzzo. De hoofdstad is Bourg.

Bresslau, *Harry*, is een Duitsch geschiedschrijver, te Dannenberg in Hannover geboren, den 22sten Maart 1848. Hij studeerde in de geschiedenis te Göttingen en te Berlijn, was van 1870—1872 leeraar aan de Hoogere Burgerschool van de Israelitische gemeente te Frankfort a. d. M., van 1872—1877 in dezelfde betrekking werkzaam te Berlijn en werd in 1877 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. In 1888 maakte hij deel uit van de centrale directie van de Monumenta Germaniae historica en vertrok in 1890 naar Straatsburg als hoogleeraar. Hij leverde vele weten-

schappelijke opstellen en schreef o.a.: „Die Kanzlei Kaiser Konrads II" (Berlijn 1869), „Diplomata centum" (Berlijn 1872), „Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Kaiser Heinrich II" (3 dln. Leipzig 1875), „Zur Judenfrage, Sendschreiben an Heinrich von Treitschke (2de druk, Berlijn 1880), „Urkunden der Salischen Kaiser" en vele andere werken. Sedert 1888 geeft hij het „Neue Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde" uit.

Bressuire is een arrondissements-hoofdstad in het Fransche departement Deux-Sèvres, aan de Argenton gelegen. Het is een kruispunt van spoorwegen en heeft een kerk met een hoogen klokketoren, weverijen en handel in vee en koren. Het aantal inwoners bedraagt (1901) 4919. — In de Middeleeuwen was Bressuire een vesting en werd ook nog door een sterk slot beschermd. Dit slot werd in 1370 aan de Engelschen, door *Duguesclin* ontrukt; indrukwekkende ruïnes ervan bestaan nog. Den 11den October 1793 werden de Royalisten hier door den republikeinschen generaal *Westermann* verslagen.

Brest is de naam van een arrondissement van het Fransche departement Finistère. Het omvat 12 kantons, 84 gemeenten en telt 235249 inwoners. Er zijn 3 kantons met den naam Brest, Brest I met 1 gemeente en 28503 inwoners. Brest II met 6 gemeenten en 50808 inwoners, Brest III met 2 gemeenten en 28349 inwoners.

Brest is de belangrijkste oorlogshaven van Frankrijk en een zeevesting van den eersten rang. Zij vormt de hoofdstad van het gelijkvormige arrondissement en ligt in het departement Finistère aan een baai van den Atlantischen Oceaan, de Reede van Brest. De stad ligt verder aan den spoorweg Parijs- Brest en is door zijlijnen verbonden met Ploudalmézean en Lannilis. Zij telde in 1901: 68751 inwoners en is amphitheatersgewijze gebouwd op de hellingen van twee heuvels. De Goulet de Brest, 5 km. lang en 1650 à 3000 m. breed, geeft toegang tot de reede, die door de Poiote du Portzic en de Pointe des Espagnols gesloten, door sterke batterijen verdedigd en door 5 vuurtorens verlicht wordt.

De stad wordt door de rivier Penfeld in 2 deelen verdeeld, in de oude stad op den linker oever, met enge, kromme, vuile, hellende straten, en de kerk St Louis, en in het nieuwe stadgedeelte, Recouvrance, op den rechteroever. Beide deelen worden door een kleine voetgangershrug en door een groote ijzeren draaibrug verbonden. Deze laatste, in 1861 gebouwd, heeft 3 millioen frcs. gekost, bestaat uit 2 vleugels ter lengte van 53 m. en rust op twee pijlers 28 m. hoog en van 106 m. spanning. Vier menschen zijn noodig om de brug in 10 minuten te openen.

Brest heeft een arrondissementsrechtbank, een handels- en een marinerechtbank, een Kamer van Koophandel, een filiaal van de Fransche Bank, een botanischen tuin, een school voor de zeevaart, een marinehospitaal, een sterrenwacht, een weeshuis voor kinderen van matrozen, een stedelijke bibliotheek (46000 deelen), een marinebibliotheek (18000 deelen), de bibliotheek der Ecole de Santé met 10000 deelen en een schouwburg. De bevolking houdt zich voornamelijk hezig met bedrijven, die in verband staan met de zeevaart en verder met de vervaardiging van baksteenen. Bovendien zijn er nog leerlooierijen en bierbrouwerijen. Uitgevoerd worden voornamelijk tarwe, boter, eieren, groenten, vruchten en sardines, terwijl de invoer koloniale waren, steenkolen, jute, cement, hout, ijs, hennep, wol en spek omvat. De handel is er vooral op vooruitgegaan door de spoorwegverbindingen met Nantes, Rennes en Parijs. Er zijn stoomvaartverbindingen met Port- Launay. Châteaulin, Quimper, Nantes en Landerneau. Tevens vaart een pakketboot op Havre en bestaat er een stoombootdienst op New-York. Hier liggen ook de telegraafkabels naar Engeland en naar Cape Breton in Noord-Amerika. De handelsvloot bestaat uit 200 schepen met 6000 registertonnen. De groote visscherij is er gering, maar de kustvisscherij is er zeer levendig, vooral die op makreel.

De reede van Brest heeft een omtrek van 30 km., wordt door het schiereiland Plougastel in twee deelen verdeeld en is diep en veilig, daar zij door de omliggende hoogten tegen wind en golven beschermd wordt. De Aune mondt er in uit; deze rivier is tevens door kanalen verbonden met de Blavet, de Onst, de Vilaine en de Erdre, en aldus met Nantes. De handelshaven is een getijhaven met een oppervlakte van 41 H.A., beschermd door 2 dammen en een golfbreker. Zij is bij laag water 75 m. diep en heeft kaden ter lengte van 2320 m. Verder is er nog een ander groot havenbekken in aanleg. De oorlogshaven wordt gevormd door den krommen benedenloop van de Penfeld en is eigenlijk een 5 km. lang kanaal, gemiddeld 100 m. breed en 9—16 m. diep. Bij laagwater bedraagt de diepte nog altijd 9 m. In den rotswand zijn 9 droogdokken uitgehouwen, die tot de oorlogswerven behooren. De ingang wordt beschermd door de citadel Le Chateau, die op een 65 m. hooge rots ligt. Vroeger was er een Romeinsche vesting, in de 13de eeuw een sterk kasteel, terwijl onder *Vauban* de vestingwerken veel zijn veranderd. Er zijn 7 onderling verbonden torens; in het midden ligt de Donjon, met groote zalen, gevangenissen en een kapel. Verder zijn er aan weerskanten van de oorlogshaven groote smederijen, magazijnen, de marinekazerne voor 3500 man, het arsenaal met 8000 à 9000 werklieden, het marinehospitaal en het sinds 1858 gesloten Bagno. Bovendien wordt er bij Lanninon nog een nieuwe oorlogshaven aangelegd, om de uitrusting der oorlogsschepen te vergemakkelijken. Deze haven zal heschermd worden door dammen en door een golfhreker, lang 1500 m. De ingang zal 210 m. breed zijn.

Brest is zeer oud en ontving haren naam van *Bristok*, een Keltisch opperhoofd uit de 5de eeuw, heette aanvankelijk G e s o c r i b a t e, was in de 9de eeuw een dorp, maar toen er een kasteel gebouwd was, veranderde zij weldra in een stad. Tegen het einde der 15de eeuw kwam deze onder het gezag der hertogen van Bretagne, terwijl in 1631 *Richelieu* er de havenwerken in orde deed brengen, zoodat er 2 jaar later reeds 33 groote oorlogsbodems te vinden waren. De scheepstimmerwerven werden onder *Colbert* van steen opgetrokken. en de bevestiging der stad geschiedde door *Vauban* van 1680—1688. In 1694 werd zij te vergeefs aangevallen door de vereenigde Nederlandsche en Engelsche vloten, en den 1sten Juni 1794 viel in hare nabijheid een zeeslag voor, waarin de Engelschen onder

Howe de overwinning behaalden op de Franschen onder *Villaret Joyeuse*, terwijl zes Fransche linieschepen in de handen der Engelschen vielen en een zevende in den grond geboord werd.

Brestel, *Rudolf*, minister van Financiën in Oostenrijk, werd geboren te Weenen, den 16den Mei 1816. Hier werd hij na het voleindigen zijner studiën assistent bij de sterrenwacht van 1836—1840, daarna hoogleeraar in de natuurkunde te Olmutz en in 1844 in de wiskunde te Weenen. In 1848 tot lid van den Rijksdag gekozen, voegde hij zich bij de vrijzinnige linkerzijde en vervulde in de commissie voor het ontwerpen eener constitutie een belangrijke rol als leider der centraalpartij. Na den staatsgreep van den 6den Maart 1849 werd hij van zijn hoogleeraarsambt beroofd en nauwelijks in Weenen geduld, zoodat hij als schrijver in daghladen, enz. in zijn onderhoud moest voorzien, totdat hij in 1856 een aanstelling ontving als secretaris bij de pas gestichte credietinrichting. Toen echter in 1861 het staatkundig leven in Oostenrijk weder ontwaakte, werd hij door eenige voorsteden van Weenen afgevaardigd naar den Neder-Oostenrijkschen Landdag en door dezen tot een der Gedeputeerden gekozen. In 1864 werd hij lid van den Rijksdag, bleef dit tot aan zijn dood, en in het begin van 1867 weder lid van den Landdag en van het Huis van Afgevaardigden. Op aandringen van zijn partij belastte hij zich in het burgerministerie van den 1sten Januari 1868 met de portefenille van Financiën. Hij heeft de renterednctie doorgezet door middel eener verhooging der couponbelasting van 7 op 10 en na de conversie op bijna 20%. Op deze wijze is het hem gelukt, het deficit tot 3 of 4 millioen Oostenrijksche guldens te verminderen, hoewel hij dit eigenlijk op geen andere wijze zoover heeft kunnen brengen dan door het verkoopen van uitgestrekte staatsdomeinen. Voorts moest hij zijn toevlucht nemen tot fiscale maatregelen; deze strekten zich uit tot de nijverheidsvereenigingen, en hij wist het maximum van het belastingvrij inkomen zeer te verlagen. Door het verkoopen van het „Wienerwald" beroofde hij de hoofdstad des rijks van een belangrijk sieraad. In het voorjaar van 1870 werd hij lid van het ministerie *Hasner*, en toen dit in April 1870 zijn ontslag nam, word *Brestel* tot geheimraad benoemd. Ook zijn tegenstanders erkenden zijn oprechtheid en eerlijkheid, en hij werd niet lang na het nederleggen der portefeuille weder tot lid van verschillende vertegenwoordigende lichamen gekozen. Hij overleed te Weenen, den 3den Maart 1881.

Brester, *Jan*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam, den 7den Mei 1805, genoot een zorgvuldige, maar zeer eenvoudige opvoeding en was reeds vroeg een der werkzaamste leden van de letterkundige maatschappij V. W. aldaar. In haar jaarboekje van 1824 verschenen zijn eerste verzen. Dat hij de dichtergave met de gave eener fijne opmerking verbond, blijkt vooral uit zijn „IJsstukjes", alsmede uit verscheidene gedichten in den trant van *Cats*. Hij was lid van het Hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde, enz., en overleed den 4den November 1862. Zijn „Verspreide en nagelaten gedichten" zijn na zijn dood verschenen.

Brest-Litowsk, in het Poolsch *Brzesc—Litewski*, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Grodno, tevens een vesting van den eersten rang, ligt aan de Boeg en aan den mond van de Moechawez. Zij is een gewichtig vereenigingspunt van de spoorwegen naar Moskou, Warschau, Bjelostok, Cholm, enz. en telt (1897) 46542 inwoners, die voor 75% uit Israelieten bestaan. Het heeft een keizerlijk paleis met een park, voorts drie kerken, een synagoge, een gymnasium, enz.

Bretagne (Britannia minor, Armoricum) is de naam van het groote noordwestelijke schiereiland van Frankrijk. Het grenst ten oosten en zuidoosten aan Anjou, Maine en Normandië, en voor het overige aan den Atlantischen Oceaan en het Kanaal, was voorheen als hertogdom een der gewesten van Frankrijk en bevat thans de 5 departementen Ille-et-Vilaine, Loire-inférieure, Côtes-du-Nord, Morbihan en Finistère. Het is een ruw, bergachtig land, hoewel niet hoog; de grootste hoogten zijn 310 à 380 m. De bergen bestaan uit leigesteenten en graniet, naakte bergruggen en kale bergterrassen met diepe kloven. De kust is er in het zuiden grootendeels laag en moerassig, maar in het westen, gedeeltelijk ook in het noorden, met rotsen en klippen bezaaid en door de zee diep ingesneden. Het hoogst verheffen er zich de Montagnes d'Arrées (391 m.) in het noordwesten; ten zuiden van deze, door het dal der Aune er van gescheiden, verrijzen de Montagnes Noires, met toppen van 300 m., en oostwaarts de Montagnes du Mené. De Bretagners zelf noemen het gebergte den ruggegraat van Bretagne (Kein-Brals). Het zuidelijk gedeelte is een heuvelachtige vlakte. De voornaamste rivieren zijn er de Vilaine, de Blavet en de Anne, die door het kanaal van Brest naar Nantes met elkander verbonden zijn. Aan de noordkust stort zich de Ille met de Rance in zee. Het geheele landschap is somber en woest; de lucht is er nevelachtig, er waaien dikwijls hevige winden en de dalen, met uitgestrekte heidevelden en woeste gronden, liggen er des winters diep onder de sneeuw. Slechts enkele dalen en kuststreken onderscheiden zich door groote vruchtbaarheid. Men verbouwt daar graan en ooft, terwijl er ook goede weiden en bosschen zijn. In het zuidelijk deel is de noordelijke grens van den altijd groenen eik van West-Frankrijk.

Bretagne was weleer het middelpunt van het verbond der Armorische stammen en door Kelten en Kymmeriërs hewoond, zooals blijkt uit de taal, zooals die door de plattelandsbevolking der 3 westelijke departementen gesproken wordt, en uit het groote aantal ruwe gedenkteekenen uit den tijd der Druiden. Deze taal heeft een afzonderlijke literatuur van volksliederen, enz. Zie *Bretonsche taal- en letterkunde.*

De ruwe, sombere natuur van Bretagne spiegelt zich af in het zwaarmoedig en achterhoudend, maar tevens hartstochtelijk karakter van zijn bewoners. Zij leveren kloeke zeelieden en dappere soldaten; zij zijn trotsch op hunne afkomst en bij tegenstand ontembaar. De zeden der landlieden zijn nog zeer ruw, en zij leven in armoede en onwetendheid. Meer dan de helft kan lezen noch schrijven. Ze zijn bijgeloovig en geneigd tot dronkenschap. De landbouwers zijn er krachtig van gestalte, traag in

hunne bewegingen, maar groote liefhebbers van dansen. De feesten der beschermheiligen, „pardons" genaamd, worden er met geestdrift gevierd en des avonds in de herbergen met muziek en dans gesloten. De kleeding der mannen en vrouwen in Bretagne is eigenaardig, maar zeer onderscheiden in verschillende deelen van dit gewest en hij verschillende standen. Voor de scheepvaart en den buitenlandschen handel, voor de vischvangst en de uitrusting tot de walvischvangst is dit land uitmuntend gelegen, daar zich te Nantes, Vannes, Quimper, Morlaix, St. Brieuc, St. Malo, Brest en Lorient voortreffelijke havens bevinden. De voornaamste steden van het binnenland zijn Rennes en Dinan. Bretagne is het geboorteland van *Abeilard*, *Maupertuis*, *Chateaubriand*, *Duguay-Trouin*, enz.

Toen de Romeinen in dit gedeelte van Gallië doordrongen, was het schiereiland, dat toen den naam droeg van Armorica, hewoond door een aantal Keltische stammen, die zich vereenigden, om aan de indringers weerstand te hieden. Zij hezweken echter voor de legioenen van *Julius Caesar* en hun land werd aan de provincie Lugdunensis Tertia toegevoegd. Toen in de 3de eeuw de Angeln en Saksen heerschappij voerden in Groot-Brittannië, vluchtten vele bewoners van dit land naar de overzijde van het Kanaal, waar zij zich in het hedendaagsche Bretagne vestigden en hieraan den naam gaven van *Britannia minor* of *Britannia Cimarina*. De stroom der volksverhuizingen bereikte hen niet, en na het verdrijven der Romeinen bleef het gezag hij de verbonden steden en vervolgens bij de vorsten. In 420 geheel bevrijd, stond het land aan het hoofd van den Armoricaanschen bond. In het jaar 497 onderwierpen de Armoricanen zich aan *Clovis*, koning der Franken. De eerste vorst van Bretagne, *Conan Meriadec*, leefde in het laatst der 4de eeuw; zijn nakomelingen voerden voorspoedige oorlogen tegen de Romeinen, Alanen, West-Goten en Franken, versierden zich in de 5de eeuw met de hertogskroon, maar bezweken er in den aanvang der 10de eeuw voor de Noormannen, onder aanvoering van *Rollo*. Toen in 1171 met *Conan IV* de dynastie in de mannelijke lijn uitstierf, kwam Bretagne door de erfdochter *Constance* aan haar gemaal *Godfried*, den zoon van *Hendrik II* van Engeland. Diens zoon en erfgenaam *Arthur* werd in 1202 door zijn oom *Jan zonder Land* vermoord. Nu werd Bretagne de twistappel tusschen Engeland en Frankrijk, totdat in 1213 *Pierre Mauclerc de Dreux*, de echtgenoot der dochter van *Constance*, Bretagne in leen ontving van Frankrijk. Na den dood van *Johan III* braken er onlusten uit over de erfopvolging tusschen *Johan van Montfort* en *Karel de Blois*, den gemaal zijner nicht, die eerst in 1364 eindigden, toen de laatstgenoemde sneuvelde in den slag hij Anray. De lijn *Montfort* behield het hertogdom, terwijl het geslacht *Blois* zich tevreden moest stellen met het graafschap Penthièvre en Limoges. De hertogen van Bretagne stonden in de oorlogen tusschen Frankrijk en Engeland aan den kant van Frankrijk. In 1488 stierf de mannelijke lijn uit met *Frans II*. Zijn dochter *Anna* huwde in 1491 met koning *Karel VIII* van Frankrijk en na diens dood in 1499 met *Lodewijk XII*. Toen *Claudia*, de erfgename van het hertogdom Bretagne, met *Frans I*, koning van Frankrijk, in het huwelijk trad, schonk zij die bezitting aan haren gemaal, en na dien tijd is Bretagne een Fransch gewest gebleven, waarbij het echter verschillende voorrechten bleef behouden, o.a. bezat het tot aan de Revolutie, een eigen parlement. Gedurende de Revolutie was Bretagne het tooneel van een bloedigen strijd, aangezien de bevolking royalistisch gezind was.

Breteuil, *Louis Auguste le Tonnelier*, baron de, een Fransch staatsman, werd geboren in 1733 te Preuilly in Touraine, trad eerst in den krijgsdienst en werd, op aanbeveling eener minnares van *Lodewijk XV*, in 1758 benoemd tot gezant aan het keurvorstelijk hof te Keulen. In diezelfde betrekking vertoefde hij achtereenvolgens te Petershurg, te Stockholm, te 's Gravenhage, te Napels en in 1775 te Weenen. Hij nam deel aan het diplomatische congres te Teschen (1779) en werd, na zijn terugkeer in 1783 in Frankrijk, minister van het Huis des konings. Aanvankelijk verwierf hij de volksgunst door kleine verbeteringen aan te hrengen in den toestand der gevangenissen en der armenverzorging, maar als voorstander van het onbeperkt koninklijk gezag maakte hij zich weldra zoo gehaat, dat hij in 1787 zijn betrekking moest nederleggen. Na den val van het ministerie *Necker* in Juli 1789 werd hij wederom gedurende korten tijd met de portefeuille belast. Toen *Lodewijk XVI* niet wilde luisteren naar zijn raad, om zich in de armen van het leger te werpen, hegaf hij zich naar Solothurn, waar hij volmacht ontving, met de huitenlandsche Hoven te onderhandelen over het herstel van het koninklijk gezag in Frankrijk. In 1792 werd hij door de Nationale Conventie in staat van beschuldiging gesteld, waarna hij veiligheid zocht in de nabijheid van Hamburg; maar in 1802 keerde hij met vergunning van het Directoire naar Frankrijk terug. Op aandrang van *Josephine* verleende *Napoleon I* hem een pensioen van 12000 francs, en een rijke erfenis bezorgde hem vervolgens een jaarlijksch inkomen van 50000 francs. Hij overleed te Parijs, den 2den November 1807.

Bret Harte, *Francis*, een Noord-Amerikaansch dichter en schrijver, gehoren te Albany in den Staat New York, den 25sten Augustus 1839, begaf zich in 1854 naar de gondgroeven van Californië en was er werkzaam als landmeter, onderwijzer en letterzetter, gaf humoristische gedichten in het licht, werd eerst mede-redacteur van de „Golden Era", later van „The Californian" en zag zich in 1864 benoemd tot secretaris van de munt ten behoeve der Vereenigde Staten te San Francisco. In dien tijd heeft hij uitgegeven: „The society upon the Stanislau", „The Pliocene skull" en „John Burm of Gettysburg". In 1868 gaf hij met goed gevolg „The Overland Monthly" uit. Daarin verschenen zijn eerste belangwekkende prozawerken, zooals: „The luck of Roaring Camp" (1868), „The outcasts of Poker Flat" (1869), „Miggles" en „Tennessee's Partner", alsmede het gedicht „Plain language from truthful James" (1870). In het voorjaar van 1871 bedankte hij voor de redactie van den „Overland Monthly" en voor het professoraat in de letteren, dat hij aan de hoogeschool te San Francisco had aanvaard, en keerde terug naar het oosten, naar New York, waar hij een rustig huiselijk leven leidde. In 1877 werd hij consul te Crefeld en in 1880 te Glasgow. In 1885

ging hij te Londen wonen en overleed den 6den Mei 1902 te Camberley bij Aldershot. Van zijn boeken zijn ook enkele in het Nederlandsch vertaald. Hij heeft nog de volgende werken geschreven: „Condensed Novels" (1867), „Poems" (1870), „Poetical Works" (1873), „Mrs. Skaggs's husbands" (1873), „Echoes of the Foothills" (1874), „Tales of the Argonauts" (1875), „Two men of Sandy Bar" (1876), „Thankful blossom" (1876), „The story of a mine" (1877), „Drift from two shores" (1879), „The twins of the Table Mountain" (1879), „Flip, and Found at Blaring Star" (1882), „In the Carquinez woods" (1883), „On the frontier" (1884), „By shore and sedge" (1885), „Maruja" (1885), „Snowbound at Eagle's" (1886), „A millionaire of Rough and Ready" (1887), „The queen of the Pirate Isle" (1887), „The Argonauts of North Liberty" (1888), „A Phyllis of the Sierra's" (1888), „Cressy" (1889), „The heritage of Dadlow Marsh" (1889), „A waif of the plains" (1890), „A ward of the golden gate" (1891), „A Sappho of Green Springs" (1891), „A first family of Tasajara" (1892), „Colonel Starbottle's client" (1892), „Susy" (1893), „A protégée of Jack Hamlin's" (1894), „The bell-ringer of Angel's" (1894), „Clarence" (1895), „In a hollow of the hills" (1895), „Devil's ford" (1896), „The crusade of the Excelsior" (1897), „Three Partner's" (1897), „Mr. Jack Hamelins meditation and other stories" (1899) en „From sandhill to pine" (1900). Uitgaven van zijn complete werken zijn in 1881 te Londen en in 1891 to Boston verschenen.

Bretholz, *Bertold*, een Oostenrijksch geschiedschrijver, werd den 9den Juli 1862 te Freiberg in Moravië geboren. Hij studeerde te Weenen in de geschiedenis en rechtswetenschappen, doorliep het instituut voor Oostenrijksch geschiedkundig onderzoek en was van 1888—1892 medewerker van *Fr. Maassen* bij de uitgave van de „Concilia aevi Merovingici" (Monumenta Germaniae). In 1892 werd hem door de regeering van Moravië de bewerking van de geschiedenis van dat land opgedragen en in 1899 werd hij tot rijksarchivaris aldaar benoemd. Hij schreef: „Geschichte Mährens" (1893 en 1895), „Der Verteidigungskampf der Stadt Brünn gegen die Schweden 1645" (1895), „Urkunden, Briefe und Aktenstücke zur Geschichte der Belagerung der Stadt Brünn 1643 und 1645" (1895), „Die Tataren in Mähren und die moderne mährische Urkundenfälschung" (1897), „Mocran et Mocran, zur Kritik der Goldenen Bulle Kaiser Friedrichs II für Mähren vom Jahre 1212" (1901), „Die Pfarrkirche St. Jacob in Brünn" (1901), Codex diplomaticus Moraviae XIV XV" (1903).

Bretigny, een dorp en kanton in het arrondissement Chartres, in het Fransche departement Eure-et-Loir. Het is bekend door den vrede, die aldaar in 1360 gesloten werd tusschen *Johan II* van Frankrijk en *Eduard III* van Engeland. Frankrijk stond daarbij aan Engeland de provincies Guyenne, Poiton, Saintonge, La Rochelle, Agen, Périgord, Limoges, Quercy, Bigorre, Tarbes, Gaure, Angoulême, Rouergue, Montreuil, Ponthien, Calais en Guisne af en betaalde 3000 gondstukken voor de vrijlating van koning *Johan*.

Bretislaw I, hertog van Bohemen (1035—1055), de „Boheemsche Achilles" genaamd, een zoon en opvolger van *Udalrich*, was eerst vorst van Moravië, dat hij in 1029 aan de Polen ontrukt en tegen Hongarije verdedigd had. Hij trad in het huwelijk met *Judith*, de uit het klooster ontvoerde dochter van den Beierschen graaf *Heinrich von Schweinfurt*, en werd in 1035 door keizer *Koenraad II* ook met Bohemen beleend. In 1039 maakte hij zich meester van Polen, doch werd in 1041 door *Hendrik III* gedwongen het weder af te staan. Opnieuw met Bohemen beleend, bleef hij een getrouw aanhanger des keizers, dien hij in zijn oorlogen met Hongarije ter zijde stond. Hij overleed in 1055.

Bretislaw II, hertog van Bohemen (1092—1100), een zoon van koning *Wratislaus I*, verdreef in 1096 de slavische monniken uit het klooster Sazawa en voerde hier de Latijnsche liturgie weder in. Hij bestreed het bijgeloof en het heidendom in Bohemen. Met den Duitschen keizer *Hendrik IV* stond hij op goeden voet, doch hij voerde oorlog tegen Polen en zijn Moravische neven. Hij overleed door sluipmoord.

Bretislaw III, bisschop van Praag en hertog van Bohemen, werd in 1193 door keizer *Hendrik VI* met Bohemen beleend. Hij overleed echter reeds den 15den Juni 1197.

Breton, *Jules Adolphe*, een Fransch schilder, geboren te Courrières in het departement Pas de Calais in het jaar 1827, werd een leerling van *Dévigne* en van *Drolling*. Met zijn schilderstuk „Retour des moissonneurs" (1853) vestigde hij voor het eerst de aandacht op zich. In 1855 zond hij naar de tentoonstelling zijn volgende werken: „Les Glaneuses", „Jeunes paysannes consultant des épis" en „Le Lendemain de la Saint-Sebastien." Zijn volgende werk „Bénédiction des blés" bevindt zich in het Luxembourg. Bij de expositie van 1859 werd hij gerangschikt onder de meesters van de nieuwere school. Vervolgens schilderde hij: „La plantation d'un calvaire" (museum van Rijssel), „Rappel des Glaneuses" (in het Luxembourg), „Le Lundi" en „La Conturière." Verder heeft *Breton* landelijke tafereeltjes geschilderd. In 1886 werd hij benoemd tot lid van de Académie des Beaux Arts. Tevens heeft hij eenige gedichten vervaardigd, namelijk: „Les Champs et la Mer" (1875), „Jeanne" (1880) en twee prozastukken: „La Vie d'un Artiste" (1890) en „Un peintre paysan" (1896).

Breton de Los Herreros, *Don Manoël*, een Spaansch dichter, werd geboren den 19den December 1796 te Quel in de provincie Logrono, ontving zijn eerste opleiding te Madrid, diende van 1814 tot 1822 als vrijwilliger in het leger en bekleedde vervolgens eenige burgerlijke staatsambten, totdat de Restauratie in 1823 den onvermoeiden strijder voor de volksvrijheid daaruit verwijderde. Eerst in 1834 ontving hij weder een aanstelling bij het provinciaal bestuur te Madrid en tot 1840 was hij bibliothecaris van de Nationale boekerij. Hij schreef het blijspel: „A la vejez viruelas", dat met zooveel bijval werd begroet, dat hij van toen af een groot aantal stukken voor het tooneel heeft geschreven, gedeeltelijk ook vertalingen uit het Fransch en Italiaansch, een groot aantal kleinere gedichten, opstellen van letterkundigen inhoud, vooral hekeldichten, waaronder een getiteld „La Desverguenza", enz. De voornaamste van zijn werken zijn: „Marcela", „A Madrid me vuelvo", „Me voy de Madrid", „Todo es

farsa en este mundo", „Muerete y veras", „Una de tantas", enz. Een uitgave van zijn gezamenlijke werken is in 1850—1852 te Madrid verschenen. In 1837 werd hij benoemd tot lid der Koninklijke Spaansche Académie. Hij overleed te Madrid, den 13den November 1873.

Bretonsche taal en letterkunde. De Bretonsche taal, naar het schiereiland *Armorica* (thans Bretagne) ook wel *Aremorisch* genoemd, vormt te zamen met het „Welsch" in Wales en het nu uitgestorven „Cornisch" van Cornwallis, de Britsche groep der Keltische talen. De Bretonsche taal is geen overblijfsel uit den Gallischen tijd, maar werd door Keltische landverhuizers, die voor de Angel-Saksen vluchtten, in de 4de tot de 6de eeuw naar Frankrijk overgebracht. Heden ten dage wordt het Bretonsch in de departementen Finistère, Morbihan en Côtes-du-Nord nog door ongeveer 1240000 menschen gesproken, waarvan ongeveer een half millioen echter ook Fransch verstaan. Men vindt er tevens nog verschillende dialekten. Een spraakkunst van het dialekt van Léon werd door *Le Gronidec* vervaardigd (3e dr. St. Brieuc, 1847—1850). Tevens bestaat er een woordenboek van *Troude* (Brest, 1869—1876) en een „Vocabulaire vieuxbreton" (Parijs, 1884) van *Loth*. Verder verschenen er artikelen over de Bretonsche taal en letterkunde in de beide Parijsche tijdschriften „Revue Celtique" en Mémoires de la Société de linguistique."

De oudste overblijfselen van de Bretonsche literatuur reiken tot in de Middeleeuwen terug, maar bestaan voornamelijk uit critieken op Latijnsche dichters. Tegelijkertijd waren nog de uit Engeland meegebrachte sagen in omloop, o. a. die van koning *Arthur* en zijn Tafelronde, welke door de Fransche troubadours overgenomen en eenigszins omgewerkt werden. Maar van dezeondste Bretonsche Poezie heeft ons niets bereikt, en die van den lateren tijd is gedeeltelijk een nabootsing van de Fransche uit denzelfden tijd. Gedeeltelijk worden sagen en geschiedkundige feiten behandeld, daarnaast echter ook verhalen van godsdienstigen aard, zooals de beide mysteriën „Vie de Sainte Nonne" (Uitgave van *le Gonidec*, Parijs, 1837) en „Jésus" (Uitgave van *La Villemarqué*, 2de druk, Parijs, 1866). De Nationale bibliotheek te Parijs bezit een verzameling van 100 zulke stukken, die gedeeltelijk in den laatsten tijd vervaardigd of omgewerkt werden en hier en daar in Bretagne nog opgevoerd worden. De volksliederen, sprookjes en legenden van den nieuweren tijd ademen nog altijd een soort van Middeleeuwschen geest, maar bevatten geen overblijfselen meer uit het oud-Keltische tijdvak. Door *La Villemarqué* zijn verzameliogen Bretonsche liederen uitgegeven, nl. „Barzas Breis" (6de druk Parijs, 1867) en uitgaven van *Luzel*: „Gwerziou Breiz-Izel" (Parijs, 1868—1874. 2 dln.), „Contes Bretons" (Quimperlé, 1870), „Veillées bretonnes" (Parijs, 1879), „Sonion Breiz-Izel" (Parijs, 1890, 2 dln.). *Quellien* heeft „Chansons et Danses des Bretons" uitgegeven (Parijs, 1889).

Bretschneider, *Heinrich Gotfried von*, de raadsman en vertrouwde van keizer *Jozef II*, werd geboren te Gera, den 6den Maart 1739, nam in 1756 dienst bij de dragonders, bevond zich in den slag bij Kollin (18 Juni 1757), en werd toen ritmeester bij een Pruisisch vrijkorps. Van 1772—1773 reisde hij in Frankrijk, Nederland en Engeland, werd in 1776 in Oostenrijk ambtenaar te Versecz en in 1778 bibliothecaris aan de boekerij te Boedapest. Daar zijn omgang met *Nicolai* hem gehaat maakte, vertrok hij naar de nieuwe universteit te Lemberg. Hij werd echter tengevolge van vele vervolgingen zijner tegenstanders ziek, nam in 1809 zijn pensioen en overleed den 1sten November 1810 te Pilsen. Hij heeft verschillende boeken geschreven, o.a.: „Eine entsetzliche Mordgeschichte von dem jungen Werther" (1774), op aandringen van keizer *Jozef* de geestige „Almanach der Heiligen auf 1788" en „Georg Wallers Leben und Sitten" (Keulen, 1793), waarin hij de Weenerwereld en de intrigues aan het Hof levendig schildert.

Bretschneider, *Karl Gottlieb*, een Protestantsch theoloog, werd geboren te Gersdorf, den 11den Februari 1776 en studeerde te Leipzig in de theologie. Van 1802 tot 1806 gaf hij aldaar college over godgeleerdheid en wijsbegeerte, ging in 1804 naar Wittenberg, werd in 1807 predikant te Schneeberg, in 1808 superintendent te Annaberg, in 1816 generaal-superintendent te Gotha, en overleed aldaar den 22sten Januari 1848. Hij heeft een autobiografie geschreven: „Aus meinem Leben" (Gotha, 1851).

Bretschneider is met ijver werkzaam geweest om de belangen van kerk en school te bevorderen. Zijn richting was de rationalistische, en hij heeft aan de kerkelijke bewegingen zijner dagen niet alleen deelgenomen, maar daarop vaak een beslissenden invloed gehad. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Lexicon manuale graeco-latinum in libros N. Testamenti" (2 dln., Leipzig, 1824; 3de druk, 1840), „Probabilia de evangelii et epistolarum Joannis apostoli indole et origine" (Leipzig, 1820), welke veel tegenspraak uitlokten, „Systematische Entwickelung aller in der Dogmatik vorkommenden Begriffe nach den Symbolischen Schriften der evangelisch-lutherischen Kirche und den wichtigsten dogmatischen Lehrbüchern ihrer Theologen" (Leipzig; 4de druk 1841), dat zich door geleidelijkheid en duidelijkheid onderscheidt, „Handbuch der Dogmatik der evangelisch-lutherischen Kirche" (Leipzig; 4de druk, 1838) en „Lehrbuch der Religion und Geschichte der christlichen Religion" (1824 en 1827). Voorts heeft hij een lange reeks van populaire vlugschriften over godsdienst en staatkunde in het licht gegeven en de uitgave hezorgd van eenige hoogst belangrijke werken, zooals het „Corpus Reformatorum" (1835—1848) in 15 deelen. Tevens schreef hij een paar godsdienstige romans: „Heinrich und Antonio" (Gotha, 1826), „Der Freiherr von Sandan" (Halle, 1839), enz.

Brettes, *Joseph*, vicomte de, een Fransch reiziger, werd in Limoges geboren. Van 1877—1883 hereisde hij de Noord- en Westkust van Afrika en zuidelijk Algerië, in 1884 en van 1886—1889 bezocht hij den Gran Chaco in Zuid-Amerika en van 1890—1891 de Sierra Nevada de Santa Marta in Columbië. In opdracht van het Fransche ministerie van Handel deed hij in 1892—1896 opnieuw vijf reizen naar Columbia en hield zich daarhij ook met anthropologische onderzoekingen bezig. Zijn eerste reizen zijn beschreven door *Mallat de Bas-*

silan in „L'Amérique inconnue, d'après le journal de voyage de J. de Brettes"(Parijs, 1892).

Bretzner, *Christoph Friedrich*, een Duitsch blijspeldichter, werd geboren te Leipzig, den 10den December 1748, waar hij tot zijn dood boekhouder was. Hij overleed den 31sten Augustus 1807. Hij schreef onder anderen de blijspelen: „Das Räuschchen"(1786), „Der argwöhnische Liebhaber"(1783) en „der Eheprokurator", de zangspelen: „Der Irrwisch" en „Belmont und Konstanze, oder die Entführung aus dem Serail", welk laatste werk door *Mozart* als tekst voor een opera gebruikt is. Volgens teekeningen van *Chadowiecki* en *Hogarth* schreef hij „Das Leben eines Liederlichen" (3 dln., Leipzig, 1787—1788).

Breuer, *Peter*, een Duitsch beeldhouwer, werd den 18den Mei 1856 te Keulen geboren. Van 1871—1874 leerde hij aldaar het beeldhouwen in hout en steen en bezocht vervolgens tot 1878 de Kunstacademie te München, waar hij zich vooral onder professer *Knabl* verder in zijn kunst ontwikkelde. Tot voortzetting van zijn studiën ging hij in 1878 naar Berlijn, waar hij nog een half jaar aan de academie studeerde onder leiding van *Schaper*. Nadat hij bekend was geworden door eenige kleine genrebeelden, verkreeg hij in 1891 op de Berlijnsche tentoonstelling voor een marmeren groep, de lente voorstellende, een eervolle vermelding, waarop drie jaren later, voor de groep „Adam en Eva", de kleine gouden medaille volgde. In 1892 werd hij benoemd tot leeraar aan de Berlijnsche hoogeschool voor beeldende kunsten en later in die betrekking tot hoogleeraar benoemd. Van 1894—1896 was hij bezig aan het gedenkteeken voor *Svarez* te Breslau, en vervolgens voltooide hij een kolossale groep, voorstellende *Christus* die de kinderen zegent. Hiervoor ontving hij in 1897 op de kunsttentoonstelling, de groote gouden medaille. De uitvoering van een gedenkteeken voor *Bismarck* te Breslau (16 Oct. 1900 onthuld) en van een ruitstandbeeld voor keizer *Wilhelm* met *Bismarck* en *Moltke* te Halle werden hem vervolgens opgedragen. In 1903 leverde hij het ruiterstandbeeld van keizer *Frederik III* te Keulen. Sedert 1898 is *Breuer* lid van de koninklijke academie van kunsten.

Breugel, *Jan Festus van*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te 's Hertogenbosch in 1707. Hij studeerde in de rechten en vestigde zich te 's Gravenhage, waar hij een uitgebreide praktijk verkreeg en door de Staten-Generaal tot landsadvokaat, voorts door de Gouvernante tot haar raadsadvokaat aangesteld werd. Hij overleed aldaar in 1763, nalatende het zeldzaam voorkomend werk: „Het Hooge Gerechtshof van Holland, mitsgaders Brabant en Vlaanderen den Huize van Bourgondië toegekend" (Delft, 1740.)

Breugel, *Herman Gerard van*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Osch, den 17den Juni 1729, studeerde te Leiden en werd achtereenvolgens predikant te Berchem en Nistelrode, Ameide-Tienhoven en Dordrecht. Hij ontving wegens een lichaamskwaal zijn emeritaat in 1786 en overleed den 7den Augustus 1814. Hij was beoefenaar van de Nederlandsche en Latijnsche dichtkunst en van verscheidene wetenschappen en heeft een groot aantal werken uitgegeven, vooral van stichtelijken en zedekundigen inhoud.

Breugel, Casper van, een zoon van *Jan Festus*, werd geboren te 's Gravenhage, den 11den Maart 1752, studeerde te Utrecht in de rechten, werd eerst secretaris van 's Hertogenbosch en daarna ontvanger der gemeene middelen in 2 kwartieren der Meierij. Zijn vertoogen over de noodzakelijkheid van een herziening van 's lands lasten aldaar waren oorzaak, dat hij in 1790 door den Raad van State met een revisie daarvan belast werd. Hij schreef hierover een belangrijke „Memori", waaraan echter wegens de Omwenteling van 1795 geen gevolg is gegeven. In 1794, nadat 's Hertogenbosch reeds was ingenomen, poogde hij door een verdrag het voortrukken der Franschen te verhinderen; hiertoe begaf hij zich met *Brantzen* en *Repelaar* naar Parijs, en aangaande de gevoerde onderhandelingen heeft hij „Mémoires sur ce qui s'est passé de remarquable après la capitulation de Bois le Duc, etc".(1821) uitgegeven.

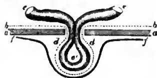
Wegens zijn antirevolutionnaire gevoelens verloor hij in 1795 zijn betrekkingen en leefde ambteloos te 's-Hertogenbosch, waar hij een brochure schreef, getiteld: „Het recht van eigendom der Hervormde gemeente te 's-Hertogenbosch op dezelver kerkgebouwen, enz". In het najaar van 1803 vestigde hij zich te 's Gravenhage en vertaalde er het Engelsche werk van *G. Crawfurd*: „De leer van het gelijkwaardige, of verklaring van den aard, de waarde en het vermogen van het geld, enz." (1804). Hij werd er lid van de Algemeene Armencommissie van Holland en heeft de uitgave bezorgd van hare handelingen (3 dln.), waarna hij ook „Eenige berichten van het hulpgenootschap te Zürich" uitgaf. In 1804 werd hij benoemd tot griffier van den Hove en in 1806 tot president der hoofdcommissie voor de zaken der verponding. Later aanvaardde hij de betrekking van keizerlijk commissaris voor het kadaster en in 1812 die van directeur der directe belastingen in Friesland. In 1819 werd hij gepensioneerd, waarna hij zich te Haarlem vestigde, tot raad der stad en tot baron werd benoemd, en zich vooral bezig hield met de beoefening der Nederlandsche oudheden. Hij overleed aldaar den 30sten Mei 1833.

Breughel. Zie *Brueghel*.

Breuk noemt men in de delfstofkunde de oppervlakte van twee stukken van een mineraal of gesteente op die plaatsen, waar deze te voren vereenigd waren. Zulk een breuk kan *schelpachtig, glasachtig, korrelig, bladerig, kristallijn, glinsterend, enz. zijn.*

Breuk. Onder breuk verstaat men òf verbreking van den samenhang van een der beenderen, (fractuur), òf het uittreden van eenig ingewand uit een lichaamsholte. In de meeste gevallen wordt het vlies, dat de lichaamsholte van binnen bekleedt, mee uitgestulpt, en altijd wordt het ingewand tenminste nog door huid bedekt. Is dit laatste niet het geval, dan spreekt men van prolaps. Een zeldzaam voorkomende vorm van breuk is die, waarbij het uittreden plaats vindt van een ingewand van een lichaamsholte in een andere, bijv. van buiknaar borstholte (hernia diaphragmatica). Om zich een denkbeeld van een breuk te maken stelle men zich voor (zie fig. 1), dat a a de buikwand is, waarin zich een opening bevindt. Door verhoogden druk in den buik kan nu eenig ingewand, in casu een darmlus e e, door deze opening naar buiten worden geperst, het buikvlies h h, dat den buikwand van bin-

nen bekleedt, voor zich uitstulpende. G. stelt de huid voor. Het uitgestulpte buikvlies d d noemt men breukzak, den inhoud breukinhoud, het nauwere

Breuk Fig. 1.

gedeelte breukzakhals, terwijl de opening in den buikwand breukpoort wordt genoemd. De breukzak vormt met de huid en het daartusschen gelegen weefsel de breukomhulsels. Het komt voor, dat een orgaan tusschen buikvlies en buikholte gelegen, bijv. de blaas, door een breukpoort naar buiten treedt. In dit geval helpt het buikvlies de breukomhulsels niet mee vormen.

Den naam ontleenen de breuken: 1. aan de plaats van voorkomen, zooals liesbreuken, dijbreuken, navelbreuken enz., 2. aan den inhoud: netbreuken, 3. aan de wijze van ontstaan: aangeboren en verkregen breuken, 4. aan de mogelijkheid om den breukinhoud al of niet in de oorspronkelijke holte terug te brengen: reponibele en irreponibele breuken, enz. — De breuken komen veelvuldig voor, volgens statistieken bij 4 % der menschen, bij mannen 3 maal vaker dan bij vrouwen. In de kinderjaren komen ze zeer veelvuldig voor, nemen tot het 15e jaar af en daarna eerst langzaam, later weer sneller toe, totdat ze op hoogen leeftijd, 60—65 jaar, de grootste frequentie bereiken.

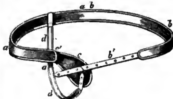
De oorzaken van het ontstaan van breuken zijn zeer verschillend, als: het zich niet sluiten van kanalen in de ontwikkelingsperiode (aangeboren breuken), zwakke buikspieren, verhoogde buikdruk bij menschen, die veel hoesten, zware vrachten dragen en bij vermagering, waardoor vroeger voldoend afgesloten kanalen weer doorgankelijk kunnen worden, en eindelijk verwondingen, waardoor spierverscheuringen of verlammingen kunnen ontstaan, of door litteekens, die later rekken. Het plotseling ontstaan van een breuk door zware inspanning wordt door velen ontkend en schijnt in ieder geval hoogst zeldzaam voor te komen.

Het groote gevaar, waaraan breuklijders blootstaan, is het ingeklemd of beklemd raken van een breuk. Het kan n.l. licht gebeuren, dat de breukinhoud in de breukpoort min of meer wordt afgesnoerd, waardoor circulatiestoornissen ontstaan. Bestaat de inhoud nu uit een darmlus, dan zal het gevolg tweeledig zijn, n.l. voedingsstoornis in den darmwand, waardoor deze plaatselijk kan afsterven, en afsluiting van het darmlumen, waardoor de darminhoud niet kan passeeren. De verschijnselen, die zich hierbij voordoen, zijn gewoonlijk plaatselijke pijn, misselijkheid, braken, buikpijn, rommelingen in den buik, slechte pols, dikwijls het achterwege blijven van ontlasting en het afgaan van winden. Gelukt het niet zeer spoedig de breuk nog te reponeeren, dan is meestal operatie noodzakelijk, die in het algemeen des te meer kans geeft op genezing, naarmate er minder tijd is verloopen na de inklemming. Geschiedt de operatie niet, dan komt het slechts bij hooge uitzondering voor, dat de patiënt blijft leven, doordat de breuk naar buiten doorbreekt. Het spreekt vanzelf, dat men bij dreigend gevaar onmiddellijk een medicus moet raadplegen. Ook moeten de pogingen, om de breuk te reponeeren, met de noodige omzichtigheid geschieden, daar er anders gevaar bestaat, dat men de breuk met den breukzak, dus met den inklemmenden ring, in de buikholte brengt (zie fig. 2), waardoor de toestand nog verergerd wordt. Overigens bestaat de behandeling van de breuk in het dragen van een breukband, of het afsluiten van de breukpoort door een kunstbewerking.

Breuk Fig. 2.

Als breukband (zie fig. 3) gebruikt men meestal een spiraalvormig of cirkelvormig gebogen stalen veer, aan het eene einde voorzien van een beklede pelot of pop, bestemd om de breukpoort door druk af te sluiten. Deze veer sluit als een band om het lichaam en wordt door een paar hulpbanden bevestigd. Bij de zoogenaamde Fransche banden verloopt ze om de helft van het lichaam, waar de breuk zich bevindt; bij de Engelsche banden om de tegenovergestelde zijde.

Breukband Fig. 3.

Tot de kunstbewerkingen, die dienen om de breukpoort blijvend af te sluiten, behooren in de eerste plaats de operatie (de zoogenaamde radicaaloperatie). Op dit gebied hebben zich o. a. mannen als *Czerny*, *Bassini* en *Kocher* verdienstelijk gemaakt door het aangeven van uitstekende methoden. Soms ook gelukt het door inspuiten van alkohol of van paraffine de breukpoort af te sluiten. Bij kinderen is meestal het gedurende langen tijd dragen van een breukband voldoende, om radikale genezing te verkrijgen. Na het 15de jaar gelukt dit evenwel gewoonlijk niet meer. Grootere breuken, die niet gereponeerd kunnen worden of niet gereponeerd kunnen blijven, en waar operatie om de een of andere reden, bijv. hoogen leeftijd, niet wenschelijk is, behandelt men met een goed sluitende, steunende bandage.

Breuk. Aan een verbreking van den samenhang van een der beenderen geeft men den naam breuk. Hoewel de weerstand van de compacte beenstof tamelijk groot is (volgens berekeningen is de drukvastheid dubbel zoo groot als die van hout en de trekvastheid even groot als die van gegoten ijzer) komen beenbreuken nog al dikwijls voor. Volgens statistieken vindt men breuken bij $^{1}/_{7}$ van alle verwondingen, tienmaal vaker dan ontwrichtingen. Het meest komen ze tusschen het 30ste en 50ste

levensjaar voor, bij mannen 4 maal meer dan bij vrouwen en links 3 maal zoo vaak als rechts. Bij hooge uitzondering ontstaan breuken vóór de geboorte, terwijl ze tijdens de geboorte bij moeilijke kunstverlossingen nog al eens ontstaan. De oorzaak van het ontstaan van een breuk is zeer verschillend. In het algemeen ontstaat dan een breuk, wanneer de kracht, die op het been inwerkt, grooter is dan zijn weerstandsvermogen. Deze kracht veroorzaakt soms op de plaats, waar ze inwerkt, een breuk (directe fractuur), in andere gevallen op verwijderde plaatsen (indirecte fractuur). De inwerking van de kracht is verschillend, zooals druk, buiging, draaiing en rekking. Een enkele maal is de kracht niet groot genoeg om den samenhang van het been geheel te verbreken, er ontstaat dan een knikking (infractie), indrukking (impressie) of spleet (fissuur). Ook komt het voor, dat het eene beenfragment in het andere wordt ingedrukt, waardoor ze weer vrij stevig onderling kunnen samenhangen, (zoogenaamde „eingekeilde" breuken).

Bij verschillende beenziekten is de weerstand veel geringer en is een geringe kracht voldoende, om het been te breken. Ook komt er een broosheid van de beenderen voor, die erfelijk is en waarvan men de eigenlijke oorzaak niet kent. Kinderen, die hiermee behept zijn, hebben in enkele gevallen op 12-18 jarigen leeftijd reeds 30 tot 40 beenbreuken gehad. Eigenaardig is, dat deze breuken gewoonlijk snel en goed genezen.

De verschijnselen, die zich bij een breuk voordoen, zijn zeer verschillend, als: 1. abnorme beweeglijkheid, 2. een eigenaardig kraken bij beweging van de gebroken beenstukken, (crepiteeren), 3. vormverandering (bij de beenderen van de extremiteiten dikwijls verkorting), 4. plaatselijke pijn, zoowel bij druk ter plaatse van de breuk aangewend, als door druk in de lengterichting van het been, 5. Gestoorde functie. Een enkele maal zijn breuken door bekloppen (schedelbreuken) te herkennen, terwijl ook auscultatie als hulpmiddel is, aangeraden (Verminderde geleiding door verbreking van den samenhang). In vele gevallen zijn deze verschijnselen niet alle waar te nemen, en soms kan de aanwezigheid van een breuk moeilijk te constateeren zijn. In de Röntgenstralen hebben wij een uitstekend hulpmiddel. om de beenbreuken te herkennen en te bestudeeren. Bizondere vormen van breuken zijn o. a. die, waarbij een of beide fractuureinden de huid perforeeren, de zoogen. gecompliceerde fracturen, waarbij het gevaar voor infectie van buiten af bestaat. Bij verbrijzeling van het been, waarbij talrijke kleine beenstukjes ontstaan, spreekt men van splinterfactuur (comminutief fractuur). Breuken door de verbeeningslijn, (epiphysen fractuur) hebben een enkele maal groeistoornissen in dat been tengevolge. Breuken van de gewrichtsuiteinden kunnen later stoornissen in de gewrichtsfunctie tengevolge hebben. Verder zijn breuken op hoogen leeftijd gevaarlijk, wanneer de patiënten daardoor genoodzaakt zijn eenigen tijd te liggen, waardoor ze licht longaandoeningen krijgen. Als complicaties bij breuken kunnen optreden bloedingen, door verwonding van groote bloedvaten, of verlammingen, door laesie van de zenuwen, en eindelijk opname van vet in de bloedvaten, wat de kleine hersens en longvaten kan verstoppen (vetembolie).

De behandeling van een breuk eischt veel vakkennis en moet aan een deskundige worden overgelaten. Is deze niet aanwezig, dan late men den patiënt rustig zitten of liggen, en indien transport noodig is, geschiede dit met de noodige omzichtigheid. Met eenvoudige hulpmiddelen kan men dikwijls een steunend verband maken, waardoor gevaar en pijn verminderd worden. Het gevaarlijkst te transporteeren zijn breuken van de wervelkolom, omdat het ruggemerg door ondoelmatige bewegingen onherstelbaar kan worden beschadigd, voor zoover het dit niet reeds is.

De medicus zorgt voor het zoo goed mogelijk weer op zijn plaats brengen van de beenstukken en daarna voor het behoud van dezen goeden stand, in vele gevallen door een gipsverband. Te vroeg aangelegde en te nauw sluitende gipsverbanden zijn gevaarlijk door stoornis in den bloedsomloop van het betreffende lichaamsdeel. Zwelt dit op en krijgt het een blauwe verkleuring, dan moet het verband onverwijld worden verwijderd. Ook met rekverbanden worden tegenwoordig dikwijls de breuken behandeld. Van groot belang is, dat men zoo spoedig mogelijk met massage en bewegingen begint, daar te lang voortgezette rust zeer nadeelig is voor spieren en gewrichten. De duur van genezing van een breuk varieert van 2 weken (vingerkootje) tot 8 à 10 weken (breuk van een bovenbeen). De genezing van een dijhalsbreuk duurt nog langer. Tusschen de beenfragmenten ontwikkelt zich een kraakbeenige substantie, die later verbeent (callus of beenweer genoemd). Deze callusmassa verdwijnt later grootendeels, vooral wanneer de beenderen goed ten opzichte van elkaar staan. Is dit niet het geval, dan kunnen zich enorme, blijvende callusmassa's ontwikkelen. In enkele gevallen duurt de genezing buitengewoon lang en kan zelfs geheel uitblijven, doordat zich tusschen de beenfragmenten een soort gewricht (pseudarthrose) vormt.

Breuk, *Hendrik Roelof de*, een Nederlandsch letterkundige en improvisator, werd geboren te Haarlem, den 25sten September 1814, studeerde te Leiden en werd aldaar in 1839 bevorderd tot doctor in de letteren. Nadat hij 1½ jaar te Zwolle aan het instituut van den heer *Cnopius* werkzaam was geweest, keerde hij naar zijn geboorteplaats terug en werd in 1843 eigenaar van een boekdrukkerij te Leiden. Hier werd hij weldra wegens zijn groote gave lid, secretaris of bestuurder van verscheidene instellingen, die veel te danken hebben aan zijn voorbeeldelooze werkzaamheid. Om verschillende redenen ontdeed hij zich van zijn zaak en vestigde zich te IJselstein. Hier nam hij het onderwijs op zich in de oude talen, bracht het stedelijk archief in orde en trad in 1857 op vele plaatsen en met grooten bijval op als improvisator in gebonden stijl. Later werd hij benoemd tot docent in de Nederlandsche taal, letterkunde en geschiedenis te Gouda, maar was er slechts weinige weken werkzaam, daar hij reeds den 24sten September 1861 overleed. Hij was lid van de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en van het Prov. Utrechtsch Genootschap. Zijn verzen zagen in den regel zonder naam of voor een kleinen vriendenkring het licht. Hij was de stichter van het tijdschrift: „De Rederijker".

Breukelen is een dorp in de Utrechtsche gemeente Breukelen-Nijenrode. Deze groote en mooie plaats ligt aan de Vecht, is met den vechtoever door een ophaalbrug verbonden, bezit een Hervormde en een R. Katholieke Kerk en telt langs beide oevers der Vecht vele buitenplaatsen. Het bevolkingscijfer bedraagt ongeveer 1200 zielen. Breukelen ligt aan den spoorweg van Amsterdam naar Utrecht en is door een zijlijn verbonden met het station Harmelen van den spoorweg Utrecht—Woerden.

In 838 werd het dorp door *Rotgerius* geschonken aan de Utrechtsche kerk; in 1488 had het veel te lijden van den oorlog tusschen de stad Utrecht en aartshertog *Maximiliaan* en in 1672 van den oorlog met *Lodewijk XIV*.

Breukelen-Nijenrode. Deze Utrechtsche gemeente is gevormd uit de heerlijkheden Breukelen-Nijenrode, Breukelen-Ortts en Portengen-Lettesgerecht. Zij ligt op den linkeroever der Vecht en wordt begrensd door Loenen, Ruwiel Kokkengen, Laag-Nienwkoop, Maarsen en Breukelen-St. Pieters. De gemeente heeft een oppervlakte van 1113 H.A. en telt 2218 inwoners (1905). De bodem bestaat grootendeels uit rivierklei, doch in het W. ligt laagveen. Veeteelt is het hoofdmiddel van bestaan; verder leeft de bevolking van de zuivelbereiding, het verblijf van vreemdelingen en de uitoefening van eenige bedrijven. Breukelen omvat het gelijknamige dorp (zie aldaar) en een paar gehuchten. In de nabijheid ligt het riddergoed Nijenrode.

Breuken. Wanneer een getal a gedeeld moet worden door een getal b, dan kan men dit voorstellen door den vorm $\frac{a}{b}$; deze vorm draagt den naam van *gewone breuk*. Het getal a heet de teller, b de noemer van de breuk. Is de teller kleiner dan de noemer, dan heet de breuk een *eigenlijke*, in het omgekeerde geval een *oneigenlijke breuk*. Wanneer teller of noemer zelf ook weer breuken zijn, heet de geheele vorm een *samengestelde breuk*. *Algebraische breuken* hebben algebraische vormen tot teller en noemer.

In de rekenkunde en algebra worden de volgende eigenschappen bewezen: 1e. De waarde eener breuk verandert niet, als men den teller en noemer met hetzelfde getal vermenigvuldigt of door hetzelfde getal deelt. 2e. Een breuk wordt met een getal vermenigvuldigd door den teller met dat getal te vermeniguldigen of den noemer er door te deelen; ze wordt door een getal gedeeld door den teller erdoor te deelen of den noemer ermee te vermenigvuldigen. 3e. Twee (of meer) breuken worden bij elkaar opgeteld door teller en noemer van ieder met zoodanig getal te vermenigvuldigen, dat de beide noemers gelijk worden; de som verkrijgt men dan door de tellers op te tellen en te deelen door den gemeenschappelijken noemer. 4e. Om een breuk van een andere af te trekken, worden ze (evenals sub 3) gelijknamig gemaakt; het verschil van de tellers gedeeld door den gemeenschappelijken noemer is dan het verschil der twee breuken. 5e. Men verkrijgt het produkt van twee breuken, als men het produkt van de tellers deelt door het produkt van de noemers. 6e. Het quotiënt van twee breuken verkrijgt men door het deeltal te vermenigvuldigen met het omgekeerde van den deeler.

Breuken, wier noemer 10 of een macht van 10 (dus 100, 1000, enz.) is, worden eenvoudiger voorgesteld als *tiendeelige* of *decimale breuken*. Een dergelijke breuk kan men splitsen in geheelen, tiende-, honderdste-, duizendste deelen, enz. Achter het aantal geheelen zet men een komma (decimaalteeken) en daarachter in volgorde het aantal tiende-, honderdste-, duizendste deelen, enz. Bijv. $\frac{3759}{1000}$ wordt geschreven 3,759.

In de rekenkunde wordt bewezen, dat men tiendeelige breuken bij elkaar kan optellen of van elkaar kan aftrekken, als men zorg draagt de komma's onder elkaar te plaatsen en in de som of het verschil precies daaronder weer een komma te plaatsen. Bij vermenigvuldiging van twee tiendeelige breuken verkrijgt men het produkt door eerst te vermenigvuldigen alsof het geheele getallen waren en daarna een komma zóó te plaatsen, dat er (de nullen meegeteld) evenveel cijfers achter de komma komen te staan, als bij vermenigvuldigtal en vermenigvuldiger samen. Bij deeling van twee tiendeelige breuken laat men de komma bij den deeler weg en verplaatst haar in het deeltal evenveel plaatsen naar rechts, als er in den deeler cijfers achter de komma stonden. Zijn er niet zooveel cijfers in het deeltal aanwezig, dan worden er evenveel nullen achter geplaatst, als er cijfers tekort kwamen. Elk getal kan beschouwd worden als een tiendeelige breuk, waar achter de komma uitsluitend nullen staan. Een deeling (ook waarvan het deeltal een geheel getal is) kan dus zoover voortgezet worden als men wil, mits men zorg draagt in het quotiënt een komma te plaatsen, zoodra men het eerste cijfer achter de komma „bijgehaald" heeft.

Wanneer een deeling niet opgaat en de deeler bevat ondeelbare factoren, die het deeltal niet bezit, dan krijgt men in het quotiënt een aantal getallen, die steeds in dezelfde volgorde herhaald worden; deze soort tiendeelige breuken heeten *repeteerende breuken*. Zoo wordt bijv. $\frac{7}{9} = 0,7777$ enz. Men schrijft deze breuken zóó, dat men het eerste en laatste cijfer van het repeteerende gedeelte doorstreept en alle volgende weglaat. Bijv. 0,37854854854 enz. wordt geschreven 0,37854.

Herhalen zich alle cijfers, dan heeten de breuken *zuiver*, herhalen de eerste cijfers zich niet, dan heeten ze *gemengd* repeteerende breuken. Een zuiver repeteerende breuk (zonder geheelen) is gelijk aan een gewone, wier teller bestaat uit het repeteerende getal en wier noemer uit evenveel negens bestaat, als de teller cijfers bevat. Bijv. $0,765 = \frac{765}{999}$. De waarde van een gemengd repeteerende verkrijgt men door het niet repeteerende getal af te trekken van het geheele (bestaande uit de niet en de wel repeteerende cijfers) en het zoo verkregen verschil te deelen door een getal bestaande uit zooveel negens, als er cijfers w e l, met zooveel nullen erachter, als er cijfers n i e t repeteeren. Bijv. $0,37854 = \frac{37817}{99900}$.

De deeling $\frac{355}{113}$ kan men als volgt uitvoeren:

$$\frac{355}{113} = 3 + \frac{16}{113} = 3 + \cfrac{1}{\frac{113}{16}} =$$

$$3 + \cfrac{1}{7 + \cfrac{1}{\frac{16}{11}}} = 3 + \cfrac{1}{7 + \cfrac{1}{1 + \cfrac{1}{\frac{11}{5}}}} =$$

$$3 + \cfrac{1}{7 + \cfrac{1}{1 + \cfrac{1}{1 + \cfrac{1}{2 + \cfrac{1}{5}}}}}$$

Een dergelijke vorm heet een *kettingbreuk*; men onderscheidt ze o. a. in eindige en oneindige. Zij dienen tot het benaderen van sommige irrationeele getallen in de hoogere algebra.

Breukkruid (Sanicula) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen* (Umbelliferae). Het heeft een omwindsel van weinige bladeren, witte of licht roode bloemen, een blijvenden kelk en langwerpige, vaste, ongeribde vruchten met haakvormige borstels. Het *Europeesch breukkruid* (Sanicula europaea), waarvan de glanzende wortelbladeren handdeelig zijn met 3-spletige lobben en met enkelvondige schermen, groeit hier en daar op beschaduwde plaatsen in Gelderland en Limburg.

Breuning, *M. E. H.*, geboren den 1sten September 1857 te Jücken (Pruisen), studeerde aan de Technische hooge school te Aken en verwierf er in 1879 het diploma van civiel-ingenieur. Hij werd eerst werkzaam gesteld bij den aanleg der lijn Herford-Detmold en was daarna 4 jaar werkzaam bij den aanleg der Geldersch-Overijselsche locaalspoorwegen. In 1885 ging hij naar Indië als chef der exploitatie van de lijn Tegal-Balapoelang en in 1888 naar Transvaal als sectie-ingenieur bij de Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij. In 1893 benoemd tot hoofdingenieur van den aanleg der lijnen en van de afdeeling Weg en Werken bleef hij aldaar in functie tot Juli 1900, toen hij door de Engelsche regeering uit Zuid-Afrika werd verwijderd. In Nederland teruggekeerd, werd hij weldra benoemd tot directeur der Noord-Ooster locaalspoorwegmaatschappij, welke betrekking hij nog bekleedt.

Breusch, een rivier in den Beneden-Elzas, ontspringt bij Saales aan den voet van den berg Climont in de Vogezen, stroomt door het distrikt Molsheim, verdeelt zich bij Mutzig in twee deelen, die zich bij Dachstein weer vereenigen en valt, na een 70 km. langen, niet bevaarbaren loop, 2 km. boven Straatsburg in de Ill. In het Breuschdal, ook wel Schirmeckerdal genaamd, vindt men, evenals in het dal van de Mossig, vele fabrieken. Dit laatste riviertje is een tak van de Breusch. Het Breusch-kanaal begint iets beneden Sulzbad, is 19,8 km. lang, heeft 11 sluizen met een verval van 28,5 m. en mondt boven Straatsburg uit in de Ill. Het werd in 1682 door *Vauban* gegraven en bewijst nog altijd uitstekende diensten voor houttransport.

Breusing, *Friedrich August Arthur*, een Duitsch schrijver over aardrijkskunde en zeevaartkunde, werd te Osnabrück geboren, den 18den Maart 1818, studeerde te Bonn, Berlijn en Göttingen in de wis- en sterrenkunde en maakte vele zeereizen. In 1850 benoemd tot leeraar aan de zeevaartschool te Bremen, trad hij er in 1868 op als directeur. Hij overleed den 28sten September 1892 te Bremen. *Breusing* was een uitnemend kenner van de geschiedenis der aardrijkskunde en der zeevaartkunde en schreef: „Gerhard Kremer, genannt Mercator, der deutsche Geograph" (Duisburg, 1869, 2de druk, 1878), „Leitfaden durch das Wiegenalter der Kartographie" (Frankfort, 1883), „Steuermannskunst" (5de druk, Bremen, 1890), „Nautische Hilfstafeln" (6de druk, Bremen, 1897), „Die Nautik der Alten" (Bremen, 1886), „Die Lösung des Trierenrätsels: die Irrfahrten des Odysseus" (Bremen, 1889), en „Die nautischen Instrumente bis zur Erfindung des Spiegelsextanten" (Bremen, 1890).

Breve, van het Latijnsche woord b r e v i s, dat kort beteekent, is de naam van elk schriftelijk stuk, voornamelijk echter, wanneer het van den paus afkomstig is. De breve wordt gebruikt bij minder gewichtige aangelegenheden en op papier of op fijn glad perkament in het Latijn of in het Italiaansch gesteld. Zij wordt geschreven in het secretariaat der breve (s e c r e t a r i a b r e v i u m) of in de dataria, gezegeld met den pauselijken visschersring en onderteekend door den kardinaal-secretaris der breve. Zij wordt soms gesloten, ook wel open afgeleverd. De *bul* is een veel gewichtiger stuk. Het voornaamste onderscheid tusschen de breve en den bul is echter verdwenen door een besluit van paus *Leo XIII* van den 29sten October 1878. De rechtskracht van beide is dezelfde. In beginsel treedt deze in werking met de afkondiging er van in Rome (Urbi et Orbi), maar zij ondergaat een wijziging, wanneer de juridische noodzakelijkheid van de publicatie in de diocesen door de curie wordt ontkend. De verkondiging in Rome geschiedt door aanplakking aan de apostolische kanselarij en aan de deuren van het Lateraan en van de St. Pieterskerk.

Brevet was voorheen een koninklijke gunstbrief, waardoor aan iemand een voorrecht, een titel of iets dergelijks verleend werd. Men had in Frankrijk *ducs à brevet* of hertogen, die enkel den titel droegen van hun hertogdom, *brevets de joyeux avénement*, die toezegging gaven van de eerst-openvallende praebende, brevets, waardoor de hovelingen verlof kregen, om een hofcostuum met gouden tressen te dragen, enz. Een *brevet d'invention* verzekert er den uitvinder van de voordeelen eener uitvinding, evenals ons voormalig octrooi of het Duitsche patent.

Sedert 1692 beteekent brevet in het Engelsche, en sedert het begin van den vrijheidsoorlog in Noord-Amerika in het Amerikaansche leger een benoeming tot een hoogeren efficiersrang, zonder tegelijk een aanstelling te zijn. De rang geeft echter geen bevoegdheid tot het bekleeden van de aan dezen hoogeren rang verbonden functies, daar de bevordering in beide legers geheel volgens anciënniteit plaats vindt.

In het Fransche leger is een brevet het diploma, waardoor iemand gerechtigd wordt deel uit te maken van den generalen staf (*brevet d'état-major*).

Dit brevet wordt verkregen door studie op de Hoogere Krijgsschool en door een examen. Van den grooten generalen staf mogen echter ook officieren zonder brevet, tot een beperkt aantal, deel uitmaken.

Breviarium beteekent een kort nittreksel nit een groot werk. Men heeft het Breviarium Augusti, door de latere Romeinsche keizers voortgezet onder den naam *Breviarium imperii*, met statistieke bijzonderheden over den Staat, het leger, de belastingen, enz., en het belangrijke *Breviarium Alaricianum*, een verzameling van Romeinsche wetsbepalingen, door koning *Alarik II* met hulp van Romeinsche rechtsgeleerden (506) bijeengebracht ten behoeve der Romeinen van het West-Gotische rijk. Nadat zij door een vergadering van aanzienlijke mannen onderzocht en goedgekeurd was, beval de koning, dat aan elken graaf een afschrift daarvan, onderteekend door den referendaris *Arianus*, zou worden gezonden. Die verzameling is de belangrijkste bron der rechtskennis vóór den tijd van *Justinianus*. Vóór de 16de eeuw heette deze verzameling ook wel *Liber legum*, *Lex Romana Visigothorum*, *Lex Theodosiana* en *Lex mundana*. Zij bevat namelijk den *Codex Theodosianus*, benevens een aantal latere novellen, een bewerking van de Institutionen van *Gajus*, enz. Het eenige volledige handschrift daarvan is in 1528 door *Johann Sichard* te Bazel nitgegeven. De nieuwste nitgave is van *Hänel*: „Lex Romana Visigothorum" (2 dln., Berlijn, 1847—1849).

Breviarium Romanum *sive liturgicum*, gewoonlijk het *Brevier* genaamd, is een stichtelijk boek der R. K. geestelijkheid, uit verschillende godsdienstige geschriften bijeengebracht. Oorspronkelijk bevatte dit Brevier het „Onze Vader", de „Apostolische geloofsbelijdenis" en een bloemlezing uit de Psalmen. Het is echter onder *Leo den Groote*, *Gregorius den Groote*, *Hadrianus I*, *Gregorius II* en vooral onder *Gregorius VII* zoodanig in omvang toegenomen, dat het eigenlijk niet langer aanspraak kan maken op zijn naam. De grondslagen voor het thans bestaande Brevier werden gelegd onder *Innocentius III*, en het werd nitgebreid door *Haymo*, generaal der Franciscanen. Nu bleef het onveranderd tot in de 16de eeuw. *Clemens VII* belastte den kardinaal *Quignones* met een nieuwe bewerking, die in 1535 voltooid, door *Paulus III* bekrachtigd en in 1540 door de Sorbonne aangenomen werd. Later onderging het een wijziging na het Concilie van Trente door *Pius V* (1568), onder *Clemens VIII* (1602) en *Urbanus VIII* (1631). Na dien tijd droeg het den naam van *Breviarium Romanum* en is het laatst gewijzigd door *Leo XIII*. In 1790 is door *Maximiliaan Frans*, aartshertog van Oostenrijk en bisschop van Keulen, aan professor *Derezer* de vervaardiging opgedragen van een „Dentsches Brevier", hetwelk in eenige bisdommen is ingevoerd, maar ook weldra weder afgeschaft.

Het Breviarium Romanum bevat een verzameling van formuliergebeden, lofzangen, responsoriën, antiphoniën, enz., naar kerkelijk gebruik gerangschikt, afdeelingen uit den Bijbel, uit de Kerkvaders en uit de geschiedenissen der Heiligen. Het geheel is in vier deelen gesplitst naar de jaargetijden. De eerste afdeeling bevat het *Psalterium*, de tweede het *Proprium de Tempore* (gebeden, lofzangen en fragmenten), de derde het *Proprium de Sanctis*, handelend over de Heiligen en hunne feesten, en het vierde het *Commune Sanctorum* of bepalingen omtrent feestdagen, waarvoor geen *Horae Canonicae* vastgesteld zijn. Als inleiding bevat het een reeks kerkelijke verordeningen en aanwijzingen omtrent het gebruik van het Brevier, en in een aanhangsel vindt men het *Officium b. Mariae*, het *Officium defunctorum*, de *Psalmi graduales*, de *Psalmi poenitentiales*, de *Ordo commendationis anima* en de *Benedictio mensae et itinerarium clericorum*. Volgens de pauselijke voorschriften en de besluiten der Conciliën zijn nagenoeg alle geestelijken verplicht tot het gebruik van het Brevier en is het overslaan van één der 8 stukken, die voor elken dag bestemd zijn, een doodzonde. Na de herziening van het Brevier onder *Urbanus VIII* is het in 1675 te Antwerpen en vervolgens op verschillende plaatsen en bij herhaling gedrukt. Bij sommige geestelijke orden en in eenige bisdommen vindt men afzonderlijke brevieren, maar zij verschillen weinig van het Breviarium Romanum.

Brevier is een naam door Duitsche dichters (*Laienbrevier*, *Frauenbrevier*, enz.) gegeven aan dichtbundels van een bepaalde strekking, namelijk aan zoodanige, die op godsdienstig of zedelijk gebied een reeks geloofs- en levensregels bevatten.

Brevier. Zie *Breviarium* en *Breviarium Romanum*.

Brevi manu beteekent: kortweg, zonder omslag. Het is een gebruikelijke term in de administratie, als op een of ander stuk een korte aanteekening geplaatst wordt en dit daarna aan den adressant wordt teruggezonden.

Brewer, *John Sherren*, een Engelsch geschiedkundige, geboren in 1810 te Norwich, ontving zijn opleiding te Oxford, legde zich vervolgens toe op de archiefwetenschap en werd in 1841 hoogleeraar in de Engelsche letterkunde en predikant aan Roll's Chapel te Londen. Tevens werd hij ambtenaar bij het archief en belastte zich met de uitgave van de charters, waarna hij in 1851 aan het hoofd kwam der afdeeling, welke zich met het tijdperk van *Hendrik VIII* bezig hield. In 1862 verscheen het eerste deel van zijn „The Calendars of State Papers, relating to the reign of Henri VIII" en de „Calendar of the Carew manuscripts, preserved in the Archiepiscopal Library of Lambeth". In 1858 gaf hij: de „Monumenta Franciscana" nit en in 1872 „The Athanasian origin of the Athanasian Creed", legde in 1877 zijn betrekking neder, om een predikantsplaats te Toppesfield in Essex te aanvaarden, en overleed aldaar den 16^{den} Februari 1879.

Brewster, sir *David*, een Engelsch natuurkundige, werd te Jedburgh in Schotland geboren, den 11^{den} December 1781. Hij studeerde te Edinburgh in de natuurkunde en wijdde zijn eerste onderzoekingen aan de polarisatie van het licht en de dubbele breking der lichtstralen. Zijn verhandelingen daarover verschenen in de „Transactions" der koninklijke academie van wetenschappen te Edinburgh, van welke vereeniging hij in 1808 lid werd en later vice-president. In hetzelfde jaar nam hij de redactie op zich van de „Edinburgh Encyclopaedia", die door hem met een aantal belangrijke opstellen werd verrijkt. Tesamen met *Jameson* stichtte hij in 1819 het „Edinburgh

Philosophical Journal", dat hij van 1824 tot 1832 alleen uitgaf en waarin hij talrijke verhandelingen opnam, die later in „Poggendorffs Annalen" zijn verschenen. Ook voor de zevende en achtste druk der „Encyclopaedia Britannica" schreef hij vele artikelen. *Brewster* werd in 1859 hoofdbestuurder der Edinburghsche hoogeschool en overleed den 10den Februari 1868 te Allerly bij Melrose. De beteekenis van *Brewster* op het gebied der natuurkunde bestaat voornamelijk in zijn onderzoekingen over het licht. Hij heeft de volgende werken geschreven: „Letters on natural magic" (Londen, 1831; 3de druk, 1868), „Treatise on optics" (Londen, 1832), „Life of Sir Isaac Newton" (Edinburgh, 1832), later opnieuw en vergroot uitgegeven als „Memoirs of the life, writings and discoveries of Sir Isaac Newton" (2 dln., Londen, 1855). In zijn „Martyrs of science" (Edinburgh, 1841; 7de druk, 1869) behandelt hij de levensgeschiedenis van *Galilei*, *Tycho Brahé* en *Kepler*. Zijn naam werd vooral bekend door de uitvinding van den kaleidoscoop, beschreven in zijn boek: „Treatise on the kaleidoscope" (Edinburgh, 1819; 2de druk, 1857) en door die van den dioptrischen stereoscoop. Zijn dochter heeft een biografie van hem uitgegeven onder den titel „Home life of Sir David Brewster" (Edinburgh, 1881).

Brewster, *Abraham*, een Engelsch staatsman, werd geboren in 1795 te Ballinuba in het Iersche graafschap Wicklow. Hij studeerde aan het Trinity College te Dublin, werd advocaat en zag zich onder het bewind van *Peel* benoemd tot sollicitor-general van Ierland. Onder Lord *Aberdeen* werd hij attorney-general, maar legde na den val van dien minister deze betrekking neder en keerde tot de rechtspraktijk terug. Onder *Disraeli* werd hij in 1867 lord-kanselier van Ierland, maar verloor dit amht door de nederlaag van *Disraeli* bij de verkiezingen van 1868, verliet toen het staatkundig tooneel en overleed te Dublin, den 26sten Juli 1874.

Brewster's punt. Zie *Neutrale punten aan den blauwen hemel.*

Breymann, *Adolf*, een Duitsch beeldhouwer, geboren den 16den Juni 1839 te Mahlum bij Lutter a. B., was eerst in de leer bij een metselaar, toen bij een bronsgieter en eindelijk bij een schilder. In 1859 begaf hij zich naar de Academie voor schoone kunst te Dresden en bezocht er in 1860 het atelier van *Johannes Schilling*. Hier modelleerde hij een haut-relief („De gelijkenis van den Verloren Zoon") en daarna een fontein met het standbeeld van *Hendrik den Leeuw* voor Brunswijk, waarvan het model in 1873 te Weenen een prijs behaalde en door *Howaldt* in brons werd gegoten. Tengevolge daarvan kreeg hij een beurs, om een reis naar Italië te doen. Gedurende zijn verblijf aldaar (1869—1871) schiep hij „De Romeinsche spinster", alsmede borstbeelden van een Romeinschen knaap en van een Romeinsch meisje. Na zijn terugkeer te Dresden leverde hij, op bestelling van koningin *Victoria*, twee engelenfiguren voor den ingang van het mausoleum in Windsor-park. Daarop volgde een monument voor de gevallen strijders van 1870—1871 voor Göttingen. Zijn laatste kunstwerk was een standbeeld van *Hendrik den Vogelaar* voor den Albrechtsburcht in Meiszen. Bovendien vervaardigde hij een „Faust en Gretchen". Hij overleed den 1sten September 1878 te Wolfenbüttel.

Breymann, *Hermann Wilhelm*, een Duitsch letterkundige, werd geboren den 3den Juli 1843 te Oker in den Harz. Hij woonde voorts te Goslar, bezocht het gymnasium te Blankenburg en trok toen met zijn ouders naar Luik, waar hij in 1857 leerling werd van het Athénée royal. In 1860 begaf hij zich naar het gymnasium te Brunswijk en studeerde vervolgens te Göttingen, Bonn, Marburg en Parijs in de oude en nieuwe letteren en de geschiedenis. Na afgelegd examen vertrok hij in 1867 naar Engeland, waar hij eerst te Londen en vervolgens te Manchester (tot 1875) werkzaam was, in laatstgenoemde stad aanvankelijk als huisonderwijzer bij een Duitsche familie en later als leeraar in de Fransche taal en letterkunde aan Owen's College. Daarna werd hij hoogleeraar in de Engelsche en Fransche taal aan de universiteit te München. Hij schreef: „Les deux livres des Machabées" (Göttingen, 1868), „Bearing of the study of modern languages on education" (Manchester, 1872), „On French genders" (1872), „On Provençal poetry in old and modern times" (Manchester, 1875), „French grammar based on philological principles" (1874), „La dîme de pénitence" (Stuttgart, 1874), „First French exercisebook" (1875), „Sprachwissenschaft und neuere Sprachen" (München, 1876) en „Diez, sein Leben, seine Werke und deren Bedeutung für die Wissenschaft" (München, 1878).

Brez, *Jacques*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Middelburg in 1771, werd aldaar predikant bij de Fransche gemeente in 1796 en overleed reeds den 26sten Juli 1798. Hij schreef: „Flore des insectophiles" (1791), „Voyages intéressants pour l'instruction et l'amusement de la jeunesse" (1792) en „Histoire des Vaudois, habitant les vallées occidentales de Piémont" (1796, 2 dln.).

Brialmont, *Henri Alexis*, een Belgisch generaal en schrijver over militaire zaken, werd geboren te Venloo, den 25sten Mei 1821, bezocht de militaire school te Brussel, werd in 1843 tweede luitenant-ingenieur, hield zich praktisch bezig met den vestingbouw, werd in 1847 eerste luitenant en was van 1847—1850 secretaris van den minister van Oorlog *Chazal*, zag zich in 1855 als kapitein bij den generalen staf geplaatst en werd vervolgens majoor (1861), overste (1864) en in 1868 directeur der militaire werken bij het Departement van Oorlog. Reeds toen verwierf hij zich een Europeeschen naam, daar hij zijn vestingoutwerp voor Antwerpen aangenomen zag, hoewel afwijkende van de tot nu toe gevolgde methode met bastions. In 1874 werd *Brialmont* generaal-majoor, ingenieur-generaal (1875) en inspecteur van de vestingen en van het korps ingenieurs. In 1877 werd hij bevorderd tot luitenant-generaal. In Juli 1883 kwam hij op wachtgeld, omdat hij zonder vergunning der Regeering, die hem enkel een verlof naar Karlsbad verleend en een naar Roemenië geweigerd had, toch naar Roemenië was gereisd, om er de Regeering van raad te dienen bij den aanleg van versterkingen. In Januari 1884 werd hij echter in werkelijken dienst hersteld en in 1886 gepensioneerd. Hij bleef later nog in verhinding

met de Roemeensche regeering en bewerkte, dat van 1885—1886 te Boekarest vergelijkende proeven werden genomen met een Franschen en een Duitschen pantsertoren. Ook Zwitserland, Turkije en Bulgarije riepen zijn hulp in. Door den aanleg van vestingwerken te Namen en te Luik (1888—1891) gaf *Brialmont* aan zijn vaderland een belangrijken steun om de neutraliteit te kunnen handhaven. In 1892 werd hij als liberaal kandidaat gekozen tot lid van de Kamer van Afgevaardigden en overleed den 21sten Juli 1903 te St. Josse ten Noode. Hij schreef: „Eloge de la guerre, ou réfutation des doctrines des amis de la paix" (Brussel, 1849), „De la guerre, de l'armée et de la garde civiqne" (Brussel, 1850), „Considérations politiques et militaires sur la Belgique" (3 dln., 1851—1852), „Résume d'études sur les principes généraux de la fortification des grands pivots stratégiques; applications à la place d'Anvers" (1856), „Histoire du dnc de Wellington" (Brussel 1856, 3 dln). „Etudes sur la défense des états et sur la fortification" (Brussel, 1854, 3 dln.), „Etudes sur l'organisation des armées" (1867), „Traité de fortification poligonale" (2 dln., Brussel, 1869), „La fortification improvisée" (Brussel, 1870; 2de druk, 1871), „La fortification à fossés secs" (Brussel, 1872, 2 dln.), „Etudes sur la fortification des capitales" (1874), „La défense des états et les camps retranchés" (1876), „La fortification dn champ de bataille" (1878), „Tactique de combat des trois armes" (1881), „Situation militaire de la Belgique. Travaux de défense de la Meuse" (1882), „Manuel de fortification de campagne" (Brussel, 1879), „Situation militaire de la Belgique 1894" (Brussel, 1894), „La fortification du temps présent" (2 dln., Brussel, 1885), „Influence du tir plongeant et des obus torpilles sur la fortification" (Brussel 1888) „Les régions fortifiées" (Brussel, 1898), „La défense des etats et la fortification à la fin du 19e siècle (met atlas, Brussel, 1896), „La défense des côtes et les têtes de pont permanentes" (met atlas, Brussel, 1896) en „Progrès de la défense des etats et de la fortification permanente depuis Vauban" (Parijs, 1898). *Brialmont* was tevens medewerker aan het „Journal de l'armée belge", waarin hij de volgende opstellen liet drukken: „Situation actuelle de la fortification" (1890) en „Lafortification de l'armée d'après des auteurs anglais" (1891).

Briançon is een kleine stad in het departement Hautes Alpes, merkwaardig om de belangrijkheid dier plaats uit een krijgskundig oogpunt. Zij ligt aan den spoorweg Veynes—Gap—Briançon en aan den weg, die over den Mont-Genèvre Frankrijk met Italië verbindt, aan het vereenigingspunt van de Durance en de Guisanne, in een woeste bergstreek, 1320 m. boven de oppervlakte der zee. Er is een brug (1722) over de Durance met één boog, die 40 m. wijd en 56 m. hoog is. De stad telt (1901) 2906 inw., als gemeente 7426 inw., en heeft slechte, hellende straten. Het is één der hoogst gelegen bewoonde plaatsen van Europa. De oude vestingwerken, in 1722 begonnen, onder *Louis Philippe* voltooid, omvatten behalve de omwalling en het slot, nog 6 werken (Salettes, Dauphin, Point du Jour, Anjou, Randouillet, Trois-Têtes). Het fort Janus (2514 m.) is nu naar het oosten verschoven in verband met de Ligne du Gondran en het reduitefort Infernet. Zuidelijker wordt een tweede verdedigingslinie gevormd door het fort Croix de Bretagne met de Ligne de Grande Maye; in de linkerflank ligt het fort de Toulouse en aan den Col de l'Echelle het fort del'Olive.

Briançon heeft een arrondissementsrechtbank, een fraaie kerk in Italiaanschen stijl, een zijdefabriek in het voormalig klooster der voorstad St. Cathérine, met ruim 600 arbeiders, tricot- en konsenfabrieken, terwijl er een belangrijke doorvoerhandel is naar Italië. In de nabijheid vindt men steenkolen en speksteen. Briançon is het door *Strabo* reeds genoemde Brigantium; in de Middeleenwen was het lang onafhankelijk, maar werd in 1349 met Frankrijk vereenigd,

Brianza is een vruchtbare, door fraaie bergketens doorsneden en aan kleine meren rijke landstreek in Lombardije, omvat deelen van de provinciën Como en Milaan en wordt door de rivieren de Seveso en de Adda begrensd. De grond is een onde morainebodem met kleine wonden en ooftaanplantingen. De streek beslaat ongeveer 446 v. km., bevat 187 gemeenten met ruim 200000 in woners en wordt om haar gezond klimaat veel bezocht. Zij bevat dan ook talrijke villa's van Milaneesche families.

Briare, de hoofdstad van het kanton Briare in het arrondissement Gien van het Fransche departement Loiret, aan den rechteroever van de Loire gelegen, aan den grooten straatweg van Orleans naar Nevers en aan de spoorlijn Parijs—Nevers—Lyon. De stad telt 4936 inwoners (1901), als gemeente 5360, en heeft eenige aardewerkfabrieken en handel. Vroeger heette dit plaatsje Brivodornm. Op den 31sten December 1870 en den 1sten en 14den Januari 1871 vonden hier hardnekkige gevechten plaats tusschen de Duitsche troepen onder generaal *von Rantzau* en een Fransche divisie onder generaal *du Temple*. Het 59 km. lange, van 1604 tot 1638 gegraven kanaal van Briare is het eerste in Frankrijk aaogelegd kanaal met een verdeelpand en loopt van Briare aan de Loire in noord-oostelijke richting tot Rogny, vervolgens noordelijk naar het dal van de Loing, loopt evenwijdig daaraan tot Montargis en draagt dan verder den naam van kanaal van Loing, tot aan St. Mammès aan de Seine. Het hoogste punt ligt bij Rogny, in het departement Yonne, waar op de helling van een heuvel 7 sluizen zijn. Het Briare-kanaal ontvangt zijn water uit de Loing, de Trézée en 18 reservoirs, te zamen met een oppervlakte van 480 H.A.

Briareus of *Aegaeon* is in de Grieksche mythologie één van de drie Hekatonchieren (zie aldaar). Toen *Poseidon*, *Hera* en *Athene* samenspanden, om *Zeus* gevangen te nemen, riep *Thetis Briareus* uit de diepte der zee te hulp, terwijl zij zijn ketenen losmaakte. *Briareus* stelt de woeste zee voor met hare rollende golven, waarin de ouden de oorzaak zagen van aardbevingen. Hij wordt daarom ook wel tot de Giganten en Titanen gerekend. Sommige schrijvers geven hem een woonplaats onder den Etna, waar hij vuurspuwend met zijn ketenen rammelt.

Briatte, *Theophile*, een Nederlandsch veldheer, werd geboren te Kadzand, den 7den Augustus 1775, trad als knaap van 13 jaar in dienst en werd in 1794 bevorderd tot vaandrig. In 1798

werd hij luitenant bij den staf en den 10den September 1799 in het gevecht bij Bergen zwaar gewond. In 1806 en volgende jaren woonde hij als luitenant-kolonel de veldtochten in Duitschland bij, nam in 1812 als escadronschef deel aan den tocht naar Rusland, werd bij de Berezina gewond, en later nogmaals in den slag bij Bautzen. In 1814 werd hij kolonel van den generalen staf bij het Nederlandsche leger, in 1818 generaal-majoor en ontving zijn pensioen met den rang van luitenant-generaal. In 1826 werd hij benoemd tot lid van het Hoog Militair Gerechtshof, en overleed te Utrecht, den 11den Mei 1844. Hij was versierd met de orden van het Legioen van Eer en van den Nederlandschen Leeuw.

Bricciusnacht, St. is, evenals de St. Bartholomeusnacht (zie aldaar), een geschiedkundige gebeurtenis, die haar naam ontleent aan het verschrikkelijk bloedbad, dat in den nacht, behoorende bij den dag aan den heilige van dien naam gewijd, werd aangericht. De St. Bricciusnacht had plaats op den 13den November 1002, toen op bevel van den Engelschen koning *Ethelred* (wegens dit feit „de Onbedachtzame" bijgenaamd) de in Northumberland verblijf houdende Denen (Noormannen) des nachts onverwachts overvallen en ten getale van duizenden vermoord werden. De verwachting des konings, zijn land daardoor van de Denenplaag te zullen bevrijden, werd niet vervuld, want thans dreef niet slechts roof-, maar ook wraakzucht de Deensche benden naar Engeland. Zelfs plaatste zich de koning der Denen *Sueno* of *Sven* aan hun hoofd, en onder hem en zijn zoon *Knud* (*Kanoet*) *den Groote* werd geheel Engeland veroverd. Zie verder *Engeland, Geschiedenis.*

Bricka, *Carl Frederik*, een Deensch geschiedschrijver, werd den 10den Juli 1845 te Kopenhagen geboren. In 1871 werd hij aldaar assistent bij de bibliotheek, in 1882 bij het archief en in 1897 hoofd van het Deensche archiefwezen. Behalve talrijke werken over de geschiedenis van Denemarken in de 16de en 17de eeuw, waaronder „Kong Frederik II 's Ungdomskjärlighed" (Kopenhagen, 1873), gaf hij uit: „Kong Christian IV 's egenhändige Breve" (met „Fridericia", 1878—1891, 7 dln.), „Kancelliets Brevböger vedrärende Danmarks indre Forhold 1551—1560"(1885—1888, 2 dln.), „Indberetninger fra Charles de Dancay til det franske Hof om Forholdene i Norden 1567—1573"(1901). Verder geeft hij sedert 1887 het belangrijke „Dansk biografisk Lexikon tillige omfattende Norge for Tidsrummot 1537—1814"(tot nog toe 15 dln.) uit. Van 1878—1897 was hij redacteur van het „Dansk Historisk Tidsskrift".

Bridgend, een stad in het graafschap Clamorgan in het Engelsche vorstendom Wales, 28 km. ten W. van Cardiff, met (1901) 6063 inw. De industrie omvat leerlooierijen, wolfabrieken, ijzerwerken en rijke steenkolenmijnen. Verder wordt er handel gedreven, vooral in koren. Men vindt er een groot krankzinnigengesticht en ruines van de in 1146 gebouwde kasteelen Ogmore-Castle, Coity-Castle en de Gwenny-Priory. Het 9 km. verwijderde Porthcawl aan het Bristolkanaal dient als haven voor het geheele kolendistrikt.

Bridge of Allan is een druk bezochte badplaats in het Schotsche graafschap Stirling, gelegen aan de Allan, dicht bij haar uitmonding in de Forth. In 1901 telde het plaatsje 3240 inwoners. Men vindt er zoute bronnen, een koudwatergeneesinrichting en een museum. Het heeft een zacht klimaat en is met het op 5 km. afstand gelegen Stirling verbonden door een straatweg.

Bridgeport, een stad en havenplaats in het graafschap Fairfield van den staat Connecticut, ligt aan den Long-Island-Sound en aan den mond der Pequannock, 29 km. ten Z. van Newhaven en 92 km. ten N.O. van New-York. Er zijn groote metaal- en geweren fabrieken, en tevens is er een levendige handel en een druk spoorwegverkeer. Het aantal inwoners bedraagt (1900) 70996.

Bridgetown is de hoofdstad van het Britsche eiland Barbados in West Indie en een belangrijk Britsch vlootstation. Zij ligt op de zuidwestkust aan de ruime Carlislebaai, is een der fraaiste en rijkste steden van West-Indië, telt (1891) 21001 inw. en heeft een levendigen handel. In 1845 werd zij nagenoeg geheel een prooi der vlammen, maar spoedig weer opgebouwd.

Bridgewater, in oude tijden B u r g h W a l t e r genaamd, de hoofdstad van het Engelsche graafschap Somerset, ligt aan de voor schepen van 700 ton bevaarbare rivier Parret, heeft (1901) 15209 inw., een oud-Gotische kerk met fraaien toren uit het jaar 1420, talrijke kapellen, een merkwaardig stadhuis en een Latijnsche school. De voornaamste industrie bestaat in het vervaardigen van de zoogenaamde *Bath bricks*, uit rivierklei; verder heeft men er ijzer- en messingindustrie en invoerhandel van koren, kolen, wijn, hennep en bouwmaterialen. Bridgewater is de geboorteplaats van den Engelschen admiraal *Blake*, voor wien aldaar in 1900 een standbeeld werd opgericht. Ten Z.O. der stad ligt Sedgemoor, waar de hertog *van Monmouth* in 1685 verslagen werd.

Bridgewater, *Francis Henry Egerton*, graaf *van*, een Engelsch geestelijke en letterkundige, werd geboren den 11den November 1756. Als jongste zoon werd hij bestemd voor den geestelijken stand en genoot de inkomsten van 3 predikantenplaatsen, in wier behoeften hij, naar de gewoonte der Engelsche Kerk, door middel van vicar's voorzag. Toen zijn broeder in 1823 overleed, erfde hij den titel van graaf en een groot vermogen. Nu vestigde hij zich te Parijs en trok de aandacht door zijn zonderlinge wijze van handelen. Hij hield er een groote menigte honden en katten op na, die hij deed aankleeden, uit rijden gaan en aan zijn tafel eten. Toch bezat deze man een vroom gemoed en een onbegrensde menschlievendheid. Geen behoeftige werd ongetroost door hem weggezonden. Bij uitersten wil vermaakte hij aan het Britsch Museum zijn uitgebreide verzameling van handschriften, benevens 5000 pond sterling om die te vergrooten. Belangrijk vooral was zijn legaat van 8000 pond aan de Academie van Wetenschappen te Londen, met bepaling, dat daarvoor een groot werk moest worden uitgegeven, dienende om de macht, de wijsheid en de goedheid van God in de schepping aan te toonen. Als gevolg daarvan zijn de „Bridgewater Treatises" verschenen. *Davies Gilbert*, voorzitter der Academie, was n.l. aangewezen om het denkbeeld der erflaters ten uitvoer te

brengen, en koos, in overleg met den aartsbisschop van Canterbury en den bisschop van Londen, een aantal schrijvers, die verschillende onderwerpen afzonderlijk zouden behandelen, namelijk *Charles Bell* de ontleedkunde, *Chalmers* het verband tusschen de schepping en 's menschen zedelijken aanleg, *John Kidd* de betrekking tusschen het geschapene en 's menschen lichaam, *Whewell* de natuur- en sterrenkunde, *Prout* de scheikunde en meteorologie, *Roger* de dier- en plantkunde, *Buckland* de aard- en delfstofkunde en *Kirby* de geschiedenis, de leefwijs en het instinct der dieren. Die boeken vonden algemeenen bijval en sommigen daarvan zijn hij herhaling uitgegeven. Een eerste plaats bekleedde daarbij het werk van *Charles Bell*: „The hand, its mechanism and vital endowments", dat ook in het Nederlandsch is vertaald. *Bridgewater* zelf heeft den „Hyppolytos" (1796) van *Euripides*, „A fragment of an ode of Sappho from Longinus" (1815), „Family-anecdotes" (1807), enz. uitgegeven. Hij overleed te Parijs, den 12den Feruari 1829.

Bridgewater-canal is een kanaal in het graafschap Lancashire, een van de oudste kanalen van Engeland. Het werd van 1758—1771 door *James Brindley* gegraven op kosten van den hertog van Bridgewater, verbindt de hertogelijke steenkolenmijnen met Manchester en kruist de Irwell met een aqnaednct van 183 m. lengte en 12 m. hoogte. Later liet de hertog het kanaal doortrekken tot Liverpool, zoodat het nu een lengte heeft van 55 km. Het staat met andere kanalen in verbinding, maar raakt op den achtergrond sinds den aanleg van het Manchester-ship-canal, waarover het ook met een aqnaeduct heen gaat.

Bridgman, *Frederic Arthur*, een Amerikaansch schilder, te Alabama geboren in 1847, ging in 1866 naar Parijs, waar hij zich onder *Gérôme* in de schilderkunst bekwaamde, en reisde vervolgens in de Pyreneeën, Algiers, Egypte en Nubië. In 1878 vestigde hij zich voor goed te Parijs. Van zijn schilderstnkken, die uitmunten door een schitterend koloriet, moeten genoemd worden: „Aan de poort des harems", „Transport van een mnmmie over den Nijl" (1877), „Markttooneel in Nnbië", „Straat in Constantine" (1883), „Een landhnis te Algiers", „Op de daken van Algiers" (1888), „De demon der liefde", „Feest van den Profeet te Blidah", „Negerfeest te Blidah" en vooral een schilderstnk van groote afmetingen: Tocht van den pharao door de Roode Zee".

Bridgwater. Zie *Bridgewater*.

Brie, een landschap in Frankrijk in de voormalige provincie Champagne (Brie Champenoise), aan de samenvloeiing van Seine en Marne, behoort thans tot de departementen Seine-et-Marne, Marne en Aisne-et-Anbe. Het is een korenrijke streek, een van de rijkste van geheel Frankrijk, maar de wijn, die er vandaan komt, is slecht. Voortreffelijk is echter de roomkaas (fromage de Brie). Vroeger bestond de streek uit Brie-Champenoise, met de steden Meaux, Provins en Château-Thierry, dat tot Champagne, en uit Brie-Francaise of Brie-Parisienne, dat tot Isle-de France behoorde. Langen tijd was het land een zelfstandig graafschap, maar werd in 1328 met de kroon van Frankrijk vereenigd. De hoofdplaats is Brie-Comte-Rohert of Brie-sur-Yères (zie aldaar).

Brie-Comte-Robert, een stad in het Fransche departement Seine-et-Marne, in het arrondissement Melnn, was eertijds de hoofdstad van Brie Française. Zij is gelegen aan den Ooster-spoorweg, heeft een kerk St. Etienne, nit de 13de eeuw, verder rnïnen van een in de 12de gehouwd kasteel van de graven van Brie en telt (1901) 2546 inwoners. Deze honden zich bezig met tnïnbouw, rozenkweekerij, brandewijnstokerij en handel in koren en kaas (fromage de Brie).

Brief, afkomstig van het Latijnsche woord *brevis* (kort, beknopt), is in de meest algemeene beteekenis een schriftelijke mededeeling aan één of meer afwezigen, en vervangt dus een mondelijk onderhoud. Daar de hrieven op alle menschelijke omstandigheden betrekking kunnen hebben, zoo bestaan er verschillende soorten. Men heeft ambtsbrieven, handelsbrieven, felicitatiebrieven, hrieven van rouwbeklag, commnnicatiebrieven, minnebrieven, enz. Het eigenaardige van den briefstijl is gelegen in de volkomen vrijheid, die men hij het mededeelen zijner denkbeelden bezit. De briefschrijver is alleen gebonden door zijn verstand en zijn goeden smaak en wellicht door de gedachte, dat een brief minder vergankelijk is dan het vlnchtig gesproken woord. Vooral in vertrouwelijke brieven kan de individnaliteit van den steller geheel op den voorgrond treden. Hij behoeft in zijn nitdrukkingen slechts eenvoudig, duidelijk en bepaald te wezen en kan zich voor het overige, wat de stof betreft, van alle boeien ontslaan en den vrijen tengel vieren aan zijn verbeelding en aan de gemoedsgesteldheid van het oogenblik. Vandaar ook dat romans, in briefvorm geschreven, een eigenaardige frischheid en bekoorlijkheid bezitten. Toch moet de brief een afgerond geheel vormen, met gepasten aanhef, geleidelijke overgangen en behoorlijk slot. De overige nitwendige zaken, zooals titels, het formaat, het dichtvouwen, het verzegelen, enz., zijn door het gebruik, en voor geldswaardige brieven door de wet, geregeld.

Het schrijven en verzenden van brieven is in den laatsten tijd tegelijk met de verbetering der middelen van vervoer zeer sterk toegenomen. Het aantal hrieven, dat gemiddeld door ieder ingezetene der verschillende staten van Europa jaarlijks verzonden wordt, bedraagt volgens de statistiek van 1899 voor: Groot-Brittannië en Ierland 54,8 Duitschland 43,5, Zwitserland 40,1, Denemarken 29,4, België 28, Oostenrijk 26, Nederland 25, Frankrijk 22,7, Noorwegen 17, Zweden 14,4, Luxemburg 12, Hongarije 10,9, Italië 7,8, Portngal 7, Spanje 6,3, Servië 5,2, Roemenië 3,4, Rusland 2,7, Griekenland 2, Turkije 0,5.

De Grieken en Romeinen schreven in den eersten tijd hnnne brieven op boombast of op plankjes. Deze laatste werden in lateren tijd met was overdekt en met een griffel (stilus, vandaar *stijl*) beschreven. Toen men zich vervolgens van papier (reeds in den tijd van *Cicero*) en van perkament hodiende, krogen de hrieven den vorm van kleine boekjes, die men met draden omwond, wier knoop met zegelaarde of was bedekt werd, waarin de zegelring werd afgedrukt. Ook het schrijven in geheimschrift was toen reeds gebruikelijk en werd o.a. door *Caesar* en *Augustus* toegepast. De in-

richting der brieven was bij beide volkeren dezelfde. De schrijver plaatste zijn naam niet onder, maar boven aan den brief, en wel vóór den naam desgenen, aan wien het schrijven gericht werd, bijv. *Gajus Mucius* aan *Terentius Attico*. De Romeinen begonnen gewoonlijk hunne brieven met de woorden: „Si vales, bene est, ego valeo" of met de aanvangletters van deze, terwijl zij met een „Vale", „Ave", „Salve" of „Cura ut valeas" eindigden. Slaven en vrijgelatenen werden doorgaans met het schrijven van brieven belast en droegen om die reden den naam van *amanuensis* (a manu). In de Middeleeuwen gebruikte men tot aan de 13de eeuw bijna uitsluitend perkament, dat echter in de 14de eeuw geheel door het papier werd verdrongen. Reeds in de Middeleeuwen bestond er een vastgestelde vorm voor de brieven en waren er boeken, waarin voor de verschillende gevallen die vormen werden beschreven. Zoo onderscheidde de diaken *Alberich van Monte-Cassino* in zijn „Ars dietandi" 5 hoofdbestanddeelen in den brief: 1° de Salutatio (begroeting), 2° de Captatio benevolentiae (verzoek om een gunstige beoordeeling), 3° de Narratio (zakelijke inboud), 4° de Petitio (verzoek om voortdurende welwillendheid), 5° de Conelnsio (slot). Deze 5 deelen werden in den pruikentijd tot 12 uitgebreid. De tegenwoordige briefkaart heeft er veel toe bijgedragen, om allen onnoodigen omhaal af te schaffen.

De Mohammedanen beginnen hunne brieven gewoonlijk met een aanroep van Allah en besluiten ze met den Selam (zie aldaar). Naast de onderteekening wordt gewoonlijk het zegel van den schrijver in een dikke zwarte inkt afgedrukt. In brieven, die geen betrekking hebben op zakelijke aangelegenheden, wordt gaarne een verheven stijl gebruikt, soms berijmd proza. Vandaar dat de Arabische letterkunde een belangrijke brievenliteratuur (Inschâ) bevat.

Voor het sluiten der brieven werd in de 15de eeuw zegellak uit China ingevoerd. Het eerste lakzegel bevindt zich aan een schrijven uit Londen (den 3den Augustus 1554) aan don graaf *von Daun*. In 1624 kwamen de ouwels in gebruik. De couverten werden in 1820 door *Brewer* in Engeland uitgevonden.

De brieven zijn, om den diepen blik, dien zij ons vergunnen te slaan in het gemoedsleven van den schrijver, van groote beteekenis voor de geschiedenis en de zeden van zijn tijd en in taalkundig opzicht vooral merkwaardig om den lossen conversatietoon. De brievenliteratuur (epistolografie) der Westersche volken heeft een grooten omvang, en veel daarvan is nog in archieven en verzamelingen verborgen. In de Grieksche letterkunde onderscheidt men brieven uit den ouden en nieuweren tijd, echte en onechte brieven. Onder die, welke aan *Plato*, *Aristoteles* en *Isocrates* toegeschreven worden, zijn echte, terwijl die, welke sommigen van *Demosthenes* en *Aeschines* afkomstig achten, onecht zijn. Als van lateren tijd beschouwt men ook de brieven van *Pythagoras* en zijn aanhangers, van *Socrates* en zijn vrienden, van *Theano*, *Chion*, *Themistocles* en van *Phalaris*. Verzamelingen van Grieksche brieven van verschillende schrijvers zijn bezorgd door *Aldus Manutius* (1499), *Joachimus Camerarius* (1540) en *Eilhardus Lubinus* (1601 en 1605). Ook zijn er Grieksche brieven uit de 4de en latere eeuwen onzer jaartelling, zooals die van *Alciphron*, van *Aristaenetus* en *Theophylactus Simonetta*. De belangrijkste brieven zijn die van *Cicero*, *Plinius* en *Seneca*; voorts heeft men er van *Ausonius*, *Symmachus* en *Sidonius Apollinaris*, terwijl later *Vives*, *Lipsius*, *Erasmus*, *Celtes*, *Muretus*, *Erytraeus*, *Morhof*, enz. tot de uitstekende Latijnsche briefschrijvers behoorden.

De brievenliteratuur in Italië is de eerste, die de moedertaal gebruikt, maar zij leverde aanvankelijk geen voorbeelden van fraaien stijl. Deze is bij *Bembo* en *La Casa* geknnsteld en gedwongen, en bij hunne navolgers eveneens. Eerst *Annibale Caro*, *Monuzio*, *Dolce*, *Bentivoglio*, *Aretino* en *Tasso* gaven wat beters, en vooral *Gozzi*, *Algarotti*, *Metastasio*, *Ugo Foscolo* en anderen. Een belangrijke verzameling van Italiaansche brieven is de: „Lettere di varii illustrii Italiani del secolo XVIII & XII, 10 dln.; Reggio, 1841). De Franschen, wier losse conversatietoon met den briefstijl overeenkomt, hebben op dit gebied veel voortreffelijks geleverd; men denke slechts aan de brieven van *Pascal*, van *Bellegarde*, van de markiezin *de Sevigné*, van *Fontenelle*, van *d'Argens*, van *Montesquieu* („Lettres persanes"), van Merimée („Lettres à une inconnue"), van *Voltaire*, van *Crebillon*, van *Ninon de l'Enclos*, van madame *de Stael*, aan die van *Napoleon I* en *Josephine*, enz. Nog voortreffelijker wegens hunne degelijkheid en wegens hun humor zijn de brieven van vele Engelsche schrijvers, zooals van *Swift*, *Pope*, *Hughes*, *Howell*, *Temple*, *Addison*, *Locke*, *Bolingbroke*, *Chesterfield*, *Shaftesbury*, *Richardson*, lady *Montague*, *Sterne*, *Gray*, enz. Vele daarvan zijn verzameld in: „Letters written by eminent persons in the XVII and XVIII centuries" (3 dln., Londen, 1813). Sommige daarvan zijn meesterstukken en voorbeelden voor alle natiën. In de Middeleeuwen gebruikten de steden in hunne handelsbrieven de Duitsche taal, terwijl de vorsten zich van het Latijn bedienden. Sedert de Hervorming zonden de vrije rijkssteden echter geen Latijnsche brieven meer aan den keizer, en de machtigsten daaronder verlangden ook van den keizer „das deutsche Wort". In Duitschland bezat men tegen het einde der 16de eeuw enkel eenige aanwijzigingen omtrent het schrijven van brieven, terwijl eerst de echtgenoot van *Gottsched* met leesbare brieven optrad. Ook *Gellert* bevorderde de verbetering van den briefstijl door zijn „Praktische Abhandlung von dem guten Geschmack in Briefen" (1751), als inleiding tot een verzameling van brieven. Na dien tijd zijn in Duitschland vele uitstekende briefschrijvers opgetreden, zooals: *Lessing*, *Winckelmann*, *Klopstock*, *Rabener*, *Lange*, *Weisze*, *Garve*, *Gleim*, *Lichtenberg*, *Matthison*, *Hagedorn*, *Zollikoffer*, *Geszner*, *Wieland*, *Mendelssohn*, *Jacobi*, *Vosz*, *Richter*, *W. von Humboldt*, *Schiller*, *Göthe*, *Bettina*, (*H. von Arnim*), *Rahel* (*F. von Varnhagen*), *Börne*, enz. Uit den bloeitijd der Nederlandsche letterkunde heeft men de keurige brieven van den dichter *Hooft*, uit lateren tijd van *Bilderdijk* en *van Heusde*, de „Brieven over den Bijbel" van *C. Busken Huet*, enz. Vooral hebben Nederlandsche letterkundigen uitgemunt in het schrijven van Latijnsche brieven, zooals *Scaliger*,

Lipsius, de beide *Heinsiussen*, *Baudius*, *Cunaeus*, *Vossius*, *Hugo. de Groot*, enz.

Tot de belangrijkste verzamelingen van brieven behooren: „Epistolograpbi Graeci", verzameld door *Hercher* (Parijs, 1873), „Epistolae obscurorum virorum", „Epistolae clarorum virorum ad L. Reuchlinnm", de brieven van *Erasmus*, *Luther*, *Melanchthon*, *Zwingli*, *Oecolampadius* en *Calvijn*, „*Guil. Camdeni* et illnstrinm virorum ad eum epistolae", „Clarorum Venetorum Belg. et German. ad Magliabechium epistolae", „Epistolae clarorum virorum ad Goldastum", vooral die van *Petrus de Vinea*, den kanselier van koizor *Frederik II.* uit de 13de eeuw, enz. Zij vormen belangrijke bronnen voor de toestanden en de geschiedenis van den tijd, waarin zij geschreven zijn, en deelen vaak omtrent beroemde personen morkwaardige bijzonderheden mede. Belangrijk uit dit oogpunt zijn vooral de brieven van merkwaardige staatslieden en vorsten, zooals er in de „Archives" van mr. *Groen van Prinsterer*, in de werken van bet Historisch Genootschap te Utrecbt en in de Charterboeken zijn verschenen.

De romans in briefvorm waren vroeger een geliefkoosde vorm bij sommige scbrijvers. In ons land zijn die van de dames *Betje Wolf* en *Aagje Deken* de voornaamste. Het oerst is deze vorm gebruikt door *Richardson* en vervolgens met succes door *Rousseau*, *Rétif de la Bretonne*, *Musaeus*, *Hermes*, *Sophie de la Roche*, *Tieck*, *Goethe* en door *Foscolo*, o.a. in zijn: „Ultime lettere di Jacopo Ortis". Later is het gebruik van dezen vorm op don achtergrond geraakt. Met goed gevolg is zij nog eens gebruikt door *Carmen Sylva*.

Vooral de letterkunde van het Oosten bevat een grooten rijkdom van brieven. De belangrijkste Arabiscbe verzamelingen zijn dio van *Salaheddin Essafedi* nit de 8ste eenw, van *Mohammed Aboel Hassan Albekri* te Kahira, van *Keneribeg* en van *Ibn Ahmed Alfarabi*. De meest bekende Perziscbe zijn die van den vizier en dichter *Mir Alisjir* on van den geschiedschrijver *Nadir Sjach Mohammed Medikhan*, voorts dio van *Saïb*, *Ibnjemin*, *Mir Chosrces Aghehi* en *Sjachfoer*. Onder do latere is die van *Aboel Faal*, grootvizier van den groot-mogol *Mohammed Akbar*, vooral beroemd. Nog veel talrijker en belangrijker zijn de verzamelingen der Turken, zooals die van den groot-vizier *Mahmoed Pasja*, die van *Ahmed Kemalpasjasade*, die der gebroeders *Dsjelalsade* en die van verscheidene Turksche dichters. Belangrijk voor de gescbiedenis is vooral een verzameling van aanscbrijvingen der Turksche sultans aan hunne hoogste ambtenaren.

Briefgeheim. De onschendbaarheid van hot briefgeheim is door allo beschaafde staten erkend. Er bevindt zicb dan ook een bepaling in de Nederlandsche Grondwet, waardoor het geheim van de brieven zooveel mogelijk wordt gewaarborgd. „Het geheim der aan de post of andere openbare instellingen van vervoer toevertrouwde brieven is onschendbaar, behalve op last des rechters, in de gevallen in do wet omschreven".

De ambtenaar der post of van een andere dáár bedoelde instelling, die zich aan bet openon of terughouden van de ter vervoer toevertrouwde brieven schuldig maakt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste 1 jaar en 6 maanden. Dezelfde strafbedreiging bestaat er voor de ambtenaren der telegrafie. Het openbreken en terughouden van brieven door andere personen dan staatsambtenaren kan strafbaar worden, maar is het niet altijd. De gevallen, waarin op last van den rechter brieven in beslag genomen, geopend of aangehouden kunnen wordon, zijn omschreven in het Wetboek van Strafvordering. Op aanvraag van den officier van Justitie kan de rechter-commissaris in strafzaken machtiging bekomen van de rechtbank tot het nemen van één dier maatregelen. In een bevol tot huiszoeking, van de rechtbank uitgegaan, is een machtiging tot het onderzoeken van brieven en papieren nog geenszins opgesloten; een afzonderlijk verlof is daartoe noodig. Ook in de gevallon, waarin dit geoorloofd is, blijft de particulier tegen bet openbaar maken der geheimen, in zijn brieven vervat, beschermd door de bepaling van het strafwetboek, dat ieder, die door zijn stand of beroep geheimen gewaar wordt en deze openbaart zondor noodzaak, met gevangenisstraf en boete gestraft wordt.

Brievon, aan gefailleerde koopliedon geadresseerd, mooten, op aanvraag der curators van hot faillissemont, aan deze ter hand gesteld worden. De straf, gesteld op de schending van het briefgeheim, was vroeger zwaardor dan tegenwoordig. In Duitscbland werd dit misdrijf in de 17de eeuw gestraft met verbanning, in Frankrijk, onder *Lodewijk XV*, bepaalde de verordening van den 25sten September 1742, dat de beambte, die brieven of pakketten wederrechtelijk opende, met de doodstraf werd gestraft. Op voorstel van den abt *Sieyès* nam de Nationale Vergadoring bet briefgeheim op in verzameling van staatsburgerlijke rechten. In verschillende andere staten werd het ook tot een onderdeel van de grondwet gemaakt, o.a. in Portugal (1826), in Keur-Hessen (1831), in Württemberg (1843), in Baden (1845), Pruisen (1850), Oldenburg en Saksen (1852), enz.

De klachten over do schending van bet briefgeheim zijn reeds zeer oud. Reeds *Lucianus* beklaagt zich er over, en ook uit de Middeleeuwen zijn ons talrijke gevallen daarvan bekend. *Luther* wiens brieven herhaaldelijk geopend werden, protesteerde in 1528 openlijk daartegen in zijn geschrift „Schrift von heimlichen und gestoblenen Briefen, sampt einem Psalm, ausgeleget widder Hertzog George zu Sachsen". Zelfs de brieven van en aan vorsten ontkwamen er niet aan. Kardinaal *Richelieu* en *Lodewijk XIV* maakten bet openen van brieven tot een stelsel. *Richelieu* richtte op het postkantoor te Parijs in 1628 het „Cabinet noir" in, waar voor politieke doeleinden alle brieven doorzocht werden, en dan de inbond gebruikt als middel tot beschuldiging. In Duitschland heeft het Zwarte Kabinet van den graaf *Brühl* en zijn helper, den hofraad *von Siepmann*, te Dresden een treurige bekendheid verkregen. Ook in den tijd van *Napoleon I* werden de brieven van verdachte personen stelselmatig doorzocht. Zoo worden in 1806 tijdens de bezetting van Berlijn door de Franschen door den generaal-intendant van *Napoleon*, *Bignon*, dagelijks ongeveer 2000 brieven geopend. Over het openen van brievon in Engeland klaagt o.a. *Swift* in zijn brieven aan *Pope*.

Briefkaart (Deensch brevkort, Duitsch

postkarte, Engelsch post-card, Fransch carte postale, Italiaansch cartolina postale, Russisch otkrytoje pismo, Spaansch tarjeta postal), Zweedsch brefkort, is een open kaart voor mededeelingen, aan den voorkant voorzien van gedrukte of opgeplakte postzegels, in vele landen ook van het wapen des lands. De achterkant is voor schriftelijke mededeelingen bestemd; sedert 1905 op de prentbriefkaarten in vele landen ook een gedeelte der voorzijde. De briefkaart is nit Oostenrijk afkomstig. De eerste aanleiding tot de invoering ervan werd gegeven door een artikel van den hoogleeraar *Emanuel Hermann* in de „Wiener Nene Freie Presse", den 26sten Jannari 1869. *Hermann* wordt daarom algemeen als de nitvinder van de briefkaart beschouwd. Wel had *H. von Stephan* op het vijfde Duitsche postcongres (van October 1865 tot Maart 1866) getracht belangstelling te wekken voor de briefkaart, maar eerst den 1sten October 1869 ging de Oostenrijksche postadministratie over tot de invoering ervan. In Duitschland werd de briefkaart ingevoerd in Jnni 1870, eerst zonder gedrukte postzegel, in 1872 echter bedrukt. Door de Algemeene Postvereeniging van den 1sten Jnni 1878 werd de briefkaart over alle beschaafde landen der aarde verspreid. Vooral de invoering van de zoogenaamde prentbriefkaarten heeft een groote toename van de verzending tengevolge gehad (in Duitschland in 1901 circa 673 millioen).

Briefschilders of *Illuministen*, een in de Middeleeuwen ontstane klasse van schilders, die zich toelegden op de versiering van losse geschriften, populaire blaadjes van profanen of religienzen inhond, welke zij dan op kermissen of bij kerkelijke feesten trachtten te verkoopen. Hunne werkzaamheid strekte zich tevens uit over gebedenboekjes, heiligenbeelden, geïllustreerde legenden, kalenders, aderlaatboekjes en andere geneeskundige raadgevingen, voorspellingen, speelkaarten, korte berichten over opvallende gebeurtenissen en in lateren tijd ook over stamboomen en heraldiek. In den beginne werd alles uit de hand geschilderd, maar na de invoering van de boekdrukkunst zagen zij zich ook genoodzaakt hun toevlucht te nemen tot hontsneden, steen- en metaaldruk. Aan hen waren de kaligrafen (zie aldaar) en miniatuurschilders (zie aldaar) verwant.

Briefschrijvers zijn personen, die voor anderen brieven opstellen. Vóór den tijd der Hervorming waren onder de leeken betrekkelijk slechts weinigen, die konden schrijven; dientengevolge vond men bijna overal openbare briefschrijvers, die bereid waren, om zich tegen een kleine belooning met het opstellen van brieven te belasten. In het westelijk gedeelte van Midden-Europa, waar een goed lager onderwijs de schrijfknnst tot algemeen eigendom heeft gemaakt, vindt men geen briefschrijvers meer, hoewel men in de steden zelden te vergeefs zoekt naar personen, die zich met het opstellen van verzoekschriften, enz. belasten. Daarentegen bloeit het briefschrijversbedrijf nog altijd in die landen, waar het volksonderwijs op lagen trap staat, zooals in Spanje, Portugal en sommige gewesten van Italië. In laatstgenoemd rijk zijn zij doorgaans in de open lucht aan een tafeltje gezeten.

Briefstempelmachine. Dit toestel werd in Amerika nitgevonden en is bestemd om. bij het in alle beschaafde staten toenemende brievenverkeer, de menschelijke hand te vervangen door een mechanisme van veel grooter werkkracht en lageren prijs. Bij de postkantoren in de Vereenigde Staten van Amerika zijn reeds meer dan 300 dezer toestellen, vertegenwoordigende 8 verschillende stelsels, in gebrnik en jaarlijks wordt hiervoor meer dan 300000 gld. uitgegeven. In Nederland zijn in hoofdzaak 2 stelsels in gebrnik: de Columbia- en Bickerdikestempelmachine. Beide worden door electriciteit gedreven: een stempelmachine doet het werk van ongeveer 4 menschelijke stempelaars. De „Bickerdike" stempelt per minnut 200, daarentegen de „Colnmbia" 640 brieven en briefkaarten. Het zeer gecompliceerde mechanisme bestaat uit ongeveer 700 machinedeeltjes. Een ventilator met 4 vlengels wordt door den electromotor in beweging gebracht en is daar, waar de lucht er intreedt, voorzien van een driedeelig grijptoestel van gummi. De beambte, die de machine bedient, houdt nu een handvol brieven losjes er tegen aan, en door de binnentredende lucht wordt de eene partij na de andere aangetrokken en door de tanden van het snel rondwentelende grijptoestel naar een wentelende wals geslingerd, waarop zich de stempel en de vlag bevindt. Naast de stempelwals draait gelijktijdig een vilten inktrol rond, die zoodanig geplaatst is, dat de stempel telkens opnieuw van stempelinkt wordt voorzien. De tegenwoordige briefstempelmachines hebben nog het nadeel, ongeveer 5 van de 100 brieven ongestempeld te laten. Behalve in de Vereenigde Staten is de briefstempelmachine tot nog toe alleen in Duitschland en in Groot-Brittannië algemeen in gebruik; in Nederland werden zij tot dusver slechts op de postkantoren te Amsterdam en 's Gravenhage in dienst gesteld.

Brieftelegrammen zijn telegrafische aanvullingen op, of verbeteringen in brieven, die reeds naar Ned. Indië verzonden zijn met de stoomschepen der stoomvaartmaatschappijen „Nederland" en de „Rotterdamsche Lloyd", of lange mededeelingen naar Ned. Indië, zonder dat men daarvoor het gewone telegramtarief verschnldigd is. Ze zijn den 1sten November 1899 ingevoerd. Deze telegrammen worden verzonden naar de agenten der genoemde stoomvaartmaatschappijen te Genna en te Marseille, die zorgen voor de overbrenging daarvan met de eerste mailboot naar Padang, om van daar uit te worden geseind naar de plaats van bestemming. Op deze wijze verkrijgt men een tijdsvermindering van 4 à 5 dagen op een brief, terwijl ongeveer $^1/_{10}$ gedeelte van het telegramtarief daarvoor wordt betaald.

Brieg, de hoofdplaats van een evenzoo genoemd arrondissement in het Pruisische distrikt Breslan, ligt op den linkeroever van de Oder en aan den Opper-Silezischen spoorweg Breslan—Oderberg, en telt (1900) 24090 inw., waaronder een garnizoen. De vroegere vestingwallen zijn in plantsoenen herschapen. Er is een kasteel, de voormalige residentie der hertogen *von Brieg-Liegnitz*, een gymnasium, een ambachtsschool, een ziekenhnis, een krankzinnigengesticht, enz.; voorts heeft men er eenige kerken, waaronder een Gotische Nicolaikerk, een synagoge benevens een schouwbnrg. Er is een belangrijke industrie, die hoofdzakelijk be-

staat nit machinefabrieken, ijzergieterijen, wolspinnerijen, flanelweverijen, leerlooierijen, meelfabrieken, passementfabrieken, beetwortelsuikerfabrieken, enz.

Brieg werd in 1250 tot stad verheven en was van 1311—1675 de residentie van een der vorstelijke families. Gedurende den Hussietenoorlog werd het verwoest, later weer opgebonwd en van sterke vestingwerken voorzien. Ook in den Dertigjarigen Oorlog had het veel te lijden en van 1675 tot 1741 behoorde het aan Oostenrijk. Gednrende den eersten Silezischen Oorlog werd het na een hevig bombardement in 1741 ingenomen door de Pruisen. De Franschen veroverden het in 1806 en verwoestten er de vestingwerken.

Brieg of *Brig* (in het Fransch *Brigue*, in het Italiaansch *Briga*) is een klein marktplaatsje in het Zwitsersche kanton Wallis. Het ligt op een hoogte van 680 m., aan den linkeroever der Rhône, waar deze de Saltine opneemt, aan de spoorlijn Geneve—Lausanne—Brieg van den Jura—Simplonspoorweg, aan het begin van den weg over den Simplonpas, aan de postroute over den Furkaen Grimselpas, aan den noordelijken ingang van den in 1905 voltooiden Simplontunnel. Het telt (1900) 2198 inwoners en heeft een oude kerk uit het jaar 1662, een voormalig Jezuietencollege, thans een gymnasium, een klooster der Ursnlinen en een merkwaardig ridderslot met vele torens en een groote ridderzaal. De bouwtrant van Brieg vertoont reeds den invloed van Italië.

Brieger, *Theodor*, een Dnitsch Protestantsch godgeleerde, werd den 4den Juni 1842 te Greifswald geboren. In 1876 werd hij hoogleeraar in de theologie te Marbnrg, in 1886 te Leipzig. Hij schreef o.a.: „Casparo Contarini nnd das Regensburger Konkordienwerk"(Gotha, 1870), „Konstantin der Grosse als Religionspolitiker" (1880), „Alexander nnd Lnther" (1ste afdeeling 1884), „Das Wesen des Ablasses am Ausgange des Mittelalters" (1897). Sedert 1877 geeft *Brieger* (later met *Bess*) de „Zeitschrift für Kirchengeschichte" (Gotha) en met *Dibelius* de „Beiträge znr sächsischen Kirchengeschichte" (Leipzig) nit.

Brieger, *Ludwig*, een Duitsch geneeskundige, werd den 26sten Juli 1849 te Glatz geboren. Hij stndeerde te Breslau en Straatsburg, werd in 1881 privaat-docent aan de universiteit te Berlijn en in 1882 hoogleeraar aldaar. In 1891 werd hij directenr van de zickenafdeeling van het instituut voor besmettelijke ziekten en in 1901 hoogleeraar in de physisch-diëtetische geneeskunde. in het hijzonder van de watergeneeskunde. *Brieger* maakte vooral stndie van de stofwisselingsprodnkten der bacteriën en toonde aan, dat de laatste door de basische en eiwitachtige giftige stoffen, die zij zelf voorthrengen, n.l. de toxine en toxalhumine, hun schadelijke werking veroorzaken. Ook tot den opbouw van de immuniteitsleer droeg hij niet weinig hij. Hij ontdekte verder als werkzame bestanddeelen van de Oostafrikaansche pijlgiften een zekere stof, glycoside; ook leverde hij praktische en theoretische bijdragen om de hierdoor veroorzaakte vergiftigingen te genezen. Hij schreef: „Ueher Ptomaïne" (Berlijn, 1885—1886, 3 dln.).

Briegleb, *Hans Karl*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Bairenth, den 1sten Mei 1805, stndeerde eerst in de theologie, daarna in de rechten en vestigde zich als advocaat te Neurenberg. In 1842 werd hij gewoon hoogleeraar in de rechten te Erlangen, in 1845 te Göttingen, zag zich in 1849 henoemd tot lid der Eerste Kamer in Hannover, en overleed te Göttingen, den 5den Septemher 1879. De verdiensten van *Briegleb* hestaan voornamelijk in het opstellen van een theorie over het civiele proces en uit het doorzoeken van de Middeleeuwsche procesliteratuur. Hij schreef: „Ueber exekntorische Urknnden und Exekntivprozesz" (Nenrenberg, 1839, 2 dln.), „Rechtsfälle zum akademischen Gehrauch" (Göttingen 1848 en 1850, 2 dln.), „Einleitung in die Theorie der summarischen Prozesse" (Leipzig 1859) en „Vermischte Ahhandlungen" (Erlangen, 1868). Ook gaf hij het „Speculnm" van *Durantis* en het tractaat van *Faxiolus*, „De snmmaria cognitione" (Erlangen, 1843) uit.

Brielle of *Den Briel* is een gemeente op het Zuid-Hollandsch eiland Voorne, aan den mond van de Maas, aldaar Brielsche Maas genoemd. Zij telt (1905) 3978 inwoners op een oppervlakte van 238 H.A. De gemeente bestaat zoo goed als uitsluitend uit de stad en deze is een vesting ter hescherming van den mond der Maas. Zij bezit eenige aanzienlijke gebouwen, waartoe de St. Catharinakerk met het praalgraf van *Filips van Almonde* († 1711), en het stadhnis, met een fraaie schilderij, voorstellende de inneming der stad door de Watergeuzen, behooren. Ook is er ter gedachtenis van laatstgenoemd feit een monument verrezen. Men vindt er enkele fahrieken, een kazerne voor het korps torpedisten, een gemeentelijke hoogere hurgerschool met driejarigen cnrsus, een zeilmakerij, een scheeptimmerwerf, een zoutkeet en een tonwslagerij. De Groote of Catharinakerk heeft een hoogen, stompen toren van 75 m., in 1462 gebonwd. Het weeshnis is gesticht nit de nalatenschap van den pastoor van Heenvliet, *Engel Willemszoon de Meerle* (*Angelus Merula*). Verder is er een asyl voor zeelieden, voornamelijk gestennd door een schenking van *Alexander Ver Huell*. Ten tijde van koning *Willem I* werd het huis, waarin *Tromp* geboren was, afgebroken.

In 1280 wordt Den Briel een dorp genoemd en in 1306 onder de steden gerekend. In 1417 werd de stad door hertog *Jan van Beieren* ingenomen; in 1417 trachtten zeeroovers haar hij verrassing te nemen, hetgeen echter mislukte. De stad is verder merkwaardig in de geschiedenis, daar zij de eerste was, die in den aanvang van den Tachtig-jarigen Oorlog op de Spanjaarden veroverd werd. Dit geschiedde door de Watergeuzen onder aanvoering van *Lumey*, graaf *van der Mark*, den 1sten April 1572; vandaar het hekende rijmpje: „Op den 1sten April, verloor *Alva* zijn Bril". Vier dagen later sloegen de Briellenaars een aanval af van den graaf *van Bossu*, waarbij vooral *Rochus Meeuwissen* zich verdienstelijk gemaakte. Den 3den October 1579 trachtte de Spaansche veldheer *Valentin de Pardieu* de stad door list te veroveren, maar zijn toeleg mislukte. In Juni 1575 trad *Willem I* hier in het huwelijk met *Charlotte de Bourbon*. In 1685 werd Den Briel met Rammekens en Vlissingen aan Engeland verpand en kreeg een Engelsche hezetting tot in 1616, toen gemelde plaatsen door *Oldenbarneveldt* voor 3 millioen gulden werden

ingelost. In 1813 namen de inwoners van Brielle de Fransche bezetting gevangen en zonden haar naar 's Gravenhage; zij was daarmede de eerste stad, die zich vrij maakte van de Fransche overheersching. Voorheen was de stad door aarden wallen omgeven, die in 1702 door muren vervangen werden.

Brielsche Maas is een arm der Maas tusschen de eilanden Voorne en Rozenburg. In 1354 versloeg hier *Willem van Henegouwen* de vloot van zijn moeder *Margaretha*.

Brienen, *Abraham van*, werd geboren in 1606 te Utrecht. Hij studeerde te Keulen, werd tot priester gewijd en was vervolgens werkzaam als pastoor te Langer-Aar, aan de Geertekerk te Utrecht, als bijzitter der vicarissen en als ondervicaris van den bisschop. Tot tweemaal toe volbracht hij met *Jacob de la Torre* een reis naar Rome en werd tot doctor in de godgeleerdheid en tot pauselijk pronotaris verheven. In 1662 werd hij raadsheer van den pauselijken vicaris *Johannes van Neercassel*, en overleed te Utrecht, den 19den September 1683. Hij heeft onder den naam van *Abraham van der Mat* verscheidene meditatiën uitgegeven, die hij herhaling gedrukt zijn.

Brienen, Willem Joseph van, heer van de Groote Lindt, Dordtmondt en Stadt, was onder de regeering van *Lodewijk Napoleon* hier te lande adjunct-burgemeester van Amsterdam, kamerheer des konings en honorair lid van den Staatsraad; ook ontving hij het commandeurskruis der orde van de Unie. Bij de inlijving van ons land bij Frankrijk was hij lid der commissie, opgeroepen naar Parijs, om de zaken te regelen. Hij werd daarna maire van Amsterdam en heeft in die betrekking veel gedaan, om de instellingen der hoofdstad voor verval en ondergang te bewaren. *Napoleon I* benoemde hem tot ridder van het Legioen van Eer en tot baron van het keizerrijk. In 1813 was hij van oordeel, dat men den ongelukkigen toestand van ons land ter kennis moest brengen van de Fransche Regeering, en hij begaf zich met *Anthonius Warin*, lid van het gemeentebestuur, naar Parijs. Daar zijn verlangen bekend was geworden, werd hij niet ten gehoore toegelaten, en hij bevond zich nog in Parijs, toen de omwenteling in ons land een aanvang nam. *Van Brienen* beijverde zich, om aldaar de belangen van zijn landgenooten te behartigen, en eerst na den 31sten Maart 1814 kon hij naar hier terugkeeren. Hij werd in laatstgenoemd jaar lid der Staten van Holland en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal en overleed den 10den October 1839.

Brienen van de Groote Lindt, Arnold Willem van, een zoon van den vorige, werd later lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, voorts commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw, ridder met de ster van de orde der Eikenkroon, officier van de orde van het Legioen van Eer en ridder van de Koninklijke orde der beide Siciliën.

Brienen van Ramerus, *Gijsbert Karel Rutger Reinier van*, werd geboren te Amersfoort, den 28sten October 1771. Hij was ten tijde van koning *Lodewijk* kolonel van de Nationale Garde te Amsterdam, onderscheidde zich hij de omwenteling van 1813 door moed en beradenheid en handhaafde met zijn Nationale Garde te midden der losgebarsten hartstochten de orde. Koning *Willem I* benoemde hem tot generaal en tot commandeur der Militaire Willemsorde.

Brienen van Ramerus, Jean Anne van, een zoon van den vorige, geboren te Amsterdam, den 26sten October 1800, was een verdienstelijk genieofficier, die zich beijverd heeft om bij het uitbarsten van de Belgische onlusten de vesting Bergen-op-Zoom in verdedigbaren staat te brengen. Hij klom op tot den rang van majoor, werd ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed te Nijmegen, den 21sten Juli 1854. Een aantal stukken en aanteekeningen omtrent 's Lands verdediging zijn door hem aan het Rijk geschonken.

Brienne, een stadje in het Fransche departement Bar-sur-Aube, bezat te voren een militaire school, waar *Napoleon I* zijn opleiding ontving. Het telt (1901) 1667 inwoners, heeft een plein met een bronzen standbeeld van *Napoleon* in zijn uniform als cadet, en is vooral beroemd geworden door het gevecht van den 29sten Januari 1814, het eerste, dat de Geälliëerden op Franschen bodem tegen *Napoleon* leverden, en door den slag van den 1sten Februari 1814. Nadat op den eersten dag van laatstgenoemd jaar het leger der verbonden mogendheden met 70000 man, die op den rechter vleugel door *Schwarzenberg* en op den linker door *Blücher* werden aangevoerd, over den Rijn was getrokken, voegde *Napoleon* zich den 25sten Januari bij zijn troepen, vereenigde de korpsen van *Marmont*, *Victor* en *Ney* (de reserve) bij Châlons en trok met 60000 man over St. Dizier en Vassy naar Brienne, het hoofdkwartier van *Blücher*. Hij wilde den rechter vleugel van het centrum scheiden, beide afzonderlijk verslaan en daarna het korps van *Schwarzenberg* in den rug aantasten. Terwijl het korps van *York* bij Ligny en Bar-le-Duc reeds afgesneden was en van de Silezische armee slechts 25000 man met de cavalerie van Graaf *Pahlen* bij Lesmont lagen, stond van het hoofdleger het korps van *Colloredo* bij Bar-sur-Seine, dat van *Gyulay* en van den kroonprins van Württemburg bij Bar-sur-Aube, en *Wrede* en *Wittgenstein* waren met het 5de en 6e korps op weg naar Joinville. De vorsten, die met de garde en de reservecavalerie het hoofdleger volgden, bevonden zich in het hoofdkwartier van *Schwarzenberg* te Chaumont. Bij de nadering van *Napoleon* trok *Blücher* de Silezische armee bijeen, deed Brienne bezetten door een Russisch korps en dekte met de ruiterij van *Pahlen* den terugtocht van het korps van *Sacken* van Lesmont naar Brienne. Laatstgenoemde ruiterij werd den 29sten Januari des namiddags door twee korpsen Fransche kurassiers onder *Grouchy* aangegrepen, maar zij hield moedig stand. *Blücher* had zijn cavalerio op den rechter vleugel van het korps van *Sacken* geplaatst, toen *Ney* zich met het korps van *Victor* vereenigde en twee afdeelingen nitzond, om Brienne aan te tasten. De Franschen telden 27000, de Geälliëerden 40000 man. *Blücher* deed zijn ruiterij, bij het invallen der duisternis, om den linker vleugel trekken en bracht hem aan het wijken, waarmee hij den strijd voor dien dag als geëindigd beschouwde. Doch *Chateau*, chef van den generalen staf van *Victor*, deed des avonds om 8 uur plotseling een aanval op het slot, waar *Blücher* zich

bevond, zoodat hij met *Gneisenau* ter nanwernood aan de gevangenschap ontsnapte. Daarna drong *Chateau* in de stad en noodzaakte generaal *Sacken*, om zich met een afdeeling van zijn korps door den vijand heen te slaan. In het brandende Brienne ontstond een hevig gevecht, en de Franschen werden weder nit de stad verdreven. Daar zij echter in het bezit waren van het slot en vanhier met een aanval dreigden, trok *Blücher* tegen middernacht naar Bar-snr-Aube, en *Napoleon* vestigde zijn hoofdkwartier in Brienne.

Blücher trad inmiddels in overleg met *Schwarzenberg*, en er werd besloten, een beslissenden slag te wagen. *Wrede* had last om naar Vassy te trekken, maar toen hij bemerkte, dat het korps van *Marmont* naar Brienne was opgerukt, veranderde hij naar eigen ingeving dat plan, en zijn tijdige komst op het tooneel van den strijd droeg niet weinig hij tot den gewenschten uitslag. Tot aan den 1sten Februari, toen *Giulay* en de kroonprins van Württemberg de aangewezen stellingen hadden ingenomen, vermeed *Blücher* het gevecht, maar toen op den middag van dien dag de keizer van Rusland, de koning van Pruisen en de veldmaarschalk *Schwarzenberg* zich op de hoogte van Trannes vertoonden, deed hij zijn troepen in 4 kolonnes voorwaarts rukken. Nabij den rechter vleugel, in het bosch van Eclance, had zich daags te voren Fransch voetvolk gevestigd. Het werd door een brigade van het Württembergsche korps daarnit verdreven en trok terug naar de henvels van la Giberie. Ofschoon de Württembergers den steun der artillerie misten, veroverden zij na een hardnekkig gevecht de henvels en het dorp. Bij voortdnring was nabij deze henvels het brandpnnt van het gevecht, totdat generaal *Barclay* des avonds te 5 ure een afdeeling grenadiers en twee afdeelingen knrassiers daarheen zond en ook het korps van *Wrede* te hulp snelde. Op den linkervlengel had het korps van *Giulay* bij Unionville de brug over de Aube stormenderhand genomen en rukte langs de beide oevers naar Dienville. Het bracht er den vijand aan het wijken, en de goed verdedigde stad, het steunpunt van den rechter vleugel der Franschen werd met zwaar geschnt gebombardeerd. De brigade *Grimmer*, die het verband dier kolonne met het hoofdleger onderhonden moest, bestormde des avonds te 7 uur met een Russisch korps het brandende dorp la Rothière. Het centrum was in 2 kolonnes in de richting van den heirweg voortgerukt, gevolgd door de infanterie en de ruiterij van *Sacken*, terwijl een afdeeling Pruisische cavalerie en Kozakken het verband onderhield met het Württembergsche korps. Deze kolonnes stietten bij la Rothière op den vijand. Te 3 nre was de slag in vollen gang. Hoewel de weeke grond alle vlugge bewegingen van cavalerie en artillerie verhinderde, bleef de kroonprins van Württemberg stand honden in la Giberie, terwijl in la Rothière de strijd nog onbeslist was. De Russen trokken nu daarheen, en de kroonprins ontving de hulp der reserve, terwijl de ruiterij van generaal *Wassiltsjikow* tusschen la Rothière en Petit Mesnil de Fransche divisiën *Colbert*, *Guyot* en *Piré* aanviel en tot aan Brienne la Ville terugwierp. *Wrede* deed nn Chanmenil en Morvilliers aantasten; het eerstgenoemde werd spoedig genomen en het bezit ervan gehandhaafd tegen de aanvallen van *Napoleon* met zijn garde. Toen deze een geweldig kanonvnur tegen die plaats opende, deed *Wrede* een stonten uitval met zijn ruiters, zoodat de vijand in verwarring de vlucht nam en *Napoleon* zelf hijna gevangen genomen was. Na het verlies van Chaumenil zag *Marmont* zich genoodzaakt, om Morvilliers te ontruimen en werd nog verder teruggedreven door de Oostenrijksche en Beiersche troepen, die zich meester maakten van 23 kanonnen en 1000 gevangenen. Vruchteloos had *Napoleon* zelf zich aan het hoofd gesteld der garde, om la Rothière te heroveren. *Blücher* deed door krachtige toespraak de zijnen stand honden. Beide veldheeren zagen hun leven bedreigd; onder *Napoleon* werd een paard doodgeschoten, en een ordonnans snenvelde aan de zijde van *Blücher*. *Giulay* bestormde voorts Dienville, de Franschen trokken door Brienne over de brug hij Lesmont naar Troyes terug en *Wrede* deed nog een vergeefsche poging, om hun den terugtocht af te snijden.

Volgens de opgaven van Duitsche zijde hadden 60000 Franschen en 86000 Verbondenen en volgens die van Fransche zijde 36000 Franschen en 123000 Verbondenen aan den slag deelgenomen. Volgens Fransche opgave had *Napoleon* een verlies van 4000 dooden en gewonden, 1000 gevangenen en 54 stukken, hetwelk volgens de verzekering der Geallieërden 5000 dooden en gewonden, 9000 gevangenen en ruim 70 kanonnen beliep. Het aantal dooden en gewonden aan de zijde der Verbonden Mogendheden schijnt grooter te zijn geweest dan dat der Franschen.

Brienne, *Jean de*, een zoon van *Erard II*, koning van Cyprus, en van *Agnès de Montbéliard*, werd geboren in 1148 en in 1205 koning van Jeruzalem, door zijn hnwelijk met *Marie de Montferrat*, koningin van Jeruzalem. Na den dood zijner echtgenoote werd hij regent voor zijn dochter *Yolande*. In 1218 nam hij deel aan den vijfden kruistocht en trok eerst naar Egypte. In 1229 benoemden de baronnen van het Oost-Romeinsche rijk *Jean de Brienne* tot keizer voor den tijd der minderjarigheid van *Boudewijn II*. Hij voerde strijd in Azië en verdedigde zijn hoofdstad tegen de aanvallen van den Griekschen veldheer *Vatace*, die zich met de Bulgaren verbonden had. Hij overleed in het jaar 1237 aan de koorts.

Brienne, *Gaulthier de*, een broeder van den voorgaande, trok met dezen naar Palestina, waar hij zoo grooten roem verwierf, dat de Siciliaansche edelen hem na den dood van *Hendrik IV* tot koning kozen. Met een leger, in Frankrijk verzameld, begaf hij zich naar Italië waar hij door *Innocentius III* in den echt verbonden werd met *Alberia*, de dochter van *Tancredo*, den laatsten afstammeling der Noorsche koningen van Sicilië (1201), en beleend met het vorstendom Tarente en het graafschap Lecce, waarna hij zich naar zijn rijk spoedde. Geheel Apulië juichte hij zijn komst. De Duitsche troepen moesten in de vestingen veiligheid zoeken, en *Gaulthier* beklom den troon. Nauwelijks echter waren de krnisridders ingescheept, die hem vergezelden, toen het geheele land tegen hem opstond. Hij werd te Capua ingesloten, maar bij een nitval sloeg hij met 200 gewapenden de geheele Siciliaansche

ridderschap op de vlucht, zoodat hij zijn rijk nogmaals verwerde. Nu zocht hij de Duitschers uit de vestingen te verdrijven, maar bij Sarno werd hij door den stadhouder *Diepold van Vohburg* gevangen genomen en overleed spoedig daarna.

Brienne, Gaulthier IV de, een zoon van den voorgaande en na den dood zijns vaders geboren, verwierf door zijn dappere daden de hand van *Maria*, een dochter van *Hugo I*, koning van Cyprus, en tevens het graafschap Jaffa. In den slag van Gaza (1244), waar hij bevel voerde over den linker vleugel van het leger der Christenen, viel hij in de handen der Saracenen, die hem na een een ellendige gevangenschap van 7 jaren ter dood brachten.

Brienne, Hugo, van, een kleinzoon van den voorgaande, verkreeg van *Karel van Anjou* het graafschap Lecce, huwde eerst met een dochter van hertog *Guido I* van Athene en vervolgens (1291) met *Helena Angela*, de weduwe van hertog *Willem I*, en werd voogd over haar zoon *Guido II*. Hij overleed den 9den Augustus 1296.

Brienne, Gaulthier V de, was een zoon van den hertog van Athene en de echtgenoot van *Johanna de Châtillon*. Nadat hij zich, ter betengeling van de weerspannigen in de Grieksche vorstendommen, van de hulp der Cataloniërs bediend had, geraakte hij met deze laatsten in oorlog en verloor in 1311 aan den oever van de Cephissus den slag en het leven.

Brienne, Gaulthier VIde, een zoon van den voorgaande, werd door koning *Karel* van Napels tot stadhouder te Florence benoemd (1326) en verhinderde den tocht van *Lodewijk den Beier* naar Rome in 1327. In 1331 stak hij met een groot leger van Brindisi naar Arta over, om zich van de Grieksche vorstendommen meester te maken, maar de pest teisterde zijn troepen en hij moest met eenige weinigen terugkeeren. In 1339 en 1340 hielp hij koning *Philips van Artois* en versterkte zich te Florence. In plaats van nu de wapenen te keeren tegen Pisa, verkocht hij aan de regeering van deze stad de heerschappij over Lucca voor een jaarlijksche som van 8000 gondgulden, terwijl hij te Florence in tien maanden tijds door middel van allerlei knevelarijen meer dan 400000 gondgulden samenschraapte. Tot tweemaal toe werd er een samenzwering tegen hem ontdekt en gestreng gestraft, maar toen de aanlegger van een derde, *Adimari* genaamd, zou ter dood gebracht worden, barstte de volkswoede los. *Gaulthier*, met omstreeks 400 man in zijn paleis opgesloten, bedong met de zijnen vrijen aftocht naar Frankrijk, verliet Florence den 6den Augustus 1343, en werd in Frankrijk aan het hoofd van het leger gesteld, in 1356 tot connetable benoemd en sneuvelde den 19den September van laatstgenoemd jaar in den slag bij Maupertuis.

Brienz is de naam van een Zwitsersch dorp in de buurt van Interlaken in het kanton Bern. Het ligt op een hoogte van 604 m. aan den Jura-Simplon spoorweg en telt (1900) 2578 inw. Het is beroemd om zijn houtsnijwerk, waarmede zich ruim 600 arbeiders bezighouden, en om zijn kaas. Het dorp is eigenlijk een samensmelting van de kleinere dorpen Brienz, Tracht en Kienholz en is circa 2 km. lang. In de nabijheid ligt het meer van Brienz. Dit meer heeft een lengte van 3 uren gaans en is een uur gaans breed, 262 m. diep, heeft een oppervlakte van 30 v.km. en is gelegen op een hoogte van 566 m. boven de oppervlakte der zee. Het is door hooge, steile, boschrijke bergen omgeven, in het noorden door de ongeveer 2000 m. hooge Brienzer Gratz, waarvan de hoogste top, de Rothorn, 2351 m. hoog is. De Aar, van Meiringen komende, stroomt er doorheen en spoedt zich vervolgens langs Interlaken naar het meer van Thun, en de prachtige Gieszbach stort er zich in uit. Deze heerlijke waterval, of liever reeks van watervallen, komt van den Faulhorn (2700 m.). Van den never van het meer kan men zich door middel van een spoorweg naar den waterval begeven. Ook de Lütschine voert hare wateren naar het meer van Brienz.

Brienzer meer. Zie *Brienz*.

Brière de l' Isle, *Louis Alexandre Esprit Gaston*, Fransch generaal, te St Michel du François op Martinique geboren, den 4den Juni 1827, studeerde op de militaire school te St. Cyr en nam in 1847 dienst by de mariniers. Als kapitein maakte hij den oorlog van 1859—1860 tegen China mede en vocht als majoor in 1861 in Cochinchina. Als overste onderscheidde hij zich in 1870 bij de verdediging van Bazeilles en werd bij Sedan verslagen en krijgsgevangen gemaakt. Na zijn terugkeer werd hij bureauchef voor de afdeeling mariniers aan het ministerie van Marine, in 1876 ging hij als gouverneur naar Senegambië, waar hij tot 1881 bleef en tot brigadegeneraal werd bevorderd. Vervolgens was hij van 1882—1883 inspecteur der marinetroepen. In December 1883 zond men hem als commandant van de 1e Brigade der expeditietroepen onder generaal *Millot* naar Tonkin, waar hij in September 1884 het opperbevel overnam. In Januari 1885 bevorderd tot divisie-generaal, veroverde hij Langson in Februari 1885, rukte vervolgens met het grootste deel van zijn leger op tot ontzet van Thuyen-Quan en liet generaal *Négrier* met onvoldoende strijdkrachten in Lang-son achter, die dan ook den 25sten Maart 1885 door de Chineezen werd verslagen. Dientengevolge moest *Brière de l' Isle* het opperbevel overgeven aan generaal *Courcy*, onder wiens commando hij in Tonkin bleef tot het sluiten van den vrede. In Januari 1887 werd hij nogmaals benoemd tot inspecteur van de marinetroepen. Na op non-activiteit gesteld te zijn overleed hij den 19den Juni 1896 te St Leu-Tavergny in het departement Seine-et-Oise.

Brierly, *Benjamin*, een Engelsch schrijver en dichter, geboren den 26sten Juni 1825 te Failsworth in Lancaster, ontving een gebrekkige opleiding, werd zijdewever en beoefende tevens de dichtkunst. Hij leverde in 1849 het gedicht: „My Uncle's garden" en in 1855 de schetsen in proza: „A day out" en „Jimmy the Jobber", waarna hij in dat zelfde jaar zich uit de zaken terugtrok en zich uitsluitend ging wijden aan de letterkunde. Daarna werd hij hulpredacteur van de: „Oldham Times", verbond zich in 1862 voor een half jaar tot letterkundige werkzaamheden te Londen en vestigde zich vervolgens te Manchester als schrijver, terwijl hij tevens optrad als tooneelspeler. Voorts redigeerde hij het „Journal of literature, science and art" en later nog het „Seaside Journal". Van zijn talrijke geschriften vermelden wij:

„Tales and sketches of Lancashire life" (1862—1863; herdrukt 1885—1886), „The Chronicles of Waverlow" (1864; 2de druk, 1867), „The lay-rock of Langley-side" (1864; 2de druk, 1867), „Irkdale, or the old house in the hollow" (1865, 2 dln.; 2de druk, 1868), „A bundle o' fents from a Lancashire loom" (1866), „The Fratching of Fratchingthorpe, a course of connubial crosses or Fireside Fraps" (1866), „Nonsense and Tomfoolery in prose" (1867), „Marlocks of Meriton" (1867), „Traddlepin fold" (1867), „Red windows hall" (1867), „A batch o'jannocks from a Lancashire oven" (1867), „Ab-o-th Yate in London" (1868), „Ab-o-th Yate on times and things" (1868), „The cotters of Mossburn" (1871), „Our old chimney nook, a Christmas story" (1868; 2de druk, 1872), „Pen'orths o'fun" (1881), „The Nebtlecrabs at Blackpool" (1886), „Humorous rhymes" (1889) en een aantal kleine liederen in den tongval van Lancashire. Hij overleed den 18den Januari 1896.

Bries is een zeemansterm voor een bepaalde windsterkte. Men onderscheidt nog een lichte, matige, frissche en stijve bries (windsterkte 3—6 volgens de schaal van *Beaufort*). Tot aan de laatste kunnen nog bramzeilen gevoerd worden, vandaar het woord „bramzeilkoelte".

Briët, *Arthur*, een Hollandsch genreschilder, geboren te Madioen op Java in 1867, werkzaam te Nunspeet op de Veluwe, kwam reeds op driejarigen leeftijd naar den Haag en vertrok later naar Utrecht, waar hij tot 1884 bleef. Daar kreeg hij teekenonderwijs bij *Jozef Hoevenaar*. Reeds toen uitte zich zijn talent, o. a. in illustraties. In 1884 ging hij naar de Academie te Antwerpen, vanwaar hij in 1886, toen hem een koninklijk subsidie ten deel viel, naar Parijs vertrok. Na een reis naar Italië ging hij werken in een dorpje bij Mechelen, waar hij met *Alexander Struys* kennis maakte. Deze oefende veel invloed op hem. Daar schilderde hij binnenhuizen, een richting, waartoe hij zich sedert vrijwel is blijven bepalen. In Brabant en op de Veluwe, weldra in zijn tegenwoordige woonplaats Nunspeet, ontwikkelde de jonge kunstenaar zich verder en begon steeds meer de aandacht te trekken. Op verschillende tentoonstellingen verwierf hij reeds medaljes. *Briët* is een van onze meestbelovende jongere schilders. Zijn boerenbinnenhuisjes hebben bovenal schilderachtige en coloristische kwaliteiten, die deels aan den invloed van *Breitner* zijn toe te schrijven.

Brieuc. Zie *Saint-Brieuc*.

Brieux, *Eugène*, een Fransch tooneelschrijver, werd den 19den Januari 1858 te Parijs geboren, als zoon van een handwerksman. Nadat hij de volksschool bezocht had, vormde hij zich zelf tot journalist en kwam in 1890 voor den dag met een comedie in 3 bedrijven, „Ménage d'artistes", in het Théatre Libre van *Antoine*. Grooten bijval vond hij met zijn stuk „Blanchette" (1892). Minder in den smaak viel, niettegenstaande de bijtende satire, „Les Bienfaiteurs" (1896), daarentegen had in de Comédie Française, „L' Evasion", een blijspel, waarin de overdrijving van de erfelijkheidstheorie wordt belachelijk gemaakt, veel succes. De didactische strekking krijgt in *Brieux's* stukken steeds meer de overhand. „Résultat des courses" ijvert tegen de speelwoede van de Parijsche werklieden, „La robe rouge" (1900), zijn beste stuk, tegen de misbruiken bij den rechterlijken stand. „Les Remplaçantes" (1901) tegen het gebruik van minnen, „Les Avariés" (1901), door de censuur verboden, tegen het geheimhouden van besmettelijke ziekten, „Petite amie" (1902) tegen de uitbuiting van arbeidsters.

Brigade is de naam voor een groote legerafdeeling, bestaande uit troepen van hetzelfde wapen, onder bevel van een generaal-majoor en samengesteld uit 2 à 3 regimenten. Men heeft infanterie-, cavalerie- en artilleriebrigades. In kleine legers, waar geen regimenten zijn, worden de brigades uit zelfstandige bataillons gevormd. In Duitschland vindt men brigades voor veldartillerie. In afwijking van de gewone beteekenis van het woord, werden vóór 1806 in het Russische leger de veldbatterijen ook brigades genoemd. Bij de technische troepen gebruikt men het woord brigade ook voor kleine troepen, die voor bepaalde doeleinden geformeerd worden, o.a. sappeurs-, mineursbrigades, enz. Gemengde brigades worden slechts tijdelijk gevormd.

De naam is afkomstig van den Zweedschen koning *Gustaaf Adolf*. Hij voegde voor het eerst 2 of 3 zwakke infanterieregimenten samen tot een brigade, die daardoor ook een wijziging in haar uniform onderging. In Frankrijk werd de brigade voor het eerst toegepast door *Turenne*, die een onbepaald aantal bataillons tot een brigade vereenigde. In de 18de eeuw was de brigade bij ongeveer alle legers ingevoerd en bestond uit de samenvoeging van 2 regimenten infanterie of cavalerie. In 1808 ontstonden bij de reorganisatie van het Pruisische leger gemengde brigades, bestaande uit alle wapens, namelijk: 7 bataillons, 12 eskadrons en 2 batterijen. Sommige ervan waren nog sterker. Het geheele leger bestond toen uit 6 brigades. De sterkte werd langzamerhand grooter en bereikte die van de divisie, zoodat dan ook de naam brigade in 1819 werd veranderd in divisie. In het Oostenrijksche leger was de brigade, bestaande uit 2 infanterieregimenten en 1 bataillon jagers, gedurende langen tijd de grootste gebruikelijke legerafdeeling der infanterie: gewoonlijk werd er een batterij aan toegevoegd.

Gendarmeriebrigade is in Pruisen het gezamenlijk aantal gendarmes van een provincie; in Nederland, Frankrijk en Beieren verstaat men daaronder het aantal manschappen, dat onder bevel staat van een onderofficier.

Brigadegeneraal. Zie *Generaalmajoor*.

Brigadier is de titel voor den rang van korporaal bij de cavalerie en de marechaussée: ook wordt bij de rijksveldwacht van brigadier gesproken.

Briganten noemt *Tacitus* den machtigsten volksstam in Groot-Brittannië. Hij was gevestigd in het hedendaagsche Yorkshire, Westmoreland, Durham, Lancashire en Cumberland, en werd door *Petilius Cerealis*, een veldheer van keizer *Vespasianus*, onderworpen aan de Romeinsche heerschappij. Aan het hoofd van den stam stond een koning, die te Eboracum, het tegenwoordige York, zijn verblijf hield. Na de volkomen overwinning, door *Agricola* behaald, werd het grondgebied der Briganten bij de vierde Romeinsche provincie, *Maxima Caesarea*, gevoegd. Volgens

Ptolomaeus woonde ook een volk, hetwelk dien naam droeg, in Ierland.

Briganti is in Italië de naam van struikroovers; ook partijgangers, die zich tegen de regeering verzetten, dragen er, vooral in Napels, wel dien naam die afkomstig is van het woord briga, dat onrust beteekent. Daar zij zich vaak aan plundering en moord schuldig maakten, verkreeg die naam weldra een slechte beteekenis. Misschien ook is de naam afkomstig uit Frankrijk, daar de teugellooze soldeniers gedurende de gevangenschap van koning *Johan* (1358) den naam „brigands" droegen. In alle Romaansche landen komen zij tijdens en na oorlogen voor o.a. in de Vendee tegen het einde der 18de eeuw, in Spanje in het begin der 19de eeuw en in Turkije nog heden ten dage. Het krachtigst waren de briganti in Sicilië en Napels gedurende den strijd tusschen *Ferdinand I* en *Murat* (*Fra Diavolo*). Na de Restauratie gelukte het aan *Ferdinand* vrij wel ze te verdrijven. Een deel der briganti trok toen naar den Kerkelijken Staat, waar zij reeds vroeger deerlijk hadden huisgehouden, zoodat kardinaal *Consalvi* zich genoodzaakt zag, verdragen met hen te sluiten. In den oorlog van *Garibaldi* en *Victor Emanuel* tegen *Frans II* van Napels gebruikten beide partijen briganti in hunne legers. In verband met de briganti staan ook de Maffia en de Camorra (zie aldaar).

Brigantijn is de naam van een klein oorlogschip met een laag boord en slechts één dek. Het is als brik getakeld en heeft 10 tot 15 roeibanken, zoodat men daaraan door middel van wind en riemen een snelle vaart kan geven. Er is ruimte voor 100 man, die hunne geweren onder de roeibanken kunnen opbergen. Zulke vaartuigen werden voorheen in de Middellandsche Zee veelal als roofschepen gebruikt. Tegenwoordig is het de naam voor een kleine brik.

Briggs, *Henry*, of *Briggius*, een Engelsch wiskundige, werd geboren in 1556 te Warleywood bij Halifax in Yorkshire, studeerde te Cambridge, werd in 1592 examinator in de wiskunde, kort daarna leeraar in de natuurkunde en in 1596 hoogleeraar in de geometrie aan het Greshamcollege te Londen. Toen *John Napier* de logarithmen uitvond, begreep *Briggs* aanstonds het hooge belang van deze uitvinding, maar tevens, dat het stelsel door 10 tot grondslag te nemen aanmerkelijk verbeterd werd voor de lagere wiskunde. Nu hield hij zich zoo ijverig bezig met het berekenen van logarithmen, dat hij in 1618 zijn „Logarithmorum chilias prima" uitgaf, waarin hij de logarithmen van de eerste 1000 getallen tot in 8 decimalen berekend had. Hij werd in 1619 benoemd tot hoogleeraar aan het Mertoncollege te Oxford en overleed aldaar, den 26sten Januari 1631. Zijn „Arithmetica logarithmica" (Londen, 1624) bevat de logarithmen der getallen van 1 tot 20000 en van 90000 tot 100000 in 14 decimalen.

Brigham Young, het hoofd der Mormonen in Noord-Amerika, werd geboren te Whitingham in den staat Vermont, den 1sten Juni 1801, was timmerman en werd bekeerd door de lezing van het „Book of Mormon". In 1832 werd hij gedoopt en in 1834 in het college der 12 Apostelen opgenomen. Als een verkondiger van zijn geloof reisde hij met goed gevolg in de oostelijke staten der Unie, alsmede in Engeland (1840), waar hij een menigte aanhangers verkreeg, voor wie hij een Europeesche uitgave van het „Book of Mormon" in gereedheid bracht, een gezangboek vervaardigde en het tijdschrift „De duizendjarige ster" uitgaf. Na den dood van *Joe Smith* (27 Juni 1844) kwam hij als voorzitter van het college der 12 Apostelen aan het hoofd der Mormonen, die hij in 1847 van Nauvoo in Illinois naar de streken van het Zoutmeer in Utah voerde. In 1850 werd Utah als territorium erkend, en *Brigham Young* aldaar tot stadhouder benoemd in 1851. In 1852 proclameerde hij het dogma der polygamie. In 1854 werd hij herkozen, maar in 1858 legde hij zijn waardigheid neder in de handen van den stadhouder *Cumming*, hoewel hij na den aftocht der regeeringstroepen zich wist te handhaven in zijn betrekking als hoofd van een priesterstaat. In 1871 werd hij door een strengere handhaving der wetten tegen de veelwijverij in staat van beschuldiging gesteld, maar niet veroordeeld. Hij overleed te Salt-Lake-City, den 29sten Augustus 1877. Hij liet 17 vrouwen en 44 kinderen na, benevens een vermogen van vijf millioen gulden. *Young* heeft zich verdienstelijk gemaakt op het gebied van den akkerbouw en den handel, heeft bruggen gebouwd, straten, spoorwegen en telegraaflijnen aangelegd.

Brighella is de naam van een persoon van het Italiaansch volkstooneel en stelt een geslepen bediende voor, die steeds gereed is om allerlei listen en aanslagen te bedenken, maar de uitvoering daarvan gewoonlijk aan *Arlecchino* overlaat. Hij is gekleed in een Middeleeuwsch gewaad met groene linten, en zijn masker stelt een gelaat voor, dat door de zon verbrand is. Omtrent den oorsprong van dit type wordt medegedeeld, dat in 1200 de adel van Brescia de burgers wilde noodzaken, tegen de inwoners van Bergamo te strijden, maar dat die adel terstond door de burgers verjaagd werd, en, naar Cremona geweken, tegen de ingezetenen samenspande. Hierdoor werd een verbond der burgers, „Brighella" genaamd, uitgelokt, waarvan genoemd type de verpersoonlijking is.

Bright, *Ziekte van*, is een aandoening der nieren, genoemd naar den Engelschen geneesheer, *Richard Bright* (geboren in 1781 en overleden in 1858), die haar in 1827 het eerst beschreef. De naam, als zelfstandige ziekte, is bij ons slechts weinig gebruikelijk meer. Zie *Nierziekte*.

Bright, *Timothy*, de „vader der Engelsche (en daarmee tevens der moderne) stenografie", in 1550 te Sheffield geboren, werd in 1574 bachelor of medicine te Cambridge. In 1579 verwierf hij den doctoralen graad, werd in 1586 arts te Smithfield bij Londen, in 1590 rector te Methley en in 1594 te Barwick. Zijn „Treatise of melancholy" (Londen, 1586) is niet zonder invloed op *Shakespeare* gebleven. Zijn stenografisch stelsel („Characterie", Londen, 1588) diende vermoedelijk tot het maken van stenografische afschriften van de tot 1623 in druk verschenen tooneelstukken van *Shakespeare*, die alle door letterkundigen diefstal verkregen werden.

Bright, *John*, een Britsch staatsman, werd geboren den 17den November 1811 te Greenbank bij Rochdale, waar hij aan het hoofd stond van een uitgebreide katoenspinnerij, behoorde tot de secte der Kwakers, vermeerderde zijn kennis door

groote reizen, trad reeds vroeg als volksredenaar op en werd in 1843 door Durham naar het parlement afgevaardigd, waar hij met *Cobden* ijverig werkte voor de opheffing der graanwetten. In 1847 werd hij door Manchester met *Gibson* tot vertegenwoordiger gekozen. In 1851 deed hij in persoon onderzoek naar den toestand der kerkelijke beweging in Ierland en kwam met de tegenstanders der staatskerk in overleg, om als redenaar op te treden voor de gelijkstelling der Kerk in Ierland met die in Engeland. In 1853 was hij een der voortreffelijkste sprekers op het vredescongres te Edinburgh. Wegens zijn overhellen tot de Russische zijde en zijn afkeer van den oorlog werd hij in November 1854 te Manchester in beeltenis verbrand, en door zijn inspanning in het parlement gevoelde hij zich zoo uitgeput, dat hij zich in 1854 tot herstel zijner krachten naar Italië begaf. In 1857 verloor hij zijn zetel voor Manchester, maar weldra zag hij zich gekozen te Birmingham, zoodat hij in 1858 opnieuw in het Lagerhuis verscheen. Aanvankelijk ondersteunde hij het ministerie *Derby*, maar later vereenigde hij zich met de Whigs, om het te doen vallen. Zijn verlangen naar uitbreiding van het stemrecht, hoe krachtig hij daarvoor ook strijden mocht, bleef intusschen onvervuld, terwijl zijn vredelievende staatkunde in de jaren 1863 en 1864 door de regeering gehuldigd werd. In dienzelfden tijd koos hij met zijn vrienden de partij der Noordelijke Amerikaansche Staten, terwijl de Engelschen meerendeels de Zuidelijken begunstigden. Na de zegepraal der Noordelijken vocht *Bright* opnieuw voor de gewenschte hervormingen in het stemrecht en ondersteunde in 1866 de gematigde reformbill van *Russell* en *Gladstone*. In 1867 werd eindelijk een reformbill, waarin zijn voornaamste denkbeelden opgenomen waren, tot wet verheven.

Een andere kwestie, het reeds vermelde Iersche vraagstuk, vergde nu geheel zijn aandacht. In de zitting van 1868 kwam hij terug op zijn vroegere plannen en ijverde niet alleen voor de „suspensorybill" van *Gladstone*, maar eischte ook een Iersche „landbill". *Bright*, die in een langdurige parlementaire leerschool gevormd was, als volksredenaar door niemand in Groot-Brittannie geëvenaard en als spreker in het Lagerhuis ter nauwernood door *Gladstone* evertroffen werd, genoot door zijn onafhankelijk standpunt de achting van alle partijen en oefende door zijn talenten en karakter een belangrijken invloed uit op den loop der zaken. Toen in den herfst van laatstgenoemd jaar de verkiezingen in den geest der liberalen uitvielen en *Gladstone* met de samenstelling van een nieuw ministerie belast werd, kwam *Bright* derhalve in de eerste plaats in aanmerking als lid van het Kabinet. Vruchteloos werden hem verschillende portefeuilles aangeboden. Hij had er een afkeer van, zijn volkomen vrijheid door een staatsambt aan banden te leggen. Ten laatste liet hij zich door zijn vrienden bewegen, als minister van Koophandel op te treden. Door de koningin werd hij op de eervolste wijze ontvangen, en het optreden der ministerieele betrekking aan een democraat als *Bright* baarde algemeen opzien. Aan de Iersche zaak bewees hij nu belangrijke diensten, maar het bleek tevens, dat de bank der ministers geen plaats was, die met zijn inborst strookte. De man der vrije beweging, wiens vurige welsprekendheid geen angstvallig gestelde perken kende, bracht meermalen de diplomatieke geslotenheid zijner ambtgenooten erg in het nauw. Daarenboven veroorloofde zijn werkzame geest zich nauwelijks de noodige rust. Reeds vóór den aanvang der zitting van 1870 was zijn wankelende gezondheid door overspannen arbeid zoozeer geschokt, dat hij een lang verlof moest aanvragen, hetwelk gevolgd werd door het nederleggen der portefeuille, op den 20sten December van laatstgenoemd jaar. Intusschen behield hij een belangrijken invloed, en ook nog in November 1871 ontving hij dringende aanzoeken, weder in het parlement werkzaam te zijn. Eerst in April 1872 hernam hij als zelfstandig liberaal zijn zetel in het Lagerhuis. Sedert den 30sten September 1871 was hij kanselier van het hertogdom Lancaster in het kabinet *Gladstone*, maar legde bij het aftreden van dezen, den 17den Februari 1874, die betrekking neder, om zich weer te plaatsen op de banken der oppositie en het ministerie *Beaconsfield* te bestrijden, vooral wegens diens politiek in het Oosten. In April 1880 werd hij opnieuw kanselier van het hertogdom Lancaster in het kabinet *Gladstone*, maar nam wegens de houding zijner ambtgenooten in de Egyptische kwestie, o.a. het bombardement van Alexandrië, in Juli 1882 zijn ontslag. Door de Home-rule beweging van *Gladstone* verwijderde hij zich steeds meer van hem en ondersteunde het conservatieve kabinet *Salisbury*. Hij overleed den 27sten Maart 1889. Groote verdiensten heeft *Bright* ook door hetgeen hij voor de arbeidersklasse van Engeland gedaan heeft. Zijn parlementaire redevoeringen zijn in groepen verzameld onder de titels: „Speeches en parliamentary reform" (Londen, 1867), „Speeches on questions ef public policy" (1869, 2 dln.) „Speeches en the public policy" (1869), „Public adresses" (Londen, 1879) en „Public letters (Londen, 1885). Onafhankelijkheid, onpartijdigheid, vastheid van beginselen en een ijzeren consequentie kenmerkten dezen voortreffelijken staatsman.

Bright, Jacob, een broeder van den voorgaande, geboren in 1821 te Greenbank bij Rochdale, ontving zijn opleiding aan de school der Kwakers te York en was later deelgenoot in de handelszaak van zijn broeder. In 1867 werd hij gekozen tot afgevaardigde naar het parlement, waar hij optrad als een verdediger van de politiek van zijn broeder en van de geavanceerde liberale partij. Vooral onderscheidde hij zich als een ijveraar voor de staatkundige rechten der vrouwen. Bij de verkiezingen van 1874 verloor hij zijn zetel, maar hij heroverde dien in 1880.

Bright, *Sir Charles Tilston*, een Engelsch ingenieur, werd geboren in 1832, wijdde zich aan de studie der telegrafie en muntte zoodanig uit, dat hij in 1853 benoemd werd tot ingenieur der Engelsch-Iersche Telegraafcompagnie. In die betrekking legde hij den onderzeeschen kabel van Engeland naar Ierland en ontwierp in 1856 met *Cyrus Field* het plan der telegrafische verbinding van Europa en Amerika. Hij werd hoofdingenieur van die belangrijke onderneming, en toen, na een aanvankelijke mislukking in 1857, de kabel in 1858

gelegd was, werd hij toegejnicht aan beide zijden van den Oceaan en door den onderkoning van Ierland tot ridder benoemd. Ook deze draad werd echter weldra door beschadiging onbruikbaar, en daar men vooreerst het hervatten der pogingen tot verbinding staakte, werd *Bright* ingenieur bij de Britsche Telegraafcompagnie, voor welke hij in 1864 een kabel legde door de Perzische Golf naar Indië. *Bright* legde voorts in 1871 een onderzeeschen telegraafkabel tusschen de West-Indische Eilanden en Panama. Van 1865—1868 was hij lid van het Lagerhuis. Hij overleed den 3den Mei 1888. *Bright* schreef: „Report of the committee on standards of electrical resistance" (London, 1862).

Brighton, oorspronkelijk Brighthelmstone, is een stad en beroemde badplaats in het Engelsche graafschap Sussex, aan de zuidkust van Engeland. Zij is door spoorwegen met Londen, Portmouth en Hastings verbonden en door den zoogenaamden „amphibischen spoorweg" met het tegenoverliggende Rottendean. Dit is een electrische spoorweg, den 28sten November 1896 geopend, met een lengte van 4 Engelsche mijlen. Hij loopt langs het strand, waar de rails rusten op cementblokken, die bij vloed door de zee bespoeld worden. De rails zijn daarom op hooge ijzeren stellages bevestigd. Brighton was vroeger een visschersplaats en telde in 1801 nog maar 7300 inwoners, terwijl dit aantal in 1901 gestegen was tot 123478.

De stad ligt gedeeltelijk op de helling van een heuvel, gedeeltelijk ook langs het strand, over een lengte van 4 à 5 km. Zij heeft vele prachtige gebouwen, waaronder de reuzenhotels „Grand Hôtel" en „Hôtel Métropole". De fraaiste gedeelten zijn: de Esplanade in King's Road, het Brunswick square, Old Steine en Queen's Mansions. Er zijn in zee twee pieren uitgebouwd, waarvan de New- of West-Pier 350 m. lang is. Belangrijk is vooral het aquarium en het „Royal Pavilion", een prachtig zomerverblijf in Oosterschen stijl, van 1784—1817 door *George IV* gebouwd, naar het voorbeeld van het Kremlin, met een groot park. Sedert 1850 is het stedelijk eigendom geworden, bevat een geologisch en zoölogisch museum, een bibliotheek en leeszalen. Verder is er een schilderijenverzameling, een kerk in Gotischen stijl, een standbeeld van *George IV*, drie schouwburgen, een circus, sportterreinen voor wedrennen, enz., op de South-Downs en talrijke andere inrichtingen van een voorname badplaats. Het aantal vreemdelingen bedraagt er jaarlijks ongeveer 50000. Brighton ligt op een afstand van 82 km. ($1\frac{1}{2}$ à 2 nur sporens) van Londen. In de nabijheid ligt Devil's Dyke, een natuurlijk amphitheater, waarover een kabelspoorweg loopt. Sinds 1867 zendt de stad 2 afgevaardigden naar het parlement. De plaats heeft drie „seasons" per jaar.

Men meent, dat *Julius Caesar* in de nabijheid van deze stad is aan land gestapt. Zij werd gebouwd door den Saksischen bisschop *Brighthelmstone* en was tijdens de heerschappij der Noormannen door Vlaamsche visschers bewoond. In de dagen van *Hendrik VIII* werd zij door Fransche zeeroovers geplunderd en in 1703 en 1705 door een overstrooming verwoest. De tegenwoordige stad was geruimen tijd een goring visschersdorp, totdat een Engelsch geneesheer de geneeskracht van het zeewater daar ter plaatse roemde en de prins-regent, later koning *George IV*, het besluit nam, om er de baden te gebruiken. Te *Brighton* scheepte *Karel II* na den slag van Worchester (1651) zich in, om de vlucht naar Frankrijk te nemen, en *Lodewijk Philips*, in 1848 uit Frankrijk verdreven, bracht er de laatste dagen zijner ballingschap door.

Brigitta is de naam van een Iersche maagd, die volgens de overlevering om leelijkheid bad, teneinde aan alle huwelijksaanzoeken te ontkomen. Zij zag die bede vervuld en wijdde nu hare krachten aan de opvoeding van jonge meisjes en aan het stichten van kloosters. Zij overleed omstreeks het jaar 523. De *Orde der Heilige Brigitta* in Ierland, in het het laatst der 5de eeuw gesticht, verspreidde zich van Kildar en Armeg over vele kloosters, waar ter eere van de stichteres een eenwig vuur onderhouden werd. Dit werd echter in 1200, als een heidensch gebruik, door den bisschop verboden. In de 11de eeuw verkreeg de Orde den regel van *Augustinus* en strekte zich nit over verscheiden landen van Europa. Haar gedenkdag valt op den 1sten Februari.

Brigitta of *Birgitta* is de naam van een Zweedsche vrouw, namelijk de dochter van den koninklijken raadsheer *Birger Peterson*. Zij was gehuwd met den rijksraad *Wulf de Nérike*, wien zij acht kinderen schonk. De echtgenooten, die beiden behoorden tot de 3de orde van den heiligen *Franciscus*, deden een reis, gedurende welke *Wulf* overleed in het klooster d'Alvastra in Spanje (1344). Van af dit oogenblik gaf *Brigitta* zich nog meer dan vroeger over aan vrome overpeinzingen en stichtte het klooster van Wadstena in de buurt van Linköping. In 1349 deed zij een pelgrimstocht naar Rome en stichtte er een orde en een gasthuis voor bedevaartgangers en Zweedsche studenten. Niettegenstaande hare zwakke gezondheid deed zij een reis naar Jeruzalem, keerde naar Rome terug en overleed aldaar, den 23sten Juli 1373. Haar stoffelijk overschot werd naar Zweden gebracht en in het klooster Wadstena ter aarde besteld. Haar gedenkdag valt op den 8sten October. Haar heiligverklaring geschiedde in 1391 door *Bonifacius VIII* en in 1415 door de kerkvergadering te Constanz. Veel opzienbaarden de „Revelationes sanctae Brigittae", die in 1488 het eerst te Rome en later bij herhaling gedrukt zijn. De dochter der Heilige *Brigitta* is de Zweedsche *Katharina*, die eveneens heilig werd verklaard.

Brigittaorden. Zie *Brigitta*.

Brignoles, (het Latijnsche *Brinonia*) is een arrondissements-hoofdstad in het Fransche departement Var, gelegen in het bevallige en vruchtbare dal der Carami, aan den spoorweg van Gardanne naar Carnoules, en is een der gezondste en aangenaamste plaatsen van Provence. Zij heeft (1901) 3904 inwoners, een theologisch seminarium in een voormalig gebouw der Tempeliers, fraaie fonteinen, sierlijke tuinen, boomrijke pleinen en een kerk met reliquien van den heiligen *Lodewijk van Anjou*. Het gebouw der onderprefectuur was weleer het paleis der graven van Provence, wier gemalinnen aldaar veelal hare bevalling afwachtten. Er zijn verscheiden fabrieken, en er worden graan, wijn, brandewijn, likeuren, olijfolie, sinaasappels

en andere zuidvruchten en vooral pruimen nitgevoerd.

Brik is de naam van een klein zeeschip met 2 masten en volle tuigage met raas. De groote mast is de achterste. Het achterste gaffelzeil, op driemastschepen bezaan geheeten, draagt den naam van *brikzeil*. Men heeft ook oorlogsbrikken; bij de Nederlandsche marine zijn er 10 en van 20 stukken. Zij worden niet meer gebruikt, maar dienen als opleidingsschepen. In de koopvaardij worden de brikken zeldzamer wegens de grootere bemanning, die zij vereischen, hoewel zij wegens hun betrekkelijk grootzeiloppervlak snel zeilen. Zie verder *Schip* en *Tuig*.

Brik.

Brikolschot is de naam voor een zoodanig schot, waarbij een kanonskogel onder een scherpen hoek wordt afgeschoten tegen een muur, om na terugkaatsing een anderen muur te treffen, die niet rechtstreeks beschoten kan worden. Deze wijze van schieten werd voor het eerst toegepast in 1644 bij de belegering van Grevelingen.

Bril is een toestel, dat òf dient om de gezichtsscherpte te verbeteren, òf om de oogen tegen stof en verwondingen, òf tegen al te fel licht te beschutten. Het woord bril is afgeleid van *beryl*, waarmee in de Middeleeuwen geslepen glas wel aangeduid werd.

Men ziet een voorwerp alleen goed, als er een scherp beeld van op het netvlies gevormd wordt. Als zich een voorwerp bevindt op een afstand van 65 cm. of meer van het oog, is de hoek tusschen de lichtstralen, uit één punt van het voorwerp gaande, die het oog treffen, zoo klein, dat ze als evenwijdig beschouwd kunnen worden. De lens van een normaal oog is, om een voorwerp op dien afstand te zien zóó gekromd, dat het netvlies het brandvlak van het oog vormt. Door het accomodatievermogen (zie aldaar) kan de lens dan zoo gekromd worden, dat voor elken afstand (mits grooter dan ± 14 cm. bij personen van 25 jaar) een scherp beeld op het netvlies gevormd wordt.

Is iemand *verziende*, dan is het oog te kort en valt dus het brandvlak van de lens in rust achter de lens; door accommodeeren kan dan het beeld van een voorwerp, dat zich ver van het oog bevindt, wel op het netvlies komen; komt het voorwerp dichterbij, dan is ten slotte het accommodatievermogen niet in staat, de lens sterk genoeg te krommen, om het beeld scherp te krijgen. Daarom helpt men deze lens door er een convergeerende van glas voor te plaatsen. Deze glazen lens wordt van zoodanigen brandpuntsafstand genomen, dat het oog zonder inspanning op den verlangden afstand kan zien. Deze is bijv. voor het lezen ongeveer 35 cm. Daarom krijgt een verziende een anderen bril om te lezen, dan om op straat te dragen. Bij bijzienden is het oog te lang, en het beeld van een ver verwijderd voorwerp valt vóór het netvlies, als het oog in rust is: alleen als het voorwerp dichter bij is, valt het er op. Het beeld van een ver verwijderd voorwerp moet dus op grooteren afstand van de lens komen en daarom wordt deze geholpen door een divergeerende glazen lens. Deze heeft zulk een brandpuntsafstand, dat de bijziende op verren afstand scherp er mede ziet. Door accommodeeren kan dan op kortere afstanden ook scherp onderscheiden worden.

Gewoonlijk wordt voor verziendheid een bril gebruikt met biconvexe glazen; voor bijziendheid een met biconcave. Soms worden ook convexconcave of concaafconvexe lenzen gebruikt, die het voordeel hebben, dat men even duidelijk door den rand van het glas kan zien, als door het midden. Deze glazen heeten daarom ook *periskopische*.

Voor *astigmatisme* worden *cylindrische* glazen gebruikt, of combinaties van de gewone of cylindrische glazen. Bij deze moet de as van den cylinder een bepaalde richting hebben en moet er dus door een bijzondere constructie voor gezorgd worden, dat bij knijpbrillen deze richting niet veranderen kan.

Brillen met *prismatische* glazen of combinaties van prismatische met gewone worden gebruikt, wanneer de asrichting van een oog van de normale afwijkt, of hij verlamming der oogspieren.

Stenopaeïsche brillen bestaan uit een zwart metalen plaatje of glas, waarin een klein gaatje of spleet is aangebracht. Wanneer een gedeelte van de hoornhuid troebel geworden is, kan men alleen goed zien, als door het troebele gedeelte geen licht valt. Kijkt men door een stenopaeïschen bril met geschikte opening, dan is wel het gezichtsveld zeer klein, maar men kan toch dikwijls nog lezen, in gevallen, dat dit anders niet mogelijk zou zijn.

Als eenheid voor de sterkte van brilleglazen is de Dioptrie (D), dat is een lens van één meter brandpuntsafstand, aangenomen. Een brilleglas van nD heeft dan een brandpuntsafstand van $^1/_n$ meter. Gewoonlijk zijn glazen voorradig van 0,25 D., 0,50 D., 0,75 D., enz. tot 20 D. Het nummer van prismatische glazen geeft den brekenden hoek ervan aan.

Schutbrillen tegen licht worden vervaardigd uit blauw of zwart glas in verschillende nuances; de glazen zijn gewoonlijk zeer groot en gebogen, om ook het licht van ter zijde te verzwakken. Schutbrillen, die dienen om het oog te beschermen tegen stof of tegen kwetsing door kleine ijzer- of steendeeltjes (bij smeden of steenhouwers), zijn van ongekleurd glas, van glimmer of van fijn metaalweefsel vervaardigd.

Verzienden, die voor het dichtbij en veraf zien twee brillen noodig hebben, dragen soms een bril waarvan het glas in twee gelijke deelen verdeeld is. De bovenste helft dient dan voor het kijken in de verte, de onderste voor het dichtbij zien. Deze soort heeten naar den uitvinder *Franklinsche brillen*.

De brilleglazen zijn gevat in een montuur van staal, vernikkeld staal, zilver, goud, òf als de bril zeer licht moet zijn van eboniet, schildpad of hoorn. De glazen zijn ovaal geslepen en worden in ringen vastgehouden; deze ringen zijn door een brug verbonden, die op den neus rust. Aan den anderen kant van de ringen zijn twee omgebogen veeren of veeren met scharnieren beves-

tigd, die tot achter de ooren reiken en zoo den bril goed vasthonden. Knijpbrillen of lorgnets missen deze veeren. Daarom is de brug, die de beide ringen verbindt, zoo ingericht, dat hij niet meer op den neus rust, maar twee veerende ruwe gedeelten bezit, waardoor de lorgnet op den neus vastgeknepen wordt. Zooals reeds gezegd is, moeten de glazen van brillen voor astigmatisme steeds parallel verschoven worden, zoodat hiervoor bijzondere monturen gebruikt worden.

De meeste brilleglazen worden geslepen uit crownglas, daar dit het goedkoopste is; soms uit bergkrystal of flintglas.

Bril. Zie *Stopbus*.

Bril. is een stuk hout met rond gat erin op schepen, die een snauwsmast hebben, tusschen de langszalings van den ondermast geplaatst en dienende om den snauwsmast van boven te steunen.

Bril, *Matthys*, een Vlaamsch landschapschilder, werd geboren omstreeks 1550 te Antwerpen en overleed te Rome in 1584. Van zijn jeugd is weinig bekend. Hij kwam zeer jong in Italië en werkte er vooral als fresco-schilder in het Vaticaan. Hij werkte na 1574 met zijn broeder *Paulus* (zie aldaar) samen.

Bril, *Paulus*, een Vlaamsch landschapschilder en etser, geboren te Antwerpen in 1554, begraven te Rome den 7den October 1626. Hij was een leerling van *Ortelmans* te Antwerpen; daarna reisde hij naar Breda, Frankrijk en Italië. In Rome kwam hij in 1574. Hij trad er in het huwelijk en bleef er tot zijn dood. Hij hielp zijn broeder *Matthijs* (zie aldaar) aan het werk, dezen door den paus opgedragen, en voltooide het na den dood van *Matthijs*. Ook voor de volgende pausen schilderde bij groote fresco's met landschappen, die het Vaticaan versieren. Bovendien schilderde *Bril* tal van landschappen op kleinere schaal, die men in vele musea vindt, hier te lande o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Brill, *Evert Jan*, bekend wetenschappelijk uitgever, vooral op het gebied der Oostersche lettoren, werd in 1810 te Leiden geboren en richtte daar in 1848, als opvolger van de Firma *T. en J. Luchtmans*, de sedert onder zijn eigen naam beroemd geworden uitgeverszaak op, die zich vooral roem verwierf door de belangrijke uitgaven van het te Leiden gevestigde „Warneriaansch legaat". Zijn drukkerij was gedurende geruimen tijd bijna eenig door de groote sorteering in fraaie oostersche alphabeten en genoot voor deze specialiteit wereldroem. Ook op het gebied der natuurwetenschappen, geschiedenis en philologie heeft hij vele voortreffelijke werken het licht doen zien. Hij overleed den 30sten November 1871. Zijn zaak werd onder zijn naam voortgezet door *A. P. M. van Oordt* en *F. de Stoppelaar*.

Brill, *Willem Gerard*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Leiden, den 10den October 1811, studeerde en promoveerde aldaar in de letteren, werd leeraar aan het gymnasium in zijn geboorteplaats, voorts aan dat te Zutfen en zag zich in 1859 benoemd tot hoogleeraar in de letteren te Utrecht. In 1881 ontving hij wegens zeventigjarigen leeftijd een eervol emeritaat en overleed den 29sten Januari 1896 te Utrecht. Hij schreef: „Hollandsche spraakleer" (1846; 3de druk, 1864), „Hollandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs" (1849; 4de druk, 1871), „Israël en Egypte" (1856), „Kritische aanmerkingen over de Fransche spraakkunst, aan onderwijzers en examinatoren opgedragen" (1856), „Opmerkingen op het gebied der Engelsche spraakkunst" (1858), „Voorlezingen over de geschiedenis der Nederlanden" (1863—1886, 3 dln.), „Nederlandsche spraakleer van den volzin, enz." (1863; 3de druk 1881; „Stijlleer, enz." (1866). een verbandeling over rijm en maat, door Teyler's Genootschap bekroond, een voortzetting van „Arend's Geschiedenis des Vaderlands", „Het ware Evangelie" (1886, 2de druk, 1896 met een levensschets door Dr. *F. J. L. Krämer*), „Rijmkroniek van Melis Stoke" (1886, 2 dln.), „Betwiste bijzonderheden op het gebied der studie van de geschiedenis van ons vaderland" (1889) en „Geestelijke nalatenschap" (uitgegeven door *P. D. Chantepie de la Saussaye*, 1896).

Brillant noemt men in den juweelhandel een diamant, geslepen in de gedaante van twee afgeknotte pyramiden, die met hare grondvlakken tegen elkaar sluiten. Het aantal facetten is bij een goedgeslepen brillant altijd een veelvoud van 8. In de Oudheid was deze wijze van slijpen niet bekend. Deze vorm is de duurste en wordt alleen voor groote steenen gekozen. Kleine steenen slijpt men als rosetten (Zie *Diamant*).

Brillantine, is een soort cosmetiek, bestaande uit een oplossing van 1 deel glycerine of ricinusolie in 60 deelen geparfumeerden alkohol. Het dient voor het glanzend maken van hoofdhaar en baard. Ook bestaat er een soort poedervormig poetsmiddel (Patent Claon) voor metaal en glas, dat den naam *brillantine* draagt. Het bestaat uit een mengsel van kiezelzuur, tarwemeel, zont en guanoafkooksel en wordt bij het gebruik met alkohol bevochtigd.

Brillantkever of *juweeltor* (*Entimus imperialis Fab.*, *Curculio imperialis*) is een kever uit de familie der *Snuitkevers* en behoort te huis in Zuid-Amerika, vooral in Brazilië. Zijn dekschilden zijn schitterend goudgroen van kleur en hebben twee verheven naden, terwijl het groefje tusschen die beide hezet is met schubjes, die den glans van edelgesteenten bezitten.

Brillat-Savarin, *Anthelme*, een geestig Fransch schrijver, werd geboren te Belloy, den 1sten April 1755. Bij het uitbarsten der Revolutie bekleedde hij een geringe rechterlijke betrekking, maar werd weldra tot lid der Nationale Vergadering gekozen en tot president der rechtbank te Ain benoemd. Nadat hij dit ambt door de beweging van den 10den Augustus 1792 verloren had, werd hij maire te Belley, en toen men hem als verdacht in hechtenis wilde nemen, ontvluchtte hij eerst naar Zwitserland en begaf zich vervolgens naar de Vereenigde Staten. In 1796 keerde hij naar Frankrijk terug, werd er secretaris van den staf bij het leger in Duitschland, daarna commissaris van het Directoire en in 1800 lid van het Hof van cassatie. Hij overleed den 2den Februari 1826. Bijna al zijn geschriften waren anonym verschenen, en eerst na zijn dood werd hij door zijn geestig boek: „Physiologie du goût" (1825) als schrijver bekend. Van zijn overige werken noemen wij: „Vues et projets d'économie politique" (1802) en „Essai historique et critique sur le duel" (1819).

Brilslang (Naja), behoort tot de gevaarlijkste soorten van vergiftige slangen uit het geslacht der Elapidae. Zij heeft een korten, breeden, driehoekigen kop, een dikken hals, dien zij opblazen en schildvormig uitzetten kan, waarbij de ribben horizontaal komen te liggen, een eenigszins

Indische brilslang (*Naja tripudians*). ¹/₄ der natuurlijke grootte.

gezwollen buik, ongelijke, in schuinsche dwarsrijen geplaatste schubben en een langen, kegelvormigen, puntig uitloopenden staart. Zij bewoont de tropische gewesten van Afrika en Indië. Zij kan hare kaken wijd opensperren, en vooraan vertoonen zich de groote giftanden, die niet doorboord, maar enkel van groeven voorzien zijn, waarlangs het vergif in de wonde droppelt. Daarachter staan nog grijptanden in de bovenkaak. De beet is beslist doodelijk. De gemeene brilslang (*Naja tripudians Merr.*) wordt 1,8 m. lang, is bruingeel en van onderen vuilwit met een teekening in den vorm van een bril op den hals. Deze soort leeft in het zuiden van Azië en op de meeste nabnrige eilanden in verlaten termietenheuvels, in oud muurwerk en in de afvoerkanalen in de buurt van menschelijke woningen. Als zij wil aanvallen richt zij zich op haar staart op, beweegt zich heen en weer en blaast den hals op. Zij voedt zich met kruipende dieren, muizen, ratten, kuikens en plundert vogelnesten. Zij zwemt en klimt zeer goed en gaat vooral in den avond op prooi uit. Het wijfje legt tot 18 witte eieren, ter grootte van een duivenei. De brilslang bijt slechts als zij getergd wordt, en om de gevaarlijkheid van haar beet brengen de inboorlingen in sommige streken voedsel op de plaatsen, waar zij zich gewoonlijk ophoudt, om ze van de woningen verwijderd te houden. De Hindoes bewijzen haar in de tempels goddelijke eer. Tegen den beet gebruiken de inboorlingen den poreuzen „slangensteen", die zich op de wonde vastzuigt en het gift opneemt. Een goede behandeling voor

de wonden is de aanwending van ammonia, terwijl men den geheten persoon ook wel groote hoeveelheden alkohol laat drinken.

De Egyptische brilslang of Uraeusslang (*Naja Haie Merr.*) is meer dan 2 m. lang, strooigeel van kleur, met breede, donkere dwarsstrepen in de buurt van den hals, van onderen lichtgeel en leeft in geheel Afrika in holen, onder steenen, in bosschen, in steppen en in de woestijn. Haar voeding is dezelfde als die van de gewone brilslang. Zij spuwt op den afstand van 1 m. naar haar aanvaller en mikt daarbij altijd op de oogen. Het vergiftige speeksel veroorzaakt op de ongekwetste huid blaren, en in de oogen gekomen doet het een gevaarlijke ontsteking ontstaan. De Egyptische toovenaars richten haar af tot allerlei kunststukken. Door een druk op den kop en op den nek vervalt zij in een krampachtige verstijving en wordt zoo stijf als een stok, hetgeen reeds aan de toovenaars in den tijd der pharao's bekend was. De oude Egyptenaren vereerden haar als de beschermster der velden en teekenden haar dikwijls af ter zijde van den aardhol. Bij hen heette zij A r a, bij de Grieken en Romeinen A s p i s. De held *Ra* draagt haar aan zijn kroon, en evenmin ontbreekt zij aan den diadeem der pharao's. Dikwijls heeft zij gediend om misdadigers ter dood te brengen of tot zelfmoord (*Cleopatra*), daar de gebeten persoon spoedig in een soort pijnlooze verdooving vervalt, terwijl daarna de dood snel intreedt.

Bril-uil. Zie *Uil.*

Brimeu, *Karel van*, graaf *van Megen*, vrijheer *van Humbercourt*, *Housdaing* en *Esperlecq*, een Nederlandsch krijgs- en staatsman en in den Tachtigjarigen Oorlog een ijverig dienaar van *Philips II* van Spanje, werd door dezen in 1555 benoemd tot ridder van het Gulden Vlies, voorts tot Raad van State, tot bevelhebber van een regiment voetvolk en tot stadhouder van Gelderland en van het graafschap Zutfen (1559). Ofschoon een tegenstander der Hervorming, scheen hij niet in te stemmen met de gestrenge maatregelen van Spanje. Hij koos de zijde van den Prins *van Oranje*, van *Egmond* en *Hoorne* tegen *Granvelle* en was gekant tegen de Inquisitie en de bloedplakkaten. Hij nam echter geen deel aan het Verbond der Edelen. In den Raad te Brussel gaf hij bericht, dat eenigo voorname edelen en heeren uit de talrijke ketters een legermacht van 45000 man hadden bijeengebracht, die weldra het land zouden afloopen en ook Brussel binnentrekken. Hij voegde er bij, dat er drie middelen waren om het kwaad te weren, namelijk naar de wapens te grijpen, het geen echter niet zonder 's konings last kon geschieden, inwilliging van het verzoek der Edelen, wat den koning niet aangenaam zou zijn, of verzachting van de plakkaten en de Inquisitie. In elk geval moest men den stadhouder en andere heeren aan het hof roepen, voordat de Edelen hun smeekschrift inleverden, en den koning van dat alles kennis geven.

In 1566 zond de landvoogdes *Brimeu* naar Antwerpen, waar het oproerige volk niet tot rust kwam, voordat hij de stad had verlaten, terwijl zijn aanslag op Harderwijk in December van dat jaar mislukte. Daar de aanhangers van den opstand hem te ver gingen, verwijderde hij zich meer en meer van de vrijheidsgezinde partij. Hij stelde dan ook overeenkomstig zijn zienswijze orde op de zaken in zijn stadhouderschap, zoodat er de verkondiging der nieuwe leer onderdrukt werd, en hij legde met *Croy*, *Egmond* en anderen den nieuwen eed af aan de Landvoogdes, waardoor zij beloofden, het R. Katholieke geloof te zullen handhaven, de beeldstormers te straffen en de ketters uit te roeien.

Van dat oogenblik af was hij een ijveraar voor Spanje en een schrik der Geuzen. Hij bevond zich bij het beleg van Valenciennes (1567), versloeg bij Medemblik een groote bende Geuzen, ondernam een vruchteloozen aanslag op 's Hertogenbosch en belette *Hendrik van Brederode*, zich van Utrecht meester te maken. Op last van den hertog *van Alva* trok hij op tegen graaf *Lodewijk van Nassau* (1578), kwam echter bij Heiligerlee te laat en bezette Groningen, om deze stad te verdedigen. Hier poogden graaf *Lodewijk* en *Lalaing*, graaf *van Hoogstraten*, vruchteloos hem over te halen tot de zijde der Staatschen. Bij een uitval werd hij zwaar gewond, en in den slag van Jemmingen voerde hij bevel over de voorhoede. Ontevreden over het heffen van den tienden penning verliet hij echter Brussel met *Barlaimont* en *Philips van Marnix van St. Aldegonde* in den aanvang van 1572 en overleed weinige dagen daarna (den 8sten Januari). Zijn graf werd in 1852 te Megen ontdekt, en men heeft er een standbeeld voor hem opgericht.

Brin, *Benedetto*, een Italiaansch ingenieur en staatsman, te Turijn geboren in 1833, studeerde aldaar in de ingenieurswetenschappen, nam vervolgens dienst bij de marine en klom hij het ministerie van Marine op tot afdeelingschef. Later werd hem de generale inspectie over de genie opgedragen. In het kabinet *Depretis* nam hij van Maart 1876 tot Maart 1878 zitting als minister van Marine en onder *Cairoli* eveneens in October 1878. Vervolgens werd hij afgevaardigde voor het distrikt Livorno en in 1882 voor Turijn. In Maart 1884 nam hij onder *Depretis* nogmaals de portefeuille van Marine over en behield die onder *Crispi* tot Januari 1891, maakte den 15den Mei 1892 deel uit van het kabinet *Giolitti*, trad daarmede den 24sten November 1893 af en werd na den val van *Crispi* in het kabinet *Rudini-Ricotti* in 1896 nogmaals minister van Marine. Hij overleed den 24sten Mei 1898 te Rome. Aan zijn werkzaamheid heeft Italië de ontwikkeling van zijn oorlogsvloot te danken; hij heeft voor een aantal van de grootste pantserschepen zelf de teekeningen ontworpen. Hij schreef: „Il materiale di navigazione e selvattaggio all'esposizione universale del 1878 in Parigi" (Rome, 1880) en „La nostra marina militare" (Rome, 1881).

Brinck, *Ernst* of *Egbert*, een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Harderwijk in 1580, diende in den aanvang der 17de eeuw onder de gardes van den koning van Frankrijk en hield zich op te Londen van 1606 tot 1608. Hij deed wetenschappelijke reizen in de nabijrige landen en was van 1612 tot 1615 secretaris van het Nederlandsch gezantschap te Konstantinopel. In 1618 werd hij bibliothecaris van de hoogeschool te Harderwijk, bekleedde er meermalen de betrekking van burgemeester en overleed aldaar, den 4den December 1649.

Hij was een geleerd man en tevens dichter. De

Atlas van *Mercator* werd door hem uit het Latijn in het Nederlandsch overgebracht en tevens vermeerderd (1628). Ook heeft hij een voorrede geschreven voor den Atlas van *Blaeu*, en de „Beschrijving van Harderwijk" in het „Tooneel der Steden" van *Blaeu*, is van zijn hand. Daarenboven is het bekend, dat bij aan *Pontanus* bij het opstellen der „Geschiedenis van Gelderland" belangrijke diensten heeft bewezen.

Brindisi is de hoofdstad van het distrikt Brindisi der Italiaansche provincie Lecce en een bavenstad aan de Adriatische Zee, gelegen op een landtong. Zij ligt verder aan de spoorlijnen Tarente—Brindisi? en Foggia—Brindisi—Otranto, is door wallen en bastions omgeven, maar behoort toch niet tot de eigenlijke kustvestingen. Zij wordt beschermd door bet kasteel Forte a mare op het eiland San Andrea. Brindisi is de zetel van een aartsbisschop en telt (1901) als gemeente 25317 inwoners, waaronder een garnizoen. De kathedraal werd in 1089 door paus *Urbanus II* ingewijd, stortte in 1743 door een aardbeving in, werd bijna geheel opnieuw gebouwd en heeft in het jaar 1858 weer door een aardbeving zeer geleden. Het kasteel aan de haven werd door keizer *Frederik II* gebouwd, door *Karel V* veranderd en dient sinds den tijd van *Murat* als gevangenis. Brindisi is gunstig gelegen als verbindingsplaats tusschen West-Europa en het Oosten en is zeer in beteekenis toegenomen sedert de voltooiing van bet Suezkanaal en de Brenner-, Mont Cenis- en St. Gotthardspoorwegen (Britsch-Indische postroute). De stad heeft een veilige, door eilandjes beschermde reede, die zelfs voor de grootste schepen een goede ankerplaats aanbiedt (7—18 m. diepte). Verder zijn er nog twee binnenhavens, de eene 600 m., de andere 450 m. lang. De verbindingsarm met de reede verzandde in den loop der tijden en werd versperd door het zinken van met steenen beladen schepen in de eerste helft der 15de eeuw. De binnenhaven werd daardoor een stilstaand water en maakte de omgeving zoo ongezond, dat de bevolking, die in de 12de eeuw 60000 zielen bedroeg, aan het einde der 17de eeuw tot 3000 geslonken was. Koning *Ferdinand IV* liet in 1775 weer een verbinding met de buitenste haven maken en den moerassigen bodem droogleggen. Sedert 1844 heeft de Italiaansche regeering het kanaal en een deel van de binnenhaven op een diepte van 4 à 11 m. laten brengen, zoodat de grootste stoombooten voor de kaden en bij den spoorweg kunnen aanleggen. Tevens is het verbindingskanaal over een lengte van 525 m. (de breedte ervan is 50 m.) van steenen kaden voorzien en zijn er groote dokken en pakhuizen gebouwd. Het scheepvaartverkeer neemt dan ook geregeld toe. In 1874 liepen er in en uit: 810 schepen met 363000 registertonnen. Talrijke stoomvaartlijnen hebben hier hun beginpunt en verbinden de stad met Triëst, Fiume, Konstantinopel, Smyrna, Alexandrië, Zuid- en Oost-Azië en Australië. De Oostenrijksche Lloyd en de Peninsular and Oriental Steamship Company zijn de voornaamste maatschappijen. De lijn Brindisi—Port-Saïd van den Noorddnitschen Lloyd hield in 1893 op te bestaan. De handel is echter van geringe beteekenis.

Brindisi heette oudtijds Brundisium of Brundusium, ook wel Brentesium, is zeer oud en werd misschien door bewoners van Kreta, volgens anderen door Aeoliërs of door Calabriërs uit Tarente gesticht. Het bleef onafhankelijk tot het jaar 268 voor Chr., toen het door de Romeinen werd ingenomen, die er in 244 een kolonie van maakten. Sedert dezen tijd ging de stad aanmerkelijk vooruit, vooral omdat men toen gewoonlijk, evenals nu nog, vandaar overstak naar Griekenland, zoodat de Appische, Trajaansche en Tarentijnsche heerwegen hier samenkwamen. *Sulla* gaf aan de stad vrijdom van belastingen. Toen *Pompejus* in de haven van Brindisi een vloot verzamelde, trachtte *Caesar* hem hierin te sluiten, maar *Pompejus* redde zich met zijn vloot naar Griekenland. De treurspeldichter *Pacuvius* werd in deze stad geboren (220 v. Chr.) en *Virgilius* overleed er. Sedert den tijd van *Justinianus* behoorde de stad tot het Oost-Romeinsche rijk en werd in het jaar 675 door den Longobardischen hertog *Romuald van Beneventum* veroverd. Het was in de 9de eeuw in de macht der Saracenen, aan wien het in het jaar 868 door koning *Lodewijk II* werd ontrukt. Vervolgens kwam Brindisi weer in de macht der Byzantijnsche keizers, werd in 1071 door *Robert Guiscard* veroverd, deelde daarna in alle lotgevallen van het Siciliaansche en Napolitaansche koninkrijk en speelde in den tijd der Kruistochten een belangrijke rol, vooral onder keizer *Frederik II*, die zich hier inscheepte in het jaar 1228 en in 1238 de stad opnieuw van vestingwerken voorzag. *Karel I van Anjou* verzamelde er in 1284 een groote vloot, en *Karel II* versterkte en verbeterde in 1301 de haven. In het jaar 1348 had de stad veel te lijden van de pest; zij werd in 1382 door koning *Lodewijk* van Hongarije geplunderd en zij verviel sinds de verwoesting door *Lodewijk van Anjou* in 1383. In 1456 werd zij door een aardbeving geheel verwoest. Van 1495—1506 was de stad in het bezit van Venetië. Eerst in de laatste helft der 19de eeuw is zij opnieuw tot bloei geraakt.

Brindley, *James*, een Engelsch werktuig- en waterbouwkundige, werd geboren te Thornsett in Derbyshire in het jaar 1716, legde zich aanvankelijk toe op het molenmaken en kwam later bij een wagenmaker in de leer. Zijn eerste en wel zeer belangrijke uitvinding was die van een werktuig, om het water op te brengen in de steenkolenmijnen te Clifton in Lancashire (1752). Daarna vervaardigde hij te Congleton in Chesbire een nieuwen molen voor een zijdefabriek (1755). Die inrichtingen brachten den hertog van *Bridgewater* op het denkbeeld, om den aanleg van het later naar hem genoemde kanaal aan *Brindley* op te dragen (1758). De uitvoering van dat plan werd door de Engelsche waterbouwkundigen voor een hersenschim gehouden, maar *Brindley* bracht het tot stand. Tevens heeft hij een plan gemaakt voor een groot kanalennet tot onderlinge verbinding van de Theems, Humber, Severn en Mersey, om de binnenscheepvaart te verbeteren tusschen de steden Londen, Hull, Bristol en Liverpool. Van hem zijn ook de plannen afkomstig van de drooglegging der moerassen in Lincolnshire en voor de uitbaggering der dokken te Liverpool. Hij was voornemens, Engeland door middel van een schipbrug met Ierland te verbinden, en de uitvoering daarvan bleef alleen achterwege door zijn overlijden, den 30sten September 1772 te Turnhurst in Staffordshire.

Hij heeft geschreven: „Reports relative to a navigable commnnication between the Firths of Forth and Clyde" (Edinhurgh, 1768).

Brink, *Hendrik*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Franeker, den 24sten September 1645, studeerde in zijn gehoortestad en werd eerst predikant bij het leger en toen te Joure, waar hij vinnige strijdschriften uitgaf, vooral gericht tegen *Johannes van der Waeijen*, hoogleeraar te Franeker, en tegen *David Flud van Giffen*, predikant te Sneek, welke hij met den naam van verduisteraars der oude, lieve waarheid hestempelde. Met laatstgenoemde werd hij in 1678 lid der classis van Zevenwonden, doch in 1683 werd hij weder veldprediker en in 1687 predikant te Utrecht, waar hij den 9den Juni 1723 overleed. Hij heeft verscheiden handschriften en stiehtelijke werken nagelaten.

Brink, *Jan ten*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Amsterdam, den 8sten September 1771, genoot er aan de Latijnsche school het onderwijs van den geleerden *Richeus van Ommeren*, studeerde vervolgens aan het Athenaeum en daarna aan de academie te Leiden, eerst in de godgeleerdheid, maar koos vervolgens onder de leiding van *Ruhnkenius*, *Luzac*, *van Santen*, enz. de letteren. Levendig van geest en met vurige vrijheidsliefde bezield, nam hij een werkzaam deel aan de omwenteling van 1795. Wegens zijn welsprekendheid werd hem opgedragen, in dat jaar in de St. Pieterskerk te Leiden een velksrede te houden, en hij kweet zieh op een loffelijke wijze van dien last. Weldra was hij lid van den Provisioneelen Raad der gemeente van Leiden, lid van verschillende comités en verslaggever van de Nationale Vergadering te 's-Gravenhage. Zijn onafhankelijkheidszin deed hem nog vóór 1796 laatstgenoemden post met dien van praeceptor aan de Latijnsche school te Harderwijk verwisselen. In 1799 werd hij rector aan de Latijnsche school te Harderwijk en in 1804 hoogleeraar in de geschiedenis, welsprekendheid en Grieksche letterkunde aan de hoogeschool aldaar. De opheffing van deze laatste, hij de inlijving van ons land hij Frankrijk deed hem die betrekking verliezen, en hij werd rector der Latijnsche school te Haarlem, terwijl hij zich na het herstel onzer onafhankelijkheid (1815) henoemd zag tot hoogleeraar in de eude letterkunde aan de academie te Groningen. Hier hleef hij werkzaam tot aan zijn everlijden den 2den October 1839.

Ten Brink, in de eude letteren doorkneed, beoefende niet alleen de Latijnsche, maar ook de Nederlandsche dichtkunst, en zijn vrienden beschrijven hem als een man van een wel hartstochtelijk karakter, maar die zieh onderscheidde door een vurige liefde voor de vrijheid en de waarheid, en tevens door zijn onkreukhare eerlijkheid en trouw. Menig voortreffelijk geschrift, vooral menige keurige vertaling nit het Latijn en Grieksch, zijn wij aan hem verschuldigd. Daarvan noemen wij de „Redevoering", in de St. Pieterskerk uitgesproken, de „Bedenkingen tegen het voorstel van den hurger *C. L. van Beijma*, om doer ambtenaren af te doen leggen den eed van haat aan het stadhonderschap" (1795), een vertaling van „Crispus Sallustins" (1798), een vertaling van „Dupaty, hrieven over Italië" (1799), de „Krijgstocht van Cyrus, door Xenophen" (1809), „Medéa, treurspel van Euripides" (1813), „Nieuwe Fransche Tiranny" (1814), een vertaling van de „Cyropaedie" (1815), alsmede van de „Gedenkwaardigheden van Socrates" (1819) en stukken in de „Bibliotheek voor Onde letterkunde", door hem met *H. Bosscha* en *J. M. Kemper* nitgegeven. Ook in andere tijdschriften leverde hij opstellen, en hij bezorgde de uitgave der „Nagelatene gedichten" van *Helmers* en van *M. van Heyningen Bosch*.

Brink, *Barend ten*, een zoon van den voorgaande en eveneens een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Harderwijk, den 1sten November 1803, stndeerde en promoveerde in de letteren en was van 1828 tot 1854 rector der Latijnsche school te Appingedam, bekleedde voorts tot 1858 de betrekking van praeceptor aan het gymnasium te Utrecht en vestigde zieh vervelgens als privaatdocent aan de universiteit aldaar. In 1874 vertrok hij metterwoon naar 's Gravenhage en overleed aldaar, den 21sten Januari 1875. Behalve verscheiden geschriften van letterkundigen inhond leverde hij een „Levensbeschrijving van Rijklof Michaël van Goens" (1869) in de werken van het Utrechtsch Genootsehap, alsmede verschillende hijdragen in den Groninger Studentenalmanak, den Groninger Volksalmanak, Mnemosyne, de Letterbode, de Kunstkroniek, Nederland, het Utrechtsch Daghlad, enz.

Brink, *Jan ten*, een zoon van den voorgaande en ook letterkundige, werd geboren te Appingedam, den 15den Juni 1834, bezocht er de Latijnsche school en begaf zich op 19-jarigen leeftijd naar Utrecht, om er in de godgeleerdheid te studeeren. Daar volgde hij met groote belangstelling de lessen van den hoegleeraar *Opzoomer*, verwierf in 1857 den graad van candidaat in de godgeleerdheid en te Groningen de genden medaille door zijn antwoord op de letterkundige prijsvraag ever *G. Ad. Brederoo*, een stok, dat hij later omwerkte tot een historisch-aesthetische studie (1859). In 1860 werd hij beverderd tot doctor in de godgeleerdheid en gaf een geschrift nit ever „Dirck Volkertsz. Coornhert en zijn wellevenskunst". Daarna aanvaardde hij de betrekking van onderwijzer in een hnisgezin te Batavia en schreef: „Op de grenzen der Preanger" (1861) en „Drie dagen in Egypte" (1862). In Augustus 1862 werd hij aangesteld tot leeraar in de Nederlandsche taal, letteren, geschiedenis en aardrijkskunde aan het gymnasium te 's Gravenhage, en hij leverde vervelgens vele belangrijke opstellen en stndiën in de tijdschriften „Nederland", „De Spectator", „De Gids", „De Letteroefeningen", enz., zooals: „Het vunr dat niet werdt uitgeblnscht", in „Nederland" van 1865, de studie ever *Charles Dickens* in „Nederland" van 1871, de „Woensdagsche Bespiegelingen" in „Het Noorden" enz. In 1864 gaf hij een „Bloemlezing uit Brandts leven van de Ruyter", in 1866 „Oost-Indische Heeren en Dames" nit en in hetzelfde jaar entwierp hij een „Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letteren" (2de druk 1882). Voorts schreef hij: „Vondel, gekroond door 't dankhaar nageslacht" (1868), „Vier bladzijden nit de Fransche revolntie", „De Schoonzoon van Mevrouw de Roggeveen, wie hij scheen en wie hij was", „De man van Brumaire en de man van

December" (1870), „Nederlandsche dames en heeren" (1873), „Letterkundige Schetsen" (1874—1875), „Haagsche bespiegelingen" (1874—1875), „Dietsche gedachten" (1875), „Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde" (1877), „Slachtoffers en helden der Fransche revolntie" (1878), „De opstand der proletariërs (18 Maart 1871)" (1876), „Jeannette en Juanito" (1867), „De familie Muller-Belmonte" (1879—1880), „Het verloren kind" (1879), „Een schitterende carrière" (1881), „De eerste jaren der Nederlandsche revolutie 1555—1568" (1882), „Litterarische Schetsen en Kritieken" (1882—1884, 8 dln.), en „Onze hedendaagsche letterkundigen (1882 enz., in afleveringen)". Van zijn prijsantwoord over *Brederoo* leverde hij in 1871 een nieuwe bewerking. Voorts behoorde hij sedert 1872 tot de redactie van het tijdschrift „Nederland" en schreef belangrijke artikelen in het „Zondagsblad van het Nieuws van den Dag". *Jan ten Brink* was tevens een gezocht redenaar en werd in het voorjaar van 1884 benoemd tot hoogleeraar in de Nederlandsche letterkunde aan de hoogeschool te Leiden. Hij aanvaardde die betrekking den 11den Juni daaraanvolgende met een redevoering over „De geschiedenis der Nederlandsche letterkunde en hare leerwijze". Later schreef hij nog: „Kleine geschiedenis der Nederl. letteren" (3de druk, 1891) en de 2de druk ten onrechte „Geschiedenis der Nederl. letterkunde" genoemd, „Onze hedendaagsche letterkundigen (1883—1887, 2 dln.), op nieuw uitgegoven als „Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXde eeuw, 1830—1880" (1887—1889, 3 dln; nieuwe druk, bijgewerkt door *Taco H. de Beer*, 1902—1904), „Geschiedenis der Nederl. letterkunde. Geillustreerd onder toezicht van *J. H. W. Unger* (1895—1897). Hij overleed den 19den Juli 1901.

Brink, Albertus Jan ten, een broeder van den voorgaande geboren te Appingedam den 30sten Januari 1836, bekleedde eenige jaren de betrekking van gouverneur bij verschillende familiën, doch werd in 1868 rector te Ootmarsum en in 1870 directeur der hoogere burgerschool te Enkhuizen. Later aanvaardde hij de betrekking van leeraar aan de hoogere burgerschool te Samarang, werd in 1893 gepensionneerd en woont thans te Meester Cornelis. Hij schreef: „Sophocles' treurspel Antigone", (in Nederlandsche verzen, 1861), „Twaalf gedichton" (1861), „Een ziel na den dood" (tooneelspel naar *Heiberg*, 1865), „De Noordsche Don Juan of Kees Kregels hefdesavonturen", onder het pseudoniem: de literator *Epimetheus*, gedicht in 6 zangen, 1868), „Willem van Harpen's leerjaren" (1871) en „H. W. Longfellow. Een bloemlezing en waardeering" (1873).

Brink, *Reinier Cornelis Bakhuizen van den*, een Nederlandsch geschied- en letterkundige, werd geboren te Amsterdam, den 28sten Februari 1810. Zijn welgestelde en zeer godsdienstige ouders koesterden den wensch, dat hun eenige zoon tot de betrekking van predikant zou worden opgeleid. Daaraan gehoor gevende bezocht hij het gymnasium zijner geboorteplaats, waar de bekwame *Zillesen* als rector hem smaak inboezemde voor de letterkunde. Zijn neiging tot deze vermeerderde niet weinig, toen hij in 1826 student werd aan het Athenaeum te Amsterdam en aldaar de lessen hoorde van den hoogleeraar *D. J. van Lennep*. Niettemin bleef hij aan het verlangen zijner ouders voldoen, zoodat hij aan de academie te Leiden zijn studie voortzette en in 1834 als doctorandus in de godgeleerdheid naar Amsterdam terugkeerde. Thans echter gevoelde hij, dat hij geen geschiktheid bezat, om als evangeliedienaar werkzaam te zijn, zoodat hij met zijn vriend *Potgieter* en later ook met anderen het tijdschrift „De Gids" nitgaf en hierin een aantal stukken schreef. In 1842 werd

Bakhnizen van den Brink.

hij te Leiden doctor in de letteren en in het daaropvolgende jaar bezocht hij, ten behoeve zijner geschied- en letterkundige stndiën, eenige belangrijke bibliotheken in Duitschland. Hij koos vervolgens Brussel tot verblijfplaats en doorsnuffelde er in het rijksarchief den verbazenden schat van geschiedbronnen voor het tijdperk van onzen strijd tegen Spanje. Ook in dien tijd verschenen in „De Gids" de vruchten van zijn onderzoek. In 1850 keerde hij naar ons land terug en aanvaardde er eerst de betrekking van adjunct-archivaris, later die van rijksarchivaris te 's Gravenhage. Hier behoorde hij tot de redactie van „De Nederlandsche Spectator" en gaf gedurig geschriften uit, die hem den roem bezorgdeo van groote geleerdheid en buitengewone scherpzinnigheid. Daartoe behooreo: „Het huwelijk van Willem van Oranje en Anna van Saksen" (1851), „De visscherij der stad Leiden" (1858), enz. Zijn „Studiën en schetsen voor Vaderlandsche Geschiedenis" zijn bijeenverzameld en in 2 stukken verschenen, terwijl zijn „Letter-

kundige studiën en schetsen" werden uitgegeven door zijn vriend *E. J. Potgieter*. Van dit werk, waarin een aantal belangrijke levensbijzonderheden van *Bakhuizen van den Brink* worden medegedeeld, is evenwel slechts het eerste deel van de pers gekomen. *Bakhuizen van den Brink* overleed den 15den Juli 1865.

Brink, *Bernhard Egidius Conrad ten*, een Duitsch letterkundige, geboren te Amsterdam, den 12den Januari 1841, ontving zijn opleiding op de gymnasia te Düsseldorf en te Essen aan de Roer. Voorts studeerde hij te Münster en te Bonn, hoofdzakelijk in de Germaansche, Romaansche en Engelsche letteren, en verwierf in 1865 aan de universiteit van laatstgenoemde stad het doctoraat, op een dissertatie, getiteld: „Conjectanea in historiam rei metricae Francogallicae". Hij vestigde zich in den herfst van dat jaar als privaatdocent in de Romaansche en Engelsche letteren te Münster en vertrok in het voorjaar van 1870 als gewoon hoogleeraar in de nieuwe talen en letterkunde naar Marburg en in het voorjaar van 1873 als eerste hoogleeraar in de Engelsche philologie naar Straatsburg, waar hij den 29sten Januari 1892 overleed. Van zijn werken, afgezien van vele bijdragen in vaktijdschriften, noemen wij: „Chaucer. Studien zur Geschichte seiner Entwickelung und Chronologie seiner Schriften" (Munster, 1870, dl. 1), „Geschichte der englischen Literatur" (dl. 1, Berlijn, 1877; 2de druk, 1899; dl. 2, tot aan de Hervorming reikend, 1893; Engelsche vertaling in *Bohn's* „Standard library"), „Dauer und Klang. Ein Beitrag zur Geschichte der Vokalquantität im Altfranzösischen" (Straatsburg, 1879); „Chaucers Sprache und Verskunst" (Leipzig, 1884; 2de druk, 1899), „Beowulfuntersuchungen" (Straatsburg, 1888, in de door hem, *Scherer* en *Martin* in 1874 gestichte „Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker"), „Über die Aufgabe der Literaturgeschichte" (rectorale rede, Straatsburg, 1890). Voor *Paul's* „Grundrisz der germanischen Philologie" schreef hij een geschiedenis der oud-Engelsche letterkunde, dat hij wegens zijn dood niet kon voleindigen. Zijn literatuurgeschiedenis is uitstekend geschreven en berust geheel op bronnenstudie. Uit zijn nalatenschap verschenen: „Shakespeare. Fünf Vorlesungen" (Straatsburg, 1893). Een lijst zijner wetenschappelijke werken bevindt zich in *Kolbing's* „Englische Studien", dl. 17. Bovendien nam *ten Brink* deel aan de beweging tegen de onfeilbaarheidsverklaring door het geschrift: „Am Vorabende des Konzils" (Munster, 1869).

Brinkman, *Cornelis*, een Nederlandsch godgeleerde, te Meppel geboren, aanvaardde in 1753 het leeraarsamht te Ingen, toen te Oude Tonge en daarna te Dirksland. Hij schreef o.a. „Ophelderingen over het Nieuwe Testament" (1776, 4 dln.) en overleed in 1799 te Leiden.

Brinkman, *Carel Leonhard*, een man van veel verdiensten op het gebied van den boekhandel, vooral als uitgever van wetenschappelijke werken, werd geboren te Amsterdam, den 10den September 1820 en verloor reeds op 8-jarigen leeftijd zijn vader, waarna zijn moeder hem een zorgvuldige opvoeding gaf. Hij ontving zijn opleiding voor het vak van den boekhandel bij de firma's *Johannes Müller, Schonekat, Schooneveld* en aan het Bibliographisch Instituut, destijds te Amsterdam, en vestigde zich op 25-jarigen leeftijd als boekhandelaar in zijn geboortestad, waar een vriendschappelijke betrekking met *P. H. Witkamp* hem het eerst aanleiding gaf tot de uitgave van diens schoolboekjes, enz. Hij werd o.a. uitgever van de werken van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap, van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap en van den 1sten druk van *Winkler Prins'* „Geïllustreerde Encyclopaedie", welke in 16 deelen in de jaren 1869—1881 verscheen en zooveel bijval vond, dat de uitgeversmaatschappij „Elsevier" daarvan reeds in 1883 een tweeden druk ter perse legde. *Brinkman* overleed, na in het buitenland vruchteloos genezing gezocht te hebben voor een verouderde keelziekte, den 30sten September 1881.

Brinton, *Daniel Garrison*, een Amerikaansch ethnoloog, werd den 13den Mei 1837 te Thornbury (Pennsylvanië) geboren. Van 1856—1857 bereisde hij Florida, van 1861—1862 Europa, was in den Burgeroorlog militair arts en directeur van een lazaret en woonde sedert 1865 te Philadelphia. Hier werd hij in 1884 hoogleeraar in de ethnologie en archaeologie aan de Academy of natural sciences. Hij overleed den 31sten Juli 1899. Hij schreef: „The Floridian Peninsula" (1859), „The myths of the New World" (1868; 2de druk 1896), „American hero myths" (1882), „The Maya chronicles" (1882), „The Iroquois book of rites" (1883), „Aboriginal American authors and their productions" (1883), „The Lenape and their legends" (1885), „Essays of an Americanist" (1890), „Races and peoples" (1890), „Giordano Bruno" (1890), „The American race" (1891, „Anthropology" (1892), en „Religions of primitive peoples" (1897).

Brinvilliers, *Marie Madelaine d'Aubray*, marquise *de*, een beruchte Fransche giftmengster, geboren in 1630, de dochter van den luitenant *Dreux d'Aubray* te Parijs, werd in 1651 de echtgenoot van den markies *Antoine Gobelin de Brinvilliers*, kolonel van een regiment cavalerie in Normandië. De jonge man was ongemeen ingenomen met zijn bekoorlijke vrouw en de gesloten echtverbintenis scheen tot de gelukkige te zullen behooren, toen de markies, die zelf niet onbesmet bleef van de losse zeden van Parijs, in 1659 de onvoorzichtigheid had, den ridder *Gaudin de St. Croix* in zijn huiselijken kring toe te laten. Weldra ontstond tusschen dezen en de markiezin een verstandhouding, die aan laatstgenoemde aanleiding gaf tot verregaande verkwistingen, de eer der familie bezoedelde en eindelijk haren vader deed besluiten, aan het schandaal een einde te maken door *St. Croix* een plaats te bezorgen in de Bastille. Hier kwam de ridder in kennis met een Italiaan. *Exili* genaamd, en werd diens leerling in de kunst van giftmengen. Toen *St. Croix* na verloop van tijd de vrijheid herkregen had, vestigde hij zijn werkplaats in de woning der markiezin, en deze werd door hem een volleerde giftmengster. Zij deed eerst proeven op dieren en zieken, om zeker te wezen, dat hare eerste hoofdmisdaad, een vadermoord, niet mislukken zou. Na vele andere misdaden deed zij ook haar vader door vergift bezwijken en eveneens andere bloedverwanten, die haar hinderlijk waren in haren omgang met *St. Croix*.

De bedreven misdaden werden toevallig ont-

dekt: aan *St. Croix* ontviel het glazen masker, terwijl hij in het laboratorium bezig was met de bereiding van het vergif; hij zonk aanstonds ter aarde en stierf ten gevolge van de ingeademde dampen. Toen de bevoegde amhtenaren verschenen, om zijn goederen te verzegelen, beijverde zich de markiezin, om een gesloten kistje weg te halen, en zij verried daarbij zulk een gejaagdheid, dat het openbaar gezag last gaf om den inhond daarvan te onderzoeken. Men vond daarin pakjes met vergif, waarbij een beschrijving was gevoegd van zijn werking, minnebrieven van de markiezin en een schriftelijke belofte, om aan *St. Croix* 30000 francs te betalen. Zoodra zij onderricht was van deze ontdekking, gaf zij aan haar procureur volmacht, om een vernietiging dier papieren te bewerken, en zelf nam zij de wijk naar Engeland en toen naar de Nederlanden, waar zij een schuilplaats vond in een klooster te Luik; hier werd zij ontdekt, en men bracht haar naar Parijs. Eerst hield zij haar onschuld staande, maar uit vrees voor den dood bekende zij weldra nog meer dan te lezen stond in de „Confession générale", een geschrift van 16 bladzijden, in het klooster gevonden en waarin zij beleed, dat zij zich schuldig had gemaakt aan brandstichting, alsook dat zij hare broeders en één van hare kinderen vermoord had. Zij werd veroordeeld om te worden onthoofd, daarna verbrand en haar asch verstrooid, een vonnis, dat zij den 16den Juli 1676 onderging, nadat *La Chaussée* een voormalig bediende van *St. Croix* en helper der markiezin bij hare misdaden, reeds te voren levend was geradbraakt. Na dien tijd namen de gevallen van vergiftiging zoo sterk toe, dat *Lodewijk XIV* een afzonderlijke rechtbank (Chambre ardente) voor de giftmengers en giftmengsters instelde. Men heeft van *Scribe* een tooneelstuk, getiteld: „La marquise de Brinvilliers".

Brinz, *Aloys von*, een Duitsch rechtsgeleerde en afgevaardigde naar den Oostenrijkschen Rijksraad, werd geboren in het Beiersche vlek Weiler, den 26sten Februari 1820. Hij studeerde te München en te Berlijn in de letteren en rechtsgeleerdheid, vestigde zich als advocaat te München en werd na de uitgave van zijn geschrift „Zur Lehre der Compensation" (1849) naar de universiteiten te Bazel en Erlangen (1852) beroepen. Aan laatstgenoemde werd hij in 1854 gewoon hoogleeraar in het Romeinsche recht en vertrok in 1857 als zoodanig naar Praag. In het voorjaar van 1861 werd hij afgevaardigd naar den Boheemschen Landdag en door dezen naar den Rijksraad, waar hij zich weldra als redenaar onderscheidde en met ijver de Duitsche belangen behartigde. In 1866 werd *Brinz* professor in het Romeinsche recht te Tübingen en in 1871 te München. Hij overleed aldaar, den 13den September 1887. Tot zijn wetenschappelijke geschriften behooren: „Kritische Blätter civilistischen Inhalts" (1852), „Lehrbuch der Pandecten" (Erlangen, 1857—1871), „Zum Rechte der bonae fidei possessio" (München, 1875), „Zur contravindicatio" (München, 1877), „Zum Begriff und Wesen der römischen Provinz" (1885) en „Die Freigelassenen der Lex Aelia Sentia" (Freiburg, 1885).

Brio beteekent in de muziek levendig, met vuur.

Briolets, twee diamanten rosetten, met de grondvlakken tegen elkaar gelegd, die gebruikt worden tot versiering o.a. van horlogekettingen en oorbellen.

Brion of *voorsterenknie* is in den houten scheepsbouw een kniestuk, dat de kiel met den voorsteven verbindt. Op den brion ligt de binnensteven, er onder de buitenkiel, terwijl zich aan de voorzijde de loefhouder bevindt. Zie *Steven*. Bij ijzeren schepen is de brion met den voorsteven uit één stuk gegoten.

Brion, *Friederike Elisabeth*, bekend als *Friederike von Sesenheim* door hare betrekking tot *Goethe*, was de zesde dochter van den predikant *Brion* te Niederrödern bij Selz in den Elzas, en werd den 19den April 1752 geboren. Zij leerde den grooten dichter kennen in het begin van October 1770, toen hij als student te Straatsburg met zijn vriend *Weyland* het huis van haren vader bezocht. De hartelijke betrekking, in „Dichtung und Wahrheit" met de bekoorlijkste kleuren geschilderd, bleef voortduren tot in den zomer van 1771, toen *Goethe* Straatsburg verliet. *Friederike* werd na zijn vertrek gevaarlijk ziek. Met hartstochtelijke toegenegenheid vroeg de dichter *Jakob Michael Reinhold Lenz* hare hand en verviel hij haar afwijzend antwoord tot krankzinnigheid. *Goethe* zag haar weder in September 1779, toen hij op een reis naar Zwitserland met *Karel August von Weimar* haar te Sesenheim een bezoek bracht. Zij bleef met innige liefde aan hem gehecht, werd meermalen ten huwelijk gevraagd, maar bleef ongetrouwd en overleed te Meiszenheim, ten huize van een harer bloedverwanten, den 3den April 1813. Hare rustplaats is den 19den Augustus 1866 met een monumentalen steen versierd. In 1880 werd op een heuvel bij Sesenheim het in „Dichtung und Wahrheit" genoemde prieel „Friederikens Ruhe" opnieuw opgericht.

Brion, *Louis*, admiraal van Columbia, werd geboren op Curaçao, den 6den Juli 1782. Hij kwam eerst op een kantoor te Amsterdam, vocht onder de Bataafsche jagers met roem in Noord-Holland (1799) en keerde vervolgens naar zijn geboorteland terug. Van hier begaf hij zich naar de Vereenigde Staten, om zich op de zeevaartkunde toe te leggen; aldaar ontving hij het bericht, dat zijn vader overleden was met achterlating van een aanzienlijk vermogen, en hij rustte nu een schip uit en bezocht verscheidene landen, totdat hij in 1804 zich vestigde op Curaçao en er tot commandant der schutterij werd aangesteld.

Toen de Engelschen onder den commodore *Murray* in 1805 het eiland wilden vermeesteren en den Kabritenberg bezet hielden, trok *Brion* er met een klein getal schutters omheen, om hen den terugweg naar zee af te snijden, en deed daardoor den vijand aftrekken. In de volgende jaren bezocht hij de kusten van Venezuela en Guayra, knoopte betrekkingen aan te Caracas en streed er voor de onafhankelijkheid des lands. Daarna werd hij opperbevelhebber der vloot van Columbia en kapitein-generaal van het leger. Hij ondersteunde *Bolivar* met 250000 daalders, bewerkte, dat laatstgenoemde als kapitein-generaal van Venezuela en Nieuw-Granada erkend werd, hielp het eiland Marguérite veroveren (1816) en bracht aan het Spaansche eskader een belangrijke nederlaag toe. In 1817 nam hij deel aan de verovering van Guyana

vernielde in den mond van den Orinoco 30 schepen en veroverde er 8. Hij bracht een verzoening tot stand tusschen *Bolivar* en *Marino Montilla* en vormde met laatstgenoemde het plan, om Santa Martha en Carthagena te bemachtigen. Santa Martha viel weldra in zijn handen, en Carthagena zou gevolgd zijn, indien een wapensborsing geen einde bad gemaakt aan de vijandelijkheden.

Brion mocht de bevrijding van Zuid-Amerika niet beleven. Hij had te Savanilla de tolrechten van 33 op 25% verminderd, doch *Bolivar* deed bekend maken, dat zij op den ouden voet moesten geheven worden. Dit krenkte *Brion* zoozeer, dat hij in 1820 naar Curaçao terugkeerde, waar hij den 20sten September van dat jaar overleed. Door het onbaatzuchtig ondersteunen van de zaak der vrijheid, had hij zich van zijn geheele vermogen beroofd, en de schuldvordering van zijn erfgenamen aan de republiek Columbia beliep 1/2 millioen Spaansche daalders, waarop 400000 werden nitbetaald.

Brion, *Gustave*, een Fransch genre- en historieschilder, geboren den 24sten October 1824 te Rothan in de Vogezen, overleden den 6den November 1877 te Parijs. Hij werd een leerling van *M. G. Guérin* te Parijs en schilderde hoofdzakelijk landelijke tafereelen nit den Elzas. Tot zijn merkwaardigste doeken behooren twee begravenisschilderstukken, in de Vogezen met sleden en aan den Rijn met bootjes, „De boeren nit het Zwarte woud aan de wonderdadige geneeskrachtige bron," „De bruiloft en het bruilofsmaal," „Landlieden rustend in het wond hij een bedevaart" (in het Louvre te Parijs), de „Driekoningendag" en de „Bijbelvoorlezing."

Brionische Eilanden, noemt men de Oostenrijksche eilanden aan de kust van Illyrië, ten noorden van Pola. Het grootste ervan heet *Brioni* en telt 83 bewoners. Zij bevatten de groeven van het hechte, aschgrauwe marmer, waarvan o.a. de Venetiaansche paleizen zijn opgetrokken. Langs de geheele kust wordt het als bouwsteen gebruikt en tegenwoordig ook verzonden naar Weenen, München en Berlijn. De Brionische eilanden beheerschen het kanaal van Fasana, zoodat enkele ervan voorzien zijn van vestingwerken, terwijl op het grootste eiland het fort Tegetthoff ligt.

Brioschi, *Francesco*, een Italiaansch wiskundige, te Milaan geboren, den 22sten December 1824, was eerst civiel-ingenieur, van 1850—1861 hoogleeraar in de theoretische mechanica te Pavia, vervolgens secretaris-generaal aan het ministerie van onderwijs en tevens afgevaardigde. In 1863 trad hij op als directeur van de Polytechnische school te Milaan, die door hem gereorganiseerd werd, en nam in 1865 zitting als senator. Sedert 1884 president van de Academia dei Lincei te Rome, was hij tevens lid van de Parijsche en Berlijnsche academiën en redacteur van de te Milaan verschijnende „Annalia di matematica". Behalve talrijke, in wiskundige tijdschriften verschenen verhandelingen uit de meest verschillende deelen der zuivere en toegepaste wiskunde, schreef hij: „Teoria dei determinanti" (1853). Hij overleed den 13den December 1897 te Milaan. Zijn verzamelde werken verschenen in 1901 en 1902 in twee deelen te Milaan.

Brioso, term in de muziek voor frisch, vurig, krachtig; hetzelfde als con brio.

Briquet, *Marguerite Ursule Fortunée Bernier*, een Fransche dichteres, werd den 16den Juni 1782 te Niort (Deux Sèvres) geboren en overleed aldaar, den 14den Mei 1815. Zij beoefende ijverig de letterkunde, de muziek en de plantkunde, en werd op 18-jarigen leeftijd lid van de Maatschappij van Fraaie Letteren en van het Athenaeum van Schoone Kunsten te Parijs. Zij schreef een „Ode sur les vertus civiles" (1801) en een aantal andere gedichten.

Briquette of *koolsteen* noemt men een brandstof, die door persing uit steen- of bruinkoolgruis ook wel uit veenstof of houtskool, wordt vervaardigd. De fabricage is verschillend voor bruinkool en voor steenkoolbriquettes. De eerste kunnen langs den natten of langs den drogen weg bereid worden. In het eerste geval worden ze vervaardigd in vochtigen toestand, met machines, die geheel gelijken op steenpersmachines. Men laat de briquettes vervolgens drogen op houten stellages. Deze methode vereischt een groote ruimte, terwijl toch nog altijd 40% water in de stukken achterblijft. Het droge proces is veel goedkooper en doelmatiger en levert droge briquettes. Daarvoor wordt het gruis eerst gezeefd, dan gedroogd en daarna geperst. De persmachines, die oorspronkelijk voor turf werden gebruikt, hebben een stempel, die verbonden is aan den kruiskop van een stoommachine. De vormen worden automatisch gevuld. De verhittingswaarde van deze briquetten is 40 à 60% grooter dan die van de ruwe stof.

Terwijl van de bruinkolenbriquettes de grondstof het bindmiddel reeds bevat in den vorm van hars en parafineachtige stoffen, gebruikt men voor de samenstelling van steenkolenbriquettes een afzonderlijk bindmiddel, en wel bijna uitsluitend teer (o. a. van de gasfabrieken), die in verwarmden toestand met het steenkolengruis wordt vermengd. Bij de persing onderscheidt men open en gesloten vormen. Bij de eerste wordt het gruis door een zuiger samengeperst tot een dikke staaf, die daarna in schijven gezaagd wordt. Volgens de tweede manier wordt in den open vorm een stempel gedrukt en vervolgens de vorm geledigd. Machines hiervoor zijn o.a. vervaardigd door *Mazeline, Middleton-Detomby, Hanrez, Biétrix, Coussinhal,* e. a.

Voor de eivormige briquettes gebruikt men walsen, die eivormige, tegenoverstaande holten hebben.

Sedert 1893 worden volgens de methode van *Koopmann* in een fabriek te Stettin briquettes gemaakt, die een zeker gehalte aan koolzure kalk bevatten. De rook wordt daardoor aanmerkelijk minder en tevens vrij van zwavelzuur, daar zich zwavelzure kalk vormt, die in de asch achterblijft. Hierbij ontstaat bovendien geen slakkenvorming.

Ook houtsoorten, die in looierijen of ververijen geëxtraheerd zijn, worden verwerkt tot briquettes, o.a. Quebrachohout en blauwhout. Men maakt van het hout eerst spaanders, droogt ze daarna en perst ze vervolgens. De *houtbriquettes* zijn gemakkelijk bruikbaar en kunnen op de brenkvlakte worden aangestoken. Zij verbranden rook- en reukeloos. Voor *turfbriquettes*. Zie *Veen*.

Brisant, verwoestend, wordt gebezigd in verband met ontploffingsmiddelen; men noemt die „brisant", als ze een zeer korten ontploffingstijd

hebben. Hoe grooter de warmte is, die bij de ontploffing wordt ontwikkeld, des te grooter is ook de verwoestende kracht (brisans). Brisante springmiddelen kunnen niet voor gewoon geschut worden gebruikt, wel echter voor de vulling van spring- of brisantgranaten (zie aldaar) en voor het doen springen van gesteenten. De ontzettende drukking, die door de zich in korten tijd vormende gassen wordt uitgeoefend, is zelfs in staat, om in de vrije lucht een vaste onderlaag te verwoesten, bijv. dikke ijzeren platen, terwijl langzaam explodeerende stoffen, zooals buskruit, daarop geen invloed hebben. De ontploffingstijd van 1 kg. buskruit, in den vorm van een kubus van 10 cm. zijde, bedraagt, volgens *Tranzl*, $^1/_{100}$ seconde, die van 1 kg. dynamiet daarentegen $^1/_{50000}$ seconde. Tot de brisante ontploffingsmiddelen behooren: schietkatoen, pikriezuur, meliniet, cresyliet, ecrasiet, dynamiet, sjimose, enz.

Brisant-granaten, ook wel springgranaten genoemd, zijn, in plaats van met buskruit, met een brisant ontploffingsmiddel gevuld. Naar een dergelijke vulling werd reeds zeer lang gezocht, maar men had daarbij de groote moeilijkheid te overwinnen, dat deze granaten zoo gevoelig zijn voor schokken, dat reeds het losbranden van het schot in den regel ook de ontploffing van het projectiel ten gevolge heeft, waarbij èn geschut èn manschappen te veel aan gevaren zijn blootgesteld. Om dit bezwaar op te heffen heeft men zeer verschillende middelen aangewend. 1) Men trachtte den stoot, dien de granaat bij het afschieten ontvangt, te verzwakken door met een geringe aanvangssnelheid te schieten. Daarvoor plaatste men tusschen het geschut en de lading veerkrachtige buffers (*Snijdergranaten* en *Graydongranaten*); ook legde men het ontploffingsmiddel in de granaten wel in een elastisch omhulsel; verder werd voor het afschieten gebruik gemaakt van samengeperste lucht (*Zalinskikanonnen*) of van andere samengeperste gassen, of maakte hij het afschieten gebruik van de centrifugaalkracht (*Hicksgeschut*). 2) Men nam in de plaats van de meest ontplofbare soorten andere, die minder gevoelig waren, zooals vochtig, samengeperst schietkatoen, waarbij, behalve de gewone aansteker, nog een afzonderlijke springdop noodig is. 3) In plaats van het ontploffingsmiddel in gereeden toestand, vulde men de granaten met de samenstellende deelen zoodanig, dat deze bestanddeelen eerst bij het afgaan van het schot werden vermengd, waardoor de ontploffing nooit anders dan buiten het geschut kon plaats hebben (*Sprengelsche*, *Grusonsche granaten*). Op deze wijze kan men groote hoeveelheden der explosieve stoffen zonder eenig gevaar gebruiken; alleen doet zich hierbij weer een nieuwe moeilijkheid voor, n.l., dat vele der stoffen vloeibaar zijn.

De brisantgranaten werden in den beginne vooral gebruikt voor scheepsgeschut en bij de kustverdediging. In latere jaren hebben zij ook toepassing gevonden bij belegerings- en vestinggeschut en daardoor een groote omwenteling teweeggebracht in de vestingbouwkunde, daar de tot nog toe gebouwde muren en verdedigingswerken op verre na niet bestand waren tegen de verwoestende kracht van deze nieuwe soort granaten. Ook bij het veldgeschut zijn ze tegenwoordig in gebruik, ja zelfs als handgranaten, om met de hand naar den vijand geslingerd te worden. In Frankrijk worden ze gevuld met meliniet en cresiliet; de vulling der Duitsche springgranaten C 88 van de veldartillerie wordt nog geheim gehouden; men vermoedt echter, dat ze uit pikrinezuur bestaat. Alle springgranaten hebben dunne wanden om, een zoo groot mogelijke hoeveelheid van het ontploffingsmiddel te kunnen bevatten, en bestaan derhalve meestal uit staal. Ook het geschut zelf moet een groot weerstandsvermogen bezitten en wordt veelal vervaardigd uit nikkelstaal.

De nieuwste vulling van brisantgranaten is die met sjimose, aldus genoemd naar den uitvinder, een Japansch hoogleeraar in de scheikunde. Het bestaat uit gesmolten pikrine-zuur en heeft dezelfde uitwerking als de ontploffingsmiddelen, die in Europa gebruikt worden onder de namen ecrasiet, meliniet, lidiet, enz. Het werd door de Japanners in 1904 voor het eerst gebruikt in den oorlog tegen Rusland.

Brisbane is de naam van een rivier en van een stad in Australië. Eerstgenoemde, in 1823 door *Oxley* ontdekt, stort zich uit aan de oostkust in de Moretonbaai en is tot op een aanzienlijken afstand bevaarbaar. In 1834 werd een strafkolonie gesticht aan de Moretonbaai, maar later naar den oever van bovengemelde rivier, op een afstand van 35 km. van haren mond, verlegd. Daar ontstond de stad Brisbane. Toen de strafkolonie in 1842 opgeheven werd, ontstond in het daarop volgende jaar het Moretondistrikt, hetwelk een gedeelte vormde van Nieuw-Zuid-Wales, maar in 1859 werd het met geheel noordoostelijk Australië een zelfstandige kolonie met den naam van Queensland. Sedert dien tijd is de stad Brisbane de hoofdstad der kolonie en de zetel van den gouverneur. Zij is zeer fraai gelegen in een vruchtbaar oord aan de sterk kronkelende rivier en door boschrijke heuvels, zorgvuldig bebouwde velden, tuinen en villa's omringd. De stad bestaat uit twee gedeelten, tevens afzonderlijke gemeenten, Noord- en Zuid-Brisbane, die door de rivier gescheiden en door een fraaie, 10,5 m. hooge brug verbonden zijn. In 1901 telde Noord-Brisbane 28954 inwoners, Zuid-Brisbane 25481. De stad is wijd gebouwd, heeft een omvang van 16 km. en telt met de voorsteden 119428 inwoners. Zij is de zetel van een R. Katholieken bisschop, heeft 39 kerken en kapellen, een universiteit, een bibliotheek, een schouwburg, een kazerne, enz. Vooral de kathedraal is een mooi gebouw, evenals het Parlementsgebouw. Fraaie parken zijn het Victoriapark en het Bowenpark. Brisbane staat door twee spoorwegen in verband met het binnenland; door stoombootdiensten wordt een geregeld verkeer onderhouden met Sydney en andere Australische havens en met Europa door de Queensland Royal Mail Line. De scheepvaart is er zeer levendig, daar Brisbane een rijk achterland heeft, waarvoor de stad de in- en uitvoerhaven vormt. Vooral wordt er talk, huiden, katoen en goud, en bovenal wol uitgevoerd. De invoer van Europeesche produkten is belangrijk grooter dan de uitvoer.

Brisbane, *Thomas Macdougall*, een Britsch generaal, geboren op Brisbane House te Largs (Airshire), den 23sten Juli 1773, studeerde eerst te Edinburgh en te Londen in de wis- en sterren-

kunde, trad in krijgsdienst in 1789 en diende onder den hertog *van York* in de Nederlanden en in 1795 onder Sir *Ralph Abercromby* in West-Indië. Na zijn terugkeer bouwde hij op eigen kosten een observatorium te Brisbane-House. In 1812 voegde hij zich bij *Wellington* te Coïmbra en onderscheidde zich bij Vittoria en Nives. Na den val van *Napoleon* werd hij als bevelhebber eener brigade naar Amerika gezonden, en in 1816 werd hij benoemd tot correspondeerend lid van het Fransche Instituut. Op aanbeveling van *Wellington* werd hij in 1821 gouverneur van Nieuw-Zuid-Wales, waar hij vele verbeteringen invoerde. Op de sterrenwacht, door hem te Paramatta, bij Sydney, gesticht, nam hij een groot aantal te voren weinig bekende sterren waar en ontving van het Astronomisch Genootschap een gouden medaille. Bij zijn terugkeer uit Australië in 1825 deed hij in Engeland een derde observatorium verrijzen te Markerstown, en na den dood van *Walter Scott* (1833) werd hij gekozen tot voorzitter van de Royal Society te Edinburgh. Hij overleed den 31sten Januari 1860.

Brisebarre, *Edouard Louis Alexandre,* een Fransch tooneeldichter, geboren den 12den Februari 1818 te Parijs, bezocht het College Charlemagne, werd klerk bij een advocaat, zag zich vervolgens geplaatst bij de belastingen en werd eindelijk tooneelspeler. Hij trad voorts op als dramatisch dichter, en zijn vaudeville „La fiole de Cagliostro", in 1835 in het Théâtre du Palais Royal opgevoerd, vond dadelijk grooten bijval. Korten tijd was hij ambtenaar bij de Bank van Frankrijk en bepaalde zich daarna weder bij het tooneel. Met andere schrijvers heeft hij meer dan honderd stukken voor den schouwburg geleverd, meestal geestige vaudevilles en kluchten. Daarvan vermelden wij: „Madame Camus et sa demoiselle" (1841), „La vie en partie double" (1845), „Le tigre du Bengale" (1849), „Drin-Drin" (1851). „Le laquais d'un nègre" (1852), „Rose Bernard" (1857), „Les ménages de Paris" (1859), „Les portiers, scènes de la vie parisienne" (1860), „Le garçon de ferme" (1861), „La maison Saladier, scènes de la vie réelle" (1861), „M. de la Raclée, scènes de la vie bourgeoise" (1862), „Léonard" (1863), „Les Médicins" (1863), „La vache enragée" (1865), „Les Rentiers" (1867), „Le musicien des rues" (1866) en „Les pauvres filles" (1867). Met *Eugène Nus* leverde hij: „Drames de la vie" (1860, 2 dln.) en overleed den 18den December 1871.

Briseïs of *Hippodamia,* de dochter van *Brises,* koning der Lelegers, en gemalin van *Mynos,* werd door *Achilles* buitgemaakt bij de verwoesting van Lyrnessus, maar aan hem ontrukt door *Agamemnon.* Dit vooral gaf aanleiding tot een strijd tusschen die twee helden, welke bozongen is in de Ilias. Zie verder onder *Achilles.*

Brisingamen, een kostbaar halsversiersel, dat volgens de oude Noorsche overlevering door vier dwergen (de Brisingen, d. w. z. „vlechters") voor de godin *Freya* was vervaardigd. *Loki* had het eens gestolen, maar *Heimdal* won het hem in een roemvol tweegevecht weer af en bracht het terug aan de wettige eigenares. Waarschijnlijk was echter het brisingamen oorspronkelijk geen attribuut van *Freya,* maar van *Frigg. C. H. Meyer* meent, dat het in verband staat met den regenboog, terwijl *Uhland* en *Müllenhoff* met grooter waarschijnlijkheid aantoonen, dat het slaat op het morgen- en avondrood.

Brissac, *Charles de Cossé,* graaf *de,* gewoonlijk de maarschalk *de Brissac* genaamd, was een Fransch veldheer uit de 16de eeuw. Hij werd in 1505 geboren, in 1540 generaal en was aanvoerder der Fransche troepen in de oorlogen tegen Napels en tegen Piémont. Vooral echter heeft hij zich met zijn cavalerie beroemd gemaakt door de verdediging van Landrecies tegen *Karel V* (1543). Tot driemaal toe bracht hij de keizerlijke overmacht aan het wijken en vereenigde zich vervolgens met het leger van *Frans I* bij Vitry. Van 1544—1546 vocht hij tegen de Engelschen en in 1547 was bij grootmeester der artillerie; *Hendrik II* verhief hem tot maarschalk van Frankrijk en belastte hem met diplomatieke zendingen, vooral om vredesonderhandelingen te voeren. In 1550 werd hij gouverneur van Piémont, dat hij dapper tegen de keizerlijken verdedigde, en in 1559 gouverneur van Picardië, *Karel IX* benoemde hem tot gouverneur van Parijs en in 1563 in dezelfde betrekking te Normandië. Hij overleed te Parijs, den 31sten December 1563.

Brissac, Arthur de Cossé, graaf *de Secondigny* een broeder van den voorgaande, eveneens maarschalk van Frankrijk, bewees aan *Karel IX* belangrijke diensten tegen de Hugenoten, maar werd, als verdacht dat hij tot de partij van den hertog *van Alençon* behoorde, door *Catharina de' Medici* in den kerker geworpen, doch na verloop van 17 maanden door *Hendrik III* weder op vrije voeten gesteld. Hij overleed in 1582.

Brissac, Charles II de Cossé, comte *de,* een zoon van *Charles,* behoorde tot den aanhang van den hertog *van Guise* en nam ijverig deel aan de woelingen van zijn tijd. In 1594 was hij gouverneur van Parijs en hij gaf die stad over aan *Hendrik IV.* Deze verhief hem daarvoor tot maarschalk van Frankrijk, en *Lodewijk XIII* verleende hem de waardigheid van pair en hertog.

Brissac, *Louis Hercule Timoléon de Cossé,* duc *de,* geboren den 14den Februari 1734, was onder de regeering van *Lodewijk XVI* opgeklommen tot pair, tot bevelhebber der Zwitsers en tot commandant van Parijs en zag zich in 1791 aan het hoofd gesteld der nationale garde. In het daarop volgende jaar werd hij echter te Versailles vermoord.

Brisson, *Mathurin Jacques,* een Fransch natuurkundige, geboren den 30sten April 1723 te Fontenay-le-Comte in Poiton, studeerde onder de leiding van *Réaumur,* werd hoogleeraar in de natuurkunde aan het collége Navarre te Parijs en bestuurde het plaatsen van de pas uitgevonden bliksemafleiders. Vervolgens werd hij lid van de Academie van Wetenschappen en na de opheffing van deze lid van het Institnut. In de onrustige dagen der Omwenteling bemoeide hij zich uitsluitend met de wetenschappen, en in 1795 werd hij hoogleeraar in de natuurkunde aan de Centrale School. Hij overleed te Broisi bij Versailles, den 23sten Juni 1806. Hij had zich vooral toegelegd op de natnurlijke historie der vogels en deze met de beschrijving van 320 nieuwe en met afbeeldingen van 350 nog nooit in afbeelding gebrachte soorten verrijkt. Zijn „Ornithologie" (1760, 6 dln. met 216 koperen platen) was vóór

de „Histoire des oiseaux" van *Buffon* het beste werk op dat gebied. Voorts schreef hij: „Pesanteur spécifique des corps" (1787), een natuurkundig leerboek voor de centrale scholen, „Dictionnaire raisonné de physique" (1781—1800) en „Le règne animal divisé en neuf classes" (1756). Laatstgenoemd werk is in 1762 in het Latijn vertaald en te Leiden uitgegeven.

Brisson, *Eugène Henri*, een Fransch staatsman, geboren te Bourges, den 31sten Juli 1835, studeerde te Parijs in de rechten en vestigde er zich in 1859 als advocaat. Tevens was hij medewerker aan den „Temps" en aan den „Avenir National" en stichtte in 1868 met *Challemel-Lacour* en *Allain-Targé* de „Revue politique", die echter weldra verboden werd. Na den val van het Keizerrijk (4 September 1870) werd hij adjunct-maire van Parijs, maar nam na de beweging van den 30sten October zijn ontslag. In Februari 1871 zag hij zich gekozen tot lid van de Nationale Vergadering, voegde zich bij de uiterste linkerzijde en deed reeds, hoewel te vergeefs, in September 1871 het voorstel tot een algemeene amnestie voor staatkundige misdrijven en overtredingen. Door zijn radicale redevoeringen haalde hij zich de censuur der Kamer op den hals. In 1876 werd hij lid van de Kamer van Afgevaardigden en voegde zich bij de Union Républicaine, die hem tot haar voorzitter koos. Den 14den Januari 1879 werd hij tot tweeden vicepresident der Kamer van Afgevaardigden en kort daarna tot voorzitter van de begrootingscommissie benoemd. In November 1881 werd hij in plaats van *Gambetta* voorzitter der Kamer van Afgevaardigden. Den 6den April 1885 werd hij minister-president en minister van Justitie. Den 7den Januari 1886 maakte hij plaats voor het Kabinet *Freycinet*. Na het aftreden van *Grévy* als president en na het vermoorden van *Carnot* was *Brisson* candidaat voor het presidentschap, kreeg eerst slechts weinig stemmen, maar na het aftreden van *Casimir Perier* (1895) reeds 361 stemmen. In December 1894 werd hij weer president van de Kamer van Afgevaardigden. Den 28sten Juni 1898 droeg men aan *Brisson* de vorming van een nieuw radicaal kabinet op, waarin hij zelf minister van Binnenlandsche Zaken werd. Het was voornamelijk door zijn invloed, dat den 26sten September 1898 in den ministerraad besloten werd tot de herziening van het *Dreyfus*-proces, maar dit voorval noodzaakte hem den 25sten October om af te treden. In Januari 1904 werd hij nogmaals president van de Kamer van Afgevaardigden.

Brissot, *Jean Pierre*, bijgenaamd de *Quarville* of *Warville*, naar het dorp, waar hij opgevoed werd, een Fransch schrijver, die bij de Groote Omwenteling een belangrijke rol heeft vervuld, werd geboren te Chartres, den 14den Januari 1754. Hij studeerde in de rechten en kwam vervolgens in dienst bij een procureur, op wiens kantoor ook *Robespierre* werkzaam was. Door zijn eerste werk „Théorie des lois criminelles" verwierf hij den bijval van *Voltaire* en *d'Alembert*, terwijl hij zich in nog wijderen kring bekend maakte door zijn „Bibliothèque des lois criminelles". Hij stichtte voorts te Londen een tijdschrift, „Lycenm" genaamd, waarin hij de belangrijkste stukken der meest verdienstelijke mannen van zijn tijd wilde opnemen doch deze onderneming mislukte en *Brissot* keerde terug naar Parijs. Daar werd hij wegens een pamflet van den markies *de Pelleport*, voor welks vervaardiger men hem hield, in de Bastille opgesloten, maar na verloop van 4 maanden door tusschenkomst van den hertog *van Orléans* weder in vrijheid gesteld. Met *Clavière* gaf hij onder den naam van *Mirabeau* eenige geschriften uit over de financiën, werd in een aanslag gewikkeld en ontvluchtte bij tijds naar Londen, waar hij lid werd van het genootschap tot afschaffing van den slavenhandel. Toen hij zich vervolgens weder naar Frankrijk begeven had, bracht hij aldaar in 1788 een dergelijke vereeniging tot stand onder den naam van „Société des amis des noirs", en in opdracht van deze vertrok hij naar Amerika. Bij het bericht, dat er een omwenteling in Frankrijk uitgebroken was, spoedde hij zich weder naar Parijs, waar hij in 1798 het blad „Le Patriote français" deed verschijnen, hetwelk weldra het orgaan en vereenigingspunt was der revolutiemannen. Het was aan hem, dat men op den 14den Juli de sleutels der Bastille ter hand stelde. Ofschoon hij aanvankelijk niet gekozen werd tot lid der Nationale Vergadering, had hij daarin toch grooten invloed, terwijl hij vervolgens afgevaardigde en later door het departement Eure-et-Loire tot lid der Nationale Conventie benoemd werd. Hij verzette zich wel tegen de veroordeeling des konings, doch stemde desniettemin voor zijn dood, maar met heroep op het volk. Toen *Lodewijk XVI* dit vernam, riep hij uit: „Ik dacht, dat *Brissot* mij zou gered hebben!"

Brissot drong sterk aan op oorlog tegen het buitenland en was oorzaak van het ontslag van *Delessert*, minister van Buitenlandsche Zaken, omdat deze geneigd was tot den vrede, en hij zorgde, dat generaal *Dumouriez* belast werd met de portefeuille, waarna aan Oostenrijk de oorlog werd verklaard (20 April 1792), alsmede aan Engeland en Nederland (1 Februari 1793). *Robespierre* was in den beginne zijn medestander, maar verklaarde hem later een vijand des volks en een verrader des vaderlands, vooreerst omdat hij de natie tot den oorlog had aangespoord en *Dumouriez* afvallig gemaakt, en vervolgens omdat hij zich verzet had tegen het proces tegen *Lodewijk XVI* en een federalistische constitutie der Republiek verlangde. Hij werd den 31sten Mei en den 2den Juni 1793 door den val der Girondijnen medegesleept. Wel had hij de vlucht genomen, maar hij werd te Moulins gevat en verloor den 31sten October daaraanvolgende het leven onder de guillotine. Van zijn talrijke geschriften noemen wij nog: „Les moyens d'adoucir les rigueurs des lois pénales en France" (1781), „De la France et des Etats—Unis" (1787), „Bibliothèque philosophique du législateur, du politique, du jurisconsulte" (Parijs 1782—1786, 10 dln.), terwijl zijn gedenkschriften „Legs à mes enfants", in 1830 door zijn zoon zijn uitgegeven.

Bristenstock is de naam van een bergkegel in het Zwitsersche kanton Uri, 3075 m. boven de oppervlakte der zee, boven de vereeniging van het Maderaner- en het Reuszdal gelegen. Men kan zijn top van Amsteg aan den Gothardspoorweg uit in 7—8 uren bereiken.

Bristol, een aanzienlijke stad in het Engel-

sche graafschap Gloucester en een der belangrijkste havens van Engeland, ligt aan verscheiden spoorwegen en aan de samenvloeiing van 2 bevaarbare rivieren, de Avon en de Frome, welke een haven vormen, die voor aanzienlijke koopvaardijschepen toegankelijk is. De stad ligt 10 km. boven de uitmonding der Avon in de Severn. Met de voorsteden St. Michaël-Hill en Kingsdown, College Green en Redcliffe Hill breidt de stad zich uit over 6 of 7 heuvels met de daartusschen gelegen dalen. De oude stad is donker en heeft vele nauwe straten, terwijl de nieuwe stad en de voorsteden zich door ruime straten en pleinen en door monumentale gebouwen onderscheiden. Bristol telt (1901) 328842 inwoners, heeft talrijke kerken, waaronder de hoofdkerk in spitsboogstijl met een lengte van 91 m.. de kerk van St. Maria Redcliffe, in de jaren 1292 tot 1376 gebouwd, met een toren van 86 m. hoogte, en de groote en fraaie St. Marcuskerk uit de 12de eeuw. Tot de overige merkwaardige gebouwen rekent men: het prachtig bisschoppelijk paleis, de beurs, in Griekschen stijl in 1740 gebouwd, het stadhuis, den schouwburg, het gebouw voor wetenschap en kunst, de bibliotheek, het museum, de Victoriasocieteit met een groote concertzaal. enz. Verder zijn er talrijke overblijfselen van Middeleeuwsche gebouwen en muurwerken. Men heeft er een universiteit, in 1822 gesticht, een inrichting van onderwijs voor physiologie en artsenijmengkunde, een gymnasium, in 1532 gesticht, een zeevaartschool, een letterkundig instituut, een boekerij met 50000 deelen en een groot aantal inrichtingen van weldadigheid van verschillende strekking, waaronder vooral het weeshuis van *George Muller*, met 2000 weeskinderen, en het Queen Elizabeth Hospital op den Brandonheuvel. Over de Avon liggen, behalve een prachtige steenen brug, 2 ijzeren bruggen en een draaibrug, en van Clifton, een plaats, die nabij Bristol op een rots gelegen is, voert een merkwaardige kettingbrug ter lengte van 270 m. naar den anderen oever. Het hooge vloedgetij, dat de waterspiegel 10 m. doet rijzen, geeft zelfs aan de grootste schepen gelegenheid om er binnen te loopen. Om die ongelijke waterstanden te doen eindigen, heeft men van 1804 tot 1809 aan de Avon een nieuw bed gegeven en de oude rivierbedding over een lengte van 5 km. in dokken veranderd. Bovendien ligt aan den mond der Avon het groote Avonmouthdock. Er bestaan geregelde stoombootdiensten op Cardiff, Liverpool, Glasgow, Swansea, Cork, New York, Montreal, op de havens van de Zwarte Zee en op Voor-Indië. De nabijheid van steenkolenmijnen doet er tal van fabrieken verrijzen. De handel van Bristol wordt grootendeels gedreven met Ierland, Amerika en West-Indië. Ook gaan van uit Bristol schepen op de vischvangst aan de kusten van New-Foundland. De uitvoer bestaat voornamelijk uit ruw ijzer, koper, tabak en chemicaliën en bedroeg in 1898: 1411538 p.st.; de invoer bedroeg 11028065 p. st. en bestaat vooral uit koren, suiker, kaas, huiden en leder, petroleum, zaden, hout, boter en spek. Het scheepvaartverkeer met het buitenland bedroeg 1156 schepen met 1173859 registertonnen. De stad zendt 4 afgevaardigden naar het Parlement.

Behalve door spoorwegen met Plymouth, Londen en Birmingham staat Bristol langs de Avon en het Kennetkanaal met de Theems in verbinding. De bisschop van Bristol heeft het opzicht over 236 kerspelen en hijzelf staat onder dat van den aartsbisschop van Canterbury. Bristol is niet alleen een belangrijke koopstad, maar heeft ook vele fabrieken, namelijk katoenspinnerijen, suikerraffinaderijen, zeep-, koper- en messenfabrieken, pottobakkerijen, machinefabrieken, ijzergieterijen, glasblazerijen, fabrieken van ijzerwaren, likeurstokerijen, tabaks- en hoedenfabrieken, enz.

Bristol heette bij de oude Britten *Caer Brito* en bij de Saksen *Brightstow* en werd, naar men zegt, in de 4de eeuw vóór Chr. gesticht. In de 5de eeuw na Chr. vindt men haar door *Gildas* vermeld als een vestingstad, en tegen het einde der 11de eeuw was er een aanzienlijke slavenmarkt. In de 12de eeuw verrees er een slot, hetwelk somtijds tot staatsgevangenis diende, maar door *Cromwell* gesloopt werd. Ten tijde van *Hendrik II* behoorde zij reeds tot de machtigste steden van Engeland, en in de dagen van *Hendrik VIII* werd er de zetel van een bisschop geplaatst. In 1247 werd de haven verbeterd, en sedert de 15de eeuw was de stad de voornaamste handelsplaats van de westkust en voorzag een groot deel van Engeland van wol, zeep en glas. Haar verderen bloei was deze stad verschuldigd aan het bevaarbaar maken van de Avon in 1727. In 1831 ontstond er een dreigend oproer bij de aankomst van het parlementslid sir *Wetherell*, die tegen de reformbill gesproken had; het barstte los op den 18den October en werd eerst den 31sten van die maand door krijgsvolk beteugeld. In 1838 werd hier de eerste regelmatige stoombootdienst op Amerika geopend door de Great Western. Later moest Bristol in beteekenis onderdoen voor Liverpool.

Bristol. Verscheiden plaatsen in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika dragen dezen naam, zooals: *Bristol* in het county Bucks in Pennsylvanië, op den rechter oever der Delaware, 30 km. boven Philadelphia, gelegen tegenover Burlington, het eindpunt van den Delawaretak van het Pennsylvaniakanaal. De stad telt (1900) 7104 inwoners.

Bristol, de haven en hoofdstad van het graafschap Bristol in Rhode-Island, ten Z.O. van Providence, telt (1890) 5478 inwoners, heeft eenigen handel, scheepvaart en industrie.

Bristol in het N.O. van Tennessee, gedeeltelijk in Virginia gelegen, telt (1900) 5271 inwoners en heeft een belangrijken handel in tabak.

Bristol, *kanaal van*, is de naam voor een baai van den Atlantischen Oceaan tusschen de kusten van Zuid-Wales, Somerset en Devon, 128 km. lang, 8—69 km. breed. De Severn mondt er in uit.

Bristolpapier, een soort sterk en glad papier, dat voor contéteekeningen en aquarelschilderen wordt gebruikt, ook maakt men er ordinaire soorten visite-kaartjes van. Het wordt vervaardigd door 3 tot 12 vellen schrijfpapier op elkaar te lijmen, waarna deze sterk geperst en vervolgens glad gemaakt worden.

Britannicus, *Claudius Tiberius Caesar*, een zoon van keizer *Claudius* en van *Messalina*, werd geboren in het jaar 41 n. Chr. In het jaar 43 n. Chr. kreeg hij van den Senaat den bijnaam van *Britannicus*. Na den dood zijner moeder in

het jaar 48, huwde zijn vader met *Agrippina*, wier zoon, de latere keizer *Nero*, zijn stiefbroeder trachtte te verdringen. Toen *Claudius* zich daartegen verzette, werd hij op aanstoken van *Agrippina* om het leven gebracht, terwijl in het jaar 55 n. Chr. *Britannicus* op bevel van *Nero* werd vergiftigd. Zijn geschiedenis is door *Racine* tot onderwerp gekozen voor een treurspel.

British and African Steam Navigation Company Ltd., is een Engelsche stoomvaartmaatschappij, gevestigd te Liverpool, die, in verband met de „African Steam Ship Company", regelmatige diensten onderhoudt van Liverpool, Hamburg en Antwerpen naar West- en Zuidwest-Afrika en wel: 1°. naar Madeira, Teneriffa, Gran-Canaria en de kustplaatsen tot Nieuw Calabar, van Liverpool wekelijks, van Hamburg om de 14 dagen; 2°. naar de zuidelijker gelegen kustplaatsen, Kameroen, Gaboen, Kongo, enz., van Liverpool om de 3 weken, van Hamburg en Antwerpen om de 4 weken. De reis naar West-Afrika duurt naar de verst gelegen plaatsen van 36 tot 40 dagen, naar Zuidwest-Afrika 47 tot 50 dagen. De maatschappij werd in 1858 opgericht en bezit (1901) 34 stoomschepen met een inhoud van 99348 register ton. De met haar in verbinding staande „African Steam Ship Company" werd in 1832 opgericht en bezit 34 stoomschepen met 99547 ton. De beide lijnen worden geexploiteerd door de firma *Elder Dempster & Co.*

British Empire League. Zie *Imperial Federation League.*

British Imperial Federation League, is een vereeniging tot het stichten van een Greater Britain, n.l. een nauwere vereeniging van het moederland en koloniën, opgericht in 1884. Een in 1891 benoemde commissie bracht in 1892 rapport uit over de praktische maatregelen, waardoor men het plan zou kunnen verwezenlijken. Daar er echter over de verschillende onderdeelen te veel verschil van meening bestond, achtte men het raadzaam de vereeniging te onthinden, hetgeen in 1893 gebeurde, waarna onderscheiden afzonderlijke vereenigingen gesticht werden voor bepaalde doeleinden. Daartoe behoorde o.a. de „United Empire Trade League", onder voorzitterschap van sir *Howard Vincent*, die sedert jaren propaganda maakt voor een tolverbond. Verder „The Imperial Federation (Defence) Committee", dat streeft naar een gemeenschappelijk verdedigingsstelsel voor het moederland en koloniën, voornamelijk het bezit van een gemeenschappelijke vloot. Ook de „British Empire League", aan welks hoofd de hertog van Devonshire staat, tracht, zeer in het algemeen, een nauwere aaneensluiting te verkrijgen tusschen de verschillende deelen van het rijk. Eindelijk valt nog het „Federal Union Committee" te noemen, dat zich ten doel stelt een uniforme wetgeving en administratie tot stand te brengen voor alle deelen van het Vereenigd Koninkrijk en zijn bezittingen.

Britisch India Steam Navigation Company Ltd. is een in 1856 opgerichte stoomvaartmaatschappij, die sedert hare vereeniging met de *British India Associated Steamers Limited* te Londen een van de voornaamste reederijen is voor het personen- en gooderenvervoer naar Oost-Indië, Australie en Oost-Afrika. De twee lijnen, die geëxploiteerd worden, bezitten (1901) 129 stoomschepen van 411278 registerton. De voornaamste routes zijn: 1) Londen—Calcutta, 2 maal per maand; duur der reis 24—26 dagen. 2) Londen—Java—Queensland, Royal Mail Line, maandelijks; tot Batavia 32 dagen, tot Brisbane 40—45 dagen. 3) Londen—Oost-Afrika, maandelijks; tot Zanzibar 28—30 dagen. 4) Londen—Karatsji—Bombay, naar gelang van de behoefte. Minder belangrijke diensten zijn: om de 6 weken van Calcutta naar Australië (Adelaide, Melbourne, Sydney, Brisbane); om de 4 weken van Calcutta over Mauritius naar Bombay; een wekelijksche lijn Bombay—Karatsji—Perzische golf (Bender Abbas, Boesjir en Basra, in aansluiting met de „Euphrates & Tigris Limited Navigation Company" naar Bagdad). Verder bestaan er nog verscheiden wekelijksche diensten tusschen de kustplaatsen van Voor- en Achter-Indië.

British North Borneo Company is een maatschappij, gevestigd te Londen, die zich de exploitatie van een uitgestrekt gebied in het noordelijk deel van het eiland Borneo ten doel stelt. Haar oorsprong dagteekent van het jaar 1847, toen het eiland Laboean (zie aldaar) door de Britsche regeering in bezit genomen werd. In 1865 wist de Amerikaansche consul te Broenei van den sultan aldaar den afstand te verwerven van een uitgestrekte landstreek, die in hoofdzaak het gebied der tegenwoordige Borneo Company uitmaakt. Hij droeg zijn rechten over aan de „American Trading Company", die haar voornemen, zich in Noord-Borneo te vestigen, spoedig liet varen. Daarentegen vestigde zich in 1872 „The Labuan Trading Company" te Sandakan aan Borneo's N.W. kust, doch stond na een drietal jaren hare rechten af aan Mr. *Cowie* en den sultan van Soeloe, die de souvereiniteit uitoefende over de geheele N.O. kust des eilands van de Maroedoe baai tot Sibookoe. In 1877, na mislukte onderhandelingen tusschen *Torrey* — den vertegenwoordiger der „American Trading Campany" — en de heeren baron *Overbeck, Alfred* en *Edward Dent*, werd door hen een syndicaat gesticht, om de verkregen rechten te handhaven, terwijl in Januari 1878 de sultan van Soeloo alle zijn rechten op Noord-Borneo aan baron *Overbeck* afstond. Daarop werden door het syndicaat deze landstreken onmiddellijk in bezit genomen, en nadat *Alfred Drent* van een reis er heen te Londen was teruggekeerd, kwam in 1881 de „British North Borneo Provisional Association Limited" te Londen tot stand, die alle rechten en bezittingen van het syndicaat overnam. Den 1sten November 1881 word het verzoek om een koninklijk charter door de Britsche Regeering ingewilligd en daarop in Mei 1882 de „British North Borneo Company" gesticht.

Zie verder *Britsch Noord-Borneo.*

Britomartis, ook wel *Diktynna* genoemd, was een godin op het eiland Kreta, oorspronkelijk de beschermgodin van de jagers en visschers. Later werd zij met *Artemis* (*Diana*) gelijkgesteld, of beschouwd als een van haar lievelingsnimfen. Zij was een dochter van *Zeus* en *Karme*, werd door *Minos* met zijn liefde vervolgd, vluchtte voor hem door in zee te springen en werd in vischnetten voor hem verborgen. Vandaar haar naam *Dik-*

tynna, die afgeleid is van het Grieksche woord „diktyon", betwelk „net" beteekent. Kydonia op Kreta was het middelpunt van hare vereering, die zich verspreidde over Sparta en Aegina, waar zij den naam *Aphaea* droeg, en over andere eilanden in den omtrek.

Britsch Beetsjoeanenland. Zie *Beetsjoeanenland.*

Britsch Beloetsjistan. Zie *Beloetsjistan.*

Britsch Birma. Zie *Birma.*

Britsch Borneo. (zie de kaart van Borneo). In 1877 en 1878 sloot de in het noorden van Borneo gevestigde British North Borneo Company overeenkomsten met de sultans van Broenei en Soeloe, waardoor dus deze een zeker grondbezit op Noord-Borneo verkreeg. Bij een koninklijk charter van den 7den November 1881 werd bovengenoemde maatschappij onder bescherming der Britsche kroon gesteld. Bij verdrag van den 12den Mei 1888 werd dit Noord-Borneo tot een onafhankelijken staat verklaard, onder bescherming van Groot-Brittannië; het inwendig bestuur bleef in handen der Compagnie. Sedert 1881 is het gebied herhaaldelijk ten koste van Broenei vergroot en bij het verdrag, den 7den Maart 1885 tusschen Spanje, Duitschland en Engeland gesloten, kwamen de drie vroeger aan den sultan van Soeloe behoorende eilanden Balambangan, Bangoeï en Malawalai, aan de noordpunt van Borneo gelegen, en verder alle kleine eilanden binnen een afstand van 3 Engelsche mijlen (4828 m.) van de kust, aan Britsch-Borneo. De grenzen tusschen dit gebied en het Nederlandsche gedeelte zijn geregeld bij het verdrag van den 20sten Juni 1891; zij loopen tot 4°10' N.Br. en kennen de Simengaris-rivier en de zuidelijke helft van Sibitik aan Nederland toe.

Ook het bestuur over het eiland Laboean, ofschoon een kroonkolonie gebleven, werd aan de British North Borneo Company opgedragen. Het sultanaat Broenei verloor, evenals aan den N.O. nabuur, ook belangrijke riviergebieden en mijnstreken aan den westelijken, n.l. radjah *Charles Brooke*, bestuurder van Serawak. Als vergoeding daarvoor verkreeg Broenei in 1888 den titel van Independent Protected State, d.w.z. dat het geteld werd onder bescherming van Engeland. Sedert 1906 houdt een Britsch resident verblijf in de hoofdstad en is bevoegd tot het uitoefenen van contrôle op het administratief beheer. Ook Serawak verkeert onder dezelfde omstandigheden; hoewel het bestuur over het sultanaat aan radjah *Brooke* en zijn opvolger verzekerd werd. Het niet Nederlandsche gedeelte van Borneo staat dus geheel onder Britsch protectoraat.

Volgens „Die Bevölkerung der Erde" van *A. Supan* (1901) beslaat Britsch Borneo een oppervlakte van 197594 v.km. en heeft dit een bevolking van 556000 zielen; op 1 v.km. wonen derhalve 2.8 menschen. In de verschillende gewesten is de toestand als volgt:

	v.k.m.	Bevolking.	per v.km.
1. Britsch Noord-Borneo	73240	180000	2,4
Eiland Laboean	133	5853	44
2. Sultanaat Broenei	21000	50000	2,4
3. Sultanaat Serawak	103221	320000	3
Samen	197594	556000	2,8

De kusten zijn vlak en slechts op enkele punten booger door de uitloopers van een gebergte of zelfstandige verheffingen. Voor den mond van de Loendoer ligt een bank, waarboven slechts 1 m. water staat, de oevers zijn dun bevolkt. De Serawak vormt een delta; een der monden, de Moeara Tabas, is tot boven Koetjing, dus over een afstand van 58 km. bevaarbaar. De Batang Loepar heeft als waterweg dezelfde beteekenis als de Serawak, zij stroomt bijna geheel door vlak land. De belangrijkste rivier is de Redjang, welke op den Goenoeng Loeang en den Madai ontspringende, een groot stroomgebied bezit, veel toevoer van water ontvangt en over een aanzienlijke lengte bevaarbaar is. Van de overige rivieren van Serawak behoeft nog alleen vermeld te worden de Bintoeloe, welke, niettegenstaande de baar, in den regenmoeson nog door kustvaarders bezocht wordt. Door Broenei stroomen de Baran en de Limbong; de laatstgenoemde is de belangrijkste, wijl zij over een aanzienlijken afstand goed bevaarbaar is en voor haar mond 6 m. diepte heeft. Deze rivier ontlast zich in de golf van Broenei, welke bij de kust ondiep is, doch verder op een diepte heeft van 3 à 20 vadem; aan haar ligt de hoofdstad van het rijk. In het N.O. gedeelte der golf ligt het eiland Laboean, dat heuvelachtige terreinen, en weinig produktieve steenkoolvelden bezit; in het Z. is dit eiland vlak en met bosch begroeid. Aan de zuidkust ligt de haven Vittoria.

De meest bekende baaien van Britsch-Borneo in engeren zin zijn: de Kimanis-baai, vlak bij de grenzen van Broenei, de Maroedoe- en Laboek-, de Ambong- en Gaya-Bay, de Koedat- en Mitfordharbar en de Sandakan-baai. Deze liggen alle aan de noordkust, de Darvel- en St. Lucia-baai aan de oostkust, ten N. van het Nederlandsche gedeelte. Vooral de Sandakan-, Laboek- en Maradoe-baaien schijnen door baar diepte en de beschermde binnenbaaien als ligplaatsen voor schepen goed bruikbaar te zijn. De voornaamste rivier is de Kinibatangan; zij ontlast zich in de Sandakan-baai en vormt een goeden waterweg van de oostkust naar het binnenland, welke door kleine stoomschepen 370 km. ver kan opgevaren worden. Voor de physische gesteldheid van Britsch-Borneo verwijzen wij verder naar het artikel *Borneo*.

Aan de rivier Serawak ligt de plaats van dien

naam, ook Koetjing geheeten, de residentie van radjah *Charles Johnson Brooke*, den neef van *James Brooke*, aan wien in 1841 het land door den sultan van Broenei tegen betaling van 6000 dollars, als aan een leenroerig vorst werd afgestaan. Hij onderdrukte de zeerooverij en vermeerderde de welvaart van het land door een goed bestuur. Koetjing telt meer dan 20000 inwoners. Aan de golf van Broenei, doch 103 km. van zee, ligt de gelijknamige hoofdstad van het sultanaat Broenei; evenals in Sambas en Pontianak zijn de huizen op palen gebouwd en aan weerszijden van de rivier gelegen. De stad is doorsneden met kanalen, waarop het verkeer plaats heeft en markt gehouden wordt; zij telt ongeveer 10000 inwoners, die meerendeels op het water leven en een drukken handel drijven.

In het gebied der British North Borneo Company vindt men nederzettingen te Papar aan het riviertje van dien naam, te Koedat aan de Maroedoe-baai en te Elapoera aan de 8,5 m. diepe Sandakan-baai. Laatstgenoemde plaats ligt in een dal aan den voet van steile rotsen en moet zeer gezond zijn. In 1888 telde zij reeds 5 à 6000 inwoners, onder welke 3000 Chineezen, 600 Maleiers, 300 Soeloes en 30 Europeanen; de haven heet Sandakan.

Io het bionenland zijn de middelen van bestaan dezelfde als die in het Nederlandsche gedeelte; de produkten van den inlandschen landbonw eo die der bosschen worden verkocht aan den kustbewoners. Deze laatsten verbouwen cultuurgewassen — ook voor de Europeesche markt — n.l. peper, rijst, suikerriet, kamfer en vooral tabak. Zij leven verder van de vischvangst en drijven handel op Malaka, Singapore, Riou, China, Pontianak en de Soeloe-eilanden.

In Britsch Noord-Borneo zijn volgens het Statesman's Year-book voor 1903: 12 tabaksplantages; op 43 plantages worden koffie en kokosnooten, op 3 manilahennep en op 3 peper en gambier verbouwd. De zee levert hier tripang, agar-agar, parelmoerschelpen, parels, schildpadschalen en eieren, haaivinnen, sponseo, oesters, enz.; de boschprodukten zijn: hout, rotan, vogelnestjes, getah-pertja, gomelastiek, was, hars en kamfer. De voornaamste delfstoffen zijn: gond, kwikzilver, koper, tin en edelgesteenten. De nitvoer van tabak vertegenwoordigde in 1900 een waarde van 92000 ponden sterling.

Een onderzeesche telegraafkabel verbindt Menoembok met den kabel tusschen Laboean en Singapore. Van de Broenei-baai loopt een spoorweg naar het binnenland, en wel sedert 1 April 1905 tot Tenom, en verder naar Jesselton aan de Gaza-baai.

Hoe de financiëele toestand en de handelsbeweging van Britsch Noord-Borneo is, blijkt nit onderstaande tabel.

	1897	1898	1899	1900	1901
	DOLLARS				
Inkomsten	437028	505369	546129	587226	655569
Uitgaven	576490	633051	568347	1316055	1337159
Uitvoer	2942293	2881851	3439560	3336621	3382387
Invoer..	1887498	2419087	2456998	3178929	3262763

Britsch Centraal-Afrika-Protectoraat. Dit protectoraat werd den 1sten Jnli 1896 gevormd en omvat de oostelijke helft van de Britsche bezittingen in Centraal-Afrika (de berglanden aan den Sjire en het Nyassa-meer) en beslaat een oppervlakte van 103600 v. km. Het gemiddeld 1000 m. hooge bergland, waar de Sjire van het ooorden naar het zniden doorheen stroomt, bestaat nit oud-kristallijne gesteenten en graniet, waarop een verweerde laag roode leem ligt. De hellingen zijn dikwijls zeer steil en doen vermoeden, dat hier vertikale verschuivingen hebben plaats gehad. Het klimaat in het hoogland is koel, zelfs ruw, maar niet geheel vrij van malaria. De gemiddelde jaartemperatnnr in Blantyre (1050 m.) bedraagt 18,7° (November 35,2°, Juli 7,1°) de neerslag in den regentijd (November tot Maart) in het hoogland 1300—1500 mm. De plantengroei is weelderig en rijk aan fraai bloeiende soorten; in de bergwouden komt eeo soort conifeer voor, Widdringtonia Whytei, waarvan het hout zeer gezocht is als timmerhont. De inboorlingen zijn Bantoe, hier en daar vermeogd met meer zuidelijk wonende stammen. De voornaamste zijn de Mannoenje, Yao, Angoni, Watonga, Wahenga en Wakonde. Het bevolkingscijfer bedraagt (1900) 889400 zielen, waaronder 400 Europeanen. De zetel van het bestunr is Zomba (Samba) of Domasi. 65 km. ten noordoosten van Blantyre, de hoofdplaats van het gebied, met een missiestation en groote plantages van Schotsche landverhuizers. De handel wordt gedreven langs de Sjire, met de havens Chiromo en Port Herald, en over het Nyassa-meer, met de haven Kota-Kota. Van 1898—1899 bedroeg de invoer £ 102791, de nitvoer £ 37965. De voornaamste invoerartikelen waren katoenen stoffen (£ 41950), eetwaren (£ 14369), ijzerwaren (£ 11057), terwijl nitgevoerd werden: koffie (£ 23737), ivoor (£ 2268) en caoutchonc (£ 10243). De handel neemt zijn weg voornamelijk over de Portngeesche havens Quelimane en Clinde, dat door de Sjire met Zomba en Blantyre verbonden is. De inkomsten van het gebied zijn stijgende; van 1897—1898 bedroegen zij £ 24538, de uitgaven echter £ 65715, zoodat de kolonie nog altijd door het moederland gesteund moet worden. Het land is echter in opkomst; straatwegen worden aangelegd, telegraaflijnen gespannen, de scheepvaart op de Zambezi en do Sjire neemt steeds toe en de koffieplantages breiden zich voortdurend uit.

Britsch-Columbia (zie de kaart: Britsch Noord-Amerika en Alaska) is een provincie van het Dominion of Canada, gelegen aan de kust

van den Grooten Oceaan. Het omvat de landstreken: Nieuw-Caledonië, Nieuw-Georgië, Nieuw-Norfolk, Nieuw-Cornwallis, Vancouver en Stikine-territorium. Gelegen tusschen de Rocky Mountains in het W. en den Grooten Oceaan in het O., grenst het land ten N. aan den 60sten breedtegraad en in het Z. aan de Vereenigde Staten. De grensregeling met Alaska kwam na langdurige twisten tusschen Canada en de Vereenigde Staten in den herfst van 1903 door de uitspraak van een scheidsgerecht tot stand (zie Alaska). Vroeger stond het onder het bestuur van de Hudsonbaaicompagnie, die op verscheiden plaatsen aan de kust en in het binnenland haar stations had. Toen in 1858 voor het eerst goud ontdekt werd aan de Fraser-rivier, welke ontdekking in het eerste jaar meer dan 20000 goudzoekers deed toestroomen, vergrootte men den 2den Augustus 1858 het gebied tot een kolonie, waarvan de grenzen zich uitstrekten tot de Skeena-rivier en tot de Findlay, een zijtak van de Peacerivier. In 1866 echter werden deze grenzen verlegd tot 60° N.Br. en in het O. tot 120° W.L. Tot deze kolonie behoorden toen tevens alle aangrenzende eilanden behalve Vancouver, dat er echter in 1866 mede werd vereenigd. In 1871 werd de kolonie een deel van het Dominion of Canada. Tezamen met de Koningin-Charlotte-eilanden (13215 v.km.) heeft de provincie een oppervlakte van ongeveer 1010000 v.km.

Achter de kust, die rijk aan fjorden en eilanden is, liggen de bergketens, die daarmede evenwijdig loopen, slechts een smalle strook aan de kust vrijlaten en hunne grootste hoogte bereiken in het Cascadengebergte. Achter deze breidt zich aan de Fraser-rivier een terrasland uit, het voornaamste deel van het land, dan volgen de Blauwe Bergen en eindelijk aan de oostgrens het Rotsgebergte, dat hier in het Z. 2000 tot 2600 m. hoogte bereikt, uit scherpe bergkammen bestaat, toppen heeft, bedekt met eeuwige sneeuw (4300 m.), en van den 53sten breedtegraad af naar het N. allengs overgaat in een lager bergland. Tusschen Mount-Hooker en Mount-Brown ligt de Athabasca-passage. Het hergland in het Z.W. van Columbia, het brongebied der Columbia, bevat de Selkirk-, Purcell-, Columbia- en Cariboo-bergen, is rijk aan metalen, maar door de woestheid der streek nog weinig onderzocht. Het land heeft talrijke rivieren en een aantal vrij groote meren. De voornaamste rivier is de Fraser, die over een groot gedeelte van haren loop ook voor stoomschepen bevaarbaar is.

Tengevolge van een warmen zeestroom langs de kust bezit Britsch-Columbia een zachter klimaat dan de landstreken, die op gelijke breedte liggen aan de oostkust. Het klimaat van het eiland Vancouver en van de kuststreken laat zich vergelijken met dat van het Z. van Engeland. De heuvelachtige kuststreek is bedekt met fraaie bosschen van naaldhout, waartusschen open weidevlakten liggen, zeer geschikt voor veeteelt, graanbouw, aardappel-, groenten- en ooftteelt. Het Cascadengebergte is met bosschen bedekt, maar daarachter is het land onvruchtbaar. Het plateau tusschen het Cascadengebergte en de goudstreek is 3500 m. hoog; toch is de koude hier minder groot dan de hoogte doet vermoeden, en de graansoorten worden hier nog wel rijp. In het dal van de Fraser-rivier liggen kolossale uitgestrektheden bosch, die nog geheel onontgonnen zijn. De landstreken, die voor den landbouw geschikt zijn aan de Fraser- en de Thompson-rivier, schat men op 155000 v. km., die aan de Columbia op 55000 v. km., terwijl in het Athabasca-distrikt nog 30000 v. km. liggen. Voor de Hudsonbaaicompagnie was dit land het rijkste pelsdistrikt, en nog altijd zijn de pelsdieren, zooals beren, lossen, bevers en marders, er zeer talrijk. Verder vindt men er nog vele buffels, herten, bergschapen en konijnen, tevens veel gevogelte en visch. Het talrijkst zijn er de karper en de steur, aan de kusten de haring; maar de voornaamste vangst is de zalmvisscherij. Deze visch gaat in onafzienbare scharen jaarlijks de rivieren op, en vooral in het gebied van de Fraser-rivier vormt zij het voornaamste bestanddeel van den vischuitvoer.

Eerst na den bouw van den Canadian Pacificspoorweg (1880—1885) is men begonnen met het onderzoek naar den geognostischen toestand van het land. De oostelijke bergen zijn rijk aan metalen, zooals goud, zilver, ijzer, koper, lood, platina en antimonium; tevens wordt er veel zout en zwavel gevonden. Ook vindt men er steenkolen, vooral op het Koningin-Charlotte-eiland en op Vancouver. De uitvoer aan steenkool bedroeg reeds van 1872—1899: 8104252 ton. De ontdekking van goud in het jaar 1851 is voor het land van de grootste beteekenis geworden. Het komt voor in het distrikt Cariboo, aan de Thompson, de Peace-rivier en op Vancouver. Het wordt zelden in stukken, meer in korrels gevonden. In het jaar 1860 leverde de Antler-Creek dagelijks voor 10000 dollars aan goud op. In 1862 begon men regelmatig mijnen te graven. De productie, die in het jaar 1893 gedaald was tot 379535 dollar, stijgt echter sinds 1895 en bedroeg in 1899 meer dan 4202473 dollar. In 't geheel heeft Britsch-Columbia reeds voor meer dan 80 mill. dollars aan goud opgeleverd. Ook heeft men er in den laatsten tijd zilver ontdekt.

In 1871 telde Britsch-Columbia een bevolking van 8576 blanken, 462 Negers en 1548 Chineezen; in 1901 was het bevolkingscijfer reeds gestegen tot 190000. Het aantal Indianen bedroeg in 1901 nog slechts 25593, bestaande uit de stammen der Tahkali, Sellsh, Ssushwap, enz. Vooral het aantal Chineezen is er zeer groot.

Britsch-Columbia wordt in het Lagerhuis van Canada vertegenwoordigd door 6 afgevaardigden, in het Hoogerhuis door 3 leden. Aan het hoofd van het bestuur der provincie staat een gouverneur. De wetgevende macht berust bij een lichaam van 38 volksvertegenwoordigers. Een uitvoerende raad van 6 leden staat den gouverneur ter zijde. Voor kinderen van 7—12 jaar bestaat er leerplicht, en het onderwijs is kosteloos. Inrichtingen voor meer dan lager onderwijs vindt men er niet. De hoofdstad van het land is Victoria (zie aldaar) op Vancouver, tevens de voornaamste haven en handelsstad. Belangrijke plaatsen zijn ook Vancouver en New-Westminster (1901: 6499 inw.).

Britsch Columbia is de eenige Britsche hezitting aan de oostkust van den Grooten Oceaan en vormt aldus den natuurlijken weg voor den Engelschen handel naar Japan, China, Hongkong en

andere deelen van Oost-Azië. Den hoofdverkeersweg vormt er de Canadian-Pacific spoorweg, die met zijn vertakkingen in 1900 reeds een lengte had van 2104 km. De invoer steeg van 1890—1900 van bijna 4,4 op ruim 10,5 mill. doll., de uitvoer van bijna 5,8 op meer dan 17,8 mill. doll.

Britsche koloniën. Terwijl Engeland in de dagen van koningin *Elizabeth* nog een West-Europeesch, eenigszins afgelegen eilandenrijk vormde heeft het zich in de 19de eeuw tot een wereldrijk ontwikkeld, dat zelfs het oude Romeinsche rijk aan omvang en beteekenis verre achter zich laat. Aan zijn koloniën heeft het Britsche rijk voor een groot deel zijn reusachtigen handel, zijn geweldige nijverheid, zijn rijkdom en zijn macht te danken. Deze koloniën vormen met het moederland een goed geregeld organisch geheel, waarvan de afzonderlijke deelen door duizend draden verbonden zijn (Greater Britain). Daar Engeland met zijn koloniën staat en valt, bewaakt het deze niet slechts angstvallig, maar is onafgebroken er op uit, ze te vergrooten en hun ontwikkeling te bevorderen, vooral om er markten te verwerven of te behouden voor de produkten zijner nijverheid.

Men kan de Britsche koloniën verdeelen in strategisch belangrijke punten, plantage-, handels- en landbouwkoloniën. Let men op het bestuursstelsel, dan vallen vier groepen te onderscheiden: het keizerrijk Britsch-Indië (zie aldaar), koloniën met een staatsregeling, welke met die van het moederland overeenstemt en met verantwoordelijke ministers, waarin een gouverneur als vertegenwoordiger der Kroon optreedt, zooals bijv. Canada, New Foundland, de Kaapkolonie en Australië; in de derde plaats zulke, welke weliswaar een vertegenwoordigend lichaam bezitten, doch waarin alle ambtenaren door de Kroon worden benoemd, zooals Malta, Guyana, Natal, Mauritius, Ceylon, Britsch-Borneo, de Straits Settlements en Cyprus. Eindelijk die landen, welke als „kroonkoloniën" door gouverneurs, zonder eenigen invloed der bevolking op het bestuur, worden geregeerd. Terwijl wij verder naar de afzonderlijke artikelen verwijzen, volgt hier een overzicht der Britsche koloniën in de onderscheiden werelddeelen, wat betreft oppervlakte en bevolking.

OVERZICHT DER OPPERVLAKTE EN BEVOLKING VAN DE BRITSCHE KOLONIËN.

	V. KM.	BEVOLKING.		PER V. KM.
I. In Europa.				
Gibraltar	5	27460	(1901)	—
Malta	323	186392	(1901)	577
Cyprus	9282	237022	(1901)	25
Totaal I	9610	450874	(1901)	47
II. Azië.				
Britsch-Indië	4.860000	295.213000	(1901)	64
Ceylon	65610	3.565954	(1901)	54
Maladiven	300	30000		100
Straits Settlements	3998	572249	(1901)	143
Singapore	555	228555	(1901)	412
Malakka	1839	95487	(1901)	52
Penang	1604	248207	(1901)	155
Christmaseiland	102	733	(1901)	7
Keelingeilanden	22	671	(1901)	30
Maleische Staten	70000	678595	(1901)	9
Pèrak	19000	329665	(1901)	17
Selangor	8000	168789	(1901)	21
Nigri Sembilan met Soengei Ogong	7000	96028	(1901)	14
Pahang	36000	84113	(1901)	2
Johore	18000	200000		11
Noord Borneo-Compagnie	73240	180000		2,4
Laboean	133	8411	(1901)	63
Sultanaat Broenei	21000	50000		2,5
Sultanaat Serawak	103221	320000		3
Sprattleyeiland	?	onbewoond		—
Cay Amboina	?	"		—
Hongkong	79	297142	(1901)	—
Gepachte bezitting Hongkong	1000	100000		100
Kamàraneilanden	130	100		1
Gepachte bezitting Wei-Hai-Wei	738	123750		168
Bareineilanden	600	68000	(1901)	113
Totaal II	5.218200	301.409000		58

OVERZICHT DER OPPERVLAKTE EN BEVOLKING VAN DE BRITSCHE KOLONIËN.

	V. KM.	BEVOLKING.		PER V. KM.
III. Afrika.				
Gambia	10690	90404	(1901)	8
Sierra Leone	71900	1.080000	(1901)	15
Goudkust	187900	1.500000	(1895)	8
Lagos (met Yoruba)	74900	3.000000		58
Nigeria	875100	24.000000		40
Somalikust	176000	500000		2.8
Protectoraat Oost-Afrika	700000	2.500000		3
Protectoraat Oeganda	150000	1.000000		7
Zanzibar	2560	210000		82
Kaapkolonie	756803	2.501635	(1902)	2,5
Basoetoland	31490	2.64100	(1901)	8
Beetsjoeanenland }	1.561710	1.450000		0,9
Rhodesia }				
Protectoraat Centraal-Afrika	103600	899000	(1900)	8
Natal (met Zoeloeland)	90660	925118	(1901)	10
Kolonie Oranjerivier	131070	200000		1,5
Kolonie Transvaal	218790	1.000000		3
Totaal III	5.213130	40.148000		7
IV. Amerika.				
Dominion of Canada	9.584600	5.372000	(1901)	0,5
New-Foundland	110670	216615	(1901)	2
Labrador	18000	3634	(1901)	0,2
Britsch-Honduras	21475	37479	(1901)	1,7
Bahama-eilanden	13960	53735	(1901)	4
Jamaica	10859	765566	(1901)	70
Turks- en Caicos-eilanden	575	5287	(1901)	8
Cayman-eilanden	584	4322	(1891)	7
Cayes Pedro en Cayes Morant	?	—		—
Eilanden boven den wind	1827	127434	(1901)	70
Maagdeneilanden	165	4908	(1901)	30
Anguilla	91	3890	(1901)	43
St. Christoffel (St. Kitts)	176	29782	(1901)	169
Nevis }	118	12774	(1901)	108
Redonda }		18	(1901)	
Barbuda	189	775	(1901)	4
Antigua	251	34178	(1901)	136
Montserrat	83	12215	(1901)	147
Dominica	754	28894	(1901)	38
Eilanden onder den wind	1425	161569	(1901)	113
St. Lucia	614	49883	(1901)	81
St. Vincent	381	48248	(1901)	127
Grenada en Grenadine	430	63438	(1901)	147
Barbados	430	195588	(1901)	455
Trinidad en Tobago	4839	273899	(1901)	56
Trinidad	4544	255148	(1901)	56
Tobago	295	18751	(1901)	63
Sombrero	?	—		—
Britsch-Guyana	246470	293958	(1901)	1,2
Totaal IV	10.015700	7.512000		0,7
V. Groote Oceaan.				
Vereenigde Staten van Australië	7.929014	4.364000	(1901)	0,5
Nieuw-Zeeland	270935	823600	(1901)	3
Fidji-eilanden }	20837	120124	(1901)	6
Rotoumah-eiland }				
Tonga-eilanden	1137	26000		23
Johnston-eiland	2	—		—
Fanning-eilanden	668	200		0,3

OVERZICHT DER OPPERVLAKTE EN BEVOLKING VAN DE BRITSCHE KOLONIËN.

	V. KM.	BEVOLKING.		PER V. KM.
Unie-eilanden	14	500		36
Phoenix-eilanden	10	—		—
Gilbert-eilanden	428	25600		60
Ellice-eilanden	37	2500		68
Salomon-eilanden	33900	140000		4
Santa-Cruz-eilanden	938	7000		7
Tucopia-eilanden	66	700		10
Ducie-eiland	2	—		—
Pitcairn-eiland	5	126	(1901)	25
Totaal V	8.258000	5.510000		0,7
VI. Indische Oceaan.				
Mauritius	1914	371023	(1901)	193
Rodriguez	110	3163	(1900)	28
Cargados, Garajos, enz.	174	415	(1871)	2
Amiranten	83	97	(1871)	1,2
Aldabra-eiland, enz.	157	—		—
Tsjagos en Oil-Islands	110	689	(1871)	6
Seychellen	264	19237	(1901)	73
Totaal VI	2812	395000		140
VII. Atlantische Oceaan.				
Bermuda's	50	17535	(1901)	351
Ascuncion	88	434	(1896)	5
St. Helena	123	5195	(1901)	42
Tristan da Cunha	116	70	(1900)	0,6
Falklands-eilanden	12532	2043	(1901)	0,16
Totaal VII	12909	25277		2
Te zamen	28.730000	355.450000		12

Britsch Guyana. Zie *Guyana*.

Britsch Honduras, een Britsche kolonie in Midden-Amerika, in het oosten van het schiereiland Yucatan, tusschen 8°29' en 15°54' N.Br. en 88°10' tot 89°9' W.L., begrensd door Mexico, Guatemala en de golf van Honduras,met een oppervlakte van 21475 v.km. De kust,die vlak en gedeeltelijk moerassig is, levert voor de scheepvaart moeilijkheden op door zandbanken en koraalriffen. Aan de talrijke rivieren (Belize, New, Rondo) liggen uitgestrekte, zeer vruchtbare vlakten; daarnaast bevinden zich echter dorre, met naaldhout begroeide streken. Onder de bergketenen, die ten deele evenwijdig met de kust loopen, moeten vooral genoemd worden de Coxcombbergen met den 1100 m. hoogen Victoriapiek. De uitgestrekte wouden leveren een menigte kostbare houtsoorten op, waaronder het voornaamste uitvoerartikel mahoniehout, dat langs de rivieren naar de kust wordt gebracht. Verder worden uitgevoerd: cederhout, ijzerhout, caoutchouc, sassaparilla, kokosnoten, enz. Het heete en vochtige klimaat wordt door de passaatwinden getemperd. De jaartemperatuur bedraagt gemiddeld 26,7°, in den zomer 28,4°, in den winter 24,4°, de regenval 1944 mm. De gele koorts komt dikwijls voor, maar is niet inheemsch. De bevolking telt (1901) 37.479 zielen voor het grootste deel Negers, Mulatten en Cariben; het aantal blanken bedraagt slechts 501. De meerderheid is Katholiek; de Protestanten zijn in verschillende sekten verdeeld. De 42 openbare en 6 bijzondere scholen worden door 3696 leerlingen bezocht. Men vindt er een hospitaal, een armenhuis en een krankzinnigengesticht. Het voornaamste middel van bestaan bestaat in het vellen van hout, dat door Cariben wordt verricht. Slechts 24000 H.A. worden bebouwd met maïs, rijst, yams, bananen, arrowroot, suikerriet, koffie, katoen en indigo. De Midden-Amerikaansche dollar is er het meest in omloop. De waarde van den invoer bedroeg in 1899: 1032700 dollar, de uitvoer 1280000 dollar, het scheepvaartverkeer omvatte 382258 ton.

Het bestuur bestaat uit een gouverneur, bijgestaan door een wetgevenden raad van negen leden. De inkomsten bedroegen in 1899: 250458 dollar, de uitgaven 262413 dollar, de koloniale schuld 168817 dollar. De militaire macht bestaat uit een afdeeling artillerie en twee compagniën van een Negerregiment. Hoofdstad is Belize (zie aldaar). Aan de kust liggen de eilanden Turneff, St. George Cay en het Halve maaneiland met een vuurtoren.

De door *Columbus* ontdekte kust werd nog niet door de Spanjaarden in bezit genomen, maar eerst later door smokkelaars en zeeroovers, onder aanvoering van den Schot *Wallis*, die de streek tusschen de Belize en de Rondo bezetten. Zij begon-

nen al spoedig met den uitvoer van campêchehout, kregen daarover twist met de nabnrige Spanjaarden, maar werden door de Engelsche regeering beschermd, die hen bij den vrede van Parijs (1763) de toestemming wist te verschaffen, om zich aldaar te vestigen en er hout te kappen, op voorwaarde echter, dat zij er geen vestingwerken zouden aanleggen. Deze bepaling werd door de kolonisten ontdoken, door met hunne schepen aarde aan te voeren en op dezen Engelschen grond een fort te bouwen. Door het verdrag met Spanje van 1786 werd de rivier de Siboen als grens aangenomen; in 1798 deden de Spanjaarden een aanval op Belize, maar werden teruggeslagen. In 1836 verzetten zich de staten van Midden-Amerika en de Vereenigde Staten tegen verdere inbezitname van de kust en in 1859 raakte men het eens over de grenzen. In 1853 werd de nederzetting Belize verheven tot kolonie, bleef vooreerst echter afhankelijk van Jamaica, maar verkreeg in 1884 zelfstandigheid.

Britsch Indië is de naam, waarmede doorgaans de Engelsche bezittingen in Voor- en Achter-Indië worden aangeduid. Welke deelen er toe behooren, kan nit onderstaande tabel blijken.

OPPERVLAKTE EN BEVOLKING VAN BRITSCH-INDIË
(volgens de volkstelling van den 1sten Maart 1901).

I. Provincies.

	V. KM.	BEVOLKING.	PER V.KM.
Bengalen	391553	74744866	191
Noord-West-provincies en Oudh	277543	47691782	179
Pendsjaah	251761	20330339	81
Provincies grenzende aan de Noord-West-provincie	42645	2125480	50
Beloetsjistan	118628	308246	3
Ajmere-Merwara	7021	476912	68
Bomhay	318516	18515587	58
Aden	207	43974	212
Centrale provincies	224321	9876646	44
Berar	45867	2754016	60
Coorg	4097	180607	44
Madras	367055	38209436	104
Assam	145664	6126343	42
Birma	663518	10490624	16
Andamanen	8257	24649	3
Totaal	2866653	231899507	81

II. Schatplichtige Staten.

Staten van Bengalen	100105	3748544	37
Staten van de Noord-West-provincies	13154	802097	61
Kasjmir	209522	2905578	14
Staten van Pendsjaah	94614	4424398	46
Beloetsjistan	224054	502500	2
Staten van Radsjpoetana	330318	9723301	29
Staten van Bombay	170314	6908648	40
Baroda	20975	1952692	93
Staten van Centraal-Indië	204011	8628781	42
Staten van de Centrale provincies	76234	1996383	26
Hyderabad	214179	11141142	52
Mysore	76257	5539399	72
Staten van Madras	25819	4188086	162
Totaal	1759556	62461549	36

III. Bezittingen niet begrepen in de volkstelling.

Bezittingen in Insnlinde	189900	700000	4
Arahische protectoraten (afhankelijk van Aden)	40300	140000	3
Socotra (afhankelijk van Aden)	3579	12000	3
Keizerrijk Indië	4860000	295213000	64

Zie voor de afzonderlijke deelen: Voor- en Achter-Indië, benevens de artikelen over de verschillende gewesten, alsmede de kaarten van Azië en van Voor- en Achter-Indië.

Britsch Kaffraria is een landstreek in de Kaapkolonie. Zie *Kaffers*.

Britsch Museum is de naam van een hoogst merkwaardige stichting te Londen, die nationaal eigendom is en even omvangrijke, als kostbare wetenschappelijke en kunstverzamelingen bevat. Zij bevat hoofdzakelijk 3 verschillende verzamelingen: een bibliotheek met zeer vele en zeer zeldzame handschriften, een galerij van monumenten en oudheden, en een verzameling van voorwerpen, die tot het gebied der natuurlijke historie behooren. Dit museum werd in 1753 bij Parlementsacte gesticht, tengevolge van den uitersten wil van Sir *Hans Sloane*, die bepaald had, dat zijn museum met zijn bibliotheek voor een som van 20000 pond (naar zijn verzekering geen vierdedeel der waarde) moest aangeboden worden aan de Engelsche Regeering, en, ingeval van weigering, achtereenvolgens aan de academiën te Petersburg, Parijs, Berlijn en Madrid. Het Britsche Parlement nam het aanbod dankbaar aan en stelde tevens vast, dat ook andere verzamelingen aangekocht zouden worden. Door middel van een loterij werd een som van 100000 pond sterling bij elkaar gebracht, waarna men Montague-house, een der fraaiste gebouwen van Londen, in Great-Russellstreet, aankocht, om de verzamelingen aldaar te plaatsen. Zij werden in 1759 voor het publiek geopend, doch in 1823 zijn de grondslagen gelegd voor een nieuw en grootsch gebouw in Griekschen stijl, door den architect Sir *Robert Smirke* ontworpen en met zijn voorgevel van 44 Ionische zuilen in 1847 voltooid. Het heeft, behalve de benedenverdieping, twee bovenverdiepingen en omsloot aanvankelijk een vierkant plein, hetwelk in 1855 met een nieuwe leeszaal en met boekenzalen is volgebouwd. Dit laatste geschiedde naar het plan van *Sidney Smirke*, den broeder van Sir *Robert*.

Door den snellen groei van het museum bleken echter deze localiteiten reeds spoedig nog te klein te zijn. In 1873 stond het parlement 80000 p. st. toe voor den bouw van een museum in South-Kensington, waarin van 1880—1882 de verzamelingen der afdeeling Natuurlijke Historie werden overgebracht. In 1894 stond het Parlement opnieuw 200000 p. st. toe, waarvoor de aangrenzende 69 huizen werden aangekocht, met een oppervlakte van 22000 v.km.

De boekerij van Sir *Hans Sloane*, 50000 deelen tellende, vormt de kern der boekerij, doch deze was reeds in 1821 tot 116000 deelen vermeerderd, een cijfer, hetwelk in 1881 tot ongeveer 1½ millioen was geklommen, terwijl het aantal deelen nu op 2 millioen wordt geschat. In één jaar komen er wel eens meer dan 30000 boekdeelen bij. Aanvankelijk werd het Museum vergroot door de toevoeging van geheele bibliotheken, zooals die der Engelsche koningen sedert *Hendrik VII*, welke in 1757 door *George II* aan het Museum werd afgestaan, voorts de bibliotheek van *Cracherode* (1799) en de door aankoop verkregen boekerij van *Moll* te München, van *Burney Sr.* (1815), van *Ginguené* en van *Burney Jr.* (1816). Hoogst belangrijk was voorts de aanwinst van 65000 deelen, door koning *George III* verzameld en in 1823 aan het Museum geschonken. Daarbij kwamen in 1827 de boekerij van Sir *Joseph Banks* (16000 deelen) en in 1847 die van *Thomas Grenville* (20000 deelen). Een belangrijke verzameling is ook die, welke in 1898 door baron *Ferdinand von Rothschild* aan het Museum is vermaakt, en die afzonderlijk bewaard wordt onder den naam „The Waddesdon Bequest", bevattende vele oude handschriften en incunabelen. De geheele bibliotheek heeft echter sedert 1838 een geheel ander karakter verkregen. Zij is van dien tijd af door aankoop op elk gebied van letterkunde stelselmatig uitgebreid en bijgehouden, en vooral de rubriek „Encyclopaedieën" heeft er een zeldzame volledigheid. Niet alleen de Engelsche letterkunde, zich tevens uitstrekkende over Amerika en Australië, maar de geheele Europeesche literatuur is er op waardige wijze vertegenwoordigd. Van de Engelsche literatuur, in Amerika verschenen, bezit het Museum zelfs meer boeken, dan de grootste bibliotheken van de Vereenigde Staten. Reeds dadelijk bij de stichting verkreeg het Museum het recht, om van elk boek, dat op de Britsche eilanden wordt uitgegeven, een presentexemplaar te eischen.

Het oudste gedeelte der boekerij is in een reeks van 12 zalen geborgen. Vier daarvan bevatten de bibliotheken van *Cracherode*, *Banks*, *Grenville* en *George II*. Die van *George III* bevindt zich in een zaal ter lengte van 92 en ter breedte van 12 m. Twee zalen zijn gevuld met de voortbrengselen der Hebreeuwsche letterkunde (9000 deelen), terwijl de Chineesche boekerij er bijna 20000 deelen telt. De nieuwste werken (na 1848) zijn geplaatst in de ruimte, die de leeszaal omgeeft en 800000 deelen bevatten kan. De leeszaal zelf, het middengedeelte der geheele inrichting, is cirkelvormig en heeft een middellijn van 47 m., een hoogte van 35 m. en 20 groote ramen, een uitmuntende centrale verwarming en ventilatie, en plaats voor 458 lezers. In 1863 verschenen er dagelijks gemiddeld 372 bezoekers; zij moeten voorzien wezen van een verlofkaart van den opper-bibliothecaris. Volledige catalogussen zijn er steeds voorhanden en de bediening laat niets te wenschen over. Ook de handschriften, uit 9 verzamelingen bijeengebracht en door aankoop uitgebreid, zijn er ter beschikking van belangstellenden. Handschriften zijn er meer dan 40000 aanwezig, benevens een verzameling van 36000 documenten. Vooral zijn er vele, die op de geschiedenis van Engeland betrekking hebben; voorts heeft men er onder de 5000 Oostersche ruim 1000 Arabische en even zooveel Perzische handschriften. Aan het noord dier handschriften bevindt zich de beroemde „Codex Alexandrinus", een handschrift van den Bijbel, door den patriarch van Konstantinopel aan *Karel I* geschonken. Tevens bevindt zich daar een handschrift van *Aristoteles* over het bestuur van Athene.

De oudhedenverzameling is verdeeld in de Egyptisch- Assyrische, de Grieksch-Romeinsche en de afdeeling voor Britsche en Middeleeuwsche oudheden en voor ethnografie. In 1879—1880 werd deze vermeerderd door de verzameling Indische oudheden, die tot dusverre in het India-museum bewaard werd. De Egyptische verzameling, vooral verkregen in 1801 bij de capitulatie van Alexandrië en door schenking en aankoop vermeerderd, is geplaatst in een zaal ter lengte van 92 m. en in 2 kleinere vertrekken en telt meer dan 10000 voorwerpen, waaronder de mummie van koning *Mykerinus*, den bouwer van een

pyramide. De Assyrische, geborgen in een zaal, die naast de voorgaande gelegen, maar smaller is, bezit grooteren rijkdom dan eenige andere in Europa en bestaat vooral uit voorwerpen, die in de jaren 1847 tot 1857 door *Layard*, *Rassam* en *Loftus* en in 1873—1875 door den uitstekenden Assyrioloog *George Smith* op de plaats der oud-Assyrische paleizen zijn opgedolven. De Grieksch-Romeinsche verzameling vult 12 vertrekken, behalve een reeks salons van ijzer en glas, die na 1857 aan het gebouw zijn toegevoegd. Geen verzameling ter wereld heeft op het gebied der Grieksche kunst zooveel en zooveel voortreffelijks aan te wijzen, als die van het Britsch Museum. Wat *Elgin*, *Fellows*, *Charles Newton*, enz. in Griekenland hebben opgespoord en verzameld, is er bijeengevoegd. Ook uit den tijd der Romeinsche keizers heeft men er hoogst belangrijke kunstwerken, afkomstig uit de verzameling van *Townley* en uit die van den voormaligen koning van Napels, in het paleis Farnese te Rome aanwezig en in 1864 aangekocht. Daarenboven is er een schat van Etruscische vazen, van welke vele afkomstig zijn van de verzameling van Sir *William Hamilton* (1782) en van die van Sir *William Temple* (1856). In 1880 werd voorts een merkwaardige verzameling van oude vazen en brokken van beeldhouwwerk verkregen van het eiland Cyprus. In het algemeen wordt de verzameling van vazen in het Britsch Museum na die van Napels voor de schoonste van geheel Europa gehouden. Zeer aanzienlijk is er ook de verzameling van munten en penningen, wier aantal geschat wordt op 285000. Ook hiertoe heeft *Sloane* den grondslag gelegd, terwijl zij later door schenking en aankoop aanmerkelijk is uitgebreid.

De afdeeling voor Britsche en Middeleeuwsche oudheden en voor etnografie werd in 1866 gesticht en bevat verscheidene stukken uit het steen- en bronstijdperk uit verschillende deelen van Groot-Britannië. De voornaamste verzameling van het voor-historisch tijdperk bestaat uit de voorwerpen die in holen van Frankrijk gevonden zijn, en dateeren uit de rendierperiode. De verzameling voorwerpen van majolica, vooral uit Italië, is waarschijnlijk de kostbaarste, die bestaat. De ethnografische galerij is 92 m. lang en bestaat o.a. uit de kostbare verzameling, die door *Henry Christy* aan het museum is geschonken.

Van groot belang is er ook de verzameling van etsen en teekeningen, vooral van Nederlandsche, Duitsche en Italiaansche meesters. Het aantal Nederlandsche etsen, oorspronkelijk door *Sheepshanks* bijeengebracht, bedraagt 8450. Aan de geheele verzameling werden in 1880 niet minder dan 11134 nummers toegevoegd, terwijl zij in 1891 opnieuw werd verrijkt met 16687 stuks, in 1899 gevolgd door 4597 nummers.

De verzameling, die op de natuurlijke historie betrekking heeft, bestaat uit de afdeelingen zoölogie, mineralogie, geologie met palaeontologie en botanie, hoewel laatstgenoemde niet zeer belangrijk is. De zoölogische afdeelingen beslaan 10 vertrekken der bovenste verdieping en tellen 18000 exemplaren van zoogdieren, 210000 vogels, 1³/₄ millioen insekten en 325000 dieren van lagere orde. De meegebrachte schatten der Challenger-expeditie hebben den bouw van een afzonderlijke afdeeling noodig gemaakt, bevattende 80000 fleschen met op spiritus bewaarde exemplaren. De catalogi dezer afdeelingen waren in 1863 reeds aangegroeid tot 140 deelen. Uitstekend is vooral de delfstofkundige afdeeling, en hij deze bevindt zich een verzameling van 220 aërolithen (lucht- of meteoorsteenen). De palaeontologische afdeeling is vooral merkwaardig door de musea van *Hawkins* en *Mantell*, alsmede door een aantal overblijfselen van menschen en dieren, uit het zuiden van Frankrijk afkomstig en in 1864 in het Britsch Museum geplaatst. In de botanische afdeeling heeft men o.a. het herbarium van *Sloane*, dat in 800 deelen meer dan 60000 soorten bevat. In 1899 onderging de afdeeling voor natuurlijke historie in het geheel een vermeerdering van 150000 stuks. De catalogi van de zoölogische afdeeling bestaat uit verschillende monografiën der verschillende secties, waarin niet alleen de aanwezige exemplaren zijn beschreven, maar tevens alle andere soorten, waarvan de voornaamste zijn afgebeeld, zoodat deze catalogi standaardwerken zijn voor elke onderafdeeling der zoölogie. Zoo bestaan er over de vogelsoorten 37 deelen, over de reptielen 9 deelen, over de visschen 8 deelen, enz.

Het bestuur van het Britsch Museum is van ouds toevertrouwd aan een commissie van toezicht (Board of Trustees), bestaande uit 50 leden, van welke er 25 tot de aanzienlijkste staatsambtenaren behooren, zooals de aartsbisschop van Canterbury, de Lord-kanselier en de voorzitter (Speaker) van het Lagerhuis. Deze opzieners hebben het recht, om alle ambtenaren van het Museum te benoemen, met uitzondering van den opperbibliothecaris, die door den koning uit een voordracht van 2 personen gekozen wordt. De opperbibliothecaris is tevens de voornaamste beambte der inrichting, terwijl elk der 12 departementen aan een opziener (keeper) en zoo noodig aan een hulpopziener (assistant-keeper) is toevertrouwd. Het South-Kensingtonmuseum heeft een afzonderlijken directeur. De departementen zijn zeer verschillend van omvang; dat der gedrukte boeken had in 1864 1 opziener, 2 hulpopzieners, 28 helpers, 35 schrijvers en 71 bewakers, terwijl zich bij dat voor mineralogie 1 opziener, 1 helper, 1 schrijver en 1 bewaker bevonden. Het geheele personeel, in het Britsch Musum werkzaam, bedraagt 5 à 600 personen. *Antonio Panizzi*, aan wiens onvermoeiden ijver het Museum veel verschuldigd is, legde in 1866 zijn betrekking van eerste bibliothecaris neder en werd opgevolgd door zijn vriend *Winter Jones*. Van 1772—1776 was de Nederlander Dr. *Maty* opperbibliothecaris. Het museum werd in 1850 door ruim 1 millioen en in 1851, het jaar der tentoonstelling, door ruim 2¹/₂ millioen personen bezocht. In de volgende jaren bleef het aantal beneden 1 millioen, in 1869 bedroeg het 566800. Het Museum is dagelijks, uitgezonderd op Zondag, van 's ochtends 10 tot 's namiddags 4, 5 of 6 uur opengesteld voor het publiek. Op Zondag is het van 2—4 uur geopend. Op de feestdagen en gedurende de eerste week der maanden Januari, Mei en September is het gesloten.

Het budget van het Britsch Museum bedroeg in 1865 ongeveer 100000 pond sterling en is

BRITSCH - NOORD - A

ERIKA EN ALASKA.

sinds dien tijd aangegroeid tot 145000 pond sterling.

Britsch Nieuw-Guinea. Zie *Nieuw-Guinea*.

Britsch Noord-Amerika is de naam, waarmede men de bezittingen van Groot-Brittannië in het N. van Amerika samenvat. Zij strekken zich uit van de eilanden langs de kusten der Noordelijke IJszee (Franklin territorium) tot de noordgrens der Vereenigde Staten en van Alaska en den Grooten Oceaan tot den Atlantischen Oceaan (zie de kaart: Britsch Noord-Amerika en Alaska). Dit gebied beslaat een oppervlakte van 9718370 v.km., terwijl het bevolkingscijfer (1901) 5574040 bedraagt. Staatkundig werdt het gescheiden in de Dominion of Canada en de kolonie New Foundland, welke laatste het schiereiland Labrador en het eiland New Feundland omvat. Zie de afzonderlijke artikelen.

	Oppervlakte	Bevolking in 1901	Dichtheid v. bevolking per v.km.
Canada	9589700	5372000	0,5
Labrador	18000	3634	0,2
New Fonndland	110670	216615	2
	9718370	5574.040	0,9

Britsch Oost-Afrika is een groot, ender Britsch protectoraat staand gebied in Oost-Afrika, in het O. begrensd door den Indischen Oceaan. Volgens het verdrag met Italië van den 24sten Maart 1891, wordt de noordgrens gevormd door den Dsjoeb tot de plaats, waar deze den 6den graad noorderbreedte snijdt, die dan verder de grens vormt tot 35° O.L. De verdere grens is veorloopig nog niet vastgesteld. De westgrens is gelegen op 36° O.L., en in het zniden grenst het gebied aan Duitsch Oost-Afrika. Het protectoraat wordt geschat op een eppervlakte van 700000 v.km. met 2500000 inwoners. De gedeeltelijk nog geheel en al onbekende streek stijgt van de kuststreken trapsgewijze omhoog naar het hoogland van Binnen-Afrika, waarop zich enkele alleenstaande bergketens verheffen, zooals de Galhabergen en het Frederik-Fransgebergte, zuidelijker het Kioeloegebergte, de Oeloebergen, het Aherdaregebergte, de 4000 m. hooge Kinangop- en Gojitobergen, de Kenia (5600 m.) e. a. Een groot gedeelte van het land bestaat uit dorre steppen, in het zniden echter is voldoende water aanwezig. De voornaamste rivieren zijn: de Sabaki, de Tana en de Dsjoeb, die alle naar den Indischen Oceaan stroomen. In de groote verzakkingsspleet op 36° O.L. liggen het Baringo-, Rudolf-, Stefanie- en Naiwasjameer.

De bevolking bestaat uit Galla- en Bantoestammen en in het zniden ook uit Massai. Het gebied kwam in 1886 ender Britsch protectoraat, waarna, volgens een verdrag met den sultan van Zanzibar (den 24sten Mei 1887), de aan hem behoorende kustplaatsen en kusteilanden werden overgenomen door de Britsche Oost-Afrikaansche My. eerst tegen betaling van de helft der invoerrechten, later tegen een jaarlijksche vergoeding van 8000 dollar. De Maatschappij gaf in 1895 deze gebieden aan den sultan terug voor de som van 200000 pond sterling, waarna, velgens het verdrag van 1895, het bestuur van deze streken werd opgedragen aan Engelsche amhtenaren, met behoud van de vlag en de souvereiniteit van den sultan. Daarentegen verplichtte de Engelsche regeering zich jaarlijks aan den sultan £ 17000 te betalen, een som, die bestaat uit de oude rente van de Britsche Oost-Afrikaansche My. (£ 11000 pond), benevens 3% rente van de bovengenoemde som van £ 200000. In het sultanaat Witoe, dat zich langs de kust uitstrekt, van Kipini tot Kwyhoe, werd de vroegere opperbevelhebber der Witoetroepen, *Omar ben Hamed*, als souverein aangesteld. Een Engelsch amhtenaar staat hem als resident ter zijde. Het overige gedeelte van het Protectoraat werd onder het onmiddellijk bestuur van Britsche amhtenaren geplaatst. Het wordt bewoond door een groot aantal verschillende stammen onder hunne hoofden, sheiks of sultans.

Het gebied is verdeeld in 4 groote provincies, die weer onderverdeeld zijn in distrikten, n.l. Seyyidie, Tanaland, Joeba en Oekamba. Seyyidie heeft (1897) 175368 inw. Dit is tevens de hoofdstad van het geheele Protectoraat. De stad Melinde telt 4 à 5000 inweners. In Tanaland ligt o.a. het sultanaat Witoe, dat 1400 v. km. groot is en 15000 inw. telt. De hoofdplaats Witoe heeft 6000 inw., de geheele provincie (1897) 101538 inw., waaronder 40000 Wapokome en 3000 Galla. Juba heeft (1897) 29102 inw., waarvan 1300 in de hoofdstad Kismayoe. Zij hestaan uit Socaheli, Semali en Galla, in de grootere kustplaatsen nit zoogenaamde Bejoens (gemengd ras). De Somali (thans ± 2000 zielen) behooren gedeeltelijk tot de Ogaden. Zij trokken het land hinnen langs de Dsjoeh en stichtten te Asmadoe een snltanaat, dat nu neg enafhankelijk is. Het rijk van de Berana Galla onder den snltan Asaleta, die reeds de slavernij heeft afgeschaft, wordt door een ruitervolk bewoond en is heroemd wegens de dapperheid der mannen en de schoonheid der vronwen. De bewoners hehben een soort Christendom bewaard, dat als een overblijfsel beschouwd wordt van het Aethiepisch monotheïsme. Oekamba emvat het geheele westen en telt (1897) 1044074 inw. Stations met Britsche beamhten vindt men te Taveta, Masjake, Fert Smith, Ndi en Ngongo Bagas. De streken ten N. van 1° N.Br. zijn nog niet georganiseerd („Territory of East Africa Protectorate not yet organised"). De bevolking van het geheele gehied wordt ep ongeveer $2^1/_2$ millioen zielen geschat, en wel 1350082 inw. in het georganiseerde gedeelte en 1150000 in de niet georganiseerde landen. Daaronder telde men 391 Europeanen, 7579 Indiers en andere Aziaten, 5855 Arahieren, 76535 Socaheli en vrije Negers, 26259 slaven en 1383463 inboorlingen, die tot verschillende heidensche stammen behooren. De Chnrch Missionary Society heeft in Freretown bij Mombas, een hisschop voor Oost-Equatoriaal-Afrika, die het bestuur heeft over de missie te Mombas, Rabai, Zilore (Giriama), Ndara, Taveta en Oekamba. De Roomsch-Katholieke kerk bezit twee stations der paters van den Heiligen Geest in Mombas en Boera; de Methodisten zijn vertegenwoordigd in Ribo, Zomvoe en Mazeras, in Golhanti aan de Tana en in Witoe. De Presbyteriaansche kerk (East African Scottisch) heeft zendingstations in Kihwesi en Nzoi, de Leipziger missie is gevestigd in Jimha, Mboengoe en Ikoetha, enz.

Handel en verkeer gaan gestadig vooruit. Aan

invoerrechten wordt 5 %, aan uitvoerrechten 5—30 % van de waarde geheven. De uitvoer geschiedt voornamelijk naar Engeland, Britsch-Indië en Noord-Amerika. Van den invoer komt 50 % uit Indië, 30 % uit Engeland, 17,5 % uit Duitschland. De invoer bedroeg van 1900-1901: £ 444142, de uitvoer £ 83959. De voornaamste uitvoerartikelen zijn: ivoor (£ 41037), caoutchouc, huiden en horens. De haven van Mombas werd in 1897 bezocht door 129 schepen, metende 116200 ton. De meest gebruikte munten zijn de ropij en de Maria-Theresia-daalder, die 2 ropijen en 2½ annas geldt. De voornaamste weg in het Protectoraat is de 500 km. lange karavaanroute naar Oeganda, die van Mazeras (24 km. landwaarts van Mombas gelegen) naar de rivier Kedong, de oostgrens van het Oeganda-protectoraat loopt. Van de grootste beteekenis voor het land is ook de 940 km. lange Oegandaspoorweg, waarvan de aanleg in 1896 in Mombas begonnen is. In 1901 had men het Victoriameer bereikt en in Maart 1902 werd de spoorweg over zijn geheele lengte voor het verkeer geopend. Op de Dsjoeb is een stoombootdienst ingesteld. Het Protectoraat heeft zich den 1sten December 1895 aangesloten bij de algemeene Postvereeniging. Door de 12 postkantoren werden in 1897 ongeveer 166260 brieven verzonden.

Het bestuur bestaat uit een „Commissioner" en een raad van 3 leden, 4 subcommissioners (voor elke provincie één), 11 districtsbeambten met 11 assistenten. Onder de Engelsche beambten staan nog inlandsche. De rechtspleging werd in 1897 opnieuw geregeld. Te Mombas werd een afzonderlijk gerechtshof voor het Protectoraat opgericht, dat ook in het binnenland zitting kan houden. Aan het hoofd daarvan staat een Judicial Officer. Hij spreekt recht over alle Britsche onderdanen en vreemdelingen. Het in Britsch-Indië geldende straf- en burgerlijk recht wordt ook hier toegepast. Daarnaast bestaat nog een Chief Native Court, dat geregeld zitting houdt te Mombas, tweemaal per jaar ook te Lamoe en éénmaal te Machako en Kismayoe. In de grootste kustplaatsen bestaan kleine afdeelingen politie, samengesteld uit Soeaheli en Somali, onder bevel van Europeanen. In 1897 bestond de militaire macht van het Protectoraat uit 1120 man. Voor militaire doeleinden is het gebied in drie distrikten ingedeeld, elk onder bevel van een Engelsch officier.

De inkomsten van het Protectoraat bedroegen van 1900-1901: 65000, de uitgaven 158000 pond sterling.

Britsch Somali-land is een Engelsche kolonie aan de Noord-Oostkust van Afrika, gelegen tusschen 43°15' en 49° O. L., met een oppervlakte van 155000 v.km. en 153000 inw. waaronder 18 blanken (1902). Het land wordt doorsneden door 2 bergketens, die het dal Wadi Nogal insluiten, dat zeer vruchtbaar is en rijk aan mineralen, ivoor en boschprodukten. Door dit dal loopt de groote handelsweg van Ogaden naar de kust. De landstreken Mijerthen en Warsangali leveren veel Arabische gom en myrrhe. Wild is er zeer overvloedig. De inboorlingen vormen een gemengd ras van Hamieten, Galla en Aziatische elementen. Zij zijn goede kooplieden, staan bekend als krijgshaftig en belijden den Islam. De voornaamste kustplaatsen zijn Zeila, Berbera, Boelhar, Zoelia en Karam.

De hoofdplaats Berbera heeft een goede haven aan de golf van Aden, is de woonplaats van den Engelschen consul en van den regeeringsvertegenwoordiger, die het bevel voert over een kleinen troep Indische militairen. Er wordt jaarlijks een groote mis gehouden, waarop ongeveer 30000 menschen uit alle landen van het Oosten samenkomen. De handel is in de laatste jaren achteruitgegaan door de mededinging van de Fransche haven Dzjiboeti, en dit zal nog sterker worden nu de spoorweg Dzjiboeti—Harar voltooid is, daar thans een aanzienlijk deel van den handel met Abessinie dezen weg zal nemen. In 1902 werd de haven van Haïs voor het verkeer geopend. In 1900-1901 bedroeg het handelsverkeer: invoer 5909000 ropijen, uitvoer 5460000 ropijen. Ingevoerd werden: katoenen stoffen, aardewerk en glaswaren, dadels, Indische gierst, rijst, enz. Tot de uitvoerartikelen behooren: goud, ivoor, muskus, saffraan, gummi, hars, huiden, koffie, struisvederen, enz.

Het gebied werd in 1875 door Egypte veroverd, in 1885 door Engeland bezet en geplaatst onder het bestuur van den resident van Aden. In 1898 werd het gesteld onder rechtstreeksch toezicht van het ministerie van Buitenlandsche Zaken en bestuurd door een consul-generaal. Sedert 1899 veroorzaakte de zoogenaamde „gekke Mullah" de Engelsche regeering veel last door de Ogadenstammen der Somali tegen Engeland op te hitsen. Niettegenstaande vele schermutselingen is het niet gelukt hem ten onder te brengen. In Mei 1902 trok de overste *Swayne* van Boerao uit weer tegen den Mullah op en bracht hem zware verliezen toe, vooral aan vee, maar verloor den 6den October zelf zooveel manschappen bij Moedoeg, dat hij terug moest trekken. Het bevel over de troepen, die door Indische soldaten en Boeren werden versterkt, werd daarop toevertrouwd aan generaal *Manning*, die op Bobotle terugtrok. In Juli 1903 werd het opperbevel overgedragen aan generaal *Egerton*, en voor hem trok de *Mullah* terug naar het binnenland. Nadat een corps landingstroepen van de Engelsche oorlogsschepen Hyacinth, Fox en Mohawk de stad Illig, aan de Italiaansche Somalikust, op de aanhangers van den *Mullah* had veroverd werd de expeditie voor geeindigd verklaard.

Britsch West-Indië. Zie *West-Indië.*

Britsch Zambesia. Zie *Zambezie gebied.*

Britsch Zuid-Afrika. Zie *Afrika, Britsch Zuid.*

Britsch Zuid-Afrikaansche Maatschappij, kortweg de Chartered Company heeten, is de naam eener maatschappij, bestaande uit leden van den hoogen adel en van de geldaristocratie van Engeland, die tengevolge van een, den 20sten October 1889 verkregen vrijbrief (charter), de beschikking ontving over het tegenwoordige Britsch-Zambezië tusschen 16 en 35° Z.Br. Het omvat Matabelenland, Masjonaland, Makalaka, Manika en Rhodesia. Het voornaamste gedeelte van dit protectoraat is Matabelenland met de hoofdstad Boeloewajo. Het land is gedeeltelijk vrij goed bruikbaar voor landbouw (rijst, suiker en katoen) en veeteelt. Er zijn groote kudden vee, die echter in den laatsten tijd door de runderpest zeer

gedand zijn. Het land is verder rijk aan mineralen, vooral goud. De maatschappij begon in 1889 met een kapitaal van 1 millioen pond sterling. dat in 1898 verhoogd werd tot 5 millioen. De uitgaven bedragen nu reeds meer dan 7 millioen pond. Zij geniet volledige vrijheid van bestuur, maar staat onder het oppertoezicht van de Engelsche regeering. De zetel van het bestuur is gevestigd te Boeloewajo, waar een politiek agent en een civieladministrateur gevestigd zijn. Een tweede station bevindt zich te Macloutse, en aan den straatweg tusschen deze twee plaatsen zijn 4 forten gebouwd, genaamd Toli, Victoria, Charter en Salisbury. Engelsche missiestations vindt men te Tati, Boeloewajo en Ingali. De voornaamste handelsplaatsen zijn Boeloewajo, Salisbury, Tati, Emhlangen, Oembanjin, Hopefountain, Happy Valley en Insjangana. De maatschappij onderhoudt een legertje van 1300 man, bezit eigen postzegels en belastingstempel en heeft een spoorweg aangelegd van Kimberley over Mafeking naar Boeloewajo (926 km.) en Salisbury, die spoedig daarop door de Kaapkolonie werd overgenomen. Ook bestaat er nog een spoorweg van Beira naar Salisbury, terwijl de lijn van Boeloewapo naar de Zambesi in 1905 tot stand kwam. De telegraaflijnen hebben een lengte van 1737 km. Het voornaamste uitvoerartikel is tegenwoordig goud. De rijkste goudmijnen zijn gelegen aan de samenvloeiing, van de rivieren Simbo en Oemsoeli, andere goudvelden bevinden zich aan de rivieren Sabakwe, Morose en Oemswasi, waar men tevens oude goudmijnen vond. In 1899 waren er 2180 claims uitgereikt, waarvan echter slechts 22% winst afwierpen. Ook heeft de maatschappij landbouwers laten komen en te Salisbury een arbeidsbeurs opgericht.

Door *Cecil Rhodes*, die de maatschappij oprichtte, werden alle verspreide concessies vereenigd. Spoedig daarop zond men een expeditie onder den overste *Pennefather* in 1890 naar Manika, waardoor het hij Massi-Kessi tot een bloedigen strijd met de Portugeezen kwam en Engeland in 1891 bewerkte, dat Manika aan de Chartered Company werd afgestaan. Toen in 1893 Lobengoela met zijn benden Masjonaland verwoestte, zond de maatschappij troepen tegen hem af, die hem versloegen, zijn hoofdstad Boeloewajo innamen en het heele gebied voor de Maatschappij veroverden. In 1896 stonden de Matabelen op, maar werden weer verslagen. Uit de rijke literatuur, die over dit land verschenen is, moeten vooral de volgende werken genoemd worden: Mathers, Zambezia (Londen, 1891); R. Churchill, Men, mines and animals in South Afrika (Londen, 1892); Wills en Collingridge, The downfall of Lobengoela (Londen, 1894). Selous, Sunshine and storm in Rhodesia (Londen, 1896). Peters, Im Goldland des Altertums (München, 1902).

Britsen. Wanneer in vroegeren tijd de matrozen aan boord der oorlogschepen om een of andere geringe overtreding voor den mast werden gestraft, gaf men hieraan den naam van *britsen*; dat geschiedde met een eind touw op last van den gezagvoerder. Bij zwaarder misdrijf werd er eerst een scheepsraad belegd, en indien bovengemelde straf dan werd toegepast, geschiedde zij met een dikker eind touw of dag en droeg den naam van *laarzen*, een benaming, die ook nu nog in gebruik is.

De naam *brits* is waarschijnlijk afkomstig van het Engelsch „breeches" (broek), zoodat *britsen* hetzelfde beteekent als „voor de broek geven". Ook is *brits* thans nog de benaming van de slaapon rustbanken in garnizoenswachthuizen, enz., zoodat het woord *britsen* ook wel ontleend kan zijn aan de plaats, waarop de schuldige werd vastgebonden, om zijn straf te ondergaan.

Britsum is een dorp in de Friesche gemeente Leenwarderadeel met ongeveer 450 inw. Het ligt aan de Stienzervaart en wordt meerendeels door landbouwers bewoond. In de Middeleeuwen stond hier de sterkte Britsenburg, welke echter in 1290 reeds tot op de grondslagen na verwoest was. Op Lattingartate werd in 1641 *Menno* baron *van Coehoorn* geboren. De Hervormde kerk staat op een hoogen terp; de Gereformeerden hebben er ook een kerkgebouw.

Brittannia, de oude naam voor Engeland en Schotland, werd met Ierland (*Hierne* of *Hibernia*) ook *Britanniae* of *Britannicae Insula* genoemd naar de bewoners, *Brython* of *Brittanni* geheeten. Men vindt dezen naam het eerst bij *Aristoteles*. De eerste berichten over Brittannia zijn afkomstig van de Phoeniciërs, die van hunne Spaansche kolonies Tartessus en Gades nit naar de Cassiterides insulae en naar Cornwallis voeren, om aldaar tin te koopen van de inlanders. Er bestaat nog een Latijnsche vertaling van *Avienus* van een Grieksch geschrift, door een Grieksch koopman gezonden aan den Karthager *Himilko*, waarin hij mededeelingen doet omtrent Brittannia. Toen de Karthagers nit handelsjaloezie den zeeweg onveilig maakten, sloegen de kooplieden van Massilia den landweg over Gallië in en voeren over het kanaal naar het eiland Ictus (Wight). De Britsche stammen ondersteunden hunne verwanten in Gallië in den strijd tegen *Julius Caesar*, zoodat deze 55 v. Chr. met een leger het Kanaal overstak. Het volgende jaar trok hij de Theems over en dwong *Cassivellaunus* tot onderwerping. Maar *Caesar* trok met zijn troepen weer af en de Romeinen hleven daar alleen handel drijven.

Eerst na de verovoring door de Romeinen onder *Claudius* in 43 n. Chr. en nadat *Agricola* beproefd had, er om heen te zeilen, werd men aangaande die gewesten heter ingelicht. Het klimaat van het zuidelijk gedeelte wordt door de Romeinen gematigd en eer vochtig dan koud genoemd, en de bodem was er vruchtbaar genoeg, om het land tot een korenschuur van Gallië te verheffen. De belangrijkste voortbrengselen waren er behalve graan, veel vee en wild, tin en parels. De inwoners, die den naam droegen van *Brython*, *Brittanni* of *Britones*, werden voor Kelten gehouden, terwijl men de Caledoniërs in Schotland ten onrechte voor af stammelingen hield van den Germaanschen stam. De Britones hulden zich in huiden van dieren en beschilderden hun gelaat, de Caledoniërs tatoeëerden het geheele lichaam. In den oorlog bedienden zij zich van paarden en strijdwagens. Zij hadden een afzonderlijken priesterstand, de Druiden, die een groote macht bezaten. Het Christendom verspreidde er zich reeds in de tweede eeuw n. Chr. De belangrijkste volksstammen waren in het eigenlijke

Brittannia: de Trinobanten op den rechter oever van de Theems, de Silures in Zuid-Wales, de Ordovices in Noord-Wales, de Brigantes in het hedendaagsche Northumberland, Cumberland, Westmoreland, Lancashire, Durham en Yorkshire, de Elgoven aan de Dee en de Nith en de Maeaten; in Caledonië de Veniconten, de Carnoraci en de Vacomagen en in Hibernië de Brigantes, Managii en Cauci. Steden ontstonden er eerst ten tijde van de Romeinen. De Romeinen traden er op als bondgenooten, regelden er den handel en het maatschappelijk leven en lieten zich schatting betalen voor hunne bemoeiingen. Hun tyranniek bestuur en geldzucht gaf echter in 61 n. Chr. aanleiding tot een geweldig oproer onder *Boudicca*, de koningin der Brigantes, toen *Suetonius Paullinus* zich met het grootste gedeelte van het leger verwijderd had, om een aanslag te wagen op het eiland Mona (Anglesey). De eene Romeinsche volkplanting bezweek na de andere; Camulodunum en Verenlamium werden verwoest en meer dan 70000 Romeinen vermoord. De stammen slaagden er echter niet in, zich vrij te maken van Rome, want bij den terugkeer van *Suetonius* werden zij onderworpen. Deze overwinningen werden nog voortgezet door *Petilius Cerealis*, die Wales gedeeltelijk veroverde (70—74), en door *Julius Frontinus* (74—77). De grootste helft van Wales bleef echter steeds onafhankelijk. *Aulus Plautius* veroverde Brittannia zoover het woeste land hem veroorloofde noordwaarts door te dringen, en *Agricola* (78—85) maakte zich meester van Schotland tot aan Glasgow en Edinburgh en beschermde zich door een rij bolwerken tegen de invallen der woeste Caledoniërs. Daar die reeks evenwel moeielijk te verdedigen viel, deed *Hadrianus* van 122 tot 124 een aarden wal opwerpen, die zich van de haai van Solway tot aan den mond van de Tyne nitstrekte en tot scheidsmuur diende van Brittannia Romana en Britannia Barbara, terwijl later *Septimius Severus*, die zelf naar Brittannia ging, een steenen muur deed verrijzen tusschen de baai van Clota en Bodotria. Dit gevaarte droeg den naam van „Vallum Severi", en nog heden ten dage geven zijn puinhoopen getuigenis van den ondernemingsgeest der Romeinen. *Severus* trok daarna in zegepraal door Caledonië tot aan het noordelijk uiteinde des lands en noodzaakte er de bewoners tot den vrede. *Severus* overleed in 211 te Eboracum, het tegenwoordige York.

Omstreeks 207 n. Chr. had *Severus* Brittannia reeds in twee provinciën verdeeld, volgens hunne ligging Opper- en Neder-Brittannia genaamd. Later heetten zij Britannia Prima (Neder-Br.) en Britannia Secnnda. De Menapier *Carausius* nam in 287 den titel van keizer aan en regeerde met kracht gednrende 7 jaar. Hij werd gedood door zijn prefect *Allictus*, die op zijn beurt in 296 door *Constantius Chlorus* werd overwonnen. Britannia Prima werd vervolgens in 297 door *Diocletianus* in 3 nieuwe provincies verdeeld. De noordelijkste daarvan heette Maxima Caesariensis, de zuidelijkste Flavia Caesariensis; de middelste behield den naam Britannia Prima. *Chlorus* overleed in 306 te Eboracum, waar zijn zoon *Flavius Constantinus de Groote* tot keizer werd uitgeroepen. Onder zijn regeering bleef het in Brittannia nog rustig, maar spoedig na zijn dood begonnen de Picten en Schoten met hunne roofzuchtige invallen. In 368 behaalde *Theodosius* een groote overwinning op deze volken en het gelukte hem den Schotschen volksstam der Volunti, die Wales bezet hield, terug te drijven. Het veroverde stuk van Wales werd onder den naam Valentia een nieuwe provincie. Toen de invallen der woeste volkstammen zich herhaalden, gaf keizer *Honorius* de Romeinsche heerschappij over Brittannia op. Daar in 446 de Romeinsche veldheer *Aetius* weigerde aan de Britten bijstand te verleenen, zochten deze hulp bij de Germanen. Weldra verschenen er, volgens de overlevering, *Hengist* en *Horsa*, die met hunne Angelen en Saksen den vijand verdreven, maar er zich tevens meester maakten van de heerschappij. Wie zich niet wilde onderwerpen, nam de vlucht naar het gebergte van Wales, waar de Silnriërs hnnne onafhankelijkheid handhaafden. Daarna verdween de naam Brittannia gernimen tijd nit de geschiedenis.

Brittanniabrug is een beroemde hrug, die in de jaren 1847 tot 1850 door de Engelsche ingenieurs *Fairbairn* en *Stephenson* over de Conwaybaai en het Menaikanaal tusschen het vaste land van Engeland en het eiland Anglesey werd gelegd. Zij vormt een tnnnel met een rechthoekige doorsnede, van aaneengeklonken ijzeren platen gemaakt, en is sterk genoeg om als spoorbrug te dienen. Hare draagkracht ontleent zij aan ijzeren kokers, die boven ten getale van acht en onder ten getale van 6 met dien tunnel verbonden zijn. Zij is ruim $4^1/_2$ m. breed, ruim 8 m. boog, en heeft spanningen van 70 en nog 2 van 140 m. lengte. Deze rusten behalve op de landhoofden, op 3 pijlers, waarvan de middenste zich op de Brittanniarots verheft.

Brittanniametaal is een metaalmengsel, dat uit tin, antimonium en koper wordt vervaardigd, onder hijvoeging soms van zink, lood of bismnth. Daarvan bestaan o.a. de volgende soorten:

Brittanniametaal.	Koper.	Tin.	Antimonium.	Bismnth.	Zink.
Van Lüdenscheid	4,00	72,00	24,00		
Blik van Birmingham	1,50	90,60	7.80		
	0,03	90,57	9,40		
Ashberry's patentmetaal		77,80	19,40		2,80
voor het vertinnen van ijzer	5,10	76,90	·	7,70	10,30
Tutania-blik	2,70	80,00	16,00		1.30
	0,70	91,40	7,60		0.30
Koninginne-metaal	3,50	88,50	7,10	0,90	
Algiersch metaal	5,00	94,00	1,00		
	2,10	97,30		0,60	
Métal argentin		85,50	14,50		

In Engeland, vooral te Birmingham en te Sheffield, worden er allerlei voorwerpen van vervaardigd, vooral lepels en vorken, trekpotten, melken koffiekannen, enz. In Duitschland heeft men zulke fabrieken te Lüderscheid en te Elberfeld. Het wordt gegoten in vormen van messing (geel koper), gegoten ijzer of staal. Het smelt echter even spoedig als tin, zoodat men voorwerpen van Brittanniametaal niet moet blootstellen aan een sterke hitte. Zij worden in Engeland geslepen met zeer fijn, grijsachtig bruin zand op honten of lederen schijven, gepolijst met tripel en gepoetst met Weener kalk op een wollen lap. Men kan daaraan een schoonen glans geven door ze te wrijven met amaril of ruwen bloedsteen. Er komen vele galvanisch-verzilverde voorwerpen (argent-Christofle) van Brittanniametaal in den handel, welke men op het oog niet onderscheiden kan van echt zilver; deze dienen echter met groote voorzichtigheid gepoetst en behandeld te worden. Het metaal van *Ashberry* wordt veel gebruikt voor kussenblokken van locomotieven, spoorwagens, enz. Hiertoe is ook het „anti-frictionmetal" zeer geschikt. Brittanniametaal heeft ongeveer dezelfde kleur als tin, maar is eenigszins blauwachtig. Het soortelijk gewicht is 7,36; het is harder dan tin, laat zich gemakkelijk uitwalsen tot dun bnighaar blik, tot draad trokken en kan goed gevijld en gepolijst worden. De klank is helder en fraai. Het roest niet gemakkelijk en is uit een hygiënisch oogpunt ook zeer geschikt, daar het zijn lood niet gemakkelijk afstaat. Bij de vervaardiging smelt men eerst hot koper en antimonium met een deel van het tin en vermengt deze legeering in gesmolten toestand met het overige tin. Voor het solderen gebruikt men zacht soldeer met boraxpoeder of een mengsel van olie en kolofonium.

Britten, *Het Huis te*, of *Brittenburg*, was vroeger een kasteel, door de Romeinen gesticht aan den mond van den Rijn, bij Katwijk aan Zee, waarvan later de overblijfselen ver in zee werden gezien. Het was een vierkant gebouw met zware muren, waarvan de grondslagen in de jaren 1520, 1552 en 1562 bij lagen waterstand zichtbaar werden. In laatstgenoemd jaar heeft men er allerlei voorwerpen, zooals potten, lampen, ringen, enz. gevonden. Ook na dien tijd hebben zich de fondamenten van dat kasteel meermalen vertoond, het laatst in 1750, en haar overblijfselen, die toen reeds zoo goed als geheel verdwenen waren, zijn door verscheidene Nederlandsche oudheidkundigen beschreven. Twee merkwaardige steenen van het Huis te Britten zijn ingemetseld in het voorportaal van het slot Duyvenvoorde. Sommigen zijn van meening, dat zich bij dat Hnis een vuurtoren verhief, door *Caligula* opgericht.

Brittenburg. Zie *Britten, Het Huis te.*

Britton, *John*, een Engelsch architect en oudheidkundige, werd geboren den 7den Juli 1771 te Kingston in Wiltshire. In zijn jengd was hij geruimen tijd bediende in een herberg en daarna klerk bij een advocaat, terwijl hij zich vormde door eigen oefening en door reizen. Later hield hij zich bezig met de letterkunde. Hij overleed te Londen, den 1sten Januari 1857. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „The architectural antiquities of Great-Britain" (5 dln. met 278 platen, 1807—1814), „The fine arts of the English school" (1812, met 24 platen), „The cathedral antiquities of England" (1814—1833), „Dictionary of the architecture and archeology of the middle age" (1829), enz.

Brive of *Brive-la-Gaillarde* (de laatste naam is echter niet meer officiëel), een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Corrèze, ligt aan de Corrèze en aan den Orléansspoorweg, die van hier een zijtak uitzendt naar Tulle en Limoges. De stad telt 18111 inwoners en is fraai gelegen in een woudrijke vlakte. Men vindt er zeven kerken, waaronder de kerk Saint-Martin uit de 12de eeuw, een college, een boekerij en een bronzen standbeeld van den maarschalk *Brune*. De bevolking vindt vooral haar onderhoud in verscheiden fabrieken en een levendigen handel. De stad is de geboorteplaats van den kardinaal *Dubois* en van den maarschalk *Brune*. Zij is het aloude Briva Curetia, waar in 585 *Gundobald van Aquitanië* tot koning werd gekozen van dit gewest. In de 12de eeuw vochten de heeren van *Malemort* en *Turenne* om haar bezit en in 1271 werd zij met Toulouse aan de kroon van Frankrijk toegevoegd. Daarna wedijverde zij met de stad Tulle en betwistte aan deze den titel van hoofdplaats van Bas-Limousin, maar zonder goed gevolg.

Brixen, in het Italiaansch *Bressanone*, een stad in Tirol aan de Eisack en aan den mond der Rienz, alsmede aan den Brennerspoorweg, verheft zich 567 m. boven de oppervlakte der zee, telt (1900) 5767 inw. en is de zetel van een vorstbisschop. Van de openbare gebouwen aldaar vermelden wij de hoofdkerk met fresco's uit de 14de en 15de eeuw en een grafteeken van den minnezanger *Oswald von Wolkenstein* († 1445). Van de 7 kloosters is dat van de heilige *Clara* het oudste (1221). De residentie van den vorst-bisschop is door een fraai park omgeven. Merkwaardig is de verbetering, die de wilde stroomen Rienz en Eisack hebben ondergaan na de overstrooming van 1882, alsook de nieuwe Widmannbrug. Brixen heeft verder een theologisch seminarium en een druk bezocht meisjespensionaat. De plaats wordt, evenals het nabnrige Vahrn, wegens het zachte klimaat (gemiddelde jaartemperatuur 12° C.) door velen gekozen tot winterverblijfplaats. De wijnstok groeit er welig en de bewoners houden zich vooral bezig met korenbouw en ooftteelt.

Brixen is reeds zeer oud en werd waarschijnlijk reeds in 828 in een oorkonde genoemd onder den naam Pressena. De bisschoppen van Säben vestigden in het jaar 992 hun zetel aldaar. Sedert dien tijd bleef het gednrende 9 eeuwen de zetel van het eerst in 1802 opgeheven vorst-bisdom. In 1080 werd te Brixen een concilie gehouden, waarop *Guibert van Ravenna* tot paus werd gekozen, in de plaats van *Gregorius VII*, waarop de hertog van Beieren den bisschop van Brixen verdreef. In de jaren 1174, 1234 en 1445 werd de plaats door brand verwoest.

Brixius Gerrits, een Doopsgezind predikant te Groningen, werd in 1583 op bevel der R. K. overheid uit die stad verbannen. Hij was een vurig verkondiger van zijn geloof en op het bekende dispnut te Emden in 1578 na *van Ceulen* de beste spreker aan de zijde der Doopsgezinden. Hij was niet alleen in de oude talen, maar ook in andere

wetenschappen zeer ervaren. Aanvankelijk handhaafde hij met gestrengheid het leerstuk van den ban, maar werd later veel toegevender. In genoemd dispuut beschreef hij het beginsel der Doopsgezinden met de volgende woorden: „wij staan alleen op het fondament der Apostelen en profeten, waarvan *Christus* de hoeksteen is", zoodat hij niet alleen het gezag van den paus, maar tevens dat van alle kerkgenootschappelijke belijdenissen verwierp.

Briza of *Trilgras* is een geslacht uit de plantenfamilie der Grassen met een gladden rechtopstaanden stengel. De aartjes der pluim zijn knikkend en vlak samengedrukt. Het is zeer algemeen in ons land.

Brizeux, *Auguste*, een Fransch dichter, den 12den September 1805 te Lorient in Bretagne geboren, gaf in 1831 zijn gedicht „Marie" uit. Niettemin verliepen er 10 jaren voordat hij zijn „Ternaires" deed verschijnen, terwijl hij zich inmiddels geruimen tijd in Italië ophield, om er de „Divina Commoedia" te vertalen. Daarna volgden: „Primel et Nola" (1841), de „Bretons"(1845) en in 1854 zijn „Histoires poëtiques". De schoone natuur van Bretagne vormt in zijn werken steeds den achtergrond van zijn dichterlijk tafereel. Hij overleed te Montpellier, den 3den Mei 1858.

Brjansk, een arrondissementhoofdstad in het Russisch gouvernement Orel, ligt op de heide oevers der bevaarbare Desna, 132 km. ten N.O. van Orel, tegenover den mond der Snjesjet, aan de riviertjes Soedak, Bjelij, Kolodes en Podara, die de stad in vier wijken splitsen, en aan den spoorweg van Orel naar Witebsk, telt (1897) 23520 inwoners en heeft twee voorsteden, 18 kerken, een nonnenklooster, 22 magazijnen, een hospitaal, 2 scholen, een geschutgieterij en verscheiden fabrieken. De scheepsbouw levert er jaarlijks 500 vaartuigen af. De hennep, in hare nabijheid verbouwd, wordt voor de beste uit geheel Rusland gehouden.

Broad-churchmen is een naam voor de leden van de Anglikaansche kerk.

Broadhead, *John Romeyn*, een Amerikaansch geschiedschrijver, geboren den 2den Januari 1814 te Philadelphia, vertrok in 1839 als gezantschapssecretaris naar Nederland en zag zich in 1841 belast met de taak om in Europa oorkonden te verzamelen over de oudste geschiedenis der Vereenigde Staten. Met den meesten ijver voldeed hij aan deze opdracht en keerde in 1844 naar zijn vaderland terug met afschriften van meer dan 5000 stukken, die in 1855 in elf kwartodeelen werden gedrukt. In 1846 begaf hij zich als gezantschapssecretaris naar Londen en werd in 1847 benoemd tot consul-generaal te Japan, welke betrekking hij echter van de hand wees. Zijn vooruaamste geschrift is: „History of the State of New York" (1853). Hij overleed te New-York, den 6den Mei 1873.

Broadwood and Sons te Londen, de grootste pianofabriek van Engeland en een van de voornaamste der wereld, werd opgericht in 1732 door den Zwitser *Burkhard Tschudi* (overleden 1773), voortgezet door zijn leerling en schoonzoon *John Broadwood* (geboren 1732), die in 1780 de zoogenaamde Engelsche mechaniek van *Americus Backers* in toepassing bracht. Na zijn dood (in 1812) bleef de zaak in handen van de familie. Zij levert jaarlijks duizenden instrumenten af.

Broca, *Paul*, een Fransch geneeskundige en anthropoloog, den 28sten Juni 1824 geboren te St. Foy-la-Grande (Gironde), studeerde in de medicijnen en vooral in de chirurgie, werd hoogleeraar in de chirurgische pathologie bij de geneeskundige faculteit te Parijs, voorts eerste chirurg aan de ziekenhuizen van St. Antoine en La Pitié. Later hield hij zich vooral bezig met anthropologie en stichtte in 1859 de „Société d'Anthropologie de Paris", waarvan hij tot aan zijn dood algemeen secretaris bleef. In 1867 richtte hij het „Laboratoire d'Anthropologie" op en in 1872 de „Association française pour l'avancement des sciences". In Januari 1880 werd hij senator en overleed te Parijs, den 9den Juli daaraanvolgende. Van zijn geschriften vermelden wij: „De l'étranglement dans les hernies abdominales" (1853; 2de druk, 1856), „Des anévrysmes et de leur traitement" (1856), „L'ethnologie de la France" (1859), „Etudes sur les animaux ressuscitants" (1860), „Recherches sur l'hybridité animale en général et sur l'hybridité humaine en particulier" (1860), „Instructions générales pour les recherches anthropologiques" (1865), „Traité des tumeurs" (1865—1869, 2 dln.), „Mémoire sur les caractères physiques de l'homme préhistorique" (1869), „Mémoires d'anthropologie" (1871—1883, 4 dln.) en „Sur l'origine et la répartition de la langue basque" (1875). Sedert 1872 redigeerde hij het door hem gestichte tijdschrift: „Revue d'anthropologie" en met *Bonamy* en *Beau* leverde hij een „Atlas d'anatomie descriptive du corps humain". Ook in tijdschriften plaatste hij belangrijke bijdragen.

Brocaat (van het Italiaansche *broccato*, gestikt) is de naam van een vroeger veel meer dan tegenwoordig gebruikte, zware zijden stof, met een schering van zilver- en gouddraad of met ingeweven gouden en zilveren bloemen, takken, vogels en figuren versierd. Het wordt ook wel *goud-* en *zilverlaken* genoemd en men vervaardigde het vooral te Lyon, Tours, Parijs, Venetië en Genua. Tegenwoordig gebruikt men in plaats van het harde gonddraad een zijden draad, die schroefvormig omwonden is door een draad, vervaardigd uit een dierlijk weefsel en bedekt met fijn bladgoud.

Brocaat is een grof metaalpoeder, dat voornamelijk in Neurenberg en Fürth vervaardigd wordt en uit eenlegeering van koper en tin of zink bestaat. Het deert dienst als surrogaat voor strooizand, en wordt ook voor decoratieve doeleinden in den handel gebracht. Tevens verwerkt men het tot een soort bronspoeder, tot bereiding van bronsverven. Een andere soort brocaatverf wordt in Amberg vervaardigd uit gestampt en gemalen glimmer, dat daarna met alkoholhoudende anilinekleurstoffen in verschillende tinten wordt geverfd. Bij het gebruik wordt het materiaal eerst gegrondverfd in ongeveer dezelfde kleur, vervolgens bestreken met lijnolievernis, dat men eenigzins laat opdrogen en dan bestuifd met het brocaatpoeder. Als het vernis geheel opgedroogd is, veegt men de losse deeltjes met een zachten borstel er af. Hetzelfde effekt kan verkregen worden met verschillende Wolframkleurstoffen.

Brocardo, *Jacopo*, een Venetiaan, bezocht in

de 16de eeuw ons land en werd Protestant. Hij verdiepte zich in de Gewijde Schrift en kwam tot de meening, dat de daarin aanwezige profetiëen in zijn eeuw zouden vervuld worden. Hij voorspelde op dien grond de lotgevallen der vorsten van Europa, en ofschoon zijn schriftverklaring door de Synode te Middelburg verworpen werd (1581), vond hij een aanhanger in een Hervormd Fransch edelman, *Jacques Segur-Pardaillan* genaamd. Deze laatste was een ijverig dienaar van *Hendrik VI*, koning van Navarra, en hij oordeelde, dat deze vorst bestemd was, om den pauselijken zetel omver te werpen, zoodat hij den wensch te kennen gaf, om als gezant aan de Protestantsche vorsten deze met dat vooruitzicht bekend te maken. Zijn voorstel werd aangenomen, maar het bleek, dat hij tevens zijn best deed, om bijdragen te verzamelen voor de onkosten, voor het drukken der werken van zijn profeet vereischt. Van *Brocardo* zelf, weet men weinig meer, dan dat hij zich naar Neurenberg begaf en in 1594 nog leefde. Hij schreef: „Interpretatio et paraphrasis libri Apocalypseos"(1580, 2de uitgave 1610, beide te Leiden), „Interpretatio mystica et profetica in Genesin et Leviticum" (1580, 1584 en 1585), „Interpretatio mystica et profetica Cantici-Canticorum" (1583), enz.

Brocchi, *Giovanni Battista*, een Italiaansch natuurkundige, werd geboren te Bassano, den 18den Februari 1772. Hij begaf zich eerst naar Pisa, om er in de rechten te studeeren, en vervolgens naar Rome, waar hij zich toelegde op de kennis der natuur. Daarna vertrok hij naar Venetië, waar hij eenige musea voor natuurlijke historie in orde bracht, zijn verhandeling „Sulla cultura degli Egizii" (1792) nitgaf en een andere over welriekende bloemen en sierplanten (1796). In 1801 werd hij leeraar in de natuurlijke historie te Brescia, waar men hem het opzicht toevertrouwde over den botanischen tuin en hem belastte met het stichten van een museum. Zijn „Trattato mineralogico e chimico sulle miniere di ferro" (1808) was oorzaak, dat hij van de Regeering een aanstelling ontving bij het departement der mijnen. Na een nauwgezet onderzoek van het Fassadal schreef hij hierover een „Memoria mineralogica sulla valle di Fassa nel Tirolo" (Milaan, 1811) en zag zich benoemd tot lid van het Italiaansch Instituut. Om de fossiele schelpen der bergstreek te leeren kennen, reisde hij van Modena over Barrigazzo naar Rome, voorts over Napels, waar hij een uitbarsting van den Vesuvius bijwoonde, en keerde in Mei 1812 te Modena terug. Nadat hij in 1813 met hetzelfde doel een tweede reis in het westen van Italië volbracht had, verscheen zijn belangrijkst geschrift, onder den titel: „Trattato di conchilliologia fossile subapennina" (2 dln., Milaan 1814). Bij den val van het Fransche Keizerrijk verloor hij zijn betrekking, en wegens zijn democratische gevoelens was hij niet aangenaam aan de Oostenrijksche Regeering, zoodat hij als privaatdocent werkzaam bleef in verschillende steden van Italië en zich hij voortduring met mineralogische studiën bezig hield, waarvan hij de uitkomsten mededeelde in de „Biblioteca italiana". Voorts gaf hij een „Catalogo ragionato di una raccolta di rocce disposto" (1817), vertoefde te Rome, in Calabrië en op Sicilië en schreef een belangrijke verhandeling „Dello stato fisico del suolo di Roma" (1820). Daarna werd hij door *Mehemed Ali* aangesteld tot directeur der mijnen in Egypte, vertrok in 1822 naar Kaïro, deed langs den Nijl belangrijke reizen en overleed te Chartoem, den 25sten September 1826. Zijn handschriften en verzamelde voorwerpen had hij vermaakt aan zijn geboortestad Bassano, doch men zegt, dat ze in de haven van Triëst zijn verongelukt.

Broccoli. Zie *Kool*.

Broch, (*Brochs*) zijn cirkelvormige, op torens gelijkende, kolossale gebouwen zonder specie, die in het noorden van Schotland, op de Shetland- en de Orkney-eilanden worden aangetroffen. Zij bezitten 16—24 m. middellijn en 13 m. hoogte. Op een stevig, ongeveer 4 m. hoog muurwerk verheffen zich twee concentrische wallen met een daartusschen gelegen gang tot 6 m. hoogte. In de zeer sterke muren bevinden zich afzonderlijke kamers met vuurhaarden en gereedschappen uit steen, brons en ijzer. De onderdom der Brochs valt moeilijk te bepalen, waarschijnlijk zijn ze in het Bronstijdperk ontstaan.

Broch, *Ole Jacob*, een Noorweegsch wiskundige en staatsman, werd den 14den Januari 1818 te Frederikstad geboren. Nadat hij te Christiania gestudeerd en buitenlandsche reizen ondernomen had, stichtte hij in 1842 te Christiania met *Nissen* een Latijnsche- en middelbare school en werd in 1858 hoogleeraar in de wiskunde aan de universiteit aldaar. In 1852 werd hij tevens directie-lid van de hypotheekbank en in December 1855 kreeg hij de opperste leiding van het spoorwezen in Noorwegen. Van 1862—1869 had hij zitting in het Storthing voor de stad Christiania. In 1869 nam hij de leiding op zich van het marine- en postdepartement, legde echter in 1872 de portefeuille neer en keerde terug tot zijn academischen leerstoel. Sedert 1879 vertoefde *Broch* te Parijs als directeur van het „Bureau international des Poids et Mesures". Hij overleed aldaar, den 5den Februari 1889. Van zijn werken noemen wij: „Laerebog i Trigonometrie"(Christiania, 1851, 2de druk 1864), „Plangeometrie" (1854; 3de druk 1863), „Lehrbuch der Mechanik"(2 dln., Berlijn, 1849—1854), „Laerebog i Arithmetik" (4de druk; Christiania, 1862), „Forelaesninger over den hiere Mathematik" (1861), „Statistik Arbog for Kongeriget Norge" (1867—1871), „Kongeriget Norge og det norske Folk" (1876), „La Lutte contre l'Alcoholisme en Norvège" (1887).

Brocheeren is op het gebied der *weefkunst* het weven van bloemen of andere figuren in zijden en wollen stoffen. Bij het *boekbinden* verstaat men daaronder het innaaien en eenvoudig samenhechten der vellen van een boek, waarna dit voorzien wordt van een eenvoudigen omslag.

Bröchner, *Hans*, een Deensch wijsgeer, geboren te Fridericia in 1820, studeerde eerst in de theologie, vervolgens (sedert 1845) uitsluitend in de wijsbegeerte. Gedurende een reeks van jaren was hij docent aan de universiteit te Kopenhagen en werd in 1870 benoemd tot hoogleeraar. Als wijsgeer behoorde *Bröchner* tot de jong-Hegelianen. Zijn hoofdwerk is de „Bidrag til Filosofiens historiske Udvikling" (1869); ook schreef hij een „Overzicht van de geschiedenis der wijsbegeerte" (1873—1874, 2 dln.).

Brochure. Zie *Vlugschrift.*

Brocken, *Bloksberg* (Mons Bructerus) is de hoogste top van het Harzgebergte en verheft zich in het graafschap Stolberg-Wernigerode van het distrikt Maagdenburg tot een hoogte van 1142 m. Hij ligt op 51°48' N. Br. en 10°26' O. L. v. Gr., 900 m. boven de vlakte van Ilsenburg, 9 km. daarvan verwijderd en vormt het middelpunt van het Brockengebergte, dat een oppervlakte beslaat van ongeveer 110 v.km. De Brocken heeft een koepelvormige gedaante, doch is aan de noordzijde steiler dan aan de zuidzijde. Hij is ontstaan door een granietmassa, die zich door de er boven gelegen gesteenten een weg heeft gebaand. Dientengevolge vindt men op den zacht gewelfden koepel groote granietblokken, de brokstukken van den ingestorten top. De Brockentop heeft een neerslag van 1700 mm.; een gemiddelde jaartemperatuur van 2,5°C. en vormt een boomlooze vlakte van ongeveer 2 km. in omtrek, vanwaar men een prachtig vergezicht heeft. Talrijke reizigers trekken er des zomers heen. Van verschillende zijden kan men dat gevaarte beklimmen, maar vooral de weg van Ilsenburg, langs de watervallen der bekoorlijke Ilse, is zeer aan te bevelen. Nadat men aanvankelijk onder hooge naaldboomen heeft voortgewandeld, ziet men deze deer laag struikgewas, en eindelijk door gras en mos vervangen. Ook wordt de weg van Schierke over Elend naar den top des Brockens door velen gevolgd. Op den top bevindt zich een hôtel (1860) met post- en telegraafkantoor, een meteorologisch observatorium en een uitzichttoren. Jaarlijks trekt de Brocken wel 25000 vreemdelingen. De gezichtseinder is er echter slechts zelden onbeneveld. Nabij het hôtel, het „Brockenhaus" genoemd, vindt men eenige granietblokken, die met de namen „Teufelskansel", „Hexenaltar", enz. bestempeld zijn. Er groeit de fraaie „Brockenbloem" (Anemone Alpina L.). Somtijds aanschouwt men er bij zonsondergang het „Brockengespenst", een spookachtig schaduwbeeld der aldaar aanwezige personen op de oostelijke nevelmassa. De Brocken is bekend door zijn nevels en wolken, die door een bijna onafgebroken waaienden wind heen en weer gezweept worden. Deze luchtverschijnselen en het feit, dat na de invoering van het Christendom op den berg nog geheimzinnige heidensche plechtigheden plaats hadden, maakten vanouds den Brocken tot het middelpunt van vele sagen. (Walpurgisnacht).

Behalve de Brockenbloem vindt men er nog vele andere merkwaardige planten, zooals het Yslandsch mos (Cetraria islandica *Ach.*), ook wel Brockenmos genoemd, de Brockenmirt (Empetrum nigrum. *L.*), de Linnaea borealis *L.*, enz. In het zoogenaamde „Sneeuwgat", een diepe kloof, vindt men gedurende den zomer de planten van alle jaargetijden in bloei. In den laatsten tijd teelt men er ook alpenplanten, vanwege de universiteit van Göttingen.

In het Brockengebergte liggen lage venen, waaruit turf gebaggerd wordt, o. a. het Brockenfeld, dat op een hoogte van 900 m. ligt, gedeeltelijk moerassig en verder met mos, heide en rotsblokken bedekt is.

Van het station Drei Annen voert tegenwoordig een spoorweg naar den Brockentop, die in 1898 geopend werd.

Brookes, *Barthold Heinrich*, een Duitsch dichter, werd geboren te Hamburg, den 22sten September 1680, studeerde te Halle in de rechten, volbracht een reis door Duitschland, Italië Zwitserland, Frankrijk en de Nederlanden, voltooide zijn studien te Leiden en keerde in 1704 naar zijn geboorteplaats terug, waar hij ambteloos leefde en zijn dagen wijdde aan de muziek en de schilderkunst. In 1714 stichtte hij met *König* en *Richey* de „Teutschübende Gesellschaft" en in 1716 de „Patriotische Gesellschaft". Zijn eratorium: „Der für die Sünden der Welt gemarterte und sterbende Jesus" vond een verbazenden bijval. Hierop volgde de „Bethlehemitische Kindermord"; hij verwierf vooral in het buitenland grooten roem, werd in Hamburg tot senator gekozen en met verscheidene belangrijke zendingen naar Weenen, Kopenhagen, Berlijn en Hanover belast. Daarenboven bekleedde hij aanzienlijke stedelijke ambten en zag zich in 1735 benoemd tot ambtenaar te Ritzebüttel. Hier schreef hij zijn: „Irdisches Vergnügen in Gott" (1721—1748, 9 dln.). Na zijn terugkeer in Hamburg werd hij bevelhebber der schutterij, protoscholarch en eindelijk keizerlijk paltsgraaf. Hij overleed den 16den Januari 1747. Ook heeft hij *Pope's* „Essay en man" en *Thompson's* „Seasons" in het Hoogduitsch vertaald en een „Schwanengesang" (1747) gedicht.

Brockhaus, F. A. is de naam eener wereldberoemde uitgeverszaak met daaraan verbonden drukkerij, enz. te Leipzig, met filialen te Parijs en te Londen.

Brockhaus, Friedrich Arnold, de stichter dezer firma, welke zich jegens de Duitsche letterkunde in het algemeen, vooral ook door de uitgave van het „Konversations-Lexikon", hoogst verdienstelijk heeft gemaakt, werd geboren den 4den Mei 1772, in de toenmaals vrije rijksstad Dortmund. Hij bezocht aldaar het gymnasium en werd vervolgens van 1788—1793 te Düsseldorf tot koopman opgeleid. Na zijn terugkeer voerde echter de zucht naar kennis hem in 1793 naar Leipzig, waar hij zich toelegde op het aanleeren der nieuwere talen. In 1795 stichtte hij te Dortmund met *W. Mallinckrodt* een manufactuurzaak, die in 1801 naar Arnhem en in 1802 naar Amsterdam verplaatst werd. Hier nam hij de zaak geheel voor zijn rekening, maar liet ze varen in 1804. Daar hij groote neiging bezat voor den boekhandel, opende hij aldaar den 15den October 1805 met den boekbinder *J. G. Rohloff* een Duitschen boekwinkel, onder de firma „Rohloff en Comp", en die zaak werd, nadat de compagnieschap ontbonden was, door hem in 1807 in een „Kunst und Industrie-Comptoir" herschapen. Een tijdschrift, „De Ster" genaamd, en het hierop volgend „Amsterdamsch Avendjournaal", beide door hem uitgegeven, werden door de Regeering verboden. Over het geheel was hij toen niet gelukkig in zijn bedrijf, zoodat hij in 1810 naar Duitschland terugkeerde, waar hij zijn boekhandel in 1811 naar Altenburg verplaatste en den 15den Januari 1814 de vroegere firma in die van „F. A. Brockhaus" veranderde. Reeds in 1808 had hij het eigendomsrecht van het in 1796 begonnen Konversations-Lexikon" gekocht bij gelegenheid van een bezoek aan de Leipziger mis, en de eerste uitgave

in 1809 en 1810 met een tweetal supplementdeelen voltooid. In 1812 redigeerde bij zelf een tweede, veel vermeerderde nitgave, zoodat bij als de grondlegger van dat woordenboek mag beschouwd worden. Gedurende zijn leven kwamen er nog 4 nieuwe drukken nit, waarvan de omvang, het aantal der deelen en de waarde steeds toenamen. Voorts deed hij slechts weinige dagen vóór den slag bij Leipzig een staatkundig tijdschrift, „Dentsche Blätter" (14 October 1813 — Mei 1816) genaamd, verschijnen, dat met grooten bijval werd begroet. Zijn zaak breidde zich sedert meer en meer nit, zoodat hij haar in 1818 naar Leipzig overbracht, waar hij er een boekdrukkerij mede verbond. Nu kwam bij hem een reeks belangrijke werken van de pers, o.a. de „Geschichte der Hohenstaufen" van *F. van Raumer*, boeken van *Schopenhauer*, de vertaling van *Shakespeare* door *Voss*, enz. Toch werd hij van verschillende zijden aangevallen, miskend en zelfs door de Regeering in zijn bedrijf belemmerd. Dit alles verbitterde hem het leven, en hij overleed den 20sten Angustns 1823.

Na zijn overlijden werd de zaak voortgezet door zijn beide ondste zonen, gesteund door *Karl Ferdinand Bochmann* (geboren te Thurm in 1788, overleden te Leipzig in 1852), en in 1829 door de beide eerstgenoemden aanvaard. De oudste, *Friedrich Brockhaus*, geboren te Dortmund, den 23sten September 1800, wijdde zich bij *Vieweg* te Brunswijk aan de boekdrukkunst, en de tweede, *Heinrich Brockhaus*, geboren te Amsterdam, den 4den Februari 1804, leerde den boekhandel in het onderlijk huis. Deze was in 1842—1848 vertegenwoordiger van de stad Leipzig in de Saksische Tweede Kamer, en in 1858 werd bij, terwijl hij zich op reis bevond naar bet Oosten, door de Universiteit te Jena tot doctor honoris causa in de wijsbegeerte bevorderd.

Onder bet bestnur dier twee broeders breidde de firma zich in de jaren 1823—1849 aanmerkelijk uit. In 1832 bracbten zij de firma „*Gleditsch*" door aankoop bij de bunne; voorts verbeterden zij de boekdrukkerij door de toepassing der nieuwste uitvindingen en voegden daarbij een groote boekbinderij (1842). In 1837 werd een filiaal opgericht te Parijs, onder den naam „*Brockhaus & Avenarius*". Het „Konversations-Lexikon" was inmiddels bij herhaling uitgegeven en gevolgd door een „Konversations-Lexikon der neuesten Zeit und Litteratur" (1832—1834, 4 dln.), door een „Konversations-Lexikon der Gegenwart" (1838—1841, 4 dln.), door bet tijdscbrift „Die Gegenwart" (12 dln., 1848—1856) en door een „Systematischer Bilder-Atlas znm Konversations-Lexikon" (1844—1857), waarvoor een inrichting verrees, waar verscheiden teekenaars en graveurs bezig waren, benevens een andere voor plaatdruk. Voorts werd er de „Allgemeine Encyklopaedie der Wissenschaften nnd Künste von Ersch nnd Gruber" voortgezet, en verscheidene belangrijke bladen, tijdschriften, enz. zagen er het licht.

Den 1sten Januari 1850 ging de gebeele zaak over op den jongsten der beide broeders, die baar vermeerderde met een steendrukkerij. Den 1sten Juli 1854 nam hij zijn zoon *Heinrich Eduard Brockhaus* in de zaak op. Deze werd den 7den Augustus 1829 geboren, bezocht de nniversiteiten te Leipzig, Heidelberg en Berlijn, promoveerde in 1850 tot doctor in de wijsbegeerte te Leipzig en wijdde zich daarna aan den boekhandel. Van 1871—1878 was hij lid van den Duitschen Rijksdag en beboorde er tot de nationaal-liberalen, van 1880—1894 voorzitter der „Vereeniging van Boekhandelaren" te Leipzig en tevens verscheidene jaren voorzitter van de Duitsche Boekdrukkersvereeniging en andere aanverwante vereenigingen.

Den 1sten Juli 1863 werd zijn tweede zoon *Heinrich Rudolf Brockhaus* eveneens deelgenoot in de firma. Deze werd den 16den Jnli 1858 te Leipzig geboren, ontwikkelde zich als boekhandelaar in Dnitschland, Engeland en Frankrijk en schreef de biografie: „Ans den Tagebüchern von Heinrich Brockhaus" (5 dln., 1884—1887) en tevens „Theodor Körner, zum 23sten September 1891" (Leipzig 1891). Hij overleed den 28sten Jannari 1898 te Leipzig.

In de jaren 1850—1874 zijn bij de firma, behalve verscheiden andere werken, de volgende belangrijke nitgaven verschenen: de 10de tot de 12de druk van bet „Konversations-Lexikon", „Dentsches Museum" (door *R. Prutz*; 1853—1866), „Kleineres Brockhausches Konversations-Lexikon für den Handgebrauch" (1ste druk, 4 dln., 1854—1856; 2de druk 1861—1864), „Staats-Lexikon" door *von Rotteck* en *Welcker*, 3de druk, 14 dln., 1856—1866), „Illustriertes Haus- nnd Familien-Lexikon" (7 dln., 1860—1865), „Schiller-, Goethe-, Lessing, Shakespeare-Galerie" (1859—1876), „Bibliothek der deutschen Nationallitteratur, vom Mittelalter bis auf die neueste Zeit" (1864—1890; 96 dln.), „Bibliothek ansländischer Autoren in den Originalsprachen" (Italiaansch, Spaansch, Portugeesch, Poolsch, enz.; 1860—1894, 180 dln.), „Dentsches Sprichwörter-Lexikon" door *Wander* (5 dln., 1867—1880), „Internationale wissenschaftliche Bibliothek" (1873—1890, 68 dln.).

Na den dood van *Heinrich Brockhaus* in 1874 werd de firma door zijn twee zonen voortgezet, totdat deze zich den 30sten Juni 1895 uit de zaken terugtrokken. Den 1sten Januari 1881 werd *Albert Brockhaus*, de ondste zoon van Dr. *Heinrich Eduard Brockhaus*, deelgenoot van de zaak. Deze werd den 2den September 1855 te Leipzig geboren, studeerde aan de hoogeschool aldaar van 1875—1880 en was in Duitschland, Engeland en Frankrijk in den boekhandel werkzaam. Sedert 1801 is bij eerste president van de Beursvereeniging der Duitsche boekhandelaars. Den 1sten Jnli 1889 werd *Rudolf Brockhaus*, de oudste zoon van *Heinrich Rudolf Brockhaus*, ook medefirmant. Sedert den 1sten Jnli 1895 zijn de beide laatste personen de eenige eigenaars van de firma te Leipzig en van de filialen te Parijs (1890) en te Londen (1891). In 1890 richtten zij met *J. A. Efron* te St. Petersburg de firma *Brockhaus en Efron* op, voor bet nitgeven van een Russische geïllustreerde Encyclopaedie, waarvan tot 1902 35 deelen zijn verschenen. In 1898 is deze firma veranderd in een naamlooze vennootschap.

Na 1874 verschenen nog verschillende nieuwe drukken van den grooten en den kleinen Konversations-Lexikon. Van den grooten verscheen in 1901 en volgende jaren als laatste druk de „Neue revidierte Jubileums-ausgabe". Verder gaf de firma o.a. nog uit: „Der Nene Plutarch," door *von Gott-*

schall (12 dln., 1874—1888), vele reisbeschrijvingen, zooals die van *Emin Pascha, Sven Hedin, Landor, Nansen, von Nordenskiöld, Ratzel, Schliemann, Slatin Pascha, Stanley, Sverdrup, von Wissmann*, e. a., „Das Meissner Porzellan und seine Geschichte" (1900) door *Berling*, enz.

In het jaar 1902 omvatte de zaak de volgende afdeelingen: een uitgeverszaak, een Duitschen en buitenlandschen commissieboekhandel, een buitenlandschen sortimentsboekhandel, een boekdrukkerij (30 snelpersen), een lettergieterij (10 gietmachines), een stereotypengieterij, een galvanoplastische inrichting, een lettersnijderij- en graveerinrichting, een staal- en koperdrukkerij, een geografisch-artistieke inrichting, een inrichting voor lithografie, een steendrukkerij (20 snelpersen), een xylografische inrichting en een boekbinderij (81 machines). De machines worden in beweging gebracht door een stoommachine van 150 effectieve paardekrachten. De inrichting is voorzien van centrale verwarming, electrische verlichting en electrische beweegkracht voor de machines der boek- en steendrukkerij en der boekbinderij. Het personeel bestaat uit 750 personen.

Brockhaus, *Hermann*, erientalist, de derde zoon van den stichter der firma, werd geboren te Amsterdam, den 28sten Januari 1806, studeerde te Leipzig, Göttingen en Bonn in de Oostersche talen en legde zich vooral toe op de Indische letterkunde. Hiertoe vertoefde hij geruimen tijd te Kopenhagen, Parijs, Londen, Oxford en Dresden, en werd in 1839 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit te Jena. In 1841 ging hij in gelijke betrekking naar Leipzig en werd in 1848 gewoon hoogleeraar in de Oud-Indische taal- en letterkunde. Hij bezorgde de uitgave van de eerste vijf boeken der groote verzameling sprookjes van *Somadeva*, „Kathâ sarit sâgara", met een Duitsche vertaling (1849), van het tooneelspel „Prabodha Chandrodaya" (1845), van *Krishna Misra*, van *Nachsjebi's* Perzische bewerking der „Zeven wijze meesters" (1848), van den „Vendidad Sade" (1850), enz., en was sedert 1856 belast met de redactie der „Allgemeine Encyklepädie" van *Ersch* en *Gruber*. Als mede-oprichter van het Oostersch Genootschap in Duitschland redigeerde hij van 1852 tot 1865 het tijdschrift van deze vereeniging, en overleed te Leipzig, den 5den Januari 1877.

Brockhaus, Friedrich Clemens, een zoon van den vorige, geboren te Dresden, den 14den Februari 1837, studeerde in de theologie, werd geplaatst aan de Johanneskerk te Leipzig en schreef: „Gregor ven Hoimburg" (1861). Hij werd in 1872 buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit te Leipzig en schreef nog: „Amelius Prudentius Clemens in seiner Bedeutung für die Kirche seiner Zeit" (1872). Hij overleed den 10den November 1877.

Brockhaus, Friedrich Arnold, een jongere broeder van den vorige, geboren te Dresden, den 21sten September 1838, studeerde te Heidelberg en te Leipzig in de rechten en vestigde zich in 1863 als privaatdocent te Jena, na de verdediging eener dissertatie: „De comitatu germanico". Hij schreef voorts een werk ever „Das Legitimitätsprinzip" (Leipzig, 1868), werd daarop buitengewoon hoogleeraar te Jena en in 1871 benoemd tot gewoon hoogleeraar te Bazel, in 1872 te Kiel, in 1888 te Marburg, in 1889 te Jena, waar hij den 14den October 1895 overleed. In 1876 bad bij nog „Die Briefe des Junius" nitgegeven.

Brockman, *Johann Franz Hieronymus*, een Duitsch tooneelspeler, werd geboren den 30sten September 1745 te Gratz in Stiermarken. Reeds vroeg zwierf hij met krijgsbenden door het land en kwam vervolgens bij een troep koorddansers en goochelaars, bij wie hij de geringste bezigheden moest verrichten. In 1760 betrad hij te Laibach voor het eerst de planken; in 1762 zwierf hij met een gezelschap tooneelspelers door geheel Hongarije en trad in 1765 te Hermannstadt in het huwelijk met de dochter der directrice, waarna hij door bemiddeling van graaf *Durazzo* een aanstelling entving bij den schouwburg te Weenen. Daar men hem hier slechts rollen van geringe beteekenis opdroeg, voegde hij zich met zijn vrouw bij den reizenden troep van *Kurz*, waarmede hij voorstellingen gaf in verscheidene aanzienlijke steden, waarna hij in 1771 te Hamburg werd geplaatst. Hier ontwikkelden zich, onder de leiding van *Schröder*, zijn kunstenaarsgaven zoo gunstig, dat hij weldra onder de beste tooneelspelers van Duitschland gerekend en met *Garrick* en *le Kain* vergeleken werd. In 1777 sloot hij een engagement te Weenen, en toen hij op zijn reis daarheen te Berlijn in de rol van *Hamlet* optrad, verwekte zijn uitmuntend spel een voorbeeldelooze geestdrift. Van 1789—1791 was hij directeur van het „Hoftheater" te Weenen. Hij overleed den 12den April 1812. Zijn beste rollen waren: Hamlet, Essex, Regulus, Odoarde Galotti en de oude Klingsberg.

Brockmannen waren een Oostfriesch volk, welks grondgebied zich uitstrekte over dat der 8 gemeenten van het hedendaagsche *Brockmerland*, in de Pruisische provincie Hannover, tusschen Emden en Norden gelegen. Zij bezaten een volkomen onafhankelijkheid, gegrond op bunne wetten of „keuren", die uit 220 artikelen bestonden. Deze zijn in het begin der 13de eeuw opgeteekend in de Oud-Friesche taal en beginnen met de woorden „Thet wellath Brocmer" of „Dit is de wil der Brockmannen". Volgens die wetten hadden zij geen opperhoofden en geen adel, terwijl ook de priesters zich met geen staatsaangelegenheden mochten bemoeien. Zij betaalden geenerlei schatting aan den keizer, aan vorsten of aan bisschoppen, stortten de boeten in de gemeentekas en hadden de bepaling gemaakt, dat er, behalve de kloosters, geen hooge steenen huizen (stinsen) mochten gebouwd werden. Het land was in 4 kwartieren verdeeld, en elk daarvan had zijn door de gemeenten gekozen rechters, die verantwoordelijk waren aan de volksvergadering (Lindawarf). Zij moesten een ambtseed afleggen, waarbergen geven voor een getrouwe plichtsbetrachting en werden ter zijde gestaan door *talemen*, door het volk gekozen voor den tijd van een half jaar, die toezicht hielden op het werk der rechters. De wetgevende en uitvoerende macht berustte bij de volksvergadering. Tot het handhaven der veiligheid was elke Brockman verplicht om bij het vuursein van de rechters gewapend op te komen. Deze wetten bleven van kracht tot het midden der 14de eeuw, toen de Brockmannen, evenals de overige Friezen, opperhoofden kozen en aan deze vergunden stinsen te bouwen.

Brod, ook wel *brood*, komt veel voor in Slavische plaatsnamen en beteekend hetzelfde als het Duitsche „furt" en het Nederlandsche „voorde". Het is ook de naam eener vesting in het distrikt Pozega in Kroatie-Slavonie, op de vroegere Slavische militaire grens, op den linker oever van de Save, aan de spoorlijnen Agram—Bosnisch—Brod en Dálja—Bosnisch—Brod. Op de rivier is een stoombootdienst van de Donau-Stoomvaartmaatschappij. De plaats telt (1900) 7310 inwoners, voor het grootste deel Roomsch-Katholieke Kroaten en Serviërs en 1399 Duitschers. Brod heeft 2 bataljons infanterie, een rechtbank en een burgerschool, zoutpakhuizen en handel met Bosnië. Over de Save ligt de in 1880—1883 door de Oostenrijksche genie gebouwde, ijzeren spoorweghrug, tevens ingericht voor gewoon verkeer. Brod ligt op de plaats, waar in den Romeinschen tijd Marsonia lag. Deze naam komt nog voor in dien van het groote moeras Mrsonja, dat daar dicht bij gelegen is.

Brod, achter wetenschappelijke diernamen geplaatst, is de afkorting voor *John Broderip*, een Engelsch natuuronderzoeker, vooral conchioloog, in 1789 geboren, overleden in 1859. Hij schreef o.a.: „Leaves from the notebook of a naturalist" (Londen, 1852).

Bröder, *Christian Gottlob*, de vervaardiger van een, ook in ons land vroeger zeer bekende Latijnsche spraakkunst, werd geboren te Harthau bij Bischofswerda, den 2den Februari 1745. Hij studeerde in de theologie, en werd in 1771 diaconus te Dessau en in 1782 predikant te Beuchte, in de buurt van Hildesheim, waar hij den 18den Februari 1819 als superintendent overleed. Zijn „Praktische Grammatik" is 27-maal uitgegeven, en zijn „Kleine lateinische Grammatik" beleefde reeds in 1870 den 32sten druk.

Brodie, *Benjamin Collins*, een Engelsch heelkundige, werd geboren te Winterslow bij Salisbury, den 9den Juni 1783. In 1834 werd hij benoemd tot baron en tot toegevoegd heelmeester van de koningin. Hij schreef: „Lectures on local nervous affections" (1837), „Lectures illustrative of subjects in pathology and surgery" (1840), „Psychological enquiries as to mental facnlties" (1854), enz., en overleed den 21sten October 1862. Zijn zoon, *Benjamin Collins*, gehoren in 1817, werd in 1855 hoogleeraar in de scheikunde te Oxford en heeft verscheiden geleerde verhandelingen in tijdschriften geleverd.

Brodrick, *William St. John, Freemantle*, een Engelsch staatsman, geboren den 14den December 1856, was een zoon van den viscount *Midleton*, werd, na zijn studiën in Oxford volbracht te hebben, in 1880 tot lid van het Lagerhuis gekozen, waar hij zich aansloot bij de conservatieve partij. Gedurende het ministerie *Salisbury* van 1886—1892 was hij secretaris van financiën aan het departement van oorlog en na den val van *Rosebery* werd hij in het derde kabinet *Salisbury* onderstaatssecretaris. Na de aftreding van *Curzon* werd hij in October 1898 onderstaatssecretaris van het departement van BuitenlandscheZaken en in November 1900 minister van Oorlog. De maatregelen, die hij als zoodanig nam gedurende den Boerenoorlog, werden hevig en terecht afgekeurd. Toch behield hij zijn amht ook in het kabinet *Balfour* en werd in September 1903 staatssecretaris voor Indië.

Brody is een stad in Gallicië, niet ver van de Russische grens in een wondrijke vlakte gelegen, aan de spoorlijn Krasne—Brody. De stad heeft drie kerken, een mooie synagoge, een oud slot en telt (1900) met het garnizoen 17361 inwoners (2/3 Joden), die handel drijven in koren, vee, hout, zeisen, manufacturen, pelswerk, horstels, vederen, galanteriewaren, enz. Verder zijn er bierbrouwerijen, spiritnsbranderijen en weverijen. Brody heeft een gymnasium en is de zetel van een hoofdtolkantoor en een kamer van koophandel en industrie. Het werd in 1684 gesticht door den woiwode *Stanislaus Zolkiewski* en was van 1779—1879 een vrije handelsstad.

Brodzinski, *Kazimierz*, een Poolsch dichter en een van de stichters der nieuwe romantische school in Polen, werd geboren, den 8sten Maart 1791 te Krolowska in het distrikt Bochnia aan de Pruisische grenzen, trad op 18-jarigen leeftijd als onderofficier in dienst bij de Poolsche artillerie, nam in 1812 deel aan den veldtocht naar Rusland, keerde als artillerie-officier terug en werd in den Volkerenslag bij Leipzig gevangen genomen. Hij verkreeg de vrijheid en vertoefde eenigen tijd bij zijn bloedverwanten nabij Krakau, werd in 1818 leeraar in de Poolsche literatuur en in 1822 benoemd tot hoogleeraar in do aesthetiek aan de universiteit te Warschau. Daar droeg hij door zijn colleges en zijn kritische geschriften veel bij tot de overwinning van de romantische school op de klassieke. Aan den opstand van 1830 nam hij geen deel. Sedert de opheffing der universiteit (1831) was hij amhteloos en stierf op de terugreis van de Boheemsche baden te Dresden, den 10den October 1835. Zijn „Landelijke Gezangen" verschenen in 1811 te Krakau. Zijn idylisch epos „Wieslaw" (Duitsche vertaling van *Schönke*, Posen, 1867) is een navolging van *Goethe's* „Hermann nnd Dorothea". Een verzameling van zijn werken verscheen in 10 deelen (Wilna, 1842—1844; nieuwe druk te Warschau, 1872—1874).

Brodzkij, *Victor Lodzia*, een Poolsch heeldhouwer, in 1825 geboren te Ochotowez (gouvernement Volhynië), ontving zijn opleiding op de academie te St. Petersburg, woont te Rome en levert voornamelijk ideale, allegorische, religienze en mythologische beelden, die hij nu eens in marmer, dan weer in metaal uitvoert. Daarvan moeten genoemd worden: „Amor in een schelp slapende", „De ontwakende Amor", „De zegenende Christus", „De Engel des Geloofs", de reliefs: „Vlucht uit Pompeji", „Christus als kruisdrager". Bovendien vervaardigde hij een standbeeld van *Copernicus* voor Posen en talrijke portrethustes.

Broeckaert, *Karel*, een Vlaamsch schrijver werd geboren te Gent in 1767 en overleed als griffier van 't vredegerecht te Aalst, den 11den Augustus 1836. Van 1792—1793 gaf hij uit „Dagelijks nieuws van vader Roelands" en van 1799—1800 „De Syssepanne ofte den estaminet der ouderlingen". Zijn gedicht „Over den laster" werd te Brugge bekroond, en in 1806 bezong hij „'s Menschdoms val en verlossing". Voorts schreef hij: „Wederkomst van het ontstolen tafereel St. Rochus enz." (1816), „Gedicht ter gelegenheid

der jnbelfeest van den heer C. J. de Bnddere enz." en een aantal bijdragen in almanakken.

Broeckaert, *Jan*, geboren te Wetteren, den 13den Februari 1837, was aldaar eerst gemeentesecretaris en ontvanger, werd er later griffier van het vredegerecht en in 1888 griffier in de rechtbank van eersten aanleg te Dendermonde. Zijn dichtstuk „De volkstaal" werd in 1858 bekroond. Voorts leverde hij: „Geschiedenis van Wetteren" (1862), „Beknopte geschiedenis der Toonkundige Maatschappij van Wetteren" (1863), „Over de namen der gemeenten van het arrondissement Dendermonde" (1863), „Historische schets der gemeenten Overmeide en Uitbergen" (1863), „Eene bijdrage tot de geschiedenis van het onderwijs" (1870), „Burggraaf Hipp. Vilain XIV" (1872), de „Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen" (met *Frans de Potter*, 1864—1872, 2 dln.), „Statistische verhandeling over de gemeente Nazareth" (eveneens met *de Potter*, 1869), en „Antoon van Dijck" (ook met *de Potter*, 1873), bekroond door de Koninklijke Academie te Brussel. Verder schreef hij nog (met *F. de Potter*): „Geschiedenis van den Belgischen boerenstand" (1880), „Over de letterkundige beweging in Vlaanderen tijdens de verledene eeuw" (1880), „Koninklijke gilde van St. Sebastiaan te Wetteren" (1881), „De brug over de Schelde te Wetteren" (1886) en „Bastaardwoordenboek" (1893).

Broecke, *Pieter van den*, een Nederlandsch vlootvoogd, werd geboren te Antwerpen in 1575, deed eenige handelsreizen naar de kust van Afrika en vertrok in 1613 met het schip „Nassau", als raad van den gouverneur-generaal van Indië, naar de Roode Zee, waar hij te Aden de grondslagen legde voor een uitgebreiden handel. Vandaar begaf hij zich naar Bantam, stichtte op last van *Jan Pietersz. Koen* een loge te Jakatra en werd door *Koen* naar de Molnkken gezonden. Nadat hij er zich bij verschillende gelegenheden dapper gedragen had, keerde hij naar de Roode Zee terug en veroverde op de hoogte van Colombo een Portugeesch schip, met kaneel geladen. Op den terugkeer naar Bantam vestigde hij een handelskantoor te Surate, veroverde wederom een Portugeesch schip en ontving het bevel over de schepen „Middelburg" en „Dnif", welke bij echter beide verloor, met behoud van al het volk en het grootste gedeelte der lading. Daar hij zich nabij Snrate bevond en geen schepen kon krijgen, trok hij met 103 Nederlanders en 29 Indiërs dwars door Hindostan naar Masoelipatam, waar hij na verloop van bijna 2 maanden en herhaalde gevechten aankwam. Van hier begaf hij zich wederom naar Jakatra (1618), hetwelk door de Bantammers en Engelschen werd aangevallen. Hier richtte hij een gebouw in tot een fort, en ofschoon er een Engelsche vloot van 11 schepen verscheen en de onzen niet sterk genoeg waren om den vijand te verjagen, deed *van den Broecke* herhaalde nitvallen. Zijn fort werd weldra te lande door de Javanen en ter zee door een vloot van 18 schepen belegerd, zoodat hij genoodzaakt was met eerstgenoemden te onderhandelen. Dit geschiedde op goede voorwaarden, maar toen hij zich met den geneesheer *de Haan*, 5 soldaten en 1 jongen naar den koning begaf, om een geschenk over te brengen, werd hij op verraderlijke wijze gevangen genomen. Nu werd hij met een strop om den hals voortgesleept en ontving bevel, dat hij de bezetting van zijn fort tot de overgave zou aansporen. Hij vermaande haar daarentegen tot moed en volharding. Toch was men op het pnnt, om zich aan de Engelschen over te geven, toen een oproer onder de Javanen den staat van zaken geheel veranderde. *Van den Broecke*, hoewel steeds gevangen, werd beter behandeld, het fort versterkt en *Koen* verscheen met 17 schepen om *van den Broecke* op te eischen, die zich weldra weder op vrije voeten bevond. Na het sluiten van den vrede met Engeland vertrok hij als bevelhebber van het schip „Het Wapen van Zeeland" en als directeur der Aziatische handelskantoren naar Aden en Surate. Hier behartigde hij de belangen van den Nederlandschen handel tot 1626. In 1629 zeilde hij met een rijke lading naar Batavia en vond deze plaats belegerd door de Javanen. Weldra echter werd het beleg opgebroken, en na het overlijden van *Koen* heesch hij als admiraal de vlag op het schip „Utrecht" en keerde met een rijk beladen vloot van 9 schepen naar het vaderland terug, waar hij in 1630 een achttal behonden binnenbracht. Later voer hij opnieuw naar Indië en hielp er in 1640 en 1641 Malakka belegeren. Hij overleed gedurende dat beleg in laatstgenoemd jaar.

Broeckx, *Cornelis*, geboren te Antwerpen, den 1sten Juni 1807 en aldaar overleden den 3den November 1869, studeerde te Leuven, vestigde zich als geneesheer in zijn geboorteplaats en schreef o.a.: „Levensschets van doctor Willem Marcqnis, enz." (1856), „Levensschets van Michiel Bondewijns, doctor in de wijsbegeerte, enz." (1856), „Levensschets van doctor Willem Jan Stevens, enz." (1857), „Geschiedenis van het Collegium medicum te Antwerpen" (1858), „Johan Ferreuli, boekminnend geneesheer in de XVIde eeuw" (1861) en „Aanteekeningen over Samuel Qnickelberg, oudheidkundige arts der XVIde eeuw" (1862).

Broedelet, *Willem*, een Nederlandsch toonkunstenaar, werd geboren te Utrecht, den 8sten September 1810, en toonde reeds als kind een grooten aanleg voor de muziek. Hij ontving onderwijs in het pianospel van zijn vader, liet zich als 10-jarige knaap op concerten hooren, gaf muziekles en werd in 1836 benoemd tot organist in de Waalsche kerk te Utrecht. In hetzelfde jaar richtte hij een pianofabriek op, en zijn fabrikaat voldeed nitstekend, zoodat hij den titel van Hoffabrikant mocht voeren. Hij heeft verscheidene stukken gecomponeerd, zooals de muziek bij het gedicht van *Feith* „Aan een roos", „Le Bonquet", „Afscheidsgroet aan het Vaderland" (woorden van *Heije*), „Grand rondo brillant", „Galop brillant", „Six marches célèbres de l'armée Neerlandaise" en „Marche triomphale d'inauguration de Sa Majesté Gnillaume II". Hij overleed den 16den Maart 1844.

Broeden. Hieronder verstaat men de zachte verwarming van de eieren, hetzij kunstmatig, hetzij door de eierleggende dieren zelf, met het doel om de kiem tot ontwikkeling te brengen. Dit broeden komt voor bij vogels, slangen, insekten, enz.

Een belangrijk hulpmiddel bij het natuurlijke broeden der vogels is het nest, dat niet alleen de warmte moet bewaren, maar ook veiligheid verschaffen tegen wind en regen. Sommige vogels, zooals de koekoek en de geitenmelker, maken geen nest: eerstgenoemde bemoeit zich niet eens met het broeden, maar legt zijn eieren in het nest van andere vogels. De geitenmelker of nachtzwaluw legt hare eieren op den grond, maar in den tijd van het broeden verliest het wijfje de vederen onder aan de borst en aan den buik, zoodat de eieren, door den vogel bedekt, in onmiddellijke aanraking komen met het warme lichaam, een verschijnsel, dat wij eveneens opmerken bij de meeste watervogels. Sommige vogels, o. a. de eidergans, trekken zich veeren uit, om daarmede het nest te bekleeden. De meeste hoenderachtige vogels en watervogels, die in het warme seizoen broeden, bouwen een zeer kunsteloos nest van eenige takjes, of woelen enkel een komvormige holte in den bodem, waarin zij de eieren leggen, om ze vervolgens met hun lichaam te bedekken. Naarmate een vogel vroeger in het voorjaar broedt en meer tijd behoeft om voedsel te verzamelen, maakt hij kunstiger nest. De nesten der vroeg-broedende vogels hebben een halfbolvormige of zelfs een bolvormige gedaante: zij zijn van fijne bouwstoffen zeer kunstig gemaakt en van binnen dicht bekleed met wol en dons, zoodat de warmte zelfs bij een langdurige afwezigheid der vogels bewaard blijft. De dichtheid, enz. hangt altijd ten nauwste samen met de temperatuur, die de eieren voor het uitbroeden noodig hebben. In het algemeen bedraagt de broedwarmte 36 tot 41° C. Bij de hooger ontwikkelde vogels, de roof- en zangvogels, is zij hooger dan bij de lager ontwikkelde, bijv. de watervogels. In het barre noorden zijn vogels, die door het bouwen van zulke nesten zelfs midden in den winter kunnen broeden. Bolvormige nesten hebben een opening aan de minst gure zijde.

Met betrekking tot den tijd van het broeden geldt in het algemeen de regel, dat de vogels daartoe dat gedeelte des jaars kiezen, waarin zij het gemakkelijkst voedsel kunnen krijgen voor hen zelf en voor hunne jongen, alzoo gewoonlijk de lente, waarin de plantengroei en de insekten een overvloed van voedsel opleveren. Gedurende het broeden vertoont de vogel dikwijls een groote liefde voor zijn eieren, die vaak zoo groot is, dat ze zijn natuurlijke schuwheid overwint. Het komt voor, dat het wijfje geheel verzuimt voedsel tot zich te nemen en sterk vermagert; ook volgt zij soms wel hare eieren in gevangenschap. Andere vogels, die overigens tot de schuwe en zwakke behooren, vertoonen in den broedtijd een hoogen graad van moed bij de verdediging der eieren. Tevens vertoonen zij een zekere mate van verstand bij het broeden, daar zij in den loop van het broedproces de eieren omkeeren en de middensten verschuiven naar den rand van het nest. Het wijfje wordt gedurende den tijd van het broeden meestal door het mannetje van voedsel voorzien. Moet het voedsel zoeken, dan worden de eieren zoolang met bladeren bedekt. Bij de hoenderachtige vogels wordt het broedend wijfje wel eens door een ander afgelost, en bij vele zangvogels, duiven en watervogels verwarmen het wijfje en het mannetje beurtelings de eieren. Bij enkele vogels, o.a. bij Rhynchaea en de Phalaropus broeden de mannetjes alleen. De in polygamie levende mannetjes zijn echter de eieren eerder vijandig gezind, zoodat de broedhen ze poogt te verbergen en te verdedigen. De meeste vogels broeden slechts eens per jaar en maken een eigen nest. Sommige echter leggen hunne eieren bijeen en broeden gemeenschappelijk. De Talegalla in Australië broedt haar eieren niet zelf uit, maar maakt daarvoor op de volgende wijze een nest, dat de moederwarmte vervangt. Verscheiden wijfjes krabben een hoop afgevallen bladen en kruiden bijeen, die een hoogte heeft van 1 à 1.25 m. en kegelvormig is, met een grondvlak van 2.5 à 3 m. doorsnede, zoodat voor dit werk verscheiden weken noodig moeten zijn. Heeft nu deze vochtige hoop, die natuurlijk gaat broeien, den vereischten warmtegraad bereikt, dan maken de wijfjes daarin gaten ter diepte van een armslengte, op een regelmatigen afstand van 20 tot 30 cm., waarin de eieren volkomen loodrecht, met het stompe eind naar boven gelegd worden en ten slotte zorgvuldig bedekt. Een dergelijke hoop bevat aldus 18—20 stuks eieren, die door de inboorlingen en kolonisten zeer op prijs gesteld worden om den fijnen smaak.

De duur van het broeden is zeer verschillend, doch in den regel langer naarmate de vogel grooter is. De kolibri broedt 11 dagen, kleine zangvogels 11—17 dagen, de kip 21 dagen, de pauw 30 à 31 dagen, de struisvogel 45 à 50 dagen. De plumdos der vogels belemmert de noodige luchtverversching niet; een geringe afkoeling der eieren is niet schadelijk, vooral niet in den laatsten tijd van het broeden, wanneer de kiem reeds aanmerkelijk in ontwikkeling gevorderd is.

Is de ontwikkeling in het ei voltooid, dan beijvert zich de jonge vogel aan de binnenzijde, om door pikken met den snavel de schaal te verbreken, en wordt hierin doorgaans geholpen door de moeder. De vogels van de groep der *nestvluchters* zijn met dons bedekt en verlaten dadelijk het nest, om voedsel te zoeken, die der *nestblijvers* komen doorgaans kaal en blind uit het ei en worden nog eenigen tijd in het nest door de ouden gespijzigd.

Het broeden zelf is een werktuigelijke zaak en kan derhalve ook op kunstmatige wijze geschieden. Zie *Broedmachine*.

Bij sommige kruipende dieren heeft men verschijnselen opgemerkt, welke met die van het broeden der vogels overeenkomen. Een reuzenslang (Python) had eieren gelegd in den Jardin des Plantes te Parijs, en zij bleef, in den vorm van een kegel opgerold, die eieren bedekken, terwijl men opmerkte, dat in de hierdoor gevormde holte de lucht één graad C. warmer was, dan daar buiten. Intusschen weten wij, dat er ook slangen zijn, die hare eieren eenvoudig op een mesthoop leggen, waar de warmte, door rotting ontstaan, de ontwikkeling der jongen bevordert.

Er zijn zeedieren, zooals de kwallen, zeeëgels en zeesterren, die hunne eieren uitbroeden in daartoe bestemde buidels of in huidplooien. Zulke buidels vindt men ook bij padden, kikvorschen en ringwormen. Sommige weekdieren dragen hunne eieren aan de kieuwen, en het mannetje van Alytes obstetricans windt zich de eiersnoeren om de pooten. Sommige spinnen dragen hare eieren mede

in een zak, die aan het achterlijf is vastgehecht. Ook komt het voor, dat de taak van het broeden wordt overgenomen door het mannetje, o.a. bij de zeepaardjes, waarbij het mannetje daartoe van een zak is voorzien. De zeenaalden (Syngnathus) hebben groeven en huidplooien aan den buik, waarin zij de eieren uitbroeden.

Het broeden van de lagere diersoorten bestaat in den regel slechts uit niet veel anders dan uit de bescherming der eieren of uit de zorg voor de water- of luchtverversching. Zoo kunnen de eieren van vele kreeften slechts goed tot ontwikkeling komen in sterk stroomend water, waarvan zij voorzien worden door de voortdurende beweging der moederlijke buikpooten, waaraan zij gehecht zijn.

Broeder. In den Bijbel wordt dit woord gebruikt tot aanduiding der innigste verwantschap tusschen personen, die geen vleeschelijke broeders zijn (Exodus II, vers 11; 2 Samuel I, vers 27; Mattheus XXIII, vers 8). Ook de leden der Vrijmetselaarsorde noemen elkander broeder. In een loge gebruikt men dit woord als symbool der onderlinge verwantschap en om de leden er steeds aan te herinneren, dat alle andere titels en onderscheidingen, die in de profane wereld de menschen scheiden, daar hunne beteekenis en kracht hebben verloren.

Broedergemeente, *Evangelische*, of *Gemeente der Moravische broeders* is de naam van het godsdienstig genootschap, gevormd door de nakomelingen dier Christenen, welk in Moravië en Bohemen vervolgd werden en in 1722, onder de leiding van *Christian Davids* een wijkplaats vonden op de bezittingen van den graaf *von Zinzendorf*, op wiens riddergoed Berthelsdorf in de Opper-Lausitz zij zich vestigden, en wel aan de zuidzijde van den Hutberg, zoodat zij aan hunne kolonie den naam gaven van Hernhut en daarom ook wel met den naam van *Hernhutters* worden bestempeld. Onder de leiding van genoemden graaf werden den 12den Mei 1727 eenige Christelijke geloofsregelen opgesteld en algemeen door de broeders aangenomen, zoodat men hem als den stichter van het genootschap mag beschouwen. Den 13den Augustus 1727 werd op een plechtige wijze het Avondmaal gevierd, zoodat deze dag als de stichtingsdag wordt beschouwd en herdacht. Om do toetreding der Protestanten tot de Broederschap gemakkelijk te maken, heeft men aan de geloofsbelijdenis een drievoudigen vorm gegeven, den Oud-Moravischen, den Lutherschen en den Hervormden, daar zij geen afzonderlijke sekte verlangt te wezen. Haar kenmerk is enkel gelegen in een innige en weldadige gemeenschap der leden; hoewel de Hernhutters zich in het algemeen vereenigen met de Augsburgsche Confessie, waarmede ook *Spangenberg's* „Idea fidei fratrum" in vele opzichten overeenstemt, wijken zij af van de rechtzinnig-Luthersche leer. Vasthoudende aan de verzoeningsleer en aan de innige gemeenschap der zielen met *Christus*, schuiven zij de overige leerbegrippen op den achtergrond of geven daaraan een eigenaardige beteekenis. Sommige leerbegrippen hebben zij meer dan eenig ander Christelijk kerkgenootschap zoeken te handhaven, zooals de leer van de verzoening der geheele menschheid met God door *Christus*, de leer der noodzakelijkheid van het erkennen dezer waarheid door een levendig geloof voor ieder mensch in het bijzonder, de leer der heiligende kracht van *Jezus'* leven als mensch, de leer der gemeenschap van het geloovig gemoed met den Heiland, de leer, dat de liefde tot *Christus*, door het geloof gewekt, de grondslag is der heiligmaking, en de leer dat wij ook na de bekeering zondig blijven en onvolmaakt. Al hunne verordeningen zijn gericht op één doel, namelijk op de gemeenschap der gemeenteleden met *Jezus*. Hunne gemeentelijke inrichting is inderdaad zeer merkwaardig.

Een geheele gemeente is volgens geslacht, ouderdom en leefwijs in koren verdeeld; men heeft een *koor* van kinderen, van knapen, van meisjes, van ongehuwde broeders, van ongehuwde zusters, van weduwnaars en van weduwen. Ieder koor heeft een koorverzorger, die met de geestelijke, en een bestuurder, die met de wereldsche aangelegenheden is belast. Bij vrouwelijke koren zijn die betrekkingen aan vrouwen opgedragen. De ongehuwde broeders bewonen het broederhuis, waar zij zich met allerlei handwerken bezig houden, en de ongehuwde zusters zijn in het zusterhuis bijeen, behalve zij, die tot huisgezinnen behooren of aldaar in dienst zijn. Zij betalen er een kleine som voor onderhoud. Het gehuwde koorbestaat uit de gezamenlijke echtparen, die wel in afzonderlijke huizen wonen, maar toch onder het toezicht en het bestuur van oudsten staan. De bestuurders brengen de omstandigheden der verschillende koren ter kennis van de oudsten der gemeente. Naast dit college van oudsten, waarin de leeraar, de koorbestuurders, enz. zitting hebben, bevindt zich een college van opzieners, dat voor de geldelijke aangelegenheden, het handhaven der orde en op het wegnemen van veroeeldheden moet letten. Aan die colleges worden nog leden uit de gemeente toegevoegd, om over buitengewone zaken te beslissen. Tot de kerkelijke bedieningen behooren er die der bisschoppen, die der presbyters of predikers en die der diakenen, welke de predikers helpend ter zijde staan.

Het middelpunt van deze nog al samengestelde inrichting was aanvankelijk de graaf *von Zinzendorf*. In 1735 werd *David Ritschmann* de eerste bisschop, en in 1737 als zoodanig opgevolgd door den graaf *von Zinzendorf*. Na zijn overlijden (1760) werden er echter synoden gehouden (1764, 1769 en 1775), waar de tegenwoordige verordeningen zijn vastgesteld. De aangelegenheden der geheele broederschap worden behartigd door de „Unitätsältestenconferenz" (Vergadering van de oudsten der Vereeniging), die sedert 1789 te Berthelsdorf bij Hernhut vergadert. Tot den 16den September 1741 was *Leonhard Dober* de „Generalälteste", maar deze legde toen zijn amht neer, en men besloot *Jezus* als zoodanig te beschouwen. Deze gebeurtenis wordt nog altijd op den 13den November herdacht. Die vergadering is in drie departementen verdeeld: één van deze zorgt voor de geestelijke belangen en vooral voor het onderwijs, een ander voor de uitwendige, stoffelijke belangen, en het derde voor de zendingszaak. Zonder voorkennis dier vergadering kan in geen gemeente iets van belang volbracht worden. Voorts zorgt zij voor de benoeming van leeraren, opzieners en be-

stuurders, hetgeen alleen in Engeland en in Amerika aan de gemeenten zelf wordt overgelaten. Een bond tusschen de verschillende afdeelingen in Duitschland, Engeland en Amerika wordt gevormd door de „generale synode", die elke 10 jaar gehouden wordt. De naam „Unitätsältestenconferenz" is nu veranderd in Uniteitsbestuur. De vergadering is intusschen wederom ondergeschikt aan de synode, uit hare leden en uit afgevaardigden der gemeenten samengesteld. Deze houdt wel eens maanden lang zitting, en hare besluiten worden aan de gemeenten medegedeeld en sedert 1836 door den druk openbaar gemaakt. Bovengenoemde vergadering zorgt door middel van een maandblad en van jaarboeken, dat de aangelegenheden der broederschap ter kennis komen van al de gemeenten, en geeft voor ieder jaar een reeks van dagteksten uit den Bijbel. Dagelijks worden in de gemeenten godsdienstige samenkomsten gehouden in een aangenaam ingerichte zaal, waar een tafel met een groen kleed de plaats van het altaar inneemt. De godsdienstoefening, die des avonds gedurende een half uur gehouden wordt, bestaat uit een korte leerrede, uit een bijbelverklaring, uit berichten omtrent de zendingszaak, gezang, gebed, enz. Des Zondags wordt een leerrede gehouden en het voorgeschreven gebed gelezen. Voorts worden eenige gedenkdagen plechtig gevierd, zooals de 1ste Maart, die der instelling van de oudste Broederschap (1457), de 13de Augustus, die der vernieuwde organisatie der Broederschap (1727), de 6de Juli, die van het overlijden van *Husz*. Hot jaar wordt met het voorlezen van het jaarverslag, een leerrede en gebed geëindigd en het avondmaal iedere maand gehouden. Eenige uren te voren vereenigen zich de leden, naar het voorbeeld der eerste Christenen, aan een liefdemaaltijd, waar thee en gebak worden gebruikt. De dood van een lid der gemeente wordt van den toren met bazuingeschal aangekondigd, en men weet terstond, tot welk koor de overledene behoort, daar ieder koor zijn eigen doodenmelodie heeft. Rouw wordt er niet gedragen, en men brengt het stoffelijk overschot des overledenen in een lichtgeverfde kist naar het sierlijk aangelegde kerkhof, waar alle gemeenteleden zich op den Paaschmorgen vereenigen, om zich in de hoop der opstanding te verblijden. Ook de voetwassching is bij hen in gebruik en heeft plaats op Witten Donderdag.

Het verheven doel der Broederschap is aankweeking van Christelijk leven bij de gemeenteleden en uitbreiding van het Koninkrijk Gods op aarde. Zij heeft met betrekking tot opvoeding der jeugd groote verdiensten verworven; hare inrichtingen van onderwijs zijn zeer in aanzien. In hare talrijke jongens- en meisjesscholen worden ook kinderen uit andere kerkgenootschappen opgenomen. Zij heeft voorts een paedagogium te Niesky en een theologisch seminarium te Gnadenfeld in Silezië. Een dergelijke inrichting als deze bezit zij te Fulneck in Engeland en te Nazareth in de Vereenigde Staten. Daar de Moravische broeders veel meer gesteld zijn op een reinen, echt Christelijken wandel, dan op schitterende talenten, is het aantal geleerden bij hen doorgaans gering, hoowel onder hen meermalen wetenschappelijke mannen gevonden werden of nog leven; wij noemen uit vroegeren tijd *Spangenberg* en uit onze eeuw *Latrobe*, *Albertini* en *Plitt*. Vooral zoeken zij eenvoudigheid en zuiverheid van zeden in het dagelijksch leven te handhaven. Zonder zich in kleeding van hunne medeburgers te onderscheiden, dragen zij een onopgesierd gewaad. De zusters dekken het hoofd met een muts, en aan de kleur der linten kan men zien, tot welk koor zij behooren. Deze kleuren zijn: vuurrood voor de meisjes tot 18 jaar, zachtrood voor de ongehuwde zusters, blauw voor de gehuwde vrouwen en wit voor de weduwen. Alleen onschuldige gezelschapsspelen achten zij geoorloofd, maar het dansen gedoogen zij niet, in het algemeen geen vermaken, waaraan jongelieden van beide seksen deelnemen. Wie zich aan eenige overtreding schuldig maakt, wordt eerst liefderijk vermaand, daarna, als hij zich niet betert, van het avondmaal uitgesloten en eindelijk uit de gemeente gebannen. IJverige en gedurige werkzaamheid, verbonden met gestadig toezicht, is echter oorzaak dat er weinig overtredingen plaats hebben.

Er bevinden zich gemeenten der Broederschap op het vasteland van Europa: in de Opper-Lausitz te Hernhut, Kleinwelka bij Bautzen en Niesky bij Görlitz; in Silezië te Neusalz, te Gnadenberg bij Bunslau, te Gnadenfrei bij Reichenbach en te Gnadenfeld bij Kosel, voorts te Neudietendorf bij Erfurt, te Gnadau bij Barby, te Ebersdorf bij Lobenstein, te Königsfeld in Baden, te Neuwied aan den Rijn, te Berlijn, Breslau, Guben, Hausdorf, Pottenstein, Böhmisch-Rothwasser, Tsjenkowitz Dauba, Rixdorf en te Christiansfeld in Sleeswijk; verder te Montmirail, Peseux, Locle, Chaux-de Fonds in Frankrijk. In ons land is een gemeente te Zeist. Ook heeft men sociëteiten der Broederschap te Haarlem, Amsterdam, Bazel, Straatsburg, Bremen, Potsdam, Cottbus, Danzig, Koningsbergen, Altona, Kopenhagen, Stockholm, Petersburg, enz. In Rusland werd zij in 1764 toegelaten en vestigde er zich te Sarepta in het gouvernement Saratof. De vestigingen in Rusland, vroeger evenals die in Zuid-Australië aangesloten bij Duitschland, zijn thans los van het algemeene verband en aangesloten bij de Luthersche kerk. Vooral heeft zij zich uitgebreid in Engeland, waar zij in 1749 bij Parlementsacte als een oude Bisschoppelijke Kerk werd erkend. Hier heeft zij hare voornaamste vereenigingspunten te Fulneck in het graafschap York, te Fairfield in Lancaster, te Ockbrook in Derby en in Ierland te Gracehill in het graafschap Antrim. In het geheel telt men in Engeland thans 33, meest alle zeer kleine gemeenten met ongeveer 6000 leden.

Hare koloniën buiten Europa ontstonden door zendelingen, en deze zijn, vooral ook in onze West-Indische bezittingen, onder de Negers hoogst nuttig en weldadig werkzaam geweest. Hare eerste zendelingen begaven zich in 1782 naar St. Thomas. Bloeiende koloniën heeft zij vooral in Noord-Amerika te Bethlehem, Nazareth en Litiz, in Pennsylvanië en te Salem in Noord-Carolina, waar thans 27 gemeenten zijn met 22600 leden. In Europa zijn 15400 leden. Vooral hebben hare zendelingen zich verspreid over de West-Indische Eilanden; ze zijn naar Groenland, naar de Kaap de Goede Hoop en naar Australië getrokken en tot in Tibet doorgedrongen. De eerste missie ging naar St Thomas, begunstigd door de Deensche regeering, onder toezicht van den graaf *van*

Zinzendorf, in 1732. De voornaamste stations bevinden zich op de drie Deensche eilanden in West-Indie: St. Croix, St. Thomas en St. John, verder op Jamaica (1754), St. Christopher, Antigua (1765), Tabago (1812), Suriname (1735), Demerara, onder de Indianen in Canada en in de Vereenigde Staten, op de Mosquitokust, enz. In 1899 bestonden in het geheel 131 stations met 240 missionarissen, 1100 inboorlingen als helpers, 800 vrouwen als helpsters, 250 scholen en 91300 gedoopte heidenen. Het totaal bedrag der missieuitgaven bedraagt jaarlijks ongeveer 960000 gld., waarvan ongeveer 600000 gld. opgebracht wordt door den handel, de regeeringssubsidies voor de scholen en de renten van ettelijke stichtingen. De overige gelden moeten door vrijwillige gaven bijeengebracht worden. Sedert 1869 bezit de gemeente een zendelingenschool te Niesky en sedert 1892 een voorbereidende missieschool te Ebersdorf. Zij zendt jaarlijks 15 à 20 nieuwe zendelingen uit. Deze zending onderscheidt zich van andere, door dat zij steeds in verbinding met haar propaganda kolonies sticht, waarin de inboorlingen tot nuttigen arbeid verplicht worden en een algemeene ontwikkeling verkrijgen. Slechts degenen, die door veranderde leefwijze en goed gedrag bewijzen van hun geloof geven, kunnen tot den doop worden toegelaten.

De broedergemeente in Nederland werd onder patronaat van de prinses-weduwe *Maria Louise van Oranje* in 1737 gesticht op haar landgoed 's Heerendijk en later (1744) voortgezet te Zeist, op de voormalige heerlijkheid der graven *van Nassau*, op wier slot *Zinzendorf* ook eenmaal een synode hield. In 1746 ontstond de gemeente te Haarlem. De bloei van hunne scholen is afgenomen door de invoering der wetten op het Lager en Middelbaar onderwijs. Vooral in Suriname hebben zij zendingshuizen gesticht en zich zeer verdienstelijk gemaakt door hun arbeid onder de vroegere slaven. Langen tijd was het onderwijs aldaar in hunne handen. In den laatsten tijd hebben zij hunne werkzaamheden ook tot de Boschnegers en de Britsch-Indische koelies uitgestrekt.

In Nederland bedroeg het aantal Hernhutters volgens de laatste volkstelling 361, in Suriname 29711.

Broeder Jonathan. Zie *Jonathan*.

Broederkus. Aan het einde der oud-Christelijke samenkomsten gaven al de aanwezigen elkaar den broederkus. Ook bij de vrijmetselaren was dit in vroeger dagen de gewoonte. Een nieuw aangenomen lid der orde ontving van den recipieerenden meester den broederkus als eerste groet. In enkele landen bestaat deze gewoonte nog.

Broederlam, *Melchior*, was een Vlaamsch schilder, waarschijnlijk te Yperen geboren (waar hij van 1383 tot 1409 vermeld wordt) en overleden na 1409. Hij werkte in dienst van *Philips den Stoute van Bourgondië*, wiens hofschilder hij was, met den titel van „varlet de chambre" (kamerdienaar). Voor dezen maakte hij tal van ontwerpen en schilderwerken. Ook schilderde hij de vleugels voor altaarstukken in het karthuizerklooster te Dijon. De vleugels van een ervan worden nog in het museum te Dijon bewaard. *Broederlam* behoort tot de schilders, die den grooten bloeitijd der Vlaamsche kunst, welke met de gebroeders *van Eyck* (zie aldaar) begint, voorbereidden. Zijn werken zijn, vooral wat het landschap betreft, zeer belangrijk in dit opzicht. Men schrijft veel schilderijen ten onrechte aan *Broederlam* toe. Behalve de genoemde vleugels te Dijon zijn slechts zeer weinig stukken bekend, die zonder twijfel door hem geschilderd zijn.

Broederschappen (geestelijke), ook wel offergilden genoemd, waren van de 10de tot de 16de eeuw over geheel West-Europa verspreid. Men vond ze in elke eenigszins belangrijke stad van Engeland, Frankrijk, West-Duitschland, Denemarken en Nederland. Een aantal schrijvers vermelden het bestaan dier broederschappen o. a. te Norwich, Canterbury, Lynn, Abbotsbury, Exeter, Cambridge, Beverley, York, Reims, Parijs, Keulen, Lübeck, Hamburg, Flensburg, Odensce, Delft, 's-Gravenhage, Utrecht, Amsterdam, Dordrecht.

Deze geestelijke gilden van leeken ontleenden hun naam aan al de heiligen van den kalender, maar bij voorkeur aan het Heilige Kruis, het Heilige Sacrament of de Heilige Drievuldigheid. Hun doel laat zich in het kort beschrijven, nl. het verrichten van vrome werken. Zij vereeren hunnen schutspatroon door het branden van kaarsen op zijn altaar. Zij zorgen voor den lijkdienst van overleden broeders en zusters en bidden gemeenschappelijk voor hunne zielerust. Zij reiken aalmoezen uit. De leden ondersteunen elkaar bij brand, ziekte of ongeval. Zij bekostigen scholen en helpen vrome pelgrims op hun weg naar de bedevaartplaatsen. Zij richten ziekenhuizen, leprozenhuizen of ondeliedenhuizen op. Van tal van gasthuizen en andere stichtingen, die thans nog in ons land bestaan, is de oorsprong te vinden in zulke Middeleeuwsche broederschappen of geestelijke gilden.

Broederschappen, *Godsdienstige* (Confraternitates) noemt men vereenigingen, die door de R. Katholieke kerkelijke overheden goedgekeurd zijn, onder kerkelijk toezicht staan, en wier leden zich verplichten tot niet algemeen voorgeschreven gebeden en goede werken, waarvoor hun in den regel bijzondere aflaten en voorrechten worden verleend. Toen men na de 10de eeuw bedevaarten naar heilige plaatsen als een krachtig middel tot zielsbehoud opvatte, beschouwden anderen het als een verdienstelijk werk, de ellende der bedevaartgangers te verzachten, wegen aan te leggen, zieken te verplegen, armen te ondersteunen en het godsdienstig leven te bevorderen. Om dat alles, hetwelk de kracht van enkelen te boven ging, tot stand te brengen, vereenigden zij zich tot broederschappen. Deze bestonden veelal uit geestelijken, ridders en leeken van verschillenden stand. Zoo bestonden o. a. in de Middeleeuwen de „Bruggebroeders" (zie aldaar). In de laatste eeuwen zijn deze vereenigingen zeer talrijk geworden. Een broederschap, die gemachtigd is, andere broederschappen van denzelfden naam in zich op te nemen en hen haar voorrechten en aflaten deelachtig te doen worden, heet *aartsbroederschap*. De leden van een broederschap krijgen een herkenningsteeken, een scapulier, een gordel, een medaille, enz. Sommige broederschappen zijn verbonden met geestelijke orden, zoodat zij onder toezicht van de generaals dezer orde staan. Zoo zijn de Scapulierbroederschappen verbonden met

de Karmelieten, de broeders van den Rozenkrans met de Dominicanen, de Mariacongregaties voor mannen, jongelingen, gymnasiasten, studenten, jonge kooplieden, enz. met de Jezuïeten, de broederschappen tot Troost der arme zielen in het Vagevuur met de Redemptoristen. In den laatsten tijd zijn nog ontstaan: de Michaelsbroederschap, gesticht in 1860 te Weenen, ter ondersteuning van den paus door gebed en geld, de Vereeniging van Christelijke Moeders, gesticht te Regensburg in 1868, de Vereeniging tot verspreiding van het Geloof, enz.

Broederschap, Remonstrantsche. Zie *Arminianen.*

Broeders des gemeenen levens (Fratres vitae communis of bonae voluntatis), ook *Hieronymianen* en *Gregorianen* genoemd, waren vóór den tijd der Hervorming de leden van een vrijzinnige vereeniging van wetenschappelijke mannen, die zich toen reeds in de richting der Hervorming bewogen. De broederschap werd in 1376 door *Geert Groote* te Deventer gesticht, die met *Florentius Radewinus* fraterhuizen bouwde, waar de inwonenden door gemeenschappelijken arbeid in hun onderhoud voorzagen. Zij leidden een soort kloosterleven, zonder echter door een gelofte gebonden te zijn, oefenden een strenge ascese en hielden zich vooral bezig met het afschrijven van boeken, met gebed en met de opvoeding der jeugd. De vereeniging der Broeders verkreeg een aanmerkelijke uitbreiding, vooral ook in ons land, en bewerkte veel goeds, doordien zij voor het overbrengen van den Bijbel in de taal des lands en voor het gebruik dier taal bij de godsdienstoefening zorgde. Vooral bracht zij het onderwijs op een beteren voet; zij stichtte scholen en stelde nuttige boeken verkrijgbaar. Aan die scholen hebben zich beroemde mannen gevormd, zooals *Thomas à Kempis*, de kardinaal *van Cusa*, *Wessel Gansevoort*, *Agricola*, *Desiderius Erasmus* en anderen. Aan het hoofd van elk huis stond een rector. De rectoren hielden jaarlijks een vergadering. Die van het voornaamste huis te Deventer werd „vader" genoemd. Ook waren er zusterhuizen, aan welks hoofd een „Martha" stond. Het toezicht over alle zusterhuizen werd gevoerd door een „opper-Martha." Niettegenstaande de vijandige houding der bedelmonniken, werd deze broederschap door verschillende pausen en o. a. ook door het concilie van *Constanz* begunstigd. Vooral de huizen Windesheim bij Deventer en op den Agnietenberg bij Zwolle waren beroemd. De vereeniging verspreidde zich in Noord-Duitschland, Italie, Sicilië en Portugal, zoodat er in 1460 reeds meer dan 130 broederhuizen waren. Het laatste ontstond in het jaar 1505 te Kamerijk. Sommige broeders gingen later over tot de Hervorming, andere naar de Jezuïeten, zoodat de vereeniging langzamerhand uiteenviel.

Broeders en zusters van den vrijen geest is de naam van een godsdienstige secte, die in de 13de eeuw in Duitschland, Frankrijk en Italië vele aanhangers telde en hier en daar onder plaatselijke benamingen, bijv. onder dien van „Begharden", optrad. Zij bleef bestaan tot in het laatst der 14de eeuw. Waarschijnlijk ontstond zij als een democratische partij uit de school van *Amalrich van Bena* en *David van Dinant*, welke in 1209 te Parijs veroordeeld werd. Zij koesterde pantheïstische denkbeelden en kende aan de leer der Kerk enkel een symbolische waarheid toe, terwijl zij de noodzakelijkheid der uitwendige Kerk loochende en beweerde, dat alles rein is, omdat de geest Gods in ons niet kan zondigen. Vandaar komt de naam van secte van den *vrijen geest.* Hunne leer gaf aanleiding tot opheffing van het huwelijk, van den eigendom, enz., zoodat zij te vuur en te zwaard door de pausen en door de Inquisitie werden vervolgd, terwijl verschillende synodes, o. a. te Keulen in 1306 en te Trier in 1310, besloten deze partij te onderzoeken. Later zijn dergelijke beginselen verkondigd door de Picarden of Adamieten in Bohemen en door de Libertijnen te Genève in de dagen van *Calvijn.*

Broedmachine is een toestel tot het kunstmatig uitbroeden van vogeleieren. Daarbij worden de eieren, in watten gewikkeld, voortdurend aan den vereischten warmtegraad blootgesteld, hetwelk het gemakkelijkst geschiedt door warm water onder de platen te brengen, waarop de eieren zijn neergelegd, en dat water steeds door middel eener verwarmingsbron op dezelfde temperatuur te houden. Daarbij wordt tevens gezorgd voor luchtverversching. Het kunstmatig uitbroeden geschiedde vanouds reeds in China en Egypte in verwarmde leemen kamers. Volgens *Plinius* kweekten de Egyptenaren op deze wijze jaarlijks 100 millioen kuikens.

Zulk een broedmachine kan men het best vergelijken met een kist met dubbele wanden, behalve het deksel, dat hier door een glazen plaat gevormd wordt, waardoor het mogelijk is de eieren steeds waar te nemen. Terzijde van het toestel is een lamp aangebracht onder een soort keteltje, waaruit het verwarmd water boven wegstroomt naar de eene zijde van de kist, tusschen de dubbele wanden circuleert en van de tegenovergestelde zijde weer onder in het keteltje terugkeert. Om de temperatuur zooveel mogelijk constant te houden, heeft men een metaalthermometer (zie aldaar) aangebracht, berustende op de verschillende uitzettingscoefficienten van koper en staal. Eigenlijk bestaat hier deze thermometer uit verschillende kleinere enkelvoudige thermometers, waarbij de uitzetting van den vorige telkens bij die van den volgende gevoegd wordt, zoodat het vrije uiteinde reeds bij een paar graden verschil een aanzienlijken weg aflegt. Dit uiteinde is met een smoorklep aan den brander (spiritus of gas) verbonden en zorgt, dat eventueele temperatuurverschillen binnen zekere grenzen blijven. Door een slang, die door het water verwarmd wordt, wordt de lucht ververscht. Aan vele toestellen ontbreekt deze inrichting echter en behelpt men zich alsdan, door nu en dan het deksel op te lichten. Het geheel is evenals een tafelblad op 4 pooten gemonteerd.

Broek is in den scheepsbouw een verbanddeel, dat de bodemwrangen met de oplangers verbindt, om de lasch te versterken. Zie ook *Spant.*

Broek is in den scheepsbouw een stuk zeildoek om een mast of ander deel, dat het dek verticaal doordringt, teneinde het inwateren te voorkomen.

De broek van een zeil is de ronding van het onderlijk en het voorlijk.

Broek. Zie *Broek in Waterland.*

Broek, *Jan Valentijnz.*, een onrustig en Hervormingsgezind inwoner van Amsterdam, deed er in 1566 de trom roeren, bezette een groot gedeelte der stad, maakte zich meester van eenige huizen, wierp bij de tegenwoordige Doelenbrug een barricade op en trad hier in vruchtelooze onderhandeling met den burgemeester *Elbert Markus*. Hij zag zich gesteund door een belangrijken aanhang, doch kort daarna kwam op den Vijgendam een verdrag tot stand, zonder dat er een droppel bloed gestort werd.

Na het vertrek van *Brederode* achtte hij zich niet langer veilig in Amsterdam, en hij begaf zich naar Groningerland en Emden, waar hij aan *Lodewijk van Nassau* belangrijke diensten bewees. Vooral deed hij den Spaansgezinden afbreuk ter zee. Dit verhitterde de regeering van Amsterdam zoozeer, dat zij een premie uitloofde van 200 gulden aan elk, die *Jan Broek* levend in hunne handen leverde, en van 100 gulden aan dengene, die hem doodde. *Jan Broek* veroverde echter ook schepen van de Hamburgers, en toen hij kort daarna in hun macht geraakte, werd hij als zeeroover onthoofd.

Broek, *Johan Jacob le Sage ten*, hoogleeraar in de wijsbegeerte te Groningen, werd geboren te 's Gravenhage in 1742, werd in 1765 bevorderd tot doctor in de wijsbegeerte, kort daarna tot proponent en was als predikant achtereenvolgens werkzaam te Lippenhuizen en te Werkendam. In 1769 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de hoogeschool te Groningen, en nadat hij in 1773 bevorderd was tot doctor in de theologie, besloot hij in het laatst van 1777 een beroep tot predikant te Rotterdam aan te nemen. Hier had hij wegens de staatkundige woelingen dier dagen met vele moeielijkheden te worstelen; zelfs werd hij van 1787 tot 1795 van zijn bediening ontzet. Na dien tijd bleef hij getrouw op zijn post tot in 1822, toen hij het emeritaat verkreeg, en overleed den 20sten Januari 1823. Hij behoorde onder de eersten, die in zijn tijd een betere preekmethode volgden, zooals blijkt uit zijn: „Bundel kerkelijke redevoeringen" (1783). Voorts heeft hij de Latijnsche „Logica" van *van de Wijnpersse* in het Nederlandsch uitgegeven en bovendien nog verscheiden werken van polemischen aard.

Broek, Joachim George le Sage ten, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Groningen in 1775 en verkreeg de betrekking van notaris te Naaldwijk. In 1806 ging hij over tot de R. Katholieke Kerk, en nadat hij in 1829 wegens blindheid afstand had gedaan van zijn notariaat, vestigde hij zich te Grave, waar hij tot aan zijn dood in 1847 zich bezig hield met het opstellen van geschriften ter verdediging van zijn nieuw geloof. Van hem hebben wij: „Dichtproeve" (1808), „De voortreffelijkheid van de leer der Roomsch-Katholieke Kerk geschetst" (1816), „Vruchtelooshoid der aanvallen op de leer der Roomsch-Katholieke Kerk aangetoond" (1816), „Ware aanhidding in geest en waarheid" (1823), enz.

Broek, *Lambrecht van den*, een Nederlandsch dichter, geboren te Rotterdam, den 30sten Augustus 1805, ontving een gebrekkige opleiding, doch zag zich later op een handelskantoor geplaatst. Hij overleed den 10den December 1863. Hij leverde: „De Batavieren, in vier zangen" (1833), „Vaderlandsche Poezij" (1834), „Nieuwe gedichten" (1834), „Ernst en luim, poëtische verscheidenheden" (1836), „De ondergang van Jerusalem" (1836), „Nederlands verlossing in 1813" (1838), „De reis naar Java, dichterlijk tafereel" (1839), „Feestzang ter inwijding der nieuwe Beurs van Amsterdam" (1840), „Het coelibaat, een schets naar het leven" (1846), „Proeve van gedichtjes voor kinderen van alle standen" (1847), „De schipbreuk, dichterlijk tafereel" (1847), „Olijfbladeren" (1850), „De jaargetijden, leven en ernst" (1851), „Schetsen en omtrekken" (1852), „Veertien photographieën" (1854), „Dichterlijk mozaïek" (1856), „Gedichten" (1857), „Vaderlandsche muze" (1857), „Nacht en dageraad of Nederland en Spanje" (1861), „Bloemen en bladeren geplukt en geschikt" (1861), „Souvenir, Poëzij voor Hollands Schoonen" (1862) en een groot aantal boekjes voor kinderen. Zijn „Nagelaten en verspreide gedichten" zijn in 1864 uitgegeven door *A. Bogaers* met een schets van 's dichters leven door *H. Maronier*.

Broeke, *Berend ten*, ook wel genaamd *Bernardus Paludanus*, geboren te Steenwijk, den 20sten October 1550, werd doctor in de wijsbegeerte en geneeskunde te Padoa en verkreeg van keizer *Karel V* den titel van Comes Palatinus of Paltsgraaf, alsmede dien van ridder van Jeruzalem. Hij deed merkwaardige reizen door Europa, Azië en Afrika, verzamelde een belangrijk museum van natuurlijke historie en vestigde zich als geneesheer eerst te Zwolle en daarna te Enkhuizen. In 1581 ontving hij een beroep naar Leiden, om aldaar den Botanischen Tuin in orde te brengen en zich met het onderwijs in de plantkunde te belasten, doch op aandrang zijner stadgenooten wees hij het van de hand. Hij overleed te Enkhuizen, den 3den April 1633, en heeft niets anders in druk gegeven dan opheiderende aanteekeningen op de reis van *Linschoten*.

Broekhuizen, *Reijer* of *Reinier van*, was een Geldersch krijgsman van adellijke afkomst. Toen in 1473 Nijmegen door *Karel den Stoute* belegerd werd, voerde hij het bevel over de stad. In weerwil van zijn dapperheid moest zij zich overgeven, en in het volgende jaar diende *Broekhuizen* onder hertog *Karel* hij de belegering van Neuss. Voorts nam hij ijverig deel aan de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, en maakte zich hij herhaling meester van Vianen, om er de weduwe van zijn zwager *Reinoud II van Brederode* de voogdijschap over hare kinderen te betwisten; tevens wist hij die kinderen, een zoon en twee dochters, binnen de stad te lokken en hield ze op Batenburg gevangen. Wel deden de scheidsrechters uitspraak, dat hij de goederen van *Brederode* aan de weduwe moest teruggeven, maar hij hield ze in bezit tot in 1480. In 1481 overrompelde hij met 135 Hoekschen de stad Leiden, waarna *Maximiliaan van Oostenrijk* den stadhouder *Joost van Lalaing*, een broeder van bovengemelde weduwe van *Reinoud II*, daarheen zond, om de stad te belegeren. *Broekhuizen* trok heimelijk af, eerst naar Woerden en toen naar Montfoort. Vruchteloos sloeg *Maximiliaan* het beleg voor laatstgenoemde plaats, en hij moest zich vergenoegen met *Broekhuizen* en anderen uit

zijn gebied te verbannen en hunne goederen verbeurd te verklaren. In 1489 trok hij binnen Rotterdam en smeedde er eerst een vergeefschen aanslag op Gonda en toen op Leiden, vanwaar hij naar het slot Poelgeest trok, hetwelk hij innam en versterkte. Toen hij dit kasteel, dat door den stadhouder van Holland met zwaar geschut beschoten werd, ontruimen moest, begaf hij zich weder naar Rotterdam, en toen deze stad in de handen der Kabeljauwschen viel, vertrok hij naar Gelderland, om daar de belangen der Hoekschen te bevorderen.

Broekhuizen, *Benjamin van*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren in de 17de eeuw en verwierf den rang van meester in de vrije kunsten en van doctor in de geneeskunde, waarna hij eerst als chirurgijn-majoor dienst deed bij het Statenleger en daarna tot hoogleeraar in de wijsbegeerte aangesteld werd aan het athaeneum te 's Hertogenbosch. Aanvankelijk werd die benoeming door den raad der stad buiten werking gehouden, doch in 1682 goedgekeurd. *Broekhuizen* overleed aldaar in 1686. Hij schreef: „De oeconomia corporis animalis", een werk, dat bij herhaling is uitgegeven.

Broekhuizen, *Johan van*, ook wel *Janus Broekhusius* of de Nederlandsche *Propertius* genaamd, beoefende de Latijnsche en Nederlandsche dichtkunst. Hij werd geboren te Amsterdam, den 20sten November 1649, en oefende er zich onder de leiding van den beroemden *Adrianus Junius* in de oude talen. Na het doorloopen der Latijnsche school zou hij zich gaarne naar een academie hebben begeven, maar door de beschikking van zijn oom werd hij bij *Herman Angelkot* opgeleid tot apotheker. Hij gaf echter de voorkeur aan den krijgsdienst, werd kadet bij de infanterie en klom weldra op tot kapitein-luitenant. Gedurende den ongelukkigen veldtocht van 1672 gaf hij herhaalde malen blijken van dapperheid, en 2 jaren later werd hij met zijn regiment naar Amerika gezonden. Hij volbracht een zeetocht onder *Michiel de Ruyter*, doorkruiste de Amerikaansche wateren en bleef bij voortduring de dichtkunst beoefenen, zooals blijkt uit zijn Latijnsche vertaling van Psalm 44 en het gedicht „Celadon of verlangen naar het Vaderland", beide door hem vervaardigd op de reede van St. Domingo. In den herfst van 1674 keerde hij terug en woonde daarna nog verscheidene belegeringen en veldslagen bij. Na het sluiten van den Vrede van Nijmegen (1678) kwam hij met zijn regiment te Utrecht in bezetting en sloot er een duurzame vriendschap met den beroemden hoogleeraar *Graevius*. Woldra gaf hij een bundel gedichten uit, die door den beminnaar der fraaie letteren met grooten bijval werd begroet. Niet lang daarna werd hij door de regeering van Amsterdam benoemd tot kapitein van een der vendelen van de stadsbezetting. Daar werkte bij ijverig aan een verbeterde uitgave van *Propertius*, was er lid van een Kunstgenootschap, doch werd na den Rijswijkschen Vrede (1697) op pensioen gesteld. Nu vestigde hij zich op een klein buitenverblijf te Amstelveen, gaf daaraan den naam van zijn „Hermitagie" en hield zich bezig met de beoefening der fraaie letteren. Hij overleed den 15den December 1707 en werd begraven in de kerk te Amstelveen, waar later te zijner eer een kenrig gedenkteeken met een Latijnsch gedicht van *Petrus Burmannus Secundus* is geplaatst. Van *Broekhuizen* zijn verschenen: „Carmina" (1684), „Acti Sinceri Sanazarii Opera latina omnia et integra etc" (1689 en 1727), „Aonii Paleari Vernlani Opera" (1696), „S. Aurelii Propertii Elegiarum libri IV" (1701 en 1727), „Albii Tibulli quae exstant" (1701) en „Gedichten" (1712; 3de druk 1822).

Broekhuizen, *Adam van*, een Nederlandsch krijgsman en letterkundige, werd geboren in 1682, in 1715 luitenant en in 1730 luitenant-kolonel en kapitein der garde te voet. Hij nam deel aan de oorlogen tegen Frankrijk van 1700 tot 1748, was aanwezig bij de veldslagen van Ramillies en Malplaquet en overleed in November van laatstgenoemd jaar. Hij heeft een groot aantal geschiedeen oudheidkundige werken in handschrift nagelaten, zooals: „Beschrijving van het slot Devilstein", „Beschrijving van het alonde graafschap Strijen en der stad en lande van Breda", „Aanteekeningen betrekkelijk de geslachten- en wapenkunde", „Verzameling der onverstaanbare woorden, die men in de oude diplomata of latijnsche machtbrieven vindt", „Inleiding tot de miniatuurschilderkunst", „Krijgskundige memoriën", enz. Van hem zijn verschenen: „Aanteekeningen op de verzameling van alle de orders, omtrent hetgeen de troepen van den Staat in het campement van Oosterhout hebben gedaan" (1731).

Broekhuyzen Jr., *George Hendricus*, een Nederlandsch toonkunstenaar, werd geboren te Amsterdam, den 25sten Februari 1818. Reeds vroeg gaf hij blijken van vlugheid van geest en van een buitengewonen aanleg voor de muziek. Hij genoot het onderwijs van *G. Foek*, en na verloop van 3 jaren was hij in staat om alles van het blad te zingen. Ook maakte hij onder de leiding van *Sommer* snelle vorderingen in het pianospel, en weldra componeerde hij zelf muziekstukken. Op 13-jarigen leeftijd vervaardigde hij een vaderlandsch lied met orkest, en na de bestorming der Citadel van Antwerpen een driestemmige cantate, beide met woorden van zijn oom *Gerardus Henricus Broekhuyzen*. Van *Jan George Bertelman* ontving hij nu onderricht in de regelen der compositie, en hij leverde een aantal fraaie stukken. Op de muziekschool verwierf hij 3 jaren aaneen den hoogsten prijs van zijn klasse. Als altzanger onderscheidde hij zich door een zuivere intonatie en een smaakvolle voordracht en als klavierspeler bezat hij een buitengewone vaardigheid. Van zijn compositiën verwierven vooral de muziek van het ballet: „De schoone slaapster in 't bosch", de „Melancholiewals" en de „Postgalop" grooten bijval. Hij overleed den 23sten Januari 1849 en heeft een groote reeks liederen, walsen, galoppen, françaises, variatiën, enz. uitgegeven.

Broeking is de naam van een zwaar touw, waarmede aan boord der oorlogschepen het achteruitloopen der stukken werd belet, als het kanon afgeschoten werd en bij het slingeren van het schip. Dit touw, achter het stuk omloopende, is tegen boord in de broekingringen vastgemaakt. Alleen bij stukken voor signaalschoten op koopvaarders is deze inrichting nog in gebruik.

Broeking is de naam van den takel aan den achtersteven van een schip, dat van de werf te

water werdt gelaten, en die dient em de vaart van het schip te stoppen.

Broeking is de zoom van het zeildoek aan de vlag, waarmee deze aan de vlaggelijn wordt bevestigd.

Broek in Waterland is een gemeente in de provincie Noord-Holland, groot 2320 H.A. met een bevolking (1905) van 1590 zielen. De gemeente bestaat uit de dorpen Broek-in-Waterland, Zuiderwoude en Uitdam, benevens de drooggemaakte Noordmeer en deelen van de Broekermeer, Belmermeer en Monnikenmeer. De zoogenaamde oude grond bestaat er uit laagveen, die der drooggemaakte meren uit klei. Veefokkerijen znivelbereiding maken er de hoofdhronnen van bestaan uit. Ten tijde der Repnbliek werd de Amsterdamsche heurs dagelijks bezocht door kooplieden uit Broek, die e.a. handel dreven op de Oostzee. De ingezetenen van Uitdam hielden zich bezig met het lichten van koopvaardijschepen over het Pampns.

Het dorp *Broek-in-Waterland*, op een half nur afstands van Monnikendam gelegen, aan drie zijden rondom een vijver, het Havenrak geheeten, staat bekend door de huitensporige zindelijkheid der woningen, stallingen, straten, onz. Door vreemdelingen wordt het dikwijls van Amsterdam uit bezocht. Tot 1858 vond men in het dorp slechts voetpaden; eerst in genoemd jaar kwam er een rijweg; thans is het een halte van den stoomtram Amsterdam—Edam. De fraaie Hervormde kerk heeft beschilderde glazen en een knnstig gesneden preekstoel. De verzameling van Broeksche endheden van mej. *Fregeres* werd eerst overgebracht naar het zoogenaamde Broekerhuis in het Vondelpark te Amsterdam en is later verstrooid geraakt. In het jaar 1573 werd Broek door de Spanjaarden geplnnderd en in Februari 1825 heeft het door een watervloed zwaar geleden.

Broekmat is een mat van gevlochten touwwerk onder een sloep in de davids, die dient om het slingeren en daardoor beschadiging te voorkomen.

Broekzwaarte is het verschil in gewicht der stukken, waarin het horizontaal gesteld kanon verdeeld wordt door een vorticaal vlak, dat door de as der tappen gehracht wordt. Zij dient tot het laten rusten van den achterkant van den vuurmond op de stelschroef. Sommige getrokken kanonnen, houwitsers en mortieren hebben echter geen of wel zeer weinig broekzwaarte. In 't algemeen bedraagt zij van $^1/_5$ tot $^1/_{25}$ van het gewicht van den geheelen vuurmond.

Broenel. Zie *Britsch Borneo.*

Broers, *Jacobus Cornelis*, een Nederlandsch geneesheer en hoogleeraar te Leiden, werd geboren te Utrecht, den 17den Februari 1795, studeerde aldaar in de geneesknnde, nam in 1815 dienst in het leger, behaalde na zijn terugkeer de gonden medaille op een academische prijsvraag en werd in 1818 bevorderd tot doctor in de genees- en heelknnde. Daarna begaf hij zich met zijn vrienden *Tilanus* en *de Fremery* naar Parijs en naar eenige Duitsche academiën, vestigde zich als geneesheer te Zeist en werd in 1826 henoemd tot hoogleeraar in de heel- en verlosknnde aan de hoogeschool te Leiden, welke betrokking hij bekleedde tot aan den dag van zijn overlijden, den 23sten November 1847. Hij verwierf grooten roem door zijn groote kennis van de pathologische anotomie, welke tevens blijkt uit zijn: „Observationes anatemico-pathologicae" (1839) het eenige werk, dat, met nitzondering van een paar oratiën van hem is verschenen. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Genootschap ter bevordering van Heelkunde te Amsterdam, van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, en correspondeerend lid van het Genees- en heelkundig Genootschap te Brngge. Hij heeft o.a. een groot aantal pathologisch-anatomische preparaten nagelaten.

Broers, Hendrik Jan, een Nederlandsch genoeskundige, geboren te Utrecht in 1815, was een broeder van den voorgaande. Hij studeerde aldaar en promeveerde in 1839 op een dissertatie: „De glandula thyreoidea." Hij trad te Utrecht vooral op als verloskundige en redigeerde sedert 1847 alleen en sedert 1849 met *van Goudoever* het „Nederlandsch tijdschrift voor verloskunde, ziekte der vrouwen en kinderen". Ook stichtte hij de „Eerste Maatschappij tot verbetering der woningen", waarna hij zich heijverde, om ook een „Vereeniging tot hevordering der volksgezondheid" te doen ontstaan. In de laatste jaren zijner praktische werkzaamheid leverde hij belangrijke opstellen onder den titel: „Onze eude vreedvronwenboeken". Voorts vermelden wij van hem: „Twee causerieën" (1857), „Losse volksblaadjes nit de Nederlandsche geschiedenis" (1855—1868) en „Bijdragen tot de geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen" (1867—1869), alsmede vele hijdragen in jaarboekjes en tijdschriften. Ook was hij vele jaren lid van de redactie van den „Tijdstroom". Na het jaar 1872 werd hij hlind en ziekelijk, zoodat hij zijn geboortestad verliet en zich te Putten vestigde. Hij schreef nog onderscheiden boeken over geschiedenis, zoölogie, topografie van Utrecht, enz. en everleed in Jannari 1876.

Broes, *Petrus*, geboren te Amsterdam, den 9den Jnli 1726, studeerde te Leiden in de godgeleerdheid en werd achtereenvolgens predikant te Velp, te Nienw-Loosdrecht, te Vlissingen, te Haarlem en te Amsterdam, alwaar hij den 26sten October 1797 everleed. Zijn werk: „De peinzende Christen of hundel van stichtelijke gedachten voor de eenzaamheid", in 1784 en 1817 nitgegeven, heeft veel hijval gevonden en in menig gezin tot nuttig huisboek gediend.

Broes, Brouërius, een zoon van den voorgaande en hoogleeraar te Leiden, werd geboren te Velp in 1757, studeerde te Leiden in de wijshegeerte en in de godgeleerdheid, werd achtereenvolgens predikant te Vuren en Dalen en to Vlissingen en in 1784 hoogleeraar in de theologie te Leiden. Wegens een voorrede voor de „Leerredenen over den Heidelbergschen Catechismns" van *Petrus Curtenius* werd hij van enrechtzinnigheid heschuldigd, maar hij wist zich te zniveren van dien blaam. Hij everleed den 23sten Februari 1799, nalatende: „Systema theologiae theoreticae" (2de druk 1788), „Aanmerkingen over het Evangelie van Mattheus" (1728, 11 stnkjes) en eenige kleinere geschriften. Ook heeft hij eenige gedichten nitgegeven.

Broes, Willem, een Nederlandsch kanselredenaar en geschiedschrijver, een broeder van den

voorgaande, werd geboren te Amsterdam in 1766, studeerde aldaar en later te Leiden in de godgeleerdheid, en werd achtereenvolgens predikant te Voorschoten (1790), Zutfen (1797), Leiden (1801) en Amsterdam (1804). In laatstgenoemde stad bleef hij 33 jaren den predikdienst waarnemen. werd daarna wegens zijn zwakke gezondheid emeritus en overleed den 7den Januari 1858. Hij heeft een aantal voortreffelijke geschriften uitgegeven, van welke wij noemen: „Leerredenen", „Vereeniging der Protestanten", „De kerk en de Staat in wederzijdsche betrekking volgens de geschiedenis" (1830 tot 1832, 4 dln.), „Philips van Marnix", „De Evangelische godsdienst, haar inhoud en hooge waarde, opengelegd in breeden tekstenrol, enz." (1848), „Woord over de hervorming der Roomsche Kerk" en „Bijbel uit God". Die geschriften onderscheiden zich door een eigenaardigen, puntigen, hier en daar zelfs duisteren en afgebroken stijl, die echter zijn toehoorders niet scheen te hinderen, daar hij in zijn tijd tot de meest gevierde kanselredenaars behoorde. Zijn leven, karakter en werkzaamheid zijn door wijlen den Arnhemschen predikant *Steenmeijer* geschetst.

Broessa, in het Turksch *Bursa* en in de dagen der Ondheid *Prusa*, is de hoofdstad van het Turksche vilajet Chodawendikjâr in Klein-Azië, schilderachtig gelegen aan den voet van den Olympus, thans de Kesjisj-dagh, op een afstand van ongeveer 20 km. van de Zee van Marmora. Zij vormt een gordel ter lengte van 4 km. met een breedte van 20 minuten gaans. De eigenlijke stad ligt gedeeltelijk op rotsen met loodrechte wanden, 150 m. hoog, is door sterke muren omgeven en door een kasteel beveiligd. Broessa telt ongeveer 200 moskeeën, maar de meeste daarvan zijn slechts ruïnen. De voornaamste daarvan zijn: de Oeloe Dsjami, d.w.z. „de prachtige" gebouwd door *Moerad I*, *Bajazet I* en *Mohammed I*, voorzien van 2 minarets en 20 kleine koepels, en de Jesjil Dsjami, versierd met kostbare fayence-tegels. Ook zijn er 3 Grieksche kerken, een Armenische kerk en een Protestantsche kerk en verscheidene synagogen. Zij is de zetel van een wali, van een rechter (molla), van derdeo van het rijk, na dien van Konstantinopel en Adrianopel, van een Griekschen en een Armenischen bisschop en van andere hooge ambtenaren. De stad is voor de Turken van belang als uitgangspunt van het Osmaansche rijk. Ook heeft men er de praalgraven der eerste zes sultans van Turkije. Aan de helling van den Olympus ontspringen warme bronnen met water van 82° C., waarvan de zwavelbaden Böjuk en Kutschuk Kökurdli de voornaamste zijn. Voor de Grieken van Klein-Azië zijn dit thans bedevaartplaatsen, aangezien de heilige *Patricius* hier den marteldood stierf. Belangrijk zijn ook de bronnen van Kara Moestafa (42°) en van Jeni Kaplidsjab (78°). Het aantal inwoners bedraagt 80000—90000, waarvan twee derden Turken zijn; verder zijn er 7000 Grieken, 8000 Armeniers en 3000 Joden. Broessa is een stad, die in bloei toeneemt, vooral door de teelt van zijderupsen, door Franschen en Zwitsers daar ingevoerd, waarvoor uitgestrekte plantages van moerbeiboomen zijn aangelegd. De uitgevoerde zijde gaat naar Lyon. De daar ter plaatse vervaardigde zijden stoffen zijn eveneens beroemd. Een spoorweg van 42 km. verbindt Broessa met de haven Moedania. Tevens is er een belangrijke wijnproduktie van zoogenaamden Olympischen wijn, bij het door Grieken bewoonde dorpje Demirtasj. Deze wijn wordt in groote hoeveelheden naar Rusland uitgevoerd. Ook voert de stad veel rozijnen, moerbeien en abrikozen uit.

Broessa werd, onder den naam van *Prusa*, door *Hannibal* gebouwd, toen deze veldheer de gastvrijheid genoot van *Prusias*, koning van Bithinië. In de 10de eeuw werd de stad door de Arabieren belegerd en verwoest. De Byzantijnsche keizers bouwden haar weder op, en *Osman* belegerde haar in 1317, terwijl het zijn zoon *Oerkhan* eerst na verloop van 10 jaren gelukte haar in te nemen. *Oerkhan* verhief haar tot zijn residentie, maar deze werd in 1365 overgebracht naar Adrianopel, terwijl Broessa de hoofdplaats van een sandsjak werd. Zij werd na den slag van Angora (1402) door de Mongolen geplunderd en verbrand. In 1512 maakte *Ala ed-din*, een kleinzoon van *Bajazet II*, zich van haar meester, maar werd in datzelfde jaar door zijn oom, sultan *Selim I*, verdreven. In 1607 werd de stad door den oproerigen *Kalender-oghli* in brand gestoken, op den 27sten September 1617 werd hier een verdrag gesloten tusschen de Polen en de Turken en in 1833 trok *Ibrahim-Pasja* de stad binnen. *Abd-el-Kader*, uit de gevangenschap in Frankrijk ontslagen, hield er van 1852 tot 1855 zijn verblijf. In 1855 had Broessa veel te lijden van aardschokken; sommige bronnen droogden eerst op en vloeiden daarna zoo sterk, dat geheele huizen wegzonken in het warme water, terwijl er tevens brand ontstond, waarbij het grootste gedeelte van de stad werd verwoest.

Brofferio, *Angelo*, een Italiaansch dichter en staatsman, werd geboren te Castelnuovo Calcea in de provincie Asti, den 6den December 1802. Hij zou te Turijn in de rechten studeeren, maar in plaats daarvan schreef hij treur- en blijspelen, terwijl hij zich eerst later, onder de leiding van den Jezuïet *Manera*, op de uitbreiding zijner wetenschappelijke kennis toelegde. In 1821 werd hij als oproerling van de universiteit verwijderd. Nadat zijn treurspel „Eudoxia" gunstig was ontvangen, deed hij een reis door Italië en Frankrijk en dichtte onder anderen: „Salvator Rosa", „Salmorre", „Il ritorno del proscritto", „Il Vampiro", „Angelica Kauffmann" en de blijspelen „Mio cugino" en „Tutto per il meglio". Daarna was hij werkzaam hij een rechtsgeleerde en werd onder de advocaten opgenomen. In 1830 geraakte hij wegens deelneming aan een samenzwering in hechtenis en vervaardigde in de gevangenis een bundel gedichten. In 1831 ontving hij gratie en gaf daarop uit: „Canzoni piemontesi" (8ste druk; Turijn, 1885). In zijn treurspel: „Vitiges, koning der Goten" kwam zijn democratische gezindheid zoo duidelijk aan den dag, dat hij het te Parijs moest uitgeven. In 1838 verscheen te Turijn onder zijn redactie „Il Messaggiero torinese", die echter slechts kort bestond. Daarna redigeerde hij tot 1856 de „Voce della Libertà". Na den slag van Novara eischte hij, als lid van de Kamer van Afgevaardigden, de voortzetting van den strijd en heriep zich daartoe in de zitting van den

24sten Maart 1849 tot acht maal toe op den woesten hartstocht der menigte, zoodat hij voornamelijk de oorzaak werd van de ontbinding der Kamer. Meer eer verwierf hij door de verdediging van *Ramorino*, die in weerwil van zijn welsprekende redevoering het doodvonnis moest ondergaan. Hij was een tegenstander van den bezadigden *Cavour* en schreef tegen dezen een dramatische satire, getiteld „Il tartufo politico" (1859), welke eenige jaren daarna werd opgevoerd. Van zijn overige werken vermelden wij: „Storia del Piemonte dal 1814 ai giorni nostri" (5 dln., Turijn, 1849—1852), „Scene Elleniche" (2de druk, 1858), „Il castello de Kenilworth" en „I miei tempi" (1858—1661, 20 dln.), terwijl zijn „Storia del Parlamento subalpino" (6 dln., 1865—1870) onvoltooid bleef. Als volksvertegenwoordiger nam hij ijverig deel aan de beraadslagingen over het bijstaan der Franschen en Engelschen in den Krimoorlog, over de opheffing der kloosters, enz. Hij was een groot voorstander van *Garibaldi*, maar niet minder getrouw aan zijn koning, die hem wederkeerig een voortdurende toegenegenheid betoonde. *Brofferio* overleed te Verbanella aan het Lago Maggiore, den 26sten Mei 1866, nadat hij kort te voren de oorlogshymne: „Delle spade il fiero lampo", de „Italiaansche Marseillaise", gedicht had. In 1871 werd te Milaan een standbeeld voor hem opgericht.

Broglie, *François Marie*, hertog *de*, maarschalk van Frankrijk, werd geboren te Parijs, den 11den Januari 1671. Hij streed voorspoedig in de oorlogen in Duitschland, Italië en Vlaanderen en werd na het eindigen van den Spaanschen Successie-oorlog gouverneur van Mont-Dauphin en directeur-generaal der cavalerie. In 1724 ging hij als gezant naar Londen en vervolgens naar Hannover en in 1733, na het uitbarsten van den Poolschen Successie-oorlog, als luitenant-generaal naar Italië. In 1734 werd hij maarschalk en onderscheidde zich in de gevechten bij Parma en bij Guastalla. Na den vrede (1738) zag hij zich benoemd tot gouverneur van den Elzas, maar gedurende den Oostenrijkschen Successie-oorlog stond hij den maarschalk *Belle-Isle* ter zijde bij het innemen van Praag (1741), voerde daarna het opperbevel over het geheele Boheemsche leger, maar door zijn latere wankelmoedigheid en beelniteloosheid viel hij in ongenade bij het Hof, en overleed te Ferrières, den 22sten Mei 1745, nadat hem in 1742 de erfelijke titel van hertog verleend was.

Broglie, Victor François, hertog *de*, een zoon van den voorgaande, maarschalk van Frankrijk en Duitsch rijksvorst, werd geboren den 19den October 1718, diende gedurende den Poolschen Successie-oorlog in Italië, waar hij de gevechten bij Parma en Guastalla bijwoonde, bracht de tijding der overwinning over naar het Fransche Hof en ontving het regiment Luxemburg tot belooning. Zeer verdienstelijk maakte hij zich bij de verovering van Praag (1741) en klom spoedig op tot den rang van generaal-majoor. Na den dood zijns vaders streed hij van 1746—1748 in de Nederlanden, werd in 1748 luitenant-generaal en nam daarna deel aan den Zevenjarigen Oorlog. Hij veroverde Minden en Rethem, vocht onder *d'Estrées* bij Hastenbeck en leed onder *Soubise* de nederlaag bij Roszbach, nam Bremen in (1758), voerde bevel over een korps in Hessen, veroverde Kassel en verkreeg het opperbevel in Frankfort. Toen hertog *Ferdinand van Brunswijk* met 30000 man derwaarts rukte, betrok *de Broglie* een vaste stelling bij Bergen, en de keizer van Duitschland beloonde hem daarvoor met den rang van rijksvorst, den 28sten Mei 1759. Daarna maakte hij zich weder meester van Kassel en opende door het innemen van Minden (9 Juli) voor de Franschen den weg naar Hannover, waarvoor hij den titel van maarschalk verkreeg, en opperbevelhebber werd van het leger in Duitschland, waarna hij Marburg veroverde (1760), den erfprins *van Brunswijk* bij Korbach versloeg en Kassel en Ziegenhain bezette. Hij werd echter in zijn winterkwartieren in Hessen zoodanig door de Pruisen verontrust, dat hij naar Bergen moest terugkeeren. In het voorjaar van 1761 trok hij echter weder naar Hessen, nadat hij het leger der Verbonden Vorsten bij herhaling verslagen had, vereenigde zich met den prins *Soubise*, maar leed, daar laatstgenoemde hem niet voldoende ondersteunde, de nederlaag bij Wellinghausen en werd in den aanvang van 1762 van zijn bevelhebberschap en van zijn gouvernementspost in den Elzas ontzet en van zijn goederen verbannen. Eerst na verloop van 2 jaren kreeg hij de betrekking van gouverneur-generaal van Metz en Lotharingen, waar hij door de Revolutie overrompeld werd. In 1778 werd hij benoemd tot bevelhebber over de troepen tegen Engeland. Bij het uitbarsten der onlusten van 1789 ontving hij het bevel over de troepen, die tusschen Parijs en Versailles waren bijeen getrokken en, na de ontbinding daarvan, de portefeuille van Oorlog. Weldra echter nam hij de wijk naar Luxemburg en vereenigde zich daarna met de Koningsgezinden te Trier. Toen men in 1792 over gestrenge maatregelen jegens de emigranten beraadslaagde, zon *de Broglie* op voorstel van zijn zoon *Claude Victor*, lid van de Nationale Vergadering, daarvan uitgesloten blijven, maar hij verwierp die gunst en nam het bevel op zich over de troepen van 's konings broeder. Nadat het hoofd van *Lodewijk XVI* gevallen was, werd *de Broglie* lid van het Regentschap, door de uitgewekenen ingesteld, en verzamelde in 1794 een korps in Engelschen dienst, dat echter een paar jaar later ontbonden werd. In 1797 ging hij in zijn voormaligen rang in Russischen dienst over, maar bleef non-actief. Onder het Consulaat werd de grijze maarschalk uitgenoodigd, naar zijn vaderland terug te keeren, maar hij overleed te Münster, den 30sten Maart 1804, voordat hij daaraan gevolg had gegeven.

Broglie, Charles François, graaf *de*, directeur van het geheim kabinet van *Lodewijk XV* en een broeder van den voorgaande, werd geboren den 20sten Augustus 1719, verwierf in 1752 als ambassadeur aan het Hof van *Augustus III* van Polen een belangrijken invloed en onderhield toen reeds een geheime briefwisseling met *Lodewijk XV*, die hem had opgedragen de keuze van den prins *van Conti* tot koning van Polen voor te bereiden. De verandering in de politiek van *Lodewijk XV* (1756) verhinderde zijn plannen over een verbinding met Saksen tegen Engeland. Hij ging vervolgens naar het Hof te Weenen en keerde in 1757 naar War-

schan terug, zonder echter zijn doel te kunnen bereiken. Daarna vocht hij onder zijn broeder in Duitschland, waar hij zich door de moedige verdediging van Kassel onderscheidde. Na den vrede belastte de koning hem met het bestuur van het geheim kabinet, doch zag zich weldra gedwongen, hem te verwijderen. Onder *Lodewijk XVI* had *de Broglie* geen invloed. Hij overleed den 16den Augustus 1781.

Broglie, Claude Victor, prins *de*, een zoon van den voorlaatste, werd geboren in 1757, streed als jongeling voor de onafhankelijkheid van Noord-Amerika en werd in 1789 benoemd tot afgevaardigde van den adel voor Kolmar en Schlettstadt naar de vergadering der Standen. De Nationale Vergadering koos hem tot secretaris en later tot president. Bij den veldtocht aan den Rijn klom hij op tot den rang van veldmaarschalk. Daar hij echter weigerde de besluiten van den 10den Augustus 1792 te erkennen, werd hij buiten dienst gesteld, voor de revolutionnaire rechtbank gebracht en den 27sten Juni 1797 geguillotineerd. Hij schreef een „Memoire sur la défense des frontières de la Sarre et du Rhin".

Broglie, Maurice Jean Magdalène de, een broeder van den voorgaande, werd geboren in 1766, wijdde zich aan den geestelijken stand, verliet Frankrijk bij het uitbarsten der Omwenteling en ontving van den koning van Pruisen een proostdij in Posen. In 1803 keerde hij naar zijn vaderland terug en werd door *Napoleon I* eerst benoemd tot keizerlijk aalmoezenier (1803), toen tot bisschop van Acqui (1805) en in 1807 tot bisschop van Gent. In 1809 viel hij in ongenade, daar hij protesteerde tegen de gevangenneming van den paus door *Napoleon*; hij werd in hechtenis genomen en eerst naar Vincennes en vervolgens naar het eiland Marguérite gebracht, waar hij afstand deed van zijn bisdom. Na den terugkeer der *Bourbons* (1814) werd hij in zijn bisschoppelijke waardigheid hersteld, doch wegens weerspannigheid bij en na de stichting van het koninkrijk der Nederlanden nogmaals daarvan ontzet en bij verstek tot deportatie veroordeeld. Hij overleed te Parijs in 1821.

Broglie, Achille Charles Léonce Victor, hertog *de*, pair van Frankrijk en een zoon van *Claude Victor*, werd geboren te Parijs, den 28sten November 1785, ontving een uitmuntende opvoeding, trad in 1816 in het huwelijk met een dochter van madame *de Staël*, werd onder *Napoleon I* staatsraad, auditeur, militair intendant in Illyrië en in Valladolid, later raad van legatie te Warschau en Weenen en in 1813 gezantschapsraad te Praag. Toen hij in 1814 zitting genomen had als pair, verzette hij zich met vrijmoedigheid en kracht tegen de staatkundige vervolgingen, tegen de beperking der drukpers, enz., en bij de veroordeeling van *Ney* behoorde hij tot de weinigen, die het „niet schuldig" nitspraken. Na de Revolutie van den 30sten Juli 1830 werd hij voorloopig belast met de portefenille van Binnenlandsche Zaken en daarna met die van Eeredienst en Onderwijs, terwijl hij tevens benoemd werd tot president van den Staatsraad. Toen echter *Dupont de l'Eure* minister werd, bood hij met de overige doctrinairen zijn ontslag aan en trad terug in de Kamer der Pairs. Wegens zijn eerlijkheid en rechtschapenheid genoot hij evenwel de achting des volks, en de koning riep hem in October 1832 weder in het Kabinet, maar hij nam in April 1834 zijn ontslag, toen een door hem ingeleverd voorstel tot schadeloosstelling ten behoeve van Noord-Amerika verworpen werd. In November 1834 werd hij minister van Buitenlandsche Zaken en in Maart 1835 tevens voorzitter van den ministerraad, maar legde in Februari 1836 zijn portefeuille neder. Na dien tijd werd hij herhaling vruchteloos uitgenoodigd, om een ministersbetrekking te aanvaarden. In 1845 begaf hij zich op last der Regeering naar Londen, om eenige oneenigheden omtrent het recht van onderzoek der schepen uit den weg te ruimen, werd er in 1847 ambassadeur, doch werd teruggeroepen in Maart 1848. In Mei 1849 werd hij door het departement *Eure* afgevaardigd naar de Nationale Vergadering, waar hij zich bij de partij der „burchtgraven" voegde. In Januari 1851 werd hij voorzitter van het veiligheidscomité, nam ijverig deel aan de grondwetsherziening en protesteerde tegen den staatsgreep van den 2den December daaraanvolgende. Men nam hem in hechtenis, doch weldra bevond hij zich weder in vrijheid en begaf zich naar Londen. In 1852 in Frankrijk teruggekeerd, weigerde hij als lid van den algemeenen raad van het departement Eure den eed af te leggen op de grondwet en nam zijn ontslag. In 1856 werd hij lid van de Academie en overleed te Parijs, den 25sten Januari 1870. In 1863 heeft hij „Ecrits et discours" in 3 dln. uitgegeven. *Guizot* heeft een belangrijke beschouwing van zijn staatkundige loopbaan geleverd in de „Revue des Deux Mondes" van den 15den September en den 1sten October 1871.

Broglie, Jacques Victor Albert, hertog *de*, en prins van het Keizerrijk, was een zoon van den voorgaande en werd den 13den Juni 1821 te Parijs geboren. Hij heeft zich reeds vroeg als schrijver over staatkundige onderwerpen bekend gemaakt. Behalve opstellen in de „Revue des Deux Mondes", schreef hij ook in het weekblad „Le Correspondant" artikelen, die later gezamenlijk verschenen als: „Etudes morales et littéraires" (Parijs, 1853) en „Questions de religion et d'histoire" (Parijs, 1860; 2de druk, 1863). In 1862 werd hij lid der Académie Française. Terwijl hij zich in 1869 bij de verkiezingen vruchteloos in het departement Eure candidaat had gesteld, werd hij den 8sten Februari 1871 gekozen tot lid van de Nationale Vergadering, waar hij zich aansloot bij het rechter centrum. *Thiers* benoemde hem den 19den daaraanvolgende tot gezant te Londen, en den 13den Maart was hij Fransch gevolmachtigde in de Pontusconferentie. Tevens nam hij als ijverig Orléanist deel aan de beraadslagingen te Versailles, totdat hij in April 1872 zijn ontslag vroeg. Sedert dien tijd beijverde hij zich, *Thiers* in een meer monarchale richting te brengen, en daar hij hierin niet slaagde, organiseerde hij een coalitie van Orléanisten, Légitimisten en Bonapartisten, waardoor hij den 24sten Mei 1873 *Thiers* ten val bracht. Dadelijk bracht hij onder *Mac Mahon* een nieuw bestuur tot stand, aanvaardde het vicepresidentschap en de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, later die van Binnenlandsche Zaken, maakte zich gehaat door begunstiging van het clericalisme, maar bleef tot den 16den Mei 1874 aan het bewind. Toen brachten de Légimisten hem ten val, en ook na dien tijd bleef hij ijverig werkzaam

aan de vernietiging der Repuhliek. Daardoor maakte hij zich in de Nationale Vergadering hij de linkerzijde zoo gehaat, dat in 1875 zijn pogingen, om zitting te verkrijgen in den Senaat, mislukten. Toch werd hij door den hijstand der Bonapartisten in 1876 in het departement Eure tot senator gekozen. In den Senaat plaatste hij zich weder aan het hoofd der reactie, en het was toen op zijn aandringen, dat *Mac Mahon* den eersten minister *Simon* op een onheusche wijze ontsloeg, waarna *de Broglie* den 16den Mei 1877 een coalitie-kahinet vormde. Hierin bekleedde hij het voorzitterschap en belastte zich tevens met de portefeuille van Justitie. Doch ofschoon hij na de onthinding der Kamer van Afgevaardigden met dergelijke middelen, als gewoonlijk tijdens het Keizerrijk werden gebezigd, het volk bewerkte, om gewenschte candidaten te verkrijgen, vielen de verkiezingen van den 14den October 1877 geenszins uit naar zijn wensch. Hij zelf word niet eens herkozen, zoodat hij zijn ontslag vroeg, hetwelk hem den 20sten Novemher 1877 na eenige aarzeling door *Mac Mahon* werd verleend. Hij overleed den 19den Januari 1901 te Parijs. *Broglie* was voorzitter der „Société d'histoire diplomatique" te Parijs. Hij schreef, behalve de reeds genoemde, nog de volgonde werken: „L'Eglise et l'Empire romain au 4e siècle" (3 dln., Parijs, 1856—1866), „Le secret dn roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiqnes, 1752—1774." (2de druk, 2 dln.; Parijs, 1879), „Frédéric II et Marie Thérèse" (2 dln., Parijs, 1882), „Frédéric II et Lonis XV" (Parijs, 1884), „Marie Thérèse impératrice" (2 dln., Parijs, 1888), „Le père Lacordaire" (1888), „Histoire et diplomatie" (1889), „La jonrnée de Fontenoy" (1890), „Manrice de Saxe et le marquis d'Argenson" (2 dln., 1891; 2de druk, 1893), „La paix d'Aix-la Chapelle" (1892; 2de druk, 1895), „Le concordat" (1893), „La réaction contre le positivisme" (1894), „L'alliance autrichienne" (1895), „La mission de M. de Gontaut—Biron à Berlin" (1896), „Malherbe" (1897), „Histoire et politiqne" (1897), „Voltaire avant et pendant la guerre de sept ans" (1898). Bovendien gaf hij de „Mémoires" van zijn vader, de „Mémoires du prince de Talleyrand" (5 dln., Parijs, 1891) en de hrieven zijner moeder: „Lettres de la duchesse de Broglie, 1814—1838." (Parijs, 1896) uit.

Broglio, *Emilio*, een Italiaansch schrijver en staatsman, geboren te Milaan in Fehruari 1814, studeerde eerst te Verona en daarna te Pavia in de rechten, bepaalde zich te Milaan hij de beoefening der staathnishoudkunde en was van 1842 tot 1846 secretaris van de Lombardijsche Spoorwegmaatschappij. Na de revolutie van 1848 was hij lid van de voorloopige regeering, onderhandelde met *Karel Albert* en werd professor in de staatswetenschappen te Turijn. Zijn 25 hrieven, aan *Cavour* gericht („Dell' imposta snlla rendita e del capitale in Inghilterra e negli Stati Uniti"), verschenen in 1856 in twee deelen te Turijn. Om de redactie van het daghlad „La Lombardia" te aanvaarden, hegaf hij zich in 1859 naar Milaan en schroef er tevens zijn „Stndi constituzionali" (Milaan, 1860). In 1861 werd hij lid van het Italiaansche Parlement, en de edelsten des lands, *Cavour*, *Manzoni*, *d'Azeglio*, *Aleardi* en *Bonghi*, behoorden tot zijn vrienden. In 1865 schreef hij „Delle forme parlementari" en in 1867 werd hij minister van Onderwijs. In die betrekking bevorderde hij de nitgave van den „Nnovo vocabulario della lingua parlata". Voorts schreef hij: „Vita di Frederico il Grande" (Milaan, 1874—1876, 2 dln.) en „Il regno di Frederico II di Prnssia", 2 dln., Rome, 1879—1880). Hij overleed den 20sten Februari 1892 te Rome.

Broglio, *Ernesto di*, een Italiaansch staatsman, werd in 1845 geboren te San Biagio di Callalta (Treviso). Hij studeerde in de rechten en werd in 1886 gekozen in de Kamer van Afgevaardigden, waar hij zich aansloot hij de rechterzijde en later hij de door *Prinetti* aangevoerde partij. Sedert eenige jaren lid van den staatsraad en president van den Provincieraad van Treviso, werd hij den 15den Februari 1901 henoemd tot minister van Financiën in het kahinet *Zanardelli*.

Brogni, *Jean Allarmet*, kardinaal *de*, werd geboren in 1342 in een dorp hij Annecy in Savoye. Hij was de zoon van hehoeftige onders en hoedde in zijn jeugd het vee, maar eenige reizende geestelijken, verwonderd over zijn schranderheid, stelden hem in de gelegenheid, om onderwijs te ontvangen. Nadat hij zich te Genève en te Aragon met stalen vlijt geoefend had, benoemde de aartshisschop van Vienne hem tot zijn vicaris-generaal. Door *Philips*, hertog van Bourgondië, werd hij hekend hij paus *Clemens VII*, die hem met de opvoeding van zijn neef belastte en hem benoemde tot hisschop van Viviers (1383), tot aartshisschop van Arles en in 1385 tot kardinaal, waarna diens opvolger *Benedictus XIII* hem tot hisschop van Ostia en tot vice-kanselier der Kerk verhief. De groote schenring der R. Katholieko Kerk en de afvalligheid der Hussieten veroorzaakten hem groot verdriet, en hij achtte het van belang, doortastende maatregelen te nemen. Hij verliet het pauselijk hof, bevorderde met 10 andere kardinalen de hijeenroeping van een concilie te Pisa en aanvaardde de betrekking van kanselier der Kerk, hem door pans *Alexander V* aangeboden. Toen eindelijk de kerkvergadering te Constanz geopend werd, begaf hij zich in Angustus 1414 daarheen en was er voorzitter gedurende do 16de tot de 41ste zitting (1415 tot 1417). De regeling der zeer ingewikkelde kerkelijko zaken in dien tijd moet vooral aan zijn onvermoeide werkzaamheid en aan zijn dagelijksche samensprekingen met keizer *Sigismund* worden toegeschreven. Nadat *Brogni* de afzetting van 3 pausen (*Johannes XXIII*, *Gregorius XII* en *Benedictus XIII*) tot stand gehracht had, vestigde hij, als voorzitter van het conclave, de aandacht op kardinaal *Colonna* en zorgde, dat deze onder den naam van *Martinus V*, den 14den November 1417 paus werd. Van Constanz vergezelde *Brogni* den nieuwen paus in 1418 naar Genève, waar hij in 1423 bisschop werd, en naar Rome, en overleed aldaar, den 15den Fehruari 1426. Hij had te Avignon het college St. Nicolas gesticht en daaraan zijn helangrijke boekerij vermaakt, voorts te Annecy zieken- en armenhnizen doen verrijzen, terwijl hij dagelijks in den nood van vele behoeftigen voorzag.

Brohan, *Joséphine Felicité Augustine*, een Fransche actrice, werd geboren te Parijs, den 2den December 1824. Als leerling van het conservatoire

genoot zij er het onderwijs van den tooneelspeler *Samson*, en toen zij op 14-jarigen leeftijd den eersten prijs voor het blijspel behaalde, zag haar vroom gemoed daarin een gevaarlijke verzoeking, zoodat zij zich in een klooster begaf en zich ter nauwernood liet overhalen, om in den „Tartufe" en de „Rivaux d'eux-mêmes" in de Comédie Française op te treden. Hare bekoorlijkheid en levendigheid vonden algemeenen bijval en dienzelfden avond ontving zij er een aanstelling met een tractement van 3000 francs. Weldra bracht zij in de soubretterollen van *Molière* geheel Parijs in verrukking. Haar beste rollen waren: „Dorine" in Tartufe, „Toinette" in de Malade imaginaire en „Suzanne" in Le Mariage de Figaro. Zij volgde *Rachel* op als leerares aan het Conservatoire. Ook vervaardigde zij tooneelspelen en gedenkschriften, die door hare vrienden zeer werden geroemd, maar niet in het licht zijn verschenen. Zij overleed in 1893 te Parijs.

Haar zuster *Madeleine* volgde haar voorbeeld, behalve bij het verlaten van het conservatoire eveneens den eersten prijs, doch maakte in het Théâtre Français meer opgang door haar zeldzame schoonheid dan door haar talent. Zij huwde in 1854 met den tooneeldichter *Mario Uchard*, van wien zij zich in 1884 liet scheiden. Zij overleed in het jaar 1900.

Broken Hill of *Willoama* is een mijnwerkersstad aan de westgrens van Nieuw-Zuid-Wales in Australië, in de streek, die de voornaamste zilvermijnen van het geheele werelddeel bevat. Het is door een spoorweg over Silverton verbonden met Adelaide en telt (1901) 27518 inwoners. Broken Hill is ontstaan nadat de Duitscher *Rasp* hier in 1882 aderen had ontdekt van zilverhoudend loodglans, die nog rijker aan zilver zijn, dan de rijkste mijnen van Noord-Amerika. Dit zilverdistrikt behoort tot het zuidelijk deel van de Barrier Ranges of Stanleybergen, naakte bergmassa's bestaande uit gneis, graniet, dioriet, glimmer en zandsteen. In de Proprietarymijn van de Broken Hill Company, de voornaamste zilvermijn van de wereld, werken meer dan 4000 arbeiders. Het distrikt levert behalve zilver ook nog koper, zink, tin en goud op. Een spoorweg loopt naar het noorden tot Torrowangea. Broken Hill is tevens het middelpunt van een van de grootste weidedistrikten van Australië.

Broker is de Engelsche naam voor makelaar, zooals: stock-broker (effektenmakelaar), bill-broker (wisselmakelaar), bullion-broker (makelaar in edele metalen). De brokers hebben geen bevoorrechte positie en zijn niet aan bijzondere voorschriften onderworpen. Zij worden in den laatsten tijd niet meer beëedigd en kunnen, tegen betaling van een zekere som aan de stad, verlof krijgen, om als makelaars op de beurs te mogen handelen. Het vroegere voorschrift, dat zij geen zaken mogen doen voor eigen rekening, bestaat weliswaar niet meer, maar het zou toch ook nu nog tegen de usances zijn van de Londensche effektenbeurs. Inschrijvingen in het boek van den makelaar hebben dezelfde bewijskracht, als schriftelijke overeenkomst der beide partijen.

Brokki is de naam van een dwerg in de Noorsche mythologie, een broeder van *Citri*. *Loki*, die in 't bezit was van de gouden haren van *Sif*, van het schip Skidhladnir en van de speer Gungnir, wedde met *Brokki* om zijn hoofd, dat *Citri* niet in staat zou zijn even voortreffelijke voorwerpen te smeden als hij bezat. Niettegenstaande de pogingen van *Loki* om den arbeid van *Citri* te belemmeren, kwamen toch het gouden everzwijn van *Frey*, de ring Draupnir en de hamer Miölnir van *Thor* tot stand. De goden, die tot scheidsrechters benoemd waren, verklaarden dat Miölnir het beste voorwerp was. Toen daarna *Brokki* het hoofd van *Loki* trachtte af te snijden, weigerde echter het mes, waarop hij een priem stak door de lippen van *Loki* en hem den mond dichtnaaide.

Brom, *Johannes, Henricus*, bekend kunstdrijver en goudsmid, vooral van kerksieraden, werd den 21sten Juli 1860 te Utrecht geboren als zoon van den fabrikant van kerksieraden *G. B. Brom*, in wiens sedert 1857 te Utrecht gevestigd atelier hij opvolger werd. In de praktijk leerde hij de techniek zijner kunst, die gesteund door een echten zin voor het schoone en een langzaam rijpend en zich bewustwordend kunstbegrip, hem de middelen deed vinden tot uiting, welke hem in de Nederlandsche kunstwereld een geheel eigenaardige plaats verzekerden. Ook buiten de grenzen vond zijn kunst, die eigen gedachten voegde in de traditiën der kerkelijke gotiek, groote waardeering: zijn benoeming tot Ridder van het Legioen van eer na de Parijsche tentoonstelling van 1890, is daarvan een goed getuigenis. *Brom* is verder nog Ridder in de Orde van Oranje-Nassau (1900) en de St. Sylvesterorde (1889). Meer uitvoerige levensbeschrijvingen en beschouwingen over zijn kunst werden o.a. opgenomen in: „Elseviers Maandschrift" van Juli 1904 het „weekblad" „de Amsterdammer" 3 en 10 Juli 1904, en de „Telegraaf" van 28 Juli 1905.

Brom, Dr. Gisbert, Roomsch katholiek geestelijke en geschiedschrijver, thans directeur van het „Geschiedkundig Seminarium" te Rome, waar hij zich metterwoon gevestigd heeft, een broeder van den vorige, werd in 1864 te Utrecht geboren, als zoon van den bekenden kunstsmid en fabrikant van kerksieraden *Gerard Brom*. Hij studeerde in Rome, waar hij in 1886 de priesterwijding ontving en in 1887 den graad haalde van theologiae doctor. In Nederland teruggekeerd, wijdde hij zich daar aan den H. dienst en was gedurende 1889—1895 kapelaan te Groningen, vanwaar hij in laatst genoemde jaar naar Utrecht beroepen werd als rector van de bekende verplegingsinrichting „St. Johannes de Deo". Hier in de oude stad der bisschoppen, vond hij ruime gelegenheid voor zijn historische studiën, terwijl zijn groote werkkracht hem tevens vergunde (1898) op te treden als hoofdredacteur van het bekende R. K. partijorgaan „Het Centrum". Zoowel de kerkelijke, als de wereldlijke geschiedenis van Utrecht vond in hem een talentvol en nauwgezet beoefenaar. Het „Historisch Genootschap" koos hem tot ondervoorzitter, en aan zijn initiatief is de oprichting te danken van het „Geschiedkundig Seminarium", waarvan hij thans de leiding heeft. Zijn voornaamste werk is het „Bullarium Trajectense I—II ('s Gravenhage, Nyhoff 1891—1896), terwijl van hem een groot aantal artikelen verschenen in „De Katholiek", „Archief voor de Geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht", „Bijdragen voor

het Bisdom Haarlem", „Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht", enz. Hij is ridder van verschillende binnen- en buitenlandsche Orden.

Bromberg (in het Poolsch *Bydgoszcz* en in het Latijn *Bidgostia*) is de hoofdstad van een evenzoo genoemd arrondissement der Pruisische provincie Posen. Zij ligt op een heuvel aan de bevaarbare Brahe en aan het Bromberger kanaal en is een kruispunt van vele spoorwegen. De stad telt (1900) 52204 inwoners, waaronder een garnizoen. Zij is aan de noord- en zuidzijde ingesloten door het groote Bromberger Woud, heeft 3 voorsteden, talrijke plantsoenen, een R. Katholieke kerk uit het jaar 1460, verscheidene andere kerken en een synagoge, een groot gouvernementsgebouw, een Gotisch postkantoor en een stadsschouwburg. Op het Frederiksplein staat een standbeeld van *Frederik den Groote* (1862), in een der plantsoenen het „Kriegesdenkmal" en op het Weltzienplein een ruiterstandbeeld van keizer *Wilhelm I.* Op het gebied van het onderwijs bezit Bromberg o.a. een gymnasium (1817), een reaalgymnasium (1851), een kweekschool voor onderwijzers, twee hoogere meisjesscholen (een stedelijke en een bijzondere), een kweekschool voor onderwijzeressen, een doofstommen- en een blindeninstituut, een militaire school, huishoudscholen en verscheiden muziekscholen. De industrie houdt er zich vooral bezig met machinebouw; verder zijn er veel ijzergieterijen, terwijl er bovendien spiritus, snuif, meubelen, leer, zeep, kachels, enz. vervaardigd worden. Belangrijk zijn ook de molens, de pannenbakkerijen en de bierbrouwerijen. Er wordt vooral handel gedreven in koren en hout; dit laatste komt langs de Brahe en wordt door de spoorwegen en over het Bromberger kanaal verder getransporteerd. De voorhaven van Bromberg is Brahemünde.

De stad Bromberg komt reeds voor in oorkonden van het jaar 1252, was nu eens in het bezit van Polen, dan weer in dat der Pommersche hertogen, totdat zij in 1327 in het bezit kwam der Duitsche ridders, die haar echter bij den vrede van Kalisch weer aan Polen teruggaven. Door de oorlogen was zij vrij wel verwoest, werd in 1346 door koning *Casimir III* opnieuw opgebouwd en verkreeg het Maagdenburgsch recht. In de 16de eeuw was het een der voornaamste handelsplaatsen van Polen. Langzamerhand ging de stad echter achteruit en werd van 1701—1711 door de pest zwaar geteisterd, zoodat zij in 1772, toen zij aan Pruisen kwam, slechts 500 inwoners telde. Door het Bromberger kanaal is de stad echter aanmerkelijk vooruitgegaan, zoodat het aantal inwoners sinds 1843 verzesvoudigd is.

Bromberger kanaal, een tijdens de regeering van *Frederik den Groote* van 1773—1774 door *Brenkenhoff* gegraven kanaal (voor de som van 684471 thalers), dat het Weichsel- met het Odergebied vereenigt. Het is sedert dien tijd herhaaldelijk verbeterd, het laatst in 1889. Het begint dicht bij de uitmonding van de Brahe in de Weichsel bij Bromberg, heeft een lengte van 10 km. en staat aan het andere uiteinde in verbinding met de Beneden-Netze. Er zijn 17 sluizen in. Het kanaal heeft een bodembreedte van 11 m., en is op de hoogte van den waterspiegel 19 m. breed. De diepte is 1,40 m. In 1900 werd het kanaal gepasseerd in de richting van de Netze door 631 schepen (68000 ton) en in de richting van de Weichsel door 671 schepen (74000 ton). Bovendien wordt het kanaal veel gebruikt door houtvlotten.

Bromelia. Zie *Ananas*.

Bromeliaceeën is de naam van een plantenfamilie van de afdeeling der *Eénzaadlobbigen* en bezit de volgende eigenaardige kenmerken: de stekelige, veelal getande bladeren zijn rechtstandig, dicht bijeen en spiraalsgewijs geplaatst en doorgaans aan de basis van den stengel tot een bundel vereenigd. De bloemen vormen schubbige aren, veeltakkige trossen of zoo dicht opeengedrongen hoofdjes, dat zij ten laatste met elkander vergroeien. Het huisvormig bloemdek is somtijds vrij en ook wel met het vruchtbeginsel verbonden. Zijn zoom bestaat uit 6 slippen, van welke de 3 binnenste zacht en gekleurd, de 3 buitenste hard en ongekleurd zijn. Het aantal meeldraden is doorgaans 6, zelden grooter; de 3-kantige stijl draagt 3 korte stempels. De vrucht is in den regel een 3-lobbige, met bloemdekbladen gekroonde bes. Bij sommige geslachten, zooals bij de ananas (Ananassa sativa), heeft een vergroeiing plaats der vruchten van dezelfde aar. De soorten dezer familie behooren te huis in de warme luchtstreek en vertoonen zich meest als boomen en heesters met vezelige wortels.

Bromiden zijn zouten van broomwaterstof; ze bestaan dus uit broom en een metaal.

Bromiet, ook wel *bromyriet*, *bromargyriet* en *broomspaat* genoemd, is het in de natuur voorkomende broomzilver. Het vormt gewoonlijk kleine, geelgroene kristallen, komt ook in amorfen toestand voor en wordt gevonden in Chili en Mexico.

Bromipin is een bestanddeel van sesamolie, dat 10 % brominum bevat en in de geneeskunde als een zacht broompreparaat gebruikt wordt.

Bromium. Zie *Broom*.

Bromley, een stad in het Engelsche graafschap Kent, 16 km. ten Z.O. van Londen, is gelegen aan de Ravensbourn. Het heeft een oude Gotische hoofdkerk, een letterkundig instituut, een tehuis (college) voor weduwen en dochters van geestelijken en telt (1901) 27358 inwoners. Bovendien vindt men er een voormalig bisschoppelijk paleis (thans particulier eigendom), in welks tuin een koolzuurbron voorkomt (St. Blaize's Well). Ten N.O. ervan ligt Chislehurst (zie aldaar).

Bromme, *Karl Rudolf*, bijgenaamd *Brommy*, een Duitsch admiraal, werd geboren te Anger bij Leipzig, den 10den September 1804, ging in 1817 naar Hamburg, waar hij onderricht in de zeevaartkunde genoot, en vermeerderde zijn kennis door reizen over alle zeeën der wereld. Toen men in Engeland en Noord-Amerika schepen uitrustte, om Griekenland bij te staan, begaf *Bromme* zich onder lord *Cochrane* daarheen en werd in 1828 benoemd tot kapitein over een fregat. Hij diende nog eenigen tijd onder den admiraal *Miaulis* en werd in 1831 in Griekenland minister van Marine. Daarna was hij ook nog werkzaam als commandant van de militaire school.

Bromme had alzoo op het gebied der zeevaart een goeden naam verworven, toen het Parlement te Frankfort bijeenkwam. Het Rijksministerie

riep hem daarheen en belastte hem met de taak, om een marine te scheppen, welke zich zoo spoedig mogelijk met die van Denemarken zou kunnen meten. Den 9den Maart 1849 kwam hij met een secretaris te Bremerhaven, om er het bestuur over de schepen in de Wezer te aanvaarden en de grondslagen te leggen voor een nieuw arsenaal. Hij werkte daar met zooveel voortvarendheid, dat de vloot na verloop van 3 maanden zoover gevorderd was, dat hij met haar uitloopen en den strijd tegen Denemarken wagen kon. Den 4den Juni ontmoette hij met het stoomfregat „Barbarossa" en de stoomkorvetten „Hamburg" en „Lübeck" nabij Helgoland het Deensche eskader, bestaande uit 3 fregatten, 1 korvet en 1 stoomboot. Daar dit echter de vlucht nam naar Helgoland, kon hij de vervolging niet voortzetten zonder schending van Engelands neutraliteitsgrenzen. Den 19den Augustus werd *Bromme* benoemd tot commodore en den 21sten November tot schout-bij-nacht. Na de onthinding der Duitsche vloot den 1sten Mei 1853, kreeg ook *Bromme* den 30sten Juni zijn ontslag. Hij hield zich daarna te Bremerhaven bezig met het opstellen zijner gedenkschriften, en in Mei 1857 werd hij chef der technische afdeeling bij de Marine te Milaan in Oostenrijkschen dienst. Hij overleed den 9den Januari 1860 te St. Magnus bij Lezum, waar hij zijn laatste levensjaren in afzondering had doorgebracht. *Bromme* heeft geschreven: „Die Marine" (Berlijn, 1848).

Bromo is een berg op de grens van de residenties Pasoeroean en Probolinggo van Java en vormt de eenig werkende vulkaan in de groep van het Tenggergebergte. Hij wordt door de heidensche Tenggereezen als hoilig beschouwd, terwijl men zijn naam in verband brengt met *Bramah*. De kraterrand ligt 2300 m. boven den zeespiegel. De krater zelf is trechtervormig en heeft een middellijn van 600 m. De berg. verheft zich uit de Dasar *of* Zandzee, den ouden kraterbodem van het Tenggergebergte tot een hoogte van 200 m. Hij is gemakkelijk beklimbaar en daardoor vrij nauwkeurig bestudeerd. In het begin van de vorige eeuw hadden er uitbarstingen plaats in de jaren 1804, 1815, 1825 en 1829. In 1835 kwam de vulkaan geheel tot rust, stootte geen dampen meer uit, en 500 m. beneden den rand van den krater ontstond op den bodem een blauwachtig meer. In 1841 werd dat meer groenachtig, verspreidde een geur van zwavelwaterstof en scheen te koken. In 1842 begonnen de vulkanische verschijnselen opnieuw, het meer verdween en de kraterbodem rees. In 1848 vond Dr. *P. Bleeker* er opnieuw een meer, zoodat men ging veronderstellen, dat dit een periodiek verschijnsel was. In 1856 stootte de vulkaan asch uit, hetgeen ook later nog herhaaldelijk plaats had. In 1879 werden er opmetingen gedaan voor den topografischen dienst, en in hetzelfde jaar en in 1885 werd de krater onderzocht en beschreven door *Fennema*. Volgens deze onderzoekingen ligt de kraterbodem thans 2115 m. boven den zeespiegel. De bodem heeft een middellijn van 210 m. en is een vlakte met onregelmatige kuilen, die na hevige regens met water gevuld zijn. Aan den noordoostkant ligt een diepere kolk, met een opening van ongeveer 2 m., waaruit steeds stoom ontwijkt en waaromheen zich een aschkegeltje gevormd heeft. Het uitwerpen van asch blijft nog steeds doorgaan.

Bromoform is een op chloroform gelijkende vloeistof, $CHBr_3$, die hij 151° kookt en als middel tegen kinkhoest wordt gebruikt. Het werd, evenals chloroform, een tijdlang gebruikt voor narcose.

Bromol, tribromphenol, een scheikundige verbinding, die ontstaat door de rechtstreeksche inwerking van broom op phenol. Het wordt in de geneeskunde gebruikt als antisepticum.

Bromse, *Nikolaus*, geboren omstreeks het jaar 1470 en in 1519 tot burgemeester van Lübeck benoemd, was een heftig tegenstander van den bekenden *Wullenweever* (zie aldaar). Als vertegenwoordiger van den ouden Raad en van de R. Katholieke partij verliet hij in April 1531 de stad, waar zijn vijand de overhand had verkregen, en zocht hulp bij *Albrecht van Mecklenburg* en te Brussel bij *Karel V*. Laatstgenoemde sloeg hem tot ridder en benoemde hem tevens tot keizerlijk raadsheer. Na den val van *Wullenweever*, veroorzaakt door den ongunstigen afloop van den Deenschen Oorlog (1535), keerde hij naar Lübeck terug, waar hij in zijn vroegere waardigheid werd hersteld. Het gelukte hem echter niet, den R. Katholieken godsdienst daar te doen zegevieren. Hij overleed in 1543.

Brömsebro (brug over den Brömsebäck), een dorp in de Zweedsche provincie (län) Kalmar en op de grenzen van Blekingen en Småland, is merkwaardig, doordat er tot tweemaal toe vrede gesloten werd tusschen Zweden en Denemarken, de eerste maal in September 1541 door persoonlijke bemiddeling van *Gustaaf Wasa* en *Christiaan III* van Denemarken, en de tweede maal, den 13den Augustus 1645. Deze laatste vrede maakte een einde aan den kortstondigen oorlog, waarin Zweden en Denemarken gedurende den Dertigjarigen Oorlog waren gewikkeld (1643) en waarin de Zweedsche veldheeren, ondersteund door het geld en de vloot der Nederlanden, de overhand hadden behouden. Zweden verkreeg hierdoor volkomen vrijheid van tol in de Sont en de heide Belten, ook voor Lijflandsche, Pommersche en Wismarsche schepen, alsmede de Deensche provinciën Jemtland en Herjedalen, benevens de eilanden Gotland, Halland en Oesel voor den tijd van dertig jaren.

Bromsgrove of **Broomsgrove,** een stad in het Engelsche graafschap Worcester aan den spoorweg van Birmingham naar Gloucester, ligt op den linkeroever der Salwarpe, een zijrivier van de Severn en telt (1901) 20502 inwoners. Het is een belangrijke fabrieksstad en heeft een fraaie kerk met een toren van 60 m.

Bromus. Zie *Dravik*.

Bronbeek is een koloniaal militair invalidenhuis in de gemeente Arnhem aan den Velperweg gelegen. Koning *Willem III* kocht het landgoed in 1854 en bouwde er een koninklijk paleis, waar de graaf *van Chambord* in 1859 als balling de Nederlandsche gastvrijheid genoot. In hetzelfde jaar schonk *Willem III* het aan den Staat, om het voor het tegenwoordig doel te gebruiken. Sedert vergroot, bezit Bronbeek een mooie verzameling portretten van Indische krijgshelden, alsmede een kostbare collectie Indische wapens en zegeteekenen. In het mooie park verheft zich een standbeeld van *Willem II* als kroonprins.

Volgens koninklijk besluit van den 31sten October 1862 gesticht, worden te Bronbeek krachtens het reglement van 1863, voor zooveel de ruimte toelaat, opgenomen: gegageerden van de koloniale landmacht, aan wie het gagement is toegekend terzake van 1° verwonding of verminking, in den strijd bekomen of veroorzaakt door gevorderde of bevolen diensten; 2° langdurigen, d. i. 40-jarigen dienst, mits in dat geval de gegageerden den leeftijd van 55 jaren hebben bereikt. In speciaal omschreven gevallen kunnen er ook nog gegageerden in worden opgenomen, die niet in de twee genoemde categoriën vallen, bijv. gepensionneerden der koninklijke Nederlandsche marine en van het korps mariniers.

Broncheotomie. Zie *Tracheotomie.*

Bronchiën zijn de boomvormige vertakkingen, waarin zich de luchtpijp verdeelt. Beginnende met de zoogenaamde hoofdbronchiën (één voor rechts en één voor links) verdeelen deze zich in steeds kleiner wordende takken, die ten slotte in de longblaasjes (alveolen) overgaan. Voor bronchiectasie, bronchitis, broncheotomie, bronchoscopie zie men onder *Longen* en *Luchtpijp.*

Bronchorst, *Jan Gerritszoon,* was een Hollandsch figuur- en historieschilder en etser, geboren te Utrecht in 1603, overleden te Amsterdam in 1661 of 1662. Eerst wilde hij glasschilder worden en ging hij bij een paar glasschilders hier te lande en in Frankrijk in de leer. In 1626 vinden wij hem te Utrecht als glasschilder werkzaam, doch weldra begon hij zich op olieverfschilderen toe te leggen. Sinds 1650 woonde hij te Amsterdam, waar hij o. a. het orgel in de Nieuwe kerk beschilderde en medewerkte aan de beschildering van het stadhuis op den Dam. *Bronchorst* schilderde historiestukken, landschappen en genrestukken in den trant van *Honthorst.* Zijn werken vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Paleis op den Dam, en in het museum Kunstliefde te Utrecht. Talrijke etsen, die meerendeels landschappen voorstellen, zijn van hem bekend. Zijn zoons *Jan* en *Gerrit,* benevens *Ceasar van Everdingen,* worden als zijn leerlingen vermeld.

Bron de Vexela, *Joseph le,* een Nederlandsch krijgsman, werd geboren te Nijmegen, den 10den Maart 1793. Reeds in 1799 werd hij kadet bij de infanterie en in 1807 kwam hij als kweekeling op de militaire school te Honselaarsdijk. In Franschen dienst nam hij als eerste-luitenant deel aan den tocht naar Rusland en werd in 1815 in Nederland tot kapitein bevorderd. In 1823 werd hij overgeplaatst bij het Indische leger, streed in de binnenlanden van Padang en op de westkust van Sumatra, verkreeg den rang van majoor in 1824 en vocht verder op Celebes en in de oorlogen tegen *Dipo Negore.* In 1831 vertoefde hij met verlof in Nederland en zag er zich geplaatst als commandant der troepen in het vijfde district van Zeeland en als bevelhebber van de 1ste afdeeling mobiele Overijselsche schutterij. In 1837 vertrok hij als kolonel naar Indië en werd er bevelhebber der tweede groote militaire afdeeling. In 1841 werd hij gepensionneerd, verkreeg den titulairen rang van generaal-majoor en overleed te Maastricht, den 13den November 1854. Hij was ridder van de Militaire Willemsorde 3de klasse en van de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Brondgeest, *Diederik Hendrik,* bekend tooneelspeler werd in 1867 te Cheribon op Java geboren en genoot aanvankelijk opleiding aan de koninklijke militaire Academie te Breda, waar hij in 1888 bevorderd werd tot 2den luitenant bij de cavalerie. Slechts kort echter volgde hij de militairen loopbaan en nam in 1891 ontslag uit den dienst, om zich geheel aan het tooneel te wijden, waarvoor hij reeds sedert lang roeping en grooten aanleg vertoonde. Sedert verwierf hij zich op dit gebied door zijn beschaafd en karaktervol spel een goeden naam en is verbonden aan het tooneelgezelschap van den grooten schouwburg te Rotterdam.

Brondolo is de naam van een Italiaansch duineneiland en fort, tot Venetië behoorende en nabij den mond der Brenta gelegen, welke laatste er een haven vormt, *Conca di Brondolo* genaamd.

Bröndsted, *Peter Olaf,* een Deensch oudheidkundige, werd geboren te Fruering bij Hersens in Jutland, den 17den November 1780. Met zijn vriend *Koes* reisde hij in 1806 van Kopenhagen, waar hij gestudeerd had, naar Parijs, na een 2-jarig verblijf aldaar naar Italië, en vervolgens met *Haller von Hallerstein* uit Neurenberg, *Linckh* uit Württemberg en *von Stackelberg* uit Esthland tegen het einde van 1810 naar Athene, waar de Engelschen *Cockerell* en *Forster* zich bij hen voegden. Van de verschillende ontdekkingen, die zij er deden zijn vooral het opdelven des tempels van den Pan-Hellenischen *Zeus* op Aegina en van *Apollo* te Bassae bij Phigalia (1812) in Arcadië zeer merkwaardig. Toen *Bröndsted,* na zijn terugkeer in 1813 benoemd tot hoogleeraar in de Grieksche letterkunde aan de universiteit te Kopenhagen, zijn verblijf in Denemarken niet zeer gunstig oordeelde voor de bewerking zijner vroeger verrichte nasporingen, benoemde de Deensche Regeering hem tot agent te Rome. Van daar reisde hij in 1820 en 1821 naar de Ionische eilanden en Sicilië, begaf zich in 1824 wegens de uitgave zijner werken naar Parijs, bezocht in 1826 Engeland en keerde in 1832 naar Denemarken terug, waar hij tot geheimen raad van legatie en directeur van het antiquiteitenkabinet te Kopenhagen werd benoemd. Hij overleed den 26sten Juni 1842. Zijn voornaamste werk is: „Voyages dans la Grèce, accompagnés de recherches archéologiques, etc.” (2 dln., Parijs en Stuttgart, 1826—1830). Verder schreef hij nog: „A brief description of 36 ancient Greek painted vases found near Vulci” (Londen, 1832) en „The bronzes of Sires” (Londen, 1836).

Bronewskii, *Semen Bogdanowitsj,* een Russisch generaal en gouverneur van Oost-Siberië, werd geboren te Petersburg in 1786. Hij werd er opgenomen in het kadettencorps en ging in 1806 als tweede-luitenant naar Siberië, werwaarts hij 29 jaren later als stadhouder terugkeerde, een betrekking, waarmede hij op aanbeveling van *Speranskii* bekleed werd. Hij voerde er een stelsel van kolonisatie in, dat duizenden landverhuizers — vooral uit China — derwaarts lokte. Hierdoor werd het verkeer verbeterd, de handel uitgebreid, en er ontstonden allengs bloeiende dorpen en steden. Ook vestigde hij in Oost-Siberië een militaire macht, en het gevolg hiervan was een uitzetting der Russische grenzen naar de zijde van China en de annexatie der landen aan de Amoer. Hij overleed te Petersburg, den 26sten Februari 1858.

Brongas of **Natuurgas** hestaat hoofdzakelijk nit licht koolwaterstof ef methaan (CH_4), om die reden ook wel **meerasgas** geheeten. Het is dezelfde koolwaterstof, die als **mijngas** (zie aldaar) zoozeer gevreesd is in de steenkoolmijnen. Uit slooten en poelen entwijkt het gas veelal in den vorm van talrijke gasbellen, zoodra men met een stok in den modderigen bodem roert, op sommige plaatsen stroomt het als een hrandbaar gas van zelf uit den bodem door scheuren en spleten (Eeuwige vuren te Bakoe), of entsnapt, hij het boren van gaten of pntten in den grond (zie *Aardgas*). Het laatste doet zich vooral in petroleumstreken voor. Zoo werd Pittshurg (Pensylvanië) gedurende geruimen tijd door dit natnurgas, door buizen naar de stad geleid, verlicht en verwarmd, totdat de gasaanvoer plotseling ophield; in 1892 werd echter opnienw een gasaanzameling in de buurt der stad gevonden en terstond in gehruik genomen. In 1863 werd in Welsville, Columhiana (Ohio) hij het zoeken naar petrolenm de boorstang met 200 voet huizen, toen men ep 160 m. diepte gekomen was, als een laadstok nit het boorgat geschoten door het samengeperste gas, dat hij het boren in vrijheid werd gesteld. In 1894 werd hij een boring in Indiana op 240—300 m. diepte zulk een aanzienlijke hoeveelheid natuurgas aangetroffen, dat 18 steden, waaronder Chicago, er mede van licht- en kookgas konden worden voorzien. Ook in Europa zijn op tal van plaatsen uitstroomingen van brandbare gassen voorgekomen, zooals in Hannover, hij Chatillon, hij Parma, St. Bar. thelemy (in de hnnrt van Grenoble), enz., echter slechts zelden in zulke hoeveelheden, dat het gas praktisch hruikbaar was. Oek in ons land wordt reeds in zeer eude tijden, in de eerste plaats in Friesland, gewag gemaakt van gas, dat uit den bodem stroomt en vanzelf ontbrandt. Nauwkeurige waarnemingen werden echter eerst in de vorige eenw gedaan en wel te Amsterdam omstreeks 1850 en te Delft in 1871.

In Nederland wordt het niet alleen in den modderigen bodem van stilstaande wateren algemeen aangetroffen, doch werd in de laatste jaren op tal van plaatsen in de lage westhelft des lands in pntten gevonden, en wel in zulke hoeveelheden, dat het tot praktische doeleinden gehruikt kon worden, zoo hijv. in den „Braak", een deel van den polder Zeevang in de hunrt van Etersheim aan den westelijken oever der Zuiderzee tusschen Edam en Hoorn, verder aan den Kwadijkerweg in den Beemster, bij Enkhnizen, te Delft, in verschillende droogmakerijen in Znid-Helland, op eenige plaatsen in Friesland, enz. Op meer dan een plaats, zoo hijv. in verschillende polders in Noord-Holland, had men reeds lang opgemerkt, dat het water uit sommige Nortonputten niet slechts opwelde, d. i. tot een constante hoogte in de huis bleef stijgen, ook al werd het voortdurend verwijderd, maar ook, dat het in meerdere of mindere mate gashlaasjes medevoerde, die hrandbaar waren. Tot pogingen om dit gas te verzamelen kwam men eerst, nadat in 1895 in de bnurt eener boerderij in de Beemster eenige met lucifers spelende jongens een vrij hevige entploffing veroorzaakt hadden. Dit gaf den heer *Jan Lankelma* te Purmerend, die het bestaan van het gas reeds lang kende, aanleiding te beproeven, ef het niet in voldoende heeveelheid ken verzameld werden voor praktische deeleinden.

Indien moerasgas ep groote diepte ender den grond entstaat en niet kan entsnappen, zal het in het daar aanwezige water ender den aanzienlijken druk, waarender het staat, voor een deel opgelost worden, ofschoon het onder gewonen druk daarin slechts weinig eplosbaar is. Wordt nu aan het water door eeu opening, bijv. door een in den grond geslagen Nertonbnis (zie aldaar), een uitweg verleend, dan zal het water onder den druk van het gas in de hnis epstijgen en als een gashron te voorschijn komen. Het onder den hoogen druk in het water epgeloste gas zal, zoodra het water aan de oppervlakte der aarde is gekemen en daardoor onder den gewenen druk is geraakt, voor het grootste deel in den vorm van gashlazen entwijken. Bedraagt de lengte der huis hijv. 25 à 30 m., dan zal het aardgas in den bodem minstens onder $3^1/_2$ tot 4 atmosfeeren ahsoluten druk moeten staan.

Het water der meeste hronnen, die hrandbaar gas leveren, is min ef meer bruin of geel en hrak. Het gelijkt in klenr op verdunde madera en heeft een flanwen zontachtigen en tevens min of meer bitteren smaak. De aard van het wator, dat onderling neg wel verschilt, maar in hoofdzaak toch hetzelfde karakter vertoont, kan uit de analyse eener gashron in de Beemster hlijken.

Per Liter.

Vast everschot	1,9728	gram.
Gegloeid residn	1,8450	„
Gloeiverlies	6.7	proc.
Oplosbare hestanddeelen ..	1,3260	gram.
Onoplosbare bestanddeelen	0,4180	„
Verhonding epl. en onepl...	1:2,55	„
Chlooruatrinm	0,7071	gram.
Chloorkalinm	0,0254	„
In het water als bicarbonaten voorhanden. Calcinmcarhonaat ..	0,1438	„
Magnesinmcarbonaat	0,1993	„
Natriumcarbonaat ..	0,5483	„
Calciumphosfaat	0,1760	„
Organische stoffen	0,1518	„
Aluinaarde, kiezelzuur en verlies	0,0211	„
	1,9728	gram.
Geheele hoeveelheid koolzuur in het engekookte water	1.2897	gr. of 652 c.c.
Uitgedreven bij koking ..	0,3081	„ „ 155 „
In het gekeekte water over	0,9816	gr. ef 496 c.c.

Een aantal andere analyses geven de volgende resultaten: (zie tahel ep pag. 314).

Opmerkelijk is, dat ijzerverbindingen er hijna geheel in onthreken en dat zwavelzure zonten, in onze grondwateren een zoo dikwijls voorkomend bestanddeel, or in het geheel niet in voorkomen. Groot is daartegen de rijkdom aan keukenzont en hij enkele hronnen aan phosforznur en aan kaliumverhindingen, hetgeen echter volstrekt niet

Vaste stof.	Gegloeid	K_2CO_3	KCl	NaCl	Na_2CO_3	$CaH_2C_2O_6$	$Ca_3P_2O_8$	$MgH_2C_2O_6$	$FeH_2C_2O_6$	$Al_2O_3 + SiO_2$
				117						
				93,6						
620	500	—	—	135						
1524	—	—	22	895						
1710	1488	—	—	812						
1973	1845	—	25,5	707	548	233	176	346	—	21
1953	—	—	29	706						
2013	1741	—	dnid.	608						
1970	—	—	659							
492	456	—	—	53	—	514	—	36,5	149	32
516	—	48	—	92	—	292	—	94	141	—
2890	2718	—	388	1560	456	66	—	311	—	21
635	—	26,4	—	29	26,6	407	—	72	113	4,6

behoeft te wijzen op een ontstaan van het gas uit overblijfselen van dierlijken aard in den bodem. De aanwezigheid der alkalicarbonaten is nog niet afdoende verklaard.

Het gas bevat behalve methaan (tot 86,5 %) ook stikstof en koolzuur, alsmede waterstof en kooloxyde, daartegen geen zuurstof, wel werd bij een paar analyses een weinig zwavelwaterstof aangetroffen. Het soortelijk gewicht kan op 0,6—0,7 gesteld worden, zoodat de dichtheid dubbel zoo groot is als van gewoon lichtgas (0,3—0,4), dat het ook in ontplofbaarheid verre overtreft. De oplosbaarheid is gering, volgens de meeste exploitanten hoogstens 6 %.

Een aantal analyses van het gas gaven de volgende resultaten.

Milligrammen per Liter.

CH_4	CO_2	N	O	H	CO	zware koolwaterstoffen	Som
91,8	8,2						100
83,6	16,4						100
79,7	20,3						100
88,4	11,6						100
86,5	9,1	4,4					100
84,6	9,2	6,2					100
79,7	10,4	9	0,5	0,4			100
57,1	6	36,3	0,4	0,2			100
64,2	9,3	18,9	0,3	6,4	0,8	0,1	100
74,8	3,4	16,2	0,4	4,6	0,6		100
77	8	15					100
72,5	8	19,5					100
77	8,1	14,9					100
82,9	10,8	6,3					100

Wat den oorsprong van het brongas betreft, mag het ontsnappen daarvan niet op een lijn worden gesteld, met dat van aardgas (zie aldaar) in petroleumstreken. De oorsprong behoeft niet op groote diepte gezocht te worden (hoogstens 80 m., doch meestal 25—32 m.) en zeer waarschijnlijk moet als bron voor het ontstaan van natuurgas in Nederland beschouwd worden het veen, de overblijfselen van grootendeels voorhistorischen plantengroei; geografisch vallen de gasbronnen samen met het veengebied.

Op honderden plaatsen werd in de laatste jaren in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en het alluviale gedeelte van Friesland van het brongas praktisch partij getrokken, nadat de heer *Lankelma* daartoe den stoot had gegeven. Door laatstgenoemden werd het eerste gas den 15den September 1895 op een boerderij in den Beemster ontstoken. De opbrengst der bronnen is zeer ongelijk (van 1 tot 100 kub. m. per etmaal) en hangt daarenhoven af van den luchtdruk, schommelt dus met den stand van den barometer. De wijze waarop in ons land het brongas tot verlichting en verwarming wordt aangewend, is zeer eenvoudig. Een plaatijzeren reservoir, welks grootte evenredig is met de hoeveelheid gas, die de bron per etmaal oplevert, is bewegelijk tusschen drie of vier loodrechte stijlen, waarlangs het met wrijvingsrollen glijdt, aan tegenwichten opgehangen en wel zoo, dat het kan rijzen en dalen in den put, die door de Nortonhuis wordt gevoed. Aan den bovenrand bevindt zich een kraan, verbonden aan een buis, die het gas rechtstreeks brengt in de huisleiding, uit ijzeren pijpen samengesteld. Daar het gas zeer zwak lichtgevend is, moet men door middel van konsjes gasgloeilicht er uit vormen, en aangezien de temperatuur, die het brongas bij verbranding in een brander met luchttoevoer bereikt, niet hoog genoeg is, om het geheele kousje voldoende sterk in gloeiing te brengen, moet het gas gecarbnreerd worden, d.w.z. men moet er dampen van koolwaterstoffen aan toevoegen, die rijker aan koolstof zijn dan het gas zelf. Op welk een schaal het gas echter gebruikt kan worden, blijkt o.a. uit de installatie der papierfabriek te Wormer, waar den geheelen nacht door 200—300 lichten er mede gevoed worden; het gas wordt hier verkregen als nevenprodukt van het welwater, benoodigd voor de papierfabricage. Een belangrijke verbetering bij den aanleg — een vinding van den heer *Lankelma* — is het gebruik van *houten* welpijpen in plaats der tot dusver algemeen gebruikte ijzeren, welke laatste echter reeds na een paar jaren vergaan waren.

Buiten Nederland wordt het brongas eveneens op tal van plaatsen aangetroffen en gebruikt, zoo in Holstein in de lage „Marschen", die met onze veen- en zeekleigebieden overeenstemmen; verder langs de boorden van Oostzee en Elbe, te Sommerfeld bij Leipzig, alsmede op onderscheiden plaatsen in Engeland.

Brongersma, *Titia*, een Nederlandsche dichteres, werd geboren te Dokkum en woonde te Gro-

ningen, waar zij hare bundels: „De bron-swaan of mengeldigten" (1686) en de „Hemelsche orgeltoonen" uitgaf. De eerste bevat meerendeels gelegenheidsgedichten, waarbij zich ook Fransche en Friesche verzen bevinden. Aan hare zucht tot onderzoek zijn wij eenige belangrijke berichten verschuldigd omtrent de Drentsche hunebedden.

Brongniart, *Alexandre*, een Fransch natuurkundige, werd geboren te Parijs, den 5den Februari 1770. Hij was achtereenvolgens hoogleeraar in de natuurlijke historie aan de Ecole centrale de quatre nations" (1797), ingenieur hij het mijnwezen (1794) en in 1800 directeur der porseleinfabriek te Sèvres. Daarna was hij nog chef-ingenieur van de mijnen (1818) en hoogleeraar in de mineralogie te Parijs (1822). Hij overleed aldaar den 7den October 1847. Zijn eerste geschriften handelen over dierkunde. *Cuvier* gaf in die dagen zijn „Essais sur le règne animal" uit en spoorde hem aan, om zijn methode van onderzoek en van rangschikking toe te passen op de kruipende dieren. Dientengevolge verscheen het belangrijk werk van *Brongniart*: „Classification des reptiles" (1797). Verder schreef hij: „Traité élémentaire de minéralogie avec des applications aux arts" (2 dln. Parijs, 1807), „Introduction à la minéralogie" (Parijs, 1824, 1826) en „Tableau méthodique et caractéristique des principales espèces minérales" (Parijs 1824). Met *Cuvier* samen, gaf hij uit: „Description géologique et minéralogique des environs de Paris" (3de druk; Parijs, 1835). Tevens schreef hij over den bouw der Apennijnen en der Alpen (1821 en 1823) en over de Scandinavische rotsblokken, die in de Noordduitsche vlakte verspreid liggen. Andere geschriften zijn nog: „Essai d'une classification minéralogique des roches melangées" (Parijs, 1813), „Classification et caractères minéralogiques des roches homogènes et hétérogènes" (Parijs, 1827), „Tableau des terrains qui composent l'écorce du globe" (Parijs, 1827) en „Tableau de la distribution méthodique des espèces minérales" (Parijs, 1835). Aan de porseleinfabriek te Sèvres voegde hij een museum voor ceramiek en een instituut voor glasschilderkunst toe, en vervaardigde enkele geschriften over het kleuren van porselein. Tevens schreef hij: „Mémoire sur la peinture sur verre" (Parijs, 1829) en „Traité des arts céramiques ou des poteries" (2 dln. met atlas, Parijs, 1844),

Brongniart, Adolphe Théodore, een Fransch botanicus, was een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Parijs, den 14den Januari 1801, studeerde in de medicijnen en vooral in de botanie en ontving een benoeming tot lid der Academie en hoogleeraar in de plantkunde (1833) aan den Jardin des Plantes, terwijl hij door zijn kennis van de hedendaagsche en voorwereldlijke gewassen grooten roem verwierf. Als redacteur van de botanische afdeeling der „Annales des sciences naturelles" plaatste hij daarin, alsmede in de „Annales de la Société d'histoire naturelle de Paris" en in de „Annales du Musée d'histoire naturelle" zijn belangrijke opstellen. Op 20-jarigen leeftijd legde hij zich toe op de studie der fossiele planten, en reeds in 1821 gaf hij een proeve van rangschikking in het licht, waarop hij zijn „Prodrome d'une histoire des végétaux fossiles" (1828) liet volgen. Zijn belangrijkst geschrift is: de „Histoire des végétaux fossiles ou recherches botaniques et géologiques sur les végétaux renfermés dans les diverses couches du globe" (Parijs, 1828—1837, 2 dln.). Daarin gaf hij een chronologisch overzicht der verschillende voorwereldlijke flora's. Als plantenphysioloog maakte hij belangrijke onderzoekingen openbaar omtrent de opperhuid der planten, over de lichaampjes in het stuifmeel, enz. Ook was hij werkzaam als phytograaf, zooals blijkt uit zijn: „Essai d'une classification naturelle des champignons" (Parijs, 1825), „Mémoire sur la famille des Rhamnées (Parijs, 1826) en uit zijn: „Enumération des genres des plantes cultivées au Musée d'histoire naturelle de Paris" (Parijs, 1843). Hij schreef nog: „Rapport sur le progrès de la botanique phytographique" (1868), en overleed te Parijs, den 19den Februari 1876. Sedert 1852 was hij inspecteur-generaal der universiteit, en in 1866 werd hij lid van den keizerlijken Raad van openbaar onderwijs. Na zijn dood bezorgde de Académie de uitgave van zijn nagelaten werk: „Recherches sur les graines fossiles silicifiées" (Parijs 1881).

Brongras (*Catabrosa aquatica*) is een geslacht uit de plantenfamilie der Grassen. Stengel slap en glad, uitgespreide pluim met min of meer violette aartjes. Aan waterkanten en vooral op balken, die lang in het water gelegen hebben.

Bronikowski, *Alexander August Ferdinand von Oppeln*, een Duitsch romanschrijver van Poolsche afkomst, werd geboren te Dresden, den 28sten Februari 1783. Reeds vroeg trad hij in Pruisischen krijgsdienst, werd in 1807 te Breslau gevangen genomen en woonde vervolgens bij afwisseling te Breslau, Praag en Dresden. Bij den aanvang van den Fransch-Russischen oorlog diende hij bij de Poolsche troepen, werd weldra bij den generalen staf van den maarschalk *Victor* geplaatst, begaf zich in 1815 weder in Poolschen dienst, nam als majoor zijn ontslag en bleef tot 1823 te Warschau. Daarna woonde hij achtereenvolgens te Dresden, Halberstadt en toen weder te Dresden, waar hij den 21sten Januari 1834 overleed. *Bronikowski* zocht de geschiedenis en de gesteldheid van Polen, in den trant van *Walter Scott*, in romantische tafereelen te schetsen. Zij waren echter te breed opgezet en te uitvoerig bewerkt, om algemeen in den smaak te vallen. Zijn romans verschenen onder den titel: „Schriften" (21 dln., Dresden, 1825—1835) en „Sammlung neuer Schriften" (28 dln., Halberstadt, 1829—1834). Tevens schreef hij een „Geschichte Polens" (4 dln., Dresden, 1831).

Bronikowski, *Xavier*, een Poolsch patriot, werd geboren in 1797 te Magilna in Galicië, studeerde te Warschau in de rechten, hielp toen reeds geheime genootschappen stichten en verklaarde zich in 1819 in een vlugschrift een voorstander van de emancipatie der Israëlieten. Hij werd redacteur van een tijdschrift en trad daarna als rechter in dienst van den Staat. Weldra werd hij verdacht van deelneming aan een samenzwering, in hechtenis genomen en na verloop van 16 maanden met verlies van zijn post op vrije voeten, maar tevens gedurende 2 jaar onder politietoezicht gesteld. Hij gebruikte dien tijd om den roman: „Pan unterleitenant Woyciech" te schrijven. Tot aan het uitbarsten der revolutie werkte hij

aan Poolsche tijdschriften en daghladen, en na de Fransche Julirevolutie vernieuwde hij zijn oude betrekkingen met Poolsche krijgslieden en was een ijverig lid der samenzwering. Op den avond van den 29sten November 1830 had zijn geestdrift grooten invloed op het welslagen der onderneming. Het eerste revolutionnaire dagblad, hetwelk in die dagen verscheen om de Polen te wapen te roepen, „De Patriot", werd door hem geredigeerd. De club der Patriotten koos hem tot vice-president en weldra werd hij lid van den Raad van Bestunr. Tijdens de dictatuur van *Chlopicki* werd hij wederom beschuldigd van samenspanning tegen diens bewind, zoodat hij met *Lelewel* en *Ostrowski* in den kerker werd geworpen, doch hij ontkwam door den val van den dictator aan een crimineel proces. Bij het naderen van den overwinnenden vijand snelde ook *Bronikowski* te wapen en nam als vrijwilliger hij den generalen staf van *Dwernicki* deel aan den slag van Nowawces en Kurow en aan dien van Bosewel. Bij zijn terugkeer te Warschau redigeerde hij het blad: „Het vrije Polen" en werd door *Krukowiecki* tot vice-president der hoofdstad benoemd. In die betrekking vaardigde hij zelfs nog na de capitulatie een proclamatie uit aan de inwoners, waarin hij hen aanspoorde, om straat voor straat tegen den erfvijand van Polen te verdedigen. Daarna nam hij de wijk naar het westen van Europa en schreef: „Meine Auswanderung aus Warschau", alsmede: „Griefs nouveaux des cabinets européens contre le cabinet russe" (1832).

Bronkhorst is een Geldersche heerlijkheid in het W. der gemeente Steenderen, bestaande uit het vlek Bronkhorst en de kerkbuurt Olburgen. Volgens oude kronieken was *Jan van Bronkhorst* de eerste heer; hij leefde omstreeks 1035. *Adam van Bronkhorst* is echter de eerste, die voorkomt in een oorkonde, uitgevaardigd tusschen 1127 en 1131; zijn opvolgers hadden, als leden van een der edelste Geldersche geslachten, groot aanzien in het hertogdom. De heeren van Bronkhorst bezaten ook Renkum, Batenburg, Borkeloo, Homoet, Wisch, Stirum, enz. In 1811 werd de heerlijkheid ingelijfd bij Steenderen.

Het kleine vlek Bronkhorst ligt aan den IJsel, 2 uur ten zuiden van Zutfen. In den 80-jarigen oorlog werd dit plaatsje herhaaldelijk geplunderd. Het slot was voor 1828 veel grooter dan in latere jaren. Door het Bronkhorsterveer staat het vlek in gemeenschap met Brummen. In de nabijheid zijn steenhakkerijen.

Bronkhorst is de naam van een der aanzienlijksteadellijke geslachten in Gelderland. Het heeft vooral door zijn hardnekkigen en langdurigen strijd tegen het geslacht *Heeckeren* een plaats gekregen in de vaderlandsche geschiedenis. De volgende personen behooren tot dit geslacht.

Bronkhorst, Willem van, heer van Bronkhorst en Batenburg, was een dapper krijgsman en raad van *Reinoud II*, graaf van Gelderland. Hij sneuvelde in 1328 in den slag bij Hasselt, waar laatstgenoemde graaf de overwinning behaalde op de oproerige Luikenaars.

Bronkhorst, Jan van, een broeder van den voorgaande, was proost van de St. Salvatorkerk te Utrecht. In 1322 werd hij er met eenparige stemmen tot bisschop gekozen, maar paus *Johannes XXI*, door de graven van Holland en van Gelderland en door den hertog van Brabant daartoe verzocht, verleende de wijding aan *Jan van Diest*. Na het overlijden van dezen (1340) werd *Bronkhorst* nogmaals gekozen, maar paus *Benedictus XII* verleende het amht aan *Nicolao Capucchi*, zoodat de tweemaal gekozene den 26sten Juli 1346 als proost overleed.

Bronkhorst, Gijsbert van, was ridder en raad van *Reinoud II*, hertog van Gelder, onder wien de burgeroorlog tusschen de *Heeckeren* en *Bronkhorsten* een aanvang heeft genomen. *Gijsbert* beoorloogde *Jan van Arkel*, den 47sten bisschop van Utrecht, en verbrandde Goor, waarna de bisschop met zijn bondgenoot *Frederik van Heeckeren* in de heerlijkheid Bronkhorst viel en alles te vuur en te zwaard verwoestte. Werd *Bronkhorst* aanvankelijk bijgestaan door *Reinoud II*, hertog van Gelder, de 17-jarige *Reinoud III*, die zich voorzeker aan den machtigen invloed der *Bronkhorsten* wilde onttrekken, koos de zijde der *Heeckerens*. Nu trokken de *Bronkhorsten*, door wraakzucht gedreven, partij voor *Eduard*, den jongeren broeder van hertog *Reinoud*. Dit was het begin van een strijd, die 2 eeuwen geduurd heeft. *Gijsbert* overleed in 1356.

Bronkhorst, Diederik van, de tweede zoon van den voorgaande, was raad van *Willem*, hertog van Gelder, en voerde in 1391 met den graaf *van der Made* oorlog tegen *Arnoldus van Horne*, den 29sten bisschop van Utrecht. Vooral de omstreken van Goor, Markelo, Holten, Bathmen en Deventer waren het tooneel zijner krijgsbedrijven; hij overleed in 1408.

Bronkhorst, Gijsbert van, een broeder van den voorgaande, hielp in 1372 Arnhem veroveren, was in 1384 landdrost van het graafschap Zutfen, kocht van zijn zwager de heerlijkheid Borculo en overleed in 1402.

Bronkhorst, Otto van, was in 1418 tweede gedeputeerde uit het graafschap Zutfen, werd in 1420 beleend met Borculo, bekleedde in 1423 de betrekking van raad van *Arnoud V*, hertog van Gelder, en was in 1450 mede gemachtigd tot de regeering gedurende een reis van den hertog naar Rome.

Bronkhorst, Diederik van, was heer van Anhalt en Batenburg. Met dit laatste werd hij in 1442 beleend door keizer *Frederik III*, terwijl hij Oijen en Dieden in pandschap verkreeg van hertog *Arnold*. Met den graaf *van Horne* reisde hij naar Venetië, en van hier met dezen en met hertog *Johan van Cleef* naar Jerusalem, waar hij tot ridder werd geslagen (1450). Hij overleed te Nijmegen in 1451.

Bronkhorst, Gijsbert van, heer van Anhalt en Batenburg, een zoon van den voorgaande, was in 1467 gezant van hertog *Adolf van Gelder* op een conferentie te Cleef. In 1473 werd hij door de gemalin van hertog *Arnoud* afgevaardigd naar het Hof van Bourgondië, en hij overleed kort daarna.

Bronkhorst, Jacob van, heer van Anhalt en Batenburg, een zoon van den voorgaande, leefde in vijandschap met *Karel*, hertog van Gelder, en werd door dezen in 1503 uit Batenburg verjaagd en gevangen genomen, waarna hij 1500 gulden losgeld moest betalen en Anhalt afstaan. In 1505 werd hij stadhouder van Gelderland namens den

koning van Castilië en in 1506 raad van den vorst. Bij den vrede van Utrecht (1413) kreeg hij Batenburg terug en overleed in 1516.

Bronkhorst, Frederik van, die in 1489 erfgenaam werd der heerlijkheid Bronkhorst, was een bondgenoot van *David van Bourgondië*, den 55sten bisschop van Utrecht, werd in 1490 door den bisschop van Münster met Borculo beleend, kwam in 1501 in onmin met *Karel*, hertog van Gelder, onderwierp zich aan den aartshertog *Maximiliaan*, werd in 1506 raad van den koning van Castilië in Gelderland en verzoende zich met *Karel*.

Bronkhorst, Willem van, heer van Batenburg en Stein, een ijverig voorstander van Nederlands onafhankelijkheid, vergezelde den prins *van Oranje* in 1568 op diens eersten veldtocht tegen *Alva* en werd door hem in 1572 naar Zeeland gezonden, om er den opstand te bevorderen. In het jaar daarna was hij gouverneur-generaal en bevelhebber van het leger, tot het ontzet van Haarlem bestemd. Met *Marinus Brand* (zie onder dezen naam) bestookte hij den vijand op het Haarlemmermeer, maar leed er een nederlaag, waarbij *Bossu* 22 schepen veroverde. Om Haarlem uit den nood te verlossen, trok hij in den avond van den 8sten Juli uit Sassenheim met 4000 man, meest burgers uit Gouda en Delft, waarhij zich ook *Johan van Oldenbarneveldt* bevond, daarheen. Voorts had hij 600 ruiters onder zijn bevel en voerde 7 veldstukken, 400 munitiewagens en musketschotvrije borstweringen met zich. Dit plan was echter aan don *Frederik van Toledo*, den bevelhebber der belegeringstroepen, niet verborgen gebleven; ook wist deze, dat de belegerden een opening in den wal hadden gemaakt, om na het waarnemen der afgesproken seinen een uitval te doen. Hij deed tegenover die opening een groote massa stroo in brand steken, om het zien dier teekenen onmogelijk te maken, en legde zijn troepen in hinderlaag. *Bronkhorst* verscheen des ochtends te 3 uur aan het Manpad, waar hij een aanvang maakte met het opwerpen der borstweringen. Nu richtte de Spaansche bevelhebber zijn geschut op de ruiters van *Bronkhorst*, de voorhoede uitmakende; deze werden teruggeslagen en op de voetknechten gejaagd, die hierdoor gedwongen werden om te wijken, zoodat er 700 sneuvelden. *Bronkhorst* zelf viel onder het strijden van zijn paard, werd gevangen genomen en overleed 2 dagen daarna aan een zware wonde. Ter gedachtenis aan deze gebeurtenis en aan het verslaan der Vlamingen door *Witte van Haamstede* (26 April 1303) is in 1817 door mr. *David Jacob van Lennep* op den hoek van de Manpadslaan een gedenkteeken opgericht.

Bronkhorst, Karel van, heer van Westharendrecht en Ohhicht, was een der onderteekenaars van het Verbond der Edelen. In een brief aan zijn moeder verklaarde hij, dat hij liever onder de Turken wilde wonen dan onder den koning, indien de inquisitie en de plakkaten gehandhaafd werden. Hij werd in 1580 te Keulen door een Spanjaard vermoord.

Bronkhorst, Dirk van, doorgaans *Dirk van Batenburg* genaamd, was, evenals zijn jongere broeder *Gijsbert*, mede een onderteekenaar van het Verbond der Edelen. Beiden begaven zich in dienst van *Hendrik van Brederode* (zie aldaar) en deden, na het vertrek van dezen uit Amsterdam, vruchtelooze moeite, om zich van die stad meester te maken. Zij begaven zich nu met hun krijgsvolk naar Noord-Holland en wilden, hij den hachelijken stand van zaken, naar Friesland oversteken en zich naar Embden begeven. Zij werden echter door den schipper op een laaghartige wijze verraden en door hem overgeleverd aan *Ernst Mulart*, schout te Hasselt en kapitein van den graaf *van Aremberg*. Van Harlingen werden de heide hroeders naar Vilvoorden en vervolgens naar Brussel gezonden en aldaar den 1sten Juni 1568 onthoofd.

Ook andere leden van dit geslacht, zooals *Joost van Bronkhorst*, heer van Honnepel, *Dirk van Bronkhorst*, heer van Nederwormter, die in 1572 met anderen naar Engeland gezonden werd, om van koningin *Elizabeth* ondersteuning te verzoeken, en te Leiden gedurende het beleg overleed (1574), *Nikolaas van Bronkhorst*, heer van Bleiswijk, enz., behoorden tot het Verbond der Edelen en tot de voorvechters voor Nederlands onafhankelijkheid.

Bronkhorst, *Jan van*, gewoonlijk *Johannes Noviomagus* genaamd, daar hij in 1494 te Nijmegen geboren werd. Nadat hij in 1512 te Rostock tot magister in de wijsbegeerte bevorderd was, werd hem aldaar het hoogleeraarsambt opgedragen in de wiskunde. Van hier begaf hij zich naar Keulen, waar hij een dergelijke betrekking aan het collegium Montanum aanvaardde. Hij werd er licentiaat in de beide rechten en ontving in 1539 een aanstelling tot rector aan de destijds beroemde Latijnsche school te Deventer. Hij was een groot voorstander der Hervorming en woonde openlijk de prediking van *Casper Coolhaas* bij. Hij overleed te Keulen in 1570. Tot zijn geschriften behooren: „De astrolabrii compositione" (1533). „Apologia pro identitate auctoris librorum de coelesti Hierarchia cum Dionysio Areopagita, etc." (1536), „Scholia in dialecticam Georgii Trapezunti, etc." (1537), „C. Ptolemaei Alexandrini libri VIII de geographia, e Graeco denuo traducti etc." (1540), „Etymologia grammaticae latinae" (1550), enz.

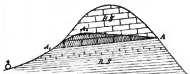
Bronkhorst, Everard van, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Deventer in 1554, studeerde aanvankelijk in zijn geboortestad en vertrok met zijn ouders in 1569 naar Keulen. Nadat hij hier in de rechten gestudeerd had, bezocht hij de hoogescholen te Marburg, Erfurt en Wittenberg, werd te Bazel doctor in de rechten en daarna hoogleeraar te Erfurt. In 1581 keerde hij naar Deventer terug en werd er in 1586 tot burgemeester gekozen. Toen die stad in handen der Spanjaarden viel, vluchtte hij naar Leiden en werd er gewoon hoogleeraar in de rechten. In 1621 verkreeg hij wegens ziekelijkheid zijn eervol ontslag en overleed den 27sten Mei 1627. Van zijn geschriften noemen wij: „*Ἐναντιοφανῶν* centuriae duae, juxta seriem Pandectorum dispositae, etc." (1595, 1607 en 1657), „Controversionum juris centuriae duae" (1602 en 1610), „*Ἐναντιοφανῶν* centuriae sex, etc." (1621 en 1695), „Methodus Feudorum, etc." (1613, enz.), „In titulum Digestorum, etc." (1613, enz.) en „Aphorismi politici et militares, etc." (1638. Zijn zoon *Gerhard van Bronkhorst* was hoogleeraar in de rechten en zedeleer aan de hoogeschool te Harderwijk.

Bronn, *Heinrich Georg*, een Duitsch natuurkundige, werd geboren te Ziegelhausen bij Hei-

delberg, den 3den Maart 1800, bezocht de gymnasia te Mannheim en te Heidelberg en wijdde zich in 1817 in laatstgenoemde stad aan de studie der natuurkunde. In 1821 begon hij zelf college te geven en was de eerste, die aan een Duitsche academie de leer der versteeningen op een wetenschappelijke wijze behandelde. In 1828 werd hij buitengewoon en in 1833 gewoon hoogleeraar in de natuurkunde en technische wetenschappen en ontving in 1832 de uitnoodiging om als directeur van het zoölogisch kabinet voorlezingen te houden over dat gedeelte der natuurlijke historie. Weldra verscheen van hem een „System der urweltlichen Conchylien" (Heidelberg, 1824,) gevolgd door een „System der urweltlichen Pflanzentiere" (Heidelberg, 1825). Zijn tochten in het zuiden van Europa en later in Italië gaven aanleiding tot zijn „Ergebnisse meiner naturhistorischen und ökonomischen Reisen" (1825). Vervolgens deed hij elk jaar een wetenschappelijke reis en leverde, als de vrucht daarvan, zijn uitmuntende „Gaea Heidelbergensis" (Heidelberg, 1830). Vooral klom zijn roem door de uitgave zijner grondige en met zorg bewerkte „Lethaea geognostica" (2 dln., Stuttgart, 1836—1838), een beschrijving der eigenaardige fossielen in elke gesteenteformatie, die bij herhaling gedrukt is, alsmede door zijn „Geschichte der Natur" (Stuttgart 1841—1849, 3 dln.), door zijn „Paleontologische Kollectaneeën" (1843) en door zijn uitmuntende, door de Fransche Academie bekroonde prijsverhandeling „Untersuchungen über die Entwickelungsgesetze der organischen Welt während der Bildungszeit unserer Erdoberflache" (1858). In het 3de deel der „Neuen Encyklopädie für Wissenschaften und Künste" bewerkte hij de „Allgemeine Zoologie", die gevolgd werd door een „Allgemeine Einleitung in die Naturgeschichte" (1858). Ook gaf hij in 3 deelen uit: „Die Klassen und Ordnungen des Thierreiches wissenschaftlich dargestelt in Wort und Bild" (1859—1861). Vele belangrijke opstellen heeft hij geleverd in het door hem en *Leonhard* uitgegeven „Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Geognosie und Petrefactenkunde" en ook heeft hij het werk van *Darwin* over het ontstaan der soorten in het Duitsch vertaald (1860; 7de druk Stuttgart, 1883). *Bronn* was lid van onderscheidene geleerde genootschappen en overleed te Heidelberg, den 5den Juli 1862.

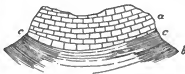
Bronnen zijn plaatsen aan de oppervlakte der aarde, waar het water in een min of meer aanzienlijke hoeveelheid uit den grond opstijgt. Met uitzondering van enkele bronnen, die in verband staan met de zee, is het water van alle bronnen afkomstig van den neerslag, waarvan een gedeelte in den bodem dringt en onder den invloed der zwaartekracht steeds dieper zakt, totdat het op ondoordringbare lagen stuit en daarlangs afstroomt, om op andere, lager gelegen plaatsen als bron weer te voorschijn te treden. Is de bodem slechts tot op geringe diepte los of het gesteente doorsneden van kloven, dan komt het water eenvoudig op de laagste plaats van het neerslaggebied aan de aardoppervlakte. In dit geval hangt de waterrijkdom van de bron rechtstreeks samen met den regenval, en de temperatuur is afhankelijk van die der lucht. Is echter de bodem tot op een grootere diepte los of van diepere spleten voorzien, dan kan het water soms tot op een aanmerkelijke diepte in den grond dringen en wordt het moeilijker, den ondergrondschen loop te bepalen, dien het water van een bron genomen heeft. In streken, waar de bodem uit regelmatige lagen bestaat, komt bij een plotselinge afbreking van de ondoordringbare laag het water als een *laagbron* te voorschijn (zie fig. 1). Heeft de ondoordringbare laag een komvormige gedaante, dan verzamelt zich het water daarin en loopt vervolgens over den rand weg als een *overstortbron*. (fig. 2). Wordt een waterdichte laag door een smal dal doorsneden, dan spreekt men van een *spleetbron*; (fig. 3) is een gedeelte van den bodem plaatselijk weggezakt, dan kan een *verzakkingsbron* ontstaan.

Fig. 1.

Laagbron.

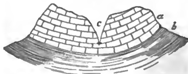
Fig. 2.

Overstortbron.

(fig. 4). Bij de *opstijgende* bronnen komt het water uit de diepte langs een korten weg naar de oppervlakte, terwijl het daarentegen een langen, zwak hellenden weg doorloopen heeft, alvorens het laagste punt te bereiken. Dergelijke bronnen ontstaan in den regel uit een gebied met aanzienlijken neerslag en bezitten dientengevolge een grooten waterrijkdom. Hiertoe behooren ook de *Artesische putten* (zie aldaar), die steeds zeer diep zijn (zie fig. 5) en de zoetwaterbronnen, die in de zee uitmonden. Deze laatste soort vindt men o. a. aan de kusten van Griekenland.

Fig. 3.

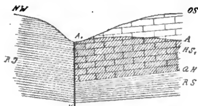

Spleetbron.

De waterrijkdom van alle bronnen, wier water een langen, onderaardschen weg heeft afgelegd, hangt behalve van het bedrag van den neerslag af van de oppervlakte van het doorstroomde gebied. Alle bronnen, die regelmatig stroomen,

bezitten een groot toevloeiingsgebied. De meeste bronnen zijn echter periodiek; zij stroomen nu eens zwakker, dan weer sterker en houden soms

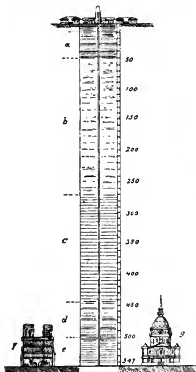
Fig. 4.

Verzakkingsbron.

geheel op. Onder *meibronnen* verstaat men zulke, die gedurende den winter ophouden en in de lente weer beginnen te stroomen. Deze ontvangen meestal hun water van de sneeuw, die in het voorjaar

Fig. 5.

Ideaal profiel door de buis der artesische bron van Grenelle (bij Parijs). *a* klei; *b* wit krijt; *c* grijs krijt; *d* glaukoniet-krijt; *e* gault; *f* Nôtre Dame te Parijs; *g* Dôme des Invalides te Parijs.

op de bergen begint te smelten. *Intermitteerende* bronnen of *hongerbronnen* hebben een zeer regelmatigen tijd, waarin zij niet stroomen. De bron van Fonsanche bij Nîmes houdt elke zeven uren op, die van Eichenberg elke twee uren. Men schrijft de periodieke werking van deze bronnen toe aan het bestaan van onderaardsche holen, die van boven af gevuld worden en een soort hevelinrichting bezitten, waardoor zij leegvloeien.

De temperatuur der bronnen, wier water in het toevoergebied maar tot een geringe diepte in den bodem dringt, stemt vrij nauwkeurig overeen met de gemiddelde temperatuur van de landstreek. Het water der *warme bronnen* is tot een veel grooter diepte ingedrongen, hoe dieper, des te heeter is de bron. Men vindt bronnen van alle temperaturen, tot kookhitte toe. Tot de laatste soort behooren o. a. *de Geijsers* (zie aldaar).

Bijna alle bronwateren bevatten een geringe hoeveelheid lucht, koolzuur en minerale zouten, waardoor het water frisscher van smaak is dan regenwater. Als het gehalte aan zouten aanzienlijk is, spreekt men van *minerale bronnen* of *geneeskrachtige bronnen* (zie aldaar). Bevat het bronwater veel koolzuur, dan staat de bron in den regel onderaards in verband met een *gasbron.* (zie aldaar). Andere bronnen bevatten zwavelwaterstofgas of verschillende zouten (zie *Minerale bronnen*), die het water op zijn weg door den bodem opgelost heeft.

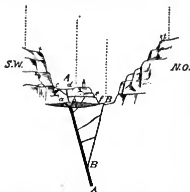
De *indifferente bronnen* zijn zeer arm aan zouten, zooals o. a. die aan de noordelijke helling van het Thüringer Woud. Uit het water van sommige bronnen scheiden de opgeloste stoffen zich af bij de aanraking met de lucht. Zoo ontstaan de afzettingen van oker, uit de ijzerhoudende bronnen, van travertijn of tufsteen uit de kalkhoudende bronnen.

Bronnen, *Minerale*, onderscheiden zich door hun aanzienlijk gehalte aan zouten of andere geneeskrachtige stoffen en veelal ook door hunne hooge temperatuur. Het zoutgehalte der minerale bronnen wisselt af tusschen 0,2 en 37 gram per kg. water. De temperatuur der gewone bronnen bedraagt in den regel niet minder dan 6° C., maar vele minerale bronnen hebben zelfs vrij hooge temperaturen, zooals de „Sprudel" in Karlsbad en het water van Plombières (72,°5), de bron van Chaudes-Aigues (87°), de Petersbron in den Kankasus en de bron van Las Trincheras in Venezuela (90°). De minerale bronnen hebben hun zoutgebalte te danken aan de zouten der gesteenten of aardlagen, waar het water doorbeen is gesijpeld. Hun hooge temperatuur staat in verband met de diepte, tot waar het water is ingedrongen; hoe grooter deze diepte is, des te heeter is ook de bron. (fig. 6).

Het bronwater bevat meestal alkalische zouten, metaalzouten of de halogenen, jodium, bromium, chloor en fluoor. Van de alkalische zouten zijn natron-, kali-, calcium- en magnesiazouten de voornaamste; minder dikwijls komen barium- en lithiumzouten voor. De zuren, die met deze zouten verbonden optreden, zijn: koolzuur, zwavelzuur, chloorwaterstofzuur, boorzuur, phosforzuur en kiezelzuur. Onder de metaalzouten komen ijzerverbindingen het meest voor; maar ook mangaan, zink en strontium wordt somtijds aan-

getroffen. Onder de andere chemische stoffen, die in de minerale bronnen voorkomen, zijn koper, arsenicum, barium, caesium en rubidium de voor-

Fig. 6.

De beide voornaamste toevoerkanalen der bronnen van Karlsbad. *aB* hoofdspleet; *BB* nevenspleet; *B* 258 m. beneden de aardoppervlakte.

naamste. Onder de opgeloste gassen staan zuurstof, stikstof, koolzuur en zwavelwaterstofgas op den voorgrond. Organische bestanddeelen zijn in den regel slechts in geringe hoeveelheden aanwezig, van dierlijken of plantaardigen oorsprong en meestal afkomstig van algen en infusoriën.

Men verdeelt de minerale bronnen naar de hoeveelheid en de soort der opgeloste stoffen in verschillende groepen, zooals *indifferente bronnen*, *zoutbronnen*, *bitterbronnen*, *zwavelbronnen*, enz.

De *indifferente bronnen* (wildbäder, akratothermen) bezitten geen bepaalde chemische bestanddeelen, leveren een bijna chemisch zuiver water, en danken hunne geneeskrachtige werking voornamelijk aan de booge temperatuur. Men vindt deze o.a. te Gastein, Pfäfers, Ragatz, Warmbrunn, Johannisbad, Wolkenstein, Römerbad, Wildbad, Teplitz, Plombières, enz. *Zoutbronnen*, die voornamelijk keukenzout bevatten, vindt men te Kissingen, Homburg, Soden, Cronthal, Cannstatt, Wiesbaden en Baden-Baden. Bevatten deze bronnen een buitengewoon groot gehalte aan keukenzout, dan noemt men ze in Duitschland „*solen*". Hiertoe behooren de baden van Ischl, Reichenhall, Wittekind, Kösen, Sulza, Arnstadt, Salzungen, Julinsball, Suderode, Frankenhausen, Kolberg, enz. Bronnen, die ook jodium en bromium bevatten, vindt men te Adelheidsquelle en Krankenheil bij Tölz, Kreuznach, Hall in Oostenrijk, Elmen in de provincie Saksen, Köningsdorf-Jastrzemb, Salzschlirf, Dürkheim en Bex in Zwitserland. *Alkalische bronwateren* bevatten hoofdzakelijk koolzure alkalizouten en koolzuur; vele ervan zijn arm aan vaste bestanddeelen, maar rijk aan koolzuur, en dienen daarom als verfrisschenden drank (*Apollinariswater* bij Abrweiler, de Harzer Sauerbrunnen, Cronthaler Apollinarisbrunnen, enz.). Koolzuur en koolzuurnatrium zijn de bestanddeelen, die in de alkalische bronnen het meest voorkomen. Zulke bronnen komen voor te Vichy, Nenenahr, Bilin, Ober-Salzbrunn, Gieszhübel, Fachingen, Geilnau, Teinach, de Krondorfer Quelle in Bohemen, enz. *Bitterwaterbronnen* vindt men te Seidschütz, Seidlitz, Püllna, Ofen en Friedrichshall. Zij bevatten zwavelzure magnesia. *Glauberzoutbronnen* (zwavelzuur natrium) wordt gevonden te Marienbad, Bertrich, Rohitsch, Tarasp-Schuls, Franzensbad en Karlsbad. De *zwavelbronnen* bevatten zwavelwaterstof en metaalverbindingen met zwavel opgelost. Warme zwavelbaden komen voor in Aken, Baden bij Weenen, Baden in Zwitserland en Landeck; koude te Neundorf, Eilsen en Weilbach. IJzerbondend water wordt geleverd door de bronnen van Pyrmont, Driburg, Spa en Steben. Zij bevatten dubbelkoolzuurijzeroxydule. De Karolinen- en Ambrosiusquelle te Marienbad bevatten bovendien nog zout.

Reeds in oude tijden maakte men gebruik van de minerale bronnen, en in den nieuweren tijd worden ze systematisch geëxploiteerd. Sommige daarvan dienen alleen om te baden, van andere wordt het water ook gedronken, zooals dat van de ijzerhoudende bronnen, de bitterwaterbronnen, enz. Ook worden sommige bronnen voor beide doeleinden gebruikt. De gassen, die door sommige bronnen worden opgeleverd, dienen ook tot inhalatie. De bronkuren worden voornamelijk gebonden van Mei tot October en duren in den regel vier weken. Het water wordt 's morgens voor het ontbijt gebruikt in hoeveelheden van 60 tot 900 gram. Gedurende het drinken is een lichte beweging zeer aan te bevelen. De kuur wordt ondersteund door een streng dieet, door het genot van frissche lucht en door geestelijke en lichamelijke rust.

In Nederlandsch-Indië, waar de vulkanische gesteldheid van den bodem tevens vele warme bronnen heeft doen ontstaan, treft men talrijke minerale bronnen aan. Die van Java zijn het beste bekend. In 1881 vermeldde Dr. *Schneider* reeds 89 minerale bronnen aldaar, terwijl na dien tijd nog tal van nieuwe ontdekt werden. De meeste ervan zijn jodiumhoudend en worden bezocht door personen, lijdende aan buidziekten, rhenmatisme en syphilis. In Bantam vindt men te Tjipamas en Tjibeok een paar bronnen, die vroeger van regeeringswege geëxploiteerd werden. Later heeft echter het regeeringstoezicht opgehonden, en de patiënten zijn nu aan zich zelf overgelaten. Van de overige geneeskrachtige bronnen wordt er nog geen enkele van regeeringswege geëxploiteerd, hoewel herhaaldelijk de aandacht op dit onderwerp is gevestigd. Slechts enkele ervan zijn in handen van particulieren. Wel is het water van verschillende zijden onderzocht en de geneeskracht ervan bestudeerd, maar tot nog toe wordt het nog niet in den handel gebracht. Tot deze bronnen worden ook gerekend de zoogenaamde *modderwellen* of *slijkvulkanen* (zie aldaar). Behalve de reeds genoemde zijn de voornaamste minerale bronnen op West-Java: 1°. die te Gadok in Buitenzorg, op een hoogte van 330 m. boven de zee. Deze ligt aan den grooten weg en was vroeger een gezondheidsetablissement, maar wordt sinds den aanleg van spoorwegen op Java minder druk bezocht. Aan de zuidelijke helling van den Megamendoeng te Tjipanas, te Garoet en te Tassik melaja vindt men eveneens minerale bronnen. Het water der bronnen bij Palimanan in Che-

ribon heeft een temperatuur van 63°,8 C. en welt uit talrijke openingen op. Het riekt naar zwavelwaterstofgas, smaakt zoutachtig en zet groote hoeveelheden kalkspaat en kalktuf af. Verder vindt men in Cheribon nog warme bronnen te Koeningan. Op Midden-Java worden warme bronnen gevonden te Pelantoengan, gelegen in het noordwestelijk deel van de residentie Semarang, op een hoogte 693 m. aan de hellingen van den Goenoeng Prahoe. In 1842—1844 werd hier een militair gezondheidsetablissement opgericht, waar zelfs melaatschen ter genezing werden opgenomen. In 1854 werd dit etablissement door den directeur Dr. *Mandt* van de regeering overgenomen en is sinds dien tijd in particuliere exploitatie gebleven. Het distrikt Selokaton, waarin de genoemde bron is gelegen, heeft tevens nog minerale bronnen te Gebangan en Asinan, die beide sterk jodiumhoudend zijn. In Soerakarta vindt men zoowel warme als koude bronnen, naast elkaar ontspringend op een kleine oppervlakte, Pablengan genaamd, nabij de desa Metéséh, 2½ paal ten Z.W. van Karang Pandan. Deze bronnen zijn van een zeer verschillend mineraal gehalte en worden door inlanders en Europeanen druk bezocht. Op Oost-Java is de residentie Soerabaja rijk aan warme bronnen, die gelegen zijn op de hellingen van het Ardjoenogebergte. De meest bekende minerale bronnen op Celebes vindt men in de Minahasa, ten getale van 66 stuks, tusschen Tompaso en Langowa.

In Nederland wijst de geologische gesteldheid van den bodem er op, dat het voorkomen van minerale bronnen niet waarschijnlijk is. De eenige staalwaterbron is de bekende Wilhelmina-Bron te Haarlem.

Bronner, *Franz Xaver*, een Duitsch idyllendichter, werd geboren te Höchstädt in Zwaben, den 23sten December 1758, bezocht het college der Jezuïeten te Dillingen en ging vandaar in 1776 als Benedictijner monnik naar Donauwörth. Een schoone verzameling visschersgedichten en verhalen met een voorrede van *Gessner* (Zürich, 1787) was de vrucht van zijn verblijf in het klooster. Dit laatste scheen hem echter weinig te behagen, want in 1785 nam hij de wijk naar Bazel, waar hij onder den naam van *Jos. Winfried* geplaatst werd in een boekdrukkerij, en ging vervolgens naar Zürich, waar hij mederedacteur werd van de „Züricher Zeitung". Een poging, om zich in Augsburg wederom aan het kloosterleven te gewennen, eindigde met een herhaalde vlucht, en zijn vrienden in Zwitserland bezorgden hem in 1803 een onderwijzersbetrekking in Aarau, vanwaar hij zich naar Frankrijk en in 1810 als hoogleeraar naar Kazan begaf. In 1817 keerde hij naar Aarau terug, werd er weder onderwijzer aan de school van het kanton, later archivaris en bibliothecaris, ging over tot het Protestantisme, verloor vervolgens het gezicht en leefde van een pensioen, hem door den Grooten Raad toegekend, tot aan zijn dood, den 11den Augustus 1850. De lotgevallen van zijn jeugdigen leeftijd zijn door hem zelf beschreven (1795—1797, 3 dln.); voorts heeft men van hem: „Neue Fischergedichte" (1794), „Der erste Krieg" (1810, 2 dln.), „Lustfahrten ins Idyllenland" (1833, 2 dln.), „Abenteuerliche Geschichte Herzogs Werner von Urslingen" (1828) en „Der Kanton Aargau" (1844, 2 dln.).

Bronner, *Johann Philipp*, een bekwaam wijnkenner en wijnbouwer, werd geboren te Neckargemünd, den 11den Februari 1792 en vestigde zich in 1816 als apotheker te Wiesbaden. Een grondige kennis der natuur stelde hem in staat, op wetenschappelijke wijze verbeteringen aan te brengen in den wijnbouw, vooral in het snooien en kweeken van den wijnstok. Een nieuwe methode van kweeken maakte hij in 1825 openbaar. Hij deed reizen door alle gewesten, waar de wijnbouw gedreven wordt, van Spanje tot aan de Turksche grenzen, en hij bracht van den wijnstok 400 soorten bijeen, die hij alle in zijn wijngaarden aankweekte. Hij werd vervolgens benoemd tot oeconomieraad en woonde als grondbezitter en apotheker te Wiesloch bij Heidelberg. Hij overleed aldaar den 4den December 1865. Van zijn geschriften vermelden wij: „Die Verbesserung des Weinbaues durch praktische Anweisung, den Riesling ohne Pfähle durch Latten vermittelst des Bockschnitts zu erziehen" (Heidelberg, 1830), „Anleitung zur nützlichsten Anpflanzung der Tafeltrauben" (1835), Der Weinbau am Rhein und in Süddentschland" (Heidelberg, 1833—1842, 7 stukken), „Der Weinbau und die Weinbereitung in der Champagne" (Heidelberg, 1840), „Die deutsche Schaumweinen für deutsche Weinzucht und deutsche Weintrinker" (Heidelberg, 1842), „Die Bereitung der Rothweine und deren zweckmässigste Behandlung" (Frankfort 1856) en „Die wilden Trauben des Reinthals" (Heidelberg, 1857). Naar hem heeft men een soort van druiven „Bronnertrauben" genoemd.

Bronnikow, *Fedor Andrejewitsj*, een Russisch historieschilder, werd in het gouvernement Perm geboren in 1827. Hij kreeg zijn opleiding aan de academie te St. Petersburg, was hoogleeraar in het historieschilderen aldaar en vestigde zich later te Rome, waar hij den 22sten September 1902 overleed. Tot zijn beste schilderstukken worden gerekend: „Alcibiades en Aspasia," „Petrus en Arria," „Horatius bij Augustus," „De Pythagoreeërs, het opkomen van de zon begroetend," „De laatste maaltijd van de ter dood veroordeelde Christenen."

Bronolie. Zie *Petroleum*.

Brons is een legeering van koper en tin of van koper, zink en tin en wordt gebruikt tot het gieten van standbeelden, klokken en kanonnen, als grondstof voor gietwerken, die verguld moeten worden, kunstvoorwerpen, enz. Het antieke brons werd reeds in de oudste tijden gebruikt voor het vervaardigen van wapenen, munten, kunstvoorwerpen, enz. en is samengesteld uit koper en tin. De meeste soorten antiek brons bevatten 75 tot 90% koper en 25 tot 10% tin. Deze soort is echter niet zeer geschikt voor bewerking; ze is moeilijk smeltbaar, dik vloeibaar, en bij het afkoelen vormen zich legeeringen van afwisselende samenstelling, waardoor het uiterlijk der voorwerpen zeer benadeeld wordt. Kort voor het begin van onze tijdrekening werden de Romeinsche standbeelden en munten vervaardigd van een soort brons, die ook zink bevat. Brons voor standbeelden moet een donker-roodachtig-gele kleur bezitten en fijnkorrelig op de breuk wezen, zich zonder moeite laten vijlen en bewerken en bij het smelten zoo dun vloeibaar worden, dat het tot de fijnste holten van den vorm doordringt; na het afkoelen

moet het een gelijkmatige massa vormen, sterk genoeg om tegen stoot en wrijving bestand te zijn en tevens zoodanig van aard, dat het allengs van zelf of door hijtmiddelen een antieke groene kleur (patina) aanneemt. Het standbeeld van *Hendrik IV* op den Pont Neuf te Parijs bevat 89,62°/₀ koper, 4,2°/₀ zink, 5,7°/₀ tin en 0,48°/₀ lood. Voor de moderne standbeelden gebruikt men legeeringen, waarin veel zink voorkomt, o.a. 10 à 18°/₀. Bij een grooter zinkgehalte wordt het brons bros en verliest allengs de fraaie kleur; het wordt groen en grijsachtig. Door de toevoeging van eenig lood laat het zich gemakkelijker bewerken; te veel lood doet echter vlekken ontstaan. Volgens *d'Arcet* is de beste legeering voor bronzen standbeelden: 78,47°/₀ koper, 17,23°/₀ zink, 2,87°/₀ tin en 1,43°/₀ lood. Het klokkenbrons, ook klokkenspijs genaamd, moet zich onderscheiden door hardheid en door een welluidenden toon, en bestaat uit een legeering van koper en 20 à 25°/₀ tin. Een toevoeging van zink of lood is nadeelig, en het geloof, dat door bijmenging van zilver de toon welluidender wordt, is onjuist. Ook de gongs der Chineezen vervaardigt men van bovengenoemd mengsel.

In het brons voor kanonnen eischt men de grootst mogelijke taaiheid, opdat het geschut bij het losbranden voor springen bewaard blijve; het moet veerkrachtig en hard wezen en weerstand kunnen bieden aan de scheikundige werking der gassen, die bij de ontploffing van het kruit ontstaan, alsmede aan den invloed van den dampkring. Daartoe gebruikt men een legeering van 90 deelen koper en 10 deelen tin. In den laatsten tijd heeft men het gebruik van staalbrons en in Oostenrijk van smeedbaar brons zeer aanbevolen. Zie verder *Geschutgieterij*.

Het brons voor scheepsbekleeding bestaat uit 93,5 à 95,7°/₀ koper en 6,5 à 4,3°/₀ zink. Het laat zich in gloeienden toestand tot blik walsen en is tegen de inwerking van het zeewater beter bestand dan zuiver koper.

Voor metalen spiegels neemt men 31,5°/₀ tin en 68,5°/₀ koper; dit mengel is geschikt voor een fraaie polijsting, en men kan dit door een gering toevoegsel van arsenicum verhoogen. Brons voor medailles bevat 8 tot 12°/₀ tin en somtijds kleine hoeveelheden zink en lood. Snel gesmolten brons wordt in water gebluscht, gestempeld, door langzame afkoeling hard gemaakt en ten slotte gebruineerd. Ook pasmunt heeft men van dergelijke legeeringen vervaardigd, zooals in Nederland, Frankrijk, Zweden en Zwitserland.

Hoogst belangrijk is in onze dagen het brons voor de vervaardiging van sommige deelen van machines, zooals tappen voor assen, excentrieken, schoepen van turbines, stoomzuigers, bussen voor wagenraderen, moerschroeven, pomphuizen, getande raderen, balansarmen, optische instrumenten, enz. Daarvoor komt vooral het aluminiumbrons te pas, bestaande uit 90°/₀ koper en 10°/₀ aluminium, terwijl ook het phosforbrons en het mangaanbrons een ruime toepassing vinden voor zware constructiedeelen.

Bronsart von Schellendorff, *Hans*, een Duitsch musicus, geboren te Berlijn, den 11den Februari 1830, werd in 1853 een leerling en aanhanger van *Liszt*. Van 1861 tot 1862 dirigeerde hij de Enterpe-concerten te Leipzig, volgde *von Bülow* op als directeur der „Vereeniging van muziekliefhebbers" te Berlijn en werd in 1867 benoemd tot intendant van het Hoftheater te Hannover. Van 1887—1895 was hij intendant-generaal van het Hoftheater te Weimar. *Bronsart* was een bekwaam pianist en heeft composities gemaakt voor piano-, kamer- en orkestmuziek. Tot de beste daarvan behooren een Trio en een pianoconcert (Fis-moll).

Zijn vrouw *Ingeborg*, geboren *Starck*, met wie *Bronsart* sinds 1861 gehuwd is, werd te St. Petersburg geboren, den 24sten Augustus 1840. Zij trad reeds vroeg op als pianiste, was een leerlinge van *A. Henselt*, gaf met veel succes concerten te Parijs (in 1859) en trachtte haar spel nog meer te volmaken onder de leiding van *Liszt*. Later heeft zij zich meer toegelegd op de compositie. Behalve kleinere stukken en liederen schreef zij verscheidene opera's, waaronder: „Jery und Bäteli" en „König Hiarne".

Bronsart von Schellendorff, *Paul*, een Pruisisch generaal en minister van Oorlog, werd geboren te Danzig, den 25sten Januari 1832, werd opgeleid bij het kadettenkorps en in 1849 geplaatst als officier bij het *Keizer-Frans* grenadier-regiment. Hij bezocht de militaire academie, werd in 1859 eerste-luitenant, was sedert 1861 als kapitein werkzaam bij den generalen staf en tevens als leeraar aan de militaire academie en werd in 1870 luitenant-kolonel. In den grooten generalen staf nam hij deel aan den Duitsch-Franschen oorlog van 1870 en 1871, en toen den 1sten September 1870 te Sedan de witte vlag werd vertoond, zond men hem daarheen, om de eerste onderhandelingen aan te knoopen met keizer *Napoleon III*. Na het sluiten van den vrede werd hij kolonel en chef van den generalen staf van de garde, in 1875 generaal-majoor, in 1881 luitenant-generaal en den 3den Maart 1883 minister van Oorlog. Onder zijn leiding werd het wetsontwerp tot vermeerdering van het Rijksleger op voet van vrede bewerkt — een wetsontwerp, dat bij den Rijksdag ingediend en na breedvoerige beraadslagingen en na ontbinding van den Rijksdag in 1887 door dezen aangenomen is. In 1889 trad hij af. Sedert 1888 generaal der infanterie, werd hij den 8sten April 1889 commandeerend generaal van het 1ste legerkorps en overleed den 25sten Juni 1891 te Schettnienen bij Braunsberg. Van zijn geschriften vermelden wij: „Ein Rückblick auf die Taktischen Rückblicke" (2de druk, Berlijn, 1870), „Der Dienst des Generalstabs im Frieden und im Kriege" (1875—1876, 2 dln; 3de druk van *Meckel*, 1893), waarvan een vertaling in het Engelsch leger ingevoerd is, en „Betrachtungen über eine zeitgemäsze Fechtweise der Infanterie" (1891).

Bronsart von Schellendorff, Walther Frans George, Pruisisch generaal en minister van Oorlog, een broeder van den vorige, den 21sten December 1833 te Danzig geboren, trad in 1851 in het leger, bezocht de Militaire Academie en werd geplaatst bij het topografisch bureau. In 1870 werd hij chef van den generalen staf van het 9e legerkorps, in 1871 overgeplaatst bij het 13de legerkorps, in 1873 overste, in 1880 generaal-majoor, in 1881 chef van den generalen

staf van het 10de legerkorps in Hannover, in 1884 commandant van de 17de divisie en luitenant-generaal, in 1880 bevelvoerend generaal van het 3e en in 1890 van het 10de legercorps. In 1889 bevorderd tot generaal van de infanterie, verzocht en verkreeg hij zijn ontslag in Januari 1893. In October van het zelfde jaar trad hij op als minister van Oorlog, nam den 14den Augustus 1896 zijn ontslag wegens meeningsverschil met het militaire Kabinet over de nieuwe militaire strafwet en leeft sinds dien tijd op zijn landgoed in Mecklenburg.

Bronsdruk is een soort boek- of steendruk, waarbij men op een verschen afdruk poedervormig metaal, zoogenaamde bronsverf, strooit, dat daaraan blijft hechten. Bij boekdruk is voor den voórdruk een sterke vernissoort het beste, waarbij dan een weinig verf gevoegd wordt, die in kleur overeenstemt met de tint van de bronskleur; voor koper bijv. rood, voor zilver blauwachtig groen, enz. Bij het bronzeeren veegt men het poeder er over met watten en strijkt later, als het vernis opgedroogd is, het overtollige poeder daarmee of met een zachten borstel af. Men heeft vaak getracht het bestuiven met bronspoeder te vervangen door rechtstreeksch bedrukken, maar zulke afdrukken zien er mat uit, zonder het vuur en den metaalglans, dien men volgens de andere methode verkrijgt.

De bronsdruk wordt veel toegepast in de plaats van het vergulden met bladgoud of het verkrijgen van een achtergrond voor kleurendruk in de boekbinderij. In het groot gebruikt men tegenwoordig de bronsmachine, die geheel gesloten werkt, zoodat de werklieden geen gevaar loopen het metaalpoeder in te ademen. Met de bronsmachine kan men zoowel zijdepapier, als stevig carton behandelen, en de machine stoft de afdrukken zelf af.

Bronst beteekent paardrift, dus het tochtig zijn van dieren, inzonderheid van herten en vogels.

Bronsveld, *Andries Willem*, een Nederlandsch godgeleerde en leider op politiek gebied, werd geboren te Harderwijk, den 16den Januari 1839, was achtereenvolgens predikant te Ophemert, Charlois, Haarlem en Utrecht, waar hij nog werkzaam is. Te Haarlem maakte hij zich voor het lager- en bewaarschool-onderwijs verdienstelijk, te Utrecht trad hij op als privaatdocent in de dogmatiek, deed wijklokalen bouwen en werkte krachtig mede aan de stichting van het seminarium tot opleiding van inlandsche Christenonderwijzers te Depok bij Batavia. Vooral echter werd hij bekend door zijn werkzaamheid op politiek gebied. *Bronsveld* werd leider van den Christelijk-Historischen kiezersbond en was bij de samensmelting van dezen met de Vrij-Antirevolutionnaire partij tot de Christelijk historische partij de steller van het programma. Hij schreef: „Rijmpjens" (1864), „Bloemlezing uit de gedichten van Jodocus Lodenstein" (1867), „Voor hart en huis, enz." (1869), „Ons middelbaar onderwijs. Wenken en wenschen" (1873), „Schetsen uit het godsdienstig en kerkelijk leven in de vorige eeuw" (1873), „Een woord tot het geweten van het Christenvolk in Nederland", een aantal brochures (Tegen de Vrije Universiteit) en tal van artikelen in bladen en tijdschriften. Den grootsten invloed oefende hij echter uit door middel van het door hem geredigeerde tijdschrift „Stemmen voor Waarheid en Vrede".

Bronsverven bestaan uit fijn-gewreven metalen of legeeringen, welke dienen tot bedekking van hout, gips of metalen gietwaren en voorts te pas komen bij de boek- en steendrukkerij, bij het vervaardigen van behangselpapieren, bij het verlakken, enz. Het bereiden dier verven, in het midden der voorgaande eeuw door *Huber*, een metselaar te Fürth, op kleine schaal begonnen, heeft zich uitgebreid tot een belangrijken tak van nijverheid, die vooral te Fürth en te Neurenberg bloeit. In eerstgenoemde stad vervaardigden 14 fabrieken reeds in 1857 voor 1/4 millioen gulden aan bronsverven. Door het gebruik van verschillende legeering van koper en zink en door een juiste verwarming, waardoor „aanloopkleuren" ontstaan, is men in staat een groote verscheidenheid van tinten te verkrijgen. De legeeringen worden eerst tot blik gewalst en dan met een stoomhamer zoo fijn geslagen, dat men met 1 kg. in staat is, 140 v.km. te bedekken. Het zoo verdunde metaal wordt onder toevoeging van verhit vet met een harden borstel door metaalzeven gedreven. Daarna wordt het met een wrijfmachine zoolang bewerkt, tot de vereischte fijnheid is bereikt, waarop het in een ijzeren ketel, onder gestadig omroeren, zoolang verwarmd wordt, tot de gewenschte kleur verkregen is. Koperbronsverven verkrijgt men door reductie eener oplossing van kopervitriool met behulp van ijzer, waarbij de ijzeren staven, ter voorkoming van verontreiniging, met vloeipapier omwikkeld zijn. Het metallisch koper zet zich als een fijn metaalslijm op het papier af, wordt dan nog verder gewreven, vervolgens gewasschen, gedroogd, met vet vermengd en door verwarming op de juiste kleur gebracht. Witte bronsverven ontstaan op dezelfde wijze uit tin, dat op bovengenoemde wijze behandeld wordt, maar zonder verwarming. Blauwe bronsverven worden vervaardigd uit witte, door ze te overgieten met een oplossing van anilineblauw in alkohol en te roeren, totdat de alkohol geheel verdampt is. Engelsche bronsverven worden gemaakt door den neerslag te wrijven met olijfolie, vervolgens onder de hydraulische pers te brengen en den drogen koek tot poeder te wrijven. Alle bronsverven zijn zeer gevoelig voor zwavelwaterstof. De onechte oxydeeren bij vochtige lucht en worden door zuren sterk aangetast. Deze gebreken vindt men echter niet bij het massief goud (dubbel zwaveltin) en bij het door *Wöhler* ontdekte en door *Wagner* voor het gebruik sterk aanbevolen, fraai-goudgele wolframiumbrons (zie aldaar).

Bronswaren zijn voorwerpen, die gegoten of gedreven worden uit verschillende koperlegeeringen. Hiertoe behooren voornamelijk huishoudelijke artikelen zooals kandelaars, lampen, pendules, beelden, medailles, snuisterijen, enz. De artistieke bewerking der bronswaren is, behalve in het Oosten, hoog ontwikkeld in Parijs, Berlijn, Stuttgart, New-York, Weenen, München, Keulen, enz. In Duitschland verschaft deze techniek werk aan 20000 arbeiders, terwijl de jaarlijksche omzet circa 30 millioen mark bedraagt.

Bronte is een stad in de Italiaansche provincie Messina, aan den westkant van den Etna gelegen,

aan de spoorlijn Catania-Riposto, omgeven door lavavelden. Men vindt er mijnbouw, macaronifabrieken en een gymnasium. De stad telt (1901) 20366 inw.

Brontë, *Charlotte*, een Engelsche romanschrijfster, werd geboren te Thornton in Yorkshire, den 21sten April 1816, uit een Iersch geslacht. Zij genoot hare opleiding op een school te Cowans Bridge, niet ver van Leeds, schreef op haar 13de jaar reeds verhalen en gedichten, bezocht voorts het instituut Roe Head bij Heckmondwike in Yorkshire en was hier van 1835 tot 1838 zelf als onderwijzeres werkzaam. Nadat zij van 1839 tot 1841 de betrekking van gouvernante had bekleed, werd zij als onderwijzeres in het Engelsch geplaatst aan een kostschool te Brussel, waar zij van 1842—1844 bleef. Daarna keerde zij terug naar haren vader, waar zij hare beide zusters *Emily* en *Anna* aantrof, die eveneens een tijd lang als gouvernantes werkzaam waren geweest. Alle drie begonnen nu romans te schrijven, en om als geleerde dames geen opzien te verwekken, noemde *Charlotte* zich *Currer Bell*, *Emily*, geboren in 1819, gaf zich den naam van *Ellis Bell*, en *Anna*, geboren in 1822, dien van *Acton Bell*. Van *Ellis Bell* hebben wij „Wuthering Heights", en zij schreef met *Acton Bell*: „Agnes Grey" (1847); van *Acton Bell*: „The Tenant of Wildfell Hall" (1848), en de drie zusters hebben in 1846 te zamen gedichten uitgegeven. De eerste in het licht verschenen roman van *Charlotte*, „Jane Eyre" getiteld, waarin stukken voorkomen uit haar eigen leven, verwierf in Engeland en Amerika grooten bijval en werd in verscheidene talen vertaald. Nadat zij binnen een jaar hare beide zusters, *Emily* den 19den December 1848, *Anna* den 28sten Mei 1849, benevens haren broeder door den dood verloren had, schreef zij haar tweeden roman: „Shirley" (1849), die terecht den meesten opgang gemaakt heeft van hare werken. Daarna schreef zij: „Villette" (1852), huwde in 1854 met *Arthur Bell Nicholls*, den hulpprediker van haren vader, en overleed, evenals hare zusters, aan de tering, den 1sten April 1855 te Haworth. Na haren dood verscheen ook haar eersteling in druk, namelijk de novelle: „The Professor" (1857). Zij behoort tot de school van *Thackeray*, dien zij als haar meester vereerde.

Bronteum is de naam van een werktuig, bij de Ouden in gebruik, om op het tooneel het geratel van den donder te doen booren. Het bestond uit een koperen ketel met eenige steenen en werd onder de planken van het tooneel heen en weder geslingerd.

Brontotherium, een geslacht van reusachtige dieren uit den voorhistorischen tijd, verwant aan den neushoorn. Hunne overblijfselen komen voor in de middenste lagen van de tertiaire formaties in het westen van Noord-Amerika. Zij droegen twee horens op den neus, vier teenen aan de voorpooten en drie aan de achterpooten.

Bronzeerzout is een zout (antimonium chloruur), dat dient voor het bronzen van metalen voorwerpen, vooral van geweerloopen, die daardoor bedekt worden met een laagje van ijzeroxyde en antimonium. Men vermengt daartoe een zwak zure oplossing met een tiende deel olijfolie en wrijft den loop in met de zeepachtige massa, die daardoor ontstaat. De dunne laag roest, die zich dan vormt, veegt men er na enkele dagen af met een geoliede lap en herhaalt dezelfde bewerking nog eens. Als de bruine tint verkregen is, wordt het metaal met het polijststaal behandeld.

Bronzen of met bronskleur bedekken is de algemeene naam van een reeks zeer verschillende bewerkingen, welke dienen om aan voorwerpen van metaal, hout, gips, papier, enz., door middel van een dunne laag metaal, het voorkomen van brons te geven.

Om een op brons gelijkende oppervlakte te verkrijgen, kan men de bronsverf of het bronspoeder onmiddellijk op het voorwerp brengen, en dit wordt ook veel gedaan. Metalen voorwerpen bestrijkt men met olieverf, laat deze drogen, totdat zij slechts even kleeft, en strooit er dan het metaalpoeder op, dat er met zacht linnen ingewreven wordt. Hout, gips en papier-maché bestrijkt men eveneens eerst met een grondverf van een bronsachtige tint, waarop de metaallaag er op dergelijke wijze op bevestigd wordt. Zelfs het mat-bruine waas, waarmede koperen en bronzen voorwerpen zich in de open lucht allengs bedekken, en het dikkere bekleedsel van groen basisch koolzuurkoper (antieke patina) kan men op een bedriegelijke wijze nabootsen. De bronskleur op koper en messing verkrijgt men, door de voorwerpen te bestrijken met een oplossing van 1 deel gekristalliseerd groenspaan en 1 deel salmiak in 250 deelen water; daarna houdt men ze zoolang boven een zwak kolenvuur, dat de groene kleur koperkleurig aanloopt. Dezelfde bewerking wordt dan met een dubbel verdunde oplossing, nog 10 à 12 maal herhaald. Om aan medailles een bronskleur te geven, kneedt men 32 deelen groenspaan en 30 deelen salmiak met azijn tot deeg, kookt deze massa 20 minuten lang in een koperen ketel met water, giet de oplossing op de medailles en laat nog een kwartier doorkoken. Om op messing een zwarte kleur tot stand te brengen, doopt men de voorwerpen in een zwak zure, verdunde oplossing van kopernitraat, verhit ze daarna boven een zwak kolenvuur en wrijft ze vervolgens met olielapjes af. Op kunstmatige wijze verkrijgt men de antieke patinatint opnieuw gegoten bronzen voorwerpen door middel eener oplossing van 1 deel salmiak, 2 deelen wijnsteen, 6 deelen keukenzout in 12 deelen heet water en 8 deelen van een oplossing van kopernitraat met een soortelijk gewicht van 1,1. Zinken voorwerpen kan men langs den galvanischen weg bronzeeren in een oplossing van 1 deel kopervitriool, 8 deelen zinkvitriool, 18 deelen cyaankalium en 250 deelen water. Men neemt daarbij een anode van brons.

Bronzen tijdperk is de tijd, gelegen tusschen het vroegere, zeer lange steenen en het latere ijzeren tijdperk en wordt daardoor gekenmerkt, dat gedurende zijn verloop wapens, sieraden, enz. vervaardigd werden van brons, namelijk van een mengsel van 90 deelen koper en 10 deelen tin. Het land, waarin het bronzen tijdperk ontstaan is, is niet bekend, maar voor Europa is waarschijnlijk Voor-Azië het uitgangspunt geweest. In Egypte treft men het brons reeds aan omstreeks 3000 jaar v. Chr. en in Troje en Sicilie tegen 2000 v. Chr. De oude volkeren van het Oosten waren zeer ervaren in het gieten van brons,

vooral de Phoeniciërs. Het is bekend, dat *Salomo* bij het bouwen van den tempel te Jeruzalem een groote hoeveelheid brons noodig had, betwelk gegoten werd door den Phoeniciër *Hiram* uit Tyrus. In Europa waren de Phoeniciscbe kolonisten, de Grieken, de Etruskers en de Romeinen bekend met de bronsgieterij. Daar men echter in nagenoeg alle landen van Europa, zelfs in het hooge noorden, in overonde begraafplaatsen bronzen voorwerpen aantreft, die van een groote kunstvaardigheid getnigen, kan men daaruit opmaken, dat de aldaar gevestigde volkeren evenzeer in het bezit waren van bronzen wapens, enz. De oudheidkundigen noemden ze aanvankelijk *Keltisch*, daar zij van meening waren, dat die voorwerpen hun ontstaan verschuldigd waren aan de Kelten, in Brittannië gevestigd, waar de beide bestanddeelen van bet brons in overvloed voorkomen. Daarentegen hebben de Deensche oudheidkundigen *C. J. Thomsen* en zijn leerling *J. J. Worsaae*,alsmede de Zweedscbe archeoloog *A. Nilsson* aangetoond, dat men in de oudste graven van Skandinavië slechts steenen, in de latere bronzen en eerst in nog latere ijzeren voorwerpen aantreft. Dit verschijnsel openbaart zich ook elders, zelfs in Frankrijk en Italië. Het bronzen tijdperk wijst ons alzoo na de steenperiode op een hoogeren trap van volksontwikkeling. Dat tijdperk was ongetwijfeld in verschillende landen zeer ongelijk van duur.

Men meent, dat het bronzen tijdperk in Europa een aanvang genomen heeft 2000 jaar vóór de geboorte van *Christus* en een einde nam in Oostenrijk en Zuid-Duitschland in de 8ste of 9de eeuw voor Chr., met het optreden der Hallstatt-beschaving, terwijl het in Noord-Europa eenige eeuwen langer heeft geduurd. Het heeft intusschen geen scherp afgebakende grenzen, daar op vele vindplaatsen blijkt, hoe tegelijk steenen en bronzen voorwerpen werden gebezigd. Trouwens het is te begrijpen, dat bij het in zwang komen van bet dure brons de onbemiddelden zich nog altijd hij de steenen voorwerpen moesten bepalen. Wellicht heeft zelfs in vele oorden geen bronzen tijdperk bestaan. Onbeslist is voorts het vraagstuk omtrent het ontstaan van dat tijdperk in het Noorden. Volgens *Thomsen* en *Worsaae* is de bronsgieterij afkomstig van landverhuizers uit het Zuiden, terwijl anderen beweren, dat er bronzen voorwerpen door den handel zijn ingevoerd (volgens *Nilsson* door de Phoeniciërs en volgens *Lindenschmit* door de Etrusken), en dat zich daarop de bronsnijverheid in het Noorden zelfstandig beeft ontwikkeld. Zij, die de ontwikkeling der bronsgieterij in noordelijk en midden-Europa afkomstig oordeelen van de Etrusken, welke laatsten die kunst wederom van de Grieken hadden ontvangen, beroepen zich op het verschijnsel, dat de vormen der bronzen voorwerpen uit Etruskiscbe graven overeenkomen met die der in Europa gevondene. Het is bewezen, dat de Etrusken zeer ervaren waren in de metaalsmelterij en een uitgebreiden handel dreven, ook met de Kelten (Galliërs). Men is algemeen van meening, dat de handelswegen van dien tijd van de kust der Adriatische Zee langs de boorden van de Po over de Alpen langs den Rijn, de Inn of den Donau naar de naburige volkeren van het Noorden liepen. Op het archaeologisch congres te Bologna in 1871 waren echter vele noordsche oudheidkundigen van meening, dat de Etruskische kunst eerst tegen het einde van het bronzen tijdperk bekend was geworden in het Noorden. Op het congres te Brussel in 1872 werd evenwel vastgesteld, dat België reeds vóór zijn verovering door de Romeinen handelsbetrekkingen had aangeknoopt met Etrurië, terwijl het verkeer tusschen Italië en Skandinavië eerst veel later een aanvang nam. Intusschen is ook veel te zeggen voor het denkbeeld, dat de bronzen voorwerpen naar het noorden zijn gebracht door de Phoeniciërs. Immers bij al de bronzen voorwerpen van Europa ontwaart men denzelfden stijl, die zich openbaart in de eigenaardige spiralen, gebroken lijnen, cirkels, radfiguren, strepen, ruiten, enz., en men ontdekt dien stijl tot in het Oosten toe. Ook de korte handgrepen der bronzen zwaarden wijzen ons op een Semitisch volk, zooals de Phoeniciërs. Eindelijk is het opmerkelijk, dat men juist bij *deze* zwaarden de Oostersche sieraden ontdekt, terwijl die bij de zwaarden met langere handgrepen ontbreken. Eerstgemelde zwaarden zijn dus vermoedelijk van de Phoeniciërs afkomstig, terwijl laatstgemelde in Europa werden gegoten. Evenwel leerde men reeds in de oudste tijden van het bronzen tijdperk in Midden- en Noord-Europa zelf bronzen gereedschappen en andere voorwerpen vervaardigen, zooals afdoende blijkt uit de gevonden gietvormen. Vooral in Noord-Duitschland en Skandinavië ontwikkelde zich de techniek meer en meer en bereikte het bronsgieten ten slotte een hoogen trap van volmaaktheid. De verhouding tusschen bet koper en tin wisselt af tusschen 5—15% tin en 95—85% koper. Voorts beeft men in bet brons ook vele andere bestanddeelen ontdekt, zooals lood, zink, antimonium en nikkel, waaruit blijkt, dat men gewoonlijk het koperkies beeft gebruikt, dat aanwezig was in het land, waar de voorwerpen vervaardigd werden. De analyse van *von Fellenberg* bewijst, dat het tin der bronzen voorwerpen uit de Zwitsersche meren zoo volkomen zuiver is, dat bet alleen verkregen kon zijn uit Cornwall of uit het westen van Frankrijk, terwijl het koper van het Mecklenburger brons afkomstig moet zijn van den Oeral, omdat bet geen lood, maar eenig zilver bevat. Het eigenlijke vaderland van bet Europeesch tin schijnt men te moeten zoeken op de Scilly-eilanden (de Cassiteride der Ouden) en het schiereiland van Cornwall, waar het ook niet aan koper ontbrak. De inboorlingen van die gewesten verkochten reeds lang vóór den inval der Romeinen hun tin aan Phoeniciscbe koopvaarders. Niettemin hellen de oudheidkundigen van den jongsten tijd meer en meer over tot de meening, dat de bewoners van het Noorden de bronsindustrie ontvangen hebben van de Etrusken. De sieraden der bronzen voorwerpen uit oude Skandinavische graven wijzen op de Grieksch-Etruskiscbe kunst, terwijl de barnsteenkoralen getuigenis geven van een handelsgemeenschap tusschen Etrurië en de Oostzee. Tot de voorwerpen uit bet bronzen tijdperk behooren vooral bijlen, messen, zwaarden, dolken, lans- en pijlspitsen, borens, kleeder- en haarnaalden, hoofd- en armspangen, oor- en halsringen, hechtnaalden, kammen, ruwe munten en velerlei huisraad. Gewoonlijk worden zij onder grafheuvels opgedolven, hoewel ook in de zooge-

naamde „schatkamers". Daaronder verstaat men een groot aantal hronzen wapens en sieraden, die samen onder een steen of in plassen en moerassen worden gevonden.

Bronziet. Zie *Augiet.*

Bronzino, *Angelo*, een historie- en portretschilder der Florentijnsche school en een leerling van *Pontormo*, werd geboren te Monticelli hij Florence omstreeks het jaar 1502 en overleed aldaar, den 23sten November 1572. Hij gevoelde zich aangetrokken door de Venetiaansche school en was een navolger van *Michel Angelo.* Zijn compositie is bevallig en correct en zijn opvatting geniaal, terwijl zijn koloriet, als te veel met geel overladen, algemeen wordt afgekeurd. Zijn voornaamste stuk is een Christusbeeld in de Academie te Florence, maar door overdreven naaktheid en overlading der compositie wordt zijn werk benadeeld. In de Sta. Maria Novella bevindt zich van hem een fraaie piéta, in het Hofmuseum te Weenen een „Heilige Familie". Zijn beste werk hestond in portretschilderen. Hij schilderde o. a. den groothertog *Cosimo I* van Florence en diens gemalin *Eleonora.* Tot zijn school behoorde ook zijn neef *Allesandro Allori.*

Bronzout, *Engelsch*, is de naam waaronder epiesglansboter of chloorantimoninm (zie aldaar) vaak in den handel voorkomt.

Brood, een der belangrijkste voedingsmiddelen van den mensch, wordt bereid nit een deeg van meel en water, soms onder toevoeging van verschillende stoffen ter veraangenaming van den smaak, door gisting en verwarming. Het is verschillend naar gelang van de meelsoort, die men hij de vervaardiging van het deeg gebruikt. Aan het hrood van grof rogge- of tarwemeel komt de eerste rang toe.

Daar het meel door verbrijzeling der graansoorten verkregen wordt, bevat het alle hierin aanwezige bestanddeelen, behalve de vrucht- en zaadomhulsels, die er door zeven nit verwijderd worden. Deze bevatten echter steeds eenige inwendige lagen, die uit voedzame stoffen bestaan. Hoe fijner het graan gemalen wordt, des to meer komt van die lagen in het meel. Als wij den aard der verschillende lagen van den graankorrel onderzoeken, zullen wij zien, dat met de zemelen (de omhulsels) een betrekkelijk aanzienlijke hoeveelheid voedende stof verloren gaat. Dicht onder het opperhnidje ligt een rij groote cellen; deze bevatten eiwitstoffen, vooral kleefstof, plantenfibrine en alhumine. Daaronder worden de cellen anders en bevatton eenige eiwitstoffen, maar, naar mate ze dichter bij het midden staan, bevatten zij allengs grootere hoeveelheden zetmeel. Diezelfde verdeeling vindt men ook hij den korrel van tarwe en van andere granen. Men bemerkt derhalve, dat de graankorrel geenszins nit een gelijksoortige massa bestaat, maar dat de binnenste zachtere deelen meer stikstofvrij en de hnitenste vastere deelen vooral stikstofhondend zijn. Wij zien ook, dat een verbrijzeling in den molen die twee verschillende bestanddeelen van elkaar kan scheiden; aanvankelijk toch zullen de inwendige zachte deelen der korrels voor den dag komen, terwijl vervolgens de omhulsels door den steen worden fijngemaakt en zich met het zetmeel vermengen. Zulk een scheiding heeft vooral plaats hij het builen. Hierdoor verkrijgt men dus fijn meel, dat zeer arm is aan stikstofhondende verbindingen. Toch kan zonder deze het menschelijk lichaam niet in stand blijven, omdat het door de stofwisseling gestadig stikstofhondende bestanddeelen verliest, die aanvulling vereischen.

Grofgemalen meel verdient derhalve, met het oog op de voeding, de voorkeur boven de fijnere meelsoorten. Terwijl heide soorten in den rogge- en tarwekorrel aanwezig zijn in de verhonding van 1 tot 4 of 1 tot 5, vindt men in fijn tarwemeel op 1 deel stikstofhondende stof 10 deelen stikstofvrije stof. Brood van zulk fijn meel zon dus niet best aan het oogmerk beantwoorden. De nieuwe moleus worden er op ingericht, dat bijna de geheele massa der korrels onder het meel komt en dit levert dan het beste brood.

De bewerking van het meel tot hruikbaar hrood bestaat in het kneden daarvan tot deeg, dat men voorts vermengt met een zelfstandigheid, die het vermogen bezit, om het te doen rijzen, waarna men het aan een hoogeren warmtegraad blootstolt, die er bepaalde veranderingen in te weeg brengt en er een zekere vastheid aan geeft.

Het mengen of tot deeg bereiden van het meel heeft een dubbel doel; het moet in de eerste plaats zoo geschieden, dat men een massa van gepaste dikte verkrijgt, en in de tweede plaats moet men er de zelfstandigheden doorheenwerken, die het vervolgens doen rijzen. Hiertoe kan men alle stoffen gehruiken, die gisting veroorzaken. Van onds neemt men hiertoe gist of zunrdeeg, dit laatste voor roggebrood. Het znurdeeg is een meelbrij, die in staat van ontleding verkeert. Vermengt men meel mot water en gist, en stolt men het mengsel eenigen tijd aan een zachte warmte hloot, dan ontstaat er in de eerste plaats een omzetting van de kleefstof. Deze werkt weder op de zetmeelkorrels en veroorzaakt een alkoholische en lator een melkzure gisting, die den smaak geeft aan het deeg, hetwelk nu om die reden znurdeeg wordt genoemd. Deze tweede gisting is voor de bereiding van hrood onnoodig en moet zelfs bij de gisting van hrood zooveel mogelijk vermeden worden. Daarentegen is de omzetting van een gedeelte der kleefstof, waardoor het deeg beter vormbaar wordt, wel degelijk een vereischte. Znurdeeg kan geen unr bewaard worden zonder een verandering te ondergaan. Op het land wordt het soms 2 à 3 weken bewaard; het veroorzaakt dan een hevige gisting in het deeg en geeft een znur hrood. Wanneer men zich in de gelegenheid bevindt, om telkens na verloop van één dag of van weinige dagen to bakken, dan is het voldoende, dat men ieder keer van het voorgaande baksel een kleine hoeveelheid deeg bewaart en deze zóó behandelt, dat zij jnist geschikt is voor den volgenden keer.

Daar zich hij het gisten van het znurdeeg steeds eenig melkznur vormt, kan het licht gebeuren, dat het baksel znurder wordt dan de verbruikers verlangen. Om dit te verhoeden, heeft *Liebig* voorgesteld, bij het bereiden van deeg in plaats van warm water, warm kalkwater te nemen. De kalk bindt door haar basische eigenschappen het melkznur en vormt daarmede melkznur calcium. Daar het water niet veel kalk kan oplossen, behoeft men niet bang te wezen, dat het hrood

BROODBAKKERIJ.

Het brood, gereed om bij de klanten te worden bezorgd.

Het kneden.

De bereiding van het deeg.

kalkachtig zal worden; ook heeft het lichaam voor de beenderen een hoeveelheid kalkzouten tot voedsel noodig. Het brood, dat op deze wijze bereid is, heeft een aangenamen smaak, althans wanneer men genoeg zout onder het deeg gemengd heeft. Anderen kenren het gebruik van kalkwater af, en *Hirzel* meent, dat men met keukenzout hetzelfde doel kan bereiken, daar het de gisting vertraagt en het ontstaan van melkzuur verhindert, mits het dadelijk bij het deeg wordt gevoegd ten bedrage van 1 kg. op 20 kg. meel. Zulk brood is smakelijk, los, met fijne poriën, bros, geurig, licht verteerbaar, voedzaam, omdat het niet sterk gegist is, en kan langen tijd goed blijven.

De handelwijze, in 1856 door *Mège-Mouriès* te Parijs aangewezen, om van tarwemeel wit, niet zuur, smakelijk en voedzaam brood te bereiden, mag hier niet onvermeld blijven. Volgens *Mouriès* bevindt zich onmiddellijk onder den zaadwand van den tarwekorrel een zelfstandigheid, die ontledend op de kleefstof werkt en bij het gisten de ontwikkeling van melkzuur bevordert, en daarenboven een gele extractiefstof, die door hitte bruin wordt. Men moet die zelfstandigheden derhalve uit het meel verwijderen of ze door scheikundige middelen zóó veranderen, dat zij niet nadeelig kunnen werken. Daartoe wordt aanbevolen het graan in den molen slechts eenmaal over den steen te laten gaan en het daarna in 3 deelen te scheiden, in zemelen, wit meel en afval. Dit laatste bevat gemelde schadelijke stoffen. Het wordt vermengd met een viervoudig gewicht water, waarbij men een half etmaal te voren gist en druivensuiker heeft gevoegd, en men laat dit mengsel staan, totdat zich een alkoholische gisting openbaart, waarna het door een haarzeef wordt gegoten. De vloeistof, op deze wijze verkregen, gebruikt men tot het mengen van het witte meel. Door genoemde behandeling van den afval wordt de zelfstandigheid, die de melkzure gisting veroorzaakt en een schadelijke verandering der kleefstof bewerkt, zoo omgezet, dat ze achterblijft, terwijl de vloeistof, die door de zeef is gezijpeld, alle voedzame bestanddeelen van den afval bevat, welke zoodoende in het brood komen.

Voor het doen rijzen van het deeg is echter tegenwoordig de gist het meest algemeen in gebruik. Men vermengt haar met meel tot een dikken brij, laat dien rijzen, en kneedt er daarna het overige meel doorheen. Gedurende het rijzen ontstaat in het deeg een alkoholische gisting, waarbij zich alkohol en koolzuur vormt. Op 1 kg. deeg ontstaan 2,5 gr. alkohol en 2,7 gr. koolzuur. Dit koolzuur blijft als dunne blaasjes in het deeg hangen, maakt het daardoor losser en het brood aldus poreuzer. Een nauwkeurige vermenging van gist en deeg is hoogst noodig. Als men zulk een hoeveelheid meel minder zorgvuldig behandelde, zou de gist zich niet overal behoorlijk verdeelen, en er zonden plaatsen in het deeg wezen, waar zij meer dan elders was opgehoopt. Dan zou de gisting minder rustig afloopen, de ontwikkeling van koolzuur in de geheele massa niet gelijkmatig wezen en het deeg hier en daar groote en kleine holten bevatten. Men kan echter ook de gist met water vermengen en deze massa dadelijk door de geheele hoeveelheid meel kneden. Ook de juiste verhouding van meel en water is van groot belang. Neemt men te weinig water, dan wordt het deeg te vast, en het koolzuur ondervindt bij zijn ontwikkeling te grooten tegenstand, neemt men te veel, dan wordt het deeg te dun, zoodat een groot deel van het koolzuur ontwijkt en de massa in elkaar zinkt. Het brood wordt smakelijker en blijft langer goed door toevoeging van melk en zout.

Het hoofddoel der deegbereiding en gisting is de ontwikkeling van een gas, dat het rijzen veroorzaakt en alzoo los, poreus brood levert. Daarom heeft men bij het vervaardigen van fijn gebak reeds lang andere middelen in toepassing gebracht, zooals koolzuurammonium en rum. Eerstgenoemde stof is een vast lichaam, dat bij een hoogere temperatuur gasvormig wordt en ontwijkt, terwijl de rum, en alkohol in het algemeen, bij warmte in damp verandert en het deeg poreus maakt. Die stoffen zijn echter wegens haren hoogen prijs onbruikbaar bij het bakken van brood. Daarentegen heeft men in den jongsten tijd met goed gevolg alleen water gebruikt, dat met koolzuur verzadigd is (spuitwater). Het meel wordt eenvoudig met dit water vermengd en daarna gebakken. Volgens de methode van *Dauglish* bereidt men het deeg in een gesloten trog met water, dat onder hoogen druk met koolzuur verzadigd is. Opent men nu een mondstuk aan den trog, dan wordt door den druk daarbinnen het deeg eruit geperst. Dit rijst, zoodra het aan den gewonen luchtdruk is blootgesteld, en kan dadelijk gebakken worden. Dit brood is echter flauw van smaak. Bovendien zijn er nog zeer verschillende mengsels, onder den naam van bakpoeder in den handel, die men slechts met het meel behoeft te vermengen, waarna men dadelijk kan bakken. Het bakpoeder (zie aldaar) is in Noord-Amerika algemeen in gebruik. Aldaar verkoopt men, onder den naam van „self raising flour", meel met dat poeder vermengd, zoodat de vrouwen het met water tot deeg kneden en er in den kacheloven brood van bakken.

Bij het ontkiemen van het koren, zooals dat in vochtige zomers op het veld kan geschieden, ondergaat de kleefstof een ongunstige verandering en men verkrijgt daarvan een mindere soort brood. Men kan dit echter gemakkelijk verbeteren door een dubbel zoo groote hoeveelheid zout als gewoonlijk toe te voegen. Om de zemelen, die zeer rijk aan stikstofverbindingen zijn, bij de broodbereiding te gebruiken, verwerkt men ongebuild tarwemeel of roggemeel. Hiervan vervaardigt men de soorten, die onder den naam van Graham-brood, „schrot"-brood, enz. bij voorkeur door de vegetariërs gegeten worden.

Een tweede hoofdzaak der broodbereiding is het eigenlijke *bakken*. De oorspronkelijke inrichting der ovens, zooals men ze ook thans nog in vele bakkerijen aantreft, is zeer gebrekkig, daar zij te veel brandstof vereischen, veel werk verschaffen en verre van zindelijk zijn. Tevens kan hierbij slechts de ondervinding leeren bepalen, of de vereischte warmtegraad daarin aanwezig is. Deze bedraagt 200 à 225° C. De bodem moet niet zoo warm zijn, dat een droog stuk hout, hetwelk men er overheen schuift, vonken geeft, en toch zoo warm, dat meel, hetwelk men er in strooit, bruin wordt. Daarna wordt de brandstof met de asch er uitgehaald, de bodem met een vochtigen wis-

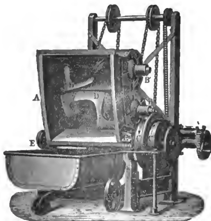
scher schoon gedweild en vervolgens het brood erin geschoven, nadat dit aan de bovenzijde met water of olie bestreken is. Hierop wordt de oven luchtdicht gesloten en laat men het brood er in, totdat het aan de bovenzijde een fraai bruine kleur heeft gekregen. De tijd van het bakken wisselt af met de grootte, den vorm en de soort van het brood. De hitte in den oven moet ook aan de bovenzijde werken, daarom mag het gewelf niet ver van den bodem verwijderd wezen; anders zou het brood aan den onderkant verbranden, zonder van boven bruin en goed gaar te worden. Door het behoorlijk sluiten van den oven belet men het ontsnappen van den waterdamp, die noodzakelijk is voor de vorming der korst.

De quantiteit brood, die door een bepaalde hoeveelheid deeg wordt opgeleverd, hangt af van de soort van het meel, dat gebruikt wordt. Het fijne, witte, zemelvrije meel levert minder brood op, dan het grovere meel. In het algemeen ontstaat uit 100 kg. tarwemeel 125 à 126 kg. brood, uit 100 kg. roggemeel 130 à 133 kg. brood. Het oudbakken worden van het brood hangt niet rechtstreeks af van het uitdrogen. De verandering heeft sneller plaats bij wit en met gist gebakken brood, dan bij die soorten, die met zuurdeeg en van grof meel vervaardigd zijn. Door een snelle verhitting in een dichten oven tot 80 à 90° kan men het op versch doen gelijken, waaruit wel blijkt, dat men de verandering niet in de hoeveelheid water, die het brood bevat, maar in chemische oorzaken moet zoeken.

Brood bewaart men het beste op droge, luchtige plaatsen, en het mag nooit warm in gesloten ruimten gebracht worden of in lagen opgestapeld. Als men het zeer zacht wil hebben, moet men het in grof flanel wikkelen en aldus laten afkoelen.

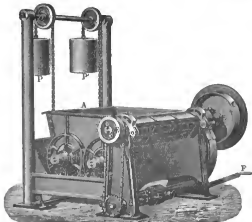
Tegenwoordig maakt men, vooral in de groote broodfabrieken, steeds meer gebruik van machines. Vooral voor het kneden, dat vroeger met de voeten geschiedde en in het kleine bedrijf nog met de handen wordt verricht, heeft men, vooral uit een hygiënisch oogpunt, reeds spoedig getracht machines uit te vinden. Met een kneedmachine kan 1 man in 10 à 15 minuten een deeg van 75 kg. gereed maken. De kneedmachine van *Weiner* en *Pfleiderer* (zie fig. 1 en 2) bestaat grootendeels uit een kneedtrog A, van boven trechtervormig, van onderen uit twee halve cylinders bestaande, met in het midden een rand. In deze halve cylinders draaien de hefboomen D en D^1 rond, die door riemschijven in beweging gebracht worden. De twee assen draaien tegen elkaar in en met een verschillende snelheid. Tevens kan men aan de assen een tegengestelde draaiing mededeelen, maar steeds blijven zij tegen elkaar in draaien. De vorm der hefboomen D en D^1 hangt af van het doel, waarvoor de kneedmachine moet dienen. Om den trog te ledigen, wordt hij om de as E omgekipt. Het deeg valt er uit en wordt in transportwagentjes verder vervoerd. De opheffing van den trog geschiedt met behulp van de tegenwichten P en P^1 en het neerdrukken van den hefboom F. De grootste machines kunnen 850 kg. deeg bevatten en leveren dagelijks een hoeveelheid voor 20000 brooden. Voor hunne beweging is $6^1/_2$ paardekracht noodig.

Fig. 1.

Kneedmachine van Weiner en Pfleiderer, geopend.

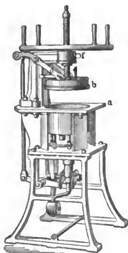
Fig. 2.

Kneedmachine van Weiner en Pfleiderer, gesloten.

De deegverdeelmachines werden omstreeks het midden van de 19de eeuw voor het eerst door *Hailfinger* in Weenen vervaardigd en later door *Brüning & Herbst* in Halle veel verspreid. De machines verdeelen op zeer eenvoudige wijze een bepaalde hoeveelheid deeg in 30 tot 50 stukken van nauwkeurig dezelfde grootte. Het deegreservoir *a* der machine (zie fig. 3) kan 1 tot 6 kg. deeg bevatten, terwijl dit vervolgens door een schijf *b* gelijkmatig wordt uitgespreid en daarna door de messen in stukken gesneden.

Fig. 3.

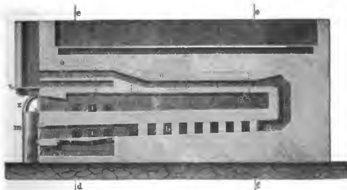

Deegdeelmachine van Brüning.

Ook de inrichting der ovens is in den nieuweren tijd veel verbeterd. Zij worden verwarmd door de verbrandingsgassen, die er aan den buitenkant omheenstrijken of wel door buizen geleid worden, die den oven omgeven. Hierbij kan men steeds voortgaan met stoken dus ook met bakken. In de figuren 4 en 5 is zulk een oven voorgesteld. De verbrandingsgassen van de roostervuren bij *n* stijgen onder den oven op en gaan door een stelsel van kanalen langzaam naar achteren, komen door het kanaal bij *b'* boven den oven, strijken daarover heen en ontwijken bij *b''* in den schoorsteen. Daar ze op het laatste gedeelte van hunnen weg reeds veel van hunne warmte hebben verloren, wordt het bovenste deel van den oven aan den voorkant nog afzonderlijk verwarmd. De gassen daarvan gaan door de kanalen i en i en bereiken bij e' den schoorsteen. Door een stelsel van schuiven en andere kanalen kan men de gassen uit i ook direct in de bakruimte brengen. De buitenste kanalen d hebben een verwijding, die dient voor de zijdelingsche verwarming van den oven. In den bovenkant van den ovenwand zijn de ijzeren buizen aangebracht, die voor den afvoer van den waterdamp dienen en in den schoorsteen uitmonden. *Doberschinsky* heeft een stoombakoven geconstrueerd, die in fig. 6 in langsdoorsnede is voorgesteld. Daarbij is de stookruimte geheel gescheiden van de bakruimte en ligt aan den achterkant van den oven. De verbrandingsgassen geven hunne warmte af aan een stelsel van buizen, die met water gevuld, onderling niet verbonden, en van een manometer voorzien zijn. In fig. 7 is *Urbanitzky's* oven met gasverhitting voorgesteld. In een schacht F wordt het verbrandingsgas ontwikkeld, dat in een tweede ruimte om de bakruimte B samenkomt met verwarmde lucht, die in de ruimte G, welke van vuurvaste steenen voorzien is, voorgewarmd is.

Tarwebrood, dat de geringste hoeveelheid cellulose bevat, is het gemakkelijkst verteerbaar en de voedingstoffen ervan worden het volledigst in

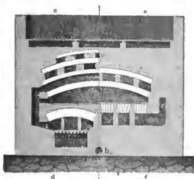
Fig. 4.

Steenkool-bakoven (verticale lengtedoorsnede).

het lichaam opgenomen. Ofschoon het minder eiwitstoffen bevat dan roggebrood, bezit het toch een groote voedingswaarde, maar omdat het weinig onverteerbare stoffen bevat, werkt het niet bevorderlijk op den stoelgang. Roggebrood is minder gemakkelijk verteerbaar, levert een geringere hoeveelheid voedende bestanddeelen aan het lichaam en laat een grootere hoeveelheid onverteerbare stoffen in den darm achter. Bij een te groot gebruik van roggebrood ontstaan gistingsprocessen en soms darmcatarh. Grahambrood wordt gemakkelijker verteerd dan roggebrood; het oefent een heilzame prikkeling uit op den darmwand en werkt daardoor gunstig bij verstopping. Als men op den prijs let in verband met de opgenomen voedende bestanddeelen, blijkt wittebrood het duurste te zijn.

Fig. 5.

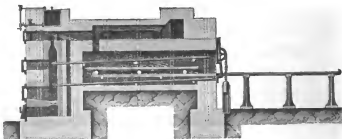
Steenkool-bakoven (verticale dwarsdoorsnede).

Wittebrood, van tarwe vervaardigd, wordt vooral gegeten in Frankrijk, Engeland en Zuid-Duitschland. Wintertarwe levert een betere soort brood dan zomertarwe. Voor het gisten gebruikt men in deze streken meestal gist. Roggebrood wordt in ons land door de arbeidersklasse, in Duitschland Rusland en Skandinavië algemeen gegeten. Zomerrogge levert een betere soort roggebrood dan winterrogge. Het kommiesbrood is vrij rijk aan zemelen; uit grof meel vervaardigt men in Westfalen den pompernikkel. De gisting wordt hierbij in den regel veroorzaakt door zuurdeeg, maar soms ook wel door gist. Bovendien vervaardigt men ook brood uit mengsels van rogge- en tarwemeel. Maïsbrood droogt snel uit, wordt gescheurd en oudbakken, zoodat in Noord-Amerika dan ook dagelijks versche maïskoeken op tafel komen. Een mengsel van maïsmeel en roggemeel (kukuruz-brood in Kroatië) of van roggemeel en tarwemeel (Murphy-brood, Caprivibrood) levert echter een goede soort brood. In Zuid-Duitschland, Griekenland en Zwitserland wordt veel gerstebrood gegeten. Het is echter zwaar, droog, hard en gescheurd. Brood van havermeel is nog slechter; het heeft een onaangenamen bijsmaak en wordt in hoofdzaak slechts in Schotland en Zweden, ook wel in Noorwen en Denemarken gegeten, of op plaatsen waar uitsluitend haver verbouwd wordt. Beter is brood van rijstmeel, dat aangenaam smaakt en het best met bakpoeder wordt vervaardigd.

Om het brood een grootere voedingswaarde te verschaffen, vooral met het oog op de daarin voorhanden klecfstof, zijn door *Steinmetz* in Leipzig en door *Gelinck* in Riga afzonderlijke methodes in toepassing gebracht. *Steinmetz* verbindt een reiniging van het koren langs den natten weg met het pellen ervan. In de hiertoe dienende waschmachine is de beweging van het water zóó ingericht, dat het koren stroomende gewasschen wordt. Door een schroef zonder eind wordt het uit het water verwijderd, vervolgens in de pelmachine gepeld, maar niet gebroken, zoodat de voedingswaarde der korrels zoo groot mogelijk blijft. De omhulsels worden verwijderd en het koren wordt weer gedroogd.

Door de gepatenteerde bakmethode van *Gelinck* wordt het brood rechtstreeks vervaardigd uit ongemalen koren. Nadat dit eerst langs den drogen weg gereinigd is, wordt het daarna nog in stroomend water zoo lang gereinigd, tot het water helder afstroomt. Vervolgens wordt het koren gepeld en in heet water van 50° C. gebroeid, totdat

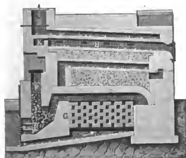
Fig. 6.

Doberschinsky's bakoven met heetwaterverwarming (lengtedoorsnede).

het tusschen de vingers gemakkelijk fijn gewreven kan worden. Het gezonde koren zinkt daarbij op den bodem; de onreinheden en de zieke korrels blijven aan de oppervlakte en worden afgeschept. Na deze voorbereidende werkzaamheden komt het deeg dadelijk in den deegmolen, waarin het verder bereid wordt, zonder weer met menschenhanden in aanraking te komen. Men voegt daarbij tevens de noodige hoeveelheid zuurdeeg en zout toe, zoodat het deeg bij het verlaten van den molen gereed is om tot brooden gevormd te worden. Als het brood gereed is, vertoont het een glanzende bruine korst en smaakt bijzonder sterk naar versch koren. Het is poreus en grauwachtig van kleur, blijft lang smakelijk en kan in aangesneden toestand twee à drie weken bewaard worden zonder te schimmelen. Daar hierbij het malen van het koren en dus ook de transportkosten naar en van den molen bespaard worden, kan dit brood goedkooper zijn dan het gewone.

Fig. 7.

Urbanitzky's bakoven met gasverwarming.

Simons in Soest heeft deze methode in zooverre gewijzigd, dat hij het geweekte koren eenige uren laat liggen, om door de beginnende ontkieming de oplosbaarheid der eiwitstoffen te bevorderen. Na de gisting wordt het deeg in een oven bij lage temperatuur gedurende 12 uren gebakken. Uit 100 kg. meel verkrijgt men volgens deze methode 145 kg. brood.

Het „Dauerbrot", dat door *Frans Joseph Körner* te Eltville uitgevonden is, wordt vervaardigd uit tarwemeel, onder toevoeging van grof gemalen rijstmeel. Het is een soort kommiesbrood, dat zich van de andere soorten onderscheidt door grootere duurzaamheid, gemakkelijker verteerbaarheid en geringer kosten van vervaardiging. In den laatsten tijd neemt men in de plaats van rijstmeel, dat omslachtige bewerkingen vereischte, een preparaat, dat den naam „panil" draagt. Voor lijders aan suikerziekte vervaardigt men een soort brood dat 25 à 30 % eiwit bevat.

In ongunstige tijden heeft men aan het brood surrogaten toegevoegd, o. a. aardappelenmeel of ook wel rauwe of gekookte aardappels. Men mag er echter niet veel van toevoegen, daar zij den goeden smaak van het brood benadeelen en er de voedingswaarde van verminderen.

Meel en brood kunnen stoffen bevatten, die schadelijk zijn voor de gezondheid. Meel, dat vervaardigd is uit onrijp en niet behoorlijk gedroogd koren, is voor de gezondheid nadeelig. Een belangrijke hoeveelheid moederkoren is eveneens schadelijk. Maïsbrood veroorzaakt soms pellagra. Meel wordt met verschillende stoffen vervalscht (zie onder Vervalschingen), maar deze zijn daarin in elk geval gemakkelijker te ontdekken dan in brood. Aluin, gips en kopervitriool zijn algemeen voorkomende vervalschingen.

Geschiedenis: In het begin der beschavingsgeschiedenis werd het koren tusschen steenen verbrijzeld, zooals dat nu nog bij onontwikkelde volken met de rijst geschiedt. Overblijfselen van dergelijke werktuigen heeft men gevonden in de graven uit het steentijdperk, uit den tijd der paalwoningen en bij de opgravingen van Troje. De overblijfselen van brood, die gevonden zijn in de Zwitsersche paalwoningen, bevatten heele en halve korrels en bestaan meestal uit tarwe en gierst, zelden uit haver en gerst. Het brood is niet poreus en dus zonder gisting vervaardigd. De verkoolde korst wijst er op, dat het bakken plaats had op verhitte steenen of in de asch, zooals dat ook nog in de Edda wordt beschreven. Uit het deeg werden schijven gevormd en vervolgens gebakken. Deze waren in oude tijden algemeen in gebruik. Zoo waren waarschijnlijk ook de oud-Grieksche brooden gevormd, waarover *Homerus* spreekt, die eerst als bord dienden en daarna gegeten werden. Ook in Abessinië, Egypte en Voor-Azië gebruikt men tegenwoordig nog brooden van dien vorm. Gezuurde brooden vindt men slechts in de steden. Ten tijde van *Abraham* kende men het met zuurdeeg bereide brood nog niet, maar *Mozes* verbood reeds het gebruik ervan bij het Paaschfeest. Het bakken van brood met behulp van zuurdeeg schijnt in Oud-Egypte uitgevonden te zijn. Van hier vond deze methode haar weg naar Griekenland en werd er nog verbeterd. Daar bereidde men uit tarwe op verschillende manieren en onder toevoeging van verschillende stoffen, zooals olie, kaas, melk, wijn, opium, sesam, peper, enz. talrijke soorten van brood en maakte tevens gebruik van gerst, spelt, gierst, haver, enz. In Athene werd *Dionsyius* vereerd als de uitvinder van het broodbakken. Bij de feesten die ter zijner eer gegeven werden, droeg men in processie groote toonbrooden rond. De Grieken brachten de kunst van broodbakken over naar Italië. Eerst in 170 v. Chr. werd men daar met het gebruik der bakovens bekend en ontstond er een afzonderlijk bakkersbedrijf, daar men tot nog toe het brood zelf in huis gebakken had. Ten tijde van *Augustus* telde men te Rome reeds meer dan 300 bakkers en bereidde er zeer verschillende soorten van brood. Het werd „panis" genoemd naar *Pan*, die voor den uitvinder van het bakken werd gehouden, en de vrouwen gaven in den beginne aan het brood den vorm van *Pan*. Van de noordelijke volken waren het de Galliërs, die het eerst het brood leerden kennen, en men vermoedt, dat zij ook voor het eerst gebruik hebben gemaakt van gist. Bij de Germaansche volken kwam het brood eerst tegen het begin der Middeleeuwen algemeen in gebruik. Vroeger gebruikte men pap of

een taai, deegachtig mengsel van meel, water en melk, dat in stnkken getrokken en met wat reuzel werd gegeten. In Zweden kende het volk in de 16de eeuw nog geen andere soort brood, dan ongegiste, harde koeken, die uit water en meel gekneed en vervolgens gedroogd werden. Sedert de 18de eeuw werd bet gebruik van het tarwebrood algemeen verspreid.

Broodboom (Artocarpns *Forst.*). Het plantengeslacht *Artocarpus* behoort tot de familie der Moreae, welke zeer na aan die der *Netelgewassen* (Urticaceeën) is verwant. Het onderscheidt zich door melksap en door zaden zonder eiwit en omvat hooge boomen met lederachtige, gaafrandige of ingesneden bladeren. De paarsgewijs geplaatste steunbladeren vallen vroeg af. De planten zijn éénhuizig, en het bloemdek der mannelijke bloemen is doorgaans buisvormig en tweedeelig en omsluit één enkelen meeldraad. Zij staan in groepen bijeen op een dikke, cylindervormige as. De vrouwelijke bloemen zijn krnikvormig en van boven vernauwd en vormen een zeszijdige buis. Al de bloemen zijn tot een ronden bloemkoek vereenigd. De vruchten vormen een groote, samengestelde besvrucht.

Artocarpus incisa L. fil., de eigenlijke *broodboom*, beeft wigvormig-ronde, gevingerde bladeren. Hij wordt 13 m. hoog en heeft dan een middellijn van 5 dm. Zijn talrijke, brosse en uiteenstaande takken vormen een breede kroon, en het geheele gewas is vol van een kleverig melksap. De bladeren worden 1 m. lang en half zoo breed, en de bolvormige vrucht — een verzameling van bessen — wordt zoo groot als een meloen. *Dampier* vond in 1696 dezen boom op de Ladronen- of Dieveneilanden en verhaalt, dat de inwoners van Goeam de vrucbt bij wijze van brood gebruikten. Men verzamelde ze, ontdeed ze van de bnitenste schaal en bakte ze in den oven. Hierbij bleef zij week, evenals bet brood onder de korst, maar men moest ze in verscben toestand nuttigen, daar zij na verloop van een etmaal bard werd. Veertig jaren later verhaalde *Anson*, dat de Spanjaarden de vrucht in stukken sneden, droogden en bewaarden, waarna zij met oranje- of citroensap als appelmoes kon worden toebereid. De manschap van *Anson* gaf daaraan de voorkeur boven brood. *Rumphius* beweerde, dat de broodboom op Sumatra, Java, Amboina en de Molnkken thuis behoort. *Sonnerat* bracht hem van Manila naar Isle de France, en *Poivre* naar Bourbon. Volgens *Cook* beeft de vrucht een zoeten bijsmaak, gelijkende op dien van tarwebrood of de knol van den topinamboer (Helianthus tuberosus *L.*). *George III*, koning van Engeland, gaf last, dat de boom van Otaheite naar West-Indië moest gebracht worden, en kapitein *Bligh* bad 774 gezonde boomen ingeladen, toen muiterij aan boord de geheele onderneming verijdelde. Later nam het schip „Providence" een aantal boomen in, van welke 550 in het jaar 1793 op St. Vincent en Jamaïca werden aan wal gebracht. Ook te Nieuw Granada werd de broodboom ingevoerd. Als de vrucht rijp is, krijgt zij een gele schaal en bet sap borrelt als tranen uit de scbeuren. Van den bast vervaardigt men geweven stoffen, het bout komt te pas tot het bouwen van huizen en vaartuigen, in de bladeren bewaart men allerlei voorraad van voedingsmiddelen, en bet kleverig melksap levert lijm. Men zegt, dat 2 of 3 boomen voldoende zijn, om een mensch het noodige onderhoud te verschaffen.

Bijgaande afbeelding stelt in *a* een tak voor met vruchten op $^1/_{12}$ der natuurlijke grootte, in *b* een mannelijke bloem, driemaal vergroot, in *c* een vrouwelijke bloem op $^1/_2$ der natuurlijke grootte, in *d* een zaadje op $^2/_5$ der natnurlijke grootte, in *e* dit laatste doorgesneden, in *f* eenige vronwelijke bloemen eener kernlooze verscheidenheid in natnnrlijke grootte, in *g* een vrucbt dezer verscbeidenheid, in *h* deze laatste doorgesneden en in *i* een gedeelte der vrucht van de boofdsoort in doorsnede — deze laatste alle op $^1/_{12}$ der natnurlijke grootte.

Een andere merkwaardige soort van dit geslacht is *A. integrifolia L.* — een boom, die veel dikker

Broodboom.

wordt dan de voorgaande en langwerpige, gaafrandige bladeren draagt. Hij behoort te huis in geheel Oost-Indië en wordt ook in West-Indië gekweekt. Zijn vrucht wordt wel 12 kg. zwaar, en het vruchtvleesch wordt in Oost-Indië veel gegeten. Uit de zaden, welke op kastanjes gelijken, verkrijgt men meel, dat vooral op Ceylon als voedingsmiddel algemeen gebruikt wordt.

Broodolie, *patentbroodolie*, is de naam van een minerale olie, uit petroleumrestanten gewonnen, die in den laatsten tijd veel in de bakkerij voor het bestrijken van het brood en de platen gebruikt wordt, ten einde het vastkleven der brooden aan elkander en aan de platen te voorkomen. Het is een goedkooper middel dan boter, margarine en dergelijke vetten. Later zijn echter een rij van ziekteverschijnselen bekend geworden, die op het gebruik van zulk met broodolie gebakken brood terug te voeren zijn; als bewijs hiervoor kan dienen de vergiftiging, die in September 1895 te Hamburg voorkwam. De vergiftigingsverschijnselen kwamen in het algemeen overeen met die van een zwaren maagdarmkatarrh, gepaard met zware hoofdpijnen, een gevoel van angst, enz. Na 24—48 uren eindigden zij met genezing. Nadat door verschillende proeven bewezen is, dat de broodolie in den bakkersoven niet verbrand of vervluchtigt, maar verscheiden millimeters diep in het brood dringt en dus gegeten wordt, is het gebruik van dit middel in Duitschland bij de wet verboden.

Broodproef. Zie *Avondmaalsproef* en *Godsoordeel*.

Broodsnijmachine is een machine om snel brood te kunnen snijden in sneden van gelijke dikte. Zij worden gebruikt in hotels, ziekenhuizen, weeshuizen, enz. Men heeft zeer verschillende soorten; een eenvoudige machine is die, welke op dezelfde wijze met een hefboom werkt, als een kaasmes. Een andere zeer doelmatige machine bestaat uit een scherpe ronde schijf, die met een kruk wordt rondgedraaid. Het brood wordt hierbij langs een geleiding met een zachten druk tegen het mes ingeschoven. Hiermede kan men zeer gelijkmatig en zelfs zeer dunne schijven snijden.

Broodvruchtplanten of Moerbeiachtige (*Moreae*) is de naam eener plantenfamilie, die houtachtige, meestal met een melksap gevulde gewassen bevat. De bladeren zijn verspreid, enkelvoudig en dikwijls handdeelig en voorzien van afvallende steunblaadjes, de bloemen éénslachtig en tot veelbloemige bloeiwijzen vereenigd. Het bloemdek is kelkachtig, 3- tot 5-deelig, en het aantal meeldraden komt met dat der slippen overeen. Het vruchtbeginsel is één-, zelden tweehokkig. Er zijn 1 of 2 stempels, en de vrucht is een éénhokkig besvruchtje of nootje, door een saprijk-vleezig bloemdek omgeven. De zaden bezitten geen kiemwit.

Deze familie is verwant aan die der *Urticaceeën* en behoort te huis in de keerkringslanden, waar zij vooral door honderden soorten van het geslacht *Ficus* vertegenwoordigd wordt. Als sierplant wordt gekweekt F. carica. F. Benjamina is de Waringin der Maleiers. Onder die, welke een melksap afscheiden, behoort zoowel de koeboom (Galactodendrum utile *Humb.*), als de Javaansche giftboom (Antiaris). Het melksap van Ficus elastica levert het caoutchouc, dat van Ficus indica, na den steek van de bevruchte wijfjes van de schellakluis (Coccus lacca), het schellak. Verder behoort tot deze familie het geslacht *Morus*, waarvan de soorten *alba* en *nigra* de moerbeziënboomen vormen, wier bladeren het hoofdvoedsel aan de zijdewormen verschaffen.

Omtrent den *broodboom* raadplege men het artikel van dien naam.

Broodzetting is de bepaling van het maximum van den prijs, tot welken het brood mag verkocht worden. Zij is een overblijfsel van een oude theorie, die steunt op het begrip, dat de zorg voor de geregelde vervulling van de dagelijks wederkeerende eerste levensbehoeften des volks, ook in gewone tijden en omstandigheden, een deel is der zorg van den Staat, en dat deze niet kan worden overgelaten aan de vrije mededinging alleen.

De bepaling van een maximum van prijzen was voor de bereiking van dat doel een gereed middel. De Nationale Conventie in Frankrijk gaf in 1793 een reeks wetten, waarbij niet minder dan veertig artikelen van dagelijksche behoefte aan een maximumprijsbepaling onderworpen werden. De stad Parijs voerde in 1855 nog een vleeschzetting in, maar trok haar in 1858 reeds weer in, omdat het bleek, dat de vleeschprijzen zonder de zetting geregeld lager stonden, dan met deze. Nadat bijna alle gemeenten van ons land, volgens de regeling van dit onderwerp bij koninklijke besluiten van den 25sten Januari 1826 en van den 15den April 1843, tot 1854, toen gemelde besluiten buiten werking gesteld werden, onder de broodzetting hadden geleefd, verlieten verreweg de meeste gemeentebesturen, aan wier goedvinden het nu was overgelaten, om al of niet een broodzetting te verordenen, het stelsel en huldigden het beginsel der volledige vrijheid. Binnen weinige jaren kwam men echter op verscheidene plaatsen op die vergunning terug. Men heeft ook beproefd, den broodprijs door de bakkers zelf te laten vaststellen, die daarvan dan mededeeling moesten doen aan het gemeentebestuur, wier nadere goedkeuring daarop vereischt werd. Op andere plaatsen eischte men die mededeeling en sanctie niet, maar men liet aan de bakkers volkomen vrijheid van handelen. In den tijd dat de bakkers door een gilde verbonden waren konden zij gezamenlijk den broodprijs gemakkelijker boven een billijk bedrag opdrijven, maar men neemt tegenwoordig algemeen aan, dat door de concurrentie de staatsinmenging overbodig geworden is.

In verband met deze opvatting bepaalt de wet in Duitschland, dat de plaatselijke politie van de bakkers en van de verkoopers van bakkerswaren eischen kan, dat zij een weegschaal met gewichten en een prijslijst ter beschikking van de koopers stellen. In den laatsten tijd heeft men ook hier en daar de bepaling ingevoerd, dat de bakkers hunne waren slechts volgens een bepaald gewicht mogen verkoopen, met uitzondering echter van de fijnere artikelen. In 1887 heeft de Rijksdag zich zelfs met deze kwestie bezig gehouden. In Oostenrijk zijn voor enkele gevallen nog maximaaltarieven toegelaten, terwijl ook de openbaarmaking van prijzen en gewicht is voorgeschreven. In 1801 vereenigden de bakkers te Parijs zich tot

verschillende corporaties en in 1811 werd de brootzetting weer ingevoerd. Een weerstandskas, waartoe de bijdragen verplicht waren, diende om hen schadeloos te stellen in de dure jaren. Deze weerstandskassen hebben in dure jaren van 1854—1856 goede diensten bewezen. Deze inrichting bleef bestaan tot 1863, toen de broodzetting werd opgeheven. Omstreeks 1885 kwam zij in Parijs weer voor, maar minder gestreng dan vroeger. In Engeland mag het brood slechts volgens het gewicht verkocht worden en wordt den kooper zelfs ongevraagd voorgewogen.

Ook in vele plaatsen van ons land geldt de gemeenteverordening, dat het brood een bepaald gewicht moet hebben.

Brooke, *peillood van*, een instrument om de diepte der zee te bepalen. Zie verder *Diepzee-onderzoek.*

Brooke, *Fulke Greville*, lord, een Engelsch staatsman en schrijver, werd geboren in 1554. Hij bekleedde hooge ambten onder *Elizabeth* en *Jakobus*, en werd in 1626 vermoord. Hij was bevriend met *Philipp Sidney* en schreef gedichten over monarchie en godsdienst, twee treurspelen, vele sonnetten en een biografie van zijn vriend. Zijn werken zijn uitgegeven door *Grosart* (Londen, 1870. 4 dln.).

Brooke, *Henry*, een Iersch tooneeldichter, werd geboren in 1706 te Rantavan in Ierland, studeerde te Dublin in de rechten, begaf zich naar Londen, om er zich voor de praktijk te bekwamen, en wijdde zich tevens aan de dichtkunst. Zijn eerste werk „Universal beauty, a philosophical poem" (1735) werd met veel bijval ontvangen. Zijn eerste tooneelarbeid, op het punt van in Drury-lane te worden opgevoerd, werd niettemin afgewezen op politieke gronden, maar met te meer bijval in druk ontvangen door het publiek. Het was getiteld: „Gustavus Wasa" (1738). Hij zag zich later gedwongen, naar Ierland terug te keeren en schreef er het treurspel: „The Earl of Westmoreland" (1745, dat in 1761 den weg vond naar de schouwburgen te Londen. Gedurende den Ierschen opstand gaf hij „Drapier's letters" en „Farmer's letters" (1745) aan het Iersche volk uit, en hij ontving tot belooning een benoeming tot een geringe betrekking. In 1762 verscheen van hem: „The trial of the Roman Catholics", maar den meesten roem behaalde hij met de novelle „The fool of quality, or the history of Henry Earl of Moreland" (5 dln., 1760). Hij gaf daarenboven nog het gedicht „Redemption" (1772), den roman „Julliet Grenville" (1774) en een verzameling „Fairy tales" (2 dln. 1750) uit, maar al zijn vlijt was niet in staat, om zijn gezin tegen gebrek te beveiligen. Daarenboven werd hij terneergedrukt door smart over het verlies van zijn echtgenoote en van eenige kinderen, zoodat hij in 1783 te Mullingar overleed in een toestand, die aan krankzinnigheid grensde.

Brooke, *Frances*, een Engelsche dichteres, geboren in 1745, was de echtgenoote van een predikant, met wien zij in 1760 naar Canada ging, waar hij leeraar werd bij het garnizoen. Zij overleed in 1789 te Colney in Norfolk, waar haar man den post van rector bekleedde. Hare geschriften bevatten treurspelen, oden, herdersdichten, enz. Van haar tooneelstukken is „Rosina" (1782) het beste.

Brooke, sir *James*, radja van Serawak, werd den 29sten April 1803 geboren te Benares. Hij trad in dienst der Oost-Indische Compagnie, nam in 1825 deel aan den oorlog tegen Birma en maakte vervolgens tweemaal een reis naar China en Insulinde. Hij vormde het plan, om in die rijk gezegende oorden een groote volkplanting te vestigen; tot dat einde rustte hij in 1838 een schip uit, „The Royalist" genaamd, bereikte daarmede den 1sten Juni 1839 Singapore, kwam den 1sten Augustus bij Borneo ten anker, voer de Serawak op en bereikte een stad van dien naam, waar hij een opstand, uitgebarsten tegen *Moeda-Hassim*, den stadhouder van den sultan van Broenei, hielp beteugelen. In 1840 ging hij opnieuw naar Borneo ter ondersteuning van den sultan, zoodat deze hem het stadhouderschap der provincie Serawak opdroeg, den 24sten September 1841. *Brooke* nam die betrekking aan, vestigde er een gerechtshof en vaardigde een grondwet uit, die in overeenstemming was met de alonde wetten en gebruiken van het eiland. Diefstal en moord werden streng gestraft, de Dajakers, Maleiers en Chineezen voor de wet gelijk gesteld, alle kusten en rivieren voor den handel geopend en de belastingen nauwkeurig geregeld. In 1842 werd hij openlijk door den sultan als radja erkend en trad met kracht op tegen de zeeroovers. Engeland verkreeg als loon voor de daarbij bewezen diensten het eiland Laboean (1846), en *Brooke* reisde in 1847 naar Londen, om het verdrag over te brengen. Den 1sten Februari 1848 kwam hij als consul-generaal en als gouverneur van Laboean op Borneo terug. Wegens een vreeselijken moord, die op zijn last op werkelijke of vermeende zeeroovers was gepleegd, werd hij door de pers en in het Parlement zoo hevig aangevallen, dat hij zijn medeplichtigheid aan dat feit loochende, waarna *Hume* in een schrijven aan lord *Aberdeen* bewees, dat hij wel degelijk bij de bedoelde vernietiging van de vloot der zeeroovers tegenwoordig was geweest. In 1850 vertrok hij als gezant naar Siam en in 1851 begaf hij zich weder naar Engeland. In 1853 moest hij zich te Singapore verdedigen tegen aanklachten wegens wreedheid en hebzucht, maar werd in December 1855 door de Commissie van onderzoek vrijgesproken. In Februari 1857 verloor hij bij een opstand der Chineezen het grootste deel van zijn bezittingen, en begaf zich in 1858 tot herstel van zijn gezondheid naar Engeland. Een nieuwe opstand in 1861 noodzaakte hem terug te keeren. In 1863 verliet hij echter Borneo voor altijd, vestigde zich in zijn vaderland op het buitenverblijf Burrator in Devonshire en overleed aldaar den 11den Juni 1868. In den herfst van hetzelfde jaar overleed ook zijn neef, kapitein *Charles Johnson Brooke*, wien hij het bestuur over Serawak had opgedragen. *Brooke* had van Engeland de erkenning der onafhankelijkheid van zijn gebied verkregen op voorwaarde, dat bij het uitsterven van zijn geslacht het land aan koningin *Victoria* en hare erfgenamen zou vervallen.

Brooke, Sir Charles, een neef van den voorgaande, geboren den 3den Juni 1829, als zoon van den predikant *Stuart Johson*, is thans radja van Serawak, dat sedert den 14den Juni 1888 onder bescherming der Britsche regeering staat.

Brooklyn was vroeger een stad in den Noord-

Amerikaanschen staat New-York, de hoofdstad van het graafschap King aan het westelijk uiteinde van Long-Island, tegenover het zuidoostelijk gedeelte van de stad New-York, waarvan zij door een breeden zeearm, de Eastriver, gescheiden, maar thans door twee prachtige bruggen ermede verbonden is. Zij was na New-York de grootste stad, maar maakt sinds den 1sten Januari 1898 één van de 5 boroughs van New-York uit. Behalve de beide bruggen over de East-River onderhonden stoombootveren dag en nacht het verkeer tusschen de plaatsen. De stad is zeer mooi gelegen, bezit ruime straten en pleinen en fraaie gebouwen. Er zijn vele kooplieden uit New-York gevestigd, en de bevolking vermeerdert er met groote snelheid. In 1800 telde Brooklyn 3300 inw. in 1850: 96850, sedert de vereeniging met Williamsburg in 1860: 266661 en in 1900: 1166582. De aanleg der stad is over het algemeen regelmatig. De hoofdstraat, Fultonstreet, voert van de brug naar het stadhuis. In het verlengde daarvan bevindt zich het prachtige Prospectpark, 220 H. A. groot. Dit park, welks aanleg 10 millioen dollars gekost heeft, levert een prachtig vergezicht op over de zee, de baai en tot New-York. Ten westen daarvan ligt Greenwood Cemetery op een hoogte, het meest beroemde kerkhof der Vereenigde Staten. In een bocht in de East-River liggen de groote werven van de U. S. Navy Yard. Niet ver vandaar vindt men het Washingtonpark. Evenals in New-York bestaat de waterkant grootendeels uit dokken, terwijl op het zuidelijk schiereiland, Governor's Island, groote bassins oprijzen, o.a. het Atlantic Basin. Hier bevinden zich ook de reusachtige pakhuizen, waarin een groot gedeelte der goederen, voor New-York bestemd, onder dak gebracht worden. De stad drijft een uitgebreiden handel in koren, maar overigens valt haar handel uiet van dien van New-York te scheiden. De voortbrengselen der industrie van Brooklyn hadden in het belastingjaar 1890 een gezamenlijke waarde van 253 millioen dollar, waaronder die der suikerraffinaderij de voornaamste plaats innemen. De reusachtige suikerraffinaderijen aan de Eastriver behooren tot de grootste gebouwen van den waterkant. Brooklyn bezit een aantal letterkundige en onderwijsinstellingen, een opera en zeer vele kerken, waaraan zij den naam van „kerkenstad" ontleend. Ook de rust, welke voorheen in deze plaats, in tegenstelling met het naburige New-York heerschte, verschafte haar dien bijnaam. Deze rust is echter verdwenen sedert men in de laatste jaren in Brooklyn een luchtspoorweg heeft gebouwd, die op groote ijzeren stellages rust en verscheidene sporen naast elkander telt. De paardentramwegen zijn reeds lang vervangen door een net van electrische lijnen.

Brooklyn werd in 1625 door de Nederlanders gesticht. Het heette eerst Breukelen, daarna Brookland, vervolgens NewYork-Ferry. Eerst in 1834 werd het een city (stad), bestuurd door een mayor (burgemeester) en een council (gemeenteraad). In 1776 hadden zich de Amerikanen onder *Sullivan* en *Putnam* nabij Kirk of Brookland-Parish verschanst, maar zij werden door de Engelschen en Hessen onder *Clinton* en *Heister* den 27sten Augustus van hier en van Flatbush verdreven, zoodat *Washington* en *Putnam* twee dagen daarna het eiland verlieten.

Brooks, *Charles William Shirley*, een Engelsch dichter en romanschrijver, werd den 29sten April 1816 te Londen geboren als de zoon van een architect. Hij studeerde in de rechten, maar wijdde zich vervolgens aan de dichtkunst en journalistiek. Op dramatisch gebied leverde hij de voortreffelijke blijspelen: „Our new governess", „Honours and tricks", „Anything for a change" en het tooneelspel: „The Creole, or love's letters", die alle met grooten bijval werden vertoond. Ook was hij geruimen tijd verslaggever der Parlementszittingen in den „Morning Chronicle" en bezocht op kosten van dit blad Rusland, Syrië en Egypte; de daarin opgenomen correspondentie-artikelen zijn meerendeels te vinden in zijn werk: „The Russians of the South" (1856). Ook leverde hij bijdragen in het „Illustrated Londen News" en in den „Punch", van welk blad hij sedert 1870 uitgever was. Eindelijk vermelden wij: „Aspen Court, a story of our own time" (3 dln., Londen, 1855), „The Gordian knot," a story of good and evil" (Londen, 1858—1860), „The silver card" (3 dln., Londen, 1861), „Sooner or later" (3 dln., Londen, 1866—1868) en „Amusing Poetry" (1857). Hij overleed te Londen, den 23sten Februari 1874. Na zijn dood verschenen nog van hem: The Naggletons and miss Violet and her offers" (1875) en „Wit and humour" (1875).

Brooks, *Philipps*, een Amerikaansch bisschop van de Episcopaalsche kerk, te Boston geboren, den 13den December 1835. In 1859 trad hij op als dominee aan de Adventskerk, ging in 1862 over naar de Trinitatiskerk van Philadelphia en in 1869 naar de Trinitatiskerk te Boston. In 1891 werd hij gekozen tot bisschop van Massachusetts en overleed den 23sten Januari 1893 te Boston. Hij was een bekwaam kanselredenaar, gaf vele preeken uit en schreef verder: „Eight lectures on preaching" (Londen, 1875) en „The influence of Jesus" (Londen, 1879). Tevens heeft *Brooks* de kersthymne „O, little town of Bethlehem" gedicht.

Broom of *Bromium* wordt in de scheikunde aangeduid door het symbool Br. Zijn atoomgewicht is 79,34. Het is een zware roodbruine vloeistof met een soortelijk gewicht van 3,187. De reuk is zeer onaangenaam (βρόμος, bromos = stank). Het kookt bij 63° en gaat dan over in een geelrooden damp; ook bij lagere temperatuur verdampt broom. Het wordt vast bij — 7° C. Daar broom een zeer bijtende werking uitoefent, moet het met zeer veel zorg behandeld en verzonden worden. Moet het als desinfectiemiddel gebruikt worden, dan laat men het opzuigen door infusoriënaarde; het verzenden gebeurt dan zonder gevaar en gemakkelijk.

Broom komt, wegens zijn groote affiniteit tot de meeste stoffen, niet vrij voor; het is zeer verspreid op aarde, maar is nergens in groote hoeveelheden te vinden. In zeewater bevindt zich ongeveer 0,008% broom, aan natrium, magnesium, enz. gebonden; in de Doode Zee is het percentage veel hooger. Vooral bij Stassfurt wordt uit de loogen der carnallietindustrie veel broom gewonnen. Dit gebeurt met behulp van chloor, dat broom uit de meeste verbindingen verdrijven kan, evenals de chloorbereiding met bruinsteen en zwavelzuur, of door electrolyse. Vroeger werd het uit de moederloog van zeezout verkregen.

In zijn eigenschappen gelijkt broom veel op chloor; het hezit echter een iets geringere affiniteit tot metalen. Zijn verbindiogen met de metalen heeten *bromiden* of *bromuren*. Deze oefenen op het lichaam een kalmeerende werking nit. zoodat eenige (voornamelijk broomkalium en broomnatrium) als zennwstillend middel gebruikt worden. Totaal wordt jaarlijks ongeveer 900 ton geproduceerd, waarvan ongeveer ², in Duitschland. De grootste hoeveelheid wordt, door bet op ijzer te laten inwerken, omgezet in *broomijzer*, dat voornamelijk dient voor het maken van *broomkalium* en *broomnatrium*. Verder bereidt men er (behalve bromoform, hroomaethyl, enz.) veel *broomzilver* uit.

Broomkalium (HBr) verkrijgt men nit broomijzer en potascb; het wordt als geneesmiddel tegen zenuwachtigheid, enz. gebruikt. Zie *Broom*.

Broomnatrium (NaBr) wordt tevenals broomkalium (zie aldaar) verkregen en gebruikt. Zie *Broom*.

Broomwaterstof (HBr) gelijkt in demeeste opzichten zeer sterk op chloorwaterstof. Het wordt alleen in de scheiknnde gebruikt.

Broomijzer. Zie *Broom*.

Broomzilver (Ag Br). Deze stof slaat neer als men bij een opgelost zilverzout (zilvernitraat) een oplossing voegt van broomkalinm; het is een lichtgeel poeder, dat gemakkelijk omgesmolten wordt in een gele massa, die in water niet oplost. In het licht wordt bet zwart door reductie. Op deze eigenschap berust het gebruik van hroomzilver in de fotografie ter bereiding der *broomzilvergelatineplaten*, die bestaan nit een mengsel van hroomzilver en zilvernitraat, dat door gelatine op een glazen plaat vastgebouden wordt (Zie *Fotografie*).

Broomzuur, $HBrO_3$, bestaat slechts in verdunde oplossing en in zouten. Het anhydried Br_2O_5 is niet bekend. De oplossing reageert sterk zunr. Bij verhitting splitst deze stof zich in hromium en zuurstof. De zonten ervan, hromaten, gelijken veel op de chloraten; zij geven bij verhitting znurstof af en laten metalliscb broom achter.

Broos, in het Hongaarsch Szászváros, een stad in Zevenbergen, behoorende tot het comitaat Hunyad, met den titel van konioklijke vrijstad, ligt op een hoogte van 215 m. aan de Bereny en aan den spoorweg Boedapest—Arad—Tövis. Het is de zetel van een distriktsrechtbank, telt (1900) 6934 inw., waaronder een garnizoen, heeft verschillende kerken, een oppergymnasium en een Franciskaner klooster en is bekend om zijn wijnbonw. Broos bestaat uit een onde en een nieuwe stad. Op bet ten noorden van Broos gelegen Brotfeld versloeg *Stephanus Bathory* de Turken, den 13den October 1479.

Brooshooft, Mr. *Pieter*, geboren te Giesendam bij Gorinchem, den 18den October 1845, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten, was als student twee jaar medewerker aan het Leidsche dagblad, van 1874 tot 1875 hoofdredacteur van „Onze Tolk", in 1876 van het weekblad „De Liberaal" en later vele jaren van de „Locomotief". Voor eenige jaren keerde hij naar Nederland terug, waar hij zich metterwoon vestigde. Hij schreef: „Beschonwingen over Thorbecke, naar aanleiding van zes volksgesprekken op den 5den Juni 1872", onder het psendoniem *Pébé (P. B.)*, „Multatuli, de natie en Tborbecke" (1873), „Academische Dissolving Views" (1875), „Herinneringen in proza en poëzie aan het 300 jarig gedenkfeest van de stichting der Leidsche Academie" (1875), de romans „De Kinderen van baron Batenberg" (1889) en „Plicht", (1886), het tooneelspel „Zijn meisje komt nit" (1883) en de „Geschiedenis van den Atjeh-Oorlog van 1873—1886" (1887) benevens talrijke bijdragen in dagbladen en tijdschriften.

Brorsen, *Theodor*, een Deensch sterrenkundige, werd geboren in 1819 te Norburg op het eiland Alsen, was werkzaam aan de observatoria te Kiel en Senftenberg en zag zich in 1848 geplaatst als observator aan de sterrenwacht te Rechtenberg in Bohemen. Hij is de ontdekker van verscheidene kometen, waarvan die van 1846 naar hem genoemd is.

Brosamer, *Hans*, een Duitsch schilder, houtsnijder en graveur, werd geboren te Fulda in 1506, vormde zich naar *Cranach*, *Aldegrever* en *Burgkmair*, bracht het grootste gedeelte van zijn leeftijd door in zijn geboorteplaats en overleed te Erfurt in 1554. *Brosamer* heeft grootendeels ontwerpen geleverd voor de gondsmidkunst en voor andere takken van kunstnijverheid. Tevens heeft hij historische teekeningen vervaardigd. Een van zijnbeste hontsneden stelt een slapenden stalknecht voor, die door een heks bespied wordt. Van zijn etsen zijn de portretten van den abt *Johannus von Fulda* en van een luitspeler de voornaamste. Schilderijen van hem zijn zeldzaam, maar eenvoudig van opvatting en voortreffelijk van karakterteekening. Zijn „Knnsthüchlein" werd opnieuw uitgegeven door *Lippmann* (Berlijn, 1879).

Brosböll, *Johann Karl Christian*, een Deensch schrijver onder het psendoniem *Carit Etlar*, werd te Fredericia geboren, den 7den Augustus 1816. Hij was aanvankelijk koopman, beoefende vervolgens de beeldende kunsten en trad in 1835 op als novellist. Bij een academische prijsvraag over „Sakuntala" verwierf hij in 1846 de gouden medaille en werd in 1853 aangesteld aan de Koninklijke Bibliotheek. In 1885 nam hij zijn ontslag en leefde gedeeltelijk buitenslands, gedeeltelijk in Kopenhagen. Hij overleed den 9den Mei 1900 te Gjentofte nabij Kopenhagen. Van zijn werken, die in verscheidene talen zijn overgebracht, verscheen een complete uitgave in 24 deelen te Kopenhagen (1859—1869; „Skrifter, ny Samling," 7 dln. Kopenhagen 1873—1880). Zijn novellen zijn frissche schetsen en beter dan de romans, die te zwak zijn in de karakterteekening. Zijn beteekenis als tooneelschrijver is zeer gering. Van de romans moeten genoemd worden: „Gjöngehövdingen" (Kopenhagen, 1853) en de voortzetting daarvan: „Dronningens Vagtmester" (Kopenhagen, 1855). Ook vervaardigde hij reisbeschrijvingen, o. a.: „Arabere og Kabyler" (1868). Tot zijn laatste werken behooren: „Serafina fra Ota" (1887), „Vendetta" (1888), „Viben Peter" (1895), „Minder, fortalte af ham selv (1896), „Minekoereste danske Fortaellinger" (1897).

Brosch, *Moritz*, een Oostenrijksch geschiedschrijver, te Praag geboren, den 7den April 1829, studeerde te Praag en te Weenen in de rechten, was daarna werkzaam aan verschillende Weener couranten en woont sedert 1875 te Venetië,

waar hij zich uitsluitend wijdt aan de geschiedenis. Hij heeft geschreven: „Pabst Julius II und die Gründung des Kirchenstaates" (Gotha, 1878), „Geschichte des Kirchenstaates" (2 dln., Gotha, 1880—1882), „Bolingbroke, die Whigs und Tories seiner Zeit" (Frankfort a. d. M. 1883, „Olivier Cromwell und die puritanische Revolution" (Frankfort a.d.M., 1886.), „Neuere Geschichte von England, 1509—1874" (5 dln., Gotha, 1890—1897), „Geschichten aus dem Leben dreier Grosswesire" (Gotha, 1899).

Broschi, *Carlo,* bijgenaamd *Farinelli,* een beroemd Italiaansch zanger, werd geboren te Napels, den 24sten Januari 1705. De beroemde *Porpora* beijverde zich om het talent van den knaap te ontwikkelen en hield hem aanhoudend bij zich. Zijn verkeer met 3 zonen uit het aanzienlijk geslacht *Farina* te Napels gaf aanleiding tot zijn bijnaam. Op 17-jarigen leeftijd vertrok *Broschi* naar Rome, waar hij *Burney* leerde kennen, en in 1727 naar Bologna, waar hij zich oefende onder de leiding van *Bernacchi.* Het jaar daarna bezocht hij Venetië, Verona en Weenen, in Engeland werd hij in 1834 met enthousiasme ontvangen. Te Madrid maakte zijn gezang een diepen indruk op den melancholieken koning *Philips V. Farinelli* werd er de lieveling van het vorstelijk gezin, ontving een aanzienlijk jaargeld en kostbare geschenken en moest zich gedurende de eerste tien jaren van zijn verblijf in Spanje's hoofdstad elken avond bij den koning doen hooren. Deze benoemde hem later tot eersten minister. Ook bij diens opvolgers *Ferdinand VI* en *Karel III* was de zanger zeer gezien. Eerstgenoemde stichtte naar het plan van *Farinelli* een opera en benoemde hem tot directeur daarvan. In 1761 keerde *Broschi* als bezitter van een groot fortuin naar Bologna terug, liet in de nabijheid dier stad een fraaie villa bouwen en overleed aldaar, den 15den September 1782.

Brosig, *Moritz,* een componist van kerkelijke muziek, werd den 15den October 1815 te Fuchswinkel bij Neisze in Silezië geboren. Hij ontving onderwijs van den organist van den Dom, *Franz Wolf* te Breslau, in de compositie en het orgelspel en ontving na den dood van *Wolf* diens plaats als eerste organist van den Dom en in 1854 de betrekking van kapelmeester van den Dom. Tegelijkertijd was hij een der directeuren van het instituut voor Katholieke kerkmuziek en docent in de muziek aan de hoogeschool te Breslau. De Caecilia-academie te Rome benoemde hem tot eerelid. Als componist van kerkmuziek heeft *Brosig* een vruchtbare werkzaamheid aan den dag gelegd. Zijn werken omvatten: zeven missen met orkest, twee missen met orgelbegeleiding, verscheidene bundels gradualiën en offertoriën, talrijke orgelcomposities, een koraalboek, enz. Ook als leeraar heeft hij zich onderscheiden, zoowel praktisch als ook door zijn „Handbuch der Harmonielehre und Modulation" (4de druk, door *Thiel,* Leipzig, 1899). *Brosig* overleed den 24sten Januari 1887 te Breslau.

Brosmium brosme (Torsk) is een zeevisch behoorende tot de Familie der *Schelvisschen* (Gadidae). Zie verder *Schelvisschen.*

Brosses, *Charles de,* een Fransch geschiedschrijver, werd geboren te Dijon, den 17den Februari 1709. Hij volbracht in 1739 een reis door Italië en gaf in 1750 zijn „Lettres sur l'état actuel de la ville souterraine d'Herculée" uit. In 1756 schreef hij, op aansporing van *Buffon,* „Histoire des navigations aux terres australes" (2 dln., Dijon, 1756), waarin hij het vasteland den naam Magellanië gaf en ook voor het eerst de namen Australië en Polynesië gebruikte. Daarna gaf hij „Traité de la formation mécanique des langues" (1765) en de verhandeling „Sur le culte des dieux fétiches" (Parijs, 1760) uit. Zijn voornaamste geschrift is echter „Histoire de la République romaine dans le cours du septième siècle par Salluste" (4 dln., Dijon, 1777). Hij overleed den 7den Mei 1777 op een reis naar Parijs te Boulogne. Na zijn dood verschenen nog zijn „Lettres familières écrites d'Italie" (3de druk, 1858).

Brosset, *Marie Félicité,* een Fransch beoefenaar der Oostersche talen, werd geboren te Parijs, den 5den Februari 1802, studeerde aanvankelijk in de theologie te Orléans en te Parijs en wijdde zich daarna uitsluitend aan de Oostersche taal- en letterkunde, zich achtereenvolgens toeleggende op het Chineesch, het Mandsjoe en het Tibetaansch, en sinds 1824 voornamelijk op het Georgisch en het Armenisch. Hij gaf de vertaling uit eener „Chronique géorgienne (Parijs, 1830), „Mémoires inédits sur la langue et l'histoire géorgiennes" (Parijs, 1834) en een spraakkunst der Georgische taal (1834). Hij werd in 1838 tot buitengewoon en in 1847 tot gewoon lid benoemd der Academie van Wetenschappen te Petersburg voor de Georgische en Armenische literatuur en overleed den 1sten September 1880 te St. Petersburg. Tot zijn geschriften behooren, behalve talrijke opstellen in het „Journal asiatique": „Description géographique de la Géorgie" (St. Petersburg, 1842), „La correspondance des rois de Géorgie avec les souverains russes" (St. Petersburg, 1858) en „Les ruines d'Ani" (St. Petersburg, 1860—1861, 2 dln. met kaarten). Tevens was hij medewerker aan *Tsjoebinofs* „Dictionnaire triglotte, géorgien-russe-français" (St. Petersburg, 1840). Ook schreef hij over een wetenschappelijke reis door Kaukasië, Georgië en Armenië, in 1847 en 1848 op kosten der Regeering ondernomen, zijn belangrijk „Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et l'Arménie" (St. Petersburg, 1849—1851, met atlas), en vertaalde in 1864 de „Histoire de Siouni" van den metropolitaan *Stephanus Sioenensis* uit het Armenisch.

Brossmann, *Karl Friedrich Gustav,* een Duitsch beeldhouwer, werd den 12den April 1830 te Gotha geboren. In 1851 kwam hij op de academie te Dresden en werd in 1853 een leerling van *Hähnel,* in wiens atelier hij voor een relief: „Simson en Dalila" een prijs verwierf. Een opdracht van den prins-gemaal *Albert* van Engeland, om de poëzie en de geschiedenis in twee marmeren bustes voor te stellen, stelde hem in staat, zijn studies gedurende twee jaar in Italië voort te zetten, waar hij het model voor het later in marmer uitgevoerde relief, voorstellende een centaurenstrijd, uitvoerde. In 1862 richtte *Brossmann* te Dresden een atelier op, waar hij de zittende „Bohemia", voor het station te Dresden, en de nymphenbron op het Moltkeplein in deze stad vervaardigde. In 1868 en 1869 ontstonden de marmerreliefs: „Psyche, Amor bekransend" en de „Gewonde Amor, die aan Venus zijn nood klaagt" (volgens *Anakreon*). Zijn laatste voortreffelijke werk was „Macbeth en de Heks", voor

den hofschouwburg te Dresden. *Brossmann* overleed den 8sten Augustus 1897 te Dresden.

Broucke, *Janus van den*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Dordrecht, den 10den Augustus 1693, genoot aldaar het onderwijs van den geleerden rector *Joannes Jensius*, werd raad en vroedschap in zijn geboorteplaats en overleed aldaar, den 29sten October 1737. Zijn zwager *van der Burgh*, later burgemeester van Dordrecht, heeft in 1741 de „Poemata" van *van den Broucke* uitgegeven. Laatstgenoemde schreef daarenboven: „Paraphrases Odarum Horatii".

Brouckère, *Karel Maria Jozef Ghislain de*, een Belgisch staatsman, werd den 18den Januari 1796 te Brugge geboren, uit een adellijke familie met veel bezittingen in Luik en Limburg. Hij studeerde eerst in de rechten en toen in de wiskunde aan de polytechnische school te Parijs, begaf zich in 1815 in dienst bij de artillerie in zijn vaderland en maakte zich onder de leiding van zijn oom met bankinrichtingen bekend. Hij nam in 1819 ontslag uit het leger en werd afdeelingschef bij de Provinciale Staten van Limburg. In 1825 werd hij uit Limburg afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Daar werd hij, door zijn voorstellen tot afschaffing der koninklijke besluiten van 1815 ten opzichte der drukpers en zijn aandringen op vrijheid van onderwijs, in de jaren 1827 en 1828 de leider der oppositie, en wist hieraan door de vereeniging van de R. Katholieken met de liberalen zulk een kracht te geven, dat een botsing niet kon uitblijven. In 1828 was hij bevelhebber der schutterij te Maastricht, maar na het besluit van den 11den December 1829 legde hij die betrekking neder, om niet met de Regeering in strijd te komen. Toen in September 1830 de opstand uitbarstte, kwam hij uit Parijs naar Brussel en werd benoemd tot lid van de buitengewone vergadering der Staten-Generaal. Te 's Gravenhage ijverde hij voor de onafhankelijkheid van België en voor het opdragen der kroon aan prins *Frederik van Oranje*. In de grondwetcommissie pleitte hij voor het behoud der monarchie en in de Nationale Vergadering stemde hij vóór de uitsluiting van het Huis van *Oranje*, vóór het kiezen van den hertog *van Nemours*, tegen *Leopold van Coburg*, en tegen de 18 artikelen. Nadat hij onder het Voorloopig Bewind de financieële zaken in orde had gebracht en hij twee ministeriën van den Regent de betrekking van minister van Financiën bekleed had, benoemde *Leopold I* hem den 3den Augustus 1831 tot minister van Binnenlandsche Zaken. Bij den inval der Noord-Nederlanders werd hem de portefeuille van Oorlog opgedragen, waarna hij binnen weinige maanden een leger op de been had van 80000 man. Toen echter de Kamers ontevreden waren over de aanzienlijke geldsommen daarvoor vereischt, en zelfs zijn onbaatzuchtigheid in verdenking brachten, nam hij dadelijk zijn ontslag en verliet tevens de parlementaire loopbaan. Hij werd daarop benoemd tot directeur-generaal der Munt, en toen deze post hem geen bezigheid genoeg verschafte, aanvaardde hij tevens, zonder belooning, een hoogleeraarsambt aan de universiteit te Brussel, en later aan de Handelsschool, en gaf met *Tielemans* het „Répertoire de l'administration et du droit administratif" uit. In 1835 stichtte hij de Nationale Belgische Bank; deze moest echter in 1838 hare betalingen schorsen, en *de Brouckère* legde in 1839 den post van directeur der bank neder. In 1840 werd hij te Brussel opnieuw afgevaardigd naar de Nationale Vergadering, en in hetzelfde jaar benoemde de minister *Rogier* hem tot burgemeester der hoofdstad, aan welke hij in de moeilijke tijden van duurte der levensmiddelen en cholera door zijn onvermoeiden ijver groote diensten bewees. Hij was voorzitter van het staathuishoudkundig congres te Brussel (1847) en van het landbouwcongres aldaar (1848). Tevens was hij een der werkzaamste leden in commissiën, die tot bevordering der volkswelvaart werden benoemd. Het aanbod des konings, om hem in den gravenstand te verheffen, wees hij van de hand, en overleed den 20sten April 1860.

Brouckère, Hendrik Maria Jozef Ghislain de, een Belgisch staatsman en de jongere broeder van den voorgaande, werd geboren te Brugge in 1801, studeerde te Luik in de rechten, werd in 1820 advocaat, in 1822 substituut-procureur te Maastricht en later procureur te Roermond. Bij het uitbarsten der revolutie werd hij benoemd tot raadsheer in het Hof van Appel te Brussel en gekozen tot secretaris der Nationale Vergadering. Hier ijverde hij voor de constitutioneele monarchie, voor den Senaat en voor de uitsluiting van het Huis van *Oranje*. Hij bevond zich hij de deputatie, afgevaardigd naar Engeland, om aan *Leopold van Coburg* de kroon aan te bieden, streed in 1831 als vrijwilliger bij Bautersum en Leuven, werd in Augustus volksvertegenwoordiger voor Roermond en stemde tegen de 24 artikelen door de Londensche Conferentie opgesteld. In 1832 deed hij een voorstel tot afschaffing der doodstraf en kwam in 1833 weer in de Kamer, aanvankelijk voor de hoofdstad, later voor Bergen. In 1839 stemde hij vóór het verdrag, dat de aangelegenheden van Luxemburg regelde, en in het volgende jaar benoemde het liberale ministerie *Lebeau-Rogier* hem tot gouverneur van Antwerpen. In 1844 werd hij verplaatst naar Luik, maar nam in 1846 zijn ontslag. Weldra verscheen hij weder in de Kamer op de banken der oppositie en deed pogingen, om met *Rogier* en *Delfosse* een Kabinet te vormen. Dit mislukte, en den 30sten Juli 1845 werd het Kabinet *Nothomb* door het ministerie *van de Weyer* vervangen. *De Brouckère* was een hevige tegenstander van dit bewind, en vooral had *d'Anethan*, minister van Justitie, veel van zijn aanvallen te lijden. Na de zegepraal der liberalen in 1847 werd *de Brouckère* benoemd tot minister zonder portefeuille. In 1849 werd hij verheven tot minister van Staat en volbracht verscheidene gezantschapsreizen naar Italië. Na den val van het ministerie *Rogier* en *Frère Orban* (1852) werd hij belast met de taak om een verzoeningskabinet te vormen. Als minister van Buitenlandsche Zaken bracht hij veel goeds tot stand, namelijk het verbieden van nadruk, het handelsverdrag met Frankrijk, de renteconversie, enz., en hij slaagde er in, door de zoogenaamde conventie van Antwerpen, de eischen van den Staat en van de geestelijkheid met betrekking tot het onderwijs met elkander in overeenstemming te brengen. Hij deed zijn best om aan de binnenlandsche verdeeldheden een einde te maken en de gevoeligheid der Groote Mogendheden te ontzien, zonder de eer van België te krenken. Deze verzoenende staatkunde,

wellicht niet altijd van halfheid vrij te pleiten, vond geenszins algemeene goedkeuring, en toen men hij het uitbarsten van den Krimoorlog tusschen Rusland en Frankrijk moest kiezen, legden alle ministers hunne portefeuilles neder, den 30sten Maart 1855. De koning wilde aan *de Brouckère* opdragen een nieuw kabinet samen te stellen, doch deze wees die eer van de hand en maakte plaats voor *de Decker*. Nu plaatste hij zich weder op de banken der linkerzijde, om met kracht de concessiën zijner opvolgers aan de R. Katholieke partij te bestrijden, en hij smaakte de voldoening, dat hij in December 1857 met groote meerderheid tot volksvertegenwoordiger herkozen werd. Minder gelukkig in den verkiezingsstrijd van 1870, werd hij door den radicaal *Defuisseaux* uit het zadel gelicht. Hij overleed, blind geworden, den 25sten Januari 1891 te Brussel.

Brougham, *Henry*, lord, een Engelsch staatsman en schrijver, werd den 19den September 1778 te Edinhurgh geboren. Hij ontving aanvankelijk zijn opleiding te Edinhurgh, bestudeerde zorgvuldig de werken der onde redenaars en oefende zich reeds vroeg in de welsprekendheid. Na een reis op het vasteland werd hij in 1800 zaakwaarnemer. Reeds op 17jarigen leeftijd had hij een verhandeling geschreven over de snelheid van het licht in de „Philosophical Transactions". In 1803 verscheen zijn „Inquiry into the colonial policy of the European powers". Ook plaatste hij belangrijke opstellen in de door hem en anderen in 1802 gestichte „Edinburgh Review". Hij schreef over staatkundige onderwerpen en muntte uit als advocaat, vestigde zich in 1805 te Londen en werd in 1810 tot lid van het Lagerhuis gekozen. Daar werkte hij voor de afschaffing van den slavenhandel en was een voorstander van den vrijen handel. In 1820 was hij de advocaat van koningin *Karoline* in haar echtscheidingsproces tegen *Karel IV* en verwierf daardoor een groote populariteit. Met kracht verzette hij zich tegen het „Heilig Verbond" en zocht hij de belangen van het volksonderwijs te bevorderen. Te Londen kwamen door de samenwerking van *Brougham* en zijn vrienden bewaarscholen en ambachtsscholen (Mechanic Institutions) tot stand. Zijn denkbeelden over de opleiding des volk ontwikkelde hij in zijn „Practical observations upon the education of the people" (Londen, 1825). Hoogst belangrijk was ook zijn „Genootschap tot verspreiding van nuttige kennis", hetwelk een reeks van uitmuntende volksboeken uitgaf. In 1825 werd *Brougham* lord-rector van de nniversiteit te Glasgow, en in het volgend jaar droeg hij niet weinig bij tot de stichting der hoogeschool te Londen. Van 1816—1830 was hij in het Parlement afgevaardigde voor Winchelsea en voerde oppositie tegen de toenmalige Toryregeering. Toen *Canning* aan het hoofd kwam in 1827, helde hij meer over tot de regeeringspartij. Toen graaf *Grey* den 16den November 1830 als eerste Lord der Schatkamer aan het hoofd kwam van het bewind, werd *Brougham* tot kanselier benoemd, onder den titel *Brougham and Vaux* tot baron verheven en tot voorzitter van het Hoogerhuis gekozen. Hier bevorderde hij de hervormingen in het Parlement en voerde verbeteringen in bij de justitie, ofschoon daardoor zijn eigen inkomen belangrijk verminderde. Toen in 1834 het ministerie *Melbourne* door het Tory-ministerie *Wellington* vervangen werd, trad ook *Brougham* af, en daar hij het ongenoegen van de leiders der Whigs en van koning *Willem IV* had gaande gemaakt, kreeg hij geen plaats in het Whigkabinet van 1835. In het Parlement, waar hij een voornaam aandeel had in de werkzaamheden, nam hij een zelfstandige plaats in. In 1848 begroette hij met blijdschap de Februarirevolutie en stelde zelfs aan *Cremieux*, minister van Justitie in Frankrijk, de vraag, of hij als grondbezitter in het zuiden van Frankrijk opgenomen zou kunnen worden onder de burgers der Republiek. Weldra echter kwam hij van zijn enthousiasme terug, zóó zelfs, dat hij in een „Brief aan den markies *van Landsdowne*" (1849) de Februariomwenteling gestreng veroordeelde. Tevens veranderde zijn oordeel over den czaar, dien hij in 1850 prees als de beschermer der beschaving, terwijl hij in den Amerikaanschen burgeroorlog op de hand der Zuidelijken was. Hij bezat een helder verstand, een duidelijke voordracht met fraaie rhetorische beelden en was zeer slagvaardig in de parlementsdebatten. In zijn vrijen tijd hield hij zich bezig met geschiedkundige en natuurwetenschappelijke studiën. Na zich uit de politiek teruggetrokken te hebben, stichtte hij in zijn laatste levensjaren nog de „National Association for the promotion of social science". *Brougham* overleed den 7den Mei 1868 kinderloos op zijn slot te Cannes.

Hij schreef nog de volgende werken: „Speeches at the bar and in parliament" (Londen, 1838; nieuwe druk, 4 dln., 1834), „Opinions on politics, theology and law" (Londen, 1837), „Essay on the British constitution" (Londen, 1844), „Sketches of statesmen of the time of George III (3 dln., Londen, 1839—1843), „Lives of men of letters and science who flourished in the time of George III" (Londen, 1845; 2de serie in 1846), „Experiments and observations on the properties of light" (1850), „Analytical view of Newton's principia" (Londen, 1855). Hij heeft zelf een uitgave bezorgd van zijn volledige werken, onder den titel: „Critical, historical and miscellaneous works" (10 dln., Londen, 1857; 2de druk, 11 dln., Londen 1868). Een nieuwe volledige uitgave van zijn werken verscheen nog in 11 deelen te Edinhurgh in 1872—1873. In het 11de deel bevindt zich een lijst van zijn geschriften, die in het geheel 133 in aantal zijn. Uit zijn nagelaten geschriften gaf zijn broeder nog uit: „The life and times of Henry Lord Brougham, written by himself" (3 dln., Edinhurgh, 1871).

Broughton, *John Cam Hobhouse*, een Britsch staatsman, werd te Londen geboren, den 27sten Juni 1786, als de zoon van een rijken bierbrouwer. Hij studeerde gelijktijdig met lord *Byron* te Cambridge, bereisde met hem in 1809 het Oosten en gaf een reisverhaal uit, getiteld: „Journey through Albania and other provinces of the Turkish Empire" (Londen, 1812; nieuwe druk in 2 dln. aldaar 1885). De vierde zang van Byron's „Childe Harold" is aan hem opgedragen. Door zijn geschrift „Letters written by an Englishman during the last reign of Napoleon" (Londen, 1815) gaf hij in Engeland veel aanstoot door zijn sympathie voor *Napoleon*, en zijn literaire vrijmoedigheid bezorgde hem een tijdelijke gevangenschap in 1819. Sedert 1820 behoorde *Broughton* tot de radicale partij in het

Lagerhuis en nam deel aan de oprichting van de „Westminster Review", behoorde later tot de gematigden en werd in 1831 onder het Kabinet *Grey* staatssecretaris aan het ministerie van Oorlog, in 1833 eerste secretaris voor Ierland, in 1835 hoofdcommissaris der domeinen en in 1839 president van de Indische afdeeling. Deze betrekking verloor hij bij den val van het Kabinet in 1841, maar kreeg haar terug onder *Russell*. Nadat hij in 1851 verheven was tot baron *Brougham de Gyfford*, nam hij in 1852 zijn ontslag en overleed den 3den Juni 1869. Het recht om zitting te nemen in het Hoogerhuis ging niet over op zijn erfgenamen.

Broughton, *Rhoda*, een Engelsche romanschrijfster, werd den 29sten November 1840 geboren te Segrwyd Hall in het graafschap Denhigh (Noord-Wales). Zij vestigde zich later te Oxford en reisde meermalen in Duitschland en Frankrijk. Van hare novellen en romans vermelden wij: „Red as a rose is she" (1867), „Cometh up as a flower" (1867), „Goodbye, sweetheart" (3 dln., 1872), „Nancy (3 dln., 1873), „Tales for Christmas eve" (1873), Not wisely, but too well" (1875), „Joan" (3 dln., 1876), „Second thoughts" (2 dln., 1880), „Belinda" (3 dln., 1883), „Doctor Cupid" (3dln., 1887), „Alas!" (3 dln., 1890), „Mrs Bligh" (1893), „A beginner" (1894), „Scylla or Charybdis?" (1895), „Dear Faustina" (1897), „The game and the candle" (1899).

Broughty Ferry is een stad in het Schotsche graafschap Forfar, op den noordelijken oever van de Firth of Tay gelegen, 5½ km. ten oosten van Dundee. Zij heeft (1901) 10482 inw., een slot uit 15de eeuw en zeebaden. In de nabijheid vindt men veel mooie villa's van rijke kooplieden uit Dundee. Broughty Ferry staat met Tayport op den tegenovergestelden oever in verbinding door stoombootveeren.

Brouncker, *William*, lord, viscount *of Castle-Lyons*, een Engelsch wiskundige, geboren in Ierland omstreeks het jaar 1620, werd kanselier en groot-zegelbewaarder der koningin, in 1662 eerste president der Koninklijke Academie van Wetenschappen en overleed te Westminster, den 5den April 1684. Hij heeft het eerst de aandacht gevestigd op de inhoudsberekening van een hyperboloïde en op het gebruik van de kettingbreuk.

Broussais, *François Joseph Victor*, een Fransch geneesheer en de stichter van een geneeskundig stelsel, dat naar hem genoemd is, werd geboren te St. Malo, den 17den December 1772. Hij ontving zijn opleiding aan het college te Dinon, en zag zich gedurende 5 jaren achtereenvolgens op verschillende schepen, alsmede in de hospitalen te Brest geplaatst als officier van gezondheid. In 1799 begaf hij zich naar Parijs, om zijn studiën in de geneeskunde te voltooien, verwierf in 1803 den graad van doctor, practiseerde aldaar 2 jaren en was vervolgens werkzaam als militair arts in de hospitalen van België, Nederland, Oostenrijk, Italië en Spanje. Ten tijde der Restauratie werd hij tot tweeden geneesheer aan het militair hospitaal Val-de-Grâce benoemd en in 1820 tot eersten hoogleeraar aldaar. *Broussais* werd in 1830 hoogleeraar in de algemeene pathologie en therapie aan de geneeskundige faculteit te Parijs; in 1832 werd hij benoemd tot lid van de Academie van Wetenschappen, en overleed den 17den November 1838 op zijn buitenverblijf te Vitry. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Histoire des phlegmasies on inflammations chroniques" (2 dln., Parijs, 1808; 4de druk, 3 dln., 1826) en „Examen des doctrines médicales généralement adoptées" (Parijs, 1816; 4de uitgave 1829—1834).

Zijn stelsel, naar hem Broussaïsme genoemd, gaat uit van het beginsel, dat er geen algemeene ziekten bestaan, maar dat elk ziekelijk verschijnsel voortkomt van een bepaald deel of van een bepaald organisch stelsel. Daar alzoo de zetel van een ongesteldheid plaatselijk is, moest *Broussais* naar middellijke oorzaken zoeken, om de talrijke ziekteverschijnselen te verklaren, en hij vond ze in het onderling verband der verschillende organen. Daar de maag en het darmkanaal aan voortdurende prikkeling zijn blootgesteld, beschouwt hij de gastroenteritis als de basis der pathologie. Als geneesmiddel paste hij plaatselijke onttrekking van bloed toe, vooral plaatste hij veel bloedzuigers op het onderlijf der patienten. Zijn leer vond in Frankrijk veel aanhangers, maar werd in het buitenland hevig bestreden.

Broussaïsme. Zie *Broussais*.

Broussonetia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Moreae*. Te voren werd het tot het geslacht *Morus* gerekend, doch het onderscheidt zich door zijn één- of tweehuizige bloemen, door den knodsvormigen vruchtbodem der vrouwelijke bloemkatjes, door den enkelvondigen stamper en de door het vleezig bloemdek bedekte zaden. Het behoort te huis in de keerkringsgewesten en omvat onder anderen den *Japanschen papiermoerbeziënboom* (B. papyrifera *Kunth*, Morus papyrifera *L.*), die ter hoogte van ongeveer 6 m. in China, Japan en op de eilanden der Zuidzee groeit, ook in ons klimaat in de open lucht wil gedijen en alleen gedurende strenge winters tot aan den wortel afsterft. Hij draagt onregelmatig gelobde, afwisselend geplaatste bladeren en in de bladoksels vruchten, die wat grooter dan erwten, donker rood en met roode haartjes bedekt zijn. Uit den bast der 3-jarige takken bereiden de Japanners een papiersoort; ook vervaardigt men uit den bast geweven stoffen.

De *verversmoerbeziënboom* (B. tinctoria *Kunth*, Maclura tinctoria, Morus tinctoria *L.*) is een boom, die in West-Indië en Zuid-Amerika groeit, 20 m. hoog wordt, met dorens gewapende takken en gaafrandige bladeren bezit en met een witachtige schors omgeven is. De vruchten, die op muskaatnoten gelijken, eet men op Jamaïca rauw en ingelegd. Het hout is hard, vast en lichtgeel en wordt in groote hoeveelheid onder den naam van geel Braziliëhout of geelhout naar ons werelddeel gebracht.

Broussonnet, *Pierre Marie Auguste*, een Fransch natuuronderzoeker, geneesheer en schrijver, werd geboren te Montpellier, den 29sten Februari 1761. Na een verblijf in Engeland, waar men hem tot lid van het Koninklijk Genootschap benoemde, begaf hij zich naar Parijs en werd er in 1783 de medehelper van *Daubenton* aan het Collège de France en aan de Veeartsenijschool. In 1785 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen. Door zijn toedoen werden de eerste merinoschapen en Angorageiten naar Frankrijk overgebracht. Hij werd lid der Wetgevende Vergadering en zou na den val der Girondijnen te Montpel-

lier gevat worden, maar ontvluchtte naar Madrid. Bij zijn terugkeer in Frankrijk in 1797 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de plantkunde te Montpellier. Hij heeft de wetenschap verrijkt met belangrijke verhandelingen over de visschen en met verschillende werken over plantenkunde. Tegen het einde van zijn leven werd *Broussonet* aangetast door een aanval van beroerte, waarna hij zijn geheugen verloren had voor eigennamen en zelfstandige naamwoorden. Hij overleed in 1807 te Montpellier. Zijn voornaamste werk is: „Elenchus plantarum horti Montispeliensis" (1805).

Brouwer, *Dirk Jansz.*, was een vrijheidlievend ingezeten van Enkhuizen in den aanvang van den Tachtigjarigen Oorlog. Nadat hij eenigen tijd in ballingschap had verkeerd, om te ontkomen aan de handen van den schout *Reinier Feijntsz.*, keerde hij in 1572 naar Enkhuizen terug. Hij plaatste twee stukken geschut op het stadhuis en nam de burgemeesters gevangen, den 21sten Mei 1572. Later werd hij door *Sonoy* naar Medemblik gezonden, om die stad voor den Prins *van Oranje* te winnen, en hij het leveren van den slag tegen *Bossu* op de Zuiderzee trok hij uit om de Staatschen hij te staan. In 1575 en 1577 werd hij gekozen tot schepen van Enkhuizen.

Zijn broeder *Cornelis Jansz. Brouwer*, wist te beletten, dat de Spaanschgezinden een schip naar buiten brachten, door de klapbrug te laten vallen tusschen den grooten en den fokkemast, waarna hij bijgestaan door 2 neven, verhinderde, dat het vaartuig door de brug kwam.

Ook de zoon van *Dirk Jansz.*, *Jacob Dirks* genaamd en overleden den 18den Maart 1635, heeft veel bijgedragen, om Enkhuizen van het Spaansche juk te bevrijden.

Brouwer, *Kristoffel* of *Christophorus Brouwerus*, een Nederlandsch wijsgeer en oudheidkenner, werd geboren te Arnhem in 1560, studeerde te Keulen in de wijsbegeerte, voegde zich bij de Orde der Jezuïeten, onderwees eenige jaren de oude talen en de wijsbegeerte te Trier. Daarna was hij rector te Fulda en vervaardigde er de „Jaarboeken van Fulda en Trier". In 1612 bekleedde hij dezelfde betrekking te Trier, en overleed den 2den Juni 1617. Hij heeft een uitgave geleverd van de werken van *Venantius Honorius Clementianus Fortunatus* en van *Hrabanus Maurus*; zijn voornaamste boek echter, waaraan hij 30 jaar gewerkt heeft, is: „Antiquitates Annalium Trevirensium et Espiscoporum Trevirensis Ecclesiae suffraganeorum, et Metensium, Tullensium et Verdunensium" (Keulen, 1626), later opnieuw uitgegeven en vervolgd door *Jacobus Massenius* (1670).

Brouwer, *Hendrik*, de 8ste gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, werd geboren te Amsterdam omstreeks het jaar 1580 en voerde reeds in 1614 het bevel over een vloot van verscheiden schepen. Hij knoopte toen handelsbetrekkingen aan met Siam en met Japan, en werd in 1617 bewindhebber der Oost-Indische Maatschappij. Tot gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië benoemd, ging hij in Maart 1632 onder zeil met het schip „Zutphen" en bereikte Batavia, den 5den September daaraanvolgende. Hij legde zijn ambt neder met den aanvang van 1636, waarna hij met het schip „Nieuw-Amsterdam" naar het vaderland terugkeerde. In 1641 zond de West-Indische Maatschappij hem als gouverneur-generaal naar Zuid-Amerika, waar hij uit Brazilië een tocht naar Chili ondernam, ten einde dat land op de Spanjaarden te veroveren. Hij overleed aldaar, den 7den Augustus 1643 en werd te Valdivia begraven. Een reisbeschrijving, door hem nagelaten, is in 1646 verschenen.

Brouwer, *Adriaen*, was een Hollandsch-Vlaamsch genreschilder en etser, geboren te Oudenaarde in 1605 of 1606. Hij kwam in zijn jeugd te Amsterdam, waar wij hem in 1626 vermeld vinden. Omstreeks 1628 was hij te Haarlem bij *Frans Hals* in de leer. Eenige jaren later, in 1631, vestigde hij zich voor goed te Antwerpen, waar hij zeer gezien was en werd er den 1sten Februari 1638 begraven. *Brouwer* is een van de meest geniale schilders, die ooit geleefd hebben. Hij geeft in korte, krachtige trekken kleine momenten uit het dagelijksch leven der lage standen in de kroegen, op straat en in huis, en toont zich in dit opzicht een artist vol vuur en hartstocht. Boerengevechten, drinkpartijen, opgewonden huiselijke tooneelen zijn zijn terrein. Hij is een meester in het schilderen van karakteristieke gelaatsuitdrukkingen en gebaren. Omtrent zijn leven zijn allerlei verhalen tot ons gekomen, die hem als een losbandig man schetsen, hetgeen zeer aannemelijk is. In ieder geval kende hij de wereld, die hij afbeeldde, van zeer nabij, en bovendien bestaan er verscheidene notarieele akten, waaruit blijkt, dat zijn financiën lang niet altijd in rooskleurigen toestand verkeerden. Zijn voornaamste leerling is de bakker-schilder *Joost van Craesbeeck* (zie aldaar). *Brouwer's* schilderijen vindt men hier te lande o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage, het Stedelijk Museum te Haarlem en de collectie Steengracht te 's Gravenhage. Zijn prachtige teekeningen, in groote trekken met de pen of in waterverf aangelegd, zijn vrij zeldzaam.

Brouwer, *Bouërius*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Leenwarden, den 13den November 1701, studeerde te Franeker en te Leiden, werd achtereenvolgens predikant te Dronrijp, Hindeloopen, Harlingen en Amsterdam en liet verscheidene geschriften na van uitlegkundigen inhoud.

Brouwer, *Petrus*, een zoon van den voorgaande en eveneens een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Harlingen, den 8sten October 1727, studeerde te Amsterdam, te Utrecht en te Leiden en was achtereenvolgens predikant te Oudkerk en Roodkerk, te Barneveld en te Dordrecht. Op laatstgenoemde plaats werd hij benoemd tot hoogleeraar aan het lyceum, en de Senaat der Geldersche Hoogeschool verleende hem den titel van doctor theologiae honoris causa. Ook te Utrecht en te Amsterdam kwam hij voor een hoogleeraarsbetrekking in aanmerking. Nadat hij in 1797 emeritus geworden was, overleed hij den 9den Juni 1802. Hij muntte uit door zijn kennis van de Oostersche talen en was goed bekend op het gebied van geschiedenis, taal- en dichtkunde. Hij heeft een lange reeks van uitlegkundige en stichtelijke werken nagelaten.

Brouwer, *Pz.*, *Petrus*, een neef van den voorgaande en een beoefenaar der godgeleerdheid en der oudheidkunde, werd geboren te Tjallebert en was in 1772 predikant te Blya en Hoogebeintem. Nadat hij in 1828 zijn emeritaat verkregen had,

overleed hij te Ternaard, den 12[den] Mei 1830, in den onderdom van ruim 81 jaar. Hij schreef, behalve werken van uitlegkundigen inhoud, met *W. Eekhoff* de belangrijke „Nasporingen betrekkelijk de geschledenis der voormalige Middelzee in Friesland" (1831).

Brouwer, Petrus van Limburg, een Nederlandsch letterkundige, was een kleinzoon van den Dordtschen predikant *Petrus Brouwer* en werd geboren te Dordrecht, den 20[sten] September 1795. Hij studeerde te Leiden, oefende zich onder de leiding van *Wijttenbach* in de oude talen, studeerde vervolgens in de geneeskunde en verwierf den rang van medicinae doctor (1816), waarna hij zich eerst vestigde te Tiel en daarna te Rotterdam. In 1822 behaalde hij een gouden medaille bij de Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen en een tweede bij het Stolpiaansch Legaat, de eerste over het Nationaal tooneel, de tweede over het bestaan van een Godheid of Goddelijke Voorzienigheid volgens de Grieksche wijsgeeren.

Inmiddels gevoelde hij meer neiging tot de letteren en verkreeg hierin reeds in 1820 het doctoraat, werd eerst conrector te Alkmaar, toen te Rotterdam, daarna buitengewoon hoogleeraar te Luik, in 1831 te Groningen en in 1836 gewoon hoogleeraar aldaar. Hij overleed den 21[sten] Juni 1847. Hij was lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, enz. Behalve een aantal Latijnsche verhandelingen heeft hij een lange reeks van Nederlandsche en Fransche geschriften uitgegeven. „Charicles en Euphorion" (1831), „Histoire de la civilisation morale et religieuse des Grecs" (1833—1842, 6 dln., „Diophanes" (1838), „Gesprekken der dooden" (1839), „Een ezel en eenig speelgoed" (1842), „Caesar en zijn tijdgenooten" (1844—1846 4 dln.), „Het leven van Mr. Samuël Iperuszoon Wiselius" (1846), en „Het leesgezelschap te Diepenbeek" (2de druk, 1848). Ook heeft hij vertalingen geleverd van de „Verloofden" van *Manzoni* en van de „Gedenkschriften" van *Benvenuto Cellini*.

Brouwer, Petrus Abraham Samuël van Limburg, een zoon van den voorgaande en eveneens letterkundige, werd geboren te Luik in 1829, studeerde te Groningen in de rechten, behaalde hierin den doctorsgraad en vestigde zich vervolgens te Amsterdam, waar hij zich met letterkundigen arbeid bezig hield en mede-directeur werd van de „De Gids". Nadat hij in 1855 voor een professoraat in de rechten te Groningen bedankt had, verkreeg hij in 1856 een aanstelling bij het Rijks-archief te 's Gravenhage en leverde in bovengenoemd tijdschrift een reeks van belangrijke artikelen, welke een zuiver constitutioneelen geest ademden. Zijn vrijzinnige richting was oorzaak, dat hij in 1864 gekozen werd tot volksvertegenwoordiger door het kiesdistrict Almelo, doch bij de ontbinding der Tweede Kamer in 1867 verloor hij zijn zetel door den invloed der conservatieve en kerkelijke partijen. Daarna werd hij lid en vervolgens medebestuurder van het „Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië". Voorts leverde hij steeds bijdragen in „De Gids", vooral zulke, die op Indische taal- en dichtkunde betrekking hebben. Tevens behoorde hij tot de medewerkers in den „Nederlandschen Spectator" en in „De Dageraad". Hij schreef nog het voortreffelijk werk „Akbar, een Oostersche roman" (1872 2de druk, 1873) en overleed te 's Gravenhage, den 18[den] Februari 1873.

Brouwer, *Paulus Wilhelmus*, een Nederlandsch godgeleerde en dichter, werd geboren te Arnhem in 1760, studeerde te Harderwijk en was achtereenvolgens predikant te Sleeuwijk, Dreischor en Maassluis. In 1831 werd hij emeritus en overleed den 28[sten] Februari 1834. Hij heeft „Feestzangen" nagelaten, voorts een „Korte schets van de geschiedenis der Hervorming", leerredenen, enz.

Brouwer, *Jan*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Franeker, den 20[sten] April 1760, studeerde aan de hoogeschool aldaar en maakte vooral gebruik van de lessen der hoogleeraren *Schrader* en *van Swinden*, terwijl hij zich vervolgens naar Amsterdam begaf, om zich aan de Kweekschool der Doopsgezinden voor het leeraarsambt te bekwamen. In 1785 werd hij beroepen tot leeraar bij de Doopsgezinde gemeente te Leeuwarden en bekleedde er die betrekking gedurende 37 jaren. Hij overleed den 11[den] April 1822. Hij was te Leeuwarden tevens curator der Latijnsche school en lid der plaatselijke schoolcommissie. Door Teylers Genootschap werden 3 zijner verhandelingen met goud en 2 met zilver bekroond. Voorts beantwoordde hij nog een prijsvraag, gaf eenige geschriften uit en bezorgde een uitgave der nagelaten gedichten van *Simon Stijl*. Hij was een man van groote geleerdheid, een wijsgeerig denker en bekleedde een eervolle plaats onder de leden van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

Brouwers, *Jan Willem*, een Nederlandsch letterkundige van ultramontaansche richting, werd geboren te Margraten bij Maastricht, den 1[sten] Januari 1831, was van 1854 tot 1863 professor te Roermond, voorts tot 1870 rector van het St. Bernardsgesticht te Amsterdam en medehoofdredacteur van „De Tijd", en werd vervolgens tot zijn dood, den 3[den] Maart 1893, pastoor van de Bovenkerk te Nieuwer-Amstel. Hij schreef: „J. van den Vondel, dichtwerk met letterkundige en orographische aanteekeningen", „Een groot Nederlander, hoogleeraar en stichter van hoogescholen, enz., Canisius", „Voor Vondels standbeeld" (redevoering, 1862), „Neêrlands keizerlijk kapittel, Neêrlands eerste Christenkerk, enz." (1863), „Nederland en Pius IX, 1865—1866", „Punten van aanraking tusschen de wetenschap en de schoone kunsten", „Wetenschap en schilderkunst" (1858-1863), „Antwoord aan de 63", „De twee bekroonde ontwerpen, enz." (1868), „De Nederlanden en de gevierden te Heiligerlee" (1868), „Antwoord aan den heer B. ter Haar", „Wat nu te doen?" „Een broederlijk woord aan mijne synodale en antisynodale medeburgers, enz.", „Fruin in de Gids, Jonckbloet in de Tweede Kamer en Groen in zijne derde brochure over Heiligerlee", „Mengelingen op Staat- en letterkundig gebied", „Nederland aan Pius IX op 11 April 1869", „De oorlog" (1870), „Neêrlands Katholieken aan Pius IX bij zijn XXV-jarig opperpriesterschap" en „Konstitutioneele Nederland-

sche wedstrijd op 1 April 1872", „De Kerk in de Vondelstraat" (1872), „Hulde aan den Koning" (1874), „Marnix van St. Aldegonde te Breda" (1877), „Staatkundige harmonieën van Neerlands Grondwet" (1878), „Een woord over Pius IX" (1878), „Te Delft, een woord van hulde aan Prins Hendrik" (1879), „Adres aan Z.H. Leo XIII, en de houding van het Katholiek daghlad „De Tijd" tegenover de katholieke hetniging. Door A. B. van Sint-Mariëngraat" (1879), „Iets nieuws over Vondel" (1879), „Vondel en de Catalaansche dichtkunst" (1891), „De Votief-kapel der Nederlandsche Katholieke dankhaarheid in de 19de eeuw" (1891), „Nederland en het internationaal Hoogheilig Sacramentscongres te Antwerpen" (1892), „Het vierde eeuwfeest der ontdekking van de nieuwe wereld" (1893).

Woorts was hij redacteur van het weekhlad „De Amstelbode" en mederedacteur van het tijdschrift „De wetenschappelijke Nederlander".

Peter Joan Huibrecht, een Vlaamsch letterkundige, werd geboren te Stockheim aan de Maas (Belgisch Limhurg), den 6den Augustus 1831. Hij was eerst onderwijzer aan een lagere school, daarna leeraar aan het stedelijk college te Tienen, werd vervolgens inspecteur van het Lager Onderwijs te Lenveo, in 1876 provinciaal schoolopziener in Limhnrg, in 1879 provinciaal schoolopziener in West-Vlaanderen (zuidelijke helft) en in 1894 gepensionneerd. Hij overleed den 1sten Maart 1897 te Achel (Limhurg). Hij schreef: „Lentebloempjes, gedichten" (1852), „Een winteravond te Stockheim" (1853), „Arme Trienken, eene ware geschiedenis" (1853), „Heer Laurens Stark" (1854), „Schoone Geertrui, zedenverhaal" (1855), „XXVste verjaardag der inhuldiging van Z. M. Leopold, koning der Belgen" (1860), „Meilover een bundel gedichten" (1862), „Roza, een berijmde vertelling" (1869), „Zomerbloei, gedichten" (1869), „Germania, broederzang" (1871), „Schiller's lied van de klok" (1873), „De Vlaamsche volkszangen" (met *D. Claes*, 1863 en 1864), en onder het pseudoniem *J. Hubertsz*: „Nieuw leerboek voor volksscholen" (1866—1873, 4 stukjes), „Beknopte Belgische geschiedenis" (1856—1873), „Trapsgewijze ontworpen stijloefening" (1866) en „Nederlandsche taaloefeningen" (1872).

Brouwershaven is een gemeente op het Zeeuwsche eiland Schouwen. Zij wordt in het N. bespoeld door de Grevelingen en verder begrensd door Zonnemaire, Kerkwerve en Dnivendijke. De gemeente beslaat een oppervlakte van 225 H.A., telt 1405 inwoners (1904) en omvat, behalve het gelijknamige stadje, eenige polders. De bodem bestaat nit zeeklei en levert tarwe, rogge, gerst, haver, boonen, erwten, aardappelen, enz.

Bronwershaven werd omstreeks 1285 gesticht door *Floris V*, na de afdamming der Duvenee. In de 15de eeuw was het nog slechts een dorp, doch de hoofdplaats van een heerlijkheid. In 1589 gaf prins *Willem I* verlof de plaats met wallen te omringen, en sedert 1590 werd Brouwershaven onder de Zeenwsche amalsteden gerekend. Voor de stad had in 1426 een hloedige zeeslag plaats tusschen de vloten van den hertog *Van Glocester*, den gemaal van gravin *Jacoba van Beieren*, eo hertog *Philips van Bourgondië*.

Op het Marktplein, aan het einde der ruime haven, verheft zich sedert 1829 het standbeeld van den aldaar geboren dichter *Jacob Cats*. Tot de voornaamste gebouwen behooren het stadhuis, de Waag, de Hervormde- en de Gereformeerde kerk. De bevolking leeft van landbouw, scheepvaart, winkelnering en handel. Na de opening van den Nieuwen Waterweg van Rotterdam naar zee is het havenverkeer zeer verminderd. Een stoomtram verhindt het stadje met Zierikzee en verder met Zijpe.

Brouwershavensche gat is de voortzetting der reede van Brouwershaven en de mond van de Grevelingen. In 1838 werd het betond.

Brouwerstraat of Selat Pandang is de naam van een zeestraat tusschen Sumatra en het eiland Bengkalis en de Bronwerseilanden. Behalve verscheidene kleinere rivieren loopt de Siak-rivier in deze straat uit, waarvan de hreedte ongeveer 37 km. is. De bodem bestaat nit moddergrood, daar deze straat, evenals die welke de Bronwerseilanden van elkaar scheidt, eigenlijk slechts een geul is in het hier zeer hreede alluviaal gehied van Sumatra's Oostkust. De Bronwerstraat vormt met de nahijliggende zeestraten het middelpunt van de in die streken belangrijke troeboek-visscherij (zie aldaar).

Browallia is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Gemaskerdbloemigen* (Scrophnlariaceae). Het is zoo genoemd naar den Zweedschen plantkundige *Johan Browal* († 1755) en onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een hnisvormige hloemkroon met een gelobden zoom en ongelijke meeldraden, en omvat fraaie, éénjarige, Znid-Amerikaansche gewassen, zooals *B. elata L.* (B. elongata *Humb.* et *Bonpl.*) met langwerpigronde bladeren, behaarde kelken en hloemstelen en blauwe of witte hloemkronen, en *B. demissa L.* met langwerpig-ronde, aan den voet smal afloopende hladeren, onhehaarde kelken en hlauwe hloemen. Men zaait het zaad in een vetten, lossen grond en verplant de jengdige plantjes in potten of op met hladaarde gemeste perken.

Brown achter plant- en diernamen is de afkorting voor *Patrik Browne* (1720—1790).

Brown, *Robert*, de stichter van de secte der *Brownisten* in Engeland, werd in 1549 te Northampton geboren, studeerde te Camhridge in de godgeleerdheid, werd vervolgens godsdienstleeraar te Norwich en bestreed hevig de Anglikaansche kerk. Met den vroegeren dorpsonderwijzer *Richard Harrison* begaf hij zich naar Middelhnrg, waar hij een eigen gemeente stichtte en onhelemmerd werkzaam was. In 1584 naar Engeland teruggekeerd, tastte hij opnieuw de Engelsche Staatskerk hevig aan. Nu riep de hisschop van Peterborough hem ter verantwoording en deed hem hij niet-verschijning in den ban. *Brown* verzocht om absolutie, verwierf ze en verkreeg een leeraarsplaats te Northamptonshire. Ook daar echter hracht later zijn oproerigheid hem (voor de twee-en-dertigste maal) in de gevangenis, waar hij in 1630 overleed.

Zijn volgelingen, *Brownisten* of naar *Barrowe*, hun lateren leider, ook *Barrowisten*, genaamd, vormden een secte, die zich zooveel mogelijk van kerkelijke vormen en kerkelijken dwang ontsloeg en naar godsdienstige vrijheid streefde. Zij wilden, dat de kerkelijke gemeente geheel onafhankelijk zou zijn van den Staat. Hunne gemeente was democratisch iogericht, zoodat zij zelf nit de

broeders hunne leeraren konden kiezen en aan geen hoogere bestnren onderworpen waren. De gemeente werd ook wel congregatie genoemd, vandaar ook hun naam „Congregationalisten". Afzonderlijke gebedsformulieren, huwelijksplechtigheden, enz. werden afgeschaft. Deze secte nam vooral sterk toe onder hun tweeden leider *Henry Barrowe*, een rechtsgeleerde, die in 1592 werd opgehangen wegens zijn aanvallen op de Staatskerk. Toen de secte in Engeland vervolgd werd, verhuisden velen harer leden naar de Nederlanden, waar zij te Middelburg, Leiden en Amsterdam gemeenten stichtten. Onder *John Robinson* († 1625) namen zij den naam Independenten aan, keerden gedeeltelijk naar Engeland terug en namen daar deel aan de twisten van de 17de eenw.

Brown, *John*, een Engelsch geneesheer en de stichter van een naar hem genoemde geneeswijze, werd geboren te Bunckle in het Schotsche graafschap Berwick, in het jaar 1735. Eerst zou hij wever worden, maar op zijn 16de jaar kwam hij in de gelegenheid om de Latijnsche school te Dunse te bezoeken, waarna hij zich naar Edinburgh begaf om er in de theologie te studeeren. Hij legde zich echter spoedig toe op de geneeskunde, gaf college te Edinburgh en schreef een werk, getiteld: „Elementa medicinae" (Edinburgh, 1780). Door de in dit werk opgestelde nieuwe theoriën over de geneeskunde geraakte *Brown* in strijd met al zijn collega's te Edinburgh. Door een ongeregeld leven en het gebruik van opium verwoestte hij echter zijn gezondheid. Wegens schuld werd hij in de gevangenis gezet, maar mocht toch zijn colleges blijven geven. In 1786 vertrok hij naar Londen, zette daar zijn ongeregeld leven voort en stierf er den 7den October 1788. De slechte naam, die *Brown* in zijn vaderland had, zijn vijandschap met *Cullen*, *Monro*, *Duncan*, e. a., het verwarde van zijn stijl en het moeilijke Latijn van zijn eerste geschriften verhinderden de verspreiding van zijn systeem (Brownianisme), dat door de meeste Engelsche geneesheeren verworpen werd. Buiten Engeland maakte het meer opgang, vooral in Italië. In Duitschland werd het aangehangen door *Weikard* (Frankfort, 1798), *Markus* en *Röschlaub*, maar ook daar ondervond het hevigen tegenstand.

In hoofdzaak berust het Brownianisme op de stelling, dat het leven gehaseerd is op de prikkelbaarheid van het lichaam en de ongesteldheden voortkomen uit gebrek aan prikkels (asthenie) of uit overmaat van prikkeling (sthenie), zoodat het genezen van ziekten bestaat in het herstellen van den natuurlijken staat van prikkeling. *Willem Cullen Brown*, een zoon van *John Brown*, heeft de werken van zijn vader, alsmede diens levensbeschrijving, te zamen in 3 deelen, in 1804 te Londen uitgegeven.

Brown, *Charles Brockden*, een Amerikaansch romanschrijver, werd den 17den Januari 1771 te Philadelphia geboren. Tot het optreden van *Cooper* was hij de meest geliefde schrijver van novellen in Amerika en mag als de stichter der Noord-Amerikaansche romanliteratuur beschouwd worden. Van zijn werken: „Wieland" (1798), „Arthur Merwijn" (1800), „Edgar Huntley" (1891), „Jane Talbot" (1801) en „Clara Howard" (1804) geldt het derde als het belangrijkste. Hij overleed den 22sten Februari 1810. Zijn verzamelde werken verschenen te Boston in 1827, met de eerst in 1815 verschenen biografie van *Brown* door *Dunlap* (nieuwe uitgave, Philadelphia, 1887, 6 dln.). Zijn leven werd bovendien beschreven door *Prescott* (in *Sparks'* „American biographies", 1834; weder afgedrukt in de „Miscellanies", 1855).

Brown, een Engelsch plantkundige, werd geboren te Montrose in Schotland, den 21sten December 1773. Hij studeerde te Aberdeen en te Edinburgh en nam deel aan de expeditie, welke kapitein *Finders* in 1801 ondernam naar de kust van Australië. In 1805 vertrok hij met een verzameling van 4000 Australische plantensoorten naar Engeland, waar hij door *Banks* tot bibliothecaris benoemd werd van diens boekerij, die hij, evenals de andere verzamelingen van *Banks*, bij diens dood erfde. *Brown* schreef de volgende werken: „Prodromus florae Novae Hollandiae et insulae Van Diemen" (Londen, 1810), „Supplementum primum prodromi florae Novae Hollandiae" (Londen, 1830), en talrijke kleine verhandelingen over systematiek en morphologie, na zijn dood uitgegeven onder den titel: „The miscellaneous botanical works of Robert Brown" (3 dln., Londen, 1866—1868). Hij overleed als custos van het Britsch Museum en als lid van vele geleerde genootschappen, den 10den Juni 1858.

Brown, *John*, een Amerikaan, bekend door zijn strijd tegen de slavernij, werd geboren te Tarrington in Connecticut, den 9den Mei 1800. Hij stamde af van een oude puriteinsche familie, was eerst leerlooier, daarna wolhandelaar te Hudson in Ohio, verhuisde in 1846 naar Springfield in Massachusetts, waar hij failliet ging. Daarop vestigde hij zich als landbouwer te North-Elba in den staat New-York. Reeds in zijn jeugd had *Brown* een grooten haat tegen de slavernij opgevat, en in den loop der jaren kwam hij tot de overtuiging, dat hij geroepen was, om de bevrijder te worden van de slaven in de Vereenigde Staten. In 1855 ging hij naar den staat Kansas, organiseerde er vrijscharen, bevrijdde vele slaven en toonde zich vooral een onverzoenlijk vijand der slavenhouders, waarvan hij enkele uit hunne woningen haalde en doodde. In den herfst van 1859 besloot hij het tooneel van den strijd te verplaatsen naar Virginië, het voornaamste slavenland, en met een kleine schaar aanhangers veroverde hij den 17den October het arsenaal van Harpers-Ferry. Na een hevigen tegenstand werd hij echter gevangen genomen, schuldig verklaard aan hoogverraad en den 2den December 1859 opgehangen. Toen anderhalf jaar later de oorlog uitbrak werd van zijn naam gebruik gemaakt om geestdrift te verwekken, met het lied „John Brown's body lies mouldering in the grave".

Brown, *George Loring*, een Amerikaansch landschapschilder, werd geboren te Boston, den 2den Februari 1814. Hij werd een leerling van *Washington Allston* en nam van dezen zijn voorliefde voor warme kleuren en lichteffecten over, waarin hij soms overdreef. Weldra leverden zijn landschappen hem zooveel op, dat hij zich naar Parijs kon begeven en zich oefenen onder de leiding van *Isabey*. Vervolgens copieerde hij gedurende 3 jaren in het Louvre landschapschilders, vooral *Claude Lorrain*. In 1840 vertrok hij naar Italië, waar hij 20 jaar bleef werken. In 1860

keerde hij naar Amerika terug en behaalde er met zijn Italiaansche landschappen grooten roem. Van zijn werken noemen wij: „Maneschijn in „Venetië" (1846), „Gezicht op Porto d'Anzo" (1852), „Gezicht op Ischia bij storm" (1858), „De Baai van New-York", „De kroon van Nieuw-Engeland", aangekocht door den *prins van Wales*, „Het slot te Heidelberg", „De laatste zonnestraal in de Campagna Romana", „De Vesuvius, nit zee gezien" en „De Niagarawaterwal bij maneschijn" (1878).

Brown, *Henri Kirk*, een Noord-Amerikaansch beeldhouwer, werd geboren te Leiden in Massachusetts, den 24sten Februari 1815. Hij studeerde eerst aldaar, van 1842—1846 in Italië en overleed den 10den Juli 1886 te Newburg in den staat New-York. *Brown* was de eerste, die in Amerika bronzen standbeelden vervaardigde (1847). Beroemd is vooral het groote ruiterstandbeeld van *George Washington* te New-York (1856). Van zijn overige kunstwerken noemen wij: de buste van *W. C. Bryants*, het standbeeld van *de Witt Clinton* (1850) op het Greenwrood Cemetery, een reusachtig standbeeld van *Abraham Lincoln* in het Prospect Park te Brooklijn, het ruiterstandbeeld van generaal *Scott* en dat van generaal *Greene*.

Brown, *George*, een Noord-Amerikaansch staatsman en journalist, werd geboren te Edinburgh, den 29sten November 1818. Hij zou voor koopman worden opgeleid, vertrok met zijn vader naar New-York, maar belastte zich weldra met de redactie van het kerkelijk tijdschrift: „The Banner" te Toronto in Canada. In 1843 werd hij politiek dagbladschrijver, stichtte het dagblad „The Globe", zag zich in 1852 tot lid van het Parlement benoemd en ijverde voor de vrijheid van Canada. De vereeniging der provinciën van Canada tot een bond onder den naam van Dominion of Canada (1 Juli 1867) is vooral zijn werk.

Brown, *Ford Madox*, een Engelsch schilder, te Calais geboren, den 16den April 1852, ontving zijn opleiding aan de academies te Brugge, Gent en Antwerpen. Daar schilderde hij ook in 1841 zijn eerste groot werk: „De biecht van den oogelooge". Daarop ging hij naar Italië en Parijs, vestigde zich in 1846 te Londen, waar hij met een eigen, diep gevoelde en doordachte richting sterk afweek van de academische opvattingen. Dit komt zeer sterk nit in zijn schilderij „Arbeid" (1852—1865; museum te Manchester), waarin hij met groote realistische getrouwheid voor het eerst heeft getracht den Engelschen werkman op het doek te brengen. Sedert dien tijd heeft hij dramatische werken geschilderd, veelal van hartstochtelijken inhoud, in een kleur, die alle conventie met voeten trad. De tooneelen zijn meestal aan de geschiedenis of aan *Shakespeare* ontleend, zooals: „Romeo en Julia", „De zoon der weduwe", „Koning Lear" (1849), „Chaucer aan het Hof van Edward III" (1851). Hij overleed den 6den October 1893 te Londen.

Browne, *William*, een Engelsch dichter, geboren in 1591 te Tavistock, studeerde te Oxford en te Londen in de rechten, doch wijdde zich bij voorkeur aan de dichtkunst. In 1613 verschenen zijn „Britannia's pastorale" (1ste deel Londen, 1613) en „The shepherd's pipe" (7 eclogae, Londen, 1614). Van zijn gedichten is nog „The inner temple masque" (1614—1515) te noemen, hetwelk handelt over *Odysseus* en *Circe*. *Browne* was een bewonderaar en navolger van *Spencer*, maar hij was ook gelukkig in zijn eigen natuurschilderingen en werd als zoodanig door *Milton*, *Keats* e. a. als voorbeeld gebruikt. Zijn gezamenlijke werken werden uitgegeven door *W. C. Hazlitt* (Londen, 1868).

Browne, *Thomas*, een Engelsch wijsgeer, werd geboren te Londen, den 19den October 1605, studeerde te Oxford en te Leiden en vestigde zich in 1636 als geneesheer te Norwich. Hij schreef zijn „Religio medici" (1642; nieuwe druk, Londen 1881), een soort van wijsgeerige geloofsbelijdenis, die zich zoowel door oorspronkelijkheid van denkbeelden, als door groote geleerdheid onderscheidt, maar den vervaardiger blootstelde aan de beschuldiging van ongeloof en zelfs van atheïsme. Algemeen verspreid werd zijn „Psendodoxia epidemica, or Treatise on vulgar errors" (Londen, 1646; nieuwe druk in 1852), waarin hij de volksdwalingen bestreed. De opgraving van eenige oude urnen in Walsingham gaf aanleiding tot zijn „Hydriotaphia, or urn burial" (Londen, 1658; 4de druk 1736). *Karel II* benoemde hem in 1671 tot ridder, en hij overleed den 29sten October 1681. Daarenboven heeft men van hem: „Miscellany tracts" (Londen, 1712), „Posthumous works" (Londen, 1712) en „Christian morals" (Cambridge, 1716; nieuwe druk, Londen, 1863). Zijn gezamenlijke werken zijn in 1686 in fol. uitgegeven. Een nieuwe komplete uitgave verscheen in 1851 in 3 deelen te Londen door *Wilkin*.

Browne, *George*, rijksgraaf *von*, een Russisch staatsman en veldheer, werd den 15den Juni 1698 te Limerick uit een oud adellijk geslacht geboren. Hij studeerde te Limerick, nam in 1725 dienst in de Keur-Paltz en werd in 1780 als kapitein-luitenant geplaatst bij het Russische leger. In die betrekking onderdrukte hij een samenzwering der garde tegen keizerin *Anna*, en werd spoedig daarna bevorderd tot overste. Vervolgens nam hij deel aan alle oorlogen, die Rusland tot 1762 voerde, en werd als generaal-majoor gedurende den Zevenjarigen Oorlog bij Zorndorf zwaar gewond. *Peter III* benoemde hem tot veldmaarschalk en tot opperbevelhebber in den oorlog tegen Denemarken. *Browne* maakte echter den keizer opmerkzaam op het onstaatkundige en onrechtvaardige van dien oorlog, waarop *Peter* den vrijmoedigen veldheer uit zijn rijk verbande. Hij liet echter *Browne*, voordat deze vertrokken was, terugroepen en benoemde hem in 1762 tot stadhouder van Lijfland en Esthland, waar hij 30 jaar lang bleef en trachtte mede te werken aan de verheffing van den boerenstand. In 1779 benoemde keizer *Jozef II* hem tot rijksgraaf. *Browne* overleed te Riga, den 18den September 1792.

Browne, *Maximiliaan Ulysses*, rijksgraaf *von*, een neef van den voorgaande, was tevens baron *de Camus and Mountany* en veldmaarschalk in Oostenrijkschen dienst. Hij werd geboren te Bazel, den 23sten October 1705. Zijn vader had als aanhanger van *Jacobus II* zijn land moeten verlaten en was in Oostenrijkschen krijgsdienst getreden. Hij werd in 1716 tot rijksgraaf benoemd en overleed in het jaar 1731. Maximiliaan trad eveneens in Oostenrijkschen dienst, streed reeds in 1718 in Hongarije en op Sicilië, daarna in den Poolschen Successie-oorlog gedurende een veldtocht in Italië tegen de Franschen en Sardiniërs, be-

zette in 1735 Tirol, maakte van 1737—1739 de veldtochten tegen de Turken mede en werd benoemd tot luitenant-veldmaarschalk en toehoorder bij den hofkrijgsraad. Bij den inval van *Frederik II* in Silezië tegen het einde van het jaar 1740 belemmerde hij den opmarsch der Pruisische troepen. Daarna vereenigde hij zich met *Neipperg*, voerde in den slag bij Mollwitz, waarin hij gewond werd, den rechtervleugel aan en vocht onder den *prins van Lotharingen* in den slag bij Chotusitz. Na den Vrede van Breslau diende hij onder *Khevenhüller* in den Oostenrijkschen Successie-oorlog en had een belangrijk aandeel in de verdrijving der Franschen uit Beieren. Onder den vorst *Lobkowitz* vocht hij in Italië, waar hij den 11den Augustus 1744 Velletri bij verrassing innam, werd in 1745 weer naar Beieren gezonden en vandaar als veldtuigmeester naar den Rijn. In 1746 trok hij naar Italië, waar hij aan het hoofd van 30000 man Guastalla en Parma veroverde en veel bijdroeg tot de overwinning bij Piacenza. Den 4den September maakte hij zich meester van den Bochettapas, waarna Genua zijn poorten voor de Oostenrijkers moest openen. Deze stad ging echter door de schuld van generaal *Botta* weer verloren. *Browne* stond in 1748 op het punt Genua opnieuw te veroveren, toen hij het bericht ontving van de vredesonderhandelingen te Aken. In 1749 werd hij gouverneur van Zevenburgen, in 1751 chef van het keizerlijk leger in Bohemen en in 1753 benoemd tot generaal-veldmaarschalk. Toen *Frederik II* in 1756 een aanval deed in Saksen en Bohemen, trok hij de Pruisen tegemoet en leverde hun slag bij Lobositz (1 October). Deze viel ongunstig voor hem uit, maar hij trok vervolgens op tot het ontzet der bij Pirna ingesloten Saksen, drong door tot Schandau, maar kon hunne overgave niet verhinderen. Hij gaf daarop den raad, *Frederik II* in Saksen aan te vallen, maar te vergeefs. Evenmin werd zijn raad opgevolgd, toen hij waarschuwde tegen het besluit van hertog *Karel van Lotharingen*, om een vast kwartier bij Praag te gaan betrekken. Hier werd den 6den Mei 1757 een ongelukkige slag geleverd, waarin *Browne* door zijn maatregelen een omtrekkende beweging der Pruisen verhoedde en den eersten aanval van *Schwerin* met groote dapperheid afsloeg. Hij werd echter zwaar gewond aan de dij en met het Oostenrijksche leger in Praag omsingeld. Hier overleed hij den 26sten Juni 1757. In 1888 werd het 36ste Oostenrijksche infanterieregiment naar hem genoemd.

Browne, *Francis*, een Engelsche schrijfster, werd te Stranoland in Ierland geboren, den 16den Januari 1816. Als kind werd zij blind, verkreeg desniettegenstaande een goede opvoeding, gaf in 1840 uit „Song of our land", publiceerde hare gedichten in tijdschriften en deed in 1844 verschijnen: „The Star of Attéghéi, the vision of Schwartz, and other poems". In 1847 werkte zij mede, na zich in Edinburgh gevestigd te hebben, aan „Chambers Journal", en trok in 1852 naar Londen. Van hare werken noemen wij nog: „Lyrics and miscellaneous" (1848), „The Ericksons" (1852), „Pictures and songs from home" (1856), „Our uncle the traveller's stories" (1859), „My share of the world, an autobiography" (1861), „The hidden sin" (1866), „The exile's trust" (1869), „The nearest neighbour, and other stories" (1875), „The dangerous guest" 1886), „Granny's wonderful chairs and its fairy tales" (1891).

Browne, *John Ross*, een Amerikaansch reiziger en humoristisch schrijver, werd omstreeks het jaar 1817 in Ierland geboren. Hij werd in Amerika opgevoed, begon zijn avontuurlijk leven met een reis op de Ohio en de Mississippi, nam daarop dienst op een walvischvaarder, maar verliet dezen bij het eiland Zanzibar, waar hij geruimen tijd vertoefde. Na zijn terugkeer zwierf hij door een groot gedeelte der Vereenigde Staten rond, bezocht Europa, het Oosten en Afrika en verzamelde overal een rijkdom van stof voor belangwekkende schetsen en tafereelen. In opdracht van de Amerikaansche regeering bereisde *Browne* de mijndistrikten van den Pacific-spoorweg en was van 1868—1870 Amerikaansch gezant in China. Van zijn geschriften noemen wij: „Etchings of a whaling cruise" (1846), „Yusef of the journey of the Frangi, a crusade in the East" (1853), „An American family in Germany" (1866), „Crusoe's Island, with sketches of adventure in California and Washoe" (New-York, 1864), „The land of Thor" (1867), „Mineral resources of the land west of the Rocky Mountains" (1868), „Mineral resources of the United States" (met *Taylor*, 1869) en „Adventures in the Apache Country" (1869). *Browne* overleed den 8sten December 1875 te Oakland in Californië.

Browne, *Charles Farrar*, een Amerikaansch humorist, bekend onder het pseudoniem *Artemus Ward*, werd te Waterford in Maine geboren, den 23sten April 1834. Hij was eerst letterzetter en in 1858 verslaggever voor de in Cleveland (Ohio) verschijnende „Plaindealer". Zijn hierin verschenen brieven („Artemus Ward, showman") van satirischen inhoud maakten hem snel bekend. Tengevolge van het voortreffelijke artikel: „A visit to Brigham Young", werd hij in 1861 hoofdredacteur van het humoristische weekblad „Vanity Fair". Voor een longziekte ging hij in 1866 naar Engeland, waar hij den 6den Maart 1867 te Southampton stierf. Zijn humoristische voordrachten waren zeer gezocht om zijn droog-komische zetten. Buitengewoon geestig zijn de vertellingen uit het Mormonenland. *Browne* schreef verder: „Artemus Ward, his travels" (1865), „Artemus Ward in London" (1867). *Abelville D. Landon* gaf in 1875 „Artemus Ward, his Works complete" uit.

Brownea is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae) en onderscheidt zich door een éénhladigen, gespleten kelk, een dubbele, van buiten trechtervormige en van binnen 5-bladige bloemkroon en een 2-hokkige, 2-zadige vrucht. Het omvat kleine boomen met gevinde bladeren en met bloemhoofdjes, en beheert te huis in Zuid-Amerika. Tot de soorten behooren *B. coccinea L.* met scharlakenroode bloemen en *B. rosa de monte Berg.*, een fraaie sierplant met rozenroode bloemen.

Browniaan is de naam voor een aanhanger van het *Brownianisme*, de geneeswijze van *John Brown*. Zie aldaar.

Brownianisme. Zie *John Brown.*

Browning, *Robert*, een Engelsch dichter, werd in 1812 te Londen geboren, bezocht het University College aldaar en trad in 1833 voor

het eerst anoniem op met een vertelling in verzen, getiteld „Pauline, a fragment of a confession" (nieuwe druk in 1886). In zijn drama „Paracelsus" (1835) tracht hij dezen, als kwakzalver bekenden natuurphilosoof, in een gunstiger daglicht te stellen. In 1837 gaf hij het historische treurspel „Strafford" uit, waarin hij met krachtige trekken het leven en het karakter van den ongelukkigen minister schildert. Dit stuk kon zich echter, evenmin als het volgende, „A blot in the scutcheon" (1843), lang op het tooneel handhaven. Later zijn ze echter door de „Browning Society" opnieuw opgevoerd. In 1840 verscheen „Sordello", dat in 1886 door *Annie Wall* in proza werd overgebracht, terwijl in 1889 *Jeanie Morison* het met aanteekeningen opnieuw uitgaf onder den titel „Sordello, an outline analysis of Mr. Browning's poem". In de verzameling dramatische en lyrische stukken „Bells and pomegranates" (1846) valt een realistisch streven op te merken. Dit werk werd in 1850 gevolgd door „Christmaseve and Easterday", een godsdienstig wijsgeerig gedicht, rijk aan stoute gedachten en dichterlijke beelden, maar niet geheel vrij van een neiging tot het excentrieke. „Men and women" (2 dln., 1855), karakterschetsen, was het uitvloeisel eener reis naar Italië. Dit werk gaf hij echter eerst na den dood zijner vrouw in 1861 uit. In 1864 verscheen een bundel gedichten, „Dramatis personae", vervolgens „The ring and the book" (4 dln., Londen, 1868; 2de druk, 1872), dat als zijn beste werk geldt. Zijn „Prince Hohenstiel-Schwangau, Saviour of Society" (Londen, 1871) is een humoristische satire op de loopbaan van *Napoleon III*. Dit werd gevolgd door „Balaustion's adventure, including a transcript from Euripides" (Londen, 1871), „Fifine at the fair" (Londen, 1872), „Red cotton night-cap country, or Turf and Towers" (Londen, 1873), „Dramatic Idyls" (2 dln., Londen, 1879—1880), „Ferishtah's fancies" (1884), „Jocoseria" (1885), „Parleyings with certain people of importance in their day" (1887) en „Asolando" (1889). Tevens vertaalde hij „Herakles mainomenos" van *Euripides* en „Agamemnon" van *Aeschylus*. Hij overleed den 12den December 1889 te Venetië en werd in de Westminster Abdij begraven.

In 1881 werd te Londen op voorstel van *Furnivall* een „Browning Society" opgericht en deze werd gevolgd door 16 dergelijke vereenigingen te Oxford, Cambridge, Dublin, enz. Deze vereeniging zorgt voor de opvoering der tooneelstukken en voor de verspreiding en verklaring van *Browning's* werken. Sedert *Milton* munt geen ander schrijver zoozeer als *Browning* uit in meesterschap over de taal, aesthetischen smaak en philosofischen gedachtengang. Een voor zijn landgenooten geheel nieuw terrein betrad hij door zijn deïstisch-religieuze beschouwingen. Vandaar dat zijn werken nooit eigenlijke volksboeken zijn geworden. Zijn gedichten verschenen in 1849 in 2 deelen, in 1863 in 3, in 1868 in 6 en in 1888—1889 in 16 deelen. Verder werden nog uitgegeven: „Selections from Browning's works" in 1862, 1865 en 1872—1880.

Browning, *Elizabeth*, geboren *Barrett*, eene Engelsche schrijfster, de vrouw van *Robert Browning*, werd te Carlton Hall in Durham geboren, den 6den Maart 1806. In 1833 gaf zij een vertaling van *Aeschylus'* „De geboeide Prometheus" uit. Hare dichtwerken „Romaunt of Margaret" (1836), „The Seraphim and other poems" (1838) en „Romaunt of the Page" (1839) hebben een origineel karakter. In 1844 verschenen hare „Poems", waarin vooral het gedicht „The cry of the children" merkwaardig is. Deze werden in 1850 gevolgd door een nieuwe verzameling „Poems" en door de „Portuguese Sonnets". Toen zij in 1846 met *Robert Browning* gehuwd was, vestigde het echtpaar zich in Italië, voor welk land zij de warmste sympathie voelde, zooals blijkt uit hare werken: „Casa Guidi windows" (1851) en „Poems before Congress" (1860). Haar voornaamste werk is „Aurora Leigh" (1857), een verhalend gedicht van philosofische strekking, waarin zij de moeilijkheden schildert, die een edel vrouwelijk karakter ondervindt in de worsteling met de conventioneele vormen der samenleving. Zij overleed den 30sten Juni 1861 te Florence. Na haar dood verschenen nog: „Last poems" (1862), „Greek Christian poets and the English poets" (1863). Hare „Poetical Works" (8ste druk, 5 dln., Londen, 1870) verschenen in talrijke uitgaven. Hare brieven aan *R. H. Horne* werden in 1876 uitgegeven door *Mayer*; een grootere verzameling, voorzien van biografische aanteekeningen, werd in 1897 in 2 deelen te Londen uitgegeven door *Kenyon*. De brieven van *Robert* en *Elisabeth Browning* uit de jaren 1845 en 1846 verschenen in 1899 in 2 deelen te Londen.

Brownisten. Zie *Robert Brown*.

Brownlow, *William Gannaway*, een Noord-Amerikaansch staatsman, den 29sten Augustus 1805 in den staat Virginia geboren, werd in 1826 reizend predikant der Methodisten en begaf zich in 1828 naar Knoxville in Tenessee, waar hij sedert 1839 „The Knoxville Whig" redigeerde. Na den aanvang der beweging in het Zuiden (1860), trad hij, ofschoon een voorstander der slavenhonderij, krachtig op voor de eenheid der Unie, zoodat zelfs zijn dagblad geschorst werd. In 1862 schreef hij te Nashville zijn „Sketches of the rise, progress and decline of secession", waarvan in 6 maanden 75000 exemplaren werden verkocht. Nadat Tenessee zich in 1865 weder bij de Unie had gevoegd, werd hij er tot gouverneur gekozen en in 1869 afgevaardigd naar het Congres. Hij overleed den 28sten April 1877.

Brown-Séquard, *Charles Edouard*, een Fransch arts en physioloog, geboren den 8sten April 1817 te Port Louis op het eiland Mauritius, begaf zich in 1838 ter voltooiing zijner studiën naar Parijs, promoveerde er in 1840 en wijdde zich uitsluitend aan physiologische onderzoekingen, alsmede aan het waarnemen en behandelen van zenuwziekten. Nadat hij geruimen tijd in Noord-Amerika en te Londen had vertoefd en in laatstgenoemde stad aan het hospitaal van lijders aan verlamming was werkzaam geweest, werd hij in 1869 benoemd tot professeur agrégé aan de geneeskundige faculteit te Parijs. In 1878 werd hij als opvolger van *Claude Bernard* tot hoogleeraar in de proefondervindelijke physiologie aan het Collège de France benoemd, en overleed den 2den April 1894 te Parijs. De wetenschap is hem een reeks van zeer scherpzinnige nasporingen verschuldigd over de bestanddeelen van het bloed,

over de dierlijke warmte, over het ruggemerg en zijn ongesteldheden en over het spier-, zenuw- en klierstelsel. Van zijn werken zijn de belangrijkste: „Experimental researches applied to physiology and pathology" (1853), „Deux mémoires sur la physiologie de la moelle épinière" (1855), „Experimental and clinical researches on the physiology and pathology of the spinal cord" (1855), „Recherches expérimentales sur la physiologie des capsules surrénales" (1856), „Researches on epilepsy, its artificial production in animals and its etiology, natnre and treatment in man" (1857), „Conrse of lectures on the physiology and pathology of the central nervous system" (1860), „Lectnres on the diagnosis and treatment of functional affections" (1868), „Dual character of the hrain" (1877) en „Two lectnres on convulsions and paralysis as effects of disease of the base of the hrain" (1878). Daarenboven redigeerde hij sedert 1858 het „Journal de la physiologie de l'homme et des animaux", sedert 1868 met *Charcot* en *Vulpian* de „Archives de la physiologie normale et pathologique" en sedert 1873 de Amerikaansche „Archives of scientific and practical medicine and surgery.

Brownsville is de hoofdstad van het graafschap Cameron in den Noord-Amerikaanschen staat Texas, aan den linkeroever van den Rio Grande en 56 km. verwijderd van de monding dezer rivier in de golf van Mexiko. De stad ligt tegenover de Amerikaansche stad Matamoros; zij heeft een Katholiek gymnasium, vrij belangrijken handel en telt (1900) 6305 inwoners (hieronder vele Mexikanen). In den oorlog met Mexiko in 1846 bood een kleine Amerikaansche afdeeling met goed gevolg het hoofd aan den vijand, maar verloor hierbij haar aanvoerder, naar wien de stad, alsmede het in de nabijheid liggende fort Brown, genoemd werd. In 1880 werd Brownsville bijna geheel door een orkaan verwoest.

Broye is de naam van de belangrijkste rechter zijrivier van het Zwitsersche meer van Neufchâtel. Zij bezit een lengte van 79 km., ontspringt op de hoogten van Jorat, betreedt den dalgrond bij Moudon (Milden) en stroomt in noord-oostelijke richting naar het Murtenmeer, die zij aan het noordwesteinde weder verlaat, om zich na een korten loop in het meer van Neufchâtel te storten. Tusschen de heide meren varen de stoombooten der lijn Neuchâtel-Murten. De Broye is, in verband met de correctie der Jurawateren genormaliseerd geworden. Haar loop volgt de Broye-dal-spoorweg Lysz—Murten—Payerne—Mondon—Paléziеux (—Lausanne).

Broyhan, ook wel Broihahn of Breyhahn, is de naam van een soort van zoet-zuurachtig, frisch, wit bier, naar een brouwer in Hannover genoemd, die het in 1526 verkreeg hij een mislukte poging, om het Hamburger bier na te maken. Het wordt bereid uit mout van tarwe of gerst.

Brozik, *Vacslav* (*Wenzel*), een Czechisch schilder, geboren in 1851 te Tremoschna bij Pilsen, ontwikkelde zijn talent aan de schildersacademie te Praag en bij *Emil Lauffer*, stelde hier in 1871 zijn eerste historische schilderij, voorstellende „Eva van Lohkowitz hezoekt haren vader in de gevangenis" ten toon, en zette daarna zijn stndiën te Dresden voort, waar hij „De hruiloft van Zavis van Falkenstein met Knnigunde, weduwe van den Beheemschen koning Przemysl Ottokar II" schilderde. In hetzelfde jaar voltooide hij een soortgelijke compositie: „Philippine Welser" en begon in 1872 „Het afscheid van Ottokar II van zijn familie", dat hij in 1874 te München, waarheen hij in 1873 vertrokken was, en waar hij onder den invloed van *Piloty* stond, voltooide. Hier outstonden ook: „De heilige Iria", „De terechtstelling op den Witten berg" en „De hruiloft van de Przemysliden dochter Dagmar met den Deenschen koning Waldemar II in 1204". Na een kort opouthond in Praag, ging *Brozik* in 1871 naar Parijs. In 1877 stelde hij het „Hussitenmeisje" ten toon, waarop zijn hoofdwerken: „Het gezantschap van den Boheemschen koning Wladislaw Posthumus aan het Hof van koning Hendrik VII" (1879, Berlijnsche nationaal-galerij), „Petrarca en Laura", „Een feest hij Rubens", „Christoffel Columbus aan het Hof van Ferdinand en Isabella", „De balladenzanger", „Husz voor het concilie te Constanz", „De *Fenstersturz* te Praag, den 23sten Mei 1618" (1889) en „Het avondmaal in beiderlei gestalte" (1893, een scène nit den Hussitentijd) volgden. In zijn laatste stukken kan men den invloed van *Laurens* en *Munkacsy* waarnemen. Zijn schilderijen onderscheiden zich door een glanzend koloriet, het onthreekt hun echter aan diepte der karakteristiek. Ook heeft hij genrestukken uit het leven der arme boerenbevolking vervaardigd. *Brozik* overleed den 15den April 1901 te Parijs.

Bruat, *Armand Joseph*, een Fransch admiraal, werd geboren te Colmar, den 26sten Mei 1796, trad in 1811 in dienst hij de Fransche Marine, diende in 1815 in Brazilië en West-Indië, van 1817 tot 1820 in den Levant, van 1820 tot 1824 aan den Senegal en op den Grooten Oceaan, en nam als luitenant deel aan den slag hij Navarino. In 1830 was hij gezagvoerder op een brik, leed schipbreuk en werd als gevangene naar Algiers gebracht. Hij werd spoedig uitgewisseld, in 1831 benoemd tot kapitein, in 1843 gouverneur der Marquesas-eilanden en gezant hij koningin *Pomare* van Tahiti, die hij overhaalde het protectoraat van Frankrijk te erkennen. In 1849 werd hij gouverneur-generaal der Antillen, in 1852 vice-admiraal, en hij voerde in 1854 hevel over de Fransche vloot in de Zwarte Zee. Tot admiraal benoemd, overleed hij den 19den November 1855 op zijn terugkeer naar Frankrijk. In 1864 verrees te Colmar een gedenkteeken te zijner eer.

Bruce, *Robert*, een Schotsch kroonpretendent, geboren uit een geslacht van Normandischen oorsprong, was de zoon van de tweede dochter van den graaf *van Huntingdon*, den hroeder van koning *Willem den Leeuw* van Schotland. Na het nitsterven van dit koningshnis in 1290, maakte hij, evenals *John Baliol*, aanspraak op den Schotschen troon, maar werd door de nitspraak van kouing *Eduard I* van Engeland hij *Baliol* ten achter gesteld. *Bruce* vocht daarop met zijn zoon aan den kant der Engelschen in de Schotsche vrijheidsoorlogen tegen *Baliol* en *Wallace*. Hij overleed in 1294.

Bruce, *James*, een Engelsch reiziger, werd geboren den 14den December 1730, te Kinnaird in Schotland. Hij studeerde te Edinhurgh in de

rechten en werd in 1762 consul te Algiers. Na verschillende reizen langs de kusten der Middellandsche zee en in het binnenland van Afrika, ging hij in 1767 naar Azië, bezocht de ruïnen van Palmyra en Baalbek en maakte van de voornaamste overblijfselen teekeningen, die hij aan de koninklijke bibliotheek te Ken in Engeland schonk. In het voorjaar van 1768 bezocht hij Kaïro, reisde vervolgens stroomopwaarts tot Assoean, keerde daarna naar Kenneh terug, reisde met een karavaan tot Kosseïr aan de Roode Zee en zeilde daarop naar Dzjedda. Van hier keerde hij in September 1769 naar Massaoea terug, bereikte Gondar en verwierf daar hoog aanzien door zijn Europeesche behandeling der pokziekte. Daarna vertoefde hij drie jaren in Abessinië, bezocht de bronnen van den oostelijken arm van den Nijl en zette zijn reis noordwaarts voort door Nubië tot Alexandrië, dat hij in Mei 1773 bereikte. Na een afwezigheid van 11 jaar keerde hij naar Schotland terug en schreef daar zijn: „Travels to discover the sources of the Nile" (5 dln., Edinburgh, 1793; 3de druk, 1813), dat ook in het Fransch en Duitsch vertaald is. Hij overleed den 27sten April 1794.

Bruce, *David*, een Nederlandsch krijgsman, was in 1791 kapitein bij de infanterie, streed in 1799 als majoor in Noord-Holland, werd in 1807 kolonel en in 1809 generaal-majoor. Hij genoot in hooge mate het vertrouwen van koning *Lodewijk* en werd door dezen tot ridder der orde van de Unie benoemd. Na de omwenteling van 1813 werd hij geplaatst bij het Nederlandsche leger, in 1815 luitenant-generaal en provinciaal commandant van Zeeland, vervolgens lid van het Hoog Militair Gerechtshof en overleed den 12den November 1823.

Bruce, *George Isaäk*, een zoon van den luitenant-generaal *Stewart Jean* (overleden 1847), werd geboren te Deventer, den 9den October 1803. Hij studeerde aldaar en te Leiden in de rechtsgeleerdheid, vestigde zich als advocaat te 's Gravenhage, woonde als ordonnansofficier van den luitenant-generaal *Meijer* den Tiendaagschen veldtocht bij, werd ridder der Militaire Willemsorde 4de klasse, ontving in 1838 een benoeming tot officier der arrondissementsrechtbank te Zwolle en werd in 1839 gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Koning *Willem II* benoemde hem in 1845 tot voorzitter van dat lichaam en in 1849 tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië. Gereed daarheen te trekken, overleed hij aan boord van de korvet „Sumatra", den 30sten December 1850. Hij was commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw en droeg het grootkruis van de Luxemburgsche orde der Eikenkroon.

Bruce, *John*, een Engelsch geschiedschrijver, geboren te Londen in 1802, ontving zijn opleiding te Aberdeen, en werd advocaat, maar liet in 1840 zijn praktijk varen, om zich aan de beoefening der wetenschappen te wijden. Geruimen tijd was hij penningmeester en directeur van de door hem gestichte „Camden Society". Voor deze vereeniging leverde hij: „The restoration of Edward IV" (1838), „Hayward's annals of Elisabeth" (1839), „The Leicester correspondence" (1843), „Letters of Elisabeth and James VI" (1848), „Verney's papers to 1639" (1854), „Charles I in 1646" (1855), „Liber famelicus of Sir James Whitelock" (1858) en „Correspondence of James VI of Scotland with Sir Robert Cecil" (1861). Sedert 1858 was hij medewerker aan de regestenpublicaties van het Britsche staatsarchief. Zijn belangrijkste geschrift is: „Calendar of State Papers, domestic series of the reign of Charles I" (1858—1869, dl. 1—13). Hij overleed den 28sten October 1869.

Bruce, *John Collingwood*, een Engelsch geschied- en oudheidkundige, werd in 1805 geboren als de zoon van een onderwijzer te Newcastle-upon-Tyne. Hij ontving zijn opleiding aan de universiteit te Glasgow, maar was later zijn vader behulpzaam in diens inrichting van onderwijs. Hij schreef: The handbook of English history" (1848; 3de druk, 1857), „The Roman wall" (1851; 3de druk, 1867), „The Bayeux tapestry elucidated" (1856), „A Handbook to Newcastle" (1863; 2de druk, 1864), „A Handbook to the Roman wall" (1863), „Incised markings on stone, found in the country of Northumberland" (1869), „Lapidarium septentrionale, a description of the monuments of Roman rule, in the north of England" (1870, dl. 1—2) en „A descriptive catalogue to antiquities, chiefly British, at Alnwich Castle" (1880). In 1881 was hij president van de Engelsche Presbyteriaansche kerk en overleed den 27sten April 1894.

Bruce, *Sir Frederick William Adolphus*, een Engelsch diplomaat, werd geboren den 14den April 1814 te Elgin Castle. In 1842 werd hij attaché bij het gezantschap te Washington, in 1844 secretaris van Koloniën te Hongkong, in 1846 luitenant-generaal van New-Foundland, en bekleedde van 1847—1857 verschillende diplomatieke betrekkingen in Zuid-Amerika en Egypte. In 1857 vergezelde hij zijn broeder, lord *Elgin*, naar China, hielp mede aan het sluiten van het verdrag van Juni 1857 en werd daarna benoemd tot gezant in China. In 1865 werd hij gezant te Washington en overleed te Boston, den 19den September 1869.

Bruch, *Johann Friederich*, een Protestantsch godgeleerde, werd geboren te Pirmasens in Rijn-Beieren, den 23sten December 1792. Hij bezocht de Académie Protestante te Straatsburg, werd in 1813 hulpprediker te Lohr bij Pfalzburg en in 1821 professor, later rector aan het Protestantsch Seminarium te Straatsburg. In 1831 trad hij op als prediker in de St. Nicolai-kerk, werd in 1849 geestelijk inspecteur, in 1852 lid van het opperconsistorie en in 1866 lid van het directorium. *Bruch* hield de openingsrede bij de inwijding der universiteit van Straatsburg, den 1sten Mei 1872, en was daarvan de eerste rector magnificus. Hij overleed aldaar, den 21sten Juli 1874. Hij heeft geschreven: „Lehrbuch der christlichen Sittenlehre" (1829—1832, 2 dln.), „Etudes philosophiques sur le Christianisme" (1839), „Theorie des Bewusztseins" (1864), „Weisheitslehre der Hebräer" (1851) en „Die Lehre der Präexistenz der menschlichen Seele" (1859).

Bruch, *Max*, een Duitsch componist, werd geboren te Keulen, den 6den Januari 1838. Hij ontving op het conservatorium aldaar onderricht van *F. Hiller*, ondernam met een beurs der Mozart-stichting in 1857 studiereizen, bezocht toen ook Parijs en werd in 1865 muziekdirecteur te Koblenz, in 1867 hof-kapelmeester te Sondershausen, leefde als particulier van 1870—1873 en was daarna achtereenvolgens dirigent van de Sternsche zangvereeniging te Berlijn, van de Philharmonic Society

te Liverpool en van 1883—1890 leider der orkestvereeniging te Breslau. In 1890 werd hij benoemd tot hoogleeraar, in 1891 tot president van een school voor muzikale compositie aan de Kunstacademie te Berlijn en tot lid van den senaat der academie. In het jaar 1900 werd hij directeur van de academische hoogeschool voor muziek te Berlijn. *Bruch* behoort door zijn zeldzame vindingrijkheid, groote volmaaktheid van vorm en vastheid in de behandeling der geheele instrumentale en vocale muziek tot de voornaamste componisten van den tegenwoordigen tijd. Zijn hoofdwerken, zooals „Frithiof" (een cantate voor mannenkoor en solozang), het eerste vioolconcert (G-moll) en zijn eerste symphonie (Es-dur) behooren tot de werken uit zijn jeugd en ontstonden van 1864—1870. Vervolgens componeerde hij „Normannenzug", de ballade „Schön Ellen" en een reeks kleinere werken, zooals het Hebreeuwsche kerkgezang „Kolnid rei", „Jubilate-Amen", „Birken und Erlen", „Salamis" en „Römischer Triumphgesang". Na 1873 heeft *Bruch* vooral profane oratoria vervaardigd, o.a.: „Odysseus", „Glocke", „Achilleus" (1885), „Feuerkreuz" (1888), „Gustav Adolf" (1898), enz. Deze oratoria worden vooral door Engelsche en Duitsche zangvereenigingen met veel succes opgevoerd. De opera's „Loreley" (1863) en „Hermione" (1872) hebben geen opgang gemaakt.

Brucherus, *Heino Hermanus*, een Nederlandsch geschiedkundige en godgeleerde, werd geboren te Tjamsweer in de provincie Groningen, den 9den Februari 1724, studeerde te Groningen in de theologie, werd eerst predikant te Lettelbert, daarna predikant en rector te Appingedam en overleed aldaar, den 30sten Mei 1797. Hij heeft 2 belangrijke werken geschreven, n.l.: „Gedenkboek van Stad en Lande, in zich behelsende eene naamlijst van predikanten dezer provincie, sedert 1594—1792 met eenige aanteekeningen enz." (1792) en „Geschiedenis van de opkomst der Kerkhervorming in de provincie Groningen tot aan het jaar 1594; gevolgd door de geschiedenis van de vestiging der Kerkhervorming in dezelfde provincie tot aan de Nationale Synode van Dordrecht enz." (1721).

Bruchsal is de hoofdstad van het kanton van dien naam in het distrikt Karlsruhe. Het ligt op een afstand van 21 km. van die stad, 144 m. boven den zeespiegel aan de Saalbach, ter plaatse, waar deze uit het Kraichganer heuvelland in de Rijnvlakte komt. Het is tevens gelegen aan de spoorwegen Heidelberg—Bazel, Bruchsal—Germersheim, enz. De stad is de zetel van verschillende besturen, o.a. van een raad van inspectie voor de spoorwegen, en bestaat uit de eigenlijke stad en de Württemberger en Durlacher voorsteden, aan den overkant van de Saalbach gelegen. Het telt (1900) 13555 inw., waaronder een sterk garnizoen. Onder de merkwaardige gebouwen verdient genoemd te worden het vroegere vorstbisschoppelijke, Schönhornsche residentieslot, van 1720—1770 in barokstijl gebouwd, versierd met frescoschilderingen van *Zick* en fraaie stucversieringen. Van 1801—1832 was het de residentie van de markgravin *Amalie van Baden*; tegenwoordig dient het als kazerne en als garnizoenshospitaal. Verdere merkwaardige gebouwen zijn: de slotkerk, de R. Katholieke St. Pieterskerk in Italiaanschen stijl, met den grafkelder der vorstbisschoppen, de nieuwe synagoge en de cellulaire gevangenis. Andere bezienswaardigheden der stad zijn nog: het „Kriegerdenkmal", in Duitschen renaissancestijl, de buste van den Badenschen minister *Beck* en het Hoheneggerhuis uit de 15de eeuw. Op onderwijsgebied vindt men er o.a. een gymnasium, een hoogere burgerschool en een hoogere meisjesschool. Verder heeft Bruchsal een gasfabriek, een waterleiding, een strafgevangenis voor mannen volgens het Pennsylvanische systeem (1848), een tweede gevangenis, tevens voor vrouwen, in het oude slot, een schouwburg en een fraaie badinrichting. De industrie levert vooral voorwerpen, die in verband staan met het spoorwegbedrijf, alsmede mout, tabak en sigaren, zeep, kaarsen, lampen, geweerkolven, kisten en dingen. Bovendien zijn er verscheiden zagerijen, pannenbakkerijen en brouwerijen. Er wordt voornamelijk handel gedreven in tabak, hop en gerst.

Bruchsal, vroeger *Bruxolegum*, was eertijds een keizerlijke bezitting, die door keizer *Otto III* in 1002 aan zijn neef, hertog *Otto von Francien* werd gegeven, om dezen schadeloos te stellen voor het oude paleis te Worms, dat hij op zijn verzoek had afgestaan aan den bisschop *Burkhard van Worms*. Na het uitsterven van de hertogen *von Francien* kwam Bruchsal door erfenis aan het Spiers'sche huis, aan welks hoofd toen koning *Koenraad II* stond. Maar reeds zijn zoon *Hendrik III* schonk Bruchsal in 1056 aan het bisdom Spiers, onder welks bescherming de plaats, als zomerresidentie der bisschoppen, sedert 1105 langzamerhand aangroeide tot een stad. Tot den Vrede van Luneville bleef de stad tot het bisdom behooren, maar in 1802 kwam zij in het bezit van Baden. Den 2den Juni 1849 vond te Bruchsal een gevecht plaats tusschen de opstandelingen uit Baden en de Pruisische troepen.

Bruciet of talkhydraat is een mineraal, dat in het rhomboëdrische stelsel kristalliseert. Gewoonlijk vindt men het in den vorm van plaatjes of stengels. Het is gemakkelijk splijtbaar, terwijl de kleine blaadjes buigzaam zijn. Daarbij is het kleurloos, grijsachtig of groenachtigwit. Bruciet bestaat uit magnesiumhydroxyd (H_2 Mg O_2) en bevat 69 % water, maar vertoont, tengevolge van een begin van verweering, soms ook sporen van magnesiumcarbonaat. In zuren is het gemakkelijk en volkomen oplosbaar. Het wordt gevonden te Hoboken in New-Yersey, te Lancaster en Texas in Pennsylvanië en bij Predazzo in Zuid-Tirol.

Brucine, door anderen *caniramine* genoemd, is een bestanddeel van sommige geneeskrachtige voortbrengselen uit het plantenrijk, zooals de braaknoot (Strychnos Nux vomica, zie aldaar), de valsche angostura- en de ignatiusboonen (Strychnos Ignatii). Zij werd in 1819 door *Pelletier* en *Caventon* ontdekt, en men verkrijgt ze tegelijk met de strychnine in den vorm van glanzige, witte, dunne prisma's, die 15½ % water bevatten, of ook wel in die van kleine, korrelige, ondnidelijke kristallen; zij bevatten dus per molecuul 4 moleculen kristalwater, maar verliezen deze bij 105° en smelten bij 178°. Brucine heeft geen reuk, is bitter van smaak en lost in 850 deelen koud en in 500 deelen kokend water, in een veel geringere hoeveelheid alkohol, maar niet in aether op. De oplossing in water is bitter van smaak, reageert alkalisch, wordt door

galnotentinctuur of een platinachloride-oplossing neergeslagen en onderscheidt zich door de werking, welke geconcentreerd zwavel- en salpeterzuur daarop uitoefent. Wanneer men eerstgenoemd zuur bij brucine voegt, ontstaat er een rozenroode, daarna in geel en eindelijk in groenachtig geel overgaande kleur, en geconcentreerd salpeterzuur kleurt de brucine-oplossing aanstonds donker bruinrood, katotheline vormende. Voegt men er daarna tinchloride bij, dan wordt de kleur paars, wanneer men veel zuur gebruikt of de oplossing vooraf verwarmd heeft. De formule van brucine is $C_{23}H_{26}N_2O_4 + 4H_2O$.

Op het levend lichaam werkt de brucine op dergelijke wijze als de strychnine, maar minder hevig, terwijl zij met zuren zouten vormt. Deze reageeren meestal zuur, zijn kristalliseerbaar en lossen in water op, smaken bitter en werken als vergif. Zij worden, behalve door alkaliën en alkalische aarden, ook door morphine en strychnine ontleed. Men verkrijgt brucine uit de moederloog der strychnine, wanneer men deze met zuringzuur vermengt, door verdamping laat kristalliseeren en de kristallen met alkohol afwascht. De zuringzure brucine ontleedt men door kalk en laat de brucine dan uit een alkoholische oplossing kristalliseeren. Zij onderscheidt zich van de strychnine door hare oplosbaarheid in absoluten alkohol, door de werking van het salpeterzuur, alsmede door het feit, dat oplossingen van strychninezouten troebel worden door chloor, wat niet het geval is met de brucinezouten. Deze worden daardoor rood en ten slotte geel gekleurd.

Bruck, ook *Fürstenfeldbruck* geheeten, is de naam van een dorp in Opper-Beieren. Het is de hoofdplaats van een distrikt, ligt aan den staatsspoorweg München—Lindau, 514 m. boven den zeespiegel, heeft een mooie R. Katholieke kerk, een remontedepot en telt (1900) met het garnizoen 3906 meest Katholieke inwoners. Bruch is de geboorteplaats van de beroemde ertsgieters *Stiglmayer* en *Miller*. *Fürstenfeld*, in 1258 door hertog *Lodewijk den Gestrenge*, als bloedschuld voor de door hem bevolen terechtstelling zijner gemalin *Maria van Brabant* gebouwd, werd in 1803 geseculariseerd en dient tegenwoordig als onderofficiersschool. In de kerk, van 1718—1741 gerestaureerd, bevindt zich het graf van *Lodewijk* en verscheiden andere familieleden uit het Huis *Wittelsbach*. In de nabijheid liggen een kerkhof uit den heidenschen voortijd en de kloosterhof *Buch* (Puch), waarop een pyramide uit wit marmer (sedert 1808) de plaats aanduidt, waar *Lodewijk de Beier* den 11den October 1347 overleed.

Bruck, *Karl Ludwig*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch staatsman, werd geboren te Elberfeld, den 8sten October 1798. Hij legde zich in Bonn toe op den handel, maakte in 1815 den veldtocht tegen Frankrijk mede, ging daarop naar Londen, reisde in Frankrijk en keerde daarop naar Bonn terug, waar hij aan de universiteit studeerde in de staatswetenschappen. In 1821 begaf hij zich naar Triëst, om vandaar naar Griekenland te reizen en er deel te nemen aan den vrijheidsoorlog, maar hij bleef te Triest, en besloot zich weer aan den handel te wijden. Hier werd hij eerst secretaris van een verzekeringsmaatschappij en daarna bestuurder van den Oostenrijkschen Lloyd, waarvan hij één der oprichters was. In 1848 werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort, terwijl de Oostenrijksche Regeering hem tot haren gevolmachtigde bij den Duitschen „Reichsverweser", aartshertog *Johann*, benoemde. Na de Octoberrevolutie van 1848 te Weenen aanvaardde *Bruck* in het ministerie *Schwarzenberg-Stadion* de portefeuille van Handel, leidde de vredesonderhandelingen met Sardinië en regelde zijn bestuur naar een uitgebreid plan, hetwelk in October 1849 door den keizer werd goedgekeurd. Den 19den December daaraanvolgende werd hij tot vrijheer verheven. Hij stelde Kamers van koophandel in, hervormde de posterijen, gelastte den aanleg van belangrijke telegraaflijnen, wegen en spoorwegen, regelde het consulaatwezen, verbeterde de rivieren, stelde een herziening van het Oostenrijksche zee- en handelsrecht aan de orde, hief belemmerende tollen op en poogde aan de Oostenrijksche nijverheid een nieuwe, vrije vlucht te verschaffen. Niettemin nam hij in Mei 1851 uit antipathie tegen de intredende staatkundige reactie zijn ontslag, was daarna te Triest opnieuw directeur van den Lloyd, vervolgens in Duitschland gevolmachtigde voor de zaken van het Tolverbond en zag het gewenschte handelsverdrag tot stand komen (1853). In Juni 1853 begaf hij zich als Oostenrijksch internuntius naar Konstantinopel. In het begin van 1855 word hij naar Weenen geroepen, om zich met de portefeuille van Financiën te belasten, maar zijn pogingen tot herstel der geldmiddelen leden schipbreuk op den Italiaanschen oorlog, en zijn maatregelen, om geld te verkrijgen, gaven aan het crediet des lands een belangrijken schok. Daarom mislukte zijn loterijleening, die in plaats van 200 slechts 70 millioen in de schatkist bracht. Nu zocht hij hulp voor den financiëelen nood in een staatkundige hervorming. Hierdoor maakte hij het ongenoegen van invloedrijke personen in zoo hooge mate gaande, dat men hem betrok in het proces van den luitenant-veldmaarschalk *von Eynatten*, die zich in den Italiaanschen oorlog aan verduistering van belangrijke geldsommen had schuldig gemaakt. Aanstonds vroeg hij zijn ontslag en ontving dit den 22sten April 1860 van den keizer in een zeer onaangenamen vorm. Hij gevoelde zich hierdoor zóó gekrenkt, dat hij den volgenden morgen met een halfdoorgesneden hals in zijn bed werd gevonden en des namiddags overleed. Ofschoon het vermoeden van medeplichtigheid aan het misdrijf van *Eynatten* ongegrond bleek, werd *von Bruck* evenwel eerst een jaar na zijn dood in zijn eer hersteld. Tevens heeft men tot zijn rechtvaardiging het anonieme gedenkschrift uitgegeven getiteld: „Die Aufgaben Oesterreichs" (Leipzig, 1860).

Brücke, *Ernst Wilhelm*, ridder *von*, een Duitsch physioloog, werd geboren te Berlijn, den 6den Juni 1819, studeerde sedert 1838 te Berlijn en te Heidelberg in de geneeskunde en werd in 1843 eerst assistent aan het museum voor vergelijkende ontleedkunde en prosector te Berlijn, daarna in 1846 leeraar in de ontleedkunde aan de Academie voor Beeldende Kunsten aldaar, in 1848 hoogleeraar in de physiologie te Koningsbergen en een jaar daarna te Weenen, waar hij tevens hoogleeraar werd in de microscopische anatomie. In 1879 werd hij lid van den Oostenrijkschen

Senaat, waar hij zich aansloot bij de constitutioneele partij. In den zomer van het jaar 1890 kreeg hij zijn pensioen en everleed den 7den Januari 1892 te Weenen. Zijn wetenschappelijken naam verkreeg *Brücke* door zijn werk: „Anatomische Beschreibung des Augapfels" (1840). Behalve talrijke verhandelingen in vaktijdschriften en in de „Verslagen" der Weener academie, schreef hij verschillende werken over anatomische en physiologische onderwerpen, zooals over het gezicht, het bloed en den bloedsomloop, de spijsverteringsorganen, de stem, enz. Zijn voornaamste werken zijn verder: „Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute" (1856), „Neue Methode der phonetischen Transscription" (1863), „Ueber Ergänzungsfarben und Kontrastfarben" (1865), „Physiologie der Farben für Kunstgewerbe" (1866), „Die physiologischen Grundlage der neuhochdeutschen Verskunst" (1871), „Vorlesungen über Physiologie" (1873), „Bruchstücke aus der Theorie der bildenden Künste" (1877), „Ueber die Nothwendigheit der Gymnasialbildung für die Aerzte" (1879), „Schönheit und Fehler der menschlichen Gestalt" (1893) en „Wie behütet men Leben und Gesundheit seiner Kinder?" (1892).

Brückenau is een stad in het Beiersche distrikt Unterfranken, gelegen aan de Sinn, aan de zuidwestelijke helling van den Rhön en aan de spoorlijn Jossa—Brückenau. Het ligt 317 m. boven den zeespiegel en heeft een Katholieke kerk, een synagoge, een gedenkteeken voor koning *Lodewijk I*, een sanatorium, een gerechtshof, karton- en stoelfabrieken, een stoombrouwerij en een houtzagerij. Het aantal inwoners bedraagt (1900) 1627. Drie km. benedenwaarts ligt in bekoorlijke omgeving Bad Brückenau met twee ijzerhoudende bronnen en een staalbron, die in het bijzonder gebruikt worden tegen vrouwenziekten en chronische blaas- en bronchiaalkatarrh.

Brucker, *Jacob*, een Duitsch schrijver, die een geschiedenis der wijsbegeerte geleverd heeft, werd geboren te Augsburg, den 22sten Januari 1696, studeerde in 1715 te Jena, was later aldaar werkzaam als privaat-docent en keerde in 1720 naar zijn geboorteplaats terug. Hier schreef hij: „Historie philosophicae doctrinae de ideis" (Augsburg, 1723), werd in 1724 rector der school te Kaufbeuren, vervolgens adjunct-leeraar en in 1744 predikant te Augsburg. Andere werken van zijn hand zijn nog: Historie critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta" (Leipzig, 1742—1744, 5 dln.; nieuwe uitgave 1766), „Institutiones historiae philosophicae" (Leipzig, 1747), „Bildersaal jetztlebender Gelehrter" (10 dekeden, Augsburg, 1741—1755) en „Ehrentempel der Deutschen Gelehrsamkeit" (5 dekaden, Augsburg, 1747—1749). Hij overleed den 26sten November 1770.

Brückner, *Benno Bruno*, een Duitsch godgeleerde en kanselredenaar, werd geboren te Roszwein, den 9den Mei 1824. Hij studeerde te Leipzig, werd in 1850 predikant te Hohburg, in 1853 buitengewoon hoogleeraar en tweede universiteitspredikant te Leipzig. In 1855 zag hij er zich benoemd tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid, eersten universiteitspredikant en directeur van het seminarium voor praktische theologie. In 1869 werd hij proost der Nicolaïkerk, opperconsistoriaalraad en lid van den opperkerkeraad te Berlijn, tevens hoogleeraar aan de universiteit, voorts in 1872 superintendent-generaal van Berlijn, in 1873 domheer van het hisdom Brandenburg en in 1877 vicepresident van den Opperkerkeraad. In 1884 benoemde men hem tot lid van den Pruisischen staatsraad en in 1889 tot voorzitter der Berlijnsche distriktsynodes. In 1892 legde hij zijn ambten van generaalsuperintendent en vice-president van den opperkerkeraad neer. *Brückner* heeft ijverig deelgenomen aan de invoering van synodale verordeningen in de Protestantsche kerk van Pruisen en aan de regeling der moeilijke kerkelijke aangelegenheden van Berlijn. De invoering der Berlijnsche kerkbelasting is zijn werk. Hij gaf de volgende werken uit: „Epistola ad Philippenses Paulo auctori vindicata contra Baurium" (Leipzig, 1849), „Die Kirche nach ihrem Ursprung, ihrer Geschichte, ihrer Gegenwart" (met *Kohnis* en *Luthardt*; Leipzig, 1865; 2de druk, 1866), een nieuwe bewerking der „Die Wettenschen Kommentare über das Evangelium und die Briefe Johannis" (5de druk, Leipzig, 1863), zeven verzamelingen preeken (4de en 5de druk in 2 dln., Leipzig, 1880—1886), „Zwölf Predigten" (2de druk. Leipzig, 1873) en „Predigten in der St. Nikolaïkirche zu Berlin" (Berlijn, 1894). Hij overleed den 2den Mei 1905 te Berlijn.

Brückner, *Alexander*, een Russisch beoefenaar der geschiedenis, werd geboren te Petersburg, den 5den Augustus 1834. Hij studeerde te Heidelberg, Jena en Berlijn en werd achtereenvolgens hoogleeraar te Petersburg, Odessa en Dorpat, in 1891 verplaatst naar Kazan, maar hij ging te Jene wonen, waar hij den 16den November 1896 overleed. Hij gaf de volgende werken uit: „Finantieel-geschiedkundige studiën. Kopergeldcrisissen". (St. Petersburg, 1867), „Iwan Possoochkef. Ideeën en Toestanden uit den tijd van Peter den Groote" (Leipzig, 1878), „De Russisch-Zweedsche Oorlog 1788—1790" (St. Petersburg, 1869), „De familie Brunswijk in Rusland in de 18de eeuw" (St. Petersburg, 1876), „Culturhistorische studies". 1° De Russen in het buitenland in de 17de eeuw. 2° De vreemdelingen in Rusland in de 17de eeuw" (Riga, 1878), „De czarewitch Alexei" (Heidelberg, 1880), „Peter de Groote" (in *Oncken's*: „Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen: Berlijn, 1880), „Catherina II" (Berlijn, 1883), „Bijdragen tot de beschavings-geschiedenis van Rusland in de 17de eeuw" (Leipzig, 1887), „Die Europäisierung Russlands. Land und Volk" (Gotha, 1888), „Geschiedenis van Rusland tot het einde der 18de eeuw" (Deel 1, Gotha, 1896), „Materiaal voor de levensgeschiedenis van den graaf N. P. Panin" (6 dln., St. Petersburg, 1888—1892) en „Petemkin" (St. Petersburg, 1892).

Brückner, *Alexander*, een Poolsch letterkundige, werd den 29sten Januari 1856 te Tarnopol in Galicië geboren. Hij werd in 1878 privaatdocent te Lemberg, in 1881 buitengewoon en in 1892 gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn. Hij schreef tal van verhandelingen op het gebied van de Slavische taal en in het bijzonder van de Poolsche literatuurgeschiedenis van de Middeleeuwen en van de 17de eeuw. Hij is medewerker aan het „Archief voor Slavische letter-

kunde". Van zijn geschriften noemen wij: „De Latijnsch-Poolsche poëzie in de Middeleeuwen" (in het Poolsch, Krakau 1894, 3 dln.), „Middeleeuwsche predikaties" (Krakau 1896, 3 dln.), „De letterkundige nalatenschap van Waclaw Potocki" (1899, 3 dln.). In het Duitsch schreef hij: „Die slawischen Ansiedelungen in der Altmark" (Leipzig, 1879), „Geschichte der polnischen Literatur" (1901). e. a.

Brückner, *Eduard*, een Duitsch aardrijkskundige en meteoroloog, een zoon van den geschiedschrijver *Alexander Brückner*, werd te Jena geboren, den 29sten Juli 1862. Hij studeerde van 1881 tot 1885 te Dorpat, Dresden en München in de natuurwetenschappen, in het byzonder in de aardrijkskunde, was van 1885 tot 1888 mederedacteur van het Metereologisch tijdschrift en tevens werkzaam aan de Hamburger „Seewarte", en werd in 1888 buitengewoon hoogleeraar, in 1891 hoogleeraar in de aardrijkskunde aan de universiteit te Bern en in 1904 aan die te Halle. Brückner schreef o. a.: „Die Vergletscherung des Salzachgebietes" (Weenen, 1886), „Klimaschwankungen seit 1700" (Weenen, 1890), „Schwankungen der Seeën und Meere" (in de „Verhandlungen des IX Deutschen Geographentages", Berlijn, 1891), „Der Einfluss der Klimaschwankungen auf die Ernteerträge und Getreidepreise in Europa" (in de „Geographische Zeitschrift" deel I, Leipzig, 1895), „Die schweizerische Landschaft einst und jetzt" (Bern, 1900). Hij was van 1892—1899 medewerker aan het „Geographisches Jahrbuch" (Gotha).

Bructeren is de naam van een Germaanschen volksstam, door *Tacitus* vermeld. Zij bewoonden de oevers van de Eems en de Lippe in het tegenwoordige Westfalen en namen sinds het jaar 12 v. Chr. dikwijls deel aan de gevechten tegen de Romeinen, o. a. aan den slag tegen *Varus* in het Teutoburgerwoud (9 n. Chr.) en in de jaren 70 en 71 aan den opstand der Batavieren. Na de 3de eeuw gingen zij op in den Frankenbond. Hun naam bleef echter met het land verbonden en ging over op de latere bewoners van Saksische afkomst. Onder hen leefde de beroemde zieneres Velleda.

Brueghel, *Pieter*, de Oude, bijgenaamd *Boeren-Brueghel*, Vlaamsch schilder, geboren omstreeks 1525 in het dorpje Brengel bij Eindhoven, overleed te Brussel in 1569. Leerling van *Pieter Coeck van Aalst* te Antwerpen, met wiens dochter hij later in het huwelijk trad. Vervolgens ging hij werken bij den graveur *Hieronymus Cock*.

In 1551 werd hij meester in het St. Lucasgild te Antwerpen. Vervolgens reisde hij over Frankrijk naar Italië en vestigde zich daarna eerst te Antwerpen, vervolgens in 1563, na zijn huwelijk, te Brussel. *Brueghel* is de baanbreker van het realistisch genre, dat zich in de schilderkunst door zijn optreden voor goed een plaats naast de kerkelijke kunst heeft verzekerd. Vooral het boerenleven beeldt hij met een niets ontziend realisme af en baant zoodoende den weg voor de groote meesters, die na hem zouden komen op dit gebied: *Brouwer, Teniers* en *Jan Steen*. Zijn scherpe opmerkingsgave, gepaard aan een groot teekentalent en fijn kleurgevoel, maken zijn werken tot de meest groote uitingen der schilderkunst. Hij schilderde behalve in olieverf, ook veel stukken met lijmverf. Onder den invloed van de kunst van *Hieronymus Bosch* kwam hij tot het schilderen van allegorische en fantastische voorstellingen, drôleries, in den geest van dezen, welke schilderijen toen zeer in den smaak vielen. *Brueghel's* werken zijn zeldzamer dan men denken zou, want hetgeen onder zijn naam gaat, is grootendeels door zijn zoon *Pieter Brueghel den Jonge* (zie aldaar) naar zijn ontwerpen en schilderijen gecopiëerd. Het best is *Brueghel* vertegenwoordigd in de musea te Weenen en Madrid, waar talrijke meesterwerken van zijn hand worden bewaard. *Brueghel's* twee zonen *Jan* en *Pieter* waren eveneens schilder.

Brueghel, Jan, de Oude, bijgenaamd *Fluweelen Brueghel* (Brueghel de Velours, Sammtbrueghel), Vlaamsch schilder en etser, werd geboren te Brussel in 1568, overleed te Antwerpen, den 13den Januari 1625. Zoon van *Pieter Brueghel den Oude* (zie aldaar). Leerling van *Peter Goetkint* te Antwerpen en van zijn grootmoeder, de miniatuurschilderes weduwe van *Peter Coeck van Aalst*. Hij reisde in Duitschland en Italië (in 1593 was hij in Rome) en keerde in 1596 naar Antwerpen terug, waar hij het volgend jaar als lid van het St. Lucasgild werd ingeschreven. In die stad bleef hij gevestigd en was er zeer gezien. Later, toen hij hofschilder werd van *Albrecht* en *Isabella*, hield hij soms geruimen tijd in Brussel verblijf. *Brueghel's* schilderijen werden reeds tijdens zijn leven met hooge prijzen betaald, en vele vorstelijke personen deden hem bestellingen. Hij was zeer welgesteld en ging hij voorkeur in fluweel gekleed, waarom men hem den „fluweelen" *Brueghel* noemde. *Brueghel* schilderde landschappen, dieren, genrestukken, historische tafereelen, bloemen en enkele „helsche" tafereelen, die vaak aan zijn broeder *Pieter Brueghel den Jonge* (zie aldaar) worden toegeschreven. Zijn werk munt uit door niterst correcte teekening, miniatuurachtig fijne uitvoering en frischheid van kleur. Vaak schilderde hij te zamen met *Rubens*, met wien hij zeer bevriend was, voorts met *Hendrik van Balen, Frans Francken II, Rottenhammer* e. a. Hij had talrijke leerlingen en navolgers. Vooral zijn wijze van landschapschilderen en componeeren heeft grooten invloed gehad op de ontwikkeling der Nederlandsche landschapsschilderkunst in de zeventiende eeuw.

Een der meesterstukken van den *Fluweelen Brueghel*, Adam en Eva in het Paradijs, met figuren van *Rubens*, bevindt zich in het Mauritshuis te 's Gravenhage, dat nog meer werken van hem bezit. Bovendien vindt men die hier te lande o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Brueghel, Jan, de Jonge, Vlaamsch schilder, gedoopt te Antwerpen, den 13den September 1601, overleed aldaar, den 1sten September 1678. Zoon van *Jan Brueghel den Oude* (zie aldaar.) Hij werkte langen tijd in Italië en vervolgens, sinds 1625, te Antwerpen. Van zijn elf kinderen werden er vijf schilder. Hij werkte geheel in den trant van zijn vader, wiens schilderijen zeer vaak met die van den zoon verward worden. Ook hij werkte, evenals zijn vader, samen met verschillende bekende Antwerpsche figuurschilders. Zijn schilderijen bevinden zich in het buitenland, o. a. te Antwerpen, Dresden, München en Weenen.

Brueghel, Pieter, de Jonge, bijgenaamd de *Helsche Brueghel*. Vlaamsch schilder, geboren te Antwerpen in 1564, overleed aldaar in 1638. Zoon

van den *Ouden Pieter Brueghel* (zie aldaar) en leerling van *Gilles van Coninxloo.* Zijn voornaamste werkzaamheid was het copieëren van het werk van zijn vader, dien hij echter zelfs technisch niet evenaarde. Zijn bijnaam ontleende hij naar het schijnt aan de helsche tafereelen en branden, die hij in navolging van zijn vader schilderde. In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich o. a. een schilderij van zijn hand.

Brueys, *David Augustin de*, een Fransch tooneeldichter en godgeleerde, werd in 1640 te Aix geboren. In 1682 door *Bossuet* tot het Katholieke geloof bekeerd, werd hij geestelijke en schreef theologische strijdschriften. Hij kon echter aan zijn neiging voor het tooneel geen weerstand bieden en bracht met *Jean Palaprat* (geboren in 1650 te Toulouse, overleden in 1721) verschillende blijspelen op het tooneel, die grooten bijval vonden. Hun beste tooneelstuk is „Le Grondeur" (1691), door *Voltaire* boven alle blijspelen van *Molière* gesteld. In den „Avocat Patelin" (1706) gaven zij een gelukkige navolging van deze Middeleeuwsche klucht. Bovendien worden geroemd: „Le Muet", „Le sot toujours sot", „Les Quiproquo" en „L'Important". Ook heeft *Brueys* enkele stukken alleen geschreven. Hij overleed den 25sten November 1723 te Montpellier. De werken der beide dichters verschenen in 1755 te Parijs in 5 deelen, een bloemlezing in 1830 in 2 dln. *Étienne* heeft beide dichters in 1807 tot helden van een blijspel gemaakt.

Brueys d'Aigailliers, *François Paul*, een Fransch vice-admiraal, werd geboren te Uzès in 1753, begaf zich op zijn 13de jaar in zeedienst, nam als luitenant deel aan den Amerikaanschen vrijheidsoorlog en werd in 1793 afgezet. Bij zijn wederaanstelling werd hij spoedig schout-bij-nacht, voerde in 1797 bevel over het eskader in de Adriatische Zee en in 1798 over de vloot die de Fransche troepen naar Egypte bracht. Hij hielp mede aan de verovering van Malta en ontscheepte de troepen in Egypte. Daarna wachtte hij de Engelsche vloot af in de baai van Aboekir, werd den 1sten Augustus 1798 aangevallen door de vloot van *Nelson* en sneuvelde in dien slag.

Brug (zie de platen). Naar den aard van de bestemming onderscheidt men *bruggen voor voetgangers en gewoon verkeer*, voor *spoorwegverkeer*, *waterleidingbruggen (aquaeducten)* en *kanaalbruggen*, d. z. bruggen, die dienen om een kanaal over een terreinmoeilijkheid heen te brengen. *Doorlaatbruggen* worden gemaakt in verhoogde wegen, om overstroomingswater door te laten.

Men onderscheidt bij een brug veelal den *onderbouw*: landhoofden, pijlers, jukken, en den *bovenbouw*, die daarop rust.

Naar het materiaal, waarvan de bovenbouw gemaakt is, onderscheidt men houten, steenen en ijzeren bruggen.

Al naarmate de bovenbouw vast is of beweegbaar ten dienste van de scheepvaart, onderscheidt men *vaste* en *beweegbare* bruggen. In tal van bruggen is slechts een gedeelte van den bovenbouw beweegbaar.

Onderbouw. Wanneer de brug maar één spanning heeft, rust de bovenbouw met zijne uiteinden op de *landhoofden*, die tevens dienen tot afsluiting en bekleeding van de grondwerken der aansluitende wegeinden. Bestaat de brug uit meerdere overspanningen, dan heeten de tusschen de landhoofden gelegen steunpunten *pijlers* of *jukken*.

De onderbouw kan van hout, steen of ijzer zijn. Houten landhoofden zijn gewoonlijk van overeenkomstige samenstelling als beschoeiingen. Men kan daaraan onderscheiden den *frontwand* en de *vleugels*. Zij bestaan uit op afstanden van ongeveer een meter ingeheide palen, waarachter planken (*beschoeiingsplanken*) horizontaal zijn vastgespijkerd. De naden daartusschen zijn gedekt door z.g. *veren*. Dikwijls ook bestaat het onder de waterlijn gelegen gedeelte der bekleeding uit verticale planken, *steekdeelen* of *damplanken*, ingeheid langs een tegen de palen horizontaal aangebrachte gording. Om frontwand en vleugels hun vasten stand te verzekeren, worden ze vaak *verankerd*, d.w.z. door *ankers* van hout of ijzer (stangen, kabels of kettingen) verbonden met landwaarts ingeheide *ankerpalen* of *ankerjukken*. Soms ook worden de vleugels onderling verankerd. Boven op de palen ligt de *dekstoof*. Op die van den frontwand rusten de liggers van den bovenbouw, waarvan de kopeinden zijn verbonden door een *stootplank* of *stootbalk*, ten einde ook tusschen de liggers den grond te keeren.

Houten tusschensteunpunten heeten *jukken*. Zij bestaan uit ingeheide palen, door gordingen en kruisen verbonden. De liggers van den bovenbouw rusten op de bovenstoof. Hooge jukken worden soms uitgevoerd als *etagejukken*, die in verticale richting in vakken verdeeld zijn. Dergelijke jukken rusten vaak op een steenen fundeering, waarop ze door ankerbouten bevestigd zijn.

Het bezwaar van den houten onderbouw is de weinige duurzaamheid van het materiaal, dat in een vochtige omgeving aan spoedig bederf onderhevig is. Bij eenigszins belangrijke werken wordt daarom de onderbouw liever in steen uitgevoerd.

Steenen landhoofden bestaan uit een *frontmuur*, en de daaraan aan weerskanten aansluitende *vleugels*. Als de vleugelmuren loodrecht op den frontmuur staan, spreekt men van *retourmuren*. De muren worden uitgevoerd in natuursteen, baksteen of beton; in de beide laatste gevallen wordt het voorvlak soms geheel of gedeeltelijk met natuursteen bekleed. Bij grootere bruggen brengt men ter plaatse, waar de liggers van den bovenbouw zullen rusten, *oplegblokken* van natuursteen (hardsteen, graniet) aan; bij kleinere bruggen bezigt men daartoe wel blokken stampbeton of rollagen.

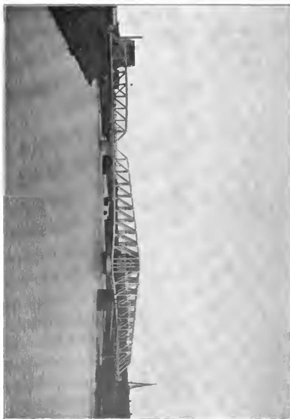
Tusschensteunpunten van steen heeten *pijlers*. De pijlers van een rivierbrug, die in het zomerbed staan, noemt men *stroompijlers*; een pijler, die staat op de grens van zomerbed en uiterwaard, heet *oeverpijler*, die op de uiterwaarden heeten *landpijlers*. Bij rivieren, waar ijsgang voorkomt, worden de pijlers voorzien van *ijsbrekers*, d.z. tamelijk scherpe punten ter beveiliging tegen aandrijvende ijsschollen. Zij zijn tevens bevorderlijk aan het gemakkelijk doorstroomen van het water, waarom men ze ook wel toepast, als geen ijsgang te vreezen is.

Soms maakt men de tusschensteunpunten van ijzer (jukken of pijlers). Deze kunnen bestaan uit ijzeren palen, die in den grond staan en tot

Pont du Gard bij Nîmes.

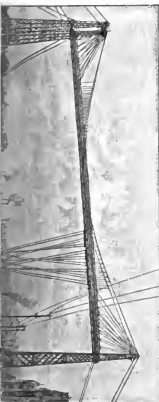
Spoorwegdraaibruggen over het Noordzeekanaal.

Zwevend veer (Pont transbordeur) te Bilbao.

Kaiser Wilhelmsbrücke over den Wupper.

Williamsbridge te New-York.

BRUGGEN II.

Brug met etagepijlers over de Kinzuakloof (Pennsylvanië).

Brug over de Petrusse bij Luxemburg.

Spoorwegbrug bij Kuilenburg.

jukken verbonden zijn. Vaak echter hebben de ijzeren pijlers een steenen voet, vooral, als zij zeer hoog moeten worden. Men voert ze dan uit als *etagepijlers* (zie plaat: brug over de Kinzuakloof).

De fundeering van landhoofden en pijlers moet bestand zijn tegen den grooten druk, die erop wordt uitgeoefend door den bovenbouw, en tevens tegen de schurende werking van het er langs stroomende water; met het oog op laatstgenoemd gevaar wordt de bodem vaak verdedigd met zinkstukken en steenbestorting.

Bovenbouw. Bij bruggen, waarvan de bovenbouw op den onderbouw alleen een verticalen druk kan uitoefenen, spreekt men van *balkbruggen.* Heeft de bovenbouw de neiging, de steunpunten van elkaar te verwijderen, oefent hij dus een naar buiten gerichten druk uit, dan spreekt men van *boogbrug.* Is eindelijk de op de steunpunten uitgeoefende kracht naar binnen gericht, dan heet de brug een *hangbrug.*

Houten bruggen. Deze worden in Europa alleen voor werken van ondergeschikte beteekenis gemaakt. Bij kleine bruggen voor gewoon verkeer bestaat de brug uit een aantal balken of *liggers*, die op de beide landhoofden rusten. Op die liggers is aangebracht het *bruggedek*, meestal bestaande uit een *onderdek* en een *bovendek*, dit laatste, om het eerste te beschermen tegen onmiddellijke beschadiging (door het verkeer). Soms liggen de planken van het onderdek dadelijk op de liggers; soms heeft men dwarsbalken op of tusschen de liggers gelegd, waarop de planken van het dek komen te rusten. Vaak voorziet men de brug van verhoogde voetpaden of trottoirs. Een *brugleuning* is bij bruggen voor gewoon verkeer steeds aanwezig.

Als de afstand der landhoofden te groot wordt, om hem door eenvoudige balken te overspannen, kan men tusschensteunpunten aanbrengen. Op die tusschensteunpunten liggen de liggers der openingen aan weerszijden naast of tegen elkaar; soms ook gaan de balken onafgebroken door over meer dan één opening (*doorgaande liggers*).

Ook wel brengt men schoren aan, die den ligger van het landhoofd uit steunen (*spring-* of *schoorwerk*, fig. 1). Men kan, in plaats van tusschensteunpunten of steunschoren aan te brengen,

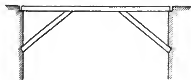

FIG. 1.

de liggers versterken of *wapenen*, door ze op te hangen aan drukschoren of te laten rusten op trekstangen (*hang-* of *spanwerken*), fig. 2). Een andere vorm van gewapende balken verkrijgt men, door meerdere balken op elkaar te leggen en ze door klossen en beugels tot een geheel te verbinden.

Als men groote wijdten, tot 50 meter toe, in eens wil overspannen door middel van een houtconstructie, maakt men houten *vakwerken*, welke vooral in houtrijke streken (Amerika, Galicië) toe-

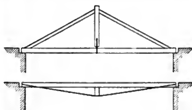

FIG. 2.

passing hebben gevonden. De eerste vorm, die in Amerika gemaakt werd, was de z.g. *bow-string*, een boogvormig vakwerk. Latere Amerikaansche types zijn gemaakt met ijzeren trekstangen. Bij deze brugconstructies rust de rijvloer door middel van dwarsdragers op de vakwerkliggers.

Steenen bruggen. De oude Grieken legden steenen platen over de te overbruggen opening, met welke balkbruggen uit den aard der zaak slechts geringe wijdten waren te overspannen. De uitvinding der *gewelven* door *Democritus* van Abdera, 460 v. Christus, maakte het mogelijk, grootere steenen bruggen, *boogbruggen* te maken. De Romeinen hebben op groote schaal gewelven toegepast voor hunne bruggen en aquaeducten (die bij Segovia, zie plaat: de Pont du Gard bij Nîmes, gebouwd door *Agrippa*, (63—13 v. C.). Zij bouwden niet anders dan cirkelvormige gewelven; vlakkere bogen schijnen eerst in de Middeleeuwen toegepast te zijn. Toen vond men ook den *korfboog* uit, een aaneenschakeling van cirkelbogen, die den moeilijker te construeeren ellipsvorm benadert. In de tweede helft der Middeleeuwen zijn een aantal belangrijke stadsbruggen gebouwd. Overigens vond het gewelf bijna uitsluitend toepassing bij kleinere overspanningen, vooral toen in de 19de eeuw het gebruik van ijzer een enorme vlucht begon te nemen. Nogthans wordt tegenwoordig voor groote overspanningen het gewelf weer meer en meer toegepast: de brug over de Petrusse bij Luxemburg, door *Séjourné* ontworpen, heeft een overspanning van 85 meter (zie de plaat). Daartoe werkt mede de ontwikkeling van de theorie der bouwconstructies, waardoor men thans beter dan vroeger zich rekenschap kan geven van de spanningen, die de belasting in het materiaal opwekt. De voordeelen van steenen bruggen bestaan o.a. in de groote duurzaamheid en de geringe onderhoudskosten. Nadeelen zijn vaak de groote kosten van aanleg, de hooge eischen, die aan de grondslagen gesteld worden, en de langdurige bouwtijd. Voor het bouwen van een gewelf maakt men gebruik van *formeelen*, van hout of van hout en ijzer, waarop de gewelfsteenen komen te rusten, totdat het gewelf gesloten is door den bovensten steen, den zoogenaamden *sluitsteen.* Dan worden de formeelen *gelost*, zoodat het gewelf, dat gewoonlijk een weinig meezakt (*zetting*), daarna zichzelf draagt. Bij groote gewelven wordt de bouw gewoonlijk zoo geregeld, dat men op meer dan één plaats tegelijk sluit; men

voorkomt hiermee, dat de vormverandering der formeelen onder den zwaren druk van het gewelfmateriaal schadelijken invloed op het gewelf uitoefent. Het hoogste deel van den gewelfboog noemt men den *top*; de laagste punten, daar waar het gewelf rust op de *rechtstanden*, heeten de *geboorten*. De gewelven worden gemaakt in natuursteen, baksteen of beton. Meer en meer gaat men toepassen *gewapend beton*, waarbij de beton om een samenstel van ijzeren staven, bengels en dradon wordt heen gestampt. Bruggen in gewapend beton worden als balk- en als boogbrug uitgevoerd.

IJzeren bruggen. Kleine ijzeren bruggen bestaan veelal uit gewalste ijzeren balkon (I-ijzers; deze worden naar vaste typen gewalst: Duitsche Normaalprofielen en Differdinger B-profielen); op die balken rust de rijvloer. Bij spoorwegbruggen legt men de houten dwarsliggers van het spoor dadelijk op de ijzeren liggers, keept ze in en bevestigt ze meestal met een hoekijzer. Tusschen en aan weerskanten van de rails wordt een vloer aangebracht van hout, bestrooid met zand of bekleed met ijzeren platen (*brandplaten*), ter beschutting tegen het vnur, dat oit de locomotief mocht vallen; vaak brengt men alleen brandplaten aan. Langs de kanten der brng legt men een houten of ijzeren *deraillcerbalk*, om bij ontsporing te voorkomen, dat de wielen van de brug loopen. Bij bruggen voor gewoon verkeer kan op de ijzeren liggers een honten bruggedek worden aangebracht, op dezelfde wijze als bij houten bruggen. Vaak laat men de gewone bestrating doorloopen, door tusschen de liggers gewelfjes of een ijzeren vloer aan te brengen, die het zandbed dragen, waarin de bestrating gelegd wordt.

Als eenvondige ijzeren liggers niet meer voldoende zijn, wordt de brugconstructie meer samengesteld: de rijvloer rust dan door tnsschenkomst van *dwarsdragers* op de *hoofdliggers*, soms ook zijn tnsschen de dwarsdragers en den rijvloer nog *langsdragers* aangebracht. De dwarsdragers verdeelen de brug in een aantal *velden;* zij zijn òf vastgeklonken aan de hoofdliggers, òf zij worden met behnlp van *oplegstukken* scharnierend ondersteund (spoorwegbrug bij Rhenen). De langsdragers worden gewoonlijk aan de dwarsdragers vastgeklonken. Bij bruggen voor gewoon verkeer kan men tusschen de langsdragers een gemetselden of ijzeren vloer aanbrengen, waarop het zand voor de bestrating wordt gestort, tenzij een houten of andere rijvloer wordt verkozen. Bij spoorwegbruggen komen op de langsdragers de honten dwarsliggers van het spoor; brandplaten worden tnsschen en aan weerskanten van de rails aangebracht. De constructie van dwarsdragers en rijvloer is voor elk veld dezelfde en onafhankelijk van het aantal velden, dns van de lengte der brug. Met de lengte der brug hangt echter nauw samen de bonw van de hoofdliggers, die als balkligger, boogligger en als hangwerk kunnen worden uitgevoerd.

De eenvoudigste vorm van *balkligger* is de z.g. *vollewands-* of *plaatijzeren* ligger, bestaande uit een *staande* of *lijfplaat*, *randhoekijzers* en *randplaten*, welke constructiedeelen door klinkbonten verbonden zijn. Bij de *Britanniabrug*, de grootste brug van dit type, die van 1846—49 gebonwd is door *Robert Stephenson* tusschen Chester en Holyhead en 142 meter spanning heeft, zijn de randen der liggers aan elkaar verbonden, zoodat een koker gevormd is, waardoor het spoor heengaat (*kokerbrug*). Wegens het groote materiaalverbruik en het weinig sierlijke van dergelijke vollewandsliggers, heeft men deze voor spanningen boven de 20 meters reeds spoedig vervangen door *tralieliggers*, waarbij de ijzeren lijfplaat vervangen is door een groot aantal elkaar kruisende staven in den vorm van een traliewerk. Reeds spoedig zijn op hunne benrt de tralieliggers vervangen door *vakwerkliggers*, waarbij het aantal staven, dat boven- en onderrand verbindt, veel beperkter is. Al naarmate deze zoogenaamde *wandstaven* één of meer over den geheelen ligger doorgaande zigzaglijnen vormen, spreekt men van *enkelvoudige* of *meervoudige* stelsels. Zoo heeft de brug bij Knilenbnrg (zie de plaat) vakwerkliggers van het drievondig stelsel. De pnnten, waar de staven bij elkaar komen, heeten *knooppunten*. Meestal worden de staven daar ter plaatse aan elkaar geklonken met behulp van *knoopplaten;* soms ook brengt men in het knooppunt een *scharnierbout* aan, waaraan de staven draaibaar bevestigd worden. De vakken, waarin de staven den ligger verdeelen, heeten *velden*. Als een aantal wandstaven loodrecht staan noemt men die *verticalen*, en de andere *diagonalen*; wanneer in een zelfde veld twee diagonalen zijn aangebracht, heet de tweede de *tegendiagonaal*. Tegelijk met de ontwikkeling van de theorie der vakwerken zijn een groot aantal liggervormen ontstaan: de *parallelligger*, waarbij onder- en bovenrand evenwijdig loopen; de *paraboolligger*, waarbij de bovenrand paraboolvormig is; de *half paraboolligger*, waarbij de paraboolvorm door eindverticalen is afgesloten (de grootste brug van dit type in Europa is die bij Knilenbnrg, overspanning 154,40 meter); de *vischbuikligger*, met rechten boven- en gebogen onderrand; verder de vormen van *Pauli*, *Schwedler*, enz.

Teneinde mogelijk te maken, dat de bruggen bij verandering van temperatnnr uitzetten of inkrimpen, is een der *opleggingen* bewegelijk: de ligger rust daar op een of meer rollen of gedeelten van rollen. De oplegging aan het andere uiteinde is vast, om de brug op hare plaats te houden. Teneinde ter plaatse van het bewegelijk niteinde aanslniting met den rijvloer te honden, zijn *compensatieinrichtingen* aangebracht. De hoofdliggers van een brug worden onderling verbonden door *dwars-* en *langsverband*. Men noemt het laatste ook wel *windverband*, omdat het in de eerste plaats de brug tegen winddruk bestand maakt. Vaak brengt men twee windverbanden aan, een tusschen de onder- en een tusschen de bovenranden. Het *remverband* dient tot nadere bevestiging van den rijvloer aan de hoofdliggers.

Een eigenaardige vorm van balkligger is de z.g. *Gerberligger*, ook *kraagligger*, *cantileverligger* en *ligger met zwevende steunpunten* genoemd. Hierbij steken sommige liggers over de stennpunten uit en zijn tusschen de overstekende niteinden der bruggen gelegd, die op die niteinden rusten (zie fignur 3). De brug over de *Firth of Forth* is van dit type.

Evenals de balkligger wordt ook de *boogligger* als vollewandsligger gebonwd; een voorbeeld hiervan is de Arcôlebrng te Parijs, met 80 meter spanning, in 1853 door *Oudry* gebonwd. Later is

men de bogen als vakwerk gaan uitvoeren. Doordat ze tusschen de landhoofden zijn ingeklemd,

Fig. 3.

kunnen door temperatuurswijzigingen aanzienlijke spanningen in de staven opgewekt worden; om hieraan tegemoet te komen, brengt men vaak *scharnieren* aan, òf alleen aan de geboorten, òf ook in den top. De rijvloer hangt aan den boog door hangers, die aan de knooppunten zijn bevestigd en aan welker ondereinden de dwarsdragers zijn vastgemaakt; of wel de boog bevindt zich geheel of gedeeltelijk onder den rijvloer, die dan met stijlen op de knooppunten rust. Om de landhoofden te ontlasten van den zijdelingschen druk van den boog, brengt men soms een *trekstang* aan, die de uiteinden van den boog vereenigt en den zijdelingschen druk opneemt.

Ook boogbruggen zijn uitgevoerd met zwevende steunpunten, bijv. de Viaurviaduct in Frankrijk en de brug over den Havel tusschen Spandau en Eiswerder. Groote boogbruggen zijn o.a. de Kaiser Wilhelmsbrücke over den Wupper bij Müngsten, met 170 meter overspanning en een hoogte van meer dan 100 meter boven den waterspiegel (zie de plaat); de Cliftonbrug over den Niagara, met 256 meter overspanning; verder de brug over den Douro bij Oporto, de Garabitviaduct in Frankrijk, ettelijke Rijnbruggen, bruggen over het Noord-Oostzeekanaal, enz.

Bij de *hangbruggen*, die op de steunpunten een naar binnen gerichte kracht uitoefenen, wordt de rijvloer opgehangen aan kettingen of kabels (*kettingbruggen*, *kabelbruggen*). Voor spoorwegbruggen zijn deze bruggen minder geschikt, doordat de zware lasten te groote vormveranderingen veroorzaken; vandaar dat ze tegenwoordig alleen voor gewoon verkeer worden gebouwd, terwijl de vroeger gebouwde spoorwegbangbruggen òf werden omgebouwd, òf afgebroken. De beweeglijkheid wordt verminderd door het aanbrengen van verstijvingskabels (*stays*, *haubans*), of door het verstijven van den rijvloer of den ketting. Een zeer bekende hangbrug is de East Riverbridge, tusschen New-York en Brooklyn, met een spanning van ongeveer 490 meter en een breedte van ruim 25 meter. De Williamsburghbridge te New-York, eveneens een hangbrug, is nog iets langer, bijna 500 meter en ruim 45 meter breed.

Beweegbare bruggen. Als een vaste brug een belemmering zou zijn voor het verkeer te water, wordt de bovenbouw beweegbaar gemaakt. Teneinde te voorkomen, dat de brug door aanvaring beschadigd wordt, brengt men *remmingwerken* of *beveiligingswerken* aan.

Bij een *draaibrug* draait de bovenbouw op een *spil*, die op den *draaipijler* is opgesteld. De spil staat veelal in een *spilhouder*, die in den onderbouw is verankerd. Wanneer de spil in het midden der brug staat, zoodat de twee armen evenlang zijn, heet de brug *gelijkarmig*, anders *ongelijkarmig*; in het laatste geval moet in den korten arm (*broek*) veelal ballast aangebracht worden, om de brug in evenwicht te houden. Gewoonlijk rust de brug op de spil door middel van een *muts*, die op den spilkop draagt en waaraan de brug met twee of meer *hangbouten* is opgehangen. Soms draagt de brug, behalve op de spil, ook nog op een *rolring*, die rust op een aantal rollen; soms ook draagt de brug alleen op den rolring en niet op de spil, die dan alleen dient tot geleiding bij het draaien, zooals het geval is bij de groote draaibrug te Velzen (zie de plaat). In gesloten stand rust de brug niet alleen op den draaipijler, maar worden ook de niteinden gesteund door een *opzetinrichting*, zoodat de spil of rolring gedeeltelijk ontlast wordt. Hetzelfde bereikt men soms door middel van vaste steunpunten op de landhoofden, waarop men de brug laat zakken, als ze dichtgedraaid is, bijv. door aan de spil een dalende beweging te geven. Als de brug niet van een rolring voorzien is, vinden de hoofdliggers in gesloten stand vaak nog steun op zoogenaamde *kussens*, die op den draaipijler zijn aangebracht. In gesloten stand wordt de brug vastgezet met een *klink* of een *grendel*.

Een draaibrug heeft het bezwaar, dat de draaipijler een groot deel van het vaarwater verspert, als hij midden in het kanaal staat. Bij de groote spoorwegdraaibruggen over het Noordzeekanaal heeft men daarom den draaipijler dicht bij den oever gezet, zoodat bij geopenden stand het kanaal over de geheele bodembreedte van 55 meter vrij is. De bruggen zijn dientengevolge buitengewoon lang geworden, ongeveer 130 meter. Soms bouwt men *dubbele draaibruggen*, waardoor eveneens het midden van het kanaal vrij blijft.

Bij een *kraanbrug* kunnen de hoofdliggers in hunne volle lengte draaien om tegen een der landhoofden aangebrachte verticale assen. Zij vinden daarbij plaats in een inkassing in het metselwerk van het landhoofd en kunnen dus alleen scharnierend ondorling verbonden zijn, zoodat dit type brug alleen geschikt is voor spoorwegverkeer, waarbij de rails direct op de hoofdliggers worden gelegd. Kraanbruggen worden alleen voor kleinere overspanningen toegepast.

Bij een enkele *ophaalbrug* draait de *val* of *klep*, d. i. de liggers met het rijvlak, om een tegen een der landhoofden aangebrachte horizontale as naar boven, om de opening vrij te maken. Teneinde die beweging te vergemakkelijken, is de klep opgehangen aan een *balans*, bestaande nit de *priemen* of *balansbalken*, die door tusschenkomst van *ruiters* op de stijlen van het *hameigebint* rusten, terwijl in het achtereind van de balans, den zoogenaamden *broek*, als tegenwicht ballast is aangebracht. Voor grootere overspanningen, van bijv. meer dan acht meter, bouwt men *dubbele ophaalbruggen*, bestaande nit twee kleppen, die in gesloten stand met de *voorharren* tegen elkaar rusten.

Bij een *wip-* of *basculebrug*, die zich evenals een ophaalbrug om een horizontale as beweegt, is het tegenwicht aangebracht aan de hoofdliggers van de brug zelf, die daartoe naar achter ver-

lengd zijn. Gewoonlijk worden die achtereinden geborgen in een waterdichten kelder, waarin dan tevens de bewegingsmechanismen een plaats kunnen vinden.

Ook basculebruggen maakt men met een en met twee kleppen. De kleppen kunnen vrij oversteken, of met de voorharren tegen elkaar stennen; in het laatste geval bebonden ze in gesloten stand eenige helling.

Bij de *wiegbrug*, een wijziging van de basculebrug, beweegt de klep zich niet om een as, doch bij de beweging rollen aan de klep bevestigde cirkelsectoren over op het landhoofd aangebrachte vlakke banen, zoodat de brug zich bij het openen tevens achteruit beweegt, waardoor aan doorvaartwijdte wordt gewonnen. Dit systeem, reeds in de 18de eeuw door *Lamblardie* te Hâvre toegepast, doch sedert in onbruik geraakt, werd in 1893 weder voorgesteld door *William Scherzer* te Chicago, en heeft sedert in Amerika talrijke toepassingen gevonden. In ons land vindt men een brug van dit stelsel te Amsterdam over de Kostverloren Vaart (zie de plaat); deze brug heeft slechts één klep; men voert ze ook dubbel uit.

Bij de *hefbrug* wordt de bovenbouw in zijn geheel naar boven gelicht, zoodat de schepen er onder door kunnen varen.

Bij de *rolbrug* kan een gedeelte van den bovenbouw in de lengterichting van de brug weggerold worden, hetzij over rollen, die òf aan de brug zelf, òf op den onderbouw zijn bevestigd, hetzij door tusschenkomst van een afzonderlijk wagentje.

Bij *schipbruggen* rust de rijvloer op een reeks vaartuigen of *pontons*. Hiervan kunnen in den regel eenige worden uitgedreven ten behoeve van het scheepvaartverkeer.

Tot de beweegbare bruggen kunnen nog gerekend worden de *zwevende veren (ponts transbordeurs)*. Hierbij is een vaste brug gebouwd op zoo groote hoogte, dat de schepen er onder door kunnen varen; aan een wagentje, dat zich over de brug kan bewegen, hangt een platform, waarop rijtuigen enz. plaats nemen, teneinde naar de overzijde te worden gebracht. Ze worden vooral gebouwd aan de monden van rivieren, waar veel scheepvaart is (zie de plaat).

Wanneer een groote brug voltooid is, wordt ze *beproefd*, door er bepaalde *proefbelastingen* op aan te brengen en in verschillende deelen de daarbij optredende spanningen met behulp van *spanningmeters* te bepalen. Pas na bevredigenden uitslag der beproeving wordt de brug in gebruik genomen. Dergelijke beproeving wordt van tijd tot tijd herhaald.

Het *onderhoud* is vooral bij de groote ijzeren bruggen van veel belang; hoofdzaak is, het ijzer door een verflaag tegen roesten te beschermen. Welken omvang dit verfwerk kan krijgen blijkt bijv. hieruit, dat van de brug over het Hollandsch Diep het te verven oppervlak een grootte heeft van 65071 v. meters of ruim 6 $^1/_2$ hectare; van de brug bij Kuilenburg is dit oppervlak ruim 5, van de Waalbrug bij Nijmegen bijna 6 hectare.

De groote spoorwegbruggen mogen slechts met beperkte snelheid bereden worden; teneinde te controleeren, of dit voorschrift wordt opgevolgd, zijn op een aantal bruggen *snelheidsmeters* aangebracht.

Brugère, *Henri Joseph*, een Fransch generaal, werd geboren te Uzerche (departement Corrèze), den 27sten Juni 1841. Hij bezocht van 1859—1860 de Polytechnische school, werd in 1861 luitenant der artillerie en maakte als kapitein den oorlog van 1870 mede. Gedurende den opstand in Algerië voerde hij het bevel over de artillerie onder generaal *Lallemand*. In 1879 maakte hij deel uit van het „maison militaire" van president *Grévy* en nam in 1881 als overste deel aan de bezetting van Tunis. Daarna was hij achtereenvolgens brigadegeneraal (1887), secretaris-generaal van den president, divisiegeneraal (1899) en in 1900 ondervoorzitter van den oppersten krijgsraad. *Brugère* schreef: „Tactique de l'artillerie pendant la guerre de 1866" (1877).

Brugge (zie de plaat) is de hoofdstad van de Belgische provincie West-Vlaanderen, op 15 km. afstand van de kust in een vruchtbare vlakte gelegen, aan den spoorweg Brussel-Ostende, met vertakkingen naar Blankenberghe, Heyst en andere plaatsen in den omtrek. Het is tevens door stoomtramwegen verbonden met Sluis, Knocke en Swevezeele, door kanalen met Gent, Sluis en Ostende, terwijl men in 1895 begonnen is met het graven van het zeekanaal Heyst-Brugge (zie Brugge-Zeekanaal). De stad telt (1900) 51657 inwoners, waarvan ongeveer een zevende gedeelte armlastig is. Zij zou echter, met haar omvang van 9 km., wel 200000 inwoners kunnen bevatten, zooals ten tijde van haar bloei ook het geval was. De breede straten en een groot aantal oude huizen in den eigenaardigen Brugschen bouwtrant der 15de en 16de eeuw herinneren nog aan dit tijdperk van vroegere grootheid.

Als voornaamste monumentale gebouwen kunnen genoemd worden: het spoorwegstation; de vierhoekige hal op het groote plein, uit de 14de eeuw, gerestaureerd in de 16de eeuw, met een beroemd klokkenspel en een toren van 107 m. (zie de plaat); het in de laatste jaren gerestaureerde Gotische stadhuis, uit het einde van de 14de eeuw; de 48 zuilen met standbeelden der Vlaamsche graven en gravinnen van dit heerlijke bouwwerk werden in 1792 door de Franschen vernield, maar zijn in den jongsten tijd weer hersteld geworden; het Gruuthuus, nu door de stad gerestaureerd, bevattende een verzameling van oudheden; het paleis van Justitie, gebouwd op de plaats, waar eertijds het paleis der graven van Vlaanderen stond, met een prachtigen schoorsteenmantel met hout, snijwerk in de audientie-zaal, de Lieve-Vrouwenkerk, in vroeg-Gotischen stijl, met een toren van 122 m., een marmeren madonna met kind, door *Michel Angelo*, en schilderijen van *Seghers*, *de Crayer*, *van Oost*, *Quellinus*, en de graftomben van *Karel den Stoute* en zijn dochter *Maria van Bourgondië*; de katbedraal, een uit baksteen opgetrokken gebouw in vroeg-Gotischen stijl uit de 13de en 14de eeuw, van binnen rijk versierd met schilderijen van *Pourbus*, *Bouts*, e.a.; de kapel van het heilige Bloed, met fraaie glasschilderingen, in 1819—1839 prachtig gerestaureerd; aan deze kerk schonk, volgens de traditie, *Diederik van den Elzas* in het jaar 1150 eenige uit Palestina meegebrachte druppels bloed van *Christus*, van

De Hal en de Beffroi.

welk feit in 1850 het 700jarig jubileum met grooten praal gevierd werd; de kerk van Jeruzalem, in laat-Gotischen stijl met een nabootsing van het Heilige Graf, gebouwd door *Anselmus Adornes*; de St. Jacobskerk, gebouwd van 1457 tot 1518, met vele schilderijen; het groote bisschoppelijk seminarium; het St. Jans-hospitaal, dat in de kapittelzaal talrijke schilderijen, waaronder zes van *Memling*, en de relikwieënkast van de heilige *Ursula* bevat; op de wanden van die kast heeft *Memling* het martelaarschap der 1000 Keulsche maagden geschilderd; het stedelijk museum met voortreffelijke werken van *Jan van Eyck*, *Hans Memling*, *Geeraard David*, *Jan Provost*, *Lancelot Blondeel*, *Pieter Pourbus* en andere meesters. Brugge bezit verder een marmeren standbeeld van *Memling* (1871), een bronzen standbeeld van *Jan van Eyck*, een standbeeld van den in deze stad geboren *Simon Stevin*, een in 1887 opgericht standbeeld voor de aanvoerders der Bruggelingen in den Gulden Sporenslag (1302), *Peter de Koninck*, en *Jan Breidel*.

Brugge is sedert 1559 de zetel van een bisschop en verder van het provinciale bestuur van West-Vlaanderen. De stad bezit een kunstacademie (1719), in 1795 hernieuwd, een stedelijke bibliotheek (15000 boeken en bijna 600 handschriften), een conservatorium, een koninklijk athenaeum, middelbare scholen voor jongens en meisjes, een nijverheidschool, een bisschoppelijk seminarium, een kweekschool voor onderwijzeressen, een doofstommen- en blindeninstituut, talrijke instellingen van liefdadigheid en twee groote ziekenhuizen. De fabrieken leveren voornamelijk linnen, wollen en katoenen stoffen en kant. Verder heeft men er bierbrouwerijen, brandewijnstokerijen en scheepstimmerwerven. Hoewel de stad slechts aan kanalen ligt, wordt de haven nochtans door zeeschepen van 200—300 ton bezocht. In 1901 vielen 103 schepen met bijna 31000 ton de haven binnen en verlieten haar evenveel schepen met ongeveer gelijken inhoud. De stad heeft verder belangrijke vee- en paardenmarkten en drijft handel in de voortbrengselen van den landbouw der omstreken en in die der industrie. Haar handel is echter slechts een schaduw van dien der 13de—15de eeuw en doorgaans heerscht in de stad een vredige rust. Wel is waar heeft de bevolking groote verwachtingen van het Brugge-Zeekanaal voor het herleven van den handel.

De geschiedenis van Brugge verliest zich in de grijze Oudheid, want, naar men verhaalt, zou reeds in de 3de eeuw de heilige *Chrysolus* aldaar het Evangelie verkondigd hebben. Reeds in de 10de eeuw was de handel van Vlaanderen met Engeland zeer belangrijk. Deze ontwikkelde zich later zoodanig, dat zich, nog vóór het jaar 1240, een machtig gilde vormde van Engelsche en Vlaamsche kooplieden, de zoogenaamde Londensche of Vlaamsche Hanza, waarvan Brugge de hoofdzetel was. Daar woonde ook de zoogenaamde „graaf" der Hanza, die altijd gekozen werd uit de gilden van Brugge. Deze Londensche Hanza bestond tot het jaar 1426. In de 14de eeuw was Brugge het middelpunt van den wereldhandel van noordelijk Europa. Maar de verzanding der havens van Sluis en Damme, die niet werd tegengegaan wegens de voortdurende burgeroorlogen der steden, veroorzaakte den achteruitgang der stad en de opkomst van hare mededingster Antwerpen. Tevens oefende de opstand tegen *Maximiliaan van Oostenrijk*, die door de Bruggenaars in den Cranenburcht werd gevangen gezet, een nadeeligen invloed uit op den handel, daar de stad later streng gestraft werd. Ook werkten de voortdurende woelingen in Vlaanderen nadeelig op den handel en daarmede op de welvaart. Alleen het wolmonopolie, dat na 1560, na het verlies van Calais, van groot belang was voor de Engelschen, bewaarde de stad voor een al te snel verval. In den Spaanschen successieoorlog werd Brugge in 1704 tevergeefs door de Nederlanders belegerd, in 1708 door de Franschen veroverd, maar in het volgende jaar door de Verbonden Mogendheden heroverd. Gedurende den Oostenrijkschen Successieoorlog maakten de Franschen zich in 1745 van de stad meester; tijdens de oorlogen van het Revolutie-tijdperk werd zij in 1794 eveneens door de Franschen ingenomen en tot hoofdstad verheven van het departement Lys.

Brugge, *Lodewijk van*, heer *van Griethuizen*, ridder van het Gulden Vlies en kamerling van *Philips den Goede*, hertog van Bourgondië, was eerst stadsvoogd van Brugge en later stadhonder van Holland, Zeeland en Friesland. Daar hij *Eduard* van Engeland bij diens vlucht in bescherming nam, werd hij door dezen tot graaf van Winchester benoemd. Wel werd hij door *Maria* in het stadhonderschap bevestigd, maar hij zag zich toch gedwongen, plaats te maken voor *Wolfert van Borssele*. Een zijner kleindochters was de moeder van *Lamoraal*, graaf van *Egmond*.

Brugge, *Arnold van*, ook *de Bruck* en *Arnoldo de Ponto* genoemd, was een musicus nit het laatst der 15de en het begin der 16de eeuw. Hij overleed in 1536 en er is zelfs een medaille met zijn borstbeeld te zijner eer vervaardigd. Men heeft van hem een groot aantal motetten en hymmen voor kerkgebruik, die gedeeltelijk in druk, gedeeltelijk in handschrift aanwezig zijn.

Bruggedek. Zie *Brug*; als Scheepsdek, zie *Scheepsbouw*.

Brüggeman, *Hans*, een Duitsch houtsnijder, werd geboren te Walsrode op de Lüneburgerheide. Hij was meestal werkzaam in Sleeswijk, waar hij van 1515—1521 voor de kloosterkerk te Bordesholm een uit eikenhout gesneden altaar met 20 tafereelen uit de lijdensgeschiedenis in relief en tal van vrije voorstellingen vervaardigde. Dit altaar bevindt zich thans in den dom te Sleeswijk. De daarop voorkomende tooneelen verbinden met levendigheid van opvatting, groote stoutmoedigheid in de teruggave der vormen. Van *Brüggeman's* andere werken is niets bekend. Hij zou gestorven zijn te Husum en schijnt een grooten invloed te hebben gehad op de houtsnijkunst van Noord-Duitschland.

Brüggeman, *Friedrich Adolf*, een ijverig bevorderaar van de stichting van verzekeringmaatschappijen, werd geboren te Maagdenburg, den 17den April 1797, bekleedde eerst een ambt in zijn geboortestad en werd er in 1825 hoofdagent van de pas gestichte Akensche brandwaarborgmaatschappij. In 1829 werd hij inspecteur van deze en in 1831 haar hoofdagent te Berlijn. Later werd hij onderdirecteur dier maatschappij en wist te bewerken, dat zij ook in Beieren vasten voet

kreeg. Hij had voorts grooten invloed op de maatregelen ter verzekering, door de Pruisische regeering genomen, alsmede op de Pruisische wet van den 8sten Mei 1837 omtrent de verzekering van roerende goederen. Hij ontving daardoor den titel van Pruisisch Hofraad. De brand te Hamburg in 1842 bevorderde de opkomst van de maatschappij te Aken en te München, daar zij hij de regeling van het vergoeden der daardoor veroorzaakte brandschade, voor zoover deze maatschappij er in betrokken was, een groot vertrouwen verwierf en daarin aanleiding vond, haar grondkapitaal van 3 millioen tot 9 millioen te verhoogen. De ziel van deze en dergelijke maatregelen was *Brüggeman*. Hij zocht den werkkring der maatschappij uit te breiden en tevens hare inrichting te verbeteren. In 1845 vertrok hij, als haar directeur, naar Aken, en onder zijn leiding ontwikkelde zij zich met grooten voorspoed. Dit geschiedde vooral ook door bepaling, dat de helft van de winst voor zaken van algemeen nut zouden worden aangewend. Onder den titel „Mittheilungen" gaf hij geregeld zijn aanteekeningen omtrent de belangrijkste voorvallen op het gebied van den brandwaarborg in het licht; zij beslaan te zamen 17 deelen. Hij stichtte voorts in 1853 de Akensche herverzekering-maatschappij en de algemeene Duitsche verzekeringmaatschappij tegen hagelslag te Weimar. Daarenboven zorgde hij voor een polytechnische school te Aken, terwijl hij in vroegere jaren zijn bemoeiingen ook uitstrekte tot de muziek, daar hij aan *Friedrich Schneider* en *Mühling* teksten leverde voor hunne compositiën. Eindelijk ontving hij den titel van geheim Hofraad en overleed te Aken, den 10den Augustus 1878.

Bruggemans, *Adrianus*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Rijswijk, den 13den October 1763, bracht het grootste gedeelte van zijn leven door op een kantoor te Dordrecht, waar hij den 6den October 1841 overleed. Hij schreef: „Tafereelen uit het menschelijk leven" (1835, 4 dln.), „Lectuur voor zwaarmoedigen of keus van luimige en verlustigende verhalen" (1816), „Keur van belangrijke en onderhoudende verhalen" (1817, 2 dln.), „Afwisselende lektuur of gemengde verhalen" (1820), „Victor en Julien, of vriendschap en argwaan, enz." (1821, 2 dln.), „Belangrijke verhalen" (1829), „Merkwaardige levensschetsen" (1830) en „Levenstafereelen" (1833).

Brüggen, *Ernst*, vrijheer *von der*, een staatkundig schrijver, werd geboren den 22sten November 1840 te Laidsen in Koerland. Hij studeerde in de rechten te Dorpat, trad in 1866 in staatsdienst bij het Lijflandsche bestuur, maar verliet dezen in 1869. Van 1870—1872 redigeerde hij de „Baltische Monatschrift" en zat vervolgens van 1875—1879 in de redactie van de „Nationalzeitung" te Berlijn. Sedert 1900 woont hij te Riga. Hij nam deel aan de oprichting van de Duitsche koloniale vereeniging en was in 1885 tijdelijk werkzaam in het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Behalve talrijke opstellen in de „Baltische Monatschrift", de „Preuszische Jahrbücher", de „Deutsche Rundschau", de „Grenzboten", e. a. schreef hij: „Polens Auflösung. Kulturhistorische Skizzen aus der letzten Zeit der polnischen Selbständigkeit" (Leipzig, 1878), „Russland und die Juden" (1882), „Wie Russland europäisch wurde, Kulturstudien" (1885), „Das heutige Russland, Kulturstudien" (1902).

Bruggenhoofd is een versterkte stelling tot bescherming van den naar den vijand gekeerden uitgang van een défilé. Om aan eigen troepen het gebruik zoowel tot voor-, als achterwaartsche bewegingen te verzekeren, moet zij een uitgebreidheid hebben, geëvenredigd aan de sterkte der troepen. Tot de bruggenhoofden rekent men elke sterkte, die ter hoogte van bruggen over groote rivieren wordt aangelegd. Behalve de stelling, die in grooten kring — naargelang de benoodigde opmarschruimte — om de brug ligt, heeft men bij de brug zelf tot onmiddellijke verdediging, nog een kleine sterkte met een vaste bezetting, welke sterkte eveneens bruggenhoofd genoemd wordt en bestreken kan worden uit batterijen, die op den tegenover liggenden oever zijn aangelegd; men spreekt dan van dubbel bruggenhoofd.

Brugger, *Friedrich*, een Duitsch beeldhouwer, werd geboren te München, den 13den Januari 1815. Hij was een leerling van *Schwanthaler*, studeerde aan de academie van zijn geboorteplaats en vertoefde van 1841 tot 1843 in Italië. Tot de hier vervaardigde kunstwerken behooren een „Theseus" en een relief „Odysseus bij Kalypso". Na zijn terugkeer werd hij door koning *Lodewijk* belast met de vervaardiging van verscheiden borstbeelden voor de „Ruhmeshalle", alsmede met die van een aantal bronzen standbeelden, zooals van *Glück* voor München, van *Hans Jacob Fugger* voor Augsburg, van *Lodewijk den Rijke* voor Landshut, van den keurvorst *Max Emanuël* voor München en van den veldmaarschalk *Wrede* voor Heidelberg. Ook vervaardigde hij een tombe voor den geschiedschrijver *Johannes von Müller* te Kassel, alsmede de standbeelden van *Peter Vischer*, *Ghiberti*, *Donatello*, *Cellini*, *Tenerani*, *Gibson* en *Schwanthaler* voor de glyptotheek, benevens die van *Schelling* en van koning *Max II* van Beieren. Met veel succes leverde hij fraaie groepen uit de Grieksche fabelleer, zooals „Cheiron, onderwijs gevende aan Achilles in de muziek", „Oedipus en Antigoné", „Daedalus en Icarus" (op de tentoonstelling van 1869 te München), „Bacchus", enz. Hij overleed den 9den April 1870.

Brugge-Zeekanaal, het zeekanaal van Heyst naar Brugge is een directe, nog voor zeeschepen van 6000 ton inhoud bevaarbare kanaalverbinding van Brugge naar Heyst (11 km.). Het werd in 1895 door de Belgische Kamers bewilligd en terstond werd met den bouw begonnen. Te Brugge werden dokken, werven en warenhuizen opgericht, Heyst werd tot een voorhaven gemaakt en voorzien van een 3,3 km. langen golfbreker. Deze is, opdat de stroom langs de kust vrijen doorgang behoudt en zoo verzanding kan verhinderen, van de kustwerken gescheiden door een 400 m. breede, door een ijzeren brug overspannen tusschenruimte. De kosten werden geschat op 39 millioen frcs. Hiervan betaalt de staat 27 millioen, Brugge 5 millioen en de rest een maatschappij, die gedurende 75 jaren controle over haven, kanalen en dokken heeft.

Brugghen, *Justinus Jacobus Leonard van der*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Nijmegen, den 6den Augustus 1804. Hij pro-

moveerde te Leiden in 1826 en werd eerst kantonrechter te Bemmel, later rechter en voorzitter der arrondissementsrechtbank te Nijmegen. Een tijdlang was hij lid van de Provinciale Staten van Gelderland en werd ook voor het distrikt Zutfen afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Tevens hield hij zich bezig met juridische, literarische en theologische studiën. Toen hij in Juli 1856 benoemd werd tot minister van Justitie, hoopte de anti-revolutionnaire partij in den stichter der Christelijke normaalschool voor onderwijzers te Nijmegen, die, vooral door de redactie van het „Nijmeegsch Schoolblad" jaren lang had gestreden voor de vrijheid van het Christelijk onderwijs, den man te zien optreden, die in haar geest uitvoering zou geven aan art. 194 der Grondwet. Bij de verdediging der onderwijswet van 1857 toonde hij zich echter een beslist voorstander niet alleen van de vrijheid van onderwijs, maar ook van de gemengde staatsschool. In Maart 1858 trad hij als minister af en overleed den 2den October 1863. Gedurende zijn rechterlijke loopbaan schreef hij: „Over de oorzaken der verwaarloozing van de beoefening der rechtsgeleerdheid bij de Grieken" (1836), „De officio judicis libri duo" (1839), „De eedsleer naar christelijke en rechtsgeleerde beginselen" (1846), voorts een reeks van „Christelijke bijdragen door een jurist", welke hij voortzette, nadat hij in Maart 1858 was afgetreden als minister. Toen verschenen ook nog van zijn hand: „Advies in zake cassatie" (1860) en „Mededeelingen en gedachten over het Iersche gevangenisstelsel" (1861), een onderwerp, waaraan hij zijn aandacht voortdurend bleef wijden. Na zijn overlijden bleek zulks uit de uitgave zijner „Études sur le système pénitentiaire irlandais". Uit zijn nalatenschap zag ook nog het licht: „Studiën over de verhouding tusschen de beginselen van gezag en vrijheid op staatsgebied". Tevens heeft hij een brochure geschreven: „Troostrede aan het oude Nijmegen" (1861) en verscheidene artikelen in tijdschriften. Hij was commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw en had het grootkruis der orde van de Eikenkroon. Een belangrijke karakterschets van *van der Brugghen* gaf mr. *Jeronimo de Vries Jzn.* in het jaarboekje „Magdalena" (1867).

Brugleuning. Zie *Brug.*

Brugman, *Johannes*, een Nederlandsch volksprediker uit de 15de eeuw, werd geboren te Kempen, op de grenzen van het land van Kleef, en was een tijd- en stadgenoot van den beroemden *Thomas à Kempis*. Hij leerde Latijn in een kloosterschool, werd monnik en begaf zich, nadat hij eerst een lichtzinnig leven geleid en zich daarna gebeterd had, als minderbroeder in een klooster der Observanten te St. Omer. Hier werd hij tot lector in de godgeleerdheid benoemd, doch in 1445 verliet hij zijn rustig verblijf, om als volksleeraar door de gewesten van Noord-Nederland te trekken, waar hij predikte tegen de heerschende ondeugden, vooral tegen de burgertwisten. Zijn predikatiën, hoe plat ook van vorm, getuigen voor zijn verbeeldingskracht, van zijn praktischen geest en van zijn groote menschenkennis. In 1462 kwam hij te Amsterdam, om er de orde der Observanten in te voeren, doch vond er veel tegenstand bij de regeering en bij de geestelijkheid, terwijl het volk niet moede werd, den welsprekenden leeraar te hooren. Na een lang en vermoeiend rondtrekken vond hij eindelijk rust in een klooster der Observanten te Nijmegen, arm en oud, bevende van ziekte en zwakheid, zooals hij zelf getuigt, en overleed aldaar in 1473, terwijl die stad door *Karel den Stoute* belegerd werd. Hij heeft een paar liederen nagelaten, beginnende met de woorden: „Mit vroechden laet ons singhen" en „Ic heb ghejaecht mijn leven lanc", die een uitstekend bewijs geven van zijn dichterlijken aanleg; voorts bestaan er eenige geschriften van hem in handschrift, waaronder een „Leven van Jezus".

Brugman, *Friedrich Karl*, een Duitsch taalkundige, geboren den 16den Maart 1849 te Wiesbaden, studeerde van 1867—1872 te Halle, Leipzig en Bonn en werd leeraar aan het gymnasium te Wiesbaden en daarna aan dat te Leipzig. In 1877 vestigde hij zich te Leipzig als privaatdocent in het Sanskriet en in de Indo-Germaansche taalwetenschap en werd er in 1882 buitengewoon hoogleeraar. Van 1877 tot 1884 was hij er tevens werkzaam als adjunct aan het Keizerlijk Russisch philologisch Instituut en werd in 1884 als gewoon hoogleeraar in de vergelijkende taalstudie naar Freiburg i. Br. beroepen, doch keerde in 1887 als gewoon hoogleeraar naar Leipzig terug. Hij behoort tot de nieuwe grammaticale school, hoewel hij het bestaan van zoodanige school tegenover de scholen van andere taalkundigen bestrijdt.

Behalve vele opstellen in vaktijdschriften publiceerde hij: „Ein Problem der Homerischen Textkritik und der vergleichenden Sprachwissenschaft" (Leipzig, 1866), „Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen" (met *H. Osthoff*, 5 dln., Leipzig, 1878—1890), „Lithanische Volkslieder und Märchen aus dem preussischen und russischen Lithauen" (met *A. Leskien*, Straatsburg, 1882), „Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft" (Straatsburg, 1885) „Griechische Grammatik" (in *J. Müller's* „Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft", (dl. 2; Nordlingen, 885; 3de druk. München, 1900), „Grundrisz der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen" (2 dln. en indices, Straatsburg, 1886—1893; dl. 1, 1ste helft, 2de druk, 1897; hierbij als dl. 3—5: „Vergleichende Syntax" van *Delbrück*, Straatsburg, 1893—1900). Ook heeft hij opstellen geschreven in dl. 9 der „Studien" van *Curtius* („Nasalis sonans in der indogermanischen Grundsprache" en „Zur Geschichte der stammabstufenden Deklination"). Verder moet nog genoemd worden zijn opstel „Zur Frage nach den Verwandtschaftsverhältnissen der indogermanischen Sprachen" (in *Techmer's* „Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft", I) en het programma „Die Ausdrücke für den Begriff der Totalität in den indogermanischen Sprachen" (Leipzig, 1894). Sedert 1892 geeft *Brugmann* met *Streitberg* het tijdschrift „Indogermanische Forschungen" (Straatsburg) uit.

Brugmans, *Antonius*, werd geboren te Hantum in Friesland, den 2den October 1732. Hij studeerde te Franeker en werd op zijn 18de jaar meester der vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte, vestigde zich te 'sGravenhage, waar hij een „Proeve over de ware grondwetten der beweging en ruste, enz." uitgaf, en aanvaardde in 1756 het hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte

te Franeker. Hier schreef hij een paar verhandelingen van natuurkundigen inhoud en vertrok in 1767 als hoogleeraar naar de hoogeschool te Groningen, waar hij den 27sten April 1789 overleed. Tot zijn geschriften behooren: „Magnetismus seu de affinitatibus magneticis observationes academicae"(1778), „Specimen mechanicae veterum per mechanicam recentiorum plenius expositae"(in de werken van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Göttingen) en verscheidene verhandelingen in de werken van het genootschap „Pro excolendo jure patrio". Ook heeft hij een vochtmeter (hydrometer) uitgevonden, die geruimen tijd in de provincie Groningen door de ambtenaren der belastingen gebruikt werd.

Brugmans, Sebald Justinus, was een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Franeker, den 24sten Maart 1763, studeerde aldaar in de wis- en natuurkunde, promoveerde in 1781 met een dissertatie over de „Groninger steenkunde" (Lithologia Groningana), behaalde in laatstgenoemd jaar een eereprijs bij de academie te Dyon door het beantwoorden eener vraag over de „Schadelijke en vergiftige planten in de weiden", in het volgende een tweede bij die te Bordeaux door een „Vertoog over de kenmerken van het ophonden van den groei der eikenboomen", en in 1875 een derde bij die te Berlijn door zijn verhandeling „Over het onkruid." In hetzelfde jaar werd hij doctor in de geneeskunde en hoogleeraar in de wijsbegeerte te Franeker, welke betrekking hij in October 1786 met die van hoogleeraar in de plantkunde aan de Leidsche hoogeschool verwisselde, terwijl hij een jaar later ook de lessen over de dierkunde en in 1795 die in de scheikunde op zich nam. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door zijn medewerking tot organisatie van den geneeskundigen dienst bij het leger. Koning *Lodewijk* benoemde hem tot zijn eersten consuleerenden geneesheer met den titel van staatsraad, en onder *Napoleon I*, die hem tevens benoemde tot ridder van het Legioen van Eer, bekleedde hij den post van inspecteur-generaal van den geneeskundigen dienst. Het is vooral aan zijn invloed toe te schrijven, dat de academie te Leiden bleef bestaan, hare bezittingen behield en zelfs een jaarlijksche subsidie verkreeg van 100000 francs. Ook na den val van het Keizerrijk behield hij de betrekking van inspecteur-generaal van den geneeskundigen dienst, bewerkte na den slag bij Waterloo, dat de gekwetsten niet in de steden werden opgehoopt, en zorgde er voor, dat besmettelijke ziekten uit de hospitalen werden geweerd. In 1812 werd aan zijn verhandeling „Over den hospitaalbrand" door de Haarlemsche Maatschappij de eereprijs toegekend. Veel vroeger reeds stond hij aan het hoofd der commissie voor de „Pharmacopoea Batava" (1805) en later voor de „Pharmacopoea Belgica". In 1815 werd hij afgevaardigd naar Parijs, om het in 1795 weggeroofde kabinet voor Natuurlijke Historie van den stadhouder weder op zijn plaats te brengen. Dit kabinet werd door den koning aan de Leidsche academie ten geschenke gegeven, en *Brugmans* was nog bezig met het rangschikken der delfstoffen, toen hij den 21sten Juni 1819 overleed. Hij had den rang van generaal-majoor, was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, van die van St. Anna van Rusland 2de klasse, van die van den Rooden adelaar van Pruisen 3de klasse en van die van het Legioen van Eer, alsmede lid van een aantal geleerde genootschappen. Behalve de reeds genoemde geschriften heeft hij een aantal oratiën en belangrijke rapporten geschreven. Een marmeren borstbeeld is geplaatst in de St. Pieterskerk te Leiden, terwijl er zich tevens een in gips bevindt in den Hortus aldaar.

Brugmans, Pibo Antonius, was een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Groningen, den 26sten Juli 1769, studeerde aldaar en te Leiden in de rechten, vestigde zich te 's Gravenhage en vertrok in 1793 als tweede advocaat der Oost-Indische Compagnie naar Amsterdam, verloor deze betrekking in 1796 en wijdde zich toen gedurende meer dan 30 jaren aan de burgerpraktijk. Voor zijn bekwaamheden ontving hij de orde van den Nederlandschen Leeuw en de Saksische en Beiersche orde van verdienste. Hij behoorde in 1813 onder de eersten, die het Fransche juk afwierpen, werd lid van het Provisioneel Bestuur van Amsterdam en bevorderde de omwenteling op krachtige wijze. In 1814 werd hij lid der Provinciale Staten van Holland en houtvester in het tweede jachtdistrikt van Noord-Holland. in 1823 lid van het Amortisatiesyndicaat, en in 1819 en 1829 zag hij zich benoemd tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De eerste maal meende hij te moeten bedanken en de tweede maal werd hij niet toegelaten, als lid van het Amortisatiesyndicaat. Kort daarna werd hij door den koning benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst. in 1840 tot lid van den Raad van State en in 1841 tot lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, waar hij werkzaam was tot 1848. Hij was lid van de tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen, van het Genootschap van Oudheidkunde te Bonn, van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, enz. Hij overleed den 2den Mei 1851.

Brugsch, *Heinrich Karl*, een Duitsch geleerde op het gebied der Egyptische oudheidkunde, werd den 18den Februari 1827 te Berlijn geboren. Hij schreef reeds als gymnasiast: „Scriptura Aegyptiorum demotica"(Berlijn, 1848). Hierdoor verwierf hij de gunst van *Alexander von Humboldt* en van koning *Friedrich Wilhelm IV* van Pruisen, die hem in de gelegenheid stelden, zijn studiën voort te zetten. Zijn eerste geschrift werd spoedig gevolgd door „Numerorum apud veteres Aegyptios demoticorum doctrina"(Berlijn, 1849), „Die Inschrift von Rosette"(Berlijn, 1850) en andere bijdragen tot de konnis van het Demotisch. Nadat hij zich te Berlijn op de kennis der Oudheid toegelegd en de musea te Parijs, Londen, Turijn en Leiden bezocht had, volbracht hij in 1853 op kosten des konings zijn eerste wetenschappelijke reis naar Egypte. waar hij met den Franschen oudheidkundige *Mariette* de opgravingen bij Memphis bestudeerde. Na zijn terugkeer te Berlijn in 1854 vestigde hij er zich als privaatdocent, werd er assistent aan het Egyptisch museum en schreef zijn „Reiseberichte aus Aegypten"(1855) en zijn prachtwerk „Monuments de l'Egypte" (1857). In 1857

en 1858 bezocht hij wederom de oevers van den Nijl, en zijn „Recueil de monuments égyptiens" (met *Dümichen*, 6 dln, Leipzig, 1862—1885) was daarvan de vrucht. Hij vergezelde in 1860 een Pruisisch gezantschap naar Perzië, doorkruiste er een groot gedeelte des lands met den chef van het gezantschap, den vrijheer *von Munitoli*, en nam na diens dood de leiding op zich der diplomatieke aangelegenheden aldaar. In Juni 1861 keerde hij naar zijn vaderland terug, waar hij vervolgens de beschrijving der „Reise der königlich Preussischen Gesandtschaft nach Persiën" (2 dln., Leipzig, 1862—1863) bewerkte. In den herfst van het jaar 1864 werd hij benoemd tot Pruisisch consul te Kaïro, nadat hij juist te voren het „Zeitschrift für Aegyptische Sprache ond Altertumskunde" had opgericht, waarvan de redactie nu werd overgenomen door *Lepsius*. In 1868 keerde *Brugsch* naar Duitschland terug en werd te Göttingen hoogleeraar in de egyptologie. Maar reeds in 1870 vertrok hij naar Egypte, waar hij op uitnoodiging van den onderkoning van Egypte de leiding op zich nam van de in Kaïro opgerichte „Ecole d'Égyptologie". In 1873 was hij als commissaris-generaal voor Egypte werkzaam op de wereldtentoonstelling in Weenen, verkreeg kort daarna den titel van „bey" en organiseerde vervolgens de Egyptische afdeeling der wereldtentoonstelling te Philadelphia in het jaar 1876. Na den val van den khedive *Ismaël Pasja* keerde hij naar Duitschland terug. Diens opvolger *Tewfik Pasja* verleende hem den rang van „pasja". In 1883 ondernam hij met den prins veldmaarschalk *Frederik Karel van Pruisen* een reis naar Egypte, Syrië (Palmyra), Griekenland en Italië, die hij, met *Garnier*, beschreef in het prachtwerk „Prins Frederik Karel in het Oosten" (Frankfort a.d. O. 1884). In het volgende jaar ging *Brugsch* ten tweeden male naar Perzië en wel als gezantschapsraad aan het Hof van den Sjah. Hierover heeft hij geschreven in zijn boek „Im lande der Sonne" (1ste en 2de druk Berlijn, 1886). Sedert 1886 leefde *Brugsch* in Berlijn, waar hij aan de universiteit college gaf. In 1891 ondernam hij, in opdracht van de Pruisische regeering, opnieuw een reis naar Egypte, vanwaar hij 3000 papyrusrollen meebracht, en deed in 1892 een nieuwe ontdekkingsreis in de Lybische woestijn. In 1893 verscheen van zijn hand: Aus dem Morgenlande. Altes und Neues", met een biografie van den schrijver door *Pietsch* (Leipzig), terwijl hij in 1894 de autobiografie „Mein Leben und Wandern" (Berlijn) nitgaf. *Brugsch* overleed den 9den September 1894 te Charlottenburg.

Het voornaamste wetenschappelijke werk van *Brugsch* is het „Hieroglyphisch-demotische Wörterbuch" (7 dln., Leipzig, 1867—1882). Van zijn overige geschriften moeten nog genoemd worden: „de Latijnsche vertaling van het Hieratische geschrift: „Saï an sinsin, sive liber metempsychosis veterum Aegyptiorum" (Berlijn, 1851), „Nouvelles recherches sur la division de l'année chez les anciens Egyptiens" (Berlijn, 1856), „Grammaire démotique" (Berlijn, 1855), „Geografische Inschriften altägyptischer Denkmäler", (3 dln, Leipzig, 1857—1860), „Histoire d'Egypte" (Deel 1, Leipzig, 1859; 2de druk 1875), „Matériaux pour servir à la reconstruction du calendrier des ancients Egyptiens" (Leipzig, 1864), „Wanderung nach den Turkisminen und der Sinaïhalbinsel" (Leipzig, 1866; 2de druk 1868), „Die Sage von der geflügelten Sonnenscheibe" (Göttingen, 1870), „Hieroglyphische Grammatik zum Nutzen der stodierenden Jugend" (tevens in het Fransch, Leipzig, 1872), „l'Exode et les monuments égyptiens" (Leipzig, 1875), „Neue Bruchstücke des Codex Sinaiticus" (Leipzig, 1875), „Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen" (Leipzig, 1877), het prachtwerk „Dictionnaire géographique de l'ancienne Egypte" (17 afleveringen, Leipzig, 1877—1880), „Religion nnd mythologie der alten Aegypter, nach den Denkmälern" (Leipzig, 1888; 2de druk, 1891), „Thesaurus inscriptionum aegyptiacarum. Altägyptische Ioschriften" (Leipzig, 1883—1891), „Die Aegyptologie. Abriss der Entzifferungen und Forschungen auf dem Gebiete der ägyptischen Schrift, Sprache nnd Altertumskunde" (Leipzig, 1890) „Steininschrift nnd Bibelwort" (Berlijn, 1891), enz.

Bruhezen, *Pieter van*, of *Petrus Bruhezius*, was een Nederlandsch geneeskundige. Hij werd geboren te Riethoven in de Meierij van 's Hertogenbosch, was eerst lijfarts van *Eleonora*, koningin van Frankrijk en later stadsgeneesheer te Brugge. Hij overleed omstreeks het jaar 1571. Hij heeft eenige Latijnsche werken nagelaten van geneeskundigen inhond, waaronder: „De Thermarum Aquisgranensium viribus, etc." (1555).

Bruhezen, *Johannes van*, was licenciaat in de rechten en aartsbisschop van Utrecht. Hij werd geboren te Breda, den 3den Mei 1527 en bekleedde na de voltooiing zijner studiën weldra aanzienlijke ambten te Utrecht, onder anderen dat van pauselijk protonotarius. In 1549 werd hij domheer, in 1573 deken van het domkapittel en eindelijk officiaal en algemeen vicaris der Utrechtsche kerk. In 1578 werd hij tot bisschop van Groningen en kort daarna tot aartsbisschop van Utrecht benoemd. Bij het veldwinnen der Hervorming en der Nederlandsche onafhankelijkheid moest hij echter die stad verlaten, zoodat hij zich eerst naar Amersfoort, toen naar Emmerik en eindelijk naar Keulen begaf, waar hij den 10den September 1600 overleed. Zijn broeder *Engelbert van Bruhezen*, thesaurier van het domkapittel te Utrecht, onderteekende in 1576 vanwege de Staten van Utrecht de Unie van Brussel en stond ook bij de Algemeene Staten des Lands in hooge achting.

Brühl, of *die Briel* is het wegens zijn schoonheid beroemde dal van den Mödlingbach, ten Z. van Weenen. Het dal is aan het eene einde smal, verwijdt zich langzamerhand en is bedekt met wouden, wijngaarden en talrijke villa's. Een electrische spoorweg (3 km.) loopt er doorheen, langs de dorpen Klansen, Vorder- en Hinterbrühl. Op de noordelijke helling ligt de ruïne van den Babenbergschen hertogsburcht M ö d l i n g en van den in 1813 door vorst *Johann von Liechtenstein* gebouwden huzarentempel op den top van den berg „de kleine Anninger" (494 m.).

Brühl, *Heinrich*, rijksgraaf *von*, was eerste minister ten tijde van *Augustus III*, keurvorst van Saksen en koning van Polen. Hij werd geboren te Weiszenfels, den 3den Augustus 1700 en deed weldra dienst als page bij de hertogin *Elizabeth van Saksen-Weiszenfels* en vervolgens als lijfpage van *Augustus den Sterke*. Nadat hij tot kamerheer benoemd was, maakte hij van de gunst

des vorsten gebruik, om voordeelige staatsambten te verkrijgen. Toen *Augustus II* gestorven was, gaf hij zich veel moeite om den troon te verzekeren aan diens opvolger. Tevens werd hij de vriend van den graaf *von Sulkofski*, den gunsteling van *Augustus III*, en verwierf langzamerhand ook het vertrouwen van dien vorst, van wien hij zooveel mogelijk alle vreemde invloeden verwijderd hield. Om zijn positie te versterken, huwde hij de gravin *Kolofrat-Krakofski* en bewerkte in 1738, dat graaf *von Sulkofski* ontslagen werd. *Brühl* werd in 1733 inspecteur over de gezamenlijke staatskassen, bekleedde nog andere hooge staatsambten, waarin hij zich op tronwelooze wijze verrijkte, en trad in 1747 op als eersten minister. Tevens kwam hij in het bezit van vele landgoederen, o.a. kreeg hij na den dood der koningin haar geheele apanage, als schadeloosstelling voor de geleden verliezen in den Zevenjarigen Oorlog. Hij veroorloofde zich onregelmatigheden op het gebied der rechtspraak, ging over tot de R. Katholieke Kerk, gaf zich in Polen nit voor een afstammeling van een wojwode van Posen, kocht als zoodanig verschillende landgoederen, bekleedde er hooge waardigheden aan het Hof en verschafte deze eveneens aan zijn zoons. Keizer *Karel IV* verhief hem den 27sten Mei 1737 tot rijksgraaf. *Brühl* hield 200 bedienden en hetaalde zijn eerewacht beter dan de koning de zijne. Tevens was zijn hnishouding zeer verkwistend ingericht. Door zijn slecht bestnur ging het land gebukt onder zware belastingen en werd gewikkeld in den Zevenjarigen Oorlog, terwijl *Brühl* met den keurvorst in Warschau vertoefde. Kort na den terugkeer naar Dresden overleed de koning, den 5den October 1763, terwijl *Brühl* den 28sten October van hetzelfde jaar overleed. Prins *Xaverius* liet, als administrateur van Saksen, heslag leggen op de goederen van *Brühl* en een onderzoek instellen. Tenslotte orfden echter de zonen van *Brühl* toch al zijn goederen. Hij had in Dresden een groot paleis, gelegen aan het zoogenaamde Brühlsche terras. Zijn hibliotheek, die 62000 deelen bevatte, vormt tegenwoordig een van de hoofdbestanddeelen van de koninklijke hibliotheek aldaar.

Brühl, Aloysius Friedrich graaf *von*, de oudste zoon van den voorgaande, werd geboren te Dresden, den 31sten Juli 1739, studeerde te Leipzig en te Leiden, werd op zijn 19de jaar Poolsch kroon-grootveldtuigmeester, verloor zijn openbare betrekkingen na den dood van *Augustus III*, leefde vervolgens op zijn landgoed Pförten in de Lausitz en overleed den 30sten Januari 1793 te Berlijn. Hij heeft „Dramatische Belustungen" (Dresden, 1785—1790, 5 dln.) uitgegeven, was een der schoonste mannen van zijn tijd, hezat een groote lichaamskracht en was een groot liefhebber van de muziek en van het tooneel.

Brühl, Karl Friedrich Moritz Paul, graaf *von*, was een kleinzoon van *Heinrich von Brühl*. Hij werd geboren den 18den Mei 1772 te Pförten in de Lausitz en toonde reeds vroeg een grooten aanleg voor de tooneelkunst. In 1790 kwam hij aan het Hof te Berlijn en werd in 1796 „Forstrefendar". Onder de leiding van *Goethe* was hij in 1798 werkzaam aan het hertogelijk hoftheater te Weimar. In 1800 werd hij kamerheer van prins *Heinrich von Pruisen*, met wien hij eenige jaren te Rheinsberg leefde. In 1813 nam hij deel aan den veldtocht als majoor van den generalen staf, vergezelde den koning van Pruisen naar Londen en werd hij zijn terugkeer intendant-generaal der koninklijke schonwburgen te Berlijn. Hij nam die betrekking met den meesten ijver waar, stichtte het „Dramatische Wochenblatt" (1815—1817), maar trok zich in 1828 terug, waarna hij in 1830 tot intendant-generaal der koninklijke mnsea werd aangesteld en den 9den Augustna 1837 te Berlijn overleed.

Brühl, *Gustav*, een Duitsch-Amerikaansch dichter en oudheidkundige, geboren den 31sten Mei 1826 te Herdorf (in het distrikt Coblenz), studeerde te München, Halle en Berlijn in de medicijnen. In 1848 vestigde hij zich te Cincinnatie, werd er arts in het hospitaal St. Mary en hoogleeraar aan het Miami Medical College. Van 1869—1871 gaf hij den „Deutscher Pionier" nit. Verder deelde hij de ervaringen van zijn reizen in Noord- en Middel-Amerika en de resultaten van zijn oudheidkundig onderzoek mede in het werk „Die Kulturvölker Alt-Amerikas" (New York, 1875). Zijn onder het pseudoniem *Kara Giorg* verschenen „Poesien des Urwaldes" (Einsiedeln, 1871) en „Ahendglocken" (Chicago, 1877) worden door de Duitsch-Amerikanen zeer geroemd.

Bruhns, *Karl Christian*, een Dnitsch sterrenkundige, werd geboren te Plön in Holstein, den 22sten November 1830. Hij onderscheidde zich reeds vroeg door zijn aanleg voor de wiskunde, legde zich daarenboven toe op de sterrenkunde en ging in 1851 naar Berlijn, waar hij eenigen tijd werkzaam was hij een werktuigkundige. De oplossing van eenige sterrenkundige vraagstukken verschafte hem het vertrouwen van den hoogleeraar *Encke*, directeur der sterrenwacht in laatstgenoemde stad, en in 1852 ontving hij een aanstelling als assistent aan het observatorium. In 1856 promoveerde hij met een dissertatie: „De planetis minorihus" (Berlijn, 1856) en in 1859 werd hij er privaatdocent aan de universiteit, waarna hij in 1860 henoemd werd tot hoogleeraar en directeur der sterrenwacht te Leipzig, die volgens zijn aanwijzingen werd vernieuwd. Den 25sten Juli 1881 overleed hij aldaar. Hij ontdekte verscheiden kometen en plaatste een aantal berekeningen omtrent planeten, kometen, enz. in de „Astronomische Nachrichten". Voorts schreef hij: „Die astronomische Strahlenbrechung in ihrer historischen Entwickelung" (Leipzig, 1861), „Geschichte und Beschreihung der Leipziger Sternwarte" (Leipzig, 1861), „Verhandlungen der zweiten allgemeinen Konferenz der Europäischen Gradmessung (met *Förster* en *Hirsch*, 1868), „Neues logarithm.-trigonometr. Handhuch auf sieben Decimalen" (Leipzig, 1870; 4de druk, 1894), „Atlas der Astronomie" (Leipzig, 1872), enz. Toen *Baeyer* de Midden-Europeesche graadmeting in het leven riep, werden aan *Bruhns* de astronomische en geodetische werkzaamheden in Saksen opgedragen. Ook was hij gedurende geruimen tijd chef der astronomische afdeeling van het Pruisische institnut voor geodesie en gaf als zoodanig verschillende deelen uit der „Astronomisch-geodätische Arbeiten, Publikationen des kö-

niglich preuszischen Geodätischen Instituts"(Leipzig. 1865—1874) en nieuwe bepalingen van astronomische lengteverschillen. Ook op meteorologisch gebied heeft *Bruhns* zich verdienstelijk gemaakt, namelijk door de instelling van een uitgebreid net van meteorologische waarnemingsstations in Saksen. *Bruhns* schreef tevens nog de „Biographie Enckes" (Leipzig, 1869) en in samenwerking met tien andere geleerden de „Wissenschaftliche Biographie Alexander von Humboldts" (3 dln., Leipzig, 1872).

Bruid noemt men het verloofde meisje, van den tijd af, waarop zij met haar aanstaanden man, die dan *bruidegom* wordt, bij den burgerlijken stand als ondertrouwd is ingeschreven, tot aan het oogenblik der huwelijksvoltrekking door den ambtenaar van den burgerlijken stand.

Bruidegom. Zie *Bruid.*

Bruidloop, een woord, waarvan het tegenwoordige „bruiloft" afkomstig is. Het gebruik bestond bij alle Germaansche stammen. In Duitschland is het na de 16de eeuw vrij wel verdwenen, maar het leeft nog voort in ons „bruiloft", in het Deensche „bryllop", in het Zweedsche „bröllop". Het woord is blijkbaar afkomstig uit den tijd, dat het de gewoonte was, om zich de bruid door roof te verschaffen. Dit gebruik is waarschijnlijk ook de oorsprong van de gewoonte, die in sommige streken van Duitschland nog in zwang is, waarbij de bruid, na een voorsprong gekregen te hebben, voor den bruidegom vlucht en door hem vóór een bepaald punt moet worden ingehaald. Gelukt hem dit niet, dan wordt hij bespot.

Bruidroof. Zie *Vrouwenroof.*

Bruidschat is het vermogen, dat door de bruid mede ten huwelijk wordt gebracht. Aan de dochters van regeerende vorsten werd vroeger soms een bedrag toegekend, dat door belasting moest worden opgebracht (bruidsbelasting), een instelling die heden ten dage in Mecklenburg nog bestaat.

Bruidsexamen noemt men in de R.-Katholieke Kerk het gesprek van een geestelijke met bruid en bruidegom, waarbij bij zich op de hoogte stelt van de geloofsbelijdenis der verloofden, van hun begrip over de beteekenis van het huwelijk en van eventueele bezwaren tegen hun huwelijk. Het bruidsexamen is ook hier en daar, bijv. in Württemberg, in de Protestantsche Kerk bewaard gebleven.

Bruidssluier is de naam van een sluier, uit de klassieke Oudheid afstammend, waarmee het gezicht bedekt werd. Hiermee verschijnt sedert de 4de eeuw de christelijke bruid op den dag der bruiloft. Hij was wit, later rood gekleurd, vervolgens weer wit en gold als het symbool der echtelijke kuischheid. Het sluiten van een tweede huwelijk geschiedde vroeger zonder een bruidsluier.

Bruidzoeking is de naam van een oud-Arisch gebruik, dat tegenwoordig nog in vele streken van Frankrijk en in de Romagna (Italië) aangetroffen wordt. Hierbij moet de bruidegom op den avond der bruiloft de bruid uit hare vriendinnen zoeken, ofschoon hij slechts de ontbloote voeten zien kan. Dit „zoeken van de rechte" komt in Duitsche en Indische sprookjes, in de sage van den goeden *Gerhard* en in Noorsche sagen voor, waarbij echter dikwijls omgekeerd de bruid degene is, die zoekt.

Bruijn, *Pieter,* een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam, den 24sten Mei 1828, studeerde aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam, vervolgens te Leiden en werd eerst predikant te Rottevalle en Witveen en in 1855 te Alkmaar. Nadat hij hier zeven jaar werkzaam was geweest, legde hij in 1862 zijn ambt neder, vestigde zich eerst te Leiden, toen te Velp, verbond zich in 1869 aan de Zwolsche Courant en werd later adjunct-secretaris van het hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, welke betrekking bij bekleedde tot 1881. Sedert 1862 leverde hij bijdragen in „De Tijdspiegel", „De Nederlandsche Spectator", „De Gids" en „Oud en Nieuw", en van 1866—1868 maandelijks artikelen over buitenlandsche schrijvers in de „Vaderlandsche Letteroefeningen". In 1869 verscheen een bloemlezing uit die artikelen onder den naam van „Letterkundige schetsen", welke in 1871 onder den titel van: „Letterkundige Silhouetten" werd herdrukt.

Bruijn, *Cornelis Adriaan Lobry van Troostenburg de,* geboren in 1857 te Leeuwarden, promoveerde in 1883 te Leiden tot doctor in de scheikunde op het proefschrift: „De drie dinitrobenzolen", was werkzaam als scheikundige bij de Koninklijke Nederlandsche marine en werd in 1896 benoemd tot hoogleeraar in de scheikunde aan de Amsterdamsche universiteit. Hij overleed den 23sten Juli 1903.

De onderzoekingen, welke hij heeft gedaan, zijn van algemeen chemisch belang en liggen meest op het gebied der anorganische en der algemeene of physische chemie. De resultaten ervan zijn alle gepubliceerd in de Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen. In het kort zijn ze de volgende. Het *hydroxylamine* (NH_2OH) werd in 1891 door hem in zuiveren toestand verkregen. In 1895 werd *het hydrazine* ($NH_2—NH_2$), een stof in 1887 door *Curtius* ontdekt, door hem in vrijen toestand geïsoleerd. Later deed hij met *Alberda van Ekenstein,* directeur van het laboratorium van het ministerie van Financiën, onderzoekingen omtrent de suiker en wel voornamelijk de derivaten hiervan, de *aminen,* en bestudeerde bij ook de inwerking van alkaliën op de suikers. Vervolgens begon bij een uitvoerige vergelijkende studie van de eigenschappen van *methyl-* en *aethylalkohol* en maakte hij een uitgebreide studie over de intramoleculaire atoomverspringingen. Sedert het begin van zijn professoraat is hij bezig geweest de reacties hierop betrekking hebbende te bestudeeren, en zijn plan was de resultaten van deze onderzoekingen in een monografie te vereenigen. Zijn onderzoekingen der allerlaatste jaren betreffen den *moleculairtoestand* in oplossingen, voornamelijk bij de zoogenaamde *colloïdale* oplossingen.

Bruikleening is een overeenkomst, waarbij de een den ander een zaak tijdelijk om niet ten gebruike geeft. Zij ontstaat door overgave van de zaak; wèl kan men vooraf overeenkomen, dat de een aan den ander de zaak in bruikleen zal geven, maar zoolang de overgave niet heeft plaats gehad, is er nog geen bruikleening. De leener, de gebruiker, krijgt den eigendom der zaak niet, evenmin het eigenlijke bezit in streng burgerrechtelijken zin: hij bezit de zaak op naam van

den uitleener en heeft alleen tegenover dezen een persoonlijk recht, om de zaak gedurende den bepaalden of den voor het gebruik noodigen tijd te behouden en die te bezigen overeenkomstig het doel, bij de terleengeving bepaald, of anders het gebruik te hebben, hetwelk de aard der zaak medebrengt. Bruikleening geschiedt *om niet*, in tegenstelling van huur en verhuur. Of het recht van den uitleener en van den leener ook op hun erfgenamen overgaat, hangt af van de bedoeling der partijen en van de omstandigheden, waaronder de leening is aangegaan.

De leener is in den regel niet aansprakelijk voor verlies of vermindering der zaak buiten zijn schuld. Hij is gebonden, als een goed huisvader, voor de bewaring en het behoud van het goed te zorgen en is, zoo hij dat niet doet, tot schadevergoeding verplicht. Voor verlies door toeval of overmacht wordt hij aansprakelijk, indien hij het goed gebruikt tot een ander doel of gedurende een langeren tijd, dan hij behoorde te doen. Ook in enkele andere gevallen wordt zijn aansprakelijkheid verscherpt; indien bijv. de geleende zaak verloren gaat door een toeval, hetwelk hij had kunnen voorkomen door zijn eigen zaak te gebruiken, of indien hij, slechts een van beide kunnende behouden, aan de zijne den voorrang heeft gegeven, is hij voor het verlies der andere zaak aansprakelijk.

Hij kan zich van de teruggave niet ontslaan door zich op compensatie te beroepen met een schuld, die hij van den uitleener beweert te moeten hebben, noch op de zaak een recht van retentie (terughouding) uitoefenen, totdat een schuld door den uitleener hem worde voldaan.

Hebben meer personen gezamenlijk één zaak ter leen ontvangen, dan zijn zij ieder voor het geheel jegens den uitleener daarvoor aansprakelijk.

De uitleener blijft eigenaar, of zoo hij dit niet is, rechthebbende op de uitgeleende zaak. Hij moet het toegekende gebruik dulden en mag dat zelfs niet verhinderen, zonder, zooals de verhuurder, voor storing door derden aansprakelijk te zijn. Hij kan de zaak te allen tijde weder opeischen, nadat de termijn, bij de overeenkomst bepaald, verstreken is of, zoo er geen termijn is bepaald, nadat de zaak tot het gebruik, waartoe zij was uitgeleend, gediend heeft of heeft kunnen dienen.

Is er een termijn bepaald of heeft de behoefte van den gebruiker nog niet opgehouden en komt er intusschen een dringende, onvoorziene, reden op, waarom de uitleener zelf haar noodig heeft, dan kan de rechter op zijn vordering de teruggave bevelen. Hij is niet verplicht de zaak te onderhouden in den staat, voor het gebruik vereischt, en de leener kan de daarvoor aangewende kosten ook niet terugvorderen: alleen kan deze de kosten vergoed krijgen, die tot het *behoud* der zaak dringend en onverwijld noodig waren. Heeft de zaak een gebrek, waaruit voor den leener schade ontstaat, bijv. bij het leenen van een paard, door een besmettelijke ziekte aangetast, dan kan de uitleener tot vergoeding der schade gehouden zijn.

Bruin is een kleur, die niet tot de hoofdkleuren behoort, maar samengesteld wordt uit rood en zwart, soms onder toevoeging van geel of blauw. De kleur wordt in talrijke nuances vervaardigd, die hun naam ontleenen, òf aan de intensiteit der kleur, zooals lichtbruin, zacht bruin, donkerbruin, enz., of aan een andere kleur, waartoe zij overhellen, zooals geelbruin, roodbruin, grijsbruin, zwartbruin, enz., òf aan de overeenkomst met algemeen bekende stoffen, zooals kastanjebruin, koffiebruin, chocolade-, lever-, notenbruin, enz., of ook aan bekende personen, zooals Bismarck-bruin, van Dijks-bruin, enz.

Als bruine kleurstoffen bij het schilderen, verven, enz. gebruikt men: umbra, Kasselsche en Keulsche aarde. terra de siëna, bruine oker, bruinsteen, sepia, asphalt en talrijke mengsels van roode, gele. zwarte en blauwe verfstoffen.

Bruin, *Johannes de*, een Nederlandsch natuurkundige en wijsgeer, geboren te Gorinchem, den 25sten Augustus 1620, studeerde te Leiden en zette zijn studiën voort te 's Hertogenbosch, onder de leiding van *Samuël Desmarets*, en daarna te Utrecht, onder die van *Ravensperger*, waarop hij zich ten tweeden male naar Leiden begaf, en weldra te Utrecht tot hoogleeraar in de wis- en natuurkunde werd benoemd. Hij gaf er tevens les in de ontleedkunde en over het werk van *Hugo de Groot* „Van het recht van oorlog en vrede". Hij overleed den 21sten October 1675, verscheidene Latijnsche geschriften nalatende: „Over de voedende kracht", „Over de zwarte en lichtheid der lichamen", „Over de natuurlijke kennis van God", „Over de oorzaken en den oorsprong van het licht", een „Verdediging der wijsbegeerte van Descartes", enz.

Bruin, Florentius de, een Nederlandsch godgeleerde, was een neef van den voorgaande en werd geboren te Gorinchem in 1650, studeerde te Leiden en te Utrecht, was eenigen tijd veldprediker, daarna predikant te Schelluinen en werd in 1690 beroepen te Gorinchem, waar hij in Juli 1724 overleed. Hij was zeer ervaren in de Hebreeuwsche taal en oudheden en schreef: „De emendandis Hebraeae linguae anomaliis, etc.", „Overeenstemming der vier Evangelisten", „Eeuwspelender onde Romeinen", „Over den Catechismus", enz.

Bruin, *Claas*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam, den 20sten Februari 1671. Ofschoon hij meermalen optrad als leeraar in de gemeente der Oude Friesche Doopsgezinden aldaar, om zijn vader te vervangen, gevoelde hij geen roeping tot den geestelijken stand, maar werd boekhouder op een kantoor en wijdde zijn vrije uren aan de dichtkunst. Tot zijn eerstelingen behooren: „De aardbeving, hier te lande den 18den September 1692 voorgevallen" en „Aandachtige Bespiegelingen", welke vervolgens beide in het eerste deel zijner „Gedichten" zijn opgenomen. Hij gaf verscheidene treurspelen uit, zooals: „De grondlegging der Roomsche vrijheid" (1713), in 1617 herdrukt onder den titel „Lucius Junius Brutus, grondlegger der Roomsche vrijheid", „De dood van Johan de Garcias, enz." (1715), David en Jonathan" (1713), in 1737 herdrukt onder den titel: „Spiegel van edelmoedige vriendschap", „Aernout en Adolf van Egmond, hertogen van Gelder" (1716 en 1736), „De deugdzame boveling" (1720), „De verhinderde wraak van C. M. Coriolanus" (1720), „De dood van Willem den Eersten, prins van Oranje" (1721) en „De grootmoedigheid van Epaminondas" (1722). Voorts gaf hij uit: „Kleefsche en Zuid-

Hollandsche Arcadia"(1716), „Noord-Hollandsche Arcadia" (1725), „Zededichten" (1713, 1721, 1727 1741), „De zegepralende Vecht" (1719), „Korte schets van het leven en sterven der Martelaren" (1720, 1730), „Honderd leerzame zinnebeelden" (1722), „De Instplaats Zoelen" (1723, 1742), „Bijbelsche tooneelpoëzij" (1724, 1735, 1741), „Het leven van den apostel Paulus" (1734, 1739, 1743), enz. Zijn gedichten ademen den geest van zijn tijd; zij missen alle oorspronkelijkheid en losheid, maar bewegen zich met groote saaiheid op zedelijk en godsdienstig gebied. De talrijke drukken van sommige zijner werken bewijzen echter, dat zij in den smaak vielen zijner tijdgenooten; ook zijn treurspelen werden in de 18de eeuw nog lang in den Amsterdamschen schouwburg opgevoerd. Hij overleed den 20sten December 1731.

Bruin, *Anna Maria de*, was een Nederlandsche tooneelspeelster, die in 1730 met grooten bijval in den schouwburg te Amsterdam optrad, met den tooneelspeler *Jan Punt* in het huwelijk trad, en den 24sten Mei 1744 in den bloei harer jaren overleed.

Bruin, *Willem*, een Nederlandsch wijsgeer en schrijver, werd geboren te De Rijp, den 29sten April 1759 en aldaar opgevoed in het weeshuis der Doopsgezinde gemeente. Hij werd in de leer gedaan bij een timmerman en molenmaker, maar toonde zoo grooten aanleg voor de beoefening der letteren, dat de leeraar der gemeente, *Pieter Hartman*, hem het voorstel deed, hem tot predikant op te leiden. Dat voorstel werd door *Bruin* met geestdrift aangegrepen, en door zijn volharding bracht hij het spoedig zoover, dat hij in 1783 zijn eerste preek hield in de vacante gemeente te Kolhorn en Barsingerhorn. Weldra werd hij te Wieringen en in 1789 te Westzaan beroepen. Hij overleed den 22sten October 1826. Tot zijn geschriften behooren: „Het lot der menschen na hunnen dood, enz." (1793), „De levensgeschiedenis van Jezus niet overtollig, enz." (1794), „Gemeenzame beschouwingen over den godsdienst voor ongeoefenden" (1795), „Het goede Kristijntje of eene geschiedenis voor dienstboden" (1795), twee wijsgeerige prijsverhandelingen in de werken van Teylers Genootschap, beide met zilver bekroond, „Godsdienstige en wijsgeerige beschouwingen der jongste staatsomwentelingen in Europa" (1799), de roman in brieven „Frans Edelings en Sophia Constant" (1801), „Proeve over de wijsheid van God in het ontwerp der Evangelische bedeeling" (1800).

Bruin, *Servaas de*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Schoonhoven, den 11den Februari 1821 en overleed te 's Gravenhage, den 12den Januari 1901. Hij schreef woordenboeken en leercursussen in verschillende talen en in het geheel ongeveer 150 boeken. Daarvan noemen wij: „Groote lotgevallen eener kleine familie" (1846), „Een voogd en twee pupillen" (1847), „Kraakamandelen voor lachers en denkers of variatiën op het alphabet" (1864), List van vrouwen" (blijspel, 1865), „Onze vriend uit Friesland" (1868), „De huwelijksadvertentie" (blijspel, 1869), „De notarisklerk" (1869; 2de druk, 1871), „Wat is verkieslijk, conservatief of liberaal, en waarom?" (1869), „Geldwinnen zonder werken of de natuurlijke gevolgen eener gebrekkige beschaving" (1871), „Een lieve jongen, een boek om te lachen" (1871) „Geen schoondochter of zij moet van adel zijn" (1871), „Zoo zijn er. Berijmde schetsen" (1878), „Duitsch woordenboek" (1881—1884, 2de druk, 1896), „Fransch woordenboek" (1873—1879, 3de druk, 1904), „Nieuw Engelsch woordenboek" (1861, 4de druk, 1898), „Zak-encyclopaedie" (1890, 17de—20ste duizend, 1894). Vooral is de schrijver bekend door de uitgave van zijn leercursussen in brieven, om zonder onderwijzer verschillende Europeesche talen te leeren schrijven en spreken, bewerkt naar de methode Toussaint-Langenscheidt. Ook schreef hij onder het pseudoniem *Justus Argus* in het tijdschrift „Criticus" (1847—1848).

Bruin, *Paulus Bernardus*, Roomsch Katholiek geestelijke en professor in de ethica en sociologie aan het Seminarium te Oudenbosch, werd in 1850 te Alkmaar geboren en ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Katwijk en het Seminarium te Hageveld. In 1869 trad hij in de Societeit van Jezus en werd in 1875 aan hetzelfde gymnasium te Katwijk, waar hij als leerling zijn opleiding ontving, leeraar in de klassieke talen. Hij vond hier echter geen blijvende plaats en vestigde zich in 1879 te Maastricht, waar hij tot 1897 als priester werkzaam was. Hij wijdde er zich tevens aan zijn wijsgeerige studiën, die hem in laatstgenoemd jaar het professoraat verwierven aan het Seminarium te Oudenbosch, dat hij tot heden vervult. Opstellen van zijn hand verschenen in: „Studiën op Godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied" en in eenige andere periodieken.

Bruine, *Johannes de*, een Nederlandsch kanselredenaar, werd geboren te Balk in Friesland, den 7den Augustus 1657. Hij studeerde te Franeker, was er een leerling van den hoogleeraar *Van der Waeijen* en werd daarna achtereenvolgens predikant te Nieuw-Brongerga, Stavoren, Wesel, Dordrecht en 's Gravenhage, waar hij den 4den September 1722 overleed. Hij heeft eenige preeken en catechisatieboekjes uitgegeven.

Bruine, Samuël Koenraad de, was een Nederlandsch kanselredenaar en een zoon van den voorgaande. Hij studeerde te Utrecht, was als predikant achtereenvolgens werkzaam te Dubheldam, Deventer, Middelburg, waar hij tevens hoogleeraar werd in de godgeleerdheid, en te Amsterdam, waar hij den 30sten Maart 1748 overleed. Hij heeft preeken uitgegeven, die hem in zijn dagen grooten roem bezorgden.

Bruineeren is een bewerking, die men verschillende metalen doet ondergaan, om ze tegen roesten te beveiligen. Ze worden daarbij met een dunne bruine laag bedekt, een kunstmatig roestlaagje, dat de onderliggende deeltjes tegen den invloed van het weer, enz. beschermt. Voor ijzerwaren is een laagje ijzeroxyduloxyd de beste bescherming. Men verkrijgt dit door het ijzer onder bepaalde voorwaarden te verhitten, of door de inwerking van oververhitten waterdamp van 650° C. Stalen geschut en geweerloopen bruineert men door ze herhaaldelijk te bestrijken met een oplossing van 10 gr. ijzervitriool, 2,5 gr. ijzerchloried in 85 gr. gedestilleerd water, waarna ze gepolijst worden met lijnolie of was. Zeer zware buizen worden niet gebruineerd, maar met olieverf, teer, enz. bestreken. Het bruineeren van het koper van munten, galanterieartikelen en an-

dere koperen voorwerpen berust op het veroorzaken van een dunne laag koperoxydul.

Bruining, *Hermanus*, werd geboren te Dantumawoude, den 20sten Mei 1705. Hij studeerde te Leiden, was achtereenvolgens predikant te Wyckel, Wirdum, Hoorn en Rotterdam, en overleed den 2den Juli 1781. Hij was een geleerd man, die behalve preeken een „Verhandeling over het geheele Nieuwe Testament" heeft nitgegeven.

Bruining, Hermanus, Adrianus, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Rotterdam, den 15den November 1738. Hij studeerde te Utrecht en was achtereenvolgens predikant te Kelhorn, Workum en Veere. Ook werd hij in 1803 door Zeeland gecommitteerd tot het bijeenbrengen van een bundel „Evangelische gezangen". Hij was een beroemd kanselredenaar en een beoefenaar der letter- en dichtkunde, zooals blijkt uit zijn „Taal- en Dichtkundige bijdragen" (1758—1762) en uit zijn „Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde" in de werken van het genootschap „Dulces ante omnia Musae". Van dit genootschap, alsook van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden was hij een der oprichters. Hij schreef in de „Nederlandsche Bibliotheek", leverde verscheidene der Evangelische gezangen (91, 115, 139, 142, 148 en 180), gaf preeken uit en een „Proeve van Bijbel- en Mengelpoëzij" (1792). Hij everleed den 17den Januari 1811.

Bruining, Gerbrand, was een bloedverwant van de beide voorgaanden. Hij werd geboren te Gorredijk, den 28sten Juli 1764, studeerde te Franeker in de theologie, maar gevoelde zich vervolgens bezwaard om de Formulieren van Eenigheid te enderteekenen. Daarna werd hij rector te Joure, vervolgens praeceptor te Harlingen, en verwisselde in 1787 deze betrekking met die van luitenant bij de Utrechtsche Staten-artillerie, waarna hij weldra kapitein en naar Makkum gedetacheerd werd. Daarna hielp hij Muiden verdedigen tegen een aanval der Pruisen en voegde zich, na veel omzwervingen, bij de Nederlandsche uitgewekenen te St. Omer. In 1789 naar Amsterdam teruggekeerd, zette hij er aan de kweekschool der Remonstranten zijn theologische studiën voort en werd achtereenvolgens als Remonstrantsch leeraar beroepen te Bleiswijk, Berkel, Nieuwkoop en Zevenhoven. In 1811 legde hij zijn betrekking neder, vestigde zich te Leiden, werd in 1817 bibliothecaris der Bibliotheca Thysiana en overleed er in 1833. Hij heeft een lange reeks werken uitgegeven, van welke wij noemen: „Een nieuw gevoelen aangaande de grondvesting der Assyrische heerschappij" (1794), „Esra, de schrijver der eerste en der meeste andere historische boeken des Ouden Testaments" (1798), „De geschiedenis der eude godsdienstleer uit de ruïnen, waarin Volney haar misvormd heeft, opgebouwd" (1802), „Ontwerp van een volledige geschiedenis der eude Oostersche wereld" (1807), „De algebraïsche voorstellen aangaande de beweging van personen en schepen, enz., die elkander achterhalen, tegenkomen, enz. ontwikkeld. enz." (1814), „La Patrie, ou description de l'Empire Français", een vertaling van *F. W. Reinhard's*, „Samenstel der christelijke zedekunde" (1815, 8 dln.), „Nieuwe volledige beschrijving van België, enz." (1830), „Geschiedenis der Nederlanden noopens het zuiderdeel des Rijks" (1815), „Een doorloopende commentaar op 't geen oude Latijnsche schrijvers omtrent Nederland en zijn bewoners vermelden" (1818), „Nederduitsche syneniemen" (1820) en „Algemeen aardrijkskundig woordenboek" (1821). Ook behaalde hij het accessit op een prijsvraag van Teylers Genootschap en was medewerker aan „Weilands Nederduitsch taalkundig woordenboek", hetwelk hij van de letter O af nagenoeg alleen geleverd heeft.

Bruining, Albert, een jongere broeder van den voorgaande, werd geboren te Gorredijk, den 25sten Juni 1766, studeerde te Franeker en te Groningen, en werd predikant te Pietersbierum, waar hij den 12den December 1837 overleed. Hij schreef: „De leer der verzoening met God naar den Bijbel" (1806) en „Aanmerkingen over den brief van J. van Assen over de leer der verzoening met God naar den Bijbel" (1807).

Bruinisse is een Zeeuwsche gemeente in het O. van het eiland Duiveland. Zij wordt in het N. door de Grevelingen, in het O. door het Zijpe en in het Z.O. en Z. door het Mastgat bespoeld en in het W. begrensd door de gemeente Oosterland. Bestaande uit drie polders, beslaat deze gemeente een oppervlakte van 858 H.A. en telt 2818 inwoners (1905). In het N. bestaat de bodem uit klei, in het Z. uit klei vermengd met zand. Visscherij, scheepvaart en landbouw zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Tarwe, aardappelen, erwten, boonen en vlas worden het meeste verbouwd; dan volgen haver, gerst en rogge.

In 1452 verkreeg *Adriaan van Borssele* van graaf *Filips I* octrooi om, het uit schorren bestaande Bruinisse te bedijken. De Bruinisserpolder was echter pas in 1467 bedijkt; met nieuwe inpolderingen werd de gemeente vergroot in 1621. Zij omvat het dorp Bruinisse en het gehucht Zijpe. In eerstgenoemde plaats landden in 1571 de Spanjaarden na het Keeten doorwaad te hebben; er zijn kerken voor de Hervormden en Christelijk-Gereformeerden, alsmede oesterputten. Zijpe is het beginpunt van den stoomtram naar Brouwershaven en door veerbooten verbonden met Anna-Jacobapolder op St. Filipsland en Numansdorp in den Hoekschen Waard.

Bruinkool is een brandbare delfstof, ontstaan uit planten van het tertiaire tijdvak der aardgeschiedenis, die in kemmen of bekkens opgehoopt en doorgaans door nog latere lagen bedekt en samengeperst zijn. Men vindt in de bruinkool nog de duidelijke sporen van haar ontstaan uit planten terug en men kan haar beschouwen als de verbindende schakel tusschen de oudere steenkolen en de nieuwere veenvormingen. Zij is nu eens houtachtig, vezelig en dicht, dan weer aardachtig, terwijl de kleur afwisselt tusschen bruin en zwart. Zij heeft een matte tint of vetglans en is soms zoo zacht, dat zij gemakkelijk fijn gewreven kan worden. Het soortelijk gewicht bedraagt 1 à 1,5. Het gehalte aan koolstof (50 à 75°/₀) is geringer, het gehalte aan zuurstof (19—26°/₀), waterstof (3—6°/₀) en stikstof (0,2—2°/₀) en meestal ook het aschgehalte (1—6°/₀) grooter dan dat van steenkolen. Zij is gemakkelijk ontbrandbaar en verbrandt met een roetgevende vlam en een bitumineuzen reuk. Het waterige produkt der droge destillatie reageert, evenals bij hout, zuur; bij steenkolen is de reactie

alkalisch. Als hruinkoolpoeder met kaliloog verwarmd wordt, krijgt deze een hruine kleur, terwijl heete kaliloog nauwelijks gekleurd wordt door steenkolen.

De kleur, de bouw en de samenstelling der bruinkool is zeer verschillend, afbankelijk van den graad van omzetting, welke deze beeft ondergaan. Zij vertoont zicb als bituminens hont, bastkool, aardkool, gewone brninkool, turfkool, pekkool, papierkool, enz. Het minst veranderd is de stof, die men met den naam van *bitumineus hout* (houtachtige bruinkool, fossiel bont) bestempelt. Daarbij zijn niet alleen de schors, maar ook de wortel, de stam en de takken goed bewaard gebleven, zoodat men veelal de jaarringen nog kan tellen. Somtijds zijn de boutvezels in zoo goeden staat, dat men zulk bont buigen en met zaag en beitel bewerken kan. Dit bout is afkomstig van naald- en loofboomen, en men vindt daarbij stammen van aanzienlijke lengte. Doorgaans ontdekt men zulke stammen in een liggende houding, docb er zijn ook recbtstandige gevonden. De *bastkool* onderscbeidt zich door een vezeligen bouw, is uit boomscbors ontstaan en buigzaam. Men vindt deze o.a. te Kaltennordbeim en te Offenheim in de Wetterau in Dnitschland. De *naaldkool* bestaat hoofdzakelijk nit bnigzame, naaldvormige stukken en is afkomstig van de vaatbundels van palmstammen. Zij is in den Elzas bij Lobsann en bij Rott in het Zevengebergte te vinden. De *gewone bruinkool* hestaat nit een zwartachtigbruine tot zwarte, harde massa, dicht en fijn van aard, mst een schelpachtige, soms effen breuk, vetachtig glanzend of scbitterend. Zij is gedeeltelijk gelaagd, en aan de lucht blootgesteld, barst zij in trapezinmvormige stnkken. Zij draagt het karakter van een uit tnrf ontstane soort kool, is rijk aan overblijfselen van planten en wordt ver verbreid aangetroffen. De *aardkool* bestaat uit slechts los samenhangende massa's, die gemakkelijk fijngewreven kunnen worden, heeft een aardachtige breuk, een matten glans en is geelbruin tot donkerbruin van kleur. Veelal kan men ze met water kneden, in vormen brengen en drogen, waarna zij een goede brandstof oplevert (briketten) en den naam van *vormkool* draagt. Sommige soorten ervan dienen als verfstof (Keulsche umbra). Deze aardkool wordt veel gevonden in de Noorddnitscbe vlakte, in Thüringen, aan den Neder-Rijn en in Algiers. Zij is meestal sterk verontreinigd met leem, zand, oxaliet, melliet, retiniet, zwavel, zwavelkies, gips en alnin. Fijn verdeeld zwavelkies maakt de aardkool zelfontbrandbaar; vermenging met alnin doet alninerts en alninaarde ontstaan. De *papierkool* kan men gemakkelijk in dunne blaadjes splijten. Een bnigzame soort van deze, welke bij het verbranden onaangenaam riekt, draagt den naam van *stinkkool*. Van alle soorten laat deze de meeste ascb achter tot 70%; haar hladerige toestand is zij verschnldigd aan dnnne lagen van Cyprisschelpen en diatomeeën. Zij bevat een menigte overblijfselen van planten en dieren, is aan den Rijn, in het Rhöngebergte, in Anvergne, enz. te vinden en wordt gebruikt tot het verkrijgen van paraffine en pbotogeen. De *pekkool* is het meest veranderd, hoewel men op baar lengtehreuk nog altijd sporen ontdekt van plantenresten; haar breuk is schelpachtig, haar glans wasachtig en hare kleur fluweelzwart. Zij gelijkt bet meest op cannelcolen. In bet Westerwoud in Bohemen is deze kool dikwijls, onder den invloed van basaltnitbarstingen, veranderd in een soort anthraciet.

De samenstelling van verscbillende hruinkoolsoorten is als volgt:

Soort en vindplaats.	Koolstof.	Waterstof.	Zuur- en stikstof.	Asch.
Licht ligniet uit het Westerwond..	70,3	6,4	21,4	1,9
Donker ligniet nit het Westerwoud..	58,2	5,9	35,1	1,7
Aardkool van Mertendorf ..	49,5	5,1	22,8	21,5
Aardkool van Gerstewitz ..	67,1	10,2	10,0	12,6
Gewone bruinkool v. Dnx. ..	69,5	5,6	19.9	5,0
dito „ Aussig.	61,2	5,1	21,3	12,3
Glanskool van Meiszner.. ..	70,0	3,2	17,6	5,5
Pekkool n. h. Habicbtswald ..	57,3	4,5	26,1	1,3

De bruinkool wordt overal gevonden in de tertiaire formatie. Deze formatie, welke daarnaar ook wel den naam van *bruinkool-formatie* draagt, is algemeen over den aardbodem verbreid. In Duitschland liggen daarin wel bruinkoollagen tot een dikte van 38 m.; de voornaamste bestanddeelen dier vorming zijn echter de *leemsoorten*, zoowel de potklei, als de verschillend gekleurde *letten*. Door bijmonging van kool verandert de leem in donkerkleurige *kolenletten*. Ook heeft men bitnminense *leilagen*. Een tweede hoofdbestanddeel der bruinkoolformatie is fijn of grof zand. Hier en daar is dat zand in banken van zandsteen en in conglomeraat herschapen. Het bindmiddel is dan vaak kiezelaarde, en zoo ontstaat de bruinkoolzandsteen. In het gebied der Alpen heeft men in plaats van los zand den *molassezandsteen*, nu eens door mergel, dan weder door koolznre zonten (van calcinm, magnesinm, ijzer) of ook door kiezelzuur verbonden, en bet leem is door mergel vervangen. Hier en daar vindt men in die vorming *zoetwaterkalk*, leiachtige schelpmergel, *kiezelkalk*, enz., terwijl *gipsmergel* zelden voorkomt. Van meer belang zijn het *phosforiet* (Opper-Palts, Wetterau), het leemachtige *spherosideriet* en de *leemijzersteen* (in het gebergte langs den Neder-Rijn en in Bohemen). De derde groote afdeeling der bruinkolenformatie, die in groote nitgestrektheden voorkomt in Zevenburgen, Bohemen, Hongarije, Anvergne en Japan, bestaat uit vulkanische tufsoorten en conglomeraten, die steeds in verbinding met basalt en trachiet optreden. In al die losse en vaste gesteenten, zand- en leemsoorten, tuf, enz. zijn de bruinkolenlagen besloten, soms als een enkele bedding, soms ook in afwisselende lagen van zeer verschillende dikte. Zij bevinden zich op sommige plaatsen in een horizontalen stand, elders, vooral in vnlkanische streken, zijn zij opgericht en verbrijzeld. Eenige bruinkolenlagen bevinden zich aan de oppervlakte der aardkorst, anderen zijn door latere diluviale en allnviale vormingen bedolven; ook liggen zij hier en daar onder het basalt. In

de buurt van den Hohen Peiszenberg in Opper-Beieren bevinden zich 17 lagen.

De overblijfselen van planten, die in de bruinkoolformatie voorkomen, bestaan hoofdzakelijk uit naaldhoutsoorten. Daartoe behooren uitgestorven Pinussoorten en vele eigenaardige cypressen en beesters, waaronder men den Glyptostrobus aantreft, voorts de Amerikaansche Wellingtonia, Virginiaansche cypressen (Taxodium distichum), de Afrikaansche sandarakbeester (Callitris) en tevens een aantal loofboomen, zooals de ahornboom, de iep, de wilg, de els, de baagbeuk, de walnotenboom, de eik, de laurier-, kaneel-, en kamferboomen (Daphnogene), de Rhamnus, de storaxboom (Liquidambar), enz. Terwijl in de oudste lagen het Indisch-Australische type sterk vertegenwoordigd is, nadert de flora van den lateren tijd meer tot die van het zuidelijk deel der Vereenigde Staten. Ook onder de visschen treft men dezelfde verschillen aan. Daarenboven vindt men er reuzensalamanders, kikvorschen, slangen, schildpadden, vogels en vele zoogdieren.

Tot de oudste bruinkolenlagen behooren de onbeduidende lignietvormingen in het bekken van Parijs, van den Monte-Bolca aan het Gardameer en te Häring in Tirol. In Duitschland onderscheidt men een ouder (oligoceen) bekken, dat men heeft blootgelegd bij Egeln en Aschersleben, aan den rand van den Harz, in de omstreken van Halle en Leipzig, bij Kaufungen in Hessen en in Samland, en een jonger bekken, dat optreedt in Brandenburg, Pommeren, Mecklenburg, de Lausitz, bij Leipzig, in het Habichtswald en den Neder-Rijn. Te zamen omvatten deze bruinkolenlagen een gebied van ruim 220000 v.km. In Brandenburg en de Lausitz beslaat de bruinkoolformatie een gebied van 44000 v. km. In het Saksisch-Thuringsche bekken vindt men het centrum van de Duitsche bruinkoolmijnen. Andere kleine bekkens vindt men in het Rhöngebergte, de Wetterau, Opper-Hessen, het Westerwond en den Neder-Rijn. Ook in de Palts, in Moravië en in Opper-Silezië komt veel bruinkool voor. Tevens ligt een uitgestrekt bruinkoolgebied in Bohemen. Het Hongaarsche bekken zet zich voort tot in de oostelijke Alpen, Zuid- en Midden-Stiermarken en tot in Karinthië. Ook midden in de Alpen vindt men enkele geïsoleerde kleine bekkens.

Van Opper-Oostenrijk tot in het zuiden van Frankrijk vindt men een breeden zoom van kolenhoudende molasse om de Alpen, en deze breidt zich noordwaarts uit tot in Opper-Zwaben. Voorts heeft men bruinkolen in Italië en Dalmatië, in Frankrijk, bovenal in Anvergne en aan den mond der Rhône, en aan de overzijde van de Middellandsche Zee in Algiers. In Engeland vindt men bruinkool in het kleine bekken van Bovey en in het zuidwesten van het land. Zij komt verder voor in de basaltrijke streken van het oostelijk deel van Ierland (Reuzendam) en op de eilanden aan de westkust van Schotland. Op IJsland komt zij, onder den naam *surtrbrandr*, in uitgestrekte hoeveelheden voor tusschen de basaltachtige en palagonitische tuflagen. Noord-Amerika heeft bruinkolen aan den bovenloop der Missouri en op Vancouver, en ook hier kenmerken zij zich door een dergelijke flora als in Europa; zelfs ontdekt men daarin Europeesche plantensoorten, zooals Acer trilobatum. In Azië komt bruinkool voor, die in kwaliteit steenkool nabij komt, op de eilanden van Insulinde, vooral op Sumatra en Borneo, alsmede in Japan.

Bruinkool wordt zeer algemeen gebruikt als brandstof. De aardkool wordt, evenals leem, uit de vrije hand of met machines ontgonnen in rechthoekige stukken of in stompe kegelvormige kluiten. Ook vervaardigt men zeer veel briketten (zie aldaar) van bruinkool. Sommige soorten verwerkt men wel tot cokes voor ijzersmelterijen en chemische fabrieken; andere gebruikt men voor gasovens. Bitumineuse pekkool dient tot bereiding van roet. Van een bepaalde zwarte, fijnweefachtige soort (gagaat) vervaardigt men sieraden. Lichtbruine bitumineuse bruinkool wordt gebruikt voor de vervaardiging van minerale oliën en paraffine; de Keulsche umbra dient tot het bereiden van verf.

De *ontginning* van bruinkoollagen geschiedt met behulp van mijnschachten of door open mijnen. Bij de eerste manier neemt men later de stutten in de mijngangen weer weg en laat de er boven gelegen grond daarin vallen, waardoor de ontstane ruimten weer gevuld worden (Bruchbau). Bij de open mijnen ruimt men eerst de bovenliggende lagen, die de bruinkool bedekken, weg en ontgint dan verder de lagen in de open lucht. Hierbij wordt de geheele laag gebruikt, terwijl bij de eerste methode noodzakelijk een gedeelte verloren gaat. Ook heeft men bij de open mijnen geen hout noodig tot het aanleggen van mijngangen. De bovenliggende lagen leveren daarbij soms nog voordeel op, daar zij vaak stoffen bevatten, die aan fabrieken of bouwondernemingen verkocht worden. Deze worden met behulp van excavateurs weggebaggerd, of, waar de aard van den grond dit niet toelaat, afgegraven. Wanneer de laag dik is, geschiedt dit in verschillende terrassen.

Bij de kolenlaag zelf zorgt men vooral voor goede afwatering en verdeelt de laag in strooken, die achtereenvolgens uit de band of machinaal worden weggehakt, terwijl de kool terstond in wagens geladen wordt. Soms geschiedt ook hier de ontginning in verschillende terrassen. In het noordwestelijk gedeelte van Bohemen, waar de bruinkool vrij hard is, graaft men eerst in de laag galerijen uit, door pijlers ondersteund; wanneer deze dan later weggenomen worden, stort de daarbovenliggende laag in en kan dan dadelijk weggeruimd worden. De uitgegraven stukken worden daarna nog gesorteerd, kleiner gemaakt, gezeefd, om er de vreemde bestanddeelen uit te halen, en vervolgens afgeleverd. Sommige soorten worden eerst gedroogd en dan tot briketten verwerkt.

Bruinkool-formatie. Zie *Bruinkool.*

Bruinsma, *Josephus Joannes*, een Nederlandsch plant- en delfstofkundige, werd geboren te Leeuwarden, den 6den October 1805. Hij ontving er onderwijs in de oude en nieuwe talen, vervolgens in de artsenijmengkunde, en werd er in Juni 1826 door de Geneeskundige Commissie tot apotheker bevorderd. Voorts werkte hij tot voltooiing zijner studiën 2 jaar te Hamburg, waar hij de colleges in de botanie, chemie en pharmacognosie bijwoonde, en vestigde zich in 1830 in

zijn geboorteplaats als apotheker. Hij zette hier zijn studiën voort, en zijn nauwkeurig bewerkte „Flora Frisica of naamlijst en kenmerken der zichtbaar-bloeiende planten in de provincie Friesland" (1840) was de vrucht zijner nasporingen. Voorts leverde hij in tijdschriften belangrijke opstellen over botanische onderwerpen, zooals: „Nasporingen betreffende den oorsprong, de geschiedenis, het vaderland, de geographische en physische verspreiding, enz. van eenige in Nederland gekweekte granen" (Tijdschrift van Nijverheid, 1840), „Over de kruidkundige verdiensten van mr. D. H. Bencker Andreae" (Tijdschrift voor Natuurlijke geschiedenis, 1838), enz. Ook schreef hij: „Buitengewone afwijkingen, waargenomen bij de gedaantewisseling des zijdeworms", „Over de tabak", „Over het doen van geregelde natuurkundige waarnemingen", „De Fluessen", „Het Roode klif", de beide laatste stukjes in den Frieschen Volks-almanak, „Iets over het gebruik der kool bij enkelvondige galvanische toestellen" (met *E. Bloembergen*. 1841), eenige gerechtelijk-scheikundige rapporten over gevallen van vergiftiging, enz., terwijl een beschouwing der provincie Friesland met betrekking tot hare grondgesteldheid, flora en fauna en tot haar klimaat door hem bewerkt is voor de „Medische Topographie" van ons land. Zijn verdiensten werden algemeen gewaardeerd. Niet alleen werd hij benoemd tot ridder van de orde der Eikenkroon en heeft de hoogleeraar *Miquel* aan de Bruinsmania Isertioïdes hem ter eere dien naam gegeven, maar vele geleerde genootschappen, hebben hem het eerelidmaatschap of het lidmaatschap opgedragen.

Bruinsma was in zijn geboortestad lid der Commissie van bestuur van het stads-ziekenhuis, lid van den Raad en sedert 1866 wethonder der gemeente Leeuwarden. Terwijl hij te voren lid-correspondent was van de commissie tot een geologische kaartbeschrijving van Nederland, lid van de plaatselijke commissie van geneeskundig toezicht, lid en secretaris van het landhuishoudkundig congres, enz., bleef hij later nog werkzaam als lid van den Geneeskundigen Raad van de provinciën Friesland en Groningen. Hij overleed den 26sten Maart 1885.

Bruinspaat is een ijzerhondende dolomietsoort. Zie *Dolomiet*.

Bruinsteen (Mangaansuperoxyde, Mn O_2) of *Pyrolusiet* is het gewichtigste erts voor bereiding van mangaanverbindingen, terwijl het van groot belang is voor de fabricage van chloor en van glas. Ook andere mangaanertsen (Brauniet, Haumanniet, Psilomelaan en Manganiet) komen onder den naam van bruinsteen in den handel, maar deze kunnen de echte niet of slechts gedeeltelijk vervangen. Alleen als de bruinsteen in groote stukken in den handel komt, is reeds aan het uiterlijk te beoordeelen, of het de echte is of niet. Gewoonlijk wordt een gemalen mengsel van mangaanertsen verkocht, waarvan de waarde scheikundig bepaald wordt; deze hangt af van de hoeveelheid zuurstof.

Bruinsteen wordt voornamelijk gevonden in Duitschland, Hongarije, Rusland, Frankrijk en Spanje. Het grootste deel der jaarlijks geproduceerde hoeveelheid wordt gebruikt voor de bereiding van chloor (zie aldaar). De bruinsteen wordt dan overgevoerd in andere verbindingen, die weer verwerkt worden tot zoogenaamden „geregenereerden bruinsteen", die weer voor de chloorbereiding bruikbaar is.

Evenals chloor kan ook brominm en jodium ermee bereid worden. In de glasblazerij wordt bruinsteen onder den naam van glazemakerszeep gebruikt voor het ontkleuren van ijzerhondende glassoorten. Grootere hoeveelheden kleuren het glas wijnrood tot violet. De met bruinsteen ontkleurde glazen hebben soms de onaangename eigenschap door inwerking van het zonlicht rood of violet te worden.

Daar hij sterke verhitting van mangaansuperoxyde zuurstof vrij komt, werd deze stof op laboratoria gebruikt ter bereiding van zuurstof. Gewoonlijk wordt hiervoor genomen een mengsel van chloorzure kalium en bruinsteen, dat bij verhitting een gelijkmatigen stroom van zuurstof oplevert.

Bruinverven. Zie *Ververij*.

Bruinvisch. Zie *Dolfijnen*.

Bruinwier. Zie *Wieren*.

Bruinijzererts. Zie *Bruinijzersteen*.

Bruinijzersteen, *bruinijzererts* of *limoniet* is een belangrijk ijzererts. Het komt vooral voor in kogelvormige, druifvormige of niervormige stukken, of in stalactietachtige massa's, dikwijls met een spiegelgladde, halfronde oppervlakte, (*bruine glaskop*); het treedt echter eveneens op in dichten, aardachtigen toestand. Het bruinijzersteen bestaat uit 85,6% ijzeroxyd en 14,4% water en bevat somtijds ook verontreinigingen van leem, kiezelzuur, enz. Zijn scheikundige formule is $2Fe_2O_3 \cdot 3H_2O$. Het soortelijk gewicht is 3,4—4,4, de hardheid 4,5—5,5, de kleur kruidnagelbruin tot zwartbruin, soms ook geelachtigbruin tot okergeel. Verder bezit het eenigzins een metaalglans, smelt voor de blaaspijp aan de kanten en onder het afgeven van vonken in het binnenste der vlam en wordt magnetisch. Men onderscheidt de volgende soorten: *bruine glaskop*, een vezelig erts, dat ook op bovengenoemde wijze voorkomt en soms bont van kleur is. Hieruit bereidt men een soort licht vloeibaar ruwijzer, dat vooral zeer geschikt is voor de vervaardiging van staafijzer; *dicht bruinijzersteen*, dat zeer dicht en hard is, bruinachtigzwart, rood- of geelbruin en weinig glans bezit; *bruine ijzeroker*, die grof en fijn voorkomt, bruinachtig tot okergeel is en een matten tint vertoont; *leemachtige bruinijzersteen*, verontreinigd door leem. Deze verschillende soorten komen meestal gemeenschappelijk voor in de meest verschillende gesteenten, waar zij lagen, nesten of gangen vormen. Het erts wordt nog voortdurend gevormd door verweering van andere ijzerertsen en door afzetting uit water. De bruine ijzeroker wordt ook verwerkt tot gele of roode verfstof.

Bruispoeder is een mengsel van dubbelkoolzuurnatrium met droog, poedervormig wijnsteenzuur. Dit laatste verbindt zich, als men het poeder in water roert, met het natriumzout onder opbruisen van koolzuur. Het bruispoeder, dat in de apotheek verkrijgbaar is (pulvis aërophorus), bevat 26 deelen dubbelkoolzuurnatrium, 24 deelen wijnsteenzuur en 50 deelen suiker. Het *Engelsche* bruispoeder (pulvis aërophorus anglicus),

bevat in geklenrde papiertjes 2 gr. dubbelkoolzuurnatrium, in witte dito 1,5 gr. wijnsteenzuur. Men lost het eerste van te voren in zuiver water of in suikerwater op en voegt er dan het andere bij. Doet men hij het witte poeder nog het laxeerende Seignettezont, dan krijgt men het *laxeerend* bruispoeder (pulvis aërophorus laxans), bevattende 7,5 gr. Seignette-zont en $2^1/_2$ gr. dubbelkoolzuurnatrium in gekleurde en 2 gr. wijnsteenzuur in witte papiertjes. Dit wordt ook wel *Seidlitz*-poeder genoemd. Deze bruispoeders werken verfrisschend, bevorderen de galafscheiding en de ontlasting en doen het braken ophonden. Zij zijn aangenamer van smaak dan vele andere purgeermiddelen.

Bruix, *Etienne Eustache*, een Fransch admiraal, werd geboren te St. Domingo, den 17den Juli 1759. In 1789 was hij opgeklommen tot scheepsluitenant, voerde in 1794 den titel van „major général" in het eskader van *Villaret-Joyeuse*, maakte deel uit van de expeditie naar Ierland, werd schout-bij-nacht in 1798 en den 9den floréal van het jaar 6 minister van marine. In Maard 1799 voorzag hij door een stoute onderneming *Masséna*, die in Genua was opgesloten, opnieuw van proviand. Toen *Napoleon* voornemens een landing in Engeland wilde beproeven, belastte hij *Bruix* met het opperbevel over de vloot, die het krijgsvolk zou overbrengen. Deze echter, inmiddels tot admiraal verheven, werd ziek en begaf zich naar Parijs, waar hij den 18den Maart 1805 overleed.

Brulaap. Zie *Aap*.

Brüll, *Ignaz*, een Oostenrijksch musicus, werd te Prossnitz in Moravie geboren, den 7den November 1846. Hij kreeg te Weenen les in het pianospel van *Epstein*, in de compositie waren *Rufinatsja* en later *Dessoff* zijn leermeesters. Nadat hij herbaaldelijk concertreizen gedaan had, word hij van 1872—1878 leeraar in het pianospel aan het Instituut Horak te Weenen en wijdde zich daarna uitsluitend aan de compositie. Hij schreef de volgende opera's: „Die Bettler von Samarkand" (1864), „Das goldene Kreuz" (1874), „Der Landfriede", „Bianca" (1877), „Koningin Mariette" (1882), „Das steinerne Herz" (1888), „Gringoire" (1892), „Schach dem König" (1893), „Gloria" (1896) en „Der Husar" (1898). Daarvan is „Das goldene Kreuz" het meest bekend en geldt voor een van de beste repertoirestukken der Duitsche opera's. Verder componeerde hij nog het ballet: „Ein Märchen aus der Champagne", 2 pianoconcerten, een symfonie en andere kleine stukken.

Brulliot, *Franz*, een Duitsch kunstenaar en schrijver, werd geboren te Düsseldorf, den 16den Februari 1780. Hij oefende zich aan de Academie zijner geboortestad en in 1805 te München, verkreeg hier in 1808 de betrekking van opzichter bij de verzameling gravures en werd in 1822 benoemd tot conservator. Hij vermeerderde haar tot 300000 exemplaren en zorgde voor een uitmuntende rangschikking. Zijn voornaamste geschrift is: „Dictionnaire des monogrammes" (Leipzig, 1817—1818), vermeerderd met de „Table générale des monogrammes" (München, 1820). Hij overleed den 13den November 1836.

Brüllow (ook *Brülow* en *Brylow*), *Karl Pawlowitsj*, was een Russisch historieschilder. Hij werd in 1799 geboren te Petersburg, ontving zijn opleiding aan de academie aldaar en begaf zich in 1823 met zijn broeder naar Rome. Hier ontving hij van den keizer de opdracht, verschillende stukken van *Rafaël* op de ware grootte te kopiëeren. Van 1830—1833 vervaardigde hij zijn hoofdwerk: „De verwoesting van Pompeji", naar de voorstelling van *Plinius*, dat zich door een levendig koloriet onderscheidt. Een ander belangrijk werk van zijn band is: „De vermoording van Inez de Castro" (1834). Na zijn terugkeer in Rusland schilderde hij vele uitmuntende portretten en andere stukken. In 1835 volbracht hij een reis door Griekenland, Turkije en Palestina en schetste er een aantal landschappen, die in de reisbeschrijving van *Dawydow* (St. Petersburg, 1839—1840, 2 dln., met atlas) zijn opgenomen. Voorts schilderde hij een „Hemelvaart" voor de Kasansche hoofdkerk te St. Petersburg, en in de Isaacskerk aldaar heeft hij fresco's geschilderd. *Brüllow* overleed te Marciano, nabij Rome, den 23sten Juni 1852.

Brüllow, *Alexander Pawlowitsj*, een Russisch bouwkundige en een jongere broeder van den voorgaande. Hij word in het jaar 1800 geboren, oefende zich in de architectuur aan de academie te St. Petersburg, vergezelde zijn broeder op diens eerste reis naar Rome en werd na zijn terugkeer te St. Petersburg aldaar benoemd tot hoogleeraar in de bouwkunde. Toen in 1838 het keizerlijk winterpaleis afgebrand was, bestuurde hij met den architect *Strassof* de herstelling van dat gebouw. Voorts heeft hij den grooten Michaël-schouwburg, de sterrenwacht, de St. Pieterskerk, enz., te St. Petersburg gebouwd, benevens vele kerken in Byzantijnschen en Gotischen stijl. Hij overleed te St. Petersburg, den 21sten Januari 1877.

Brumaire, *Nevelmaand* (van „brume", nevel) was in den almanak van de eerste Fransche republiek de naam van de tweede maand des jaars. Zij begon den 22sten, 23sten of 24sten October en eindigde den 20sten, 21sten of 22sten November van onze tijdrekening. Een beroemde dag dier maand is de 18de Brumaire van het jaar VIII (9 November 1799), waarop *Bonaparte* het Directoire deed vallen en als eerste consul de teugels van het bewind in handen nam.

Bruman, *Hendrik* of *Henricus Brumannus*, in de 2de helft der 17de eeuw rector der Latijnsche scholen te Zwolle, hield zich bezig met geschiedkundige nasporingen, vooral met betrekking tot de provincie Overijsel. In de „Analecta" van *Dumbar* komen van hem voor: „Res Transisalanae" eindigende met 1478, „Brevis Isalae descriptio" en „Bellum inter Transisalanos en Gelros". Daarenboven schreef hij over de rechten der steden Deventer, Kampen en Zwolle. Hij overleed in het jaar 1679 te Zwolle.

Brumatalijm is een door *Becker* te Jüterbog uitgevonden kleverige massa, om insekten te vangen, die voor vruchtboomen schadelijk zijn. Men ontwikkelt de stammen met een strook papier, die met brumatalijm bestreken is. Tegen het einde van October moet deze aangebracht worden, daar dan de ongevleugelde wijfjesvlinders kruipend de einden der twijgen zoeken te bereiken, om daar haar eieren te leggen. Ook verzamelen zich onder de papierringen vele insekten, vooral als de strooken aan den onderkant

niet tegen den stam sluiten. Voor de bereiding der rupsenlijm neemt men 2,5 kg. raapolie en 0,5 kg. varkensvet, die eerst onder voortdurend roeren tot op ongeveer $^{3}/_{3}$ ingekookt en daarna onder voortdurend roeren met een gesmolten mengsel van 0,5 kg. terpentijn en 0,5 kg. colophonium vermengd worden.

Brumel, *Anton*, een componist uit de 2de helft der 15de eenw, was een leerling van *Ockenheim* en in Nederland gevestigd. Hij heeft verscheidene missen samengesteld en muntte in het algemeen uit in het vervaardigen van kerkmuziek. Verschillende stukken van dezen componist zijn in handschrift aanwezig op de bibliotheek te München.

Brummell, *George Bryan*, bekend onder den bijnaam van *Beau Brummell*, werd den 7den Juni 1778 te Londen geboren. Als zoon van een particulier secretaris van lord *North*, kreeg *Brummell* reeds gedurende zijn studietijd te Eton en te Oxford, een zekere beroemdheid door zijn ten toppont gedreven dwaasheid in kleeding en manieren, die overigens gepaard ging met groote geestige gevatheid. Nadat hij dienst had genomen in het leger, kwam hij na 4 jaren in het bezit van een vermogen van 30000 pond sterling, hetgeen hem in staat stelde, een schitterende rol te spelen in de Londensche gezelschappen. Zelfs de verkwistende prins-regent (de latere koning *George IV*) behoorde tot de vrienden en bewonderaars van den „prince of dandies", maar kreeg in 1813 met hem oneenigheid. Drie jaren later moest *Brummell* wegens speelschulden naar Calais vluchten. In 1830 verkreeg hij een sinecure als consul te Caen, maar werd spoedig daarna krankzinnig. Hij overleed in 1840 te Caën. Zijn in psychopathologisch opzicht interessant leven werd beschreven door *Jesse* (Londen, 1844, nieuwste uitgaaf 1886).

Brummen is een Geldersche gemeente, begrensd door Apeldoorn, Voorst, Zutfen en Rheden. Zij beslaat een oppervlakte van 8210 H.A. en telt 7385 inwoners (1905). In het W. en het midden bestaat de bodem uit zanddiluvium, langs den IJsel liggen kleigronden, hier en daar met alluviaal zand vermengd. De akkers zijn in het algemeen vruchtbaar; in en om de buitenplaatsen, onder welke de Engelenburg een eerste plaats inneemt, vinden wij veel bosschen. Heidegronden liggen alleen ten W. van Empe en Tonden, ten N. van Eerbeek en ten Z. van Koldenhave. Landbouw is er het hoofdmiddel van bestaan. De gemeente omvat de dorpen Brummen, Hall en Eerbeek, benevens eenige buurten.

Het dorp Brummen telt ongeveer 1200 inwoners, is een der mooiste en welvarendste plaatsen van de Velnwe en bezit schoone omstreken; in de nabijheid ligt het prachtige landgoed Engelenburg. Brummen ligt aan den spoorweg van Arnhem naar Zutfen en bezit een Hervormde- en een R.-Katholieke kerk.

Brumund, *Jan Frederik Gerrit*, predikant in Nederlandsch Oost-Indië en onderzoeker der Javaansche oudheden, werd geboren te Amsterdam den 29sten Augustus 1814. Hij studeerde aan het Athenaeum zijner geboorteplaats en aan de academie te Utrecht, vertrok in 1841 naar Indië, en werd achtereenvolgens predikant te Soerakarta, op Amboina, opnieuw te Soerakarta, te Soerabaja en te Batavia. In 1854 met verlof naar Nederland teruggekeerd, kwam hij in 1859 naar Indië terug, werd eerst reizend predikant te Pontianak, daarna weer te Batavia geplaatst en den 17den Mei 1862 op zijn verzoek eervol ontslagen. *Brumund* heeft zich behalve door zijn dienstwerk en zijn bemoeiing met de zending ook verdienstelijk gemaakt door tal van opstellen en door zijn onderzoekingen op oudheidkundig gebied. In 1862 werd hij door de Regeering belast met de taak om een critische beschrijving te vervaardigen van de Hindoe-oudheden op Java. In de jaren 1862 en 1863 bezocht hij daartoe een aantal Javaansche gewesten en leverde een verslag van zijn onderzoekingen in Buitenzorg, de Preanger, Cheribon, Tegal, Pekalongan, Samarang en een deel van Bagelen. Daarbij bezorgde hij opgaven voor een oudheidkundige kaart, alsmede een critische beschouwing der literatuur over Indische oudheden. Hij overleed den 12den Maart 1863 te Malang gedurende een dienstreis.

Brumund heeft zijn ervaringen medegedeeld in het „Tijdschrift voor Nederlandsch Indië," in het „Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde," in zijn te Amsterdam uitgegeven „Indiana" (2 dln.), enz. Hij was lid van de „Deutsche morgenländische Gesellschaft", correspondeerend lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en lid der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

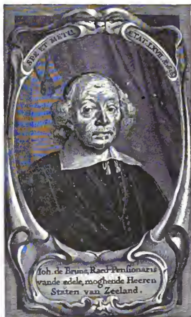
Brun, *Friederike Sophie Christiane*, een Deensche schrijfster, werd geboren te Gräfentonna in het hertogdom Saksen-Gotha, den 3den Juni 1765. Zij vertrok op jeugdigen leeftijd met haar vader naar Kopenhagen en trad in 1783 in het huwelijk met den geheimraad *Brun*. In 1788 verloor zij het gehoor, ondernam met haar echtgenoot reizen naar het Zuiden en bracht in 1801 geruimen tijd door te Coppet bij *Necker* en diens dochter, madame *de Staël*. Zij overleed den 25sten Maart 1835 te Kopenhagen. Hare eerste gedichten, uitgegeven te Zürich in 1795, schreef zij onder den invloed van *Matthisson*, later gaf zij in hare gedichten blijken van sympathie voor de zaak der Grieken. Haar laatste werk „Wahrheit aus Morgenträumen und Idas ästhetische Entwickelung" (Aarau, 1824) bevat een beschrijving van het leven uit haar jeugd. In hare reisbeschrijvingen zooals: „Prosaïsche Schriften" (4 dln., Zürich, 1799—1801). „Episoden" (4 dln., Zürich, 1807), „Briefe aus Rom" (Dresden, 1816) en „Römisches Leben" (2 dln., Leipzig, 1833) komen mededeelingen voor over hare ontmoetingen met *Klopstock*, *Matthisson*, *Johs. von Müller*, *Bonstetten*, *Zoëga*, *Fernow*, *Angelica Kauffmann* e. a.

Brunck, *Richard François Philippe*, een Fransch letterkundige, werd geboren te Straatsburg, den 30sten December 1729. Hij ontving zijn opvoeding op de school der Jezuïeten te Parijs, nam als oorlogscommissaris deel aan den Zevenjarigen Oorlog en wijdde zich na zijn terugkeer te Straatsburg aan de beoefening der Grieksche taal. Ofschoon hij de Omwenteling van 1789 met geestdrift toejuichte, werd hij toch onder het Schrikbewind gevangen genomen, maar de val van *Robespierre* hergaf hem de vrijheid. Hij overleed

den 12den Juni 1803. *Brunck* heeft uitgegeven: „Analecta veterum poetarum graecorum" (Straatsburg, 1772—1776, 3 dln.), „Anakreon" (Straatsburg, 1778, 3de druk, 1787), „Gnomici poetae graeci" (Straatsburg, 1778, opnieuw uitgegeven door *Schäfer*, Leipzig, 1817), verder verschillende stukken van Grieksche treurspeldichters, zooals *Appollonius Rhodius* (Straatsburg, 1780), *Aristophanes* (Straatsburg, 1781—1783, 3 dln.) en vooral van *Sophocles*, met een nieuw Latijnsche vertaling (Straatsburg, 1786—1789, 3 dln.). Ook gaf hij boeken uit van Latijnsche dichters, zooals van *Virgilius* (Straatsburg, 1785), *Plautus* (Zweibrücken, 1788, 3 dln.) en van *Terentius* (Bazel, 1797).

Brundisium. Zie *Brindisi*.

Brune, *Johan de*, was een Nederlandsch godgeleerde en geschiedkundige. Geboren te Middelburg in 1589, werd hij aldaar raadslid in 1635, secretaris der provinciale rekenkamer in 1638, secretaris der Staten in 1644 en raadpensionaris van Zeeland in 1649. Van hem is onder anderen verschenen: „Proverbia o de spreuken van Salomon" (1619), „De grondsteenen van een vaste Regeringe, enz." (1621 en 1661), „Emblemata of Zinnewerck, enz." (1624 en 1641), „De CL Psalmen Davids" (1644 en 1650), „Salomon's Hooglied" (1647), „Banketwerk van goede gedachten" (2 dln., 1657 en 1660), voorts gedichten in den „Zeeuwsche Nachtegaal", enz.

Brune, *Guillaume Marie Anne*, een Fransch maarschalk, werd geboren te Brives-la-Gaillarde in het departement Corréze, den 13den Maart 1763. Hij studeerde te Parijs in de rechten, was bij het uitbarsten der Revolutie boekdrukker aldaar en werd lid van de club der Cordeliers, was bevriend met *Danton*, trad in dienst bij de nationale garde, redigeerde tot den 10den Augustus 1792 een dagblad, werd toen als burgerlijk commissaris naar België gezonden en in het volgende jaar benoemd tot adjudant-generaal en kolonel bij het noorderleger. Hij hielp in 1793 de opstandelingen van Calvados uiteenjagen, zag zich bevorderd tot brigade-generaal, nam deel aan het gevecht bij Hondschooten (7 en 8 September 1793), werd naar het zuiden van Frankrijk gezonden, waar hij de rust handhaafde te Bordeaux, Nizza, Marseille en Avignon, voerde daarna het bevel te Parijs en verijdelde in 1795 een aanval der Jacobijnen op de troepen. In 1796 en 1797 voerde hij bevel over een brigade in Italië onder *Masséna*, wierp in den slag bij Rivoli de Oostenrijkers terug, werd commandant der divisie-*Augereau*, en nam bij herhaling zitting in den krijgsraad van den opperbevelhebber *Bonaparte*. In 1798 veroverde hij Bern en proclameerde te Aarau de Zwitsersche Republiek, die hij geheel volgens het Fransche voorbeeld inrichtte. Daarna verving hij *Berthier* als bevelhebber van het Italiaansche leger, bedwong den opstand te Rome, wist de onrustige steden van Opper-Italië tot de zijde van Frankrijk over te halen en bezette de citadel te Turijn. Vervolgens aanvaardde hij het opperbevel over het Gallo-Bataafsche leger in ons land, versloeg den hertog *van York*, die met 45000 Engelschen en Russen een landing beproefde in Noord-Holland, den 19den September 1799 bij Bergen, den 6den October bij Castricum, en noodzaakte hem tot het sluiten van het verdrag van Alkmaar, volgens welks bepalingen de Engelschen en Russen Holland moesten ontruimen en 8000 gevangen Franschen in vrijheid stellen. In den aanvang van 1800 werd hij lid van den Staatsraad, voerde korten tijd het bevel in de Vendée, verving na den slag bij Marengo *Masséna* als opperbevelhebber van het leger in Italië, beteugelde er de oproeren door Florence te bezetten en Arezzo te verbranden, bracht tegen het einde van December de troepen over de Mincio, versloeg de Oostenrijkers aan de Etsch (Adige), bezette Vicenza en Roveredo, en sloot den 16den Januari 1801 te Treviso een wapenstilstand met *Bellegarde*, waardoor de Vrede van Luneville werd voorbereid. Daarna werd hij weder voorzitter van de afdeeling Oorlog in den Staatsraad en ging in 1803 als gezant naar Konstantinopel, vanwaar hij in 1804 terugkeerde, inmiddels door *Napoleon I* benoemd tot maarschalk. Daarna werd hij belast met het bevel over het kustleger, en in het laatst van 1806 droeg de keizer hem de betrekking op van gouverneur-generaal der Hanzesteden. In 1807 voerde hij weder bevel over het leger, dat over Maagdenburg naar Zweedsch Pommeren voortrukte; hij belegerde en veroverde Stralsund en maakte zich meester van Rügen. Toen hij zich te Schlatkof bij Anklam in een onderhoud met *Gustaaf IV*, koning van Zweden, eenige woorden had laten ontvallen, die krenkend waren voor *Napoleon I*, werd hij ontslagen. Na de Restauratie verklaarde hij zich voor *Lodewijk XVIII*, die hem echter geen aanstelling gaf, zoodat hij

zich aanstonds bij *Napoleon I* aansloot, toen deze van Elba terugkwam. Deze benoemde hem tot pair en verleende hem het commando over een observatiekorps in het zuiden van Frankrijk, waar hij Toulon geruimen tijd tegen de troepen des konings verdedigde. Na den val van *Napoleon I* draalde hij zeer lang met het inleveren van zijn onderwerping, maar moest er eindelijk toe besluiten. Toen hij zich vervolgens naar Parijs wilde begeven, werd hij te Avignon, waar hij ten onrechte gehouden werd voor den moordenaar der prinses *de Lamballe*, door het volk vermoord, den 2den Augustus 1815.

Bruneau, *Alfred*, een Fransch componist, geboren den 3den Maart 1857 te Parijs, was een leerling van het conservatorium aldaar. Hij trok het eerst de opmerkzaamheid door zijn muzikaal-dramatische bewerking der romans van *Zola*: „Le Rêve" (1891), „L'attaque du moulin" (1893) en „Messidor" (naar „Germinal", 1897). Nog niet opgevoerd is „Ouragan". Tevens componeerde hij een „Requiem", verscheiden ouvertures en symphonische dichtstukken en liederen. In „Messidor" zette *Bruneau* een niet rythmischen prozatekst op muziek, een handeling die grooten tegenstand ondervond. Hij schreef een tijdlang tooneelkritieken voor de „Revue contemporaine", den „Gil Blas" en de „Figaro".

Brune de Jonge, *Jean de*, of *Janus Brunaeus*, was een Nederlandsch letterkundige uit de eerste helft der 17de eeuw. Hij genoot het onderricht van zijn oom *Franciscus Junius* en van *Gerardus Joannes Vossius*, waarna hij zich wijdde aan de beoefening der Nederlandsche letteren en in 1649 overleed. Tot zijn werken behooren: „Veirsjes" (1639), „Wetsteen der vernuften" (1644 en 1652), „Jok en ernst" (1644), enz. Alle werken van *Jan de Brune de Jonge* zijn uitgegeven in 1655 en ten tweede male in 1681.

Brunel, *Marc Isambard*, de ontwerper en aanlegger van den eersten tunnel onder de Theems te Londen, werd den 25sten April 1769 geboren te Hacqueville, in het Fransche departement Eure. Hij nam in 1786 dienst bij de Fransche marine, vertrok tengevolge der Revolutie in 1793 naar New-York en wijdde zich daar aan de beoefening der ingenieurswetenschappen. Hij werd vanwege de stad New-York belast met het bestuur eener geschutgieterij en met de versterking van den havenmond. In 1799 vertrok hij naar Londen en bracht er in 1806 zijn vinding, een machinale blokgieterij, op staatskosten in toepassing. Daarna bedacht hij een toestel om te zagen en bouwde in 1811, op last der admiraliteit, een zaagmolen te Chatham. Zijn grootsten roem verwierf hij echter door den bouw van den tunnel onder de Theems, een werk, dat hij van 1825 tot 1842 onder groote moeilijkheden uitvoerde. Hij werd in 1842 tot baronet verheven, en overleed te Londen, den 12den December 1849.

Brunel, Isambard Kingdom, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Portsmouth, den 9den April 1806. Hij hielp zijn vader bij den bouw van den tunnel onder de Theems, legde zich later toe op den aanleg van spoorwegen en op de vervaardiging van machines en andere toestellen voor de stoomscheepvaart. In 1833 werd hij benoemd tot hoofdingenieur bij den Great-Westernspoorweg, waarvoor hij de brug over de Theems te Maidenhead en die over de Wye te Chepstow bouwde. Tevens zijn de kettingbrug van Hungerford en de dokken te Cardiff en Sunderland door hem uitgevoerd, benevens de grootste schepen van dien tijd, de „Great-Western" (1835) en de „Great-Britain" (1842). Ook heeft hij deelgenomen aan den bouw der Conway-brug en aan dien der Britannia-brug, en hij stond den aannemer *Paxton*, den bouwer van het Crystal Palace, met zijn raad bij. *Brunel* was de eerste, die de invoering der schroef aanried voor de Engelsche marine. Zijn laatste en beroemdste werk was de bouw van het reusachtige ijzeren stoomschip de „Leviathan", later omgedoopt tot „Great-Eastern". Hij overleed te Westminster, den 15den September 1859.

Brunelle (*Brunella*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemigen* (*Labiatae*). Het onderscheidt zich door een tweelippigen kelk, een naakte keel, een eenigzins geknotte, 3-tandige bovenlip en een kortere, 2-spletige onderlip. De bloemkroon is tweelippig, de bovenlip rolrond, gaaf of 2-lobbig, de onderlip 3-lobbig. De helmdraden zijn aan den top gevorkt of 2-tandig, waarvan de eene tand naakt is en de andere het helmknopje draagt. Er zijn groote schutblaadjes tusschen de bloemen geplaatst. In ons land vindt men de *gemeene brunelle* (*Brunella vulgaris L.*), algemeen in de weiden op hooge zand- en zavelgronden. Zij heeft gesteelde, langwerpig-eironde, aan den voet getande bladeren en een opgaanden stengel. Ook groeit hier en daar de *ingesneden brunelle* (*B. laciniata*) met gesteelde, eirond-langwerpige bladeren, van welke de bovenste lancetvormig getand of vindeelig zijn, en de *groot bloemige brunelle* (*B. grandiflora*).

Brunelleschi, *Filippo*, ook wel *Brunellesco* genaamd, een Italiaansch bouwmeester der 15de eeuw, werd geboren te Florence in 1379. Hij kwam eerst als leerling bij een goudsmid, doch wijdde zich weldra aan de beeldhouwkunst en vervolgens aan de bouwkunst, studeerde vlijtig wiskunde, mechanica en was de eerste, die de leer der perspectief volgens wetenschappelijke regels in toepassing bracht. Hij ging vervolgens naar Rome en bestudeerde daar de antieken van 1405—1415. Daarna bouwde hij den koepel van den dom te Florence, waar zijn ontwerp den prijs had behaald (1418). In 1431 had hij dit werk voltooid. Tevens bouwde hij te Florence nog twee basilica's, namelijk de kerken Santo Spirito en San Lorenzo en het paleis *Pitti*. Zijn relief voor de bronzen deur van San Giovanni te Florence, het offer van *Isaac* voorstellende, is een werk uit zijn jeugd en bevindt zich thans in het Nationale Museum aldaar. Bovendien is een prachtig, in hout gesneden crucifix, van hem afkomstig, aanwezig in de Santa Maria Novella te Florence.

Brunelleschi wordt beschouwd als de eerste groote bouwmeester van Italië, die de Gotiek vervangen heeft door de Renaissance. Zijn domkoepel te Florence heeft als voorbeeld gediend voor den koepel der St. Pieterskerk te Rome. Hij overleed den 16den April 1446 te Florence.

Brunellesco. Zie *Brunelleschi*.

Brunet, *Jacques Charles*, een Fransch boekhandelaar en bibliograaf, werd geboren te Parijs,

den 2den November 1780. Hij heeft onder anderen toevoegselen uitgegeven tot de „Dictionnaire bibliographique" (Parijs, 1802) van *Duclos*, „Notice sur les différentes éditions des Heures gothiques" (Parijs, 1834), „Recherches bibliographiques sur les éditions de Rabelais" (1852), enz. Zijn voornaamste werk is echter: „Manuel du libraire et de l'amateur de livres" (3 dln., Parijs, 1810), waarvan hij in 1860—1865 een veel vermeerderde 5de uitgave bezorgde. Hij overleed den 16den November 1867.

Brunet, *PierreGustave*, een Fransch geleerde, werd den 18den November 1807 te Bordeaux geboren. Hij heeft zich vooral toegelegd op het oud-Fransch en op de verschillende Fransche dialecten en een reeks bibliografische werken uitgegeven. Daarvan noemen wij: „La France littéraire au XVe siecle, ou Catalogue raisonné des ouvrages imprimés en langue française jusqu'à l'an 1500" (1865) en „Les fous littéraires" (1880). Hij overleed te Bordeaux, den 24sten Januari 1896.

Brunet de Presle, *Charles Marie Wladimir*, een Fransch beoefenaar der Grieksche taal, geboren te Parijs, den 10den November 1809, wijdde zich reeds vroeg aan de studie der oude talen en van het Nieuw-Grieksch, en vertaalde hierin de „Maximes" van *Larochefoucauld* in het jaar 1828. Zijn „Recherches sur les établissements des Grecs en Sicile" (1845) bezorgde hem den prijs der Académie des Inscriptions, en zijn „Examen critique de la succession des dynasties égyptiennes" (1850) verwierf een eervolle vermelding. Na den dood van *Letronne* werd hij, met *Egger*, belast met een uitgave der Grieksche papyrusrollen, welke verschenen onder den titel: „Les Papyrus grecs du musée du Louvre et de la bibliothèque impériale" (1865). In 1852 werd hij lid van het Instituut en in 1864 hoogleeraar in het Nieuw-Grieksch aan de school voor Oostersche talen. Hij overleed den 14den September 1875 te Parijs.

Brunetière, *Ferdinand*, een Fransch letterkundige, te Toulon geboren, den 19den Juli 1849, leefde eerst te Marseille en kwam later naar Parijs. In 1875 werd hij medewerker aan en redacteur van de „Revue des Deux Mondes" en trad in 1893 als directeur daarvan op. Tevens werd hij in 1886 docent aan de normaalschool en in 1893 gekozen tot lid van de Academie. In 1895 schreef *Brunetière* een sensationeel artikel over zijn audiëntie bij *Leo XIII*, waarin hij de veel gewraakte uitdrukking „het bankroet van de wetenschap" gebruikte en aandrong op een terugkeer tot den godsdienst. Hij schreef, naast vele tijdschriftartikelen, o.a. de volgende werken: „Evolution des genres dans l'histoire de la littérature" (deel I Parijs, 1890), „Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française" (7 series, Parijs 1880—1903), „Histoire et littérature" (deel I-III Parijs 1884-1886), „Questions de critique" (Parijs, 1889), „Nouvelles questions de critique" (Parijs 1890), „Le roman naturaliste" (Parijs 1883 en 1896), „Les époques du Théâtre français 1636—1850" (Parijs 1892), „Essais sur la littérature contemporaine" (Parijs, 1892 en 1895), „L'évolution de la poésie lyrique en France au XIXe siècle" (2 dln., Parijs 1894), „Education et instruction" (Parijs, 1895), „La moralité de la doctrine évolutive" (Parijs, 1896), „La renaissance de l'idéalisme" (Parijs, 1896), „Victor Hugo" (2 dln.), „Manuel de l'histoire de la littérature française" (Parijs, 1898), „Histoire de la littérature française classique", „Discours de combat" (2 dln.), „Discours académiques", Sur les chemins de la croyance", „Science et Religion", „La moralité de la doctrine evolutive" en „Honoré de Balzac" (Parijs, 1906).

Brunetti, bijgenaamd *Cicerovaccio*, een Romeinsch volksmenner gedurende de bewegingen in 1848 en 1849, werd geboren te Rome in 1802 en was aanvankelijk houthandelaar en verhuurder van karren. Wegens zijn moed was hij algemeen bekend en ontzien, zoodat hij in vele gevallen als scheidsman gekozen werd. Bij een overstrooming van den Tiber bleef hij met een boot nacht en dag varen, om overal levensmiddelen aan te voeren en het leven van velen te redden. De keus van *Pius IX* tot oppersten kerkvorst werd door hem met geestdrift toegejuicht, en de triomfboog, ter eere van den paus, den 8sten September 1845 te Rome prijkende, was vooral door zijn onvermoeiden ijver verrezen. Vaak werd hij bij den paus toegelaten, om inlichtingen te geven omtrent de gezindheid der lagere volksklasse. Groote verdiensten verwierf hij in 1847 bij het ontdekken van een absolutistische samenzwering tegen den paus, want zonder zijn hulp ware het oproerige volk niet beteugeld. Toen echter de beweging in een omwenteling veranderde bij de weigering van den paus, om aan Oostenrijk den oorlog te verklaren, volgde *Cicerovaccio* een anderen weg. Zijn medeplichtigheid aan het vermoorden van *Rossi* is niet bewezen, maar het is boven allen twijfel verheven, dat hij deel nam aan de revolutie van den 18den November 1848. Gedurende de republiek bleef hij op den achtergrond. Na het bezetten van Rome door Fransche soldaten werd hij in hechtenis genomen, maar in 1850 door den krijgsraad vrijgesproken. Hij begaf zich nu naar Genua en vervolgens naar Marseille. Omtrent zijn verdere lotgevallen bestaat geen zekerheid, doch volgens een verklaring van *Garibaldi* werd hij in 1856 te Catarini, aan den mond der Po, door Oostenrijksche soldaten doodgeschoten.

Brunetto Latini, een Italiaansch en Fransch schrijver, werd geboren te Florence, omstreeks het jaar 1210. In 1254 was hij notaris, werd echter door de Ghibellijnen verbannen, woonde tot het jaar 1260 te Parijs, werd in 1267 kanselier der commune in Florence, was in 1287 lid van het College der Prioren en overleed in 1294. Hij schreef in Frankrijk, in de Fransche taal, de groote encyclopaedie, die hij „Li livres don trésor" noemde en die in 1863 te Parijs werd uitgegeven door *Chabaille*. Dit werk verscheen in 1474 te Treviso in het Italiaansch door *Brono Giamboni* (nieuwe uitgave door *Gaiter*, 4 dln., Bologna, 1878—1883). Tevens gaf hij een uittreksel uit zijn encyclopaedie in het didactische gedicht „Il Tesoretto" (Florence, 1824).

Brunfels, *Otto*, volgens *Linnaeus* de vader der plantkunde, werd geboren te Mainz omstreeks het jaar 1488, studeerde aldaar in de godgeleerdheid en begaf zich toen in een Karthuizer klooster. Later omhelsde hij den Lutherschen godsdienst en werd predikant. Daarna legde hij zich toe op de geneeskunde en vertrok als geneesheer

naar Bern, waar hij in 1534 overleed. *Brunfels* was de eerste, die een werk over de in Duitschland groeiende planten uitgaf, en wel met platen, onder den titel: „Contrafayt Krenterbuch" (2 dln., Straatsburg, 1532—1537).

Brunfelsia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Solaneeën* en onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk, door een bloemkroon met een lange buis en een 5-lobbigen rand en door een besvrucht. Het omvat struiken, die in de keerkringsgewesten van Amerika groeien *B. americana L.* heeft lange bloemstelen, rechte buizen en vlakke bloemkroonranden, *B. indulata Sn.* bezit zeer korte bloemstelen en gebogen buizen, en *B. grandiflora Don.* is een fraaie, altijdgroene sierplant, die op onze breedte een warme kas vereischt.

Brunhilde of *Brunehilde*, in 567 na Chr. gehuwd met *Sigibert* van Anstrasië, was een dochter van *Athanagild*, koning der West-Goten. Toen haar zuster *Galsuintha* door haar echtgenoot, koning *Chilperik I* van Neustrië, vermoord was ter wille van de minnares des konings (*Fredegonde*), ontving zij, volgens de beslissing van een Frankische rechtbank verschillende steden daarvoor als schadeloosstelling. In 575 liet *Fredegonde* koning *Sigibert* vermoorden, *Brunhilde* werd echter door *Chilperik* gevangen gehonden. Zij begon nu een hardnekkigen strijd met *Fredegonde*. In 576 huwde zij *Chilperik's* zoon *Merwig*, en nadat deze in het jaar 577 door zijn vader in den dood gedreven was, verkreeg zij in Austrasië de heerschappij in naam van haar zoon, na diens dood (596) in naam van hare kleinzonen en nog later in naam van hare achterkleinzonen. Van 585 tot 613 had zij haar zetel te Metz en regeerde met zooveel kracht over Austrasië, en gedeeltelijk ook over Bourgondië, dat zij eeuwen lang in de herinnering van het volk voortleefde. Zij had daarbij voortdurend te strijden met de machtige grooten van het rijk en verloor den strijd in het jaar 613. *Chlotarius II*, de zoon van *Fredegonde*, kwam de vorsten te hulp, het leger van *Brunhilde* verspreidde zich, zij werd gevangen genomen en vervolgens doodgemarteld. Zij was toen meer dan 60 jaren oud. De *Brunhilde*, die in het Nibelungenlied voorkomt als de gemalin van *Gunther*, koning van Bourgondië, is niet dezelfde persoon, maar een mythische figuur, een Walkure (Brynhild). In de oorspronkelijke mythe verlost *Siegfried* haar uit de vlammen, vergeet haar echter later, door demonische machten verleid, voor *Kriemhilde* en levert haar uit aan *Gunther*. Door jaloezie en vertwijfeling gedreven, verraadt zij haar vroegeren minnaar, dien zij dan in den dood volgt.

Bruni, *Leonardo*, naar zijn geboorteplaats Arezzo, ook *Aretino* genaamd, een Italiaansch humorist, werd geboren in 1639, studeerde te Florence in de rechten, totdat hij onder de leiding van *Chrysoloras* zich geheel en al wijdde aan de studie der Ouden. In 1405 verkreeg hij de betrekking van secretaris van paus *Innocentius VII*, en hij behield haar bij diens 3 opvolgers *Gregorius XII*, *Alexander V* en *Johannes XIII*. Hij vergezelde laatstgenoemde naar de kerkvergadering te Constanz in het jaar 1415. Na de afzetting van den paus keerde hij naar Florence terug. Door zijn boek „Historiarum. Florentinarum libri XII" (Straatsburg, 1610) verkreeg hij van de republiek Florence het burgerrecht. In 1427 werd hij er benoemd tot staatssecretaris, en overleed aldaar, den 9den Maart 1444. Op het gebied der letterkunde heeft hij vertalingen geleverd van *Aristoteles*, *Plutarchus*, *Demosthenes*, enz., en van zijn overige geschriften vermelden wij: „Commentarius rerum suo temporo gestarum" (Venetië, 1476), „De bello italico adversus Gothos" (Venetië, 1471) en „Libellus de temporibus suis" (Venetië, 1485), terwijl hij levensschetsen van *Dante* en *Petrarca* uitgaf. Zijn roman „De amore Guiscardi et Sigismundae, filiae Tancredi", uit *Boccaccio's* „Decamerone", IV, 1, is meermalen gedrukt en in het Italiaansch en Fransch vertaald.

Brunia *L.*, een plantengeslacht uit de familie der *Bruniaceeën*, onderscheidt zich door ronde bloemknoppen, een borsteligen vruchtbodem, een 5-bladige bloemkroon en een 2-hokkig nootje met vele zaden. Talrijke soorten van dit geslacht groeien aan de Kaap de Goede Hoop en worden op de wijze van erica's behandeld. Zij dragen kleine bladeren en tot aren vereenigde bloemen. Van die soorten kennen wij *B. nodiflora L.*, met opwaarts gebogen, gladde, nagenoeg 3-hoekige bladeren. *B. alopecuroïdes Thunb.*, met 3-hoekige, rechtstandig geplaatste bladeren en eindelingsche bloemen, *B. deusta Thunb.*, met langwerpig ronde, bolle, aan den top bruine, eenigszins behaarde bladeren en bolvormige bloemknoppen aan de einden der takken, *B. rubra W.* met lijnvormige, gegroefde, horizontaal geplaatste bladeren en tot schermen vereenigde bloemen, enz. Zij komen bij een warmte van 4—6° C. door den winter.

Brünig, *De*, is een Alpenpas op de grens der Zwitsersche kantons Bern en Ohwalden. Hij verbindt Lucern en het Vierwondstedenmeer met het Berner Oberland. De Brünig-straatweg, in 1862 voltooid, voert van Lucern naar Brienz en is 57 km. lang. Hij verlaat bij Alpnach-stad het Vierwoudstedenmeer, loopt vervolgens langs de Aa en het Sarner-meer naar het Lungern-meer en bereikt op de grens van Bern zijn hoogste punt (1004 m.). Vervolgens splitst hij zich, links naar Meiringen, rechts naar Brienz en Interlaken. De in 1889 geopende Brünig-spoorweg levert niet zulke fraaie vergezichten op als de straatweg, maar de afstand van Lucern naar Brienz en Meiringen wordt daardoor afgelegd in 3 à 4 uren.

Brüning, *Adolf von*, een Duitsch industriëel, geboren den 16den Januari 1837 te Ronsdorf bij Elberfeld, studeerde sedert 1854 in de scheikunde te Wiesbaden en Christiania en diende vervolgens te Berlijn bij de artillerie. In 1862 nam hij zijn ontslag en stichtte te Höchst aan de Main groote verffabrieken (*Meister, Lucius und Brüning*), waar een aantal nieuwe teerverven van groote waarde gefabriceerd werden. Van 1874—1880 was hij lid van den Rijksdag. In 1876 verhuisde hij naar Frankfort a.d. Main en werd er president van de Middeldnitsche vereeniging voor kunstnijverheid. In 1882 werd hij bij de stichting van de Duitsche koloniale vereeniging tot vice-president hiervan gekozen en in 1883 werd hem door den keizer, erfelijke adeldom verleend. Hij overleed den 21sten April 1884 te Frankfort a.d. Main.

Brunings, *Christiaan*, een Nederlandsch wa-

terbouwkundige, werd den 8sten November 1736 te Neckaran geboren, maar kwam reeds zeer vroeg in Nederland. Hij bezocht het gymnasium te Hennesdorff in Bohemen, studeerde te Heidelberg in rechten, wijsbegeerte en natuurkunde en keerde op zijn 18de jaar naar Amsterdam terug, waar hij geplaatst werd op het bureau van een advocaat. Zijn neiging voor de waterbouwkunde deed hem die betrekking verlaten, en in 1765 werd hij van wege het hoogheemraadschap van Rijnland te Spaarndam belast met het opzicht op den Spaarndamschen dijk en de sluizen te Halfweg bij Zwanenburg, waar hij woonde tot aan zijn dood. In 1769 ontving hij van de Staten van Holland een aanstelling tot inspecteur-generaal over 's Lands rivieren en wijdde met grooten ijver al zijn kracht aan de verbetering van onzen waterstaat. Tot de onder zijn toezicht uitgevoerde werken behooren: de aanleg van het Bylandsche Kanaal, de nieuwe mond van het Kanaal van Pannerden, de doorsnijding van de Pley, de droogmaking der plassen onder Bleiswijk en Hillegersberg, de vervening van den Krimpenerwaard, de droogmaking der Nieuwkoopsche en Zevenhovensche plassen, enz. *Brunings* werd benoemd tot president der superintendentie voor de vervening van den Krimpenerwaard; in 1795 werd hem met *de Bock* en *Dalhoff* de taak opgedragen, de doorsnijdingen te herstellen, langs de rivieren ter verdediging gemaakt; in 1798 werd hij president der commissie van maritieme werken te Hellevoetsluis, in 1800 commissaris-inspecteur van den Waterstaat der Bataafsche Republiek en in 1803 directeur-generaal van 's Lands rivier- en zeewerken. Hij overleed te 's Gravenhage, den 16den Mei 1805, en zijn leerling *Frederik Willem Conrad* behaalde met een lofrede op zijn leermeester in 1807 den door het Staatsbewind uitgeloofden eereprijs, namelijk een gouden medaille aan een gouden keten, ter waarde van 200 ducaten.

Brunings heeft geschreven; „Consideratiën over de rivieren", opgesteld in 1804, „Verhandeling over de doorgraving uit het Wijkermeer naar de Noordzee" (1773), „Aanmerkingen over de waarneming van de snelheid der winden" (1772), Waarnemingen wegens de hoeveelheid van regen en uitwaseming op verschillende hoogten boven de oppervlakte der aarde" (1780), „Verhandeling over de toepassing op zeeboezems, bijzonder op het IJ, van zekeren algemeenen grondregel der hydrometrie, dat de grootste diepten steeds op de nauwste plaatsen der rivieren bevonden worden" (1784, met goud bekroond), „Verhandeling over het bepalen der gemiddelde snelheid van stroomend water" (1786, met goud bekroond) en „Bericht wegens een nieuwen hyetometer" (1786), welke 5 laatste stukken te vinden zijn in de werken van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Ook schreef hij: „Eenige aanmerkingen over de nuttigheid of nutteloosheid der overstroomingen van den Slaperdijk" (1793), „Verhandeling over de onschadelijkheid der paalwerken voor de sluizen op Halfwegen" (1796), „Verzameling van rapporten, verbalen en andere stukken betreffende de doorsnijdingen en werken, welke sedert 1771 op de bovenrivier tusschen Emmerik en Arnhem zijn aangelegd" (1798, 2 dln., met 13 kaarten en 2 platen), enz.

Brunings, Christiaan, Jr., een neef van den voorgaande, werd geboren in 1757 te Homburg vor der Höhe, trad in dienst bij den Nederlandschen waterstaat, was eerst opzichter in Rijnland, toen directeur-generaal der droogmakerij van de Nieuwkoopsche en Zevenhovensche plassen en daarna hoofdingenieur bij den Rijkswaterstaat. Hij werd in 1824 gepensionneerd en overleed den 30sten Maart 1826. Hij schreef een „Verhandeling over den voordeeligsten hoek, onder welken men de puntdeuren eener sluis kan samenvoegen" (1797) en met *Kros* en *Spruytenburg*, eveneens waterstaatsambtenaren, een „Verhandeling over de vierdeelige molenassen", waaraan door het Bataafsch Genootschap te Rotterdam de zilveren medaille is toegekend. *Brunings* was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, lid der Eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.

Brunings, Conrad Ludwig, een broeder van den voorgaande en eveneens een verdienstelijk waterbouwkundige, werd geboren te Heidelberg, den 15den Juli 1775, studeerde te Utrecht eerst in de godgeleerdheid en vervolgens in de wis- en natuurkunde, beantwoordde als student een prijsvraag van het Bataafsch Genootschap: „Over de theorie en uitwerking der staande schepradmolens," werd amanuensis bij de commissie tot droogmaking der Nieuwkoopsche plassen en in 1800, bij de organisatie van den waterstaat, benoemd tot commissaris-inspecteur, terwijl hem in 1803 en 1808 de post van inspecteur in één der rivierdistrikten werd toevertrouwd. In 1800, bij tijdelijke afwezigheid van den hoogleeraar *van Swinden*, nam hij diens lessen waar; ook werd hij in 1809 lid van het Centraal Comité van den waterstaat en bij de inlijving van Holland in Frankrijk (1810) hoofd-ingenieur in het departement der Monden van den Rijn. Hij overleed te 's Hertogenbosch, den 16den Augustus 1816.

Hij schreef in de werken van het Bataafsch Genootschap, behalve de reeds genoemde prijsverhandeling: „Over de zijdelingsche drukking der aarde en de hiernaar te regelen afmetingen der muren" en „Bijvoegsels tot de proeve eener nieuwe theorie nopens de staande schepradmolens", in die van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap: „Onderzoek nopens zeker vraagstuk uit de evenwichtkunde" (1803), en in die der Eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut: „Vertoog nopens den oppervlakkigen stand der rivieren, enz.", „Verhandeling over de verspreiding van den vloed uit zee opwaarts langs de onderscheidene rivieren en riviertakken", „Over de onderlinge gemeenschap der rivieren de Merwede en de Lek door middel van het kanaal, hetwelk derzelver embouchures vereenigt en den naam van Noord draagt", „Vertoog nopens de ijswording en het ontdooien, enz." (met bijvoegsel), „Iets over de verschillende mate van dichtheid der ijsstoppingen op de rivieren, enz." en „Onderscheidene theorieën omtrent het vermogen der waterleidingen, getoetst aan de ondervinding". Hij was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, lid van verdienste van het wiskundig genootschap „Een onvermoeide arbeid komt alles te boven" en lid van de Eerste klas-

se van het Koninklijk Nederlandsch Instituut.

Brunings, *Pierre Frederik*, was een Nederlandsch romanschrijver. Hij werd geboren te Antwerpen, den 7den April 1820, trad in 1837 als vrijwilliger in dienst bij de dragonders, ging over bij de infanterie en werd in 1846 tot tweeden, in 1853 tot eersten luitenant, in 1860 tot kapitein, in 1863 tot kapitein-adjudant en in 1871 tot majoor bevorderd en overleed als gepensionneerd kolonel, den 4den Juli 1889. Hij wijdde zich in zijn vrijen tijd met goed gevolg aan de beoefening der letteren, zoodat hij in 1855 als schrijver optrad met „Nevel en Zonneschijn". Daarop volgden: „Jonkvrouwe van Sterrenburg" (1861), „De gouverneur" (1864), „De gouvernante" (1860), de tweelaatste in de Guldenseditie van *D. A. Thieme*, „Een klaverblaadje" (1865), „De twee broeders" (tooneelspel, 1865), „Distels en lauweren" (Militaire schetsen, 1869, 2de uitgave), „De vergelding" (tooneelspel voor rederijkers, 1869), „Wildrik" (1870), „Gids voor den jongen militair" (1870), met „Vervolg" (1871), terwijl een twintigtal novellen van zijn hand in verscheidene tijdschriften, voornamelijk in „Het Vaandel", zijn verspreid. Daarvan is ook een gezamenlijke uitgave verschenen. „Distels en lauweren" zijn in 1857 en 1858 eerst uitgegeven onder den titel: „'s Krijgsmans lief en leed". Zijn blijspel: „Acht dagen buiten", dat in 1861 in den grooten schouwburg te Amsterdam werd opgevoerd, bleef tot nu toe ongedrukt. Voorts schreef hij nog: „Twee novellen" (1871, 2 dln.), „Een spelevaart over den Oceaan" (1872, 2 dln.), „Alice" (1880), „De twee oude vrijers en andere novellen" (1882), „Het gezin van den rentmeester" (1882, 2 dln.), „Een Hollandsche jongen" (1883), „Avontuurlijke verhalen voor jonge lieden" (1884), „De broodjager" (1884), „De schilder" (1884), „Mik in zijn element" (1884), „Op school en in het veld" (1884), „Uit den onden schooltijd" (1884), „Mijn vriend Parelman" (1885, nieuwe uitgaaf), „De gravin" (1886, 2de druk), „Onze krijgsmacht" (1886), „Mijn twee schoonzoons. Nagelaten roman" (1892), „De verloren zoon" (tooneelspel, 1895, 3de druk), „Een rijke vrouw" (1897), „De jagerkoningin" (guldens-editie no. 113), „Het duivelshuis" en „Verboden vrucht" (guldens-editie, no. 169), „Wildrick" (guldens-editie, no. 172—174), „Het eiland Pitcairn en andere verhalen" (Bibliotheek, no. 6), „Mijn vriendin Cor" (Bibliotheek voor meisjes, deel II), „Ongegenoode gasten" (Halve-guldens-editie, no. 14), „Inkwartiering" (tooneelspel, halve-guldens-editie, no. 1).

Brunius, *Karel George*, een Zweedsch oudheidkundige, geboren den 23sten Maart 1792 te Tanum, legde zich toe op de oude talen en werd in 1824 hoogleeraar in het Grieksch aan de universiteit te Lund. Hij overleed aldaar, den 11den November 1869. Hij schreef verscheidene Latijnsche en Zweedsche gedichten, o.a.: „De diis Arctois libri VI" (1822) en eenige oudheidkundige werken, zooals: „Nordiska Fornlemningar" (Noorsche oudheden, met *Liljegreen*, 1819), een historische en architectonische beschrijving van de hoofdkerk te Lund (1836; 2de druk, 1854), „Antiquarisk og arkitektonisk Resa genom Halland" (1838), „Historiska och arkitektonisk Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna" (1845), „Skånes konsthistoria för medeltiden" (1850), „Konstantecknin-gar under en Resa till Fahlun" (1851) en Gotlands Konsthistoria" (1864—1866).

Brünn, in het czechisch *Brno*, de hoofdstad van het Oostenrijksche kroonland Moravië, ligt op 49°11'39"N.Br. en 16°40'O.L. v. Gr., op een hoogte van 227 m. boven den zeespiegel, in een vruchtbare streek, aan de samenvloeiing van de Zwittawa en de Schwarzawa, aan den voet van den Spielberg. De stad heeft een oppervlakte van 16,68 v. km. en telt (1900) 108944 inw., waaronder een sterk garnizoen. De onregelmatig gebouwde binnenstad heeft op de plaats van de in 1860 geslechte vestingwerken fraaie plantsoenen en singels gekregen, terwijl daarbuiten aanzienlijke voorsteden met breede straten ontstaan zijn. In de plantsoenen staan de gedenkteekenen voor *Schiller* en *Grillparzer*, van den burgemeester *Winterholler* en een gedenkzuil ter herinnering aan de belegering der stad door de Zweden in 1644; voor het Duitsche Vereenigingsgebouw staat een gedenkteeken voor keizer *Jozef II* (1892). Van de 7 groote openbare pleinen zijn merkwaardig: het Groote Plein, met een huis, rijk versierd met sgraffito-schilderingen, gerestaureerd door *Prokop*, de Groenmarkt met een fontein en een zuil, gewijd aan de Heilige Drievuldigheid en aan Maria, het Elizabethplein, het Dominikanerplein, het Lazansky-plein met de Thomaskerk en het Winterhollerplein. In den parkaanleg aan den Franzensberg staat een obelisk van grijs marmer ter herinnering aan den oorlog van 1813—1815. Aan den westkant der stad verheft zich de Spielberg (288 m.), met prachtige plantsoenen en de citadel. Deze citadel was oorspronkelijk een vesting en diende als markgrafelijk slot; van 1740—1855 was het een staatsgevangenis, tegenwoordig doet het dienst als kazerne. Hier overleed in 1749 als gevangene de bekende pandoerenoverste *Franz von der Trenck* en van 1822—1830 zat de Italiaansche dichter *Silvio Pellico* hier gevangen, die zijn gevangenschap beschreven heeft in zijn beroemd werk: „Le mie prigioni". Aan den noordkant der stad ligt de Augarten, een park aangelegd in Engelschen stijl, dat door *Jozef II* voor bezoekers werd opengesteld, terwijl aan den overkant der Schwarzawa nog het Schreibwald gelegen is.

De stad heeft 17 kerken en 6 kapellen, o.a. de domkerk Petrus en Paulus, in Gotischen stijl uit de 15de eeuw, in 1645 door de Zweden verwoest, maar later gerestaureerd; de fraaie Gotische kerk St. Jakob, in 1502 begonnen door *Anton Pilgram*, met glasschilderingen van *Geyling* en *Zittler*, de Minderbroederskerk met fraaie fresco's, de Augustijnenkerk uit de 14de eeuw in het Koningsklooster der voorstad Altbrünn met een altaarstuk van *J. Potter*, de Capucijnerkerk met een grafkelder, die het stoffelijk overschot bevat van den pandoerenoverste *Trenck*, en de nieuwe Protestantsche kerk in Gotischen stijl, volgens plannen van *Ferstel*. Tevens vindt men er een synagoge in Moorschen stijl. Van de wereldlijke gebouwen moeten vooral genoemd worden: het nieuwe gebouw van den Landdag, het stadhuis met een Gotisch portaal en vele oudheden, de staats-ambachtsschool, het museum voor kunstnijverheid, vele militaire gebouwen, de groote zoogenaamde Jezuietenkazerne, een

voormalig klooster, de landweerkazerne, het groote ziekenhuis, het bisschoppelijk paleis, de technische hoogeschool, het Slavische Vereenigingsgebouw (Besednidum), het Duitsche gymnastiekgebouw, enz.

De stad heeft sedert 1850 een eigen bestuur; het geheele stedelijk bestuur berust bij den gemeenteraad, aan welks hoofd een uit zijn midden gekozen burgemeester staat, die na 3 jaar aftreedt.

Brünn is de zetel van vele regeeringslichamen van Moravië, van een R. Katholiek bisschop, van een Protestantsch Senior der Augsburgsche Confessie en van vele burgerlijke en militaire autoriteiten. Op onderwijsgebied zijn vooral belangrijk: een bisschoppelijke theologische school, een Duitsche technische hoogeschool, een Czechische technische hoogeschool, geopend in 1900, 3 gymnasia, 2 hoogere burgerscholen, 2 kweekscholen voor onderwijzers, 2 voor onderwijzeressen, 1 school voor weefkunst, 2 staats-ambachtsscholen een hoogere handelsschool, 2 handelsscholen, een muziekschool, een opleidingsschool tot officier bij de landweer, een kadettenschool der infanterie, een blinden- en doofstommeninstituut en 19 kinderspeeltuinen van stadswege. Verder zijn belangrijk: de talrijke instellingen van liefdadigheid, het Franzens-museum, met een verzameling van natuurvoortbrengselen uit den omtrek, benevens verzamelingen op het gebied van kunst, wetenschap en kunstnijverheid, en het Stedelijk museum, met oude geschriften en drukwerken.

Brünn is de voornaamste fabrieksstad van Oostenrijk-Hongarije en wordt daarom het „Oostenrijksch Manchester" genaamd. Vooral de wolindustrie is er belangrijk, bepaaldelijk de vervaardiging van laken, dat een Europeeschen naam heeft. Verder is er een belangrijke industrie van leer, van spin- en weefmachines, spiritus, vruchtenazijn, suiker, olie, handschoenen, schoenen, zeildoek, emailartikelen, enz. Tevens vindt men er veel stoommeelfabrieken en bierbrouwerijen. Er wordt een levendige handel gedreven, en Brünn heeft dan ook druk bezochte markten en ligt in een kruispunt van belangrijke spoorwegen, terwijl naar verschillende naburige plaatsen stoomtramwegen voeren.

De stad Brünn bestond reeds in het jaar 884, en in de 10de eeuw was de Spielberg reeds een versterkt slot. Zij had dikwijls zware belegeringen te doorstaan, o. a. in 1428 door de Hussieten, in 1467 door koning *George* van Bohemen en in den Dertigjarigen Oorlog door de Zweden onder *Torstenson*, die echter na 16 weken onverrichterzake moesten aftrekken. De inwoners werden daarna door keizer *Ferdinand III* wegens hunne dapperheid met privilegiën begiftigd. In 1809 lieten de Franschen de voornaamste vestingwerken van den Spielberg in de lucht vliegen. Gedurende den oorlog van 1866 werd Brünn den 12den Juli bezet door de troepen van prins *Frederik Karel* en den 13den Juli werd het koninklijk hoofdkwartier aldaar gevestigd.

Brunn, *Heinrich*, een Duitsch oudheidkundige, werd geboren te Wörlitz in Anhalt, den 23sten Januari 1822. Hij studeerde te Bonn, begaf zich vervolgens naar Rome en deed een tocht door Beneden-Italië, waar hij bouwstoffen verzamelde voor het groote werk van *Mommsen* en *Ritschl* over de opschriften. In 1853 keerde hij naar Duitschland terug en was van 1854—1856 privaatdocent en custos der academische bibliotheek te Bonn. In 1856 vertrok hij weder naar Rome en werd er secretaris van het Archaeologisch Institut. Het gelukte hem, in samenwerking met *Henzen* en door de ondersteuning der Pruisische regeering, die inrichting te doen bloeien. In 1865 werd hij te München geplaatst als hoogleeraar in de archaeologie en conservator van het penningkabinet, en in 1867 benoemd tot conservator der verzameling vazen van koning *Lodewijk* aldaar. In 1888 werd hij directeur der glyptotheek en overleed den 23sten Juli 1894 te Schliersee. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Geschichte der griechischen Künstler" (Stuttgart, 1853—1859, 2 dln.), „I relievi delle urne Etrusche" (deel 1, Rome, 1870), „Griechische Kunstgeschichte" (deel 1, München, 1893; deel 2, uitgegeven door *A. Flasch*, 1897), „Die Philostratischen Gemälde gegen Friederichs vertheidigt" (Leipzig, 1861), „Die Kunst bei Homer" (München, 1868), „Beschreibung der Glyptothek König Ludwigs I zu München" (München, 1868; 5de druk, 1887), „Probleme in der Geschichte der Vasenmalerei" (München, 1871 en 1887), „Ueber die kunstgeschichtliche Stellung der pergamenischen Gigantomachie" (Berlijn, 1884), „Denkmäler Griechischer und Römischer Skulptur in historischer Anordnung" (München, 1868; voortgezet door *P. Arndt*) en „Griechische Götterideale in ihren Formen erläutert" (München, 1893). Zijn „Kleine Schriften" zijn in één deel in 1898 te Leipzig uitgegeven door *Hermann Brunn* en *Heinrich Bulle*.

Brunnen is een dorp in het Zwitsersche kanton Schwyz, 440 m. boven den zeespiegel gelegen, op den oostelijken oever van het Vierwoudstedenmeer. Men vindt er verscheidene geneeskundige inrichtingen en het is als station van den Gotthardspoorweg en de stoomvaartlijn Luzern-Flüelen een van de voornaamste kustplaatsen van het meer. Het staat verder gunstig bekend door zijn zacht klimaat en schoone ligging. De merkwaardigste punten uit de omgeving zijn de geneesinrichtingen Axenstein, Axenfels en Frohnalp, die aan den straatweg (Axenstrasse) naar Flüelen liggen, en het dorp Ingenbohl, dat met Brunnen samen één gemeente van 3050 inwoners vormt. Men vindt er verder een nonnenklooster met pensionaat en een groote bedevaartkerk. In Brunnen hernieuwden den 9den December 1315 de drie Woudsteden na den slag bij Morgarten hun in 1291 gesloten verbond.

Brunner, *Sebastiaan*, een R. Katholiek godgeleerde en schrijver, werd geboren te Weenen, den 10den December 1814, ontving in 1838 de priesterwijding, was vervolgens werkzaam als kapelaan op verschillende plaatsen en daarna gedurende 10 jaar coöperator te Weenen. Van 1843—1848 was hij in dienst van *von Metternich* voor de samenstelling en beoordeeling van gezantschapsberichten over de godsdienstige en sociale beweging. Zijn beschouwingen over de toestanden in Duitschland heeft hij neergelegd in zijn roman „Die Prinzenschule zu Möpselglück" (2 dln., Regensburg, 1847). Van 1848 gaf hij de

„Wiener Kirchenzeitung" uit en van 1853—1857 was hij prediker aan de universiteitskerk. In 1865 werd hij apostolisch protonotarius en pauselijk huisprelaat. Hij overleed den 26sten November 1893 te Währing bij Weenen. Van zijn talrijke werken, waaronder de hekel- en strijdschriften een voorname plaats bekleeden, noemen wij: „Die Welt ein Epos" (1844), „Des Genie's Malheur und Glück" (1845, 2 dln.), „Fremde und Heimat" (1845) „Der Nebeljungen Lied" (4de uitgave, 1857), „Blöde Ritter", „Schreibeknechte", „Das deutsche Reichsvieh", „Keilschriften" en „Diogenes von Atzelbrunn" (1853). Voorts gaf hij reisbeschrijvingen uit, zooals: „Kennst du das Land? Heitere Fahrten durch Italien" (1857), „Aus dem Venediger- und Longobardenland" (1860), „Unter Lebendigen und Todten" (1862), alsmede geschiedkundige geschriften, bijv.: „Clemens Maria Hofbauer und seine Zeit" (1858), „Die Kunstgenossen der Klosterzelle" (1863), „Die theologische Dienerschaft am Hofe Joseph's II" (1868), „Die Mysterien der Aufklärung in Oesterreich 1770—1800" (1869), „Der Humor in der Diplomatie und Regierungkunde des 18 Jahrh." (1872, 2 dln.), „Heitere Studien und Kritiken in und über Italien" (1866, 2 dln.), enz. Zijn laatste werken zijn: „Hau- und Bausteine zu einer Litteraturgeschichte der Deutschen" (8 dln., Weenen, 1885), „Denkpfeunige zur Erinnerung an Personen, Zustände und Erlebnisse vor, in und nach dem Explosiensjahre 1848" (Würzburg, 1886), „Allerlei Tugendbolde aus der Aufklärungsgilde" (Paderborn, 1888), „Die vier Groszmeister der Aufklärungstheologie: Herder, Paulus, Schleiermacher und Strausz" (Paderborn, 1888), „Kniffologie und Pfiffelogie des weltweisen Schopenhauer" (Paderborn, 1889), „Die Hofschranzen der Dichterfürsten. Der Goethekult und dessen Tempeldiener" (Würzburg, 1889; 2de druk, Weenen, 1891), „Lessingiasis und Nathanelogie" (Paderborn, 1890), „Pechfackel zur Beleuchtung einiger Prachtexemplare aus dem neuevangelischen Schnüffelbunde" (Weenen, 1890), „Zwei Buschmänner (Börne und Heine). Aktenmässig geschildert" (Paderborn, 1891) „Ein Benediktinerbuch. Geschichte und Beschreibung der Benediktinerstifte in Österreich-Ungarn Deutschland und der Schweiz" (Würzburg, 1881), „Ein Cistercienserbuch" (Würzburg, 1881) en „Ein Chorherrenbuch, Geschichte der Chorherrenstifte" (Würzburg, 1883). Een soort autobiografie gaf hij uit onder den titel: „Woher?" Wohin?" (2 dln., Weenen, 1855; 3de druk, 1891), een verzameling van zijn vertellingen en gedichten verscheen van 1864—1877 in 18 deelen te Regensburg; een nieuwe druk daarvan verscheen in 1890 aldaar. Een biografie van *Brunner* is geschreven door *J. Scheicher* (Weenen, 1888).

Brunner, *Heinrich*, een Oostenrijksch rechtsgeleerde, werd te Wels in Boven-Oostenrijk geboren, den 21sten Juni 1840. Hij studeerde in Weenen, bleef daar wonen tot 1865 en ging toen naar Lemberg als privaat-docent, werd aldaar in 1866 buitengewoon hoogleeraar en in 1868 hoogleeraar. Later was hij als zoodanig werkzaam te Praag in 1870, te Straatsburg in 1872 en te Berlijn in 1873. In 1884 werd hij lid van de koninklijke Pruisische academie van wetenschappen; tevens is hij lid van de algemeene directie der „Monumenta Germanica historica". Hij schrijft o.a. in het „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte", welks germanistische afdeeling hij redigeert in samenwerking met *Richard Schröder*. Bovendien zijn van zijn hand verschenen de volgende werken: „Zeugen- und Inquisitionsbeweis der karolingischen Zeit" (Weenen, 1866), „Wort und Form im altfranzösischen Prozess" (Weenen, 1868), „Das anglonormannische Erbfolgesystem" (Leipzig, 1869), „Die Entstehung der Schwurgerichte" (Berlijn, 1872), „Das französische Inhaberpapier des Mittelalters" (Berlijn, 1879), „Zur Rechtsgeschichte der röm. und german. Urkunde" (deel I, Berlijn, 1880), „Beiträge zur Geschichte und Dogmatik der Wertpapiere" (in der „Zeitschrift für das gesammte Handelsrecht", deel 22 en 23), „Deutsche Rechtsgeschichte" (deel 1 en 2, Leipzig, 1887—1892), „Forschungen zur Geschichte des deutschen und französischen Rechts" (Stuttgart, 1894).

Brunnow, *Philipp*, graaf *von*, een Russisch staatsman, werd geboren te Dresden, den 31sten Augustus 1797. Hij stamde af van een adellijke familie uit Koerland en trad in 1818 als ambtenaar in Russischen dienst. Bij het uitbarsten van den oorlog tegen Turkije (1828) vergezelde hij het leger als burgerlijk ambtenaar en werd vervolgens als staatsraad geplaatst aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken te St. Petersburg. In 1839 werd hij gezant te Stuttgart en te Darmstadt en ging in den herfst van dat jaar naar Londen. Vooral door zijn invloed kwam het verdrag van den 15den Juli 1840 tot stand, waardoor voorloopig de Oostersche kwestie werd opgelost. Door het scheepvaartverdrag van 1849 trachtte hij den handel met Engeland te bevorderen, terwijl de belangen van beide rijken gebaat werden door het Londensche protocol van den 8sten Mei 1852. Ten gevolge van de Oostersche verwikkeling werd hij teruggeroepen (1854), en in 1855 zag hij zich benoemd tot Russisch gezant bij den Bondsdag te Frankfort. Hij vertrok in 1856 als gezant naar Berlijn en in 1860 als zoodanig weer naar Londen. Hij nam deel aan de conferentie in 1864, waar hij ijverig, maar zonder resultaat, opkwam voor de belangen van Denemarken. Gelukkiger was hij in 1870 bij de verbreking van het Pontusverdrag. *Brunnow* werd in 1871 tot graaf verheven, nam in 1874 zijn ontslag, woonde vervolgens te Darmstadt en overleed aldaar, den 12den April 1875.

Brünnow, *Franz, Friedrich, Ernst*, een Duitsch astronoom, werd den 18den November 1821 te Berlijn geboren. Hij studeerde aldaar in de wiskunde, de sterrenkunde en de natuurkunde, promoveerde in 1843 met de dissertatie „De attractione moleculari" en was vervolgens onder de leiding van *Encke* werkzaam aan de Berlijnsche sterrenwacht. In 1847 werd hij benoemd tot directeur der sterrenwacht Bilk bij Düsseldorf, in 1851 tot eersten observator aan de sterrenwacht te Berlijn en in 1854 tot directeur der nieuwe sterrenwacht te Ann-Arbor in Michigan. In die plaats en later te Albany, waar hij van 1861—1863 werkzaam was als onder-directeur, gaf hij de „Astronomical Notices" uit. In 1863 keerde hij naar Europa terug en werd in 1866 koninklijk astronoom voor Ierland, hoogleeraar in de astro-

nomie aan Trinity College en directeur der sterrenwacht te Dunsink bij Dublin. In 1874 nam hij zijn ontslag en overleed den 20sten Augustus 1891 te Heidelberg. Hij schreef behalve de bovengenoemde dissertatie nog, als beantwoording eener prijsvraag, het „Mémoire sur la comète elliptique de Vico" (Amsterdam, 1849), verder „Tafeln der Flora" (Berlijn, 1855), „Tafeln der Victoria" (New-York, 1859), „Tafeln der Iris" (Dublin, 1859) en „Lehrbuch der sphärischen Astronomie" (Berlijn, 1851; 4de druk, 1881).

Bruno I, aartsbisschop van Keulen en hertog van Lotharingen, was de derde zoon van koning *Hendrik I* en een broeder van keizer *Otto I.* Hij werd geboren in 925, te Utrecht voor den geestelijken stand opgeleid en reeds in het jaar 940 door *Otto I* benoemd tot rijkskanselier en later tot aartskapelaan. Hij bracht orde in de kanselarij des konings en bevorderde de wetenschappelijke vorming der geestelijkheid. Hij onderrichtte zelf de jonge geestelijken en onderwees hen tevens in de wetenschappen. In 951 bleef hij zijn broeder getrouw, toen deze strijd voerde met zijn zonen, vergezelde hem naar Italië, werd in het jaar 953 aartsbisschop van Keulen en in 954, na de afzetting van *Koenraad*, den oproerigen schoonzoon des keizers, benoemd tot hertog van Lotharingen. Hoewel de onderwerping van den Lotharingschen adel hem veel moeite kostte, ondersteunde hij tevens *Otto* in het rijksbestuur, o. a. bij de benoeming der bisschoppen. Bij een bezoek aan Frankrijk, om twisten te beslechten tusschen zijn neven, overleed hij te Reims. Een goede levensbeschrijving is door zijn leerling *Ruotger* vervaardigd en opgenomen in de „Monumenta Germaniae historica, Scriptores" (deel 4).

Bruno *van Querfurt*, ook wel *Bonifatius* genaamd, werd omstreeks het midden der 10de eeuw geboren, ontving zijn opvoeding te Maagdenburg, werd door *Otto III* medegenomen naar Rome en begaf zich daar, op aansporing van den heiligen *Romuald*, in een klooster. Hij wijdde zich aan de zending onder de Slaven, maar zijn werk werd belemmerd door de twisten van *Hendrik II* met *Boleslaf* van Polen, zoodat hij zich langen tijd vrij nutteloos ophield in Polen, Hongarije en Rusland. Eindelijk gelukte het hem vasten voet te verkrijgen onder de Petschenegen en trachtte hij het werk van den heiligen *Adalbert* onder de Pruisen voort te zetten. Den 14^{den} Februari 1009 stierf hij met 18 volgelingen den marteldood. Zijn gedenkdag valt op den 15^{den} October.

Bruno *van Keulen, de Heilige*, de stichter van de Orde der Karthuizers, werd geboren te Keulen omstreeks het jaar 1040, wijdde zich te Rheims aan de beoefening der wetenschappen, werd te Keulen kanunnik der Domschool en kanselier te Rheims. Van 1084 tot 1090 woonde hij met 6 metgezellen in de woeste bergkloof Chartreuse bij Grenoble en leidde er een leven van ontbering en onthouding. Dat is de grondslag geworden van de Orde der Karthuizers (Chartreusers). Zijn voormalige leerling, paus *Urbanus II*, riep hem in 1090 naar Rome. *Bruno* wees echter het hem aangeboden aartsbisdom van Reggio van de hand en stichtte in 1091 een nieuw Chartreuse bij Della Torre in Calabrië, waar hij in 1101 overleed. Hij werd in 1628 heilig verklaard, en zijn gedenkdag valt op den 6^{den} October.

Bruno, *de Heilige*, werd omstreeks het jaar 1046 te Solero in Piemont geboren. Hij werd eerst kanunnik te Siëna, vervolgens in 1079 bisschop te Segni, in 1104 monnik in het klooster te Monte-Cassino, in 1107 abt aldaar, en kwam later weder aan het hoofd van het bisdom Segni, waar hij in 1123 overleed. Ook hij is heilig verklaard en zijn gedenkdag wordt op den 18^{den} Juni gevierd. Zijn werken, grootendeels van exegetischen inhoud, zijn verzameld door *Bruno Bruni* (Rome, 1789—1791).

Bruno, een geschiedschrijver uit de 17de eeuw, was geestelijke te Maagdenburg en werkzaam in de kanselarij van den aartsbisschop *Werner*, een broeder van *Anno* van Keulen; na diens dood trad hij in dienst van den bisschop *Werner* van Merseburg en werd ten slotte kanselier van den tegenkoning *Herman*. Hij schreef in 1082 een „Historia belli saxonici" (1073—1081), die hij opdroeg aan den bisschop van Merseburg. Het werk is partijdig geschreven en bedoeid tegen *Hendrik IV*, maar is toch belangrijk wegens de merkwaardige mededeelingen en brieven, die het bevat. Het is uitgegeven in de „Monumenta Germaniae historica, Scriptores" (deel V).

Bruno, *Giordano*, een Italiaansch wijsgeer, werd geboren in 1548 te Nola en voegde zich in 1563 bij de Orde der Dominikanen. Zijn verzet tegen sommige leerstukken zijner Kerk maakte, dat hij moest vluchten en in 1576 gaf hij het kloosterleven op. Van toen af leidde hij een onrustig leven en trok door geheel Europa, daar hij overal verdacht werd gemaakt en vervolgd. Hij trok achtereenvolgens naar Genève, Lyon, Toulouse en Parijs. Daar had hij aanvankelijk succes, maar zijn werk leed schipbreuk, daar hij de mis niet wilde bezoeken. Hij begaf zich in 1583 naar Londen, waar hij enkele van zijn voornaamste werken uitgaf, hield zich in 1585 weer in Parijs op en vertrok in 1586 naar Marburg. Toen hem daar het houden van lezingen verboden werd, begaf hij zich naar Wittenberg, waar hij van 1586—1588 lezingen hield en bij zijn vertrek een vurige lofrede op *Luther* uitsprak. Gedurende de eerstvolgende jaren vertoefde hij te Praag, Helmstedt, Frankfort a.d. Main en Zurich. In 1592 werd hij door den Venetiaanschen edelman *Mocenigo* naar Venetië ontboden, om hem in de magische kunsten te onderwijzen. Spoedig daarna echter klaagde *Mocenigo*, die zich door hem bedrogen achtte, *Bruno* aan bij de Inquisitie. Hij werd naar Rome gebracht, 7 jaar gevangen gehouden en, daar hij weigerde zijn overtuiging op te geven, den 17^{den} Februari 1600 op het Campo di Fiore te Rome verbrand. Op hetzelfde plein werd den 9^{den} Juni 1889 onder groote feestelijkheden een gedenkteeken voor hem onthuld.

De leer van *Giordano Bruno* is een pantheïstische. De Godheid is de oorspronkelijke stof, het onstoffelijk en bovenzinnelijk beginsel van alle lichamelijke en onstoffelijke dingen, de bron en oorsprong van alle vormen, de algemeene zelfstandigheid en kracht, het algemeene verstand, de ziel en het leven des heelals. Dat oorspronkelijk wezen, zich van eeuwigheid in ruimte en tijd ontwikkelend, schept de groote verscheidenheid der voorwerpen, maar kent voor zichzelf geen

getal of maat. Het doet nit de stof vormen verrijzen en deze tot stof wederkeeren. Daar God geen samenstel of verscheidenheid in zichzelf kent, zoodat zijn wezen, zijn macht, zijn handelen, zijn wijsheid, zijn wil één zijn, zoo kenmerkt zich het godsbestuur zoowel door verstand en vrijheid, als door een onveranderlijke noodzakelijkheid. Het heelal, uit God voortkomende, is een spiegel van zijn oneindige goedheid en almacht, een zichtbaar beeld van zijn inwendig wezen. Alle voorwerpen bevatten een vonk van zijn geestelijk bestaan; daarom wordt in alle een levenskiem gevonden, die zich onder bepaalde omstandigheden in de gedaante van planten of dieren ontwikkelt. *Jacobi* en *Schelling* en vooral *Steffens* hebben de herinnering aan dezen wijsgeer verlevendigd. Tot de voornaamste werken van *Bruno* behooren: „Della causa, principio e uno" (Venetië, 1584), „Del infinito, universo e mondi" (Venetië, 1584), „De triplici minimo" (Frankfort, 1591). Tevens schreef hij eenige werken over gehengenleer en geschriften van mystieken, satirieken en astronomischen aard, eenige gedichten en een blijspel, getiteld „Il candelajo" (1582). De origineele uitgaven van zijn werken zijn zeer zeldzaam; de Italiaansche vertaling er van is uitgegeven door *Wagner*, met een biografische inleiding (2 dln., Leipzig, 1830), en door *de Lagarde* (2 dln., Göttingen, 1888); een duitsche uitgave is bewerkt door *Kuhlenbeck* (Leipzig, 1890). Zie *Plumptree*, „Life and works of Giordano Bruno" (2 dln., Londen, 1884), *Louis*, „Giordano Bruno, seine Weltanschauung und Lebensauffassung" (Berlijn, 1900).

Bruno, *Hendrik*, een Nederlandsch schrijver en dichter, was conrector te Hoorn en overleed aldaar in April 1664. Hij heeft vertalingen geleverd van de Psalmen, van de „Eclogae" van *Virgilius*, van het boek Joh, den Prediker, de Spreuken, het Hooge Lied, enz., benevens „Mengelmoes van Verscheyde Gedichten" (1606).

Brunow, *Ludwig*, een Duitsch beeldhouwer, werd te Lutheran in Mecklenburg-Schwerin geboren, den 9den Juli 1843. Hij was eerst meubelmaker, bezocht in 1866 de bouwacademie te Berlijn en studeerde aldaar verder van 1867—1869 aan de Kunstacademie. Van 1871 tot 1876 vervaardigde hij, behalve enkele portretbustes, waaronder die van *von Moltke*, de groepen: „Der Liebesbote" en „Erfüllter Traum" en tevens nog den Pegasus voor den stadsschouwburg te Frankfurt a. d. M. In 1875 voltooide hij het bronzen standbeeld van *von Moltke* voor zijn geboorteplaats te Parchim. Na verscheidene studiereizen in Italië kreeg hij de opdracht, bronzen standbeelden te maken van koning *Friedrich I* en *Friedrich Wilhelm II* voor de „Herrscherhalle" van het „Zeughaus" te Berlijn. In 1885 vervaardigde hij het gedenkteeken voor den componist *Kücken* te Schwerin en dat van den Afrikareiziger *Pogge* te Rostock, benevens een standbeeld van *Gustaaf Adolf* te Lützen. In 1897 voltooide hij het Bismarckmonument voor Elberfeld en den 25sten Augustus 1900 werd te Erfurt het door hem gemodelleerde ruiterstandbeeld van keizer *Wilhelm I* onthuld.

Brun-Rollet, *Antoine*, een Fransch Afrikareiziger, werd te Saint Jean de Maurienne geboren in het jaar 1810. Ten tijde van de groote Nijlexpeditie onder *Mehemed Ali* was hij consul in Khartoem, vestigde in 1844 een van de eerste ivoorstations in het pasgeopende gebied van den Boven-Nijl, voer in 1856 den Bahr-el-Ghazal op tot Mesjra-er-Rek en gaf het eerste nauwkeurig verslag uit over den loop van deze rivier. Het gelukte hem evenwel niet Darfoer te bereiken en hij overleed in 1858 te Khartoem. *Brun-Rollet* heeft uitgegeven: „Le Nil blanc et le Soudan" (Parijs, 1855). Verdere mededeelingen over zijn reizen zijn vervat in „Petermann's Mitteilungen" (1855, 1856 en 1857 en in het Supplement deel 2), alsmede in het „Bulletin de la Societé de Géographie de Paris", III (Deel 4, 1852).

Bruns, *Victor von*, een Duitsch heelkundige, werd geboren te Helmstedt, den 9den Augustus 1812. Hij studeerde in Brunswijk, Tübingen, Halle en Berlijn in de medicijnen en vestigde zich gedurende den zomer van 1837 als geneesheer te Brunswijk. Hier werd hem het onderricht in de algemeene anatomie en de leiding der oefeningen in het prepareeren opgedragen, en hij aanvaardde in 1839 de betrekking van leeraar in de ontleedkunde aan het anatomisch-chirurgisch collège aldaar. Hij schreef een „Lehrbuch der allgemeinen Anatomie des Menschen nach eigenen Untersuchungen" (1841), bepaalde zich vervolgens tot de heelkunde en werd in 1843 benoemd tot gewoon hoogleeraar in die wetenschap te Tübingen. In 1855 werd hij in den adelstand verheven en overleed den 18den Maart 1883 te Tübingen. De voornaamste werken van *Bruns* zijn: „Handbuch der praktischen Chirurgie" (Deel 1 en 2, Tübingen, 1854—1860), „Die Laryngoskopie und laryngoskopische Chirurgie" (1865, met atlas), „Chirurgische Heilmittellehre" (1868—1873), „Arzneioperationen" (1869), „Die Galvano-Chirurgie" (1870), „Die galvanokaustischen Apparate und Instrumente" (1878) en „Die Amputation der Gliedmaszen durch Zirkelschnitt mit vorderm Hautlappen" (1879).

Bruns, *Karl Georg*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren te Helmstedt, den 24sten Februari 1816. Hij studeerde te Göttingen, Heidelberg en Tübingen in de rechten, was gedurende korten tijd advocaat te Brunswijk, vestigde zich als privaatdocent in 1839 te Tübingen, werd er in 1844 buitengewoon hoogleeraar en later achtervolgens gewoon hoogleeraar te Rostock, Halle, Tübingen en Berlijn, waar hij den 10den December 1880 overleed. Hij schreef: „Recht des Besitzes im Mittelalter und in der Gegenwart" (Tübingen, 1848), „Fontes juris Romani antiqui" (1860; 6de druk, Freiburg, 1893), „Das Wesen der bona fides bei der Ersitzung" (Berlijn, 1872), „Die Besitzklagen des römischen und heutigen Rechts" (Weimar, 1874) en „Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem 5. Jahrh. n. Chr." (met *Sachau*, Leipzig, 1880).

Bruns, *Heinrich*, een Duitsch sterrenkundige, werd geboren te Berlijn, den 4den September 1848. Hij studeerde in zijn geboorteplaats in de wis-, natuur- en sterrenkunde, was van 1872—1873 geplaatst aan de sterrenwacht te Poelkowa, vervolgens van 1873—1876 aan die te Dorpat, werd in 1876 buitengewoon hoogleeraar in de sterrenkunde te Berlijn en in 1882 gewoon hoogleeraar in de astronomie en directeur van de sterrenwacht te Leipzig. Hij schreef: „Ueber die Perioden der ellip-

tischen Integrale erster und zweiter Gattnng" (Dorpat, 1875), „Die Figur der Erde" (Berlijn, 1878) „Über eine Aufgabe der Ausgleichungsrechnung" (Leipzig, 1886), enz.

Brunswijk (zie de kaart Hannover, Sleeswijk-Holstein, Brunswijk en Oldenburg), een hertogdom in het noorden van Duitschland, is gelegen tusschen 51°33'38" en 53°0'48" N.Br. en 8°55'—11°27' O.L. van Gr., bestaat uit de 3 groote deelen Brunswijk-Wolffenbuttel-Helmstedt, Gandersheim-Holzminden en Blankenburg, en 6 kleine enclaven, en grenst aan de Pruisische gewesten Hannover, Westfalen en Saksen, alsmede aan het vorstendom Waldeck-Pyrmont en aan Anhalt. De zes kleine, in de Pruisische provinciën Hannover en Saksen liggende enclaveu, zijn de ambten Thedinghausen, Harzburg en Kalvörde, benevens de gemeenten Bodenburg, Olsburg en Ostharingen. Het vroegere zoogenaamde „Communion-Harzgebied" werd in 1874 tusschen Pruisen en Brunswijk verdeeld, maar de inkomsten van den wijnbouw en der smeltovens komen voor 4/7 aan Pruisen en voor 3/7 aan Brunswijk.

Natuurlijke Gesteldheid. Het noordelijk deel van het hertogdom bestaat grootendeels uit golvend heuvelland, dat overgaat in de Noord-duitsche laagvlakte en wel in de Lüneburger Heide. Het zuidoostelijk deel wordt ingenomen door den Harz, is dus bergland, het westelijk deel is heuvelachtig, hier en daar slechts golvend en strekt zich uit langs den voet van den Harz en den Solling. Ongeveer 40% van de oppervlakte bestaat uit hergland, 40% uit henvelland en 20% uit laagland. In het hergland verheffen zich de Wurmberg (968 m.) en de Achtermannshöhe (926 m.), verder het Elmwald, waarvan de hoogste top 290 m. bereikt, de Fallstein (275 m.), de Lichtenberge (264 m.), de Affe (222 m.), enz. In het westelijk gedeelte van het land bereikt het Wesergebergte met den Ith een hoogte van 390 m., de Solling of Ahrensberg is 474 m. hoog.

Brunswijk behoort voor het grootste deel tot het stroomgebied der Wezer, die door het distrikt Holzminden en het ambt Thedinghausen loopt en waarin de Leine, Innerste, Oker, Fuse, Aller en Eyther uitstroomen. De Ohre, Bode, Zorge en Wieda voeren hun water naar de Elbe. Geneeskrachtige bronnen worden gevonden te Seesen, Gandersheim, Harsburg en Helmstedt. Het klimaat is in de noordelijke streken zacht, in de bergstreken van het zuiden des winters ruw en kond, in den herfst en de lente vochtig. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt in de stad Brunswijk 8,33° C.

Bevolking. Het hertogdom heslaat een oppervlakte van 3672 v.km. Daarvan bestaat 1882 v.km. uit akkerland en tuinen, 436 v.km. uit weiland en 1095 v.km. uit bosch. Het aantal inwoners bedroeg (1900) 464333 en wel 230288 mannelijke en 234045 vrouwelijke personen, die over 14 steden met te zamen 214985 inw., en 443 gemeenten verspreid zijn. Daaronder waren: 432570 Lutherschen, 4406 Gereformeerden 24175 R. Katholieken, 1271 personen, behoorende tot andere Christelijke secten, 1824 Israëlieten en 87 personen hehoorende tot geen kerkgenootschap.

Voortbrengselen en middelen van bestaan. Deze zijn verschillend al naar de gesteldheid van den bodem. In het vruchtbare laagland en henvelland bloeit de landbouw, in den Harz daarentegen en in het amht Thedinghausen treedt de veeteelt op den voorgrond. Veel tuinbouw treft men in den omtrek der steden Brunswijk en Wolfenbüttel aan. Van belang is tevens de teelt van asperges en van andere groenten, die geconserveerd worden. Ooft groeit hijna overal, en langs de meeste straatwegen zijn ooftboomen geplant. Het aantal vruchtboomen bedroeg dan ook in 1900 1357663, waaronder 508611 appelboomen. Tot bevordering van den landbouw bestaan er een centrale en 22 plaatselijke landbouwvereenigingen. De boschcultuur wordt er bevorderd door een boschbouwproefstation. Na 1883 is de schapenteelt achteruitgegaan, maar overigens gaat de veeteelt vooruit. Vooral de paardenfokkerij bloeit zeer, dank zij de bemoeiingen der paardenfokkerij-vereeniging. In het ambt Thedinghausen fokt men voornamelijk het Hannoversche, in alle overige deelen van het land, met uitzondering van den Harz, het zware Ardennerras. In Brunswijk bestaat een landsstoeterij met 42 hengsten en in Harzburg een beroemde stoeterij der hertogelijke hofhouding voor het fokken van ras- en renpaarden.

De mijnbouw is vooral in den Harz van groote beteekenis. In 1901 leverde deze op: 1437314 ton bruinkool, 58281 ton asphalt, 226485 ton ijzererts en 635 ton looderts, ter gezamenlijke waarde van ongeveer 5 millioen gulden. Verder werd er geproduceerd: 58214 ton steenzout, 83009 ton kainiet, 124968 ton andere kalizonten, ter gezamenlijke waarde van ruim 2 millioen gulden. Daarenboven werden er 17878 ton keukenzout en 23971 ton chloorkali uit den bodem gehaald. Belangrijke steengroeven vindt men in het distrikt Helmstedt en te Königslutter, verder in het ambt Lutter aan den Barenberg. Beroemd zijn de groeven van bonte zandsteen van den Solling in het distrikt Holzminden en die van graniet in het Okerdal. Bovendien levert de bodem nog op: kalk, gips, marmer, albast, porselein- en pijpaarde, enz. Door de smeltovens werd in 1901 geproduceerd: 31577 ton ruwijzer, 5124 ton lood, 1580 ton koper, 11286 kg. zilver, 85 kg. gond, 19290 ton zwavelzuur en 6148 ton koper-, ijzer- en zinkvitriool. In het geheel waren in de mijnen en de smelterijen ongeveer 6306 arbeiders aan het werk. De industrie levert verder nog op: suiker, chichorei, tabak, papier, zeep, stroohoeden, machines, salmiak, chemicaliën (in Brunswijk en Schöningen), houtstof voor papierbereiding, buskruit en lucifers (in den Harz), naaimachines, brandkasten, piano's, conserven (in Brunswijk en Wolfenbüttel), hontwaren (in den Harz), cement, asphalt, glas, porselein (te Fürstenberg), enz. Vlas- en jutespinnerijen vindt men te Brunswijk, Wolfenbüttel en Vechelde, hierbrouwerijen vooral in Brunswijk; in het geheel zijn er 32 beetwortelsuikerfahrieken, die in 1900—1901 produceerden: 896431 ton suiker en 22737 ton melasse. Verder vindt men er 30 branderijen, die 17165 H.L. alkohol produceerden en in het geheel 61 hierbrouwerijen met een productie van 644000 H.L.

De handel bloeit vooral in de steden Brunswijk, Wolfenbüttel, Helmstedt, Holzminden en Blankenburg. In Brunswijk hebben jaarlijks 2

missen plaats, die echter in belangrijkheid verminderen. De voornaamste uitvoerartikelen van het land zijn: juteartikelen, garens, asphalt, kleurstoffen, roode leemaarde, kalk, cement, cichorei, suiker, bier, conserven, bont, machines, piano's, naaimachines, ijzerwaren, zandsteen, chemicaliën, worst, honingkoeken, enz. Ook de doorvoer- en expeditiehandel is belangrijk. Brunswijk bezit in het geheel 514 km. spoorweg. In het filiaal van de Rijksbank bedroeg de omzet in 1901: 984539300 mark, terwijl daarenboven de Brunswijksche bank een omzet had van 1155712875 mark. Deze laatste bank heeft tevens het recht om banknoten uit te geven.

Intellectueele ontwikkeling. Deze verkeert in gunstigen toestand. Het toezicht op de hoogere inrichtingen van onderwijs, gymnasia, enz. is volgens de wet van den 25sten April 1876 opgedragen aan de opperschoolcommissie. De landshoogeschool bevindt zich te Göttingen, die tevens de ondersteuningsfondsen ontvangen heeft van de in 1809 opgeheven universiteit van Helmstedt. Andere belangrijke onderwijsinrichtingen zijn nog: de technische hoogeschool te Brunswijk, 6 gymnasia, een reaalgymnasium, een seminarium te Wolfenbüttel, een hoogere burgerschool te Brunswijk, een bouwkundige school te Holzminden, een landbouwschool te Helmstedt, 4 hoogere meisjesscholen, 2 kweekscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen, enz. Tevens zijn er nog vakscholen voor de suikerindustrie en een drogistenacademie te Brunswijk. De beroemde landsbibliotheek te Wolfenbüttel is één van de beste wetenschappelijke verzamelingen van Duitschland. Belangrijk, wat betreft het bezit van kunstschatten, is ook het hertogelijk museum, in de stad Brunswijk, met een uitstekende schilderijenverzameling. Men vindt een krankzinnigengesticht te Königslutter, een idiotenschool te Neu-Erkerode en een blindeninstituut in de stad Brunswijk. Verder is er nog een inrichting voor scrofuleuze kinderen in Harzburg, een inrichting voor longlijders te Stiege in den Harz en een opvoedingschool voor verwaarloosde kinderen te Bevern.

Bestuur. Het bestuur van den staat is constitutioneel-monarchaal en berust op de herbaaldelijk gewijzigde grondwet van den 12den October 1832. De troon is erfelijk in de mannelijke lijn van het geheele geslacht Brunswijk-Luneburg en gaat na het uitsterven der mannelijke nakomelingen over op de vrouwelijke lijn. De vorst wordt met het voleindigen van het 18de jaar meerderjarig en draagt den titel van hertog van Brunswijk en Lüneburg. Den 18den October 1884 stierf de ondere lijn Brunswijk-Wolfenbüttel uit, waarop de regeering, volgens de wet van den 16den Februari 1879 voorloopig aan een regentschapsraad werd opgedragen. Den 21sten October 1885 werd eenstemmig prins *Albrecht van Pruisen* tot regent gekozen, die den 2den November de regeering aanvaardde.

De bevolking wordt vertegenwoordigd door de „Stenden van het hertogdom". Dit college oefent de wetgevende macht uit door middel der stendenvergadering, die elke twee jaren bijeengeroepen wordt, en in den tusschentijd door den „Landesausschuss," die uit 7 van hare leden bestaat. De landdag telt 48 afgevaardigden, waarvan 15 indirect worden gekozen door de steden en gemeenten, 2 door de Protestantsche geestelijkheid, 4 door de grootgrondbezitters, 3 door de hoogstaangeslagenen in de bedrijfsbelasting, 4 door de wetenschappelijke personen en 5 door de hoogstaangeslagenen in de inkomstenbelasting. Voor alle kiesgerechtigden bestaat kiesdwang. De leden worden gekozen voor den tijd van 4 jaar. Er is een staatsministerie, dat bijgestaan wordt door een Raad van State en een Rekenkamer, met drie afzonderlijke afdeelingen: voor de domeingoederen, de bosschen en het mijnwezen. Een afzonderlijke afdeeling van het College van Financiën is belast met het toezicht op de Lands-bank van leening en op de publieke landsspaarbanken.

Voor het binnenlandsch bestuur is het land verdeeld in 8 „kreiskommunalverbände". Bestuursgeschillen worden beslist door een administratieve rechtbank uit 5 leden bestaande. Voor de arbeidersverzekering bestaat een Landsverzekeringsbank en een scheidsgerecht in de stad Brunswijk.

De begrooting, die over 2 jaren loopt, bedroeg voor 1902—1904, zoowel voor uitgaven als inkomsten: 32388000 mark. Daarnaast bestaat nog een klooster- en studiefonds, waarvan de opbrengst, te zamen met een subsidie van de regeering, alleen wordt gebruikt voor de Kerk en het Onderwijs. Van 1902—1904 bedroegen de inkomsten van dat fonds 2841200 mark. De schuld bedroeg in 1902: 27709562 mark.

Volgens de militaire conventie met Pruisen van den 18den Maart 1886 heeft Brunswijk geen afzonderlijk leger meer. De voormalige Brunswijksche troepen zijn nu ingedeeld bij het Pruisische leger; de landsregent heeft den titel van commandeerend generaal. Met uitzondering van 1 bataillon liggen de troepen echter te Brunswijk in garnizoen.

Het hertogdom zendt 3 afgevaardigden naar den Rijksdag en heeft in den Bondsraad 2 stemmen.

Geschiedenis. Het tegenwoordige hertogdom Brunswijk was vroeger een deel van de Welfsche allodiale goederen in Saksen, die door *Hendrik den Leeuw* werden behouden bij zijn val in het jaar 1181. Door zijn zonen *Hendrik, Otto* en *Wilhelm* werden deze in 1203 onder elkander verdeeld, waarbij *Otto* (de latere keizer *Otto IV*) Brunswijk verkreeg. Toen deze in 1218 kinderloos overleden was, betwistte keizer *Frederik II*, die het erfopvolgingsrecht gekocht had van de dochters van *Hendrik*, het land aan *Otto het Kind*, den zoon van *Wilhelm*, totdat hij in 1235 uit Brunswijk en Lüneburg een hertogdom vormde en *Otto*, als rijksvorst, daarmede beleende. Diens zonen *Albrecht* en *Johan* verdeelden het land in het jaar 1267, waarbij *Albrecht* de landen Brunswijk, Kalenberg en Göttingen kreeg en *Johan* Lüneburg met de steden Hannover en Celle. De stad Brunswijk bleef daarbij in gemeenschappelijk bezit.

Albrecht werd de stichter van de ondere Brunswijksche linie, *Johan* van de ondere Lünenburgsche linie, die weer uitstierf met *Johan's* kleinzoon *Wilhelm* in het jaar 1369. De ondere Brunswijksche lijn splitste zich na den dood van *Albrecht* (1279) in de 3 takken: Grubenhagen, Göttingen en Wolfenbüttel. De eerste bestond tot 1596; tot deze lijn behoorde hertog *Philip I*, die

de Hervorming invoerde en deel nam aan het Smalkaldisch Verbond en hertog *Ernst*, die gevangen genomen werd in den slag bij Mühlberg (1547). De lijn Göttingen stierf in 1463 nit met *Otto den Eenoogige*. De lijn Wolfenbüttel kreeg in 1369 onder *Magnus II Torquatus* ook Lünenburg, maar zijn zonen verkregen dit land eerst na een strijd met de hertogen van Saksen-Lauenburg. Nadat *Frederik* in bet jaar 1400 bij Fritzlar verslagen was door den graaf *van Waldeck*, verdeelden zijn broeders *Bernhard* en *Hendrik* het land, waarbij de eerste Lünenburg ontving. De zonen van *Hendrik* dwongen in 1428 hun oom *Bernhard*, om dit te verwisselen tegen Brunswijk. Zoo werd *Bernhard* de stichter van de midden-lijn Brunswijk-Lünenburg en *Hendrik* van de midden-lijn Brunswijk. Deze laatste lijn stierf nit in het jaar 1634. Een van de afstammelingen uit deze lijn, n.l. *Julius* (1568—1589), voerde de Hervorming in zijn land in en stichtte de nniversiteit te Helmstedt. Uit de middenste lijn Brnnswijk-Lünenburg regeerden na den dood van *Bernhard I* diens zonen *Otto de Hinkende* en *Frederik de Vrome* gemeenschappelijk, en na den dood van *Otto* (1446) *Frederik* alleen. Een telg nit dit huis was *Ernst de Belijder*, die de Augsbnrgsche confessie onderteekende en deel nam aan het Smalkaldisch Verbond. Toen in 1636 *Augustus* aan de regeering kwam, die Wolfenbüttel reeds geërfd had in 1635, kreeg de regeerende lijn den naam Brunswijk—Wolfenbüttel. Na *Augustus* regeerde zijn zoon *Rudolf Augustus* en na diens dood (1704) zijn hroeder *Ulrich*. Deze werd in 1714 opgevolgd door zijn oudsten zoon *Augustus* en deze door zijn jongeren broeder *Lodewijk Rudolf*. Toen deze in 1735 zonder zonen averleed, volgde *Ferdinand Albrecht II* van do Bevern'sche linie hem op, welke linie gesticht was door een der zonen van *Augustus*. Nog in betzelfde jaar werd hij opgevolgd door zijn oudsten zoon *Karel* (1735—1780). Deze verplaatste zijn residentie naar Brunswijk en stichtte bet Collegium Carolinum. Gedurende den Zevenjarigen Oorlog voebten 6000 man Brnnswijksche troepen in het Engelsch-Hannoversche leger tegen Frankrijk, en dientengevolge werd Brunswijk in de jaren 1757 en 1761 hevig geplnnderd door de Fransche troepen. Bovendien belastte *Karel* door zijn pronkzucht het land met een schuld van ongeveer 12 millioen thaler, die bij trachtte te verminderen door het verhuren van zijn troepen aan Engeland voor den oorlog in Amerika. Onder zijn opvolger *Karel Wilhelm Ferdinand* (1780—1806) werd de financiëele teestand verbeterd en kwam het land weer eenigszins tot hloei. Hij werd als opperbevelhebber van het Pruisische leger in den slag bij Auerstädt doodelijk gewond en overleed in 1806 te Ottensen bij Altena. *Napoleon I* voegde nn hot hertogdom bij het nienwe koninkrijk Westfalen, maar na den slag bij Leipzig kwam het onde hnis weer aan de regeering.

Frederik Wilhelm, de jongste zoon van hertog *Karel Wilhelm Ferdinand*, on sedert 1805 hertog *van Oels*, dat hij van zijn oom goërfd had, aanvaardde in 1815 de regeering van Brunswijk. Hij sneuvelde in den slag van Waterloo (16 Juni 1815) en liet twee minderjarige zonen, *Karel* en *Willem*, achter.

Den 7den Juli 1815 aanvaardde de prins-regent van Engeland, de latere koning *George IV*, de voogdijschap over den oudsten zoon *Karel*. Deze gaf de leiding van 's lands zaken in handen van den graaf *Münster-Ledenburg*, die deze van Londen uit regelde. Zij duurde 7 jaren, en in dien tijd werden de geldelijke zaken aanmerkelijk verbeterd en zag het volk zich in het bezit gesteld van een grondwet, op het fundament der oude voorrechten apgetrokken. De jonge vorst *Karel*, den 30sten October 1823 het bestnnr aanvaardende, volgde echter een geheel anderen weg. Hij weigerde de grondwet te erkennen en regeerde geheel willekeurig, zoodat het land sterk achteruit ging. Herhaaldelijk aangemaand de grondwet te erkennen, weigerde hij dit steeds. De gedeputeerden van den Landdag besloten, de Stenden bijeen te roepen, en deze beklaagden zich bij den Bondsdag over den hertog wegens zijn willekeurige afschaffing der grondwet. Den 7den September 1830 kwam het volk in opstand en stak het residentieslot in brand, waarop de vorst vluchtte. Eerst aanvaardde, met zijn teestemming, zijn broeder *Willem* voorloopig de regeering; doch nadat hertog *Karel* onbevoegd was verklaard, om in Brunswijk regeeringsrechten uit te oefenen, werd *Willem* er plechtig gehuldigd, den 25sten April 1831, na vooraf de grondwet bezworen te hebben. De grondwet werd bersteld en in 1832 gewijzigd. Door den tweeden Landdag (1836—1837) werden de fendale rechten afgeschaft en een som gelds toegestaan voor den aanleg van een spoorweg van Brunswijk naar Harzburg. In 1837 sloten eenige deelen van het land zich aan bij bet Duitsche Tolverbond, en den 19den October 1841 werd het grootste deel van het land daarin opgenomen. De volksboweging van het jaar 1848 strekte zich intusschen ook uit tot Brunswijk. De regeering sloot zicb aan bij bet streven naar eenheid der Duitsche natie. Tevens werden spoedig een aantal vrijzinnige wetten tot stand gebracht, zooals die over de openbaarheid der rechtspleging, afschaffing van de censuur, over het recht van vereeniging, enz. In 1849 kwam een militaire conventie met Pruisen tot stand. Toen Pruisen in 1866 Hannover annexeerde en oorlog voerde tegen Oostenrijk, poogde Brunswijk zich aanvankelijk onzijdig te honden. In de zitting van den Bondsdag van den 14den Jnni 1866 had Brunswijk gestemd tegen het mohilisatievoorstel, maar spoedig daarna stelde het zijn troepen ter beschikking van den koning van Pruisen. Den 4den Augustus trad het nit den Duitschen bond en den 18den Augustus stemde het in met de oprichting van den nieuw te vormen Noordduitschen Bond.

De hooge leeftijd van den ongehuwden, kinderloozen hertog maakte het dringend noodig, dat de reeds sedert 1866 hangende kwestie der erfopvolging geregeld word. Dit geschiedde bij de wet van den 16den Februari 1879. Hertog *Wilhelm* overleed den 18den October 1884 op zijn slot Sibyllenort in Silezië. Met hem, daar ook zijn verdreven broeder hertog *Karel* ongehnwd was, stierf bet regeerende buis nit. *Ernst August von Cumberland*, de zoon van den in 1878 gestorven koning van Hannover, was wel is waar de wettige troonopvolger, maar daar hij zijn aanspraken op den troon van Hannover niet wilde prijsgeven,

kwam hij niet in aanmerking voor den Brunswijkschen troon. De regeering werd opgedragen aan een regentschapsraad, die door den Duitschen keizer en door den Bondsraad werd erkend. De Brunswijksche landdag keurde daarna de besluiten van het ministerie omtrent de erfopvolging goed. Op voorstel van den rijkskanselier besliste de Bondsraad den 2den Juli 1885, dat de regeering van den hertog *von Cumberland* in Brunswijk wegens zijn houding tegenover Pruisen niet in overeenstemming was met de bondsverdragen en de rijksgrondwet. Dit voorstel was reeds den 30sten Juni door den Brunswijkschen landdag goedgekeurd. Den 21sten October 1885 werd daarop prins *Albrecht van Pruisen* tot regent gekozen, die deze waardigheid aannam. Den 24sten Maart 1886 kwam de militaire conventie met Pruisen tot stand. In 1899 werd de grondwet nogmaals gewijzigd en vastgesteld, dat de afgevaardigden naar de landsvergadering om de 4 jaar zullen aftreden en de begrooting teruggebracht van drie op twee jaar. Een nieuwe wet omtrent de regeling van het regentschap kwam in 1902 tot stand.

Brunswijk, de hoofdstad van het evenzoogenoemde hertogdom, ligt in een vruchtbare vlakte aan de Oker, op 52°16'19" N.Br. en 10°32' O.L. v. Gr., 83 m. boven den zeespiegel. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt 8.33°C., de jaarlijksche neerslag 748 mm. De stad telde in 1900 128226 inw., een aantal dat sedert 1895 met 13088 personen was toegenomen en volgens de jongste volkstelling (1905) tot 136423 gestegen was. Zij is een oud-Duitsche stad, hoewel hare vestingwerken in 1797 voor plantsoenen hebben plaats gemaakt. De fraaiste daarvan zijn het hertogelijk park en het Spoorwegpark. Het hoofdverkeer heeft plaats op de Altstadt-, Kohl- en Hagenmarkt, den Bohlweg en den Steinweg. In het oostelijk deel der buitenstad vindt men talrijke villa's. Op de Burgplatz staat de ijzeren leeuw, die daar in 1166 door *Hendrik den Leeuw* werd opgericht (in 1858 hernieuwd); op de Altstadtmarkt bevindt zich een fontein uit het jaar 1408 (hernieuwd in 1847), de Hagenmarkt heeft een standbeeld van *Hendrik den Leeuw*, de Schloszplatz ruiterstandbeelden van de hertogen *Karel Wilhelm Ferdinand* en *Friedrich Wilhelm*. Op den Monumentsplatz staat een 12 m. hooge, ijzeren obelisk, ter herinnering aan deze beide hertogen. Verder vindt men er een standbeeld van *Lessing* op het Lessingplein en op de Siegesplatz een monument voor de gevallenen van 1870—1871. Op het Wilhelmsplein bevinden zich het paleis van Justitie en het hoofdbureau van politie, op het St. Leonhardsplein staat een gedenkteeken voor *Schill*. Bovendien zijn er nog gedenkteekenen voor den wiskundige *Gauss*, voor den componist *Franz Abt* en verder een bronzen standbeeld van *Bugenhagen* voor het westelijk portaal der Broederskerk in 1902, een ruiterstandbeeld van hertog *Willem* in 1904 voor het oostelijke front van den burcht onthuld.

Wapen van Brunswijk.

Onder de 11 kerken zijn de voornaamste: de domkerk of St. Blasius-kerk, van 1173—1188 door *Hendrik den Leeuw* in Romaanschen stijl begonnen en in 1194 voltooid, met een nieuwe doopkapel (1892), een grafkelder, waar sedert 1681 de leden van het vorstenhuis zijn bijgezet, wandschilderingen van *Johannes Gallicus*, graftomben van den stichter en zijn gemalin, uit de 13de eeuw, en van keizer *Otto IV*; verder de Martinikerk van 1180—1190, in de 2de helft der 13de eeuw in Gotischen stijl vergroot, gerestaureerd van 1897—1899, met de prachtige laat-Gotische Annakapel (1434) en rijk versierde portalen; de Katharinakerk, met talrijke graftomben, en de Broederkerk, met een altaar van houtsnijwerk uit de 14de eeuw. De vroegere Egidiën-kerk, in Gotischen stijl, thans Egidiënhal genaamd, wordt gebruikt vooor tentoonstellingen, concerten, enz. De synagoge, in Moorsch-Byzantijnschen stijl, werd in 1875 door *Uhde* gebouwd. Van de profane gebouwen is het meest merkwaardige het residentieslot, na den brand van 1830 in Renaissance-stijl opgetrokken volgens de plannen van *Ottmer* en na den brand van 1865 bijna geheel opnieuw gebouwd. Het Altstadt-stadhuis, in Gotischen stijl gebouwd (1250—1668), bestaat uit twee rechthoekige vleugels, waarin de standbeelden van de Saksische vorsten en hunne gemalinnen, van *Hendrik I* af tot *Otto het Kind* prijken. De hofburcht van *Hendrik den Leeuw*, van 1150—1160 gebouwd op de plaats van den burcht Dankwarderode; onder den naam „Mosthaus" diende het gebouw later voor de hertogelijke hofhouding en nog later als kazerne. In 1873 werd het door brand beschadigd, maar weer gerestaureerd. Verder vallen nog te vermelden: een oude waag, een lakenhal uit het jaar 1590 van *Magnus Klinge* en *Balzer Kirchner*, de in 1877 gebouwde technische hoogeschool, het nieuwe hertogelijk museum, van 1883—1887 gebouwd volgens de plannen van *Oskar Sommer* en het groote ziekenhuis, van 1893—1895 door *Pfeifer* gebouwd voor een bedrag van $1^1/_2$ millioen gulden. Voor de verbouwing van den Hofschouwburg stond de landdag in 1900 een bedrag toe van 700000 gulden. Tevens vindt men er nog talrijke oude gevels, met houtsnijwerk versierd, dat in den laatsten tijd opnieuw met bonte kleuren beschilderd is, en talrijke nieuwe openbare gebouwen. Buiten de Augustuspoort liggen de buitenverblijven van den hertog *van Cumberland-Richmond* (1768) en in de nabijheid het stedelijk Bürgerpark.

De stad wordt bestuurd door een opperburgemeester, die voor levenslang is benoemd. De stedelijke waterleiding dateert reeds van het jaar 1864 en een vaste brandweer van 1875, terwijl een nieuwe waterleiding sedert kort voltooid is.

Brunswijk is de zetel van de voornaamste bestuurscolleges des lands, terwijl ook het opperge-rechtshof, dat vroeger te Wolfenbüttel gevestigd was, zich thans hier bevindt. De technische hoogeschool werd er in 1745 door hertog *Karel I*, op raad van den abt *Jeruzalem* gesticht, onder den naam Collegium Carolinum. Sedert 1872 heeft zij een academische inrichting en sinds 1877 telt zij 6 afdeelingen, met 38 professoren, 5 docenten, 10 assistenten en 466 studenten in het jaar 1900. Op onderwijsgebied is er verder het hertogelijk gymnasium Martino-Katharineum, in

1828 ontstaan door de vereeniging van het stedelijk Martineum- en het hertogelijk Katharineum-gymnasium (beide gesticht in 1420), dan twee andere gymnasia, kweekscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen, een doofstommen-instituut, een blindenschool, 2 stedelijke en 2 particuliere meisjesscholen. een drogistenacademie, een handelsschool, een hoogeschool voor muziek, een school voor suikerindustrie, een landbouwschool, enz. Het hertogelijk museum bevat een belangrijke schilderijen-verzameling, waaronder vooral Hollandsche meesters, kopergravures, een verzameling Italiaansche majolica's (1000 stuks, de rijkste verzameling van Duitschland), historische reliquien en antieke stukken, waaronder het beroemde onyxvat van Mantua. Het stedelijk museum bezit vele kunstvoorwerpen en voortbrengselen van kunstnijverheid. Het in 1891 geopende Vaderlandsche Museum bevat voorwerpen van allerlei aard. De Brunswijksche Kunstenaarsvereeniging heeft in het jaar 1900 een permanente tentoonstelling van kunstwerken in het leven geroepen. Het hertogelijk museum voor natuurlijke historie bevindt zich in het gebouw der polytechnische school. De Hofschouwburg bevat 1600 zitplaatsen.

Technische hoogeschool te Brunswijk.

De industrie houdt zich vooral bezig met de vervaardiging van: worst, cichorei, tabak, wollen stoffen, lak en verfstoffen, behangselpapier, stroo-, vilt- en zijden hoeden, handschoenen, naaimachines piano's, brandkasten, cement, ijzerwaren, brandewijn en likeuren. Verder zijn er verscheidene suikerraffinaderijen, pannenbakkerijen, bierbrouwerijen, koekfabrieken en conservenfabrieken (asperges). Aanzienlijke boekdrukkerijen vindt men er, en de boekhandel is er nog altijd zeer belangrijk. Brunswijk is tevens de zetel van talrijke groote werkliedenvereenigingen.

Het verkeer op de in 1498 ingestelde mis is sterk achteruitgegaan. Ze wordt nu jaarlijks tweemaal gehouden, en men verhandelt er voornamelijk leer, laken en katoenen stoffen. Ook vindt men in Brunswijk een Kamer van Koophandel en talrijke bankinstellingen, o.a. een Rijksbank met een omzet van 985 millioen mark in het jaar 1901. Brunswijk heeft 4 spoorwegstations, en een electrischen tram (11,65 km.) verbindt de stad met Wolfenbüttel. Ook de stad zelf bezit sedert 1897 een net van electrische tramlijnen.

De bouw van den burcht Dankwarderode, op den linker Okeroever, in het jaar 861, was de eerste aanleiding tot de stichting van de stad, die onder den naam Bruneswik het eerst voorkomt in oorkonden van het jaar 1031. *Hendrik de Leeuw* gaf de plaats stedelijke rechten, versterkte de stad en bouwde er den Dom. Sedert de 13de eeuw was de stad één der bloeiendste leden van het Hanzaverbond; zij kreeg het muntrecht en het recht om tol te heffen. Zij bezat een vrij groote onafhankelijkheid en hare macht breidde zich uit niettegenstaande vele twisten tusschen het stedelijk bestuur en de gilden en een twist met hertog *Hendrik den Jongere*, met wien het in de tweede helft der 16de eeuw een voordeeligen vrede sloot. Reeds vroeg deed de Hervorming haar intrede in de stad (1528), en zij nam deel aan het Smalkaldisch Verbond. Toen het Hansa-verbond in verval geraakte, ging ook de welvaart van Brunswijk achteruit. Vooral door den Dertigjarigen Oorlog kreeg het een grooten schuldenlast en het stadsbestuur en de burgerij geraakten onderling in vijandschap. Hertog *Rudolf Au-*

gustus maakte in 1671 van dezen toestand gebruik, om Brunswijk te onderwerpen, daartoe bijgestaan door de overige takken van het regeerende vorstenhuis. Het bestuur van de stedelijke bezittingen werd vervolgens opgedragen aan een commissie en van deze ging het later over aan de hertogelijke Kamer. De geschillen, die tusschen de stad en de regeering hierover bleven bestaan, werden beslecht door het verdrag van Augustus 1858. Sedert 1753 was Brunswijk de residentie der hertogen, en onder het koninkrijk Westfalen was het van 1807—1813 de tweede residentieplaats van het rijk. Sedert 1885 is de stad ook de woonplaats van den prinsregent *Albrecht van Pruisen*.

Brunswijk. Onder de *Hertogen van Brunswijk*, die op Nederlandschen bodem of in Nederlandschen dienst geoorloogd hebben noemen wij:

Brunswijk Calemberg, Eric II, de Jonge, hertog *van*, werd geboren in 1528 en opgevoed in den Lutherschen godsdienst. In 1540 volgde hij zijn vader op, maar hij putte zijn landen uit en zwierf overal rond, om in den oorlog bezigheid te zoeken. Weldra verliet hij de zaak der Hervorming, trad in dienst des keizers en bestreed zoowel in den Smalkaldischen Oorlog, als later tegen *Maurits van Nassau* de Protestanten. Na den dood van *Karel V* bleeft bij in dienst van *Philips II* en nam deel aan den slag bij St. Quentin (10 Augustus 1557). Hier nam hij den connetable *Anne de Montmorency* en den maarschalk *de St. André* gevangen, die hij voor 112000 gulden aan *Philips* overdeed, waarna hij voor ½ de dier som het slot en de heerlijkheid Woerden in pand ontving. Hij vermeerderde dit gebied in 1564 door aankoop van de heerlijkheid Liesveld. Bij voortduring onderstennde hij in ons land de zaak van Spanje, wierf soldaten aan, onderhield verstandhouding met den kardinaal *Granvelle* en was dus zeer gevaarlijk voor de ontluikende onafhankelijkheid van Nederland. Hij begaf zich naar Deventer en Kampen, vertoefde somtijds op het Loo, dat aan den graaf *van Megen* toebehoorde, dan weder te Zwartslnis of te Harderwijk, te Lingen of te Arnhem, rusteloos werkende voor de zaak des konings. In 1566 ontving bij van dezen het bevel over 1000 ruiters en was voornemens, in vereeniging met *Megen* en *Aremberg* Zeeland te bezetten, betgeen echter mislukte. In 1567 bracht hij *Brederode* een nederlaag toe, trok vervolgens met zijn manschappen naar Vianen, Meerkerk en Ameide, overal roovende en plunderende, zoodat zelfs de landbewoners de vlucht namen. Daarna nam hij *Jan van Renesse* gevangen en plunderde het kasteel Batenstein te Vianen. In 1568 ontving hij bevel van *Alva*, met 2000 ruiters naar Brussel te trekken, hetgeen hij weigerde als in strijd met zijn last, en stroopte in de omstreken van Meppel, Rolde en Oldenzaal, waarna hij het Munstersche bezocht en de stad Rheine tot zijn verblijf wilde kiezen, hetgeen de burgers evenwel door het sluiten der poorten verhinderden. Toen *Alva* naar Jemmingen trok, hield hij Groningen bezet. In 1569 wierf hij troepen voor *Karel IX*, koning van Frankrijk, om de Hugenooten te bestrijden. In 1574 eischte hij de steden Hoorn en Enkhuizen op, zonder evenwel zijn doel te bereiken, en in 1575 werd een brief van *Requesens* onderschept, aan hem gericht, zoodat de prins *van Oranje* er zich over beklaagde, dat dezulken, die aan zijn zijde behoorden te staan, de partij des vijand kozen. In 1578 wierf hij volk aan voor don *Juan*, en later vertrok hij naar Italië, waar bij in 1584 overleed zonder wettige kinderen na te laten. Zijn bezittingen in Holland vervielen, naar zijn beschikking, aan zijn onwettige kinderen *Willem* en *Katharina*, welke laatste met den beroemden *Andrea Doria* gehuwd was.

Brunswijk-Wolfenbuttel, Lodewijk Ernst, hertog *van*, geboren den 25sten September 1718, streed onder den Oostenrijkschen veldmaarschalk *von Seckendorff* 3 jaar tegen de Turken, werd benoemd tot hertog van Koerland, in 1747 door *Maria Theresia* bekleed met de waardigheid van veldmaarschalk en woonde onderscheiden veldtochten bij. Te Sorr werd hij in een slag tegen de Pruisen zwaar gewond, doch vond in de baden te Aken volkomen herstel. In 1747, toen *Lodewijk XV* in Staats-Vlaanderen viel, kwam hij in aanraking met *Willem IV*, prins *van Oranje*. De prins had een zwak gestel en was voortdurend sukkelend. Kwam hij te vallen, dan zonden, daar mannelijke bloedverwanten ontbraken, zijn twee kinderen geen anderen steun hebben dan hunne moeder. Daarom wenschte hij, ook met het oog op den toestand des lands, een krachtig man, een goed veldheer, een anti-Fransch-gezinde, aan den dienst der Republiek en vooral aan de belangen van zijn Huis te verbinden. Zulk een persoon scheen de hertog van Brunswijk te zijn. Door hem zou men misschien ook van het Oostenrijksche Hof hernieuwing van het Barrièretractaat kunnen verkrijgen. *Bentinck* werd naar Weenen gezonden, om den keizer en *Maria Theresia* te verzoeken, dat de hertog veldmaarschalk in Nederlandschen dienst werd. Men maakte te Weenen niet veel zwarigheid, en in 1750 aanvaardde Brunswijk op een traktement van 60000 gld., zijn ambt. Na den dood van den Stadhouder in 1751 werd hij, als vertegenwoordiger van den Kapitein-Generaal, benoemd tot opperbevelhebber over het krijgsvolk, en na het overlijden van de gouvernante *Anna* tot voogd over *Willem V* en diens zuster. Hij had 7 jaren lang het bestuur in handen en wist de onzijdigheid der Republiek te midden der gevoerde oorlogen te bewaren. Nadat de Stadhouder in 1766 meerderjarig geworden was, ontving de Hertog van de staten van Holland een gift van 200000 gulden en van de overige staten naar verbouding. Door een geheime overeenkomst, bekend als de Acte van Consulentschap, was tusschen den Prins en den Hertog overeengekomen, dat hij de raadsman zou blijven van den Prins, maar onder verantwoordelijkheid van dezen. In 1781 werd evenwel door Amsterdam aangedrongen op de verwijdering van den hertog, omdat men hem als oorzaak beschouwde van het verval der zeemacht. Zijn gedrag werd op zijn eigen wensch onderzocht en door een besluit der Staten-Generaal gerechtvaardigd. Toch bleven de aanvallen tegen den „dikken hertog", zooals hij spottender wijze genoemd werd, voortduren, en de staten van Friesland drongen bij den stadhouder op zijn ontslag aan. De hertog begaf zich daarop naar 's-Hertogenbosch, over welke vesting hij commandant was. Nochtans stond hij ook hier aan hevige aanvallen bloot, het regende smaadschriften tegen hem en nog erger

werd het, toen de Acte van Consulentschap algemeen bekend werd. Toen het voorts bleek hij de geschillen met keizer *Jozef II*, dat de vestingen geheel buiten staat van verdediging waren, verklaarden de staten van Holland met 10 tegen 9 stemmen, dat de Hertog zich door die acte op onwettige wijze tot minister had opgeworpen, zoodat hij als een gevaarlijk persoon moest worden afgezet. De ridderschap van Holland protesteerde vruchteloos tegen dat besluit, hetwelk door Friesland bekrachtigd werd. De Hertog wachtte de beslissing der Algemeene Staten niet af, maar legde den 14den October 1784 al zijn waardigheden neder en begaf zich naar Aken. Hij overleed op het slot te Vechelen in het hertogdom Brunswijk, den 12den Mei 1788. Het staat vast, dat hij bij veel schranderheid en werkzaamheid een groote mate van heerschzucht bezat.

Brunswijk, Karel Wilhelm Ferdinand, hertog *van*, geboren te Wolfenbüttel, den 9den October 1735, onderscheidde zich zeer door zijn dapperheid en stond in hoog aanzien bij *Frederik II*, koning van Pruisen. In 1773 werd hij generaal der infanterie in Pruisischen dienst, en toen de prinses *van Oranje* in 1787 bij de Goejanverwellesluis was aangehouden, en de Staten van Holland weigerden daarvoor voldoening te geven, werd de hertog van *Brunswijk* derwaarts gezonden, om den stadhouder in zijn rechten te herstellen en te handhaven. Met een leger van 20000 man bezette hij de voornaamste plaatsen en bedwong de Patriottische beweging. Hij oorloogde vervolgens tegen Frankrijk, wijdde zich in 1794 tot 1806 aan het bestuur zijner staten, doch werd in laatstgenoemd jaar, als opperbevelhebber van het Pruisische leger, bij Auerstädt door een schot van zijn gezicht beroofd en overleed den 10den November daaraanvolgende.

Brunswijker groen of *Bremer groen* is een groene verfstof, bestaande uit basisch kopercarbonaat en koperoxychloried. Men verkrijgt haar door koperblik zoolang met keukenzout en zwavelzuur aan de lucht bloot te stellen, tot het grootste deel van het koper is overgegaan in heldergroen basisch koperchloriet. Dit wordt dan door slibben van de koperresten gescheiden en men voegt er zoolang potasch of soda bij, totdat de vloeistof niet meer opbruist. De neerslag heeft een helderblauwe kleur, maar met olie vermengd levert hij een groene verfstof op. Het in den handel voorkomende Brunswijker groen bestaat uit basisch kopercarbonaat, dat verkregen wordt door een omzetting van kopervitriool en natriumcarbonaat en dat soms vermengd is met Schweinfürter groen.

Brunynck, *Nicolaas, Bruninx* of *Bruyníncx* was in 1570 en later secretaris van prins *Willem van Oranje*. Hij genoot de vriendschap van den prins en voerde een uitgebreide briefwisseling met de graven *Jan, Lodewijk* en *Hendrik van Nassau* over de belangen des lands. Tevens werd hij gedurig met belangrijke zendingen belast, nu eens naar Dillenburg, dan weder naar Keulen, enz. In 1783 werd hij met *Adriaan van Zwieten* en *Pieter de Rijcke* naar Utrecht afgevaardigd, om aldaar de rust te bevorderen, en later zonden de Staten hem en *Paulus Buys* naar Amsterdam, ten einde er de regeering te bewegen, om de grafelijkheid van Holland aan den prins op te dragen. Vervolgens was hij met hetzelfde doel in Zeeland werkzaam; hij regelde er de voorwaarden, en de zaak had nagenoeg haar beslag, toen de prins vermoord werd. *Brunynck* bleef ook bij prins *Maurits* in groot aanzien, zoodat deze hem als raadsman gebruikte en in 1588 naar Veere zond, om er het krijgsvolk aan de Staten te verbinden.

Brusa, *Emilio*, een Italiaansch rechtsgeleerde, te Ternate (Como) geboren, den 9den September 1843, werd in 1871 hoogleeraar te Modena voor internationaal recht en rechtsphilosofie, in 1877 hoogleeraar in het strafrecht te Amsterdam en in 1880 benoemd te Turijn. Samen met *F. Ferrara* gaf hij uit: „Il codice penale Zurighese" (Venetië, 1873). Verder schreef hij nog de volgende werken: „Saggio di una dottrina generale del reato" (Turijn, 1884) en „Sul nuovo positivismo nella giustizia penale" (Turijn, 1887). Hij gaf de volgende werken van *Casanova* uit: „Lezioni di diritto costituzionale" (2 dln., Florence, 1875) en „Lezioni di diritto internazionale" (2 dln., Florence, 1876). In het „Handbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart" schreef hij: „Staatsrecht des Königreichs Italien" (Freiburg i. Br., 1892).

Brussel, in het Fransch *Bruxelles* (zie den platten grond en de plaat), is de hoofd- en residentiestad van het koninkrijk België, tevens de hoofdstad van de provincie Brabant. Zij ligt op 50°51'10" N.Br. en 4°22'13" O.L. van Gr., 15 m. tot 79 m. boven den zeespiegel, aan het riviertje de Senne, die zich eenige km. verder noordwaarts in den Rupel en met dezen in de Schelde uitstort. Het kanaal van Willebroek, dat in het benedendeel der stad begint, verbindt de Senne met den Rupel en daardoor de stad met de Schelde en met Antwerpen. Een ander kanaal gaat naar Charleroi en mondt uit in de Sambre. Het klimaat is vochtig en veranderlijk; de gemiddelde jaartemperatuur 10,3°C., de jaarlijksche neerslag 730 mm.

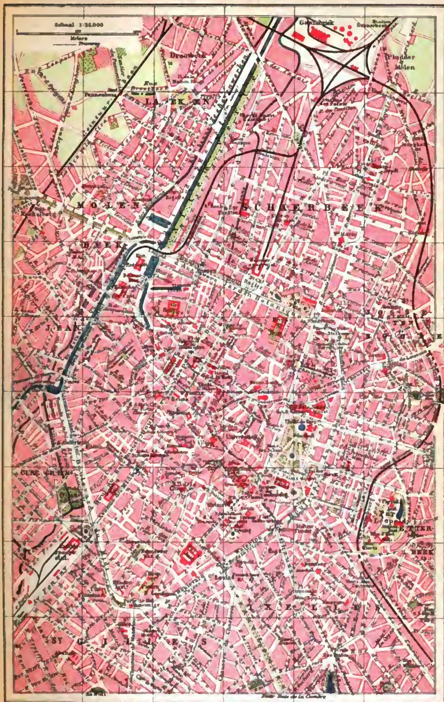

De Wapen van Brussel.

De stad ligt in een vruchtbare en goed bebouwde streek en bestaat uit de noordwestelijke benedenstad, die doorsneden wordt door verschillende takken der Senne en een aantal Maalbeken, en uit de zuidoostelijke bovenstad, gebouwd op een helling, die van het dal der Senne uit langzaam omhoog rijst. De stad heeft een omtrek van ongeveer 8 km. Buiten de voormalige wallen, thans in boulevards veranderd, liggen rondom de binnenstad 8 voorsteden, ieder met een eigen bestuur. De bedding der Senne is van 1867—1871 geheel overwelfd en daarboven zijn twee boulevards aangelegd, die de benedenstad over hare geheele breedte doorsnijden. Brussel is een stad van zuiver Vlaamschen oorsprong. De groote meerderheid der bevolking bleef trouw aan haar taal; de hoogste klassen hebben echter het Fransch als hun taal aangenomen.

Wijken, Straten en Pleinen. De bovenstad, het schoonste en gezondste deel, wordt bewoond door het hof, den adel en de geldaristocratie. Hier vindt men de koninklijke paleizen, de gebouwen van Kamer en Senaat, de prachtige Koningstraat, de Wetstraat en het Koningsplein met het in 1848 onthulde standbeeld van

BRUSSEL.

Schaal 1:24.000
Meters
Gasfabriek
Pladder
Molen
S C H A E R B E E K
S T G I L L E S

BRUSSEL.

Stadhuis te Brussel.

Godfried van Bouillon (door *Simonis*), het paleis van den Graaf van Vlaanderen en de prachtige Leopoldswijk.

De benedenstad, met nog vele nauwe en hochtige straten, is de zetel van handel en nijverheid. Hier valt vooral de Groote Markt (Grand-Place) te noemen. met het prachtige groote stadhnis (zie de plaat) en het Broodhuis (*Maison du Roi*) in Gotischen stijl, en de gildehnizen, in hnn rijken schilderachtigen stijl herbouwd, na de heschieting der stad in 1695. Bijna in het midden der bovenstad ligt het door *Maria Theresia* aangelegde groote park, met een oppervlakte van ongeveer 13 H.A., versierd met fonteinen, waterpartijen, standbeelden en prachtige lanen. Van de pleinen moeten genoemd worden het Mnntplein (*Place de la Monnaie*), het Martelaarsplein (*Place des Martyrs*) met een gedenkteeken voor de in 1830 gevallen strijders, hekroond door een standbeeld „Belgia" (gemodelleerd door *Geefs*), benevens eerezuilen voor den gedurende de revolutie gesnenvelden graaf *de Merode* en voor den nationalen Belgischen dichter *Jenneval*; het Vrijheidsplein (*Place de la Liberté*), met het standbeeld van *Rogier* (1896), het plein *Frère-Orban*, met het standbeeld van dezen staatsman (1900), het Nijverheidsplein (*Place de l'Industrie*), de Groote Zavel (Place du Grand-Sahlon) en de Kleine Zavel (*Place du Petit-Sablon*), waarop het standbeeld van de graven van *Egmond* en *Hoorne* (dat zich vroeger op de Groote Markt bevond), benevens die van andere beroemde mannen nit de 16de eeuw, omgeven door een ijzeren hek, met hronzen beelden versierd, waarop leden van de verschillende ambachten zijn afgeheeld, het Barrikadenplein (*Place des Barricades*), met het standbeeld van den anatoom *Vesalius*, het Anneessensplein (*Place Anneessens*), waarop zich diens standbeeld bevindt, het Ronppeplein (*Place Rouppe*), met het standbeeld van de beschermgodin der stad, het Bronckèreplein (*Place de Brouckère*), met een fraaie fontein, gewijd aan den voormaligen hurgemeester *Anspach*, en het Congresplein (*Place du Congrès*), met de congreszuil (47 m. hoog), die het standbeeld draagt van *Leopold I* (1859).

Monumentale gebouwen. De voornaamste *kerken* zijn: in de hovenstad de Collegiaal van St. Michiel en Ste Gndnla (Sinter Goelenkerk), een basiliek met 3 beuken, in Gotischen stijl, gebonwd van de 12de tot de 17de eenw, met twee fraaie, maar onvoltooide torens; de St. Jacohskerk op den Condenberg op het Koningsplein met een znilenhal en standbeelden van *Mozes* en *David*; gedurende de revolntie diende deze kerk als de Tempel der Rede, de kerk van Onze Lieve Vronw van de Viktorie (Notre Dame des Victoires) uit de 15de eenw, ook de Zavelkerk genoemd, en de fraaie Gotische Kapellekerk nit de 12de eenw, met wandschilderingen en schilderijen; in de benedenstad de St. Katharinenkerk, de Sint Janskerk of Begijnenkerk met een kolossaal standbeeld van *Johannes den Dooper* door *Puyenbroeck*; de kerk Onze Lieve Vronw van Finisterre, de kerk Onze Lieve Vronw van Goede hulp (1664—1691), de prachtige Mariakerk in Schaarbeek, in Romaanschen stijl gehouwd met een achthoekigen grondvorm, volgens de plannen van *Overstrate*, de kerk St. Joseph, met een altaarstnk van *Wiertz*. De Protestantsche kerken zijn er van weinig heteekenis; een nienwe prachtige synagoge werd in 1878 door *de Keyser* gebonwd.

De voornaamste wereldlijke gebonwen in de bovenstad zijn: het koninklijk paleis, gelegen aan het park, een niet zeer fraai gebonw nit de 18de eeuw, het bevat echter een prachtig trappenhnis en fraaie zalen; het Paleis der Academie met de gedenkteekenen van *Quételet* en den scheikundige *Stass*; het Parlement, door *Guimard* van 1779—1783 gebouwd en hestemd voor de vergaderingen der Staten van Brahant, van 1817—1830 voor die der Staten-Generaal, thans het zittingsgebouw der Belgische Kamers. Het werd gerestanreerd na den brand van 1883 en versierd met een standbeeld van koning *Leopold I*. Op het Museumplein staat het „Oude Hof", dat in 1731 de residentie werd der Oostenrijksche stadhonders en nu een verzameling moderne schilderijen hevat. Tevens hevindt zich daar, met het front gekeerd naar de Regenciestraat (Rne de la Régence), het Paleis van Schoone Kunsten, in 1880 gebonwd volgens het ontwerp van *Balat*, met de beroemde onde schilderijengalerij en het museum van heeldhoowwerken. Daartnsschen in ligt de koninklijke hibliotheek, met 's Rijks Prentenkahinet. Op de hinnenplaats van dit paleis staat het in 1846 opgerichte standbeeld van den Oostenrijkschen stadhonder *Karel van Lorreinen*. Bovendien moeten nog genoemd worden: het universiteitsgebouw, vroeger het paleis van kardinaal *Granvelle*, met het standheeld van *Verhaegen*, den stichter der nniversiteit; het paleis van de hertogen *van Arenberg*, gebouwd in 1548, eenmaal de woning van den graaf *van Egmond*, met een schilderijenverzameling; het Maison du Peuple is het centralo gebonw der arbeiderspartij. Op den achtergrond van de Regenciestraat hevindt zich het Paleis van Justitie (zie de afbeelding), een gehonw van kolossale afmetingen, gebouwd volgens de plannen van den bonwmeester *Poelaert* (van 1866—1883). De bovenstad bevat nog het sierlijke blindeninstitnut met een half-Gotischen klokketoren, gebonwd door *Cluysenaar*, en de Halletoren (zie de afbeelding), gebouwd in 1381, dio in den tijd van *Alva* als gevangenis diende en nu een wapenverzameling hevat. De Wetstraat (Roe de la Loi) loopt in het oosten naar het Jnhileumpark (Parc dn Cinquantenaire), waarin de gebonwen der musea voor knnstnijverheid en verschillende monnmenten gelegen zijn. In 1905 werd daar onthnld de monumentale zegehoog opgericht ter herdenking der 75ste verjaring van België's onafhankelijkheid.

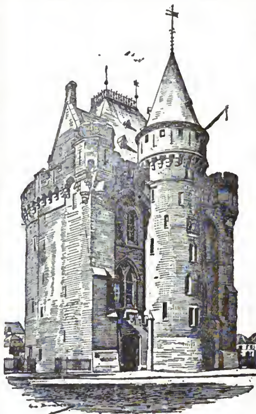
De benedenstad bevat de belangrijkste onde gebonwen van Brussel. Op het Marktplein, 110 m. lang en 68 m. hreed, staat het reeds genoemde prachtige stadhnis (1402—1454), het merkwaardigste gebonw van Brussel. Het gebonw vormt een rechthoek van 60 m. lengte en 50 m. diepte, rondom een hinnenplaats, die door 2 marmeren fonteinen versierd is. Aan den voorkant verheft zich een fraaie toren tot een hoogte van 114 m., gekroond door de, tot windwijzer dienende, figunr van den aartsengel *Michael*. In het gehonw zijn fraaie, gerestanreerde zalen. Tevens staan op dat plein de onde gildehnizen, o.a. het

huis der bronwers, dat der schippers, dat der timmerlieden, enz.; verder het zoogenaamde Broodhuis (ook Maison du Roi genaamd), in den laatsten tijd gerestaureerd, en bevattende een stedelijk museum. Andere merkwaardige gebouwen der benedenstad zijn nog: het Théâtre de la Monnaie, gebouwd in 1817, na den brand van 1855 van binnen geheel vernieuwd, met een portiek van acht Ionische zuilen en een prachtig gevelrelief van *Simonis*; daartegenover het centrale post- en telegraafkantoor (1892), de Beurs, volgens de plannen van den architect *Suys* gebouwd, en het St.Jans-Gastbuis, met 600 bedden. De overdekte galerij of Passage St. Hubert, met glas overdekt, 212 m. lang, 8 m. breed en 18 m. hoog. aangelegd in 1842, verhindt de Groenselmarkt (Marché aux Herbes) met de Schildknaapstraat (Rue l'Écuyer). Bovendien bezit Brussel sedert 1877 een overdekte markt (Halles Centrales). Tevens moeten nog genoemd worden: de kazerne van het Kleine Kasteel en het Koninklijk Stapelhuis. In de straten bevinden zich enkele fonteinen, waaronder één zeer eigenaardige, het zoogenaamde „Manneken-pis". Dit is een kleine bronzen Cupido, in 1619 vervaardigd naar het model van *Duquesnoy*, die volgens een oud gebruik bij feestelijke gelegenheden aangekleed wordt.

Bevolking. Deze hedroeg in 1824: 84000, in 1846: 123874, in 1866: 157905, in 1880: 162498 en in 1900: 183686 inwoners, met de acht voorsteden (Etterbeek, Elsene (Ixelles), St. Gillis, Anderlecht, St. Jans-Molenbeek, Laeken, Schaarbeek en St. Josse-ten-Noode) 547362. Deze zijn bijna uitsluitend Roomsch-Katholiek, er zijn slechts circa 6000 Protestanten en ongeveer 1000 Israëliten. Het aantal Nederlanders bedraagt ongeveer 9500. In de nabijheid van de Halle-poort ligt een oud, dichtbevolkt stadskwartier, waarvan de bewoners, zoogenaamde „Marollen", door hun taal (een mengsel van Vlaamsch en Waalsch) en gebruiken zich onderscheiden van de overige inwoners en in zekeren zin een afzonderlijk ras vormen.

Brussel is een belangrijke fabrieks- en handelsstad. Onder de takken van nijverheid staat de kantklopperij bovenaan, daarnaast bet weven van wollen en katoenen stoffen, alsmede allerlei weeldevoorwerpen. Meer in het bijzonder moeten genoemd worden: bandschoenen, zeep, waskaarsen, hoeden, goud- en zilverwaren, porselein, fayence, bronswaren, leer, enz. De handel van Brussel wordt vooral gedreven in de genoemde artikelen en in de produkten van de vruchtbare omstreken. Het scheepvaartverkeer van Brussel is in de laatste jaren vrij sterk toegenomen; in 1902 hadden de aangekomen schepen een inhoud van 1763228 registerton, de vertrokken schepen van 123628 ton. De handel wordt aanmerkelijk gebaat door den aanleg van het Brusselsche zeekanaal (zie aldaar).

Onderwijs, Wetenschappelijke- en Kunstinstellingen. Brussel bezit een zoogenaamde vrije universiteit met 4 faculteiten, gesticht in het jaar 1834, met 1239 studenten in het jaar 1900—1901, benevens instituten van physiologie, anatomie, bacteriologie en gezondheidsleer in het Leopoldspark, waar zich sedert 1891 ook het museum voor Natuurlijke Historie bevindt. De polytechnische school (1873) telde 1900—1901 225 studenten. Op onderwijsgebied vindt men er verder nog: 2 athenaeums, een middelbare school voor jongens, 12 nijverheids- en vakscholen voor jongens en 4 voor meisjes, één kweekschool voor onderwijzers, 3 voor onderwijzeressen, een bisschoppelijk gymnasium en een hoogere meisjesschool, met cursussen in Latijn en Grieksch. Tevens is Brussel de zetel der Konink-

Halletoren te Brussel.

lijke Academie van Wetenschappen, Wijsbegeerte Letteren en Schoone Kunsten (Académie royale de Belgique, 1772), van een hoogere krijgsschool, een academie voor schilderkunst, beeldhouwkunst en bouwkunst, een stedelijk museum, een conservatorium voor muziek met een belangrijk museum, een veeartsenijschool, een sterrenwacht en een plantentuin (1830). Als instellingen van den allerlaatsten tijd moeten nog genoemd worden het Sociologisch instituut en de handelshoogeschool (1904). In de nabijheid van het Leopoldpark staat het museum *Wiertz*, vroeger villa en atelier van dezen schilder, na diens dood (1865) door de regeering aangekocht en een aantal van zijn merkwaardigste schilderijen bevattende. Andere kunstverzamelingen zijn nog: het Nationaal Museum van Schoone Kunsten, dat ruim 650 schilderijen bezit van de beroemdste meesters: *van Eijck, Memlinc, Rubens, van Dyck, Jordaens Teniers, Rembrandt, Hals, Paul Potter, Vermeer, Alb. Cuyp, Hobbema, Jac Ruisdael, enz.* en het Moderne Museum in het Oud Hof der Landvoogden, bevattende ongeveer 400 schilderijen. De koninklijke bibliotheek bevat in de afdeeling handschriften, de beroemde „Bibliothèque de Bourgogne", door *Philips van Bourgondië* in de 15de eeuw aangelegd; tevens vindt men er meer dan 400000 boekdeelen. Deze bibliotheek bezit ook een verzameling kopergravuren van circa 80000 bladen, met 10000 kaarten, en een verzameling medailles van ongeveer 50000 stuks.

Brussel is de geboorteplaats van den ontleedkundige *Andreas Vesalius*, van den beeldhouwer *Duquesnoy* en van den natuuronderzoeker *J. B. van Helmont.*

Bestuur. De stad is de zetel van de voornaamste bestuurscolleges van het land en van den provincialen gouverneur. Het stedelijk bestuur bestaat uit 1 burgemeester, 5 wethouders en 39 raadsleden. De begrooting bedroeg voor het jaar 1903: 42228994 frcs. De stedelijke schuld beloopt 280,4 millioen frcs.

De voornaamste wandelplaatsen van Brussel zijn behalve de boulevards, de Avenue Louise, het ter Kameren Bosch (Bois de la Cambre), 124 H.A. groot, het Quartier Nord-Est, met fonteinen en bronzen beelden, en de 15 km. lange Avenue, die Brussel met Tervueren verbindt.

Geschiedenis. Brussel wordt voor het eerst in 870 vermeld als Brosella, vervolgens in de 11de eeuw als Bruocsella. Gewoonlijk worden deze woorden afgeleid van het oude hroof broc, het tegenwoordige Vlaamsche woord „broek", dat moeras, en selle of sele, dat „woning" beteekent. In den onden tijd schijnt hier een verblijfplaats gelegen te hebben van de Frankische koningen. In een oorkonde uit dien tijd (966) van *Otto I* wordt de aanwezigheid van een kerk vermeld, volgens de latere onderzoeken de kerk van St. Michaël, later vervangen door de St. Gudula-kerk. *Gerberge*, de zuster van *Otto den Groote*, bracht Brussel als bruidsschat aan den hertog *Giselbert van Lotharingen.* Haar kleindochter *Gerberge* huwde met graaf *Lambert van Leuven.* Met hem kwam het distrikt Brussel onder de heerschappij der hertogen van Neder-Lotharingen en Brabant, onder wier bestuur de stad tot grooten bloei geraakte. Van *Johan I* af (1251—1259) schijnt zij de woonplaats der vorsten gebleven te zijn, terwijl ondertusschen Leuven nog aanspraak maakte op den titel van hoofdstad. Na vele twisten van de op hunne voorrechten naijverige burgers met de patriciërs en met de vorsten, en na vele burgeroorlogen, waaronder de stad te lijden had na den dood van *Johan III*, kwam het erfdeel van diens dochter *Johanna* ten slotte aan *Margareta van Vlaanderen*, de gemalin van den Bourgondischen hertog *Philips den Stoute*, die het bestuur van Brabant en Limburg opdroeg aan haar zoon *Anton.* Na den dood van diens zonen (1430) kwam *Philips de Goede*, hertog van Bourgondië, in het bezit van het hertogdom Brabant, en met zijn kleindochter *Maria*, gehuwd met keizer *Maximiliaan van Oostenrijk*, kwam de stad in het bezit van het huis Habsburg. *Karel V* maakte haar tot hoofdstad van de Nederlanden, en onder de landvoogdes *Margareta van Parma* werd Brussel het brandpunt van het verzet tegen het Spaansche bewind. Hier was het ook, dat *Brederode* het smeekschrift der Verbonden Edelen in 1566 aan de landvoogdes overreikte, maar dáár ook woedde *Alva* met onverbiddelijke strengheid tegen de voorstanders der vrijheid en deed er *Egmond* en *Hoorne*, de heeren *van Batenburg* en vele anderen onthoofden. Den 9den Januari 1577 werd hier de Unie van Brussel gesloten. Kort daarna trok de prins *van Oranje* de stad binnen als ruwaert van Brabant (23 September 1577), maar moest na de overwinning van *Don Juan* bij Gembloux (31 Januari 1578) de stad verlaten. Den 10den Maart 1585 werd zij door *Alexander Farnese* ingenomen en bleef nu gedurende den Tachtigjarigen Oorlog in de handen der Spanjaarden, die er het Protestantisme door gestrenge maatregelen onderdrukten. In 1695 werd zij belegerd door de Franschen onder den veldmaarschalk *Villeroi*, die haar niet kon bemachtigen, maar door een bombardement, dat bijna 2 etmalen aanhield, 4000 huizen vernielde. In 1706 gaf zij zich over aan de Verbonden Mogendheden, en in 1708 werd een aanval der Franschen afgeslagen, terwijl zij na den Vrede van Rastadt aan Oostenrijk werd toegekend. Gedurende den Oostenrijkschen Successieoorlog gelukte het den Franschen, onder den maarschalk *van Saksen*, Brussel te veroveren en 12000 man gevangenen te nemen (21 Februari 1746). Na den Vrede van Aken brak onder *Maria Theresia* een betere tijd aan, vooral onder den gouverneur-generaal *Karel van Lotharingen*, voor wien in 1848 een standbeeld werd opgericht. In 1789 barstte er een opstand uit tegen de Oostenrijkers, maar werd door generaal *Bender* zonder veel moeite onderdrukt. Na den slag bij Jemappe viel de stad in de handen der Franschen, zoodat *Dumouriez* er den 14den November 1792 zijn intocht hield, totdat zij haar na den slag van Neerwinden (Maart 1793) weder aan de Oostenrijkers moesten afstaan, waarna de broeder van den keizer, aartshertog *Karel*, er stadhouder werd. Keizer *Frans II* kwam den 9den April 1794 naar Brussel en bezwoer er de Brabantsche staatsregeling. Maar na den slag bij Fleurus (9 Juli 1794) viel Brussel opnieuw in handen der Franschen. Daarna werd de stad met geheel België aan Frank-

rijk toegevoegd, tot hoofdstad van het departement van de Dyle verheven en bleef deel uitmaken van de Repnbliek en van het Keizerrijk, totdat zij in Jannari 1814 door de Geälliëerden bezet, bij den eersten vrede van Parijs van Frankrijk losgerukt en in 1815 met geheel België aan den koning der Nederlanden toegewezen werd, die nn bij afwisseling te Brussel en te 's Gravenhage zijn verblijf hield. Den 25sten Angustus 1830 barstte te Brussel de Belgische opstand nit, waarbij na het vertoonen van de opera „La muette de Portici" een volksmenigte de drukkerij van den „National", het paleis van Justitie, het hôtel van den minister *van Maanen* en het huis van den commissaris van politie vernielde. Toen de hezetting onder de wapens kwam, werd bovengenoemd hôtel zelfs in brand gestoken. In den ochtend van den 26sten gaven de troepen vunr, maar het volk veroverde stormenderhand het arsenaal, waarna het koninklijk wapen overal werd weggerukt en de Brabantsche vlag uitgestoken. Een nieuwe opstand volgde op den 20sten September. Prins *Frederik der Nederlanden* rukte den volgenden dag met een leger van 16000 man nit Antwerpen daarhoen. De opstandelingen trokken den 22sten de Nederlandsche troepen tegemoet, maar werden na eenige schermutselingen teruggeworpen en in de stad gedrongen, waar don *Juan van Halen* en de Fransche generaal *Mellinet* het militair bewind in handen hadden. In den nacht van den 22sten op den 23sten en des ochtends tot 11 nur toe werd gestreden om het bezit van de Schaerbeeksche en Lenvensche poorten. Uit de huizen wierp men kokende olie en water, steenen en vnurpijlen op de Nederlandsche troepen, die eindelijk des avonds te 5 nre tot het koninklijk paleis doordrongen en den 24sten in het bezit kwamen van de overige paleizen des konings, van het Park en van de Rue royale, terwijl zij de benedenstad moesten ontruimen en de strijd om de bovenstad den 25sten bleef aanhouden. In den avond van den 26sten zag de prins, die jegens de stad met verschooning te werk ging, zich echter genoodzaakt, het bevel te geven tot den aftocht. Aan de Belgische zijde telde men 165 dooden en 311 gewonden, terwijl het verlies der Nederlanders veel grooter was. Brnssel werd vervolgens de hoofdstad van het koninkrijk België.

In 1889 hield het Anti-Slavernij-Congres er zijn zittingen, ln 1891 had er het tweede Internationale Arbeiderscongres plaats, van 1892—1893 de Internationale Muntconferentie, terwijl er in 1897 een wereldtentoonstelling en in 1902 een internationale snikerconferentie werd gehouden.

Brussel, *Paulus Theodorus van*, Hollandsch bloem- en fruitschilder, geboren te Zuid-Polsbroek bij Schoonhoven in 1754, verdronken te Amsterdam den 17den Maart 1791, oefende zich eenigen tijd in het schilderen in de behangselfabriek van *Augustini*, daarna in die van *Vincent van der Vinne* en eindelijk in die van *Hendrik Meijer*. Hij vervaardigde bloemstnkken voor schoorsteenen enz., vestigde zich vervolgens te Amsterdam en leverde er kabinetstukken met bloemen en vruchten, die goede prijzen opbrachten. Zijn koloriet is schitterend zonder bont te wezen en zijn manier uitvoerig.

Brussel, *Hermannus van*, een Hollandsch schilder van landschappen, interienrs en tooneeldecoraties, werd geboren te Haarlem den 8sten October 1763 en overleed te Utrecht den 23sten Februari 1815. Hij genoot onderwijs in het schilderen van *Johan Bernhard Brandhoff* en *W. Hendriks* en studeerde voor het overige naar de natnnr in de omstreken van Haarlem. Later vestigde hij zich te Utrecht. Hij schilderde o. a. tooneelschermen voor den Amsterdamschen schouwburg en dien van het Loo.

Brusselsch witlof. Dit gewas wordt in ons land, nog weinig gekweekt maar vrij veel in België en Frankrijk. Het behoort tot de familie Compositae en heeft veel overeenkomst met de cichoreiwortel. Om veel bladeron in den winter, die in gebleekten toestand geoogst worden, te krijgen, is het van belang de wortels in den zomer onvertakt en regelmatig gevormd te kweeken. Elke wortel mag maar één hoofdknop op den wortelhals hebben, en dit wordt bereikt, wanneer de grond, waarin hij wordt gekweekt, diep. los en niet te kluiterig is. Het Brusselsch witlof kan op alle gronden groeien, wanneer de standplaats maar niet te warm is, want anders loopt men gevaar, dat de planten in zaad schieten. Gezaaid wordt in de 2e helft van Mei. In October zijn de planten volwassen, knnnen opgenomen worden en ter forceering dienen. Dit kan in elke verwarmde ruimte, het zij kelder, kas, stal, of voor een schutting plaats hebben, wanneer in dit laatste geval de temperatnnr door warmte voortbrengend materiaal, bijv. broeimest of bladeren, wordt opgevoerd. Dan pas heeft het Brusselsch witlof veel waarde, wanneer het als gesloten kropjes in den handel komt. Door de wijze van forceeren zóó in te richten, dat de bladeren in het donker en in een vrij vaste middenstof bijv. grond, zand of zaagsel, moeten groeien, kan dit worden verkregen. De meest gewone manier om te forceeren heeft als volgt plaats. In den grond wordt een greppel gegraven van ± 150 cm. breedte en 30—40 cm. diepte, op den bodem dier greppel legt men een laagje stoffen, dat de warmte slecht geleidt bijv. onde rietmatten, los riet, boombladeren. Daarop plaatst men de wortels zeer dicht bijeen en hondt de wortelhalzen op dezelfde hoogte. Daarna worden zij bedekt met de bedoelde middenstof en vervolgens brengt men een laag broeimest of bladeren aan. De bladeren, welke nn door de wortels worden voortgebracht, groeien dicht aaneengesloten en trachten zoodoende boven den grond te komen. Zijn ze ± 15 cm. lang, dan worden zij afgesneden en zijn ter verzending gereed. Het verdient aanbeveling de wortels voor het forceeren niet te voel te laten indrogen. Wil men alleen losse bladeren oogsten, dan is een bedekking met grond overbodig, maar zorgt men alleen, dat zij zich in het donker ontwikkelen. Terwijl bij eerstgenoemde manier slechts een oogst mogelijk is, omdat met de bladerkrop steeds een klein deel van den wortelhals wordt verwijderd, kan men bij laatstgenoemde manier de wortels eenige keeren bladeren doen voortbrongen.

Brussel-Zeekanaal is het verwijde en voor schepen tot 2000 ton inhond bevaarbaar gemaakte kanaal van Brussel naar de Schelde bij Willebroeck (28 km). Het oude kanaal, waarop het

verkeer in 1902 1763228 ton in de binnenscheepvaart bedroeg en 123628 ton in de zeescheepvaart, wordt van Brussel tot beneden Willebroek tot 650 m. uitgediept bij een breedte der bedding van 20 m. Dan volgt een 3,5 km. lang, nieuw kanaalgedeelte van dezelfde diepte, maar van 48 m. breedte van het bed, dat dienst zal doen als ligbaven, en beneden Boorn in den Rupel nitmondt. Beide gedeelten hebben te zamen 13,3 m. verval en krijgen (in plaats van tot nu toe vier) drie sluizen van 114,1 m. lengte en 10 m. breedte, bij Capelle-dn-Bois, Willebroeck en aan den Rupel. Tusschen de Brusselsche voorsteden Schaerbeek en Laeken zal een nienwe haven gebonwd worden. De gezamenlijke kosten worden geschat op 35 millioen frcs; hiervan betaalt de stad Brussel 14,4 millioen, de Staat 10 millioen, de provincie 4 millioen francs, terwijl de rest wordt betaald door de voorsteden van Brussel en Etterbeek. Voor de leiding van den bouw werd in 1895 de „Societé anonymo du canal et des installations maritimes de Bruxelles" opgericht, welke in 1901 met den bonw begonnen is.

Brutel de la Rivière, *Jean*, geboren te Montpellier, den 17den Augustus 1669, volgde in 1685, na de herroeping van het Edict van Nantes, zijn vader naar Zwitserland, studeerde te Zürich in de godgeleerdheid, zette die studiën voort te Utrecht on te Leiden en werd predikant bij de Waalsche gemeente te Veere, daarna te Rotterdam en eindelijk te Amsterdam, waar hij den 14den Augustus 1742 overleed. Hij heeft een verbeterde uitgave geleverd van de „Dictionnaire nniversel des mots François etc. par A Furetiére" (1727) en van de „Visites charitables par Ch. Delincourt" (1731). Voorts schreef hij: „Cathécbisme à l'usage de la jennesse" (1737), „Histoire des Jnifs et des penples voisins" enz., terwijl na zijn dood zijn „Sermons snr divers textes de l'Ecriture Sainte" (1746) in het licht verschenen.

Bruto, eenItaliaansch woord, beteekent *ruw, onrein*, en wordt meestal in samenstellingen gebruikt, vooral om het totaal gewicht van een handelsartikel aan te duiden, met inbegrip van de emballage, datgene, waarin het goed ter bewaring of ter verzending gepakt is. Wordt van het brutogewicht de *tarra* afgetrokken, dan houdt men het *netto*gewicht over. Het woord *sporco*, dat veel in Oostenrijk en Zuid-Duitschland gebruikt wordt voor vettige en natte waren, beteekent hetzelfde als bruto. De bruto-opbrengst of bruto-ontvangst is het onzuiver bedrag, dat een verkoop of eenige andere onderneming heeft opgeleverd; trekt men daarvan de noodige onkosten, als commissie, conrtage, arbeidsloon, enz., af, dan leert men de zuivere opbrengst, het *netto provenu* kennen.

Brütt, *Ferdinand*, een Duitsch schilder, geboren den 13den Juli 1849 te Hamburg, was oorspronkelijk lithograaf. Sedert 1870 vormde hij zich aan de kunstschool te Weimar bij *A. Baur, Pauwels* en *Gussow* tot schilder van genre-stnkken en vestigde zich in 1876 te Düsseldorf. Nadat hij in zijn eerste stnkken (Gestoorde rust, Huiswaarts keerende pelgrims, een Boerendeputatie, de Hoop des Vaderlands, de Macht der tonen) nog had geweifeld tusschen het moderne boerenleven en motieven uit de 18de eenw, wierp hij zich na 1880 op het weergeven van het stadsleven en schilderde een reeks stukken van een groote verscheidenheid en een diepgaande karakteristiek. Hiervan leveren vooral een bewijs de aan figuren rijke stukken: „Veroordeeld" (in de Knnsthal te Hamburg), „Vrijgesproken", eveneens een dramatische scène voor het gerecht, „Moeilijke kens", „Aan do beurs" (1888), „In de schilderijengalerij" (1890), „Voor de gezworenen" (1898) en „In het Casino" (1900). In den jongsten tijd heeft hij ook religieuze stukken („Christus als trooster", „Kerstnacht") geschilderd. In 1898 vestigde hij zich te Kronberg in den Tannus.

Brütt, *Adolf*, een Duitsch beeldhouwer, werd den 10den Mei 1855 te Husum geboren. Hij studeerde na een praktische voorbereiding, van 1875—1878 aan de kunstacademie te Berlijn en vormde zich vervolgens verder op studiereizen naar Italië en Parijs. Zijn eerste groote succes behaalde hij op de Berlijnsche kunsttentoonstelling in 1887 met een door diepgaande natuurstudie en energieke karakteristiek nitmuntende groep: „Gered", waarvoor hij de kleine gouden medalje kreeg. Dezelfde eigenschappen vertoonen ook een „Eva mot haar kinderen" (1890) en een „Naakte zwaarddanseres" (1891). In 1894 werd aan *Brütt* de nitvoering van het standbeeld voor koizer *Wilhelm* voor Kiel opgedragen, en in 1897 volgde het standbeeld van *Bismarck* voor Altona. Voor de Siegesallée te Berlijn schiep hij de groepen van markgraaf *Otto den Trage* (1899) en koning *Friedrich Wilhelm II* (1900). Hierna werd bem de uitvoering van een standbeeld voor keizer *Frederik III* voor de stad Berlijn opgedragen, alsmede van een ruiterstandbeeld van denzelfden keizer voor Breslau en een marmeren standbeeld van keizer *Wilhelm I*, als jonge prins, eveneens te Berlijn (1904). Voor zijn vaderstad vervaardigde hij een gedenkteeken voor *Theodor Storm* (1898) en een monumentale fontein met een Noord-Friesche visschersvronw (1902), voor Flensburg een gedenkteeken voor *Wrangel*, e. a. De op de Berlijnsche tentoonstelling van 1903 geëxposeerde en met de groote gouden medalje bekroonde marmeren „*Diana*", werd voor de Nationalgalerie te Berlijn aangekocht. *Brütt* is hoogleeraar aan de Academie van Kunsten te Berlijn en lid van den senaat van dit lichaam.

Bruttium is de latere naam voor B r n t t i u s of B r u t t i o r u m, de onde namen voor de zuidpunt van Italië. Dit landschap grensde met de rivier Lans en het gebied der stad Thnrii in het oosten aan Lucanië en hesloeg de hedendaagsche provincie Calabria Ulteriore. De Apennijnen doorsnijden het land tot aan de straat van Messina en vormen vele kloven en dalen, die slechts door korte beekjes doorstroomd worden. Het land heeft een bloeiende veeteelt, terwijl er bovendien veel vruchten en koren verbonwd worden. Een zeer gewaardeerd prodnkt was vroeger het hars uit het groote, aan denneboomen zeer rijke Silawond in het binnenste gedeelte van het land. Omstreeks het jaar 420 vóór Chr. werd dit land bewoond door Lucaniërs, die zich van hunne landslieden afscheidden en zich daar metterwoon vestigden en daarom in de taal der Lucaniërs Brettii, d.w.z. rebellen, roovers, genoemd werden. De bezittingen van de Bruttiërs bleven aanvankelijk heperkt tot het binnenland, daar de kust sedert de 8ste eenw vóór Chr. in het hezit der Grieken was,

die daar de bloeiende kolonien Hipponium, Medma, Rheginm, Lokri, Kroton, enz., gesticht hadden. In het jaar 272 vóór Chr. werden de Bruttiërs door de Romeinen onderworpen. Gedurende den tweeden Punischen oorlog verbonden zij zich met de Carthagers, verloren echter na de nederlaag geleden te hebben, hunne onafhankelijkheid en werden als slaven van den Staat gebruikt voor werken van publieken aard.

Brutus, *Lucius Junius*, een der beide eerste consuls van Rome (509 vóór Chr.), was de zoon van *Marcus Junius*. Zijn vader en zijn broeder werden volgens het verhaal, wegens hunne aanspraken op den troon, door *Tarquinius Superbus* gedood, maar hem liet men het leven, omdat hij beschouwd werd als iemand van zeer beperkte geestvermogens (brutus). Hij vergezelde de beide zonen des konings naar Delphi, waar zij het orakel raadpleegden. Daarbij vroegen zij, wie van hen na den dood van *Tarquinius Superbus* over Rome heerschen zou? Het antwoord luidde: „wie het eerst zijn moeder zal kussen". Terwijl de twee broeders een overeenkomst troffen, om door het lot te laten beslissen, wie den kus het eerst aan de moeder brengen zou, wierp *Brutus* zich, naar Italië teruggekeerd, ter aarde, en kuste deze als zijn moeder. Na den dood van *Lucretia* bewerkte *Brutus* de verdrijving der koninklijke familie en werd daarop, te zamen met *Marcus Horatius*, eerste consul. Toen te Rome een samenzwering ontdekt werd ten gunste van *Tarquinius* en het bleek, dat de beide zonen van *Brutus* daarin betrokken waren, veroordeelde hij hen met de andere samenzweerders ter dood en woonde zelf de voltrekking van het vonnis bij. Intusschen had *Tarquinius* een aanzienlijk leger verzameld en trok daarmede naar Rome. Zijn zoon *Aroens* bevond zich aan het hoofd der ruiterij, en *Brutus* was aanvoerder der Romeinsche ridders. Bij den aanvang van het gevecht voorwaarts rennende, doorstaken zij elkander met hunne speren (509 vóór Chr.). *Brutus* werd met veel eerbewijzen begraven, en de Republiek plaatste zijn standbeeld op het Kapitool in het midden der zeven koningen.

Brutus, *Marcus Junius*, een der moordenaars van *Julius Caesar*, werd geboren omstreeks het jaar 85 voor Chr. Hij was een zoon van *Marcus Junius Brutus* en van *Servilia*, een zuster van *Cato van Utica*, wiens dochter *Porcia* zijn tweede vrouw werd. *Brutus* wordt ook wel voor een natuurlijken zoon van *Caesar* gehouden. Hij was eerst een tegenstander van *Pompejus*, die zijn vader bij den opstand van *Lepidus* gedood had, later streed hij met dezen bij Pharsalus, maar voegde zich vervolgens bij *Caesar*, die hem met het bestuur in Opper-Italië belastte en vervolgens tot praetor te Rome verhief. Toen echter *Caesar* plannen maakte, om zich de alleenheerschappij toe te eigenen, verbond *Brutus* zich met zijn schoonbroeder *Cassius* en met nog 60 andere Romeinen, om zulks te verhinderen, waarop hij met zijn aanhangers *Caesar* vermoordde. Het gelukte hem echter niet de gunst van het volk te winnen. *Antonius*, wiens vermoording door *Brutus* verhinderd was, wist door het voorlezen van het testament van *Caesar* het volk tegen de moordenaars optehitsen. *Brutus* ging daarop naar Athene en stelde zich in het bezit van de provincie Macedonië. Hij versloeg in het jaar 43 v. Chr. *Gajus Antonius*, den broeder van *Antonius*, één der leden van het Tweede Driemansschap, en nam hem gevangen. Vervolgens ging hij naar Azië, waar hij zich vereenigde met *Cassius*, om met dezen gezamenlijk het stadhouderschap in het Oosten te voeren. In Rome kregen echter *Octavianus*, *Antonius* en *Lepidus* de macht in handen, de vroegere samenzweerders werden veroordeeld en een leger werd afgezonden tegen *Brutus* en *Cassius*. Deze trokken no over den Hellespont en verzamelden hun leger in de vlakten van Philippi in Macedonië. In den eersten slag (42 v. Chr. overwon *Brutus* het leger van *Octavianus*, maar *Cassius*, door *Antonius* verslagen, stortte zich in zijn zwaard. 20 dagen later leverde *Brutus* opnieuw slag, maar leed de nederlaag, waarna ook hij zich zelf doodde.

Van de redevoeringen en geschriften van *Brutus* is slechts weinig tot ons gekomen; daartegen is zijn briefwisseling met *Cicero* in twee boeken bewaard gebleven, waarvan echter de brief aan *Octavianus* vervalscht is.

Brutus, *Decimus Junius*, een veldheer van *Caesar*, was één der deelnemers aan de samenzwering tegen *Caesar*. Hij was een van diens gunstelingen en werd door hem met eer overladen. Niettemin nam hij de taak op zich, om den weifelenden *Caesar* naar de senaatsvergadering te brengen. Na den moord trok hij naar Gallië, om er zijn gezag tegen *Antonius* te handhaven. Hij werd echter door zijn leger verlaten en vervolgens op bevel van *Antonius* door een Galliër gedood. In *Cicero's* „Epistolae ad familiares" is een deel van zijn briefwisseling met *Brutus* opgenomen.

Bruun, *Philipp*, een Russisch geschied- en aardrijkskundige, werd den 18den Augustus 1804 te Fredrikshamn in Finland geboren. In 1832 werd hij leeraar in de geschiedenis aan het Richelieu-lyceum te Odessa en later hoogleeraar aan de universiteit aldaar. Hij heeft zeer veel geschreven, vooral op het gebied der historische geografie en ethnografie. Van zijn werken noemen wij: „Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie" (1866) en „Essai de concordance entre les opinions contradictoires relatives à la Scythie d'Hérodote et aux contrées limitraphes" (St. Petersburg, 1873). Ook gaf hij oude reisbeschrijvingen uit, o. a. de reis van *Guillebert de Lannoy* in Zuid-Rusland in 1421 en die van *Johann Schiltberger*. Zijn kleinere geschriften verzamelde hij in zijn boek „Tschernomorje" (1880), dat door de Academie van Wetenschappen bekroond werd. Hij overleed den 15den Juni 1880.

Bruun, *Christian Walter*, een Deensch geschiedvorscher en bibliograaf, werd te Kopenhagen geboren, den 10den December 1831. Sedert 1863 is hij bibliothecaris van de koninklijke bibliotheek aldaar. Tot zijn bibliografische werken behooren: „Bibliotheca Danica, systematisk Fortegnelse over den danske Litteratur 1482—1830" (4 dln., 1872—1879) en „Aarsberetninger fra det store kongl. Bibliothek" (3 dln., 1870—1890), een beschrijving van de aldaar aanwezige verluchte handschriften. Tevens heeft hij verschillende geschriften uitgegeven uit den tijd der Hervorming en „Holbergs Epistler" (5 dln., 1865—1876) met verklarende aanteekeningen. Als geschiedschrijver heeft hij

zich vooral bezig gehouden met de geschiedenis der Deensche zeeoorlogen en de bevoegdheden der Kroon („Gnnde Rosenkranz", 1885).

Brüx, de hoofdstad van het gelijknamige distrikt in Bohemen, de zetel van verschillende bestuurscolleges van het distrikt, is gelegen op een hoogte van 238 m. boven den zeespiegel, aan de Biela en aan de spoorwegen Praag-Brüx, Pilsen-Brüx, Brüx-Moldan en Aussig-Komotau. Het aantal inwoners bedraagt (1900) 21525. Op den Slotberg (411 m.) bevinden zich de ruïnen van de in 1651 in de lucht gevlogen vesting „Landeswart" benevens overblijfselen van de oude stadsmuren; in de plantsoenen staat een gedenkteeken voor keizer *Jozef II* (1882). Van de gebouwen zijn o. a. merkwaardig: het prachtige nieuwe stadhnis, de door meester *Benes von Laun* in 1517 gebouwde Dechantei-kerk, in Gotischen stijl, met merkwaardige koorgestoelten, het klooster der Minderbroeders en dat der Capucijnen. Brüx bezit een gymnasium, een handels- en ambachtsschool en vele andere inrichtingen van onderwijs. De mijnbouw is er vertegenwoordigd door een groot aantal firma's, die te zamen 16000 arbeiders in hun dienst hebben. Tengevolge van het drijfzand in den bodem, hadden er den 19den en 20sten Juli 1895 in den omtrek van het station van den Anssig-Teplitzer spoorweg verzakkingen en scheuringen van den bodem plaats, zoodat vele huizen instortten. Deze verzakkingen herhaalden zich in den nacht van den 6den en 7den Augustus en van den 9den en 10den September, 1896, waardoor het spoorwegverkeer gedurende langen tijd gestoord was. De industrie houdt er zich bezig met ijzergieterij, de vervaardiging van landbouw-werktuigen, suiker, potasch en emailleartikelen. Verder bestaan er nog: 1 spiritusfabriek, 2 stoommolens, 1 stoombierbrouwerij en een brouwerij der Tempeliers. In den omtrek zijn uitgestrekte bruinkolenvelden; in één daarvan werd de heroemde Brüxer schedel gevonden. Bovendien vindt men in de omgeving den Brüxer Sprudel en de beroemde bitterwaterbronnen van Püllna en Seidschütz.

Bruycker, *François Antoine de*, een Belgisch genreschilder, geboren te Gent in 1816, was een leerling van de academie te Gent en van *Ferdinand de Braekeleers* te Antwerpen en verwierf reeds in 1845 de medaille te Brussel, terwijl bijna alle volgende tentoonstellingen hem nieuwe eerebewijzen brachten. De academie te Amsterdam benoemde hem tot lid. Sedert 1839 te Antwerpen gevestigd, overleed hij aldaar, den 3den November 1882. „De argwaan", een van zijn eerste stukken, kwam in het bezit van den koning van Württemberg. Voorts leverde hij: „Het aanzoek", „Weet gij nog wel?" „Warme mossels", „De smaak", „Moederliefde", enz. Tot zijn beste voortbrengselen behooren: „Lentetijd", „De oude tuinman", „De wednwe" en „Het hezoek van den grootvader". Zijn doek: „Liefkoozingen" versierde in 1873 de tentoonstelling te Weenen.

Bruyère, *Jean de la*, een Fransch schrijver, werd den 16den Augustus 1645 te Parijs geboren. Hij was eerst advocaat, vervolgens ontvanger te Caen, woonde echter te Parijs, en kwam daarna, waarschijnlijk op aanbeveling van *Bossuet*, aan het hof te Chantilly, waar hij les gaf aan den hertog *van Bourbon*, den kleinzoon van *Condé*. Hij woonde vervolgens afwisselend te Parijs, Chantilly en Versailles; werd in 1693 lid van de Académie en overleed den 10den Mei 1696. Zijn voornaamste geschrift is getiteld: „Les caractères de Theophraste" (Parijs, 1688), een vertaling uit het Grieksch in keurig Fransch, gevolgd door een reeks van karakters, bij wier beschrijving hij de zeden en gewoonten schildert van dien tijd. Dat boek heeft grooten opgang gemaakt en is in de meeste talen van Europa vertaald.

Bruylants, *Jan*, een Vlaamsch tooneelschrijver. geboren te Antwerpen, den 30sten September 1834, ontving zijn opleiding aan de normaalschool te Lier en werd in 1854 onderwijzer aan een der gemeentescholen te Antwerpen. Hij nam echter in 1859 zijn ontslag en werd in 1865 redacteur van het Antwerpsch dagblad „De Koophandel". Hij overleed te Antwerpen, den 24sten November 1876. Van zijn geschriften noemen wij: „Burgemeester van Stralen, vaderlandsch geschiedkundig drama" (met *Simillion*, 1851), „De Nederlanden onder Philips den Tweede 1555—1558" (1856), „Het erfdeel of het geweten van een advocaat", dramatisch tafereel, (1860), „Fridolien", volksdrama (1865), „De martelaar der kunst", drama (1865), „Een man die de kas houdt", blijspel (1865), „De nieuwjaarsdoos", blijspel (1866), „Mina de zinnelooze", volksdrama, „Beul en martelaar", geschiedkundig drama, „Strooikentrek", tooneelspel, „De kostgasten", blijspel, „De vrijers van Betteken", blijspel, en „De laatste stuiver", blijspel.

Bruyn, *Cornelius de*, Nederlandsch reiziger, werd geboren te 's Gravenhage in 1652. Hij vertrok in 1674 naar Rome, waar hij zich drie jaar op de schilderkunst toelegde, vervolgens naar Napels en andere steden van Italië, voorts naar Smyrna en maakte reizen door Klein-Azië, naar Egypte en door Oost-Indië. Daarna hield hij zich te Venetië wederom bezig met de schilderkunst. Eerst in 1693 keerde hij naar zijn vaderland terug en gaf zijn: „Voyage au Levant et dans les principales parties de l'Asie Mineure" (1698) uit. Voorts bezocht hij van 1701—1708 Rusland, waar hij *Peter den Groote* portretteerde, daarna Perzië, Indië, Ceylon en andere eilanden van Azië. Hij schreef nog: „Voyage dans la Moscovie, en Perse et aux Indes Orientales" (1711 en 1714). Beide werken zijn met fraaie afbeeldingen versierd. Later wijdde hij zich te 's Gravenhage en te Amsterdam weder aan de schilderkunst en overleed te Utrecht in 1719.

Bruyne, *Anton de*, een Nederlandsch zee-officier, geboren te Middelburg in 1840, ondernam met de officieren *Koolemans Beijnen* en *Speelman* op de „Willem Barents" een reis naar Spitsbergen en naar de Siberische Zee, waarin hij doordrong tot 78° N.Br. en 55° O.L. van Gr. In 1879 nam hij opnieuw deel aan een dergelijken tocht om een gedenkteeken op te richten op Nova-Zembla, op de plaats waar *Barents* heeft overwinterd, en voer vervolgens naar Frans-Jozefsland. Den 1sten Juli 1884 tot kapitein-luitenant ter zee bevorderd, werd hij den 31sten October van het zelfde jaar eervol afgevoerd uit het korps zeeofficieren, om de betrekking van Inspecteur van het loodswezen te bekleeden, waardoor effectieve bevordering verder uitgesloten was. Den 16den Maart 1890 ontving hij den titulairen rang van kapitein

ter zee. Onder dankbetuiging voor de goede diensten den lande bewezen, werd hij den 1sten Juli 1897 gepensionneerd.

Bruyn Kops, *Jacob Leonard de*, een Nederlandsch staathuishoudkundige geboren te Haarlem, den 22sten December 1822, studeerde en promoveerde in 1847 te Leiden in de rechten, werd in 1850 lid der Provinciale Staten, in 1851 amhtenaar hij het departement van Financiën, in 1860 lid van den Raad van Toezicht op de Spoorwegen, in 1864 hoogleeraar in de staathnishoudkunde te Delft en in 1868 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, hetgeen hij hleef tot zijn dood, den 1sten October 1887. Hij schreef: „Aan mr. J. da Costa na het lezen van zijn dichtstuk 1848 en 1848"(1848), „Beginselen der staathuishoudkunde" (1850; 5de druk, 1873), „Stukken der grafelijke tijden nit het archief der stad Haarlem" (1850) en „Eenvoudige gezondheidsleer Een hoekje voor allen" (1856). In 1852 richtte hij „De Economist" en in 1857 het „Bijblad van den Economist" op.

Bruys, *Pierre de*, de stichter van de secte der *Petrobruzianen*, leefde in de 12de eeuw in Danphiné en leerde, dat de kinderdoop ijdelheid is, dat men het kruis niet vereeren, maar als het werktuig van het lijden des Zaligmakers vernietigen moet, dat men voor den godsdienst geen kerken noodig heeft, omdat men overal God kan aanhidden, dat geheden en goede werken voor de overledenen nutteloos zijn, dat hrood en wijn hij het avondmaal niet in vleesch en hloed veranderen, enz. Die leerstellingen heeft hij met grooten ijver gedurende 20 jaren verkondigd, en hij vond in Languedoc, Provence en Dauphiné vele aanhangers. De kerken werden er verwoest, de altaren omvergeworpen, de geestelijken mishandeld en velen tot een nieuwen doop opgewekt. Toen hij echter in 1137 of 1138 te St. Gilles in Languedoc krnisen en kerksieraden opstapelde, om ze aan de vlammen te offeren, werd hij door de verhitterde R. Katholieken overvallen en op den door hem gebouwden hrandstapel gelegd, waar hij den marteldood onderging.

Brya *Beauv.* is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae) en onderscheidt zich door een 2-slippigen, 5-tandigen kelk, éénhroederige meeldraden en een samengedrukte, van onderen gewelfde peul. Het omvat Amerikaansche boomen met enkelvoudige hladeren. De meestbekende soort is *B. Ebenus Dec.*, een boom, die niet zeer dik en 13 m. hoog wordt, in de laaggelegen gewesten van West-Indië dikwijls voorkomt en vele kruipende wortels heeft. De geslenfde schors valt van den hoom af en hangt in vezels naar beneden. Het hout is hard en donkerhruin; het wordt door meubelmakers zeer gezocht. De zoete hloemen en vruchten hehben een zachtpurgeerende werking, terwijl men de hladeren ter genezing van zweren aanwendt.

Bryan, *William Jennings*, een Noord-Amerikaansch staatsman, werd den 19den Maart 1860 te Salem (Illinois) geboren. Van 1881—1883 studeerde hij in de rechten van het Union College te Chicago en vestigde zich vervolgens als advocaat te Jacksonville. In 1887 verhuisde hij naar Lincoln (Nebraska) en werd in 1890 en 1892 in het Huis van Afgevaardigden gekozen. In 1894 was hij candidaat voor den Senaat, zonder te worden gekozen. De voor vrije zilveraanmunting ijverende meerderheid van de democratische nationale conventie te Chicago stelde hem in Juli 1896 candidaat voor het presidentschap der Unie, hoewel hij nanwelijks den hiervoor vereischten leeftijd bereikt had. Na een heftigen verkiezingsstrijd moest *Bryan* het onderspit delven, met 176 stemmen tegen 271, die *Mac Kinley* verkreeg. Nadat hij in 1898 tijdens den oorlog tegen Spanje een regiment vrijwillige infanterie had georganiseerd, werd hij hij de verkiezingen van 1900 door de democratische partij opnieuw candidaat gesteld, tegenover *Mac Kinley*, doch hij moest opnienw voor dezen onderdoen met 155 tegen 292 stemmen. Daarna richtte hij een weekhlad op, „The Commoner," waarin hij de trusts en het imperialisme hestrijdt.

Bryant, *William Cullen*, een Noord-Amerikaansch dichter, werd den 3den November 1794 te Cummington in Massachnsetts geboren. Hij wijdde zich aan de studie der rechten en werd in 1815 advocaat te Plymouth in Massachusetts, vervolgens te Plainfield en daarna te Great-Barrington. In 1825 liet hij de praktijk varen en vestigde zich in New-York, waar hij zich met journalistiekenarbeid bezig hield. Nadat hij in 1817 het groote gedicht „Thanatopsis" in de „North American Review" had geplaatst, verschenen in 1818 de beroemde verzen: „To a water-fowl", in 1821 „Hymn to Death" en „The Ages". In 1826 nam hij de redactie op zich van de „Evening Post", een der helangrijkste staatkundige bladen van Amerika, en werd in 1829 tevens nitgever van dit hlad. Hij was een der stichters van de repuhlikeinsche partij, een groot voorstander van den vrijen handel en der slaven-emancipatie en bovendien een bekwaam schrijver over staatkundige onderwerpen. Van zijn prozastukken werden eerst verzameld de „Letters of a traveller" (1854), daarna de „Orations, Addresses and Essays" (1873). Van zijn gedichten verscheen de laatste uitgave in 1876. Een vertaling van de Ilias en de Odyssee gaf hij van 1870—1871 uit. Zijn complete werken verschenen in 6 deelen te New-York (1883—1884). Hij overleed den 12den Juni 1878.

Bryce, *James*, een Engelsch schrijver en staatsman, werd den 10den Mei 1838 te Belfast geboren. Nadat hij gestndeerd had te Glasgow, Oxford en Heidelberg, werd hij advocaat en was van 1870—1893 hoogleeraar in het Romeinsche recht te Oxford. In 1880 werd hij, nadat hij groote reizen had ondernomen, lid van het Parlement en verwierf zich door zijn nitgehreide kennis en zijn redenaarstalent weldra zooveel aanzien, dat *Gladstone* hem in Fehruari 1886 henoemde tot onder-staatssecretaris voor hnitenlandsche aangelegenheden. Dit amht vervulde hij tot aan den val van het Kabinet, in Juli 1886. In Augustus 1892 werd *Bryce* kanselier van het hertogdom Lancaster, en tijdens het vierde ministerie-*Gladstone*, in Maart 1894, president van het ministerie van Handel. Den 25sten Juni 1895 trad hij met het geheele kabinet-*Rosebery* af, doch werd in 1806, als secretaris voor Ierland, lid van het ministerie Campbell Bannermann. Hij schreef: „The holy Roman Empire" (1864; 9de druk, 1889), „Transcaucasia and Mount Ararat" (1877; 4de drnk, 1896), „William Ewart Gladstone" (1898), „Impressions of South-Africa" (1898; 3de druk, 1899), „Studies in history and jurisprudence" (2 dln., 1901), „Studies in contempo-

rary biography" (1903) en talrijke opstellen, meest van staat-of geschiedkundigen inhoud. Zijn voornaamste werk is: „The American Commonwealth" (3 dln., 1888; 3de druk, 1893). Ook gaf hij het boek „Two centnries of Irish history" (1888) nit.

Bryennios, *Phylotheos*, een Grieksch theoloog, werd te Konstantinopel geboren, den 7den April (26 Maart) 1833. Hij studeerde op het theologisch seminarium van het eiland Chalki (Bosporus) en van 1856—1860 te Leipzig, Berlijn en München, werd in 1861 hoogleeraar in de kerkgeschiedenis en exegese aan het seminarinm op Chalki en in 1867 leeraar en directeur van de „Groote School" te Konstantinopel. Als afgevaardigde van zijn Kerk nam hij in 1875 deel aan het congres te Bonn, werd in het zelfde jaar metropolitaan van Serrae in Macedonië, en in 1877 aanvaardde hij dezelfde waardigheid in Nikomedie. *Bryennios* vond in 1873 in Jeruzalem in de bibliotheek van het klooster van het Heilige Graf een in 1056 voltooid perkamenten handschrift, bevattende den geheelen brief van *Barnabas*, de beide brieven van *Clemens*, de 12 brieven van *Ignatius* en al de tot nog toe voor verloren gehouden „Leeringen der twaalf Apostelen". Deze geschriften zijn voor de oud-Christelijke literatuurgeschiedenis van groote waarde. *Bryennios* heeft in 1875 de brieven van *Clemens* en in 1883 de „Didache" uitgegeven, voorzien van een inleiding en aanteekeningen.

Bryologie noemt men dat gedeelte der plantkunde, hetwelk de *Bladmossen* omvat. Een belangrijk werk over de bryologie is de „Bryologia Europaea", door dr. *Schimper* met *Bruch* en *Gümbel* uitgegeven. In Nederland zijn reeds vele afleveringen verschenen van de „Bryologia Javanica", aanvankelijk uitgegeven door dr. *van der Sande Lacoste.*

Bryonica. Zie *Heggerank.*

Bryozoën. Zie *Mosdiertjes.*

Brzesc-Litefski is de Poolsche naam voor *Brest-Litofsk.* Zie aldaar.

Brzetislaw. Zie *Bretislaw.*

Brzezany of **Brzezan,** een stad in Galicië, ten westen van Tarnopol aan de Zlota-Lipa-rivier, welke naar den Dnjestr stroomt en boven de stad een groote kom vormt, telt (1900) 11244 Poolsche inwoners en een garnizoen. Zij is de zetel van een distriktsbestunr, gesteld over de arrondissementen Brzezany en Kozowa. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er het kasteel, het gymnasium en het klooster van St. Bernardus. Er zijn belangrijke leerlooierijen en er wordt handel gedreven in koren en spiritus.

Bua is een eiland aan de kust van Dalmatië, behoorende tot het kanton Tran van het Oostenrijksche distrikt Spalato. Met de stad Tran is het door een ijzeren brug verbonden, waaronder het kanaal tot een diepte van 5 m. is uitgebaggerd. De huizen op het eiland naast de hrug vormen een voorstad van Trau. Het eiland is bergachtig; het hoogste punt (226 m.) ligt hijna in het midden er van. De bocht aan den westkant vormt een uitstekende haven en ankerplaats voor schepen van alle afmetingen.

Buache, *Philippe.* een Fransch aardrijkskundige en kaartteekenaar, geboren te Parijs, den 7den Februari 1700, wijdde zich onder de leiding van *Delisle* aan de studie der geografie en aan het kaartteekenen, werd in 1729 eerste geograaf des konings, in 1730 lid der Academie van Wetenschappen en overleed den 23sten Januari 1773. Hij verwierf grooten roem door zijn nienw stelsel van natuurknndige aardrijksbeschrijving, waarhij hij de oppervlakte der aarde volgens bergketens en stroomgewesten verdeelde. Dit netwerk van bergketens op de aarde noemde hij „La charpente dn glohe". Hij schreef onder anderen: „Considérations géographiques et physiques sur les nouvelles découvertes au nord de la Grande Mer" (3 dln., Parijs, 1753) en „Parallèle des fleuves des quatres parties dn monde" (1757). Ook gaf hij een „Atlas physique" uit en bezorgde verbeterde uitgaven van vele kaarten van *Delisle.*

Buache, Jean Nicolas, een neef van den vorige, geboren te Neuville-au-Pont, den 15den Februari 1741, werd later eveneens eerste geograaf des konings, en overleed als lid der Academie, den 21sten November 1825. Zijn „Géographie élémentaire ancienne et moderne" (2 dln., Parijs, 1769—1772) vond algemeenen bijval.

Bubalis is de naam van een antilopengeslacht, dat 6 of 7 soorten telt. De *Bubalis boselaphus* komt in Zuid-Marokko voor, de *Bubalis major* bewoont de streken van den Senegal tot aan Arabië, de *Bubalis Swaynei* leeft in Somaliland, de *Bubalis caama* aan de Kaap de Goede Hoop, enz.

Bubastis of *Bubastus* was gelegen aan den Bnbastischen of Pelnsischen tak van den Nijl, op de plaats waar het tegenwoordige Tell Basta, in de nahijheid der stad Sagasig, ligt. Een weinig boven deze stad hegon het kanaal, dat onder *Ramses II* (*Sesostris*) naar het Krokodillenmeer voerde (door het tegenwoordige Wadi Tumeilat, het land Gosen) en later onder *Darius* werd doorgetrokken tot aan de Roode Zee. In Bnbastis (van het Egyptische Pi-bastet, huis der godin *Bastet*) stond volgens *Herodotus* de schoonste van alle Egyptische tempels, die onlangs weer ontdekt is door de Engelsche maatschappij voor opgravingen, de „Egypt Exploration Fund", onder de leiding van *Naville.* Deze tempel werd reeds begonnen door de pyramiden bonwende koningen *Cheops* en *Chephren; Oesertesen III*, een koning der 12de dynastie, bouwde het grootsche hypostylium; een tweede groote zaal werd gebouwd door de koningen *Osorkon I* en *III* en een derde door *Nektanebus I.* De tempel was gewijd aan de beschermgodin der stad, de godin met een kattekop, *Bastet* genaamd, die door de Grieken ook *Bubastis* genoemd en met *Artemis* vergeleken werd. De kat was aan haar gewijd, en *Herodotus* maakt melding van een groot volksfeest, dat te harer eer gegeven werd en waarbij 700 000 mannen en vronwen, de kinderen niet meegerekend, nit alle deelen van Egypte hijeenkwamen. Bij de laatste uitgravingen heeft men ook do begraafplaats der katten, tallooze geraamten van katten en vele afbeeldingen van brons te voorschijn gebracht. Uit Bubastis was de eerste koning *Sesonchis* der 22ste *Manethonische* dynastie afkomstig, in het Oude Testament *Sjisjak* genoemd, de veroveraar van Jeruzalem, vandaar dat deze geheele dynastie de *Bubastidische* genoemd wordt.

Bubastus. Zie *Bubastis.*

Bube, *Adolf*, een Dnitsch dichter, werd te Gotha geboren, den 23sten Septemher 1802, stu-

deerde te Jena in de letteren, werd in 1834 archiefsecretaris, in 1838 opperconsistoriaalsecretaris te Gotha, in 1842 directeur van het hertogelijk kunstkabinet en in 1853 directeur van de Chineesche verzameling aldaar. Van zijn werken noemen wij „Thüringische Volkssagen" (1837 en 1848), „Deutsche Sagen" (4de druk, 1843), „Naturbilder" (4de druk, 1859), „Balladen und Romanzen" (2de druk, 1853), enz. Hij overleed te Gotha, den 17den October 1873.

Buber, *Salomon*, werd geboren den 2den Februari 1827 te Lemberg, waar hij werkzaam is als koopman en privaatgeleerde. Hij heeft de Joodsche literatuur door in het Hebreewsch geschreven artikelen en zelfstandige geschriften, in het bijzonder echter door de uitgave van oude, in handschrift aanwezige Hebreeuwsche werken, verrijkt. Van de laatste noemen wij: „Pesikta des Rabbi Kahana", de oudste Haggada van Palestina (Lyck, 1868), „Midrasch Lekach tob des Tobia ben Elieser (1100 na Chr.) zum Pentateuch" (Wilna, 1880—1884, 2 dln.), „Midrasch Tanchuma zum Pentateuch" (1885), het ritneele werk „Schibbole halekef" (1886), „Midrasch zu den Psalmen" (1891), „Aggadischer Kommentar zum Pentateuch" (Weenen, 1892—1893), „Midrasch zum Buche Samuel" (Krakau, 1893), en „Zu den Sprüchen Salomos" (Wilna, 1893), „Jalkut Machiri zu den Psalmen" (Berditschen, 1899), „Midrasch Scchel tob des Menachem ben Salomo (1139) zum 1. und 2. Buch Mosis" (Berlijn, 1900).

Bubna und Littitz, *Ferdinand* graaf *van*, een Oostenrijksch generaal en staatsman, geboren te Zamersk in Bohemen, den 26sten November 1768, trad in 1784 in Oostenrijkschen dienst, onderscheidde zich in de veldtochten tegen de Turken van 1788—1790 en in die 1792—1797 tegen de Franschen. In 1799 werd hij majoor, later adjudant-generaal van aartshertog *Karel* en was reeds in 1805 referendaris bij het departement van Oorlog en generaal-majoor. Na den slag bij Austerlitz werd aan hem en aan den vorst *Johann Lichtenstein* de last opgedragen, met *Napoleon I* over de vredesvoorwaarden te onderhandelen, die hij met succes ten uitvoer bracht. Hij werd in 1809 bevorderd tot luitenant-veldmaarschalk en was van Januari tot Augustus 1813 gezant te Parijs. Bij het uitbarsten van den oorlog in 1813 voerde hij de tweede divisie uit Bohemen naar Saksen, en nam deel aan den slag bij Leipzig. Vervolgens trok hij naar Zwitserland, bezette den 28sten December 1813 Genève en rukte op tot Lyon. Maarschalk *Augereau* drong hem echter naar Genève terug. Na het einde van den veldtocht werd hij benoemd tot gouverneur van Savoye, Piemont en Nizza. Toen *Napoleon* van Elba ontsnapt was, vocht de graaf onder *Frimont* weer in de buurt van Lyon en in Savoye tegen maarschalk *Suchet*. Na den vrede schonk de keizer hem verschillende landgoederen in Bohemen en droeg hem in 1818 het opperbevel op in Lombardije. Bij de onlusten in Piemont in 1821 rukte hij, zonder een bevel af te wachten, die streek binnen en onderdrukte in 5 dagen de onlusten. Hij overleed den 5den Juni 1825 te Milaan.

Bubo is de Latijnsche naam voor den *Oehoe*. Zie aldaar en ook de plaat: *Uilen*.

Bubon *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen* (Umbelliferae) hetwelk zich onderscheidt door een 4-stralig bloemscherm met een veelbladig omwindsel, langwerpig ronde bloemkronen en een lensvormige split vrucht. Het omvat heesters met een ronden, sappigen stengel en dubbel 3-deelige bladeren. *B. Galbanum*, met groote platte bloemschermen en gele bloemen, en *B. gummifer* groeien in het zuiden van Afrika.

Bubroma *Schreb.* of de *basterdceder*, een plantengeslacht uit de familie der *Malva-achtigen* (Malvaceae), onderscheidt zich door een 5-bladige bloemkroon, tot 3 bundels met de helmdraden saamgegroeide, zoogenaamde driebroederige meeldraden, 3 helmknopjes dragende, en door een houtige, 5-hokkige doosvrucht. Van de soorten vermelden wij *B. Guazuma Willd.* (Theobroma Guazuma L.), een boom, die in West-Indië en Zuid-Amerika tot mansdikte en ter hoogte van 13 m. groeit, met ingesneden, eenigszins viltige bladeren, gele bloemen en lange doosvruchten, die een slijm bevatten, hetwelk aldaar bij het brouwen van bier gebruikt wordt.

Buccellati, *Abate Antonio*, een Italiaansch rechtsgeleerde en letterkundige, geboren te Milaan, den 22sten Mei 1831, werd eerst hoogleeraar aan het aartsbisschoppelijk seminarium in zijn geboortestad en vervolgens aan de universiteit te Pavia, waar hij sedert 1865 strafrecht doceerde. *Buccellati* werd in 1888 eerelid van de Juristenvereeniging te Berlijn en overleed den 7den Februari 1890 te Milaan. Hij schreef: „Sommi principii del diritto penale" (Milaan, 1865), „Del reato" (1856), „Pena militare" (1871), „Prigioni militari" (1872), „La lingua parlata di Firenze é la lingua letteraria in Italia" (1875), „Le prigioni della Spagna" (Rome, 1876), „La libertà di stampa" (1880), „Manzoni ossia il progresso morale, civile et litterario" (2 dln., 1873), „L'Allucinato", een roman (3 dln., 1875), „Il nihilismo e la ragione del diritto penale" (1882), „Intituzioni di diritto e procedura penale secondo la ragioni e il diritto romano" (Milaan, 1884) en „Progetto del codice penale libro I" (Milaan, 1887).

Buccinidae, is de naam van een familie der Weekdieren, behoorende tot de klasse der *Gasteropoden* en tot de orde der Voorkieuwigen (*Prosobranchia*). Deze dieren komen geheel overeen, wat hun samenstelling betreft, met de familie der *Muricidae*, de voet is echter breeder. De schelp is eivormig bij de geslachten *Buccinum Nassa*, *Purpura* en *Eburina*, met meer of min spits toeloopende windingen, of bolvormig bij *Concholepas Ringicula* en *Pseudoliva*. Aan de kusten van Nederland komen voor: *Buccinum undatum*, de wulk. *Buccinum anglicanum*. *Nassa reticulata*, *Nassa incrassata* en *Purpura lapillus*. Uit sommige soorten dezer familie kan, evenals uit sommige Murexsoorten, een purperkleur verkregen worden.

Buccleugh, *Walter Francis Montague-Douglas-Scott*, hertog *van*, tevens hertog *van Queensberry*, een Britsch staatsman, werd geboren den 25sten November 1805. Hij was een der rijkste edelen, die zoowel in Schotland als in Engeland uitgestrekte goederen bezat. In 1842 werd hij grootzegelbewaarder en in 1846 president van den Geheimen Raad (Privy Council), doch trad af tegelijk met het ministerie *Peel*. Hij was het invloedrijkste lid van de Schotsche Torypartij, een uitste-

kend landhuishoudkundige, en overleed den 16den April 1884.

Buccobladeren (folie Bucco), ook Hettentottenthee genoemd, zijn afkomstig van verschillende Kaapsche heesters, die tot de geslachten *Barosma*, *Agathosma* en *Empleurum* behooren. Zij zijn welriekend en werden vooral tegen jicht, borstbeklemmingen en bij waterzucht als afdrijvend middel gebruikt.

Buccones of *Baartkoekoeken* behooren tot de koekoekachtige vogels en zijn, evenals de Jakamars (zie aldaar), nauw verwant met de Honigwijzers (zie aldaar), heewel niet zoo fraai uitgedoscht. Zij zijn zwart bruin of roodachtig van tint, maar missen den metaalachtigen weerschijn der Jakamars. Hun verspreidingsgebied wordt aan de eene zijde door Guatemala en Honduras en aan de andere zijde door Argentinië begrensd. Er zijn verscheiden soorten van bekend, die glanzend witte eieren leggen; slechts eenmaal werd een nest en de eieren van een hunner entdekt. Zij voeden zich met insekten, die zij stilzwijgend afwachten, en zijn in het algemeen „trage, luie en demme" dieren. De namen van eenige soorten, als de Slaapvogel (*Nystalus chacuru*), de Trappist (*Monasia fusca*) en de Dreemer (*Chelideptera tenebrosa*) doen ons geen hooge verwachtingen van de levendigheid dezer vogels keesteren.

Bucelin, *Gabriël*, eigenlijk *Buzlin*, een Zwitsersch geschiedkundige, den 29sten December 1599 te Diessenhofen in Turgan geboren, nam reeds in 1616 zijn intrek in het Benedictijner klooster Weingarten, werd later prier te St. Jan in Feldkirch en overleed, blind geworden, den 9den Jnni 1681 te Weingarten. Hij schreef: „Germania topochronostemmatographica sacra et profana" (Augsburg, 1655—1678, 4 dln.), „Rhaetia sacra et profana" (1666) en „Benedictus redivivus" (Feldkirch, 1679).

Bucentaurus, zie *Bucentoro*.

Bucentoro of *Bucentaurus* (bnzino d'ora, gouden bark) is de naam van het prachtige schip, waarmee de doge van Venetië van 1311—1789 jaarlijks op Hemelvaartsdag uitvoer, om door het in zee werpen van een ring zinnebeeldig het huwelijk te slniten van de stad Venetië met de Adriatische Zee. Het laatste schip werd in de jaren 1722—1729 gebouwd, was 30 m. lang en 6 m. breed en werd in 1798 door de Franschen vernield; eenige everblijfselen hevinden zich in het arsenaal te Venetië.

Bucephalus, in het Grieksch *Βουκεφαλος*, d. w. z. „stierkop", was de naam der Thessalische paarden, die als brandmerk een ossekop droegen, en tevens de naam van het lievelingspaard van *Alexander den Groote*, dat aan de rivier Hydaspes in Indië gedood werd en tot welks aandenken *Alexander* de door hem gebouwde stad Bucephala noemde. Deze stad is het hedendaagsche Dsjalalpoer.

Bucephalus, is de naam van een geslacht der Slangen, behoorende tot de familie der *Anisodontina*. De slangen, hiertoe behoorende, hebben een zeer grooten kop en groote oogen. *Bucephalus capensis* komt aan de Kaap de Goede Hoop voor.

Bucer, *Martin*, een der Duitsche kerkhervormers, werd te Schlettstadt in den Elzas geboren, den 11den November 1491. In 1505 voegde hij zich hij de Orde der Dominikanen en studeerde te Heidelberg in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en in de Grieksche en Hebreeuwsche taal. Voorbereid door de geschriften van *Erasmus* en van *Luther* en door de persoonlijke kennismaking met *Luther*, geheel voor de Herverming gewonnen, trad hij nit de Deminikaner Orde. Hij werd eerst opgenomen door den ridder *Frans von Sickingen*, die hem aanbeval aan den keurvorst *Frederik van de Palts*, zoodat hij hij dezen hofprediker werd. Daarna vergezelde *Bucer* den keurvorst naar de Nederlanden en haalde zich door zijn vrijmoedige prediking den haat der monniken op den hals, zoodat hij de wijk moest nemen naar *Frans von Sickingen*, en woonde daarna den rijksdag van Worms bij. Na den dood van zijn beschermer wilde hij zich naar Wittenberg begeven, maar liet zich te Weiszenburg everhalen, aldaar als prediker te blijven. Door den vicaris van den bisschep van Spiers werd hij er echter verdreven, en nu begaf hij zich naar Straatsburg, waar hij van 1523 tot 1549 als prediker in de St. Thomaskerk en als leeraar aan het gymnasium met *Capito* werkzaam was aan de uitbreiding der Hervorming. Bij de verdeeldheid der Duitsche en Zwitsersche Hervormers zocht hij een verzoening tot stand te brengen, maar hij oogstte van beide zijden enkel ondank. Na de twistgesprekken te Bern en te Marburg (1528 en 1529) helde hij ever tot de gevoelens van *Zwingli* en *Oecolampadius*, doch op den rijksdag te Augsburg (1530) voegde hij zich, wat de leer van het Avondmaal betreft, weder aan de zijde van *Luther*. Daar de godgeleerden te Straatsburg nog niet konden besluiten tot de onderteekening van de Augsburgsche Confessie, vervaardigde *Bucer*, in naam van de steden Straatsburg, Constanz, Memmingen en Lindau, de „Confessie Tetrapolitana", die zich van de Augsburgsche onderscheidt door meer algemeene stellingen omtrent het Avondmaal. Voorts gelukte het hem, de 4 steden te doen opnemen in het Schmalkaldisch Verbond en ze eindelijk (1532) te doen toetreden tot de Augsburgsche Geloofsbelijdenis. Om ook de Zwitsers hiertoe ever te halen, begaf hij zich in 1533 naar Zürich. Daarna woonde hij de samenkomst te Wittenberg bij, die met de Wittenbergsche Overeenkomst (Concordia Vitebergensis) eindigde, welke echter, als de avondmaalsleer van *Luther* bevattende, door de Zwitsers niet aangenomen werd. Na dien tijd trad *Bucer* steeds op als een voorstander der Luthersche geloofsbelijdenis, zoodat hij ook op de vergadering te Schmalkalden het tractaat van *Melanchthon* omtrent het pausdom onderteekende. Met *Melanchthon* en *Johannes Pistorius* woonde hij in 1541 het godsdienstig twistgesprek te Regensburg bij. Toen de aartsbisschop *Herman van Keulen* in die dagen de Hervorming in zijn aartshisdom wilde invoeren, maakte zijn kanunnik *Johann Gropper* hem opmerkzaam op *Bucer*, en deze werd met *Melanchthon* daarheen geroepen. Intusschen leden die pogingen schipbreuk op het verzet der R. Katholieke tegenstanders te Bonn en op den ban van den paus, die den aartsbisschop van zijn waardigheid entzette. *Bucer* ging daarna voort met de verkondiging van het Evangelie te Straatsburg, en de jeugdige universiteit bereikte weldra door den roem zijner geleerdheid een hoogen trap van

hloei. Hij stond echter onwrikbaar vast, toen de kenrvorst *van Brandenburg* te Angsburg alle middelen aanwendde, om hem tot het aannemen van het „Interim" te bewegen. Met gevaar van zijn leven toog hij door Zwaben huiswaarts en ondervond bij zijn komst te Straatsburg de teleurstelling, dat men er onder den invloed van het keizerlijk gezag het „Interim" had aangenomen. In 1549 gaf hij gehoor aan het verzoek van den aartsbisschop *Cranmer*, om te Cambridge als hoogleeraar in de godgeleerdheid op te treden. Hij overleed aldaar den 27sten Februari 1551. Zijn stoffelijk overschot werd er in de hoofdkerk bijgezet, maar onder de regeering van *Maria Tudor* uit de kist gehaald en den 6den Februari 1566 op de markt verbrand, terwijl koningin *Elizabeth* zijn rustplaats weder in orde deed brengen. In het jaar 1892 werd in de St. Thomas-kerk te Straatsburg een gedenkteeken voor hem opgericht. Zijn beste werk is een vertaling en verklaring der psalmen, in 1529 te Straatsburg uitgegeven onder den aangenomen naam *Aretius Felinus*.

Bucerotidae. Zie *Neushoornvogels*.

Buch *Leopold von*, vrijheer *von Gelmerdorf*, *Schöneberg*, enz, een Duitsch geoloog, werd geboren den 26sten April 1774 te Stolpe hij Angermünde in de Ukermark en ontving zijn opleiding aan de academie voor mijnbouw te Freiburg. Voor zijn geologische nasporingen reisde hij door Duitschland, Frankrijk, Engeland, de Alpen, Italië de Canarische eilanden en herhaaldelijk door Skandinavië. Sedert 1806 was hij lid van de Berlijnsche Academie van Wetenschappen en vervolgens Pruisisch kamerheer. Hij overleed den 4den Maart 1853 te Berlijn.

Buch verwierp op lateren leeftijd de neptunistische leer van zijn leermeester *Werner* en helde sterk over tot de Vulkanisten. Hij verdedigde o.a. de theorie der opheffingskraters en die van de verandering van kalksteen in dolomiet door magnesiadampen. Zijn voornaamste werken zijn: „Geognostische Beobachtungen auf Reisen durch Deutschland und Italien" (1802—1809), „Reise durch Norwegen und Lapland" (1810), „Physikalische Beschreibung der Kanarischen Inseln" (1825), „Geognostische Karte von Deutschland und den nmliegenden Staaten" (Berlijn, 1826 en 1831), „Ueber den Jnra in Deutschland" (1839), „Beiträge zur Bestimmung der Bergformationen in Russland" (1840), „Die Bäreninsel nach B. M. Keilhau geognostisch beschriehen" (1847) en „Betrachtungen über die Verbreitung und die Grenzen der Kreidebildungen" (1849). *Buch* heeft zich verdienstelijk gemaakt jegens de palaeontologie door monografische bemerking van verschillende nog weinig bekende diersoorten. Daarover schreef hij o. a.: „Über Terebrateln" (Berlijn, 1834), „Ueber Delthyris oder Spirifer und Ortis" (1838), „Ueber Prodnctus oder Leptaena" (1842), enz. Zijn „Gesammelte Schriften" werden nitgegeven door *Dames* (4 dln., Berlijn, 1867—1885).

Buchan, *Elisabeth*, in 1738 geboren als de dochter van den herbergier *John Simpson* bij Banff in Schotland, stichtte in 1779 de chiliastische secte der „Buchanisten". Deze hadden gemeenschap van goederen, verwierpen het huwelijk en geloofden, dat zij niet stierven, maar rechtstreeks in den hemel werden opgenomen. Een volksoploop noodzaakte haar in 1790, zich met 46 aanhangers in de omstreken van Thornhill terug te trekken. Zij overleed in 1791.

Buchanan, *George*, een Engelsch dichter en geschiedschrijver, werd geboren in Februari 1506, te Killearn in het Schotsche graafschap Stirling, ging op 14-jarigen leeftijd naar Parijs, om zijn studiën te voltooien, maar liet zich uit armoede aanwerven bij de Fransche troepen voor Schotland. Weldra echter liet hij de krijgsmansloopbaan varen, wijdde zich in 1524 te St. Andrews aan de beoefening der wijsbegeerte en begeleidde later zijn leeraar *John Major* naar Parijs, waar hij door de Hervorming werd aangetrokken. Hij werd in 1526 aangesteld tot leeraar in de taalkunde aan het Collège van St. Barbara te Parijs. Niet lang daarna nam hij de opvoeding op zich van den jongen Schotschen graaf *Cassilis*, met wien hij in 1534 naar zijn vaderland terugkeerde. Hier benoemde *Jacobus V* hem tot gouverneur van zijn onechten zoon *James*. *Buchanan* schreef nu een hekeldicht op de Franciskanen, getiteld: „Somnium", en vervolgens op bevel des konings nog een, „Franciscanus" geheeten, waardoor hij zich den haat der geestelijkheid op den hals haalde. Hij vluchtte naar Parijs en toen naar Bordeaux, waar hij verscheiden jaren doorbracht. Hij schreef er zijn Latijnsche treurspelen „Jephtes" en „Baptistes" en vertaalde de „Medea" en den „Alcestes" van *Euripides* in het Latijn. Door de pest in 1543 uit Bordeaux verjaagd, gaf hij eenigen tijd onderwijs aan *Montaigne*, den later zoo beroemd geworden schrijver der „Essais". Met zijn vriend *Govea* ging hij in 1547 naar Portugal, waar hij tot rector aan de universiteit te Coïmbra werd benoemd. Weldra werd hij er echter om zijn vrijzinnige gevoelens door de geestelijkheid vervolgd en in de gevangenis gezet, waar hij de Psalmen in Latijnsche verzen overbracht (Paraphrasis psalmorum Davidis", Straatsburg, 1566; Antwerpen, 1567; Bazel, 1721). Na het herkrijgen zijner vrijheid (1551) begaf hij zich, zonder verlof des konings, weer naar Engeland, vanwaar hij echter weldra weder naar Parijs trok en 5 jaar gouvernenr bleef bij den zoon van den maarschalk *de Brissac*. Inmiddels hield hij zich bezig met de studie der godgeleerdheid en werkte aan een uitgebreid gedicht: „De Sphaera" (Over den wereldbol). Na een afwezigheid van 20 jaar kwam hij in 1560 in zijn vaderland terug, waar hij openlijk overging tot het Protestantisme. Hij werd er benoemd tot curator aan de universiteit St. Andrews en verbeterde de hoogescholen van Schotland. In den strijd tegen *Maria Stuart* koos hij de partij van graaf *Murray*, terwijl later de geheime staatsraad van Schotland hem belastte met de opvoeding van prins *Jacobus*. In 1571 à 1572 taste hij het karakter van *Maria Stuart* aan door zijn boek: „De Maria Scotornm regina." Ook na het vermoorden van *Murray* (1572) behield hij de gunst der bovendrijvende partij en was zeer gezien bij *Elizabeth*, die hem een jaargeld verleende van 100 pond storling. Zijn beroemd werk „De jnre regni apnd Scotos" (Edinhurgh, 1579), aan zijn leerling opgedragen, heeft hem een plaats bezorgd onder de onverschrokken verdedigers van de rechten des volks. In 1582 verscheen te Edinburgh zijn nitmuntund geschiedwerk „Rerum scoticarum historia" in 20 boeken. Onder de regeering van *Jacobus I*

bekleedde hij onderscheiden waardigheden aan het hof van Schotland, o. a. die van staatsraad en van geheim zegelbewaarder. Zijn laatste levensjaren bracht hij echter ambteloos door en overleed te Edinburgh, den 28sten September 1582, in zoo groote armoede, dat hij op kosten der stad begraven werd. *Buchanan* is een der voornaamste Latijnsche dichters van den nieoweren tijd; zijn beste werk is het „Epithalamium", een gedicht op de hruiloft van *Maria Stuart* met *Frans II* van Frankrijk. Zijn werken zijn nitgegeven door *Ruddiman* (2 dln., Edinburgh, 1715) en door *Burman* (2 dln., Leiden, 1725).

Buchanan, *Claudius*, een der ijverigste beverderaars der zending in Engelsch-Indië, werd geboren in 1766 te Camhuslang nabij Glasgow en vertrok in 1796 als kapelaan naar Calcutta. Hij stichtte aldaar een school ter heverdering der Oostersche letterkunde, gaf een memorie in het licht over de doelmatigheid eener kerkelijke grondwet in Britsch-Indië en vertaalde het Nieuwe Testament in het Perzisch en het Hindostansch. Zijn rusteloozewerkzaamheid was oorzaak, dat in 1813 de kerkelijke zaken in Indië geregeld en er een bisschop en 3 archidiakenen geplaatst werden. Zijn ervaringen heeft hij beschreven in zijn hoek: „Christian Researches" (1811; Londen, 1858).

Buchanan, *James*, de 15de president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, werd geboren den 22sten April 1791, te Stony-Batterin Pennsylvanië, wijdde zich aan de studie der rechten eo verwierf in 1812 den titel van advocaat. In 1814 werd hij lid der Wetgevende Vergadering en in 1820 afgevaardigde naar het Congres te Washington, waar hij zitting hield tot 1831, toen de president *Jackson* hem met een zending naar Rusland belastte, met welk rijk hij het eerste handelsverdrag tot stand hracht. Daarna hleef hij tot 1833 als gevelmachtigd minister te St. Petershurg, werd na zijn terugkeer in 1834 tot lid van den Senaat gekozen, en in 1845 door den president *Polk* tot staatssecretaris benoemd. Hij hevorderde de annexatie van Texas, maar sloot een nadeelig verdrag met Engeland over de regeling der Oregongrenzen. Toen echter in 1849 de Whigs generaal *Taylor* op den presidentszetel plaatsten, keerde *Buchanan* tot het ambteloos leven terug. *Pierce* henoemde hem in 1853 tot gezant te Londen. In deze hetrekking trachtte hij de Vereenigde Staten gunstig te stemmen jegens Centraal-Amerika en Cuba en hracht de conferentie te Ostende totstand (October 1854). Na zijn terugkeer in 1856 werd hij door de slavenhonders tot president gekozen. Hij nam de aanvoerders der democratische partij van het Zuiden gedeeltelijk in zijn Kabinet op en was voor de opneming van Kansas onder de staten. Na de verkiezing vao *Lincoln* (December 1860) tot president, werd hij langzamerhand bij beide partijen enmogelijk, zoodat hij zich den 4den Maart 1861 geheel van de politiek terugtrok. Hij overleed den 1sten Jnni 1868 te Wheatland in Pensylvanië.

Buchanan, Sir *Andrew*, een Britsch diplomaat werd den 7den Mei 1807 geboren. Reeds in 1825 trad hij in dienst der diplomatie, was van 1841—1844 geplaatst hij het gezantschap te Florence, van 1844—1852 te St Petershurg, werd in 1852 gezant hij het Zwitsersche Eedgenootschap, in 1853 te Kopenhagen, in 1858 te Madrid, en zag zich in 1860 in die betrekking geplaatst te s'Gravenhage. Van 1862—1864 was hij gevelmachtigde te Berlijn en van 1864—1867 te St Petershurg. In 1871 vertrok hij als chef van het Britsch gezantschap naar Weenen en werd in 1878 gepensienneerd en tot haronet verheven. Hij everleed den 15den November 1882 op Craigend-Castle te Glasgow.

Buchanan, *Robert Williams*, een Engelsch dichter, geboren den 18den Augustus 1841 te Warwickshire, bezocht de nniversiteit te Glasgow en gaf in 1863 een hundel gedichten uit, onder den titel „Undertones", gevelgd door „Idylls and legends of Inverburn" (1865) en „London poems" (1866). Voorts leverde hij „Napoleon fallen: a lyrical drama" (1871), in welks derde gedeelte, „The Tenton against Paris" *von Bismarck* de hoofdpersoon is. In 1872 werd zijn trenrspel „The witch finder" en in 1874 zijn hlijspel „A madcap prince" te Londen epgevoerd. Door zijn geschrift, „The fleshly scheol of poetry and other phenomena of the day" (1862) werd hij in een letterknndigen strijd gewikkeld. Zijn aanval was tegen *Rossetti* en *Swinburne* gericht, en laatstgenoemde antwoordde met het scherpe tegenschrift „Under the microscope". Verder leverde *Buchanan*: The drama of Kings" (1871), „St. Abe and his seven Wifes" (1872), „Master Spirits" (1873), „Balder the beautifnl: a song ef divine death" (1877), „Ballads of live, love and hnmonr" (1882), „The earthqnake, er six days and a sabbath" (1885), het epos „The city of dream" (1888), „Come, live with me and he my love, an English pastoral" (1892), het epische gedicht „The wandering jew" (1892), de verzamelinggedichten „The new Rome" (1898), de remans „The shadow of the sword" (3 dln., 1876), „A child of natnre" (1879), „God and the man" (1881), „The martyrdom ef Madeline" (3dln., 1882), „Annan water" (3dln., 1882), „Love me for ever" (1883), „The new Abelard" (3 dln., 1884), „Foxglove Manoi" (3 dln., 1884), „Stormy Waters" (3 dln., 1885), „The master ef the mine" (2 dln., 1885), „Matt. A story of a Caravan" (1885), „That winter night, or Leve's victory" (1886), The heir of Linne" (1888), „The memeent after: a tale of the onseen" (1890), „The ontcast" (1891), „Woman aod the man" (2 dln., 1893), „Rache Denc" (2 dln., 1894), „Lady Kilpatrick" (1895), „Effie Hetherington" (1896), „Father Antony" (1898) en „Andromeda" (1900). *Buchanan* maakte buitengewonen opgang als dramaschrijver met zijn stukken: „Alene in Londen" (met zijn schoonzuster *Harriet Jay*, 1885), „A nine days' qneen", „Sophia" (1888), „Fascination, an improbable comedy" (1888, met *Harriet Jay*), „Joseph's sweetheart" (1888), „Partners" (1888), naar *A. Daudet*, „A man's shadow" (1889), „That Doctor Cupid" (1889), „Miss Tomboy", enz. „The hride of love" (1891) is de omwerking van *Apulejus*' „Amor en Psyche". „The poetical works of *Robert Buchanan*" verschenen in 1874 en 1884 in 3 deelen te Londen. *Buchanan* leverde tevens series artikelen over vragen van den dag in de Londensche bladen, o. a. in 1890 in „The Daily Telegraph" over „Is the marriage contract eternal," een boek „A look round literatnre" (1887), „The coming terror and other essays and letters" (1891), bevattende stodies ever sociale en literaire vraagstukken. Hij overleed den 10den Juni 1901 te Londen.

Buchel, *Arend van*, meer bekend onder den naam *Arnoldus Buchelius*, een Nederlandsch geschiedkundige, werd geboren te Utrecht, den 17den Maart 1565. Hij studeerde te Utrecht, Leiden en Donay, deed een reis door Duitschland, Italië en Frankrijk en vestigde zich te Utrecht als advocaat. Het verlies van zijn eenige, zestienjarige dochter trof hem zóó diep, dat hij zich nagenoeg nitsluitend wijdde aan de beoefening der fraaie letteren en der geschiedenis, en zich vooral op deze laatste ijverig toelegde. Hij overleed den 17den Juli 1641.

Buchel schreef uitmuntend Latijn in gebonden en ongebonden stijl en heeft uitgegeven: „Descriptio nrbis Ultrajectinae" (1605), „Descriptio florum, fructuum, herbarnm, etc." (1614), „Nassovische Orangieboom" (1615), „Diatribe de veteri regimine provinciae Ultrajectinae" (1630), enz. Voorts bezorgde hij een nitgave der „Historia Ultrajectina" van *Beka* en *Heda*, terwijl een „Descriptio nrbis Rhenotrajectinae, etc." van hem uitgegeven is in 1801 door *P. van Musschenbroeck*.

Bücheler, *Franz*, een Dnitsch beoefenaar der oude letteren, geboren te Rheinberg, den 3den Juni 1837, studeerde te Bonn onder *Ritschl*, *Welcher* en *Jahn* in de letteren, was sedert 1856 als privaat-docent werkzaam te Bonn, werd in 1858 bnitengewoon en in 1862 gewoon hoogleeraar in de klassieke philologie en directeur van het philologisch seminarium te Freiburg in de Breisgan, in 1866 te Greifswald en in 1870 te Bonn, leverde uitgaven van *Petronius* (1862 en 1882) en van andere klassieke schrijvers, verder een „Grundrisz der lateinischen Deklination" (1866; nieuwe uitgave van *Windekilde*, 1879) en een verklaring van de overblijfselen der Umbrische taal, onder den titel: „Umbrica" (1883), benevens van het „Recht von Gortyn (met *Zittelmann*, 1885) en talrijke verhandelingen over Italiaansche dialecten. Ook redigeert hij sedert 1876 het „Rheinische Museum" (met *Ribbeck*) en geeft sedert 1894 met *A. Riese* een „Anthologia latina" (Leipzig) nit.

Buchelius. Zie *Buchel*.

Buchenberger, *Adolf August*, een staatsman uit Baden, werd den 18den Mei 1848 te Mosbach geboren. Van 1866—1869 studeerde hij in de staatswetenschappen, werd in 1878 eerst ambtenaar bij het ministerie van Koophandel en vervolgens bij dat van Binnenlandsche Zaken, waar hij zich vooral bezig hield met oeconomische kwesties, maar ook met kwesties betreffende de handels- en tolpolitiek. In Maart 1893 nam hij de leiding van het ministerie van Financiën op zich en werd tevens gevolmachtigde bij den Bondsraad. Behalve bijdragen in *Schönberg's* „Handbuch der politischen Oekonomie" en *Konrad's* „Handwörterbuch der gesammten Staatswissenschaften", schreef hij: „Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Groszherzogtum Baden" (Karlsruhe, 1883, 4 dln.), „Zur landwirtschaftlichen Frage der Gegenwart" (Leipzig, 1887), „Fischereirecht und Fischereipflege im Groszherzogtum Baden" (1888), „Grundzüge der dentschen Agrarpolitik" (Berlijn, 1897); voor zijn geschrift „Agrarwesen und Agrarpolitik" (Leipzig, 1892—1893, 2 dln.) werd hij door de nniversiteit van Freiburg tot doctor honoris causa benoemd. Verder noemen wij nog van hem: „Finanzpolitik und Staatshaushalt im Groszherzogtum Baden in den Jahren 1850—1900" (Heidelberg, 1902). Hij overleed den 20sten Februari 1904 te Karlsruhe.

Buchenstein (Italiaansch *Livinallongo*) is een dal in Tirol, in het O. begrensd door den Monte-Nuvolan (2649 m.), in het W. door de Marmoladagroep. Het dal bestaat nit twee nauwe gedeelten, gescheiden door den Col de Lana (2460 m.), en is naar het zuiden open. Drie passen voeren van hier naar het noorden.

Buchenstein of *Pieve di Livinallongo*, de voornaamste plaats in het dal van dien naam, 1468 m. boven den zeespiegel gelegen, heeft (1900) 2186 inwoners en is het nitgangspunt voor bergtochten in de Dolomietalpen.

Bucher, *Anton von*, een Duitsch schrijver, bekend door zijn polemiek tegen de Jezuïeten, werd geboren te München, den 8sten Januari 1746, ontving zijn opleiding op een Jeznietenschool, studeerde vervolgens te Ingolstadt en werd er in 1768 kapelaan. In 1771 ontving hij een benoeming tot rector aan de Duitsche school te München en werkte met den meesten ijver aan de verhetering van het onderwijs. Na de opheffing der Jezuïetenorde werd hij rector van het gymnasium en lyceum. Toen men hem vijandig gezind werd, benoemde *Max Jozef II* van Beieren hem in 1778 tot pastoor te Regensburg. In 1813 vertrok hij naar München, waar hij den 8sten Januari 1817 overleed. Tot zijn homoristische en satirieke geschriften behooren: „Charfreitagsprocession", „Fastenexempel", „Portiunkula-büchlein", „Christenlehre auf dem Lande", „Die Jesuiten auf dem Lande" en „Allerneuester jesuitischer Eulenspiegel", terwijl zijn „Briefe über die Jesuiten in Baiern" in ernstigen toon gesteld zijn. De gezamenlijke werken van *Bucher* zijn door *J. van Klessing* (5 dln., München, 1819—1820) uitgegeven.

Bucher, *Lothar*, een Dnitsch diplomaat, werd geboren te Nenstettin, den 25sten October 1817. Hij studeerde in de rechten aan de universiteit te Berlijn, daarna bekleedde hij rechterlijke betrekkingen en werd assessor te Stolp. In het voorjaar van 1848 werd hij door de stad en het distrikt Stolp afgevaardigd naar de Pruisische Nationale Vergadering, waar hij tot de vooruitstrevende partij behoorde, en in 1849 zag hij zich benoemd tot lid der Tweede Kamer in Pruisen. In 1850 werd hij met 40 andere leden der voormalige Nationale Vergadering in staat van beschuldiging gesteld, wegens het besluit geen belasting te betalen. *Bucher* ontsnapte naar Engeland, werd dagbladschrijver en deed 10 jaren lang, vooral in de „Nationalzeitung", artikelen opnemen, die door hun geestigen inhoud de algemeene opmerkzaamheid wekteo. Een deel daarvan is verzameld onder den titel „Bilder aus der Fremde" (2 dln., Berlijn, 1862—1863). Later kreeg hij met de redactie van dit blad twist over politieke en sociale onderwerpen. Het jaar 1855 bracht hij grootendeels te Parijs door, om vandaar verslagen te leveren van de Tentoonstelling. Toen hij tengevolge der amnestie naar Duitschland terugkeerde, was hij echter van zijn vroegere partijgenooten vervreemd. Nadat hij eenigen tijd op een telegraafbureau werkzaam was geweest, werd hij in December 1864 door *Bismarck* geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken en een jaar later benoemd tot raad van le-

gatie. Gedurende de jaren 1869—1876 begeleidde hij regelmatig vorst *Bismarck* naar Varzin. In 1870 werd hij naar Ferrières geroepen en nam deel aan de werkzaamheden in het hoofdkwartier te Versailles. In Mei vergezelde hij den rijkskanselier naar Frankfort, om er de onderhandelingen met de Fransche gevolmachtigden bij te wonen. Hij outving na den Duitsch-Franschen Oorlog den titel van geheim legatieraad in werkelijken dienst. Gedurende het Congres te Berlijn in 1878 bekleedde hij de betrekking van archivaris en secretaris. In 1886 werd *Bucher* op pensioen gesteld en overleed den 12den October 1892 te Glion in Zwitserland. Hij schreef: „Kulturhistorischen Skizzen aus der Industrie-Ausstellung aller Völker" (1851), „Der Parlementarismus wie er ist" (1856), en bezorgde in 1880 een tweede nitgave van het werk van *Lassalle*: „Das System der erworhenen Rechte".

Bucher, *Bruno*, een Duitsch schrijver over kunst, werd geboren te Köslin, den 24sten April 1826. Hij bezocht de kunstacademie te Dresden, maar werd door een oogziekte gedwongen de kunst vaarwel te zeggen. Daarna was hij sedert 1856 te Weenen werkzaam als dagbladschrijver en zag zich in 1859 benoemd tot secretaris van het Oostenrijksch Musenm voor kunst en nijverheid. Later werd hij custos en regeeringsraad, in 1887 onder-directenr en in 1895 directeur van het museum. In 1897 ontving hij zijn pensioen. Van zijn geschriften moeten genoemd worden: „Die Kunst im Handwerk" (3de druk, Weenen, 1888), „Ueber ornamentale Knnst anf der Weltansstellnng in Wien" (Berlijn, 1874), „Geschichte der technischen Künste" (met *Stockbauer*, *Luthmer*, e. a.; Stuttgart, 1875—1893), „Katechismus der Kunstgeschichte" (5de druk, Leipzig, 1899), „Reallexikon der Knnstgewerbe" (Weenen, 1883), „Mit Gunst. Aus Vergangenheit nnd Gegenwart des Handwerks" (Leipzig, 1886), „Die Glassammlung des Oesterreichischen Museums" (Weenen, 1888), „Die alten Znnft- nnd Verkehrsordnungen der Stadt Krakan" (Weenen, 1889) en „Die Aufgaben der kunstgewerhlichen Mnseen" (Weenen, 1889).

Bücher, *Karl*, een Duitsch staathuishondkundige, werd te Kirberg (Wiesbaden) geboren, den 16den Februari 1847. Hij studeerde van 1866—1869 te Bonn en Göttingen in de geschiedenis, philologie en staatswetenschappen en was daarna langen tijd werkzaam als leeraar aan een gymnasium. Van 1878 tot 1880 trad hij op als redactenr van het staathnishondknndig gedeelte van de „Frankfnrter Zeitnng". In 1881 ging hij naar München, waar hij aan de hoogeschool staathuishoudkunde en statistiek doceerde. Achtereenvolgens was hij hoogleeraar aan de universiteit te Dorpat (1882), te Bazel (1883), aan de technische hoogeschool te Karlsruhe (1890) en in 1892 aan de Leipziger hoogeschool. Van zijn geschriften moeten genoemd worden: „Die Aufstände der nnfreien Arheiter 143—129 v. Chr." (Frankfort a. d. M., 1875), „Gutachten über das gewerbliche Bildungswesen" (in de „Schriften des Vereins für Socialpolitik", Deel 15, Leipzig, 1878), „Die Franenfrage im Mittelalter" (Tübingen, 1882), „Die Wohnnngsenqnête in der Stadt Bazel 1889" (Bazel, 1891), „Die gewerhlichen Betriebsformen in ihrer historischen Entwicklnng" (Karlsruhe, 1892), „Die Entstehnng der Volkswirtschaft" (3de druk, Tübingen, 1901), „Arbeit und Rhytmus" (3de druk, Leipzig, 1902), „Die Allmende" (Berlijn, 1902). Sedert 1901 is *Bücher* medeuitgever van het „Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft" (Tnhingen, 1844 v.v.).

Bucheron, *Artur Marie*, een Fransch schrijver, bekend onder het psendoniem *Saint-Genest*, werd den 13den October 1835 te Tonrs geboren. Zeven jaren diende hij als vrijwilliger hij de cavalerie, waarbij hij ook gedurende den Fransch-Duitschen oorlog weder dienst nam. Aan zijn in 1869 in den „Figaro" verschenen „Lettres d'un provincial" werd weinig aandacht geschonken; des te meer opzien baarden de sedert 1872 in dit hlad verschijnende, tegen de Repuhliek gerichte artikelen, waarvan één („Le demi-monde militaire") den schrijver een gerechtelijke vervolging veroorzaakte. Wegens herhaalde aanvallen in geschriften op den minister van Oorlog moest hij een gevangenisstraf van 30 dagen ondergaan. Na een langdurige tusschenruimte verdedigde hij in den „Figaro", die zelf ook een veranderd standpnnt had ingenomen, weliswaar nog steeds de belangen van het conservatisme, doch niet meer uitsluitend op den grondslag der monarchie, maar hinnen de grenzen eener ideale repnhliek. Afzonderlijk verscheen van hem: „La politiqne d'un soldat" (1872), „Lettres d'nn soldat" (1873), „Joyeuses années" (1874), „Appel aux monarchistes" (1875), „J'y suis, j'y reste" (1875), „La hride sur le con" (1876), „La persécntion religiense" (1879). *Bucheron* overleed den 8sten October 1902 te Parijs.

Buchez, *Philippe Benjamin Joseph*, een Fransch geneesheer en schrijver, werd geboren den 21sten Maart 1796, te Mortagne in de Ardennen. Hij studeerde te Parijs in de medicijnen, natunrwetenschappen, wijsbegeerte en geschiedenis en nam er deel aan geheime genootschappen en samenzweringen tegen de *Bourbons*. In 1827 stichtte hij het „Jonrnal des progrès des sciences et institutions médicales", waardoor hij een goeden naam verwierf. Toen de leerlingen van *St. Simon* na den dood des meesters het weekhlad „Le prodncteur" uitgaven, hehoorde *Buchez* tot de redactie, maar door de pantheïstische richting der nieuwe leer, kwam hij weldra in botsing met zijn ambtgenooten, zoodat hij spoedig alle gemeenschap met hen en hunne school verhrak. Na de omwenteling van 1830 schreef hij een „Introduction à la science de l'histoire on science du développement de l'hnmanité", waarin hij zijn wijsgeerige denkheelden hlootlegde. Tevens stichtte hij het tijdschrift „l'Européen", bestemd om zijn gevoelens in ruimeren kring bekend te maken. In dit blad beval hij ook de oprichting van produktieve associaties aan en het afstaan van een deel der winst ten gunste van de arheidersklasse. Met *Roux-Lavergne* schreef hij de „Histoire parlementaire de la révolntion française, etc." (1833—1838, 40 dln.). Ook zijn „Essai d'nn traité complet de philosophie au point de vno dn Catholicisme et dn progrès" (1839) werd met belangstelling ontvangen. Zijn geschriften bevatten een schat van oorspronkelijke en vaak wijsgeerig juiste denkbeelden, die op de grondstelling rusten, dat de mensch hestemd is tot de zedelijke volkomenheid langs den weg der Christelijke leer, gelijk die in de R. Katholieke Kerk verkondigd wordt.

Na de Februari-omwenteling van 1848 werd *Buchez* door het Seine-Departement gekozen tot lid der Nationale Vergadering en hier tot den voorzitterstoel geroepen. Zijn vroegere studiën hervattende, schreef hij onder anderen een: „Histoire de la formation de la nationalité française" (1859, 2 dln.) en „Traité de politique et de science sociale" (1866, 2 dln.) *Buchez* overleed den 12den Augustus 1865 te Rhodez in Aveyron.

Buchholz, vroeger *Sankt Katharinenberg im Buchholz*, een stad in het Saksische distrikt Chemnitz, ligt 557 a 575 m. boven de oppervlakte der zee aan de Sehma, aan de helling van den Schottenberg en aan den spoorweg van Annaberg naar Weipert, een zijtak van den Saksischen staatsspoorweg. Er zijn standbeelden van *Frederik den Wijze* en van *Bismarck*, voorts een passementwerkerschool, een bewaarschool, een volksbibliotheek en ruim (1900) 8402 inw. De stad dankt haar vooruitgang aan zilvermijnen. Zij kreeg in 1501 stedelijke rechten.

Buchholz, *Reinhold*, een Duitsch dierkundige, werd geboren te Frankfort aan de Oder, den 2den October 1837. Hij studeerde in de natuurkundige wetenschappen en nam in 1869—1870 deel aan den Noordpooltocht der „Hansa". In 1872 werd hij leeraar in de zoölogie te Greifswald, en reisde van 1872—1875 met *Lühder* en *Reichenow* in West-Afrika, waar hij vooral de insekten bestudeerde van het Kameroengebergte, van Fernando Po en van de Ogowe. Hij overleed den 17den April 1876. Hij schreef, behalve verscheidene opstellen in tijdschriften: „Erlebnisz der Mannschaft des Schiffes Hansa bei der zweiten deutschen Nordpolfahrt" (Koningsbergen, 1871).

Buchner, *Johann Andreas*, een Duitsch apotheker, werd geboren te München, den 6den April 1783, studeerde te Erfurt en werd in 1809 eerste apotheker der centraalapotheek te München. In 1811 werd hij assessor der geneeskundige commissie, in 1818 hoogleeraar in de pharmacie te Landshut, in 1822 hoogleeraar in de geneeskunde aldaar en in 1825 collegieraad en directeur van het pharmaceutisch Instituut te München. Hij overleed er den 5den Juni 1852. *Buchner* schreef onder anderen: „Inbegriff der Pharmacie" (Neurenborg, 1821, 7 dln.), waarvan enkele deelen door anderen, de pharmacie, physica, chemie en toxicologie echter door *Buchner* zelf behandeld werden. Ook was hij een reeks van jaren uitgever van het „Repertorium für Pharmacie".

Buchner, Ludwig Andreas, een zoon van den vorige, werd geboren den 23sten Juli 1813 te München, in 1847 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de pharmacie aldaar, was redacteur van de „Pharmakopöe für Bayern" en nam na den dood zijns vaders de redactie op zich van het „Neues Repertorium der Pharmacie". Hij behoorde in 1871 tot de commissie ter vervaardiging eener „Pharmacopoea Germanica", welke hij van een uitvoerigen commentaar voorzag (1872—1883). *Buchner* overleed den 23sten October 1897.

Büchner, *Georg*, een Duitsch dichter, werd den 17den October 1813 te Goddelan bij Darmstadt geboren. Hij studeerde sedert 1831 te Straatsburg en sinds 1833 te Gieszen in de natuurwetenschappen en in de medicijnen, nam in 1834 deel aan de staatkundige woelingen in Hessen en schreef een populaire brochure, de „Hessische Landboten" (nieuwe druk, München, 1896), met het motto: „Friede den Hütten, Krieg den Palästen". Hij vluchtte in 1835 naar Straatsburg, waar hij zich op de kennis der nieuwere wijsbegeerte toelegde, verwierf te Zürich den rang van doctor, ontving verlof om voorlezingen te houden over vergelijkende ontleedkunde en overleed reeds den 19den Februari 1837. Hij dichtte: „Danton's Tod, dramatische Bilder aus der Schreckenszeit" (1835). In handschrift liet hij achter: „Leonte und Lena", een zeer geestig gedicht, benevens fragmenten eener novelle, getiteld: „Lenz" en „Geschichte der philosofischen Systeme von Cartesius bis Spinoza".

Büchner, *Ludwig*, een Duitsch schrijver over natuurwetenschappelijke onderwerpen. Hij werd geboren te Darmstadt, den 28sten Maart 1824, studeerde te Gieszen eerst in de wijsbegeerte en daarna in de geneeskunde, verwierf er den rang van doctor in de geneeskunde en bezocht vervolgens de universiteiten te Straatsburg, Würzburg en te Weenen. Hij vestigde zich toen in zijn geboorteplaats, doch begaf zich in 1854 als privaatdocent naar Tübingen. Hier schreef hij: „Kraft und Stoff" (Frankfort, 1855; 20ste druk, Leipzig, 1902), een boek, dat groot opzien baarde en in bijkans alle talen van Europa is vertaald. Hij wilde daarin de bestaande theologische stelsels omverwerpen, en dit werd hem zelfs te Tübingen zoo kwalijk genomen, dat hij zich genoodzaakt zag, tot de geneeskundige praktijk te Darmstadt terug te keeren. Behalve een aantal opstellen in tijdschriften, schreef hij voorts: „Natur und Geist" (1857), „Physiologische Bilder" (1861), „Aus Natur und Wissenschaft" (1862), „Die Darwinsche Theorie von der Entstehung und Umwandlung der Lebewelt" (Leipzig, 1868), „Der Mensch und seine Stellung in der Natur" (1869), „Der Gottesbegriff und dessen Bedeutung in der Gegenwart" (1874), „Aus dem Geistesleben der Tiere" (Berlijn, 1876), „Licht und Leben" (Leipzig, 1895), „Die Macht der Vererbung" (1882), „Liebe und Liebesleben in der Tierwelt" (1885), „Thatsachen und Theorien aus dem naturwissenschaftlichen Leben der Gegenwart" (Berlijn, 1887), „Das künftige Leben und die moderne Wissenschaft" (Leipzig, 1889), „Fremdes und Eigenes aus dem geistigen Leben der Gegenwart" (1890), „Zwei gekrönte Freidenker" (1890), „Das goldene Zeitalter, oder das Leben vor der Geschichte" (Berlijn, 1891), „Das Buch vom langen Leben oder die Lehren von der Dauer und Erhaltung des Lebens" (1892), „Darwinismus und Socialismus" (1894), „Am Sterbelager des Jahrhunderts" (Gieszen, 1898), „Im Dienste der Wahrheit" (met een biografie van *Büchner*, door *A. Büchner*, 1899), „Kaleidoskopische Skizzen und Aufsätze aus Natur- und Menschenleben" (1900). Onder het pseudoniem *Karl Ludwig* schreef hij: „Der neue Hamlet. Poesie und Proza aus den Papieren eines verstorbenen Pessimisten" (Zürich, 1885; nieuwe druk, Gieszen, 1901).

Büchner Luise, een zuster van den voorgaande, werd geboren den 12den Juni 1821 te Darmstadt. Zij heeft zich bekend gemaakt als dichteres en roman-

schrijfster, alsmede door het geschrift: „Die Frauen und ihr Beruf" (5de druk, Leipzig, 1884). Zij overleed te Darmstadt, den 28sten November 1877, waarna hare: „Nachgelassene bellettristische und vermischte Schriften" (Frankfort, 1878, 2 dln.) met een levensschets der schrijfster verschenen.

Buchner, *Max*, een Duitsch ontdekkingsreiziger, geboren den 25sten April 1846 te Bamberg, studeerde in de medicijnen en maakte den veldtocht van 1870—1871 als officier van gezondheid mede. Daarna werd hij scheepsdokter bij den Noord-Duitschen Lloyd, en begon in 1875 zijn reis om de aarde, terwijl hij zich langen tijd op Nieuw-Zeeland en op verscheiden eilanden van den Grooten Oceaan ophield. Tegen het einde van 1878 ging hij, in opdracht van het Afrikaansch genootschap in Duitschland, naar het Leendarijk in Equatoriaal West-Afrika, met het doel, aan *Mocata-Jamvo* in naam van den keizer geschenken over te brengen. Zes maanden hield hij zich in diens hoofdstad Moessoemba op, vergeefs wachtend op verlof, om verder naar het noorden te mogen reizen. Eindelijk poogde hij na elkander op 3 punten naar het noorden door te breken, aan de Kassai, aan de Tsjihoembo en aan de Loange. Deze laatste poging had de vlucht van hijna alle dragers ten gevolge, zoodat hij over Malansche, na een afwezigheid van anderhalf jaar, naar de kust terugkeeren moest. Op den terugtocht naar Europa bezocht hij in het laatst van 1881 nog den Kongo, waar hij tot aan het station Isangila doordrong. In Mei 1884 ging hij als begeleider van *Nachtigal*, in opdracht van de rijksregeering, naar West-Afrika, om de Duitsche koloniën Togo en Kameroen te stichten. Door *Nachtigal* tot tijdelijk vertegenwoordiger van het Duitsche rijk aangewezen, hield hij zich tot Juli 1885 in Kameroen op, nam aan de oorlogen tegen de inboorlingen deel en sloot verdragen met de hoofden in de binnenlanden. In December 1887 werd hij conservator van het ethnografisch museum te München en ondernam als zoodanig van Augustus 1888 tot April 1890 een reis naar Australië, Duitsch-Guinea en Oost-Azië. Hij schreef: „Reise durch den Stillen Ocean" (Breslau, 1878) en „Kamarun" (Leipzig, 1888).

Buchner, *Hans*, een Duitsch bacterioloog, werd te München geboren, den 16den December 1850. Hij studeerde aldaar en te Leipzig en wijdde zich vervolgens te München in het laboratorium van *Nägeli* aan het onderzoek der ziekteverwekkende bacteriën. In 1880 trad hij op als privaatdocent voor hygiëne aan de hoogeschool te München, werd in 1892 buitengewoon hoogleeraar, in 1894 hoogleeraar aan de universiteit en voorzitter van het Hygiënisch Instituut. Hij overleed den 6den April 1902 te München.

In 1878 bewees *Buchner* voor het eerst met reinculturen van miltvuurbacteriën de afname van de giftkracht door teeling onder bepaalde voorwaarden. In 1890 wees hij er op, dat reeds in het normale bloedserum eigenaardige stoffen aanwezig zijn (waarschijnlijk eiwithoudend), die het organisme beschermen tegen ingedrongen bacteriën. Hij schreef de volgende werken: „Ueber die experimentelle Erzeugung des Milzbrandcontagiums aus den Heupilzen" (in de „Sitzungsberichte der Bayrischen Academie der Wissenschaften", 1880), „Untersuchungen über den Durchtritt von Infectionserregern durch die intakte Lungenoberfläche" (in het „Archiv für Hygieine" dl. 8, 1888), „Untersuchungen über die bakteriënfeindlichen Wirkungen des Blutes und Blutserums" (in het „Archiv für Hygieine" dl. 10, 1890), „Ueber den Einfluss des Lichts auf Bakteriën und über die Selbstreinigung der Flüsse" („Archiv für Hygieine" dl. 17, 1893), „Die chemische Reizbarkeit der Leukocyten und deren Beziehung zur Entzündung und Eiterung" (in het „Berliner klinische Wochenschrift", 1890).

Buchon, *Jean Alexandre*, een Fransch geschiedschrijver, werd geboren den 21sten Mei 1791 te Maneton-Salon in het departement Cher, studeerde eerst te Parijs in de geschiedenis en werkte mede aan liberale dagbladen. Zijn eerste geschriften, zooals: „Vie de Tasse" (1817), werden door de Regeering verboden. In 1822 deed hij een reis door een groot gedeelte van Europa, om bronnen te verzamelen voor een geschiedenis van Frankrijk in de Middeleeuwen. De vrucht daarvan was zijn „Collection des chroniques nationales Françaises, écrites en langue vulgaire du XIII an XVI siècle" (1824—1829, 47 dln.), met de „Chroniques de Froissart" (15 dln., 1824—1826). Een groot aantal kronieken en andere bronnen voor de geschiedenis van Frankrijk voorzag hij van letterkundige en biografische aanteekeningen voor het „Panthéon littéraire", waarin ook verschenen: „Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le 13me siècle". Bovendien schreef hij een inleiding tot de studie van de Fransche geschiedkundige bronnen, onder den titel: „Esquisse des principaux faits de nos annales nationales du 13me et 17me siècle" (1840). In 1828 werd *Buchon* door den minister *Martignac* belast met de inspectie van alle archieven en openbare bibliotheken van Frankrijk, in 1829 werd hij benoemd tot inspecteur-generaal van de departementale en gemeentelijke archieven, maar door het ministerie *Polignac* weer afgezet. Sedert dien tijd leefde *Buchon* voor zijn studiën en letterkundige bezigheden te Parijs, waar hij den 29sten April 1846 overleed. Hij schreef nog de volgende werken: „Histoire populaire des Français" (1832), „Quelques souvenirs de courses en Suisse et dans le pays de Bade" (1836), „La Grèce continentale et la Moreé" (1843), „Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française dans les provinces démembrées de l'Empire grec" (1840), „Recherches historiques sur la principauté française de Morée" (2 dln., 1845) en het onvoltooide werk „Histoire des conquêtes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Grèce sous les Villehardouin" (deel 1, 1846).

Buchta, *Richard*, een Oostenrijksch Afrikareiziger, werd te Radlow in Galicie geboren, den 19den Januari 1845. Reeds op zijn 20ste jaar ging hij op reis door Duitschland, Frankrijk, Hongarije, Turkije en Klein-Azië. Een jaar lang hield hij verblijf te Konstantinopel. Van uit Kairo, waar hij drie jaar vertoefd had, reisde hij naar Chartoem en met de hulp van den gouverneur, *Gordon Pacha*, bereikte hij Lade aan den Boven-Nijl, waar hij door *Emin Pacha* welwillend ontvangen werd. Vandaar uit doorkruiste hij van 1878 tot 1880 de omliggende streken als teekenaar en photograaf. Na een kort verblijf in Europa ging hij in 1885

opnieuw naar Egypte en maakte in 1886 een reis door de woestijn naar Fajoem. Sedert 1886 leefde hij te Weenen, waar hij den 29sten Juli 1894 overleed. Hij gaf o.a. uit: „Die obern Nilländer, Volkstypen und Landschaften, dargestelt in 160 Photographien. Mit Einleitung van Dr. R. Hartman" (Berlijn, 1881), „Der Sudan und der Mahdi. Das Land, die Bewohner und der Aufstand" (Stuttgart, 1884; in het Engelsch vertaald), „Der Sudan unter ägyptischer Herrschaft. Rückblicke auf die letzten 60 Jahre" (Leipzig, 1888). Ook werkte *Buchta* mede aan het groote werk van *Junker* met reisbeschrijvingen van Afrika.

Bückeburg is de hoofdstad van het vorstendom Schaumburg-Lippe en ligt aan den voet van den Harrlberg en aan den spoorweg Hannover-Minden. De stad telt (1900) 5625 inw., waaronder een garnizoen. Tot de merkwaardige gebouwen behooren het slot, sedert 1434 het residentieslot van den vorst, met de slotkerk en een schilderijenverzameling, een R. Katholieke kerk, en een in 1613 gebouwde Protestantsche kerk waaraan *Herder* van 1770—1775 predikant was. Op onderwijsgebied bestaat er o.a. het vorstelijk gymnasium Adolfinum (1614), een kweekschool voor onderwijzers (1783), een hoogere meisjesschool (1806), enz. In de nabijheid van het station staat een gedenkteeken voor de gevallenen in den oorlog van 1870—1871. Nabij de stad verheft zich het bevallig gelegen jachtslot Arensburg, en een uur gaans van daar verwijderd ligt de badplaats Eilsen.

Buckingham, *Buckinghamshire* of *Bucks* is de naam van een graafschap in Engeland. Het beeft een oppervlakte van 1931 v. km. en telt (1901) 195534 inw., grenst in het Z. aan de Theems en is verder omgeven door de graafschappen Hertford, Middlesex, Bedford, Oxford, Northampton, Berkshire en Surrey. De 276 m. hooge krijtheuvels Chilternhills verdeelen het graafschap in een noordwestelijk en in een zuidoostelijk deel. In het westen ligt het dal van *Aylesbury*, een der rijkste weidedistrikten van Engeland. De Theems ontvangt hier de beide zijrivieren de Colne en de Thame, beide zeer vischrijk. Door de Theems, door kanalen, o. a. door het Grand Junction-Canal, en door spoorwegen staat het graafschap in verbinding met Londen en met de kusten. Ongeveer de helft der oppervlakte is bouwland, de andere helft bestaat uit weiland. Men fokt er vooral veel schapen, varkens en gevogelte. De industrie beperkt zich tot zijspinnerijen en tot de vervaardiging van kant, papier en strooboeden. De hoofdstad is Aylesbury (zie aldaar). De naam Buckingham is afkomstig van de beukenwouden, die het land vroeger bedekten.

Buckingham, eenstad in het graafschap van dien naam, ligt ten NW. van Aylesbury, de hoofdstad, op den rechter oever van de Ouse. Zij telt (1901) 3151 inw., heeft een kerk uit het jaar 1708 en kantklopperijen. Niet ver van daar ligt Stowe, weleer de prachtige verblijfplaats van den hertog *van Buckingham*, met een fraai park, thans de residentie van de familie *Orleans*.

Buckingham is de naam van een Engelsche adellijke familie. De eerste graaf *van Buckingham* was *Walter Giffard*, die door *Willem den Veroveraar* met het graafschap werd beleend; maar omdat zijn zoon zonder nakomelingen overleed, verviel het graafschap weer aan de kroon. In 1377 werd *Thomas van Woodstock*, de jongste zoon van *Eduard III*, tot graaf van Buckingham verheven, die in 1385 *hertog van Gloucester* werd. In 1397 werd hij vermoord, en liet een zoon achter, *Humphrey*, graaf *van Buckingham*, die in 1399 overleed. Hij liet twee dochters na, waarvan de ondste, *Anna*, huwde met den graaf *van Stafford*, die in 1403 sneuvelde te Shrewsbury en wiens zoon *Humphrey* in 1444 door *Hendrik VI* verheven werd tot *hertog van Buckingham*. Hij viel den 27sten Juli 1460 bij Northampton, en daar zijn zoon *Humphrey*, graaf *van Stafford*, reeds in 1455 gedood was bij St. Albans, volgde zijn kleinzoon *Henry* hem op als hertog. Deze hielp *Richard III* bij het veroveren van de kroon. Hij werd later echter de aanvoorder van de eerste samenzwering tegen *Richard III* en te Salisbury terechtgesteld, den 2den November 1483. Niettemin verleende *Hendrik VII* aan diens zoon *Eduard* de voorvaderlijke goederen. Van hoogverraad beschuldigd, werd hij, hoe weinig zijn misdaad ook bleek, in 1521 te Londen onthoofd. Toen waren er gedurende een eeuw geen hertogen van Buckingham, totdat koning *Jacobus I* zijn gunsteling *George Villiers* tot die waardigheid verhief.

Buckingham, *George Villiers*, hertog *van*, gunsteling en minister van *Jacobus I* en *Karel I* van Engeland, werd geboren den 20sten Augustus 1592. Hij was aan het Hof de mededinger van *Robert Carr*, graaf *van Somerset*, en kreeg, als gunsteling van *Jacobus I*, verschillende hooge ambten. Hij werd kamerheer, opperstalmeester, hertog *van Buckingham*, grootzegelbewaarder, enz. en voerde een onbeperkte heerschappij over den zwakken koning. Hij overreedde dezen, voor den kroonprins *Karel* de hand te vragen van de Spaansche prinses *Maria* en vergezelde hem in 1623 naar Madrid. Toen dit plan echter mislukt was, wist hij zich voor het Parlement te rechtvaardigen en den koning te bewegen tot een verandering van politiek (1624). *Buckingham* behield ook de gunst van *Karel*, toen deze als *Karel I* zijn vader opvolgde. Het Parlement was hun echter vijandig gezind. Het nieuwe Parlement van 1626 bracht een aanklacht in tegen *Buckingham*, maar de koning verklaarde het voor ontbonden. Een aanval op het eiland Rhé mislukte daarna, en het volgende Parlement, dat ook vijandig gestemd was jegens *Buckingham*, werd eveneens door den koning ontbonden. *Buckingham* werd den 23sten Augustus 1628 door *John Felton* te Portsmouth vermoord.

Buckingham, George Villiers, hertog *van*, een zoon van den voorgaande, werd den 30sten Januari 1627 geboren. Hij werd met zijn broeder *Francis* onder toezicht van den koning opgevoed. Na den dood van *Karel I* ging hij met den prins *van Wales* naar Schotland en na den slag bij Worcester vluchtte hij naar Frankrijk. Daarna keerde hij naar Engeland terug, huwde er met de dochter van lord *Fairfax* en leefde ambteloos op de goederen van zijn schoonvader. Door *Cromwell* gevangen genomen, werd hij echter spoedig weder in vrijheid gesteld. *Karel II* bekleedde hem met de aanzienlijkste waardigheden en schonk hem zijn goederen en den hertogstitel terug. In 1669 werd hij lid van het Cabal-ministerie. Toen dit echter viel, behoorde hij daarna tot de oppositie tegen *Danby*.

Toen hij de geldigheid van het toenmalige Parlement (Februari 1677) bestreed, zette dit hem gevangen. Later werd hij door *Lodewijk XIV* omgekocht, om diens politiek te ondersteunen. *Jacobus II* verwijderde hem van het Hof, en hij overleed den 16den April 1688 te Kirkby in Yorkshire. Hij vervaardigde o. a. een blijspel, getiteld „The Rehearsal", waarin hij de dramatische modedichters van zijn tijd bespotte. Een verzameling van zijn geschriften, in 2 deelen, die echter niet zeer betrouwbaar is, verscheen in 1704 en 1764 te Londen. De hertogelijke linie van het huis stierf met hem uit.

Buckingham, *John Sheffield*, hertog *van*, een Engelsch staatsman en schrijver, werd geboren den 7den April 1648 en was de zoon van graaf *Edmund van Mulgrave*. Hij werd in Frankrijk opgevoed, nam gedurende den oorlog tegen ons land als vrijwilliger ter zee dienst, diende korten tijd in Frankrijk onder *Turenne* en werd daarna benoemd tot gouverneur van Hull. *Jacobus II* verhief hem in 1685 tot lid van den Privy Council en tot opperkamerheer. Bij de revolutie van 1688 hield hij zich neutraal, maar onder *Willem III* behoorde hij meestal tot de oppositie. Hij bekleedde echter voorname ambten, en de koning benoemde hem tot markies *van Normanby*, terwijl hij door koningin *Anna* tot geheim zegelbewaarder en lord-luitenant van York verheven werd. In 1703 werd hij *hertog van Buckingham*. In 1705 ging hij over tot de Tory-partij. Na den val der Whigs werd hij in 1710 lord-kamerheer en in 1711 president van den Privy Council. Onder *George I* bekleedde hij geen ambt. Hij overleed den 24sten Februari 1721. Hij schreef o.a.: „Essay on Poetry" en „Essay on satire". Merkwaardig zijn ook zijn „Memoirs". Zijn „Works" verschenen in verschillende uitgaven, het volledigst in 1753 te Londen.

Buckingham, *Richard Plantagenet, Temple-Nugent-Brydges-Chandos-Grenville*, tweede hertog *van*, werd geboren, den 11den Februari 1797, droeg tot 1822 den naam van graaf *Temple* en van dien tijd tot aan het overlijden zijns vaders dien van markies *van Chandos*. Reeds vroeg werd hij lid van het Parlement, waar hij zich bij de Tories voegde en zich door de verdediging der graanwetten zoo populair maakte, dat hij den naam verwierf van „the farmer's friend" (den vriend der pachters). Bij de beraadslagingen over den Reformbill zette hij in 1832 de zoogenaamde Chandosclausule door, waarbij het kiesrecht werd uitgebreid tot alle pachters, die 50 pd.st. betaalden. Hij werd na den dood zijns vaders als hertog *van Buckingham* in 1839 lid van het Hoogerhuis en aanvaardde in 1841 in het ministerie *Peel* de betrekking van grootzegelbewaarder, die hij echter in 1842 nederlegde, omdat hij zijn toestemming niet wilde geven tot de afschaffing der graanwetten. In 1848 ging hij failliet, zoodat hij zich vergenoegen moest met een klein inkomen, hem door zijn zoon, den markies *van Chandos*, toegekend. Sedert dien tijd bemoeide hij zich weinig met staatkundige aangelegenheden en overleed den 29sten Juli 1861. Behalve staatkundige vlugschriften heeft hij een aantal belangrijke werken uitgegeven, zooals: „Memoirs of the Court of George III" (4 dln., Londen, 1855), „Memoirs of the Court of George IV" (1859) en „Memoirs of the courts and cabinets of William IV and Victoria" (1861). Na zijn dood verscheen nog: „The private diary of Richard, duke of Buckingham and Chandos" (1862).

Buckingham, Richard Plantagenet Campbell, Temple-Nugent-Brydges-Chandos-Grenville, hertog *van*, eenige zoon van den voorgaande, geboren den 10den September 1823, was lid van het Parlement van 1846 tot 1857 en bekleedde in het ministerie *Derby* den post van minister van Financiën. In het derde ministerie *Derby* werd hij eerst voorzitter van den Staatsraad en in 1867 staatssecretaris voor Koloniën. Toen vervolgens de conservatieven het bewind wederom in handen kregen, werd hij in 1875 gouverneur van Madras, maar ontving in 1880, bij den val van *Beaconsfield*, zijn ontslag. Met goed gevolg bestreed hij van 1876—1877 den hongersnood in zijn distrikt. Hij overleed den 26sten Maart 1889 te Londen.

Buckland, *William*, een Engelsch geoloog, werd geboren te Axminster in Devonshire, den 12den Maart 1784, studeerde te Oxford eerst in de theologie, legde zich vervolgens toe op de natuurwetenschappen en werd in 1813 aan genoemde universiteit benoemd tot hoogleeraar in de delfstofkunde, waarbij later (1818) de geologie gevoegd werd. In 1845 aanvaardde hij te Londen de betrekking van deken van Westminster. Hij overleed den 14den Augustus 1856 te Clapham bij Londen. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Reliquiae diluvianae" (2de druk, Londen, 1824) en „Geology and mineralogy considered with reference to natural theology" (1836), waarin hij het Plutonisme in overeenstemming tracht te brengen met den Bijbel. Zijn „Description of the southwestern coal-district of England" wordt nog steeds als gezaghebbend aangehaald.

Buckland, Francis, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 17den December 1826 te Winchester, studeerde in de geneeskunde en werd officier van gezondheid. Hij stichtte op eigen kosten te South-Kensington een museum voor vischteelt. Hij schreef: „Curiosities of natural history" (Londen, 1858), „Familiar history of British fishes" (1873), enz. Hij overleed den 19den December 1880.

Buckle, *Henry Thomas*, een Engelsch geschiedkundige, werd geboren te Lee bij Londen, den 24sten November 1821. Hij was voor den handel bestemd, toen zijn vader overleed en een zoo aanzienlijk vermogen naliet, dat hij zich geheel en al aan de letterkunde kon wijden. *Hallam* en *Bunsen* hadden grooten invloed op zijn ontwikkeling. In 1857 gaf hij zijn hoofdwerk uit: „History of Civilization in England" (8ste druk, 1902), dat grooten opgang maakte, doch ook heftige tegenspraak uitlokte. Vooral, en niet ten onrechte, verweet men hem doctrinaire eenzijdigheid en een te sterk materialistische wereldbeschouwing. Na de uitgave van het tweede deel ondernam hij tot herstel zijner gezondheid een reis naar het Oosten, en overleed te Damascus, den 29sten Mei 1862. Uit zijn nagelaten papieren verschenen nog: „Miscellaneous and posthumous works of Henry Thomas Buckle. Edited with a biographical notice by Helen Taylor" (1872, 3 dln.).

In zijn „Geschiedenis der beschaving" huldigt

hij de natuurwetenschappelijke (empirische) methode, steeds op het gebied van 's menschen ontwikkeling de oorzaken der verschijnselen opsporende, zoodat hij volgens sommigen niet genoeg ruimte toekent aan 's menschen vrijen wil. Hij is op het gebied der geschiedenis een determinist, en dit heeft hem juist aangespoord, om de oude methode der opstapeling van feiten te verwerpen, maar in de voornaamste feiten den noodzakelijken gang der beschaving geleidelijk aan te wijzen.

Buckleyveer. Zie *Scheepsmachine.*

Buckstone, *John Baldwin*, een Engelsch tooneelspeler, werd den 14den September 1802 te Londen geboren. Hij vervulde eenige jaren een rol als komiek bij een reizend gezelschap, knoopte in 1824 betrekkingen aan met *Edmund Kean* en verbond zich aan den Surreyschouwburg te Londen. In 1828 trad hij op in den Adelphischouwburg als *Bobby Trot* in het door hem vervaardigde stuk „Luke the labourer". Daarop schreef hij verscheiden stukken voor den Haymarketschouwburg, waar hij in 1837 een aanstelling verkreeg voor komieke rollen. Hij werd er de gunsteling van het publiek en trad ook op in andere schouwburgen der hoofdstad; vooral in Drury Lane, waar zijn beste blijspelen, zooals: „Popping the question" en „Mary Ann" voor het eerst werden opgevoerd. Hij schreef in het geheel meer dan 150 stukken voor het tooneel. Ook werd hij zeer toegejuicht bij het vervullen van komieke rollen uit klassieke Engelsche blijspelen. In 1851 werd hij directeur van den Haymarketschouwburg en overleed te Sydenham, den 31sten October 1879.

Bucorax, is een vogelgeslacht uit de familie der *Neushoornvogels.* Zie aldaar.

Bucquoy, *Jacob de*, een Nederlandsch zeeman en schrijver, werd geboren te Amsterdam, den 26sten October 1693, en kwam, na vele reizen door Europa, als kaartteekenaar in dienst der Oost-Indische Compagnie (1719). Vervolgens werd hij belast met het opzicht op de forten aan de Delagoabaai op de kust van Afrika, doch aldaar in 1722 door Engelsche zeeroovers gevangen genomen en op Madagascar achtergelaten, waar hij 3 jaren onder de inboorlingen woonde. Eindelijk vond hij gelegenheid om Goa te bereiken, waar hij na lang wachten een Hollandsch schip vond, dat hem in 1725 te Batavia bracht. Wederom kwam hij in dienst bij de Oost-Indische Compagnie en moest zich met een geringe betrekking bij de belastingen vergenoegen. In 1731 werd hij echter boekhouder te Lygor op de kust van Siam en in 1733 resident. Twee jaren later keerde hij naar het vaderland terug en vestigde zich te Haarlem, waar hij les gaf in de aardrijkskunde en de stuurmanskunst. Hij schreef: „Aanmerkelijke ontmoetingen in de zestienjarige reize naar de Indien, gedaan door Jacob de Bucquoy", dat in 1744 en later nog een paar maal werd uitgegeven, alsmede: „De waterwereld beschouwd en de bijzonderheden langs de kusten aangewezen ten nutte der koopvaardij en zeevaart, enz." (1752).

Buczacz, een stad in het gelijknamige distrikt in Galicië, ligt op den rechter oever van de Strypa, een zijrivier van de Dnjestr, op een hoogte van 270 m. en aan den spoorweg Stryj-Stanislau—Husiatyn in het voormalige Podolië, later het arrondissement Stanislau. Zij is de zetel van een arrondissementsbestuur en van een arrondissementsrechtbank. De stad telt (1900) 11504, meest Poolsche inwoners, bezit een R.-Katholieke en eenige Grieksch-Katholieke kerken, een klooster, een fraai stadhuis en een kasteel der graven *Potocki.* De bewoners leven er van landbouw en handel. De paarden van Buczacz, in de 16de eeuw beroemd, staan nog heden bekend als uitmuntende rij- en trekdieren, met veel uithoudingsvermogen.

In Buczacz werd in 1672 vrede gesloten tusschen de Polen en de Turken, waarbij de Polen de Oekraine en een deel van Podolië afstonden. In 1695 veroverden de Turken de stad opnieuw en verwoestten er den burcht.

Budaeus, *Guillaume*, of *Budé*, een Fransch geleerde, werd geboren te Parijs in 1467. Hij bestudeerde te Parijs en te Orleans de Klassieken en de Grieksche taal, vooral onder *Hermonymos* en *Laskaris.* Ten tijde van *Lodewijk XII* werd hij met een zending naar Rome belast. *Frans I* stichtte, op aandringen van *Budaeus*, het Collège de France en de bibliotheek te Fontainebleau. Ook hield deze geleerde den koning terug van het bekrachtigen van een besluit der Sorbonne in 1533, waardoor de boekdrukkunst in Frankrijk zou verboden worden. Hij overleed den 22sten Augustus 1540 als koninklijk bibliothecaris. Hij heeft verscheiden geleerde werken nagelaten, zooals: „De asse et partibus ejus" (Venetië. 1522) en „Commentarii linguae graecae" (1548). Zijn Latijnsche en Fransche stijl is kernachtig; zijn gezamenlijke werken zijn te Bazel in 4 deelen verschenen. Zijn leven is beschreven door *L. Regius* (Parijs. 1540). *Budaeus* werd verdacht van Calvinistische neigingen. Zijn weduwe ging in Genève openlijk over tot de Hervorming en hare zonen bevorderden deze in Frankrijk. Na de Bloedbruiloft moest de familie vluchten: een deel ervan ging in Zwitserland wonen, een ander deel vestigde zich onder den naam *Budde* in Pommeren.

Budal, *Hans*, een Noorweegsch beeldhouwer, geboren te Drontheim in 1830, ontving zijn opleiding aan de academie te Kopenhagen, waar hij de kleine en de groote medaille verwierf, en vertrok in 1860 naar Rome, waar hij tien jaren bleef. Hij leverde voorts „Een klein meisje met een dooden vogel", „Christus aan het Kruis", „Een meisje, het haar vlechtend", onderscheiden borstbeelden, ook van vorstelijke personen, en een „Christus" voor den dom te Drontheim. Hij overleed in Maart 1879.

Budde, *Karl Ferdinand Reinhard*, een Duitsch Protestantsch theoloog, werd te Benbsberg bij Keulen geboren, den 13den April 1850. Hij werd in 1873 privaatdocent te Bonn, in 1879 buitengewoon hoogleeraar aldaar, in 1889 hoogleeraar te Straatsburg en in 1900 te Marburg. Hij schreef de volgende werken: „Beiträge zur Kritik des Buches Hiob" (Bonn, 1876), „Die biblische Urgeschichte (Genesis 1—12, 5) untersucht" (Gieszen, 1883), „Der Kanon des Alten Testaments" (Gieszen, 1900), „Die Religion des Volkes Israel bis zur Verbannung" (Gieszen, 1900), „Die Bücher Samuel, erklärt" (Tübingen, 1902), „Das Alte

Testament und die Ausgrabungen" (2de druk, Gieszen, 1903), „Die Schätzung des Königtums im Alten Testaments" (Marburg, 1903), „Was soll die Gemeinde aus dem Streit um Babel und Bibel lernen?" (Tübingen, 1903). Verder bewerkte *Budde* de Duitsche uitgave van *Kuenens* „Volksreligion und Weltreligion" (Berlijn, 1883) en van diens „Gesammelte Abhandlungen zur biblischen Wissenschaft" (Freiburg, i.Br. 1894).

Budde, *Hermann von*, een Pruisisch staatsman, te Bensberg geboren, den 15den November 1851, bezocht de Kadettenschool te Bensberg en te Berlijn, werd in 1869 luitenant, nam deel aan den oorlog van 1870, waarin hij voor Metz gewond werd. Van 1871—1873 was hij adjudant bij de landweer te Kassel en ontving zijn verdere opleiding op de krijgsschool, bij den generalen staf en op reizen in het buitenland. Hij maakte vooral studie van het spoorwegwezen, werd in 1897 kolonel en verdedigde in 1899 in het Pruisische Huis van Afgevaardigden de groote Kanaalwetten. In 1900 werd hij bevorderd tot generaal-majoor en nam als zoodanig zijn ontslag wegens zijn benoeming tot directeur van de Duitsche wapen- en munitiefabriek te Berlijn. Den 23sten Juni 1902 werd *Budde* benoemd tot Pruisisch minister van Publieke Werken, chef van het Rijksspoorwegbestuur en lid van den Bondsraad. Den 1sten April 1904 werd hij in den erfelijken adelstand verheven, wegens zijn verdiensten, in zake de totstandkoming der Kanaalwetten. Hij schreef: „Die französischen Eisenbahnen im Deutschen Kriegsbetriebe 1870—1871" (Berlijn, 1904) en andere werken. Hij overleed den 28sten April 1906.

Buddeüs, *Johann Franz*, een afstammeling van den Franschen geleerde *Budaeus*, was een Duitsch wijsgeer en godgeleerde. Hij werd geboren te Anklam, den 25sten Juni 1667, werd in 1689 adjunct der philosofische faculteit te Wittenberg, in 1693 benoemd tot hoogleeraar in de zedekunde te Halle, in 1705 tot hoogleeraar in de theologie te Jena, in 1713 tot „Kirchenrath" te Gotha, en overleed aldaar den 19den November 1729. In zijn geschriften, waardoor hij in strijd geraakte met den philosoof *Wolff*, houdt hij het midden tusschen de orthodoxen en de quiétisten. Hij schreef onder anderen: „Historia juris naturalis" (Halle, 1695), „Synopsis juris naturae et gentium" (1695), „Historia critica theologiae dogmaticae et moralis" (1725), „Elementa philosophiae instrumentalis" (1705), „Institutiones theologiae moralis" (Leipzig, 1711), „Historia ecclesiastica veteris testamenti" (Halle, 1709) en „Institutiones theologiae dogmaticae" (Leipzig, 1728).

Buddingh, *Derk*, was een Nederlandsch letterkundige en de stichter van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap, hetwelk onder zijn voorzitterschap door een Koninklijk Besluit van den 15den Maart 1844 werd erkend. Hij werd geboren te Driel, den 18den December 1800, werd eerst benoemd tot bijzonder onderwijzer te 's Gravenhage, vervolgens tot leeraar en bibliothecaris aan de Koninklijke Academie te Delft en vestigde zich na de opheffing van deze inrichting te Utrecht. Hij schreef: „Aanleiding tot de kennis der letterkundige geschiedenis der Nederlanden" (1825), „Verhandelingen over den aard der Noordsche godenleer" (1837), „Edda-leer of handboek voor de Noordsche mythologie" (1837), „Over oude en latere drinkplechtigheden vooral der Skandinaviërs Germanen en Nederlanders" (1842), „Geschiedenis van opvoeding en onderwijs, met betrekking tot het bijbellezen en godsdienstig onderricht op de scholen" (1843, 2 stukken), „Verhandeling over het Westland, ter opheldering der Looën, Woerden en Hoven, benevens de natuurdiensten der Friezen en Batavieren" (1844), „Mirakelgeloof en mirakelen in de Nederlanden, historisch-letterkundige proeve naar aanleiding van het 5de eeuwfeest van het H. Sacrament van het Mirakel te Amsterdam 5 Maart 1845" (1844), „De kerk, school en wetenschap in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika" (1852—1853, 3 stukken), „Wandelingen door de Betuwe ter opsporing van Germaansche, Bataafsche en Romeinsche oudheden" (1854—1860), „Nieuwe wandelingen, enz." (1865), „Dietsche taal en poëzij met betrekking tot de algemeene kerkelijke en staatkundige gesteldheid gedurende de middeleeuwen" (1859) en „De Dietscher Jacob van Maarlant" (1869), benevens brochures en bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes. Hij overleed te Utrecht, den 16den April 1874.

Buddingh, *Steven Adriaan*, was een Nederlandsch godgeleerde en dichter. Hij werd geboren te Kage bij Leiden, waar zijn vader predikant was, den 25sten Maart 1811, en op ruim 14-jarigen leeftijd als student te Leiden ingeschreven. Hij nam dienst onder de vrijwillige jagers gedurende den Tiendaagschen Veldtocht, werd in 1832 proponent en promoveerde in 1838 in de theologie, waarna hij zich als huisonderwijzer bij een resident naar Java begaf. Hij liet echter die betrekking varen, om die van hulpprediker te Batavia en in 1834 die van predikant aldaar, te aanvaarden. Tot 1856 bezocht hij op Java een groot aantal gemeenten, waar hij preekte. Hij was er tevens lid en secretaris van het Collegie van bestuur over de Protestantsche Kerk, lid der Hoofdcommissie van onderwijs, mededirecteur van een weeshuis, lid van verdienste van het Genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen, lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen enz. In 1850 verkreeg hij een tweejarig verlof naar Nederland, deed toen een groote buitenlandsche reis en was ijverig werkzaam om de zedelijke belangen van Nederlandsch-Indië te bevorderen. In 1852 kwam hij op Java terug en deed vervolgens tot 1857 een groote reis als inspecteur-generaal over de kerken en het schoolwezen in Insulinde, waarbij hij een groot gedeelte van den Archipel bezocht. Op grond daarvan leverde hij een aantal belangrijke rapporten in over den toestand van het Christendom en van het onderwijs, waaruit voorstellen voortvloeiden, die als doelmatig werden aangenomen, zoodat hem van gouvernementswege de bijzondere tevredenheid over zijn inspectie werd betuigd. Daarna vroeg en ontving hij eervol ontslag en keerde in 1857 naar Nederland terug, waarna hij een algemeen verslag van zijn inspectie-reis opstelde.

Buddingh woonde vervolgens eerst te Delft, daarna te Velp en te Arnhem, en overleed te Katwijk, den 29sten Juli 1869. Zijn ijverige werkzaamheid blijkt uit de lange reeks der door hem

geschreven werken. Daarvan noemen wij, behalve „Rijmelarij" (1833) en een groot aantal leerredenen: „Allerlei" (1842), „Het Nederlandsch gouvernement van Makassar op Celebes" (1843), „De doodstraf, getoetst aan de gezonde rede en menschkunde, enz." (1846), „Indisch Archief" (1849 en 1850, 4 dln.), „Overlandmailreis van Rotterdam naar Java, via Southampton" (1852), „Proeve eener chronologisch-historische schets van de lotgevallen der Protestantsche Kerken in N. Oost-Indië van 1615 tot 1857" (1857), „Nederlandsch Oost-Indië. Reizen over Java, Madura, Makassar, enz." (1859—1861, 3 dln.), terwijl hij een „Voyage en Danemarck, en Norvége et Snède", en een „Voyage en Thuringue, Bavière, Suisse, Tyrol, etc." in handschrift heeft nagelaten. Zijn gedichten, weinig in getal en niet hoog van vlucht, zijn meerendeels in tijdschriften, enz. verstrooid. *Buddingh* was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Zeenwsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, van het Koninklijk Instituut voor taal, land- en volkenkunde te Delft, enz.; voorts was hij versierd met het commandeurskruis der orde van de Eikenkroon, met de orde van den Nederlandschen Leeuw, met de Belgische Leopoldsorde, met de Poolsterorde van Zweden, en begiftigd met de gouden medaille van verdienste.

Budel is een gemeente in Noord-Brabant, begrensd door Soerendonk, Maarheeze, Weerd, Bocholz en België. Zij beslaat een oppervlakte van 4016 H. A. en telt 3140 inwoners (1904). De bodem bestaat uit zanddilnvinm en afgegraven hoogveen. De gemeente omvat het dorp Budel, benevens eenige huurten en gehuchten. Landbouw is het hoofdmiddel van bestaan, doch onder de bewoners zijn ook reizende kramers, zoogenaamde tenten. Budel ligt aan den spoorweg van Gladbach naar Antwerpen en heeft een brouwerij, een leerlooierij en een olieslagerij. De tegenwoordige gemeente was een vrij eigen goed der heeren van Kranendonk, doch werd in 1421 hij de Meierij van s'Hertogenbosch ingelijfd.

Het dorp Budel bezit een groote R. Katholieke en een kleine Hervormde kerk. Het bestond reeds in 779 en ten gevolge van de voortdurende veeten tusschen de Gelderschen en de Brabanders, hebben de bewoners dikwijls een bloedigen strijd gevoerd tegen die van het naburige Weerd. In 1504 werd de plaats door de Gelderschen verbrand, in 1654 door de Spanjaarden en in 1672—1673 door de Franschen geplunderd.

Budenz, *Jozef*, een beoefenaar der Hongaarsche letterkunde, geboren te Rasdorf bij Fulda, den 13den Juni 1836, studeerde te Göttingen en te Marburg in de philologie, begaf zich in 1858 naar Hongarije en werd in 1862 lid van de Hongaarsche Academie van Wetenschappen. In 1868 begon hij college te geven aan de universiteit te Boedapest en werd in 1872 hoogleeraar in de vergelijkende studie der Altaïsche talen. *Budenz* overleed den 15den April 1892 te Boedapest. Hij schreef vele verhandelingen in *Hunsalvy's* tijdschrift „Magyar Nyelvészet" en sedert 1862 in het blad „Nyelvtn dományi közlemények", dat hij sedert 1879 redigeerde. Zijn voornaamste boeken schreef hij in het Hongaarsch, namelijk: „Over de voorvoegsels m e g en e l in het Hongaarsch" (1863—1864), „Over de Hongaarsche vervoeging" (1865), „Tataarsch uit Chiwa" (1865), „Verba denominativa in de Oegrische talen" (1872), „Finsche spraakkunst" (Pest, 1873). „Moksaés erza-mordvin nyelvtan" (1876), enz. Zijn werk „Magyar és finn-ugor szóegyezések" (1867—1868), een woordenlijst in de Hongaarsche en de Oegrische talen, werd later vervangen door het woordenboek „Magyar-ugor összehasonlító szótár" (Pest, 1873—1881).

Budge, *Julius*, een Duitsch physioloog, werd geboren te Wetzlar, den 6den September 1811, studeerde te Marburg, Würzburg en Berlijn in de geneeskunde en vestigde zich in 1842 als privaatdocent te Bonn. Hier werd hij in 1847 tot buitengewoon en in 1855 tot gewoon hoogleeraar benoemd. In 1856 ging hij als directeur van het ontleedkundig kabinet en als hoogleeraar in de anatomie en physiologie naar Greifswald, waar hij den 14den Juli 1888 overleed. Hij heeft zich vooral bezig gehouden met het onderzoek van het zenuwstelsel. In strijd met het algemeen gevoelen omtrent de onafhankelijkheid van het sympathisch zenuwstelsel van de hersenen en het ruggemerg, heeft hij het verband daarvan aangewezen. Behalve een groot aantal verhandelingen in wetenschappelijke tijdschriften, schreef hij: „Lehre vom Erbrechen" (Bonn, 1840), „Untersuchungen über das Nervensystem" (Frankfort, 1841—1842, 2 dln.), „Allgemeine Pathologie" (Bonn, 1843), „Die Bewegung der Iris" (Brunswijk, 1855), „Handbuch der Physiologie" (Leipzig, 1862, 8ste druk) en „Compendium der Physiologie" (1864).

Budget. Zie *Begrooting.*

Budgett, *John Samuel*, zoöloog aan het Trinity College te Cambridge (Engeland), geboren in 1873. toonde reeds van zijn vroegste jeugd af een groote belangstelling voor zoölogie. Als jong student begeleidde hij Prof. *Graham Kerr* naar den Gran Chaco. Later ondernam hij zelfstandig 4 ontdekkingsreizen. De beide eersten voerden hem naar de Gambia. de derde over Mombasa naar het Victoria- en het Albertmeer en naar den Soedan, de laatste naar de Nigerdelta. Zijn vroege dood, den 19den Januari 1904, heeft hem verhinderd, de wetenschappelijke resultaten zijner reizen te verwerken.

Büdinger, *Max*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Kassel, den 1sten April 1828, en studeerde te Marburg, Bonn en Berlijn in de geschied- en letterkunde, waarna hij zich in 1851 als privaatdocent te Marburg vestigde. Weldra begaf hij zich naar Weenen. waar hij zijn tijd aan geschiedkundige nasporingen besteedde en tevens werkzaam was aan de uitgave der handelingen van den Rijksdag. In het najaar van 1861 aanvaardde hij echter de betrekking van hoogleeraar in de algemeene geschiedenis te Zürich. Van 1872—1899 was hij hoogleeraar aan de hoogeschool te Weenen, waar hij den 23sten Februari 1902 overleed. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn opstellen over de vroegere geschiedenis van Oostenrijk, verzameld in het belangrijke werk „Oesterreichische Geschichte bis zum Ausgange des 13ten Jahrhunderts" (deel I, Leipzig, 1858). Voorts schreef hij: „Zur Kritik der altbairischen Geschichte" (1857), „Zur Kritik der altböhmischen Geschichte" (1857), „Ein Buch Ungarischer Geschichte, 1058—1100" (1866), „Ueber Gerberts's wissenschaftliche und

politische Stellnng" (deel I, Kassel, 1851), „Die Königinhofer Handschrift und ihr nenester Verteidiger" (Weenen, 1859), „Vorlesnngen über Englische Verfassungsgeschichte" (Weenen, 1880), „Don Carlos' Haft und Tod" (Weenen, 1891), enz. Tevens schreef hij een reeks verhandelingen in de „Sitzungsberichte" en „Denkschriften" der Weener academie, waaronder: „Catull und der Patriciat", „Cicero und der Patriciat", „Der Patriciat und das Fehderecht", „Poesie nnd Urkunde bei Thucydides", „Die römischen Spiele nnd der Patriciat", „Ueber den Zusammenhang einiger phönischen Kolonialgründungen mit dem Exodns der Hebräer", benevens nog een paar werken in het Latijn, waaronder „Ammianns Marcellinus".

Buddleia is de naam van een plantengeslacht uit de groep der *Gemaskerdbloemigen* (Scrophulariaceae) en aldns genoemd naar den Engelschen plantkundige *Adam Buddley*. Het onderscheidt zich door een 4-spletigen kelk en door een 4-spletige, buisvormige, nagenoeg ongesteelde bloemkroon. De talrijke bekende soorten behooren meestal tot de fraaie heesters en groeien in warme gewesten. *B. americana L.* wordt drie m. hoog, groeit in West-Indië en Znid-Amerika en heeft vierkante, viltige takken en trosvormige aren. *B. sessiliflora H. B.* heeft ronde, onbehaarde takken en okselstandige bloemen en behoort in Mexico te huis. *B. globosa Lam.* is een fraaie heester met gele, naar honig riekende bloemen en groeit in Chili en Peru op vochtige plaatsen. Deze altijd groene heesters vereischen een lossen, zandigen grond, des zomers veel water en des winters een warmte van 1 tot 5° C.

Budmani, *Peter*, een Slavisch schrijver, werd te Ragusa geboren, den 28sten October 1835. Hij studeerde te Weenen, werd in 1868 leeraar aan het gymnasinm te Ragusa, in 1870 tot hoogleeraar benoemd en vertrok in 1883 naar Agram, om werkzaam te zijn aan de voortzetting van het door de Academie van Agram uitgegeven Kroatisch-Servisch woordenboek. Hij heeft geschreven: „Grammatica della lingua serbo-croata" (Weenen, 1866—1867), „Dubrovacki dijalekat kako se sada govori (Agram, 1883) en nog enkele andere werken.

Budös, een berg in het zuidoostelijk deel van Zevenbergen in het Haromszeker gebergte, 90 km. ten N. O. van Kroonstadt, is beroemd door zijn zwavelgrotten. De berg heeft een breeden kruin (1174 m.), strekt zich uit van het noorden naar het zniden en bestaat uit grijs trachiet, vermengd met veldspaat, hoornblende en glimmer. De merkwaardige grotten, eigenlijk meer rotsspleten, bevinden zich aan de zuidzijde; een ervan is omgeven door meerschuimkleurige, met zwavel doortrokken trachiet. In dem bodem zijn talrooze spleten, waaruit een mengsel van zwavelwaterstofgas en koolzuur in de grot tot een hoogte van 2 m. opstijgt en aan de wanden een korst van zwavel afzet. Boven de grot ontspringt op het „Salzfeld" een rijke staalbron, waaraan een badinrichting met hotel is gelegen. Een tweede, de zoogenaamde „moordende", grot, vertoont dezelfde verschijnselen, zij werd in 1802 door den bliksem verwoest. Op den westkant ligt de schoone, cirkelvormige „Annensee", 2 km. in omtrek en 12 m. diep, op een hoogte van 951 m. boven den zeespiegel.

Budweis, in het Czechisch Budejovice, is een stad in Bohemen, de hoofdstad van een distrikt en de zetel van een kantongerecht, van een militaire rechtbank, van een geniedirectie, van een bisdom en van een Kamer van Koophandel en Fabrieken. De stad ligt aan de samenvloeiing van de hier bevaarbaar wordende Moldan met de Maltsj en aan de spoorlijnen Gmünd—Eger, Budweis—Weseli, St. Valentin—Bndweis en Bndweis—Salnan. Zij ligt verder 384 m. boven den zeespiegel, in een vlakke, vruchtbare streek, is regelmatig gebonwd, heeft 3 voorsteden en telt (1900) 39328 inwoners, waaronder een garnizoen. De groote Ringplatz, een der schoonste van Bohemen, is door zuilengangen omgeven en met een fontein versierd. Bezienswaardig is vooral de domkerk, met een vrijstaanden toren, verder het stadhuis met 3 torens, het stedelijk musenm, do oud-Gotische Piaristenkerk met een fraaien kruisgang, de Wenzelskerk, het „Hohenfnrterhuis, het bisschoppelijke paleis en het gedenkteeken van den grootindustriëel *Lanna* in het stadspark. De paardentram naar Ling, de eerste op het vasteland (geopend den 1sten Augustns 1832), werd in 1871 veranderd in een spoorweg.

Op onderwijsgebied bevat de stad o.a. een bisschoppelijke theologische school en een seminarium, een Dnitsch en een Czechisch oppergymnasium, een Dnitsche eerste hoogere hurgerschool, een Dnitsche kweekschool voor onderwijzers, muziek-, handels- en indnstriescholen, landbonwscholen, een doofstommeninstitnnt, enz. Bovendien zijn er talrijke ziekenhnizen en instellingen van liefdadigheid. De industrie levert er steengoedartikelen, porselein, majolica's, potlooden, lucifers, gouden lijsten, chemicaliën, sniker, azijn en papier. Verder zijn er pannenbakkerijen, klokkengieterijen, machine- en scheepsbonwwerkplaatsen, een fabriek voor het conserveeren van hout, een bierbronwerij en een parketfabriek. Bndweis is het middelpunt van den handel van Znid-Bohemen, die voornamelijk gedreven wordt in koren, hont, steenkolen, hruinkolen en zout, en deze gaat vooral per spoor en te water over Praag en Hamhnrg.

Ten noorden van het Moldaudal ligt het Gotische slot Frauenherg, toebehoorende aan de vorsten *van Schwarzenberg*.

Bndweis werd in de 13de eenw gesticht en tot een koninklijke stad verheven. Voor haar tronw gedurende den Dertigjarigen Oorlog kreeg de stad van den keizer vele voorrechten en als geschenk Bergstadtl.

Buéna *Pohl* is den naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën* en alzoo genoemd naar den Spaanschen plantkundige *Cosmus Buéne*. Het onderscheidt zich door een klokvormigen, 5- tot 6-tandigen, afvallenden kelkzoom, een huis-trechtervormige hloemkroon en nagenoeg zittende helmknopjes, en hehoort te hnis in Znid-Amerika. Hier heeft men *B. hexandra Pohl* (Cinchona hexandra *Dec.*), die vooral in de provincie Rio de Janeiro groeit en ovale, stompe bladeren en vuilbruinroode bloemen draagt. De bast van dezen boom is van hniten bruin en van binnen rood en dient vaak tot vervalsching van den kinabast, ofschoon er geen chinine in te vinden is.

Buenaventura of *Bahia del Choco* is de voornaamste haven aan de westkust van de Zuid-Amerikaansche republiek Columhia, gelegen aan de ongezonde kuststreek El Choco. De stad telt 4000

inwoners en is door een telegraaflijn met Panama verbonden.

Buenos Ayres of *Buenos Aires* is de naam van de zuidelijkste provincie (sedert 11 November 1859) der Argentijnsche republiek. (zie de kaart Chili, La Plata-Staten, enz.) Zij was vroeger een zelfstandige vrijstaat, grenst ten N. aan de Parana en de La Plata-monding, ten O. en ten Z. aan den Atlantischen Oceaan en ten W. aan de provinciën Santa Fé en Cordoba en de gobernaciones Rio Negro en Pampa en beslaat een oppervlakte van 305121 v. km. Het land bestaat voor het grootste gedeelte uit pampa's, bezit een menigte lagunen en wordt, behalve in het Z. door den Rio Negro en den Rio Colorado, vooral door den Rio Salado besproeid, die van het N. W. naar het Z. O. door de provincie stroomt. Onder de lagunen zijn de grootste het Mar Chiquito, die van Comez en de lagune Epecuen. In het Z. verheffen zich twee bergketens, een lagere oostelijke (Sierra Tandil, 450 m.) en een hoogere westelijke keten (Sierra de la Ventana, 1300 m.). Het klimaat is gematigd en mild, echter wegens de suestadas (zuidweststormen) niet altijd aangenaam. De bodem is vruchtbaar, maar in het Z.O. aan de kust zandig en met duinen bezet. Het aantal inwoners bedraagt (1899) 1060903, meest blanken, die zich vooral met landbouw en veeteelt bezig houden. Men telde in 1895: 7.2 millioen stuks runderen, 1,7 millioen paarden, 52 millioen schapen, 254902 varkens en 58485 struisvogels. 9 spoorlijnen doorkruisen de provincie in alle richtingen (ongeveer 4000 km.). Buenos Ayres is in 100 distrikten verdeeld. Tot 1880 was de stad Buenos Ayres hoofdplaats, thans La Plata met 45410 inwoners. Behalve Buenos Ayres en La Plata moeten nog genoemd worden: Bahia Blanca, Chivilcoy, San Nicolas de los Arroyos, Dolores, de bedevaartplaats Lujan (9000 inw.) en het zeebad Mar del Plata aan kaap Corrientes (6—7000 inw.).

Buenos-Ayres, volnit den naam dragende van *Ciudad de Nuestra Señora de Buenos-Ayres*, is sinds 1862 de hoofdstad van de Argentijnsche republiek, en was tot 1880 ook de hoofdstad van de provincie Buenos-Ayres. Zij ligt op 34° 36′ 21″ Z.Br. en 58° 21′ 33″ W.L.v.Gr., op den 5 à 8 m. hoogen, vrij steilen, zuidelijken oever van den mond der La Plata, die hier 45 km. breed is, op een afstand van 200 km. van Montevideo en op 275 km. van de open zee. Zij wordt in het Z. begrensd door het gekanaliseerde riviertje Riachuelo, is de zetel van de regeering der republiek, van het congres, van de vreemde gezanten en van den aartsbisschop van Argentinië. Zij telt (1900) 800951 inwoners, voor de helft inboorlingen, terwijl de andere helft bestaat uit vreemdelingen, grootendeels Italianen, Spanjaarden en Franschen. In 1896 bedroeg het aantal landverhuizers 102673, d.i. meer dan drie vierde van geheel Argentinië.

Plaza de la Victoria met Dom te Buenos Ayres.

Het klimaat der stad is, haar naam ten spijt, niet gezond te noemen, vooral niet tijdens het heerschen der suestadas (Z.W. stormen). De gemiddelde jaarlijksche temperatuur bedraagt er 17° C., de jaarlijksche regenval 846 mm. Cholera en gele koorts hebben er herhaaldelijk verwoestingen aangericht. Aan de eerste bezweken in 1867—1868 niet minder dan 51000 menschen, aan de laatste in 1871 26000.

De stad beslaat een oppervlakte van ruim 181

v.km. en is zeer regelmatig gebouwd met elkaar rechthoekig kruisende straten. De voorsteden van de stad groeien langzamerhand met haar samen, zooals Belgrano, Catalinas, Villa Mazzini, Villa Ortuzao, Villa Alvear, Villa Santa Rita en San José de Flores. De schoonste straat is de Avenida de Mayo, die het Plaza de Mayo verbindt met de boulevards Entre Rios en Callao; verder zijn merkwaardig: de Rivadivia, de Via Florida, de Avenida Alvear, enz. Onder de talrijke pleinen moeten genoemd worden: de Plaza Levalle. Independencia, 11de Setiembre en vooral het Plaza de la Victoria, met den dom en het stadhuis (zie de afb.). Op het Plaza 25 de Mayo staat een baksteenen obelisk met een standbeeld der vrijheid (ter herinnering aan de revolutie van den 25sten Mei 1810) en het gouvernementsgebouw. Daar tegenover staat het ruiterstandbeeld van *Belgrano*. De kathedraal, gelijkende op de Parijsche Madeleinekerk, werd in 1621 door de Jezuïeten begonnen, heeft een prachtigen voorgevel van wit marmer en een portiek met 12 Korinthische zuilen; het schip is 100 m. lang en 35 m. breed. Bovendien bezit Buenos-Ayres nog 14 andere R.-Katholieke kerken, 4 Protestantsche kerken, 6 kapellen en verscheiden kloosters. De oude Protestantsche kerk is de eerste, die in Spaansch Amerika werd gebouwd. Verdere merkwaardige gebouwen zijn nog: de universiteit, vroeger een Jezuïeten-college, de munt, het museum voor Nationale Voortbrengselen, het operagebouw (Teatro Colon), enz.

Op onderwijsgebied bevindt er zich de in 1821 gestichte universiteit, een der beste van Zuid-Amerika, met (1900) 2665 studenten, 4 faculteiten en een bibliotheek (1898) van 36000 deelen; een militaire school en een marineacademie in de voorstad Palermo, beide ingericht door Oostenrijksche officieren; een seminarium voor geestelijken, een kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen, benevens 199 openbare en 232 particuliere scholen, een handelsschool, ambachtsscholen, een bacteriologisch instituut, een instituut van *Pasteur*, een geschiedkundig en aardrijkskundig instituut, een sterrenwacht, een Nationale Bibliotheek, een stedelijke bibliotheek, de bibliotheek San Cristobal, een museum voor natuurlijke historie, een stichting van ***Burmeister***, voor wien men in 1900 een standbeeld heeft opgericht, en een dierentuin. Er verschijnen meer dan 100 couranten en tijdschriften, waaronder 25 dagbladen. 7 couranten worden in de Italiaansche taal, 5 in het Duitsch, 5 in het Fransch en 4 in het Engelsch geredigeerd.

Buenos Ayres heeft 15 hospitalen, waaronder een Italiaansch, een Spaansch, een Fransch, een Engelsch, een Duitsch en een voor vrouwen. Verder heeft men er een krankzinnigengesticht voor mannen en een voor vrouwen, een weeshuis, een vondelingengesticht, een inrichting voor verloskunde en een asyl voor landverhuizers, dat door den Staat belangrijk gesteund wordt. Het voornaamste hospitaal, het in 1611 gestichte „General de Hombres", is nu vervangen door het hospitaal San Roque, de Clinicas, e. a. Men vindt er zoowel electrische, als gasverlichting. Het water wordt geleverd door groote waterleidingen, waarvan de prise d'eau ligt bij Belgrano, waar het water uit de La Plata gefiltreerd wordt. De levensmiddelen worden dagelijks door lange rijen ossewagens naar de stad gebracht en in groote overdekte hallen verkocht. De politie en de brandweer zijn er goed ingericht; de faecaliënafvoer geschiedt gedeeltelijk door riolen. In het N. W., bij Belgrano, ligt het algemeene kerkhof, La Chacarita, waar ook een crematorium staat.

Door hare ligging is de stad het natuurlijke middelpunt van den handel voor het zuidelijk deel van Amerika, maar deze heeft zich nog niet goed kunnen ontwikkelen tengevolge van de herhaalde financieele crisissen, die het land heeft doorgemaakt. Van den geheelen uitvoer van Argentinië ging in 1898 50 % over de haven van Buenos Ayres, namelijk voor 70956559 dollar. De uitvoer bestaat voornamelijk uit voortbrengselen van de veeteelt, namelijk uit levende dieren, vooral schapen en runderen, gedroogd vleesch, wol, huiden, borstels, talk, vet, enz. Verder wordt er nog uitgevoerd: vlas, maïs, tarwe, tarwemeel, quebrachohout, enz. De invoer overtrof vroeger den uitvoer en bestaat uit metalen en metaalartikelen, steenkolen, stalen rails, papier, katoenen stoffen, hout, Spaansche wijnen, Duitsch bier, Italiaansche vermouth, leer, kleedingstukken, porselein en glaswerk, koffie en suiker, deze laatste uit Brazilië. Tengevolge der beschermende rechten gaat de inlandsche industrie vooruit.

In de stad bestaan zoowel electrische, als paardentrams. De electrische tram gaat sinds 1894 tot Belgrano. Het telefoonnet is er zeer uitgebreid, zoodat op elke 100 inwoners één abonné voorkomt; de stad is tevens telefooisch verbonden met Rosario, Montevideo en La Plata. Er zijn een aantal spoorwegstations van de zes spoorwegmaatschappijen Buenos Ayres—Rosario, Central—Argentino, Pacifico, Sud, Oeste en Buenos Ayres—Ensenada. Tevens is de stad door een geregelden stoombootdienst verbonden met Montevideo en andere plaatsen aan de Parana en zelfs met Brazilië (Cuyaba). De ontwikkeling van den handel wordt nog belemmerd door het gebrek aan een goede haven. 45 km. ten Z. O. van Buenos Ayres ligt Ensenada, aan de Ensenada (bocht) de Barragan, die een goede haven vormt voor schepen tot 8 m. diepgang. Deze is in 1874, na de opening van den spoorweg, tot invoerhaven gemaakt. De Boca del Riachuelo dient bovendien sinds geruimen tijd als haven voor zeilschepen. De haven en dokken zijn sterk aan verzanding blootgesteld. In 1898 liepen in de drie havens Puerto Madero, Puerto Riachuelo en Rada binnen: 2204 zeilschepen met 457836 registertonnen en 2307 stoomschepen met 2564298 registertonnen. Geregelde stoomvaartverbindingen bestaan er met Liverpool, Southampton, Glasgow, Hamburg, Bremen, Antwerpen, Amsterdam, Rotterdam, Bordeaux, Vigo, Lissabon, Barcelona, Marseille, Genua, Napels en New-York.

De omgeving der stad wordt aan de landzijde gevormd door fraaie villa's met groote tuinen van agaven, cactussen, perziken en olijven. In een uur sporens bereikt men Tigre, in het N. W., een geliefkoosde uitspanningsplaats, met villa's en een weelderigen plantengroei. Hier begint de Parana-delta.

De stad werd in 1534 door don *Pedro de Mendoza* gesticht, 4 jaar later door de Indianen verwoest, door *Cabeza de Bacca* hersteld, doch ook

weder verlaten. In 1580 begon zij zich opnieuw te verheffen en ontwikkelde zich voorspoedig. Reeds in 1620 kwam er een bisschop, in 1700 telde zij reeds 16000 inwoners, en in 1776 werd zij de hoofdstad van het onderkoninkrijk La Plata, dat toen Bolivia, Paraguay, Uruguay en de latere Argentijnsche republiek omvatte. Twee jaar later werd er de handel vrij verklaard, in 1806 werd zij door de Engelschen ingenomen, maar deze moesten haar spoedig weer verlaten. In 1810 brak hier de revolutie uit, die eindigde met de afscheiding van het land van Spanje. Sedert dien tijd is de geschiedenis van Buenos-Ayres samengevlochten met die der Argentijnsche Republiek. Alleen in den tijd der Secessie van 1852—1860 was zij de hoofdstad van den staat „Estado independiente de Buenos-Ayres" en werd in 1880 als hoofdstad des lands van de gelijknamige provincie afgescheiden.

Buen-Retiro (Spaansch = aangenaam rustoord), is de naam van een voormalig koninklijk kasteel in Spanje, ten oosten van Madrid gelegen. Het werd gebouwd in het begin der 17de eeuw door den hertog van *Olivarez*, een gunsteling van *Filips IV*, verviel in 1645 aan de kroon en werd, wegens zijn gezonde ligging, het voorjaarsverblijf der koninklijke familie. Toen de Franschen in 1808 naar Madrid terugkeerden en de Spanjaarden deze stad in staat van verdediging brachten, werd Buen-Retiro bij den aanval den 5den December het hoofdtooneel van den strijd, en de vermeestering van het slot had de capitulatie van Madrid ten gevolge. Bij dezen strijd werd de vroegere pracht van het slot grootendeels vernietigd. Na de revolutie van 1868 werd het bijna geheel verwoest, in 1890 verbouwd en dient thans tot artilleriemuseum. Het park (143 H.A.) behoort tot de publieke wandelplaatsen van Madrid.

Buèt, of *Mont Buèt*, is de naam van een hoogen berg (3109 m.) in de Chablais-groep van de Fransche Kalkalpen, op de grens van Opper-Savoye en Wallis, met een ruim vergezicht. Men bestijgt den berg van Argentière of van Sixt uit. De gebroeders *de Luc* van Genève hebben hem den 29sten September 1770 voor het eerst beklommen.

Bufalini, *Maurizio*, een Italiaansch geneeskundige, geboren in 1787 te Cesena in de Romagna, werd in 1830 hoogleeraar te Urbin, in 1835 te Florence, in 1860 lid van den Senaat en overleed in 1875 te Florence. Zijn wetenschappelijke loopbaan was een voortdurende polemiek tegen het vitalisme en tegen het systeem van *Brown*. Hij schreef o.a.: „Essai sur la vie" (1813), „Fondamenti di patologia analitica" (Pavia, 1819), „Sulla nuova dottrina medica italiana" (1832).

Buff, *Charlotte*, bekend door hare betrekking tot *Goethe*, werd geboren te Wetzlar, den 11den Januari 1753. *Goethe*, die zich in 1772 naar Wetzlar begaf, bezocht het huis van haren vader en vatte een hartstochtelijke toegenegenheid voor haar op. Zij was echter reeds verloofd met den archivaris-secretaris *Kestner* uit Hannover, met wien zij in 1773 in het huwelijk trad. Deze hopelooze liefde, in verband met den zelfmoord van den jeugdigen *Jerusalem* en de ervaringen met *Maxe Brentano*, leverde aan *Goethe* de stof voor den roman: „Die Leiden des jungen Werther". De dichter zag *Charlotte* eerst weder in 1816; zij overleed als weduwe te Hannover, den 16den Januari 1828. *Goethe's* brieven aan haar en aan haar man geschreven, zijn door *A. Kestner* uitgegeven onder den titel „Goethe und Werther" (Stuttgart, 1854).

Buff, *Heinrich*, een Duitsch natuurkundige, werd geboren den 23sten Mei 1805, te Rödelheim bij Frankfort aan de Main. Hij studeerde te Göttingen, vervolgens bij *Liebig* te Gieszen en daarna te Parijs, werd geplaatst aan de fabriek van *Kestner* te Thann in den Elzas, maar keerde weldra naar Gieszen terug en werd eerst leeraar in de natuurkunde en scheikundige technologie aan de hoogere ambachtsschool te Kassel en in 1838 hoogleeraar in de natuurkunde aan de universiteit te Gieszen. Behalve belangrijke verhandelingen in tijdschriften schreef hij: „Versuch eines Lehrbuchs der Stöchiometrie" (Neurenberg, 1829; 2de druk, 1841), „Grundzüge des chemischen Theils der Naturlehre" (1832), „Lehrbuch der physikalischen und theoretischen Chemie" (1857) en „Lehrbuch der physikalischen Mechanik" (2 dln., Brunswijk, 1871—1874). Hij overleed den 23sten December 1878.

Buffalo is de hoofdstad van het graafschap Erie in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, aan het noordoostelijk einde van het meer Erie en aan den hier beginnenden Niagara. Het ligt tevens aan het einde van het Eriekanaal, dat den Hudson en aldus den Atlantischen oceaan met het Eriemeer verbindt. De stad werd gesticht in 1801, telde in 1860 81129 en in 1900 352387 inw., waarvan ongeveer een derde deel van Duitsche afkomst is, terwijl er ook veel Polen en Italianen zijn gevestigd. De stad ligt gedeeltelijk in een moerassige vlakte, gedeeltelijk op een flauwe helling, zoodat de hoogst gelegen huizen een fraai uitzicht hebben over het meer. De stad is regelmatig aangelegd, en onder de straten onderscheidt zich vooral de Mainstreet. Zij heeft een aantal fraaie pleinen en openbare gebouwen, waaronder het arsenaal, het Tifft-hôtel, het gebouw der Kamer van Koophandel, het stadhuis, de kathedraal, de muziekhal, enz. Terwijl Buffalo tot 1862 voornamelijk bestond van het vrachtvervoer en van de scheepvaart, heeft zich sedert dien tijd een belangrijke nijverheid ontwikkeld, die sinds 1896 krachtig gesteund wordt door de electrische krachtoverhrenging van den Niagara-waterval. Men vervaardigt er vooral ijzer- en blikwaren, bier, mout, stijfsel, zeep en leer. Tevens zijn er branderijen, wagenmakerijen en scheepstimmerwerven. Er wordt een levendige handel gedreven in koren kolen, hout en vee. De stad is het middelpunt van vele spoorwegen. De haven is ruim en veilig, met een diepte van 3,5 à 4,5 m. en wordt door een havendam van 460 m. lengte beschermd. In 1901 had in Buffalo een groote pan-Amerikaansche tentoonstelling plaats, terwijl hij het bezoek daarvan de president *Mac Kinley* door den anarchist *Czolgosz* (den 6den September) met 2 revolverschoten zoodanig werd gewond, dat hij den 14den September overleed.

Buffalora, een dorp in het distrikt Voghera der Italiaansche provincie Pavia niet ver van Magenta, telt 1500 inwoners en ligt aan de Naviglio Grande, waarover hij dit plaatsje een brug

is gelegd. Het is merkwaardig wegens den hevigen strijd, die er geveerd werd in den slag bij Magenta (4 Jnni 1859). Het dorp werd na dapperen tegenweer der Oostenrijkers door de Franschen onder *Mac Mahon* veroverd.

Buffet, *Louis Joseph*, een Fransch staatsman, geboren te Mirecourt, den 26sten October 1818, studeerde in de rechten, en was advocaat, toen hij in 1848 gekozen werd tot volksvertegenwoordiger. Hij werd onder het presidentschap van *Lodewijk Napoleon* minister van Handel en Landbouw. Reeds den 31sten December 1849 van het volgend jaar legde hij de portefeuille neder, maar belastte zich van den 10den April tot den 14den October 1851 nogmaals daarmede. Na den staatsgreep zeide hij het staatkundig leven aanvankelijk vaarwel. Eerst in 1863 aanvaardde hij een mandaat voor het wetgevend lichaam en voegde zich bij de middenpartij, die den keizerlijken troon door vrijzinnige instellingen zocht te bevestigen en de parlementaire rechten en bevoegdheden trachtte te vermeerderen. In het kabinet van den 2den Januari 1870 onder *Ollivier* kwam *Buffet* aan het hoofd der Financiën, doch trok zich reeds den 14den April daaraanvolgende terug, daar hij het recht van den keizer tot een beroep op het volk tot zuiver dynastieke vraagstukken wilde beperken. In 1871 werd hij gekozen tot lid van de Nationale Vergadering, waar hij zich bij het rechter centrum voegde. Den 4den April 1873 aanvaardde hij de betrekking van president der Nationale Vergadering, na het aftreden van *Grévy*. Hij werkte in 1873 mede tot den val van *Thiers* en in 1875 tot het aannemen der constitutioneele wetten. Na hare afkondiging vormde hij zelf den 10den Maart 1875 een nieuw kabinet, waarin hij zich met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken belastte. Daar hij zich meer en meer aansloot bij de clericalen en Bonapartisten leed hij bij de keuze der 75 senatoren voor levenslang de nederlaag, in 1876 eveneens bij de senaatsverkiezingen, tevens bij de verkiezing van afgevaardigden en nam den 24sten Februari 1876 zijn ontslag. Eerst den 16den Jnni 1876 koos de senaat hem voor levenslang. Hij overleed den 7den Juli 1898 te Parijs.

Buffo of *buffone* (Fransch b e u f f e) is de naam van den komischen zanger in de Italiaansche opera (van „buffa" dat „grap" beteekent). Omdat „buffo" ook „windstoot" beteekent, schrijft men de afleiding van dezen naam toe aan de gewoonte der oude grappenmakers om zich de wangen op te blazen, als zij een oorveeg zouden krijgen, waarbij zij dan de lucht lieten ontsnappen met een geluid, dat in het Italiaansch „buffare" genoemd wordt. Men onderscheidt de b u f f o c a n t a n t e en de b u f f e c o m i c o. De eerste moet een goed zanger zijn, de tweede moet hij een behoorlijke stem tevens komisch talent bezitten. De stem van den buffo is meestal bas, zelden tener.

Buffon, *George Louis Leclerc*, graaf *de*, een beroemd Fransch natuuronderzoeker, werd geboren den 7den September 1707, te Montbard in Bourgogne. Hij wijdde zich aan de studie der natuurkundige wetenschappen, deed met den jongen hertog *van Kingston* een reis door Frankrijk, Italië en Engeland en vertaalde twee Engelsche werken, een van *Hales* en één van *Newton*, in het Fransch. In 1839 werd hij indentant van den Jardin des Plantes, en hij spande al zijn krachten in, om deze inrichting met voorwerpen uit verschillende werelddeelen te verrijken. Hij bracht een kabinet voor natuurlijke historie bijeen, deed warme kassen voor uitheemsche gewassen aanleggen en ontwierp een groot natuurwetenschappelijk werk, waarin alle opgezamelde ervaringen zouden worden gebruikt tot den opbouw van een natuurlijk stelsel. Met *Daubenton* samen schreef hij de „Histoire naturelle générale et particulière" (1749—1783, 24 dln.), tot 1788 gevolgd door 5 deelen over het mineraalrijk en tot 1789 nog aangevuld met 7 supplementdeelen. Het werk is niet voltooid. maar door *Lacépède Latreille* en *Brisseau-Mirbel* voortgezet. *Lodewijk XV* nam *Buffon* op in den gravenstand, en de gevierde schrijver overleed te Parijs, den 16den April 1788. Reeds bij zijn leven had *d'Angivilliers* op last van *Lodewijk XVI* zijn standbeeld doen plaatsen bij den ingang van het Kabinet voor natuurlijke historie, en na zijn dood zijn gedenkteekenen voor hem opgericht te Montbard en op de Champs Elysées. Belangrijk is de eerste uitgave der „Histoire natnrelle" ook wegens de fraaie kopergravures. Het werk is aangevuld met „Histoire des quadrupèdes ovipares et des serpents" (1787—1789, 2 dln.), de „Histoire des poissons" (1799—1803, 5 dln.) en de „Histoire des cètacées" (1804) van *Lacépède*. De „Oeuvres complètes de Buffon", uitgegeven door *Bassieu* (Parijs, 1810, 34 deelen), zijn volledig, maar bevatten slechte platen. De beste nitgave is: „Oeuvres complètes de Buffon, mises en ordre et précedées d'une notice historiqne par A. Richard" (Parijs, 1825—1828). Vertalingen en uittreksels van het werk van *Buffon* zijn in vele talen verschenen, ook in het Nederlandsch.

Buffon onderscheidt zich vooral door de hooge vlncht zijner gedachten, door de verhevenheid zijner beelden en door de pracht van zijn stijl. Zijn beschrijvingen van grootsche natnurverschijnselen zijn indrnkwekkend en meeslepend. Te betrenren is het echter, dat zijn fantasie hem steeds in de hoogte deed zweven, zoodat een streng wetenschappelijke methode in zijn werk ontbreekt. Ook was hij maar al te zeer geneigd, de plaats der ontbrekende feiten aan te vullen met schitterende hypothesen. *Buffon's* „Correspendance" (Parijs, 1860, 2 dln.), henevens „Buffen. sa famille, ses collaborateurs et ses familiers" (Parijs, 1863) zijn uitgegeven door zijn achterkleinzoon *Henri Nadault de Buffon*.

Bugallal, *Saturnino Alvarez*, minister van Justitie in Spanje, geboren in 1824, gaf reeds als student blijken van groote hekwaamheid en wijdde zich aan de journalistiek. Vooral leverde hij vele artikelen in de „Epoca". Zoodra hij den vereischten leeftijd bereikt had, verkreeg hij zitting in de Cortes en bleef lid van dat lichaam van 1859 tot 1866. Eveneens was hij lid van de constitueerende Cortes van 1869, van de Natienale Vergadering van 1873 en van de Cortes der Restanratie, en bekleedde er de betrekking van vice-president. Daarenboven zag hij zich tot andere belangrijke amhten heneemd en werd fiscal de imprente. In 1866, na den val van *O'Donnell*, verkreeg hij de fiscalia de haciende de la audiensia de Madrid. Na de gebeurtenissen van 1866 verliet hij zijn partij en ondersteunde in de Cortes *Canovas del Castillo* in den hevigen strijd

tegen de theorieën, die de voorboden waren der omwenteling. Hij was lid van het bewind van den generaal *Martinez Campos*, hetwelk den 9den Maart 1879 aftrad, maar werd weder minister van Justitie in het Kabinet van den 9den December 1879, alsmede in dat van den 18den Maart 1880, om in het begin van 1881 weer af te treden.

Bugeaud, *Thomas Robert*, markies *de la Piconnerie*, hertog *van Isly*, maarschalk van Frankrijk, werd geboren te Limoges, den 15den October 1784. Op 18-jarigen leeftijd trad hij als vrijwilliger in dienst, werd bij Austerlitz bevorderd tot luitenant, vocht in 1806 bij Poeltoesj, vervolgens onder *Suchet* bij Lerida, Tortosa en Tarragona in Spanje, onderscheidde zich als bataillonscommandant bij Cruz de Ordal (13 September 1811), werd kolonel in 1814 en commandeerde in 1815 onder den maarschalk *Suchet* de voorhoede van het leger der Alpen. Gedurende de Restauratie keerde hij tot het burgerlijk leven terug en beijverde zich om in zijn departement (la Dordogne) den landbouw te verbeteren. Na de Julirevolutie van 1830 schaarde hij zich aan zijde van *Lodewijk Philippe*, werd in 1831 tot „maréchal de camp" benoemd en zag zich door het kiesdistrict Périgueux afgevaardigd naar de Kamer. In 1833 werd hij benoemd tot bevelhebber eener brigade van het garnizoen te Parijs en kort daarna tot opperbevelhebber te Blaye, waar zich de hertogin *de Berry* in die dagen in hechtenis bevond, die door hem bewaakt moest worden. Wegens het uitvoeren van deze opdracht werd hij door den afgevaardigde *Dulong* in de Kamer beleedigd, waarop *Bugeaud* hem uitdaagde en doodschoot. In Mei 1836 aanvaardde bij het opperbevel te Oran in Algiers, waar *Abd-el-Kader* de Fransche heerschappij bedreigde. Na een veldtocht van 3 maanden, waarin hij de Fransche troepen aan de Tafna ontzet en *Abd-el-Kader* aan de Sikka overwonnen had, keerde hij naar Frankrijk terug en werd benoemd tot luitenant-generaal. In 1836 werd hem opnieuw, met uitgebreide volmacht, het commande der provincie Oran opgedragen. Hij sloot er den 30sten Mei, in opdracht van den gouverneur-generaal *Damrémont*, met *Abd-el-Kader* het verdrag aan de Tafna. Daarna bleef *Bugeaud* tot 1838 in Oran, om aldaar door een betere inrichting van het bestuur de heerschappij van Frankrijk te bevestigen. In Februari van laatstgenoemd jaar keerde hij naar Frankrijk terug en nam weer zitting in het centrum der Kamer. Niettemin werd hij in 1840 benoemd tot gouverneur van Algiers. Door zijn ijverige en rustelooze werkzaamheid en door zijn wijze van bestuur en van oorlogvoeren wist hij zelfs zijn tegenstanders met zijn maatregelen te verzoenen. Bij het uitbarsten der vijandelijkheden met Marokko drong *Bugeaud* in het land door en won den 14den Augustus 1844 den beslissenden slag aan den Isly, welke hem den hertogstitel bezorgde en den maarschalksstaf. In de volgende jaren herstelde hij de rust in de binnenlanden van Algiers, stichtte er niet alleen op militairen voet ingerichte koloniën, maar voerde den 1sten September 1845 tevens een burgerlijk bestuur in. Hij werd in Mei 1847 naar Frankrijk teruggeroepen. Na het uitbreken der Februarirevolutie in 1848 ontving *Bugeaud* in den nacht van den 23sten op den 24sten Februari zijn benoeming tot opperbevelhebber van het leger te Parijs, maar zij werd hem den volgenden dag door den koning reeds weer ontnomen. Na het afkondigen der Republiek onderwierp hij zich aan het nieuwe bewind, maar begaf zich tevens naar zijn buitenverblijf te Exideuil. Thans werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering, waar hij plaats nam aan de uiterste rechterzijde.

Lodewijk Napoleon droeg hem in 1849 het opperbevel op over het leger der Alpen, maar *Bugeaud* overleed den 10den Juni van dat jaar te Parijs aan de cholera. In Augustus 1852 werd te Algiers een gedenkteeken voor hem opgericht en een ander te Périgeux. Zijn „Oeuvres militaires" zijn door *von Weil* uitgegeven (Parijs, 1883).

Bugel is de naam van een koperen blaasinstrument, waarvan de pijpen korter en wijder zijn dan van een trompet.

Bugenhagen, *Johann*, door zijn tijdgenooten *doctor Pomeranus* of *dr. Pommer* genoemd, was naast *Luther* en *Melanchthon* de voornaamste vertegenwoordiger der Hervorming in Duitschland. Hij werd geboren te Wollin, den 24sten Juni 1485, studeerde te Greifswald en zag zich in 1504 benoemd tot rector der school te Trepkow. Daar werd hem door hertog *Bogislaw X* opgedragen, om de geschiedenis van Pommeren te schrijven („Pomerania", Greifswald, 1728). Toen hem het geschrift van *Luther*: „Vom babylonischen Gefängnis der Kirche" in handen kwam, trad hij met dien hervormer in briefwisseling. *Bugenhagen* begaf zich in het voorjaar van 1521 naar Wittenberg, waar hij voorlezingen hield over de psalmen, die later werden uitgegeven als: „Interpretatio in librum psalmorum" (Bazel, 1524). In 1523 werd hij er predikant aan de stadskerk, in 1525 hoogleeraar aan de universiteit. Aan den strijd over het Avondmaal nam hij deel met een heftig geschrift tegen *Zwingli* (1525). Bij de bijbelvertaling was hij een der ijverigste helpers van *Luther* en hielp ook aan het overbrengen van den Bijbel in het plat-Duitsch (Lubeck, 1534). Zijn voornaamste verdienste bestaat echter in de regeling der kerkelijke zaken in vele gemeenten, zooals te Brunswijk (1528), Hamburg (1529), Lubeck (1530), waar hij kerkelijke verordeningen vaststelde, die ook in Bremen, Göttingen, Osnabrück en andere steden werden gevolgd. In 1534 regelde *Bugenhagen* de Hervorming in Pommeren en in 1537 in Denemarken, waar hij ook zorgde voor de reorganisatie der universiteit en er als eerste rector en leeraar in de theologie werkzaam was. Ook in Sleeswijk-Holstein voerde hij de Hervorming in (1542) en ging daarop naar Wittenberg, waar hij reeds in 1539 superintendent-generaal geworden was. Hij bleef tot aan *Luther's* dood met hem bevriend en hield zijn lijkrede. Zijn verblijf te Wittenberg, nadat deze stad in den Smalkadischen oorlog aan *Maurits van Saksen* was gekomen, werd, o. a. wegens zijn verdraagzaamheid ten opzichte van het Interim, verbitterd door tegenwerking van dweepzieke Lutheranen. Hij overleed den 20sten April 1558. Een gedenkteeken voor *Bugenhagen* bevindt zich voor de Broederkerk te Brunswijk.

Bugge, *Thomas*, een Deensch sterren-, wis-

en aardrijkskundige, werd geboren te Kopenhagen, den 12den October 1740. Hij studeerde eerst in de theologie, vervolgens in de wiskunde, en aanvaardde in 1797 de betrekking van hoogleeraar in de wiskunde en van directeur der sterrenwacht te Kopenhagen. Hij heeft een groot aandeel gehad in de vervaardiging der voor hun tijd uitstekende kaarten van Denemarken en schreef o.a.: „Erste Gründe der sphärischen und theoretischen Astronomie" (1796). Hij overleed den 15den Januari 1815.

Bugge, *Elseus Sophus*, een Noorweegsch letterkundige, werd geboren te Laurvig, den 3den Januari 1833. Hij bezocht de hoogeschool te Christiania en begaf zich vervolgens naar die te Kopenhagen en Berlijn. Sedert 1866 is hij hoogleeraar in de vergelijkende taalstudie en de oud-Noorsche taal te Christiania. Zijn voornaamste werk is de uitgave der Edda-liederen, onder den titel: „Norroen fornkvoedi" (1867), die alle vroegere uitgaven overtrof. Bovendien gaf hij uit: „Gamle norske Folkeviser" (1858), „Norroene Skrifter af sagnhistorisk Indhold" (1864—1873) en verschillende verhandelingen over de runen, in het tijdschrift „Tidskrift for Philologi og Poedagogik" en in den „Aarböger". Tevens schreef hij in het „Antigvarist Tidschrift för Sverige" (deel V): „Tolkning af Runeindskriften paa Rökstenen i Ostergotland". Zijn „Studies over het ontstaan der Noorsche goden- en heldensagen" werden in het Duitsch vertaald door *Brenner* (deel I, München, 1881—1889). Hierin tracht hij aan te toonen, dat deze sagen den invloed hebben ondervonden der Joodsche, Christelijke, Grieksche en Romeinsche legenden, die de Noormannen uit den tijd der Vikingen in Brittannië hadden leeren kennen. Zijn volgende werken handelen over de Noorsche taal en literatuur: „Bidrag til den oeldste Skaldedigtnings Historie" (Christiania, 1894), „Helge-Digtene i den oeldre Edda" (Kopenhagen, 1896). Andere onderwerpen behandelde hij nog in zijn: „Etruskisch und Armenisch" (Christiania, 1890) en „Lykische Studien" (Christiania, 1898). Tevens geeft *Bugge* de oudste Noorsche runenopschriften uit (Christiania, 1892, enz.).

Buggy is de naam van een licht gebouwden, onbedekten wagen voor één paard met twee hooge raderen, waarin één en hoogstens twee personen kunnen zitten. In Amerika is het de naam voor een soortgelijken wagen met vier wielen, die in Europa bijna uitsluitend als renwagen wordt gebruikt.

Bugiardini, *Giuliano*, een Italiaansch schilder, werd te Florence geboren, den 29sten Januari 1475. Hij was eerst een leerling van *Mariotto Albertinelli*, later van *Dom Ghirlandajo* en was gedurende zijn geheele leven bevriend met *Michel Angelo*. Van zijn schilderijen, die een navolging verraden van *Michel Angelo* en van *Leonardo da Vinci*, moeten genoemd worden: „Het martelaarschap van de heilige Catharina" (in de Capella Rucellai van de Santa Maria Novella te Florence), „Johannes de Dooper" (in de Santa Maria delle Grazie te Milaan), „De verloving van de heilige Catharina" en „Johannes in de woestijn" (beide in de Academie te Milaan), „De Madonna met het Christuskind en den kleinen Johannes" (in het museum te Leipzig), „De Ontvoering van Dina uit het huis van Sichem" (in het Hofmuseum te Weenen). *Bugiardini* overleed den 17den Februari 1554 te Florence.

Bugyo was onder de Tokugawa de titel van de Japansche regeeringschefs. Daartoe behoorden de twee Machi-Bugyo, de hoofden van de stad Jedo (Tokio). In den tijd van de afsluiting van Japan (1640—1654) speelden de beide Machi-Bugyo van Nagasaki een groote rol in de betrekkingen van de Nederlanders met de Japansche regeering.

Büheler, *Hans der* of *Hans von Bühel*, een dichter uit den Elzas, leefde aan het hof van *Frederik III van Saerwerden*, aartsbisschop van Keulen, op diens slot Poppelsdorf. Hij gaf een poëtische omwerking van twee oude volksromans, namelijk van „Die Königstochter von Frankreich" (1400) en het boek over degeduldige *Helena*. Hij laat de geschiedenis echter in Engeland spelen en heeft haar opgesmukt met politieke toespelingen op de Engelschen. Het boek is uitgegeven door *Merzdorf* in Oldenburg (1867). Zijn kleiner werk „Diocletians Leben" (1412) bevat de geschiedenis van de Zeven wijze Meesters. Dit boek werd door *Keller* in 1841 opnieuw uitgegeven te Quedlinburg.

Buhl, *Ludwig von*, een Duitsch physioloog, geboren te München, den 4den Januari 1816, studeerde eerst aldaar en vervolgens te Weenen in de geneeskunde, werd in 1842 assistent aan het ziekenhuis te München, zette zijn studiën voort te Parijs en vestigde zich in 1847 te München als privaatdocent. Voor diagnostische onderzoekingen werd hem een afdeeling van het ziekenhuis opgedragen. In vereeniging met *Thiersch* werkte hij in de pathologische anatomie. Vervolgens werd hij eerst prosector, in 1850 buitengewoon, in 1859 gewoon hoogleeraar in de algemeene pathologie en pathologische anatomie, voorts in 1875 directeur van het pathologisch instituut. *Buhl* overleed den 30sten Juli 1880 te München, waar den 31sten Mei 1884 een standbeeld voor hem werd onthuld. Zijn voornaamste werk is: „Lungenentzündung, Tuberkulose und Schwindsucht" (München, 1872; 2de druk, 1874). Tevens heeft hij een groot aantal verhandelingen uitgegeven over typhus, cholera, leverziekten, kraamvrouwenkoorts, diphteritis, enz. *Buhl* is ook de ontdekker van een nieuwe ziekte in de maag en het darmkanaal, de zoogenaamde „Intestinalmykosis".

Buhl, *Frans Armand*, afgevaardigde naar den Duitschen rijksdag, geboren te Ettlingen, den 2den Augustus 1837, studeerde te Heidelberg in de natuurkunde en vestigde zich daarna op zijn landgoed te Deidesheim in de Palts waar hij deelgenoot werd van de firma (in wijnen) *F. P. Buhl*. In 1871 werd hij volksvertegenwoordiger, gekozen door het distrikt Homburg-Kusel, en behoorde tot de liberale partij. Hij bemoeide zich in de vergadering vooral met wetten, die betrekking hebben op den wijnbouw. In 1873 bewerkte hij de aanneming van een wet tegen de druifluis, in 1881 de invoering van een belasting op vreemde druiven en in 1892 werkte hij mede tot het tot stand komen van de wijnwet. Ook bemoeide hij zich ijverig met andere onderwerpen van staathuishoudkundigen aard, o. a. met de onderdoms- en ongevallen-verzekering. Van 1887—1890 was *Buhl* eerste vice-president van den rijksdag. Bij de ver-

kiezingen voor den rijksdag in Juni 1893 stelde hij zich niet herkiesbaar. In October 1885 werd hij in Beieren tot lid van den Beiersche rijks-raad gekozen voor levenslang. Hij overleed den 5den Maart 1896 te Deidesheim.

Buhl, *Franz*, een Deensch, Luthersch theoloog, werd te Kopenhagen geboren, den 6den September 1850. Hij studeerde te Kopenhagen en Leipzig in de theologie en de Oostersche letteren, was hoogleeraar te Leipzig en Kopenhagen en gaf verschillende werken uit, o.a. een volledige omwerking van den 12den en 13den druk van *Genesius'* „Hebräisches, Handwörterbuch" (Leipzig, 1895—1899).

Bühler, *Georg*, een beoefenaar van het Sanskriet, geboren den 19den Juli 1837 te Borstel bij Nienburg in Hannover, studeerde te Göttingen in de letteren, wijdde zich aan de kennis der Oostersche talen en zette zijn studiën voort te Parijs en te Londen. Nadat hij korten tijd assistent was geweest van den bibliothecaris der koningin te Windsor, werd hij in 1862 assistent aan de universiteitsbibliotheek te Göttingen en in 1863 hoogleeraar in de Oostersche talen te Bombay aan het „Elphinstone College". In 1864 werd hij daar eveneens hoogleeraar in de oude geschiedenis. In 1866 benoemde men hem tot inspecteur der Sanskrietstudies aan het „Deccan College" te Puna, waar hij met *Kielhorn* de uitgave begon van de „Bombay Sanskrit Series". In 1867 keerde hij terug naar het „Elphinstone College", werd in 1868 inspecteur over de scholen van de noordelijke afdeeling (Goedsjraat) en belast met het opsporen van oude Sanskriet-handschriften. Hij heeft het openbaar onderwijs in een distrikt van 56000 vk. Engelsche mijlen, met ongeveer 5000000 inwoners, zoo goed behartigd, dat, waar er bij zijn komst 730 scholen waren met 47883 leerlingen, hij er bij zijn ontslag (wegens ziekte) 1763 scholen met 101970 leerlingen achterliet. Tevens heeft *Bühler* zich toegelegd op de verzameling van handschriften, munten, koperen platen, enz., die hij gedeeltelijk aan de regeering, gedeeltelijk aan Europeesche musea en bibliotheken afstond. Na zijn terugkeer uit Indië werd hij in 1881 hoogleeraar in de oud-Indische taalkunde en oudheidkunde aan de universiteit te Weenen. Hij verdronk den 8sten April 1898 in het Bodenmeer. *Bühler* schreef o.a: „A Digest of Hindu Law" (met sir *R. West*, 1867—1869) en gaf uit: „Pancatantra" (dl. 2—5 in de „Bombay Sanskrit Series", 1868–1869), „Apastamba Dharmasûtra" (dl. 1 en 2. 1868—1871), „Daça kumara carita" (dl. 1. 1873), „Vikramânkadevacarita" (1875), „Three new edicts of Açoka" (1877) en „Pâiyalacchî" (1878). Hij vertaalde: „Apastamba and Gautama" in deel 2, „Vasishta and Baudhâyana" in deel 14, en „Manu" in deel 25 van *Max Müller's* „Sacred Books of the East". Bovendien bewerkte hij nog een catalogus der Sanskriethandschriften in Goedsjraat, een „Leitfaden für den Elementarkursus des Sanskrit" (Weenen, 1883), „Über das Leben des Jaïna-Mönches Hemacandra" (Weenen, 1889), „Die indischen Inschriften und das Alter der indischen Kunstpoesie" (1890) en de „Indian Studies", waarvan tot nu toe drie afleveringen verschenen zijn, bevattende: „The Jagadûcharita of Sarvananda, a historical romance from Gujarat", „Contributions to the history of the Mahâbhârata" (samen met *Kirste*) en „On the origin of the Indian Brâhma Alphabet" (Weenen, 1892—1895). In den door hem uitgegeven „Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde" (Straatsburg, 1896) bewerkte hij de „Indische Paläographie" (dl. 1. 1896).

Buidelbeenderen is de naam, dien men geeft aan de twee pyramidespieren, welke de buidplooi of buidel aan het lijf van het vrouwelijke buideldier ondersteunen.

Buidelbeer of *Koala* (*Phascolarctus cinereus*) is de naam van een dier, dat eenig in zijn soort is. Zijn lichaam is gedrongen, de kop zeer dik, met een korten snuit en korte, borstelachtig behaarde ooren. De staart ontbreekt; de pooten zijn grijppooten en bezitten 5 teenen. Aan de voorpooten kunnen de twee middenste teenen gesteld worden tegenover de drie anderen. De achterpooten zijn van een duim zonder nagel voorzien, die ook tegenover de andere teenen gesteld kan worden. De overige teenen zijn zeer ongelijk van grootte en voorzien van scherpe, lange en gekromde nagels en dus zeer geschikt tot klimmen. Het gebit onderscheidt zich door de voorste snijtanden, die zeer ongelijk van grootte zijn, waarvan èèn zeer groot en sterk is, door de kleine hoektanden en de vier kiezen. De koala gelijkt in houding, gestalte en gang zeer veel op den beer. Hij is ongeveer zoo groot als een veelvraat, 2 voet lang met een romp van 1 voet lengte. Aan den bovenkant is hij roodachtig-aschgrauw, de onderkant is geelwit; de buitenkant der ooren is zwartgrijs. De buidelbeer bewoont Nieuw-Zuid-Wales, en wel de wouden, die ten Z.W. van Port Jackson gelegen zijn. Hij komt niet zeer talrijk voor en is daarom ook nog vrij onbekend. Paarsgewijze leeft hij op de hooge boomen en klimt daarop zoo langzaam rond, dat men hem ook wel den naam van Australischen luiaard gegeven heeft. Hij is half een nachtdier, bergt zich overdag in de zware kruinen der gomboomen en begint tegen den avond zijn voedsel te zoeken, dat uit bladeren en jonge spruiten bestaat. Het dier laat zich gemakkelijk vangen en temmen. Het wijfje werpt maar één jong en draagt dit, nadat het den buidel ontgroeid is, nog langen tijd met zich op den rug.

De koala is eerst bekend sinds het jaar 1803. Door de inboorlingen wordt het dier veel gejaagd om zijn vleesch. Zij noemen het *goriboen*.

Buideldas is een dier, behoorende tot de familie der Buideldassen (*Perameles*). Deze familie is zeer karakteristiek door hare verlengde achterpooten en de verkreupeling van de beide uiterste teenen, terwijl de drie middelste teenen zoo veel te grooter, vrij en van sterke, sikkelvormige klauwen voorzien zijn. Men kent 9 soorten van buideldassen, welke in Australië in bergstreken zelf gegraven holen bewonen en van planten, wortels en insekten leven. Het zijn onschuldige dieren, welke in gevangenschap gemakkelijk tam worden.

Een van de meest bekende soorten is de ***spitsneuzige buideldas*** (*Perameles nasuta*), die met inbegrip van den 6 cm. langen staart ± 40 cm. lang wordt en in zijn vorm aan het konijn

Bennetts Kangoeroe.

Zwartgestreepte Kangoeroe.

ala of Buidelbeer.

De Suiker-Eekhoorn.

uidelwolf.

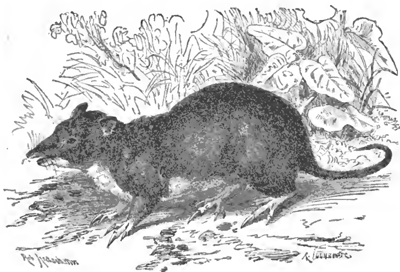
Gevlekte Koeskoes.

en de spitsmuis herinnert. Het wijfje moet meer dan eenmaal per jaar 3 tot 6 jongen werpen en deze lang in haren buidel meedragen.

Een tweede soort, de *Gestreepte buideldas* (*Perameles fasciata*), in de binnenlanden van het oosten en zuiden van Australië, wordt door de inboorlingen gegeten.

Buideldieren (Lat. *Marsupialia*. Zie de platen) zijn zoogdieren die hun naam te danken hebben aan een soort zak of buidel, welke zich aan den onderbuik der moeder bevindt. De jongen worden zeer korten tijd na de bevruchting geboren en zijn dan natuurlijk zeer slecht ontwikkeld. Van den 100 kg. zwaar wordenden reuzenkangoeroe weegt een jong, dat na een dracht van 39 dagen geboren wordt, slechts 60 gram. De jongen worden dan, volgens nauwkeurige waarnemers, dadelijk door de moeder met den bek opgenomen, in van de overige zoogdieren door het ontbreken van een zeker gedeelte der hersenen. De vorm der tanden en pooten is bij de onderscheiden soorten zeer verschillend, maar bij alle zijn de pooten steeds van klauwen, nooit van hoeven voorzien. Men beschouwt ze soms als een onderafdeeling der zoogdieren en voegt ze dan met het snavelbekdier en den miereneter samen tot de klasse der didelphen. De tepels bevinden zich meestal in den buidel, maar soms ook zijn zij geheel vrij of slechts omzoomd door een kleine huidplooi. Zij zijn zeer lang, in overeenstemming met de buisvormige mondopening der jongen. Deze verlaten, grooter geworden, den buidel wel, maar bij het minste gevaar keeren zij daarin terug.

Het is opmerkelijk, dat geheel verschillende soorten van buideldieren, die ook een geheel verschillende leefwijze hebben, hetzij op den grond, hetzij in

De spitsneuzige buideldas (Perameles nasuta).

den buidel geplaatst en aan de zich binnen dien buidel bevindende tepels als het ware vastgegecht. Het jong blijft aan den tepel verbonden, omdat, als het dezen in de kleine buisvormige mondopening opneemt, de punt van den tepel knopvormig opzwelt, zoodat het dien niet meer los kan laten. Deze buidel is voorzien van twee zoogenaamde buidelbeenderen, welke aan de schaambeenderen verbonden zijn, en ook bij de mannetjes aanwezig zijn hoewel deze geen buidel bezitten. De opening der genitalia en der urineorganen bevinden zich in het benedenniteinde van het darmkanaal, en de nitwendige genitalia der mannetjes zijn geplaatst in omgekeerden stand.

Behalve door de vroege geboorte der jongen en den buidel, onderscheiden de buideldieren zich nog de boomen levende, nesten maken, waarin de jongen, van de geboorte af, door hen grootgebracht worden. Negen tiende der bekende soorten van buideldieren leven in Australië en op de naburige eilanden, de overige in Amerika en Insulinde. In den Indischen Archipel komen een groot aantal geslachten en soorten van buideldieren voor, zooals op Celebes, de Molukken, Timor, Nieuw-Guinea, de Papoea-eilanden, de Aroe-eilanden, Nieuw-Ierland, enz. en opmerkenswaardig is het, dat in de laatste jaren daar verscheidene tot dusver onbekende soorten ontdekt werden en men mag vermoeden, dat dit feit zich herhalen zal bij de nieuwe ontdekkingsreizen. In het tertiair van eenige Europeesche landen heeft men uitgestorven soorten ontdekt, en wellicht moeten er alle overblijfselen

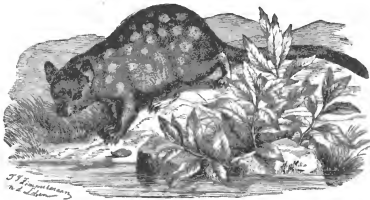
der oudste zoogdieren, die men in den nieuweren tijd in het Trias, Jura en Krijt ontdekt heeft, toe gerekend worden.

Men onderscheidt bij de buideldieren verschillende soorten: 1e de *vleeschetende buideldieren* (*Creatophaga*). Zij hebben zeer scherpe hoektanden. Tot deze behoort de *buidelwolf*, die sprekend gelijkt op den slagershond, en de *buidelmarter*, die op de boomen klimt; 2e de *insecteneters* (*Entomophaga*), waartoe de Amerikaansche *buidelratten* behooren. In Australië is deze soort vertegenwoordigd door den *buideldas* (zie de afb.) en door het *mierenbuideldier*; 3e de *vruchteneters* (*Carpophaga*), onschadelijke dieren, welke bij dag slapen en des nachts in de boomen klauteren, om zich met vruchten te voeden. Zij hebben groote duimen zonder nagels aan de achterste pooten. Tot deze groep behoort het *vliegende buideldier*, alsmede de plompe *koala* of *buidelbeer*, met een zachte pels, op die van den beer gelijkende, en het *ringerbuideldier* of *koefoe*, dat op de Soenda-eilanden voorkomt; 4e de *graseters* (*Phoëphaga*). Hiertoe behooren de *kangoeroe's* en de *kangoeroeratten*. Van eerstgenoemde hebben sommige de grootte van den mensch, zeer kleine, zwakke voorpooten en krachtig ontwikkelde achterpooten, met lange sikkelvormige klauwen. Zij zitten rechtop, bewegen zich met groote sprongen op de achterpooten en besturen hunne bewegingen daarbij met den langen, krachtigen staart. Alleen bij het grazen komen de voorpooten aan den grond. Zij bewonen de grasvlakten van Australië en komen ook in Oost-Indië voor; 5e de *buidelknaagdieren* (*Rhizophaga*). Het gebit van deze komt met dat der knaagdieren overeen. Daartoe behoort de *wombat*.

Buidelhazen, vormen een afdeeling van de buideldieren, die aldus genoemd worden naar een zekere uitwendige overeenkomst met de hazen, door de lange achterpooten, welke de voorpooten aanmerkelijk in lengte overtreffen, en door de lange puntige ooren. Merkwaardig is de ongelijke ontwikkeling van hun 5-tal teenen. De 2 buitenste teenen van hunne voorpooten zijn buitengewoon klein en van een nageltje voorzien, terwijl aan de achterpooten de binnenste en de buitenste teen den vorm hebben van een kort stompje, de 4e teen zeer groot is en de 2de en 3de teen geheel zijn aaneengegroeid. Op de noordkust van Nieuw-Guinea, op een der Papoea-eilanden, n.l. Waigeoe, en op de Aroe-eilanden leeft een buidelhaas *Perameles sive Echimipera Doreyanus*) van ongeveer anderhalven voet lengte, met een zeer kort staartje, de bovendeelen roestachtig bruin, de onderdeelen witachtig van kleur. Boven op het lichaam zijn de haren stekelachtig, lansvormig afgeplat en gegroefd. Hij vervaardigt een bolvormig nest uit gras, waarin de jongen bij afwezigheid der moeder verscholen liggen.

Buidelhond. Zie *Buidelwolf*.

Buidelmarter is de naam van een dier, dat tot de familie der Buidelmarters (*Dasyurus*) behoort, van welke men tegenwoordig 4 tot 5 soorten kent. Zij staan, wat hun lichaamsbouw betreft, ongeveer in het midden tusschen vossen en marters, zonder echter met den een of met den anderen een bijzonder groote overeenkomst te vertoonen.

Gevlekte buidelmarter (*Dasyurus Maugii*).

Het lichaam is eenigszins mager, de hals tamelijk lang, de kop loopt naar voren spits toe. De pooten zijn klein en middelmatig sterk gebouwd, de achterpooten een weinig langer dan de voorpooten; de teenen zijn gescheiden en van sterke sikkelvormig gekromde, scherpe klauwen voorzien. De staart is lang en gelijkmatig behaard.

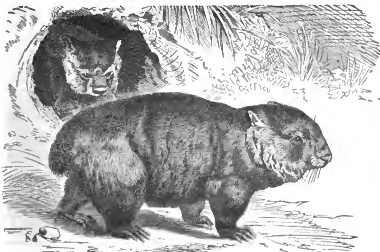
Een der meest bekende soorten is de *Gevlekte buidelmarter* (*Dasyurus Maugii*). De algemeene kleur is staalbruin, op sommige plaatsen lichter, aan de buikzijde wit. Aan de bovenzijde bevinden zich onregelmatig verdeelde witte vlekken, die op den kop kleiner zijn dan op het lichaam. Een volwassen dier bereikt een lichaamslengte van 15 cm. en een staartlengte van een voet. De schofthoogte bedraagt 6 cm. De Gevlekte buidelmarter (zie de afb.) treft men alleen in Australië aan, waar het dier nog bijna overal tamelijk veel voorkomt. Het

liefst houdt het zich op in de wouden aan de kust. Overdag verbergen zij zich in holen, onder boomwortels en steenen of in holle stammen. Bij het aanbreken van den nacht gaan zij uit, om hun voedsel te zoeken.

Buidelmol (*Notoryctes tyhlops*) is een merkwaardig, gravend buideldier, in voorkomen met den goudmol overeenstemmende. Het heeft een lichaamslengte van 11 en een staartlengte van 2 cm. De kop is tamelijk kort, met een afgeronden, van boven met een hoornschild bedekten snuit, die op zijde spleetvormige neusgaten heeft. De oogen zijn door de huid bedekt, maar bij nauwkeurig onderzoek ontdekt men in de plaats ervan kleine pigmentvlekjes. De tong is vleezig, van voren afgestompt. De ooren zijn uiterlijk niet zichtbaar, maar toch is een 1 mm. wijde, van huiten met haar bedekte ooropening voorhanden. De voorste ledematen zijn kort en komen veel met die van den geen cloacadier. Hij komt zeer weinig voor en wel uitsluitend in het binnenland van Australië.

Buidelmuis. Deze behoort tot de familie der Buidelmuizen of Wombats (*Phascolomys*). Men kent slechts twee soorten van deze merkwaardige dieren, die in hun leven en wezen zeer veel overeenkomst met elkander vertoonen. Hun gestalte is plomp, de ledematen zijn kort en krom, de voeten bezitten 5 teenen, die van lange, sterke, sikkelvormige klauwen voorzien zijn en alleen aan de groote teenen der achterpooten ontbreken; de zolen zijn breed en naakt. De teenen zijn voor het grootste gedeelte met elkander samengegroeid. De staart is zeer kort en bijna naakt. Zeer opmerkelijk is het gebit, daar de voorste breede snijtanden, waarvan zich in elke kaak twee bevinden, volkomen overeenkomen met de eigenlijke knaagtanden.

De *wombat* of de *Gemeene buidelmuis* (*Phas-*

Gewone buidelmuis of Wombat (*Phascolomys fossor*).

mol overeen; de hand is in de lengte samengevouwen, zoodat in haar natuurlijken stand alleen de nagels van den 4den en 5den vinger zichtbaar zijn. De achterste ledematen zijn eveneens kort, met buitenwaarts gerichte voetzolen. Aan den buik bevindt zich een 4 mm. wijde buidelzak, met een naar achteren gerichte opening en een diepte van 4—5 mm. Deze zak is van buiten haarloos. Overigens is het lichaam bedekt met een dichten, fluweelachtigen gelen pels, met uitzondering van den kalen, dwars geringden staart. De schedel is betrekkelijk breed, zonder beenige oogholten; de borstspieren zijn sterk, evenals bij den mol; het bekken is zeer ruim en heeft geheel rudimentaire, buitvormige buidelbeenderen. Het gebit bestaat, zoowel in de boven- als in de onderkaak, uit 3 snijtanden en één hoektand, verder van boven 6, van onderen 5 kiezen. De buidelmol is een echt buidel-, *colomys fossor*), ook wel *Australische das* genoemd (zie de afb.), bereikt ten minste de grootte van een das, d. w. z. ongeveer een lengte van $2^1/_2$—3 voet en een schofthoogte van 1 voet. Zijn gewicht bedraagt zelden minder dan 30 kg. De dichte en tamelijk weeke pels is van boven bruinachtig, soms meer geelachtig en dan weer meer grijsachtig getint. Aan de buikzijde is hij daarentegen wit. Men treft het dier aan in Van-Diemensland en aan de zuidkust van Nieuw-Zuid-Wales. Het is een nachtdier, leeft in dichte wouden, graaft zich holen en zeer diepe gangen in den bodem en brengt hierin den dag slapende door. Eerst nadat de nacht volkomen ingetreden is, gaat het uit om voedsel te zoeken. Dit bestaat voornamelijk uit een hard, biesachtig gras, dat groote oppervlakten van zijn vaderland bedekt, maar ook uit allerlei kruiden en wortels.

De wombat is een onbeholpen dier, maar ziet er nog veel onbeholpener uit, dan het in werkelijkheid is. Zijn bewegingen zijn langzaam, maar zeker. Evenals de meeste Australische dieren, kan ook de wombat de gevangenschap zeer goed verdragen. Bij een goede verzorging en geschikt voedsel schijnt hij zich goed te kunnen gewennen. Hij wordt dan in zoo verre tam, dat hij aan de menschen gewoon raakt en men hem ongestoord in huis kan laten rondloopen. In Engeland heeft men waargenomen, dat het wijfje 3 tot 4 jongen werpt, die zij met groote zorg en liefde groot brengt.

Buidelratten (*Didelphyidae*) vormen een tot de vleeschetende buideldieren behoorende familie, die alleen in Amerika voorkomt, met verschillende geslachten en meer dan 40 soorten. Zij onderscheiden zich van de anderen door de nagellooze duimen der achterpooten en den langen, slechts aan den wortel behaarden, overigens van geschubde ringen voorzienen staart. De lichaamsbouw is slank, de kop lang en spits. Het aantal tanden bedraagt 50. De pooten zijn kort, van sterke kromme nagels voorzien en de oogen hebben een derde ooglid. Onder de soorten, welke Noord-Amerika bewonen, is de grootste en meest bekende de ***Virginische buidelrat*** of ***Opossum*** (*Didelphys virginiana* Shaw), die van Mexico tot Pennsylvanië en Canada verspreid voorkomt. Het dier is 50 cm. lang en heeft een staart van 30 cm. lengte. De pels heeft geen waarde, is vuil-wit, soms geelachtig of grauw en gaat aan de oogen en de pooten over in een roetachtig-bruin. Boven de oogen bevindt zich een witte vlek. De groote, dunne, zwartachtige ooren, de onbehaarde, bleek-vleeschkleurige rolstaart, de nitpuilende oogen en de eigenaardige, sterke, onaangenaam riekende uitwaseming maken den opossum tot een walgelijk dier. Het slaapt overdag in holle boomen en gaat 's nachts op de jacht van vogels, kleine zoogdieren, reptielen en insekten en dringt ook wel in de hoenderhokken, waar het alles doodt, wat het bereiken kan. Om zich bij vervolgingen te redden, rolt het zich als een kluwen in elkaar en houdt zich dood. De 12 à 16 jongen, die zeer onvolkomen geboren worden, wegen slechts 80 gram, hangen aan de tepels der moeder en blijven nog 50 dagen in den buidel, om de noodige ontwikkeling te verkrijgen. Het vleesch is wel zacht, maar bezit een onaangenamen reuk en wordt slechts door Negers gegeten. Een tweede soort, de ***Aeneasrat*** of ***Surinaamsche buidelrat*** (*Didelphis dorsigera* L.) is vooral merkwaardig, daar zij hare jongen op den rug draagt, waarbij de staart hun tot steun dient. Dit komt omdat zij geen buidel, maar slechts een vlakke huidplooi heeft. Zij is grauwgeel, aan voorhoofd en wangen wit, 20 cm. lang, zonder den 18 cm. langen staart, en leeft in Suriname, Guyana en noordoostelijk Brazilië. Een derde, eveneens Braziliaansche soort is de ***Grauwe buidelrat*** (*Didelphis cinerea* Temminck). Deze is met den staart van 28 cm., in het geheel 50 cm. lang. In gevangen toestand ontmoet men slechts de Virginische buidelrat. Zij wordt met paardevleesch gevoed en blijft den geheelen dag stil liggen. Wordt zij opgejaagd, dan toont zij slechts de tanden.

Buidelwolf of *Buidelhond* (*Thylacinus*) behoort tot de roofbuideldieren. De eenig voorkomende soort, *Thylacinus cynocephalus* Ficher, is het grootste roofdier van zijn vaderland Tasmanië. Hij heet wegens de zwarte dwarsstrepen op den rug ook wel ***zebrahond*** en bereikt een lengte van 1,10 m. bij een hoogte van 46 cm. Het lichtschuwe dier houdt zich bij dag in holen verborgen en gaat 's nachts op roof uit. Hij richt groote schade aan onder de kudden der schaapherders en is een zeer gevreesd roofdier, zoodat hij ijverig vervolgd wordt. In de Europeesche dierentuinen komt de buidelwolf slechts zelden voor en is dan, evenals alle andere buideldieren, zeer traag, leert zijn oppasser nooit kennen en wordt slechts levendig, als het zijn dagelijksch rantsoen paardevleesch krijgt.

Buigingsspectrum. Zie *Buiging van het licht.*

Buiging van het licht. Wanneer wij trachten uit een lichtbundel één enkelen straal te isoleeren, door het licht door een zeer nauwe opening te laten vallen, dan blijkt, dat dit niet gelukt, hoe nauw de opening ook is. Op een scherm, achter de nauwe opening gehouden, komt in plaats van een lichtend punt altijd een lichtvlek. Uit deze proef blijkt, dat één lichtstraal niet bestaat en dat het licht zich niet altijd langs rechte lijnen van het eene punt naar het andere voortplant: verschijnselen, waarbij het licht zich niet langs rechte lijnen voortplant heeten ***buigings-*** of ***diffractie-verschijnselen.*** Zo kunnen niet door de emissietheorie van *Newton*, wel door de undulatietheorie van ***Huyghens*** verklaard worden. Valt homogeen licht door een nauwe spleet (eenige golflengten van het licht breed) op een scherm, dan wordt het niet hierop opgevangen als een lichtstreep, maar als een reeks lichtbanden, die door donkere banden gescheiden zijn. Is het opvallende licht wit, dan worden op het scherm gekleurde banden opgevangen (Zie voor de verklaring het art. ***Interferentie***). Door een zeer nauwe cirkelvormige opening wordt het licht op een scherm opgevangen als een stelsel gekleurde concentrische ringen met een witte vlek in het midden. Hoe kleiner de opening is, des te grooter zijn de ringen.

Een gevolg van de buiging is, dat de schaduwen nooit scherp zijn. De punten, grenzende aan een lichaam, dat het licht niet doorlaat, kunnen n.l. zelf beschouwd worden als lichtgevende punten, zoodat ook binnen de ruimte, waar hij volkomen rechtlijnige voortplanting schaduw moet zijn, een weinig licht komt. Bij wijde openingen is de buiging dus alleen merkbaar door het niet scherp zijn der schaduwen. ***Frauenhofer*** heeft het eerst de buigingsverschijnselen getoetst aan de theorie en volkomen overeenstemming gevonden tusschen de theorie en de proeven.

Wanneer op een glazen plaat door een verdeelmachine een groot aantal evenwijdige krassen, die zeer smal zijn en zeer dicht bij elkaar liggen, aangebracht worden (op één millimeter afstand liggen er soms honderd) en men laat hierop wit licht vallen, dan kan het licht, tusschen de groeve door, op een lens vallen en dan op een scherm opgevangen worden. Hierop wordt dan in plaats van wit licht een zeer zuiver kleurenspectrum opgevangen. De glazen plaat heet een ***rooster*** of ***tralie***, het spectrum een ***traliespectrum*** of ***buigingsspectrum.*** Als men door een met lycopodiumpoeder bestreken

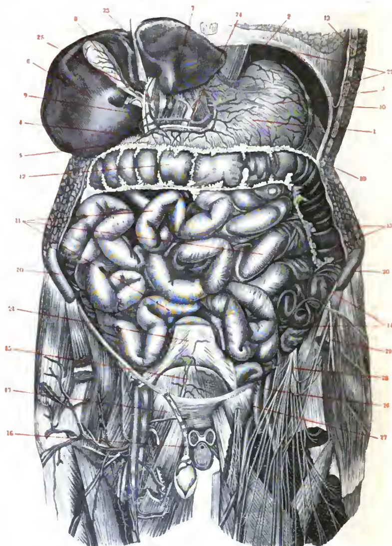

Fig. I.

De onderbuik na het verwijderen van den buikwand en het net.

1 Maag. 2. Maagingang. 3. Maagbodem. 4. Maaguitgang. 5. Twaalf-vingerige darm. 6. Rechter leverkwab. 7. Linker Leverkwab. 8. Galblaas. 9. Galbuis. 10. Milt. 11. Dunne darm. 12. Dwarse dikke darm. 13. Afdalende dikke darm. 14. S-vormige kromming van den dikken darm. 15 Pisblaas. 16. Pisbuis met de zwellichamen. 17. Zaadstreng met bal. 18. Zevende rib. 19. Twaalfde rib. 20. Heupbeenkam. 21. Een gedeelte van het buikvlies met de pisblaasbanden. 22. Middenrif. 23. Ophangband van de lever. 24. Buikslagader. 25. Poortader. 26. Dij-slagader. 27. Dij-ader. 28. Dij-zenuw. 29. Uitwendige huidzenuw van de bovendij.

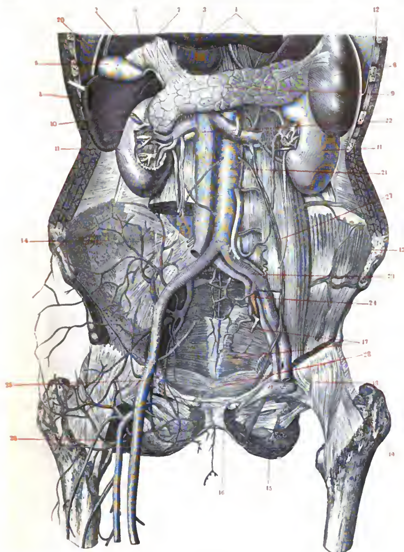

Fig. II.

De onderbuik na het verwijderen van maag en darmen.

1. Rechter leverkwab. 2. Vierhoekige leverkwab. 3. Spigelsche leverkwab. 4. Linker leverkwab. 5. Galblaas. 6. Galbuis. 7. Leverbuis. 8. Milt. 9. Buikspeekselklier. 10. Afgesneden twaalf-vingerige darm. 11. Nieren. 12. Achtste rib. 13. Darmbeenkam. 14. Darmbeen. 15. Zitbeen. 16. Schaambeen. 17. Bekkenspieren. 18. Gewrichtskapsel van het heupgewricht. 19. Beenknobbel van de bovendij. 20. Middenrif. 21. Buikslagader. 22. Onderste holle ader. 23. Gemeenschappelijke heup-slagader. 24. Bekken-slagader. 25. Dij-slagader. 26. Diepe dij-slagader. 27. Uitvoerbuis der nier. 28. Plaats van de verwijderde blaas.

glazen plaat naar een lichtbron kijkt, ziet men gekleurde ringen om dat licht; ook dit kan door buiging van het licht verklaard worden. Evenzoo de gekleurde ring, dien men bij nevelachtige lucht rondom de maan kan zien; de waterdruppels, die in de lucht zweven, werken dan evenals het poeder op de glazen plaat. De buiging van het licht is ook de oorzaak, dat zelfs met de beste mikroskoop nooit punten van elkander onderscheiden kunnen worden, wier afstand minder bedraagt dan ongeveer één tiende gedeelte van een golflengte van het licht.

Buigpunt noemt men dat punt eener kromme lijn, waar deze zoodanig van richting verandert, dat het eene gedeelte der kromme concaaf is ten opzichte van een lijn, waarnaar het overig deel der kromme zijn convexe zijde keert. De raaklijn aan het buigpunt van zoodanige kromme is dus tevens snijlijn.

Buik (zie de platen) is het gedeelte van den romp, dat van boven begrensd wordt door het middenrif en van onderen door het bekken. De buikholte wordt dan bovendien van achteren nog door de wervelkolom, van voren door den buikwand besloten. De buikwand, die door zijn samentrekking de gedaante van den buik kan wijzigen, bestaat uit huid, vet en spieren. Deze spieren zijn: de rechte buikspier (in verticale richting), de twee schuine buikspieren (een binnenste en een buitenste) en de dwarsche buikspier. De samentrekking dier spieren en van het middenrif verkleint de buikholte, perst daardoor haar inhoud samen en speelt zoodoende een belangrijke rol bij de defaecatie. De binnenwand van de buikholte is bekleed met het buikvlies of peritoneum, een dun, taai vlies, dat ook de in den buik liggende organen geheel of gedeeltelijk bekleedt. Een deel van dit vlies, dat als een gordijn tusschen darmen en voorsten buikwand afhangt, heet *omentum* of net. Bij zwaarlijvige menschen zet zich in dit net en in den buikwand vet af en veroorzaakt zoodoende het *embonpoint*. In de buikholte bevinden zich de volgende organen: maag, lever, milt, nieren, darm, buikspeekselklier en blaas.

Buik-chirurgie. De chirurgie der buikorganen is een onderdeel der praktische heelkunde, dat met de hulp der asepsis en der narcose tot een mate van ontwikkeling is gekomen, zooals bijna geen ander onderdeel. De oorzaak hiervan ligt in de volgende omstandigheden. De buikorganen liggen in een groote holte, die door een kleine kunstbewerking te openen is. De opening maakt niet alleen de voorliggende organen zichtbaar, ook andere, in het bijzonder deelen van het maag-darmkanaal, kunnen meer of minder in het gezicht gebracht worden naar mate der beweeglijkheid, die zij bezitten. Vervolgens kan de tastende hand de gemaakte opening binnendringen en het éene orgaan na het andere bevoelen. Aldus wordt op gemakkelijke wijze ruim inzicht verkregen, zóó als zonder operatie meestal niet te verkrijgen is. De operatieve behandeling van ziekten der verschillende buikorganen wordt mogelijk gemaakt, door de gemakkelijke bereikbaarheid dier organen en door het feit, dat dikwijls zeer veel kan worden weggenomen, zonder dat daaruit functioneele stoornissen ontstaan, die binnen ons waarnemingsvermogen vallen. Dat komt, doordat andere deelen op volledige wijze de functie van het verwijderde ingewandsdeel overnemen. Deze omstandigheid laat de zoo vaak gewenschte en dikwijls alleen nuttige radikale behandeling toe, die uit de verwijdering van het orgaan of orgaandeel zelf bestaat, dat de zitplaats der ziekelijke aandoening is. Zoo kunnen het wormvormig aanhangsel (appendix vermicularis), de milt, de galblaas, enz. zonder schade worden verwijderd, van de maag onbepaald groote deelen gemist worden, van het darmkanaal circa twee meter, enz. De kennis van het bovenstaande is aangebracht door de heelkundigen, die door koene operatiën de lijders in het leven behielden. Bovendien is door de ervaringen, uit duizenden buikoperaties opgedaan, de kennis van tal van aandoeningen belangrijk uitgebreid. Bovenaan staat in deze appendicitis, de meest frequent voorkomende der ernstige buikziekten.

Tot het arbeidsveld van den heelkundige behooren: de buikvliesontsteking in middelzware en zware vormen; zelfs die door bersting van een ingewand zijn ontstaan, kunnen nog bij vroegtijdige behandeling tot goeden afloop worden gebracht; de gezwellen der maag, de maagzweer, die op andere wijze niet genezen wil, zoomede ettelijke gevolgen of complicatiën daarvan, gezwellen van den darm, vernauwingen of afsluitingen van den darm, de ontstekingen en gezwellen van het wormvormig aanhangsel, abscessen en sommige gezwellen (blaasvormen) van lever en milt, sommige, voornamelijk beursgezwellen der alvleeschklier, vreemde lichamen in maag, darm of buikholte, hetzij ingeslikt of van buiten ingedrongen; lastige verplaatsingen of verzakkingen van de buikorganen, de breuken, thans in bijzonder grooten getale geopereerd, benevens de verwondingen, waarvan die, welke maag of darm hebben getroffen, of die, welke aanleiding geven tot sterke bloeduitstortingen in de buikholte, bijzonder groote beteekenis hebben wegens het gevaar, waarmee het leven bedreigd wordt.

Buikholte is de holte, welke de buik omsluit en van boven grenst aan het middenrif, van onderen aan de beenderen van het bekken, van achteren aan de wervelkolom en de lendespieren en van voren aan den weeken, spierachtigen buikwand.

Buikloop (Diarrhoea) is een frequente afgang van ontlasting, waarvan de consistentie dunner is dan normaal. De oorzaak is te zoeken: 1° in te snelle voortbeweging van den darminhoud, waardoor minder vocht dan in normale omstandigheden door den darmwand wordt opgenomen en de faeces dus niet voldoende ingedikt worden. Ook de zoogenaamde nerveuse diarrhoea bij schrik, angst, emotie moet hieronder gerekend worden; 2° in den aard van den darminhoud zelf, als gevolg van het voedsel; veel zure vruchten, jonge groenten (zoogenaamde zomerdiarrhoea), bedorven levensmiddelen, vooral visch en vleesch, medicamenten (laxantia), sommige vergiften, kunnen alle tot diarrhoea aanleiding geven. Hierbij is dan ook het slijmvlies van den darm aangedaan en heeft men een zoogenaamde darmkatarrh. Ook behooren hiertoe alle vormen van diarrhoea, veroorzaakt door bacterieele invloeden (typhus, dysenterie, cholera) en ook die door sterke afkoeling van den buik. Ge-

woonlijk gaan de onder 1 en 2 genoemde oorzaken samen, waarbij dan de vicieuse darminhoud de spieren van den darmwand tot te snelle en te krachtige samentrekking aanzet.

Terwijl bij de lichte vormen en bij de nerveuse diarrhoea sterke veranderingen van het darmslijmvlies nagenoeg ontbreken, treft men bij de zwaardere vormen allerlei veranderingen aan, van af de eenvoudige katarrh met slijmafscheiding, tot etterige ontsteking, zweervorming, afsterven van het slijmvlies toe.

Ook wat de ontlasting betreft, bestaat er groote verscheidenheid. In de lichte gevallen is de consistentie iets te week, de reuk nog faecaal, in de zwaardere gevallen (cholera, arsenicumvergiftiging) is zij waterdun (rijstwater), zonder typische lucht. Stinkend is ze speciaal na het gebruik van bedorven voedsel. Bijmenging van slijm vindt men vooral bij katarrh van den dikken darm, bloed bij dysenterie of bij andere processen, waarbij een bloeding in het laatste gedeelte van den darm plaats heeft.

De bijkomende symptomen zijn soms zeer gering. In ernstige gevallen gaat de diarrhoea gepaard met een algemeen gevoel van ziek zijn, met buikpijn, soms met braken en koorts. Het verdere verloop hangt van de oorzaak af. Na diëetfonten is de patiënt gewoonlijk zeer snel hersteld, terwijl de tuberculeuse diarrhoea meest langdurig en hardnekkig is.

Waar de oorzaken der diarrhoea zoo uiteenloopen, is het begrijpelijk, dat ook de behandeling zeer afwisselt. Is abnormale darminhoud de oorzaak, dan is in het algemeen verwijdering daarvan met behulp van laxeermiddelen aangewezen. Beperking, ja soms zelfs geheele onthouding van voedsel, spelen hierbij verder een groote rol, gewoonlijk gevolgd door een strenge regeling van het diëet. Van medicamenten staan opium, bismuth, looizuurpraeparaten bovenaan.

De zuigelingendiarrhoea en hare behandeling neemt een geheel aparte plaats in. Zij hangt ten nauwste samen met de voeding en zal daarom bij de *Kindervoeding* nader besproken worden.

Buikpootigen. Zie *Gastropoden.*

Buiksloot. Deze Noord-Hollandsche gemeente ligt aan de noordzijde van het IJ, tegenover Amsterdam, dat zich ook aan gene zijde van het IJ uitstrekt; verder wordt zij begrensd door Nieuwendam en Landsmeer. De oppervlakte bedraagt 303 H.A. het aantal inwoners 1412 (1904). De oude landen bestaan uit een veenachtigen, de nieuw ingepolderde gronden uit een kleiachtigen bodem. De voornaamste middelen van bestaan zijn veeteelt, zuivelbereiding en scheepvaart.

Het dorp Buiksloot heeft een halte voor de stoomtram Amsterdam—Edam, een Hervormde kerk en een gemeentehuis; in 1775 werd de plaats overstroomd.

Buiksnede. Zie *Buik-chirurgie* en *Keizersnede.*

Buikspeekselklier of *pancreas* is een 14 tot 18 cm. lange en 3 cm. dikke klier, die in de buikholte onmiddellijk achter de maag en dwars voor de wervelkolom is gelegen en een langwerpig platte gedaante heeft (zie de platen *Lichaam van den mensch* bij het artikel *Mensch* en *Buikingewanden* bij het artikel *Buik*). Het breede rechter einde der klier wordt kop, het smalle linker uiteinde staart geheeten. Zij weegt 60 tot 100 gram en scheidt een speekselachtig, sterk kleverig, alkalisch vocht af, het zoogenaamde buikspeeksel (*succus pancreaticus*), dat door een afzonderlijk afvoerkanaal (*ductus pancreaticus s. Wirsungianus*) in den twaalfvingerdarm komt en van groot belang is voor de vertering van het voedsel, dat juist de maag verlaten heeft. Evenals het mondspeeksel verandert het buikspeeksel het zetmeel, dat met het voedsel opgenomen is, in dextrine en suiker en verzeept de vetten, zoodat zij gemakkelijk in de chijlvaten kunnen opgenomen worden; verder worden gestolde eiwitstoffen en lijmstoffen er door opgelost en in gemakkelijk diffundeerende verbindingen, de zoogenaamde *peptonen*, omgezet. Ziekten der buikspeekselklier (ontstekingen, cysten, bloedingen, necrose, kanker, steenen) zijn zeldzaam en vaak niet te verklaren. Zij kunnen echter door inwerking op de naburige *ganglion solare* en *plexus coeliacus* suikerziekte veroorzaken.

Buikspreken noemt men de kunst, om door middel van de keel, zonder behulp van den mond, geluiden voort te brengen, die niet van den spreker, maar van elders schijnen te komen. Dit geschiedt door de toepassing van een buitengewoon zwakken luchtstroom. Volgens *Grützner* worden door den buikspreker bij de stemvorming het strottenhoofd en het gehemelte sterk omhoog getrokken. De tong wordt daarbij naar achteren getrokken en wisselt voortdurend van vorm. De mond is slechts zwak geopend en het gezicht zonder eenige beweging. De stembanden bevinden zich tevens in een bijzonderen toestand. De kunst schijnt te berusten op het zachtjes aanblazen der stembanden en op de verandering, die de klank ondergaat door den veranderden stand van de keel en de mondholte. De toehoorder wordt des te gemakkelijker bedrogen, daar de stem meestal een halve octaaf hooger is dan de natuurlijke en een eigenaardig timbre heeft. Het bedrog wordt dan nog door de mimiek van den buikspreker verhoogd.

Deze kunst was reeds in de Oudheid bekend; men vindt haar vermeld bij de Egyptenaren en bij de Joden (Jesaia 22: 3). Bij de Grieken werden de buiksprekers ook e n g a s t r i m a n t e n, of buikwaarzeggers, genoemd. Naar den buikspreker *Eurykles* droegen zij later den naam van E u r y k l i d e n. Misschien stonden ook verscheiden wonderen der Oudheid, zooals de sprekende beelden der Egyptenaren, het Delphisch orakel, de steen in de rivier Paktolus, door welks tonen roovers verjaagd werden, het sprekende hoofd van het orakel van Lesbos, enz. in verband met het buikspreken. Bij de Romeinen maakte deze kunst weinig opgang. Zeer handige buiksprekers treft men aan onder de natuurvolken, o. a. bij de Eskimo's, de Zoeloe's, de Maori's, enz. Waarschijnlijk maken de Sjamanen en de medicijnmannen van verschillende volken ook van het buikspreken gebruik, om geestenstemmen te laten hooren. Onder de Indiërs vindt men uitstekende buiksprekers. De kunst staat in hoog aanzien bij de Chineezen, waar een beeldje van beukenhout in de handen van den toovenaar het verkeer onderhoudt tusschen de dooden en de overlevenden.

Buikstuk is in den scheepsbouw het deel van

een spant, dat de vrang met den langen stut verbindt. Het ligt in den buik of kim en heeft dus van het geheele spant de sterkste kromming. Zie verder *Schip*.

Buikvliesontsteking. Het buikvlies, dat de inwendige bekleeding vormt van den buikwand, en tevens de organen die er in zijn gelegen omhult, is het grootste serense vlies van ons lichaam en heeft een oppervlakte van 1.7 v.m., gelijk aan de oppervlakte van ons lichaam. In de holte, die door dit vlies wordt gevormd, de buikholte, kunnen zich ontstekingsprocessen snel uitbreiden en aanleiding geven tot een ernstige en soms snel doodelijk verloopende ziekte: buikvliesontsteking. Gelukkig heeft het buikvlies een vrij groot weerstandsvermogen en kan in de eerste plaats door snelle resorptie vrij veel bacteriën en giftige produkten onschadelijk maken, verder heeft het de merkwaardige eigenschap rondom ontstekingshaarden zich af te sluiten door onderlinge verkleving, waardoor het ontstekingsproces, ondanks de bewegingen van de ingewanden, veroorzaakt door de darmperistaltiek en de ademhaling, dikwijls lokaal blijft.

De oorzaken van buikvliesontstekingen zijn velerlei. De ziektekiemen komen dikwijls uit het darmkanaal, waaruit ze door verwondingen, afsnoeringen of ontstekingsprocessen in de buikholte uittreden. Een van de meest voorkomende oorzaken is ontsteking van den blinden darm. Ook kunnen zij door buikwonden van buitenaf zijn ingetreden, terwijl zij in enkele gevallen langs de bloed- of lymphebanen worden aangevoerd. De chronische vorm van buikvliesontsteking berust meestal op tuberculose, terwijl de snelst verloopende vorm dikwijls veroorzaakt wordt door doorbraak van den darmwand (door verwonding of zwering), waarbij zich darminhoud in de buikholte ontlast (peritonitis perforativa). De verschijnselen zijn in hoofdzaak braken, buikpijn en koorts, doch kunnen hier niet in bijzonderheden verder beschreven worden. De behandeling, die natuurlijk aan een deskundige moet worden toevertrouwd, bestaat in het algemeen in rust, diëet, opiumtoediening en soms operatieven ingreep.

Buikwand, *Beleediging van den*, kan o.a. ten gevolge hebben, dat organen, die zich in de buikholte bevinden worden beschadigd, waardoor ernstige bloedingen kunnen optreden, bijv. bij leveren miltverwondingen. Verder kan het darmverwonding ten gevolge hebben, waardoor hevige buikvliesontsteking kan ontstaan, terwijl de gevulde blaas kan bersten en zijn inhond in de buikholte ontledigen. Het komt ook voor, dat bij een slag of stoot op den buik bewusteloosheid optreedt, ja zelfs de dood intreedt, zonder dat men organische afwijkingen vindt. Men noemt dit verschijnsel Shock. De oorzaak hiervan is een reflectorische verlamming van het vaatcentrum in de medulla oblongata (het bovenste gedeelte van het verlengde merg), waardoor de vaten hun meer of min geconcentreerden toestand (tonus) plotseling verliezen en de bloedsomloop eensklaps tot stilstand kan worden gebracht.

Buikzwammen (Gasteromycetes) zijn zwammen, wier sporen zich in kiemhuisjes ontwikkelen, die van een enkelvondig of dubbel omhulsel voorzien zijn, dat aanvankelijk gesloten is, maar zich later opent, om aan de sporen vrijen uitgang te vergunnen. Deze laatste zijn in het hulsel of tusschen draden van het weefsel geborgen of liggen vrij. Tot de buikzwammen behooren onder anderen de geslachten *Tuber* (truffels), *Lycoperdon*, *Geaster* en *Phallus*.

Buil (bubo). Hieronder verstaat men in het dagelijksche leven gewoonlijk de plaatselijke zwelling, die optreedt na een slag of stoot en welke meestal veroorzaakt wordt door een diffuse bloeduitstorting in het weefsel. Ontstaat er een met bloed gevulde holte, dan spreekt men van haematoom. Verder wordt de naam wel gebruikt om klierzwelling aan te duiden, die het gevolg is van pest, venerische ziekten of andere ontstekingen. Zie *Builenpest*.

Builenpest. Zie *Pest*.

Builmolen, *De*, bestaat uit een ruime buis van builgaas of buildoek, welke een eenigszins hellenden stand heeft en door middel van hare lengteas omgedraaid kan worden. Het meel, dat van den molen komt, wordt in den builmolen gestort op de plaats, waar deze het hoogst gelegen is, zoodat het bij het omdraaien der as langzamerhand lager zakt. De builmolen is van afstand tot afstand met gedurig grover builgaas omspannen, zoodat het fijnste gedeelte van het meel er het eerst doorheenvalt, daarna het grovere, vervolgens het nog grovere, enz. Een builmolen is dus een reeks van zeven, waardoor men meel van verschillende fijnte verkrijgt. Voor de grovere soorten meel gebruikt men wel zeven van metaaldraad, voor de fijnere soorten is het gaas van zijde gemaakt.

Tegenwoordig maakt men ook van de middelpuntvliedende kracht gebruik, om het meel te builen in den zoogenaamden centrifogaalboilmolen.

Buis is een klein visschersvaartuig bij de haringvisscherij in gebruik. Het heeft een grooten mast in het midden en een kleinen op den achtersteven en voert gaffelzeilen.

Buis, *Paulus*, of *Buys*, heer *Van Vliet* en *Capelle*, een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Amersfoort in 1531, bezocht de hoogescholen te Parijs en elders, promoveerde in de rechten, werd in 1566 benoemd tot pensionaris van Leiden en behoorde tot de vertrouwde vrienden van *Willem I*, prins *van Oranje*, die hem gewichtige zendingen opdroeg. Toen hij in 1569 van de dagvaart te Brussel terugkeerde, begaf hij zich heimelijk naar Dillenburg, om den Prins van den staat van zaken te onderrichten. Later werd hij benoemd tot landsadvocaat en bleef steeds in verstandhouding met den prins *van Oranje*, terwijl hij ook bewerkte, dat de stad Leiden in 1572 diens zijde koos; en toen deze een jaar daarna een Raad aanstelde voor zaken van Staat en Oorlog, was *Buis* één der 9 leden. In 1574 onderhandelde *Buis* met de Staten van Holland over het maandelijksch bedrag der gelden tot voortzetting van den oorlog; in 1575 werd hij afgevaardigd naar de vredesonderhandelingen te Breda, voorts met *Philips van Marnix* en *François Maelson* naar Engeland gezonden om koningin *Elizabeth*, onder nader te bepalen voorwaarden, het oppergezag over Holland en Zeeland aan te bieden. In het volgend jaar nam hij deel aan de vredesonderhandelingen te Gent, en in 1577 werd hij vanwege de Staten-Generaal naar den Prins gezonden, om diens

raad in te winnen over de overeenkomst met don *Juan*, waartegen de Staten van Holland en Zeeland in verzet kwamen. Ook werd hij in dat jaar door den Prins afgevaardigd naar *Bosnu* en naar de Staten van Utrecht, waarbij hij met zooveel beleid werkzaam was, dat het Sticht de zijde van den Prins koos. Vervolgens nam hij deel aan het sluiten der Unie van Utrecht, teekende er de contracten en werd lid van den Raad, ingevolge art. XIX der Unie in het leven geroepen, een lichaam, waarvan graaf *Jan van Nassau*, bij afwezigheid zijns broeders, voorzitter was.

Later was hij met *Rutger van den Boetzelaar* en *François Maelson* werkzaam, om de grafelijkheid van Holland en Zeeland te doen opdragen aan prins *Willem I.* Na den dood van dezen toen Holland onderhandelingen met Frankrijk zocht aan te knoopen, legde *Buis* zijn betrekking neder. In 1585 ging hij in dienst van de Staten van Utrecht naar Engeland, en in het daarop volgende jaar benoemde *Leicester* hem tot Raad van State en wilde hem tevens de betrekking opdragen van kommies der Kamer van geldmiddelen, waarvan *Reingoud* thesaurier was, hetgeen *Buys* echter op een hooghartige manier weigerde. Daarop werd hij op last van *Leicester* gevangen genomen, maar op een aanschrijving van de Staten-Generaal weer vrijgelaten.

Buys heeft de hoogste ambten in Holland bekleed; als advocaat van dat gewest was hij grootzegelbewaarder, voorzitter der Statenvergadering van Holland en Zeeland, raad van graaf *Jan van Nassau* en curator der Leidsche hoogeschool. In 1562 kocht hij het huis en de heerlijkheid Vliet tusschen Vianen en IJselstein, nabij de rivier de Lek, en overleed aldaar 2 jaar later. Hij heeft uitgegeven: „Spitsvinnigheden van 't recht" in 7 boeken, „Aanmerkelijke verschillen over de 4 boeken der onderwijzing in de rechten van 't Gemeenebest" in 3 boeken, „Over de jaarlijksche inkomsten", enz.

Buis, *Paulus*, of *Buys*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Zwolle, studeerde in de rechten, vestigde zich als advocaat in zijn geboortestad en werd in 1610 hoogleeraar te Franeker, waar hij den 23sten September 1617 overleed. Hij schreef: „Tractatus de Annuis reditibus" (1601), „De officio judicis" (1604 en 1610), „Commentaria in universas Pandectas, etc." (1610, 1647 en 1656), „Subtilium Juris etc. libri VII" (1604, 1612 en 1665), „De Republica libri III" (1613) en „Illustres quaestiones controversae", etc. (1615).

Buisero, *Diderik*, heer *van Heeraertheiningen*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te 's Gravenhage, omstreeks het jaar 1640, en bekleedde de betrekkingen van deken der collegiale kerk van St. Catharina te Eindhoven, van raad en secretaris van zijn geboorteplaats en van lid der Admiraliteit vanwege Zeeland op de Maas te Rotterdam. *Vondel* vereerde hem met de opdracht zijner „Herscheppingen van Ovidius" en ontving daarvoor een zilververgulden drinknap ten geschenke. Hij was een vriend van *Johannes Antonides van der Goes*. Behalve een groote menigte gelegenheidsgedichten heeft hij hoofdzakelijk kluchten geschreven. Van zijn werken noemen wij: „Heantontimerumenos of eigenzelfkweller" (1662), „Astrate, Koning van Cyprus" (treurspel, 1670 en 1671), „Amphitrio" (blijspel, 1679), „Bedriegerijen van Scapijn" (kluchtspel, 1696), „Triomferende Min" (vreespel, 1686), „Arete of strijd tusschen den Pligt en Min" (treurspel, 1692), „De bruiloft van Kloris en Roosje" (kluchtspel, 1707), „De geschaakte zusters" (blijspel), „Gezusters of bewoge Huwelijkhaatster" (blijspel, 1716), „De schoooste of het ontzet van Scheveningen" (blijspel, 1717), „De Min- en Wijnstrijd" (Herdersspel, 1719), „Arlekijn. versierde erfgenaam" (kluchtspel, 1719) en „Verliefde Poëet" (vastenavondspel, 1721). Hij overleed in 1721.

Buisson, *Ferdinand Edouard*, een Fransch opvoedkundige, geboren te Parijs, den 20sten December 1841, studeerde in de letteren te Parijs en St. Etienne, was van 1866—1870 hoogleeraar te Neuchâtel en keerde bij den aanvang van den oorlog in 1870 terug naar Parijs, waar hij gedurende de belegering met anderen een weeshuis stichtte, hetwelk onafhankelijk was van de geestelijkheid. De minister *Jules Simon* benoemde hem tot inspecteur der volksscholen, doch wegens de hevige aanvallen van den bisschop *Dupanloup* moest hij die betrekking nederleggen. Intusschen bezocht hij op last van het departement van Onderwijs de tentoonstellingen te Weenen (1873), Philadelphia (1876) en Parijs (1878) als verslaggever. In 1877 werd hij inspecteur-generaal van het lager onderwijs en in 1879 directeur der afdeeling voor de volksscholen bij het Departement van Onderwijs. In 1896 werd hij leeraar in de paedagogiek aan de „Faculté des Lettres" te Parijs. Behalve de reeds vermelde verslagen schreef hij: „De l'enseignement de l'histoire sainte dans les écoles primaires" (1869), „Sebastien Castellion" (2 dln., Parijs, 1892), „L'éducation des adultes en Angleterre" (1896), „La religion, la morale et la science. Leur conflit dans l'éducation contemporaine" (1900) en „Dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire" (1882—1893).

Buitenbezittingen is de naam, dien men aan het Nederlandsche gebied in Insulinde buiten Java met Madoera geeft. Zie *Insulinde*.

Buitendijken is land, dat binnen den grooten waterkeerenden dijk ligt, door aanleggen van een nieuwen dijk of zoogenaamden inlaagdijk (zie aldaar) daarbuiten te brengen.

Dit geschiedt o. a. wanneer men bevreesd is, dat tengevolge van oeverafschuiving (zie aldaar) of val (zie aldaar), een dijk het niet lang zal kunnen houden. Dan wordt een nieuwe dijk (inlaagdijk) opgeworpen, welke voortaan als definitieve waterkeering dienst doet. Het buitengedijkte land wordt dan mettertijd door de zee verzwolgen.

Buitenhuid. Zie *Schip*.

Buitenkiel. Zie *Schip*.

Buitenland, Het, is de naam van een vereeniging, die zich ten doel stelt: door de uitzending van bekwame en degelijke Nederlandsche jongelieden den Nederlandschen handel en nijverheid in het buitenland te bevorderen. Zij tracht dit doel te bereiken, door hen, die zich doorvoor aanmelden, voor zoover zij blijken de vereischte geschiktheid te bezitten, allereerst de gelegenheid te verschaffen, zich op praktische wijze voor den handel in het buitenland te bekwamen, om hen daarna zoo moge-

BUITENZORG.

Waringin in den Plantentuin.

Rottanbrug.

lijk door hare bemiddeling een plaatsing te bezorgen, bij voorkeur in landen, waar de Nederlandsche handel onvoldoende vertegenwoordigd is. De candidaten kunnen een toelage ontvangen voor uitrusting en overtocht, onder gehoudenheid van terugbetaling, wanneer hunne middelen zulks gedoogen.

Het lidmaatschap wordt verkregen: òf door de betaling van één jaarlijksche contributie van *f* 25, of door een gift ineens van *f* 250. Begunstigers zijn zij, die zich tot de betaling eener jaarlijksche contributie van *f* 10 verbinden.

Buitenlandsche Zaken is de naam van een der Nederlandsche ministeries of departementen en duidt dien tak van bestuur aan, welks werkzaamheden op de buitenlandsche aangelegenheden betrekking hebben. In Nederland staat aan het hoofd van het departement de minister van Buitenlandsche Zaken, onmiddellijk bijgestaan door een secretaris-generaal, alsmede door een Kabinet van zaken van geheimen aard, een algemeen secretariaat, 3 bureaux omvattend. n.l.: Expeditie. Archief, agenda en index, en Protocol en bibliotheek.

De Directie van het protocol heeft te zorgen voor het ceremoniëel, de briefwisseling tusschen de koningin en vreemde vorsten, de ontvangst der vreemde diplomaten, de geloofs- en terugroepingsbrieven, de volmachten, de bekrachtiging en afkondiging van verdragen met vreemde mogendheden, buitengewone zendingen van en naar vreemde hoven, de registers van Nederlandsche en vreemde diplomatieke ambtenaren en ridderorden. De directeur van het protocol is tevens belast met het beheer der bibliotheek.

De werkzaamheden van het departement zijn verdeeld over de volgende 3 afdeelingen:

Afdeeling *Politieke Zaken*. Deze afdeeling houdt zich bezig met de aangelegenheden van internationaal publiek- en internationaal privaatrechtelijken aard, met de politieke betrekkingen tot andere staten, met de bepalingen en overeenkomsten betreffende de rechten, den staat en de bevoegdheid van Nederlanders in het buitenland en van vreemdelingen hier te lande, met kwesties van nationaliteit en exterritorialiteit, naturalisatiën en paspoorten, met onderhandelingen over en uitvoering van verdragen nopens de uitlevering van misdadigers, den letterkundigen eigendom, enz., met verdragen betreffende de grenzen des Rijks, nalatenschappen, dienstplichtigheid bij de militie in Nederland en het buitenland, onderstand en verplegingskosten, overneming van behoeftigen en met inlichtingen omtrent personen en omtrent punten van wetgeving.

Afdeeling *Handelspolitiek en Consulaire zaken*. De werkzaamheden van deze afdeeling omvatten de behartiging van de Nederlandsche handels- en scheepvaartbelangen in en met betrekking tot het buitenland, waartoe o. a. behooren de zorg voor de naleving der bestaande traktaten en overeenkomsten ter verzekering van die belangen; het sluiten van nieuwe verdragen en overeenkomsten nopens onderwerpen, op handel, scheepvaart en nijverheid betrekking hebbende; het verstrekken van inlichtingen aan en omtrent het buitenland op het gebied van tariefwetgeving, landbouw, fabriekswezen, spoorwegwezen, zeewezen, quarantainemaatregelen, enz.; de regeling en het toezicht op den consulairen dienst.

Afdeeling *Comptabiliteit*. Deze afdeeling houdt zich bezig met de regeling der geldelijke aangelegenheden betreffende het Departement en de diplomatieke en consulaire ambtenaren.

Ook behooren nog tot dit departement de commissie, belast met het afnemen der diplomatieke examens, en de commissie, belast met het afnemen der examens voor de betrekkingen van leerling-consul en vice-consul. Tevens ressorteert onder dit departement het Permanent Hof van Arbitrage. Zie *Arbitrage*.

Buitenpost, oudtijds Uitpostema geheeten, is de hoofdplaats der Friesche gemeente Achtkarspelen. Het dorp ligt aan den straatweg van Groningen naar Leeuwarden en is door den spoorweg van Harlingen naar Nieuwe Schans met beide eerstgenoemde steden verbonden. In het mooie dorp vinden wij een Hervormde kerk, het gemeentehuis van Achtkarspelen en de State Haersma; de jaar- en paardenmarkt wordt druk bezocht. Van 1811—1838 was Buitenpost de hoofdplaats van een kanton, dat Achtkarspelen en Kollumerland omvatte.

Buitensteven is dat deel van den steven, dat buiten de huid nitsteekt.

Buitenvertuining is het boord boven het opperdek, tusschen het potdeksel en het ra- of berghout gelegen.

Buitenwater noemt men de zee en de open rivieren, waarop ten slotte het polderwater (zie aldaar) wordt geloosd. Hiertoe behooren o.a. de Noordzee en de Zuiderzee, de Lek beneden Ameide, de Waal beneden Herwijnen, de Maas van af Mook, de Hollandsche IJsel beneden de sluis in den dam boven Gouda, enz.

Buitenzorg is de naam der zuidelijke afdeeling van de residentie Batavia, tot 1866 een op zich-zelf staande assistent-residentie. De afdeeling heeft een oppervlakte van 374903 H.A. en is verdeeld in de 6 distrikten: Buitenzorg, Tjibinong, Paroeng, Leuwiliang, Jasinga en Tjibaroesa. Deze afdeeling grenst in het Z. aan de Preanger Regentschappen en wordt van deze gescheiden door een bergketen, waarin zich de Halimoen, de Salak, de Gedé, de Pangéranga en de Mégamendoeng verheffen. De geheele afdeeling bestaat dan ook uit de noordelijke hellingen van dat gebergte en de daartusschen gelegen valleien, in zuid-noordelijke richting doorstroomd door de Tji Doerian, die gedeeltelijk de grens vormt tusschen de afdeeling en Bantam, de Tji Mentjiri, de Tji Dani, die langs de hoofdplaats Buitenzorg stroomt, de Angké, de grootendeels gekanaliseerde Tji Liwong, de rivier van Bekasi en de Tji Béët, een zijrivier van de Tji Taroem.

De afdeeling bestaat, behalve uit het gouvernementsdomein Bloeboer, geheel uit particuliere landerijen, waarop hoofdzakelijk koffie, kina, thee, suikerriet en padie, benevens notenmuskaat, kruidnagelen en peper worden geteeld, terwijl enkele ook kalk en vogelnestjes opleveren. De meeste dier landen zijn in handen van Europeanen, enkele in die van Chineezen.

Buitenzorg (zie de plaat), bij de inlanders *Bogor* geheeten, is de hoofdplaats van de afdeeling van dien naam en de zetel van den gouverneur-generaal, die hier zijn gewone verblijfplaats heeft

en gewoonlijk slechts éénmaal 's maands voor enkele dagen naar Batavia gaat. Sedert 1873 is het door een spoorweg met Batavia verbonden, ligt 265 m. boven de oppervlakte der zee en is beroemd om zijn nitmuntend klimaat en prachtige omgeving. Het is in de laatste jaren snel vooruitgegaan, vooral ook door de overbrenging van verschillende gouvernementsbureaux van het warme en minder gezonde Batavia, naar het koele, gezonde en daarom meer tot werken geschikte Buitenzorg; o. a. werd in 1885 de Algemeene Secretarie overgebracht, later ook het hoofdbureau van het Mijnwezen en de directie der Staatsspoorwegen. Krachtens de Decentralisatiewet van 1903 heeft Buitenzorg, evenals Batavia, een gemeenteraad gekregen. Het bevolkingcijfer bedraagt (1901) 25075 en wel 1649 Europeanen, 19089 inlanders, 3854 Chineezen. 463 Arabieren en 20 andere vreemde Oosterlingen. Te midden van een prachtig park, dat met den wereldberoemden Plantentnin (zie aldaar) één geheel uitmaakt, ligt bet paleis van den gouverneur-generaal, dat, hoewel slechts één verdieping hebbende, door zijn breed front en sierlijke lijnen een goeden indruk maakt. Het is gelegen op de plaats van het kasteel, door *van Imhoff* gebouwd, in 1809 door *Daendels* vergroot en in 1819 door *van der Capellen* herbouwd. Dit oude paleis, dat twee verdiepingen bad, werd den 11^{den} October 1834 door een aardbeving vernield. Verder vindt men er een krankzinnigengesticht, ter verpleging van inlanders en Europeanen, dat op zeer ruime schaal volgens de nieuwere eischen der wetenschap is ingericht, en de uitgestrekte werkplaatsen van de Westerlijnen der Staatsspoorwegen. Er is een nitgestrekte Chineesche kampong, bezuiden den botanischen tuin aan den grooten postweg naar de Preanger gelegen, waarin veel vertier heerscht. Er is ook een renbaan, waarop tweemaal 's jaars races worden gehouden.

Men meent, dat Buitenzorg onder den naam Bogor de zetel is geweest van de vorsten van het rijk van *Padjadjaran*. In de bnurt ligt Batoe Toelis, bekend door zijn ondheden.

Buitenzorg heeft zijn latere ontwikkeling te danken aan de omstandigheid, dat in Augustus 1745 aan *van Imhoff* een gedeelte van Kampong Baroe werd afgestaan, door hem Buitenzorg genoemd, onder voorwaarde, dat deze gift geschiedde aan hem als gouverneur-generaal en aan zijn opvolgers, onder de verplichting bet landgoed niet te vervreemden. Die bepaling werd echter door het opperbestuur ingetrokken. Toen het later bleek, dat de erfgenamen van *van Imhoff* niet in staat waren bet landgoed te beheeren, werd bet in vollen eigendom aan den gouverneur-generaal *Mossel* afgestaan, terwijl bet van toen af geregeld van den eenen landvoogd op den anderen overging tot *Daendels* toe, welk gebruik zelfs bij het optreden van *Alting* in 1780 tot wet werd verheven, waardoor Buitenzorg de residentie der gouverneurs-generaal is geworden, wat het tot nu toe is gebleven. *Daendels* liet zich eerst het landgoed Buitenzorg door de regeering in vollen eigendom afstaan en verkocht daarna dat landgoed bij gedeelten aan particulieren, terwijl het paleis met omgeving en met de meubelen door het gouvernement werd teruggekocht en den gouverneur-generaal ter bewoning afgestaan. In dien tijd omvatte het landgoed bijna de geheele tegenwoordige assistent-residentie van dien naam, met nitzondering van het landgoed Dépok, waaraan *Daendels* het distrikt Djasinga had toegevoegd, dat hij aan zich zelf had ten geschenke gegeven, als belooning voor de annexatie van Bantam.

Buizerd (*Buteo vulgaris* Leach.) is de naam van een vogelgeslacht, tot de orde der *Roofvogels* behoorende. De bnizerd is een der meest voorkomende roofvogels van Europa, is zeer verschillend geteekend en leeft voornamelijk van muizen. Soms vangt hij ook wel grootere prooi; hij jaagt die echter niet zelf, maar neemt ze andere roofvogels af. Hij bouwt zijn nest in boomen en legt in April drie à vier groenachtig witte, roodbruin gevlekte eieren. Naar hem wordt de over de geheele wereld verspreide familie der buizerds (buteonidae) genoemd. De buizerds zijn roofvogels van middelbare grootte, met een van den wortel af zwak gekromden snavel zonder tand, korte pooten met niet zeer groote klauwen, een dikken, vlakken kop en tamelijk groote vleugels, waaronder de staart slechts weinig uitsteekt. Hun vlucht is langzaam, meestal zwevend. Ze zijn zeer vraatzuchtig, maar kunnen geen vliegende prooi bemachtigen. In gevangen toestand moet men ze bij het paardevleesch af en toe een muis of een spreeuw geven.

Van de ongeveer 50 bekende soorten zijn de voornaamste: 1^e de *ruwpootige* buizerd (*Buteo lagopus* Gm.), waarbij, in tegenstelling met den muizenbuizerd, de pooten tot op de teenen met veeren bedekt zijn. Men beschouwt dezen daarom als de vertegenwoordiger van een afzonderlijk geslacht, de *archibuteo*. Hij bewoont bet hooge Noorden, komt in den winter naar meer zuidelijk gelegen streken en houdt zich gedurende den herfst en het voorjaar veel in Dnitschland op. Hij maakt zijn nest op boomen en legt in Juni 4 tot 5 witte, roestkleurig gevlekte eieren. 2^e de *wespenbuizerd* of *honingvalk* (*Buteo apivorus* Briss.), die de vertegenwoordiger is van bet geslacht *pernis*. De kop van het mannetje is aschgrauw, die van het wijfje meer roestkleurig; de buik is helder van kleur, met donkere, hartvormige vlekken, die soms dwarsstrepen vormen. Overigens verandert zijn kleur even sterk, als die van den muizeobuizerd. De wespenbuizerd komt in Duitschland eerst tegen het einde van April en trekt in September weer weg. Hij maakt zijn nest op boomen en legt tegen bet einde van Mei of het begin van Juni twee kastaojebruine, donker gevlekte eieren. Zijn voedsel bestaat uit kikvorschen, hagedissen, slangen en insekten. Hij maakt in het bijzonder jacht op de nesten van wespen en hommels, en trekt deze uit de aarde, om de jonge dieren en de raten te kunnen bemachtigen.

Bujalance is een distriktshoofdstad in de Spaansche provincie Cordova, in een vruchtbare streek gelegen. Het bezit een in 935 gebouwd, door 7 torens geflankeerd Moorsch slot en telt (1901) 10756 inwoners, die zich bezighouden met de fabricage van laken en steengoed. Bujalance is de geboorteplaats van den schilder *Palomino*.

Buks is de naam van een soort van kort geweer met getrokken loop, die van buiten een 6- of 8-kantigen vorm heeft. De naam werd vroeger meer algemeen gebruikt, maar ging na de uitvinding der trekken over op de vuurwapenen, die daarvan voorzien zijn.

Buks. Zie Buksboom.

Buksboom (Buxus *L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Euphorbiaceeën* en omvat boomen en struiken met altijd-groene, kortgesteelde, langwerpige, glanzige bladeren. De planten zijn meestal éénhuizig; de mannelijke bloem bestaat uit een bloemdek van vier ongelijke bladen en bevat vier meeldraden, de vrouwelijke uit een dergelijk bloemdek met een vruchtbeginsel en 3 korte stempels. De lederachtige doosvrucht is langwerpig-bolvormig en 3-hokkig, met 2 driekantige zaden in ieder hokje. De meestbekende soort is de *gewone buksboom* (B. sempervirens *L.*), die wel eens 6 m. hoog wordt. Zijn takken zijn dun en kantig, de bladeren van boven donker-groen en glanzig en van onderen licht groen en aan den rand omgebogen. Deze heester of boom groeit vooral in het Oosten; voorts in het Zuiden en hier en daar ook in het midden van Europa, alsmede in Engeland. Een verscheidenheid, die zeer klein blijft en veelal *palm* genoemd wordt (B. sempervirens humilis), was ook in ons land vroeger algemeen voor de randen van tuinperken. Het hout van den buksboom is zeer zwaar en uitnemend geschikt voor houtgravures, waarvoor het uit het noorden van Afrika vooral naar Engeland wordt ingevoerd. De graveurs bestempelen het met den minder juisten

Buksboom.

naam van *palmhout*. Bijgaande figuur stelt een tak voor van den gewonen buksboom op $^1/_2$ der natuurlijke grootte. In *a* zien wij een mannelijke, in *b* een vrouwelijke bloem, beide 3-maal vergroot.

Bul. Zie *Stier*.

Bul (Lat. *bulla*) was oorspronkelijk de metalen capsule, waarin zich het zegel bevond, dat, door middel van een snoer, in vroeger eeuwen aan een oorkonde bevestigd werd en daaraan authenticiteit verleende, evenals heden ten dage de handteekening. Later werd het de benaming voor het zegel en ten slotte voor de oorkonde zelf. Somtijds werden de oorkonden genoemd naar de soort van het zegel, dat er aan bevestigd was, zooals bijv. de beroemde *Gouden bul*, door keizer *Karel IV* (zie aldaar) in 1366 uitgevaardigd, waaraan een zegel in een gouden capsule hing. Tegenwoordig wordt de benaming bul vooral gebruikt voor oorkonden, door den paus over belangrijke onderwerpen uitgevaardigd en van diens zegel voorzien, dat bij onderwerpen, op de genade betrekking hebbende, aan een geel of rood zijden, bij rechterlijke oorkonden aan een koord van grijs hennep hangt. Zij zijn, met uitzondering van die, aan de geunieërde Grieksch-Katholieken gericht, in het Latijn opgesteld en geschreven op perkament en wel op de ruwe zijde ervan met Gotische letters. Aan het hoofd dragen zij den naam en titel van den paus, terwijl zij geciteerd worden naar de beginwoorden van den tekst, bijv. *Exsurge Domine* (door *Leo X* in 1520 tegen *Luther* gericht en door dezen verbrand), *Ineffabilis* (waarin *Pius IX* in 1854 het dogma der Onbevlekte ontvangenis van *Maria*) en *Pastor aeternus* (waarin *Pius IX* in 1870 het dogma der Onfeilbaarheid van den paus afkondigde).

De belangrijkste pauselijke bullen zijn in de *Bullarieën* verzameld, waarvan sedert de 16de eeuw onderscheiden uitgegeven zijn.

Ook het diploma van een academischen graad draagt den naam van bul.

Bul, Gouden. Zie *Bul*.

Bulak. Zie *Kaïro*.

Bülau, *Friedrich*, werd geboren te Freiberg, den 8sten October 1805 en studeerde te Leipzig in de rechten. Later vestigde hij zich aldaar als privaatdocent voor het Saksische staatsrecht en werd er in 1833 buitengewoon en in 1836 gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en staatswetenschappen. Van 1837—1844 was hij censor der periodieke geschriften, van 1838—1847 redacteur van de „Neue Jahrbücher für Geschichte und Politik" van 1843 —1848 der „Deutsche Allgemeine Zeitung" en van 1851—1854 van de „Leipziger Zeitung". Hij overleed den 26sten October 1859 te Leipzig. Hij heeft een groot aantal geschriften uitgegeven, van welke wij noemen: „Encyklopaedie der Staatswissenschaften" (1832; 2de druk, 1855), „Handbuch der Staatswirthschaftslehre" (1855), „Geschichte des europäischen Staatensystems" (1837 —1839, 3 dln.), „Geheime Geschichten und räthselhafte Menschen" (1850—1860, 2de druk, 1863—1864, 12 dln.), „Verfassungsrecht des Königreichs Sachsen" (1833), „Der Staat und der Landbau" (1833), „Der Staat und die Industrie" (1834), „Die Behörden in Staat und Gemeinde" (1836), „Allgemeine Geschichte der Jahre 1830—1838" (1838), „Geschichte Deutschlands von 1806—1830" (Hamburg, 1842), enz. Ook leverde hij een vertaling van *Macaulay's* „Geschiedenis van Engeland" en van diens kleinere geschriften. Uit zijn nalatenschap werd nog uitgegeven: „Die lutherische Geistlichkeit Sachsens von 16. bis ins 18. Jahrhundert" (Leipzig, 1874).

Bulbine *Willd.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asphodeleeën*, een onderfamilie der Liliaceeën en verwant aan het geslacht *Anthericum*, waarvan het zich onderscheidt door behaarde meeldraden. Tot de meest bekende soorten behooren *B. annua Willd.* (Anthericum annuum *L.*) met vele dakpansgewijs geplaatste gele bloemen, in Aethiopië en aan de Kaap groeiende — *B. fru-*

tescens Willd. (A. frutescens *L.*) met vleezige, ronde bladeren, aan een houtigen stengel vastgehecht, en met fraaie gele bloomaren — *B. planifolia Spr.* (A. planifolium *Brot.*), in het zuiden van Europa te vinden — en *B. latifolia* met langwerpige, 3-kantige bladeren en een langen, gelen bloemtros. Deze gewassen hebben des winters een warmte noodig van 4—6° C.

Buldog, ook *Bulhond*, is de naam eener doggensoort. Zie *Hond*.

Bulgaarsche taal en letterkunde. De Bulgaarsche taal, een tak der Slavische talen, wordt gesproken in het vorstendom Bulgarije, in Oost-Roemelië, Macedonië en Thracië, voorzoover dit door Bulgaren bewoond wordt. De taalgrens wordt in het noorden gevormd door den Donau, in het westen ongeveer door de staatkundige grens van het koninkrijk Servië tot Vranja, verder door den Sjar Dagh en door de uit het meer van Ochrida komende Drin; in het zuiden loopt de grens van het zuidelijk deel van het meer van Ochrida over Kastoria naar Saloniki. Men onderscheidt twee hoofddialectgroepen: het Oostbulgaarsch en het Westbulgaarsch, die ongeveer gescheiden worden door de rivier de Isker tot Orchanié en door een lijn, die over Vakarel, Ichtiman, Banjsko, Nevrokop en Seres naar de Egeesche zee loopt. Een zelfstandige plaats wordt ingenomen door het onderwetsche dialekt der Rhodope.

In de geschiedenis der Bulgaarsche taal kan men 3 perioden onderscheiden: 1° het oud-Bulgaarsch, 2° het midden-Bulgaarsch, dat reeds in handschriften der 12de eeuw voorkomt, en 3° het tegenwoordig nieuw-Bulgaarsch, waarbij de verhuiging zoo goed als verloren is gegaan en de naamvallen gevormd worden met behulp van voorzetsels, evenals zulks bij de Romaansche talen het geval is. Het nieuw-Bulgaarsch wordt geschreven met het Cyrillische alfabet, maar er bestaat nog veel verschil in de orthografie. Het beste leerboek is dat van *Cankof*, „Grammatik der Bulgarischen Sprache" (Weenen, 1852).

De literatuur van het nieuw-Bulgaarsch is nog slechts in haar begin. Van belang is de groote schat van Bulgaarsche volksliederen en sprookjes. Verzamelingen daarvan zijn uitgegeven door *Bessonof*: „Bolgarshija pesni" (1855); door de gebroeders *Miladinof*: „Blgarski narodni pesni" (Agram, 1861), gedeeltelijk door *G. Rosen* vertaald onder den titel „Bulgarische Volksdichtungen" (Leipzig, 1879); door *Verkovic*: „Narodne pesme makedonski Bugara" (dl. 1. Belgrado, 1860); door *Colakof*: „Blgarski narodni sbornik" (Belgrado, 1872); door *A. Dozon*: „Chansons populaires Bulgares" (met een Fransche vertaling, Parijs, 1875); door *Sapkaref*: „Blgarski narodni prikaski" (Sprookjes, Philippopel, 1885), „Sbornik ot narodni umotvorenija" (9 boeken, Sofia, 1891—1894); door *Jastrebof*: „Obycaji i pesni tureckich Serbov" (St. Petersburg, 1886, 2de druk, 1889) en door *Jliev*: „Sbornik ot narodni umotvorenija" (dl. 1, Sofia, 1889). Rijk materiaal voor de volksliteratuur wordt geleverd door de publicaties van het Bulgaarsch-Letterkundig genootschap in Sofia en door de vanwege het ministerie van Onderwijs uitgegeven: „Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knizina" (18 dln., Sofia, 1889—1901). Als dichters en belletristische schrijvers moeten genoemd worden: *Ivan Vazov*, *Slavejkov*, *Ljoeben*, *Karavelov* († 1879), *Aleko Konstantinov* (vermoord in 1897) en als historieschrijver *Drinov*.

Bulgaren. Deze zijn oorspronkelijk een Oost-Europeesche volksstam, tot de Hunnen behoorende, waarvan talrijke volksstammen bij de Volksverhuizing waren achtergebleven in de steppen van Zuid-Rusland. Hun naam wordt gedurende de volksverhuizing sinds 482 dikwijls in het Donaugebied genoemd. Een klein gedeelte had zich aangesloten bij de Avaren in Hongarije, het grootste gedeelte bleef in Bessarabië, van waar uit zij in 559 deel namen aan den tocht der Pontische Hunnen naar Konstantinopel. Onder keizer *Heraklius* kreeg hun aanvoerder *Koebraat*, als bondgenoot tegen de Avaren, den titel van Byzantijnsch patricier. Diens zoon *Asparoech* of *Isperich* maakte van de belegering van Konstantinopel door de Arabieren onder keizer *Konstantijn IV Pogonatos* gebruik, om invallen te doen in Moesië, die omstreeks het jaar 680 leidden tot de stichting van het rijk der Donaubulgaren. Zij verloren daar spoedig hunne nationaliteit en taal en namen die van de onderworpen stammen over. Een gedeelte der Bulgaren, dat in het oude vaderland achtergebleven was, trok later, door de Chazaren daartoe gedrongen, naar de Wolga en de Kama, waar het tot den Islam overging en het in de Middeleeuwen beroemde rijk der Wolgabulgaren stichtte, waarvan de Arabieren, als geloofsgenooten der Bulgaren, soms melding maken. De ruïnen van de door de Arabieren geprezen stad Bulgar liggen in de buurt van het dorp Bolgary, en de tegenwoordige Tsjoewatsjen zijn misschien nakomelingen van de oude Wolgabulgaren. Hun land wordt door den monnik *Joannes de Plano Carpino* (1246) Groot-Bulgarije genoemd.

De tegenwoordige Bulgaren zijn een Slavische volksstam, die slechts den naam met zijn voormalige overheerschers van Turksche afkomst gemeen heeft. Zij behooren tot de zuidelijke groep der Slavische volken. Zij zijn ook nu nog verspreid over een aanzienlijke oppervlakte, van de rivier Timok aan de Servische grens en de monden van den Donau in het noorden tot Salonika en de grenzen van Albanië in het zuiden, dus over het geheele oude Moesië, Thracië en Macedonië. In Roemelië reiken de Bulgaarsche nederzettingen bijna tot aan Konstantinopel. Het Christendom vond eerst na langen strijd ingang onder hen, en daarmede kreeg het Bulgaarsche volk in de 9de eeuw het Cyrillische letterschrift. De druk der Turksche regeering veroorzaakte dikwijls verhuizingen, zoodat zich groote koloniën bevinden in Roemenië, Rusland en in het Banaat. Het aantal Bulgaren is vroeger zeer overschat geworden. Het bedraagt niet meer dan 4 millioen, waarvan $2\frac{1}{2}$ millioen wonen in Bulgarije en in Oost-Roemelië. De rest is verdeeld over Turkije, Rusland, Roemenië en Oostenrijk. Het grootste gedeelte der Bulgaren behoort tot de Grieksch-Katholieke kerk. Tevens zijn er nog onder hen 50000 R. Katholieken, die meest in de omstreken van Philippol, Nikopolis en Temesvar wonen, 30000 geünieerd Grieksch-Katholieken, 5000 Protestanten en 300000 Mohammedanen. Deze laatsten wonen vooral in het Rhodope-gebergte en dragen den naam van Pomaken. Zie verder *Bulgarije*.

Bulgarin, *Fadéj Wenediktowitsj*, een Russisch schrijver en journalist, werd geboren in 1789 in Littauen. Van 1805 tot 1809 onderscheidde hij zich in den oorlog tegen Frankrijk en Zweden. In 1810 nam hij echter zijn ontslag uit den Russischen dienst en voegde zich te Warschau bij het Poolsch-Fransche legioen, waarna hij deel nam aan de veldtochten van *Napoleon I* in Spanje, Duitschland en Frankrijk. Na den val van het eerste keizerrijk ging hij naar Warschau, maar vertrok spoedig vandaar naar St. Petersburg. In 1823 stichtte hij het „Noordsch Archief" en in 1825 met *Gretsch* het dagblad „De Noorsche Bij". In het laatste blad trad hij op als een tegenstander van *Poesjkin* en de romantische school. *Bulgarin* overleed den 13den September 1859 op zijn buitenverblijf bij Dorpat. Hij was een man van algemeene kennis, strijdlustig en geestig, hoewel op de volkomenheid van den vorm zijner geschriften en op den adel van hunnen inhoud veel is af te dingen. Hij heeft uitgegeven: „Verzamelde werken" (St. Petersburg, 1827), de roman „Iwan Wysjigin, of de Russische Gil Blas" (St. Petersburg, 1829), „Peter Iwanowitsj Wysjigin" (St. Petersburg, 1830), „Demetrius" (1830), „Mazeppa" (1832), verder „Rusland in een geschiedkundig, statistisch, geografisch en letterkundig opzicht" (6 dln., St. Petersburg, 1836) en „Herinneringen" (6 dln., St. Petersburg, 1844—1849).

Bulgaris, *Eugenios*, een Nieuw-Grieksch paedagoog en theoloog, werd geboren in 1716 op het eiland Corfu, kwam in 1750 aan het hoofd eener school te Janina en bekleedde vervolgens de betrekking van leider der academie, op den berg Athos. Door intriges der Turken van hier verdreven, werd hij directeur der patriarchaatschool te Konstantinopel. Toen hij ook deze na 2 jaren moest verlaten, ging hij naar Leipzig en Berlijn. Op aanbeveling van *Frederik II* wendde hij zich tot keizerin *Catharina II*, die hem tot aartsbisschop van Cherson benoemde. Hij overleed in 1806 in het Alexander-Newskij-klooster.

Bulgaris was een vrijzinnige geest, die goed op de hoogte was van de beschaving van zijn tijd. Zijn leerboeken over logica en metaphysica hebben het geestelijk leven van zijn volk opnieuw opgewekt, zijn theologische werken worden nu nog gebruikt. Ook heeft hij Oostersche literatuur in het Nieuw-Grieksch vertaald.

Bulgaris, *Demetrius*, een Grieksch staatsman, werd geboren te Hydra, den 13den Januari 1803. Reeds als jongeling onderscheidde hij zich in den Griekschen vrijheidsoorlog en behoorde in 1831 tot degenen, die *Capo d'Istria* deden vallen. Daarna was hij eenigen tijd minister van marine, maar trad af na de komst van koning *Otto*. Na de omwenteling en het herstel der constitutie (1848) werd hij lid van den Senaat, in 1847 minister van Marine en in October 1848 onder *Kanaris* minister van Financiën tot Januari 1849. Na den Krimoorlog werd hij, den 11den October 1855, minister-president, bewerkte de rust binnenslands en de verwijdering der vreemde bezetting. Na zijn aftreden (25 November 1857) voerde hij in den Senaat de hevigste oppositie tegen het koningshuis en werd in October 1862 bij het uitbreken der revolutie met *Roefos* en *Kanaris* uitgeroepen als lid van het regentschap; maar *Kanaris* en de linkerzijde van de Kamer brachten hem ten val (Februari 1863). De nieuwe koning *George* droeg hem den 6den November 1863 de vorming van een Kabinet op, maar den 17den Maart 1864 trad hij reeds weer af. Daarna was hij nog 5 maal minister-president (1865, 1866, 1868, 1871 en 1874) en overleed den 11den Januari 1878 te Athene.

Bulgarije (zie de kaart van het Balkanschiereiland) is een grootendeels door Bulgaren (zie aldaar) bewoonde landstreek van Turkije. Het omvat het Balkangebergte met zijn noordelijke hellingen tot aan den Donau en bestaat sinds het Berlijnsch Verdrag van 1878 uit het autonome, maar schatplichtige en onder Turksche suzereiniteit staande vorstendom Bulgarije, waarmede zich door de revolutie van Philippopel (17 September 1885) de autonome provincie Oost-Roemelië vereenigd heeft, onder goedkeuring der groote mogendheden door het protokol van Konstantinopel van den 5den April 1886.

Ligging en Natuurlijke gesteldheid. Het eigenlijke vorstendom Bulgarije grenst in het noorden aan Roemenië, waarvan het bijna geheel door den Donau gescheiden wordt, in het oosten aan de Zwarte Zee, in het zuiden aan Oost-Roemelië en het Turksche vilajet Saloniki, in het westen aan het Turksche vilajet Kossovo en aan het koninkrijk Servië. Het strekt zich als een langgerekt gebied van het westen naar het oosten uit, van 42 tot 44° N.Br. en van 22 tot 28½° O.L. van Gr. en beslaat een oppervlakte van 63485 v. km.

Het land omvat het zuidelijk deel der Donauvlakte, rechts van de rivier, en daarnaast de bergketens van den Balkan tot aan den kam daarvan. Slechts over een afstand van 110 km., waar de Isker door den Etropol-Balkan breekt, strekt het land zich nog over den Balkan naar het zuiden uit en omvat aldaar de boogdalen in het brongebied van de genoemde rivier, tevens het land aan den bovenloop der Stroema, het gebied van het Vitosjgebergte en van den Rilo-Dagh, tot aan de noordelijke bergketens van het Rhodope-gebergte (Maessalla 2930 m., de hoogste top van het vorstendom). Dit gedeelte van het land, betwelk eigenlijk buiten het gebied van het eigenlijke Donau-Bulgarije valt, is van groot belang als doorgangsgebied tusschen Roemelië en Servië en tevens tusschen Donau-Bulgarije en Macedonië. Het voornaamste deel van het bijna geheel en al bergachtige land wordt gevormd door het noordelijke voorland van den Balkan, een langzaam naar het noorden afdalend plateau. De Balkanriviertjes Isker, Vid, Osma, Jantra, Lom en vele andere hebben steilwandige dalen uitgegraven in dit plateau, dat ook naar den Donauoever steil afbelt.

De autonome provincie Oost-Roemelië (zie aldaar) omvat de zuidelijke hellingen van den Balkan, met de zich daarbij aansluitende lengtedalen der Giopsa en der Toendsja, het dal van den bovenloop der Maritza (de vlakte van Philippopel) tot aan de vernauwing beneden Seimenli-Tirnova, benevens de noordelijke hellingen van het Rhodopegebied, het noordelijk deel van het Istrandsjagebergte en de kust van de Golf van Boergas. Zij grenst in het noorden en westen aan het eigenlijke Bulgarije, in het zuiden aan de

Turksche vilajets Saloniki en Adrianopel en in het oosten aan de Zwarte Zee. Zij ligt tusschen $41^{2}/_{3}$ en 43° N.Br. en $23^{1}/_{2}$ en 28° O.L. van Gr. en beslaat een oppervlakte van 32221 v. km. Het geheele gebied onder Bulgaarsch bestuur beslaat dus een oppervlakte van 95706 v.km.

Klimaat en Voortbrengselen. Het klimaat vertoont reeds veel overeenstemming met dat der landen van de Middellandsche Zee, maar de winters zijn streng en rijk aan sneeuw. Het voorjaar en de herfst zijn de tijden van den meesten neerslag en tevens van den weelderigsten plantengroei. Gedurende den drogen zomer verdorren de grassen en kruiden, de meeste beken drogen op en het land neemt, vooral in het oostelijk deel, een steppenachtig karakter aan. Over het algemeen is het klimaat gezond. Alleen in de laagvlakten aan den Donau en aan de Maritza heerschen gedurende den zomer koortsen. De vlakten der Maritza in Oost-Roemelië zijn uitstekend geschikt voor graanbouw, terwijl de vruchtbare lengtedalen van hare zijrivieren aan den zuidelijken voet van den Balkan beroemd zijn wegens hunne rozenteelt. Het klimaat van Oost-Roemelië onderscheidt zich van dat van Donau-Bulgarije door zachtere en kortere winters. De plantengroei draagt er ook een meer zuidelijk karakter.

De *plantenwereld* vertoont er, in overeenstemming met de geografische ligging, het gemengde karakter van Midden-Europa en de Pontische steppen, maar is reeds sterk vermengd met de vormen van het Oosten. Op de bergweiden der hooge bergen vindt men boven de boomgrens de wilg der poolstreken en vele planten uit het hooge Alpengebied. Ten zuiden van den Balkan groeien de prachtige, olie leverende rozen, gekweekte soorten van de *Rosa centifolia* L., *R. gallica* L. en *R. damascena* L. De wonden, in 1900 een oppervlakte beslaande van meer dan 3 millioen H.A., zijn in de vlakten sterk gedund; slechts op de noordelijke hellingen van den Balkan, vooral van den Kleinen Balkan, in het Rilo- en in het Rhodopegebergte vindt men nog aanzienlijke beuken-, dennen- en eikenwouden.

De *dierenwereld* is merkwaardig, doordat er zich verschillende gebieden vermengen. Een aantal in zuidoostelijk Europa thuis behoorende dieren, waaronder vooral insekten, eenige vogels en reptiliën, vinden hier hun noordoostelijke grens, en omgekeerd is hier de zuidoostelijke grens van een aantal dieren uit het noordwesten.

Bevolking. De bevolking bedroeg in 1900: 3744282 inw.(39 per v.km.), waaronder 1909567 mannen en 1834716 vrouwen De verdeeling daarvan over de verschillende distrikten blijkt uit de nevenstaande tabel:

Distrikten.	Opperv. in v. km.	Aantal inwoners	Aantal per v. km.
Köstendil	4728	196737	42
Plewen	7630	304806	40
Roesé (Proestjoek)	7591	360316	47
Sjoemen	5999	252782	42
Sofia	9675	389005	40
Trnowo	7776	400624	52
Warna	9031	286184	32
Widin	4405	197043	45
Wratza	6916	256801	37
Oost-Roemelië			
Boergas	11856	312463	26
Plowdiw (Philippopel)	10125	392096	39
Stara Zagora	10613	395425	37
Totaal	96345	3.744282	39

Oost-Roemelië telde dus alleen 1.099.984 inw. Naar den godsdienst onderscheidde men in 1900: 3.020.840 Grieksch-Katholieken, 27004 Roomsch-Katholieken, 18320 andere Christenen, 643.258 Mohammedanen, 33717 Israëlieten en 1140 personen van onbekenden godsdienst. Naar de nationaliteit: 2887684 Bulgaren, 530275 Turken, 68457 Grieken, 71704 Roemeniërs, 89083 Zigeuners, 33717 Joden, 1020 Russen, 3491 Duitschers, 58914 Tataren en Armeniers. De Turken wonen voornamelijk in het oostelijk deel van het vorstendom. De Israëlieten zijn grootendeels zoogenaamde Spanjolen, afkomstig uit Spanje en Portugal. De Zigeuners zijn sterk verspreid over het heele land.

In hun geestelijke ontwikkeling en in het streven naar een betere opvoeding zijn de Bulgaren de meeste overige volken van Turkije vooruit.

Steden met meer dan 20000 inw. zijn: de hoofdstad Sofia met 67920 inw. (1901), Philippopel met 42849, Varna met 33443, Roestjoek met 32661, Slivno met 24542 en Sumen met 22925 inw.

Middelen van bestaan. De landbouw staat op een lagen trap van ontwikkeling; de gereedschappen zijn er nog zeer primitief, maar de bodem is er over het geheel voortreffelijk en levert oogsten bijna zonder bemesting, zoodat aanzienlijke hoeveelheden graan (maïs, tarwe, rogge, gerst, haver en gierst) uitgevoerd kunnen worden. De oostelijke helft van het land levert voornamelijk tarwe en gerst, de westelijke grootendeels maïs. De bebouwde oppervlakte bedroeg in 1892: 3757000 H.A. waarvan 2170759 H.A. bouwland, 312093 H.A. weiland, 96034 H.A. wijngaarden, 5094 HA. rozen, verder heetwortelen, ooft, enz. Het grootste gedeelte van de ophrengst bestaat uit granen; aan tarwe jaarlijks ongeveer 0,8 millioen ton. Ook verbouwt men er veel tabak, ooft en druiven.

De veeteelt is er gering, maar gaat in de laatste jaren sterk vooruit. Runderen en schapen worden voornamelijk uitgevoerd naar Konstantinopel. De kaasbereiding is er nog zeer primitief ingericht. De paarden zijn er klein van gestalte en worden hoofdzakelijk gebruikt tot rijden en het dragen van lasten. De buffel dient er als trekdier. Er zijn ongeveer 1600000 stuks hoornvee, 300000 paarden, 7200000 schapen, 1100000 geiten, 400000 varkens en 65000 muildieren. De teelt van zijderupsen is er zeer belangrijk. Er zijn enkele ijzermijnen, o.a. bij Köstendil, maar de ontginning ervan wordt verwaarloosd. Bovendien zijn er kolenmijnen (bij Pernik) en marmergroeven bij Samakov.

De industrie in de steden is belangrijk. Men vervaardigt vooral leerartikelen en metaalwaren (Samakov), wollen stoffen en tapijten (Gabrovo), zilver- en goudfiligraanwerk (Vidin), aardewerk

(Roestjoek), zijden stoffen (Tirnova), rozenolie en rozenwater (Kazanlik). Toch ontvangt Bulgarije nog het grootste deel der voor eigen gebruik noodige indnstrieartikelen nit West-Europa.

De handelsomzet is sterk stijgende en vertegenwoordigde een waarde in mill. lewa.

	1896	1900	1901	1904
Uitvoer	108,8	54,—	82,8	157,6
Invoer	76,5	46,3	70,—	129,69

De achteruitgang van 1896—1900 was een gevolg van herhaald misgewas. Het voornaamste uitvoerartikel is graan, vooral tarwe en maïs (1899: 32,8 mill frcs). Tevens werden nog nitgevoerd: vee (4,8 mill.), huiden (3,2 mill.), textielwaren (4,1 mill.), cocons (1,6 mill.), hont en houtprodukten (690,000 frcs.), schapenkaas (1,2 mill.), eieren (1,7 mill.), tabak, prnimen, rozenessences (2,7 mill. frcs.). De voornaamste nitvoerhavens zijn Varna en Boergas. De voornaamste invoerartikelen zijn: de grondstoffen der textielindustrie (20,7 mill. frcs.), metaalwaren (5,5 mill.), machines (5,3 mill.), koloniale waren (4,7 mill.), suiker (3,1 mill.), wapens, oliën (2,7 mill. frcs.) en steenkolen. In de 7 zeehavens en de 9 Donauhavens liepen in 1899: 10501 schepen binnen met 2539748 registertonnen en 10393 schepen uit met 2523831 registertonnen. In 1904 liepen 14163 schepen in, met een inhond van 3360322 registertonnen en uit 14171 met 3370556 registertonnen inhond. Bnlgarije lijdt onder gebrek aan kapitaal, zoodat er woekerrenten betaald worden. Van de vijf banken is de Bulgaarsche nationale bank te Sofia de voornaamste (omzet in 1900: 1506 mill. lewa). Er bestaan vele landbonwcredietbanken, eenige spaarbanken en 2 nationale verzekeringsmaatschappijen. Een klassen-loterij werd in 1899 door een particuliere maatschappij tot stand gebracht. Het metrieke stelsel is er ingevoerd, en sedert 1880 maakt Bnlgarije deel nit van de Latijnsche mnntconventie. In Bulgarije heet de frank „lev", meervond „lewa" (d. w. z. leenw), de centime „stotinka" (d. w. z. honderdste deel).

Verkeerswegen en middelen. Een net van straatwegen, waarvan Roestjoek, Sjoemla en Sofia de knooppnnten zijn, is nog gedurende de laatste jaren van het Turksche bewind tot ontwikkeling gekomen.

De spoorwegen grootendeels zijn eigendom van den Staat en hadden in 1904 een lengte van 1566 km., zonder het 361 km. lange gedeelte van de Orient-Expresslijn (Belgrado-Sofia-Konstantinopel). De spoorweg van Roestjoek naar Varna (224 km.) werd door een Engelsche maatschappij gebouwd, onder rentegarantie van het Turksche rijk. Deze lijn werd in 1866 geopend en is in 1886 aan den Staat overgegaan tegen betaling van 44,5 mill. frcs. in gond. De lijn van Caribrod over Sofia, Vakarel en Belova naar Sarambei (106 km. in Bnlgarije en ongeveer 64 km. in Oost-Roemelië) werd in 1888 geopend en vormde het laatste stuk van de lijn Weenen-Konstantinopel. Het gedeelte van Vakarel naar Belova (54 km.) werd door de maatschappij Vitalis gebonwd en door de regeering gepacht, het stuk Belova-Saramhei (10,1 km.) is in het bezit gekomen van de Oostersche spoorwegmaatschappij. In 1890 werd de lijn Jamboli-Boergas (111 km.) geopend, in 1893 en 1897 de lijn Sofia-Radomir (48 km.), in 1893 Kaspitsjan-Soemen (25 km.), in 1897 Sofia-Roman (108 km.), in 1899 de centrale lijn Roman-Soemen (327 km.) en in 1899 de lijn Roestjoek-Tirnova (135 km.). In 1898 werd nog de lijn naar Devna geopend (15 km.) en in 1899 die van Jassen naar Somovit (30 km.) zoodat de Bnlgaarsche spoorwegen reeds in 1900 een totale lengte hadden van 1193 km. Voegt men hierbij nog de lijnen in Oost-Roemelië Sarambei-Moestafa-Pasja (196 km.) Tirnova-Semenli-Jamboli (106 km.) en Cirpan-Jeni-Zagra (80 km.) en enkele andere, dan heeft het geheele net een lengte van meer dan 2000 km.

De telegraaflijnen hadden in 1904 een lengte van 11133 km. en 5265 kantoren, het aantal postkantoren bedroeg in 1903: 2077, dat der telefoon stations 635 (lengte der telefoonlijnen 883 km.)

Onderwijs en Eeredienst. Sedert 1879, vóór welk jaar alleen bijzondere scholen bestonden, is leerplicht ingevoerd en moeten alle kinderen van 6—12 jaar lager onderwijs genieten. Het onderhond der volksscholen is zaak der gemeenten, terwijl de regeering te zorgen heeft voor de instelling en het onderhond van hoogere hnrgerscholen, gymnasia en handelsscholen. Evenwel ontvangen ook de lagere scholen staatssnbsidie. Het onderwijs bevindt zich echter in een nog weinig georganiseerden toestand. De 4686 lagere scholen, met een personeel van 7965 onderwijzers en onderwijzeressen, werden in 1898 bezocht door 348716 leerlingen, waaronder 109216 meisjes. Slechts door de kleinste helft der schoolplichtige kinderen werd de school bezocht, en vooral het schoolverznim der meisjes op het platte land is schrikbarend groot. De volksontwikkeling staat dan ook nog op een zeer laag peil. Het sterkste schoolbezoek heeft het distrikt Sjoemla. het zwakst is het in Köstendil. Verder waren er in 1896: 16 gymnasia, 120 middelbare scholen en 21 vakscholen. Sedert 1888 bestaat te Sofia een hoogeschool met faculteiten voor de geschiedenis en letteren, de rechten en de wis- en natunrknnde. Zij telde in 1900 40 hoogleeraren en leeraren en 409 stndenten. In Sofia bestaat ook nog een staatsdrukkerij, een dierentnin, een museum voor natunrlijke historie en een koninklijke bibliotheek. In Bulgarije heerscht volkomen vrijheid van godsdienst. Het grootste gedeelte der bevolking behoort tot de Grieksch-Orthodoxe kerk, die in Bulgarije een zelfstandige afdeeling vormt. Vroeger stond deze kerk onder den patriarch van Konstantinopel, maar sinds den 28sten Febrnari (12 Maart) 1872 is het Bulgaarsche exarchaat gevormd, met eigen hoofd. Dit hoofd draagt den titel van exarch en wordt door een synode van 4 leden ter zijde gestaan. Het land is verdeeld in 11 hisdommen. De hisschoppen worden door den Staat bezoldigd; de exarch ontvangt jaarlijks 207327 frcs., als vergoeding voor thans opgeheven kerkelijke belastingen. Tot dit exarchaat hehooren bniten Bnlgarije nog de hisdommen van Ochrida en Skoplje, henevens de in 1894 gestichte hisdommen van Nevrokop en Kopruln. Van de 92 kloosters is het meest heroemd het Rilooklooster op het Rilogebergte, gelegen aan de Macedonische grens. De Grieken hebben in het land 5, de R.

Katholieken 2 bisschoppen. De Protestanten zijn proselieten van Amerikaansche Methodisten.

Er verschijnen in Bulgarije 89 tijdschriften en couranten, waarvan bijna de helft in Sofia en bijna alle met een staatkundige kleur.

Bestuur. Bulgarije is een constitutioneele monarchie, als een vazalstaat van Turkije. De kroon is rechtstreeks erfelijk in de mannelijke lijn. De grondwet van 16 (28) April 1879 werd den 15den (27sten) Mei 1893 herzien. De vorst (Knjas) voert in de ambtelijke stukken den titel van Carsko Visocestvo, d. w. z. koninklijke hoogheid, en heeft zijn residentie te Sofia. De Nationale Vergadering (Narodno Sohranie) bestaat uit 158 afgevaardigden, of één op elke 20000 inwoners, rechtstreeks door het volk gekozen met algemeen stemrecht. De voor vijf jaar gekozen afgevaardigden moeten 30 jaren oud zijn en de kunst van lezen en schrijven verstaan. Personen in militairen dienst, monniken en beamhten van het kiesdistrikt zijn volgens de wet van den 17den (29) December 1880 niet verkiesbaar. De kiezers moeten 21 jaren oud zijn. De Nationale Vergadering komt jaarlijks éénmaal bijeen, en wel van den 15den October tot den 15den December. In bijzondere gevallen kunnen buitengewone zittingen belegd worden. Voor buitengewone zaken, zooals grondwetsherziening, het kiezen van een vorst, de instelling van een regentschap, enz. wordt een vergadering in dubbelen getale bijeengeroepen. Alle staatsburgers zijn gelijk voor de wet; adeldom mag niet worden verleend. De ministers zijn verantwoordelijk aan den vorst en aan de Nationale Vergadering. Er zijn 8 ministeries: Oorlog, Buitenlandsche Zaken (waaronder de godsdienst), Binnenlandsche Zaken, Financiën, Justitie, Onderwijs en Waterstaat, Handel en Nijverheid. In Juni 1901 werd het land opnieuw in distrikten (12) ingedeeld, nl.: 9 in Bulgarije: Sofia, Köstendil, Vidin, Vraca, Plevna, Tirnova, Roestjoek, Soemen en Varna, en 3 in Oost-Roemelië: Philippopel, Stara-Zagora en Boergas. Aan het hoofd van een distrikt staat een distriktsdirecteur met een distriktsraad. Deze laatste bestaat uit een president, 4 werkelijke en 4 eereleden. Deze worden door de kiezers gekozen en hunne verkiezing wordt door den vorst bekrachtigd.

In Sofia bevindt zich een Hof van Cassatie; verder zijn er 3 arrondissements- en een groot aantal distriktsrechtbanken. Voor kleine geschillen bestaat er nog een vredegerecht. Door de voorloopige Russische administratie tijdens de occupatie werd een regeling ingevoerd voor het civiel- en het crimineelproces, die den grondslag vormt van het tegenwoordig procesrecht. In alle andere opzichten gelden de Turksche wetten, zooals die vervat zijn in de verzameling van *Aristarchi-Bei.* Zoo geldt o.a. de Turksche Code pénal ook voor Bulgarije. De Nationale Vergadering heeft echter een strafwetboek samengesteld voor de vredesrechtbanken.

Het wapen van Bulgarije (zie de afb.) vertoont een schild, door een kroon gedekt; dit schild vertoont op een donkerrood veld een voortschrijdenden, gekroonden, gouden leeuw. Als schilddragers fungeeren twee gonden leeuwen, in den linkervoorpoot een wit-groen-rood gekleurd baniertje met dwarsbanen dragend. Het geheel wordt omsloten door de gekroonde, roode koninklijke wapentent, waarvan de baldakijn met gouden kroontjes bezet is. De nationale kleuren des lands zijn wit, groen, rood (van boven af) in horizontale banen.

Wapen van Bulgarije.

Volgens het budget van 1905 bedroegen de inkomsten 111920000, de uitgaven 111903281 frcs. Daarvan werd opgebracht: door de belastingen 94510000 frcs., door de spoorwegen 13675000 frcs. De schuld bedroeg in Juni 1905: 339889562 frcs. In Juli 1905 werd de laatste leening aangegaan van 80 millioen frcs.

Leger en Vloot. Volgens de wet van Januari 1904 is ieder mannelijk Bulgaar van zijn 20ste tot zijn 47ste jaar dienstplichtig, waarvan de infanterie 2 jaar, de andere wapens 3 jaar actief dienen moeten en daarna tot de reserve behooren. Mohammedanen kunnen zich vrij koopen voor 500 frcs. In vredestijd bestaat het leger uit 9 divisies, elk van 2 brigades, samen 36 regimenten infanterie van 2 bataljons in vredes- en 4 in oorlogstijd. De cavalerie bestaat uit 5 regimenten en 6 divisies (halve regimenten). De 54 batterijen artillerie zijn vereenigd tot 9 brigades, elk van 2 afdeelingen; daarnaast heeft men 1 brigade bergartillerie van 3 afdeelingen, samen 9 batterijen sterk. Verder behooren tot het leger 3 bataljons vestingartillerie, een spoorwegbataljon en 9 bataljons mineurs. In vredestijd bestaat het leger uit 52457 man. De infanterie is bewapend met Oostenrijksche Mannlichergeweren (8 mm. kaliber), die in Steyr vervaardigd zijn. De vloot bestaat uit een jacht, 4 stoomschepen, 7 sloepen, 3 torpedoharkassen, 1 zeil- en 1 opleidingsschip. Voor de opleiding der officieren bestaat een krijgsschool te Sofia. Deze stad wordt door 4 forten beschermd. Andere vestingwerken worden nog gebouwd bij Slivnica en Belogradzik, alle van een half-permanent karakter.

Geschiedenis. De oudste bewoners van het land waren stammen der *Thraciërs*, waaronder, naast de *Daciërs* en de *Geten*, de *Moesiërs* een zoo belangrijke rol speelden, dat de Romeinen het land tusschen den Donau en den Balkan, dat onder *Augustus* aan het Romeinsche rijk werd toegevoegd, Moesia noemden. Het stroomgebied van

de Maritza benevens de landstreek om Sofia behoorden tot de provincie Thracië. De oorspronkelijke bewoners aan den Donau ondergingen meer den invloed der Romeinen, de bewoners van het binnenland, dien der Grieken. Gedurende den tijd der Groote Volksverhuizing drongen, na den aftocht der Germanen, Goten, enz., de Slaven door tot aan den benedenloop van den Donau en begonnen in de 6de eeuw invallen te doen in de provinciën van het Oost-Romeinsche rijk. In de 7de eeuw hadden zich reeds Slavische stammen gevestigd in Moesië, maar in het jaar 680 drongen de Bulgaren over den Donau en onderwierpen er de Moesische Slaven. Hun eerste koning heette *Asparoech.* Zijn opvolgers vielen spoedig daarop het Oost-Romeinsche rijk aan, welks keizer *Nicephorus I* in 811 sneuvelde in een slag tegen *Chan Kroem*, die daarop ook Konstantinopel belegerde. *Lodewijk de Vrome* had te strijden tegen *Kroem's* opvolger *Omortag* in de door *Karel den Groote* veroverde landen aan de Save. In 864 nam de Bulgaarsche vorst *Boris* onder Griekschen invloed het Christendom aan en liet zich met het grootste deel van zijn volk doopen. Hunne oorlogzuchtige neigingen ondergingen echter door dien doop geen verandering. *Symeon* (890—927), de zoon van *Boris*, belegerde driemaal Konstantinopel en veroverde het land tot aan de Adriatische zee in Albanië. Servië en Konstantinopel werden aan hem schatplichtig. Hij en zijn opvolgers noemden zich czaren of keizers. Aan zijn kerk werd onafhankelijkheid van den patriarch van Konstantinopel toegestaan. Maar onder *Symeon's* zoon *Peter* scheurde het westelijk stuk zich los van het Bulgaarsche rijk. In 971 onderwierp keizer *Johannes Tzimiskes* Oost-Bulgarije met de hoofdstad Preslav (bij Sjoemla) en maakte het tot een provincie, terwijl zijn opvolger *Basilius II* na heftigen strijd het West-Bulgaarsche rijk. met de hoofdstad Ochrida, veroverde. Bij het uiteenvallen van het Byzantijnsche rijk scheurde Donau-Bulgarije zich in 1186 daarvan los, onder de leiding der gebroeders *Peter* en *Asen*, en zoo ontstond een nieuw Bulgaarsch rijk, met Tirnova tot residentie. Dit bereikte zijn hoogsten bloei onder *Asen II* (1218—1241), die het rijk bijna weer denzelfden omvang gaf als het onder *Symeon* had bezeten. Maar nog in de 13de eeuw werd het gebied van Bulgarije zeer verkleind door de Byzantijnen; tevens had het land veel te lijden van de invallen der Tataren van Zuid-Rusland en in de 14de eeuw ook van die der Klein-Aziatische Turken. De czaar *Joannes Sjisjman* werd omstreeks het jaar 1366 schatplichtig aan den Turkschen sultan *Moerad I*, waarop *Bajazet* in 1393 een einde maakte aan het rijk van Tirnova, terwijl *Sjisjman* in de gevangenis overleed.

Onder de Turksche heerschappij verloren de Bulgaren langzamerhand al hunne nationale eigenschappen. Ook ging de onafhankelijkheid van den godsdienst verloren. Een verbetering trad eerst in, toen in 1835 de eerste nationale lagere school werd opgericht te Gahrovo, door de bijdragen van Bulgaarsche kooplieden uit Odessa. Daarop ontstond door de jong-Bulgaarsche beweging spoedig een literatuur, bestaande uit geschriften voor het volk en schoolboeken. In 1844 verscheen het eerste Bulgaarsche tijdschrift. Het aantal volksscholen nam daarop gestadig toe, terwijl tevens de welvaart eenigszins verbeterde. Bovendien kwam er onder de bevolking een levendige beweging op kerkelijk gebied. De hooge geestelijkheid van Bulgarije was sinds het midden van de 18de eeuw bijna uitsluitend van Grieksche afkomst en stond hij het volk niet best aangeschreven. Gedurende den Krimoorlog voerden de Bulgaren reeds zulk een hevige oppositie tegen de Grieksche geestelijkheid, dat de Porte hun eindelijk in 1870 het recht verleende, een eigen kerkelijk opperhoofd te hebben met den titel van exarch. Met deze kerkelijke beweging ging de drang naar meerdere staatkundige vrijheid gepaard, waarvan enkele pogingen tot opstand, aan de Servische grens en in den Balkan, het gevolg waren; maar deze werden spoedig onderdrukt. Tevens vormden zich toen groote geheime vereenigingen op de wijze der Grieksche hetaerie.

Na het uitbarsten van den opstand in Bosnië en Herzegowina in 1875 ontstond ook in Bulgarije een dreigende gisting, vooral veroorzaakt door het uitblijven der toegezegde hervormingen en door den toenemenden druk der belastingen. In Mei 1876 kwamen eenige steden in de Sredna-Gora in opstand, maar deze werden door Turksche troepen weer onderworpen. Andere pogingen tot opstand, in den Balkan bij Gahrovo en Kotel hadden evenmin, een gunstigen afloop. De Mohammedaansche bevolking, door de beweging der Christenen verhitterd, richtte daarop onder deze een gruwelijke slachting aan. Tot aan het einde van Mei werden in de provinciën Philippopel en Tirnowa meer dan 10000 weerlooze Christenen (het was hun niet geoorloofd wapenen te dragen) van beiderlei kunne en van elken leeftijd vermoord. Deze „Bulgarian massacres" baarden een geweldige opschudding in westelijk Europa (Brieven van *Gladstone*) en leidden in 1876 tot de Conferentie van Konstantinopel, waar de organisatie werd ontworpen van twee zelfstandige Bulgaarsche provinciën met de hoofdsteden Tirnova en Sofia en bestuurd door gouverneurs van den Christelijken godsdienst. Het voorstel werd echter door de Porte van de hand gewezen, zoodat de Conferentie in Januari 1877 onverrichter zake uit elkander ging. Daarop ontstond de Russisch-Turksche Oorlog, die een einde nam met den Vrede van San Stefano (3 Maart 1878), waarbij de stichting van een schatplichtig vorstendom Bulgarije werd vastgesteld. Dit zou aanvankelijk ook het grootste deel van Thracië en Macedonië omvatten, maar bij het Congres van Berlijn (13 Juli 1878) werden de tegenwoordige grenzen vastgesteld, terwijl Oost-Roemelië een Turksche provincie zou blijven onder een Christelijk gouverneur. Den 23sten Februari 1879 opende de Russische commissaris, vorst *Dondoekof*, te Tirnova de eerste constitueerende vergadering, die zou beraadslagen over het ontwerp voor een Bulgaarsche grondwet, dat door de Russische regeering was opgemaakt. Den 28sten April werd het ontwerp na een hevigen partijstrijd aangenomen en onderteekend en de vergadering vervolgens ontbonden. Onmiddellijk daarna vergaderde (den 29sten April) een nieuw gekozen groote Nationale Vergadering

voor de verkiezing van een vorst, en deze koos van de drie voorgestelde candidaten eenstemmig prins *Alexander von Battenberg*. De prins nam de waardigheid aan, werd door den Sultan erkend, legde den 9den Juli te Tirnova den eed af op de grondwet, hield den 13den Juli zijn intocht in de hoofdstad Sofia en nam van vorst *Dondoekof* de regeering over. Spoedig daarna braken er echter partijonlusten uit, waarbij de vorst zich voegde bij de conservatieven. De twee eerste ministeries traden weldra af, waarna een liberaal kabinet optrad met *Zankof* en later *Karawelof* aan het hoofd. Al deze partijwoelingen maakten, dat vorst *Alexander* den 9den Mei 1881 de regeering nederlegde en zich slechts onder bepaalde voorwaarden herkiesbaar stelde. Op de groote Nationale Vergadering te Sistov werden daarna (den 13den Juli) deze voorwaarden aangenomen, de grondwet voor 7 jaar geschorst en aan den vorst een buitengewone volmacht verleend. Maar het nieuwe ministerie werd bestreden door de conservatieven en door de liberale uitgewekenen, onder de leiding van *Karawelof*, van Oost-Roemelië uit. In Juli 1882 trad een ministerie op onder generaal *Sobolef*, met generaal baron *Alexander Kaulbars* als minister van Oorlog en verder conservatieve Bulgaren. De Russische generaals geraakten echter spoedig in strijd met de conservatieven, zoodat in Maart 1883 reeds weer een nieuw voorloopig Kabinet optrad. Toen echter later de partijen zich verzoend hadden, werd door het manifest van den 18den September 1883 de geschorste grondwet van Tirnova weer ingesteld. Daarop kwam eerst een coalitieministerie tot stand onder *Zankof*, en vervolgens trad een radicaal kabinet op (Juli 1884) onder *Karawelof*, onder wien reeds een beweging ontstond ten gunste van Macadonië en Oost-Roemelië. In deze laatste provincie organiseerde *Zacharias Stojanof* een geheim komplot, waaraan werd deelgenomen door tal van afgevaardigden van den landdag en door officieren. In den nacht van den 18den September 1885 brak in Philippopel de opstand uit, tengevolge waarvan eerst een voorloopige regeering werd ingesteld onder *Stranski* en daarna *Alexander von Battenberg* als vorst werd gekozen. Deze nam de waardigheid aan en verloor daardoor geheel de gunst van Rusland. Tevens verklaarden alle Groote Mogendheden, met uitzondering van Engeland, zich tegen deze schending van het Congres te Berlijn. Tegelijkertijd ontstonden er in Servië en Griekenland bewegingen, die een vergrooting van grondgebied verlangden. Daarop brak de Servisch-Bulgaarsche oorlog uit, die van den 13den tot den 28sten November 1885 duurde. De Serviërs rukten op Sofia aan, maar werden door vorst *Alexander* bij Slivnica verslagen en naar Servië teruggedrongen, terwijl de Servische stad Pirot werd ingenomen. De tusschenkomst van den Oostenrijkschen gezant graaf *Khevenhüller* maakte aan den oorlog een einde. De vrede werd den 3den Maart 1886 geteekend, en bevatte slechts één artikel, nl. over het herstellen der vriendschapsbetrekkingen. Door het protocol van Konstantinopel van den 5den April 1886 werd daarop de vorst van Bulgarije voor den tijd van 5 jaren benoemd tot gouverneur van Oost-Roemelië, waarop de organisatie van deze provincie werd samengesmolten met die van Bulgarije en de volksvertegenwoordiging van dit land aangevuld met afgevaardigden uit Oost-Roemelië.

Hiermede hielden echter de partijtwisten niet op. De eene drong aan op de onafhankelijkheid van Bulgarije, terwijl de andere den vorst ten val trachtte te brengen. In den nacht van den 20sten Augustus 1886 omsingelden de samenzweerders het paleis te Sofia, namen den vorst gevangen en brachten hem naar Reni in Russisch Bessarabië. De opstand had verder weinig succes, daar er een beweging ertegen ontstond onder *Stamboelof* en *Moetkoerof*, die den vorst in het land terugriep. *Alexander* verscheen den 3den September weer te Sofia, maar wegens de dreigende houding van Rusland deed hij den 7den September 1886 afstand van de regeering en verliet het land. Vóór zijn vertrek had hij een regentschap ingesteld, bestaande uit *Stamboelof*, *Moetkoerof* en *Karawelof*, benevens een ministerie onder voorzitterschap van *Radoslawof*.

Het regentschap geraakte spoedig in strijd met baron *Kaulbars*, den vertegenwoordiger van Rusland, waarop deze den 20sten November de diplomatieke betrekkingen met Bulgarije afbrak. De Nationale Vergadering koos daarop prins *Waldemar van Denemarken* tot vorst, maar deze nam de benoeming niet aan. Pogingen tot opstand werden onderdrukt, maar de regeeringspersonen waren het onderling zoo weinig eens, dat een spoedige verkiezing van een vorst zeer wenschelijk was. Den 7den Juli 1887 werd prins *Ferdinand van Coburg* tot vorst gekozen, die de benoeming aanvaardde en den 14den Augustus te Tirnova de grondwet bezwoer. Hij werd nòch door Turkije, nòch door Rusland, of de overige Groote Mogendheden erkend, maar hield zich toch staande met *Stamboelof* als ministerpresident. Verschillende pogingen tot samenzwering werden onderdrukt en o. a. majoor *Panitza* den 28sten Juni 1890 gefusilleerd; op *Stamboelof* werd een aanslag gepleegd en de minister van Financiën *Beltsjef* werd vermoord. Hierdoor ontdekte men het bestaan van een groote samenzwering, waarvan 4 deelnemers ter dood, anderen, waaronder *Karawlof*, tot langdurige gevangenisstraf werden veroordeeld. De vorst trad in het huwelijk met *Maria Louise van Parma* (20 April 1893), en de geboorte van een troonopvolger droeg veel bij tot de bevestiging van zijn positie. Reeds in 1892 had de Sobranja de grondwet in zooverre gewijzigd, dat de vorst en de eerste troonopvolger hun eigen godsdienst mochten belijden. In Mei 1893 werden nog een grooter aantal veranderingen aangebracht, waarna de regeering een gunstig verdrag met de Porte sloot over de kerkelijke en onderwijsaangelegenheden in Macedonië, waarbij aan verschillende wenschen der Bulgaren werd tegemoetgekomen. Langzamerhand ontstond echter tusschen *Stamboelof* en den vorst een minder gunstige verhonding, zoodat den 31sten Mei 1894 *Stamboelof* aftrad en *Stoilof* een nieuw kabinet vormde, waarin ook drie liberalen zitting hadden. Na de eerstvolgende verkiezingen behaalden echter de Russischgezinden en de regeeringspartij de overwinning, en nu trad *Stoilof* op met een nieuw kabinet zonder liberalen. Den 29sten December verleende de Sobranja een algemeene amnestie, waarin *Zankof* en *Karawlof* waren begrepen. Vervolgens werd een onderzoek van regeeringswege in-

gesteld omtrent het gedrag van *Stamboelof*, die echter als slachtoffer van een aanslag den 18den Juli aan zijn wonden overleed, terwijl men de regeering als medeplichtig aan dien moord beschouwde.

Na den dood van czaar *Alexander III* (1 November 1894) werd de verhouding met Rusland beter, en een volledige verzoening had plaats, toen vorst *Ferdinand* zich bereid verklaarde, zijn zoon te laten aannemen als lid van de Grieksch-Katholieke kerk, waarbij de Russische keizer als peetoom optrad. Den 14den Februari 1896 werd erfprins *Boris* in de kathedraal te Sofia plechtig gezalfd, in tegenwoordigheid van gezanten van den czaar en van den sultan, en den 14den Maart *Ferdinand* door den sultan erkend als vorst van Bulgarije en gouverneur van Oost-Roemelië. De Groote Mogendheden erkenden hem eveneens en Rusland knoopte weer diplomatieke betrekkingen aan. Onder het kabinet *Grekof* (Januari 1899) werd wel het ontwerp aangenomen tot het sluiten van een leening van 260 millioen francs, maar toch veroorzaakte de oppositie, dat *Grekof* vervangen werd door *Iwantsjof*. Deze leening kwam echter niet spoedig tot stand, zoodat de regeering, om in den geldnood te voorzien, 15—30 % inhield van de salarissen der ambtenaren, terwijl de koning de helft afstond van zijn civiele lijst. Tevens werd besloten de grondbelasting te veranderen in tienden, wat hier en daar opstanden veroorzaakte, die echter spoedig werden onderdrukt.

De vermoording van verschillende personen in Boekarest en een tegen den koning van Roemenie gesmeed komplot, dat zijn hoofdzetel te Sofia had, veroorzaakte diplomatieke verwikkelingen met dit koninkrijk, maar leverden geen oorlogsgevaar op. Twisten onder de leden van het Kabinet gaven in December 1900 aanleiding tot een hervorming daarvan en tot een ontbinding van de Sobranja. Daarop volgde het kabinet *Petrof*, en na de verkiezingen trad *Karawlof* in zijn plaats. Op aandrang van Rusland nam de regeering de hoofden van het Macedonische revolutionnaire comitee gevangen. Zij werden weliswaar vrijgesproken, maar de woelingen waren daardoor toch minder hevig geworden. De kritieke toestand van de geldmiddelen veroorzaakte echter ook spoedig den val van *Karawlof*, daar de Sohranja een leening, met de Fransche bank gesloten, weigerde goed te kenren. Het nieuwe kabinet *Danef* bestond daarua geheel uit aanhangers van *Zankof*, en toen de Sobranja een voorloopig budget verwierp, werd deze den 7den Januari 1902 ontbonden. De volgende verkiezingen vielen gunstig uit voor de regeering, waarop de leening van 106 millioen franks tot stand kwam.

De onlusten in Macedonië, die van Bulgarije uit werden gestenud, veroorzaakten moeilijkheden met Turkije, zoodat er zelfs gevaar bestond voor een oorlog. Rusland en Oostenrijk wisten weliswaar de onthinding van het Macedonisch comitee in Bulgarije te bewerken (Februari 1903), doch de rust keerde daarmede niet terug. Het ministerie trad af, en *Petrow* aanvaardde weer het bewind, ontbond de Sohranja en riep, daar de houding van Turkije steeds meer dreigend werd, de tusschenkomst der Groote Mogendheden in. Na langdurige onderhandelingen met Turkije, kwam in April 1904 eindelijk een verdrag met de Porte tot stand, waarbij o. a. terugkeer en amnestie werd toegestaan aan de gevluchte Macedoniërs.

Bulhao-Pato, *Raimundo Antonio de*, een Portugeesch dichter, werd geboren te Bilbao, den 3den Maart 1829, en woont sedert 1837 te Lissabon. Zijn gedichten hebben grootendeels een romantisch karakter. Hij gaf de „Cartas de Alfonso de Albuquerque" (Lissabon, 1884) uit, als voorzitter van de afdeeling der Academie van Wetenschappen, die belast is met de uitgave van de „Monumentos ineditos".

Bull (stier) beteekent in de spreektaal der Engelschen een belachelijke uitdrukking, die in strijd is met het gezond verstand, maar tevens iets geestigs of verrassends heeft. De Engelschen stellen vooral veel bull's op rekening van de Ieren, zoodat een „Irish bull" ongeveer evenveel beteekent als een „Kamper ui". *John Bull* is een schertsende benaming voor het Engelsche volk. Zij is het eerst gebruikt door *Swift* of misschien afkomstig van *John Arbuthnot's* „History of John Bull" (1712), een tegen de Whigs gericht pamflet. In Engeland zelf geldt deze uitdrukking als het symbool van nationale deugden, in het buitenland duidt men er echter de ruwheid van het Engelsche volk mede aan.

Bull, *John*, spotnaam voor het Engelsche volk. Zie *Bull*.

Bull, *John*, een Engelsch organist, geboren in 1563 in Somersetshire, wijdde zich reeds vroeg aan de muziek, als koorknaap van de Koninklijke kapel, en werd doctor en professor in de muziek en hoforganist te Oxford. Daar hij onbekend was met de Latijnsche taal, ontving hij verlof, college te geven in het Engelsch. Dit bezorgde hem grooten toeloop en bevorderde zeer de uitbreiding der muzikale kennis onder het volk. In 1601 en 1602 reisde hij als virtuoos op het orgel en klavier in Nederland, Frankrijk en Duitschland en vond er grooten bijval. In 1617 begaf hij zich naar Antwerpen, waar hij organist werd in de kathedraal en den 12den Maart 1628 overleed. Ten onrechte werd door *Jer. Clarke* beweerd, dat hij de vervaardiger is der melodie van „God save the King". Intusschen bespeurt men in de door hem gecomponeerde stukken groote verdiensten met betrekking tot de verbetering van het contrapunt.

Bull, *Ole Bornemann*, gewoonlijk *Ole Bull* genaamd, een beroemd Noorsch vioolspeler, werd geboren te Bergen in Noorwegen, den 5den Februari 1810. Hij toonde grooten aanleg voor muziek, maar studeerde eerst in de theologie en daarna in de rechten. In 1831 trad hij te Parijs op, waarheen hij *Paganini* gevolgd was, en sloot zich als componist en virtuoos hij hem aan. Hij hereisde Italië, Frankrijk, Engeland, Schotland, Ierland en Amerika (1844). In 1848 ging hij naar Bergen terug en stichtte er op eigen kosten een schouwburg. Vervolgens deed hij nieuwe kunstreizen in de Oude en Nieuwe Wereld en overleed den 17den Augustus 1880 bij Bergen, waar in 1901 een standbeeld voor hem werd opgericht. *Bull* componeerde vooral op effect berekende stukken over Skandinavische motieven.

Bull, *Abraham Johannes de*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam, den 11den December 1823. Reeds vroeg vonden zijn gedichten „De ledige stoel", en geschreven hij een gravure,

„Bach te Dresden" grooten bijval. Voorts leverde hij: „Een beeld der toekomst" (1849), waarvoor hij als motto gebruikte, de gedachte van *des Amorie van der Hoeven*: „Uit de Roomsche Petruskerk en de Protestantsche Paulus-kerk zal de Evangelisch-Katholieke Johanneskerk zich ontwikkelen", „De val van Jerusalem" (met *J. van Lennep*, 1850), „Verspreide gedichten" (1853; 3de druk, 1862), „Novellen" (1853), „Naar de natuur", verspreide novellen en schetsen (1859), „Binnenhuisjes" (1861) en „Velerlei gedichten, oud en nieuw" (1863). Ook verscheen een verzameling van zijn gedichten in 1871, terwijl hij talrijke bijdragen leverde in jaarboekjes en tijdschriften. Gedurende een reeks van jaren was hij redacteur van de „Amsterdamsche Courant".

Bullant, *Jean*, een Fransch architekt, werd waarschijnlijk omstreeks 1525 te Ecouen geboren. Hij studeerde te Rome en kreeg vervolgens van den connétable van Montmorency de opdracht, den omstreeks 1530 begonnen bouw van het slot te Ecouen te voltooien. Hierdoor vestigde *Bullant* zijn naam en bij een decreet van den 25sten October 1557 werd hij benoemd tot opzichter van alle gebouwen der Fransche kroon. Na den dood van *Hendrik II* viel hij in ongenade en eerst in 1570 werd hij benoemd tot architekt van koningin *Catharina de Medici* en tot opzichter harer gebouwen en voltooide als zoodanig de Tuileriën. Ook leidde hij de werkzaamheden aan het kasteel te Fontainebleau en voerde hij de koningsgraven te St. Denis uit. In de laatste, door hem uitgevoerde gedeelten van het kasteel van Ecouen, heeft hij de vormen der Italiaansche renaissance harmonisch met de eigenaardigheden van den nationalen stijl verbonden. Hij schreef: „Reigle genéralle d'Architecture des cinq manières de colonnes" (Parijs, 1564—1568). *Bullant* overleed den 10den October 1578 te Parijs.

Bullart, *Izaak*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Rotterdam, den 5den Januari 1599, ontving zijn opvoeding aan een Jezuïetenschool te Bordeaux, werd te Atrecht bestuurder van de bank van leening en later rentmeester van het klooster St. Vaast, in 1647 door koningin *Anna van Oostenrijk* benoemd tot ridder van St. Michiel, en overleed den 17den April 1672. Hij had een kostbare boekerij bijeenverzameld, voorts talrijke gedenkschriften en portretten, als bouwstoffen voor een werk, hetwelk, door zijn zoon voltooid, verscheen onder den titel: „Académie des sciences et des arts, contenant les vies et les éloges historiques des hommes illustres, etc." (1682, 2 dln. folio).

Buller, *Sir Redvers Henry*, een Engelsch generaal, werd geboren in 1839. Hij nam dienst in 1858 en maakte de volgende oorlogen mede: in 1860 den oorlog met China, in 1870 de Red-River-expeditie, van 1873—1874 den Ashantioorlog en van 1878—1879 den Zoeloeoorlog. Verder nog den Boerenoorlog van 1881 en den Egyptischen veldtocht van 1882. In 1884 werd hij generaal-majoor, en gedurende den oorlog tegen den Mahdi, van 1884—1885, was hij chef van den generalen staf van generaal *Wolseley*. Bij het uitbreken van den Boerenoorlog in 1899 werd hem het opperbevel opgedragen over de Britsche troepen. Bij zijn poging, om Ladysmith te ontzetten, leed hij den 15den December een nederlaag bij Colenso, waarna het bevel werd overgedragen aan lord *Roberts*, terwijl *Buller* de operaties rondom Ladysmith bleef leiden. Het gelukte hem die plaats te ontzetten, den 28sten Februari 1900. Hij keerde in October 1900 naar Engeland terug, werd in 1901 benoemd tot opperbevelhebber van Aldershot, maar nog in het zelfde jaar op pensioen gesteld, omdat hij dienstgeheimen had geopenbaard, om zich tegen afkeurende kritiek te verdedigen.

Bulletin, afkomstig van het Latijnsche woord *bulla* en het Italiaansche *bulletino*, is een korte bekendmaking, die met zekere tusschentijden gedaan wordt, bijv. van een geneesheer over den toestand van een zieke, of van een generaal over den staat van zaken na een veldslag. Ook berichten van vergaderingen van geleerde lichamen, alsmede verzamelingen van door hunne leden geleverde opstellen noemt men wel bulletins, zooals die der St. Petersburgsche en Belgische Academie en het „Bulletino" van het Archaeologisch Instituut to Rome. De officieele verzameling van wetten der eerste Fransche Republiek heette „Bulletin des lois".

Bullinger, *Heinrich*, een der Zwitsersche Hervormers, werd geboren in Zwitserland te Bremgarten in Aargau, den 18den Juli 1504. *Heinrich* werd eerst naar een school te Emmerik gezonden en begaf zich toen naar Keulen. Het lezen der werken van *Luther* en de studie der kerkgeschiedenis deden hem overhellen naar de zijde der Hervorming, en toen hij in 1523 als leeraar in een klooster bij Zürich geplaatst was, maakte hij zich bij de ijverige R. Katholieken te Zog zoo gehaat, dat zijn leven gevaar liep. Toen *Zwingli* in 1528 naar Bern reisde, om er twistgesprekken over den godsdienst te houden, benoemde de regeering van Zürich *Bullinger* tot zijn reisgenoot. Deze werd in datzelfde jaar tot geestelijke gewijd, en zijn rede, op het Pinksterfeest van 1529 te Bremgarten gehouden, was oorzaak, dat de gemeente de zijde der Hervorming koos en hem tot haren leeraar benoemde. Na den slag bij Kappel (1531) vluchtte hij en ging naar Zürich, waar hij als opvolger van *Zwingli* werkzaam was. Sedert dien tijd was hij het hoofd der Zwitsersche kerk en trad op tegen *Bucers* „Concordia" en tegen de leer van het avondmaal van *Luther*. Ook vervaardigde hij de eerste Helvetische of de tweede Bazelsche Confessie (1536), vereenigde zich in 1549 met *Calvijn* en gaf in 1566 een tweede Helvetische Confessie, waaraan men zich langen tijd hield. *Bullinger* overleed den 17den September 1575. Behalve zijn talrijke eigen geschriften, gaf hij in 1543 die van *Zwingli* uit. In handschrift liet hij achter: „Geschichte der Eidgenossen" (4 dln.) en „Reformationsgeschichte" (3 dln., Zürich, 1838—1840). Tevens schreef hij: „Ein schön spil von Lucretia und Brutus" (Bazel, 1533) en over zichzelf heeft hij geschreven in zijn handschrift „Diarium".

Bullion-commissie is de naam van de parlementaire commissie, die in 1810 in Engeland werd benoemd tot onderzoek van de zoogenaamde „bank-restriction". Zij bracht het rapport uit, getiteld: „Report on the high price of gold bullion". Daarin werden de grondstellingen neergelegd, die later meer en meer geldend zijn geworden voor de Engelsche bankpolitiek. Het goud was toenmaals

aanmerkelijk in prijs gestegen, terwijl de banknoten niet inwisselbaar waren. In het rapport werd aangedrongen op onvoorwaardelijke inwisselbaarheid van het bankpapier. De aanhangers van de grondstellingen van dit rapport heeten Bullionisten.

Bull-Run is een zijrivier van de Potomac, ten zuidwesten van Washington, bekend door de in de omgeving geleverde veldslagen van den 21sten Juli 1861 en den 29sten en 30sten Augustus 1862, waarbij de Zuidelijken werden verslagen.

Bully, *Roger de*, een Fransch schrijver, die zichzelf *de Beauvoir* noemde, werd den 28sten November 1809 te Parijs geboren. Hij was een geestdriftig aanhanger der romantische school en schreef een groot aantal romans, die echter slechts een voorbijgaand succes hadden, zooals bijv.: „L'écolier de Cluny" (1832), „L'hôtel Pimodan" (1846—1847). Ook verschenen van hem enkele bundels poëzie en verschillende vaudevilles (gezamenlijk met *Mélesville*). Hij overleed den 27sten April 1866. Zijn vrouw, van zichzelf *Doze* geheeten, geboren in 1822 en in 1850 van *Bully* gescheiden, was een gevierde tooneelspeelster. Zij schreef eenige blijspelen en „Les confidences de Mlle Mars" (1855, 4 dln.).

Bulmerincq, *August von*, een Duitsch-Russisch rechtsgeleerde, geboren den 12den Augustus (31sten Juli) 1822 te Riga, studeerde te Dorpat en Heidelberg in de rechten, vestigde zich in 1853 te Dorpat als privaatdocent en werd er in 1856 buitengewoon en in 1858 gewoon hoogleeraar in het staats- en volkenrecht. In Dorpat werkte *Bulmerincq* voor den geestelijken en materieelen vooruitgang der Oostzeeprovinciën en deed er het eerste landhuishondelijk congres en de eerste industrietentoonstelling houden en stichtte in 1863 de „Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbfleisz und Handel". Wegens zijn geschriften: „Das Asylrecht in seiner geschichtlichen Entwickelung" (1853), „De natura principiorum juris inter gentes positivi"(1856) en „Die Systematik des Völkerrechts" (1858) werd hij uitgenoodigd, om mede te werken tot de oprichting van het „Institut de droit international" te Genève (1873). Daarom verhuisde hij in 1875 naar Duitschland en was sedert 1877 bij genoemd Instituut werkzaam als verslaggever over het zeeoorlogsrecht en van 1887—1888 president er van. In 1882 werd hij hoogleeraar in het staatsrecht te Heidelberg. *Bulmerincq* overleed den 18den Augustus 1890 te Stuttgart. Behalve bovengenoemde werken schreef hij: „Praxis, Theorie und Kodification des Völkerrechts" (Leipzig, 1874), „Das Völkerrecht" (Freiburg, i. Br. 1884) en „Die Staatsstreitigheiten und ihre Entscheidung"(Hamburg, 1889).

Bülow, *Friedrich Wilhelm*, vrijheer *von*, graaf *von Dennewitz*, een Pruisisch generaal, werd geboren den 16den Februari 1755, te Falkenburg in de Altmark, trad op 14-jarigen leeftijd in dienst en maakte den Beierschen-Successie-oorlog mede. In 1793 werd hij, als majoor, gouverneur van prins *Louis Ferdinand van Pruisen* en maakte den oorlog mede tot aan den Vrede van Bazel. Als luitenant-kolonel verdedigde hij Thorn in 1806, werd in 1807 bij Waltersdorf gewond en in 1808 bevorderd tot generaal-majoor en brigade-generaal. In 1812 werd hij benoemd tot gouverneur-generaal van Oost- en West-Pruisen, in 1813 belegerde hij als luitenant-generaal Stettin, sloeg den 5den April de Franschen bij Möckern, nam Halle in en trok over de Elbe achterwaarts, om Berlijn tegen *Oudinot* te dekken, hetgeen hem door den slag bij Luckau gelukte. Na den wapenstilstand was hij, onder het opperbevel van den kroonprins van Zweden, bevelhebber van het 3de Pruisische legerkorps en redde Berlijn door den slag van Groszbeeren voor de tweede en door dien van Dennewitz voor de derde maal. Vervolgens nam hij deel aan de belegering van Wittenberg, streed in den slag bij Leipzig en hielp deze stad veroveren, waarna hij in Nederland viel, Doesburg, Arnhem en Zutfen stormenderhand innam, den 2den December zijn hoofdkwartier te Utrecht vestigde en Gorinchem en 's Hertogenbosch omsingelde. In het begin van 1814 rukte hij van Breda voorwaarts, sloeg den vijand bij Hoogstraten, bombardeerde Antwerpen, trok binnen Brussel, bemachtigde La Fère en Soissons, vereenigde zich met het Silezische leger, nam den 9den en 10den Maart onder *Blücher* deel aan den slag van Laon en later aan de inneming van Parijs. Tot loon voor zijn uitstekende diensten benoemde de koning hem tot generaal der infanterie, waarna hij in den erfelijken gravenstand *(von Dennewitz)* werd opgenomen. Na den vrede werd hij nogmaals gouverneur-generaal van Oost- en West-Pruisen, en toen de oorlog in 1815 weder uitbarstte, zag hij zich benoemd tot bevelhebber van het 4de Pruisische legerkorps. Wegens een te laat ontvangen bevel was hij niet tegenwoordig bij den slag van Ligny, maar door geforceerde marschen wist hij zich te vereenigen met *Blücher*, zoodat hij niet weinig bijdroeg tot de overwinning bij Waterloo. In 1816 keerde hij naar Koningsbergen terug en werd er commandeerend generaal. Hij overleed aldaar, den 25sten Februari van dat jaar. *Bülow* heeft verschillende motetten en een mis gecomponeerd en den 51sten en den 100sten psalm op muziek gebracht. In 1822 werd te Berlijn een standbeeld voor hem opgericht.

Bülow, Adam Hendrik Dietrich, vrijheer *von*, een broeder van den voorgaande en schrijver over krijgs- en staatkundige aangelegenheden, werd geboren te Falkenberg in 1757, ontving zijn opleiding aan de militaire school te Berlijn en werd hij de kurassiers geplaatst. In 1790 nam hij zijn ontslag en vocht vervolgens onder den Oostenrijkschen generaal *Schönfeld* in de Nederlanden. In 1792 ging hij alleen naar Amerika, in 1795 met zijn broeder en verloor er zijn geheele vermogen. In Berlijn teruggekeerd, schreef hij zijn voornaamste werk: „Geist des neuen Kriegssystems" (1798, 3de druk 1835), waarin hij taktiek en strategie van elkaar scheidde en de krijgsoperatiën op wiskundige berekeningen en figuren grondvestte. Later woonde hij te Londen, waar hij wegens schuld in de gevangenis gezet werd, en te Parijs en werd in 1804 verbannen. Hij keerde naar Berlijn terug en schreef: „Lehrsätze des neuern Kriegs" (1805), „Prinz Heinrich von Preussen. Kritische Geschichte seiner Feldzüge" (2 dln., Berlijn, 1805)

en „Neue Taktik der Nenern, wie sie sein sollte" (2 dln., Leipzig, 1805). Zijn met bijtende satire geschreven boek „Der Feldzug von 1805" (2 dln., Leipzig, 1806) bracht hem op aandringen van den Russischen gezant in de gevangenis, eerst in Berlijn en daarna in Kolberg, vanwaar hij in 1807 naar Riga werd overgebracht. Hier schijnt hij nog hetzelfde jaar in armoede gestorven te zijn. De geschriften van *von Bülow* hebben grooten invloed gehad op de ontwikkeling der krijgswetenschappen.

Bülow, *Ludwig Friedrich Victor Hans*, graaf *von*, een Pruisisch staatsman, werd geboren den 14den Juli 1774, te Essenrode in Lüneburg. Nadat hij de ridderacademie te Lüneburg en de nniversiteit te Göttingen bezocht had, werd hij kamerreferendaris en later assessor te Bayreuth, in 1801 raad van Oorlog en van domeinen te Berlijn, in 1804 kamerpresident te Maagdenburg, in 1807 staatsraad in het koninkrijk Westfalen en kort daarna minister van Financiën aldaar. Onder de moeilijkste omstandigheden organiseerde hij aldaar de belastingen en bracht de financiën van den staat weer in orde. Koning *Jerôme* verhief hem in den gravenstand, en deze onderscheiding werd later door den koning van Pruisen bevestigd. Hij werd echter bij eerstgenoemden verdacht gemaakt, ontving den 7den April 1811 zijn ontslag, wijdde zich op zijn landgoed aan de stndie der staatswetenschappen en werd in 1813 door den koning van Pruisen met de portefeuille van Financiën belast. Zeer tegen den zin der meerderheid trachtte hij bezninigingen in te voeren op de militaire nitgaven, zoodat vele wetsontwerpen in den staatsraad werden verworpen. In 1817 werd hij minister van Handel, en Nijverheid en in 1825 benoemde de koning hem tot opperpresident van Silezië. Nauwelijks had hij die betrekking aanvaard, toen hij den 11den Augustus 1825 te Landeck overleed.

Bülow, *Frederik Hendrik von*, een Deensch generaal, geboren te Nustrup in Sleeswijk, den 4den Februari 1791, werd in 1804 officier en nam in 1807 deel aan de gevechten tegen de Engelschen. Bij het nitbarsten van den Sleeswijk-Holsteinschen oorlog (1848) was hij commandant eener brigade en vocht tegen de Duitsche bondstroepen. Door een nitval nit Fredericia dwong hij den 6den Juli 1849 generaal *Bonin* tot den aftocht. Na het eindigen van den oorlog werd hij generaal en chef in Sleeswijk en vervolgens op Seeland tot 1855. Hij overleed op Sandberg, den 16den Juni 1858, en op het kerkhof van Düppel werd in 1861 een monument voor hem opgericht.

Bülow, *Heinrich*, vrijheer *von*, een Pruisisch staatsman, werd geboren te Schwerin, den 16den September 1792, studeerde te Jena, Heidelberg en Genève in de rechten, en nam deel aan den veldtocht van 1813—1814. Na den Tweeden Vrede van Parijs was hij werkzaam aan het departement van den minister *Wilhelm von Humboldt* en volgde hem in 1817 als raad van legatie naar Londen, waar hij vervolgens tot zaakgelastigde werd aangesteld. In 1820 huwde hij met diens jongste dochter. Na verloop van eenige jaren keerde hij terug naar Berlijn, waar hij aan het departement van Bnitenlandsche Zaken werd toegevoegd. In 1827 werd hij gezant te Londen, nam er deel aan de conferentiën over de Nederlandsch-Belgische aangelegenheden, aan het sluiten van het verdrag der Vier Mogendheden omtrent de Oostersche zaken en aan het tot stand brengen van een handelsverdrag tusschen Groot-Brittannië en het Tolverbond. In 1841 zag hij zich benoemd tot gezant bij den Bondsdag te Frankfort aan de Main, doch werd reeds den 2den April 1842 met de portefenille van Buitenlandsche Zaken belast. Hij trad af in 1845, en overleed te Berlijn, den 6den Februari 1846.

Bülow, *Karl Eduard von*, een Duitsch romanschrijver, werd geboren in het Pruisische hertogdom Saksen, den 17den November 1803, op het landgoed Berg vor Eilenburg, en wijdde er zich aan de nniversiteit te Leipzig aan de studie der onde talen. Daarna verhuisde hij naar Dresden, waar hij betrekkingen aanknoopte met de meest gevierde letterkundigen van dien tijd, o. a. met *Elisa von der Recke* en *Tieck*. In 1842 ging hij op reis naar Italië, hield hij afwisseling zijn verblijf te Stuttgart en te Berlijn, en betrok in 1849 het onde slot Oetlishausen in Thurgau, waar hij den 16den September 1853 overleed. Hij werd het eerst bekend door zijn: „Novellenbuch" 1834—1836, 4 dln.) met 100 novellen nit den vreemde, een „Neues Novellenbuch" (Brunswijk, (1841) en een aantal oorspronkelijke werken, van welke wij noemen: „Novellen" (Stuttgart, 1846—1848, 3 dln.) en „Eine allerneueste Melusine" (Frankfort, 1849), terwijl hij vele opstellen in tijdschriften geleverd en van een groot aantal werken nieuwe nitgaven bezorgd heeft, o. a. „H. von Kleists Leben und Briefe" (Berlijn, 1848).

Bülow, *Hans von*, een zoon van den voorgaande, pianist en componist, werd den 8sten Januari 1830 te Dresden geboren. Hij ontving zijn eerste onderricht in het pianospel van *F. Wieck* en dat in de compositie van *Eberwein*. In Stuttgart, waar hij sedert 1846 het gymnasium bezocht, trad hij voor het eerst als pianist op. In 1848 ging hij naar de hoogeschool te Leipzig, om er in de rechten te studeeren, maar zette tevens onder de leiding van *Hauptmann* zijn muzikale studiën voort. In Berlijn sloot hij zich in 1849 als medewerker aan de „Avondpost" aan bij de nieuwe richting van *Wagner*, wijdde zich vervolgens geheel aan de muziek en ontving van 1850—1851 te Zürich van *Wagner* les in het dirigeeren. Van hier begaf hij zich in 1851 naar Weimar, om zijn laatste onderricht te ontvangen van *Liszt*, wiens schoonzoon hij later werd. Na verschillende kunstreizen vestigde hij zich in 1854 te Berlijn, waar hij als leeraar in het pianospel werkzaam was aan het Steinsche conservatorium en in 1858 benoemd werd tot koninklijk hofpianist. In 1864 vertrok hij naar München als hofpianist en werd in 1867 de leider der koninklijke muziekschool, benevens hofkapelmeester aldaar. Onder de leiding van *von Bülow* had in 1865 de eerste opvoering plaats van „Tristan und Isolde" en in 1868 de eerste opvoering van de „Meistersinger". Hiermede eindigde echter zijn werkzaamheid te München, daar zijn vrouw zich in 1869 van hem scheidde en zich verbond met *Wagner*. *Von Bülow* ging te Florence wonen, waar hij twee jaren in stilte voor zijn studie

leide. Vervolgens begon hij zijn roemvolle reizen als pianist, die hem spoedig den naam verschaften van de eerste vertolker te zijn der klassieke meesters en hem o.a. in 1876 naar Amerika brachten. In 1877 werd hij hofkapelmeester te Hannover en in 1880 te Meiningen, maar na enkele kunstreizen met de Meininger kapel nam hij zijn ontslag. Hij ging eerst naar Berlijn, vervolgens naar Hamburg en bracht in beide steden de muzikale vereenigingen, die zich onder zijn leiding stelden, tot hoogen bloei. Hij overleed den 12den Februari 1894 te Kaïro. Als pianist schitterde hij zoowel door zijn volmaakte techniek, als door de artistieke voordracht van zijn spel, terwijl hij den eersten stoot gaf tot het uit het hoofd spelen. Maar tevens stond hij als orkestdirigent op een hoogen trap van artistieke volmaaktheid, zoodat zijn concerten evenveel voordrachten waren in stijl en kunstenaarsindividualiteit. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door zijn uitvoeringen der muziek van *Brahms*. Niettegenstaande zijn slechte verstandhouding met *Wagner*, maakte hij voor diens muziek, zoowel als voor die van *Liszt* en *Berlioz*, ijverig propaganda, en ook *Dvorak*, *Tschaikowsky*, *Saint-Saëns*, e.a. hebben veel aan hem te danken. Als componist trad hij echter slechts met enkele kleine stukken en liederen op. Zeer belangrijk was ook zijn werkzaamheid als uitgever van klassieke muziek, door zijn uitgaven met commentaren. Vooral zijn uitgaven der sonaten van *Beethoven*. (Stuttgart, *Cotta's* editie) bevatten een schat van fijne opmerkingen en leerzame wenken. Tevens werkte hij mede aan het „Neue Zeitschrift für Musik". Van belang zijn ook zijn brieven, onder den titel „Briefe und Schriften" (5 dln., Leipzig, 1895—1900), uitgegeven door zijn weduwe (*Marie*, geboren *Schanzer*, in 1882 met *von Bülow* gehuwd). De briefwisseling tusschen *Liszt* en *von Bülow* is uitgegeven door *La Mara* (Leipzig, 1898).

Bülow, *Bernard Ernst von*, een Duitsch diplomaat, geboren te Cismar in Holstein, den 2den Augustus 1815, studeerde te Berlijn, Göttingen en Kiel in de rechten en trad in 1839 in Deenschen staatsdienst. Eerst was hij assistent bij de Sleeswijk-Holstein-Lauenburgsche kanselarij en vervolgens raad van legatie bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. In 1847 begaf hij zich als gezantschapsattaché bij de Hanzesteden naar Hamburg. Daarop legde hij zijn betrekking neder, maar begaf zich tegen het einde van 1849 naar Kopenhagen, om aan de vredesonderhandelingen deel te nemen, en werd in 1852 Deensch bondsgezant voor Holstein en Lauenburg. In 1862 nam hij zijn ontslag en werd voorzittend minister in Mecklenburg-Strelitz. Nadat hij niet weinig had bijgedragen tot de stichting van den Noord-Duitschen Bond, werd hij in 1868 Mecklenburgsch gezant te Berlijn en vertegenwoordiger der beide groothertogdommen in den Bondsraad. Den 10den October 1873 zag hij zich belast met de leiding der Buitenlandsche Zaken onder *von Bismarck*, als staatssecretaris met den rang van minister. Hij overleed den 20sten October 1879 te Frankfort aan de Main.

Bülow, *Bernhard*, graaf *von*, rijkskanselier van het Duitsche rijk, een zoon van *Bernhard Ernst von Bülow*, werd geboren te Klein-Flottbeck in Holstein, den 3den Mei 1849. Hij studeerde van 1867—1870 te Lausanne, Leipzig en Berlijn in de rechten en de staatswetenschappen en maakte den Fransch-Duitschen oorlog mede. In 1874 werd hij geplaatst aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken en later achtereenvolgens benoemd tot secretaris der Duitsche ambassade te Rome, St. Petersburg en Weenen. In 1878 nam hij deel aan het Congres te Berlijn en was daarna achtereenvolgens secretaris van het Duitsche gezantschap te Parijs en Petersburg, daarna gezant te Boekarest en Rome. In 1897 werd hij staatssecretaris aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken, bracht in 1899 een verdrag met Spanje tot stand, waarbij de Carolinen-, Palau- en Marianeeilanden tegen een geldelijke schadeloosstelling aan Duitschland werden afgestaan, en werd daarop door den keizer tot graaf verheven. Na de aftreding van vorst *Hohenlohe* trad *von Bülow* (17 October 1900) op als rijkskanselier en Pruisisch ministerpresident. De politiek, door zijn voorganger tegenover China gevolgd, zette hij onveranderd voort, en tijdens den Boerenoorlog verzette hij zich tegen een tusschenkomst van Duitschland. Onder de wetten, die hij in den Rijksdag wist door te zetten, moet als de voornaamste de Tariefwet genoemd worden. Den 6den Juni 1905 werd *von Bülow* door den keizer in den vorstenstand verheven. *Von Bülow* is gehuwd met een prinses *Camporeale*, een stiefdochter van den Italiaanschen minister *Minghetti*.

Bülow, *Hans Adolf Julius von*, een Pruisisch generaal, werd geboren te Ossecken bij Lauenburg in Pommeren, den 27sten Februari 1816. Hij trad in 1833 in krijgsdienst, diende in 1866 als kolonel gedurende den veldtocht in Bohemen, onderscheidde zich in den slag bij Königgrätz, werd in 1869 generaal-majoor en vocht in den oorlog van 1870—1871 bij Spichern, Vionville, Gravelotte, Orleans en Le Mans. Vervolgens werd hij commandant der gardeartillerie, inspecteur der artillerie en in 1879 inspecteur-generaal der infanterie. In 1882 nam hij zijn ontslag als generaal der infanterie en werd benoemd tot generaal der artillerie. Hij overleed den 9den December 1897 te Berlijn.

Bülow, *Babette von* (pseudoniem *Hans Arnold*), een novellenschrijfster, werd den 30sten September 1850 te Warmbrunn in Silezië geboren. Zij was de dochter van den hoogleeraar *Felix Eberty*, werd in Breslau opgevoed en huwde zeer vroeg met den eersten luitenant *von Bülow*. Haar novellen worden wegens de frischheid en vroolijkheid, waarmee zij geschreven zijn, zeer veel gelezen. Van haar hand verschenen: „Novellen" (3de druk, Berlijn, 1895), „Neue Novellen" (6de druk, 1898), „Lustige Geschichten" (4de druk, 1898), „Einst im Mai und andre Novellen" (4de druk, 1897), „Der Umzug und andre Novellen" (5de druk, 1901), „Zwei Affen und andre Novellen" (1902). Ook in het blijspel heeft zij verdienstelijks geleverd, zooals: „Geburtstagsfreuden" (1884), „Zwei Friedfertige" (1892), „Theorie und Praxis" (1890). Zij woont thans te Erfurt.

Bülow, *Margarete von*, een Duitsche schrijfster, werd den 23sten Februari 1860 te Berlijn geboren. Zij bracht haar kinderjaren door in Smyrna, waar haar vader Pruisisch consul-generaal was en woonde

na zijn vroegtijdigen dood met haar moeder en verdere leden van het gezin op de bezitting Ingersleben bij Neudietendorf. Later vertoefde zij voor haar entwikkeling een jaar in Engeland en ging daarna te Berlijn wonen. Zij verdronk den 2den Januari 1885 in het Rummelsburger meer, bij het redden van een jongen. Van haar verschenen: „Nevellen"(Berlijn, 1885), „Jonas Briccius"(1886), „Aus der Chronik derer von Riffelshausen"(1887), „Nene Nevellen" (Berlijn, 1890), alle getuigende van een bijzonder talent. Ook haar zuster *Frida*, geboren te Berlijn, den 12den October 1857 en aldaar verblijf hendend, heeft zich bekend gemaakt door novellen, remans en Oost-Afrikaansche reisschetsen.

Bülow-Cummerow, *Ernst von*, een Duitsch schrijver over staatsaangelegenheden, werd geboren den 13den April 1775, op het landgoed Prüzen in Mecklenburg-Schwerin, trad op 13-jarigen leeftijd in dienst als luitenant bij het Hanueversche leger, maar nam reeds in 1790 zijn ontslag. Na in Rostock en Jena gestudeerd te hebben, vestigde hij zich als grondbezitter in Pommeren en kocht er o.a. in 1804 het landgoed Cummerow in het distrikt Regenwalde. Sedert dien tijd nam hij een werkzaam aandeel aan de verhandelingen ever de staatkundige hervermingen in Pruisen. In 1812 was hij lid van de Nationale Vergadering en later ook van de commissie, die moest beraadslagen over de nienwe erganieke wetten. Hij heeft veel over staatkundige enderwerpen geschreven. Van zijn werken noemen wij: „Ein Punkt anfs I" (Leipzig. 1821), „Ueber die Verwaltung des Staatkanzlers Hardenberg" (Zerbst, 1821), „Preuszen, seine Verfassung und Verwaltung, sein Verhältniss zu Deutschland" (2 dln., Berlijn en Jena, 1842—1843) en „Politische und finanzielle Abhandlungen" (2 dln., Berlijn, 1844—1845). Na de revolutie van 1848 stichtte hij den „Verein zum Schutze des Eigentums", die door zijn tegenstanders het „Junkerparlement" werd genoemd. Zijn laatste werken zijn: „Die Revolution, ihre Früchte n. s. w." (Berlijn, 1850) en „Die Reform der Verfassung aus dem konservativen Gesichtspunkte" (Berlijn, 1851). Hij everleed den 26sten April 1851 te Berlijn.

Buloz, *François*, de stichter van de „Revue des Deux Mendes", werd geboren in 1803 te Vulbens in Saveye, kwam reeds in zijn jengd te Parijs en werd er corrector aan een boekdrukkerij. In 1831 stichtte hij de „Revue des Deux Mondes", waarvan hij meer dan 40 jaar hoofdredacteur was en die allengs door zijn ijverige zorg zich meer dan eenig ander tot een wereldtijdschrift verhief. Van zijn geschriften vermelden wij: „Lettres et mémoires". Hij overleed den 12den Januari 1877 te Parijs.

Bulpezerik. Zie *Duikelaar*.

Buls, *Charles*, een Belgisch staatsman, werd den 13den October 1837 te Brussel geboren. Hij nam de zaak van zijn vader, een goudsmid, over en wijdde zich later als lid en vervolgens als president van de „Ligue belge de l'enseignement" aan de zaak van het openbaar enderwijs. Van 1886—1894 was hij als doctrinair-liberaal lid der Kamer. Als burgemeester van Brussel (1881—1899) verwierf hij zich ook de achting en toegenegenheid der niet-liberalen. Van zijn geschriften noemen wij: „Une excursion scolaire à Loudres" (Brussel, 1872), „Vienne en 1873" (1874), „La sécularisation de l'enseignement" (1876).

Bulthaupt, *Heinrich*, een Duitsch schrijver, geboren den 26sten October 1849 te Bremen, studeerde te Würzburg, Göttingen, Berlijn en Leipzig in de rechten en vertrok in 1872 als gouverneur naar Kiew, vanwaar hij in 1873 een reis deed naar het Oosten. In 1875 werd hij advocaat te Bremen, in 1879 stadsbibliothecaris en in 1892 professor. Reeds als student trad hij als dichter op met het treurspel „Saul" (1870 te Bremen opgevoerd) en leverde voorts de volgende stukken: „Die Kopiisten", „Ein korsisches Trauerspiel" (1872), „Lebende Bilder", „Die Arbeiter", „Viktoria" en „Aus der Ferne", welke laatste 3 verschenen zijn in „Reclams Universalbibliothek". Ook schreef hij tooneelkritieken, o. a. „Dramatische Skizzen" (Bremen, 1878), „Streifzüge auf dramaturgischem und kritischem Gebiet" (1879), „Das Münchener Gesamtgastspiel" (1880) en „Dramaturgie der Klassiker" (2 dln., Oldenburg, 1881—1882; later vermeerderd, 3de druk, 1902). Ook bewerkte en schreef hij zelf tooneelstukken, e.a. een bewerking van *Shakespeare's* „Cymbeline" („Imogen", 1885), die van „Timen van Athene" (Oldenburg, 1894), „Gerold Wendel" (1885), „Eine neue Welt" en „Der verlorene Sohn" (1889). Tevens schreef hij teksten voor opera's, oratoria, enz., o.a. voor *M. Bruch* („Achilleus", „Das Feuerkreuz"), voor *Reinthaler* („Das Kätchen von Heilbronn"), voor *Rubinstein* („Christus"), voor *d'Albert* („Kain"), enz. Enkele andere werken zijn nog: „Dramaturgie der Oper" (2 dln., Leipzig, 1887) en „Nachgelassene Gedichte Franz von Holsteins, nebst Biographie" (Leipzig, 1880). *Bulthaupt* heeft ook enkele gedichten gemaakt, die nitmunten door schoonheid van vorm, n l: „Durch Frost und Gluten" (Breslau, 1877) en „Der junge Mönch. Novellette in Liedern" (Nerden, 1879). *Bulthaupt* was tevens een zeer invloedrijk tooneelcriticus, en zijn artikelen in de „Weser-Zeitung" werden in breeden kring gewaardeerd. Hij overleed den 21sten Augustus 1905 in Bad Elsen.

Bulwer-Lytton, *Edward George*, baron *Lytton of Knebworth*, een Engelsch romanschrijver, was de derde en jongste zoon van generaal *Bulwer* en werd den 25sten Mei 1803 te Londen geboren. Zijn moeder leidde, na den vroegen dood van haar man, de opvoeding der kinderen. *Bulwer* studeerde te Cambridge, wen daar een prijs met een gedicht ever de beeldhenwkunst en geraakte er bekend met de Duitsche taal en literatuur. In 1831 door St. Ives en vervolgens door Lincoln tot lid van het Lagerhuis gekozen, sloot hij zich aan bij de Whigs, maar oefende weinig invloed uit. In 1841 werd hij niet herkozen. Bij gelegenheid van de kroning der koningin in 1838 werd hij tot baronet verheven. Hij begon reeds vroeg te schrijven. Zijn eerste gedichten waren: „Ismael" (1820), „Delmour" (1823), „Weeds and wild flowers" (Londen, 1826) en werden gevelgd door de vertelling: „O'Neill the rebel" (1827) en door de romans „Falkland" (1827) en „Pelham, er the adventures of a gentleman" (3 dln., 1828). Door dit laatste werk vooral werd de epmerkzaamheid op hem gevestigd. Deze werden nu gevelgd door de romantische, historische en philosofische romans: „The Disow-

ned" (3 dln., Londen, 1829), „Devereux" (1829), „Paul Clifford" (1830), „Eugene Aram" (1832), „The pilgrims of the Rhine" (1834), „The last days of Pompeji" (1834), „Rienzi, the last of the tribunes" (3 dln., 1835), „Ernest Maltravers" (3 dln., 1837), „Alice, or the mysteries" (1837), „Leila, or the siege of Granada" (1838), „Night and morning" (1841), „Zanoni" (3 dln. 1842), „The last of the Barons" (3 dln., 1843), door de geestige en vrijzinnige schetsen uit het Engelsche leven: „England and the English" (1833), „The Student" (1835) en door het geschiedkundige werk „Athens, its rise and fall" (2 dln., 1837). Als dramaschrijver trad *Bulwer* voor het eerst op in het eenige jaren door hem geredigeerde: „New Monthly Magazine" Zijn werkzaamheid op dit gebied is echter vrij onbeteekenend. Zijn werken waren: „The Duchess de La Vallière" (1836), „The lady of Lyons" (Londen 1838), „Richelieu", e. a. Zijn vertalingen van gedichten van *Schiller* zijn niet altijd even getrouw terwijl zijn romans „Lucretia, or the children of the Night" en „Harold, the last of the Saxon kings" (3 dln. Londen, 1848) door de kritiek niet gunstig werden ontvangen. Zijn anoniem geschreven satire „The now Tymon, a romance of London" (Londen, 1846) maakte echter veel opgang. Hij schildert daarin de sociale toestanden van Londen en laat er de voornaamste personen uit dien tijd in optreden. Zijn epos „King Arthur" (1849) vond echter geen gunstig onthaal. De humoristische roman „The Caxtons" (3 dln., Londen, 1850) anoniem geschreven, heeft veel succes gehad. Door den dood zijner moeder (1843) werd hij erfgenaam van een vorstelijk vermogen en noemde zich nu *Bulwer-Lytton*. In de politiek verliet hij zijn vroeger liberaal standpunt en ging in 1852 openlijk over tot de Tory-partij, die hem voor Herefordshire in het Parlement koos. Hoewel niet sterk in het debat, heeft hij toch verscheiden zorgvuldig uitgewerkte redevoeringen gehouden. Toen in 1858 een conservatief ministerie onder graaf *Derby* optrad, werd *Bulwer-Lytton* staatssecretaris van Koloniën, welke betrekking hij bekleedde tot de aftreding van het ministerie (Juni 1859). Maar ook gedurende dezen tijd zette hij zijn literarische werkzaamheden voort met de romans: „My Novel" (4 dln., Londen, 1853), „What will he do with it" (4 dln., 1858), „A strange Story" (3 dln., 1861), „Zicci", enz. Een verzameling bijdragen in tijdschriften verscheen onder den titel „Coxtania" (2 dln., Londen, 1863). Bij de vorming van het tweede ministeria *Derby* in 1866, werd *Bulwer-Lytton* als baron *Lytton of Knebworth* lid van het Hoogerhuis. Wegens een pijnlijke oorziekte trok hij zich echter langzamerhand meer en meer van de politiek terug. Later verschenen nog: „The lost tales of Miletus" (Londen 1866), „The odes and epodes of Horace. A metrical translation" (1869), het blijspel „Walpole" (1869), een omgewerkte uitgave van „King Arthur" (1870), de mystieke roman „The coming race" (1871) en „Kenelm Chillingly" (3 dln., 1873). *Bulwer-Lytton* overleed den 18den Januari 1873 op zijn villa bij Torquay en werd den 25sten Januari in de Westminster Abdij begraven. Uit zijn nalatenschap gaf zijn zoon nog uit: „The Parisians" (4 dln., Londen, 1873), de „Speeches of lord Lytton" (2 dln., 1874) en „Pausanias the Spartan" (1876). *Bulwer's* werken zijn compleet uitgegeven in de „Knebworth Edition" (38 dln. Londen, 1873—1875). Zij zijn in vele talen vertaald. De voordeelen van zijn werken boven die van andere Engelsche romanschrijvers bestaan o.a. in een zuivere taal, een philosofische opvatting van de behandelde stof en het streven om een gegeven onderwerp volledig te behandelen. Zijn fijne opmerkingsgave, de geestigheid van zijn uitdrukkingen, psychologischen blik en vindingrijkheid komen in al zijn werken uit. Alleen de afwisseling in de karakters en de waarschijnlijkheid der gebeurtenissen zijn bij hem minder groot dan bij andere Engelsche schrijvers.

Bulwer, lady, de echtgenoote van den voorgaande en een dochter van *Francis Weeler* te Limerick, geboren den 4den November 1802, heeft zich, vooral nadat zij wegens huiselijke oneenigheid van haren man gescheiden was, eveneens bekend gemaakt op het gebied der letterkunde. Behalve kleine opstellen en dagbladartikelen, schreef zij: „Cheveley, or the man of honour" (1839, 3 dln.), „Miriam Sedley, a tale from real life" (1851, 3 dln.), „Behind the scenes" (Londen, 1854) en „The world and his wife" (1858), waarin de gebreken der aristocratie met bitterheid worden gegeeseld. Zij overleed te Upper-Sydenham bij Londen, den 12den Maart 1882.

Bulwer-Lytton, *Edward Robert*, een zoon van de beide voorgaanden, werd den 8sten November 1831 geboren, koos de diplomatieke loopbaan en werd, nadat hij eenigen tijd werkzaam was geweest als attaché en gezantschapssecretaris, in 1874 benoemd tot gezant te Lissabon. In April 1876 benoemde *Disraeli* hem tot onderkoning van Indië. Als zoodanig proclameerde hij den 1sten Januari 1877 koningin *Victoria* als keizerin van Indië en begon den oorlog met Afghanistan. Na het aftreden van *Disraeli* legde hij zijn betrekking neer, na kort te voren tot graaf verheven te zijn. In het Hoogerhuis voegde hij zich bij de ultra-conservatieve partij. In 1887 werd hij benoemd tot gezant te Parijs en overleed den 24sten November 1891 aldaar. Als schrijver trad hij op onder het psendoniem *Owen Meredith* met de gedichten: „Clytemnestra, the Earl's return, and other poems" (Londen, 1855), waarin de invloed van *Tennyson* en *Browning* duidelijk valt waar te nemen. Verder schreef hij nog: „The Wanderers, a collection of poems in many lands" (1859), „Lucile" (1860), „The ring of Amasis, from the papers of a German physician" (2 dln. Londen, 1863), welk laatste boek aan de mystieke romans van zijn vader herinnert. Onder zijn eigen naam verschenen: „Chronicles and Characters" (2 dln., Londen, 1867), „Orval or the fool of time" (1869), „Fables in song" (2 dln., 1874) en „Glenaveril" (1885).

Bulwer, *Henry Lytton Earl*, een ondere broeder van den romanschrijver, werd geboren in 1804 en in 1827 benoemd tot attaché bij het Britsch gezantschap te Berlijn. Van hier werd hij in 1829 naar Weenen verplaatst en in 1830 naar Brussel, om er de Belgische revolutie van nabij gade te slaan. Kort daarna werd hij lid van het Parlement en onderscheidde zich door zijn bekwaamheid als redenaar, terwijl hij tevens een

goeden naam verwierf door zijn geschriften: „France, social, litterary, political" (1833, 2 dln.) en „The monarchy of the middle classes" (1834, 2 dln.), waaraan „An autumn in Greece" (1824) was voorafgegaan. In 1835 werd hij zaakgelastigde te Brussel en in 1837 secretaris van legatie te Konstantinopel, alwaar hij een handelsverdrag met de Porte sloot. Daarna toefde hij in die betrekking te Parijs, in 1844 als gezant te Madrid, en begaf zich in 1849 als gevolmachtigde naar de Vereenigde Staten; vervolgens zond men hem als zoodanig naar Toskane en in 1857 weder naar Konstantinopel, waar hij de plaatsvervanger was van den schranderen *Stradford de Redcliffe* tot in het najaar van 1866, toen hij werd opgevolgd door lord *Lyons*. In 1868 werd hij lid van het Lagerhuis en in 1871 als lord *Dallingand Bulwer* tot peer verheven verheven. Hij overleed den 23sten 1872 te Napels. Hij gold voor een der bekwaamste diplomaten van het Vereenigd Koninkrijk. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Historical characters (*Talleyrand Cobbett, Mackintosh, Canning*)", waarvan in 1875 de vijfde druk te Londen verscheen, „The life of John Temple Viscount Palmerston" (2 dln., Londen, 1871, enz.) en „Sir Robert Peel" (Londen, 1874), welke werken de algemeene aandacht trokken.

Buma, *Johannes Acronius van*, een beoefenaar der Latijnsche en Nederlandsche dichtkunst, studeerde te Franeker en was achtereenvolgens predikant te Loenen en te Beekbergen, waar hij in 1705 overleed. Door hem zijn nitgegeven: „Bethlehemsche mengelzangen" (1681), „Misselijkdom of zweerdichtjes over eenige Paapsche ongerijmdheden", „Christus in den hof Getsemané", „Christus patiens" (1688), „Argo Belgica" (1688), enz.

Buma, *Gertof* of *Gerlacus*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Sneek, den 20sten Augustus 1732, studeerde te Groningen in de rechten, werd pensionaris van Leeuwarden, Dokkum en eenige grietenijen en in 1781 raadsheer in het provinciaal gerechtshof van Friesland. Tijdens de woelingen van 1796 werd hij van zijn post ontzet, maar in 1801 weder aangesteld tot lid van het Hof van Justitie. Hij overleed den 28sten Augustus 1807.

Buma, *Bernhardus*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Leenwarden, den 17den October 1770, studeerde te Franeker in de rechten, werd advocaat bij het Hof van Friesland, volmacht ten Landsdage wegens Hennaarderadeel, ontvanger-generaal der floreenen, in 1802 tot 1805 lid van het Departementaal bestuur van Friesland, in 1808 vroedschap, later maire en toen president-burgemeester van Leeuwarden. Later was hij lid van de Gedeputeerde Staten van Friesland en grietman van Baarderadeel (1816). In 1834 legde hij deze betrekking neder en overleed den 14den Juli 1838.

Buma, *Gerlacus*, de oudste zoon van den voorgaande, studeerde te Groningen in de rechten, maar moest in 1813 als garde d'honnenr naar Frankrijk trekken. Met eenige andere Friezen ontsnapte hij, door hij Landau over den Rijn te trekken, aan den gedwongen dienst en werd te Leeuwarden met groote geestdrift ingehaald. Nu trad hij in de Nederlandsche gelederen, woonde den slag van Waterloo bij, klom op tot den rang van majoor, en overleed te Leenwarden, den 19den October 1838.

Buma, *Wijbo Bernhardus*, de jongste broeder van den voorgaande, werd geboren te Leeuwarden, den 7den Maart 1807, studeerde te Groningen in de rechten, werd in 1831 griffier van de beide vredegerechten te Leenwarden, in 1834 grietman van Baarderadeel, was van 1840 tot 1844 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zag zich benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, en overleed den 8sten April 1848 op Bornia-State te Weidum.

Buma, *Wiardus Willem*, een Friesch geleerde, werd geboren te Leenwarden, den 11den October 1802. Hij studeerde en promoveerde te Groningen in de rechten en was achtereenvolgens advocaat, lid van Gedeputeerde Staten, raadsheer en eindelijk president van het Provinciaal Gerechtshof in Friesland. Behalve eenige brochures van kerkrechtelijken inhond leverde hij belangrijke bijdragen in „De Vrije Fries". Wij vermelden: „Hulptroepen, uit Harlingen naar Zweden gezonden in 1609", „Geene Heerlijkheden in Friesland of dr. Sikke Dekema en Mammema State te Jellum", „De oude Friesche drinkhoorn van den Patroon van Roordahuiznm beschreven en toegelicht", „Des Bisschops eerste gerecht of Alef van Alewa en Anne van Deeckema", „Ephemerides Leovardienses, enz.", „Wijbe Saeckles, schepen van Leeuwarden, door het Hof veroordeeld tot den zwaarde, 1516", „Over den oorsprong van de Hervorming", „Het moordjaar voor het 63ste levensjaar", „Wandeling langs de Friesche kust, kort na den watervloed van 1825" en „Schiermonnikoog, de Lauwers, de Scholbalg, enz.". Hij overleed den 10den September 1873.

Buma, *A.*, den 18den Maart 1820 geboren te Kondnm, overleed te Hindeloopen, den 29sten September 1893. Zijn naam is onafscheidelijk verbonden aan het plan tot afsluiting en drooglegging van de Zniderzee. Met onverflauwden ijver heeft hij voor de oplossing van dit vraagstuk gearbeid en de voldoening mogen smaken, dat het plan der Zuiderzee-Vereeniging, op zijn initiatief tot stand gekomen, van regeeringswege aan een commissie van deskundigen is onderworpen. Behalve voorzitter van het bestuur van bovengenoemde vereeniging en bestuurslid van de vereeniging „Schuttevaer" was hij ook lid van de Tweede Kamer en van de Provinciale Staten van Friesland.

Bu-Maza, of *Boe-Maza*, hetwelk zooveel beteekent als *Vader der Gazelle*, omdat hij steeds door een tamme gazelle gevolgd werd, of eigenlijk *Mohammed ben-Abdallah*, een aanvoerder en profeet der Kabylen, werd geboren in 1820 tusschen Tlemçen en Mascara in Algerië en leidde 3 jaar lang het leven van een derwisj. In 1841 trad hij op tegen de Franschen en spoorde zijn landgenooten aan tot nitroeiing der ongeloovigen. Het toeval deed hem bij de Kabylen den naam van onkwetsbaar verwerven en met groote schranderheid gedroeg hij zich als een door God gezonden profeet. Terwijl *Abd-el-Kader* aan de grenzen van Marokko werd bezig gebonden, gelukte het hem, een opstand tegen de Franschen te doen uitbreken; doch de belegering van Orléansville mislukte, en hij leed een bloedige nederlaag bij Tenes. Eindelijk trof hij een over-

eenkomst met *Abd-el-Kader*, zonder het oppergezag van dezen te erkennen, en in het voorjaar van 1846 hernienwden zij gezamenlijk den aanval. Eerst streden zij voorspoedig, want *Abd-el-Kader* vernietigde de kolonne van den overste *Montagnac*, en *Bu-Maza* hracht generaal *Bourjolly* aan het wijken, waarna hij tot in de tuinen van Mostaganem voorwaarts rukte. Op den duur konden zij echter geen weerstand hieden aan de betere taktiek der Franschen. *Bu-Maza* trok terug naar de oase Ulled-Dsjellel, die hij in 1847 tegen den aanval van *Herbillon* dapper verdedigde; toch moest hij het onderspit delven en ontkwam ter nauwernood aan de gevangenschap. Zwaar gewond en zonder hulpmiddelen rondzwervend, gaf hij zich eindelijk over aan generaal *St. Arnaud* (13 April 1847). Nu werd hij naar Parijs gehracht en was er geruimen tijd de held van den dag. Gedurende de Fehruari-omwenteling deed hij een poging om te ontvluchten, maar werd te Brest in hechtenis genomen en naar het kasteel te Ham gezonden. In 1849 herkreeg hij echter zijn vrijheid, hegaf zich naar Turkije, trad er in 1854 in dienst en bekleedde er den rang van generaal.

Bumelia *Swartz* is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Sapoteeën* en onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk en door een huisvormige hloemkroon, door 5 schuhhen omsloten. Het omvat boomen en heesters en behoort te huis in West-Indië, Mexico en Carolina. Tot de soorten behooren *B. Lycioïdes W.* (Sideroxylon lycioïdes *L.*), een boom ter hoogte van 7 m., die in Noord-Amerika groeit, ook in Europa wel wassen wil en van scherpe dorens en wrangzoete bessen voorzien is — *A. nigra Sw.*, een boom zonder dorens op Jamaica — *B. salicifolia Sw.*, enz.

Bun is op visschersvaartnigen de afdeeling, waarin de visch levend bewaard wordt, en die door gaten in de zijgangen met het huitenboordswater in gemeenschap staat.

Bünau, *Heinrich*, graaf *von*, een Duitsch staatsman, werd gehoren te Weiszenfels, den 2den Juni 1697, studeerde te Leipzig in de rechten en werd in 1716 assessor aan het opperste gerechtshof te Dresden. Toen de hisschop van Osnabrück hem in 1730 tot kanselier benoemde, bevorderde de keurvorst van Saksen hem tot geheimraad en directeur van het graafschap Mansfeld. In 1740 ging *Bünau* als gezant naar Mainz en trad in dienst van *Karel VII*, die hem verschillende diplomatische zendingen opdroeg en tot rijksgraaf verhief. Na den dood des keizers trok hij zich naar Nöthnitz hij Dresden terug, ging in 1751 als stadhonder naar Eisenach en werd daarna eerste minister van den hertog *Konstantijn* te Weimar, nam in Septemher 1759 zijn ontslag en trok zich terug op zijn landgoed Ossmannstedt, waar hij den 7den April 1762 overleed. In zijn jeugd schreel hij: „Geschichte Kaiser Friedrichs I" (1722). Zijn „Genaue und umständliche teutsche Kayser- und Reichshistorie" (4 dln., Leipzig, 1728—1743), die zich onderscheidt door een nauwkeurige hronnenstudie en zorgvuldige beschrijving, hleef onvoltooid. Een ander helangrijk boek van zijn hand is nog: „Historie des Krieges zwischen Frankreich, England und Teutschland" (4 dln., Regenshurg, 1763—1767). Zijn uitstekende, vooral op het gehied der geschiedenis zeer rijk voorziene hihliotheek van 42000 deelen werd in 1764 voor 40 000 thaler aangekocht voor de koninklijke bibliotheek te Dresden.

Bunbury, *Selina*, een vruchtbare Engelsche schrijfster, leverde een reeks van romans, verhalen, reisheschrijvingen, enz. Van deze noemen wij: „Coombe Abbey, an historical tale of the reign of James I" (1842; 2de druk, 1857), „The Castle and hovel, or the two sceptics" (1844), „The star of the court, or the maid of honour and queen of England Anne Boleyn" (1845), Rides in the Pyrenees" (1844), „Evenings in te Pyrenees, comprising the stories of wanderers from many lands" (1845), „The hlind girl of the moor, a shepherd's child" (1845), „A happy new year" (1847), „Triumph of truth" (1847), „A visit to the catacombs" (1848), „Evelyn, or a journey from Stockholm to Rome in 1847—1848" (1849), „Life in Sweden" (1853), „Visit to my hirthplace" (1855), „A summer in Northern Europe" (1856, 2 dln.), „Our own story or the history of Magdalene and Basil St. Pierre" (1856), „Russia after the war, the narrative of a visit to that country in 1856" (1857, 2 dln.), „Sir Guy d'Esterre" (1858), „My first travels etc." (1859), „Madame Constance, the autohiography of a French woman in England" (1861), „Tales" (1862), „Florence Manvers" (1865), „Lady Flora, or the events of a winter in Sweden and a summer in Rome" (1870), enz.

Bund of *Zegge* (*Carex*), geslacht nit de plantenfamilie der Cyperaceeën. Halmen gevuld en hol of driekant. Bladeren in drie rijen staande. Vooral op moerassige plaatsen — in ons land ongeveer in 40 soorten voorkomend.

Bunder is een Nederlandsche vlaktemaat ter grootte van 1 H.A. Het woord is afkomstig van h u n r e, afgeleid van het Middeleeuwsche Latijnsche h u n n a r i u m, dat op zijn beurt is afgeleid van het Latijnsche h o n n a of h o d i n a, dat „grens" beteekent. Het beteekende dus oorspronkelijk een begrensd, afgeperkt stuk land.

Bundgras (Corynephorus) is een plantengeslacht nit de familie der *Grassen* (Gramineae), dat zich onderscheidt door een tweebloemig aartje met vliezige kafblaadjes, die langer zijn dan de bloempjes. Het onderste kafje is gaaf en heeft aan den voet een naald, die in het midden geleed en wollig, van onderen gedraaid en draadvormig en van boven knodsvormig en glad is. Het bovenste kafje is 2-spletig en getand, en de pluim samengesteld. In ons land heeft men het *bundgras* (C. canescens *L.*) met een openstaande, aan het uiteinde samengetrokken pluim en borstelvormige bladeren. Het hundgras komt met eenige verscheidenheden voor op schrale zandgronden.

Bunge, *Alexander von*, een Russisch plantkundige en reiziger, werd geboren te Kiew, den 24sten September 1803, studeerde te Dorpat in de genees- en plantkunde en deed in 1826 met *Ledebour* een reis naar het Altaïgebergte. Hij werd benoemd tot arts voor de Kolywano-Woskresenskische mijnen en hezocht van Barnaul en Smjeinogorsk uit de interessantste punten van den Altai, waar hij ook *Alexander von Humboldt* ontmoette. Op diens aanbeveling vergezelde hij in 1830, in opdracht der St. Petershurgsche academie, als natuuronderzoeker eenige zendelingen

naar China, waar hij de woestijn Gobi en de omstreken van Peking onderzocht. Tegen het einde van 1831 keerde hij met een aantal nieuwe of zeldzame planten naar Rusland terug en leverde de vruchten van zijn tocht in zijn: „Ennmeratio plantarum quas in China Boreali collegit" (St. Petershurg, 1831) en in „Plantarum Mongholico-Chinensium decas I" (Kasan, 1835). Reeds in het volgende jaar deed hij wederom een reis naar het Altaïgebergte, dat hij in alle richtingen doorkruiste en beschreef er vele plantensoorten. In het jaar 1833 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de plantkunde te Kazan en strekte zijn tochten uit naar de steppen van Astrakan. In 1836 werd hij de plaatsvervanger van *Ledebour* als gewoon hooglecraar in de plantkunde te Dorpat en directeur van den botanischen tuin aldaar. In December sloot hij zich aan bij de wetenschappelijke expeditie naar Chorassan. Een korte beschrijving van deze reis is te vinden in „Petermann's Geografische Mitteilungen" (Deel 6, 1860). In 1859 keerde hij naar Dorpat terug, nam in 1867 zijn pensioen en overleed den 18den Juli 1890 in Esthland. *Von Bunge* heeft nog geschreven: „Bijdrage tot de kennis der flora van Rusland en der steppen van Centraal-Azië" (St. Petersburg, 1851), „Icones plantarum novarum", „Tamaricum species" (Dorpat, 1852), „Anabasearum revisio" (St. Petershurg, 1862), „De soorten van het geslacht Cousinia" (1865), „Generis Astragali species gerontogeae I en II" (1868 en 1869), „Het geslacht Acantholimon" (1872), „Labiatae persicae" (1873), „Species generis Oxytropis" (1874) en nog enkele kleinere geschriften over Echinops, Heliotropium, Dionysia, enz.

Bunge, Friedrich Georg von, een broeder van den voorgaande en een rechtsgeleerd schrijver, werd geboren te Kiew, den 13den Maart 1802, studeerde te Dorpat in de rechten, werd in 1822 lector in de Russische taal aldaar en vestigde er zich in 1823 als privaatdocent in de rechten. In 1831 werd hij er tot buitengewoon en kort daarna tot gewoon hoogleeraar benoemd. Tegen het einde van 1842 verhuisde hij naar Reval en werd er burgemeester en syndicus. In 1856 werd hij geplaatst als ambtenaar op de Keizerlijke kanselarij te St. Petersburg en nam in 1865 zijn ontslag. Hij vestigde zich daarna eerst te Gotha, vervolgens te Wiesbaden en overleed aldaar den 9den April 1897. Hij schreef de volgende werken: „Bijdragen tot de kennis der Lijf-, Esth- en Koerlandsche rechtsbronnen" (Riga, 1832), „Beschrijving van het tegenwoordig bestuur der stad Dorpat" (Riga, 1827), „Nasporingen op het gebied der Lijf-, Esth- en Koerlandsche rechtsgeschiedenis" (Dorpat, 1838), „Het Romeinsche recht in de Duitsche Oostzeeprovinciën van Rusland" (1833), „Het Lijf- en Esthlandsche privaatrecht" (2 dln., 1838), „Het Koerlandsche privaatrecht" (Reval, 1851), „Inleiding tot de Lijf-, Esth- en Koerlandsche rechtsgeschiedenis" (1849), met *Madai* de „Verzameling der rechtsbronnen van Lijf-, Esth- en Koerland" (Afdeeling I, 2 dln., Dorpat 1845—1846). *Bunge* was redacteur van de „Dorpatsche Jaarboeken voor Literatuur, Statistiek en Kunst" (5 dln., Leipzig en Dorpat, 1833—1835), stichtte in 1836 het historisch-statistisch tijdschrift „Het Binnenland" en gaf van 1842—1854 met *J. Paucker* in 7 deelen het „Archief voor de geschiedenis van Lijf-, Esth- en Koerland" uit. Bovendien gaf hij nog uit: „Geschiedenis van het rechtswezen en van de rechtspleging in Lijf-, Est- en Koerland" (Reval, 1874), „Het hertogdom Esthland onder de koningen van Denemarken" (Gotha, 1877), „De stad Riga in de 13de en 14de eeuw" (Leipzig, 1878), „Baltische geschiedkundige studiën" (2 dln., 1875), enz.

Bunge, *Nikolaus von*, een Russisch staathuishoudkundige en staatsman, werd geboren te Kiew, den 23(11)sten November 1823. Hij studeerde aldaar, werd vervolgens hoogleeraar, in 1859 rector van de hoogeschool en daarna directeur van het filiaal der rijksbank te Kiew. In 1881 werd hij minister van Financiën. Door verhooging der invoerrechten bracht hij de Russische industrie tot bloei, vooral de suikerfabrieken, die hij daarenboven ondersteunde door uitvoerpremiën. In 1885 stichtte hij van staatswege de bank voor den adel, in 1886 de boerenleenbank. *Bunge* maakte zich verder nog verdienstelijk door de invoering van een wet ter bescherming van minderjarige arbeiders, door de aanstelling van inspecteurs van den arbeid, enz. In 1887 trad hij af als minister, maar werd tot president benoemd van den ministerraad. Hij was tevens lid van de Petersburgsche Academie van Wetenschappen. Hij schreef vele werken op staathuishoudkundig gebied en overleed den 15(3)den Juni 1895 te St. Petersburg.

Bunge, *Rudolf*, een Duitsch dichter, werd geboren den 27sten Maart 1836 te Köthen. Reeds als leerling van het gymnasium had hij onder het pseudoniem *B. Rudolf* een bundel verzen uitgegeven, getiteld: „Blumen" (Leipzig, 1854). Later verscheen het treurspel: „Der Herzog von Kurland" (1871). Vervolgens gaf hij een treurspelcyclus uit, waarin hij den invloed wilde aantoonen, dien het Christendom heeft gehad op het staatkundig leven der volken, nl. de vijf drama's: „Nero", „Alarik", „Desiderato", „Das Fest zu Bayonne" en „Klosterhanns", die in 1875 gezamenlijk verschenen onder den titel „Tragödiën". Bovendien schreef hij nog tooneelstukken, operateksten (o.a. den tekst voor *Nessler's* „Trompeter von Säckingen"), de gedichten „Heimat und Fremde" (4de druk, Dresden, 1899), „Deutsche Samariterinnen", „Frauenbilder" (Leipzig, 1883), „Burenlieder" (Dresden, 1901) en een roman in verzen: „Camoëns, ein Dichterleben". *Bunge* woont nog in Köthen.

Bunge, *Alexander Alexandrowitsj*, een Russisch zoöloog en reiziger, werd den 9den November (28 Oct.) 1851 te Dorpat geboren, als zoon van den plantkundige *Alexander Bunge*. Hij studeerde aldaar in de medicijnen, vertoefde in 1876 in Oostenrijk, Italië en Duitschland, nam van 1882—1884 deel aan de expeditie naar den mond der Lena en van 1885—1887 aan een expeditie in het Janagebied en op de Nieuw-Siberische eilanden. *Bunge* schreef: „Untersuchungen zur Entwicklungsgeschichte des Beckengürtels der Amphibien, Vögel und Reptilien" (Dorpat, 1880), „Bericht über die im Sommer 1885 ausgeführten Reisen ins Lenagebiet" (3de druk, 1886), „Bericht über die Reise auf die Neusibirischen Inseln" (3de druk, 1886), „Ueber die Krankheiten

unter den Fremdvölkern in den nördlichen Teilen des Gebietes Jakutsk" (Petersburg, 1888).

Bungener, *Felix*, een Hervormd Fransch godgeleerde, werd geboren te Marseille, den 29sten September 1814, en stamde af van een Duitsche familie. Hij studeerde te Genève en werd er directeur van het gymnasium, een betrekking, die hij in 1848 verloor door het optreden van de nieuwe radikale regeering. Nu vatte hij de pen op en schreef een reeks van werken in romantischen vorm, welke tot verdediging moesten dienen van het Protestantisme en in honderdduizenden exemplaren over de Onde en Nieuwe wereld werden verspreid. Daartoe behooren: „Un Sermon sous Louis XIV" (Genève, 1844), „Histoire du Concile de Trente" (1846), „Trois sermons sous Louis XV" (1849), „Voltaire et son temps" (1850), „Julien ou la fin d'un siècle" (1853), „Christ et le siècle", „Rome et la Bible" (1859), „Calvin, sa vie, son oeuvre et ses écrits" (1862), „Trois jours de la vie d'un père" (1863), „Pape et concile au 19 siècle" (1870), „Saint Paul, sa vie, son oeuvre et ses épîtres" (1867) en „Rome et le vrai. Etudes sur la littérature catholique contemporaine" (1873), benevens een aantal vlugschriften en leerredenen. *Bungener* overleed den 14den Juni 1874 te Genua.

Bungert, *August*, een Duitsch musicus, werd geboren te Mülheim, den 14den Maart 1846. Hij studeerde aan de conservatoria te Keulen en te Berlijn en raakte bekend door een pianoquartet, waarmede hij den eersten prijs won op de prijsvraag, uitgeschreven door het „Florentijnsch quartet". Later heeft hij succes gehad met het muziekdrama „Odysseus' Heimkehr". Ook gaf hij talrijke liederenbundels uit, waarvan de voornaamste zijn: de oude „Meerlieder" en de nieuwere „Lieder einer Königin". *Bungert* leeft afwisselend te Pegli bij Genua en te Berlijn.

Bunias *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (Cruciferae) en omvat kruiden, die in het zuiden van Europa groeien. *B. Erucago L.* is een zomergewas, dat op bouwlanden en wijnbergen gevonden wordt, *B. Orientalis L.* een overblijvende plant in het oosten van Europa en in Siberië, met eivormige, wrattige vruchten.

Bunium *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen* (Umbelliferae). Het komt sterk overeen met het geslacht *Carum* en wordt door *Reichenbach* daaronder gerangschikt. Het omvat overblijvende kruiden met ronden stengel en veelvuldig ingesneden bladeren. Tot de soorten behooren *B. ferulaefolium Desf.* met gaffelvormig verdeelden stengel, 3-tallige bladeren en witte bloemen, die vooral op de Grieksche Eilanden groeien — en *B. denudatum Dec.* met ongesteelde wortelbladeren in Frankrijk te huis behoorend; heide zijn in het bezit van eetbare wortelknollen.

Bunker, een naam (van Engelsche afkomst) voor de ruimte aan boord van stoomschepen, waarin de steenkolenvoorraad wordt geborgen. Zie *Stoomschip*.

Bunkershill is een 35 m. hooge heuvel bij Boston in het gebied van de stad Charlestown, bekend door het gevecht, dat er den 17den Juni 1775 tusschen de Amerikanen en Engelschen geleverd werd. Generaal *Warren* sneuvelde hij den terugtocht. Den 17den Juni 1843 is er een obelisk geplaatst ter hoogte van 70 m.

Bunschoten is een gemeente in Utrecht, welke in het N. door de Zuiderzee bespoeld wordt en verder grenst aan Eemnes, Baarn, Hoogland en Nijkerk. Zij beslaat een oppervlakte van 2220 H. A. en telt 3040 inwoners (1905). De bodem bestaat grootendeels uit zeeklei; alleen in het Z. ligt wat zand en laagveen. De Eem vormt in het W. de grens. De gemeente omvat de dorpen Bunschoten en Spakenburg, benevens eenige polders. Veefokkerij, zuivelbereiding en hooibouw zijn de hoofdmiddelen van bestaan te Bunschoten en in het gehucht Dijkhuizen; de bevolking van Spakenburg leeft van de visscherij en van wat daarmede in verband staat.

Het dorp Bunschoten kreeg in 1383 van bisschop *Floris* van Utrecht stedelijke rechten, doch werd in 1428 door bisschop *Rudolf* ontmanteld. Hoever de stad zich vroeger uitstrekte, is nog duidelijk zichtbaar, maar slechts de van N. naar Z. zich uitstrekkende hoofdstraat is aan weerszijden bebouwd. Bunschoten heeft een haven, een Hervormde kerk en in Juli een druk bezochte paardenmarkt. In 1353 had hij de stad een gevecht plaats tusschen Hollanders en Utrechtenaren; de Pontiaansvloed van 1552 richtte er veel schade aan.

Bunsen, *Christiaan Karl Josias*, vrijheer *von*, een Duitsch staatsman en geleerde, werd geboren den 25sten Augustus 1791, te Corbach in Waldeck, studeerde te Marburg en te Göttingen en zag er zijn prijsverhandeling „De jure hereditario Atheniensium" bekroond (1813). Wel had hij te Göttingen een aanstelling gekregen aan het gymnasium, maar hij begaf zich in 1813 naar Nederland en naar Kopenhagen, waar *Finn Magnussen* zijn leermeester in het Yslandsch was, om zijn taalkundige kennis uit te breiden. Na zijn terugkeer (1815) werd hij te Berlijn bekend met *Niebuhr*, en in 1816 ging hij naar Parijs, om zich onder de leiding van *Sylvestre de Sacy* in de Arabische en Perzische talen te oefenen. Daarna begaf hij zich naar Rome, waar hij in 1817 in het huwelijk trad met *Frances Waddington*, terwijl *Niebuhr* de gelegenheid voor hem opende, om in Pruisischen staatsdienst te treden. Na het bezoek van koning *Friedrich Wilhelm III* te Rome werd hij er attaché bij het gezantschap en in 1827 minister-resident bij den Heiligen Stoel. Als zoodanig was hem opgedragen, om er te onderhandelen over de gemengde huwelijken. Door zijn omgang met *Niebuhr* was *Bunsen* dieper doorgedrongen in de wijsbegeerte en den godsdienst, bezien van het standpunt der wereldgeschiedenis. Hij had de Platonische wijsbegeerte, de staatsregelingen der Oudheid bestudeerd en zich tevens bezig gehouden met onderzoekingen op het gebied der bijbelkunde en kerkgeschiedenis. Tevens gaf hij met *Platner* uit: „Beschreibung der Stadt Rom" (3 dln., Stuttgart, 1830—1843) benevens zijn eigen werk: „Die Basiliken des christlichen Rom" (München, 1843). Toen *Champollion* in 1826 te Rome kwam, sloot hij zich bij hem aan en bracht ook *Lepsius* tot het maken van hiëroglyphische studiën. Tot zijn vertrek uit Rome (1838) bleef hij tevens secretaris-

generaal van het Archaeologische Instituut, dat er in 1829 werd gesticht. In 1835 stichtte hij op de Tarpeïsche rots een hospitaal en een woonhuis voor Duitsche kunstenaars en geleerden. Tot de herleving van de Protestantsche godsdienstoefeningen in de gezantschapskapel droeg hij bij door zijn „Versuch eines allgemeinen evangelischen Gesang-und Gebetbuchs"(Hamburg, 1833). Voor de conferentie van Europeesche gezanten in Rome, terregeling der aangelegenheden van den Kerkelijken staat, had hij een hervormingsontwerp vervaardigd, bekend onder den titel „Memorandum del Maggio 1832" en tevens de uitgave bewerkt van de breve over de gemengde huwelijken. Een minder gelukkige daad was het geheime verdrag, dat hij in 1834 met den aartshisschop *Spiegel* van Keulen sloot over een verzachte uitvoering van de breve. Na de gevangeneming van den aartsbisschop *Droste*, den opvolger van *Spiegel*, trachtte *Bunsen* in 1837 den paus tot verzoening te bewegen. Daar zijn gedrag niet werd goedgekeurd, werd hij in 1838 teruggeroepen. In 1839 werd werd hij Pruisisch gezant te Bern. In 1841 riep koning *Friedrich Wilhelm IV* hem naar Berlijn en belastte hem met een buitengewone zending naar Londen, om te onderhandelen over de stichting van een Engelsch-Pruisisch episcopaat te Jeruzalem, en kort daarna werd hij er benoemd tot gezant. Van 1848—1852 verdedigde hij met kracht de rechten van Duitschland en van Sleeswijk-Holstein tegen Denemarken, maar hoewel hij eerst protesteerde tegen het Londensche protocol, moest hij het den 8sten Mei 1852 onderteekenen. Bij het uitbarsten van den Krimoorlog verlangde hij, dat Pruisen zich aan de zijde van Engeland zou scharen, doch hij haalde zich daardoor het ongenoegen op den hals van de Russischgezinde Hofpartij, zoodat hij in 1854 teruggeroepen werd. Nu begaf hij zich naar Heidelberg, waar hij op zijn buitenverblijf Charlottenberg zijn intrek nam. Nadat hij in 1857 op verlangen des konings de vergadering der Evangelische Alliantie te Berlijn had bijgewoond, werd hij tot vrijheer verheven en nam zitting in het Heerenhuis. Een ongesteldheid, die allengs verergerde, noodzaakte hem om de winters der beide volgende jaren te Cannes in het zuiden van Frankrijk door te brengen. In het voorjaar van 1860 ging hij naar Bonn en overleed er den 8den November van dat jaar.

Bunsen heeft onderscheiden geschriften nagelaten. Daartoe behooren zijn: „Memoir on the constitutional rights of the duchies of Sleswig and Holstein, presented to Viscount Palmerston, 8th April 1848", „Die Verfassung der Kirche der Zukunft" (1845), „Ignatius von Antiochien und seine Zeit" (1847), „Die drei echten und die vier unechten Briefe des Ignatius von Antiochien" (1847), „Hippolytus und seine Zeit" (1851, 4 dln.; eerst in het Engelsch uitgegeven), „Christianity and mankind" (1855, 7 dln.), „Zeichen der Zeit" (1855), „Gott in der Geschichte" (1857—1858, 3 dln.) en „Bibelwerk für die Gemeinde"(1853. enz.), op 9 deelen berekend, van welke hij slechts 3 heeft kunnen schrijven, terwijl het werk na zijn dood door anderen is voortgezet en voltooid (1870). Voorts leverde hij het belangrijke werk: „Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte" (5 dln., Gotha, 1845—1856). Den 25sten Augustus 1891 werd in zijn geboorteplaats een gedenkteeken voor hem opgericht.

Bunsen, Georg von, een Duitsch staatsman, de vierde zoon van *Christian Karl Josias Bunsen*, werd den 7den November 1824 te Rome geboren. Hij studeerde te Berlijn en te Bonn in de wijsbegeerte en geschiedenis, reisde in Frankrijk en Italië, vertoefde geruimen tijd in Engeland en vestigde zich vervolgens op een buitenverblijf in de nabijheid van Bonn. In Mei 1862 werd hij lid van het Pruisische Huis van Afgevaardigden, hield aldaar steeds zitting en zag zich later benoemd tot lid van den Noord-Duitschen en Duitschen Rijksdag. Hier behoorde hij tot de nationaal-liberalen en sedert 1884 tot de Duitsch-vrijzinnige partij. Hij overleed den 22sten December 1896 te Londen.

Bunsen, Ernst von, een broeder van den voorgaande, geboren in 1819, schreef: „Die Einheit der Religionen im Zusammenhang mit den Völkerwanderungen der Urzeit und der Geheimlehre" (1870, 2 dln.) en „The chronology of the Bible connected with contemporaneous events in the history of Babylonians, Assyrians and Egyptians" (1874).

Bunsen, Theodoor von, een broeder van den voorgaande, geboren in 1832, vergezelde als attaché de Pruisische expeditie naar Oost-Azië, vertrok in 1861 als secretaris van legatie naar Rio de Janeiro en werd in 1871 gevolmachtigde bij de republiek Peru. Van 1875—1876 was hij Duitsch consul-generaal te Alexandrië, van 1877—1881 afgevaardigde voor het vorstendom Waldeck in den Duitschen rijksdag, waar hij zich aansloot aan de nationaal-liberale partij en woonde later te Heidelberg, waar hij den 7den Januari 1892 overleed.

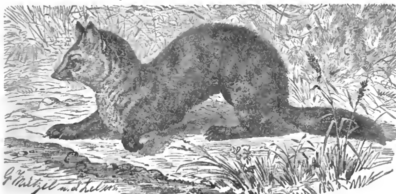
Bunsen, *Robert*, een Duitsch scheikundige, werd geboren te Göttingen, den 31sten Maart 1811, en bezocht er de universiteit, waar hij zich vooral wijdde aan de beoefening der natuur- en scheikunde. Nadat hij deze studiën te Parijs, Berlijn en Weenen had voortgezet, vestigde hij zich in 1833 als privaatdocent in de chemie in zijn geboortestad, werd vervolgens leeraar in de scheikunde aan de polytechnische school te Kassel en daarna hoogleeraar in de scheikunde, eerst in Marburg, later te Breslau (1851) en toen te Heidelberg, van 1852—1889. Hij overleed aldaar den 16den Augustus 1899. Hij heeft de wetenschap met vele nieuwe nasporingen en ontdekkingen verrijkt en daarover in onderscheiden tijdschriften belangrijke opstellen geleverd. Van deze nasporingen vermelden wij die over de cyaniden, over de kakodylverbindingen, over de scheikundige verwantschap, over het buskruit, enz. Ook is men hem de aanwijzing verschuldigd van het ijzerhydroxyde als een onfeilbaar tegengift tegen arsenikzuur (rattenkruid). De in laboratoria gebruikelijke Bunsensche brander (zie aldaar) is van hem afkomstig, terwijl hij tevens de uitvinder is van een galvanisch element. Gedurende een tocht naar IJsland deed hij een reeks van geologisch-chemische proeven, die belangrijke uitkomsten gaven op het gebied der vulkanische verschijnselen en der geysers. Gewichtig zijn voorts zijn natuurkundige onderzoekingen over soortelijk gewicht, over de absorptie van gassen, over den in-

vloed der drukking op het smeltpunt van stoffen, over de verbranding en de diffusie der gassen, enz., voorts zijn mededeelingen over het verkrijgen van aardalkalimetalen door electrolyse en zijn photochemische proeven. Hij is de eerste geweest, die magnesium in aanzienlijke hoeveelheid wist voort te brengen en tevens de ontdekker van het magnesiumlicht (1860), dat in zijn toepassing op de photografie van veel belang is. Bovenal gewichtig is de spectraalanalyse (zie aldaar), in 1861 door hem en zijn vriend *Kirchhoff* ontdekt. Bij proeven hieromtrent ontdekte hij tevens de alkalimetalen rubidium en caesium. Van zijn afzonderlijk uitgegeven geschriften vermelden wij: „Enumeratio ac descriptivo hygrometum" (Göttingen. 1830), „Eisenoxydhydrat, das Gegengift der arsenigen Säure" (1837), „Schreiben an Berzelius über die Reise nach Island" (1846), „Ueber eine volumetrische Methode von sehr allgemeiner Anwendbarkeit" (1854), „Gasometrische Methoden" (1857 en 1879), „Chemische Analyse durch Spectralbeobachtung (met *Kirchhoff*, 1861) en „Anleitung zur Analyse der Aschen und Mineralwässer" (1874).

Bunsensche brander. Zie *Brander*.

Bunsing is een roofdier, behoorende tot de familie der marters en het geslacht der *Stinkmarters*, aldus genoemd naar de eigenaardige, onaangename lucht, die juist de bunsing verspreidt. In Holland wordt hij ook wel E i e r e n d i e f, in het N. van ons land M e e r t of M e e r t e n, in het Z. V i s geheeten. De bunsing heeft een lichaamslengte van ongeveer 40 cm., zonder den 16 tot 17 cm. langen staart, een naar voren sterk in breedte afnemenden kop, een toegespitsten snuit, kort afgeronde, driezijdige ooren, een slanken, langgerekten romp, korte pooten met lange teenen en een ronden, vrij lang behaarden staart (zie de afb.). De vacht is aan de onderzijde effen zwartbruin, aan de bovendeelen en aan de zijden van den romp lichter, gewoonlijk donker kastanjebruin. Over het midden van den buik loopt een onduidelijk begrensde, roodbruine streep; de kin en de spits van den snuit, met uitzondering van den donker gekleurden neus, zijn geelachtig wit. Het wijfje onderscheidt zich hoofdzakelijk door de zuiver witte kleur van alle lichaamsdeelen, die bij het mannetje geelachtig zijn.

De bunsing bewoont den geheelen gematigden gordel van Europa en Azië, breidt zich zelfs over een deel van de koude zone uit. Bij voorkeur houdt hij verblijf in de nabijheid van menschelijke woningen, vooral van groote boerderijen, waar zich zijn leger in holle boomen, holen en rotsspleten bevindt, die hij bij toeval aantreft, terwijl hij zich ook wel zelf een hol graaft. Ook in het hooge koren en in verlaten gebouwen vestigt hij zich gaarne. Hij voedt zich met alle dieren, die hij machtig worden kan, is gevaarlijk in de nabijheid van hoender- en konijnenhokken en duiventillen, doch verdelgt ook veel muizen, ratten, mollen, adders, enz. en is in bosschen bepaald een nuttig dier te noemen. Hij verdedigt zich verwoed, als hij aangevallen wordt, en spuit in geval van nood een stinkende vloeistof uit, is zeer behendig en vlug en buitengewoon taai van leven.

Bunsing (*Martes Zibellina*).

Twee maanden na de paring, gewoonlijk in Mei, werpt het wijfje 4 of 5, somtijds ook 6 jongen. Wegens de schade, die het dier aanricht, wordt het hardnekkig vervolgd, hoewel ook ter wille van de huid, die een warm en duurzaam pelswerk levert, dat echter wegens zijn onaangenamen reuk weinig geschat wordt. Van de lange staartharen maakt men penseelen.

Bunyan, *John*, een stichtelijk Engelsch schrijver, de zoon van een ketellapper te Elstow in Bedfordshire, werd aldaar geboren, den 28sten November 1628. In zijn jeugd hield hij zich aan het vaderlijk bedrijf, later werd hij soldaat en onderscheidde zich door zijn verregaande losbandigheid, waarna hij in een godsdienstigen dweper veranderde. In 1653 werd hij lid van de gemeente der Baptisten, trok rond als reizend prediker, werd in 1659 in de gevangenis geworpen, waar hij 12 jaren doorbracht, en schreef er: „The Pilgrim's

progress from this world to that which is to come" (1678—1684, 2 dln.), een allegorische voorstelling van de beproevingen en wederwaardigheden, waarmede de Christen op zijn levensweg te worstelen heeft. Dit boek, in een populairen toon opgesteld, vond een verbazenden bijval. Het is in de meeste talen van Europa vertaald, ook in het Nederlandsch, onder den titel: „Eens Christens reis naar de eeuwigheid", en zelfs in Aziatische en Afrikaansche talen uitgegeven. Zijn overige geschriften zijn van weinig belang. *Bunyan* overleed te Londen, den 31sten Augustus 1688.

Bunzlau, een arrondissements-hoofdstad in de Pruisische provincie Silezië, in het distrikt Bunzlau, ligt aan de Bober en aan den spoorweg van Kohlfurt naar Breslau, op een hoogte van 192 m. boven de zee. Zij telt (1900) 14590 inwoners, bezit onderscheidene inrichtingen van onderwijs, een obelisk ter gedachtenis van den Russischen veldmaarschalk *Kutusof*, die er overleed, een in Moorschen stijl gebouwde synagoge, een vakschool voor ceramiek, een schouwburg, een krankzinnigengesticht (800 verpleegden) en onde kanaalwerken, benevens irrigatievelden. De industrie houdt zich vooral bezig met glasfabricage, ijzergieterij, houtbewerking en zandsteenhouwerij en daarenboven zijn er veel aardewerkfabrieken. Sinds de 17de eeuw is het zoogenaamde Bunzlauer aardewerk bekend voor bruin en wit geglazuurde koffieserviezen, enz. Bunzlau is de geboorteplaats van den dichter *Martin Opitz*, voor wien er een monument is opgericht. Ongeveer 4 km. ten W. van de stad bevindt zich op een hoogte nog een steenen gedenkteeken voor *Kutusof*. 5 km. ten O. ligt de Hernhutterkolonie Gnadenberg.

Bunzlau, Alt-, in het Czechisch Stara *Boleslav*, is een marktplaats van het distrikt Karolinenthal in Bohemen, gelegen aan den spoorweg Weenen—Tetsjen. Het telt (1900) 4001 inw., waaronder een garnizoen. Er is een kerk van het jaar 1046, een bedevaartskerk en een bierbrouwerij. In de nabijheid ligt het bad Houska, met ijzerhoudend water, en een fraai badhuis, dat in 1867 door den aartshertog *Karl Salvator* is opgericht. Bij Alt-Bunzlau werd in 935 de heilige *Wenceslaus* door zijn broeder *Boleslaus* vermoord.

Bunzlau, Jung-, is de hoofdstad van het distrikt Jungbunzlau, ligt op den linker oever van de Iser op een rotsachtige hoogte (230 m.) en aan de spoorwegen Jungbunzlau—Nimburg en Praag—Bakow—Georgswalde. Het bestaat uit een oude en nieuwe stad, uit de voorsteden Podoletz en Ptak en telt (1900) 13479 inw., waaronder een garnizoen. Er zijn 5 kerken, waarvan er vroeger één behoorde aan de Boheemsche broeders, een Piaristencollege, een oude burcht (10de eeuw), thans een kazerne, een oud stadhuis, thans de zetel van de distriktsrechtbank en talrijke inrichtingen van onderwijs, waaronder een ambachtsschool, een handelsschool en een landbouwschool. De stad heeft verder wolspinnerijen en ververijen, fabrieken van katoenen stoffen, stijfsel-, zeep- en spiritusfabrieken, drie stoommolens, brouwerijen, een suikerfabriek, en de handel is er levendig. De plaats heeft hare stichting te danken aan den hertog *Boleslaw II*, omstreeks het jaar 995. In de 16de eeuw was zij één der voornaamste vestigingen van de Boheemsche broeders, die hier een der eerste Boheemsche boekdrukkerijen oprichtten.

Buol-Schauenstein, *Johann Rudolf*, graaf *von*, een Oostenrijksch diplomaat, werd den 21sten November 1763 geboren. Hij was de afstammeling van een oud adellijk geslacht uit Graubunderland, werd achtereenvolgens gezant te 's Gravenhage, Bazel, Regensburg en Dresden, en overleed als keizerlijk geheimraad, staatsminister en president der hofcommissie te Weenen, den 12den Februari 1834.

Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand, graaf *von*, een zoon van den voorgaande en eveneens een Oostenrijksch staatsman, werd geboren den 17den Mei 1797, en zag zich achtervolgens benoemd tot gezant te Karlsruhe, Stuttgart, Turijn, Petersburg, Dresden en Londen (1853). Na den dood van den prins *von Schwarzenberg* (1852), werd hij minister van Buitenlandsche Zaken en van het Keizerlijk Huis. Hij bracht door zijn gematigdheid, door zijn vastheid van karakter en door zijn werkzaamheid veel goeds voor Oostenrijk tot stand. In 1855 was hij voorzitter van de conferentie te Weenen, en ook op het vredescongres te Parijs in 1856 was hij een der uitstekendste diplomaten, terwijl hij de vredesverdragen medeonderteekende. Bij het uitbarsten van den Italiaanschen Oorlog (1859) legde hij zijn portefeuille neder, om vervolgens op zijn goederen een ambteloos leven te leiden. Hij overleed te Weenen, den 28sten October 1865.

Buonaccorsi, *Pierino*, een Italiaansch schilder, ook wel *Perino del Vaga* genoemd, werd geboren te Florence in 1500. Hij ontving zijn eerste onderwijs van *Ridolfo Ghirlandajo* en werkte vervolgens bij den Florentijnschen meester *Vaga*. Later werd hij een leerling van *Rafaël* en vervaardigde onder diens toezicht en met *Giulio Romano* voortreffelijke schilderijen. Zoo schilderde hij o.a. in het vertrek *Doria* in het Vatikaan de schilderijen van de goden der planeten, naar teekeningen van *Rafaël*. In Genua was hij werkzaam in het paleis *Doria* en versierde dit met mythologisch-historische frescoschilderingen, stucversieringen en andere ornamenten. Later keerde hij naar Rome terug, waar hij vele leerlingen kreeg. Het gelukkigst geslaagd zijn de mythologische onderwerpen. In het Louvre bevindt zich een schilderij, voorstellende den wedstrijd der musen op den Parnassus.

Buonarotti, *Michel Angelo*. Zie *Michel Angelo*.

Buonarotti, *Michel Angelo*, een neef van den beroemden kunstenaar *Michel Angelo*, was een Italiaansch dichter, te Florence geboren in 1568. Hij is bekend door twee blijspelen, „La Tauria" en „La Fiera". Van het eerste stuk is het eerste bedrijf geschreven in de taal der Toskaansche boeren en daardoor van belang voor de taalstudie. Hij overleed den 11den Januari 1646.

Buonarotti, *Filippo*, een afstammeling van *Michel Angelo*, en deelgenoot van de samenzwering van *Babeuf*, werd geboren te Pisa, den 11den November 1761 en hij het begin der Fransche Revolutie om zijn vrijzinnige denkbeelden verbannen. Hij begaf zich eerst naar Corsica en in 1793 naar Parijs, om in naam der burgers van het kleine eiland San Piëtro de vereeniging te

verzoeken van dat eiland met de Fransche Republiek; het verzoek werd toegestaan en hij zelf door een besluit der Nationale Conventie tot Fransch burger benoemd. Nu nam hij deel aan de samenzwering van *Babeuf* en werd, na de ontdekking daarvan, tot deportatie veroordeeld. Eerst bracht men hem naar Cherbourg, later in een stadje in het oosten van Frankrijk onder het toezicht der politie. *Napoleon* stond hem in 1806 toe naar Grenoble te gaan, waar hij weer een samenzwering smeedde. Na het mislukken daarvan begaf *Buonarotti* zich naar Genève, vervolgens naar Brussel, waar hij zijn merkwaardig boek: „La conspiration de Babeuf" (1828) nitgaf, en toen weder naar Parijs, waar hij onder den naam van *Rémond* les gaf in de muziek, een behoeftig leven leidde en den 17den September 1837 overleed.

Buoncompagni, of *Boncompagni*, is een adellijke familie uit de omstreken van Bologna. Paus *Gregorius XIII* (zie aldaar) behoorde tot deze familie. Een der nakomelingen, *Gregorius*, kreeg in 1700 het vorstendom Piomhino, door zijn huwelijk met de erfdochter *Ippolita Ludovisi*, wier naam hij bij den zijnen voegde. Daar hij geen mannelijke erfgenamen had, werd hij opgevolgd door zijn hroeder *Antonio I Buoncompagni-Ludovisi*. Diens jongste zoon was de stichter der lijn *Buoncompagni-Ludovisi-Ottoboni* (1731). Daarvan is tegenwoordig *Marco*, hertog van *Fiano*, het hoofd, die, geboren werd den 21sten September 1832 en als lid van den Senaat te Rome woont. *Rodolfo*, geboren den 6den Februari 1832,is het tegenwoordige hoofd der lijn *Buoncompagni-Ludovisi*.

Buoninsogna, *Duccio di*, een Italiaansch historieschilder. Zie *Duccio di Buoninsegna*.

Buononcini, *Giovanni Maria*, of *Bononcini*, werd geboren te Modena in 1640. Hij werd lid der kapel van *Frans II*, hertog van Modena, later kapelmeester aan de kerk S. Giovanni in Monte te Bologna, en overleed den 19den November 1678. Hij was vóór *Corelli* een van de voornaamste componisten van instrumentale muziek. Behalve verscheidene compositiën schreef hij: „Il pratico musico" (1673).

Buononcini, *Mark Antonio*, een zoon van den voorgaande, werd in 1675 geboren te Modena. In 1697 was hij als componist in keizerlijken dienst te Weenen, vertoefde later te Rome en werd eindelijk hofkapelmeester te Modena, waar hij den 8sten Juli 1726 overleed. Hij leverde de opera's: „La regina creduta re" (1706) en „Camilla" (1697).

Buononcini, *Giovanni Battista*, ook wel *Bononcini*, een Italiaansch componist en hroeder van den voorgaande, werd geboren te Modena omstreeks 1668, bezocht de muziekschool te Bologna en deed reeds vroeg keurige muziek verschijnen. In 1691 begaf hij zich naar Weenen, componeerde er onderscheidene opera's, zooals: „Serse", „Tullo Ostilio" en „La Fede publica", en was van 1703 tot 1705 hofcomponist te Berlijn, waar hij de opera „Polifemo" nitgaf. Daarna hield hij jaren lang nu eens te Weenen, dan weder in Italië verblijf, waar hij gedurig nieuwe opera's vervaardigde, o.a. „Endimione" (1706), „Mario fugitivo" (1708), „Muzio Scevola" (1710), enz. In 1720 ging hij naar Londen, waar hij bij de familie *Marlborough* bescherming vond, en componeerde er de opera's: „Astarto", „Griselda", „Farnace", „Astianasse", enz. Hij wedijverde aldaar met *Händel*. In 1731 viel hij echter in ongenade, daar men ontdekte, dat hij een vijfstemmig madrigaal van *Lotti* voor het zijne had nitgegeven. Later ging hij naar Weenen en componeerde in de laatste stad in 1748 de muziek voor de feestelijkheden bij het sluiten van den Vrede van Aken. Hij is te Venetië overleden.

Buontalenti, *Bernardo*, bijgenaamd *della Girandole*, een Italiaansch schilder en bouwmeester, geboren te Florence in 1536, werd door *Cosimo* en *Francesco de Medici* voortdurend als bouwmeester gebruikt en bouwde onder anderen de façade van Santa Trinità te Florence en het hertogelijk paleis te Pisa. Voorts was hij ingenieur, zoodat vele vestingwerken, bruggen en wegen onder zijn leiding zijn aangelegd. Men meldt, dat hij de uitvinder is van onderscheiden oorlogswerktuigen; ook stichtte hij te Florence een school voor beeldende kunst, vestingbouw en genie, en overleed den 6den Juni 1608.

Buonvicino, *Alessandro*, of *Bonvicino*, bijgenaamd *il Moretto de Brescia*, een Italiaansch historie- en portretschilder uit de school van *Titiaan*, werd geboren te Brescia in het jaar 1498, was reeds in 1516 als kunstenaar werkzaam en overleed in 1554 te Brescia, waar in 1898 een standbeeld voor hem werd opgericht. *Buonvicino* verbond de neiging der Venetiaansche school voor krachtige figuren en kleurenpracht met een sterk ontwikkeld streven naar monumentaliteit in de opvatting. Hij onderscheidde zich door een groote rust in zijn figuren en door een zilverachtigen glans in zijn meestal groote altaarstukken. Als de grootste kunstenaar van zijn geboorteplaats heeft *Buonvicino* haar versierd met talrijke fresco-schilderingen. Zijn voornaamste werken zijn: „De inzameling van manna", „Elias en de Engel", „Het heilig Avondmaal" e.a. in de kerk San Giovanni Evangelista, „De heilige Margareta" in de San Francesco (1530), „De Madonna met den heiligen Nikolaas" (1539), een „Madonna" en „Christus te Emmaus" in het Palazzo Martinengo, „De kroning der Heilige Maagd" en de San Nazzaro, vijf vrouwelijke heiligen en een „Madonna" in de San Clemente. In de Santa Maria della Pietà te Venetie bevindt zich van hem het fraaie stuk: „Christus in het huis van den Farizeeër" (1544). Het „Städelsche Institut" te Frankfort a. d. M. bezit van hem een „Madonna met vier Kerkvaders" en het Hofmuseum te Weenen een van zijn beste werken, n.l. „De heilige Justina".

Buonvicino, *Ambrosio*, een beeldhouwer te Milaan, werd geboren in 1552, was een leerling van *Scavezzi* en overleed in 1622. Hij heeft grooten roem verworven door de standbeelden der apostels *Petrus* en *Paulus* en door de bas-reliefs in de St. Pieterskerk te Rome.

Buphthalmum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (Compositae). Tot de soorten van dit geslacht behoort *B. L. salicifolium*, een plant met langwerpig-lancetvormige, gezaagde, bijna onbehaarde bladeren, stekelige omwindsels en gele bloemen, die op de bergen in het zuiden van Europa groeit.

Bupleurum *L.* is de naam van een plantenge-

slacht uit de familie der *Schermbloemigen* (Umbelliferae), betwelk kruiden en heesters omvat met samengestelde bloemschermen en onbehaarde bladeren. *B. fruticosum L.* is een heester ter hoogte van 2 m. met ongesteelde, langwerpig-stompe bladeren en groeit aan rotsachtige stranden in het zuiden van Europa. Kruidachtig daarentegen is *B. rotundifolium L.* met een opgaanden stengel, eironde bladeren en een omwindsel van kleine blaadjes, in Europa en het noorden van Azië op kalkgronden te vinden, terwijl *B. falcatum L.*, met langwerpige, gesteelde wortelbladoren, ter hoogte van 1 m. overal in Duitschland aan de zonzijde der bergen groeit.

Buquoy of *Boucquoi, Karl Bonaventura de Longueval*, graaf *van*, generaal ten tijde van den Dertigjarigen Oorlog, werd den 9den Januari 1571 te Arras geboren, streed in de Nederlanden onder den aartshertog *Albrecht van Oostenrijk* en onderscheidde zich o.a. bij het beleg van Calais. Als generaal der artillerie vocht bij bij Nienwpoort (1600), nam deel aan het beleg van Ostende en aan de inneming van 's Hertogenbosch en werd in 1613 benoemd tot stadhouder van Henegouwen en tot ridder van het Gulden Vlies. In 1618 trad hij in dienst van den Duitschen keizer, kreeg het opperbevel over de troepen en rukte Bohemen binnen, doch moest er voor de overmacht terugtrekken, waarna hij Budweis belegerde. Voorspoediger was de veldtocht van 1619, daar hij bij Netolitz de overwinning behaalde op *Mansfeld* en onderscheiden Boheemsche steden en sterkten innam. Toen men hem berichtte, dat *Bethlen Gabor* in Hongarije was gevallen, rukte hij met 16000 man naar den Donau en betwistte met goed gevolg den vijand den overtocht over deze rivier. Nadat bij vervolgens een leger van 20000 man had aangeworven, verdedigde bij Oostenrijk tegen de Bohemers. Voor zijn diensten verkreeg hij van den keizer de verbeurd verklaarde heerlijkheden Gratzen, Rosenburg, Schumberg, Zuckenstein, enz. In de lente van 1621 trok bij weder tegen *Bethlen Gabor* te velde, belegerde Neuhäusel, en sneuvelde bij een aanval der Hongaren den 10den Juli van dat jaar.

Buquoy, *Georg Frans August de Longueval*, baron *van Vaux* en graaf *van*, werd geboren te Brussel, den 7den September 1781, bezocht de ridderacademie te Weenen en wijdde zich aan de opheffing der ambachten op zijn goederen in Bohemen. Zijn glasblazerijen leverden het fraaiste kristal en het door hem uitgevonden hyalith. Met zijn schoonzoon, den graaf *von Deym*, koos hij de partij van den Juni-opstand (1848) in Praag, maar werd na de verovering van deze stad in hechtenis genomen en op het Hradsjin gebracht. Weldra werd hij weder in vrijheid gesteld, waarna hij zich naar zijn kasteel Rothenhaus begaf en den 19den April 1851 te Praag overleed. Hij schreef o.a.: „Analytische Bestimmung des Gesetzes der virtuellen Geschwindigkeiten" (Leipzig, 1812), „Ideelle Verberrlichung des empirisch erfassten Naturlebens" (2de druk. 1826, 2 dln.), „Theorie der Nationalwirthschaft" (1815), „Die Fundamentalgesetze zu den Erscheinungen der Wärme" (1819), enz. Ook leverde hij onderscheidene hijdragen in het tijdschrift „Isis" van *Oken*.

Bura was één der aanzienlijkste steden van het twaalftal in het oude Achaja. Zij lag aan de rivier Burachos, die zich uitstort in de Golf van Korinthe. Zij werd in het jaar 373 vóór Chr. door een aardbeving verwoest. De overlevenden bouwden op dezelfde plaats een nieuwe stad, die in den tijd van *Pausanias* nog bestond. In de nabijheid bevond zich een aan Hercules gewijde grot en een orakel.

Buraeten of *Boerjeeten* is een Mongoolsch herdersvolk, dat door de zuidelijke gedeelten van het gouvernement Irkoetsk, in Transbaikalië en aan den zuidelijken oever van het Baikalmeer rondzwerft. Zij gelijken op de Kalmukken, tellen ongeveer 200 000 zielen, gaan op de jacht met boog en pijl en zijn niet onervaren in het looien van huiden en in het smeden van wapens. Ook houden zij zich bezig met landbouw en veeteelt en vervaardigen grove geweven stoffen en lederartikelen. Hun met zilver gedamasceerde ijzerwaren zijn door geheel Siberië bekend onder den naam van „Bratskische" artikelen. Hun godsdienst is een soort Lamaïsme. De Chambo Lama woont in een klooster aan het meer Goessinoja. Hun taal hebben zij in groote zuiverheid bewaard. De Buraeten staan onder een afzonderlijk steppenbestuur, maar hunne oudsten, Taisjas, oefenen nog grooten invloed uit. Verschillende families vormen een gemeente, aan wier hoofd een oppertaisja staat.

Burbure de Wezembeck, *Léon Philippe Maria*, chevalier *de*, een Belgisch geleerde en componist, werd geboren te Termonde in Vlaanderen in 1812. Nadat in 1830 een compositie van zijn hand te Gent grooten bijval gevonden had, schreef hij onderscheidene muziekstukken, was directeur van verschillende zangvereenigingen, voorts van 1855—1861 administrateur der Academie van Schoone Kunsten, zag zich daarop benoemd tot lid der muzikale sectie van de Koninklijke Academie in België en bracht in 1861 te Antwerpen met *Caumont* het eerste internationale congres van archaeologen tot stand. Hij vervaardigde een voortreffelijken „Catalogue du musée d'Anvers" (1857) en schreef belangrijke opstellen in verschillende tijdschriften, o. a. „Belgique musicale", „Messager des sciences historiques", „Recueil des inscriptions de la province d'Anvers". Ook leverde bij: „Toestand der beeldende kunst in Antwerpen omtrent 1454" (1852), „Jan van Ockerghem, zijne geboorteplaats en verblijf in Antwerpen" (1868), „Inhuldigingskoor voor het praalgraf van den dichter J. F. Willems" (1848), „De slag bij Doggersbank" (1854), „De hoop van België" (1853), „Hulde aan de kunst" (1853), „Lena, Vlaamsch schilderslied" (1855) en „Het Antwerpsch meisje" (1855). Hij overleed te Antwerpen in 1889.

Burch, *Lambert van der*, was een Nederlandsch godgeleerde en geschiedkundige, werd geboren te Mechelen, den 11den Augustus 1542. In 1555 werd hij kannunik en in 1582 deken van St. Maria te Utrecht. Ten tijde van *Leicester* werd hij uit deze stad gebannen, maar keerde later terug en overleed den 17den Augustus 1617. Hij schreef: „Sabaudorum Ducum Principumque historiae gentilitiae libri II" (1599 en 1609), „Preces rythmicae latinae ad Divinam Virginem", „De vita etc. Guidonis comitis Flandriae" (1615) en „Aedis

D. Mariae Virginis in civitate Ultrajectensi admiranda origo" (1617).

Burch, Adriaan van der, een broeder van den voorgaande en een Latijnsch dichter, werd geboren te Brugge, studeerde te Padua en aanvaardde omstreeks 1572 de betrekking van griffier bij het Hof van Utrecht. Ook hij werd met zijn broeder uit de stad gebannen, doch later in zijn betrekking hersteld en overleed in 1606. Van zijn gedichten noemen wij: „Landes Hieronymi Columnae et Ascanii Columnae" (1582), „Epigrammatum sacrorum centuriae duae" (1589), later met een honderdtal vermeerderd, en „Solatia" (1602).

Burchard, *Frans Emil Emanuël*, een Duitsch staatsambtenaar, geboren te Koningsbergen, den 8sten Augustus 1836, studeerde te Berlijn en te Heidelberg in de rechten, werd referendaris te Berlijn en zag zich in 1862 geplaatst bij de belastingen. In 1873 werd hij regeeringsraad te Dantzig, na 1876 toegevoegd aan de Rijkskanselarij en in 1878 benoemd tot voordragend raadsheer. Bij de oprichting van een Rijksdepartement van Financiën kwam hij aan het hoofd dezer instelling en werd in Juli 1882 opvolger van *Scholz* als staatssecretaris. In Juli 1883 werd hij in den adelstand opgenomen. In 1886 verliet hij wegens ziekte den dienst, maar trad in 1887 opnieuw op als president van den zeehandel. Hij trad in 1899 af en overleed den 25sten April 1901 te Charlottenburg. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt op het gebied der belastingen en der handelsverdragen.

Burchardi, *Georg Christian*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren den 23sten October 1795 te Ketting op het eiland Alsen, studeerde te Kiel, Berlijn en Göttingen in de rechten, werd in 1819 te Bonn privaatdocent, in 1820 hoogleeraar en ging in 1822 naar Kiel. Daar was hij langen tijd lid van de Holsteinsche standenvergaderingen van 1854—1858, ook lid van den Deenschen rijksraad te Kopenhagen. In 1867 nam hij zijn ontslag en overleed den 17den Juli 1882. Hij schreef: „Entwurf eines Systems des römisch-justinianischen Rechts" (1819), „System des römischen Rechts" (1823), „Bemerkungen über den Census der Römer" (1824), „Die Lehre von der Wiedereinsetzung in den vorigen Stand" (1831), „Geschichte und Institutionen des römischen Rechts" (1834), „Lehrbuch des römischen Rechts" (1841—1847; 2de druk, 1854, 5 dln.) en „Die Wissenschaft und Kunst der Rechtsfindung oder die juristische Hermeneutik" (1869).

Burchellia *R. Br.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën* en onderscheidt zich door een trechtervormige, 5-slippige bloemkroon. *B. capensis* is een heester met puntig-ovale bladeren en donkerroode bloemen, die aan de Kaap de Goede Hoop te huis behoort. Het hout van dezen fraaien heester is zóó hard, dat het den naam draagt van buffelhoorn. Deze plant vereischt des winters een temperatuur van 6—10° C.

Burchiello, *Domenico*, ook *Domenico di Giovanni* genoemd, een Italiaansch volksdichter, werd geboren te Florence in 1404, volgde zijn vader op als barbier, begaf zich vervolgens naar Siëna en naar Rome en overleed in 1448. De eerste uitgave van zijn sonnetten verscheen te Venetie in 1472, de beste te Londen in 1757. Zij zijn niet zeer duidelijk door de vele plaatselijke en persoonlijke toespelingen, werden verklaard door *Doni* (1553) en hebben vele navolgers gevonden.

Burchoorn, *Isaäc*, of *Burchhoorn*, een Nederlandsch dichter, geboren omstreeks 1600, was eerst boekverkooper te Leiden en vervolgens te 's Gravenhage. Van zijn gedichten noemen wij: „Witten Engel, uytwysende het Hoofsche Mom-Aensicht" (1635, met houtsneden), „Swarten Duyvel, verthoonende wonderlycke Grillen des Werelts" (met platen), „Nieuwe Werelt vol Gecken, enz." (1641) en „Klagthoofdige snorrepijpen, quaeken en quinckslagen, springende van den os op den ezel" (1644, 2 dln).

Burcht of *kasteel*, in Friesland „stins", afgeleid van *bergen*, oorspronkelijk een omheind oord, was later de naam van een door wallen, grachten en muren versterkte plaats en in de Middeleeuwen die van een verdedigbaar ridderkasteel. Men had *waterburchten*, die in de vlakte gelegen en uit het water opgetrokken waren, zoodat een valbrug hierover den toegang verleende tot het met ronde, zware hoektorens versterkte gebouw, en *rotsburchten*, op bijna ontoegankelijke rotstoppen gebouwd. Tot de laatste behooren de *hofburchten*, vroeger de zetels van vorsten. De toegangswegen liet men vaak met opzet in slechten toestand, en altijd waren ze zóó aangelegd, dat de aanvallers steeds in het gezicht bleven van de belegerden. Een hofburcht was eerst omgeven door een omheining van steenen of palen, die men door vooruitspringende torens verdedigen kon. Daarachter bevond zich een vrije ruimte, met stallen bebouwd en gedeeltelijk ook wel voor ridderlijke oefeningen bestemd. Van hier bereikte men over een beweegbare brug en door een sterke steenen poort een tweede smalle ruimte, aan de eene zijde door velerlei gebouwen en aan de andere door den burchtmuur begrensd. Van dezen tweeden singel, die somstijds slechts gedeeltelijk om den burcht liep, kwam men door de eigenlijke burchtpoort op het binnenplein, waar zich aan de eene zijde het hoofdgebouw verhief, doorgaans ter hoogte van twee verdiepingen. De begane grond, van gewelven voorzien, bevatte de voorraadkamers, wijnkelders, enz., en op de eerste verdieping bevond zich de ruime *ridderzaal*, doorgaans met afbeeldingen der voorouders en met wapenrustingen versierd. In de dikke muren had men lange, smalle vensters met nissen en met in lood gezette kleine ruiten. Die zaal kon men gewoonlijk van het binnenplein door middel van een trap bereiken; zij was in den regel met vierkanten gebakken steenen bevloerd, welke somtijds met tapijten of met dennennaalden en bloemen werden bedekt, en strekte den mannen tot vergaderplaats, waar alleen bij feestelijke gelegenheden de vrouwen verschenen, die in een afzonderlijk gebouw (de *kemenate*) waren gehuisvest. Een tweede hoofdgebouw van den burcht was een hooge toren (beffroi). Deze werd eerst rond, later vierhoekig, vijf- en achthoekig gebouwd en steeds met een scherpen hoek tegenover de aangrenzende gebouwen was en ter hoogte van den beganen grond ontoegankelijk, terwijl men zich naar de eerste verdieping kon begeven door middel van een trap, die daarna werd opgehaald.

Het benedenste gedeelte van dien toren bevatte een waterput of een gevangenis (burchtverlies, *donjon*), waarin de gevangenen van boven werden afgelaten. Zulk een toren was hij een belegering de laatste wijkplaats, en op het hoogste gedeelte daarvan bevond zich de torenwachter. De afmetingen van zulk een beffroi waren soms zeer aanzienlijk. Die van den Wartburg bij Eisenach zijn: breedte 9 m., muurdikte 3 m., de deur 5 m. boven den grond, de gevangenissen 12 m. diep, de hoogte tot aan het platform 22 m. Rondom het binnenplein bevonden zich voorts de keuken, de voorraadschuren, verblijven voor gasten, de wapensmederij, enz. Eindelijk had men bij zulk een burcht een kapel, een goeden waterput en gewelfde kelders. De oudste burchten zijn in rondboogstijl opgetrokken, terwijl men den spitsboogstijl aantreft bij de gebouwen der Duitsche ridders in Pruisen.

De kleinere of ridderburchten bestonden doorgaans uit 5 deelen, namelijk uit een buitenmuur, een beffroi, een hoofdgebouw met de ridderzaal, een vrouwenverblijf en een keuken. De laatste 2 werden echter ook wel op de verschillende verdiepingen van den beffroi aangebracht. Sommige gedeelten van zulke burchten waren wel eens in de rots uitgehouwen, en het is verwonderlijk, hoe men zulke gebouwen op hooge steile rotstoppen heeft doen verrijzen.

Zonder toestemming van den keizer mocht in Duitschland in de Middeleeuwen geen burcht worden gebouwd, en men kon het recht, om zulk een burcht te bezitten, door het plegen van geweldenarij verliezen. Na de uitvinding der vuurwapens en het eindigen van den riddertijd zijn de aloude burchten langzamerhand tot puin vervallen, en de edelen vestigden hunne woonplaatsen meer in de bebouwde dalen.

Burckhard, *Max Eugen*, een Oostenrijksch schrijver en dichter, werd geboren te Kerneuburg, den 14den Juli 1854. Hij studeerde in de rechten, was aanvankelijk werkzaam bij de rechterlijke macht en later aan het ministerie van Eeredienst. Van 1890 tot 1898 was hij directeur van het Hofburgtheater te Weenen en werd daarna benoemd tot raadsheer bij de administratieve rechtbank. Sedert 1886 is hij ook privaatdocent voor Oostenrijksch privaatrecht aan de hoogeschool te Weenen. Hij schreef de volgende werken: „System des österreichischen Privatrechts" (3 dln., Weenen, 1883—1889, onvoltooid), „Zur Reform der juristischen Studien" (Weenen, 1887), „Gesetze und Verordnungen in Cultussachen" (Weenen, 1887; 3de druk, 2 dln., 1895), „Volksschulgesetze" (2 dln., Weenen, 1888; 3de druk, 1904), „Leitfaden der Verfassungsurkunde der Österreich-Ungarischen Monarchie" (Weenen, 1893; 2de druk 1895), „Aesthetik und Socialwissenschaft" (Stuttgart, 1895), „Das Recht der Schanspieler" (Stuttgart, 1896), „Der Entwurf eines neuen Pressgesetzes" Weenen, 1902), „Ein österreichisches Theaterrecht. Erläuternde Bemerkungen zum Entwurf eines österreichischen Theatergesetzes" (1903), „Das Lied vom Tannhäuser" (Leipzig, 1888), „Simon Thums" (1897), „Die Bürgermeisterwahl" (1897), „'s Katherl" (1898) en nog enkele andere werken.

Burckhardt, *Johann Karl*, een Duitsch wiskundige en sterrenkundige, geboren te Leipzig, den 30sten April 1773, studeerde aldaar, oefende zich vervolgens in de sterrenkunde onder de leiding van *Zach* te Gotha en werd in 1797 door dezen aanbevelen aan *Lalande* te Parijs. Hier hield hij zich bezig met het berekenen der loopbanen van kometen en vertaalde het „Mécanique céleste" van *Laplace* in het Duitsch. Daarna werd hij adjunct bij het Bureau des longitudes en in 1799 door naturalisatie Fransch burger. Na den dood van *Lalande* zag hij zich in 1807 benoemd tot directeur van de sterrenwacht der Ecole militaire. Hij overleed den 22sten Juni 1825. Zijn belangrijke verhandeling over de komeet van 1770 werd in 1801 door het Instituut bekroond en in de „Mémoires" van 1806 opgenomen. Zijn maantafels werden geruimen tijd voor de beste gehouden, terwijl hij in 1814 en 1816 ook hulptabellen voor sterrenkundige berekeningen heeft uitgegeven. Tevens schreef hij: „Methodus combinatorio-analytica, evolvendis fractionum continuarum valoribus maxime idonea" (Leipzig, 1794). Ook heeft hij zich bezig gehouden met het berekenen van geografische lengten, met behulp van sterrenbedekkingen.

Burckhardt, *Johann Ludwig*, een reiziger in het Oosten, geboren te Lausanne, den 24sten November 1784, studeerde te Leipzig en te Göttingen en begaf zich in 1806 met een aanbeveling van *Blumenbach* naar Londen, waar hij zich met ijver op het Arabisch en de astronomie toelegde, om zich voor een reis naar Afrika, in opdracht van het Afrikaansch Genootschap, voor te bereiden. Den 14den Februari 1809 vertrok hij naar Malta, vanwaar hij onder den naam *Ibrâhîm ibn Abdallâh al-Sjâmi* als een Indisch-Arabisch koopman naar Aleppo vertrok. Hier en te Palmyra en te Damascus bestudeerde hij de spreektaal der Arabieren en den Islam, bezocht den Libanon en andere deelen van Syrië en begaf zich in 1812 naar Kaïro. Van hier uit deed hij in 1813 een reis den Nijl op tot aan de grenzen van Dongola, reisde in 1814 naar Nubië en over Berber en Taka naar Soeakin, vanwaar hij over Djedda naar Mekka ging, om den Islam verder te bestudeeren. Van September tot November bleef hij aldaar. In den aanvang van 1815 bezocht hij Medina en keerde over Suez naar Kaïro terug. Zijn laatsten tocht volbracht hij in den zomer van 1816 door het Sinaïtische schiereiland. Wederom te Kaïro aangekomen, hield hij zich bezig met het bijwerken van zijn dagboeken en met de studie der Arabische literatuur, doch overleed, toen eindelijk de lang verwachte karavaan, waarmede hij verder wilde reizen, aangekomen was, den 17den October 1817. Hij werd er met alle eerbewijzen, aan een Mohammedaanschen hadsji toekomende begraven. In zijn testament had hij zijn verzameling van handschriften, die 350 deelen telde, vermaakt aan de universiteit te Cambridge. Een Memnonshoofd, 300 centenaars zwaar, had hij reeds vroeger, met hulp van *Salt* en *Belzoni*, naar Engeland gezonden. Van zijn hand verschenen: „Travels in Nubia" (1819), „Travels in Syria and the holy land" (1822), „Travels in Arabia" (1829), „Notes on the Bedouins and Wahabys" (1830).

Burckhardt, *Heinrich Christian*, een Duitsch

beoefenaar der boschcultuur, werd geboren te Adelebzen bij Göttingen, den 26sten Februari 1811. Hij nam in 1828 dienst in het Hannoversche jagerkorps, studeerde van 1833—1834 te Göttingen, trad vervolgens in koninklijken dienst bij de houtvesterij, verliet deze in 1835, maar trad er later in terug. Van 1844—1849 was hij leeraar aan de houtvestersschool te Münden. Na de opheffing daarvan werd hij lid van de Hannoversche Kamer der Domeinen en in 1858 werkzaam aan het ministerie van Financiën, als secretaris-generaal der houtvesterij, en tevens lid van den staatsraad. Toen Hannover in 1866 aan Pruisen kwam, bleef hij zijn betrekking behouden met den titel van opperhoutvester. Hij overleed den 14den December 1879 te Hannover. Van zijn werken moeten genoemd worden: „Forstliche Hilfstafeln", „Der Waldwert" (1860), „Säen und Pflanzen nach forstlicher Praxis" (1855) en zijn hoofdwerk: „Aus dem Walde" (10 dln., Hannover 1865—1881). In 1883 werd hij Hannover een gedenkteeken voor hem opgericht.

Burckhardt, *Jakob*, een Duitsch geschiedkundige, werd geboren te Bazel, den 25sten Mei 1818. Hij studeerde eerst in zijn geboorteplaats en vervolgens te Berlijn in de theologie en de geschiedenis. Na zijn terugkeer zag hij zich tot hoogleeraar in de beschavings- en kunstgeschiedenis te Bazel benoemd, terwijl hij vervolgens een dergelijke betrekking aanvaardde aan de polytechnische school te Zürich. Toch keerde hij daarna als hoogleeraar terug naar zijn geboortestad, maar legde zijn amht neer in 1893. Hij overleed den 8sten Augustus 1897 te Bazel. Hij schreef: „Cicerone, eine Anleitung zum Genusz der Kunstwerke Italiens" (1855), „Die Zeit Konstantins des Groszen" (1853), „Die Kultur der Renaissance in Italien" (1860), „Geschichte der Renaissance in Italien" (1867), „Erinnerungen ans Rubens" (1897), „Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien" (1898), „Griechische Kulturgeschichte" (Berlijn, 1898—1902), enz. Ook gaf hij den tweeden druk nit van *Kugler's* „Handbuch der Kunstgeschichte" (Stuttgart, 1848).

Burdach, *Karl Friedrich*, een Duitsch physioloog, werd geboren te Leipzig, den 12den Juni 1776, studeerde aldaar en vestigde er zich als geneesheer, werd in 1807 buitengewoon hoogleeraar in de geneeskunde, ging in 1811 als hoogleeraar in de ontleedkunde en physiologie naar Dorpat en vervolgens (1814) naar Koningsbergen, waar hij den 16den Juni 1847 overleed. Zijn talrijke en degelijke geschriften dragen een wijsgeerigen stempel en onderscheiden zich door helderheid van denkbeelden en logischen vorm. Wij noemen daarvan: „Vom Bau und Leben des Gehirns" (3 dln., Leipzig, 1819—1825), zijn hoofdwerk (met *C. C. von Baer*) „Die Physiologie als Erfahrungswissenschaft" (6 dln., 1826—1840), „Gerichtsärztliche Arbeiten" (Deel 1, Stuttgart, 1839), „Blicke ins Leben" (4 dln., Leipzig, 1842—1848), „Umrisse einer Physiologie des Nervensystems" (1844), „Anthropologie für das gebildete Publikum" (Stuttgart, 1836—1837), enz.

Zijn zoon *Ernst*, geboren in 1801, studeerde te Koningsbergen, werd aldaar hoogleeraar in de ontleedkunde en heeft ook door eenige geschriften naam gemaakt. Hij leverde o.a.: „Beiträge zur mikroskopischen Anatomie der Nerven" (1837). Hij overleed den 10den October 1876.

Burdeau, *Auguste Laurent*, een Fransch staatsman, geboren te Lyon, den 10den September 1851. Hij studeerde aan de normaalschool te Parijs, maakte als vrijwilliger den oorlog van 1870 mede, werd hoogleeraar in de philosofie te St. Etienne en kwam later aan het Lyceé Louis le Grand te Parijs. In 1881 benoemde de toenmalige minister van Onderwijs, *Paul Bert*, hem tot chef van zijn Kabinet. In 1885 maakte hij deel uit van de Kamer van Afgevaardigden, waar hij zich bij de radicalen aansloot en een van de voornaamste sprekers was. In het kabinet *Loubet* werd hij in 1892 minister van Marine en Koloniën, maar trad in Januari 1893 af. In December 1893 werd hij onder *Casimir Périer* minister van Financiën, legde zijn portefeuille neer in Mei 1894, werd eerst vice-president en later president van de Kamer van Afgevaardigden. *Burdeau* overleed den 12den December 1894 te Parijs. In 1903 werd te Lyon een standbeeld voor hem opgericht. Hij vertaalde de werken van *Schopenhauer* en „Essays" van *Herbert Spencer* en schreef, behalve talrijke opstellen in de „Revue des deux Mondes" en de „Revue Philosophique" de volgende werken: „L'instruction morale à l'école" (1883), „Le droit usuel et l'économie politique à l'école" (1884), „Les questions sociales et contemporaines" (1886), „Une famille républicaine. Les Carnot" (anonym, 1888), „L'Algérie en 1891" (1892), „Devoir et patrie. Notions de morale et d'éducation civique" (1893).

Bürde-Ney, *Jenny*, een Oostenrijksche zangeres, werd geboren te Gratz, den 21sten December 1824, betrad, door hare moeder daarvoor opgeleid, het eerst te Weenen in kinderrollen het tooneel en wekte reeds vroeg veler bewondering door hare krachtige sopraanstem. Nadat zij te Graz en Boeda-Pest als soubrette gezongen had, vond zij weldra engagementen en ontving een aanstelling aan een der voornaamste schouwburgen te Weenen, terwijl zij zich niet lang daarna aan den koninklijken schouwburg te Dresden verbond, waaraan zij tot 1866 werkzaam bleef. Hier trad zij in 1856 in het huwelijk met den tooneelspeler *Emil Bürde*. Zij overleed den 17den Mei 1886 te Dresden.

Burdett, *sir Francis*, een Engelsch staatsman, werd geboren den 25sten Januari 1770, studeerde te Oxford, reisde op het vasteland, huwde in 1793 met de dochter van den rijken bankier *Coutts*, en werd in 1796 lid van het Lagerhuis, waar hij hevig oppositie voerde tegen *Pitt*. Hij drong aan op liberale hervormingen, vooral op die van het Parlement, bestreed de opheffing van de Habeas-Corpus-Akte, den oorlog tegen Frankrijk en eischte een onderzoek en verbetering van het gevangeniswezen. Zijn verkiezing voor Westminster (1807), waarvoor hij 30 jaren lang zitting had, gold als een overwinning voor de hervormingsgezinde partij. Na de aanneming der Reform-bill ging hij over tot de conservatieve partij, ondersteunde *Peel*, maar speelde geen belangrijke rol meer, en overleed te Londen, den 23sten Januari 1844.

Burdett, Angela Georgina, de jongste dochter van den voorgaande, sinds 1871 baronesse *Burdett-Coutts*, werd den 25sten April 1814 geboren. Zij

werd in 1837 erfgename van het onmetelijk vermogen der hertogin van *St. Albans*, die met haar vader gehuwd was geweest. Alle huwelijksaanbiedingen, ook die van *Lodewijk Bonaparte*, wees zij van de hand, om zich geheel en al aan werken van liefdadigheid te wijden. Zij stichtte op hare kosten de bisdommen Adelaïde en Britsch-Columbia en liet vele kerken en scholen bouwen. Later besteedde zij groote sommen aan het bouwen van gezonde arbeiderswoningen en gaf aan de armen van Londen den Columbia-Market ten geschenke. In 1881 huwde zij met haar particulier-secretaris *William Bartlett*.

Burdur, *Buldur*, is de hoofdstad van het sandsjak Burdur (6000 v. km., 155000 inwoners) in het westen van het Klein-Aziatische vilajet Konia en de zetel van een moetessarif. De stad, die gelegen is aan een arm van het Burdurmeer, telt ongeveer 12000 inwoners, meest Turken, meer dan 20 moskeeën en een Grieksche en een Armeensche kerk. De bodem rondom Burdur is vruchtbaar en levert veel wijn en opium, de industrie laken en tapijten. Tengevolge van den zeer gebrekkigen toestand der verkeerswegen is Burdur van het verkeer bijna geheel uitgesloten; het naastbijzijnde spoorwegstation is Gheikler, aan de lijn Aidin—Smyrna.

Burdwan. Zie *Boerdwan*.

Bure is in de Noordsche fabelleer de vader van *Bor* en de grootvader van *Odin*, *Wile* en *We*. Door het likken der koe *Audumbla* aan de met rijp en zout bedekte steenen ontstond op den eersten dag het hoofdhaar van een man, op den tweeden dag een hoofd en op den derden het overig gedeelte des lichaams, en *Bure* was geschapen.

Bureau, Centraal, voor sociale adviezen. Het doel dezer vereeniging is, met terzijdestelling van de bevordering van eenig partijbelang, uitsluitend: *a* het verstrekken van gevraagde technische, juridische en oeconomische adviezen, ten opzichte van de oprichting, organisatie, leiding en administratie van instellingen en regelingen, welke beoogen de maatschappelijke positie te verbeteren der arbeiders en van hen, die, naar het oordeel van het bestuur, ten aanzien van hun oeconomische positie met arbeiders zijn gelijk te stellen; *b*. het verzamelen en verspreiden van gegevens omtrent instellingen en regelingen, als onder *a* bedoeld; *c*. het vormen van een bibliotheek, bevattende werken en bescheiden over het maatschappelijk vraagstuk in zijn verschillende vertakkingen, voor zoover betreft de onder *a* bedoelde instellingen en regelingen.

De vereeniging zal haar boven omschreven doel trachten te bereiken door: *a* de instelling van een bureau met daaraan verbonden bibliotheek, tot hetwelk alle in art. 1 onder *a* bedoelde aanvragen kunnen worden gericht; *b* het uitgeven van geschriften, welke het bestuur daartoe geschikt acht; *c* het bespreken van vraagstukken, daarop betrekking hebbend, in vergaderingen der vereeniging.

De geldmiddelen zullen moeten bestaan uit de contributiën van leden, schenkingen, legaten en subsidiën en honoraria voor uitgebrachte adviezen.

De bedoelde contributiën zijn bepaald op: ten minste f 5, voor gewone leden, physieke personen: voor werkliedenvereenigingen en daarmede gelijk te stellen vereenigingen met rechtspersoonlijkheid, tellende 100 leden of minder. f 1, 100—250 leden f 2,50, 250—500 leden f 5, 500—1000 leden f 10, meer dan 1000 leden f 20, voor andere leden — rechtspersonen ten minste f 20, voor donateurs f 2.50 per jaar.

Bureau central des associations de presse is een vereeniging tot bescherming van de gemeenschappelijke belangen van de journalistenvereenigingen der verschillende landen, vooral in kwesties betreffende het auteursrecht op den inhoud der dagbladen, de perswetgeving, de verspreiding der dagbladen, de opleiding tot de journalistiek, de maatschappelijke positie der journalisten, hun rechtsverhouding tot de eigenaars van bladen, enz. De vereeniging werd in 1894 op het perscongres te Antwerpen opgericht en heeft sedert dien tijd een reeks van congressen gehonden. Het bestuurscomité, waarin thans 14 landen zijn vertegenwoordigd, komt jaarlijks één- of tweemaal in een stad in Europa samen en geeft een „Bulletin" uit op ongeregelde tijden.

Bureaucratie, een woord, samengesteld uit het Fransch en het Grieksch, beteekent letterlijk een regeering van een bureau. Men duidt er een richting, een stelsel van algemeen staatsbestuur mede aan, waarbij alle aangelegenheden des lands, zelfs die van het geringste belang, beheerd en geregeld worden door één persoon, die aan het hoofd van het bestuur des lands staat, of althans aan de spits van een departement van algemeen bestuur. De bureaucratie heeft men gewoonlijk in de landen, waar despotisme en centralisatie, heerschen. In de waarlijk constitutioneele staten, waar een behoorlijke autonomie in overeenstemming met de belangen van den geheelen Staat geacht wordt, zou eigenlijk daarvoor geen plaats moeten zijn. De bureaucratie is met een zelfstandig bestuur door ambtenaren, die voor hun daden verantwoordelijk zijn, moeilijk vereenigbaar. In de absoluut-monarchale rijken is het Kabinet van den vorst, in de constitutioneel-monarchale het bureau van den minister, gebonden door de bepalingen der wet, de eenige plaats, waar de reglementen gemaakt, de orders gegeven en de bevelen uitgevaardigd worden betreffende alle onderwerpen van alle takken van het staatsbestuur in zijn ganschen omvang, ook al behooren deze tot zulke, welke slechts tijdelijke of plaatselijke belangen raken. De afdeelingen en onderafdeelingen der ministeriën, de provinciale, gemeentelijke en polderbesturen zijn slechts onderdeelen van het geheele raderwerk van het staatsbestuur, zonder eigen, zelfstandige werkzaamheid, zonder wil en zonder verantwoordelijkheid. De ambtenaren zijn werktuigen van hunne meerderen, en deze weer van hem, die als absoluut vorst boven hen staat, of van de wet. Gehoorzaamheid en nauwgezetheid in de uitoefening hunner plichten zijn de eenige eischen, die hun gesteld worden. De lust en moed om binnen den kring hunner werkzaamheden naar verbeteringen om te zien, om van hooger hand ontvangen voorschriften naar omstandigheden toe te passen en des noods te wijzigen, blijven hun tronweos niet zelden geheel vreemd, omdat hun, behalve het gevoel van verantwoorde-

lijkheid voor eigen daden ook de macht en de wil daartoe ontbreken. De bureaucratie sluipt nit den aard der zaak lichter in het administratieve deel van het staatsbestuur, bijv. in het bebeer van leger en vloot, de financiën, het belastingwezen, de posterijen. dan in bet rechtswezen. Zelfstandigbeid, vrijheid, een streng bewustzijn van verantwoordelijkheid voor eigen daden, en nitspraken zijn vooreen onpartijdigen, kundigen rechter onmisbare attributen. Nergens werkt de bureaucratie dan ook schadelijker, dan onder bet personeel van de rechterlijke macht. In de vorige eenw was de grooteman van de bureaucratie *Napoleon I*. Door zijn decreten werdon alle staats-, gewestelijke en gemeentelijke ambtenaren aangesteld en ontslagen, ambten geschapen en opgeheven, beschikkingen gegeven ook over de minst-belangrijke plaatselijke aangelegenheden in bet geheele rijk. De eenheid en de kracht van bet bestunr worden door dergelijk stelsel zeer zeker bevorderd; de keuze van een uitnemend ambtenarenpersoneel wordt er gemakkelijk doorgemaakt, maar tevens wordt voor een despoot de verleiding tot willekeur in het uitdeelen van gunsten en gaven, tot het scheppen van sinecures en titularissen zeer groot.

Het tegenovergestelde van bureaucratie is dat stelsel van staatsbestuur, waarin de macht berust bij, en alzoo verdeeld is tusschen onderscheiden zelfstandig werkende, meer of min op zich zelf staande lichamen, die invloed uitoefenen bij de keuze van het personeel, waaruit zij zijn samengesteld. Decentralisatie en autonomie der onderdeelen van bet staatsverband gaan er mede gepaard. Wel worden bij zulk een bestuursstelsel de gebreken en nadeelen der bureaucratie vermeden, maar er kunnen andere van gelijk gewicht voor in de plaats treden. Eenbeid in wetgeving en administratie wordt er vaak gemist, en bet ontbreekt daarbij niet zelden aan kracht en spoed in de uitvoering van de gewicbtigste en meest spoedeischende maatregelen van bet bestuur. Onderlinge naijver der lichamen, een zoogenaamd „esprit de corps" en „esprit de clocher" zijn mede vaak hinderpalen voor bet tot stand komen van hoogst wenschelijke, soms noodzakelijke werken van algemeen nut.

Een wakker politiek leven onder de burgers, moreel en intellectueel voorgegaan door een vrije, verlichte pers, is het beste middel om de nadeelige gevolgen, aan de beide hierboven tegenover elkander gestelde stelsels verbonden, te verbelpen en, zoo mogelijk, te voorkomen.

Bureau voor den Industrieelen Eigendom. Ingevolge art. 1 der wet van den 30sten September 1893 (Staatsblad 146), is te 's Gravenhage een bureau gevestigd voor den industrieelen eigendom voor het Rijk in Europa en zijn Koloniën en Bezittingen. Aan het hoofd daarvan staat een directeur, die door de koningin wordt benoemd. Het bureau is belast met de inschrijving voor Nederland van fabrieks- en handelsmerken, behondens de bevoegdheid van den directeur om die inschrijving te weigeren (waarvan hooger beroep is toegelaten bij de rechtbank te 's Gravenhage), op grond, dat bet werk geheel of in hoofdzaak overeenstemt met dat, hetwelk voor dezelfde soort van waren ten name van een ander is ingeschreven, of door een ander vroeger is ingezonden, of wegens strijd van het merk met de openbare orde of goede zeden, of omdat bet merk een wapen van het rijk, een provincie, een gemeente of eenig ander publiekrechtelijk lichaam bevat. Voor de inschrijving is 10 gld. verschuldigd voor elk merk. Door de inzending bij hot bureau kan ook de internationale inschrijving van merken worden verkregen, bedoeld bij de overeenkomst, den 14den April 1891 to Madrid gesloten en goedgekeurd bij de wet van den 12den December 1892 (Staatsblad 270). De enkel in Nederland ingeschreven merken worden door de zorg van het bureau den 1sten van elke maand openbaar gemaakt in afzonderlijke bijlagen van de Nederlandsche Staatscourant; de internationale merken worden aangekondigd in bijvoegsels tot het „Journal" van bet internationaal bureau voor den industrieelen eigendom te Bern, aan het bureau te 's Gravenbage verkrijgbaar.

Bij het bureau liggen de registers van inschrijving kosteloos voor iedor ter inzage.

In Nederlandsch-Indië, in Suriname en Curaçao zijn hulpbureaux voor den industrieelen eigendom gevestigd.

Den 30sten Dec. 1904 kwam een wetsontwerp tot stand tot wijziging van de wet van den 30sten September 1893, houdende bepalingen op de fabrieks- en handelsmerken, strekkende tot het opnemen van die bepalingen, welke een nitvloeisel zijn van de internationale overeenkomsten tot bescherming van den industrieelen eigendom van den 14den December 1900, te Brussel gesloten. Ook werd door bet nieuwe wetsontwerp de wet op enkele punten verbeterd en bijv. aan bet Bureau de bevoegdheid toegekend, de inschrijving te weigeren, de termijn van onderzoek van 3 tot 8 dagen verlengd en hooger beroep op bot Haagsche gerechtshof toegelaten van de beslissingen der rechtbank omtrent inschrijving van merken en nietigverklaring van inschrijvingen.

Bureau voor Handelsinlichtingen. Dit bureau is gevestigd te Amsterdam en is gesticht op initiatief der Maatschappij van Nijverheid. Het verstrekt buitenlandsche adressen van agenten en handelsfirma's, geeft inlichtingen omtrent bepaalde handels- en verbruiksartikelen in vreemde landen, betreffende afzet, prijzen, nitvoer, enz.

Bureau voor Statistiek. Naarmate de statistische waarnemingsdienst der regeering het terrein van zijn werkzaamheid uitbreidde en de techniek der statistiek volkomener werd, deed de behoefte zich in verschillende landen sterker gevoelen, om de leiding dezer werkzaamheden te brengen bij instellingen, welke zich daaraan geheel en uitsluitend konden wijden. Niet overal echter is aan deze behoefte op gelijke wijze bevrediging geschonken. In sommige landen beeft men de statistiek een deel laten uitmaken van de staatslichamen of instellingen nopens welker administratie of werkzaamheden zij cijfermatig verslag moest doen. Elders beeft men, de eenheid der statistische methode op den voorgrond stellend, er naar gestreefd de ambtelijke statistiek zooveel doenlijk volledig te brengen bij ééne instelling.

Ook hier te lande is men laatstelijk in deze richting gegaan. Tot 1899 was de statistiek ten onzent gedecentraliseerd. Ieder departement of

andere tak van staatsbestuur, bewerkte zijn eigen statistiek. Vooral sedert in 1878 de voor de bewerking der onder het ministerie van Binnenlandsche Zaken ressorteerende statistieken bestaande afdeeling Statistiek (*Baumhauer, de Bosch Kemper*) was opgeheven, was deze decentralisatie volkomen. De nadeelen aan dezen toestand verbonden (gemis aan eenheid en vergelijkbaarheid der cijfers, gemis ook aan behoorlijke wetenschappelijke verwerking van het grondmateriaal) waren bij herhaling in het licht gesteld. Een Rijkscommissie voor statistiek (*Ackersdijk*) met adviseerende bevoegdheid had van 1858—1861 over verschillende onderwerpen van statistiek belangrijke adviezen uitgebracht, maar niet met voldoende vrucht kunnen werken. Een door de Vereeniging voor de statistiek in Nederland te Amsterdam gevestigd Statistisch Instituut (*Beaujon*) had als particuliere instelling het gezag gemist, om de statistiek der verschillende departementen te hervormen en te leiden.

In 1892 werd toen door de Regeering andermaal de ontwikkeling en hervorming der statistiek ter hand genomen en een Centrale Commissie voor de Statistiek (*van Verschuer, Verrijn Stuart*) in het leven geroepen, die, naast adviseerende bevoegdheden, ook het recht tot het verzamelen en bewerken van statistieken kreeg. Na den dood van haren eersten voorzitter werd hij kon. Besl. van 9 Jan. 1899 Stbl. 43 de aldus gelegde kiem verder ontwikkeld, door de splitsing dezer bevoegdheden. Een Centraal Bureau voor de Statistiek (*Verrijn Stuart*) werd met de verzameling, bewerking en publicatie van de statistiek belast, terwijl de Centrale Commissie voor de Statistiek (*Kerdijk, Pierson*) daarnaast als adviseerend college gehandhaafd bleef. Gelijktijdig ving een beweging aan, om de statistieken, welke tot dusver bij de verschillende ministeries werden bewerkt, geheel naar het Centraal Bureau voor de Statistiek over te brengen. Als gevolg daarvan is het Bureau, dat overigens een statistisch jaarboek uitgeeft voor moederland en koloniën, dat met geregelde intervallen maandcijfers publiceert en de uitgave bezorgt van een tijdschrift aan de sociaal-oeconomische statistiek gewijd, thans reeds belast met de bewerking en publicatie van de geheele bevolkingsstatistiek, der statistieken van de rechtsbedeeling en der faillissementen; de sociaal-oeconomische statistieken betreffende loon, arbeidsduur, werkstakingen, enz.; de statistieken der kiezers en der verkiezingen; der rijks-, provinciale en gemeentefinanciën; van het school- en leerverzuim en van het armwezen; en van de spaar- en leenbanken.

De provinciale bureaux voor statistiek, welke krachtens kon. Besl. van den 5den November 1858 in alle provinciën worden ingericht, zijn gaandeweg in de provinciale administratie opgelost.

Het voorschrift in art. 162, laatste lid der Provinciale wet, betreffende deze bureaux, is bij de jongste herziening dier wet (17 Juni 1905 Stbl. nº. 210) ingetrokken.

Een stedelijk statistisch bureau, zooals het buitenland, en met name Duitschland, ze in de meeste groote steden kent, heeft tot dusver alleen Amsterdam (*Falkenburg*), waar het in 1894 is ingesteld. Het bewerkt en publiceert weekberichten, maandberichten, een jaarboek en op ongeregelde tijden verschijnende statistische mededeelingen van bijzonderen aard.

Buren, het voormalige graafschap, vroeger een heerlijkheid, behoorde sedert 1492 aan het grafelijk geslacht van *Egmond* en kwam door het huwelijk van *Anna* met prins *Willem I van Oranje* (1551) in het bezit der prinsen *van Oranje*, zoodat het in 1702 aan *Willem Karel Hendrik Friso* ten deel viel. Thans is het een gedeelte van Gelderland. De hoofdstad van het voormalig graafschap, die denzelfden naam draagt, ligt aan een tak van de rivier de Linge. Het slot aldaar is bekend geworden, doordat *Adolf van Gelder* er zijn vader *Arnoud* in 1465 deed gevangen zetten en hem er 6 jaar hield opgesloten.

Buren is een Geldersche gemeente, welke begrensd wordt door Beusichem, Maurik, Zoelen, Geldermalsen en Buurmalsen. Zij beslaat een oppervlakte van 1923 H.A. en telt 1961 inwoners (1905). De Linge scheidt de gemeente in het Z. van Geldermalsen; de Korne doorloopt haar van het N.O. naar het Z.W. De bodem bestaat uit klei, welke gedeeltelijk voor weiland wordt gebruikt.

Buren omvat het dorp van dien naam, de dorpen Asch en Erichem, benevens het gehucht Achter-den-Haag. Eerstgenoemde plaats ligt op den westoever der Korne en aan den weg van Tiel naar Kuilenburg. Tot de voornaamste gebouwen behooren het stadhuis (1154), het weeshuis (1614), gesticht door gravin *Maria* van Buren, weduwe van den graaf *von Hohenlo*, een dochter van *Willem den Zwijger*; de Hervormde kerk, de R. Katholieke kerk (1797) en de synagoge. Aan de westzijde van het stadje, waar nu een wandelpark wordt aangetroffen, lag vroeger het sterke kasteel van Buren, dat 170 vertrekken bevatte. Hertog *Arnoud van Gelder* zat hier van 1465—1470 gevangen; *Philips Willem van Oranje* werd er in 1554 geboren. Het kasteel is tusschen 1803 en 1814 gesloopt, doch werd reeds in 1493 door hertog *Karel van Gelder* verwoest. In 1572 werd Buren door de Staatsche en in het volgend jaar door de Spaansche troepen veroverd; de Franschen bezetten het in 1672.

Buren, *Amelius van*, tweede rector van het Fraterhuis te Deventer, werd geboren te Asch bij Buren in 1369, studeerde te Deventer en voegde er zich bij de Broeders des Gemeenen levens. Bij het woeden der pest te Deventer onderscheidde hij zich door zijn menschlievendheid en onverschrokkenheid, werd in 1399 tot priester gewijd, deed de school te Deventer bloeien, en overleed den 10den Juni 1404. Hij schreef: „Exhortatio de mutua charitate observanda" en „Epistola de felici obitu Luberti".

Buren, *Nicolaas van*, geboren te Amsterdam in 1570, voegde zich in 1588 bij de Orde der Jezuïeten. Hij wordt zeer geroemd om zijn ijver voor het heil zijner medemenschen, en overleed waarschijnlijk te Antwerpen in 1612. Van zijn geschriften noemen wij: „Opklimminghe des Gheests door de ladder der Creaturen" (1617) en „Traité de la fréquente communion" (1618).

Buren, *Martin van*, een Noord-Amerikaansch staatsman, geboren uit een Nederlandsch geslacht te Kinderhook in den Staat New-York, den 5den

December 1782, studeerde in de rechten en werd in 1803 advocaat. In 1809 ging hij naar Hudson, waar hij zich weldra aan het hoofd bevond der democratische partij. In 1821 werd hij lid van het Congres en in 1828 gouverneur van New-York. In 1829 werd hij staatssecretaris onder den president *Jackson* en in 1831 gezant te Londen. De Senaat keurde echter deze benoeming niet goed, zoodat hij teruggeroepen moest worden. In 1832 werd hij vice-president en hij de presidentskeuze in 1836 benoemd tot opvolger van *Jackson*. Den 4den Maart 1837 aanvaardde hij zijn amht. Tengevolge van twisten over de financiën werd in 1840 generaal *Harrison* gekozen. Den 4den Maart 1841 trad *van Buren* af, trachtte wel nogmaals den presidentszetel te veroveren, maar te vergeefs. Hij vestigde zich daarna op zijn buitenverblijf Lindenwald, waar hij den 24sten Juli 1862 overleed. Hij schreef: „Inquiry into the origin and conrse of political parties in the United States" (1867).

Buren Schele, *Anne Diederik van*, een Nederlandsch romanschrijver, geboren te Amsterdam, den 19den Juni 1801, was eerst tabaksfabrikant en landbouwer, doch leefde na 1832 amhteloos. Hij schreef: „Magdalena Moons of het beleg van Leiden" (1835), „Het slot te Vollehove of vrijheidsmin en heldendengd" (1836), „De roovers in de rotsvesting of het meisje van de Arno" (1837), „De Angelsaxische bruid of de veldslag aan de monden van den Rijn" (1838), „De Rinaldo van het Noorden of de Rooverhruid" (1830), „Episoden uit het leven van M. A. de Rnyter" (1842, 2 dln.), „Adolf van Gelder" (1842, 2 dln.), „De wilde jager" (1843, 2 dln.), „Keur van gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Nederlands Oost- en West-Indische bezittingen" (1845), „De Keizersdochter of de hut in het Ligurische Gebergte" (1847), „Het verlovingsfeest, of de gevolgen van den burgerkrijg in 1350" (1851—1852, 2 dln.), „Armando Dias of twaalf jaren van misdaad en wraak" (1852, 2 dln.), „De gemsjager of de grot van Castelluzzo" (1854), „Het Vaderland en Oranje, enz." (1854), „De Russische spion of de belegering van Sebastopol" (1856, 2 dln.), „De Leeuw van de Apennijnen" (1857), „De Onde van het duin en de Zeeuwsche vrijbuiters of de grondvesting van de Nederlandsche vrijheid" (1857), „De Griek Samos of de val van Sebastopol" (1859, 2 dln.), „Maria Stuart" (1865, 2 dln.), „De Rinaldo der 19de eenw of de roovers in Napels en Sicilië" (1866), „De erfoom van zes millioen of het slachtoffer van Jezuïetenlist" (1870), „De Rinaldo van het Noorden" (1840, 2de druk 1886), „De roover in de rotsvesting" (5de druk 1886), „Keur van gedenkwaardigheden" (2de druk, 1892), (met *A. Faure Beeckman* en *L. J. W. ten Bokkel*, „Lief en leed. Verhalen" (1853). Onder het pseudoniem *Antonio*: „De vrijwilliger in het Pruisische leger" (1866); onder dien van *Veritas*: „De twijfelaar of de weg des heils gevonden" (1856), „De waarheidsvrienden te Hoogenbeek. Een tegenhanger van het Leesgezelschap te Diepenbeek" (1851). Hij overleed te Amerongen, den 16den October 1874.

Buret, is een instrument, dat in de scheikunde gebruikt wordt, om een afgemeten hoeveelheid vloeistof uit te gieten. Het is voor het eerst ingevoerd door *Gay Lussac*. De maatanalyse of titreermethode vereischt, dat men, ter bepaling van de hoeveelheid eener bepaalde stof, in een vaste of vloeibare zelfstandigheid voorhanden, het reagens, hetwelk tot deze bepaling dienen moet, vooraf weegt, tot een bepaald volumen in water oplost en dan bepaalt, hoeveel van deze oplossing van hekende sterkte noodig is, om door het een of ander verschijnsel, bijv. kleurverandering, of optreden of verdwijnen van een neerslag, te kunnen waarnemen, wanneer de geheele hoeveelheid der te onderzoeken stof een bepaalde scheikundige ontleding heeft ondergaan door het reagens. Men moet daarom een instrument hebhen, dat geschikt is om de gebruikte hoeveelheid vloeistof te meten en waaruit men ze gemakkelijk kan uitgieten.

Een onder instrument, bekend onder den naam

Fig. 1.

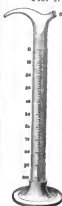

Fig. 2.

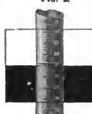

Fig. 3.

Fig. 4.

van alkalimeter van *Descroizilles*. is in fig. 1 afgebeeld. Het is een ronde, van onderen gesloten buis. die van boven bij *a* geopend is en aan de andere zijde in een fijn open puntje nitloopt. Zij is zoodanig in graden verdeeld, dat elke graad overeenkomt met 1 kub. cm. vocht. Het uitgieten is zeer gemakkelijk, want bet is duidelijk, dat men door de opening *a* te openen of met den dnim te slniten, bet uitloopen in zijn macht heeft. Daar de oppervlakte der vloeistof door de adhaesie van het glas een gebogen vlak vormt, moet men telkens betzelfde, en bij voorkeur bet laagste punt dier bolte bij het aflezen in bet oog honden. Dat punt vertoont zich het duidelijkst, wanneer men achter de buis een stuk papier hondt (fig. 2), waarvan bet bovenste gedeelte wit en bet onderste zwart is gekleurd,

Veel beter is echter de buret van *Mohr*, in fig. 3 en 4 afgebeeld. In fig. 3 zien wij het instrument sterk verkleind, en in fig. 4 het onderste gedeelte op balve grootte. Het is een over zijn gehcele lengte even wijde glazen buis, die van onderen uitloopt in een nauwer buisje, waarmede men door middel van een caoutchoucbuis een fijn uitgetrokken glazen buis verbindt. De caoutchoncbnis is voorzien van een klemkraan. Door een geringe drukking heeft men bet in zijn macbt, veel of weinig vocht uit de onderste opening der buret te laten uitvloeien. Intusschen is deze buret niet geschikt voor alle vloeistoffen, o.a. niet voor zulke, die caontcbonc aantasten. Men heeft ze in zeer verschillende grootten. Deze huret is later door *Erdmann* van een drijver voorzien, namelijk van een holle en ronde glazen buis van een streep loodrecbt op zijn lengte voorzien en van onderen en van boven gesloten en onderaan met eenig kwik bezwaard, om haar vertikaal in de vloeistof te doen drijven; doordat zij in de buret zich in de vloeistof bevindt en met deze daalt, maakt zij het aflezen zeer gemakkelijk, doordat men telkens slechts behoeft af te lezen, met welke streep op de buret de streep op den drijver samenvalt.

Burg is een stad in het arrondissement Jerichow I van het distrikt Maagdenburg der Pruisiscbe provincie Saksen, gelegen op de beide oevers van de Ible, welke zich beneden de stad vereenigt met het kanaal, van 1865—1871 tot verbinding van de Havel met de Elbe gegraven, en aan den spoorweg van Berlijn naar Maagdenburg. Zij is de zetel van verschillende bestnren, telt (1900) 22432 inw., waaronder 1013 R. Katholieken en 58 Israëlieten. De stad beeft een garnizoen, een Onze Lieve Vronwenkerk in Romaanschen stijl, uit de 9de eenw, in 1268 afgebrand en later opnieuw in Gotiscben stijl opgebouwd, een bronzen standbeeld van keizer *Wilhelm I*, een gedenkteeken voor keizer *Friedrich* (1902), een koninklijk Victoria-gymnasium, verschillende andere onderwijsinrichtingen, een opvoedingsgesticht voor arme kinderen (*Pieschel*-stiftnng, 1831), twee hospitalen, de vrijmetselaarsloge „Adamas zur beiligen Burg", enz. De industrie vervaardigt er vooral veel laken, boofdzakelijk voor militaire kleeding (10 fabrieken), gonden lijsten en rozetten, glacé-leer, handschoenen, machines, schoenen, sigaren, stijfsel en parketvloeren. Verder zijn er nog twee flanelweverijen, 5 ververijen, wolbleekerijen, 10 hrouwerijen en stoomzaagmolens.

Burg wordt in oorkonden reeds in de 10de eeuw genoemd, behoorde oorspronkelijk tot bet aartsbisdom Maagdenburg, kwam bij den Vrede van Praag (1635) aan Keur-Saksen en in 1688 aan Brandenburg.

Burg, *Hermanus van den*, of *van Burg*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Amsterdam, den 14[den] December 1682, en overleed den 10[den] Fehrnari 1752. Het scbijnt, dat hij een vroolijke Frans is geweest, die van de dichtkunst zijn broodwinning maakte. Men beeft onder anderen van hem: „De gehoornde scbout" (klnchtspel. 1712), „Schriftuurlijke klinkdichten" (1716), „Mengelpoëzij" (1718. 4 dln), „Minnezangen" (1721), enz.

Burg, *Adam*, vrijbeer *von*, een Duitsch wis- en werktuigkundige, werd geboren te Weenen, den 28sten Januari 1797, bezocht er de Academie van Beeldende Kunsten en werd in 1820 assistent voor de hoogere wisknnde. In 1828 benoemde men bem tot boogleeraar aan de Polytechnische School. Van 1838—1841 volbracht bij op kosten van de school een groote stndiereis en werd in 1849 benoemd tot directenr van het Polytechnisch institunt. In 1852 legde hij deze betrekking neer om den post van raad eener afdeeling bij bet ministerie van Koopbandel te aanvaarden. In 1869 werd hij voor levenslang lid van het Heerenhuis. De stad Weenen, beeft aan hem gewichtige verbeteringen te danken op bet gebied van de brandweer, de waterverzorging en de gasverlichting, waarvoor zij hem in 1847 tot eerebnrger benoemde. Tevens heeft bij medegewerkt tot het tot stand komen van veiligheidswetten tegen het gevaar van stoomketelontploffing en de invoering van bet metrieke stelsel. Sinds 1848 was hij lid, sinds 1879 vice-president der Academie van Wetenschappen te Weenen. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de stichting van den Neder-Oostenrijkschen „Gewerbeverein", waarvan hij in 1856 president werd. In 1870 werd hij gekozen tot levenslang eerepresident van deze vereeniging. In 1850 in den ridderstand opgenomen, werd hij in 1863 hofraad en in 1866 vrijheer. Hij overleed den 1sten Februari 1882 te Weenen. Hij scbreef o.a.: „Compendinm der höhern Mathematik" (1836, 3de druk, 1859) en „Compendinm der populären Mechanik und Machinenlehre" (1846; 3de druk, 1856), met een „Snpplementband" (1850, 2de druk, 1863).

Burg, *Eduard Alexander van der*, een Nederlandscb wis-, natnur- en artsenbereidkundige, geboren den 4[den] Juli 1833 te 's Gravenhage, ontving zijn opleiding aan het gymnasium aldaar, legde zicb vervolgens toe op de pharmacie en verwierf het diploma van apotheker. Als zoodanig werd hij in 1854 geplaatst aan het ziekenbuis te Rotterdam, werd aldaar in 1858 benoemd tot lector in de schei- en artsenijbereidkunde aan de geneeskundige school en bleef in die betrekking werkzaam tot aan de opheffing dier inrichting in 1866. In bet volgende jaar promoveerde hij te Leiden in de wis- en natuurkunde op een proefschrift, getiteld: „Onderzoek van eenige wateren, te Rotterdam als drinkwater in gebruik, en van dninwater nit een hygienisch oogpunt en in betrekking tot de cholera", en verkreeg een half jaar later het doctoraat in de pharmacie na

het verdedigen van stellingen. In datzelfde jaar ontving hij een benoeming tot leeraar in de scheikunde en natuurlijke historie aan de rijkshoogere burgerschool te Loenwarden en kort daarna tot hoogleeraar in de artsenijbereidkunde en toxicologie aan de universiteit te Leiden, welke betrekking hij den 3den November 1877 aanvaardde met een redevoering over: „Het verleden en heden der pharmacie". Hij is lid consultant van het Bataafsch Genootschap van Proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam, lid van het Natuur-, Genees- en Heelkundig Genootschap te Amsterdam en eerelid van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der pharmacie. Van zijn geschriften vermelden wij: talrijke bijdragen in het „Tijdschrift voor Wetenschappelijke pharmacie", in pharmaceutische weekbladen, in het „Maandblad voor Natuur-, Genees- en Heelkunde", verder „Voorlezingen over elementaire scheikunde" (1865), „Scheikundige mededeelingen betreffende kina-alcaloïden en stikstofbepaling" (1865) en „Handleiding tot de beoefening der qualitatieve scheikunde" (1874). In 1884 benoemd tot lid der commissie tot aanvulling en herziening der Nederlandsche Pharmacopee, maakte hij zich als zoodanig zeer verdienstelijk. Hij overleed den 17den Mei 1890.

Burg, *Cornelis Leendert van der*, geboren te Gorinchem, den 25sten Februari 1840, werd in 1860 benoemd tot officier van gezondheid 3de klasse, promoveerde in hetzelfde jaar te Heidelberg tot medicinae, chirurgiae et artis obstetricae doctor en in 1861 te Utrecht tot medicinae doctor. In hetzelfde jaar naar Indië vertrokken, werd hij in 1862 benoemd tot leeraar aan de school ter opleiding van inlandsche geneeskundigen, welke betrekking hij tot 1868 vervulde. In dit jaar op zijn verzoek eervol uit den militairen dienst ontslagen vestigde hij zich als particulier geneesheer te Batavia. In 1886 vertrok hij naar Europa en werd benoemd tot geneesheer-directeur der geneeskundige badinrichting te Laag-Soeren. Deze betrekking bekleedde hij tot 1902 en vestigde zich toen te Utrecht.

Hij schreef: „Overzicht van de geschiedenis en de werkzaamheden der vereeniging tot bevordering der geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch Indië, enz." (1877), „Proeve van een overzicht der in Nederlandsch Indië uitgegeven geneeskundige boeken en der verhandelingen over geneeskundig onderwijs" (1877), „Indische spruw" (1880, vertaald in het Duitsch, Fransch en Engelsch), „De geneesheer in Nederlandsch-Indië" (1882—1887, 3 dln.), „Opleiding van geneeskundigen voor Nederlandsch-Indië door Si Benteng" (1889), „Behandeling in Europa van zieken, komende uit het heete klimaat" (1890, 2de druk 1891), „Het verleenen van geneeskundige hulp, voornamelijk aan inlanders, met inlandsche hulpmiddelen" (1894), „Persoonlijke gezondheidsleer voor Europeanen, die naar Nederlandsch-Indië gaan of daar wonen" (1895), „Chronische en tropische diarhee, zooals die in Europa wordt waargenomen" (Geneeskundige Bladen, VIIde reeks, nº. 12, 1900), „Akklimatatie" (nts. Xde reeks, nº. 1), „Wat zijn tropische ziekten?" (nts. Xde reeks, nº. 10), „De voeding in Nederlandsch-Indië" (met atlas, 1904). Voorts schreef hij nog opstellen over geneeskundige of natuurkundige onderwerpen in tal van tijdschriften en dagbladen. Sedert 1904 was hij hoofdredacteur van het tijdschrift „Janus" en overleed te Utrecht, den 10den December 1905.

Burg, *Prof. P. van der*, hoogleeraar in de mechanische technologie aan de Technische hoogeschool te Delft, werd in 1841 te Gorinchem geboren, begaf zich in 1857 vrijwillig in dienst als kanonnier, werd in 1861 tweede luitenant der „Commissie van proefneming" en trad in 1871 in dienst als kapitein-hoofdopziener van de eerste Rijksgieterij van bronzen geschut, welke functie hij tot 1882 vervulde. In dat zelfde jaar werd hij geroepen tot de vervulling van het hoogleeraarsambt aan de Polytechnische school te Delft, in welke functie hij ook aan de Technische hoogeschool tot heden werkzaam bleef.

In verschillende tijdschriften verschenen bijdragen van zijn hand, betogende de wenschelijkheid der oprichting van een Rijksproefstation voor het onderzoek van papier voor ambtelijk gebruik.

Burgdorf, de hoofdstad van een evenzoo genoemd distrikt in het Zwitersche kanton Bern, ligt 536 m. boven de oppervlakte der zee, 18 km. ten noordoosten van Bern, op den linker oever der Emme, waar deze het Emmedal verlaat on aan de spoorwegen Bazel—Bern, Neu-Solothurn—Langnau en Burgdorf—Thun. Zij bestaat uit een boven- en een benedenstad, telt (1900) 8402 inwoners, bezit een schilderachtig kasteel, waar *Pestalozzi* in 1798 zijn beroemd opvoedingsgesticht vestigde, een fraaie kerk in spitsboogstijl, een oud stadhuis, een hospitaal, een weeshuis, een boekerij met 11000 deelen, een gymnasium, onderscheiden andere scholen en een aantal fabrieken, waaronder zijdebandweverijen, damastweverijen, ververijen, wol- en vlasspinnerijen, machinewerkplaatsen, loodwitfabrieken en 2 groote bierbrouwerijen. Van Burgdorf ging in 1830 de volksbeweging tegen de aristocratische regeering van Bern uit, die een staatkundige hervorming en den democratischen regeeringsvorm van 1831 tengevolge had. Belangrijke punten van de omgeving zijn de Lueg of Heiligenlandhubel (889 m.), 9 km. ten noordoosten van Burgdorf, met een prachtig vergezicht en *Lochbachbad*, 2 km. ten Z. van de stad gelegen op den rechteroever der Emme, met een ijzerhoudende bron, een bierbronwerij en een loodwitfabriek.

Burgemeester. Art. 143 onzer Grondwet, waarin eenige regelen worden gegeven omtrent de samenstelling van den Gemeenteraad, zegt aan het slot: „De Voorzitter wordt door den Koning, ook buiten de leden van den raad, benoemd en door Hem ontslagen".

Twee punten trekken in deze bepaling de aandacht. In de eerste plaats, dat niet de Gemeenteraad zijn eigen voorzitter benoemt, maar dat dit geschiedt door het rijksgezag. Dit staat in verband met de eigenaardige plaats, die de gemeente in ons staatsleven inneemt. Aan de gemeente is eendeels opgedragen de zorg voor haar eigen huishouden, anderdeels de uitvoering van wetten en andere regelingen, door het rijks- en provinciaal bestuur getroffen. Bij het uitoefenen der laatste functie is de gemeente ondergeschikt aan het Rijk, maar ook bij het vervullen der eerste functie staat zij onder rijkstoezicht. Geen wonder dus, dat het

Rijk eenigen invloed wenscht uit te oefenen op de samonstelling van bet gemeentebestuur.

Het tweede punt dat de aandacht trekt is, dat de Grondwet niet heeft aangewezen, welken titel de Voorzitter van den Raad zal dragen; de naam Bnrgemeester komt in de Grondwet niet voor. Do wet, welke de samenstelling, inrichting en bevoegdheid der gemeentebesturen nader heeft geregeld, de Gemeentewet van 29 Juni 1851 (Stbl. nº. 85) geeft den Voorzitter van den Raad den naam Burgemeester. Het bestuur van elke gemeente – aldus artikel 1 – bestaat uit een Raad, een Burgemeester en Wethouders. De Burgemeester wordt benoemd voor den tijd van 6 jaren, na afloop van welken termijn hij herbenoembaar is. Ook binnen deze 6 jaren kan hij ten allen tijde bij Koninklijk heslnit worden ontslagen. Hij is deels rijksamhtenaar, deels gemeente-ambtenaar. Hij legt als rijksambtenaar den eed van getrouwheid en den zuiveringsced af in handen van den Commissaris des Konings in de provincie; maar dewijl hij zijn functiën in de eerste plaats waarneemt ter behartiging van de gemeentebelangen, wordt zijn jaarwedde betaald nit de gemeentekas. Het bedrag dier jaarwedde wordt vastgesteld door Gedepnteerde Staten, na advies van den Gemeenteraad en onder goedkeuring des Konings. De burgemeestersjaarwedden zijn meestal niet hoog, waardoor het aantal personen, die in aanmerking wenschen te komen, wordt beperkt. Een schijnbare beperking ligt ook in het voorschrift der Gemeentewet, dat men, om benoembaar te zijn, ingezeten zij der gemeente, aan wier hoofd men zal geplaatst worden. „In het belang der gemeente" evenwel kan van deze bepaling worden afgeweken, hoedanige afwijking veelvuldig geschiedt. Om tot burgemeester benoembaar te zijn, moet men verder mannelijk Nederlander zijn, den leeftijd van 25 jaren bereikt hebben en niet bij rechterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over zijn goederen verloren hehben of van de verkiesbaarheid ontzet zijn. De hurgemeester is altijd voorzitter van den gemeenteraad en heeft als zoodanig een raadgevende, geen beslissende stem. Wordt hij door de kiezers tot lid van den raad gekozen (en dit is geoorloofd volgens de Wet), dan staat zijn stem natuurlijk gelijk met die der overige leden. In het college van dagelijksch bestnur, burgemeester en wetbonders, heeft hij, onafhankelijk van het lidmaatschap van den raad, altijd bet recbt om mee te stemmen en geeft hij bij staking van stemmen zelfs den doorslag. Men kan burgemeester zijn tegelijk van meer dan één gemeente, mits deze aan elkander grenzen, geen harer een hooger zielental dan 5000 hebbe, en het cijfer der bevolking van de gezamenlijke gemeenten 10000 niet te boven ga. Sommige betrekkingen zijn met het bnrgemeesterschap volstrekt onvereenigbaar; andere kunnen daarnaast alleen worden waargenomen na hekomen verlof van den Koning. Tot de eerste soort van betrekkingen behooren hijv. die van Commissaris des Konings, van lid van de Gedepnteerde Staten, van ambtenaar, vanwege het gemeentebestunr aangesteld of daaraan ondergeschikt (behalve bet lidmaatschap van armbesturen of van het bestuur van godsbnizen en dergelijke instellingen van liefdadigheid en de betrekking van genees-, heelof verloskundige, belast met de armenpractijk).

Tot de tweede soort behooren de betrekkingen van amhtenaar van den waterstaat in werkelijken dienst of van het bestuur van 's Rijks indirecte belastingen, practiseerend geneesheer, notaris, procureur of zaakwaarnemer. De burgemeester kan, met verlof des Konings, bet ambt van secretaris der gemeente vervullen. De omvang der werkzaamheden zal tronwens in grootere gemeenten deze vereeniging van ambten van zelf verbieden. Ingeval van vereeniging worden de van het gemeentebestuur uitgaande stnkken, behalve door den burgemeester, door een der wethonders mede onderteekend.

De burgemeester is gehouden zijn woonplaats te hebben in zijn gemeente, of in één van deze, tenzij hij door den Koning „in het belang der gemeente" van deze verplicbting ontheven worde, in welk geval hij op vaste dagen voor de ingezetenen binnen de gemeente te spreken moet zijn.

Als hoofd van den raad en van het dagelijksch bestuur leidt hij de werkzaamheden in de vergaderingen van beide colleges en handhaaft hij de orde aldaar. Hij ontvangt en opent alle aan een der beide colleges gerichte stukken en brengt die ter tafel in de vergadering, waar zij behooren. Hij is belast met de uitvoering van de besluiten van den Raad en van de vergadering van hurgemeester en wethouders, en hij vertegenwoordigt de gemeente in rechten. Hij is het hoofd der politie, en oefent als zoodanig een voortdnrend toezicht uit op de nakoming en uitvoering van alle gemeentelijke verordeningen. De Gemeentewet draagt hem nog in het bijzonder op het opperbevel bij brand en de politie over de schonwburgen, herbergen, tapperijen en openbare vermakelijkheden. Bijzonder groot is zijn macht in geval van oproerige beweging, samenscholing of andere stoornis der openbare orde; hij kan dan de hulp van het in de gemeente aanwezige of naastbij zijnde krijgsvolk vorderen en kan alle bevelen geven, die hij ter handhaving der orde noodig acht; zelfs kan hij algemeene voorschriften van politie voor de inwoners uitvaardigen. De nitvoering dier voorschriften kan echter door den Commissaris des Konings worden geschorst, terwijl zij vervallen, zoo zij niet door den Raad in zijn eerstvolgende vergadering worden bekrachtigd.

Wij zeiden boven, dat de Bnrgemeester ook rijksambtenaar is. Als zoodanig kan hem worden opgedragen de uitvoering, binnen den kring van zijn gemeente, van de maatregelen, die tot uitvoering van rijkswetten en provinciale verordeningen door het rijks- of provinciaal bestuur worden voorgeschreven. Bij schier elke rijkswet is bet gewoonte, een aantal handelingen, tot nitvoering dier wet noodig, aan den Burgemeester op te dragen. Als rijksambtenaar is hij ook verplicbt, toe te zien, dat door den Raad geen beslniten worden genomen, die in strijd zijn met de Wet of met het algemeen belang. In zulk een geval is bij gehouden, om de nitvoering er van te schorsen en binnen 24 nren van zoodanig besluit kennis te geven aan de Gedepnteerde Staten, die den Koning daarvan verslag doen. De Koning kan het besluit schorsen of vernietigen; volgt geen dezer maatregelen, dan moet de burgemeester tot de uitvoering er van overgaan.

In gemeenten, waar geen commissaris van politie is, is de Burgemeester ook hulp-officier van justitie en als zoodanig belast met het opsporen van strafbare feiten. Ook is de Burgemeester tevens strandvonder (zie *strandvonder*, *bergloon*).

Bij ontstentenis van den burgemeester treedt een der wethouders (naar volgorde van leeftijd) of wanneer ook deze verhinderd zijn, een der leden van den raad op, om zijn functiën waar te nemen.

Het amht van burgemeester werd in de 13de eeuw in de steden ingesteld. 2 tot 4 van die regeeringspersonen waren er steeds aanwezig en werden later de hoogste waardigheidsbekleeders in het stadsbestuur. Aanvankelijk werden zij vrij algemeen *raden*, *raetsleden* of *beraders* (Amsterdam) en in sommige streken tot in de 16de eeuw *poortmeesters* genoemd. De titel van *burgemeester* (burgimagister) is uit Vlaanderen afkomstig en kwam in de 15de eeuw algemeen in gebruik. Het amht van raden en burgemeesters betrof oorspronkelijk uitsluitend het finantieel beheer. In Holland hadden zij met het rechterlijk bestuur niets te maken, in West-Friesland daarentegen werden zij wel tot het gerecht gerekend. Hoewel in al onze gewesten burgemeesters voorkwamen, was het amht door hen bekleed niet overal van denzelfden aard. In de ambachtsheerlijkheden, welke aan de steden behoordén, voerden de burgemeesters het heerlijk gezag uit. Ook hadden zij dikwijls zitting in de dijks- en waterschapsbesturen.

Bürgenstock is de naam van een berg aan den zuidelijken oever van het Vierwondstedenmeer, in het Zwitsersche kanton Unterwalden, ten noorden van Buochs. Hij bereikt een hoogte van 1132 m. Ten westen hiervan bevindt zich het *Kurhaus Bürgenstock*, 892 m. boven den zeespiegel, dat met het station Kehrsiten aan het meer verbonden is door een electrischen kabelspoorweg. Ten zuidoosten van den Bürgerstock, tegenover Buochs, ligt het dorp *Ennetbürgen* (vroeger Bürgenstadt) met (1900) 931 inwoners.

Burger. Dit woord, afgeleid van *burg* (in de beteekenis van stad) heeft in verschillende tijden begrippen voorgesteld van onderscheiden omvang, en nog wordt het in meer dan één beteekenis gebezigd. In het algemeen duidt het aan het deelgenootschap aan een Staat, waaraan als zoodanig rechten en plichten verbonden zijn. Het begrip van „burger" kan niet bestaan zonder dat van „staat". Zoodra zich in den kring der maatschappij de staten gevormd hadden, om naast en tegenover elkander optetreden als de vertegenwoordigers en de verdedigers van het algemeen belang, elk binnen den omvang van zijn natuurlijk of kunstmatig bepaalde grenzen, ontstond de tegenstelling van „burgers" met „niet-burgers" of „vreemdelingen". In dezen zin heeft het woord zijn uitgebreidste beteekenis: die van een individu, dat behoort tot, dat deelgerechtigd is aan zekeren staat. Het wezen, het doel en de roeping van den Staat werden in de verschillende eeuwen en hij de onderscheiden volken zeer ongelijk opgevat, en naar die opvatting worden ook de inrichting van het staatsbestuur, de uitbreiding van den werkkring en de verhouding van het organisme „den Staat" tot zijn deelgerechtigden aanmerkelijk gewijzigd.

Het grootste deel der staatszorg was ten allen tijde veelal gewijd aan de volmaking der verdedigbaarheid tegenover de nabnren, en vaak strekte zij zich verder uit, en wel om zoodanige strijdkrachten te ontwikkelen, dat aan de veroveringszucht van heerschers kon voldaan worden, die de andere volken van eenig land of werelddeel aan hunne oppermachtige heerschappij wenschten te onderwerpen. De ten onder gebrachte volken verloren hun zelfstandig bestaan, en voor zooverre zij opgenomen werden in het staatsverband van den overwinnaar, werden zij niet met dezen gelijk gesteld, maar vormden op den duur een afzonderlijke klasse van menschen van minder gehalte, wier voornaamste recht en plicht daarin bestonden, dat zij den overwinnaar dienstbaar moesten zijn. Burger werd nu een begrip van minder ruime beteekenis: het stond niet meer alleen tegenover „vreemdeling", maar het beteekende: iemand, die behoort tot een meer hevoorrechten stand. Adel en geestelijkheid hadden zich ontwikkeld, hier sneller en in hoogere mate, ginds langzamer en met geringere macht.

Daarbeneden stonden de lagere volksklassen, die den landbouw uitoefenden, den handel en de nijverheid dreven. Het deelgenootschap aan den Staat behoorde eigenlijk slechts aan die hoogere standen: de anderen werden geduld en mochten hun arbeid volvoeren; van rechten en plichten tegenover den Staat was voor hen eigenlijk geen sprake. Het lot van dezen, hun staatsrechtelijke toestand, verschilt nog aanmerkelijk in het eene land hij het andere. De Oostersche landen, zoowel in den ouden als in den nieuweren tijd, met hun streng kastenstelsel, met de instelling van de slavernij, hebben eigenlijk in het geheel geen burgers, zooals westelijk Europa en Amerika bezitten. De paria's, de slaven, zijn geen burgers. De oude Grieksche staten, vooral het militaire Sparta, rekenden hen alleen tot de burgers, die in de gelederen des legers opgenomen werden, om voor de eer en den roem des vaderlands te strijden. Athene strekte den kring wijder uit en nam er hen in op, die aan kunsten en wetenschappen hun leven wijdden. Zij, die buiten den kring van hun staatsverband woonden, waren en bleven „barbaren"; de slavenstand was en bleef gestempeld tot een klasse van menschen van minderen rang zonder macht en invloed op den gang der staatszaken.

In het oude Rome was er geen eeretitel, hooger dan die van burger. In den eigenlijken, oorspronkelijken, strengen zin behoorden tot de burgers met het volste recht alleen de huisvaders, zij, die het staatsverband in den beginne te zamen gesloten hadden en het vervolgens met onderlinge krachten in stand hielden. De bescherming, de versterking, de uitbreiding van dat verband was hun eerste levenstaak, waaraan alle andere rechten en plichten jegens de maatschappij en het huisgezin ondergeschikt waren. De onderworpen vreemde volken werden binnen dat verband feitelijk opgenomen, maar er rechtens nooit ten volle aandeelachtig. Langzamerhand breidde de kring van burgers zich evenwel uit; het burgerschap werd aan bondgenooten geschonken als belooning of vriendschapsbetoning, en later zelfs als prijs voor toegekende voordeelen aan vreemdelingen verkocht.

In Europa vormden in het begin der Middeleeuwen de adel en de geestelijkheid feitelijk de eenige burgers; de slaven, lijfeigenen, hoorigen of hoe de lagere klassen mogen genoemd zijn, hadden geen deelgerechtigdheid aan den Staat. Slechts langzaam kwam daarin verandering, vooral onder den invloed der Kruistochten en der opkomst van de steden in de 12de en 13de eeuw. Er vormde zich een nieuwe klasse van menschen, naast adel en geestelijkheid, een klasse van „vrijen", die zich verzamelde binnen de poorten der ommuurde en van poorten voorziene steden, die zich „poorters" noemden, die een eigen „gemeente" in het leven riepen, met wier inrichting en bestuur zij zelf, als burgers der stad, zich belastten. Zoo ontstond de „burgerstand", als „derde stand", naast en tegenover dien van den adel en van de geestelijkheid.

Vooral in ons land wisten de burgers sedert de 12de eeuw hun schepping uitnemend tegen de heerschzucht en den geest van onderdrukking der hoogere standen te handhaven en door het koopen of afdwingen van privilegiën en octrooien, tegen ophrengst van belastingen aan hunne Heeren, te bevestigen.

Het land, de provincie, de gemeente kregen nu ieder een ruimeren kring van ingezetenen, die in de rechten én plichten van het burgerschap mochten deelen. Het deelgenootschap aan die rechten en plichten, verscheiden in aard en omvang, werd mettertijd door de zeden en gebruiken bevestigd en daarna in wetten en wethoeken omschreven. Niet ieder, die goedvindt zich in een land, in een stad metterwoon te vestigen of aldaar tijdelijk verblijf te houden, is burger; niet ten volle wordt hij terstond in de rechtsgemeenschap opgenomen. Elke staat, iedere stad heeft zijn eigen burgers; het begrip blijft vastgeknoopt aan de nationaliteit. Tot de burgers eener stad konden ook personen behooren, die buiten hare poorten gevestigd waren en wel „graspoorters" of „buitenpoorters" werden genoemd. De wetten bepalen, hoe het burgerschap verkregen en hoe het verloren wordt. Zij noemen tevens de plichten en rechten, daaraan verbonden. Deze verschillen naarmate van de sociale en de politieke ontwikkeling der landen. Te zamen zijn zij begrepen in het „burgerrecht", dat wederom in twee klassen van rechten gesplitst wordt, namelijk in „burgerlijke" (wel te onderscheiden van het „burgerlijk recht", zie aldaar) — en in burgerschapsrechten".

Ook zonder eenige staatsrechtelijke beteekenis wordt het woord „burger" gebruikt in den zin van inwoner van een land, een stad of plaats, die daar als gezeten man gevestigd is, zijn bedrijf er uitoefent en aldaar zijn huisgezin en zijn bezittingen heeft. Burger staat dan tegenover „vreemdeling", die daar ter plaatse niet te huis behoort. Burger kan ook nog beteekenen lid van een corporatie, bijvoorbeeld in „academieburger". Nog wordt het woord gebruikt in tegenstelling met iemand uit den hoogeren stand, met iemand uit den krijgsmansstand, of uit dien van ambtenaren, kunstenaars en geleerden.

Bürger, *Gottfried August*, een Duitsch dichter, werd geboren den 31sten December 1747 te Molmerswende, als de zoon van een predikant. Hij kwam in 1759 met zijn grootvader naar Aschersleben, waar hij de Latijnsche school bezocht, maar die spoedig weer verliet. Van hier ging hij naar Halle en maakte er in 1764 een aanvang met de studie der godgeleerdheid. In 1768 begaf hij zich naar Göttingen, om in de rechten te studeeren, maar door den invloed van zijn vriend *Klotz* ging hij een loszinnig leven leiden. Zijn vrienden *Boie*, *Sprengel*, *Biester* en anderen wisten hem echter op den goeden weg terug te brengen. Met hen las hij, behalve de dichters der Oudheid, ook de Engelsche, Fransche, Italiaansche en Spaansche dichters, vooral *Shakespeare* en *Percy's* „Reliques". Inmiddels had *Boie* hem in 1772 den post bezorgd van ambtenaar te Altengleichen in Hannover, vanwaar hij in verbinding bleef met den „Göttinger Dichterbund". Daarna vestigde hij zich in Gelliehausen, waar hij „Lenore" dichtte, waardoor zijn roem als dichter gevestigd werd. In 1774 huwde hij met de oudste dochter van den ambtenaar *Leonhard* te Niedeck. In het begin was dit huwelijk gelukkig, maar spoedig daarop werd *Bürger* verliefd op zijn schoonzuster, die bij hen inwoonde. Met toestemming van zijn vrouw leefde hij hier in een dubbel huwelijk. In 1780 werd hij pachter te Appenrode; maar zijn onbekendheid met den landbouw was oorzaak, dat hij na verloop van 3 jaren een aanzienlijke som verloren had. Na het overlijden zijner wettige echtgenoote (1784) vestigde hij zich te Göttingen als privaat-docent. Hij huwde in 1785 met zijn geliefde *Molly*, maar deze overleed reeds den 9den Januari 1786. De universiteit te Göttingen verleende hem de doctorale waardigheid en benoemde hem in 1789 tot buitengewoon hoogleeraar, doch zonder salaris. Den 8sten September 1789 verscheen in den „Stuttgarter Beobachter" een anoniem gedicht „An den Dichter Bürger" getiteld, waarin een „Schwabenmädchen" hare bewondering en liefde voor den dichter uitsprak en hem hare hand aanbood. Hiervan was het gevolg, dat hij in 1790 voor de derde maal huwde, met *Christine Elise Hahn*; maar wegens het slechte gedrag van zijn vrouw liet hij zich in 1792 van haar scheiden. Vervolgens leidde hij nog een korten tijd een treurig, armoedig leven, door een borstkwaal gekweld, terwijl tevens de kritiek van *Schiller* op zijn verzen hem zeer verbitterde. Hij overleed den 8sten Juni 1794.

Bürger heeft in den beginne vooral balladen gedicht, in navolging van de Engelsche balladenpoëzie, o. a.: „Lenardo und Blandine", „Des Pfarrers Tochter von Taubenhain", „Der wilde Jäger", „Das Lied vom braven Mann", „Der Kaiser und der Abt", „Das Lied von Treue", „Die Kuh". Minder goedgeslaagd, door een gezocht koddigen toon zijn: „Der Raubgraf", „Die Weiber von Weinsberg", „Frau Schnips", enz. In het eigenlijke lied, waarin hij den volkstoon nadert, staat *Bürger* het hoogst als dichter. Zijn liefdesgedichten, waarin hij echter de liefde meer van haar zinnelijken dan van den geestelijken kant beschouwt, zijn dikwijls meeslepend door den klankrijken woordenstroom en den gloed der gevoelens. Hij gaf voor het eerst in zijn verzen weer een ongezochte, eerlijke en toch poetisch volkomen uitdrukking aan alle gevoelens van zijn hart. *Bürger* is te beschouwen als een der medescheppers van de nieuwere Duitsche dichtertaal. Hij

lette bijna angstig nauwkeurig op de juistheid en welluidendheid zijner verzen. Tevens heeft hij in Duitschland het sonnet weer in eere gebracht en bovendien nog andere dichterlijke kunstvormen beproefd. Een van zijn beste navolgers daarin was *August Wilhelm Schlegel*. *Bürger* heeft voor het eerst in hexameters gedicht bij zijn vertaling van het 4de boek der Eneïde. De eerste verzameling van zijn gedichten, met kopergravures van *Chodowiecki*, verscheen in 1778 te Göttingen. Van 1779 tot aan zijn dood gaf hij den „Göttinger Musenalmanach" uit en van 1790—1791 de „Akademie der schönen Redekünste". De beste uitgave der gedichten van *Bürger* is die van *Sauer* (Stuttgart 1884). Verschillende van zijn balladen zijn geïllustreerd door *Retsch*, *Ruhl* en *Führich*, terwijl de beste ervan, o. a. „Lenore" in verschillende talen zijn vertaald.

Bürger, Christine Elise, geboren *Hahn*, de derde vrouw van den dichter *Gottfried August Bürger*, werd geboren te Stuttgart, den 19den November 1769 en bood hem in 1789 in een gedicht hare hand aan. *Bürger* antwoordde met een gedicht, en hieruit vloeide een briefwisseling voort, die een huwelijk ten gevolge had. Veel had de dichter te lijden van de genotzucht, de ijdelheid en de ontrouw zijner echtgenoote, zoodat hij in 1792 van zijn voorheen geduldigd „Schwabenmädchen" gerechtelijk scheidde. Deze betrad nu onder den naam van *Elise Bürger* het tooneel te Hamburg, Altona, Hannover en Dresden en reisde vervolgens als declamatrice door de steden van Duitschland, waar zij mimisch-plastische voorstellingen gaf. In hare laatste levensjaren was zij blind, en zij overleed te Frankfort aan de Main, den 24sten November 1833. Zij schreef eenige tooneelspelen, o. a.: „Adelheid, Gräfin von Teck" (Hamburg, 1799) en de roman: „Irrgänge des weiblichen Herzens" (1799).

Burger, *Ludwig*, een Duitsch teekenaar en schilder, geboren te Krakau, den 19den September 1825, bezocht in 1844 de Academie te Berlijn, en maakte van 1851—1853 een studiereis naar België en naar Parijs, waar hij bij *Couture* werkte. Voorts woonde hij als teekenaar (illustrator) de oorlogen bij in Sleeswijk-Holstein en Oostenrijk, waarna zijn schetsen verschenen in de werken: „Der Schleswig-Holsteinsche Krieg" (1866) en „Der Deutsche Krieg von 1866" (1870—1871, 2 dln.) In 1868 bepaalde hij zich bij het decoratieschilderen en leverde ontwerpen tot versiering van onderscheidene gebouwen. Hij overleed den 22sten October 1884 te Berlijn.

Burger, *Schalk Willem*, een aanvoerder der Boeren, werd in 1852 te Lijdenburg geboren. Sedert 1887 behoorde hij tot den Volksraad, werd in 1895 voorzitter van dit lichaam, was sedert 1896 lid van den Uitvoerenden Raad en werd in 1897 voorzitter van de commissie, die de grieven van de Uitlanders moest onderzoeken. Door zijn verslag over de vraagstukken van het dynamietmonopolie, den spoorweg en de mijnen verwierf *Burger* het vertrouwen der industrieelen en werd in het begin van 1898 door de Progressieve partij tegen *Krüger* als candidaat voor het presidentschap gesteld, echter zonder gevolg. Bij het uitbarsten van den oorlog met Engeland nam hij als generaal aan dien strijd deel, maakte zich verdienstelijk door de Swasi's tot rust te brengen en werd na *Krüger's* vertrek plaatsvervangend president der Zuid-Afrikaansche republiek. Hij hield zich tijdens den oorlog het meest bij *L. Botha* op en bewerkte, nadat de zieke president *Steyn* zich onder protest had teruggetrokken, in het laatst van Mei 1902, dat ook door de bewoners van den Oranje Vrijstaat tot staking van den strijd werd besloten.

Burgerkrans of *burgerkroon* is sinds eenwen bij vele volken een uit bloemen, twijgen of bladeren gevlochten eerbewijs voor den burger, die zich jegens den Staat of zijn medeburgers verdienstelijk heeft gemaakt. Bij de Romeinen werd hij, die het leven van een burger gered had, met de „corona civica" versierd, welke uit eikenbladeren bestond. Later werd de burgerkrans ook wel van goud gemaakt. De keizers verkregen later het recht voortdurend een krans te dragen. Tegenwoordig worden de diensten jegens den Staat of de maatschappij, die een burgerkroon waardig zijn, meestal erkend door het verleenen van een ridderorde; enkele staten en steden kennen ook wel aan hem, die zich hoogst verdienstelijk maakt, het „eereburgerrecht" toe.

Burgerkroon. Zie *Burgerkrans*.

Burgerlijke dood, in tegenstelling met den natuurlijken, physieken dood, is een vanouds bekende straf, die, òf zelfstandig toegepast, òf als accessoir aan een andere straf verbonden, de rechtsgemeenschap ophief tusschen den daartoe veroordeelde en zijn medeburgers. In Rome was het de Capitis diminutio maxima, die, bedreigd tegen verscheidene misdrijven tegen den Staat en zijn instellingen, soortgelijke gevolgen met zich bracht.

De Code Napoléon, in 1810 ook in ons land ingevoerd en tot den 1sten October 1838 geldend gebleven, handhaafde den burgerlijken dood als gevolg van de veroordeeling tot den natuurlijken dood en tot levenslange onteerende straffen. De erfenis van den veroordeelde kon worden opgeëischt, alsof hij niet alleen burgerlijk, maar ook physiek dood was. Zijn huwelijk werd als ontbonden beschouwd en hij kon geen ander huwelijk aangaan, niets in rechten ondernemen, enz. In Duitschland werd de burgerlijke dood afgeschaft den 31sten Januari 1850, in Frankrijk den 31sten Mei 1854. Artikel 4 van ons tegenwoordig burgerlijk wetboek bepaalt, dat geenerlei straf den burgerlijken dood of het verlies van alle burgerlijke rechten ten gevolge zal hebben.

Burgerlijke stand of *staat*, in het Fransch état civil, is de boekhouding omtrent de feiten, die van beslissenden invloed zijn op den staat der personen. Deze feiten zijn voornamelijk de geboorte, het huwelijk en de dood. De Wet heeft er voor gewaakt, dat van alle geboorten, huwelijken en sterfgevallen nauwkeurig aanteekening wordt gehouden, waardoor èn het feit zelf, èn de tijd, waarop het voorviel, worden geconstateerd op zoodanige wijze, dat alle belanghebbenden zich daarvan gemakkelijk het bewijs kunnen verschaffen. Vroeger was ook wel hiervoor gezorgd, maar op zeer onvoldoende wijze. In de kloosters werden door de geestelijken die feiten, voor zoo verre zij tot hun kennis kwamen, aangeteekend; ook waar de kloosters verdwenen, bleef de geestelijkheid zich met de aanhouding der doopboeken tot hetzelfde doel belasten; doch de vereischte nauwkeurigheid en volledigheid, de openbaarheid en de

zorg van de overheid voor het richtig houden en voortdurend bewaren bleven ontbreken. De Fransche wetgever heeft in den Code Napoléon voorgeschreven, dat er openbare „registers van den burgerlijken stand" zullen gehouden worden, en heeft een reeks van voorschriften gegeven, die de bereiking van het doel verzekeren. De Nederlandsche wetgever heeft dit voetspoor gevolgd. In elke gemeente worden. afzonderlijk voor haar, vijf registers gehouden: een van geboorten, een van huwelijksaangiften, een van huwelijksafkondigingen, een van huwelijken en echtscheidingen en een van overlijden. De registers zijn „openbaar", dat is, een ieder kan, ook zonder eenig belang te bewijzen, inzage ervan nemen en er zich afschriften en uittreksels van doen afgeven. Zij leveren van de bedoelde feiten een algemeen en zooveel mogelijk zeker bewijs op: echter niet het eenige; waar vooraf het bewijs geleverd is, dat zekere registers, die gehouden hadden moeten worden, nooit hebben bestaan, of verloren zijn geraakt, of dat een akte daaraan ontbreekt, daar worden andere bewijsmiddelen, als getuigen, bescheiden, huiselijke papieren, bezit van staat, enz. toegelaten. Om het tusschenschuiven en wegnemen van bladen te voorkomen, worden de bladzijden vooraf door den president der rechtbank geteekend of geparafeerd. De registers worden in duplo gehouden, behalve die van huwelijksaangiften en- afkondigingen, en in den loop van Januari wordt een der dubbelen met de in simplo gehoudene ter griffie van de rechtbank overgebracht; de loopende registers berusten gewoonlijk in het gemeentehuis. De registers worden gehouden door „ambtenaren van den burgerlijken stand", die door den gemeenteraad worden benoemd. Vroeger bepaalde de wet, dat alleen de burgemeester en de leden van den raad tot ambtenaren van den burgerlijken stand konden benoemd worden, doch sedert 1904 zijn ook anderen benoembaar. In elke gemeente moeten minstens twee ambtenaren zijn. Zij kunnen al of niet bezoldigd worden. In de meeste gemeenten zijn een of meer ambtenaren ter secretarie als bezoldigde ambtenaren van den burgerlijken stand aangesteld, terwijl daarnaast de burgemeester en een of meer raadsleden als onbezoldigde ambtenaren fungeeren en in het bijzonder met de huwelijksvoltrekkingen zijn belast. De wet omschrijft nu verder uitvoerig de wijze, waarop de akten van den burgerlijken stand worden opgemaakt en ingeschreven, de personen, die daarbij in aanmerking komen, namelijk de partijen, de aangevers en de getuigen, den inhoud van alle akten in het algemeen, en van iedere soort van akten in het bijzonder.

De akten zelf en de uittreksels er van zijn authentieke stukken, en deze laatste verdienen dus geloof onder de dubbele voorwaarde, dat zij overeenstemmen met de registers en dat zij zijn gelegaliseerd (zie *Legalisatie*). In de praktijk wordt de legalisatie evenwel niet altijd noodig geacht. Het richtig houden en bewaren der registers wordt nog gewaarborgd: 1° door de aansprakelijkheid der ambtenaren jegens de belanghebbenden tot schadeloosstelling voor zooverre deze door verzuimen schade lijden; 2°. door de strafbedreigingen tegen overtredingen in zake den burgerlijken stand; 3° doordat alle ter griffie van de Rechtbank overgebrachte registers door het Openbaar Ministerie worden nagezien.

Wanneer de registers in het geheel niet hebben bestaan, vernietigd, veranderd of verminkt zijn, wanneer een akte, die daarin had moeten zijn ingeschreven, om welke reden ook, niet ingeschreven is, of daarin eenige misslag is begaan, dan bestaat er volgens de Wet gelegenheid tot aanvulling of verbetering. Geldt het een verbetering in een akte, die nog opgemaakt wordt, dan kan het gebrek door renvooien verholpen worden; maar is het te doen om een akte, die reeds gepasseerd is, dan kan de verbetering of aanvulling alleen bij rechterlijk vonnis bevolen worden.

Omtrent den bijzonderen inhoud der akten in de verschillende registers nog het volgende: de akten van geboorte, in de geboorteregisters in te schrijven. zijn bestemd om het feit, den tijd en de plaats der geboorte, en zooveel mogelijk de afstamming van het kind, te constateeren. De aangifte der geboorte geschiedt binnen drie dagen door personen, op straffe daartoe verplicht. Voor den inhoud der akte maakt het eenig onderscheid, of het kind in of buiten echt geboren is. Bijzondere voorschriften gelden voor het inschrijven van vondelingen en van kinderen, op een zeereis geboren. Nog kan in deze registers voorkomen de erkenning van een onecht kind.

In de registers van huwelijksaangiften en-afkondigingen worden die beide handelingen, die aan elke huwelijksvoltrekking behooren vooraf te gaan, geconstateerd (Zie *Huwelijk*.) In het register van afkondigingen wordt ook aanteekening gedaan van de sluiting van het voorgenomen huwelijk, zoo die volgt. De registers van huwelijken en echtscheidingen bevatten de akten van huwelijksvoltrekking, welke terstond na die voltrekking worden opgemaakt. Ook komen daarin voor de akten van huwelijken, in een vreemd land aangegaan, voor zoover de echtgenooten, Nederlanders zijnde, hun huwelijk hier te lande als wettig bestaand willen erkend zien. De echtscheiding wordt bij ons niet, zooals in Frankrijk, door den ambtenaar van den burgerlijken stand, maar alleen door den rechter uitgesproken: het vonnis van echtscheiding wordt daarna in de registers van den burgerlijken stand ingeschreven. De overlijdensakten, in de laatste soort van registers ingeschreven, dienen om èn het feit èn den tijd van iemands dood te constateeren. De ambtenaar van de plaats van overlijden maakt haar op en zendt, zoo dit niet op de woonplaats geschiedt, aan zijn collega te dezer plaatse een uittreksel, opdat ook deze de inschrijving daar in de loopende registers kan doen. De inschrijving geschiedt op de verklaring van twee aangevers; vreemd is het. dat niemand hier bepaald tot die aangifte verplicht is verklaard, en dat de tijd, binnen welken zij moet geschieden, slechts indirect door de bepalingen op de begrafenis is aangewezen.

De geboorte van doode kinderen en het overlijden van kinderen van wie nog geen geboorte-akte is ingeschreven, wordt ook in deze registers vermeld; geen eigenlijke overlijdensakte wordt er van opgemaakt, omdat daarin de erkenning zou liggen opgesloten dat het kind geleefd heeft. Van het feit, of zulk een kind al of niet heeft geleefd, hangen soms belangrijke rechten van derden af. Door de aangifte mag op deze vraag niet gepraejudicieerd wor-

den; er wordt nu slechts vastgesteld, dat er een geboorte heeft plaats gehad, en het blijft aan alle belanghebbenden vrij, om te bewijzen, of het kind dood ter wereld is gekomen of eerst na de geboorte overleden is.

Bijzondere voorschriften zijn er nog voor het geval, dat iemand overlijdt in een gesticht of in een gevangenis, voor het geval van een gewelddadigen dood, voor het overlijden op een zeereis en voor het overlijden van krijgslieden.

Burgerlijke tijd is de in het burgerlijk leven gebruikelijke tijdrekening, in tegenstelling met de verschillende astronomische tijdrekeningen. Tot het einde van de 18de eeuw vormde de ware tijd van een plaats, de ware plaatselijke tijd dus de burgerlijke tijd, die door de zonnewijzers werd aangegeven. Nadat echter nauwkenrige uurwerken in gebruik kwamen en de behoefte naar een nauwkeuriger bepaling van den tijd grooter geworden was, deed zich de ongelijkheid van den waren zonnedag storend gevoelen, en men begon het burgerlijk leven naar den gemiddelden zonnetijd te regelen, dus den gemiddelden plaatselijken tijd als burgerlijken tijd te beschouwen. Het eerst gebeurde dit omstreeks 1780 te Gent, waar het oogenblik van den gemiddelden middag door een slag van de groote klok der kathedraal verkondigd werd, korten tijd later nam men ook in Engeland den gemiddelden tijd aan, verder in 1810 te Berlijn, in 1816 te Parijs, in 1832 te Zürich. Daar echter slechts op weinige plaatsen de gemiddelde plaatselijke tijd met voldoende nauwkeurigheid bepaald kon worden, voerde men al spoedig in vele landen de gemiddelde plaatselijke tijd der hoofdstad als tijd voor het land in, zoo bijv. in ons land dien van Amsterdam. De moeilijkheden, die deze indeeling aan het steeds toenemend verkeer in den weg legde, deden in het laatst van de 19de eeuw den zônetijd (zie aldaar) als burgerlijken tijd in sommige landen ontstaan, die zich slechts door een vol aantal uren van den Greenwichtijd onderscheidt. Zoo geldt in Duitschland de Middel-Europeesche tijd, in België en Frankrijk de Greenwich- of West-Europeesche tijd, die juist één nur verschillen. De burgerlijke dag begint met middernacht en wordt in tweemaal 12 uren verdeeld, slechts in Italië telt men de uren tot 24 door.

Burgerlijk huwelijk. Zie *Huwelyk.*

Burgerlijk recht en burgerlijk wetboek. Het burgerlijk recht, een vertaling van het Romeinsche *jus civile*, is een onderdeel van het privaatrecht (over *publiek-* en *privaatrecht*, zie onder *Recht*). Op zichzelf vormt het woord een vrij onbepaald begrip, dat eenigszins verduidelijkt wordt door de tegenstellingen, waardoor het geplaatst wordt tegenover andere begrippen. Het *privaatrecht* in zijn geheelen omvang regelt de rechtsbetrekkingen tusschen de personen, zooals zij in het maatschappelijk en familieleven optreden en ter zake van hun persoonlijkheid of vermogen met elkander in aanraking komen. Men onderscheidt het privaatrecht verder in materieel en formeel recht: het eerste regelt de rechten en rechtsbetrekkingen zelf tusschen de personen — het tweede de wijze, waarop, en den vorm, waarin die rechten gehandhaafd moeten worden. Het materieele recht is vervat in het burgerlijk wetboek en het wetboek van koophandel; het formeele of procesrecht in het wetboek van burgerlijke rechtsvordering.

Dat het materieel privaatrecht in twee wetboeken geregeld wordt, staat in verband met de onderscheiding, die gewoonlijk gemaakt wordt tusschen burgerlijk recht in engeren zin en handelsrecht, een onderscheiding, welker recht van bestaan door velen wordt ontkend. Volgens die onderscheiding is het burgerlijk recht het algemeene, voor ieder geldende, het handelsrecht het bijzondere, met het oog op de behoeften des handels ontstane. *Burgerlijk recht* kan dus staan tegenover *handelsrecht*, tegenover *procesrecht*, tegenover *strafrecht*, ook, en dan in den zin van *privaat-*, tegenover *publiekrecht* (waaronder dan vooral wordt verstaan het *staatsrecht*), dat de rechten en rechtsbetrekkingen regelt tusschen den Staat als zoodanig en de individuen.

Het recht is ontstaan uit de gewoonte: rechtspraak en wetgeving, oorspronkelijk in één hand, bevestigden de gewoonte door-hunne uitspraken: het recht, alzoo meer vast geworden, werd opgenomen in wetten: de wetten, die verwante onderwerpen behandelden, werden in wetboeken bijeenverzameld, gecodificeerd, en zoo is hij de meeste ontwikkelde volkeren de Wet de hoofdbron van het recht, waarnaast de gewoonte slechts geldt, indien de wet er naar verwijst.

Ons burgerlijk recht in engeren zin is gecodificeerd in het burgerlijk wetboek. Eerst sinds het begin der 19e eeuw bestaan hier te lande algemeene wetboeken. Vóór 1795, onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden, had elk deel van een gewest, elke stad haar eigen geschreven of ongeschreven recht, terwijl daarnaast, evenals in de meeste andere landen, het Romeinsche recht als hulp- of subsidiair recht gold. In den loop der 18e eeuw ontstond alom de behoefte aan algemeene wetboeken, waardoor het recht gemakkelijker toegankelijk zou worden, meer gelijkheid van recht zou ontstaan en de rechtszekerheid zou worden bevorderd. Zoo kwam in 1794 tot stand het „Allgemeine Landrecht für die preussischen Staaten", in 1811 het „Allgemeine Gesetzbuch für die gesamten Erbländer der Oesterreichischen Monarchie", in 1804 de „Code Civil des Français", die in 1807 den naam kreeg van Code Napoléon. Hier te lande werd na het tot stand komen der staatseenheid in 1795 in het volgende jaar door de Nationale Vergadering het besluit genomen, dat er één algemeene landswet zou zijn, zoo in burgerlijke, als in lijfstraffelijke zaken. De Staatsregeling van 1798 stelde wederom dit beginsel uitdrukkelijk vast en bepaalde zelfs het tijdstip der invoering van de te ontwerpen wetboeken. Eerst onder de regeering van koning *Lodewijk Napoleon* kwam een algemeen burgerlijk wetboek tot stand, dat, zooals de titel „Wetboek Napoleon, ingericht voor het koninkrijk Holland," reeds aanduidt, een wijziging was van den Code Napoléon naar de behoeften van ons land; den 1sten Mei 1809 trad het in werking. Na de vereeniging van het koninkrijk Holland met het keizerrijk Frankrijk werd dat wetboek vervangen door den „Code Napoléon", welke den 1sten Maart 1811 over het geheele grondgebied van het voormalig koninkrijk Holland verbindend werd verklaard. Tot 1838 bleef dat wetboek hier in werking, toen het op zijn beurt vervangen werd door ons tegenwoordig burgerlijk wetboek.

Na onze bevrijding van Frankrijk in 1813 werd er al spoedig werk van gemaakt, aan het algemeen verlangen te voldoen om een zelfstandige, nationale wetgeving te bezitten. Tengevolge van onderscheiden onvoorziene omstandigheden verliep er nog een vierde van een eeuw, voordat zij tot stand kwam. De geschiedenis dier wetgeving is een aaneenschakeling van benoemingen van commissiën tot vaststelling van beginselen en tot uitwerking en redactie van de aangenomen rechtsregelen; van herziening, omwerking en opnieuw vaststellen van reeds te voren ingediende en behandelde ontwerpen. De deels vermeende en deels wezenlijke strijd van belangen tusschen het noordelijk en het zuidelijk deel van het vereenigd koninkrijk der Nederlanden speelde in de telkens herhaalde herzieningen en beraadslagingen een groote rol en heeft er aanmerkelijk toe medegewerkt, om de voltooiing van het werk te vertragen. Eindelijk had men in 1830 een Wetboek gereed, dat in 1831 zou worden ingevoerd; in dit Wetboek was zeer veel ontleend aan den Code Napoléon, vooral op aandrang van de Belgen. De afscheiding van België vertraagde nogmaals de invoering; ten laatsten male werd een herziening noodig geacht, omdat er nu geen reden meer bestond, de belangen van België te ontzien, en opdat nu het recht volkomen in overeenstemming kon gebracht worden alleen met de behoeften en eischen van Noord-Nederland — en zoo kwam eindelijk ons burgerlijk wetboek te voorschijn, dat den 1sten October 1838 in werking is getreden en thans nog geldt. Wel heeft het in den loop der tijden verschillende wijzigingen ondergaan, maar deze betroffen slechts bepaalde, hoewel soms belangrijke punten. Op een *algemeene* herziening is dikwijls aangedrongen en daarvoor zijn ook door Staatscommissiën (die echter niet het *geheele* wetboek omvatten) ontwerpen in gereedheid gebracht, maar op totstandkoming van zoodanige algemeene herziening bestaat voorloopig weinig kans.

Het burgerlijk wetboek is verdeeld in vier boeken, tot opschrift hebbende: hot 1e van personen; het 2e van zaken; het 3e van verbintenissen; het 4e van bewijs- en verjaring. De boeken zijn weder verdeeld in titels; deze vaak weer in afdeelingen. Alle bepalingen zijn gebracht onder een doorloopende reeks van artikelen (2030). Het eerste boek handelt in het algemeen over de personen, met het oog op den verschillenden rechtstoestand, waarin zij zich bevinden, en de rechtsbetrekkingen, waartoe die toestand aanleiding geeft; de personen in het algemeen tit. 1—4; het huwelijk, zijn gevolgen, de onthinding enz. tit. 5—12: afstamming, verwantschap en gevolgen tit. 13—15; minderjarigheid, voogdij, curateele en afwezigheid tit. 16—19. Het tweede boek behandelt de zaken, de onderscheidingen der zaken en de zoogenaamde zakelijke rechten. Als inleiding: titel 1 begrippen onderscheidingen; tit. 2, 3, 4 de rechten van bezit en eigendom; tit. 5 erfdienstbaarheden; tit. 6—10 rechten van gebruik en genot, zooals erfpacht, vruchtgebruik enz.; tit. 11—17 het erfrecht; tit. 18—20 de rechten, die een schuldeischer boven anderen kan doen gelden op de goederen, die voor zijn inschuld verbonden zijn. De inhoud van het derde boek is gewijd aan de verbintenissen, haar ontstaan en tenietgaan; tit. 1—4 in het algemeen en in de volgende titels de bijzondere verbintenissen, die uit eenige, de meest voorkomende, overeenkomsten ontstaan. Boek IV regelt, als aanhangsel, twee geheel aan elkander vreemde onderwerpen: het bewijs en de verjaring. Het burgerlijk wetboek is, hoewel een zelfstandig, toch altijd een deel der geheele wetgeving, en derhalve bestaat er verband en samenhang met de overige wetboeken en met verschillende bijzondere wetten.

Burgerlijk wetboek. Zie *Burgerlijk recht.*

Burgerrecht. Zie *Staat.*

Burgers is de naam, die in de Molukken gegeven wordt aan de nakomelingen van inlanders, die in vroeger eeuwen wegens het verrichten van bepaalde diensten door de Oost Indische Compagnie werden vrijgesteld van het betalen van belasting en het verrichten van heerendiensten. Zij genieten ook heden ten dage nog vrijstelling van de aan de overige bewoners opgelegde belastingen, doch moeten daarvoor schuttersdiensten verrichten. Men vindt ze in de residentiën Amboina, Timor, Menado en Ternate.

Burgersdijck, *Franco Petri*, een Nederlandsch wijsgeer, werd geboren te Lier in Delfland, den 3den Mei 1590, studeerde te Leiden, waar hij de lessen hoorde van *Daniël Heinsius, Dominicus Baudius, Petrus Cunaeus*, enz., begaf zich vervolgens naar Saumur, werd er hoogleeraar in de wijsbegeerte en zag zich in 1619 geplaatst te Leiden als professor in de redekunde, daarna in de zedekunde en in 1628 in de natuurkunde, terwijl hij aldaar overleed, den 19den Februari 1635. Hij schreef onder anderen: „Idea Philosophiae naturalis"(1625 en 1652), „Idea Philosophiae moralis" (1626 en 1629), „Institutiones Logicae" (1626 en 1635), „Collegium Physicum" (1637), „Idea Oeconomicae et Politicae doctrinae" (1654), enz.

Burgersdijck, Pieter, een zoon van den voorgaande en een verdienstelijk rechtsgeleerde en staatsman, werd pensionaris van Leiden en curator van de hoogeschool aldaar. Hij werd van staatswege tot belangrijke zendingen afgevaardigd en overleed in 1691.

Burgersdijk, *Leendert Alexander Johannes*, een Nederlandsch natuur- en letterkundige, geboren te Alfen aan den Rijn, den 11den Maart 1828, studeerde te Leiden medicijnen en wis- en natuurkunde en promoveerde in 1852 in laatstgenoemde faculteit. In hetzelfde jaar werd hij benoemd aan de Militaire Academie te Breda, eerst tot leeraar in de wis- en natuurkunde, daarna tot lector en ten slotte tot hoogleeraar. In 1864 werd hij benoemd tot leeraar in de natuurlijke historie aan de pas opgerichte hoogere burgerschool te Deventer en tot hoogleeraar in hetzelfde vak aan het daarmee verbonden zoogenaamde „Zes-de Studiejaar" (een driejarige opleidingscursus voor apothekers, een inrichting, die later is opgeheven). In 1865 werd hij tevens leeraar aan de burgeravondschool en in 1866 directeur der hoogere burgerschool, welke laatste betrekking hij in 1876 neerlegde. In 1876 werd hij ook leeraar in de natuurlijke historie aan het gymnasium. In 1897 nam hij pensioen en vestigde zich te Apeldoorn, waar hij den 15den Januari 1900 overleed.

Behalve onderscheiden verhandelingen schreef

Burgersdijk een „Leerboek der Plantenkunde" 1856; voorts „De Dieren afgebeeld, beschreven en in hun levenswijze geschetst" (1862—1870, 3 dln.) en „Blikken in den bouw, het leven en de ontwikkeling der lagere dieren" (1878), bovendien met *Koster* en *Winkler* een „Schoolatlas der natuurlijke historie", waarvan hij den 5den druk, doch thans alleen, in 1892 geheel opnieuw bewerkte. Als letterkundige leverde hij een volledige vertaling van *Shakespeare's* werken (1884—1888, 12 dln.; 2de druk geïllustreerd, 1894, 6 dln.; 3de druk geïllustreerd, 1898, 2 dln.; 4de druk van een twaalftal tooneelspelen, 1903—1904). Reeds vóór de 1ste volledige uitgaaf was van enkele stukken, alsook van de sonnetten, een afzonderlijke druk verschenen. Verder vertaalde hij, behalve een Latijnsch gedichtje „Moretum", dat onder den titel: „het Kruidmoes" in „de Gids" van 1896 verscheen, bijna den geheelen Aeschylos en Sophokles. Bij zijn leven verschenen in „de Gids" „Aeschylos' Prometheus" (1880), „de Zeven tegen Thebe" (1891), „de Perzen" (1894) en in het programma van het Deventer gymnasium van 1887 de „Agamemnon". Een volledige uitgaaf der vertaling van „De treurspelen van Aeschylos en Sophokles" werd in 1903 bezorgd (voor zoover Sophokles aangaat ook voltooid) door *L. A. J. Burgersdijk Jr.*

Burger van Schoorel, een Nederlandsch geschiedschrijver, heeft zich bekend gemaakt door zijn „Chronyk van de stad Medenblik, enz." (1710; 3de druk, 1736) en door zijn „Chronyk van de gantsche onde heerlijkheid van het dorp Schagen, enz." (1710; 2de druk, 1767).

Burges, *James*, een Schotsch orientalist, werd in 1832 te Kirkmahoe (Dumfriesshire) geboren. In 1855 werd hij hoogleeraar in de wiskunde te Calcutta, in 1861 te Bombay en in 1886 directeur-generaal van de Archaeological Survey in Indië. In 1891 nam hij zijn ontslag en woont sedert dien tijd te Edinburg. Behalve eenige meteorologische en natuurkundige geschriften, gaf hij uit: „The temples of Shatrunjaya" (1869), „The antiquities of Somnath, Gignar and Junagar" (1870), „The rocktemples of Elephanta" (1871), „The Cave-temples of India" (1876 met *Fergusson*) en andere archaeologische prachtwerken. Zijn hoofdwerk vormen de verslagen van de „Archaeological Survey of Western India", op kosten der Indische regeering gedrukt en waarvan tot nu toe 5 kwarto-deelen verschenen zijn. *Burges* leidt ook de sedert 1881 verschijnende verslagen van de „Archaeological Survey of Southern India". Sedert 1872 gaf hij te Bombay het belangrijke tijdschrift „Indian Antiquary" uit, waarvan hij in 1884 de redactie neerlegde. In 1888 richtte hij te Calcutta, in vereeniging met andere geleerden, het tijdschrift „Epigraphia Indica" op.

Burggraaf of *burchtgraaf* (burcgravius, burgicomes, praefectus urbis) was oorspronkelijk de titel van den bewaker of bevelhebber in een burcht van den landsheer, tevens belast met het handhaven van het recht daarbinnen. Toen zulke burchten later in steden veranderden, werden de aloude burchtgraven in stadsgraven herschapen, die heerschappij hadden over de ingezetenen en er orde en veiligheid handhaafden. Bij het klimmen van de macht der steden zonk echter het gezag der burchtgraven, en hun naam werd later een erfelijke titel. Burggraafschappen waren o. a. in Augsburg, Straatsburg, Neurenberg, Regensburg, Meiszen, Maagdenburg en Brandenburg. Het ambt der burggraven verloor zijn beteekenis reeds in den loop der 13de eeuw. De titel burggraaf is tot op den huidigen dag in eenige vorstelijke families bewaard gebleven. Zoo voeren de koningen van Pruisen den titel van burggraaf van Neurenberg.

In ons land droeg de burggraaf aanvankelijk den titel van kastelein (castellanus). In de 12de eeuw werd hij binnen Vlaanderen en in de 13de eeuw binnen Holland eigenaar van een beleend erfelijk kasteleinschap; de titel burggraaf (burchgravius) werd hun omstreeks het begin der 13de eeuw gegeven. Niet alle kasteleins werden sedert echter burggraven genoemd. De laatstgenoemden waren niet alleen slotvoogden, doch tevens plaatsvervangers van den vorst in den burcht en dikwijls ook in een bepaald daaromheen gelegen gebied, waar zij de lagere en soms ook de hoogere jurisdictie uitoefenden.

Burgh, *Albert Coenraadsz.*, geneesheer te Amsterdam, werd in 1618 door prins *Maurits* tot lid der regeering aldaar benoemd en vervolgens burgemeester en curator der Doorluchtige school. Bij den plechtigen intocht van *Maria de' Medici*, koninginmoeder van Frankrijk, in 1638 was hij een van de regeerende burgemeesters. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt als lid van een gezantschap naar Moscovië. In 1630 begaf hij zich daarheen met *Johan Veldtdriel*, oudburgemeester van Dokkum. Zij sloten er een handelsovereenkomst, doch konden het eigenlijke doel van hunnen tocht niet bereiken, namelijk den vrijen graanhandel voor de Hollanders met uitsluiting van andere volkeren. In het vaderland teruggekeerd, mocht hij zich nochtans in de goedkeuring der Staten en den dank der kooplieden verheugen. In 1639 ging hij met *Bernard Coenders van Helpen* naar Denemarken, om eenige ongeregeldheden bij het invorderen van den Sonttol uit den weg te ruimen. In 1747 werd hij nogmaals afgevaardigd naar Moscovië, doch hij overleed op reis te Nowgorod, den 24sten December van laatstgenoemd jaar.

Burgh, Coenraad, heer *van Kortenhoef*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam in 1623 en vergezelde in 1647 als gezantschapssecretaris zijn vader naar Moscovië. Na het overlijden van dezen werd hij te Moskou als gezant ontvangen, doch zag zich hier door ramp op ramp getroffen. Eerst ontving hij het bericht van het overlijden zijner moeder, was daarna getuige van een vreeselijk oproer en vervolgens van een ontzettenden brand, die een groot gedeelte der stad verwoestte. Wel werd hij door de Staten-Generaal benoemd tot buitengewoon ambassadeur, doch het gelukte hem niet, een tractaat te sluiten. In 1648 werd *Burgh* schepen van Amsterdam en in 1666, als opvolger van *Hieronymus van Beverningh*, thesaurier-generaal der Unie. Hij was gehuwd met een dochter van den dichter *Pieter Corneliszn. Hooft*, en overleed den 9den November 1669.

Burgh, *Jacob van der*, een Nederlandsch dichter, werd geboren in 1599, studeerde te Leiden in de letteren en de rechten, werd later secretaris van den Frieschen stadhouder *Ernst Casimir* en in 1632 bij graaf *Wolfert van Brederode*. In 1642

was hij agent der Nederlandsche repnbliek te Luik en werd twee jaren later, op voorspraak van *Huygens*, secretaris der Staatsche gevolmachtigden te Munster. Hij en zijn vriend *Johan Brosterhuysen* (zie de afb.) verkeerden op vriendschappelijken voet met *Caspar van Baerle*, die

Van der Burg en Brosterhuysen.

hen in een Latijnsche elegie tot de studie der Latijnsche en Grieksche dichters vermaande. *Van der Burgh* behoorde tot de bewonderaars van *Hooft* en *Huygens*, doch schreef zelf louter gelegenheidsgedichten. Verdienstelijk heeft hij zich echter gemaakt door een nitgave der gedichten van *P. C. Hooft*, die hij opzettelijk zonder chronologie bijeenbracht. Hij overleed in 1660.

Burgkmair (*Burckmair*), *Hans*, een beroemd Duitsch schilder en teekenaar, werd in 1473 te Augsbnrg geboren. Hij ontving eerst onderwijs van zijn vader, den schilder *Thoman Burgkmair*, ging daarna naar *Martin Schongauer* te Kolmar, was na diens dood nog eenigen tijd in den Elzas werkzaam en trad in 1498 in het Augsburgsche schildersgilde. Voor dien tijd schijnt hij naar Italië gegaan te zijn, waar de Venetiaansche kunst een beslissenden invloed op hem nitoefende. Daarnaast heeft hij zich echter vooral naar *Dürer* gevormd. Keizer *Maximiliaan I* droeg hem vele werken op. *Burkgmair* was een der eerste Duitsche schilders, die den stijl der Italiaansche Renaissance in Duitschland ingang deden vinden. Zijn eerste schilderijen wijzen op een ruwen smaak: zij bezitten echter een krachtig koloriet. De hoofdwerken uit deze periode zijn de schilderijen der drie hoofdkerken van Rome: „Basilica Sancti Petri" (1501), „San Giovanni in Laterano" (1502) en „Santa Croce" (1504), die voor het Catharinaklooster te Augsburg geschilderd werden (nu in de Galerij aldaar). In zijn „Christus en Maria op den troon" van 1507, uit hetzelfde klooster, doet zich echter reeds de invloed der Renaissance gelden, die vervolgens steeds sterker op den voorgrond trad. Groote fijnheid van nitvoering hezitten twee kleine Madonna's in het Germaansche mnseum te Nenrenberg van 1509 en 1510 en de „Heilige familie" van 1511 in het Berlijnsch musenm, waarop vooral het landschap zeer geroemd wordt. Tronwens *Burgkmair* heeft zich voor de landschapschilderkunst in Duitschland zeer verdienstelijk gemaakt. Zijn voornaamste werk uit deze tweede periode is „Het altaar met Christus aan het kruis" van 1519 in de galerij te Augsburg. Zeer merkwaardig door de phantastische zuidelijke vegetatie is de „Johannes op Patmos" (1518, in de pinakotheek te München). De kunstenaar liet gaarne op den achtergrond van zijn landschap sneeuwbergen verschijnen, die hij van de wallen van Augsbnrg zien kon. Van zijn latere schilderijen vertoont „Esther voor Ahasverus" (1528, in de pinakotheek te München) den invloed der Venetiaansche kunst. De „Slag bij Cannae" (1529, galerij te Augsburg) is vooral door de kleederdrachten der 16de eeuw merkwaardig. *Burgkmair* heeft ook portretten en wanddecoraties in fresco geschilderd, die meest verdwenen zijn. Even helangrijk als schilder, is *Burgkmair* als teekenaar voor de houtsnijkunst geworden: zijn werkzaamheid op dit gebied was zeer groot. Voor keizer *Maximiliaan* ontwierp hij de houtsneden van „Weiszknnig", waarvan de oorspronkelijke platen te Graz bewaard gebleven zijn, de „Triomf" en de „Oostenrijksche heiligen". Van groot belang is ook zijn „Turnierbnch" in 52 platen (uitgegeven door *J. v. Hefner*, Frankfort, 1854—1856), waaraan ook zijn even zoo genoemde zoon deelnam, en zijn „clair-obscnr gravures. *Burgkmair* overleed te Augsburg in 1531.

Burglen, een dorp in het Zwitsersche kanton Uri, 560 m. boven de oppervlakte der zee, aan den mond van het Schächendal, telt (1900) 1653 inwoners. Volgens de sage is het de geboorteplaats van *Wilhelm Tell* (zie aldaar).

Burgos is de naam van een Spaansche provincie in Oud-Castilië. Zij grenst ten N. aan de provincies Santander en Vizcaya, ten O. aan Alava en Logroño, ten Z. aan Soria en Segovia en ten W. aan Valladolid en Palencia. De provincie beslaat een oppervlakte van 14169 v. km. en telt (1901) 338828 inwoners (24 op 1 v. km.).

Burgos is de hoofdplaats der gelijknamige Spaansche provincie (zie aldaar). Zij ligt 851 m. boven de oppervlakte der zee, amphitheatersgewijze gebouwd tegen een heuvel, aan den rechter oever van de Arlanzon en aan den Noorderspoorweg. De stad bezit een vervallen citadel, oude muren met torens, verscheidene openbare pleinen, zooals de Plaza Mayor (met het gedenkteeken van *Karel III*) en een mooi plantsoen (Espolón). Onder de gebouwen moet in de eerste plaats de mooie Gotische hoofdkerk nit de 13de eeuw genoemd worden, waaraan in de jaren 1442—1458 door den Dnitschen meester *Johann van*

Keulen een prachtige voorgevel en twee 84 m. hooge torens met opengewerkte spitsen, en verder in 1487 een prachtig gedecoreerde kapel met de graftomben van den connétable *Velasco* van Castilië en zijn gemalin toegevoegd werden. Naast de overige kerken zijn het aartsbisschoppelijk paleis, het stadhnis en de door *Philips II* ter eere van den eersten graaf van Castilië, *Fernan Gonzalez*, opgerichte triomfboog bezienswaardige bouwwerken. Links van de Arlanzon ligt de groote voorstad La Vega, ten W. de voorsteden Las Hnelgas en San Pedro, die door de rivier, waarover drie bruggen liggen, gescheiden worden. De stad telt (1900) 31413 inwoners. De voornaamste middelen van bestaan zijn de wol- en kaashandel, de linnen- en lederfabricage. Burgos is de zetel van een kapitein-generaal, een gouverneur, een aartsbisschop, een Hof van Appèl en een handelsrechtbank. Het is een der sterkste vestingen van Spanje en heeft een technische school, een seminarinm voor onderwijzers en priesters, een mnsenm, een bibliotheek en verscheidene inrichtingen van weldadigheid. Bij Burgos ligt de abdij *Santa Maria de las Huelgas*, door *Alphonsus VIII* gesticht, wier abdes bisschopsrechten had. Borgos (of liever het nabijgelegen dorp *Vivar*) is de geboorteplaats van den nationalen held *Cid* (zie aldaar), wiens overblijfselen, evenals die van zijn gemalin *Jimena*, in 1842 nit het nabijgelegen klooster San Pedro de Cardeña naar het stadhuis van Burgos overgebracht werden; de plaats, waar zijn hnis stond, wordt sedert 1784 door drie steenen gedenkteekens aangeduid. Niet ver van de stad verwijderd bevindt zich ook het beroemde Karthnizer klooster *Miraflores*, eveneens door *Johann van Keulen* gebouwd, met de graftomben van koning *Johann II* en zijn gemalin *Isabella*.

Burgos werd omstreeks 900 op de plaats der verwoeste stad *Cauca* (*Auca*) of van het oude *Deobrigula* gebonwd en werd de residentie der graven en koningen van Oud-Castilië. *Alfonsus VI* verlegde den bisschopszetel van Gamonal naar deze stad. In 1574 werd Burgos tot een aartsbisdom verheven. Den 10den November 1808 overwonnen hier de Franschen onder *Soult* de Spanjaarden onder markies *van Belveder*. De door 2000 Franschen onder generaal *Drubeton* verdedigde citadel werd van den 19den September tot den 29sten October 1812 door *Wellington* vruchteloos belegerd.

Burgos, *Francisco Javier de*, een Spaansch staatsman en schrijver, werd geboren den 22sten October 1778 te Motril in de provincie Granada, studeerde aanvankelijk in de godgeleerdheid, maar koos weldra, op raad van *Melendez Valdez* de rechterlijke loopbaan, waarna hij in zijn geboortestad tot regidor en secretaris van een oeconomisch gezelschap werd benoemd. Ten tijde van *Jozef Bonaparte* bekleedde hij de betrekking van onderprefect van Almeria, zoodat hij na den val van de Fransche heerschappij een toevluchtsoord moest zoeken in Frankrijk. Hier vertaalde hij op een voortreffelijke wijze de gedichten van *Lucretius*, *Virgilius* en *Horatius*, die in 1820—1824 in 4 deelen in het licht zijn verschenen. Ook heeft hij oudere Spaansche werken nitgegeven. Na zijn terugkeer in zijn vaderland (1817) redigeerde hij sedert 1819 het geschrift: „Miscelania de comercio, artes y literatnra". Daar hij zich noch hij de liberalen, noch hij de absolntisten voegde, berokkende hij zich de vijandschap van beide partijen, doch zijn naam als daghladschrijver was niettemin zóó beroemd, dat hem de redactie van de „Imparcial" werd opgedragen. In 1824 begaf hij zich op last van het gouvernement naar Parijs, om er over een leening te onderhandelen, waarin hij gelnkkig slaagde. Nadat hij in 1827 was teruggeroepen, ontving hij de betrekking van Intendant bij de helastingen, daarna die van advisenr bij Financiën, en de Spaansche Academie van Wetenschappen henoemde hem tot lid. Hij gaf voorts een drietal hlijspelen uit, „Las tres iguales", „El baile de Mascara" en „El optimista y el pesimista", deed te Granada een landbouw- en landhuishoudkndig institnut verrijzen, en werd in 1833 naar Madrid ontboden en tot minister van Binnenlandsche Zaken henoemd. In die betrekking ontwikkelde hij een huitengewone werkzaamheid, belastte zich, na het aftreden van *Martinez*, eveneens met de portefeuille van Financiën, bleef na den val van *Zea-Bermudez* met den minister van Oorlog *Zarco del Valle* alleen aan het hoofd der Regeering, behield zijn plaats in het ministerie *Martinez de la Rosa*, maar zag zich daarna gedwongen, den 17den April 1836, de portefeuille neder te leggen, waarna hij door de koninginregentes tot lid van de Kamer der Proceres benoemd werd. Daar werd hij echter door generaal *Alava* aangeklaagd wegens mishruik van vertrouwen hij het sluiten van hoven reeds vermelde leening. De commissie van onderzoek sprak hem wel is waar vrij (2 Jannari 1837), maar *Burgos*, die inmiddels de wijk genomen had naar Frankrijk, keerde eerst in 1839 naar zijn vaderland terug, waar hij na dien tijd op zijn goederen bij Granada een ambteloos leven leidde en in 1845 overleed. Zijn „Geschiedenis der regeering van Isabella II" (Madrid, 1800—1851, 6 dln.) is niet voltooid.

Burgschmiet, *Daniël*, een Dnitsch beeldgieter, werd geboren te Neurenberg, den 11den October 1796. Hij was de zoon van een behoeftigen steenhouwer, ontving ter nanwernood eenig onderwijs in het lozen, schrijven en rekenen, doch toondo reeds vroeg grooten aanleg voor de teekenkunst. Het overlijden van zijn moeder en een zware ziekte van zijn vader noodzaakten den knaap, eenig geld te verdienen met het maken van hrilledoozen en kinderspeelgoed. Na den dood van zijn vader werd hij leerling hij den draaier *Maichel*, en toen de leertijd om was, vervaardigde hij met zijn meester kinderschonwburgen, die zeer vernuftig samengesteld waren. In 1819 vestigde hij zich als fabrikant van mechaniek speeltuig in zijn geboortestad en maakte in het volgende jaar een automatenschouwburg, waarmede hij twee jaar lang door Duitschland trok en overal veel succes had. Daarna kreeg hij onderwijs in het beeldhonwen van *Reindel*. Hij werd belast met beeldhouwwerk in het weeshuis, en later met het beeldhonwwerk aan den kansel en het altaar der Jacohskerk, terwijl hij door ijverige studie zijn verwaarloosde opvoeding en zijn gebrekkige kennis zocht te verbeteren. Hoever hij gevorderd was, hleek in 1825: toen heitelde hij naar de teeke-

ning van *Heideloff* een standbeeld van *Melanchthon* uit marmer, zonder vooraf een model te vervaardigen, en het werk gelukte zóó goed, dat hij op aanbeveling van *Heideloff* benoemd werd tot leeraar in de plastiek aan de polytechnische school. Nu besteedde hij zijn krachten aan het gieten in metaal en vervaardigde op deze wijze een reliefstandbeeld van den vorstbisschop *von Fechenbach*, voor den Dom te Bamberg, naar de teekening van *Heideloff*, en vervolgens voor München 2 groote kandelaars en een borstbeeld van koning *Maximiliaan I*. Toen hem het gieten van een door *Rauch* gemodelleerd standbeeld van *Albrecht Dürer* voor Neurenberg werd opgedragen, begaf hij zich op kosten van de stad naar Parijs, om in het atelier van den kunstgieter *Crassatière* de hem ontbrekende kennis aan te vullen. Na zijn terugkeer goot hij eerst voor de polytechnische school te Neurenberg 2 standbeelden, die van *Dürer* en *Regiomontanus*. Het model van *Rauch* voor het standbeeld van *Dürer* kwam eerst in 1837 in zijn handen; het gieten nam nog in hetzelfde jaar een aanvang, maar werd eerst na verloop van 2 jaren voleindigd. *Burgschmiet* had daarin het fraaiste werk geleverd, hetwelk nog ooit op het kunstgietersgebied geleverd was, zoodat dit groote beeld niet eens behoefde nagewerkt te worden met een vijl. De belangrijkste werken van zijn hand uit lateren tijd zijn: het standbeeld van *Beethoven* voor Bonn (1845), het standbeeld van keizer *Karel IV* voor Praag, hetwelk in 1848 ter gelegenheid van het eeuwfeest der universiteit onthuld werd, het gedenkteeken voor *Luther* te Möhra, alsmede het *Radetzky*-monument te Praag. Hij overleed te Neurenberg, den 7den Maart 1858.

Burgsdorf, *Friedrich August Ludwig von*, een Duitsch beoefenaar der boschcultuur, geboren te Leipzig, den 23sten Maart 1747, trad reeds vroeg in Franschen krijgsdienst, maar moest de wijk nemen, toen hij aan den neef van generaal *Valières* bij het spel een doodelijke wond had toegebracht. Hij begaf zich in 1762 naar Georgenthal in Thüringen, om zich op den boschbouw toe te leggen, werd in 1764 jachtpage aan het Hof te Gotha en reisde sedert 1767 in Duitschland, Engeland, Nederland en Frankrijk. Na zijn terugkeer bezocht hij de boschbouwkundige colleges te Berlijn, kocht in 1777 het ambt van secretaris der boschcultuur, waaraan het bestuur van het Tegeler boschdistrikt bij Berlijn verbonden was, en legde zich met ijver toe op het aankweeken van vreemde houtsoorten, terwijl hij tevens een uitgebreiden zaadhandel opende. Zijn „Handbuch der Forstwissenschaft" (dl. 1: „Forstwissenschaften", Berlijn, 1788; 3de druk, 1800, dl. 2: „Höhere Forstwissenschaften", Berlijn, 1796; 3de druk, 1805; „Einleitung in die Dendrologie", Berlijn, 1800, 2de druk, 1805), bezorgde hem het professoraat in de boschcultuur te Berlijn (1787). Daarna werd hij directeur der boschbouwkundige school en opperhoutvester der Kurmark. Hij overleed den 18den Juni 1802 te Berlijn. Hij schreef nog: „Beiträge zur Erweiterung der Forstwissenschaften" (1870), „Versuch einer vollständigen Geschichte vorzüglicher Holzarten in systematischen Abhandlungen", waarvan slechts „Die Buche" (1783) en „Die einheimischen und fremden Eichenarten" (1787—1800) in het licht verschenen, en „Anleitung zur sichern Erziehung der einheimischen und fremden Holzarten" (1805, 2 dln., 3de uitgave).

Burhanpur, *Boerhanpoer* of *Boorhaunpoor*. Zie *Boorhaunpoor*.

Buri, is volgens *Tacitus* de naam van een Snevischen stam, waarschijnlijk gevestigd tusschen de Oder, de Karpaten en de Weichsel. De Buri stonden *Trajanus* bij tegen de Daciërs en *Marcus Aurelius* in den strijd tegen de Quaden, en worden vermeld als vrienden der Romeinen.

Buri, *Maximiliaan von*, een Duitsch jurist, geboren te Büdingen in het groothertogdom Hessen, den 7den Maart 1825, studeerde te Giessen en te Heidelberg, was staatsadvocaat en opperste staatsadvocaat te Gieszen en te Darmstadt en werd in 1879 benoemd tot raadsheer aan het rijksgerechtshof te Leipzig. In 1896 nam hij zijn pensioen en overleed den 20sten April 1902 te Wiesbaden. Hij schreef vele werken op juridisch gebied, o. a.: „Zur Lehre von der Teilnahme an dem Verbrechen und der Begünstigung" (Giessen, 1860), „Über Kausalität und deren Verantwortung" (Leipzig, 1873), „Einheit und Mehrheit der Verbrechen" (Stuttgart, 1879), „Die Kausalität und ihre strafrechtlichen Beziehungen" (Stuttgart, 1885). Een verzameling opstellen verscheen onder den titel: „Beiträge zur Theorie des Strafrechts und zum Strafgesetzbuch" (Leipzig 1894).

Buridan, *Jean*, een Fransch schrijver en wijsgeer, werd geboren omstreeks 1300 te Béthune in het graafschap Artois, studeerde te Parijs onder *Occam* en was evenals deze, nominalist, werd omstreeks 1350 leeraar in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en overleed na 1358. Hij verwierf grooten lof door zijn verklaring der wijsbegeerte van *Aristoteles*. Volgens sommigen moest hij eenigen tijd de wijk nemen naar Weenen, waar hij een school stichtte, uit welke zich later de universiteit ontwikkeld heeft. Van zijn geschriften moeten genoemd worden: „Summa de dialectica" (Parijs, 1487) en „Compendium logical" (Venetië, 1489). De zoogenaamde *ezelsbrug* (pons asinorum) wordt, hoewel waarschijnlijk ten onrechte, op hem teruggevoerd. Men verstaat daaronder een middel, waardoor men het werk voor leerlingen gemakkelijk maakt, zoodat ze weinig of niet behoeven na te denken. Om te bewijzen, dat elke handeling door den wil bepaald wordt, voerde hij een voorbeeld aan, dat onder den naam van „Buridans ezel" algemeen bekend is. Hij beweerde namelijk, dat een ezel, die evenveel honger als dorst heeft, tusschen een schoof haver en een bak water zou weifelen, totdat hij van gebrek was omgekomen, en dat zulks ook zou plaats hebben met een hongerigen ezel, die zich tusschen twee gelijke bosjes hooi bevindt.

Burkard Waldis. Zie *Waldis*.

Burke, *Edmund*, een beroemd Britsch schrijver, redenaar en staatsman, werd geboren te Dublin, den 12den Januari 1729, ontving een klassieke opleiding te Ballytore in het graafschap Kildare, waar hij reeds het treurspel „Koning Alfred" schreef, en studeerde voorts te Dublin en te Londen, waar hij zich toelegde op de kennis der rechtsgeleerdheid en wijsbegeerte, alsmede op die der Oude en Nieuwe talen. Nadat

hij vruchteloos gedongen had naar een hoogleeraarsambt aan de universiteit te Glasgow, moest hij, wegens gebrek aan middelen, zich bezig houden met correctiewerk voor uitgevers en met het leveren van dagbladartikelen. In 1756 gaf hij anoniem zijn „Vindication of natural society" in het licht, een fijne persiflage der wijsbegeerte van *Bolingbroke*, maar zijn boek werd te weinig begrepen, om opgang te maken. Daarentegen baarde zijn „Philosophical inquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful" (1757) in Engeland en Duitschland groot opzien, waarna het tijdschrift: „Annual Register", hetwelk hij sedert 1758 redigeerde, hem aanzienlijke voordeelen opleverde. Van 1759—1764 was *Burke* particulier secretaris van *William Gerard Hamilton*. Daarop stelde hem in 1765 de markies *van Rockingham* tot particulier secretaris aan en door dezen verkreeg hij een plaats in het Parlement waar hij door zijn redenaarstalenten spoedig een rol speelde en voornamelijk de Amerikaansche „stamptax" (het verplichte gebruik van gezegeld papier) bestreed. Na het aftreden van *Rockingham* behoorde hij tot de oppositie tegen het ministerie *Pitt*. Toen verscheen zijn „Short account of a short administration" (1766). In 1768 werd hij herkozen en gaf zijn „Thoughts on the cause of the present discontents"(1770) in het licht, waarin hij zijn denkbeelden over de Britsche constitutie niteenzette. Toen in 1771 het heffen van belastingen in Amerika ter sprake kwam, verhief hij zijn stem vóór de rechten der koloniën en tegen den oorlog, zoodat de kolonie New-York hem in datzelfde jaar tot haar agent te Londen benoemde. Vervolgens werd hij te Bristol gekozen en zag zich gesteund door *Fox*. Onvermoeid bestreed hij de denkbeelden van *North* omtrent den Amerikaanschen oorlog, en den 22sten Maart 1775 bracht hij in het Parlement de beroemde 13 artikelen ter tafel, die den grondslag eener verzoening van het Moederland met de Koloniën zouden vormen, doch te vergeefs. De bill van *Pitt* tot hervorming van het Parlement noemde hij revolutionnair, en hij zelf diende een andere bill in voor de „economical reform" en maakte zich hierdoor gehaat bij de bezitters van sinecures, gelijk hij zich vroeger het ongenoegen des volks berokkend had door Amerika te verdedigen. Toen in 1780 het Parlement ontbonden werd, werd hij te Bristol niet herkozen, omdat hij ten behoeve van Ierland vrijen handel en zachtere bepalingen omtrent de R. Katholieken verlangde, maar werd nu afgevaardigde voor Malton. Toen *Rockingham* in Maart 1782 weder optrad als minister, werd *Burke* lid van 's konings geheimen raad (Privy conncil) en betaalmeester van het leger. Daar later het ministerie *Shelbourne* aan Amerika geen volkomen onafhankelijkheid wilde vergunnen, plaatste *Burke* zich met *Fox*, *Cavendish* en anderen nogmaals op de banken der oppositie. Onder het coalitieministerie van 1783 werd hij weder betaalmeester. Toen echter de door *Fox* ingediende India-Bill verworpen werd, trad het ministerie nog in hetzelfde jaar af. Een jaar later werd hij tot rector der universiteit te Glasgow benoemd en heeft sinds dien tijd niet weer tot de Regeering behoord. Toch speelde hij in het Parlement een invloedrijke rol. Hij bestreed met kracht het voornemen van *Pitt* om het Parlement te ontbinden, en toen de gouverneur-generaal *Warren Hastings* uit Hindostan terugkeerde, beschuldigde *Burke* dezen van onwettigen dwang en van knevelarij jegens de Indische vorsten. Gedurende een beraadslaging over een handelstractaat met Frankrijk (Januari 1787) tastte hij *Pitt* aan met de scherpe wapens der spotternij, en toen in 1788, wegens de ongesteldheid van *George III*, een regentschap zou worden ingesteld, bestreed hij deze voordracht op een scherpe wijze en veroorloofde zich zelfs oneerbiedige uitdrukkingen jegens den zieken vorst. Bij het nitbarsten der Fransche Omwenteling openbaarde hij zijn meening over die gebeurtenis in zijn beroemd geschrift: „Reflections on the revolution in France" (1790), hetwelk in geheel Europa met belangstelling gelezen werd en grooten invloed had op de volksgezindheid in Engeland. Toen *Fox* de Fransche Revolutie een der roemrijkste gebeurtenissen noemde, die ooit hadden plaats gehad, en den voorslag deed, het leger in te krimpen en volkomen op Frankrijk te vertrouwen, verklaarde *Burke*, die aldaar niets zag dan goddeloosheid en wanorde, dat de wegen van hem en zijn vriend voortaan uiteenliepen, en hij schaarde zich aan de zijde van *Pitt*. In 1794 ontving hij van den koning een pensioen, maar verdedigde zich met kracht tegen het verwijt, dat hij vatbaar zou wezen voor omkooping. Reeds vroeger verliet hij het Parlement en begaf zich naar zijn villa Beaconsfield. In dat jaar verloor hij zijn zoon, en nu beijverde hij zich, om weldadigheid te bewijzen aan de kinderen der Fransche uitgewekenen. De waardigheid van pair wees hij van de hand, en zonder bovenvermeld pensioen zou hij zijn laatste levensjaren in kommer en ellende hebben doorgebracht. Zijn staatkundig leven verdedigde hij in 1796 in „A letter to a noble Lord", dat in korten tijd 13 drukken beleefde. Ook schreef hij over de vredesonderhandelingen met Frankrijk zijn „Thoughts on a regicide peace" (1796). Hij overleed den 9den Juni 1797. In 1894 werd voor hem te Bristol een standbeeld onthuld. Van de uitgaven zijner werken moet de Londensche van 1852 (8 dln.) vooral genoemd worden. De laatste verscheen in 1898 in 12 dln., een bloemlezing in 1897 in 3 dln. Zijn redevoeringen verschenen verzameld in 1816 in 4 dln. Zijn brieven, redevoeringen, enz. over de Iersche aangelegenheden zijn door *M. Arnold* uitgegeven (1881).

Burke, *William*, een schoenmaker te Edinburgh en een berucht moordenaar, werd in 1792 in Ierland geboren en verkocht in 1827 het lijk van een in zijn huis gestorven man aan een dokter *Knox* voor anatomische onderzoekingen. Door de gemakkelijke winst verlokt, bedwelmde hij met zijn bunrman *Hare* een persoon eerst door sterken drank; daarna hield *Hare* hem neus en mond dicht, terwijl *Burke* zorgde, dat hij niet te veel geweld maakte met armen en beenen. Vervolgens legden zij het lijk in een kist, totdat het kond genoeg was, om het aan den man te brengen. Nadat reeds 15 personen op die wijze waren omgekomen, werden de misdadigers gevat, veroordeeld en in 1828 ter dood gebracht. Na dien tijd is een werkwoord *burken* (to burke) ontstaan, dat de beteekenis heeft van heimelijk vermoorden.

Burke, *Sir John Bernard*, een Engelsch genealoog en heraldicus, werd den 5den Januari 1814 te Londen geboren. In 1839 werd hij advocaat te Londen, in 1853 verkreeg hij de waardigheid van Ulster king of arms en in 1854 den titel van doctor honoris causa der universiteit te Dublin en dien van ridder. Hij overleed den 12den December 1892 te Dublin. De belangrijkste zijner talrijke geschriften zijn: „Genealogical and heraldic dictionary of the landed gentry" (nieuwe uitgave, 1891), „Anecdotes of the aristocracy" (nieuwe uitgave, 1855), „Family romance, episodes in the domestic annals of the aristocracy" (3de druk, 1861), „The book of the orders of knighthood" (1858), „Rise of the great families" (nieuwe uitgave, 1882), „Vicissitudes of families" (nieuwe uitgave, 1883), „The book of precedence" (1881), „General armonry of England" (1883) en „Genealogical and heraldic history of the colonial gentry" (1891). Zijn grootste verdienste is de voortzetting van den door zijn vader *John Burke* (gestorven in 1848) in 1831 gestichten „Dictionary of the Peerage and Baronetage of the United Kingdom" een standaard werk, dat als een soort Engelsche „Almanach de Gotha" is te beschouwen.

Burke, *Robert O'Hare*, een Australisch ontdekkingsreiziger, werd geboren in 1820 te St. Cleram in het Iersche graafschap Galway, zag zich geplaatst op de militaire academie te Woolwich, zette zijn studiën in Belgie voort en nam daarna dienst in het Oostenrijksche huzarenregiment *Radetzky*. In 1848 was hij opgeklommen tot den rang van ritmeester, maar keerde toen naar Ierland terug. In 1853 ging hij als inspecteur van politie naar Melbourne in Australië, daarna als commandant naar Karlsruhe aldaar en vervolgens naar het distrikt Beechworth, waar hij de betrekking van distrikts-inspecteur bekleedde. Bij het vernemen der tijding, dat Engeland een leger naar den Krim gezonden had, spoedde hij zich naar Londen, verzocht er vruchteloos om een aanstelling als officier en keerde naar Australië terug, waar hij door het bevorderen der openbare veiligheid in de steden nabij de gouddistrikten uitmuntende diensten bewees. In 1858 nam hij de uitnoodiging aan, om zich aan het hoofd te stellen der expeditie, bestemd om de binnenlanden van Australië te onderzoeken. Tot wetenschappelijken reismakker had hij een jongen arts, *William John Wills*; voorts werd hij vergezeld door den plantkundige *Becker* en door *Brahe*, beide Duitschers, door *King*, *Gray*, *Patton*, *Wright*, enz. Met 24 rij- en lastkameelen werd de tocht int 1860 van Melbourne uit aanvaard. Te Menindie aan de Darling vormde hij een eerste depôt, een tweede aan de Cooper. Bespeurende, dat de gezamenlijke tocht te veel tijd vereischte, zette hij met *Wills*, *King* en *Gray* de reis den 16den December 1860 naar het noorden voort, terwijl de overigen aan de Cooper zonden achterblijven en zijn terugkomst afwachten. Twee dagen volgden zij den loop van de Cooper en begaven zich toen noordwestwaarts, waar zij weldra „de Groote rotswoestijn" bereikten. Nadat zij door een kale, slijkerige vlakte waren getrokken, vonden zij een beek met helder water en aldaar de rivier Eyres, wier noordwestwaarts loopend dal zij verlieten, om zich noordoostwaarts te begeven. Den 20sten Januari 1861 werd de Carpentariagolf bereikt. Het moeilijkste gedeelte van hunne taak — de terugtocht — moest echter nog volhracht worden. Inmiddels waren er zulke geweldige regenhuien gevallen, dat de lage vlakten onder water stonden. Om gemakkelijker te kunnen reizen, moest men de kameelen van een gedeelte van hunnen last ontheffen. *Gray* bezweek onder de vermoeienissen van den tocht. Toen zij het depôt aan de Cooper weer bereikt hadden, vonden zij dit verlaten. Na eenige dagen rust hegaf *Burke* zich met de zijnen op reis, doch niet in de richting van Melbourne, maar in die van Adelaïde. Nadat zij eenige dagen zuidwaarts getrokken waren, moesten zij wegens gehrek aan water terugkeeren. Inmiddels had de hulpexpeditie onder *Brahe* hij haren terugtocht *Wright* ontmoet, die met nieuwen voorraad van de Darlingrivier kwam en gedurende de reis dr. *Becker* door den dood verloren had. Gezamenlijk gingen zij weder naar de Cooper, doch daar het gat. aan den voet van een boom gemaakt, waarin men papieren en levensmiddelen geborgen had. door *Burke* onderzocht en weer op dezelfde wijze bedekt was geworden, en zich dus geheel en al in den zelfden toestand vertoonde, als zij het verlaten hadden, namen zij den terugtocht aan. Hadden zij maar gegraven of had *Burke* slechts een zichtbaar teeken van zijn aanwezigheid achtergelaten. dan zouden zij hem en zijn reismakkers opgezocht en gevonden hebhen.

Toen *Brahe* en *Wright* te Melbourne de treurige tijding brachten, dat de 4 reizigers spoorloos verdwenen waren, spanden particulieren en Regeering samen, om hun spoor terug te vinden. Een stoomboot werd naar de Golf van Carpentaria, een expeditie van Adelaïde en een andere van Moretonbaai naar het binnenland gezonden. *Brahe* en *Alfred Howitt* vertrokken met nieuwe lastgeving weder naar de Cooper. Zij kwamen te laat. Eerst stierf *Wills*, dan *Burke* (28 Juni 1861) den hongerdood. *King* trok met groote moeite verder en voegde zich hij een troep inhoorlingen, bij welke hij bleef, totdat de expeditie van *Brahe* en *Howitt* hem aldaar aantrof en met hem naar Melbourne terugkeerde. De overblijfselen van *Burke* en *Wills* werden eerst aan de Cooper ter aarde besteld, maar later naar Melbourne overgebracht, waar men voor beiden een standbeeld heeft opgericht.

Burke, Peter, een rechtsgeleerde, hroeder van den voorgaande, werd geboren den 7den Mei 1811. Ook hij ontving zijn opleiding te Caen en werd in 1839 advocaat in Inner Temple (Londen), later advocaat van het Hoogerhuis en in 1859 sergeant-at-law. Hij schreef o. a.: „The romance of the forum", „Celehrated trials connected with the aristocracy and upper classes", „Celehrated naval and military trials" en „Life of Edmund Burke".

Bürkel, *Heinrich*, een Duitsch schilder, geboren te Pirmasens, den 29sten Mei 1802, was eerst schrijver, maar kon aan zijn neiging tot de teeken- en schilderkunst geen weerstand bieden en begaf zich in 1821 naar München. Hier volgde hij zijn eigen weg, teekende rusteloos naar de natuur of naar de Vlaamsche meesters en werd in korten tijd een uitstekend kunstenaar. Ook in Italië, waar hij zich van 1823—1832 ophield,

wijdde hij zich de studie van het volksleven en verzamelde een grooten rijkdom van schetsen. Na zijn terugkeer zette hij zijn studie der natuur voort in de Beiersche en Tirolsche Alpen, en zijn doeken brengen er ons in herbergen, herdershutten, enz. Zijn landschappen — vooral zijn winterlandschappen — zijn keurig gepenseeld, en over het geheel is zijn opvatting geestig, zijn koloriet krachtig. *Bürkel* overleed den 10den Juni 1869 te München.

Burkersdorf is een dorp in het distrikt Schweidnitz, in den omtrek van Breslau, gelegen aan de rivier de Weistritz. Het telt (1900) 268 inwoners en is in de geschiedenis bekend door een slag, die daar geleverd is door *Frederik den Groote* tegen de Oostenrijkers, den 21sten Juli 1762, waarbij de Pruisen onder de generaals graaf *Neuwied* en *von Möllendorf* de Oostenrijkers onder *Daun* versloegen.

Burkhard (De heilige) werd door *Bonifacius* tot bekeering der Thüringers uit Engeland geroepen en tot eersten bisschop van Würzburg gewijd. Hij bevond zich bij het gezantschap, hetwelk naar Rome vertrok, om er de afzetting van *Chilperic* en de benoeming van *Pepijn* tot koning der Franken te bewerken. Hij was zeer afkeerig van allen noodeloozen pronk, zoodat een stok van vlierhout hem tot bisschopsstaf diende. Hij overleed in 753.

Burkhardt, *Karl August Hugo*, een Duitsch schrijver, werd den 6den Juni 1830 te Jena geboren. Hij studeerde te Berlijn en te Jena in de geschiedenis en wijsbegeerte en werd daarna aangesteld als conservator aan het Germaansche museum te Neurenberg. In 1862 werd hij belast met leiding van het groothertogelijke Saksische geheime archief en staatsarchief en ten slotte benoemd tot archivaris van het Ernestinische gezamenlijke archief en tot groothertogelijk archiefdirecteur. Behalve omvangrijke bijdragen in tijdschriften en encyclopedieën, schreef hij: „Der historische Hans Kohlhase und Heinrich von Kleists Michael Kohlhas"(Leipzig, 1864), „Dr. Martin Luthers Briefwechsel"(1866), „Goethe und Komponist Kayser" (1879), „Urkundenbuch der Stadt Arnstadt" (1883), „Briefe von Goethes Mutter an die Herzogin Anna Amalia" (1885), „Hand- und Adressbuch der deutschen Archive"(1887), „Das Repertoire des Weimarischen Theaters unter Goethes Leitung" (1891), „Goethes Unterhaltungen mit dem Kanzler Friedrich von Müller" (2de druk, 1898), e. a.

Bürklein, *Friedrich*, een architect, geboren den 30sten Maart 1813 te Burk in Franken, bezocht de Academie te München en behoorde er tot de beste leerlingen van *Gärtner*. Van 1847—1849 deed hij het stationsgebouw te München verrijzen, waarna koning *Max II* hem met den bouw der Maximilianstrasze belastte. Zijn ijverige werkzaamheid werd de oorzaak eener overspanning, die hem den 4den December 1872 te Werneck deed bezwijken.

Bürkner, *Hugo*, een Duitsch graveur en beoefenaar der radeerkunst, werd geboren te Dessau, den 24sten Augustus 1818. Het bezichtigen van een in hout gesneden zegel, hetwelk tot vervalsching moest dienen, was voor hem de aanleiding tot het beoefenen der houtsnijkunst. Zijn zakmes en de stempelpers van zijn vader waren aanvankelijk zijn werktuigen, prenteboeken en vervolgens platen van goede meesters zijn voorbeelden. In 1837 ging hij naar Düsseldorf, waar hij zich onder de leiding van *Sohn* op de schilderkunst toelegde. Tevens oefende hij zich met zooveel ijver in de houtgraveerkunst, dat hij weldra in staat was, fraaie platen te leveren voor belangrijke werken, zooals voor het Nibelungenlied volgens de teekeningen van *Bendemann* en *Hübner*. Hij nam daarop het besluit, zich bij dat vak te bepalen, zocht zich daarin te volmaken bij *Unzelmann* te Berlijn en werd daarna benoemd tot leeraar in de houtsnijkunst aan de academie te Dresden. De platen voor een groot aantal geïllustreerde werken zijn door de xylografische inrichting, door hem hier opgericht, geleverd, alsmede de portretten van 200 beroemde Duitsche mannen. Verder heeft hij uitgegeven het „Oude Testament" van *Hans Holbein* in 50 houtsneden (Leipzig, 1850) en *Rethel's* „Tocht van Hannibal". Ook als beoefenaar der radeerkunst was hij werkzaam. Zoo verschenen van hem, vele afzonderlijke platen niet meegerekend, de radeeringen: „Der Fries im Thronsaal des königlichen Schlosses in Dresden" van *E. Bendemann* (Leipzig, 1852), „Die Wandgemälde im Ball-und Konzertsaal" (Leipzig, 1859, met tekst van *J. G. Droysen*), „Die Dresdener Gemäldegalerie", in kleine copien (Leipzig, 1859) en „Bilder aus dem Familienleben", 14 radeeringen (Leipzig, 1874). In den laatsten tijd van zijn leven leverde hij ook eenige gravures naar schilderijen der Dresdener Galerij, en overleed te Dresden, den 17den Januari 1897.

Burleigh, een Engelsch staatsman. Zie *Cecil*.

Burlesk, afkomstig van het Italiaansche woord *burla*, dat spot, *scherts* beteekent, is het komieke, losgemaakt van het ideale, alzoo het *laag-komieke*. In burleske uitdrukkingen is het belachelijke en ongerijmde het eenige doel, terwijl de middelen, om dat belachelijke en ongerijmde voort te brengen, op groote schaal worden gebruikt, In de poëzie openbaart zich het burleske vooral in het spotdicht (versi burleschi) en in het komische drama, daarnaast in de travestie. In de beeldende kunst treedt het vooral op in de caricatuur. Een klassiek voorbeeld voor het burleske is de „Batrachomyomachia" (zie aldaar). In Italië hebben *Francesco Berni* en *Carlo Gozzi* veel goeds op het gebied van het burleske geleverd. *Scarron* en *Blumauer, Rabelais* en *Fischart* zijn in denzelfden geest werkzaam geweest. Ook in onze oud-Nederlandsche kluchten zoekt men het burleske niet te vergeefs.

Burlingame, *Anson*, een Amerikaansch staatsman, werd geboren den 14den November 1820 te Neuberlin (New York), nam aan de westelijke grenzen der Unie aan geografische opmetingen deel en sloot met verschillende Indianenstammen verdragen. Daarna studeerde hij in de rechtswetenschappen en werd advocaat te Boston. In 1852 werd hij lid van den Senaat in Massachusetts, ondersteunde als lid der republikeinsche partij de verkiezing van *Abraham Lincoln* in 1860 en werd door dezen in 1861 benoemd tot Amerikaansch gezant te Weenen. Als vriend van Italië was hij de Oostenrijksche regeering niet aangenaam, zoodat hij deze betrekking van de hand wees en als gezant naar

China vertrok. Hier verwierf hij in zoo hooge mate het vertrouwen der Chineesche regeering, dat hij er met de hoogste Chineesche eerbewijzen werd gehuldigd en den last ontving, zich tot de machtigste volkeren der aarde te begeven en deze over te halen de Chineezen zóó te behandelen, als zij zelf wenschten van de Chineezen behandeld te worden. In 1868 begaf hij zich naar de Vereenigde Staten en naar verschillende landen van Europa en sloot er een reeks verdragen, bijv. met de Noord-Amerikaansche Unie, met Frankrijk, Engeland en Pruisen, in naam van China. Gedurende zijn onderhandelingen met Rusland overleed hij te Petersburg, den 23sten Februari 1870.

Burlington is de naam van een stad in het graafschap Chittenden in den Noord-Amerikaanschen staat Vermont. Zij is gelegen op den oostelijken oever van het meer Champlain en aan den Centraal-Vermont-spoorweg, bezit een staatsuniversiteit en akkerbouwschool, openbare bibliotheken, levendige industrie, stoombootvaart en handel, en telt (1900) 18640 inwoners.

Burlington is een stad in het gelijknamige graafschap van den staat New-Yersey. Zij ligt aan de Delaware, 16 km. boven Philadelphia, waarmee zij in spoorweg- en stoombootverbinding staat. De stad heeft een Episcopal college, een hoogere burgerschool voor meisjes, een openbare bibliotheek, schoenenfabrieken, levendigen handel en telt (1900) 7392 inwoners. Burlington werd in 1667 als *New Beverley* gesticht.

Burlington is de naam der hoofdstad van het graafschap Des Moines in den Noord-Amerikaanschen staat Iowa. Zij ligt aan de Mississippi, is een kruispunt van spoorwegen en heeft een Baptisten universiteit, een handelschool, handel en industrie en telt (1900) 23201 inwoners.

Burman, *Frans*, een nakomeling van een aanzienlijk Keulsch geslacht, werd geboren in 1628 te Leiden, waarheen zijn ouders de wijk hadden genomen, om zich aan de vervolging der Spanjaarden te onttrekken. Hij studeerde te Leiden in de godgeleerdheid onder *Festus Hommius*, werd eerst predikant te Hanau, toen onderregent van het Staten-College te Leiden en in 1662 gewoon hoogleeraar in de theologie te Utrecht. Hij overleed aldaar den 12den November 1679. Tot tweemalen toe — telkens te vergeefs — beriep men hem als hoogleeraar te Leiden. Hij bewoog zich in de richting van *Coccejus*, was zeer eigenzinnig, maar toch vredelievend, en bijzonder werkzaam. Hij schreef menige „Verklaring" over de boeken des Bijbels, namelijk: „Over de Vijf boeken van Mozes"(1660 en 1680), „Over de boeken Jozua, Ruth en Richteren" (1683), „over de boeken van Samuël"(1678) en „over de boeken der Koningen, Kronijken, Esra, Nehemia, Esther"(1683). Zijn hoofdwerk is echter: „Synopsis theologiae et speciatim foederum Dei ab initiis seculorum usque ad consummationem eorum"(1671, 1681, 1687, 1691, 1699, 1701). Voorts hebben zijn leerlingen eenige andere Latijnsche geschriften van hem nitgegeven.

Burman, Peter, Nederlandsch philoloog en oudste zoon van den voorgaande, werd geboren te Utrecht, den 6den Juli 1668. Hij studeerde er in de letteren onder den beroemden *Johan Georg Graevius*, bepaalde zich daarna tot de rechten, vertoefde eenigen tijd op de Leidsche hoogeschool, keerde naar Utrecht terug, promoveerde er in de rechten in 1688, deed een reis door Duitschland en Zwitserland en vestigde zich als advocaat in zijn geboortestad. De Staten van Utrecht benoemden hem in 1691 tot ontvanger der bisschoppelijke tienden, en de curatoren der hoogeschool droegen hem in 1696 de betrekking op van hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid, later in de Grieksche taal en staatswetenschap. In 1714 volbracht hij een reis naar Parijs, waar hij de bibliotheken doorsnuffelde en de vriendschap verwierf van *Bernard de Montfaucon*. In 1715 aanvaardde hij het ambt van hoogleeraar in de geschiedenis, welsprekendheid en Grieksche taal te Leiden en werd vervolgens bekleed met het toezicht op de bibliotheek. Hij was vlug en sterk van lichaam, opgeruimd van geest, oprecht en waarheidlievend en doorkneed in de kennis der Oude letteren. Hij overleed te Leiden, den 31sten Maart 1741. Behalve eenige „Orationes", bij verschillende gelegenheden gehouden, heeft hij een groot aantal uitgaven van Latijnsche prozaschrijvers en dichters uitgegeven en eenige oorspronkelijke Latijnsche geschriften geleverd, zooals: „De vectigalibus populi Romani"(Utrecht, 1694; 2de uitgave, 1737) en „Sylloge epistolarum" (Amsterdam, 1727, 5 dln.), terwijl zijn bundel Latijnsche gedichten na zijn dood onder den titel: „Petri Burmanni Poëmatum libri IV"(1745) in het licht verscheen.

Burman, Frans, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Utrecht, den 15den Mei 1671, studeerde aldaar, te Leiden, te Franeker, te Groningen en te Dordrecht in de letteren, wijsbegeerte en godgeleerdheid, legde zich vooral ook toe op de Oostersche talen, werd eerst predikant te Koudum, toen te Brielle, en ging in 1702 als hofprediker met het Staatsch gezantschap naar Engeland, waar hij vriendschapsbetrekkingen aanknoopte met de hoogleeraren te Cambridge en te Oxford. Het Latijnsche dagboek, gedurende dien tijd gehouden, is in 1828 door dr. *A. Capadose* uitgegeven. Na zijn terugkeer werd hij beroepen te Nijmegen en te Enkhuizen; hij koos laatstgenoemde standplaats, verwisselde die in 1705 met Amsterdam, en werd in 1715 hoogleeraar in de godgeleerdheid te Utrecht. Slechts kort bekleedde hij die betrekking, daar hij den 21sten September 1719 overleed. Van hem hebben wij, behalve eenige andere werken: „De Harmonie ofte overeenstemmige der vier H. Evangelisten" (1713).

Burman, Frans, oudste zoon van *Peter Burman*, trad in den krijgsdienst en klom op tot den rang van luitenant-kolonel, terwijl hij blijken gaf van zijn bedrevenheid in de fraaie letteren door de uitgave van het werk: „Eenige aanmerkingen der Nederduitsche taal aangaande"(1757—1761, 2 dln.).

Burman, Kasper, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Utrecht in 1696, genoot een zorgvuldige letterkundige opvoeding en legde zich vooral toe op de oudheid- en geschiedkunde des vaderlands. Hij werd raad, schepen en burgemeester van Utrecht en zag zich met belangrijke Staatscommissiën belast. Hij overleed in Augustus 1755, nalatende: „Hadrianus VI sive analecta historica de Hadriano Sexto Trajectino, Papa Romano"(1727), „Itinerarium Hadriani VI", enz.,

„Apocalypsis", enz., het algemeen bekende „Trajectum eruditum"(1738 en 1750) en „Utrechtsche Jaarboeken" (1750—1754, 3 dln.).

Burman, Johan, ondste zoon van *Frans Burman* (✝ 1719), werd geboren te Amsterdam, den 26sten April 1706, genoot het onderwijs van *Boerhaave* en werd in 1728 benoemd tot hoogleeraar in de plantkunde in zijn gehoortestad. Gedurende meer dan een halve eeuw nam hij die betrekking waar, en overleed den 20sten Jannari 1779. Hij schreef onder anderen: „Thesaurus zeylanicus" (Amsterdam, 1737), „Rariorum Africanarum plantarum decades"(1738—1739), „Flora malabarica" (1769) en „Index alter in omnes tomos Herbarii Amboinensis Rumphii" (1769).

Burman, Frans, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam, den 3den October 1708, studeerde in de theologie, werd predikant te Katwijk aan den Rijn en te Nijmegen en in 1743 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Utrecht. Hij heeft eenige redevoeringen in het licht gegeven, was met grooten ijver werkzaam, belastte zich in 1771 met het onderwijs in de kerkgeschiedenis en overleed den 10den April 1793.

Burman, Pieter, een broeder der beide voorgaanden en bekend onder den naam van *Petrus Burmannus Secundus*. Hij werd geboren te Amsterdam, den 13den October 1714, studeerde te Utrecht en te Leiden, promoveerde in de rechten en werd in 1735 door curatoren der hoogeschool te Franeker tot hoogleeraar in de welsprekendheid en geschiedenis — later in 1741 in de dichtkunst — benoemd; in 1744 begaf hij zich in die betrekking naar Amsterdam. Hij overleed op zijn buitenverblijf Sandhorst bij Wassenaar, den 24sten Juni 1778. Hij muntte uit door zijn groote geleerdheid en was een uitstekend Latijnsch dichter. Hij deed, behalve zijn „Orationes", onderscheiden werken van anderen, een paar Latijnsche bloemlezingen, enz. in het licht verschijnen.

Burman, Nicolaas Laurens, een zoon van *Johan Burman*, werd geboren te Amsterdam in 1734. Hij oefende zich reeds vroegtijdig in de plantkunde, studeerde te Leiden in de natuur- en geneeskunde, deed in 1760 een reis door Denemarken naar Zweden, waar hij te Upsala den geleerden *Linnaeus* bezocht, en werd in 1769 benoemd tot hoogleeraar in de plantkunde aan het athenaeum te Amsterdam, waar hij den 11den September 1793 overleed. Hij was lid van de voornaamste binnen- en buitenlansche geleerde genootschappen en schreef o. a.: „Flora Indiae, accedente serie zoophytorum Indicorum nec non Prodromo Florae Capensis" (1763).

Burman, Frans, een zoon van *Peter Burman*, werd geboren omstreeks 1755 en beoefende met goed gevolg de Latijnsche dichtkunst, zooals blijkt uit zijn, met die van *Hoeufft* uitgegeven „Carmina juvenilia" (1778) en uit zijn: „Appendix carminum juvenilium" (1779).

Burmania is de naam van een oud en aanzienlijk Friesch geslacht, hetwelk thans — althans in de mannelijke lijn — is uitgestorven. Men vindt vermeld, dat *Upco* en *Rienck van Burmania* in dienst zijn geweest bij keizer *Hendrik III* en in 1045 met een eervol getuigschrift, waarin hunne dapperheid geroemd werd, naar het vaderland teruggekeerden. Van de overige leden van dit geslacht vermelden wij:

Burmania, Tjaert van, werd door hertog *George van Saksen* tot raadsheer in het Hof van Friesland benoemd, en toen het land in 1515 aan *Karel V* was overgedragen, sloeg de stadhonder *Floris van Egmond* hem eerst tot ridder en bevestigde hem daarna in zijn ambt. In 1522 trok hij als kapitein in dienst des keizers aan het hoofd van 300 man naar Klaarkamp en woonde in het volgende jaar de belegering van Dokkum bij. Hij overleed in 1541.

Burmania, Douwe van, een broeder van den voorgaande, teekende in 1504 den renversaalbrief, waarbij aan hertog *George van Saksen* de regeering van Friesland werd opgedragen, en werd in 1511 grietman van Wonseradeel en in 1527 van Ferwerderadeel. Na de overdracht van Friesland teekende hij eveneens de acte, inhoudende den eed van getrouwheid aan keizer *Karel*, en begaf zich met *Juw van Botnia* en eenige anderen naar Bolsward, enz., om ook daar door de ingezetenen dien eed te laten afleggen, doch werd door de Gelderschen verjaagd. In 1517 werd hij met *Tjalling van Botnia* naar Dokkum gezonden, om deze stad tegen de Gelderschen te beschermen. Daarna voer hij met zijn manschappen van Harlingen naar den Kninder, om den bisschop van Utrecht hulp te bieden tegen de Gelderschen bij een inval in de Lemmer. De toeleg gelukte volkomen, en *Burmania* werd tot ridder geslagen. Hij was voorts drossaart van Harlingen en admiraal van een vloot op de Zuiderzee, waarmede hij tochten deed naar Enkhuizen en andere Hollandsche plaatsen. Van 1539 tot 1549 was hij gedeputeerde nit de Friesche Staten, en overleed te Ferwerd in 1551.

Burmania, Rienck van, een broeder van den voorgaande, lid van het Hof van Friesland en als zoodanig belast met het toezicht op het Landboek van *Martena*. Later was hij grietman van Leeuwarderadeel, en hij stond zeer in de gunst bij *Karel V*, die hem tot drost en slotvoogd van Koevorden verhief. Steeds botoonde hij zich een krachtig tegenstander der Spaansche dwingelandij, en het is vooral toe te schrijven aan zijn moedige tusschenkomst, dat de kettermeester *Lindanis*, in 1557 met nitgestrekte volmacht daarheen gezonden, nit Friesland verwijderd werd. Hij overleed in 1563.

Burmania, Gemme van, was van wege den Frieschen adel tegenwoordig bij de inhuldiging van *Philips II* van Spanje in 1555. Toen men hem herinnerde, dat hij daarbij evenals de overige afgevaardigden, knielen moest, gaf hij fier ten antwoord: „Wij Friezen knielen alleen voor God" en bleef staan. De naam van „standfries" (stânfries) is afkomstig van die gebeurtenis. Hij onderteekende het Verbond der Edelen, en *Alva* riep hem in 1568 te Antwerpen ter verantwoording. *Burmania* bleef echter met andere Friezen te Keulen, totdat de tijden gunstig genoeg waren, om terug te keeren naar het vaderland, waar hij den 28sten November 1602 op Juwsmastate te Ferwerd overleed.

Burmania, Upco van, was een der eersten onder de Friesche edelen, die de R. Katholieke Kerk verliet, waarom men hem „it lytse Geuske" (het kleine Geusje) noemde. Hij onderteekende het Verbond der Edelen en werd door *Alva* verbannen. Later nam hij zitting in de vergadering der Staten van Friesland en hesteedde zijn vrijen tijd aan geschied-

kundige nasporingen. Hiervan getnigen zijn nog niet gedrukte werken, zooals: „Verhandeling over den Adel", „Gescbied- en tijdrekenkundig bericbt over de onderscheidene vorsten van Friesland tot den tijd van Karel den Groote", „Grootte en verdeeling van Friesland" en „Stamregister der adellijke geslachten in Friesland". Dit laatste is vervolgd door zijn kleinzoon, eveneens *Upco* genaamd en overleden in 1673, en door *Feyo van Heemstra*, overleden den 7den Maart 1690. *Upco van Burmania* stierf in 1615.

Burmania, Focke van, grietman van Hennaarderadeel (1600), lid van bet college van Gedepnteerden in Friesland en lid der Admiraliteit te Dokkum, was een zeer ontwikkeld man en overleed in 1628 of 1629.

Burmania, Rienck van, een zoon van *Gemme van Burmania*, was grietman van Ferwerderadeel (1614) en lid van de Staten-Generaal (1622). In 1625 vertrok bij met *Albert Joachimi* en *François van Aertsen* als ambassadeur naar Engeland. In 1637 werd bij curator van de hoogeschool te Franeker en overleed den 7den Jnni 1645.

Burmania, Sjuck Gerrold Juckema van, heer *von Camminghaburg* en *Oosterbroek*, werd geboren in 1652 en kwam in 1671 als opvolger van zijn vader aan het hoofd van de grietenij Wymbritseradeel. Hij bekleedde ook andere aanzienlijke betrekkingen, was lid van de Staten-Generaal en werd in 1684 met *Daniël van Wijngaarden* afgevaardigd, om een verbond met Frankrijk te sluiten. Met zijn vriend *Sicco van Goslinga* had hij grooten invloed in Friesland en werd hij curator der hoogeschool. Deze en andere betrekkingen in Friesland droeg hij in de 17de eeuw over aan zijn zoon *Duco Gerrold Martena van Burmania* en vestigde zich daarna op bet huis Oosterbroek in Drente, waar hij lid werd van de ridderschap en van den Loffelijken Etstoel. Hij was een goed Latijnsch dichter en overleed den 4den December 1720.

Burmania, Douwe Botnia van, dijkgraaf van Wymbritseradeel, Sneek en IJlst, werd geboren den 14den Februari 1664. Hij gaf twee stukken in plano in het licht, namelijk: „Nienwe manier en onderstelling over het weêr, met een korte aanwijsinge en nytlegginge, ter sake dienende" (1715) en „Epistola ad Cl. Ruardnm Andala de Methodo ratiocinandi de more coeli dubio etc." (1713), en overleed den 11den April 1726.

Burmania, Ubba Aylva van, geboren te Kornjum, den 9den Mei 1680, werd raadsbeer in bet Hof van Friesland, grietman van Leeuwarderadeel, lid der Gedepnteerde Staten en van de Staten-Generaal en bnitengewoon gezant hij *Ulrika Eleonora*, koningin van Zweden. Hij genoot bet vertrouwen van *Maria Louisa*, prinses-weduwe *van Oranje-Nassau*, deed zijn grietmanspost in 1721 over aan zijn zoon *Hobbe van Burmania*, werd gekrenkt in zijn geestvermogens en overleed den 12den Augustus 1762.

Burmania, Jarich Georg van, werd geboren in November 1695. Aanvankelijk trad hij in den krijgsdienst, maar koos later de staatkundige loopbaan. Eerst was hij in Friesland met verscbillende staatscommissiën belast en vertrok daarna als envoyé naar het Hof te Weenen, waar hij in 1744 de verbanning der Israëlieten uit Bohemen verhoedde. Hij bleef daar werkzaam tot aan zijn dood, den 24sten Maart 1766. Hij was een ijverig beoefenaar der letterkunde.

Burmania, Gemme Onuphrius van, geboren in 1696, trad in den krijgsdienst, werd opperstalmeester van prins *Willem IV* en zag zich in 1742 bevorderd tot brigadier en kolonel van een Friesch regiment. In 1746 lag bij te Namen in bezetting, toen deze plaats door de Franschen werd aangevallen. Alle voorstellen en vertoogen van *Burmania*, om zich dapper te verdedigen, werden door den krijgsraad verworpen; zelfs vergunde men hem niet, om met de zijnen een goed heenkomen te zoeken. Onder protest van zijn zijde werd de capitulatie gesloten. *Burmania* werd bevorderd tot generaal, tot gouverneur van Sluis en tot kwartiermeester-generaal en overleed den 12den Augustus 1759.

Burmania, Epo Sjuck van, geboren op Martena-State te Kornjum, den 31sten Augustus 1698, ontving een zorgvuldige opvoeding, werd benoemd tot ontvanger-generaal, tot lnitenant-houtvester van Friesland en in 1738 tot burgemeester van Dokkum. Voorts was hij lid van bet college van Gedepnteerde Staten en een vriend van *Willem IV*. Hij schreef Latijnsche en Nederlandsche geschriften, gaf „Schuit- en jachtpraatjes" in bet licbt, en overleed den 1sten Febrnari 1775.

Burmania, Eduard Marius van, geboren te Engelum, den 30sten November 1700, was houtvester en plnimgraaf der provincie Friesland en raadsheer bij het Hof. Hij was een ijverig beoefenaar der Friesche geschiedenis, die den hoogleeraar *te Water* belangrijke bouwstoffen geleverd beeft voor de: „Historie van het Verbond der Edelen". Hij overleed den 19den Juli 1789.

Burmania, Ulbo van, den laatsten mannelijken telg van zijn geslacht, werd geboren te Leeuwarden, den 15den September 1737. Hij beoefende met vrucht de geschiedenis van Friesland en overleed op Holdinga-State te Anjum, den 18den Augustus 1816.

Burmaniaceeën is de naam van een plantenfamilie uit de groep der *Eénzaadlobbigen*. Haar vertegenwoordigers zijn kruidachtige éénjarige gewassen met een onvertakten stengel en lijnvormige bladeren. Zij bezitten tweeslachtige, regelmatige bloemen, met 3 meeldraden en met één door drie stempels gekroonden stamper. Zij behooren nagenoeg alle tot de flora der keerkringslanden.

Burmeister, *Hermann*, een Duitsch natuuronderzoeker, werd geboren te Stralsund, den 15den Jannari 1807, studoerde te Greifswald en te Halle in de geneeskunde en in de natuurwetenschappen en legde zicb vooral toe op de dierkunde. Nadat bij te Hamburg de belangrijke insektenverzameling van den koopman *Sommer*, later zijn schoonvader, gerangschikt had, vestigde hij zich als privaatdocent te Berlijn. Zijn „Grundrisz der Naturgeschichte" (Berlijn, 1833, 10de druk, 1868) vond algemeenen bijval en werd gevolgd door zijn uitmuntend „Handbucb der Natnrgeschichte", terwijl hij tot verklaring van die werken zijn „Zoologiscber Handatlas" (1835—1843, 2de druk, door *Giebel*, 1858—1860) samenstelde. Voorts schreef bij 2 uitvoerige werken, namelijk: „Handbuch der Entomologie" (1832—1855, dl. 1—5) en „Genera

insectorum" (1838—1846). Na het overlijden van *Nitzsch* werd hij hoogleeraar aan de universiteit te Halle (1837). Hij bepaalde zich echter geenszins uitsluitend tot de dierkunde, zooals blijkt uit zijn „Geschichte der Schöpfung" (1843; 7de druk, 1867; 2de efdruk, 1872), in het Nederlandsch vertaald door *A. Winkler Prins*. Voorts schreef hij: „Die Organisation der Triboliten" (1843), „Die Labyrinthodonten" (1849—1850, dl. 1—3) en „Der fossile Gavial von Boll" (met *d'Alton*, Halle, 1854). Ook els redenaar verwierf hij grooten lof, zoodat hij in 1848 tot plaatsvervanger van *Duncker* in de Nationale Vergadering gekozen werd, waar hij tot de linkerzijde behoorde. Van 1850—1852 bereisde hij Brazilië. Nu verschenen zijn: „Landschaftliche Bilder Brasiliens" (1853), „Reise nach Brasilien" (1853), „Systematische Übersicht der Tiere Brasiliens" (1854—1856, dl. 1—3) en „Erläuterungen zur Fauna Brasiliens" (1857). In 1856 bereisde hij van Montevideo uit den staat Uruguay en het noorden van Argentinië, trok in 1859 over de Andes en keerde in 1860 over Cuba naar Duitschland terug. Maar reeds in 1861 vertrok hij naar Buenos Ayres, waar hij als hoogleeraar en directeur van het door hem opgerichte natuur-historisch museum werkzaam was. Hij gaf nog uit: „Reise durch die Laplata-Staaten" (1861). Hij werd in 1870 curator der pas gestichte natuurkundige faculteit aan de universiteit te Cordova, gaf dit ambt echter spoedig weer op en overleed den 2den Mei 1892 te Buenos Ayres. Hij schreef nog: „Anales del Museo national de Buenos-Ayres", „Physikalische Beschreibung der Argentinischen Republik" en „Die fossilen Pferde der Pampasformation" (1875). In 1900 werd voor hem te Buenos Ayres een gedenkteeken (door *Aigner*) onthuld.

Burmester, *Ludwig Ernst Hans*, een Duitsch wiskundige, werd geboren te Othmarschen bij Hamburg, den 5den Mei 1840. Hij studeerde in de wiskunde en de natuurwetenschappen te Dresden, Göttingen en Heidelberg, was daarna leeraar in de wis- en natuurkunde aan het „realgymnasium" te Lodz, trad vervolgens op als privaatdocent aan de Technische Hoogeschool te Dresden en werd in 1871 aldaar hoogleeraar in de beschrijvende en synthetische meetkunde. Nadat hij er 16 jaar werkzaam was geweest, werd hij benoemd tot hoogleeraar in de beschrijvende meetkunde en de kinematica aan de Technische Hoogeschool te München. Van zijn werken over geometrie moeten genoemd worden: „Elemente einer Theorie der Isophoten" (in het „Zeitschrift für Mathematik und Physik", dl. 13 en 14, Leipzig, 1868—1869), „Grundzüge der schiefen Parallelperspektive" (dl. 16, Leipzig, 1871), „Über die Festlegung projectiv-veränderlicher ebener Systeme" (in de „Mathematische Annalen", dl. 14, Leipzig, 1879), „Über das bifokal-veränderliche System" (dl. 16, Leipzig, 1879), „Grundlehren der Theaterperspective" (in de „Allgemeine Bauzeitung" Weenen, 1884). Zijn kinematische verhandelingen zijn samengevat in zijn boek „Lehrbuch der Kinematik". Verder schreef hij nog: „Theorie und Darstellung der Beleuchtung gesetzmässig gestalteter Flächen" (2de druk, Leipzig, 1875) en „Grundzüge der Reliefperspektive" (Leipzig, 1883).

Burmester, *Willy*, een Duitsch vioolvirtuoos, werd te Hamburg geboren, den 16den Maart 1869. Tot zijn 14de jaar kreeg hij les in het vioolspel van zijn vader, trad reeds op zevenjarigen leeftijd te Hamburg in het publiek op en maakte een concertreis naar Portugal, toen hij nog slechts 12 jaar oud was. Vervolgens speelde hij in het orkest mede in Sondershausen en Bremen en in Hamburg onder *Hans von Bülow*. *Burmester* ging daarna langen tijd naar Rusland en maakte vervolgens vele kunstreizen. Zoowel de hedendaagsche als de klassieke muziek vinden in hem een waardig vertolker.

Burnand, *Eugène*, een Zwitsersch schilder, geboren te Mondon in het kanton Waadt in het jaar 1850, ontving zijn opleiding als architect aan de Polytechnische school te Zürich van 1868—1871. Tot leermeesters had hij *G. Semper* en *Gottfried Kinkel*. Vervolgens wijdde hij zich aan de schilderkunst en bezocht het atelier van *Barth. Menn* te Genève; in 1872 ging hij naar Parijs, waar hij zich verder vormde onder leiding van *Gérôme* in de „Ecole des beaux-arts". Vervolgens deed hij studiereizen naar Zuid-Frankrijk, vertoefde van 1876—1877 te Rome en later verscheiden jaren te Versailles. *Burnand* schilderde genrestukken en Alpenscènes, sedert 1895 ook godsdienstige stukken, wier gehalte lager staat dan de eerstgenoemde. Tot zijn belangrijkste werken behooren. „De brandspuit" (1879), „De Stier" (1885), „Terugkeer van de Alp" (1885), „Afdaling der kudden in Provence" (1889), „De vlucht van Karel den Stoute na den slag bij Murten" (1894), verder „de heilige Frans van Assisi zegent de schapen", „De man der smarten", „Gelijkenis van de koninklijke bruiloft", „Christus' gebed na het avondmaal". In vereeniging met andere kunstenaars schilderde hij een Alpenpanorama voor de wereldtentoonstelling te Chicago in 1892 en een panorama van de Berner Alpen voor de Parijsche tentoonstelling in 1900. Ook leverde hij illustraties voor geschriften van *Bunyan*, *George Sand*, *Urbain Olivier* e.a.

Burne-Jones, *Edward*, een Engelsch schilder, werd geboren den 22sten Augustus 1833 te Birmingham en studeerde eerst te Oxford in de theologie. Daarna ging hij, door schilderijen van *Rossetti* en *H. Hunt* daartoe opgewekt, in 1855 naar Londen, waar hij zich bij *Rossetti* aansloot en onder zijn leiding groote vorderingen maakte. Hij sloot zich geheel bij de richting der zoogenaamde Praeraffaëlieten (zie aldaar) aan, en stelde zich vooral *Botticelli* tot voorbeeld, in wiens geest de meeste zijner schilderstukken met een bijbelschen, mythologischen en allegorischen inhoud behandeld zijn. In het begin vonden deze niet veel bijval, maar langzamerhand werd de tegenstand minder, totdat *Burne-Jones* ten laatste door zijn werken ook op een aantal jongere schilders, de zoogenaamde Neoprearaffeëlieten, invloed uitoefende. Hij overleed den 17den Juni 1898 te Londen. Van zijn werken zijn de voornaamste: „Amor en Psyche", „Het gezang der liefde", „De zes scheppingsdagen", „De spiegel van Venus" (in de galerij te Liverpool), „De vier jaargetijden", „De gouden trap", „De ster van Bethlehem", „Het feest van Perseus op den Olympus", „De wijn van Circe", „Koning Cophetua

en het bedelmeisje", „De heilige Dorothea", „St. Georg en de draak", „Pygmalion", „De Perseussage" en „Doornroosje". Ook heeft *Burne-Jones* talrijke teekeningen voor glasschilderwerk, mozaïeken, enz., en boekillustraties gemaakt.

Burnell, *Arthur C.*, een Engelsch beoefenaar der Oostersche letteren, geboren in 1840 te St. Briavel in het Engelsche graafschap Gloucester, ontving zijn opleiding aan King's College te Londen en legde onder *Fausböll* zich toe op de Oostersche talen. In 1860 begaf zij zich als burgerlijk ambtenaar naar Madras en was vervolgens rechter op verschillende plaatsen in Indië. In 1868—1869 volbracht hij reizen in Arabië, Egypte, Nubië en den Levant, in 1876 op Java, om aldaar de overblijfselen der Hindoecultuur te bestudeeren. Zijn wankelende gezondheid noopte hem, in 1881 naar Engeland terug te keeren. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Elements of South Indian palaeography" (2de druk, Mangalur, 1879) en „On the Aindra school of Sanskrit grammarians" (1875). Ook heeft hij uitgaven van Indische teksten, verhandelingen over de dialekten van Zuid-Indië, catalogussen van handschriften, enz. gepubliceerd. De universiteit te Straatsburg benoemde hem kort na hare oprichting tot doctor honoris causa in de philosofie. *Burnell* overleed den 16den October 1882 te Londen.

Burnes, *Sir Alexander*, een Britsch reiziger, werd geboren den 16den Mei 1805 te Montrose in Schotland en begaf zich in 1821 als cadet naar Indië. Hij werd snel bevorderd, zoodat hij spoedig tweede chef werd van den generalen staf. Door zijn groote kennis van talen bewees hij meermalen in staatkundige aangelegenheden uitstekende diensten en werd in 1830 met een zending naar den vorst van Lahore belast. Daarna ontving hij verlof voor een reis naar Centraal-Azië en naar de nog weinig bekende landen Balch, Koendoez en Boekhara. *Burnes* begaf zich in 1832 met den officier van gezondheid *Gerard* op weg, volbracht den voorgenomen tocht en keerde in 1833 over Perzië naar Indië terug. Daarna schreef het belangrijke werk: „Travels into Bokhara" (Londen, 1834, 3 dln., nieuwe druk, 1847), begaf zich naar Engeland en werd er op een eervolle wijze ontvangen, terwijl zijn roem niet weinig klom bij het verschijnen van bovenvermelde reisbeschrijving, die in alle beschaafde talen van Europa is overgezet. Te Parijs werd hij tot lid van het geografisch genootschap benoemd, en *Lodewijk Philips* schonk hem het ridderkruis van het Legioen van Eer. Na zijn terugkomst in Engeland bood Lord *Ellenborough* hem den titel aan van ridder benevens een aanzienlijke betrekking bij het gezantschap van het Perzische Hof. *Burnes* wees echter die aanbiedingen van de hand en begaf zich weder naar Indie (1835), waar hij tot kapitein bevorderd werd. Daarna ontving hij de opdracht, met de vorsten van Sinh, Kaboel, Kandahar en Kelat in overleg te treden omtrent een of- en defensief verbond tegen Rusland en Perzië. *Burnes* bereikte Kaboel, den 20sten September 1837, maar vermocht niet vorst Mohammed tot het ontslag van den Russischen agent te bewegen, en werd den 24sten April 1838 naar Simla teruggeroepen. Nadat in September 1839 sjah *Soedsjah* door de Engelschen in Afghanistan aangesteld was, werd *Burnes*, intusschen benoemd tot luitenant-kolonel en ridder van het Vereenigd Koninkrijk, politiek agent der Engelsche Regeering in Kaboel, waar hij den 2den November 1841 bij een opstand werd vermoord. Gedurende zijn verblijf aldaar had hij de bouwstoffen verzameld voor het werk, dat na zijn dood verscheen: „Cabool, being a personal narrative of a journey to and residence in that city" (1842).

Burnet, *Gilbert*, bisschop van Salisbury, een door zijn invloed op de groote staatsomwenteling van 1688 beroemd lid der Anglikaansche geestelijkheid en tevens een verdienstelijk Engelsch geschiedschrijver, werd geboren te Edinburgh, den 18den September 1643. Hij ontving een zorgvuldige opvoeding en studeerde eerst in de rechten en daarna in de godgeleerdheid. Na het volbrengen van een reis naar ons land (1664), werd hij in 1665 godsdienstleeraar te Saltoun in Schotland, waar hij de liefde van zijn gemeente verwierf, maar zijn in druk uitgegeven „Gesprek tusschen een conformist en een nieuw-conformist" (1669) hem in de toenmalige godsdiensttwisten wikkelde. Toen hij in 1669 hoogleeraar in de theologie te Glasgow werd, maakte hij zich gehaat bij de verschillende partijen, doch zijn verdediging van de souvereine rechten der Schotsche Kroon (tegen het beroemde werk van *Buchanan*: „De jure regni apud Scotos") bezorgde hem eenigen tijd de gunst van koning *Karel II.* Uit wrevel jegens zijn tegenstanders legde hij zijn betrekking neder en begaf zich naar Londen, waar hij van 1675—1684 als leeraar in de kapel der Master of the Rolls een grooten naam verwierf door zijn strijd tegen den R. Katholieken godsdienst. Toen *Jacobus II* het bewind aanvaardde (1685), verliet hij Engeland, deed een reis door Frankrijk, Zwitserland, Italië, Duitschland en ons land en werd hier de vertrouwde raadgever van prins *Willem van Oranje*, wiens zegepraal hij in Engeland door zijn vlugschriften voorbereidde. *Burnet* was het middenpunt van alle Engelschen, die ontevreden waren met de regeering der *Stuarts*. Hij werd daarom van hoogverraad beschuldigd, maar wist zijn veiligheid te handhaven door zich in Nederland te laten naturaliseeren. Op last van *Willem III* schreef hij het manifest, waarin alle bezwaren van het Engelsche volk tegen *Jacobus II* opgeteld en prins *Willem* als bevrijder des volks aangekondigd werd. Hij vergezelde dezen vorst naar Engeland (1688), en werd in 1689 benoemd tot bisschop van Salisbury. In die betrekking was hij met ijver werkzaam, en hij onderscheidde zich vooral door zijn verdraagzaamheid en weldadigheid, zoodat zijn nalatenschap bij zijn dood (7 Maart 1715) nauwelijks toereikend was, om zijn schulden te dekken. Hij schreef voorts een „History of the reformation of the Church of England" (Londen, 1679 tot 1714, 3 dln.; beste uitgave, Oxford, 1865), waarvoor hij een dankbetuiging van het Parlement ontving, alsmede een „History of my own time" (uitgegeven door zijn zoon *Thomas Burnet*, Londen, 1723—1724, 2 dln.; nieuwe uitgave, Oxford, 1823, 6 dln., in 1839 herhaald; laatste uitgave door *Foxcroft*, 1902). Zijn kleinere historische, poli-

tieke en theologische geschriften zijn talrijk.

Burnet, *John*, een Schotsch genreschilder en koperetser, werd geboren te Fisher Row, in de nabijheid van Edinburgh, den 20sten Maart 1784. Na 1805 werkte hij te Londen en na 1815 in Parijs. Van zijn schilderstukken, waarvan hij grootendeels zelf ook etsen vervaardigd heeft, zijn de voornaamste: „De invaliden van Greenwich, den verjaardag vierende van den slag bij Trafalgar", „Het schaakspel", „Dansende poppen", „De uit den schipbreuk geredde familie". Ook heeft hij etsen vervaardigd van de werken van Engelsche schilders, o.a.: „Het gesprek tusschen Maria Stuart en John Knox", „Walter Scott in zijn studeerkamer te Abbotsford", beide naar *W. Allan*, „De blinde vioolspeler", „De opening van het testament" (1825), naar *David Wilkie*. Bovendien heeft hij geschreven: „Practical hints on composition in painting" (6de druk, 1845), „Practical hints on colour in painting" (3de druk, 1843), „A practical treatise on painting" (nieuwe druk in 1846), „Landscape painting in oilcolours" (1849), „Practical hints on portrait painting" (nieuwe druk, 1860), „Rembrandt and his works" (1849), „Turner and his works" (nieuwe druk, 1860).

Burnett, *Frances*, geboren *Hodgson*, een Amerikaansche schrijfster, geboren te Manchester, (Engeland), den 24sten November 1849, vertrok reeds jong naar Amerika en woont sinds 1873 gehuwd te Washington. In 1872 verscheen in „Scribner's Magazine" een vertelling in dialekt van haar hand, getiteld: „Surly Tim's Trouble". Den grootsten roem verwierf zij met haar boek „Little Lord Fauntleroy", dat, evenals andere werken van haar, voor het tooneel bewerkt is. Zij schreef een drama, getiteld „Nixie", en verder de romans: „Losso' Lowries'" (1877), „Haworths" (1879), „Louisiana" (1880), „A fair Barbarian" (1881), „Trough one administration" (1883), „Sara Crewe" (1888), „Editha's burglar" (1888), „The pretty sister of José" (1889), „Little Saint Elizabeth" (1890), „Dolly, a love story" (1892), „Captain's Youngest etc." (Kinderverhaaltjes, (1894), „Two little Pilgrim's Progress" (1895), „A lady of Quality" (1896), „His Grace of Osmonde" (1897), „In connexion with The Willoughby claim" (1899).

Burnettiseeren. Zie *Hout*.

Burney, *Charles*, een Engelsch schrijver, hoofdzakelijk over de geschiedenis der muziek, werd geboren den 7den April 1726 te Shrewsbury, oefende zich onder de leiding van *Arne* te Londen in de muziek, werd er organist, later, van 1751—1760 te Lynn Regis in Norfolk, en schreef met succes kleine opera's voor Londensche theaters. Om bouwstoffen te verzamelen voor een uitvoerige geschiedenis der muziek, ondernam hij eerst een reis door Frankrijk en Italië en vervolgens door Vlaanderen, ons land en Duitschland, en gaf daarvan beschrijvingen uit, als: „The present state of music in France and Italy" (Londen, 1771, 2 dln.) en „The present state of music in Germany, etc." (Londen, 1772—1773). *Burney* gaf ook het eerst de gezangen der Sixtinische kapel in den Vastentijd (van *Palestrina, Allegri* en *Baj*) uit (1784). Zijn voornaamste werk is de „General history of music from the earliest ages to the present period" (Londen, 1776—1789, 4 dln.). Bovendien schreef hij voor het in 1784 te Londen gehouden gedenkfeest van *Händel* een korte levensbeschrijving van dezen grooten componist. Ook heeft hij een levensbeschrijving van *Metastasio* in het licht gegeven. Hij overleed den 12den April 1814 te Londen. en heeft sonaten en concerten voor klavier en voor viool, composities voor orgel, cantaten, enz. nagelaten. *Burney's* leven werd door zijn dochter beschreven.

Burney, James, een Engelsch zeeofficier en broeder van den voorgaande, werd geboren in 1749. Hij deed met *Cook* twee reizen om de wereld en heeft over de geschiedenis van het zeewezen belangrijke werken geschreven, zooals een „Chronologische geschiedenis der ontdekkingen in de zeeën van het zuidelijk halfrond" (1804—1816), een „Geschiedenis der zeeroovers van Amerika" (1816) en een „Chronologische geschiedenis der ontdekkingen in het Noord-Oosten en van de eerste zeereizen der Russen in het Oosten" (1819). Hij overleed als schout-bij-nacht in 1821.

Burney, Frances, de latere *Madame d'Arblay*, een dochter van *Charles*, een Engelsche romanschrijfster, werd geboren den 13den Juni 1752. Zij was eenigen tijd in dienst van de gemalin van *George III*, huwde in 1793 met *d'Arblay*, een Fransch uitgewekene, ging in 1802 met hem naar Parijs, keerde in 1812 in Engeland terug en overleed te Bath, den 6den Januari 1840. Hare romans, zooals: „Evelina" (1773), „Cecilia", „Georgina" (1789) en „Camilla" (1797), vielen bij hun verschijnen zeer in den smaak van het publiek. Later gaf zij een levensbeschrijving van haren vader in het licht, onder den titel: „Memoirs of dr. Burney" (1831, 3 dln). Uit hare nalatenschap verschenen nog: „Diary and letters of madame d'Arblay" (1846, 7 dln; — 2de druk, 1854). Een vervolg vormt het door Mrs. *Ellis* uitgegeven „Early diary 1768—1778" (1890, 2 dln.). Ook haar halfzuster *Sarah Harriet Burney* heeft romans geschreven, ofschoon met weinig succes.

Burnham, *Sherburne Wesley*, een Amerikaansch sterrenkundige, werd geboren te Thetford in Vermont, in het jaar 1840. Hij was stenograaf en vormde zich door eigen studie tot sterrenkundige. Met een instrument van slechts 6 duim doorsnede gelukte het hem in den tijd van ongeveer 2 jaren circa 1000 nieuwe, meestal dubbelsterren te ontdekken. Zijn geoefend oog heeft hij verscheiden sterren van de eerste grootte tot nog toe onbekende satellieten ontdekt. *Burnham* was eerst op de Lick-sterrenwacht in Californie, later aan het Yerkes-observatorium in Wisconsin werkzaam. Hij heeft zich ook bezig gehouden met het photografeeren van sterrenkundige verschijnselen. Talrijke bijdragen van hem zijn verschenen in de vaktijdschriften.

Burnley is de naam van een stad (municipal borough) en graafschap in het noord-westelijk deel van Engeland. Zij is schilderachtig gelegen aan de samenvloeiing van de Calder en de Burn. De stad is oud, maar werd eerst tengevolge van de ontwikkeling der katoen- en wolweverij belangrijk, zoodat het aantal inwoners van 28700 in het jaar 1861, tot 97044 in het jaar 1901 steeg. Van de gebouwen verdient een kerk uit de 14de eeuw (met de Towneley-kapel) vermelding. Behalve weverijen vindt men in Burn-

ley machinefabrieken, ijzer- en messinggieterijen, bronwerijen en in de omgeving belangrijke kolenmijnen en steengroeven. In de nabijheid der stad ligt Towneley Hall, eens de zetel van den ondheidkundige van denzelfden naam. Burnley hehoorde tot 1888 tot Lancashire.

Burnouf, *Jean Louis*, een Fransch letterkundige, werd geboren den 14den September 1775 te Urville in het departement la Manche, studeerde te Parijs, werd in 1808 adsistent-leeraar aan het lyceum Charlemagne, daarna hoogleeraar in de welsprekendheid aan het Lycée Impérial, zag zich in 1811 verplaatst naar de Ecole normale, werd in 1817 hoogleeraar in de welsprekendheid aan het College de France, in 1826 inspectenr der universiteit en in 1830 directenrgeneraal der lessen. De Academie des Incriptions henoemde hem in 1836 tot lid en in datzelfde jaar werd hij hibliothecaris der universiteit, waaraan hij werkzaam bleef tot aan zijn dood, den 8sten Mei 1844. Hij schreef een „Méthode pour étudier la langue grecque" (Parijs, 1814, het laatst in 1862) en „Méthode ponr étndier la langue latine" (1840, 27ste druk, 1879) en de nittreksels daarvan: „Premiers principes de la grammaire grecque" (het laatst in 1879) en „Premiers principes de la grammaire latine" (24ste druk, 1883); en vooral wordt zijn vertaling van *Tacitus* geroemd. Ook leverde hij nitgaven en een vertaling van den „Panegyricus" van *Plinius*, alsmede onderscheidene opstellen in tijdschriften.

Burnouf, *Eugène*, een zoon van den voorgaande en een beoefenaar der Oostersche talen, werd geboren te Parijs, den 12den Augustus 1801 en zag zich achtereenvolgens benoemd tot hoogleeraar in de algemeene spraakknnst aan de Ecole Normale (1829), tot hoogleeraar in het Sanskriet aan het Collége de France (1832) als opvolger van *Chézy*. Sedert 1832 was hij lid van de Académie des Inscriptions, en overleed te Parijs, den 28sten Mei 1852. Met den hoogleeraar *Lassen* te Bonn schreef hij het verdienstelijke werk: „Essai sur le Pali on de la langue sacrée de la presqu'île an-delà du Gange" (1826). Verder gaf hij uit: „Observations grammaticales sur quelques passages de l'essai sur le Pali" (1827). In 1845 publiceerde hij zijn uitstekend werk: „Introdnction à l'histoire dn Bonddhisme indien" (2de druk, 1876), waarop later de vertaling van de „Lotus de la bonne loi" nit het Sanskriet volgde (na zijn dood nitgegeven door *Mohl*, Parijs, 1852). Van zeer veel belang voor de stndie der Zendavesta waren zijn uitgaven van de „Vendidad Sadé" (1829—1843) en zijn „Commentaire snr le Yasna" (1833). Hierhij sloten zich nog de „Etndes snr la langue et les textes zendes" (1840—1850) aan. Veel heeft *Burnouf* hijgedragen tot de ontcijfering der ond-Perzische spijkerinschriften in zijn „Mémoire sur deux inscriptions cunéiformes" (1836). Verder heeft hij ook werken op het gehied der Brahmaansche Sanskrietliteratuur gepnbliceerd, namelijk een nitgave en vertaling der „Bhâgavata Purâna" (1840—1847, 3 dln.; dl. 4 van *Hauvette-Besnault*, 1884).

Burns, *Robert*, een beroemd Schotsch dichter, werd den 25sten Jannari 1759 in het graafschap Ayr.in het znidwestelijk deel van Schotland, geboren. Hij was de zoon van een pachter en hracht zijn jeugd met hard werken en in armoede door. Van zijn moeder leerde hij het eerst de popnlaire liederen kennen. De eerste boeken, die een hlijvenden indruk op hem maakten, waren een levensbeschrijving van *Hannibal* en de geschiedenis van den Schotschen held *Wallace*, die hem met een gloeiende vaderlandsliefde vervulde. De voornaamste dichters van Engeland, zooals *Pope* en *Shakespeare*, zelfs philosofische geschriften, zooals van *Locke* en *Bayle*, had hij reeds op 16-jarigen leeftijd gelezen. Deze lectuur bracht hem beter vooruit, dan het privaat onderwijs, dat hij bij de behoeftige omstandigheden zijner onders ontving. Bij den veldarbeid was het, dat zijn dichterlijke geest, door de liefde voor een landmeisje gewekt, zich het eerst nitte: „Handsome Nell". Op 19-jarigen leeftijd kwam hij op de school te Kirk-Oswald, een stadje aan de zeekust, om in de wisknnde te studeeren; maar deze studie werd spoedig door de liefde onderhroken. De jonge hoerenzanger trok de opmerkzaamheid zijner omgeving en nam daarna aan vele genoegens deel. Toen zijn vader zich hier streng tegen verzette, verliet *Burns* het vaderlijke hnis en richtte met een wever een vlashandel te Irvine op. Maar zijn huis werd een prooi der vlammen en zijn crediet was weg. Na den dood van zijn vader (1784) voelde *Burns* de verplichting, de stenn der familie te worden en nam met zijn hroeder *Gilbert* een kleine pacht te Mosgiel hij Mauchline over, waar hij met vlijt werkzaam was, zonder zich echter tegen het noodlot te kunnen verzetten. Daarna schreef hij: „The Cottar's Satnrday night", een vroom gedicht, maar ook scherpe satire tegen de orthodoxe geestelijkheid; de predikant, tegen wien de „Holy Willie's prayer" gericht was, verviel tot zwaarmoedigheid. Hier, aan de oevers der Ayr, leerde hij een Hooglandsch meisje, *Mary Campbell*, kennen. Aan haar heeft hij eenige schoone liederen gewijd. Een liedje op een nationale melodie, ten haren behoeve opgesteld, is als het ware de merkpaal van zijn dichterlijke loopbaan. Zij kwam vroeg te sterven, en de jengdige dichter wijdde aan haar het schoone vers „To Mary in Heaven". Inmiddels had hij reeds vroeger met een jong meisje, *Jane Armour*, een minnehandel aangeknoopt, die door een spoedig huwelijk diende te worden gevolgd; doch daar de ouders van het meisje aarzelden hnnne toestemming te geven, besloot *Burns* op Jamaïca een betrekking als plantageopzichter aan te nemen. Toen hij op het punt stond zich in te schepen, ontving hij een hrief van den blinden dichter dr. *Blacklock*, die hem dringend nitnoodigde, naar Edinhnrgh te gaan en er den hijval te oogsten, die zijn gedichten, die hij op inschrijving had laten drukken, or vonden in alle Schotsche harten. Hij vertrok naar die stad en werd er langer dan een jaar (1786—1788) hewonderd en gevleid door mannen als *Mackenzie*, *Stewart*, *Blair*, *Robertson*, *Fraser-Tyler*, Lord *Monboddo* en anderen. Hior bezorgde *Burns* een tweede nitgave van zijn gedichten onder den titel: „Poems chiefly in the Scottish dialect", etc. (Edinhnrg, 1787) en hij ontving daarvoor 500 pond. In 1789 pachtte hij een nitgehreid landgoed hij Dumfries en hnwde met zijn voormalige verloofde. Vroolijke gezelschappen deden hem echter zijn zaken verzuimen, en na verloop van 3½ jaar moest hij de pacht laten varen. Een zijner begunstigers bezorgde hem toen een post hij de belastingen te Dnmfries,

welke hem jaarlijks 70 pond sterling opleverde. Hier dichtte hij vele fraaie liederen, terwijl hij er staatkundige opstellen schreef voor de daghladen. De eerste gebeurtenissen der Fransche Omwenteling maakten op hem een diepen indruk, en doordien hij ten haren gunste sprak en schreef, verloor hij de gunst zijner voorname vrienden. Hij was intusschen steeds zeer gehecht aan het vorstenhuis der *Stuarts*. Zijn zucht naar vroolijke gezelschappen vervoerde hem inmiddels tot mishruik van sterken drank en de dood rukte hem reeds den 21sten Juli 1796 weg.

Burns werd in Schotland gewoonlijk „the Ploughman of Ayrshire" en in Engeland „de Schotsche dichter" genoemd. De natuur was zijn eenige leermeesteres, en zijn fraaie liederen vloeiden voort uit de diepte van zijn gevoel. Hij schreef aanvankelijk niet om zich beroemd te maken, hij schreef, gelijk de nachtegaal zingt, omdat het een behoefte was voor zijn hart, zijn gevoelens in dichterlijke taal te openbaren. Daarom zijn de gedichten van *Burns* inderdaad de spiegel zijner ziel. Daarin leeren wij zijn lief en leed als kind, zijn hoop en zijn liefde als jongeling, zijn droomen en zijn klachten over den loop der dingen kennen. Zijn verzen waren niet bestemd om op muziek te worden gebracht — zij zijn muziek. Balladen schreef hij niet, behalve komische, zooals de heroemde heksengeschiedenis „Tam o'Shanter". Tegelijk was hij een uitstekend prozaschrijver: in zijn hrieven en dagbladartikelen beweegt hij zich met de ongedwongenheid van een man van genie. Ten behoeve van zijn weduwe en kinderen heeft zijn vriend *Currie* een verzameling van zijn werken uitgegeven (Londen, 1800, 4 dln.), waarin echter eenige zijner uitstekendste gedichten ontbreken, die zich voor een deel in de later door *Cromek* uitgegeven „Relics of Robert Burns" (Londen, 1808) bevinden.

Sedert zijn vele uitgaven zijner gedichten verschen, meest met hiografie en noten, zooals van *Gilbert Burns*, den hroeder van den dichter (Glasgow, 1820, 4 dln.), van *Cunningham* (prachtuitgave, Londen, 1834, 8 dln.), van *Pickering* (Londen, 1830 en 1839, met nieuw materiaal), van *Macpherson* (Edinburg, 1896), van *Henley en Henderson* (met rijke literatuuropgave, Edinburg, 1896—1897, 4 dln.). Poëzie en proza vereenigd, werden uitgegeven door *R. Chambers* (in chronologische volgorde, nieuwe uitgave van *Wallace*, 1896, 4 dln.) en *W. Scott Douglas* (met literatuuropgave, portretten, enz., Edinburg, 1877—1879, 6 dln.). Zelfstandige biografieën schreven *Lockhart* (Edinburg, 1828, enz.; het laatst in 1890), *Sharp* (Londen, 1879), *Blackie* (1888) en *Higgins* (1893), *Angellier* „Robert Burns, sa vie, et ses oeuvres" (Parijs, 1893, 2 dln.), een „Bibliography of Burns" door *James Mc Kie* (1881). Op zijn graf werd reeds in 1815 een gedenkteeken opgericht.

Burns, *John*, een Engelsch socialistenleider, werd in 1858 te Londen in behoeftige omstandigheden geboren. Tot 1879 werkte hij op fabrieken, het laatst als machinebankwerker. Zijn ledige uren besteedde hij aan het lezen van geschiedkundige en staathuishoudkundige boeken; voor de socialistische leer werd hij gewonnen door een bevriend werkman, die na de Commune uit Parijs gevlucht was. Hetgeen hij opgespaard had bij een één-jarigen arbeid in Afrika, gebruikte hij om een reis van zes maanden door Europa te doen. Nadat hij te Londen verscheiden malen voor arbeidersbijeenkomsten had gesproken, dong hij reeds in 1885 naar een plaats in het Lager Huis voor Nottingham, doch leed de nederlaag. Sedert 1886 is hij een der sociaal-democratische leiders in Engeland; in 1887 werd hij tot zes weken gevangenisstraf veroordeeld. In 1888 werd hij gekozen in den graafschapsraad te Londen en sedert 1892 heeft hij zitting in het Lager Huis voor het Londensche kiezersdistrikt Battersea. In 1906, toen de verkiezingen ten gunste van de liberalen uitvielen, nam hij zitting in het ministerie *Campbell-Bannermann* en werd belast met de afdeeling van den Local Government Board.

Burnside, *Ambrosius Everett*, een generaal der Noordelijken in den jongsten Amerikaanschen burgeroorlog, werd geboren den 23sten Mei 1824 te Liberty in den staat Indiana. Hij bezocht de militaire academie te Westpoint en werd in 1847 artillerie-officier. Zes jaar later nam hij zijn ontslag, kwam teen aan het hoofd van een geweerfabriek te Bristol in Rhode-Island en werd vervolgens in Illinois bij de spoorwegen geplaatst. De burgeroorlog bracht hem weer onder de wapens. Na den eersten slag van Bull-Run (1861), werd hij tot brigade-commandant benoemd, waarna hij de reorganisatie op zich nam van het leger aan de Potomac onder *M'Clellan*. In het begin van 1862 deed hij een tocht naar Noord-Carolina, om er het eiland Roanoke, enz. te veroveren, hetgeen hem gelukte, waarna hij tot brigade-generaal bevorderd werd. Nu zond men hem naar het leger aan de Potemac, waar hij bij het verdrijven van generaal *Lee* uit Maryland een belangrijke rol vervulde. Bij Antietam (17 September 1862) was hij aanvoerder van den linker vleugel, die het heviget aangevallen werd. In November zag hij zich in plaats van *M'Clellan* met het opperbevel belast, doch voor die betrekking was hij niet berekend, zooals bleek uit zijn onhedachten aanval op Fredericksburg aan de Rapahanock (December 1862). Daarom legde hij in den aanvang van 1863 het bevelhebberschap neder, waarna hij zich in Ohio en vervolgens in Tenessee onder generaal *Grant* met een ondergeschikt commando vergenoegde. In den herfst van dat jaar veroverde hij Knoxville, en in 1864 was hij werkzaam als divisie-generaal onder *Grant* in Virginia. In April 1865 nam hij zijn ontslag. Van 1866—1869 was hij gouverneur van Rhode-Island. Hij overleed den 13den September 1881 te Bristol. (U. S. A.).

Burow, *Julie*, sedert 1830 gehuwd met den architect *Pfannenschmidt* in Danzig, met wien zij zich later in Bromberg vestigde, werd geboren den 24sten Februari 1804 te Gilgudischken aan de Memel en schreef een groot aantal romans. Van deze noemen wij: „Frauenlos" (1850), „Ein Arzt in einer kleinen Stadt" (1855, 2de uitgave), „Bilder aus dem Leben" (1854). Zij openbaart daarin zoowel een bijzonder talent om huiselijke tooneelen uit den burgerkring te schetsen, als een levendig gevoel voor al wat goed is en schoon. Zij heeft ook „Novellen" (1853, waaronder de bekroonde novelle: „Das Pfarrhaus in Rothanger") uitgegeven. Haar beste roman is „Aus

dem Leben eines Glücklichen" (Koningsbergen, 1852).

Burr, *Aron*, een Amerikaansch staatsman, werd den 6den Februari 1756 te Newark (New Jersey) geboren. Hij studeerde in de rechten en trad in 1775 in dienst bij het leger, vocht bij Quebec en was bevelhebber van een brigade in den slag bij Monmonth, den 28sten Juni 1778. Om gezondheidsredenen nam bij in 1779 zijn ontslag en vestigde zich als advocaat te New-York in 1783. In 1784 werd hij gekozen in de Wetgevende Vergadering, in 1791 werd hij bondssenator, in 1801, onder *Jefferson*, vicepresident der Unie. In het nauw gebracht door schulden en veroordeeld door de publieke meening, trok hij naar het Westen, waar het hem gelukte, invloedrijke mannen voor zijn avontuurlijke plannen te winnen.

Hij wilde òf in het Missippi-dal een onafhankelijken staat stichten, òf in Mexico een keizerrijk vestigen; voor dit plan wist hij aanbangers te verkrijgen en verzamelde voorraad op een eiland in Ohio. Hiertegen vaardigde *Jefferson*, den 27sten November 1806, een proclamatie uit. Daarop gingen de aanhangers van *Burr* niteen, hij zelf werd in hechtenis genomen, doch wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken. In 1808 trok hij naar Engeland en deed vergeefsche moeite, de Europeesche mogendheden te winnen voor de stichting van een keizerrijk in Mexico. Hij keerde in 1812 naar Boston terug, nam zijn advocaten praktijk weer op en huwde op 77 jarigen leeftijd met de weduwe van een rijken planter van Santo Domingo. Hij liet zich echter spoedig weer van haar scheiden en overleed in armoede, den 14den September 1836.

Burritt, *Elihu*, een bekend Amerikaansch apostel des vredes, werd geboren den 8sten December 1810 te New-Britain in den staat Connecticut en was het 10de kind van een schoenmaker. Hij ontving slechts gewoon lager onderwijs en kwam, na bet overlijden van zijn vader, als leerling bij een smid. Door zelfstudie ontwikkelde hij zich echter verder. Zoo oefende hij zich in het Latijn, het Fransch, het Grieksch en Hebreeuwsch. Daarna vertrok hij naar Worcester, waar hij werk vond en tevens gelegenheid, om in de boekerij van het Oudheidkundig Genootschap zijn dorst naar kennis te bevredigen. Hij werkte en studeerde er het geheele jaar 1837. Een aanbod, om op Harvard-College zijn studiën voort te zetten, wees hij van de hand, maar stichtte weldra een maandschrift: „De letterkundige tweelingen", terwijl hij daarenboven IJslandsche sagen en stukken uit bet Indiaansch, Arabisch en Hebreeuwsch in bet Engelsch vertaalde. Voorts strekte bij zijn taalstudie nit tot het Portugeesch, Nederlandsch, Deensch en Zweedsch, alsmede tot de verschillende Keltische en Slavische talen. Zijn grootsten roem verwierf de geleerde grofsmid (the learned blacksmith) echter niet zoozeer door zijn geschriften, als door zijn pogingen, om aan de wereld een dunrzamen vrede te verzekeren. Reeds als 20-jarig jongeling had hij zijn gevoelens over die aangelegenheid in den familiekring met groote geestdrift voorgedragen en anderen voor zijn denkbeelden gewonnen. In 1840 deed hij een tocht door de Vereenigde Staten, om overal den vrede aanteprijzen en den oorlog voor te stellen als de voornaamste hinderpaal voor de welvaart en de ontwikkeling der volkeren. In Juni 1846 begaf hij zich naar Engeland, waar hij de staatsinstellingen met ijver onderzocht en een klein geschrift: „Sparks from the anvil" (Vonken van het aanbeeld) nitgaf, hetwelk met veel bijval ontvangen werd. Daarna nam hij met belangstelling deel aan de vredescongressen te Brussel, Parijs, Frankfort (1850) en Londen (1851). Zijn „Olijfbladeren" (Olive leaves) werden in millioenen exemplaren over geheel Europa tot zelfs in Rusland, verspreid. Vervolgens keerde hij naar Amerika terug. waar hij zijn: „Thonghts and notes at home and abroad" (Boston, 1854; Londen, 1868) deed verschijnen. Hij overleed te New-Britain, den 9den Maart 1879.

Burroughs, *John*, een Amerikaansch schrijver, geboren den 3den April 1837 te Roxbury in den staat New-York, bleef op de pachthoeve zijuer onders van goed onderwijs verstoken, maar oefende zich met zoo groote volharding, dat hij bet onderwijzersexamen met goed gevolg kon afleggen. Later aanvaardde hij een betrekking bij het departement van Financiën te Washington en vervolgens bij een bank. In 1874 vestigde hij zich in bet dorp Esopus aan de Hndson, waar bij zich wijdde aan letterkundigen arbeid. Een geestverwant van *Emerson* en *Thoreau* en een warm vereerder van *Walt Whitman*, onderscheidt hij zich in zijn prachtige natnurschilderingen en in zijn gedichten door een gezonde levensopvatting, een naïeve oorspronkelijkheid en een warmen, levendigen stijl. Zijn belangrijkste werken zijn: „Notes on Walt Whitman" (1867), „Wake-Robin" (1871), „Winter sunshine" (1875), „Birds and poets" (1877), „Locusts and wild honey" (1879), „Pepacton" (1881), „Fresh fields" (1884), „Signs and seasons" (1886), „Sharp eyes" (1888), „Indoor studies" (1889), „Walt Whitman, a study" (1897), enz.

Burry, *John Bagnal*, een Engelsch geschiedschrijver, werd den 16den October 1861 te Monaghan in Ierland geboren. Hij studeerde te Dublin en Göttingen en werd aan het Trinity College te Dublin aangesteld. Behalve artikelen in *Bezzenbergers* „Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen", in den „English Historical Review", de „Classical Review", e. a., schreef hij de met bijval ontvangen „History of the later Roman empire from Arcadius to Irene" (1889, 2 dln., met een verhandeling over de Byzantijnsche kunst van zijn echtgenoote), verder „History of the Roman empire" (1893) en „History of Greece" (1900). Ook leverde hij een editie van *Pindarus*' Oden met commentaren (1892).

Burschenschaft had oorspronkelijk dezelfde beteekenis als studentenvereeniging, doch duidde sedert 1815 een bepaalde categorie van dergelijke vereenigingen aan. De eerste werd den 12den Juni 1815 te Jena opgericht, en daartoe behoorden zij, die in den bevrijdingsoorlog tegen Frankrijk hadden gestreden. Dergelijke vereenigingen kwamen in 1816 en 1817 tot stand te Tübingen, Heidelberg, Halle, Gieszen, Berlijn, Kiel, enz. Het doel der oprichters was een eind te maken aan de woeste drinkgelagen en vooral ook aan de „Landsmannschaften" of vereenigingen van studenten, die uit hetzelfde land afkomstig waren. Hierdoor toch werd

verdeeldheid gezaald en aangekweekt, en door de *Burschenschaft* wilden zij de zonen van het geheele Duitsche vaderland bijeenbrengen en een band knoopen van vaderlands- en vrijheidsliefde, welke ook na het verlaten der hoogeschool bleef bestaan. Vele „Landsmannschaften" werden ontbonden en verscheidene hoogleeraren betoonden zich ingenomen met de nieuwe stichting. Intusschen openbaarde zich de ontevredenheid over de teleurgestelde verwachtingen, door den bevrijdingsoorlog opgewekt, in geen geringe mate bij de studeerende jongelingschap. Dit bleek vooral bij het feest op den Wartburg (18 October 1817), waartoe de Burschenschaft te Jena de studenten der overige Duitsche academiën had uitgenoodigd en waarbij een aantal geschriften, waaronder ook *von Kamptz'* „Kode der Gendarmerie" verbrand werden. Den 18den October 1818 werd te Jena door afgevaardigden der 14 universiteiten besloten tot de stichting van een „Algemeene Duitsche Burschenschaft". Zij zonden afgevaardigden naar de „Burschentagen"; hier werd over de gemeenschappelijke belangen beraadslaagd en het bestuur der zaken tot aan den eerstvolgenden „Burschentag" aan een „Uitvoerende Burschenschaft" opgedragen, terwijl men voor de gemeenschappelijke vlag de aloude rijkskleuren koos, namelijk zwart met rood en goud. In het voorjaar van 1819 bevonden zich Burschenschaften op alle Duitsche hoogescholen, met uitzondering van de Oostenrijksche en die van Göttingen en Landshut. Sommige Burschenschaften sloten zich nauw aaneen, en de geestdrift voor vrijheid en vaderland klom er wel eens tot staatkundige dweperij. Nadat *Kotzebue* (zie aldaar) door *Sand*, een voormalig lid der Burschenschaft, den 23sten Maart 1819 vermoord was, werd de Algemeene Burschenschaft van regeeringswege ontbonden verklaard. De natuur was echter sterker dan het regeeringsverhod: de Burschenschaft bleef voortbestaan, doch nu in een veel gevaarlijker vorm, namelijk in dien van een geheim staatkundig genootschap, hier en daar ook onder een anderen naam, bijv. onder dien van *Jünglingsbund*. Omstreeks 1830 bleek, dat de Burschenschaft evenzeer bestond als te voren, en zelfs dat hare leden in 2 partijen waren verdeeld, in die der *Germania* en der *Arminia*. De eersten stelden zich de staatkundige eenheid van Duitschland tot hoofddoel, terwijl de tweede, eigen ontwikkeling op den voorgrond plaatsende, zich met een ideale eenheid vergenoegde. Opmerkelijk is voorts, dat op den Burschentag te Dresden in 1831 de universiteit te Breslau zich wilde aansluiten, doch onder het stellen van hepalingen tegen landverraad en tegen het streven om bepaalde regeeringsvormen om ver te werpen, maar afgewezen werd met het bescheid, dat het moeielijk was, over den plicht jegens het vaderland te beslissen en dat het niet op den weg lag van studentenvereenigingen, om bestaande regeeringsvormen omver te werpen, en dus ook niet om over die aangelegenheden bindende voorschriften te maken.

Meer en meer vereenigde zich de Burschenschaft met het volk, en dit werd op den Burschentag te Frankfort in September 1831 goedgekeurd, waar men het streven van de Burschenschaft aanduidde als een „Voorbereiding tot het verkrijgen van een in het volksleven en de volkseenheid wortelende staatkundige vrijheid door middel van zedelijke, wetenschappelijke en lichamelijke vorming aan de hoogeschool", terwijl tevens besloten werd, dat, „ingeval van opstand, elke Burschenschaft verplicht zou zijn, om, zelfs door middelen van geweld, naar bovengenoemd doel te streven". Eindelijk werd op den Burschentag te Tübingen in 1832 vastgesteld, dat de „Algemeene Duitsche Burschenschaft haar doel, de eenheid en vrijheid van Duitschland, langs den weg der revolutie moest zoeken te bereiken en zich dus aansluiten aan de „Vaderlandsche Vereeniging te Frankfort". Eenige maanden later ontstonden er bewegingen in laatstgenoemde stad, en er werden nieuwe onderzoekingen ingesteld aan de Duitsche hoogescholen. De leden der Algemeene Burschenschaft en die van andere studentenvereenigingen werden in een groot staatkundig proces gewikkeld en honderden van hen tot vestingstraf veroordeeld, ja, sommigen zelfs ter dood. De doodvonnissen werden echter niet uitgevoerd, en de volledige amnestie in Pruisen (1840) stelde ook de zwaar gevonnisden op vrije voeten. Wel werden er gestrenge maatregelen genomen, om de Burschenschaften te onderdrukken doch de zucht, om zich met gezellige en vaderlandslievende bedoelingen te vereenigen, was te diep geworteld in de geschiedenis en in het hart der studeerende jongelingschap, om haar overal en volkomen te vernietigen. Zij bleven voortbestaan in vermomde vormen of in het geheim. Het is echter een dwaasheid, de Duitsche universiteiten te beschouwen als kweekplaatsen der revolutie; daarvan kunnen de jaren 1848 en 1849 getuigenis geven. Bij de toenmalige volksbewegingen hebben de studenten, als door den stroom des tijds medegesleept, zich hier en daar aan de volksleiders aangesloten, maar zich nergens op den voorgrond geplaatst. En ook de voormalige leden der Burschenschaft hebben toen getoond, dat zij wel vrienden waren van een staatkundige hervorming, maar geenszins van de omwenteling. Alleen de universiteit te Weenen, die zich tevoren angstig van de Algemeene Burschenschaft verwijderd hield, heeft krachtig deel genomen aan den opstand. Sedert dien tijd, dus na den val der bekrompen preventieve politiek van *Metternich*, zijn de regeeringen wijzer en vrijgeviger geworden, zoodat tegenwoordig aan alle Duitsche hoogescholen de Burschenschaften, evenals iedere andere studentenvereeniging, onbelemmerd bestaan en zich bewegen kunnen, zonder dat daaruit eenig gevaar voortvloeit voor den Staat. Intusschen had zich, naast de Arminen en Germanen, als derde type dat der *Teutonen* gevormd, die zich wel hielden aan de beginselen der Burschenschaften, maar meer het karakter der Landsmannschaften aannamen. Alle drie richtingen verbonden zich in 1874 tot de stichting der „Eisenacher Konvention" en in 1881 tot de stichting van de „Allgemeine Deputierten-Konvent" (*A. D. C.*) te Eisenach, die tegenwoordig door ongeveer 50 Duitsche Burschenschaften erkend en bestuurd wordt. Een „Deputierten-Konvent" (*D. C.*) regelt de gemeenschappelijke aangelegenheden der aan iedere universiteit naast elkander bestaande Burschenschaften. Als orgaan dienen de „Burschenschaftliche Blätter" (Berlijn, sedert 1886) en het „Handbuch für den deutschen Burschenschafter" (Berlijn, 1890).

Den naam Burschenschaften namen in den loop van tijd (vooral sedert 1848) ook eenige andere, zoogenaamde „Progreszverbindingen" aan, die echter niets met de *A. D. C.* te maken hebben. Hiertoe behooren de zoogenaamde „Reformburschenschaften", waarvan 13 zich tot den „Allgemeinen deutschen Burschenbund" (*A. D. B.*) verbonden hebben. De door een groot feest gevierde inwijding van het gedenkteeken voor de oude Burschenschaft te Jena (1883) en die voor de Burschenschaft te Eisenach (22 Mei 1902) wijzen op den voortdurenden bloei der Duitsche Burschenschaften, evenals de door vorst *Bismarck* herhaaldelijk uitgesproken erkenning van haar eervol aandeel aan den vooruitgang der nationale zaak in Duitschland gedurende de 19de eeuw. In het begin van 1902 werd de naam *A. D. C.* (Allgemeine Deputierten-Konvent) veranderd in „Deutsche Burschenschaft". In den zomer van 1904 bestonden er 59 Burschenschaften met 2300 studeerende leden. Sedert 1900 verschijnt een „Burschenschaftliche Bücherei", die kleine verhandelingen bevat over nationale, wetenschappelijke, geschiedkundige en studenten-aangelegenheden voor de studeerende jeugd. In plaats van het „Handbuch für den deutschen Burschenschafter" verschijnt sedert 1903 een „Jahrbuch der deutschen Burschenschaften". De sedert 1890 bestaande „Vereinigung alter Burschenschafter" telt(1904) 129 plaatselijke afdeelingen met 9000 leden.

Bursera *L.*, een plantengeslacht uit de familie der *Therebinthaceeën*, doch door *Kunth* beschouwd als de typus van de groep der *Burseraceeën*, naar den plantkundige *J. Burser* alzoo genoemd, omvat boomen, die op onze berken gelijken en in West-Indië en Brazilië groeien. *B. gummifera L.* wordt 10 m. hoog en draagt bloemtrossen van kleine, geelachtig witte bloemen in de bladoksels, afvallende bladeren en besvruchten ter grootte van erwten. Deze boom schiet een aantal wortels boven den grond, en de bruine, gladde, oliehoudende schors kan in groote stukken van den stam gescheurd worden. Die schors bevat een zoet en geurig sap, dat gebruikt wordt tot het maken van zalven en inwendig voorgeschreven werd bij buikloop, nier- en longziekten. Het komt in gedroogden toestand in den handel en draagt den naam van *chibouhars* of *gomartgom*. — *B. acuminata W.* is een dergelijke boom, die op Portorico groeit en het *carrannahars* oplevert.

Bursian, *Konrad*, een Duitsch letter- en oudheidkundige, werd geboren den 14den November 1830 te Mutzschen in het koninkrijk Saksen en studeerde te Leipzig, waar hij het onderricht genoot van *Haupt* en *O. Jahn*. Daarna vertoefde hij eenigen tijd te Berlijn en volbracht een groote wetenschappelijke reis door België, Frankrijk, Italië en Griekenland. In laatstgenoemd land bleef hij van 1853 tot in 1855, en bij bezigde zich vooral, om geschriften te verzamelen en zich met den aardrijkskundigen toestand bekend te maken. In 1856 vestigde hij zich — met een geschrift over het eiland Euboea — als privaatdocent aan de universiteit te Leipzig en werd er 2 jaar later tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. In 1861 ging hij als zoodanig naar Tübingen, in 1864 naar Zürich, in 1869 naar Jena en in 1874 naar München. Hij overleed aldaar, den 21sten September 1883. Behalve artikelen in onderscheiden tijdschriften schreef hij een uitmuntende: „Geographie von Griechenland" (Leipzig, 1862—1872, 2 dln.) en een „Geschichte der klassischen Philologie in Deutschland" (München, 1883, 2 dln.). Ook gaf hij de „De errore profanarum religionum" (Leipzig, 1856) van *Firmicus Maternus* en de redevoeringen van *Seneca* uit (Leipzig, 1857). Verder dienen vermeld te worden: „Griechische Kunst" (in de „Allgemeine Enzyklopädie" van *Ersch* en *Gruber*, Leipzig, 1864), „Aventicum Helvetiorum" (Zürich, 1867—1870) en „Der Rhetor Menandros und seine Schriften" (Zürich, 1882). Sedert 1874 gaf hij een „Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft" (Berlijn), sedert 1879 daarmede in verbinding een „Biographisches Jahrbuch für Altertumskunde" uit.

Burslem is een oude markplaats in het Engelsche graafschap Stafford, aan het kanaal van Trent. Het heeft (1901) 38766 inwoners, een in 1870 geopend „Wedgwood Memorial Institute", een museum, een kunstacademie en een bibliotheek. Men vindt in den omtrek kolenmijnen, en de plaats zelf bezit aardewerkfabrieken. Berslem is de geboorteplaats van *Josiah Wedgwood* (zie aldaar), die de aardewerkindustrie in Engeland op een hoogen trap van ontwikkeling heeft gebracht.

Bürstenbinder, *Elisabeth*, een Duitsche romanschrijfster, bekend onder den naam *Elisabeth Werner*, werd den 25sten November 1838 te Berlijn als de dochter van een koopman geboren. Zij woont te Meran. Haar meest in de „Gartenlaube" gepubliceerde romans (verzameld, Leipzig, 1893—1896, 10 dln., nieuwe serie 1901 e. v.), die getuigenis geven van een goed talent om te vertellen, hebben haren naam algemeen bekend gemaakt. Van haar werken vermelden wij: „Gartenlaubenblüten" (Leipzig, 1872; 3de druk, 1887), „Am Altar" (1875; 5de druk, 1887), „Glück auf" (1874; 5de druk, 1891), dat niet zonder grond het voorbeeld voor *George Ohnet's*, „Le maître de forges" genoemd wordt, „Gesprengte Fesseln" (1875; 4de druk, 1887), „Vineta" (1877; 4de druk, 1891), „Um hohen Preis" (1878), „Frühlingsboten" (1880), „Der Egoist" (1882), „Gebannt und erlöst" (1884), „Ein Gottesurteil" (1885), „Die Blume des Glücks" (1885), „Heimatklang", „Sankt Michael" (1887), „Die Alpenfee" (1889), „Flammenzeichen" (1890), „Gewagt und gewonnen", novellen (1891), „Freie Bahn" (1893), „Fata Morgana" (1896) en „Hexengold" (1900).

Bürstenbinder, *Richard*, een Duitsch schrijver over landbouwkunde, werd den 12den April 1840 te Berlijn geboren. Hij leerde het landbouwvak te Gräfendorf bij Jüterbog, studeerde te Proskau en Berlijn en werd in 1869 wandelleeraar van de landbouwkundige vereeniging voor Rijn-Pruisen. In 1873 werd hij secretaris-generaal van de landbouwkundige centrale vereeniging voor Brunswijk en tevens leeraar aan de technische hoogeschool en de school voor suikerindustrie, en in 1877 lid van den Duitschen landbouwraad. Hij schreef: „Die Landwirtschaft des Herzogtums Braunschweig" (1881), „Die Zuckerrübe" (3de druk, 1896), „Urbarmachung und Verbesserung des Bodens" (Berlijn, 1886), „Feldmässiger Spargelbau" (1890); ook redigeerde hij een landbouw-

kundig blad van Brunswijk en gaf (met *Stammer*) het „Jahresbericht über die Erfahrungen und Fortschritte auf dem Gesamtgebiete der Landwirtschaft" (voortgezet door *Pommer*) uit. Hij overleed den 20sten November 1894 te Brunswijk.

Burtin, *François Xavier*, een Nederlandsch natuur- en letterkundige, werd geboren te Maastricht in 1743, studeerde in de rechten en in de geneeskunde en vestigde zich te Brussel, waar hij weldra den titel verkreeg van raadgevend geneesheer van prins *Karel van Lotharingen*. *Jozef II* belastte hem met de taak, om in de Oostenrijksch-Nederlandsche gewesten alle nottige voortbrengselen uit de 3 rijken der natuur te verzamelen, en hij kweet zich daarvan op zoo loffelijke wijze, dat hij tot erfelijk ridder, alsmede tot raadsheer-rapporteur van den raad van het gouvernement-generaal werd benoemd. Bij den opstand in België tegen Oostenrijk bleef hij aan de bestaande orde van zaken getrouw, doch zijn verwijdering uit den dienst en een aanzienlijk pensioen stelden hem in staat, belangrijke reizen te doen en zich geheel aan de wetenschap te wijden. Van zijn geschriften noemen wij: „De febribus" (1767), „De revolutione Belgica, carmen hexametron", „Des bois fossiles, découverts dans les différentes parties des Pays-Bas" (1781), „L'oryctographie de Bruxelles" (1784), „Mémoire sur les révolutions et l'âge du globe terrestre" (1790, door Teylers Genootschap met gond bekroond) en „Des causes de la rareté des bons peintres Hollandais dans le genre historique" (1809, in de werken van Teyler's Genootschap). Hij was lid van onderscheiden geleerde genootschappen en overleed den 7den Augustus 1811.

Burton, *John Hill*, een Schotsch historicus en jurist, den 22sten Augustus 1809 geboren, ontving een zorgvuldige opvoeding, studeerde te Aberdeen, werd in 1831 advocaat, bepaalde zich bij de beoefening der geschiedenis en der staathuishoudkunde en leverde bijdragen in den „Westminster", den „Edinburgh Review" en in „Blackwoods Magazine". Voorts schreef hij: „Manual of the Law of Scotland" (1839 en later), „The law of bankruptcy" (1845), „Life and correspondence of David Hume" (1846, 2 dln.), „Lifes of Simon lord Lovat and Duncan Forbes of Culloden" (1847), „Manual of political and social economy" (1849), „Emigration" (1851), „Narratives from criminal trials in Scotland" (1852, 2 dln.), „History of Scotland from the Revolution to the extinction of the last Jacobite insurrection" (1853, 2 dln.), „The book-hunter" (1862; nieuwe uitgave, met biografie van *Burton's* weduwe, 1882; 1900), „The Scot abroad" (1864, 2 dln.; nieuwe uitgave, 1900) en „The history of Scotland from Agricola's invasion to the revolution of 1688" (1867—1870, 7 dln.; 2de druk, 1873, 8 dln.). In 1854 werd hij secretaris van het gevangenisbestuur in Schotland en in 1877 commissaris van dit bestuur en koninklijk historiograaf van Schotland. Hij overleed den 10den Augustus 1881, nadat kort te voren zijn: „History of the reign of Queen Anne" (1880, 3 dln.) in het licht was verschenen.

Burton, sir *Richard Francis*, een Britsch reiziger, werd geboren den 19den Maart 1821 te Barhamhouse in Herfordshire. In 1842 trad hij in dienst bij het leger der Engelsch-Oost-Indische Compagnie en oogstte onder *Napier* in Sindh grooten roem. Ook gaf hij een boek uit, getiteld: „Sindh and the races, that inhabit the valley of the Indus" (Londen, 1850), waardoor de aandacht van het Geografisch genootschap te Londen op hem gevestigd werd. Hieraan leverde hij in 1852 het plan in tot een onderzoek der binnenlanden van Arabië, hetwelk algemeenen bijval vond. Het duurde echter lang, voordat hij verlof ontving van de Oost-Indische Compagnie, welke een zoo degelijk officier niet gaarne wilde blootstellen aan de gevaren van zulk een tocht. De vergunning verscheen, en nadat hij zich zooveel mogelijk had voorbereid, verliet hij Londen in 1853 onder den naam *Sjeik Abdallah*, begaf zich van Suez naar Janbo en van daar te voet naar Medina en Mekka. Zijn kennis van de Oostersche gebruiken en talen stelde hem in staat, zijn doel te bereiken, en hij gaf verslag van die merkwaardige reis in zijn „Personal narative of a pilgrimage to El-Medinah and Meccah" (1855; 3de druk, 1879, 3 dln.). Hierop volgde: „First footsteps in Eastern Africa, or an exploration of Harar" (1856), de beschrijving van een reis door Somaliland naar Harar, de hoofdstad van een te voren nagenoeg onbekend rijk. Van hier keerde hij naar Berbera terug. Daarna wilde hij met de luitenants *Herne*, *Stroyan* en *Speke* vertrekken, toen in den nacht van den 19den April 1855 hun kamp door roovers overvallen werd, waarbij luitenant *Stroyan* gedood en de anderen gewond werden. Na zijn genezing woonde *Burton* het laatste gedeelte van den Krimoorlog bij. Daarna deed hij met *Speke* een nieuwe ontdekkingsreis naar het zuidoosten van Africa, waar hij door de bergstreek Oesambala naar de groote meren trok, waarvan de zendeling *Erhardt* het eerst melding had gemaakt. In Februari 1858 bereikten zij, als de eerste Europeanen, den oostelijken oever van het Tanganjika. De gevolgen van de moeielijke reis noodzaakten *Burton* op den terugweg in Oenjanjembe te blijven, terwijl *Speke* het Victoriameer ontdekte. In Mei 1859 bereikten de reizigers weder Engeland, waar hij de uitkomsten van zijn tocht openbaar maakte in: „The Lake-Regions of Central Africa" (1860, 2 dln.). Een reis naar de Vereenigde Staten gaf hem gelegenheid, het land der Mormonen te bezoeken en in zijn: „City of the Saint and across the Rocky Mountains to California" (1861) merkwaardige vergelijkingen te maken tusschen de zeden van deze secte en die van de Mohammedanen. Daarna werd hij benoemd tot Britsch consul op Fernando-Po, en hij beschreef zijn tochten op het vaste land van Afrika in: „Abeokuta and the Cameroon Mountains" (1863, 2 dln.), en een verblijf aan het Hof van den koning van Dahomé in het werk: „A mission to Gelele, King of Dahomey" (1864, 2 dln.). Ook heeft hij nog over West-Afrika geschreven: „Wit and wisdom from West-Africa" (1865). In 1864 werd hij benoemd tot consul te Santos in Brazilië. Hij bezocht de provincie Minas Geraës en de San-Francisco-rivier, schreef „The highlands of Brazil" (1868, 2 dln.) en ging in 1869 de Paraoa en Paraguay op, juist toen de oorlog van Brazilië, Argentinië en Uruguay tegen Paraguay gevoerd werd, en schetste daarvan tafereelen in zijn: „Letters from the battlefields of Paraguay" (1870). In 1869 vertrok hij als con-

sul naar Damascus en bleef er twee jaren, gedurende welken tijd hij binnenlandsche reizen volbracht in Syrië en belangrijke oudheidkundige schatten verzamelde. Met *Charles Drake* schreef hij: „Unexplored Syria" (1872, 2 dln.), deed in den zomer van 1872 een reis naar IJsland en werd vervolgens Engelsch consul te Triëst.

In 1867 onderzocht hij in opdracht van den khedive van Egypte de oude goudmijnen in het land Midian en ontdekte de ruïnen van vele oude steden. Met *Cameron* bezocht hij in 1881—1882 de Goudkust. *Burton* overleed te Triëst, den 20sten October 1890. Van zijn werken noemen wij nog: „Proverbia Communia syriaca" (1872), „Ultima Thule" (1875, 2 dln.), „Two trips to Gorillaland and the cataracts of the Congo" (1875, 2 dln.), „Etruscan Bologna" (1876), „Sindh revisited, notices of the Anglo-Indian army" (1877), „The goldmines of Midian and the ruined Midianite Cities" (1878, 2 dln.), „The land of Midian revisited" (1879, 2 dln.), „To the Goldcoast for gold" (met *Cameron*, 1882, 2 dln.), „Book of the sword" (1884), een geschiedenis van het zwaard in alle landen, „The Jew, the Gypsy, and el Islam" (nitgegeven door *Wilkins*, 1898), enz. Ook vertaalde hij de „Lusiade" van *Camoëns* (1881) en de lyrische gedichten van dezen dichter (1884) en schreef een biografie van hem (1884) met commentaar op de „Lusiade", gaf een vertaling van de „Duizend en een nacht", naar de Arabische origineele teksten, en als voortzetting: „Supplemental nights to the book of the Thousand nights and a night" (1886—1888, 6 dln.). Een volledige uitgave zijner werken („Memorial edition") verscheen na 1893.

Zijn vrouw *Isabel*, geboren *Arundel de Wardour*, overleden den 22sten Maart 1896, die hem op zijn latere reizen vergezelde, publiceerde bovendien: „AEI. Arabia, Egypt, India, narrative of travel" (1879) en „The inner life of Syria, Palestine and the Holy Land" (nieuwe druk, 1884) en een biografie van haren man „The life of captain sir R. F. B." (1893, 2 dln.).

Burton upon Trent is de naam van een stad (municipal borough) en graafschap in Staffordshire (Engeland). Zij ligt aan de bevaarbare Trent, heeft verscheidene moderne kerken, een oude Latijnsche school, belangrijke bierbrouwerijen (het beroemdst zijn die van *Bass*, met 3000 arbeiders, en van *Allsopp*) en telt (1901) 50386 inwoners.

Burtscheid was vroeger een zelfstandige stad maar behoort sedert 1897 tot Aken (Zie aldaar). Burtscheid is haar ontstaan verschuldigd aan een beroemd klooster der Benedictijnen aldaar, in 973 gesticht door den Griekschen prins *Gregorios*, den broeder van *Theophano*, de gemalin van keizer *Otto II*. Het klooster werd in 1222 in een Cisterciënser vrouwenstift veranderd en in 1803 geseculariseerd. De plaats ontving in 1338 stedelijke rechten.

Burwani. Zie *Barwani*.

Bury is de naam van een stad (municipal borough) en graafschap in het noordwestelijk deel van Engeland. Zij is schilderachtig op een heuvel aan de Irwell gelegen, 17 km. ten noordwesten van Manchester. De stad heeft groote katoen- en wolfabrieken, katoendrukkerijen, bleekerijen, machinefabrieken, een papiermolen, en telt (1901) 58028 inwoners. Bury, dat tot 1888 tot Lancashire behoorde, is de geboorteplaats van *Sir Robert Peel*, voor wien op het marktplein een gedenkteeken is opgericht. 8 km. boven de stad aan de Irwell ligt het dorp *Summerseat* met de fabriek der heeren *Grant* („Gebroeders Cheeryble" in *Dickens* roman „Nicholas Nickleby").

Bury, *Blaze de*. Zie *Blaze*.

Bury, *Charlotte Suzanne Marie*, een Engelsche schrijfster, was een dochter van den hertog *van Argyll* en werd geboren den 21sten Juni 1775. Zij was eerst gehuwd met haren neef, den kolonel *Campbell*, en werd daarna hofdame der hertogin *van Wales*, over wier buiselijk leven zij zich uitliet op een wijze, die algemeen veroordeeld werd, in haar „Diary illustrative of the times of George IV" (Londen, 1838, 2 dln.). In 1818 trad zij in het huwelijk met den geestelijke *Edward Bury* en overleed den 1sten April 1861. De waarde van haar talrijke romans is niet zeer groot. Wij noemen: „A marriage in high life" (1836), „The divorced" (1837), „Love" (nieuwe uitgave, 1860), „Family records" (1841).

Bury Saint-Edmunds is den naam van een stad (municipal borough) in het Engelsche graafschap West-Suffolk. Zij is mooi gelegen aan de bevaarbare Lark, ten noordwesten van Ipswich, en telt (1901) 16255 inwoners. Bury Saint-Edmunds bezit verscheiden merkwaardige kerken uit de Middeleeuwen (de St. James en de St. Mary uit de 15de eeuw) en de overblijfselen der beroemde abdij, waarin de in 870 door de Denen verslagen koning *Edmund van Oostangeln* bijgezet werd. De stad heeft druk bezochte koren- en veemarkten, brouwerijen, fabrieken van landbouwwerktuigen, een door *Eduard VI* gestichte Latijnsche school en een museum voor oudheden en natuurlijke historie. In de nabijheid liggen *Ickworth House* (kasteel van den markies van Bristol) met een park, *Hengrave Hall* (in Tudorstijl, in de jaren 1525—1538 gebouwd) en *Barton Hall* (met een schilderijengalerij).

Busbecq, *Ogier Ghiselin de*, een Belgisch staatsman en geleerde, was de onechte zoon van *Georg Ghiselin*, heer van *Busbecq* (Bousbecque in het departement Nord), en werd geboren in 1522 in het Vlaamsche vlek Comines. Door keizer *Karel V* gewettigd, studeerde hij in de rechten te Leuven, Parijs, Venetië, Bologna en Padua. In 1554 vergezelde hij *Peter Lassa*, afgezant van den Roomschen koning *Ferdinand I*, naar Engeland en werd zelf in het daaropvolgend jaar naar sultan *Soliman II* te Amasia gezonden, om den vrede tot stand te brengen. Daarna was hij van 1556—1562 als gezant van *Ferdinand I* te Konstantinopel werkzaam. Na zijn terugkeer werd hij opvoeder der zonen van *Maximiliaan II*, begeleidde in 1570 de aartshertogin *Anna* naar Madrid en keerde in 1571 terug. Sedert 1574 bestuurde hij de goederen van aartshertogin *Elisabeth*, weduwe van koning *Karel IX*, en overleed den 28sten October 1592 op het kasteel Maillot bij Ronen. Van zijn geschriften zijn de reisbeschrijvingen: „Itinera Constantinopolitanum et Amasianum" (later onder den titel: „Legationis turcicae epistolae IV", Parijs, 1581, enz.), waarin hij door het blootleggen van den werkelijken toestand van het Osmaansche rijk de angst voor de Turken deed verdwijnen, en „Epis-

tolae ad Rudolphum II. Imperatorum e Gallia scriptae" (uitgegeven door *Houwaert*, Leuven, 1630) de voornaamste. Zijn gezamenlijke werken verschenen in 1633 te Leiden en in 1740 te Bazel. De Grieksche manuscripten, door hem verzameld, bevinden zich in de kerkelijke bibliotheek te Weenen. Verder heeft hij oude munten, medailles en Grieksche inschriften verzameld. Ook ontdekte hij de nakomelingen der Goten in Zuid-Rusland, in Angora het Monumentum Ancyranum en bracht planten en dieren naar Duitschland over, waarvan verscheiden, o.a. de vlierboom en de tulp, inheemsch geworden zijn.

Buscaino-Campo, *Alberto*, een Italiaansch letterkundige, werd geboren te Trapani, den 26sten Januari 1826, studeerde in de geneeskunde, legde zich later toe op taalkundige studiën en leeft sinds 1863 als particulier in zijn geboortestad. Hij schreef: „Vannina d'Ornano" (Trapani, 1848), „Del insorgimento siciliano" (1848), „Un saggio di probità e sapienza clericale" (Palermo, 1861), „Il cattolicesimo e la chiesa evangelica" (1861), „Versi e prose" (1862), „Alcuni aneddoti di storia letteraria" (Trapani, 1874), „Questioni de critica religiosa" (1879), enz.

Busch, *Johannes*, een Duitsch kloosterhervormer uit de 15de eeuw, geboren te Zwolle in 1400, werd in het jaar 1417 in het klooster Windesheim opgenomen, werd er in 1419 kanunnik en in 1434 koster. Windesheim vormde het uitgangspunt voor een grondige hervorming der kloosters, die door de Broeders des Gemeenen Levens ondernomen werd, en waarbij *Busch* zich aansloot. Met *Johann von Hagen* stichtte hij vervolgens de Bursfelder Congregatie, werd in 1440 prior te Sulta bij Hildesheim, in 1445 proost te Neuwerke bij Halle en keerde later naar Sulta terug, waar hij in 1479 overleed. Omstreeks het jaar 1456 vervaardigde hij onder den titel „Liber de viris illustribus" een beschrijving van een goed ingericht kloosterleven, met biografiën van beroemde mannen, in 1456 het „Liber de origine modernae devotionis" en een vertaling van het „Epistola de passione Christi" van den prior *Voss*, welke boeken te zamen zijn uitgegeven onder den titel: „Chronicon Windeshemense". De geschiedenis van zijn hervormingsarbeid heeft *Busch* beschreven in zijn werk: „Libri IV de reformatione monasteriorum quorundam Saxoniae".

Büsch, *Johan Georg*, een Duitsch wiskundige, werd geboren den 3den Januari 1728, te Altenmedingen in het land van Lüneburg, studeerde te Göttingen in de theologie, geschiedenis en wiskunde, en outving in 1756 de benoeming tot leeraar in de wiskunde aan het gymnasium te Hamburg. Hij was in het laatst van zijn leven bijna geheel blind en overleed den 5den Augustus 1800. Hij heeft te Hamburg veel gedaan voor het algemeen welzijn, zoodat men er een standbeeld voor hem heeft opgericht. Zijn grootste verdienste bestaat echter in zijn geschriften over handelswetenschappen en de stichting (1767) der Handelsacademie. Zijn „Sämtliche Schriften über Banken und Münzwezen" verschenen te Hamburg in 1801, zijn „Sämtliche Schriften über Handlung" van 1824—1827 eveneens te Hamburg.

Busch, *Marcus van*, een Nederlandsch geneesheer, werd geboren te Groningen, den 23sten November 1747, studeerde aldaar en begaf zich vervolgens naar Parijs, om er zich vooral op de verloskunde toe te leggen. Hij vestigde zich eerst te Winschoten en eenigen tijd daarna te Groningen. Een benoeming tot hoogleeraar te Harderwijk en te Franeker wees hij van de hand; vooral bij epidemieën heeft hij zijn stad groote diensten bewezen. Gedurende 44 jaar hield hij er voorlezingen in het genootschap „Pro excolendo jure patrio", en de voornaamste geleerde genootschappen in ons land benoemden hem tot lid. Ook was hij correspondeerend lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Hij overleed te Groningen, den 31sten October 1831.

Busch, *Emil*, een Duitsch industrieel, geboren den 6den Augustus 1820 te Berlijn, de kleinzoon van den predikant *Johann Heinrich August Duncker*, den grondvester der optische industrie te Rathenow (1800), kwam in 1845 aan het hoofd van de fabriek van zijn oom te staan en vervaardigde zelf onderscheidene nieuwe photografische objectieven, waarbij het verschil was opgeheven tusschen het optische en het chemische brandpunt. Vervolgens vond hij het zoogenaamde pantoscoop-objectief uit voor de opname van landschappen en interieurs, dat een gezichtsveld van 90° omvat, terwijl de vroegere nauwelijks de helft daarvan gaven. Tevens is hij de uitvinder van het zoogenaamde universeel-triples-objectief voor portretten, landschappen, reproducties, enz. In 1872 verkocht *Busch* zijn inrichting aan een maatschappij, in wier dienst hij trad als directeur. Hij overleed den 1sten April 1888.

Busch, *Moritz*, een Duitsch journalist, geboren te Dresden, den 13den Februari 1821, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid en wijsbegeerte. Als republikein nam hij deel aan de beweging van 1848, vertrok in 1851 naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en keerde het volgende jaar naar zijn vaderland terug, maar zonder republikeinsche gevoelens. Zijn denkbeelden over de Nieuwe Wereld deelde hij mede in zijn „Wanderungen zwischen Hudson und Missisippi" (Stuttgart, 1853, 2 dln.). In opdracht van een vaderlandslievend genootschap bezocht hij in 1853 gedurende een half jaar de Elbe-Hertogdommen en verdedigde hun recht in zijn „Schleswig-Holsteinische Briefe" (2 dln., Leipzig, 1856). Later ondernam hij van 1856—1859 in opdracht van den Oostenrijkschen Lloyd onderscheidene reizen in den Levant. Daarop schreef hij reisboeken voor genoemde maatschappij, o. a.: „Egypte" (1858), „Griekenland" (1859), „Turkije" (3de druk, Triëst, 1881), en verder „Eine Wallfahrt nach Jerusalem" (1860, 2 dln.), „Bilder aus dem Orient" en „Bilder aus Griechenland". Sedert 1857 behoorde hij tot de redactie van den „Grensboten" en was van 1859 tot aan het uitbarsten van den Sleeswijk-Holsteinschen Oorlog hoofdredacteur. In 1864 trad hij in dienst van hertog *Friedrich von Augustenburg*, om diens zaak door middel der pers te ondersteunen. Doch de scheeve verhouding, waarin de hertog zich tegenover Pruisen plaatste, bewoog hem in 1865 een einde te maken aan zijn betrekkingen tot het Hof te Kiel en te Leipzig gedurende korten tijd de redactie van den „Grensboten" weder om op zich te nemen. In 1866 begaf hij zich naar

Hannover en werd er secretaris van den vrijheer *von Hardenberg*; maar reeds in 1867 was hij weder te Leipzig. Daar publiceerde hij o. a.: „Das Übergangsjahr in Hannover" (Leipzig, 1868) en „Der gerechte nnd volkommene Austernesser" (Hannover, 1868). Tevens vertaalde hij *Lenormants* „Mannel d'histoire ancienne de l'Orient" en schreef een „Geschichte der Mormonen" (Leipzig, 1870). Hij werd in 1870 verslaggever der dagbladpers bij *von Bismarck* en bevorderde in hoofdartikelen, wier onderwerp door dezen was opgegeven, diens staatkunde. Hij behield deze betrekking tot in 1873, was daarna korten tijd redacteur van den „Hannoversche Conrier", vestigde zich in 1875 te Leipzig en vertrok in 1878 naar Berlijn. In 1891 ging hij weer naar Leipzig, waar hij den 16den November 1899 overleed. Vooral heeft hij zich bekend gemaakt door zijn boek: „Graf Bismarck und seine Leute während des Krieges mit Frankreich" (1878, 2 dln.), aangevuld door „Neue Tagebuchhlätter" (Leipzig, 1879). Verder schreef hij nog: „Deutscher Volkshumor" (1877), „Dentscher Volksglaube" (1877), „Die gute alte Zeit" (1878, 2 dln.). „Wunderliche Heilige" (1879), „Amerikanische Hnmoristen" (1875, enz.) en vertalingen van werken van onderscheiden Amerikaansche schrijvers. Zijn werken over *Bismarck* heeft hij later nog aangevuld en te zamen met de andere uitgegeven onder den titel „Tagebnchhlätter" (3 dln., Leipzig, 1899), nadat reeds te voren een Engelsche uitgave verschenen was getiteld: „Bismarck. Some secret pages of his history" (3 dln., Londen, 1898), die door de indiscrete mededeelingen veel opzien verwekt had. Andere werken van zijn hand over *Bismarck* zijn nog: „Unser Reichskanzler" (2 dln., Leipzig, 1884) en „Bismarck nnd sein Werk. Beiträge zur innern Geschichte der letzten Jahre his 1896" (Leipzig, 1898).

Busch, *Wilhelm* een Duitsch heelknndige, geboren te Marhnrg, den 5den Januari 1826, studeerde te Berlijn, diende als officier van gezondheid in den Sleeswijk-Holsteinschen Oorlog, werd in 1852 assistent-arts bij de kliniek van *Langenbeck* te Berlijn, in 1855 hoogleeraar te Bonn en nam in 1866 deel aan den oorlog in Bohemen, alsmede aan dien tegen Frankrijk. Hij overleed den 24sten November 1881 te Bonn. Hij schreef: „Lehrhuch der Chirurgie" (Berlijn 1857—1869, 2 dln.), „Beobachtnngen über Anatomie nnd Entwicklung einiger wirbellosen Seethiere" (1851) en „Chirnrgische Beobachtungen, gesammelt in der Klinik in Berlin" (1854).

Busch, *Wilhelm*, een hnmoristisch teekenaar, werd den 15den April 1832 geboren te Wiedensahl in Hannover, hezocht eerst de polytechnische school te Hannover, daarna de Academiën voor Schoone Knnsten te Düsseldorf, Antwerpen en München, en woont nu meestal in zijn geboorteplaats. Zijn eerste teekeningen verschenen in 1859 voor de „Fliegende Blätter". Behalve zijn verzamelde „Münchener Bilderbogen" (1875), verschenen van hem: „Max und Moritz", „Hans Hnckebein der Unglücksrahe", „Der heilige Antonius van Padua" „Die fromme Helene", „Pater Filncius", „Ednards Tranm", „Der Schmetterling", enz. Zij verschenen in tallooze uitgaven en in 1887 verzameld onder den titel: „Hnmoristischer Hausschatz".

Busch, *Clemens August*, een Duitsch diplomaat, werd den 20sten Mei 1834 te Keulen geboren, stndeerde te Bonn en Berlijn in de rechtsen staatswetenschappen en Oostersche talen en werd in 1861 toegevoegd aan het Pruisisch gezantschap te Konstantinopel, om er zich te bekwamen voor de betrekking van tolk. Hij bekleedde deze vervolgens geruimen tijd en werd in 1872 raad van legatie en consul van het Dnitsche gezantschap te St. Petersbnrg, waar hij tot 1874 vertoefde, waarna hij zich geplaatst zag bij het departement van Buitenlandsche Zaken. In 1877 vertrok hij als gevolmachtigde naar Konstantinopel en nam vervolgens deel aan de werkzaamheden van het Congres te Berlijn. In 1879 stond hij eenige maanden aan het hoofd van het Duitsche consulaat te Boedapest en keerde in 1880 terng naar Berlijn. In 1881 werd hij benoemd tot geheim legatieraad in werkelijken dienst en tot onderstaatssecretaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken. In hetzelfde jaar werd hij belast met een vertrouwelijke zending naar Rome, die het uitgangspunt was voor de wederaanknooping der diplomatieke hetrekkingen. In 1885 ging hij als gezant naar Boekarest, in 1888 naar Stockholm en in 1892 naar Bern, waar hij den 25sten November 1895 overleed.

Busche, *Hermann von dem*, een Duitsch humanist, bijgenaamd *Pasiphilus*, werd in 1468 op het slot Sassenherg bij Münster gehoren, genoot te Deventer het onderwijs van *Hegius*, in Münster dat van *Langen* en in Heidelberg dat van *Agricola*, woonde van 1486—1491 in Italië, vervolgens in Frankrijk en daarna te Keulen. Hij is werkzaam geweest in Westfalen, Bremen, Hamhnrg, Lübeck en Mecklenhnrg, vervolgens was hij leeraar aan de hoogescholen te Rostock, Greifswald, Wittenherg (1502), Leipzig (1503) en Keulen. Daar vervaardigde hij zijn voornaamste werk „Vallnm hnmanitatis" (1518), een grondig en geestig verdedigingsgeschrift van het Humanisme, terwijl hij in den strijd tegen de dompers ook de partij van *Reuchlin* koos. Vervolgens koos hij geheel de zijde van *Luther*. Hij reisde in Nederland en Engeland, stond aan het hoofd van een school te Wezel, woonde daarna weer te Keulen en werd in 1526 professor te Marburg. Na een twistgesprek te Münster over godsdienstige onderwerpen met den wederdooper *Rotmann*, overleed hij in 1534 te Dülmen. Zijn talrijke geschriften (waaronder de satire „Oestrum" en epigrammen) getuigen van groot dichterlijk talent en meesterschap over de taal.

Büsching, *Anton Friedrich*, een Duitsch aardrijkskundige, werd geboren den 27sten Septemher 1724 te Stadthagen in het land van Schaumhurg-Lippe en studeerde sedert 1744 te Halle in de theologie. In 1748 werd hij huisonderwijzer bij den graaf *Biron*, ging eerst naar St. Petershurg en later naar Kopenhagen. In 1754 henoemd tot huitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Göttingen, huwde hij er in 1755 met *Christiane Dilthey*, door den prorector der universiteit te Helmstedt, *Häberlin*, benoemd tot keizerlijke dichteres en eerelid van een geleerd genootschap te Göttingen. In 1757 werd hem wegens onrechtzinnigheid verboden college te geven in de theologie en in 1759 werd

hij benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte. In 1761 werd hij beroepen als predikant bij de Luthersche gemeente te St. Petersburg, doch hij nam reeds in 1765 zijn ontslag. Hij vestigde zich eerst te Altona en werd toen aangesteld tot directeur van het gymnasium „Zum grauen Kloster" te Berlijn, waar hij den 28sten Mei 1793 overleed. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Erdbeschreibung" (Hamburg, 1754—1792, 11 dln., met vervolg van anderen), het eerste werk, waarin de aardrijkskunde wetenschappelijk en op breede schaal behandeld werd, „Magazin für Historie und Geographie" (Halle, 1767—1793, 25 dln.) en „Beiträge zur Lebensgeschichte merkwürdiger Personen" (1783—1789, 6 dln.).

Büsching, Johann Gustav Gottlieb, een zoon van den voorgaande en een oudheidkundige, werd geboren te Berlijn, den 19den September 1783, studeerde te Erlangen en te Halle en werd in 1806 referendaris bij de regeering te Berlijn. Hij was zeer ervaren in de Duitsche oudheidkunde en werd dientengevolge in 1810 belast met de taak, om de opgeheven kloosters in Silezië rond te reizen en te zien, of er ook nog belangrijke voorwerpen van kunst of wetenschap waren overgebleven. In 1811 werd hij koninklijk archivaris te Breslau, vestigde er zich in 1816 als privaatdocent aan de universiteit, en zag er zich in 1817 tot buitengewoon en in 1823 tot gewoon hoogleeraar in de oudheidkunde benoemd. Hij overleed aldaar den 4den Mei 1829. Hij was de stichter van het genootschap voor Silezische geschiedenis en oudheidkunde en gaf langen tijd de „Schlesische Provinzialblätter" uit. Samen met *von der Hagen* gaf hij uit: „Buch der Liebe", „Das Leben von Götz von Berlichingen" (Breslau, 1813) en het thans nog bruikbare boek: „Litterarischer Grundrisz zur Geschichte der deutschen Poesie" (Berlijn, 1812); met *von der Hagen* en *Docen* gaf hij het „Museum für altdeutsche Litteratur und Kunst" uit en zelfstandig: „Des Deutschen Leben, Kunst und Wissen im Mittelalter" (4 dln., Breslau, 1816—1818; nieuwe druk, 1821), zijn beste werk „Ritterzeit und Ritterwesen" (2 dln., Breslau, 1823), benevens enkele andere, kleinere geschriften, die betrekking hebben op Middeleeuwsche bouwkunst.

Buschmann, *Johann Karl Eduard*, een Duitsch taalkundige, werd geboren te Maagdenburg, den 14den Februari 1805 en studeerde sedert 1823 te Berlijn, waar hij zich onder *Wolf* en *Böckh* op de Oude en onder *Bopp* op de Oostersche talen toelegde, terwijl hij tevens studie maakte der nieuwere talen. Nadat hij nog een jaar te Göttingen gestudeerd had, begaf hij zich in 1827 als opvoeder van een jong mensch uit den aanzienlijken stand naar Vera Cruz in Mexico. Hij doorkruiste het land in alle richtingen, doch keerde reeds na verloop van een jaar naar Berlijn terug, waar hij *Wilhelm von Humboldt* hij zijn taalkundige werkzaamheden ondersteunde. In 1832 werd hij geplaatst als bibliothecaris bij de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn. In 1851 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen. Zijn eerste geschriften waren: „Konjugation des französischen Verbums" (2de druk, Berlijn, 1833) en „Lehrbuch der englischen Aussprache" (Berlijn, 1832). Daarop volgden zijn werken over den Maleisch-Polynesischen taalstam, onder den invloed der onderzoekingen van *W. v. Humboldt*, en later, sedert 1853, zijn talrijke werken over de talen van Noord- en Midden-Amerika. Na den dood van *W. v. Humboldt* stond *Buschmann* in een soortelijke verhouding tot *A. v. Humboldt* als tot diens broeder en ondersteunde hem van 1839 af in al zijn werken. Hij overleed te Berlijn, den 21sten April 1880.

Buschtehrad is de naam van een marktplaatsje in Bohemen, distrikt Kladno. Het ligt aan den Buschtehrader spoorweg, heeft een keizerlijk kasteel (van 1700) met een mooie kapel, bierbrouwerijen en steenkolengroeven en (1900) 3510 Czechische inwoners. De Buschtehrader spoorweg omvat de lijn Praag-Komotau-Eger met verscheidene zijlijnen, te zamen een lengte van 422 km. bedragende. Tot 1880 droeg Buschtehrad den naam Butzkow; sedert dien tijd werd het naar het kasteel aldus genoemd.

Bus de Gisignies, *Leonard Pierre Joseph*, burggraaf *du*, een Nederlandsch staatsman, geboren den 1sten Maart 1780 in Oost-Vlaanderen op het kasteel van Dottignies, werd reeds vroeg als ambtenaar bij de Nederlandsche administratie geplaatst en onderscheidde zich door bekwaamheid. In 1815 werd hij lid, in 1818 voorzitter der Tweede Kamer. Zijn erkende verdienste was oorzaak, dat hij in 1820 tot gouverneur van de provincie Antwerpen en in 1823 tot gouverneur van Zuid-Brabant benoemd werd en den 10den Augustus 1825 met uitgebreide macht als commissaris-generaal naar onze Oost-Indische bezittingen vertrok. Daar hij geheel en al vreemd was aan zijn nieuwe betrekking, ondervond hij er menige moeilijkheid, doch men moet tevens erkonnen, dat hij er veel goeds tot stand bracht. Onder zijn bestuur werd een nieuw muntstelsel ingevoerd, de thee- en cochenilleteelt bevorderd, met het aankweeken van den kaneelboom een aanvang gemaakt, de Javaansche handelsbank te Batavia opgericht en het bedrag der jaarlijksche uitgaven voor de Indische huishouding verminderd, vorder de opstand van *Dipo Negoro* op Java bedwongen, gelukte het de rust op Sumatra's Westkust te handhaven, ons gezag op Borneo uit te breiden, werd Tanette (op Celebes) getuchtigd en een poging gedaan (fort Du Bus), om op Nieuw Guinea vasten voet te krijgen. Vele der in zijn beroemd rapport van den 1sten Mei 1827 voorgestelde hervormingen zijn eerst veel later ingevoerd. Den 16den Januari 1830 droeg hij het bewind over aan den nieuw-benoemden gouverneur-generaal *van den Bosch*, werd hij zijn terugkeer verheven tot minister van Staat, en overleed op zijn kasteel Oostmalle tusschen Antwerpen en Turnhout, den 31sten Mei 1849.

Busembaum, *Hermann*, een Jezuïet en moraaltheoloog, werd geboren in 1600 te Notteln in Westfalen, onderwees in 1640 en later te Keulen de moraal en werd vervolgens rector van het collège der Jezuïeten te Münster, waar hij den 31sten Januari 1668 overleed. Hij schreef: „Medulla theologiae moralis (waarschijnlijk in 1650; het laatst te Rome in 1844, herdrukken te Doornik in 1848 en 1876, 2 dln.) een boek, dat op de seminariën der Orde gebruikt wordt. Toen de moordaanslag op *Lodewijk XV* — namelijk die van *Damiens* — den Je-

zuïeten ten laste gelegd en nit hnnne leerboeken aangetoond werd, dat de Orde er niet afkeerig van was, moord en oproer tot een heilig doel goed te keuren, liet het Parlement te Toulouse het boek van *Busembaum* openlijk verbranden. De hoofden der Orde verklaarden echter voor de rechtbank, dat zij het gezag van de „Medulla" of dat van haren vervaardiger niet erkenden. De Italiaansche Jezniet *Zaccaria* nam zijn verdediging op zich. Den door *A. Ballerini* begonnen commentaar voltooide *Palmieri* (2de druk, Prati, 1893-1894, 4 dln.).

Busento is een bijrivier van de Crati, die in de golf van Tarente nitmondt. Toen koning *Alarik* op zijn tocht naar Sicilië te Cosenza stierf (410 n. Chr.), leidden de Goten het water van de Bnsento af, begroeven den koning in de rivierbedding en gaven vervolgens aan de rivier haar gewonen loop terug, opdat het graf niet gescbonden zon worden. Opgravingen van den laatsten tijd hebben geen resultaat opgeleverd. *Platen* heeft deze gebenrtenis geschilderd in zijn gedicht „Das Grab im Bnsento".

Buser, *Jakob Theodoor*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Lochem, den 27sten September 1789, bezocht aanvankelijk de hoogeschool te Harderwijk, maar moest deze verlaten en door het geven van privaatlessen in zijn onderhoud voorzien. In 1813 werd hij ingelijfd in het Fransche leger, maar ging in datzelfde jaar over in Nederlandscben dienst en nam deel aan den veldtocht van 1815. In 1820 verliet hij baar als eerste luitenant en werd daarna griffier bij het vredegerecht te Hasselt en in 1838 bij het kantongerecht te Zwolle. Wegens hardhoorigheid legde hij in 1853 die betrekking neder, zag zich door den Senaat der Groninger hoogeschool tot doctor honoris causa in de letteren benoemd en overleed te Zwolle, den 30sten Maart 1868. Hij schreef de dichtwerken: „Dichterlijke verrukkingen" (1816), „Krijgszangen" (1828; 2de druk, 1838), „Liederen van Anakreon en Saffo" (1836), „Dichterlijke kleinigheden" (1839), „Nieuwe krijgsliederen", (1859), „Uit de dierenwereld, humoristische legenden door een ex-schoolmeester" (1860), „Burleske rijmen en pennekrabbels door C. O. Hilarides" (1860), „Voor Nederlands dapperen, soldatesque liederenpoëzie" (1862), „Enschedé in puin" (1862), „Vrede met zich zelven, enz." (1864 onder het pseudoniem *Arie Verhoeven*), „Klaroengalmen, Nationale liederen" (1867) en „Hnmoristische rijmelarijen" (1867, onder het pseudoniem dr. *M. Hilarides*), voorts in proza: „Over gewaarwording en gevoel" (1845), en „Vijftig jaar terug" (1863).

Bushel is de naam van een inhondsmaat voor droge waren in Engeland, zijn koloniën en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. De tegenwoordig in Groot-Brittannië en Ierland wettelijke *rijks-* of *imperial-bushel* (= 1/8 imperial-quarter of 8 imperial-gallons) bezit een inbond van 36,3477 L. Ook in Canada, in de Britsche Kaapkolonie en in Australië zijn de nienwe Engelsche inboudsmaten en daarmede de imperial-bushel ingevoerd. De Aziatische bezittingen van Groot-Brittannië behben tot dusver hnn eigen korenmaten behonden. In de andere Britsche koloniën en in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika geldt nog de evenzoo ingedeelde kleinere *oude-* of *Winchester-bushel* met een inhoud van 35,2381 L. Vrij nanwkenrig kan men 33 Winchester-hnshels gelijkstellen met 32 imperial-husbels.

Bushnell, *Horace*, een Amerikaansch theoloog, werd geboren te New-Preston in Connecticnt, den 14den April 1802. Sinds 1827 gaf hij het „New-York Jonrnal of Commerce" uit en was van 1833—1859 predikant aan de „North Congregational Churcb" te Hartford (Connecticut). Tengevolge van zijn opvattingen omtrent de Drieëenheid werd hij van ketterij beschuldigd, maar bij wist zich glansrijk te verdedigen met zijn geschrift „Cbrist in theology" (1851). Wegens zwakke gezondheid legde hij in 1859 zijn ambt neder en overleed den 18den Februari 1876 te Hartford. Hij heeft o.a. geschreven: „Sermons for the new life" (1858), „Nature and the snpernatnral" (1858), „Character of Jesus" (1861), „Work and play" (1864), „Christ and his salvation" (1864), „Woman snffrage, the reform against natnre" (1869), „Sermons on living subjects" (1872).

Bushrangers noemt men in Anstralië de misdadigers, die uit de strafkoloniën gevlucht waren en zich daarna gewoonlijk, òf met de inboorlingen vereenigden òf van roof leefden.

Busing, *Johann Christoph*, studeerde te Leiden in de theologie, werd hnlpprediker te Amsterdam en vertrok vervolgens in 1764 als hoogleeraar in de godgeleerdheid, Oostersche en Griekscbe talen naar Bremen, waar hij in 1802 overleed. De Geldersche hoogeschool schonk hem eershalve het doctoraat. Hij heeft onderscbeiden werken nitgegeven.

Busiris is de naam van verscheiden Oud-Egyptiscbe steden; bij is ontstaan nit het Egyptische Per-Usire = Hnis van *Osiris*. Het meest bekcnde was het Busiris, dat te midden van de delta gelegen was, de hoofdstad van een distrikt en een van de voornaamste plaatsen, waar *Osiris* vereerd werd. Ook een heilige paal werd hier vereerd, dien men later voor de ruggegraat van *Osiris* hield. In Bnsiris bevond zicb een groote tempel voor *Isis*, die *Osiris* hier begraven zou bebben. Tegenwoordig heet de plaats Abusir.

Een tweede Bnsiris lag bij de pyramiden van Gizeh, aan den linkeroever van den Nijl: het tegenwoordige daarnaar genoemde dorp Abusir met de pyramiden der koningen der 5de dynastie ligt een weinig verder znidelijk.

Busiris was volgens *Diodorus* de stadhouder van *Osiris* in de grensgewesten van Phoenicië, of ook een mytisch Egyptisch koning, die in den tijd van *Herakles* leefde. Volgens de sage was deze de sticbter van Thebe en een zoon van *Poseidon*. Toen Egypte eens 9 jaren acbtereen onvruchtbaar was geweest, gaf een waarzegger van Cyprus aan koning *Busiris* den raad, om telken jare aan *Zeus* een vreemdeling te offeren. De koning vond dit goed en offerde den waarzegger bet eerst. Toen er reeds onderscheiden vreemdelingen geofferd waren, kwam *Herakles* in Egypte; bij liet zich hinden en naar het altaar voeren, doch aldaar rukte hij de banden los en doodde den koning en diens aanhangers. Bij *Euripides*, *Epicharmus* en *Mnesimachus* komt *Busiris* eveneens voor. *Isocrates* schreef een pleitrede op

Busiris, die wel als de belichaming van den Egyptischen, door de Grieken veel vermelden haat tegen vreemdelingen is optevatten. Aan de Egyptenaren was *Busiris* onbekend.

Busken Huet. Zie *Huet*.

Buskerud is de naam van een Noorweegsch ambt in het stift Christiania. Het telt op een oppervlakte van 14997 v.km. een bevolking van (1900) 112608 zielen (7 op 1 v.km.) en omvat de landschappen Numedal, Sigdal, Hallingdal, het schiereiland Husum en het door zijn schoonheid beroemde heuvellandschap Ringerike. Het vruchtbaarste en best bevolkte deel van het ambt is het baljuwschap Buskerud. De hoofdstad is Drammen.

Buskruit bestaat gewoonlijk uit een mengsel van 74 deelen kalisalpeter, 10 deelen zwavel en 16 deelen koolstof. In verschillende landen en voor verschillend gebruik variëeren deze verhoudingsgetallen in geringe mate. De genoemde grondstoffen moeten zoo zuiver mogelijk zijn. De kalisalpeter mag geen chloriden of perchloraten bevatten; de zwavel moet fijn gemaakte pijpzwavel zijn, daar bloem van zwavel, die niet eerst fijn gemaakt zou beboeven te worden, meestal een weinig zwaveldioxyde bevat, hetgeen eenigszins wateraantrekkend werkt. De kooltof wordt meestal verkregen door het verkolen van vruchtboom-, populier-, linde- of wilgenhout; dit laatste werd in de fabriek te Muiden, die in Januari 1883 in de lucht gevlogen is, uitsluitend gebruikt. Soms werd de kool ook verkregen door het verkolen van vlas en hennep.

Voor de bereiding van buskruit wordt eerst de helft van de salpeter met de kool fijn gemaakt en vermengd en daarna de andere helft met de zwavel; dit gebeurt in ronddraaiende ijzeren trommels met bronzen kogels. Daarna worden beide mengsels goed dooreen gewerkt in leeren trommels met houten kogels. Wanneer alles ineens gemengd werd, zou het gevaar van ontploffen te groot zijn. Bij het vervoer van het aldus bereide buskruit zouden de zwaarste deelen weer naar beneden zakken en het kruit zou niet meer homogeen en dus minder bruikbaar zijn. Daarom wordt het, zoodra het uit de leeren trommels komt, goed nat gemaakt en met een kollergang fijn gemalen en gemengd. Hierna wordt het hydraulisch tot koeken geperst, die meestal door walsen gekorreld worden. Voor geschut wordt het (sedert den Noord-Amerikaanschen secessieoorlog) in prismatische of kubische blokken geperst (zie de figuur). Hierna wordt het kruit gepolijst in langzaam ronddraaiende trommels; door in deze trommels over elkaar te rollen verliezen de korrels alle oneffenheden en scherpe kanten. Nu wordt het voorzichtig en zeer langzaam gedroogd en door zeeven van alle stof (voornamelijk bij het polijsten ontstaan) bevrijd.

De verhouding der bestanddeelen van buskruit hangt in zekere mate af van het doel, waarvoor het bestemd is. Men onderscheidt oorlogs-, jacht- en springkruit (voor ontploffingen). De grootte en vorm der korrels (fig. 1, 2,

Buskruit.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

3) is verschillend, al naargelang het doel, waarvoor het gebezigd wordt. De verbeterde buskruitsoorten bezitten een regelmatige gedaante, zooals bijv. het Engelsche **pelletkruit**, dat den cylindervorm vertoont, en het **prismatische kruit** (fig. 4 en 5). Het voordeel hierbij is, dat de verbranding veel gelijkmatiger plaats heeft.

Buskruit kan eenige procenten waterdamp uit de lucht opnemen; is de hoeveelheid gering, dan verkrijgt het door het drogen weer de vroegere eigenschappen, bevat het meer dan 5% dan kan het niet meer plotseling in zijn geheel afbranden. Zelfs goed buskruit bevat nog altijd 2% water. Het gemakkelijkst ontploft het door slag van ijzer op ijzer, het moeilijkst door een slag van koper op koper. Ook door plotselinge sterke verhitting ontploft het. Bij de ontploffing ontstaat een groote hoeveelheid gassen, die door de hooge temperatuur, door de ontploffing ontstaan (ongeveer 1900° C) een drukking uitoefenen van meer dan 1000 kg. per vierk. cm. Door deze groote drukking worden òf de wanden van de ruimte, waarin ze plaats vindt, uit elkaar geslagen, òf een beweeglijk gedeelte (dus het projectiel) wordt weggeslingerd. Waarschijnlijk kan de ontploffing scheikundig voorgesteld worden door de formule: $8\,KNO_3 + 9\,C + 3S = 2K_2CO_3 + K_2SO_4 + 7CO_2 + 4N_2$. Eén kg. buskruit, in een kubus van ongeveer één decimeter lengte, kan in één honderdste seconde een arbeid verrichten van ongeveer 200000 kilogrammeter; dit is evenveel als tien mannen in één uur boogstens kunnen verrichten.

Oorlogskruit dient zóó samengesteld te zijn, dat de ontploffing zoo lang duurt tot het projectiel den loop van het wapen verlaten heeft; dit krijgt dan zoo groot mogelijke snelheid. Juist om den duur der werking van de gassen op het projectiel te vergrooten, wordt dit gedwongen in den loop een schroefvormige baan af te leggen (Zie de ar-

Buskruit.

Fig. 4.

Fig. 5.

tikelen *Geweer* en *Kanon*). Kruit voor ontploffingen daarentegen moet zijn werking in zoo kort mogelijken tijd uitoefenen, daar dan de resultaten der ontploffing het sterkst zijn. Bij oorlogskruit is het ook van helang, dat er in den loop zoo weinig mogelijk vaste stoffen achter hlijven, en dat de loop door de gassen niet aangetast wordt.

De rook van ontploft kruit bestaat hoofdzakelijk uit kalinmsulfaat en in kalinmcarbonaat. Daar deze rook in oorlogstijd de plaats, vanwaar geschoten wordt, direct verraadt, heeft men zich erop toegelegd, een rookeloos ontploffingsmiddel te vinden, dat huskruit vervangen kan. In de laatste twintig jaren is dit volledig gelukt, en alle staten gehruiken voor het leger *rookeloos* of beter *rookzwak buskruit*. Onder dezen naam worden een groot aantal stoffen samengevat, wier samenstelling en fahricage nog al uiteenloopen. Bijzonderheden van samenstelling en bereiding zijn dikwijls nog het geheim der verschillende regeeringen. Alle soorten kunnen in drie klassen verdeeld worden. 1e Die, waarbij alleen schietkatoen (nitrocellulose) gebruikt wordt. 2e Die, waarvan nitroglycerine met nitrocellulose de bestanddeelen zijn en 3e Die, waarvoor nitrocellnlose met een nitroverhinding van een aromatische stof gebruikt wordt.

Voor het vervaardigen van de eerste soort wordt schietkatoen of nitrocellulose in een oplossingsmiddel (een mengsel van alkohol en aether of aceton) opgelost en in den vorm van schijfjes of korrels gehracht; soms hevat het een heetje kamfer. Deze soort wordt in Duitschland en Frankrijk gehruikt. Tot de tweede behoort o.a. het *Ballistiet* van *Nobel*; het bestaat nit gelijke deelen nitroglycerine en collodinmwol met een geringe hoeveelheid aniline. Italië en Oostenrijk gehruiken dit ontploffingsmiddel en ook Dnitschland voor sommige soorten geschnt. In Engeland wordt *Cordiet* gebrnikt, dat ook tot deze soort behoort; als oplossingsmiddel dient aceton. De Vereenigde Staten gebruiken het *Du Pont kruit*, dat nit nitrocellnlose en nitrohenzol bestaat.

Bij het vervaardigen van rookeloos hnskruit is de aard en de zniverheid van het oplossingsmiddel van groot helang. De structunr van het kruit hangt er grootendeels van af en hiervan weer de snelheid, waarmee het afbrandt. Altijd wordt met hehulp van het oplossingsmiddel een deeg gemaakt, en dit deeg wordt door verwarmde (± 60 °C) walsen gevoerd, die er een platten koek van maken en het oplossingsmiddel doen verdampen. Deze koek wordt door snijmachines in de stukken van de verlangde grootte gesneden. Soms (zooals bij Cordiet en ook wel hij Ballistiet) wordt het deeg uit een opening geperst, zoodat er een koord ontstaat, dat (na het drogen) in stnkken van de verlangde grootte gesneden wordt. Na deze bewerkingen wordt het kruit in hijzondere drooginrichtingen langzaam bevrijd van de laatste resten van het oplossingsmiddel.

Zoowel bij Ballistiet, als bij Cordiet, heeft het afbranden plaats van hniten naar binnen, zoodat wel de binnenste kern meegeslingerd wordt uit het kanon; door het veranderen van de oppervlakte is dus de snelheid van de ontploffing te wijzigen.

Ook rookzwak jachtkruit wordt vervaardigd.

Het gewone huskruit was reeds lang in China bekend, vóór het in Europa vervaardigd werd. Eerst ongeveer 1200 schijnt hier salpeter bekend geweest te zijn. *Graecus* te Konstantinopel beschrijft in 1250 het „vliegende vnur", dat nit 6 deelen salpeter, 2 deelen kool en 1 deel zwavel bestond, *Berthold Schwarz*, een alchemist in Freihnrg i. B., schijnt niet het huskruit, maar wel het eerste vnnrwapen nitgevonden te hebben.

Buskruithout. Zie *Vuilboom*.

Buskruitverraad noemt men het complot, in 1605 door eenige ontevreden R. Katholieken gesmeed, om koning *Jacobus I* van Engeland hij de opening der zitting van het Parlement te dooden, door het parlementsgebonw in de lucht te doen vliegen. Daartoe hadden de samenzweerders, verbitterd over de verdrnkking, waaraan de R. Katholieken ondanks de vroeger door *Jacobus* gedane beloften, hlootgesteld waren, een naburig huis gehnnrd en vandaar nit een gang gegraven naar de kelders van het parlementsgebonw, langs welken weg vervolgens een groote hoeveelheid huskruit daarheen gehracht werd. Het complot werd echter op het laatste oogenhlik ontdekt, doordat eenige Katholieke lords een schriftelijke waarschnwing ontvingen, om de openingsplechtigheid niet bijtewonen. De hoofdschuldigen, *Guy Fawkes* en *Catesby*, werden ter dood gehracht, de andere deelnemers ontkwamen grootendeels door de vlucht. *Jacobus* maakte van deze gebenrtenis gebruik, om van de Engelsche Katholieken een aanzienlijke geldsom — in den vorm van boete — aftepersen en hen tot een nieuwen „eed van tronw" te dwingen.

Nog heden viert men op den herinneringsdag (5 November) van het huskruitverraad in Engeland den Gny Fawkesdag.

Buslajew, *Fedor Iwanowitsj*, een Russisch taalgeleerde, werd den 13den April 1818 in het gouvernement Pensa geboren. Tot 1881 was hij hoogleeraar in de Russische letterkunde en de vergelijkende spraakkunst aan de nniversiteit te Moskon. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door de nithreiding onzer kennis van de ondere Russische volksliteratnnr. Zijn voornaamste werk is de „Historische Grammatik der Russischen Sprache" (1858). Hij overleed den 31sten Jnli 1899 te Lnhlin, bij Moskon.

Busley, *Karl*, een Dnitsch scheepsmachine-ingenieur, werd den 7den October 1850 te Neustrelitz gehoren, leerde bankwerkerij en machinebouw, studeerde vervolgens te Berlijn, werd in 1874 Ingenienr, in 1875 marineingenieur te Kiel, in 1879 leeraar aan de marinescholen aldaar, in 1890 hoogleeraar en trad in 1896 in dienst hij do beroemde firma *Schichau* te Elhing en Danzig. Op vele wereldtentoonstellingen zat hij in de jury, en sedert 1899 is hij voorzitter van het onder zijn medewerking gestichte scheepsbouwkundig genootschap. Door toedoen van hem werd in 1882 te Kiel de eerste internationale zeilwedstrijd gehouden, waaruit de beroemde „Kieler Woche" is ontstaan, waarvan hij de leider is. Zoo ontstond ook door zijn toedoen in 1891 de Keizerlijke Jachtclnb. In 1900 werd hij voorzitter der Duitsche vereeniging voor lnchtscheepvaart te Berlijn. Ook deed hij veel voor de stichting van den „Dentscher Flottenverein", in welks bestuur hij zitting heeft. Hij schreef: „Die Meerwasserdestillierapparate der kaiserlichen Marine"

(Berlijn, 1880), „Die Schiffsmaschine" (3de druk, Kiel, 1891, 2 dln., ook Russisch en Engelsch), „Die Verwendung flüssiger Heizstoffe für Schiffskessel" (Berlijn, 1887), „Die Entwickelung der Schiffsmaschine in den letzten Jahrzehnten" (3de druk, Berlijn, 1892), „Die modernen Unterseeboote" (Berlijn, 1899), benevens eenige andere werken op het gebied der scheepsmachines.

Busmann, *George Maurits*, een Nederlandsch krijgsman, werd geboren te Hannover, den 28sten Mei 1772, trad in 1785 in Nederlandschen dienst, werd 2 jaar later vaandrig en nam deel aan den veldtocht in Frankrijk. Als kapitein woonde hij in 1799 het gevecht in Noord-Holland bij en deed met 300 jagers een stoutmoedigen aanval op de schans te Krabbendam (10 September), zoodat de vijand haar moest ontruimen. *Busmann* werd daarbij zwaar gewond, maar kort daarna tot majoor bevorderd. In 1805 werd hij luitenant-kolonel en in 1806 kolonel der garde-jagers van koning *Lodewijk*, waarna hij in 1807 bij de ontbinding van dat korps op pensioen gesteld en tot commandeur van de orde der Unie benoemd werd. In 1813 werd bij chef van het 87ste regiment kohorten, voorts adjudant-commandant van den generalen staf en commandant van Dresden, waar hij krijgsgevangen werd. In 1814 ging hij als luitenant-kolonel over in Nederlandschen dienst en werd reeds in 1815 tot generaal-majoor en in 1816 tot luitenant-generaal bevorderd. Hij bekleedde vervolgens de betrekking van commandant van Luxemburg en Bouillon, werd in 1818 gepensioneerd en overleed op den huize Welgelegen bij Sappemeer, den 10den April 1823.

Busolt, *George*, een Duitsch geschiedschrijver, werd geboren te Keppuren bij Insterburg, den 13den November 1850. Hij studeerde te Koningsbergen in de geschiedenis, philosofie en philologie, maakte in 1875 met ondersteuning van het ministerie van Onderwijs en Eeredienst een reis door Italië en Griekenland, werd in 1878 privaatdocent voor Oude geschiedenis aan de hoogeschool te Koningsbergen, in 1879 buitengewoon hoogleeraar, in 1881 hoogleeraar te Kiel en ging in 1897 naar Göttingen. Hij schreef de volgende werken: „Grundzüge der Erkenntnistheorie und Metaphysik Spinoza's" (Berlijn, 1875; bekroond met den Kant-prijs), „Der zweite Athenische Bund" (Leipzig, 1874), „Die Lakedämonier und ihre Bundesgenossen" (Deel I, Leipzig, 1878), „Forschungen zur griechischen Geschichte" (Deel I, Breslau, 1880), „Griechische Geschichte" (Deel I en II, 2de druk, Gotha, 1893—1895; deel III, 1897), „Grundriss der griechischen Staatsaltertümer" (Deel 4 van *Müllers* „Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft" (Nördlingen, 1887; 2de druk, 1892).

Busoni, *Ferruccio Benvenuto*, een Italiaansch musicus, werd den 1sten April 1866 te Empoli bij Florence geboren. Hij was van moederszijde van Duitsche afkomst en een leerling van *W. Mayer* te Graz. Nauwelijks 20 jaren oud, baarde hij groot opzien door zijn vrije improvisaties, alsmede door zijn vertolking der laatste sonaten van *Beethoven*. Van 1888—1890 was *Busoni* leeraar aan het conservatorium te Helsingfors, vervolgens te Mosken en daarna te Boston. In 1890 behaalde hij bij een wedstrijd om den Rubinstein-prijs de overwinning. Sedert 1894 woont hij te Berlijn. Niet alleen als pianist is *Busoni* bekend, maar ook heeft hij zich als componist een naam verworven door ouvertures, concertstukken voor klavier en orkest, een symfonisch dichtstuk, twee strijkkwartetten, klavierétudes, liederen, enz. Ook gaf hij *Bach's* „Wohltemperiertes Klavier" uit, voorzien van opmerkingen en een aanwijzing voor het overbrengen van orgelwerken op het klavier.

Busrecht noemt men de vergunning om zijn stukken gedurende den tijd, dat het kantoor voor het publiek open is, aan het postkantoor te doen afhalen. Deze vergunning wordt verkregen door vooruitbetaling per kalenderkwartaal van f 3,75 voor Amsterdam en Rotterdam, f 2 in plaatsen met een bevolking boven 30000 inwoners, f 1 in plaatsen met een bevolking tot en met 30000 inwoners, f 0,50 in de overige plaatsen, f 0,25 indien men alleen de couranten wenscht te doen afhalen.

Boven de bedoelde som is nog een gelijk bedrag verschuldigd: *a.* indien de belanghebbende stukken, aankomende met een post, die denzelfden dag niet meer besteld wordt, na de sluiting van het kantoor des avonds, mits vóór 11 uur, wenscht afteb halen of te doen afhalen; *b.* indien hij de porten der aankomende ongefrankeerde of ontoereikend gefrankeerde stukken, bij de inontvangstneming ten kantore niet dadelijk betaalt, doch die maandelijks wenscht af te rekenen. Voor de berekening van dit recht gelden gedeelten van een kwartaal voor een geheel. Het betaalde bedrag wordt in geen geval terugbetaald.

Aan ieder, die woont binnen den kring van een postkantoor, waaronder één of meer bijkantoren behooren, wordt mede gelegenheid gegeven, om alle voor hem bestemde aangeteekende stukken aan een vooraf opgegeven bijkantoor aftehalen of te doen afhalen, al vermeldt het adres zoodanig bijkantoor niet, op de dagen en uren, waarop dat bijkantoor voor het publiek is opengesteld, tegen vooruitbetaling van een recht van *f* 5 per jaar. Dit recht wordt steeds over een vol jaar berekend, en het gestorte bedrag wordt in geen geval terugbetaald. Voorts wordt kosteloos gelegenheid gegeven tot het afhalen aan een aantewijzen bijkantoor van een aangeteekend stuk, waarvan de aankomst aan den geadresseerde is bericht, indien deze dit schriftelijk aan den directeur van het postkantoor verzoekt.

Bussang is een stad in het Afrikaansche landschap Boroegoeng, ook wel Bussang genoemd, aan den rechteroever van den Niger. Hier bevinden zich stroomversnellingen, waarin *Mungo Park* in 1806 verdronk. De stad telt van 10—12000 inwoners.

Bussang, een dorp in het Fransche departement der Vogezen, in het arrondissement Remiremont, is 625 m. en hoog schilderachtig gelegen aan den oorsprong der Moezel en aan den Oosterspoorweg. Het telt (1901) 1216 inwoners, die zich bezighouden met zijdespinnerij, weverij en plankenzagerij. Er bevindt zich een ijzerbondende minerale-bron (12°), van wier water jaarlijks ongeveer een millioen flesschen verzonden worden. Het bewijst vooral voor maag-, lever- en onderbuikskwalen goede diensten.

Busschius, *Michiel*, geboren in 1625 te Zanow in Pommeren, bezocht onderscheiden hoogescholen in Duitschland en de Nederlanden en legde er zich toe op het Latijn en Grieksch en op de Oostersche talen, verder op de geschiedenis, de wiskunde, de wijsbegeerte, enz. In 1651 werd hij de leermeester der zonen van *George Frederik*, baron *thoe Schwarzenberg en Hohenlandsberg*, die hem tevens met verschillende zendingen belastte naar Frankfort, Spiers, Würzburg en Weenen. In 1665 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de welsprekendheid en geschiedenis te Franeker, waar hij den 13den Juli 1681 overleed. Hij schreef onder anderen: „De natura ac jure bonorum ecclesiasticorum acroama".

Busse, *Friedrich*, een Duitsch reeder, werd den 24sten Mei 1835 te Sibesse bij Hildesheim geboren. In Geestemünde leerde hij het scheepstimmeren en voer van 1865—1866 als scheepstimmerman op Duitsche en Engelsche zeilschepen. In 1868 richtte hij te Geestemünde een vischhandel op; hij moest echter, om waar te krijgen, de visscherij zelf gaan leeren en uitoefenen op de Wezer en Geeste, tot dat het hem gelukte, de Finkenwärdsche, Norderneysche en Helgolandsche visschers te bewegen, hun vangst naar Geestemünde te brengen. In 1879 richtte hij te Donnern een inrichting op voor kunstmatige vischteelt, waarin hij Amerikaansche forelleneieren en karpers uitbroedde en teelde. In 1884 stuurde hij de eerste Duitsche visscherij stoomboot, „Sagitta" in zee, die eerst met de lijn, en vervolgens met het sleepnet vischte. Hiermede legde hij den grondslag voor den tegenwoordigen bloei van Geestemünde en de Duitsche zeevisscherij. Op zijn tweede stoomboot werden tal van proeven genomen ter verbetering der visscherij in volle zee, zooals het visschen bij electrisch onderzeesch licht en proeven met verschillende soorten van netten. In 1885 richtte hij een nettenmakerij op en in 1891 beschikte zijn reederij over vier vischstoombooten. Toen de noodzakelijkheid bleek, naast de niet meer voldoende Noordzee nieuwe vischterreinen te zoeken, zond *Busse* een zijner stoombooten naar de IJslandsche wateren en wees daarmede aan de Duitsche zeevisschers een nieuwen weg aan. *Busse* overleed den 31sten December 1898 te Berlijn.

Busse, *Karl Hermann*, een Duitsch schrijver, werd geboren te Lindenstadt-Birnbaum in de provincie Posen, den 12den November 1872. Reeds in 1891 was hij te Augsburg werkzaam als de voornaamste medewerker van de „Litterarische Blätter", studeerde daarna te Berlijn in de geschiedenis, philosofie en literatuurgeschiedenis en woont sedert dien tijd aldaar. *Busse* werd het eerst bekend door zijn gedichten, die in de verzameling „Deutsche Lyrik von 1891" (Stuttgart, 1892) verschenen en een krachtig lyrisch talent vertoonen. In 1892 gaf hij een bundel gedichten uit (Grossenhain, 1892; 5de druk, Stuttgart, 1902), die de aandacht trokken door warmte van gevoel, jeugdig optimisme en sierlijkheid van uitdrukking. Zijn latere gedichten zijn krachtiger. Van zijn werken moeten nog genoemd worden: „Neue Gedichte" (Stuttgart, 1896; 2de druk, 1901), „Vagabunden" (Stuttgart, 1901). „Ich weiss es nicht. Geschichte einer Jugend" (Grossenhain, 1892), „Träume" (Leipzig, 1896), „In der Grenzschenke. Lena Sieg" (Berlijn, 1901), „Die Schüler von Polajewo" (Stuttgart, 1901), „Federspiel" (Berlijn, 1904). Verder gaf hij nog uit: „Neuere deutsche Lyrik" (Halle, 1895), „Novalis' Lyrik" (Oppeln, 1898), „Geschichte der deutschen Dichtung im 19. Jahrhundert" (Berlijn, 1901) en een biografie „Annette von Droste-Hülshoff" (Bielefeld, 1903).

Bussemaker, *Ulco Cats*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Deventer in 1810, studeerde te Groningen en promoveerde aldaar in 1835 op een „Dissertatio philologico-medica inauguralis, exhibens librum XLIV Collectaneorum medicinalium Oribasii cum adjecta versione latina adnotationibusque", die hoogst loffelijk werd vermeld. In 1830 leverde hij in het door dr. *Heye* geredigeerde tijdschrift: „Wenken en meeningen" nog meer bijzonderheden over *Oribasius*. Daarna begaf hij zich naar Berlijn, om een onderzoek in te stellen naar de nagelaten geschriften van *Oribasius*, wiens werken hij later (1851—1870) met *Daremberg* uitgaf. Hij werd geplaatst te Parijs aan de Bibliotheca-Mazarina en overleed aldaar in Januari 1865. In de „Bibliothèque Grecque" van *Didot* bewerkte hij drie deelen van de „Poemata graeca medicinalia" van *Aristoteles*.

Bussingh, *Joannes Wilhelmus*, een Nederlandsch godgeleerde en letterkundige, werd geboren te Delfshaven, den 31sten October 1761, studeerde te Leiden en werd achtereenvolgens predikant te Vinkeveen, te Monster, te Gorinchem en te Gouda, werd in 1795 van zijn ambt ontzet, maar in 1802 wederom aangesteld, werd in 1824 emeritus en overleed te Alphen aan den Rijn, den 6den Juni 1828. Hij was een dichter van goeden aanleg, die reeds op 20-jarigen leeftijd zijn „Lof der weldadigheid" met gond zag bekroond. Verder gaf hij in het licht: „Gezangen voor de Gereformeerde Kerk" (1797—1799, 2 dln.), „Feestzangen voor het Koninklijk Huis" (1817), benevens een aantal leerredenen en redevoeringen, enz.

Bussler, *Ludwig*, een Duitsch componist en muziekleeraar, geboren te Berlijn, den 26sten November 1838, was een leerling van *Eduard Grell* en van *S. W. Dehn*. Sedert 1862 was hij te Berlijn werkzaam als leeraar in de muziektheorie, sinds 1878 aan het Sternsche conservatorium, waar hij ook muziekgeschiedenis doceerde. Sedert 1883 fungeerde hij tevens als muziekrecensent voor de „National-Zeitung". Hij overleed den 17den Januari 1900 te Berlijn. De leerboeken voor muziek van *Bussler* zijn op verscheidene muziekscholen in gebruik en ook in vreemde talen vertaald. Zijn werken zijn: „Musikalische Elementarlehre" (Bielefeld, 1867; 8ste druk, 1900), „Elementar Melodik" (Leipzig, 1879), „Praktische Harmonielehre" (Berlijn, 1875; 5de druk, 1903), „Der strenge Satz" (Berlijn, 1877), „Kontrapunkt und Fuge" (Berlijn, 1878), „Musikalische Formenlehre" (Berlijn, 1878; 2de druk, 1893), „Instrumentation und Orchestersatz" (Berlijn, 1879), „Geschichte der Musik" (zes voordrachten, Berlijn, 1882), „Lexikon der musikalischen Harmonie" (1889). Als componist is hij bekend door de ballade „Frau Mette" (voor solo, met pianobegeleiding). Zijn komische opera „Der Domherr" is nog niet opgevoerd.

Bussum is een Noord-Hollandsche gemeente, welke begrensd wordt door Naarden en Hilversum. Zij beslaat een oppervlakte van 709 H.A. en telt 10017 inwoners (1905). De bodem bestaat geheel uit zanddiluvium. De middelen van bestaan zijn landbouw, tuinbouw, bleekerij, zanderij en fabrieksnijverheid. In vroeger tijden en zelfs nog gedurende het Fransche bestuur, behoorde Bussum tot Naarden.

Het dorp Bussum bezit een bronwaterleiding, een R. Katholieke- en een Hervormde Kerk; het ligt aan den spoorweg Amsterdam—Hilversum en aan den stoomtram naar Naarden. Vele Amsterdammers wonen hier en bezoeken dagelijks Amsterdam; er zijn goede scholen en hotels, terwijl er geregeld wedrennen worden gehouden. In 1572 vormde Bussum het hoofdkwartier van *Don Frederik de Toledo*, en gedurende het beleg van Naarden in 1813 en 1814 had de plaats veel te lijden.

Bussy, *Izaak Jan le Cosquino de*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Utrecht, den 13^{den} September 1846. Hij ontving zijn opleiding aan het gymnasium aldaar en studeerde vervolgens aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam in de theologie. Nadat hij in 1870 het proponentsexamen had afgelegd, was hij achtervolgens predikant te Edam, te Wormerveer en te Amsterdam, legde in het voorjaar van 1884 zijn betrekking neder en vestigde zich te Bloemendaal. In 1892 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam. Behalve eenige bijdragen in tijdschriften, bepaaldelijk in het „Theologisch Tijdschrift", schreef hij: „Ethisch Idealisme" (1875), „Over de waarde en den inhoud van godsdienstige voorstellingen" (1880), „De maatstaf van het zedelijk oordeel en het voorwerp van het godsdienstig geloof". Beschouwingen naar aanleiding van Dr. *L. W. E. Rauwenhoff*, „Wijsbegeerte van den godsdienst" (1889), „Wijsgeerige wetenschap en persoonlijke overtuiging" (1892), „Inleiding tot de zedekunde" (1898), en „De koopman uit een zedelijk oogpunt" (1905).

Bussy-Rabutin, *Roger*, graaf *van*, een Fransch schrijver, werd den 13^{den} April 1618 te Epiry in Nivernais geboren. Hij onderscheidde zich reeds vroeg door zijn geestige epigrammen, maar ook als krijgsman gedurende de oorlogen der Fronde. Zijn ongepaste rijmen, zelfs op de hooggeplaatste personen, brachten hem in 1665, een maand na zijn opname in de Academie, in de Bastille, die hij na een jaar verliet, om met strenge verbanning op zijn goederen in Bourgondië gestraft te worden. Deze straf had bij zich door zijn „Histoire amoureuse des Gaules" op den hals gehaald, dat reeds lang bij wijze van nittreksel bekend, in 1666 het eerst te Luik gedrukt werd. Daarin worden de galante avonturen van eenige voorname dames van het Hof op een geestige en pikante wijze verteld en een groot aantal personen met groote nauwkeurigheid doch op een minder vleiende wijze geschilderd. Het boek beleefde talrijke drukken, het laatst van *Boiteau* (Parijs, 1856—1876, 4 dln.), van *Poitevin* (Parijs, 1857, 2 dln.) en met een inleiding van *Sainte Beuve* (1868, 2 dln.). Te vergeefs trachtte *Bussy-Rabutin Lodewijk XIV* over te halen tot opheffing der straf, hij ontving slechts verlof tot een kort opontbond te Parijs. Hij overleed den 9^{den} April 1693 te Autun. Behalve eenige gedichten en kleinere geschriften zijn het belangrijkst zijn interessante „Mémoires" (Parijs, 1696, 2 dln., uitgegeven door *Lalanne*, 1857, 2 dln.) en zijn zeer zorgvuldig geschreven „Lettres" (Parijs, 1697—1709, 4 dln., beste nitgave van *Lalanne*, 1858—1859, 5 dln.), die vele drukken beleefd hebben en vooral waarde bezitten door het groot aantal belangrijke persoonlijkheden, waaraan zij gericht zijn (aan *Madame de Sévigné*, zijn nicht, alleen 150).

Bustamante, *Anastasio*, president van Mexico, werd den 27sten Juli 1780 te Jiquilpan (Michuacan) geboren. Hij was de zoon van een planter, studeerde in de medicijnen, trad echter in 1818 in militairen dienst in San Luis Potosi) en werd in 1812 kolonel. Onder *Iturbide* werd hij veldmaarschalk en na diens dood aanvoerder der Foederalisten. Als zoodanig leidde hij den opstand tegen *Guerrero* in 1829. Den 22sten December maakte hij zich meester van Mexico, noodzaakte den president afstand te doen van zijn ambt, en werd den 1sten Januari 1830 zelf tot president van Mexico gekozen. Weldra echter verloor hij zijn populariteit en had bijna voortdurend met opstanden te kampen. In den eersten tijd vocht hij met succes, maar in October 1832 werd hij bij Puebla verslagen en moest den presidentszetel ten behoeve van *Pedraza* ruimen. Eerst na den val van *Santa Ana* keerde hij in April 1836 naar Mexico terug, en werd er den 25sten Februari 1837 weder tot president gekozen. Gedurende de woelingen van 1839 moest hij nogmaals de wijk nemen, en legde den 30sten September 1841 zijn betrekking neder, zich vervolgens naar Europa begevende, waar hij afwisseling te Londen, Rome en Parijs vertoefde. Wederom kwam *Santa Ana* in 1845 ten val, en nogmaals keerde *Bustamente* naar Mexico terug, speelde echter geen politieke rol meer en overleed den 6^{den} Februari 1853 te Queretaro.

Buste, van het Italiaansche woord *busto* (borstbeeld), is een plastisch kunstwerk, dat 's menschen hoofd met een gedeelte der borst voorstelt en op een ronde, vierkante of veelhoekige basis rust. Men vervaardigt een buste van marmer, gips, metaal, hout, klei, was, enz. Zij bevat enkel het hoofd, als den zetel van het denken, en de borst als dien van het leven en gevoelen. De armen ontbreken, omdat er geen handeling wordt voorgesteld, maar enkel een karakter, hetwelk zich openbaren moet in de uitdrukking van het gelaat. Men heeft ideale bustes, werken van de fantasie des kunstenaars, en portretbustes, die bekende personen voorstellen. Ook ideale bustes worden gewoonlijk naar een model bewerkt.

De oude Grieksche kunstenaars kenden aanvankelijk geen bustes, maar schiepen enkel volkomen beelden. Eerst later vervaardigden zij bustes, waarmede voorportalen, tempels, scholen, boekerijen, pleinen en begraafplaatsen werden versierd. De Romeinen plaatsten de van was geboetseerde bustes of maskers van hunne voorvaderen in het atrium in gesloten nissen, en deden ze alleen bij plechtige gelegenheden ronddragen of op de markt brengen. Intusschen was dit slechts veroorloofd aan hen, die het „Jus imaginis" bezaten, d.w.z. het recht om beelden te hebben van voorvaderen, die hooge staats-

ambten bekleed hadden. In den tijd der Keizers werden er borstbeelden in grooten getale vervaardigd, zoodat er nog vele van marmer of metaal behouden gebleven zijn, zooals bustes van *Homerus*, *Socrates*, *Plato*, *Euripides*, *Caesar*, enz. Veelal zijn er opschriften op de basis geplaatst, doch men behoort bij het beoordeelen daarvan zeer omzichtig te zijn, daar dikwijls alleen zulk een opschrift, of ook wel alleen het borstbeeld uit de dagen der Oudheid afkomstig is. Franschen, Italianen en Spanjaarden kwamen tot eigenaardige vormen, door marmeren busten te vervaardigen, die door de onbewerkt gelaten benedenste deelen den indruk van brokstukken van geheele standbeelden maakten.

Busti, *Agostino*, ook wel *Bambaja* geheeten, een Italiaansch beeldhouwer, werd omstreeks 1480 in het land van Milaan geboren. In zijn eerste werken hield hij zich nog aan den gematigden stijl van de Vroeg-renaissance, maar verviel later in de ontaarding der Hoog-renaissance tot gekunsteldheid. Zijn hoofdwerk, de bem in 1515 door *Frans I* van Frankrijk opgedragen, maar niet voltooide graftombe van *Gaston de Foix*, is tegenwoordig in verschillende stukken hier en daar verspreid; het voornaamste gedeelte bevindt zich in de Brera te Milaan. Het standbeeld van dezen veldheer aldaar is zeer mooi. Daar bevindt zich ook nog een kleine graftombe van *Lancino Curzio*. Daarenboven bezit Milaan de graftombe van den kardinaal *Marino Carracciolo* in den Dom en het grafschrift van het echtpaar *Barri* in Santa Maria Incoronata. Ook aan de talrijke beeldbouwwerken der Certosa bij Pavia heeft *Busti* gewerkt. Hij overleed in 1543.

Bustrophedon of *Oskeering* is een Grieksch woord, ontleend aan ploegende ossen, die aan het einde der vore terugkeeren, en beteekent een dergelijke oud-Grieksche of Latijnsche wijze van schrijven, waarbij de regel eerst van de linker- naar de rechterband en dan van de rechter- naar de linkerhand voortliep. De wetten van *Solon* waren op die wijze geschreven. Deze wijze van schrijven vormt den overgang van het van de Phoeniciërs afkomstige linksloopende en het latere rechtsloopende schrift.

Bustuarii waren in het oude Rome zwaardvechters, die bij de plechtige verbranding der lijken van aanzienlijke personen bij den brandstapel (bustum) vochten, om het vergoten bloed tot offer te doen dienen aan de onderaardsche goden. Dat vechten is ingevoerd door *Marcus* en *Decius Brutus* bij de lijkplechtigheid van hun vader, en wel om een einde te maken aan de barbaarsche gewoonte, gevangenen en slaven op het graf van een afgestorvene te offeren. Later werden zulke gevechten ter eere der dooden ook in den circus of in het amphitheater gehouden.

Busuluk of *Boesoeloek* is de naam van een arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Samara. Zij ligt aan de samenvloeiing der rivieren Busuluk en Samara en aan den spoorweg naar Orenburg, heeft 5 kerken, 7 scholen en 3 jaarmarkten, en telt (1897) 14471 inwoners, meest Kozakken en Tataren, die zich voornamelijk met landbouw, bijenteelt, veeteelt en houthandel bezig houden. In het arrondissement Busuluk bevinden zich groote bosschen, aan den Staat behoorende, die een oppervlakte van meer dan 65000 H.A. beslaan.

Busz, *Franz Joseph*, ridder *von*, een van de hoofdleiders der Ultramontaansche partij in Baden, werd geboren te Zell aan de Harmensbeek, den 23sten Maart 1803, studeerde in de philosofie, medicijnen en rechten, vestigde zich in 1824 te Freiburg als privaatdocent en werd er in 1833 tot buitengewoon en in 1836 tot gewoon hoogleeraar in de rechten benoemd. In 1837 werd hij lid der Tweede Kamer, maar volgde weldra een gestrenge R. Katholieke richting. In 1848 werd hij door een Westfaalsch distrikt afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort en behoorde er tot de meest begaafde leiders der Groot-Duitsche Ultramontaansche partij. In 1863 in den Oostenrijkschen ridderstand opgenomen, werd hij in 1873 weder in de Badensche Kamer van afgevaardigden, in 1874 in den Rijksdag gekozen, waarin hij tot het Centrum behoorde. *Busz* overleed den 1sten Februari 1878 te Freiburg. Vooral beijverde hij zich in een groot aantal geschriften, om de onafhankelijkheid der Kerk van den Staat te handhaven, stichtte vele Katholieke vereenigingen en werd in 1848 voorzitter der Pius-vereeniging; hij was voor de oprichting van Katholieke hoogescholen en ijverde voor de Jezuietenorde. Hij schreef onder anderen: „Geschichte der Staats-wissenschaft" (Karlsruhe, 1839, 2 dln.), „Urkundliche Geschichte des National-und Territorialkirchentums in der katholischen Kirche Deutschlands" (Schaffhausen, 1851), „Der heilige Thomas, Erzbisschof von Canterbury" (Mainz, 1856) en „Oesterreichs Umbau in Kirche und Staat" (Weenen, 1862, dl. 1). Uit zijn nalatenschap verscheen „Winfrid-Bonifacius" (Graz, 1880).

Busz, *Ernst*, een Protestantsch godgeleerde, werd geboren den 15den Februari 1843 te Tenniken (Bazel-land), studeerde te Bern, Berlijn en Tübingen, werd daarop predikant te Lenk (1870—1875), te Zofingen (1875—1879) en te Bazel (1879—1880). Sedert 1880 is hij predikant te Glarus. In 1886 benoemde de universiteit te Heidelberg hem tot doctor honoris causa in de theologie. De naam van *Busz* is op het nauwst met de zendingszaak verbonden. In het onderlijk huis onder de leiding van zijn vader, een rechtzinnig predikant, onder den indruk van talrijke vergaderingen ten behoeve der zendingszaak opgegroeid, koesterde hij zelfs eenigen tijd het voornemen, zendeling te worden. Zijn godgeleerde ontwikkeling, waarop vooral *Immer* en *Rothe* grooten invloed hadden, bracht hem tot een meer vrijzinnige opvatting van het Christendom, maar de liefde tot de zendingszaak bleef levendig in zijn gemoed. Zijn geschrift: „Die christliche Mission, ihre principielle Berechtigung und praktische Durchführung" (Leiden, 1876), vond algemeen grooten bijval. Om de aldaar verkondigde beginselen in toepassing te brengen, vormde zich in 1883 een comité, dat aan *Busz* het ontwerp tot een nieuw zendelinggenootschap opdroeg. Na een voorafgaande beraadslaging te Frankfort aan de Main, werd op een vergadering te Weimar, in de Pinksterdagen van 1884, het Evangelisch-Protestantsch Zendelinggenootschap gesticht, waarbij *Busz* met de waardigheid van president was

bekleed, welke hij tot 1893 behield. Onder zijn omzichtige leiding heeft het nieuwe genootschap zich in korten tijd met groote kracht ontwikkeld. Ook heeft *Busz* zich als Alpenkenner door verscheidene geschriften bekend gemaakt.

Bute is de naam van een eiland aan de westkust van Schotland, tot Buteshire behoorend. Het ligt in de Firth of Clyde, in het noorden en noordwesten door een smalle straat (Kyles van Bute) van het vastland gescheiden, beslaat een oppervlakte van 122 v.km. en telt (1891) 11735 inwoners, waarvan 983 nog de Gaëlische taal machtig zijn. Het is een schilderachtig heuvelland, door een zandige vlakte in twee helften verdeeld, waarvan het zuidelijke in den 246 m. hoogen Garroch Head eindigt. Landbouw, veeteelt en vischvangst zijn de voornaamste middelen van bestaan. De hoofdstad is Rothesay. De *Stuarts* zijn van dit eiland afkomstig.

Bute, *John Stuart*, graaf *van*, een Engelsch staatsman en plantkundige, werd geboren den 25sten Mei 1713 uit een Schotsch geslacht, dat van een natuurlijken zoon van koning *Robert II* afstamde. In zijn jeugd leefde hij vroolijk en onbezorgd, maar toen hij in 1737 lid werd van het Parlement, was hij plotselijk omgekeerd en kwam in ernstig verzet tegen de ministers. Hij werd dan ook in 1741 niet herkozen en begaf zich weder naar het eiland, waaraan hij zijn naam ontleende. In 1745 begaf hij zich naar Londen, werd er de gunsteling van den prins *van Wales* en, na den dood van dezen, kamerheer en onderwijzer van den prins, die later als *George III* den troon beklom. Toen dit geschiedde (1760), verkreeg *Bute* zitting in den Geheimen Raad. *Bute* beijverde zich, om alle personen te verwijderen, die aan zijn eerzuchtige plannen in den weg stonden. In Maart 1761 werd hij staatssecretaris en nam na den val van *Pitt* in October de leiding van het ministerie op zich. Het in December 1761 afloopend subsidieverdrag met *Frederik den Groote* hernieuwde hij niet, maar sloot den 3den November 1762 den voorloopigen vrede met Frankrijk te Fontainebleau. Den 8sten April 1763 echter nam hij reeds zijn ontslag. Zijn overige levensjaren bracht hij door op zijn slot Lutton in Berkshire, waar hij zich met wetenschappelijke, vooral met botanische studiën bezighield. Hij overleed den 10den Maart 1792. Voor de koningin van Engeland vervaardigde hij het prachtwerk „Botanical tables" in 9 prachtige kwartodeelen, waarvan slechts 12 exemplaren zijn gedrukt.

Butea *Roxb.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Peuldragers* (Leguminosae), ter eere van lord *Bute* alzoo genoemd. Het onderscheidt zich door een lancetvormige, open vlag der bloemkroon en gesteelde, samengedrukte, vleezige peulen, terwijl zich inelk van deze slechts één zaadje bevindt, en omvat boomen in Oost-Indië en China met zeer fraaie, donkerroode bloemtrossen. *B. frondosa Roxb.* is een boom ter hoogte van 6 m., die op de bergen in Oost-Indië groeit, ronde, eenigszins behaarde bladeren draagt en met lange bloemtrossen versierd is. Het bloedroode sap, dat uit de schors vloeit en in de lucht verhardt, wordt, als een samentrekkend middel, onder den naam van Oost-Indische kino (K. orientale sive asiaticum) in den handel gebracht en onderscheidt zich van de echte kino door zijn looizuurgehalte. Het zaad wordt tegen de wormen gebruikt, en de bloemen leveren een fraaie gele verfstof. *B. superba* is een prachtige boom der Oostindische bergstreek, waar hij zich met gladde takken om grootere boomen slingert en een verbazende menigte bloemtrossen draagt.

Butenew, *Apollinaris Petrowitsj*, een Russisch diplomaat, geboren in 1790, werd in 1828 tot staatsraad benoemd en begaf zich in 1830 als buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister naar Konstantinopel. Zijn handelwijze hij verschillende aangelegenheden verschafte hem grooten invloed bij de Porte. In 1833 sloot hij er het belangrijk verdrag van Hunkiar-Esklessie, dat Turkijo afhankelijk maakte van Rusland, maar in 1841 niet hernieuwd kon worden. In 1843 werd *Butenew* naar Rome verplaatst, waar hij in 1846 en 1847 graaf *Bludow* ter zijde stond bij het sluiten van het concordaat. De revolutionnaire bewegingen in Italië gaven aanleiding tot zijn terugkeer naar Rusland, en in 1854 werd hij op zijn verzoek ontslagen van zijn gezantschapsbetrekking. In 1856 werd hij echter wederom naar Konstantinopel gezonden, waar hij door zijn schranderheid een betere overeenstemming wist tot stand te brengen tusschen Rusland en de Porte, en in 1858 vertrok hij weder naar Petersburg om er zitting te nemen in den Rijksraad, maar overleed niet lang daarna.

Butera is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Caltanissetta op het eiland Sicilië, gelegen in het arrondissement Terranova. Zij verheft zich aan de rivier de Manfria, ligt aan den spoorweg Siracusa—Licata, bezit een kasteel uit den tijd der Noormannen, een zwavelgroeve en (1901) 6934 inwoners. Naar Butera is een der voornaamste Siciliaansche families genoemd.

Butjadingen of *Butjadingerland*, namelijk het „Land buten der Jade" (aan gene zijde der Jade), vormt het noordoostelijk gedeelte van het hertogdom Oldenburg, tusschen de Wezer en de Jade. Het is ongeveer 22 km. lang en 4.7 km. breed en heeft een zeer gunstigen bodem voor den landbouw, maar vooral voor paarden- en runderteelt. Hoofdplaats is de stad Brake, de zetel van het amhtsgericht Budjadingen is Ellwürden. Het land is aan drie zijden door dijken tegen de Noordzee beschut. Op de oudst bekende bewoners, de Chauken, volgden de Friezen, die aan het rijk der Franken onderworpen waren. Later beheerschten de Stedingers, daarna de graven van Oldenburg het land, totdat het zich vrij maakte en met Friesland een republiek vormde. Deze verbinding werd echter weder verbroken. In 1420 werd de aartsbisschop van Bremen, in 1454 graaf *Ulrich* van Oost-Friesland met Butjadingorland beleend. De bevolking verzette zich wol tegen deze landsheeren, maar moest zich in 1514 aan *Johannes XIV* van Oldenburg onderwerpen. Na het uitsterven van het Oldenburgsche gravenhuis verviel het land in 1667 aan de uit het zelfde Huis afstammende lijn *Holstein-Plön* on in 1676 aan Denemarken. In 1773 werd het echter tegen stukken van het tegenwoordige Holstein weder aan Oldenburg afgestaan.

Butkow, *Peter Grigorgewitsj*, een Russisch geschied- en oudheidkundige, werd geboren te

Moskou in 1776, omhelsde aanvankelijk den krijgsdienst, koos daarna een burgerlijke loopbaan en werd, na grondige studiën aan de hoogescholen te Moskou en te Kazan, directeur der gouvernementsscholen te Woronesch, bekleedde vervolgens een post bij het algemeen bestuur van Finland, later dien van lid van den raad bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken en was er meermalen, bij afwezigheid, plaatsvervanger van den minister. Tot lid der Academie van Wetenschappen benoemd, leverde hij een groot aantal geschriften over Russische geschied- en oudheidkunde. Een „Verdediging der annalen van Nestor" wordt als zijn hoofdwerk beschouwd. Hij overleed te Petersburg, den 12den December 1857 en liet onderscheiden belangrijke handschriften na, die, ten behoeve der Russische geschiedenis, door de zorg der Academie zijn uitgegeven.

Butler (*Buttler*), *Walter*, de aanlegger van den moord op *Wallenstein*, werd omstreeks 1600 geboren, als zoon van *Peter van Roscrea*, uit het geslacht der *Butler* van Ierland. Als soldaat was hij eerst in den dienst van den keizer en later in dien van *Wallenstein* en werd onder hem kolonel van een regiment dragonders. In 1631 geraakte hij te Frankfort, a.O. in Zweedsche gevangenschap, waaruit hij zich loskocht. *Butler*, dien *Wallenstein*, op zijn vlucht van Pilsen naar Eger (Februari 1634) gedwongen had hem te begeleiden, verbond zich te Eger, nadat de keizer *Wallenstein* in den ban had gedaan, met *Gordon*, *Leslie*, den kapitein *Deveroux*, e. a. en bewerkte met hen den 25sten Februari 1634 diens dood. Daarna liet hij en zijn vrienden een geschrift ter rechtvaardiging van hun handelwijze in het licht verschijnen. De keizer verhief hem in den gravenstand, benoemde hem tot generaal-majoor en overlaadde hem met onderscheidingen. *Butler* vocht nog in den slag bij Nördlingen (7 September 1634), veroverde daarna Aurach en andere steden en kasteelen en overleed reeds den 25sten December van datzelfde jaar bij Schorndorf in Zwaben. De kleinzoon van een van zijn broeders plantte het geslacht voort, dat onder den titel graven *Buttler von Clonebough*, genaamd *Haimhausen*, nog in Beieren bestaat.

Butler, *Samuël*, een Engelsch dichter, werd geboren den 3den Februari 1612 te Strensham in Worcestershire, studeerde te Cambridge, aanvaardde de betrekking van griffier bij een vrederechter en hield zich in zijn vrije uren bezig met letterkunde, muziek en schilderkunst. Nadat hij vervolgens eenigen tijd ten huize der gravin *Elizabeth van Kent* had verkeerd, trad hij in dienst van *Samuël Luke*, een officier van *Cromwell* en een ijverig Puritein. Dit gaf aanleiding tot het opstellen van zijn komisch epos: „Hudibras" (deel 1 en 2, Londen, 1663—1664; deel 3, 1678; prachtuitgave van *Grey*, met gravures van *Hogarth*, Cambridge, 1744, het laatst in 1869), waarin hij de dweeperij en woeste uitgelatenheid der godsdienstige en staatkundige secten van het toenmalige Engeland in een bespottelijk daglicht stelt. Het gedicht, blijkbaar een navolging van den „Don Quichote", schildert de avonturen van den Presbyteriaanschen ridder *Hudibras* en zijn schildknaap *Ralph*, om alle mogelijke kwaad te verdelgen, maar die, huichelaars en klaploopers, als zij zijn, overal slechts klappen ontvangen. Het geestige werk bleef onvoltooid, maar toch verdient het, als een spiegel van den tijd en de zeden, grooten lof. Ook de overige gedichten van *Butler* zijn satirisch. *Karel II* las zijn werken met veel belangstelling en liet hem 300 pond sterling uitbetalen. Maar noch dit geschenk, noch zijn huwelijk met een rijke weduwe, wier vermogen door speculaties verloren ging, bewaarde den dichter voor nood. Hij overleed in 1680 te Londen. 40 jaren na zijn dood werd voor hem een gedenkteeken in de Westminster-abdij opgericht. Een volledige uitgave zijner werken publiceerde *Thyer* onder den titel: „Genuine remains in prose and verse" (Londen, 1759, 2 dln.); de „Poetical works" alleen werden vaker uitgegeven, het laatst in de „Aldine edition", met levensbeschrijving en aanmerkingen, door *R. B. Johnson* (Londen, 1893, 2 dln.).

Butler, *Benjamin Franklin*, een Amerikaansch generaal, geboren den 5den November 1818 te Deerfield in Newshampshire, studeerde eerst in de theologie, daarna in de rechten en was sedert 1811 advocaat. Bij het uitbarsten van den burgeroorlog trad hij in het leger der Noordelijken en noodzaakte het fort Hatteras door een bombardement tot de overgave. Vervolgens ondernam hij met admiraal *Farragut* de expeditie tegen New-Orleans en maakte zich in 1862 meester van deze belangrijke stad. Daarna bekleedde hij aldaar de betrekking van gouverneur. Met beradenheid en met gestrengheid voerde hij oorlog, zoodat hij zich den haat der slavenhouders in hooge mate op den hals haalde. Toch had hij slechts weinige Zuidelijken, doen ter dood brengen, namelijk de personen, die in het uniform der Noordelijken zich allerlei afpersingen veroorloofden. Hij werd in 1864 te New Orleans door generaal *Banks* vervangen en weder naar Monroe gezonden, waar hij bevel voerde over Oost-Virginia. Aldaar nam hij in Mei 1864 aan den mond der Appomattox in de Jamesrivier een stelling in, die *Grant* gelegenheid gaf, zonder gevaar naar Richmond op te rukken. Na de onderwerping van het Zuiden behoorde hij tot de verdedigers van gestrenge maatregelen, doch nam onder *Grant's* presidentschap aan het systeem der corruptie deel. In 1877 stelde hij zich aan het hoofd der zoogenaamde Greenback-partij en dong herhaaldelijk te vergeefs naar het presidentschap. *Butler* overleed den 11den Januari 1893 te Washington. Hij heeft „Autobiography and personal reminescences of General B. F. B." (Boston, 1892) uitgegeven.

Butler, *William Archer*, een beoefenaar der wijsbegeerte, geboren te Annerville in Ierland in 1814, studeerde te Dublin, werd hoogleeraar aldaar en overleed den 5den Juli 1848. Hij schreef: „Lectures on the history of ancient philosophy" (1856, 2 dln.), „Sermons" (1849), „Letters on the development of christian doctrine" (1850) en „Letters on Romanism" (1854). Al die werken zijn na zijn dood ter perse gelegd.

Butlerow, *Alexander van*, een Russisch scheikundige, geboren den 6den September (25 Augustus) 1828 te Tsjistopol in het gouvernement Kazan, studeerde aan de universiteit te Kazan en belastte zich reeds op 23-jarigen leeftijd met de

lessen over de scheikunde. *Butlerow* promoveerde te Moskou en werd kort daarna tot hoogleeraar benoemd. In de jaren 1857 en 1858 vertoefde hij in het buitenland, hoofdzakelijk te Parijs, en werd in 1868 hoogleeraar in de organische chemie te Petersburg. Hij bepaalde zich vooral hij het onderzoek der koolwaterstoffen, alkoholen en vetten. Belangrijk is vooral de door hem in 1864 gedane ontdekking van de trimethylcarhinol, den eersten tertiairen alkohol. Voorts onderzocht hij de isomerie van de koolwaterstoffen en van hare derivaten en leverde belangrijke mededeelingen omtrent de structuur van deze lichamen. Zijn beschouwingen over het systeem der koofstofverbindingen legde hij neder in zijn „Leerboek der organische chemie" (ook in het Duitsch vertaald, Leipzig, 1868). Voorts heeft hij zich in zijn „Psychische studien" en in een reeks van verhandelingen doen kennen als een aanhanger van het spiritisme. Hij overleed den 17den (5den) Augustus 1886 te Biarritz. Te Kazan werd een gedenkteeken voor hem opgericht.

Buto is de naam van een Egyptische godin, die in de stad Butos (ook Buto, ten noorden van Saïs) vereerd werd. De naam *Buto*, die eigenlijk in het Egyptisch *Wto* luidde, wordt teruggevoerd op een verwisseling met den naam der stad Buto, d. w. z. Per-Wto = huis der (godin) *Wto*. Doordat de stad Buto in voor-historischen tijd de residentie van het Beneden-Egyptische rijk was, is de godin *Buto* beschermgodin van Beneden-Egypte geworden. Zij werd als een slang voorgesteld, welke de kroon van Beneden-Egypte op den kop draagt; zoo verschijnt zij ook boven den koning zwevend, hem met haro uitgespreide vleugels beschermend; zij verschijnt echter ook in menschelijke gestalte. De ichnenmon en de spitsmuis waren aan haar gewijd. Volgens do door de Grieken vertelde mythe moet *Buto* den jongen *Horus* (*Apollo*), een zoon van *Isis*, op het drijvend eiland Chemnis geboren, in de moerassen opgevoed hebben. Door de overeenkomst van deze sage met de geboorte van *Apollo* op het eiland Delos, werd *Buto* door de Grieken met *Leto* vereenzelvigd.

Butomaceeën is de naam van een éénzaadlobbige plantenfamilie, welke zich onderscheidt door een zesbladig kelk- of kroonachtig bloemdek, 6—9 of meer meeldraden, waarvan de buitenste wel eens onvruchtbaar zijn, terwijl de helmknopjes met twee langwerpige spleten openspringen, door korte of geen stijlen en enkelvoudige stempels, penlvormigo vruchtjes en zaden zonder kiemwit. Zij omvat kruidachtige moerasplanten met sirondhartvormige, kromnervige, gaafrandige of met ongesteelde, lijnvormige hladeren en tweeslachtige, regelmatige, op den top van een bloemsteel geplaatste bloemen. Zij telt slechts een klein aantal geslachten en soorten, die over den noordelijken gematigden gordel van Europa en over Zuid-Amerika verspreid zijn. De hiertoe behoorende gewassen dragen veelal fraaie hloemen, en vele dezer planten bezitten melksap.

Butomus. Zie *Zwanebloem*.

Butoor. Zie *Roerdomp*.

Bütschli, *Otto*, een Duitsch dierkundige, werd geboren te Frankfort aan de Main, den 3den Mei 1848, studeerde aan de technische hoogeschool te Karlsruhe en te Heidelberg, hepaalde zich daarna hij de zoölogie en was in 1869 gedurende een half jaar werkzaam onder de leiding van *Leuckart* te Leipzig. In 1876 vestigde hij zich als privaatdocent aan do technische hoogeschool te Karlsruhe en werd in 1878 gewoon hoogleeraar in de dierkunde aan de universiteit te Heidelberg. *Bütschli* hield zich voornamelijk bezig met do ontwikkelingsgeschiedenis der insekten, wormen en gastropoden, leverde ook anatomisch-systematische werken over nematoden en andere wormen en in zijn „Studiën über die Zellteilung, die ersten Entwickelungsvorgänge der Eizelle und die Konjugation der Infusorien" (Abhandlungen dor Senckenbergschen Gesellschaft, Frankfort, 1876) den grondslag van onze tegenwoordige kennis der kern- en celdeeling. Hij hield de bevruchtings- en copulatieverschijnselen voor een verjonging der cellen, vooral van de kern. Hij beschouwde het protoplasma als een microscopisch fijn schuim, en in kunstmatig bereide schuim kon hij bewegingen waarnemen, welke met die van de amöben groote overeenkomst vertoonden. In 1890 zocht hij aan te toonen, dat de bacteriën een kern bezaten, welke de hoofdmassa van het lichaam vormde. Zijn nieuwere werken behandelen de microscopische structuur van vloeibare- en nietvloeibare colloïden, den fijnen bouw der sferokristallen, de zwelling van kunstmatige zetmeelkorrels, enz. Zijn streven is, de mogelijkheid aan te toonen eener physisch-chemische verklaring der levensverschijnselen. Van zijn werken noemen wij nog: „Protozoen" (dl. 1 van den 2den druk van *Bronns* „Klassen und Ordnungen des Tierreichs" (Leipzig, 1880—1889), „Untersuchungen über microscopische Schäume und das Protoplasma" (1892), „Weitere Ausführungen über den Bau der Cyanophyzeën und Bakterien" (1896), „Untersuchungen über Strukturen" (1898), „Untersuchungen über Microstruktnren des erstarrten Schwefels" (1900), „Untersuchungen über die Mikrostruktur künstlicher und natürlicher Kieselsäuregallerten" (1900), „Mechanismus und Vitalismus" (1901) en „Untersuchungen über Amylose" (1903).

Butt, *Isaak*, een Iersch staatsman, word geboren den 6den September 1813, studeerde in de rechten en staatswetenschappen en werd in 1836 hoogleeraar in de staathnishoudkunde aan de universiteit te Duhlin. Ook was hij geruimen tijd uitgever van het „Dublin University Magazine" en sedert 1838 tevens pleitbezorger. In 1848 verdedigde hij *Smith O'Brien* en in 1865 de Fenians en werd in 1852 lid van hen Lager Hnis. Hij is de stichter en de voornaamste leider der Home-rulers (zie aldaar). Hij schreef behalve verscheiden vlugschriften, o.a.: „History of the kingdom of Italy" (Londen, 1860, 2 dln.) en „Chapters of college romance" (Londen, 1863). Hij overleed den 5den Mei 1879.

Buttlar, *Eva von*, in 1670 te Eschwege in Hessen geboren, leidde als hofdamo te Eisenach 10 jaren lang een wereldsch leven en stichtte, na in 1697 van haar man te zijn gescheiden, in 1702 te Allendorf a. d. Werra een „philadelphische societeit". Naast haar vormden een theoloog *Winter*, een medicus *Appenfeller* en twee dames

von Kallenberg de kern ervan. Weldra ontaardden er chiliastische dweperij en de mystieke leer van het geestelijke huwelijk in ontucht. Uit Allendorf verhannen, vestigde de vereeniging zich in 1704 in het gehied van Wittgestein en ging in Kenlen over tot de Katholieke kerk. Het onde leventje vingen zij echter te Lüde hij Piemont opnienw aan; vervolgens tot zware straffen veroordeeld, ging de vereeniging uiteen. *Eva* overleed na 1717.

Buttmann (oorspronkelijk *Boudemont*), *Philipp Karl*, een Duitsch letterkundige, werd geboren den 5den December 1764 te Frankfort aan de Main, stndeerde te Göttingen, werd vervolgens onderwijzer van den erfprins *von Dessau*, in 1789 assistent en in 1796 secretaris aan de koninklijke hibliotheek te Berlijn. In 1800 werd hij leeraar aan een Joachimsthaler gymnasium aldaar, deed in 1808 afstand van die betrekking, en werd in 1811 hibliothecaris. Sedert 1806 was hij lid der Academie van Wetenschappen. Van 1803—1812 was hij redactenr van de „Spenersche Zeitung" en overleed den 21sten Juni 1829 te Berlijn. Hij heeft voortreffelijke werken geschreven over de Grieksche taal, zooals: „Griechische Grammatik" (Berlijn, 1792; 22ste druk, 1869) en een nittreksel hiervan: „Griechische Schulgrammatik"(1816; 17de druk, 1875), „Lexilogus, oder Beiträge zur griechischenWorterklärung, hanptsächlich für Homer und Hesiod" (dl. 1, 1818, 4de druk, 1865; dl. 2, 1825, 2de druk, 1860), „Ausführliche griechische Sprachlehre" (dl. 1, 1819, 2de drnk, 1830; dl. 2, 1825—1827; 2de drnk, aangevnld door *Lobeck*, 1839), „Mythologus" (1828—1829, 2 dln.), enz. Voorts gaf hij met *Wolf* van 1807—1810 het „Mnseum für Alterthumswissenschaft" in het licht, terwijl hij tevens uitgaven hezorgd heeft van Grieksche schrijvers.

Büttner, *Karl Gotthilf*, een Dnitsch missionaris, koloniaal politicns en kenner van Afrikaansche talen, te Koningsbergen geboren, den 24sten December 1848, ging in 1872 als missionaris naar Hererorland in Znidwest-Afrika, waar hij zich vooral toelegde op de bestudeering van de taal der Herero en andere Bantoevolken en tevens medewerkte aan de vertaling van het Nieuwe Testament in de Hererotaal. Na in 1880 naar Dnitschland teruggekeerd te zijn, was hij een tijdlang predikant te Wormditt en werd in 1885 door de Duitsche regeering naar Afrika gezonden, om verdragen te slniten met de hoofden van Herero- en Namaland. Van 1886 tot 1889 was hij inspecteur van het Evangelische Zendinggenootschap voor Znidwest-Afrika. Sedert 1887 doceerde *Büttner* aan het Oostersch Seminarium te Berlijn het Soeaheli en overleed aldaar den 14den December 1893. Van 1887 tot 1890 heeft hij een tijdschrift uitgegeven voor Afrikaansche talen (Berlijn; sedert 1895 wordt dit voortgezet door *A. Seidel*). *Büttner* heeft de volgende werken geschreven: „Aus der Studierstube eines Bibelübersetzers" (in de „Allgemeine Wissenschaftliche Zeitschrift", 1881), „Die Kirche und die Heidenmission" (Leipzig, 1883), „Das Hinterland von Walfischbai und Angra-Pequena" (Heidelberg, 1884), „Hilfsbüchlein für den ersten Unterricht in der Suahelisprache" (2de druk, Berlijn, 1891), „Wörterhnch der Suahelisprache" (Berlijn, 1890), „Suahelischriftstücke" (Berlijn, 1890), „Lieder und Geschichten der Suaheli" (Berlijn, 1894), „Anthologie aus der Suahelilitteratur" (Berlijn, 1894). Ook *Krönlein's* woordenhoek der Namataal en *Brincker's* woordenboek der Hererotaal zijn door hem nitgegeven.

Büttner, *Richard*, een Afrikareiziger, werd den 28sten September 1858 te Brandenburg a. d. Havel geboren. Hij studeerde te Berlijn in de natnurwetenschappen en nam van 1884—1886 deel aan de door het Dnitsch-Afrikaansche genootschap nitgezonden expeditie naar den Kongo onder *Schulze, Kund, Tappenbeck* en *Wolf*. Over San Salvador drong hij door tot Kassongo aan de Koeango en van daar naar Kiballa aan deo Kongo. In 1890 nam hij de leidiog van het station Bismarcksborg in Togoland op zich, keerde in 1891 naar Duitschland terug en woont thans te Berlijn, als leeraar. Hij schreef: „Reisen im Kongoland" (Leipzig, 1890).

Büttneria is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Büttneriaceeën*, door *Loefling* aldus genoemd ter eere van den hoogleeraar *Büttner* te Göttingen. De familie der *Büttneriaceeën* omvat vooral boomen nit de keerkringsgewesten en daaronder zeer belangrijke, zooals de cacaoboom (Theobroma Cacao). Het geslacht Büttneria telt een aantal heesters met enkelvondige hladeren en okselstandige bloemen, met een gekleurden, 5-deeligen kelk en een 5-hladige bloemkroon. De vrucht is een 3- tot 5-hokkige doosvrucht.

Buturlin, *Dimitri Petrowitsj*, een Russisch schrijver over militaire aangelegenheden, werd geboren te Petershurg in 1790, werd in 1808 kornet hij een regiment huzaren en nam deel aan de veldtochten van 1809 en 1812. In 1823 werd hij Rnssisch commissaris bij het Fransche leger in Spanje, was in den oorlog tegen de Turken in 1829 generaal-kwartiermeester van het Russische leger, later senator en chef der keizerlijke bibliotheek en van het Geheim Archief. Hij overleed op zijn landgoed bij Petersburg, den 21sten October 1849. Steeds hield hij zich bezig met de krijgsgeschiedenis van alle tijden en volkeren, en in de eerste plaats met die van Rusland. Zijn eerste werk was een beschrijving van den veldtocht in Italië getiteld: „Relation de la campagne en Italie 1799" (Petershurg, 1810). Veel belangrijker is zijn: „Tableau de la campagne de 1813 en Allemagne" (anoniem 3de druk, Parijs, 1820). Voorts schreef hij: „Précis des événements militaires de la dernière guerre d'Espagne" (Petershurg, 1817) en in de Russische taal een „Geschiedenis van den inval van Napoleon in Rusland" (1820, in het Fransch Parijs, 1824, 2 dln.), zijn onvoltooide „Geschiedenis van de veldtochten der Russen in de 18de eeuw" (1820, afd. 1, 4 dln.) en een „Geschiedenis der staatkundige woelingen in den aanvang der 17de eeuw"(1839—1846, 3 dln.).

Buturlinoofka, ook wel *Petrofskoje* genoemd, is een vlek in het distrikt Bohrof van het Russische gonvernement Woronesch, gelegen aan de Ossereda en aan den zijtak Talowaja—Kalatsj van de spoorlijn Charkof-Balasjof. Het telt (1897) 23400 inw., heeft 4 kerken, 20 leerlooierijen, 4 pelterijen, 86 windmolens en vele schoenmakerijen, terwijl er jaarlijks 4 groote markten worden gehouden.

Butylalkohol is de gemeenschappelijke naam van vier stoffen, die behooren tot de reeks der éénwaardige verzadigde alkoholen. Hoewel deze stoffen in eigenschappen verschillen, zijn zij op dezelfde wijze samengesteld, en wel per molecuul uit 4 atomen koolstof, 10 atomen waterstof en 1 atoom zuurstof, zoodat haar formule is: $C_4H_{10}O$. Twee van deze alkoholen zijn primaire, de normale butylalkohol, $CH_3\text{-}CH_2\text{-}CH_2\text{-}CH_2\text{-}OH$, met het kookpunt 117° C., en de gistingsbutylalkohol of isopropylalkohol, $\begin{matrix}CH_3\\CH_3\end{matrix}\!>\!CH\text{-}CH_2OH$, met het kookpunt 108° C. Door oxydatiemiddelen worden deze beide overgevoerd in boterzuren, waarvan het een normaal boterzuur, $CH_3\text{-}CH_2\text{-}CH_2\text{-}COOH$, het ander isoboterzuur, $\begin{matrix}CH_3\text{-}\\CH_3\text{-}\end{matrix}\!>\!CH\text{-}COOH$, wordt genoemd. De derde butylalkohol, het methyl-aethylcarbinol, $CH_3\text{-}CHOH\text{-}C_2H_5$, met het kookpunt 99° C., is eene secundaire alkohol, die door opnemen van zuurstof in een keton overgaat en wel in het methylaethylketon. Uit den vierden butylalkohol, den tertiairen butylalkohol of zoogenaamden trimethylcarbinol, $(CH_3)_3{\equiv}COH$, met het kookpunt 83° C., ontstaan bij oxydatie koolzuur, azijnzuur en een weinig isoboterzuur.

Van deze alkoholen is het best die bekend, welke door gisting wordt verkregen. Zij is een kleurlooze, dunvloeibare vloeistof, die bij 108° kookt en bij de gisting van beetwortelmelasse ontstaat. Men verkrijgt ze uit de foeselolie van den beetwortelmelassespiritus, wanneer men hij gefractioneerde destillatie opvangt, wat bij 80—105°, 105—115° en 115—125° overgaat, van het eerste gedeelte de vluchtige alkoholen door middel van water afscheidt en het overblijvende, alsmede datgene, wat van het laatste produkt door herhaalde destillatie bij 150° overgehaald wordt, met het tweede produkt vereenigt; dit laatste wordt dan 2 etmalen met bijtende kali gekookt, om den samengestelden aether te ontleden, waarna men het destillaat door middel van ongebluschte kalk van water berooft. Eindelijk wordt datgene opgevangen, wat tusschen 108 en 110° overgaat. De samengestelde butylaethers, die men uit butylalkohol bereiden kan, zijn voor een groot deel bijzonder welriekend en doen dienst als parfumerieën. De drie andere butylalkoholen zijn alleen voor de scheikundigen van belang.

Butyllichamen zijn scheikundige verbindingen, die men van het radicaal butyl, C_4H_9, afleiden kan. Hiertoe behooren voornamelijk de butylalkoholen, de boterzuren, butylchloride, butirylchloride, butirylamide. enz.

Butyrometer. Zie *Melkweger*.

Butyroscoop of *Lactoscoop*. Zie *Melkweger*.

Butyrum antimonii. Zie *Spiesglansboter*.

Byturum zinci. Zie *Zink*.

Butze, *Noescha*, een Duitsche tooneelspeelster, werd geboren te Glogau, den 22sten Februari 1860. Zij betrad het tooneel reeds op 14 jarigen leeftijd, toen zij nog slechts onderricht had genoten van haar moeder en zich door zelfstudie had outwikkeld. Later trad zij op te Innsbrück, Laibach, Weenen, Leipzig, Wiesbaden en Berlijn, waar zij in 1895 huwde met den advocaat *Georg Beermann* en in 1898 de directie aanvaardde van den Nieuwen Schouwburg, die zij tot 1901 hehield. In den herfst van 1902 werd zij verbonden aan den Koninklijken Schouwburg te Berlijn. In den Nieuwen Schouwburg leidde zij ook de regie van verscheidene stukken.

Bützow, een stad in Mecklenburg-Schwerin, aan het vereenigingspunt van de Warnow en de Nebel en aan de spoorwegen Lübeck—Neubrandenburg—Straatsburg en Bützow—Rostock, is een der fraaiste en welvarendste steden des lands en telt (1900) 5549 inw., waaronder slechts 34 R. Katholieken en 53 Israëlieten. Men heeft er een prachtige hoofdkerk, een Hervormde Kerk en een synagoge, een fraai nieuw stadhuis, een voormalig bisschoppelijk paleis, een hoogere burgerschool, een ambachtschool, een hoogere meisjesschool, een centrale gevangenis, enz. Voorts zijn er vele bierbrouwerijen, twee stoompapierfabrieken en een machinefabriek. Ook is er veel handel in graan, en de stad is door geregelde stoomvaart langs de Warnow met Rostock verbonden. In de nabijheid ligt de strafkolonie Dreibergen der beide Mecklenburgen. Bützow werd in 1302 gesticht door de bisschoppen van Schwerin en was van toen af de bisschoppelijke residentie. In 1648 kwam zij met het aartsbisdom aan Schwerin. In het begin der 18de eeuw vestigden zich hier vele Fransche réfugiés, die er fabrieken stichtten. Van 1760—1789 bestond hier de helft van de universiteit van Rostock, die door hertog *Friedrich* daarheen verplaatst was.

Buulbuuls of *Vruchtlijsters (Pycnonotidae* Knhl) zijn op lijsters gelijkende vogels. Zij komen voor in Zuid- en West-Afrika, op Madagaskar en op de Maskarenen, verder in het zuiden van Azië, van Palestina tot Japan en de Molukken, in 9 geslachten en ongeveer 140 soorten. In hun vaderland zijn zij met een zekeren mythischen glans omgeven, vooral in Indië, waar zij reeds in den ouden tijd werden gehouden als zangers en voor den wedstrijd afgericht. Hun naam bulbuul beteekent daar zooveel als nachtegaal. Zij worden daar zoo tam gemaakt, dat men ze mee naar huiten neemt, laat vliegen en op de hand terugroept. De buulbuuls zijn nauw verwant aan onze lijsters, hebben de grootte van een mees tot een lijster, een niet zeer langen, afgeronden staart, hooge pooten, slechts weinig gekleurde veeren, met gele, roode of witte vlekken, en een bewegelijken kuif. Hun gezang, hoewel niet schitterend, is toch aangenaam, en bevat heldere melodieuze tonen. Zij komen meestal als volwassen, tamme, gedeeltelijk afgerichte vogels in den handel. In de vogelkooi zijn zij gewoonlijk eerst niet rustig, maar wel na een kort verblijf. Zij worden echter weinig geteeld en zijn vrij hoog in prijs. Ze moeten gevoerd worden met nachtegaalvoeder. De meest bekende soorten zijn: de *Arabische buulbuul (Pycnonotus nigricans* Vieill), de *roodstaartbuulbuul (Pycnonotus haemorrhous* Gmel) en de *witoorige buulbuul (Pycnonotus jocosus* L.).

Buurgild was in vroegere eeuwen een gilde van buren tot onderlinge bescherming, ter bewaring van rust en orde en tot het verstrekken van hulp bij overlijden en begrafenis. In sommige streken van ons land bestonden dergelijke vereenigingen op het platte land nog in de tweede helft der vorige eeuw.

Buurmeester noemde men oudtijds een soort

van burgemeesters in de dorpen van het Sticht en van Gelderland. Hun werkkring was hoofdzakelijk van geldelijken en administratieven aard; zij hadden met den schout of rigter, ook tegenover dezen, voor misbruiken in financieel beheer te waken. Zij sloegen morgengelden en andere lasten in hun dorp over de ingezetenen om, in den deze, besteedden werken aan, betaalden aannemers uit, enz. Ook traden zij als vrederechters op en waakten op het nakomen van politieverordeningen en ordonnantiën.

Buurrecht was eertijds de naam voor een rechtspleging met buren, d.w.z. een rechtspleging, waarbij ook eenige aangewezenen uit het volk zekere functies verrichtten, als getuigen aanwezig waren, enz. Het schijnt een soort overgang gevormd te hebben van de rechtspraak met azingen (zie *asega*) tot het zoogenoemde schepenrecht (zie aldaar).

Buxhöwden, *Friedrich Wilhelm*, graaf *von*, een Russisch veldheer, werd geboren den 14den September 1750, in Magnusdal op het eiland Möen bij Oesel. In den Zweedschen oorlog (1790), in Finland en in den Poolschen Oorlog (1792—1794) vocht hij met groote dapperheid, werd in 1795 benoemd tot gouverneur van Warschau door *Katharina II* en in 1796, ten tijde van keizer *Paul I*, militair gouverneur van Petersburg. In 1797 werd hij in den gravenstand verheven, viel echter in ongenade en leefde een tijd lang in Duitschland. Ten tijde van keizer *Alexander I* werd hij teruggeroepen en benoemd tot militair gouverneur der Oostzeeprovinciën. In den oorlog van 1805 tegen *Napoleon* commandeerde hij het 2de Russische armeekorps, hetwelk in den slag bij Austerlitz den linkervleugel vormde, maar kon geen weerstand bieden, toen het centrum en de rechtervleugel begonnen te wijken. In het volgende jaar stond hij aan het hoofd van een korps in Oost-Pruisen, toen *Benningsen* de nederlaag leed bij Poeltoesk, die aan *Buxhöwden* werd toegeschreven. Hij moest het opperbevel aan dien mededinger afstaan, hoewel hij het na de veldslagen bij Eylau en Friedland herkreeg. Zijn laatste wapenfeit was de verovering van Finland in 1808. Na het sluiten van den vrede nam hij zijn ontslag en overleed den 23sten Augustus 1811 op zijn kasteel Lohde in Esthland.

Buxton is een badplaats in het Engelsche graafschap Derby, in een woudrijk keteldal gelegen, aan de rivier de Wye, in het Peakgebergte, 44 km. ten N. W. van Derby, 312 m. boven den zeespiegel. Het heeft (1901) 10181 inwoners, veel fraaie gebouwen, waaronder het in 1888—1889 gebouwde stadhuis met openbare bibliotheek, ter gedachtenis aan het vijftigjarig regeeringsjubileum van koningin *Victoria*, het in 1858 gestichte hospitaal (jaarlijks 3000 zieken) en het Crescentpaleis met Toskaansche zuilen, bibliotheek en baden, dat in 1781 door den hertog van *Devonshire* gebouwd werd. Het grenst aan de oude, door den graaf van *Shrewsbury* gebouwde hal (nu een herberg), waarin *Maria Stuart* gevangen heeft gezeten. Buxton is beroemd door zijn warme minerale bronnen (28° C.), die reeds aan de Romeinen bekend waren en nu nog jaarlijks door 6000 personen worden bezocht, o.a. door lijders aan rheumatiek. In de nabijheid van Buxton ligt het Pools-hole, een 594 m. diepe stalactietengrot, en op een afstand van 4,8 km. de 551 m. hooge Axe-Edge.

Buxton, *Thomas Fowell*, een Engelsch philanthroop en staatsman, werd geboren den 1sten April 1786 te Earls Colne in Essex, studeerde te Dublin en verbond zich daarna als deelgenoot aan een Londensche bronwerij. Door zijn schoonzuster. de bekende miss *Fry*, opmerkzaam gemaakt op het lot der armen, stichtte hij een hulpvereeniging voor de wevers te Spitalfield, schreef „Enquiry, whether crime and misery are produced or prevented by our present system of prison discipline" (Londen, 1818) en stichtte een genootschap tot verbetering van het gevangeniswezen. In 1818 werd hij lid van het Parlement en was er eén van de hoofdleiders der beweging voor de vrijlating der slaven. In 1823 dreef hij de beslissing door, dat de slavernij, als in strijd met het Christendom en met de Britsche grondwet, zoo spoedig mogelijk moest worden afgeschaft. In 1837 verliet hij het Parlement, maar bleef de zaak der Negers getrouw, en schreef nog: „The african slavetrade and its remedy" (1839), waarin hij aantoont, dat het onmogelijk is, den slavenhandel door bewaking der zee te beletten. Langs een anderen weg, namelijk door in Afrika de Europeesche beschaving te brengen, wilde hij zijn doel bereiken. Hij ontwikkelde dit plan in het tijdschrift: „The African coloniser", doch een expeditie naar den Niger, met dat doel uitgerust, mislukte. In 1840 werd hij tot baronet verheven en overleed den 19den Februari 1845 te Northrepps.

Buxtorf, *Johann*, een beoefenaar der Oostersche letterkunde, werd geboren den 25sten December 1564 te Kamen in Westfalen, studeerde te Marburg, Herborn, Bazel en Genève, werd in 1591 hoogleeraar in het Hebreeuwsch te Bazel en overleed den 13den September 1629 aan de pest. Van zijn geschriften noemen wij: „Lexicon hebraicum et chaldaicum" (1607), „Biblia hebraica rabbinica" (6 dln., Bazel, 1618—1619) en „Tiberias seu commentarius massorethicus" (1620).

Zijn zoon *Johann* (geboren den 13den Augustus 1599) werd in 1630 als hoogleeraar de opvolger van zijn vader. Hij heeft uitgegeven: „Lexicon chaldaicum et syriacum" (Bazel, 1622). Uit de nalatenschap van zijn vader gaf hij uit: „Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum" (1639) en „Concordantiae bibliorum hebraicorum" (Bazel, 1632; opnieuw bewerkt door *von Bär*, 12 dln., Berlijn, 1862—1863). Hij overleed den 16den Augustus 1664.

Buxus behoort tot de familie Buxacea en vormt boomen, maar ook struiken, met afwisselend geplaatste, meestal leerachtige bladeren, waartusschen okselstandige bloemorganen, die eenslachtig en veeltijds eenhuizig zijn. De 4—30 meeldraden zijn op den kelk ingeplant. De vrucht is besachtig. De Buxus groeit op alle vochthondende gronden. In de boomkweekerijen van Aalsmeer en Boskoop worden honderdduizenden exemplaren jaarlijks gekweekt. De vermeerdering kan geschieden door afleggers, maar dit is weinig in gebruik; door scheuren, hetgeen vooral voor de laag groeiende sonters in toepassing wordt gebracht, en door stekken in de schaduw buiten of in de

kweekhedding eener kas, welke beide laatste methoden doorgaans aangowend worden.

De stekken worden 15—17 cm. lang gesneden, waarvan 6—7 cm. van zijscheuten en bladeren ontdaan worden, om dit kale gedeelte in zanderigen grond te plaatsen. Deze stekken hebben langen tijd noodig om wortels te vormen. Zijn ze in kassen gevormd, dan laat men de jonge planten in een kouden bak overwinteren. Bij den verderen opkweek komt het vooral aan op: 1e de planten geen zaad te doen schieten, omdat dan de groei geheel stilstaat, waarom zo slechts om de 3 à 4 jaar worden verplant; 2e de planten intensief donker gekleurd te krijgen, waarvoor stikstofrijk voedsel wordt toegevoegd on de grond voor het uitdrogen beschut.

Van de Buxus wordt in de tuinen een ruim gebruik gemaakt, vooral in z.g. figuurtuinen, waar de plant dient voor het beplanten van randen. Ook wordt zij veel in bepaalde vormen gekweekt, door ze jaarlijks zorgvuldig te knippen en de takken aan figuren van ijzerdraad te binden. De voornaamste soorten zijn: Buxus sempervirens minima of z.g. „voetpalm", Buxus Sempervirens, Buxus Sempervirens arg variegata, Buxus Sempervirens aur var., Buxus Balearica, Buxus Fortunei, Buxus Sempervirens Handworthii, Buxus Sempervirens pendula, Buxus Sempervirens piramidalis var., Buxus macrophylla elegans.

Buys, *Jacob* of *Giacomo*, was een Nederlandsch componist en in 1540 organist in de St. Marcuskerk te Venetië. Hij heeft onderscheiden muziekstukken uitgegeven, zooals: „Ricercate da cantare e sonare d'organo ed altri stromenti" (1547 en 1549), „Delle canzone Francesi" (1550), „Motetti e madrigali" (1580), enz.

Buys, *Gerard*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Nijmegen in 1541, studeerde te Keulen en werd kanunnik in de hoofdkerk te Xanten. Hij schreef een „Catechismus", benevens een paar Latijnsche werken.

Buys, *Pieter*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Nijmegen in 1540, studeerde te Keulen, voegde zich bij de Orde der Jezuïeten, verwierf de doctorale waardigheid te Weenen en verklaarde de H. Schrift aan de hoogeschool aldaar. Hij schreef: „Opus catecheticum etc. (1596, 6 dln.) en overleed den 12den April 1587.

Buys, *Jan* of *Johannes*, een broeder der beide voorgaanden, werd geboren te Nijmegen in 1547, voegde zich bij de Jezuïeten, studeerde te Rome en was gedurende 20 jaar leeraar in de godgeleerdheid te Mainz, waar hij den 30sten Mei 1611 overleed. Hij heeft een lange reeks Latijnsche werken geschreven, van welke wij noemen: „De persona Christi advorsus ubiquetarios" (1583) en „Disputatio theologica de baptismi necessitate" (1589). Ook heeft hij een groot aantal werken van anderen uitgegeven en vele vertalingen geleverd.

Buys, *Paulus*. Zie *Buis*.

Buys, *Willem*, geboren in 1661 en van 1693 tot 1696 pensionaris van Amsterdam, was in 1704 werkzaam met andere afgevaardigden der Algemeene Staten, om met Friesland en Groningen tot een schikking te komen omtrent de bevordering van prins *Jan Willem Friso* bij het leger, daarna met *Adriaan van der Goes* en *Bruno van der Dussen*, om oneenigheden in Gelderland uit den weg te ruimen, terwijl hij in 1705 naar Engeland gezonden werd, om de eensgezindheid tusschen dat rijk en de Nederlanden te bevorderen. Ook nam hij deel aan de voorbereiding van den Vrede van Utrecht. Later ging hij weder naar Engeland, waar hij de geheime onderhandelingen van koningin *Anna* met Frankrijk ontdekte. Nadat hij, in 1712 teruggeroepen, met *Bruno van der Dussen* de vredesonderhandelingen te Utrecht bestuurd had, vertrok hij met *Sicco van Goslinga* in 1714 als buitengewoon gezant naar Frankrijk. Zijn pogingen, om vanwege de Staten van Holland te verhinderen, dat aan *Willem Karel Hendrik Friso*, erfstadhonder van Friesland, het stadhonderschap van Gelderland werd opgedragen, hadden geen gelukkigen uitslag (1722), en zijn handelingen aan het Hof van Denemarken, om er eenige gerezen geschillen door minnelijke schikking uit den weg te ruimen, bleven eveneens vruchteloos. In 1726 werd hij benoemd tot eerste secretaris der Staten van Holland en in 1746, tijdens de ongesteldheid van den raadpensionaris *Anthony van der Heim*, werd diens gewichtige betrekking door hem waargenomen. Hij overleed den 10den Februari 1749. Zijn zoon *Abraham* was van 1726 tot 1733 pensionaris van Rotterdam, van 1737 tot 1770 secretaris der Generaliteitsrekenkamer en overleed in laatstgenoemd jaar.

Buys, *Egbert*, hofraad van de koningen van Pruisen en van Polen, woonde te Amsterdam in het midden der 18de eeuw en overleed aldaar den 13den Februari 1769. Hij schreef onder anderen: „De Algemeene Spectator, zijnde 30 Vertogen, enz." (1749), „Historie van het Huis van Brunswijk" en „Nieuw en volkomen woordenboek van kunsten en wetenschappen" (1769—1778, 10 dln. met platen).

Buys, *Gerrit*, een Nederlandsch landbouwkundige, werd geboren den 28sten Augustus 1747, was landbouwer te Vogelenzang, zag zijn geschriften over de cultuur van onderscheiden gewassen meermalen bekroond door de Maatschappij tot bevordering van den Landbouw, en overleed den 18den April 1836.

Buys, *Johannes*, een Nederlandsch natuurkundige, werd geboren den 24sten Juni 1764, werd in de wis- en natuurkunde onderwezen door *Benjamin Bosma*, zag zich geplaatst als mede-onderwijzer aan diens instituut, werd makelaar, maar bleef zich steeds toeleggen op de natuur- en sterrenkunde. Hij was met *Coenraad Wertz* de hervormer der stads-armenscholen te Amsterdam en geruimen tijd hoofdbestuurder der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, welke in 1798 zijn „Natuurkundig Schoolboek" met den dubbelen gouden eerepenning bekroonde. Later ontving hij van haar de zilveren medaille voor zijn „Betoog omtrent het horoscooptrekken en planeetlezen", terwijl ook de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem en de Vaderlandsche Letteroefeningen verhandelingen van hem uitgaven. Hij was voorts lector in de natuurkunde bij de maatschappij Felix Meritis, lid van de plaatselijke schoolcommissie, van het Utrechtsch Genootschap, van de Eerste Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, waar

hij in 1834 het algemeen voorzitterschap bekleedde, ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, enz., en overleed op zijn buitenverblijf, het Huis ten Bosch bij Maarssen, den 23sten Augustus 1838.

Buys, *Johan Theodoor*, een Nederlandsch rechtsgeleerde en staathuishoudkundige, werd geboren te Amsterdam, den 26sten Januari 1828. Na in de rechten gepromoveerd te zijn, zag hij zich in 1862 benoemd tot hoogleeraar in de staatswetenschap aan het Athenaeum van zijn geboortestad en vertrok vervolgens als hoogleeraar in de rechten naar de academie te Leiden. In 1865 werd hij lid der redactie van „De Gids", waarin hij belangrijke opstellen plaatste over de staatkundige vraagstukken van den dag. Ook werden de „Wetenschappelijke Bladen" van 1862 tot 1864 onder zijn toezicht uitgegeven. Van zijn overige werken noemen wij: „De Nederlandsche Staatsschuld sedert 1814. Vier voorlezingen" (1857), „Het wezen van den constitutioneelen regeeringsvorm" (1862), „Het moderne staatsbegrip" (1864), „Het recht van de Tweede Kamer en een woord aan de kiezers" (1866), „De zelfstandigheid van het staatsrecht" (1876), „De Grondwet. Toelichting en kritiek" (1883—1888, 3 dln.). Na zijn dood verschenen van hem: Studiën over staatkunde en staatsrecht" (Uitgegeven onder toezicht van Mr. *W. H. de Beaufort* en Mr. *A. R. Arntzenius*, 1894—1895, 2 dln.). Hij overleed den 14den Mei 1893.

Buys, *Marius*, een Nederlandsch predikant, werd geboren in het jaar 1838. Vooral heeft hij zich bekend gemaakt door zijn werkzaamheid in Nederlandsch Oost-Indië en zijn geschriften over dit land. In de Haarlemsche Courant van 1878—1882 verscheen een uitgebreide reeks „Brieven van Sumatra's Westkust", waarvan de oud-minister *E. de Waal* getuigde: „Een verzameling zou onze Indische literatuur wezenlijk verrijken". Een gevolg van den aandrang, ook door anderen op den schrijver uitgeoefend, was dat in 1886 *Buys* zich als schrijver der brieven noemde en ze, zooveel mogelijk herzien, verzameld uitgaf onder den bescheiden titel „Twee jaren op Sumatra's Westkust". Menige bladzijde van dit werk staat uit een letterkundig oogpunt hoog. Van zijn lateren arbeid noemen wij: „Izak Busmond", een schets uit het Ambonsche Christenleven (Indische Gids 1889), „Depok" (id. 1890), „In het hart der Preanger" (Leiden, 1890), „Twee maanden op Borneo's Westkust" (id. 1892), „Batavia, Buitenzorg en de Preanger. Gids voor bezoekers en toeristen" (Batavia, 1891).

In het laatst van 1890 keerde *Buys* voor goed naar het vaderland terug; hij is daarna voor zoover zijn gezondheid dat toeliet, medewerker gebleven van het Bataviaasch Nieuwsblad, en bleef aldus nog steeds in betrekking tot ons Indië, dat hij gedurende zijn verblijf aldaar had leeren waardeeren en liefhebben. Hij overleed te 's Gravenhage, den 4den Juni 1906.

Buys Ballot, *Christophorus Henricus Didericus*, een Nederlandsch meteoroloog, werd geboren te Kloetinge (Zuid-Beveland), den 10den October 1817, en bezocht van 1830 tot 1835 het gymnasium te Zalt-Bommel. In 1835 werd hij student te Utrecht en oefende er zich aanvankelijk onder de leiding der hoogleeraren *van Heusde* en *Schröder* in de Oude letteren, doch ging in 1838 over tot de wis- en natuurkundige faculteit, waarna hij zich in 1840 onder de hoogleeraren *Mulder* en *van Rees* vooral toelegde op de schei- en natuurkunde. Nadat hij in 1844 den doctorsgraad verworven had, zag hij zich reeds het volgende jaar benoemd tot lector in de geologie en mineralogie te Utrecht, maakte een begin met zijn nasporingen omtrent de meteorologische perioden, afhankelijk van zon en maan, waarvan de uitkomsten zijn neergelegd in zijn „Changements périodiques, dépendants du soleil et de la lune, déduits des observations Neerlandaises 1729—1845", en gaf in 1846 lessen over theoretische scheikunde, welke later werden uitgegeven onder den titel: „Schets eener physiologie van het onbewerktuigde rijk der natuur" (1849) en een oorspronkelijk en voortreffelijk werk vormen. Nadat hij in 1846 een uitgebreid „Repertorium corporum chemicorum" voltooid had, werd hij in 1847 benoemd tot hoogleeraar in de wiskunde aan de academie te Utrecht, aanvaardde zijn betrekking den 16den November van dat jaar, met de redevoering: „Het karakter der rede, uitgedrukt in de wiskunde", en schreef voor zijn lessen: „Gronden en beginselen der meetkunde" (3de omgewerkte uitgave", 1858) en „Gronden eener plaatsbepaling op den aard- en hemelbol" (1848).

Inmiddels gevoelde hij zich meer en meer aangetrokken door de meteorologische wetenschap, zoodat hij zelfs een jaarlijksch verslag leverde van haren toestand in de „Fortschritte der physikalischen Gesellschaft" te Berlijn (1853—1856). Hij bewerkte voorts de meteorologische waarnemingen te Breda door *W. Wenckebach*, in opdracht van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en was als rector magnificus feestredenaar hij het halve eeuwfeest der herstelling van Utrechts hoogeschool (1863). In 1854 werd hij benoemd tot hoofddirecteur van het Nederlandsch Meteorologisch Instituut te Utrecht, en gaf als zoodanig de jaarboeken dier inrichting (1848—1888) uit. Hij verwierf een Europeeschen naam door de uitgave van zijn „Regelen voor te wachten weersveranderingen in Nederland, in verband met de dagelijksche telegrafische seinen" (1860), een werk, dat ook in het Duitsch is vertaald, en waarin hij de „Wet van Buys-Ballot" voor het eerst heeft gepubliceerd. In 1870 werd hij tevens hoogleeraar in de proefondervindelijke natuurkunde, legde dit ambt in 1887, toen hij den hij de wet voorgeschreven leeftijd bereikt had, neder en overleed den 3den Februari 1890 te Utrecht. Van zijn hand verschenen nog: „De invoering en verklaring van den aéroklinoscoop" (1868), „Suggestions on a uniform system of meteorological observations" (1872), „Sequel on the suggestions" (1873), „Observations météorologiques faites aux stations internationales de la Belgique et des Pays-Bas. 1877—1880. (1877—1884, 4 vol.), „Verdeeling der warmte over de aarde" (uitgegeven door de Kon. Akad. v. W. 1888), „Verslagen omtrent de werkzaamheden van het Kon. Ned. Meteor. Instituut" (1860—1889). Voorts werden verschillende wetenschappelijke bijdragen en verhandelingen van hem opgenomen in de Algemeene Kunst- en Letterh., Pogg. Annalen, Aant. Prov. Utr. Gen.,

Fortschritte der Physik, Versl. en Meded. Kon. Acad. v. Wetens., Comptes Rendus, Arch. Neerl., Meteorologisch Zeitschr. en andere periodieken. *Buys Ballot* was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, commandeur van de Portugeesche orde St. Jacques de l'Epée en van de Oostenrijksche Franz Josephsorde, voorts ridder van de tweede klasse van de Pruisische Kroonorde, en lid van een zeer groot aantal binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen.

Buys Ballot, Wet van, ook wel Barische wet genoemd, is de door *Buys Ballot* (zie aldaar) het eerst geformuleerde wet, volgens welke de locht van de plaatsen met hoogen barometerstand stroomt naar plaatsen met lagen stand en daarbij een afwijking ondergaat tengevolge van de draaiïng der aarde. Deze afwijking geschiedt op het noordelijk halfrond naar rechts, op het zuidelijk halfrond naar links voor iemand, die in de richting van den wind is geplaatst. Hoewel deze wet ook reeds gevonden was door de Amerikaansche weerkundigen *Coffin* en *Ferrel*, verkreeg zij eerst door onzen landgenoot groote beteekenis in de meteorologie, omdat hij haar praktisch toepaste tot het vooruitbepalen der windrichting. Zie verder *Wind*.

Buysen, *Anthony*, een Nederlandsch geneeskundige, werd geboren te Breda in het begin der 16de eeuw, werd in 1550 stadsgeneesheer te Antwerpen en heeft een „Commentarius in Galenum de ioaequali temperie" (1845) uitgegeven.

Buyskes, *Pieter Luitjeszoon*, een burger van Eokhoizen, behoorde tot hen, die in 1570 met *Diederik van Sonoy* in onderhandeling traden, om genoemde stad aan de macht van *Alva* te ontrukken. Hierin slaagde hij echter eerst in 1572, toen hij uit eigen beurs de bezoldiging der noodige manschappen betaalde, totdat de Watergeuzen Enkhuizeo kwamen bezetten. Daarna werd hij er benoemd tot burgemeester en in 1587 door prins *Maurits* aangesteld tot admiraal van het Vlie, in welke betrekking hij nitmuntende diensten bewees. Hij overleed in 1606.

Buyskes, *Gerrit*, geboren te Enkhnizen in 1765, werd benoemd tot sehout en dijkgraaf van Tessel en tot baljuw van Eierland en bekleedde die betrekking op zoo verdienstelijke wijze, dat men hem in 1787, in weerwil van zijn patriotische gezindheid, daarin handhaafde. De ingezetenen behoorden echter meestal tot de andere partij, en *Buyskes* achtte het raadzaam, zich van het eiland te verwijderen. Gelast om zich weder daarheen te begeven, vond hij er de bevolking tegen hem in opstand, zoodat hij zijn post moest neerleggen. Hij begaf zich nn naar Amsterdam en werd in 1795 lid van de Nationale Vergadering en van het Comité van Algemeen Welzijn.

Buyskes, Arnold Adriaan, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Enkhuizen, den 21sten Januari 1771, en trad als adelborst in den zeedienst. In 1788 was hij luitenant, en in 1796 zag hij zich als kapitein belast met de taak, om nieowe kaarten van de zeegaten en havens der Repnbliek te vervaardigen. In 1799 voerde hij als kapitein-luitenant het bevel over de Bataafsche vloot in de Zuiderzee, maar moest zich weldra onderwerpen aan den Franschen schout-bij-nacht *Castaignier*. In 1802 vertrok hij met „de Eendracht" van 44 stukken naar Oost-Indië en werd hij zijn terugkeer kolonel en kapitein ter zee en adjudant-generaal van den admiraal *Verhuell*. In 1807 bevorderd tot schout-bij-nacht, zag hij zich met *Willem Otto van Blois van Treslong* geplaatst als aide-de-camp bij den koning van Holland, en vertrok in dat jaar naar Oost-Indië, om er het bewind te aanvaarden, indien de gouverneur-generaal *Daendels* niet was aangekomen. Daar werd hij belast met het opperbevel over de vloot, hield er zich geruimen tijd bezig met den aanhouw van kleine vaartuigen, om den handel tegen zeeroovers te beschermen, en werd er in 1808 door *Daendels* vereerd met den titel van lnitenant-gouverneur-generaal. Hij deed er veel voor de defensie van Java, doch een meeningsverschil met den gouverneor-generaal bracht hem tot het besluit, in 1809 op een kleinen kolonialen schoener naar het vaderland terug te keeren. Den 10den Februari 1810 werd hij op den Atlantischen Oceaan aangetast door een Engelsche oorlogsbrik, zoodat hij, na het ontvangen van zware wonden, genoodzaakt was, de vlag te strijken. In 1811 uitgewisseld en door *Napoleon I* tot baron de l'empire verheven, werd hij na den val van het Keizerrijk door koning *Willem I* der Nederlanden benoemd tot één der 3 commissarissen-generaal, die de Oost-Indische bezittingen van het Britsch Bestuur moesten overnemen. In 1817 dempte hij een gevaarlijken opstand op de Molokken, werd met het commandeurskruis der Militaire Willemsorde versierd en keerde in 1819 met het linieschip „de Admiraal Evertsen" naar Nederland terug. Deze bodem werd gednrende de reis zoo lek, dat hij met een Amerikaansche brik, „Isle de France", en eindelijk met den Britschen koopvaarder „the Cadmus" het vaderland bereikte. Hij was vervolgens in onderscheidene commissiën werkzaam, werd ridder in de orde van den Nederlandschen Leeow en lid van het Provinciaal Utrechtsch genootschap, en overleed op zijn buitenverblijf Valkenbosch onder Loosduinen, den 23sten Januari 1838.

Buyskes, Pieter, een Nederlandsch rechtsgeleerde, was een zoon van den voorgaande en werd geboren in den Helder, den 31sten October 1794. Gereed om zich naar de academie te begeven, zag hij zich tot „garde d'honneur" geprest, doch zijn vader wist die benoeming te veranderen in een aanstelling tot aspirant der Marine, waarna de zoon zijn tijd te Parijs kon doorbrengen. Hier was hij getnige van den lntocht der Verbonden Mogendheden en liet zich kort daarna inschrijven als student te Leiden. Nadat hij met de Leidsche jagers was nitgetrokken, zette hij zijn studie voort, promoveerde in de rechten en vestigde zich eerst te 's-Gravenhage en toen te Haarlem als advocaat. In 1826 werd hij rechter, in 1827 officier van Justitie bij de rechtbank te Alkmaar, was er lid van den stedelijken raad en werd in 1832 overgeplaatst als officier van Justitie naar Leiden. In 1842 werd hij er voorzitter der arrondissementsrechtbank, in 1844 raadsheer in het Hof van Znid-Holland en 5 jaren later vice-president van dat lichaam, terwijl hij tevens lid was van den gemeenteraad te 's Gravenhage. Hij overleed den 24sten De

cember 1863. *Buyskes* was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw en lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Buysse, *Cyriel*, bekend Vlaamsch prozäistromanschrijver, volle neef van de gezusters *Loveling* (zie aldaar), werd in 1859 te Nevele (Oost-Vlaanderen) geboren. Zijn ouders hadden in deze plaats een groote fabriek, en hier vond hij gelegenheid, het volksleven te leeren kennen en de gegevens te verzamelen voor sommige der beste zijner latere werken. Gedurende eenigen tijd was hij deelgenoot in de zaak en bracht daarvoor o.a. ook twee jaren in Amerika door. Na het succes zijner eerste werken echter, wijdde hij zich geheel aan de letterkunde. Groot kunstenaar toonde hij zich in brutaal-realistische beschrijvingen van het leven der Vlaamsche boeren en arbeiders o.a. in „Recht van den Sterkste". Zijn romans uit hooger kringen zijn veel zwakker. *Cyriel Buysse* vertoeft gedurende de wintermaanden te 's Gravenhage, gedurende den zomer te Assenede, bij Gent. Nederland maakte voor het eerst kennis met zijn arbeid door den „Nieuwe Gids", waarin o.a. zijn bekende schets „De biezenstekker" verscheen. Vele zijner latere werken werden gepubliceerd in „de Gids" en „Nederland". Tot zijn voornaamste werken worden gerekend, behalve de reeds genoemde: „'n Leeuw van Vlaanderen", „Mea Culpa", „Op 't Blauwhuis", „Schoppenboer", „Sursum Corda", „Te Lande", „Wroeging" en „uit Vlaanderen".

Buytendijck, *Gosuinus van*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren in 1585, studeerde te Leiden en was achtereenvolgens predikant te 's Gravenmoer, Dirksland, Goedereede en Dordrecht. Hij was een rechtzinnig man en een hevig tegenstander der Remonstranten; voorts wordt van hem verhaald, dat hij den voortvluchtigen leeraar van Baardwijk, *Samuel Prince*, door verraad overgeleverd en hiervoor de daarop gestelde som van 500 gulden genoten heeft. Zelfs voegt men er bij, dat zijn echtgenoot, een dochter van *Otto Tonsor*, uit droefheid over die handelwijze overleden is. Hij schreef o.a.: „Harmoniën van het lijden Jesu Christi, enz." (1635), „Wonderlijcke verborgenheden der Jesuyten" (1639), enz., en overleed den 4den Juli 1661.

Buytendijck, Gosuinus van, een kleinzoon van den voorgaande, studeerde te Leiden en werd beroepen te Schore en Vlake, doch de classis van Goes onthield hieraan haar goedkeuring, omdat *Buytendyck* op Zondag in een daarheen varend schip had kaart gespeeld. Hij werd er echter bevestigd in 1702, doch nadat hij in 1705 nogmaals beschuldigd was, werd hij in 1711 wegens zijn gedrag en zijn gevoelens afgezet. Hij hield namelijk staande, dat het licht der ware wijsbegeerte hetzelfde gezag had als dat der Goddelijke openbaring, dat het een waar Christen, als doordrongen van den heiligen geest, onmogelijk was te liegen of te zondigen, en dat het berouw over de zonden, als grondslag der bekeering, een Farizeesche dwaling was en dat men dien in het geloof moest zoeken. Hij erkende die gevoelens voor den Coetus als de zijne en werd voor een volgeling van *van Hattem* gehouden, hoewel hij van dezen toen nog aanmerkelijk verschilde. Kort daarna kwam hij in aanraking met een van diens geestverwanten, met *Marinus Adriaansz. Booms*, en beide mannen vestigden zich toen te Breda, om vandaar hun denkbeelden in de Hervormde Kerk te verspreiden. De pogingen der Zuid-Hollandsche Synode, om hen uit Breda te verdrijven, waren aanvankelijk vruchteloos; eerst in 1726 ontving *Buytendijck* van het stedelijk bestuur de aanzegging, zich binnen twee maanden naar elders te begeven, terwijl men den hoog bejaarden *Booms* met rust liet. *Buytendijck* begaf zich nu eerst naar Utrecht en toen naar Amsterdam, waar hem eveneens in 1728 en 1729 de inwoning ontzegd werd. Zijn verdere lotgevallen zijn onbekend.

Buytewech was een Hollandsch figuurschilder en etser, geboren omstreeks 1590 te Rotterdam, daarna te Haarlem werkzaam, sinds 1625 wederom te Rotterdam, waar hij in Mei 1630 overleed. Hij schilderde „gezelschapjes" en andere figuurstukken in den trant van *Dirk Hals* (zie aldaar), bovendien landschappen en enkele allegorieën. Misschien was hij een leerling van *Hendrik Sorgh* te Rotterdam. Zijn schilderijen, die vaak met die van *Dirk Hals* en *Esaias van de Velde* verwisseld worden, zijn zeer zeldzaam. Hier te lande bezit het Rijksmuseum te Amsterdam een stukje van zijn hand (?), terwijl in het Museum Boymans te Rotterdam eenige van zijn geestige teekeningen worden bewaard.

Buzancy, een klein plaatsje in het Fransche departement der Ardennen, in het arrondissement Vanziers, is merkwaardig wegens het gevecht, dat er den 27sten Augustus 1870 geleverd werd tusschen de Saksische ruiterij en de Fransche cavalerie, die overwonnen werd. Tevens staat er een standbeeld van generaal *Chanzy*.

Buzau, *Buzeu* of *Boezau* is de hoofdplaats van een evenzoo genoemden kreits in Roemenië. Zij ligt aan de rivier Buzau en is een station van den staatsspoorweg Roman—Verciorova, is de zetel van een bisschop en een rechtbank, heeft 6 kerken, een seminarium en een gymnasium en telt (1899) 21561 inwoners.

Buzot, *François Leonard Nicolas*, een van de hoofden der Gironde gedurende de Fransche Revolutie, werd geboren te Evreux, den 1sten Maart 1760. Bij het uitbarsten der Omwenteling was hij advokaat en werd in 1789 tot afgevaardigde gekozen. In 1792 werd hij lid van de Nationale Conventie. Als ijverig Girondijn trad hij op tegen het Schrikbewind. Hij werd den 8sten Juli 1793 veroordeeld, vluchtte naar het zuiden van Frankrijk en werd daar de ziel van den opstand. Men vermoedt, dat hij zich zelf om het leven heeft gebracht. Den 7den Juli 1794 vond men bij St. Emilion zijn lichaam en dat van *Péthion*. *Buzot* is ook nog bekend door zijn verhouding tot madame *Roland*, die, in Mei 1793 gevangen genomen, van de gevangenis uit hartstochtelijke brieven aan hem schreef. Zijn „Mémoires sur la révolution francaise" zijn uitgegeven door *Dauban* (Parijs, 1866).

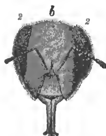
Bwool, of *Boeol* is een rijkje in het N. W. deel van het noordelijke schiereiland van Celebes, behoorende tot de residentie Menado. In het Z. grenst het aan Gorontalo, in het W. aan Tontoli, in het N. aan de zee en in het O. aan Kaidipan. Het is een bergachtig en boschrijk landschap, waarvan sommige toppen een hoogte van

1800 m. bereiken en dat in het midden door een plateau wordt ingenomen, vanwaar een aantal rivieren in N. en N. O. richting naar zee stroomen. Alleen de kuststreek is bewoond, en derhalve ook alleen hier de bodem, die zeer vruchtbaar is, voor landbouw in gebruik genomen. Men verbouwt er vooral rijst en katoen, hoewel de bevolking zich hoofdzakelijk met sago voedt, die er in overvloed groeit. Van de voortreffelijke houtsoorten, die de dichte wouden bevatten, wordt nog geen partij getrokken, daarentegen wel goud uit den bodem gehaald. Het zielental wordt op 6000 geschat, en onder hen leven vele vreemdelingen, als Gorontaleezen, Boegineezen, enz., die zich òf met het winnen van goud, òf met vischvangst en handel bezig houden. De heerschende godsdienst is de Islam. Staatkundig is Bwool in vier distrikten verdeeld, n. l. Biaro, Talaki, Tongon en Boenobagoe; het bestuur berust bij een radja, bijgestaan door mindere hoofden.

Bwool was van oudsher onderworpen aan de O. I Compagnie, die er een fort bezat en contracten met de hoofden sloot. Het laatste contract dagteekent van 1895, waarbij aan het Gouvernement de bevoegdheid werd gegeven, de bestaande belastingen tegen schadeloosstelling over te nemen, mijnbouwkundige nasporingen te doen en mijn-en landbouwconcessiën te verleenen. In 1896 werd de Lokoangrivier als grensscheiding tusschen Bwool en Tontoli aangenomen. Sedert 1893 is ter hoofdplaats Paleleh een controleur gevestigd.

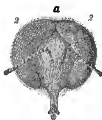
Bij of *honigbij* behoort tot de orde der vliesvleugeligen van de klasse der insekten. Het lichaam bestaat uit: kop, borststuk en achterlijf. De kop (fig. 1, 2 en 3) bevat de monddeelen, die uit boven- en onderlip zijn samengesteld en zich loodrecht op-en-neer bewegen, verder uit boven- en onderkaak, die zich ten opzichte van elkaar

Fig. 1.

Kop van een koningin. 2 facetoogen, b enkelvondige oogen.

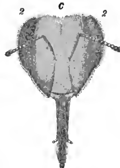
Fig. 2.

Kop van een dar. 2 facetoogen.

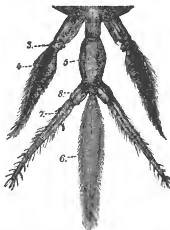
horizontaal bewegen. De onderlip (fig. 4) bestaat uit 5 slippen, waarvan de middelste sterk behaard is en tong heet; deze heeft een lepelvormig einde, waarmede het honingsap uit de bloemen opgelikt wordt, waarna het door een buis, gevormd door de deelen van den onderlip, door den mond omhoog gezogen word. Dit zuigtoestel ligt in rust onder den kop, bij gebruik wordt het vooruitgestoken. De tast-, gehoor-, reuk- en smaakzintuigen hebben hun hoofdzetel in de draadvormige sprieten, die bij de koningin en de werkbij uit 13, bij den dar uit 14 leden bestaan. Het gezichtsorgaan wordt gevormd door 2 groote onbewegelijke oogen, die elk uit c^a. 3500 zeshoekige facetten of enkelvoudige oogen bestaan; bovendien zijn er op den kop nog 3 afzonderlijke oogen. Het borststuk bestaat uit 3 met fijne haren bezette ringen, waarvan de laatste beide onbewegelijk vergroeid zijn en de voorste door den hals aan den kop verbonden is. De beide laatste ringen van het borststuk dragen ieder één paar vleugels. Bij het vliegen zijn voor- en achtervleugel verbonden door haakjes. Aan iederen ring zijn een paar pooten bevestigd, de voorste zijn het kortst, de achterste het langst. De achterpooten van de werkbij (fig. 5) zijn ingericht om stuifmeel te verzamelen; daartoe is het scheenbeen aan de buitenzijde van een groeve, het korfje genaamd, voorzien, dat met stijve haren omgeven is en waarin het stuifmeel, door

Fig. 3.

Kop van een werkbij. 2 facetoogen c enkelv. oogen.

Fig. 4.

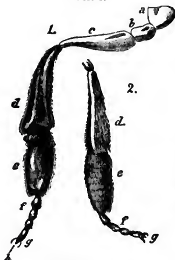

Onderste monddeelen van de bij. 3 taster van de onderkaak; 4 onderkaakschede; 5 kin; 6 tong; 7 taster van de lip; 8 neventong.

de behaarde binnenzijde van den voet, als door een borstel, uit de helmknoppen der bloemen geborsteld, met honig gemengd, tot een „pollen" gevormd, gepakt wordt. De voorpooten dienen mede voor het reinigen van de voorste lichaamsdeelen en zijn daarom aan het scheenbeen met sterke haarborstels bezet, en bovendien draagt dit beenlid aan zijn boveneinde een uitholling, waaroverheen een kamvormig uitsteeksel van het dijbeen past en tusschen welke beide deelen de sprieten kunnen worden doorgehaald om van stof en aanhangende vloeistof bevrijd te worden. Het achterlijf van de bij bestaat uit 6 plaatvormige rug- en buikringen; alleen bij de werkbij (fig. 6) wordt aan de buikzijde de was tusschen de ringen uitgescheiden.

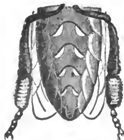
Van den mond tot de aarsopening loopt een darmkanaal, dat als het voornaamste verteringsorgaan dient (fig. 7).; men kan het in 4 deelen onderscheiden: de slokdarm, de spijs- of chylusmaag, de dunne darm en de dikke of endeldarm. De slokdarm is in het achterlijf verwijd tot een honigmaag, die dient om het verzamelde zoete bloemensap te bewaren en door samentrekken der spieren in den wand zijn inhoud in de wascellen uit te storten. De spijsmaag is door een toestel met 4 kleppen, die alleen naar binnen opengaan, van de honingmaag afgesloten. Wenscht het dier voedsel uit de honigmaag in de spijsmaag te laten overgaan, dan is het door ontspanning van eenige spieren daartoe in staat. Hierdoor wordt dus ook verklaard, hoe het mogelijk is, dat een zwerm, waarvan de afzonderlijke individuen, alvorens uit te vliegen, hun honigmaag gevuld hebben, in staat zijn, niet alleen een tijd lang in het leven te blijven, maar zelfs wasbouw te maken, zelfs wanneer ze verhinderd zijn bloemensap te vergaderen. In den dunnen darm heeft de vertering van het voedsel, het stuifmeel, plaats, en dit wordt voortgezet in den dikken darm.

Fig. 5.

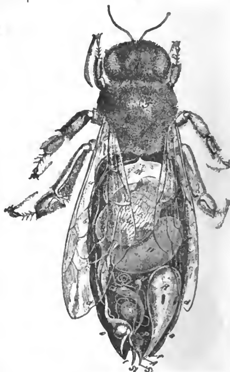
Achterpoot van de werkbij.
1 vooraanzicht met korfje. 2 Achteraanzicht met haarborstel. *a* heup, *b* dijring, *c* dij, *d* scheen, *e* voet, *f g h* tarsen.

Fig. 6.

Achterlijf van de werkbij, onderzijde; in het midden de uitgezweete wasplaatjes.

Fig. 7.

Lichaamsbouw der koningin.

die tevens als reservoir voor de onverteerbare deelen dient, welke bij gelegenheid door de aarsopening worden uitgescheiden. De uitwerpselen der bijen zijn vast; slechts bedorven honig en honigsurrogaten veroorzaken darmontsteking en dientengevolge diarrhae, die een aanstekelijke ziekte, de roer of loop tengevolge kan hebben.

Waarschijnlijk speelt hij de uitstorting van het bloemensap nit de honingmaag in de wascellen het afscheidingsprodukt der speekselklieren, die in den kop, liggen een belangrijke rol, daar dit sap in honig verandert en die klieren alleen bij de werkbij voorkomen. — De ademhaling der bij geschiedt door luchtbuizen (tracheeën), waarvan 2 paar in het borststuk en 5 paar in het achterlijf. Door middel van vliesjes in de luchtopeningen (stigmata) kan de bij bij ademhaling geluid voortbrengen. De koningin kan luider toonen maken door volkomener ontwikkeling van het achterlijf.

Het achterlijf van de koningin en de werkbij bevat een toestel tot verdediging, angel (fig. 8) genaamd, die willekeurig kan worden uitgestoken en waarbij te gelijk een kleine droppel vergif (mierenzuur) in de wonde wordt gebracht. De angel zelf bestaat uit 2 stekels, die over den rand van een gootvormig deel heenglijden. Iedere stekel bevat een aantal weerhaken, die in de wond blijven steken, zoodat een deel van de inwendige organen van de bij uitgerukt worden, wanneer zij wegvliegt, en de dood van de bij gewoonlijk het gevolg is van het toebrengen van een steek. Verwijderen van den angel, uitdrukken, zoo mogelijk uitzuigen van de wond of opbrengen van een druppel ammoniak zijn middelen om de uitwerking van een steek te verminderen. Sommige personen ondervinden geen nawerking; bij andere zwelt de omgeving van de gestoken plek sterk op.

De bijen behooren tot de dieren met een wisselende bloedtemperatuur. Bij het zwermen en verontrusten van een bijenvolk stijgt zij en daalt in den winter tamelijk laag, zoodat zij in het innerlijke van een klomp bijen 20-22,5° C, aan den buitenkant daarvan 7,5-12,5° C is; in den zomer stijgt ze soms hoogor dan de temperatuur van de omringende lucht en hangt samen met het ademhalings-, resp. verhrandingsproces.

In een bijenstaat of -volk komen voor: een koningin, een aantal mannelijke dieren, darren geheeten, en een zeer groot aantal onvolkomen ontwikkelde vrouwelijke dieren, werkbijen of arbeidsters genoemd. De koningin (fig. 9) is de eenige, die voor de instandhouding van de soort zorgt; zij kan in het geheel een millioen eieren leggen in de beide eerste jaren, in den zomer 3000 per dag, waaruit werkbijen en darren ontstaan. Zij is de grootste van het geheele volk, heeft een lang achterlijf, zeer groote pooten en vleugels, die het achterlijf nauwelijks ter halverlengte bedekken. Vóór de bevruchting is het achterlijf slank, daarna opgezwollen. Zij ontstaat uit hetzelfde ei, waaruit ook een werkbij of dar kan ontstaan; wanneer de werkbijen voornemens zijn een koningin te kweeken, bouwen ze een koninginnecel of -stoel op (fig. 10), die oikelvormig is en met de opening naar onderen aan den rand van den raat komt. Tegen den bovenkant wordt door de koningin een ei gelegd, waaruit na 3 dagen een wormvormige larve voortkomt, die door de werkbijen 5 dagen lang volop met speciale voedselbrei gevoederd wordt, daarna wordt de cel gesloten, na nog met voedselbrei voorzien te zijn. Op den 9den dag spint de larve kop en borststuk in, het achterlijf blijft vrij en kan zich dus ongestoord ontwikkelen. Op den 16den of 17den dag is de geheele ontwikkeling geeindigd en bijt de volwassen koningin het deksel hijna rondom door. Is het volk moerloos, dan kan zo ongehinderd uit haar cel kruipen, anders moet ze wachten tot de

Fig. 8.

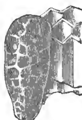
Angel.

Fig. 9.

Koningin.

Fig. 10.

Koninginnecel.

oude koningin met een deel van het volk de woning verlaten heeft, gaat zwermen en een nieuwen staat vormt. Veelal zijn er meerdere koninginnen tegelijk op het uitkomen; de eerst uitkomende laat haar „Tunt-tuut-tunt" hooren, dat door de andere rijpe koninginnen met „kwa-kwa-kwa" beantwoord wordt. In veel gevallen gaat de eerst uitgekomen koningin de overige koninginnecellen terzijde openscheuren, waarna de werkbijen er de koningin uithalen. Het komt echter ook voor, dat twee of meer koninginnen in één staat naast elkaar leven. — De jonge koningin gaat gewoonlijk 4 à 5 dagen, steeds grooter wordende tochten buiten de woning maken, tot ze na den 5den dag ter paring uitvliegt. De paring heeft plaats in de lucht door één dar, waarvan de geslachtsdeelen voor een deel in die der koningin achterblijven. Het sperma wordt in den zaadzak verzameld, en bij het leggen van een ei wordt een weinig daarvan over het ei uitgestort, waarna de spermata erin dringen en het bevruchten. Een onbevruchte koningin kan wel eieren leggen, maar daaruit komen slechts darren. Uit een ei, gelegd in een werkbijcel en waaruit in gewone omstandigheden een werkbij zou voortkomen, kan door vergrooting van de cel en sterke voeding van de daaruit komende larve een koningin entstaan.

De *werkbij* (fig. 11) komt in overwegend groot aantal in den staat voor; hoe grooter het aantal werkbijen in den bloeitijd der planten is, des te grooter is de honigopbrengst, daarom moet de bijenteler tijdig zorgen voor rijkelijk broed van werkbijen.

Nadat het ei in de zeshoekige cel (fig. 12) gelegd is, heeft de werkbij 21 à 22 dagen noodig tot volkomen ontwikkeling. Twee dagen daarna helpt ze bij het voeden van broed en na 8 dagen spelen de jonge bijen voor. d. w. z. vliegen op een zonnigen dag in de middaguren voor het vlieggat der woning op en neer; na nogmaals 8 dagen gaan ze op dracht uit. Het zijn uitsluitend werkbijen, die onophondelijk bezig zijn met den wasbouw, de voeding en verpleging van het broed, de opzameling van den honig, het bijeenbrengen van het stuifmeel, water, zouthoudende stoffen, voor was (propolis) en het reinigen van de woning. De werkbij wordt in den zomer 6 à 8 weken, van den herfst tot het voorjaar 7 à 8 maanden oud.

Fig. 11.

Werkbijen.

Fig. 12.

Werkbijcellen.

De *darren* (fig. 13 en 14) zijn veel grooter dan de werkbijen, komen van April tot Augustus in een bijenvolk voor en hebben alleen tot taak, de koningin te bevruchten. Tegen het einde van de honigdracht worden de darren van de raat verdrongen en komen in of buiten de woning van honger om. Daar de darren niets bijdragen tot vermeerdering van de honigopbrengst, moet de bijenteler het vormen van darrenbroed beperken.

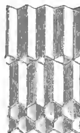
Fig. 13.

Darren.

Fig. 14.

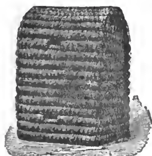
Darrencellen.

Van de bijen bestaan eenige rassen, waarvan het Duitsche, het Kaukasische, het Cyprische en het Karintische ras het meest bekend zijn.

Bijenwoningen. De natuurvolken vergaderen honig in holle boomen en toevallige holten in gesteenten; de meest primitieve bijenwoning is dan ook een hol stamstuk; bij grooter ontwikkeling van de bijenteelt treft men opzettelijk vervaardigde bijenkorven aan van stroo of bent van verschillenden vorm, veelal rond met platten, koepelvormigen of kegelvormigen kop. Ze worden van uitgeschud stroo met spaansche brieten scheenen of braambessenspleuten gebonden en van binnen van spijlen voorzien, die evenwijdig met den voorkant loopen, waarin één of meer vlieggaten aangebracht zijn. Te groote korven zijn onhandelbaar en in den winter onvoordeelig, omdat de bijen ze niet warm genoeg kunnen houden endusmeer voedsel moeten gebruiken dan in een kleineren korf. Blijken ze te klein, dan kan de inhoud vergroot worden door er een strooring met krammen onder te bevestigen. Aangezien de bijen in een strookorf wel uitstekend overwinteren, maar deze woning slechts onvoldoende geinspecteerd kan worden, en men er niet of hoogst moeilijk een deel van den verzamelden honig kan uitnemen zonder de bijen zeer sterk te verontrusten, is men er toe gekomen, de bijen hun wasbouw te laten opbouwen in raampjes, die men ieder afzonderlijk kan wegnemen. Waarschijnlijk hebben de Grieken en Romeinen den *mobielbouw* (zoo genaamd in tegenstelling met den *stabielbouw* in vaste korven) gekend. In Duitschland geldt de geestelijke Dr. *Dzierzon* als uitvinder van de eerste mobielwoning. De raampjes moeten steeds onderling en van den zij- en bovenkant van de woning niet minder dan 6 en niet meer dan 7 mm. verwijderd zijn, omdat bij grooter afstand de ruimte er tusschen volgebouwd en bij kleiner afstand de raampjes aan den zijwand vastgehecht worden. Een eenvoudige mobielwoning is de Gravenhortster korf (fig. 15a en b), welke 12 of 16 langwerpige, van boven ronde raampjes bevat en van stroo vervaardigd is. *Knack's* volksbijenwoning is van onder van stroo, van boven van hout en bevat 2 lagen raampjes boven elkaar; de bovenste verdieping kan van de onderste gescheiden worden door een koninginnepoort (fig. 16), bestaande uit een zinken of papier-maché plaat met langwerpige openingen, waardoor de werkbij wèl, maar de koningin niet heen kan, zoodat de cellen in de bovenverdieping niet met eieren bezet kunnen worden en alleen tot berging van honig dienen.

Dergelijke twee verdiepingen treft men bij meerdere bijenwoningen van hout aan. Zelfs een gewonen strookorf kan men zulk een honigverdieping geven door de bovenste kap weg te nemen en te vervangen door een koninginnepoort en er daarna een *opzetkastje* (fig. 17) op te plaatsen. Men dwingt de bijen nu door het vlieggat van het kastje in en uit te gaan, doordien men het vlieggat in den korf sluit met een prop gras of leem. Houten bijenwoningen hebben het voordeel, dat men ze nauwkeuriger kan maken, zoodat de raampjes beter passen en loodrecht omlaag hangen, een eerste voorwaarde voor het regelmatig werken der bijen; ze zijn echter minder goed voor overwintering, tenzij ze dubbele wanden hebben of van zeer dik hout vervaardigd zijn. Tot de meest bekende bijenwoningen met mobielbouw behooren: *De Weener Vereinskast*, circa 70 × 40 × 25 cm.; zij bevat een broed- en een honigruimte, de raampjes hangen evenwijdig aan den voorkant, zoodat ze niet onafhankelijk van elkaar weggenomen kunnen worden door de deur

Fig. 15*a*.

Gravenhorster boogkorf.

Fig. 15*b*.

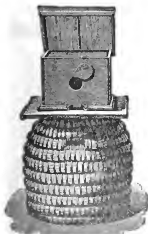
Gravenhorster boogkorf omgekeerd, om de raampjes te laten zien. Links van het ledige raampje is een scheidingsplank, welke dient, om de broedruimte te verkleinen.

Fig. 16.

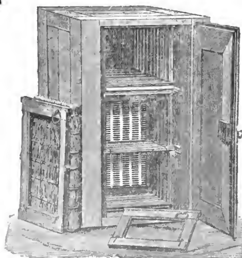
Koninginnepoort.

Fig. 17.

Strookorf met opzetkastje.

Fig. 18.

Kast van Berlepsch.

aan de achterzijde; hierdoor is het niet mogelijk, de raampjes te inspecteeren zonder de bijen zeer te verontrusten en zelfs kans te loopen de koningin te verliezen. De *Tweelingskast van Dr. Dzierzon*, in Duitschland zeer verbreid, bestaat uit twee door een dunnen wand gescheiden woningen, die door een kanaaltje verbonden kunnen worden, maar dat in gewone gevallen gesloten is.

Alleen wanneer een aflegger gemaakt zal worden, of de bijen bijeengevoegd zullen worden, wordt het geopend. Van voren en van achteren is iedere woning toegankelijk door een deur, de vlieggaten zijn tegenovergesteld, zoodat de kasten vrij opgesteld moeten worden. De *Dahtekast* bestaat gewoonlijk uit drie verdiepingen, waarvan de bovenste de honigruimte is; het vlieggat is op 21 cm. van den bodem, waar door in verband met afsluitbreid, is dubbelwandig en heeft een afdakje boven het vlieggat, waardoor regen en te felle zonneschijn in het vroege voorjaar worden afgekeerd. *Danzenbakerkast*, vervaardigd door *A. J. Rooten en Co.;* deze Amerikaansche kast is zeer handig in het gebruik; de raampjes rusten op reepjes zink, zoodat ze niet vastgewerkt kunnen worden. De bovenlat van ieder raampje heeft aan de onderzijde een scherpen rand, zoodat de bijen hun

Fig. 19.

Blätterstock van *Alberti*.

bare ventilatieopeningen een betere luchtverversching moet plaats hebben. De raampjes kunnen niet onafhankelijk van elkaar uitgenomen worden. De *Berlepschkast* (fig. 18) is door een vertikalen wand in 2 deelen verdeeld: de honigruimte, die $^1/_3$, en de broedruimte, die $^2/_3$ van de kast inneemt. Ze zijn verbonden met een „Vogelskanaal", waardoor de koninginnepoort kan vervallen. De deksel is afneembaar, zoodat de raampjes van boven uitgenomen kunnen worden; de kassen kunnen echter niet op elkaar gestapeld worden. De *Albertikast* (fig. 19) bezit raampjes, die terzijde uitgenomen kunnen worden. Ze bezitten geen afstandsstiften, maar worden op hun plaats gehouden, doordien ze van onderen op een rooster van latjes rusten, en zijdelings door wigvormig toeloopende getande blikken strookjes, die op de glasdeuren en op den voorwand zijn bevestigd.

In den laatsten tijd zijn een aantal bijenkasten in den handel gekomen, die betrekkelijk weinig van elkander verschillen en alle op het beginsel berusten, de raampjes aan te brengen loodrecht op den voorwand, waarin de vliegopening is. De bodem en deksel zijn los, op de oorspronkelijke kast kan een tweede geplaatst worden, die als honigruimte dienst doet en of gewone raampjes, of sectieraampjes bevat; de laatste zijn vierkante raampjes, die, wanneer ze door de bijen volgewerkt zijn, juist $^1/_2$ kg. honig bevatten. De meest bekende vormen zijn: De *Cowankast*, in Engeland zeer ver-

Fig. 20.

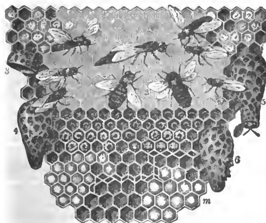
Hollandsche magazijnkast.

raat steeds midden in het raampje beginnen, ook al is er geen kunstraat aangebracht. De *Hollandsche magazijnkast* (fig. 20) Beilsvorm, 10 raampjes van 31 × 36 cm. in broed- en honigruimte, vooren achterwand dubbel, Tukkersvorm, heeft 2 hokken voor broedruimte en 1, 2 of 3 voor honigruimte, de hokken worden gevuld met 8 ramen, de honigruimte desverlangd met 24 sectieraampjes.

De *bijenraat* (fig. 21) bestaat uit wascellen, die in zuiver zeshoekige prisma's met driehoekige pyramides tot basis zijn opgebouwd. Raat, die nooit tot broeden is gebruikt, is lichtgeelwit van kleur; oudere raat is bruin door de aanwezige pophuiden in iedere cel. De raat hangt in normale gevallen loodrecht omlaag en 6 à 7 mm. van elkaar. Het binnenste van de woning is ingenomen door raat, waarin in iedere cel een ei gelegd en de daaruit komende larven worden uitgebroed; darrenbroed is in grooter cellen voorhanden; koninginnecellen hangen afzonderlijk aan den rand van de raat.

Aangezien de bijen een zeer groote hoeveelheid honig moeten verwerken, om was voortte brengen en die optebouwen tot cellen, in welken tijd ze geen bloemen kunnen bevliegen, om nektar te halen, heeft men al vroeg stukken raat in de korven gebracht, om die door de bijen vol te laten werken. Tegenwoordig wordt daarvoor gebruikt kunstraat, die uit zuivere was gegoten of gewalst wordt en bestaat uit een plaat met indrukken (fig. 22), in den vorm van den bodem der cellen, en juist zóó tegenover elkaar geplaatst, als in deze. Van deze kunstraat bevestigt men òf een naar onder toegespitst stukje, midden aan den bovenkant van het raampje, òf men bevestigt er een stuk aan, dat bijna even groot als de opening van het raampje is, laat de zij- en onderkanten daarvan echter 1 cm. vrij, daar kunstraat in de woning nitzet en vastgehecht zijnde zon krom trekken. Het bevestigen geschiedt het best met een gietlampje (fig. 23). Men kan de kunstraat ook in het bovenlatje van het raampje vastklemmen, waartoe dit in tweeën gespleten is.

Fig. 21.

Raat met broed.
1 koningin, 2 darren, de overige bijen zijn werkbijen, die zich op werkbijcellen bewegen, 3 koninginnecel in wording, 4 gesloten koninginnecel, 5 geopende dito met koningin, op het oogenblik dat zij uitkruipt, 6 verscheurde koninginnecel.

Vermeerdering der bijenvolken. Wanneer in het voorjaar een bijenvolk door overvloed van voedsel flink sterk, d. i. volkrijk is geworden, ontwaakt de neiging tot zwermen. Er worden dan door de werkbijen darrencellen opgetrokken, die evenals de andere cellen in de broedruimte door de koningin van een ei voorzien worden. Wanneer het weder gunstig blijft, bouwen ze ook koninginnecellen, die, wanneer de larve daarin een bepaalde grootte bereikt heeft, verzegeld, d. i. gesloten worden. Verzegelde koninginnecellen, voorkomen van darren, het voorliggen der bijen tusschen 11 uur v.m., het plotseling ophouden of het tenminste sterk verminderen van het op dracht vliegen, het niet in de woning gaan van thuiskomende bijen, zijn kenteekenen voor aanstaand zwermen. Is het oogenblik van zwermen gekomen, dan gaat de oude koningin met een grooter of kleiner deel van het volk den korf verlaten, om een nieuwen etaat te vormen; men ziet plotseling een menigte bijen als uit de woning vloeien en zich in een meer of minder dichten drom omhoog en in een bepaalde richting begeven. Vaak vliegen ze niet ver weg, maar concentreeren zich op één punt, n.l. dáár, waar de koningin is gaan zitten. Ze vormen dan een tros, waarvan de individuen zich met de voeten der voorpooten aan de achterpooten van de boven hen hangende vasthechten. Intusschen zijn er werkbijen als éclaireurs uitgetogen, om een ge-

Fig. 22.

Rietsche's kunstraatpers.

schikte plaats voor woning te zoeken. Is die gevonden, of is de plaats waar de zwerm hangt ongeschikt, dan gaat hij uiteen en vliegt dáárheen, waar

Fig. 23.

Gietlampje (Blitz).

de koningin hem leidt. Vóór dien tijd tracht de imker (bijenhouder) hem te „scheppen", d.w.z. door een stevigen ruk aan den tak van den boom, waaraan hij hangt, den tros te laten vallen in een ondiepen korf (keps). Wanneer de koningin zich in den keps bevindt, blijven de gevangen bijen niet alleen in den keps, maar komen de andere rondvliegende bijen zich daarbijvoegen. Als alle bijen bijeen zijn, brengt men ze in den korf of kast over. Het eerste werk der bijen is, de nieuwe woning te inspecteeren, is die naar hun zin, dan blijven zij, anders vliegen zij onder leiding der koningin weer weg; een deel der bijen reinigt de woning, een ander stopt alle reten dicht met voorwas (propolis), terwijl een ander deel uitvliegt om stuifmeel en nektar te halen, en zoo gaat de huishouding weer geregeld zijn gang, evenals in de oude woning; de werkbijen bouwen raten op uit cellen, de koningin legt eieren in de cellen, die in de broedruimte zijn, terwijl de op dracht uitgevlogen bijen de cellen der honigruimte met honig vullen tot zij vol zijn. Waarschijnlijk voegen zij iets mierenzuur aan den honig toe, zoodat zij minder dun vloeibaar en duurzamer wordt. Vervolgens wordt deze „rijpe" honig verzegeld, om zoo bewaard te worden, tot zij 's winters als voedsel dienst zal doen.

Nadat de *eerste*, *voor-* of *bromzwerm* afgevlogen is, is de moederstok eenigen tijd zonder koningin, want die in de koninginnecellen zitten zijn nog niet volwassen; weldra echter komt er een uit, nadat ze haar stem heeft doen hooren, om te vernemen, of er ook andere koninginnen in den stok zijn, die zij dan in haar cellen opzoekt en doodt, tenminste wanneer de bijen het verder zwermen hebben opgegeven; anders beschermen zij de koninginnen en trekken voor een deel met de eerstuitgekomen koningin den 7den, 9den, 11den of 13den dag als *nazwerm* uit. Soms komen er nog meer zwermen, maar dat is nadeelig voor den moederstok, daar die te volkarm wordt en vaak *moerloos*.

Behalve de bovenbeschreven natuurlijke vermeerdering der bijenvolken, kent men ook een kunstmatige, waarbij een kunstzwerm gemaakt wordt. Om hiertoe te geraken, moet de moederstok volkrijk, de geheele broedruimte volgebouwd en zoo dicht met bijen bezet, dat alle raten bedekt zijn, en ten slotte moet er ook veel verzegeld broed zijn. Men brengt nu de raat, waarop de koningin zit, benevens een honigraat en de jonge bijen van 2 of 3 broedraten in de oude woning en plaatst die op de oude plaats, de vluchtbijen vliegen haar toe, en ze heeft jonge bijen om het broed te verzorgen; de andere broed- en honigraten, met de bijen erop, benevens een raat met water gevuld, worden in een nieuwe woning gebracht, en deze op eenigen afstand van de oude geplaatst. Op nog andere wijze, bijv. door „afleggers", kan men kunstmatig vermeerderen, waarbij het volk tijdens het vliegen uiteen wordt gelegd en men de helft der broedraten met de daarop zittende bijen, maar zonder koningin, in een nieuwe kast brengt, die rondom het vlieggat gelijkt op de oude. Voordeelig is het, wanneer men er een koninginnecel met koningin in ontwikkeling aan toevoegt; de nieuwe kast wordt op de plaats van de oude gezet, de oude op eenigen afstand ervan.

De kunstmatige vermeerdering heeft het voordeel, dat men teeltkeus kan toepassen en alleen die volken vermeerdert, die door vlijt en zachtaardigheid uitmunten, dat men niet op den natuurzwerm soms dagen lang behoeft te wachten en geen kans loopt, dat hij toch verloren gaat. Rationeel toe te passen is het kunstmatig laten zwermen echter alleen bij het gebruik van mobielwoningen.

Bij overvloedige dracht broeden de bijenvolken nooit te veel bijen uit, omdat er voor het vullen der cellen met honig gebrek ontstaat aan ledige cellen, waarin de koningin een ei kan leggen; bij middelmatige dracht, of wanneer op eenige dagen van goede dracht regendagen volgen, is dit anders: er worden dan een groote massa bijen uitgebroed, die feitelijk onnoodig zijn, wanneer geen goede dracht meer volgt. De meeste sterven vóór den winter; ze maken, dat de honigopbrengst weinig of niets te beteekenen heeft. De imker heeft het in de hand, om deze abnorme broedafzetting te voorkomen, door de broedruimte te scheiden van de honigruimte door een *koninginnepoort*. Deze bestaat (fig. 16) uit een zinken of geprepareerd kartonnen plaat met sleuven van 4,3 mm. wijdte, waardoor wel de werkbijen, maar niet de koningin kan heenkruipen, zoodat zij niet de voor honig bestemde cellen met eieren beleggen kan.

Wanneer met mobielbouw geïmkerd wordt, is men in staat de door de werkbijen verzamelde honig van een goede dracht te oogsten, zonder dat zij in hun werk gestoord worden. Men neemt daartoe de raampjes met verzegelden honig, maar zonder broed, en brengt die in den honigslinger (fig. 24). Deze bestaat uit een metalen of houten cylinder, waarin een as; de daaraan bevestigde raampjes kunnen ronddraaien. Door de middelpuntvliedende kracht wordt de honig uit de vooraf door een ontzegelingsmes van de zegels bevrijde raat uitgeslingerd tegen den vatwand en vereenigt zich op den bodem. De uitgeslingerde raampjes brengt men weer in de kast ter vulling. Bij stabielbouw veroorzaakt het uitbreken van de raten een groote stoornis in de huishouding der bijen, geeft licht aanleiding tot het morsen van honig en het aanlokken van roofbijen. Heidehonig kan

tot heden niet geslingerd worden; gewoonlijk laat men de raten met heidehonig, na ze ontzegeld te hebben, uitlekken en verkrijgt zoodoende *lekhonig*, of perst haar, koud of lauwwarm gemaakt, uit en verkrijgt den minder waardevollen pershonig, die gewoonlijk door koekbakkers gebruikt wordt.

Fig. 24.

Honigslinger.

Zal de bijenteelt loonend zijn, dan dienen de bijen voortdurend honig te kunnen verzamelen; aan dezen eisch voldoen slechts enkele streken, daar het bloeien der bloemen, waarop de bijen hun voorraad verzamelen, in één enkele streek slechts zelden zóó op elkander volgt, dat zij onafgebroken een goede dracht hebben. Daarom „trekken" de imkers, die hun bestaan of tenminste een deel ervan in de bijenteelt zoeken, met hun volken. Allereerst brengen zij hun volken in het lage, moerassige land, waar wilg en paardebloem en els hun stuifmeel en nektar leveren; vervolgens trekt hij met hen naar de koolzaad- en mosterdvelden, liefst dáár, waar ook klaver zal bloeien, om vervolgens de boekweitvelden op te zoeken en eindelijk den heidehonig te bemachtigen. Dit trekken moet zooveel mogelijk bij nacht geschieden, omdat het dan koel is, hetgeen noodzakelijk is, daar 1° de bijen in korf of kast opgesloten worden en slechts door gaas of „*bijendoek*" versche lucht kunnen krijgen, 2° omdat zij zoodoende zoo weinig mogelijk verznimen, daar zij dadelijk gaan inzamelen, zoodra zij op de plaats hunner bestemming zijn aangekomen, en uit den aard der zaak 's avonds na het eindigen van het vliegen moeten worden opgesloten. Natuurlijk wordt alleen met volkrijke stokken gereisd. Gewoonlijk wordt den reizenden imker met genoegen een standplaats voor zijn volken ingeruimd, daar de ervaring leert, dat, waar veel bijen (en andere insekten) de bloemen bevliegen, ook een ruime oogst verwacht kan worden, hetgeen zelfs zoo sterk is, dat er een nauw verband bestaat tusschen de rentabiliteit van de boekweitteelt en de bijenteelt.

Is de honigoogst afgeloopen, hetgeen gewoonlijk in September het geval is, dan maakt de imker zijn volken gereed om te overwinteren. Allereerst heeft hij bij het oogsten van den honig uitgezonderd de onregelmatig bonwende volken, nl. zij, die te weinig honig verzameld hebben, en zij, die veel ouden raat hebben, dit laatste omdat de ruimte in de cel telkenmale dat er een broedsel tot ontwikkeling is gekomen, kleiner is geworden door de achterblijvende poppenhuid. Vroeger werden de bijen, die niet overwinteren zouden, doodgezwaveld, door een brandend lapje met zwavel bestreken, onder de korf te houden, terwijl alle openingen dicht gemaakt waren. Tegenwoordig is men in vele streken verstandiger en menschelijker geworden en voegt men te zwakke volken bijeen, na verwijdering der koninginnen op één na. Een volk, dat geen 10 kilo honig heeft, moet niet overwinterd worden. Ook is het voordeeliger eenvolkrijken stok te overwinteren dan een volkarmen, omdat de eerste in verhouding minder voedsel noodig heeft, daar ze meer eigen warmte heeft. Veelal vernauwen de bijen zelf de vlieggaten, anders doet de imker het, in allen gevalle mogen geen muizen de bijen kunnen verstoren. Bijenkassen, die geen dubbele wanden hebben, plaatst men dicht bijeen en vult de tusschenruimten op met droog mos, turfstrooisel of andere, weinig warmtegeleidende stof. In sommige streken worden de bijenwoningen 's winters in een kelder bewaard. De meest mogelijke rust moet in de wintermaanden in en om den bijenstal heerschen, want elke stoornis doet de bijen in beweging komen, hetgeen niet alleen maakt, dat de warmte verloren gaat, maar ook meer voedsel gebruikt wordt dan anders het geval zou zijn. Zonnestralen mogen de bijenwoningen, speciaal de vlieggaten, niet kunnen treffen, omdat de bijen daardoor ontijdig verlokt worden, uittevliegen. Zij verkleumen en komen niet meer thuis. De bijenstal moet bij voorkeur met de voorzijde naar het oosten gericht zijn en zóó ingericht, dat men een flinke ruimte achter de op planken staande woning heeft; zoodoende stoort men de vlieghijen niet, daar men alle noodzakelijke verrichtingen aan de achterzijde der woningen kan doen. Bentgrashalmen zijn voor omkleeding of bedekking het meest geschikt, omdat daar geen wasmotten in komen.

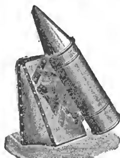
De bijen in een goede woning en bij goede behandeling zijn weinig onderhevig aan ziekten. Eén ziekte komt echter veelvuldig voor, het is de *roerziekte* of *loop*. Zij wordt veroorzaakt doordien de bijen, tengevolge van het lange stilzitten of verstoringen of slechten honig, te veel mest in den darm hebben, en die in de woning ontlasten. Zij bevuilen die en elkaar en sterven soms in massa. Een flinke reinigingsvlucht is gewoonlijk het beste geneesmiddel. *Vuilbroed* is een ziekte, die veroorzaakt wordt door een bacterie; in plaats van jonge bijen vindt men dan in de verzegelde broedcellen een bruine stinkende massa. Vuilbroedzieke volken moeten met hun woning verbrand worden, daar anders alles besmet wordt, tot zelfs de bloemen, die de bijen bevliegen.

De vijanden der bijen zijn zwaluwen, die ze in de vlucht, vooral boven boekweitvelden vangen, ooievaars, die ze vóór den stal of bij het gaan drinken uit een plas snappen; meezen, die ze 's winters door kloppen tegen de woning naar buiten lokken; egels, die ze 's avonds en 's nachts uit de woning kloppen en vliegbijen snappen; padden en kikvorschen, spinnen, doordien de bijen in hun web verward raken; wasmotten, die de raten doorvreten en met hun spinsel bedekken, en mieren, die den honig weghalen.

De gereedschappen, die elke imker noodzakelijk moet hebben, zijn: een bijenkap of sluier, om de bijen van het aangezicht te weren, een berooker (fig. 25) of bijenpijp, om den rook in de woning of over een groep bijen te blazen om ze te kalmeeren, een

bijenborstel, om de bijen van de raten te vegen, een korfmes, dat aan de eene zijde een beitel en aan de andere zijde een haakvormig mes bezit, om de raten uit den korf te snijden en korf of kast te reinigen, voederbakjes, om de bijen in het voorjaar, wanneer de honig ontoereikend is, te voederen.

Fig. 25.

Berooker.

Bijbel, afkomstig van het Grieksche *Βιβλία*, dat *boeken* beteekent, is de naam der gezamenlijke door de Christenen als heilig beschouwde geschriften en wordt ook wel „Gewijde Schrift" of „Woord van God" genoemd. De Bijbel bestaat uit twee deelen, bij afkorting genoomd het *Oude* en het *Nieuwe Testament*, in plaats van het meer volledige: Boeken van het Oude en Nieuwe Testament. Het woord „testament" is hier de vertaling van het Latijnsche woord „vulgata" en van het Grieksche *διαθήκη*, dat „verbond" beteekent. Het eerste en grootste deel des Bijbels is het *Oude Testament*; het is in het Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch opgesteld en wordt verdeeld in *de Wet* (Thorah), *de Profeten* (Nebiim) en de overige geschriften (Ketoebim). De Wet, vervat in de vijf boeken van *Mozes*, heeft bij de Israëlieten het hoogste gezag. De Profeten worden verdeeld in de Eerste en de Latere. Tot de eerste rekent men de boeken Jozua, Richteren, Samuël en de Koningen, omdat zij in den tijd der Profeten vervaardigd zijn, en de laatste splitst men wederom in *Groote*, namelijk *Jesaja*, *Jeremia* en *Ezechiël*, en *Kleine*, welke laatste men samenvat onder den naam van „Het boek der 12 Profeten". Tot de derde afdeeling, die der *Hagiographen*, behooren de dichterlijke boeken, namelijk Job, de Spreuken van Salomo en de Psalmen, en de 5 rollen (Megillot), te weten het Hooglied, de Predikers, Ruth, de Klaagliederen van Esther, en eindelijk de overige boeken Esra, Nehemia, de Chronieken en Daniël.

Daar men de 12 kleine profeten, benevens de twee boeken der Kronieken als één boek beschouwde, en eveneens Esra en Nebemia, zoo telt de Talmud 24 boeken. Bij *Josephus* en de Kerkvaders vindt men er echter slechts 22, daar deze ook Ruth verbinden met Richteren en de Klaagliederen met Jeremia.

Intusschen zijn de Israëlieten, die de Septuagint (zie aldaar) gebruiken, met betrekking tot de volgorde der Bijbelboeken afgeweken van de Israëlieten in Palestina. De Christenen hebben zich aan de rangschikking van eerstgenoemden gehouden, en van hen is de verdeeling in geschiedkundige, dichterlijke en profetische boeken afkomstig.

De geschiedkundige boeken beschrijven de schepping der wereld, den oorsprong en de lotgevallen van het vroegste menschengeslacht en voorts de geschiedenis van het Israëlitische volk tot in het midden der 5de eeuw na de Babylonische Ballingschap. Tot aan deze toe leveren die boeken een samenhangend geheel. De Profetische boeken bevatten de vermaningen en voorspellingen der Profeten, veelal in overdrachtelijke voorstellingen of in visioenen gekleed. Zij zijn van de 8ste tot de 5de eeuw vóór den aanvang onzer jaartelling opgesteld, en vooral de oudere onderscheiden zich door een dichterlijke en krachtige taal. — De dichterlijke boeken leveren voorbeelden van lyrische (Psalmen), didactische (Job), gnomische (Spreuken van Salomo) en erotische (Hooglied) poëzie.

Het tweede en kleinere deel van den Bijbel bevat het *Nieuwe Testament*. Men heeft het verdeeld in het boek der *Evangeliën* en dat der *Apostelen*, tot welke laatste ook de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van *Johannes* gerekend werden. Doch ook hier heeft men een andere splitsing, namelijk in geschiedkundige boeken en een profetisch boek, waarna men de brieven wederom verdeelt in „Brieven van *Paulus*" en „Algemeene Zendbrieven". Sommige van die geschriften behooren tot de algemeen als echt erkende (homolegomena) en andere tot de twijfelachtige (antilegomena).

De boeken van het Oude Testament, voor zoover dit door de Joden als echt wordt erkend, zijn, met uitzondering van Chaldeeuwsche stukken in *Daniël*, *Ezra* en *Jeremia*, in het Hebreeuwsch geschreven. Evenwel behooren volgens de opvattingen van het Hellenistische Jodendom ook boeken in de Grieksche taal (Apokrieve) tot het Oude Testament. Het Nieuwe Testament is geschreven in het Grieksch, een taal, die bij den aanvang onzer jaartelling algemeen was verbreid. Wel heeft men er aan getwijfeld, of niet het Evangelie van *Mattheus* oorspronkelijk in het Hebreeuwsch is opgesteld, doch hiervoor zijn nog geen afdoende bewijzen ontdekt. Wij moeten niet uit het oog verliezen, dat de schrijvers van de boeken des Nieuwen Testaments Grieken zijn geweest van Israëlietische afkomst, zoodat wij van hen geen zuiver Grieksch, als dat der klassieke schrijvers, kunnen verwachten, maar een taal, die bij hen onder den invloed van het Hebreeuwsch en Arameesch was ontstaan. Daarenboven gaf de nieuwe leer aanleiding tot nieuwe uitdrukkingen en woorden. Wij moeten dus in de taal der boeken des Nieuwen Testaments een *Grieksch*, een *Hebreeuwsch-Arameesch* en een *Christelijk-Kerkelijk* bestanddeel onderscheiden.

De oud-Testamentische verzameling wordt voor het eerst vermeld in den proloog van *Jezus Sirach* (130 v. Chr.). Ook aan *Philo* en *Josephus* was zij bekend. Waarschijnlijk zijn deze boeken langzamerhand bijeengebracht. Wel werd er vroeger dikwijls beweerd, dat *Esra* ten tijde van *Artaxerxes Longimanus* te Jeruzalem een vergadering van 120 geleerde Israëlieten tot een groote synagoge samengeroepen en met hen deze boeken bijeengevoegd zou hebben, doch de onjuistheid dezer bewering blijkt reeds daaruit, dat geschriften van veel lateren tijd, zooals die van *Esther* en *Daniël* in deze verzameling zijn opgenomen. Meer grond is er voor het gevoelen, dat die verzameling langzamerhand ontstond en dat men na de Ballingschap zich beijverd heeft, in de eerste plaats den Penta-

teuch samen te voegen en er die geschriften op te laten volgen, welke getuigenis gaven van de roemrijke daden der vaderen, waarna de uitspraken der profeten en de verdere boeken, tot *Daniël* toe, een plaats vonden bij de verzameling, die in het midden der 2de eeuw vóór Chr. gesloten werd. De derde, gemengde verzameling was echter na het begin onzer jaartelling nog niet geheel vastgesteld. De orthodoxe Israëlieten beschouwen die boeken als ingegeven door den Heiligen Geest, en hieruit is licht te verklaren, waarom in latere tijden geen nieuwe boeken bij de oude, gewijde verzameling werden gevoegd. Die verzameling heeft ook den naam ontvangen van *Canon* of richtsnoer, en hare boeken droegen dien van *Canonieke boeken.*

De Apostelen en in het algemeen de eerste Christenen hebben zich voortdurend bediend van de boeken des Ouden Verbonds ten behoeve van het godsdienstig onderwijs. De eerste nieuwe literatuur begint met de brieven van *Paulus* (50—63), maar het duurde lang, althans tot in het midden der 2de eeuw, voordat een verzameling van Apostolische geschriften ter beschikking kwam van de gemeenten. Zulke verzamelingen, o. a. die van *Marcion* (omstreeks 150), bestaande uit het Evangelie van *Lukas* en de 10 brieven van *Paulus*, waren aanvankelijk zeer gebrekkig, maar meer en meer begon men het noodig te oordeelen, de Christelijke leer op de uitspraak der Apostelen te bouwen of deze als bewijs te doen gelden. Tegen het einde der 2de eeuw werden de apostelen gelijk gesteld met de Profeten en ook hunne geschriften als ingegeven aangemerkt. Het schijnt, dat in die dagen de gemeenten in Klein-Azië, Alexandrië en West-Afrika, aan wier hoofd *Irenaeus, Clemens Alexandrinus* en *Tertullianus* gesteld waren, zich in het bezit bevonden van een verzameling, samengesteld uit 4 Evangeliën, de Handelingen der Apostelen, 13 brieven van *Paulus*, een van *Petrus* en één van *Johannes.*

Deze verzameling is allengs uitgebreid, en een Syrische vertaling uit de 3de eeuw bevat reeds den brief van *Jacobus* en dien aan de *Hebreeën*. Deze met de brieven van *Petrus, Judas* en *Johannes*, werden reeds vroeg als canonieke algemeen erkend, terwijl men vooral in het Oosten er afkeerig van was, de Openbaring daaronder opte nemen. Toch kwam men tot laat in de 4de eeuw daaromtrent niet tot volkomen vastheid, en zelfs *Eusebius* van Caesarea († 340) kon zich nog niet beroepen op gezaghebbende schriften, zoodat hij die des Nieuwen Testaments in 3 klassen verdeelt, namelijk de algemeen als echt erkende (homologomena), te weten de 4 Evangeliën, de Handelingen, 14 brieven van *Paulus* (met dien aan de Hebreeën), één van *Johannes* en één van *Petrus*, de twijfelachtige (antilegomena), namelijk de brieven van *Jacobus*, van *Judas*, den tweeden van *Petrus* en den tweeden en derden van *Johannes*, voorts de Handelingen van *Paulus*, den *Pastor*, de Openbaring van *Petrus*, den brief van *Barnabas* en de Constitutiones der Apostelen, en eindelijk de ongerijmde, goddelooze geschriften, waartoe hij een Evangelie van *Petrus*, van *Thomas*, van *Mattheus*, enz. rekent.

Eindelijk kwam de Kerk tot het besef, dat de geschriften, die een zoo hooge leerstellige waarde bezaten, wat nauwkeuriger van de overige moesten onderscheiden worden. Men gaf aan die, welke men als de zuiverste bronnen der Christelijke waarheid beschouwde, den naam van *canonieke*, en tot deze behoorden alle, die volgens een behoorlijk gestaafde overlevering van de geïnspireerde Apostelen afkomstig waren. De overige schriften gebruikte men om er uit voor te lezen, zonder daaraan een dogmatisch gezag toe te kennen. Alleen de *apocriefe boeken* (zie aldaar) werden ter zijde geschoven of tegenover de canonieke gesteld. In het midden van de 4de eeuw vindt men de zeven algemeene zendbrieven in den canon opgenomen. Eerst de synode te Laodicea (360) nam ten behoeve der Grieksche Kerk een bepaalde beslissing over de canoniciteit der boeken des Nieuwen Verbonds, door een lijst dier boeken te geven, waarop de apocriefe boeken des Ouden Verbonds en de Openbaring van *Johannes* ontbreken. Iets dergelijks geschiedde eenige jaren later in de Latijnsche Kerk. Hier brachten de kerkvaders *Hiëronymus* en *Augustinus* de zaak tot duidelijkheid. Op de synoden te Hippo (393) en te Karthago (397), welke onder de leiding van laatstgenoemde werden gehouden, stelde men het Nieuwe Testament in zijn tegenwoordigen omvang vast, terwijl bij het Oude ook de apocriefe boeken werden gevoegd, hetgeen later bevestigd werd door verschillende pausen en door het Concilie van Trente. Een besluit van 494, hetwelk toegeschreven wordt aan den Romeinschen bisschop *Gelasius I*, gaf een nauwkeurige aanwijzing van de apocriefe geschriften, die ongeschikt waren voor kerkelijk gebruik, en maakte hierdoor een einde aan alle geschillen over den Canon. Bij synodale beslissingen zweeg de kritiek, want deze verkeerde nog in de kindsheid.

In de dagen der Hervorming werd de aandacht wel weder op den Canon gevestigd, maar de aanvoerders daarvan werden door belangrijker vraagstukken bezig gehouden. Zij dachten niet aan een onderzoek naar de echtheid der Bijbelsche geschriften, maar aan een zuivere opvatting der daarin besloten leer. Met betrekking tot het Oude Testament herstelden zij den Israëlietischen canon, met verwerping der apocriefe boeken, die zij echter als stichtelijke geschriften in den Bijbel behielden. Ten opzichte van het Nieuwe Testament pasten zij de kritiek enkel toe op de voormalige antilegomena, en wel op den grondslag van oude getuigenissen of van den leerstelligen inhoud en den vorm. Zoo kwamen de Lutherschen tot de onderscheiding van canonieke en deutero-canonieke geschriften des Nieuwen Testaments. Ook de Calvinisten kenden niet aan alle dezelfde waarde toe. Niettemin werd in de belijdenisgeschriften der Engelsche, Fransche en Belgische Protestanten de gebeele Canon der R. Katholieke Kerk aangenomen, terwijl in de symbolische boeken der Lutherschen en in de meeste der Hervormden de vraag naar de canoniciteit der afzonderlijke boeken onbeantwoord werd gelaten. Opmerkelijk is de achteruitgang in de 17de eeuw, omdat toen het onderscheid tusschen de canonieke en dentero-canonieke boeken verdween en elke twijfel een steen des aanstoots werd voor de rechtzinnigheid; alleen de verwerping van het dogmatisch gezag der apocriefe boeken bleef gehandhaafd. Nog erger werd de reactie in de 18de eeuw, toen de twijfel in den vorm van het ratio-

nalisme te voorschijn trad, om den strijd tegen de beerschende gevoelens en aangenomen leerstellingen te wagen, vooral toen *J. S. Semler* („Von der freieu Untersuchung des Kanon", Halle 1771—1775) van het standpunt der historische kritiek een aanval deed op de gevestigde meening omtrent den Canon. Toen erkende de wetenschap, dat de Canon niet altijd dezelfde is geweest, gedoogde het aanvoeren van inwendige bewijzen vóór en tegen de echtheid van een boek en verwierp onderscheidene, te voren aaogebaalde getuigenissen. De gevoelens liepen uiteen wegens de verschillende methoden en de subjectieve oordeelvellingen der geleerden, hoewel de strijd geenerlei verandering bracbt in het kerkelijk gebruik des Bijbels. In de R. Katholieke Kerk werd op de kerkvergadering te Trente de canoniciteit vastgesteld van de Bijbelboeken, in de Latijnsehe vertaling (Vulgata) opgenomen, en ieder andersdenkende met den banvloek bedreigd. Dat besluit is eveneens van kracht geworden in de Oostersche of Grieksehe Kerk, daar de patriarch *Parthenius* van Konstantinopel de apocriefe boeken des Onden Verbonds onder de canonieke deed opnemen.

Van hnn ontstaan tot aan de uitvinding der boekdrnkkunst waren de geschriften des Bijbels onderworpen aan een dubbele reeks van wijzigingen, in de eerste plaats aan zoodanige, die den zin der uitspraken ongedeerd lieten en voortvloeiden nit onacbtzaamheid der afschrijvers of uit pogingen van deze, om duistere plaatsen door toegevoegde opbelderingen duidelijk te maken, en in de tweede plaats aan die, welke zich tot de woorden en denkbeelden, alzoo tot hun eigenlijk wezeo, uitstrekten. Over de eerste handelt de geschiedenis van den tekstvorm, over de tweede die van den tekst zelf. De tekst van het Onde Testament is thans in verzen afgedeeld, en het plaatsen van cijfers bij die verzen is eerst ingevoerd in de Vulgata door *Robert Stephanus* in 1548. In den Hebreeuwschen tekst vinden wij die het eerst in de uitgave van den Pentateuch door *Sabionetti* (1577) en in den tegenwoordigen toestand eerst in de bijbeluitgave van *Athias* (1661). De verdeeling in hoofdstukken wordt aan *Hugo van St. Caro* († 1262) of ook wel aan *Stephanus Langton*, aartsbisschop van Canterbury, toegeschreven (1220). Nadat zij door rabbi *Nathan* in zijn Concordantie (1440) en door *Daniël Bomberg* in don gedrukten Hebreeuwschen tekst was opgenomen, kwam zij algomeen, ook bij de Israëlieten, in gebruik. Daarenboven had men bij laatstgenoemden een verdeeling van den Pentateuch in 54 lezingen, die jaarlijks op even zoo vele sabbatdagen werden voorgedragen, een handelwijze, die men eveneens volgde met betrekking tot de geschriften der Profeten.

De verdeeling van het Nienwe Testament in verzen is veel ouder. *Euthalius*, diaken te Alexandrië, verdeelde den inhoud der door hem nitgegeven Handelingen en Brieven in regels, die te zamen zooveel woorden bevatten, als noodig waren voor een voorlezing (stichometrie), en die methode werd ook op de Evangeliën toegepast. Deze verdeeling bleef tot in de 8ste eeuw in gebruik. Een verdeeling in hoofdstnkken wordt wel bij de Kerkvaders vermeld, doch daarmede worden waarschijnlijk onbepaalde afdeelingen bedoeld. In het midden der 3de eeuw verdeelde *Ammonius* van Alexandrië den tekst der Evangeliën in een aantal kleine afdeelingen, en deze verdeeling is in de 4de eeuw door *Eusebius* in zijn „Canones Evangelici" bewaard. In de 6de eeuw kwam een splitsing in grootere afdeelingen in gebruik. De brieven van *Paulus* zijn sedert de 5de eeuw in hoofdstnkken verdeeld. Eindelijk kwam io het midden der 13de eeuw een gelijkvormige verdeeling van den geheelen Bijbel tot stand door de zorg van *Hugo van St. Caro*. De tegenwoordige verdeeling in hoofdstukken is ingevoerd in de 15de eenw, en die in verzen, bet eerst in de Volgata te vinden, is eerst in 1551 door *Robert Stephanus* op den Griekscben tekst toegepast. Het kerkelijk gebruik vorderde evenwel nog een andere verdeeling, bepaaldelijk in lezingen, en wij vinden die in de Latijnscbe Kerk reeds in de 5de en in de Griekscbe in de 8ste eeuw, terwijl het ontstaan der thans nog gebruikelijke *pericopen* (zie aldaar), nog niet volkomen is opgehelderd. Ook de opschriften en de naschriften der boeken des Nieuwen Verbonds zijn van lateren tijd en hebben geen gescbiedkundige waarde.

De vraag, of behalve de wijzigingen van vorm, ook veranderingen van inhond, van woorden en denkbeelden, hebben plaats gehad in den tekst des Bijbels, kan niet anders dan toestemmend worden beantwoord, wanneer wij onbevooroordeeld onze aandacht vestigen op den gewonen loop der dingen. De oorspronkelijke of eigenhandige geschriften der vervaardigers zijn reeds vroeg verloren gegaan, en thans is daarvan zelfs geen spoor meer te vinden. De boeken des Bijbels werden vóór de uitvinding der boekdrukkunst door afschriften vermenigvuldigd, en dit geschiedde niet zonder fonten, zooals trouwens ook in de handschriften van klassieke Latijnsche en Grieksche autenrs in menigte worden aangetroffen. Dat zulke fouten werkelijk bestaan, blijkt terstond, wanneer wij de oude handschriften der Bijbelboeken met elkander vergelijken. De tekstvervalsching kon door vergissing of door opzet ontstaan. Vergissingen konden licht plaats grijpen, wanneer een ondnidelijk geschreven boek moest worden afgescbreven, wanneer de afschrijver onachtzaam was of de verkortingen verkeerd begreep, of opmerkingen, in het voorschrift op den rand geplaatst, in den tekst voegde. Opzettelijke verandering van den tekst kon plaats grijpen met een goed doel, maar ook wel met het oogmerk om partijmeeningen te ataven. Op deze wijze zijn de *verschillende lezingen* ontstaan.

Het eerste tijdperk der geschiedenis van de boeken des Ouden Verbonds loopt tot aan de vaste stelliog van den Canon in de 2de eeuw. Het tweede strekt zicb nit tot aan de voltooiing van den Talmnd in de 6de eeuw na Chr. Het belangrijkst verschijnsel daarin is de ontdekking van den Samaritaanschen codex, bevattende in Samaritaansch schrift de 5 boeken van *Mozes* met een aantal afwijkingen. Tijdens het ontstaan van deo Talmud openbaart zich bij de Israëlieten bet streven, om handschriften te verzamelen en bedorven plaatsen in den aangenomen tekst te verbeteren. Die verbeteringen kwamen echter niet verder dan den rand, maar werden bij het voorlezen gebruikt. Het derde tijdperk eindigt bij de uitvinding der

boekdrukkunst. De Israëlietische schriftgeleerden gingen voort met het maken van kantteekeningen van kritischen, grammaticalen en uitlegkundigen inhoud, terwijl zij tevens hun aandacht vestigden op het plaatsen der vocalen. Het geheel dier aanen opmerkingen droeg den naam van *Masora* (overlevering), en de personen, die er zich mede bezig hielden, werden met dien van *Masoreten* bestempeld. Men verviel daarbij tot kleingeestigheden; men telde namelijk de verzen, de woorden en de medeklinkers der verschillende boeken, men wees op elke grammaticale afwijking, ja, men zag op elken ongewonen vorm der letters, zoodat oude schrijffouten op een bijgeloovige wijze worden gehandhaafd. Aanvankelijk werd dat alles in afzonderlijke boeken en later op den rand van den tekst geplaatst. Door de meerdere of mindere volledigheid dier aanteekeningen ontstond het onderscheid tusschen de *kleine masora* (op den rand der gedrukte Bijbels) en de *groote masora* (in de Rabbijnsche Bijbels van *Bomberg* en *Buxtorf* te vinden). Door geleerde mannen werden de verschillende lezingen van den tekst nagegaan, en de Israëlieten hebben steeds een groote zorg voor de zuiverheid van den tekst aan den dag gelegd. Inmiddels zijn alle oude handschriften, namelijk die zonder vocalen, verloren gegaan, en de oudste, welke met een jaartal voorzien is, werd in het jaar 1106 onzer jaartelling geschreven. Het aantal codices is intusschen zeer groot, en het is bekend dat *Kennikot* en *de Rossi* er een duizendtal hebben geraadpleegd en vergeleken. Zij bevatten allen den tekst der Masoréten. De meestberoemde handschriften zijn die van *Hillel*, *Ben Ascher* en *Ben Naphtali*. De tot ons gekomen handschriften zijn òf synagogerollen, die den Thorah en de Profetische boeken bevatten en op perkament zonder punten en accenten in Chaldeeuwsch kwadraatschrift geschreven zijn, òf handschriften in verschillenden vorm, voor privaatgebruik bestemd en in Chaldeeuwsch kwadraatschrift of Rabbijnsch schrift en met vocalen en accenten voorzien. In de synagogerollen zijn de beginwoorden of beginletters dikwijls rijk versierd, en naast den Hebreeuwschen tekst vindt men een afzonderlijke kolom met de Chaldeeuwsche verklaring, de Masora, Rabbijnsche uitleggingen, gebeden, enz. Het laatste tijdperk behelst de geschiedenis van den gedrukten tekst. De eerste gedrukte uitgaven kan men, van het standpunt der kritiek, gelijkstellen met de handschriften. Waarschijnlijk is het eerst het Boek der Psalmen in 1477 met een verklaring van *Kimchi* te Bologna gedrukt, terwijl het geheele Oude Testament in 1488 te Soncino verscheen en nogmaals gedrukt werd te Brescia in 1494. Hieruit zijn de Rabbijnsche Bijbels van *Bomberg* (1517), de uitgave van *Robert Stephanus* (1539 tot 1544) en die van *Seb. Münster* (Bazel, 1536) voortgekomen. Belangrijk is vooral de 2de uitgave van den Bijbel van *Bomberg*, bezorgd door *Iac. Ben Chajim* (Venetie, 1525 en 1526), omdat hierin de tekst naar de Masora, met vergelijking van Spaansche handschriften, gewijzigd is. Later zijn de boeken des Ouden Verbonds in de oorspronkelijke taal vele malen uitgegeven, onder anderen in ons land door *van der Hooght* (Amsterdam en Utrecht, 1705).

De oorzaken der tekstveranderingen in het Oude Testament werkten evenzeer op den inhoud van het Nieuwe, en daarboven is voor de zuivere bewaring der boeken van dit laatste op verre na niet zoo zorgvuldig gewaakt. De Christenen hebben reeds in de eerste eeuwen zonder eenig bezwaar hier en daar wijzigingen aangebracht en zelfs toevoegselen, die op den openbaren eeredienst betrekking hadden, in den tekst opgenomen. Volgens het getuigenis der Kerkvaders zijn er zoodoende reeds vroeg verkeerde lezingen in de gewijde schriften ontstaan. Vandaar dat de tekst van het Nieuwe Testament, toen men dien begon te drukken, zich in een zeer bedorven toestand bevond. Tot een kritische zuivering staan 3 hulpmiddelen tot onze beschikking, nl. afschriften, vertalingen en aanhalingen bij andere schrijvers. De eerste, ofschoon doorgaans jonger dan de beide laatste, zijn nog het meest betrouwbaar. Men bepaalt de waarde der afschriften naar hunnen ouderdom en getrouwheid, voorts naar de deugdelijkheid van het origineel, waarnaar het afschrijven is geschied. Die waarde is echter een betrekkelijke, daar zij alle afkomstig zijn van een tijd, waarin het bovenvermeld bederf reeds tot den tekst was doorgedrongen. Slechts weinige afschriften bevatten het geheele Nieuwe Testament, de meeste enkel de Evangeliën en de brieven van *Paulus*, sommige alleen nittreksels, tot voorlezingen bestemd. Voorts zijn er, die behalve den Griekschen tekst een Latijnsche vertaling, alsmede uitleggingen bevatten. Eenige zijn op perkament (codices membranacei), andere op papier (codices chartacei) geschreven, niet op rollen, maar op bladen, die in verschillend formaat gesneden en tot zekere getallen (quaterniones, quinterniones, enz.) samengevoegd zijn. De oudere zijn met unciaal, de jongere met cursiefschrift geschreven. Het oog van den kenner ziet in den aard van het schrift, in de spelling en in de verkortingen den tijd en de plaats der vervaardiging. De oudste hebben geen accenten of diacritische teekens, zelfs geen tusschenruimten tusschen de woorden (scriptio continua), de jongere zijn stichometrisch verdeeld en de jongste met leesteekens voorzien. De belangrijkste handschriften zijn: de *Codex Alexandrinus*, vermoedelijk uit de 5de eeuw en in het Britsch Museum aanwezig, de *C. Vaticanus* met het Oude en een groot deel van het Nieuwe Testament en volgens veler oordeel uit de 4de eeuw afkomstig, en de *C. Sinaïticus*, in 1859 door *C. Tischendorf* uit het klooster St. Catharina op den berg Sinaï, waar hij dien in 1844 had opgespoord, naar Rusland overgebracht en uitgegeven, en door dien geleerde in 1869 gebruikt tot het bewerken eener Engelsche uitgave van het Nieuwe Testament met de varianten (verschillende lezingen) van de genoemde 3 codices; bij deze 3 sluiten zich aan: de *C. Ephraïmiticus*, te Parijs te vinden, een codex rescriptus, dat wil zeggen, dat er in lateren tijd overheen geschreven is, en gedeelten uit het Oude en bijna het geheele Nieuwe Testament bevattende, terwijl hij in ouderdom met den C. Alexandrinus schijnt over een te stemmen, de *C. Cantabragiensis*, de Evangeliën en de Handelingen (deze met leemten) bevattende en door *Beza* aan de universiteit te Cambridge geschonken, de *C. Laudianus* met de Handelingen, afkomstig uit de 7de eeuw en door den aartsbisschop *Laud*

aan de Bodleiaansche bibliotheek te Oxford ten geschenke gegeven, de *C. Claromontanus*, vroeger te Clermont en thans te Parijs aanwezig, met 13 brieven van *Paulus* en in de 7de eeuw geschreven, enz.

Na de uitvinding der boekdrukkunst gingen een paar eeuwen voorbij, waarin de kritiek bleef sluimeren. Slechts enkele pogingen, om een behoorlijken tekst te verkrijgen, verdienen vermelding, zooals die der Spaansche geleerden onder de leiding van den kardinaal *Ximenes*, die den Complutensischen Bijbel bezorgden, waarin het Grieksche Nieuwe Testament was opgenomen (1514), de Bijbel, die bij den boekdrukker *Froben* te Bazel door *Erasmus* werd uitgegeven (1516) met een vertaling en verklaring, alsmede de Bijbeluitgaven van *Asulanus* te Venetië (1518), *Simon de Colines* te Parijs (1534), *Robert Estienne* of *Stephanus* te Parijs (1546) en *Beza*. Men gevoelde algemeen behoefte aan een behoorlijk gewaarborgden tekst, en *Elsevier* te Leiden kondigde dien aan als vervat in zijn keurige bijbeluitgave van 1624. Daarna verschenen er onderscheiden uitgaven, waaronder die van *Bengel* (Tubingen, 1784) en die van *Wetstein* (Amsterdam, 1751) zeer merkwaardig zijn, terwijl wij bij de opsomming van kritische uitgaven van het Nieuwe Testament die van *Mill* (Oxford, 1707), *Griesbach*, *de Wette*, *Lücke* en *Rödiger*, *Matthaei*, *Lachmann* en vooral van *Tischendorf* niet mogen vergeten. Belangrijk zijn ook die van *Westcott* en *Hort* met een geleerde inleiding, aanhalingen en noten in 1881 in 2 deelen te Cambridge en Londen verschenen, benevens die van *Weisz* (Leipzig, 1899). Tevens is *von Soden* te Berlijn in 1902 begonnen met een nieuwe uitgave.

Wegens de verstrooiing der Israëlieten en der Christenen werden reeds vroeg *vertalingen* der gewijde geschriften noodzakelijk. Men heeft *onmiddellijke* en *middellijke* vertalingen, namelijk zulke, die naar den oorspronkelijken tekst, en zulke, die naar andere vertalingen vervaardigd zijn. Bij het beoordeelen der vertalingen bedenke men, dat hare vervaardigers doorgaans niet met taalkundige hulpmiddelen (woordenboeken en spraakkunsten) waren toegerust, maar enkel een praktisch doel beoogden. De voornaamste vertalingen van het Oude Testement zijn: de *Alexandrijnsche*, ook de Septuagint genoemd, omdat zij door 70 geleerden, en wel in Egypte, 130 jaren vóór Chr., vervaardigd is; zij genoot een tijd lang een groot aanzien, maar werd later door de meer woordelijke van *Aquila* van Sinope verdrongen (in het begin der 2de eeuw), de Chaldeeuwsche (zie Targoem), die van *Theodotion* en *Symmachus*, welke vertalingen alle Grieksche zijn; voorts de *Syrische*, de Pesjito genaamd, waarin ook het Nieuwe Testament is opgenomen, de *Philoxeniaansche*, op last van bisschop *Philoxenus* door *Polycarpus* vervaardigd, de *Egyptische* of Koptische van het begin der 4de eeuw, de *Ethiopische*, eveneens uit de 4de eeuw, de *Armenische* uit de 5de eeuw (Amsterdam, 1666), de *Georgische* of Groesinische uit de 6de eeuw, eenige *Arabische*, de *Perzische*, de *Gothische* van *Ulphilas* uit de 2de helft der 4de eeuw, eenige Latijnsche vertalingen, van welke de *Itala* en de *Vulgata* het belangrijkst zijn, de *Angelsaksische*, enz. Van de latere vermelden wij de voortreffelijke bijbelvertaling van *Luther*. Reeds op den Wartburg had hij de vertaling van de boeken des Nieuwen Testaments voltooid, en deze verscheen in 1522. Zij werd in 1523 gevolgd door de 5 Boeken van *Mozes*, en in 1534 kwam de geheele Bijbel met de Apocriefe Boeken gereed. In den tijd van 40 jaren werden door den uitgever *Hans Luff* niet minder dan 100 000 exemplaren van deze bijbelvertaling verkocht, terwijl zij in Duitschland tot aan het jaar 1558 in haar geheel 38 maal (het Nieuwe Testament afzonderlijk 72 maal) opnieuw werd gedrukt en in onderscheiden beschaafde talen overgebracht. De grondslag voor de Engelsche bijbelvertalingen wordt gevormd door de vertaling van *Tindale*, in 1539 verbeterd uitgegeven en bekend onder den naam van „Cranmers Bijbel". In 1881 werd een „Revised version", volgens wetenschappelijke grondstellingen, daarvan uitgegeven. De Protestanten in Frankrijk gebruiken in de kerk de bijbelvertaling van Genève van 1551.

Over R. Katholieke bijbelvertalingen, zie *Bijbelverbod*.

Reeds tegen het einde der Middeleeuwen is de Bijbel in de meeste levende talen van Europa overgezet. Wij zullen al die vertalingen niet opnoemen, maar vermelden slechts, dat de eerste Nederlandsche in 1477 te Delft bij *Jacob Jacobsz* en *Mauritz Ysmandsz* is uitgegeven, en dat tot de meest bekende Nederlandsche bijbeluitgaven behooren: die van *Liesveldt* te Antwerpen (1525), welke later vele malen is herdrukt, die van *Nicolaas Biestkens van Diest* (1562), zonder naam der plaats, maar, zooals bekend is, te Emden gedrukt, en ook vele malen uitgegeven, en de *Staten-vertaling*, op verzoek van de Synode te Dordrecht (1618 en 1619) door de Algemeene Staten verordend, en volbracht, wat het Oude Testament betreft, door *Bogerman*, *Baudart* en *Bucerus*, welke laatste na zijn overlijden is opgevolgd door *Thysius*, en, wat het Nieuwe Testament betreft, door *Walaeus*, *Hommius* en *Rolandus*, welke laatste eveneens vóór de voltooiing van den arbeid gestorven is. Deze Bijbel is in groot en klein formaat gedrukt te Leiden bij *Paulus Aertsz van Ravenstein* en uitgegeven in 1637. Tot de fraaie uitgaven der Statenvertaling behooren die van *Keur* te Dordrecht. Een nieuwe overzetting van den geheelen Bijbel is geleverd door den hoogleeraar *van der Palm* en van vele ophelderingen voorzien; ofschoon zij een schier Europeesche vermaardheid verkreeg, is zij bij den snellen vooruitgang der Bijbelsche kritiek spoedig verouderd. Een uitmuntende vertaling van de boeken des Nieuwen Testaments zijn wij verschuldigd aan den ijver van *Vissering*, Doopsgezind leeraar te Wormer en Jisp en in 1869 overleden, terwijl later op last van de Synode der Hervormde Kerk een Nieuwe Nederlandsche vertaling tot stand kwam, gevolgd door die van ds. de Jonge (1895) en die welke in 1905 werd voltooid door een aantal der meest beroemde theologen, zooals Prof. Dr. *Oort* te Leiden e.a. Onder de prachtbijbels bekleedt die met platen van *Doré* een voorname plaats. Door de werkzaamheid der bijbelgenootschappen is de Bijbel thans vertaald in 108 talen; terwijl enkele deelen ervan in ongeveer

400 talen zijn gedrukt. Gedeeltelijk in het oorspronkelijke, gedeeltelijk in vertalingen, zijn tot nog toe ongeveer 27000 uitgaven van den Bijbel verschenen, waarvan het Britsche Museum een catalogus heeft vervaardigd.

De Bijbel is ook vertaald in vele talen, die in Nederlandsch-Indië gesproken worden. Het eerst is in het Maleisch gedrukt het Evangelie van Mattheus, vertaald door Ds. *A. C. van Ruyl* in 1612. In 1651 zijn de vier Evangeliën en de Handelingen der Apostelen vertaald door Ds. *I. Heurnius*, op last van de bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie. De geheele Bijbel is in het Maleisch vertaald door *Melchior Leidekker*, die in 1692 een opdracht in dien zin kreeg van den kerkeraad te Batavia. In 1758 werd op order en kosten van den gouverneur-generaal *Jacob Mossel* deze vertaling opnieuw uitgegeven en met Arabische letters gedrukt. Tevens zijn nog afzonderlijke vertalingen vervaardigd van de Psalmen, van den Bijbel in de Maleische spreektaal, een nieuwe uitgave in het zuivere Maleisch door den zendeling *Klinkert*, een uitgave van het boek Genesis en van het Evangelie van Mattheus, eveneens van *Klinkert*, en een van *Lucas* in 1892. In 1889 is ook nog een bijbelvertaling van *Klinkert* verschenen, met Arabische letter gedrukt en versierd met arabesken aan het begin en slot van elk hoofdstuk. Ook is een psalm- en gezangboek in het Maleisch verschenen. In het Javaansch is de Bijbel het eerst vertaald door den zendeling *G. Brückner* (1829) en later nog door *J. F. C. Gericke* (1848 en 1855), door *P. Jansz* (1895), terwijl ook afzonderlijke vertalingen zijn verschenen van enkele Evangeliën. In het Soendaneesch is de Bijbel vertaald door den zendeling *Coolsma* (1877 en 1886), terwijl in het Madoereesch de vier Evangeliën en de Handelingen der Apostelen zijn verschenen. Ook in het Bataksch verschenen vertalingen van enkele gedeelten uit het Oude en Nieuwe Testament, terwijl in 1876 een vertaling van het Nieuwe Testament is uitgegeven door het Britsche Bijbelgenootschap. Andere vertalingen, geheel of gedeeltelijk, zijn nog: die in het Niassisch (Nieuwe Testament, 1891, door *H. Sundermann*), die in het Dajaksch (Nieuwe Testament, 1846; Oude Testament, 1856, door *Hardeland*), en die in het Boegineesch, Makasaarsch, de Bareetaal, het Alfoersch, het Sangireesch, het Rotineesch en het Noefoersch.

Bijbelcritiek. Zie *Bijbel.*

Bijbelgenootschap is de naam van een vereeniging, die de verspreiding des Bijbels in alle klassen der maatschappij beoogt. Baron *Hildebrand von Canstein*, de vertrouwde vriend van *Spener*, is de eerste geweest (1710), die met hulp van *Francke* te Halle zich beijverde, om den Bijbel voor een geringen prijs verkrijgbaar te stellen. Dat voorbeeld vond hier en daar navolging, maar vooral heeft het Britsche Buitenlandsche Bijbelgenootschap (*the British and foreign Bible-society*) veel gedaan, en dat genootschap is nog altijd een reusachtige instelling, die hare werkzaamheid over alle landen der wereld uitstrekt. De predikant *Charles* uit Noord-Wales begaf zich in 1802 naar Londen, om aan de Londensche tractaatjesvereeniging de hulp te verzoeken voor de verspreiding van den Bijbel in Wales. Den 7[den] Maart 1804 ontstond toen het bovengenoemde genootschap, dat zijn werkzaamheid spoedig uitstrekte over geheel Engeland en daarbuiten. Overal verrezen afdeelingen dier vereeniging en weldra beliepen hare inkomsten jaarlijks ongeveer een millioen gulden. Door hare werkzaamheid wordt de Bijbel thans verspreid in meer dan 100 talen, terwijl het Nieuwe Testament en deelen ervan in meer dan 330 talen worden uitgegeven. Het lidmaatschap kost 1 pond sterling per jaar. Er zijn thans meer dan 1100 hulpgenootschappen in Engeland zelf, 200 daarbuiten en 20 groote agenturen. Vreemde bijbelgenootschappen worden door deze vereeniging zoo noodig ondersteund. In 1900 bedroegen de inkomsten ongeveer 2537620 gld., terwijl er 5647792 exemplaren werden verspreid. In de vorige eeuw werden in het geheel meer dan 165 millioen Bijbels en gedeelten ervan verspreid.

Naar het voorbeeld van het Britsche zijn in de meeste Christelijke staten van Europa, in Rusland, Zweden, Noorwegen, Denemarken, Duitschland, Nederland, Frankrijk en Zwitserland, bijbelgenootschappen ontstaan. Van deze was het Russische het belangrijkst; het is in 1812 door *Peterson* en *Pinkerton* opgericht, telde hij de 300 afdeelingen en verspreidde in meer dan 30 talen den Bijbel onder de volkeren der Russische heerschappij; zij werd echter in 1826 door een keizerlijke ukase plotseling opgeheven. In 1831 werd het genootschap opnieuw opgericht en werkt thans met 20 hulpvereenigingen. Het vermogen, dat haar in 1826 afgenomen was, kreeg zij echter niet terug. Het in 1806 door den predikant *Jänike* gestichte Berlijnsche bijbelgenootschap veranderde den 2[den] Augustus 1814 in de „Preussische Hauptbibelgesellschaft", die met 187 hulpgenootschappen verbonden is. Tot het jaar 1900 verspreidde deze vereeniging ongeveer 4 millioen Bijbels. Belangrijke bijbelgenootschappen bestaan ook nog in Stuttgart, Dresden, Hannover, in de Hanzesteden, Elberfeld, Neurenberg, Baden, Sleeswijk, Straatsburg, enz. In Frankrijk bestaan 2 bijbelgenootschappen te Parijs, in Zwitserland te Bazel en Bonn, in Skandinavië te Stockholm, Gotenburg en Christiania en in Denemarken te Kopenhagen. Het groote Amerikaansche bijbelgenootschap telt 1000 hulpgenootschappen en heeft tweemaal de reusachtige onderneming doorgevoerd, om den Bijbel door geheel Amerika te laten colporteeren. Het laat Bijbels drukken in 34 talen, 8 Indiaansche dialecten, benevens blindenbijbels. Sinds 1816 zijn door dit genootschap meer dan 60 millioen exemplaren verspreid. Het aantal Bijbels, dat sinds 1800 verspreid is over de geheele aarde, wordt op 200 millioen geschat.

Het Nederlandsch Bijbelgenootschap kwam tot stand den 29[sten] Juni 1814. Het heeft zijn hoofdzetel te Amsterdam. Uit het op de jongste algemeene vergadering (21 September 1905) uitgebracht verslag bleek, dat in het laatste jaar van den Bijbel 54554 exemplaren werden verspreid, waaronder 6008 in Indische talen. Het genootschap heeft vooral veel gedaan ter verspreiding van den Bijbel in Nederlandsch Indië. Het heeft den Bijbel geheel of gedeeltelijk doen vertalen in verschillende talen van den Archipel (zie *Bijbel*) en tevens samengewerkt met de groote Britsche

Vereeniging. In 1863 belastte het o. a. den zendeling *Klinkert* met een vertaling van den Bijbel in zuiver Maleisch. Deze begaf zich daarop naar Riou, waar deze taal het zuiverst gesproken wordt, en twee jaren later begon hij de vertaling, waarvan het Nieuwe Testament in 1878, het Oude in 1879 gereed kwam. Hiervan zijn ook uitgaven verschenen, met Arabische letter gedrukt. Vooraf, nl. in 1847, had het Genootschap reeds den heer *Neubronner van der Tuuk* belast met de vertaling van den Bijbel in het Bataksch. Ook het Britsche Bijbelgenootschap heeft den Bijbel in deze taal doen vertalen. Het Genootschap heeft tevens ongeveer f 300000 besteed voor het aankoopen van handschriften in Indische talen. Het vervoer der Bijbels over zee heeft kosteloos plaats met de booten van de Kon. Ned. Paketvaartmaatschappij. Maar de verspreiding kon weinig bevorderd worden door de predikanten en zendelingen, wier tijd te veel bezet is. Men heeft daarom de hulp aangenomen van de agenten van het Britsche Bijbelgenootschap, die zich geheel daaraan kunnen wijden. De hoofdagent te Singapore van het Britsche Bijbelgenootschap heeft 4 agenten onder zich, wonende te Batavia, Malang, Padang en Bandjermassin. De kosten van hun werk bedragen in de laatste jaren ongeveer f 45000 's jaars. De Bijbelverspreiding wordt tevens nog bevorderd door het Oost-Indisch Bijbel- en Zendelinggenootschap te Batavia, dat de renten van een legaat van f 20000 daarvoor gebruikt.

Bijbelsche aardrijkskunde omvat de kennis van de landen, waarvan melding wordt gemaakt in de boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds. Zij bepaalt zich dus hoofdzakelijk tot Palestina met zijn bergen, meren, rivieren, gewesten, steden en dorpen. Daarover hebben in vroegeren tijd in ons land *F. Halma, Reland, Bachiene* en *Hamelsveld* en later vooral *van Senden* veel geschreven. Aanmerkelijk is de wetenschap bevorderd door *Niebuhr* en door vele personen, die in het Oosten hebben gereisd. Tevens is zij o. a. behandeld door *Buhl* in zijn: „Geographie des alten Palestina" (Freiburg, 1896).

Een bijbelsche atlas is o.a. uitgegeven door *Kiepert* (3de druk, Berlijn, 1854) en door *Menke* (Gotha, 1868). Rijke bouwstoffen voor de bijbelsche aardrijkskunde verschaffen in den laatsten tijd de verschillende Palestina-vereenigingen (zie aldaar).

Bijbelsche geschiedenis is in het algemeen het geschiedkundig tafereel der gebeurtenissen, die in den Bijbel zijn verhaald. Zulk een tafereel kan geschetst worden met een praktisch of opvoedkundig doel, of van zuiver wetenschappelijken aard wezen, in welk geval de geschiedkundige stof, in den Bijbel vervat, met aanwending der historische kritiek moet verwerkt worden. Zij bevat aan de ééne zijde meer dan de geschiedenis van het Israëlietische volk, daar zij zich ook tot het ontstaan van het menschelijk geslacht en tot den oorsprong van het Christendom uitstrekt, en aan de andere zijde minder, daar zij over sommige tijdperken van die geschiedenis, bijvoorbeeld dat, hetwelk de geboorte van *Jezus* voorafgaat, het stilzwijgen bewaart. Ook een boek, dat een aantal geschiedenissen uit den Bijbel bevat, draagt den naam van „Bijbelsche Geschiedenis". De hoogleeraar *van der Palm* heeft een voortreffelijke Bijbelsche Geschiedenis voor de jeugd uitgegeven, die echter verouderd is, zoodat door *van Oort* en *Hooykaas* onder toezicht van den hoogleeraar *Kuenen* een nieuwe Bijbelsche geschiedenis voor de jeugd geleverd werd. Vooral in den tijd van het piëtisme trad het onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis sterk op den voorgrond. Een werk van den laatsten tijd is dat van *F. L. Zahn*, „Bijbelsche Geschiedenissen".

Bijbelsche inleidingwetenschap is de wetenschap welke ons de voorbereidende kennis verschaft, noodig tot een juist begrip van de geschriften des Bijbels. Zij bevat derhalve de Bijbelsche oudheidkunde, tijdrekenkunde, aardrijkskunde, geschiedenis en uitlegkunde. Zij doet onderzoek naar het ontstaan van den Bijbel, naar de talen, waarin de gewijde schriften zijn opgesteld, naar de vertalingen, naar den toestand van den tekst en de middelen om hieraan de grootst mogelijke zuiverheid te geven. Zij staat stil bij ieder boek en strekt hare nasporingen uit tot den schrijver, den tijd der vervaardiging, de echtheid en zuiverheid, tot den vorm en den inhoud, tot het gezag en de lotgevallen van zoodanig geschrift. Het eerste werk op dit gebied is dat van *Junilius* in Afrika, omstreeks het jaar 550, „De partibus legis divinae".

In later jaren trad de R. Katholieke schrijver *Richard Simon* op met zijn „Histoire critique du Vieux Testament" (Parijs, 1678) en „Histoire critique du texte du Nouveau Testament" (Rotterdam,1689). Maar eerst door de vrijere onderzoekingen van Protestantsche theologen, vooral door die van *Semler*, kreeg de Bijbelsche inleidingswetenschap den vorm van een historisch kritische wetenschap. Op dit gebied hebben zich vooral verdienstelijk gemaakt: *Eichhorn* (1780) en *de Wette* met zijn „Lehrbuch der historischkritischen Einleitung in die Bibel Alten und Neuen Testaments" (Berlijn, 1860-1869). Andere schrijvers over dit onderwerp zijn nog: *Hävernick, Keil, Guericke, Grau, von Hofmann*, enz. Het R. Katholieke standpunt wordt in dat opzicht verdedigd door *John, Hug, Herbst, Reusch, Kaulen*, e. a.; een standpunt, dat het midden houdt tusschen de orthodoxie en de kritische theologie, wordt ingenomen door *Reusz, Stähelin, B. Weisz*, enz.

Geheel nieuwe gezichtspunten zijn in den laatsten tijd geopend door de nieuwere kritiek op den Pentateuch, op welk gebied ook de hoogleeraar *Kuenen* zich verdienstelijk heeft gemaakt. In Engeland heeft *Davidson* (Londen,1862) over dit onderwerp geschreven, terwijl vooral in den laatsten tijd de meeste opgang gemaakt werd door het werk van *Driver*: „Introduction to the literature of the Old Testament" (5de druk, Edinburgh, 1894).

Bijbelsche oudheidkunde of *archaeologie* is de wetenschap, die ons bekend maakt met den maatschappelijken toestand, de ontwikkeling, de kunstwerken, de zeden en gewoonten van die volkeren, welke in de Bijbelboeken worden voorgesteld. Zij is een hulpwetenschap, die door de uitlegkunde niet gemist kan worden. De Hebreeuwsche oudheidkunde is wel het aanzienlijkste deel van die wetenschap, maar deze strekt zich tevens uit tot de overige Semietische volkeren, alsmede tot dezulke, waarmede de Israëlieten staatkundige betrekkingen onderhielden. Zij omvat het staat-

kundig, burgerlijk, huiselijk en godsdienstig leven, en dient historisch te worden behandeld, daar de Bijbelsche geschiedenis een aanzienlijke tijdruimte omvat. Tot hare bronnen behooren het Oude en Nieuwe Testament, de geschriften van *Flavius Josephus* en van *Philo*, de Talmud en de werken der Rabbijnen, de Grieksche en Romeinsche schrijvers, de Zendavesta en de Koran, voorts de overblijfselen der kunst, munten, enz. Onder hare hulpmiddelen telt zij vooral reisbeschrijvingen, omdat de zeden in het Oosten geen groote verandering hebben ondergaan. In den laatsten tijd hebben ook de opgravingen hiervoor materiaal geleverd. Over dit onderwerp is geschreven door: *de Wette*, „Lehrbuch der hebräisch-jüdischen Archäologie" (Leipzig, 1814), door *Ewald*, „Die Altertümer des Volkes Israel" (Göttingen, 1866), *Keil*, „Handbuch der biblischen Archäologie" (2de druk, Frankfort 1875), *Schegg*, „Biblische Archäologie" (Freiburg, 1877—1888), *Benzinger*, „Hebräische Archäologie" (1874), enz. Hiertoe behooren ook de zoogenaamde Bijbellexica, waarvan de beste is: „Dictionnaire historique et critique, chronologique et littéral" (Parijs, 1722) van den Benediktijner monnik *Calmet*. Andere goede werken zijn nog: *Schenkel*, „Bibellexikon" (Leipzig, 1869—1875, 5 dln.) en *Hastings* en *Selbie*, „Dictionary of the Bible" (Edinburgh, 1898—1902).

Bijbelsche theologie of *Bijbelsche dogmatiek* is de wetenschappelijke ontwikkeling der godsdienstige leerstellingen, welke in den Bijbel zijn vervat. Zij schetst het geleidelijk ontstaan der godsdienstige begrippen bij het Israëlietische volk, totdat deze door het Christendom gelouterd en tot een wereldgodsdienst verheven werden. De voorstelling der Bijbelsche theologie is doorgaans het hoofddoel van het onderzoek des Bijbels; zij wenscht daarbij na te gaan, welke godsdienstige denkbeelden te vinden zijn bij de Israëlieten en Christenen, die wij in den Bijbel zien voorgesteld. Men verdeelt haar in Bijbelsche theologie van het Oude en van het Nieuwe Testament; de eerste wordt weder gesplitst in het tijdperk van het Hebraeïsme, loopende tot aan het einde van de Babylonische Ballingschap, en in dat van het Judaeïsme, zich uitstrekkende tot aan de komst van *Christus*, terwijl de laatste gescheiden wordt in de Evangelische en in de Apostolische leer. De bronnen dezer wetenschap zijn de boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds, benevens de Apocriefe Boeken.

De Bijbelsche theologie is in de 18de eeuw onder de Protestanten ontstaan. Voor het oude Protestantisme was in de dogma's een voldoende uitlegging van de leer der Heilige Schrift bevat, zoodat de exegetische behandeling van den Bijbel alleen betrekking had op de bewijsplaatsen in verband met de dogma's. Toen echter de kennis der Oude talen grooter werd, en eveneens de uitlegkunde en de kritiek groote vorderingen maakten in de 18de eeuw, ontstond er behoefte, om de oorspronkelijke Christelijke leeringen te scheiden van de kerkelijke dogmatiek, en hieruit heeft zich de Bijbelsche theologie ontwikkeld. Deze vond in den beginne veel aanstoot bij de orthodoxie, o.a. *Büsching* met zijn werk: „Epitome theologiae e solis sacris literis concinnatae" (Lemgo, 1757), waarin hij de Bijbelsche dogmatische theologie stelde tegenover de „scholastische". De supranaturalisten, zooals *Zachariä* („Biblische Theologie", 4 dln., 1771—1775) en *Storr* („Doctrinae christianae paro theoretica e sacris literis repetita", Stuttgart, 1793), wilden hoogstens een formeel onderscheid tusschen de Bijbelsche en de kerkelijke leer toegeven. Daarentegen trachtte het rationalisme de feitelijke tegenspraak van beide aan te toonen en ook de Bijbelsche opvattingen te verklaren uit het karakter van den tijd en van het volk. De vader van de nieuwere Bijbelsche theologie in streng wetenschappelijken zin is *Johann Philipp Gabler* met zijn boek: „Oratio de justo discrimine theologiae biblicae et dogmaticae" (Altdorf, 1787), maar toch staan de geschriften van de eerstvolgende jaren nog onder den invloed van de rationalistische richting.

Eerst *de Wette* voerde een strengere historische methode in met zijn boek „Christliche Dogmatik" (Berlijn, 1813; 3de druk, 1830), waarin hij duidelijk het onderscheid aantoonde van de leeringen in het Oude en het Nieuwe Testament, benevens de ontwikkelingstrappen in beide, zoowel als de Hebreeuwsche en de Joodsche leeringen in het Oude Testament, de leer van Jezus en die van de Apostelen in het nieuwe. Aan het hoek van *de Wette* sluiten zich die van *Baumgarten-Crusius* („Grundzüge der Biblischen Theologie", Jena, 1828) en van *Daniel von Cölln* („Biblische Theologie", Leipzig, 1836) aan. Het standpunt van de goddelijke ingeving wordt vertegenwoordigd door de geschriften van *Kurtz*, *Hävernick* en *Hengstenberg*. Nieuwere beschouwingen worden echter gegeven door de „Alttestamentliche Theologie" van *Hermann Schultz* (2 dln., Frankfort, 1869). Geheel nieuwe gezichtspunten zijn ontstaan door de nieuwste kritiek van den Pentateuch. Deze nieuwste richting wordt vertegenwoordigd door *Kuenen*, „De Godsdienst van Israel" (Haarlem, 1869), *Wellhausen*, „Prolegomena zur Geschichte Israels" (4de druk, 1895), *Piepenbring*, „Theologie de l'Ancien Testament" (Parijs, 1886), *Dillman*, „Handbuch der alttestamentlichen Theologie" (1895), enz. De onderscheiding van de verschillende leeringen in het Nieuwe Testament, o. a. die van *Paulus* en *Johannes*, is vooral bevorderd door de geschriften van *Usteri* (1832), *Dähne* (1835), *Frommann* (1839) en *Baur*. Zooveel is in de laatste jaren aan het licht gekomen, dat zelfs tamelijk conservatieve theologen, zooals o. a. *Weiss* („Lehrbuch der Biblischen Theologie des Neuen Testaments", Berlijn, 1868) belangrijke concessies doen aan het standpunt der kritiek.

Bijbelverbod is een wettelijke bepaling der R. Katholieke Kerk. De Bijbel werd van den aanvang van zijn bestaan als de bron beschouwd van den godsdienst, en de oude Kerkvaders o.a. *Chrysostomus*, *Hieronymus* en *Augustinus*, waren ver van het denkbeeld verwijderd, om dat boek voor de leeken te sluiten. Integendeel, zij herhalen dikwijls de vermaning tot eigen onderzoek der Gewijde Schriften. Na de 5de eeuw begon men aan het volk de lezing van sommige boeken des Bijbels, vooral uit het Oude Testament, te ontraden, daar deze licht tot misverstand en misbruik aanleiding konden geven, hoewel er nog geen sprake was van eenig verbod. Zelfs nog tegen het einde der 5de eeuw veroorloofde de Romeinsche his-

schop *Gelasius* het lezen der apocriefe boeken, hoewel hij het gevaarlijk noemde. Later hield de hiërarchie het voor doelmatig, het onbeperkte bijbellezen uitsluitend aan de geestelijken te gunnen. Een rechtstreeksch en beslissend verbod om den Bijbel te lezen werd niet gegeven, maar de Latijnsche tekst der Vulgata als de gezaghebbende aangenomen. In 1080 wenschten de Slaven in Bohemen bij de godsdienstoefening hunne eigen taal te gebruiken, maar dit werd door *Gregorius VII* afgekeurd. *Innocentius III* verklaarde wel is waar, dat het verlangen naar de kennis der Heilige Schrift niet moest onderdrukt worden, maar toen de Waldenzen optraden, om met den Bijbel in de hand de hiërarchie te bestrijden, verbood de paus hun het lezen van den Bijbel in de taal des lands (1199), en dit verbod werd door de conciliën van Toulouse en Béziers herhaald. De leeken mochten alleen het Breviarium en het boek der Psalmen lezen, maar niet den geheelen Bijbel en vooral niet in hunne moedertaal. Het concilie van Tarragona (1234) verklaarde zelfs ieder voor ketter, die een Bijbelvertaling bezat en haar niet binnen 8 dagen aan den bisschop ter hand stelde, om verbrand te worden. Ook een synode te Oxford (1383) veroordeelde de Bijbelvertaling van *Wickliffe* als een kettersch werk, en een andere (1408) verkondigde, dat het ongeoorloofd was, zonder verlof van den bisschop of van een provinciale synode een bijbelvertaling te vervaardigen. Wel bleef het lezen der Vulgata geoorloofd, maar de taal van deze was onverstaanbaar voor bet volk. Toch hebben velen in de R. Katbolieke Kerk de kennis des Bijbels niet aan het volk willen onthouden, zooals blijkt uit onderscheidene vertalingen, door R. Katholieke godgeleerden in het licht gegeven, vooral in de dagen der Hervorming. Om de verspreiding van den Bijbel van *Luther* tegen te gaan, vervaardigde *Hieronymus Emser* een Katholieke omwerking daarvan. Het concilie van Trente kende uitsluitend gezag toe aan de Vulgata en verminderde hierdoor de waarde der vertalingen, maar gaf geen voorschriften omtrent het lezen van den Bijbel. Dit geschiedde echter op de eerste lijst van verboden hoeken (Index librorum prohibitorum), waarbij het geven van verlof tot het lezon van Bijbelvertalingen aan de bevoegdheid der bisschoppen werd toegekend, terwijl degene, die den Bijbel zonder vergunning las, geen absolutie kon hekomen, voordat hij dien aan den ordinarius had afgegeven. *Clemens VIII* bevestigde die verordeningen (1595), *Gregorius XV* verbood het lezen van den Bijbel in de volkstaal (1622) en *Clemens XV* hechtte hieraan zijn zegel in de hul „Unigenitus", om de verspreiding der vertaling van het Nieuwe Testament van *Paschasius Quesnel* te beletten (1713). Dergelijke verordeningen werden uitgevaardigd daar *Pius VII*, die in zijn brieven aan den aartsbisschop van Gnesen en Mohilew het gebruik van den Poolschen Bijbel verbood, hoewel deze in 1599 met verlof van *Clemens VIII* vorschenen was, door *Leo XII*, die in zijn „epistola encyclica" van 1824 den banvloek over de Bijbelgenootschappen uitsprak en door *Pius IX* (1846, 1849 en 1864). Toch wordt het Bijbelverbod tegenwoordig geenszins mot groote gestrengheid gehandhaafd; althans in Duitschland zijn Bijbelvertalingen van uitstekende R. Katholieke godgeleerden algemeen onder de R. Katholieken verspreid.

Ook in de Grieksch-Katholieke kerk is soms de Bijbel verhoden, o. a. in 1826 in Rusland door keizer *Nikolaas* en in 1839 door den patriarch *Gregorius* van Konstantinopel.

Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Indië is een jaarlijksch in een of meer deelen in Insulinde verschijnend gescbrift, dat samengesteld wordt door hoofdambtenaren aan de Algemeene Secretarie te Batavia, maar — anders dan het Staatsblad van Nederlandsch-Indië — geen officiëel karakter bezit. Terwijl in het Staatsblad alle algemeene verordeningen worden afgekondigd en deze daardoor bindende kracbt erlangen, bevat het Bijblad een verzameling van ambtelijke voorschriften, aanschrijvingen, circulaires, beslissingen, enz. van den gonverneur-generaal en andere hooge autoriteiten, wier kennis voor de amhtenaren, zoowel als voor het pnbliek, van belang wordt geacht.

Byblus, in het Herbreenwsch *Gebal*, is de naam van een zeer oude stad in Phoenicië, tusschen Berytns en Tripolis aan de zee gelegen. Er stond een prachtige tempel van *Adonis*. Byblus, welks bloeitijd vóór dien van Sidon valt, had eigen heerschers, die aan de Perzen schatplichtig waren, en behoorde in den Diadochentijd nu eens tot Egypte, dan weer tot Syrië. Later was het de zetel van een bisschop. In 1103 werd Byblus door de Kruisvaarders, in 1188 door *Saladijn*, daarna weder door de Franken en eindelijk door de Turken veroverd. Tegenwoordig heet de plaats Dsjebêl en bezit uitgestrekte begraafplaatsen.

Byblus (*Βύβλος*) is de Grieksche naam van de papyrusplant. Zie *Papyrus*.

Bijcirkel of *epicyclus* was in de oude sterrenkunde een kleine cirkel, welks middelpunt op den omtrek van een grooten cirkel heette te liggen In het stelsel van *Ptolomaeus* of dat der epicyclen werd daarvan gehruik gemaakt, om den schijnbaren loop der planeten om de aarde te verklaren. Zie ook *Epicycloïde*.

Bijdehandsch heeft dezelfde beteekenis als „aan den linkerkant". Het hijdehandsche paard is het paard, dat aan den linkerkant loopt. Het tegengestelde van „bijdehandsch" is „vandehandsch".

Bij den wind zeilen doet een schip, als de zeilen zoo gebrast zijn, dat zij een boek van ± 30° met de kiel maken, waardoor het schip zooveel mogelijk tegen den wind opzeilt.

Bijdraaien beteekent in de zeevaartkunde onder den wind wenden door eenige zeilen tegen te brassen en daardoor de vaart van het schip verminderen.

Ook verstaat men daarondor het gedwongen naderen, alsmede het in een gevecht zich overgeven van een schip.

Bijdrage is de naam voor do uitkeering, die vroeger jaarlijks uit de Nederlandsch-Indische middelen aan het moederland werd verstrekt en volgens de nog geldende Indische Comptabiliteitswet (zie aldaar) ook thans nog moet worden gedaan, tot bestrijding der uitgaven van den Nederlandschen staat. Sedert de invoering van het cultuurstelsel (zie aldaar) begon Java groote voordeelen af te werpen, en naarmate de opbrengst

der gedwongen cultures steeg, werden de eischen van het moederland aan zijn koloniën steeds hooger, vooral wegens den slechten financiëelen toestand van het moederland, onder den invloed van den Belgischen opstand (1830). Van toen af werd jaren lang veel meer door Indië aan Nederland uitgekeerd dan tot betaling van aflossing en rente der vroeger ten behoeve van Indië gesloten leeningen noodig was. Aanvankelijk werd de begrooting van Insulinde belast met een „vaste bijdrage" van 9800000 gld., en daarenboven ook het „batig slot" der Indische begrooting aan Nederland uitgekeerd; sedert 1865 werd geen onderscheid meer gemaakt tusschen vaste en andere bijdragen. In de praktijk bracht dit geen verandering te weeg, want ook na 1865 vloeide alles, wat op den Indischen dienst werd overgehouden, in de Nederlandsche schatkist. En dat die overschotten niet gering waren, kan uit het volgend staatje blijken:

Uitkeeringen aan Nederland

in	1867	......	14856334 gld.
„	1868	......	10771359 „
„	1869	......	10000000 „
„	1870	......	10107749 „
„	1871	......	10299287 „
„	1872	......	15892827 „
„	1873	......	10427695 „
„	1874	......	10544579 „
„	1875	......	10111685 „

Wegens de toenemende eischen, die een beter bestuur der koloniën en vooral ook de Atjeh-oorlog aan de financiën van Indië stelden, moest men reeds in 1873, om den sluitpost op de begrooting te brengen, aan de Indische middelen gelden, van vroegere diensten beschikbaar, toevoegen: evenzoo in 1874 en 1875; maar hoewel voor 1876 niet minder dan ruim 8 millioen en voor 1877 zelfs ruim $10^{1}/_{2}$ millioen gulden uit overschotten van vorige dienstjaren aan de begrooting werd toegevoegd, kon in die jaren geen bijdrage aan Nederland worden uitgekeerd. De begrooting van 1879 sloot met een deficit, en sedert 1876 verschijnt de bijdrage slechts als een post pro memorie op de Indische begrooting.

De „batig-slot" politiek heeft in de laatste jaren veel afkeuring ondervonden en herhaalde pogingen zijn aangewend, om het vraagstuk der Bijdrage op vaste wijze te regelen. Geen dezer pogingen, te beginnen met het voorstel van den minister *van Bosse*, is gelukt, ook niet de laatste, in 1892 door den minister *van Dedem* gedaan, om de Comptabiliteitswet te wijzigen. Steeds krachtiger deden zich inmiddels de stemmen hooren van diegenen, welke niet alleen verlangden, dat Nederland voortaan geen aanspraak meer zou maken op baten uit de Indische kas, maar tevens de „eereschuld", d. w. z. de vroeger daaruit genoten voordeelen, geraamd op 300 millioen gulden, zou terug betalen.

Bye, *de*, is de naam van een aanzienlijk Delftsch geslacht. Daartoe behooren:

Bye, Joris de, die in 1517 tot schepen en in 1519 tot thesaurier van Delft benoemd. Verder werd hij vanwege die stad afgevaardigde naar de Staten van Holland en werd door deze in 1527 naar de Landvoogdes te Brussel gezonden. In het volgende jaar bevorderde hij te Mechelen het sluiten der Unie met Brabant. Hij was tevens raad van *Christiaan II*, koning van Denemarken, terwijl zijn broeder *Willem* dien vorst diende als edelman van de kamer. In 's konings archief te Kopenhagen, dat grootendeels naar Stockholm overgebracht en door *Eckblat* uitgegeven is, vindt men vele stukken omtrent en brieven van *Joris de Bye*. Hij overleed in het jaar 1528.

Bye, Dirk de, een zoon van den voorgaande, werd in 1556 havenmeester te Delft en vervolgens afgevaardigd naar de Staten van Holland en naar het Hof van Brussel. In de treurigste tijden der Spaansche heerschappij, van 1567 tot 1572, was hij voorzitter der schepenrechtbank te Delft. Toen in 1567 de boekdrukker *Herman Schinkel* vervolgd werd wegens het drukken van verboden (Hervormde) boeken, en reeds 6 schepenen van de 7 voor zijn vrijspraak gestemd hadden namen deze, op de aanmerking van *de Bye*, dat zij zich daardoor het ongenoegen van Spanje's koning op den hals haalden, hunne stem terug, zoodat de ongelukkige volgens de plakkaten ter dood veroordeeld werd. Na het innemen van den Briel koos hij echter de Staatsche zijde en bekleedde te 's Gravenhage aanzienlijke ambten. De Staten van Holland brachten in gevaarlijke tijden al hunne belangrijke papieren in zijn woning. In 1572 werd hij tot rekenmeester benoemd en in 1576 met *Paulus Buys* en *Nanning van Foreest* afgevaardigd naar de Staten-Generaal te Brussel. Hij overleed in 1591.

Bye, Cornelis de, geboren te 's Gravenhage, den 10den November 1540, voegde zich in 1554 te Granada in Spanje buiten weten zijner ouders bij de Orde der Augustijnen, vertrok in 1563 als zendeling naar Mexico, waar hij 10 jaren werkzaam was aan de bekeering der heidenen, begaf zich toen weder naar Europa en werd door den generaal zijner Orde benoemd tot vicaris in Ierland, Schotland en Engeland. Voorts werd hij door *Clemens VIII* met een jubilébrief naar de Nederlanden gezonden, waar hij zijn overige levensjaren sleet. Hij overleed te Brussel, den 26sten Juli 1614, eenige leerredenen nalatende.

Bye, Arend of *Arnold de*, geboren te Zalt-Bommel in 1600, werd burgemeester van zijn geboorteplaats, lid van de Staten-Generaal en had zitting in onderscheiden hooge colleges. Bij de vredesonderhandelingen te Munster was hij de vraagbaak van verscheiden gezanten. Ook werd hij tot curator der Geldersche hoogeschool en door den koning van Frankrijk in 1647 tot erfelijk ridder benoemd. Hij overleed den 25sten September 1652.

Bye, Johan de, een Nederlandsch krijgsman, was in 1672 luitenant-kolonel, bevelhebber van een regiment infanterie, werd in dat jaar in den slag bij Woerden (12 October) gevangen genomen, bekleedde vervolgens de betrekking van commandant der artillerie, doch was in den slag bij Senef (11 Augustus 1674) weder aan het hoofd van een regiment infanterie.

Bye, Jacob de, geboren te 's Gravenhage, den 26sten Januari 1668, studeerde te Leiden in de medicijnen en vestigde zich als geneesheer in zijn geboorteplaats, waar hij wegens zijn bekwaamheid spoedig een groote praktijk verkreeg. In den Spaanschen Successie-oorlog nam hij dienst bij het leger, en werd door den Raad van State met den

titel van „inspecteur der legerhospitalen" aan het hoofd gesteld van den geneeskundigen dienst. In 1717 werd hij schepen, in 1730 burgemeester van 's Gravenhage en overleed den 20sten Maart 1745.

Bye, Pieter Jacob de, een achterneef van den voorgaande, geboren te 's Gravenhage, den 11den December 1766, studeerde te Leiden in de wijsbegeerte en in de rechten en verwierf in beide vakken het doctoraat. In 1791 trad hij op als advocaat voor de Hoven van Holland en Utrecht, werd raad van de Kamer van Justitie van Vianen en Ameiden en in 1804 raadsheer in het Hof van Utrecht, terwijl hij er tevens de waardigheid bekleedde van proost van het Kapittel van Oud-Munster. Onder den raadpensionaris *Schimmelpenninck* werd hij benoemd tot advocaat-fiscaal voor de middelen in de provincie Utrecht, terwijl koning *Lodewijk* aan hem en anderen de herziening opdroeg der financieele wetten van het koninkrijk Holland. Het werk was nog niet volbracht, toen ons land bij Frankrijk werd ingelijfd, waarom de commissie hare taak nederlegde. *De Bye* werd toen lid van het Hooge Hof van Cassatie te te Parijs. Gedurende een verlof hier te lande was hij getuige van de willekeur van het Fransche bestuur — vooral met betrekking tot de gardes d'honneur — en toen hij zich hierover vrijmoedig uitliet, werd hij dadelijk aangeklaagd en naar Parijs opgeroepen. Hij verdedigde zich op een ronde en mannelijke wijze en werd volkomen gerechtvaardigd. Ook heeft men het aan hem te danken, dat de hoogeschool te Utrecht, hoewel tot een school van den 2den rang verlaagd, bleef bestaan. Bij den naderenden val van het Keizerrijk nam hij aanstonds zijn ontslag en keerde den 14den April 1814 in zijn vaderland terug.

In 1816 werd *de Bye* benoemd tot lid van de commissie ter begrooting der staatsbehoeften en bleef dit tot in 1823, terwijl hij tevens in het laatstvoorafgaande jaar werd aangesteld tot referendaris der eerste klasse, ook werd hem tevens het scheidsrechteramht opgedragen bij de vereffening der staatsschulden en bij de vereffening der bijzondere vorderingen van Frankrijk. Daarna werd hij belast met het beramen van een nieuw stelsel omtrent de gevangenissen, werd in 1826 lid van den Raad van State en overleed den 19den December 1836. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en heeft, behalve een paar academische proefschriften, nog nitgegeven: „Register op de kostumen, usantiën en politiën van procedeeren der stad en jurisdictie van Utrecht".

Bijen-eters (*Meropes*) vormen een der edelste familiën van de orde der koekoekachtige vogels, bezitten een zeldzaam fraaien verendosch en zijn zeer eigenaardig gebouwd. Het lichaam is zeer lang gerekt, de snavel langer dan de kop, aan den wortel tamelijk dik, van voren spits, onder en boven zacht gebogen met scherpe kanten en rug. De pooten zijn klein en kort, van de drie teenen zijn de middelste en de buitenste bijna over de geheele lengte aaneengegroeid, de klauwen zijn lang en scherp, de staart lang, de veeren kort en eenigszins hard, doch prachtig gekleurd, waarbij groen op den voorgrond treedt en beide geslachten weinig verschil vertoonen. (zie de afb.) De bijen-eters behooren in de Oude Wereld thuis, waar hun gebied zich van Groot-Brittannië tot Australië uitstrekt; zij zijn vooral talrijk in Afrika.

Bijen-eter.

De Europeesche bijen-eter (*Merops apiaster*), die slechts het zuidelijk gedeelte van ons continent, en wel als geregelde zomergast, bewoont, vormt een der fraaiste familiën van de geheele groep. Kop, hals en het bovenste gedeelte van den rug zijn roodbruin gekleurd, terwijl zich op iederen vleugel een breede streep van dezelfde kleur bevindt. Het achterste gedeelte van den rug is lichtgeel, de vleugels en de staart zijn groen, en de middelste staartveeren, die langer zijn dan de andere, hebben zwarte punten. Het voorhoofd is lichtgroen en wit, de borst helder geel en wordt door een blauwe streep van de blauwgroene onderzijde van het lichaam gescheiden. De naam van bijen-eter is zeer juist gekozen, want in Spanje blijken deze vogels een ware plaag voor den bijenhouder, daar zij de werkbijen bij het in- en uitgaan der korven vangen. De vogel bereikt een lengte van 26 cm., en leeft gezellig in groote scharen en bouwt geen bepaald nest, maar legt de eieren — 4 of 6 en prachtig glanzend wit — in gangen van 1—3 m. lengte, die loodrecht naar beneden gegraven worden en aan het benedeneinde, waar de eieren worden gelegd, in een hol eindigen. Behalve op bijen maakt hij ook op wespen, libellen, kevers, muggen, vliegen, sprinkhanen, enz. jacht, die in de vlucht gevangen of wier nesten door hem geplunderd worden. Hij is dus in dit opzicht een nuttige vogel. Ongelukkiger wijze schijnt het vleesch van dezen vogel in den smaak te vallen en zijn de veeren als sieraad van hoeden gezocht. De vervolging dagteekent dan ook reeds van ouden datum.

Tot de Afrikaansche soorten behoort de karmijnroode bijeneter of karmijnspint (*Merops nu-*

bicus). In Australië leeft de prachtspint (*Merops ornatus*), welke ook op Timor, Nieuw-Guinea en de Molukken voorkomt.

Bijgeloof is zoodanige dwaling des geloofs, welke het natuurlijke en bovennatuurlijke met elkander vermengt en verwart, zoodat zij nu eens van natuurlijke oorzaken bovennatuurlijke gevolgen verwacht en dan weder natuurlijke gevolgen van bovennatuurlijke oorzaken afleidt. Van psychologisch standpunt vertoont zich het hijgeloof als een produkt der verbeeldingskracht, welke bedriegelijke voorstellingen vormt en deze tot een bron maakt der verschijnselen, of als een zwakheid des verstands, hetwelk niet in staat is om heldere, duidelijke begrippen te vormen, zoodat het tot valsche oordeelvellingen en besluiten wordt gebracht en tevens zonder nader onderzoek alles aanneemt, wat anderen vermelden, indien het slechts zijn verbeeldingskracht prikkelt. Vrees en eigenbaat zijn zeer bevorderlijk aan het hijgeloof, daar zij tot eenzijdigheid leiden en het verstand benevelen. Het bijgeloof kan *theoretisch* of *praktisch* zijn, naar gelang het zich enkel tot 's menschen voorstellingen bepaalt, of ook invloed heeft op zijn daden. Het kan van *godsdienstigen* en van *natuurkundigen* aard wezen. Het eerste hepaalt zich tot het gebied der geesten en koestert van den toestand van deze en van hunne betrekking tot de zinnelijke wereld denkbeelden, die in strijd zijn met de rede en de ervaring. Het is de bron van afgoderij, spiritisme, werkheiligheid, vereering van reliquieën, geloof aan de kracht van sommige plechtigheden en van het geloof aan geestenverschijningen en spoken. Het natuurkundig hijgeloof hecht waarde aan de werking van geheimzinnige teekens en verborgen natuurkrachten en heeft in zijn gevolg de sterrenwichelarij, de kaartleggerij, het voorspellen van de toekomst in het algemeen en de tooverij.

Met betrekking tot de geschiedenis maakt men onderscheid tusschen een *natuurlijk* en een *wijsgeerig* bijgeloof. Het eerste openbaart zich overal vanzelf bij volkeren, die op een zeer lagen trap van ontwikkeling staan, het tweede kleedt zijn dwalingen in het gewaad der wetenschap, door het zoodanig in verband te brengen met eenige veronderstellingen, dat men onder het versiersel der redeneeringen waarheid en lengen haast niet meer onderscheiden kan.

Bijgeloovige gevoelens zijn dikwijls onschadelijk en bezitten zelfs wel eens een dichterlijke bekoorlijkheid, maar vaak zijn zij zeer gevaarlijk. Zij maken den mensch vreesachtig, daar zij allerlei schrikbeelden voor den geest doen verrijzen, onverdraagzaam, omdat hij zich zijn hersenschimmen door geen tegenspraak wil laten ontnemen, en somtijds dweepziek en wreed, omdat hij alleen met geweld zijn ongerijmde meeningen kan handhaven. Intusschen kan ook het ingeworteld bijgeloof niet door geweldige maatregelen worden uitgeroeid; het moet langzamerhand wijken voor het licht, dat door goed volksonderwijs wordt verspreid. Om te gevoelen, hoe snel het daardoor afneemt, behoeven wij het hijgeloof van onzen tijd slechts te vergelijken met dat, hetwelk een eeuw of een halve eeuw geleden heerschappij voerde. De spookvertellingen zijn niet alleen uit de kinderkamers, maar het geloof aan spoken uit onze kinderen zelf verbannen. In het algemeen vormt de geschiedenis van het hijgeloof een hoogst belangrijke bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van een volk. Belangrijke werken over het hijgeloof zijn de geschriften van *Pfleiderer*, „Die Theorie des Aberglanbens" (Berlijn, 1872), *Lippert*, „Christentnm, Volksglanbe nnd Volksbranch" (Berlijn, 1882), *Brunnhofer*, „Die Quelle des Aberglanhens" (Leipzig, 1891) en *A. Lehmann*, „Aberglauben nnd Zanberei von den ältesten Zeiten his in die Gegenwart" (Stuttgart, 1898).

Bijlander is een soort van platboomd vaartuig, dat getuigd is als een snauw en gebruikt wordt voor vrachtvaart. Het woord is een verbastering van *binlander* of *binnenlander*, een binnenvaartuig.

Bijlandsch Kanaal is een gedeelte van den Rhijn, van 1773 tot 1776 door den Bijlandschen Waard gegraven, ten einde den Rijnbocht tusschen Schenkenschans en Herwen af te snijden. Het is 1900 m. lang en 352 m. breed en vormt over het grootste gedeelte van zijn loop de grensscheiding tusschen Pruisen en Nederland.

Bylandt, *van*, is de naam van een oud-adellijk Nederlandsch geslacht, ontleend aan het slot *Bilant* aan den Rijn. Reeds in den aanvang der 13de eeuw vinden wij melding gemaakt van *Doys van Bilant*. De leden van dat geslacht hebben in de Middeleeuwen ijverig deelgenomen aan de oorlogen in Gelderland. Van die van den nieuweren tijd vermelden wij:

Bylandt, Adriaan van, heer *van Well en Bergen*, die in 1523 tot de ridderschap van het Overkwartier van Gelre behoorde en drost van Gennep was. Hij was een van hen, welke het verdrag bezegelden tusschen *Karel van Gelre* en *Jan van Cleef* over de erfopvolging in Gelderland. Hij was een aanhanger der Hervorming, een onderteekenaar van het Verbond der Edelen, verliet het land hij de komst van *Alva* en werd door dezen gestraft met verbeurdverklaring van lijf en goed. Hij stond in hetrekking en hield briefwisseling met den prins *van Oranje*.

Bylandt, Otto van, heer van *Reidt* en *Brembt*, wilde in 1577 de Unie van Brussel niet onderteekenen en ging over in den dienst van den hertog *van Gulik*, die hem tot raad en drost van Heynsberg benoemde. In 1591 werd hij door keizer *Rudolf II* tot rijksvrijheer verheven en als gezant naar de Staten-Generaal der Nederlanden gezonden, om zoo mogelijk de vredesonderhandelingen met den koning van Spanje te doen hervatten.

Bylandt, Lodewyk, graaf *van*, geboren in 1718, stevende in 1736 als kadet naar Curaçao en was in 1747 kapitein ter zee. In 1776 betengelde hij in de Middellandsche Zee de roovers van Tetuan, en werd gedurende den Engelschen oorlog van 1777 als schout-bij-nacht met een gewapend convooi naar West-Indië gezonden. Voor de overmacht van commodore *Fielding* do vlag strijkende, werd hij naar Portsmouth opgebracht. Hij werd door den stadhonder opgeroepen, doch het onderzoek der zaak door den Hoogen Zeekrijgsraad had ten gevolge, dat *van Bylandt* volkomen gerechtvaardigd werd. Daarna kreeg hij bevel, om met 5 schepen de koopvaarders naar Lissabon te geleiden, doch ofschoon juist weder de oorlog

tegen Engeland uitgebroken was, bereikte hij zonder ongeval zijn bestemming, waarna hij tot vice-admiraal benoemd werd en in 1781 veilig te Tessel binnenviel. In 1782 zeilde hij als onderbevelhebber met een macht van 33 oorlogschepen uit Tessel, om de terugkeerende handelsvloten veilig binnen te brengen, hetgeen gedeeltelijk mislukte. In hetzelfde jaar werd besloten, ofschoon tegen het gevoelen van den stadhouder, om een tiental oorlogschepen naar Brest te zenden, om met de Fransche vloot tegen de Engelsche te handelen. *Van Bylandt* zag zich met het opperbevel belast, maar toen de tijd gekomen was om in zee te steken, verklaarden al de officieren, dat gemelde schepen hiertoe ongeschikt waren. Dit verwekte groot misnoegen in het land, de stadhonder en *van Bylandt* werden van Engelschgezindheid beschuldigd, en men wilde laatstgenoemde voor den krijgsraad brengen, waarover echter zooveel verschil van gevoelen ontstond, dat inmiddels de omwenteling van 1787 uitbrak. Later werd *van Bylandt* bevorderd tot luitenant-admiraal en tot inspecteur-commandant van het corps zee-artilleristen. Hij overleed den 28sten December 1793. Men heeft van hem: „Zeetactiek of grondregelen der krijgskunde ter zee" (1767, 2 dln.) en „Memorie behelzende een voordracht van deszelfs gehouden conduites omtrent de geordonneerde expeditie naar Brest". Zijn oudere broeder, *Roeleman Ferdinand*, graaf van *Bylandt-Halt*, geboren den 27sten Mei 1716, was luitenant-generaal der infanterie en commandant van Arnhem, en overleed in 1790.

Bylandt, Alexander, graaf *van*, geboren te Nijmegen, den 29sten December 1743, was in 1793 generaal-majoor der infanterie, adjudant-generaal van den stadhouder en, hij afwezigheid van den erfprins, commandant van Breda. Bij de nadering van het Fransche leger onder *Dumouriez* kreeg hij in last, die vesting tot het niterste te verdedigen. Wel waren de vestingwerken in gebrekkigen toestand en de verdedigers niet groot in aantal, doch de commandant nam ook geenerlei maatregelen, om in het onthrekende to voorzien en aan het ontvangen hevel te gehoorzamen. Nadat den 22sten Februari hij de eerste opeisching de overgave geweigerd was, werd de stad eenige uren beschoten, doch het kanonvunr behoorlijk beantwoord, zoodat de vijand het bombardement schorste. Het werd echter den volgenden dag hervat en de opeisching herhaald, waarna op voorstel van den bevelhebber de vesting, zonder belangrijke schade te hebben geleden, den 25sten Februari werd overgegeven. Dit geschiedde onder gunstige voorwaarden, doch verwekte groot misnoegen. De commandant werd voor een buitengewonen krijgsraad geroepen en hij vonnis van 4 Juni 1793 veroordeeld tot verlies van zijn militaire waardigheden, tot het ondergaan van het zwaaien van het zwaard over het hoofd (dat bem door den stadhouder werd kwijtgescholden) en tot levenslange gevangenis. Hij overleed in 1819. Deze graaf *van Bylandt* had onderscheiden broeders, die als generaals, als leden van de Vergadering der Staten-Generaal (vanwege Gelderland), enz. in dienst zijn geweest des vaderlands.

Bylandt-Halt, Frederik Sigusmund, graaf *van*, een zoon van *Roeleman Ferdinand*, werd geboren in 1749 en trad reeds vroeg in zeedienst. Hij was een nitstekend zee-officier, voerde in 1792 als kapitein bevel over een eskader in de Middellandsche Zee en werd het volgend jaar benoemd tot commandant onzer zeemacht: doch toen de stadhouder in 1795 naar Engeland vertrok, vergezelde *van Bylandt* hem in de betrekking van adjudant. Hij schreef „Eenige bedenkingen over de zeemacht der Republiek" en werd onder *Lodewijk Napoleon* lid en in 1807 en 1808 voorzitter van het Wetgevend Lichaam, terwijl hij na de omwenteling van 1813 tot staatsraad, vice-admiraal en commandeur der Militaire Willemsorde werd benoemd. Ook was hij lid van het Utrechtsch Genootschap en overleed in 1824. Zijn broeder *Carel Alexander Godfried*, graaf *van Bylandt*, geberen in 1750, was generaal-majoor der infanterie en adjndant-generaal van den erfprins. Hij onderscheidde zich in het gevecht bij Lannoy (27 Augustus 1793) en overleed te Berlijn in 1809.

Bylandt, Willem Frederik, graaf *van*, werd geboren den 5den Juni 1771. In 1790 werd hij 2de luitenant met den rang van kapitein in de lijfcompagnie van het regiment Hollandsche gardes te voet, nam deel aan de veldtochten van 1792 tot 1793 en begaf zich na de omwenteling van 1795 naar Bremen en vervolgens naar Engeland, waar hij in dienst trad als escadronsoverste bij de jagers te paard van *Hompesch*. Met deze werd hij naar West-Indie gezonden, waar hij zich zoo gunstig onderscheidde, dat hem het oppergezag over Antigua opgedragen werd. Bij het uitbarsten van den opstand in Ierland in 1800 was hij luitenant-kolonel en commandant van een regiment cavalerie. Na den vrede van Amiens (1802) nam hij zijn ontslag en werd na de omwenteling van 1813 hij het leger geplaatst als luitenant-kolonel en weldra tot kolonel, voorts in 1815 tot generaal-majoor bevorderd. In den slag bij Waterloo gewond, zag hij zich vervolgens belast met bet provinciaal commandement van Zuid-Brabant en hij bevond zich in die betrekking te Brussel toen aldaar in 1830 het oproer uitbrak. Zijn zorgeloosheid op dat tijdstip vond algemeene afkeuring. Weldra moest hij de stad verlaten, waarna hij den 24sten November op nonactiviteit gesteld, in 1840 gepensionneerd en 1842 tot den rang van luitenant-generaal hevorderd werd. Hij was ridder der militaire Willemsorde derde klasse.

Bylandt, Jan Carel, graaf *van*, een hroeder van den vorige, geberen den 5den Januari 1776, werd in 1792 brigadier bij de lijfwacht van den prins *van Oranje*, in 1807 gezant te München en heijverde zich in 1813 met anderen, om het herstel te bewerken van het Hnis *van Oranje*. Hij bekleedde vervolgens een betrekking aan het Hof en werd lid van de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, alsmede van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed te 's Gravenhage, den 27sten Juni 1841. — Zijn oudste zoon, *Eugène Jean Alexander*, geberen den 21sten Juli 1807, werd commissaris des konings in Znid-Holland, bekleedde die betrekking tot in 1859 en werd vervolgens voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Bylandt-Rheit, *Arthur Maximilian Adrian*, graaf *van*, minister van Oorlog in Oostenrijk en geboren den 5den Mei 1821, maakte in 1849 den

Italiaanschen veldtocht mede, werd generaal-majoor en voorzitter van het technisch-administratief militair-comitee, klom in 1875 op tot den rang van luitenant-veldmaarschalk en belastte zich van het midden van 1876 tot het begin van 1888 met de portefeuille van Oorlog. Als zoodanig reorganiseerde hij het Oostenrijksche leger. Hij overleed den 21sten Februari 1891 te Weenen.

Bijlbrief was oorspronkelijk de oorkonde, die het teeken des bijls, in het Oud-Germaansche recht het teeken van inbezitneming, verving. Thans verstaat men er onder het certificaat ter verklaring, dat een schip naar de wettelijke voorschriften gebouwd is. Het stuk bevat de grootte en inhoudsmaat van het schip, de drachtigheid, de plaats, waar het schip van stapel is geloopen, de maand en het jaar der voltooiing, de soort van het schip (fregat, brik, enz.), de soort van het materiaal, waarvan het gebouwd is, en de verklaring dat de scheepsbouwmeester en de arbeiders hun betaling hebben ontvangen. Dat document moet door den bouwmeester en twee getuigen geteekend worden. Volgens de meeste zeewetgevingen moet deze bijlbrief zich onder de aan boord van het schip aanwezige scheepspapieren bevinden.

Bijlbundel was bij de Romeinen het teeken van waardigheid, dat door de lictoren of bijldragers voor de hoogste magistraatspersonen werd vooruitgedragen. Het bestond uit een bundel roeden, die rondom den steel eener bijl waren gerangschikt, op zulk een wijze, dat zoowel de bijl aan de eene zijde, als een deel van den steel aan de andere zijde zichtbaar bleven.

Bijldragers. Zie *Lictoren.*

Bijleggen is een uitdrukking, die in de scheepvaart gebruikt wordt, en duidt aan, dat een schip zoodanig moet worden gelegd, dat het weinig weg aflegt, maar bijna dwars voor den wind afdrijft. Daardoor ontstaat aan de loefzijde een breed kielwater, waarin de stortzeeën breken en dus niet op het dek komen. Om het zoo te houden, wordt voor en achter een zeil gebeschen en soms ook nog wel een gereefd groot marszeil.

Byler, *Hendrik Carel van,* geboren te Wolvega, den 1sten November 1692, studeerde te Groningen en te Leiden in de theologie, en was achtereenvolgens predikant te Scherpenzeel, Nijkerk, Oldekerk en Faan, te Oosterhesselen en Gieten, alwaar hij den 23sten Juli 1756 overleed. Hij was een vurig ijveraar voor het Huis *van Oranje* en een man van uitgebreide kennis, zooals blijkt uit zijn talrijke geschriften, van welke wij noemen: „Somnium" (1718), „Over de sterfte van het rundvee" (1719), „Fascicules librorum rariorum" (1730) en „Heylige mengelstoffen" (1730).

Byleveld, *Casparus,* geboren te Leiden den 20sten December 1755, studeerde te Leiden in de rechten en werd in 1785 pensionaris van Purmerend en in 1786 van Gorinchem, vanwaar hij in 1787 afgevaardigd werd naar de Statenvergadering van Holland. Na 1787 uit zijn betrekking ontslagen, leefde hij eerst ambteloos en werd in 1795 raadsheer in het Hof van Justitie van Holland en Zeeland. In 1811 werd hij voorzitter van het keizerlijk gerechtshof te 's Gravenhage en in 1813 van het Hooggerechtshof der Vereenigde Nederlanden. In 1814 en later maakte hij deel uit van commissiën tot het ontwerpen eener nieuwe burgerlijke wetgeving, werd in 1817 benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed den 5den Januari 1820. Hij schreef: „Het gedrag van mr. *C. Byleveld,* oud-pensionaris der stad Gorinchem, enz". (1788).

Byleveld, *Cornelis Gerrit,* werd geboren te Veere, den 18den September 1765. Na de omwenteling van 1795 werd hij door Zeeland afgevaardigd naar de Vergadering der Algemeene Staten, kort daarna tot pensionaris van Veere benoemd en in hetzelfde jaar gekozen tot provisioneel representant van het volk van Holland. In 1797 werd hij lid van het departement van Financiën, bij de omwenteling van den 22sten Januari 1798 in hechtenis genomen, doch spoedig op vrije voeten gesteld en in 1805 gekozen tot lid van den Raad van Financiën in Zeeland, in 1807 tot assessor van den landdrost aldaar, in 1810 tot maire van Middelburg, in 1814 tot burgemeester dier stad, in 1815 tot lid van de Tweede en in 1835 tot lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed te Middelburg, den 2den Juni 1849.

Byleveld, *Adriaan van,* een Nederlandsch krijgsman, werd geboren den 12den Maart 1787 en reeds in 1804 geplaatst als 2de luitenant bij het corps rijdende artillerie. In 1807 onderscheidde hij zich in den slag van Friedland tegen de Zweden en was verder tegenwoordig bij het beleg van Straalsund, terwijl hij medewerkte tot de nederlaag van den majoor *Schill.* Na de inlijving van ons land bij Frankrijk werd hij geplaatst bij den staf van den inspecteur-generaal der artillerie, streed in Spanje en Silezië en werd in den slag bij Dennewitz (6 September 1813) gewond en gevangen genomen, maar tevens bevorderd tot ridder der orde van het Legioen van Eer. Na 1814 werd hij hier te lande geplaatst als kapitein bij de rijdende artillerie, vocht dapper bij Waterloo, ontving de Militaire Willemsorde en overleed te 's Hertogenbosch in 1850.

Bylinen *(Byling)* is de naam van de heldenzangen der volkspoëzie in Groot-Rusland, die van zeer ouden tijd af tot op den huidigen dag in de phantasie en den mond van de boogere Russische volksklassen, voornamelijk in de noordelijke gouvernementen Olonetz en Archangel, bewaard zijn gebleven. De oudste groote opteekening der buitengewoon talrijke liederen, rapsodiën, had plaats in de 18de eeuw door *Kirsja Danilow* en werd in 1818 door *Kalajdowitsj* uitgegeven (gedeeltelijk in het Duitsch vertaald in het boek: „Fürst Vladimir und dessen Tafelrunde", Leipzig, 1819, anoniem). Aanzienlijker verzamelingen werden uitgegeven door *Rybnikow* (Moskau, Petersburg en Petrosawodsk, 1861—1867, 4 dln.), *Kirejewskij* (Moskau, 1868—1874, 10 afleveringen), *Hilferding* („Onega Bylinen", Petersburg, 1873), *Tichonrawow* en *Miller* („Russische Bylinen", Moskau, 1894), *Istomin* („Liederen van het Russische volk", Petersburg, 1894), *Sobolewskij* („Volksliederen uit Groot-Rusland", Petersburg, 1895—1900, 6 dln.).

De bewaarders en verkondigers van deze epische liederen zijn meestal personen, die een zittend leven leiden, zooals kleer- en schoenmakers, en in de woningen der boeren werkzaam zijn. Het aantal zangen, dat zij in hun geheugen hebben

geprent, is dikwijls verbazend groot. De bylina heeft steeds denzelfden versbouw. Haar inhoud bestaat uit twee deelen, een oorspronkelijk deel, dat door den zanger niet veranderd wordt, zooals de beschrijving en de toespraken der helden, en een veranderlijk deel, dat door den zanger min of meer gewijzigd wordt en den loop der gebeurtenis bevat. De helden der bylina dragen den naam van Bogatyri (Dapperen, Heldhaftigen). Men verdeelt de bylinen naar den tijd, waarop zij betrekking hebben, en ook wel naar de plaats der bandeling. Men heeft bylinen van onde helden nit het tijdperk vóór *Wladimir* (zooals *Swjatogor* en *Mikula*), van een cyclus van Nowgorod, een cyclus van Moskou, enz. In het middelpunt van het geheel staan echter de gezangen, uit het tijdperk van *Wladimir*, met den boerenzoon *Ilja van Murom* (*Ilja Muromez*) tot held. *Ilja* en de helden, die met hem tot den Kiewschen cyclus behooren, n.l. *Dabrynja Mikilitsj*, *Aljoscha Popowitsj*, e. a. vormen de zoogenaamde „Wladimirsche tafelronde".

Bijmaan is de naam van een luchtverschijnsel, dat vooral op hooge breedten zeer veelvuldig voorkomt, doch zich ook bij ons op koude dagen vertoont. Men ziet dan gewoonlijk één of meer witte of geklenrde kringen om de maan, die een middellijn van 22° bezitten. Somtijds treedt ook een tweede ring van 46° middellijn op. Meestal loopen de streepen dwars door de ringen, en op deze plekken neemt men dan een sterk licht of fraaie kleureffecten waar, die den naam van *Bijmanen* dragen. *Bijzonnen*, die op dezelfde wijze ontstaan, zijn bij ons zeldzamer. De bijmanen ontstaan doordien het beeld van de maan teruggekaatst wordt door de kleine ijsnaalden die in de lucht zweven.

Bynaeus, *Antonie*, een Nederlandsch godgeleerde en een beoefenaar der Oostersche talen, werd geboren te Utrecht, den 6den Augustus 1654. Hij studeerde te Utrecht en ontving er onder *Daniël Heinsius*, *Johan Leusden* en *Franciscus Burmannus* een uitstekende opleiding, werd achtereenvolgens predikant te Piershil, Naardon en Deventer, en zag zich in 1694 in laatstgenoemde stad benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en in de Oostersche talen. Door den senaat der Academie te Harderwijk werd hij tot doctor honoris causa bevorderd. Hij overleed te Deventer, den 8sten November 1698 en schreef onder anderen: „Somnium, de laudibus criticis" (1657), „De calceis Hebraeorum" (1682), „Naardens burgermoord", „Gekruiste Christus" (1683), enz.

Byng, *George*, viscount *Torrington*, een Britsch zeeheld, werd geboren den 27sten Januari 1663 te Wrotham in Kent, trad reeds in zijn 15de jaar in dienst, werkte in 1688 als luitenant ijverig en met succes voor het aansluiten der vloot bij den prins van Oranje en werd tot kapitein bevorderd. In 1703 werd hij bevorderd tot schout bij nacht. Hij bewees belangrijke diensten aan de Verbonden Mogendheden in den Spaanschen Successie-oorlog, vooral in 1704 bij de verovering van Gibraltar en in den slag bij Malaga. In 1705 werd hij vice-admiraal en ontzette Barcelona, in 1708 admiraal van de blauwe vlag en verijdelde den inval van de Jacobieten in Schotland, in 1709 lord der admiraliteit en in 1710 admiraal der witte vlag. Ook werd hij benoemd tot lid van het Parlement voor Plymouth en in 1717 tot baronet. In de jaren 1718—1720 verijdelde hij, vooral door de overwinning hij kaap Passaro (31 Juli 1718) de ondernemingen van kardinaal *Alberoni* op Sicilië en noodzaakte den koning van Spanje tot het aannemen der voorwaarden van de Quadruple-alliantie. In 1721 benoemde *George I* hem tot pair met den titel van viscount *Torrington* en baron *van Southill*, en *George II* plaatste hem aan het hoofd der Admiraliteit. Hij deed in die betrekking veel tot verbetering van het lot der onde zeelieden en overleed den 17den Januari 1733.

Byng, *John*, eveneens een Britsch admiraal, een zoon van den voorgaande, werd geboren in 1740. In 1745 werd hij schout bij nacht, in 1747 vice-admiraal en in 1756 admiraal der blauwe vlag. Toen echter zijn vloot, den 25sten Mei 1756, nitgezonden om het eiland Menorca te bevrijden, dat door de Franschen op het fort St. Philipp na bezet was, door een Fransche vloot onder den admiraal *de la Galissonière* verslagen werd, moest *Byng* voor een krijgsraad verschijnen, die hem ter dood veroordeelde, welk vonnis den 14den Maart 1757 voltrokken werd.

Bijnkershoek, *Cornelis van*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Middelburg, den 29sten Mei 1673, studeerde in Franeker aanvankelijk in de godgeleerdheid en later in de rechten, vestigde zich als advocaat te 's Gravenhage en verkreeg weldra zoo grooten roem door de degelijkheid zijner adviezen, dat czaar *Peter de Groote* moeite deed, om hem aan zijn dienst te verbinden, doch te vergeefs. In 1703 werd hij lid van den Raad van Holland en West-Friesland, in 1724 president van den Grooten Raad der Staten van Holland en Zeeland. Hij overleed te 's Gravenhage, den 16den April 1743. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De dominio maris" (1703), „Observationes juris Romani" (4 boeken, Leiden, 1710), „Libri posteriores", (Leiden, 1733), „Tractatus de foro legatorum" (Leiden, 1721), „Quaestiones juris publici" (Leiden 1737, 2 dln.) en „Quaestiones juris privati" (na zijn dood uitgegeven, Leiden, 1744). Een volledige uitgave zijner werken bezorgde *Ph. Vicat* (Keulen, 1761; ook te Leiden, 1767, 2 dln.). Ook redigeerde hij eenigen tijd de „Nieuwe Haagsche Mercurius".

Byns, *Anna*, een Zuid-Nederlandsche dichteres, geboren te Antwerpen in 1494, leidde volgens den hoogleeraar *Jonckbloet* in hare jeugd een loszinnig leven, hetgeen zij later in hare liederen betreurde. Zij droeg den naam van Brabantsche *Saffo* en valt, als ijverende voor den R. Katholieken godsdienst, hevig nit tegen de Hervormers, vooral tegen *Luther*. Zij overleed den 10den April 1575 te Antwerpen. Er bestaan van haar drie dichtbundels n.l., „Veele schoone kundige Refereijnen vol schrifture ende doctrinen" (1528), „Een zeer schoon en zuyver boek, verclaerende die mogentheyt Godts, ende Christus ghenade over die sondighe menschen" en „Den geestelyken Nachtegael". Hare werken werden in 1886 te Gent herdrukt.

Bijpaard noemt men een paard, dat voor den wagen geplaatst wordt, naast het paard, dat er reeds voorloopt, om den wagen tegen een hoogte optetrekken.

Byrd (ook Bird), *William*, was de voornaamste Engelsche componist uit den tijd van *Shakes-*

peare, geboren te Londen in 1538, aldaar overleden den 4den Juli 1623. Zijn psalmen en motetten, evenals zijn thans weer veel gezongen madrigalen, behooren tot de beste muziekstukken van de 16de eeuw. Bovendien heeft bij orgel- en pianomuziek geschreven. Hij verkreeg met zijn leeraar *Tallis* in 1575 een privilege van 21 jaar voor den druk en verkoop van muziekstukken.

Byrgius, *Justus*, eindelijk *Jobst Bürgi*, een wiskundige en vervaardiger van hemelglobes en sterrenkundige werktuigen, werd geboren den 28sten Februari 1552 te Lichtensteig in het Zwitsersche kanton St. Gallen. In 1579 werd hij hofhorlogemaker van den landgraaf *Willem IV* van Hessen en trad in 1604 in dienst van keizer *Rudolf II*, doch keerde in 1622 naar Kassel terug, waar hij den 31sten Januari 1632 overleed. Hij maakte een hemelglobe, waarop hij de sterren volgens eigen waarneming plaatste. Voorts worden onderscheiden uitvindingen op wis- en sterrenkundig gebied aan hem toegeschreven.

Byrne, Mrs. *William Pitt*, was een Engelsche schrijfster, de dochter van *Hans Busk*en de weduwe van *William Pitt Byrne*, den eigenaar van de „Morning Post". Reeds vroeg (sedert 1854) schreef zij anoniem in tijdschriften, zooals in „Fraser's Magazine" een geschiedenis van het Montague-house te Londen, in „People's Magazine" een van het hotel Carnavalet in „Macmillan's Magazine" een beschrijving van de archieven der politieprefectuur te Parijs, in „Once a week" „De grot van Vaucluse". Algemeen bekend maakte zij zich door het werk „Flemish interiors" (1856). Daarop volgden de politiek-sociale, steeds slechts met Mrs. W. P. B. geteekende boeken: „Realities of Paris Life" (3 dln. 1859), „Under currents overlooked" (2 dln., 1860), „Red, white and blue" (3 dln., 1862), Coseas de Espana" (2 dln., 1866), „Feudal Castles of France" (1866), „Gheel, or the city of the simple" (1869), „Sainte Perrine, or the city of the gentle", „The Beggynhof, or the city of the single" (1869), „Pictures of Hungarian life" (1869), „Power's partner" (3 dln., 1875), „Curiosities of the search-room" (1880), „De omnibus rebus; an old man's discursive ramblings" (1888), enz.

Byron, *John*, een Britsch zeevaarder, was de telg van een zeer oud geslacht, uit Normandië afkomstig, hetwelk in het bezit was geraakt van Newstead-Abbey in Nottingham. Hij werd geboren den 8sten November 1723, volbracht met *Anson* een reis om de wereld, leed echter in 1741 schipbreuk bij een der woeste eilanden op de westkust van Patagonië, werd naar Chiloë gebracht, geraakte in Spaansche krijgsgevangenschap en keerde eerst in 1745 over Kaap Hoorn naar Europa terug. Zijn wederwaardigheden beschreef hij in zijn: „Narrative, containing an account of the great distresses, etc. of John Byron" (Londen, 1748, enz.). Hij onderscheidde zich in den oorlog tegen Frankrijk, deed in 1764 in opdracht van *George III* een ontdekkingsreis in de Zuidzee en keerde in 1766 over Batavia en Kaap de Goede Hoop naar Engeland terug. De expeditie werd in „Voyage round the world" (Londen, 1767) en in *Hawkesworth's* „Account of the voyages undertaken for making discoveries in the southern hemisphere" (3 dln., Londen, 1773) beschreven. In 1779 verkreeg hij als vice-admiraal een commando over een aanzienlijke vloot, welke in den oorlog tegen Noord-Amerika moest dienen. Daarna keerde hij naar Londen terug, waar hij den 10den April 1786 overleed.

Byron, *George Noel Gordon*, lord, een kleinzoon van den voorgaande en de grootste Engelschen dichter der 19de eeuw, werd geboren te Londen, den 22sten Januari 1788, was door zijn moeder, een *Gordon*, vermaagschapt aan het Schotsche koningshuis en bracht de dagen zijner kindsheid in Schotland door. Zijn vader, kapitein bij het Engelsche leger en bekend onder den naam van „Dolle Jack", verkwistte het door huwelijk verkregen vermogen, verliet vrouw en kind en overleed te Valenciennes in 1791. Op 8-jarigen leeftijd werd *Byron* naar de Hooglanden gezonden, waar de indrukwekkende natuur reeds vroeg den geest der poëzie in hem deed ontwaken. Toen hij 10 jaren oud was, erfde bij door het overlijden van zijn oom *William* (1798) het lordschap en de aanzienlijke goederen van zijn geslacht, waarna hij zich op Newstead-Abbey vestigde. Zijn voogd, de graaf *van Carlisle*, hield nu het toezicht op zijn opvoeding. Nadat *Byron* korten tijd te Londen vertoefd had, om er genezing te zoeken voor zijn klompvoet, kwam hij op de school te Harrow. In 1803 leerde hij *Mary Chaworth* kennen, wier onders een buitenverblijf nabij New-stead-Abbey bewoonden, en de onbeantwoorde liefde, die hij jegens haar koesterde, verwoestte het geluk van zijn jeugd. In 1805 bezocht bij de universiteit te Cambridge (Trinity College). Nog als student gaf hij in 1807 zijn „Hours of Idleness" uit, die door *Brougham* in de „Edinburg Review" zoo streng werden gegeeseld, dat *Byron* er tegen protesteerde in zijn geestige satire „English bards and Scotch reviewers". In 1809 werd hij meerderjarig en nam zitting in het Hooger-Huis, waar hij echter zelden verscheen. Zijn rijkdom en zijn neiging verleidden hem, om zich in den poel van Londen's lichtzinnige vermaken te storten, zoodat hij weldra als een teleurgestelde menschenhater deze stad verliet en met zijn vriend *Hobhouse* over Portugal en Spanje naar Malta en van hier naar Griekenland en Klein-Azië reisde, over den Hellespont zwom, Konstantinopel en de Zwarte Zee bezocht en in Juli 1811 in Engeland terugkeerde. In den aanvang van 1812 verschenen de beide eerste zangen van „Childe Harold's Pilgrimage", die hem als een ster der eerste grootte aan Engelands dichterenhemel deden schitteren. Hij werd gezocht en bewonderd, vooral ook om zijn zonderling karakter, dat men onwilkenrig met dat der hoofdpersonen zijner dichterlijke verhalen in verband bracht. Weldra verschenen: „The Giour", „The bride of Abydos", „The Corsair", „Lara", „Parisina", „The Siege of Corinth", enz., die alle strekten tot verhooging van zijn dichterlijken roem. Den 2den Januari 1815 trad hij in het huwelijk met *Anna Isabella Milbanke*, de eenige dochter van *Sir Ralph Milbanke*, doch zij verbrak dien band een jaar later, kort na de geboorte harer dochter *Ada*, door haren man te verlaten. De beroemde Amerikaansche schrijfster *Beecher Stowe* heeft daarover licht zoeken te verspreiden (1869) in een geschrift, waarin des dichters gedrag op een hoogst ongunstige wijze wordt

voorgesteld, doch dat terstond hevige protesten heeft nitgelokt (zie *Byron lady*). Na die scheiding was *Byron* in de openbare schatting diep gedaald, en wrevelig verliet hij in April 1816 Engeland, om er niet weder terug te keeren. Aan de beschrijving van zijn tocht door de Nederlanden, de Rijnstreek, Zwitserland en Italië wijdde hij de twee laatste zangen van zijn „Childe Harold". Na dien tijd woonde hij aan het Meer van Genève, waar hij het echtpaar *Shelley* leerde kennen. In Venetië (1819) en Ravena (1820) leefde hij op vertrouwelijken voet met de schoone gravin *Theresa Guiccioli*, en toen haar vader en broeder (graaf *Gamba*) wegens Carbonaristische woelingen nit laatstgenoemde stad verbannen werden, ging hij met hen naar Pisa (1821) en vervolgens naar Genna, totdat de vrijheidsoorlog der Grieken hem in Juli 1823 daarheen deed trekken. Na een langdurig verblijf op Cephalonia, begaf hij zich naar Missolonghi, bracht er een brigade van 500 Sonlioten bijeen, die hij uit eigen middelen bezoldigde, en maakte voorbereidselen tot een onderneming tegen Lepanto. Nauwelijks echter was hij van een aanval van beroerte hersteld, toen hij zich door een rit bij regenachtig weder een hevige koorts op den hals haalde en den 19den April 1824 te Missolonghi overleed. Geheel Griekenland hulde zich 21 dagen in rouw om den dichter. Zijn hart werd in een zilveren doos in een aan hem gewijd mansoleum geplaatst, maar ging den 22sten April 1826 verloren bij een laatste poging der belegerden, om zich door den vijand heen te slaan. Graaf *Pietro Gamba* vervoerde het stoffelijk overschot van zijn vriend naar Engeland, en toen daaraan een rustplaats in de Westminster-Abdij geweigerd werd, bracht hij het naar de dorpskerk te Hucknal bij Newstead-Abbey. Een zittend standbeeld van *Thorwaldsen*, in 1817 te Rome vervaardigd, bevindt zich te Cambridge (in de bibliotheek van het Trinity-College); andere standbeelden werden voor hem te Missolonghi en te Londen opgericht.

Na het vertrek van *Byron* nit Engeland verschenen van hem, behalve de beide laatste zangen van „Childe Harold" (1816—1818), „The prisoner of Chillon" (1816), „Manfred" (1817), „The Lament of Tasso" (1817), „Beppo" (1818) en „Mazeppa" (1819), daarna de dramatische stukken: „Marino Faliero", „The two Foscari", — „Cain", „Sardanapalus", „Heaven and Earth", „The deformed transformed" en „Werner" (1820—1822); voorts: het onvoltooide grootsche epische gedicht „Don Juan" (1821—1823), „The Island" en kleine gedichten. Ook ondernam hij in 1822 met *Leigh Hunt* en *Shelley* de uitgave van het tijdschrift „The Liberal".

Het oordeel over de verdiensten van *Byron* moge verschillend zijn, het is boven allen twijfel verheven, dat hij een geweldigen invloed heeft uitgeoefend op de dichterlijke letterkunde van zijn tijd, niet alleen in, maar ook buiten zijn vaderland. Hij trad op als de vertegenwoordiger eener sombere ontevredenheid met den bestaanden toestand en deed bij afwisseling tonen hooren van humor en satire, van spot en hoon, van diep gevoel en gloeiende verontwaardiging, van vertwijfeling en wanhoop. Hij wist daarbij te tooveren met de taal, te schilderen met klanken en een plastischen vorm te geven aan de nevelbeelden zijner fantasie. Zijn verzen staan in het nauwste verband met zijn karakter, met zijn Britsche fierheid, met zijn vrijheidszucht, met zijn verachting van alle conventioneele vormen en met de somberheid van een wereldling, die zich met het genot der wereld tot walgens toe verzadigd heeft en nu afleiding zoekt in tafereelen van jammer en ellende. Zijn helden en heldinnen zijn doorgaans te karakterloos, om veel sympathie te wekken, maar zijn schilderingen van hartstochten, van de natuur en van maatschappelijke toestanden dragen den stempel van een zeldzaam talent, dat den lezer boeit en wegsleept, al is ook hier en daar de schitterende kleur van zijn dichterlijken stijl op het effect berekend. Zijn werken, verzen en brieven zijn uitgegeven door *Th. Moore* (Londen, 1832—1833, 17 dln., een sterk vermeerderde nieuwe uitgave door *Coleridge* en *Prothero* (Londen bij *Murray*, 1898 e. v.). De gedichten alleen, met biografischen commentaar, zijn door *Murray* uitgegeven. Een critische uitgave begon *Kölbing* („Siege of Corinth", „Prisoner of Chillon", Weimar, 1893—1896). Talrijk zijn de schooluitgaven van afzonderlijke gedichten. Voortreffelijke vertalingen van gedichten van *Byron* in het Nederlandsch zijn wij verschuldigd aan *J. van Lennep* en *J. J. L. ten Kate*.

De lordstitel van *Byron* ging op zijn neef *George Anson Byron* over. Deze, geboren den 8sten Maart 1789, werd in 1862 tot admiraal benoemd en overleed in 1868. Op hem volgde zijn oudste zoon, *George Anson Byron*, geboren den 30sten Juli 1818 en op dezen, die den 29sten November 1870 kinderloos overleed, zijn neef *George Frederick William* (geboren in 1855), de tegenwoordige lord *Byron*.

Byron, *Anna Isabella Milbanke*, lady, de echtgenoote van den dichter *Byron* werd, geboren te Londen, den 17den Mei 1792. Zij was de eenige dochter van *Sir Ralph Milbanke*, erfgename der baronie Wentworth, en vereenigde een buitengewone bevalligheid met groote gaven des geestes, door opvoeding verworven, en met een zeldzame vastheid van karakter. In 1813 kwam zij ten huize van hare tante, lady *Melbourne*, in kennis met lord *Byron*. Den 2den Januari 1815 werd hun huwelijk voltrokken. Dit huwelijk was intusschen diep ongelukkig. Immers de dichterlijke zonderling, die aan zijn dwaze, waanzinnige luimen den vollen teugel vierde, voegde weinig naast een vrouw van degelijke en zedelijk strenge beginselen. Daarenboven bracht hij door zijn verregaande verkwisting ongelegenheid in zijn gezin, en dit had op hemzelf weder zoodanigen invloed, dat hij stng en hardvochtig, somber en ongeduurig werd, waarom zij op raad van haren geneesheer den 15den Januari 1816, eenige weken na de geboorte harer dochter (10 December 1815), Londen verliet en zich naar Kirkby-Mallory, het buitenverblijf van haren vader in Leicestershire begaf. Van hier schreef zij onderscheiden welwillende en opgeruimde brieven aan haren echtgenoot, zoodat deze niet weinig verbaasd was, toen zijn schoonvader hem kort daarna (27 Februari) mededeelde, dat lady *Byron* het voornemen had opgevat, van hem te scheiden. Het gerucht daarvan baarde algemeene opschud-

ding: men koos partij voor de zwakkere vrouw, en de krenking, welke *Byron* hierdoor ondervond, dreef hem in ballingschap. Inmiddels bewaarde lady *Byron* over de oorzaak van dien stap een diep en hardnekkig stilzwijgen. *Byron* zocht die in de inblazingen van hare ouders en in de opstokerij van hare voormalige gouvernante, miss *Clermont*. Eerst vele jaren na den dood van lord *Byron* gaf zijn voormalige echtgenoote althans eenige inlichtingen omtrent de echtscheiding in de door *Thomas Moore* opgestelde levensgeschiedenis des dichters, doch deze bepaalden zich hoofdzakelijk tot een rechtvaardiging van hare ouders en voegden weinig nieows hij de bekende feiten. Inmiddels was de openbare meening ten voordeele van *Byron* veranderd. Men begon het te betwijfelen, of hij niet met onverdiende hardheid behandeld was en of het terugstootend zwijgen zijner echtgenoote niet aan hekrompenheid moest worden toegeschreven. Zijn aandoenlijk „Fare thee well!" zijn vrijwillige ballingschap, zijn dood voor de ontloikende vrijheid van Griekenland, dat alles was in velor oog voldoende boete voor zijn misdrijven, zoodat zijn echtgenoote allengs onder verdenking kwam van gemis der verhevenste vrouwelijke dengd — van vergevensgezindheid. Wellicht was zulk een oordeel onrechtvaardig, maar lady *Byron* kwam daartegen niet in verzet. Zij bleef in hare afzondering de weldadige beschermster der behoeftigen, stichtte scholen en beijverde zich, om het lijden van hare natuurgenooten te verzachten. Na den dood harer dochter zorgde zij met moederlijke toegenegenheid voor hare kleinkinderen en overleed den 16den Mei 1860.

In de laatste jaren van haar leven had zij aan hare bloedverwanten en vrienden vertrouwelijke mededeelingen gedaan omtrent de oorzaken van hare echtscheiding, ook aan mevrouw *Beecher-Stowe*, en toen 8 jaren na haren dood de gedenkschriften der gravin *Guiccioli* de herinnering aan die gebeurtenis verlevendigden, trad genoemde Amerikaansche schrijfster op, om in „Macmillan's Magazine" door het verkondigen der ware reden der scheiding lady *Byron* te rechtvaardigen („The true story of Lady Byron's life"). De reden was volgens haar niets minder dan een ongeoorloofde betrekking des dichters met zijn gehuwde halfzuster. Geheel Engeland kwam in opschudding, en tegen die vreeselijke beschuldiging verhieven zich zulke degelijke getuigen, dat men haar gerust als een onwaarheid verwerpen kan, zooals bijv.: „The trne story of Lord and Lady Byron as told bij the Conntess of Blessington, in answer to Mr. B. Stowe" (1869). Zelfs haar kleinzoon, lord *Wentworth*, kwam er krachtig tegen op, verklarende, dat men die aantijging, zoo zij al door lady *Byron* is geopperd, moet aanmerken als een ziekelijken waan van een achterdochtig gemoed. De verschillende aard der beide echtgenooten, de hartstochtelijke, naar krankzinnigheid zweemende luimen van den man en de stijfzinnigheid van de vrouw, dit alles geeft daarentegen een zoo goeden grond voor hunne scheiding, dat men naar geen andere oorzaken behoeft te zoeken.

Ada, de eenige dochter van dit ongelnkkige paar, huwde in 1835 met *William*, graaf *Lovelace*, en overleed den 27sten November 1852, twee zonen en een dochter nalatende. De ondste zoon, *Byron Noel*, werd geboren den 12den Mei 1836. Hij nam dienst bij de Engelsche marine en overleed, nadat hij door den dood zijner grootmoeder de baronie *Wentworth* geërfd had en na een woest en ongedurig leven, als werkman in een der „London docks", den 1sten September 1862. Hij werd als lord *Wentworth* opgevolgd door zijn broeder *Raph Gordon Noel Milbanke*, geboren den 2den Juli 1839, die ook zijn vader in 1893 als graaf *Lovelace* opvolgde.

Byron, *Henry James*, een Engelsch schrijver en tooneelspeler, werd geboren in 1834 te Manchester en ontving als zoon van een Engelschen consul een goede opvoeding. Hij hield zich reeds vroeg bezig met het schrijven in tijdschriften, publiceerde een roman: „Paid in foll" en redigeerde verscheidene jaren het hnmoristisch blad „Fun". Maar zijn grootste succes had hij met zijn blijspelen en kluchten. Zoo werd „Our Boys" op het Adelphi-theater meer dan 1400 maal opgevoerd. Tot zijn latere stukken behooren: „The npper crust", „The light fantastic" en „A fool and his money". Als tooneelspeler trad hij het eerst in 1869 in het Globe-theater te Londen op, later was hij lid van het Middle-temple-theater. Hij overleed den 12den April 1884 te Londen.

Byrsonima *Rich.*, een plantengeslacht nit de familie der *Caryophylleeën*, onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, waarvan ieder deel voorzien is met 2 klieren, door 5 gaafrandige bloembladen, door 10 van onderen samen gegroeide, behaarde meeldraden en door een ronde, 3-hokkige en 3-zadige vrucht. Het omvat boomen en heesters in de Amerikaansche keerkringsgewesten en is getooid met eindelingsche bloemtrossen. *B. verbascifolia Dec.* is een knoestige heester, slechts weinige d.m. hoog en in Cayenne groeiende, waar hij viltige bladeren, gele bloemen en groene, behaarde bessen als vruchten draagt. — *B. spicata Dec.* is een boom ter hoogte van 10 of 12 m. met een grijze schors en kleine, gele welriekende bloemen, in Zoid-Amerika groeiende. Nog andere soorten leveren een bitteren bast, welke op dien van kina gelijkt.

Bijschaduw. Zie *Schaduw*.

Bijslaap is de nitoefening der vleeschelijke gemeenschap van man en vrouw.

Bijslaap noemt men een man, die met een vrouw, of een vrouw, die met een man samenleeft, zonder wettig getrouwd te zijn.

Bijslag is het overwicht, of datgene, wat op een aantal wordt toegegeven. Ook wordt dit woord gebruikt om een bijkomend voordeel aan te duiden.

Bijslechten. In de metaalbewerking wordt daaronder verstaan het aan de hinnenzijde gladhameren van gedreven metalen voorwerpen. Deze bewerking geschiedt met een slechthamer of een grooten huikhamer. In den scheepsbouw worden de planken van huid en dek, nadat zij vastgenageld zijn, met een dissel of schaaf bijgeslecht. Evenzoo de inhouten voor het opleggen der wegers, binnen- of buitengangen.

Bijsnijden beteekent door snijden een bepaalden vorm geven. In de metaalbewerking wordt daarmede bedoeld het trekken van metaaldraad tusschen twee tegen elkander hellende schaafbeitelvormige messen, zoodat lange fijne spanen

van het geplette draad worden afgesneden en het daardoor de vereischte breedte krijgt.

Byssus was in de Ondheid een fijn weefsel, waarschijnlijk gelijk te stellen met ons katoen. Het eerst werd het uit Egypte en ten tijde van *Herodotus* uit Indië uitgevoerd. De uit byssus geweven fijne stoffen heetten sindones. Zeer dikwijls wordt *Byssus* voor *linum* gebruikt, daar beide stoffen veel overeenkomst met elkander vertoonden. De duurste soort byssus was de gele, die in Achaia en Elis groeide. De grovere soorten dienden ten tijde der pharao's in Egypte om er de lijken intehullen, de fijnste als kleedingstoffen. Na de Krnistochten werd het meer en meer door Indisch en Perzisch katoen vervangen en kwam in de 15de eeuw in het geheel niet meer voor.

Byssus of *baarddraden* is de naam van een merkwaardige stof, die bij vele plaatkieuwige weekdieren, onder anderen bij onze mossels, voorkomt en uit een bundel buigzame, hoornachtige draden bestaat, welke bij verschillende soorten zeer verschillen in fijnheid en in sterkte. Aan de basis van den voet bevindt zich dez.g.byssusklier, wier secreet de draden levert. Door middel van deze draden zet het dier zich aan verschillende voorwerpen vast. Bij vele geslachten zijn deze draden grof en hard, bij andere, zooals bij *Pinna*, dnn en glanzig als zijde. Nu eens gelijken zij op platte riemen, dan weder zijn zij rond of ook wel knoopig. Hnn kleur is bruin, geel, groen, zwart en ook wel blauwachtig. De lengte der draden is zeer verschillend. Bij volkomen sluitende schelpen worden de draden ingeklemd, bij andere bestaat hiervoor een opening.

Bvström, *Johann Niklas*, een Zweedsch beeldhouwer, werd geboren te Philipstad in Zweden, den 18den December 1783. Tot koopman opgeleid, volgde hij na den dood zijner ouders zijn neiging tot de kunst en ontving onderwijs van den uitstekenden beeldhouwer *Sergell*. Daarna begaf bij zich naar Rome, waar hij o. a. een dronken bacchante in marmer uitvoerde. In 1816 keerde hij naar Stockholm terug, maar begaf zich kort daarna weder naar Rome, waar hij onderscheiden beelden voor den koning vervaardigde. Van 1829—1835 was hij weder in zijn vaderland, waar hij de altaarversierselen voor den Dom te Linköping uitvoerde. In 1835 ging hij nogmaals naar Rome en overleed er den 11den Maart 1848. In het voorstellen van bevallige, frissche en levendige vormen wordt *Byström* door geen beeldhouwer van onzen tijd overtroffen. Zijn stijl is zuiver, bekoorlijk en geestig. Van zijn talrijke kunstwerken vermelden wij: een beschonken *Amor*, *Venus*, gereed om in bet bad te gaan, *Apollo* met den cither, *Harmonia* met *Hymen* en *Amor*, de kolossale marmeren standbeelden der koningen *Karel X* tot *Karel XIV*, *Venus* en *Amor*, *Linnaeus* in een boek lezend en *Gustaaf Adolf*.

Bythometrie beteekent dieptemeting. Zie aldaar.

Bijtmiddelen zijn stoffen, welke dienen om nit te bijten of te hechten, en die vooral in de nijverheid een belangrijke rol spelen. Het zijn oplossingen van zuren of zouten, waarmee men voorwerpen reinigt (afbijten), metalen etst of klenrt, litografische steenen en glas etst, hout, hoorn, ivoor, enz. klenrt, ook wel hont impregneert. In de looierij worden de huiden met kalk als bijtmiddel behandeld; vleesch wordt door keukenzout of salpeter geconserveerd, graan, aardappelen, beetwortelen met chemische stoffen behandeld, teneinde bederf tegen te gaan. De belangrijkste bijtmiddelen (*mordants*) vinden in ververijen en drukkerijen van katoen en andere stoffen toepassing, om de verven te hechten. Als zoodanig dienen vooral alnin, geconcentreerde aluin, natronalnminaat, azijnzure aluinaarde, oxaalzure- en wijnsteenzure aluinaarde, zwavelzunr- en salpeterzuur ijzeroxyd, tinoxydul, chroom- en koperzouten, looizuur en nog vele andere. Zij bewerken, dat de kleurstoffen, die zelf geen affiniteit met de vezels der te verven stoffen bezitten, gefixeerd worden, door op en tusschen de vezels neerteslaan en met de kleurstof, die daarna wordt aangebracht, een onoplosbare scheikundige verbinding te vormen. In eenige gevallen verbindt het bijtmiddel zich niet met de vezels, doch vormt met de kleurstof een onoplosbaren lak, die in het oogenblik, dat hij ontstaat, op en in de vezels neerslaat. Indien men zure verfstoffen gebrnikt, moet door het bijtmiddel een metaalhydroxyd, dan wel een onoplosbaar basisch of normaal zout worden neergeslagen, bij gebruik van basische verven daarentegen een onoplosbaar zont.

Bytschkow, *Afanassii Feodorowitsj*, een Russisch geschiedkundige, werd in 1818 te Fredrikshamm geboren, uit een oud adellijk Russisch geslacht. In 1844 aangesteld bij de keizerlijke openbare hibliotheek te St. Petersburg, werd hij in 1882 tot directeur van deze instelling benoemd. Hij was voorzitter van de historische afdeeling der Academie van Wetenschappen, lid van den Rijksraad en werd meermalen belast met de vertegenwoordiging van den minister voor Volksontwikkeling. Hierdoor had hij grooten invloed op het gebied van het hoogere schoolwezen, van de universiteiten en het geestelijk leven in Rusland. Hij leidde o. a. de uitgaaf van de „Sbornik", de publicaties van het synodale archief en van de krijgsgeschiedkundige afdeeling van den Russischen generalen staf, alsmede van een gedeelte van de „Volledige verzameling van Russische chronieken". Hij wijdde zich vooral aan de periode van *Peter den Groote* en gaf o.a. een verzameling uit van brieven en geschriften van *Peter den Groote* (1872, e. v.) en van *Catharina II* (1873). Hij overleed den 15den April 1899.

Bijtton of *blancheerton* is een met verdund zwavelzuur gevulde ton, waaraan men een langzaam draaiende beweging kan geven, en welke gebruikt wordt, om er muntstukken in blank te laten bijten, zoodat deze een kleur krijgen, welke die van zuiver zilver of goud nabij komt, doordat hot koper van de legeering aan de oppervlakte in het znur oplost. Zie ook *Munten*.

Bijvanck, *Dr. W. G. C.*, bibliothecaris van de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, bekend letterkundige, historieschrijver en Gids-redacteur, werd in 1848 te Amsterdam geboren en verkeerde gedurende geruimen tijd in het buitenland, voornamelijk te Parijs, van waar o.a. zijn bekend boekje dagteekent: „Un Hollandais à Paris", dat in voortreffelijk Fransch eenige schetsen geeft van het letterkundig en artistiek leven

in de Fransche hoofdstad. Sedert is de arbeid van dezen criticus, historie-schrijver en essayist, door zijn geestig, vlot proza algemeen gewaardeerd, en in alle grootere Nederlandsche tijdschriften verschenen bijdragen van zijn hand, in het bizonder echter in „de Gids",waarvan hij sedert 1893 mederedacteur is. Zijn benoeming in 1896 tot bibliothecaris van de koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage was een erkenning zijner verdiensten op letterkundig gebied. Van zijn hand verschenen o.a. „Essai sur François Villon", „Poezie en leven in de 19de eeuw", „De jeugd van Isäac da Costa", „Shelley", „Doris' droefheid" (een studie over den patriottentijd) enz. Hij is Ridder in de orde van den „Nederlandschen leeuw".

Bijvoeglijk naamwoord. Zie *Adjectivum.*

Bijvoet (Artemisia vulgaris *L.*). Zie *Alsem.* Deze plant, doorgaans *gemeene alsem* genoemd, is in ons land zeer algemeen en groeit vooral langs wegen en voetpaden. Zij is daarenboven over ons geheele werelddeel, alsmede in het noorden van Azië en Amerika verspreid.

Bijvoetwol noemt men de in China en Japan uit de bladen en toppen van den gemeenen bijvoet (*Artemisia vulgaris*) bereide grauwe wollige stof, welke aldaar wordt aangewend als geneesmiddel tegen jicht en podagra. Men rolt de wollige stof ineen tot een kleinen kegel, kleeft deze met speeksel aan den huid van het aangedane lichaamsdeel en steekt ze daarna in brand. De hierdoor ontstane brandwond begint te etteren en moet zoodoende den patient genezen.

Bijwagen was een der wagens, welke, wanneer er veel passagiers te vervoeren waren, bij de daarvoor bestemde diligence gevoegd werden. Schertsenderwijze geeft men dien naam aan het bijvoegsel van een courant en het bijblad van een tijdschrift. Spottend wordt het woord gebruikt voor een courant, welke in richting, enz. geheel overeenkomt met een ander blad en de daarin verkondigde meeningen bij de lezers ingang tracht te doen vinden.

Bijwerk noemt men in de beeldende kunst alle voorwerpen, die wel tot versiering en verduidelijking aangebracht, maar voor het hoofdonderwerp niet onmisbaar zijn. Toch is de keus, de vorm en de plaats van het hoogste belang en het genie van den kunstenaar waardig. Het is bekend,dat *Hogarth* daarin uitmuntte. Bij het aanbrengen van bijwerk dient vooral tegen overlading gewaakt te worden, daar deze licht smakeloos wordt, het effect wegneemt en hoogst nadeelig werkt op de voorstelling van het hoofdonderwerp.

Ook in de dichtkunst kan men van bijwerk spreken en bijv. in het heldendicht en het treurspel de episoden als bijwerk beschouwen.

Bijzaathout. Zie *Schip.*

Byzantinisme is de eigenaardige verhouding tusschen Kerk en Staat in het Oost-Romeinsche rijk sedert *Constantijn den Groote*, die het beste belichaamd is in de twee voornaamste vertegenwoordigers ervan, *Theodosius II* en *Justinianus.* Men vindt daarbij de innigste verhouding tusschen Kerk en Staat, zoodat aan den eenen kant de Staat aan de Kerk als staatsinstelling belangrijke voorrechten toestaat, de onderdanen dwingt tot de Kerk te behooren en andersdenkenden vervolgt, terwijl aan den anderen kant de Staat tevens gezag uitoefent in kerkelijke aangelegenheden, zelfs omtrent punten, welke de dogmatiek betreffen, en de kerkelijke waardigheidsbekleeders beschouwt als staatsambtenaren. Dit stelsel, dat van de 4de tot de 6de eeuw in Konstantinopel werd gevolgd, (de keizer is volgens deze opvatting de opperste bisschop), is later onder andere benamingen weer te voorschijn gekomen als Gallicanisme, Josephinisme, Cesaropapisme, e. a.

Men duidt met *Byzantinisme* ook wel de ceremonieele, kruipende onderdanigheid aan van ondergeschikten jegens hunne meerderen, vooral tegenover de vorsten, omdat die in dien tijd sterk uitkwam aan het hof te Konstantinopel.

Byzantijnen is de naam, waarmede veelal de Grieksche schrijvers worden aangeduid, die van het midden der 7de eeuw na Chr. tot aan het einde van het Byzantijnsche rijk geleefd hebben. Door sommigen worden echter ook de schrijvers uit de 6de eeuw, van den tijd van *Justinianus I* af (529) en die uit de eerste helft der 7de eeuw hiertoe gerekend, ofschoon zij meer in het laatste gedeelte der Oudheid dan in het begin eener nieuwe periode thuis behooren. De Byzantijnen hielden zich vooral bezig met het schrijven van geschiedwerken, annalen, aardrijkskundige en oudheidkundige werken, de wijsbegeerte, theologie, rhetorica en het schrijven van brieven, alsook met de letterkunde in hare verschillende onderdeelen. De grootste verdiensten hebben zij echter op het gebied der geschiedenis van het Rijk en der chronistiek (wereldgeschiedenissen) verworven. Van de geschiedschrijvers zijn de voornaamste: uit de 6de eeuw *Prokopius* en *Agathias*; uit de 7de eeuw *Theophylaktos-Simokattes*; uit de 10de eeuw *Konstantinus VII Porphyrogennetos, Leo Diakonus* en *Jozef Genesios*; uit de 11de eeuw *Michael Attaliates*; uit de 12de eeuw *Nikephoros Bryennios, Anna Komnena* en *Kinnamos*; uit de 13de eeuw *Niketas Choniates* en *Georgios Akropolites*; uit de $13^{de}—14^{de}$ eeuw *Georgios Pachymeres*; uit de 14de eeuw *Nekephoros Gregoras* en *Johannes VI Kantakuzenos*; uit de 15de eeuw *Laonikos Chalkokondylas, Johannes Dukas* en *Phrantzes.* Onder de chronisten zijn de voornaamste: in de 7de eeuw *Johannes Malalas*, in de 9de eeuw *Theophanes* en Georgios Monachos; in de 12de eeuw *Zonaras* en *Michael Glykas.* Voor de chronologie is de zoogenaamde „Chronicon paschale" uit de 7de eeuw van veel belang. Verder moeten nog van de Byzantijnsche schrijvers genoemd worden: *Cosmas Indicopleustes* (geograaf, 6de eeuw), *Euagrios* (kerkgeschiedkundige, 6de eeuw), *Eustathius* (romanschrijver, 12de eeuw), *Konstantinus Harmenopulos* (rechtsgeleerde, 14de eeuw), *Johannes Chrysorrhoas* (dogmaticus, 8ste eeuw), *Photius* (9de eeuw), *Planudes* (grammaticus, 13de eeuw), *Plethon* (philosoof, 14de eeuw), *Michael Psellus* (philosoof, 11de eeuw), *Tzetzes* (grammaticus, 12de eeuw). Alleen op het gebied van het drama hebben zij zoo goed als niets geleverd. *Theodoros Prodomos* moet nog vermeld worden, als schrijver van een grooten roman in verzen, alsmede van spot-, lof- en bedelgedichten en epigrammen. Een groote verzameling der geschiedschrijvers en chronisten gaven *Labbé, Du Cange, Leo Allatius*, e.a. uit („Byzantinae historiae scriptores", 42 dln., Parijs, 1654—1711);

een slechte nadruk ervan verscheen te Venetië (1727—1733, 23 dln.); de door Duitsche geleerden ondernomen en door de Berlijnsche Academie onderstennde nieuwe bewerking („Corpus scriptorum historiae Byzantinae" 50 dln., Bonn, 1828—1897), op aanraden van *Niebuhr* ondernomen, heantwoordde niet aan de verwachtingen. De meeste werken van het Bonner „Corpus" herhaalden zonder verbetering de door *Migne* nitgegeven „Patrologia graeca" (Parijs, 1857, v. v.). Van de andere verzameling is voornaamste: *Salha's* „*Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*" (6 dln., Venetië, 1872—1877).

Byzantijnsche kunst (zie de plaat) omvat de kunstwerken der Oostersche (Grieksche) Christenheid, hetzij met inbegrip der Oud-Christelijke kunst, hetzij sedert den tijd, dat (in de 5 de eeuw na Chr.) de kunst van het O. en W. zelfstandig naast elkaar op traden, om eigen wegen te volgen. Wel werd de keizerstad Byzantium in de dagen van *Constantijn den Groote*, bij het wegkwijnen van het onde Rome, het toevlnchtsoord der knnst, evenwel mag uit den naam niet afgeleid worden, dat in deze plaats de oorsprong der kunst te zoeken is, daar de Grieksche brandpunten der beschaving, Alexandrië en Antiochië, een veel grooter aandeel hebben genomen aan de schepping der Christelijke kunstvormen. Toen deze plaatsen echter van hun hoog standpunt gedaald waren, hleef in Konstantinopel (Byzantinm) de kunst bewaard in haar schoone, antieke vormen en ontving er tevens, als Christelijke kunst tegenover de heidensche, een eigenaardig karakter. Zij kreeg een zelfstandig bestaan in den tijd van *Justinianus*, nog vóór de 6de eeuw, en haar hloei dnurde voort tot aan de verovering des Rijks door de Latijnen (1204), terwijl zij zich ook na dien tijd staande hield bij de volkeren van het Oost-Romeinsche Rijk, totdat het voor de Turken bezweek (1453), ofschoon het ook nn nog in gewijzigden vorm voortdunrt in de Grieksche Kerk.

In de bouwkunst staat de kerkhonw op den voorgrond, en haar meest beroemde schepping is de Sophiakerk te Konstantinopel. Zij werd op last van *Justinianus* gebonwd door *Anthemius* van Tralles en *Isidorus* van Milete en in 537 voltooid. Die kerk met hare zware zuilen, door stoute bogen verbonden en met een koepel gekroond, was het model der latere. Het bestek der kerken was echter zeer verschillend; sommige waren achthoekig, anderen vormden een langwerpig vierkant en met het dwarsschip een Grieksch kruis. Boven de doorsnijding, op deze wijze ontstaan, verhief zich dan de koepel. (fig. 6 en 7). Men vond nieuwe kapiteelen nit in plaats der bekende Grieksche en bracht tnsschen het kapiteel en den boog een wigvormig tusschenstnk. Tot de kerken in dezen stijl gebonwd, behooren de San Vitalekerk te Ravenna, de St. Marcuskerk te Venetië, de Münster te Aken, de hoofdkerk van Hexham in Northnmberland, enz. In de kloosters (fig. 8) stonden de kerken vrij, midden op een door andere gebonwen ingesloten open plaats. Van de wereldlijke gehonwen kan men zich nog geen juiste voorstelling maken.

Op het gehied der hoeldende kunst werd, met het oog op den zoozeer gehaten heidenschen afgodendienst, het vervaardigen van beelden niet gednld, maar legde men zich met des te meer ijver toe op de ornamentiek (fig. 2) en de miniatuurknnst (fig. 5). Daarbij werd de wet gehandhaafd eener indrukwekkende symmetrie en eener groote deftigheid in de beweging der figuren. Men herkent daarhij den invloed der antieke en der Oostersche kunst, en deze laatste openbaart zich vooral in de pracht van het gewaad. Ook de beeldende knnst te Byzantinm beleefde een hloeitijd, die zich van de 6de tot do 13de eeuw heeft nitgestrekt.

De schilderkunst werd vlijtig beoefend en leverde fresco's, mozaieken, munrschilderingen en prachtige miniaturen in handschriften (fig. 1 en 4). Ook zij ondervond echter den invloed der Oostersche pronkzncht. Zij tooide zich met gouden grond en schitterende kleuren en hracht het mozaïek in den smaak. De geschilderde versierselen der kerken te Ravenna, afkomstig uit de 6de eeuw dragen echter nog den stempel van het antieke, terwijl de eigenlijke Byzantijnsche schilderstijl eerst in de volgende eenw tot zelfstandigheid komt. Vooral was het miniatuurschilderen in zwang, zooals wij in de heiligenbeelden van prachtige handschriften uit de 9de en 10de eeuw zien kunnen. Hierhij is de invloed der Kerk niet te miskennen, waardoor vervolgens aanleiding ontstond tot het schetsen van ijzingwekkende martelaarstafereelen. De Byzantijnsche miniatuurschilderkunst bereikte het toppnnt van haren bloei in de 11de eenw: in dien tijd hehben hare dorre, magere figuren, met schreenwende klenr getooid, zich geheel onttrokken aan den invloed der antieke meesters. Nog trenriger werd het met de Byzantijnsche kunst gesteld na 1204: zij vermeidde zich toen in donkere klonren en in een overlading met gouden sieraden.

Evenals de geheele Oost-Romeinsche staat, zoo miste ook de Byzantijnsche kunst een blijvend levensbeginsel. Zij was evenmin in staat, de kunst der Ouden te ontwikkelen, als om iets oorspronkelijks van duurzaam gehalte voort te brengen. Dat gemis wilde men door eenoverlading met versierselen vergoeden. Zelfs het merkwaardige gewelvenstelsel derByzantijnsche bouwkunst is zonder verdere ontwikkeling gehleven, terwijl men niet verznimde, do tempelzuilen met bonte klenren, kostbare stoffen en velerlei beelden op te sieren. Behield men voorts voor den Heiland en de Apostelen de overgeleverde antieke vormen, des te trenriger staken de mummieachtige gedaanten der latere Heiligen er hij af. Toch heeft de Byzantijnsche kunst eenigen invloed doen gelden op de kunstontwikkeling der Westersche volkeren, al is deze niet groot te noemen en wordt zij dikwijls overschat, en — wat de bonwkunst betreft — ook op die der Mohammedanen. Zoo was de schilder *Cimabue*, die in de tweede helft der 13de eenw tot de grondleggers behoorde der Italiaansche kunst, een kweekeling der Byzantijnsche. Intnsschen werd deze laatate in het Westen op een eigenaardige wijze opgevat en van den zelfstandigen geest der Westersche volkeren bezield, die weldra hare knellende banden verbraken, om in volkomen onafhankelijkheid een nienwen weg der knnst te bewandelen, terwijl in nieuweren tijd een invloed der Westersche kunst op de Grieksche niet te ontkennen valt.

BYZANTIJNSCHE KUNST.

1. Versierde beginletters van een handschrift te Parijs.

2. Marmerplaat uit de Theotokoskerk te Konstantinopel.

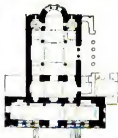
3. Christus. Mosaik in de Sophiakerk te Konstantinopel.

4. David en de Melodie (10de Eeuw). Parijs.

5. Ivoortafel (11de Eeuw). te Parijs.

6. Theotokoskerk te Konstantinopel. Plattegrond.

7. Theodoroskerk te Athene. (11de Eeuw).

8. Klooster Xeropotamos op den Athos (naar H. Brockhaus, »Athos«).

DUITSCHE RIJK
HUNGARIA
CHROBATIA
SERBIA
CORSICA
SARDINIA
MARE TYRRHENUM
SICILIA
MARE IONIUM
Melita
in de IXe eeuw door de Saracenen verov.
MARE MEDITER
RIJK DER
Rijk der Aghlabiden
909 door de Fatimiden veroverd.
OOST-ROMEINSCH RIJK
bij den dood van Justinianus, 565.
Schaal 1:40.000.000
Pontische Zee
Adriatische Zee
Creta

OMSTREEKS 1000 NA CHR.

PONTUS EUXINUS

Thema Cherson

Thema Paphlagonia

Thema Armeniacum

Thema Chaldia

Thema Colonea

Armenia

Thema Bucellariorum

Thema Opsicium

Th. Charsianon

Th. Cappadocia

Thema Sebastea

Thema Lycandi

Mesopotamia

Thema Anatolicon

Thema Thracesion

Th. Seleucia

Thema Cyprus

Rhodus

Antiochia

Damascus

Beirût

Jerusalem

RIJK DER KARMATEN sedert ca. 900

Schaal 1:11 300 000.

Verklaring.

Th.=Thema (Militairdistrikt).

Byzantijnsche letterkunde. Deze letterkunde loopt over een tijdvak, dat met *Constantijn den Groote* begint en eindigt met den ondergang van het Byzantijnsche rijk in 1453. De eerste jaren van dat tijdperk, tot de regeering van *Justinianus* (527), kunnen beschouwd worden als een overgangstijdperk, waarin de antieke kunst uitstierf en een nieuwe richting werd ingeslagen. De Byzantijnsche letterkunde bezit echter geen volkomen zelfstandig karakter, daar zij gedeeltelijk de antieke tradities bleef voortzetten. Zij draagt voornamelijk den stempel van geleerdheid, en de oudheidkunde neemt in haar een groote plaats in. Door vele middelen, zooals uittreksels en verzamelingen, leerboeken en lexica, hebben de Byzantijnen zorg gedragen, dat de kennis der Antieken bewaard bleef. Zelfs gedurende de ongunstigste tijden is de belangstelling in de antieke kunst bij mannen als *Photius* en *Arethas* (9de eeuw) levendig gebleven. In de 10de eeuw benoemde keizer *Constantijn VII Porphyrogennetus* (945—959), die zelf werken schreef over staatkunde en geschiedenis, commissies van geleerden, die voor de verschillende wetenschappen encyclopediën moesten samenstellen. In dezelfde eeuw is het groote encyclopedisch lexicon van *Suidas* vervaardigd. Dientengevolge leefde in de volgende eeuwen de studie der Klassieken weer op en vond ijverige beoefenaars in mannen als *Pfellus* (11de eenw), *Tzetzes*, *Eustathius*, *Gregorius van Korinthe* (12de eeuw), *Planudes* (14de eenw). Bij hen sluit zich een rij van Grieksche schrijvers aan, zooals *Theodorus van Gaza*, *Laskaris* en *Moesoeroes*, die het humanistische tijdvak in het Westen inleidden.

Het Christendom stelde nieuwe eischen aan de Byzantijnsche geleerden, en het theologisch gedeelte neemt dan ook in de literatuur een belangrijke plaats in. Het is te beschouwen als een voortzetting der Kerkvaders, maar onder den invloed staande van de antieke philosofie, en bereikt in wijsgeerigen zin het hoogtepunt in *Pfellus* en in den navolger van *Aristotéles*, den theoloog *Johannes van Damascus* (11de eeuw). Sedert de 11e eeuw verkrijgt de theologische letterkunde nieuw leven door de polemiek met de geleerden der R. Katholieke kerk in het Westen.

De geschiedschrijvers nemen eveneens een belangrijke plaats in. Zij volgen nu eens de antieken in stijl en zinsbouw na, dan weer gaan zij compilatorisch te werk en gebruiken een zeer eenvondigen tekst. De kerkgeschiedenis wordt hierbij op den voorgrond geplaatst. Deze laatste wijze van schrijven bezorgde aan de auteurs den naam „Chronisten". Tot hen behooren: *Johannes Malalas* (6de eeuw), *Georgius Synkellus*, *Theophanes* (8ste eeuw), *Nikephorus* en *Georgius Monachus*, *Johannes Skylitzes* (11de eeuw), *Johannes Zonaras* (12de eeuw) en *Michael Glykas* (12de eeuw). Toch treden de geschiedschrijvers, die een zeker tijdvak uit de geschiedenis behandelen of die hun eigen tijd beschrijven, op den voorgrond. Als men de geschiedschrijvers van de 5de eeuw, zooals *Eunapius*, *Zosimus* en *Priskus* nog niet tot het Byzantijnsche tijdvak rekent, dan moeten als de besten uit den vroeg-Byzantijnschen tijd (tot aan den dood van *Heraklius* in het jaar 640) genoemd worden: *Prokopius*, *Agathias*, *Petrus Patricius*, *Menander Protector* en *Theophylaktus*. In de volgende twee eeuwen verloor de letterkunde aan levenskracht, maar daarop volgt een nieuw bloeitijdperk in de veelzijdige werkzaamheid van den patriarch *Photius*, die door *Constantijn VII* werd ondersteund. In dien tijd leefden ook de geschiedschrijvers *Josef Genesius* en *Leo Diakonus*. Een nog grooteren bloei verkreeg de literatuur door den veelbegaafden *Michael Pfellus*; hij was staatsman, philosoof, wijsgeer en geschiedschrijver. Het hoogtepunt wordt bereikt in de geschiedkundige werken van *Nikephorus Bryennius*, *Anna Komnena*, *Johannes Kinnamus* en *Niketus Akominatus*. Dit tijdvak wordt gekenmerkt door een toenemend verschil tusschen spreektaal en schrijftaal en wordt in de 12de eeuw gevolgd door een reactie, waardoor de plat-Grieksche letterkunde ontstaat, die de volkstaal gebruikt. Toch heeft deze neiging niet veel invloed uitgeoefend, en het gebruik van de spreektaal heeft zich bepaald tot epische en romantische gedichten, didactische poëzie en volksboeken. In de officieele letterkunde heeft zij nooit ingang gevonden en wel het allerminst bij de historici, zooals: *Georgius Akropolites* en *Pachymeres* (13de eenw), *Nikephores Gregoras* en keizer *Johannes VI Kantakoezenus* (14de eenw), *Laonikus Chalkondyles* en *Georgius Phrantzes* (15de eeuw), die den ondergang van het Byzantijnsche rijk in Europa beschreven hebben.

De poëzie der Byzantijnen heeft slechts in de godsdienstige gedichten iets belangrijks geleverd; de voornaamste hymnendichter is *Romanos*, die omstreeks de 6de eenw leefde. Na *Johannes van Damascus* en *Kosmos van Jeruzalem* (7de eeuw) werd er niets van belang meer voortgebracht. In de profane gedichten spelen de lof- en leerdichten de voornaamste rol, o. a. bij *Georgius Pisides* (7de eenw); de dichteres *Kasia* (9de eenw), *Johannes Geometres* (10de eeuw), *Christophorus van Mitylene* en *Johannes Mauropus* (11de eenw) hebben spreuken- en epigrammen-poëzie geleverd. Slechts één drama is uit dezen tijd, van een onbekenden schrijver, tot ons gekomen, maar het verdient nauwelijks genoemd te worden.

Theodorus Prodromus heeft gedichten geschreven in verschillende genres, o. a. spot-, lof- en hedelgedichten, epigrammen en een langen roman in verzen. In enkele gedichten maakte hij gebruik van de spreektaal.

De Grieksche werken na 1453 tot den opstand der Grieken in 1821 kunnen als de laatste producten der Byzantijnsche letterkunde gelden uitgezonderd die voortbrengselen, welke in de volkstaal geschreven zijn.

Byzantijnsche munten zijn gouden munten der Grieksche keizers, welke sedert *Constantijn den Groote* te Byzantium geslagen werden. Zij stonden gelijk met de Romeinsche *solidus*. Zoowel in Frankrijk, waar zij *besant d'or* genoemd werd, als in Duitsland vormden zij tot in de 13de eeuw de meest gangbare gonden munt.

Byzantijnsche rijk (zie de kaart), ook *Oost-Romeinsche* of *Grieksche rijk* genoomd, ontstond, toen keizer *Theodosius* hij zijn dood, den 17den Jannari 395 na Chr., zijn rijk onder zijn beide zonen *Arcadius* en *Honorius* verdeelde. Het omvatte de praefectnur *Oriens* en het grootste gedeelte van *Illyricum*, namelijk alle Azia-

tische provinciën, in Afrika Egypte, Marmarica en Cyrene en in Europa het schiereiland ten zuiden van den Donau, dat in de diocesen Thracië (benevens Moesië en Scythië) en Macedonië (benevens Achaja, Epirus, Thessalië en Kreta) verdeeld was. Dit rijk viel ten deel aan den oudsten zoon, den zwakken *Arcadius* (zie aldaar). In plaats van dezen heerschten achtereenvolgens zijn ministers *Rufinus*, *Eutropius* en *Gainas*, en daarna zijn schaamtelooze en hebzuchtige gemalin *Eudoxia* tot aan haren dood (den 6den October 404). Na *Arcadius* kreeg zijn minderjarige zoon *Theodosius II* in naam het bewind in handen (408—450), onder leiding van den praefectus praetorio *Anthemius*, die na verloop van 6 jaren het rijksbewind opdroeg aan *Pulcheria*, de zuster des keizers, welke den naam van *Augusta* aannam en met kracht en beleid aan het hoofd der zaken stond. Een deel van Panonnië werd in 424 aan het Byzantijnsche rijk afgestaan, en en in het Oosten, waar de veldheer *Ardaburius* voorspoedig gestreden had, werd er in 422 een gedeelte van Armenië aan toegevoegd. Na het overlijden van *Theodosius* huwde zijn gemalin *Pulcheria* met den veldheer *Marcianus* (450—457), die *Attila* van de grenzen hield. Na zijn overlijden werd *Leo I* keizer (457—474) en regeerde met krachtige hand. Zijn kleinzoon *Leo II*, die na hem het bewind aanvaardde, overleed na weinige maanden en werd door diens vader *Zeno* opgevolgd, die weldra door *Basiliscus* verdreven werd, maar spoedig wederom den troon bemachtigde en tot 491 behield. Zijn weduwe *Ariadne* bracht *Anastasius I* als haar gemaal op den troon (491—518), en na den dood van dezen werd *Justinus I*, te voren bevelhebber der lijfwacht, tot keizer uitgeroepen. Deze verwierf door kettervervolging de gunst der geestelijkheid en regeerde tot in 527.

Laatsgenoemde werd opgevolgd door zijn neef *Justinianus* I (zie aldaar), die van 527—565 aan het hoofd der zaken stond en zoowel door zijn wetgeving, als door de overwinningen van zijn veldheeren *Belisarius* en *Narses* (zie die artikelen) beroemd is geworden. Hij had met vele verdeeldheden te worstelen, daar zijn onderdanen zich naar de kleuren der partijen in het renperk *Blauwen* en *Groenen* (zie aldaar) noemden en tegen elkander — als ook tegen hemzelf — opstonden. Ofschoon *Belisaris* hen bij het Nikaoproer (532) streng strafte, behielden zij toch hunne macht nog tot in de 7de eeuw. Zijn opvolger *Justinus II* (565—578), een zwak vorst, die zich door zijn gemalin *Sophia* liet beheerschen, moest een gedeelte van Italië weder afstaan aan de Longobarden. Tegen de Perzen voerde hij een rampspoedigen oorlog, en de Avaren plunderden de Donaugewesten. De keizer werd van smart krankzinnig; *Tiberius*, aanvoerder der lijfwacht, zag zich tot mederegent verheven en vocht voorspoedig tegen de Perzen. Na den dood van *Justinus* poogden *Sophia* en *Justianius* te vergeefs den val te bewerken van *Tiberius II*, die van 578 tot 582 regeerde. Deze maakte zich bemind door wijsheid en zachtmoedigheid: hij kocht den vrede van de Avaren en veroverde dien op de Perzen door zijn veldheer *Mauritius*, dien hij tot opvolger benoemde. Deze had het bewind in handen van 582 tot 602; hij herstelde den Perzischen koning *Khosrev II* op den troon en streed zoo ongelukkig tegen de Avaren, dat het leger den bevelhebber *Phocas* tot keizer uitriep (602—610), waarna hij en zijn zonen op een wreede wijze vermoord werden. De ondengden van *Phocas* waren oorzaak der grootste ellenden, waarom *Heraclius*, de zoon van een Afrikaanschen stadhouder, Byzantium veroverde en er keizer bleef van 610 tot 641. Aanvankelijk werd hij zoowel door de Avaren, als door de Perzen in de engte gebracht, maar hij overwon beide volkeren en kreeg van de Perzen niet alleen de verloren gewesten, maar ook het heilige Kruis, hetwelk zij uit Jeruzalem geroofd hadden, terug. In den laatsten tijd van zijn bestuur verhieven zich de Arabieren als veroveraars en maakten zich meester van onderscheiden gewesten in Klein Azië en van geheel Egypte. In Servië en Croatië ontstonden Slavische rijken, die zich losscheurden van het Byzantijnsch gezag, hetwelk door twisten over den godsdienst aanmerkelijk werd verzwakt. Na *Heraclius* regeerde *Constantijn III* een korten tijd; diens stiefbroeder en opvolger *Heraklonas* verloor de kroon door een oproer, en zijn opvolger *Constans* (641—668), een zoon van *Constantijn III*, maakte zich gehaat door zijn bloedige vervolgingen en door het vermoorden van zijn broeder *Theodosius*. Met de Arabieren, die hem herhaalde slagen hadden toegebracht, sloot hij den vrede, doch hij werd te Syracuse het slachtoffer van een samenzwering. Zijn zoon *Constantijn IV Pogonatus* 668—685) overwon *Mizizius*, den tegenkeizer uit Syracuse, en deelde het bewind aanvankelijk met zijn broeders *Tiberius* en *Heraclius*. Inmiddels drongen de Arabieren gestadig voorwaarts in Egypte, vielen in Sicilië, strekten hunne tochten door Klein-Azië tot aan Thracië uit en bedreigden Konstantinopel van de zeezijde. Toch verwierf hij, gesteund door het Grieksche vuur, den vrede, terwijl hij schatplichtig werd aan de Bulgaren.

Zijn zoon *Justinianus II* was gelukkig in den strijd tegen de Maronieten, maar rampspoedig in den oorlog tegen de Bulgaren (688) en Arabieren (692). Hij regeerde van 685 tot 711, doch zijn wreedheid was oorzaak van een oproer, geleid door *Leontius*, die hem in 695 afzette, hem dèn neus deed afsnijden en hem daarna in ballingschap zond naar de stad Cherson in den Krim. *Leontius* werd in 698 door *Apsimar* of *Tiberius II*, en deze door *Terbelis*, koning der Bulgaren, van den troon gestooten, welke laatste het bewind aan *Justinianus* terug gaf. *Leontius* en *Tiberius* werden onthoofd, en de *Chersonieten*, op wie hij zich, wegens hunne onbetamelijke behandeling in de dagen der ballingschap, wilde wreken, kwamen onder *Philippicus Bardanes* tegen hem in opstand. Door het leger en door de Bulgaren verlaten, bezweek *Justinianus II* voor het staal zijner vijanden, en met hem stierf de laatste telg van den stam *Heraclius*. — *Philippicus* maakte zich gehaat door de begunstiging van de leer der *Monotheleten* (zie aldaar); hij werd in 713 afgezet en van het licht der oogen beroofd. Zijn opvolger *Anastasius II* nam in 716 de wijk in een klooster, daar er opstand kwam in het leger, hetwelk *Theodosius III* tot keizer uitriep. Deze echter legde in 717 de kroon ne-

der, toen *Leo*, een Isauriër, oprukte naar Konstantinopel. Laatstgenoemde bekleedde er den troon van 717 tot 741. In dien tijd ontstonden de hevige twisten over de beelden in de kerken tusschen de *Beeldendienaars* en *Beeldenstormers* (zie aldaar), waarbij het exarchaat van Ravenna verloren ging en de Oostersche provinciën een prooi werden der roofzuchtige Arabieren. Zijn zoon *Constantijn V*, door de beeldlievende monniken *Copronymos* genoemd, regeerde van 741 tot 775 en was een edel en dapper vorst, die groote voordeelen behaalde op de Arabieren en Bulgaren. Daarna beklom zijn zoon *Leo IV* (775—780) den troon, en toen zijn kleinzoon *Constantijn VI*, wiens moeder *Irene* door begunstiging van den beeldendienst een grooten aanhang verwierf. Vruchteloos zocht hij zich van haren invloed te bevrijden; zij zorgde dat haar zoon blind gemaakt en ter zijde geschoven werd. Een oproer, dat tengevolge van de geweldadige regeering van *Irene* uitgebroken was, verhief in 802 den minister van Financiën *Nicephorus* op den troon. *Irene* overleed in 803 op Lesbos. *Nicephorus* sneuvelde in een slag tegen de Bulgaren, den 25sten Juli 811. Zijn zoon *Stauracius* moest reeds na weinige maanden het bewind afstaan aan zijn zwager *Michaël I Rhangabé*, die op zijn beurt in 813 plaats moest maken voor zijn veldheer *Leo V den Armeniër*, een flink regent en een overwinnaar der Bulgaren; hij viel echter door een samenzwering (820), en *Michaël II de Stotteraar* beklom den keizerlijken troon, dien hij tot 829 behield. Hij overwon zijn tronweloozen veldheer *Thomas*, maar liet zich Kreta en Sicilië door de Arabieren ontrukken. Onder het bestuur van zijn zoon *Theophilus* (829—842), die zich door gestrengheid en rechtvaardigheid onderscheidde, werd een voorspoedige oorlog gevoerd tegen de Arabieren. Na hem kreeg zijn gemalin *Theodora*, als voogdes over *Michaël III* (842—867), het bewind in handen, en de beeldendienst werd door het concilie te Konstantinopel (842) weder goedgekeurd. Terwijl men de *Paulicianen* (zie aldaar) vervolgde, verwoestten de Arabieren de Aziatische gewesten.

Nadat *Theodora* van het regentschap afgetreden was, voerde voor haar afschuwelijken zoon haar broeder *Bardas* de regeering en vervolgens *Basilius de Macedoniër*. Deze deed *Michaël* ombrengen en regeerde van 867 tot 886 met wijsheid en beleid, en zijn nakomelingen behielden er den troon tot in 1056. De regeering van zijn geleerden zoon *Leo VI den Wijsgeer* (816—912) was niet voorspoedig wegens de invallen der Arabieren en Bulgaren, welke ook tijdens het bewind van zijn zoon *Constantijn VII Porphyrogennetus* (912—959) voortduurden; deze laatste stond eerst onder de voogdijschap van zijn oom *Alexander* en vervolgens onder die van zijn moeder *Zoë*. Zijn veldheer *Romanus I Lecapenus* drong zich eenigen tijd als medekeizer aan hem op, doch *Constantijn* wist zich van hem te ontslaan. Onder zijn zoon *Romanus II* (959—963) werd Kreta in 961 aan de Arabieren ontrukt door *Nicephorus Phocas*, die door de keizerin-weduwe tot keizer verheven werd, terwijl zij hem kort daarna deed vermoorden (969), om hare hand te schenken aan den veldheer *Johannes I Tzimisces*, die tot in 976 regeerde en overwinningen behaalde op de Arabieren, Bulgaren en Russen. Zijn opvolger *Basilius II* (976—1025) was een zoon van *Romenus II*, wist zijn gezag tegen twee oproerige veldheeren te handhaven en onderwierp het Bulgaarsche rijk, hetwelk een Byzantijnsche provincie bleef tot in 1186. Zijn broeder *Constantijn VIII* (1025—1028) was van geheel anderen aard, en door het huwelijk met diens dochter *Zoë* beklom *Romanus III Argyros* (1028) den troon. Na diens dood deed zij achtereenvolgens *Michaël IV*, *Michaël V* en *Constantijn IX* den keizerlijken zetel beklimmen. Inmiddels zag zich het Byzantijnsche rijk overal door de aangrenzende volkeren bedreigd, en na het overlijden van *Constantijn*, den 11den Januari 1055, koos men hare zuster *Theodora* tot keizerin. *Michaël VI*, sedert 1056 haar opvolger, werd een jaar later door *Isaäc Comnenus* afgezet. Deze, de grondlegger van het Huis der *Comnenen*, ging in 1059 in een klooster en werd opgevolgd door *Constantijn X Ducas*, wiens gemalin *Eudocia*, sedert 1067 voogdes over hare zonen *Michaël*, *Andronicus* en *Constantijn*, door haar huwelijk met *Romanus IV Diogenes* dezen tot keizer verhief. Hij werd in 1071 door de Seldsjoeken gevangen genomen, maar ofschoon hij zich loskocht, werd hij weldra door *Michaël VII*, den zoon van *Constantijn X*, van den troon gestooten, waarna deze in 1078 onttroond werd door *Nicephorus III*, die al weder in 1081 plaats moest maken voor *Alexius I Comnenus*, onder wiens bestuur de Kruistochten een aanvang namen. Hij was even behendig als dapper, bewees dit in zijn gedrag jegens de Kruisvaarders en zorgde voor de veiligheid van zijn rijk. Ook zijn zoon *Johannes II* (1118—1143) en diens zoon *Manuël I* (1143—1180) waren degelijke en dappere vorsten. *Alexius II*, de zoon van *Manuël*, werd echter reeds in 1183 door zijn zoon *Andronicus I* vermoord, en deze, de laatste keizer uit het Huis *Comnenus*, kwam gedurende een oproer om het leven (1185), waarna *Isaäc II Angelus* den troon beklom. Deze werd na een onrustige regeering door zijn broeder *Alexius III* in 1195 van het licht der oogen beroofd en van den troon gestooten. De Kruisvaarders van den vierden kruistocht en de Venetianen herstelden hem echter in het gezag tegelijk met zijn zoon *Alexius IV*. Doch de oproerige bewoners van Byzantium waren daarmede niet tevreden. Zij maakten in Januari 1204 *Alexius V Ducas Murtzuphlus* keizer. Deze laatste liet *Alexius IV* vermoorden, terwijl tevens *Isaäc II* van kommer overleed.

In 1204 verschenen de Latijnen (Venetianen, Lombarden, Nederlanders en Franschen) voor Konstantinopel, veroverden de stad den 13den April en namen tevens de Europeesche gewesten des Rijks in bezit. Het geheel werd in 4 deelen gesplitst. Het voornaamste met de hoofdstad werd aan *Boudewijn*, graaf van Vlaanderen, die tot keizer verheven werd (Latijnsch keizerrijk Romanië, 1204—1261), en de overige deelen aan anderen in leen toegewezen. De Venetianen verkregen het kustgewest aan de Adriatische Zee, een stuk van Morea en onderscheiden eilanden in de Egeesche Zee (later ook Euboea), alsmede Kreta, hetwelk hun door *Bonifacius*, markgraaf *van Montferrat*,

werd afgestaan. Voorts werden er onderscheiden hertogdommen, graafschappen, enz. voor Fransche en Italiaansche ridders gesticht, terwijl enkele Grieksche heerschers hunne onafhankelijkheid behielden. In het W. van Klein-Azie handhaafde *Theodorus Lascaris* zijn gezag en verhief Nicaea tot zetel van een keizerrijk. In het noordoosten van dat gewest, van Sinope tot aan den Phasis, plaatste zich te Trebizonde *Alexius Comnenus*, een kleinzoon van *Andronicus*, als keizer aan het hoofd der zaken.

Te Konstantinopel konden *Boudewijn* en zijn opvolgers den wankelenden troon tronwens niet voor vallen bewaren. Hij zelf werd in 1205 door de Bulgaren gevangen genomen. Op hem volgden zijn broeder *Hendrik*, die tot 1216 regeerde, *Pieter*, graaf *van Auxerre en Courtenay*, die weldra door den vorst van Epirus werd gevangen genomen, en daarna diens jongere zoon *Robert* (1221—1228). Gedurende het bewind van dezen en van zijn jongeren broeder *Boudewijn II* (1228—1261) werd een groot gedeelte des rijks in bezit genomen door *Johannes Ducas Vatatzes*. Deze veroveraar werd opgevolgd door zijn zoon *Theodorus II* (1255—1258), wiens minderjarige zoon *Johannes II* door *Michael VIII Palaeologus* verdrongen werd. Laatstgenoemde veroverde Konstantinopel (25 Juli 1261) met hulp der Genneezen en maakte hierdoor een einde aan het Latijnsche keizerrijk. *Boudewijn* overleed in 1273 in Italië. *Michaël* bracht het Huis der *Palaeologen* op den troon, poogde de macht des rijks te verhoogen, doch wekte door zijn pogingen, om de Latijnsche en de Grieksche Kerk te hereenigen, die zich in 1054 definitief van elkander gescheiden hadden, groote verbittering. Zijn zoon *Andronicus II*, die hem in 1282 opvolgde, hield zich aan den Griekschen godsdienst. Na den dood van zijn zoon *Michaël IX* (1320), dien hij tot mederegent had gekozen, zag hij zich genoodzaakt, het gezag te deelen met zijn kleinzoon *Andronicus III* (1321), die hem weldra de heerschappij afhandig maakte (1328). Deze oorlogde ongelukkig tegen de Turken en overleed in 1341. Zijn zoon *Johannes V* deelde den troon met zijn voogd *Johannes VI Cantacuzenos* van 1341 tot aan het eind van 1354. Onder het bestuur van *Johannes V* kregen de Tnrken vasten voet in Europa; zij veroverden Gallipolis in 1354, en sultan *Moerad* maakte zich in 1360 meester van Adrianopel, dat nu de Tnrksche residentie werd. Steeds meer veroverden zij Byzantijnsch gebied, zoodat *Johannes V* zich in 1370 aan de Porte schatplichtig verklaarde. Van 1376—1379 was hij door zijn eigen zoon *Andronicus IV* verdreven, waarop hij weder den troon besteeg. Hij overleed in 1391. De zoon en opvolger (sedort 1389) van *Moerad I Bajazet*, bedreigde onder den opvolger van *Johannes V*, *Manuel II* (1391—1425), het Byzantijnsche rijk in die mate, dat *Manuel* zich genoodzaakt zag zijn eigen neef *Johannes VII*, dien de Tnrken ondersteunden, als zijn mederegent te erkennen (1398—1402).

Door den inval van *Timoer* in de Turksche landen (1402) werd Konstantinopel en het rijk nog eenmaal voor langeren tijd gered. *Manuel* nam zelfs eenige landstreken weder in bezit. Toch wist hij niet voldoende gehruik te maken van deze veroveringen en van de oneenigheden tusschen de zonen van *Bajazet*. Reeds in 1422 werd Konstantinopel door *Moerad II* belegerd. De zoon van *Manuel*, *Johannes VIII* (1425—1448), moest zich weder tot Konstantinopel bepalen en den belegeraar schatting betalen.

Hij werd opgevolgd door zijn broeder *Constantijn XI*. Dapper, maar te vergeefs vocht deze met zijn veldheer, den Gennees *Giustiniani*, tegen de overmacht der Tnrken en sneuvelde bij het verdedigen van Konstantinopel, door welks verovering, den 29sten Mei 1453, *Mohammed II* een einde maakte aan het Byzantijnsche rijk en het Osmaansche rijk stichtte. De kleine Latijnsche gezaghebbers, die hier en daar in Griekenland gevestigd waren, de despoten *Demetrius* en *Thomas*, die in Morea heerschappij voerden, werden later door *Mohammed* overwonnen; *David*, de laatste keizer van Trebizonde uit het Hnis der *Comnenen*, onderwierp zich in 1612.

De *staatsregeling* van het Byzantijnsche rijk was in de hoofdzaken een dergelijke, als in den tijd van *Diocletianus* en vooral van *Constantijn den Groote* in het Romeinsche rijk bestond, namelijk een zniver despotische. De keizers, die zich afstammelingen der *Caesars* noemden, werden door den patriarch van Konstantinopel gezalfd en gekroond. De keizer, hoe ook beheerscht door vrouwen, gunstelingen, hooge amtenaren en geestelijken, was de alleenheerscher en als hoogste wetgever zelf boven de wet verheven. Door pracht en praal, door kleingeestige hofétiquette en door het vreeselijk straffen van hen, die de keizerlijke majesteit durfden aaoranden, zonderden zij zich af van het volk. Langzamerhand waren daarbij de West-Romeinsche staatsvormen verdweoen. Reeds in de 6de eeuw was het consulschap vereenigd met de keizerlijke waardigheid, terwijl toeo ook reeds de Senaat, door *Constantijn den Groote* te Bijzantinm gesticht, langzamerhand zijn beteekenis verloren had. De vrijheden der steden werden in de 10de eeuw geheel en al opgeheven en de Staatsraad bestond nit personen, door den keizer benoemd, terwijl een overgroot aantal ambtenaren van hem alleen afhankelijk was. Laatstgenoemden waren in klassen verdeeld, door bepaalde gewaden kenbaar en genoten allerlei voorrechten. Het meest in aanzien waren de Hofbeambten aan den onmiddellijken dienst des keizers verbonden. Het gezag der *curopalates*, belast met het opzicht over de 4 voornaamste keizerlijke paleizen, werd later in de schaduw gesteld door dat van den *protovestiarius*. *Domestici* werden bevelvoerders over het leger genoemd, en onder hen was de domesticus van het Oosten, ook *megas domesticus* genaamd, de voornaamste. Deze bekleedde onder de *Palaeologen* naast den keizer de hoogste waardigheid in den Staat. De provinciën werden bestuurd door stadhonders, bijgestaan door assessoren voor de rechtspleging. Zij moesten aanzienlijke sommen aan den keizer verschaffen, en dit gaf aanleiding tot velerlei afpersingeo. Daarboven deden allerlei belastingen, inkomsten van kroongoederen en ophrengsten van het verkoopen van ambten groote sommen in de schatkist vloeien, welke door den keizer als zijn eigendom werd beschonwd. Daaruit werden de kosten van de Hofhonding, van het leger, van de ambtenaren, van de beschuldigde schatting, enz. bestreden. Ten behoeve der conscriptie was het land sedert de re-

gering der opvolgers van *Justianus I* in distrikten (*themata*) verdeeld, hoewel later het leger bijna geheel en al uit huurbenden bestond. Onder de soldaten werd de voorrang toegekend aan het corps der lijfwacht. Over de vloot, die sedert *Andronicus II* verwaarloosd werd, voerde de *megas dux* het bevel. De rechtsbedeeling, waarbij de keizer als de hoogste instantie gold, kon zich bij zulk een toestand niet ontwikkelen, ofschoon sommige keizers ernstige pogingen hebben aangewend, om de wetgeving te verbeteren.

Bijziendheid (*myopie*) is een gebrek van het gezichtszintuig, waarbij voorwerpen op grooten afstand niet scherp kunnen worden waargenomen. De reden hiervan is daarin gelegen, dat de lichtstralen, die van een verwijderd voorwerp nagenoeg evenwijdig in het oog vallen, zich niet op, doch vóór het netvlies tot een scherp beeld vereenigen. Op het verder naar achteren gelegen netvlies, wordt nu nog wel een beeld gevormd, doch dit is meer of minder onduidelijk, naarmate het verder of minder ver van de plaats is verwijderd, waar het scherpe beeld wordt geprojecteerd. Hieruit volgt, dat bijziendheid wordt veroorzaakt door een te ver naar achteren gelegen netvlies (te groote lengteas van het oog), of door te sterk lichtbrekende werking van hoornvlies en lens.

Aan het gebrek tracht de bijziende tegemoet te komen, door de voorwerpen dichter bij het oog te brengen, waarbij het beeld meer achterwaarts wordt gevormd of, indien dit niet mogelijk is, door de oogspleet te verkleinen. De oogleden werken dan als diaphragma.

Door hol geslepen lenzen, in den vorm van brilleglazen, kan men de (relatief of absolut) te sterk brekende werking van het oog opheffen. Men neemt voor dat doel de zwakste, d. w. z. de minst hol geslepen brilleglazen, waarmee duidelijk in de verte kan worden gezien, opdat het accomodatievermogen, waardoor de brekende werking van de lens kan worden verhoogd, nog in zijn geheel kan worden aangewend voor dichterbij gelegen voorwerpen. De graad van bijziendheid, die zeer kan uiteenloopen, wordt bepaald met behulp van brillen, door te beproeven met welken bril men het best een middelmatigen druk kan lezen. Hoe meer concaaf (holler) de bril, des te sterker de graad van myopie. Ook kan men het doen met behulp van den oogspiegel. Bijziendheid komt veel voor. Het is nagenoeg nooit een aangeboren gebrek, doch ontstaat vooral door nadeelige invloeden, als te groote inspanning van de oogen, slecht licht, te kleine druk en te veel voorovergebogen houding van het hoofd. In Duitschland stijgt de bijziendheid van de laagste tot de hoogste klassen van de middelbare scholen van 20 tot 80 %!

Bijzit of *bijwijf* is een vrouw, waarmede een getrouwd man vleeschelijken omgang heeft.

Bijzon. Zie *Bijmaan*.

Bijzonder onderwijs. Zie *Christelijk Onderwijs*.

Bijzondere scholen. Zie *Christelijk Onderwijs*.

Bzura is de naam van een rivier in Polen. Zij ontspringt ten noord-oosten van Lodz, doorstroomt in noord-oostelijke richting een 155 km. lange laagvlakte, de oostelijke voortzetting der Obra- en Wartebrüche, en mondt tegenover Wyszogrod in de Weichsel uit.

C.

(Woorden, niet onder **C** vermeld, zoeke men onder **K**).

C, c de derde letter van ons alfabet, is bij de Romeinen uit de Grieksche *gamma* ontstaan, om vervolgens in de Romaansche en Germaansche talen een plaats te vinden. Aanvankelijk werd zij te Rome als *g* uitgesproken; weldra echter voegde zij zich naar den klank der *k* en verdrong het teeken van deze letter, terwijl hare uitspraak nog steeds naar die der *g* bleef zweemen. De eerste taalonderwijzer te Rome, *Sp. Carvilius* (235 vóór Chr.), gaf echter een schriftteeken aan de *g*, en na dien tijd gold de *c* voor *k*, zoodat deze alleen in eenige zeer oude woorden behouden bleef. Die uitspraak blijkt uit de Nederlandsche woorden, die van het Latijn afkomstig zijn, zooals keizer (*caesar*), kelder (*cella*), kist (*cista*), kerker (*carcer*), enz. Daar ten tijde der groote volksverhuizingen de klanken *ci* en *ti* — deze laatste sissend uitgesproken als *tsi* — veelvuldig met elkander verwisseld werden, kwam de *c* als sisklank voor de zachte klinkers *e*, *i*, *ae*, *oe*, *ue* en *y* in de Romaansche talen, en van deze in het Frankisch en Duitsch. In onze taal komt de *c* alleen voor in verbinding met de *h* en keert dan tot haar onden klank, tot dien der *g*, terug. In het Italiaansch heeft de *ch* den Romeinschen klank — dien der *k* — behouden; in het Fransch klinkt zij als *sch*, in het Engelsch en Spaansch als *tsch*. In het Hoogduitsch wordt de *c* — behalve in woorden van vreemden oorsprong — enkel gebruikt in de verbindingen *ch*, *sch* en *ck* en deze heeft alsdan den klank *kk*. Tegenwoordig wordt zij zelfs in vreemde woorden, in het Duitsch meer en meer door *k* en *z* verdrongen.

Als Romeinsch getal beteekent C (centum) 100, in de muziek is het de naam van den eersten toon der diatonische en chromatische toonschaal, ook *do* en *ut* genoemd; verder is het het teeken ter aanduiding van den toon *C groote terts*, de harde toonsoort van C zonder voorteekening, *C de kleine terts*, de zachte toonsoort van C met voorteekening van drie molteekens (voor *b*, *e* en *a*).

Op de Duitsche rijksmunten (alsmede op de Pruisische sedert 1866) duidt zij aan, dat zij te Frankfurt a.M. geslagen zijn, op de nieuwere Fransche munten dat zij te Rijssel, op de Oostenrijksche dat zij te Praag zijn geslagen. In het krijgswezen geeft C bij geschut het jaartal der constructie aan, bijv. C/73 = constructie van 1873.

Afkortingen.

C is in de scheikunde het teeken voor koolstof (carbonicum); in de natuurkunde, achter de graden van den thermometer, beteekent: het volgens *Celsius* of de honderddeelige schaal, in de natuurlijke historie den naam *Cuvier*, in de electriciteitsleer dien van *Coulomb*, als electrische maateenheid.

C. voor Ondromeinsche namen = *Cajus*, in Romeinsche opschriften ook = condidit, *Caesar*, *Claudius*, Consul, enz.

C. beteekent codices of oude handschriften.

C. (of *cr.*) = currentis, het loopende of tegenwoordige (jaar of maand).

C. (ook *ct.*) is de afkorting van cent, centavo, centesimo en centime.

Ca. is in de scheikunde het teeken voor Calcium.

Ca. = circa, ongeveer, omtrent.

C.A. = *Caesar Augustus.*

c.a. beteekent cum annexis (met het bijbehoorende, den aankleve van dien).

c.A. = centiare = 0,01 A. = 1 vierkante meter.

c.à.d. = c'est à dire, dat is te zeggen.

c.a.m. = conto a meta of voor halve rekening.

Cand. = Candidatus, candidaat.

Cand. Min. (ook *C. M.*) = candidatus ministerii of candidaat voor den predikdienst.

Cant. is de afkorting van Canticum, Hooglied van *Salomo.*

cap. = caput, hoofd of hoofdstuk.

C.B. = contrabasso (muziek), beteekent ook Companion of the order of the Bath (lid der Bathorde).

c.B. = col Basso (muziek).

C.C. = conto currente, d.i. rekening courant.

C.C. in Engeland = County council (zie aldaar) of County court (zie aldaar).

Cd. is in de scheikunde het teeken voor Cadmium.

C.E. in Engeland = civil engineer (civiel ingenieur).

Ce. is in de scheikunde het teeken voor Cerium.

cet. = caetera, het overige.

c.f. = cum figuris of met platen.

c.f. aen. = cum figuris aeneïs of met kopergravures.

c.f. lign. = cum figuris ligneis of met houtsneden.

c.G. = centigram = 0,01 gram of 0.01 wichtje.

C.G.S. = centimeter-gram-seconde.

Cie. = compagnie.

C.J. in Engeland = Chief Justice of opperrechter.

C.K. in de plantkunde de afkorting voor den naam van *Carl Koch.*

Cl. in de scheikunde de afkorting van Chloor.

c.l. = citato loco, ter aangehaalde plaatse.

C.M. = currentis mensis of in de loopende maand.

C.M. = conto mio of mijn rekening.

c.M. = centimeter = 0,01 meter of duim.

C†M†B. de namen der Drie Koningen = *Caspar*, *Melchior* en *Balthasar*, in Roomsch Katholieke landen wel als bezweringsformule op Driekoningendag met krijt op de deuren geschreven.

C.M.G. in Engeland Companion of the order of St. Michael and St. George.

C.N. = cum notis of met aanteekeningen.

C.N.O. = Christelijk nationaal onderwijs.

C.N.V. = cum notis variorum of met aanteekeningen van verschillenden.

C.O. = compte ouvert of open rekening.

Co., Comp. = compagnie.

Co. = conto of rekening.

Cod. = codex, oorspronkelijk geschrift of handschrift.

Codd. = codices.

Co is in de scheikunde het teeken voor Cobalt (cobaltum).

Col. = brief van *Paulus* aan de Colossensen.

coll. = collatis of gecollationeerd.

Cor. = brief van *Paulus* aan de Korinthiërs.

Cos. = Cosinus.

Cosec. = Cosecans.

C.P. = Code pénal of strafwetboek.

c.p. = cum privilegio of met bijzonder voorrecht.

c.q. = casu quo, in welk geval, voor het geval dat.

C.R. = Compte rendu.

Cr in de scheikunde het teeken voor Chroom.

c.s. = cum suis of met de zijnen.

Ct. (ook *Ctr.*) = courant.

Ctr. = centenaar.

Cu in de scheikunde het teeken voor Koper (cuprum).

curr. = currentis (anni) van het loopende (jaar).

C.V. in de natuurlijke historie de afkorting der namen van *G. Cuvier* en *Achilles Valenciennes.*

Cab is de naam van een tweewielig wagentje, oorspronkelijk een Engelsche uitvinding. De plaats van den koetsier bevindt zich achter den wagen. De Fransche cab heeft vier raden en houdt het midden tusschen de gesloten rijtuigen en die, welke naar goedvinden gesloten kunnen worden (zie de afb.).

Engelsche cab. Fransche cab.

Cabal is de naam van een berucht ministerie in Engeland, gevormd in 1669 en bestaande uit *Thomas Clifford*, een ijverig R. Katholiek, graaf *Arlington*, eveneens een voorstander van de R. K. Kerk, maar in het geheim, den hertog *van Buckingham*, een gunsteling des konings, *Ashley*, later graaf *Shaftesbury*, een schrander, maar karakterloos man, en den hertog *van Lauderdale*, die zich zoowel door zijn geleerdheid, als door

zijn hartstochtelijkheid onderscheidde. De beginletters van hun geslachtsnamen vormen het woord *cabal*, en men bracht dit in verband met het Hebreeuwsche woord *kabbala* (zie aldaar), daar die mannen den koning *Karel II* steunden in zijn plannen, om de R. Katholieken te begunstigen en om zich financiëel onafhankelijk van het Parlement te maken, waartoe hij hij het geheim verdrag van Dover zich aan *Lodewijk XIV* van Frankrijk verkocht. Door het volk werd het ministerie spottender wijze *kabaal-ministerie* genoemd. Weldra echter kwam het Parlement in verzet, weigerde de gelden tot voortzetting van den oorlog tegen ons land en dwong den koning zoowel tot uitvaardiging der tegen de Katholieken gerichte *Test-act* (zie aldaar) in 1673, als tot het sluiten van den Vrede van Westminster (zie aldaar) met Nederland in 1674. Het Cabal-ministerie moest aftreden en graaf *Danby* trad als hoofd van een ministerie op.

Cabaletta of *cavaletta* is de naam van een klein muziekstuk in snel tempo en van nauwkeurig afgemeten rhythmus, dat in een groote aria is ingelascht, om er meer verscheidenheid aan te geven. In de Italiaansche opera vormt zij het tweede hoofdgedeelte van een aria, duet, quartet, enz. en onderscheidt zich door een vlug, opgewekt tempo.

Caballeria is een in Castilië gehruikelijke wettelijke vlaktemaat van 60 fanegas of 552960 kwadraatveras = 38,6374 H.A. In de vroegere Spaansche bezittingen in Amerika komt 1 Caballeria overeen met 13,41 H.A., in de staten van Middel-Amerika echter met 44,72 H.A. Het woord, afgeleid van *caballus* (paard), was vroeger in Aragon en in Frankrijk een grondbezit met het servituut, dat de vazal verplicht was in oorlogstijd den leenheer te dienen; verder werd er het loon in grond onder verstaan, dat de vazal voor die diensten ontving, vandaar de naam *Caballarius* (dolende ridder).

Caballero, *Don Fermin Agosto de*, een Spaansch staatsman en schrijver, werd den 7den Juli 1800 te Barajas de Melo in de provincie Cuença geboren. Hij studeerde in de rechten, geschiedenis, geografie en literatuur, werd advocaat bij het Hof van Appèl te Madrid, maar verliet deze stad, toen de constitutie afgeschaft werd en de vervolging der liberalen een aanvang nam. Nadat hij 10 jaar ambteloos in de provincie Estremadura had doorgebracht, keerde hij na den val van *Ferdinand VII* in 1833 naar Spanje's hoofdstad terug, stichtte er het „Eco del Comercio" en bestreed het despotisme. Weldra werd het een der meest gelezen dagbladen van Spanje. Door de provincie Cuençan werd hij in 1834 gekozen tot lid van de Kamer van Procuratores, en toen hij onder het presidentschap van *Isturitz* benoemd werd tot één der secretarissen van de Procuratores, verzette hij zich met kracht tegen de constitutie van den 16den April van laatstgemeld jaar. Hij was de steller van een adres van 40 procuratores aan de Kamer, inhoudende het verzoek, om de koningin er opmerkzaam op te maken, dat het toenmalig regeeringsbeleid het land ten verderve voerde. Ook het adres van de oproerige nationale garde aan de koningin is waarschijnlijk van hem afkomstig, en alleen door zich verborgen te houden ontkwam hij aan de gevangenis. In 1836 plaatste hij zich aan het hoofd der revolutionnaire Junta van Cuença, werd afgevaardigde naar de Constitueerende Cortes, verklaarde zich tegen de constitutie van den 18den Juni 1837 en stemde tegen het voorstel, om de koningin-moeder als regentes te behouden. Onder de ministeriën *Calatrava* en *Ofalia* behoorde hij tot de oppositie. In 1838 werd hij lid der Provinciale gedeputeerden te Madrid en nam ijverig deel aan de bevordering der wetgeving en der statistiek. Hij werd hoogleeraar in de geschiedenis aan de hoogeschool te Madrid, werd meermalen tot volksvertegenwoordiger gekozen, was eenmaal alcalde van Madrid, tweemaal minister van Binnenlandsche Zaken, nam in 1870 zitting in de Academie van Geschiedenis, werd in 1875 president van het Geografisch genootschap te Madrid en overleed aldaar, den 17den Juni 1876. Zijn belangrijkste werken zijn: „El dique critico contra el torrente" (1827—1829), „Nomenclatura geografica de España" (1834), „Fisonomia natural politica de los diputados a Cortes" (1836), „El gobierno y las Cortes del Estatuto" (1837), „Pericia geografica de Cervantes" (1840), „Interrogatorio para la descripción de los pueblos" (1841), „Diccionario manuel geografico de España" (1844), „Sinopsis geografica" (1848) en „Conquenses ilustres" (1875, 4 dln.).

Caballero, *Fernan*. Zie *Böhl von Faber*.

Cabanel, *Alexandre*, een Fransch schilder, werd den 28sten September 1823 te Montpellier geboren. Hij genoot het onderwijs van *Picot*, stond door dezen in verbinding met de klassieke school van *David* en bleef in zijn eerste stukken, zooals „De dood van Mozes" (1852), „De heilige Lodewijk" (1855), enz., getrouw aan de Academische regels. Daarna volgde hij meer zijn eigen weg, zooals in „De weduwe van den kapelmeester, met hare kinderen" naar het orgel luisterend, waarop de oudste dochter de werken van den overledene schijnt te spelen (1859). Vooral verwierf hij een grooten naam als schilder van het naakt. Zijn eerste doek van dezen aard bevat „Een nymph, door een faun geschaakt" (1861). Zijn voornaamste stuk, „De geboorte van Venus" (1863), is zacht van toon. Op dezelfde wijze zijn ook zijn religieuse stukken geschilderd, die hij in opdracht van den koning van Beieren voor het Maximilianeum te München vervaardigde, zooals „De verdrijving uit het Paradijs". Voorts vermelden wij van hem: „Dood van Francesca da Rimini en van Paolo Malatesta" (in het Luxembourg), de zolderschildering in het Pavillon de Flore en de beschildering van het hotel van *Emile Péreire*. Behalve andere stukken, heeft hij een aantal portretten vervaardigd, voornamelijk uit de voorname dameswereld, daar hij het verstond, de hertoginnen, gravinnen en markiezinnen door zijn gedempt koloriet een interessant en gedistingeerd voorkomen te geven. Zijn laatste groote werk waren tafereelen uit het leven van den heiligen *Lodewijk* voor het Pantheon. *Cabanel* overleed den 23sten Januari 1889 te Parijs. Als hoogleeraar aan de Ecole des beaux-arts heeft hij een grooten invloed uitgeoefend.

Cabanis, *Pierre Jean George*, een Fransch geneesheer en philosoof, werd geboren te Cosnac, den 5den Juni 1757, studeerde te Parijs in de

letteren en begaf zich reeds in 1773, als particulier secretaris van een aanzienlijk Poolsch edelman, naar Warschau. Daarna studeerde hij sedert 1775 te Parijs in de geneeskunde en vestigde zich als arts te Antenil. Hier voltooide hij een reeds lang begonnen vertaling van de „Ilias". Hij behoorde tot de voorstanders der Revolutie, en *Mirabeau*, wien hij het materiaal voor zijn redevoeringen over openbare opvoeding leverde, overleed in zijn armen. Daarna schreef hij: „Journal de la maladie et de la mort de Mirabean" (1791). Gedurende het schrikbewind zocht hij in vergetelheid te leven, doch in 1794 werd hij hoogleeraar in de gezondheidsleer, enz. aan de geneeskundige school te Parijs, lid van het Institunt, commandeur van het Legioen van Eer, volksvertegenwoordiger in den Raad van Vijfhonderd en lid van het Comité de Salnt. Hij overleed den 5den Mei 1808 niet ver van Meulan. Zijn voornaamste geschrift is: „Rapports dn physiqne et dn moral de l'homme" (Parijs, 1802, 2 dln.; nieuwe nitgave, 1866); ook is er een uitgave van zijn gezamenlijke werken verschenen (Parijs, 1823-1825, 5 dln.). In zijn „Lettre snr les causes premières" beschrijft hij het levensbeginsel of de ziel als een zelfstandigheid, die de organen des lichaams vereenigt en hij den dood van deze scheidt.

Cabanis, *Jean Louis*, een Dnitsch ornitholoog, geboren te Berlijn, den 8sten Maart 1816, studeerde aldaar en begaf zich in 1839 naar Amerika, waar hij gednrende anderhalf jaar wetenschappelijke reizen deed door Noord- en Znid-Carolina. Met een schat van voorwerpen uit het dierenrijk keerde hij in 1841 terug naar Berlijn en werd assistent en in 1849 eerste custos der ornithologische afdeeling van het zoölogisch museum. Sedert 1891 woont hij te Friedrichshagen bij Berlijn. Zijn werken, vooral de „Ornithologische Notizen", gaven een natnurlijk systeem in de ornithologie aan, dat sedert door de belangrijkste ornithologen van alle landen aangenomen en voortgezet werd. Nader uitgevoerd werd het door *Cabanis* in „het Mnseum Heineanum" (Halberstadt, 1855—1863, 4 dln.), waarin tegelijk vele nienwe soorten beschreven werden. Hij bewerkte de vogels voor *Tschudi's* „Fauna peruana" (1846), voor *Schomburgk's* „Reisen in Guayana" (1848) en voor de „Reisen in Ost-Afrika" (1869) van *von der Decken*. In 1853 stichtte hij het „Journal für Ornithologie," dat den stoot gaf tot het in 1868 gestichte Duitsch ornithologisch genootschap te Berlijn, waarvan *Cabanis* secretaris-generaal is.

Cabaret beteekent herberg of koffiehnis en is meer speciaal te Parijs de naam der in de wijken Quartier latin of Montmartre gelegen cafés-chantants, vooral hezocht door de zoogenaamde Bohémiens (jonge beoefenaars der letterkndne en knnsten.)

Cabarrus, *François*, graaf *van*, een Spaansch minister van Financiën, werd geboren in 1752 te Bayonne. Hij ontving zijn eerste opleiding te Toulouse en werd door zijn vader naar een handelsvriend te Saragossa, *Galabert*, gezonden, om zich in het koopmansbedrijf te bekwamen. Hier huwde hij op jeugdigen leeftijd in het geheim met de dochter van zijn patroon en werd daarna belast met het opzicht over een zeepziederij te Caravanchel bij Madrid. Gedurende de geldcrisis van die dagen werd op zijn aanraden papieren geld in omloop gehracht, onder zijn directie in 1781 de San Carlosbank opgericht en de Handelsmaatschappij der Philippijnsche Eilanden gesticht (1785). Vervolgens zag hij zich geplaatst hij het ministeris van Financiën, doch stond weldra met den onhekwamen minister van Financiën, *Serena*, op vijandelijken voet, die hem den 1sten Juli 1790 gevangen liet nemen. In 1794 werd hij op vrije voeten gesteld, waarna de koning hem in den gravenstand opnam, met 6 millioen realen schadeloos stelde en tot directeur-generaal der koninklijke fahrieken verhief. In 1797 en 1798 was hij als Spaansch minister en afgevaardigde op de vredescongressen te Lille en Rastatt werkzaam. Na den afstand van *Karel IV* keerde hij naar Spanje terug, werd onder *Ferdinand VII* belast met de portefenille van Financièn en vergezelde dezen naar Bayonne. Toen Spanje door de Franschen was bezet, koos hij de zijde van deze laatsten en was ten tijde van koning *Joseph* minister van Financiën en directeur der San Carlosbank. Hij overleed in die betrekking te Sevilla. den 27sten April 1810.

Cabat, *Nikolaus Louis*, een Fransch landschapschilder, werd geboren te Parijs, den 24sten Decemher 1812, genoot zijn opleiding in het atelier van *Camille Flers* en bepaalde zich vervolgens tot een ijverige studie der natunr, welke meer realistisch dan dichterlijk door hem wordt opgevat. Zijn doeken onderscheiden zich trouwens door frischheid en kracht. Hij deed onderscheidene reizen in het zuiden van Frankrijk en Italië, en zijn tafereelen zijn grootendeels aan die gewesten ontleend. Een zijner fraaiste stukken stelt voor: „De vijver van Villa d'Avray". Hij werd in 1867 lld van de Académie des beaux-arts en in 1878 benoemd tot directeur de l'Académie de France te Rome. Hij overleed te Parijs. den 13den Maart 1893.

Cabatuan, een stad op het eiland Panay, tot de Philippijnen behoorend, ligt aan de Tigum of Sagalog en drijft een belangrijken handel in rijst, maïs, tabak, snikerriet, cacao, koffie, enz. Zij telt 20200 inwoners. De rivier, slechts tijdelijk en dan nanwelijks bevaarbaar, wemelt van krokodillen.

Cabel, *Arent Arentsz.* genaamd *van der Cabel*. Zie *Arentsz*.

Cabeljau, *Jacob* of *Cabbelliau*, heer *van Mulhem*, bevond zich hij de Watergenzen voor den Briel en werd door *Lumey* met een aantal soldaten naar Enkhuizen gezonden, zoodra deze stad het Spaansche jnk had afgeworpen. Daarna maakte hij zich met *Nicolaas Ruychaver* meester van Medemhlik en werd er door den prins *van Oranje* aangesteld tot gonvernenr. Vervolgens kreeg hij door onderhandeling Hoorn in zijn macht. Hij hleef echter te Medemhlik, waar hij zijn gezag bedreigd zag door een gevaarlijk oproer, hetgeen evenwel door tnsschenkomst van commissarissen van den Prins werd gedempt.

Inmiddels werd hij henoemd tot bevelhebber van Alkmaar, en na het innemen van Haarlem (1573) hield hij met een aantal soldaten Egmond en Heilo gezet. Bij de nadering van don *Frederik* moest hij terngtrekken, doch te Alkmaar

was groote tweestrijd omtrent de partij, welke men diende te kiezen. *Cabeljau* en *Ruychaver* wilden er binnentrekken, maar zij zagen dien wensch eerst vervuld, toen de burgemeester *Floris van Teylingen* in de raadsvergadering oprees en zeide, dat hij met den Prins wilde leven en sterven. Toen opende de stadstimmerman *Maarten Pietersz. van der Mey*, geholpen door de mannen van *Cabeljau*, de poorten der stad.

Gedurende het beleg van Alkmaar wist hij door zijn voorbeeld allen tot moed en standvastigheid te bewegen. Zelfs een ziekte, die hem aantastte, deed hem niet wankelen in het besluit, liever te sterven, dan de stad te verlaten, zoodat het behond van Alkmaar vooral aan hem moet worden toegeschreven.

Het schijnt, dat *Cabeljau* zich later naar Vlaanderen heeft begeven. Hij was er burgemeester van Oudenaerde, totdat deze stad in 1582 door Parma veroverd werd. In 1583 kwam hij met zijn ruiters te Gent en overleed aldaar in 1584.

Cabeljauw, *Johannes*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, bezocht de hoogescholen te Harderwijk, Leiden en elders, woonde eenigen tijd te Bremen en werd, op aanbeveling van *Daniël Heinsius*, in 1640 hoogleeraar aan het athenaeum te Amsterdam. Hij ontving echter reeds in 1645 zijn ontslag en leefde nog in 1657. Hij heeft een paar honderdtallen Latijnsche brieven uitgegeven.

Cabello. Zie *Puerto Cabello*.

Cabestan, *Guillaume de* of *Cabestaing*, een Provençaalsch troubadour der 13de eeuw, overleed omstreeks 1213. Hij is vooral bekend geworden door zijn treurigen dood. Bekoord door de bevalligheid van *Tricline Carbonnel*, de gemalin van den seigneur *de Seillan*, zong hij de fraaiste minneliederen, maar wekte hierdoor den minnenijd van haren echtgenoot, die hem doodde, hem het hart uit de borst rukte, waarna dit weltoebereid op den middagdisch aan de gravin werd voor gezet. Toen deze het gruwelstuk vernam, riep zij uit: „Nu ik zulk edel vleesch genuttigd heb, begeer ik geen ander", en stierf den hongerdood (1213). Verscheiden liederen van *Cabestan* zijn verschenen in de bloemlezing van *Roynanard*.

Cabet, *Etienne*, een Fransch communist, werd geboren te Dijon, den 2den Januari 1788, werd opgeleid voor het onderwijs en was eenigen tijd werkzaam aan een gymnasium. Daarna studeerde hij in de medicijnen en vervolgens in de rechten en werd advocaat in zijn geboortestad. Na de Restauratie sloot hij zich bij de radicale republikeinen aan. Wegens deelname aan politieke demonstraties meermalen in zijn praktijk geschorst, begaf hij zich naar Parijs, waar hij zich aansloot bij de Carbonari en weldra tot de bestuurders behoorde van dit geheim genootschap. Na de Julirevolutie van 1830, waaraan hij ijverig deel nam, ontving hij van *Dupont de l'Eure*, minister van Justitie, een benoeming tot procureur-generaal op Corsica, doch weldra legde hij die betrekking neder en werd in 1831 door een kiesdistrikt in het departement Côte d'Or afgevaardigd naar het Parlement, waar hij zitting nam aan de uiterste linkerzijde. Nu gaf hij zijn „Histoire de la révolution de 1830" in het licht (Parijs, 1832) en stichtte te Parijs het radicale zondagsblad „Le Populaire", doch werd in Maart 1834, wegens een opstel in die courant, tot een tweejarige gevangenisstraf veroordeeld, waaraan hij ontsnapte door de vlucht naar Londen. Vandaar tastte hij de regeering aan in hevige schotschriften, terwijl tevens zijn communistisch stelsel zich door de lezing der geschriften van *Morus*, *Campanella*, *Morelly*, *Buonarroti*, enz. ontwikkelde. Na de amnestie van 1839 keerde hij naar Frankrijk terug, vestigde zich te Parijs, gaf er zijn: „Histoire populaire de la révolution française de 1789 à 1830" (Parijs, 1840, 3 dln; 2de druk, 1845—1847, 5 dln.) in het licht, werd hij het ontwerp tot versterking van Parijs met de republikeinsche redactie van den „National" in een hevigen pennenstrijd gewikkeld en scheidde zich door zijn roman: „Voyage en Icarie, roman philosophique et social" (Parijs, 1842; 5de druk, 1848). geheel en al af van de zuiver politiek republikeinsch gezinden. Ter verspreiding zijner beginselen riep hij „Le Populaire" weder in het leven, doch gaf daaraan een zeer gematigde kleur, zoodat hij nu te doen kreeg met de volbloed-communisten, zooals *Baboeuf* en anderen, die „Le Humanitaire" stichtten, terwijl *Cabet* en zijn aanhangers den naam aannamen van *Communistes icariens*. Van 1843 tot 1848 bezorgde hij de uitgave van den „Almanach icarien" en kwam in 1847 voor den dag met het plan, om in Texas een communistische volkplanting te stichten. Zijn voornemen vond bijval, en reeds in Februari 1848 gingen 69 personen daarheen op weg, toen de omwenteling van 1848 losbarstte, die aan *Cabet* de vervulling zijner wenschen in Frankrijk voorspiegelde. Daar hij echter in Juni van dit jaar zijn communistische verwachtingen verijdeld zag, scheepten zich ongeveer 400 Icariërs naar Amerika in, terwijl *Cabet* in December volgde. Hier evenwel vond hij niets dan moedeloosheid en ellende; men klaagde hem zelfs aan van oplichterij, en de rechtbank te Parijs veroordeelde hem den 30sten September 1849 bij verstek tot een gevangenisstraf van 2 en een verlies van het burgerrecht gedurende 5 jaren. *Cabet* begaf zich niettemin naar Frankrijk, leverde zich over aan de politie, bracht zijn zaak voor het Hof van Appèl en werd den 26sten Juli 1851 vrijgesproken. Hij verzekerde, dat het mislukken der kolonisatie aan de Roode Rivier alleen veroorzaakt was door de moedeloosheid en den hartstocht der kolonisten, daar een volkplanting, door hem te Nauvoo (Illinois) gegrondvest, begon te bloeien. Na den staatsgreep van den 2den December 1851 keerde hij naar Nauvoo terug en nam hier in het begin van 1856, door nieuwe kolonisten gestenid, de dictatuur op zich. Dit voerde tot een splitsing. Door een opstand ten val gebracht en met 180 aanhangers verbannen, ging *Cabet* naar St. Louis in Missouri, waar hij niet lang daarna, den 9den November 1856, overleed.

Cabinet duidt in Engeland het college aan, dat als ministerie de leiding der staatszaken feitelijk in handen heeft, hoewel het niet de wettelijke vertegenwoordiger van het staatswezen is. In de Middeleeuwen was de uitvoerende macht in handen van de hooge staatsambtenaren, die in de zittingen van den Privy Council (zie aldaar) den koning raad gaven. Daar het later gebruik

werd den titel Privy Councillor ook aan personen te geven, die geen staatsambt bekleedden, werd dit lichaam zóó groot, dat het als adviseerend lichaam niet meer bruikbaar was. Het tegenwoordige Cabinet is een commissie van den Privy Council, maar bezit uitvoerende macht, evenals het Judicial Committee zulk een voor rechtszaken vormt, met dit verschil echter, dat het laatstgenoemde wettig erkend is. Na de Restauratie der Stuarts ontstond een raad in engeren zin, uit 6 privy councillors bestaande, met de opdracht den koning raad te geven in buitenlandsche aangelegenheden; in werkelijkheid werden echter door dit lichaam alle gewichtige staatszaken met hem besproken, voor zij in den Privy Council kwamen.

Een dergelijk lichaam vormde ook het beruchte Cabalministerie (zie aldaar). Onder *Willem III* kwam het stelsel tot verdere ontwikkeling en werd het regel, dat dit lichaam uit leden zou bestaan van de partij, die in het Lagerhuis de meerderheid vormde. Daar langzamerhand de koning uit de zittingen weg bleef, werd het verder regel, dat een minister als bemiddelaar tusschen koning en raad dienst deed, waaruit de functie van eersten minister of „premier" ontstond, hoewel een dergelijke betrekking niet bemind was, blijkende uit de afschaffing van High Treasurer en Lord High Admiral; ook wees daarom sir *Robert Walpole*, feitelijk de eerste Engelsche premierminister, dien titel van de hand. Eerst vanaf het begin der 19de eeuw komt hij regelmatig in gebruik; in een protocol van het Berlijnsche Congres wordt lord *Beaconsfield* betiteld als „First Lord of Her Majesty's Treasury, Prime Minister of England". *George III* beproefde, zonder eersten minister te regeeren, moest dit echter in 1782 opgeven, toen het ministerie *Rockingham* optrad en zich het Cabinet hoe langer hoe meer solidair verklaarde, zoodat, in geval de politiek van één minister door het Lagerhuis afgekeurd wordt, alle ministers aftreden. Bij een verandering van de positie der partijen in het Lagerhuis wordt de leider der overheerschende partij door den koning belast met de vorming van het Cabinet, na afloop waarvan hij „Prime Minister" wordt. Er bestaat geen vaste regel omtrent de betrekkingen, die recht op een plaats in het Cabinet geven. Is een minister voor zijn kenze nog geen privy councillor, dan moet hij daartoe eerst benoemd worden. De beraadslagingen van het Cabinet zijn streng geheim.

Cabinet-noir of „het zwarte Kabinet" noemde men in de dagen van *Richelieu* en *Lodewijk XIV* een inrichting, die met de posterijen in verband stond en ten doel had, om aan de Regeering inzage te verschaffen in de brieven van particulieren. Het schenden van het briefgeheim is reeds zeer oud, want *Lucianus* spreekt er reeds over, in de Middeleeuwen kwam het veelvuldig voor en *Luther* protesteerde in 1528 tegen de opening zijner brieven; maar stelselmatig werd het, voor zoover bekend, eerst door *Richelieu* toegepast, die daartoe in 1628 te Parijs het „Cabinet noir" instelde. Men verstond er de kunst, om de brieven zóó behendig te openen en weder dicht te maken, dat de geadresseerden er niets van bemerkten. Gedurende de omwenteling werd dit „Cabinet", vooral op aandringen van *Mirabeau* opgeheven, maar in de dagen van *Napoleon I* hersteld. Ook *Lodewijk XVIII* en *Karel X* hebben het in stand gehouden. In Duitschland is het „zwarte Kabinet" van den Saksischen minister *von Brühl* op dezelfde wijze werkzaam geweest. De Nederlandsche Wet waarborgt de onschendbaarheid van het briefgeheim, waarvan slechts in bepaalde, door de Wet omschreven gevallen, op last des rechters mag worden afgeweken.

Cable, *George Washington*, een Noord-Amerikaansch novellist, werd geboren te New Orleans, den 12den October 1844, verliet vroeg de school om na den dood van zijn vader den kost voor zijn familie te verdienen. Vervolgens streed hij in het leger der Geallieerden en werd na den vrede civiel-ingenieur. Ook leverde hij bijdragen voor de „Picayune" te New-Orleans en voor „Scribner's Monthly" (tegenwoordig „Century"), waarin het leven der Creolen in het zuiden der Unie wordt geschetst. Zijn voornaamste werken zijn: „Old Creole days" (1879), „The Grandissimes" (1880), „Madame Delphine" (1881), „Dr. Sevier" (1883), „The Creoles of Louisiana" (1884), „The silent south" (1885), „Bonaventure" (1887), „Strange stories from Louisiana" (1889), „The negro question" (1890), „The Cavalier" (1901), enz.

Cable Codes. Zie *Telegraafcode*.

Cabochiens was de naam eener democratische partij te Parijs in 1411, aldus genoemd naar haar hoofd, den slager *Caboche*. Gedurende de hoftwisten onder den zwakken *Karel VI* kozen de Cabochiens partij voor *Jan den Stoutmoedige* van Bourgondië, en verkregen de heerschappij over Parijs. Toen echter de Orleanisten onder den graaf *van Armagnac* voor de stad verschenen, lieten de Bourgondiërs, zoowel als de andere burgers hen in den steek en in den zomer van 1413 ontstond een gruwelijke reactie.

Cabochon is de naam van een van boven rond geslepen edelsteen; is hij van onder vlak, dan wordt hij *enkele cabochon* genoemd, is hij aan de onderzijde eveneens bol, dan *dubbele cabochon* (zie Edelsteenslijperij). Men slijpt vooral de edelsteenen, die in verschillende kleuren spelen, bijv. opaal en saffier, op deze wijze, alsmede de ondoorzichtige (bijv. turkoois). Vlakke cabochons, waartoe vooral opalen geslepen worden, noemt men gouttes de suif. Is de onderzijde hol geslepen, dan heet hij cabochon chevé of évidé (bijv. Boheemsche granaat).

Cabot. Zie *Caboto, Giovanni*.

Cabotage is een Fransch woord dat *kustvaart* beteekent. Volgens het Fransche recht is *petit cabotage* de scheepvaart tusschen havens van dezelfde zee; *grand cabotage* die tusschen havens van verschillende zeeën.

Caboto, ook *Cabot* en *Gaboto, Giovanni* of *John*, de eerste ontdekker van het vaste land van Noord-Amerika, werd omstreeks 1425 te Genua geboren, vestigde zich daarna te Venetië, van waar hem handelsbetrekkingen in 1477 naar Bristol in Engeland voerden, dat zijn tweede vaderland werd. De scheepvaartverbindingen van Bristol met IJsland gaven hem aanleiding tot tochten naar het N. en het W., waarbij hij, reeds van 1490 af, er naar streefde, een zeeweg naar Kathai (China) te vinden. Voor een nieuwe reis verleende koning

Hendrik VII, door een patent van den 5den Maart 1496, hem het handelsmonopolie op de te ontdekken landen. In Mei 1497 vertrok hij met 4 schepen, ontdekte in Juni 1497, dus vóór *Columbus*, het Amerikaansche vastland (waarschijnlijk de kust van Labrador, ongeveer op 56—57°N.Br.) en nam het voor Engeland in bezit. In Augustus kwam hij weer te Bristol aan, in de vaste overtuiging „het land van den Groot-Khan" gevonden te hebben door naar het westen te zeilen. Op een tweeden tocht in 1498 landde hij vermoedelijk op New-Foundland en volgde daarna de oostkust van het vastland waarschijnlijk tot Florida. Hij overleed in 1498.

Caboto Sebastiano, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Venetië in 1472, en nam deel aan de tweede ontdekkingsreis van zijn vader. In 1512 trad hij in Spaanschen dienst, doch werd in 1516 door *Hendrik VIII* naar Engeland teruggeroepen. In 1517 zeilde hij van Bristol uit, om een noordoostelijke doorvaart te zoeken en ontdekte de straat en de baai, die nu den naam van *Hudson* dragen. Daarna werd hij door *Karel V* naar Spanje geroepen en als piloto mayor aangesteld. In diens opdracht ondernam hij van 1526—1530 een reis naar Zuid-Amerika, die hem naar de straat van Magelhaens, de La Plata op en langs de kust van Brazilië voerde. In 1548 keerde hij weder naar Engeland terug. De door hem zelf neergeschreven reisbeschrijving is niet bewaard gebleven, wel echter een wereldkaart, waarop hij zijn reizen heeft aangednid. *Caboto* overleed omstreeks 1557 te Londen.

Cabra, een distriktshoofdplaats in de Spaansche provincie Cordoba in Andalusië, telt (1900) 13127 inwoners. Zij ligt aan de rivier Cabra in een mooi dal en aan den spoorweg Puente Jenil—Linares. De stad heeft overblijfselen van een oud kasteel, een college en voortreffelijken wijnen olijvenbouw.

Cabral (*Cabrera*), *Pedro Alvarez*, de ontdekker van Brazilië, werd geboren omstreeks 1460, was de telg van een adellijk Portugeesch geslacht en werd door koning *Emanuël* na den terugkeer van *Vasco de Gama* tot admiraal benoemd eener vloot van 13 schepen met 1200 man, om daarmede een tocht te doen naar Indië. Den 9den Maart 1500 verliet hij de haven te Lissabon, volgde, om de windstilten langs de Afrikaansche kust te vermijden, een westelijken koers en dreef door den Aequatorialen Zeestroom zoo ver naar het westen, dat hij den 22sten April een onbekende kust bereikte, n.l. die van het hedendaagsche Brazilië. Den 27sten April stapte hij er bij Porto Seguro aan land, nam dit in naam van den koning van Portugal in bezit en noemde het kustgewest Terra da Santa Cruz. Nu vertrok hij naar Oost-Indië, maar op den tocht daarheen verloor hij door stormen de helft van zijn schepen, waarbij ook de beroemde *Bartholomaeus Diaz* omkwam. Met de overige vaartuigen zeilde hij langs de oostkust van Afrika, bezocht Mozambique, bereikte Kalikoet, bombardeerde deze stad wegens de beleedigende handelwijze der inwoners, sloot handelsverdragen met eenige vorsten en kwam in 1502 met een rijke lading weder te Lissabon aan. Het schijnt echter, dat hij niet beantwoord heeft aan de verwachtingen, want later vinden wij zijn naam als zeeman niet meer vermeld. Hij overleed omstreeks het jaar 1526. Zijn reizen zijn beschreven in de: „Navigazioni e viaggi" van *Ramusio*.

Cabral, marquis *de Thomar*. Zie *Costa Cabral*.

Cabrera is een eiland der Spaansche Balearen. Het ligt in de Middellandsche Zee 14 km. ten Z. van Mallorca en beslaat een oppervlakte van 20 v.km. Het eiland heeft een goede haven en diende gedurende den onafhankelijkheidsoorlog (1808—1813) tot verblijfplaats van Fransche gevangenen.

Cabrera, *Don Juan Thomas Henriquez de*, hertog van *Medina del Rio Seco*, graaf *van Melgar*, eerste minister in Spanje en een schrander diplomaat, was een afstammeling van de koningen van Castilië, bestuurde reeds als jongeling het stadhouderschap Milaan, werd opperstalmeester, na den dood zijns vaders amirante van Castilië en in 1693 eerste minister van *Karel II*. Hij stond in groote gunst bij koningin *Maria Anna* en had, als eerste dienaar van een halfkrankzinnigen vorst, een onbeperkt gezag in Spanje. Hij beijverde zich met alle kracht, om er de erfopvolging te verzekeren aan het Huis van Oostenrijk. In 1669 werd hij ten val gebracht door den kardinaal *Porto-Carrero*; hij moest het Hof vaarwel zeggen, maar werd door *Philips V* benoemd tot Spaansch gezant te Parijs (1700). *Cabrera* beschouwde die benoeming als een verbanning en wees haar van de hand. Daarna begaf hij zich naar Lissabon, haalde er den koning over tot een samenspanning tegen *Philips V* en zocht door de bewering, dat het testament van *Karel II* onecht was, den paus te overtuigen van de rechtmatigheid der aanspraken van Oostenrijk. Daarom verklaarde de Raad van Castilië hem vervallen van al zijn bezittingen en veroordeelde hem ter dood. Hij overleed in 1705 te Lissabon van verdriet, dat men zijn raadgevingen tegen Spanje niet opvolgde.

Cabrera, *Don Ramon*, graaf *van Morella*, een dapper, doch wreed generaal der Carlisten in Spanje, werd geboren den 31sten Augustus 1810 te Tortosa in Catalonië, voor den geestelijken stand bestemd, maar trad, toen de bisschop van Tortosa hem wegens zijn losbandig gedrag de hoogere wijding weigerde, in 1834 als onderofficier in dienst bij een korps der Carlisten en stond reeds in 1835 als partijganger aan het hoofd eener bende. Roof, brandstichting en moord teekenden zijn pad, en het bloed vloeide hij stroomen, toen, op bevel van den kapitein-generaal *Mina*, de commandant-generaal van Neder-Aragon, *Don Augustin Nogueras*, de 72-jarige moeder van *Cabrera* wegens geheime verstandhouding met haren zoon liet doodschieten en zijn 3 zusters in hechtenis nemen. Een met bloed geschreven manifest zond hij vooruit, toen hij plunderend en moordend met *Gomez* tot in Andalusië voorwaarts rukte en, van dezen gescheiden, door de provinciën Cuença en La Mancha naar Neder-Aragon trok. Bij Rancon verslagen en zwaar gewond, werd hij door 2 herders gered en bij den pastoor Don *Manoël Moron* te Almaden verpleegd. In den aanvang van 1837 trad de doodgewaande weder te voorschijn, trok in Maart naar Valencia en Cuença, versloeg den

18den Febrnari 1837 de Christino's bij Bunolen den 19den Maart bij Buryasot, niet ver van Valencia, en stond den 12den September voor de poorten van Madrid.

Op bevel van Don *Carlos* trok hij echter terng. In 1839 veroverde hij de vesting Morella, behaalde nogmaals een overwinning op de Christino's en werd door Don *Carlos* benoemd tot graaf *van Morella* en tot luitenant-generaal. Na den afval van *Maroto* (in Augnstns 1839) moest hij zich echter bepalen tot het aannemen van een verdedigende honding, doch toen Don *Carlos* Spanje verlaten had, zette hij den oorlog voort op eigen gezag, daar hij eigenlijk meer streed nit godsdienstijver en wraakzucht, dan voor de rechten van den pretendent. Een ongesteldheid belemmerde zijn verdere werkzaamheid, en hij bleef in de gebergten van Catalonië en Aragon, totdat *Espartéro* tegen hem te velde trok, Morella belegerde en hem noodzaakte, over de Fransche grenzen te trekken (6 Juli 1840). Hier werd hij gevangen genomen en naar het kasteel Ham gebracht, doch reeds tegen het einde van het jaar in vrijheid gesteld. Toen Don *Carlos* ten behoeve van zijn zoon, don graaf *de Montemolin*, afstand deed van de Kroon, wilde *Cabrera* dit besluit niet erkennen, omdat de koning zich niet in vrijheid bevond. Niettemin was hij weldra de meest vertrouwde raadsman van den graaf *de Montemolin* en ontvluchtte zelfs met dezen in 1846 naar Engeland, waar hij voorbereidselen maakte voor een inval in Spanje. In Catalonië, Valencia en Aragon vereenigden zich enkele benden, doch het volk betoonde zich over het geheel zóó onverschillig, dat aan geen inval te denken was. De Febrnari-revolutie vervulde de Carlistische partij met nieuwe hoop. *Cabrera* stapte in Spanje aan land, verhief er hare vaan, maar moest na een gevecht bij Pasteral (27 Januari 1849) zwaar gewond naar Frankrijk de vlucht nemen, waar hij eerst in den kerker geworpen, maar weldra door den president der Republiek in vrijheid gesteld werd. Nu begaf hij zich weder naar Londen, waar hij met een schatrijke dame, *Marianna Catharina Richards*, in het huwelijk trad. Toen *Don Carlos* (*Karel VII*) in 1869 den burgeroorlog in Spanje weder deed ontbranden, zocht bij de ondersteuning van *Cabrera* te winnen. Deze verklaarde echter, dat hij den oorlog voor doelloos hield en erkende door een schrijven van den 11den Maart 1875 *Alfonsus XII* als koning. *Cabrera* overleed te Wentworth bij Staines (niet ver van Londen), den 24sten Mei 1877.

Cabriolet is de naam van een licht rijtuigje met 2 of 4 raderen.

Cabriolet.

Caçadores is de naam der jagers te voet in het Portugeesche en in het Spaansche leger; bij het volk zijn zij in Portugal zeer gezien. Zij zijn in het bruin gekleed met zwarten kraag, epanletten en snoeren. In Portngal bestaat zij reeds geruimen tijd; in Spanje zijn zij van jongeren datnm.

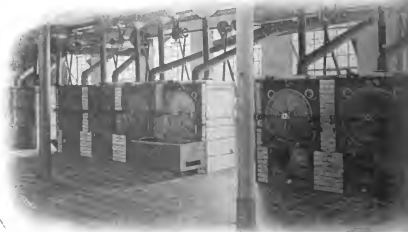
Cacalia *L.* is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Samengesteldbloemigen* en onderscheidt zich door een cylindervormigen, diep ingesneden, aan den voet veelal met schubben bedekten kelk, een buisvormige hloemkroon en ruige zaden. Hoewel in den laatsten tijd aan dit geslacht, zooals het door *Linnaeus* werd vastgesteld, onderscheiden soorten ontnomen en bij andere geslachten ingedeeld zijn, bestaat het nog nit een groot aantal soorten, die meerendeels in de warme gewesten van Azië en Amerika, alsmede op de Alpen worden gevonden. Tot de sierplanten behooren *C. alpina L.* met niervormige, getande bladeren, talrijke roode bloemen en schermvormige aren, in het Schwarzwald groeiend — *C. albifrons L.*, zich van de voorgaande soort onderscheidend door grijze, spitse, grootere bladeren en door 6 licht-purperroode of hijna witte bloemen, eveneens op de Alpen groeiend — *C. suaveolens L.* met talrijke, rechtstandige, manshooge, gestreepte stengels, afwisselende, pijlvormige bladeren en witte, welriekende bloemen; deze laatste plant behoort te huis in Virginia.

Cacao (zie de platen) is de tot poeder gemalen massa, die na afscheiding der *cacaoboter* (zie aldaar) nit de amandelvormige cacaoboonen (zie aldaar) achterblijft en, meestal in bussen verpakt, in den handel wordt gebracht.

Bereiding. Tot het einde der 18de eeuw geschiedde de bereiding nitsluitend door handenarbeid, en eerst *Brisson* voerde in 1732 een tafel in, waarop het tot poeder stampen der boonen althans minder lastig plaats had. Later werden cacaomolens ingevoerd, volgens sommigen het eerst door *Doret* te Parijs in 1778, volgens anderen reeds veel vroeger door den Genuees *Bozelly*. Tegenwoordig worden uitsluitend kolossale machinerieën gebruikt om de boonen de verschillende bewerkingen te doen ondergaan. Deze bestaan achtereenvolgens in: 1. Het sorteeren en reinigen der ruwe boonen, 2. het roosten of branden der gezuiverde boonen, 3. het breken en pellen der gebrande boonen, 4. het mengen der verschillende soorten van boonen, 5. het malen der gebrande en gebroken boonen, gelijktijdig met de vermenging van die stoffen — als suiker, specerijen, medicamenten, enz. — waaruit het praeparaat moet bestaan, 6. het van lucht bevrijden, vormen en afkoelen der, op de verpakking na, voor den verkoop gereede chocolade.

Het reinigen geschiedt door de boonen machinaal in roering te brengen op een zeef, terwijl een luchtstroom het stof als anderszins uit de massa blaast; daarna worden zij gesorteerd naar de grootte in drie groepen, door middel eener tweede hellende zeef, waarna zij nogmaals met de hand gelezen worden, om alle wormstekige en gehavende exemplaren te verwijderen. Het branden of roosten der boonen (van dezelfde grootte en soort) geschiedt door ze in bewegelijke en om hun as draaibaro trommels aan een temperatuur van 130° à 140°C bloot te stellen; warmtegraad en duur der roosting hangen af van de soort en de hoeveelheid der boonen. Thans is het produkt ge-

Het mengen van de Cacao.

Het branden van de Cacao.

1

2

3

1. Het roosten van de Cacao. 2. Het breken van de Cacaoboonen.
3. Verdere bewerking van de Cacao.

reed om tot kleine stukjes verbrokkeld, van de zaadschillen bevrijd en gereinigd te worden. De hierbij verkregen cacaoschillen vormen het eenige afvalproduct der chocolade-industrie, en daar zij ongeveer 12 % van het zaad uitmaken, is men er in de laatste jaren in geslaagd, ook dit afvalprodukt voordeelig te gebruiken (zie *Cacaoschillen*). De gebroken massa wordt door cylinderwalsmachines tot een vloeistof gemalen, die bij een temperatuur van 35—40°C. zich gemakkelijk en innig met suiker vermengt. Eerst tegen het einde van het walsproces worden aan dit mengsel de specerijen of aetherische oliën, welke de chocolade in den handel bevat, toegevoegd. De mengverhoudingen van cacao met suiker en specerijen, en bij goedkoopere soorten met meel, zijn zeer ongelijk. In het algemeen gebruikt men 50—60 deelen suiker op 50—40 deelen cacaomassa en geringe hoeveelheden specerijen. Bij de bereiding van poeder-chocolade treedt in plaats van de menging met suiker, ontvetting, doordat met behulp van hydraulische persen en onder een temperatuur van 70—80°C. een deel van het vet verwijderd wordt (zie *Cacaoboter*). De gewalste chocolade wordt in zoogenaamde verwarmingskasten bij een temperatuur van 60°C bewaard tot hare verdere verwerking. Zie verder *Chocolade*.

Samenstelling. De bestanddeelen der cacaoboonen, de zaden der cacaovrucht, zijn de zoogenaamde reservestoffen, welke aan alle zaden door de moederplant worden toebedeeld, om er van te teren tijdens de ontkieming. De cacaozaden bezitten echter naast de algemeen tijdens deze periode van het plantenleven voorkomende stoffen, als: eiwit, zetmeel, water, vet, suiker, cellulose en minerale- of aschbestanddeelen, twee speciaal het cacaozaad eigen lichamen, n.l. het theobromine en het cacaorood of cacaopigment. Volgens *Payen* komen deze stoffen in goede West-Indische boonen in de volgende verhouding voor:

Vet	52 proc.
Zetmeel	10 „
Eiwit	20 „
Water	6 „
Suiker	1,5 „
Cellulose	2 „
Asch	3 „
Cacaorood	4 „
Theobromine	1,5 „

Door haar hoog gehalte aan eiwit en zetmeel is de cacao een voedingsmiddel van zeer hooge waarde, terwijl zij door haar gehalte aan het stikstofrijke alkaloid theobromine ook tot de vluchtig opwekkende genotmiddelen moet worden gerekend. Tot deze opwekkende werking der cacao draagt voorts nog bij de vluchtige olie, welke ontstaat bij het roosten der boonen, en die er het aroma aan verleent. Het vet bedraagt ongeveer de helft van het geheele gewicht der gepelde boon, en ook in de schil bevindt zich nog 4—5% vet. Het wordt er uit afgescheiden door hydraulische persing en levert de cacaoboter (zie aldaar). Het poeder, dat men daarna verkrijgt door fijnmaling der in de perszakken achtergebleven droge klinten, geeft door menging met kokend water of melk na lang roeren slechts een soort van emulsie, waaruit de zwevende poederdeelen zich gemakkelijk afzetten, zoodat de vloeistof er troebel uitziet en zich een dikke laag bezinksel vormt op den bodem van kop of glas. Deze eigenschap der cacao, n.l. om zich zoo volkomen en snel mogelijk in vloeistoffen als water en melk te verdeelen, verkrijgt men in de praktijk door de voor de helft ontvette cacao te behandelen met alkaliën, als koolzure kali (potasch), koolzure natron, koolzure magnesia of koolzure ammoniak.

Het cacaorood of cacaopigment is de stof, waaraan de boon haar karakteristiek aroma, evenals voor het grootste deel ook haar eigenaardigen smaak dankt. Het vormt zich eerst later en wel tengevolge van oxydatie door de werking van een ferment; in verschen toestand is de boon bitter van smaak en kleurloos. Deze bittere smaak wordt veroorzaakt door de theobromine, die slechts in minimale hoeveelheid voorkomt, maar toch aan de cacao haar zenuwopwekkende werking geeft, evenals het caffeïne en theïne in koffie en thee.

De samenstelling van cacaopoeder van eenige der voornaamste fabrieken in Nederland is:

vet	29—33 proc.
eiwitstoffen	14—18 „
asch	5— 9 „
water	4— 5 „
theobromine	0,6—1,5 „
zetmeel en cellulose	47,4—33,5 „

Eerst sedert 30 jaar bestaat er in ons land een officiëele cacaoindustrie (zie *Chocolade*), en de afzet van haar produkten neemt in alle beschaafde landen van jaar tot jaar toe, terwijl hun superioriteit zóó sterk is, dat bijv. in Duitschland, ondanks het invoerrecht en de dus ook veel hoogere verkoopprijzen, toch nog de Hollandsche merken boven de Duitsche de voorkeur genieten. Buitenlandsche cacao kan in ons land onbelast worden ingevoerd, en toch is de concurrentie voor de eigen fabrieken weinig merkbaar, hetgeen niet kan gezegd worden van de chocoladefabrieken. Van het totaal aan cacaoboonen, dat naar Europa wordt verzonden, komt ¹/₇ naar Nederland. Eenige Nederlandsche fabrikanten brengen maandelijks hun cacaoboter aan de Amsterdamsche markt, waarvoor prijzen van 50—70 ct. per pond wordt betaald. De aanvoer bedraagt jaarlijks ongeveer 800000 kg. Cacao wordt bij in- en uitvoer onderscheiden in: cacao en schillen. Van het eerste bedroeg in 1903 de invoer tot verbruik 11814700 kg., de uitvoer uit het vrije verkeer bijna 6 mill. kg., waarvan 3,3 mill. naar Pruisen, voorts ook naar Hamburg, Amerika, België, Groot-Brittannië en Rusland. Van schillen werd bijna een half millioen kg. ingevoerd en nog geen 50000 kg. uitgevoerd.

Geschiedenis. In Europa werd de cacao eerst door *Cortez* bekend, die bij de verovering van Mexico in 1519 er den cacaoboom in hoog aanzien vond; de inboorlingen beschouwden hem als voedsterboom bij uitnemendheid en schreven hem wonderdadige eigenschappen toe. De zaden golden er als gewoon betaalmiddel, en een compleet muntstelsel was er op gebaseerd, waarbij 1000 zaden ongeveer de waarde hadden van 1,65 gld. In Costarica golden de boonen nog ten tijde van *A. von Humbolt* als betaalmiddel. De oude Mexicanen bereidden de boonen op de nog

heden gebruikelijke wijze; van suiker werd echter geen gebruik gemaakt in den drank, slechts zelden van honig en specerijen; alleen het volk voegde er veel maïsmeel aan toe en kruidde den drank met roode peper, die met koud water bereid en chocolatl (van *choco-* = schuimer en *atl* = water) werd genoemd. De bereiding met warm water werd eerst door de Spanjaarden ingevoerd, die in 1520 in Mexico bereide chocolade naar het moederland stuurden, waar nu spoedig fabrieken ontstonden, welke de toebereiding der boonen verbeterden en vooral de menging met allerlei ingrediënten, zelfs met amber en muskus algemeen invoerden. Maar eerst sedert het gebruik van suiker werd chocolade, zoowel in Spanje als Mexico, een volksdrank, hoewel niet zonder aanvankelijk heftig verzet van de zijde der geestelijkheid. De drank vond daarentegen een verdediger in kardinaal *Broncatio*, en *Linnaeus* was er zoo mee ingenomen, dat hij den cacaoboom den geslachtsnaam *Theobroma* (= godenspijs) gaf.

Langen tijd hielden de Spanjaarden hun ontdekking van den cacao geheim, doch in 1728 verkocht koning *Philips V* het monopolie van den verkoop in alle landen aan een daartoe gevormde internationale maatschappij. Reeds vroeger was het produkt in Frankrijk bekend geworden en kwam er door *Anna van Oostenrijk* en *Maria Theresia* in de mode; in 1776 werd er de eerste chocoladefabriek opgericht. In Italië werd de chocolade door *Antonio Carletti* van West-Indië uit ingevoerd en verbreidde zich vervolgens over Midden- en Noord-Europa. In Engeland dagteekent de eerste chocoladefabriek van het jaar 1657; tevens ontstonden er in Londen zoogenaamde chocoladehuizen, in den trant onzer koffiehuizen. In Duitschland werd de chocolade voornamelijk door den Nederlander *Bontekoe*, lijfarts van den Grooten Keurvorst bekend, en in 1756 ontstond de eerste fabriek te Steinhude in het vorstendom Lippe. In Nederland genoot langen tijd de Zeeuwsche chocolade de beste reputatie, omdat hierheen van Suriname uit de beste en zuiverste cacao kwam. De nieuwe richting echter, welke *Van Houten's* ontdekking de cacao-industrie deed inslaan (zie *Cacaoboter*), heeft de namen der Zeeuwsche fabrikanten in het vergeetboek doen geraken.

Cacaoboom, *Theobroma Cacao* Linn. (zie de plaat, alsmede die bij het artikel *Columniferae*), behoort tot de familie *Sterculiaceae* en kan 10, in tropisch Amerika zelfs 15 m. hoog worden, terwijl de doorsnede van den stam ongeveer 27—30 cm. bedraagt; gewoonlijk echter houdt men de gekweekte boomen op een hoogte van 3—8 m., ten einde het inzamelen der vruchten te vergemakkelijken. De schors van den boom is zilverachtig, kaneelkleurig bruin en zeer dun, het hout poreus en licht-rose getint, de stam draagt een menigte meest slanke takken. De bladeren staan afwisselend aan stam en takken en zijn in hun jeugd paarsrood, worden bij verdere ontwikkeling glanzend donkergroen aan de bovenzijde; aan de onderzijde zijn zij matter van kleur en licht behaard. Zij zijn 20—30 cm. lang, kort gesteeld, langwerpig eirond met spitse punt en gaven of ook lichtgeschulpten rand en van vroeg afvallende, borstelvormige steunblaadjes voorzien. De kleine rozenroode bloemen komen in dichte, gaffel- of vorksgewijs vertakte groepen, buiten de bladoksels, uit stam en takken te voorschijn. De kleine bloemen zijn tweeslachtig, regelmatig en bestaan uit 5 lancetvormige, rozenroode kelkslippen, 5 citroengele, roodgeaderde kroonbladen met een napvormigen nagel en een spatelvormige, getande plaat en 10, naar onderen tot een breeden vliezigen ring vergroeide roode meeldraden, 5 ware en 5 valsche, d.w.z. stuifmeel en geen stuifmeel bevattende, waarvan de eerste of vruchtbare kort en met een vierhokkigen helmknop bezwaard zijn, de onvruchtbare daarentegen zich als lijn-priemvormige slippen voordoen. De stamper heeft een bovenstandig vruchtbeginsel, is vijfhokkig, draagt 1 stijl met 5 stempels en heeft in elk hokje twee reeksen van zaadknoppen. De vruchtvorming is echter volstrekt niet in overeenstemming met het groot aantal bloemen, waarvan gemiddeld slechts 10°₀ tot vruchtzetting komt. De onrijpe vruchten zijn groen, de rijpe geel, oranjegeel of rood van kleur, afhankelijk van de soort, en worden, na gedroogd te zijn, kastanjebruin. De met een kort steeltje aan stam of tak gehechte vrucht gelijkt eenigszins op een korten dikken komkommer van gem. 12—14 cm. lengte bij 6—8 cm. dikte. De vruchten rijpen het geheele jaar door en hebben van het begin harer ontwikkeling totdat zij hare volle rijpheid bereikt hebben 4 maanden noodig. Men oogst ze ook het geheele jaar door; de hoofdoogsten vallen echter in Brazilië in Februari en Juli, in Mexico in Maart en April. Iedere vrucht kenmerkt zich door een vijfkantigen vruchtwand met 10 overlangsche ribben. Deze wand is van nature vast-vleezig, maar droogt lederachtig-hard op. Het kleurlooze vruchtvleesch is sappig, aangenaam zuurzoet van smaak en bevat in 5—8 (gewoonlijk 5) overlangs tot zuilen vereenigde rijen een zestigtal zaden, wit van kleur in verschen staat, doch bruin en met een brosse zaadhuid na gedroogd te zijn. Deze zaden van boon- of amandelvorm zitten vast aan één algemeene spil en rusten in een dun, vleezig bekleedsel, zuurzoet van smaak, dat men kan wegzuigen. Deze zaden zijn de cacaoboonen (zie aldaar) van den handel.

Cultuur. De cacaoboom vereischt een warm en vochtig klimaat. Zijn eigenlijk vaderland is dan ook tropisch Amerika van 23°N.Br. tot 15°Z.Br. Van hier is hij naar vele andere warme landen overgebracht, zoowel in Azië, als Afrika. In het wild groeit de boom meestal eenzaam in de schaduw van groote boomen, in de cultuur wordt hij gewoonlijk in de schaduw van bananen geplant; later dient hem de Corallenboom (*Erythrina corallodendron* of *E. indica*), door de Nederlanders in Suriname Koffiemama genoemd, tot schaduwboom. De banaan is het voordeelig en tevens onmisbaar hijprodukt van elke cacaoplantage. Deze heslaat steeds een aanzienlijke oppervlakte, want men rekent ongeveer 400 cacaoboomen op 1 H.A.

Er bestaat voorzeker geen landbouw-voortbrengsel, welks cultuur meer zorg, moeite, geduld, volbarding en kosten vereischt, dan de cacao; maar daartegenover staat ook, dat er, bij welslagen, geen produkt genoemd kan worden, dat meer voordeel afwerpt, terwijl jaar aan jaar de

TAK VAN EEN CACAOBOOM.

inkomsten sterk vermeerderen. Daar de zaden van de in het wild groeiende boomen voor den handel nagenoeg waardeloos zijn, wegens hun wrangen, bitteren, enaangenamen smaak, beperkt de cacao-oogst ep de plantages zich nitslnitend tot het gekweekt gewas. Onder gunstige omstandigheden bereikt de boom eerst in het 12[de] jaar zijn hoogsten wasdom en dnurt zijn vruchtbaarheid progressief voort van zijn 5de tot zijn 25ste jaar; de boom kan zelfs tot 50 jaren en langer leven en voortbrengen. Bij een grooten aanplant rekent men gemiddeld op 25 vruchten per boom en per jaar, die engeveer 1 kg. droge boonen opleveren. De boomen werden òf in kweekerijen, totdat zij 8 à 10 maanden oud zijn verzorgd en dan verplant, òf op de plantage rechtstreeks als zaden gepoot. Daartusschen worden de schadnwboomen geplant. De grond moet, in geval hij niet vochtig genoeg is, bevloeid, en in het tegenevergestelde geval gedraineerd worden; daarenboven heeft de planter te strijden tegen schadelijke insekten, slinger- en woekerplanten.

Productie. Het is enmogelijk de jaarlijksche prodnctie der afzonderlijke landen op te geven, daar het gebruik in de landen zelf niet bekend is. Uitgevoerd werdt cacao vooral door Ecnador, Trinidad, San Thomé, Brazilië, Venezuela, San Domingo, Granada, Columbia, Haïti, Guadeloupe, Ceylon, Sniriname en Java. In Suriname was de toestand in de laatste jaren engunstig, doch trad in 1905 een verbetering in. De prodnctie bedroeg in 1901 30040; in 1902 21871; in 1903 20262 en in 1904 8433 balen. In 1904 werden dan ook slechts 854034 kg. nitgeveerd.

Op Java bedroeg de prodnctie in 1903: 749119 kg., tegen 388677 kg. in 1902.

Cacaoboonen zijn de zaden der cacaovrucht (zie *Cacaoboom*), die op verschillende wijzen daaruit verkregen kunnen werden. In de eerste plaats worden de vruchten open gemaakt, door ze met de hand tegen elkander of ep een bard voorwerp te slaan, ten einde de vruchtschil van de pitten of boonen te kunnen scheiden. Nadat het vruchtvleesch verder door middel eener zeef zooveel doenlijk verwijderd is, gaan de boonen naar bet broeihnis om te zweeten, waarbij zij een of twee malen per etmaal gekeerd worden, terwijl bet vruchtsap door gaten in den houten vloer afvloeit. Na twee etmalen werden zij op een steenen drogerij gednrende een viertal dagen aan de hitte der zon blootgesteld en em het kwartier gekeerd, waardoor de basten der boonen openspringen. Daarna moeten zij ep den loodszolder werden gedragen, waar zij gednrende 8 à 10 dagen in een vrije, ruime windspoeling verder drogen, maar nog steeds tweemaal per dag gekeerd moeten worden, em insekten te weren. Eerst daarna zijn de cacaoboenen voor de verpakking en verzending gereed.

In den handel worden een twaalftal soorten onderscheiden, welke hun naam entleenen aan de havens en voornaamste markten, vanwaar zij worden uitgevoerd. Als de beste geldt de bijna goudgele, kleine Soconusco-cacao (van Soconnsco in Nieuw-Spanje), die hoogst aangenaam van smaak is, echter weinig in Europa aan de markt komt. Suriname levert verscheiden soorten.

De cacaoboonen kemen deels in vaten, deels in balen in den handel; het leenwendeel wordt in Enropa door Spanje, Italië en Frankrijk betrokken. De prijzen variëeren aanzienlijk. De beste soerten, die van Caracas en Trinidad, gelden circa 50 gulden, de minste soorten nauwelijks 30, Surinaamsche engeveer 40 gulden per 100 kg.

Cacaoboter (*Butyrum s. oleum cacao*) is een der reservestoffen van de cacaoboonen (zie *Cacao*). Het is, geheel zuiver, wit van klenr, barder dan lamsvet, riekt aangenaam naar cacao, smaakt zacht, smelt langzaam in den mend, met zachten bijna afkoelenden vetsmaak. Haar smeltpunt ligt engeveer bij 34°, het soortelijk gewicht bedraagt 0,85—0,98. In warmen alkohol lost het weinig, in aether volkomen op, wordt van alle vetten het minst spoedig ranzig en verkrijgt na eenigen tijd een geelwitte, later een gele kleur.

De afscheiding van het vet uit de boonen kan op tweërlei wijze geschieden, fabriekmatig door uitpersing der cacaomassa in de warmte door mid-el van bydraulische persen, vollediger door nitkoking der cacaomassa met water, of door de tot poeder gemalen boonen zóó lang met aether of zwavelkoolstof te bebandelen, totdat alle vet daar- is opgelost.

Het vraagstuk van de entvetting der cacao is ngen tijd een der gewichtigste bij de chocolade-fabricage geweest, vooreerst omdat wegens het overmatig vetgehalte der chocolade het gebruik daarvan voor zwakke magen bezwaarlijk werd en dan ook, omdat dit nevenprodukt de dnb-e waarde heeft van een gelijke gewicbtshoeveelheid der beste boonen. Na velerlei proefnemingen is het ten slotte aan enzen landgenoot *J. van Houten* te Amsterdam, stichter der wereldberoemde firma te Weesp, gelnkt, niet alleen de cacaoboonen van alle overtollige vet te bevrijden, maar de overblijvende massa ook in znlk een verm te brengen, dat de cacao baar voedende kracht ten volle behield en op eenvondige wijze tot een aangenaam smakenden drank kon worden bereid. Hij neemde zijn prodnkt, voor welks nitvinding hem in April 1828 voor den tijd van 10 jaren octrooi werd verleend, aanvankelijk Chocoladepoeder, een naam die spoedig plaats maakte voor dien van Van Henten's cacao. Door dit produkt kwam het gebruik van tablet-chocolade tot het bereiden van een drank van lieverlede meer en meer enbruik.

De cacaoboter wordt vooreerst gebruikt voor medicinale doeleinden, verder zeer veel in de parfnmerie en bij de vervaardiging van cosmetische middelen. De versche boter vindt toepassing voor zalven, ceraten en pleisters, pemmade, toiletzeep, kogelvetting — voornamelijk bij patronen veor de Trepen bestemd — en bovenal bij de bereiding van zoogenaamde pralines en in het algemeen bij de chocolade-fabricage tot verming van de dekmassa. Uit ranzig geworden cacaoboter worden kaarsen gemaakt, die zeer belder, spaarzaam en even rustig branden als waskaarsen.

Cacaopoeder. Zie *Cacao* en *Cacaoboter.*

Cacaoschillen vormen het eenige afvalprodnkt der cacao-industrie (zie *Cacao*), dat echter tegenwoordig tot allerlei doeleinden gebruikt wordt. Goedkoopere chocholadesoorten bevatten, tegelijk met andere vervalschingen, de fijn ge-

de cachet (gezegeld papier) wordt vooral gebruikt als naam voor een brief of missieve, afgegeven door een vorst. Vóór de Fransche revolutie was het een volmacht in blanco, voorzien van het koninklijk zegel, waarop de houder den naam van een persoon kon invullen, om dezen daardoor gevangen te doen zetten of uit de gevangenis te verlossen.

Cachet is de naam van een versiersel in den vorm van een cachet of signet, waarvan, vooral vroeger, twee aan een horlogeketting werden gedragen, waarbij dan nog een sleutel behoorde. In den laatsten tijd komt deze dracht weer in zwang.

Cachet, Lettre de. Zie *Cachet*.

Cachexia thyreopriva (*Cachexia strumipriva*) is een storing in de spijsvertering, het eerst beschreven door *E. Th. Kocher* en verwant aan het myxodeem, ontstaat door degeneratie of verwijdering der schildklier, waarom de laatste dan ook bij krop (zie aldaar), niet geheel verwijderd mag worden. De ziekte kenmerkt zich door hloedarmoede met vermindering der roode bloedlichaampjes, storingen in de werkzaamheid der hersenen en ophooping van slijm in het lichaam, vooral in het celweefsel der onderhuid.

Cachoeira, *São João da*, is de naam van een stad in den Braziliaanschen staat Rio Grande do Sul. Zij is gelegen bij de stroomversnellingen van de tot hier bevaarbare Jacuhy en is een belangrijke handelsplaats voor Porto Alegre. Het aantal inwoners bedraagt 4500.

Cachoeira is de naam van een stad in den Braziliaanschen staat Bahia, aan de bevaarbare Parraguassu gelegen. Zij is door een spoorweg met Amaro en Feira de Santa Anna verbonden, heeft fabricage van sigaren en sigarenkistjes, groote tabaksplantages, uitvoer van katoen, sigaren, koffie en vruchten en telt (1890) 48.352 inwoners.

Cacholong of *Paarlmoeropaal*. Zie *Opaal*.

Cachonde is een middel om den adem welriekend te maken, in het Oosten veel in gebruik, ook tegen hoest. Het bestaat uit cachou, suiker en specerijen. Bij ons zijn dergelijke middelen ook bekend onder de namen, cachon aromatisé, Prins-Albert-cachou, enz.

Cachot of gat is een zware militaire straf, bestaande uit eenzame opsluiting in een cel. Zij wordt tegenwoordig streng arrest genoemd.

Cachou de Lavalle is de naam voor een aantal eigenaardige verfstoffen, in Lavalle door *Croissant* en *Bretonnière* vervaardigd uit organische stoffen, zooals zaagmeel, zemelen, stijfsel, mest, door verhitting met natronloog en zwavel tot 200° C. De kleuren zijn wel niet helder, maar zeer constant.

Cachrys *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen*. Het onderscheidt zich door samengestelde schermen met veelbladige omwindsels, gele, ovale bloemhladen en een opgeblazen, met 5 dikke ribben voorziene vrucht. Tot dit geslacht behooren overblijvende kruiden met samengestelde bladeren. Men heeft *C. Libanotis L.* met een onbehaarden stengel, dubbel-gevinde bladeren en een langwerpig-ronde vrucht, te huis behoorende aan de Europeesche kust der Middellandsche Zee en op de Afrikaansche bergen — en *C. odontalgica Pall.*, op dorre en woeste plaatsen in het noorden van Azië groeiend.

Cachucha, is de naam van een Spaanschen dans, die met begeleiding van castagnetten naar de melodie van een volkslied wordt uitgevoerd. Hij wordt door één persoon gedanst en is vooral bekend geworden door *Fanny Elszler*.

Cacodyl, $As_2(CH_3)_4$, ontstaat bij destillatie van arsenikzuur en azijnzure kali. Het is een kleurlooze, stinkende en hoogst giftige vloeistof, die bij 170° C. kookt en bij — 6° C. kristalliseert. Bij langzame toetreding der lucht gaat zij over in alkarsine (zie aldaar).

Cacodylzuur ontstaat uit alkarsine (zie aldaar) door oxydatie. De kleur- en reuklooze kristallen lossen gemakkelijk in water op en smelten bij 200° C. Het smaakt eenigzins zuur en is niet giftig.

Cacografie, slechte, foutieve spelling, in tegenstelling met *orthografie*; ook een opstel of geschrift, waarin vele fouten voorkomen, veelal dienende als oefening voor leerlingen.

Cacongo is de naam van een landschap aan de westkust van Afrika. Het ligt aan den noordelijken oever van den benedenloop van den Kongo, vormde in de 17de eeuw een deel van het koninkrijk Kongo en werd na het verval van dit rijk aan Loango schatplichtig. In 1885 werd het door de Kongoconferentie zoo verdeeld, dat het grootste gedeelte met Landana aan de Portugeesche kolonie Angola, het zuidoosten met Ngojo aan den Kongostaat kwam.

Cacophonie, wanklank, onaangename stem, slechte uitspraak, fout tegen de welluidendheid van den stijl.

Cacoutia *Aubl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Myrobalaneeën* en onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-tandigen kelk, 5-hloembladen, 10 tot 14 lange meeldraden en een ovale, 5-hoekige vrucht met moes en 3 zaden. *C. coccinea Aubl.*, aan de rivieren van Guyana groeiend, is een klimplant met afwisselende, langwerpig-hartvormige bladeren en schiet loten uit, die de toppen der hoogste boomen bereiken, vanwaar zij haar takken vol bladeren en bloesems naar heneden laat hangen. De bloemen zijn rood en gerangschikt in dubbele aren, en de besvormige noot is grooter dan een walnoot.

Cacteën, *Cacteae* of Cactusplanten (zie de plaat) is de naam van een plantenfamilie, verwant aan de *Begoniaceën* en *Ribesiaceën*. De bloemen zijn voorzien van meeldraden en stampers, en het vruchtbeginsel is onderstandig. De bloemhekleedselen laten geen scherpe grens tusschen kelk en bloemkroon erkennen (bloemdek). De talrijke meeldraden zijn op den bloembodem ingeplant. De stamper heeft een draadvormigen stijl en een verdeelden stempel. De vrucht is een sappige bes, welke door samengroeiing met de kelkbladen dikwijls stekelig wordt. De talrijke zaden bevatten weinig eiwit. Alle cactusplanten hebben een eigenaardig groen, daar de stam zich sterk ontwikkelt ten koste van de bladeren, uitgezonderd bij Peireskia. Dikke wratten hekleeden de plaats van takken en kleine die van bladeren. Vele zijn bovendien regelmatig met dorens hezet. De meeste Cacteën behooren in Amerika te huis; er zijn echter soorten, die overal in warme gewesten in het wild groeien. Men onderscheidt de volgende belangrijke geslachten: *Cereus*, kaars- of zuilcactus.

Dit geslacht bevat de ondergeslachten: *Echinocereus*, *Pilocereus*, *Lipidocereus* en *Echinopsis*. Zooals de naam aandnidt, heeft men hier met rechtop groeiende, zich tot aanzienlijke hoogte verheffende planten te doen. De monumentcactus of *Cereus gigantens*, die wel 20 m. hoog kan worden, is een der eigenaardigste vertegenwoordigsters nit dit geslacht. *Cereus flagelliformis* wordt nogal gekweekt, evenals de *C. grandiflorus*. *Discocactus* of schrijfcactns, die weinig gekweekt wordt en in West-Indië en Brazilië thnis behoort. *Echinocactus*, Egelcactus. De hloemen ontspruiten aan den top van de plant. De planten komen in meer dan 200 soorten in Mexico voor. Fraaie, in den tuin of de kamer gekweekte, zijn: E. *Grossei*, E. *cylindraceus*, E. *Scheeri* en E. *Simpsonii*. *Epiphyllum*, hladcactus; dit geslacht doet meer aan gewoon behladerde planten denken. Hoewel de plant een weinig schoonen aanhlik oplevert, zijn haar hloemen huitengewoon mooi, aantrekkelijk om den fraaien bouw en de schitterende kleur. Daar de hladeren op elkaar zitten, krijgt de plant een hangend voorkomen. Dit is er de oorzaak van, dat in den tninbouw deze cactus liefst op een stammetje wordt gekweekt, waardoor zij meer effect maakt. Daarom wordt de Epipyhllum dikwijls op andere krachtigen stam vormende cactussen geënt, bijv. op *Peireskia aculeata* of *Opuntia brasiliensis*; mooie soorten zijn: E. *truncatum*, E. *mackoyanum*. *Mammiliaria bolcactus*; ook van dit geslacht komen meer dan 300 soorten in Amerika voor. Fraaie soorten zijn: M. *elegans*, M. *Walthonii*. *Melocactus*, meloencactns (zie fig. 2). Deze cactns is voorzien van duidelijke rihben, vaak met rijen en tot sterren vereenigde dorens bezet. Vertegenwoordigsters van dit geslacht groeien in Mezico, Brazilië en West-Indië. De meest gekweekte soorten: M. *communis*, M. *amoenus*, M. *ferox*, zijn fraai van vorm en hloem. *Opuntia*, vijgcactus; hiertoe behooren 150 soorten, die meest in tropisch Amerika voorkomen. De stengel is rond, met zijdelings samen gedrnkte, groote hladvormige leden. Veel gekweekt worden: O. *Rafinezyuiei*, O. *maxima* en O. *vaginosa*. *Phyllocactus* of vlengelcactus; verschillende nit dit geslacht geven bijzonder mooie bloemen en worden daarom veel aangekweekt. Prachtige scharlakenroode bloemen geven: P. *Phyllanthus*, P. *hybrides Boothi* en andere.

Zooals reeds boven is gehleken, heeft de familie der cactaceae zeer veel vertegenwoordigsters. Bijna allen groeien op rotsachtigen, zandigen, drogen grond. In sommige streken vormen zij wonden. Nnttig zijn de cacteën in velerlei opzicht. Zij loveren hont voor hnizenbeuw (*Cereus*), het sap dient voor geneeskrachtige doeleinden of laaft dorstenden. Enkele leveren eetbare vruchten (*Mammillaria*, *Melocactus*, *Opuntia*). Op de Opuntia Coccinellifera leeft de Cochenillelnis (zie fig. 3).

Het kweekon geschiedt door zaad, stekken en enten. De behandeling tijdens den groei is gemakkelijk; vooral moet des winters gezorgd worden, dat ze goed droog staan; des zomers kunnen ze buiten groeien. Het is wenschelijk nu en dan den grond in de potten waarin, de cactussen groeien, te ververschen, hoewel het een zeer zorgvuldige behandeling vereischt, hierhij de wortels niet te beschadigen.

Cactusschildluis. Zie *Cochenille*.

Cacus stal, volgens de Romeinsche sage, runderen van *Herakles* en snenvelde in een strijd tegen dezen. Toen namelijk deze held de runderen van *Geryon* aan den Tiber liet grazen, roofde *Cacus* een gedeelte van het vee, trok het bij den staart achterwaarts naar zijn hol en sloot den ingang daarvan met een rotshlok. De runderen verrieden echter hun verblijf door hun geloei; *Herakles* opende het hol en deed den roover bezwijken onder zijn knotsslagen. Eenige bewoners uit die streek hrachten den overwinnaar dankoffers, en deze wijdde aan die gebeurtenis de ara maxima. De dichters noemen *Cacus* een zoon van *Hephaestus* (Vulcanus), een vreeselijken, vuurspuwenden reus.

Cadalso, ook *Cadahalso* genoemd, *Don José de*, een Spaansch dichter, werd geboren den 8sten October 1741 te Cadix uit een adellijk Biskaïsch geslacht, stndeerde te Parijs, waar hij een uitgebreide kennis van de nieuwe talen verwierf en oefende zich daarin verder gedurende zijn reizen door Engeland, Frankrijk, Dnitschland, Italië en Portngal. Teruggekeerd, trad hij in 1761 in de ridderorde van Santiago, in 1762 in militairen dienst en onderscheidde zich in den oorlog tegen Portngal zoozeer, dat hij in 1781 bevorderd werd tot kolonel. Spoedig daarna werd hij bij het beleg van Gibraltar, den 27sten Fehruari 1782, door een granaat gedood. Behalve gedichten („Ocios de mi jnventud", 1773), heeft hij een middelmatig treurspel geschreven: „Sancho Garcia" (1771). Verder schreef hij: „Noches lúguhres", „Eruditos á la Violeta" (1772) en „Cartas marruecas", een navolging der „Lettres persanes" van *Montesquieu*. Het trenrspel verscheen onder den naam *Juan del Valle*, de „Ocios" en de „Eruditos" onder het pseudoniem *José Vasquez*. Uitgaven zijner werken verschenen in 1803 en vollediger in 1818 met hiografie door *Navarrete*.

Cada Mosto of *Ca Da Mosto*, *Aloys* of *Luigi da*, een ontdekkingsreiziger, werd omstreeks het jaar 1432 te Venetië geboren. Op zeer jeugdigen leeftijd maakte hij reeds onderscheidene reizen in de Middellandsche Zee en den Atlantischen Oceaan mede en trad daarna in dienst van den infant *Hendrik* van Portngal. Reeds den 22sten Maart 1455 zeilde hij van Lagos uit, liep den Senegal binnen en voer daarna verder langs de kust naar het Groene Voorgebergte, waar hij zich met twee andere ontdekkingsschepen van den infant vereenigde. Daarna hereikten zij de mondingen van de Gambia. Opnieuw ondernam hij in 1456, begeleid door twee andere schepen, een reis naar de Gambia. Nadat de drie schepen tot aan den Rio Grande gekomen waren, keerden zij naar Portugal terug; *Cada Mosto* hleef daar echter tot aan den dood van *Hendrik* (1460), waarna hij naar zijn vaderland terugkeerde. Hier overleed hij omstreeks 1511. De eerste, zeer zeldzame uitgave zijner reisbeschrijving draagt den titel: „El lihro de la prima navigazione per ociano o le terre de Nigre de la Bassa Aethiopia" (Piacenza, 1507). De eerste Duitsche vertaling (door *Jobst Ruchamer*) bevindt zich in het in 1508 te Neurenberg verschenen werk „Newe unbekanthe landte und ein newe weldt in kurtz verganger zeythe erfunden".

Cadans beteekent in de muziek een opeenvolging van accoorden, waarmee een muziekstuk

eindigt, of waarmee de eene periode van de andere wordt gescheiden. *Cadans* heeft ook de beteekenis van een opeenvolging van klanken, die door afwisseling en harmonie een aangenamen indruk maakt voor het gehoor, bijv. in cadans lezen, d. w. z. in de maat lezen. Ook beteekent het de overeenstemming, die behoort te bestaan tusschen de deelen van een letterkundig werk.

Cadaval, *Nunho Gaëtano Alvarez Pereira de Mello*, hertog *van*, een Portugeesch staatsman, werd geboren in 1798 te Lissabon uit een adellijk geslacht, dat den jongeren tak van het Huis van *Braganza* vormt. Hij was onder koning *Johan VI* staatsraad, in 1826 lid van den regentschapsraad en later onder Dom *Pedro* erfelijk lid en voorzitter van de Kamer der Pairs. Toen laatstgenoemde vorst afstand deed van de Kroon ten gunste van zijn dochter Donna *Maria*, legde *Cadaval* met de overige leden van het regentschap den eed af op de grondwet en werd door de regentes tot staatsraad voor levenslang benoemd. In den strijd tusschen de constitutioneelen en absolutisten weifelde hij geruimen tijd, maar voegde zich eindelijk hij laatstgenoemden. Toen deze onder het bestuur van Dom *Miguël* gedurig stouter het hoofd verhieven, zag hij zich wel is waar gedrongen, om in de Cortes het voorstel te doen tot het benoemen eener commissie van onderzoek wegens grondwetschennis, maar er werd geen besluit genomen, en *Cadaval* stelde zich meer en meer in betrekking met de aanhangers der koningin-weduwe. Met goedkeuring van deze kwam hij, na den intocht van Dom *Miguël* in Lissabon (22 Februari 1828), aan het hoofd van het ministerie, waarna hij aan den leiband liep van den dweepzieken pater *Macedo* en aan den nieuwen regent, die de constitutie van zijn voorganger bezworen had, de verzekering gaf, dat hij geenszins gebonden was aan de grondwet, omdat de eed niet naar eisch — namelijk op den Bijbel — was geschied. Nu wendde hij alle middelen aan, om de grondwet ter zijde te schuiven en Dom *Miguël* tot onbeperkt heerscher en zich zelf tot connétable te verheffen. Dubbelzinnige handelingen brachten hem echter hij den koning in verdenking, zoodat hij in 1830 zijn portefeuille nederlegde. Later kwam hij weder aan het bewind en verzette zich gedurende den broederoorlog in 1833 met *Tellez Jordao* krachtig tegen de constitutioneelen. De nederlaag van zijn bondgenoot dwong hem echter de wijk te nemen naar Parijs, waar hij in 1838 overleed.

Cadaver is de Latijnsche benaming van een *lijk* en wordt bepaaldelijk gebruikt van die lijken, welke op de snijkamer onder het ontleedmes komen. Men heeft ook *kunstcadavers*; zulk een cadaver is vervaardigd uit papier maché of een andere stof en geeft het menschelijk lichaam met al zijn deelen en organen nauwkeurig weer. Het kan uit elkander genomen worden, om aan hen, die zich op de ontleedkunde willen toeleggen, een duidelijk denkbeeld te geven van de ligging der ingewanden, den loop der aderen en slagaderen, de werking der spieren, enz. Tegenwoordig maakt men er echter weinig gebruik meer van.

Cadaverin is een lijkenalkaloïd (zie aldaar) of ptomaïn. Het cadaverin ontstaat in rottende lijken, heeft tot formule $C_5H_{14}N_2$ en is identisch met het langs synthetischen weg te verkrijgen pentamethylendiamin $NH_2.C_5H_{10}.NH_2$. Het is een dikke, kwalijk riekende vloeistof, die hij 178°—179°C. kookt en zich met zuren tot kristalliseerende zouten verbindt.

Cade, *Jack* (volgens anderen *John Aylemere*) een Ier, stond in 1450 onder den naam *John Mortimer*, „Hoofdman van Kent" — zich uitgevende voor een afstammeling van den laatsten graaf van March — aan het hoofd van een volksoproer tegen koning *Hendrik VI*. Hij drong den 3den Juli Londen binnen en maakte zich van de stad meester, maar werd den 5den Juli 1450 door de aanhangers van den koning verdreven. Wel werd hij den 6den Juli begenadigd, maar wegens nieuwe enveldaden vervolgd en den 12den Juli, zwaar gewond, gevangen genomen. Gedurende het vervoer naar Londen overleed hij. *Shakespeare* heeft van zijn figuur als *Jack Cade* in „Hendrik VI" gebruik gemaakt.

Cadeac, *Pierre*, een componist en contrapuntist uit de 16de eeuw, wordt door sommigen voor een Franschman, door anderen voor een Nederlander gehouden. Zijn voornaamste werken, zooals „Moteta quatuor, quinque et sex vocum" (1515), „XII Musae", enz., zijn intusschen te Parijs uitgegeven. Niettemin vindt men een paar stukken van hem in den 15den bundel der „Collectio operum classicorumBatavorum seculi XVI".

Cadel, *Francis*, een reiziger in het binnenland van Australië, werd geboren te Cockenzie in Schotland in Februari 1822, trad reeds vroeg in dienst hij de zeemacht en nam in 1840 deel aan den oorlog der Engelschen tegen China. Na zijn terugkeer in Engeland oefende hij zich in den scheepsbouw, volbracht een reis op de Amazonenrivier en begaf zich in 1848 naar Australie, om de bovaarheid der Murray-rivier te onderzoeken. Hij bevoer haar in 1851 over een uitgestrektheid van 2100 km., van Swanhill tot aan het Victoriameer, en passeerde in 1853 met een door hem zelf gebouwde stoomboot de gevaarlijke Murraymonding. In 1867 droeg de Zuid-Australische regeering hem een ontdekkingsreis naar de Carpentariagolf op, hij welke gelegenheid hij de bevaarheid van de Roper-rivier vaststelde. Later dreef hij handel met de bewoners der Zuidzeeeilanden, tot hij in Juni 1879 op een eiland van den Banda-archipel vermoord werd.

Cadenabbia, een Italiaansch dorp op den westelijken oever van het meer Como, is bekend door zijn bekoorlijke ligging tegenover Bellagio en door de zachtheid van zijn klimaat, zoodat het als herstellingsoord veel bezocht wordt. In de nabijheid ligt de villa Carlotta, eigendom van den hertog van Saksen—Meiningen, met een prachtig park en vele kunstwerken, o. a. van *Thorwaldsen* en *Canova*.

Cades, *Jozef*, een Italiaansch schilder, werd geboren te Rome in 1752 en overleed er in 1801. Hij onderscheidde zich vooral door zijn verwonderlijke gave van nabootsing. Men zegt, dat een teekening van *Cades* naar *Rafaël* thans nog als een werk van dezen meester het museum te Dresden versiert. Zelfs in zijn groote altaarstukken ontwaart men dien geest van navolging, die zich zelfs tot de fonten van den oorspronkelijken schilder uitstrekt. Op sommige schilderijen heeft hij zoovele schilders nagebootst, als er figuren op het doek staan, en eerst kort voor zijn overlijden volgde hij

een beteren weg. „Graaf Walter van Angers, aan het huis van zijn dochter te Londen een aalmoes vragend", wordt voor zijn beste stuk gehouden.

Cadet of *kadet* noemde men weleer de jongere zonen van adellijke geslachten. Daar de vaste goederen op den oudsten zoon vervielen, zocht men aan de jongere zonen amhten te bezorgen, of men leidde hen op tot den geestelijken of militairen stand. Een cadet ontving vaak reeds in zijn wieg het patent van officier. *Lodewijk XIV* deed aan 900 zulke jonge edellieden, in 6 compagnieën verdeeld, een militaire opvoeding geven (1682) en plaatste hen vervolgens als 2de luitenants hij het leger. Na dien tijd beteekende het woord *cadet*, evenals heden ten dage nog bij ons, een jongmensch, die zich vormt voor de militaire loopbaan.

Cadetten. Zie *Constitutioneel-Democratische partij*.

Cadettenschool is een militaire instelling tot opleiding van jongelingen, vooral zoons van officieren en amhtenaren, tot de officiersloopbaan. De eerste ontstonden in Frankrijk, waar echter later de cadettenscholen in militaire scholen veranderd werden. In Duitschland werd door den Grooten Keurvorst, nadat hij reeds in 1653 een ridderacademie te Kolherg had gesticht, een cadettenschool te Maagdenhurg opgericht, waar hij ook uit de zonen van Fransche uitgewekenen, 4 compagnieën cadetten vormde. Later ontstond er ook een te Berlijn. Onder *Frederik Wilhelm I* en *Frederik II* ontstonden er nieuwe, waarvan thans o. a. nog die te Köslin (oorspronkelijk te Kulm) en te Potsdam bestaan. In Saksen werd in 1694 door *Johann Georg IV* een cadettencompagnie opgericht, welke tevens tot lijfwacht diende, en vele Duitsche vorsten volgden dat voorbeeld. In Rusland ontstond een corps cadetten in 1731 ten tijde van keizerin *Anna*. In Engeland is het voormalig „Junior department" te Sandhurst in 1858 in een „Cadet's college" veranderd. Oostenrijk-Hongarije heeft thans 19, Rusland 26 (waarvan 22 in Europa) cadettenscholen. In Duitschland heeft men de hoofdcadettenschool te Lichterfelde (hij Berlijn) en nog 8 andere scholen.

In Nederland werd de cadettenschool hij de wet van den 21sten Juli 1890 op het militair onderwijs in het leven geroepen en later te Alkmaar gevestigd. Er wordt voorbereidend onderwijs voor toelating tot de Koninklijke Militaire Academie gegeven en wel verdeeld over twee studiejaren. Bij toelating verhindt men zich voor 9 jaar, waarvan 4 jaren dienst als officier. Aan de inrichting zijn 23 officieren en hurgerleeraren en 65 onderofficieren en minderen verbonden. Het aantal cadetten bedraagt gemiddeld 130. Als onderscheidingsteeken zijn de knoopen en de schonderbedekkingen van de letters *C. S.* voorzien.

Cadet de Vaux, *Antoine Alexis*, een Fransch schei- en landbouwkundige, werd geboren te Parijs, den 13den September 1743. Eerst was hij apotheker en daarna bezorgde hij zich door de stichting van het „Jonrnal de Paris" een onafhankelijk bestaan, zoodat hij zich praktisch aan den landbouw kon wijden. Vooral poogde hij het technisch gedeelte van dit bedrijf, alsmede den tuin- en wijnbouw te verbeteren. In de jaren 1791 en 1782 was hij voorzitter van het departement Seine et Oise; tijdens de Repuhliek werd hij inspecteur van politie te Parijs, en *Bonaparte* benoemde hem tot inspecteur van het hospitaal Val de Grâce. In 1803 werd hij een van de hoofdredacteuren van het „Journal d'économie rurale et domestique" en van den „Conrs complet d'agriculture pratique". Hij overleed te Nogent-les-Vierges, den 29sten Juni 1828. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Observations snr les fosses d'aisance" (Parijs, 1778), „Avis sur les moyens de diminner l'insalubrité des habitations après les inondations" (1784, 1802) en „Mémoire sur la gélatine des os et son application à l'économie alimentaire" (1803). Ook is hij de uitvinder van een galactometer (melkmeter).

Cadiz of *Cadix* is de naam van de zuidelijkste provincie van Spanje, in het vroegere koninkrijk Sevilla gelegen. Zij wordt ten Z. en ten W. door de zee, ten N. door de provinciën Huelva en Sevilla en ten O. door Malaga begrensd, beslaat (met Centa) een oppervlakte van 7342 v. km. en telt (1897): 434250 inwoners. Haar voornaamste rivier is de Gnadalete. De beneden Guadalquivir vormt de N. W. grens. De provincie is gedeeltelijk zeer vruchtbaar en levert beroemde, zware wijnen, olijvenolie en graan, verder veel zeezout en visch.

Cadiz of *Cadix*, de hoofdstad van de gelijknamige Spaansche provincie (zie aldaar), is een van de voornaamste handelssteden van Spanje en een vesting van den eersten rang. Zij ligt op 36°27'40" N.Br. en 6°12'19" W.L. Gr., aan de lijn Sevilla—Cadix van den Andalnsischen spoorweg en bezit een hevolking van (1900) 69382 zielen.

Cadiz ligt op het op het noordelijkste uiteinde van een smalle, rotsachtige landtong (10 km.), die den noordwestelijken nitlooper vormt van het door het kanaal Santi Petri van het vastland gescheiden eiland Leon. De groote reede bezit drie ingangen, de noordelijke, tevens de voornaamste, met 10 m. en de nauwe zuidelijke met 5 m. diepte. De groote reede ligt tusschen de stad Cadiz en de landpunt Sta. Catalina, te noorden van Cadiz gelegen, en omvat dns ook den mond der Guadalete. Beter heschermd liggen de schepen op de kleine reede, die tusschen de forten Matagorda en Puntales zeer nauw is, maar zich daarna in de bocht van Puntales weder verhreedt; deze bocht is echter ondiep; slechts het kanaal, dat naar La Carraca voert, is diep genoeg voor zeeschepen. De stad wordt aan de rotskust door een gebastionneerden ringmnur, de ingang der baai van Cadiz door de kustforten San Sehastian en Sta. Catalina, de toegang tot de baai van Puntalo door de forten Puntales en Matagorda bestreken, de landtong ten zuiden der stad door het werk Cortadura de San Fernando versperd. Tot bescherming der verbinding met het vastland dient de versterkte ophaalhrug Pnente Suazo, tot bescherming der monding van het kanaal Santi Petri een fort op het gelijknamige eiland. De vestingwerken zijn echter alle veronderd. Op het eiland Leon ligt de belangrijke plaats *San Fernando*, met het arsenaal La Carraca.

De stad is, nadat een Engelsch-Nederlandsche vloot haar in 1596 hijna geheel plat gebrand had, zoo goed als geheel nieuw aangelegd en sedert 1786 belangrijk vergroot en verfraaid geworden. Onder de talrijke met wandelplaatsen versierde pleinen moeten vooral genoemd worden de Plaza

de la Constucion en de Plaza de Mina, als wandelplaatsen bovendien de Alameda de Apodaca en de nieuw aangelegde Parque Genoves, met een mooi gezicht op de zee. Onder de gebouwen, waaronder vele op hun platte daken kleine torens (miradores) dragen, verdienen vermelding: de oude kathedraal, in 1597 hersteld, de nieuwe kathedraal met merkwaardige crypta, de kerk Sta. Catalina van het vroegere Capucijnerklooster met een prachtig schilderij van *Murillo*, het hospitaal, de Torre de Vigia of de Tavira, 31 m. hoog, de hal der beroemde zeelieden en het gebouw der domeinen. Buiten de stad liggen stoommolens en de mooie kerk San José met twee torens op de landengte, aan wier vlak strand zich druk bezochte zeebaden bevinden, benevens zoutvijvers en wijngaarden. De vuurtoren in het fort San Sebastian, die gedurende den Spaansch-Amerikaanschen oorlog gesloopt werd, is nog niet hernieuwd. Aan goed drinkwater is gebrek. Elk huis is van een regenbak voorzien; bovendien bestaat een waterleiding van Puerto de Sta. Maria. De temperatuur-nitersten zijn 6° en 37° C.

Cadiz is de zetel van een bisschop en van het provinciaal bestuur, bezit vele instellingen van liefdadigheid, onderscheidene schouwburgen en een circus voor stierengevechten, waarin plaats is voor 11000 toeschouwers. Aan inrichtingen voor onderwijs vindt men er behalve vele lagere scholen en colegio's voor beide geslachten, een tot de universiteit te Sevilla behoorende faculteit der medicijnen, een seminarium voor priesters, benevens scholen voor teeken- en schilderkunst, voor handel en nijverheid. Verder bestaan er vele geleerde genootschappen, een bibliotheek, een archaeologisch museum, een academie, voor schoone kunsten met een mooie schilderijengalerij, een botanische tuin, een metereologisch instituut en een hydrografisch depôt.

De tegenwoordige handel kan niet in de schaduw staan van den vroegeren en lijdt, wegens de verzanding der baai en de onmogelijkheid eener industrieële ontwikkeling ten gevolge der topografische ligging, meer en meer onder de concurrentie van Huelva en Malaga. Onder de uitvoerartikelen is wijn het voornaamste, vooral Xereswijn (Sherry), naar Engeland en Frankrijk; dan volgen olijfolie, zilverhoudend loodglans en lood. Een voornaam uitvoerartikel is ook het zout, dat in de tallooze zoutvijvers der baai van Cadix verkregen en meest naar Zuid-Amerika en New-Foudland verscheept wordt. Andere artikelen zijn vijgen, olie, sinaasappels, citroenen, amandels, grauwe erwten, kwikzilver en brandewijn. Ingevoerd worden vooral steenkolen uit Engeland, cement, machines, hout, duigen, teer, pik, koren, ijzer, eieren en peulvruchten. In het scheepverkeer speelt de kustvaart een belangrijke rol. Een regelmatige verbinding door de Duitsche stoomvaartmaatschappij „Kosmos" bestaat er met de westkust van Zuid- en Midden-Amerika, door Spaansche postbooten met Buenos-Aires, Tanger, Gibraltar en de Canarische eilanden. Verder bestaan er stoombootverbindingen met alle belangrijke Spaansche havens, met Lissabon, Bordeaux, Londen, Liverpool, Amsterdam, Kopenhagen, Göteborg, de havens aan de Golf van Mexico, benevens door Duitsche stoombooten met Antwerpen, Rotterdam, Hamburg en de havens aan de Westkusten van Zuid- en Midden-Amerika. De baai is een belangrijk Spaansch marinestation. Alle Europeesche staten (behalve Roemenië en Zwitserland) en bijna alle beschaafde staten buiten Europa bezitten in Cadiz consulaten.

Cadiz, het Phoenicische *Gaddir* of *Gader*, d. w. z., muur door de Grieken *Gadeira*, door de Romeinen *Gades*, sedert *Caesar Julia Augusta Gaditana* geheeten, werd reeds omstreeks 1100 v. Chr. door Phoeniciërs gesticht. Na den eersten Punischen oorlog maakten de Karthagers zich van haar meester en verhieven haar tot stapelplaats van hun Europeeschen handel. In 206 v. Chr. werd zij veroverd door de Romeinen. *Caesar* gaf in 49 v. Chr. aan alle bewoners het Romeinsche burgerrecht. De stad volgde in rang op Rome, had 500 ridders (equites) en bezat groote rijkdommen. Ten tijde van *Strabo* was zij de eerste zeehandelsstad van het Romeinsche rijk. De overblijfselen van den Herkulestempel en andere Romeinsche gebouwen zijn nog aan het strand bij een rustige zee zichtbaar. Cadiz werd daarna door de Goten verwoest, viel in 711 in handen der Mooren, aan wie het in 1262 door de Castilianen ontrukt werd. Een tweede bloeitijd beleefde de stad na de ontdekking van Amerika, als de stapelplaats van den trans-Atlantischen handel en de bestemmingsplaats der Spaansche zilvervlooten; zij voerde het trotsche attribuut „el Imporio del Mundi". Geweldig werd zij echter geteisterd in 1596, toen de Engelschen onder *Essex*, *Howard* en *Raleigh* en de Nederlanders onder *Duivenvoorde*, heer van Warmond, de Amerikaansche vloot in de haven verbrandden en de stad innamen en aan plundering en verwoesting prijs gaven. Later verloor Cadiz zijn handelsmonopolie in West-Indië. Wegens het verbond tusschen Frankrijk en Spanje werd Cadiz moermalen door de Engelschen geblokkeerd, ook eenmaal, echter zonder succes, gebombardeerd. Sedert de revolutie van 1808 tot aan den terugkeer van *Ferdinant VII* verkeerde zij in een toestand van oproer. De Centrale-Junta begaf zich hierheen, toen Fransche troepen in Andalusië doordrongen, en de nieuwe grondwet werd er den 18den en 20sten Maart 1812 bezworen en afgekondigd. Belangrijk in de nieuwe krijgsgeschiedenis is ook de belegering van Cadiz door de Franschen onder generaal *Sebastiani* van den 6den Februari 1810 tot den 25sten Augustus 1812. Toen den 5den Februari het eerste Fransche legerkorps de stad van de landzijde had ingesloten, bevond zich de hertog van *Albuquerque* reeds in de vesting. Hierdoor aangemoedigd, beijverden zich de inwoners, haar in staat van verdediging te stellen; de gemeenschap met het vaste land werd verbroken, de Britsche vloot beheerschte de zee, Spaansche linieschepen lagen in de haven; er bleef dus gelegenheid voor den aanvoer van munitie en levensmiddelen. Nadat de Franschen het fort Matagorda veroverd hadden, openden zij vandaar een hevig vuur tegen de stad, dat echter wegens den grooten afstand weinig schade deed. Door een versterking uit Alicante klom de bezetting tot 24000 man, en nu zond *Graham* een detachement van 4000 soldaten naar Algesiras, om vandaar het vijandelijk leger in den rug aantetasten; doch de Franschen sloten de belegerden in een voortdurend engeren gor-

del In, die zich op den rechter vlengel van la Rota over la Gallina, la Puntilla en los Cannelos tot aan Cindad Viéja en het fort S. Catalina nitstrekte en met meer dan 300 kanonnen bewapend was. Het Fransche hoofdkwartier was te S. Maria en het reservepark een unr gaans van Cindad Viéja gevestigd. Redontes, door de forten Matagorda en S. Luis beveiligd, liepen langs de knsten der landtong en eindigden ten zuiden van Pnérto Real bij de zee. Ter linkerzijde van laatstgenoemd punt had men tot insluiting van het eiland nieuwe werken aangelegd over den Molo de Galvez tot aan het arsenaal Caracca. De helegerden daarentegen hadden, om den overgang over het Pedrokanaal en andere kanalen te beletten, hatterijen doen verrijzen hij de Pnérto de Cabeznéla, tusschen de forten Matagorda en S. Lnis, en aan het vereenigingspnnt van de landtong met het eiland, hij Torre Guarda, sterke verschansingen gebouwd, om daarmede, hij verlies van het eiland, de stad te beschermen. De Fransche opperbevelhebber had te Sevilla mortieren van een nieuwe vinding doen gieten, en in den nacht van den 1sten November ankerden eenige gewapende vaartnigen voor S. Maria, boorden 2 kanonneerbooten der Spanjaarden in den grond, maar veroorzaakten aan de massive steenen hnizen der stad weinig schade. Eerst den 11den Decemher, nadat men met groote moeite, gedeeltelijk over land, de Fransche vaartnigen daarheen had gebracht, vereenigden zich al de kanonneerbooten in het Trocaderokanaal en schoten het fort Puntales tot een puinhoop. Hierdoor echter waren de Franschen in den aanvang van 1811 nog weinig gevorderd en in de stad was men meer dan ooit tot tegenweer bereid. Een expeditie van 5000 Engelschen en 12000 Spanjaarden, die den 21sten Februari van laatstgenoemd jaar een poging deden, om de belegeraars, wier aantal tot 12000 gedaald was, in den rug te vallen, leverde geen gewenschte nitkomst. Wel verloren de Franschen in een hardnekkig gevecht hij Chiclana onder *Belluno* vele dooden en gewonden, maar ook de belegeraars leden een even groot verlies. Inmiddels had de bezetting van Leon een vlothrug over het S. Pedrokanaal geworpen en aan de overzijde, op het vaste land, een brughoofd gebonwd, om zich in gemeenschap te stellen met generaal *Lake*. Doch reeds den 8sten Maart werden zij terngegeworpen, zoodat daarna de stad weder geheel en al was ingesloten. Tot aan het einde van 1811 viel er weinig merkwaardigs voor, daar aan de belegerden van de open zeezijde al het noodige werd toegevoerd. De belegeraars hleven eveneens in hunne verschansingen, totdat, tengevolge der overwinning van lord *Wellington* hij Cabeza Velloza en de verovering van Madrid, het Andalusische leger onder *Soult*, waarvan het blokkadekorps een afdeeling was, terug geroepen en alzoo den 25sten Angustus de belegering opgehroken werd.

Den 1sten Jannari 1820 kwamen op het eiland Leon de Spaansche regimenten in opstand, bestemd om de revolntie in Amerika te onderdrukken, en die gebenrtenis gaf aanleiding tot een constitntioneele omwenteling in Spanje. — Een tweede merkwaardige belegering verduurde Cadiz in 1823. Nadat de hertog *van Angoulème*, als bevelhebber van het Fransche leger, zich den 23sten Mei van Madrid had meester gemaakt, voerden de Cortes de koninklijke familie den 14den Jnni naar Cadiz. Den 24sten Juni stond *Bordesoulle* vóór de stad, maar eerst den 31sten Augustus namen de Franschen het Trocadero en het fort San Luis stormenderhand in, waarop een bombardement volgde. Na de verovering van het fort Pedro (20 September) werd de Cortes ontbonden, waarop de stad den 3den October hare poorten voor de Franschen opende.

Ook gedurende de latere hurgeroorlogen was Cadiz meermalen het tooneel van hitteren strijd, zooals den 17den September 1868, het uitgangspnnt der revolntie, welke de verdrijving van het vorstenhuis der *Bourbons* ten gevolge had. Nadat zich de hoofdleiders van de 3 partijen der oppositie (die der liberale nnie, die der progressisten en die der democraten) na langdurige onderhandelingen vereenigd hadden, waarna alles tot een beslissenden slag werd voorhereid, werd, den 17den September door generaal *Topete* de vlag van den opstand geheschen. Den 18den September, nadat *Prim* aan boord was gekomen, eischte hij van den commandant der plaats de overgave der stad, hetgeen deze na eenig aarzelen deed. De marinesoldaten werden ontscheept, waarna de artillerie zich na eenige weifeling aan de zijde van den opstand schaarde. De nationale garde volgde weldra dit voorbeeld: onder het voorzitterschap van *Topete* vormde er zich een junta, en generaal *Rivera* belastte zich met het bevel over de stad. Nadat den volgenden dag nog meer generaals te Cadiz waren aangekomen, vaardigden *Topete* en *Prim* een manifest uit, waarin zij alle gehoorzaamheid opzeiden aan de Regeering te Madrid. In 1873, na de proclamatie der foederatieve repnbliek door de constitneerende Cortes, maakten de socialistische intransigenten zich van de stad meester, maar konden de troepen niet tot afvallen bewegen. Generaal *Pavia* maakte aan den opstand spoedig een einde.

Cadmium. Zie *Kadmium*.

Cadmium bromatum = Kadmiumbromide; *Cadmium chloratum* = Kadmiumchloried; *Cadmium jodatum* = Kadminmjodied; *Cadmium oxydatum* = Kadminmoxyd; *Cadmium sulfuratum* = Cadminmsulfureet; *Cadmium sulfuricum* = zwavelznur kadminm.

Cädmon. Zie *Ceadmon*.

Cadogan, *George Henry*, graaf *van*, een Engelsch staatsman, geboren den 12den Mei 1840 te Durham, kwam in 1873 hij den dood zijns vaders in het Hoogerhuis, nadat hij korten tijd voor Bath in het Lagerhuis gezeten had, waar hij zich bij de conservatieve partij aansloot. Onder *Disraeli* (*Beaconsfield*) was hij van 1875 tot 1878 tweede staatssecretaris van Oorlog, van 1878—1880 ondersecretaris voor Koloniën; in het tweede kabinet *Salisbury* van 1886—1892 geheim zegelbewaarder, in het derde kabinet van dien naam, van 1895—1902, Lord Lieutenant van Ierland.

Cadol, *Victor Edouard*, een Fransch schrijver werd den 11den Februari 1831 te Parijs geboren. Hij was als journalist werkzaam en vond met zijn hlijspelen „La germaine" (1863), Le maître de la maison" (1867, met *Foussier* en *J. Barbier*) en „Les ambitions de M. Fauvel" (1867) weinig hijval. Daarentegen werd het blijspel „Les inuti-

les" (1868) meer dan 200 keeren achter elkander opgevoerd. Minder succes had *Cadol* met zijn latere stukken: „La fausse monnaie" (1869), „Le spectre de Patrick" (1872), enz. Beter zijn zijn romans „Le monde galant" (1873), „Rose, splendeurs et misères d'une courtisane" (1874), „La grande vie" (1879), „Hortense Maillot" (1885) en vele andere. Hij overleed te Asnières in 1898.

Cadore, *Pieve di* is de hoofdplaats van het gelijknamige distrikt der Italiaansche provincie Belluno, compartimento Venetië, 39 km. ten N.N.O. van Belluno, rechts aan de Piave, en telt (1901) als gemeente 3319 inwoners. De plaats bezit een bronzen standbeeld van den grooten, hier geboren kunstenaar *Titiaan*, dat in 1880 werd onthuld, heeft ijzer- en loodmijnen, benevens een omvangrijke veeteelt. *Champagny, Jean Baptite* (zie aldaar) voerde den titel hertog van Cadore hem door *Napoleon I* in 1808 verleend.

Cadore, hertog *van*. Zie *Champigny*.

Cadorna, *Rafaele*, graaf, een Italiaansch generaal, werd geboren te Milaan, den 9den Februari 1815. In 1848 nam hij als majoor in het Sardinische leger aan den oorlog tegen Oostenrijk deel en begaf zich daarna naar Algiers, waar hij aan den generalen staf van generaal *Saint Arnaud* als genieofficier toegevoegd werd. Ook aan den Krimoorlog heeft bij deelgenomen. In 1860 droeg hem de provisioneele regeering van Toskane het ministerie van Oorlog op. In 1861 tot luitenant-generaal bevorderd, onderdrukte *Cadorna* in September 1866 den opstand te Palermo, in 1869 dien in de Marken. Den 11den September 1870 rukte hij met de Italiaansche troepen den Kerkelijken Staat binnen en nam den 20sten September, Rome in met uitzondering der Leostad, die hij op verzoek van den paus twee dagen later bezette. Tot aan de inlijving van den Kerkelijken Staat bij het koninkrijk Italië bleef hij als gouverneur te Rome. In 1873 werd bij commandant te Turijn en nam in 1877 zijn ontslag. Gedurende langen tijd lid van de Kamer van Afgevaardigden, behoorde *Cadorna* sedert 1871 tot den Senaat. Hij overleed den 6den Februari 1897 te Turijn, en schreef: „Le liberazione di Roma nel 1870 ed il plebiscito" (Rome, 1889).

Cadorna, Carlo, graaf, een Italiaansch staatsman en een broeder van den voorgaande, werd geboren te Pallanza, den 8sten December 1809, studeerde in de rechten en vestigde zich in 1838 als advocaat te Casale. In 1848 werd hij lid der Volksvertegenwoordiging in Sardinië en verdedigde er de democratisch-constitutioneele monarchie tegen de republikeinen, waarna hij zich in het Kabinet *Gioberti* met de portefeuille van Onderwijs belastte. In 1849 vergezelde bij *Carlo Alberto* in den oorlog tegen Oostenrijk en nam na de nederlaag bij Novara deel aan de onderhandelingen over den wapenstilstand. Daarop legde hij de portefeuille neder, was in de Kamer de leider van de partij *Cavour*, verdedigde de wetsontwerpen van dezen minister en was in 1857–1858 president der Kamer. In 1858 zag hij zich benoemd tot senator, belastte zich in 1859 weder met de portefeuille van Onderwijs en werd na den vrede van Villafranca lid van den Staatsraad. Met grooten ijver bevorderde hij de administratieve en legislatieve eenheid van Italië. Nadat hij in 1865, na het Septemberoproer te Turijn, aldaar de moeilijke betrekking van prefect had bekleed, werd hij in 1868 minister van Binnenlandsche Zaken in het Kabinet *Menabrea* en dempte de volksbewegingen in de Romagna. Van 1869—1875 was hij Italiaansch gezant te Londen en werd na zijn terugkeer president van den Staatsraad, welke betrekking hij tot zijn dood, den 2den December 1891, waarnam. Hij schreef: „La politica del conte di Cavour nelle relazioni fra le chiesa e lo stato" (Rome, 1882), „Le relazioni internazionali dell'Italia e la questione dell' Egitto" (Turijn, 1882), „La triplice alleanza e i pericoli interni ed esteri dell' Italia" (Florence, 1883), „Il potere temporale dei papi, la legge garanzie e la garanzia delle garanzie" (Florence, 1884) en „Della espansione coloniale dell' Italia" (Florence, 1885). Uit zijn nalatenschap verscheen „Religione Dirito Libertà" (2 dln., Milaan, 1893).

Cadoudal, *Georges*, een der aanvoorders van de Chonans gedurende den Franschen Omwentelingsoorlog, werd geboren den 1sten Januari 1771 te Brech bij Anray in het departement Morbihan, studeerde te Vennes, sloot zich in 1793 bij de royalisten in de Vendée en in Bretagne aan. In 1794 gevangen genomen, ontsnapte hij en werd na de mislukte landing op Quiberon (Juli 1795) chef van den opstand in Neder-Bretagne. Eerst toen zich na de nederlagen bij Grandchamp en Hennebon (Januari 1800) bijna alle aanvoerders onderworpen hadden, sloot ook *Cadoudal*, den 9den Februari, een verdrag met generaal *Brune* en ontsloeg zijn troepen. De Eerste consul wist de aanvoerders der Chonans voor zich te winnen, slechts *Cadoudal* bleef standvastig en begaf zich naar Londen, waar hij door den graaf van Artois tot luitenant-generaal werd benoemd. Hij ontwierp met den graaf van Artois en andere Bourbonsche prinsen een plan, om *Bonaparte* te dooden. *Cadoudal* begaf zich in Augustus 1803 heimelijk naar Parijs, waarheen hem *Pichegru* en andere samenzweerders volgden. De samenzwering werd echter ontdekt, *Cadoudal* den 9den Maart 1804 gevangen genomen en met elf andere samenzweerders den 25sten Juni van dat zelfde jaar terechtgesteld. Na de Restauratie werd de familie *Cadoudal* in den adelstand verheven.

Cadoval, *Cadualdus* of *Cadwald*, een Britsch koning, die van 635 tot 667 of 668 regeerde, sneuvelde volgens sommigen in een gevecht tegen vorst *Oswald van Northumberland*, terwijl bij volgens anderen nog jaren na dien tijd rustig regeerde over een gedeelte van Engeland. Zijn zoon en opvolger *Cadovalladrus* of *Cadwallader* werd door de Britten en Saksen uit Engeland verdreven en verzamelde in Bretagne troepen, om zijn gebied te heroveren, maar een voorspellende verschijning bracht hem tot andere gedachten, en hij overleed te Rome in 687.

Cadre. Zie *Kader*.

Caduceeren. Iets voor vervallen verklaren, een geboekten post als oninbaar verklaren. *Gecaduceerde goederen* waren in de Middeleeuwen grondstukken, die wegens gebrek aan een opvolger of wegens felonie aan den leenheer vielen.

Caduceus, in het Grieksch *Kerykeion*, is de gevleugelde slangenstaf van *Hermes* (Mercurius), die daarom ook *Caducifer* genoemd wordt. Hij ontving dien ten geschenke van *Apollo*, omdat hij aan dezen de eer afstond van de uitvinding

der lier. Dat de staf met twee slangen is voorzien (zie de afb.), verklaart men door de overlevering, dat *Hermes* eens met zijn staf twee strijdende slangen gescheiden heeft, zoodat deze ook als een zinnebeeld van den vrede wordt aangemerkt. *Hermes* geleidt met dezen staf de schimmen naar de onderwereld, breagt wakenden er mede in slaap en maakt er slapenden mede wakker, verandert alles, wat hij daarmede aanraakt, in goud, en wspent er zich mede, wanneer hij door de goden wordt nitgezonden. Zulk een staf werd hij de Grieken en Romeinen gevoerd als een helden- of als een vredestaf, zoodat zij, die om vrede smeekten of met vredelievende bedoelingen verschenen, als voorzien van znlke staven, met den naam van *caduceatores* werden hestempeld. Naast dezen vorm is echter ook nog een ondere aanwezig (op vazen bewaard gebleven), een eenvoudige tak, die van voren in een tot een knoop ineengedraaide gaffel eindigt.

Caduceus.

Men heeft ook *caduceusmunten* (caduceati nummi) hij de Romeinen, of geldstnkken, waarop de slangenstaf van *Mercurius* is afgebeeld, terwijl die staf ook gevonden wordt op de munten van sommige Grieksche steden, waar *Hermes* bovenal gehuldigd werd. Zulke munten komen voor in allerlei metaal, maar behooren toch tot de zeldzaamheden. Daar *Mercurius* de god van den handel is, dient zijn staf heden ten dage voornamelijk als zinneheeld van den handel.

Meester met den Caduceus is de hijnaam van den schilder *Jacopo de Barbari* (zie aldaar).

Caecilia, de *heilige*, geldt sedert de 15de eenw als de beschermheilige van de kerkmuziek en de nitvindster der orgels. Haar leven is rijk aan sagen. Een Romeinsche jonkvrouw uit een edel geslacht, moet zij, heimelijk Christin geworden, ook haren bruidegom, *Valerianus*, voor het nienwe geloof gewonnen hebben en (onzeker wanneer, waarschijnlijk den 16den September 229 of 230) terechtgesteld geworden zijn. Haar lijk, geplaatst in de catacomben van *Calixtus* aan de Via Appia, werd in 821 door paus *Paschalis I* naar de aan haar gewijde kerk te Rome overgebracht, waar het in 1590 hij een restanratie teruggevonden en onder het hoogaltaar hijgezet werd. Haar gedenkdag, den 22sten November, wordt op vele plaatsen door muziekuitvoeringen gevierd; in 1739 componeerde *Händel* daarvoor de „kleine Cäcilien-Ode".

In de beeldende kunst is *Caecilia*, vooral sedert de hooge vlucht, die de kerkmuziek in de 16de ceuw genomen heeft, dikwijls hehandeld. Bovenaan staat de schilderij van *Raffael* (Pinakoteek te Bologna) en die van *Dolci* (Galerij te Dresden). Bovendien verdienen die van *Domenichino* (Louvre te Parijs) en *Rubens* (Berlijnsch museum) en het marmeren heeld van *Maderna* vermelding.

Caecilianus was een der hoofdaanvoerders van den Kerkelijken strijd in Afrika ten tijde van *Constantijn den Groote*. Toen hij, bij de streng gezinde gemeenteleden gehaat, in 311 te Karthago tot hisschop gekozen en niet door den primas van Nnmidië, maar door den bisschop *Felix* van Aptunga, van heidensche gevoelens verdacht, gewijd werd, scheldde de partij der Rigoristen zich af en verhief den lector *Majorinus* en na diens dood in 313 *Donatus den Groote* tot hisschop van Karthago (zie verder *Donatisten*).

Caecilius Statius, een Romeinsch blijspeldichter, was een Gallier nit Opper-Italië, kwam waarschijnlijk omstreeks 194 voor Chr. als krijgsgevangene naar Rome en overleed omstreeks het jaar 167. Hij hield zich vooral bezig met de bewerking der komische stukken van nieuwere Attische dichters, bepaaldelijk van *Menander*, en oogstte daardoor grooten bijval. *Cicero* noemde hem den besten hlijspeldichter van Rome. Van zijn talrijke werken— men kan nagaan, dat hij althans 40 hlijspelen geschreven heeft — bezitten wij slechts fragmenten, verzameld in *Ribbeck's* „Comicorum roman. fragm." (3de druk, Leipzig, 1897).

Caecina, *Aulus Severus*, een Romeinsch veldheer, was in het jaar 6 na Chr. stadhouder van Moesië en in de jaren 14 en 15 onderbevelhebber van *Germanicus* in Dnitschland. Hij maakte in laatstgenoemd jaar zich vooral beroemd door zijn gevaarvollen, door *Arminius* bedreigden terugtocht nit Dnitschland in het jaar 15.

Caecina, *Aulus Alienus*, legaat in Germanië, haalde met *C. Fabius Valens* den stadhouder *Vitellius*, die door het leger tot keizer uitgeroepen was, over, die waardigheid aantenemen, trok in diens opdracht over de Alpen naar Italië tegen *Galba*, wendde zich, nadat deze gevallen was, ook tegen *Otho* en behaalde met *Valens* op hem een beslissende overwinning bij Bedriacum (tusschen Cremona en Mantua) in het jaar 69 na Chr. Wegens deelneming aan een samenzwering werd hij door *Vespasianus*, aan wien hij zich spoedig daarna overgegeven had, in het jaar 79 dood gehracht.

Caedmon of *Ceadmon* is volgens *Beda* de oudste Christelijke dichter der Angelsaksen. *Beda* deelt mede: *Caedmon* was koeherder bij Whitby in Northumhrië, weinig begaafd, wat de zangkunst betreft. Toen hij eens in den stal ingesluimerd was, verscheen een vreemdeling voor zijn geest en zeide tegen hem, dat hij moest gaan zingen. Niettegenstaande *Caedmon* eerst weigerde, begon hij ten laatste de schepping der wereld te bezingen, waarvan hij vroeger nooit gehoord had. Wakker geworden, droeg hij het in den slaap gedichte weer voor, en voegde er nog nieuwe gezangen aan toe. Daarna ging hij naar het naburige klooster der abdes *Hilda*, die het gezongene liet opteekenen en hem andere stnkken nit den Bijbel voordragen liet, die hij vervolgens op de zelfde wijze in zangen overhracht. Later trad hij op verzoek van *Hilda* in het klooster en overleed aldaar omstreeks het jaar 680. Zoo zong, vervolgt *Beda*, *Caedmon* de geschiedenis van Genesis en Exodus, van de menschwording van *Christus*, van zijn lijden, enz., gedichten, die ten tijde van *Beda* nog aanwezig moeten zijn geweest. Angelsaksische gedichten van Genesis en Exodus zijn overgeleverd in een handschrift der 10de eenw (nn in de Bodleianische hibliotheek te Oxford), die hisschop *Usher* aan den geleerden ondheidkundige *Franciscus Junius* ter hand stelde om nittegeven. In 1655 verscheen de uitgave te Amsterdam, bevattend Genesis, Exodus, Daniël

en het stuk, dat door *Grein* „Christ und Satan" genoemd wordt. Het laatste stuk is niet van denzelfden dichter als de vorige; ook de overige zijn niet van één schrijver. Ongetwijfeld heeft men daarin niet werken van *Beda's Caedmon* te zien, daar de gedichten van dezen *Caedmon* als hymnen, niet als epische gedichten gedacht worden. Een zoodanige hymne, die met het begin van de bewaard gebleven Genesis tamelijk nauwkeurig overeenstemt, komt voor in een handschrift der kerkgeschiedenis van *Beda* in Northumbrisch dialect en is dus misschien wel het eenige in den oorspronkelijken vorm bewaard gebleven stuk van den echten *Caedmon* (het best bij *Zupitza* „Alt-und mittelenglisches Uebungsbuch", 4de druk, Weenen, 1889). Ook wilde men, daar in de „Praefatio" van den „Heliand" (zie aldaar) door den dichter van dit werk dezelfde geschiedenis verteld wordt, in den „Heliand" een deel van *Caedmon's* gedichten zien. *Sievers* („Heliand und die angelsächsische Genesis", Halle, 1875) heeft echter aangetoond, dat de Genesis van 235—851 op een oud-Saksisch gedicht berust. De door *Junius* uitgegeven stukken werden opnieuw gepubliceerd door *Thorpe* (Londen, 1832 met vertaling), *Bouterwek* (2 dln., Elberfeld, 1849—1850), *Grein* („Bibliothek der Angelsäksischen Poesie", dl. 1, Göttingen, 1857) en *Hunt* (Boston, 1883). Een volledige vertaling gaf *Grein* („Dichtungen der Angelsachsen", dl. 1; 2de druk, Göttingen, 1863), brokstukken *Greverus* (Oldenburg, 1852—1854).

Caelen, *Hendrik van*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren in 1582 te Beeringen in de Belgische provincie Limburg, studeerde te Leuven en werd eerst pastoor te Assche en vervolgens aan de St. Catharinakerk te Brussel, waar men hem tot aartspriester van het decanaat benoemde. Later werd hij kanunnik van de hoofdkerk te Mechelen en aartsbisschoppelijk censor en beoordeelaar van boeken. In deze betrekking verleende hij den 7den Maart 1638 een loffelijke goedkeuring aan het geruchtmakend werk van den Yperschen bisschop *Cornelius Jansenius*, die op zijn sterfbed, den 6den Mei daaropvolgende, het handschrift toevertrouwde aan zijn kapelaan, er bijvoegende, dat het aan den uitlegger der H. Schrift *Libert Fromont* te Leuven en aan *van Caelen* voorgelegd en daarna ter perse bezorgd moest worden.

Laatstgenoemden doorlazen het werk en gaven in 1640 den „Augustinus" in het licht met een opdracht aan kardinaal *Ferdinand*, infant van Spanje en gouverneur der Nederlanden. Daarna waren zij raadslieden van *Boonen*, aartsbisschop van Mechelen, bij de daarover ontstaande geschillen. Inmiddels werd *van Caelen* in 1643 tot aartsdiaken te Mechelen en een jaar daarna door *Philips II* tot bisschop van Roermond benoemd. Daar hij evenwel onder verdenking lag, dat hij de leerstellingen van *Jansenius* als waar erkende, legde de internuntius te Brussel hem een verklaring voor, bevattende, dat hij zich volkomen onderwierp aan de decreten van den H. Stoel, die het boek van *Jansenius* veroordeelden. *Van Caelen* onderteekende het, doch begaf zich den 8sten Januari 1646 naar den internuntius en betuigde, dat hij, in weerwil van zijn onderteekening, dat werk in geen ander licht kon beschouwen dan te voren, namelijk dat het een kortbegrip behelsde der leerstellingen van *Augustinus*. Uit eerbied voor den H. Vader zou hij het lezen daarvan nalaten, maar gelijk hij voorheen *Augustinus* had leeren kennen uit het boek van *Jansenius*, zoo zou hij nu de stellingen van dezen opsporen in de werken van *Augustinus*. De internuntius vroeg hem den 24sten Maart of hij bovenvermelde verklaring nogmaals en zonder voorbehoud wilde onderteekenen, en toen hij dit weigerde, werd hij uit zijn bisschoppelijke waardigheid ontzet. Hij bleef echter aartsdiaken, was eenigen tijd vicaris-generaal van den aartsbisschop *Boonen* en overleed te Brussel, den 1sten Februari 1653. Hij schreef: „Histoire de la déconverte et miracles de la sainte croix, honorée dans l'église paroissiale d'Assche" (1615) en „Déclaration véritable de M. Calenus, nommé à l'Evêché de Ruremunde" (1646).

Caelius, *Marcus Caelius Rufus*, was een Romeinsch redenaar en staatsman, dien *Cicero* in het jaar 56 vóór Chr. in een bewaard gebleven redevoering verdedigde. Van zijn eigen redevoeringen zijn alechts fragmenten over; wel bestaan nog 17 brieven van hem aan *Cicero*, voornamelijk uit den tijd toen laatstgenoemde stadhonder was in Cilicië (51—50). Toen de burgeroorlog uitbrak, koos hij partij voor *Caesar* en werd door hem tot praetor benoemd, maar kwam tegen hem in verzet, daar *Caesar* zijn eischen niet inwilligde, en zocht toen, door wetten ten gunste van de schuldenaars, zich op kosten der kapitalisten een aanhang uit nalatige betalers te vormen. Zijn plan mislukte, hij werd uit zijn ambt gezet, moest de stad verlaten en kwam in Zuid-Italië om het leven.

Caen is de hoofdstad van het Fransche departement Calvados, 14 km. van de zee gelegen, in een mooi dal, aan de samenvloeiing van de Odon en de Orne, die een voor schepen van 5 m. diepgang bevaarbaar kanaal voedt, dat van de buitenhaven in de stad voert. Verder is Caen een station van den Westerspoorweg, bezit verscheidene pleinen, regelmatige straten, een goede haven met kaden, mooie plantsoenen en een renbaan. Onder de 15 kerken moeten vooral genoemd worden de voormalige kloosterkerk van den heiligen *Stephanus*, met twee hooge torens. en de Heilige Drievuldigheidskerk met drie vierhoekige torens, beide in 1066 gesticht, de eerste door *Willem den Veroveraar*, de laatste door diens gemalin *Mathilde*; zij bevatten de graftombe der stichters. Andere merkwaardige gebouwen zijn: het oude slot van *Willem den Veroveraar*, het vroegere Stephanusklooster (nu een lyceum), het mooie vroegere hôtel d'Ecoville (nu de beurs) en het 1 km. ten oosten van de stad gelegen kasteel uit de 11den eeuw (Maison des Gendarmes). Ook bezit zij talrijke interessante particuliere woningen uit de Middeleeuwen, een standbeeld van *Lodewijk XIV* en gedenkteekenen voor *Malherbe*, *Auber*, *Laplace* en *Elie de Beaumont*. Het aantal inwoners bedraagt (1901) 43201 (als gemeente 44794), die zich bezig houden met het vervaardigen van kant, gewerkte- en geweven stoffen, handschoenen. machines, enz., met scheepsbouw zeevisscherij, en oestervangst, benevens met handel in vee, gevogelte, enz. In Caen liepen in 1900: 1192 schepen met 247472 ton binnen; uitgevoerd wordt vooral ijzererts. Met Hâvre, Duinkerken en Newhaven staat de stad door regelmatig stoombootverkeer in ver-

hinding. Verder bezit Caen drie faculteiten, een voorbereidingsschool voor de medicijnen, een lyceum, een kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen, een hydrografische, een teeken- en een bouwschool, een conservatorium, een kabinet voor natuurlijke historie, een botanischen tuin, een bibliotheek met 60000 deelen, een schilderijengalerij met doeken van *Perugino*, *Andrea del Sarto*, *Raffael*, *Rubens*, enz. en vele geleerde genootschappen (waaronder een Academie voor Kunsten en Wetenschappen en de Société des Antiquaires met een mooi museum), een doofstommen-instituut, een krankzinnigengesticht en een strafinrichting (in het naburig Beaulieu). Caen is de zetel van een prefekt, van een hof van appèl en van een handelsrechtbank.

Caen. De abdij aux Dames.

Caen, in het Latijn *Cadomus* gebeeten, is gesticht door *Willem den Veroveraar* en was steeds de hoofdstad van Neder-Normandië. De oude hertogen van dit gewest hielden er veelal hun verblijf. In 1091 werd er de vrede gesloten tusschen hertog *Robert III* en de Engelschen. Caen was gedurig de twistappel tusschen de Franschen en Engelschen en werd meermalen belegerd en veroverd. Na 1417 was zij 33 jaren lang in de macbt der Engelscben, en in dien tijd verrees er de universiteit (1436) op last van *Hendrik VI*. In 1562 viel zij in handen der Hugenoten, hoewel deze zich spoedig weder onderwierpen aan den koning. Later maakten zich de Hervormden, ondersteund door *Coligny*, meester van het kasteel. Ten tijde der Fransche Omwenteling en na den val der Girondijnen (1793) wilden deze, onder aanvoering van generaal *Wimpfen*, te Caen een opstand beproeven tegen de Jacobijnen, die echter totaal mislukte.

Caeoma *Tul.* is de naam van een zwammengeslacht uit de familie der Uredineeën (zie aldaar).

Caere (vroeger *Agylla*, Phoenicisch „de ronde" genaamd, was een der twaalf steden in Zuid-Etrurië. Haar welvaart had zij behalve aan den koren- en wijnbouw, vooral aan den handel te danken. Aan de zee bezat Caere zoowel een Grieksche, als een Karthaagsche factorij, de eerste heette *Pyrgi* (nu San Severa met den beroemden tempel van *Eileithyia*), de tweede in den Romeinschen tijd *Punicum* (nu Santa Marinella). In 353 vóór Chr. door de Romeinen, waartegen Caere en andere Etruskische steden opgestaan waren, onderworpen, moest het de helft van zijn gebied afstaan en ontving het Romeinsche burgerrecht zonder kies- en eererecbten; bet moest alle lasten der Romeinsche burgers dragen, zonder hun recbten te bezitten. Deze vorm van onderworpenheid wordt daarom dikwijls met den naam van *Caeritisch recht* aangeduid. Langzamerhand ging Caere achteruit en bleef langen tijd een onbeduidende plaats. Eerst in den keizerstijd geraakte het door zijn warme baden — die on-

der den naam *Bagni del Sasso* nog tegenwoordig in gebruik zijn — weder tot eenigen bloei. Sedert de 4de eenw had het zijn eigen bisschoppen, doch verviel in de 13de eenw geheel en al. Tegenwoordig verheft zich *Ceveteri* (nit *Caere vetus* ontstaan), een schilderachtig tegen een berghelling gelegen dorp met het paleis der *Ruspoli*, op de plaats van het onde Caere. Op den henvel La Banditaccio werd in 1536 de hoogst merkwaardige doodenstad der onde stad der Thyrrhenen gevonden. Zij bevat rijen van grafkamers, zelden meer dan 4 m. hoog, zonder architectonische gevels en op de wijze van een Etruskisch woonhnis ingericht. Bijzonder merkwaardig is het graf der *Tarquiniërs* en de Grotta dei Bassirilievi. Voor het overige is van de muren en bonwwerken der onde stad weinig meer aanwezig.

Caeritisch recht. Zie *Caere.*

Caermarthen. Zie *Carmarthen.*

Caernavon. Zie *Carnavon.*

Caernarvon. Zie *Carnarvon.*

Caerularius, *Michaël*, patriarch van Konstantinopel (1043—1059), gaf aanleiding tot het ontstaan van de Latijnsche en Grieksche Kerk. Toen hij in vele kerken en kloosters van Bulgarije den Latijnschen ritus ophief en in een brief aan den den bisschop van Trani in Apulië in 1053 het gebruik van ongeznnrd brood bij het avondmaal verbood, verscheen een gezantschap nit Rome te Konstantinopel en verlangde, dat *Caerularius* die besluiten herroepen zon en riep hem tevens ter verantwoording, omdat hij wederrechtelijk bisschop geworden was en zich den titel van oecumenisch patriarch had aangematigd. Daar *Caerularius* weigerde daaraan te voldoen, legden de gezanten den 16den Jnli 1054 op het altaar in de Sophiakerk een bul neder, waarin de patriarch in den ban gedaan en de inrichting zijner Kerk met een aantal kettersche scheldnamen gebrandmerkt werd. Daardoor was de schenring tusschen de Oostersche en Westersche Kerk een feit geworden. Keizer *Isaac Comnenus* zond hem, tot straf voor zijn overmoed, in 1059 in ballingschap, waarna de patriarch weldra overleed. Hoewel hij zich niet door voortreffelijke gaven van geest en gemoed onderscheidde, blijft toch de gedachtenis van dezen strijder voor de Grieksche rechtzinnigheid in de Grieksche Kerk tronw bewaard.

Caesalpina *L.* is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Caesalpiniae*, nauw verwant aan die der Papilionaceae, en onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, bijna regelmatige, veelal kleine bloembladen, 10 vrije meeldraden en een ruitvormige, tweekleppige, veelzadige peul. Het bevat een aantal met dorens gewapende heesters en boomen, die in de keerkringsgewesten te huis behooren en met altijd groene, gevinde bladeren en met veelal gele, in aren geplaatste bloemen versierd zijn. *C. ferrea* levert het bekende IJzerhont, *C. echinata* het Fernambucohont en *C. Sappan* het Sapanhont, welke beide soorten als verfhout worden gebezigd.

Caesar, *Gajus Julius*, een Romeinsch veldheer en staatsman, de zoon van *Gajus Julius Caesar*, die in 84 v. Chr. als propraetor overleed, en van *Aurelia*, een dochter vao *Aurelius Cotta*, een telg der *gens Julia*, en aldus volgens de overlevering afstammende van *Ascanius* of *Julius*, den zoon van *Aenéas*, werd geboren den 12den Qnintilis (Juli) in het jaar 100 vóór Chr. (*Mommsen* vermoedt reeds in 102 v. Chr.). Hij ontving van zijn moeder en daarna van den rhetor *M. Antonius Gnipho* een zorgvuldige opvoeding. *Caesar* was bij de verdeeldheid tusschen het volk en de optimaten in den beginne onzijdig, en noch de moord, aan zijn bloedverwanten gepleegd, die als vrienden van *Sulla* bezweken, noch deze machtige heerscher zelf joegen hem schrik aan. Hij was scherpzinnig genoeg, om te doorzien, dat de Repnbliek zich zelf overleefde, en de gedachte rees al spoedig bij hem op, om de éene partij door de andere te vernietigen. In het jaar 83 vóor Chr. hnwde hij met de dochter van *L. Cinna*, den bondgenoot van *Marius*, en vestigde hierdoor de opmerkzaamheid der volkspartij op zich, wier gunst hij thans trachtte te verwerven. Deze partij werd evenwel door *Sulla* onderdrukt, en hij ontving het bevel, de dochter van diens vijand te verlaten. Daar *Caesar* dit weigerde, werd hij in den ban gedaan. Beroofd van waardigheid en vermogen, dwaalde hij, ziek en vermoeid, door het Sabijnsche gebergte rond. Aanzienlijke mannen wisten echter *Sulla* over te halen, hem vergiffenis te schenken; deze gaf met weerzin toe en betnigde toen reeds, „dat in hem meer stak dan in *Marius* en dat men tegen den kwalijkgezinden jongeling op zijn hoede moest wezen". Daar *Caesar* op dat oogenblik geenerlei vooruitzichten had te Rome en er zelfs zijn leven gevaar liep, begaf hij zich naar Azië, waar de propraetor *M. Minucius Thermus* hem naar Bithynië, naar koning *Nicomedes III* zond, om diens schepen te halen ter belegering van Mytilene. Hier onderscheidde hij zich door zijn dapperheid (80 vóór Chr.). In 78 begaf hij zich naar de vloot van den proconsul *P. Servilius*, die aanstalten maakte, om de Aziatische Zee van roovers te zniveren. Nanwelijks was de tocht begonnen, toen de tijding van den dood van *Sulla* hem naar Rome riep.

Aldaar aangekomen, bemerkte *Caesar*, dat de zaak des volks in verkeerde handen was; doch hij gevoelde zich nog te zwak, zich met hare verdediging te belasten, en niemand vermoedde in hem den gevaarlijken vijand der repnbliek, hoewel hij aanklachten inleverde tegen aanzienlijke partijgenooten van *Sulla*. Op een reis naar Rhodus (76), waar hij zich onder de leiding van den beroemden rhetor *Apollonius Melo* in de welsprekendheid wenschte te oefenen, werd hij in de nabijheid van Milete door zeeroovers gevangen genomen, maar voor een behoorlijk losgeld herkreeg hij zijn vrijheid. Terstond echter verzamelde hij eenige schepen, maakte zich van de roovers meester en deed hen aan het kruis nagelen, een straf, waarmede hij hen reeds tijdens zijn gevangenschap bedreigd had. De derde oorlog tegen *Mithridates* riep hem naar Klein-Azië; hij wierf er troepen voor eigen rekening en versloeg een afdeeling der vijanden. Na den dood van zijn oom *Aurelius Cotta*, in wiens plaats hij tot pontifex gekozen was, keerde hij terug naar Rome. Door een ruime nitdeeling van koren verwierf hij de gunst der menigte, en naarmate zijn aanzien bij het volk toenam, openden zich voor hem de kassen der woekeraars,

die zich voldoende gewaarhorgd hielden door de provinciën, wier hestnur aan *Caesar* zon worden toevertronwd. Hij werd tot krijgstribuun gekozen, maar vond in de 3 eerste jaren geen gelegenheid zich te onderscheiden, hoezeer hij niet naliet, heimelijk zijn belangen te hevorderen. In het jaar 70 kwam hij voor het eerst in nadere betrekking met *Pompejus*, die toen met *Crassus* tot consul was henoemd, en gevoelde, dat bij den hijstand van *Caesar* niet moest versmaden. Door diens invloed werd *Caesar* quaestor, en in die betrekking aarzelde hij niet, hij gelegenheid van het overlijden zijner gemalin *Cornelia*, de gedachtenis van den vogelvrij verklaarden *Marius* openlijk te hnldigen. De daverende toejuiching des volks overstemde het verzet der optimaten, en het was streelend voor de menigte, dat een nit het geslacht *Julia*, dat van goden en koningen afstamde, zich door het huwelijk verbonden had met een man van geringe geboorte als *Marius*. Als quaestor vergezelde *Caesar* weldra *Antistius Vetus* naar Spanje en zorgde er in een gedeelte van bet land voor een goede rechtsbedeeling. Men zegt, dat hij zich bij het aanschouwen van een standbeeld van *Alexander* in den tempel te Gades (Cadiz) zoodanig schaamde voor zijn weinig beteekenend leven, dat hij aanstonds zijn ontslag nam en naar Rome terugkoerde. Hier hnwde hij in 67 met *Pompeja*, een kleindochter van *Sulla*, en bewees aan *Pompejus* belangrijke diensten. Deze werd op zijn aandringen helast met den oorlog tegen de zeeroovers, hetgeen weinig strookte met de wenschen van den Senaat, die den klimmenden invloed van *Pompejus* wantrouwde. *Caesar* zelf werd benoemd tot aedilis civilis (65), en terwijl *Pompejus* een koninklijk gezag voerde in het Oosten, deed hij zijn best, om dat der heerschende partij te Rome te ondermijnen. Ofschoon hij met schulden heladen was, gaf hij gedurig schitterende spelen en feesten, versierde op eigen kosten de openbare pleinen en gebouwen en verdeelde schatten onder het volk. De door *Sulla* omvergeworpen standbeelden van *Marius*, den held des volks, liet hij herstellen, in weerwil van de verbeten woede van den Senaat. Hij verlangde het amht van pontifex maximus, want de macht, hieraan verbonden, zou hem een glansrijke overwinning verschaffen op de optimaten. Ter bereiking van zijn doel verkwistte hij groote sommen, en hij bewerkte, dat de lex Cornelia afgeschaft werd, zoodat het volk wederom de priesters kon kiezen. In 63 vóór Chr. zag hij zijn wensch vervnld. Bij het onderzoek der samenzwering van *Catilina* (63) werd *Caesar*, die de heschuldigden tegen *Cicero* verdedigde, van medeplichtigheid verdacht, maar uit vrees voor het volk liet men hem ongemoeid. Tevens is die verdenking hoogst waarschijnlijk ongegrond, daar *Caesar* veel te schrander was, om zich met zulk een gewaagde zaak in te laten. In 62 was hij praetor, tegelijk met *Bibulus*, een zijner ergste vijanden. Daar hij den trihnun *Q. Metellus Nepos* — die *Cicero's* handelwijze jegens de medeplichtigen van *Catilina* berispte en zelfs een wetsontwerp voordroeg, inhoudende dat *Pompejus* met het leger diende terug te komen, om te verhinderen, dat burgers zonder een rechtmatig vonnis werden gedood—openlijk in bescherming nam, ontsloeg de Senaat hem uit zijn ambt; maar de door het volk gekozen praetor hleef bij voortduring zijn amht waarnemen, totdat men toebereidselen maakte, hem met geweld nit de rechtbank te verwijderen. Nu ontsloeg *Caesar* zijn lictoren, wierp het amhtsgewaad af en sloot zich op in zijn hnis; doch het volk, dat bereid was hem te ondersteunen, dwong den Senaat, *Caesar* te onthieden en hem in zijn waardigheid te herstellen. In 62 liet hij zich van *Pompeja*, wegens haar hetrekkingen met *Publius Clodius*, scheiden.

Tegen het einde van 62 keerde *Pompejus* uit Azië naar Italië terug, en in het volgende jaar verscheen hij voor de poorten van Rome. *Caesar* begaf zich hierop naar Spanje, naar het gewest, waar hij voorheen quaestor was geweest, en stelde zijn schnldeischers tevreden met den borgtocht van *M. Crassus*, dien hij aan zich verbonden had door de belofte, om den overmoed van diens vijand *Pompejus* te fnuikon. In Spanje vermeerderde hij op eigen gezag de sterkte van het leger, bestnurde er de zaken naar eigen inzicht, hoewel ten nutte der ingezetenen, en voerde oorlog tegen de bergbewoners van *Lusitanië*. Deze eerste veldtocht hezorgde hem roem en huit; hij vulde de krijgskas, doch vergat ook zich zelf niet, terwijl de soldaten hem als imperator begroetten en de Senaat hem huldigde door een dankfeest, dat aanspraak gaf op een triemf. Om zich het consnlaat te hezorgen, verscheen hij in Juni van het jaar 60 voor Rome, toen de dag der verkiezing reeds was vastgesteld. Volgens de bestaande gehruiken moest hij zich in persoon aanmelden, doch dit was niet goed overeen te brengen met zijn triomf. Toen zijn verzoek, ontslagen te worden van die voorwaarde, geen gehoor vond, liet hij den triemf varen, verscheen in de stad, en werd er met zijn onden vijand *Bibulus* tot consul gekozen, nadat door hem in 60 met *Pompejus* en *Crassus* het eerste driemanschap (trinmviraat) was gesloten, „een verbond der schranderheid, des roems en des rijkdoms, waardoor de eerste klimmen, de tweede zich staande houden en de derde winnen moest." Ofschoon *Pompejus* en *Crassus* aanvankelijk vijanden waren, had *Caesar* hen bijeengehracht, en toen de verhintenis aan het licht kwam, verhieven *Cato* en *Cicero* te vergeefs hnnne etemmen tegen de dynasten, die niet schroomden, de vrijheid der Repnbliek aanteranden.

Als consnl trad *Caesar* in de eerste plaats op met een akkerwet (lex agraria), die door het volk algemeen verlangd werd en tevens de strekking had, de eer van *Pompejus* door het verzorgen van zijn soldaten te handhaven en de kloof tusschen dezen en de optimaten nog wijder te maken. Toen de Senaat deze wet verwierp, wendde *Caesar* zich daarmede tot het volk, en daar de tegenstand der optimaten hij dit laatste een regelmatige stemming verhinderde, werd aan *Pompejus* de bevoegdheid verleend, als scheidsman optetreden tusschen de consuls, alsmede tusschen den Senaat en het volk. Op de vraag van *Caesar*, of hij de wet goedkeurde, antwoordde hij toestemmend, en hij voerde voor dit antwoord gronden aan, die even streelend waren voor het volk en voor hem zelf, als vernederend voor den Senaat. Op dergelijke wijze sprak *Crassus*, en niemand waagde zich aan tegenspraak. Om dit driemanschap te bevestigen, gaf *Caesar* zijn dochter *Julia* aan *Pompejus* ten

huwelijk, en hij zelf huwde met *Calpurnia*, wier vader, *Cn. Calpurnius Piso*, in het volgende jaar, als consul, zorgen moest voor de stipte nitvoering der voorgedragen wet. Wel zocht *Bibulus* de aanneming van deze door de comitia, wegens ongunstige hemelteekens, te verschniven, maar in den nacht te voren bezetten gewapende veteranen en een aantal lieden uit het volk, met dolken voorzien, het forum. Met het aanbreken van den dag begon *Ceasar* tot de menigte te spreken, en toen *Bibulus* verscheen en hem in de rede viel, ontstond er geschreeuw en een worsteling, waarbij laatstgenoemde van de trappen geworpen en zijn bijlbundel (fasces) verbroken werd. Toen *Bibulus* ook nu nog stand hield en zijn hals ontblootte, om voor het recht te sterven, brachten zijn vrienden hem met geweld naar den tempel van *Jupiter*. Het langst bood *Cato* tegenstand, doch de wet werd aangenomen en door den Senaat — zelfs door *Cato* — bezworen, en 20000 veteranen van *Pompejus* verkregen daardoor landerijen in Campanië. Van dat oogenblik af had *Caesar* alleen het gezag in handen en *Bibulus* moest zich vergenoegen met een lijdelijk verzet.

Nadat *Pompejus* op die wijze zijn aanzien verloren had bij den Senaat, moest dit ook nog dalen bij de ridders, en *Caesar* bereikte dit oogmerk doordien hij aan *Pompejus*, door het hevestigen van diens bestuursmaatregelen in Azië, een ijdele eer verschafte, zoodat deze wederkeerig geboden was de maatregelen van den consul te Rome te helpen handhaven. Op aanbeveling van *Vatinius*, een gunsteling van *Caesar*, schonk het volk aan laatstgenoemde, zonder op de wenschen van den Senaat te letten, het bewind over Gallia-Cisalpinia en over Illyrië gedurende 5 jaren en het opperbevel over de drie zich aldaar hevindende legioenen. Om nog hoogere eischen te voorkomen, schonk de Senaat tevens aan *Caesar* de heerschappij over Gallia Transalpina (de provincie Gallia Narbonensis) met nog een 4de legioen, eveneens voor den tijd van 5 jaren. Hiervoor ijverde vooral *Pompejus*, meenende, dat hij zich er door de zegepraal verschafte over zijn mededinger, daar deze nu voor vele jaren uit Rome verwijderd werd, waar hij met al de macht van het driemanschap achterbleef.

In het jaar 58 begaf zich *Caesar* naar zijn provincies, en wel met grooten spoed, daar de Helvetiërs zich gereed maakten, een inval te doen op Romeinsch grondgebied. Hij noodzaakte hen door een overwinning tot den terugtocht, zijn roem verspreidde zich over geheel Gallië, en hij vermeerderde dezen door zijn overwinning op *Ariovistus*. In het volgende jaar bracht hij een nederlaag toe aan de verbonden Belgische stammen. Gedurende dezen heldenstrijd bleven de Galliërs in rust, en hunne latere pogingen tot opstand werden verijdeld. In Gallië echter verloor *Caesar* de stad Rome niet uit het oog, waar zijn vijanden met groote vermetelheid tegen hem in verzet kwamen. In April 56 had *Caesar* een samenkomst met *Crassus* te Ravenna en met *Pompejus* te Luca (het tegenwoordige Lucca). Er werd afgesproken, dat *Pompejus* en *Crassus* het consulaat in het jaar 55 zonden bekleeden, daarbij *Pompejus* Spanje en *Crassus* Syrië voor 5 jaar zouden bestnren. *Caesar's* bestuur werd met 5 jaren verlengd (tot het eind 49); ook ontving hij de bevoegdheid, zijn legioenen tot op 10 te vermeerderen en nit de staatskas te bezoldigen.

Gallië was nu bijna geheel en al onderworpen; slechts enkele stammen aan de grenzen van België en aan den voet van de Pyreneeën handhaafden hunne onafhankelijkheid. Om zijn veroveringen in Gallië te bevestigen, ging hij de Germanen opzoeken in hun eigen land en trok bij Bonn over den Rijn. De Germanen namen echter de wijk in hunne wouden, en na verloop van een korten tijd keerde de veldheer naar Gallië terug, om vervolgens nog een paar avontuurlijke tochten naar Brittannië te wagen, zonder ander doel, dan om zijn soldaten te oefenen en een gunstigen indruk te maken op de openbare meening. Terwijl vervolgens *Caesar* zijn heerschappij wist te handhaven hij een gevaarlijken opstand der Gallische volken, waarbij de Ehuronen voorgingen, onder aanvoering van *Ambiorix* en *Catuvolcus*, bleef *Pompejus* te Rome en liet zijn legioenen en wingewesten over aan legaten. Door het overlijden van zijn gemalin *Julia* kwam echter geen verandering in zijn toestand, zooals sommigen meenen. — De Gallische stammen, die in 35 tot een algemeenen vrijheidsoorlog waren opgestaan, werden één voor één, evenals te voren, door *Caesar* onderworpen. Nadat hij nogmaals over den Rijn was getrokken, om schrik in te boezemen voor Rome en daardoor de Germanen er van terug te honden, invallen in Gallië te doen, rukte hij met een allesvernielend leger door het land der dappere Ehuronen. Inmiddels was *Crassus* in den strijd tegen de Parthen gesneuveld (53), en *Pompejus* vond hierdoor te geschikter gelegenheid, zich van het dictatorschap meester te maken. In 52 trad *Pompejus* zelf openlijk aan het hoofd der optimaten, wier wantrouwen hij had weten te overwinnen. Inmiddels onthrandde de oorlog tegen de Galliërs opnieuw, daar deze onder *Vercingetorix* in opstand waren gekomen, hoewel zij spoedig voor het krijgsbeleid van *Caesar* bezweken. Weldra trad *Pompejus*, door de optimaten gestennd, openlijk op tegen *Caesar*. Bepaaldelijk wilde hij een wet vernieuwen, volgens welke geen afwezig persoon naar eenig ambt mocht dingen. Daarentegen beriep *Caesar* zich op het voorbeeld van *Pompejus* zelf, die gedurende zijn stadhonderschap in Spanje tot consul gekozen was, en verlangde, dat men hem, den stadhonder in Gallië, onder de candidaten zon opnemen. Toen men hem daarop antwoordde, dat hij dan afstand moest doen van het leger en van de provincie, antwoordde hij, dat men dan ook aan den proconsul van Spanje dezelfde voorwaarden moest stellen. Toen verlengde de Senaat het stadhonderschap van *Pompejus* met 5 jaren en versterkte de troepen op het schiereiland met 2 legioenen, terwijl het besluit vernieuwd werd, dat tusschen het bekleeden van provinciale en stedelijke eerambten 5 jaren moesten verloopen. Daarentegen wisten de vrienden van *Caesar* en vooral de tribuun *M. Coelius* in 52 te bewerken, dat er een uitzondering gemaakt werd en de proconsul niet gehonden was zich in persoon aan te melden. Toen voorts in 49 de tijd van zijn stadhouderschap afliep, stemden de meeste senatoren voor de terugroeping van *Caesar*, en ook *Caesar's* partijganger, de tribuun *Curio*, stemde schijnbaar daarmede in, wees er echter op, dat alsdan ook *Pompejus* afstand moest

doen van het stadhouderschap in Spanje, hetwelk met 5 jaren was verlengd. Er bleef den optimaten geen uitweg over: zij moesten de bevoegdheid van *Caesar* erkennen, om zich gedurende zijn afwezigheid candidaat te stellen. Laatstgenoemde verzekerde zich intusschen van de trouw der Transpadaansche steden, vermeerderde door de gebruikelijke middelen het aantal zijner aanhangers te Rome en wist de legioenen gedurig vaster aan zich te verbinden. In December van het jaar 50 deed eindelijk *C. Curio* het voorstel, dat zoowel *Caesar* als *Pompejus* het bevel zouden neerleggen. Het voorstel werd door den Senaat met groote meerderheid aangenomen, maar niet uitgevoerd. Tegen het einde van het jaar begon *Pompejus*, zonder wettelijke volmacht, in Italië troepen te werven. Hierop zond *Caesar* van Ravenna uit *Curio* naar den Senaat met het laatste aanbod, het stadhouderschap van Gallia Transalpina dadelijk neder te leggen en 8 zijner legioenen te ontslaan, indien men hem 2 legioenen en het bestuur over Gallia Cisalpina tot aan den afloop der verkiezing van de consuls voor het jaar 48 liet behouden. *L. Lentulus* was van meening, dat men krachtige maatregelen moest nemen, en *Mettellus Scipio*, de schoonvader van *Pompejus*, oordeelde, dat men zich rondom dezen moest scharen, *Caesar* bevelen, afstand te doen van het opperbevel over het leger en het bestuur der provincies, en hem, zoo hij niet gehoorzaamde, tot vijand der Republiek moest verklaren. Te vergeefs verhieven de tribunen *M. Antonius* en *Q. Cajus* hiertegen hunne stem; zij werden uit den Senaat verwijderd, en deze gelastte de bevelhebbers, die zich in de nabijheid der stad bevonden, voor de veiligheid der Republiek te zorgen. Hierdoor was juist geschied, wat *Caesar* verlangde: de aristocratie had hem den oorlog verklaard en hare eerste daad was een misdrijf. *Antonius* en *Cassius* begaven zich vermomd naar zijn leger, alsof zij, de onschendbare tribunen, aldaar een schuilplaats moesten zoeken tegen de woede der consuls en der senatoren. *Caesar* hief luide klachten aan over de houding van de senaatspartij ten zijnen opzichte en over het verwaarloozen der volksbesluiten. Bij zijn troepen beklaagde hij zich over de onrechtvaardigheid van zijn vijanden, over de afgunst van *Pompejus*, over het honen der tribunen en hij verklaarde, dat hij zijn lot en zijn eer in hunne handen stelde. Alleen het 13de legioen bevond zich bij hem, terwijl de overigen legioenen zich nog aan de andere zijde der Alpen bevonden; maar de aanwezigen betuigden, dat zij bereid waren, om hem en den tribunen voldoening te verschaffen. Met deze geringe krijgsmacht trok hij aanstonds — met de woorden „Jacta alea est" (de teerling is geworpen) — over den Rubico, de grensrivier van zijn provincie, en overrompelde Ariminum, waar de tribunen *Antonius* en *Cassius*, als ballingen met luide klachten tot hem kwamen. *Caesar* verscheurde onder tranen zijn kleederen en bezwoer de soldaten hem en de Republiek niet te verlaten, waarna hij alles onwettig verklaarde, wat na het vertrek der tribunen te Rome was geschied. Een gedeelte der troepen, die in Gallië reeds de winterkwartieren hadden betrokken, ontving bevel optebreken en zich met hem te vereenigen. Den eisch van *Pompejus*, om, gedachtig aan zijn plicht, Italië te ontruimen, beantwoordde hij met de verklaring, dat hij bereid was, afstand te doen van zijn provincie en zich naar Rome te begeven, indien *Pompejus* zich naar zijn provincie begaf en de krijgstoerustingen staakte, om aan den Senaat en het volk volkomen vrijheid van beraadslaging te bezorgen. De consuls en *Pompejus* stemden hierin toe, mits *Caesar* de bezetting uit de Italiaansche steden aanstonds liet terugttrekken. Intusschen maakte *Caesar* opnieuw bezwaar, dat men van hem vorderde, dat hij naar zijn provincie zou terugkeeren, terwijl *Pompejus* in Italië bleef en zijn krijgsmacht versterkte.

De tijding van het voortrukken van *Caesar* over den Rubico wekte te Rome groote opschudding. Door de consuls bestormd met overdreven berichten omtrent *Caesars* macht en met verwijtingen overladen, deed *Pompejus* den Senaat een besluit nemen, om den zetel der Regeering naar Capua te verleggen. Alle senatoren, ridders en ambtenaren moesten zich daarheen begeven. *Cicero's* vermaning, Rome toch niet prijs te geven, vond geen gehoor, en de meeste optimaten verlieten de stad. Zelfs de tempelschatten liet men achter, daar het gerucht verspreid was, dat zich reeds vijandelijke ruiters voor de poorten vertoonden. De tocht van *Caesar* geleek intusschen een triomftocht: de Italiaansche steden ontvingen hem als een bevrijder, en de zachtheid en gematigheid, die hij daarbij aan den dag legde, bewogen zelfs vele optimaten, naar Rome terug te keeren, zoodat *Caesar* een Senaatsvergadering kon bijeenroepen. Ook in Apulië namen de krijgsbenden, die de steden bezet hielden, de vlucht of liepen tot hem over, en *Caesar* trok met zoo groote snelheid voorwaarts, dat hij reeds in Maart voor Brundisium verscheen, waar *Pompejus* met vele optimaten en zijn overgebleven krijgslieden zich in den nacht van den 17den Maart inscheepte en onder zeil ging. Nadat *Caesar* op deze wijze in het ongunstige jaargetijde in twee maanden, bijna zonder het zwaard te trekken, geheel Italië onderworpen had, besloot hij, in de eerste plaats de legaten van *Pompejus* aan de andere zijde der Pyreneeën te verslaan. Hij legde voorts bezetting in de voornaamste havensteden van Calabrië en Apulië, om den terugkeer van zijn mededinger te verhinderen, versterkte zijn leger door nieuwe lichtingen en ging vervolgens naar Rome, waar hij aan de tempelschatten 26000 staven goud en 40 millioen sestertiën ontnam. De hoofdmacht van zijn vijand bevond zich in Spanje, maar ook Sicilië, Sardinië en Afrika bevonden zich nog in diens macht. *Curio* werd naar Sicilië gezonden, waar *Cato* op last der consuls lichtingen voor *Pompejus* uitschreef, doch aan de overmacht geen nutteloos bloed wilde offeren, zoodat hij de Sicilianen tot onderwerping vermaande, waarna hij zich over Corcyra naar *Pompejus* begaf. Sardinië legde eveneens het hoofd in den schoot, en *Curio* vertrok daarna met een leger naar Afrika, waar hij echter door *Juba*, koning van Numidië, in een hinderlaag gelokt werd en met het meerendeel zijner manschappen sneuvelde. Door dit onheil en een ander in Illyrië kwam echter geen verandering in den staat van zaken; zij werkten niet eens ongunstig op de openbare meening, daar het *Caesar* gelukte, zonder moeite de legioenen van *Pompejus* in Spanje te

ontwapenen. Ook Massilia (Marseille), dat gedurende dezen geheelen tijd belegerd was, gaf zich bij den terugtocht van *Caesar* uit Spanje over. Te Rome, waar *M. Antonius* inmiddels in den geest van *Caesar* met kracht geregeerd had, werd laatstgenoemde nu tot dictator gekozen. Hij spoedde zich daarheen, verwierf door zijn edelmoedigheid de algemeene gunst. herstelde het geschokte staatscrediet door gepaste maatregelen, riep vele ballingen terug en liet een groote hoeveelheid koren uitdeelen. Uit dankbaarheid verkoos het volk hem met *P. Servilius Isauricus* tot consuls en schonk de overige hooge ambtsbedieningen aan zijn aanhangers, zoodat *Caesar* het durfde wagen, de dictatuur neerteleggen, naar Brundisium te trekken, teneinde den vijand in het Oosten aantetasten. De landmacht van *Pompejus* bestond uit 11 legioenen. Onder zijn 7000 ruitors bevonden zich vele Romeinsche ridders en vele jonge lieden van aanzienlijke geslachten; onderscheiden bondgenooten, zooals *Dejotarus* in Galatië, *Ariobarzanes* in Cappadocië, *Antiochus* in Commagene, enz. hadden hem onderstennd. Nog grooter was zijne overmacht ter zee, want hij had 500 schepen ter beschikking, die voor den noodigen aanvoer zorgden en tot bolwerk verstrekten tegen de legioenen van *Caesar*; zij stonden onder het bevel van den reeds genoemden *Bibulus*. Thessalonica was buiten 's lands de zetel der Republiek, en alle vormen van deze werden in acht genomen. Er bevonden zich vele Senatoren, die zich evenwel voegden naar de bevelen van het opperhoofd. Intusschen onthrak het aan de zijde van *Pompejus* aan eenheid en samenwerking, zoodat *Caesar*, met 6 legioenen van Brundisium vertrekkend, in het zuiden van Illyrië bij kaap Aceroceraunia aan land kon stappen, terwijl de vijandelijke aanvoerder zorgeloos in Thessalië vertoefde en diens leger sterk verstrooid was. De steden aan de kust vielen in *Caesar's* handen, en uit den geheelen omtrek verschenen gezanten, om hem hulde te brengen. Nog eenmaal stemde *Caesar* toe, om te onderhandelen over den vrede. Inmiddels rukten de beide tegenstanders voorwaarts. *Pompejus* bereikte het eerst Dyrrhachium (Durazzo), waar een belangrijke voorraad krijgsbehoeften opgestapeld was, en *Caesar* verschanste zich bij Apollonia, om aldaar de komst der overige troepen uit Italië aftewachten. Er ontstond een korte wapenstilstand, die verbroken werd door een hevigen strijd. *Caesar* moest nabij de kust blijven, om er de aankomende troepen op te vangen, want zonder deze was hij niet bestand tegen de macht van *Pompejus*. Intusschen kon *M. Antonius* in het begin van het jaar 48, wegens de vijandelijke vloot, de vurig verwachte legioenen niet overbrengen, en reeds had *Caesar*, onbekend met de oorzaak dier vertraging, het besluit genomen, zich in persoon naar Italië te begeven, waarin hij door een storm verhinderd werd, toen de komst van de legioenen hem uit den nood hielp. Zij vereenigden zich met zijn leger, en terwijl de wereld hij Asparaginm een beslissenden slag verwachtte, verschansten zich de beide tegenstanders in den omtrek van Petra en Dyrrhachium en sleten bijna 4 maanden met voorpostengevechten. Een hevig gevecht eindigde met een nederlaag van *Caesar*, en reeds verzond *Pompejus* naar alle zijden het bericht zijner zegepraal, toen de zaken plotseling een andere wending namen. *Caesar* bracht zijn legioenen door Epirus naar Thessalië; *Pompejus*, door de aanwezige optimaten gedrongen, trok hem na, en bij Pharsalus had den 9den Augustus (van den Romeinschen, 6 Juni van den verbeterden kalender) van het jaar 48 de beslissende ontmoeting plaats. Er werd met groote verbittering gestreden en de slag eindigde, niettegenstaande zijn overmacht, met de volledige nederlaag van *Pompejus*, die daarop naar Egypte de wijk nam. Thans werd *Caesar* te Rome voor één jaar tot dictator gekozen, terwijl men hem het gezag opdroeg van tribuun, de beslissing over oorlog en vrede en de bevoegdheid om stadhonders naar de provinciën te zenden. Daarenboven huldigde men hem door standbeelden en lauwerkransen en door de belofte, om tot aan zijn terugkeer geenerlei verandering te brengen in de wetten en instellingen van den Staat. Voor Rome stelde hij nu algemeene bepalingen vast; zelfs was hij daags na den slag reeds te Larissa, onderwierp Azië door inschikkelijkheid, er het bestuur opdragende aan den oud-consul *Cn. Domitius Calvinus*, en ging daarna naar Egypte. Nabij Alexandrië vernam hij den dood van *Pompejus*, vermoord op bevel der omgeving van den minderjarigen koning, dien hij zeer betreurde, en hij meende, dat hij nu als overwinnaar veilig zou kunnen landen. Weldra echter ontstond een nieuwe oorlog — de Alexandrijnsche — welke in geenerlei verband stond met de partijen te Rome. In Egypte namelijk wilde *Caesar* aanmerkelijke geldsommen vragen en tevens den strijd beslissen tusschen *Cleópatra* en haren broeder *Ptolomaeus Dionysus* (of liever zijn voogd). Door zijn uitspraak, dat beiden het gezag zouden deelen, verwekte hij opstand onder het volk. *Caesar* bevond zich in den koninklijken burcht maanden lang in het grootste gevaar (van October 48 tot Maart 47), totdat in Maart 47 *Mithridates van Pergamum* met een leger aankwam, en een gelukkig gevoerde slag *Caesar* in het bezit van Alexandrië stelde. Nadat *Caesar* daarna nog *Cleópatra* met haar tweeden elfjarigen broeder had laten huwen en als koningin hersteld had, maakte hij aan den opstand van *Pharnaces*, koning van Bosporus, door den slag bij Zela in Pontus (2 Augustus) spoedig een einde, zoodat hij aan een zijner vrienden te Rome kon schrijven: „Veni, vidi, vici" (ik kwam, ik zag, ik overwon). Eerst nu begaf de dictator zich naar Rome (47), waar zijn afwezigheid en de onzekere krijgskans in het Oosten aanleiding hadden gegeven tot onstuimige tooneelen. Hiertoe had vooral de volkstribuun *P. Dolabella* medegewerkt, doordien hij, in strijd met het Senaatsbestuur om niets te veranderen, op de vernietiging der schuldboeken aangedrongen en hierdoor een geweldige beweging veroorzaakt had, totdat *M. Antonius*, van Pharsalus terugkeerende, door middel der gewapende macht de rust herstelde. Hierbij kwamen muiterijen der legioenen in Campanië, die in het besef hunner macht alle gezag meenden te kunnen trotseeren en niet eens luisterden naar de gezanten van *Caesar*, *Antonius* en *Crispus Sallustius*. Getrouw aan zijn beginsel, zijn vijanden door edelmoedigheid tot vrienden te maken, strafte *Caesar* niet eens de verkeerdheden van *Dolabella* en deed door zijn

persoonlijken invloed de oproerige legioenen tot de orde terugkeeren. Daar zijn dictatuur reeds in het laatst van het jaar 48 een einde nam, werden hem opnieuw voor één jaar het dictatorschap met buitengewone volmacht en bovendien voor levenslang de bevoegdheden van volkstribuun opgedragen. Er volgden geen vogelvrijverklaringen of verbanningen, en alleen van hen, die nu nog onder de wapens bleven, werden de goederen verbeurd verklaard. Hij beloonde zijn aanhangers met eerambten en bedieningen en gaf aan zijn vrienden zitting in den Senaat. Op dezelfde wijze regelde hij de verdeeling der provinciën.

Nieuwe gebeurtenissen veroorzaakten echter wederom zijn verwijdering uit Rome. Na den slag van Pharsalus hadden zich *Labiénus*, *Q. Metellus Scipio*, *L. Afranius*, *M. Petrejus* en andere optimaten naar Corcyra begeven, waar zich allengs de geheele zeemacht van *Pompejus* vereenigde. Ook *Cato* bevond zich aldaar, benevens *Cn. Pompejus*, de oudste zoon van den drieman. *Scipio* begaf zich naar Afrika, waar hij zich met *Juba* en met *Attius Varus* wilde verbinden, *Labiénus* eveneens, en weldra volgde ook *Cato*, die door het leger tot aanvoerder gekozen werd, maar deze waardigheid aan *Scipio* overdroeg, terwijl hij zich naar Utica begaf, om deze belangrijke plaats ten behoeve van zijn partij te versterken. *Scipio* voerde bevel over 10 legioenen, zonder de Numidische hulptroepen te rekenen, met vele olifanten en werd ondersteund door een aanzienlijke vloot, welke zich nabij de kust bevond. *Caesar* trok reeds den 25sten December (volgens den verbeterden kalender, in October) 47 van Sicilië uit met slechts 6 legioenen naar Afrika en kwam, daar de storm de vloot verstrooid had, slechts met een gedeelte der manschappen aan. De andere schepen voegden zich echter spoedig bij de eerste, en langzamerhand liet *Caesar* andere troepen aanrukken. Bij Tapsus had de ontmoeting plaats der beide legers, den 6den April (Februari) 46. *Caesar* behaalde een volkomen overwinning en trok daarna terstond naar Utica, welke stad zich, nadat de wijsgeerige *Cato* met de woorden: „Non patet exitus" (er is geen uitkomst)! zich zelf om het leven had gebracht, aan den overwinnaar overgaf en vergiffenis verkreeg. Ook de overige plaatsen vielen in zijn handen, en overal werd hij als de vurig verlangde bevrijder begroet; want de aanhangers van *Pompejus* hadden zich door vele daden van geweld gehaat gemaakt. Van de voornaamsten van hen ontkwamen slechts weinigen. *Juba* en *Petrejus* namen hunne toevlucht tot zelfmoord, *Metellus Scipio* eveneens, toen hij geen gelegenheid vond, naar Spanje te ontsnappen, terwijl *Afranius* door de soldaten van *Caesar* werd gedood. *T. Labiénus*, *Attius Varis*, *Sextus Pompejus* waren gelukkiger, daar zij met *Cn. Pompejus* een nieuwen oorlog deden ontbranden in Spanje. *Caesar* achtte deze vijanden zóó gering, dat hij hen niet eens vervolgde, maar hun een legaat met een afdeeling van zijn leger op de hielen zond. Met de overige troepen begaf hij zich naar Rome. Nadat hij het volk met schitterende feesten en allerlei vermaken bedwelmd had, zorgde hij voor verbetering der toestanden in de hoofdstad. Ook werden op zijn bevel vele prachtige gebouwen uitgevoerd, waaronder de reeds in 54 aangevangen bouw van het Forum Julium. Tot dictator voor 10 jaren en tot praefectus morum benoemd, begon hij de binnenlandsche aangelegenheden van den staat te verbeteren. Belangrijk was voorts de verbetering van den kalender, dien hij als pontifex maximus met hulp van den Alexandrijnschen wiskundige *Sosigenes* tot stand bracht. Toch konden al die nuttige maatregelen, evenmin als zijn gematigdheid, de vurige republikeinen en de aanhangers van *Pompejus* niet verzoenen. De moeilijkheid, om toegang te verkrijgen tot zijn persoon, de vormen, die daarbij moesten in acht genomen worden, zijn optreden in het openbaar — dat alles wees op een ontluikend koningshof, en vooral kwetste het mannen als *Cicero*, dat zij zich tot het gevolg van den heerscher moesten wenden, wanneer zij dezen wilden spreken.

Inmiddels werd in het verre Westen het vuur van den burgeroorlog opnieuw aangewakkerd. *Caesar* had in 49 het bewind over Spanje aan de overzijde der Pyreneeën toevertrouwd aan *Q. Cassius*, die er zich door zijn hebzucht gehaat maakte, en ook *C. Trebonius*, die hem in 47 verving, stond er niet in de gunst. Velen liepen dus over tot *Cn. Pompejus*, toen deze nog vóór den Afrikaanschen oorlog met eenige schepen naderde en de Balearische eilanden bezette. Na de overwinning van *Caesar* in Afrika werd *Trebonius* door de muitzieke legioenen verjaagd, en geheel Baetica greep naar de wapens, zoodat *Cn. Pompejus*, die toen aan land stapte en tot aanvoerder gekozen werd, weldra vele legioenen onder zijn bevelen had, waarmede zich de boven reeds genoemde vluchtelingen uit Afrika vereenigden. Tegen het einde van 46 trok *Caesar* naar Spanje. Onderscheiden versterkte plaatsen vielen weldra in zijn handen, en *Cn. Pompejus*, die door zijn wreedheid de teleurgestelde inwoners afkeerig had gemaakt van zijn heerschappij, trok over Hispalis (Sevilla) naar Munda, waar ook *Caesar* na korten tijd aankwam. Hier werd den 17den Maart 45 een beslissende slag geleverd, de vreeselijkste in den geheelen burgeroorlog. Reeds neigde de dag ten avond, en nog was er geen beslissing. De grootste veldheer zijner eeuw zou de overwinning te danken hebben aan een toeval. Zonder bevel van *Caesar* vielen eenige Mauretaansche ruiters den vijand in den rug: eenige cohorten keerden zich om, ten einde deze te bestrijden, en toen *Caesar* dit bemerkte, gaf zijn uitroep: „Zij nemen de vlucht!" nieuwen moed aan de zijnen. Een panische schrik maakte zich meester van de volgelingen van *Pompejus*. Niet minder dan 33000 van hen bedekten het slagveld, en onder dezen bevonden zich *P. Labiénus* en *Attius Varus*. Ook *Cn. Pompejus* ontkwam niet aan den dood, al ontsnapte hij aanvankelijk in het gebergte. Hier hield *Sextus Pompejus*, de jongste van de beide zonen van *Pompejus*, zich geruimen tijd op en trad eerst na den dood van *Caesar* weder te voorschijn.

Thans openden zich voor den overwinnaar de poorten der steden Corduba, Hispalis, Asta, Gades, Carteja, enz., en alleen Munda, waar zich de vermetelste aanhangers van *Pompejus* vereenigd hadden, viel eerst na een hardnekkigen strijd in zijn handen. Aan de ingezetenen der provincie werd voor hunne afvalligheid vergiffenis geschonken, en te Rome aan *Caesar*, na het vernemen van zijn

zegepraal, een dankfeest toegestaan van vele dagen. Men ging zelfs nog verder: het vorige jaar had men *Caesar* voor een halfgod verklaard, maar nu werd zijn ivoren standbeeld tegelijk met die der goden ter gelegenheid van de Circensische spelen op een wagen rondgevoerd. Een ander standbeeld van den dictator had tot opschrift: „Aan den onoverwinnelijken god" en was bestemd voor den tempel van *Quirinus*, waar men hem als tweeden stichter van de stad wilde huldigen. Omstreeks het midden van September trok *Caesar* triomfeerend de stad binnen, nadat hij al zijn vijanden verslagen had. Opnieuw werden er groote feesten gevierd, de maand Quintilis, waarin hij geboren was, werd naar hem Julius genoemd, en de slaafsche Senaat boog zich gedurig dieper voor den overwinnaar en schonk hem niet alleen verlof, hij alle plechtige gelegenheden het triomfgewaad en den lauwerkrans te dragen, maar kende hem ook levenslang den titel toe van imperator. Het sprak van zelf, dat de imperator beschikken kon over de schatkist en over de gewapende macht, doch men liet niet na hem uitdrukkelijk met die bevoegdheid te bekleeden. Men gaf hem den naam van „hevrijder des vaderlands" en wilde zelfs een tempel der vrijheid te zijner eer doen verrijzen. In den Senaat en hij het uitspreken van vonnissen mocht hij zich bedienen van een gouden stoel en van een purperen kleed, en overal in de tempels en op de pleinen plaatste men standbeelden van *Caesar*. In 44 werd volgens een Senaatsbesluit zijn beeltenis op de munten gestempeld, zijn geboortedag voorts ieder jaar plechtig gevierd, iedere maatregel, door hem verordend, bij voorbaat goedgekeurd, hij zelf onschendbaar verklaard en een eerewacht te zijner beveiliging en tot zijn beschikking gesteld. Zijn huis werd met een dergelijken gevel voorzien als de tempel; priesters en Vestaalsche maagden moesten voor den nieuwen *Jupiter* hidden, en deze eeredienst werd bestuurd door *M. Antonius*. Van het consulaat maakte hij geen gebruik, maar stond het af aan zijn vrienden, en in het algemeen volgde hij bij het verleenen van waardigheden en bedieningen zijn eigen inzichten, zonder zich om voorvaderlijke gewoonten te bekommeren. Allerlei lieden bracht hij in den Senaat, zoodat het aantal leden tot 900 klom. Ook verleende hij aan gunstelingen het patriciaat, en soldaten van den laagsten rang maakte hij gelukkig met landerijen, waarbij hij de tempelgoederen niet altijd ontzag. Zijn lankmoedigheid scheen eer te vermeerderen dan te verminderen; hij schonk genade aan ballingen, riep voormalige tegenstanders tot aanzienlijke ambten en deed zelfs de omvergeworpen standbeelden van *Sulla* en *Pompejus* weder oprichten.

Vele zijner verordeningen strekten voorzeker tot heil van den Staat. Door het stichten van volksplantingen bevrijdde hij Rome van tienduizenden behoeftige ingezetenen en bevorderde hij handel en scheepvaart. Hij wilde ook de steden Korinthe en Karthago uit hare puinhoopen doen verrijzen. Wel deed hij zich hierbij voor, alsof hij niet streefde naar de alleenheerschappij, maar het streelde hem toch, wanneer zijn vrienden hem koning noemden. Om de gevoelens van het volk te toetsen, deden zijn getrouwen aan een zijner standbeelden een lauwerkrans met een diadeem vasthechten, doch twee tribunen verwijderden het sieraad en lieten de daders in hechtenis nemen onder toejuiching des volks. De geslepen *Caesar* betreurde natuurlijk dat feit, en toen den 26sten Januari hij zijn terugkeer van een feestelijke gelegenheid sommigen hem met den naam van koning begroetten, maar het volk een wrevelig stilzwijgen bewaarde, legde hij de verklaring af, dat zijn naam *Caesar* en niet *koning* was. In den Senaat echter beschuldigde hij de 2 tribunen, dat zij dergelijke tooneelen uitlokten, om hem verdacht te maken, waarna de gehoorzame Senaat beide mannen uit hun ambt ontzette. In het laatst van Januari of in het begin van Februari 44 werd *Caesar* dictator perpetuus voor levenslang. Ook een andere vertooning mislukte geheel en al: op het feest der Lupercaliën (in Februari) naderde de consul *M. Antonius* den dictator met een diadeem, zeggende: „Dit geeft u het Romeinsche volk door mij!" doch een luide klaagtoon gaf getuigenis van het gevoelen der menigte, zoodat *Caesar* schrander genoeg was, het geschenk aftewijzen, waarvoor hij met algemeene kreten van bijval werd beloond. Toch bezwoer de consul den dictator in naam des vaderlands het geschenk te aanvaarden, totdat laatstgenoemde een einde maakte aan de vertooning door de verklaring, dat alleen *Jupiter* koning van Rome was. Hij zond den diadeem naar het Capitool en er werd uitgestrooid, dat deze hem op last van het volk door *Antonius* was aangeboden, doch dat hij het van de hand had gewezen. Toch zagen de vleiers van *Caesar* nog niet af van hun voornemen. De vijftien mannen, die ter bewaring van de Sibiljjnsche boeken waren aangesteld, ontdekten daarin, dat volgens een aldaar aanwezige uitspraak de Romeinen alleen onder een koning op de Parthen konden zegepralen, en de aanhangers des dictators begeerden nu, dat hij zich buiten Italië koning zou noemen, opdat alzoo het groote doel des oorlogs mocht worden bereikt.

Maar reeds was de teerling geworpen over het hoofd van den machtigen veldheer. Door de bemoeiing van *Gajus Cassius Longinus*, een voormaligen aanhanger van *Pompejus*, was *Marcus Brutus*, eveneens een oud vriend van *Caesar's* tegenstander, maar door den dictator met weldaden overladen, eindelijk overgehaald, mede te werken tot den val van den imperator, en in 44 telde de samenzwering reeds meer dan 60 leden, ten deele voormalige aanhangers van *Pompejus*, ten deele hevige republikeinen, hoewel ook personen, die van de te verwachten verwarring en wanorde hoopten te kunnen profiteeren. Tijd en plaats waren nog niet bepaald, toen een samenroeping van den Senaat den 15den Maart daarover besliste. Het dreigend gevaar bleef den dictator verborgen, want niemand verried het geheim; alleen *M. Brutus* deelde het 's nachts te voren mede aan zijn gemalin *Porcia*, een dochter van *Cato*. Intusschen ontbrak het niet aan geheimzinnige geruchten. *Calpurnia*, de echtgenoot van *Caesar*, werd door bange droomen verontrust, en de voorteekens der wichelaars waren zóó ongunstig, dat *Antonius* last ontving, de zitting van den Senaat op te heffen. *Decimus Brutus*, een der samengezworenen en vroeger *Caesar's* krijgsmakker in den Gallischen Oorlog en in latere gevechten, wist echter door zijn hittere woorden de trotschheid van den dictator zoozeer te

prikkelen, dat hij dien gewaanden vriend volgde naar den Senaat. Ook nu nog werden er pogingen aangewend, om hem te redden, maar te vergeefs, daar *Caesar* aan geen gevaar geloofde. *Artemidorus*, een wijsgeer uit Cnidus, gaf hem een briefje met het verzoek, om het aanstonds te lezen, daar het op hem zelf betrekking had; maar *Caesar* sloeg er geen acht op en volgde achteloos de samengezworenen naar het raadhuis, waar hij zijn gouden zetel innam, terwijl zijn vijanden een kring om hem vormden. *L. Tillius Cimber* trad voorwaarts en vroeg genade voor zijn verbannen broeder; de overigen grepen zijn handen en kusten hem op voorhoofd en borst, om zich te overtuigen, dat hij geen harnas droeg. *Caesar* wilde opstaan, om zich daaraan te onttrekken, maar *Cimber* rukte hem de toga van den schouder. Dit was het afgesproken teeken. *Caesar* riep uit: „Dat is geweld!" en toen *Publius Servilius Casca* hem op hetzelfde oogenblik met onvaste hand een lichte wonde aan den hals toebracht, voegde hij er bij: „Rampzalige, wat wilt gij?" Zonder een ander middel ter verdediging, dan zijn schrijfgriffel (stylus) greep hij den moordenaar bij den arm en doorboorde hem. Maar nu ontving hij den eenen stoot na den anderen; na een korten en vruchteloozen tegenstand bedekte *Caesar* het hoofd met zijn mantel en zonk naast het standbeeld van *Pompejus* neder, getroffen door 23 wonden, van welke volgens getuigenis van den geneesheer *Artistius* slechts één doodelijk was. Men verhaalt, dat hij, ook zijn gunsteling *Brutus* onder de moordenaars aanschouwende, met smart en verbazing uitriep: „Ook gij, Brutus!" De samengezworenen hadden besloten, het lijk van *Caesar* in den Tiber te werpen, zijn goederen verbeurd te verklaren en zijn wetten en instellingen op te heffen. Plotseling echter zagen zij zich verlaten: de Senaat nam de vlucht, het volk en zelfs de moordenaars zochten veiligheid op het Capitool, en er ontstond een burgeroorlog, waarin de roem der Romeinsche republiek reddeloos onderging. Door trouwe dienaren werd het lijk aan *Calpurnia* gebracht en weinige dagen later op het Forum verbrand, waar *Antonius* de lijkrede hield.

Caesar's huwelijk met *Calpurnia* was kinderloos, zijn dochter *Julia* van *Cornelia* reeds in 54 overleden, *Caesarion*, zijn zoon van *Cleopatra*, was door hem ambtshalve niet als zoon en erfgenaam erkend geworden. In zijn testament had hij den kleinzoon van zijn jongere zuster, *Gajus Octavius*, als voornaamsten erfgenaam aangewezen en als kind opgenomen.

Caesar is een der grootste mannen, die ooit geleefd hebben. Hij was nooit de slaaf van een ander en evenmin die zijner hartstochten. Eerzucht en zinnelijkheid overweldigden hem nooit zóó sterk, dat zij zijn verstand verduisterden en den adel zijner ziel bezoedelden. Hij had van de natuur een allergunstigen aanleg en groote gaven ontvangen. Hij had het in zijn keus te schitteren als veldheer, staatsman, wetgever, rechtsgeleerde, redenaar, dichter, geschiedschrijver, taalkundige, wis- en bouwkundige. Nooit ontbrak het hem aan kracht of tijd; hij kon in weinige oogenblikken volbrengen, wat aan een ander veel moeite en inspanning kostte; ingewikkelde zaken wist hij optelossen, en met scherpen blik doorzag hij aanstonds den stand der zaken. Hij was een vriend der wetenschap in haren geheelen omvang en stelde haar op hoogen prijs.

Julius Caesar. (Museum te Berlijn).

Hij was de eerste soldaat van zijn leger en tevens de grootste Romeinsche veldheer, die nooit waagde zonder waarschijnlijkheid van goeden uitslag, terwijl het hem tevens geenszins ontbrak aan de noodige stoutmoedigheid. De keus zijner legaten getuigt van zijn juist oordeel over personen, de volgzaamheid van zijn legioenen van zijn persoonlijken invloed, en zijn taal in beslissende oogenblikken van zijn talent als redenaar. Ook als schrijver — vooral van de „De bello Gallico" (zeven boeken met een achtste, door *A. Hirtius* toegevoegd) en „De bello civili" (drie boeken, die in het geschrift over den Alexandrijnschen oorlog en in de geschriften over den Afrikaanschen en Spaanschen oorlog door ongenoemde schrijvers werden voortgezet) — blonk hij uit. Onder de talrijke uitgaven zijn de critische volledige uitgaven van *Nipperdey* (Leipzig, 1847; kleine uitgave, 4de druk, 1881), *Dübner* (2 dln., Parijs, 1867) en *Kübler* en *Wölfflin* (Leipzig, 1893—1896), onder die van de „Bellum Gallicum" die van *Schneider* (2 dln., Halle, 1840—1855), *Meusel* (Berlijn, 1894) en de schooluitgave van *Kraner-Dittenberger* (16de druk, Berlijn, 1898), onder die van de „Bellum civile" die van *Kraner-Hofmann* (10de druk, Berlijn, 1890) de voornaamste.

Julius Caesar. (Museum te Berlijn).

Van de vertalingen zijn vooral die van *Baumstark* (Stuttgart, 1836. enz.) en *Köchly* en *Rüstow* (7de druk, Berlijn, 1889—1890) te noemen. Een „Lexicon Caesarianum" leverde *Menge-Preusz* (Leipzig, 1890) en *Meusel* (2 dln., Berlijn, 1884—1893).

Levensbeschrijvingen van *Caesar* uit de Oudheid heeft men van *Plutarchus* en *Suetonius* (afzonderlijke uitgave met vertaling van *H. Doergens*, Leipzig, 1864); van de nieuwere schrijvers heeft *Th. Mommsen* hem met bijzondere voorliefde in het derde deel van zijn „Römische Geschichte" (8ste druk, Berlijn, 1889) behandeld. De „Histoire de Jules César" van *Napoleon III*, waarvan slechts twee deelen verschenen zijn (Parijs, 1865—1866, met een atlas, tegelijkertijd in het Duitsch vertaald te Weenen), beantwoordde niet aan de verwachtingen. Ook de voortzetting door *Stoffel*: „Histoire de Jules César: Guerre civile" (2 dln., met atlas, Parijs, 1887) verdient vermelding.

Caesar was oorspronkelijk de familienaam van een tak van het Oud-Romeinsche geslacht der Juliers, daarna de eerenaam der Romeinsche keizers en troonopvolgers. *Octavianus*, als aangenomen zoon van *Julius Caesar*, en na hem zijn afstamme-

lingen, voerden hem als familienaam. Na het uitsterven der familie (met *Caligula*) werd hij door de keizers behalve *Imperator* en *Augustus* als titel gebruikt en werd als zoodanig in den regel tusschen Imperator en den persoonlijken naam geplaatst. Sedert *Hadrianus* (117—138) diende de titel gewoonlijk na den persoonlijken naam, ook ter aanduiding van diegenen, die door de keizers tot hun opvolgers benoemd waren of (sedert *Diocletianus* 284—305) onder leiding der Augusti tot bestuur van het rijk aangesteld waren. Onder de Oost-Romeinsche keizers namen de Caesaren de tweede plaats na den keizer in, tot in de 11de eeuw, toen *Alexios Comnenus* tusschen den keizer en den Caesar een nieuwe, hooger staande waardigheid, onder den naam Sebastokrator invoerde.

Caesarea, een eiland. Zie *Jersey*.

Caesarea, de hoofdstad van Cappadocië, vroeger *Mazaka* genaamd, ligt aan den noordelijken voet van den Argaeos in het landschap Cilicia. *Tigranes* voerde hare bewoners naar het pas gestichte Tigranocerta, een gedeelte keerde echter later terug. Keizer *Claudius* gaf de stad den naam Caesarea. Onder *Valerianus* werd zij door *Sapor* veroverd. Sedert 371 na Chr. hoofdstad van *Cappadocia prima*, verkreeg zij van *Justinianus* nieuwe vestingwerken.

Caesarea, hoofdstad van Pisidië. Zie *Antiochia Pisidae*.

Caesarea Mauretaniae, het tegenwoordige *Scherschel*, aan de Middellandsche Zee in Algiers gelegen, oorspronkelijk een Phoenicisch-Karthaagsche kolonie, *Jol* genaamd. Door de Numidiërs tijdens de Punische oorlogen ingenomen, werd het de hoofdstad van een inlandschen koning, *Bocchus*, bleef daarna echter onbeduidend tot aan den tijd van *Juba II*, die, door *Augustus* tot koning van Mauretanië benoemd, de plaats onder den naam Caesarea tot zijn hoofdstad verhief. In het jaar 42 na Chr. werd zij bij het Romeinsche rijk ingelijfd als hoofdplaats der naar haar genoemde provincie *Mauretania Caesariensis*.

Caesarea Palaestina (vroeger *Stratonstoren*), een stad in Palestina, aan de zee, tusschen Joppe en het Karmelgebergte gelegen, werd door koning *Herodes* van 24—13 v. Chr. vergroot en ter eere van *Augustus* Caesarea genoemd. Hij omgaf haar met muren, versierde haar met paleizen en een tempel van *Augustus* en liet een uitstekende haven aanleggen. Zoo werd Caesarea een der grootste plaatsen van Judea en de zetel van den Romeinschen stadhonder. *Vespasianus*, hier tot keizer uitgeroepen, verhief de stad tot een kolonie. In 1101 werd zij door de Kruisvaarders onder *Boudewijn* stormenderhand ingenomen, waarbij de graal huit gemaakt werd; daarna werd zij door *Saladijn* veroverd, door *Lodewijk IX* hernomen en van vestingwerken voorzien en in 1265 door sultan *Bibars* verwoest. Tegenwoordig draagt zij den naam *Kaisârîje*.

Caesarea Paneas, een stad in Palestina, aan den zuidelijken voet van den Hermon, door *Augustus* aan *Herodes* geschonken, werd door den tetarch *Philippus* vergroot en wordt daarom ook wel Caesarea Philippi genoemd. In de nabijheid, in een vroeger aan *Pan* gewijd hol, bevindt zich een der bronnen van den Jordaan. Tegenwoordig heet zij *Banias* en bezit nog de overblijfselen van een sterken rotsburcht.

Caesareopapisme noemt men het ingrijpen der wereldlijke macht in de geestelijke rechten — — dat van koningen en keizers in de veelomvattende rechten der hiërarchie; verder duldt het ook de vereeniging in handen van één persoon der hoogste wereldlijke en der hoogste geestelijke macht aan, zooals die in sommige Protestantsche landen en in de Grieksch-Russische Kerk doorgevoerd is.

Caesarewitsj is de naam van den Russischen troonopvolger; *caesarewa* beteekent keizerin, *caesarewna* de gemalin van den grootvorst-troonopvolger.

Caesarion, een zoon van *Cleópatra* en van *Julius Caesar*, werd geboren in 47 vóór Chr., niet lang na het vertrek des dictators uit Egypte. Na haar dood werd hij op last van *Octavianus* omgebracht.

Caesarisme noemt men in onzen tijd zoodanigen regeeringsvorm, waarbij de vorst en niet het parlement het hoogste gezag in handen heeft, zoodat hij op dien der Romeinen ten tijde van *Caesar* gelijkt. Het caesarisme onderscheidt zich van het monarchaal gezag daardoor, dat het op democratischen grondslag berust, de eischen der lagere volksklassen zoekt te bevredigen en afkeerig is van alle legitimiteit. Wij vinden dien regeeringsvorm het laatst in Frankrijk gedurende de regeering van *Napoleon III*. Er is daarbij een leger ter beschikking van den vorst, terwijl een stoet ambtenaren en hoogwaardigheidsbekleeders hem vleit en een parlement slaafs al zijn maatregelen goedkeurt. Verdeeling van macht is hier enkel schijn, alle macht is er in de handen van den caesar.

Caesarius *van Arles*, was aldaar bisschop van 503 tot 543 en is in de geschiedenis een merkwaardige figuur, als de stichter van monniken- en nonnenkloosters, terwijl hij tevens tot de ijverige verdedigers behoorde der leerstellingen van *Augustinus* op de synode van Orange in 529.

Caesarius van Nazianz, een natuur- en wiskundige, geneesheer en apologeet van het Christendom aan het Hof van *Constantius* en *Julianus*, overleed in 368.

Caesarius *van Heisterbach* was beroemd als stichtelijk schrijver en als geschiedvorscher. Geboren omstreeks 1170 in of bij Keulen, gestorven omstreeks 1240 in het Cistercienserklooster Heisterbach bij Königswinter, waar hij sedert 1199 monnik, later onderwijzer der novicen was. Zijn voornaamste werken zijn: „Dialogus miraculorum" (uitgegeven door *Strange*, Keulen, 1851, 2 dln., Index, 1857; een bloemlezing in het Duitsch van *A. Kaufmann*, 2 dln., Keulen, 1888—1892), een cultuurgeschiedkundig belangrijk geestelijke anecdotenverzameling, en het vervolg: „VIII libri miraculorum" (slechts drie boeken zijn bewaard gebleven, uitgegeven door *Meister*, Freiburg, 1901).

Caesium (van het Latijnsche caesius = hemelsblauw), atoomteeken *Cs*, atoomgewicht 132,9, is de naam van een metaal, dat tegelijk met rubidium door *Bunsen* en *Kirchhoff* in het jaar 1860 door middel der spectraalanalyse werd ontdekt. Het caesium kan men op de volgende wijze aantoonen. Men brengt een zeer kleine hoeveelheid van een zijner zouten in de vlam van den spectroskoop; het spectrum vertoont dan op een bepaalde plaats twee karakteristieke blauwe strepen. In zuiveren metaaltoestand verkrijgt men het

door electrolyse van cyaancaesium. Het vertoont veel overeenkomst met kalium, is zilverwit van kleur, hij de gewone temperatuur zeer week en smelt reeds bij 27°. Het soortelijk gewicht is 1,88, aan de lucht ontbrandt het snel, met kwikzilver vormt het een zilverwit, kristallijn amalgama; het is het meest positief electrische metaal. Het caesium komt voor in verscheidene minerale bronnen, bepaaldelijk in zoutbronnen, zooals bijv. in die van Nauheim, Dürkheim en Baden, ook in zekere mineralen, zooal in lepidoliet en triphyllien, hoewel in slechts zeer kleine hoeveelheden. Zoo verkregen *Kirchhoff* en *Bunsen* uit 44000 kg. Dürkheimer zoutwater en 150 kg. lepidoliet slechts weinige grammen caesium. Slechts in één mineraal, het in het graniet van Elba voorkomende pollux komt het in grootere hoeveelheden voor (tot 34%), en hierin wordt het niet door rubidium vergezeld.

In zijn verbindingen vertoont het caesium zeer veel overeenkomst met kalium. Slechts de volgende zouten wijken af van die der kalium verbindingen: het *caesium-carbonaat* (koolzuurcaesium) is in alkohol oplosbaar, *caesium-platinachloride* is minder oplosbaar dan het kaliumzout, *caesium-aluin* is de moeielijkst oplosbare aluin, *caesium-bitartraat* (dubbelwijnsteenzuur caesium) is een vervloeibaar zout, *caesium-chloride* geeft onder toevoeging van de drievoudige hoeveelheid chloor-antimonium een in zoutzuur onoplosbaren neerslag van Cs_6SbCl_9. Het *caesium-oxydhydraat*, CsOH, bezit in nog hoogere mate dan het kaliumoxydhydraat bijtende eigenschappen.

Caestus is de Latijnsche naam van den strijdhandschoen, waarmede de vuistvechters van het oude Rome zich wapenden. Aanvankelijk bestonden ze slechts uit eenvoudige riemen, welke om de vuist gewonden waren; later werden zij voorzien van ijzer en lood, waarmede men in het gevecht den tegenstander zware wonden toebracht. De *caestuarii* of vuistvechters waren vaak personen, die tot modellen dienden voor de kunstenaars der Oudheid.

Caesuur noemt men het rustpunt in een vers. Het valt veelal in het midden, zooals in de verzen: „Nog hield het vreeselijk pleit van dwang en vrijheid aan." of „Dat hij verga, die diep verbasterd", enz., waar de caesuur achter *pleit* en *verga* is geplaatst. De zinbouw kan de caesuur of de maatrust ook elders doen vallen, en de dichter weet hierdoor afwisseling te brengen in de eentonigheid der versmaat. Vandaar, wat den vorm betreft, het groote verschil tusschen de alexandrijnen van *Cats* en *Bilderdijk* of *da Costa*.

Ook in de muziek heeft men een caesuur, namelijk het einde van een periode, waarop dan weder een andere volgt.

Caëtani, *Michelangelo*, hertog van *Sermoneta*, een ervaren kunstkenner, die vooral zijn krachten aan het bestudeeren van *Dante* heeft gewijd, werd geboren te Rome, den 20sten Maart 1804. Hij studeerde aldaar in de philologie en kunstwetenschap en werd hoofdman der Vigili te Rome en in 1848 minister van Politie van *Pius IX*. Hij bevond zich aan het hoofd der deputatie, welke aan koning *Victor Emanuel* het plebisciet van het Romeinsche volk overhandigde, en zag zich na de vereeniging van Rome met het koninkrijk Italië gekozen tot lid van het Italiaansche parlement. Sedert 1865 was hij geheel en al blind. Ook als beeldhouwer heeft hij roem verworven, vooral door het marmeren standbeeld van den gekluisterden Amor. Hij heeft voorts belangrijke geschriften geleverd over de „Divina Commedia" van *Dante*, zooals: „Della dottrina che si asconde nell' ottavo e nono canto dell' Inferno" (Rome, 1852), „La materia della Divina Commedia (1865; 2de druk, 1872) en „Tre chiose della Divina Commedia" (1876). Hij overleed te Rome, den 12den December 1882.

Caëtani Onorato, hertog van *Sermoneta*, vorst *van Teano*, een zoon van den vorige, werd den 18den Januari 1842 geboren. Hij studeerde in de rechten, maar wijdde zich vooral aan geografische en archaeologische studiën en werd in 1871 in de Kamer van Afgevaardigden gekozen, waarvan hij in 1894 vice-president werd. Van 1890—1892 was hij burgemeester van Rome. Den 10den Maart 1896 trad hij als minister van Buitenlandsche Zaken in het Kabinet *Rudini* op, maar nam reeds in Juli zijn ontslag. In November 1900 werd hij tot senator benoemd.

Caffarelli. Zie *Majorano*.

Caffarelli du Falga, *Louis Marie Joseph Maximilien*, een Fransch divisie-generaal, geboren op Falga (Haute Garonne) in 1756, wijdde zijn geheele leven aan de wetenschap. Zijn geschriften, die hem het lidmaatschap verschaften van het Instituut, handelen over wiskunde, openbaar onderwijs, enz. of over wijsgeerige onderwerpen. Hij huldigde de beginselen der Revolutie en diende als kapitein bij het leger van den Rijn. Toen echter de Nationale Conventie het doodvonnis over *Lodewijk XVI* had uitgesproken, gaf hij zijn ongenoegen daarover luide te kennen, werd in hechtenis genomen, doch zag zich een jaar later weder in vrijheid gesteld. Hij werd zelfs lid van de commissie voor militaire zaken en keerde terug naar het leger, alwaar hij zich in 1795 hij den overtocht over den Rijn nabij Düsseldorf onderscheidde. In een gevecht nabij Krenznach verloor hij een been, doch nam niettemin, als chef van het korps ingenieurs, deel aan de expeditie naar Egypte. In 1799 werd hij bij St. Jean d'Acre zwaar gewond en overleed kort daarna.

Caffarelli, François Marie Auguste, een Fransch generaal en broeder van den voorgaande, geboren op Falga in 1766, was vóór de Omwenteling in Sardinischen krijgsdienst en nam vervolgens deel aan de revolutie-oorlogen. In 1804 zond *Bonaparte* hem naar Rome, ten einde den paus over te halen, den keizer hij zijn kroning te zalven. Daarna was hij gouverneur der Tuilerieën (1805) en vervolgens (1805—1810) minister van Oorlog in het koninkrijk Italië. Hij onderscheidde zich in den slag bij Austerlitz en in Spanje. Gedurende de Honderd Dagen was hij commandant van het leger van Metz; onder *Louis Philippe* werd hij pair de France en overleed in 1849.

Caffeïne, *theïne* of *guaranine*, $C_8H_{10}N_4O_2$, is de naam van een plantenbase, die in witte, glanzige naalden kristalliseert, een hitteren, scherpen smaak bezit en het werkzame bestanddeel der koffieboonen en der thee vormt. De caffeïne wordt verder aangetroffen in de guarana, een samentrekkende specerij, die de Guarani-Indianen in Zuid-Amerika uit de zaden van *Paullinia*

sorbilis Mart. bereiden, in de Kola- of Goeroenoot van *Cola (Sterculia) acuminata Schott et Endl.*, die in de tropische streken van Afrika voorkomt, en in de Paraguaythee (*Yerba Mate*), de bladeren van een soort steekpalm (*Ilex paraguayensis St. Hil.*), die in een groot gedeelte van Zuid-Amerika dezelfde beteekenis heeft, als de gewone thee in het grootste gedeelte van Azië, Europa en Noord-Amerika. De Guarana bevat 5%, thee 2%, koffie bijna 1% en de Paraguaythee een weinig meer dan 1% caffeïne. In 1820 werd zij in de koffie ontdekt, later (in 1838) werd aangetoond, dat deze base identisch was met de in thee voorkomende theïne. Om de base te verkrijgen, extraheert men zwarte thee met kokend water en behandelt daarna de vloeistof met loodoxyde, de hiervan afgefiltreerde vloeistof met zwavelwaterstof, om het opgeloste lood te verwijderen, en dampt vervolgens het filtraat in een waterbad tot een dunne siroop in. Daaruit scheiden zich dan bij afkoeling de onzuivere kristallen af; deze worden uit heeten alkohol herhaaldelijk omgekristalliseerd, totdat ze volkomen kleurloos geworden zijn. De kristallen bevatten 1 molekule water, lossen in heet water gemakkelijk, in koud water en alkohol en aether moeilijk op (1 : 95), daarentegen gemakkelijk in chloroform, benzol en zwavelkoolstof. Zonder alkalisch te reageeren, doet de caffeïne zich voor als een zwakke base; de meeste harer zonten worden door toevoeging van water outleed; zij verbindt zich direct met kwikzilverchloride en cyanide, alsmede met zilvernitraat. Met salpeterzuur, chloor- of broomwater overgoten en voorzichtig ingedampt, ontstaat een geelachtige massa, die aan de inwerking van ammoniak hloot gesteld, purperrood gekleurd wordt.

Wanneer men de caffeïne in groote hoeveelheden gebruikt, werkt zij als een vergif; in de hoeveelheden, waarin zij in thee en koffie voorkomt, prikkelt zij de zenuwen, zonder echter eenige voedingswaarde te bezitten. Deze dranken zijn genotmiddelen in de eigenlijke beteekenis van het woord; maar bezitten, wanneer men afziet van de daardoor bewerkte stilling van den dorst, geen voedingswaarde. In de medicijnen worden caffeïne (als *coffeïnum*) en guarana tegen migraine en hartaandoeningen aangewend.

Caffi, *Ippolito Caraliere*, een Italiaansch schilder, werd in 1814 te Belluno geboren. Hij studeerde aan de academie te Venetië en ging daarna met een prijs naar Rome, waar hij bouwkundige monumenten onderzocht. Later reisde hij door geheel Italië en voerde daar in verschillende plaatsen muurschilderingen uit; in 1843 bezocht hij ook Griekenland en den Levant. Vooral werd hij bekend door de Parijzer wereldtentoonstelling van 1855, waar zijn „Carnavalscène op de Piazetta te Venetië", met een eigenaardig, schitterend licht, tentoongesteld was; hij moest haar meer dan 40 maal herhalen. Van de andere schilderijen zijn de voornaamste: het „Panorama van Rome van den Monte Mario af", de „Landengte van Suez" en „Het laatste uur van het carnaval te Rome". Zijn hoop, een overwinning ter zee der Italianen te kunnen verheerlijken, bracht hem aan boord van het oorlogsschip Re d' Italia, waarop hij den 20sten Juli 1866 bij Lissa den dood vond.

Cagliari is de naam van een Italiaansche provincie, die het zuidelijk deel van het eiland Sardinië inneemt. Zij beslaat een oppervlakte van 13481 v. km. en telt (1901) 486767 inwoners (36 op 1 v. km.). De provincie omvat de distrikten Cagliari, Iglesias, Lanusei en Oristano.

Cagliari, de hoofdstad van de gelijknamige Italiaansche provincie (zie aldaar), ligt aan de breede, gelijknamige golf, aan de zuidkust van het eiland Sardinië, tusschen twee strandmeren, aan den spoorweg Cagliari—Golfo degli Aranci en aan verscheiden lokaalspoorwegen. De met wallen omgeven, amphiteatersgewijze gelegen stad is in 4 wijken verdeeld, namelijk *Castello*, het hoogste gedeelte, 90 m. boven den zeespiegel, *Marina*, aan de door forten beschermde haven, *Stampace*, tusschen Castello en Marina, de wijk der aanzienlijken, zich naar het westen uitstrekkende, en de met mooie wandelplaatsen versierde *Villa Nuova*, aan de oostzijde. De straten zijn voor het meerendeel nauw. De belangrijkste gebouwen zijn er de in 1312 gebouwde, herhaaldelijk gerestaureerde kathedraal, het koninklijk kasteel (omstreeks 1217 gebouwd), het stadhuis, het paleis van den graaf *Boyl*, de vroegere Munt, enz. Sedert 1860 bezit Cagliari een gedenkteeken voor *Karel Felix I.* De voornaamste inrichtingen van onderwijs zijn de universiteit met drie faculteiten, een aartsbisschoppelijk seminarium, een lyceum, 2 gymnasia, een technisch instituut met een school voor nijverheid, een school voor wijnbouw, een zeevaartschool en een technische school. Verder heeft men er een openbare bibliotheek met 22000 deelen, een museum voor natuurlijke historie en een voor archaeologie. De inwoners, (1901 ongeveer 50000, in de gemeente 53747) houden zich bezig met industrie (fabricage van spoorwegmateriaal, machines, wollen mutsen, leder, tabak, enz.) en drijven een levendigen handel; uitgevoerd worden vooral koren, oliezaad, wijn, vee, kaas, huiden, visch, zont, ertsen, enz. Cagliari heeft stoombootverbinding met Porto Torres, Genua, Napels en Palermo. In de haven liepen in 1900: 1334 handelsschepen van 424252 ton binnen en 1319 van 422833 ton uit. De stad is de zetel van den prefekt, van een aartsbisschop, een hof van appèl en een handelsrechtbank.

Cagliari, door de Onden *Carolis* genoemd, is afkomstig uit den tijd der Karthaagsche heerschappij over Sardinië, die met de verovering door de Romeinen in 238 vóór Chr. een einde nam. Uit den Romeinschen tijd zijn onder anderen een amphitheater en een cisterne met onderaardsche, op pijlers rustende gewelven bewaard gebleven. Na 455 veroverden de Vandalen het eiland; in 484 woonde de bisschop van Cagliari een concilie der Vandalen in Karthago bij. In 535 veroverde *Belisarius*, in 551 de Oost-Goth *Totila* Cagliari; na den ondergang van het rijk der Oost-Goten tot aan het einde der 7de eeuw kwam de stad echter aan Byzantium terug. In de eerstvolgende eeuwen had Cagliari herhaaldelijk veel van de Saracenen te lijden, totdat de inwoners van Pisa en Genua in 1016 aan hunne heerschappij een einde maakten.

Sedert dien tijd was Cagliari de hoofdplaats

van een der vier distrikten van Sardinië. Aan het hoofd stonden koningen of rechters, die nu eens van Genua, dan weder van Pisa min of meer afhankelijk waren. Het laatst stond Cagliari onder Pisa, aan wie het in 1329 door de Aragoneezen ontrukt werd. De stad speelde op de Sardinische Standenvergadering, die hier sedert 1355 gehouden werden, een belangrijke rol. In den zeeslag van Cagliari (29 Augustus 1353) werden de Genueezen door de vloten der Venetianen en Aragoneezen verslagen. Den 13den Augustus 1708 werd Cagliari door een Engelsche vloot gebombardeerd. Nadat hij den vrede van Utrecht in 1713 Sardinië aan Oostenrijk afgestaan werd, namen in 1717 de Spanjaarden Cagliari in, dat echter in 1720 met het eiland aan het Huis Savoye kwam.

Cagliari, schilder. Zie *Paolo Veronese*.

Cagliostro, *Alexander*, graaf *van*, eigenlijk *Joseph Balsamo*, een avonturier der 18de eeuw; werd geboren te Palermo, den 8sten Juni 1743, verloor reeds vroeg zijn vader en kwam onder de leiding van zijn oom van moederszijde. Hij bezocht het seminarium van den heiligen *Rochus* te Palermo, begaf zich in het klooster der Barmhartige broeders te Caltagirone en leerde aldaar de beginselen der schei- en geneeskunde. Zijn onrustige geest deed hem weldra naar Palermo trekken, waar hij zich in betrekking stelde met den kwakzalver *Walloto* en zich bezig hield met schatgraverij en met het namaken van handschriften. Toen de politie de lucht kreeg van zijn bedriegerijen, verdween hij van Sicilië en reisde als goochelaar, waarzegger, schatgraver, enz., door Sardinië, Genua, Griekenland, Egypte, Perzië en Rhodus. Te Rome trad hij in het huwelijk met de bekoorlijke *Lorenza Feliciani*, die hem bij het volvoeren zijner oplichterijen behulpzaam was. Met haar reisde hij onder verschillende namen, zooals markies *Pellegrini*, markies *d'Anna*, graaf *Fennix*, *Melissa*, *Belmonte*, *Harat*, enz. door Italië, Duitschland, Frankrijk, Spanje en Portugal. In de hoofdsteden van Europa deed *Lorenza* winst met hare schoonheid, en haar gemaal verkocht tincturen en essences om het leven te verlengen, kwalen te genezen, de schoonheid te verhoogen, enz. en verdiende daarenboven veel door zijn gewaande goudmakerij. Door grootsprakige aankondigingen maakte hij zijn aanwezigheid bekend. Gedurende zijn tweede verblijf te Londen, toen hij den titel van graaf *Cagliostro* aannam, stichtte hij het genootschap der Egyptische Vrijmetselarij, een phantastisch weefsel van onzin en bedrog. Hij gaf zich uit voor een hode van *Elias* of *groot-kophta*, later voor dezen zelf, en beloofde aan de leden, dat zij wedergeboren zonden worden naar lichaam en geest en alzoo opklimmen tot volkomenheid. Het eerste kon geschieden door de materia prima of den steen der wijzen en het laatste door hen terug te voeren tot den staat van onschuld, dien zij door de erfzonde verloren hadden. De mensch, strevende naar wedergeboorte naar het lichaam, zou volgens hem een onderdom bereiken van 5557 jaar. Alleen een man van 50 en een meisje van 36 jaar was vatbaar voor die wedergeboorte.

Steeds hield hij zijn onderdom en zijn geboorteplaats verborgen. Heden verhaalde hij, dat hij de bruiloft te Kana had bijgewoond en morgen verzekerde hij, dat hij getuige was geweest van den Zondvloed. Nu eens noemde hij Mekka zijn geboorteplaats en de dochter van den daar aanwezigen sherif zijn moeder, dan weder noemde hij zich een zoon van *Pluto*, den grootmeester van Malta, en van een vorstin van Trebizonde; somtijds ook voerde hij zijn geboorte terug tot den tijd der vereeniging van de kinderen Gods met de dochters der menschen. Dan weder verklaarde hij, dat hij door den wijzen *Ulthotas* te Medina was opgevoed, en dat hij zijn opleiding ontvangen had in de onderaardsche vertrekken van een der Egyptische pyramiden. Hij bezat, volgens zijn zeggen, millioenen schats en was, als opperpriester der Egyptische Vrijmetselaars, geroepen, om de wereld tot wedergeboorte te leiden. Door bezwering deed hij de gestorvenen uit hunne graven verrijzen, en de toekomst was hem even duidelijk, als het verledene. Al die beweringen hield hij staande met vermetele onbeschaamdheid, en de lichtgeloovigen stroomden van alle kanten naar hem toe. De lichamelijke bevalligheid van *Lorenza* ondersteunde de behendige tooverij van haren gemaal. Zoo verwierf hij een verwonderlijken invloed hij de aristocratie, en de menigte was verblind door den luister, waarmede hij zich omgaf. Zijn aanzien klom zoo zeer, dat men waaiers, ringen, hoeden, knoopen, enz., *à la Cagliostro* droeg. Van den Haag begaf hij zich over Leipzig en Berlijn naar Mitau in Koerland, waar *Eliza von der Recke* hem in 1779 leerde kennen, trad er op als een Spaansche graaf en kolonel en speelde hij den adel aldaar znlk een schitterende rol, dat men er aan dacht, hem de vorstelijke waardigheid over Koerland aan te hieden. Te Petersburg schitterde zijn gemalin als gravin *Santa Croce*, en zijn verjongingswater begroef hem onder het goud. *Catharina II* liet zich echter niet verblinden; zij schreef 3 blijspelen, waarin hij als een bedrieger naar Russische wijze gegeeseld werd. Te Warschau echter ontving men hem op een luisterrijke wijze, en te Straatsburg ging hij gemeenzaam om met den kardinaal *de Rohan*, en dit verschafte hem invloed en vertrouwen. Hier ontving hij een bezoek van *Lavater*, en op de vraag van dezen, vanwaar zijn kennis afkomstig was, hoe hij die verkregen had en waarin zij bestond, gaf hij het dwaze antwoord: „In verbis, in herbis, in lapidibus". In 1783 ging hij naar Frankrijk, stichtte te Lyon een loge en begaf zich in 1785 naar Parijs, werd er in de zaak van het *collier*, (zie *Marie Antoinette*) gewikkeld, in de Bastille opgesloten en in 1786 uit het land verbannen. Hierna beschimpte hij uit Londen de Fransche regeering en spoorde het volk tot opstand aan. Doch ook in Engeland begon men zijn bedriegerijen te doorgronden, vooral nadat zij door *Morand* aan de kaak waren gesteld, en hij begaf zich naar Bazel en Biel. Ook Turijn moest hij later ontruimen, en op verzoek zijner gemalin begaf hij zich hierop naar Rome. Hier werd hij aangeklaagd wegens vrijmetselarij en wegens bedrog jegens *Piëtro di Falloni*, den 27sten December 1789 op den Engelenburg in de gevangenis geworpen en door de rechtbank der Inquisitie wegens ketterij ter dood veroordeeld. *Pius VI* veranderde echter in

1791 die straf in levenslange gevangenis, en zijn vrouw werd naar een strafklooster gebracht. Hij stierf in het fort San Leone bij Urbino, den 28sten Augustus 1795.

Zijn uitwendig voorkomen had reeds iets opvallends. Hij was klein en gedrongen van gestalte, breed van schonders, had een doordringenden blik en een volle, krachtige stem, en hij sprak zeer vloeiend onderscheidene talen. Hij bezat ongetwijfeld groote gaven, veel menschenkennis en een groote behendigheid, maar hij mishruikte dat alles tot de schandelijkste oplichterij. De „Mémoires authentiques", die in 1785 onder den naam *Cagliostro* te Parijs verschenen, zijn verdicht. *Schiller* gebruikte *Cagliostro's* persoonlijkheid in zijn „Geisterseher" (1789) en *Goethe* in zijn „Groszkophta" (1791).

Cagna, *Achille Giovanni*, een Italiaansch letterkundige, werd geboren te Vercelli in 1847, ontving aanvankelijk een gebrekkige opvoeding, doch deze werd door de zorg van den hoogleeraar *Giovacchino de Agostini* verbeterd. Door tusschenkomst van laatstgenoemde zag hij zich geplaatst op een aanzienlijk handelskantoor en hesteedde zijn vrijen tijd aan zijn letterkundige ontwikkeling. Hij schreef het verhaal „L'arte in provincia", het drama „Maria", voorts: „Tempesta sui fiori", „Bozzetti", het blijspel „In società", den roman „Un bel sogno", het blijspel „Le vie del cuore", de dichtbundels „Povera Cetra" en „Serena) te", de blijspelen „Feste nnziali" en „Falene del amore", „Raccorti umoristici" en het drama „Spartaco".

Cagnola, *Luigi*, markies, een Italiaansch bouwkundige, werd den 9den Juni 1762 te Milaan geboren. Hij ontving zijn opleiding aan het Collegium Clementinum te Rome en later door het bestudeeren der werken en geschriften van *Palladio*. Hij overleed den 14den Augustus 1833 te Imurigo. Zijn belangrijkste werken zijn: de Villa Zurla in Cremasco met een prachtige Ionische zuilengalerij, de triumfboog aan de Tessinopoort en de prachtige Simplonboog (Arco della Pace) te Milaan.

Cagnoli, *Andrea*, een Italiaansch sterrenkundige, werd geboren den 29sten September 1743 op Zante, was aanvankelijk diplomaat in dienst van Venetië, legde zich later te Parijs op de sterrenkunde toe en werd in 1797 directeur der sterrenwacht te Milaan. Van 1802—1807 was hij werkzaam als hoogleeraar aan de militaire academie te Modena en woonde sedert 1807 te Verona. Hij leverde een op eigen ervaringen herustenden catalogus der sterren, en overleed den 6den Augustus 1816 te Verona.

Cagnoni, *Antonio*, een Italiaansch operacomponist, werd den 8sten Februari 1828 te Godiasco (Voghera) geboren. Hij schreef ongeveer 20 opera's, waarvan „Don Bucefalo" (1847) een lievelingsstuk der Italianen bleef. *Cagnoni* overleed den 30sten April 1896 te Bergamo.

Cagots of *Gahets* is de naam van een eigenaardigen volksstam in de Fransche West-Pyreneeën, dien men vroeger wel eens verwarde met de cretins. De algemeene eigenaardigheid, waardoor de *Cagots* zich van de andere bewoners onderscheiden, bestaat daarin, dat ze ronde ooren hebben, terwijl gewoonlijk de oorlellen ontbreken. Voorheen verspreidde het bijgeloof het gerucht, dat personen, tot dit volk behoorende, aan huidziekte leden en dat zij zich onderscheidden door een walgelijken reuk. Nog in den aanvang der 17de eeuw schuwde men hen als de pest. Zij bewoonden ellendige hutten, afgezonderd van de overige huizen, mochten zich niet met de andere ingezetenen des lands aan dezelfde tafel plaatsen, in de kerk zich niet verder begeven dan tot aan den wijwatersbak, enz. De Revolutie gaf hun in 1793 gelijke rechten met de overige Franschen, zonder echter het vooroordeel, dat jegens hen bestond, te kunnen opheffen. De *Cagots* zijn bijna allen timmerlieden, en de naam is een verbastering van „cas goth" (Gotische hond), daar het volk ze voor nakomelingen van Goten houdt. Behalve in de vroegere Aquitaansche landen aan beide zijden der Pyreneeën, in de Spaansche provincie Opper-Navarra en in de Fransche provincies Neder-Navarra, Guyenne, Gascogne en Béarn, leven ook *Cagots* in Neder-Poiton, in Bretagne en in Maine, waar ze *Caqueux*, *Cacoas* of *Caquins* genoemd worden. Met hen verwant zijn ook de *Cagots* genoemde *Colliberts* in Neder-Poiton.

Cahier de charge of *Cahier des états généraux* noemde men de verzameling van wenschen, die door een afgevaardigde ter Nationale Vergadering in Frankrijk werden geuit. Zulke cahiers moesten opgesteld zijn in overeenstemming met de „cahiers des bailliages", die er dus den grondslag van vormden. Deze laatste waren opgesteld door de kiezers, die de afgevaardigden voor de Nationale Vergadering aanwezen, en bevatten de wenschen, klachten, grieven, voorstellen, die ieder stad of dorp op het oogenblik der verkiezing had en in de „cahiers des paroisses" vermeld stonden. De afgevaardigden der Nationale Vergadering waren verplicht de hun door middel dezer cahiers verstrekte opdracht zooveel mogelijk uittevoeren, zoodat zij dus feitelijk met een imperatief mandaat gekozen werden.

Tegenwoordig verstaat men onder *cahier de charge* een stuk, waarin de voorwaarden vermeld staan, die bij uitvoering van een contract nageleefd moeten worden.

Cahors is de naam der hoofdplaats van het Fransche departement Lot, op een door de Lot gevormd schiereiland. Zij is een station van den Orleansspoorweg en bestaat uit een hovenstad, met steile en kromme straten, en een regelmatig gebouwde benedenstad. Zij bezit drie bruggen, waaronder de Valentrébrug met 3 hooge, vierhoekige torens, een mooie Romaansche kathedraal met twee koepels (uit de 12de en 13de eeuw), de ruïnen van een kasteel van paus *Johannes XXII* en telt (1901) 12641 inwoners, die zich vooral met pottenbakkerij, leerlooierij en wolindustrie bezig houden, tevens handel drijven in truffels, noten, notenolie, vooral echter in wijn (zie *Cahorswijnen*). Cahors bezit een lyceum, een seminarium, een kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen, een bibliotheek met 16000 deelen en een Kamer van Handel en Nijverheid. Het is de zetel van een prefekt, van een bisschop en van een handelsrechtbank. De in 1321 door paus *Johannes XXII* gestichte universiteit werd in 1751 met die van Toulouse vereenigd. Cahors is de

geboortestad van paus *Johannes XXII*, van den dichter *Clement Marot* en van den staatsman *Léon Gambetta*, voor wien hier in 1884 een standbeeld werd opgericht. Ook bezit het gedenkteekenen voor *Bessières* en *J. Murat*.

Ten tijde der Romeinen droeg de stad den naam van *Divona*, later dien van *Cadurcum*. Uit dien tijd zijn nog de rotsbron Fontaine des Chartreux, overblijfselen van Romeinsche baden (Porte de Diane) aanwezig, terwijl men ook in de nabijheid de ruïnen van een Romeinsch amphitheater aantreft. De plaats ontving haar naam van den Galliscben stam der *Cadurci*, was de hoofdstad van Quercy en behoorde van 1360—1428 aan de Engelschen. In de Middeleeuwen was het de hoofdzetel van de Zuid-Fransche geldwisselaars (*Cahorsini*), in Duitschland *Cawertschen* of *Kauderwelsche* genaamd).

Cahorswijnen zijn de beste pontacwijnen, donker rood van kleur en zoolang ze jong blijven, zeer aangenaam van smaak, later zeer weldadig voor de maag. De eerste plaats neemt de *Rogomme* in, een krachtige wijn met vonkelende, donkere kleur, veel aroma en zeer zoet van smaak. Daarop volgt de *Cahors grand Constant*, *C. Durac*, *C. Marquère*, *C. Haut Brion*, *C. Parnac* en eenige andere lichtroode wijnen.

Cahours, *Auguste André Thomas*, een Fransch scheikundige, geboren den 2den October 1813 te Parijs, werd hoogleeraar aan de centraalschool aldaar, examinator aan de polytechnische school en essayeur aan de munt. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt voor de organische chemie en belangrijke opstellen geleverd over amylalkohol, aetherische oliën, thio-amide en thio-alkoholen, anethol, phenetol, phosforbasen, enz. Ook leerde bij het gebruik kennen van phosforsuperchloride tot het bereiden van organische chloorverbindingen. Hij schreef . „Chimie inorganique" (4de druk, 1878, 3 dln.), „Chimie organique" (3de druk, 1874, 3 dln.) en vervaardigde met *Hofmann* het verslag over de chemische industrie op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1867. *Cahours* overleed den 17den Maart 1891 te Parijs.

Caicoseilanden is de naam van een Britsch-West-Indische eilandengroep. Zij telt een oppervlakte van 550 v.km., een bevolking van 2000 zielen, behoort geografisch tot de Bahamaeilanden, maar administratief met de Turkseilanden tot Jamaica en wordt door een commissaris van den daar aanwezigen stadhouder bestuurd. De voornaamste middelen van bestaan zijn het winnen van zout en de sponsvisscherij. De uitvoer had in 1898 een waarde van 24811, de invoer van 27069 pond sterling; het scheepsverkeer bedroeg 243107 ton.

Cail, *Jean François*, een Fransch industriëel, werd geboren den 2den Februari 1804 te Chef-Boutonne (departement Deux Sèvres) en begaf zich op 18-jarigen leeftijd naar Parijs. Hier leerde hij den schranderen *Charles Derosne* kennen, die de werktuigkundige kennis van den jongeling wist op prijs te stellen en met hem een fabriek opzette (1780—1846). Een destilleertoestel, dat overal bekend en ook thans nog in gebruik is, werd er de grondslag voor het vermogen der firma. Daarna legde *Cail* zich toe op de verbetering der suikerindustrie, op de beetwortel- en wijncultuur. en slaagde daarin op zeer gelukkige wijze. Gedurende het jongste beleg van Parijs waren in zijn werkplaatsen in de voorstad Grenelle dag en nacht 300 molens in beweging, om meel te verschaffen, terwijl hij tevens aan de regeering kanonnen, mitrailleuses, kanonneerbooten, enz. leverde. In den regel vervaardigde hij echter hoofdzakelijk locomobielen en dergelijke werktuigen. Hij had ook werkplaatsen te Brussel, Amsterdam, Denain en Donai, agenturen op Cuba, de Antillen, enz. en overleed den 22sten Mei 1871 bij Ruffec.

Caillaux, *Eugène Alexandre*, een Fransch staatsman, geboren te Orléans in 1822, bezocht de polytechnische school en werd hoofdingenieur bij den Franschen Westerspoorweg. In 1871 zag hij zich benoemd tot lid van de Kamer van Afgevaardigden. In 1874 werd hij belast met de portefeuille van Openbare Werken in het ministerie *Cissey* en bekleedde die betrekking tot aan de verkiezingen van 1876, waarna hij lid werd van den senaat. Hier voegde hij zich bij de monarchale rechterzijde en werd in 1877 minister van Financiën in het Kabinet *de Broglie*, maar trad met zijn ambtgenooten in datzelfde jaar weer af. Bij de verkiezing van senaatsleden in 1882 werd hij niet herkozen. *Caillaux* overleed te Parijs in 1896.

Cailletet, *Louis Paul*, een Fransch scheikundige, werd geboren te Châtillon-sur-Seine, in September 1832, studeerde aan het lyceum Henri IV en aan de Ecole des Mines, waarna hij de leiding op zich nam van de ijzerfabriek zijns vaders en er grondig de metallurgie leerde, waarover hij een aantal verhandelingen schreef in de „Comptes rendus" van de Academie van Wetenschappen. Grooten opgang maakten zijn proefnemingen omtrent het vloeibaar maken der zoogenaamde permanente gassen, en het gelukte hem tegen het einde van 1877 de tot dusver als permanent beschouwde gassen, door toepassing van hoogen druk en zeer lage temperaturen vloeibaar te maken. Eenige dagen later verkreeg *Pictet* (zie aldaar) te Genève hetzelfde resultaat, maar volgens een andere methode. In 1884 werd hij door de Academie van Wetenschappen tot lid benoemd.

Cailliaud, *Frédéric*, een Fransch Afrika-reiziger, werd geboren te Nantes, den 9den Juni 1787, werd leerling bij een goudsmid te Parijs, alwaar hij tevens de voorlezingen aan het Museum bijwoonde en vooral op de mineralogie zijn aandacht vestigde. Na 1813 reisde hij als goudsmidsgezel door België, Nederland en Italië en begaf zich vandaar naar Griekenland en Konstantinopel en in 1815 naar Egypte, waar hij zijn verzameling van voorwerpen uit het rijk der natuur en van oudheden spoedig vermeerderde. Hij wijdde zich in Kairo met goed gevolg aan de studie der Egyptische antiquiteiten en reisde met *Drovetti* den Nijl op tot aan den tweeden katarakt. Daarna door *Mehemed-Ali* belast met het mineralogisch onderzoek des lands, ontdekte hij tegen het einde van 1818 van Edfoe uit de oude smaragdgroeven bij den Dsjebel-Sebara. In 1819 verkreeg hij van de Fransche Regeering het noodige geld, om zijn nasporingen in Egypte voort te zetten. In September ging hij, vergezeld door den jeugdigen officier der marine *Letorzec*, weder naar Egypte. De beide reizigers begaven zich reeds in November van

Fajoem naar de oasen Siwah, Barieh, Farafrah, Dachel en Chargeh en bevonden zich in het begin van Maart 1820 weder aan den Nijl. Het verhaal van deze reis is nog altijd een belangrijke bron voor onze kennis van de Libysche woestijn. Nadat de twee reisgenooten eenigen tijd te Kaïro vertoefd hadden, vergezelden zij in 1821 en 1822 *Ibrahim-pasja* op zijn veroveringstocht naar Sennar en Fasokl en leverden ons de eerste nauwkeurige berichten omtrent den bovenloop van den Nijl. In October 1822 keerde *Cailliaud* uit Egypte naar Frankrijk terug, waar hij in zijn geboortestad conservator werd aan het museum voor natuurlijke historie, en den 1sten Mei 1869 overleed. Zijn voornaamste geschrift is: „Voyage à Méroé au fleuve Blanc, au delà de Fazokl dans le midi du royaume de Sennâr, à Syouâh etc." (4 dln., Parijs, 1823—1827, met atlas). Verder publiceerde *Cailliaud*, behalve eenige werken over natuurlijke historie, vooral conchyliogische, nog: „Recherches sur les arts et métiers, les usages de la vie civile et domestique des anciens peuples de l'Egypte, de la Nubie et de l'Ethiopie" (2 dln., Parijs, 1831—1837). De verslagen van zijn eerste reizen, de „Voyage à l'Oasis de Thèbes, etc." (2 dln., Parijs, 1822, v.v.) en „Voyage à l'Oasis de Syouâh" (Parijs, 1823) gaf de geograaf *Jomard* uit.

Caillié, *René*, een Fransch Afrikareiziger, werd geboren te Mauzé in Poiton, den 19den September 1799, als zoon van een bakker, en openbaarde van zijn jeugd af grooten lust in reizen. Reeds vroeg van zijn ouders beroofd, ging hij als 15-jarig jongeling naar zee en maakte twee reizen naar Senegambië mede. Het Geografisch Genootschap te Parijs loofde in die dagen een prijs uit van 10000 francs aan den reiziger, wien het gelukken zou, Timboektoe te bereiken. Om dien te behalen, leerde *Caillié* Arabisch, hulde zich in een Moorsch gewaad en gaf zich uit voor een Egyptenaar, die als kind door de Franschen aan zijn vaderland was ontrukt. Met 2000 francs, die hij met groote moeite verzameld had, verliet hij den 18den April 1827 Kakondy in Sierra Leone en trok te voet door onbekende gewesten. Na vele bezwaren en beproevingen bereikte hij den 20sten April 1828 Timboektoe. Zijn reisverhaal bevat de beschrijving van deze merkwaardige stad, voor zoover hij deze gedurende den korten tijd van zijn verblijf aldaar kon leeren kennen; want reeds den 4den Mei moest hij haar weder verlaten, om zich met een karavaan naar Marokko te begeven. Den 7den Augustus kwam hij te Tanger aan en spoedde zich vandaar naar Parijs, waar hij op een eervolle wijze ontvangen werd. Hij ontving er den uitgeloofden prijs. *Caillié* overleed bij Parijs in het jaar 1838. Zijn reisaanteekeningen zijn door *Jomard* bewerkt en uitgegeven onder den titel: „Journal d'un voyage à Tombocton et à Jenné" (Parijs, 1830, 3 dln.). Zijn biografie schreef *Goepp* (met *Cordier*, Parijs, 1885).

Caïncawortel, de wortel van *Chiococca racemosa L.*, een in West-Indië, Mexico en Florida voorkomende klimplant uit de familie der *Rubiaceeën*. De wortel is cylindervormig, 1—2 cm. dik, knoestig, gekromd en heeft een dunnen, harsrijken, grauw-bruinen rimpeligen bast. Het werkzame bestanddeel van den wortel is het caïncazuur (zie aldaar). In zijn vaderland wordt hij als middel tegen de gevolgen van den slangenbeet gebruikt.

Caïncazuur, *caïncine*, is de naam van een tot de glycosieden behoorend zuur, $C_{40}H_{64}O_{18}$, dat in den caïncawortel (zie aldaar) voorkomt en als middel tegen waterzucht wordt aanbevolen.

Caïncine. Zie *caïncazuur*.

Caine, *Thomas Henry Hall*, een Engelsch romanschrijver, werd geboren te Runcorn, den 14den Mei 1853, en bracht zijn jeugd door op het eiland Man en later te Liverpool, waar hij bij een architect in de leer ging. Reeds vroeg was hij medewerker aan dagbladen, en in 1874 hield hij op verzoek van den gemeenteraad van Liverpool voorlezingen over *Shakespeare*. Op verzoek van *Dante Gabriel Rosetti* vertrok hij naar Londen en werd aldaar medewerker aan de „Liverpool Mercury", het „Athenaeum" en de „Academy". Na den dood van *Rosetti* verhuisde hij naar het eiland Wight, waar hij in 1885 zijn eersten roman, „The shadow of a crime" en in 1886 „A son of Hagar" schreef. Zijn eerste werk van beteekenis was „The Deemster", in 1888 door den schrijver voor het tooneel bewerkt en door *Wilson Barrett* onder den naam „Ben-My-Chree" op de planken gebracht. Van zijn overige romans verdienen vermeld te worden: „The Bondman. A new saga" (1890), die een episode uit den opstand der IJslanders in het begin der 19de eeuw behandelt, „The scapegoat" (1891), waarin de verdrukkingen van de Joden in Marrokko geschilderd worden, „The Manxman", „The Christian" (1897), „The eternal city" (1901); laatstgenoemde drie werden ook gedramatiseerd en vaak opgevoerd. Verder verschenen van hem: „Sonnetts of three centuries" (Londen, 1882), een bloemlezing van gedichten, „Cobwebs of criticism" (1883), een bespreking van de critische methoden der 19de eeuw, de biografische schetsen „Recollections of Rosetti" en „Life of S. T. Coleridge". Zijn ethnografisch werkje „The little Manx nation", was de vrucht van een aantal voorlezingen, die hij in 1891 in de „Royal Institution" gehouden had. Zijn drama „Mahomet" kon tengevolge van een protest der Indische Mohammedanen niet opgevoerd worden.

Caine heeft uit eigen beschouwing geput en daartoe Noorwegen, IJsland, Marokko, Rusland en Gallicië bereisd. In 1895 bezocht hij de Vereenigde Staten en Canada. Hij leeft op zijn landgoed Greeba Castle op het eiland Man.

Ça ira (dat zal gaan), een Fransch lied uit den tijd der Fransche revolutie van 1789, met het refrein „Ah! ça ira, ça ira, ça ira. Les aristocrates à la lanterne!" De woorden zijn afkomstig van den liedjeszanger *Ladré* en de melodie (oorspronkelijk een dans, de zoogenaamde Carillon national) van *Bécourt*, tamboer der Groote Opera. Dit lied werd in 1797 door het Directoire verboden.

Cairn of *Carn* zijn megalithische monumenten, in den vorm van hoopen steenen, die men hier en daar in Groot-Brittannië, vooral in Schotland en Wales, aantreft. De steenen zijn kegelvormig van gedaante en door een platten steen gedekt. Vermoedelijk zijn het begraafplaatsen, die met onze „hunebedden" overeenkomen en van de voor-Keltische oerbevolking afkomstig.

Cairnes, *John Elliot*, een Engelsch staathuishondkundige, werd geboren den 26sten December 1823 te Castle Bellingham in Ierland, zag zich volgens den wensch van zijn vader geplaatst in

diens bierbrouwerij, maar zorgde tevens voor zijn wetenschappelijke vorming, door de lessen bijtewonen aan het Trinity College te Dublin. In 1857 werd hij hoogleeraar in de staathuishondkunde aldaar, in 1859 hoogleeraar in de rechten aan Queens College te Galway en in 1866 aan het University College te Londen. Hij overleed te Blackheath bij Londen, den 7den Juli 1875. Hij is een der voortreffelijkste leerlingen van *John Stuart Mill* en ontwikkelde de stellingen van dezen in de werken: „The character and logical method of political economy" (2de druk, Londen, 1875), „Essays in political economy" (1873), „Political essays" (1876), en „Some leading principles of political economy" (1874; nieuwe uitgave, 1883). Voorts leverde hij: „The Slave Power, its character, career and probable designs" (1862) en „University education in Ireland" (1866).

Cairngorm beteekent blanwe berg en is een berggroep in het Grampiangebergte (zie aldaar en ook de kaart van Schotland), tusschen de Spey en den bovenloop van de Dee. De hoogste toppen, de „Ben Muichdhui" of „Macdui" (1309 m.) en „Cairngorm" (1248 m.) zijn op beschutte plaatsen het geheele jaar met eneeuw bedekt. In den Cairngorm worden mooie bergkristallen gevonden, die als edelsteenen gedragen worden.

Cairns, *Hugh Mac Calmont*, graaf, een Engelsch rechtsgeleerde en staatsman, geboren in December 1819 te Cultra in Ierland, studeerde aan het Trinity College te Dublin, was sedert 1844 werkzaam als pleitbezorger in Londen, nam in 1852 zitting in het Parlement en werd in 1858 sollicitor-general. Hij bekleedde dit ambt tot aan het aftreden van het conservatieve Kabinet onder lord *Derby*. Toen deze in 1866 weder aan het bewind kwam, werd *Cairns* attorney general en daarna lordrechter in het Hof van Appel (Lord justice of appeal). In Februari 1867 werd hij als baron *Cairns of Garmoyle* tot pair en een jaar later tot lord-kanselier in het Kabinet *Disraeli* benoemd. Met dezen trad hij af in December 1868. In Februari 1874 werd hij weder lord-kanselier. In deze betrekking voltooide hij van 1874—1875 de door zijn liberalen voorganger lord *Selborne* begonnen hervorming van het bestuur. Hij verloor zijn hoog ambt in April 1880 bij het optreden van het Kabinet *Gladstone*. In 1878 tot graaf verheven, overleed hij den 2den April 1885.

Cairo. Zie *Kairo.*

Cairo is de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Illinois, ongeveer 200 km. Z.Z.O. van St. Louis, aan de monding van de Ohio in de Mississippi gelegen, op het schiereiland, dat door de beide rivieren gevormd wordt. De ligging is ongezond, de stad wordt thans door groote dijken tegen de verwoestende overstroomingen, zooals er bijv. een in 1858 plaats greep, beschermd. Aan het kruispunt van verschillende spoorwegen gelegen, bijv. aan den uit het Noorden direct naar Nieuw-Orleans loopende Illinois-Central, bezit het een aanzienlijken groothandel. De stad heeft een mooi douanegebouw en telde in 1900 12566 inwoners.

Cairoli, *Benedetto*. een Italiaansch staatsman, werd geboren te Pavia, den 28sten Januari 1825 en verloor vier broeders in de Italiaansche Omwentelingsoorlogen. Hij zelf, de oudste der broeders, studeerde in de rechten en nam reeds in 1848 deel aan den opstand te Milaan. Na den slag bij Novara keerde hij terug naar zijn geboortestad en was daarop in vele samenzweringen betrokken. Daarna nam hij deel aan den oorlog tegen Oostenrijk en werd, nadat hij in 1859 onder Garibaldi gestreden had, in 1860 door Pavia afgevaardigd naar het Parlement. Daarna nam hij deel aan de expeditie van *Garibaldi*. In het gevecht bij Calatafimi werd hij licht gewond, en bij de bestorming van Palermo zoo erg aan het been gekwetst, dat hij op krukken moest loopen. In 1864 legde hij met Garibaldi zijn mandaat als afgevaardigde neder, werd echter spoedig weder gekozen en nam de leiding der linkerzijde op zich. In 1878 werd hij tot president der Kamer benoemd, hetgeen den val veroorzaakte van het Kabinet *Depretis*. Zelf werd hij daarop belast met de vorming van een nieuw Kabinet, en weldra ontstond onder zijn leiding het eerste democratische ministerie in Italië, waarin hij de leiding der Buitenlandsche zaken op zich nam. In November van laatstgemeld jaar vergezelde hij den koning en de koningin naar het Zuiden van Italië. Bij den aanslag op den koning, bij den intocht te Napels (17 November) door *Giovanni Passanante* greep *Cairoli* den sluipmoordenaar en redde 's konings leven. Hij ontving daarbij een wonde in de bovendij. Niettegenstaande de hierdoor verkregen populariteit werd hij door de partijhoofden *Depretis*, *Crispi* en *Nicotera* ten val gebracht. Daarop volgde een ministerie *Depretis*, maar ook dit kon zich niet lang staande houden. Het bezweek in Juli 1879 tengevolge van een botsing tusschen den Senaat en de Kamer over de belasting op het gemaal, waarna een nieuw Kabinet *Cairoli* ontstond, waarin hij zich met het voorzitterschap en tevens met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken belastte. *Cairoli* nam echter wegens de ontevredenheid der Kamer over de politiek van Italië in de kwestie van Tunis in Mei 1881 zijn ontslag. Tot aan zijn dood, den 8sten Augustus 1889 te Napels, bleef hij de leider van een groep der radicale partij.

Caisse, een Fransch woord, beteekent letterlijk doos of kast, derhalve *caisse d'amortissement* = schulddelgingskas, *caisse des dépôts* = bewaarplaats voor waardepapieren, *caisse d'épargne* = spaarbank, *caisse d'escompte* = disconto- of voorschotkas, enz.

Caisse des retraites pour la vieillesse. Een in Frankrijk onder *Napoleon III* door de wet van den 18den Juni 1850 gestichte en door de wet van den 20sten Juli 1886 gereorganiseerde en onder garantie van den Staat geplaatste inrichting voor onderdomsverzorging, die, evenals de particuliere verzekeringsmaatschappijen, den inleggers, van een zekeren onderdom af, een levenslange rente uitkeert. Zij gaat uit van het beginsel der geheel vrijwillige toetreding. Vroeger konden de inlagen niet beneden 5 francs geschieden, thans in ieder bedrag in geheele francs. Bij de stortingen, die behalve aan de over geheel Frankrijk verspreide filialen der instelling, ook aan de staats-, hoofdpost- en belastingskantoren geschieden kunnen, moet men opgeven, van welk levensjaar af men de rente ontvangen wil; het bedrag daarvan is afhankelijk van het bedrag der inlage, den

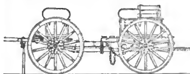
onderdom van den inlegger, het procent der rente en of men al dan niet het kapitaal terugverlangt; de inlegger kan namelijk kiezen, of hij tegen een hoogere rente het kapitaal geheel aan de kas wil afstaan, dan wel of het na zijn dood aan zijn wettige erfgenamen uitbetaald moet worden. De rente, die men gewoonlijk laat ingaan op den leeftijd van 50 tot 65 jaar, begint hij geheele ongeschiktheid tot werken reeds vroeger en wordt eventueel vanwege den Staat tot 360 francs aangevuld. De grootste som, die men jaarlijks mocht inleggen was vroeger onbepaald, later werd dit 2000 francs, toen 4000 francs, en in 1893 is dit bedrag op 500 francs vastgesteld; de maximumrente was vroeger 600 francs, toen 1500 francs en nu 1200 francs, en kan tot een bedrag van 360 francs niet in beslag genomen of verkocht worden.

De verzekeringsbank wordt bestuurd door de „Caisse des dépôts et consignations", met medetoezicht van een „Commission supérieure", door het ministerie van Handel gevormd. De „Instruction pratique à l'usage des déposants" (artikel 27 van de wet van 20 Juli 1886) publiceerde den 31sten December 1898 de volgende cijfers. Aantal inleggers 1476358, aantal inlagen 25116063, gezamenlijk bedrag der inlagen 1036172330 francs, aantal rentetrekkenden 231071, betaalde rente 34458491 francs, na den dood terugbetaald kapitaal 235739746 francs. De verzekeringsbank is er niet op uit, winst te behalen, zoodat de door haar uitgekeerde renten volkomen de waarde vertegenwoordigen, bepaald door de grootte der inlagen, samengestelden interest en het sterftecijfer. Door een decreet van den president der republiek wordt de rentetafel ieder jaar opnieuw nagezien. De particuliere onderlinge weerstandskassen der arbeiders (Sociétés de secours mutuels) staan met haar in een door de Wet geregelde verbinding.

Caisse générale d'épargne et de retraite is een in België, door de wet van den 16den Maart 1865 ingestelde spaar-, pensioen- en levensverzekeringbank, met staatsgarantie. De spaarbank werd reeds den 15den September 1865 geopend. Op verzoek der inleggers kunnen voor de besparingen Belgische staatspapieren aangekocht worden, in obligaties op naam van den inlegger, of een inschrijving in het Grootboek der werkelijke schuld. Den 31sten December 1899 waren er 1642778 spaarbankboekjes en bedroeg het saldo te goed 608500000 francs. De pensioenkas werd den 1sten Augustus 1868 geopend. Door een bepaling van den 26sten November 1889 is de kleinste inlage van 10 op 1 franc verminderd. Een tweede bepaling van den 10den Februari 1890 maakt het mogelijk, direct rente uittekeeren voor een leeftijd van 10 tot 90 jaren, terwijl het vroeger regel was, dat de rente inging tusschen 50 en 65 jaar. Door een bepaling van den 25sten October 1890 zijn de postkantoren in den dienst der pensioenkas gesteld en wordt de rentenitkeering daardoor vergemakkelijkt. Het aantal inlagen is van 6832 met een totaal van 591810 francs in het jaar 1889, gestegen tot 627100 met een totaal van 4598636 francs in het jaar 1899. De rente bedraagt van 12 tot 1200 francs. Den 31sten December 1899 trokken 3615 personen rente tot een gezamenlijk bedrag van 1345292 francs. De levensverzekeringbank werd den 9den Augustus 1889 geopend en in 1894 en 1899 uitgebreid. Den 31sten December 1899 waren daarbij 11198 personen voor een gezamenlijk bedrag van 26279791 francs verzekerd.

Caisson is in de bouwkunde een vak van een zoldering of muur, waarvan de rand en het midden met snijwerk of bas-reliefs versierd zijn.

Caisson of munitiewagen, is bij het leger een wagen, dienende om krijgsvoorraden, in den regel ammunitie, te vervoeren. Om beschadiging te voorkomen, moet de munitie met zorg verpakt worden. Gewoonlijk worden hij de artillerie eenige pro-

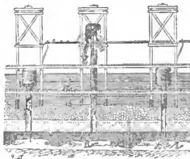
Caisson der artillerie.

jectielen meegenomen in den voorwagen van het stuk, en gedurende het verdere gevecht worden de projectielen en lading aangebracht uit drie munitiewagens, die verder naar achteren opgesteld zijn.

Caisson, in de waterbouwkunde. Zie *Caissonwerk*.

Caisson d'ambulance is een wagen van een veld-hospitaal.

Caissonwerk is in de waterbouwkunde een methode, om door middel van een soort bak zonder bodem, caisson genaamd en uit ijzer of beton vervaardigd, funderingen onder water te maken. Door het inpersen van lucht van een spanning, afhankelijk van de diepte onder water, zorgt men, dat het water niet in den caisson kan binnendringen en de werklui arbeiden kunnen (zie de afb.). De uitgegraven grond wordt in bakken of door de syphonmethode naar boven ge-

Caisson.

bracht, waardoor de geheele bak langzamerhand zakt. Tegelijkertijd wordt door andere werklui boven op den caisson gemetseld of beton gestort, zoodat eindelijk, als men een grondlaag van de vereischte vastheid hereikt heeft, een geheele

pijler ontstaan is. Daarna wordt de arbeidskamer met beton gevuld en is het werk afgeloopen. Naar gelang van de afmetingen staan op zulk een caisson twee of meer schachten, waarvan één dient voor de arbeiders; door de overige gaan bij de uitgraving de bakken grond naar boven en hij het volstorten der arbeidskamer het beton naar beneden. Gewoonlijk bedient men zich echter van den syphon (zie aldaar), om de uitgegraven aarde te verwijderen; de arbeiders beneden werpen deze dan in een bak, waar zij zich met water tot slijk vermengt. Door een pijp, die bijna tot den bodem reikt en hniten den caisson uitkomt, wordt dit slijk, door den luchtdruk in den caisson, naar huiten gespoten. Een andere pijp zorgt voor den aanvoer van het water. Om de luchtsluizen, die op de schachten geplaatst zijn, gemakkelijk te verwijderen en weer te stellen, als de schachten door het zakken van den caisson verlengd moeten worden, dient het steigerwerk, dat er om heen geplaatst is. Deze methode, die voor het eerst in 1778 door *Smeaton* in Engeland toegepast en door lord *Cochrane* verbeterd werd, heeft veelvuldig toepassing gevonden, hijv. bij den bouw van de Theiszhrug te Szegedin (1857), de Rijnhrug bij Kehl (1859) en in ons land bij de Viaducten te Amsterdam (begonnen in 1905).

Een andere methode, waarbij onder atmosferischen druk gewerkt wordt, bestaat in het opmetselen van den pijler in een houten of ijzeren bak, die door de zwaarte daarvan zinkt. Ook neemt men wel een hak zonder bodem en stort die vol beton. Beide laatste methoden vereischen natnurlijk een genoegzaam harden grond en niet te diep water.

Caissonwet. Zie *Caissonziekte.*

Caissonziekte komt bij werklui voor, die in de caissons (zie *Caissonwerk*) onder grooten druk arbeiden. Niet zoozeer de druk, bij menschen kan deze wel $3^1/_2$ atmosfeer bedragen, maar de plotselinge drukvermindering bij het uitsluizen is er de oorzaak van, waarom dan ook in ons land de tijd, dien de arbeider in de schutsluis doorbrengt, bij de wet geregeld is (Caissonwet van 1905). De symptomen der ziekte zijn: pijn in de ooren en in het hoofd, neusbloeden, matheid in de ledematen, en bij ernstige gevallen beroerte, die soms met den dood eindigt, soms blijvende of tijdelijke verlammingen veroorzaakt. Vaak treden nog hrakingen en gezichtstoringen op. Krachtige jonge werklui hebben er niet zoo veel last van als oude en zwakke. De ziekte ontstaat, doordat, onder den hoogen lnchtdruk, stikstof in het hloed geabsorbeerd wordt, dat bij de plotselinge drukafname, als bellen o.a. de hloedvaten van het ruggemerg verstopt, zoodat dit geen toevoer krijgt; vandaar ook de verlamming. De patiënten worden opnieuw onder hoogen druk gebracht en daarna de drukking zeer langzaam verminderd.

Caithness is de naam van het noordoostelijkste graafschap van Schotland. Het grenst ten W. aan het graafschap Sutherland, aan de andere zijden aan de zee en heslaat een oppervlakte van 1844 v.km. met (1901) 33859 inwoners (18 op 1 v. km.). De hoofdstad is *Wick.*

***Caivano** is de de naam van een stad in de Italiaansche provincie Napels en in het arrondissement Casoria. Met Napels is het door een stoomtram verbonden, bezit een koninklijk kasteel en telt (1901) 12264 inwoners, die zich met het branden van kalk, het fabriceeren van glas en het maken van vaatwerk bezig houden.

Caix, *Napoleone*, een Italiaansch philoloog, geboren den 17den Augustus 1845 te Bozzolo (Mantua), studeerde te Cremona en te Pisa, was van 1869 tot 1873 leeraar in de oude letteren aan het lyceum te Parma en daarna hoogleeraar in de Romaansche talen aan het Instituut voor hoogere studiën te Florence. Hij overleed in zijn geboorteplaats, den 22sten October 1882. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Saggio snlla storia della lingua e dei dialetti d'Italia" (Parma, 1872), „Alterazioni generali della lingua italiana" (Rome, 1875), „Ciullo d'Alcamo e gli imitatori delle romanze e pastorelle provenzali e francesi" (Florence, 1875), „Sulla lingua del contrasto" (Rome, 1876), „Sul pronome italiano" (Rome, 1874), „Studi di etimologia italiana e romanza" (Florence, 1878), „Sull' etimologia spagnuola" (Rome, 1879) en zijn hoofdwerk „Le origini della lingua poetica italiana" (Florence, 1880).

Cajabamba, of *Riobamba*, de hoofdstad der provincie Chimborazo in de Zuidamerikaansche republiek Ecuador, is gelegen op de dorre hoogvlakte van Tapi, 2890 m. hoven de oppervlakte der zee, en aan den oostelijken voet van den Chimborazo. De stad heeft mooie kerken, vijf kloosters, een collegio en een hospitaal, die met enkele weinige particuliere gebouwen het eenige overhlijfsel vormen van de in 1533 gestichte stad Riobamba, welke den 4den Februari 1797 door een aardbeving vernield werd, waarbij 30000 menschen het leven verloren. Cajabamhu telt 12000 inwoners, die in hoofdzaak bestaan van de vervaardiging van zaklinnen uit agave vezels, wollen handdoeken en dekens.

Cajamarca of *Caxamarca* is de naam van een departement der Zuid-Amerikaansche republiek Peru, aan de grens van Ecuador. Het hooggelegen departement wordt door de kustcordillera doorsneden en levert maïs, tarwe, aardappelen en tabak. De veestapel bedraagt 50000 paarden, 100000 runderen, 160000 schapen (jaarlijks 3 millioen kg. wol). De industrie levert wollen en katoenen stoffen, stroohoeden en gonden voorwerpen. De zilveropbrengst is in den laatsten tijd toegenomen; ook koper, ijzer en kolen treft men er aan. Het telt op een oppervlakte van 32482 v. km. (1896) 442412 inwoners.

Cajamarca of *Caxamarca*, de hoofdplaats van het gelijknamige departement (zie aldaar), ligt 2736 m. boven den zeespiegel in een vruchtbare vlakte aan den Rio Criznejas (een zijrivier van den Amazonenstroom). Door een spoorweg is zij met Pacasmayu aan den Grooten Oceaan verbonden. Verder hezit Cajamarca een hoofdkerk met rijke architectuur, een stadhuis (Cahildo), een hoogere school, een gevangenis (waarin *Pizarro* in 1532 den Inka-koning *Atahualpa* gevangen hield) en telt (1889) 12000 inwoners, die goede staalwaren (wapens, gehitten voor paarden), stroohoeden, wollen- en katoenen stoffen, enz. vervaardigen. 5 km. ten oosten van de stad ligt het dorp Bano del Inca met een zwavelbron (54°), in wier 4 m. wijden trechter *Atahualpa's* gouden troon zou zijn

verzonken en in welks nabijheid hij een paleis heeft. De daar aanwezige ruïnen van een terrasvormig aangelegde stad schijnen onder te zijn dan de Inkaheerschappij.

Cajanus *Dec.* is de naam van een plantengeslacht uit de orde der *Peuldragers* (Leguminosae), dat in de keerkringslanden heesters omvat met 3-tallige bladeren en gele bloemen. *C. bicolor Wallich* (C. indicus *Spreng.*) is een boompje ter hoogte van een paar meters, dat in Oost-Indië groeit en lancetvormige bladeren en in trossen vereenigde, gele bloemen draagt met een roode vlag, alsmede groene, roodgevlekte peulen met 4 roode of licht-gele, aangenaam smakende zaden. Een dergelijk boompje is *C. flavus Dec.* (Cytisus Cajan *L.*).

Cajetanus (*Gaetano*) *van Thiena*, de heilige, geboren in 1480 te Vicenza, was de telg van een grafelijk geslacht in Venetië. Hij studeerde te Padua in de rechten, begaf zich naar Rome en werd er protonotarius bij paus *Julius II.* Na diens dood trad hij in de broederschap van den heiligen *Hieronymus* en stichtte met den bisschop *Caraffa* van Theate de orde der Theatijnen. Hij overleed den 7den Augustus 1547 te Napels, werd in 1629 zalig en in 1671 heilig verklaard. Zijn gedenkdag valt op den 7den Augustus.

Cajetanus, *Thomas Jakob*, een Romeinsch prelaat, naar zijn geboortestad Gaeta (Cajeta) *Cajetanus* genoemd, werd geboren den 20sten Februari 1469, trad in 1484 in de orde der Dominicanen, verwierf door zijn groote geleerdheid en door zijn onberispelijken wandel den rang van doctor in de godgeleerdheid en werd benoemd tot hoogleeraar, eerst te Brescia en daarna te Pavia. In 1500 werd hij procureur-generaal, in 1508 generaal der Dominicanen en in 1517 kardinaal. Hij werd voorts door *Leo X* afgevaardigd naar Duitschland, om er hulp te vragen in den oorlog tegen de Turken en de zaak van *Luther* te onderzoeken. Hij riep laatstgenoemde op den rijksdag te Augsburg (1518) voor zich en eischte van hem zoowel het herroepen van zijn leer, als een onvoorwaardelijke onderwerping aan het gezag van den paus. Bij de weigering van *Luther*, vorderde hij van den keurvorst van Saksen, dat deze hem den hervormer zou uitleveren, maar te vergeefs. Na zijn terugkomst te Rome werd hij in 1519 bisschop van Gaeta, en wijdde zich vervolgens aan de studie der Heilige Schrift. Hij overleed te Rome, den 9den Augustus 1534. Zijn „Opera omnia" verschenen in 1639 te Lyon (5 dln.).

Cajus, eigenlijk *Gajus*, is een Romeinsche voornaam. In afkortingen schrijft men *C.*, welke letter vroeger dezelfde beteekenis had als *G.* Toen laatstgenoemde letter ingevoerd en de *C* daarna voor *K* gebruikt werd, bleef in de afgekorte schrijfwijze toch de *C* het teeken voor *Cajus*. *Gajus* was in den ouden tijd bij de Romeinen een familienaam (Zie *Gajus*), later werd het een zeer gebruikelijke voornaam, terwijl hij ook gebruikt werd, om een willekeurigen persoonsnaam aan te duiden. Zoo sprak bijv. de vrouw bij het huwelijk de formule nit: *Ubi tu Gajus, ego Gaja.* (Indien gij *Gajus* zijt, ben ik *Gaja*).

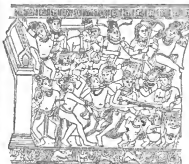
Cakchiquel is de naam van een volk, verwant aan de Maya's van Yucatan, dat in het midden van Guatemala, in den Altos van de departementos Solola, Chimaltenango en Sacatepequez woont en verder nog op een smalle strook in de westelijke laagvlakte tot aan de kust van den Grooten Oceaan (zie de bijkaart, behoorende bij de kaart: *Centraal-Amerika*). De vroegere hoofdstad was Iximche of Tecpan Quauhtemallan, zooals de Mexicanen het noemden. Uit Quauhtemallan is het woord Guatemala ontstaan. In de Cakchiqueltaal is ook het zoogenaamde „Memorial do Tecpan Atitlan" geschreven, dat *Brinton* onder den titel „The Annals of the Cakchiquels" (1885) uitgegeven heeft.

Cakewalk is oorspronkelijk een wedstrijd in het dansen om een grooten koek, bij de Negers in het Zuiden der Vereenigde Staten, thans is het een dans, die zich kenmerkt door groteske bewegingen.

Cakile Gaertn, de raket, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cruciferen* (zie aldaar) met twee soorten, die aan de Europeesche en Noord-Amerikaansche kusten groeien. Het zijn kruidachtige, eenjarige planten met gaafrandige of vindeelige bladeren en witte of lichtroode in trossen geplaatste bloemen; de niet openspringende vrucht is tweedeelig en tweezadig. Van *C. maritima L.*, aan het strand der Noord- en Oostzee, ook in de Nederlandsche duinen, werd het kruid vroeger in de geneeskunde gebruikt. Dat der Amerikaansche *C. americana* Nutt. dient als middel tegen scheurbuik en waterzucht.

Çaktis is de naam voor de godinnen der Indische mythologie, die als echtgenooten van verschillende goden optreden, vooral voor die van *Çiwa*. Zij stellen de levende energie, zoowel de opbouwende, als de vernietigende, voor en beheerschen het geslachtelijke leven. Hun aantal is ontelbaar, en in tal van verhalen der Indische godenleer spelen zij een belangrijke rol. Vooral bij de noordelijke Boeddhisten staan zij in hooge eer.

Çakya-mouni is een naam, waarmede dikwijls *Boeddha* (*Gautama*) wordt aangeduid. Zie aldaar.

Çakya-mouni daalt uit den hemel in de gedaante van een witten olifant.

Calabar, *Nieuw-* en *Oud-*, is de naam van twee baaien en twee daaraan gelegen plaatsen aan de kust van Calabar, tusschen de Nigermon-

ding en het Kameroengebergte, aan de Golf van Benin (West-Afrika) in de Britsche kolonie Znid-Nigeria.

Nienw-Calabar is een van de oostelijkste mondingsarmen van den Niger, die zich bij Ndani afscheidt en beneden de gelijknamige plaats, ten westen van Bonny, in de Biafrabaai nitmondt.

Oud-Calabar is het aestnarium van de Groote rivier, verder stroomopwaarts Ojako geheeten. Haar bovenloop op Duitsch gebied is de Manyoe, die op 5°40' N.Br. en 10' O.L. tusschen de stations Tinto en Bamenda ontspringt en eerst in westelijke en daarna in noord-westelijke richting naar de grens stroomt. Zij vormt op Engelsch gebied beneden Yasso stroomversnellingen, is daarna tot aan hare monding bevaarbaar. Op 6° N.Br. en 8°20' O.L. wendt zij zich plotseling naar het zniden en verbreedt zich op 5°10' N.Br. tot het groote, eilandenrijke aestuarinm, dat nu Oud-Calabar genoemd wordt. Het mondingsgebied is laag, moerassig en zeer ongezond; verder stroomopwaarts stijgen de oeverlandschappen tot aanzienlijke hoogte. Overal is het land goed bebouwd, voornamelijk met oliepalmen, die de palmolie leveren, een belangrijk handelsprodnkt. De oevers zijn dicht bevolkt door den stam der I g b o of I b o in het westen, door de M o k o in het oosten, terwijl aan den mond de K w a wonen. De belangrijkste handelsplaatsen zijn *Duke Town* of *Oud-Calabar*, de zetel der regeering der Britsche kolonie Znid-Nigeria, met een minder ongezond klimaat dan de andere plaatsen van dit gebied en 15000 inwoners. Zij is, evenals de meer noordelijk gelegen plaatsen *Creektown* (6000 inwoners), *Ikorofiong*, *Ekrikok*, *Ikotana*, e.a., een station der Schotsche Presbyteriaansche zending, die echter tot dusver nog niet veel succes heeft gehad.

Calabarboon. Zie *Physostigma venenosum*, *Wilde Calabarboon*. Zie *Mackayboon*.

Calabozo is de naam van een stad in den staat Miranda van de Znid-Amerikaansche republiek Venezuela. Zij ligt aan de Rio Gnarico, 103 m. boven den zeespiegel, in een heete, dikwijls aan overstroomingen blootgestelde streek, en telt (1890) 6000 inwoners. Hier behaalde den 24sten Juni 1821 *Bolivar* een overwinning op den Spaanschen generaal *La Torre*.

Calabrese. Zie *Preti*.

Calabrië (het Latijnsche *Calabria*) was in de Oudheid de naam van het znidoostelijk schiereiland van Beneden-Italië (Groot-Griekenland), dat zich van Tarente tot aan het Japygisch voorgebergte (Capo St. Maria di Leuca) uitstrekte en ook wel *Messapia* genoemd werd (de tegenwoordige provincie Lecce). Het had behalve de onde Oscische bewoners een talrijke bevolking van Illyrische immigranten (Messapiërs, Sallentiniërs en Calabriërs) en Grieksche kolonisten. De belangrijkste steden waren: Brundusinm (Brindisi), Hydruntnm (Otranto), Tarentnm (Tarente), Kallipolis (Gallipoli), Uria (Oria), Lupia (Lecce), enz.

In de Middeleeuwen werd door de Byzantijnsche keizers de naam Calabrië op het vroegere Bruttium overgedragen en duidt sedert dien tijd het zuidwestelijk schiereiland van Beneden-Italië aan, dat zich, ten oosten door de Jonische en ten westen door de Tyrrheensche zee bespoeld, tusschen 40°7' en 37°56' N. Br. nitstrekt. Het landschap omvat de drie Italiaansche provinciën Catanzaro, Cosenza en Reggio di Calabria, beslaat een oppervlakte van 15075 v. km. en telt (1901) 860913 inwoners. Calabrië is een woest bergland (zie Calabrisch gebergte). De znidelijkste punt is kaap Spartivento. Aan de kusten treft men de golven van Sta. Enfemia, Gioja en Squillace aan. Slechts kleine kustrivieren besproeien het land, waaronder de Crati en de Neto. Het klimaat werd reeds in de Ondheid geprezen, slechts in de vlakke streken kunnen stilstaande wateren in het heete jaargetijde aanleiding geven tot koortsen. Mooie wouden van naaldhout en lorkeboomen, benevens de harsrijke boomen van het door de Onden veel geroemde Salawond beschadnwen de hellingen van het gebergte. Ook groeien hier de altijd groene- en de Cochenille-eik, de Oostersche plataan, de kastanje, de cederpijnboom en de notenboom, de zoethoutboom, de olijfboom, aloë en vijgen; de esch levert er de Calabrische manna. Aan de kust treft men de altijd groene tamariskenstruik en de aardbeziehoom aan. Uit het riet (sarrachio) vervaardigen de bewoners touw, manden, matten en netten. Niettegenstaande de weinig ontwikkelde landbouw levert het land voortreffelijken wijn en goede olie; uitgevoerd worden vooral koren en rijst, safraan, anijszaad, zoethout, meekrap, vlas en hennep, benevens znid-vruchten. Ook de zijde is er zeer goed.

Calabrië is rijk aan schapen, hoornvee, buffels, muildieren en vooral aan mooie paarden. Bij Reggio vangt men de P i n n a m a r i n a, een soort mossel, uit wier fijne wol men een zijdeachtige stof vervaardigt, die zeer licht is en toch een goede beschntting tegen de konde aanhiedt. Ook visscht men er koraal. De steengroeven leveren albast, marmer, slijpsteenen, gips, alnin, krijt, steenzout, laznursteen en koper. Ofschoon dit gewest niet ver van Napels verwijderd is, blijft de Calahrees ruw en onbeschaafd. Tevens echter is hij oprecht, gastvrij en eerzuchtig, maar licht gekrenkt en haatdragend. Naast een klein aantal rijken heeft men er zeer veel armen; een middenstand onthreekt er geheel. Zij hebben een eigenaardigen tongval, en hunne taal bezit een grooten rijkdom van geestige nitdrukkingen.

Hunne gebaren zijn levendig en krachtig, hunne vrouwen niet zeer schoon. Behalve de groote steden zijn er slechts weinig plaatsen, die indnstriën bezitten en handel drijven. Spoorwegen loopen langs de beide kusten, die door twee dwarslijnen (over Catanzaro en Consenza) verbonden zijn. De gevolgen van de aardbeving, die den 20sten Februari 1783 het znidelijk deel van Calabrië verwoestte, 300 steden en dorpen vernietigde en 30000 menschen begroef, zijn nog tegenwoordig aanwezig. Een nienwe ramp van den zelfden aard, hoewel minder hevig, trof het land in den jongsten tijd.

Omtrent de geschiedenis van het tegenwoordige Calabrië in de Oudheid, zie *Bruttium*. In de Middeleeuwen bleef Calabrië (in de oude beteekenis) na den ondergang van het Oost-Gotische rijk aan de Byzantijnen, maar had sedert de 9de eeuw veel te lijden door invallen der Saracenen, die zich tijdelijk op het schiereiland

vestigden. De pogingen der keizers *Otto I* en *Otto II* om Calabrië te veroveren, hadden geen succes; de laatste werd in 982 in Calabrië door de Arabieren geheel verslagen. Eerst in de 11de eeuw ontrukten de Noormannen de heerschappij in Calabrië aan de Grieken. De omstreeks 1044 begonnen verovering van het land werd door *Robert Guiscard* voltooid. Sedert dien tijd valt de geschiedenis van Calabrië met die van het rijk der Noormannen in Beneden-Italië en met die van het koninkrijk der Beide Siciliën samen.

Calabrisch gebergte, vaak ten onrechte Apennino Calabrese genoemd, is een gebergte, dat het Calabrische schiereiland tot aan kaap Spartivento geheel inneemt. Door het dal van Catanzaro, dat zich tusschen de golven van Enfemia en van Squillace nitstrekt en welks hoogste pnnt slechts ± 250 m. boven zee ligt, wordt het in twee ongeveer oven groote stnkken verdeeld. De noordelijke helft, La Sila geheeten, is een rnw, met bosschen bedekt gebergte, dat in den Botte Donato een hoogte van 1930 m. bereikt. Aan de kust van de Tyrrheensche Zee vormt een zeer smal, maar hoog gebergte (Monte Coccuzzo 1542 m.) de verhinding tusschen de Apennijnen (zie aldaar) en het Calabrisch gebergte. De znidelijke helft is een hreede langgerekte keten, die in het zuideinde zich tot een hoogte van 1958 m. verheft in de massieve berggroep van den Aspromonte (zie aldaar) met den Montalto, en dan steil afdaalt naar de Straat van Messina.

Caladium *Vent* et *Spreng*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Aroïdeeën, dat knolgewassen omvat, die in Brazilië en andere keerkringslanden, zoowel tot voedsel, als tot geneesmiddel dienen. *C. esculentum Vent.* (Arum escnlentnm *L.*, Colocasia esculenta *Scott*) of *water-*

Caladinm.

broodwortel behoort te hnis in de warme gewesten van Amerika, Oost-Indië en de Zuidzee-eilanden en groeit meestal in het water, doch ook op drogen grond in de dorpen, achter de huizon, in morsige straten enz. en wordt door velen gekweekt. De knolachtige wortels zijn iets grooter dan walnoten, hebben een scherpen smaak, maar worden niettemin gekookt en geroosterd gegeten. Vooral echter worden de hladeren onder den naam van *Caraïbische kool* als voedsel gehruikt, terwijl men ze geknensd op wonden legt. *C. Seguinum Vent.* (Arum Seguinum *L.*) wordt een paar m. hoog, groeit veelal in weiden, aan rivieren en beken in West-Indië en bevat een scherp en vergiftig sap, hetwelk zeer geschikt is om linnen te merken. *C. arborescens Vent.* (Arum arborescens *L.*) bereikt dezelfde hoogte, en men maakt de scherpe wortels en stengels smakelijk door ze te koken. De bladeren en vruchten zijn blaartrekkend. *C. bicolor Vent.* (Arum bicolor *Ait.*), die in Brazilië tot voedsel dient, wordt wegens haar fraaie rozenroode bladeren in onze warme kassen gekweekt (zie de afb.).

Calafatu is een stad in het Roemeensche distrikt Doljin aan den linkeroever van den Donau, met 7113 inwoners (1899). De stad werd in 1854 gedurende den Krimoorlog van vestingwerken voorzien en door een schiphrug met Vidin verbonden. Hier vielen van den 6den tot den 10den Jannari en op den 19den April gevechten voor tusschen de Russen en de Tnrken, die met den terugtocht van eerstgenoemden eindigden. Ook in 1877 werd Calafatn van Roemeensche zijde versterkt en van Vidin uit beschoten.

Calahorra is de naam van een distriktshoofdplaats in de Spaansche provincie Logroño. Zij ligt in een vruchtbare omgeving, aan de Cidacos en aan den spoorweg Castejón-Bilbao, bezit een oude kathedraal en telt (1900) 9475 inwoners. Calahorra is het *Calagurris* der Ouden en is sedert de 5de eeuw de zetel van een hisschop.

Calais is de naam van een havenstad in het Fransche departement Pas-de-Calais, arrondissement Bonlogne. Zij ligt tegenover Dover en is van deze stad slechts 37 km. verwijderd. Het kanaal is hier bijna op zijn smalst (Pas de Calais), vandaar het drukke verkeer, dat er tnsschen Calais en Dover plaats heeft. De stad, gelegen aan het hier nitmondende scheepvaartkanaal van Calais (van de Aa naar Calais met een tak naar Gnines en Ardres), is een station van den Noorderspoorweg en vormt met de nienwe, de geheele stad insluitende wallen, de citadel en de vier gedetacheerde forten benevens vier batterijen, een vesting van den eersten rang. Sedert 1906 is de haven bestemd tot station voor de onderzeesche booten. De stad bestaat uit twee, tegenwoordig door de hinnenhaven gescheiden deelen: de vroeger alleen door de vestingwerken ingesloten onde stad met nauwe straten en eenige oude gebouwen, meest van een Vlaamsch karakter, en de ten zuiden daarvan ontstane wijk St. Pierre (tot 1885 een zelfstandige gemeente). De belangrijkste gebouwen zijn: de hoofdkerk Notre Dame, uit de 15de eeuw, met een prachtig hoogaltaar, de moderne kerk St. Pierre, het onde stadhuis (zie de afb.) met daarnaast staande oude wachttoren (guet) en het hotel de Guise. Het aantal inwoners hedroeg in 1901: 54727 (als gemeente 59743). Zij houden zich vooral hezig met industrie, voornamelijk met het maken van katoenenen zijdentnle (1840 stoelen; jaarlijksche productie ongeveer 120 millioen francs, 16300 arbei-

ders, meest vrouwen), verder met de fabricage van telegraafkabels en telefoondraad, rijwielen,

Calais. De Place d'Armes en bet stadhuis.

automobielen, suiker, biscuit, bier, enz. Ook de scheepsbouw en de visscherij zijn er belangrijk. De haven, die de schepen door een kanaal, tusschen twee dammen in zee uitgebouwd, kunnen bereiken, omvat verscheiden bassins, waaronder de voorhaven, twee vloedbassins (bassin de l'Ouest en bassin Carnot) en de binnenhaven. Calais bezit een levendigen handel met Engeland, vooral met Dover en Londen. Naar Dover varen dagelijks 3—4 stoombooten. De voornaamste invoerartikelen zijn schapenwol, zijden- en katoenen stoffen, hout, ijzererts en kolen; uitgevoerd worden vooral zijden, wollen- en katoenen stoffen, garens, wijn, suiker, metaalwaren, enz. Calais is ook belangrijk als goederenentrepôt, bezit een handelsrechtbank en een Kamer van Koophandel, een collège, een school voor handel en nijverheid, een druk bezocht zeebad en is de zetel van verscheidene consulaten van vreemde staten, ook van Nederland. Van Calais uit gaan onderzeesche telegraafkabels naar Dover en Jutland.

Velen houden Calais voor de *Portus Itius*, van waar uit *Caesar* naar Brittannië overstak; doch zulks geschiedde van de meer westelijk gelegen, nu verzande haven van Wissant. In de Middeleeuwen behoorde de plaats tot het graafschap Boulogne en droeg tot in de 13de eeuw den naam van *Scalus*. Na den slag van Crecy belegerde *Eduard III* in 1346 Calais en veroverde het den 14den Augustus 1347. Calais bleef in het bezit van Engeland tot den 8sten Januari 1558, toen *Frans van Guise* de stad innam. Sedert dien tijd verkreeg het gebied der stad (Calaisis), of het oude graafschap Oye benevens het aangrenzend graafschap Guines, den naam *Pays reconquis* en vormde een eigen onder-stadhouderschap van Picardië. Op de hoogte van Calais werd den 29sten Juli 1588 de Spaansche Armada verstrooid. Ook werd hier den 21sten October 1639 de Spaansche zilvervloot door *Tromp* bijna vernietigd.

Calais is de naam van een stad in het graafschap Washington van den Noord-Amerikaanschen staat Maine. Zij ligt aan de St. Croix (de grensrivier met Nieuw-Brunswijk), waarin de vloed tot hier binnendringt, heeft een groot stadhuis, zaagmolens, ijzergieterijen en scheepswerven, een vloot van 10000 ton en telt (1900) 7655 inwoners.

Calamagrostis *Roth.*, *riet-* of *vedergras*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Grassen* (Gramineae) en onderscheidt zich van het geslacht *Agrostis* (Struisgras) door aren, die aan de basis omringd zijn door haren. Het omvat meer dan 130 soorten van grassen, waaronder zich onderscheiden nuttige bevinden. *C. tenella Link* groeit op de Alpen van Tirol en dient, zoolang deze plant jong is, tot voedsel voor het vee en in volwassen toestand tot het doorsteken van pijpen. *C. lanceolata Roth.* (Arundo Calamagrostis *L.*) wordt langer dan 1 m. en groeit in moerassige weiden in het noorden van Europa. In ons land is het geslacht door een paar soorten vertegenwoordigd.

Calamatta, *Luigi*, een Italiaansch graveur, werd geboren te Civita-Vecchia, den 12den Juli 1802, ontving het eerste onderricht in het teekenen van *Marchetti* en *Giangiacomo*, en begaf

zich weldra naar Parijs, waar hij zich vormde naar de school van *Ingres*. In den „Salon" van 1827 verscheen zijn gravure naar *Dedreux-Dorcy*, „Bajazet en de herder". Nadat hij in 1831 een portret van *Paganini* gegraveerd had, behaalde hij grooten roem door zijn gravure naar den afdruk, dien *Antommarchi* genomen had op St. Helena van het gelaat van *Napoleon I*. Dit stuk, benevens de gravure naar „Francesca da Rimini" van *Ari Scheffer*, maakte den naam des kunstenaars ook buiten de grenzen van Frankrijk bekend. Van dien tijd dagteekent ook een andere gravure van zijn hand, namelijk „De gelofte van *Lodewijk XIII*", naar een schilderij van *Ingres*. In 1837 werd hij tot professor aan de graveerschool te Brussel benoemd. Later ontleende hij de stof voor zijn werken aan de stukken van onde meesters, namelijk van *Leonardo da Vinci*, *Rafael*, *Guido Reni*, *Rubens*, enz., en exposeerde hij de gravures daarvan op verschillende tentoonstellingen. Ook heeft hij vele portretten gegraveerd. In 1867 als hoogleeraar in de graveerkunst naar de Academie te Milaan geroepen, overleed hij aldaar, den 8sten Maart 1869.

Calame, *Alexandre*, een Zwitsersch landschapschilder, werd geboren te Vevay, den 28sten Mei 1810 en zon onder de leiding van den bankier *Diodati* zich in den handel bekwamen, toen men na het ontdekken zijner gaven hem gelegenheid schonk, de teekenschool te bezoeken, waarna hij een leerling werd van den landschapschilder *Diday*. In 1842 ging hij naar Parijs en stelde er zijn Montblanc, de Jungfrau, het Meer van Brienz, den Monte Rosa en den Mont Cervin ten toon. In 1844 ging hij naar Italië en keerde met een groot aantal stukken uit Rome en Napels terug, waaronder zich de „Ruïne van Paestum" bevond. Hij toonde, dat bij de Italiaansche natuur met juistheid wist op te vatten, al gevoelde hij zich ook het meest te huis in het Alpenlandschap. De gletschers, de met sneeuw gekroonde bergtoppen, het groene water, dat over de rotsen bruist, omgeworpen boomen, voortgezweepte wolken, veelkleurige gesteenten, waren de motieven, die hij bij voorkeur en op meesterlijke wijze op het doek wist te brengen. Wij vermelden hier slechts den „Handeckwaterval", „Het Vierwaldstätter Meer" en den „Storm in het woud". Tot zijn voortreffelijkste scheppingen behooren de vier jaargetijden, door 4 verschillende landschappen voorgesteld. Meer algemeen werd zijn naam bekend door zijn 18 studiën van Lauterbrunnen en Meyringen en door zijn Alpenpassen in 24 bladen, die in Frankrijk, Engeland en Duitschland algemeen zijn verspreid. In die landen werden ook vele van zijn schilderijen in olieverf tegen hooge prijzen aangekocht, hoewel de meeste in Zwitserland bleven. Hij overleed te Mentone, den 19den Maart 1864.

Calamintha Moench (Steenthym) is een plantengeslacht uit de familie der Labiaten (zie aldaar) met ongeveer 40 soorten in de Noordelijke gematigde zone. Zij groeien als kruiden of kleine struiken, hebben kleine, meest gaafrandige bladeren en lipvormige bloemen met vier tweetallige meeldraden, die niet boven de bloemkroon uitsteken. De bloemen hebben in den regel een roodachtige kleur. Vooral bekend is de Alpenthijm, *Calamintha alpina* Lnck, dat een voornaam bestanddeel vormt van de door borstzieken gebruikte Zwitsersche thee. De gewone steenthijm (*C. acinos*) komt in ons land veel voor op de heide.

Calamis, een Grieksch beeldhouwer, een tijdgenoot van *Cimon*, leefde omstreeks 460 vóór Chr. te Athene. Vooral beroemd werden zijn paarden. *Hiëron* van Syracuse bestelde hem de bronzen harddravers, bestegen door kinderen, voor Olympia; *Pausanias* haalt een groot aantal merkwaardige werken van dezen beeldhouwer aan, zooals: een reusachtigen *Apollo*, die door *Lucullus* uit Appolonia naar Rome gezonden en op het Capitool geplaatst werd, een standbeeld van *Apollo*, eveneens later van Athene naar Rome overgebracht, een *Venus*, geplaatst naast de metalen leeuwin, opgericht ter eere van *Leaena*, de maîtresse van *Aristogiton* (en die zeer waarschijnlijk identisch is met de *Sosandra* van *Lucien*); een ongevleugelde Victoria, geplaatst te Olympia, een *Jupiter Ammon*, een *Hermes Criophorus*, enz. Deze beelden waren grootendeels van brons. *Calamis* bediende zich met hetzelfde succes van marmer en andere metalen. Zoo wordt aan hem ook een *Aesculapius* in goud en ivoor toegeschreven.

Calamites. Zie *Equisetineeën*.

Calamiteuse polders is de naam voor zulke polders in de provincie Zeeland, welke door hun ligging in de nabijheid der zee steeds bedreigd worden met overstrooming, terwijl het polderbestuur niet bij machte is uit eigen middelen de zeeweringen behoorlijk te onderhouden, zoodat dit ten deele op kosten van Provincie en Rijk moet gebeuren.

Calamus is de naam van een schrijfstift, waarvan men zich in de Oudheid bediende in plaats van een pen. Die stiften vervaardigde men doorgaans van een rietsoort, afkomstig uit Egypte, Cnidus, enz. Ook nu nog zijn zij in gebruik bij vele volkeren van het Oosten en dragen den naam van *Kalâm*.

Calanca (Val) is een zijdal van het Valle Mesocco in Graauwbunderland. Het loopt hieraan evenwijdig, maar is veel nauwer en vormt een kloof, waar doorheen de Calancasca bruist. De bevolking, (1900) 1444 inwoners, is over elf gemeenten verdeeld. Boven den ingang van het dal verrijst bij Santa Maria de bouwval van het kasteel Calanca.

Caland of *Calend* beteekent een vergadering der geestelijken van een kapittel of diocees, omdat deze aan het begin van de maand (in het Latijn *Calendae*, zie aldaar) plaats hadden; ook heden ten dage wordt het woord nog in enkele streken van Duitschland voor de geregelde vergaderingen der pastoors gebruikt. In de Middeleeuwen heetten vereenigingen, samengesteld uit mannen en vrouwen, zoowel geestelijken als leeken, onder het oppertoezicht van een bisschop, met het doel den leden een plechtige begrafenis, zielemissen en de familie van den doode zoo noodig ondersteuning te verschaffen, Calandvereenigingen of Calandbroederschappen, de leden zelf Calandbroeders of Kalenderbeeren (in het Latijn *Fratres Calendarii*). De oudste bekende vergadering had plaats in het klooster Ottberg in 1220; spoedig verbreidden zij zich door Middel- en Noordduitschland, Zwitser-

land en Frankrijk, zelfs tot in Hongarije en Zweden. Die maandelijksche samenkomsten werden altijd met een gemeenschappelijk maal besloten. Toen door legaten en schenkingen het vermogen van deze vereenigingen aangroeide, ontaardden deze maaltijden in braspartijen, vooral omdat de geestelijken, die bronwen mochten, daar hun bier schonken. Gedurende de Hervorming, ten deele reeds vroeger, werden zij geliquideerd en hun inkomsten aan weldadige stichtingen geschonken. Het langst, tot het begin der 19de eeuw, bleef de broederschap te Brilon, in het aartsdiocees Keulen, bestaan.

Caland, *Abraham*, een Nederlandsch hoofdingenieur van den Waterstaat, werd geboren te Westkapelle in Zeeland, den 22sten Maart 1789. Hij ontving zijn opleiding aan het voormalig instituut voor zee- en waterwerken te Middelburg en werd in 1806 door het Departementaal bestuur van Zeeland geplaatst als opziener bij de zeewerken van het eiland Walcheren. Nadat hij bij de polders en bij den aanleg van een nieuwe haven te Middelburg belangrijke diensten bewezen had, werd hij in het laatst van 1816 benoemd tot ingenieur van den Waterstaat en van Publieke werken en belast met met den specialen en buitengewonen dienst in het voormalig Staats-Vlaanderen. In 1822 geplaatst bij de rijkswerken en calamiteuse polders bezuiden de Schelde, werd hij in 1825 bevorderd tot ingenieur der 1ste klasse van den Waterstaat en belast met den dienst op Schouwen en Duiveland en Zierikzee, en in 1829 tevens met dien op het eiland Tholen. In 1837 benoemd tot hoofdingenieur der 2de klasse, in 1850 tot hoofdingenieur der eerste klasse, werd hij in 1854 op verzoek eervol ontslagen en tegelijk benoemd tot president der Centrale directie van het eiland Walcheren, welke betrekking hij heeft waargenomen tot aan zijn dood, den 11den April 1869.

De talrijke geschriften van *Caland* geven niet alleen getuigenis van zijn groote bekwaamheid, maar tevens van zijn ijver, om tot zijn laatste levensjaren toe deel te nemen aan de behandeling der groote waterstaatsvragen van den dag. Hij schreef: „Verhandeling over het afzagen van paalhoofden en de beste wijze van strand- en oeververdediging" (1818), door het Zeenwsch Genootschap met goud bekroond, „Handleiding tot de kennis der dijkbouw- en zeeweringkunde" (1833), „Verhandeling over het bouwen van een fort in den mond der Westerschelde" (1836), „Vrije beoordeeling van het ontwerpreglement van administratie der polders in Zeeland" (1856), „Beschouwingen over den gezondheidstoestand van Nederland en bijzonder van Middelburg" (1857), „Ontwerp voor eene zeehaven te Scheveningen" (1860), „Nader betoog, hoe en door wien een zeehaven te Scheveningen moet worden aangelegd" (1862), „Nadere beschouwingen over het herstel en de verbetering der Middelburgsche haven" (1862), „Eenige beschouwingen over een Noordzeehaven voor Amsterdam" (1863), „Bijdrage tot de kennis der golven en der stroomen, van vloed en eb enz." (1867), „Nog een woord over eene Noordzeehaven voor Amsterdam" (1868), „Ontwerp voor een open vaarwater van Amsterdam naar de Noordzee" en „Historisch overzicht en opmerkingen betrekkelijk de ontwerpen tot verbinding van de Noordzee met de Zuiderzee langs Amsterdam" (1869).

Aan de groote verdiensten van *Caland* heeft men van verschillende zijden recht doen wedervaren. Zoo werd hij in 1833 lid van den Raad van Zierikzee, in 1842 lid van de Provinciale Staten van Zeeland en in 1839 lid der Commissie voor de regeling der afwatering van Vlaanderen te Gent. Ook de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid maakte gebruik van zijn grondige kennis, door zijn raad in te winnen over de ontwerpen tot doorgraving van Holland op zijn Smalst, en weinige weken voor zijn dood werd hij door den gemeenteraad van Amsterdam geraadpleegd over de bezwaren, tegen de spoorwegverbinding bij die stad aangebracht. Hij was lid van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, eerelid der vereeniging Schuttevaer, ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en commandeur der orde van de Eikenkroon.

Caland, *Pieter*, een bekend waterbouwkundige, werd in 1826 te Zierikzee geboren en ontving zijn opleiding aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda. In 1845 werd hij benoemd tot aspirant-ingenieur van 's Rijks waterstaat en maakte binnen de grenzen van dit departement een snelle carrière, klom in 1849 op tot ingenieur 2e kl., in 1851 tot ingenieur 3e kl., in 1867 tot hoofdingenieur 2e kl., in 1872 tot inspecteur en in 1881 tot hoofdinspecteur. Hij vervulde dit laatste ambt tot 1891.

De voornaamste arbeid van Caland is de „Nieuwe Rotterdamsche Waterweg", die geheel onder zijn leiding tot stand kwam. In 1866 was hij lid eener Belgische commissie tot afdamming der Oosterschelde; in 1874—1875 president van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs; in 1885 vertoefde hij in Brazilië tot onderzoek en verbetering van den mond der Rio Grande del Sul. Uit dezen tijd dagteekende zijn eerelidmaatschap van de Braziliaansche Vereeniging voor Ingenieurs.

De onderscheidingen, welke hij ontving, waren legio: een groot aantal instituten en vereenigingen benoemde hem tot lid of eerelid, o.a. het Utrechtsch Genootschap, Zeeuwsch Genootschap, Bataafsch Genootschap, de Maatschappij van Letterkunde, enz. Hij was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, commandeur van de Eikenkroon, officier van de Kroon van Italië, enz. en overleed in Juni 1902 te 's Gravenhage.

Caland, *Dr. Willem*, orientalist, buitengewoon hoogleeraar in het Sanskrit en aanverwante vakken aan de rijksuniversiteit te Utrecht, werd in 1859 te Brielle geboren, als zoon van den waterbouwkundige *Pieter Caland* en *Jkvr. H. C. de Jonge*. Zijn eerste opleiding genoot hij aan het gymnasium te 's Gravenhage, studeerde daarna te Leiden in de letteren en werd in 1882 benoemd tot leeraar in de oude talen en geschiedenis aan het gymnasium te Maastricht. In 1883 volgde zijn promotie tot doctor in de klassieke letteren op een proefschrift, getiteld: „De nummis M. Antonii, III viri vitam et res gestas illustrantibus Commentatio". Dit ondheidkundig onderwerp lag feitelijk buiten het gebied zijner meest geliefde studie en voortaan wijdde hij zich geheel aan het Sanskrit. In 1887 aanvaardde hij het ambt van conrector aan het gymnasium te Breda, waar hij

vertoefde tot Maart 1903, toen hij als lector overging naar de rijksuniversiteit te Utrecht. Zijn arbeid op Orientalistisch gebied vond nationale erkenning door zijn benoeming (1899) tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, gevolgd door zijn benoeming in Juni 1906 tot buitengewoon hoogleeraar in het sanskrit te Utrecht. Behalve talrijke publicitaties van zijn hand in de „Verhandelingen der Koninklijke Akademie", „Kuhn's Zeitschrift", „Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", enz., verschenen afzonderlijk: „Altindische Ahnencult", „Die Altindischen Todte-und Bestattungsgebräuche", „The Pitrmadhasutra", „Zur Syntax der Pronomina im Avesta", „Altindisches Zauberritual". Voor de „Bibliotheca. Indica" bewerkte hij: „Srauta sutra van Baudhayana". In samenwerking met prof. *Henry* te Parijs verscheen nog een volledige beschrijving van het Ondindische Soma-offer („L'agni-stoma"). Van de teksten der „Jaiminiya's", waarvan slechts het „brahmana" bekend was, ontdekte hij ook de „Samhita" en de „Sutra's". Tot zijn laatste publicaties behoort „De literatuur van den Samaveda en het Jaiminigrhyasutra"; een uitgave van de „Samhita" is in voorbereiding.

Calanda is de naam van de oostelijkste berggroep der Glärner Alpen, ten noordwesten van Chur op de grens van de Zwitsersche kantons St. Gallen en Graubünderland in de Sardonagroep gelegen. Haar hoogste toppen zijn de Weibersattel (2803 m.) en de Männersattel (2700 m.).

Calandbroeders en **Calandbroederschap.** Zie *Caland.*

Calando (Italiaansch) beteekent in de muziek b e d a r e n d, dus vermindering van klanksterkte en vertraging van het tempo.

Calandra, *Giovanni Battista,* een Italiaansch mozaïekwerker, werd geboren te Vercelli in 1586 en overleed in 1644 of 1648. Hij bracht zijn kunst tot een aanmerkelijke hoogte, en de vochtigheid der St. Pieterskerk te Rome bewoog *Urbanus VIII* en *Innocentius X,* om het vervaardigen van onderscheiden schilderijen in mozaïek aan *Calandra* op te dragen, zooals de vier kerkvaders, de aartsengel *Michael* den draak met voeten tredend, de apostelen *Petrus* en *Paulus,* enz.

Calandrelli, *Alexander,* een Duitsch beeldhouwer, werd den 9[den] Mei 1834 te Berlijn geboren. Hij was een zoon van den edelsteensnijder *Giovanni Calandrelli,* bezocht sedert 1848 de Berlijnsche academie voor Kunst en werkte later onder *Dankberg, Drake* en *Fischer.* Zijn eerste werk op het gebied der monumentaalplastiek was het standbeeld van generaal *York* voor het gedenkteeken van *Friedrich Wilhelm III* te Keulen, welks voltooiing na den dood van *Bläzer,* aan *Calandrelli* opgedragen werd. Daarop volgden het op den Deenschen oorlog betrekking hebbende relief aan de „Siegessäule" te Berlijn: Uittocht der troepen en bestorming der Düppeler schansen; een staande figuur van *P. v. Cornelius* voor het Oude Museum, een monument voor de in 1870—1871 gesneuvelden voor het vijfde distrikt te Berlijn en een kolossaal ruiterstandbeeld van *Friedrich Wilhelm IV* (Berlijnsche Nationaal galerij). Verder moeten van hem genoemd worden het gedenkteeken van keizer *Wilhelm I* voor Bromberg, dat van den keurvorst *Friedrich I* van Brandenburg voor Friesack, de groep van den keurvorst *Friedrich II* voor de Siegesallee te Berlijn (1898), een standbeeld van *Karel den Groote* te Osnabrück en de allegorische figuren der wetenschap en kunst voor het Huis van Afgevaardigden te Berlijn. *Calandrelli* overleed te Berlijn, den 27sten Mei 1903.

Calandrinia *Humb.* et *Bonpl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Portulaceeën,* dat zich onderscheidt door een 2-deeligen, overblijvenden kelk met ovale, holle blaadjes, door bloembladen, die beneden het vruchtbeginsel zijn ingeplant, door een korten stamper met een 2-deeligen stempel en door een langwerpig ronde, 3-kleppige, veelzadige doosvrucht. Het omvat vooral Zuid-Amerikaansche zomergewassen, waaronder zich vele sierplanten bevinden, zooals *L. discolor Schrad.* met licht-purperroode bloemen in overhangende trossen uit Chili — *C. grandiflora Lindl.* met nog grootere bloemen — *C. spectabilis Otto* et *Dietr.* met levendig-purperroode bloemen; — *C. Speciosa Lindl.* met liggenden stengel en talrijke bloemtrossen in Californië, enz. Het zijn éénjarige, saprijke gewassen, die van het voorjaar tot den herfst bloeien. Het zaad wordt gewoonlijk in teelaarde in een pot gelegd, en de kleine plantjes verplaatst men vervolgens in grootere potten.

Calandrone is de naam van een blaasinstrument, veel overeenkomende met een fluit, waarvan de Italiaansche landlieden zich bedienen tot het voordragen van eenvoudige melodieën, alsmede tot het begeleiden van hunne volksliederen.

Calandvereeniging. Zie *Caland.*

Calanidae is een familie van de *Eucopepoden* (zie *Copepoden*) met langgerekt lichaam en zeer lange voorste voelhorens; de voorste pooten zijn weinig ontwikkeld, de andere van groote afmetingen. Zij hebben één, in het midden gelegen, onpaar oog. Ongeveer 150 soorten zijn bekend, waarvan 7 in zoetwater, de andere in zee leven.

Calanus was een Indisch wijsgeer, die op hoogen ouderdom *Alexander den Groote,* bij zijn terugkeer van zijn zegetocht, van Taxila aan den Indus af vergezelde en zich voor de oogen van het geheele leger verbrandde, omdat hij de lasten des ouderdoms niet langer wilde dragen (323 vóór Chr.) Men voegt er bij, dat hij den kort daarna volgenden dood van *Alexander* heeft voorspeld.

Calas, *Jean,* het slachtoffer van godsdiensthaat en van de gebrekkige Fransche rechtsbedeeling in de 18de eeuw, werd geboren den 19[den] Maart 1698 te Lacaparède bij Chartres en woonde als Protestantsch koopman te Toulouse. Zijn oudste zoon *Marc Antoine,* die in de rechten gestudeerd had en tot de R.-Katholieke Kerk was overgegaan of van plan was dit te doen, vond men den 13[den] October 1761 opgehangen in het magazijn. Een diepe zwaarmoedigheid, die zich reeds lang van hem had meester gemaakt, was ongetwijfeld de oorzaak van dien zelfmoord. Het gerucht verbreidde zich echter, dat de jongeling door zijn eigen vader uit haat tegen den R. Katholieken godsdienst was omgebracht. Het geheele huisgezin werd daarop in den kerker ge-

worpen, en een geestelijke broederschap bezorgde aan den overledene een plechtige begrafenis; ook de Dominicanen hielden een lijkdienst voor den gewaanden martelaar, en niemand twijfelde aan de schuld der ketters. Folteringen zonden hen tot bekentenis dwingen, maar zij appelleerden aan het Parlement. Dit verklaarde, hoewel met een kleine meerderheid, de beschuldiging gegrond en gaf bevel, *Calas* op gewone en buitengewone wijze te pijnigen, hem te radbraken en het lijk te verbranden. Dit vonnis werd den 9den Maart 1762 ten uitvoer gelegd. *Calas* onderging het met groote standvastigheid; de kinderen werden in een klooster opgesloten. Zijn wednwe begaf zich nu naar Genève, waar zij een groot aantal vrienden vond. *Voltaire*, die toen te Ferney zijn verblijf hield, wist door zijn geschrift: „Sur la tolérance à cause de la mort de Jean Calas" een revisie van het proces te doen plaats hebben, terwijl de beroemde advocaten *Élie de Beaumont* en *Loisseau de Mauleons* de verdediging van *Calas* op zich namen en geheel Frankrijk in gespannen verwachting den afloop verbeidde. Na inzage te hebben genomen der acten, door het Parlement uit Toulonse ontvangen, werd in 1765 door den koning en den Staatsraad met algemeene stemmen het vonnis vernietigd; zij verklaarden *Calas* onschuldig aan de hem te laste gelegde misdaad en gaven aan zijn familie de verbeurd verklaarde goederen terug.

Calascione of *colascione* is een muziekinstrument, dat in Beneden-Italië gebruikt wordt. Het gelijkt op een mandoline en wordt met een plectron bespeeld.

Calatafimi is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Trapani (Sicilië), in het distrikt Alcamo. Zij ligt in een vruchtbare omgeving, bezit een Moorsch kasteel en telt (1901) 11426 inwoners. In de nabijheid liggen de ruïnen van Segesta. Bij Calatafimi behaalde *Garibaldi* den 15den Mei 1860 de eerste overwinning op de Napolitanen onder *Landi*.

Calatayud is de naam van een distriktshoofdplaats in de Spaansche provincie Saragossa, 522 m. boven den zeespiegel, in een ruwe, maar vruchtbare streek aan de monding der Jiloca in de Jalón, aan den voet van een berg (met vele holwoningen) en aan den spoorweg Madrid—Saragossa gelegen. Zij bezit verscheidene kerken, Moorsche vestingwerken, een schouwburg, een arena voor stierengevechten en telt (1900) 11526 inwoners, die zich bezighonden met de fabricage van zijde en leder, tevens koren, ooft en veel hennep verbouwen. Calataynd werd door den emir *Ayub* gebouwd. 3 km. ten O. lag de Romeinsche plaats Bilbilis, de geboortestad van *Martialis*.

Calatrava, *don José Maria*, een Spaansch staatsman, werd geboren den 26sten Februari 1781 te Merida in Estremadura, studeerde te Badajoz in de wijsbegeerte, te Sevilla in de rechtsgeleerdheid en vestigde zich in zijn geboortestad als advocaat. De algemeene achting, die hij door zijn bekwaamheid verworven had, was oorzaak, dat hij in 1808 bij het verzet van Spanje tegen de Fransche dwingelandij in de Junta van Estremadnra en in 1810 in de algemeene Junta op Isla de Leon gekozen werd, waar hij schitterde door zijn vrijheidsliefde en welsprekendheid. Door *Ferdinand VII* werd hij in 1814 als een gevaarlijk lid der Cortes naar Melilla verbannen, en 6 jaren eener ellendige ballingschap vervulden hem met wrevel, die zich na het herstel der Constitutie, na zijn terugroeping in 1820 en na het nemen van zitting als afgevaardigde in de nieuwe Cortes dnidelijk openbaarde. Zijn rechtsgeleerde kennis verhief hem tot een van de leiders der vergadering, en hij sprak vooral met kracht voor de opheffing van het majoraat en van de heerlijke rechten. Zijn ontwerp van een wetboek van strafrecht was volgens de Spanjaarden met bloed geschreven. Na de ontbinding der eerste Cortes leidde hij in afzondering een ambteloos leven, doch in 1823 werd hij benoemd tot minister van Binnenlandsche Zaken en kort daarna belast met de portefeuille van Justitie. Het was vooral zijn werk, dat de koning eerst naar Sevilla en vervolgens uaar Cadix ging. Hier deed hij, door de Franschen in het nauw gedreven, aan de Cortes het voorstel, niteen te gaan, zich naar den wensch des konings te voegen en dezen de uitgebreide macht te verleenen, welke de Kroon vóór de afkondiging der Constitntie bezat. Tevens bracht hij een besluit op het papier, waardoor in naam des konings amnestie werd toegekend aan de voorstanders der Constitutie. Toen dit echter in September 1823 door den koning verworpen werd, nam *Calatrava* over Gibraltar de wijk naar Engeland, waar hij zich bezig hield met de studie der rechtsgeleerdheid, alsmede met die der Britsche geschiedenis en wetgeving. Na de Julirevolntie van 1830 werd hij lid van de besturende Junta te Bayonne, maar trok, na de mislukte onderneming van *Mina*, weder naar Bordeaux. Het „estatut real", in April 1834 door *Martinez de la Rosa* uitgevaardigd, riep hem en andere uitgewekenen naar Spanje terug, waarna hij assessor werd in het hoogste gerechtshof voor Spanje en Indië. Hij wist echter de gematigdheid zoo weinig in acht te nemen, dat hij na den opstand der nationale garde te Madrid tegen het ministerie *Toreno* alleen door het optreden van *Mendizabal* aan den kerker ontkwam. Toen in 1836 een gedeelte der bezetting van Ildefonso de Constitutie van 1812 opdrong aan de koningin en na het aannemen daarvan het ministerie *Isturitz* aftrad, werd *Calatrava* voorzitter van het nieuwe bewind, doch de omstandigheden waren hem te sterk. Verkeerde maatregelen volgden elkander op, de geldelijke nood werd allengs grooter en hij verloor meer en meer het vertrouwen. Hij oefende ten laatste een soort van dictatorschap uit, waarnaar de koningin en zelfs de wetgevende macht zich moest voegen. Geen wonder alzoo, dat oproerige officieren van *Espartéro* in Augustns 1837 de aftreding van het ministerie verlangden. *Calatrava* ontving zijn ontslag, doch zag zich vervolgens door onderscheiden gewesten voorgedragen als lid van den Senaat. De koningin deed hem zitting uemen voor de provincie Albacete, doch hij had zijn invloed verloren en overleed te Madrid, den 24sten Januari 1846.

Calatrava la Vieja was een versterkt slot in de Spaansche provincie Cindad-Real in Nieuw-Castilië, in het noordwestelijk deel van Valdepeñas. Het door de Jabalon besproeide, weidenrijke heuvelland met de hoofdplaats Almagro (in 1897 met 8129 inwoners), vroeger een bezitting van de

Calatravaorde (zie aldaar), die haar naam naar het slot ontving, heet thans nog Campos de Calatrava.

Calatravaorde is de naam van een Spaansche ridderorde, gesticht in 1158 door *Sancho III*, koning van Castilië ter gelegenheid van de verdediging van het slot Calatrava (zie *Calatrava la Vieja*) tegen de Mooren. In 1197 veroverden de Mooren het slot. De ridders leden groote verliezen en trokken naar Salvatierra, waarna de orde een tijdlang den naam *orde van Salvatierra* droeg. In 1212 wreekten de ridders zich bij Las Navas de Tolosa en keerden naar Calatrava terug, vanwaar zij echter spoedig daarna naar een nieuwe plaats Calatrava trokken, die zij in de nabijheid stichtten. Tot belooning voor de diensten, die de orde later aan de koningen in den strijd tegen de Mooren verleende, verkreeg zij groote hezittingen en daardoor een groote macht. In 1498 werd de administratie der orde door een hnl van *Innocentius VIII* aan *Ferdinand den Katholieke* opgedragen, en *Hadrianus VI* verbond de waardigheid van grootmeester der orde van Alcantara, Calatrava en Santiago voor altijd aan de Spaansche kroon. Voortaan was de benoeming der ridders een middel voor den koning, om den adel aan zich te hinden. Aanvankelijk het Cistercienserkleed dragend, werden de ridders in 1397 daarvan vrijgesteld en droegen voortaan een witten wapenrok, een wit scapnlier, een zwarte monnikskap en een pelgrimskraag. Het ordekleed bestaat uit een witten mantel met een rood kruis van leliën op de linkerzijde; het ordeteeken is een hangend rnitvormig gouden veld met het roode leliënkruis aan een ponceanrooden band. De orde heeft behalve den grootmeester nog drie hooge waardigheidshekleeders: de Comendador mayor, de Llavero mayor (slentelhewaarder) en de Ohrero (beheerder der kerkgoederen); verder telt zij Comendadores, Cahalleros profesos en non profesos, d.w.z. die, welke de gelofte der orde afgelegd en die welke haar niet afgelegd hehhen.

Sedert 1219 hestonden er ook geseenlariseerde vrouwelijke afdeelingen der orde van Calatrava. Zij moesten voor de opname haar adellijke afkomst bewijzen, hadden haar hoofdklooster te Almagro en droegen het ordekruis op de kleeding der Cisterciensorinnen.

Calaverasschedel is een gedeelte van een schedel, in 1866 hij Altavilla in Californië, samen met vijzels, handmolens, pijlspitsen, enz. van steen gevonden, op een diepte van 40 m. in een gondhondende zandlaag nit het tertiaire tijdperk, waarin het met andere hrokstnkken van menschelijke heenderen werd aangetroffen. Op grond der verklaring van *Whitney* werd het jarenlang als bewijs aangezien voor het bestaan van den mensch tijdens de tertiairperiode; in 1899 is echter door *Holmes* in de „American Anthropologist" het hewijs geleverd, dat deze vondst van betrekkelijk jongen datnm moet zijn. Door een toeval knnnen n.l. beenderen en gereedschappen der hedendaagsche Indianen hij het werken in de mijnen in de gondhoudende lagen geraakt zijn.

Calbe, aan de Saale, hoofdplaats van het distrikt Calbe, aan twee spoorlijnen gelegen, is de zetel van het distriktshestnnr en van een rechtbank, bezit een hoogere hnrgerschool voor meisjes, een ziekenhnis en een discontohank; er zijn laken- en wolweverijen, papier-, sigaren- en snikerfabrieken, alsmede bruinkoolmijnen in den omtrek. De plaats telt (1900) 12281 inwoners.

Calcagni, *Antonio*, bekend onder den hijnaam *de Ferrariër*, een Italiaansch beeldhonwer, werd geboren te Recanati in 1536 en overleed in 1593. Hij behoorde tot de beste heeldhonwers van zijn tijd. Van zijn werken zijn de voornaamste: „De twaalf apostelen", in zilver in de Santa-Casa te Loretto, en het mooi hronzen standheeld van *Sixtus V* voor die stad.

Calcagni, Tiberio, een hroeder van den vorigen en eveneens beeldhouwer, was een der meest geliefde leerlingen van *Michel-Angelo*, en deze vertrouwde hem het afwerken van verscheiden zijner heeldhouwwerken toe, toen zijn onderdom hem niet meer veroorloofde den heitel met de noodige vastheid te hanteeren.

Calcar, *Hendrik van*, werd geboren in 1328 te Calcar in het hertogdom Kleef. Hij studeerde te Parijs, werd er haccalaureus in de godgeleerdheid en zag zich daarna benoemd tot kanunnik, eerst te Kenlen en toen te Keizersweerd. In 1366 werd hij Karthuizer monnik in het klooster van St. Barbara te Keulen en vervolgens aht van een dergelijk klooster te Arnhem. Ook in andere kloosters bekleedde hij die waardigheid, totdat hij zich in 1397 weder naar Keulen hegaf, waar hij den 20sten Decemher 1408 overleed. Hij schreef „Epistola de rebus diversis tractans" en „Psalterinm ant potius Rosarinm in landem B. Virginis Mariae" (1448).

Calcar, *Elisa Carolina Ferdinanda van*, geboren *Schiötling*, een Nederlandsche romanschrijfster en bekende spiritiste, werd den 23sten September 1822 te Amsterdam geboren, ontving een zorgvuldige opvoeding, deed op haar 16de jaar examen voor meer uitgehreid lager onderwijs, was vele jaren hij het onderwijs en als gonvernante werkzaam, doch wijdde zich later, vooral op aansporing van *Da Costa*, aan de letteren. Zij hnwde in 1853 met *H. C. van Calcar*, eveneens een ijverig spiritist. In 1858 maakte zij kennis met mevronw *Bertha von Marenholtz*, de Dnitsche ijveraarster voor de Fröbelmethode, waardoor mevronw van *Calcar* er toekwam, in 1865 te Leiden, „een Opvoedingshnis voor meisjes," verbonden met een Fröbelschool en een opleidingsschool voor bewaarschoolpersoneel, te openen. Deze inrichting werd later naar Wassenaar overgehracht, maar moest ten slotte wegens gehrek aan ondersteuning worden opgeheven (in 1873). Daarna wijdde mevronw *van Calcar* zich geheel aan de letterkunde. Haar voornaamste werken zijn: „Blikken in het rond, naar binnen en naar boven" (1850), „Hermine", een familieroman, „Behandeling der dienstbaren" (1852, prijsverhandeling, met gond bekroond), „Eene star in den nacht" (1853), historische roman, „Evangeline" (1854), „Fantasmagoriën" (1855), „Tahitha" (1856), „De Dertiende" (1857), familieroman, „Handleiding voor onderwijzeressen der bewaarscholen" (naar het Fransch, van madame *Pape Carpentier*, 1864), „De vronwen in de gevangenis" (1863), „Kinderen der eenw" (1873, v.v.), „Fröbels methode. Natunrlijke en harmonische ontwikkelingsleer" (1875), „De Eedgenooten" (1888), historische roman, „De tweede Pinksterdag" (1891),

„Vruchten van het gezaaide" (1892), „Bijbelsche schetsen" (1893 — 1895), „Levensmagnetisme" (1897), „Het Kind" (1904) en tal van paedagonische verhandelingen, kinderwerkjes, bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes, enz. Ook redigeerde zij met haar echtgenoot het tijdschrift: „Op de grenzen van twee werelden".

Tot op het laatst van haar leven was zij onvermoeid werkzaam. Zij overleed den 13den Juli 1904. Haar kunstarbeid was in het laatst van haar leven geheel op den achtergrond gedrongen door haar propagandawerk: en voornamelijk als de vurige strijdster voor de geestenwereld blijft zij in de herinnering voortleven.

Calcar, *Jan Joost* (of *Joest*) *van*. Zie *Joost*.

Calcarone is op Sicilië de naam voor een in den grond gegraven holte, waarin de uitgegraven zwavel wordt opgestapeld en van boven aangestoken om ze te smelten.

Calcedon, een ondere schrijfwijze voor *Chalcedon* (zie aldaar).

Calceola sandalina Goldf. of Pantoffelkoraal, is een van de voornaamste vierstralige koralen en een karakteristiek fossiel van de middelste Devonische lagen. Het is merkwaardig door den in elkaar gedrongen vorm van een sandaal en door het bezit van een afzonderlijk, vlak kalkdeksel, waarmee de kleine koraalbeker geheel afgesloten kon worden, daar het volkomen paste in een rand, die van inkervingen voorzien was, evenals bij de mossels het geval is. Een soortgelijke, maar vierkante vorm met een uit vier deelen bestaand deksel, kwam reeds gedurende de Silurische periode voor.

Calceolaria *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Leeuwbekachtigen of *Antirrhinae*, gedeeltelijk alzoo genoemd ter eere van den plantkundige *Calceolari*, gedeeltelijk omdat de bloem groote overeenkomst heeft met een schoen of pantoffel (*Calceolus*). Het onderscheidt zich door een 4-deeligen kelk, een korte bloemkroon met gaafrandige bovenlip en zeer groote, schoenvormige onderlip, 2 meeldraden, één puntigen stamper en een 2-hokkige, 2-kleppige doosvrucht. Het omvat omstreeks 120 soorten, die meestal in Zuid-Amerika en op de Falklandseilanden te huis behooren, en deze vormen zoowel heesters als kruiden, en slingerplanten. Tot de heesters behooren: *C. alba Ruiz* et *Pav.*, *C. arachnoïdea Grah.*, *C. apuatica Hort. Berol.*, *C. bicolor Ruiz* et *Pav.*, *C. excelsa Grah.* enz., meest alle uit Chili en zich onderscheidend door een langdurigen bloeitijd. Overblijvende kruiden zijn: *C. chiloensis Lindl.*, *C. Fothergilli Ait.* van de Falkslandsoilanden, *C. plantaginea Smith.* Tweejarige kruiden zijn: *C. corymbosa Ruiz* et *Pav.*, en *C. flexuosa*, *C. punctata* en *C. rugosa*; eenjarige: *C. glandulosa Reg.* et *Heer.*, *C. pinnata L.* en *C. scabiosaefolia Sm.* uit Peru.

De calceolaria's zijn als sierplanten zeer gezocht. Zij houden niet veel van vochtigheid en warmte en groeien het best in frissche lucht op een zandigen, welbemesten grond. Zij worden meestal in den zomer gezaaid, den daarop volgenden winter koel overwinterd en bloeien dan het volgende voorjaar met mooie, eigenaardig gekleurde en gevormde bloemen. Er zijn veel variëteiten in den handel, meestal variëteiten van de *C. rugosa*, welke men onderscheidt in drie groepen, nl. hooge, halfhooge en lage. De zeer fijne zaden worden in Juli en Augustus in heidegrond of zandigen bladgrond uitgezaaid en niet met grond bedekt, maar alleen een weinig aangedrukt. Alle jonge plantjes worden koel gehouden en verschillende malen gepikeerd, waarbij telkens een weinig meer voedzameren grond gegeven wordt. In het voorjaar plaatst men deze plantjes wat warmer, waardoor ze spoedig bloemen geven. Het stekken gaat ook zeer gemakkelijk.

Calchas, volgens de Grieksche overlevering een zoon van *Thestor* uit Mycene, was een beroemd ziener, die de Grieken naar Troje vergezelde. Reeds vóór het uitzeilen uit Aulis voorspelde hij, dat de oorlog 10 jaar zou duren. Hem was voorzegd, dat hij plotseling sterven zou, zoodra hij een ziener ontmoette, die hem in bekwaamheid overtrof. Door *Mopsus* in een wedstrijd overwonnen, overleed hij uit smart of door zelfmoord. Hij had een eigen orakel in Daunië (Apulië).

Calcinatie (van het Latijnsche calx = kalk, dus „verkalking") noemde men oorspronkelijk het gloeien in een open vuur, waarbij metalen zuurstof opnemen. Tegenwoordig verstaat men onder calcinatie het gloeien van stoffen tot het uitdrijven van vluchtige bestanddeelen, zooals water, koolzuur en organische stoffen, waarbij òf tegelijkertijd een oxydatie plaats heeft, dus lucht toetreden moet (zooals de calcinatie van ijzervitriool tot het uitdrijven van water en het oxydeeren van het ijzeroxydul tot ijzeroxyd, calcinatie van potasch tot het verwijderen van water en het verbranden van organische stoffen), òf niet (calcinatie van borax ter verwijdering van water, van galmei tot het vervluchtigen van koolzuur). Soms bewerkt men met de calcinatie alleen een oxydatie, zooals bijv. het veranderen van koper in koperoxyde voor de kopervitrioolbereiding. Voor het calcineeren maakt men gebruik van calcineerovens, calcineerhaarden en gewone vlammen.

Calcium, atoomteeken *Ca.*, is de naam van een metaal, dat niet in gedegen toestand in de natuur voorkomt, maar in zijn verbindingen (Kalkzouten) zeer verbreid is. Kalksteen, marmer, krijt, enz. bestaan uit koolzure kalk, gips en anhydriet uit zwavelzure kalk, apatiet en phosforiet uit phosforzure kalk; kiezelzure kalk is een bestanddeel van vele mineralen, fluorcalcium komt voor als vloeispaat, chloorcalcium in minerale wateren. De meeste bron- en rivierwateren bevatten opgeloste kalkzouten, ook de zee is rijk aan dergelijke zouten, en in alle planten en dieren komen ze eveneens voor. Phosforzure kalk vormt de beenderen der dieren, koolzure kalk de koralen, de huisjes der slakken, de schelpen der weekdieren, eierschalen, enz. — Men kan het calcium verkrijgen door joodcalcium te verhitten met natrium, ook door electrolyse uit jood- of chloorcalcium. Het metaal is zilverwit, sterk glanzend met een weinig korrelige breuk. Het atoomgewicht bedraagt 40,1, het soortelijk gewicht 1,554 (1,85). Calcium is ongeveer zoo hard als kalkspaat, hamerbaar, smelt bij 760°, kan in droge lucht tamelijk goed bewaard blijven, maar oxydeert in vochtige lucht zeer spoedig en ontleedt water onder waterstofontwikkeling. In verdunde zuren is het gemakkelijk oplosbaar, in geconcentreerd zwavelzuur nauwelijks, in rookend salpeterzuur

in het geheel niet. Met waterstef vormt het bij gloeihitte calcinmhydrunr, Ca H_2, dat door water heftig ontleed wordt. Bij gloeihitte verbrandt het aan de lucht met een gele vlam. Bij verhitting in stikstof levert bet stikstofcalcinm in geelbruine kristallen, die met water kalkhydraat en ammoniak vormen. Indien men in staat ware op goedkoope wijze calcinm te bereiden, zon men gemakkelijk uit de stikstof der lucbt ammoniak knnnen verkrijgen.

Het metaal is tweewaardig. Calcinm werd het eerst in 1808 door *Davy* door middel van electrolyse gewonnen.

Calcium carbonicnm praecipitatnm = neergeslagen koolzure kalk, C. chloratnm = calciumchloride, chloorcalcinm, C. oxydatnm = calciumoxyd, C. oxydatnm hydratnm = calcinmhydroxyd, C. phosphoricnm = phosphorzure kalk, C. snlfnratum = calcinmsulfurete, zwavelcalcinm, C. snlfuricnm = zwavelzure kalk, gips, C. snlfnricnm nstnm = gebraad gips.

Calciumacetaat beteekent Azijnzure kalk.

Calciumbisulfiet beteekent Znre zwaveligzure kalk.

Calciumboraat beteekent Boorzure kalk.

Calciumcarbid, CaC_2, ontstaat bij het verhitten van kalk met kool in den electrischen oven. Deze ovens zijn op verschillende wijze geconstrueerd, in bet algemeen soortgelijk aan die, waarin aluminium volgens de Héroultsche methode gewonnen wordt. Men gebruikt ook wel ovens, die veel overeenkomst vertoonen met boogovens voor permanent gebruik. *Pictet* verhit een mengsel van kalk en kool op 2400°C en daarna verder door middel van electriciteit, *Moissan* een mengsel van kalk en snikerkool in een electrischen oven tet 3500° C (met een stroom van 350 ampère en 70 volt). Ook heeft men briketten, nit een innig mengsel van kalk en kool bestaande, in een door vuurpijpen omgeven, tot gloeihitte verhit chamottekanaal gevoerd en daarna tusscben koolelectroden gesmolten. Het ontwikkelde kooloxyde wordt afgevoerd en voor de verwarming gebruikt. Of steeds een stroom in dezelfde richting of wisselstroomen gebruikt worden, is hetzelfde, daar bet niet om electrolyse, maar alleen om het verkrijgen van een zeer hooge temperatnur te doen is. Het calciumcarbid vormt kleurlooze kristallen; het technische prodnct, zooals het tegenwoordig in fabrieken bereid wordt, is kristallijn, hard, bruinrood geklenrd, ondoorzichtig, bezit een soortelijk gewicht van 2,3, is onoplosbaar in alle gewone oplossingsmiddelen en verbrandt bij het verwarmen in znuretof onder een sterke lichtontwikkeling tet koolzure kalk. Met cbloor geeft calciumcarbid bij bij 245°C kool en calciumchlorid, in droog chloorwaterstof verbrandt bet onder ontwikkeling van waterstof, mat zwavel vormt het bij 500°, onder gloeiing, zwavelcalcinm en zwavelkoolstef en met pbosfor pbosforcalcinm. Bij hoogere temperatnur dan rood gloeihitte verbindt het zicb met ijzer, terwijl de meeste andere metalen geen invloed er op uitoefenen. In vochtige lncht wordt het calciumcarbid ontleed, onder verandering der kleur en ontwikkeling van een sterken knoflookrenk. Bij het overgieten met water heeft er een sterke ontwikkeling van acetyleen plaats, volgens de vergelijking: $Ca\,C_2 + 2\,H_2\,O = C_2\,H_2 + Ca(OH)_2$ Bij niet te hooge temperatnur en bij aanwezigheid van waterdamp vormt het met stikstef cyaanmetaal. Het calcinmcarbid reduceert de meeste metaaloxyden onder vorming van calciumlegeeringen. Bij het verhitten van deze koolstefverbinding met magnesium aan de lucht, ontstaan calcinmoxyd, koolznur en stikstofmagnesinm, bet restant ontwikkelt bij bet overgieten met water ammoniak. Soortgelijk verhouden zich zink, ijzer en koper.

Het calcinmcarbid wordt hoofdzakelijk gebruikt voor de bereiding van acetyleen (zie aldaar); ook wordt bet voor de rednctie van metaalverbindingen en voor de metaalraffinatie aanbevolen. Het werd het eerst in 1863 door *Wöhler* bereid, *Böhm* nam in 1891 het eerste patent op de fabricage von calcinmcarbid door middel van electriciteit.

Calciumcarbonaat wil zeggen Koolzure kalk.

Calciumchloride (Chloorcalcinm), $CaCl_2$, komt voor in het zeewater en in vele minerale wateren, vormt met chloormagnesium het mineraal tacbydriet, met phosforznre kalk apatiet, en ontstaat door koolzure kalk met zontznur te behandelen. Als bijprodukt wordt calciumchloride verkregen bij bet fabriceeren van koolznur, soda (volgens het ammoniak-proces), chloorznre kali, ammoniak (nit salmiak), enz. Het is kleurloos, heeft een scherpen, hitteren smaak, kristalliseert nit een zeer geconcentreerde oplossing met 6 moleculen kristalwater, vervloeit gemakkelijk, lost onder aanzienlijke daling der temperatuur in water op en geeft, met sneeuw van 0° vermengd, een konde van 48°. De kristallen smelten bij 29° en verliezen gemakkelijk 4 moleculen kristalwater. Dit waterarmere calciumchloride wordt, in U-vormige buizen (chloorcalciumbuizen) gebracht, voor het drogen van gassen gebruikt. Het watervrije calciumchloride, dat men bij verdere verhitting verkrijgt, stolt na het smelten tet een witte, doorschijnende massa (gesmolten calcinmchloride), die in water, onder sterke warmteontwikkeling, oplost en alkalisch reageert, omdat bij het smelten een weinig zontznur vervluchtigd en calciumoxyd gevormd is. Het gesmolten calciumchloride is eveneens zeer hygroscopisch en wordt vooral gebruikt tet het onttrekken van water aan vloeisteffen. 100 deelen water lossen bij 10° 63,35 deelen, bij 40° 120,48 deelen, bij 60° 138,39 deelen op. 10 deelen alkohol lossen 7 deelen calcinmchloride op. Een oplossing van 50 deelen calcinmchloride in 100 deelen water kookt bij 112°, van 100 deelen calciumchloride in 100 deelen water bij 118°, van 200 deelen calciumchloride in 100 deelen water bij 158°, van 325 deelen calciumchloride in 100 deelen water bij 180°.

Zulke oplossingen dienen als baden, om vloeisteffen gedurende een zekeren tijd aan een gelijkmatige hitte bloot te stellen. Men gebruikt bet calciumcbloride ook tot het conserveeren van steenen, die eerst met waterglas en daarna met een chloorcalciumoplossing gedrenkt worden en daardoor een zeer goed beschermend omhnlsel van kalksilicaat ontvangen. Hontwerk met kalkmelk en cbloorcalcium bestreken, is moeilijk brandbaar. Oplossingen van chloorcalcium zijn voor het besproeien van straten aanbevolen, daar het chloor-

calcium voortdurend aan de lucht vochtigheid onttrekt en daardoor het stof vastgehouden wordt. Verder dient het voor de bereiding van Steinbühler geel en, daar het stijfsel oplost, als appreteermiddel, in alizarine- en suikerfabrieken, tot het bereiden van chloorbarium, annaline (fijn verdeeld gips), als toevoegsel bij meststoffen, voor kondmakende mengsels, enz.

Calciumfluoride (Fluorcalcium), $CaFl_2$, komt in de natuur voor als vloeispaat, in de beenderen, in tandglazuur en in geringe mate in vele minerale bronnen. Uit oplosbare calciumzouten wordt het door een oplosbare fluorverbinding als een geleiachtige massa neergeslagen; kristallijn verkrijgt men het bij het smelten van fluornatrium met chloorcalcium. Het is kleurloos, in water nanwelijks oplosbaar, gemakkelijker in geconcentreerd zoutzuur, smelt in den porseleinoven, vormt bij het smelten met calcium- of bariumsulfaat gemakkelijk een email en met geconcentreerd zwavelzuur een dikke kleverige vloeistof, die bij 40° fluorwaterstof ontwikkelt. Zie *Vloeispaat.*

Calciumhydraat, calciumhydroxyd. Zie *Kalk.*

Calciumhydrosulfide. Zie *Calciumsulfureeten.*

Calciumhydroxyd. Zie *Kalk.*

Calciumoxyd = kalk, ongebluschte kalk; calciumoxydhydraat = kalkhydraat, gebluschte kalk. Zie *Kalk.*

Calciumfosphaat = Phosforzure kalk.

Calciumsilicaat of kiezelzure kalk, $CaSiO_3$, komt in de natuur voor als Wollastoniet en als bestanddeel van vele mineralen. De gewone glassoorten bestaan voor een groot deel uit calciumsilicaat en kalium- of natriumsilicaat. Ook de in het water hard wordende cementsoorten (zie *Cement*) bevatten calciumsilicaat.

Calciumsufhydraat. Zie *Calciumsulfureeten.*

Calciumsulfaat = Zwavelzure kalk.

Calciumsulfiet, zwaveligzure kalk. Zie *Calciumsulfureeten.*

Calciumsulfureeten zijn verbindingen van calcium met zwavel. Enkelvondig zwavelcalcium (calciumsulfide), CaS, ontstaat bij het gloeien van kalk in zwavelwaterstof of van zwavelzure kalk in waterstof of met kool. Het vormt een kleurlooze, aardachtige, in water onoplosbare massa, die na bestraling door het zonlicht in het donker lichtend is. Een zoodanig praeparaat bereidde *Canton* in 1768 door het gloeien van gebrande oesterschalen (koolzure kalk) met zwavel (Cantons phosfor), en een soortgelijk praeparaat verkrijgt men door het gloeien van gebrande oesterschalen met realgar (Osanns lichtsteen). In den electrischen oven is het smeltbaar en kristalliseert dan in kubische kristallen. In vochtige lucht wordt het door het koolzuur ontleed; onder ontwikkeling van zwavelwaterstof vormt het onderzwaveligzure kalk, die onder afscheiding van zwavel in zwavelzure kalk overgaat. Met water geeft zwavelcalcium calciumoxydhydraat en calciumhydrosulfide (calciumsulfhydraat), $CaSH_2S$; dit ontstaat ook bij de inwerking van zwavelwaterstof op calciumoxydhydraat en wordt daarom in de gaskalk aangetroffen; het is een zeer sterk bijtmiddel en dient tot het ontharen van vellen. Kookt men calciumoxydhydraat met water en zwavel, dan ontstaat een geelroode oplossing van vijfvoudig zwavelcalcium, CaS_5, dat nog zwavel oplost en met zuren, onder afscheiding van zeer fijn verdeelde lichtgele zwavel (zwavelmelk), zwavelwaterstof ontwikkelt. Het wordt gebruikt als antichloor en voor het bereiden van zwavelmelk. Gloeit men kalk of gebluschte kalk met zwavel onder afsluiting der lucht, dan ontstaat een grijswitte, geel- of roodachtige massa, die naast zwavelzure kalk verscheiden sulfereeten van calcium (CaS_2, CaS_3, CaS_4, CaS_5) bevat en als kalkzwavellever (Hepar sulfuris calcareum, Calcaria sulfurata) voor baden gebruikt wordt. De restanten der sodabereiding bevatten calciumsulfureeten, waaruit men een groot deel van de zwavel weer terugkrijgt.

Calciumsupersulfide, kalkzwavellever. Zie *Calciumsulfureeten.*

Calciumzouten, kalkzouten. Zie *Calcium.*

Calcutta (zie de plaat) is de hoofdstad van het Britsch-Indische keizerrijk en van het luitenant-gonverneurschap Bengalen, op 22°34' N.Br. en 88°26' O.L gelegen, 130 km. van de Golf van Bengalen, aan den linker oever van de Hugli of Bhagirathi. Zij is het uitgangspunt van vier spoorwegen en strekt zich van het N. naar het Z. 5 km. langs de rivier uit. Het klimaat is er heet, vochtig en ongezond. Als hoogste temperatuur werd 41°, als laagste 11°C gemeten, gemiddeld in de heetste maand (Mei) 30°, in de koudste (December) 20°C. Zeer sterk is de regenval, cyclonen richten periodiek groote verwoestingen aan, cholera en koorts zijn endemisch, ook de pest heeft in Calcutta vele offers geëischt. Gezondheidsstations zijn Simla, de zomerresidentie van den vice-koning, en Dardsjiling. Sedert 1870 heeft de stad gefiltreerd drinkwater, waardoor de gezondheidstoestand veel verbeterd is, evenals door het droogleggen van moerassen. De eigenlijke stad, door de rivier en den Ceintuurspoorweg ingesloten, beslaat een oppervlakte van 21 v.km. en bevat de ruime Esplanade, het Maidan-plein, exercitieterrein voor de troepen en wandelplaats voor de elegante wereld, waar, dicht bij de Hugli, het fort William een omvang van 3 km. inneemt, met een groot arsenaal, 619 kanonnen en 25000 man. In het noorden wordt het Maidan-plein door het paleis van den vice-koning, het stadhuis, de Bank van Bengalen, het post- en domeinenkantoor en de Munt begrensd; verder verdienen vermelding de gebouwen van den Wetgevenden Raad, van het oppergerechtshof, een krankzinnigengesticht, een groote gevangenis, een hospitaal, het paleis van den Anglikaanschen bisschop, 27 Protestantsche (St. Pauls-kathedraal), 8 Katholieke kerken en een deïstisch bedehuis. De stad bezit talrijke monumenten, waaronder die van *Ochterlony*, *Warren Hastings*, *Wellington*, *Cornwallis*, *Outram* en *Peel* (in den mooien Eden Garden, waar zich ook een in 1854 naar hier overgebrachte Birmaansche pagode verheft). De bevolking bedroeg in 1901: 847.796 (met de voorsteden 1106738) zielen (562596 mannen, 285.200 vrouwen), waaronder 553261 Hindoes, 249939 Mohammedanen en 37925 Christenen. Naar de nationaliteit waren er 5323 Europeanen, waarvan 4325 Engelschen, 224 Franschen, 173 Duitschers 163 Turken en 102 Italianen. De sterke militaire

CALCUTTA.

De Markt.

Gezicht in de zwarte stad.

bezetting bevindt zich in het fort William en in de voorsteden Barrackpur en Dum Dum. De industrie is op het tegenover Calcutta liggende Howrah geconcentreerd. Te zamen met deze plaats had Calcutta in 1902: 26 jutefabrieken met 15132 weefstoelen en meer dan 80000 arbeiders, 8 katoenspinnerijen met 324038 spoelen, 3 groote papierfabrieken, 2 groote suikerfabrieken, verscheidene indigofabrieken, een messinggieterij en vele kleinere industrieën. Evenals Bombay de zetel van de katoenindustrie is, zoo vormt Calcutta die van de jutefabricage. Reusachtige etablissementen bezit de staat in de stad en hare omgeving, waaronder de groote geschutgieterij in Kosipur. De handel van Calcutta heeft zich, vooral door den invloed van de rivier, de spoorwegen en de nabijheid der zee, buitengewoon sterk ontwikkeld en heeft dien van Bombay geheel overvleugeld.

De geheele handel bezat in 1902 een waarde van 1100 millioen ropijen, waaronder de onbeduidende handel der andere havens van Bengalen begrepen is; de invoer bedroeg 328, de uitvoer 640 millioen ropijen. Bij den invoer namen katoenen stoffen, garens en twist ongeveer de helft in; andere helangrijke invoerartikelen zijn wollen- en zijden stoffen, metalen en metaalwaren, boeken, glaswaren, drogerijen, suiker, spek, ham, kaas, boter, petroleum, chemicaliën, kleurstoffen, enz. De voornaamste uitvoerartikelen zijn: jute en juten zakken, opium, thee, rijst, kruiden, katoen, oliezaden, indigo (voortdurend afnemend), ruwe zijde (voor 5753220 ropijen) en gummi. De haven voor groote, zwaarbeladen schepen is *Diamond Harbour*, met Calcutta door een spoorweg verbonden; andere schepen kunnen de stad bereiken, waarvan de haven 16 km. lang is. Het hinnenvaren levert echter wegens de veranderlijkheid van den waterstand en de zandbanken niet zelden gevaar op. De schipbrug, die van Calcutta over de Hugli naar Howrah voert, wordt op bepaalde uren geopend. In 1902 liepen de haven hinnen: 538 stoombooten met 1402030 ton en 24 zeilschepen met 34656 ton; in datzelfde jaar verlieten de haven: 517 stoombooten met 1352233 ton en 30 zeilschepen met 33692 ton. Behalve door de schepen van zeven Engelsche maatschappijen, die der Oostenrijksch-Hongaarsche Lloyd (16 stoombooten) en der Messageries maritimes, wordt zij aangedaan door de booten der Hansa- en der Hamburg-Amerika-lijn. Met het hinnenland is Calcutta door de stoomhooten op den Ganges, den Eastern-Bengal- en South- Eastern-spoorweg, benevens van Howrah uit door den East- India-spoorweg verbonden. Kortere lijnen zijn de Calcutta-Balliaghen de Municipalspoorweg. Een 27 km. lange tramlijn loopt door de voornaamste straten. De stad bezit 7 ziekenhuizen, talrijke inrichtingen voor onderwijs, zooals het Hindu College, de University Senate House, de Hare school, het Presidency College, het Sanscrit College, het Medical College, de Calcutta-Madrassa, de beroemde La Martinière, het Free Institution, een prachtigen hotanischen en zoölogischen tuin en een museum. Tevens is zij de zetel van de Asiatic Society of Bengal, van genootschappen voor natuur- en artsenijkunde, voor tuinbouw, enz. In Calcutta houden de vice-koning van Indië, de luitenant-gouverneur van Bengalen, de opperste bestuurscolleges, het Hof van Appèl voor Indië, een Katholieke aartsbisschop, een Anglikaansche bisschop, de opperbevelhebber van het Britsch-Indische leger en de commandant der troepen van Bengalen verblijf. Bij de eigenlijke stad sluiten zich 17 voorsteden aan.

De stad werd in 1686 door Engelsche kooplieden, die door den Mogolstadhouder van Bengalen uit hunne factorij Hugli verdreven waren, in het dorp Tsjatanati gesticht, dat met Cali Ghat (van daar de naam) en andere plaatsen de plaats van het tegenwoordige Calcutta innam. Den 20sten Juni 1756 werd het door *Soeradsjed Daulah* ingenomen, waarbij 146 Engelsche gevangenen in het „Black House" opgesloten werden, waarin 123 gedurende den nacht omkwamen. *Clive* heroverde haar den 2den Januari 1757. Sedert 1772 is zij de zetel der Britsch-Indische regeering.

Caldani, *Leopoldo Marc-Antonio*, een Italiaansch ontleedkundige, werd gehoren den 21sten November 1725 te Bologna, studeerde aldaar, werd er in 1755 hoogleeraar in de anatomie en ging later naar Venetië, vanwaar hij als hoogleeraar in de geneeskunde naar Padua beroepen werd, Hij overleed den 24sten December 1813. Hij schreef: „Onderzoekingen over de irritabiliteit" (Bologna, 1757) en leerboeken over pathologie (Padua, 1772), physiologie (Padua, 1773), anatomie (Venetië, 1787) en semiotiek (Padua, 1808). Zijn voornaamste werken zijn de met zijn neef *Floriano* uitgegeven „Icones anatomicae" (Venetië, 1801—1814, 4 dln.; nieuwe druk, 1823), benevens de „Explicatio iconum anatomicarum" (Venetië, 1802—1814, 5 dln.).

Caldara, *Polidoro*, een Italiaansch schilder uit den bloeitijd der kunst, ook onder den naam van *Caravaggio* bekend. Hij werd omstreeks 1495 te Caravaggio in Bergamo geboren en kwam op 18-jarigen leeftijd te Rome in dienst bij *Rafaël*, terwijl de leerlingen van dezen er werkzaam waren aan de frescoschilderijen op het Vaticaan. Wel behoorde *Caldara* er onder de handlangers, maar bij het voortdurend aanschouwen van zooveel schoons gevoelde hij zijn schilderstalent ontwaken en vond in *Maturino*, een discipel van *Rafaël*, een vriend en leermeester. Door onvermoeiden ijver wist hij in korten tijd de toegenegenheid van *Rafaël* te winnen, en men zegt, dat *Caldara* weldra met *Maturino* werkte aan de schilderijen van dien kunstenaar. Bij het overlijden van dezen had hij door het bestudeeren van antieke kunstwerken reeds het meesterschap over de teekening verkregen, doch daar zijn koloriet nog veel te wenschen overliet, schilderde hij met zijn vriend in grijs op grijs navolgingen van de fraaiste bas-reliefs aan de gevels der huizen te Rome. Daarvan is echter weinig behouden gebleven. De verovering van Rome (1527) scheidde de twee vrienden. *Caldara* nam de wijk naar Napels, waar hij als onbekend kunstenaar gevaar liep van gebrek omtekomen, en begaf zich vervolgens naar Messina. Hier legde hij zich met zooveel ijver toe op de verbetering van zijn koloriet, dat bestellingen van altaarstukken hem in geduríg grooter aantal toevloeiden. Tot zijn beste doeken behoort een Kruisdragende Christus, een rijke compositie met een warm koloriet en geplaatst in het Koninklijk Museum te Napels. Hoewel hij te Messina de algemeene achting ge-

noot en aanzienlijke schatten verzamelde, wilde hij juist naar Rome terugkeeren, toen hij door een dienstknecht vermoord werd (1543).

Caldara, *Antonio*, een Italiaansch componist, werd geboren in 1670 te Venetië. Hij was sedert 1716 vice-kapelmeester aan het Hof van *Karel VI*, in wiens diensten hij reeds gestaan had, toen deze nog koning van Spanje was. *Caldara* is minder door zijn talrijke opera's (66) en oratoriën (29), dan wel door zijn kerkelijke composities (missen, motetten) bekend geworden. *Caldara* overleed den 28sten December 1736 te Weenen. Een 16-stemmig „Crucifixus" werd in 1840 door *Teschner* opnieuw uitgegeven.

Caldas beteekent warme bronnen en is de naam van eenige badplaatsen in Spanje, Portugal en Zuid-Amerika.

Caldas da Rainha, gelegen in de Portugeesche provincie Leiria (Estremadura), niet ver van de golf van Obidos, aan den spoorweg van Lissabon naar Leiria, telt (1900) 4639 inwoners, bezit post, telegraaf, zwavel- en zoutbronnen van 33,8°C., verder een hospitaal en majolicafabrieken, en is de meest bezochte badplaats van Portugal.

Caldas de Estrach (*Caldetas*), 35 km. ten N.O. van Barcelona aan zee en aan den spoorweg van Barcelona naar Tordera gelegen, had in 1897 741 inwoners, heeft bronnen met een temperatuur van 41°C. en goede badinrichtingen.

Caldas de Mombuy (*Montbuy*), in een schoone bergstreek gelegen, aan de spoorwegvertakking van Mollet naar Caldas de Mombuy van de hoofdlijn Barcelona-Figueras, is de meest beroemde Spaansche badplaats, heeft 3646 inwoners, post en telegraaf; de zwavelbaden hebben een temperatuur van 70°C., en er zijn zeer mooie badinrichtingen.

Caldas de Monchique, in de Portugeesche provincie Algarve, romantisch gelegen aan de Zuidelijke helling van den Picota, had in 1890 6794 inwoners, een zwavelbron van 31°—34°C en een groot badhuis.

Caldas de Reyes (*Caldas de Reis*), in de provincie Pontevedra (Galicië) gelegen, 33 km. ten zuiden van Santiago aan de Umia, heeft 7143 inwoners en vier van onds beroemde thermen van 30°—46°C.

Caldas do Gerez in de Portugeesche provincie Minho, in de Serra do Gerez, een vertakking van het Cavadodal gelegen, is een druk bezochte badplaats, met warme bron en drie primitief ingerichte badinrichtingen.

Caldas do Vizela, gelegen in de Portugeesche provincie Minho, ten Z.O. van Braga, had in 1890 2656 inwoners en 55 bronnen van 32°—66°C., die in 24 uur 327 kub. m. water leveren.

Caldera is de naam van een havenstad in de Chileensche provincie Atacama. Zij ligt aan de Ingelsbaai in een dorre zandstreek en is door een spoorweg met het 82 km. verwijderde Copiapo verbonden. De veilige haven wordt door 2 molo's beschermd. Het aantal inwoners bedraagt (1885) 2129. De uitvoer bestaat uit koper-, zilver- en andere ertsen, de invoer uit kolen, ijzer, baksteenen en machines.

Calderari of *Ketellappers* was de naam der leden van een geheim staatkundig genootschap in Zuid-Italië. Volgens graaf *Orloff* zijn zij uit de Carbonari ontstaan, maar waren tegen deze laatsten gekant, zoodat zij na den terugkeer van kooing *Ferdinand* door graaf *Canosa*, minister van Politie, werden begunstigd. Volgens het getnigenis van *Canosa* zelf in zijn naamloos uitgegeven boek „I pifferi di montagna" (1820) moet men den oorsprong van dat genootschap zoeken te Palermo, waar de opheffing der gilden door lord *Bentinck* hij de ketellappers zulk een ontevredenheid verwekte, dat zij aan koningin *Caroline* het aanbod deden, zich gewapenderhand tegen de Engelschen te verzetten. Het breidde zich uit naar Napels, waar de leden heimelijk samenspanden tegen *Murat*. Na de revolutie van 1820 verloren ze spoedig hunne beteekenis en verdwenen daarna geheel en al.

Calderon, *Pedro Calderon de la Barca Henao y Riano*, de grootste dramatische dichter van Spanje, was de telg van een adellijk geslacht en werd geboren den 17den Januari 1600 te Madrid. Nadat hij aldaar eerst het college der Jezuïeten bezocht had, begaf hij zich op 13-jarigen leeftijd naar de hoogeschool te Salamanca en besteedde er den tijd aan rechtsgeleerde, geschiedkundige, wijsgeerige en wiskundige studiën, alsmede aan de ontwikkeling zijner dichterlijke gaven. Reeds een jaar daarna trad hij op met het tooneelspel: „El carro del cielo", en toen hij in 1619 naar Madrid terugkeerde, vond hij er aan het Hof invloedrijke vrienden. Weldra echter gaf hij gehoor aan zijn neiging tot den krijgsdienst en volgde 10 jaren lang de vaan des konings, vooral in Milaan en de Nederlanden, zonder grooten roem te verwerven. *Philips IV*, die een groot voorstander was van kunst en wetenschap, riep hem in 1635 aan het Hof en belastte hem met het bestuur over den schouwburg en over de koninklijke feesten. In 1637 werd de dichter benoemd tot ridder der orde van Santiago, schreef op verzoek des konings het tooneelspel „Certamen de amor y celos", begaf zich daarna naar het leger in Catalonië en verwierf er de gewenschte lauweren. De koning overlaadde hem met eerbewijzen, verleende hem een belangrijk pensioen en deed zijn tooneelstukken met grooten luister opvoeren, zoodat hij hierdoor geprikkeld werd, gedurig nieuwe te vervaardigen. Op zijn 50ste jaar verviel hij tot mystieke gevoelens, zoodat hij in 1651 den geestelijken stand omhelsde en in 1653 tot kapellaan te Toledo en in 1663 aan de koninklijke Hofkapel benoemd werd. Reeds voordat hij de wereld had vaarwel gezegd, had hij zijn dichtgaven aangewend tot het vervaardigen van stukken van godsdienstigen inhoud; na dien tijd wijdde hij zijn krachten uitsluitend aan deze dichtsoort en deed dit op zulk een wijze, dat hij alle Spaansche dichters ver achter zich liet. Met grooten ophef werd uu over geheel Spanje de roem verbreid van den vervaardiger dier geestelijke tooneelstukken. Weldra ontving hij aanzoeken van de voornaamste steden des rijks, om „autos sacramentales" te vervaardigen, die men aldaar wenschte op te voeren. In 1663 werd hij lid der broederschap van San Pedro te Madrid en eenige jaren later Cappellaan-Mayor, en deze eer trof hem zoodanig, dat hij al zijn bezittingen aan die vrome vereeniging vermaakte. Hij overleed den 25sten Mei 1681; zijn stoffelijk

overschot rustte meer dan $1^1/_2$ eeuw in de kerk San Salvador te Madrid, maar werd in 1841 plechtig naar het kerkhof van het St. Nicolaasklooster gebracht. Een bronzen standbeeld van den dichter (door *Figueras*) werd in 1880 op het St. Annaplein te Madrid onthuld. Zijn werken zijn zeer talrijk (meer dan 200), maar noch in zuiver chronologische volgorde, noch zuiver en volledig bewaard gebleven. Men kan ze verdeelen in autos sacramentales (zooals „La cena de Baltasar" en „La vida es sueno"), wonderstukken (waarvan de beroemdste „La devocion de la Cruz" en „El magico prodigioso"), tragische tooneelstukken (zooals „El alcalde de Zalamea", „El principe constante", „La nina de Gomez Arias"), conversatiestukken (zooals „Dicha y desdicha del nombre", „La dama duende", „Guardate del agua mansa"), mythologische feestspelen (bijv. „Eco y Narciso", „El mayor encanto amor"), ridderspectakelstukken (zooals „La puente de Mantible", „En esta vida todo es verdad y todo mentira"), historische tooneelstukken („Hija del aire", „Afectos de odio y amor", enz.) en romantische tooneelstukken van verschillende hoedanigheid, waaronder het wereldberoemde „La vida es sueno" („Het leven een droom").

Calderon was een uitstekend tooneeldichter. Hij beheerschte de stof, die hij wilde bewerken, toonde in bepaalde feiten den spiegel van algemeene wetten en wist in zijn allegorische en mythologische voorstellingen aan abstracte begrippen een tastbaren vorm te geven. Zijn geliefkoosde beelden keeren wel is waar gedurig terug, maar telkens met nieuwe schoonheid. De waarde van zijn stukken is intusschen zeer verschillend. Terwijl vele, zooals: „De dochter der lucht", „Het leven een droom", „De wonderdadige magiër", „De standvastige prins", terecht betooverend mogen genoemd worden, zijn andere vermoeiend door redekundige dogmatiek. Vele wereldlijke tooneelen, op gevorderden leeftijd vervaardigd, geven getuigenis van walging van het leven, en vele andere, op jeugdigen leeftijd uitgegeven, zijn overladen met beelden en groote woorden. Tot de echte stukken van *Calderon* behooren 108 tooneelspelen (comedias) en 73 antos sacramentales, benevens daarbij behoorende loas, terwijl van zijn 100 sainetes slechts weinig meer aanwezig zijn. Op 81-jarigen leeftijd schreef hij zijn laatste stuk, getiteld: „Hado y divisa de Leonido y Marfisa". Zijn liederen, sonnetten, romancen en andere kleine gedichten zijn voor het grootste gedeelte ongedrukt gebleven. Wat daarvan opgespoord kon worden, werd in 1848 te Cadiz door *de Castro* onder den titel „Poesias de Calderon" uitgegeven; een deeltje nieuw gevonden gedichten verscheen onder den titel „Poesias ineditas" (Madrid, 1881, in het 71ste deel der Bibliotheca universal en in 1886).

De eerste verzameling zijner drama's, door zijn broeder uitgegeven (Madrid, 1640—1674), gaat slechts tot het vierde deel. Meer volledige uitgaven der Comedias leverden *Juan de Vera Tassis* (Madrid, 1685—1694, 9 dln.), *Fern. de Apontes* (Madrid, 1760—1763, 11 dln.), *J. G. Keil* (Leipzig, 1827—1830, 4 dln.), de beste door *Hartzenbusch* in de „Bibliotheca de Aut. Espan." in 4 dln. (dl. 7, 9, 12 en 14, Madrid, 1848—1852, 123 comedias, 16 kleine tooneelstukken en 15 lyrische gedichten bevattend) en *Garcia Ramon* (Parijs, 1882—1883). De antos, die als eigendom der stad Madrid langen tijd niet gedrukt mochten worden, verschenen te Madrid in 1717 in 6 dln., later werden ze door *Apontes* uitgegeven: „Autos sacramentales alegóricos y historiales del Phenix de los poetas, etc." (Madrid, 1759—1760, 6 dln). Een voortreffelijken critischen tekst der „Magico prodigioso" publiceerde *Morel-Fatio* (Heilbronn, 1877), ook de *Krenkelsche* uitgaven met aanteekeningen van de „Principe constante", „Vida es sueno", „Magico prodigioso" en „Alcade de Zalamea" (Leipzig, 1881—1887, 3 dln.), benevens de Fransche vertaling der „Drames religieux" van *Léo Rouanet* verdienen vermelding. Duitsche vertalingen van drama's van *Calderon* leverden *A. W. v. Schlegel* („Spanisches Theater", Berlijn, 1803—1809, 2 dln., 5 stukken bevattend), *Gries*, *v. d. Malsburg*, *Martin* en *M. Rapp*; de geestelijke tooneelstukken werden o. a. vertaald door *J. v. Eichendorff* (Stuttgart, 1846—1853, 2 dln.), *Pasch*, „Ausgewählte Schauspiele, zum erstenmal übersetzt" (Freiburg, 1891—1896, 7 dln.). In Duitschland zijn de tooneelstukken van *Calderon* bekend geworden door *Goethe* en *Schlegel*; te Weenen werd reeds in 1668 het drama „Alles geven en niets geven" gespeeld.

Calderon, *Don Serafin Estebanez*, een Spaansch schrijver, werd in 1801 te Malaga geboren. Hij studeerde te Granada in de rechten, werd in 1822 aldaar hoogleeraar in de dichtkunst en welsprekendheid en in het Grieksch. In 1830 ging hij naar Madrid, wijdde zich aan de studie van het Arabisch en van de oudere Spaansche letterkunde, verzamelde zeldzame boeken, vooral cancioneros en romanceros in handschrift en gedrukt, en ging met het Spaansche expeditiecorps, dat in 1849 den paus tegen de Italiaansche revolutie beschermen moest, naar Italië. Daarna hield hij zich weder met zijn studie bezig. *Calderon* overleed den 5den Februari 1867. Zijn kostbare bibliotheek werd door den Staat voor de Nationale bibliotheek te Madrid aangekocht. Van zijn werken moeten genoemd worden: de „Poesias", die hij onder het pseudoniem *El Solitario* uitgaf (Madrid, 1833 en 1840, 2 dln.; laatste druk, 1888), de novelle „Cristianos y Moriscos" (Madrid, 1838), „Literatura de los Moriscos", een historisch werk over de verovering en het verlies van Portugal: „Conquista y perdida de Portugal" (1885, 2 dln.) en vooral de geestige „Escenas andaluzas" (Madrid, 1836; nieuwe uitgave 1883). Een bloemlezing zijner werken bevindt zich in *Ochoas* „Apuntes para una bibliotheca de escritores espanoles contemporaneos", dl. 1 (Parijs, 1840). Een volledige uitgave verscheen in de „Coleccion de escritores castellanos" (1888, 4 dln.). Zijn biografie schreef zijn neef en leerling, de staatsman *Canovas del Castillo* („El Solitario y su tiempo. Biografia de Don Serafino Estebanez Calderon", Madrid, 1883, 2 dln.).

Calderon *Philippe*, een Engelsch schilder van Spaansche afkomst, werd geboren te Poitiers, den 3den Mei 1833, ging in 1850 naar Londen, waar hij leerling van *Leigh* werd. In 1851 trok hij naar Parijs en werkte er in het atelier van *Picot*. Zijn schilderijen, voor het meerendeel genrestukken, munten uit door natuur, getrouwheid en fijn

koloriet. Tot zijn voornaamste stukken behooren: „De gebroken gelofte" (1857), „De dochter van den cipier", „De liefdesverklaring" (1861), „Het Engelsche gezantschap in Parijs den avond voor den Bartholomeusnacht" (1863), „Hamlet" (1868), „Moeder en kinderen aan het paradebed van den gesneuvelden echtgenoot" (1878), „De bloemen en vruchten der aarde" (1888). In 1867 werd hij lid, in 1887 directeur van de schildersacademie te Londen. Calderon kreeg op de Parijsche wereldtentoonstelling voor zijn stuk „De terugkeer van den overwinnaar" de gouden medaille. Zijn stuk „Elizabeth van Hongarije zonder kleeren boete doende" (1891) deed veel twistgeschrijf ontstaan, wegens zoogenaamde onzedelijkheid. In 1893 voltooide hij zijn stuk „Elizabeth Woodville, weduwe van Eduard IV afscheid nemend van haar zoon, den Hertog van York". Ook als portretschilder was *Calderon* gezocht. Hij overleed den 30sten April 1898 te Londen.

Caldiero is de naam van een dorp in de Italiaansche provincie Verona (distrikt San Bonifacio). Het ligt aan den spoorweg Verona-Venetië, bezit warme, reeds aan de Romeinen (onder den naam *Caldarium*) bekende zwavelbronnen (28°C) en telt (1901) ongeveer 1000, als gemeente 2572 inwoners. Hier behaalden den 12den November 1796 de Oostenrijkers onder *Alvinczy* een overwinning op *Bonaparte* en van 29—31 October 1805 wederom onder aartshertog *Karel* op *Masséna*.

Calèche.

Calèche of *Cales* is de naam van een rijtuig met vier wielen, zeer licht en gewoonlijk voor twee zitplaatsen ingericht, van achteren voorzien van een beweegbare kap.

Caledon, een zijrivier van de Oranjerivier. Zie aldaar.

Caledon, een divisie in de Britsch-Afrikaansche Kaapkolonie, aan de zuid-westkunst gelegen, beslaat een oppervlakte van 4589 v. km. en telt (1891) 12192 inwoners, waaronder 5820 blanken en 6372 kleurlingen. Het van verscheiden bergruggen en de Zondereinderivier doorsneden land is zeer geschikt voor veeteelt. De gelijknamige hoofdstad heeft een zendingsstation, heete badon, druk bezochte wol- en paardenmarkten en telt (1891) 1279 inwoners.

Caledonia is bij *Tacitus* de naam van Noord-Schotland benoorden de Firth of Forth, welks bewoners in 84 na Chr. tegen de Romeinen onder den veldheer *Julius Agricola* een groote nederlaag leden. Het land bleef echter onafhankelijk. Eigenlijk waren de *Caledoniërs* slechts een der onderscheiden stammen, welke in die streek woonden; nog in de 3de eeuw na Chr. worden zij als een hoofdstam van het onafhankelijke Noorden genoemd. *Tacitus* hield deze stammen wegens hun geweldigen lichaamsbouw en hun rood haar voor nakomelingen van een Germaanschen stam. Vele hunner eigennamen doen echter vermoeden, dat zij van Keltischen oorsprong waren. In de 4de eeuw verschijnen de Caledoniërs als een hoofdbestanddeel der volkeren, die onder den naam *Picten* samengevat worden. Daarmede verdwijnt hun naam uit de geschiedenis. Hij is echter bij de Britsche Kelten in den naam „Caledonisch wond" (Kymrisch „*Coed Celyddon*") „Caledonisch kanaal" en misschien in den naam van de Gaelische stad *Dunkeld* (graafschap Perth in Schotland) bewaard gebleven.

Caledonisch Kanaal is de naam van een kanaal in Schotland, dat zich door het dal Glen Morenan Albin van den Atlantischen Oceaan bij het fort William tot aan de Inverness Firth aan de Noordzee uitstrekt. Bij een diepte van ongeveer 5,5 m., bezit het een bodembreedte van 15.54 en een wijdte van 37,2 m. Zijn hoogste punt ligt 27,6 m. boven den Oceaan. Zijn lengte bedraagt 98 km., met inbegrip van de drie meren Lochy, Oich en Ness met een gezamenlijke lengte van 61 km. Het kanaal heeft 8 sluizen, welke 54,4 m. lang, 12,2 m. breed en 6,1 m. diep zijn, en in de versterkte havens aan de beide uiteinden is ruimte voor een aanzienlijke vloot. Door den aanleg van dit kanaal kunnen de schepen met niet al te grooten diepgang den gevaarlijken tocht om de noordkust van Schotland vermijden en kunnen ze de reis in een korteren tijd volbrengen. In 1805 werd met den aanleg van het Caledonisch Kanaal een aanvang gemaakt, in 1822 was het in hoofdzaak voltooid, maar werd eerst in 1847 voor de scheepvaart open gesteld. De kosten bedroegen meer dan 15 millioen gulden. De inkomsten bedragen nauwelijks de helft van de kosten voor onderhond.

Calembour of *Calembourg* noemt men een geestig spel met woorden van gelijken of ongelijken klank, doch verschillende beteekenis. Volgens sommigen is die benaming afkomstig van zekeren *Calembourg*, een apotheker, die in den aanvang der 18de eenw te Parijs leefde, volgens anderen van het dorp Calembourg bij Diedenhofen, of wel van een Westfaalschen graaf *Calemberg*, die aan het Hof van *Lodewijk XV* het Fransch zoo zonderling uitsprak, dat hij vaak geheel iets anders te kennen gaf, dan hij wilde zeggen. *Philarète Charles* bracht het woord met het Duitsche volksboek „Pfaffen von Kalenberg" in verband. Volgens *Darmestetter* is het afgeleid van calem (= slecht) en bowde (= draaierij). Onder de Franschen heeft vooral de markies *de Bièvre* in het maken van calembours een grooten naam verworven. Toen bijv. de „Brames" van *Laharpe* op het tooneel geen succes hadden, terwijl daarentegen *Bièvre's* „Séducteur" goed opgenomen werd, zei hij „Quand le Séducteur réussit, les *bras me* tombent".

Calembourg. Zie *Calembourg.*

Calendae. Zie *Kalendae.*

Calendario, *Filips*, een Venetiaansch beeldhouwer en bouwkundige, leefde in de 14de eeuw. Door den doge *Marino Faliero* belast met den bouw van het hertogelijk paleis, voerde hij de prachtige zuilengangen, onderstennd door marmeren zuilen, nit, die op de Slavonische kade prijken, benevens de 6 eerste arcaden rondom het Piazzetta, terwijl hij de kapiteelen der zuilen van genoemd paleis met mooi gebeeldhouwde allegorische figuren deed versieren. Wegens deelname aan een samenzwering tegen den doge, stierf hij op het schavot in 1355.

Calendrina is de naam van een plant, afkomstig uit Chili, behoorende tot de familie der Portulacaceeën (Porceleinachtigen). Het is een vleezige plant, die hier en daar verwilderd is.

Calendula (*Goudsbloem*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Samengesteldbloemigen* (Compositae) en onderscheidt zich door een half-bolvormig omwindsel, bestaande uit gelijke, in 2 rijen geplaatste steunblaadjes. De schijfbloemen zijn buisvormig en tweeslachtig, doch onvruchtbaar, de straalbloemen zijn vrouwelijk en vruchtbaar. Het omvat hoofdzakelijk éénjarige kruiden met enkelvoudige wortelbladeren, afwisselend geplaatste stengelbladeren en groote, gele bloemen. Daartoe behoort de algemeen bekende *goudsbloem* (C. officinalis *L.*,) met spatelvormige, eenigszins vleezige bladeren en groote, oranjekleurige bloemen, die in het zuiden van Europa en in het Oosten te huis behoort en hij ons in vele tuinen gevonden wordt. In Limburg komt in het wild hier en daar *Calendula arvensis* voor. Voorts kweekt men in de tuinen als sierplanten *C. chrysanthemifolia Vent.*, *C. graminifolia L.*, enz.

Calentura is de naam van een koortsziekte, die door groote hitte veelal op langdurige tropische zeereizen, zelden op het land ontstaat. Tot hare verschijnselen behooren een volle, sterke, onregelmatige pols, een rood gelaat, ijlen en een brandend warme huid. De ziekte, welke hoogstwaarschijnlijk door de werking der zonnestralen ontstaat, gaat gepaard met ontsteking der hersenvliezen en sterke aandoening der hersenen en heeft veelal een ongunstigen afloop.

Calenzoli, *Giuseppe*, een Italiaansch blijspeldichter, werd geboren te Florence in 1815. Hij vond in 1852 voor zijn eersteling „Ricerca d'un marito" grooten bijval en leverde daarna een reeks van geestige stukken, van welke de voornaamste zijn: „Due padri all' antica" (1853), „Commedia e tragedia" (1854), „Le donne invidiose" (1855), „Il vecchio celibe e la serva" (1856), „Il sottoscala" (1863), „La spada di Damocle", „Padre Zappata", „l'Appigionasi" (1876), „Un ricatto" (1878), „La via di mezzo" en „Le confidenze innocenti" (1879). Voor de jeugd schreef hij de voortreffelijke „Dialoghi e commedie per fanciulle" (1874). Hij overleed in 1882.

Calepina is de naam van een plant, behoorende tot de familie der Kruisbloemigen. *C. corvini* komt op den St. Pietersberg bij Maastricht voor.

Calhoun, *John Caldwell*, een Noord-Amerikaansch staatsman, was de kleinzoon van *sir James Calhoun*, die de kolonie „Calhouns Settlement" in Zuid-Carolina stichtte, waar *John* den 18den Maart 1782 geboren werd. Hij bleef in het onderlijk huis zonder eenig onderwijs te genieten tot aan zijn 13de jaar, bezocht toen een school, keerde na den dood zijns vaders naar zijn geboorteplaats terug en leidde er vele jaren het leven van een planter, totdat zijn oudere broeder hem bewoog, op het Yale-College zich aan de wetenschap te wijden. Hij studeerde er met veel vrucht, begaf zich vervolgens naar de rechtsgeleerde school te Lichfield, kwam toen op het bureau van den kanselier *de Saussure* te Charlestown, werd in 1807 advocaat te Abbeville en verkreeg weldra een uitgebreide praktijk. Toen een Amerikaansch vaartuig door een Engelsch schip was aangetast, vond hij de eerste gelegenheid, als volksredenaar optetreden, en hij bekleedde weldra een plaats onder de vertegenwoordigers van Zuid-Carolina, terwijl zijn wetgevend talent hem in 1811 een mandaat bezorgde naar het Congres, waar hij hij het Comité van Buitenlandsche Zaken gevoegd en niet lang daarna voorzitter werd. In die betrekking was hij een voorstander van den oorlog tegen Engeland en kwam hij tegen de Regeering in verzet ten opzichte van de organisatie der marine. Na het einde van den oorlog streed hij tegen de bijzondere banken en vóór de Nationale Bank en nam ijverig deel aan de behandeling van het tarief. Dat van 1816, hetwelk vooral de belangen der Zuidelijke Staten begunstigde, was hoofdzakelijk zijn werk. Ook zorgde hij, dat de dividenden der pas gestichte Bank gebruikt werden tot bevordering van zaken van algemeen nut. In 1817 benoemde president *Monroe* hem tot minister van Oorlog en in die betrekking ontwierp hij een wetboek voor militaire aangelegenheden. Door schulddelging ten bedrage van 37 millioen dollars en door bezuiniging op het budget van Oorlog onthief hij de schatkist van een jaarlijksche uitgave van 1300000 dollars. Na het tweede presidentschap van *Monroe* had hij veel kans op den voorzitterszetel, doch dat uitzicht werd verijdeld doordien Pennsylvanië zich vóór generaal *Jackson* verklaarde; hij werd echter vice-president (1824) en bekleedde dat ambt onder het presidentschap van *Adams* en *Jackson* met ernst en waardigheid. Na dien tijd volgde hij echter een andere richting, die hem van de toegenegenheid des volks heroofde. Terwijl *Calhoun* deel had aan het uitvoerend bewind, onderging de politiek der tarieven en banken een aanmerkelijke verandering. Een nieuw tarief, niet bijzonder gunstig voor het Zuiden, was in 1828 aangenomen, doch *Calhoun* bleef trouw aan de Regeering, in de hoop, dat *Jackson* daartegen zijn veto zou uitspreken. Toen hij zich hierin bedrogen zag, begaf hij zich naar Zuid-Carolina en riep er de beruchte nullificatiebesluiten in het leven, volgens welke elke staat der Unie het recht had, een daad der Bondsregeering krachteloos te maken. Dit gevaarlijk beginsel werd in Zuid-Carolina aangenomen; bij dezen staat voegden zich Virginia, Georgia en Alabama, en de burgeroorlog scheen onvermijdelijk. President *Jackson* vaardigde echter een krachtige proclamatie uit tegen dat beginsel van nietigverklaring en zond een leger naar Zuid-Carolina. Door verzachting van het tarief wist hij de 4 staten tot toegevendheid te bewegen. Hierdoor verloor *Calhoun* alle uitzicht op den voorzitterszetel en werd een strijder voor de slavenhoudende staten. Onder al die stormen had hij wel den ondervoorzitterszetel verlaten, doch werd kort daarna weder in den Senaat gekozen. Velen beschouwden hem als schuldig aan hoogverraad; in den Senaat legde hij met flauwe stem den eed af op de Constitutie der Vereenigde Staten, maar verdedigde met groote vermetelheid het besluit omtrent de nietigverklaring. Er volgde een beraadslaging, zooals er zelden een door een wetgevende vergadering gehouden werd. *Calhoun* verdedigde met

een welsprekendheid, die aan de groote redenaars der Oudheid deed denken, bet door bem gestelde beginsel, doch de maatregelen der Regeering bebielden de overhand, en eerst door de verzoenende voorstellen van *Clay* werd bet gevaar verwijderd. *Calhoun* behoorde na dien tijd in bet Parlement eigenlijk tot geen partij, maar voegde zich bij de leiders der oppositie, wanneer bij kans zag, om bierdoor de belangen der Zuidelijke staten te bevorderen. In 1838 hield hij zijn beroemde redevoering tegen het abolitionisme (zie aldaar). In 1841 door president *Tyler* tot staatssecretaris benoemd, bewerkte hij de annexatie van Texas en den oorlog tegen Mexico. Toen na den vrede de slavernij opnieuw twisten deed uitbreken tusschen het N. en Z. der Unie, verzamelde *Calhoun*, ofschoon ziek en zwak, zijn laatste krachten, om in den Senaat scheiding te vorderen van het Noorden en Zuiden. Een tweede redevoering, heviger nog dan de eerste, bracht bij op het papier en liet baar door een ander voorlezen, doch gedurende dien strijd overleed hij te Washington, den 31sten Maart 1850.

Calhoun was niet alleen een geniaal staatsman, maar onderscheidde zich ook in het burgerlijk leven door een onberispelijken wandel; echter beeft bij niet weinig medegewerkt om den fakkel van den burgeroorlog tusschen de Vereenigde Staten te slingeren, die er later alles in vlammen heeft gezet. Als redenaar onderscheidde bij zich door zijn kalmte en door zijn logische bewijsvoering, niet door hartstochtelijke of dichterlijke taal. Zijn werken werden uitgegeven door *Cralle* (New-York, 1853—1854, 6 dln.).

Cali (S a n t i a g o d e C a l i) is de naam van een in 1556 gestichte stad in den staat Canca der Zuid-Amerikaansche repuliek Columbia. Zij ligt aan de Rio Cali, een weinig boven haar mond in de Rio Cauca, 1014 m. boven den zeespiegel, beeft verscheidene onde kerken, een hoogere school (vroeger een klooster) en een hospitaal, en telt (1870) 12743 inwoners.

Caliari, *Paolo*, schilder. Zie *Veronese*.

Calibreeren beteekent iets inrichten overeenkomstig de vereischte maat; ook de geschutwijdte of de kogelmaat bepalen, door het caliber of de middellijn van een stuk geschut met den caliberstok te onderzoeken.

Calicoet ook *Calicut* en *Kalikat*, de hoofdstad van het distrikt Malabar in het Britsch-Indische presidentschap Madras, aan de Z.W.kust van Voor-Indië, met Madras en Negapatnam door een spoorweg verbonden, was in vroeger eeuwen de hoofdstad van een Mohammedaanschen staat onder eigen vorsten, Samoendri genaamd. Thans zijn bijna alle sporen van vroegere grootheid verdwenen en telt de stad (1901) 75510 inwoners, waaronder 37733 Hindoes, 24545 Mohammedanen en 3703 Christenen. De haven is ruim, maar door verzanding zeer slecht. De plaats bezit katoenweverijen en drijft handel in kokosnoten, specerijen, katoen, was, teak- en sandelhout.

In 1486 landden de Portugeezen onder *Covilham* te Calicut en den 20sten Mei 1498 stapte *Vasco de Gama* er aan land. Later verbrandden de Portugeezen (1510) onder *Albuquerque* de stad, werden echter verdreven doch kregen in 1513 toestemming tot stichtig eener versterkte faktorij. Vervolgens kwam zij in banden der Franschen en in 1616 stichtte de Engelsch Oost-Indische Compagnie er een faktorij. In 1661 sloot de gouverneur van Ceijlon en Raad van Nederlandsch-Indië, *Rijklof van Goens*, een overeenkomst met den samorijn van Calicoet voor de uitsluitende leverantie van peper. In 1766 werd de stad aan *Haidar Ale*, sultan van Maisoer onderworpen. In 1782 werd deze door de Engelschen verdreven. Daarop veroverde *Tipoe Sahib* het in 1789 en verwoestte het bijna geheel. In 1792 kwam Calicoet weer aan de Engelschen.

Calicot is de naam van een witte katoenen stof, afkomstig van de Indische havenstad Calicoet. Later heeft men die in Engeland gedrukt, en langzamerhand zijn aldaar, in Duitschland en elders calicotfabrieken verrezen.

Calidius, *Marcus*, een Romeinsch redenaar en een der voornaamste vertegenwoordigers der nieuw- Attische richting, was sedert 49 voor Chr. een aanbanger van *Caesar*. De brokstukken zijner redevoeringen bevinden zich in *H. Meijer's* „Fragmenta oratorum romanorum" (2de druk, Zürich, 1842).

Californië (van het Spaansche *Caliente Fornalla* = beeteoven), officiëele afkorting Cal. (California) is na Texas de grootste staat der Vereenigde Staten van Noord-Amerika (zie de kaarten van Noord-Amerika en die der Vereenigde Staten). Het strekt zich uit van 32°32' tot 42° N.Br. en tusschen 114°20' en 124°25' W. L. v. Gr., beeft een lengte van omstreeks 1100 km. en een breedte van 3300 km., en wordt ten N. door Oregon, ten O. door Nevada en Arizona, ten Z. door Neder- of Baja-Californië (Mexico) en ten W. door den Grooten Oceaan begrensd. De kustlijn is 1755 km. lang, de totale oppervlakte bedraagt 410140 v.km.

Bodemgesteldheid en *Wateren*. Twee groote bergketenen, het Kustgebergte in het W. en de Sierra Nevada in het O., doorsnijden Californië van het N. W. naar het Z. O. en verdeelen het in een aantal natuurlijke landschappen. Zoo ligt tusschen de beide bergketenen het Sacramento en San Joaquin bekken (77000 v.km.), aldus genoemd naar zijn beide hoofdrivieren, tusschen 65° en 40°40' N. Br., met veel landbouw (tarwe). Ten W. ervan ligt de kuststreek, die een oppervlakte van ruim 100000 v. km. beslaat. De op de kustketen ontspringende riviertjes zijn kort en bevatten grootendeels slechts water in den regentijd. Het belangrijkst zijn de bij Monterey uitmondende Salinas, de Santa Maria of Gayama, de Santa Inez en de Santa Ana. Dan valt te noemen het ongeveer 100000 v.km. groote gebied van de Sierra Nevada, in het O. van Californië gelegen. Naar het W. daalt het langzaam, naar het O. steil af en is vooral belangrijk door zijn mijnbouw. Het ongeveer 20000 v. km. groote, benoorden den 41sten parallel gelegen gebied, wordt ingenomen door het stroomgebied der Klamath, is ruw en bergachtig en van diepe cañons doorsneden. De zijrivieren Scott en Sbasta stroomen door vruchtbare dalen. Het gebied van het groote oostelijke bekken, dat zich tusschen de Columbia, de Colorado en de Sierra Nevada uitstrekt en waarvan ongeveer 50000 v. km. op Californië komen, is een naakte hoogvlakte. Ten N. van 36° N. Br. in County Inyo bevindt zich de Death Valley of het Doodendal. Ein-

delijk valt aan de Z. O. grens de tot het Coloradogebied behoorende zoutrijke Coloradowoestijn (39000 v. km.) te noemen, grootendeels beneden den zeespiegel gelegen.

De geologische gesteldheid vertoont veel afwisseling, doch is in bijzonderheden nog weinig bekend. Eruptieve gesteenten doorbreken en bedekken de ondere lagen, bepaaldelijk in het gebied van de Sierra Nevada. Warme en koude bronnen komen veelvuldig voor. Van de eerste soort vindt men een aantal bij Geyser Springs ten N. van San Francisco in Sonoma County. Niet ver van daar bevinden zich de White Sulphur Springs en het „Versteende Wond". In het zuidelijk deel van Californië liggen de Gilroy-minerale bronnen, de zwavelbronnen bij Santa Barbara en de heete bronnen bij San Bernardino.

Onder de meren van Californië moeten genoemd worden het Tularemeer, dat het Sacramento- en San Joaquinbekken in het Z. begrensd, in den regentijd een lengte bezit van meer dan 150 km., echter zoo ondiep blijft, dat het overal doorwaadbaar is; in den zomer is het weinig meer dan een moeras. Hoog en schilderachtig gelegen zijn de meren Tahoe, Honey en Mono, dicht bij of aan de grens van Nevada. De meren Klamath, Rett en Goose liggen voor een deel in Oregon.

Klimaat. Californië bezit een voortreffelijk, zeer gelijkmatig klimaat. Vooral in de kuststreek tusschen 35° en 40° N.Br. bestaat hijna geen verschil tusschen de zomer- en de wintertemperatuur, fo jnister tusschen die van het droge- en het natte jaargetijde. In San Francisco stijgt de thermometer zelden boven de 16° C. en daalt zelden beneden 0° C. De gemiddelde temperatuur in het voorjaar bedraagt 11,5, in den zomer 12,5, in den herfst 12 en in den winter 10° C. De nachten zijn koel, de dagen, ook gednrende den regentijd, mild. Sneeuw valt er zelden, en de vorst dnurt er zelden langer dan 24 uur. In de rivierdalen van het binnenland, welke den invloed der zeewinden missen, zijn de temperatnurnitersten veel aanzienlijker; hier treft men zelfs de heetste gedeelten van Noord-Amerika aan, zooals bijv. het Doodendal. Wat den regenval betreft, kan men drie gebieden onderscheiden: de Mohavewoestijn met slechts 100 mm. jaarlijkschen neerslag, het Californische dal en Zuid-Californië met 350—450 mm. en de kuststreek en de Sierra Nevada met 950—1000 mm. Gedurende de maanden Juni—September (in de Mohavewoestijn April—Jnni) valt hijna geen regen.

Plant- en Dierenwereld. Met het klimaat is de weelderige plantengroei in volkomen overeenstemming. Bijna nauwkeurig op de noordgrens van Californië verdwijnen de altijd groene gewassen en suh-tropische kustwonden. De reusachtige suikerpijnboom (*Pinus Lambertiana* Dougl.) en de Californische laurierhoom (*Umbellularia Californica* Nuttall) versieren hier nog de hreede rivierdalen, terwijl in Oregon pijnhoomen daarvoor in de plaats treden. Belangrijk is de plantengroei in de Sierra Nevada; hier groeien de reusachtige mammoetboom en het roodhout (redwood). In de grazige kustvlakten is een cypres van 10—20 m. hoogte (*Cupressus macrocarpa* Hartweg) door zijn eikvormig vertakten stam merkwaardig.

De dierenwereld is in verhonding tot de grootte van het gehied rijk te noemen; een geheele reeks zuidelijke diervormen vinden hier hun noordgrens, vele noordelijke dieren hnn zuidgrens. Men treft er den gevreesden grijzen beer, den jaguar en een menigte marterachtige roofdieren aan, onder de laatste den merkwaardigen zeeotter (*Enhydris marina* Flem). De Herkauwers zijn er door herten, wilde schapen in de bergen en door de hertantilope (*Antilocapra furcifer* Smith.) vertegenwoordigd. Minder rijk is Californië aan vogels: de papegaaien gaan aan de westkust van Noord-Amerika niet meer zoo ver noordelijk; men vindt er echter kolihris, mooie spechten, eenige eigenaardige vertegenwoordigers nit de familie der raven, vinken en duiven, kuifkwartels en hazelhoenderen. Slangen en hagedissen worden er vertegenwoordigd door talrijke soorten, schildpadden onthreken echter in de meeste deelen van het land wegens gemis van groote wateren, en datzelfde geldt ook voor de zoetwatervisschen benevens voor de land- en zoetwatermollnsken; van land-weekdieren zijn in Neder-Californië de tropische familiën het hest ontwikkeld. Insekten zijn ook in het zniden talrijk.

Landbouw en Veeteelt. De ooft- en korensoorten der gematigde zone gedijen in Californië zeer goed; in vele distrikten worden twee oogsten per jaar verkregen. Bovendien groeien er zuidvruchten, zooals dadels, amandelen, vijgen, ananas, olijven, oranjeappels en katoen. Wegens den geringen regenval is de landbouw hijna geheel op kunstmatige besproeiing aangewezen. Door bevloeiingswerken in de Coloradowoestijn is reeds een groot deel van Znid-Californië voor den landbouw geschikt geworden; op vele plaatsen heeft men Artesische putten geboord. Vooral worden verbouwd: tarwe, wijn, oranjeappels, ooft, groenten, gerst en alfalfa — een lncerne, die goed veevoeder levert — hop, boonen en suikerbieten. De qualiteit der produkten, vooral die van ooft en tarwe, is uitstekend. Over het algemeen is de landhouw tegenwoordig het voornaamste middel van bestaan. De graanbonw besloeg in 1900 een oppervlakte van 1,6 mill. H.A. en leverde een oogst van 69,1 mille hnshels, ter waarde van 33,7 mill. dollars, het aantal wijnstokken was 90,7 mill., de ophrengst had een waarde van 5,6 mill. doll,; met zuidvruchten waren 48000 H.A. hezet, wier ophrengst 7,2 mill. doll. bedroeg, met ander ooft 139000 H. A., ophrengst 14,5 mill. dollars.

De veeteelt, vroeger het hoofdmiddel van hestaan der Mexicaansche inwoners, gaat meer en meer achteruit. Slechts in het Z. is zij nog van belang. In 1900 bedroeg de veestapel in ronde cijfers uitgedrukt.

paarden	515500	stuks.
mnildieren	88300	„
melkkoeien	327000	„
ander rundvee	1175000	„
schapen	2580000	„
varkens (1899)	622400	„

Struisvogelteelt wordt sedert 1879 vooral hij Los Angeles gedreven, zijderupsenteelt hij San Diego, terwijl de hijenteelt op vele plaatsen hloeit.

Mijnbouw, industrie en verkeer. Californië is rijk aan mineralen. Met hetrekking tot de gondproductie nam het tot 1897 den eersten rang onder de Staten der Unie in; sedert dien

tijd is het echter overvleugeld geworden door Colorado. De productie bedroeg in 1853: 65 mill. doll., gemiddeld jaarlijks van 1850—1859 61 mill. doll., daarna daalde ze geregeld en wel in 1889 tot 11,2 millioen, steeg vervolgens langzaam weder, bedroeg in 1896 17,2, in 1898 15,6, in 1899 15,4, in 1900 14,4. in 1902 weer 16,8 mill. doll.. Vooral wordt goud gevonden in de counties Amador, Nevada en Tuolumne. De zilveropbrengst bedroeg in 1886 1,4 mill., in 1888 1,5, in 1890 1,1, in 1900 0,2 in, in 1902 weer 0,5 mill. doll. De kwikzilveropbrengst bedroeg in 1902 29500 flesschen (tegen 79000 in het jaar 1877). Er bestaan drie hoofdgroepen van mijnen: die van het county Santa Clara. met de oudste, sedert 1850 bewerkte Nieuw-Almadenmijn, die van Fresno met Nieuw-Idria en die van Napa met Redington. Sedert 1860 worden ook de bruinkoollagen ontgonnen (in 1900 171000 ton ter waarde van 523000 dollars). Petroleum leveren vooral de counties Los Angeles, Santa Barbara en Ventura; in 1876 werden 12000, in 1901 8,7 millioen vaten geproduceerd. De koperproductie, sedert 1896 van belang, had in 1898 een waarde van 2,4 mill. doll. Verder worden borax, asphalt, zout, soda, enz. uit den bodem gehaald.

De voornaamste takken van nijverheid zijn het malen van koren, het slachten van vee, het raffineeren van suiker, het zagen van hout, het fabriceeren van leder, machines, bier, kleederen, schoenen, enz. Het middelpunt van den handel is San Francisco (zie aldaar). De handelsvloot telt (1900) 896 schepen met 321889 registerton, waarbij 306 stoomschepen met 165340 ton. De vischvangst, bepaaldelijk van zalmen, is niet onbelangrijk. Het spoorwegnet bezit een lengte van (1900) 9305 km., waarbij drie Pacific-spoorwegen.

Bevolking. Het aantal inwoners bedroeg in 1850: 92597, in 1900: 1 485 053 (820531 mannelijke, 664 522 vrouwelijke), d. i. slechts 3,6 op 1 v. km. Daaronder waren 11045 kleurlingen, 45753 Chineezen, 10151 Japanneezen, 15377 Indianen en 367240 in het buitenland geborenen.

In 1899—1900 bezochten 269 736 kinderen de openbare scholen, waaraan 7605 onderwijzers werkzaam waren. Verder bestaan er 12 colleges. Een staatsuniversiteit bezit Berkeley (1900—1901: 3024 studenten); te Palo Alto bij San Francisco is de Leland Stanford University (1900—1901: 1389 studenten, waaronder 527 vrouwelijke).

Californië is in 57 counties ingedeeld, waaronder het in het Z. liggende San Bernardino het grootste der Unie is. De hoofdstad is Sacramento. De gouverneur en de 40 senatoren worden voor 4, de 80 afgevaardigden voor 2 jaar gekozen. Naar het Huis van Afgevaardigden zendt Californië 7 leden; hij de verkiezing van een president hezit het 9 stemmen.

Omtrent het tot Mexico behoorende Neder-Californië, zie *Baja-California*.

Geschiedenis. De geschiedenis van Californië valt tot voor korten tijd samen met die van Mexico. Een expeditie, door *Cortes* uitgezonden, bereikte in 1552 Neder-Californië, terwijl de oostelijke en westelijke kusten des lands 6 jaar later door *Fernando de Ulloa* werden bezocht. In 1602 werd het gewest voor Spanje plechtig in bezit genomen en in 1642 trok de eerste volksplanting daarheen. Deze stond onder leiding der Jezuïeten totdat, na de verdrijving van laatstgenoemden (1767), de Franciscanen hunne plaats innamen. Opper-Californië werd eerst in 1768 door een van Mexico uitgezonden expeditie in bezit genomen en eveneens door het aanleggen van talrijke zendingsstations gekoloniseerd. Daarenboven had men er eenige forten (presidios), onder wier bescherming kolonisten uit Spanje zich vestigden. Na zich losgerukt te hebben van Spanje, werden de beide Californië's in 1823 een provincie der Mexicaansche republiek en vanwege deze door een gouverneur bestuurd. De zendelingen wilden hem echter niet erkennen en verlieten het land, waarna de regeering van Mexico van hare zijde het stelsel van zendelingen in toepassing zocht te brengen. Het werd evenwel opgeheven door den invloed van de volkspartij (17 Augustus 1833), en nu deed men pogingen, om een groot aantal landverhuizers te lokken. Nauwelijks waren dezen er aangekomen, toen het volk de zendelingen, door *Santa Anna* naar Californië afgevaardigd, verdreef, waardoor de grondslag gelegd werd voor de vijandschap, die later heerschte tusschen Californië en het Mexicaansche bewind. In 1836 ontstond er een oproer, en de machtelooze regeering van Mexico bevestigde *Alvaredo*, het hoofd van den opstand, in de betrekking van gouverneur. Deze maakte zich evenwel gehaat door zijn dwingelandij en moest weldra bijstand verzoeken aan Mexico. *Santa Anna* zond in 1842 generaal *Michel Torena* er heen, om de teugels van het bewind in handen te nemen; doch de inwoners van Californië waren weldra even afkeerig van dezen als van zijn voorganger. In het voorjaar van 1846 stond geheel Opper-Californië tegen hem op en koos don *José Castro* tot commandant. Intusschen was het wegens de annexatie van Texas (1845) tot een zeer gespannen verhouding tusschen de Vereenigde Staten en Mexico gekomen. *Larkin*, de Amerikaansche consul te Monterey, bereidde in opdracht van zijn regeering een opstand in Californië voor, die het land onafhankelijk zou maken, terwijl het zich dan later zou kunnen aansluiten bij de Vereenigde Staten. Toen verscheen *John Fremont* aan het hoofd van een onderzoekingsexpeditie in Californië, en in strijd met zijn opdracht, *Larkin* in zijn plan te ondersteunen, wist hij te bewerken, dat de geïmmigreerde Amerikanen zich onafhankelijk verklaarden. Deze daad had een burgeroorlog ten gevolge. De onderwijl tusschen de Vereenigde Staten en Mexico uitgebroken oorlog eindigde met de nederlaag van Mexico, en door den vrede van Guadaloupe-Hidalgo (2 Februari 1848), kwam Nieuw- (Opper) Californië aan de Vereenigde Staten, terwijl Oud- (Neder) Californië aan Mexico bleef. Den 9den September 1850 werd Californië, na een tweejarigen partijstrijd, als een niet-slavenstaat in de Noord-Amerikaansche Unie opgenomen. Gedurende den Burgeroorlog (1861—1865) streed het aan de zijde der Unie.

De ontdekking der rijke goudvelden sedert 1848 vormt een zeer belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van Californië. In de eerste jaren der gouddelving was Californië het tooneel van velerlei woeste hartstochten, door het schuim der Europeesche fortuinzoekers aldaar opgewekt. Doch reeds in 1854 en 1856 vereenigden zich het be-

tere gedeelte der burgers van San Francisco, om aldaar orde en wet te handhaven, hetgeen hun ook gelukte. Het bestuur van Californië stemde tot 1879 in het algemeen met dat van de overige Noord-Amerikaansche staten der Unie overeen. Den 7den Mei 1879 werd echter, op aandringen van den volksleider *Kearney*, een nieuwe constitutie door een plebisciet aangenomen. Deze onderscheidt zich op zeer ongunstige wijze van die der overige staten, daar zij ter oplossing van sociale kwesties allerlei bepalingen bevat, die praktisch niet uitvoerbaar blijken te zijn.

Californië, *Golf van, Gulf of California, Vermilion Sea, Mar Bermejo of Roode Zee*, is is een 1120 km. lange en 110—240 km. breede inham van den Grooten Oceaan, die zeer rijk aan eilanden is. Zij scheidt het schiereiland Neder-Californië van de Mexicaansche staten Sonora en Sinaloa. De belangrijkste eilanden zijn Tiburon en Guarda (Guardia). Aan haar noordeinde neemt zij de Colorado (zie aldaar) en in het oosten onderscheidene Mexicaansche rivieren op. De kusten bezitten vele bochten en baaien, waaronder die van Sta. Ines en La Paz, van Adair en de Georgebaai. Het noordelijk deel is door zijn zandbanken, klippen en stroomingen voor de scheepvaart gevaarlijk. De hoofdmiddelen van bestaan der kustbewoners vormen er de koralen- en sponsvisscherij.

Californische stroom is een koude zeestroom, die zich langs de kust van Californië van het noorden naar het zuiden beweegt en deel uitmaakt van den gesloten kringloop van water in het Noordelijk deel van den Grooten Oceaan. Zie verder *Zeestroomen*.

Californische wijnen worden hoofdzakelijk ten Noorden van San Francisco, in het Sonoma- en Napadal, maar ook in Anaheim, onder 34° N.Br. gewonnen. Het klimaat en de bodem is in Californië uitmuntend voor den wijnbouw geschikt, die vooral door Duitsche maatschappijen gedreven wordt. Vooral nemen aan den wijnbouw deel Sonoma, Los Angelos, Napa, Fresno, Santa Clara, San Bernardino, Alameda en Sacramento. De beste wijnen worden verbouwd in Napa, Sonoma, Santa Clara en Alameda County, terwijl Los Angeles en de counties in de heete vlakten mindere soorten leveren. Men is er op uit, voor iedere streek de meest geschikte soort te vinden en mettertijd zal Californië een ernstige concurrent voor den Europeeschen wijnbouw worden.

Caligula, *Gajus (Julius) Caesar Augustus Germanicus*, een Romeinsch keizer en de jongste zoon van *Germanicus* en *Agrippina*, werd geboren den 31sten Augustus 12 na Chr., in Duitschland (volgens *Plinius* en *Tacitus*) of in Antium (volgens *Suëtonius*). De dagen zijner vroegste jeugd bracht hij door bij de legioenen van *Germanicus* aan den Rijn, en omdat hij toen reeds een klein soldaten-schoeisel (caliga) droeg, ontving hij den naam van *Caligula*. Zoozeer was hij bemind bij de krijgslieden, dat deze bij een oproer, na den dood van *Augustus*, tot inkeer kwamen, toen zij zagen, dat *Agrippina* met den kleinen *Gajus* op den arm de vlucht nam uit het leger. Hij vergezelde zijn vader naar Syrië, keerde na diens dood naar Rome terug en werd hier geplaatst onder het toezicht van zijn moeder en na hare verbanning onder dat van zijn overgrootmoeder *Livia Augusta* en van zijn grootmoeder *Antonia*, de weduwe van *Drusus*. Toen hij onder werd, wist hij de toegenegenheid van *Tiberius* in die mate te winnen, dat hij aan het vreeselijk lot zijner onders en bloedverwanten ontkwam en van den keizer groote gunstbewijzen ontving. In 33 trad *Gajus* in het huwelijk met *Claudilla*, een dochter van den senator *M. Silanus*, en werd benoemd tot augur en pontifex. Het testament van *Tiberius* schonk aan hem en aan zijn kleinzoon *Tiberius* het rijksgebied, maar na den dood des keizers (Maart 37), waaraan *Gajus*, volgens veler gevoelen, niet onschuldig was, nam laatstgenoemde alleen den troon in bezit, en dit vond geen tegenstand, daar men van den zoon van *Germanicus* veel goeds verwachtte. In den beginne scheen het, als wilde *Caligula* door rechtvaardigheid, zachtmoedigheid en wijsheid zich de algemeene achting verwerven. De algemeene vreugde, hierdoor gewekt, was echter maar kort van duur; *Caligula* was te slecht van inborst, om niet weldra het masker der deugd af te werpen. Hij werd ziek ten gevolge van zijn onmatigheid, en als een zedelijk monster stond hij op van het ziekbed. Zijn eerste misdaad herinnerde aan die der voorgaande regeering en overtrof ze tevens. *Caligula* deed den jengdigen *Tiberius*, dien hij evenals zijn vader, tot zoon had aangenomen, om het leven brengen, onder voorwendsel, dat de vermoorde booze plannen smeedde. Nu verviel hij van den eenen gruwel tot den anderen. Weldra moest zijn schoonvader *M. Silanus* als zijn slachtoffer vallen. Toch behield hij de gunst des volks door zijn rijke geschenken, door ontheffing van belastingen en door glansrijke spelen. De kruipende onderdanigheid der senatoren en de hijval, waarmede het volk den keizer bezig zag, om worstelspelen van gladitoren, wilde dieren, enz. te regelen, waaraan hij zelf wel eens een werkzaam deel nam, sterkten hem in het kwaad. Het gewone vechtspel was voor zijn bloeddorst niet voldoende; hij deed de strijders in twee dichte gelederen tegen elkander optrekken, doodde met eigen hand hij een lijkplechtigheid 26 ridders en beval, toen hij een worsteling met de wilde dieren het aantal strijdende personen niet groot genoeg was, dat men er nit de toeschouwers zou grijpen, hun de tong uitsnijden, opdat zij geene klachten konden doen hooren, en in het worstelperk werpen. *Macro*, die hem aan het bewind geholpen had, werd vermoord met zijn geheele geslacht. Om in zijn geldelijken nood te voorzien, legde hij den senatoren schatting op, omdat zij, zooals hij verzekerde, zich aan verraad hadden schuldig gemaakt jegens zijn moeder en zijn broeders. Veroordeelden en nietveroordeelden werden door den beul om het leven gebracht, opdat de schatkist met hunne verbeurdverklaarde goederen zou worden gestijfd. De dood van zijn zuster *Drusilla*, die hij aan haren verloofde ontrukt en naar de wijze der Aziatische vorsten tot zijn gemalin verheven had, vervulde hem met de grootste droefheid en tevens met de buitensporigste razernij. — *Antonia*, de grootmoeder van *Caligula*, overleed omstreeks dien tijd van smart, volgens anderen door vergif, door allen geëerbiedigd als een edele vrouw. Door tallooze gruwelen verloor de dwingeland eindelijk de liefde des volks, zoodat dit laatste zelfs afkeerig werd van

de bloedige spelen. Niettemin ging hij voort op den weg der schandelijkste daden. Hij liet zich door de rijkste Romeinen tot erfgenaam benoemen en bracht hen daarna door vergif om het leven. De aanzienlijken moesten tegen verbazend hooge prijzen zwaardvechters van hem koopen, en aan een zekeren *Saturnius*, die uit slaperigheid met het hoofd knikte, deed hij er 13 tegen een ontzettende som toewijzen. Zijn uitspattingen vertoonden zich ook wel als de zonderlingste dwaasheden; zoo wordt beweerd, dat hij hijv. zijn geliefkoosd rijpaard tot de hoogste staatsambten verhief, er een hofstoet aan schonk, gasten bij dat dier deed noodigen en het vergulde gerstkorrels en wijn in een gouden beker voorzette. In navolging van *Xerxes* bouwde hij tusschen Bajae en Puteoli een groote brug, bedekte haar met zand en trok er met een groot leger overheen, waarna hij in schijn Puteoli veroverde en zich beroemde, dat hij grooter was dan *Darius* en *Alexander*. Tot zijn vermaak deed hij een gedeelte der toeschouwers van de brug duwen en verdrinken, terwijl hij zelf onder het gedreun der zegezangen rondzeilde. Een tocht tegen de Germanen leverde het voorwendsel, op om daarheen te trekken (in den herfst van 39). Met een talrijk leger kwam hij aan den Rijn, overschreed dien, maar keerde terug, daar hij vernomen had, dat er bij de nadering van den vijand groote verwarring zou ontstaan. Om echter op de overwinning te kunnen roemen, zond hij eenige mannen der Germaansche lijfwacht naar de overzijde der rivier, trok met een klein gevolg er over en laakte de lafheid van hen, die hem niet gevolgd waren. Voordat hij Gallië verliet verzamelde hij zijn leger in slagorde aan de tegenover Brittannië gelegen kust, en vernieuwde er de reeds vermelde vertooning doordien hij zijn krijgslieden schelpen deed oprapen, om die als een aan den Oceaan ontrukten buit in den tempel neder te leggen. Op zijn geboortedag, den 31 Augustus 40, trok hij Rome weer binnen. Een samenzwering van *Sextus Papinius*, die hij bij tijds ontdekte, prikkelde zijn woede, welke enkel bevredigd werd door marteling en moord en door het uitroeien van geheele geslachten. Door vrees geteisterd, nam zijn wantrouwen gestadig toe, en men schrijft hem zelfs den wensch toe, dat het geheele Romeinsche volk een hals mocht hebben, om het met één slag te kunnen onthoofden. De senatoren betoonden hem de laagste onderdanigheid en brachten *Scribonius Proclus* om het leven, omdat hij een vijand des keizers was. Zij verhieven *Caligula* tot een god, en deze zocht zooveel mogelijk de gedaante en manieren der goden aan te nemen; ja hij wilde zelfs godinnen benoemen en gaf voor, dat de geheele hemel in zijn persoon besloten was. Hij noemde zich *Jupiter van Latium*, stichtte voor dezen een afzonderlijken tempel, verordende er het offeren van uitgezochte dieren en verkocht aan zijn oom *Claudius* en aan andere rijke Romeinen voor aanzienlijke sommen het priesterschap aldaar. Hij bespotte de goden, daagde zelfs *Jupiter den Donderaar* uit tot een tweestrijd en beroemde er zich op, dat hij dien kon overwinnen. Verder liet hij voor zich standbeelden oprichten in de tempels te Milete, te Jeruzalem, enz. Al zijn gruwelen waren nog niet voldoende, om zijn bloeddorst te bevredigen, en hij beklaagde zich over een tijd, waarin geen brand, oorlog, pest, aardbeving en hongersnood het menschdom teisterden. Zijn uitspattingen en wreedheden waren zoo talrijk en buitensporig, dat latere geschiedschrijvers de meening zijn toegedaan, dat hij jaren lang in waanzinnigen toestand geregeerd heeft. Ten slotte werd de toestand onhoudbaar en kwam het tot een samenzwering. *Cassius Chaerea*, tribuun der lijfwacht, spande met anderen samen, naderde met zijn medestanders den keizer, toen deze van de spelen terugkeerde, vroeg hem het wachtwoord en stiet hem tevens het zwaard in de keel. De gewonde dwingeland wilde de vlucht nemen, maar *Cornelius Sabinus* wierp hem ter aarde, waarna hij aan een 30-tal wonden bezweek (24 Januari 41 na Ch. Hij was 29 jaar oud en had slechts 4 jaar geregeerd.

Calisaya is een soort van *kina*. Zie aldaar.

Calisch, *Elias Marcus*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam, den 9den Februari 1806, schreef: „Het herboren Holland" (1833), „Bij het graf van J. D. Meijer" (1837), „Gedichten" (1839). Hij was een ijverig lid der Vrijmetselaarsloge, waarin hij vaak als redenaar optrad en overleed in 1881.

Calisch, *Isaac Marcus*, geboren den 10den April 1808 te Amsterdam, was hoofdonderwijzer en beëedigd translateur aldaar. Hij is bekend als vervaardiger van Fransche, Engelsche en Hoogduitsche woordenboeken, van een „Dictionnaire des proverbes en quatre langues", schreef verder „Beginselen der Nederlandsche spraakkunst" (1840), „De poëzij onzer dagen" (1847) en „Wat is nationaliteit? Wat is zij voor den Israëliet?" (1853). Ook leverde hij vele vertalingen in proza en poëzie, o. a. van de voornaamste romans van Sue, Victor Hugo, enz., en schreef opstellen in verschillende tijdschriften.

Calisch, *Nathan Salomon*, geboren den 23sten Juni 1819 te Amsterdam, was van 1853 tot en met 1882 mede-redacteur der „Amsterdamsche Courant", daarna van 1883—1888 van het „Algemeen Handelsblad". Hij was secretaris van het Nederlandsch-Israëlietisch armbestuur en van de Vereeniging voor den Effectenhandel. Hij schreef: „Handleiding tot de kennis der voornaamste rivieren van den aardbodem" (1840), „De Amsterdamsche strafverordeningen" (1861) en „Liefdadigheid van Amsterdam" (1852), alsmede onderscheiden vertalingen, en bewerkte met den bovengemelden *I. M. Calisch* het „Woordenboek in vier talen" (bij *Sijthoff* te Leiden).

Calisch, *Salomon Martinus Nathan*, een Nederlandsch journalist, werd geboren den 28sten Augustus 1847 te Amsterdam. Eerst was hij lid der redactie van „Het Noorden", later van die van „Het Vaderland", werd in 1872 één der verslaggevers bij het „Algemeen Handelsblad" en daarna redacteur van het „Familieblad" te 's Gravenhage. Hij schreef: „Biographie van Napoleon III" (1870), „Mannen van beteekenis in onze dagen" (1870—1872, voortgezet door *H. Tideman* en *N. C. Balsem*), „De verwoesting van Parijs" (1871), „Transatlantische kijkjes" (1872), „Een zesdaagsch internationaal debat" (1872), „Broeder Jonathan, Amerikaansche toestanden", benevens opstellen in tijdschriften en dagbladen.

Calixtus is de naam van vier pausen, waarvan echter slechts drie door de Roomsche Kerk erkend zijn.

Calixtus I (eigenlijk *Callistus*), bisschop van Rome van 217—222, moet, volgens de mededeelingen van zijn tegenstander *Hippolytus* (zie aldaar,) de slaaf van een Christelijk beambte geweest, daarna in oneerlijke geldzaken gewikkeld en later wegens storing van een Joodsche godsdienstoefening tot dwangarbeid in de mijnen van Sardinië veroordeeld geworden zijn. Later werd hem onder den bisschop *Zephyrinus* de leiding der Romeinsche geestelijkheid toevertrouwd; na diens dood werd hij zelf bisschop. Met *Hippolytus* voerde hij strijd over de leer der Drieëenheid en wegens een door hem voorgestelde verzachting der kerkelijke boete. Naar hem zijn de beroemde *Calixtus-catacomben* bij Rome genoemd.

Calixtus II, te voren *Guido*, een zoon van graaf *Willem van Bourgondië*, werd in 1088 aartsbisschop van Vienne. Hij werd den 2den Februari 1119 te Cluny door de kardinalen, die met *Gelasius II* Rome verlaten hadden, tot paus gekozen. Hij keerde in 1120 naar Rome terug en dwong den tegenpaus *Burdinus* (*Gregorius VIII*) afstand te doen. Onder hem maakte het Wormser Concordaat (1122) aan den Investituurstrijd met den Duitschen keizer een einde. Hij overleed den 13den of 14den December 1124.

Calixtus III, te voren *Alfonso de Borgia*, geboren den 31sten December 1378 te Jativa bij Valencia in Spanje, was langen tijd raad van *Alfonsus V* van Aragon, werd in 1429 tot bisschop van Valencia en in 1444 tot kardinaal benoemd, waarna hij den 8sten April 1455 in hoogen ouderdom plaats nam op den Heiligen Stoel. Nu deed hij een kruistocht prediken tegen de Turken en rustte een kleine vloot uit, beide zonder veel succes. Frankrijk en Duitschland beriepen zich wegens zijn geldafpersingen op een algemeen concilie. Met zijn voormaligen begunstiger *Alfonsus* geraakte hij in hevigen strijd, omdat hij zijn neef *Pedro de Borgia*, hertog van Spoleto, op den troon van Napels wilde plaatsen, die door *Alfonsus* voor diens onechten zoon *Ferrante* was bestemd. Reeds maakte *Alfonsus*, zonder zich om den banvloek te bekommeren, toebereidselen, om een inval te doen in den Kerkelijken Staat, toen zijn dood den paus van een gevaarlijken tegenstander bevrijdde. Kort daarna overleed echter ook *Calixtus* (6 Augustus 1458), den roem van rechtschapenheid en geleerdheid achterlatende.

Calixtus, vroeger *Johannes*, abt van Stroemi, later kardinaal-bisschop van Albano, was de derde tegen-paus, die door de partij van keizer *Frederik I* in 1168 tegen *Alexander III* gesteld werd, maar in 1177 bij den vrede van Venetië afstand moest doen. Hij werd door *Alexander III* begenadigd en tot rector van Benevento benoemd.

Calixtus, *Georg*, een helderdenkend, zelfstandig en invloedrijk Luthersch godgeleerde der 17de eeuw, heette eigenlijk *Callisen* en werd geboren den 14den December 1586 to Medelbye in Sleeswijk. Zijn vader was een leerling van *Melanchthon*, en de zoon volgde dezelfde richting. Hij studeerde te Helmstedt in de wijsbegeerte en theologie, vermeerderde zijn kennis op een 4-jarige reis en vooral gedurende zijn verblijf te Keulen, oefende zich als magister geruimen tijd in het doceeren en disputeeren en werd na een gelukkige disputatie tegen een Jezuïet als hoogleeraar in de godgeleerdheid naar Helmstedt beroepen (1614), waar hij bijna een halve eeuw werkzaam was, waarna hij den 19den Maart 1656 als kerkraad en abt van Königslutter overleed. In strijd met de richting van zijn dagen, drong hij aan op een mildere opvatting der kerkleer en legde de grondslagen voor een gezonde Bijbelsche godgeleerdheid. Ook deed hij de eerste pogingen, om de Christelijke zedeleer te scheiden van de dogmatiek en opende hierdoor een nieuwen en beteren weg. Onder de Roomsch-Katholieken was hij bekend als een scherpzinnig tegenstander, doch de Protestanten noemden hem een ongeloovige, een ketter. *Buscher* te Hannover beschuldigde hem in 1639 zelfs van heimelijk papisme en de Wittenbergers met *Calovius* aan het hoofd gaven aan zijn streven den naam van *syncretisme* (godsdienstgesprek te Thorn, 1645). Op de door hem gelegde grondslagen is door zijn vrijzinnige leerlingen voortgebouwd, hoewel men eerst in een latere eeuw zijn groote verdiensten heeft erkend. Wegens zijn geschrift: „De praecipuis religionis christianae capitibus" (1613) werd hij aangeklaagd van cryptopapisme, en wegens zijn „Epitome theologiae moralis" (1634) en zijn verhandeling: „De tolerantia reformatorum" van cryptocalvinisme. Zijn dogmatiek is nedergelegd in zijn „Epitome Theologiae" (Goslar, 1619) en in een aantal tijdschriften. Belangrijk zijn ook zijn „Orationes selectae" en zijn „Brieven". — Zijn zoon *Friedrich Ulrich Calixtus*, geboren den 8sten Maart 1622, volgde hem op in het hoogleeraarsambt, verdedigde de gevoelens van zijn vader, gaf onderscheidene werken in het licht en overleed den 13den Januari 1701.

Calixtijnen, van *calix* (kelk), omdat zij verlangden, dat deze bij het avondmaal ook aan de leeken zou worden uitgereikt, of *Utraquisten*, omdat zij wilden, dat het avondmaal in beiderlei gedaante (sub utraque specie) zon bediend worden, is de naam van de Prager *Hussieten* (zie aldaar), die zich van de *Taborieten* door hunne gematigdheid onderscheidden. Tegenover de 14 artikelen der Taborieten en tegenover de Roomsch Katholieke kerk stelden zij, als geloofsbelijdenis, de volgende 4 artikelen: 1. Het woord Gods mag in Bohemen vrij en onbelemmerd door de priesters worden verkondigd. 2. Het sacrament van het heilig Avondmaal moet in beiderlei gedaante (brood en wijn) uitgereikt worden aan alle Christenen, die zich niet aan een doodzonde hebben schuldig gemaakt, volgens de instelling en bedoeling des Verlossers. 3. De wereldlijke heerschappij over rijkdommen en goederen, welke de geestelijkheid ten onrechte verworven heeft, moet haar ontnomen en zij zelf tot de eenvoudigheid van den Apostolischen tijd teruggebracht worden. 4. Alle doodzonden van geestelijken, vooral de openbare, zooals ontucht, simonie, enz. moeten door de bevoegde machten zooveel mogelijk geweerd worden. — In weerwil van hunne gematigdheid streden zij met de woeste Taborieten tegen het leger van keizer *Sigismund*, toen dit Bohemen bedreigde. Later werden op het concilie te Bazel onderhandelingen met hen aangeknoopt en kwam den 30sten November 1433 de Prager Compactata tot stand, waarbij bovengenoemde 4 artikelen onder belangrijke beperking werden goedgekeurd. De Taborieten, daarover ontevreden, werden den 30sten Mei 1434 bij Bömisch Brod door de Calixtijnen ver-

slagen, zoodat deze voortaan de overhand hebielden. Zij erkenden *Sigismund* als koning (1436), nadat hij de Compactata plechtig bevestigd had, doch er kwam geen vrede, omdat de overeenkomst van weerszijden niet ter goeder trouw was aangegaan. Na het overlijden van *Sigismund* (1437) kozen de Roomsch Katholieken keizer *Albrecht*, die door de Calixtijnen bestreden werd. Laatstgenoemden verkregen nu in *Georg Podiebrad* in 1458 een koning van hunne kleur, die tot 1471 regeerde, hoewel paus *Paulus II* hem met ban en afzettingsdecreet vervolgde en *Pius II* de Compactata nietig verklaarde. Ook prins *Wladislaw* (1471—1516), de opvolger van *Podiebrad*, hoe ook aangevallen door den paus en door *Matthias*, koning van Hongarije, erkende de geldigheid der Compactata. Vele omstandigheden deden echter den vroegeren ijver der Calixtijnen verflanwen. Sommigen keerden tot de Katholieke Kerk terug, anderen sloten zich bij de Protestanten aan en vereenigden zich met hen in 1575 op grond van de *Confessio Bohemica*.

Calker, *Friedrich Julius Peter van*, een Nederlandsch geoloog, werd geboren te Bonn den 29sten Augustus 1841, ontving zijn opleiding aan het gymnasium aldaar en studeerde vervolgens te Bonn en te Berlijn. Aan de nniversiteit in eerstgenoemde stad was hij assistent bij het physisch kabinet onder professor *Plücker* en in de mineralogie onder professor *Nöggerath*, te Berlijn onder den beroemden professor in de natuurkunde *Dove*. Hij promoveerde te Bonn in de wis- en natuurkunde, den 20sten Jnni 1863, op een dissertatie, getiteld: „De phaenomenis opticis, quae praehent crystalli spathi calcarii geminorum crystallorum ratione compositi vel polysynthetici". Nadat hij eerst werkzaam was geweest als assistent bij het natuurkundige kabinet aan de hoogeschool te Leiden onder professor *Rijke* en tevens als lector in de mineralogie aldaar (van het najaar van 1864 tot het voorjaar van 1866), bekleedde hij tot in den zomer van 1874 de betrekking van leeraar in de scheikunde en natuurlijke historie aan de rijks hoogere hurgerschool te Tilburg en daarna die van leeraar in de scheikunde aan de hoogere burgerschool te Arnhem. Den 1sten October 1877 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de kristallografie, mineralogie, geologie, palaeontologie en physische aardrijkskunde aan de universiteit te Groningen, en hij aanvaardde die betrekking den 5den November van dat jaar met een openhare les over „De ontwikkeling van de mineralogie en geologie volgens haar tegenwoordigen inhond en omvang". Hij is lid van onderscheiden geleerde genootschappen, legde de verschillende verzamelingen aan, richtte de lahoratoria in van het in 1901 geopende nieuwe Mineralogisch-Geologisch Instituut te Groningen en schreef een groot aantal bijdragen in verschillende wetenschappelijke tijdschriften, zooals vooral in de „Zeitschrift der Dentschen geologischen Geselschaft", „Zeitschrift für Kristallographie", „Bijdragen tot de kennis van de Provincie Groningen en omgelegen streken" en „Mitteilungen aus dem Mineralog.-Geolog. Institnt der Reichs-Universität zu Groningen". Van 1882 af zijn hijna ieder jaar publicaties van zijn hand verschenen, deels van kristallografischen of minerallogischen, ten deele van geologischen aard. De laatste hadden vooral betrekking op het dilnvinm van Groningen.

Calkoen, *Cornelis*, geboren te Amsterdam in 1695, hekleedde aanzienlijke ambten in zijn geboortestad en was in 1725 gezant in Turkije, waar hij ter gelegenheid van het verdrag van Belgrado zoo grooten lof verwierf, dat de keizers van Duitschland en Rusland hem met aanzienlijke geschenken begiftigden. In 1744 ging hij naar Dresden, om bij den koning van Polen en keurvorst van Saksen over een verdedigend verbond te handelen, en den 8sten Januari van het volgende jaar bevorderde hij het sluiten van het Viervondig Verbond. In 1763 werd hij benoemd tot ambassadeur bij de Porte, doch vóór zijn vertrek daarheen overleed hij, den 9den Maart 1764.

Calkoen, *Hendrik*, gehoren te Amsterdam in 1742, vestigde zich als advocaat in zijn geboortestad en bekleedde er vervolgens een betrekking aan de secretarie, waarvoor hij in 1795 bedankte. Hij schreef: „Oldenbarnevelds eer verdedigd", zag zijn „Verhandeling over het voorkomen en straffen der misdaden" bekroond, gaf het boek „Politiek Systema van de Regeering van Amsterdam, enz." in het licht, alsmede „Amsterdamsche brieven", enz. Als lid van Concordia hield hij aldaar 34 voorlezingen over belangrijke onderwerpen, was secretaris der Maatschappij van Landbouw, lid van vele geleerde genootschappen en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 17den Juni 1818.

Calkoen, *Nicolaas*, geboren te Amsterdam en advocaat aldaar, werd er in 1778 schepen en in 1782 lid van den raad en had er, als stadhoudersgezinde, veel te lijden. Later werd hij er echter afgevaardigd naar de Vergadering der Staten-Generaal en door deze in 1792 afgezonden, om vanwege Holland de doopplechtigheid van den erfprins *van Oranje* bij te wonen. In 1802 was hij lid van het departementaal bestnnr van Holland, onder *Lodewijk Napoleon* staatsraad en in 1807 lid der commissie tot bevordering van het onderwijs.

Calkoen, *Jan Frederik van Beeck*, geboren te Groningen, den 5den Mei 1772, stndeerde te Utrecht in de wis- en natunrkunde, bezocht de hoogescholen te Leipzig, Göttingen en Jena, vertoefde eenigen tijd te Gotha en werd bij zijn terugkeer in 1799 tot hnitengewoon en later (1804) tot gewoon hoogleeraar aangesteld in zijn geboorteplaats. In het volgende jaar vertrok hij naar Utrecht, als opvolger van zijn leermeester *Hennert*, en overleed aldaar, den 25sten Maart 1811. Hij was lid van onderscheiden geleerde genootschappen, van het comité central van den Waterstaat, ridder der orde van de Unie, lid van de eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, enz. Hij heeft onderscheiden geschriften nitgegeven in de Latijnsche, Hoogduitsche, Fransche en Nederlandsche talen, van welke wij noemen: „Dissertatio mathematica-antiquaria de horologiis veterum sciotericis" (1797), „Onderzoek naar den oorsprong van den Mozaïschen en Christelijken godsdienst" (met gond bekroond, 1797), „Verklaring van de manier der huitenmiddaghreedte van *Douwes*" (1800), „Ueber die bestimmnng des Erdellipsoïds" (1806), „Sur la théorie des facnltés numériques" (1807), Ueber die Theorie der Sonnewärme" (1809), „Over de terugkaatsing des lichts van paraholische op sphaerische spiegels" (1812), „Méthode nouvelle de projection pour les mappemondes" (1810), enz.

Call, *Jan van*, een Nederlandsche kunstenaar, oefende zich in zijn jeugd zoo ijverig in het teekenen van landschappen naar de stukken van uitstekende meesters, dat hij weldra gezichten uit ons vaderland op een voortreffelijke wijze met sepia of Oost-Indischen inkt op het papier bracht. Eerst deed hij een reis langs den Rijn door Duitschland en Zwitserland en vervolgens naar Rome, en teekende overal landschappen, stadsgezichten, bouwvallen, enz., van welke hij een groote menigte graveerde. Na zijn dood werden door den prentenverkooper *Pieter Schenck* te Amsterdam de helangrijkste gezichten van Schaffhausen tot Katwijk in 72 bladen uitgegeven onder den titel: „Admirandum quadruplex spectaculum" (Een vierdubbel bewonderenswaardig schouwspel). *Call* overleed in 1703. — Zijn beide zonen *Pieter* en *Jan van Call*, de eerste in 1681, de tweede in 1689 geboren, waren eveneens uitmuntende teekenaars, die vooral veel afbeeldingen van vestingwerken en vestingen, enz. voor den koning van Pruisen vervaardigd hebben.

Calla L. Plant behoorende tot de familie der Aronskelken. C. *palustris* (Slangenwortel) komt hier en daar in veenplassen vrij algemeen voor. De bloeischeede is van buiten groen en van binnen wit. De bessen zijn rood. De wortelstok is kruipend en bezet met gesteelde bladeren.

Callao, de voornaamste haven der Zuid-Amerikaansche republiek Peru, met het 14 km. ten noordoosten gelegen Lima door een spoorweg verbonden, ligt op 12° 4' Z. Br. aan de baai van Callao, die in het Z. door een langwerpig schiereiland begrensd en door de eilanden San Lorenzo en Frontón beschermd, een der veiligste reeden van de wereld vormt. Callao bezit meest nauwe straten, een vesting (Fortaleza de la Independencia), het domeinkantoor (het vroegere Castillo del Real Filipe) met 31 kolossale magazijnen, 3 Katholieke- en een Protestantsche kerk (met een school), 2 hospitalen en een schouwburg. Het is de zetel van een prefekt en telt (1896) 48118 inwoners (grootendeels kleurlingen, maar ook vele vreemde kooplieden), die zich met het raffineeren van suiker, het zagen van hout en het gieten van ijzer bezig houden. Ingevoerd worden vooral linnen- en katoenen stoffen, kolen, tarwe, hout en rijst; uitgevoerd zilver, lood, erts, huiden, coca, suiker en beenderen.

Als *Ciudad de los Reyes* aan het uiterste einde van het schiereiland gesticht, werd de stad in 1630 door een aardbeving verwoest en vervolgens verder oostelijk weer opgebouwd, den 28sten October 1746 door een vloedgolf vernietigd en voor den tweeden keer opgebouwd. In den vrijheidsoorlog tegen de Spanjaarden behaalden de Chileenen hier den 5den November 1820 een overwinning, maar eerst den 22sten Januari 1826 werd het door de Spanjaarden ontruimd. In den oorlog tusschen Peru en Chili moest Callao zich den 17den Januari 1881 aan de Chileenen overgeven. Deze sloopten de vesting.

De provincie Callao (Provincia constitucional de Callao) omvat de stad Callao met haar naaste omgeving, in het geheel 37 v. km.

Callcot, *August Wall*, een Engelsch landschapschilder, geboren te Kensington, den 20sten Februari 1779, vormde zich naar het voorbeeld van *Poussin* en *Cuyp* en toonde weldra zijn uitstekende talenten op het gebied der schilderkunst. Zijn „Tower van den waterkant" (1821), „Gezicht op Trente" (1831) en „Hollandsche kust, gestoffeerd met eenige visschers en visch-vrouwen" haarden opzien. Vooral ook gelukten hem tafereelen uit het leven van smokkelaars. Hij heeft een aantal Italiaansche, Engelsche, Belgische en Duitsche landschappen geschilderd, en ook zijn genrestukken zijn eenvoudig en flink gepenseeld. Zijn koloriet is fraai, en vooral hebben zijn lucht en water een aangenamen toon. Hij heeft daarenboven een groot aantal teekeningen vervaardigd voor geïllustreerde Engelsche werken, en overleed te Kensington, den 25sten November 1844. *Callcot* was lid der koninklijke Academie.

Callenburgh, *Gerard*, een Nederlandsch admiraal, werd geboren te Willemstad, den 8sten April 1642, kwam in 1661 als adelborst in dienst en werd 5 jaar daarna tot 2den luitenant bevorderd. In 1671 werd hij op uitdrukkelijk verzoek van *de Ruyter* op diens schip geplaatst en woonde in 1672 den slag van Solebay bij. In laatstgemeld jaar werd hij onder-commandant over de zeelieden, die tot verdediging van 's lands rivieren waren geroepen. In 1673 benoemde de Prins *van Oranje* hem tot buitengewoon kapitein en kort daarna tot kapitein op het schip van den schout-bij-nacht *van Nes*. In het laatst van dat jaar zag hij zich geplaatst als eerste kapitein op het admiraalschip van *de Ruyter*, namelijk „De Zeven Provinciën", waarmede hij in 1674 den tocht naar Martinique bijwoonde. *Callenburgh* werd in 1689 bevorderd tot vice-admiraal voor den zeeraad van het Noorderkwartier, terwijl hem in het volgende jaar, bij afwezigheid van den luitenant-admiraal *Cornelis Evertsen*, het opperhevel over de vloot opgedragen en na den terugkeer van dien admiraal de tweede stem in den krijgsraad toegekend werd. In Juni van dat jaar streed hij tegen de Franschen bij Bevesier, behield zijn ontredderd vaartuig, voerde een jaar daarna bevel op het „Kasteel van Medemblik" van 86 stukken en werd met 9 oorlogschepen en 2 branders naar Spanje gezonden. In 1692 werd hij vice-admiraal der admiraliteit op de Maas en bevond zich daarna bij de vereenigde Engelsche en Nederlandsche vloot, toen deze op de hoogte van Barfleur door de Franschen werd aangetast. In 1694 bevond hij zich als opperbevelhebber van het Nederlandsche eskader met de Engelsche en Spaansche vloot in de Middellandsche Zee, en heesch er de vice-admiraalsvlag op „De Beschermer" van 90 stukken, om het door de Franschen belegerde Barcelona te ontzetten, zoodat hij van de regeering dier stad prachtige geschenken in zilver en van den koning van Spanje een kruis met diamanten ontving. In 1696 deed hij met de Engelsche en Nederlandsche vloot een landing op de Fransche kust, nam deel aan het bombardement van het eiland Ré en werd in 1697 bevorderd tot luitenant-admiraal voor het Noorderkwartier. In die betrekking was hij bij de roemrijke overwinning bij Vigos, hielp in 1704 Gibraltar innemen en geraakte in het laatst van Juli slaags met de Fransche vloot, waarbij zijn schip „De Albemarle" zóó doorschoten werd, dat hij op de „Katwijk" moest overgaan. Hieraan had hij zijn behoud te danken, daar „De Albemarle"

3 dagen later door eigen kruit in de lucht vloog, waarbij vele van zijn goederen, alsook zijn journalen verloren gingen. In 1709 werd hij bevorderd tot luitenant-admiraal voor het college der Admiraliteit te Amsterdam en in 1711 tot denzelfden rang voor het college op de Maas, waarna hij afscheid nam van den zeedienst en zich vestigde te Vlaardingen, waar hij burgemeester werd en den 8sten October 1722 overleed.

Callet, *Antoine François*, een Fransch schilder, geboren in 1741 te Parijs, muntte op elk gebied der schilderkunst uit. Voortreffelijk zijn zoowel zijn portretten: „Graaf Artois" (1779), „Lodewijk XVI" (1789), „Lodewijk XVIII" (1817), als zijn historiestukken, waarvan de beste zijn: „Kleobis en Biton", waarvoor hij in 1764 den grooten prijs van Rome kreeg, de in opdracht van *Lodewijk XVI* vervaardigde „Vier Jaargetijden" (1783—1791), elk van 9 v. m. oppervlakte (thans in het Louvre), „De opoffering van Marcus Curtius" (1799), De intocht van Napoleon I in Warschau" en „Achilles aan het hof van Lykomedes" (1812). Verder heeft *Callet* voor het Louvre en het slot te Versailles verschillende allegorieën op de destijds plaats grijpende gebeurtenissen geschilderd, bijv. van den slag bij Marengo, den 18den Brumaire en den slag bij Austerlitz. Zijn wijze van schilderen was een navolging van die van *Boucher*, zijn stukken zijn vol geest en de toon is levendig en liefelijk. Hij overleed te Parijs in 1823.

Callicarpa *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Verbenaceeën*. Het omvat meerendeels heesters uit de keerkringsgewesten, die met vertakte en stervormige haren zijn bezet, en gaafrandige bladeren en kleine okselstandige bloemen dragen. Hiertoe behoort *C. americana L.*, een fraaie heester, die in Virginia en Carolina groeit, 1½ m. hoog wordt, geelachtige, wollig behaarde takken heeft en purperroode bessen draagt.

Callicratidas, een Spartaansch veldheer, werd in 406 vóór Chr. op jeugdigen leeftijd de opvolger van *Lysander* als bevelhebber der vloot en beproefde de Atheners ook uit het noordelijk deel der kust van Klein-Azië te verdrijven. Hij veroverde Methymna op Lesbos en sloot den Atheenschen vlootvoogd *Conon* met zijn vaartuigen nabij Mytilene in. Moedig waagde hij ook den strijd met de te hulp gezonden vloot der Atheners bij de Arginusen (406). De uitslag van den strijd bleef lang onzeker, totdat hij eindelijk overboord viel en verdronk, waarna de geheele Peloponnesische vloot op de vlucht ging.

Callidium is de naam van een geslacht der boktorren, dat ongeveer 70 soorten omvat. Zij bezitten een gedrongen gestalte met een ovaal halsschild, vlakke en breede dekvleugels en dikke dijbeenen. De larven leven onder den bast van loof- en naaldboomen. Verschillende soorten (bijv. *Callidium variabile* L.) worden soms schadelijk.

Calligrafie of *schoonschrijven*. Zie *Schrijfkunst*.

Callimachus was een Grieksch beeldhouwer, te Athene omstreeks de 84ste tot 89ste Olympiade (424—404 voor Chr.) werkzaam. Van zijn kunstwerken noemt men: „Dansende Spartaansche meisjes", „Een zittende Hera in Plataea" en de „Gouden lamp", die dag en nacht in het Erechtheion te Athene brandde. *Callimachus* kan niet, zooals beweerd werd, de kunst, om het marmer te boren, uitgevonden hebben. Hij was nooit met zijn werken tevreden, maar trachtte ze steeds te verbeteren, waarom hij dan ook den bijnaam *Katatexitechnus* ontving. *Vitruvius* schrijft hem de uitvinding van het Korinthisch kapiteel en der Korintische zuilenorde toe. Volgens *Plinius* was hij ook als schilder werkzaam.

Callimachus, een Grieksch dichter en grammaticus, een zoon van *Bakus* uit Cyrene, leefde omstreeks 310—238 voor Chr., hield na voltooiing zijner studiën een school te Eleusis, een voorstad van Alexandria, totdat *Ptolomaeus Philadelphus* hem aan het Hof riep en hem waarschijnlijk ook tot hoofd der bibliotheek benoemde. Hij was als geleerde en dichter zeer gezien, de voornaamste dichters uit dien tijd, zooals *Eratosthenes*, *Aristophanes* van Byzantium en *Apollonius* van Rhodus, waren zijn leerlingen. Door zijn naar vakken en daarin weer chronologisch gerangschikte lijsten (pinakes) der Alexandrijnsche bibliotheek in 120 boeken legde hij den grondslag tot de geschiedenis der Grieksche letterkunde. In het geheel worden hem 800 geschriften in proza en poëzie toegeschreven. Volledig bewaard gebleven zijn echter slechts 6 hymnen en 63 epigrammen en in de vertaling van *Catullius* de elegie: „De lok van Berenice". Vooral beroemd waren zijn elegieën, hoofdzakelijk bewaard gebleven in de 4 deelen „Aitia", een verzameling van Grieksche oorsprongs- en stichtingslegenden, die vooral door de Romeinen zeer op prijs werden gesteld en nagevolgd (zooals door *Catullus*, *Propertius* en *Ovidius*). Zeer geroemd werd ook zijn klein idyllisch epos „Hekate". Zooals de bewaard gebleven fragmenten aantoonen, was zijn poëzie rijk aan kunst en geleerdheid, doch miste dichterlijke bezieling. De overgebleven stukken zijn uitgegeven door *O. Schneider* (Leipzig, 1870—1873, 2 dln.), de hymnen en epigrammen door *Meineke* (Berlijn, 1861) en *von Wilamowitz* (2de druk, Berlijn, 1897). De hymnen werden vertaald door *Schwenk* (Stuttgart, 1833).

Callimachus, was een Atheensch generaal, polemarch of derde archont van Athene. Te Marathon ondersteunde hij het voorstel van *Miltiades*, om slag te leveren. Hij sneuvelde als aanvoerder van den rechter vleugel (490).

Callinus, een Grieksch elegiëndichter uit Ephesus, leefde omstreeks het jaar 670 v. Chr., ten tijde van den inval der Kimmeriërs in Klein-Azië. In het eenige van hem bewaard gebleven gedicht spoort hij zijn landslieden tot den strijd aan (afgedrukt in *Bergk's* „Poetae lyrici graeci", dl. 2, vertaald door *E. Geibel* in het „Klassisches Liederbuch").

Callionymus lyra (*Pitvisch*). Zeevisch behoorende tot de familie der Grondels (*Gobiidae*), behoort tot onze fauna. Zie verder *Grondels*.

Calliope, de eerste en ondste der negen muzen, de vertegenwoordigster van de epische dichtkunst, de moeder van *Orpheus*, wordt veelal afgebeeld met schrijftafel en griffel als attributen.

Calliopsis *Reichenb.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saamgesteldbloemigen* (Compositae), waarvan de soorten tot zeer gewaardeerde sierplanten behooren. De meest beken-

de is *C. bicolor Rchb.* of *C. tinctoria Dec.*, een zomergewas, dat aan de Roode Rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Arkansas te huis behoort, maar in 1820 naar Midden-Europa overgebracht werd en aldaar algemeen verspreid is. Deze plant wordt op vetten grond 6 d.m. hoog en draagt een groote menigte bloemen, waaronder donkergele, aan de basis gevlekte straalbloempjes. Zij heeft op de lijsten der kweekers ook den naam van *Coreopsis atropurpurea*. Een sierplant is *C. Drummondi Don*, een éénjarig Noord-Amerikaansch gewas, dat in den vrijen grond en in potten gekweekt wordt en prachtige, goudgele bloemen draagt. Men legt het zaad dezer plant gewoonlijk in het begin van April in potten, waarna men de opkomende jonge plantjes verzet en vervolgens, zoo noodig, telkens in grootere potten verplaatst.

Calliope.

Callipedie was bij de oude Grieken de kunst om lichamelijk en geestelijk voortreffelijke kinderen voort te brengen, ook wel de kunst, om kinderen tot uitstekende menschen op te voeden. Nog in de Middeleeuwen en zelfs in den jongsten tijd vond de theorie aanhangers, volgens welke de mensch op de physieke en psychische eigenschappen van het kind, vóór zijn geboorte, invloed kan uitoefenen.

Callirrhoë was de stadsbron van Athene, die, sedert de *Pisistratiden* haar ommuurd hadden, Enneacrunos heette. Over haar ligplaats is in den laatsten tijd veel gestreden geworden; waarschijnlijk lag zij aan den westvoet van den Akropolis. Eerst sedert de 5de of 4de eeuw vóór Chr. werd de naam op de nog tegenwoordig zoo genoemde bron in het bed der Ilisos overgedragen, waarin men vroeger gewoonlijk de oude stadsbron meende te zien.

Callirrhoë is ook de Grieksche naam der heete bronnen aan den noordoever van de Wadi Zerka Main in Moab (zie aldaar), alsook de oude naam van Edessa (zie aldaar).

Callisen, *Hendrik*, een Deensch heelkundige, werd geboren in 1720 te Preetz in Holstein, bezocht de domschool te Sleeswijk, werd daarna leerling in een scheerwinkel te Kopenhagen, later assistent bij een heelmeester aldaar en toen reservechirurgijn in het Frederikshospitaal te Kopenhagen. Door ijver en bekwaamheid verwierf hij hier een toelage, die hem in staat stelde, op reis te gaan. Hij begaf zich naar Frankrijk en Engeland en werd daarna benoemd tot opperchirurgijn van de Deensche vloot. Een jaar later werd hij doctor in de heelkunde en hield als hoogleeraar in dat vak heelkundige voorlezingen aan de universiteit der hoofdstad. In 1791 ontving hij een aanstelling tot directeur-generaal der heelkundige academie aldaar, legde die betrekking neder in 1805 en overleed in 1824. Zijn „Institutiones chirurgiae hodiernae" (1777), „Principia systematis chirurgiae hodiernae" (1798—1800) en „Systema chirurgiae hodiernae" (1815—1817) bezorgden hem een Europeeschen naam.

Callisen, *Adolf Karel Pieter*, een neef van den voorgaande en eveneens een uitstekend heelkundige, werd geboren in 1786 te Glückstadt, studeerde te Kiel en te Kopenhagen in de geneeskunde, deed belangrijke reizen, en werd in 1818 buitengewoon hoogleeraar aan de heelkundige academie te Kopenhagen, voorts bibliothecaris, staatsraad en eindelijk in 1842 gewoon hoogleeraar aan de universiteit. Zijn voornaamste geschrift is getiteld: „Medicinisches Schriftstellerlexikon der jetzt lebenden Aerzte, Wundärzte u. s. w." (Kopenhagen, 1829—1845). Hij overleed te Wandsbeck bij Hamburg in 1866.

Callistemon *Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Myrtaceeën*; het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, 5 bloembladen, een groot aantal lange, fraai gekleurde in bundels geplaatste meeldraden en een 3- tot 5-hokkige doosvrucht. Het omvat Nieuw-Hollandsche heesters met stijve, afwisselend geplaatste bladeren en ongesteelde, tot aren vereenigde bloemen. De meest bekende soorten zijn: *C. lanceolatum Dec.*, een fraaie heester met lancetvormige bladeren en dicht opeenstaande bloemen met scharlakenroode meeldraden, *C. lineare Dec.*, een prachtige sierplant met bundels donkerroode meeldraden en *C. speciosum Dec.*, een heester ter hoogte van 4 m. en getooid met prachtige bloemen. Men brengt ze door den winter bij een warmte van 4 tot 5° C., en men vermeerdert ze zoowel door stekken, als door zaad.

Callistephus. Sierplant uit China, behoorende tot de familie der Composites (Samengesteldbloemigen). De meest gekweekte is *C. chinensis* (Zaadaster).

Callisthenes, een Grieksch geschiedschrijver, geboren te Olynthus omstreeks het jaar 360 vóór Chr., was een bloedverwant en leerling van *Aristoteles*, sloot te Athene het verhond der vriendschap met *Theophrastus* en vergezelde *Alexander den Groote* op zijn tocht naar Azië. *Callisthenes* was eerst een bewonderaar van hem, maar was een te ijverig voorstander der waarheid, om niet eerlang ongenoegen te hebben met den koning, vooral toen deze vorderde, dat men naar de wijze der Perzen voor hem zou knielen. *Alexander* verdacht hem, als zou hij gewikkeld zijn in de samenzwering van *Hermolaus* en liet hem in boeien sluiten en zoo meevoeren, totdat hij in 328 vóór Chr. overleed. Deze moord verschafte aan onderscheiden wijsgeeren van lateren tijd stof voor hunne geschriften. Van *Callisthenes'* historische geschriften zijn, behalve de geschiedenis van *Alexander*, de „Hellenica" (een Grieksche geschiedenis van 387—357 vóór Chr. in 10 boeken) en de geschiedenis van den (tweeden) Heiligen of Phocischen oorlog (356—345) slechts enkele brokstukken bewaard gebleven. Zijn waarschijnlijk tot 330 reikende geschiedenis van *Alexander* was zeer rhetorisch. De „Geschiedenis van Alexander", welke zich onder zijn naam nog in verschillende handschriften bevindt, is een werk uit lateren tijd (waarschijnlijk uit de 2de of 3de eeuw na Chr.).

Callisto, de dochter van den Arkadischen koning *Lycaon*, de jachtgezellin van *Artemis*, be-

zweek voor de aanzoeken van *Zeus*, werd de moeder van *Arkas* en daarom door *Artemis* in een berin veranderd of gedood. *Zeus* plaatste haar als Arktos (Berin) onder de sterren, den zoon gaf hij aan *Maia* of *Hermes* ter opvoeding.

Callistratus, een beroemd Atheensch redenaar en veldheer naast *Timotheus* en *Iphicrates*, was de zoon van *Callicrates* uit Aphidna, begaf zich in 372 vóór Chr. met een gezantschap naar Sparta en zocht er een verzoening te bewerken van dezen staat met Athene; 6 jaren lang heeft hij aan het hoofd van Athene gestaan. Men zegt, dat één van zijn redevoeringen *Demósthenes* heeft aangespoord, zich op de welsprekendheid toe te leggen. Omstreeks 361 werd hij ter dood veroordeeld, zoodat hij naar Macedonië vluchtte. Toen hij vervolgens zonder vergunning naar Athene terugkeerde, werd hij aldaar ter dood gebracht.

Callistratus, een heilige uit Karthago, werd volgens de legende ten tijde van *Diocletianus* in zee geworpen, maar door 2 dolfijnen aan den dood ontrukt. Door dit wonder werden 49 Romeinsche soldaten overtuigd van de waarheid der Christelijke leer, zoodat zij zich aanstonds lieten doopen. Toen zij bij het ondergaan van dezelfde straf op dezelfde wijze werden gered, omhelsden nog 135 krijgslieden het Christendom. De vertoornde landvoogd deed echter *Callistratus* en de 49 eerstbekeerden in stukken houwen.

Callitriche (Haarstreng of Sterrekroos). Plantengeslacht behoorende tot de familie der *Callitrichaceeën*. Waterplanten met draadvormigen stengel, bladen tegenoverstaand, de bovenste in rosetten staande en drijvend. De bloempjes zijn zeer onaanzienlijk. In ons land door een 4 tal soorten vertegenwoordigd.

Callitris *Vent.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Pinaceeën (Pijnboom); het omvat Afrikaansche en Australische boomen met eindstandige mannelijke en vrouwelijke katjes en 2-vleugelige zaden. Van de soorten is de *sandarakboom* (*C. quadrivalvis Vent.*), een boom, die in Noord-Afrika groeit en een hars — het *sandarak* (zie aldaar) — oplevert, het merkwaardigst.

Callon of *Calon* uit Aegina, een beroemd kunstenaar, die in brons en hout werkte, was tusschen de 65—75ste Olympiade (520—480 vóór Chr.) werkzaam. Hij was een leerling van *Tectaeus* en *Angelion* en vervaardigde een metalen, door *Aenetus* gewijden drievoet voor Amyclae, tusschen wiens pooten zich het beeld van *Persephone* (*Proserpina*) verhief, alsmede een houten beeld van *Athene Sthenias* voor den burcht te Trözene. Volgens *Quinctilianus* behoorde hij tot de oude Aeginetische school, en wellicht zijn verscheidene te Aegina gevonden kunstwerken van hem afkomstig.

Callot, *Jacques*, een der meestberoemde teekenaars en graveurs van zijn tijd, geboren in 1592 te Nancy, was de zoon van een wapenheraut van Lotharingen en Bar en zou voor een of ander staatsambt worden opgeleid. In *Callot* ontwaakte echter reeds vroeg de zucht, zich aan de kunst te wijden, en die zucht vond voedsel in het atelier van den uitstekenden glasschilder *Claude Henriet* te Nancy. Met geweld kwam zijn vader in verzet tegen het besluit om penseel en graveernaald te hanteeren, als weinig strookende met de adellijke overleveringen van zijn geslacht; doch de knaap ontvluchtte op 12-jarigen leeftijd het ouderlijk huis en voegde zich bij een bende Zigeuners, om met deze Italië te bereiken. Dat gezelschap heeft een duurzamen indruk op hem gemaakt en aanleiding gegeven tot een beroemd viertal bladen, die de „Bohémiens" op een geestige wijze voorstellen. Te Florence nam hij afscheid van de bende en verwierf er de gunst van een officier, die hem in de leer deed bij *Remigio Canta-Gallina*, een ervaren penteekenaar; deze leerde hem met de etsnaald omgaan en voorzag hem van het noodige reisgeld, toen de jongeling zijn verlangen, Rome te zien, niet langer bedwingen kon. Nauwelijks echter had hij Rome bereikt, toen hij kooplieden uit Nancy ontmoette, die door de voorstelling van de onrust en smart zijner ouders hem bewogen, naar huis terug te keeren. Hoe welwillend bij hier ook ontvangen werd, het gevoelen van zijn vader was nog onveranderd; de naald moest wijken voor de pen en de teekenstift voor het boek, zoodat *Callot* binnen twee jaren weder de vlucht nam. Het toeval deed hem te Turijn een onderen broeder ontmoeten, en hij keerde nogmaals naar de ouderlijke woning terug. Eindelijk was de vader van de roeping des zoons overtuigd en zond hem in het gevolg van een gezantschap naar Rome. Hij begon er te studeeren bij den schilder *Giulio Parigi*, maar hij gevoelde nog meer lust tot het beoefenen der graveerkunst en werd een leerling van *Philipp Thomassin* van Troyes. Onder diens leiding bracht hij groote altaarstukken in plaat; doch 18 bladen, die hij tot aan zijn 20ste jaar bewerkte, geven wel getuigenis van zijn gestadige vorderingen, maar nog niet van buitengewone talenten. Daarna begaf hij zich naar Florence, en de omstandigheid, dat hij een landgenoot was van *Catharina*, de moeder van den groothertog *Cosimo II*, was oorzaak, dat deze hem een jaarlijksche toelage en vrije woning verschafte, zoodat hij zich geheel en al aan de kunst kon wijden. Hij knoopte de oude betrekking met *Canta-Gallina* weder aan en vond er in de werken van *Andrea del Sarto*, *Perino del Vaga* en andere groote meesters stof genoeg voor zijn graveernaald. Tot zijn beste stukken uit dien tijd behooren een Madonna naar eerstgenoemde, 50 gravures van groote schilderijen en vooral 20, die de veldslagen en overwinningen der *Medici* voorstellen, benevens de zeven hoofdzonden naar *Bernardino Poccetti*. Hij was evenwel nog niet op zijn terrein. Penseel en graveernaald waren te traag, om de voorstellingen van zijn rijke fantasie op het papier te brengen, en *Callot* greep hierop naar de etsnaald en legde zich toe op de etskunst. Zijn eerste proeve was de voorstelling van *Mansuetus*, bisschop van Toul, die een jongen prins, bij het balspel gedood, weder in het leven roept. De tournooien en carousséls aan het glansrijk Hof van Florence gaven achtereenvolgens aanleiding tot het etsen van Hoffeesten (4 bladen), tooneelspelen en balletten (6 bladen) en de schepen en galeien van den hertog (4 bladen). Voorts gaf hij een schetsboek uit voor jonge schilders en onderscheiden groote werken, zooals de moord der onschuldige kinderen, de markt vóór de kerk Madonna dell' Imprunata (mis van Florence), den heiligen *Antonius*, enz. Na den

dood van *Cosimo II* keerde hij naar Nancy terug en trad er in het huwelijk. Van zijn ontelbare bladen van dien tijd vermelden wij 392 beelden van heiligen, een martyrologium voor kardinaal *Richelieu*, een tweede uitgave van het reeds te Florence verschenen schetsboek, kleine bladen uit het leven der Heilige Familie, het lijden van *Christus* in twee verschillende reeksen, gemaskerde optochten en vooral het groote carousel met de straat, waarin het gehouden werd (in 10 bladen).

Zijn latere werken vertoonen een grooten vooruitgang, vooral de 18 groote en 7 kleine bladen, genaamd: „Misères de la guerre". Niet alleen het Hof van Lotharingen, maar ook andere Hoven wenschten nu hunne feesten en heldenfeiten vereeuwigd te zien door de etsnaald van *Callot*. Voor de landvoogdes der Nederlanden *Clara Eugenia Isabella* vervaardigde hij het beleg van Breda, en *Lodewijk XIII* riep hem aan zijn Hof en belastte hem met de voorstelling der bevrijding van het eiland Ré en met die der verovering van la Rochelle. *Callot* werd te Parijs met eerbewijzen en schatten overladen, maar bij wees de schitterendste aanbiedingen van de hand, toen Frankrijk den „Lotharingschen edelman" in hem krenkte. Toen de koning in 1633 Nancy veroverde en Lotharingen bij het Fransche rijk inlijfde en *Callot* door hem verzocht werd, de verovering van Nancy in plaat te brengen, antwoordde deze, dat men hem verschoonen mocht van zulk een onteerenden last, want hij was een Lotharinger en hij zou nooit de hand leenen tot het voorstellen van datgene, hetwelk tot smaad strekte voor zijn vorst en vaderland. Ook wees hij het aanbod van de hand van een aanzienlijk jaargeld onder voorwaarde, dat hij zich te Parijs vestigde. Hij bleef te Nancy. Inmiddels maakte zich het verlangen van hem meester, Italië weder te zien, doch hij overleed gedurende de toebereidselen tot dien tocht, den 28sten Maart 1635. Een gedenkteeken, te zijner eer verrezen, is in de dagen der Fransche Omwenteling verwoest.

Callot heeft een belangrijken invloed gehad op de ontwikkeling der kunst in zijn tijd. De Italiaansche kunst begon wortels te schieten in Frankrijk, waar het vluchtig schetsen met de etsnaald alle ware kunst dreigde te vernietigen. Wel bewoog zich *Callot* in de richting der vaderlandsche kunst, maar hij bracht haar tot een hoogte, die na hem niet werd bereikt, zoodat men later de graveernaald weder opvatte. *Callot* zocht de natuur te schetsen zooals hij die om zich heen opmerkte, en hij deed dit op een wijze, die de werkelijkheid tot een verrassend kunstwerk verhief. Hoeveel bladen hij geleverd heeft, is niet met juistheid te bepalen: het getal bedraagt ver over de 1000. Een lijst der stukken geeft *E. Meaume*, „Recherches sur la vie et les ouvrages de Jacques Callot" (Nancy, 1860, 2 dln.).

Calluna. Struikheide. Plantengeslacht behoorende tot de familie der Ericaceeën. In ons land aanwezig C. *vulgaris*. Zie verder *Struikheide*.

Calm, *Marie,* een Duitsche schrijfster, werd geboren den 3den April 1832 te Arolsen, bezocht een kostschool te Genève, was daarna geruimen tijd werkzaam als huisonderwijzeres in Engeland, vertrok vervolgens naar België en Rusland en belastte zich sedert 1862, na het overlijden van haren vader, met het bestuur eener hoogere burgerschool voor meisjes te Lennep. Sedert 1865 woonde zij te Kassel, waar zij een avondschool voor onbemiddelde jonge meisjes oprichtte. Om de moeilijkheden, waarmede zij te worstelen had, uit den weg te ruimen, belegde zij in 1863 een vrouwenvergadering te Kassel en hervormde hare avondschool in een school voor meer uitgebreid lager onderwijs. Dergelijke scholen deed zij ook elders verrijzen. Zij streed ijverig voor de vrouwenbeweging en overleed te Kassel, den 23sten Februari 1887. Van hare geschriften noemen wij: „Bilder und Klänge" (1871), „Weibliches Wirken in Küche, Wohnzimmer und Salon" (1874, 3de druk, 1882), „Ein Blick ins Leben" (2de druk, 1892), novellen onder den titel: „Wilde Blumen" (1880), „Echter Adel", een vertelling in brieven (1883), „Bellas Blaubuch" (1883) en „Daheim und drauszen" (1883).

Calmet, *Augustin,* een Fransch schrijver, werd geboren te Ménil La Horgne in het diocees Toul, den 26sten Februari 1672, voegde zich in 1689 bij de Orde der Benedictijnen en studeerde in een klooster. In de abdij Moyen-Mautier oefende hij zich in de wijsbegeerte en godgeleerdheid, begaf zich als sub-prior in 1704 naar de abdij Münster in den Elzas, vertoefde later, wegens de uitgave van zijn commentaar op de Heilige Schrift, te Parijs, hield voorlezingen in onderscheiden kloosters van zijn Orde, werd in 1715 prior te Lay, in 1718 abt van St. Leopold te Nancy en in 1719 visitator zijner Orde. In 1728 zag hij zich benoemd tot abt te Senones in Lotharingen en overleed den 25sten October 1757 te Parijs. Hij schreef: „La Sainte Bible en latin et en français, avec un commentaire littéral et critique" (Parijs, 1707—1716, 23 dln.), „Dissertations qui peuvent servir de prolégomènes à l'Ecriture sainte" (Parijs, 1720, 3 dln.), „Dictionnaire historique et critique-chronologique, géografique et littéral de la Bible" (Parijs, 1722, 2 dln.), ook in het Nederlandsch vertaald, en „Histoire ecclésiastique et civile de la Lorraine" (Nancy, 1728, 4 dln.; 1745, 7 dln., het vierde deel bevat *Calmet's* autobiografie).

Calmon, *Marc Antoine,* een Fransch staatsman, werd geboren den 3den Maart 1815 te Tamniès (Dordogne), studeerde te Parijs in de rechten en werd in 1836 auditeur bij den Staatsraad en in 1842 maître des requêtes, maar legde in 1852 zijn betrekking neder, omdat hij zich niet met een eed aan het keizerrijk wilde verbinden. Tijdens het keizerrijk leefde hij ambteloos en hield zich bezig met wetenschappelijke studiën over financiëele aangelegenheden. Hij schreef: „Les impôts avant 1798" (1865), „William Pitt, étude financière et parlementaire" (1865), „Histoire parlementaire des finances de la Restauration" (1868—1870, 2 dln.) en „Etudes des finances de l'Angleterre depuis la réforme de Robert Peel jusqu' en 1869" (1870). In 1872 werd hij lid der Académie. *Thiers* benoemde hem in 1871 tot onderstaatssecretaris bij het departement van Binnenlandsche Zaken, en in 1872, toen *Calmon* op verlangen der monarchale rechterzijde afstand moest doen van dezen post, tot prefect van de Seine. Na den val van *Thiers* legde *Calmon* ook deze betrekking neder (1873) en zag zich gekozen tot lid van de Nationale Vergadering, waar hij zich

hij het linker centrum voegde en met ijver deel nam aan de beraadslagingen over de grondwet van 1875. Daarna werd hij benoemd voor levenslang tot lid van den Senaat, waar hij tot de aanvoerders der linker partij behoorde. Hij overleed den 13den October 1890 te Parijs. Zijn „Histoire parlementaire des finances de la monarchie de Juillet" (dl. 1—3, 1895—1897) werd voortgezet door *Calmon-Maison* (dl. 4, 1899).

Calochortus *Pursh* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Juncaceeën*. Het draagt een 6-deelig, openstaand bloemdek, korte, aan den voet van het bloemdek vastgehechte meeldraden en een 3-hokkig vruchtbeginsel. Het omvat sierlijke kruiden, die in Louisiana, Mexico en Californië groeien. Sommige worden als dwergplanten gekweekt, zooals *C. elegans Dougl.* met eindelingsche, gele, bloedrood gestippelde bloemen, *C. splendens Benth.* met paarse bloemen, en *C. venustus Benth.* met witte, rood en groen gevlekte bloemen. De knollen dezer planten worden, in potten, in een vetten zandgrond gelegd en moeten op een vorstvrije plaats door den winter gebracht worden. Men kan ze in het voorjaar ook in den vrijen grond planten en in het najaar er uitnemen.

Calomarde, *Francisco Tadeo*, hertog van Santa Isabel, graaf van Almeida, een Spaansch staatsman, werd in 1775 in het vlek Villela in Aragon geboren en moest op de universiteit te Saragossa groote zuinigheid betrachten. Intusschen legde hij zich met zooveel ijver toe op de wetenschap, dat hij weldra tot doctor in de rechten bevorderd werd. Hij dong naar de hand van de niet schoone nicht van den lijfarts des konings en verlangde geen andere huwelijksgift, dan dat de invloed van haren oom hem een aanstelling zou verschaffen bij het departement van Justitie. Hij vervaardigde een geschrift over den graanbouw in Aragon en verkreeg de begeerde betrekking. Daar hij nu zijn huwelijksbeloften scheen te vergeten, liet de koning hem voor zich komen en gaf hem de keus tusschen een onverwijlde huwelijksvoltrekking en de galeien. *Calomarde* koos de eerste, maar de echt was zeer ongelukkig en werd in 1808 ontbonden.

De lotgevallen van Spanje openden een ruim veld voor zijn eerzucht. Hij volgde de Centrale Junta van Aranjuez, tot wier hoofd hij als aanhanger der constitutie gekozen was, naar Sevilla en Cadix, doch was na den terugkeer van *Ferdinand VII* de eerste, die te Valencia den vorst huldigde. Tot loon zag hij zich benoemd tot chef van de Secretaria General de Indias. Daar hij echter beschuldigd werd van een hedriegelijken verkoop van een Amerikaansch bisdom, zond men hem in ballingschap naar Toledo, en toen hij in het geheim naar Madrid terugkeerde, moest hij Toledo met Pamplona verwisselen. Nadat in 1820 de constitutie hersteld was, zocht *Calomarde* onder de vaan der vrijzinnigheid zich opnieuw invloed te verschaffen, maar dit gelukte eerst in 1823, toen de constitutie voor de Fransche wapenen bezweek. De partij der absolunt-monarchalen zorgde, dat hij benoemd werd tot secretaris van de Camara del real patronato, en de Apostolische partij speelde hem in 1824 ook de portefeuille van Justitie in handen, zoodat hij 2 belangrijke ambten bekleedde. Gedurende 8 jaar gingen de belangrijkste staatsaangelegenheden door zijn handen, want de gunst van den zwakken koning bezorgde hem een onbegrensde macht. De kracht beseffende van de Carlistische partij, zocht hij zich de gunst te verschaffen van don *Carlos*, terwijl hij voor het oog van het publiek elken mislukten opstand der Carlisten streng strafte. Toen in September 1832 koning *Ferdinand VII* in La Granja door zulk een hevigen aanval van jicht werd aangetast, dat zijn lijfarts *Castello* hem voor dood verklaarde, begroette *Calomarde* terstond den infant don *Carlos* als koning. *Ferdinand* leefde echter nog, en om nu getrouw te blijven aan zijn rol, ondersteunde hij met kracht de pogingen van graaf *Alordia*, om den zieken koning te bewegen tot het terugnemen van het testament en van het besluit, dat de koningin tot regentes des rijks verklaarde. *Calomarde* stelde zelf een nieuw besluit op, waarin het gezag der Salische wet gehandhaafd werd, bereikte zijn doel, doch haalde zich hierdoor den algemeenen haat op den hals. De infante donna *Louisa Carlotta*, gemalin van den infant don *Francisco de Paula* en zuster van koningin *Christina*, snelde aanstonds naar La Granja, overstelpte *Calomarde* met al de woede eener Spaansche vrouw, ja, zij sloeg hem, naar men verhaalt, in het aangezicht, en hare krachtige tusschenkomst was oorzaak, dat de koning het besluit introk en de wijziging van het testament een overrompeling verklaarde. *Calomarde* werd verbannen naar zijn goederen in Aragon; 3 maanden later wilde men hem zelfs in hechtenis nemen, maar hij ontsnapte vermomd naar Frankrijk en leefde er eerst in Orléans en toen te Toulouse, waar hij in 1842 overleed.

Calonne, *Charles Alexandre de*, minister van Financiën in Frankrijk, werd geboren te Douai, den 20sten Januari 1734, studeerde te Parijs in de rechten en werd eerst advocaat te Artois, toen procureur-generaal in zijn geboortestad, maître des requêtes en intendant. Zijn eerzucht verlangde echter de portefeuille van Financiën, en het gelukte hem inderdaad door de hulp van den graaf *van Artois*, *Vergennes* en de hertogin *de Polignac* in 1783 tot een hoogte te komen, vóór hem beklommen door mannen als *Turgot*, *Necker*, *Fleury*, en *Ormesson*. De hovelingen van Versailles juichten bij zijn benoeming, want nu zou voorzeker de spaarzaamheid een einde nemen; doch de koningin, voorgelicht door den abbé *Vermont*, was niet hijzonder met hem ingenomen. *Calonne* wist inderdaad, naar het scheen, in weinige jaren de geldzaken op zoodanigen voet te brengen, dat hij zelfs de hoogste eischen van een spilziek Hof bevredigen kon. Wat aan *Necker* een ontzettende inspanning gekost had, scheen voor hem kinderspel. Intusschen kon hij hierdoor de verstandigen niet om den tuin leiden. Hij voorzag in de beheeften door leening op leening te sluiten, de opbrengst der belastingen van de nog komende jaren hij voorhaat te gebruiken en alle niet-dringende betalingen zoo lang mogelijk uit te stellen. *Necker* stelde dit in zijn werk: „Over de gebreken van het financieel bestuur" duidelijk in het licht. Ook de koning werd bezorgd, maar nam, om de zorg te verbannen, zijn toevlucht tot een verkeerd middel: hij verdreef namelijk dengene, die tijdig alarm riep, en verbande *Nec-*

ker uit de hoofdstad. Voor het overige bleef alles hij het oude, ja, toen het Parlement van Parijs zich tegen het sluiten van een nieuwe leening van 80 millioen francs wilde verzetten, vaardigde de koning een „lit de justice" uit, waardoor aan het Parlement het zwijgen werd opgelegd. *Calonne* had de overwinning behaald, maar *Lodewijk XVI* verlangde nu ook van hem een welberaamd financiëel plan, zoodat in het vervolg ongelegenheden en despotieke maatregelen en vooral nieuwe leeningen en verwikkelingen met het Parlement vermeden konden worden. De taak was moeilijk, maar bracht *Calonne* niet in verlegenheid: hij beleed openhartig, dat reeds lang de inkomsten niet voldoende waren om de uitgaven des lands te dekken, maar dat hij zulks verborgen had, om het crediet des lands staande te houden. Zijn hoop was intusschen gevestigd op den adel en de geestelijkheid, die zich immers voor de voorrechten, die zij in Frankrijk genoten, gaarne aanmerkelijke offers zouden willen getroosten. Hij wist, dat de graven *van Artois*, het Huis *Condé*, *Vergennes*, alsook de aartsbisschoppen van Toulouse, Aix en Bordeaux zich aanzienlijke opofferingen zonden laten welgevallen, en de regeling der financiën kon in de eerste plaats aan een vergadering van notabelen toevertrouwd worden. De koning keurde dit plan goed, omdat hij onbekend was met de zaak zelf, met zijn omgeving en met zijn eigen toestand; want hij bedacht niet, dat de uitvoering van dit ontwerp een menschenleeftijd vereischte, dat tot de uitvoering aan *Calonne* de noodigste eigenschappen, nauwgezetheid, ernst en standvastigheid, ontbraken en dat het koninklijk gezag zich op een hellend vlak bevond. Des te heviger schokte het bericht van de samenroeping der notabelen in Februari 1787 de gemoederen en vooral het Hof, waar tot dien tijd de spreuk „l'état c'est moi!" als regel gold. De val van *Calonne* was te voorzien, te meer daar hij zijn besten steun, den minister *Vergennes*, door den dood verloren had. Hij werd van alle zijden aangevallen, en de notabelen, evenzeer als de koningin, kozen partij tegen hem, daar men het eens was, dat hij voor de belangrijke herzieningsplannen volstrekt niet deugde. Nog sterker kwam men tegen hem in verzet, toen hij in de vergadering van notabelen gebruik zocht te maken van het koninklijk gezag. Een commissie uit de notabelen verklaarde toen, dat hij den koning, geheel Frankrijk en Europa bedroog, wanneer hij verzekerde, dat zij de grondslagen van zijn plan goedkeurden, en *Lodewijk XVI* verleende hem den 9den April zijn ontslag. *Calonne* werd verbannen, ging naar Engeland en trad te Londen in het huwelijk met een rijke, zestigjarige Engelsche, die door hare millioenen zijn eigen ontredderd vermogen weder herstelde. Een uitnoodiging van *Catharina II*, om zich naar Rusland te begeven, wees hij van de hand, omdat in de eerste plaats zijn verantwoording al zijn tijd in beslag nam. Toch verdween zijn hoop, in Frankrijk weder aan het hoofd der Financiën te komen, meer en meer; al zijn brieven aan den koning waren vruchteloos. IJverig streed hij voor de zaak der prinsen, toen deze een „Buitenlandsch Frankrijk" vormden, en ondernam ten hunnen behoeve reizen naar Duitschland, Italië en Rusland zonder daarvoor veel dank te oogsten. Toen het gezag van *Bonaparte* allengs grooter werd, hepaalde *Calonne* zich meer en meer tot zijn studeerkamer. Eerst in 1802 ontving hij van *Bonaparte* verlof naar Parijs terug te keeren, doch hij overleed reeds den 30sten October van genoemd jaar, zijn weduwe in behoeftige omstandigheden achterlatend. Van zijn geschriften is vooral het: „Tableau de l'Europe en novembre 1795" belangrijk.

Calonne, *Alphonse Bernhard*, vicomte *de*, een Fransch daghladschrijver, werd geboren te Béthune in 1818, studeerde te Parijs in de rechten, maar bepaalde zich vooral tot de letterkunde en schreef aanvankelijk kleine opstellen over onderheidkunde. Hij behoort door zijn afkomst tot de partij der legitimisten en streed na de revolutie van 1848 ijverig voor zijn beginsel in een aantal vlugschriften, van welke wij noemen: „Les trois journées du Février" en „Le gouvernement provisoire, histoire anecdotique et politique de ses membres" (1848). Hij was een van de redacteuren van het door *Cavaignac* geschorste dagblad „Lampion", en toen hij dit met *Montépin* en *Villemessant* door „La bouche de fer" verving, werd ook dit blad aanstonds verbeurd verklaard. Daarna was hij medewerker aan de legitimistisch-clericale „Opinion publique", geredigeerd door *Nettement*, waarin hij zich hoofdzakelijk met kunstcritiek bezig hield. Door zijn ophitsingen en aanklachten tegen *Fiorentino*, den redacteur van den Bonapartistischen „Corsaire", lokte hij scherpe antwoorden uit, die aanleiding gaven tot een duël tusschen *Fiorentino* en *Amedée Achard* waarbij laatstgenoemde gewond en *Calonne* tot een geldboete veroordeeld werd. In 1850 zond deze het eerste nummer in het licht van zijn weekblad: „Henri IV, Journal de la réconciliation", om hierdoor een verzoening der partijen uit te lokken. Na den staatsgreep van den 2den December hield hij zich verwijderd van het tooneel der staatkunde, wijdde zich aan letterkundige werkzaamheden en nam deel aan de redactie der „Revue contemporaine". Nadat hij in 1855 eigenaar was geworden van dit tijdschrift, bekeerde hij zich plotselijk tot het Bonapartisme en herschiep „La revue contemporaine" in een letterkundig-politiek orgaan. In Januari 1859 verleende echter de hertog *van Padua*, minister van Binnenlandsche Zaken, die *Calonne* niet mocht lijden, de bescherming der Regeering aan de „Revue Européenne", doch deze bestond slechts korten tijd, waarna, vooral door toedoen van *Billault*, aan de „Revue contemporaine" de voormalige gunst ten deel viel.

Van de overige letterkundige geschriften van *Calonne* noemen wij: „Berangère" (een novelle, 1852), „Voyage au Pays de Bohême", „Mendiants et flibustiers littéraires" (1852), „La Minerve de Phidias" (1855), „Pauvre Mathieu" (1855), „Les frais de la guerre" (1856), „Gentilhomme citoyen", „Le portrait de la marquise" (1858), „Ratazzi et la crise italienne" (1862), „La politique de la France dans les affaires de l'Allemagne et de l'Italie" (1866), „Le rôle de la Prusse et de l'Allemagne du Nord dans l'équilibre européen" (1866), „La politique de M. de Beust et les dangers pour la paix de l'Europe" (1869), „La constitution de

l'Allemagne du Nord" (1870)' „La ferme des moines" (1879), „Les épreuves d'une héritière" (1885) en „La foire aux écus" (1886).

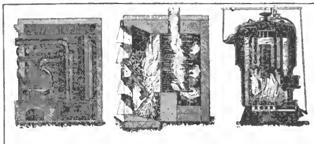
Calophyllum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Clusiaceeën*, die tweebuizig is. Het omvat boomen uit de keerkringsgewesten met lederachtige bladeren. Hiertoe behoort *C. Inophyllum L.*, een statige boom met zeer groote bladeren, die in het zuiden van Hindostan en op de Oost-Indische Eilanden groeit en zich ter hoogte van 30 m. met een omvang van 4 m. aan den voet verheft. De fraaie, welriekende, witte bloemen stelt men er zeer op prijs; de vrucht is roodachtig en bezit een wrang omhulsel, evenals de walnoot, maar de geelachtige kern is eerst zoet en wordt later zeer bitter. Uit de vruchten verkrijgt men een geelachtig sap, hetwelk den naam draagt van Tamacahacaolie. Uit de dikke, ruwe, donkere van binnen roodachtige schors van den stam vloeit een geel, dik vloeibaar sap, hetwelk tot hars verstijfd, niets anders is dan het Oost-Indische tamacabaca. Het hout van den stam is hard en geschikt tot het maken van assen en raderen, tot scheepstimmerhout, planken, enz.

Tot de overige soorten telt men *Tamacahaca Willd.*, een boom, die op den vorige gelijkt, op de eilanden Madagascar en Mauritius groeit en bij insnijding in den bast een donkergroen sap oplevert, dat onder den naam van „groene" of „Mariabalsem" of „Bourbonsche Tamacahaca" bekend is, maar niet in Europa komt, — alsmede *C. Calaba Jacq.*, die 8 of 10 m. hoog wordt en tot den grond met takken bezet is, zoodat dit gewas uitstekend dienst doet voor hagen. Het levert evenzoo bij insnijding een geurigen balsem, dien de bewoners der Antillen op hoogen prijs stellen. Ook de overige soorten leveren gom. *C. spectabile Willd.*, *C. acuminatum Lam.* en *C. pulcherrimum Wall.* zijn de sieraden van menig groote oranjerie.

Calorie of *gramcalorie* is de hoeveelheid warmte, die noodig is om één gram water één graad C. in temperatuur te doen rijzen. Een duizend maal grootere hoeveelheid warmte heet *kilogramcalorie*.

Calorifère is een inrichting ter verwarming van kamers. Terwijl bij de kachels de lucht van de kamer verwarmd wordt door ijzeren platen van de kachel zelf, zoodat dus de stookplaats zich noodzakelijk in de kamer moet bevinden, is dit laatste bij de calorifères niet het geval. Naar de tusschenstof, die de warmte overbrengt, onderscheidt men: 1. calorifères met heete lucht; 2. calorifères met heet water en 3. calorifères met stoom.

De *calorifère met heete lucht* (fig. 1) bestaat uit een stookplaats, omgeven met dubbele wanden, waartusschen, of met spiraalvormige buizen, waardoor de buitenlucht zich beweegt en, na verwarmd te zijn, door openingen in de kamer treedt. Uit een hygiënisch oogpunt is deze soort het

Calorifère met heete luchtverwarming. — Calorifère met heet waterverwarming. — Calorifère met stoomverwarming.

meest aan te bevelen, daar aldus voor een goede luchtverversching wordt gezorgd.

Bij *de calorifère met heet water* (fig. 2) wordt water in een buis- of cylindrischen ketel verwarmd. Van het hoogste punt van den ketel leidt een buis naar de te verwarmen kamer, waar het water door een stelsel buizen of tusschen vlakke platen doorstroomt (zoo groot mogelijk oppervlak), zijn warmte aan de wanden en daardoor aan de lucht afgeeft en terugstroomt naar het laagste punt van den ketel. Dergelijke inrichtingen worden veel gebruikt ter verwarming van broeikassen.

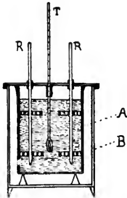
De *calorifères met stoom* (fig. 3) vindt men veel op stoomschepen of op plaatsen, waar men toch reeds een stoomketel noodig heeft. Hier stroomt de stoom door een buizenstelsel en keert, na gecondenseerd te zijn, weer in een reservoir terug, vanwaar hij door de voedingspomp in den ketel wordt teruggepompt. Ook heeft men vaak met goed gevolg den afgewerkten stoom der machine aldus voor verwarming gebruikt.

Calorimeter is de naam voor elk toestel, waarmee men *hoeveelheden* warmte kan meten. De *mengingscalorimeter* bestaat uit een koperen bakje, dat aan alle kanten met een isoleerende stof bekleed is, zoodat bij het gebruik ondersteld kan worden, dat geen warmte van binnen naar buiten gaat of omgekeerd. In het bakje bevindt zich een in tiende deelen van graden verdeelde thermometer, die van buiten afleesbaar is, en een roertoestel. Vóór het toestel gebruikt kan worden, moet de *waterwaarde* ervan bepaald worden. Dit is de hoeveelheid calorieën, die het toestel, met thermometer en roertoestel, per graad temperatuursverhooging opneemt. Deze wordt bepaald door in het bakje a gram water te doen en zoo lang erin te laten, tot alles dezelfde temperatuur heeft, bijv. t graden. Wij voegen er nu b gram water van t' graden aantoe, en na goed omroeren blijkt de temperatuur te worden T graden. Wij onderstellen nu altijd, dat de stoffen, die warmte opnemen, evenveel opnemen, als

er door de konder wordende stoffen afgestaan wordt. Noemen wij de waterwaarde W dan is W(T-t)+a(T-t)=b(t'-T). Uit deze vergelijking kan de waterwaarde W gemakkelijk berekend worden. Willen wij den calorimeter voor een meting gebruiken, dan doen wij er een zekere hoeveelheid water, bijv. A gram, in en bepalen de temperatuur t. Daarna doen we er het voorhooging x calorieen op, dan is deze hoeveelheid warmte ook gelijk aan P×x×(t'—T). Door deze hoeveelheid gelijk te stellen aan de eerste krijgen wij een vergelijking, waaruit gemakkelijk x berekend kan worden. De hoeveelheid x draagt den naam van „*soortelijke warmte*".

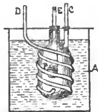
Fig. 1 stelt den *mengingscalorimeter van Berthelot* voor. Het bakje A is de eigenlijke calori-

Fig. 1.

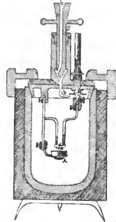
Mengingscalorimeter van *Berthelot*.

Fig. 2.

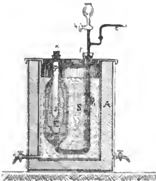
Calorimeter van *Berthelot* tot bepaling der verbrandingswarmte.

Fig. 4.

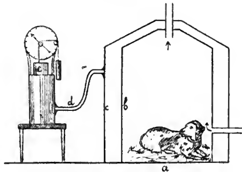
Bertbelotsche bom.

Fig. 3.

IJscalorimeter van *Bunsen*.

Fig. 5.

Calorimeter van *Rubner* tot bepaling van het warmteverlies van levende dieren.

werp, waarmee wij de proef willen nemen, in, nadat eerst de temperatuur nauwkeurig opgenomen is; deze is bijv. t'. Na het water goed dooreen geroerd te hebben bepaalt men de eindtemperatuur T. Dan is er door den calorimeter opgenomen en door het voorwerp afgestaan W(T-t)+A(T-t) calorieën. Weegt het lichaam P gram en neemt dit per graad temperatuursvermeter en bevindt zich geheel binnen B. Dit is een vat met dubbelen wand, die gevuld is met lucht, die van de buitenlucht afgesloten is. Het roertoestel R en A dient om het water goed dooreen te mengen. In fig. 2 is hetzelfde bakje A nog eens afgebeeld met een toestel, waarmee de verbrandingswarmte van een stof (al is het dan ook niet nauwkeurig) gemeten kan wor-

den. Op het bakje P wordt de stof gebracht, die verbrand moet worden. Deze wordt door een gloeiend etaafje aangestoken; de noodige zunrstof treedt toe door de buis C en de gasvormige verbrandingsprodnkten doorloopen de spiraalvormige buis en ontwijken door D; op dezen langen weg hebben zij al hun warmte afgegeven. Uit de hoeveelheid warmte, door het water van A opgenomen, volgt de verbrandingswarmte.

Nauwkeuriger uitkomsten geeft de *ijscalorimeter van Bunsen* (zie fig. 3). Het metalen vat W is gevuld met water, dat op de kolom kwik Q rust. Deze kwikkolom zet zich voort tot in de huis R, die zeer nauwkeurig verdeeld is. Het buisje P past precies in het vat W. In dit buisje wordt aether gedaan en lucht bierdoor geblazen, zoodat de aether verdampt en zooveel warmte aan het water onttrekt, dat dit gedeeltelijk bevriest. Nu wordt de stand van het kwik in R afgelezen en daarna de te onderzoeken stof in het buisje P gebracht. Door de warmte hiervan zal een gedeelte van het ijs smelten en neemt nu per gram 85 cub. millimeter minder ruimte in. Deze ruimte wordt aangevuld door het kwik, en wij kunnen dus aflezen, hoeveel gram ijs er totaal gesmolten zijn. Voor het smelten van één gram ijs zijn 80 calorieen noodig, dus kennen wij ook de gebeele hoeveelheid warmte, die de stof afgegeven heeft. Als het gewicht van de stof en zijn temperatuur bekend zijn, is de berekening zijner soortelijke warmte gemakkelijk.

Voor het meten der stook- en verbrandingswarmte wordt veel gebruik gemaakt van de *calorimetrische bom* van *Berthelot* (zie fig. 4). Deze bom is van staal en van binnen geëmailleerd. Er wordt een afgewogen hoeveelheid stof, wiens verbrandingswarmte men wil bepalen, in het schaaltje A gedaan, de bom wordt door de buis h gevuld met samengeperste zuurstof en daarna door de schroef s volkomen gesloten. Door een electrischen stroom wordt een ijzer draadje d binnen in de bom aan het gloeien gebracht, zoodat de stof aangestoken wordt en volledig verbrandt. De bom bevindt zich tijdens de proef onder water in een calorimeter, en uit de temperatuurtoename van dit water wordt de warmte, door de verbranding ontstaan, gemeten.

Een andere, veel in de techniek gebruikte calorimeter is die van *Junkers*. De gassen, die bij de verbranding ontstaan, worden door een buizensysteem geleid, waaromheen water stroomt, dat alle warmte der gassen opneemt. Het water stroomt met vaste snelheid rondom de buizen, de temperatuur wordt bij het in- en uitstroomen bepaald. Wanneer nu alle warmte die ontstaat door het water opgenomen wordt, stijgt de eindtemperatuur niet meer. Daar wij nu kunnen meten, hoeveel gram water per minuut door het toestel stroomt, en wij de constante temperatuursverhooging kennen, is ook de hoeveelheid opgenomen warmte per minuut bekend. Kennen wij dus de hoeveelheid brandstof, die per minuut verbrand is, dan is ook bekend, hoe groot de verbrandingswarmte van deze is. Deze calorimeter wordt gebruikt voor het meten der verbrandingswaarde van gemakkelijk verbrandbare stoffen, zooals lichtgas, enz.

Een calorimeter tot het bepalen van het warmteverlies bij levende dieren is in fig. 5 afgebeeld. Hij bestaat uit een cylinder met dubbele wanden, waarvan de binnenwand uit wit blik, de buitenste wand uit messingblik is vervaardigd, en die van binnen met asfaltlak zwart is gemaakt. Nadat het proefdier door de opening *a* naar binnen is gebracht, wordt deze opening door een dubbelen deksel gesloten. De ventilatie geschiedt door een luchtstroom, die de richting der pijltjes volgt. De lucht tusschen de beide wanden *b* en *c* wordt door het dier verwarmd, zet zich bijgevolg uit en zal gedeeltelijk door *d* afstroomen naar een glazen klok *e*, die in petroleum is geplaatst. De klok zal door de instroomende lucht opgeheven worden en brengt daardoor een wijzer in beweging, zoodat men op de wijzerplaat rechtstreeks het bedrag der uitzetting van de lucht in den cylindermantel kan aflezen. De lucht, die in de ruimte, waarin zich het proefdier bevindt, in- en uitstroomt, wordt geanalyseerd, terwijl tevens het verschil in watergehalte der toestroomende en afstroomende lucht bepaald moet worden, teneinde het warmteverlies van het dier door ademhaling en uitwaseming uit de verdampingswarmte te leeren kennen. In den jongsten tijd heeft men tot bepaling van het dierlijk warmteverlies andere calorimeters geconstrueerd, waarbij o.a. de cylinder een driedubbelen wand bezit en de door het dier uitgeademde lucht door een spiraalhuis tusschen de beide binnenste cylinderwanden wordt afgevoerd.

Calorimetrie. Zie *Calorimeter*.

Calorimetrische bom. Zie *Calorimeter*.

Calorische machines of *warmtemotoren* zijn alle werktuigen, waarbij warmte in een andere soort van arbeidsvermogen van beweging omgezet wordt. In den regel verstaat men er in engeren zin de heeteluchtmachines (zie aldaar) onder, die door verwarmde lucht of verbrandingsgassen gedreven worden.

Calot (het Fransche *calotte*) is de naam van een in de 15de en 16de eeuw gebruikelijk nauwsluitend mutsje, vooral door de geestelijken gebruikt, naar men zegt door *Karel VII* van Frankrijk ingevoerd, die op verlangen der geestelijkheid kort geknipt haar droeg en deze haardracht, ondanks de gewoonte dier dagen, om lang haar te dragen, hij zijn Hof invoerde. Denzelfden naam droegen echter ook reeds de gewatteerde kappen, die men onder de helmen droeg, en in den tijd der Hervorming werd ook een nauwsluitende hoofdbedekking der vrouwen aldus genoemd. Later werd *calot* een scheldnaam voor de priesters.

Calothamnus *La Bill.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Myrtaceeën*. Het omvat heesters, die in Australië groeien, met altijd-groene, gaafrandige bladeren en scharlakenroode, in de bladokseis geplaatste, zittende bloemaren. Elke bloem bestaat uit een nagenoeg halfbolvormigen, overblijvenden kelk, 4 of 5 bloembladen, vele lange, tot 4 of 5 bundels saâmgegroeide meeldraden en een stamper met een draadvormigen stijl. De vrucht is een driehokkige, veelzadige, met drie kleppen openspringende doosvrucht. Zijn soorten behooren tot de meest gezochte sierplanten. Zij vereischen voor haar groei heidegrond, in den zomer eenigen schaduw en in den winter veel licht en lucht. Zij laten zich niet gemakkelijk door afleggers vermenigvuldigen.

Calotropis *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asclepiadeeën*, dat te voren bij het geslacht *Asclepias* was gevoegd. De meest bekende soort, *C. gigantea R. Br.* (*Asclepias gigantea L.*), is een dichte heester ter hoogte van 2 of 3 m., die in Oost-Indië in kuststreken groeit. Hij verdeelt zich dadelijk boven den wortel in onderscheidene kromme stengels ter dikte van een arm en draagt paarse bloemen zonder geur en gekuifde zaden. Voorts bevat hij in al zijn deelen een scherp, bitter, naar opium riekend melksap, dat vanouds in Oost-Indië als geneesmiddel gebruikt wordt. De bruinachtig-roode, van binnen witte wortel is ook in Britsch-Indië en Europa onder den naam van *mudar* (Radix Mudari) als geneesmiddel bekend; de werking is braakwekkend. Het hout is zacht en de kool zeer geschikt tot het vervaardigen van buskruit, terwijl men met de haarkuif der zaden, die zachter is dan katoen, kussens vult en van den vezeligen bast touw draait. Een andere soort, *C. procera R. Br.*, is een heester, die in Egypte en Perzië groeit en spitse bladeren heeft. Het scherpe melksap is een gevaarlijk purgeermiddel, maar wordt als zalf bij huiduitslag aangewend.

Calottisten (Régiment de la calotte), was tegen het einde der regeering van *Lodewijk XIV* de naam eener vereeniging van calottendragers, die de gebreken der groote wereld door schimpdichten (*calottines*) geeselden. Deze vereeniging had hare eigenaardige zinnebeelden, en gedurende geruimen tijd matigde zij zich het censorschap aan over de toenmalige zeden en gebruiken. Aan hen, die zich door de grootste dwaasheden onderscheidden, gaf zij bijzondere patenten. Onder het ministerie *Fleury* werd zij echter ontbonden.

Calovius, *Abraham*, of *Kalau*, een godgeleerde en een der voorvechters in den theologischen strijd der 17de eeuw, werd geboren te Mohrungen in Oost-Pruisen, den 16den April 1612, werd na het voleindigen zijner studiën in 1637 buitengewoon hoogleeraar te Koningsbergen, ging in 1643 als predikant naar Danzig en vandaar in 1650 als generaal-superintendent en hoogleeraar naar Wittenberg, waar hij den 28sten Februari 1686 overleed. Hij is de vertegenwoordiger van het scholastieke en doordrijvende Lutherdom, dat in het midden der 17de eeuw te Wittenberg en te Jena zijn zetel had. Hij vordert in zijn „Systema locorum theologicorum" (Wittenberg, 1655—1677, 12 dln.) en in zijn overige geschriften een onvoorwaardelijke onderwerping aan de letter der Luthersche kerkleer. Tegen de Syncretisten gaf hij, met medewerking zijner Wittenbergsche ambtgenooten, in 1655 een rechtzinnige verklaring uit, die onder den titel: „Consensus repetitus fidei vere Lutheranae", als een nieuwe geloofsregel aan de geheele Luthersche Kerk zou worden opgedrongen. Om aan zijn partij de bescherming der wereldlijke overheid te verschaffen, beweerde hij daarin, dat laatstgenoemde het recht heeft, geloofsregels vasttestellen. Het strekt der theologische faculteit te Leipzig, alsmede der regeering van Keur-Saksen tot eer, dat beide zich krachtig hebben verzet tegen de aanmatigingen van dezen Sionswachter uit Wittenberg. Hij schreef voorts een Biblia illustrata" (Frankfort, 1672—1676, 4 dln.) en een „Historia syncretistica" (Wittenberg, 1682).

Calpe, in de oudheid de naam van de rots van Gibraltar, die met het tegenoverliggende *Abila* op de kust van Afrika (den Dsjebel Mussa bij het tegenwoordige Centa) de „Zuilen van Herkules" vormde.

Calprenède, *Goutier de Costes*, seigneur *de la*, een Fransch romanschrijver, in 1610 bij Cahors in Quercy geboren, studeerde tot in 1632 te Toulouse, ging vervolgens als cadet naar Parijs, werd officier, daarna kamerheer des konings en overleed in 1663. Hij schreef eerst tooneelspelen, welke echter naast die van *Corneille* weinig bijval vonden, doch oogstte grooten roem door zijn romans. Deze onderscheiden zich door zuiverheid van taal, veelal door een gelukkige intrigue en vooral door de voorstelling van hooghartige karakters. Zij zijn echter geweldig lang; zijn „Cassandre" (1642—1645) telt 10 en zijn „Cléopâtre" (1647—1658) en „Faramond" (1661—1670), voortgezet door *Pierre de Vaumarière*, ieder 12 deelen. Deze romans werden nagevolgd door *Philipp von Zesen, Anton Ulrich von Braunschweig*, e. a.

Calpurnia, de laatste gemalin van *Julius Caesar*, was een dochter van *Lucius Calpurnius Piso* en trad in 59 vóór Chr. met *Caesar* in het huwelijk. Weinige jaren daarna was er reeds sprake van scheiding, maar het bleef hij het voornemen, hoewel zij haren gemaal geen kinderen schonk. Zij bemoeide zich niet met staatkundige aangelegenheden en verdroeg met het grootste geduld de algemeen bekende ontrouw van *Caesar*. Toen de geruchten van een samenzwering haar ter oore kwamen, deed zij vruchtelooze pogingen, om hem te waarschuwen. Na zijn dood riep zij de bescherming in van *M. Antonius* en stelde aan dezen het geld en de papieren van haren echtgenoot ter hand.

Calpurnius Bestia, *Lucius*, verhief zich in 121 vóór Chr. als volkstribuun tegen *Gajus Gracchus* en trad op als een ijveraar voor de aristocratische reactie. Tien jaren daarna ondernam hij als consul den oorlog tegen *Jugurtha* en voerde dien aanvankelijk met kracht en bekwaamheid; later echter liet hij zich door *Jugurtha* omkoopen en sloot den vrede onder voor dezen gunstige voorwaarden. Op aansporing van den tribuun *Gajus Mamilius* werd een gerechtelijk onderzoek tegen hem ingesteld, waarna hij en andere leden der zelfzuchtige aristocratie veroordeeld werden. Ten gevolge der Varische wet tegen de aanleggers van den Bondgenootenoorlog ging hij in het jaar 90 vrijwillig in ballingschap.

Calpurnius Siculus, *Titus*, een Romeinsch dichter, schreef in het midden der 1ste eeuw na Chr. in den aanvang der regeering van *Nero* zeven bucolische gedichten (eclogae), in streng metrischen vorm, maar zonder geest en vol onderdanige gezindheid jegens den beerscher. Zelf een tamelijk onzelfstandig en overdreven navolger van *Theocrites* en *Virgilius*, werd hij weder nagevolgd door *Nemesianus*.

Calqueeren (van het Latijnsche *calx* = kalk, eigenlijk op versche kalk nadrukken) beteekent een teekening op doorschijnend papier, calqueerlinnen of op een andere stof natrekken.

Caltabellotta is een stad in het distrikt Sciacca van de Italiaansche provincie Girgenti op

Sicilië, 11 km. van zee gelegen in een schilderachtige, vruchtbare bergstreek bij een oud kasteel (in het Saraceensch Kalaat-el-Balloet, d. w. z. kasteel der kurkeiken) en aan de rivier van denzelfden naam. Het ligt 650 m. hoog, heeft een postkantoor, een kerk uit den Normandischen tijd, pottebakkerij en vijgen- en kaashandel. In 1901 had de gemeente 7214 inwoners. Op een 2 km. zuidoostelijk ervan gelegen, 720 m. hoog gebergte, staat de kapel Santa Maria en Monte-Vergine, waarschijnlijk op de plaats van de bergstad Triokala, die gedurende de opstanden der slaven in de tweede eeuw voor onze jaartelling als burcht gebruikt werd.

Caltagirone is de naam van een arrondissements-hoofdstad in de Italiaansche provincie Catania (Sicilië). Zij ligt op twee door een brug verbonden hoogten (628 m.), aan den spoorweg Catania-Caltagirone, te midden van een vruchtbare omgeving. De stad is de zetel van een bisschop, heeft een oud kasteel, prachtige paleizen, een lyceum, een gymnasium, een technische- en een landbouwschool en telt (1901) 44879 inwoners; zij leven ten deele van het vervaardigen van gekleurde statuetten. Caltagirone is van Saraceenschen oorsprong.

Caltanissetta is de naam van een Italiaansche provincie in Sicilië. Zij grenst ten westen aan de provincie Girgenti, ten noorden aan Palermo, ten oosten aan Catania en Syracuse en ten zuiden aan de zee. Op een oppervlakte van 3273 v. km. telt zij (1901) 329.449 inwoners (100 op 1 v. km.). De provincie wordt verdeeld in de arrondissementen Caltanissetta, Piazza Armerina en Terranova di Sicilia.

Caltanissetta, de hoofdstad van de gelijknamige Italiaansche provincie (zie aldaar), ligt op een vruchthare hoogvlakte (570 m. boven den zeespiegel), ten westen van het Salsodal, aan de spoorwegen Catania-Girgenti en Palermo-Licata. Zij is regelmatig gebouwd, de zetel van een prefekt en van een bisschop, heeft een oud slot, een kathedraal met bezienswaardige fresco's, een mooien schouwburg, een openbaren tuin, een bisschoppelijk seminarium, een lyceum en gymnasium, een technische en een mijnbouwschool, aardewerkfabrieken en druk bezochte jaarmarkten. Het aantal inwoners bedraagt (1901) ongeveer 35000 (als gemeente 43303). In de omgeving van Caltanissetta treft men zwavelgroeven en minerale bronnen aan. 3 km. ten oosten van de stad ligt de *Badia di Santo Spirito*, een Noormansch, in 1153 door graaf *Roger* gesticht gebouw; 5 km. ten oosten treft men in de vlakte Terrapilata een slijkvulkaan aan.

Caltha, Plantengeslacht behoorende tot de familie der Ranonkelachtigen. In ons land algemeen *C. palustris* (Kleine Plomp) met groote gele bloemen, groote glanzige in den regel niervormige bladeren; overblijvende plant, reeds vroeg bloeiende (April tot Mei) langs slooten.

Caltha L. Zie *Boterbloem*.

Calumet noemt men de *vredespijp* der Indianen in Noord-Amerika. Zulk een pijp is ongeveer 1 m. lang, met bonte vederen, gevlochten haren of kralen versierd en geldt als heilig. Zij rooken er uit bij plechtige gelegenheden en vooral bij het sluiten van overeenkomsten en verdragen. Deze worden door het rooken van zulk een pijp, die alsdan van mond tot mond gaat, door de contracteerende partijen bekrachtigd.

Calvados, een departement in het noordwestelijk deel van Frankrijk, vormt tusschen de monden der Seine en der Vire een rechthoek, die zich 55—70 km. landwaarts uitstrekt. Het grenst ten noorden aan het Kanaal, ten oosten aan het departement Eure, ten zuiden aan het departement Orne en ten westen aan het departement Manche. Het bevat de landschappen Bessin, Bocage, Champagne de Caen, Auge en Lieuvin, die te voren tot Normandië behoorden, en telt op een oppervlakte van 5692 v. km. een bevolking van (1901) 410178 zielen (72 op 1 v. km.). Het land is over het geheel vlak en verheft zich alleen in het zuiden in eenige heuvelrijen, welke tot waterscheiding dienen tusschen de Seine en de Loire, terwijl zich ook aan het oostelijk en westelijk uiteinde der kust rotsen verheffen, waartusschen zich een vlakke, zandige kust uitstrekt. De voornaamste rivieren zijn er de Orne, de Tonques, de Vire, de Dives, de Seulles en de Drôme (met de Aure). Het departement wordt verdeeld in 6 arrondissementen, n. l. Caen, Bayeux, Falaise, Lisieux, Pont l'Evêque en Vire. De hoofdstad is Caen.

Calvaert (eigenlijk *Caluwaert*) *Dionysius*, ook *Dionisio Fiammingo* genoemd, een beroemd historie- en landschapschilder, werd geboren te Antwerpen omstreeks 1540. Hij kwam in 1556 bij *Christ. van den Queckborne* aldaar in de leer, begaf zich later naar Bologna en oefende er zich onder de leiding van *Fontana* en *Sabbatini* en naar voorbeelden van *Correggio*, *Parmegiano* en *Tibaldi*. Nadat hij geruimen tijd te Rome had doorgebracht, keerde hij naar Bologna terug en stichtte er een school, die *Guido Reni*, *Albani* en *Domenichino* onder hare kweekelingen telde. Hij zocht diep door te dringen in de verborgen werking der natuur en was een vijand van alle oppervlakkigheid; voorts onderscheidde zich zijn school door een degelijk Nederlandsch koloriet. Toen later *Carracci* door den rijkdom zijner fantasie de algemeene bewondering wekte, zag *Calvaert* zich van al zijn leerlingen verlaten. Hij overleed te Bologna, den 17den Maart 1619. Hij schilderde vele kleine tafereelen op koper, en van zijn grootere stukken zijn een „St. Michael" in de kerk San Petronio, het „Vagevuur" in de kerk alle Grazie, en het „Paradijs" in de kerk ai Servi te Bologna het meest beroemd.

Calvaire, *Nonnen van den* of *Bénédictines de Nôtre Dame du Calvaire*, noemt men een kloosterorde van nonnen, in 1617 gesticht door *Antoinette van Orléans*. Zij werd door *Gregorius XV* bevestigd en regelt zich zoowel naar de voorschriften van den heiligen *Benedictus*, als naar die van den heiligen *Franciscus*. De kleeding der nonnen bestaat uit een bruinen rok, een zwart en breed scapulier en een zwarten mantel.

Calvaire. Zie *Golgotha*.

Calverley, *Charles Stuart*, een Engelsch schrijver, werd geboren den 22sten December 1831 te Martley in Worcestershire, als zoon van den predikant *H. Blayd*. Hij kreeg zijn opleiding te Harrow en Oxford, verwierf in 1851 een universiteitsprijs voor een Latijnsch gedicht, doch moest spoedig daarop Oxford verlaten en werd fellow te Cambridge. Aan beide hoogescholen trok hij

de aandacht door zijn geest en zijn talent voor schoonheid; zijn naam leeft nog in vele anecdoten voort. Hij overleed den 17den Februari 1884. Zijn „Verses and translations" verschenen in 1862 en beleefden vele herdrukken; daarop volgden: „Translations into English Latin" (1866), „Theocritus in English verse" (1869) en „Flyleaves". Zijn gezamenlijke werken verschenen in 1888 (nieuwe uitgave in 1901). Zijn „Literary remains" gaf *Sendall* uit in 1885 met biografie. In schitterenden vorm geeft *Calverley* in zijn gedichten den geest van het Engelsche studentenleven weer.

Calvert, *George Henry*, een Noord-Amerikaansch schrijver, werd geboren den 2den Januari 1803 te Baltimore, studeerde aan het Harvard College te Cambridge en te Göttingen, was vele jaren redacteur van de „Baltimore American" en woonde sedert 1843 als literator te Newport, waar hij den 29sten Mei 1889 overleed. Zijn vertaling van *Schiller's* „Don Carlos" (1836) en de briefwisseling tusschen *Goethe* en *Schiller* (1845), benevens zijn biografieën van *Goethe* (1872), *Rubens* (1876), *Charlotte von Stein* (1877) e.a. zijn veel belangrijker dan zijn talrijke oorspronkelijke werken, zooals: „Scenes and thoughts in Europe", „Cabiro", „Poems", „The battle of Lake Erie", „Joan of Arc", „The Gentleman", „Anyta and other poems", „Arnold and André", „First years in Europe", „Ellen", „Brief essays and Brevities" en „Essays aesthetical".

Calvert, *Grace*, een Engelsch scheikundige, werd geboren in 1819 te Londen, studeerde te Rouen en te Parijs en werd in 1846 hoogleeraar aan het Royal Institution, later aan de geneeskundige school te Manchester. Hij hield zich vooral bezig met het onderzoek van aniline-, teer- en andere kleurstoffen en bracht het carbolzuur als desinfectiemiddel voor billijken prijs in den handel. Hij leverde verder belangrijke werken over metaallegeeringen, het puddelproces, over den invloed van gallus- en looizuur op spinvezels, over het gebruik van het zwaveligzuur in de suikerfabrieken, over de bereiding van chloorzure kali door middel van kalk en de ontzwaveling van kolen door kenkenzout. *Calvert* overleed den 24sten October 1873. Hij schreeft o.a.: „Lectures on coal-tar colours" (Manchester, 1863) en „Dyeing and calico printing" (Londen, 1875).

Calvi is een versterkte zeestad op de noordwestkust van het Fransche eiland Corsica, hoofdstad van het arrondissement van denzelfden naam. Calvi, met het hooggelegen fort Muzello, ligt aan de spoorlijn Ponte Leccia-Calvi, heeft een goede, maar weinig bezochte haven en telde in 1901 1998 inwoners, die bestaan van vischvangst en den uitvoer van hout, wijn, olie, zuidvruchten, was en geitevellen.

Uit een historisch oogpunt is Calvi een der belangrijkste plaatsen van Corsica, was langen tijd het voornaamste steunpunt van de Genneesche heerschappij en werd herhaaldelijk, bijv. in 1553, te vergeefs belegerd door de Franschen, evenwel in 1794 genomen door de Engelschen, na een langdurige belegering.

Calvi, *Lazaro* en *Pantaleone*, twee broeders, uit Genua afkomstig, hebben in de 16de eeuw grooten roem verworven op het gebied der schilderkunst, waarbij men *Lazaro* als den eigenlijken meester en *Pantaleone* als diens helper kan beschouwen. Men vindt schilderstukken van hen in onderscheiden kerken van Italië. *Lazaro* werd geprikkeld door een overdreven eerzucht, die hem tot nijd en misdaad vervoerde. Hij bracht den uitstekenden schilder *Giacomo Bargone* door vergif om het leven, en toen eindelijk *Cambioso* grooten lof verwierf, wierp hij uit ergernis het penseel weg en wijdde zich 20 jaar lang aan de vechtkunst en de zeevaart. Toen hij vervolgens tot de kunst terugkeerde, was hij niet meer in staat, iets goeds te leveren. Hij overleed in 1607 in den ouderdom van 105 jaar.

Calvi, *Felice*, graaf, een Italiaansch geschiedkundige, werd geboren den 16den December 1822 te Milaan, deed reizen door geheel Europa en droeg veel bij tot het stichten van de „Società Storica Lombarda" te Milaan (1871), welks eerevoorzitter hij ten laatste werd. *Calvi* overleed den 24sten April 1901. Behalve verscheiden romans, schreef hij: „Di Ausonio Franco e della filosofia contemporanea" (2de druk, Milaan, 1887), „Vicende del Monte di Pietà di Milano" (1871), „Il Patriziato Milanese secondo nuovi documenti" (1876), „Curiosita storiche del secolo decimottavo. Correspondenze secrete di grandi personaggi (1878), „Bianca Maria Sforza Visconti, regina dei Romani" (1888), „Storia del castello di Milano" (2de druk, 1894). Zijn belangrijkste werk, waaraan ook andere geleerden medewerkten, is: „Famiglie notahili Milanesi" (1875—1887, 4 dln.).

Calvi, *Pietro*, een beeldhouwer der realistische school, werd geboren te Milaan in 1833. In 1850 werd hij leerling der academie aldaar en in 1853, wegens vermoeden van medeplichtigheid aan een staatkundige samenzwering, door de Oostenrijksche politie in hechtenis genomen. In 1859 streed hij onder *Garibaldi*. Zijn eerste standbeeld („Ophelia") werd aangekocht door koning *Victor Emanuël*. In 1864 begaf hij zich naar Parijs, maar vestigde zich in 1866 in zijn geboortestad. Zijn „Othello" en zijn „Selika" werden aangekocht door de keizerin van Oostenrijk, en zijn „Kind met den melkpot" door den keizer van Duitschland. Voorts beitelde hij: „De heilige Valeria" en „De heilige Filippo Neri" voor den Dom te Milaan, „Vittore Pisani" voor de Galleria Vittorio Emannele, de standheelden van „Hamlet", Mignon", „Ariadne", enz.

Calvinisme is de leer van *Calvijn*. Zie aldaar.

Calvi Risorta is de naam van een dorp in de Italiaansche provincie Caserta. Het is de zetel van een bisschop (met Teano), bezit een oude kathedraal en telt (1901) 3308 inwoners. Op deze plaats bevond zich het oude Ausonische *Cales*, beroemd door zijn wijnbergen, waarvan de wijn (vinum Caleuum) door *Horatius* geprezen wordt. Van de oude stad zijn nog de ruïnen van een amphitheater en van een Mercuriustempel aanwezig. Hier had den 9den December 1798 een overwinning der Franschen op de Napolitanen plaats en werd den 11den Januari 1799 een verdrag tusschen beide gesloten.

Calvisius, *Sethus*, eigenlijk *Kalwitz*, een Duitsch componist en schrijver over muziek, werd geboren den 21sten Februari 1556 te Gorschleben in Thüringen, studeerde te Helmstedt en te

Leipzig. Hier ter plaatse werd hij eerst muziekdirecteur (1581), in 1582 cantor te Schulpforta en eindelijk in 1594 cantor aan de Thomasschool te Leipzig, waar hij den 24sten November 1615 overleed. *Calvisius* was een goed componist: „Auserlesene teutsche Lieder" (1603), „Bicinia" (1612), psalm 150 voor 12 stemmen, een verzameling Luthersche koralen, vierstemmige bewerkingen der psalmmelodieën van *Cornelius Becker*, enz. Ook was hij als theoreticus zeer gezien: „Melopoeia, sive melodiae condendae ratio" (Erfurt, 1582 en 1592), „Exercitationes musicae" (Leipzig, 1600—1611), „Compendium musicae practicae" (Leipzig, 1594, 1602, 3de druk onder den titel: „Musicae artis praecepta", enz., Jena, 1612). Op mathematisch, chronologisch en taalkundig gebied schreef hij: „Opus chronologicum" (1605), „Formula calendarii novi" (1613), „Elenchus calendarii Gregoriani" (1613), „Thesaurus latini sermonis" (1614), „Enchiridion lexici latino — germanici", enz.

Calvo, *Carlos*, een verdienstelijk schrijver over internationaal recht, werd in 1824 te Buenos Aires geboren. Hij trad in 1860 in den diplomatieken dienst en was later gezant der Argentijnsche republiek te Berlijn. *Calvo* overleed den 4den Mei 1893 te Parijs. Vooral heeft hij zich bekend gemaakt door zijn werk „Le droit international théorique et pratique" (5de druk, Parijs, 1896, 6 dln.). Bovendien schreef hij: „Recueil complet des traités, etc. de tous les Etats de l'Amérique latine" (1862—1869, 12 dln., ook in de Spaansche taal uitgegeven), „Annales historiques de la révolution de l'Amérique latine" (1864—1875, 5 dln.), „Manuel de droit international public et privé" (2de uitgave, Parijs, 1882), „Dictionnaire de droit international public et privé" (Parijs, 1885, 2 dln.), „Dictionnaire manuel de diplomatie et de droit international public et privé" (Parijs en Berlijn, 1885) en verschillende verhandelingen over het volkerenrecht. Ook heeft *Calvo* veel bijgedragen tot de stichting van het Institut de droit international.

Calvijn, *Johannes*, eigenlijk *Jean Cauvin* of *Cauvin*, de beroemde Geneefsche hervormer, werd geboren te Noyon in Picardië, den 10den Juli 1509. Reeds vroeg werd hij door zijn vader *Gérard*, procureur-fiscaal en bisschoppelijk secretaris, bestemd voor den geestelijken stand en ontving van den geleerden *Mathurin Cordier* aan het collège de la Marche en later aan het collège Montaigu te Parijs uitmuntend onderricht. *Calvijn* onderscheidde zich door zijn ijver, zijn zedelijken ernst en zijn godsdienstigheid en wekte bij de Kerk zoo groote verwachtingen, dat men hem op zijn 12de jaar reeds een kerkelijke sinecure toekende. Op zijn 18de jaar maakte hij door zijn geleerdheid en door zijn welsprekendheid de algemeene bewondering gaande en werd benoemd tot pastoor te Pont-l'Evêque. Toch zag hij zich gedrongen, van den ingeslagen weg af te wijken. Zijn vader kwam op het denkbeeld, dat de studie der rechtsgeleerdheid een betere toekomst zou openen voor zijn rijk begaafden zoon, en deze schikte zich naar diens verlangen. Hij bezocht de hoogeschool te Orléans met zóó goed gevolg, dat men hem weldra den doctorstitel aanbood, dien hij echter uit bescheidenheid van de hand wees. Daarna begaf hij zich naar Bourges, hoorde er de lessen van den beroemden rechtsgeleerde *Andréas Alciatus* en legde zich tevens ijverig toe op de Grieksche taal bij den humanist *Wolmar*. In die dagen ontstond er een belangrijke omwenteling in zijn denkbeelden: het studeeren van den Bijbel en van eenige geschriften der Duitsche en Zwitsersche Hervormers bracht zijn geloof aan het wankelen. Na den dood zijns vaders (1531) begaf hij zich naar Parijs, waar hij velen aantrof, die de Hervorming genegen waren en waar hij in 1532 *Seneca's* werk over de Genade uitgaf. Gedurende zijn verkeer met hen omhelsde *Calvijn* onverhoemd de nieuwe leer, liet de rechtsgeleerdheid varen en wijdde al zijn krachten aan de verbetering der Kerk. Hij vereenigde de verstrooide geloofsgenooten tot vertrouwelijke samenkomsten; zelfs *Margaretha van Navarra*, de zuster des konings, onderhield zich meermalen met hem over zaken des geloofs. In 1533 werkte hij voor zijn vriend, den rector der Parijsche universiteit *Cop*, de op Allerheiligenfeest voor koning *Frans* gehouden rede uit, die wegens de daar in voorkomende vrijzinnige gevoelens over de godsdienstige vraagstukken den spreker de vlucht deed nemen. In 1535 noodzaakte de toenemende vervolgingswoede ook *Calvijn*, naar Bazel te vluchten, waar hij door velen met open armen ontvangen werd. Hier leerde hij in korten tijd de Hebreeuwsche taal en schreef hij zijn voortreffelijke: „Institutio religionis christianae" (1536, meermalen, het laatst in 1559 omgewerkt), met de algemeen bewonderde opdracht aan koning *Frans I*, waarin hij zijn geschrift voorstelt als een openlijke belijdenis der evangelische waarheid en als een weerlegging van de meening, dat de Hervormden, in Frankrijk wegens hun geloof ter dood gebracht, wederdoopers en onruststokers zonden geweest zijn, die den godsdienst en den Staat wilden vernietigen. Dat boek, eerst in het Latijn, vervolgens ook in het Fransch verschenen, bevat een afgerond stelsel van Christelijk geloof, gebouwd op het Protestantsch beginsel, dat de Bijbel alleen de kenbron is der Christelijke waarheid. Hij beschouwde het Avondmaal, anders dan *Luther*, als een zinnebeeldig nuttigen van het lichaam van *Christus* door het geloof, hield met betrekking tot de leer van de Genade en van den Vrijen wil onwrikbaar vast aan een voorbeschikking ter zaligheid en ter verdoemenis en drong aan op de afschaffing van alle kerkelijke plechtigheden, die niet in den Bijbel zijn voorgeschreven.

Van Bazel begaf *Calvijn* zich in 1536 gedurende korten tijd naar het Hof der hertogin van *Ferrara*, de rampspoedige beschermster der Protestanten, moest vandaar opnieuw vluchten, bezocht zijn geboortestad, waar hij zijn zaken in orde bracht, en hoopte te Bazel of te Straatsburg tijd en gelegenheid te vinden tot het voortzetten van zijn geleerde werkzaamheden. Op de reis daarheen — in Augustus 1536 — kwam hij te Genève, waar de nieuwe leer door een besluit der regeering was ingevoerd. *Guillaume Farel* en *Pierre Viret* waren er verkondigers des geloofs, en eerstgenoemde overreedde *Calvijn*, na aanvankelijke weigering van dezen, aldaar te blijven. Hij werd predikant en leeraar in de theologie te Genève en volbracht met den grootsten

ijver zijn taak: hij leerde op den kansel en op den katheder, deed reizen naar de nabnrige gemeenten en schreef onderscheiden werken, waaronder een grooten en een kleinen katechismus. Een strijd over kerkelijke plechtigheden was oorzaak, dat hij nit Genève verbannen werd (1538), waarna hij zich over Bazel naar Straatsburg begaf, waar *Martin Bucer* reeds sedert 10 jaar de beginselen der Hervorming verkondigde. *Calvijn* werd er met blijdschap ontvangen, hield er aan de universiteit theologische voorlezingen en stichtte er een Fransch-Hervormde gemeente, die zich weldra aanmerkelijk nitbreidde. Hij nam deel aan den Frankforter rijksdag in 1539 en aan het twistgesprek over den godsdienst te Worms (1540) en dat te Regensburg (1541) en leerde er *Melanchthon* kennen. Toch bleef zijn hart steeds gehecht aan Genève; toen kardinaal *Sadolet* de Hervormde ingezetenen dier stad aanspoorde, in den schoot der R. Katholieke Kerk terug te keeren, vermaande *Calvijn* zijn gemeente in twee brieven tot onwrikbare standvastigheid. In 1539 trad hij in het huwelijk met een wednwe, *Idelette de Bure*, en was 10 jaar met deze in een gelukkigen echt verbonden. Om een vereeniging tot stand te brengen tusschen de Hervormde en de Luthersche partij, schreef hij in 1540 een boek over het Avondmaal en een commentaar op den „Brief aan de Romeinen". Te Genève hadden inmiddels zijn aanhangers de meerderheid verkregen in den Raad, en het volk gaf zijn verlangen te kennen naar de terugroeping van den beminden leeraar. Uitnoodigingsbrieven leidden echter niet tot het doel, daar de Straatsburgers hem eveneens wenschten te behouden. Eerst in Mei **1541**, toen een deftig gezantschap nit den Raad en nit de burgerij van Genève te Straatsburg verscheen met de bede, om toch den geliefden herder terug te geven aan de verlaten kudde, nam *Calvijn* afscheid van Straatsburg.

In September 1541 kwam hij te Genève terug en werd door de bevolking met gejnich ontvangen. Niemand wilde schuld hebben aan zijn ballingschap. „Als ik de ingezetenen gelooven mag", schreef *Calvijn* schertsend, „dan hebben de bnizen mij verdreven en niet de menschen". Hij legde nu aan den Raad een ontwerp voor tot verbetering van de kerkelijke tucht, dat terstond aangenomen en in November daaraanvolgende afgekondigd werd. Het beginsel der gematigde volksregeering, betwelk den grondslag uitmaakte van het staatsbestnur te Genève, waar een door de burgers gekozen commissie het gezag in handen had, werd door *Calvijn* ook toegepast op de inrichting der Kerk. De gemeente koos onderlingen (presbyters), die de kerkelijke zaken moesten regelen en besturen, en deze verordening is een algemeene geworden in de Hervormde Kerk. Hij had een hoogen dunk van het gezag der „Kerk", buiten welke geen heil te vinden was, en van de noodzakelijkheid en weldadigheid der kerkelijke tucht. Hij kende aan het door hem ingestelde consistorium, dat nit 6 geestelijke en 12 ouderlingen bestond, het recht toe, wetten voor te schrijven, verachters van den godsdienst, dronkaards, dansers, vloekers, verspreiders van onrechtzinnige gevoelens terstond ter verantwoording te roepen en aan de wereldlijke overheid ter bestraffing nit te leveren. Hierdoor gaf hij aan de kerk, hervorming te Genève een theocratisch karakter terwijl de meer humane libertijnen zich door zulke maatregelen gekrenkt zagen in hunne rechten. Tegen de woordvoerders van deze partij was dan ook de zedelijke gestrengheid des Hervormers hoofdzakelijk gericht. Hij weigerde een der voornaamste van hen als doopgetuige aan te nemen, deed een ander wegens onzedelijke leefwijze in den ban, en daar deze met verlof van den Raad toch in de kerk verscheen, bracht *Calvijn* het door een dreigende leerrede zoover, dat de man nit de kerk verwijderd werd en de Raad beloofde, dat hij zich niet weder zou bemoeien met de uitspraken der geestelijke rechtbank. Een derde, die zich in toorn een beleedigende nitdrukking jegens *Calvijn* had laten ontvallen, werd uit de gemeenschap der Kerk gebannen. Met dezelfde gestrengheid werd vonnis geveld over boeken en gevoelens. Wegens tegenspraak tegen *Calvijns* leer der praedestinatie werd in 1551 *Bolsec* (zie aldaar) nit Genève verbannen. Het meest beruchte voorbeeld der geloofsdwingelandij van *Calvijn* levert de terechtstelling van den Spanjaard *Michaël Servet* of *Servetus* (zie aldaar), wegens diens onrechtzinnig gevoelen over de Drieëenheid (1553).

De nitgebreide werkzaamheid van *Calvijn* werd in 1559 nog vermeerderd door het stichten van een Hervormde theologische faculteit te Genève. Zijn geliefden leerling *Theodoor Beza* belastte hij met het rectoraat, terwijl hij zelf enkel het hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid bekleedde. Deze kweekschool van den Hervormden godsdienst bracht mannen voort, die de nieuwe leer overal verspreidden. Reeds sedert 1549 had *Calvijn* zich met de Hervormers te Zürich (*Consensus Tigurinus*) vereenigd omtrent de leer des Avondmaals, en men was overeengekomen, dat de Zwinglianen en Calvinisten slechts één Kerk, namelijk de Gereformeerde, zouden vormen.

Het zwakke lichaam van *Calvijn* bezweek echter door de onophoudelijke inspanning en door de toenemende ziekelijkheid. Vermoeid door den arbeid, kende hij geen andere verpoozing dan nieuwen arbeid, en hij zegt zelf: „Ik heb geen tijd, om de zon van den lieven God buiten mijn huis te aanschouwen; op het laatst vergeet ik nog, hoe zij er uitziet." Hij overleed den 27sten Mei 1564. Raadsleden en geestelijken waren om zijn stervenssponde vereenigd, binnen en bniten Genève werd zijn dood door duizenden beweend. Zijn gade was in 1549 en zijn eenige zoon nog vroeger overleden. In zijn leefwijze had hij steeds de grootste matigheid in acht genomen en voerde zijn onbaatzuchtigheid tot het uiterste, daar hij niet alleen alle geldelijke aanbiedingen van den Raad in een duren tijd met verontwaardiging afwees, maar ook nog van zijn hoogst beperkt inkomen een aanzienlijke som afzonderde voor de armen. Hij predikte bijna dagelijks, hield wekelijks 3 theologische colleges, verzuimde geen zitting van het consistorie, leidde de vergadering der Vereeniging van predikanten, vaardigde rechts- en godgeleerde decreten nit, hield belangrijke staatkundige verhandelingen, schreef groote werken, zooals den voortreffelijken commentaar op den Bijbel, en hield een nitgebreide briefwisseling met de voornaamste hervormingsmannen en

geleerden van Europa. Behalve zijn gedrukte werken, vindt men in de boekerijen te Genève en te Zürich bijna 3000 handschriften van leerredenen, verhandelingen, enz. Hij schreef zoolang hij de pen kon voeren, en dicteerde, toen hij daartoe te zwak werd. Hij was van alle Hervormers verreweg de geleerdste en gevoelde zich op het gebied der godgeleerdheid, der Oude letteren en der rechtsgeleerdheid evenzeer te huis. Zwaarmoedig en somber van aard, zoodat zelfs zijn schorts tot weemoed stemde, was hij tevens hardnekkig, onbuigzaam en haatdragend, zoodat hij veelal vergat. de waarheid *in liefde* te betrachten. De geschriften van *Calvijn* verschenen verzameld te Genève in 1617 in 12 folio-deelen, daarna te Amsterdam in 1671 en in het „Corpus Reformatorum" (uitgegeven door *Baum*, *Cunitz* en *Reusz*, dl. 1—59, Brunswijk, 1863—1900).

De leer van *Calvijn* komt overeen met die van den Kerkvader *Augustinus* (zie aldaar), wiens hoofdbeginselen gelegen waren in de erfzonde als gevolg van *Adam's* val en in de onschendbare souvereiniteit van God. Door deze kwam hij tot het stelsel van de verkiezing en verwerping en tot die der onwederstaanbare genade. In deze leerstellingen is het eigenaardige gelegen van het *Calvinisme*.

Calycanthaceeën is de naam van een kleine plantenfamilie onder de *Tweezaadlobbigen*. Zij omvat slechts twee geslachten met drie soorten, van welke twee in Noord-Amerika en één in Japan te huis behooren, namelijk heesters met roode of gele, welriekende bloemen. Deze familie is nauw verwant met de Magnoliaceeën.

Calycanthus (*Kelkbloem*, wegens de gekleurde kelkbladen) is de naam van een geslacht van Noord-Amerikaansche heesters, hetwelk tot de familie der *Calycanthaceeën* behoort. Zijn soorten bezitten enkelvondige, gaafrandige, tegenovergestelde bladeren zonder steunblaadjes, alleenstaande, gesteelde, tweeslachtige bloemen, met een kruikvormigen, eenigszins vleezigen, roodachtig gekleurden kelk, zonder bloemkroon, vele meeldraden en onderscheiden, aan de basis van den kelk vastgehechte stampers. De Calycanthussoorten dragen vrij groote bloemen en hebben een aangenamen reuk. Zij zijn gezochte sierplanten en kunnen ons klimaat zeer goed verduren.

Calydon was in de dagen der Oudheid een stad in Aetolië, niet ver van de monding der Euenus, in het land der Kureten. Zij was volgens de sage door *Aeolus* gesticht, maar in de dagen van *Strabo* reeds in verval. Hare ruïnen bevinden zich bij het tegenwoordige Kurtaga. De *Calydonische jacht* (zie aldaar) is naar haar genoemd.

Calydonische jacht. *Oeneus*, koning van Calydon, bracht eens een offer aan alle goden, behalve aan *Artemis*. Deze, hierover vertoornd, zond het *Calydonische wilde zwijn*, zoo groot als een stier, derwaarts, om de landen des konings te verwoesten. *Meleager*, de zoon van dezen, riep Griekenlands meest beroemde helden bijeen, zooals *Echion*, *Jason*, *Mopsus*, *Eupalamus*, *Pelagon*, *Nestor*, *Theseus*, de jonkvrouw *Atalante*, enz., om dat monster te dooden. *Atalante* bracht het de eerste wonde toe. *Meleager* trof het met zijn speer, en de overigen maakten het af. Over den kop en de huid ontstond een strijd onder de helden, die aan *Meleager* het leven kostte.

Calypso, bij *Homerus* (Odyssee, 5de boek) een dochter van *Atlas*, volgens anderen van *Nereus* en *Doris*, of van *Oceanus* en *Thetis*. ontving *Odysseus*, na zijn schipbreuk, op haar eiland Ogygia en werd in zoo groote liefde jegens hem ontstoken, dat zij hem een eeuwige jeugd beloofde, indien hij bij haar bleef. Zij schonk hem *Nausithous* en *Nausinous*. Na 7 jaar gebood *Zeus* haar door *Hermes*, *Odysseus* naar zijn vaderland te laten terugkeeren, hetgeen ook geschiedde.

Calza, *Ordine del*, een Venetiaansche ridderorde, werd in 1332 door eenige edellieden gesticht met het doel, den krijgsmansgeest bij de jongelingen op te wekken. Zij werd in 1562 bernieuwd, maar ging in 1580 te niet. Zij mocht slechts 20 leden tellen, en elk van deze betaalde bij de toetreding 50 ducaten. Het ordeteeken was een rijkversierde laars (calza), doch volgens anderen een laag neerhangende, veelkleurige broek met een karmozijnkleurig opperkleed.

Camache-dienst (eigenlijk slobkousen-dienst) is de naam voor den militairen dienst in vredestijd, wanneer men bijzonder zijn aandacht wijdt aan allerlei niterlijkheden en daardoor gemakkelijk vervalt in kleingeestige gestrengheid.

Camaïeu, *Camayeu*, *Camée*, is de naam van een schilderij, die, evenals een camée, slechts in één kleur, maar in twee tonen daarvan. vooral op email, op glas of porselein, is uitgevoerd. Ook noemt men camaïeus somtijds schilderijen, welke, zonder op de natuurlijke kleur der voorwerpen te letten, in twee of drie kleuren uitgevoerd zijn. Italiaansche schrijvers over kunst bedienen zich daarvoor, ook wanneer men frescoschilderstukken bedoelt, van de nitdrukking *chiaroscuro* (clair-obscure). Een camaïeu, grijs in grijs, heet *grisaille*, een zoodanig geel in geel *cirage*. „En camaïen" zijn de grisailles der emailleschilderkunst te Limousin in het midden der 16de eeuw uitgevoerd. Daarna maakte de porseleinschilderkunst in de 18de eeuw dikwijls ervan gebruik in purper, in groen, in bruin, enz., vooral toen na de opgraving van Pompéji en Herculanum antieke wandmotieven in de mode kwamen.

Camail is afkomstig van het Provençaalsche *capmail* of *capmalh*, dat hoofdbeschermer beteekent, en is een kleedingstuk der katholieke geestelijkheid, dat in Italië algemeen mozetta genoemd wordt en in de 15de eeuw in Frankrijk in gebruik kwam. Het bestaat uit een kraag. die de schonders en de borst bedekt en bijna tot op de ellebogen afhangt, op den rug gesloten en daar met een kleine monnikskap voorzien is. Van voren wordt het door een rij knoopen gesloten. De stof is zwarte of violette zijde of laken. In plaats van de camail dragen de bisschoppen en hoogere katholieke prelaten op dezelfde wijze de manteletta, die tot de knieën reikt. en de lagere prelaten een tot de enkels afhangende talaar. De paus heeft een camail van rood fluweel of van vleeschkleurige zijde.

Aan een harnas is *camail* de kraag van ringvormig vlechtwerk, dat in de 14de eeuw bevestigd was aan den rand van de toen gebruikelijke cylindrische helmhoeden en hals en schouders beschermde.

Camaldoli (*Campus Maldoli*) is de naam van

een klooster met kluizenaarswoningen in het hoogste gedeelte van het Arnodal, 842 m. hoog, dicht bij den Monte-Falterona, te midden van dennen- en beukenbosschen gelegen. Het bezat een kostbare, in 1808 geplunderde bibliotheek en werd het moederklooster van de orde der Camaldulensen. Een ander *Camaldoli*-klooster met kerk staat in het N. W. van Napels aan den rand van de Phlegraeïsche velden op een hoogte van 450 m.; het werd in 1585 voor de Benedictijnermonnikken der „Witte Reform" gesticht en later voor de Camaldulenserorde vergroot. In den tuin staat een belvedère, vanwaar men een der schoonste vergezichten in geheel Italië heeft.

Camaldulenser of Romualdiner monnikenorde, zoo genoemd naar de in 1018 gestichte nederzetting te Camaldoli, of naar den stichter, den heiligen *Romuald* (*San Romualdo*) uit het geslacht der hertogen van Ravenna, overleden in 1027, oorspronkelijk abt van het klooster Classe bij Ravenna. Het kloosterleven was hem niet voldoende, als anachoreet wilde hij een hoogeren trap van volkomenheid bereiken en verzamelde leerlingen, waarvoor hij kloosters oprichtte. In 1012 trok hij ter bekeering der heidenen met 24 broeders naar Hongarije. Naar Italië teruggekeerd, vond hij, dat de tucht op de kloosters, door hem gesticht, niet meer zoo streng was als vroeger en begon in 1018 met vijf kluizenaars te Camaldoli een streng kluizenaarsleven, terwijl hij in vele opzichten de Benedictijner regels nog verscherpte (onthonding van wijn, zwijgen). Van hier ging hij naar Sitrië en Sasso-Ferrato, later naar Val de Castro. Door *Petrus Damiani*, die niet lang na 1040 het leven van *Romuald* beschreef, werd Camaldoli tot middelpunt van een in 1072 door paus *Alexander II* bevestigde congregatie verheven, die 9 nederzettingen telde, wier leden zich Camaldulensers noemden en uit de orde der Benedictijnen voortkwamen. Zij stonden onder den prior van Camaldoli als hun „major" en woonden afgezonderd in kluizen, die zij alechts verlieten, om gemeenschappelijk te bidden. Hun voedsel bestond uit water en brood en tweemaal per week een weinig groente; het eten van vleesch was hun verboden. Gedurende den Vasten namen zij een zwijgen van 40 dagen in acht.

Ter onderscheiding van de Benedictijnen droegen zij een wit gewaad met een witten gordel en scapulier; vandaar dat zij ook wel „Witte Benedictijnen" genoemd werden. De vierde „major", de heilige *Rudolf*, verzachtte in 1102 de regels der orde; hij beperkte het vasten en het zwijgen, stond het gemeenschappelijk eten toe, enz. De bouw van een klooster tot herstel voor oude en zieke Camaldulenser-monniken was oorzaak der scheiding in *Anachoreten-Camaldulensers-* en *Coenobieten-Camaldulensers*, die weder in *Observanten* en *Conventualen* verdeeld werden. In 1520 stichtte *Paolo Giustiniani* de Camaldulenser-congregatie van Monte-Corona. In haar bloeitijd verviel de orde in vijf congregaties, elk met een eigen generaal („major") en eigen reglementen, met 2000 monniken. De Camaldulenser-monniken hebben zich voor de zending en de wetenschap verdienstelijk gemaakt. Tegenwoordig bestaan nog slechts eenige kloosters in Italië met ongeveer 200 monniken.

De in 1086 door den heiligen *Rudolf* gestichte orde der *Camaldulenser Coenobitienen* hebben nog kloosters te Florence en te Rome. Paus *Gregorius XVI* was een Camaldulenser.

Camarda, *Nicolaus*, een Italiaansch letterkundige en dichter, geboren te Piana del Greci (Sicilië), den 11den November 1807, studeerde aan het seminarium voor Grieksche geestelijken te Palermo, werd er tot priester gewijd, was geruimen tijd hoogleeraar in het Grieksch te Palermo en en werd daarop pastoor der Grieksche gemeente te Messina. Gedurende de volksbeweging van 1848 werd hij, als verdacht door de *Bourbons*, op de citadel te Messina gevangen gehouden, doch herkreeg na de amnestie, door *Filangieri* afgekondigd, zijn vrijheid. Toen hij later nogmaals in een staatkundig proces gewikkeld werd, nam hij de wijk naar Toskane. Hij schreef o.a.: „Biografia di Giorgio Gazetta" „Traduzione delle omelie e dei discorsi di San Giovanni Damasceno", „Studio sul Tucidide", „Biografia di Pietro Matragna", „Facsimile di un epigramma greco trovato a Taormino con una lettera al professore Amedeo Peyron", „Illustrazione istorico-teologica delle liturgie greche", „Idilli ed epigrammi di Teocrito", „Le storie di Tucidide", „Epigrafi ed opuscoli ellenici inediti", „Sull' Antigone di Sofocle" en „Gerone e la prima Olimpica di Pindaro".

Camarda, Demetrius, een broeder van den vorige, geboren in October 1821 te Piana dei Greci, Grieksch-Katholiek pastoor en hoogleeraar in het Grieksch te Livorno, schreef: „Saggio di traduzione del greco, da Anacreonte" (1853), „Saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese" (1864), „Appendice al saggio di grammatologia comparata" (1866), „Fyletia e Arbenore", een vertaling in het Albaneesch van: „La nazionalità albanese per Dona d'Istria" (1867) en „Il vangelo di San Matteo tradotto in dialetto albanese di Piana de Greci".

Camargue, La, is de naam van een eiland der Rhonedelta in het Fransche departement Bouches du Rhône. Het wordt door de beide voornaamste mondings-armen der Rhône ingesloten en bezit een oppervlakte van ongeveer 750 v.km. met een zeer geringe vaste bevolking. Het aangespoelde, moerassige, van doode rivierarmen doorsneden, bijna geheel boomlooze land is wel is waar door indijkingen tegen overstroomingen beschermd, maar voor een deel is het met zout doortrokken, in een ander deel hebben de inwoners veel van koorts te lijden, zoodat slechts 15000 H.A. in het noordelijk deel bebouwd worden en tarwe, gerst en wijn voorthrengen, terwijl groote kudden schapen (echter slechts in den winter) ook paarden en halfwilde ossen en buffels op de moeraslanden weiden. Vooral aan de kusten, waar de strandmeren (waaronder het Valcarés) een oppervlakte van 210 v.km. innemen, is de bodem, niettegenstaande den bouw van een 45 km. langen dijk en de aangelegde draineeringswerken, nog zeer moerassig. Dit gedeelte is het vaderland van ontelbare watervogels. Het zuidwestelijk deel van La Camargue heet meer in het bijzonder *Petite Camargue*, het zuidoostelijk deel *Ile du Plan du Bourg*. De eenige noemenswaardige plaats op het eiland is Saintes-Maries-de-la-Mer.

Camarilla een Spaansch woord, dat *kamertje* of *kabinet* beteekent, is de naam, dien men

sedert den tijd van *Ferdinand VII* van Spanje geeft aan de Hofpartij, die hij een absoluten regeeringsvorm den meesten invloed heeft op den vorst. De naam is ontleend aan het kabinet, waarin zulk een koning doorgaans met zijn gunstelingen, minnaressen, enz. vergadert, om plannen te beramen, die veelal nadeelig werken op de vrijheid en de welvaart der onderdanen.

Camarina was een stad aan de Z. O. kust van Sicilië, waarschijnlijk van Phoenicischen oorsprong, en werd in 599 voor Chr. van Syracuse uit als Grieksche stad gekoloniseerd; maar daar zij zich onafhankelijk wilde maken, werd zij door Syracuse in 552 verwoest. Van 495 tot 461 werd zij van Gela uit opnieuw bevolkt, maar nog in dezelfde eeuw door de Karthagers nogmaals verwoest. In 339 door *Timoleon* weer opgebouwd, viel zij in 258 voor Chr. in handen der Romeinen. In de 9de eeuw na Chr. werd de stad door de Saracenen geheel verwoest; thans zijn er nog slechts overblijfselen van muren en onbeduidende tempelruïnes van over.

Cambacérès, *Jean Jacques Régis de*, hertog van Parma, en aartskanselier van Frankrijk ten tijde van *Napoleon I*, werd geboren te Montpellier, den 18den October 1753. Hij zou in 1771 lid van het Parlement worden, hetgeen door toevallige omstandigheden mislukte, doch verkreeg in 1772 een betrekking bij de belastingen, die zijn vader te voren te Montpellier bekleed had, en werd, als voorstander der Omwenteling, door den adel van het kiesdistrict zijner woonplaats naar het Parlement gezonden, maar niet toegelaten. Hierna bekleedde hij onderscheiden staatsambten en werd in 1791 voorzitter van het crimineel gerechtshof van het departement Hérault te Montpellier. In die betrekking voerde hij er de jury in, en zijn staatkundige loopbaan nam een aanvang in 1792, toen hij tot lid der Nationale Conventie gekozen werd. Hier onderscheidde hij zich door omzichtigheid en ijverde vooral voor verbetering der wetten en der rechtsbedeeling. Dezelfde gematigdheid legde hij aan den dag bij het proces des konings. Deze was het aan den invloed van *Cambacérès* verschuldigd, dat hij met de overige leden van het vorstelijk gezin mocht omgaan en een biechtvader kiezen. Voorts ontried *Cambacérès* de terechtstelling des konings en ontzeide, hoewel hij mede het „schuldig" over *Lodewijk XVI* uitsprak, aan de Nationale Conventie het recht, om hem ter dood te doen brengen. Ook stemde hij voor 's vorsten dood alleen in het geval, dat buitenlandsche mogendheden hem met geweld wilden bevrijden. In Januari 1793 zag hij zich tot secretaris der Conventie benoemd, en op zijn voorstel werd den 10den Maart van datzelfde jaar het „Comité du Salut Public" opgericht. Als bewijs voor zijn rechtvaardigheid wordt aangevoerd, dat hij *Dumouriez* verdedigde zoolang hij hem voor onschuldig hield, maar een aanklacht van hoogverraad tegen hem inleverde, toen hij van het tegendeel overtuigd was. In die dagen legde hij de grondslagen voor zijn: „Projet de Code civil et discours préliminaire", die later tot den „Code Napoleon" is omgewerkt, en werd daardoor de weldoener van zijn vaderland. De democratische denkbeelden van dien tijd waren er in nedergelegd, en daar men de bekwaamheid van *Cambacérès* algemeen erkende, ontving hij met *Merlin van Douai* de opdracht, om alle in Frankrijk bestaande wetten te herzien en te codificeeren. Na de stormen van den 9den Thermidor (27 Juli 1794), waaraan *Cambacérès* ontkomen was, werd zijn invloed nog grooter. Hij werd voorzitter van de Nationale Conventie en deed in die betrekking een adres uitgaan aan het Fransche volk, waarin hij zijn hoop te kennen gaf op een binnen- en buitenlandschen vrede. Ook hield hij een lofrede op *Rousseau*, toen het stoffelijk overschot van dezen in het Pantheon werd bijgezet, en verkondigde in een andere redevoering op het Champ de Mars de ontruiming van den Franschen bodem door de vijandelijke troepen. Nadat hij het voorzitterschap in de Nationale Conventie met dat van het Comité du Salut Public verwisseld had, bespoedigde hij het sluiten van den vrede met Pruisen en Spanje, maar zijn ijver maakte hem bij de Republikeinen verdacht van den toeleg, om het koningschap te herstellen of een president te geven aan het gemeenebest. Hoewel hij aantoonde, dat dit vermoeden ongegrond was, wisten zijn tegenstanders het zoover te brengen, dat hij geen lid werd van het Directoire. Nu kwam hij in den Raad der Vijfhonderd, bemoeide zich vooral met de verbetering der rechtsbedeeling en leverde voor de derde maal zijn nieuw ontwerp voor een Burgerlijk Wetboek in. In October 1796 werd hij voorzitter van den Raad van Vijfhonderd, maar het Directoire verlangde weldra zijn aftreding. Eerst toen *Siéyès* hierin plaats genomen had, werd *Cambacérès* weder voor den openbaren dienst en wel voor de portefeuille van Justitie aangewezen. De 18de Brumaire schonk hem echter de plaats, die hem toekwam. *Cambacérès* werd eerst tweede consul der Republiek, en na de troonsbeklimming van *Napoleon I* zag hij zich benoemd tot aartskanselier des rijks en in 1808 tot hertog van Parma. Vruchteloos poogde hij den keizer den tocht naar Rusland afteraden. Toen *Napoleon* in 1813 tegen de Verbonden Mogendheden te velde trok, behoorde *Cambacérès* tot de geheime raadsleden van het regentschap der keizerin. Gedurende de Honderd Dagen was hij weder minister van Justitie en voorzitter van de Kamer der Pairs tot aan den val van het keizerrijk. Na de tweede Restauratie keerde hij terug naar Parijs en leefde in afzondering, totdat de reactie der *Bourbons* hem trof. Hij werd in 1816 als „koningsmoorder" uit het land verbannen en woonde te Amsterdam en te Brussel, totdat de Fransche Regeering, bij besluit van den 13den Mei 1818, hem in al zijn burgerlijke en staatkundige rechten herstelde. Nu begaf hij zich naar Parijs en overleed aldaar, den 5den Maart 1824. Behalve het reeds vermelde werk verscheen van hem: „Code français ou Collection par ordre de matières de lois de la République" (1797). Zijn titel ging over op zijn neef, *Marie Jean Pierre Hubert de Cambacérès*, die onder het tweede keizerrijk groot-ceremoniemeester was.

Cambarysoe is een uitgeholde palmstam van 1 m. lengte, die gebruikt wordt om geluidsignalen te geven door de Catuquinaru-Indianen in het gebied der Amazonerivier. De cambarysoe wordt daartoe in een gesloten huisje in een met hout-

stukken enz. aangevulden kuil geplaatst. Het boven- en het ondereinde van den stam wordt met zand, stukken leder, enz. opgevuld. Als nu tegen het middengedeelte van den stam, dat uit den kuil uitsteekt, geslagen wordt, kan men zulks tot 1.5 km. ver hooren en wel uitsluitend in de overige cambarysoehuisjes.

Cambay (Khamhat) is de naam der hoofdplaats van den Britsch-Indischen schatplichtigen staat Cambay (906 v.km. met [1901] 75122 inwoners, meest Hindoes) in de provincie Goedsjarat van het presidentschap Bombay. Zij ligt op 22° 19' N.Br. en 72° 40' O.L., aan den mond der Mahi in de 130 km. lange, 40 km. breede, maar door de daarin uitmondende rivieren steeds ondieper wordende Golf van Cambay. Het aantal inwoners bedraagt (1891) 31390. De nu vervallen stad telde vroeger 200000 inwoners; merkwaardig zijn nog het paleis van den Nawab en de groote in 1325 gebouwde moskee. De handel gaat door de verzanding der haven achteruit. Cambay is echter nog beroemd door zijn agaat-, carneool- en onyxslijperijen.

In den aanvang der 8ste eeuw kwam Cambay in de macht der Parsi, spoedig daarna in die der Hindoes en sedert 1297 in die der Mohammedanen. Onder de heerschers van Goedsjarat kwam de stad tot grooten bloei en onttrok zich ook aan de heerschappij der Maratten, totdat zij bij den vrede van Bassein in 1818 als schatplichtige staat aan Engeland kwam.

Cambert, *Robert*, een Fransch operacomponist, werd omstreeks 1628 te Parijs geboren en is de eigenlijke schepper van de Fransche opera. Zijn composities: „La Pastorale" (1659), „Ariane" (1661), „Pomone" (1671), „Les peines et les plaisirs d'amour" (1672) vormden de eerste pogingen, om het nieuwere muziekdrama op Fransche dichtwerken toe te passen. Met *Perrin*, den dichter van deze operateksten, nam *Cambert* het bestuur van het eerste Fransche operagezelschap te Parijs (Académie royale de musique) op zich, werd echter met zijn vriend door *Lully* verdrongen, begaf zich daarop naar Engeland en overleed in 1677 te Londen. Hij overtreft zijn mededinger aan methode, maar staat, wat begaafdheid betreft, bij hem ten achter.

Cambi, *Ulisse*, een Italiaansch beeldhouwer, werd in 1807 te Florence geboren, studeerde eerst aldaar, waarna hij zijn studie in Rome voortzette en er zijn eerste werk van beteekenis, „Daphnis en Chloë", schiep. In 1833 voltooide hij voor Lucca het reusachtige standbeeld van den gonfaloniere *Francesco Burlamacchi*, verder in 1844 voor Florence het gedenkteeken van den schilder *Sabatelli* in Santa Croce, in 1845 het standbeeld van *Benvenuto Cellini* in de portiek van het Palazzo degli Uffizi, in 1849 het gedenkteeken van den marchese *Luigi Tempi* in de kerk Sant' Annunziata, in 1873 het standbeeld van den dichter *Goldoni* aan de Ponte alla Carraja. In 1888 vervaardigde hij het reusachtige marmeren beeld van *Eleonore d'Arborea* te Oristano op Sardinië. Van zijn kleinere beelden moeten vooral genoemd worden: „De bedelende amor", „De dansende Bacchus" en „De visschersknaap".

Cambiaso, *Luca*, een zoon van den schilder *Giovanni Cambiaso*, werd geboren den 18den October 1527 te Moneglia bij Genua. Hij ontving het eerste onderwijs van zijn vader, onderscheidde zich reeds vroeg door groote kunstvaardigheid, rijkdom van denkbeelden en een prachtigen stijl en ontwikkelde vervolgens te Rome door het ijverig bestudeeren der werken van *Michel Angelo* en *Rafaël* op een degelijke wijze zijn talent als schilder. Vooral legde hij zich toe op de studie der natuur, op een bevalligen stijl en een aangenaam koloriet in navolging van *Correggio*. Zijn kunstvaardigheid was zoo groot, dat hij met beide handen tegelijk en met verbazende snelheid schilderde, zonder voraf schetsen of teekeningen te maken. Hij leverde dien ten gevolge zeer veel, maar daaronder ook menig stuk, dat den stempel dier vluchtigheid draagt. Zijn beste stuk is een groote graflegging van *Christus* (in de San Carignano te Genua). In 1583 werd hij door *Philips II* naar Spanje geroepen, om na den dood van *Castello* de wandschilderingen van het Escuriaal te voltooien. Behalve in Genua bevinden zich schilderijen van zijn hand hoofdzakelijk in Spanje en te Napels. *Cambiaso* overleed omstreeks 1585 te Madrid.

Cambier, *Jacob Jan*, een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Vianen, den 29sten Juni 1756, studeerde in de rechten en werd in 1779 secretaris van legatie en chargé d'affaires aan het Hof te Berlijn, waar hij tot in 1781 bleef. Een jaar later zag hij zich benoemd tot commissaris van de Kleine Bank van Justitie te Haarlem, in 1783 tot schepen dier stad en als zoodanig tot gedeputeerde naar de Staten van Holland. Hij was een aanhanger der Patriottische partij en trok in 1786 als ond-schepen en kapitein der burgerij met 50 gewapende burgers naar Utrecht, waarna hij bevorderd werd tot kolonel der schutterij. Bij de omwenteling van 1795 werd hij lid der municipaliteit te Vianen, hoog-baljuw van Kennemerland en lid der Nationale Vergadering, waarvan hij het volgende jaar voorzitter was. Bij de omwenteling van den 22sten Januari 1798 was hij een der 22 leden, die in hechtenis werden genomen en naar het huis den Bosch gebracht. In het laatst van het jaar op vrije voeten gesteld, werd hij weldra commissaris van het Gouvernement bij het departementaal bestuur van den Amstel, in 1800 en 1801 tijdelijk agent van Oorlog en in 1802 lid van het gedeputeerd bestuur van Holland. In 1804 nam hij zijn ontslag, woes in 1806 een benoeming tot staatsraad van de hand en werd lid der vergadering van Hun Hoog-Mogenden. In 1807 werd hij opnieuw benoemd tot staatsraad en belast met de portefeuille van Justitie en Politie, welke hij in 1808 met die van Koloniën verwisselde. Later werd hij minister-president van den Staatsraad en minister van Oorlog, legde in 1810 die betrekking neder en was van 1811 tot 1813 lid van het Wetgevend Lichaam. *Willem I* zond hem in 1814 als ambassadeur naar Spanje, vanwaar hij in 1816 terugkeerde. In 1817 werd hij lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, waar hij zitting hield tot in 1821. Hij overleed op zijn buitenverblijf onder Wassenaar, den 4den October 1831.

Cambier, *Ernst*, een Belgisch reiziger in het

Afrikaansche hinnenland, werd geboren te Ath in 1844, trad in militairen dienst, werd adjudant van den generalen staf en begeleidde in 1877 als geograaf de eerste expeditie der internationale Afrikaansche associatie, die onder kapitein *Crespel* zich van Zanzihar naar het hinnenland van Afrika begeven zon. Nadat *Crespel* in 1878 te Zanzibar gestorven was, nam *Cambier* de leiding op zich. Hij verliet met *Dutrieux* en *Wautier* Bagamojo, maar had in den beginne met groote moeilijkheden te worstelen. Nadat hij te Oenjamwesi was aangekomen, vertoefde hij er verscheidene maanden hij sultan *Mirambo*. Toen hij verder trok, bezweek *Wautier* den 19den December aan dysenterie, *Dutrieux* keerde daarop naar Europa terug, terwijl *Cambier* voorwaarts trok en zich naar Karema, aan den oostelijken oever van het Tanganjikameer begaf. Hier stichtte hij in September 1879 het eerste hulp- en waarnemingsstation der internationale associatie. In 1882 keerde hij naar Europa terug. Hij publiceerde „Rapports sur les marches de la première expédition de l' Association internationale" (1879).

Cambio (Italiaansch) = wissel; *lettera di cambio*, wisselhrief; *cambio proprio*, solowissel; *cambio conto*, wisselrekening, wisselconto; *Cambist* (het Italiaansche *cambista*) is een veronderde nitdrukking voor geldwisselaar, bankier.

Cambist. Zie *Cambio*.

Cambium of *teeltweefsel* noemen de plantkundigen een parenchymweefsel, waarvan de cellen het vermogen bezitten om zich door celdeeling overlangs te vermenigvuldigen. Men vindt het op verschillende plaatsen hij de hooger bewerktuigde gewassen. Bij de tweezaadlobhige planten vormt het met andere parenchymcellen veelal een volkomen cylinder tusschen de bast-en houtlagen, en daar het in dit ringvormig omkleedsel steeds nieuwe cellen doet ontstaan, vermeerdert de dikte van den stam. Ook is dit het geval hij de naaktzadige gewassen, alzoo hij de naaldboomen. Dat gedeelte van het weefsel, hetwelk zich op die wijze naar hniten nitbreidt, gaat over in den bast en het gedeelte, dat aan de hinnenzijde vermeerdert, bestempelt men later met den naam van hout.

De vermeerdering der camhiumcellen is hij de meeste boomen de oorzaak van het toenemen in dikte. In de keerkringsgewesten, waar men geen merkbare afwisseling van jaargetijden heeft, kan men veelal onverpoosde camhiumwerking opmerken, zoodat men op de doorsnede der stammen geen jaarringen ontwaart. Men ziet daarentegen op de stammen in de gematigde landen, omdat er de cambiumwerkzaamheid in den winter nagenoeg geheel stilstaat en de in het voorjaar en najaar gevormde cellen in grootte van elkaar verschillen. Uit het aantal jaarringen kan men alzoo den ouderdom van den boom opmaken.

Cambiumcylinder is in de plantkunde de naam van den cylinder, welke zich tusschen de schors en het hout bevindt ter plaatse, waar beide in het voorjaar zich gemakkelijk van elkander laten verwijderen.

Cambodsja (*Cambodja, Camboja*) is de naam van een staat in Achter-Indië, (zie de kaart van Azië) onder Fransch protectoraat tusschen 10°30′—13°30′ N.Br. en 103°50′— 106°20′ O.L. Het wordt ten W. en ten N. begrensd door Siam, ten O. door Anam, ten Z. door Cochin-China en ten Z. W. door de Golf van Siam. Op een oppervlakte van 96900 v. km. telt het (1900) 1102244 inwoners, waaronder 40000 Maleiers, 250000 Chineezen en Anamieten en 350 Christenen. Langs de lage kust liggen talrijke kleine eilanden, welker bewoners zich met het visschen van tripang bezig houden. Het W. en N. W. deel wordt door tot 1200 m. hooge, met wouden bedekte heuvelketenen doorsneden; door het oostelijke, uiterst vruchtbare, vlakke deel stroomt de bevaarbare Mekhong, die zich hij de hoofdstad Pnom Penh in twee armen splitst en tegelijk het afvoerwater van het 2400 v. km. groote en tot 14 m. diepe meer Tonlesap opneemt, terwijl zij aan dit meer in den regentijd veel water afstaat.

Het klimaat is gunstig; de temperatuur in den zomer bedraagt zelden meer dan 33°, terwijl van November tot Februari de temperatnur in zeer koele nachten tot 15° daalt; de gemiddelde jaartemperatnur is 26° C.

De plantenwereld vormt met die van Anam en Siam een eigen gehied, vooral gekenmerkt door de talrijke clusiaceeën, grootendeels gummiguttaboomen, terwijl zij weinig palmen bezit. Bijzonder rijk is zij aan peper, cardamom, harsen, gommen, enz., welke produkten echter tot dusver weinig verzameld worden. De dierenwereld stemt overeen met die van Indië: tijgers, luipaarden, olifanten (het eenige lastdier), rhinocerossen en wilde runderen bevolken de groote wonden, hloedegels en muskieten veroorzaken veel last. De bodem bevat gond, zilverhoudend lood, koper en ijzer.

De inboorlingen zijn nauw verwant aan de Siameezen, hebben echter veel grovere trekken, zijn ook minder beschaafd, daarbij echter vredelievend en leerzaam, maar flegmatiek. Zij leven meest aan de rivieren in bamboehntten op palen. Er heerscht polygamie. Het talrijkst zijn er de Khmer; in de bergen treft men nog overblijfselen der onbeschaafde oeverbewoners (Krui, Penong, Stieng) aan. Het volk wordt verdeeld in vijf klassen, de (belastingvrije) talrijke koninklijke familie, de adel (Pré-Wong, nakomelingen der oude koningen), de Bakoe (nakomelingen der oude Brahmanen), de Boeddahpriesters en het overige volk. De slavernij is sedert 1884 afgeschaft. De oude taal, waaraan in later tijd vele vreemde woorden toegevoegd werden of in de plaats van de oude getreden zijn, nadert tot het Siameesch en het Anamitisch; het schrift en de letterkunde zijn aan het Indische

Cambodsjanen.
a. Prins van den hloede. *b.* Man. *c.* Vrouw.

Pâli ontleend. De heerschende godsdienst is het Boeddhisme, verbonden met vele gebruiken der Brahmanen, waarbij de monniken (Talapoins) een groote rol spelen. De Maleiers zijn Mohammedanen. De Christelijke godsdienst is er door de Katholieke Kerk sedert langen tijd verbreid geworden. In Pnom Penh bestaat een hoogere school met 276 en een lagere school met 193 leerlingen. Voor het overige is de zorg voor het onderwijs aan Boeddhistische monniken overgelaten. De tijdrekening is een drievondige: een godsdienstige, een staatkundige en een burgerlijke; de laatste, de meest gebruikelijke, begint met het jaar 638 na Chr.

Het voornaamste middel van bestaan is de landbouw. Men verbouwt voornamelijk rijst, het hoofdvoedsel, verder katoen, tabak, maïs, kaneel, koffie, peper (jaarlijks 750000 kg., indigo, cardamom en nitstekende areca- en muskaatnoten. Ook wint men palmsuiker, was en gom, terwijl de visscherij in het Tonlesapmeer zeer veel oplevert. Sterke ponies worden in het land geteeld; ook de teelt van zijderupsen, alsmede het weven van mooie zijden- en katoenen stoffen is er van belang. Te Khsach-Kandal bij Pnom Penh bevinden zich fabrieken tot het ontbolsteren der katoenzaden. De handel ter zee gaat over Kampot, de eenige, maar slechts voor kleine schepen toegankelijke haven van het land, voor het overige langs de Mekhong over Saigon. De invoer bestaat hoofdzakelijk nit zout, wijn, geweven stoffen en wapens. Het geld en maatwezen komt overeen met dat van Anam.

De koning heeft een absolute macht over zijn onderdanen en is de bezitter van den grond. De civiele lijst voor hem en de prinsen bedraagt 525000 piasters. Naast hem staat de afgedankte koning, de naaste prins van den bloede en de eerste prinses (gewoonlijk de koningin-moeder) en dan volgen de vijf ministers. Sedert 1884 staat het bestunr onder toezicht van Fransche ambtenaren, waarvan de hoogste, de resident, zijn zetel in Pnom-Penh heeft en onder den gonverneur-generaal van Fransch Indo-China staat.

Omstreeks het midden der 17de eeuw na Chr. waren de Tsjam in het bezit van een rijk, dat ongeveer de grootte van het tegenwoordige Cambodsja had en zich gedeeltelijk over Zuid-Tonkin, Anam en Cochin-China nitstrekte. De godsdienst was reeds omstreeks 150 de Brahmaansche; vooral de god Çiwa vond in talrijke prachtige tempels, waarvan nu nog grootsche ruïnen getuigen, vele vereerders, evenals *Vischnoe* (prachttempel van Angkor Wât, volgens inschriften in 825 gebonwd). Eerst na den ondergang van het Tsjamparijk moest het Brahmaïsme voor het omstreeks 700 optredend Boeddhisme plaats maken, totdat deze godsdienst in 1320 tot staatsgodsdienst van Cambodsja verklaard werd. Intusschen was het ondere rijk tot een zeerooversstaat gedaald; in zijn plaats was een rijk der oorspronkelijk eveneens Brahmaansche Khmer, onder den naam Cambodsja, tot grooten bloei gekomen. Een krachtige aanval van het wilde bergvolk der Thai werd door koning *Phra Roeang* afgeslagen. Doch in 959 stichtten de opnieuw voortrukkende Thai ten koste van den Khmerstaat een zelfstandig rijk, waaruit zich in de tweede helft der 13de eeuw Siam ontwikkeld heeft. Daarna werd Cambodsja de twistappel tusschen Anam en Siam, dat in 1353 en 1357 met Cambodsja oorlog voerde en in 1385 zelfs de hoofdstad verwoestte; hetzefde lot onderging de residentie Lawek in 1583, toen de koning van Cambodsja het met Pegoe strijdende Siam in den rug aangevallen had, maar daarbij de nederlaag leed. In 1610 vond het Christendom een weinig ingang in Cambodsja. Spoedig daarna viel het zuiden in de macht van Cochin-China (Anam). Het einde was, dat het sedert 1806 aan beide staten schatplichtig werd. Nadat Frankrijk Cochin-China bezet had, sloot het den 15den Juli 1864 een vriendschapsverdrag met Cambodsja, dat echter eerst in 1867 van kracht werd, nadat Siam de beschermheerschappij over Cambodsja tegen den afstand van de provinciën Angkor en Battombang erkend had. Een tusschen Frankrijk en Cambodsja den 17den Juni 1884 gesloten verdrag riep den tegenwoordigen toestand in het leven. Sedert den 12den April 1888 vormen Cochin-China, Cambodsja, Anam en Tonkin het bestunrsgebied Fransch-Indo-China. Toen Frankrijk in 1893 in conflict geraakte met Siam, trachtte Cambodsja te vergeefs de beide in 1867 afgestane provinciën terug te krijgen. Gunstig werkte de krachtige kolonisatie van den gonverneur-generaal *Doumer* (1897—1902). Koning van Cambodsja is sedert den dood van *Norodom* (24 April 1904) *Sisawath*, die in Juni 1906 Frankrijk bezocht.

Cambon, *Joseph*, een Fransch staatsman, werd geboren den 17den Juni 1754 te Montpellier en door zijn medeburgers eerst afgevaardigd naar het Wetgevend Lichaam en vervolgens naar de Nationale Conventie. Hij wijdde zich vooral aan de verbetering der geldmiddelen en bewerkte, dat de staatsschulden openbaar gemaakt werden. Minder doelmatig was het, dat hij de vermeerdering der assignaten bevorderde. Wel was hij aanvankelijk een verdediger van de koninklijke rechten van *Lodewijk XVI*, maar als voorzitter van het Wetgevend Lichaam legde hij de geheime papieren over, die in de Tuilerieën waren gevonden, en drong aan op het verkoopen van de kostbaarheden der Kroon. Niettemin bestreed hij *Robespierre* en *Marat*. Hoewel bij stemde vóór de terechtstelling des konings zonder beroep op het volk, was hij toch afkeerig van de Revolutionnaire Rechtbank. In April 1793 werd hij lid van het „Comité du salut public" en verdedigde daarna de Girondijnen. Ook legde hij den 24sten Augustus 1793 het Grootboek der Openbare Schuld aan. Aangeklaagd als schuldig aan den opstand van April 1795, ontsnapte hij alleen aan de gevangenis door zich te verschuilen, en toen de amnestie van den 26sten October 1795 hem veroorloofde zich weder in het openbaar te vertoonen, schreef bij zijn „Lettre à mes concitoyens sur les finances". Van dien tijd af en gedurende het keizerrijk woonde hij op zijn landgoed bij Montpellier en hield zich van het staatstooneel verwijderd. Eerst in 1815 werd hij lid van het Parlement en trad er op als een hevige tegenstander der *Bourbons*, waarom hij na de tweede Restauratie op de lijst der koningsmoorders geplaatst en nit Frankrijk verbannen werd. Hij overleed te Brussel, den 15den Februari 1820.

Cambray. Zie *Kamerijk*.

Cambray-Digny, *Luigi Guglielmo*, graaf van, een Italiaansch staatsman, werd geboren den 8sten April 1820 te Florence, studeerde te Parijs en te Pisa, keerde in 1845 naar zijn geboorteplaats terug en verwierf er weldra de gunst van groothertog *Leopold II*. Hij behoorde met prins *Corsini* tot de weinige getrouwen, die den grootherfog aanspoorden, om aan het volk vrijzinnige instellingen te verleenen en het verbond met Oostenrijk te laten varen. Toen *Leopold II* in 1859 het land verliet en het meerendeel der bevolking de vereeniging met Piémont verlangde, voegde zich ook *Cambray-Digny* bij de partij der Italiaansche eenheid en werd afgevaardigd naar het eerste Italiaansche Parlement. In 1860 werd hij lid van den Senaat, na de verlegging der residentie naar Florence burgemeester van deze stad, en in October 1867 belastte hij zich met de portefeuille van Financiën in het Kabinet *Menabrea*. Om orde te brengen in de verwarde geldzaken, voerde hij de wrevelwekkende belasting op het gemaal in en deed het voorstel. het tabaksmonopolie voor een tijdperk van 20 jaar te verpachten. Een en ander verwierf de goedkeuring van het Parlement, doch dit koos tevens *Lanza*, den heftigsten bestrijder van die maatregelen in November 1869 tot president. Dientengevolge trad *Cambray-Digny* af met het geheele ministerie. Hij woont sedert dien tijd te Florence. In 1853 publiceerde hij de „Ricordi della commissione governativa toscana del 1849".

Cambridge, *Cambridgeshire* (afgekort *Cambs*), is de naam van een Engelsch graafschap. Het grenst ten noorden aan Lincoln, ten oosten aan Norfolk en Suffolk, ten zuiden aan Essex en Hertford en ten westen aan Bedford, Huntington en Northampton (distrikt van Peterborough) en telt op een oppervlakte van 2124 v. km. een bevolking van (1901) 190687 (als bestuursdistrikt 120634) inwoners (89 op 1 v. km). Het noordelijk deel van Cambridge vormt als *Isle of Ely* een afzonderlijk administratief distrikt. De hoofdstad is Cambridge.

Cambridge is een beroemde universiteitsstad (municipal borough) in Engeland, in het naar haar genoemde graafschap (zie aldaar). Zij ligt aan beide oevers der bevaarbare Cam, waarover 12 bruggen voeren. Ofschoon minder door de natuur begunstigd dan haar mededinger Oxford, levert zij toch met hare mooie gebouwen, heerlijke pleinen, prachtige oude boomen en de talrijke roeibooten op de rivier een aantrekkelijk beeld op. Cambridge telde in 1901: 38393 (met de voorstad Chesterton samen 47970) inwoners. De roem der stad berust op hare universiteit, die op een door *Siegbert*, den koning der Oost-Angeln, in 630 hier gestichte school teruggevoerd wordt, maar waarvan de oudste aanwezige stichtingsoorkonde (van 1229) eerst uit den regeeringstijd van *Hendrik III* afkomstig is. De tot in den jongsten tijd geldende reglementen dagteekenen uit den tijd van *Elizabeth* en zijn in den laatsten tijd (namelijk door de statuten van 1858, het toestaan van volkomen godsdienstvrijheid in 1871 en de Universities of Oxford and Cambridge Act van 1877, bevestigd in 1882) in vrijzinnigen geest ontwikkeld geworden.

De universiteit wordt gevormd door 17 onderwijsinstellingen (colleges, een heet Hall), die elk de rechten van een corporatie genieten en volgens haar eigen wetten bestuurd worden; daarbij komen nog eenige zoogenaamde non-collegiate-students, die, dikwijls ouder en minder vermogend dan de meeste studenten, tot geen college behooren en onder toezicht van een censor staan. In den laatsten tijd zijn daar nog bij gekomen een zoogenaamde Hostel (privaatinrichting), het Selwyn College, drie uitsluitend theologische colleges, benevens twee groote colleges voor dames. (Girton en Newnham College). Tot een college behooren: 1. de rector (Master, Prevost of President), die door 2. de Fellows gekozen wordt, die zelf uit de rijen der gegradueerden voortkomen en vaste inkomsten uit het stichtingsfonds ontvangen; hun aantal bedraagt ongeveer 400. 3. Doctores, Magistri en Baccalaurei, die vroeger als studenten tot het college behoorden. 4. De studenten (Undergraduates), die wederom in vier klassen verdeeld worden, n.l. Fellow Commoners (eenige meest oudere studenten, aan wie het toegestaan wordt, aan de tafel der Fellows te eten), Scholars (die in het genot van dikwijls zeer aanzienlijke beurzen zijn), Pensioners (die voor kost, inwoning, enz. betalen en de overgroote meerderheid der studeerenden uitmaken) en Sizars (arme studenten, die den kost, enz. goedkooper ontvangen). In het eerste jaar heet de student freshman, in het tweede junior soph en in het derde senior soph. Vele blijven nog een vierde jaar aan de universiteit, echter zelden langer. De studenten wonen wegens gebrek aan ruimte slechts ongeveer voor de helft in hun college, waarin zich ook de gemeenschappelijke eetzaal (hall) bevindt. De overige studenten en die, welke tot geen college behooren (1903: 101), wonen in particuliere woningen. De universiteit omvat (1903) 13424 leden, waaronder 6972 doctoren en magistri en leden van den Senaat, maar waarvan slechts een klein gedeelte in Cambridge woont, en 2878 studenten of undergraduates. Daarbij komen nog meer dan 300 vrouwelijke studenten.

Elk college heeft zijn Tutors en Lecturers, en de voorlezingen der buiten dit college staande 102 universiteitsdocenten (44 University Professors, 14 Readers en 44 University lecturers) werden bijna uitsluitend door diegenen bezocht, welke zich aan een bepaald vak wijden. Het opperste bestuurscollege der van den Staat volkomen onafhankelijke, ook niet door hem financiëel ondersteunde universiteit is de Senaat, uit wiens midden een college (Council) van 16 leden gekozen wordt, aan wiens hoofd de vicekanselier staat en zonder wiens toestemming geen voorstellen aan den Senaat mogen voorgelegd werden. De voornaamste beambten zijn: de kanselier, de vice-kanselier (die met de Sex viri een rechtbank tot handhaving der tucht voor de gegradueerde leden der universiteit vormt), de High Steward (opperrechter voor crimineele zaken) en de Deputy High Steward (van deze vier leden is slechts de vice-kanselier in Cambridge gevestigd, de andere drie ambten werden aan wetenschappelijk hoogstaande edel-

lieden als eereambten opgedragen); verder de Commissary als rechter in civiele zaken, een Public Orator of openbaar redenaar, een opperbibliothecaris, een Registrary (archivaris), 2 Proctors zonder en 4 Proctors met de bevoegdheid tot handhaving der tucht. De afzonderlijke studievakken worden door commissies onder het voorzitterschap van den of van een der vakhoogleeraren vertegenwoordigd; bepaalde faculteiten, zooals aan onze hoogescholen, kent men er niet. Men noemt deze commissies de Special Boards of Studies. Tegenwoordig bezit de universiteit de 12 volgende Special Boardo: *Divinity, Law, Medicine, Classics, Oriental Studies, Medieval and Modern Languages, History and Archeology, Moral Science* (philosofie en staathuishoudkunde), *Music, Mathematics, Physics and Chemistry, Biology and Geology*. Daarbij komen nog Boards voor *Agricultural Studies, Indian Civil Service Studies*, benevens *Committees* voor *Geography* en voor *Haussa*. Elke Special Board zendt een vertegenwoordiger naar den General Board of Studies.

Voordat een student zich te Cambridge kan laten inschrijven, moet hij, zoo niet bepaalde verworven acten hem daarvan gedeeltelijk of geheel vrijstellen, een uitsluitend schriftelijk examen (the previous examination) doen; daarnaast neemt elk college nog een bijzonder examen af. De laagste universiteitstitels (*B. A.* enz.) worden na het afleggen van examens verleend, waarbij het een vereischte is, dat de candidaat (question er) negen terms (waarvan 3 op 1 jaar komen) aan de universiteit doorgebracht moet hebben. Studenten, welke van een met Cambridge in verbinding staande (affiliated) universiteit komen, kunnen zich na 6 terms voor het examen aanmelden. Nieuw is ook de inrichting, volgens welke de zoogenaamde advanced students na verloop van 2 jaren op grond van een dissertatie den graad van *B. A.* kunnen verkrijgen. Een groot aantal der studeerenden, de zoogenaamde Pollmen (van *οἱ πολλοί*, „de velen"), die zich niet voor een wetenschappelijken werkkring willen voorbereiden, wordt door twee lichtere examens (een „general" en een „special" examen) in de gelegenheid gesteld, den titel Bachelor of Arts (*B. A.*) te verwerven; een tegenwoordig even talrijke en veel knappere klasse van studeerenden, de Honour men, die *cum laude* (with honours) wenschen te promoveeren, moeten zich aan een moeilijker examen (Tripos Examination) onderwerpen. Na verloop van nog 3 studiejaren, die intusschen niet aan de universiteit doorgebracht behoeven te worden, kunnen Bachelors door het betalen van een zekere som gelds zonder examen den titel van Magister, Master of Arts (M. A.) en later, zonder eenig examen, maar slechts op grond van uitstekende wetenschappelijke werken, dien van doctor verkrijgen. De Magistri en Doctores vormen den academischen senaat. Zoolang zij hun jaarlijksche bijdrage betalen, blijven zij leden der universiteit.

Men schat de inkomsten der gezamelijke colleges op minstens 317795 pond sterling, en ze beschikt over 312 geestelijke prebenden ter waarde van 136000 pond sterling jaarlijks. Het grootste college bezit een grooter vermogen dan de universiteit zelf (deze in 1903 slechts 63733 pond sterling). In het parlement wordt de universiteit door 2 leden vertegenwoordigd. Met de universiteit als zoodanig hangen samen: het van 1722—1730 gebouwde Senaatshuis, benevens de in 1842 vergroote bibliotheek (ongeveer 600000 deelen, waaronder 2150 incunabelen en 8000 handschriften), het door lord *Fitzwilliam* in 1816 gestichte museum in klassieken stijl met een schilderijenverzameling, een galerij van beeldhouwwerken en een bibliotheek; het antiquarisch, geologisch, natuurhistorisch en anatomisch museum, de sterrenwacht, de drukkerij (Pitt Press) en de botanische tuin. Van de colleges is het in 1257 gestichte Peterhouse het oudste, het in 1800 gestichte Downing College het jongste, het meest beroemd zijn Trinity en St. Johns College. Het eerste werd in 1546 door *Hendrik VIII* gesticht; tot zijn leerlingen behoorden *Bacon, Newton, Bentley, Dryden* en *Byron*, en zijn in 1676 door *Wren* gebouwde bibliotheek is de kostbaarste na die der universiteit. Het is de rijkste instelling van Cambridge met een jaarlijksch bedrag aan inkomsten van 91291 pond sterling. St. John's College, in 1511 door de moeder van *Hendrik VII* gesticht, onderscheidt zich door de in 1869 door *G. Scott* voltooide prachtige kapel. *Wordsworth* is een van zijn leerlingen. King's College (in 1441 door *Hendrik VI* gesticht) bezit een prachtige Gotische kapel (van 1446—1515 gebouwd.) Gonville en Caius College, in 1348 door *Gonville* gesticht en in 1558 door *John Kaye* (*Caius*) vergroot, bestaat uit 3 in Italiaanschen trant gebouwde hoven; hiertoe behoorde o.a. *Harvey*. In Christ's College, in 1466 gesticht, studeerde *J. Milton*, en een, naar beweerd wordt, door hem in 1633 geplante moerbezieboom, wordt er nog getoond. Het Corpus Christi College bezit een kostbare verzameling van Angelsaksische handschriften.

Van de andere inrichtingen in Cambridge verdienen vermelding: de in verbinding met het in 1863 gebouwde Addenbrooke's hospitaal staande geneeskundige school, een kweekschool voor onderwijzeressen en 2 Latijnsche scholen. Onder de kerken is de in 1101 door de Tempeliers gebouwde ronde kerk van het Heilige Graf (Round Church) de oudste, de in 1478—1519 gebouwde Gotische Mariakerk (Great St. Mary's) de grootste en mooiste. Van de andere gebouwen zijn het nieuwe stadhuis aan de markt en de korenbeurs de belangrijkste. Eindelijk moeten nog vermeld worden de talrijke en prachtige speelplaatsen der studenten (Parker's Piece en Fenner's Ground), de boothuizen der roeiclubs aan de Cam, benevens de academische leeszaal (Union Society).

Cambridge is een der oudste steden van het rijk, het *Camboritum* der Ouden, een stad der Iceners in Romeinsch Brittannië. Sedert den tijd der Angelsaksen heette de stad naar den toenmaligen naam der rivier Cam (Granta), Grantebrigge, Grantbridge.

Cambridge is de naam van een stad in het graafschap Middlesex van den Noord-Amerikaanschen staat Massachusetts. Zij ligt aan de Charlesrivier, tegenover Boston, waarmee zij door verscheidene bruggen verbonden is. De stad bezit

mooie openbare gebouwen, particuliere huizen en tuinen en telt (1900) 91886 inwoners, waaronder 30466 in het buitenland geboren. In 782 fabrieken en werkplaatsen werd door (1900) 12986 arbeiders voor een waarde van 39164018 dollars gefabriceerd. Het belangrijkst zijn er 18 gieterijen en machinefabrieken, 6 fabrieken van muziekinstrumenten en 5 zeepziederijen.

De stad werd in 1631 onder den naam Newtown gesticht. Beroemd is Cambridge door zijn Harvard-universiteit, in 1636 door een uiterste wilsbeschikking van *John Harvard* gesticht. Onder de 18 grootsche universiteitsgebouwen, die met de omringende tuinen en hoven een oppervlakte van 14 H.A. bedekken, zijn de voornaamste: de Memorial Hall, een 94 m. lang en 35 m. breed, ter eere van de in den Amerikaanschen burgeroorlog gevallen leden der universiteit gesticht gebouw, de University Hall, met een kapel, lees- en eetzalen, de Gore Hall, met de bibliotheek (576000 deelen), de Massachusetts Hall, Divinity Hall en Holden Chapel. Tot de universiteit behooren een zoölogisch en biologisch, benevens een mineralogisch museum, een botanische tuin en herbarium, een sterrenwacht, het Peabody-museum voor Amerikaansche archaeologie en ethnografie, een drukkerij, enz. De universiteit heeft een geneeskundige, een juridische en een theologische school, een school voor tandheelkunde, een voor veeartsen, een polytechnische en een landbouwschool, een chemisch- en physisch laboratorium. Ook bestaan er drie colleges voor dames. In 1901 vond men er 483 docenten en 5124 studenten. Er bestaat volkomen vrijheid om te onderwijzen en sedert 1869 ook om te leeren. Het universiteitsvermogen bedraagt 13119538, de jaarlijksche inkomsten 2371882 dollars.

Cambridge, *Adolphus Frederick*, hertog *van*, graaf *van Tipperary*, baron *van Culloden*, was de jongste zoon van *George III* en werd geboren den 24sten Februari 1774. Op jeugdigen leeftijd trad hij in het leger, werd vaandrig en studeerde daarna te Göttingen. In den veldtocht van 1793 werd hij den 8sten September hij een gevecht voor den slag bij Hondschoote gevangen genomen, maar spoedig daarna weder bevrijd. In 1801 werd hij pair en ontving den titel van hertog van Cambridge. In 1803 ging hij naar Hannover, om er maatregelen te nemen voor de verdediging des lands, maar stond weldra het opperbevel af aan *Wallmoden* en keerde naar Engeland terug. In October 1816 — na den val van *Napoleon* — werd hij stadhouder-generaal van Hannover en van 1831—1837 onderkoning. Hij voerde in 1833 de door *Wilhelm IV* verleende nieuwe grondwet in en verwierf er door den luister zijner hofhouding, door zijn onbekrompenheid en door den ijver, waarmede hij de belangen der schoone kunsten bevorderde, de liefde des volks. Hij overleed den 8sten Juli 1850.

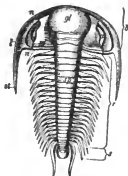
Cambridge, *George Frederick William Charles*, hertog *van*, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 26sten Maart 1819 in Hannover, erfde na den dood zijns vaders diens titel en verkreeg tevens zitting in het Hoogerhuis. In 1854 werd hij luitenant-generaal. Hij zag zich belast met het bevel over de eerste divisie van het leger, dat bestemd was, om, onder aanvoering van lord *Raglan*, naar den Krim te trekken en maakte de slagen bij de Alma en bij Inkerman, alsmede die voor Sebastopol mede. Wegens ongesteldheid keerde hij, voordat de oorlog geëindigd was, naar Engeland terug. In 1856 werd hij generaal en tevens tot den 1sten November 1895 opperbevelhebber van het Engelsche leger en in 1862 veldmaarschalk. Hij heeft veel bijgedragen tot verbetering van het krijgswezen in Engeland: door zijn invloed zijn de lichaamsstraffen bij de soldaten afgeschaft, is de uniform voor den velddienst lichter en gemakkelijker gemaakt en zijn examens voor officieren ingevoerd. Niettemin heeft hij zich steeds een voorstander betoond van het koopen van officiersplaatsen, het geen echter in 1871 wettelijk afgeschaft is. Hij overleed den 17den Maart 1904 te Londen.

Cambriels, *Albert*, een Fransch generaal, geboren den 11den Augustus 1816 te Lagrasse (departement Aude), trad in 1836 in het leger en werd in 1870 brigade-generaal. Hij voerde bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen oorlog bevel over een brigade van het pas opgerichte 12de legerkorps van het leger van Châlons, streed bij Sedan en ontving er een wond aan het hoofd. Daar men aan gewonde krijgslieden veel vrijheid verleende, ontsnapte hij uit de gevangenschap en stelde zich te Tours ter beschikking van de regeering. Deze belastte hem met het commando over het Oosterleger, en hij vestigde het hoofdkwartier te Besançon. Bij herhaling moest hij voor de Badensche troepen het onderspit delven en naar Besançon terugtrekken. Oneenigheid met *Garibaldi* en verergering zijner wond aan het hoofd waren oorzaak, dat hij het commando in November 1870 nederlegde. Hij zag zich in het begin van 1871 belast met het bevel over het 19de korps te Vierzon. Daar echter de wonde weder openbrak, moest hij reeds den 27sten Januari zijn ontslag nemen. In 1875 werd hij commandant van het 10de legerkorps, in 1879 nam hij zijn ontslag en overleed den 22sten December 1891 te Parijs.

Cambrische formatie is de naam der ondste sedimentaire gesteenten uit het palaeozoïsche of primaire tijdvak (zie aldaar) en bevat de ondste met zekerheid bekende overblijfselen van organische wezens. Hun naam ontvingen deze gesteenten in 1833 door *Sedgwick* en *Murchison*, wegens hun optreden in Cambria (thans Wales). Hoofdzakelijk zijn het meestal sterk geplooide, groenachtig-grijze, roodachtige of zwartachtige, doorgaans sterk glanzende leemlijen, grauwvakken en zandsteenen, daarnaast ook kalksteen en in de onderste lagen conglomeraten. Zij sluiten op vele plaatsen eruptiefgesteenten in en wel diabaas en porfier.

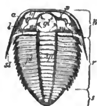
Groot is het aantal fossielen in het cambrium nog niet te noemen. Van planten treft men er wierachtige fucoïden in aan, alsmede de twijfelachtige eophyton, cruziana en oldhamia. De fauna omvat reeds 800 soorten, in de eerste en voornaamste plaats trilobieten (fig. 1–3) en verder kreeftachtige dieren (olenellus, paradoxides, enz.), brachiopoden (lingula, lingulella, obolus) en enkele spongieën, hydrozoën, gastropoden, pteropoden, enz. De eigenaardige nereïeten worden voor kruipsporen van annelieten gehonden. Visschen, zoetwater- en landdieren leefden toenmaals nog niet, evenmin als landplanten.

Fig. 1.

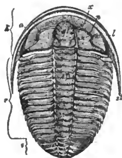
Paradoxides bohemicus Barr.

Fig. 2.

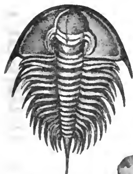
Olenus truncatus Brunn.

Fig. 3.

Conocephalus striatus Emm.

Fig. 4.

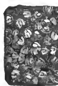
Olenellus Thompsoni Hall.

Fig. 5.

Agnostus pisiformis L. (vergroot).

Fig. 6.

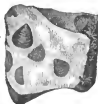
Gesteente met geïsoleerde kop- en staartschilden van Agn. pisif.

Fig. 7.

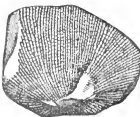
Agnostus integer Beyr.

Fig. 9.

Cambrische zandsteen met Lingula prima, rechts er onder Ling. antiqua.

Fig. 10.

Dictyonema flabelliforme.

Fig. 8.

Obolus Apollinis Eichw.
Groote klep:
A. uitwendig, *B.* inwendig.

De Cambrische formatie wordt vooral in Engeland, Scandinavië, de Russische Oostzee provincies, Bohemen, de Ardennen, Spanje, Noord-Amerika en Oost-Azië aangetroffen. Zij kan nog in drie afdeelingen gesplitst worden: onder-cambrium, in Groot-Brittannië, meestal zandig-leiachtige gesteenten, zeer rijk aan trilobieten; midden-cambrium, vooral leigesteenten, en opper-cambrium, donkergekleurde leemlei met daartusschen gelegen zandsteenen. Het opper-cambrium is wel 1500 m. dik en gaat door de zoogenaamde tremadokleiën, blauwgrijze grauwakkenlei en zandsteen, naar boven toe in de silurische formatie over. Deze driedeeling kan ook elders op de Cambrische formatie toegepast worden. De fig. 1—10 geven een voorstelling van de voornaamste versteeningen (leitfossielen) dezer formatie.

Cambronne, *Pierre Jacques Etienne*, graaf *van*, een Fransch generaal, werd geboren den 26sten December 1770 te St. Sebastien bij Nantes en wierp zich met jeugdige geestdrift in de armen der revolutie. Hij diende sedert 1792 in het leger en onderscheidde zich in 1799 bij Zürich. In het algemeen verwierf hij door zijn persoonlijke dapperheid zulk een achting bij het leger, dat het hem in plaats van *Latour d'Auvergne*, bij Neufchâtel gesneuveld, tot „eersten grenadier der republiek" wilde benoemen, hetgeen hij van de hand wees met de verklaring, dat die eer toekwam aan elken Franschen soldaat. Allengs klom hij op tot bataljonschef en tot kolonel van het 16de regiment infanterie, terwijl hij zijn gewone dapperheid betoonde in den slag bij Jena en in den oorlog tegen Oostenrijk. Als commandant van het derde regiment voltigeurs der garde nam hij deel aan de veldtochten van 1812 en 1813, dekte met *Bertrand* na den slag bij Hanau den terugtocht en werd eerst in het gevecht bij Craon en vervolgens bij de verdediging van Parijs zwaar gewond. Na de abdicatie van *Napoleon* vergezelde hij als chef van een divisie der oude garde den keizer naar Elba en keerde in Maart 1815 met hem terug. De proclamatie van *Napoleon* tot het leger gericht, was door hem onderteekend. Laatstgenoemde beverderde hem tot luitenant-generaal, graaf en pair. In den slag bij Waterloo voerde hij bevel over een divisie der oude garde, die het carré formeerde, waarin zich *Napoleon* met zijn maarschalken bevond. Men heeft geruimen tijd beweerd, dat hij hier den vijand, die hem tot overgave aanmaande, ten antwoord gaf het beroemde: „La garde meurt maisne se rend pas!" *Cambronne* heeft echter verzekerd, dat dit antwoord niet van hem afkomstig is; velgens sommigen is het van den kolonel *Michel*, velgens anderen werd het in het geheel niet bij Waterloo gebezigd. Door een kogel van het paard geworpen, met hloed en wonden overdekt, werd hij door de Engelschen gevangen genomen en eerst naar Brussel en toen naar Lenden gehracht. Teen de naam van *Cambronne* na de restauratie ep de lijst der verbannenen werd geplaatst, begaf hij zich in 1815 naar Parijs, om zich te verdedigen, en werd in 1816 door 2 krijgsraden vrijgesproken, omdat hij geen eed van trouw aan de *Bourbons* had afgelegd. Daarna vestigde hij zich in zijn geboorteplaats, en *Lodewijk XVIII* benoemde hem later tot veldmaarschalk en in 1820 tot commandant van Rijssel. Wegens zijn geschekte gezondheid nam hij in 1824 zijn ontslag, trok zich terug op een derp bij Nantes, en overleed er den 5den Maart 1842. Te Nantes heeft men in 1848 een bronzen standbeeld (van *Debay*) te zijner eer doen verrijzen.

Cambyses, de zoon van *Cyrus* en *Cassandane*, beklom na den dood zijns vaders (530 vóór Chr.) den Perzischen troon en toog weldra naar Egypte, dat door het verraad van *Phanes* in zijn handen viel. Voor zijn vertrek had hij echter zijn hroeder *Bardija* (hij de Grieken *Smerdes*) laten dooden. Daarna liet hij zich door de Grieken te Cyrene en Barca als heerscher huldigen, doch moest van zijn plannen tegen Karthago afzien, daar de Phoeniciërs, die met de Cypriërs en de Joniërs zijn zeemacht uitmaakten, niet wilden optrekken tegen de door hen gestichte stad. Zijn onderneming tegen den priesterstaat *Jupiter Ammon* mislukte wegens de barre zandwoestijn, en toen hij, gekrenkt door den spot van den koning der Aethiepiërs, tegen dezen te velde trok, zag hij zich door hongersnood gedwongen, terug te keeren, zoodat hij na het verlies van een groot gedeelte des legers Memphis bereikte, waar, zooals de sage vermeldt, de Egyptenaren juist het geboortefeest van den stier *Apis* vierden. Meenende, dat zij juhelden ever zijn engelukkigen krijgstocht, liet hij, naar het verder heet, de regeeringsleden der stad ter dood hrengen, de priesters geeselen, bracht *Apis* een wonde toe en liet de godenbeelden in den tempel van Ptah verbranden. Wegens die schanddaad — zoo meldt de Egyptische sage verder — werd de kening woedend, en in zijn waanzin deed hij zijn broeder *Smerdes* (*Bardijo*), zijn zuster en echtgenoot *Meroë* en vele vrienden en getrouwen vermoorden. In werkelijkheid heeft *Cambyses* verstandig geregeerd en vooral tegenever den Egyptischen godsdienst groote staatkundige bezadigdheid aan den dag gelegd. Hij moest eensklaps naar Perzie terugkeeren, daar hij bericht ontving van een complot tegen hem. Een aanzienlijk magiër, *Gaumâta*, gaf zich nl. in Perzië uit voor den emgehrachten *Smerdes* en verkreeg een groot aantal aanhangers. Bij een tocht tegen dien bedrieger zen *Cambyses*, zijn paard beklimmende, zich met zijn eigen zwaard een wonde aan de heup hebben toegehracht, aan welke hij in het jaar 544 vóór Chr. everleed. Waarschijnlijker is, dat hij vermoord werd. Hij liet geen epvelger na.

Camden is de naam van verscheiden steden in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Camden, de hoofdplaats van het gelijknamig graafschap in New-Yersey, aan de Delaware, tegeoover Philadelphia, waarmede het door enderscheidene stoomveren in verbinding staat, is het eindstatien van talrijke spoorwegen, heeft groote scheepstimmerwerven, dokken, machinefabrieken, ijzergieterijen, glasblazerijen, chemische fabrieken en telt (1900) 75935 inweners.

Camden, de hoofdstad van het graafschap Kershaw in Zuid-Carolina, aan de hier bevaarbaar wordende Wateree en aan den Zuid-Carolinaspoorweg, heeft handel in katoen en terpentijn en telt (1900) 2441 inwoners. Hier leden den 16den Augustus 1780 de Repnblikeinen ender *Gates* een nederlaag tegen de Engelschen onder *Cornwallis*.

Camden, een stad in Maine, graafschap Knox, aan de Penobscotbaai, bezit twee goede havens, ankersmederijen, fahrieken, van pompen en wollen stoffen, groote kalkbranderijen en (1900) 2825 inwoners.

Camden, de hoofdstad van het graafschap Washita in den staat Arkansas, aan de bevaarbare Washitarivier, drijft veel handel in katoen en hout en telt (1900) 2840 inweners.

Camden, *William*, een Engelsch oudheid- en geschiedkundige, werd geberen te Londen, den 2den Mei 1551, studeerde te Oxford, werd in 1575 leeraar en in 1593 rector aan de Westminsterschool te Londen en in 1597 wapenkoning van koningin *Elizabeth*. Hij overleed den 9den November 1623 te Chislehurst, en men vereerde zijn nagedachtenis door een gedenkteeken in de Westminsterabdij. Zijn veernaamste geschrift is getiteld: „Brittannia, sive florentissimerum regnorum

Angliae, Scotiae, Hiberniae et insularum adjacentium ex intima antiquitate chorographica descriptio" (Londen, 1586, met gravures en kaarten; 6de druk, 1607; in het Engelsch vertaald en uitgebreid door *Gough*, Londen, 1806, 4 dln. enz.). Verder verdienen vermelding: „Remains of greater work concerning Britain" (Londen 1605; nieuwe uitgave door de Camden-Society, 1870), een verzameling van fragmenten over de zeden en gebruiken der oude Britten en Saksen en de „Annales rerum anglicarum et hibernicarum regnante Elisabetha" (Londen 1615—1627 2 dln.; beste uitgave van *Th. Hearne*, Oxford, 1717, 3 dln.; herhaaldelijk in het Engelsch vertaald). Ook beschreef hij de monumenten der Westminsterabdij („Reges, reginae, nobiles, etc.", 1600, enz.) en gaf een verzameling van historici: *Asser, Walsingham, de la More, Cambrenio*, enz. (Frankfort, 1603) uit. Zijn huis te Chislehurst in Kent, het *Camden House*, was sedert 1871 het woon- en sterfhuis van *Napoleon III* (Zie *Chislehurst*). Naar Camden is de in 1838 gestichte *Camden-Society* genoemd, die zich bezig houdt met het publiceeren van oude geschied- en letterkundige geschriften.

Camee (in het Fransch *camée*, in het Italiaansch *cammeo* en in het Middeleeuwsch Latijn *camaeus* of *camayx*), een verbastering van *gemma* (edelgesteente), noemt men in het algemeen zoodanige steenen, waarop verheven werk is aangebracht, zoodat men ze wel onderscheiden moet van de ingesneden steenen of *intagliën*. Vooral geeft men dien naam aan steenen, die uit twee lagen bestaan van verschillende kleur, zoodat de figuren uit de bovenlaag gesneden worden en de benedenlaag den grond uitmaakt. Hiertoe gebruikten de Ouden vooral den onyx, die uit bruine en witte lagen is samengesteld, en den sardonyx, die daarenboven nog een derde laag van carneool bezit, voorts den agaat, amethyst, carneool, hyacinth, speksteen, enz. Daar echter zulke steenen niet overvloedig voorhanden zijn, werden zij reeds door de Ouden op een kunstmatige wijze bereid. De kunst, om van zulke steenen cameeën te maken, schijnt zeer oud te wezen en is vermoedelijk van de Babyloniërs door de Phoeniciërs tot de Egyptenaren en van deze door de Grieken tot de Romeinen gekomen, die aan zulke kunstwerken den naam gaven van *ectypa*. Intusschen bloeide het snijden van cameeën eerst in het laatste tijdperk der Grieksche kunst, hetwelk op dat van *Praxiteles* volgde. Het meest waren zij in den smaak aan de Hoven der opvolgers van *Alexander den Groote*. Niet alleen versierde men het lichaam met cameeën, maar men deed ze ook zetten in vazen, drinkbekers, enz. (fig. 1—4).

Enkele zeer merkwaardige cameeën van Griekschen oorsprong zijn tot ons gekomen. Daartoe behoort de beroemde cameo-gonzaga, thans in het keizerlijk museum te Petersburg, waarin vermoedelijk het hoofd van *Ptolomaeus I* en dat van zijn gemalin *Eurydice* gesneden zijn, alsmede de groote camee in het kabinet van oudheden te Weenen met het hoofd van *Ptolomaeus II* en *Arsinoë*, voorts uit den tijd der Romeinsche keizers de gemma Angustea in het kabinet te Weenen en een steen in de verzameling te Parijs, waarop *Tiberius* als *Jupiter* en zijn moeder *Livia* als *Ceres* worden voorgesteld.

Fig. 1.

Oude camee, voorstellende *Minerva* (Nationale Bibl. te Parijs).

Fig. 2.

Camee, voorstellende de apotheose van *Augustus* (Nationale Bibl. te Parijs).

Fig. 3.

Camee, voorstellende Caligula en Drusilla.

Fig. 4.

Camee, voorstellende *Lodewijk XV* (Nationale Bibl. te Parijs).

Camelina *Crantz* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (Cruciferae) en onderscheidt zich door een gesloten kelk en door een langwerpig rond, in onrijpen toestand veelzadig en in rijpen toestand slechts 1of 2-zadig hauwtje. Het omvat éénjarige gewassen met bleekgele, eindelingsche bloemtrossen en oliehoudende zaden. De meest bekende soort is de *huttentut* (C. sativa *Crantz*), die in geheel Europa en in het noorden van Azië als onkruid groeit, vooral onder het vlas, en om haar oliehoudend zaad hier en daar in het groot verbouwd wordt.

Camellia L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ternströmiaceeën* (Theaceeën). Het vormt bij *Decandolle* een afzonderlijke groep — die der Camellieën — alsdus genoemd naar den Jezuïet *G. J. Camelli*, die haar in 1639 op de Philippijnsche Eilanden ontdekte. De kelk bestaat uit 5 tot 7 dakpansgewijs op elkaar gelegen bladen, de bloemkroon telt 5 tot 9 bladen, de meeldraden zijn aan de basis tot een of meer bundels samengegroeid, de doosvrucht is hontig, 3-kleppig en 3-hokkig, en de 3 zaden zijn dik en aan de as der doosvrucht vastgehecht. De *Camellia* is een heester, die op de theestruik gelijkt,

in, Japan China en Oost-Indië groeit en zich door glanzige bladeren en fraaie bloemen onderscheidt, zoodat zij als sierplant zeer gezocht is. De prachtigste soort is *C. Japonica L.* met eironde, min of meer spits nitloopende, lederachtige, altijd groene, glanzige, scherp gezaagde bladeren, wier randen eenigzins omgebogen zijn, en met groote, roode, eindelingsche, ongesteelde bloemen. Zij bloeit in het voor- en najaar en is in Europa een sieraad der kassen. Van deze soort kent men omstreeks een paar honderd verscheidenbeden, tot welke de prachtige *Camellia Pelagia* behoort, van welke wij hierbij een afbeelding geven op $^1/_3$ der natunrlijke grootte. Van de *Camellia japonica* en *Sasangua*

Camellia Pelagia.

zijn in den laatsten tijd veel mooie hybriden uit Japan in ons land ingevoerd. De camellia's zijn boschplanten en groeien het best in een middelmatig zwaren grond, dio mot veel bladaarde en met $^1/_6$ deel fijn kiezelzand vermengd is. Men moet het verplanten zooveel mogelijk vermijden, en dit dient, als bet noodig is, te geschieden in het voorjaar. Van den tijd af, waarop zij nieuwe loten vormt, tot aan het ontstaan der knoppen vereischt zij een ruime besproeiing, vooral ook der bladeren. Zij geeft de voorkeur aan een schaduwrijke plaats, die enkel door de morgen- en avondzon beschenen wordt. Des zomers plaatst men haar in de open lucht en men bezorgt haar des winters een temperatuur van 5° tot 8° C. In woonvertrekken laat zij veelal de knoppen vallen, omdat er het verschil in temperatuur bij dag en te droge lucht bij nacht te groot is en omdat stof en damp een nadeelige werking op haar hebben. De vermenigvuldiging geschiedt door stekken, door enten en door zaad. Voor stekken gebruikt men jonge loten, die men in Maart of Augustus in potten met zuiver, kalkvrij zand plaatst. Voor de cultuur in het groot moet men echter tot het enten zijn toevlucht nemen. Men gebruikt hiertoe jonge potlooddikke planten, die vóór de enting geschiedt. 14 dagen in een warme kas geplaatst worden. Dan wordt de entingsmethode, „zijdelings inschniven" of „plakken" toegepast en de veredelingen in een kweekbedding, waarin een temperatnnr van 20-25 °C. heerscht, gelegd. Des daags wordt het condensatie-water van het glas genomen. Binnen 14 dagen tot 3 weken heeft de volledige vergroeiing plaats. Daarna worden ze afgehard en in koelere ruimte gebracht. Soorten van dit geslacht die nuttig zijn, zijn: *C. Sagangua Thunb.*, die kleiner en teerder is en in China en Japan groeit, waar men haar bladeren met die der theestruik mengt en nit het zaad olie perst — *C. reticulatie R. B.* met breede bladeren en groote bloemen — *C. Kissi Wall.* met zeer welriëkende bloemen en *Camellia* of *Theachinensis*, die de Chineesche thee van den handel levert.

Camelot is de naam, waarmee men in Parijs de luid schreenwende venters van allerlei artikelen langs den publicken weg aandnidt, vooral die, welke er dagbladen te koop aanbieden,

Camelot was oorspronkelijk de naam vooreen in Klein-Azië nit Angorawol vervaardigde stof met laken doorweven. Later werd het ook in Europa, vooral in Frankrijk, Italië en Nederland gemaakt. Als grondstof gebruikte men daar, in plaats van Angorawol, kamgaren nit fijne schapenwol, dat voor de schering uit meer draden bestond, maar voor den inslag enkel gesponnen werd gebruikt. De *zijdecamelot* was een zoogenaamd gros de Naples, waarvan de schering uit zijdedraad bestond, gemaakt van twee los gedraaide draden van verschillende klenr; de inslag was anders gekleurd, waardoor soms mooie klenreffecten verkregen werden. Bij het *halfzijdecamelot* was de inslag van katoen.

Camenae (ondere schrijfwijze *casmenae*), ook *Camenen* of *Camoenen*, was de naam van ood-Italiaansche gedinnen, die men zich in de bronnen dacht. De naam (in verband staande met *carmen* d. w. z. lied) duidt, evenals de naam van de godin *Carmenta* (zie aldaar) het vermogen aan. om waar te zeggen, dat van de bronnen uitging.

Tot de *Camenae* behoort o. a. *Egeria* (zie aldaar). De Romeinsche dichters duidden met *Camenae* dikwijls de Grieksche muzen aan, die oorspronkelijk ook brongodinnen waren.

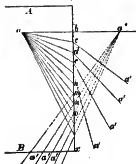
Camera is een veel gebruikte naam vooreen fotografietoestel.

Camera lucida. In het artikel *Breking der lichtstralen* is aangetoond, dat de lichtstralen, welke uit een doorzichtige middenstof in een andere overgaan, aan het grensvlak een breking, dat is een afwijking van hunne oorspronkelijke richting, ondervinden en dat voor elk tweetal zelfstaodigheden een standvastige verhouding bestaat tusschen de sinussen van den hoek van inval on dien van breking. Als men deze verhouding kent, kan men voor elken invallenden straal, in welke richting hij de grensvlakte der beide middenstoffen ook treffe, de riebting vao den gebroken straal bepalen. — *AB* (fig. 1) zij een stuk glas met een glad geslepene oppervlakte. In de glasmassa stelle men zich liebtstralen voor, die zicb van *a* naar de oppervlakte begeveo. Alleen de loodrechte straal *ab* gaat zonder eenige breking voort naar *ao*, terwijl *ac*, *ad*, *ae*, eoz.,

in de richtingen *ca'*, *da'*, *ea'*, enz.. gebroken worden. De brekingshoek wordt allengs grooter en eindelijk recht, hetgeen plaats heeft bij *n*. De lager vallende stralen worden niet gebroken, maar teruggekaatst. Van *n* tot *x* gaat geen lichtstraal uit *a* door de oppervlakte heen, zoodat men over dien afstand het punt *a* niet te zien krijgt. Daarentegen aanschouwt een oog, dat zich aan de andere zijde in de richting der stralen *ma'*, *na'*, *oa'* bevindt, het punt *a* als in een spiegel in *ao*, ofschoon de glasmassa volkomen doorzichtig en hare oppervlakte niet met foelie bekleed is. Dit verschijnsel vertoont zich bij alle doorzichtige zelfstandigheden, en voor elk tweetal van deze bestaat een bepaalde grootte van den invalshoek, waarvoor de lichtstralen nog gebroken worden. Voor dampkringslucht en glas heeft die hoek de grootte van ongeveer 41°, dat wil zeggen, dat de stralen, die zich binnen de glasmassa bewegen en hare oppervlakte ontmoeten onder een kleineren hoek dan genoemde, de glasmassa niet meer kunnen verlaten, maar aan de oppervlakte daarvan teruggekaatst worden. Men geeft aan dit verschijnsel den naam van *volkomen terugkaatsing* (totale reflectie). Men kan het waarnemen, wanneer men door den bodem van een glas met water schuin naar den wand van het glas ziet, daar die wand zich bij een bepaalden stand van het oog als een spiegel vertoont.

De *camera lucida* herust op dit beginsel. Zij is door *Wollaston* uitgevonden en bestaat uit een klein vierzijdig glazen prisma, dat in fig. 2 in *abcd* in doorsnede is voorgesteld. De hoek bij *a* is recht en die bij *c* stomp (135°). Lichtstralen, die door de oppervlakte *ad* nagenoeg loodrecht in het prisma dringen, bijv. van *b* naar *cd*, worden volkomen teruggekaatst, omdat de hoek, waaronder die straal *cd* ontmoet, kleiner is dan 41°. De straal komt na de terugkaatsing in hetzelfde geval in *h*, en gaat vanhier loodrecht en dus zonder breking door den wand *ab*. Als zich nu boven deze oppervlakte een oog bevindt, dan ontwaart het de van *b* uitgaande lichtstralen. Is het oog zoo geplaatst als in de figuur, dan ontwaart het ook nog andere lichtstralen, bijv. die van het oppervlak *AB* uitgaan, zoodat het den schijn heeft, alsof de voorwerpen uit *b* op dit oppervlak gelegen zijn. Juist hierin is de geschiktheid van dit toestel gelegen, om voorwerpen, landschappen, enz. nateekenen, omdat men de beelden daarvan in *AB* op een blad wit papier kan laten vallen. Vooral kan de camera lucida dienen tot het nateekenen van microscopische voorwerpen, waartoe *Robert* haar de gedaante gegeven heeft, die in fig. 3 in doorsnede is voorgesteld. De toestel kan door middel van een schroef *a* op het oculair van een microscoop bevestigd worden. Door een kegelvormige huis gaan de stralen van de microscopische voorwerpen naar de geslepen glazen plaat *bc*, dringen gedeeltelijk in de richting *im* er doorheen en bereiken alzoo het oog. Ter zijde is een rechthoekig glazen prisma *mno* aangebracht, hetwelk op een klein onderstel om de horizontale as *r* draaibaar is. Lichtstralen, die van een ter zijde geplaatst blad papier op het prisma vallen, worden door de oppervlakte *no* geheel teruggekaatst naar *bc*, aldaar nogmaals geheel teruggekaatst en bereiken daarna het oog. De waarnemer ziet dus gelijktijdig het beeld van het microscopisch voorwerp en dat van het papier, zoodat hij de omtrekken van het eerstgenoemde met een potlood kan nateekenen.

Fig. 1.

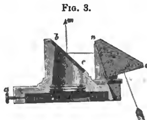
Camera lucida.

Fig. 2.

Camera lucida.

Fig. 3.

Camera lucida.

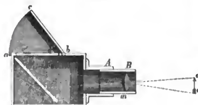
Camera obscura. Een natuurkundige, *Giambattista della Porta* genaamd en tegen het einde der 16de eeuw te Napels levende, beschrijft in zijn „Magia naturalis" (Natuurlijke tooverkunst) een proef waarbij wij veronderstellen mogen, dat hij gewag maakt van de „camera obscura" in den eenvoudigsten vorm. Wanneer men in het venster van een donkere kamer een uiterst kleine opening aanbrengt, dan ziet men op een daarachter geplaatst wit scherm de beelden van alle voorwerpen, van welke lichtstralen de opening kunnen bereiken, alle in hunne natuurlijke kleuren en te grooter, naarmate het scherm verder van de opening verwijderd, en te scherper, naarmate deze kleiner is. De oorzaak van dit verschijnsel is daarin gelegen, dat elk punt der bedoelde voorwerpen slechts een kleinen bundel lichtstralen in de donkere kamer kan zenden — lichtstralen, die elkander in de kleine opening kruisen, zoodat zij in de omgekeerde orde van

hunne uitgangspunten op het scherm vallen. Is de opening zóó geplaatst, dat zij door de zon beschenen kan worden, dan ontstaat er een klein beeld van de zon. Maakt men de opening te groot, dan mislukt de proef, daar in dit geval van elk punt der voorwerpen niet één, maar onderscheiden divergeerende lichtbundels uitgaan, zoodat de hierdoor voortgebrachte beelden elkander overal bedekken. Plaatst men dan echter een biconvexe lens in de opening, dan komen de beelden weder te voorschijn, als de afstand van het scherm in overeenstemming is met den brandpuntsafstand der lens, en in dezen vorm levert de camera obscura zeer duidelijke beelden, daar elk punt op het scherm alsdan door een grooter aantal lichtstralen ontstaat, dan een kleine opening kan doorlaten. Om scherpe en niet al te kleine beelden te verkrijgen, moet de lens goed geslepen en achromatisch zijn en een brandpuntsafstand hebben van 4 tot 8 c.m.

In fig. 1 is het toestel afgebeeld, zooals het verwijderd is, moet men den koker met de lens dieper in den tweeden koker schuiven. Het scherm *bc* is van hout of bordpapier en dient, om de van ter zijde komende lichtstralen te weren. Men kan nu het beeld op de plaat zelf of op een daarop gelegd doorschijnend stuk papier afteekenen.

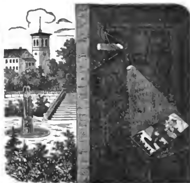
In den vorm, die in fig. 2 is voorgesteld, dient de camera obscura niet zoozeer tot het maken van afbeeldingen als wel tot een aangename ontspanning. In den muur van eene donkere kamer is een opening aangebracht, waar de lichtstralen van buiten doorheen kunnen dringen. Deze wor-

Fig. 1.

Camera obscura.

Fig. 2.

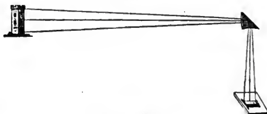
Camera obscura.

Fig. 3.

Camera obscura.

Fig. 4.

Camera obscura.

ingericht wordt tot het vervaardigen van teekeningen. In het voorste gedeelte bevindt zich de lens *m* en aan de achterzijde een nauwkeurig gepolijste spiegel, in hellenden stand geplaatst met een hoek van 45°. Hierboven is als wand van het kastje een matgeslepen glasplaat *ab*. Wanneer nu de lens zóó gericht wordt, dat de lichtstralen van een voorwerp *de* haar bereiken, dan worden, zooals men gemakkelijk kan nagaan, de lichtstralen door de lens gebroken, door den spiegel teruggekaatst en naar de matte glasplaat gezonden, zoodat het beeld zich hier vertoont. Naar gelang het aftebeelden voorwerp verder

den door een hellenden spiegel teruggekaatst, in een huis door een lens geworpen en naar een scherm gezonden, waar zich de voorwerpen, van welke de lichtstralen uitgaan, in hunne natuurlijke kleuren vertoonen, indien de lens achromatisch is. Doch daar men de lens niet tegelijkertijd behoorlijk stellen kan voor voorwerpen van verschillenden afstand, zoo ontwaart men deze niet alle even duidelijk. De voorwerpen, die zich buiten de kamer bewegen voorbij de opening, ziet men ook op het scherm in beweging, zoodat een drukke straat een verrassend schouwspel aanbiedt.

Tot het afbeelden van landschappen, gebonwen, enz. op grootere schaal dient een draagbare camera obscura, die in fig. 3 is voorgesteld. Een toestel op 3 beweegbare stokken is gekroond met een hollen cylinder *a*, waarin zich het lichtbrekend glas bevindt. Daaronder is een tafel geplaatst om te teekenen, terwijl een ondoorzichtig gordijn de lichtstralen afweert. De lichtbrekende toestel (fig. 4) bestaat uit een 3-zijdig prisma, welks voorste, bolgeslepen zijde naar het voorwerp gericht wordt, hetwelk men wil afteekenen. Door dit prisma zijn spiegel en lens vereenigd. Bij de voorste, gebogen oppervlakte worden de stralen gebroken; daarna vallen zij op den achtersten wand en worden hier volkomen teruggekaatst, zoodat zij op de tafel van den teekenaar vallen.

Sedert *Daguerre* op het gelukkig denkbeeld kwam, om het papier te vervangen door een plaat, die gevoelig is voor het licht, is de belangrijkheid der camera obscura niet weinig toegenomen. Zij is thans het voornaamste werktuig van den fotograaf en wordt in verschillende gedaante en grootte bij duizenden vervaardigd en afgeleverd (zie onder *Photografie*).

Camerarius, *Joachim*, heette eigenlijk *Liebhard*, maar veranderde dezen naam in eerstgenoemden, omdat zijn voorvaders kamerdienaars geweest waren aan het Hof van den bisschop van Bamberg. *Camerarius*, aldaar geboren, den 12[den] April 1500, was een van de grootste geleerden der 16[de] eeuw. Hij studeerde sedert 1513 te Leipzig, sedert 1518 te Erfurt en ging in 1521 naar Wittenbreg, waar hij de vriendschap van *Melanchthon* verwierf. In 1526 zag hij zich benoemd tot directeur en hoogleeraar in het Grieksch te Neurenberg en verscheen in 1530 als afgevaardigde van die stad op den Rijksdag te Augsburg, waar hij deel nam aan het opstellen der Augsburgsche Geloofsbelijdenis. Hertog *Ulrich van Württemberg* beriep hem in 1535 naar Tübingen, en hier bezorgde hij een nieuw leven aan de studie der Oude letteren. Vervolgens ontwierp hij, op last der hertogen *Hendrik* en *Maurits van Saksen*, een nieuwe regeling aan de universiteit te Leipzig (1541) en was er geruimen tijd rector. In 1555 ontmoette hij *Melanchton* nogmaals op den Rijksdag te Augsburg en vergezelde dezen naar Neurenberg, en wederom een jaar later op den Rijksdag te Regensburg. *Maximiliaan II* riep hem in 1568 naar Weenen, om hem over kerkelijke aangelegenheden te raadplegen. Van hier keerde *Camerarius* naar Leipzig terug en overleed aldaar, den 17[den] April 1574. Hij was een degelijk letterkundige en godgeleerde, ernstig van aard en zachtmoedig in zijn denkwijze. Hij heeft uitgaven bezorgd van een aantal Grieksche en Latijnsche schrijvers en onderscheiden geschriften in het licht gezonden van theologischen inhoud, zooals: Historia Jesu Christi", „Catechesis christiana", „Homiliae", enz. Voorts heeft hij levensbeschrijvingen geleverd van *Eobanus Hessus*, van den vorst *George von Anhalt* en van *Melanchton*, en een verzameling van brieven van laatstgenoemde ter perse bezorgd. Zijn „Epistolae familiares" verschenen te Frankfort in de jaren 1583—1595 (3 dln.).

Camerarius, *Rudolf Jakob*, een genees- en plantkundige, werd geboren den 12[den] Februari 1665 te Tübingen. Hij bereisde van 1685—1687 een groot deel van Europa en werd in 1687 hoogleeraar in de geneeskunde en directeur van den botanischen tuin te Tübingen. *Camerarius* legde met zijn experimenten den grond tot de sexueele theorie der planten in de „Epistola de sexu plantarum" (Tübingen, 1694, nieuwe uitgave, 1749), „R. J. Camerarii opuscula botanici argumenti" gaf *Mikan* uit (Praag, 1797). Hij overleed den 11[den] September 1721 te Tübingen.

Camera stellata. Zie *Sterrenkamer*.

Camerino is de naam van een arrondissementshoofdstad in de Italiaansche provincie Macerata. Zij ligt 658 m. boven den zeespiegel, tusschen de rivieren Chienti en Potenza, is de zetel van een aartsbisschop, heeft een in 1832 na een aardbeving gerestaureerde kathedraal (naar beweerd wordt op de plaats van een tempel aan *Jupiter* gewijd), een aartsbisschoppelijk en een hertogelijk paleis, een in 1503 door *Cesare Borgia* gesticht kasteel (Rocca), een gedenkteeken voor *Sixtus V*, een in 1727 gestichte „vrije" universiteit (met twee faculteiten en in 1896 met 213 studenten), een lyceum, een gymnasium, een technisch instituut, zijde-industrie en (1901) ongeveer 4500 (als gemeente 12542) inwoners.

Het oude *Camerinum* was een belangrijke plaats in Umbrië aan de grens van Picenum. In de Middeleeuwen was Camerino een mark van het hertogdom Spoleto. Omstreeks het midden der 18de eeuw kwam het onder de heerschappij der *Varani*, van welk geslacht *Johannes Maria* in 1515 van paus *Leo X* den hertogstitel verkreeg, daarna door erfenis aan den hertog van Urbino, aan wien het in 1539 door paus *Paulus III* ontrukt werd. Het bisdom Camerino werd in 1787 in een aartsbisdom veranderd.

Camerlengo (in het Latijn *camerarius*) beteekent in het Italiaansch beheerder van de schatkamer, en is aan het pauselijke hof de kardinaal, die met de financiën belast is en die, toen de Kerkelijke Staat nog bestond, ook rechterlijke macht bezat. Gedurende den tijd, dat er geen paus is, leidt hij de kerkelijke zaken. In de Terra ferma van Venetië zagen zij toe op de financiën der verschillende steden en leverden ieder jaar de baten aan de Republiek af. In de republiek Florence namen zij, eveneens met het beheer der financiën belast, een hooge plaats in.

Camerlingh, *Daniël Jacobus Canter*, doctor in de rechten, werd geboren te Haarlem, den 21sten September 1754. Hij werd lid van den raad in zijn geboortestad, ijverde voor de partij der Patriotten en stond in 1784 aan het hoofd van een vrijcompagnie. In 1787 werd hij lid der Commissie van defensie van Holland en Utrecht en had in die betrekking deel aan het aanhouden der prinses bij de Goejanverwellesluis. In 1795 werd hij lid der municipaliteit, in 1796 schout te Haarlem, zag zich in 1804 gekozen tot directeur der Bataafsche Maatschappij van Wetenschappen en werd in 1814 president van de rechtbank van eersten aanleg te Haarlem, waar hij den 24[sten] October 1816 overleed.

Camerlingh, *Heimerick*, een Nederlandsch ingenieur, werd geboren te Wanneperveen, den 10[den] Augustus 1777, trad in 1797 in dienst als

cadet der infanterie en werd een jaar daarna benoemd tot extra-ordinair ingenieur. In 1799 werd hij luitenant-ingenieur, in 1805 eerste-luitenant, in 1809 tweede kapitein der genie en in 1810 in dien rang ingelijfd in het Fransche leger. Na Nederlands herstelling hij ons leger geplaatst, zag hij zich in 1815 bevorderd tot majoor, in 1827 tot luitenant-kolonel en in 1832 tot kolonel-directeur der vierde fortificatie-directie. In 1836 gepensionneerd, overleed hij in Januari 1847. Hij was een man van uitstekende gaven, en bekleedde niet alleen de betrekking van aide de camp bij generaal *Kraijenhoff*, maar ook die van secretaris van het comité central der artillerie en genie onder koning *Lodewijk*. Later werd hij belast met het verbeteren der vestingwerken te Luik en volvoerde die taak op een loffelijke wijze. Hij was versierd met het ridderkruis der Militaire Willemsorde 3de klasse, voorts was hij directeur van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg en lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Camero, *John*, de leidsman eener meer vrijzinnige richting op de beroemde school te Saumur, werd geboren te Glasgow, studeerde in Schotland in de wijsbegeerte, daarna te Parijs, Genève en Heidelberg in de godgeleerdheid en werd in 1618 in plaats van *Gomarus* hoogleeraar in de theologie te Saumur en vervolgens te Montauban, waar hij in 1625 overleed. — Tot zijn leerlingen behoorden *Amyrald* en *Capellus*, beroemde leeraren aan de school te Saumur. Zij verkondigden het gevoelen, dat de wil afhankelijk is van het verstand en gaven hierdoor een zachteren plooi aan de steile Calvinistische leer.

Cameron, *Richard Archibald*, een Schotsch godsdienstleeraar en de stichter van de secte der „Cameronianen", scheidde zich af van de Presbyterianen, omdat deze een indulgentie hadden aangenomen, uitgevaardigd door *Karel II* ter bevestiging van het suprematie in de Kerk. Hij deed zelfs den koning in den ban, vond vele aanhangers en sneuvelde in 1680 te Airds-Moss. De Cameronianen bleven getrouwe aanhangers der oude Presbyteriaansche Kerk en droegen aan hunne geloofsgenooten, die aan den koning en aan het Schotsche Parlement gehoorzaamden, grooter haat toe, dan aan de Episcopalen. Zij werden door de regeering met wreede gestrengheid vervolgd, zoodat zij later de partij kozen van *Willem III van Oranje*. In 1690 werden zij op een algemeene synode in schijn weder vereenigd met de overige Presbyterianen, doch door woelzieke predikers opgeruid, vereenigden zij zich in 1709 gewapenderwijze nabij Edinburgh, waar zij door de regeeringstroepen werden uiteengejaagd. De verdraagzaamheid der latere jaren stemde ook hen tot toegevendheid; thans bezitten zij nog slechts eenige gemeenten. Naar een hunner leeraars worden zij ook wel *Cargillieten* genoemd.

Cameron, *Charles Duncan*, een Engelsch officier en consul in Abessinië, nam van 1846—1847 deel aan de oorlogen tegen de Kaffers, van 1853—1855 aan den Krimoorlog en werd in 1860 consul voor Massaoea en Abessinië. Door verschillende gebeurtenissen gegriefd, liet koning *Theodorus II* hem in boeien slaan en hield hem met andere Europeanen van Januari 1864 tot Februari 1866 en weder van April 1866 tot April 1868, meestal op de vesting Magdala, gevangen. Tot hunne bevrijding zonden de Engelschen een groote expeditie naar Abessinië. Magdala werd den 13den April 1868 bestormd en *Cameron* met zijn medegevangenen bevrijd. Hij ging naar Engeland, daarna naar Genève, waar hij den 30sten Mei 1870 overleed.

Cameron, *Verney Lovett*, een beroemd reiziger in het binnenland van Afrika, werd den 1sten Juli 1844 te Radipole in Dorsetshire geboren. Reeds in 1857 trad hij in dienst bij de Britsche marine en vermeerderde op zijn reizen naar de Middellandsche Zee, West-Indië, de Roode Zee en de Oostkust van Afrika zijn kennis en bekwaamheid. In 1872 werd hij door sir *Bartle Frere* tot hoofd der expeditie gekozen, die aan den door *Stanley* weder opgespoorden reiziger *Livingstone* nieuwe hulpmiddelen moest toevoeren. Den 18den Maart 1873 verliet *Cameron* met *Dillon* en *Murphy* Zanzibar en bereikte den 4den Augustus Tabora, waar hij de expeditie ontmoette, die het lijk van *Livingstone* naar de kust bracht. Terwijl nu *Murphy* met het terugvoeren van het lijk belast werd, drong *Cameron* met *Dillon* verder in het binnenland door. De laatste schoot zich echter in een aanval van delirium dood.

Cameron zelf bereikte in 1874 het Tanganjikameer en voer langs zijn oevers. Hij hield dit meer voor het bronmeer van den Kongo. Den 20sten Mei brak hij weder van Oedsjidsji op, om dwars door het binnenland den Atlantischen Oceaan te bereiken. In Augustus bereikte hij Nyangwe aan den Kongo, ging daarna zuidwaarts naar de Loma en kwam te Kilemba, de hoofdstad van Oeroea. Van hier ging hij naar het Z. O., ontdekte het Kassali- of Kilondsjameer en trok daarna door Loenda, Lobale en Bihé naar de westkust, die hij den 7den November 1875 bij Katoembella, ten noorden van Benguella, bereikte. Gedurende dezen tocht heeft Cameron vele punten astronomisch bepaald en bijna 4000 hoogtemetingen verricht. Van de Londensche- en Parijsche Aardrijkskundige genootschappen ontving hij de groote gouden medaille. In 1876 woonde hij het door koning *Leopold* te Brussel bijeengeroepen congres van Afrikareizigers bij, bereisde van 1878—1879 Cyprus en het Eufraat-Tigris-gebied, om de mogelijkheid van een spoorwegverbinding tusschen Indië en de Middellandsche zee te onderzoeken. In 1882 bezocht hij met *Burton* de Goudkust. Hij schreef, behalve verscheidene geschriften in zijn jeugd: „Across Africa" (Londen, 1876; nieuwe uitgave, 1888), „Our future highway" (1880, 2 dln.) en met *Burton* „To the Gold Coast for gold" (Londen, 1882, 2 dln.). *Cameron* overleed den 27sten Maart 1894 bij Soulsbury (Buckingham).

Cameronianen. Zie *Cameron, Richard Archibald.*

Camers, *Johan*, eigenlijk *Giovanni Ricuzzi Vellini*, werd geboren in 1448 te Camerino in Umbrië. Hij was een geleerd minderbroeder, kloosterbestuurder zijner Orde en leeraar in de wijsbegeerte en godgeleerdheid, achtereenvolgens te Padua, Verona en Weenen, waar hij in 1546 overleed. Hij verwierf een beroemden naam door zijn wijsgeerige voorlezingen, gegrond op het stelsel

van *Duns Scotus*, en door zijn ijver om een nieuwen bloei te bezorgen aan de studie der Oude letteren. Hij heeft nieuwe uitgaven geleverd van onderscheiden Latijnsche schrijvers, zooals *Claudians*, *Dionysius*, *Florus* en *Sextus Rufus*, en andere, zooals *Justinus*, *Eutropius*, *Plinius*, enz., van aanmerkingen voorzien. Ook schreef hij: „Theologicae facultatis universalis studio Viennensis doctorum in Paulum etc." (1524).

Camillo, Francesco, een Spaansch schilder, werd geboren te Madrid in 1610. Hij werd door den hertog van *Olivarez* gekozen om de koningen van Spanje te schilderen in de schonwhurgzaal van Buen-Retiro. Ook voerde hij in hetzelfde paleis veertien fresco's uit, onderwerpen voorstellende uit de „Metamorphosen" van *Ovidius*. Van zijn overige kunstwerken, die zich vooral onderscheiden door frischheid van koloriet en nauwkeurigheid van teekening, moeten genoemd worden: „Heilige Maria", „Het Avondmaal van Sozime", een „Kruisafname" en vooral de „Heilige Karel Borromaeus". *Camillo* overleed in 1671.

Camillus, *Marcus Furius*, de tweede stichter van Rome, werd op zeer jeugdigen leeftijd reeds krijgstribuun en bekleedde die betrekking tot zesmaal toe. Als dictator belegerde hij Veji, een der machtigste steden van Etrurië. Na de verovering daarvan (396 v. Chr.) hield hij een triomftocht met vier witte paarden, zooals men gewoonlijk voor den dienst der goden gebruikte. Daardoor en door het belemmeren van een kolonisatie der Plebejers in Veji haalde hij zich het ongenoegen van het volk op den hals. Niet lang daarna sloeg hij het beleg voor Falerii, zond een onderwijzer, die de kinderen der aanzienlijkste ingezetenen verraderlijk in zijn handen wilde leveren, met boeien beladen terug en bewoog door die edelmoedige handelwijze de belegerden tot de overgave. Na zijn terugkeer werd hij wegens ongesteldheid des consuls met het bestuur belast. Gehaat hij het volk en door de volkstribunen aangeklaagd van verduistering van te Veji veroverden buit, van trotschheid en beerschzucht, alsmede van een al te zachte behandeling der ingezetenen van Falerii, begaf hij zich naar Ardea in vrijwillige ballingschap, hoewel zijn vrienden aanboden, de hem opgelegde boete te betalen. Weldra had Rome reden tot berouw over de verwijdering van zijn besten veldheer. Toen *Brennus*, het opperhoofd der Galliërs, Rome veroverd had met uitzondering van het Kapitool, verzamelde *Camillus* de strijdbare bewoners van Ardea, versloeg de stroopende benden der Galliërs en werd door den Senaat in zijn eer hersteld, teruggeroepen en met het dictatorschap bekleed. Hij verscheen met 20000 Romeinen op het oogenblik, toen de bezetting van het Kapitool den vrijen aftocht wilde koopen. Verontwaardigd riep *Camillus* uit: „Met ijzer en niet met goud koopt Rome zich los!" en hij versloeg de Galliërs. Volgens *Polybius* verscheen *Camillus* juist op het tijdstip, toen de Galliërs wilden aftrekken, en dit is waarschijnlijker. Als een tweede *Romulus*, als een nieuwe stichter der stad begroet en vader des vaderlands genoemd, trok *Camillus* er binnen en verzette zich ook nu weder tegen het voornemen des volks, om het in asch bedolven Rome te verlaten en de ruime, ledigstaande woningen te Veji te betrekken. De Senaat koos zijn zijde en de stad werd weder opgebouwd, zoodat hij haar zoowel redde door zijn wijsheid, als door zijn dapperheid. Ook in het volgende jaar was hij dictator, streed voorspoedig tegen het dreigend verbond der Aequers, Volscers, Hernicers, Latijnen en Etruscers en trok ten derden male zegepralend binnen Rome. Voor de vierde maal moet in 384 aan *Camillus* het dictatorschap opgedragen zijn, toen *Manlius* onlusten verwekte. Op gevorderden leeftijd trok hij nogmaals als opperbevelhebber tegen de Volscers op en behaalde de overwinning bij Satricum. Te midden der verwikkelingen, ontstaan bij de gelijkstelling der Plebejers met de Patriciërs bij het kiezen van consuls, werd hij door den Senaat weer tot dictator benoemd. Hij verzette zich aanvankelijk met kracht tegen de eischen der Plebejers, maar gevoelende, dat deze door hunne overmacht de overwinning zouden behalen, stemde hij den Senaat tot inschikkelijkheid en deed afstand van de dictatuur. Op 80-jarigen leeftijd zag hij zich bij een inval der Galliërs opnieuw tot dictator gekozen en behaalde nogmaals de overwinning bij Alba. Daarna wist hij te bewerken, dat de Licinische wetten aangenomen werden (367) en bracht daardoor den vrede tusschen de Patriciërs en de Plebejers tot stand. *Camillus* overleed in 365 v. Chr.

Camillus heeft zich in een hachelijken tijd zeer verdienstelijk gemaakt jegens zijn vaderland. Hij verbeterde de Romeinsche wapens door ijzeren helmen, schilden met koperen randen en lange speren in te voeren, vermeerderde de soldij en den strijdlust, wekte als censor de ongehuwde mannen op, om de talrijke krijgsmansweduwen te trouwen en zorgde alzoo voor het toenemen der bevolking. Volgens de oud-Romeinsche jaarboeken was Rome alles door hem en zonder hem niets.

Camisards is de naam der Hugenooten in de Cevennes, die na de opheffing van het Edict van Nantes (1685) de rechten van hun kerkgenootschap met geweld van wapenen zochten te handhaven. De naam is afkomstig van Languedocsche *camise* (chemise), dat *hemd* beteekent, omdat de arme bewoners der Cevennes niet veel meer bezaten dan een hemd, of omdat de boeren, om zich onkenbaar te maken, een hemd over hunne kleederen trokken. De Camisards zijn afstammelingen van de oude Waldenzen, of kwamen althans in hunne gevoelens meer met dezen overeen dan met de Calvinisten, en vormden een behoeftig, maar vroom, dapper en hardnekkig bergvolk. Zij waren, ten spijt van alle vervolgingen van koningen en pausen, getrouw gebleven aan het oude geloof, doch het was niet vreemd, dat bij het lang gemis van kerken, scholen en herderlijke leidslieden hun godsdienst overging in dweperij. Nadat de Hervorming veld had gewonnen in Zwitserland, traden ook de Camisards weder te voorschijn. Hun aantal vermeerderde sterk, vooral toen het Edict van Nantes perken scheen te stellen aan de ellende der niet-R. Katholieken in het Zuiden van Frankrijk. Maar dat Edict van *Hendrik IV* werd reeds door *Lodewijk XIV* opgeheven, en na den vrede van Rijswijk nam de bekeering der Camisards een aanvang. Toen het zenden van monniken en het prediken van pastoors in geen enkel Protestantsch dal der Cevennes

eenige vruchten droeg, waren de koning en de geestelijken op een ander middel bedacht. Men ondersteunde de monniken door dragonders, dreef de Camisards met slagen en stompen hij troepen in de R. Katholieke kerken, ontrukte de kinderen aan hnnne ouders, om hun een R. Katholieke opvoeding te geven, zond de weerspannige mannen naar de galeien, de vronwen naar het tnchthuis en deed de Protestantsche leeraren ophangen bij hnnne platgehrande kerken. Wie zijn leven en zijn vermogen over de grenzen in Zwitserland, Duitschland en de Nederlanden in veiligheid kon hrengen, mocht van gelnk spreken. De aanzienlijksten namen daarheen de wijk, en hunne nakomelingen vormen thans nog in die streken een degelijk element der maatschappij. Het meest waren de achterblijvenden te beklagen, die zich voegden naar de voorschriften des konings. Zij lagen steeds onder het vermoeden van gehechtheid aan hun voorvaderlijk geloof en waren hlootgesteld aan de meedoogenlooze afpersingen der helastinggaarders, zoodat zij tot oproer werden geprikkeld. Zoozeer had de vervolging de gemoederen opgewonden, dat onder hen profeten en toovenaars opstonden, ja, dat zij goddelijke stemmen door de lucht hoorden weergalmen. Tengevolge van deze onmenschelijke onderdrnkkingen, stonden zij in 1689 in de Ceveunes en Vivarais op, om hun geloof te verdedigen. Na het dempen van dezen opstand, ontstond een openbare en gemeenschappelijke oorlog door de wreedheid van den abt *du Chaila*, die de wijkplaatsen der Casimards liet opsporen, hen bij hnn godsdienstige samenkomsten overrompelde, een gedeelte van hen liet ophangen en een ander gedeelte in de gevangenis werpen. Onder dit laatste bevond zich ook de hruid van een zekeren *Perrier* en deze, met een kloeke bende het kasteel bestormende, gaf het sein tot den hurgeroorlog.

De aht en zijn handlangers werden gedood, en terstond flikkerde overal op de bergen de vlam van den opstand. De schaar der strijders telde weldra duizenden, en de dapperheid der mannen werd nog aangevunrd door hunne dweperij. Tevens waren zij gewoon strijd te voeren in het gebergte, zoodat *Lodewijk XIV* in de Camisards een gevaarlijken, ja, schijnbaar onoverwinlijken vijand te hestrijden had. Daarenboven vereischte de Spaansche Successieoorlog al zijn krachten, en de vijanden van Frankrijk hielden den moed der opstandelingen wakker, die zoowel door *Marlborough*, als door den hertog *van Savoye* werden ondersteund. Reeds hadden zij meer dan eenmaal de overwinning behaald op de troepen des konings, toen deze in 1703 den maarschalk *Montrevel* met 60000 soldaten tegen hen deed oprukken. Laatstgenoemde had pas den R. Katholieken godsdienst omhelsd en ijverde met schandelijke wreedheid tegen zijn voormalige geloofsgenooten. Hij liet bijv. hij Nîmes een molen in hrand steken, waar eenige honderden grijsaards, vronwen en kinderen een wijkplaats hadden gezocht, en wie zich uit de vlammen poogden te redden, werden doodgeschoten of naar het vnur teruggedreven. Tot op dien tijd toe waren reeds 40000 Camisards geradbraakt, verbrand of opgehangen. Daarentegen worgden de Camisards alleen in het hisdom Nîmes 84 priesters en deden er omstreeks 200 kerken in vlammen opgaan. Aan hun hoofd bevond zich de moedige *Jean Cavalier*, een boerenzoon uit Ribaute bij Anduse. Zijn beleid en zijn tegenwoordigheid van geest, zijn wijze van oorlogvoeren in het gebergte, de vorderingen, die de opstand maakte, en het plan van *Cavalier*, om zich in Dauphiné te vereenigen met den hertog *van Savoye* — dat alles hracht de troepen des konings in groot gevaar. Reeds was het geheele land, van de kust tot op de toppen der bergen, in de macht der Camisards, en de inwoners van onderscheiden groote steden bezorgden hun ondersteuning, terwijl zij de klokken der torens tot geschut hadden omgesmolten. Vrees en schrik verspreidden zich over het geheele land, en daar de R. Katholieke landbouwers het niet waagden, den akker te bebouwen of levensmiddelen in de steden te hrengen, begon de nood hoog te klimmen.

Zoo hrak het voorjaar aan van 1704, toen de onbekwame *Montrevel* vervangen werd door den maarschalk *Villars*. Deze poogde den weg der zachtmoedigheid te bewandelen. Hij verkondigde een algemeene vergiffenis aan hen, die de wapens nederlegden en stelde vele gevangenen in vrijheid, terwijl hij zich tegen wederspannigen niterst gestreng betoonde. Wie met de wapens in de hand gegrepen werd, moest terstond de doodstraf ondergaan. Om met zijn leger snel en krachtig te kunnen werken, had hij mobiele colonnes gevormd, die van een bepaald pnnt in verschillende richtingen werden uitgezonden. Hierdoor vorderde hij zooveel, dat *Jean Cavalier* den 10[den] Mei te Nîmes een mondgesprek met hem hield. Daarhij werd vastgesteld, dat de Hervormden volkomen gewetensvrijheid zonden genieten en de vergunning om godsdienstige vergaderingen te houden, doch zonder kerken en buiten de vestingen en ommnnrde steden, voorts dat allen, die wegens den goddienst in de gevangenis waren geworpen, op vrije voeten zonden gesteld worden, dat de uitgewekenen ongehinderd konden terugkeeren en dat zij allen weder in het bezit zonden komen van hunne goederen, eindelijk dat zij, wier woningen gedurende den oorlog vernield waren, gedurende 7 jaar vrij zonden wezen van alle belastingen, terwijl het aan *Cavalier* en zijn aanhangers veroorloofd zou wezen, het land te verlaten. Het korps van dezen aanvoerder telde 1600 man, volgens andere slechts 800. Reeds den 22[sten] Mei verscheen de koninklijke bekrachtiging dier overeenkomst en tevens voor *Cavalier* het verlof, om met de zijnen een regiment te vormen, opdat die dappere mannen behouden mochten hlijven voor den dienst des vaderlands. Zulk een spoedig einde van den hurgeroorlog strookte echter geenszins met de bedoelingen der vijanden van *Lodewijk XIV*. De gewelddaden van *Berwick*, die in 1705 als opvolger van *Villars* het opperbevel ontving, riepen een nieuwen opstand in het leven, te meer, daar de Camisards door de Nederlanders en Engelschen met wapens en geld ondersteund werden. In April 1705 had men echter ook dezen opstand gedempt, en de laatste opstandelingen stierven te Nîmes op den hrandstapel. Het geheele gehied der Cevennes was echter ontvolkt en verwoest. Een deel der Camisards trad onder *Cavalier*, die berouw over zijn afval gevoelde en den dienst van *Lodewijk*

XIV weder verlaten had, in Engelschen dienst en vocht aan de zijde der Verbondenen in Catalonië, waar de meesten in den slag bij Almança (25 April 1707) om het leven kwamen. *Cavalier* ging naar Engeland en overleed als gouverneur van Jersey in 1740.

Cammaert, *Jan Frans*, een Zuid-Nederlandsch letterkundige, geboren te Brussel in 1710 en aldaar overleden in 1780, had in 1765 reeds meer dan honderd tooneelstukken vervaardigd, van welke nog ongeveer dertig bekend zijn. Men vindt ze in: „De wercken, blij- ende treurspelen van Joannes Franciscus Cammaert" (2 dln.). De meeste daarvan werden opgevoerd in den schouwburg te Brussel en aldaar toegejuicht door aartshertogin *Elizabeth* en haar Hof. Voorts schreef hij: „Lofschaterend krijgsbazuijn ofte rijmweergalmende echo op alle de edelmoedige daeden van Alexander de Groote enz." (1745) en „De dichtkunst van Nic. Boileau Despréaux in Nederduitsche rijmen overgesteld" (1754).

Cammin of *Kammin* is de hoofdstad van het distrikt van dien naam, aan de Camminer Bodden, waardoor de Dievenow stroomt, en aan den spoorweg gelegen. De stad had in 1900 5911 inwoners, een stoomvaartverbinding met Stettin, is de zetel van het distriktsbestuur, van een rechtbank en van het kadaster voor de strandopmetingen. De stad bezit een cementfabriek, ijzergieterij, vischrookerijen, brouwerijen en vee- en andere markten. De voornaamste merkwaardigheden zijn er een mooie poort uit de 14de eeuw, de beroemde St. Johannisdom met mooien kruisgang, in 1175 door hertog *Casimir* gebouwd, en een stadhnis eveneens uit dien tijd. Verder is er een zontbron, wier water van 20°C. 4½ % jood-, broom- en lithiumverbindingen bevat en tegen rheumatiek, huid- en vrouwenziekten wordt aangewend. De boorschacht ervan is 615 m. diep. *Cammin*, vroeger Chamin, Gamin en Camyn geschreven, heeft veel te lijden gehad door pest, brand en door de Zweedsche en Russische troepen.

Cammingha is de naam van een oud en aanzienlijk Friesch geslacht. Daartoe behoorden:

Cammingha, Sicke. Deze oefende zich eenigen tijd in Italië in de letterkunde, deed in 1099 een tocht naar Palestina, waar hij in hoog aanzien stond bij koning *Boudewijn*, en keerde in 1106 in Friesland terug. In 1119 begaf hij zich nogmaals naar het Heilige Land, werd er met den koning gevangen genomen door de Mohammedanen, doch herkreeg door losgeld zijn vrijheid.

Cammingha, Hayo. Deze diende keizer *Hendrik* in Bohemen en in Hongarije en keerde in 1145 met hoogst loffelijke getuigschriften naar zijn vaderland terug.

Cammingha, Gerrolt van, gewoonlijk als de stamvader van het geslacht der *Cammingha's* beschouwd, was een dapper man, die hertog *Albrecht van Beieren* veel hulp verstrekte, toen deze in het laatst der 14de eeuw zich van Friesland wilde meester maken. Hij werd toen baljuw van Friesland, en hij een poging, om aldaar het leenstelsel intevoeren, zag hij zich door den hertog begiftigd met de stad Leeuwarden en de dorpen Stiens, Wirdum en Ferwerd, onder voorwaarde, dat hij als leenman van *Albrecht* steeds 20 ruiters op eigen kosten in gereedheid moest houden. Zijn tegenpartij, verontwaardigd over zijn verraderlijk gedrag, trok echter op tegen zijn stins Camminghaburg, ten oosten van Leeuwarden, en gaf haar aan plundering en verwoesting ten prooi. Na het herkrijgen der onafhankelijkheid door de Friezen verviel dat leen, en *Cammingha* nam de vlucht naar hertog *Albrecht*, die hem een jaargeld verleende van 200 gulden. Later keerde hij naar Friesland terug, waar hij groot gezag verkreeg en in hoogen ouderdom overleed.

Cammingha, Hidde van. Deze was in de 15de eeuw parochiaan te Dokkum en daarna te Anjum, en in 1483 en 1484 pastoor der kerk van Nyehove te Leeuwarden. Hij heeft, vermoedelijk omstreeks laatstgenoemden tijd, laten drukken: „It Rjuechtbueck fen alre frye freezena. Fraeska Landrjnecht ieu aade tieden beschrjaewn enz.", een merkwaardig boek, dat later met een Nederlandsche vertaling is uitgegeven door *Wiersma* en *Brantsma*.

Cammingha, Haya van, was een geleerd man, die in 1503 geboren werd, onderscheiden hoogescholen in Duitschland, Frankrijk en Italië bezocht, met *Viglius van Aytta, Joachim Hopperus, Aggaeus Albada, Desiderius Erasmus*, enz. briefwisseling hield en in 1558 door *Feye Houwerda van Meckema* te Leeuwarden vermoord werd.

Cammingha, Pieter van, eigenlijk *Pieter van Yelmera*, zoodat hij niet tot het geslacht *Cammingha* behoorde, maar dezen naam aannam, omdat de eerste man zijner vrouw dien droeg. Hij was heer van Ameland en deed zijn best, om in 1492 de Leeuwarders af te houden van een verbond met Groningen. Twee jaar later werd hij wegens Oostergoo benoemd tot de 24 rechters, die met den potestaat *Juw Hettes Dekema* het hoogste gerechtshof in Friesland vormden. In 1504 onderwierp hij zich aan hertog *Georg van Saksen* en werd op diens last grietman van Leeuwarderadeel en Tietjerksteradeel. Hij verzette zich tegen de belasting, die laatstgenoemde vorst in 1514 wilde invoeren, en deed den 1sten Juli 1515 den eed van huldiging aan *Karel*. Hij overleed in 1521.

Cammingha, Pieter van, heer van Ameland, werd geboren in 1531, was een onderteekenaar van het Verbond der Edelen en een groot voorstander van Nederlands onafhankelijkheid. Niettemin werd zijn kasteel op Ameland verwoest. In 1572 poogde hij Leeuwarden aan de zijde van den Prins *van Oranje* te brengen, doch werd op last van *Robles* op het blokhuis te Leeuwarden gevangen gezet. Later vergnnde men hem het Amelandshuis aldaar te betrekken, waar hij vervolgens overleed.

Cammingha, Sybrand van, was gedurende onzen strijd tegen Spanje een ijveraar voor de Unie van Utrecht en voor de onafhankelijkheid dezer landen. In 1583 werd hij door den graaf *de Merode*, luitenant-gouverneur van den Prins *van Oranje* in Friesland, aangesteld tot kolonel over het krijgsvolk in Oostergoo, met last om de bes volking ten platten lande te wapenen. Hij was grietman van Leeuwarderadeel en overleed in 1597.

Cammingha, Wytse van, werd in 1586 vanwege Friesland naar 's Gravenhage gezonden, waar hij met *Leicester* onderhandelde over tegen

hem ingebrachte bezwaren. In 1587 vertrok hij met eenige andere aanzienlijke mannen naar Engeland, om aan koningin *Elizabeth* nogmaals — ofschoon ook nu tevergeefs — het gezag over de Nederlanden aantebieden. Hij zocht de macht van *Leicester* zooveel mogelijk te beperken, werd in 1593 lid van den Raad van State, woonde in 1594 het beleg van Groningen bij en had een groot aandeel in de gebeurtenissen, die in 1600 Friesland in beweging brachten. In 1606 werd hij met andere afgevaardigden naar Emden gezonden, alwaar hij onverwachts overleed.

Camoens. Zie *Camões.*

Camões, *Luiz de*, of nauwkeuriger *Luiz Vaz de Camões*, de meest beroemde Portugeesche dichter, werd zeer waarschijnlijk in 1525 (of 1524) te Coïmbra geboren. Zijn vader was de cavelleiro-fidalgo *Simão Vaz de Camões*, die als zeevaarder op Indië een zeer bewogen leven achter zich had en waarschijnlijk spoedig na de geboorte van zijn eenigst kind bij Goa schipbreuk leed en daarbij het leven verloor. Hij was de afstammeling van een oud Galicisch geslacht, dat zich in de 14de eeuw in Portugal gevestigd had, door de Portugeesche heerschers met waardigheden en eer overladen werd, doch later verarmd was. De moeder van *Luiz*, donna *Anna de Macedo*, was afkomstig uit Santarem. Zijn jeugd schijnt *Luiz de Carmões* te Coïmbra doorgebracht te hebben (aan de oevers van de Mondegorivier, die hij in zijn eerste liederen dikwijls bezingt) en wel onder de hoede van een oom, *Bento de Camões*, die de invloedrijke betrekking van ordegeneraal en kanselier der universiteit bekleedde. De naam van den dichter staat niet op de lijsten der in 1537 naar Coïmbra verlegde en in humanistischen zin hervormde hoogeschool; toch heeft hij zijn groote klassieke ontwikkeling en zijn kennis van het Latijn, Italiaansch, Spaansch en Portugeesch slechts door geregelde studie kunnen verwerven. Zijn liefde voor een meisje uit Coïmbra deed toen reeds zijn dichtertalent ontvlammen in canzonen in Italiaanschen trant. Van 1542—1546 was hij te Lissabon, waar hij in de adellijke- en hofkringen vertoefde, die den dichter een groot aantal schertsende en ernstige gelegenheidsgedichten ontlokten, de redondilhas, die zijn „Boek der liederen" (Cancioneiro) uitmaken. Hij werd verliefd op een hofdame, donna *Catharina de Ataide*, de *Natercia* zijner gedichten. Deze schijnt zijn liefde beantwoord en hem daardoor zoo trotsch gemaakt te hebben, dat hij daden bedreven heeft, in strijd met de hofetiquette. Zeker is het, dat *Camões* de gunst der koningin verloor en verbannen werd. Eerst ging hij naar het landschap Ribatejo, vanwaar hij melancholische elegieën en sonnetten naar het Hof zond. Daarna streed hij twee jaren in Afrika (tusschen de jaren 1547 en 1553) en werd in een zeegevecht niet ver van Ceuta van zijn rechter oog beroofd. Op grond van een vermoedelijk in 1647 nog bekende, daarna echter verdwenen acte nam men vroeger aan, dat de dichter zich onmiddellijk na zijn terugkeer, in het voorjaar van 1550, voor de vaart op Indië heeft laten inschrijven; het plan is echter toen niet tot uitvoering gekomen. Volgens een nieuw onderzoek is deze acte verdicht, heeft de terugkeer later plaats gehad en motiveert men haar door de hoop op genade en een burgerlijk ambt. Het staat echter vast, dat het voortdurend vergeefsche hopen en wachten en de verbanning uit de hofkringen hem een verkeerden weg deden inslaan. Een strijd met een hofbeamhte, *Gonzalo Borges*, waarbij *Camões* den tegenstander verwondde, haalde hem een gevangenisstraf (van Mei 1552 tot 7 Maart 1553) op den hals. Daarna herkreeg hij slechts de vrijheid op voorwaarde, dat hij zoo spoedig mogelijk met een afdeeling der vloot, in dienst van zijn koning, naar Indië zou vertrekken. Na verloop van 2 weken, den 26sten Maart, verliet *Camões* het vaderland als gewoon soldaat, met een jaarlijksche soldij van 9000 reis. Stukken van zijn heldendicht nam hij reeds mede, doch het verhaal, als zou hij zijn epos in den kerker begonnen hebben, en wel naar aanleiding van het verschijnen van *de Barros'* „Da Asia", is beslist onwaar te noemen. Na 6 maanden bereikte hij Goa (September 1553). 16 jaren lang leidde *Camões* daarna op Aziatisch grondgebied een afwisselend leven. In November 1553 nam hij deel aan een zeeslag tegen Chembe, in het voorjaar van 1554 aan een tocht tegen den zeeroover *Safar*, die de Arabische en Roode Zee onveilig maakte. Hij overwinterde aan kaap Guardafui en bracht daarna een tijd door te Goa, welks gebruiken en mishruiken hem scherpe satiren ontlokten. Een welwillende vice-koning zond hem, na afloop van den driejarigen verplichten diensttijd, in Maart 1556, naar Macao, waar hij een burgerlijke betrekking zou bekleeden; doch eerst in 1558, na een lang oponthoud op Malaka en in de Molukken, bereikte hij Macao. Hier had hij vrijen tijd om zijn nationaal epos voorttezetten (tot het einde van den 6den zang). Dit betrekkelijk gelukkige leven duurde echter niet lang. *Camões* werd verdacht zich aan strafbare handelingen schuldig te hebben gemaakt, uit zijn ambt ontzet en naar Goa teruggezonden. Op den terugtocht leed hij schipbreuk aan den mond van de Mekhong (Cambodja) en redde behalve zijn leven niets anders dan het manuscript der Lusiade, dat hij zwemmend door de golven met zich droeg. Na een korte rust bij de Boeddhisten ging hij over Malaka, waar hij bericht van den dood zijner geliefde ontving, naar Goa (1560). Daar nam hij nog eenmaal aan een tocht tegen den samorim van Calicoet deel en voltooide er zijn epos.

Het verlangen naar Portugal, dat hij in „Goa-Babel" en zijn „Verloren zoon" prijst, en de wensch, om zijn heldendicht aan zijn vaderland te wijden, deden hem eindelijk Indië verlaten. In Mozambique hielden gebrek en ellende hem twee jaren vast. Hij legde er de laatste hand aan zijn groot gedicht, ordende en copieërde er zijn lyrische gedichten, zijn „Parnasso" en werd eindelijk door de grootmoedigheid van eenige vrienden, vooral van den rijkshistoriograaf *Diogo do Couto*, in staat gesteld, de reis voorttezetten (1569). Den 7den April 1570 betrad hij weder den vaderlandschen bodem. Hooggeplaatste begunstigers zorgden voor de uitgave van de „Lusiade". Den 12den Maart 1572 begon het nationaal epos zijn tocht door de wereld. Koning *Sebastiaan* verleende aan *Camões* „wegens zijn krijgsdiensten en zijn verdiensten als schrijver" een bedrag van 15 milreïs gedurende drie jaren, later voor een grooter tijdperk toegestaan en na zijn dood, op bevel van *Philips II*, ook aan zijn

moeder tot aan het einde van haar leven nitgereikt. Gedurende de jaren, dat *Camões* nog leefde, was een tweede druk van zijn werk niet noodig (een der beide nitgaven, die den datum 1572 draagt, is een latere vervalsching). De laatste levensjaren van den dichter waren droevig, zoodat hij in dien tijd weinig dichtte. De nederlaag bij Alcacer-Qnebir (1578) brak zijn hart. Toen de Spaansche troepen Portugal binnendrongen, stierf *Camões*, den 10den Jnni 1580, vermoedelijk weggerukt door de heerschende pest-epidemie. Hij werd begraven in de St. Anna kerk, zonder eenig onderscheidingsteeken. Toen men in 1854 naar zijn gebeente zocht, kon men dit niet met zekerheid terugvinden; samen met alle overige, die uitgegraven werden, begroef men ze te Belen, in het pantheon van koning *Emanuel*, tegenover de nrn, waarin de asch van *Vasco da Gama* bewaard wordt. Een standbeeld (door *Bastos*) werd in 1867 te Lissabon voor hem opgericht. Zijn 300-jarige sterfdag werd in 1880 feestelijk gevierd.

Camões is de laatste vertegenwoordiger van den bloeitijd der Portugeesche poëzie. Wat na hem geleverd werd, is weinig meer dan nagalm van het verleden. Mogen ook gestrenge knnstbeoordeelaars veel gebrekkigs vinden in zijn heldendicht, zooals de vermenging der Grieksche fabelleer met Christelijke voorstellingen, toch doorademt een echt dichterlijke geest het geheele stuk en de daarin geschetste tafereelen; het warme gevoel der vaderlandsliefde, de zuivere taal en de groote welluidendheid van het rijm geven daaraan in het oorspronkelijke een onweerstaanbare aantrekkelijkheid. Daarbij komt nog de nieuwheid der voorstellingen, vooral die van Afrikaansche volksstammen en van heerlijke natnurtafereelen. *Camões* noemde zijn gedicht „Os Lusiadas", naar *Lusus*, den legendarischen stamvader der Portugeezen, omdat hij niet de heldendaden van een enkel persoon, maar die van een geheel volk schetst. In het middelpunt der gebeurtenissen staat de omzeiling van Afrika door *Vasco da Gama* en het begin der betrekkingen tusschen Portugal en Indië; in episodische vertellingen worden echter de ondere lotgevallen van Portugal verheerlijkt en in den vorm van profetieën ook de latere ontdekkingen en roemrijke daden der Portugeezen in Indië. Het meest beroemd is de vertelling van den dood van *Ines de Castro* (derde gezang) en de verschijning van den reus *Adamastor*. Zijn epos onderscheidt zich vooral van elk ander epos door de kracht en waarheid der natuurschilderingen en voornamelijk van die der wereldzee. Het gedicht bestaat uit 10 gezangen, die samen 1102 achtregelige stanza's (oitavas rimas) bevatten.

De eerste uitgave verscheen te Lissabon in 1572. Latere belangrijke nitgaven zijn die der jaren 1597, 1607, 1609, 1633, 1651; met biografie en nitleggingen door *Correia* (1613); met de argumenten van elk gezang door *Barreto* (1669). Een commentaar in de Spaansche taal leverde de polyhistoricus en dichter *Manoel de Faria e Sousa* (Madrid, 1639, 2 dln.); een nitgave met opmerkingen *Ferreira* (Napels, 1731, 2 dln.; Rome, 1732); met illustraties *Morgado de Matheus* te Parijs in 1817. Nieuwe nitgaven verschenen te Coïmbra, 1800, 2 dln., door *J. M. de Souza Botelho* (Parijs, 1817 en 1819, zeer nauwkeurig, maar zeldzaam); met noten door *Fonseca* (Parijs, 1846) en door *Goelho* (Lissabon, 1880). Een prachtuitgave is die van *Biel* (Porto, 1880). Een facsimile der eerste verscheen in 1900 te Lissabon. In het geheel telt men ongeveer 100 nitgaven, benevens ongeveer 45 vertalingen van het gedicht in 13 vreemde talen, waaronder een Nederlandsche van *Stoppelaar* en een in het Latijn door *Thomé de Faria* (Weenen, 1622).

Camões was bovendien een groot lyrisch dichter, grooter dan *Dante*, *Tasso* en *Shakespeare* in hun sonetten. De „Rimas" omvatten tegenwoordig 356 sonetten, 22 canzonen, 15 idyllen, 27 elegieën, 12 oden, 8 octaven, 6 sextinen en 150 liederen. Langzamerhand heeft men de afzonderlijke stukken verzameld (1595, 1598, 1616, 1666—1669, 1685, 1860, 1873, 1880), en nu nog ontdekt men ongedrukte verzen in handschriften uit de 16de eeuw. Ook bezitten wij van *Camões* drie blijspelen: „De Amphitryonen", „Koning Seleucus" en „De liefde van Philodemo", die meest met de overige kleinere gedichten onder den titel: „Rimas de Luis de Camões" (Lissabon, 1593) afgedrukt zijn. Volledige nitgaven zijner werken verschenen te Parijs in 1759 (3 dln.), te Lissabon in 1772, van 1779—1780 en van 1782—1783 (3 dln.). In Duitschland is die van *Barreto—Feio* en *Monteiro* (Hamburg, 1834, 3 dln.) zeer verbreid; de volledigste is die van *Visconde de Juromenha* (met een biografie van den dichter, Lissabon 1860—1871, 6 dln.), terwijl zich die van *Theophilo Braga* in de „Bibliotheca da actualidade" (Porto, 1874, 3 dln.) door haar lagen prijs onderscheidt. Een voortreffelijke vertaling der volledige werken van *Camões* met zeer goeden commentaar pnbliceerde *W. Storck* (Paderborn, 1874—1884, 6 dln.), die ook het beste critische werk over zijn leven schreef: „Luis' de Camoens Leben" (Paderborn, 1890; in het Portugeesch, met aanteekeningen van *E. Michaëlis de Vasconcellos*, Lissabon, 1896). Zeer verdienstelijk zijn de „Bibliographia Camoniana" van *Th. Braga* (Lissabon, 1880) en het gelijknamige werk van *J. de Vasconcellos* (Porto, 1880). *Camões* is meermalen het onderwerp van gedichten geworden: zoo door *Almeida Garrett* in een episch gedicht (Parijs, 1825), door *Campos* in een historischen roman (1897), door *Tieck* in zijn bekende novelle: „Tod des Dichters", door *Ad. Stern* in een roman (1890) en door *R. Bunge* (roman in verzen, 1892). *Fr. Halm* en in den laatsten tijd *L. Jardim* en *Zapata* hebben het leven van den dichter dramatisch behandeld. Een opera „Camoens" van *Farina* werd in 1857 te Padua opgevoerd.

Camonica, Val, is de naam van het dal der boven-Oglio, in de Italiaansche provincie Brescia. Het strekt zich in zuidwestelijke richting tot aan het Iseomeer uit. Door het dal leidt de weg over den Tonalepas naar Tirol. Het telt in 52 gemeenten (1901) 65537 inwoners, die zich vooral bezig houden met veeteelt, mijnbouw, het delven van marmer en lei, ijzerindustrie en de zijdenrupsenteelt. De hoofdplaats is Breno. Het Val Camonica stond langen tijd onder de heerschappij van Milaan, tot het in 1426 aan Venetië kwam. In de 16de eeuw was het een twistappel tusschen Venetië, Frankrijk en Spanje, maar werd eindelijk weder aan Venetië afgestaan.

Camorra is de naam van een geheim genoot-

schap, welks leden over het voormalig koninkrijk Napels waren verspreid en onder den naam van *Camorristi* het recht van den sterkste deden gelden. Zij behoorden meerendeels tot de geringere volksklasse en traden bij alle openbare gelegenheden op, om zich het gezag aan te matigen, hetwelk uitsluitend aan de regeering toekwam. Zoo hieven zij een belasting van alle in Napels ingevoerde levensmiddelen. Ook waren zij veelal bereid om, tegen een goede belooning, misdaden te volbrengen. Het genootschap was zeer goed georganiseerd: het had in elke provinciale hoofdstad een centraal bestuur en in de stad Napels 12 zulke besturen. Elk bestuur had een door de leden gekozen opperhoofd met onbeperkte macht, en aan dezen chef was een penningmeester (contarolo) toegevoegd, die het beheer had over de gemeenschappelijke kas. Wie leden wilden worden van het genootschap, moesten aantoonen, dat zij zich nooit aan diefstal of bespieding hadden schuldig gemaakt en dat hun echtgenooten en zusters eerlijke vrouwen waren, waarna zij op een ijzeren kruis onder het uitspreken van een vreeselijk formulier den eed van trouw en geheimhouding moesten afleggen. Het nieuwe lid bleef dan een jaar onder den naam van „picciotto d'onore" de leerling van een ouden camorrista, verkreeg vervolgens, nadat hij bewijzen had gegeven van moed en gehoorzaamheid, den rang van „picciotto di sgarro", en werd eerst na verloop van langen tijd „camorrista". Ieder lid des genootschaps droeg twee messen van een eigenaardigen vorm, zoodat zij daardoor elkander als leden herkenden, en allen waren onderworpen aan een gestrenge tucht. Ongehoorzaamheid werd met stokslagen of met vervallenverklaring van het lidmaatschap en verraad met den dood gestraft. Ontstond er oneenigheid tusschen de leden onderling, dan besliste het opperhoofd, of ook het tweegevecht met dolken. *Ferdinand II* van Napels duldde de camorra om staatkundige redenen, *Frans II* vervolgde haar en veroordeelde de leden, die bij de politie bekend stonden, tot deportatie. De achtergebleven vereenigden zich met de partij van *Garibaldi* en bewezen belangrijke diensten bij het verdrijven der *Bourbons*. Tevergeefs trachtte de nieuwe regeering de Camorra aan den politiedienst dienstbaar te maken; door bevordering van het rooven en stelen leverde zij aan de regeering van *Victor Emanuel* groote moeilijkheden op. Na de onderdrukking der intriges van de *Bourbons* maakte de Camorra zich in Napels van het stedelijk bestuur meester en wist zich daarbij te bevoordeelen. Eerst in den laatsten tijd gelukte het, hun heerschappij over het stadsbestuur te doen eindigen.

Camorristi. Zie *Camorra*.

Camou, *Jacques*, een Fransch generaal, geboren te Sorronches in het departement Basses Pyrenées, den 1sten Mei 1792, werd geplaatst als onderofficier bij de bergjagers van zijn distrikt, zag zich in 1809 bevorderd tot luitenant en woonde onder *Marmont* en *Soult* den veldtocht in Spanje bij. In 1813 was hij opgeklommen tot kapitein-adjudant-majoor, verliet in 1815, na de Honderd Dagen, den dienst, doch werd later weder in zijn vormaligen rang geplaatst. In 1837 nam hij als bataljonschef deel aan de verovering van Algiers en werd in 1841 luitenant-kolonel en in 1844 kolonel en commandant van het 33ste linieregiment. Na de laatste gevechten tegen *Abd-el-Kader* en tegen Marokko werd hij commandeur, later groot-officier en bezitter van het grootkruis van het Legioen van Eer, in 1848 tot brigade- en door *Napoleon III* tot divisie-generaal bevorderd. Gedurende den Krimoorlog voerde hij bevel over de 3de divisie en nam deel aan den slag bij de Tsjernaja, aan de bestorming van den Mamelon Vert en aan den aanval op Sebastopol. Daar generaal *Bosquet* bij laatstgemelden aanval gewond werd, nam *Camou* het opperbevel op zich over het geheele tweede legerkorps en behield het tot aan het einde, zonder verdere ontmoeting met den vijand. Daarna werd hij commandant der divisie voltigeurs van de keizerlijke garde, nam een roemrijk aandeel aan den oorlog in Italië (1859), bepaaldelijk aan den slag bij Magenta, onder het opperbevel van *Mac-Mahon*, en aan de bestorming van laatstgenoemde plaats, nadat hij, in den rug der Oostenrijkers vallende, hardnekkig gestreden had tegen generaal *Clam Gallas*. In den slag bij Solferino streed zijn divisie in het centrum en droeg door het veroveren der dorpen Solferino en Cavriana en door het verbreken van het centrum der Oostenrijkers niet weinig bij tot de overwinning. In 1862 werd hij op pensioen gesteld en een jaar daarna benoemd tot lid van den Senaat. Hij overleed te Parijs, den 10den Februari 1868.

Camp, *Willem Petrus del Campo*, een Nederlandsch generaal, werd geboren op een landgoed bij St. Michielsgestel, den 4den December 1761, en opgeleid voor het vak van den waterstaat, civiele en militaire bouwkunde. Weldra echter trad hij als bombardier in dienst en trok in 1785 met een compagnie naar Friesland om er de woelingen der Patriotten te beteugelen. Laatstgenoemden boden hem de betrekking aan van luitenant en aanzienlijke voordeelen, zoo hij zich aan hunne zijde wilde scharen, hetgeen echter door *Camp* met verontwaardiging werd afgeslagen. Hij onderscheidde zich in een gevecht bij Stiens en bracht 2 drieponders als zegeteekenen binnen Leeuwarden. Daarna begaf hij zich naar 's Hertogenbosch, waar hij aan jonge vrijwilligers les gaf in de wiskunde en in het rechtlijnig teekenen, en nadat hij in 1788 tot luitenant bevorderd was, werd hij repetitor bij de artillerieschool te 's Gravenhage. Klom allengs op tot kapitein en zag zich in 1794 benoemd tot commandant der land- en zeeartilleristen te Sluis en belast met het verbeteren der vestingwerken aldaar. Hier voerde de generaal-majoor *Willem Hendrik*, baron *van der Duyn*, het bevel, en toen Sluis, na een roemrijke verdediging tegen de Franschen, zich eindelijk moest overgeven, werd het gedrag van *Camp* zeer geprezen. Laatstgenoemde ging naar Frankrijk in krijgsgevangenschap en verwierp het aanbod van *Moreau*, om als groot-majoor bij het leger der Republiek in dienst te treden. In 1795 werd hij op vrije voeten gesteld, weigerde den rang van majoor aantenemen, hem door het Bewind der Bataafsche Republiek aangeboden, voegde zich eerst bij het korps van den Erfprins in Duitschland, maar vestigde zich na de ontbinding daarvan te Leer. Hij onderwees de Pruisische officieren in de wiskunde, volbracht op last der Regeering een topografische opmeting van Oost-Friesland en kreeg verlof, om in geheel Pruisen als ingenieur werkzaam te zijn.

Toen *Napoleon* in 1808 de Oostzee door kanalen met de Schelde wilde vereenigen, werd *Camp*, die zich eerst te Loga en later te Aurich gevestigd had, belast met het ontwerpen van een plan, hetwelk hij met een memorie van toelichting inleverde. Wel raadpleegde hem in 1810 de generaal *Kraijenhoff*, om met dezen in Russischen dienst te treden, doch *Camp* kon daartoe niet besluiten en vergenoegde er zich mede, als civiel ingenieur-delimitateur de grenzen der gemeenten te bepalen. In 1813 werd hij door generaal *von Bülow* ontboden naar Münster, om als ervaren artillerie- en genie-officier bij den staf te dienen; daarna kwam hij terug in zijn vaderland, om het niet weder te verlaten. In 1812 werd hij aangesteld tot majoor der artillerie, om onder generaal *Kikkert* voor de verdediging van het Hollandsch Diep en het Haringvliet te zorgen, en kort daarna tot adjudant van den prins *van Oranje*, hoewel hij voor deze betrekking bedankte. In 1814 stelde hij Sas van Gent in staat van verdediging, alsmede Geertruidenberg, waar hij bevel voerde over den belegeringstrein. In 1815 werd hij luitenant-kolonel en inspecteur der buskruitfabricage, in 1833 kolonel en in 1838 gepensionneerd met den rang van generaal-majoor. In 1849 ontving hij het commandeurskruis van de orde der Eikenkroon en overleed den 7den April 1855.

Campagna is de naam van een arrondissementehoofdstad in de Italiaansche provincie Salerno. Zij is de zetel van een bisschop en telt (1901) ongeveer 6800 (als gemeente 8927) inwoners, die zich met het verbouwen van olijven, wijn en ooft, benevens met den handel in hout bezig houden.

Campagna, *Girolamo*, genaamd *da Viergna*, een Italiaansch beeldhouwer, geboren in 1552 te Verona, was een leerling en helper van *Danese Cattaneo*. Hij versierde Padua, Venetië en Verona met zijn werken en overleed spoedig, nadat hij in 1623 te Venetië de teekeningen voor de graftombe voor *Paolo Sarpi* geleverd had. Zijn voornaamste werken zijn: de bronzen hoogaltaargroep in de San Giorgio Maggiore (*Christus* op een door de Evangelisten gedragen wereldbol), *Christus* aan het kruis met den heiligen *Marcus* en *Franciscus* op het hoogaltaar in de San Redentore, de heilige *Rochus*, *Johannes de Dooper*, *Sebastiaan* en twee profeten in de Scuola di San Rocco, de graftombe van den doge *Cicogna* in de Jezuïetenkerk, alle te Venetië.

Campagna di Roma is de naam van een landstreek in Midden-Italië, in de provincie Rome. Zij omvat in engeren zin (*Agro romano*) de omgeving van Rome of den benedenloop van den Tiber, benevens dien van de Anio. Zij wordt als zoodanig ten O. door het Albaner- en het Sabijnschgebergte, ten N. door den Soracte en de vulkanische bergen van Tolfa tot Civitavecchia en ten W. door de kust begrensd. In meer uitgebreide beteekenis rekent men er nog toe de vlakte, die zich tusschen de Albaner- en Volscerbergen en de zee tot aan Terracina uitstrekt. In ruimeren zin genomen, beslaat de Campagna een oppervlakte van ongeveer 3000 v. km., in engeren zin (*Agro romano*) van 2040 v. km. De bodem, een vroegere zeebodem, is grootendeels met tuf, die de hier werkzaam geweest zijnde onderzeesche vulkanen daarover uitgespreid hebben, bedekt. Van de hellingen van het vulkanische Albanergebergte zijn uitgestrekte lavastroomen in de Campagna di Rome naar beneden gevloeid, aan de kust en aan de Tiberdelta sluiten zich diluviale en alluviale vormingen aan. De Tiber slingert zich in een breed dal door het landschap heen. In zijn randen zijn zijdalen ingesneden, en vele kleine tufheuvels (waaronder de zeven heuvels van Rome) zijn in het dal zelf geïsoleerd blijven staan. De Campagna is een golvend landschap, van talrijke, in alle richtingen loopende heuvelketenen doorsneden, met verwoeste waterleidingen, graftomben en andere overblijfselen van bouwwerken bedekt. Zij is niet arm aan water, noch onvruchtbaar, maar in het heete jaargetijde heerscht er de malaria, die het land in den zomer bijna onbewoonbaar maakt. In de koudere maanden komt na de eerste groote regens in October het weelderige gras spoedig te voorschijn. Dan trekken uit de Abruzzen en het hoogland van Umbrië en der Sabina talrijke kudden schapen en ander vee hierheen. In de laatste jaren heeft de ontginning van den grond vorderingen gemaakt. 75000 H. A behooren aan de Kerk en godsdienstige vereenigingen. In het Z. der Campagna liggen de Pontijnsche moerassen (zie aldaar), die zich van de kust bij Nettuno tot aan Terracina uitstrekken.

De Campagna bezat ten tijde der Romeinen een een menigte villa's en tuinen, in de eerste tijden der Republiek lagen hier ook steden, zooals Gabii, Fidenae, Veji, terwijl ontelbare kleine plaatsen er tot ver in de Middeleeuwen werden aangetroffen. De verwoestingen der Campagna, in de 5de en 8ste eeuw door de Goten, Vandalen en Longobarden, later nog door de Noormannen en Saracenen benevens door de burgeroorlogen der baronnen, ontvolkten het landschap. Alle pogingen der latere pausen vermochten haar niet weder opteheffen. Sedert 1870 zijn verschillende plannen ontworpen, om het land weer vruchtbaar te maken, maar tot dusver laat de toestand er nog zeer veel te wenschen over.

Campagna felice. Zie *Campanië*.

Campagne beteekent land in tegenstelling met stad.

Campagne beteekent den tijd gedurende welken een bedrijf onafgebroken uitgeoefend wordt. In de suikerfabrieken is het de tijd gedurende welken de bieten verwerkt worden; deze begint aldaar na den oogst in October en duurt 2—4 maanden.

Campagne (scheepsbouw). Zie *Kampanje*.

Campagne heeft dezelfde beteekenis als veldtocht (zie aldaar) en beduidt een reeks militaire operaties gedurende zeker tijdsverloop. Door afzonderlijke gebeurtenissen wordt het begin en het einde der campagne vastgesteld; het eerste kan afhangen van een oorlogsverklaring, het overschrijden der vijandelijke grens of het begin der vijandelijkheden, het laatste van het sluiten van den vrede, den terugkeer in het vaderland of het sluiten van een wapenstilstand.

Campagne, *Huibert Dirk*, geboren te Tiel in 1763, deed zeer merkwaardige reizen naar onze overzeesche bezittingen en schreef o.a.: „Java, zijnde een overzicht van dezelfs waardij en handel met betrekking tot Nederland" (1815), „De Goudkust of overzicht der aangelegenheden van

de kust van Guinéa" (1816) en „De zedelijke grootheid, dichtstuk" (1816). Hij overleed te Beverwijk in 1828.

Campagnola, *Domenico*, een Italiaansch schilder en graveur in de eerste helft der 16de eeuw, werd waarschijnlijk te Padua geboren, was een leerling van *Titiaan* en versierde zijn geboortestad met vele voortreffelijke kunstwerken. Ook heeft men van hem geteekende landschappen en houtsneden, die zeer geroemd worden.

Campan is een vlek in het Fransche departement Hautes-Pyrénées, arrondissement Bagnères de Bigorre. Het ligt 668 m. boven den zeespiegel, in het bekoorlijke, van de Adour doorstroomde Campandal, dat door *Jean Paul's* roman „Het Campandal" verheerlijkt is geworden. Het bezit marmergroeven en telt (1901) 649 (als gemeente 2697) inwoners.

Campan, *Jeanne Louise Henriette*, geboren *Genest*, de getrouwe gezellin van de ongelukkige koningin *Marie Antoinette*, werd geboren te Parijs, den 6den October 1752, genoot een zorgvuldige opvoeding en werd reeds op haar 14de jaar voorlezeres der dochters van *Lodewijk XV*. Nadat *Marie Antoinette* in 1770 in het huwelijk was getreden met den dauphin, vond zij een belangstellende en getrouwe dienares in mevrouw *Campan*. Deze huwde met den zoon van den kabinetssecretaris der dauphine en was weldra de onontbeerlijke raadgeefster van het koninklijk gezin. Toen dit laatste, door de Revolutie bedreigd, besloten had, de vlucht te nemen, legde zij een grooten ijver aan den dag, en zij voorzag hij een andere gelegenheid den koning van een borstharnas van Italiaansch atlas, hetwelk bestand was tegen de aanslagen van sluipmoordenaars. Hare trouw maakte haar gehaat bij het opgeruide volk, en bij het bestormen der Tuileriën was haar leven in groot gevaar. Na den dood van den koning en van de koningin begaf zij zich met haren zieken echtgenoot en hare 70-jarige moeder naar het dal der Chevreuse, waar zij te Combertin in behoeftige omstandigheden hare dagen doorbracht. Na den val van *Robespierre* keerde zij echter terug naar Parijs en richtte te St. Germain een kostschool voor jonge dames op, die weldra grooten roem verwierf, en toen *Bonaparte* den keizerstroon beklommen had, belastte hij mevrouw *Campan* met de taak, om te Ecouen een opvoedingsgesticht te doen verrijzen voor de dochters, zusters en bloedverwanten der ridders van het Legioen van Eer. Deze inrichting bloeide onder hare leiding, zoolang *Napoleon* de teugels van het bewind in handen had. Na de Restauratie werd het opvoedingsgesticht opgeheven, en de directrice ontving haar ontslag, ja, men zocht zelfs haar goeden naam te bezoedelen door een beschuldiging van verraad. Zij overleed te Mantes, den 16den Mei 1822. Zeer belangrijk zijn hare: „Mémoires sur la vie de la reine Marie Antoinette" (Parijs, 1823, het laatst uitgegeven door Mad. *Carette*, 1891). Verder schreef zij: „De l'éducation", een „Journal anecdotique" (1824) en „Correspondance inédite avec la reine Hortense" (1835, 2 dln.). Hare geschriften over opvoeding verschenen te Parijs in 1823 in 2 dln.

Campanella, *Punta della*, is de naam van een steil voorgebergte aan den Z. ingang der Golf van Napels, dat de uiterste punt vormt van het schiereiland Sorrente. De naam ontleent het aan een klok, die vroeger geluid werd, als er zeeroovers naderden. In de Oudheid stond hier een tempel van Minerva, waarna het *Promontorium Minervae* heette.

Campanella, *Thomas*, eigenlijk *Giovan Domenico*, een Italiaansch wijsgeer, die zoowel wegens de groote gaven van zijn geest, als wegens zijn lotgevallen vermelding verdient, werd geboren den 5den September 1568 te Stilo in Calabrië. Op zijn 15de jaar werd hij Dominicaner monnik, en nadat hij de studie der godgeleerdheid geëindigd had, trok hij door Calabrië, vergezeld door een rabbijn, die op zich genomen had, om hem binnen 14 dagen bekend te maken met de beginselen van alle menschelijke wetenschappen. Reeds vroeg betwijfelde hij de toenmaals nog ongedeerde onfeilbaarheid van *Aristoteles*, en toen hij in een redetwist de uitkomsten zijner overdenkingen blootlegde, begrootte men hem als een tweeden *Telesius*. Hierop las hij de geschriften van dezen bestrijder der wijsbegeerte van *Aristoteles* en koos vervolgens een nieuwen weg voor zijn onderzoek. Door zijn geschrift. „Philosophia sensibus demonstrata" (Napels, 1590), waarin hij de gevoelens van *Telesius* verdedigde, verwekte hij een storm onder de voorstanders van *Aristoteles*, en daar men de kracht zijner bewijsgronden duidelijk gevoelde, beschuldigde men hem van tooverij. Hij moest de wijk nemen uit zijn geboorteplaats en vertoefde geruimen tijd te Rome, Florence, Venetië, Padua en Bologna. In laatstgenoemde stad maakten zijn vijanden zich heimelijk meester van zijn papieren en zonden ze naar de Inquisitie te Rome. In 1599 keerde hij terug naar Napels en vervolgens naar zijn geboorteplaats. Hier werd hij, ook in staatkundig opzicht, bij de Spaansche regeering verdacht gemaakt, zoodat men hem te Napels in de gevangenis wierp, waar hij 26 jaren doorbracht. Men beschuldigde hem van een voorgenomen majesteitsschennis, van het schrijven van een boek: „De tribus impostoribus", ja, van het voornemen, om zich tot koning van Opper-Calabrië te verheffen, of in verbinding met monniken, bandieten en Turken een gemeenebest te stichten. Tot zevenmaal toe legde men hem op de pijnbank, maar geen folteriog was zoo groot, dat zij hem onwaarheden kon afpersen. Alle bemoeiingen van den paus, van *Fugger* en van machtige vorsten, om zijn vrijheid te verwerven, waren vruchteloos, en eerst in 1626 wist paus *Urbanus VIII* zijn loslating te bewerken door de belofte, dat de gevangene als ketter zou worden terechtgesteld, waarna hij in schijn naar de gevangenis der Inquisitie werd gebracht.

Gedurende zijn verblijf in den kerker te Napels mocht hij aanvankelijk niets lezen, maar wel schrijven, zoodat hij aldaar de uitgebreidheid zijner kennis, de schranderheid van zijn oordeel en den rijkdom zijner scheppende kracht toonde in 40 verschillende geschriften over wijsbegeerte, wis-, natuur-, genees- en sterrenkunde, godgeleerdheid en staatkunde, terwijl hij tevens een aantal gedichten vervaardigde. Daarvan is echter veel verloren gegaan. In de gevangenis der Inquisitie bracht hij 3 jaren door, en in 1629 schonk *Urbanus VIII*

hem niet alleen de vrijheid en een aanzienlijk jaargeld, maar nam hem ook op in zijn vertrouwelijken omgang. Intusschen was hij geen blinde aanbidder van het pansdom, zooals blijkt uit zijn verhandeling: „De eligendo summo Pontifice semper optimo". Daar hij zelfs in Rome niet veilig was voor de aanslagen der Spanjaarden, begaf hij zich over Marseille en Aix naar Parijs. *Lodewijk XIII* en *Richelieu* ontvingen hem met welwillendheid, schonken hem een jaargeld en raadpleegden hem gedurig over Italiaansche aangelegenheden. Hij had echter door zijn langdurige gevangenschap veel geleden, zoodat hij zich eindelijk afzonderde in een klooster zijner Orde en aldaar overleed, den 21sten Mei 1639.

Het oordeel van tijdgenoot en nazaat over het karakter en de geschriften van *Campanella* is zeer verschillend, hetgeen trouwens niet vreemd is, daar hij zijn tijd verre vooruit was en met kracht ijverde voor de waarheid, al moest hij hiertoe ook verstijfde vormen verwerpen. Hij bekleedt een merkwaardige plaats in de geschiedenis der wijsbegeerte, daar hij de scholastiek den rug toekeerde en op het voetspoor van *Telesius* en anderen den empirischen weg insloeg. Het steunpunt zijner bespiegelingen is zijn leer van de oorspronkelijke grondslagen van het bestaande, die hij met den naam *potentia* (kracht of mogelijkheid), *sapientia* (wijsheid) en *amor* (liefde) bestempelde. Intusschen had zoowel de kerkleer, als zijn trenrig lot een belangrijken invloed op zijn denkbeelden. Hij was bezig, een verzameling van zijn geschriften nittegeven, toen de dood hem verraste. De eerste 4 deelen waren toen reeds verschenen. Behalve de reeds vermelde werken schreef hij nog: „De sensn rerum et magia" (1620 en 1636), „Astrologicorum libri VII", „Philosophia epilogistica realis", „Universalis philosophiae seu metaphysicarum rernm jnxta propria dogmata partes III" (1638), „Philosophiae rationalis et realis partes V", „Civitas solis" (Frankfort, 1623; in het Dnitsch: „Der Sonnenstaat", door *Wessely*, München, 1900), „Atheismus trinmphatus s. contra antichristianismus" (Rome, 1631), „Monarchia Messiae" (1633) en „Della libertà e della felice suggezzione allo stato ecclesiastico" (1633). Van zijn gedichten bezorgde *Tobias Adami* een nitgave onder den titel „Scelta d'alcnne poesie filosofiche de Settimontana Sqnilla" (1622, 1834), waaruit *Herder* in zijn „Adrastea" stukken in het Duitsch heeft vertaald. Over zijn eigen geschriften spreekt *Campanella* in zijn „De propriis libris et recta ratione stndendi syntagma" (beste nitgave van *Naudé*, Parijs, 1643). Een nieuwe uitgave zijner „Opere" bezorgde *A. d'Ancona* (Turijn, 1854).

Campanië (*Campania* = vlakte) vormde in de Ondheid een landschap op de westkust van Italië. Het omvatte de vlakte, die zich van het gebergte Massicus in het noorden tot aan het bergachtige schiereiland van Snrrentum (Sorrento) nitstrekt en door Latinm, Samninm en het land der Picentijnen begrensd werd. Het landschap besloeg ongeveer de tegenwoordige provinciën Napoli en Caserta. Aan den voet van den Mons Massicns (Monte Massico) breidde zich de door zijn voortreffelijken wijn beroemde Falernns ager uit, ten noord-oosten van Cumae ligt de berg Gaurus (Monte Barbaro), ten noorden van Capua de Tifata en ten oosten van Napels de vuurspnwende Vesnvius. De belangrijkste der langzaam stroomende rivieren is de Voltnrnus (Volturno); van de kleinere kustrivieren moeten genoemd worden de Clanius (Lagni) en Sarnns (Sarno). Van de meren verdient slechts de eens beruchte Lacus Avernus (Lago di Averno) vermelding. Campania was een vruchtbaar land en had een zacht en gezond klimaat. De voorname Romeinen bezaten hier landgoederen en villa's. Bajae met zijn warme bronnen was eens het middelpnnt der elegante wereld. Andere plaatsen waren Cumae (Kyme), Puteoli, Napels, de in 79 na Chr. hij een uitbarsting van den Vesuvius bedolven steden Herculaneum, Pompeji en Stabiae, verder Salernum, Snrrentum, Liternum, Teanum, Sidicinnm, Cales, Casilinnm, de oude hoofdstad Capua, Suessula, Atella, Acerrae, Nola, Abella, Nuceria Alfaterna, e. a.

Als de vroegste bewoners van het landschap verschijnen de Ausonische Opikers of Oscers. Omstreeks 1050 voor Chr. stichtten Aeoliers het door handel en nijverheid bloeiende Kyme (Cnmae). Omstreeks 800 voor Chr. werden de Oscers door de hinnendringende Etrusken onderworpen, die hijna 400 jaren lang Campania beheerschten en op hun beurt weder (tusschen de jaren 440 en 420) ten onder gebracht werden door het krachtige hergvolk der Samnieten, de eigenlijke stichters van den staat Campania.

In 343 moest het echter, opnieuw door de Samnieten bedreigd, zich aan Rome onderwerpen. Toen, bij de Groote Volksverhnizing, Rome's macht ten onder ging, hielden de Byzantijnen slechts in eenige knstplaatsen stand. Over de latere lotgevallen van het land, zie *Capua* en *Napels*.

Tegenwoordig omvat het landschap Campania 16294 v. km., telt (1901) 3160448 inwoners en wordt verdeeld in de provinciën Avellino, Beneventnm, Caserta, Napels en Salerno.

Campanile is een afzonderlijk staande klokkentoren hij een kerk. Zij zijn kenmerkend voor ond-Christelijke basilieken, voor kerken uit de Italiaansche Vroeg-Renaissance, terwijl zij in de Russische kerkelijke houwkunde tot groote ontwikkeling kwamen.

Campanula *L.* is de naam van het voornaamste plantengeslacht uit de familie der *campanulaceeën*. Het onderscheidt zich door een klokvormige hloemkroon met een vijftandigen zoom. De stempels bebhen 3 tot 5 spleten en de doosvruchten 2 tot 5 hokken. Tot de sierplanten behoort *C. Medium L.*, die in Frankrijk en Italië te hnis behoort. Op de Alpen zijn vele *Campanula's* of klokjes tegelijk met de gentiaansoorten een sieraad der bergweiden. — *C. rapunculoides L.* heeft hartvormige wortelhladeren, een stijven stengel en aan de eene zijde een tros paarse bloemen; zij is hij ons onder den naam van *duivelsnaaigaren* (niet te verwarren met *Cuscuta*, ook *duivelsnaaigaren* genoemd) als een lastig onkruid bekend. *C. Rapunculus L.* draagt lijnvormige bladeren en komt bij ons in Gelderland en Overijsel onder den naam van *rapuntsel* voor. Op onze heidevelden vindt men nog o.a. het *rondbladig klokje* (C. rotundifolia *L.*)

Campanulaceeën of *Klokjesbloemen* is de naam van een tweezaadlobhige plantenfamilie met afwisselende, zelden tegenovergestelde hladeren,

eindelingsche of okselstandige bloemen, die afzonderlijk of tot aren, trossen, enz. vereenigd zijn, een met het vruchtbeginsel saamgegroeiden kelk doorgaans met 5-deeligen zoom, een eenbladige, niet afvallende, aan den kelkrand bevestigde, gewoonlijk 5-tandige bloemkroon, met 5 meeldraden, die aan de basis van den kelk op den schijfvormigen vruchtbodem zijn ingeplant, met dikwijls van onderen saamgegroeide helmdraden en 2-hokkige, zelden tot een krans vereenigde helmknopjes, met enkelvondigen, behaarden stamper en onbehaarden stempel, en een doosvlucht, die aan den voet met poriën openspringt en talrijke zaden bevat. Deze familie telt onderscheiden geslachten, zooals *Campanula*, *Specularia* en *Jasione*.

Campanulinae (zie de plaat) is een plantenorde uit de groep der sympetalen (vergroeidbladige bloemkroonachtigen), behoorende tot de klasse der Dicotylen (Eenzaadlobbigen). Deze orde omvat de volgende familiën: *Campanulaceeën*, *Lobeliaceeën*, *Stijlidiaceeën*, *Goodeniaceeën* en *Cucurbitaceeën*.

Bij deze orde zijn de meeldraden niet, zooals anders bij de Sympetalen hijna regel is (slechts de Ericaceeën vormen nog een uitzondering), met de bloemkroon vergroeid; de helmhokjes der meeldraden zijn tijdelijk of blijvend samenhangend; de kelk is lang- of vrijslippig en het vruchtbeginsel onderstandig, 2 tot 3 hokkig, met talrijke zaadknoppen. De meeste Campanulinae zijn kruiden en hebben enkelvondige spiraalsgewijs gerangschikte bladeren zonder steunblaadjes.

Voor de *Campanulaceeën* Zie aldaar.

Tot de familie der *Lobeliaceeën* behoort een Nederlandsche soort, *L. Dortmanna*, in heipoelen voorkomend, maar zeldzaam; een algemeen gekweekte soort is *Lobelia inflata* (zie fig 3) met pluimvormig vertakten stengel, ovale bladeren en lichtblauwe bloemen, uit N. Amerika afkomstig.

De *Stijlidiaceeën*, ook wel *Candolliaceeën* genaamd, zijn, evenals de *Goodeniaceeën*, Australische kruiden of heesters; de familie der *Cucurbitaceeën* (Komkommerachtigen) heeft éénslachtige bloemen, terwijl van de 5 meeldraden 4 paarsgewijs zijn vergroeid, maar daar de helmknoppen door mislukking zijn gehalveerd, tellen deze vergroelde meeldraden slechts twee helmhokjes in plaats van vier; de 5de meeldraad hezit dan ook slechts een éénhokkigen helmknop. Het vruchtbeginsel schijnt bij oppervlakkige beschouwing 6 hokkig, maar is inderdaad 3 hokkig, doordat 3 tusschenschotten zeer diep naar binnen gaan en even vóór het middelpunt zich in 2 platen splitsen, die onder een hoek van 60° naar buiten terugwijken om dan eerst, niet ver van de oppervlakte, hunne zaadlijsten met de talrijke daaraan vastzittende zaadknoppen tot ontwikkeling te hrengen. Zie fig 5 c, waar echter de oorspronkelijke tusschenschotten, die naar het midden liepen, zijn verdwenen. Een dergelijke vrucht heet dan ook komkommervrucht. De meeste *Cucurbitaceeën* zijn éénjarige, krachtig ontwikkelde planten met groote, spiraalsgewijs gezeten, hartvormige, gelobde bladeren en als kurketrekkers gewonden, in de nabijheid der bladstelen ontspringende ranken. Haar bloemen zijn okselstandig, afzonderlijk geplaatst of tot groepen vereenigd en vaak zeer groot.

Tot deze familie behoort *Citrullus Colocynthis* (*kolokwint*) zie fig. 5 en verder onder *Citrullus*. *Ecballium officinale* (*Springaugurk*) zie fig 6., een klimplant voor de warme kas; *Luffa cylindrica*, waarvan de skeletten der vruchten de Luffasponzen leveren.

Cucurbita Pepo (*Pompoen* of *Kalebas*) een gekweekte plant uit Middel-Azië: waarvan de vruchten soms een aanzienlijk gewicht bereiken; *Cucumis sativus* (Augurk, komkommer), *Cucumis melo* (Meloen), *Bryonia dioica* (Heggerank), de eenige Nederlandsche komkommerachtige; deze plant is tweehnizig. Zie verder *Heggerank*.

Campanus, *Giovanni*, een sterrenkundige der 13de eeuw, volbracht een reis naar Arabië, vertaalde een handschrift van *Euclides* en schreef onderscheiden verhandelingen over sterrenkundige onderwerpen.

Campanus, *Johannes Antonius*, een Italiaansch geleerde, geboren in 1427 nabij Capua, werd tot schaapsherder bestemd, maar oefende zich in de wetenschappen onder de leiding van den vermaarden *Laurentius Valla*, waarna hij zich toelegde op de rechten en godgeleerdheid en tot secretaris van paus *Calixtus III* benoemd werd. Diens opvolger *Pius II* verhief hem eerst tot bisschop van Crotona en toen van Teramo, terwijl *Sixtus IV* hem, als verdacht van samenspanning tegen het pauselijk gezag, in ballingschap verwees. Het overig gedeelte van zijn leven bracht hij door te Napels en te Siëna, waar hij in 1477 overleed, een groot aantal verhandelingen, lijkredenen, brieven, gedichten, leerredenen, enz. achterlatende. Zijn werken zijn uitgegeven te Rome in 1495 en te Venetië in 1502. Ook heeft hij in 1470 een uitgave van *Suëtonius* bezorgd.

Campanus, *Johannus*. een godgeleerde, omstreeks het jaar 1500 in het land van Gulik geboren, studeerde te Keulen in de theologie en hield in 1529 een twistgesprek met *Luther* en *Melanchthon*. Hij verdedigde namelijk de stelling, dat bij het Avondmaal niet het levende lichaam van *Christus* genoten werd. In 1531 keerde hij terug naar het land van Gulik en schreef er: „Göttlicher und heiliger Schrift Restitution und Besserung" (1532), waarin hij de Hervormers aanviel en de godheid van den Heiligen Geest ontkende, waarna hij een wederlegging uitgaf der „Loci theologici" van *Melanchthon* (1532)". Men verhaalt voorts, dat hij aan de boeren in het land van Gulik en Kleef verkondigd heeft, dat de jongste dag nabij was, zoodat zij hunne hezittingen verkochten en den arbeid staakten. *Campanus* werd in de gevangenis geworpen, waar hij 26 jaar doorbracht.

Campardon, *Emile*, een Fransch schrijver, geboren te Parijs, den 18den Juli 1834, studeerde aan de école des chartes en werd hij den dienst der archieven geplaatst. Hij hield zich ijverig bezig met een wetenschappelijk onderzoek van de acten uit de 18de eeuw en vooral uit het tijdperk der Groote Omwenteling. Hij schreef: „Histoire du tribunal révolutionnaire de Paris" (1861, 2 dln.; 2de druk 1866), „Marie-Antoinette à la Conciergerie, pièces originales conservées" (1862; 2de druk 1867), „Marie-Antoinette et le procès du collier" (1863), „Madame de Pompadour et la cour de Louis XV" (1867), „Documents inédits sur J. B. Poquelin Molière" (1871), „Nouvelles pièces sur Molière.

CAMPANULINAE.

(DICOTYLEDONEN. SYMPETALEN).

1. Phytauma spicatum (Rapunzel); *a b* enkele bloem in verschillende ontwikkelingsstadiën. **2. Campanula parsicifolia** (Perzikbladig klokje); *a b* enkele bloem op verschillende trappen van ontwikkeling na verwijdering van de bloemkroon, *c* vrucht. **3. Lobelin inflata**; *a* bloem, *b* in doorsnede, *c* vrucht. **4. Luffa cylindrica**; *a* vrucht, waaraan, door gedeeltelijke verwijdering der huid, het vaatbundelstelsel is waar te nemen. **5. Citrullus colocynthis** (Kolokwint); *a* mannelijke bloem, *b* vrouwelijke bloem in doorsnede, *c* doorsnede door het vruchtbeginsel. **6. Ecballium officinale** (Momordica elaterium); *a* mannelijke, *b* vrouwelijke bloem, *c* vrucht de zaden uitwerpend, *d* lengtedoorsnede door de verbindingsplaats van vrucht en steel.

etc" (1876), „Les spectacles de la foire" (1877, 2 dln.), „Les Comédiens du roi de la troupe française pendant les deux derniers siècles" (1878), „Les Comédiens du roi de la troupe italienne" (1880, 2 dln.), „Un artiste oublié, J. B. Massé peintre de Louis XV" (1880), „Voltaire, documents inédits" (1880), „Les prodigalités d'un fermier général, complément au Mémoire de Me. d'Epinay" (1882), „L'Académie royale de musique au XVIII siècle" (1884, 2 dln.), „Liste des membres de la noblesse Impériale" (1889). Met *E. Boutaric* heeft hij de „Mémoires de Frédéric II, roi de Prusse" uitgegeven (1866, 2 dln.).

Campbell, *Sir Archibald*, een Britsch generaal, geboren den 12den Maart 1769, trad in 1787 in het leger. Hij diende tot 1801 in Indië, sedert 1808 op het Pyreneesche schiereiland, werd in 1814 kolonel, in 1821 regiments-commandeur en onderwierp van 1824—1826 de Birmanen. De koning verleende hem daarvoor in 1831 den titel van baronet. Sedert 1825 generaal-majoor, sedert 1838 luitenant-generaal, was *Campbell* van 1831—1837 stadhouder en bevelhebber der troepen in Nieuw-Brunswijk. Hij overleed den 6den October 1843. Zijn eenige zoon, sir *John Campbell*, viel als generaal-majoor den 18den Juni 1855 voor Sebastopol.

Campbell, *Thomas*, een Engelsch dichter, werd geboren te Glasgow, den 27sten Juli 1777, studeerde in de rechten en woonde daarna eenigen tijd in Argylshire. Hier ontstond het gedicht „Love and madness", dat met veel bijval ontvangen werd, en dit bracht hem tot het besluit, de rechtsgeleerde loopbaan te verlaten en zich te Edinburgh aan de dichtkunst te wijden. Daar verscheen in 1799 zijn beroemd gedicht: „The pleasures of hope" (nieuwste uitgave in 1874), dat zich zoowel door verheven denkbeelden, als door zoetvloeiendheid van taal onderscheidt. Hij begaf zich naar Duitschland, waar hij *Klopstock* bezocht en tot München kwam. De slag bij Hohenlinden (1800) beschreef hij in een elegie, alsof hijzelf ooggetuige geweest ware. In Hamburg ontstond in 1801 zijn beroemd lied „Ye mariners of England". Toen hij op zijn terugreis naar Engeland te Kopenhagen de voorbereiding tot het bombardement zag, schreef hij de krijgsode: „The battle of the Baltic". Daarna vestigde hij zich te Sydenham bij Londen en publiceerde het dichterlijk verhaal: „Gertrude of Wyoming, a Pennsylvanian tale" (1809; nieuwe uitgave, 1862), dat door zijn latere gedichten niet is geëvenaard. Zijn beste verzen verschenen in het „New-monthly magazine". Na een tweede reis door Duitschland gaf hij zijn „Specimens of the british poets" (1819 tot 1821, 7 dln.; 2e druk 1844) met levensberichten en aanmerkingen in het licht, een der beste handboeken der Engelsche dichtkunst. In 1820 hield hij in het Surrey Institution voorlezingen over poëzie, en in 1825 ontwierp hij het plan voor een universiteit te Londen. De hoogeschool van zijn geboorteplaats benoemde hem in 1827 en in de beide volgende jaren tot lord-rector. Een reis naar Algiers was aanleiding tot de „Lettres from the South" (Londen, 1837, 2 dln.; 2de druk onder den titel: „A poet's residence in Algiers", 1845, 2 dln.). Voorts schreef hij: „Life of Mrs Siddons" (1837, 2 dln.), „Life of Petrarch" (1841, 2 dln.; 2de druk, 1843) en „Frederick the Great, his court and times" (1843, 4 dln.). *Campbell* overleed den 15den Juni 1844 te Boulogne. Hij werd in de Westminsterabdij begraven. Zijn gedichten, die door *Goethe*, *W. Scott* en *Byron* tot de beste gerekend worden, welke de Engelsche letterkunde heeft voortgebracht, verschenen, onder den titel „Poetical works", meermalen verzameld zoo door *Gilbert von Hill* (het laatst in 1875, met een biografie van *Allingham*), *Rossetti*, e. a.

Campbell, *John*, lord, een Britsch rechtsgeleerde en staatsman, werd geboren te Springfield bij Cupar in het Schotsche graafschap Fife, den 15den September 1779, studeerde te Edinburgh en begaf zich vervolgens naar Londen, waar hij geruimen tijd als reporter aan het dagblad „Morning Chronicle" werkzaam was en zich vervolgens wijdde aan de rechtsgeleerdheid. Den roem, dien hij in dat vak verwierf, verhoogde hij door zijn keurige verslagen van rechtszaken, die voor de voornaamste gerechtshoven werden behandeld. Als redenaar was hij minder in aanzien, zoowel wegens zijn eenvoudige wijze van spreken, als wegens zijn Schotschen tongval; toch werd hij in 1822 tot lid van het Parlement gekozen, waar hij tot de partij der Whigs behoorde en bij beraadslagingen over rechtsaangelegenheden grooten invloed bad. Reeds onder *Canning* (1827) tot *King's Counsel* benoemd, werd hij onder *Grey* (1832) *Solicitor general* en in Februari 1834 *Attorney general*. Toen in 1841 de Whigregeering ten val neigde, werd *Campbell* benoemd tot lord-kanselier van Ierland en tot pair, maar moest reeds na verloop van weinige weken eerstgenoemde betrekking aan een Toryman afstaan. Bij de nieuwe optreding van een Whigministerie in 1846 verkreeg hij den post van kanselier van het hertogdom Lancaster en zitting in het Kabinet; in 1850 werd hij tot lord-opperrechter der Queens bench en in 1859 tot kanselier van Engeland bevorderd. Hij overleed te Londen, den 23sten Juni 1861. *Campbell* schreef: „Lives of the Lord Chancellors" (Londen, 1845—1847, 7 dln., 8ste druk, 1873) en „Lives of the Chief Justices of England" (Londen, 1849—1857, 3 dln.; 3de druk, 1874, 4 dln.) Naar zijn autobiografische aanteekeningen gaf zijn dochter Mrs. *Hardcastle*: „Lord Chancellor Campbell, his life and letters" uit (Londen, 1881, 2 dln.).

Campbell, sir *Colin*, lord *Clyde*, een Britsch generaal, werd geboren te Glasgow, den 20sten October 1792, als zoon van een arbeider. Hij trad in 1808 in het leger en diende tot 1813 hoofdzakelijk in Spanje. In 1841 werd hij kolonel, diende in 1842 in den oorlog tegen China en in 1848 en 1849 in dien tegen de Sikhs. In 1851 en 1852 had hij het commando in het distrikt Pesjawar tegen de onrustige bergstammen. In Juni 1854 tot generaal-majoor bevorderd, bevond hij zich in den Krimoorlog bij het leger van lord *Raglan*, als chef der brigade Hooglanders, waarmede hij den 21sten September in den slag aan de Alma generaal *Brown* te hulp snelde, de Russen terugwierp en de hoogten bestormde. Hij bewees vervolgens belangrijke diensten, toen hij den 25sten October den aanval der Russische cavalerie afsloeg en het voortrukken van *Liprandi* naar Balaklava verhinderde. Gedurende den veldtocht van het volgende jaar vormde hij met zijn troepen de reserve. In Juni 1856 tot luitenant-generaal, in September tot inspecteur-generaal der Infanterie bevorderd, werd

hij in 1857 bij den opstand in Hindostan opperbevelhebber der Britsche krijgsmacht. Hij versloeg de Sepoys den 6den December 1857 bij Khanpnr, bestormde in Maart 1858 Lncknow en dempte in den loop van het jaar 1858 den opstand, waarvoor hij tot generaal bevorderd werd, den titel van lord *Clyde* ontving en pair werd. In Juli 1860 keerde bij naar Engeland terug werd in November 1862 tot veldmaarschalk benoemd en overleed den 14den Augustus 1863.

Campbell, *Harriett*, een Engelsche romanschrijfster, werd in 1817 te Stirling geboren. Eerst leverde zij artikelen voor revues en schreef later de volgende uitmuntende vertellingen: „The only daughter. A domestic story" (Londen 1837 en 1859), „The cardinal virtnes, or morals and manners connected" (2 dln., Londen, 1841) es het nagelaten werk: „Self-devotion, or the history of Katherine Randolph" (3 dln., Londen, 1842). Zij overleed in Frankrijk, den 15den Februari 1841.

Campbell, dr. *Marinus Frederik Andries Gerardus*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Kampen, den 15den October 1819. Reeds in 1838 zag hij zich geplaatst aan de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage en werd in 1869 bevorderd tot bibliothecaris, welke betrekking hij tot aan zijn dood vervulde. Hij leverde een nitgave van Reynardus Vnlpes, poema ante annum 1280 a qnodam Baldwino e lingua Teutonica translatum" (1859), schreef een „Levensbericht van J. W. Holtrop" (1870), zijn ambtsvoorganger, waarin hij tevens de geschiedenis van de konioklijke boekerij vermeldde, was medewerker aan den catalogns der innnabelen van bovengemelde bibliotheek en aan de „Monnments typographiqnes des Pays Bas au 15e siécle" (1856), behoorde tot de vaste medewerkers van de „Kunst- en Letterbode" (1854—1859) en bleef sedert 1860 medewerker aan den „Spectator". Voorts plaatste hij in de werken der Vereeniging van Ond-Nederlandsche Letterknnde fragmenten van „Een gedicht aan de H. Maria" en „Van den Vaghevier, dat Sinte Patricino vertoghet was", deed een onuitgegeven vervolg en slot van de „Kronyk van Beka" opnemen in „Nijhoff's Bijdragen" en schreef een „Levensbericht van P. C. G. Guyot" en eenige mededeelingen over onde Belgische drukken in „Le Bibliophile Belge". Op de „Annales de la typographie Neérlandaise an 15e siécle", in 1874 door hem uitgegeven, deed hij in 1878 een vervolg verschijnen. Tot zijn laatsten letterkundigen arbeid behoorde het redactioneel toezicht over de biografieën van het Frederik-Muller-fonds. In 1875 benoemde de senaat der Leidsche hoogeschool hem tot doctor in de letteren, terwijl hij tevens lid was der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Hij overleed den 2den April 1890 te 's Gravenhage. Bniten zijn eigenlijken werkkring interesseerde hij zich vooral voor het vraagstuk der lijkverbranding, zelfs in zulke mate, dat het hem, eenige gelnkkige oogenblikken verschafte, toen hem op zijn sterfbed werd medegedeeld, dat zijn lijk op kosten der vereeniging te Wiesbaden verbrand zou worden.

Campbell, *William Wallace*, een Amerikaansch sterrenknndige, werd den 11den April 1862 te Hancock in Ohio geboren. Hij studeerde aan de staatsuniversiteit van Ohio van 1881—1882 en aan die van Michigan van 1882—1886, was van 1886—1888 professor in de wiskunde aan de staatsuniversiteit van Colorado en van 1888—1891 leeraar in de sterrenkunde aan die van Michigan. In 1891 werd hij sterrenkundige aan de Lick-sterrenwacht. Door de laatste uitgezonden, had hij de leiding van de expeditie naar Indië (1897—1898) en naar Georgia (1900) tot het waaruemen der zonsverduisteringen. Zijn waarnemingen en werken hebben vooral betrekking op kometen, zonsverdnisteringen, het spectrum der kometen, nieuwe sterren, enz. en op de snelheid der sterren in de richting der waarneming. Hij schreef o. a. „Elements of practical astronomy" (2de druk, New-York, 1899).

Campbell-Bannerman, sir, *Henry*, een Britsch staatsman, werd den 7den September 1836 te Kelvinside geboren en nam in 1868 voor het eerst zitting in het Lagerhuis, waar hij zich aansloot bij de liberale partij. Van 1871—1874 financiëel secretaris van Oorlog, was hij in de jaren 1882—1884 een der secretarissen van Marine, toen minister voor Ierland (1884—1885) en later tot tweemaal toe minister van Oorlog (1886 en 1892—1895). Sinds 1899 trad *Campbell-Bannerman* in het Lagerhnis op als leider van de liberale partij. Zijn weinig besliste houding als leider der oppositie gedurende den Zuid-Afrikaanschen oorlog is bekend. Den 10den December 1905 werd hij, na het aftreden van het ministerie Balfour, eerste minister en eerste lord der schatkist.

Campbell d'Islay, *John Francis*, een Engelsch schrijver, geboren den 29sten December 1822, studeerde op Eton College en aan de Edinbnrghsche nniversiteit en bekleedde later verschillende betrekkingen in het staatsbestuur. Hij schreef vooral werken op het gebied der volkenkunde, metereologie en geologie. Tot de eerste soort behooren: „Popular tales of the West Highlands, orally collected with a translation" (4 deelen, Londen en Edinbnrgh 1860—1862 en 1890), „Leabhar na Feinne-I Gaelic texts. Heroic gaelic ballads collected in Scotland" (Londen, 1872); tot de tweede soort: „Frost and fire, natural engines, tool-marks and chips; with sketches taken at home and abroad by a traveller" (2 deelen, Edinbnrgh 1865 en 1867), „Time scales horizontal and vertical" (Londen, 1880), „Thermography" (Kensington, 1883). Verder gaf hij nog uit: „Circnlar notes. Tour round the world" (2 deelen, Londen, 1876—1879). Hij overleed den 17den Februari 1885 te Cannes.

Campbeltown, de grootste stad in het Schotsche graafschap Argyll, aan de oostkust van het schiereiland Cantire gelegen, telde in 1901 5285 inwoners. De stad is bekend door haar whiskeybranderijen (22) en een granieten kruis nit de 12de eeuw. De beschnt gelegen Baai van Campbeltown is een belangrijke haven voor visscherij en kusthandel.

Campe, *Joachim Heinrich*, von, een Duitsch opvoedkundige en schrijver, werd geboren den 29sten Jnni 1746 te Deensen bij Holzminden en studeerde sedert 1765 te Helmstedt en te Halle in de theologie. Sedert 1769 woonde hij als opvoeder in het huis van *Humboldt* te Berlijn en Tegel, werd in 1773 veldprediker te Pntsdam, was van 1774—1775 leeraar der gebroeders *Wilhelm* en *Alexander v. Humboldt*, daarna predikant te Potsdam. De

bemoeiingen van *Basedow*, om het onderwijs te hervormen, wekten zijn aandacht, en hij gaf derhalve met blijdschap gehoor aan de benoeming van *Frans van Dessau*, waardoor hij als opvoedingsraad en leeraar geplaatst werd aan het pas-gestichte Philanthropinum. Toen *Basedow*, de stichter dier school, het bestuur daarover nederlegde, kwam *Campe* in 1777 in zijn plaats. Hij zag zich echter in zijn hoop bedrogen, legde zijn betrekking neder en grondvestte zelf een school te Billwerder, niet ver van Hamburg. Hier ontstonden zijn eerste beroemde geschriften. In 1783 stond hij zijn inrichting aan *Trapp* af en vestigde zich te Trittan in Holstein. Vandaar ging *Campe* in 1786 naar Brunswijk, waar hij, volgens den wensch van hertog *Karl Wilhelm Ferdinand*, een reorganisatie van het schoolwezen doorvoeren zou. Zijn arbeid werd zeer op prijs gesteld: de hertog benoemde hem in 1787 tot kanunnik en later (1805) tot deken der St. Cyriacusstichting. Velen echter waren niet tevreden over zijn maatregelen of kwamen daartegen in verzet, zoodat *Campe* afstand deed van alle openbare betrekkingen en zich, daar hij zeer bemiddeld en eigenaar van de Schulbuchhandlung te Brunswijk was, uitsluitend bepaalde tot de bewerking van zijn „Wörterbuch der deutschen Sprache" en het „Wörterbuch der Erklärung und Verdeutschung der unsrer Sprache aufgedrungenen fremden Ausdrücke" (Brunswijk, 1801; 2de druk 1813). Zijn rustige leefwijze vond slechts eenige afwisseling in reizen naar Engeland, Frankrijk en Denemarken. Na het voltooien van zijn woordenboek was zijn geestkracht uitgeput. Ofschoon gezond van lichaam, verloor hij alle helderheid van gedachten en zelfs de gewone heerschappij over de taal. Hij verkeerde eindelijk in een kindschen toestand en overleed te Brunswijk, den 22sten October 1818.

Campe was een uitmuntend paedagoog, bezield met warme liefde voor het opkomend geslacht, vrij van alle pedanterie, afkeerig van alle sentimentaliteit en steeds ijverig in de weer om praktische menschen te vormen. Hij verwachtte alles van het verstand en was dientengevolge met de beoefenaars der schoone kunst zeer weinig ingenomen. Alles metende met den maatstaf der nuttigheid, gevoelde hij meer achting voor den uitvinder van het spinnewiel, dan voor den vervaardiger van het fraaiste gedicht. Dit alles blijkt duidelijk uit zijn geschriften, bijv. uit zijn: „Fragmente über mehrere noch unbenutzte Förderungsmittel der Industrie". Ook in zijn algemeen gelezen „Robinson Crusoë der jüngere" staat het „Help u zelven" op den voorgrond. Vooral heeft hij een menigte geschriften voor de jeugd in het licht gegeven, onder den titel: „Sämmtliche Kinder- und Jugendschriften", 37 dln., 4de druk, Brunswijk, 1832). Daarvan werden onderscheiden in andere talen overgezet. Zijn opvoedkundige opstellen zijn voor al geplaatst in de „Pädagogische Unterhaltungen" en in het „Braunschweiger Journal". Daarin worden vele vooroordeelen van dien tijd bestreden. Belangrijk is voorts zijn onvoltooide: „Schul-encyklopädie" en zijn „Revision des gesammten Erziehungswesens (15 dln.). Ook heeft hij eenige wijsgeerige geschriften, inzonderheid over zielkunde in het licht gegeven, terwijl voorts zijn ijverige bemoeiingen zich uitstrekten tot de Duitsche taal, die hij van tallooze vreemde elementen wenschte te zniveren. Hierbij Inisterde hij echter te zeer naar zijn theoretische begrippen en verloor uit het oog, dat een levende taal zich onophondelijk ontwikkelt. Niettemin blijft zijn „Wörterbuch der deutschen Sprache" (Brunswijk, 1807—1812, 5 dln.) nog altijd een zeer belangrijk werk. De Campe'sche boekhandel ging aan den echtgenoot van zijn eenige dochter, *F. Vieweg* te Brunswijk over, die nog steeds een voorname plaats onder de boekhandelaars- en uitgeversfirma's inneemt.

Campe, August, een Duitsch boekhandelaar, een neef van den voorgaande, werd geboren den 28sten Februari 1773 te Deensen. Hij stichtte in 1800 met zijn broeder *Friedrich* een boekhandel in Hamburg, maar nam spoedig daarna de leiding van den boekhandel van zijn schoonvader *Hoffmann* op zich, die in 1781 gesticht, nu onder de firma „Hoffmann und Campe", zijn zaken steeds meer uitbreidde. In 1853 stond hij dezen boekhandel aan zijn broeder *Julius* af, maar behield alle rechten van nitgaaf voor, die echter in 1851 op *F. A. Brockhaus* overgingen. Hij overleed den 22sten October 1836 te Hamburg.

Zijn begaafde echtgenoote *Elizabeth*, geboren *Hoffmann*, geboren den 12den Juni 1786, overleden den 27sten Februari 1873, nam aan de politieke aangelegenheden levendig deel en was ook meermalen (anoniem) als schrijfster werkzaam. Zij publiceerde o. a.: Zur Erinnerung an F. L. W. Meyer, den Biographen Schröders" (Brunswijk, 1847, 2 dln.).

Campêche is de naam van een Mexicaanschen staat, in het Z.W. deel van het schiereiland Yucatan. Hij beslaat een oppervlakte van 46855 v. k.m. en telt (1900) 84281 inwoners (grootendeels Maya-Indianen). Het land is overwegend laag; slechts in het binnenland treden enkele henvelketenen op. De door zandbanken gevaarlijke, 356 k.m. lange, vlakke kust bezit slechts één goede haven, nl. de Laguna de Terminos, waarvoor het eiland Carmen ligt en waarin de rivieren Candelaria en Usumacinta uitmonden. De landbouw levert maïs, suiker, sisalhennep, tabak, peper en rijst, de uitgestrekte wouden zijn rijk aan goede en bruikbare houtsoorten. De uitvoer van Campêchehout is echter zeer afgenomen. De staat wordt verdeeld in de districten Campêche en Carmen. De voornaamste haven is Carmen.

Campêche (*San Francisco de Campêche*), de hoofdstad van den gelijknamigen staat (zie aldaar), aan de Campêchebaai van den Golf van Mexico gelegen, is regelmatig gebouwd, door muren omgeven en rust op onderaardsche gewelven uit den tijd der Indianen. De stad heeft een citadel, een universiteit met 3 faculteiten en een museum, een stuurmansschool, een lyceum, een hospitaal, een schouwburg en (1895) 16647 inwoners. Slechts schepen met minder dan 3 m. diepgang kunnen de haven binnenloopen. Nochtans heeft men er een scheepstimmerwerf der republiek aangelegd. De omgeving levert rijst, suiker, marmer en zout. Campêche werd in 1540 gesticht, in 1659 door de Engelschen, in 1678 en 1685 door zeeroovers veroverd.

Campêchebaai is de naam van het zuidelijkste gedeelte der Golf van Mexio (Zie aldaar).

Campêchehout, Fernambucohout, blauwhout, logwood, is de naam van het

hont, afkomstig van *Haematoxylon Campechianum*, dat zijn naam van de Campêche-baai in Mexico ontving, vanwaar het 't eerst werd uitgevoerd. Het komt in groote, van bast en spint bevrijde stukken in den handel. Aan de buitenzijde is het violet tot blauwzwart, van binnen donker geelbruin. Het is zeer hard, bezit een soortelijk gewicht van 0,913—1,057 en wordt voornamelijk in de ververij, maar ook voor meubelen, parketvloeren, enz. gebruikt. De beste handelssoort is die van de westkust van Jucatan uit de Campêchebaai (Spaansch blauwhout), waarvan de aanvoer echter steeds minder wordt; dan volgt die uit Honduras (Engelsch blauwhout; Jamaica, Martinique en Guadeloupe leveren de minste soorten. Het onveranderde hout bevat *haematoxyline*, dat in vochtige lucht bij aanwezigheid van ammonia in donkerrood *haemateïne* overgaat. Het kleurvermogen van het campêchehout neemt zeer belangrijk toe, wanneer men het geraspt en bevochtigd in een dunne laag 6—8 weken laat liggen en dikwijls omwerpt. Men verft met campêchehout katoen, wol, zijde en leer, meest in verbinding met andere verfstoffen. De meeste der langs dezen weg verkregen kleuren zijn echter zeer onbestendig en worden door licht, zeep, alkaliën en zuren ontleed. Met chroomzure kali geeft een aftreksel van het hout een goede en zeer goedkoope zwarte inktsoort.

Campeggi, *Lorenzo*, kardinaal, geboren in 1474 te Bologna, was eerst rechtsgeleerde en trad toen in den geestelijken stand, werd door *Julius II*, dien hij geholpen had in 1506 om de regeering van Bologna te verkrijgen, tot bisschop van Feltre benoemd en als nuntius naar Duitschland en Milaan gezonden. Door *Leo X* werd bij in 1517 eveneens naar Duitschland gezonden, en daarna tot bisschop van Parma en tot kardinaal verheven. In 1519 werd hij als legaat afgevaardigd naar *Hendrik VIII* van Engeland en kreeg van hem het bisdom Salisbury, dat hij tot 1528 behield. Door *Clemens VII* werd bij in 1524 naar den Rijksdag van Neurenberg gezonden, waar bij ijverig voor het Katholicisme optrad, en door zijn bemiddeling ontstond te Regensburg het verbond der Katholieke vorsten tegen de Hervorming. In 1528 weer naar Engeland gezonden, trachtte hij tevergeefs *Hendrik VIII* van de scheiding van *Katharina*, een tante van *Karel V* te doen afzien, of haar tot vrijwilligen afstand over te halen. Nadat hij daarop te Bologna in 1529 de keizerskroning van *Karel V* bijgewoond had, begeleidde hij dezen naar Augsburg in 1530, waar bij hem raadde de ketters met alle in zijn macht staande middelen te vervolgen. Bij de keuze van een paus in 1534 werkte bij voor *Paulus III*. Hij overleed den 9den Juli 1539 te Rome. Hij heeft o. a. geschreven: „Epistolarum ad Federicum Nauseam libri X" (Bazel, 1555).

Campeggi, *Thomas*, een neef van den vorige, vergezelde zijn oom bij verschillende zendingen, volgde hem op als bisschop van Feltre, was pauselijk nuntius op het Congres te Worms in 1540 en legaat op het concilie van Trente.

Campen, *Jan van*, een Nederlandsch geleerde, geboren te Kampen omstreeks het jaar 1490, ontving vermoedelijk onderwijs in de Oude talen van *Alexander Hegius* te Deventer, oefende zich vooral in het Hebreeuwsch en gaf vervolgens te Leuven les in deze taal, zoodat hij hier, na een reis door Duitschland, tot hoogleeraar in het Hebreeuwsch werd aangesteld. Hij nam die betrekking waar tot 1531, toen bij zich op reis begaf, eerst naar Italië, waar hij te Venetië 2 jaar vertoefde, toen naar Polen en vervolgens naar Rome, waar hij met groote onderscheiding ontvangen en met kerkelijke bedieningen begiftigd werd. Op zijn terugreis naar Leuven werd hij echter te Freiburg in den Breisgau, den 7den September 1538, door de pest weggerukt. Hij schreef o. a.: „De natura litterarum et punctorum Hebraicorum aliisque ad exactam grammaticen necessariis, ex variis Eliae Levitae opusculis libellus" (1520).

Campen, *Jacob van*, ook *Coomans* en *Jacob Jansz.* geheeten, geboren te IJselmuiden, was een der aanhangers van den wederdooper *Jan Beukelsz.* te Leiden en werd door dezen aangesteld tot bisschop van Amsterdam. Hij hield hier vergaderingen, doch schijnt afkeerig te zijn geweest van alle oproer. Toen echter zijn geloofsgenooten, door dweepzucht vervoerd, naakt door de stad liepen en er sprake was van een toeleg, om de stad te overrompelen, beschouwde men *van Campen* als aanvoerder en wendde langen tijd vruchtelooze pogingen aan, om hem in handen te krijgen, totdat eindelijk zijn schuilplaats onder de turven ontdekt werd. Hij bekende, dat hij herdoopt was en ook anderen herdoopt had, doch hield staande, dat hij geenerlei deel had aan een verradelijken aanslag tegen de stad. Niettemin werd hij den 10den Juni 1535 gevonnisd en op een gruwzame wijze ter dood gebracht.

Campen, *Jacob van*, een Nederlandsch bouwkundige, geboren te Amersfoort, legde zich aanvankelijk toe op de schilderkunst, volbracht een reis naar Italië en schijnt zich aldaar voornamelijk tot de schoone bouwkunst te hebben bepaald. In het vaderland teruggekeerd, vestigde hij zich omstreeks het jaar 1628 te Haarlem, en menig gebouw geeft thans nog getuigenis van zijn groote bekwaamheid, zooals het Mauritshuis te 's Gravenhage, het Trippenhuis te Amsterdam, het voormalig Huis te Rijswijk, de praalgraven van *Tromp* en *van Galen*, en vooral het stadhuis (thans het koninklijk paleis) te Amsterdam, hetwelk door bevoegde beoordeelaars steeds een meesterstuk van bouwkunst is genoemd. Slechts 2 jaar overleefde bij de voltooiing van dat werk, daar hij den 13den September 1657 op zijn buitenplaats Randenbroek bij Amersfoort overleed en in laatstgenoemde stad in de Groote Kerk begraven werd, waar een keurig gedenkteeken te zijner eer verrees.

Campen, *Pieter van*, een Nederlandsch wis- en werktuigkundige werd geboren te Leiden, den 11den October 1750, was onderwijzer in de wis-, landmeet-, aardrijks- en zeevaartkunde aldaar, behoorde tot de oprichters van het thans nog bloeiend genootschap „Mathesis Scientiarum Genitrix" en schreef onderscheiden werken, zooals: „Grondbeginselen der bouwkundige rekenkunde" (1780), „Gronden der rekenkunde" (1801, 2dln.), „Grondbeginselen der algebra of stelkunst" (bij herhaling nitgegeven), „Gronden

der werktuigkunde" (1803, 2 dln.), enz. Ook vervaardigde hij gedichten, en overleed te Spaarndam, den 7den Februari 1820.

Campenhausen, *Pierre Balthasar*, vrijheer *von*, werd geboren te Riga, den 25sten Januari 1746. Hij studeerde te Göttingen en begaf zich vervolgens naar Zwitserland, waar hij twee jaren vertoefde op Ferney, het buitenverblijf van *Voltaire*, en er zijn „Essai sur la littérature française" schreef, reisde in westelijk Europa en keerde als Saksisch kamerheer uit Dresden terug naar zijn vaderland. Daarna nam hij onder *Potemkin* deel aan den veldtocht der Russen tegen de Turken en bezocht de weinig bekende landen aan den Dnjepr, waarna hij zijn: „Bemerkungen über Russland, besonders einige Provinzen dieses Reichs betreffend" (1807) in het licht gaf. Eveneens streed hij in den oorleg tegen Polen, gaf daarvan een beschrijving, nam in 1798 zijn ontslag en vestigde zich te Riga, waar hij „De Belagerung von Wenden" (1801) en „Kurze Geschichte der deutschen Bühne in Riga" (1805) ter perse legde en in 1808 overleed.

Campenhausen, Balthasar, vrijheer *von*, geboren op het kasteel Lenzenhef in Lijfland, den 5den Januari 1772, studeerde te Leipzig, Wittenberg en Göttingen en schreef in laatstgenoemde stad: „Entwürfe zu physikalischen, Völker-, Religions-und Kulturkarten des Russischen Reichs", „Elemente des Russischen Staatsrechts" (1792) en „Versuch einer geographisch-statistischen Beschreibung der Russischen Statthalterschaften des russischen Reichs" (1803). In 1792 keerde hij naar zijn vaderland terug en vergezelde kort daarna den Russischen gezant naar Polen. In 1795 werd hij verplaatst naar Stockholm, maar in 1799 teruggeroepen naar Petersburg, waar hij zich verdienstelijk maakte voor het onderwijs. In 1806 werd hij lid van den geheimen raad, in 1810 directeur, later controleur der schatkist en in 1823 minister van Binnenlandsche Zaken. Hij overleed echter kort daarna, den 23sten September 1823, op zijn villa nabij Petersburg.

Camper, *Petrus*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Leiden, den 11den Mei 1722, gaf reeds vroeg blijken van een uitstekenden aanleg, en zijn vader spaarde geen moeite, om dien te ontwikkelen. Nadat hij in vele zaken — zelfs in het draaien en timmeren — onderwijs ontvangen had, oefende hij zich aan de hoogeschool onder de leiding van *Musschenbroek* en *'s Gravensande* in de natuurkunde en vervolgens onder die van *Gaubius*, *Van Roijen* en *Albinus* in de geneeskunde, zoodat hij in 1745 op denzelfden dag tot doctor in de wijsbegeerte en in de medicijnen bevorderd werd. Om aan den wensch zijner ouders te voldoen, beteugelde hij zijn verlangen om te gaan reizen en begaf zich eerst een jaar later naar Engeland, om er Oxford en Cambridge te bezoeken. Daarna ging hij naar Frankrijk, Duitschland en Zwitserland en werd inmiddels beroepen tot hoogleeraar in de wijsbegeerte, genees- en heelkunde te Franeker, welke betrekking hij in 1750 aanvaardde, doch in 1755 met een dergelijke aan het Athenaeum te Amsterdam verwisselde. Deze legde hij echter neder in 1761 en vestigde zich op het buitengoed Klein-Lankum bij Franeker, om zich geheel aan de wetenschap te wijden. Twee jaar later gaf hij evenwel gehoor aan een beroep als hoogleeraar te Groningen, voor welken post hij 10 jaar daarna bedankte, om zich weder naar Friesland te begeven. Hier werd hij lid der Staten, terwijl hij in 1787 zitting kreeg in den Raad van State en te 's Gravenhage ging wonen. Gedurende de burgertwisten van die dagen behoorde hij tot de Stadhouderlijke partij. Hij overleed te 's Gravenhage, den 7den April 1789.

Deze uitstekende geleerde heeft vooral op het gebied der ontleedkunde onderscheiden ontdekkingen gedaan, zooals die van de gehoorwerktuigen der visschen, die van den toegang der lucht tot de holle beenderen der vogels, enz. Hij zocht de schoonheid van den menschelijken gezichtsvorm op bepaalde beginselen terug te voeren en gebruikte hiervoor den naar hem genoemden gezichtshoek. Behalve een aantal oratiën heeft hij meer dan 50 verschillende werken in het licht gegeven, waaronder zich trouwens vele „Verhandelingen" bevinden van kleinen omvang. Wij vermelden van zijn geschriften: „Demonstrationes anatomico pathologicae" (1760 — 1762, 2 dln.), „Ontleedkundige beschrijving van het gehoor der gekienwde visschen" (1762), „De clandicatione" (1763), „Dissertatie de calle assinum" (1765), „De optime methode intienis varielarum" (1774, door de Academie te Toulouse met goud bekroond), „Verhandeling over den aard en genezing der lengziekte" (bekroond door de Kon. Academie te Lyon met den eersten prijs), „Verhandeling over het samenstel en den ingang der lucht in de groote beenderen der vogelen", „Vertoog over de kenteekenen van verschillende natiën, enz.", „Natuurkundige verhandelingen over den Orang Oetang en andere aapsoorten, enz."(1779), „Verhandeling over den besten schoen" (1781, ook in het Latijn en Fransch), „Verhandeling over de beenderen van onbekende visschen, welke in den St. Pietersberg bij Maastricht gevonden worden"(1786, gedrukt in de „Philosophical Transactions" te Londen). Na zijn dood verschenen onder anderen: „Dissertationes decem, quibus ab illustrissimis Europae academiis palma adjudicata" (1798) en „Description d'un éléphant mâle" (1802). *Camper* was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van de Koninklijke Academiën te Edinburgh, te Parijs en te Toulouse, enz., en van 1772 tot 1781 verwierf hij elk jaar een gouden eerepenning. Een verzameling zijner geschriften verscheen te Parijs in 1803, (3 dln. met atlas).

Camper, Adriaan Gilles de, eenigste zoon van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam, den 31sten Januari 1752, studeerde te Franeker en te Leiden, legde zich vooral toe op de delfstof- en aardkunde, op de vergelijkende ontleedkunde en op de schilderkunst en werd door *Willem V* benoemd tot drost van de baronie Cranendonk en van de stad Eindhoven. Hij deed vervolgens groote reizen naar Frankrijk, Italië en Zwitserland, waar hij zijn mineralogische kennis aanmerkelijk uitbreidde. Na zijn terugkeer overleed zijn beroemde vader, en hij beschreef diens levensloop onder den titel: „Levensschets van *P. Camper*" (1791), terwijl hij het door zijn vader aangevangen werk: „Over de walvisschen" voltooide en uitgaf. In 1793 werd hij ontvanger-generaal der fiereenen in

Friesland, welke betrekking hij na de omwenteling van 1795 nederlegde, in 1803 curator van de hoogeschool te Franeker, in 1807 lid der commissie tot verbetering van het hooger onderwijs en in 1812 rector van de hoogeschool te Groningen. Hij bedankte echter voor dien post, omdat hij Franeker niet wilde verlaten, en werd daarna inspecteur dier universiteit. In 1814 werd hij met anderen toegevoegd aan de commissie tot regeling van het hooger onderwijs en zag zich vervolgens benoemd tot president-curator van het Athenaeum te Franeker. Later werd hij commies-generaal der convooien en licenten in Friesland en vertrok in 1819 als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal naar 's Gravenhage, waar hij den 5den Februari 1820 overleed. Hij schreef nog een: „Voorstel eener verbeterde classificatie in de reptilia, bekend onder den naam van hagedissen en slangen" en „Verhandeling over eenige minder bekende deelen van het geraamte der hagedis in den St. Pietersberg". Hij was ridder van de orde der Unie, van de eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en van een aantal geleerde genootschappen in het buitenland.

Camper, Petrus, een zoon van den voorgaande, zag in 1817 als student zijn Latijnsche prijsverhandeling over *Vondel* met goud bekroond, en was daarna conrector der Latijnsche scholen te Zutfen. Door hem werden nitgegeven: „Bloemenknopjes van onbekenden inhoud of eerste dichtkundige proeven" (1818), „Euripidis Electra" (1831), „Antigone, treurspel, naar het Grieksch van Sophocles" (1834), enz. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Later legde hij het conrectoraat neder, werd R. Katholiek en overleed als monnik.

Camperdown is een Peerstitel in de familie *Duncan*. Het meest beroemd lid ervan was *Adam Duncan*, Engelsch admiraal, geboren den 1sten Juli 1731. Hij nam in 1746 dienst bij de marine, vocht in 1762 bij Havana, waar hij verschillende schepen commandeerde en werd in 1795 admiraal. In de oorlogen der Fransche Revolutie werd hij opperbevelhebber van de vereenigde Engelsche en Russische vloot in de Noordzee en behaalde den 11den October 1797 een overwinning bij Camperdown (zie *Kamperduin*) op de Nederlanders onder admiraal *de Winter*. Hij werd verheven tot visconnt *Duncan of Camperdown*, voerde nog eens in 1801 het bevel in de Noordzee en overleed plotseling den 4den Augustus 1804.

Camperio, *Manfredo*, een Italiaansch reiziger en geograaf, werd geboren in 1826 te Milaan, nam in 1843 en 1844 aan de opstanden in Italië deel, werd gevangen genomen en in 1848 naar Milaan gebracht. Hier door de Italianen bevrijd, streed hij tegen Oostenrijk, nam in 1849 gewond, zijn ontslag en ging, nadat hij Turkije bereisd had, naar Australië. In 1859 en 1866 vocht hij in Italië als kapitein der cavalerie tegen Oostenrijk en nam in 1867 weder zijn ontslag, om naar Egypte te reizen, waar hij de werken aan het Suezkanaal bezichtigde. Na zijn terugkeer hield hij zich voornamelijk bezig met vraagstukken over handelspolitiek. Als afgevaardigde van onderscheidene Kamers van koophandel en der directie van de Italiaansche Zuider-spoorwegen bij de opening van het Suezkanaal aanwezig, bevoer hij den Nijl tot Assouan en ging vandaar naar Britsch-Indië, Ceylon en Java. Naar Italië teruggekeerd, werd hij spoedig daarop in het Parlement gekozen en stichtte in 1876 het tijdschrift: „Esploratore" en het genootschap voor het commerciëele onderzoek van Afrika. In opdracht van dit genootschap bereisde hij van 1879—1881 Tunis, Tripolis en Bengasi; ook bezocht hij driemaal de kolonie Erythraea. *Camperio* overleed den 29sten December 1899 te Napels. Behalve talrijke opstellen schreef hij: „Da Assab a Dogali" (Milaan, 1887) en „L'Eritrea nel XX secolo" (Milaan, 1899).

Camphausen, *Ludolf*, een Pruisisch staatsman, werd geboren den 10den Januari 1803 te Hünshoven in het distrikt Aken. In 1826 vestigde hij met een broeder een bank te Keulen en was er weldra lid van den Raad, van de Kamer van Koophandel en van andere corporatiën. Hij streed zoowel voor den aanleg van spoorwegen, als voor vrijheid van handel en nijverheid, terwijl hij ook tot de grondleggers behoorde van de Maatschappij van stoomsleepdienst, waardoor het verkeer op den Rijn aanmerkelijk bevorderd werd. In 1842 zag hij zich door Keulen afgevaardigd naar den Provincialen Landdag, waar hij belangrijke voorstellen ter tafel bracht omtrent de vrijheid van drukpers en de vorming eener volksvertegenwoordiging. In 1847 werd hij als liberaal in den Vereenigden Landdag gekozen, in Februari 1848 had hij zitting in het lichaam van Gedeputeerden. De gebeurtenissen van Maart riepen hem aan het hoofd van het Bewind in Pruisen, daar hij na het aftreden van graaf *Arnim-Boitzenburg*, den 29sten Maart 1848, de betrekking aanvaardde van voorzitter van het Kabinet. De liberale beweging van dien tijd ging hem te ver, en hij trad aanstonds in het strijdperk tegen de aanmatigingen der democratie. Toen echter het door hem ingediende ontwerp van grondwet in de Nationale Vergadering geen bijval vond, nam hij den 20sten Juni zijn ontslag, doch werd in de volgende maand tot gevolmachtigde van Pruisen bij het Centraal Bestuur van Duitschland benoemd. Hier zocht hij de souvereiniteit van Pruisen te handhaven en tevens dit rijk op den weg eener gezonde Duitsche staatkunde te leiden. Hij bestreed het denkbeeld van een Duitsch keizerrijk, verzette zich tegen de ontworpen constitutie, als te democratisch, en lokte hiertegen een protest nit van 31 regeeringen. Van 1849—1850 was hij lid van de Eerste Kamer en verdedigde in het Volkshuis te Erfurt in 1850 het aannemen van de constitutie *en bloc*. Daarna keerde hij naar zijn bankierszaak terug en hield zich op zijn particuliere sterrenwacht te Rüngsdorf bij Bonn met astrophysische studiën bezig. *Camphausen* overleed den 3den December 1890 te Keulen. Hij schreef: „Über Erweiterung des Douwesschen Problems", „Ueber die Theorie der Zylinderlinse in Verbindung mit einem geradsichtigen Prisma" en „Über Verwendung des Objectivprismas in Verbindung mit dem Spaltspektroskop zur Beobachtung des Sonnenrandes".

Camphausen, *Otto*, *von*, een broeder van den voorgaande en minister van Financiën in Pruisen, werd geboren te Hünsboven, den 21sten October 1812, studeerde te Bonn, Heidelberg, München en Berlijn in de rechten en legde zich tevens toe op staatshuishoudkunde, wijsbegeerte en kunst. In 1834 werd hij referendaris bij het districtsbestuur te Keulen, was sedert 1837 assessor bij het bestuur te Maagdenburg, Koblenz en Trier, en werd in 1844 in laatstgenoemde stad tot regeeringsraad bevorderd. Niet lang daarna werd hij naar het departement van Financiën te Berlijn geroepen en tot „geheimer Finanzrath" bevorderd. Hij is de steller van een ontwerp tot heffing eener inkomstenbelasting, hetwelk in 1847 aan den Landdag werd voorgelegd. Als lid van de Pruisische Tweede Kamer en van het Volkshuis te Erfurt behoorde hij, evenals zijn broeder, tot de gematigd-liberale partij. Hij was werkzaam als een uitstekend verslaggever over vraagstukken van financieëlen aard. Den 26sten October 1869 werd hij minister van Financiën in plaats van *von der Heydt* en kon zich niet met de maatregelen van zijn voorganger vereenigen, die een deficit op de begrooting met een verhooging der directe belastingen wilde dekken; hij deed dit door conversie der staatsschuld en door vermindering van amortisatie, nadat zulks door het Huis der Afgevaardigden was goedgekeurd. Den 9den November 1873 werd hij vice-president van het Pruisische Staatsministerie. Naar aanleiding der belasting op tabak vroeg hij zijn ontslag, dat hij den 23sten Maart 1878 ontving. Slechts als lid van het Heerenhuis nam *Camphausen* nog aan het politieke leven deel en werd den 18den Januari 1896 onder het verleenen van de orde van den Zwarten Adelaar in den adelstand opgenomen. Hij overleed den 18den Mei 1896 te Berlijn.

Camphausen, *Wilhelm*, een Duitsch schilder, werd geboren te Düsseldorf, den 8sten Februari 1818, kwam in 1834, nadat hij van *Alfred Rethel* onderwijs in het teekenen had ontvangen, op de academie te Düsseldorf, waar hij onder de leiding van *Sohn* werkte. Bij voorkeur schilderde hij paarden en oorlogstooneelen, waartoe niet weinig zijn dienst bij een huzarenregiment zal hebben bijgedragen. Het eerst hield hij zich bezig met het schilderen van oorlogstooneelen uit de 17de en 18de eeuw, gevechten uit den tijd van *Cromwell*, den Dertigjarigen Oorlog en de drie Silezische oorlogen. Een belangrijke voornitgang valt in zijn schilderijen uit den tijd van *Frederik den Groote* waar te nemen. Van de talrijke schilderstukken uit zijn eersten tijd verdienen vermelding: „Tilly op de vlucht bij Breitenfeld" (1841), „Prins Eugenius bij Belgrado" (1842), „Ruiters van Cromwell, den naderenden vijand bespiedend" (1846), „Puriteinen, gevangen Cavaliers wegvoerend" (1847), „Gustaaf Adolf's dankgebed na de overwinning bij Breitenfeld" (1851) en „Karel I in den slag bij Naseby". Hieraan sluiten zich zijn werken uit den tijd van *Frederik den Groote* en de bevrijdingsoorlogen, de ruiterportretten van *Seydlitz* (bij Roszbach), *Ziethen*, *Schwerin* (bij Praag), enz. Hierop volgden Frederik II en het regiment dragonders Bayreuth bij Hohenfriedberg", de ruiterportretten van *Blücher* en *Gneisenau*, „Frederik II bij het lijk van Schwerin", „De parade voor Frederik II bij Potsdam" (1863), „Blücher's tocht over den Rijn bij Kaub op Nieuwjaarsmorgen 1814". Na zijn terugkeer uit den Sleeswijk-Holsteinschen oorlog van 1864 schilderde *Camphausen* „De bestorming der Düppeler schansen N°. 2", „De tocht naar Alsen", „De begroeting van den kroonprins en prins Friedrich Karl" (in de Nationaalgalerij te Berlijn). In 1866 volgde hij eenigen tijd het hoofdkwartier van den kroonprins in Bohemen en schilderde daarna: „De verovering van een standaard door het 10de regiment dragonders", „Koning Wilhelm bij Königgrätz den kroonprins de ordo pour le mérite verleenend", „De ontmoeting van den kroonprins en prins Friedrich Karl op de hoogte van Chlum", enz. Zijn beste schilderstukken zijn eenige meer dan levensgroote ruiterportretten. „Frederik de Groote op een schimmel, met Seydlitz, Ziethen en prins Henrich" (1870) en „De Groote Keurvorst op een gevlekt paard met den ouden Derfflinger" (1871) waren de eerste (in het koninklijk slot te Berlijn); daarbij sluit zich aan „Keizer Wilhelm I op een dravenden vos, met Roon, Bismarck en Moltke over een slagveld rijdend" (1872, in het stedelijk museum te Keulen). Van zijn overige doeken uit dezen tijd moeten nog genoemd worden „De ontmoeting van Bismarck met Napoleon III" en „De intocht der troepen in Berlijn". Ook als portretschilder en als teekenaar van humoristische- en ernstige illustraties heeft *Camphausen* naam gemaakt. Eveneens trad hij als schrijver met succes op. Zijn vele gedichten voor de feesten van de Düsseldorfer kunstenaarsvereeniging „Malkasten" en zijn in Middeleeuwschen stijl geschreven kroniek der vereeniging zijn slechts weinig bekend geworden, zijn dagboek uit den Sleeswijk-Holsteinschen oorlog echter is onder den titel „Der Maler auf dem Kriegsfeld" (Leipzig, 1865) met talrijke illustraties verschenen. *Camphausen* overleed te Düsseldorf, den 18den Juni 1885.

Camphine is de naam van een door destillatie met gebrande kalk of chloorkalk en water gezuiverd en met gebrand gips van het water bevrijde terpentijnolie. Het heeft een citroenachtigen geur en diende vroeger als lichtmateriaal, eveneens een evenzoo genoemd mengsel van terpentijnolie met alkohol en aether.

Camphora Nees is een plantengeslacht uit de familie der Lauraceeën, wier soorten tegenwoordig tot *Cinamomum* (zie aldaar) gerekend worden. Zij hebben altijdgroene, lederachtige, gaafrandige bladeren. Tot dit geslacht behoort de *echte kamferboom* (*Cinamomum camphora* Nees of *Camphora officinarum*) uit China en Japan, die zich echter ook in andere matig warme gewesten, bijv. in Florida, gemakkelijk laat kweeken, ook in onze warme kassen voorkomt, in Z. Europa zelfs in de vrije lucht in leven blijft. Het is een mooie, zware boom met groenachtige bloemen en erwtengroote, zwarte bessen. Alle deelen van den boom bevatten kamfer, vooral echter het harde, witachtige, roodgeaderd hout, waaruit in China en Japan gereedschappen en meubels vervaardigd worden, die den kamferreuk behouden. Hij groeit het meest op Formosa en de Japansche eilanden Sji-Kokoe en Kioe-Sioe. De ruwe kamfer wordt gewonnen door de fijn gehakte stammen, wortels

en twijgen met water te destilleeren, waarbij de vaste kamfer en de vloeibare kamferolie overgaan. Eerstgenoemde stof wordt daarna gedroogd en geperst, en in kisten, met lood bekleed, naar Europa en Amerika verscheept, waar zij nogmaals in de kamferraffinadorijen gezuiverd wordt door sublimatie, indien zulks al niet vóór de verzending is geschied. Zie verder *Kamfer*.

Camphorosma *L.* of *kamferkruid* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Chenopodeeën*.

Camphuys, *Joannes*, gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, werd geboren te Haarlem, den 18den Juli 1634, en door zijn ouders hij een zilvorsmid te Amsterdam in de leer gedaan. Het gelukte hem echter, als adsistent in dienst te komen bij de Oost-Indische Compagnie, en hij vertrok met het schip „Lastdrager", dat weldra schipbreuk leed, zoodat hij in het vaderland terugkwam. In 1654 volbracht hij echter de reis met het schip „De Draak" en werd door den gouverneur-generaal *Joan Maatsuyker* op de secretarie geplaatst. Nu klom hij spoedig op en zag zich in 1671 benoemd tot opperhoofd in Japan, welken post hij daarna nog tweemaal bekleedde, werd daarna secretaris van de Hooge Indische Regeering, in 1678 buitengewoon en in 1681 gewoon raad van Indië. Na den dood van *Speelman* werd hij den 11den Januari 1684 door den Raad van Indië tot provisioneel gouverneur-generaal gekozen. Hij was namelijk de jongste der gewone raden en niet zeer bemind bij zijn amhtgenooten, omdat hij zijn tijd liever aan de wetenschap, dan aan hun gezelschap wijdde, zoodat elk der stemmende raden dacht, dat geen der overigen op *Camphuys* zou stemmen.

Laatstgenoemde aanvaardde zijn betrekking, verkreeg de vrijheid der Nederlanders, die bij het verlies van Formosa in Chineesche slavernij waren geraakt, en had met vele moeilijkheden te worstelen, zoowel wegens de onderlinge oorlogen der inlandsche hoofden, als wegens de aanslagen der Engelschen, en niet het minst wegens den tegenstand zijner voormalige amhtgenooten, vooral wegens de benoeming van een baljuw te Batavia. Zijn gedrag werd echter in Nederland door de Kamer van Zeventienen goedgekeurd. Gedurende zijn bewind ontving hij een gezantschap van den keizer van Abessinië met rijke geschenken.

Den 17den December 1690 werd hij op herhaald verzoek ontslagen, legde zijn betrekking den 24sten September 1691 neder, en betrok een landhuis, dat hij op Java aan den weg van Batavia naar Jakatra had doen bouwen. In zijn tuin kweekte hij de zeldzaamste gewassen, en op het eilandje Edam, hetwelk hem toebehoorde, had hij een huis in Japanschen trant doen verrijzen, waar hij allerlei dieren hij elkander bracht. Ook was hij een ijverig verzamelaar van Japansche kunstwerken. Hij overleed op zijn buitenplaats, den 18den Juli 1695.

Camphuys onderscheidde zich door zijn eerlijkheid, rechtvaardigheid, omzichtigheid en liefde voor de wetenschap. Op zijn last reisde *Engelbert Kämpher* naar Japan en zag zich in staat gesteld, zijn merkwaardige beschrijving van dat land uit te geven, doordien *Camphuys* hem alles schonk, wat hij daarover in den tijd van 20 jaar verzameld had. Aan den predikant *Valentijn* leverde hij het verhaal van de stichting van Batavia, en men heeft het aan hem te danken, dat het „Kruidboek" van *George Everard Rumphius* (zie aldaar) behouden gebleven en in het licht verschenen is. Hij had namelijk een afschrift van het werk en kopieën van de platen doen vervaardigen, alvorens die geleerde met het schip „Waterland" naar Europa vertrok, welk vaartuig door eenige Fransche schepen in den grond geboord werd.

Camphuysen, *Dirk Rafaëlsz*, een Nederlandsch dichter en godgeleerde, wiens vader den marteldood om het geloof had ondergaan, werd geboren te Gorinchem in 1586. Reeds vroeg werd hij leerling bij een kunstschilder en maakte groote vorderingen: daarna legde hij zich toe op de Oude talen, studeerde te Leiden en woonde er vooral de lessen bij van *Jacobus Arminius*, waarna hij onderwijzer werd der kinderen van den heer *van Langerak*. Na dien tijd gaf hij onderricht in de talen te Gorinchem en werd toen praeceptor aan de Latijnsche school te Utrecht, doch legde deze betrekking neder, om zich voor het ambt van godsdienstleeraar te bekwamen. Hij preekte voor zijn vriend *Taurinus* nu en dan in de Domkerk met veel bijval en zag zich in 1616 te Vleuten beroepen en daarna te Amersfoort, doch moest wegens zijn Remonstrantsche gevoelens zijn betrekking nederleggen in 1619. Op een reis naar Amsterdam werd hij in hechtenis genomen, naar Heusden gebracht en 14 dagen gevangen gehouden, en na dien tijd geraakte hij in zeer behoeftige omstandigheden. Hij zwierf van plaats tot plaats, doch bevond zich meestal te Amsterdam, om iets te verdienen met het vertalen van Latijnsche boeken. Later werd hij compagnon van *Pieter Arentsz.*, boekdrukker en boekverkooper te Norden, waar zich ook de verdreven Remonstrantsche leeraar *Joannes Geesteranus* bevond, en genoot er eenigen voorspoed. Deze was echter kort van duur, want hij de nadoring der troepen van *Mansfeldt* moest hij met vrouw en kinderen de wijk nemen naar Harlingen. Hier werd hij door een vroegere dienstbode herkend en liep gevaar, wegens de op zijn hoofd gestelde geldsom, verraden te worden, zoodat hij zich naar Ameland begaf, waar hij 9 maanden bleef en eenige Fransche werken vertaalde. Hierna vestigde hij zich als vlasbandelaar te Dokkum en vertoefde op verzoek van zijn vriend, den schilder *Miereveld*, eenigen tijd te Delft. Na zijn terugkeer vervaardigde hij een uithreiding der Psalmen en overleed den 9den Juli 1627. Van zijn geschriften noemen wij: „Van den stand der dooden en straffe der verdoemden na dit leven met een kort begrip van de leere der Socinianen", „Stichtelijke Rijmen" (1625; 15de druk 1660, meer dan 30 maal uitgegeven), „Theologische werken", „Uithreiding der Psalmen", benevens vele vertalingen. Zijn gedichten onderscheiden zich door een rijkdom van stichtelijke denkbeelden en door een krachtige taal, zoodat sommige gedeelten daarvan, zooals het bekende: „Och waren alle menschen wijs, enz.", het algemeen eigendom des volks zijn geworden. De schedel van den dichter wordt op het stadhnis te Dokkum bewaard, en op zijn rustplaats is in 1823 een nieuwe zerk met toepasselijk opschrift gelegd.

Camphuysen, *Raphaël*, een Nederlandsch

schilder, werd geboren te Gorinchem in 1597 of 1598. In 1626 woonde hij te Amsterdam. Hij bleef daar tot zijn dood gevestigd en werd er den 23sten October 1657 in de Nieuwe Kerk begraven. Hij schilderde vooral sneeuwlandschappen en maneschijntjes. Waarschijnlijk was bij daarin een voorganger van *Aert van der Neer* (zie aldaar), met wien hij bevriend was. Maangezichten van zijn hand vindt men o.a. in het museum te Dresden. Hier te lande zijn werken van dezen schilder in het Rijksmuseum te Amsterdam en bet museum Kunstliefde te Utrecht.

Camphuysen, Jochem, de jongere hroeder van *Raphaël*, werd geboren te Gorincbem in 1601 of 1602, vestigde zicb omstreeks 1621 te Amsterdam, waar hij den 21sten Januari 1659 in de Nieuwe Zijds Kapel begraven werd. Ook hij was landschapschilder. Zijn werken zijn zeldzaam en men vermoedt, dat de met een monogram J. O. C. geteekende van zijn hand zijn.

Camphuysen, Govert, neef van de beide bovengenoemde schilders, werd geboren omstreeks 1623—1624, en begraven te Amsterdam den 4den Juli 1672. In 1652 of later vertrok hij naar het buitenland en werkte o.a. te Stockbolm. In Mei 1665 woonde hij weer te Amsterdam. Hij schilderde portretten, dierlandschappen en interieurs, vooral koestallen. Schilderijen van zijn hand vindt men o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het museum Boymans te Rotterdam. Vaak dragen zijn werken de valsche handteekening van *Paulus Potter*, wiens landschappen met vee hij navolgde. Er bestaat ook één ets van hem.

Campi is de naam van een kunstenaarsgeslacht. Hiertoe behoorden:

Campi, Galeazzo, geboren te Cremona in 1475. Hij was een leerling van *Boccaccino* en onderscheidde zich op het gebied der schilderkunst door een goed koloriet. Hij overleed in 1536 en liet 3 zonen na, *Giulio*, *Antonio* en *Vincenzo*, die grooteren roem verwierven dan de vader.

Campi, Giulio, geboren omstreeks het jaar 1500, was te Mantua een leerling van *Giulio Romano* en blonk weldra uit door zijn grootsche opvatting, door zijn rijkdom van denkbeelden en door zijn bekwaamheid op het gebied der bouwkunst. Krachtiger nog ontwikkelden zich zijn talenten, toen hij te Rome naar de meesterstukken van *Rafaël*, *Titiaan*, *Pordenone*, enz. zijn studie voortzette. Men vindt van zijn hand kunstwerken te Cremona. Hij overleed in 1572.

Campi, Antonio, een schilder en bouwkundige, bijgenaamd *il Cremonese*, was een uitstekend navolger van *Correggio* en heeft ook een kroniek van zijn geboorteplaats („Cremona fidelissima citta illustrata, etc.") uitgegeven. Van verscheiden zijner stukken zijn gravures vervaardigd. Hij overleed na het jaar 1591.

Campi, Vincenzo, de trouwe metgezel van den voorgaande, evenaarde dezen in koloriet, maar geenszins in teekening. Te Cremona beeft men van bem tot 4 maal toe de afneming van het kruis. Vele fraaie stukjes schilderde hij op leisteen. Hij overleed in 1591.

Campi, Bernardino, een schilder te Cremona, vermoedelijk een bloedverwant der voorgaanden, legde zicb eerst toe op de gondsmeedkunst, oefende zich vervolgens in de schilderkunst, en wist zich de manier van *Titiaan* zóó eigen te maken, dat men de kopieën bezwaarlijk onderscheiden kon van het origineel. Ook van de stukken van *Correggio* en *Rafaël* had bij veel geleerd, zooals blijkt uit de soberheid en natuurlijkbeid, die men in zijn voortbrengselen bewondert. Toch is zijn manier oorspronkelijk en een slaafsche navolging hem vreemd. De meeste zijner werken bevinden zich te Cremona; *Sofonisba Anguisciola* was zijn leerlinge. Hij trad ook op als schrijver met het werk „Parer sulla pittura" (1584), en overleed omstreeks het jaar 1590.

Campiglia Marittima is een plaats in het distrikt Volterra van de Italiaansche provincie Pisa, gelegen aan de spoorlijnen Pisa-Rome en Campiglia Marittima--Piombino van bet Middellandsche-Zeenet. Zij ligt op den Mont-Pilli en heeft 7823 inwoners (1901), een oude kerk San Giovanni, een slotruïne, graven uit den Etruskischen tijd en mijnbouw; men vindt er nl. lood-, ijzer- en kopererts, aluinbevattenden leisteen en het zoogenaamde Calvomarmer.

Campine, zie *Kempen*.

Campistron, *Jean Galbert de*, een Fransch dichter, werd geboren te Toulouse in 1656 en kwam te Parijs in aanraking met *Racine*, wiens raad hem bij het opstellen van het treurspel „Virginie" zeer te stade kwam. Daarop volgden: „Arminins", „Andronic" en „Alcibiade" (1685) en de opera's: „Acis et Galatée", „Achille" en „Alcide". Ook heeft men nog van *Campistron* 4 andere treurspelen. „Phocion", „Phraate" (1688), „Alcibiade" en „Juba", en een blijspel, getiteld: „Le Jaloux désabusé". Hij overleed te Toulouse in 1723.

Campoamor, *Ramon de C. y. Camposorio*, een der meest geliefde, vruchtbaarste en invloedrijkste Spaansche dichters uit den nieuweren tijd, werd in 1817 te Navia uit een oud-Asturische familie geboren. Hij studeerde eerst in de medicijnen te Madrid, maar wijdde zich spoedig daarna aan de letterkunde. In de Spaansche Cortez schitterde hij door zijn welsprekendheid en bracht bet tot staatsraad; om zijn letterkundige verdiensten werd hij lid der koninklijke Academie. Zijn eerste dichtwerken zijn: „Colon" (Madrid, 1853; nieuwe druk, 1888), „Fabulas morales y politicas" (1842, 9de druk, 1866), „Ayes del alma" (1842), „Ternezas y flores" (1858) en het chaotische „Drama Universal" (1860). Meer echter dan al deze trokken zijn „Doloras" (1856, 17de druk, 1886, een bloemlezing in het Duitsch door *Mayer*, München, 1901) de algemeene aandacht. Daarop volgden novellen en novelletten in verzen, zooals: „Los buenos y los sabi os" „Los grandes problemas", „El tren express", El quinto no matar" en „La Calumnia". Verzameld verschenen ze in verschillende seriën onder de titels: „Pequeños Poemas" (1879, 1886 en 1887) en als „Nuevos Pequeños Poemas" (1887) en „Nuevos Poemas" (1892). De „Humoradas" (3de druk, 1890) sluiten hierbij aan. Later volgde de „Licenciado Torralba" (1892, dl. 56 der „Bibliotheca Selecta"). Bovendien publiceerde *Campoamor* een aantal prozaïsche, politieke en polemische, vooral philosofische geschriften, zooals: „Filosofia de las leyes" (1846), „El personalismo" (1850), „Polemidas con la democracia" (1862), „Lo absoluto" (1865), „El idealismo" (1883), „La Metafisica y la Poetica" (1901) en een „Poetica" (1883 en 1890). Zijn

verzamelde kleinere lyrische gedichten, „Obras poeticas", werden verscheidene malen herdrukt (het laatst in 1900, 2 dln.); een bloemlezing verscheen in 1879 te Madrid, daarna te Leipzig in 1885. De meest eigenaardige werken, door *Campoamor* geschreven, zijn de „Doloras", de „Humoradas" en de „Pequeños Poemas". Hij overleed den 12den Februari 1901. Zijn „Obras Completas" verschenen te Madrid (1901, v.v.).

Campobasso, een Italiaansche provincie, ook (als landstreek) *Molise* genoemd, wordt ten N. door de provincie Chieti, ten N.W. door Aquila, ten Z.W. door Caserta, ten Z. door Benevento, ten Z.O. door Foggia en ten N.O. door de Adriatische Zee begrensd. Zij beslaat een oppervlakte van 4381 v. km. en telt (1901) 390873 inwoners (89 op 1 v. km.). De provincie omvat een doel van het oude Samnium en wordt verdeeld in de distrikten Campobasso, Isernia en Larino.

Campobasso, de hoofdstad van de gelijknamige Italiaansche provincie (zie aldaar), ligt 730 m. boven den zeespiegel in de Napolitaansche Apennijnen, aan de oostelijke helling van den Monte Verde. Zij ligt aan de spoorwegen Benevento-Termoli en Campobasso-Isernia, bezit verscheiden kerken, een gymnasiaal lyceum, een schouwburg en (1901) 15046 inwoners, die goede messen en scharen vervaardigen.

Campo Formio (Campo formido) is de naam van een dorp in de Italiaansche provincie Udine, distrikt Udine, met een papierfabriek en (1901) ongeveer 900 (als gemeente 2722) inwoners. Het is vooral bekend door den vrede tusschen Oostenrijk en de Fransche republiek, den 17den October 1797 te Passeriano bij Udine onderteekend, maar van Campo Formio gedateerd. De vredesonderhandelaars waren generaal *Bonaparte* en de graaf *van Coblenzl*. De voornaamste artikelen, in zeer vele opzichten anders dan die van den voorvrede te Leoben (18 April), waren de volgende: Oostenrijk stond de Zuidelijke Nederlanden, Milaan, Modena en Mantua af en verkreeg van het Venetiaansch gebied Istrië, Dalmatië en het links van de Etsch gelegen land met de stad Venetië; daarentegen ontving Frankrijk de bezittingen van Venetië in Albanië en de Jonische eilanden. In geheime artikelen beloofde keizer *Frans II* hij den vrede met het Duitsche Rijk den afstand van den linker Rijnoever van Bazel tot Andernach aan Frankrijk te bewerken en hieraan van zijn kant het Fricktal en het graafschap Falkenstein af te staan, waarvoor Oostenrijk het aartsbisdom Salzburg en van Beieren het land rechts van de Inn ontvangen zou. De hertog van Modena zou met de Breisgau, de Rijkslanden (behalve Pruisen), die op den linker Rijnoever verliezen aan Frankrijk geleden hadden, in Duitschland schadeloos gesteld worden.

Campomanes, *Pedro Rodriguez*, graaf *van*, een Spaansch staatsman, rechtsgeleerde, geschiedkundige en schrijver, were geboren den 1sten Juli 1723 te Santa Eulalia de Sorriba in Asturië, vertaalde reeds op tienjarigen leeftijd de gedichten van *Ovidius* in het Castiliaansch en wijdde zich een paar jaar daarna aan de beoefening der wijsbegeerte, die hij echter weldra met de rechtsgeleerdheid verwisselde. Nadat hij te Sevilla gepromoveerd was, bepaalde hij zich tot de rechtsgeleerde praktijk en besteedde zijn ledige uren aan het Grieksch, Arabisch en de geschiedenis. Hij werd nu door de Académie des Inscriptions te Parijs tot buitenlandsch lid en door *Karel III* in 1759 tot een aanzienlijke betrekking bij de posterijen benoemd. Weldra schreef hij de schets eener aardrijkskunde van Portugal, alsmede een verhandeling over het nadeelige der ophooping van bezittingen in de doode hand („Tratado de la regalia de la amortizacion, etc.") Madrid, 1765; nieuwe uitgave, 1821). De geestelijkheid kwam hiertegen op, en *Campomanes* schreef zijn: „Indicio imperial". In zijn: „Discurso sobre el fomento de la industria popular" (1774) leverde hij het eerste degelijke werk over staathuishoudkunde, terwijl hij in zijn: „Discurso sobre la educacion popular de los artesanos y su formento" (1775—1777, 6 dln). het vooroordeel bestreed tegen het bedrijf der handwerkslieden. Hij was de bewerker van de vrijverklaring van den Amerikaanschen handel, ook in andere havens dan die van Cadix, van den vrijen invoer van sommige grondstoffen, van het stichten van een nationale bank en van staathuishondkundige vereenigingen, enz. Door zijn aanhoudend onderzoek verkreeg hij een nauwkeurige kennis van de oudste wetten der Spaansche monarchie en van de chronologie der Gotische koningen, waarover hij belangrijke opstellen schreef. Daarna vestigde hij zijn aandacht op het onderwijs en bevond zich aan het hoofd van onderscheiden letterkundige instellingen.

In 1762 werd hij fiscaal van den Hoogen Raad van Castilië, later tot voorzitter van dit college benoemd. Gelijktijdig was hij directeur der academie van geschiedenis en voerde de zaken der koninklijke kamer, totdat hij in 1791 door *Karel IV* tot staatsraad benoemd werd. De door hem voorgestelde maatregelen verheffen hem tot een weldoener van zijn vaderland. Hij onderwierp de talrijke zigeuners en landloopers aan een gestreng toezicht der politie, wist den hoog opgedreven prijs der levensmiddelen te Madrid en vooral te Estremadura te doen verlagen en droeg veel bij tot opbeuring van den landbouw, zoodat men hem als den ontginner der Sierra Morena mag beschouwen. Eveneens wijdde hij zijn zorg aan de armenverpleging, aan de inrichting der hospitalen, aan het belastingstelsel, aan de posterijen, aan het hooger onderwijs en aan de rechtsbedeeling, en ontving in 1780 van den koning den titel van *de Castilla*. Eindelijk echter werd hij door de kniperijen van zijn tegenstanders, bepaaldelijk van den graaf van *Floridablanca*, van zijn invloed beroofd, zoodat hij zich van het Hof verwijderde en nog een 11-tal jaren aan de letterkunde kon wijden, waarna hij den 3den Februari 1802 overleed. Zijn belangrijke geschriften over geschied-, oudheid- en staatkunde zijn zeldzaam.

Campori, *Cesare*, marchese, een Italiaansch geschiedschrijver, werd geboren den 11den Augustus 1814 te Modena, schreef de drama's: „Barbarossa Ariadeno" en „Ezzelino di Romano" (1851), benevens talrijke monografieën uit de geschiedenis van Modena. Zijn voornaamste werk is: „Raimondo Montecuccoli, i suoi tempi e la sua famiglia" (1878). Hij overleed den 6den September 1880 te Milaan.

Een verzameling zijner geschriften verscheen als: „Memorie patrie, storiche e biografiche" (Modena, 1882).

Campori, *Giuseppe*, marchese, een Italiaansch kunstkenner en historicus, werd den 17den Januari 1821 te Modena geboren, studeerde aldaar en hield zich bezig met historische en kunsthistorische onderzoekingen in de oorkonden van zijn geboorteplaats. Hij overleed aldaar den 19den Juli 1887. Van zijn door grondigheid uitmuntende werken verdienen genoemd te worden: „Della opere di pittori modenesi" (2 dln., 1844—1845), „Gli artisti italiani e stranieri negli stati Estensi" (1855), „Della vita e della avventure del Marchese Alessandro Malaspina" (2de druk, 1868), „Notizie per la vita di Lodovico Ariosto" (2de druk, 1871), „Lettere artistiche inedite" (1866), „Una vittima della storia" (1866), „Memorie biografiche degli scultori, architetti, pittori nativi di Carrara etc." (1873), „Centrotrè lettere inedite di Sommi Pontefici" (1878), zijn belangrijke verzameling van brieven aan *Galilei*: „Carteggio Galileiano inedito" (1881) en „Torquato Tasso e gli Estensi" (1883).

Campos, vroeger São Salvador geheeten, is een stad in den Braziliaanschen staat Rio de Janeiro, op den rechteroever van de Parahyba do Sul gelegen, op ongeveer 60 km. van diens uitmonding in zee. Zij telt 78036 inwoners (1890), voor de helft kleurlingen, 12 kerken, een schouwburg en heeft electrische verlichting. Het omringende land, de *Campos dos Goyataraces*, is zeer sterk bevolkt en levert koffie, rijst en katoen op, bovendien suikerriet, dat als het beste van Brazilië wordt beschouwd. Kleine stoombooten kunnen de rivier opvaren tot *Campos*, het is in het noorden en het zuiden door kanalen met de zee verbonden, verder loopt er in het noorden een spoorweg van *Campos* naar São Eduardo en Tombos en een in het zuiden over de haven Macahé naar Rio de Janeiro.

Campos, een plaats op het Spaansche eiland Mallorca van de Balearen, 35 km. ten Z.O. van Palma, is goed gebouwd, heeft 4521 inwoners (1897) en 12 km. ten zuiden ervan een slechte haven met zoutpannen. In de nabijheid (5 km.) zijn de druk bezochte zwavel en zout bevattende mineraalbronnen *San Juan de Campos* of *Fonte Santa*.

Campo santo of *heilig veld* is de Italiaansche benaming voor begraafplaats, vooral voor de begraafplaats van beroemde mannen. Zulk een plaats is door een naar buiten gesloten, naar binnen echter door arcaden geopende hal omgeven. Het meest-beroemde campo santo bevindt zich te Pisa (omstreeks 1283 voltooid, zie *Pisa*). Ook vindt men er te Bologna, Napels, Genua en Milaan.

Campos Martinez, *Arsenio*, een Spaansch maarschalk, werd in 1834 geboren, genoot zijn opleiding aan de hoogere krijgsschool te Madrid, nam in 1859 deel aan den veldtocht in Marokko, ging in 1864 als overste naar Cuba, keerde in 1870 naar Spanje terug, commandeerde een brigade in noordelijk Spanje gedurende den Carlistenoorlog, maar werd in 1873 wegens zijn royalistische gezindheid van het commando ontheven en gevangen gezet; in 1874 werd hij weer aan het hoofd eener divisie gesteld, waarmee hij met succes voor Bilbao streed. In Juni van dat jaar commandeerde hij bij Estella het derde legerkorps en verkreeg zulk een invloed, dat hij tegen het einde van het jaar te Sagunt prins *Alfonsus* tot koning durfde uitteroepen. *Alfonsus XII* benoemde *Martinez Campos* tot kapitein-generaal van Catalonië en opperbevelhebber van het noordelijk leger, en in Maart 1876 werd hij, na de beslissende overwinning hij Pena de Plata op de Carlisten behaald, tot maarschalk van het geheele leger benoemd. In 1877 werd hij bevelhebber van de Spaansche troepen op Cuba en maakte een einde aan den opstand, maar wekte de afkeuring op van den minister-president *Canovas del Castillo* wegens de aan de opstandelingen beloofde verbeteringen, waarom hij in Maart 1879 zelf de leiding der staatszaken op zich nam, teneinde het in het Convenio van Camagnoy gesloten verdrag voor de Cortes te verdedigen. Hierin slaagde hij evenwel niet en trad daarom als minister-president af, waarna hij zich met de constitutioneele partij verbond en met hulp van haar en haar leider *Sagasta* het ministerie *Canovas del Castillo* ten tweeden male ten val bracht. In het nieuwe Kabinet werd hij minister van Oorlog, maar legde dit amht in October 1883 neer. In 1886 en opnieuw in 1891 werd *Martinez Campos* tot president van den Senaat gekozen en in 1887 tot maarschalk van Madrid benoemd. Bij een wapenschouwing in de buurt van Barcelona, den 24sten September 1893, werd hij door een anarchist met een dynamietbom licht gewond. In November 1893 werd hij opperbevelhebber van de naar Marokko gezonden Spaansche troepen, maar er werd geen strijd meer gevoerd, en *Martinez Campos* sloot in Januari 1894 een voor Spanje gunstig verdrag met Marokko. Toen in 1895 opnieuw een opstand op Cuba uitbrak, werd hij weer opperbevelhebber van dat eiland, maar reeds in Januari 1896 teruggeroepen, voor hij nog iets had kunnen uitvoeren, omdat hij, naar beweerd werd, te veel op de hand van de autonomisten was. In 1899 werd hij nog eens president van den Senaat en overleed den 23sten September 1900 in Zarauz.

Campos Salles, *Manoel Ferraz de*, president van Brazilië, werd in 1841 geboren te São Carlos de Campinas, studeerde in de rechten en werd advocaat te São Paulo. In 1884 werd hij in de Kamer van afgevaardigden gekozen en werkte mede, als vurig republikein, aan de onttrooning in 1889 van keizer *Pedro II*. Door de voorloopige regeering tot minister van Justitie benoemd, voerde hij een nieuw rechtssysteem in. Daarop werd hij lid van den Senaat, toen gouverneur van den staat São Paulo en in 1898 president van Brazilië. Den 15den November 1902 gaf hij die betrekking over aan zijn opvolger *Rodriguez Alves*.

Campra, *André*, een Fransch componist, werd geboren te Aix in Provence, den 4den December 1660, was van 1679—1694 kapelmeester aan de kathedralen van Toulon, Arles en Toulouse, begaf zich daarop naar Parijs, werkte hier eerst als directeur der kerkmuziek aan het Jezuietencollege, daarna (tot 1700) aan de Nôtre Dame, doch wijdde zich vervolgens geheel en al aan het vervaardigen van opera's. Weldra werden zijn: „L'Europe galante" (1697) en „Le carneval de

Vénise" ten tooneele gevoerd en bezorgden hem de benoeming tot koninklijk kapelmeester (1722), een jaarlijksch inkomen en de betrekking van muziekdirecteur en componist van den prins *van Conti*. Hij overleed te Versailles, den 29sten Juli 1744, nadat hij, behalve genoemde, nog 17 opera's en enderscheiden andere muziekstukken had in het licht gezonden. Hij was de meest beroemde epera-componist na *Lully* en tot aan *Rameau*.

Camprodon, den *Francisco*, een Spaansch dramatisch dichter, werd geboren te Vich in 1816. Hij schreef onderscheiden oorspronkelijke, en vertaalde Fransche stukken voor het tooneel, vooral „garrnéles" ef kluchtspelen met muziek en zang, zooals: „Los diamantes de la corona", „El domino azul", „Beltran el Aventurere"(1858), „Los dos mellizos"(1862), „Los suicidas";(1864), „El Relampago" (1865), enz. Heerlijker schittert zijn dichttalent in de zoetvloeiende verzen van het drama „Flor de un dia" (in 1851 voor de eerste maal vertoond), gevolgd door „Espinas de una flor". Eerstgenoemd drama, waaraan hij zijn roem te danken heeft, is ook te Leipzig in het Duitsch verschenen (1855). Belangrijker dan zijn lyrische gedichten „Emocienes" (1850) zijn de heide Catalaansche tooneelspelen „La tornada de Tito" en „La teta gallinaire". Hij overleed in den zomer van 1870 te Habana ep Cuba.

Campulung ef *Kimpulung* is de hoofdplaats van het Roemeensche distrikt Muscel, gelegen in een dwarsdal van de Transsylvaansche Alpen, ep de grens van de centraalzone en de ketens van het voorgebergte, aan een zijrivier van de Arschis. Zij telt 13033 inwoners (1899) en is eindstatien van den spoorlijn Golesci-Campulung. De plaats werdt als zomerverblijf druk bezocht.

Camranh-baai is een inham aan de kust van Annam in Fransch Indo-China, hekend geworden door het verblijf der Russische vloot aldaar in 1905, op haar weg naar de Japansche wateren. Aan de N.zijde van den ingang der baai ligt het eiland Tagne, aan den znidelijken kant werdt de ingang beschermd door kaap Dowaich en een groep eilandjes. De hoofdingang heeft een diepte van 14—18 vademen, een andere ingang, ten N. van Tagne, is 8 vademen diep, terwijl de baai zelf 10—12 vademen diepte en een goeden ankergrond bezit. De regeering van Fransch Indo-China heeft de aan de baai gelegen plaats tot vrijhaven verklaard, terwijl er door een naamlooze vennootschap havenwerken en een kolenstation werden aangelegd.

Camstra is de naam van een aanzienlijk Friesch geslacht, hetwelk in de Middeleeuwen tot de partij der Schieringers hehoorde. Van de leden noemen wij:

Camstra, Rienck, die zich sterk beijverde, em den vrede tusschen de Schieringers en Vetkoopers te bewaren. Niettemin veroverde hij, als aanvoerder der Schieringers, stormenderhand het slot van *Sjoerd Grovestins* te Engelum (1445). Later was hij grietman van Leeuwarderadeel, en aneuvelde in 1461 door een schet uit een hus bij het belegeren van het slot van *Jouke Galama* te Aekmarijp.

Camstra, Feycke, een zoon van den voorgaande en een woelziek Schieringer. Hij hevend zich in 1481 bij den mislukten aanval ep Leeuwarden en was een tegenstander van het verbond met de Groningers, die zijn slot te Wirdum en dat van zijn hroeder *Pieter*, enz. in hrand staken. In 1434 behoorde hij met *Aedo Jonghama, Hessel Feytsma* en anderen tot hen, die van de keizerlijke gezanten te Leeuwarden vernamen, dat de Friezen hunne eude vrijheden en rechten zouden behonden, maar nitgenoodigd werden, em schatting op te hrengen. In 1504 teekende hij den bekenden reversaalhrief, door de aanzienlijke Friezen aan de hertogen *van Saksen* afgegeven. Hij overleed in 1517.

Camstra, Pieter, een hroeder van den voorgaande. Toen in 1481 bij de belegering van Hettingahuis te Nienwland *Wybe Sirtema van Grovestins* (Scherne Wybe) door een list van *Swob Sjaerdema* was gevangen genomen, werd *Camstra* met 6 anderen tot scheidsman gekozen. Ook hij was tegenwoordig bij den aanslag op Leenwarden, maar maakte weldra vrede met deze stad en werd gekozen tot rechter in den lande. Hij overleed in 1494.

Camstra, Rienck, een zoen van den voorgaande. Wegens zijn Saksischgezinde gevoelens zocht hij de Leenwarders zooveel mogelijk te kwellen. Waarschijnlijk trok ep zijn last *Douwe Sjaerdema* met 30 man uit Camstrahnis te Jelsum naar de stad (1498), in wier nahijheid zij een huis in hrand staken. Door de Leenwarders vervolgd, trokken zij naar Camstrahuis terug, doch dit werd aan de vlammen epgeofferd en de bezetting gevangen genomen, naar Leenwarden gevoerd en — 22 in getal, waarhij zich ook *Sjaerdema* bevond — door beulshanden ter dood gehracht. In hetzelfde jaar everviel *Camstra* de Groningers hij Bergum en joeg hen met groot verlies op de vlucht. Daar hij zich echter in zijn verwachting emtrent het Saksisch bestuur telenrgesteld zag, nam hij de wijk naar Antwerpen en poogde er den hertog *van Bourgondië* ever te halen, Friesland van de Saksische heerschappij te verlossen. Later keerde hij naar zijn vaderland terug en legde in 1515 in de kerk van Oldenhove te Leeuwarden den eed van hulldiging af aan keizer *Karel V*, waarna hij benoemd werd tot raadsheer in het Hof van Friesland. Hij werd afgevaardigd naar den keizer, em dien intelichten emtrent de aangelegenhedeu des lands, hetwelk van de Gelderschen en de Gelderschgezinde partij veel te lijden had. De ellende klem intusschen ten top, en hij werd nogmaals met *Hessel van Martena* naar *Karel V* gezonden, em hulp te verkrijgen. In 1520 trok hij wederom met eenige ambtgenooten daarheen, om voorziening in eenige mishruiken te vragen, en everleed ep zijn state te Jelsnm, den 9den April 1522.

Camstra, Foppe van, geboren in 1530. Deze, een groot vijand van gewetensdwang, enderteekende het Verbond der Edelen, werd door *Alva* ingedaagd, maar nam de wijk naar Emden, waarna zijn goederen werden verbeurd verklaard. Het schijnt, dat hij vóór 1573 in ballingschap everleden is.

Camstra, Hans Willem van, geboren in 1687. Deze trad in den krijgsdienst, klem ep tot kolenel, werd in 1742 grietman van Idaarderadeel en in 1751 tevens drost en rechter van Bredevoort in Gelderland. In het beruchte jaar 1741

SCHIEREILAND
QUEBEC
St. Laurens Stroom
Anticosti
Notre Dame Mts
Schiereiland Gaspé
Chaleur-Baai
NIEUW BRUNSWIJK
Fredericton
PRINS EDUARD-EIL.
Fundy Baai
NIEUW SCHOTLAND
Halifax
Yarmouth
Portland
Biddeford
ATLANTISCHE

N NEW FOUNDLAND.

Provincies van Canada:

Quebec
Nieuw Brunswijk
Nieuw Schotland
Prins Eduard Eil.
New Foundland.

Schaal 1 : 5000000

was hij lid van de Staten van Friesland en bleef zeer in aanzien bij de leden van het vorstenhuis van *Oranje*. Hij overleed op Orkmastate te Menaldum, den 3den April 1761, en was het laatste mannelijk oir van zijn geslacht.

Camuccini, *Vincenzo*, een Italiaansch historieschilder, werd geboren te Rome in 1775 en vormde zich reeds vroeg naar de meesterstukken van *Rafaël*, *Domenichino* en *Andrea del Sarto*. Reeds door zijn eerste doeken, den „Dood van Caesar" en den „Dood van Virginia" voorstellende, verwierf hij grooten roem. Intusschen liet, volgens het oordeel van kenners, zijn koloriet veel te wenschen over, terwijl aan zijn cartons en aan zijn kleinere schetsen grooten lof werd toegekend. Een zijner meest beroemde werken is: „Ongeloovige Thomas" in mozaïek, in de St. Pieterskerk te vinden. Later schilderde hij bij voorkeur tafereelen uit de Romeinsche geschiedenis, vooral uit het leven van *Regulus*, *Scipio*, *Cornelia*, enz., terwijl „Horatius Cocles", „Romulus en Remus", „De dood van Magdalena", „De graflegging van Christus" en „De bekeering van Paulus" tot zijn meesterstukken worden gerekend. Ook heeft hij portretten geschilderd, o.a. die van paus *Pius VII* en van den hertog *de Blacas*. Langen tijd was hij werkzaam als inspecteur-generaal van de musea van den paus, en opziener der collecties van het Vatikaan. Hij overleed in 1844.

Camus, *Armand Gaston*, een schrander rechtsgeleerde en staatsman, werd geboren te Parijs, den 2den April 1740, wijdde zich met grooten ijver aan de studie der rechtsgeleerdheid en werd wegens zijn uitgebreide kennis van het kerkelijk recht eerst advocaat der Fransche geestelijkheid in het Parlement en daarna raadsheer van den keurvorst van *Trier* en van den vorst van *Salm-Salm*. Zijn voortreffelijke vertaling van de „Natuurlijke historie" van *Aristoteles* bezorgde hem het lidmaatschap van de Académie des Inscriptions. Als een voorstander van vrijzinnige beginselen werd hij in 1789 vertegenwoordiger van den derden stand te Parijs in de Nationale Vergadering en bevond zich onder de eersten, die den eed aflegden, dat zij niet uiteen zouden gaan alvorens een constitutie aan Frankrijk te hebben gegeven. Als ijverig Jansenist trad hij op tegen de aanmatiging der geestelijkheid, terwijl hij met zijn staatkundige geestdrift oprechte vroomheid verbond. Als archivaris der Constituante publiceerde hij het zoogenaamde roode boek, waarin de uitgaven van het Hof opgeteekend waren. Hij stemde voor den dood van *Lodewijk XVI*, stelde in 1793 *Dumouriez* in staat van beschuldiging en belastte zich met een zending naar Vlaanderen, om dien generaal te ontwapenen, maar werd met zijn 4 collega's door dezen in hechtenis genomen en den 3den April aan de Oostenrijkers uitgeleverd. Hij werd te Maastricht, Koblenz, Königgrätz en Olmütz gevangen gehouden en den 25sten December 1795 tegen de dochter van *Lodewijk XVI* (later de hertogin *van Angoulême*) uitgewisseld. Daarna kwam hij in den Raad der Vijfhonderd en zag zich den 23sten Januari 1796 tot voorzitter gekozen. In den zomer van 1797 trad hij af en wijdde zich, als lid van het Instituut en rijksarchivaris, uitsluitend aan de beoefening der wetenschap en aan het bestuur van inrichtingen van weldadigheid. Hij ijverde tegen het consulaat en tegen het streven van *Bonaparte* naar onbeperkte macht, doch werd niettemin door het Instituut belast met de taak, om ter verzameling van oude kronieken de verschillende departementen des rijks te bezoeken. Hij overleed den 2den November 1804. Zijn geschriften geven getuigenis van uitgebreide kennis en van een onvermoeid onderzoek. Van zijn werken vermelden wij nog: „Lettres sur la profession d'avocat" (Parijs, 1772; 5de uitgave, 1832, 2 dln.), zijn vertaling der „Histoire des animaux d'Aristote" (Parijs, 1783, 2 dln.), „Code judiciaire ou Recueil des décrets de l'Assemblée nationale et constituante sur l'ordre judiciaire" (Parijs, 1792, 4 dln.) en „Voyage dans les départements nouvellement réunis" (Parijs, 1803, 2 dln.).

Camusat, *Denis François*, een Fransch letterkundige, geboren te Besançon in 1695, begaf zich naar ons land, waar hij zijn niet onverdienstelijke werken ter perse legde en in 1732 in behoeftige omstandigheden te Amsterdam overleed. Hij schreef o.a.: „Mémoires historiques et critiques" (1722), „Bibliothèque française" en „Histoire littéraire de la France" (1723) en „Histoire critique des journaux" (1734).

Camwood of *Barwood*, *Camhout*, *Cambalhout*, *Cambanhout*, *Angolahout*, *Afrikaansch sandelhout* is een verfhout, verkregen van Baphia nitida (zie aldaar). Eerst is het wit, maar door het liggen aan de lucht wordt het rood of zwartachtig. In de wolververij wordt het voor bruine of roodbruine kleuren gebezigd en in meubelpolitoer wel in plaats van het Kaliaturhout gebruikt, doch slechts zelden, daar het veel duurder is.

Canachus, een beeldhouwer in de dagen der Grieksche Oudheid, was een broeder van *Aristokles* en leefde omstreeks 500 v. Chr. Tot zijn kunstwerken behoorde een reusachtig bronzen *Apollo*beeld voor de Branchiden te Milete, een dergelijk beeld van cederhout te Thebe en een beeld van *Aphrodite* uit goud en ivoor in het Heiligdom dier godin te Sicyon, waar hij geboren was.

Canada, Dominion of (zie de kaart Britsch N.Amerika en Alaska, benevens die van O. Canada en New-Foundland), een Britsche kolonie in Noord-Amerika, ligt ten noorden van de Vereenigde Staten, tusschen 41° 42' en 72° N.-Br. (kaap Murchison), met inbegrip van de Pooleilanden tot 83° N.Br. reikend en tusschen 57° en 141° W.L. v. Gr. Deze kolonie omvat het geheele noordelijke deel van N.-Amerika met uitzondering van Alaska, Groenland en New-Foundland, en beslaat een oppervlakte van 8288600 v. km., met den Poolarchipel van 9589700 v. km., waarvan echter bijna 400000 v. km. door water worden ingenomen.

Ontdekkingsgeschiedenis. Zie *Amerika*.

Kustgesteldheid. De lange kust (meer dan 18000 km.) is slechts voor een klein gedeelte bruikbaar, daar de noordkust en de westkust ten N. der St. Laurensmonding door het ijs zoo goed als ontoegankelijk zijn, zelfs de St. Laurensbaai nog 5 maanden door het ijs versperd wordt. Het westelijke gedeelte der noordkust (tot 125° W.L. v. Gr.) bezit geen eilanden en evenmin diepe insnijdingen. Het vormt een steile kust, weliswaar van geringe hoogte, die met kaap Barrow tot 71° 23½' N. Br. reikt en waaraan tamelijk veel Eskimoplaatsen

zijn gelegen. Eerst ten O. der monding van de Mackenzie, treden kusteilanden op, door enge kanalen onderling en van het vasteland gescheiden. De schiereilanden Boothia Felix (met kaap Murchison op 72° N.Br.) en Melville zijn slechts door lage, smalle landstrooken met het vastland verbonden. Tusschen laatstgenoemd schiereiland en Labrador ligt de breede Hudsonbaai (zie aldaar), die met de smallere Jamesbaai tot 51° N.Br. in den romp van het werelddeel opdringt. Havens zoekt men er tevergeefs, omdat de baai gedurende het grootste deel des jaars wegens ijs ontoegankelijk, daarenboven ook de toegang door de Hudsonstraat moeilijk is. De N.O. kust van Labrador is weer hoog en rijk aan kleine diepe insnijdingen met daarvoor gelegen eilanden, maar bezit geen groote toegangen tot het binnenland, evenmin als de Z.O. kust, zoodat Labrador een zeer massieven vorm vertoont. De Oostkust loopt in Z.W. richting en heeft een rijke geleding. Eerst dringt de groote St. Laurensbocht diep in het land op en ontvangt in haar trechtervormig uiteinde de St. Laurensrivier. De noordkust der bocht is woest, steil en arm aan havens, evenals het er vóór gelegen eiland Anticosti. Beter is het gesteld met de zuidkust, waarvoor het eiland Prins Edward oprijst; maar nog rijker aan havens zijn de eilanden kaap Breton en New Foundland (zie aldaar). Tusschen Labrador en het laatstgenoemde bevindt zich de smalle Belle Isle straat, maar ook de Cabotstraat, tusschen New-Foundland en Nieuw-Schotland is slechts 110 km. breed. Terwijl de havens der St. Laurensgolf maanden lang in den winter ontoegankelijk zijn, is zulks niet het geval mot die van Nieuw Schotland, o.a. niet met de ruime, veilige baai van Halifax. Tusschen Nieuw-Schotland en Nieuw-Brunswijk strekt zich de Fundy-baai uit, met lage steilkusten, waaraar tal van rivieren in kleine kustvlakten uitmonden; door den vloed zijn deze rivieren verstroomopwaarts bevaarbaar, en de meeste havens zijn rivierhavens, evenals aan de kust van het naburige gebied der Vereenigde Staten.

Het kustgebied van Canada aan den Grooten Oceaan is na de beslissing van het geschil over de grens met Alaska (zie aldaar) ingekrompen. De kust is steil, sterk geleed door fjorden en wordt vergezeld door een menigte kleinere en ook grootere eilanden, zooals Vancouver met de San Juan de Fucastraat aan de Z. kust, die de grens vormt tegen de Vereenigde Staten, het Koningin Charlotte-eiland en den Thlinkieten-archipel, die echter grootendeels aan de Vereenigde Staten behoort.

Bodemgesteldheid en wateren. Men kan in het land verschillende natuurlijke afdeelingen onderscheiden. Vooreerst het zuidoostelijk kustgebied, waartoe behalve Arcadië eigenlijk ook New-Foundland behoort. Het wordt door ketenen van het Apalachisch bergstelsel doorsneden: de Shickshock of Notre Dame Mountains van het Gaspe schiereiland (in den Tabletop 1300 m.), de Cobequid Mountains van Nieuw-Schotland en de Baddeck Mountains van Cap Breton-eiland. Het is een palaeozoïsch gebied, doorbroken door ondkristallijne en trapgesteenten, waarin de produktieve steenkolenformatie sterk ontwikkeld is en goede ijzerertsen en goudwasscherijen aanwezig zijn. De kust is rijk aan fjorden, terwijl het binnenland met dichte wouden, uit naaldhout, ahornen, enz. bestaande, bedekt is. Hierop volgt het bekken van den St. Laurensstroom en der Canadeesche meren, waartoe met name het door het Ontario-, Erie- en Huronmeer omsloten Ontario-schiereiland gerekend moet worden. Het is in het algemeen zacht golvend en bestaat in het zuiden uit devonische en silurische lagen, terwijl in het noorden het cambrium en de gneisformatie op den voorgrond treden. De aanzienlijkste hoogten liggen hier aan de Sagnenay, waar de Grande Pointe tot 808 m. oprijst. De stroomen zijn rijk aan watervallen en stroomversnellingen en daardoor zeer geschikt voor het in beweging brengen van machines; daarentegen zijn zij slechts in hun meervormige verwijdingen goed bevaarbaar. De gletscherpuinbodem is in het zuiden, waar tevens het mildste klimaat heerscht, zeer vruchtbaar en goed bebouwd, in het noorden daarentegen steenachtig en met dichte naaldwouden bedekt. De devonische lagen in de nabijheid van het Huronmeer bevatten petroleumen zoutbronnen, de huron-formatie aan de Ottawa-rivier apatiet, grafiet en glimmer. Het groote schiereiland Labrador, de derde natuurlijke afdeeling, bezit in het uiterste N.O. een hoog gebergte (de Torngat Mountains 2700 m.), terwijl het voor het overige uit een met talrijke meren bedekt plateau van gneis, graniet en cambrischen kwartsiet bestaat. IJzerertsen komen in aanzienlijke hoeveelheden voor. In de vierde plaats valt het gebied rondom de Hudsonbaai te noemen. Dit strekt zich aan den zuidelijken en westelijken oever der baai uit en is gedeeltelijk een tot 500 m. hoog, laurentisch-huronisch gneisplateau, hetwelk in natuurlijke gesteldheid zeer veel overeenkomst met Labrador vertoont. Het grootste deel in het N. nemen de „Barren Grounds" in, het Z. de dichte wouden van zwarte en witte sparren, berken, populieren, enz. Voor den korenbouw kan slechts de omgeving der Jamesbaai in aanmerking komen. Daarentegen was dit gebied het voornaamste voor de jacht op de verschillende pelsdieren (beren, wolven, vossen, marters, otters, bevers, enz.). Het Mackenziebekken, dat zich in het N.W. bij het voorafgaande gebied aansluit, is grootendeels een nog onbekende woeste wondstreek, waar vooral palaeozoïsche en cretazeïsche lagen optreden. De Mackenzie met hare groote meren is de eenige rivier, die in den zomer voor stoombooten bevaarbaar is. Aan de Groote Slavenrivier bevinden zich zoutbronnen, aan de Athabaskarivier bergteer, aan het Groot-Slavenmeer kopertertslagen. De Saskatschewanprairie, die nu volgt, bestaat uit drie trapvormig boven elkander liggende vlakten: de 200—300 m. hooge benedenste trap aan het Winnipeg-, Manitoba- en Winnipegosis-meer, de 300—700 m. hooge tweede trap en de 700—1500 m. hooge derde trap, die ten O. door de voortzetting der Missouri Coteaus (de Cotean, de Eagle Hills, de Blackfoot Hills) begrensd wordt. Britsch-Columbia, het volgende natuurlijke gebied, omvat de ketens van het Rotsgebergte tusschen 49° en 60° N.Br., benevens het daarmee parallel loopend Kustgebergte, het daartusschen gelegen plateau en de groote kusteilanden (Vancouver, Koningin Charlotte-eilanden). Het land bezit erts- (bij de Kootenay, in de Cariboo Mountains, enz.) en kolenlagen. Het laat-

ste landschap is Yukonland, de noordelijkste voortzetting van Britsch-Columbia, dat echter van de Pacific Cordillera's slechts een klein deel omvat. In de uit glimmer- en chlorietlei benevens uit doloriet bestaande Ogilvie- en Stewart-Mountains treft men de beroemde rijke gondertsgangen en gondwasscherijen van het Klondikegebied aan. De arctische schiereilanden en eilanden (Boothia Felix, Melville-schiereiland, Baffinland, enz.), die in den laatsten tijd als Franklinlandschap samengevat worden, zijn kultuurgeografisch zonder eenig belang en worden slechts door Eskimo's bewoond.

Canada is buitengewoon rijk aan wateren. Van de 5 groote Canadeesche meren (zie aldaar) behoort slechts het Michiganmeer niet, van de andere de helft aan dit land, bovendien bedekken, als nawerking van den ijstijd, vele duizenden grootere en kleinere meren het land (Winnipeg-, Manitoba-, Deer-, Athabasca-, Groot Slaven- en Groot-Berenmeer, enz.). De afzonderlijke meren worden verbonden door rivieren, rijk aan watervallen en stroomversnellingen, en slechts door smalle, lage waterscheidingen van elkander gescheiden. Het kanoverkeer overwint de waterscheidingen en katarakten door draagplaatsen (*portages*), terwijl het stoombootverkeer zonder groote normaliseeringswerken slechts over kleine afstanden plaats kan vinden. De rivieren en meren zijn in het Z. gedurende 5 maanden met ijs bedekt (de groote meren slechts aan den rand), terwijl in het N. het ijs dikwijls zelfs gedurende den zomer niet verdwijnt. De voornaamste rivier is de St. Laurens (zie aldaar), die het water der groote Canadeesche meren ontvangt. Naar grootte van het stroomgebied wordt zij echter zoowel door den Saskatschewan, die als Nelson in de Hudsonbaai uitmondt, als door de naar de IJszee stroomende Mackenzie overtroffen.

Klimaat. Het klimaat onderscheidt zich door strenge winters, een koel voorjaar, korte, maar heete zomers en een aangenamen herfst. De Noordelijke IJszee en de koude Hudsonbaai veroorzaken een later voorjaar en dikwijls koude dagen in den herfst en den zomer. De temperatuurschommelingen zijn sterk en treden plotseling op. De gemiddelde Januari-, Juli- en jaartemperaturen bedragen respectievelijk te Montreal: —10,9°, 20,5° en 5,3°, te Halifax: —5,7°, 17,4° en 5,9°, te Victoria: —3,6°, 15,5° en 9,1°. Als laagste temperaturen werden te Montreal —33°, te Winnipeg —47,5°, te Prince Albert —57° en bij Dawson (in fort Reliance) —62,2° opgeteekend. In het westelijk deel der groote vlakte wordt het klimaat door den van het Rotsgebergte neerdalenden Föhnwind (*Chinook*) gematigd. De streek aan den Grooten Oceaan heeft een zeeklimaat, met zachte winters en zeer warme zomers. De neerslag neemt van de oostkust naar het binnenland af; terwijl hij in Nieuw-Schotland jaarlijksch 1112 mm. bedraagt, valt in de provincie Quebec 1000 mm., in Ontario 860 mm. en in Manitoba 580 mm. regen. Daarna stijgt de neerslag aan de Westkust weder tot 1590 mm. De meeste neerslag aan den Atlantischen Oceaan valt in den herfst; in Ontario is hij gelijkmatig over het geheele jaar verdeeld; in het W. valt het maximum in den zomer, aan de Pacifickust in den winter.

Plantenwereld. Het grootste gedeelte van Canada is met dichte wouden, hoofdzakelijk naaldhout, bedekt. Onder de boomsoorten treden op den voorgrond de witte en de zwarte pijnhoom (*Picea alba* en *Picea nigra*), de *Abies balsamea*, die den Canadabalsem levert, en de *Larix americana*, benevens in het W. de reusachtige Douglasden (*Pseudotsuga Douglasii*), de Oregonceder (*Thuja gigantea*), de Hemlockden (*Tsuga canadensis*), de zilverden (*Abies grandis*) en de Sitkaden (*Picea sitchensis*). De *Pinus Banksiana* vormt groote wouden tot aan den mond der Mackenzie. Vermengd met deze naaldboomen, treden loofboomen op, vooral *Ulmus americana*, *Betula papyracea*, *Platanus occidentalis*, ahornboomen, populieren, elzen en *Quercus Garryana*. In zuidelijk Canada treedt de *Juglans nigra* als woudboom op, en zelfs de tulpenboom (*Liriodendron*) en de lauracee *Sassafras* komen hier voor.

Weide-, veen- en heidevegetatie begeleiden de woudformatie, evenals in midden- en noord-Europa, doch meestal door andere soorten vertegenwoordigd. In het W. bestaat een kleine oppervlakte uit prairieland. Het Canadeesche toendragehied wordt door een goed ontwikkelde flora gekarakteriseerd, gevormd door *Cetraria islandica* en *C. cucullata*, op sommige plaatsen vermengd met struikachtige ericaceeën (*Rhododendron*, *Arctostaphylus*). Van de korensoorten wordt in zuidelijk Canada nog maïs verbouwd.

Dierenwereld. Canada behoort naar de fauna zoowel tot de arctische circumpolaire-, als tot de nearctische zone; voor zoover het in het gebied van deze laatste valt, vormt het de Canadeesche subzone. Vooral zijn er de pelsdieren van veel belang. De bever neemt onder hen de voornaamste plaats in. Hun aantal is echter door te sterke vervolging zeer afgenomen. Verder vindt men er vossen, wolven, wezels, losschen, marters, beren, otters, bisamratten, veelvraten en wilde katten. Om hun vleesch worden gejaagd het rendier (*caribou*), van Nieuw-Schotland tot aan de IJszee, het moeraSdier of de elch, van de Fundybaai tot aan het uiterste noorden, de wapiti (*Cervus strongylocervos*), de muskusos (Oribos), aan de IJszee, een antilope (*A. furcifera*), het bergschaap (*bighorn sheep*) en de woldragende geit in het Rotsgeberte. Eindelijk verdienen nog de prairiehond, het boomstekelvarken, de waschbeer, de das en de haas (konijn) vermelding. De vogelwereld is door woud- en sneeuwhoenders en in het voorjaar en den herfst door naar het Z. of N. trekkende vogels vertegenwoordigd. Onder de rivier- en zeevisschen is de witvisch (*Coregonus albus*) de meest voorkomende. Bovendien treft men forellen, snoeken, karpers en zalmen aan. Van reptiliën leven er de ratelslang en de hagedis, maar deze zijn, evenals de amphibiën, van weinig beteekenis. Van de insekten zijn de paardenvliegen en de moskito's in den zomer buitengewoon lastig. Van dagvlinders komen 53 soorten voor, van kevers zijn vooral de loopkevers talrijk. Sprinkhanen, die in grooten getale in de naburige Amerikaansche woestijn huizen, teisteren nu en dan de westelijke streken.

Bevolking. Het Dominion of Canada werd tot voor korten tijd ingedeeld in 7 provinciën, 5 territoriën (door * aangegeven) en 4 distrikten:

Provinciën, enz.	v. km.	Inwoners 1901.	Inw. op 1 v. km.
Nieuw-Schotland ..	53 220	459 574	8,6
Nieuw-Brunswijk .	72 780	331 120	4,4
Prins-Edward ..	5 180	103 259	19,9
Quebec	892 125	1 648 898	1,8
Ontario	568 890	2 182 947	3,8
Manitoba	165 925	255 211	1,5
Britsch-Columbia ..	990 000	178 657	0,2
*Assiniboia	230 200	67 385	0,3
*Saskatchewan ..	279 720	25 679	0,1
*Alberta	257 100	65 876	0,3
*Athabasca	620 000	6 615	0,01
*Yukon	510 000	27 219	0,05
Mackenzie .. } distrikten	1 250 000	5 215	0,004
Keewatin .. } distrikten	1 300 000	8 546	0,007
Ungava .. .. } distrikten	710 000	5 113	0,007
Franklin.. .. } distrikten	1 500 000	2 000	0,001
Totaal ..	9 405 140	5 373 314	0,6

Sedert den 1sten December 1904 is de staatkundige toestand gewijzigd door de vorming van twee nieuwe provincies in West-Canada, welke den naam hebben ontvangen van Alberta en Saskatchewan, toegevoegd aan de staten, welke samen de „Dominion of Canada" vormen. Hiermee kan de Canadeesche statengemeenschap geacht worden volgroeid te wezen.

Na de confederatie van Ontario, Quebec, Nieuw-Brunswijk en Nieuw-Schotland in 1867, werden in 1870 Manitoba, in 1871 Britsch-Colombia en in 1873 Prins Edward Eiland aan de Dominion toegevoegd. Daarop volgde, in 1882, de administratieve indeeling van de dusgenaamde „Noord-West-Gebieden", bestaande uit vier distrikten: Alberta, Assiniboia, Saskatchewan en Athabasca, welke een soort locaal bestuur kregen, dat werd gevestigd te Regina. In weerwil van den aanleg der Canadian Pacific bleef de incultuurbreogiog van deze gebieden evenals de immigratie weinig bevredigend. Jarenlang bleek het „Groote Eenzame Land van het Westen" weinig aantrekkingskracht te bezitten voor den immigrant; en het was niet vóór omstreeks 1896, dat het kabinet-*Laurier* — met *Clifford Sifton* als minister van Binnenlandsche Zaken — op krachtige wijze propaganda begon te maken en te adverteeren, met het doel immigranten te lokken naar West-Canada. Werkelijk richtte zich een machtige stroom landverhuizers uit Engeland, de Vereenigde Staten en heel Noord-Europa naar het westen van Canada. In plaats van de enkele duizende immigranten 's jaars van vóór 1896, kwamen er na dat jaar per twaalf maanden wel 100000 en meer. En nog is er geen aanwijzing, dat die toestrooming begint te verminderen. Toen dan ook allengs de bevolking van de „Noord-West Gebieden" een zielental van over het half millioen had bereikt, werd de tijd rijp geacht, om overtegaan tot volledige gelijkstelling van die westelijke distrikten met de andere staten van het Oosten.

De beide nieuwe provinciën worden begrensd door de internationale grenslijn ten zuiden, de Manitobagrens ten oosten, de grens van Britsch-Columbia ten Westen en den 60sten breedtegraad ten noorden, welke tevens de grens is van Britsch-Columbia. De 110de graad westleogte is gekozen als deellijn tusschen de nieuwe oostelijke en westelijke provinciën. De nieuwe Alberta-provincie omvat dus het vroegere distrikt Alberta, verder de westelijke helft van Athabasca en een smalle strook van Saskatchewan en Assiniboia, terwijl de nieuwe provincie Saskatchewan bestaat uit de oostelijke helft van Athabasca, en verder het grootste gedeelte van de vroegere distrikten Assiniboia en Saskatchewan. Edmonton is aangewezen als de voorloopige hoofdplaats van Alberta, Regina blijft de hoofdplaats van Saskatchewan. Beide nieuwe provincies tezamen beslaan een totaal-oppervlakte van bijna 900000 v. km., de bevolking is voor elk, ruwweg geschat, een kwart millioen.

Het aantal inwoners der belangrijkste plaatsen in Canada bedroeg in 1901:

Montreal ..	267 730
Toronto ..	208 040
Quebec ..	68 840
Ottawa ..	59 928
Hamilton ..	52 634
Winnipeg .	42 340
Halifax ..	40 832
St. Johns. ..	40 711
London ..	37 981
Vancouver ..	26 133
St. Henri. ..	21 192
Victoria ..	20 816

De bevolking bedroeg in 1871: 3 635 024, in 1881: 4 324 810 en in 1901: 5 373 314 zielen, de immigratie in 1901: 49 149, in 1903: 128 364 en in 1904: 130 331 zielen.

Naar de nationaliteit onderscheidde men in 1901:

Franschen ..	1 649 352
Engelschen .	1 263 575
Ieren ..	989 858
Schotten ..	798 986
Duitschers ..	309 741
Nederlanders ..	**33 839**
Scandinaviërs ..	31 104
Russen ..	23 586
Indianen ..	93 310
Negers ..	17 427
Chineezen ..	17 299
Japanners ..	4 738

De Franschen, voornamelijk nakomelingen van immigranten uit Normandië, hebben hun nationaliteit behouden. De echte Canadees is krachtig gebouwd; hij is volhardend en het ontbreekt hem geenszins aan ondernemingsgeest.

Het aantal oorspronkelijke bewoners bedroeg in 1881 nog 108 547. De arktische kusten worden door ongeveer 4000 Innuit of Eskimo's bewoond. Van de Indianen hooden de Tinneh of Athabasken verblijf in het bekken der Athabasca en in het Rotsgebergte. De Algonkin huizen van Labrador tot aan het Bovenmeer en in het zuidelijk deel van het Noord-Westgebied, waar de Saulteaux, Kri, Blackfeet, Piegan en Bloed-Indianen daartoe behooren. De Irokeezen met de rest der Huronen wonen van den Atlantischen Oceaan tot aan het Bovenmeer en hebben de grootste vorderingen in beschaving gemaakt. Sedert 1818 hebben de Indianen groote landstreken tegen een jaarlijksche rente en andere voordeelen

aan de regeering afgestaan. In 1881 bezochten 4126, in 1903 9830 kinderen van Indianen de 292 scholen, waarvan weliswaar slechts 6021 geregeld. In Ontario, Manitoba, Britsch-Columbia en de Noordwestterritoriën bestaan 50 landbouw- en ambachtsscholen. Sedert 1885 hebben de Indianen het stemrecht onder dezelfde voorwaarden als de overige bevolking.

Naar den godsdienst onderscheidde men in 1901:

Katholieken	2228997
Methodisten	916832
Presbyterianen..	842301
Anglikanen..	680349
Baptisten	316714
Lutherschen	92394
Joden	16432

Staat en Kerk zijn gescheiden; slechts in de provincie Quebec geniet de Katholieke Kerk de privilegiën, haar voor de inbezitneming door Engeland gegarandeerd. Van de Indianen waren in 1891 in de 7 provinciën 28069 Katholiek en 23231 Protestant.

De volksontwikkeling is een provinciale of stedelijke aangelegenheid. Het lager onderwijs wordt echter overal kosteloos verstrekt. In het geheel bestonden in 1903: 18799 openbare en 1092 andere scholen, met 29542 onderwijzers. Van de op de lijsten der openbare scholen ingeschreven 950975 kinderen bezochten gemiddeld slechts 578271 (60,8 %) de school. Onder de 16 universiteiten zijn de belangrijkste die van Toronto (sedert 1827 met 2125 studenten) en de Mac Gill-Universiteit te Montreal (1100 studenten.) Bovendien bestaan er 59 colleges, waaronder 8 voor vrouwen, en 5 landbouwscholen. Van de geleerde genootschappen moeten genoemd worden the Royal Society, een academie voor wetenschappen (in 1882 gesticht), het literair-historisch genootschap te Quebec en de vereeniging voor natuurlijke historie te Montreal. Daarbij sluit zich de in 1882 gestichte Academie voor Schoone kunsten aan. Couranten en tijdschriften verschenen er in 1901 1249, waarvan 117 dagelijks, 66 in het Fransch en 12 in het Duitsch.

Middelen van bestaan. De voornaamste bron van bestaan is de landbouw, waaraan 47,6 % der bevolking zich wijdt. In 1901 waren 25,4 millioen H.A. in bezit genomen, 13,3 millioen in cultuur gebracht („improved"), 7,9 millioen met veldvruchten bebouwd, 4,5 millioen weide, 142000 oofttuinen en 2240 H.A. wijnbergen. Afgezien van het kleine Prins Edward-eiland zijn de zuidelijke deelen van Ontario, Quebec en Manitoba de eigenlijke cultuurdistrikten; hier liggen 80 % van de gezamenlijke bebouwde landerijen. Alle korensoorten gedijen er, en tarwe wordt aan de Mackenzierivier tot 62° N.Br. verbouwd. De uitvoer van tarwe, tarwemeel en ander broodkoren is zeer aanzienlijk. Ontario is door zijn ooft beroemd. De wijnstok is met succes aan het Eriemeer aangeplant geworden, en de wilde druiven rijpen in het binnenland tot 52° N. Br. Bovendien gedijen in Ontario sorghum, bataten, Spaansche peper en tomaten. De veestapel bedroeg in 1901:

paarden	1577493
runderen	5576411
schapen	2511239
varkens	2353838

Van groot belang is de visscherij, zoowel in de rivieren en meren, als aan de kusten, en de regeering zorgt voor de ontwikkeling ervan door het uitloven van premiën en het onderhouden van 12 broedinrichtingen (sedert 1868) voor visschen en één voor zeekreeften. In 1901 vonden 86924 personen in de visscherij een middel van bestaan, en de opbrengst der zee-visscherij (kabeljauw, zalm, zeekreeften, makreelen, haringen, enz.) bedroeg 25,7 millioen dollar, waartoe Nieuw-Schotland en Britsch-Columbia elk 30 % bijdroegen.

De wilde dieren zijn uit de bewoonde streken zoo goed als geheel verdwenen, en ook in de afgelegen deelen van het land is hun aantal sterk afgenomen. Jaarlijks worden echter nog een groot aantal vellen uitgevoerd. Zoo verkocht de Hudsonbaaicompagnie in 1895 nog 674811 vellen van bisamratten, 105266 van marters, 44151 van bevers, 35639 van robben, 20258 van lossen, 12850 van roodvossen, 9992 van beren, 7463 van otters. 4898 van zilvervossen, enz. De wouden, die behalve in Nieuw-Schotland en op het Prins Edward-eiland, het eigendom der bonds- of provinciale regeeringen zijn, leverden in 1903 voor 36386015 dollar uitvoer produkten.

De rijkdom van Canada aan metalen en bruikbare mineralen is groot. De produktie bedroeg in 1902: 66.7 millioen dollar. Het gedolven goud had in 1891 slechts een waarde van 0,9 millioen dollar, in 1897 echter (vooral door de Klondike mijnen) van 6 millioen; in 1899 bedroeg zij 27,9, in 1901: 24.5, in 1902: 21,3 en in 1903: 18,8 millioen dollar. De kolenmijnen, vooral in Nieuw-Schotland en Britsch-Columbia, leverden in 1903 7996634 ton, de kopermijnen voor een bedrag van 5728261 dollar, die van nikkel (aan het Hudsonmeer) van 5002204, die van zilver (in Britsch-Columbia) van 1170779, de petroleumopbrengst vertegenwoordigde een waarde van 922672, die van ijzererts 922571, van asbest 891033 dollar. De kolenvelden bedekken een oppervlakte van 170000 v. km.

De industrie is sedert de invoering van het „nationale" stelsel van beschermende rechten (1879) belangrijk toegenomen. In 1901 telde men 11126 aanzienlijke bedrijven (met 5 en meer arbeiders), die met 306694 arbeiders en 441053000 dollar kapitaal voor 452775577 dollar produkten leverden. Vooral treft men er zaagmolens, machinefabrieken, molens, katoenspinnerijen, wagenfabrieken, looierijen, schoenenfabrieken, suikerraffinaderijen, slachterijen, brouwerijen en branderijen aan.

Handel en verkeer. Een overzicht der ontwikkeling van den handel geeft de volgende tabel:

Jaar.	Invoer in duizenden dollars.	Uitvoer in duizenden dollars.	Uitvoer in duizenden dollars van inlandsche produkten en edele metalen.
1902—1903	241215	225850	214402
1903—1904	259211	213521	198414
1904—1905	* 261911	203317	190855

* Zonder den doorvoerhandel.

De handel (zonder den doorvoerhandel) met andere landen bedroeg in 1903—1904 in duizenden dollars.

Landen.	Invoer.	Uitvoer.
Groot-Brittannië	61778	110121
Engelsche koloniën ..	11111	11073
Duitschland	8176	1359
Frankrijk	6207	1539
België	3130	830
Vereenigde Staten ..	150827	66857
Argentinië.	449	1119
Japan	1947	342
Andere landen	7789	5174
Totaal	251464	198414

De voornaamste uitvoerprodukten zijn veeteelt-artikelen en vee, produkten van den landbouw, den boschbouw, den mijnbouw en de visscherij. De belangrijkste invoer-artikelen zijn ijzer en staal, benevens ijzeren- en stalen voorwerpen, kolen, wollen- en katoenen stoffen, suiker, vruchten en thee. Wat den handel met Nederland betreft, bedroeg de invoer in Canada in 1905: 954653 dollars, d. i. 38582 meer dan in 1904, doch aanzienlijk minder dan in 1903, toen Nederland voor een bedrag van 1270540 dollars invoerde. De uitvoer naar Nederland bedroeg in 1904: 1035327, in 1905 slechts 530821 dollars. Een der voornaamste invoerartikelen van Nederland vormden edelgesteenten, n.l. in 1905 voor een bedrag van 345147 dollars.

Het zee-haven verkeer in 1903—1904 bedroeg:

	Britsche en Canadeesche schepen.		Vreemde schepen.		Totaal.	
	schepen.	tonnen.	schepen.	tonnen.	schepen.	tonnen.
Ingeklaarde	8212	5351533	6773	2792323	14985	8143856
Uitgeklaarde	7830	4674087	7229	3008762	15059	7682849

De handelsvloot telde in 1905 7157 zeeschepen met 590510 tonnen inhoud, waaronder 2548 stoomschepen met 340156 tonnen. De St. Laurensstroom is tot Montreal door baggeren op een diepte van 8,5 m. gebracht, en van hier af kunnen schepen van 3,6 m. diepgang door middel van de rivier, de kanalen en de meren tot aan het westelijk uiteinde van het Bovenmeer komen, een onafgebroken waterweg, van Belle-Isle af, van 3837 km. lengte. De voornaamste kanalen zijn die, welke voorbij de 6 stroomversnellingen van den St. Laurensstroom voeren (te zamen 70 km. lang) en het Wellandkanaal, dat het Ontario- met het Eriemeer verbindt (43 km.). Verder brengt het 19,5 km. lange Chamblykanaal door middel van de Richelieurivier een verbinding tot stand tusschen den St. Laurensstroom en het Champlainmeer. Tot 1903 werd er meer dan 104 millioen dollars aan kanaalbouw besteed.

De spoorwegen zijn meest door particuliere maatschappijen, voor een deel onder staatsgarantie, gebouwd. De eerste lijn werd in 1844 geopend. Den 30sten Juni 1904 bedroeg de gezamenlijke lengte der spoorwegen 31560 km. De Canadian Pacificspoorweg (van Montreal tot Port Moody, 3070 km. lang en met 8900 km. zijlijnen) werd in 1886 geopend. De bouw van een tweeden, meer noordelijk loopenden Pacificspoorweg is geprojecteerd. Een 31 km. lange scheepsspoorweg voert sedert 1886 over de Chignectolandlengte, die het schiereiland Nieuw-Schotland met het vastland vereenigt. In 1903—1904 bedroeg het aantal telegraafbureaux 3057, de lengte der lijnen 60319 km., die der draden 161142 km., het aantal telegrammen 5963247. De lengte der telefoonlijnen bedroeg 33372 km., die der draden 345045 km., het aantal gesprekken 290979773. Postkantoren telde men in 1904 10460, het aantal brieven was 259190000, dat der briefkaarten 27178000. Het bankwezen is flink ontwikkeld. Als maten en gewichten worden gebruikt: de yard, bushel, gallon, het pond; echter bevat sedert 1878 de centenaar, evenals in de Vereenigde Staten, slechts 100, de ton 2000 pond, en voor verschillende waren verstaat men onder bushel een gewicht. De munteenheid is de dollar der Vereenigde Staten = 100 cent, maar de kopermunten worden in Engeland geslagen.

Bestuur. Canada vormt een bond van 16 provinciën, territoriën en districten, wier uitvoerende macht in de handen van een door de Kroon benoemden gouverneur-generaal berust. Hem ter zijde staat een Geheime Raad des konings, bestaande uit alle leden van het Kabinet (16), den advocaat-generaal en 35 door den gouverneur-generaal benoemde personen. De wetgevende macht wordt uitgeoefend door een bondsparlement, bestaande uit een Senaat en een Huis van Afgevaardigden. De 81 Senatoren moeten 40 jaar oud zijn en in de provincie, die zij vertegenwoordigen, voor 4000 dollar eigendom bezitten. Zij worden door den gouverneur-generaal voor levenslang benoemd. De 214 afgevaardigden worden door het volk voor 5 jaren gekozen. Elke der provinciën staat onder een door de Bondsregeering benoemden luitenant-gouverneur en heeft haar eigen ministerie. De opperrechter van het hoogste gerechtshof benevens de vier rechters worden door den gouverneur-generaal voor levenslang benoemd. De zetel van het bestuur, evenals van het opperste gerechtshof, is Ottawa.

De inkomsten bedroegen in 1904: 70,7 millioen dollars, de uitgaven 55,6 millioen, de openbare schuld den 1sten Juli 1904: 364962512, waar tegenover echter een actief van 104094793 millioen staat.

De Britsche troepenmacht was in 1905—1906 slechts 1751 man sterk. Canada onderhoudt een permanent leger (1906) van 4761 man en een militie van 97097 man. Een militaire academie bevindt zich te Kingston, militaire scholen te Quebec, Londen (Ontario), Toronto, St. Johns (Quebec), Fredericton en Victoria (Britsch-Co-

lumbië). De marine bestaat uit 5 zeestoombooten. Het wapen van het Dominion is uit de wapens der zeven vereenigde provinciën samengesteld. De vlag is de Engelsche, met het wapen van Canada.

Geschiedenis. De eerste Europeaan, die Canada bezocht, was de Genuees *Giovanni Cabota*, die in Juni 1497 met 4 Engelsche schepen te Labrador aankwam; maar hij hechtte, evenals zijn zoon, die met hem in 1498, en de Spanjaarden, die spoedig daarna Canada bezochten, geen waarde aan dit woeste land.

In 1506 nam een Italiaan *Giovanni Verrazani*, die met eenige Fransche schepen daarheen stevende, het land voor Frankrijk in bezit. Wel maakte *Jacques Cartier*, die de St. Laurensrivier opvoer en de oeverlanden met den naam van Nieuw-Frankrijk bestempelde, zijn regeering opmerkzaam op het hooge belang dier gewesten, doch eerst in 1608 vertrok een kolonie uit Frankrijk naar Canada. De eerste gouverneur, *Samuel Champlain*, stichtte in 1608 Quebec, waarna Canada tot een Fransch onderkoninkrijk werd verklaard. Op aandringen van *Richelieu* begaf zich in 1628 een handelsgenootschap naar Canada, dat er den alleenhandel verkreeg onder voorwaarde, dat het tot aan 1643 niet minder dan 16 000 handswerkslieden en landbouwers daarheen moest brengen. Men had er echter lang te worstelen met de vijandelijkheden der Indianen, met de onverdraagzaamheid der Jezuïeten en met den naijver van Engeland. In 1674 verkreeg Canada door *Colbert* in den Conseil Souverain een eigen regeering, maar moest strijd blijven voeren tegen Engeland, dat reeds in 1629 en 1711 gepoogd had, Canada te veroveren. Toen de Franschen vervolgens een reeks van blokhuizen in den rug der Engelsche koloniën bouwden, ontvlamde het oorlogsvuur opnieuw (1754) en de worsteling eindigde, nadat de Engelschen den slag bij Quebec (13 September 1759) gewonnen hadden, met den afstand van Canada aan Groot-Brittannië (1763, vrede van Parijs). Nu kwamen er betere wetten en een meer geregeld bestuur, terwijl men aan de inwoners veroorloofde, vele oude gewoonten en zelfs het Fransche leenrecht, dat hen in seigneurs en cencitaires (leenheeren en vazallen) verdeelde, te behouden. Niettemin ontstond er een breede kloof tusschen de oude inwoners en de uit Engeland naar Canada trekkende landverhuizers, en zonder een tijdige toegevendheid van de zijde van het moederland zou Canada ongetwijfeld aan den Amerikaanschen vrijheidsoorlog hebben deelgenomen. De meest drukkende belastingen werden afgeschaft, en de constitutie van 1791 bracht er een aanmerkelijke verbetering; Canada werd verdeeld in 2 provinciën, Opper- en Neder-Canada. De grenslijn der beide districten was zoo getrokken, dat Neder-Canada het grootste deel der Fransche bevolking, Opper-Canada overwegend de Engelsche kolonisten in zich sloot. De wetgevende macht werd daarbij aan een Lager- en Hoogerhuis (Assembly en Council), en de uitvoerende in elke provincie aan een gouverneur opgedragen. Aan den laatste was een Raad toegevoegd, die slechts aan de Regeering in Engeland verantwoording schuldig was. Intusschen werden de belangrijkste ambten meer en meer aan Engelschen toegekend, zoodat er zich wel verzet moest openbaren onder de Fransche bevolking. Onder aanvoering van *Papineau* besloot in 1836 de Assembly van Neder-Canada de belasting te weigeren, indien de grieven niet uit den weg geruimd werden. Lang werd er onderhandeld met het Engelsche Parlement, en toen dit van geen inschikkelijkheid wilde weten, ontstonden er vereenigingen van „Zonen der Vrijheid", die een centraal bestuur hadden te Montreal, hetwelk Canada onafhankelijk verklaarde van Groot-Brittannië. *Brown*, *Nelson* en *O'Callaghan* plaatsten zich aan het hoofd der opstandelingen, die aanvankelijk geen onbelangrijke voordeelen op de Engelsche troepen behaalden (1827); weldra echter beseften de aanvoerders, dat hunne zaak verloren was, daar zij niet alleen tegenkanting vonden bij een groote partij, tot welke ook de geestelijkheid behoorde, maar ook niet eens door *Papineau* werden bijgestaan. De aanvoerders namen de wijk naar de Vereenigde Staten en de opstandelingen werden den 14den December van laatstgenoemd jaar bij St. Eustache en Grand-Brulé geheel verslagen. De overwinnaars behandelden hen met groote hardvochtigheid. In Opper-Canada waren de opstandelingen niet gelukkiger; hier hadden *Mackenzie* en *van Egmont*, een voormalig officier van *Napoleon*, zich aan het hoofd der ontevredenen geplaatst, beproefden echter vruchteloos Toronto te nemen, terwijl zij daarna door kolonel *Mac Nab*, den 7den December, verslagen werden.

In den aanvang van 1838 was alzoo de opstand bedwongen, maar de rust nog geenszins hersteld. De ontevredenen zochten hulp in de Vereenigde Staten. Een Amerikaansch stoomschip, dat op het Eriemeer aan de opstandelingen levensmiddelen en ammunitie bracht, werd verbrand. De brandende boot, waarop nog 10 personen waren achtergelaten, dreef naar den Niagarawaterval en werd er verpletterd, een wreedheid, die in Noord-Amerika zoo groote verbittering wekte, dat het president *van Buren* moeite kostte, een vredebreuk met Engeland te voorkomen. Tot gouverneur van Canada werd de graaf van *Durham* benoemd, een man van gematigd-vrijzinnige beginselen, die bij zijn komst te Canada door zijn wijze maatregelen en door een welwillend gedrag jegens de opstandelingen de gemoederen weldra tot kalmte bracht. Reeds in November 1838 nam hij echter zijn ontslag en keerde naar Engeland terug, en gaf er aan het Parlement bericht van den toestand van Canada, aantoonende, dat het verschil van ras de oorzaak was der verdeeldheid, waarom men een verzoenende staatkunde diende te volgen. In weerwil van de Tories ontving Canada nu een nieuwe, liberale constitutie, die er den 23sten Juli 1840 werd afgekondigd. De beide provinciën werden ten opzichte der wetgeving door één parlement vereenigd.

Weldra echter ontstonden er onder sir *Charles Bagot*, lord *Metcalve* en lord *Elgin*, die er van 1841 tot 1852 achtereenvolgens als gouverneurs-generaal het bewind in handen hadden, nieuwe oneenigheden over schadeloosstellingen wegens verliezen, gedorende den laatsten oorlog geleden. Daarbij werden ernstige pogingen aangewend, om Canada van Engeland los te rukken, hetgeen echter vooral door lord *Elgin* werd ver-

hoed. Onder dezen en zijn opvolger, lord *Harris*, nam zoowel de bevolking, als de welvaart in Canada aanmerkelijk toe. De neiging om zich bij de Vereenigde Staten van Noord-Amerika te voegen, bleef er wel nog langen tijd levendig, maar is wegens de later verleende vrijzinnige bepalingen allengs minder sterk geworden.

Voor de eenheid der verschillende koloniën was het belangrijk, dat in 1858 de koningin Ottawa tot vaste hoofdplaats verhief. Den 1sten Juli 1867 werd Canada met Nieuw-Schotland en Nieuw-Brunswijk tot een bond vereenigd, die den naam Dominion of Canada draagt; in de volgende jaren traden de overige Britsch-Noord-Amerikaansche landen, behalve New-Foundland en de Bermuda-eilanden, toe.

Toen door Engeland en de Vereenigde Staten het grensverdrag van Washington van den 15den Juli 1846 ten opzichte van de vaststelling der grens in den San Juan-archipel verschillend uitgelegd werd, besliste de Duitsche keizer, den 21sten October 1872 ten gunste der Vereenigde Staten. Wegens het gebied aan de Red River, dat Canada van de Hudsonbaaicompagnie voor 3,6 millioen gld. aangekocht had, dreigde in 1870 een verwikkeling. De bewoners van deze aan het Winnipegmeer gelegen landstreek protesteerden voor een deel tegen den overgang aan Canada en stonden tegen den nieuwen gouverneur op. Hiervan wilden de in de Vereenigde Staten verblijf houdende Fenians gebruik maken, om dit gebied aan Canada te ontrukken en zoo mogelijk geheel Canada bij de Vereenigde Staten in te lijven. Maar hun invallen van den 25sten en 27sten Mei leden schipbreuk. Het gebied aan de Red River werd een bijzondere provincie, Manitoba, en zou in den Canadeeschen Senaat door 4, in het Huis van Afgevaardigden door 5 leden vertegenwoordigd worden. In 1878 werd de schoonzoon van koningin *Victoria*, de markies of *Lorne*, tot gouverneur-generaal benoemd, die in 1883 door den markies of *Lansdowne* opgevolgd werd. Belangrijk was de bouw van een Canadian Pacific-spoorweg. Toen in 1885 in Ontario en Manitoba een opstand der Fransch-Indiaansche kleurlingen onder *Louis Riel* uitbrak, gelukte het generaal *Middleton*, den opstand in Mei spoedig te dempen en *Riel* gevangen te nemen, die daarop terechtgesteld werd. De Mac-Kinley-bill bedreigde Canada met de uitsluiting van de markt der Vereenigde Staten. Dit gevaar verschafte den aanhangers eener aansluiting nieuwe kracht. Eerst vertegenwoordigde de oppositie het principe van onbeperkt wederkeerig verkeer met de naburige republiek, terwijl de premier sir *J. Macdonald* en de conservatieve partij in het Parlement zich voor een verdrag met beperkte wederkeerigheid verklaarden. De Engelsche stadhonder lord *Stanley* ontbond den 3den Februari 1891 het Lagerhuis en schreef voor het begin van Maart de nieuwe verkiezingen uit, waarbij de conservatieve meerderheid in het ministerie van 50 op 25 stemmen daalde. *Macdonalds* opvolger werd in 1891 *Abboth*, die echter reeds in 1892 aftrad, waarop de minister van Financiën *J. Thompson*, met de vorming van een nieuw Kabinet werd belast. Sedert 1898 vond door lord *Minto* het Chamberlainsche imperialisme ingang. Den 18den December 1899 werd het voorstel der sedert 1896 door sir *Wilfrid Laurier* geleide Canadeesche regeering: naar het Zuid-Afrikaansch oorlogsterrein hulptroepen te zenden, door Engeland aangenomen. De nieuwe verkiezingen van den 7den November 1900 brachten een sterke liberale meerderheid in het Parlement. *Laurier's* positie werd sedert dien tijd sterker dan ooit. Daar nu deze Canadeesche staatsman de plannen van *Chamberlain* aangaande een nauwere aansluiting der koloniën bij het moederland zeer koel ontving, nam vooral sedert de vele krenkingen, die de Franschen gedurende de reis van den Engelschen troonopvolger in September en October 1901 door Canada, door lord *Minto* (in 1904 door den tegenwoordigen gouverneur-generaal, earl *Grey* vervangen) te verduren hadden, de zelfstandigheidsbeweging, die een „Canada voor de Canadeezen" ten doel heeft, steeds meer en meer toe. Nog grooter werd de vijandige houding door de voor Canada ongunstige beslissing van den Alaska-grensstrijd (zie *Alaska*). Deze slechte behartiging hunner belangen door Engeland deed het zelfgevoel der kolonie stijgen. Den 17den December 1903 besloot de regeering van het Dominion met den bouw van een eigen vloot een aanvang te maken. In September 1904 kwam ook de eisch van eigen consuls op het tapijt.

Canadabalsem is de naam van een terpentijnsoort, die in Canada en de naburige landen uit de balsemdennen (*Abies balsamea* en *A. Fraseri*, misschien ook uit *A. canadensis*) gewonnen wordt, wanneer men, evenals bij den witten den, de harsknobbels van den bast opent en den uitvloeienden balsem in vaten opvangt. De Canadabalsem is in verschen toestand kleurloos, wordt echter later geelachtig, dik vloeibaar en eindelijk vast, maar blijft steeds een heldere kleur behouden. Ook onder den microscoop verschijnt hij volkomen doorzichtig en homogeen. Hij bezit een aangenamen geur en smaakt aromatisch, een weinig bitter. Het soortelijk gewicht bij 15° bedraagt 0,9984. Hij bevat 24 % terpentijnolie, 59,8 % in alkohol oplosbaar en 16,2 % in die vloeistof onoplosbaar hars. Van alle terpentijnen onderscheidt de Canadabalsem zich door zijn lichtbrekend vermogen. Canadabalsem wordt voornamelijk voor het maken van microscopische praeparaten gebruikt.

Canadeesche meren is de naam der 5 groote zoetwatermeren tusschen Canada en de Noord-Amerikaansche Unie. Zij liggen terrasvormig boven elkander en hun water wordt door den St. Laurensstroom naar zee gevoerd.

	v. km.	hoogte boven den zeespiegel in m.	diepte in m.
Bovenmeer	81000	183	308
Michiganmeer	58000	178	263
Huronmeer	59500	177	222
Eriemeer	26000	175	99
Ontariomeer	17000	75	225

Het Bovenmeer staat door de St. Mary's River met het Huronmeer in verbinding, waarnit de breede waterweg van Mackinaw westelijk naar het Michigan, de rivier St. Clair zuidelijk naar het St. Clair Lake en het Eriemeer voert. Het laatste staat door de Niagararivier,

met de wereldberoemde watervallen (zie aldaar) met het Ontariemeer in verhinding, waaruit de St. Lanrensrivier naar den Atlantischen Oceaan stroomt. De in de rivieren tusschen de verschillende meren voerkemende watervallen en stroemversnellingen worden door kanalen vermeden, zoodat schepen van het Bovenmeer den oceaan knnnen bereiken. Plannen om deze kanalen voor groote zeeschepen bevaarbaar te maken, zijn reeds geruimen tijd aanhangig. Deze meren hehben ook getijden, het onderscheid tnsschen eh en vloed bedraagt echter slechts 77 m.m.

Canadian-Pacific-spoorweg. Zie *Canada.*

Canadian River is de naam van een Noord-Amerikaansche rivier, die in de Cnlehra Mountains in New-Mexico entspringt. Eerst stroemt zij door enge canefis, later door de prairiën van Noord-West-Texas en Oklahema en mondt in het Indianen-gehied in den Arkansas nit. Kort voor hare monding ontvangt zij van links de „Nerth Fork".

Canaille, ook *kanalje* of *hondentroep, hondenpak* van het Latijnsche woord canis (hond), is een verachtelijke uitdrukking, em diegenen aan te wijzen, die alle slechte heedanigheden van den hond in zich vereenigen en dus ep de wijze der honden kruipen, vleien, enz. em daardoor de gunst van aanzienlijke personen te verwerven. Het wordt ook gehrnlkt ter aandniding van de laagste volksklassen, die van alle beschavlng en fatsoen ontbloot zijn.

Canal du Midi of *Languedockanaal*, in Znidelijk Frankrijk gelegen, begint aan de Garonne, 2 km. boven Tonleuse, en eindigt in den Etang de Than, ten Z.W. van Cette. Het vormt dus een verhinding van den Atlantischen Oceaan met de Middellandsche Zee. Het *Canal du Midi* is 239,5 km. lang en gemiddeld 2 m. diep, de breedte bedraagt 20 m. aan de oppervlakte en 10 m. op den bodem. De oevers zijn met een dnhbele rij boomen beplant en er zijn 100 sluizen en ever de 100 bruggen. Het werd van 1666-1668 naar het plan van den ingenienr *Andréossy* door *Riquet* gegraven en in 1681 voor het verkeer geopend. Bij Narbonne gaat het door een 234 m. langen tunnel door den Mont-Malpas en van hier loopt een zijtak, het *Canal de la Robine*, naar zee. Daar de middelloop van de Garonne niet goed bevaarbaar is, werd het kanaal in 1838 voortgezet van Teuleuse tot St. Macaire, *Canal latéral à la Garonne* geheeten. Het verkeer er langs is na de nithreiding van het spoorwegnet verminderd. Het plan, em het *Canal du Midi* voor zeeschepen in te richten, werd in 1897 wegens de al te groote kosten (meer dan 1 milliard francs) veorgoed epgegeven.

Canale, *Michele Giuseppe*, een Italiaansch historicus, geboren te Genua, den 23sten December 1808, stndeerde in de rechten en werd hoogleeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan de pelytechnische school in zijn geboorteplaats. Hij everleed aldaar, den 4den Juni 1890. Nadat hij zich in zijn jeugd met het historische treurspel en den historischen roman bezig gehonden had, wijdde hij zich later aan de studie der geschiedenis en was in 1858 de vooruaamste grondlegger van het Lignrisch genootschap voor vaderlandsche geschiedenis. Zijn belangrijkste werk is de „Storia della repuhlica di Genova" (dl. 1 en 4, Flerence, 1858—1864; dl. 5, Genua, 1874, tot 1550 reikend). Van zijn overige geschriften noemen wij: „Della Crimea e dei suei dominatori dalle sue origini fino al trattato di Parigi" (1856, 3 dln.), „La vita ed i viaggi di Cristoforo Colombo" (1863), „Storia del commercie, dei viaggi, delle scoperte e carte nantiche degl' Italiani" (1866), „Storia della origine e grandezza italiana della real casa di Savoia" (1868, 2 dln.) en „Tentative dei navigatori e scopritori genevesi per rinscire all' India" (1882).

Canale, *Antonio*, schilder. Zie *Canaletto.*

Canaletto, eigenlijk *Antonio da Canal* of *Canale*, een Italiaansch schilder, werd den 18den October 1697 te Venetië geboren. Hij entving zijn epleiding hij zijn vader *Bernardo da Canal* en hij *Carlevaris* en ging daarna naar Rome, waar hij antieke ruïnen schilderde. Na zijn terugkeer hield hij zich hezig met het schilderen der prachtige vergezichten zijner geboortestad. Hij reisde tweemaal naar Lenden en overleed den 20sten Augustus 1768 te Venetië. Van zijn leerlingen hebben zich *Fr. Guardi* en zijn neef *B. Bellotto* het meest onderscheiden. Een aantal zijner vergezichten werd door *A. Visentini* gegraveerd en ender den titel: „Urhis Venetiarum prospectus celehriores" uitgegeven. *Canaletto* zelf heeft ook verschelden nitstekende gravnres geleverd.

Canaletto, eigenlijk *Bernardo Bellotto*, een Italiaansch schilder, een leerling en neef van den voorgaande, werd den 30sten Januari 1720 te Venetië geboren. Hij werkte in zijn geboortestad, verder te Rome, Milaan, Londen, München en vooral te Dresden en Warschau. Zijn talrijke stads- en landschapsgezichten en architectnurschilderijen, wier metieven aan genoemde steden ontleend zijn (24 van Dresden, Pirma en Königstein, nitgegeven door *O. Richter*, Dresden, 1894), onderscheiden zich door een juiste teekening en een krachtige belichting. Werken van hem, die dikwijls ender den naam *Canales* voorkomen, treft men in groot getal aan, het meest in de Dresdener Galerij. Hij heeft ook talrijke vergezichten gegraveerd, die grootendeels tot de zeldzaamheden behooren. *Canaletto* overleed den 17den October 1780 te Warschau.

Canandaigna, hoofdplaats van het Connty Ontarie in den Noord-Amerikaanschen staat New-Yerk, is ongeveer 130 km. ten Oosten van Bnffalo gelegen aan het noordelijk gedeelte van het meer *Canandaigna* in schoone omgeving. Het ligt aan een samenkemst van spoorwegen, heeft een mooi stadhnis, een academie, een meisjesseminarinm, een katheliek weeshnis en een krankzinnigengesticht. Er zijn 6151 inwoners (1900). Op het meer varen stoomhooten.

Canapé is een rusthank met rug en zijleuningen, die van kussens voorzien zijn. Het woord is afgeleld van het Grieksche *κωνωπεῖον*, dat muskietennet heteekent, welke beteekenis everging ep een Egyptisch rustbed, dat met znlk een net voorzien was. Bij ons beteekende het dan ook aanvankelijk een rustbed met hemel, vandaar dat de Engelschen onder *canopy* neg een baldakijn verstaan.

Canara is de naam van een kustlandschap in het Z. van Voor-Indië, aan de kust van Malahar,

tusschen 13° 52' en 15° 31' N.Br. Het wordt ten W. door de Arabische Zee, ten O. door de West-Ghats begrensd en is administratief verdeeld in: Noord-Canara, met een oppervlakte van 10129 v. km. en (1901) 454490 inwoners en behoorende tot het presidentschap Bombay, en Zuid-Canara met een oppervlakte van 10106 v. km. en (1901) 1134713 inwoners, behoorende tot het presidentschap Madras. De hoofdplaats van Noord-Canara is de haveuplaats Karwar met 16842 inwoners, van Zuid-Canara Mangaloer met 44108 inwoners. Achter de vlakke, met kokospalmen begroeide kust liggen lagunen, waarin talrijke rivieren uitmonden, waarlangs de produkten uit Maisoer worden aangevoerd. Van de smalle, vruchtbare kuststreek rijst het land snel tot de met bosschen bedekte Ghats op. Tijgers, luipaarden, beren, hyena's, buffels, herten en wilde zwijnen komen veelvuldig voor. De voornaamste nitvoerartikelen zijn: rijst, katoen, hout, kokosnoten, specerijen en koffie. De bevolking van Noord-Canara houdt zich ook bezig met houtsnijden en zontbereiding. De bewoners zijn overwegend Hindoe's. De Christenen zijn meest door Portugeesche Jezuïeten bekeerde Katholieken; bovendien treft men er door de Bazeler zending bekeerde Protestanten aan.

Canaresisch (Canari, taal van Canara, in het Sanskriet Karnâta) is de naam van een der Drawidische talen van Znid-Indië. Zij wordt door meer dan 8 millioen menschen gesproken en met een eigenaardig, van het oude Sanskrietalfabet afgeleid schrift geschreven. De Canaresische beschaving en letterkunde is van Arischen oorsprong en bezit geen eigen waarde. Taalkundig zeer interessant is het door talrijke inschriften bekende oud-Canaresisch. Canaresische teksten met vertaling gaf *Mögling* uit; een oude spraakkunst publiceerde *Rice* („Bhattâ-kalauka Deva's Karnâtaka Sabdânnsâsanam", 1890); de beste nieuwe spraakkunst is die van *Hodson* (2de druk. Baugalor, 1864). Woordenboeken leverden *Reeve* (Madras, 1824—1832, 2 dln.; nieuwe uitgave 1858) en *Kittel* (Mangalnr, 1894). Bij het Canaresisch sluiten zich de talen der Badaga en Toda in het Nilgirigebergte en waarschijnlijk ook de taal der Kurg in het Kurggebergte aan.

Canariewijnen is de naam voor de wijnen der Canarische eilanden, die echter zelden onder dezen naam, maar meest als Madeira en Sherry in den handel gebracht worden. De grootste wijncultuur bezit Teneriffe (Laguna, Orotava, Tacaronte, Matanza), Gomera (Herminga), Ferro (Jolfo) en Palma. Men verbouwt er vooral Malvasier en Vidogna. De Vidognawijnen zijn alkoholrijke witte seewijnen met weinig kracht en bouquet. De malvasier is een zoet likeur, in koude klimaten weinig duurzaam. Na 3 jaren krijgt hij een aroma, dat aan ananas herinnert. Vroeger dronk men als Canarische de gewone droge witte seewijnen en voegde er nog suiker, kaneel, notemuskaat, gehraden appelen en eieren (*Falstaff's* lievelingsdrank) aan toe. Door de druivenziekte is de wijnproduktie der Canarische eilanden tot het tiende gedeelte van het vroegere bedrag gereduceerd. Het grootste deel der produktie gaat naar Brazilië.

Canarina *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Campanulaceeën*, dat op de Canarische Eilanden voorkomt; zijn meest bekende soort, *C. Campanula L.* met groote, prachtige, licht-gele of blauwachtig-gele bloemen met purperbruine aderen, is een fraaie sierplant, die men in de kamer of in de warme kas bij 5—8° C. door den winter brengt. In Augustus of in den aanvang van September begint de knol uitteloopen, waarna men dien in versche aarde verplant. Deze laatste bestaat uit gelijke deelen bladaarde en vette tuinaarde; hierin wordt de plant meer dan 2 m. hoog en bloeit zeer rijk. Gedurende den bloeitijd moet zij zonneschijn en water hebben. Is zij uitgebloeid, dan vermindert men allengs den aanvoer van water, en als de bladeren geel worden, laat men de plant in de kas droog staan, totdat de knol weder begint uit te loopen.

Canarische eilanden (Islas Canarias), in de Oudheid *Insulae fortunatae* (Gelukzalige eilanden) geheeten, is de naam van een eilandengroep aan de westkust van Afrika, die te zamen een Spaansche provincie vormen (zie het bijkaartje der kaart Spanje en Portugal). Zij ligt tusschen 27°30' en 29°30' N. Br. en 13°17 en 18°10' W. L, en strekt zich in een 556 km. langen boog, 90 km. (Fuerteventura) tot 300 km. (Palma) van de kust verwijderd, uit. De Canarische eilanden bestaan uit 5 kleinere, onbewoonde rotseilanden: Graciosa, Alegranza, Santa Clara, Lobos en Rocca, en 7 grootere: Ferro of Hierro, Palma, Gomera, Tenerife, Gran Canaria, Fuerteventura en Lanzarote, en beslaan een oppervlakte van 7624 v. km.

De eilanden, die zeer rijk aan natuurschoon zijn, verheffen zich in steile vulkanische massa's tot een aanzienlijke hoogte; de zee tusschen de onderscheiden eilanden bereikt een aanzienlijke diepte (tot 1000 m.). De westelijk van 15° gelegen eilanden Gran Canaria, Tenerife, Gomera, Palma en Ferro zijn van jongeren vulkanischen oorsprong (de bijna cirkelronde eilanden Gomera en Gran Canaria worden bijna geheel door oude vulkanen ingenomen); de Pico de Teyde op Tenerife bereikt een hoogte van 3730, de Pico de la Cruz op Palma 2358 m. Zij zijn alle met dichte wouden bedekt, de oostelijk gelegen eilanden Fuerteventura en Lanzarote daarentegen dor en boomloos. Hier zijn uitgestrekte vlakten bedekt met zand, dat van de naburige Afrikaansche kunst is overgewaaid. Ook zijn zij veel lager dan de westelijke eilanden; Fuerteventura bereikt slechts een hoogte van 844 m., Lanzarote van 684 m.. De lavastroomen bezitten voornamelijk een basaltachtige, andesitische en phonolithische natuur. Zij worden afgewisseld door tuflagen (Toscalos), die gemakkelijk verweeren en aanleiding geven tot interessante holenvormingen. Op Palma, Fuerteventura en Lanzarote, welke laatste eiland een lange rij van kraters uit de jaren 1730—1737 vertoont, treft men onder de vulkanische lagen ook oudere gesteenten aan, zooals diabasen. Bijzonder groot is het aantal der uitgedoofde aschkegels met groote kratermondingen en de lavavelden (Malpais of Volcanos), die dikwijls zeer goed van water voorzien en zeer vruchtbaar zijn, wanneer dikke lagen vulkanische asch er over uitgespreid liggen. De vulkanische uitbarstingen en aardbevingen, waarvan de eilanden meermalen te lijden hadden en

waardoor vooral Lanzarote van 1730—1737 op een verschrikkelijke wijze geteisterd werd, zijn tegenwoordig zeldzamer geworden; Palma met de beroemde Caldera en het Barranco had de laatste uitbarsting in 1677 en 1678, Tenerife in 1798, Lanzarote met den nog zwak werkzamen Montaña de Fnego (533 m.) in 1824. De piek van Tenerife heeft nog slechts een zwakke solfatara.

Gomera en Gran Canaria gelden voor de meest waterrijke eilanden. De dalen worden door heken doorstroomd, die in den zomer de zee niet hereiken en slechts door een kunstmatig stelsel van uren lange, tot aan de gebergten zich nitstrekkende waterleidingen gebruikt kunnen worden. Het klimaat is mild en gozond, vooral voor lijders aan horst- en zennwziekten zeer weldadig, en behoort tot de meest gelijkmatige op aarde. Zeewinden temperen de hitte, sneeuw en ijs zijn in de hewoonde dalen onbekend. Van November tot Maart valt regen, in Maart staan de gewassen in vollen hloei, in April wordt in de kuststreken het koren geoogst. De zomer en herfst zijn droog en de hemel is alsdan wolkenloos. De hoeveelheid neerslag op Tenerife (Laguna) hedraagt 550 mm., waarvan van October tot April 520 mm. In September en October bedraagt de temperatuur gemiddeld 30°; dit zijn de heetste maanden; de laagste temperatnur in den winter is ongeveer 10°. Vóór het intreden der winterregens waaien dikwijls uit de Sahara de zwoele Levante- of Zuid-Oostwinden, die somtijds ook sprinkhanen meovoeren.

De eilanden bezitten een rijke endemische flora, die door haar ericaceeën en andere altijdgroene struiken een West-Europeesch karakter bezit, maar tegelijkertijd door haar wondvormende, altijdgroene lauraceeën en Afrikaansche planten een eigenaardigen vorm daaraan geeft.

De eenige inheemsche zoogdieren zijn twee Europeesche soorten van vleermnizen. De landvogels, ongeveer 50 soorten, dragen geheel het Enropeesch karakter, slechts enkele zijn aan de eilanden eigen, andere leven op deze en andere Atlantische eilandengroepen. De wilde kanarievogel met geelachtiggroene veeren leeft op alle boomrijke eilanden. Reptiliën, amphibiën en zoetwatervisschen komen weinig voor. Onder de weekdieren en insekten bevinden zich vele inheemsche soorten.

De bevolking (1900: 358564 inwoners) bestaat uit een gemengd ras van Spanjaarden met de oorspronkelijke bewoners, de *Guanchen*, en met Normansche, Vlaamsche en Arahische immigranten. Slechts op Gran Canaria komen eenige Negerdorpen voor. De bewoners zijn eerlijk, matig, betrouwbaar, vlijtig en zeer gastvrij. Ook hezitten zij vele natuurlijke gaven. De eilanden zijn verdeeld in de bisdommen Las Palmas en San Eristobal de la Laguna, die beide onder den aartsbisschop van Sevilla staan. Voor de hoogere standen bestaan goede scholen; de volksontwikkeling is echter zoo slecht, dat ongeveer 80°₀ van de bevolking niet lezen kan. De voornaamste middelen van bestaan der bevolking vormen landbouw, veeteelt en scheepvaart. In het algemeen heerscht er echter armoede, daar groote majoraten bestaan, de velden meest door pachters behouwd en zware belastingen geheven worden. Vroeger was wijn (Canariesect) een der voornaamste prodnkten der eilanden, sedert 1852 vernietigde de druivenziekte den wijnbouw hijna geheel en al, sedert 1870 neemt de produktie weder toe. De vroeger bloeiende cochenilleteelt had in 1895 nog slechts een waarde van ruim 1 millioen gulden. Belangrijk is de verbouw van nien en aardappels, die naar West-Indië uitgevoerd worden, verder worden er tarwe, gerst, rogge, maïs, tabak, oranjeappels, bananen, enz. verbouwd. Ook de soda leverende barillo (*Mesembryanthemum crystallinum*) henevens moerbezieboomen voor de zijdernpsenteelt worden aangeplant. De niet zeer belangrijke industrie levert slechts zijden- en wollen stoffen, benevens grof linnen. De handel (meest in Engelsche handen) is zeer toegenomen, sedert in 1852 de eilanden (Ferro nitgezonderd) tot vrijhavens werden verklaard. Tusschen de afzonderlijke eilanden bestaat een drnk verkeer met zeilschepen. Met Cadiz en Puerto Rico is Tenerife door Spaanscho poststoomhooten verbonden, Tenerife, Gran Canaria en Lanzarote door Engelsche stoombooten met Liverpool en Gihraltar. De voornaamste havens zijn Santa Cruz de Tenerifo en Las Palmas. Een Spaansche kabel verbindt Cadiz met Tenerife (landingspunt Jurads), en van daar (landingspunt Tejita) gaat een Fransche kabel naar Saint-Louis in Senegambië. Tenerife is bovendien over Gran Canaria met Lanzarote benevens met Las Palmas telegrafisch verbonden. De gonverneur en de commandant der kleine Spaansche troepenafdeeling houdt verblijf te Santa Cruz de Tenerife. Administratief zijn de eilanden verdeeld in twee divisies, elk weder onderverdeeld in 3 distrikten. Santa Cruz do Tenerife en Las Palmas zijn vestingen.

De Canarische eilanden waren waarschijnlijk reeds aan de Phoeniciërs hekend; de Onden verlegden (sedert *Plinius*, die den naam „Canarie" van de menigte groote honden afleidde) op de „Gelukkige" of „Zalige" eilanden (voor dien tijd noemde men Madeira aldns) hnn Elyseesche velden. Dat de Karthagers deze eilanden bereikt hebben, toont het gezantschap, dat de Mauretaansche koning *Juba* in 40 voor Chr. hierheen zond. In de 12de eenw zagen de Arabieren den archipel, in 1341 ondernamen de Portngeezen een tocht daarheen, tengevolge waarvan *Luis de la Cerda*, een achterkleinzoon van *Alphonsus X* van Castilië, zich in 1344 door paus *Clemens VI* te Avignon tot koning der Canarische eilanden liet kronen. Zijn bezitting heeft hij echter nooit hetreden, en de admiraal *Robert van Bracamonte*, aan wien *Hendrik III* van Castilië de eilanden geschonken had, bezocht wel is waar Lanzarote, maar droeg spoedig daarna zijn rechten over aan *Johan van Béthencourt*. Deze landde in 1402 met eenige avonturiers op Lanzarote en veroverde tot 1405 dit eiland, benevens Fuerteventnra, Gomera en Ferro. Van het nog niet veroverde Tenerife trachtte Portngal, ofschoon te vergeefs, zich meester te maken. *Ferdinand de Katholieke* kocht de genoemde eilanden van *Didaco Herrera* voor 15000 dukaten, en tot 1496 werden ook Gran Canaria, Palma en Tenerife aan hun oorspronkelijke dappere bewoners, de Gnanchen, ontrukt, die daarhij tot op een gering aantal na, die zich met

de Spanjaarden vermengden, te gronde gingen. In Maart 1902 gaf een autonomistische beweging aanleiding tot het optreden der Spaansche regeering.

Canarische stroom is een konde zeestroom, die zich in N.-Z. richting ten W. van Portngal beweegt en in den N. Afrika en N. Aequatorialen stroom verloren gaat. Zie verder *Zeestroomen.*

Canarium *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der Burseraceeën, hetwelk Indische balsemboomen omvat met afwisselende, onevengevinde bladeren en eindelingsche bloemtrossen. De meest bekende soort is *C. Commune L.* (C. Zephyricum *Willd.* Calophonia mauritiana *Dec.*), een fraaie, hooge boom van de Molukken afkomstig en thans over geheel Indië verspreid. Het zaad der walnootvormige vrucht is 3-hoekig, evenals dat van den amandel, maar 2-maal zoo groot. Zoodra de vruchten zwart worden, haalt men ze van de boomen, en men eet de kern rauw of geroost met wat zont. Een onmatig gebruik daarvan veroorzaakt buikloop. De boomen leveren tevens een sterkriekend hars, dat in bladeren gewikkeld, tot fakkels kan dienen. Het draagt in den handel den naam van *canariehars* of *hars van Nieuw Guinea* en vormt een bleekgele, vaste massa, die tusschen de vingers week wordt. Het hout komt als scheepstimmerhout en brandhont zeer te pas. Znlke boomen zijn veelal bedekt met woekerplanten, vooral met vogellijm, standelkruiden en varens. — Een andere soort, *C. Microcarpum Willd.* (Amyris oleosa *Lam.*), is een boom ter grootte van een appelboom en groeit in Oost-Indië en Cochin-China. Uit den stam vloeit een geelachtige, welriekende olie, die met damarhars en wat kalk vermengd, tot het dichtmaken der naden van schepen dienen kan, terwijl het harde, bruine hont op de draaibank bewerkt wordt. — Voorts heeft men nog *C. album Reinsch*, die 5-hoekige, groenachtig gele vruchten draagt — *C. Bengalense Roxb.*, die veel hars oplevert, enz.

Canavalia *Dec.* is de naam van een plantengeslacht uit do familie der *Papilionaceeën*; het omvat slingerplanten en heesters met groote bloemen. *C. Gladiata Dec.* (Dolichos gladiatns *Jacq.*) is een Oost-Indische heester met 3-tallige, ovale, puntige bladeren, hangende, witte, roodgevlekte bloemen en lange peulen met 6 groote, platte, roode zaden; de vruchten worden in Oost-Indië in onrijpen toestand uitgedopt en de zaden gegeten. Zij behoort met *C. obtusifolia Dec.* tot de sierplanten van onze warme kassen. De rijpe zaden zijn vergiftig.

Canby, *Edward Richard Sprigg*, een Amerikaansch generaal, geboren in 1819 in Kentncky, bezocht de militaire academie, streed in Mexico, hevond zich bij het nitbarsten van den burgeroorlog als majoor in Nieuw-Mexico en werd weldra bevorderd tot brigade-generaal der vrijwilligers. Daarna was hij te Washington werkzaam bij het departement van Oorlog, voerde voorts bevel in New-York, klom op tot generaal-majoor en werd in 1864 benoemd tot bevelhebber in een militair distrikt. Door zijn beleid moest de stad Mobile zich overgeven en *Dick Taylor*, generaal der Znidelijken, een capitulatie slniten. Eerst na den vrede werd hij brigade-generaal bij het leger (1866) en voerde bevel in New-Orleans en aan de kust van den Grooten Oceaan. In Jannari 1873 werd hij belast met een expeditie tegen de Modoc-Indianen en bij een onderhandeling met dezen den 4den April van laatstgenoemd jaar door een stamhoofd der Indianen verraderlijk doodgeschoten.

Cancale is de naam van een stad in het Fransche departement Ille-et-Vilaine, arrondissement St. Malo. Zij ligt aan de W. kust der baai van Mont-St. Michel, wordt door een fort en een batterij beschermd, heeft een haven (La Houle), zeebaden, beroemde oesterteelt, zeevisscherij en scheepsbouw en telt (1901) 3730 (als gemeente 6549) inwoners. De Engelschen landden hier in 1758 en vernielden in Mei 1779 onder *Wallace* de hier liggende Fransche schepen.

Cancan is de naam van een losbandigen dans, die zich uit den qnadrille ontwikkeld heeft en waarbij de dolste sprongen, de hevigste bewegingen, de zonderlingste hondingen en lichaamsdraaiingen gepaard gaan met hartstochtelijke blikken en gebaren, terwijl vooral de beenen hoog in de lncht worden geworpen. Deze dans is ontstaan en was zeer in trek op de publicke bals te Parijs ten tijde der regeering van *Lodewyk Philips* tusschen de jaren 1830—1840. Als nitvinder wordt wel *Chicard*, in dien tijd als dansmeester beroemd, genoemd. Later deed deze dans zelfs zijn intrede in de Groote Opera. om vervolgens beperkt te blijven tot gelegenheden als de bekende Monlin Rouge. het Casino, enz.

Cancani, *Adolf*, assistent aan het Ufficio Centrale di Meteorologia e di Geodinamica al Collegio domano, privaatdocent voor geophysiek aan de universitoit te Modena, werd den 18den Februari 1856 te Rome geboren. Tot 1884 wijdde hij zich voornamelijk aan de stndie der natuurkunde aan de universiteit in zijn geboortestad, daarna was hij werkzaam als assistent van professor *Blaserna* aan het Instituto fisico, van 1888—1892 aan het Uffico Centrale Meteorologico, in 1892 als assistent in het Osservatorio Geodinamico di Rocca di Papn, om in 1899 weder tot de Ufficio Centrale te Rome terug te keeren, waar hij tot zijn dood, den 29sten Mei 1904, werkzaam bleef. Zijn talrijke werken bewegen zich op het gebied van de meteorologie, klimatologie, atmosferische electriciteit en aardmagnetisme. Het belangrijkst zijn zijn seismologische stndiën, die hij in de Bollettino della Soc. Sismol. Italiana, in de Annali del R. Ufficio Centr. di Meteorol. e Geodinamica en in de Rendiconti della R. Accademia dei Lincei in talrijke verhandelingen en mededeelingen neerlegde. Op de Seismologische conferentie te Straatsburg in Juli 1903 wist hij met zijn voordrachten: „Snr l'emploi d'nne double échelle sismique des intensités, empiriqne et absolue" en „Snr une relation hypothétique entre les variations de latitude et la fréquence des tremblements de terre se propageant à tonte la surface dn globe" de belangstelling zijner vakgenooten te verwerven. Vele jaren gaf hij bovendien onderwijs in de physica aan het Collegio Nazzareno te Rome en nog in Maart van zijn sterfjaar vestigde hij zich als docent in de geophysica aan de universiteit te Modena.

Cancellaria, *Palazze della*, is een prachtig gebouw op het Campo di Fieri te Rome, in 1495 ontworpen door *Bramante* en uitgevoerd door kardinaal *Raffaele Riario*. Onder *Pius IX* werden er de zittingen van het Romeinsche parlement gehouden. Den 15den November 1848 werd *Rossi* (zie aldaar) op de trap ervan vermoord.

Cancer beteekent in het Latijn kreeft, en er wordt zoowel een sterrenbeeld, als een ziekte (zie *Kanker*) mee aangeduid; *cancereus* of *cancreus* = kankerachtig, *cancerom* = kankergezwel. De oude Romeinen noemden alle tienpootige schaaldieren aldus, vooral krabben. Thans werdt er het geslacht van de kleine zeekrabben (zie *Krabben*) mee aangeduid.

Cancion is in de Spaansche taal, in oorspronkelijke overeenstemming met het Italiaansche *canzone* (Provençaalsch *canso*, in het Fransch *chanson*), ieder lyrisch gedicht met regelmatige strophen, dat niet naar inhoud of vorm tot een bepaalde soort behoort; voornamelijk de navolgingen van de *canzones* van *Petrarca*. In den oudsten tijd werd ieder gedicht in de volkstaal *cancion* genoemd.

Cancionero (*Cancioneire*) is een Spaansch (Portugeesch) woord, dat *liederenboek* beteekent en alzoo tot naam dient voor een verzameling van lyrische gedichten, van één of meer vervaardigers afkomstig. Men onderscheidt *Cancioneros palacianos, generales, particulares, especiales* en *populares*. Meer bepaald geeft men dien naam aan liederenboeken, door een dichterlijken kring gedicht en aan eenig verstenhof in gebruik. Van dien aard is het Gallicisch-Portugeesch liederenboek, dat aan het hof van koning dom *Diniz* in zwang was, (*Cancioneiro del rei Dom Diniz*), voorts het liederenboek van het Hof van koning *Alfonsus V*, *Johan II* en *Emanuël* (*Cancioneire general de Resende*), in 1516 te Lissabon, in 1850—1851 te Stuttgart in het licht verschenen. Het endste Castiliaansche liederenboek is de „Cancioneire de Baena", dat de voortbrengselen bevat van een dichterlijk genootschap aan het Hof van *Johan I*, van *Hendrik III* en vooral van *Johan II* en in 1851 te Madrid, in 1852 te Leipzig uitgegeven is. Van het dichterlijk genootschap aan het Hof van *Ferdinand I* en zijn zoon *Alfonsus V* bestaan in handschrift 2 liederenboeken als „Cançoner d'amor" op de Parijsche Nationale bibliotheek en op de Universiteits bibliotheek te Saragossa. Van de zangers, die laatstgenoemden koning van Aragon naar Italië begeleidden, bestaan „Cançoner de Lope de Stuñiga" (Madrid, 1873), Cançoner de Modena" en „Cançoner Rennert" (Erlangen, 1895).

Later heeft men dergelijke verzamelingen van liederen van verschillenden oorsprong, eigenlijke liederenboeken, in het licht gezonden, onder welke de „Cançoner general" sedert het laatst der 15de eeuw bij herhaling gedrukt, een eerste plaats bekleedt. De eerste ia bijeengebracht door *Juan Fernandez de Constantina* en later, vermeerderd door *Fernande del Castillo*, te Valencia verschenen (1511). Daarenboven zijn er in Spanje 6 uitgaven in folio en 2 Antwerpsche in octavo van bekend (de laatste van 1573). Volledig is de nieuwe uitgave der „Sociedad de Bibliofilos Andaluces" (1882, in 2 dln.).

Aan liederenboeken met werken van één schrijver is geen gebrek: *Juan del Encina*, *Montemayor* en *Urrea* gaven dezen naam aan hun eigen verzameling gedichten, en ook voor de werken van *Mena*, *Santillana*, *Gomez Manrique*, *Avarez Gato* en *Montore* werdt dezen titel gekozen.

Somtijds geeft men den naam van Cancienero ook aan verzamelingen van liederen over hetzelfde of soortgelijke onderwerp, bijvoorbeeld: C. de Nenstra Señora", „C. Vita Christi" en „C. de obras de hurlas" (Valencia, 1519, nieuwe uitgave, Londen, 1841).

Cancioneros populares zijn liederenverzamelingen voor het volk. Portugal bezit de hare, dank zij *Th. Braga's* ijver; eveneens zoodanige met muziek: „Cancieneiro de musicas populares" (Porto, 1895). Spanje heeft zoodanige van *Lafuente Alcantara*, *Segarra*, *Rodriguez Marin*.

Een oude muziekcancieneiro met 460 liederen en melodieën publiceerde *Barbieri*: „C. musical de los siglos XV y XVI" (Madrid, 1890).

Navolgingen van de Cancioneros palacianos zijn de academische. Andere verzamelingen van romancen worden oneigenlijk ook wel met den naam „C. de Romances" aangeduid. Zie verder *Romancero*.

Cancrin, *George Jegor Franzowitsj*, graaf, een Russisch staatsman, werd geboren te Hanau, den 8sten December 1774. Zijn vader (geboren in 1738, overleden in 1816), een uitstekend werktuigkundige en de schrijver van de „Grundzüge der Berg- und Salzwerkskunde" (1773—1791, 13 dln.), begaf zich op aanzoek van *Catharina II* in 1784 naar Rusland, waar hij belast werd met het toezicht op de zoutmijnen te Staraja Russa in het gouvernement Nowgorod. Zijn zoon bezocht het gymnasium te Hanau en studeerde te Gieszen en Marburg in de rechten. Na vruchtelooze pogingen, om een ambtenaarsbetrekking in Hessen te verkrijgen, werd hij in Anhalt-Bernburg tot regeeringsraad benoemd. Die post was hem echter geenzins voldoende. Weggesleept door de begintselen der Groote Fransche Omwenteling, schreef hij in die dagen: „Dagobert, Geschichte aus dem jetzigen Freiheitskrieg" (Altena, 1796) — een roman, die later aan zijn vijanden de voor hem niet zeer aangename gelegenheid schonk, om hem van democratische gevoelens te beschuldigen. In 1796 ging hij naar Rusland en werd in 1812 ten gevolge van een werk over de verpleging der troepen tot intendant-generaal van het Westerleger benoemd, terwijl hij in 1813 intendant-generaal van het geheele leger werd. Niettegenstaande de intrigues der Oud-Russische partij, benoemde *Alexander I* hem in 1823 tot minister van Financiën. In die betrekking is hij de weldoener geworden van Rusland, daar hij door zijn geldelijke maatregelen een aantal nieuwe bronnen van welvaart wist te openen. Keizer *Nicolaas* schonk hem zijn vriendschap en bleef op hem vertrouwen in weerwil van den voortdurenden tegenstand der Oud-Russische partij. Het hoofddoel van *Cancrin* was, het geschokte staatscrediet te herstellen en de financiën des rijks naar vaste beginselen te regelen. Slechts een man van zoo vlekkelooze eerlijkheid en van zoo groote wetenschappelijke bekwaamheid als hij, kon de Russische vooroordeelen en zelfs nu en dan de afkeerigheid van den czaar overwinnen. Op herhaald verzoek ontving hij in 1844 zijn eervol ontslag. *Cancrin*

overleed den 21sten September 1845 te Pawlowsk bij Petersburg. Hij heeft veel voor Rusland gedaan en vooral ook ijverig gewerkt, om den aanleg van wegen, van kanalen, enz., het ontstaan van waarborg- en nijverheidsmaatschappijen, enz. te bevorderen. Hij heeft onderscheiden boeken over staathnishoudkundige vraagstukken geschreven. Zijn „Reisetagebücher 1840—1845" werden door graaf *Keyserling* (1865, 2 dln.) nitgegeven.

Candarin, door de Chineezen *Fen*. door de Japanners *Fung* of *Pun* genoemd, is de Europeesche naam van een klein gewicht in China en Japan. Het is het tiende deel van de Chineesche *tsien* of *mas* en van de Japansche *monmeh*, het honderdste deel van de Chineesche *liang* of *tael* en van de Japansche *rio*, verdeeld in 10 *li* (China) of *ring* (*rin* in het Japansch), welke *li* door de Europeanen *cash* (zie aldaar) genoemd wordt. Als gewicht voor gond en zilver heeft het in Kanton en in Japan de zwaarte van 5,7984 Engelsche grein (Troygewicht) of van 0,37573 gram. Op Sumatra wordt het ook gebruikt.

Candaulus, de laatste koning van Lydië uit het geslacht der *Sandonieden*, stelde zijn ongeloovigen gunsteling *Gyges* in de gelegenheid, om de bevalligheden zijner gemalin in haar slaapkamer te bewonderen. Deze laatste, hierover diep verontwaardigd, ontbood *Gyges* en stelde hem de keus, om òf den koning te vermoorden òf zelf geworgd te worden. *Gyges* koos het eerste (687 vóór Chr.).

Candeeren is het versnikeren van ingemaakte groenten of vruchten. Men legt de vruchten tusschen roosters in een bak, waarin men een bloedwarme oplossing van suiker in water giet van 34° (suikerareometer) en laat ze eenige dagen daarin. De vruchten worden dan met suikerkristallen bedekt, waarna zij gedroogd worden. Ingemaakte vruchten kunnen ook herhaaldelijk met meelsuiker bepoederd en op een warme plaats gedroogd worden.

Candelaber, van het Latijnsche *candelabrum*, waarvan ons kandelaar oveneens afkomstig is, was bij de Ouden de naam van een toestel, waarop kaarsen werden geplaatst. Aanvankelijk vervaardigde men dien van hout, riet of potklei, later, onder den invloed der plastische knnst, van metaal (vooral brons), marmor of albast. De candelaber, in den tempel of in het hnis van een particnlier prijkende, bestond dan uit een voetstnk (basis), doorgaans met leenwenklanwen versierd, een schacht of steel (kaulos), die gewoonlijk gecanneleerd was, en een bovenstuk (kalathos) van schotelvormige gedaante. Dikwijls verhief zich op het bovenstuk een figunr als scboteldrager. In den tijd der Romeinsche keizers vervaardigde men candelabers van edele metalen; zij waren als artikelen van weelde in de meest verschillende en sierlijkste vormen voorhanden. Men heeft fraaie antieke marmeren candelabers in het Britsch Museum, het Louvre te Parijs, het Vatikaan te Rome en de glyptotheek te München. Beroemd waren vooral de Tyrrheensche, die van Tarente en van Aegina, en men heeft uitmuntend bewerkte, met zilver ingelegde candelabers te Herculanum opgedolven. Een soort van candelabers vormden de *lampadaria* of candelabers met armen, waaraan lampen werden opgehangen. Reeds in den ouden tijd deed men kolossale bouwwerken in den vorm van candelabers verrijzen, zooals den vuurtoren aan den mond der haven te Alexandrië. Deze candelabers der Ouden zijn het voorbeeld voor de prachtcandelabers der Italiaansche renaissance en deze weer voor de nog tegenwoordig gebruikelijke candelabers geworden, die uit zilver, brons, porselein, enz. vervaardigd worden.

Candia. Zie *Kreta*.

Candidaat (candidatns) was bij de Romeinen de naam van den zoodanige, die naar een staatsambt dong, bepaaldelijk naar dat van quaestor, volkstribuun, aedilis, praetor of consul, omdat hij zich zonder onderkleed (tunica), zoowel om zijn nederigheid, als om zijn ontvangen wonden te toonen, alleen met een witte (candida) toga op het Forum vertoonen moest. Zulk dingen naar een ambt duurde doorgaans 2 jaren. Nadat de bekwaamheid van den candidaat in het eerste jaar door den Senaat en door de volksvergaderingen onderzocht was en hij door openlijke redevoeringen daarvan blijken had gegeven, liet hij zich in het tweede jaar op de lijst der sollicitanten plaatsen. Daarna begon hij rond te gaan (ambitio, zie *Ambitus*) bij de kiesbevoegde bnrgers, om hunne stemmen te verwerven, doch hij mocht hiertoe geen onrechtvaardige en onwettige middelen aanwenden. Wie de meerderheid der stemmen verkregen had, droeg den naam *designatus*; hij bedankte doorgaans terstond de kiezers voor het in hem gestelde vertrouwen, doch aanvaardde eerst een jaar later zijn ambt. Alleen een bnitengewoon verlof van den Senaat of van het volk verleende aan den Romeinschen burger de bevoegdheid, om bij afwezigheid naar een ambt te dingen. Sedert *Tiberius* meldden zich de sollicitanten bij de keizers aan, in wier handen de kenze van het bestunr gelegd was.

In de eerste eenw van het bestaan der Christelijke Kerk noemde men de pas-gedoopten *candidaten*, omdat zij nog 8 dagen na het ondergaan dier plechtigheid het witte doopgewaad droegen als zinnebeeld van reinheid.

In onzen tijd en in ons land geven wij den naam van candidaat, zoowel aan iemand, die naar een ambt dingt, als aan personen, die zich aanmelden om een examen te doen, alsmede aan de bezitter van een bepaalden academischen graad, voorafgaande aan de doctorale waardigheid.

Candidaat-Indisch-ambtenaarschap is in 1903 in Nederland ingesteld en heeft ten doel hen, die het groot-ambtenaarsexamen voor den Indischen dienst wenschen af te leggen, reeds bij den aanvang hunner stndie als zoodanig aan te wijzen, terwijl alleen zij, die hiertoe tevoren aangewezen zijn, tot het afleggen van het groot-ambtenaarsexamen worden toegelaten. De aanwijzing geschiedt door den minister van Koloniën op voordracht van een jaarlijks door den minister te benoemen commissie van vijf leden. Zie *Indische ambtenaren*.

Candolle, *Augustin Pyrame de*. Zie *De Candolle*.

Candij of *klontjes* is de naam van gekristalliseerde suiker, die in groote kristallen voorkomt. Om ze te verkrijgen, laat men zuiver, maar niet sterk ingekookt suikersap in koperen, met dunne draden doorspannen vaten op een koele plaats en

daarna in een droogkamer kristalliseeren. Rondom de draden ontstaan de grootste kristallen, en de kleinere in de gedaante van korsten aan de zijden en op den bodem van het vat. Men heeft witte, gele en bruine candij, en men kan ze kleuren met onschadelijke verfstoffen. De witte candij, uit geheel geraffineerde suiker bereid, onderscheidt zich van de broodsuiker alleen door grootere en beter gevormde kristallen, terwijl de gele en bruine candij nog een zekere hoeveelheid bruine stroop (suiker) bevatten.

Candy of *kendi* is de naam van een groot Britsch-Indisch gewicht, in 20 mands verdeeld. Het gewone *candy* van Bombay is 5 Engelsche centenaars (hundredweights) of 560 gewone Engelsche ponden = 254,012 kg., maar men vindt in Bombay ook verschillende andere *candy's* met een gewicht van 266,711—355,617 kg.; voor rijst en ander graan is het 97,948 kg. Op Ceylon is de *candy*, ook *behar* of *bahar* geheeten, soms 254,012 kg., dus gelijk aan dat van Bombay, maar ook wel 247,208 kg. Verder gebruikt men er het *candy* van Madras = 226,796 kg. Het *candy* van Surate is gewoonlijk 339,65 kg. In Pondichery en in Karikal weegt het *candy* of de „staaf" 234,963 kg.

Candy (K a n d i) is de naam van een stad in het binnenland van het Britsche eiland Ceylon. Zij ligt 512 m. boven den zeespiegel, 115 km. ten N.O. van Colombo, waarmee het door een spoorweg verbonden is, aan een klein meer, door bergen omgeven. De stad heeft een groot, vroeger koninklijk paleis, waarvan het nog bewoonbare deel als woning voor de regeeringsambtenaren dient, terwijl de vroegere ontvangzaal als gerechtszaal gebruikt wordt. Ook de 4 Hindoe- en 12 Boeddhistische tempels zijn vervallen. De groote, maar onhelangrijke tempel, die in een rijk versierde kast (K a r a n d h a) den tand van *Boeddha* bevat, geldt voor bijzonder heilig. Behalve de Indische wijk is de stad grootendeels modern en telt (1901) 26519 inwoners, waaronder vele Europeanen. Door een 1,4 km. lange voorstad voert de weg naar den beroemden botanischen tuin van Peradeniga.

Candy, waar sedert de eerste helft der 4de eeuw *Boeddha's* tand rustte, wegens zijn ligging echter eerst in het begin der 16de eeuw hoofdstad werd, werd in 1796 door de Nederlanders ingenomen, maar ging reeds na 9 maanden weder aan den heerscher van Ceylon verloren. Een Engelsche afdeeling, die den 20sten Februari 1803 Candy in bezit nam, moest zich den 23sten Juni aan de Singhaleezen overgeven. Eerst in het laatst van 1814 werd de oorlog hervat, en nadat koning *Wikrama* den 18den Februari 1815 gevangen genomen was, Ceylon onder Britsch gezag geplaatst.

Canella *Gaertn.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Canellaceeën*. Het omvat boomen, die in de keerkringsgewesten van Amerika groeien en enkelvoudige, gaafrandige bladeren dragen, terwijl zij zich onderscheiden door een 3-bladigen kelk, een 5-bladige bloemkroon, 12 tot 20 meeldraden en een rolronden stamper met een 3-deeligen stempel. De bolvormige vrucht is een één- tot driehokkige bes met 2-zadige hokken. *C. alba Murr.*, in West-Indië groeiend en met enkelvoudige bladeren en blauwe bloemen versierd, levert den witten kaneelbast. Zie verder onder *Kaneel.*

Cañete is de naam van een stad in het Peruaansche distrikt Lima, in het vruchtbare dal der rivier Cañete gelegen met 3500 inwoners (1889). Door een spoorweg is zij met de haven Cerro Azul aan den Grooten Oceaan verbonden, heeft suikerraffinaderijen en een levendigen handel in maïs, vruchten en visch. In den omtrek wordt suikerriet verbouwd, de velden worden besproeid door waterwerken, die door de Inca's aangelegd zijn. In de nabijheid liggen de ruïnes eener oude Incavesting.

Cañete, de hoofdstad van het gelijknamige departement (3500 vierk. km. met 28577 inwoners in 1885) der Chileensche provincie Anrauco, is aan de W. helling van de Cordilleras de Nahuelbuta gelegen en telt 1918 inwoners (1885). In 1557 gesticht, werd zij in 1602 door de Araukanen geheel verwoest en eerst in 1868 weer opgebouwd.

Cañete, *Manuel*, een Spaansch schrijver, werd geboren te Sevilla, den 6den Augustus 1822, studeerde te Cadix, was geruimen tijd ambtenaar bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken en daarna secretaris van den Generalen Raad voor openlijke weldadigheid en kamerheer van koning *Alfonsus XII.* Sedert 1858 was hij lid der Spaansche academie, sedert 1880 lid der Academie van Schoone Kunsten. *Cañete* overleed den 4den November 1891. Zijn lierdichten onderscheiden zich door kracht, sierlijkheid, waarheid en oorspronkelijkheid, en ook zijn brieven en oden worden zeer geroemd. Geruimen tijd zwaaide hij den schepter op het gebied der dramatische critiek, en later schreef hij: „Farsas y eglogas de Lucas Fernandez" (1867), „La tragedia llamada Josefina" (1870) en „Teatro Completo de Juan del Encina" (1893). Ongeveer 30 tot dien tijd onbekende schrijvers van het laatst der 15de tot het begin der 16de eeuw zijn door hem aan de vergetelheid ontrukt in zijn „Teatro español del siglo XVI" (1884). Ook gaf hij „Ecritores espanoles é hispano-americanos" (1884) uit.

Canetkanonnen werden door den Franschen ingenieur *Canet*, tegenwoordig artillerie-directeur van de fabriek van *Schneider* te Creuzot (zie aldaar) vervaardigd. Op de Parijsche wereldtentoonstelling van 1889 trokken zij voor het eerst de aandacht door den lichten en eleganten bouw, alsmede door een vernuftig verbeterd schroefsluitstuk voor snelvuurgeschut. In Griekenland en in Japan zijn zij ingevoerd, maar nog niet in Frankrijk. In den laatsten tijd heeft *Canet*, met *Schneider* samen, zijn systeem zeer verbeterd en zich veel met de constructie van snelvuurkanonnen voor de veldartillerie bezig gehouden. Zie verder *Geschut.*

Canevaro, *Felice Napoleone*, een Italiaansch admiraal en staatsman, werd geboren den 7den Juli 1838 te Lima (Peru). In Juli 1852 kwam hij op de marine-academie, die hij in 1855 als onderluitenant verliet. Hij maakte de veldtochten van 1859, van 1860—1861 en van 1866 mee en was van 1882—1892 afgevaardigde van Genua; sedert den 25sten October 1896 is hij senator. Van 1897—1898 commandeerde hij de Italiaansche vloot voor Kreta, nadat hij reeds in 1893 den rang van vice-admiraal bereikt had. Den 1sten Juni 1898 werd hij tot minister van Marine benoemd in het kabinet *Rudini*, in plaats van den overleden *Brin.* In het Kabinet *Pelloux*

kreeg hij den 28sten Juni 1898 de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Hij bewerkte de regeling der kwestie over Kreta, alsmede, na de vermoording van keizerin *Elizabeth* van Oostenrijk, de samenroeping van een internationale anti-anarchistenconferentie te Rome (den 10den September 1898). In het voorjaar van 1899 beproefde hij een machtsgebied in China te krijgen, doordat hij van het Tsjung-li-jamen de San-Mun-baai in pacht wilde hebben. Zijn weifelende en van Engeland te afhankelijke houding in deze kwestie waren de oorzaak, dat hij in het parlement heftig aangevallen werd, waardoor den 3den Mei 1899 het geheele Kabinet aftrad. In 1900 werd *Canevaro* chef van het marinedepartement van Venetië en in 1903 president van den marineraad.

Canevas is de naam van verschillende geweven stoffen, e.a. geeft men dien aan een zwarte, sterk-glimmende voering van linnen of katoen. Meer is hij gehruikelijk voor een grof weefsel, dat zoowel tot grondslag voor tapisseriewerk, als tot bekleeding van vliegenkasten, enz. kan dienen, een weefsel, dat eok bekend is ender den naam van *stramien*.

Canga-Arguelles, *José*, een Spaansch staatsman, in het jaar 1770 in Asturië geboren, werd in 1812 door Valencia naar de Cortes afgevaardigd en wekte toen reeds door de helderheid en jnistheid zijner denkheelden en door den ijver, waarmede hij de constitutioneele beginselen verdedigde, de hoop der vrijzinnigen en de vrees hunner tegenstanders. *Ferdinand VII* verbande hem in 1814 naar Peñiscola, een landtong in de provincie Valencia, en eerst in 1816 werd hij teruggeroepen en verkreeg een betrekking in de stad Valencia. In 1820, na de herstelling der constitutie van 1812, werd hij minister van Financiën. Daarna gaf hij zijn „Memoria sobre el credito publico" (Madrid, 1820) in het licht, waarin hij aantoonde, dat de uitgaven van den Staat ruim het dubbele beliepen van de inkomsten. Toen de koning hij de opening der Cortes zich, zender vooraf de ministers te raadplegen, over de zwakheid van de uitvoerende macht beklaagde, nam het geheele ministerie den 1sten Maart 1821 zijn entslag. In de Cortes van 1822 bevond *Canga-Arguelles* zich aan de zijde der gematigden. Na de catastrophe van 1823 nam hij de vlncht naar Eugeland, keerde in 1829 naar Spanje terug, werd er weder lid van het Vertegenwoordigend Lichaam, en overleed in 1843. Hij schreef behalve de vermelde memorie: „Elementos de la ciencia de hacienda" (Londen, 1825) en een „Diccionario de hacienda" (Lenden, 1827—1828, 5 dln.).

Canicatti is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Girgenti (Sicilië), aan den spoorweg Catania—Girgenti (met een zijtak naar Licata). Zij bezit een technische school, wijn-, elie, en zuidvruchtenbouw en zwavelgroeven en telt (1901) 24564 inwoners.

Canidius *Publius C. Crassus* was in het jaar 43 voor Chr. onderbevelhebber van *Lepidus* in Gallië en deed met anderen zijn best, om dien veldheer over te halen tot een verbond met *Antonius*. Als legaat van laatstgenoemden behaalde hij vervolgens everwinningen ep de Armeniërs, Iberiërs en Albaniërs en rukte voorwaarts tot aan den Kaukasus. Minder voorspoedig was hij in den strijd tegen de Parthen. In het begin van den oorlog tusschen *Antonius* en *Octavianus* bracht hij het leger nit Armenië aan de kust, zag zich genoodzaakt em werkeloos getuige te wezen van den slag hij Actinm en bracht aan *Antonius* de tijding van zijn nederlaag. Na den dood van *Antonius* werd hij op last van *Octavianus* (31 veor Chr.) om het leven gebracht.

Canigou is de naam van een 2785 m. hoogen berg der Pyreneeën, in het Fransche departement Pyrenées-Orientales. Hij ligt tusschen de rivieren Têt en Tech, draagt op het 24 v.m. groote plateau een hut en werdt van uit de badplaats Vernet in 6 uren bestegen. In het N.W. liggen de ruïnen van de in de 11de eenw gestichte abdij *St. Martin du Canigou*.

Canin, *Jan*, een Nederlandsch boekdrukker, tevens het hoofd der Wederdoopers te Dordrecht, werd aldaar in 1580 in den kerlijken ban gedaan, omdat hij het „Wonderboek" van *David Joris* had uitgegeven, en 17 jaar later werd hij weder ter verantwoording geroepen, omdat men vernomen had. dat hij op aanzoek der Wederdoopers een nieuwen druk van den Biestkenshijhel voorbereidde. Zijn verdere lotgevallen zijn ens enbekend.

Canina, *Luigi*, ridder, een Italiaansch bouwkundige, werd den 23sten October 1795 te Casale in Piement geboren, zag zich vervolgens benoemd tot professor in de bouwkunst te Turijn en schreef: „L'architettura antica descritta e demonstrata coi monumenti" (2de uitgave, Rome, 1844). Na dien tijd vestigde hij zich als architect te Rome, bewerkte een plaatsbeschrijving van het oude Rome in verscheidene door latere onderzoekingen verouderde werken. In 1839 werd hij belast met het toezicht op de ontgraving van Tusculum en schreef daarna: „Descrizione dell'antico Tusculo" (Rome, 1841). Zijn hoofdwerk is „Gli edifizi di Roma" (1849—1852, 2 dln. tekst en 2 dln. platen). *Canina* overleed den 17den October 1856 te Flerence.

Canini, *Marco Antonio*, een Italiaansch dichter en volksmenner, werd geboren te Venetie, in 1822. In zijn jeugd was hij medewerker aan de uitgave van klassieken, die ender leiding van *Carrer* door de drukkerij van de „Gondeliere" uit gegeven werden. In 1846 vervolgde hij zijn afgebroken studie in de rechten te Padna, en vluchtte in 1847, door de Oostenrijksche regeering vervolgd, naar Toskane, nam in 1848 en in 1849 deel aan de opstanden in Venetië en te Rome en leefde daarna als balling in Griekenland en in het Oosten. In 1852 gaf hij te Athene de gedichten uit: „Mente, fantasia e cuore" en publiceerde politieke pamfletten in het Nieuw-Grieksch en in het Roemeensch. In 1859 keerde hij terug naar Italië en leefde als journalist in Milaan, Napels en Turijn. Als geheim agent werd hij door *Ratazzi* in 1862 naar het Oosten gezonden, om tegen Oostenrijk en Turkije te werken. In samenwerking met *Kossuth*, *Klapka* e. a. maakte hij een plan voor een verhond der Donauvolken, waar *Kossuth* op inging. In 1866 was hij commissaris van oorlog bij *Garibaldi*, daarna leefde hij in Frankrijk en sedert 1873 weer in Italië. Hij overleed den 12den Augustns 1891.

Zijn ondervindingen en avonturen vertelde *Canini* in zijn werk „Vingt ans d'exil". Door zijn philologisch werk „Etimologico dei vocaboli italiani derivati dal greco" (Turijn, 1865) geraakte hij in een letterkundig twistgeschrijf met *Ascoli*. Vermelding verdienen nog: „Giorgio il monaco e Leila" (Turijn, 1872), „La questione dell' Epiro" (Rome, 1879), „La verita sulla questione degli Israeliti in Rumania" (Rome, 1879), „Amore e dolore", een verzameling gedichten (Turijn, 1880), „Il libro dell' amore" (deel I en II, Venetië, 1886—1887), waarin vertalingen van liefdesliederen uit bijna 150 talen; verder nog een vertaling van *Weber's* „Weltgeschichte" (Turijn, 1879).

Canino, *Charles Lucien Jules Laurent*, prins *Bonaparte*, vorst *van*. Zie *Bonaparte*.

Canis, *Jacob*, of *Jacobus Canisius*, eigenlijk *de Hondt*, een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Nijmegen en was in de eerste helft der 16de eeuw onderwijzer van hertog *Karel van Lotharingen*, die hem ook met belangrijke zendingen belastte. Hij keerde daarna in zijn geboortestad terug en werd er eerst deken van het St. Nicolaasgild en daarna burgemeester. Hij was een ijverig tegenstander van hertog *Karel van Gelder*, maar stond bij keizer *Karel V* zeer in de gunst. Hij overleed in 1553.

Canis, *Peter*, of *Petrus Canisius*, een Nederlandsch godgeleerde, was een zoon van den voorgaande, werd geboren te Nijmegen, den 8sten Mei 1521, en gaf reeds vroeg blijken van buitengewone schranderheid. In 1543 trad hij te Keulen als eerste in Duitschland in de orde der Jezuïeten, waarvan hij de eerste provinciaal voor Opper-Duitschland en Oostenrijk was (1556—1569). Hij werkte sedert 1549 als universiteitsleeraar te Ingolstadt, sedert 1552 als hofprediker, tijdelijk (1555) tegelijkertijd als bestuurder van het bisdom, te Weenen en woonde het concilie van Trente bij. In 1580 stichtte hij een college zijner orde te Freiburg in Zwitserland, waar hij den 21sten December 1597 overleed.

Canisius werkte met grooten ijver voor de uitbreiding der orde en voor de onderdrukking der Hervorming, vooral in Keulen, Beieren en Oostenrijk. Zeer verbreid zijn zijn catechismen, een groote: „Summa doctrinae christianae, s. Catechismus major" (Weenen, 1554; 2de druk, 1567) en een kleinere: „Institutiones christianae pietatis, s. Parvus catechismus catholicorum" (Augsburg, 1561). Wat men tegewoordig „Catechismus Canisii minor" noemt, is daarvan slechts een uittreksel. Zijn „Epistulae et acta P. Canisii" worden door *Braunsberger* uitgegeven (tot nu toe 3 dln., Freiburg, 1896—1901). *Canisius* werd in 1864 zalig verklaard, gedenkdag 27 April. *Leo XIII* vierde hem in de encyclica „Militantis Ecclesiae" van den 1sten Augustus 1897 als den waren praeceptor Germaniae.

Canis, Hendrik, of *Henricus Canisius*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, was een neef van den voorgaande, werd geboren te Nijmegen in 1562, studeerde eerst te Leuven en vervolgens in Italië, waar hij het doctoraat in de rechten verwierf, en vestigde zich vervolgens te Ingolstadt, waar hij hoogleeraar werd in het Kerkelijk recht. Hij overleed aldaar, den 2den September 1610. Zijn „Summa juris canonici" (Ingolstadt, 1599) werden dikwijls herdrukt.

Canis, Hendrik, of *Henricus Canisius*, geboren te 's Hertogenbosch omstreeks het jaar 1624, studeerde eerst te Leuven en later te Donay, waar hij doctor werd in de godgeleerdheid. Achtereenvolgens werd hij prior in het klooster te Dendermonde, te Thienen en te Maastricht, en vervolgens provinciaal en vicaris te Leuven, waar hij den 4den Maart 1689 overleed. Hij schreef: „Carminum fasciculus" (1660), „Manipulus Sacrorum orationum" (1661) en „Par et una charitas etc." (1685).

Canisius. Zie *Canis*.

Canitz, *Friedrich Rudolf Ludwig*, vrijheer *von*, een Pruisisch staatsman en dichter, werd geboren te Berlijn, den 27sten November 1654, studeerde te Leiden en te Leipzig in de rechten, deed vervolgens een reis door Italië, Frankrijk, Engeland en Nederland en werd daarna kamerjonker van den Grooten Keurvorst en vervolgens raad van legatie. *Frederik I* benoemde hem in 1697 tot geheim staatsraad en later tot geheimraad in werkelijken dienst, terwijl de keizer van Duitschland hem in 1698 in den stand der rijksvrijheeren opnam. Hij overleed te Berlijn, den 16den Augustus 1699. Zijn gedichten zijn na zijn dood (1700) zonder den naam van den schrijver door *Joachim Lange* uitgegeven.

Canitz und Dallwitz, *Karl Wilhelm Ernst*, vrijheer *von*, een Pruisisch generaal, werd geboren te Kassel, den 17den November 1787, studeerde in de rechten, trad vervolgens in 1806 in dienst en vocht in 1807 in Silezië en Pruisen. In 1813 werd hij geplaatst bij den generalen staf van *York*, maar voegde zich weldra bij het Russische leger en trok voorts onder generaal *Tettenborn* van Berlijn naar Hamburg, om Noord-Duitschland onder de wapens te brengen, terwijl hij vervolgens aan de veldtochten deel nam tot aan den Tweeden Vrede van Parijs. Inmiddels was hij tot majoor bevorderd, werd in 1821 adjudant van prins *Wilhelm*, broeder des konings, en tevens leeraar in de krijgsgeschiedenis aan de militaire school te Berlijn. In 1828 aanvaarde hij een zending naar Konstantinopel, vanwaar hij in 1829 terugkeerde. Hij werd daarna commandant van een regiment huzaren te Danzig en woonde, als Pruisisch afgevaardigde naar het hoofdkwartier van den veldmaarschalk *Diebitsch*, den Russisch-Poolschen veldtocht bij (1831). Sedert 1833 werkte hij als gezant aan het Keur-Hessische en Hannoversche, sedert 1841 aan het Hof te Weenen en werd in 1845 minister van Buitenlandsche Zaken te Berlijn. Den 18den Maart 1848 nam hij met de overige leden van het ministerie *Bodelschwingh* zijn ontslag, werd divisiecommandant te Düsseldorf, zag zich door het ministerie *Brandenburg* met een bijzonderen last naar Weenen gezonden, en overleed te Berlijn, den 25sten April 1850. Hij schreef: „Betrachtungen eines Laien über die neue Betrachtungsweise der Evangeliën durch D. F. Stransz" (Göttingen, 1837). Uit zijn nalatenschap verschenen: „Des Freiherrn K. E. W. von C. u. D., königlich preuszischen Generalleutnants, Denkschriften" (Berlijn, 1888, 2 dln.).

Canna *L.* is een van de geslachten uit de kleine familie der *Cannaceeën*. De buitenste krans van het bloemdek hunner bloemen is 3-deelig, de binnenste bijkans lipvormig met 2 of 3 bovenste slip-

pen en een onderste, die men met den naam van lip bestempelt. De helmknopjes zijn aan de zijden der helmdraden bovestigd; de stamper is lancetvormig en de doosvrucht 3-hokkig. De kruipende wortelstokken zijn knoestig; de groote lancetvormige bladeren in 2 rijen langs den stengel geplaatst en de bloemen 2 aan 2 tot eindstandige aren vereenigd. — *C. indica Ait.* heeft roode bloemen en groeit in de warme landen van Amerika en op de Antillen; zij is in 1570 naar Europa overgebracht en voorgesteld in bijgaande afbeelding met een wortelblad en een vrucht (*a*) op ¼de der natuurlijke grootte, maar de tegenwoordig in den tuinbouw gekweekte *Canna's* wijken in bouw, maar vooral in

Canna indica.

grootte en kleurenrijkdom der bloemen, zooveel van de in de figuur voorgestelde af, dat zij daarmee zoo goed als geen overeenkomst vertoonen. De mooiste groepen zijn de *Crozy Canna* (*Dwerg Canna*) en de *Orchideën Canna's*. Beiden zijn kruisingsprodukten, die door houding der bloemen, grootte der bloembladeren en karakterestieke kleuren uitmunten. De Canna-soorten vereischen een zeer vruchtbaren grond en kunnen geen vorst verdragen. Zij moeten derhalve vrij laat uitgeplant worden, maar kunnen dan reeds flink in blad zijn door ze tijdelijk op een beschutte plaats in pot optekweeken. Zoodra de eerste nachtvorstjes aankomen, neemt men de canna's met wat aarde om de wortels uit den grond en legt ze te drogen in een koele vorstige ruimte. De wortelstokken zijn zeer gevoelig voor verwondingen. Tot de gezochte sierplanten behooren voorts *C. discolor Lindl* met fraaie groote bladeren, met roodbruine randen en met scharlakenroode bloemen — *C. heliconaiefolia Hort. Berol.* met bladeren ter lengte van 1 m. en met roode bloemen — *C. iridiflora en Ruiz* et *Pav.* met lancetvormige, puntige bladeren en zeer groote trompetvormige, karmijnroode bloemen — *C. limbata Rosc.* met groote, vurig scharlakenroode, geelgeaderde bloemen — *C. nepalensis Wall.* met purperroode bloemen — *C. speciosa Rosc.* met scharlakenroode bloemen, enz.

Cannabich, *Johann Günther Friedrich*, een Duitsch beoefenaar der aardrijkskunde, werd geboren te Sondershausen, den 21sten April 1777, bezocht het lyceum van zijn geboortestad en studeerde vervolgens te Jena in de godgeleerdheid. In 1807 werd hij rector der stadsschool te Grenszen, in 1819 godsdienstleeraar te Niederbösa, in 1835 te Bendeleben, begaf zich in 1848 als emeritus naar zijn geboortestad en overleed aldaar, den 2den Maart 1859. Zeer verbreid waren zijn: „Lehrbuch der Geographie" (Sondershausen, 1816; 18de druk, bewerkt door *Ortel*, Weimar, 1871—1875, 2 dln.), en zijn: „Kleine Schulgeographie" (1818). Van het: „Vollständiges Handbuch der Erdbeschreibung" (Weimar, 1819—1827, 28 dln.), leverde hij verschillende gedeelten. Verder leverde hij het 6de en 23ste deel der „Neueste Länder und Völkerkunde" (Weimar, 1821 en 1827), „Statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Preuszen" (Dresden, 1827—1828, 6 dln., nieuwe uitgave, 1835), „Statistische Beschreibung des Königreichs Württemberg" (Dresden, 1828 2 dln.) „Neuestes Gemälde von Frankreich" (Dresden, 1831—1832, 2 dln.), „Neuestes Gemälde des Europäischen Ruszland und des Königreichs Polen" (Dresden, 1833, 2 dln.), „Das Hilfsbuch beim Unterricht in der Geographie" (Eisleben, 1833—1838, 3 dln; 2de druk, 1844) en de „Leitfaden zum methodischen Unterricht in der Geographie" (2de druk, Eisleben, 1836).

Cannabine en **Cannabinon** zijn narcotische praeparaten uit Indischen hennep, die als slaapwekkende middelen aanbevolen werden, maar slechts weinig, hoogstens nog bij asthma, aangewend worden.

Cannabis. Zie *Hennep.*

Cannaceeën is de naam eener tropische plantenfamilie behoorende tot de Eenzaadlobbigen uit Amerika met het enkele geslacht *Canna*. De bloemen zijn asymmetrisch met gekleurde bloembekleedselen. Merkwaardigerwijs zijn van de 6 meeldraden er 5 in bloembladachtige staminodiën overgegaan, gelijken dus op bloembladjes, maar bezitten geen stuifmeel. Ook is van de 6den meeldraad slechts één helmhokje van stuifmeel voorzien en is het andere hokje ook al bladachtig geworden. Het zijn krachtige planten met groote bladeren.

Cannae is een stad in het oude Apulië, aan den rechter oever van den Anfidus (nu Ofanto), niet ver van zijn monding in de Adriatische zee. Tegenwoordig wordt de plaats nog slechts door ruïnen ten N.O. van Canosa di Puglia aangegeven. Zij is beroemd wegens den veldslag, waarin den 2den Augustus 216 vóór Chr. *Hannibal* de overwinning behaalde op de Romeinen. Het Romeinsche leger, dat 80000 man voetvolk en 6000 ruiters telde, werd aangevoerd door de consuls *Terentius Varro* en *Aemilius Paulus*, terwijl *Hannibal* slechts 40000 man voetvolk en 10000 ruiters onder zijn bevel had. *Varro* vertrouwde op zijn overmacht en besloot slag te leveren. *Hannibal* prikkelde zijn tegenstander door hem in een klein ruitergevecht de overwinning te gunnen,

verliet daarna zijn positie bij Geronium en trok oostwaarts naar Cannae, achtervolgd door de Romeinen, die met het geheele leger naar den linker oever van den Aufidus trokken. *Varro* steunde met zijn rechter vleugel op de rivier en breidde zich uit op de vlakte. Nu overschreed *Hannibal* op een doorwaadbare plaats den stroom en bezorgde zich het voordeel van de zon en van den wind. Eerst werden de onvoorzichtig oprukkende Romeinen door de uitmuntende Carthaagsche ruiterij besprongen, en daarna viel *Hannibal* hen met het Afrikaansche voetvolk in de flank. Daarmede was de slag beslist: *Aemilius Paulus* sneuvelde er met 21 krijgstribunen, één proconsul, de beide quaestoren en 80 leden van den Senaat en vele vluchtenden werden in de vlakte door de Numidische ruiterij afgemaakt. 70000 man werden volgens *Polybius* gedood, 10000 gevangen genomen. Met een klein overschot redde *Varro* zich naar Venusia. Intusschen waagde *Hannibal*, die 8000 man verloren had, het niet, naar Rome op te rukken.

Cannaert, *Josef Bernaert*, een Belgisch letterkundige, geboren te Gent, den 15den Februari 1768 en aldaar overleden, den 17den November 1848, was in 1800 secretaris van de Meierij van Gent, later substituut-procureur des konings aldaar, en eindelijk raadsheer in het Hooggerechtshof te Brussel. Hij leverde: „Die excellente print-cronike van Vlaenderen" (met medewerkers, 1791), „De dobbele schapersalmanak over 't jaar O.H. 1816", „Gentsche almanak voor den jare 1823", „Iets over de Hollandsche Taal enz." (1823), „Bijdragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaenderen, verrijkt met vele tot dusverre onuitgegeven stukken" (1835) „Verslag van den procureurfiscaal, in den rade van Vlaenderen, gedaan in 1664, over eene vrouw wegens tooverij verhrand" (1844).

Cannegieter. Van dit Nederlandsch geslacht vermelden wij de volgende leden:

Cannegieter, Hendrik, een letter- en oudheidkundige, werd geboren te Steinfurt, den 24sten Februari 1691. Hij studeerde te Leiden in de letteren en rechten en werd in 1714 conrector der Latijnsche school te Arnhem, alwaar hem in 1720 het rectoraat opgedragen werd. Te Harderwijk, Franeker, Groningen en Utrecht werd hij tot hoogleeraar beroepen, maar hij wees die eervolle betrekking van de hand, om in Gelderlands hoofdstad bij zijn familiebetrekkingen te kunnen blijven. In 1784 werd hij door den academischen Senaat te Harderwijk tot doctor in de rechten benoemd en vervolgens door de Staten van Gelderland tot historieschrijver. Hij heeft een groot aantal Latijnsche werken in het licht gegeven van literarischen of antiquarischen inhoud en ook de uitgave bezorgd van het derde deel van het „Geldersch plakkaatboek" (1740). Hij was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem en overleed den 21sten Augustus 1770.

Cannegieter, Herman, zoon van den voorgaande, werd geboren te Arnhem in 1732, studeerde te Leiden, werd toen advocaat bij het Hof van Gelderland en zag zich in 1750 benoemd tot hoogleeraar in het burgerlijk recht te Franeker. Vruchteloos werd hij vandaar tweemaal naar Utrecht en eenmaal naar Leiden beroepen; hij nam er zijn betrekking waar tot in 1795, toen hij als stadhoudersgezinde ontslagen werd. Wel zag hij zich in 1802 in zijn voormalig amht hersteld, doch hij overleed reeds den 3den September 1804. Hij heeft onderscheiden Latijnsche werken van rechtsgeleerden inhoud — vooral „Observationes" — uitgegeven.

Cannegieter, Johannes, een broeder van den voorgaande en geboren te Arnhem, den 10den Februari 1731, studeerde te Franeker, werd in 1770 tot hoogleeraar in de rechten te Groningen beroepen en overleed in 1804, eveneens eenige Latijnsche geschriften nalatende.

Cannegieter, *Tjeerd*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Schingen in Friesland, den 28sten Februari 1846. Hij ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Winschoten, studeerde te Groningen in de theologie, ontving er in 1867 het accessit op de beantwoording eener prijsvraag over „Paulus' leer van het geweten", in 1869 de gouden medaille voor het beantwoorden van een andere academische prijsvraag, promoveerde den 7den December van dat jaar op een dissertatie: „Over de christologie van den brief aan de Hebreën" en werd na het afleggen van zijn proponentsexamen beroepen te Lellens, waarvoor hij echter bedankte. Hij was voorts achtereenvolgens predikant te Niehove, Hoogezand en Tzum en werd in 1878 benoemd tot kerkelijk hoogleeraar te Utrecht. Hij aanvaardde zijn ambt met een redevoering over „Kerk, kerkleer, kerkrecht". Voorts opende hij zijn lessen met een toespraak over „De samenhang van het objectieve en subjectieve in de dogmatiek". Van zijn geschriften noemen wij nog: „De nuttigheidsleer van J. St. Mill en prof. van der Wijck" (1876), „Zedekunde" (1878), „Het uitgangspunt en de leidende gedachte der dogmatische wetenschap" (1880), „Het persoonlijk karakter van den godsdienst en het ultramontanisme" (1882), „Zult gij wel evangeliedienaar worden?" (1883), „De taak en de methode der wijsbegeerte van den godsdienst" (1886), „Is de godsdienst uit plichtsbesef en de geloofsvoorstelling uit dichtende verbeelding geboren?" (1890), „De bevoegdheid tot regeling van het beheer der kerkelijke goederen der Herv. gemeenten berust bij de Algemeene Synode" (1890), „Uitstel geen afstel" (1891), „In naam van historie en recht!" (1892) „Non tali auxilio!" (1895), „Het voorloopig aangenomen reglement" (1897). Als onderscheiding ontving hij de orde van den „Nederlandschen Leeuw".

Canneleeren beteekent een zuil van *cannelures* (zie aldaar) voorzien.

Cannelures (in het Latijn *canna* = riet) zijn de loodrechte, gootvormige groeven tot versiering op zuilen aangebracht. Men vindt ze vooral in de Romeinsche en in de Grieksche bouwkunde, op Dorische, Ionische en Korinthische zuilen en muurpijlers. Bij de Dorische zuilen heeft men gewoonlijk 20 ondiepe *cannelures*, die twee aan twee een scherpen kant gemeen hebben; de Ionische en de Korinthische zuilen hebben echter gewoonlijk 24 diepere *cannelures*, tusschen welke een stukje van den cylinderomtrek der zuil is blijven staan. In de oud-Christelijke kunst, in de Renaissance en in den Barokstijl werden ook gewonden *cannelures* aangebracht.

Ook spreekt men bij projectielen voorgetrokken geschut van *cannelures* en verstaat daaronder de schroefvormige groeven, in den mantel van het projectiel aangebracht, waardoor het in de trekken van den loop past.

Canneman, *Elias*, een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Amsterdam, den 25sten Januari 1777. Opgeleid tot het notarisambt, bekleedde hij in 1795 de betrekking van adjunct-secretaris bij de Generale Beleenbank voor de provincie Holland en werd 3 jaar later door *Gogel*, agent van Financiën bij de Bataafsche Republiek, geplaatst als chef de bureau en in 1805 als secretaris-generaal, terwijl gedurende de afwezigheid van *Gogel* het bestuur van 's lands financiën geheel en al aan hem was toevertrouwd. In 1811 werd hij directeur der directe belastingen in het departement der Monden van de Maas, terwijl hij met *Rutger Jan Schimmelpenninck* een vertrouwelijke briefwisseling onderhield. Vooral nam hij deel aan de omwenteling van 1813, en het stuk, waarin aangekondigd werd, dat zich in afwachting van de komst van den Prins *van Oranje* een voorloopig bestuur gevestigd had en begonnen met de woorden: „Het oogenblik is geboren, waarop wij ons nationaal bestaan heroemed", is van zijn hand. Hij schreef naar Parijs, om afstand te doen van zijn betrekking, en nam die van commissaris-generaal van Financiën op zich. Bij de komst van den Prins *van Oranje* moest een grondwet worden opgesteld, waartoe *Canneman* medewerkte, en de zaken van het financieel beheer regelde hij met zooveel voortvarendheid, dat het Fransche belastingstelsel binnen den tijd van 3 weken voor een Nederlandsch had plaats gemaakt. Met *Willem I* kon *Canneman* het weldra niet vinden. Hij werd den 6den April 1814 benoemd tot lid van den Raad van State en 7 dagen later ontheven van zijn betrekking als commissaris-generaal van Financiën. Niettemin stond hij om zijn bekwaamheid in hooge achting bij den koning, die hem met belangrijke zaken belastte, bijv. met de liquidatie met Frankrijk te Parijs, alsmede met Oostenrijk ter zake van de voormalige Oostenrijksch-Belgische gewesten. In 1815 werd hij lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en onderscheidde zich aldaar door zijn vrijzinnige gevoelens. Daar hem voorts het langdurig verblijf te Parijs wegens de vermelde liquidatie verdroot, keerde hij naar Nederland terug en verkreeg aldaar, op zijn aandringen, een eervol ontslag, den 29sten Juli 1819. Gedurende zijn rustig leven werd hij lid van den Stedelijken raad van 's Gravenhage en medebestuurder van de maatschappij Diligentia.

Toen in 1832 Noord-Nederland van België gescheiden was en de Noord-Nederlanders zich met geestdrift om den koning hadden geschaard, was deze laatste het — volgens het gevoelen van *Canneman* — aan zijn trouw volk verschuldigd, een liberale grondwet af te kondigen. Dat denkbeeld kwam door tusschenkomst van *de Mey van Streefkerk* den vorst ter ooren, die reeds den volgenden dag *Canneman* tot een mondgesprek over die aangelegenheid uitnoodigde. Ten slotte werd in het geheim het ontwerpen van een nieuwe grondwet door den koning opgedragen aan *Canneman*. *Piepers* en *van Roijen*. Het stuk was weldra gereed en bevatte onder anderen: „Gelijkheid voor allen voor de wet — gelijkheid van alle godsdienstige gezindheden — verantwoordelijkheid van het ministerie — een ontbindbare Landdag van 100 afgevaardigden, die zelf hun voorzitter benoemen. — benoeming der hoofden van het gemeentebestuur uit de raadsleden — verkiezingen met één trap — invoering van rechterlijke organisatie en nieuwe wetboeken — en jaarlijksche begrooting van uitgaven". Een daarbij behoorende Memorie van Toelichting werd door *Canneman* opgesteld. Een en ander werd den koning aangeboden, doch kwam niet tot uitvoering.

Canneman was vervolgens werkzaam in onderscheiden eervolle betrekkingen en in het bezit van onderscheiden ridderorden. Wegens verzwakking van zijn gezicht moest hij zich gedurende zijn laatste levensjaren aan alle werkzaamheden onttrekken, en hij sleet kalme dagen op zijn landgoed Hartestein bij Oosterbeek in Gelderland, waar hij den 6den October 1861 overleed.

Cannes is de naam van een stad in het Fransche departement Alpes Marines, arrondissement Grasse, aan de reede van Cannes, het noordoostelijk deel van de Golfe de la Napoule van de Middellandsche Zee. Zij is een kruispunt van den Middellandschen Zee-spoorweg en tengevolge van haar tegen het W. en N.W. beschermde, naar het Z. open ligging aan de zee, haar mild, gelijkmatig klimaat en haar heerlijke omgeving, een der drukst bezochte winterbadplaatsen van de Rivièra. De stad heeft een Gotische kerk, de ruïnen van een kasteel, een nieuw stadhuis (met museum), vele hôtels en villa's, mooie plantsoenen, waaronder de Allées de la Liberté, die het middelpunt der stad vormen, een goede waterleiding, zeebaden en een kleine haven en is de zetel van een handelsrechtbank. Zij telt (1901) 25971 (als gemeente 30420) inwoners, die zich bezighouden met het bereiden van parfumerieën en zeepen een levendigen handel in deze produkten, alsmede in sardijnen en ansjovis, olie en zuidvruchten drijven. Ten N. van Cannes ligt in een olijvenwoud het dorp *Le Cannet*, met fabricage van olie en essencen, verscheidene villa's en hôtels en (1901) 2257 inwoners. Tegenover Cannes liggen de *Lerinische eilanden*. Cannes en Antibes worden gescheiden door de golf Jouan, waar *Napoleon I* na zijn terugkeer van Elba den 1sten Maart 1815 landde.

Canning, *George*, een Britsch staatsman, werd geboren te Londen, den 11den April 1770. Hij studeerde in de rechten, vestigde zich als advocaat te Londen en kwam als aanhanger van *Pitt* in 1794 in het Parlement. *Pitt* benoemde hem in 1796 tot onder-secretaris bij het Departement van Buitenlandsche Zaken. De denkbeelden der groote Fransche omwenteling vonden in hem een hevigen bestrijder, niet alleen in, maar ook buiten het Parlement. Met lord *Liverpool*, *George Ellis* (later lord *Seaford*) en *Frère* stichtte hij het tijdschrift: „The Anti-Jacobin, or weekly examiner", waarin een aantal scherpe stukken van *Canning* tegen Frankrijk werden geplaatst. Toen in 1801 *Pitt* door *Addington* vervangen werd, verloor *Canning* zijn betrekking en streed met kracht tegen de vredelievende staatkunde van het nieuwe Kabinet. In 1804 kwam hij weder met *Pitt* aan het hoofd der regeering, doch verloor hij den dood van laatstge-

noemde (1806) zijn invloed en kwam toen in verzet tegen het Whigministerie *Fox*. Reeds in het volgende jaar kwamen de Tories(het Kabinet van den hertog *van Portland*) weder aan het bewind, en *Canning* zag zich belast met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Toen openbaarde hij zijn haat tegen de Franschen door het bombardement van Kopenhagen en door het wegnemen der Deensche vloot in vollen vrede. Tevens zocht hij de macht van *Napoleon* op de gevoeligste plek te treffen, door in 1809 een verbond te sluiten met de Junta in Spanje. Ongenoegen met lord *Castlereagh*, minister van Oorlog, had een tweegevecht tengevolge, waarin *Canning* gewond werd; beiden legden toen hunne portefeuilles neder. Nadat hij in 1814 als gezant te Lissabon opgetreden was, trad hij in 1816 als voorzitter van het Indische departement (Board of control) in het ministerie. In 1820 verliet hij, wegens het proces van echtbreuk tegen koningin *Caroline*, met wie hij bevriend was, Engeland en legde na zijn terugkeer zijn amht neer. In 1822 werd hij in plaats van den markies *Hastings* tot gouverneur-generaal van Indië benoemd, en reeds lag het schip gereed, hetwelk hem daarheen zou overbrengen, toen *Castlereagh* zich met eigen hand om het leven hracht. Nu ontving *Canning* opnieuw de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, juist toen een verhazende reactie het absolutisme weder op de tronen van Europa vestigde. Bij dien stand van zaken opende *Canning* Engeland en Europa de oogen over de staatkunde, die hij meende te moeten volgen. Te vergeefs deed de aristocratie haar best, om den indruk van zijn taal te verzachten — zij moest zich van *Canning* losscheuren, doch de invloed van dezen nam nog aanmerkelijk toe. Hij begunstigde den opstand der Spaansche koloniën in Zuid-Amerika, verijdelde in 1827 een absolutistische beweging in Portugal en trok partij voor den Griekschen opstand. Door het Petershurger protocol van den 4den April 1826 verbonden Rusland en Engeland zich tot een voor Griekenland gunstige bemiddeling, en het Londensche verdrag van den 6den Juli 1827 stelde de interventie van deze machten en Frankrijk in vooruitzicht, die later door den slag van Navarino de hevrijding van Griekenland tengevolge had. Intusschen was *Canning* in Februari 1827 aan het hoofd van het ministerie gekomen. *Canning* leidde nog de opheffing der Britsche graanwet en verklaarde zich ook voor de emancipatie der Katholieken. Hij overleed den 8sten Augustus 1827 en werd in de Westminsterabdij naast *Pitt* bijgezet. Zijn eerlijkheid en onbaatzuchtigheid hleken door het feit, dat de man, die zulke aanzienlijke betrekkingen had bekleed, zijn weduwe, aan wie de pairs-waardigheid verleend was, in hehoeftige omstandigheden achterliet, zoodat het Parlement haar in Januari 1828 een pensioen toekende.

Canning, Charles John, graaf, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 14den December 1812. In 1836 werd hij lid van het Parlement en in het daaropvolgende jaar, na het overlijden zijner moeder, nam hij als pair met den titel *viscount Canning*, zitting in het Hoogerhuis. Ten tijde van het ministerie *Peel* was hij van 1841 tot 1846 onderstaatssecretaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken en daarna eenige maanden oppercommissaris der bosschen. In December 1852 werd hij, onder het ministerie *Aberdeen*, postmeester-generaal en zag zich in 1856 tot gouverneur-generaal en in 1858 tot onderkoning van Britsch-Indië benoemd. In 1859 werd hij in den gravenstand opgenomen. Hij overleed te Londen, den 27sten Juni 1862.

Canning, sir *Samuel*, een Engelsch ingenieur, werd geboren te Ogbonrne, den 21sten Juli 1823, hield zich hoofdzakelijk hezig met telegrafie en bevorderde het leggen van de meeste onderzeesche telegraafkabels, inzonderheid van dien tusschen Engeland en Amerika. Als hoofd-ingenieur van de firma *Glass, Elliott & Comp.* en van de „Telegraph construction and Maintenance Company" bestuurde hij de vervaardiging van den Atlantischen telegraafkabel van 1865 en 1866 en verbeterde den toestel tot het leggen, alsmede dien tot het opwinden van den verloren kabel van 1865.

Cannizaro, *Stanislao*, een Italiaansch scheikundige, geboren den 16den Juli 1820 te Palermo, studeerde aldaar in de geneeskunde en de natuurwetenschappen, later te Pisa in de scheikunde, werd in 1847 assistent van *Piria*, in 1848 gekozen tot lid van het Siciliaansch Parlement, ging daarna, in verband met de politieke reactie, naar Parijs, werd in 1852 professor te Alessandria, in 1857 te Genua, in 1860 te Palermo, in 1870 te Rome en werd in 1871 tot senator gekozen. *Cannizaro* gaf nauwkenrige definities van atoom- en molecnlair-gewicht en toonde aan, dat hij chemische verbindingen uit de dichtheid der gassen het molecnlair-gewicht, en het atoomgewicht uit de specifieke warmte bepaald kan worden. Verder ontdekte hij den benzyl-alkohol, gebruikte het cyanamiet voor de synthese en leverde bovendien tal van beschouwingen over organische verhindingen, voornamelijk over santonine. Hij schreef: „L'emancipazione ragiome ed il nesso fra tutti i rami dello scihile quali effetti del metodo dello szienze fisiche" (Milaan, 1865), „Snnto di un corso di filosofia chimica, e nota sulla condensazioni di vapore" (Rome, 1880), „Relazione sulle analisi di alcune acque potobili" (Rome, 1882), „Sulla vita e Sulle opere di Raffaele Piria" (Turijn, 1883).

Cannobio is de naam van een vlek in de Italiaansche provincie Novara in het distrikt Pallanza, aan den westoever van het Lago Maggiore gelegen, aan het einde van het schoone Valle Cannobina. De gemeente telt 3023 inwoners, die zich met zijde- en katoenspinnerij bezig houden. In de kerk della Pietà staat een altaarbeeld van *Gaud. Ferrari*. Ten Z. van het stadje is een leeuwenstandbeeld opgericht ter nagedachtenis aan de verdediging van Cannohio in 1859 tegen een Oostenrijksche flottielje.

Cannock is de naam van een stad in Staffordshire (Engeland), in de nabijheid van de Cannock Chase genoemde heide, met kolenmijnen en (1901) 23992 inwoners.

Cannstatt of *Kannstadt* is de naam van een vroegere arrondissementshoofdstad in het Würtembergsche Neckardistrikt, 4 km. van Stuttgart verwijderd, waarmee zij door een electrischen tram verbonden is. Zij werd in 1904 met Stuttgart vereenigd en ligt te midden van een vruchthare omgeving, is een kruispunt der staatsspoorwegen Bretten—Friedrichshafen en Cann-

statt—Nördlingen, verheft zich 220 m. boven den zeespiegel, heeft 2 Hervormde- en een Katholieke kerk, een kerk der Methodisten, een synagoge, twee bruggen over den Neckar, waaronder de mooie Koning Karel-brug, een fraai plantsoen, om de Kurzaal met een ruiterstandbeeld van koning *Wilhelm I*, en telt (1900) 26497 inwoners.

Cannstatt bezit een groote werkplaats voor spoorwegwaggons, een fabriek voor motorwagens en motorbooten (Daimler) en een fabriek voor bakkerijmachines, verder ijzergieterijen, fabrieken voor blikken voorwerpen, brons en bladmetaal, electrotechnische toestellen, tricotweverijen, wolspinnerijen, sigaren- en corsettenfabrieken, chemische fabrieken, enz., terwijl de omstreken ooft en wijn opleveren. Vooral is Cannstatt belangrijk door zijn keukenzout bevattende minerale bronnen (temperatuur 17,5—20,6° C.). Reeds de Romeinen kenden en gebruikten deze bronnen, zooals uit de aanwezigheid van een Romeinsch bad en andere oudheden in de nabijheid van Cannstatt blijkt. Vermelding verdienen de in den kalktuf dikwijls voorkomende holen, somstijds 10 m. lang, met fossiele beenderen van den mammont en andere dieren.

Cano, *Alenso*, een Spaansch schilder, beeldhouwer en architect, werd geboren te Granada, den 19den Maart 1601. In de bouwkunst was hij een leerling van zijn vader, in het beeldhouwen van *Juan Martinez Montanez* en in het schilderen van *Francisco Pacheco* en *Juan de Castillo*. Reeds op 24-jarigen leeftijd was hij een uitstekend kunstenaar, en toen hij zich, tengevolge van een tweegevecht, naar Madrid begaf, werd hij er opzichter van de Koninklijke gebouwen en Hofschilder. Toen vervolgens na het vermoorden zijner echtgenoote het vermoeden, aanvankelijk op een dienstknecht rustende, op hem zelf viel, nam hij de wijk naar een Karthuizer klooster te Valencia. Weldra verveelde hem de eenzaamheid, en met de trotsche spreuk: „Excellens in arte non debet mori" (Een uitstekend kunstenaar moet niet sterven) stelde hij zich in de handen van het gerecht. De vreeselijkste foltering, waarbij men echter zijn rechterarm verschoonde, was niet in staat hem eenige bekentenis van misdaad af te persen; de koning schonk hem genade en benoemde hem tot racionero (geestelijk resident) te Granada, waar hij den 3den October 1667 overleed. Hoewel hij nooit in Italië was geweest, had hij zich naar de antieken gevormd. De meesten zijner gewoonlijk religieuze schilderijen bezit Sevilla, andere bevinden zich in het Prado-museum te Madrid, in de kathedraal te Malaga (Madonna del Rosaria), in de Dresdener (apostel Paulus) en de Berlijner Galerij (Heilige Agnes).

Canobus, beter *Canopus*, was in de Oudheid de naam van een stad in Beneden-Egypte, aan een naar haar genoemde Nijlmonding ten N. O. van Alexandrië. Zij was beroemd door het heiligdom van *Serapis* (met orakel). De Alexandrijnen waren gewoon in Canobus woeste orgiën te vieren. Volgens de Grieksche sage moet in Canobus de leidsman van *Menelaus*, *Canobus*, begraven zijn. De ruïnen liggen ten westen van Aboekir. Belangrijk voor de Aegyptische wetenschap werd het zoogenaamd *decreet van Canobus*, een door de in 239 vóór Chr. in Canobus vergaderde Aegyptische priesters ter eere van *Ptolomaeus Euergetes* vervaardigd inschrift in 3 talen, waarvan *Lepsius* in 1866 een exemplaar in de ruïnen van Tanis ontdekte.

Canon *in de muziek* is een twee- of meerstemmig muziekstuk, waarin de stemmen na elkander aanvangen en elk harer dezelfde noten of figuren herhaalt, die de voorgaande heeft gezongen.

Canon op *kerkelijk gebied* beteekent vooreerst de lijst der Bijbelsche boeken, die voor echt gelden, in tegenstelling met de apokriefe boeken (zie aldaar); verder elk kerkelijk voorschrift, vandaar dat het later vooral gebruikt werd (als *canoniek recht*) in tegenstelling met de wereldlijke rechtsverordeningen. Dan duidt het nog in de Roomsch- en Grieksch-Katholieke kerk het gebedformulier vóór, bij en na de consecratie in de mis aan (mis-canon), en eindelijk een bepaald kerkelijk gezang in de Grieksch-Katholieke Kerk; eindelijk de lijst der door de Kerk erkende heiligen.

Canon in de *wijsbegeerte* is een methodologische grondstelling, een voorschrift voor het juist gebruik van het kenvermogen. In dien zin draagt een geschrift van *Epicurus* over de hoogste grondslagen van het denken den naam van „Canon" en spreekt *Kant* van den canon der zuivere rede.

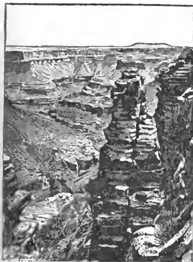
Canon in de *wiskunde*, bepaaldelijk in de algebra, is een algemeene formule, die bij de oplossing van een vraagstuk verkregen wordt en waarnaar men alle voorstellen kan berekenen, die bijzondere gevallen van het algemeene vraagstuk zijn.

Canon in de *beeldende kunst* duidt werken aan, die als model gelden, vooral ten opzichte der afmetingen van het menschelijk lichaam. De benaming is afkomstig van het beroemde beeldhouwwerk van den Griekschen kunstenaar *Polykletes*, den Speerdrager. Echter bezaten ook de oude Egyptische kunstenaars hun canon ten opzichte der verhouding tusschen de menschelijke lichaamsafmetingen.

Canon in de *boekdrukkunst* is de naam eener groote lettersoort, waarmee vroeger de mis-canons gedrukt werden, die thans echter alleen voor titels, aanplakbiljetten, enz. gebruikt wordt.

Cañon noemt men in Spaansch Amerika en in het W. der Vereenigde Staten een diep in den bodem ingesneden rivierbedding met nagenoeg loodrechte oevers (zie de afb.), die zich wel eens ter hoogte van 1000 en meer meters verheffen. Men heeft er ook in de Oude Wereld in den vorm van rotskloven, zooals in het Juragebergte en elders, zooals in Spanje, enz., verder in het lössgebied van China; maar nergens zijn zij zoo grootsch als bij de westelijke Colorado en hare bronrivieren op de hoogvlakte tusschen het Rotsgebergte en de Sierra Nevada. De Groote Cañon der Colorado heeft volgens *Powell*, die haar in 1869 bezocht, een lengte van 383 km. en een diepte van 800 tot 1300 m., volgens anders zelfs van 1500—2000 m., en er zijn bovendien nog een aantal andere cañons van nagenoeg gelijke diepte. Op de Greenrivier, de noordelijke bronrivier der Colorado, trok *Powell* dooreen

reeks van cañons ter lengte van 306 km. en beneden het vereenigingspunt van deze met de hoofd-

De marmer-cañon in de Colorado-vallei (Arizona).

rivier door een andere ter lengte van 412 km,, voordat hij den Grooten Cañon bereikte. Op sommige plaatsen zijn nabij elkaar gelegen cañons enkel gescheiden door een betrekkelijk smallen loodrechten rotsmuur ter hoogte van 1000 m. Die oeverwanden bestaan bij de Colorado uit zandsteen, waarnit hier en daar marmer en graniet te voorschijn treden. De voorwaarde voor de vorming van zulke cañons, die als een produkt der erosie (zie aldaar) zijn te beschouwen, zijn: een droog klimaat, de aanwezigheid van krachtige rivieren, die dus uit een regenrijk brongebied afkomstig moeten zijn, en aardlagen, die aan de erodeerende werking van het water geen te grooten weerstand bieden, bij voorbeeld zandsteen, benevens een voldoende helling van den bodem. De landen, waar zich cañons bevinden, zijn in den regel onvruchtbaar, daar het water der diepe beddingen geenerlei voordeel bezorgt aan de gewassen der oppervlakte.

Canon, *Hans*, een Oostenrijksch historieschilder, eigenlijk geheeten *Johann von Straschiripka*, werd den 13den Maart 1829 te Weenen geboren. Hij nam in 1847 dienst in het leger, waaruit hij in 1854 als luitenant ontslag nam. Daarna wijdde hij zich ijverig aan de kunst onder *Rahl*. Door zijn in 1858 tentoongesteld groot schilderij: „Het visschersmeisje", werd zijn naam voor het eerst bekend. In 1860 begeleidde hij graaf *Wilczek* op diens reis naar Engeland en vestigde zich daarna in Karlsruhe. Zijn voornaamste stukken te Karlsruhe zijn de zolder- en wandbeschilderingen van de groot-hertogelijke wachtkamer van het station en de stukken in olieverf: „De schatgravers" (1866) en „Cromwell bij het lijk van Karel I". In 1869 ging hij naar Stuttgart, waar „De leeuwenjacht", „De wapenhandelaars", „Flamingojacht" (1871) en „de Bajadere" ontstonden. Op de wereldtentoonstelling te Weenen in 1873 baarde zijn groot stuk: „De loge van St. Johanni" (te Weenen in het Hofmuseum), een onduidelijke symbolische voorstelling van de godsdienstige verdraagzaamheid, door zijn voortreffelijk koloriet veel opzien. *Canon* verhuisde toen naar Weenen, waar hij zich voornamelijk met het schilderen van portretten en jachtstukken bezig hield. In zijn fijne, geestvolle vrouwenportretten nadert hij tot de Venetiaansche school. Hij overleed den 12den September 1885 te Weenen.

Canonica, *Luigi*, een Italiaansch bouwkundige, werd geboren in 1767 te Tesserette bij Lugano, was een leerling van *Pirmarini* te Milaan, verwierf in 1783 een prijs, en werd eerst architetto del Governo en daarna architetto del casa reale. In 1821 legde hij wegens ongesteldheid zijn betrekking neder en overleed den 7den Februari 1844 te Milaan, waarna het bleek, dat hij bij niterste wilsbeschikking 40000 lire vermaakt had aan de Kunstacademie aldaar, em van de rente prijzen uit te loven aan schilders, beeldhouwers en bouwkundigen.

Canonici noemt men de priesters, die volgens een bepaalden regel (canon) gemeenschappelijk leven. Naar het voorbeeld van *Augustinus* en *Eusebius van Vercellae* werden de *vita canonica*, d.w.z. kloosterlijke vereeniging van geestelijken, door den regel van *Chrodegang van Metz* voor zijn diocees vastgesteld (760). Die regel, welke beoogde de strenge tucht te handhaven onder de geestelijkheid, werd op de Synode te Aken (816) als „Regula Aquisgranensis" kerkelijk geldig verklaard voor het Frankische rijk. In de 10de eeuw waren de canonici nagenoeg geheel verdwenen door de emancipatie der domheeren van het bisschoppelijk gezag. Toen de pausen op herstel van den onden regel aandrongen, verdeelden zich de canonici in *regulares* en *saeculares*, vormden afzonderlijke vereenigingen en ontvingen door de „Constitutiones" van *Benedictus XIII* in 1339 voorschriften omtrent de kleeding, enz. Nu vormden zij een nieuwe orde van monniken, en velen uit den adel traden tot haar toe, om spoedig tot aanzienlijke geestelijke waardigheden op te klimmen. Bij herhaling echter moest de Orde belangrijke hervormingen ondergaan, vooral door den regel der Praemonstratensen van *Norbert*. Andere vereenigingen van reguliere koorheeren zijn die van St. Jan van de Wijnbergen, die der Orde van den heiligen *Antonius van Viennois*, die der koorheeren van Ste Geneviève te Parijs, enz. De kleeding der koorheeren was in de 12de eeuw een lange pij, waarover zij het witte koorhemd (alba) droegen, een almutium of kap van schapenvel, die hoofd, hals en schonders bedekte, een zwarte mantel zonder kraag en een calotte. De koorheeren van lateren tijd gaven aan den mantel een lange sleep, veranderden het almutium in een fraaien kraag van pelswerk of zijde, camail genaamd, die zij veelal over den linkerarm droegen, maakten het koorhemd korter (rochetto) en verwisselden de calotte met de vierhoekige baret.

Men had in ouden tijd ook *canonessen* (ca-

nonicae). Vóór 1060 waren er alleen op het eiland Seckingen in den Rijn; later echter telden zij onderscheidene vereenigingen, waartoe vooral adellijke vrouwen en meisjes behoorden. Zij droegen een wit gewaad met een zwarten alnier en genoten een groote mate van vrijheid, zoodat na de 16de eeuw onderscheiden vereenigingen van canonessen als gestichten voor Hervormde adellijke dames zijn blijven bestaan.

Tegenwoordig noemt men canonici (kanunnik, koorheer, domheer) een lid van een kapittel (zie aldaar) en in het bijzonder een der raadslieden van den bisschop, die geregeld met hem in het kapittel vergaderen, hem bijstaan in de kathedrale kerk bij de diensten en godsdienstoefeningen.

Canonieke boeken. Zie *Canon* en *Kerkrecht.*

Canonisatie of heiligverklaring is in de Katholieke kerk de plechtige handeling, waarmee de paus een gestorvene in den Canon (d. w. z. de lijst) van de door de Katholieke kerk als heiligen vereerde personen opneemt of canoniseert. In de eerste eeuwen werden slechts martelaren (zie aldaar) als heiligen vereerd; *Martin van Tours* (overleden omstreeks 400) is de eerste, die ofschoon geen martelaar zijnde, toch als heilige vereerd werd. De opname van een doode onder de heiligen stond tot de 10de eeuw onder toezicht der bisschoppen. Bisschop *Ulrich van Augsburg* is de eerste, die (in 993) formeel door een paus (*Johannes XV*) gecanoniseerd werd. In 1170 maakte *Alexander III* op het recht van canonisatie nitsluitend voor den paus aanspraak. De daarbij in acht te nemen regels zijn vooral door *Urbanus VIII* vastgesteld en worden in het werk van *Benedictus XIV*, „De servorum Dei beatificatione et beatorum canonisatione" (4 dln., Rome, 1735) nitvoerig vermeld. In den regel wordt slechts een persoon, die reeds zalig gesproken is (zie *Zaligspreking*) gecanoniseerd, en wel eerst, nadat het bewijs geleverd is, dat minstens twee wonderen op voorspraak van den zalige zijn geschied. De canonisatie geschiedt op grond van een onderzoek (*canonisatie*- of heiligverklaringsproces), dat door de *Congregatio rituum* wordt ingesteld. De door deze benoemde *promotor fidei* heeft zijn bezwaren tegen de *canonisatie* intebrengen en wordt daarom *advocatus diaboli* (duivelsadvocaat) genoemd, terwijl de *procurator*, die de *canonisatie* verdedigen moet, *advocatus Dei* (Godsadvocaat) heet. Heeft de laatste het proces gewonnen, dan geschiedt de canonisatie door een pauselijken hnl en een plechtigheid in de St. Pieterskerk, waarna de nienwe heilige in de officiëele lijst, den *canon sanctorum*, wordt ingeschreven. In de Grieksch-Katholieke kerk heeft de patriarch van Konstantinopel het recht de *canonisatie* te voltrekken; doch znlks heeft maar zelden plaats gehad.

Canopus is de naam eener ster van de eerste grootte (α) in het sterrenbeeld *het Schip Argo*, hetwelk in het zuiderhalfrond des hemels prijkt en op het noordelijk halfrond slechts tot in het zuidelijk deel van Europa zichtbaar is.

Canosa, *Antonio Capere Minutolo*, vorst *van*, een Napolitaansch staatsman, werd geboren omstreeks 1763 in Napels, was een der agenten van koningin *Caroline Marie*, in wier dienst hij van 1806—1810 van het eiland Ponza nit de regeering van *Jozef Bonaparte* en later die van *Murat* door voortdnrende omwentelingspogingen verontrustte. Na den terugkeer van *Ferdinand I* werd hij in 1816 tot minister van Politie benoemd en betoonde zich fanatisch reactionnair en begunstiger van de Calderari (zie aldaar). In 1823 genoodzaakt nit Napels te vertrekken, ging hij naar Genua, werd na den opstand van 1831 raadsman van den hertog *Frans IV van Modena* in de processen tegen *Ciro Menotti* en andere revolntionnairen, daarna door de Curie gebruikt tot zendingen bij de oprichtiog van de Centnrionen-militie. Hij overleed den 4den Maart 1838 te Pesaro.

Canosa di Puglia is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Bari, arrondissement Barletta. Zij ligt op een henvel, niet ver van Ofanto en aan den spoorweg Barletta-Spinazzola. De stad heeft een Gotische hoofdkerk (in 1101 gesticht) met de grafkapel van *Bohemund I* (gestorven in 1111) en een vervallen kasteel (in 1270 door *Karel I* gebonwd). Aan de Ondheid herinneren een triumfboog, de ruïnen van een amphitheater, enz. De stad telt (1901) 24169 inwoners, die zich met den wijn- en oliebouw bezig houden en wijnsteen fabriceeren. *Canosa di Puglia* is het onde *Canusium*, eens een aanzienlijke handelsstad, die na den slag bij Cannae (zie aldaar) de overblijfselen van het Romeinsche leger opoam, maar in den Bondgenooten-oorlog hare helangrijkheid verloor.

Canossa is de naam van een thans tot puin vervallen Middeleeuwsch kasteel op een rots in de Italiaansche provincie Reggio nell' Emilia gelegen. Het behoorde tot een geslacht, dat in de 11de eenw in het bezit der mark Tuscië kwam en is in de geschiedenis hekend door de vernedering, die paus *Gregorius VII*, die zich daarheen naar markgravin *Mathilda* begeven had, er keizer *Hendrik IV* deed ondergaan (25—28 Januari 1077). *Hendrik IV*, door *Gregorius VII* in den ban gedaan en van zijn rijk vervallen verklaard, verzocht *Mathilda*, om ten zijne behoeve hij den Paus tusschen beiden te komen, en daarna werd aan den toenmaligen keizer van Duitschland, na voor de poorten van Canossa in een haren kleed drie dagen lang in den barren winter in de open lncht als boeteling te hebben gestaan, door den Paus vergiffenis geschonken. Na den dood van *Mathilda* deelde Canossa het lot van haar nalatenschap; het daar hnizeode geslacht kwam in de 13de eenw onder de leenhoorigheid van den pans. In 1255 werd de burcht door de hurgers van Reggio verwoest. *Bismarck's* nitdrukking in den Rijksdag van den 14den Mei 1872: „Nach Canossa gehen wir nicht" werd een gevleugeld woord.

Canova, *Antonio*, een Italiaansch beeldhouwer, werd geboren te Possagno op het gebied van Treviso, den 1sten November 1757. Op 14-jarigen leeftijd trad hij hij den beeldhouwer *Torretti* in de leer, met wien hij 2 jaren later naar Venetië ging. Na diens dood (1773) werkte hij hij *G. Ferrari*. Zijn eerste werken waren „Orpheus en Erydice" en „Daedalos en Icaros" (1779). De verkoop van deze stelden *Canova* in staat, een reis naar Rome te ondernemen, waar hij zich geheel aan de studie der antieken wijdde. Hier schiep hij zijn „Theseus als overwinnaar van den Minotaurus", waardoor hij zich grooten roem bezorgde. Na dit succes out-

ving *Canova* de opdracht, voor paus *Clemens XIV* een graftombe in de Santi Apostoli op te richten, en na de voltooiïng van dit stuk (1782) werd hem de uitvoering der graftombe van *Clemens XIII* voor de Peterskerk opgedragen. Daardoor steeg hij in de gunst zijner landgenooten zoozeer, dat deze hem met de grootste meesters der Oudheid vergeleken en zijn werken naast de gedenkteekenen der Oudheid in het museum van het Vaticaan plaatsten. In zijn „Perseus" (in het museum van het Vaticaan te Rome) meende men een goede plaatsvervangster voor den door de Franschen geroofden *Apollo van Belvedere* te hebben. In de jaren 1798 en 1799 deed *Canova* een reis door Oostenrijk en Pruisen, en in 1802 riep de Eerste Consul hem naar Parijs, waar hij lid werd der Academie van Schoone Kunsten. In 1815 kwam *Canova* als gezant van den paus nogmaals te Parijs, om geroofde kunstschatten opteeischen, en begaf zich vervolgens naar Engeland. Na zijn terugkeer te Rome ontving hij den titel van prefect der schoone kunsten en markies van Ischia met een jaarlijksch honorarium van 1000 Romeinsche daalders, terwijl zijn naam op het Kapitool in het Gouden Boek werd opgeteekend.

Canova staat ongetwijfeld als kunstenaar zeer hoog, maar onderscheidde zich niet minder door zijn edel karakter. Zijn weldadigheid strekte tot steun aan vele kweekelingen der kunst. Hij stichtte te Possagno een tempel, wiens voorgevel volkomen overeenkomt met dien van het Parthenon te Athene, en offerde aldaar aan den godsdienst, het vaderland en de kunst de vruchten van zijn arbeid. De aanleiding tot dien tempelbouw was een weigering der kardinalen, om een kolossaal standbeeld van den godsdienst met schild en kruis in één der kerken van Rome te plaatsen. Te Venetië, waar hij zijn laatste levensjaren doorbracht en den 13den Augustus 1822 overleed, is te zijner eer in de kerk ai Frari een gedenkteeken verrezen, dat hij zelf voor *Titiaan* ontworpen had.

De kunstenaar heeft een groot aantal beeldhouwwerken achtergelaten en ook de schilderkunst met gelukkig gevolg beoefend. Zijn figuren zijn nagenoeg levensgroot en los geschilderd, maar onderscheiden zich door juistheid van koloriet en door groote bevalligheid. Zijn penseel zou wellicht het krachtig koloriet van *Titiaan* met de bevalligheid van *Correggio* vereenigd hebben, zoo zijn neiging hem niet had aangespoord, om zich tot de beeldhouwkunst te bepalen. Van zijn beeldhouwwerken zijn die, welke op de geschiedenis van het Christendom betrekking hebben, het minst te prijzen. Hij leefde te midden van de denkbeelden en voorstellingen der aloude poëzie, daarom bevond hij zich bij het behandelen van Christelijke onderwerpen niet volkomen op zijn terrein, zooals men in eenige graftomben kan opmerken.

Van de werken van *Canova* vermelden wij nog: „Amor, zich over Psyche heen huigend" (hoofdwerk, in het Louvre te Parijs en in de villa Carlotta aan het Comomeer), „Venus en Adonis" te Napels, „Amor en Psyche", in staande houding, een nectarschenkende Hebe (in de Berlijnsche Nationaal galerij), „Herakles, Lycas van de rotsen slingerend" (in het Palazzo Torlonia te Rome), „De overwinnende Venus"(portret van vorstin *Pauline Borghese*, geboren *Bonaparte*, die hij ook naakt, op een rustbed liggende, afbeeldde; in de villa Borghese), „Venus, uit het bad komend"(in het Palazzo Pitti te Florence), de „Drie Gratiën", „Paris" (in de glyptotheek te München), het praalgraf van *Alfiéri* met de treurende Italia te Florence, het gedenkteeken van *Volpato* te Rome, de beeldzuil van *Pius VI* in de St. Pieterskerk te Rome, een bronzen standbeeld van *Napoleon I*, in het Brerapaleis te Milaan.

Canova was een geniaal kunstenaar, die levendigheid van compositie met keurigheid van uitvoering verbond. Toch kan hij niet met *Thorwaldsen* vergeleken worden. Hij is als een telg van het Zuiden, weekelijk en verwijfd, en de sierlijkheid zijner vormen weegt niet op tegen het gemis van den heiligen ernst der kunst. *Thorwaldsen* daarentegen, de krachtige zoon van het Noorden, kende dien ernst en heeft daarvan den verheven stempel gedrukt op al zijn voortbrengselen. Het is intusschen onbetwistbaar, dat *Canova*, *Thorwaldsen* en *Schadow* sterren der eerste grootte zijn in de geschiedenis der plastische kunst van den nieuweren tijd. Een volledig register van *Canova's* werken bevatten de „Notizie intorno alla vita di Antonio Canova" van *A. Paravia* (Rome, 1823). Zijn „Memorie" werden uitgegeven door *A. d'Este* (Florence, 1865).

Gravures naar zijn werken leverden *Lasinio* (met een beschrijving van de gravin *d'Albrizzi*, Pisa, 1821—1825, 5 dln.), *Heinr. Moses* te Londen (1828, 3 dln., met 137 kopergravures) en *A. Reveil* te Parijs (1823, 100 platen).

Canovas del Castillo, *Antonio*, een Spaansch staatsman en geschiedschrijver, werd den 8sten Februari 1828 te Malaga geboren. Hij maakte zich als dichter bekend en werd wegens zijn historische en belletristische geschriften lid van de Academie. In 1851 werd hij redacteur van het conservatieve dagblad „Patria" en in 1854 lid der Cortes. Van 1860—1864 was hij herhaaldelijk minister onder de heerschappij der liberale Unie en trad aan het hoofd der partij, die na de aftreding van koningin *Isabella* (1870) de jongere Bourbonsche linie op den Spaanschen troon terugvoeren wilde, hetgeen in December 1874 eindelijk gelukte. *Alfonsus XII* benoemde *Canovas* tot minister-president. Hij bracht den 30sten Juni 1876 de nieuwe grondwet tot stand, welke de aanspraken der geestelijkheid bevredigde, zonder de liberale beginselen volkomen te verloochenen, en streefde vooral er naar, de rust in het land te herstellen. Van de meerderheid der Kamers was *Canovas* zeker; hij kwam echter tegen den koning in verzet door te weigeren, de dochter van laatst genoemde tot prinses van Asturië te doen benoemen. Zoo trad *Canovas* in Maart 1881 voor den tweeden keer af. Sedert dien tijd was hij de aanvoerder der conservatieve partij in de Cortes. In 1884 werd hij weder minister-president, maar nam na den dood van koning *Alfonsus XII* zijn ontslag. Den 26sten December 1888 werd hij president der Cortes en sloot zich in 1890 in naam der conservatieve partij hij den eisch voor algemeen stemrecht aan. Na den val van het ministerie *Sagasta* werd hij door de regentes *Maria Christine* met de vorming van een nieuw Kabinet belast (6 Juli 1890), dat het algemeen stemrecht doorvoerde, maar tegelijkertijd tot het stel-

sel van beschermende rechten overging. Door oneenigheid in zijn eigen partij werd hij in December 1892 tot aftreden genoodzaakt, maar reeds in 1895 weder aan het hoofd der zaken geplaatst. Toch kon hij noch den opstand in Cuba en op de Philippijnen dempen, noch de binnenlandsche onlusten doen ophouden. Van zijn geschriften zijn de belangrijkste: „Estudios literarios" (Madrid, 1868, 2 dln.), „Historia del dominio austriaco en España" (1869), een biografie van den dichter *Serafin Estebanez Calderon*, zijn oom (Madrid, 1883, 2 dln.), „Problemas contemporaneos" (Madrid, 1884, 2 dln.) en „Estudios del reinado de Felipe IV" (Madrid, 1888—1890, 3 dln.). Ook leidde hij de redactie der „Historia general de España". *Canovas del Castillo* werd den 8sten Augustus 1897 in de badplaats Santa Agueda door een Italiaansch anarchist vermoord.

Canrobert, *François Certain*, maarschalk van Frankrijk, werd geboren den 27sten Juni 1809 te St. Ceré, in het departement Lot. In 1835 ging hij als luitenant naar Algerië en onderscheidde zich hier in den strijd tegen *Abd-el-Kader*, bepaaldelijk gedurende de expeditie naar Maskara en bij onderscheiden tochten in de provincie Oran. In 1850 als brigade-generaal naar Parijs geroepen, was hij er adjudant van den prins-president. Bij den staatsgreep van 1851 werkte hij mede, herstelde in Parijs de orde en werd in 1852 tot divisie-generaal bevorderd. In den Krimoorlog commandeerde hij eerst onder *Saint-Arnaud* en werd na diens dood belast met het opperbevel der Fransche troepen vóór Sebastopol; doch terugdeinzende voor de groote verantwoordelijkheid, werd hij op eigen verzoek door generaal *Pélissier* vervangen. Den 18den Maart 1856 verkreeg hij den maarschalksstaf. In den Italiaanschen oorlog van 1859 voerde hij het bevel over het 3de legerkorps en onderscheidde zich in de veldslagen bij Magenta en bij Solferino. Bij het uitbarsten van den Duitsch-Franschen oorlog werd het 6de legerkorps onder zijn bevelen gesteld, hetwelk hij Châlons post vatte, terwijl hij tevens last kreeg, de mobiele garde met den meestmogelijken spoed te organiseeren. Den 16den Augustus streed hij bij Vionville en den 18den Augustus bij St. Privat. Met *Bazaine* in Metz opgesloten en na het capituleeren van deze vesting krijgsgevangen, begaf hij zich naar Kassel, naar den keizer en keerde eerst na het sluiten der Vrede naar Frankrijk terug. Hij was tot aan den dood van den keizerlijken prins een der aanvoerders der Bonapartistische partij. Sedert 1879 was hij lid van den Senaat. *Canrobert* overleed te Parijs, den 28sten Januari 1895.

Canstatt, *Karl Friedrich*, een Duitsch geneeskundige, werd geboren te Regensburg, den 11den Juli 1807. Hij studeerde te Weenen, Würzburg en Heidelberg en vestigde zich in 1831 als praktisch geneesheer in zijn geboortestad. In 1832 begaf hij zich naar Parijs, om zich grondig bekend te maken met de cholera, verwierf door een gelukkige behandeling dier epidemie te Brussel grooten roem en stichtte op last der regeering een afzonderlijk cholerahospitaal te Houlay. In 1837 keerde hij naar Regensburg terug, werd in het volgend jaar lid van het geneeskundig bestuur te Ansbach en zag zich in 1843 beroepen als hoogleeraar en directeur van het ziekenhuis te Erlangen. Hij overleed aldaar, den 10den Maart 1850. Zijn belangrijk werk: „Die specielle Pathologie und Therapie vom klinischen Standpunkt aus bearbeitet" (Erlangen, 1841—1842, 4 dln., 3de uitgave, door *Henoch*, 1854—1856, 3 dln.), was voor vele geneeskundigen een beproefde gids, terwijl allen belang stelden in zijn: „Jahresbericht über die Fortschritte der gesammten Medizin" (Erlangen, 1842 v. v., Würzburg, 1852 v. v., later te Berlijn door *Virchow*, nu door *Waldeyer* en *Posner* uitgegeven).

Canstein, *Karl Hildebrand*, vrijheer von, de stichter van het *Cansteinsche Bijbelgenootschap* te Halle, geboren den 4den Augustus 1667 te Lindenberg in de Mark, werd in 1689 kamerjonker aan het Hof van den keurvorst van Brandenburg en begaf zich vervolgens in krijgsdienst in de Nederlanden. Na een ziekte trok hij zich in het privaatleven terug. Hij overleed den 19den Augustus 1719. Om den Bijbel in aller handen te brengen, schafte hij, door een inschrijving gesteund, letters en persen aan, waarna hij den Bijbel van *Luther* in verschillende formaten en in talrijke exemplaren in het licht deed verschijnen, die vervolgens voor geringen prijs werden verkocht. In 1712 verscheen de eerste uitgave van het Nieuwe Testament. Elk exemplaar werd voor 2 groschen (12 cent) verkocht. De geheele Bijbel verscheen in 1713 voor 9 groschen. Het gesticht van *Franke* erfde na zijn overlijden zijn geheele vermogen.

Cant of *Slang* noemt men in het Engelsch een soort koeterwaalsch, dat als dieventaal en taal van landloopers, enz. gebezigd wordt. Zie ook *Argot*.

Cantabile bezit als naam voor een muzikale voordracht dezelfde beteekenis als *con espressione*.

Cantabriërs (*Cantabri*) is de naam van een oud Iberisch volk in Noord-Spanje, dat in het ruwe bergland ten W. van Asturië woonde. Door *Augustus* werden zij in den Cantabrischen Oorlog (25—19 vóór Chr.) onderworpen. Naar hen werd de Golf van Biscaye de *Cantabrische Zee* genoemd.

Cantabrisch Gebergte is de algemeene naam voor het kustgebergte van Noord-Spanje (zie de kaart van Spanje en Portugal). Het behoort tot het stelsel der Pyreneeën, begint ten Z. van den mond der Biddassoa en strekt zich als een sterk gelede keten naar het W. tot aan den pas van Leitariegos, niet ver van de bronnen der Sil, uit. Het gebergte, dat in een oostelijke Cantabrische en een westelijke Asturische keten verdeeld wordt, bestaat bijna geheel uit twee evenwijdige ketenen, namelijk uit de hoofdketen, de voortzetting der Pyreneeën, en uit de lagere kustketen. Het oostelijk deel der hoofdketen wordt naar het Z. door de hoogvlakte van Victoria (plateau van Alava) van den evenwijdig loopende Sierra de Andia gescheiden, welke de noordelijke grens van het naar de Ebro afloopend terras van Navarra vormt. Tot aan het diep insnijdend dwarsdal der Besaya, waardoor de spoorweg van Madrid naar Santander voert, bestaat het gebergte bijna geheel uit krijtgesteenten (kalk). Het gebergte is in dit gedeelte wild en steil, maar bereikt geen aanzienlijke hoogte. De hoogste toppen zijn hier: de Peña de Amboto (1358 m.), de wegens zijn holen en plantenrijkdom beroemde

Peña de Gorbea (1538 m.) en de Monte Valnera (1718 m.). Belangrijk hooger is de westelijke helft van het gebergte. Aan beide zijden van het Besayadal bestaat het uit bonten zandsteen en andere sedimentaire triasvormingen; hieraan sluit zich naar het W. een sterk ontwikkelde formatie van Jurakalk, welke op het, rijke kolenvlotten bevattende, steenkolengebergte van Asturië ligt. De Jurakalk vormt de hoogste toppen van het gebergte, de Peña Prieta (2531 m.) en ten N.W. daarvan de Picos of Peñas de Europa (Torre de Cerredo, 2678 m., Peña Vieja, 2665 m.), die het geheele jaar met sneeuw bedekt zijn. Van de toppen moeten verder nog genoemd worden de Picos de Mampodre (2084 m.), de Peña de Gulazones (1980 m.) ten O. van den pas van Pajares (1363 m.), waarover de weg en, door een tunnel, de spoorweg (tot 1283 m.) van Leon naar Oviedo voert, de Peñas Ubiña (2302 m.) en de Peña Rubia (1930 m.). Dit westelijk deel van de Asturische keten bestaat uit devonische leien kalkgesteenten. Van het Besayadal tot aan de bronnen van de Sil zendt de Cantabrisch-Asturische keten noord- en zuidwaarts een menigte dwarsketenen uit; de zuidelijke verbreeden zich dikwijls tot terrasvormig overhangende plateaus. Zulke, door steile rotswanden omgeven plateaus heeten paramera's.

De Asturische keten bevat ook vele Alpenmeren, die in de eigenlijke Cantabrische keten geheel ontbreken. Aan de bronnen van de Sil verdeelt zich de hoofdketen in twee takken. De een, van de Peña Rubia naar het Z.W. loopende, wordt bij Quiroga door de Sil doorbroken en strekt zich tot in de Galicische provincie Orense uit, waar zij zich tot een ruw bergland verbreedt, dat de ruimte tusschen de rivieren Minho en Limia inneemt en naar het Z.W. terrasvormig naar de Portugeesche kust afdaalt. Ten N. van het doorbraaksdal der Sil bereikt deze keten in de Sierra de Picos een hoogte van 2004 m. De tweede, naar het Z. gerichte tak, de Leonesische keten, begint met de met sneeuw bedekte Sierra de Jistredo, wendt zich bij den Teleno (2188 m.) naar het W., lost zich in evenwijdig, oost-westelijk gerichte bergketenen op en vormt een sterk geleed, in westelijke en zuidelijke richting afdalend bergland, dat in de Noord-Portugeesche bergterrassen zijn voortzetting vindt. Evenals de Leonesische keten lost zich ook de Asturische westwaarts op in een veelvertakt bergterras, dat het grootste gedeelte van Galicië beslaat, niet hooger dan 1200 m. reikt en, evenals het Leonesische gebergte, grootendeels uit graniet is opgebouwd. Bijna het geheele Cantabrische gebergte heeft een weelderigen plantengroei, die voor een gedeelte uit dichte loofhoutwouden bestaat; slechts in het W. komt naaldhout voor. Het gebergte wordt, behalve door talrijke gewone wegen, door 5 spoorwegen doorsneden.

Cantacuzino, *Georg*, een Roemeensch staatsman, werd in 1845 te Plojesti geboren. Na in Parijs in de wiskunde gestudeerd te hebben, bewoog hij zich na zijn terugkeer in Roemenië op politiek gebied en sloot zich bij de nationaal liberale partij onder *Bratianu* aan, die hem in 1877 tot algemeen secretaris in het ministerie van Financiën benoemde. In 1879 werd hij tot algemeen directeur van de staatsmonopoliën benoemd en in 1883 van de staatsspoorwegen. Na het aftreden van *Bratianu* in 1888 legde hij zijn ambt neer, werd in de Kamer gekozen en nam de redactie der nationaalliberale courant „Vointa Nationala" op zich. Door *Sturdza* werd hij in 1897 in het liberale Kabinet als minister van Financiën opgenomen en slaagde door spaarzaamheid er in, in de grootere uitgaven van den staat zonder leening te voorzien.

Cantal is de naam van een tot het bergland van Auvergne behoorend gebergte, van vulkanischen oorsprong. Zijn hoogste top is de Plomb du Cantal, die een hoogte van 1858 m. bereikt. De westzijde is sterk verweerd en bedekt met groote wonden, de drogere oostzijde is minder sterk aangetast en tamelijk kaal. Het grootste gedeelte van het water gaat door middel van de Lot en de Dordogne naar de Garonne, slechts de Alagnon stroomt naar de Allier. Haar dal en dat van de in tegengestelde richting stroomende Cère verdeelen het geheele gebergte in twee groepen; in het Zuidelijk gedeelte verheft zich de plateauvormige Plomb du Cantal.

Cantal is de naam van een departement in het Z. van Frankrijk, grenst ten N. aan het departement Puy-de-Dôme, ten O. aan Loire Supérieure, ten Z.O. aan Lozère, ten Z. aan Aveyron, ten W. aan Lot en Corrèze, en beslaat een oppervlakte van 5775 v. km., met (1901) 230511 inwoners. Het ontleent zijn naam aan het Cantalgebergte (zie aldaar). Het departement omvat de 4 arrondissementen Aurillac, Mauriac, Murat en St. Flour. De hoofdstad is Aurillac (zie aldaar).

Cantani, *Arnoldo*, een geneesheer, geboren den 15den Februari 1837 te Hainsbach in Bohemen, studeerde te Praag in de geneeskunde en werd in 1864 benoemd tot hoogleeraar in de pharmacologie en toxicologie te Pavia. In 1867 belastte hij zich met het bestuur der geneeskundige kliniek te Milaan, maar werd reeds in het volgende jaar als zoodanig benoemd te Napels. *Cantani* was voorts lid van den Hoogen raad van Onderwijs te Rome, alsmede van den aldaar gezeten Hoogen Gezondheidsraad en sedert 1889 senator van het koninkrijk. Hij heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt door het invoeren der Duitsche geneeskunde in Italië. Zijn geschriften handelen hoofdzakelijk over malaria, cholera, typhus en tuberculose, voorts over suikerziekte en andere ongesteldheden der stofwisseling. Hij schreef o. a.: „Manuale di materia medica e terapeutica" (Milaan, 1865—1877, 2 dln.), „Manuale di farmacologia clinica" (2de druk, Milaan, 1885—1890, 5 dln.), „Speciale pathologie en therapie der stofwisselingsziekten" (in het Duitsch door *Hahn*, Berlijn, 1873—1884, 4 dln.) en „De behandeling van een cholera-aanval" (in het Duitsch door *Fränkel*, 3de druk, Leipzig, 1881). *Cantani* overleed te Napels, den 1sten Mei 1893.

Cantarini, *Simone*, genaamd *Il Pesarese*, een Italiaansch schilder, werd geboren in 1612 te Oropezza bij Pesaro. Hij oefende zich onder de leiding van *Guido Reni*. *Cantarine* begaf zich vervolgens naar Rome, waar hij ijverig de stukken van *Rafaël* en van de oude meesters bestudeerde. Daarna ging hij weder naar Bologna, stichtte er

een school en leverde uitmuntende schilderijen. Weldra kwam hij in dienst van den hertog *van Mantua*. Hij overleed te Verona, den 15den October 1648. In de pinakotheek te Bologna bevinden zich „De hemelvaart van Maria" en portret van zijn meester *Guido Reni*; in het Brera te Milaan „De verheerlijking van Christus"; in de galerij te Modena „Jezus te Emmaus;" in het Hofmuseum te Weenen „Maria met het kind" en „De heilige Karel Borromaeus", „Kaïns broedermoord", „Jephta ontwaart zijn dochter", „Tarquinius" en „Lucretia"; in de Dresdener Galerij „Jozef en de vrouw van Potifar".

Cantaro of *Cantaio* (Italiaansch), *kantar* (Arabisch) of *kintal* is een met den centenaar overeenkomend handelsgewicht in Turkije, Servië, Roemenië, Bolgarije, Griekenland, Noord-Afrika, Malta en Beneden-Italië. Het heeft verschillende waarde en is in den regel verdeeld in 100 *rottel* (rotoli). In Alexandrië en Kaïro alleen had men 22 verschillende soorten *cantaro* of *koes*. De vooraamste kantar in Egypte, de *tolkantar*, of kantar van de regeering, is thans de gewone Alexandrijnsche. Hij heeft 100 gewone Egyptische *rottel* of 44 gewone Egyptische *oken* en weegt 44,473 kg. De *cantaro* of *quintale* van het eiland Malta, de oorspronkelijke Siciliaansche, weegt 175 Engelsche handelsponden of 79,379 kg. De Siciliaansche en de Napolitaansche *cantaro* of *cantaio* worden niet meer door de Wet erkend. Eerstgenoemde weegt 79,312 kg; van de laatste bestaan 2 soorten, een groote (*cantaro grosso*) van 100 rotoli = 89,1 kg., en een kleine (*cantaro piccolo*) van 36 rotoli = 32,08 kg. De nieuwe Turksche cantaro weegt 100 kg.

Cantate (Italiaansch, *Cantata*) is oorspronkelijk de naam voor een zangstuk, vooral in tegenstelling met *sonate* en *toccata*, tegenwoordig vooral een uit solozangen, duetten, enz. en kooren bestaand groot vocaalwerk, met begeleiding van instrumentale muziek. De cantate onderscheidt zich van het oratorium en de opera, doordat zooveel mogelijk het epische en dramatische element uitgesloten wordt. Op het gebied der kerkelijke cantate heeft vooral *Sebastian Bach* veel schoons geleverd. De cantate is de uitdrukking van een gevoel, van een stemming door verschillende vormen, die in deze eenheid der stemming hun hoogeren samenhang vinden. Het solo gezang der afzonderlijke stemmen in de kerkcantate duidt niet aan, dat verschillende personen afzonderlijk optreden, want zij spreken in naam der gemeente; de eigenlijke kern daarenboven vormen de recitatieven en kooren, vooral de koralen.

Wat de historische ontwikkeling betreft, was de cantate aanvankelijk de naam voor groote solozangen, uit verschillende deelen bestaande, waarbij aria en recitatief met elkander afwisselden. De eerste cantaten (van *Caccini*, e. a.) worden nog niet als zoodanig aangeduid; toch komt sedert 1620 (*Al. Grandis* „Cantade") de naam meer voor, en men onderscheidde nu de kamercantate (*Cantata di camera*) van de kerkelijke cantate (*Cantata di chiesa*). Evenwel bleven beide nog langen tijd doorgaans nauw begrensd en voerden in plaats van één, twee of drie zangstemmen met continuo en één of twee obligaten als begeleidstemmen in, maar bezaten over het algemeen nog niet de karakteristieke eigenaardigheden der eerst na 1700 opgekomen kerkelijke groote cantate, n.l. koor en orkest. De wereldlijke groote cantate ontwikkelde zich het eerst als feestcantate op bruiloften, huldigingsfeesten, enz.; de kerkelijke draagt dikwijls den naam van kerkconcert. *Bach* heeft de meeste zijner cantaten als concert aangeduid, daarmede op de voorname rol wijzend, die de instrumenten er hij vervullen moeten.

Cantelmi is de naam van een aanzienlijk Napolitaansch vorstenhuis, hetwelk, naar men verhaalt, door *Eberhard*, den jongsten zoon van den Schotschen koning *Duncan I* werd gesticht. Men meldt verder, dat die stichter wegens zijn loosheid den bijnaam van *Canclam* (Guiscard) of *Slimmert* heeft ontvangen, dat hij voor den moordenaar *Macbeth* de wijk genomen had naar Normandië en, na het volbrengen van een Kruistocht, zich in Provence gevestigd heeft. Zijn zoon noemde zich naar den vaderlijken bijnaam *Cantelmus*, en zijn kleinzoon *Rostaing* voerde dien als geslachtsnaam. Het huis nam toe in grootheid door de dapperheid van zijn leden en door huwelijken, zoodat de baronie Bovino tot een graafschap verheven werd.

Beroemd onder de afstammelingen van dat geslacht is vooral *Andrea Cantelmi*, die in 1598 te Pettorano geboren werd en in 1631 als maestro di campo aan het hoofd stond van een regiment Napolitanen in de Nederlanden. Daarna hielp hij Spiers veroveren, Frankenthal ontzetten, verdedigde in 1634 Stevensweerd tegen de Nederlanders, dekte het land van Kleef, verdedigde in het volgende jaar Schenkenschans 8 maanden lang tegen prins *Frederik Hendrik* en noodzaakte laatstgenoemde en de Franschen, het beleg van Leoven op te breken. Vervolgens werd hij tot gouverneur der provincie Luxemburg benoemd en moest, om dien post te bekleeden, eerst 12000 man Franschen onder den maarschalk *Chatillon* daaruit verjagen. In 1638 verdreef hij de Nederlanders uit eenige forten aan de Schelde en maakte daarbij 2000 gevangenen. In 1640 zag hij zich tot maëstro di campo generale en in 1641 tot lid van den regeeringsraad in de Nederlanden benoemd, waarna hij in 1643 een inval deed in Vlaanderen en Picardië en in 1644, naar Spanje teruggeroepen, onderkoning en kapitein-generaal van Catalonië werd. In die betrekking noodzaakte hij den Franschen maarschalk *de la Mothe*, het beleg van Tarragona op te breken, veroverde stormenderhand Balaguer en verdedigde deze plaats 4 maanden tegen Fransche keurtroepen. Toen dit niet langer was vol te houden, bracht hij zijn klein hoopje dapperen door de vijandelijke linie heen in veiligheid. Al die inspanningen, benevens verdriet over het gebrek aan de noodige munitie, maakten hem echter ziek, en hij overleed te Alcuvières, den 6den November 1645, eenige handschriften over krijgswetenschap achterlatende.

Cantemir is de naam van een Moldavisch vorstengeslacht, waarschijnlijk van Timoer afkomstig. De voornaamste leden zijn:

Cantemir, Demetrius (*Dimitrie*), geboren den 26sten October 1673, als zoon van den Moldavischen woiwode *Constantijn Cantemir*. Hij kwam in 1687 als gijzelaar naar Konstantinopel, was in 1709 hospodar van Moldavië en stond in zoo groote gunst bij de Porte, dat zij hem sedert 1710 het

geheele tribnnt toestond en hem ook het hospodarschap over Walachije beloofde. Daar zij haar woord niet hield, knoopte *Cantemir* onderhandelingen aan met *Peter den Groote* en ontving Moldavië als souverein en erfelijk vorstendom. Het voor Rusland ongelnkkige einde van den oorlog dwong hem in 1711 den czaar naar Petersbnrg te volgen. Hij werd daar in den vorstenstand verheven, ontving aanzienlijke goederen in de Ukraine met het souvereiniteitsrecht voor zijn persoon en bevorderde als kenner van het Latijn, Grieksch, Russisch, Fransch en Turksch, de stichting der academie te Petersburg. *Cantemir* was een der voortreffelijkste leden. Hij schreef behalve de philosophische „Diwan" en de satirische „Istoria ierogIifica" een werkje over Oostersche mnziek, het ondste in zijn soort, verder het klassieke „Descriptio Moldaviae" (Leipzig, 1771), een onvoltooide „Hronicnl Romino-Moldovlahilor" en „Historia de ortn et defectione imperii, 1300—1711" (in het Duitsch door *Schmidt*, Hamburg. 1745, 2 dln.; ook in het Fransch. Engelsch en Roemeensch vertaald). Hij overleed den 23sten Augustus 1723.

Cantemir, Antiochus Dmitrijewitsj, een Russisch schrijver, een zoon van den voorgaande, werd den 21sten (10den) Septemher 1709 te Konstantinopel geboren. Hij ontving zijo opvoeding in Rusland, waar *Peter de Groote* zich zeer voor hem interesseerde en hem later tot aan zijn dood op alle reizen en veldtochten met zich mede nam. *Cantemir* begon zijn loopbaan in het Preohrashenskische garderegiment en voltooide ze als gezant te Londen (1732—1738) en daarna te Parijs. Hij was een der eerste en belangrijkste satirici van Rusland. Zijn voorbeelden waren *Horatius, Juvenal* en *Boileau*. Een jaar vóór zijn dood, den 11den April (31 Maart) 1744, heeft hij zelf al zijn satiren uitgegeven (in het Duitsch door v. *Spilcker*, Berlijn, 1752), benevens vertalingen van Grieksche en Latijnsche gedichten. De beste nienwere nitgave van zijn werken gaf *Jefremow* (met een hiografie door *W. Stojunin*, Petersburg, 1867, 2 dln.); zijn „Berichten (Reljacii) nit Londen" publiceerde *W. Alexandrow* (Moskau, 1892, dl. 1). Zijn leven beschreef *Sementowsky* (Petersburg, 1893).

Canter, *Canther* of *Cantherus, Willem*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Leeuwarden, den 24sten Juli 1542, begaf zich reeds op zijo 12de jaar naar de hoogeschool te Leuven en deed, na een 4-jarig verblijf aldaar, een reis door Frankrijk, Italië en Dnitschland, waar hij vele boekerijen bezocht en met onderscheiden geleerden vriendschapsbetrekkiogen aanknoopte. Na een afwezigheid van 2 jaar vestigde hij zich te Lenven, waar hij zijo tijd besteedde aan de beoefeoing der letteren. Hij overleed reeds den 5den Juni 1575. Hij was een geleerd en scherpzinnig man, die vele bedorven lezingen in de geschriften dor Ouden op een schrandere wijze heeft hersteld. Hij schreef: „Novarum lectionum libri IV etc." (1564), later met nog 3 boeken vermeerderd, „Syntagma de ratione emendandi graecos anctores", „Aristidis orationes latine redditae" (1666) en een groot aantal dergelijke werken.

Canter Canther of *Cantherus, Dirk*, een broeder van den voorgaande en eveneens een beoefenaar der letteren, werd gehoren te Utrecht in 1545, stndeerde eenigen tijd te Parijs en werd na zijn terugkeer gekozen tot schepen van Utrecht, alwaar hij aanvaokelijk de Arminianen begunstigde, doch later van partij verwisselde. Hij maakte van de onrust dier dagen gehruik, om zich tot burgemeester van Utrecht te verheffen, hoewel slechts voor korten tijd. Een nieuwe toeleg, om zich wederom van die waardigheid meester te maken, werd ontdckt, *Canter* in hechtenis genomen en den 11den Mei 1611 met verbenrdverklaring zijner goederen voor eeuwig gebannen. Nu ging hij eerst naar Antwerpen, maar vestigde zich daarna te Leenwarden, waar hij in 1616 overleed. Hij schreef: „Variarum lectionnm libri duo ad Georgium Ratallerum" (1574), „Notae ad Arnobii disputationes adversus gentes" (1582), enz.

Canterbury (het Romeinsche *Duro vernum*, het Nienw-Latijnsche *Cantuaria*) is de naam van een stad (city) en graafschap in het Z. O. deel van Engeland. Zij ligt zeer schilderachtig aan de Stour en heeft met haar meest nauwe straten, spitse daken, gevelvensters en honten balkons een onderwetsch aanzien. Canterbury bezit 4 voorsteden, 11 kerken, een mooi nieuw stadhuis (Gnildhall), een mnsenm, een zendingsschool(*St. Augustin's-college*, oorspronkelijk een door den heiligen *Augustinus* gesticht klooster) en een koren- en hopbeurs. Van de 6 oude torens der stad is nog slechts één, de van 1374—1381 gebonwde Westgate, bewaard gebleven. Onder de kerken verdienen vooral de St. Martinskerk als de ondste (met den vermoedelijken doopsteen van koning *Ethelbert*), de St. Dunstanskerk (nit de 14de eenw), de kerken St. Cross en St. George en vooral de kathedraal vermelding. De laatste is in den vorm van een aartsbisschoppelijk dnbbelkruis gehonwd en heeft een lengte van 159 m. Het ondste deel is de omstreeks 1070 gebonwde crypte. In 1174 werd bijna de geheele boveokerk door brand verwoest, het koor tot 1184 onder leiding van *Wilhelm von Sens* en zijn opvolger *William* „the Englishman" in Gotischen stijl gebouwd. De oostelijke daaraan rakende Trinity Chapel werd in 1220, de 71,3 m. hooge middeotoren in 1495 voltooid. Bij een altaar van deze kerk werd in 1170 *Thomas Becket* vermoord, wiens kostbare, reeds lang verdwenen releqnienkast tot aan de Hervorming het doel van duizenden bedevaartgangers was. Het inwendige bevat kostbare oude glasschilderingen en verscheidene gedenkteekenen, waaronder die van *Hendrik IV* en den *Zwarten Prins*. Caoterbury is de zetel van een aartshisschop, die den koning kroont en de eerste pair van het rijk is. Hij woont echter het meest in het Lambethpaleis te Londen. De stad heeft (1901) 24,868 inwoners, die een levendigen handel io koren, wol en hop drijven. Buiten de stad ligt een kunstmatig aangelegde heuvel met een obelisk, den Dane John (donjon? dungeon?), die een heerlijk vergezicht aanbiedt. De 520 m. lange terrassen op den ouden stadsmunr dienen als promenade. Canterbury behoorde tot 1888 tot het graafschap Kent. Het is op de plaats van het Romeinsche *Duro vernum* opgericht. In den Angelsaksischen tijd *Cantwarabyrig* genaamd, werd het ooder koning *Ethelbert* (563—616) hoofdstad van het koninkrijk Kent en na den overgang der Angelsaksen tot het Christendom de zetel van den aartsbisschop-primaat van Engeland.

Canterbury Tales beteekent *Canterbury-vertellingen* en is de titel van het voornaamste werk van *G. Chaucer* (zie aldaar), alsook van een novellenverzameling der gezusters *Lee* (zie aldaar).

Canth, *Minna*, geboren *Johnsson*, een Finsch schrijfster, werd in 1844 te Tammersfors geboren, als dochter van een fabrieksopzichter. Na den dood van haar man, den leeraar *H. F. Canth*, onderhield zij haar groote familie door een wolhandel en overleed in 1900 te Knopio. In de tijdschriften van haar man schreef zij novellen, maar, na voor het eerst een drama gezien te hebben, gaf zij blijken van haar groote begaafdheid op dat gebied en schreef tooneelstukken, waarvan de inhoud ontleend is aan het boerenleven, zooals: „Diefstal met inbraak" (1882), „Op Roinilahof" (1883) en, aangespoord door de werken van *Brandes*, de sociale drama's „De Arbeidersvrouw" (1885), „Ongelukskinderen" (1883) en „De familie van den dominé". Verder schreef zij de romans „Arme lieden", „Hanna", „Blinde klippen", „Sylvi" e. a. Zij staat tevens bekend als dichteres en hervormster der Finsche literatuur. Hoewel ongelukkige omstandigheden haar letterkundige ontwikkeling belemmerden, is zij toch een der beste Noorsche schrijfsters.

Cantharidine is een organische stof van de samenstelling $C_{10}H_{12}O_4$, die het werkzaam bestanddeel van Spaansche vliegen en andere insekten uitmaakt. Door nittrekken met chloroform wordt zij daaruit gewonnen en kristalliseert in witte schilfertjes. *Cantharidine* smelt bij 218° C. en sublimeert gemakkelijk, heeft een bitteren smaak en trekt blaren op de huid. Het *cantharidinezure kalium* is door *Liebreich* als middel tegen tuberculose en lupus aanbevolen.

Canti carnascialeschi of carnavalsliederen, werden bij de maskerades te Florence gezongen en door *Lorenzo de Medici* tot een afzonderlijke afdeeling der lyrische kunst ontwikkeld. Zij werden voorgedragen in de straten bij de gemaskerde optochten. Het voorbeeld van *Lorenzo* vond veel navolging, en zoo ontstond een aanzienlijke verzameling van deze eigenaardigste voortbrengselen der Italiaansche dichtkunst. Zij zijn van uitgelaten vroolijkheid en dikwijls van aanstoot verwekkende dubbelzinnigheid, geheel in overeenstemming met de loshandige carnavalsgebruiken. Er zijn verschillende uitgaven; de beste zijn: „Trionficanti, mascherate n Canti carnascialeschi" (Florence, 1559), „Canti carnascialeschi trionfi, carri e mascherate" (2 dln., Cosmopoli, d.w.z. Lucca, 1750, druk van *Guerrini* Milaan, 1883).

Canticum beteekent in het Latijn gezang of lied en is meer speciaal de naam van de op het antieke tooneel voorgedragen solozangen met fluitbegeleiding. Zij werden in Rome niet door tooneelspelers uitgevoerd, maar door afzonderlijke zangers. In ruimeren zin beteekent *Canticum* alle door de tooneelspelers zelf op de wijze van een gezang voorgedragen partijen.

Cantielje. Zie *Cantille*.

Cantileen was vroeger in Italië de naam voor alle wereldsche gezangen en is zulks thans voor alle vroolijke liederen. Daaruit ontstond de nieuwere beteekenis, gegeven aan die melodieën en deelen van groote toonzettingen, die door hun eenvoudig zangerig karakter, als het ware den kern van het geheel vormen. Zie *Cantabile*.

Cantille, *kantille* of *bouillon* zijn produkten der goud- en zilverdraadspinnerij, bestaande uit hnigzame pijpjes van verschillende doorsnede, gevormd door den draad, meestal echt of onecht goud of zilver, schroefvormig om een stalen naald te wikkelen en er vervolgens regelmatig van af te schniven. Soms wordt voor het *cantillewerk* ook rood koperdraad gebruikt, dat met een dunne laag geelkoper bedekt en daarna met gekleurde zijde omsponnen is, of ook wel ijzerdraad met een dunnen platten draad omwoeld. Al naarmate ronde, dan wel platte draad gebruikt wordt, heeft de *cantille* een dof of een glanzend voorkomen. Is de naald van halfronde, drie- of vierkante doorsnede, dan verkrijgt de draad regelmatige knikken, waaruit schroefvormige windingen ontstaan en waardoor de draad een gekruld uiterlijk vertoont. De *cantilles* worden tot kragen, kwasten, epauletten, sabelkwasten, enz. verwerkt.

Cantine, afgeleid van het Italiaansche *cantina* of wijnkelder, beteekende eigenlijk fleschbekleeding of flesschenkelder, dan verkooplokaal voor voedingsmiddelen, poetsgerei, enz. in kazernes, waar het onder toezicht eener commissie staat en door active of invalide, getrouwde onderofficieren beheerd wordt. Ook in industrieele en andere etablissementen heeft men *cantines*. Men kan aldaar tegen geringen prijs eet- en drinkwaren en huishoudelijke militaire artikelen verkrijgen en zich na den dienst verpoozen.

De winsten, welke in cantine's gemaakt worden, komen, na aftrek der kosten, den bezoekers weder ten goede.

Cantire is de naam van een langgerekt heuvelachtig schiereiland van het Schotsche graafschap Argyll. Het is 65 km. lang, is met het distrikt Knapdale door de landengte van Tarbert verbonden en eindigt in den steilen *Mull of Cantire*. De Kilbrennansunt scheidt het van het ten O. gelegen eiland Arran. Dicht bij het zuidelijk uiteinde ligt de haven *Campbeltown*.

Canto (Italiaansch, gezang) duidt in meerstemmige muziekstukken de bijzonder op den voorgrond tredende melodie aan (daarnaar wordt de sopraanstem ook *canto* of *discanto* genoemd).

Canto a capella beteekent kerkelijk gezang, niet begeleid door instrumenten; *canto armonico*, twee- of meerstemmig gezang; *canto firmo* (eigenlijk vast gezang) is de melodie in het Gregoriaansch kerkgezang, die niet mocht worden veranderd; ook beteekent het kerk- en koraalgezang: *canto figurato*, gefigureerd gezang, waarin noten van gelijke waarde voorkomen; *canto Romano*, Roomsch kerkgezang.

Canton (Chineesch *Kwang-tschou-foe*) is de naam der hoofdstad van de Chineesche kustprovincie Kwangtoeng. Zij ligt op 23°8 N.Br. en 113°17 O.L., aan den linker oever van de Cantonrivier, die door de Bocca Tigris (zie aldaar) in de Cantonstraat uitmondt. De thermometer stijgt er in het voorjaar tot 35,5° en daalt in den winter tot 4,5°; sneeuw komt er zelden voor. De stad is door een 10 km. langen, 12 m. hoogen en aan de bovenkant 7 m. breeden muur, alsmede door grachten omringd en bestaat uit twee deelen, n.l. de naar de rivierzijde gelegen nieuwe stad en de door muren en grachten van deze gescheiden en $^5/_6$ van de geheele oppervlakte beslaande, oude Tataren-

stad. Deze laatste is echter slechts in het zuidelijke deel met huizen bezet en bestaat voor het overige deel uit bouwland. Vermelding verdienen hier het paleis van den gouverneur-generaal, de woning van den Tatarengeneraal, het Confuciuscollege, het examengebouw, de keizerlijke tempel, de pagode, 120 andere tempels, een Mohammedaansche kerk, enderscheidene Boeddhistische kloosters, de in 1889 opgerichte munt, die meer stempelmachines bezit dan eenige andere op aarde, het groote exercitieplein en de Fransch-Katholieke kerk met twee torens. Nieuw-Canton, met zijn nauwe straten en lage huizen, is de eigenlijke handelsstad. Op den vlakken, van talrijke kanalen doorsneden oever (buiten den muur) woont, gedeeltelijk in paalwoningen, gedeeltelijk op de tot bijna midden in de rivier gelegen booten der „Waterstad" eveneens een talrijke bevolking. De vreemdelingenkolonie bevindt zich op het eiland Schamien, dat vroeger een slijkbank vormde, doch van 1859—1861 van regeeringswege voor een som van 325000 dollar bewoonbaar gemaakt werd. De Engelschen verkregen $^4/_5$, de Franschen $^1/_5$ deel ervan. In het eerste hebben zich ook Duitschers Amerikanen en Nederlanders gevestigd. Aan den rechter oever der rivier, juist tegenover Canton, liggen de hijna geheel tusschen boomgroepen verborgen huizen en hutten van Honan op het gelijknamige eiland. De bevolking der stad bedroeg in 1904: 900000 zielen, waaronder 2000 monniken en nonnen ($^9/_{10}$ Boeddhistische); meer dan 100000 menschen wonen op de 84000 schepen op den stroom.

Als industriestad neemt Canton onder alle steden van China de eerste plaats in, als de hoofdzetel voor het weven en borduren van zijde, door de fabricage van passementeriën en snoeren, door zijn ververijen, glasblazerijen, glas- en steenslijperijen, lakwaren- en papierfabrieken, heut- en ivoorsnijderijen en meubelfabrieken. In do omgeving houdt de bevolking van geheele dorpen zich bezig met de zijde-, metaal- en porseleinindustrie; in den tijd van den suikeroogst werkt een groot deel der bevolking in de suikermolens. Van Europeeschen invloed op de hijna zuiver Chineesche industrie is tot dusver weinig te bespeuren; slechts in de staatskruitmagazijnen en arsenalen wordt uitsluitend vreemd materiaal gebruikt. De handel van Canton, die vóór den Opiumoorlog (1841) en de opening van andere havens het geheele verkeer van China met het Westen tot stand bracht, is voor het grootste gedeelte in Engelsche handen. Bijna alle Europeesche staten en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika zijn hier door consuls vertegenwoordigd. De geheele handel van Canton bedroeg in 1901: 123725298 taels. De voornaamste uitvoerartikelen zijn: thee, ruwe zijde en zijden stoffen, matten, suiker, cassia, tabak en porselein; de belangrijkste invoerartikelen opium, katoenen garens en stoffen, wollen stoffen, metalen, petroleum, kolen en aardnoten. De handel van Canton ondervindt in hooge mate den invloed van het voor de Cantonstraat liggende Hongkong, waar het zwaartepunt van den buitenlandschen handel is gevestigd. De eigenlijke haven van Canton is het 50 km. beneden deze stad gelegen *Whampoa*, daar schepen met meer dan 3,5 m. diepgang Canton niet meer kunnen bereiken. In Whampoa bevinden zich een douanekantoor, groote staatsdokken, een zee- en militaire academie, een torpedo- en zeemijnendepartement. In de haven van Canton (met Whampoa) liepen in 1901: 3031 schepen (met een inhoud van 1882413 ton), waaronder 3002 stoomboeten (1796 Engelsche, 124 Duitsche, 121 Fransche en 920 Chineesche), met een inhoud van 1879651 ton in. Het sleepstoombootverkeer neemt op de Canton- en Westrivier zeer toe. Met den spoorweg Canton-Hankon, waartoe in 1899 concessie verleend werd, is nog geen begin gemaakt, evenmin met dien van Canton naar Kauloen. De stad en de haven worden door forten en batterijen beschermd, op de ten N. der stad gelegen bergen liggen 5 kleine forten, op de zuidzijde 4, waaronder Dutch Folly en een klein rotseiland midden in den stroom, aan het westeinde van het eiland Whampoa, waar de rivier door een barrière van palen versperd wordt, het Haukwa-, Napier- en Barrièrefort. De forten aan de Bocca Tigris werden in de conflicten met Engeland in 1841, 1847 en 1857 gemakkelijk ingenomen.

Canton, *John*, een Engelsch natuurkundige, werd geboren den 31sten Juli 1718 te Stroud in Glocestershire. Hij werd in 1738 leeraar en vervolgens directeur eener school te Londen. Hier vond hij een electrometer uit, om de hoeveelheid electriciteit, in een aantal geladen Leidsche flesschen aanwezig, te bepalen en een methode, om magneten te vervaardigen zonder hulp van den natuurlijken magneet („A method of making artificial magnets without the use of natural ones" 1751). In 1762 ontdekte hij de samendrukbaarheid van water. In zijn: „Electricial experiments, with an attempt to account for their several phenemena" (1753) toonde hij aan, gelijktijdig met *Franklin*, dat sommige welken positief- en andere negatief-electrisch zijn. In 1754 toonde hij aan, dat vele lichamen positief- of negatief-electrisch werden naar gelang van de stof, waarmede men ze wrijft. Hij schreef in 1759 „Attempt to account for the regular diurnal variation of the horizontal magnetic needle", en in 1761 het verslag over zijn waarnemingen van den doorgang van Venus den 6den Juni van dat jaar. *Canton* overleed den 17den Maart 1772 te Londen.

Cantoni, *Carlo*, een Italiaansch wijsgeer, werd geboren in 1840 te Gropelle in de provincie Pavia. Hij studeerde te Turijn in de rechten en wijsbegeerte en vervolgens te Berlijn en te Göttingen. In 1866 werd hij hoogleeraar in de philosofie aan het lyceum Cavour te Turijn, daarna te Milaan en in 1878 te Pavia. Hij schreef: „Giovanni Batista Vico, studii, virtù e comparazione" (Turijn, 1867), „Corso elementare de filosofia" (Milaan, 1870; 10de druk, 1896, 3 dln.), „Emanuele Kant" (Milaan, 1879—1884, 3 dln.), enz. In zijn filosofische richting helt hij tot *Kant* over.

Cantor (van het Latijnsche *cantare* = zingen) beteekent zanger, doorgaans voorzanger in een kerk, ook dorpsschoolmeester, die tevens organist is.

Cantor, *Moritz*, een Duitsch wiskundige, werd geboren te Mannheim, den 23sten Augustus 1829, studeerde te Heidelberg, Göttingen en Berlijn, werd in 1853 privaatdocent aan de universiteit te Heidelberg, in 1863 buitengewoon en in 1877

honorair-hoogleeraar. Hij schreef „Mathematische Beiträge znm Kulturleben der Völker" (Halle, 1863), „Euklid und sein Jahrhundert" (Leipzig, 1868), „Die römischen Agrimensoren" (Leipzig, 1876), „Vorlesungen über Geschichte der Mathematik" in drie deelen (Leipzig, 1880—1892, deel 1 en 2), enz. en is medenitgever van het „Zeitschrift für Mathematik und Physik".

Cantor, *Georg*, een wiskundige, werd geboren den 3den Maart 1845 te St. Petersburg, stnderde van 1862—1867 in Zürich, Berlijn en Göttingen en kwam in 1869 aan de nniversiteit te Halle, waar hij in 1872 bnitengewoon en in 1879 gewoon hoogleeraar in de wisknnde werd. *Cantor* is vooral op rekenkundig en algebraisch gebied werkzaam. Zijn verhandelingen verschijnen in verschillende wiskundige tijdschriften. Ook droeg hij hij tot het ontstaan van de Dnitsche vereeniging van wiskundigen en tot het honden van internationale congressen van wisknndigen.

Cantù, *Cesare*, een Italiaansch geleerde en schrijver, werd den 8sten December 1807 te Brivio in het gebied van Milaan geboren. Hij wijdde zich aan den geestelijken stand, maar verliet nog vóór het ontvangen van de wijding het seminarinm, bekleedde verschillende betrekkingen als leeraar en trok reeds in 1825 door het gedicht: „Algiso o la lega Lombarda" (nienwe nitgave, Milaan, 1870) en door „Storia di Como" (Milaan, 1829) de opmerkzaamheid. Daarna schreef hij over *Manzoni*, *Byron*, *Victor Hugo*, de Duitsche literatnur en *Parini*. Met ijvor hield hij zich ook bezig met historische stndiën, haaldo zich met zijn „Ragionamenti snlla storia lombarda nel secolo XVII" (Milaan, 1832—1833) een gerechtelijke vervolging op den hals, werd in de gevangenis geworpen en schreef hier: „Margheritha Pusterla" (Milaan, 1838). Ook had hij toen reeds het plan voor zijn groot aangelegde „Storia universale". De pnbliceering van dit werk begon in 1836 te Turijn (35 dln.). Het is het eenige werk van deze soort in de Italiaansche literatnnr. Later volgde: „Storia degli Italiani" (Turijn, 1854, 6 dln.; 4de druk, 1892, 4 dln.), „Storia dei cent'anni 1750—1850" (Florence, 1864), „Gli eretici in Italia" (Turijn, 1866—1868, 3 dln.), „Italiani illustri, ritratti" (Milaan, 1870—1872, 3 dln.), „Caratteri storici" (Milaan, 1882), enz. Bovendien pnbliceerde *Cantù* zeer verhreide geschriften voor het volk en de jeugd, zooals de „Letture giovanili", „Il giovinetto dirizzato alla bontà", „Il galantuomo", „Il portafoglio di un operajo" en „Bnon senso e hnon cnore", alle zeer dikwijls herdrukt. Groot is eindelijk het aantal historische en literairhistorische werken, waaronder „Saggi sulla letteratnre tedesca". Niettegenstaande vele vervolgingen van den kant der Oostenrijksche regeering, hleef *Cantù's* politieke gezindheid een zeer gematigde. Zijn wereldgeschiedenis is in clericalen geest geschreven, zooals het van een leerling der school van *Manzoni* niet anders te verwachten was. *Cantù* overleed den 11den Maart 1895 te Milaan.

Cantzlaar, *Jan*, een Nederlandsch natnurkundige, geboren te Rotterdam, den 7den October 1752, werd koopman aldaar. Tevens beoefende hij met goed gevolg de natunrkunde, zooals hlijkt uit zijn: „Verhandeling hetreffende de natnurkennis der winden voor deze gewesten enz.", door de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem bekroond, alsmede uit de Verhandeling, behelzende de heschrijving van een bij hem uitgevonden nienwen controleur of lnchtthermometer", bekroond door het Zeenwsch Genootschap van Wetenschappen. Van heide vereenigingen was hij lid. Hij heeft ook nog eenige andere werken in het licht gegeven, en overleed in 1822.

Cantzlaar, *Paulus Roelof*, een Nederlandsch zee-officier, werd geboren te Amsterdam, den 22sten November 1771, trad als adelborst in zeedienst, werd in 1793 luitenant, verkreeg in 1806 de orde der Unie en was in 1808 reeds bevorderd tot lnitenant-kolonel. Als commandant van „de Weser" moest hij in 1813 na een dappere verdediging zich overgeven en werd krijgsgevangen in Engeland. Weldra echter keerde hij naar het vaderland terug en zag zich in 1815 benoemd tot commandant van de eilanden St. Martin en Saba. In 1819 werd hij schont hij nacht en gouvernenr van Curaçao en in 1828 gonverneur-generaal van de Nederlandsche West-Indische bezittingen, waarna hij zich naar Paramaribo begaf, waar hij den 15den December 1831 overleed, nadat hij kort te voren bevorderd was tot commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Canu, *Robbert Robbertsz, le*, een Nederlandsch zeevaartkundige, werd geboren te Amersfoort, den 27sten November 1563, was eerst onderwijzer in de zeevaart te Amsterdam, waar *Jacob van Heemskerk*, *Gerrit de Veer* en *Jan Cornelisz. de Rijp* —de overwinteraars op Nova Zembla — tot zijn leerlingen behoorden, en daarna te Hoorn, waar hij met *Willebrordus Snellius* en *Simon Stevin* door de regeering geraadpleegd werd, waarvoor hij een klein inkomen ontving. Het schijnt, dat hij tot de gemeente der Doopsgezinden behoord heeft, daar hij in 1591 door hen in den ban werd gedaan. „Hij schreef o.a. een: Korte inleiding der feesten Israëls, enz." (1593), „Onder verbeteringh. Sommige bnerpraetgens, enz." (1615) en „Gravamina ofte swarigheden van Robbert Robbertsz., enz." (1619). Laatstgemelde 2 boeken werden door de Staten-Generaal beschouwd als fameuse „libellen", zoodat de schrijver beboet en zijn tractement ingehonden werd.

Canulejus, *Gajus*, was een Romeinsch volkstribuun, die in 445 vóór Chr. de wet voorstelde, om de Plebejers het zoogenaamde *connubium* met de Patriciërs te verschaffen, d.w.z. het recht om wettige hnwelijken met hen te slniten. Het besluit werd eerst na hevigen tegenstand van de Patriciërs aangenomen.

Canus, *Melchior* of *Cano*, een Spaansch Dominicaner monnik en hoogleeraar in de godgeleerdheid te Salamanca, werd geboren in 1523 te Taraçon bij Tolédo, hevond zich ten tijde van paus *Paulus III* op het Concilie van Trente, werd in 1522 hisschop van de Canarische Eilanden, en overleed in 1560 te Tolédo als provinciaal van Castilië. Hij verwierf grooten roem door zijn: „Locorum Theologicorum libri XII" (1563 en 1754). Zijn gezamenlijke werken zijn te Kenlen (1605), te Lyon (1704) en Venetië (1759) in het licht verschenen. Hij bestreed met groote vrijmoedigheid de gebreken der Kerk, de dwalingen van pausen en Kerkvaders en de orde der Jezuïeten.

Canuti, *Domenico Maria*, een Italiaansch historieschilder, werd in 1620 te Bologna geboren. Hij werkte een tijd lang te Rome, daarna te Padua en vervolgens weder te Bologna, waar hij den 6den April 1684 overleed. *Canuti* vervaardigde daar talrijke muurschilderingen in de San Michele in Bosco, in de kloosters der Olivetanen en in onderscheiden paleizen; verder het schilderij „Dood van den Heiligen Benedictus" (in de pinakotheek te Bologna), enz.

Canzone (Italiaansch = lied) is de naam van een lyrischen dichtvorm, die reeds bij de Provençalen en Noord-Franschen voorkomt en vooral door de Italianen ontwikkeld werd. Zij wordt alleen gebruikt tot het uitdrukken van de edelste gedachten en gevoelens en bestaat uit een reeks van gelijkvormige strofen (bij de oude Italianen meest 5—10), waarop dikwijls een kortere begeleiding volgt. Een strofe heeft in den regel 7—20 versregels, en decasillabi, settenari en zelden quirani. Meestal heeft elke strofe een nieuw rijm. De strofe wordt verdeeld in twee, sedert *Petrarca* door een rijm verbonden, ongelijke deelen. De eerste is òf ongeleed (*fronte*), òf, hetgeen veel vaker voorkomt, in twee gelijke deelen verdeeld (*piedi*). Het tweede is ongeleed (*sirima, coda*), of in twee gelijke deelen verdeeld (*volte, versi*). De strofe heeft piedi en volte, piedi en sirima of fronte en volte. Fronte en sirima werden reeds door *Dante* verworpen. De begeleiding (*condego*, enz.) sluit zich in vorm nauwkeurig bij het tweede deel der strofe aan; gewoonlijk is zij echter korter. In het laatst der 17de eeuw voerde *Guidi* de canzone met vrije strofen in. *Leopardi* schreef de beroemdste van deze soort.

In de muziek duidde men in de 15de—16de eeuw voornamelijk populaire wereldlijke meerstemmige gezangen met den naam canzone aan. De *canzonette napolitane, siciliane* en de eveneens tot de canzonen behoorende *villoten* en *villanellen*, enz. komen overeen met de Duitsche „Lieder". De reeds bij *Johann de Muris* (14de eeuw) voorkomende aanduiding van *cantilena* voor meerstemmige eenvoudige passages kan wel de oudste vorm van den naam zijn. Meer kunstvol dan de Italiaansche waren de Fransche canzonen (*chansons, canzoni francesi*), die reeds tegen het einde van de 17de eeuw door de beide *Gabrieli* ook op het orgel en een ensemble van instrumenten overgedragen werden (*Canzoni da sonar*, ook kortweg *Sonate* genaamd). Zie *Sonate*.

Caorcini, ook *catorcini caorsini* en *corsini* noemde men Italiaansche kooplieden, die in de 13de eeuw in Frankrijk, Engeland, de Nederlanden en Sicilië een beruchten woekerhandel dreven. Zij ontleenden hun naam aan Cahors, de hoofdstad van Quercy, of aan de handelaarsfamilie der *Corsini* te Florence. Men meent, dat het woord *cauder-welsch* (koeterwaalsch) afkomstig is van hunne half-Italiaansche, half-Fransche of Duitsche taal. *Hendrik III* verbande hen in 1240 uit Engeland, maar zij keerden in 1250 derwaarts terug, om een jaar later wederom te worden verdreven. In 1260 werd hun door het testament van den hertog van Brabant en in 1268 door *Lodewijk den Heilige*, koning van Frankrijk, het verblijf in hunne staten ontzegd.

Caoutchouc. (*Vederhars, Gummi, Gummi elasticum, Resina elastica*) is een in het plantenrijk veelvuldig voorkomende stof, welke verkregen wordt uit het melksap van verschillende planten, behoorende tot de familiën der Apocynaceeën, Moraceeën en Euphorbiaceeën. Zie verder *Caoutchoucplanten* en de daarbij behoorende plaat.

Bereiding. In het melksap van de planten komt het caoutchouc voor in den vorm van microscopische bolletjes, welke zich, als het sap een tijdlang rustig staat, aan de oppervlakte afscheiden in den vorm van een soort room. Ter verkrijging van het pararubber, dat tegenwoordig ongeveer 40 % der geheele caoutchouc-productie vormt, worden ter hoogte van twee meters rondom den stam en op afstanden van 10 c.m., insnijdingen gemaakt, waarbij onder elke insnijding een aarden pot wordt geplaatst, voor de opvanging der vloeistof. Dan wordt twintig c.m. onder den eersten een tweede ring van insnijdingen gemaakt, onder den tweeden een derde, enz., tot men aan den grond komt, waarop in den bovensten ring, tusschen de oude insnijdingen in, nieuwe kepen worden aangebracht. Het ingezamelde melksap wordt in houten en aarden vormen gegoten en boven het vuur gedroogd en gerookt. Eerst wanneer de caoutchouc-laag voldoende hard is, wordt met gieten gestaakt. Dan wordt het caoutchouc uitgesneden of de vorm stukgeslagen. Tegenwoordig wordt meestal gebruik gemaakt van meterlange, roeispaanvormige vormen, waardoor vlakke, eenigszins gebogen stukken caoutchouc verkregen worden. Uit afval in ballen saamgevoegde massa's heeten negerhoofden (negroheads). Bij de *Manihot Glaziovii* wordt een reep van den binnenbast losgemaakt, men laat het melksap drogen en neemt dan de korst van den stam af. Het *Mangabeira-caoutchouc* van de *Hancornia* wordt uit het melksap afgescheiden door middel van aluin en laat men in de lucht drogen. Elders wordt in plaats van aluin gebruikt zont, zuren of zekere plantensappen. Somtijds laat men het melksap ook indrogen in vlakke putten in Indië, in de lucht stollen en droogt daarna de afgescheiden massa in de zon of boven vuren. Vaak wordt het caoutchouc, voornamelijk het Afrikaansche en Oost-Indische, saamgekneed met zand, hout of slijk, om het zwaarder te maken (30 à 40 proc.), terwijl het beste Para-caoutchouc slechts 12 à 15 proc. water bevat.

In den handel worden onderscheiden: *Para-caoutchouc* van *Havea*-soorten in Brazilië, donker van buiten, lichter van binnen, in ronde schijven. Dan *Spek-gummi* (*Gummispek*), in bladen van 5 à 8 cm. dikte, verkregen door het indrogen van sap in putten, van buiten ruw, bijna zwart, van binnen wit, poreus. *Negroreads* zijn ronde blokken van verschillende grootte, van geringe kwaliteit. *Ceara-scraps* van de *Manihot Glaziovii* in Ceara, smalle, lintvormige, rood-bruine reepen tot dikke knoedels. *Saamgerod*, in kwaliteit gelijk staande met de Para gummi. *Carthagena-* of *Castilloa-caoutchouc*, uit Carthagena, Guatamala, Venezuela, Nieuw-Granada; kleine of groote blokken, inwendig zeer donker, ook 10 cm. dikke bladen, zwart, soms eenigszins kleverig, van hoog geschatte kwaliteit. *Guyaquil*, uit Ecuador, grijs wit, van geringe kwaliteit, met een zwarte, onaangenaam riekende vloeistof in de poriën. *West-Indië*, uit Yucatan, in stukken en bladen, goed aangeschreven in den handel. *Guatemala*, kleverig, teerig, onaange-

naam van reuk en genr. *Oostindische caoutchouc* van den *ficus elastica* en de *urceola elastica* vormt brokken, klonten, dikke bladen; bet is liebtbruin of wit grijs, vaak gemarmerd door het samenkneden van verschillende soorten, dikwerf sterk vervalscht, aanmerkelijk achterstaand door zijn kwaliteiten bij het Para-caoutchouc. Onderscheiden worden *Assam-*, *Borneo-*, *Rangoon-*, *Singapore-*, *Pinang-* en *Javacaoutchouc.* Zeer goed caoutchouc levert Madagascar. *Afrikaansche caoutchouc*, afkomstig van de *Landolphia-* en *Ficus-soorten*, komt in den handel uit Mozambique, Mauritius. Gaboon, Kongo, Benguela, Kameroen en Liberia.

De krachtige exploitatie der bosschen heeft geleid tot vrees voor uitputting, reden waarom omstreeks 1875 in Indië de bosschen onder bescherming van den Staat werden gesteld en aangevangen werd met nieuwen aanplant, evenwel zonder resultaat van beteekenis. Proefnemingen met de *Havea*, *Manihot* en *Castilloa*, uitsluitend in Indië en op Ceylon, mislukten, evenals proefnemingen met de *Manihot* op San Thomé. Op het tegenoverliggende vasteland en in het Kongogebied slaagden de boomen beter, doch leverden weinig melksap.

Eigenschappen. Wellicht is caoutchouc aanwezig in alle melksappen der planten, doch in den regel komt de stof in niterst geringe hoeveelheid voor, en slechts weinig planten geven een rijke opbrengst. Bij blootstelling aan de lucht stolt of stremt het caoutchouc-bevattende melksap, welke overgang uit den vloeibaren tot den meer vasten staat evenwel voorkomen kan worden door de toevoeging van ammoniak.

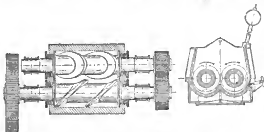
Het caoutchouc in den handel is geel, bruinachtig tot bruinzwart bet donkere gerookte caoutchouc is op een versche sneevlak vetglanzend, het nat-gerookte is bijna nat, steeds is caoutchouc smakeloos, van een zwakken eigenaardigen geur, in dikke stukken ondoorzichtig aan de kanten en in dunne lagen doorschijnend, soortelijk gewicht 0.945 à 0.963; tot 0° C is het zeer elastisch, in de koude verhardt het, maar wordt niet brokkelig, bij verwarming weer elastisch en zacht. De elasticiteit neemt, met de temperatuur, zeer aanzienlijk af. Het caoutchouc kan in gelijke mate en met gelijke kracht in elke richting aanmerkelijk uitgetrokken worden; wordt het in uitgerekten staat blootgesteld aan groote koude, dan behoudt het de kunstmatig verkregen lengte, ook bij een verwarming tot 20° Celsius, krijgt evenwel de volle elasticiteit terug bij 35° à 40°. Wordt uitgerekt caoutchouc verhit tot 105° en dan aan de koude blootgesteld, dan trekt het niet weer samen en heeft dozelfde eigenschappen als normaalcaoutchouc. Versche sneevlakken hechten zich, wanneer ze niet aangeraakt worden, bij samendrukking krachtig aaneen. Caoutchouc geleidt de electriciteit niet en wordt door wrijving electrisch. Het is in water beslist onoplosbaar, zwelt er aanmerkelijk in op, wordt lichter van kleur en meer ontvankelijk voor oplossingsmiddelen.

Lichte, ondoorzichtige caoutchoucsoorten, zooals Spekgummi, hebben haar lichte kleur te danken aan een watergehalte, dat door droging slechts zeer langzaam verwijderd kan worden. Absolute alkohol dringt nog spoediger in caoutchouc door dan water, voornamelijk bij verhitting; in aether, benzine, terpentijnolie en een mengsel van 100 deelen zwavelkoolstof met 4 deelen absolute alkohol, zwelt caoutchouc heel sterk en een deel komt tot oplossing, doch wordt door het onopgeloste hardnekkig vastgehouden. Zwavelkoolstof werkt het krachtigst op gedroogd caoutchouc: van 100 deelen caoutchouc worden er 80 tot oplossing gebracht, terwijl caoutchouc in zwavelkoolstof tot zwelling gebracht, zeer gemakkelijk oplost in absoluten alkohol bij vermenging van 6 à 8 deelen alkohol met 100 deelen zwavelkoolstof. In vele vetten lost caoutchouc op; gemakkelijk en goed in caoutchouc-olie. Ter verkrijging van een goede en snelle oplossing moeten bet caoutchouc en het oplossingsmiddel watervrij zijn, waartoe het caoutchouc eerst gekookt wordt met een sodaoplossing, gewasschen en gedroogd. Bij verhoogde temperatuur wordt het caoutchouc volkomen opgelost. Kleingesneden caoutchouc lost op in kokende lijnolie, de oplossing droogt in dunne lagen in tot een doorzichtige, taaie massa. Caoutchouc biedt weerstand aan alkaliën en verdunde zuren, doch wordt door geconcentreerd zwavelzuur, door salpeterzuur en salpeterig zuur aangetast; chloor berooft het caoutchouc van zijn elasticiteit en maakt bet hard en brokkelig; in sterk, waterhoudend ammoniak zwelt caoutchouc en vormt een emulsie.

Caoutchouc bestaat in hoofdzaak uit een tot de polyterpeenen ($C_{10}H_{16}$) behoorende koolwaterstof, vermengd met hars, een weinig aetherische olie, was, eiwitstoffen, vet en in water en alkohol oplosbare stoffen. In de lucht, en voornamelijk onder bet licht, wordt caoutchouc aan de oppervlakte hard en bros, in een zeer dunne laag vormt het geleidelijk een barsachtige massa. Caoutchouc laat zich conserveeren in water met 10 proc. spiritus en salicylzuur, in vloeibaren ammoniak of in een waterachtige of alkoholische oplossing van creolin. Caoutchouc smelt bij 200°, blijft na de afkoeling zacht en kleverig en wordt zelfs in een dunne laag eerst na langen tijd weder hard; boven 200° komt het tot oplossing en brandt met een laaiende, roetende vlam. Bij droge destillatie verkrijgt men waterige zelfstandigheden en caoutchouc-olie, een mengsel van vloeibare koolwaterstoffen, waarvan de vluchtigste koken bij 14°.

Bewerking. Bracht men vroeger het sap ruw in den handel, thans verkoopt men het bij voorkeur gezuiverd, om het bederf te weren. Het sap wordt in houten vaten opgevangen en met een blikken schuimspaan van vuil en stukjes bast bevrijd. Dan wordt het met tweemaal zooveel zuiver water gemengd, gezift en in een ketel gedaan, waarbij men nog eens zooveel water voegt, zoodat men thans $^1/_5$ caoutchouc en $^4/_5$ water heeft. Deze vloeistof laat men 24 uren staan, waarna het lichtere sap bovendrijft en men het water door kranen laat wegvloeien. Zulks herhaalt men dikwijls tot het water volkomen helder blijft. Dan lost men voor elken centenaar ruw sap 100 gram aluin in een flesch warm water op en mengt het sap daarmede meermalen. Dit wordt spoedig hard, waarop men het uitperst en geheel droogt. Als het caoutchouc uit de pers komt, moet het tot het verzenden in de schaduw blijven liggen. Vervolgens reinigt men het caoutchouc aldus: Men snijdt het fijn in een ketel met een sterke oplossing van soda in

water (1 : 4) en kookt het mengsel eenige uren, zóólang tot het caoutchouc een heldere kleur heeft aangenomen. Dan laat men de soda-oplossing wegloopen en kookt het caoutchouc nog 4 à 5 uren. Aan *Johnson's* fabriek (in Engeland) maakt men het caoutchouc fijn en wascht het met water, waarna men het in een ijzeren ketel brengt, dien men luchtdicht sluit. Na de lucht er uit gepompt te hebben, laat men er bijtende natron inloopen, die uit soda, water en bijtende kalk bereid is. Deze loog doordringt alle vreemde bestanddeelen der caoutchouc-massa en scheidt deze af. Heeft de loog genoeg gewerkt, dan laat men die afvloeien en brengt het caoutchouc in een vat met water, waarin het door een bepaalde beweging gewasschen wordt. Het vuil bezinkt en het zuivere caoutchouc kan uitgewasschen en gedroogd worden. Het te bewerken caoutchouc wordt eerst in heet water zacht gemaakt en tusschen walsen geplet, waarbij stroomend water vreemde stoffen wegspoelt, zoo krijgt het caoutchouc den vorm van bladen, welke gedroogd worden bij een temperatuur van 38 à 50°. In een kneedtoestel (masticator) worden deze platen vervormd tot een homogeene massa, welke door middel van persen wordt omgezet in blokken (zie de afb.). Een draaiende schijf snijdt deze blokken, onder toevoer van water aan bladen (patentbladen) ter dikte van 0,16 à 20 m.m. welke den grondslag vormen voor de verdere fabricage. Ook worden caoutchouc-bladen

Obach's kneed- en mengmachine voor caoutchouc en getah-pertjah.

verkregen door walsen bij verhitting van het gereinigde caoutchouc tot 40 à 50° en tusschen walsen, welke door ingelaten waterdamp verhit worden tot 80 à 100°. Terwijl de walsen draaien met ongelijke snelheid, wordt het caoutchouc gekneed en kan tevens vermengd worden met zwavel, goudzwavel, zinkoxyde, krijt, enz.

Daar de bladen, wanneer ze uit de walsen komen, zeer kleverig zijn, worden ze vóór het oprollen bestrooid met talk of wel door koud water getrokken. Met natgehouden scharen of messen kan men uit de bladen stukken snijden, welke, door samenvoeging der versche randen vervormd worden tot allerlei gebruiksvoorwerpen. Zeer dunne en gelijkmatige bladen (voor caoutchoucdraden) worden gevormd uit een dikke brij, verkregen door de zwelling van caoutchouc in koolwaterstoffen uit steenkoolteer of petroleum en vermenging met zwavel of andere zelfstandigheden op speciale walsen. Deze brij wordt op stoffen gebracht, welke tusschen een ijzeren, met caoutchouc overtrokken wals en een mes doorgaan (verspreidingsmachines), welker verplaatsbare afstand van de wals de dikte der caoutchouclaag bepaalt.

De bruikbaarheid van het caoutchouc wordt aanmerkelijk verhoogd door de vulcanisatie. Caoutchouc is bij 0° heel hard en bij 30 à 50° reeds zeer zacht, terwijl het uiterst vatbaar is voor de inwerking van zekere chemicaliën. Door een eigenaardige verbinding van caoutchouc met zwavel worden die ongunstige eigenschappen grootendeels vernietigd. Het gevulcaniseerde caoutchouc heeft voor de techniek veel grootere beteekenis gekregen dan het niet-gevulcaniseerde immer heeft kunnen verwerven; na de bewerking met zwavel blijft het caoutchouc elastisch, zoowel bij —20° als bij 100° en hooger, en heeft een groot weerstandsvermogen tegen oplossingsstoffen en chemicaliën. Ook zwavelverbindingen worden toegepast voor de vulcanisatie, terwijl aan het gevulcaniseerde caoutchouc puimsteenpoeder wordt toegevoegd ter verkrijging van inkt-gomelastiek, of krijt, zinkoxyde enz., voor goedkooper en lichter goed. Voor bepaalde artikelen wordt een gewijzigde vulcanisatie-methode toegepast door middel van zwavelchloruur en zwavelkoolstof (soms gezuiverde petroleum). Wordt het gevulcaniseerde caoutchouc, dat grijs is, onaangenaam riekt, in geringe mate gevoelig is voor temperatuurverschillen, bewerkt met alkaliloog, dan komt het geheel overeen met zuiver caoutchouc, terwijl het bovendien alle voordeelige eigenschappen der vulcanisatie behoudt.

Caoutchouc-bladen worden, mèt of zonder andere stoffen er tusschen, tot één geheel van elke gewenschte dikte vereenigd in den vulcaniseerketel, gespannen op trommels, waar omheen ze met katoenen stoffen strak gespannen worden, zonder dat er een samenkleving met de stof en het caoutchouc tot stand komt. Zoo worden ook caoutchouc-slangen gemaakt met inleg van een of ander weefsel of van ijzer- of koperdraad-spiralen. Gomelastiekenballen en andere dergelijke holle voorwerpen bestaan meestal uit verschillende stukken; de ballen worden, na de vulcanisatie, door middel van een houten naald met lucht gevuld. Gomelastieken schoenen werden vroeger direct uit het melksap der caoutchoucboomen vervaardigd, doch nu wordt de zwavelhoudende caoutchouc-massa geverfd met roet en door walsen op een tricot-weefsel gebracht, waarna de stukken volgens patronen gesneden en op holle ijzeren vormen saamgekleefd worden. Tenslotte vindt een bestrijking met asphaltlak plaats. Uit de bladen worden ook de patentgomelastieke artikelen gemaakt, zooals chirurgische voorwerpen, zuigers aan kindermelkflesschen, enz.

Wordt caoutchouc verhit met meer zwavel tot hoogere temperatuur (150°), dan krijgt men het geharde caoutchouc (*eboniet, hardgummi, kammassa*), waaruit allerlei voorwerpen worden gemaakt, die men vroeger van hout, hoorn, metaal, enz. vervaardigde. Aan het met zwavel tot de helft van zijn gewicht verzadigde caoutchouc, wordt

toegevoegd krijt, zinkwit, loodwit, schellak, enz., waarna een verhitting plaats vindt tot 100° gedurende 2 uur en daarna tot 150° gedurende 4 uur. Eboniet ontleent zijn meerdere of mindere sterkte en elasticiteit aan het grootere of kleinere zwavelgehalte; het is een zeer slechte electriciteitsgeleider en wordt zeer electrisch door wrijving, terwijl het onoploshaar is.

Geschiedenis, gebruik en productie. Braziliaansche Indianenstammen hebben reeds vóór langen tijd het caoutchouc gebruikt voor vaatwerk, schoenen, fakkels(het woord caoutchouc is afkomstig uit een Indiaansch idioom), en ook in Britsch-Indië schijnt het gebruik van caoutchouc voor fakkels, het dichtmaken van manden voor de berging van vloeistoffen, enz. zeer oud te zijn. In 1751 vestigde *La Condamine* de aandacht op het Braziliaansch caoutchouc, en *Roxburgh*, die in 1810 in het bezit was gekomen van Indisch caoutchouc, stelde den caoutchouc-vijgeuboom (*ficus elastica*) in dienst der industrie; in 1761 en 1768 maakte *Macquer* zijn chemisch onderzoek in zake caoutchouc bekend; *Grossart* vervaardigde in 1768 buizen uit caoutchouc, doordien hij reepen ervan om glazen huizen wikkelde. Ook werd toen het caoutchouc reeds gebruikt om inktschrift uit te vegen (een dobbelsteenvormig stuk van 12 mm. langs de zijden, kostte f 1.80); nog in 1820 kende men hijna geen ander gebruik van caoutchouc dan voor sluitingen en huisverbindingen aan scheikundige toestellen, voor elastieken verbanden, katheters, luchtdichte verbanden en voor het waterdicht maken van lederen weefsels; in 1820 nam *Hancock* patent op elastisch weefsel met caoutchouc-reepen en in 1823 kwam *Macintosh* voor den dag met zijn wereldberoemd geworden waterdichte stof. Kneedmachines werden gebruikt van 1836 af; in 1852 werden ze vervangen door walsen. *Lüdersdorff* kwam in 1832 voor den dag met zijn ontdekking, dat de kleverigheid ontnomen kan worden aan caoutchouc, dat door terpentijn zacht is gemaakt, door de vermenging met zwavel; *Benzinger* bereikte in 1836 hetzelfde met een zwavellever-oplossing, maar het was eerst in 1839, dat *Goodyear* te New Haven (Connecticut) de vulcanisatie uitvond door middel van verhitting en vermenging met zwavel, en in 1842 kwamen de eerste gevulcaniseerde caoutchoucartikelen naar Europa, terwijl *Goodyear*, die wel veel navolgers, maar geen verbeteraars had, in 1852 ook de vervaardiging van eboniet deed kennen.

Het caoutchouc wordt heden ten dage zeer veelvuldig gebruikt, vooral het gevulcaniseerde en geharde: het gevulcaniseerde voor rijwielbanden, buizen, schoenen, proppen, handschoenen, ballen,speelgoed, stempels, en het eboniet voor kammen, blaasinstrumenten, gehoorhoorns, ter vervanging van de glazen schijven van electriseermachines, omdat het zoo'n slechte geleider is, waardoor het ook zoozeer voldoet als isoleermiddel voor onderaardsche telegraafleiding. Eboniet wordt voorts gebruikt voor bakken in de fotografie en de galvanoplastiek, terwijl het zich uitstekend leent voor den namaak van hertshoorn en ebbenhout, tot haken en linealen, machinedeelen, zuurpompen, afgietsels van natuur- en kunstvoorwerpen, onderdeelen van kunstgebitten, enz. Van groot gewicht is het gebruik van gevulcaniseerd caoutchouc bij de spoorwegen: wordt het tusschen de rails en de dwarsliggers aangebracht, dan vertoonen de rails geen spoor van drukking; met de buffers verbonden veeren van gezwavelde caoutchouc breken nooit en verliezen evenmin hare veerkracht, zelfs niet bij den sterksten stoot. Tegen waterdamp van hooge temperatuur is gevulcaniseerd caoutchouc minder bestand; daarom gebruikt men voor ventielen in de luchtpompen der stoommachines liever gealkaliseerd caoutchouc, dat een veel hoogeren warmtegraad kan verduren en ook tegen ontleede olie bestand is, het zoogen. „Durit".

Kunstmatig caoutchouc wordt bereid uit lijnolie, die men zóó lang kookt, tot zij een dikke, lijmachtige consistentie heeft. Vermengt men deze vervolgens met een deel schellak en walst dit mengsel tot bladen tusschen zware ijzeren cylinders, dan kunnen ook daaruit waterdichte schoenen, dekens, lijsten, enz. vervaardigd worden. Ook dit produkt kan door vermenging met zwavel gevulkaniseerd worden.

In 1830 bedroeg de hoeveelheid in Engeland ingevoerd caoutchouc nog niet meer dan 454 centenaars, in 1850 7748, in 1889 236275, in 1898 552823 centenaars. Para voerde in 1865 slechts 3.5 doch in 1892 19 millioen kg. uit (meer dan de helft der geheele opbrengst). Het Amazonengebied produceerde in 1903—1904 30849 ton en voerde in 1903 31095 ton uit. Tegenwoordig neemt Ceylon onder de caoutchouc produceerende landen de eerste plaats in. Afrika leverde in 1897 11967 ton, Azië ruim 2000 ton, terwijl de wereldproductie thans ongeveer 45000 ton bedraagt. Van Insulinde werd in 1903 voor een waarde van ruim 2½ millioen gld. uitgevoerd, van Java alleen voor 1338508 gld., waarvan slechts voor 21348 gld. naar Nederland ging. Op Java bedraagt de opbrengst per boom 51 gram (in het 11de jaar en 1 kg. in het 15de jaar) De prijs van Para-Rubber bedraagt thans ongeveer *f* 6 per kg.

In Brazilië worden de Hevea-boomen in den natuurstaat als regel niet getapt vóór zij 25 jaar oud zijn. Maar dan ook kan van denzelfden boom wel 60 tot 80 jaar achtereen elk jaar 3 kg. rubber worden afgetapt. Daar de Hevea de grootste rendementen geeft en de meeste waarde heeft, zou men dien boom wel overal willen aanplanten, doch in vele landen wil hij niet gedijen. In Suriname schijnen klimaat en bodem hij uitstek voor Hevea-aanplant geschikt, en wordt de cultuur van dezen boom dan ook bijzonder aanbevolen en de aanplant van andere rubbersoorten ontraden.

De grootste consument is de Unie (in N. Amerika) en in Europa Engeland, de hoofdmarkt Londen.

De volgende tabel geeft een overzicht van de oppervlakte der terreinen, welke in 1905 voor de caoutchouc-cultuur gebruikt waren:

Ceylon	40000	acres.
Malaka	38000	„
Borneo	1500	„
Java	6000	„
Ecuador	2000	„
Panama	300	„
Overig Centraal-Amerika	2000	„
Natal	50	„
Indië en Birma	8000	„
Mexico	10000	„

CAOUTCHOUCPLANTEN.

1. Ficus elastica.
a. Mannelijke bloem; b. Vrouwelijke bloem; c. Lengtedoorsnede van den vruchtbodem.

2. Hancornia speciosa.
a. Vrucht.

3. Palaquium gutta.
a. Bloem; b. Vrucht; c. Dwarsdoorsnede der vrucht.

4. Hevea guianensis.
a. Bloem; b. Vrucht; c. Lengtedoorsneda der bloem.

Brazilië	5000	acres.
Venezuela	3000	„
Rhodesia	100	„
Overig Afrika	33000	„
Tobago	1000	„
Totaal	149500	acres.

In *Nederland* wordt caoutchouc verwerkt in Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, 's Gravenhage en Ridderkerk. Deze fabrieken vervaardigen in hoofdzaak allerlei technische artikelen, als: pakkingsmateriaal, plaat, slangen, riemen, tochtband, kleppen, rijtnigbanden, ringen voor peilglazen, enz., buffers voor tramwagens, kurken, speelgoedballen, banden voor rijwielen en kinderwagens, enz. Een bekende firma is de Amsterdamsche Caoutchouc Co. te Amsterdam.

De invoer aan caoutchouc in Nederland bedroeg in 1903 ruim 2 millioen kilo's, de uitvoer $1^1/_2$ millioen.

Caoutchoucplanten (zie de plaat) is de verzamelnaam voor onderscheiden soorten van planten, die het in onze dagen zoo hooggeschatte caoutchouc (zie aldaar) leveren. Zij behooren voor-al tot de familiën der *Euphorbiaceeën*, *Apocynaceeën* en *Moraceeën*. Van de voornaamste caoutchoucplanten behooren tot de *Euphorbiaceeën* verschillende soorten der geslachten *hevea*, *manihot glaziovii* en *sapium verum*, alle in Zuid-Amerika groeiende. Tot de *Apocynaceeën* hehooren verschillende soorten der Afrikaansche geslachten *landolphia* en *kickxia elastica*, van het Zuid-Amerikaansche geslacht *hancornia* en van het Zuid-Aziatische geslacht *willoughbya*. De *Moraceeën* worden vertegenwoordigd door den Zuid-Aziatischen gummiboom *ficus elastica* en den Zuid-Amerikaanschen *castilloa elastica*. Minder belangrijke planten zijn in Amerika de volgende drie soorten: *forsteronia floribunda* Müll. Arg., een liaan, behoorende tot de *Apocynaceeën*, verder *brosimum galactodendron* D. Don, de zoogenaamde koeboom van Zuid-Amerika, waarvan het melksap ook gegeten wordt, eindelijk *couma utilis* Müll. Arg., behoorende tot de *Apocynaceeën*. Het zoogenaamde wortelcaoutchouc, dat uit het N. Kongogebied en Angola komt, wordt verkregen uit de ongoveer vingerdikke, kruipende wortelatokken van verschillende soorten der geslachten *carpodinus* en *clitandra* der *Apocynaceeën*. In Oost-Afrika groeit op de moerassige oevers van vele beekjes een *Apocynacee*, *mascarenhasia elastica* K. Sch., die den inboorlingen het als mgoa bekend caoutchouc levert; tot hetzelfde geslacht behoort waarschijnlijk ook de caoutchoucplant, die op Madagascar onder den naam *hazondrano* bekend is. Van de talrijke ficussoorten in tropisch Afrika is slechts *ficus vogelii* Miq. met zekerheid als caoutchoucplant bekend. De *ficus rigo*, een 15 m. hooge boom in Nieuw-Guinea, is hijna door de inboorlingen uitgeroeid. Verder bestaan er nog verschillende planten, die wel caoutchouc leveren, echter slechts in zeer geringe hoeveelheid.

De oorspronkelijke ruwe winning van het caoutchouc, vooral door de inboorlingen, is de oorzaak, dat in verschillende streken het aantal boomen aanzienlijk verminderd is en zij binnen afzienbaren tijd misschien wel volkomen uitgeroeid zullen zijn. Elders moeten de verzamelaars van het produkt tot ver afgelegen plekken doordringen, omdat de dichterbij gelegen streken niets meer opleveren. In het algemeen heeft de caoutchoucproduktie geen gelijken tred gehouden met de vraag ernaar; zoo neemt de Aziatische caoutchouc eerder af dan toe, de oogst in Afrika blijft ternauwernood constant en zelfs in het gebied van de Amazone schijnt men de beste dagen gekend te hebben. Wel mag men verwachten, dat nog verschillende belangrijke caoutchoucplanten ontdekt zullen worden en dat de nog gedeeltelijk ruwe wijze van oogsten verbeterd zal worden, maar de grootste vermeerdering zal toch wel van kunstmatige aanplantingen moeten komen. Voor de verschillende landen moeten de meest geschikte caoutchoucplanten uitgekozen en dan op groote schaal aangekweekt worden.

Een korte beschrijving der voornaamste caoutchoucplanten laten wij hier volgen.

Hevea guianensis Anbl. (*Siphonia elastica* Pers., zie de plaat) is een 15—18 m. hooge boom uit de familie der *Euphorbiaceeën*. Hij heeft bladeren met lange stelen, die uit drie, op een punt ontspringende, gaafrandige blaadjes zijn samengesteld. De mannelijke, zoowel als de vrouwelijke bloemen zijn klein en in rissen geplaatst. De vrucht bestaat uit een schoot met drie hokjes, ieder daarvan is van 2 openspringende kleppen voorzien en bevat een groot, langwerpig gevlekt zaadje. Door het openspringen der schooten worden de zaden een eind ver weg geslingerd. Zij bevatten een op lijnolie gelijkende vette olie en, evenals ook de bladeren, aceton en blauwzuur. Hevea guianensis levert een deel van het Paracaoutchouc, dat echter ook uit verschillende andere soorten van het geslacht hevea verkregen wordt, vooral uit *hevea brasiliensis*, (H. B. K.) Müll. Arg. (*hevea sieberi* Warh.). *Hevea guianensis* groeit in Fransch Guiana en verder tot aan den Rio Negro; de overige heveasoorten zijn over het geheele stroomgebied van Amazone en Orinoco verbreid tot aan de Andes van Peru en van Bolivia. Zij groeien niet bij elkaar in bosschen, maar staan verspreid tusschen de andere boomen en uitsluitend in lagere streken, waar een gelijkmatige temperatuur en een sterk ontwikkelde regentijd voorkomen. Tengevolge van voortdurende, niets ontziende exploitatie zijn op vele plaatsen de heveaboomen uitgeroeid, maar het gebied waarin zij groeien is zoo groot, dat vele autoriteiten van meening zijn, dat zij niet geheel zullen verdwijnen. In weerwil van de groote beteekenis, die het caoutchouc voor het Amazonegebied heeft, worden aldaar de boomen nergens aangeplant. Pogingen om de heveasoorten op Malaka, Ceylon, Java en in Kameroen aan te kweeken, hebben bewezen, dat de boomen daar uitstekend groeiden, maar toch schijnen de oogsten niet meegevallen te zijn; eerst in de laatste jaren is men opnieuw met de cultuur ervan begonnen.

Manihot glaziovii Müll. Arg., de *cearacaoutchoucboom* of *manicoba*, behoort tot de familie der *Euphorbiaceeën* en bereikt een hoogte van 8—15 m. Van den roodgrijzen bast laten evenals bij onze berken zilverwitte strooken los. De diep ingesneden schildvormige bladeren hebben

lange stelen; de kleine mannelijke en vrouwelijke bloemen zitten aan de zelfde bloemkolf. Het bijna bolvormige, 2 tot 3 cm. groote zaadhuis springt volgens drie gleuven in de lengte open en bevat in iedere afdeeling een buitengewoon harden en dikken wand. Bijna alle deelen der plant bevatten blauwzuur, behalve het melksap. De boom behoort thuis in de provincie Ceara, waar men nu ook begonnen is hem aan te kweeken, wat gemakkelijk uit zaden en stekken geschieden kan; bovendien groeit hij buitengewoon snel. De boom is overgebracht naar de tropische landen der Oude Wereld en wil er overal goed gedijen. Tot op 1000 m. boven den zeespiegel groeit hij zelfs op schralen bodem zeer snel, maar kan niet buiten een drogen tijd van ongeveer 5 tot 6 maanden. Toch moeten de pogingen tot aankweeking als mislukt worden beschouwd, daar slechts uiterst weinig caoutchouc van zulke aangeplante boomen werd verkregen.

Landolphia florida Benth wordt ook wel als een variëteit van *Landolphia comorensis* Schum beschouwd en is een slingerplant uit de familie der *Apocynaceeën* met kruisstandige, langwerpige of eironde, gaafrandige bladeren, die ruim 10 cm. lang zijn. De groote, 35 mm. lange, trechtervormige bloemen staan in dichte trossen bij elkander; de groote polyedrische zaden zijn omringd door het gele zuurachtige vruchtvleesch der vuistgroote bessen, die door de inboorlingen gaarne gegeten worden. De plant komt veel voor in tropisch Afrika, vooral in West- en Middel-Afrika. Verschillende andere soorten van het geslacht *Landolphia* leveren eveneens caoutchouc. Over de grootte der produktie loopen de opgaven zeer uiteen, eveneens over de beste soorten; waarschijnlijk hebben de reizigers de soorten met elkaar verwisseld, zoodat hun opgaven weinig vertrouwen verdienen. Vast staat echter, dat de Oost-Afrikaansche *Landolphia florida* een goede soort caoutchouc levert, die van den Kongo in het geheel geen en die uit Kameroen een uitmuntende soort. Door de onpraktische wijze van oogsten der Negers verminderen de caoutchouclianen zeer sterk, zoodat het des te meer te betreuren is, dat tot dusver de pogingen tot aanplanting mislukt zijn.

Castilloa elastica Cerv. is een boom uit de familie der *Moraceeën*, die een hoogte van 12—18 m. bereikt. De gaafrandige, langwerpige, van onderen hartvormige bladeren zijn 15 tot 30 cm. lang. Van de okselstandige bloemen staan de vrouwelijke afzonderlijk, terwijl van de mannelijke gewoonlijk eenige bij elkander zijn geplaatst. De vruchten zijn plat, 3—5 cm. breed en met kleine afzonderlijke zaadjes bedekt. De boom groeit van Zuid-Mexico tot Ecuador en Noord-Peru, voornamelijk in bosschen, maar ook op grasvlakten. Sedert ruim een kwart eeuw heeft men beproefd de castilloa in plantages te kweeken in West-Indië en Centraal-Amerika. Vooral in de Zuidelijke staten van Mexico beproeft men zulks tegenwoordig op groote schaal, en in Nieuw-Guinea zijn de proefnemingen goed geslaagd. Daar de boom overal groeit, waar cacao kan verbouwd worden, geen hooge eischen aan den bodem stelt en tegen een drogen tijd van 3—4 maanden bestand is, is hij misschien als schaduwplant voor koffie en cacao zeer goed te gebruiken, al levert hij dan ook niet zooveel caoutchouc, als de wilde planten, waarin echter door geschikte cultuur nog wel verbetering zal zijn te brengen.

Kickxia elastica Preuss. (*Funtunia elastica* Stapf.) is een 30 m. hooge boom, behoorende tot de familie der *Apocynaceeën*. De bladeren zijn kruisstandig gerangschikt, langwerpig toegespitst, donkergroen en lederachtig en worden tot 25 cm. lang. De gele bloesems staan dicht bij elkaar. De vrucht bestaat uit 2 cylindrische, 15 cm. lange zaaddoozen van ovale doorsnede en met afgeronde einden, waarin de behaarde zaadjes liggen. De boom groeit in West-Afrika van de Goudkust tot den Kongo. In Kameroen wordt hij aan wegen en wateren in den laatsten tijd veelvuldig aangeplant. Andere Afrikaansche soorten van het geslacht *kickxia*, die met de beschrevene wel eens verwisseld zijn, bezitten wel veel melksap, maar leveren geen bruikbare caoutchouc.

Hancornia speciosa Gom. (Mangabeira), (zie de plaat), is een 5—7 m. hooge boom uit de familie der *Apocynaceeën* met hangende takken, kruisstandige, eivormige, spitse bladeren, die aan de onderzijde lichter gekleurd zijn dan aan de bovenzijde en veel nerven hebben. De bloemen zijn tamelijk groot en bestaan uit een buis, die zich naar boven vertakt. De ronde vrucht (manguba) is geel met roode strepen en van de grootte eener pruim. De zaden liggen in een vruchtvleesch, dat een aangenamen, zuurzoeten smaak heeft en zeer in trek is. De boom groeit in de droge streken van Brazilië, van Rio de Janeiro tot Pernambuco, vooral in de Campos Cerrados der provincie Bahia en Pernambuco. De geoefende caoutchoucverzamelaars tappen alleen de volwassen boomen aan, maar door de rondtrekkende verzamelaars is veel verwoesting aangericht. De staat St. Paulo heeft daarom een wet tot bescherming en tot aanmoediging en aankweeking van deze boomen uitgevaardigd. Over de uitkomsten, die men met de cultuur verkregen heeft, is nog weinig bekend.

Willoughbya coriacea Wall. is een liane uit de familie der *Apocynaceeën* met kruisstandige, lancetvormige, leerachtige bladeren, waarvan de nerven wijd uit elkander liggen. De groote, ronde, sappige bes heeft een harde schaal en goed smakend vruchtvleesch. De ranken vormen lange draadvormige organen met korte zijtakjes, die weer in gespleten, korte, gekromde ranken uitloopen. De ongeveer 10 soorten van dit geslacht groeien in Achter-Indië en den Indischen Archipel. Het zijn groote dikstammige lianen van het oerwoud, doch daar zij altijd zeer verspreid voorkomen, is het inzamelen moeielijk. Waarschijnlijk is het grootste gedeelte van het in Borneo verzamelde caoutchouc van deze lianen afkomstig. Het wordt vooral verkregen van *Willoughbya firma* Blume, *Willoughbya flavescens* Dyer, en de hier behandelde soort. De eerstgenoemde soort wordt gezegd het beste caoutchouc te leveren.

Ficus elastica L. of gummiboom (zie de plaat) is een reusachtige tot 60 m. hooge boom uit de familie der *Moraceeën*, die in jongen toestand gewoonlijk als epiphyt op andere boomen groeit, later een boomworger wordt en ten slotte zelf zijn voedsel uit den bodem haalt. De takken zijn voorzien van luchtwortels, welke soms 25 m. lang zijn

en een omvang van 1,5 m. hebben. De einden der takken zijn bedekt met trompetvormige opgerolde roode of witte bladeren, die na het afvallen een lidteeken achterlaten. De afwisselend geplaatste donkergroene bladeren zijn langwerpig elliptisch, leerachtig en sterk glanzend met talrijke zijnerven, die bijna loodrecht op de middennerf staan. Als kamerplant komt zij veel bij ons voor. De dikke elliptische, 1 cm. lange, in rijpen toestand geelgroene vijgen zitten paarsgewijze in de oksels der bladeren. Het binnenvlak der vijg is bedekt met mannelijke en vrouwelijke bloesems en gallen. De boom groeit van den O. Himalaja af in het geheele W. bergland van Achter-Indië tot het Maleische schiereiland en ook op Sumatra, Borneo en Java. Hij komt veel voor in lage bergwonden; op den Himalaja vindt men hem tot 1600 m. hoog, maar hij vormt nergens bosschen; in de bosschen die rijk aan caoutchouc zijn vindt men per H.A. niet meer dan 1 of 2 gummiboomen. In Insulinde en in Nieuw-Guinea is men in den laatsten tijd begonnen deze boomen te kweeken, welke pogingen goed geslaagd mogen heeten; alleen moet men jaren wachten voor het melksap kan afgetapt worden, waardoor de rentabiliteit verminderd wordt.

Sapium verum Hemsl behoort tot de familie der *Euphorbiaceeën*. De boom, die een groote hoogte bereikt, heeft afwisselend geplaatste, gesteelde, lancetvormige, gaafrandige bladeren, eenvondige bloemaren en een van buiten vleezige vrucht met ronde zaden. Hij groeit vooral in de Cordilleras op een hoogte van 2000—3000 m. en levert het grootste gedeelte van het caoutchouc, dat uit Columbia komt. Ook andere soorten van dit geslacht, die in lage streken groeien, verschaffen goed caoutchouc, terwijl het betwijfeld moet worden of *sapium biglandulosum* Mull-Arg. in Middel- en Zuid-Amerika wel een bruikbaar produkt oplevert.

In *Insulinde* wordt caoutchouc geleverd door de volgende planten: *Urostigma elasticum Miq.* (*Ficus elastica Nois Roxb.*), in het Maleisch *Koret* of *Karet tapok* en in het Soendaneesch *Kolelet* genoemd, *Urostigma Karet* Miq. (*Ficus elastica* Bl.), *Urostigma Vogelii* Miq. in West-Afrika inheemsch, *Urostigma religiosum* Gasp. (*Ficus religiosa* L.), in het Soendaneesch *Benet Keladja*, in Voor-Indië inheemsch en bij Batavia geplant, *Urostigma altissimum* Miq. (*Ficus altissima* Bl.) *Kiara djinkan Soend.*, *Artocarpus elastica* Rwdt., in het Soendaneesch *Boenda* of *Buda*, *Urceola elastica* Roxb., op de eilanden van den Oost-Indischen archipel, vooral veel voorkomende op Borneo, *Woullighbeia firma* Bl. op Java en Sumatra, *Chilocarpus costatus* Miq. op Sumatra.

De cultuur van de Karet is zeer gemakkelijk; zoowel door zaden, als door stekken laat hij zich vermenigvuldigen. Men behoeft geen schaduw te geven en bij een geregelden aanplant kan men, bij behoorlijke snoeiïng, de boomen op een afstand van 7 à 8 m. plaatsen. Bij Soebang treft men aanplantingen aan, die in geregelde exploitatie zijn. Om het caoutchouc te verkrijgen, maakt men aldaar gebruik van een conceaf geslepen bijltje, waarmede men ondiepe insnijdingen in den boom maakt; onder den boom legt men eenige pisangbladeren, om de nedervallende druppels van het melksap op te vangen. Het meeste stolt aan den stam en wordt na eenige uren met een scherp stukje bamboe verwijderd en in den vorm van reepen door de werklieden afgeleverd, waarna men er ballen van maakt. Het oogsten van een pikol kost daar ongeveer f 25. Niet altijd echter gaat men zoo zuinig te werk; op de beschreven wijze kunnen de boomen later opnieuw caoutchouc opleveren, maar op vele plaatsen in Indië worden de boomen door de inboorlingen omgehakt, in stukken gezaagd en de uitvloeiende melk in vaten opgevangen. De quantiteit, die een volwassen boom kan opleveren, is zeer verschillend; men vindt opgaven, dat omgekapte boomen 2 à 3 kg., andere 20 à 30 kg. kunnen opleveren; volgens *O'Bryen* kan een groote boom met drie of vier stammen bij de eerste insnijding 94 à 100 kg., bij de tweede maal slechts 60 kg., bij de derde maal 30 kg. en in het vierde jaar niets opleveren. Bij proeven, die men in 's lands plantentuin te Buitenzorg heeft genomen, was de produktie steeds veel geringer. Het caoutchouc van Sumatra komt voornamelijk van de Lampongsche distrikten en van Benkoelen. In de Lampongsche distrikten treft men het in alle afdeelingen der residentie aan; in enkele streken onderscheidt men *Karèt kajoe* en *Karèt bait*. Deze beide soorten zijn klimplanten, die zich langs andere boomen omhoog werken. Zoodra zij zekere dikte verkregen hebben, schieten zij luchtwortels, waaruit nieuwe stammen groeien, welke na 17 jaar den omvang hebben van een volwassen klapperboom. Hier velt men de boomen niet, maar tapt ze af door het maken van wigvormige insnijdingen in den bast. Op Borneo zijn de voornaamste plaatsen van produktie: Sarawak, Sambas, Pontianak, Boeloengan, Laboean, Bandjermasin, Pasir en Koetei.

Caoutchoucpleister (*Collemplastrum adhaesivum extensum*; *Collemplastrum americanum elasticum*). Voor de vervaardiging van deze verbandstof wordt het caoutchouc door middel van verwarmde walsen gekneed en dan vermengd met wierook en colophonium (soms ook met geneesmiddelen, zooals zinkoxyde, kwikzilver, opium, extracten, enz.), waarna het uitgestreken op geappreteerde stof en vervolgens, ter voorkoming van samenkleving, bedekt wordt met gaas. De zoogenaamde poreuse pleister wordt verkregen door de aanbrenging van ronde gaten. In het klein worden caoutchoucpleisters verkregen door middel van oplossingen, bijv. uit 4 deelen caoutchouc, 16 benzine, 3 minerale olie, 8 colophonium, 6 Japansche was.

Caoutchoucvernis is een caoutchouc-oplossing, die als vernis gebruikt wordt. Men laat 1 kg. zacht fijn gesneden caoutchouc weeken in 0,5 kg. other, maakt het geheel vloeibaar door verwarming in water, voegt er 1 kg. lichte, warme lijnolie bij en later 1 kg. verwarmde terpentijn, waarna men alles filtreert. Zoo verkrijgt men een vernis, dat vrij langzaam droogt. Voor helder vernis moet men het caoutchouc weeken in gezuiverde zwavelkoolstof, voegt er benzol bij, giet de oplossing door een doek, scheidt de zwavelkoolstof af door destillatie en verwarmt het overblijvende met benzol. Dit vernis kan vermengd worden met vette en vluchtige oliën, droogt snel en levert een glanslooze, zeer dun uittestrijken en niet barstende bedekking, bijzonder geschikt voor staalgravures en landkaarten en voor het fixeeren van

krijt- en potloodteekeningen. Een bruikbaar vernis levert ook goed gedroogd caoutchouc met volkomen watervrij petroleum.

Capaciteit (van het Latijnsche *capacitas*) duidt het vermogen aan, iets in zich te kunnen opnemen, bijv. warmtecapaciteit (zie *Warmte*), electrische capaciteit van een geleider (zie *Electrische capaciteit*). De vitale capaciteit, de capaciteit der longen, is de hoeveelheid lucht, die bij een zoo diep mogelijk ademhalen uitgeademd kan worden. Zie *Ademhaling*. Verder wordt het vooral gebruikt voor het geestelijk bevattingsvermogen, de begaving van een mensch.

Capaciteit eener rivier. Zie *Vermogen eener rivier.*

Capadose, *Abraham*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Amsterdam, den 22sten Augustus 1795. Hij studeerde in de geneeskunde, vestigde zich als arts te 's Gravenhage en schreef sedert 1823 een groot aantal verhandelingen, vlugschriften, enz. in de richting van zijn vriend *I. da Costa*. Van zijn geschriften noemen wij: „Jehova-Jezus" (1834—1845. 3 dln.), „Ontboezeming over het Concordaat" (1841), „Het despotisme zich uit het liberalisme ontwikkelende". (1846), „De Hervorming verdedigd" (1856), „Londen bezocht in 1851" (1855), „Revolutie en contrarevolutie beschouwd uit een schriftelijk oogpunt" (1860), „Rome en Jerusalem" (1851), „De kracht des geloofs, in bijzonderheden uit het leven en lijden van D. Matamoros, gevangen om zijns geloofswille in Spanje" (1863), „Woordeo van den souvereinen Vorst der Nederlanden in 1813, herinnerd aan Vorst en volk in 1863" (1863) en „Herinneringen uit Spanje" (1864). Hij overleed in 1870.

Capadose, Isaac, een zoon van den voorgaande en geboren te 's Gravenhage, den 2den Augustus 1834, studeerde te Leiden in de rechten en promoveerde in 1856 op een dissertatie over: „De algemeene rekenkamer en de rekenplichtigheid in Nederland". Voorts werd hij in dat jaar adjunct-commies aan het ministerie van Koloniën, maar nam in 1867 zijn ontslag, om zich geheel te wijden aan zijn betrekking als evangelist bij de apostolische gemeenten hier te lande. Hij schreef: „Edmund Burke. Overzicht van het leven en de schriften van een aoti-revolutionnair staatsman" (1857), „Nederlandsche gedachten", „Het jubilaeum van Nederlands herstel" (1863), „Java. Eene voorlezing" (1864), „De hoop der nitredding, of eenige opmerkingen over de tijden van den antichrist" (1865) en „Eene bladzijde uit de geschiedenis der kerk van Christus geschetst" (1869).

Capaneus, één der Zeven tegen Thebe, wilde ook tegen den wil van *Zeus* Thebe verbranden en zelfs zijn bliksems trotseeren. Op de stormladder werd hij door den bliksem getroffen. Zijn gemalin *Euadne* stortte zich daarop in de vlammen. *Sthenelos* was zijn zoon.

Capasso, *Bartolomeo*, een Italiaansch geschiedschrijver, werd den 22sten Februari 1815 te Napels geboren. Hij studeerde in de geschiedenis en werd in 1882 directeur van het staatsarchief te Napels. Ook was hij voorzitter der koninklijke deputatie voor vaderlandsche geschiedenis en een van de voornaamste stichters van het „Archivio storico per le provincie Napolitane". *Capasso* overleed te Napels, den 3den Maart 1900. Behalve talrijke verhandelingen in tijdschriften, schreef hij: „Memorie storiche della chiesa Sorrentina" (Napels, 1854), „Il Tasso e la sua famiglià a Sorrento" (1866). „Historia diplomatica regni Siculi inde ab a. 1250 ad a. 1266" (1874), „Monumenta ad Neapolitani ducatus historiam pertinentia" (1881, 2 dln.), „Le fonti della storia delle provincie Napolitane dal 568 al 1500" (uitgegeven door *Maestro janni*, 1902), enz.

Capdueil, *Pons(z) de*, was een troubadour der 12de eeuw uit het landschap Velay. Zijn liederen bezingen *Adalasia (Azalaïs) de Mercoeur*, de gemalin van een voornaam baron, wier gunst hij echter door eigen schuld, daar hij hare liefde op de proef wilde stellen, verloor. Na haar dood nam hij het kruis aan en overleed in 1190 in Palestina. Bewaard gebleven zijn 24 liefdes- en 3 kruisliederen.

Capeadores zijn de personen, die in de stierengevechten zich tegenover den stier opstellen, hem met een rooden mantel prikkelen en vervolgens door behendige wendingen weten te ontwijken.

Cape Breton (*Cape Breton Island*) is de naam van een eiland, tot de Canadeesche provincie Nieuw-Schotland behoorend. (Zie de kaart van oostelijk Canada). Het wordt door den 46sten graad noorder breedte en de 63sten graad wester lengte gesneden, is van het vastland door de 34 km. lange en 1,6 km. breede Cansostraat gescheiden, terwijl de 77 km. breede Cabostraat (door het kleine eiland St. Paul, met lichttoren, in twee ongelijke armen gescheiden) zich tusschen het eiland en New-Foundland bevindt. De zuidoostelijke punt, *Cap Breton*, ligt op 59° 40' W.L. (45° 57' N. B.r). Het eiland is 160 km. lang, 135 km. breed, beslaat een oppervlakte van 8094 v. km. en telt (1891) 78240 inwoners, te zamen met het kusteiland Madame. e. a. echter 11200 v. km. met (1891) 92639 inwoners, waaronder Schotten, Acadiërs, Ieren, Engelschen en 500 Mikmak-Indianen. De kusten zijn steil, in het oosten sterk geleed. Een diepe fjord (*Bras d'Or*), die zich in het binnenland tot een groot bekken verbreedt, verdeelt het eiland bijna in twee helften, waarvan de kleine oostelijk gelegene bewoond is, terwijl de hoogere westelijk gelegene een ruwe wildernis vormt. Het eiland bezit groote wouden, ijzer-erts lagen, goud, gips, zout, lei, kalk, marmer, graniet, petroleum en steenkolen. De zeevisscherij houdt meer dan 7000 menschen bezig. De voornaamste landbouwprodukten zijn haver, gerst en aardappelen, ook de paarden- en schapenteelt is er van belang. Een 175 km. lange spoorweg gaat van Point Tupper aan de Cangostraat (van waar een stoompont naar Port Mulgrave op het vastland) over Louisburg, de vroegere hoofdstad aan de oostkust, naar de tegenwoordige hoofdstad *Sydney*, met (1901) 9909 inwoners en groote kolenmijnen. Het eiland wordt verdeeld in 4 graafschappen en zendt twee leden naar het Huis van Afgevaardigden van Nieuw-Schotland.

Cape Breton, sedert 1712 een Fransche bezitting (als Ile Royale), kwam in 1758 door verovering aan Engeland, vormde een afzonderlijke kolonie, maar werd in 1820 met Nieuw-Schotland vereenigd.

Capecelatro, *Giuseppe*, geboren te Napels omstreeks het jaar 1745, werd reeds op jeugdigen leeftijd aartsbisschop van Tarente en primaat

des rijks, bestreed, behalve andere aanmatigingen van 's pausen gezag, het opleggen van belastingen door dien kerkvorst in het koninkrijk Napels, alsmede den ongehuwden staat der priesters, maakte bij het uitbarsten der revolutie van 1797 de koningin opmerkzaam op de gebreken van het staatsbestuur, nam op aandringen van het volk deel aan het bewind, doch moest na de Restauratie daarvoor in den kerker boeten. Eigenlijk wilde men hem op het schavot brengen, doch dit werd verhinderd door de sympathie, waarmede zich geheel Napels voor hem in de bres stelde. De vrijheid, die hem als genade werd aangeboden, wees hij van de hand, en hij noodzaakte den koning, om zich, wegens zijn inhechtenisneming, hij hem te verontschuldigen. Tijdens de regeering van koning *Jozef* en van *Joachim Murat* was hij minister van Binnenlandsche Zaken, en al het goede, dat in die dagen aan Napels ten deel viel, was het werk van *Capecelatro*. Na den dood van *Murat* werd hij van zijn aartsbisdom ontzet, waarna hij een ambteloos leven leidde en zijn woning tot een vergaderplaats van geleerde mannen verhief. Hij overleed echter kort daarna. Hij heeft een „Elogio di Federigo II, Re di Prussia" — naar het Fransch van *Guibert* — in het licht gegeven.

Capecelatro di Castropagano, *Alfonso*, een Italiaansch kardinaal, geboren te Marseille, den 5den Februari 1824, stndeerde te Napels en trad er in de Orde der Oratorianen. In 1878 werd hij vice-bibliothecaris van den Heiligen Stoel, in 1880 aartebisschop van Capua en in 1885 kardinaal. Hij schreef: „Storia di Santa Catarina del Papato del suo tempo" (1856; 4de druk, Siena, 1878), „Storia di San Pier Damiano e del suo tempo" (3de druk, Florence, 1863), „La vita di Gesù Cristo" (Napels, 1862, enz.), „Vita di San Filippo Neri" (2de druk, Napels, 1884), „La dottrina cattolica" (2de druk, Siena, 1879, 3 dln.), „Newman e la religione cattolica in Inghilterra" (Napels, 1859, 2 dln.), „Scritti vari, religiosi e sociali" (3de druk, Milaan, 1873) en „Piose sacre e morali", (Siena, 1884).

Cape Coast Castle is een nederzetting der Engelschen aan den Goudkust in West-Afrika. Zij heeft 3 door inlandsche troepen ondor Engelsche officieren bezette forten (Macarthy, William, met een lichttoren, en Victoria). De bijna uitsluitend door Fanti bewoonde *stad* telt 11614 inwoners.

Cape Coast Castle was onder den naam *Caho Corso* een der eerste factorijen der Portugeezen aan deze kust. In 1641 kwam het aan de Nederlanders, die het in 1665 aan de Engelschen verloren. Sedert 1672 was het in het bezit van onderscheiden Britsch-Afrikaansche compagniën, werd in 1844 door de Britsche regeering overgenomen en was de zetel van den gouverneur der Goudkust, totdat deze in 1875 naar Christiansborg verlegd werd.

Cape Cod is de N. punt van een zandig schiereiland in den Noord-Amerikaanschen staat Massachusetts, dat de 35 km. breede Cape-Codbaai omsluit, die naar het N. open is. Het draagt een grooten lichttoren, terwijl over het schiereiland in de geheele lengte een spoorweg loopt. Ten Z. van Cape Cod ligt de bekende noodhaven Provincetown.

Cape-division is het Z. W. gedeelte der Kaapkolonie, behoorende tot de Westprovincie. Het heeft op 1717 vierk. km. 97114 inwoners, waaronder 48404 blanken en 1332 Bantoenegers, 47378 Hottentotten en andere kleurlingen (1891). De hoofdstad is Kaapstad (zie aldaar).

Cape Fear River is de naam van een Amerikaansche rivier in Noord-Carolina. Zij ontstaat uit de vereeniging der Haw en Deep-rivier, is tot Fayetteville bevaarbaar (192 km.) en stort zich, na een loop van 360 km., beneden Wilmington in den Atlantischen Oceaan.

Capefigue, *Baptiste Honoré Raymond*, een Fransch schrijver, werd geboren te Marseille in 1802. Sedert 1821 bezocht hij de „Ecole des chartres" en redigeerde daarna de royalistische „Quotidienne". De redactie van de officieele „Messager des Chambres" verloor hij door de Julirevolutie en wijdde zich daarna aan de letterkunde. Hij bewoog zich op het gebied der geschied-, oudheid- en staatkunde, maar was bovenal romantisch dichter. Zijn werken zijn niet vrij te pleiten van gebrek aan grondigheid. Tot zijn belangrijkste werken behooren: „Histoire de Philippe Auguste" (1829; 3de druk, 1842, 2 dln.), „Histoire de la Restauration et des causes qui ont amené la chute de la branche aînée des Bourbons" (3de druk, 1842, 4 dln.), „La Ligue" (3de druk, 1843), „Richelieu, Mazarin et la Fronde" (2de druk, 1844, 2 dln.), „Louis XIV, son gouvernement et ses relations diplomatiques avec l'Europe" (1834—1838, 6 dln.; 2de druk, 1844, 2 dln.), „Philippe d'Orléans, régent de France" (1838, 2 dln.), „L'Europe depuis l'avénement de Louis Philippe" (2de druk, 1847, 10 dln.), „Le Congrès de Vienne dans ses rapports avec la circonstance actuelle" (1847), „Histoire des grandes opérations financières" (1855—1858, 4 dln.), „Les reines de la main gauche" (1858—1864, 15 dln.) en „Les reines de la main droite" (1856—1864, 6 dln.).

Capèl. Zie *Zandbad*.

Capelin *(Mallotus villosus)*. Zeevisch behoorende tot de familie der Zalmvisschen (*Salmonidae*); komt vooral in de IJszee voor. Zie verder *Zalmvisschen*.

Capella, *de Geit*, is een ster van de eerste grootte (*a*) in het sterrenbeeld „de Wagenman". *Erathostenes* verhaalt de plaatsing dier geit aan het uitspansel op de volgende wijze: *Zeus* werd terstond na zijn geboorte aan *Themis* en daarna aan *Amalthea* als opvoedster toevertrouwd. Laatstgenoemde deed den jongen god zoogen door een geit, een dochter der Zon van zoo schrikwekkend voorkomen, dat de Titans, de makkers van *Kronos* (*Saturnus*) aan de *Aarde* (*Gaea*) verzochten, om haar in een hol op het eiland Kreta te verhergen. Dit geschiedde, en toen *Zeus* in lateren tijd geen voldoende wapens had, om tegen de Titans te strijden, werd hem de raad gegeven, zich van het ondoordringbaar vel dier geit als schild te bedienen. Hij volgde dien wenk op, schonk haar een andere huid en plaatste haar onder de sterren.

Capella. Zie *A Capella*.

Capella, *Martinus Minneus Felix*, een Latijnsch dichter, letterkundige en encyclopaedist uit Karthago, die in de eerste helft der 5de eeuw heeft geleefd, werd geboren te Madaura, in Afrika, in Karthago opgevoed en woonde in zijn geboorteplaats in bescheiden omstandigheden als zaakwaarnemer. Hij heeft een „Ency-

clopaedie der zeven vrije kunsten" vervaardigd, die uit 9 boeken bestaat. De eerste twee: „De nuptiis Philologiae et Mercurii" werden in de Middeleeuwen als schoolboeken gebruikt. Behalve de eerste uitgave (Vicenza, 1449) verdient de uitstekende bewerking van *Kopp* (Frankfort, 1836) en de recensie van *Eyssenhardt* (Leipzig, 1866) vermelding.

Capella, *Galeazzo Flavio Capra*, gewoonlijk alleen *Galeazzo* genoemd, was een uitstekend schrijver en staatsman, die, den 7den Mei 1487 te Milaan geboren, minister en diplomatiek agent werd van *Francisco Sforza*. Hij overleed den 23sten Februari 1537. Hij schreef: „De rebus nuper in Italia gestis et de bello Mediolanensi pro restitutione Francisci Sfortiae II ab anno 1521 usque ad annum 1530" (Venetië, 1532, enz.; in het Italiaansch door *Fr. Philippopoli*, Venetië, 1539), voortgezet in het „Liber de bello Mussiano" (eerst in *Puteanus* „Historia Cisalpina"), verder: „Viennae Austriae a Sultano Solimano obsessae historia" (Augsburg, 1530). In het Italiaansch schreef hij: „L'Antropologia" (Venetië, 1531 en 1539).

Capellagebergte is een gebergte in Croatië, dat het Liburnische Karstgebergte met de Dinarische Alpen verbindt. Het strekt zich in zuidoostelijke richting uit ter lengte van 83 km., beginnende bij het 878 m. hooge dal, waardoor de Josephinische straatweg en de spoorweg loopen, tusschen Fiume en Ogulin (en Karlstadt), ongeveer evenwijdig aan den Velebit (zie aldaar), hoewel niet zoo hoog, en eindigt bij Korana en de Plitvicameeren. De voortzetting ervan is de 1653 m. hooge Pljesevica-Planina en de 1609 m. hooge Kuk-Planina. Het *Capellagebergte* bestaat uit de Noordelijke *Groote Capella* (Velika Capella) met den Bielo lasica (1532 m.) en het rotsblok Klek (1183 m.), alsmede uit de Zuidelijke *Kleine Capella* (Mala Capella, Seliski Vrh, 1280 m.). Het eerstgenoemde deel is gemiddeld 1000 m., het laatstgenoemde 700 m. hoog. Het Capellagebergte bestaat uit kalksteen uit de bovenste en onderste triasformatie en uit krijt.

Capelle, *J. van de.* Zie *Bosdijk*.

Capellen, Fort van der, is de hoofdplaats van de afdeeling Tanah Datar van de residentie Padangsche Bovenlanden op het eiland Sumatra. Deze versterking werd na den Padri-oorlog gebouwd en ligt op een hoogte van 150 m. boven den zeespiegel. De plaats telt 837 inwoners en wel 17 Europeanen, 619 inlanders, 34 Chineezen, 1 Arabier en 166 andere vreemde Oosterlingen.

Capellen, *van der*, is de naam van een adellijk Nederlandsch geslacht. Tot de leden daarvan behoorden:

Capellen, Gerlach van der, afkomstig uit Wesel. Hij vestigde zich te Zutfen en wordt voor den stamvader gehouden van den Nederlandschen tak. Hij was in 1373 schepen van Zutfen en overleed in 1379.

Capellen, Steven van der, een kleinzoon van den voorgaande en bezitter van aanzienlijke goederen. Als krijgsman stond hij in de Geldersche oorlogen aan de zijde van hertog *Karel van Egmond*, was in 1509 slotvoogd te Muiden, in 1510 bevelhebber te Harderwijk, en teisterde vooral de Kampenaars, die hem en andere Geldersche edelen gevangen namen en onthoofdden.

Capellen tot Randwijk, Jacob van der, drost van Bredevoort. Hij was onderteekenaar van het Verbond der Edelen en behoorde tot hen, die in 1581 den koning van Spanje afzwoeren.

Capellen, Hendrik van der, heer *van Rijssel*, geboren in 1516, omhelsde de Hervormde leer, deed ijverige pogingen, om het Spaansche juk te helpen verbreken, was 40 jaar lang burgemeester van Zutfen en overleed den 26sten October 1582. Toen de Spanjaarden zich een jaar later meester maakten van die stad, werden zijn goederen verbeurd verklaard en zijn huis geplunderd.

Capellen, Gerlach van der, heer *van Rijssel*, en *Boedelhof*, een Nederlandsch staatsman. Hij werd geboren te Zutfen in 1543, studeerde in de rechten te Keulen, Bourges, Genève en aan eenige Italiaansche hoogescholen, voegde zich na zijn terugkeer bij de verdedigers der vrijheid en werd in zijn geboortestad bevelhebber der burgerwacht, waarna hij Doetinchem hielp ontzetten. In 1580 werd hij raad van den Hove, terwijl hij als krijgsman het slot te Hattem aan de Spanjaarden ontrukte. Toen de regeering van Zutfen niet genoeg naar zijn raad luisterde, om de stad te versterken, werd deze door den Spaanschen bevelhebber *Jean Baptista de Tassis* veroverd, waarna al de bezittingen van *van der Capellen* verbeurd verklaard en vernield werden en hij zelfs uitgesloten bleef van den zoen, dien de stad in 1585 met den koning van Spanje trof. *Van der Capellen* werd voorts met belangrijke zendingen belast en bleef in den tijd van *Leicester* waken voor 's lands rechten en vrijheden. In 1591 behoorde hij tot den Raad van prins *Maurits*, en toen deze zich in dat jaar van Zutfen had meester gemaakt, stelden *van der Capellen* en de kanselier *Elbertus Leoninus* er op last van den prins de regeering aan, waarna laatstgenoemde volgens zijn goeden raad Deventer en een aantal forten aan de macht der Spanjaarden ontrukte. Deze zochten zich door sluipmoord van hem te ontdoen; *van der Capellen* werd te Arnhem zwaar gewond, doch herstelde en wijdde zich met dubbelen ijver aan de belangen van het vaderland. In 1607 werd hij kanselier van Gelderland en zocht bij de godsdiensttwisten van die dagen *Maurits* tot gematigdheid te stemmen. Hij overleed den 22sten September 1625.

Capellen, Hendrik van der, heer *van Rijssel* en *Esselt*, zoon van den voorgaande, werd in 1620 burgemeester van Zutfen, meermalen afgevaardigd naar de Staten-Generaal en overleed in 1659.

Capellen, Alexander van der, heer *van Aartsbergen, Boedelhof, Mervelt*, enz. was een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren omstreeks het jaar 1580, studeerde te Leiden in de letteren, deed belangrijke buitenlandsche reizen, en werd in 1624 vanwege het graafschap Zutfen gecommitteerde ter Generaliteitsrekenkamer, lid van den Raad van State, van de Staten-Generaal, enz. en bekleedde daarbij de betrekking van rechter van de stad en van het ambt Doesburg. Hij gaf goeden raad bij den inval der Spanjaarden in de Veluwe in 1629. Later was hij zeer gezien bij prins *Willem II*, aan wien hij de maatregelen tegen de Hollandsche steden — doch vruchteloos — ontried. Hij overleed te Dordrecht, den 8sten Juli 1656, en zijn „Gedenkschriften" zijn in 1777 in 2 deelen door zijn achterkleinzoon uitgegeven.

Capellen, Alexander van der, heer *van Aartsbergen, van den Boedelhof*, enz., een kleinzoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 15den Januari 1668, en was achtoreenvolgens rechter te Doesburg, burgemeester aldaar, voorzitter van Gedeputeerde Staten van Zutfen, afgevaardigde naar de Staten-generaal, gedeputeerde te velde, scholtus te Zutfen, gecommitteerde in den Raad van State en in de Admiraliteit te Amsterdam en curator der Geldersche hoogeschool. Hij overleed in 1730.

Capellen, Frederik van der, heer *van Mijdrecht*, werd geboren den 26sten Februari 1697 en was in 1738 deken van St. Pieter en lid der Staatsvergadering van Utrecht. Hij werkte ijverig mede tot de verheffing van *Willem IV* tot stadhonder en was een trouw vriend van zijn vorst. Niettemin betoonde bij zich nog trouwer vriend van zijn vaderland, daar hij zich met kracht verzette tegen het erfelijk verklaren van het stadhouderschap in de vrouwelijke lijn. Hij overleed den 19den Mei 1749.

Capellen, Johan Derk van der, heer *van den Poll, Appeltern*, enz., een groot voorstander der volksvrijheid. Hij werd geboren te Tiel, den 2den November 1741, en toonde reeds vroeg een afkeer van het toenmalig adelsdespotisme, hetwelk, begunstigd door de uitbreiding van het stadhouderlijk gezag, in 1747 bijna geen perken kende. Als lid der ridderschap van Overijsel bracht bij belangrijke adviezen uit over de vermeerdering onzer land- en zeemacht (1773) en over het verzoek van den koning van Engeland om bijstand tegen de Amerikanen (1775). Dit laatste kwam hem, den vurigen vriend der vrijheid, onaannemelijk voor. Met kracht liet hij zijn stem hooren tegen vele misbruiken en drong hij aan op een grondwettig herstel van de rechten des volks. De stadhouder gaf hem echter geen antwoord, en de Staten wilden zijn voorstellen niet in overweging nemen. Hij beijverde zich, om afschaffing te verkrijgen van de Middeleeuwsche drost- of heerendiensten, doch men noemde hem een nieuwigheidszoeker, men vond hem een onbetamelijk en „tumultueus" man, en men verlangde, dat hij zijn „taxatoire en ongemesureerde expressiën" zou intrekken. Toen hij dit met fierheid weigerde, werd hij uit de Staten-Vergadering geweerd. Zijn beginselen wonnen echter veld, zelfs bij den adel, en hij zag zich in 1782 hersteld als lid der Staten van Overijsel, waarna afschaffing van heerendiensten volgde. Hij ontving van de verloste landlieden een handschrift op perkament, waaraan, in plaats van zegel, een gouden penning aan een gouden keten was vastgehecht. Hij overleed den 6den Juni 1784. Behalve zijn adviezen gaf bij een vertaling in het licht van:„Price, aanmerkingen over den aard der burgerlijke vrijheid, over de gronden der regeering en over de rechtvaardigheid en staatkunde van den oorlog met Amerika" (1778), alsmede van: Andrew Fletcher, staatkundige verhandeling over de noodzakelijkheid eener welingerichte burger-landmilitie".

Capellen, Robert Jasper van der, heer *van de Marsch, Lathmer*, enz., geboren den 30sten April 1743. Hij studeerde te Utrecht in de rechten en trad in 1767 in dienst als kapitein bij de dragonders. Twee jaar later nam hij zijn ontslag, werd lid der ridderschap van Zutfen en was een ijveraar voor de partij der Patriotten. Hij betoonde zich steeds een vriend van Frankrijk en een tegenstander van Engeland, en na de omwenteling van 1787 vond hij eerst een wijkplaats te Deventer en later in Frankrijk, terwijl hij in 1788 door het Hof van Gelderland wegens zijn gevoelens, als een beroerder des lands, ter dood veroordeeld werd. Hij heeft de gedenkschriften uitgegeven van zijn overgrootvader *Alexander van der Capellen* en schreef verder: „Memorie van den heer van de Marsch, bij vonnis van den Hove van Gelderland den 8sten Augustus 1788, na de geweldige Pruisische omkeering der Republiek, verwezen tot de straffe des doods" (1791).

Capellen, Alexander Philips van der, heer *van Berkenwoude en Achterbroek*, werd geboren den 5den Februari 1745, klom op tot kolonel bij de cavalerie en werd kamerheer van *Willem V*. Deze behandelde den rechtschapen man met achting en vertrouwen, doch begon hem in 1783 zijn toegenegenheid te onthouden wegens de patriottische gezindheden zijner Overijselsche bloedverwanten. *Van der Capellen* verdedigde laatstgenoemden en ook zichzelf, doch weldra verstrooide zich het gerucht, dat hij een verrader was van den prins en de geheime papieren van dezen in vijandelijke handen bracht. Vruchteloos drong hij er op aan, dat zijn gedragingen onderzocht en de lasteringen weersproken zonden worden; hij ontving slechts ten antwoord, dat de prins hem nu niet wel dienst als kamerheer kon laten doen en dus liefst had, dat hij zich verwijderde. *Van der Capellen* legde hierop zijn betrekking als kamerheer neder, en daar de prins er niet toe kon besluiten, hem openlijk te rechtvaardigen, schreef hij: „Het gedrag van Jonkheer *A. P. van der Capellen*, aan het publiek door hem zelven opengelegd" (1784). Dit geschrift voldeed aan de Staten van Holland zoo goed, dat zij hem aanstelden tot kolonel van een regiment cavalerie en tot bevelhebber van Gorinchem bij de nadering der Pruisen. Wel nam hij alle middelen te baat, om de stad te versterken, doch bij het verschijnen van dezen (17 September 1787) begonnen zij haar aanstonds te bombardeeren, totdat een overgave onvermijdelijk werd. Vruchteloos zocht *van der Capellen* goede voorwaarden te bedingen, en ten laatste bood hij met edelmoedigheid zich zelf als gevangene aan, mits de burgerij verschoond bleef. Dit kostte hem het leven; men bracht hem eerst naar Nijmegen en wierp hem daarna te Wezel in een ellendige gevangenis, zoodat hij 2 dagen na zijn ontslag aan de gevolgen der ondervonden mishandeling overleed.

Capellen, *Theodorus Frederik van*, een Nederlandsch zeeman, werd geboren in 1762, trad in zeedienst en verkreeg na onderscheiden tochten in 1778 den rang van officier. Wegens zijn dapperheid in een zeegevecht tegen den Engelschen kapitein *Pakenham* (30 Mei 1781) werd hij in 1782 kapitein en commandant van de „Ceres". In 1785 voer hij met den kotter „de Wesp" naar de Middellandsche Zee ter versterking van den schout-bij-nacht *Kinsbergen*, voerde er daarna bevel over „de Castor", dekte in 1792 en 1793 het Hollandsch

Diep tegen de Franschen, begaf zich met de „Delft" van 50 stukken wederom naar de Middellandsche Zee, bevond zich in 1795 bij het matrozenoproer te Vlissingen en werd van hier naar 's Gravenhage afgevaardigd, om het noodige geld tot betaling der manschap van hunne Hoog Mogenden te verkrijgen, en in 1795 bij de ontbinding der marine ontslagen. In 1798 trad hij weder in dienst en voerde bet bevel over een oorlogschip, bestemd om met andere, onder bevel van luitenant-generaal *Daendels*, een laoding te beproeven in Ierland of aan de kust der Britsch-Amerikaansche bezittiogeo. Dat voornemen werd echter niet ten nitvoor gebracht, en in 1799 was *van Capellen* bevelhebber op bet linieschip „Wasbington", behoorende tot de vloot, die door *Story* werd overgegeven, waarom de krijgsraad bem bij verstek ter dood veroordeelde. *Van Cappellen* bleef nn in Engeland tot in 1813, waaroa hij naar het vaderland terugkeerde en tot vice-admiraal bevorderd werd. In 1816 hielp hij den Engelschen admiraal *Exmouth* bij het tucbtigen vao Algiers, zoodat bij een dankbetuiging ontving van bet Britsche Parlement, zicb tot commandeur der Bathorde verheven zag en het grootkruis der Willemsorde ootving. Daarna nam hij zijn ontslag, werd in 1822 benoemd tot Hofmaarschalk vao den prins *van Oranje* te Brussel en overleed aldaar, den 15den April 1824.

Capellen, Godart Alexander Gerard Philip, baron *van der*, beer *van Berkenwoude en Achterbroek*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Utrecbt, den 15den December 1778, stodeerde te Utrecbt en te Göttingen in de rechten, werd in 1803 secretaris van de Departementale rekenkamer te Utrecbt, later assessor van den landdrost en toen secretaris-generaal van bet Departementaal Bestonr aldaar. In 1808 zond koning *Lodewijk* bem als landdrost naar het departement Oost-Friesland, belastte hem kort daarna met de portefeuille van Eeredienst en van Binnenlandsche Zaken en benoemde hem tot staatsraad. Met *Kray-enhoff* en *Appelius* was hij een voorstander van het denkbeeld, om onze rivieren tegen het Franscbe leger te verdedigen, maar hij wilde geenszins zijn vaderland in het verderf storten door een ontijdige verdediging van Amsterdam. Na de inlijving des lands in Frankrijk weigerde hij elke betrekking, maar begaf zich met zijn echtgenoote naar Grätz, om aldaar aan koning *Lodewijk* de ballingschap dragelijk te helpen maken. Na de Omwenteling keerde hij naar Nederland terug en werd er commissaris-generaal van het departement der Zuiderzee, zag zich vervolgens tot secretaris van Staat voor de aangelegeobeden van handel en koloniën benoemd, vervolgens commissaris van den sonvereinen vorst bij het voorloopig algemeen bestour van België. Den 22sten September 1814 werd hij benoomd tot commissaris-generaal (met *Elout* en *Buyskes*) en tevens tot goeverneur-generaal vao Nederlandsch-Indië, welken post hij den 9den Augustus 1816 aanvaardde; in den tusschentijd was bij secretaris van Staat van de Belgiscbe provinciën en nam hij als buitengewoon gevolmacbtigde ook deel aan het Weener Congres.

Nadat de Hooge Commissie, die de koloniën uit de handen der Engelschen moest overgenomen, den 19den Jannari 1819 het bewind had nedergelegd, bleef *van der Capellen* tot den 1sten Januari 1826 als gonverneur-generaal alleen het bestuur voeren. In Indië zorgde bij voor de regeling van vele belangrijke aangelegenheden, wist er de orde te handhaven en zag zijn verdiensten erkend door het ontvaogen van bet grootkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw en van de orde van St. Anna van Rusland. Hij verzette zich met kracbt tegen den afstand van Siogapore aan Engeland, alsmede tegen de oprichting der Handel-maatschappij, welke hij een schadelijk monopolie noemde, en baalde zicb zelfs het koninklijk misnoegen op den bals door op Java een partij koffie publiek te verkoopen en hierdoor aan de schatkist een voordeel te verschaffen van 3 ton. Hij zocht door vermindering der heerendiensten eo door uitbreiding van het onderwijs het lot van den Javaan te verbeteren. Eerst in 1824 ontving bij, op zijo dringend verzoek, van den koning verlof, zijn hooge waardigheid neder te leggen. Vooraf ecbter bezocht hij de Molnkken en Celebes, waar hij bet drukkend monopolie afscbafte. Zijn bewind werd gekenmerkt door tal van oorlogen in verschillende deelen van den Archipel. Die, welke op Java uitbarstte, door *Diepo Negoro* aangestookt, was oorzaak, dat bij zijn vertrek naar Nederland nog eenigen tijd uitstelde. Tot dien oorlog had *van der Capellen*, althans ten deele, aanleiding gegeven door zijn maatregelen. Gedureode het verblijf zijner mede-commissarissen bestond tusschen ben en *van der Capellen* groote overeenstemming omtreot de voornaamste beginselen van bestuur; ten opzichte ecbter der nitgifte van woeste grooden aan particulieren verschilde *van der Capellen* van *Elout*, die daarvan groot voorstander was. Na bet vertrek van dezen geraakte hij gebeel onder den invloed van ben, die de toelating van particuliereo vijandig gezind waren, en beschouwde hij Java als een kostbaar domein des konings, en deo particulieren ondernemer als een parasiet, slechts levende ten koste van den inlander. Vandaar zijn maatregelen tegen de vestiging van ondernemers in de binnenlanden en tot het tegengaan van de landverbnur in de Vorstenlanden. Daarentegen verbeterde hij bet muntstelsel, wilde in den dringenden geldnood van Indië door een geldleening voorzien en zocht de verhonding van de slaven tot de meesters beter te regelen. Dat alles vond bij het conservatieve bewind in het moederland zoo groote afkenring, dat hij nu terstond terngg eroepen en zelfs bij zijn aankomst in Nederland op een ongunstige wijze ontvangen werd. *Van der Capellen*, boe ook gegriefd door miskenning van betgeen hij met de edelste bedoelingen verricht had — boe ook in geschriften aangevallen, achtte het, in bet gevoel zijner onschuld, beneden zich, zich te rechtvaardigen. Eerst later kwam men tot de overtuiging, dat hij met schrander overleg van de bestaande hulpmiddelen had gebrnik gemaakt.

Op zijn bnitengoed Vollenhove bij Utrecht gevestigd, werd bij curator der Academie aldaar, en wees zoowel de aanbieding van het gooververnerschap in Luxemburg, als de betrekking van gezant te Petersburg van de hand. In 1838 werd hij benoemd tot buitengewoon ambassadeur aan het Engelsche Hof, om er de kroning van konin-

gin *Victoria* bij te wonen, en in 1840 vertrok hij nogmaals daarheen, om haar de troonsbeklimming van *Willem II* aantekondigen. In dat jaar werd hij ook lid der commissie tot regeling van het lager onderwijs, terwijl hem in 1841 vruchteloos de portefeuilles van Binnenlandsche en die van Buitenlandsche Zaken werden aangeboden. Hij gaf den wensch te kennen, dat de koning aan een commissie van bekwame mannen ds Grondwetsherziening mocht opdragen, bedankte nogmaals voor het lidmaatschap van het Kabinet, gelijk te voren voor dat van de Eerste Kamer, maar liet zich de benoeming tot opperkamerheer des konings welgevallen, omdat hij hierdoor niet gestoord werd in zijn rust. In 1846 ontving hij uit naam van *Willem II* de koningin-weduwe van Engeland te Arnhem, begeleidde haar naar 's Gravenhage en Amsterdam en bracht haar te Rotterdam aan boord van „The Black Eagle", doch was niet te bewegen, den gezantschapspost te Londen aantenemen. Als persoonlijk bekend met *Lodewijk Philips*, was hij gewoon, een gedeelte van den winter te Parijs door te brengen, en hij bevond zich aldaar tijdens de omwenteling van Februari 1848, zoodat hij daarbij zelfs door een steenworp getroffen werd. Wellicht had de schrik, door die tooneelen veroorzaakt, zijn zenuwgestel geschokt. Althans na zijn terugkeer op Vollenhove leed hij aan diepe zwaarmoedigheid; deze werd door een hersenontsteking gevolgd, en den 10den April van laatstvermeld jaar bracht hij zich in een vlaag van krankzinnigheid om het leven.

Van der Capellen was directeur der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, alsmede van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen, honorair lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, lid van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden, commandeur van de orde van de Poolster, groot-officier van het Legioen van Eer, enz., maar wat meer zegt, hij was een uitstekend staatsman, die zich door het wijden zijner groote talenten aan onze Indische bezittingen verdienstelijk heeft gemaakt jegens het vaderland, een vrijzinnig man, die zijn best deed, *Willem I* het noodlottig stelsel van volharding te doen verlaten, en een ijverig bevorderaar der wetenschap met wiens belangrijke verzameling van Oost-Indische zoogdieren, vogels enz., later het museum te Utrecht is verrijkt.

Capellen, Frederik Benjamin Alexander Philippe, baron *van der*, een volle neef van den voorgaande. werd geboren te Brummen, den 17den November 1781, trad in 1796 in den krijgsdienst, werd in 1799 luitenant, doch in datzelfde jaar in het gevecht bij Bergen door de Engelschen gevangen genomen. In 1802 uit de gevangenschap ontslagen, zag hij zich in 1803 bevorderd tot kapitein bij den generalen staf en geplaatst bij het departement van Oorlog, in 1806 tot majoor en in datzelfde jaar tot luitenant-kolonel, in welke betrekking hij de veldtochten in Duitschland bijwoonde. Na de inlijving van ons vaderland in het Keizerrijk streed hij in Spanje en werd hij de overgave van Pampelona, waar hij commandant was (1813), nogmaals krijgsgevangen hij de Engelschen. Na de herstelling onzer onafhankelijkheid voerde hij als kolonel het bevel over de troepen, die Delfzijl en Koevorden blokkeerden. In 1815 werd hij generaal-majoor en provinciaal commandant eerst van Luxemburg, toen van Namen, daarna van Antwerpen en eindelijk van Utrecht. In 1830 was hij bevelhebber van Bergen-op-Zoom, en in 1831 zag hij zich bevorderd tot luitenant-generaal en belast met het opperbevel over de vesting Maastricht en het hertogdom Limburg. Hij werd in 1841 gepensionneerd en overleed den 23sten Mei 1854. Hij was versierd met de Militaire Willemsorde 3de klasse en met de orde van Maximiliaan Joseph van Beieren; ook was hij commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw en officier van het Legioen van Eer.

Capellini, *Giovanni*, een Italiaansch geoloog en palaeontoloog, werd geboren te Spezzia, den 23sten Augustus 1833. Hij bezocht de hoogeschool te Pisa en doctoreerde aldaar. Ondersteund door *Cavour*, reisde hij in Frankrijk, Engeland, Duitschland en Zwitserland en werd in 1860 hoogleeraar te Genua en vervolgens te Bologna. Hier stichtte hij een geologisch museum. In 1865 riep hij als voorzitter van het Italiaansche genootschap van natuuronderzoekers te Spezzia het internationale congres voor anthropologie en praehistorische archaeologie in het leven. Van zijn hand verschenen tal van werken op geologisch en aanverwant gebied.

Capello, *Hermenegildo Augusto de Brito*, een Portugeesch Afrika-reiziger, werd geboren in 1839 te Lissabon. In 1858 nam hij dienst bij de marine en werd in 1880 kapitein. Reeds in 1860 nam hij deel aan een expeditie naar de kolonie Angola (westelijk Centraal-Afrika). Van 1877 af was *R. Ivens* (zie aldaar) zijn onafscheidelijke metgezel, en met hem stelde hij zich onder de leiding van *Serpa Pinto*, die het vasteland van Angola tot Natal van 1877—1879 doorkruiste. Maar reeds in Mei 1878 scheidden zich beiden van hem af te Bihe; zij begaven zich naar het N. O. en onderzochten het brongebied van de Koeango in Kioko en vervolgden zijn loop tot Tembo Aluma (7° 40' Z.Br.) Gedwongen tot den terugtocht, deden zij later een hernieuwde poging, om naar het N. door te dringen, en ontdekten in plaats van het fabelachtige groote Aguilondameer een geheele reeks kleinere watervlakten in een uitgestrekte moerassige streek. Den 11den Maart 1884 begonnen zij van Mossamedes uit (aan de Westkust van Angola) hun beroemde reis dwars door Afrika.

Zij trokken in Amboëlla over den bovenloop van de Koebango en de Koeando en bereikten bij Libonta den Zambesi, dien zij stroomopwaarts volgden tot de uitmonding van de Kabompo. Van hier uit onderzochten zij de waterscheiding van den Zambesi en de Loealaba, doortrokken het zuidelijk deel van het rijk van Msidi (Garanganse) en kwamen, naar het Z. trekkend, weer aan den oever van de Zambesi, ten W. van Sumbo. In Mei 1885 bereikten zij de kust van den Indischen Oceaan te Quelimane. *Capello* gaf met *Ivens* te zamen uit: „De Benguella as terras de Jacca" (Lissabon, 1881) en „De Angola à Contra-Costa" (Lissabon, 1886).

Cape May of *Cape Island City* is een druk bezochte badplaats in het county van denzelfden naam van den Noord-Amerikaanschen staat New-Yersey. Het is geheel in het Z. van genoemden

staat gelegen, aan den ingang der Delawarebaai, en is met Philadelphia door een spoorweg en in den zomer door stoombooten verbonden. Het heeft 2257 inwoners (1900), een aantal zeer groote hotels en mooie villa's. Het strand is 8 km. lang. Het voornaamste ontspanningsoord der badgasten is het 3 km. ten N. gelegene Cold Spring.

Cape Nome is een voorgebergte aan de W. kust van het Amerikaansche territorium Alaska, op 64° N. Br. en 165° W.L. gelegen aan de Nortonsont (Beringzee.) Ten N.W. ervan ligt het Cape Nome-goudgebied, dat in 1898 ontdekt werd, met groote gondafzettingen aan het zeestrand en in de dalen van de Snake- en de Nomerivier. Reeds in 1899 werden hier de plaatsen Anvik City aan de monding der Snakerivier en Nome City aan die der Nome-rivier gesticht.

Capern, *Edward*, een Engelsch volksdichter, werd geboren te Tiverton (Devonshire), den 21sten Januari 1819, was vele jaren postbode te Bideford in Devonshire en wordt daarom gewoonlijk „The rnral postman of Bideford" genoemd. Hij overleed den 4den Juni 1894 te Braunton, waar hij sedert 1885 leefde. Zijn door *W. S. Landor* ingevoerde „Poems" (1856), zoowel als de daarop volgende „Ballads and Songs" (1858) onderscheiden zich door een frisschen en warmen gevoelstoon. Later verscheen nog: „Wayside warbles" (1865) en „Sungleams and shadows" (1881).

Capetingisch Huis noemt men de derde Fransche dynastie (987—1328), welks koningen, 14 in getal, van *Hugo Capet* afstammen. De naam *Capet* leidt men af van het woord *cappetus* (monnikskap), daar de eerste twee vorsten, beide *Hugo* genoemd, ofschoon hertogen van Francië, tevens abten van St. Martin de Tonrs waren. De familie der Capetingen (Capètiens) is overigens van Duitsche afkomst. *Witichin*, een vrije Sakser, was onder *Karel den Groote* uit zijn vaderland verdreven en had zich in West-Frankenland gevestigd. Zijn zoon *Robert de Dappere* had zich in het leger van keizer *Karel den Kale* zoo onderscheiden, dat hij van dezen het graafschap Touraine, daarna het markgraafschap Anjou en eindelijk het hertogdom Francië (thans Isle-de-France) in leen ontving.

De zonen van *Robert den Dappere* waren *Odo*, die in 888 koning van Frankrijk werd en in 898 overleed, en *Robert*, de tegen-koning van *Karel III* (overleden in 923). De zoon van *Robert* was *Hugo de Groote* (zie *Hugo I*, benevens *Hugo Capet*). De Capetingische koningen zijn: *Hugo* (987—996), *Robert I* (996—1031), *Hendrik I* (1031—1060), *Philips I* (1060—1108), *Lodewijk VI* (1108—1137), *Lodewijk VII* (1137—1180), *Philips II Augustus* (1180—1223), *Lodewijk VIII* (1223—1226), *Lodewijk IX de Heilige* (1226—1270), *Philips III* (1270—1285), *Philips IV* (1285—1314), *Lodewijk X* (1314—1316), *Philips V* (1316—1322) en *Karel IV* (1322—1328), waarmee de dynastie der Capetingen in de rechte lijn uitstierf. De regeering ging eerst op het Huis *Valois*, in 1498 op het Hnis *Orléans* en *Angoulême*, in 1589 op dat der *Bourbons*, alle zij-liniën van het Hnis *Capet*, over.

Cap Haïtien is een havenstad aan de noordkust van Haïti, met het binnenland verbonden door een 15 km. langen spoorweg. De stad telt 20000 inwoners en voert veel koffie uit. Vroeger heette zij Cap Français, was de hoofdstad der Fransche kolonie en bevatte veel schoone openbare gebouwen. In 1795 werd zij door de Negers in de asch gelegd, door keizer *Christoph* gedeeltelijk weer opgebouwd en onder den naam Cap Henri tot zijn hoofdstad gemaakt.

Capillaireleotrometer is een toestel tot het meten van electrische potentiaalverschillen of electromotorische krachten. Hij berust op de groote oppervlaktespanning van het aanrakingsvlak van zwavelznur en kwikzilver, die nog toeneemt als het kwik met de negatieve en het zwavelznur met de positieve pool van een electriciteitsbron wordt verbonden, mits de spanning onder 0.95 volt blijft. Bij hoogere spanningen neemt de oppervlaktespanning weer af, daar zij, vóór de verbinding met de electriciteitsbron tot stand kwam, verminderd was door de electrostatische afstooting der ionen, die zich, tengevolge der spanningen van de oplossingen, als positieve op het kwik, als negatieve op het zwavelznur verzamelen. Deze electriciteitspanning wordt bij 0.95 volt gecompenseerd door de ophooping van tegengestelde ionen bij de polarisatie der waterstof, door een van buiten ingeleiden stroom. Hoe grooter de oppervlaktespanning, des te grooter is natnnrlijk ook de depressie in een haarbnis.

De capillairelectrometer van *Lippmann* bestaat nit een verticale glazen bnis, 1 m. lang en 7 mm. wijd, die van onderen nitgetrokken is tot een omgebogen haarbnisje ter lengte van 10 mm. De haarbnis is in een naar boven geopend glazen vat gedompeld, dat verdnnd zwavelzunr en daaronder kwikzilver bevat. De glazen bnis is ook met kwikzilver gevuld en staat door een caoutchoncslang in gemeenschap met een kwikzilvermanometer. Door draden, die in de glazen wanden ingesmolten zijn, staat het kwik in den bak en dat in de bnis ieder met een poolklem in verbinding. Vóór iedere meting verbindt men de poolklemmen geleidend met elkaar, om het potentiaalverschil op nnl te brengen, en door het aanzetten eener schroef, die op een verwijding van den caoutchoucslang werkt, drukt men een weinig kwik nit de haarbnis. Nadat de atmosferische druk weder tot stand gekomen is, richt men een horizontaal microscoop op den kwikmeniscus aan het einde der haarbnis. Nu worden de klemmen met de electroden verbonden, wier potentiaalverschil gemeten moet worden; en wel het kwikzilver in de buis met den geleider van het lagere potentiaal, bijv. met de negatieve pool van een Danielelement. Daardoor neemt de oppervlaktespanning van den kwikmeniscus toe en drukt het kwik in de buis terug; om het weer in zijn oorspronkelijken stand te brengen moet de druk op de slang verhoogd worden, welke verhooging men op den manometer kan aflezen. Daar de electromotorische kracht van een Danielelement een drukverhooging van 260 mm. kwik veroorzaakt, kunnen zeer kleine potentiaalverschillen nog nauwkeurig gemeten worden. Tot op ongeveer 0.8 van die waarde is de drukvermeerdering ongeveer evenredig met het potentiaalverschil.

Capillaire vaten. Zie *Haarvaten*.

Capillaire verschijnselen. Zie *Capillariteit*.

Capillair licht is volgens *Schott* een elec-

trisch lichtverschijnsel, dat ontstaat bij het slaan van een electrischen vonk door een nauwe haarbuis. Bij de proef bedient men zich van haarbuizen van ongeveer 6 cm. lengte en een paar honderdste mm. dikte, die in pijpjes van 1 mm middellijn uitloopen, welke in aluminiumelectroden gestoken worden. Bij het doorslaan van vonken, van 25 cm. lengte, stralen de buisjes onder gewonen druk een intensief gelijkmatig licht uit, dat, per eenheid van uitstralende oppervlakte, het booglicht in sterkte overtreft. Daar bij lang gebruik de haarbuisjes zich verhitten, waardoor onder verminderde lichtsterkte de ontlading door den glaswand zou plaats hebben, is het noodig deze met een waterbad te omgeven. Het spectrum van het capillairlicht is continu met lichtere lijnen in het rood, geel, groen en blauw, waarbij nog eenige dwarse zwarte evenwijdige lijnen komen, ontstaan door dicht bij elkaar gelegen plaatselijke verwijdingen in de haarbuisjes. De samenstelling der electroden of die van het glas is evenmin van invloed op het licht, als de vermeerdering van den luchtdruk.

Capillariteit en **Capillaire verschijnselen.** Alle verschijnselen, die de oppervlakken van vloeistoffen vertoonen, werden onder den laatsten naam samengevat. Oorspronkelijk verstond men onder capillariteit het verschijnsel, dat water en andere vloeistoffen in zeer nauwe buisjes (*capillaire buisjes* of haarbuisjes; het woord is afgeleid van het Latijnsche woord capillus = haar) vanzelf opstijgen.

Ter verklaring van verschillende feiten heeft men aangenomen, dat alle stoffen uit moleculen bestaan, die elkander aantrekken. Een molecuul binnen in een vloeistofmassa werdt naar alle kanten aangetrokken, en daarom heffen die aantrekkende krachten elkaar op, zoodat die moleculen binnen een vloeistof schijnbaar geen kracht ondervinden. Een molecuul der oppervlakte echter wordt alleen aangetrokken door krachten, die het molecuul naar beneden trachten te trekken en door krachten in het oppervlak werkend. Hieruit volgt, dat de bovenste laag moleculen zich gedraagt als een samenhangend elastisch vlies, dat sterk tegen de vloeistof aangetrokken werdt. Dit blijkt ook uit de volgende proef. Wanneer wij de kraan van de waterleiding bijna dicht draaien, vormt het water een druppel, die van onderen bolvormig is: het gewicht van dien druppel (en de druk van het water) werdt dan door de buitenste laag moleculen gedragen; wordt die druk te groot, dan is de cohaesie van die laag niet meer in staat dezen op te heffen, en het water valt naar beneden. De bovenstaande theorie vindt ook bevestiging in het feit, dat die droppel denzelfden vorm aanneemt, als we de buis door een caoutchouc vlies afsluiten.

Wanneer wij een willekeurige figuur van koperdraad in een zeepoplossing dompelen en er weer uit halen, dan zijn de verschillende deelen der draadfiguur verbonden door dunne zeepsopvliezen, die bij dezelfde draadfiguur altijd denzelfden vorm hebben. Door voorzichtig blazen wijken zij even uit den stand, maar nemen direct hun vorige positie weer in.

Nemen wij een ring, waarin zich een vlies van zeepsop bevindt, dan kunnen wij een natten draad op het vlies leggen, zonder dat dit breekt. De spanning in het vlies is dus in staat het gewicht van dien draad te dragen. Zorgen wij, dat die draad een lus vormt en steken wij het vlies in die lus door, dan wordt de draad door het overblijvende vlies erbuiten direct tot een cirkel getrokken, opdat dan het overblijvende vlies een zoo klein mogelijk oppervlak hebbe. Liggen de einden van de lus los over elkaar, dan wordt de draad tegen den ring aangetrokken. De spanning in het vlies draagt den naam *oppervlaktespanning*; daar het vlies twee oppervlakken heeft, is deze altijd de helft van de spanning, die een draad ondervindt.

De bekende zeepbellen vertoonen de spanning zeer duidelijk. Als namelijk de bel nog aan de pijp vast zit en we houden op met blazen, dan drijft die spanning de lucht in de bel door de pijp eruit en de bel werdt steeds kleiner. Hoe *kleiner* de straal van de bel is, des te *sneller* geschiedt het uitdrijven dier lucht, dus des te *grooter* is die spanning. Dit wordt ook bewezen door theoretische beschouwingen en door de volgende proef. Blazen wij aan een pijp een groote bel en aan een andere een kleine, en verbinden wij de beide stelen door een caoutchouc buisje, dan wordt de kleine bel kleiner en de groote grooter. Uit de theorie volgt, dat de oppervlaktespanning *omgekeerd evenredig* is met de straal van den bol en gericht naar het middelpunt van dezen.

Een molecuul der oppervlakte, dat aan den wand van het vat raakt, ondervindt van de omliggende moleculen krachten, wier resultante dit molecuul naar binnen tracht te trekken. De moleculen van den wand probeeren dit molecuul naar buiten, loodrecht op den wand te trekken (zie *Adhaesie*). Deze twee krachten hebben dus samen weer een resultante, wier richting afhangt van de relatieve grootte der beide componenten. Als algemeene regel kunnen wij zeggen: is de cohaesie grooter dan de adhaesie, dan is de richting der resultante naar binnen gericht; in het omgekeerde geval is zij naar buiten gericht. Daar nu een vloeistof alleen in evenwicht is, als het oppervlak in elk punt loodrecht staat op de resultante der werkende krachten, volgt hieruit: Als de adhaesie van een vloeistof ten opzichte van een vat grooter is dan zijn cohaesie, dan is het oppervlak van de vloeistof tegen de wand naar boven gericht en staat de vloeistof hol (zooals bij water of olie in een glas). Is de adhaesie kleiner dan de cohaesie, dan is het oppervlak tegen den wand naar beneden gericht en staat dus de vloeistof bol (zonals kwik in een glas).

Wanneer wij een wijd en een zeer nauw communiceerend glazen vat vullen met een vloeistof, die het vat bevochtigt, bijv. water (dus adhaesie grooter dan cohaesie), dan staan beide oppervlakken hol; dat in de nauwste buis vormt een stuk van een zeer kleinen hol en heeft dus een spanning *naar boven* gericht, die grooter is dan de gelijkgerichte spanning van het veel grootere oppervlak in de wijde. Daar een vloeistof in een vat alléén dan in evenwicht is, als de druk in een willekeurig horizontaal vlak overal gelijk is, en die druk geleverd wordt door het gewicht van de vloeistof en door de spanning van het opper-

vlak, moet de vloeistof in de nauwe huis *hooger* staan dan in de wijde. De hoogte dezer capillaire opstijging hangt af van de vloeistof en hot vat en van den straal van de buis; hoe nauwer deze is, des te hoogor is de opstijging. In een huisje van 1 m.m. middellijn stijgt water van 3°C 30 mm. omhoog.

De meeste vloeistoffen gedragen zich in nauwe ruimten evenals water in nanwe glazen hnisjes. Hiervan wordt hijv. gebruik gemaakt bij het branden van olie in een lamp. De olie stijgt namelijk door de fijne porieën van het weefsel omhoog; hetzelfde gebeurt met de gesmolten stearine en paraffine in do pit van een kaars. Ook de planten knnnen door de capillaire tusschonruimten, dio hij do wortels beginnen en in de niterste takken doordringen, do in water opgeloste voedingsstoffen overal heenvoeren. In hot dierlijk lichaam, hij den hloedsomloop, enz. speelt do capillariteit een groote rol. Hot afdrogen van een nat voorwerp door een doek, enz., horust erop; kwikzilver hlijft niet aan glas kleven, daar zijn cohaesie grooter is dan zijn adhaesie tot glas. Daarom wordt kwik in glas ook altijd begrensd door een bol oppervlak. Wannoer zich nu kwik hevindt in glazen huizen, die met elkander in verbinding staan, en waarvan het eene capillair is, dan is, volgens het voorgaande, de druk van het oppervlak in de capillaire huis grooter dan in de wijdere huis; het kwik staat dus in do nauwste huis het laagst en vortoont een capillairo neerdrukking. Om deze reden mag dns een barometerhnis niet nauw zijn op die plaatsen, waar het kwik een vrij oppervlak vertoont, on is de aflezing van een bakbarometer altijd onnauwkonrig; we moeten de afgelezen hoogte vormeerderen met do capillaire neerdrukking. Deze is bijv. bij een middellijn van 4 millimeter en een pijlhoogte van don meniscus (bolle gedeelte van het kwik) van 1.2 mm. 2.37 mm., hij een diamoter van 10 mm. en een pijlhoogte van 0.6 mm. 0,15 mm.

Capilleri, *Wilhelm*, een Oostenrijksch dichter en schrijvor, werd geboren in 1838 te Salzhurg, wijdde zich aanvankelijk aan het tooneel en gaf vervolgens te Czernowitz hot tijdschrift „Buchenhlätter" (1864) uit. Daarop deed hij moeite, te Brody een vasten schouwhurg te stichten en vertrok, toen hij daarin niet slaagde, in 1865 naar Galicië, waar hij als leeraar aan gymnasia voorlezingen hield ovor klassieke Dnitsche schrijvers. Later woonde hij te Weenon, toen te Borlijn, was vervolgons als dramaturg en acteur werkzaam te Hamhurg en keerdo in 1869 terug naar Weenen. Hij dichtte: „Zoitlichter" (1876; 4de druk, 1880), „Blüten und Blätter" (1862), „Brennesseln" (1879), „Thauperlen" (1880) en een aantal tooneelstukken, die onder den titel van: „Bühnenspiele" (1873 enz., 4 dln.) in het licht verschenen. Ook vermelden wij nog het sprookje „Mondkönigin", verder „Dienstbotenstrike" en de hlijspelen: „Frauengrille", „Ultimo", „Weiblicho Rekruten", „Frauonjagd" en „Vier Treppen hoch".

Zijn ochtgenoot, *Herma Capilleri*, geboren *Czigler von Eny Vecse*, aanschonwde het levenslicht te Pesth in 1840 en schreof: „Jngendträume" (1858), „Liedorkranz" (1859), „Poesiegestalten" (1863, 2 dln.), „Aus dor Tiofo" (1873), het epos „Wiedereroberung Pannoniens" (1878), alsmede „Streifzüge auf dem Gebiete des Kulturlebens" (1880). Zij redigeerde het letterkundig tijdschrift: „Fata Morgana" en met haren echtgenoot de „Adels-Zeitung".

Capio mortis causa is het vorkrijgen van een zaak, wier inhezitneming afhankelijk is gemaakt van den dood van een derden persoon. De zaak wordt dan niot verkregen door vererving hij versterf of krachtens testament, noch door de zoogenaamde schenking onder de leveaden: de inbezittreding alleen is verbonden aan de voorwaarde, dat een derde aangewezen persoon sterft. Bij de donatio mortis causa is niet alleen de inbezittreding, maar het verkrijgen van den eigendom der zaak onderworpen aan de voorwaarde, dat de schenker zelf komt te overlijden aan de ziekte, waarin en met het oog waarop hij de schenking heeft gedaan.

Capistranus, *Johannes*, een Franciscaner monnik en een onvermoeid ijveraar tegen de ketters en de Turken, word geboren te Capistrano op het gehied van Napels, den 24sten Juni 1386. Hij was de zoon van een krijgsman, aanvankelijk jnrist, maar trad op 30-jarigen leeftijd in do orde der Franciscanen. Zijn ijvor strekte hem tot aanbeveling bij de pausen *Martinus V*, *Eugenius IV* en *Felix V*, en hij werd door hen benoemd tot legaat on inquisiteur te Napels en in den Kerkelijken Staat tot uitroeiing van de secte der Fraticellen (Fratres de opinione). Toen de heilige *Bernardino van Siëna* een meer gestrenge afdeeling stichtte van de orde der Franciscanen, bood *Capistranus* hom daarbij de behulpzame hand. Paus *Nicolaas V* zond hem in 1451 als legaat on Hussietenbekeerdor naar Dnitschland. Hier predikte hij voor een talrijke volksmenigte on maakte, ofschoon zijn Latijnsche vorzen aan het volk slechts vertolkt werden, diepen indruk. In Bohemen liot *Georg Podiebrad* hom toe, in Moravië bekeerdo hij vele Hussieten, in Silezië woeddo hij tegen de Joden, en ook naar Polon strekte hij zijn werkzaamheid uit. Vruchteloos was daarentegen zijn kruisprediking tegen de Turken op den Frankforter en Neustädter rijksdag van 1454. Twee jaren later droeg hij door een door hem verzameld kruisleger veel tot de redding van het door de Turken belegerd Belgrado hij, maar overleed spoedig daarna in Ujlak, den 23sten October 1456.

Capita aut navia was een geliefkoosd spel der Romeinsche jougd, geheel ovoreenkomend met ons „kruis of munt". Men raadde of het dubbele Janushoofd (capita), dan wel het schip (navis) na den val van een opgeworpen muntstuk zou bovenliggen.

Capitaine, *H. F.*, een Fransch reiziger en aardrijkskundigo, geboren den 16den November 1837 te Parijs, stndeerde in do geneeskundo en begaf zich als arts bij de marino in 1861 met het fregat „Hormine" op reis. Hij bezocht Zuid-Afrika, Madagascar, Ceylon en onderscheiden andere eilanden van den Indischen Oceaan, verliet in 1863 den dienst der marine, volhracht eon reis door Cyprus, Egypte, Algerië, West-Indië en de Vereenigde Staten van Amerika, leverde daarvan mededeelingen in verschillende tijdschriften en aanvaardde in 1876 de redactie van het geografisch weekblad „L'exploration". Hij bleef werkzaam in die be-

trekking, totdat hij den 3den Februari 1880 te Parijs overleed.

Capitanata, een Italiaansche provincie. Zie *Foggia*.

Capitani noemde men in de Middeleeuwen in Italië de aanzienlijke leenmannen der bisschoppen, die de rechtspraak uitoefenden, en in Griekenland de aanvoerders of hoofdlieden van krijgsbenden, de Palikaren en Klephthen, wier waardigheid erfelijk was.

Capitano is de naam van een theaterfiguur, die zich onderscheidt door groote knevels, groote laarzen met lange sporen en een langen degen. Men vindt die reeds in *Terentius* en *Plautus* en later in Italiaansche en Spaansche stukken. In lateren tijd hebben *Wolf* in de „Preziosa" en *Bauernfeld* in den „Musikus von Augsburg" hem op de planken gebracht.

Capite censi beteekent in het Latijn woordelijk „naar het hoofd geschatten". Daarmee worden, na de invoering der wet van *Servius Tullius*, Romeinsche burgers aangeduid, die geen grondeigendom bezaten. Tot hen behoorden de handwerkslieden, met uitzondering van de hout- en metaalbewerkers en de muzikanten, welke laatste, daar zij in den oorlog dienst deden, in twee afzonderlijke *centuriën* (zie aldaar) ingedeeld werden. Verder behoorden tot de *capite censi* de vrijgelatenen, voor zoover zij niet in genoemde twee klassen opgenomen waren. Later, waarschijnlijk sedert het censorschap van *Appius Claudius Caecus* in 312 vóór Chr., werden diegene *capite censi* geheeten, welke een zoo gering vermogen (d. w. z. minder dan 12000 as) bezaten, dat zij ook in de laagste klasse van de naar het vermogen ingedeelde burgers niet meer opgenomen konden worden en dus in de censuslijsten in een buiten die klassen staande centurie werden ingeschreven. Zij behoefden geen belasting te betalen, dienden niet in het leger en bezaten noch actief, noch passief kiesrecht. In het begin van de 2de eeuw vóór Chr. werden aan de rijksten onder hen, en sedert het jaar 107 ook aan de overigen, genoemde rechten gegeven.

Capitis diminutio is in het Romeinsch recht een verandering en wel een vermindering van den burgerlijken staat. Een *caput*, een *status* hebben beteekent in het Romeinsche recht ten volle *burger* zijn: in het volle genot zijn van de *vrijheid*, de *burgerlijke* en *burgerschapsrechten* en van de *familierechten*. De verandering van staat is drieledig, al naarmate men één of meer soorten dezer rechten verliest.

De capitis diminutio *maxima* berooft iemand van de vrijheid en derhalve ook van de burgerlijke-, burgerschaps- en familierechten. Zij stond gelijk met den „*burgerlijken* dood", welk lot zij ondergingen, die op eenigerlei wijze van *vrij man* tot *slaaf* verlaagd werden. Door de capitis diminutio *media* gingen de burgerlijke-, burgerschaps- en familierechten verloren, doch de vrijheid bleef behouden; zij was gevolg van de straf tot deportatie. De capitis diminutio *minima* deed niet de *libertas* (vrijheid) en de *civitas* (het burgerschap) verloren gaan, maar alleen de familierechten, de *status familiae*, met behoud dus van staatsburgerlijke en burgerschapsrechten.

Deze verandering van staat trof hen, die, terwijl zij *sui juris*, dat is ten volle uit zich zelf bevoegd waren om eigen rechten te hebben en uit te oefenen, wederom *alieni juris* werden, d. i. onder de macht en het gezag van anderen kwamen, bijvoorbeeld door zich door iemand te laten adopteeren, waardoor zij wederom aan de *patria potestas*, de vaderlijke macht, van dezen onderworpen werden. Vergelijk *Curateele*, *Familie*, *Staat*, *Voogdij*.

Capito, *Wolfgang*, een Duitsch hervormer, werd in 1478 te Hagenau in den Elzas geboren. Eerst studeerde hij te Freiburg in de medicijnen, daarna in de rechten en ten slotte in de theologie. In 1512 werd hij proost van de abdij der Benedictijnen te Bruchsal, in 1515 predikant en hoogleeraar in de theologie te Bazel. Tengevolge zijner Grieksche en Hebreeuwsche studiën, verliet hij het gebied der scholastiek en wijdde zich, vooral door exegetische voorlezingen, aan het onderzoek en de leer der Christelijke waarheid. Hoewel het optreden van *Luther* zijn goedkeuring wegdroeg, trad hij toch in 1519 in dienst van den keurvorst *Albrecht van Mainz*. Sedert 1523 was hij proost bij St. Thomas in Straatsburg, waarna hij zich ten slotte voor de Hervorming verklaarde. Met *Butzer* schreef hij „Confessio Tetrapolitana". Verder nam hij deel aan de Berner Synode in 1532 en aan de Wittenberger Concordia in 1536. Hij overleed in November 1541.

Capitolinus, *Manlius*. Zie *Manlius*.

Capitolijnsche aera, ook *Aera van Terentius Varro* genoemd. Zie *Aera*.

Capitolijnsche heuvel. Zie *Capitool*.

Capitool, het Latijnsche *Capitolium*, de burcht van het oude Rome, lag op den Mons Capitolinus, die zich uit de laagte van den Tiber tot een hoogte van 50 m. verheft en door het dal Velabrum van den in het Z.O. gelegen Palatijnschen heuvel gescheiden wordt. Deze kleinste der zeven heuvels van Rome (zijn omtrek bedraagt weinig meer dan 1000 m.) bestaat uit drie deelen, den zuidwestelijken top met het paleis Caffarelli, den noordoostelijken met de kerk Santa Maria in Ara coeli, en de laagte, die beide scheidt, met de musea. De slechts aan de zuid-oost-zijde naar het Forum toe door een berijdbaren weg (*Clivus Capitolinus*) toegankelijke, overal elders steil afhellende berg, werd volgens de sage reeds door *Servius Tullius* met een muur omgeven, van welken aan de noordwestzijde nog overblijfselen worden aangetroffen. De onder *Tarquinius Priscus* begonnen bouw van een tempel voor *Jupiter*, werd kort na de verdrijving van *Tarquinius Superbus* in 509 voltooid. Dat deze op de plaats van het paleis Caffarelli gestaan heeft, is door de in 1865, 1875 en 1876 onder leiding van *Jordan* en *Lanciani* gedane opgravingen afdoende bewezen. Boven de aarde bevindt zich nog tegenwoordig een stuk van het fundament; ook zijn architectuur-fragmenten, tot den tempel behoorend, gevonden. De voorhal bezit driemaal zes zuilen, die op Etruskische wijze ver (9.2—10.9 m. van centrum tot centrum) van elkander verwijderd staan; aan de beide zijden liep een zuilenrij. Het tempelhuis zelf was 30,5 $\times$ 23,75 m. groot en door muren in de lengte in drie deelen: voor *Jupiter*, *Minerva* en *Juno* verdeeld. De tempel werd herhaaldelijk door vuur verwoest, maar steeds opnieuw hooger en mooier opgebouwd, zoo bijv. in

69 v. Chr. door *O. Lutatius Catulus*, in 70 v. Chr. door *Vespasianus* en 10 jaren later door *Domitianus*, die hem met prachtige zuilen van Pentelisch marmer versierde. Eerst in de Middeleeuwen ging hij langzamerhand door plundering te gronde. De omgevende tempelhof (*Area Capitolina*), waarin zich o.a. tempels voor *Jupiter*, *Custos* en *Tidis* en talrijke gedenkteekenen bevonden, was met een muur omgeven. Buiten dezen, aan den zuidhoek van den heuvel, lag de Tarpejische rots, waarvan in vroegeren tijd de staatsmisdadigers in de diepte geworpen werden. Op den noordoostelijken, 49 m. hoogen heuvel was de Burcht (*Arx*) opgericht; in 344 v. Chr. werd hier een tempel voor *Juno Moneta* gebouwd, waarmee later ook de Munt verbonden werd. Naar het Forum toe werd de bovenvermelde laagte begrensd door het grootsche Tabularium met het staatsarchief, door *Quintus Lutatius Catulus* in 78 v. Chr. opgericht, waarvan de laagste deelen, uit behouwen steen, in de benedenverdieping van het tegenwoordige Senatoren-paleis teruggevonden worden. Met het ontwaken van den vrijheidsgeest werd het Capitool weder het middelpunt der stad; op de ruïnen van het Tabularium verhief zich in de 12de eeuw het Senatorenpaleis, in 1348 werd de groote trap van Araceli aangelegd.

Het hedendaagsche Capitool verschilt in alle opzichten van het oude, namelijk in zijn inrichting en gebouwen en in de bestemming van deze. Zijn oppervlakte is bedekt met een menigte fraaie gebouwen, die grootendeels ten tijde van paus *Paulus III* onder de leiding van *Michel Angelo* verrezen. Deze laatste kon echter slechts de prachtige dubbeltrap voor het senatorenpaleis uitvoeren. Op de vroeger steil afdalende noordwestzijde van den heuvel werd later (naast de trap van Aracoeli) een breede zachtglooiende weg naar de Piazza di Campidoglio aangelegd. Aan het boveneinde van den weg staan op piedestals de antieke standbeelden van *Castor* en *Pollux* met hun paarden, terwijl het midden van het plein wordt ingenomen door het mooie, eens geheel verguld bronzen ruiterstandbeeld van *Marcus Aurelius*. Op den achtergrond verheft zich het Senatorenpaleis met de vermelde vrijtrap, een mooie bron en vierhoekigen toren, ten zuidwesten het Conservatorenpaleis (met een prachtige verzameling van antieke bronzen, marmeren standbeelden, reliefs, een Etruskische verzameling, husten van beroemde mannen en een schilderijengalerij), er tegenover het beroemde Capitolijnsch museum (*Museo Capitolino*), dat een mooie verzameling van antieken, een schepping der pausen, bevat.

Naar het voorbeeld van het Capitool te Rome bezaten ook andere steden van het Romeinsche rijk een capitool, als gemeentelijk en godsdienstig centrum, zooals Verona, Benevento, Cirta en Lambaesis in Numidië, Visontio, enz. Zoo draagt ook het paleis te Washington, waar het Congres van de Vereenigde Staten zitting houdt, dien naam.

Capitularia heetten in den Karolingischen tijd, naar hun indeeling in verschillende kleine, van doorloopende getallen voorziene hoofdstukken (capitula) de verordeningen der Frankische koningen, onder de Merovingers *auctoritas*, *edictum*, *praeceptum*, *decretio* genaamd. Er waren 3 soorten van capitularia: de *Capitularia legibus addenda (addita)*, *pro lege tenenda*, hadden ten doel de verdere ontwikkeling der volksrechten; de *Capitularia per se scribenda* werden door den koning òf alleen, òf onder medewerking der aanzienlijken op de Rijksdagen uitgevaardigd, de *Capitula missorum* waren instructies voor de koninklijke rondreizende ambtenaren. Zij zijn in de Latijnsche taal geschreven. De oudste, uit 4 boeken bestaande verzameling der capitularia is afkomstig van den abt *Ansegis van Fontanella* (omstreeks 827). De omstreeks het midden der 9de eeuw waarschijnlijk door *Benedictus Levita* samengestelde verzameling is een vervalsching, die wel is waar ook eenige echte capitularia bevat. De Frankische capitularia zijn uitgegeven door *Baluzius* („Capitularia regum Francorum", 1677—1780), door *Pertz* in de „Monumenta Germaniae historica", dl. 1 en 2; een verbeterde uitgave leverden *Boretius* en *Krause* en vervolgens *Zeumer* en *Werminghoff* (Hannover, 1883—1897).

Capitulatie is een woord, dat volkenrechtelijk vooral in oorlogstijd — bepaaldelijk bij het belegeren van steden — gebruikt wordt. Wanneer een vesting door gebrek aan munitie, levensmiddelen, drinkwater, enz. buiten staat is geraakt, zich met vrucht tegen den belegerenden vijand te verdedigen, of wanneer er gebombardeerd en bres geschoten en geen ontzet te wachten is, dan wordt door de belegerden gewoonlijk de witte vlag opgestoken, ten teeken, dat men omtrent de overgave onderhandelen wil. Nu worden er parlementairen gezonden, die een in *hoofden* (capitula) en artikels verdeeld verdrag van overgave vaststellen. Hierin bepaalt men, hoe en op welke wijze de bezetting de vesting zal verlaten, of er oorlogschatting moet opgebracht worden enz., en het maken van zulk een verdrag bestempelt men met den naam van capitulatie. Deze heeft ook wel plaats in het veld, wanneer een afdeeling troepen, dan wel het geheele leger — zooals het Fransche in 1870 bij Sedan — door den vijand omsingeld is.

Staatsrechterlijk en *kerkrechtelijk* zijn vooral de *kiescapitulaties* bekend geworden. Reeds in de 14de en 15de eeuw begonnen de kiezers van bisschoppen en abten hunne keuze afhankelijk te stellen van het nakomen van zekere voorwaarden, zoodat ook hier een verdrag gesloten werd. Op die wijze ontstonden de kapittels der domheeren, enz. Intusschen werd hunne keus, als deze niet strookte met de inzichten van den paus, dikwijls nietig verklaard. Ook aan de pausen werden reeds vroeg door de kardinalen dergelijke capitulaties voorgelegd. Voorts werden *Karel V* en zijn opvolgers, als Duitsche keizers, aan een kiescapitulatie gebonden. Deze, door de keurvorsten opgesteld, beviel niet altijd aan de overige Rijksstanden, weshalve men bij den Munsterschen Vrede (1648) besloot daarvoor een vast formulier te maken. Aanvankelijk bleef dit achterwege, omdat de keurvorsten hun recht wilden handhaven, om telkens ter gelegenheid eener keizerskeuze iets nieuws bij de capitulatie te voegen. In 1711 echter werd een vast formulier aangenomen, hetwelk tot aan de keuze van *Frans II* (1792) in gebruik bleef. De capitulatiequaestie was toen uit den weg geruimd door de bepaling, dat de keurvorsten de capitulatie mochten uit-

breiden met artikels, die de rechten der overige Standen en de wetten des Rijks ongedeerd lieten. In Polen wist de adel sedert 1572 door kiescapitulaties de koninklijke macht steeds meer te besnoeien.

Capitulaties noemt men de overeenkomsten tusschen niet Christelijke, bepaaldelijk Mohammedaansche vorsten en de Christelijke Europeesche staten, waarbij aan de laatste is toegestaan over de eigen onderdanen in die vreemde landen door middel hunner consuls rechtspraak uitte-oefenen. Die verdragen zijn sedert een deel van Azië, Noord-Afrika en Spanje, benevens Perzië door een klein getal Muzelmansche Arabieren veroverd werd, noodzakelijk gebleken, omdat de millioenen oorspronkelijke Christelijke bewoners niet onder de Mohammedaansche wetten konden leven en hun dus de vrijheid behoorde gelaten te worden, onder hun eigen geestelijke hoofden hun eigen zaken te regelen. In Egypte is dat voor de vreemde kolonies altijd zoo gebleven. Hun eigen consuls oefenden over hen politie, civiel en crimineel recht. Daarin heeft steeds de erkenning gelegen, dat de Mohammedaansche theologische wet niet strookte met de burgerlijke rechtsbegrippen der Westerlingen, dat er een niet te overspannen klove bestond tusschen Oostersche en Westersche begrippen. In Egypte had van die speciale rechtsbedeeling een geheel bijzondere ontwikkeling plaats. In grove trekken is de toestand daar nu zoo: Voor civiele zaken tusschen Europeanen en inlanders, of Europeanen van verschillende nationaliteiten, zijn de gemengde rechtbanken aangewezen; voor civiele zaken, tusschen personen eener zelfde nationaliteit, moet men naar de consulaire rechtbank gaan. Wanneer de Egyptische regeering wetten of reglementen maakt over wat men in het algemeen politiezaken zou kunnen noemen en deze door het Hof van appèl der gemengde rechtbanken goedgekeurd zijn, worden Europeanen daaraan onderworpen; overtredingen komen dan voor de gemengde rechtbanken. Overigens is de Europeaan vrijwel exterritoriaal onderworpen aan de wetten van zijn eigen land onder zijn consul.

Capitulum. Zie *Hoofdje, Hoofdstuk* en *Kapiteel.*

Capmany y de Montpalau, *Antonio de*, een Spaansch taal- en oudheidkundige, werd geboren te Barcelona, den 24sten November 1742, ontving aldaar het eerste wetenschappelijk onderwijs, koos de militaire loopbaan en nam deel aan den oorlog tegen Portugal in 1762. In 1770 nam hij zijn ontslag en belastte zich met het opzicht eener uit Catalonië naar Sierra Morena vertrekkende volkplanting. Vervolgens keerde hij terug naar Madrid en werd er lid en in 1790 secretaris der Academie voor Geschiedenis. Toen de Franschen in 1808 de hoofdstad in bezit namen, vluchtte hij naar Sevilla, en gedurende den bevrijdingsoorlog spande hij al zijn krachten in, om de zelfstandigheid van het Spaansche volksbestaan te handhaven. Hij overleed te Cadix, den 14den November 1813. Hij heeft een reeks geschiedkundige en oeconomische geschriften nagelaten, zooals: „Cuestiones criticas sobre varios puntos de historia economica politica y militar" en „Consulado del Mar" (1791). Zijn roem berust voornamelijk op zijn philologisch-literarische werken, waarin hij tegen de gallicismen en voor de absolute zuiverheid van de nationale taal ijvert, zooals: „Filosofia de la elocuencia" (Madrid, 1777; verbeterde druk, Gerona, 1826, enz.; het best in 25 dln. der „Bibl. de Aut. Españoles") en „Teatro historico-critico de la elocuencia castellana" (Madrid, 1786—1794, 5 dln.), weder afgedrukt onder den titel: „Tesoro de prosadores españoles" (Parijs, 1841, 5 dln.). Zijn geschriften gelden als voorbeeld voor den echt Castilischen stijl.

Cap Martin is een voorgebergte bij Roquebrune in het Fransche departement der Zeealpen, gelegen aan de Middellandsche Zee tusschen Mentone en Monaco. Omstreeks 1890 is aldaar een badplaats ontstaan, aan de spoorwegen Nizza—Mentone en Parijs—Lyon—Méditerranée.

Capo di Monte is een slot bij Napels, in welks park zich de eerste porseleinfabriek bevond, die door *Karel III* werd opgericht. Daarna wordt ook het porselein geheeten, dat van 1732—1806 aldaar en later in Napels vervaardigd werd en oorspronkelijk overeen kwam met het dunne gekleurde Japansche porselein. Later werd het met schilderwerk en gekleurde reliefs, schelpen, koralen en planten versierd. De fabrieksmerken waren eerst de lelie der Bourbons, later een N (Napels) en R. F. (Real Fabbrica) onder een kroon.

Capodistria is de naam van een stad in het Oostenrijksche markgraafschap Istrië. Zij is schilderachtig gelegen aan een bocht van de Golf van Triëst op een eiland, dat door middel van steenen dammen met het vastland verbonden is. Het is een station van de lijn Triëst—Parenzo, heeft een mooie kathedraal, een Gotisch stadhuis, een loggia, schouwburg en waterleiding en telt (1900) 8230 (als gemeente 10806), grootendeels Italiaansche inwoners, die zich met landbouw, vischvangst, scheepsbouw en handel in wijn, olie en zeezout, dat in de nabij gelegen salinen verkregen wordt, bezig houden. Verder heeft Capodistria een gymnasium, een kweekschool voor onderwijzers, een bibliotheek en een strafinrichting.

Capodistria heette in de Oudheid *Justinopolis*, kwam daarna onder de heerschappij der patriarchen van Aquileja en in 1278 onder die der Venetianen, die haar tot hoofdstad van Istrië verhieven (vandaar den tegenwoordigen naam).

Capo d'Istrias, *Viaro*, een Grieksch staatsman, was al eenigen tijd als rechtsgeleerde te Corfu gevestigd en had zich door het overmaken van gelden van elders naar de Grieksche voorvechters der vrijheid bekend gemaakt, toen zijn broeder *Johannes Antonius* (zie aldaar), hem tot lid van het Panhellenion, afdeeling Oorlog en Marine, en later tot buitengewoon gouverneur van het departement der Westelijke Sporaden benoemde. Zoowel misslagen, door hem uit onbedrevenheid begaan, als militaire dwingelandij, berokkenden hem weldra den haat des volks. Nochtans werd hij minister van Marine, doch na den tragischen dood van zijn broeder (1831) keerde hij naar Corfu terug en overleed aldaar in 1842.

Capo d'Istrias, Johannes Antonius, graaf, een Grieksch staatsman en een broeder van den voorgaande, werd geboren te Corfu, den 11den Februari 1776, wijdde zich te Padua en te Venetië aan de studie der heelkunde en betrad na zijn

terugkeer in het vaderland, dat zich inmiddels (1797) onderworpen had aan de Fransche heerschappij, de staatkundige loopbaan. Toen in 1800 de Ionische Eilanden aan Turkije ten deel vielen, werd hij belast met de regeling van het bestuur der eilanden Cephalonia, Santa Maura en Ithaca, werd daarna staatssecretaris en achtereenvolgens (1803) minister van Binnenlandsche Zaken en van Buitenlandsche Zaken. Bij den herhaalden opstand van den beruchten *Ali-pasja* van Janina tegen de Porte (1807) zag hij zich benoemd tot gevolmachtigde der Regeering en tot opperbevelhebber der gezamenlijke troepen in de Republiek der Zeven Eilanden en streed zeer voorspoedig tot aan den vrede van Tilsit (1807); toen kwamen de Ionische Eilanden aan Frankrijk, en *Capo d'Istrias* begaf zich naar zijn goederen. Reeds in 1809 echter werd hij geroepen tot een betrekking bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken te Petersburg, in 1811 met een Russisch gezantschap naar Weenen afgevaardigd en in 1812 naar het hoofdkwartier van het Russische Donauleger gezonden, waar hij als diplomaat werkzaam was. Na de vereeniging van dat leger met de hoofdarmee verwierf hij als secretaris van czaar *Alexander I* het vertrouwen van dezen in zoo hooge mate, dat hem de belangrijkste staatsaangelegenheden ter behartiging werden toevertrouwd. In November 1813 begaf hij zich naar Zwitserland, om er de bewoners tot het verbond tegen *Napoleon* te doen toetreden. Na den terugkeer van *Bonaparte* van Elba volgde hij het Russische hoofdkwartier over den Rijn en bewerkte, dat de Republiek der Zeven Eilanden, onder oppergezag van Engeland, hersteld werd. Met kracht trad hij op voor de bevordering der volksontwikkeling, om zoodoende de bevrijding van Griekenland voor te bereiden. Een verzoek, in 1819 tot hem gericht, om zich aan het hoofd te stellen der Hetaerie (zie aldaar) wees hij van de hand. Toen Rusland zich vervolgens tegen den Griekschen opstand verklaarde, nam hij in 1822 zijn ontslag en begaf zich naar Lausanne en Genève, waar hij de zaak der Grieken ijverig ondersteunde. Ook een reis door Frankrijk, de Nederlanden en Duitschland (1826) maakte hij daaraan dienstbaar. Den 14den April 1827 werd hij door de volksvergadering te Damala tot president van Griekenland benoemd, en in Januari 1828 vertrok hij daarheen. Wat hij aldaar volbracht heeft, zullen wij onder *Griekenland* vermelden. Door zijn afhankelijkheid van Rusland verbitterde hij de liberale partij; daarenboven geraakte hij in vijandschap met het machtige geslacht van den Mainotenbey *Petros Mauromichalisen*; dit berokkende hem den ondergang. Hij werd nl. den 9den October 1831 te Nauplia door *Constantinos* en *Georg Mauromichalis* vermoord. In Corfu werd in 1887 een gedenkteeken voor hem opgericht.

Capo d'Istrias, Jony Maria Augustin, een jongere broeder van den voorgaande, werd geboren te Corfu in 1778, studeerde in de rechten en werd in 1828 door zijn broeder, den president, naar Aegina geroepen, en in 1829, in weerwil van zijn gebrekkige staatkundige vorming, tot gevolmachtigd plaatsvervanger der Regeering in de provinciën van het vaste land van Griekenland benoemd. Hij vestigde zich te Costri, sloot den 22sten Maart de capitulatie van Lepanto, nam Missolunghi en Anatolico in bezit en hield zich voorts bezig met de reorganisatie van het leger volgens het plan van zijn broeder, waarin hij echter wegens gebrek aan geldelijke hulpmiddelen niet best slaagde. Na het vermoorden van zijn broeder werd hij president der regeeringscommissie en den 20sten December 1831 provisioneel cybernetes, doch nam den 13den April 1832 zijn ontslag en overleed te Corfu in Mei 1857.

Caponnière (Fransch) is in de vestingbouwkunde een koffer- of grachtgalerij, een overdekte gang, die kan worden verdedigd en waarmede de communicatie over een vestinggracht wordt onderhouden, terwijl zij tevens dient tot flankverdediging. Een *dubbele caponnière* is een, welke van beide zijden kan worden verdedigd; een *enkele caponnière* wordt van één zijde verdedigd, terwijl een *rug-* of *contrescarp caponnière* onder de contrescarp voor de uitspringende hoeken is aangelegd ter verdediging der beide daarop uitloopende grachten.

Caporali, *Cesare*, een burlesk-satiriek Italiaansch dichter en de meestberoemde navolger van *Berni*, den 21sten Juni 1531 geboren te Perugia, werd later gouverneur van Atri en leefde onder de bescherming van den markies *della Cornia*. Hij overleed te Castiglione te Perugia in 1601. Van zijn werken noemen wij: „Capitoli", „Viaggio al Parnaso", „Vita di Mecenate" (12 boeken), enz. Een volledige uitgave zijner werken verscheen in 1770 te Perugia onder den titel „Rime de Cesare Caporali".

Cappa of *Capa* is de naam van een Middeleeuwsch gewaad met kraag en kap, dat als reiskleed diende, verder meer bepaald het mantelvormig gewaad der ordensgeestelijken, met wijde mouwen en dikwijls ook met een kap voorzien, bij de koorheeren was het meest van hoogroode zijde met kap en versierd met een langen sleep, die over den arm wordt geslagen (cappa magna).

Cappadocië (het Oud-Perzische *Katpa-tooka* = land der Toecha) was in de Oudheid een landschap in Klein-Azië. Het omvatte ten tijde van de heerschappij der Perzen het gebied van het zontmeer Tatta in het W. tot aan den Eufraat in het O. en van het Taurusgebergte in het Z. eerst tot aan de Zwarte Zee, later slechts tot aan den middenloop der Halys (Kyzyl Irmak). Hier verheft zich de Archaeus, de hoogste berg van Klein-Azië, tot 3960 m. Het land leverde een overvloed van tarwe en wijn, en zijn stoeterijen waren beroemd. De Assyriërs maakten reeds onder *Tiglatpilesar I* (1120—1100 vóór Chr.) in Cappadocië veroveringen. In den tijd der Perzen werd het verdeeld in twee satrapiën, waaruit in den tijd der Diadochen koninkrijken ontstonden, n.l. *Groot-* (Cappadocia ad Taurum) en *Klein-Cappadocië* (Cappadocia ad Pontum, het latere rijk Pontus). De bewoners van het aan den Pontus Euxinus gelegen deel, met Assyrische kolonisten vermengd, heetten bij de Grieken *Leycosyriërs* („witte Syriërs") wegens hun lichte huidkleur, die van het binnenland waren de eigenlijke Cappadociërs, een volk van Arische afkomst. *Tiberius* lijfde in 17 na Chr. het eigenlijke Cappadocië als provincie bij het Romeinsche rijk in.

Een zelfstandige rol speelde Cappadocië, dat

overigens de geschiedenis van Klein-Azië deelde, eerst onder de dynastie *Danisjmend*. Kort na 1016 veroverde *Ahmed Goemoesjtegin*, de zoon van den Turkmeen *al-Danisjmend* (= schoolmeester) *Tailoe*, van Malatia en voornamelijk van Siwar (het Grieksche Sebaste) uit, Hoog-Cappadocië en Klein-Azië tot Castamoeni. Hij overleed in 1104, nadat hij in den zomer van 1100 den vorst *Bohemund I* van Antiochië hij het beleg van Malatia gevangen genomen en eerst na drie jaren tegen 100000 goudstukken had losgelaten. Zijn zoon *Mohammed Aboe 'l-mozaffar Malik Ghazi* stond eerst op vriendschappelijken voet met den sultan van Iconium, doch had later van sultan *Kilidsj Arslan* veel te verduren, die hem in 1106 zelfs Malatia ontnam. Maar toen deze in 1107 voor Mosoel schipbreuk geleden had, leefde de dynastie *Danisjwend* weder op; in Februari 1130 gelukte het *Ghazi* zelfs, *Bohemund* van Antiochië in Cilicië beslissend te verslaan. Doch in 1142—1143 ging Malatia voorgoed voor de Seldsjukken verloren; *Jagy Bassam* (*Yagoepasan*) *Aboe l'-mozaffar*, de broeder van *Mohammed*, volgde hem op, maar werd, niettegenstaande zijn huwelijk met de dochter van den Seldsjuk *Masoed* van Iconium (1127—1156), slechts in een gedeelte van het vroegere rijk erkend, daar bovendien in Kaisari en Siwas *doe 'l-Noen* (*Danoenes*, de oudste zoon van *Mohammed*), heerschte tot 1174. Op *Jagy Bassam* volgden in 1165 zijn zoon *Aboe Mohammed Dsjemal Chazi* (overleden in 1167) en *Ibrahim* (overleden in 1169), de tweede zoon van *Mohammed*, met zijn zoon *Aboe 'l-Kadir Ismail* (eveneens in 1169 overleden). In 1174 kwam de laatste nakomeling van de dynastie Danisjmend, *Ismail*, de zoon van *doe 'l Noen*, in een nieuwen strijd tegen de Seldsjukken om het leven. Daarna vormde Cappadocië een deel van het sultanaat Iconium. Van Cappadocië uit hebben de Osmaansche Turken Klein-Azië en Konstantinopel veroverd.

Capparideeën is de naam van een plantenfamilie, waartoe kruid- of heesterachtige gewassen behooren met afwisselende, gave of handdeelige bladeren, afzonderlijke of tot trossen vereenigde bloemen, een doorgaans 4-bladigen kelk en 4-bladige bloemkroon en als vrucht een éénhokkige bes of een doosvrucht. De zaden hebben geen kiemwit en bevatten een gekromde kiem. Zij groeien in warme gewesten, in Oost- en West-Indië en ook in het zuiden van Europa. Deze familie omvat het geslacht *Capparis*, en hiertoe behoort *C. Spinosa L.* (C. sativa *Pers.*) of de gewone kapperheester met ronde, ingedeukte, onbehaarde bladeren en alleenstaande, groote, witte bloemen met purperroode meeldraden en eironde vruchten; deze heester groeit in het zuiden van Europa en in het noorden van Afrika op rotsen en muren, en zijn bloemknoppen, met azijn of zout ingelegd, komen onder den naam van *kappers* als een fijne specerij in den handel. De inzameling geschiedt zoodra zij zich beginnen te ontwikkelen; men laat ze 4 of 5 uur lang in de schaduw drogen, waarna men ze inlegt in vaten. Goede kappers moeten eenigzins scherp en volkomen gesloten zijn. Zij blijven 3 jaar goed; de meeste en de beste komen uit het zuiden van Frankrijk in den handel, terwijl er ook uit Griekenland worden uitgevoerd. Men gebruikt ze vooral tot het bereiden van fijne sausen. Een verscheidenheid van gemelde plant, de *doornlooze kapperheester* (C. inermis *L.*), die in den Levant gevonden wordt, levert ook goede kappers. Vele andere soorten van dit geslacht groeien in Zuid-Amerika, Oost- en West-Indië en leveren geneeskrachtige bloemen en bladeren. *C. Fontanesii Dec.*, in het zuiden van Europa en in het noorden van Afrika groeiende, geeft eveneens goede kappers. Op onze breedte moet men die gewassen des winters in een warme kas plaatsen, doch des zomers in de open lucht. Zij hebben in laatstgenoemd jaargetijde gaarne veel vocht en laten zich door stekken vermenigvuldigen.

Capparis *L.* is een plantengeslacht uit de familie der *Capparidaceeën* (zie aldaar) met ongeveer 120 soorten, waarvan de meeste in de tropen groeien, eenige ook in Europa. Het zijn struiken of boomen met eenvoudige, gewoonlijk lederachtige bladeren en witte bloesems.

Zie verder *Capparideeën*.

Cappel, *Louis*, een Fransch godgeleerde, werd geboren te Parijs, den 15den Januari 1534, studeerde te Bordeaux, koos de zijde der Hervormden, werd predikant te Antwerpen, daarna te Sedan en toen te Parijs, moest in 1572, na den Bartholomaeusnacht, vandaar de wijk nemen en reisde naar Duitschland, om er hij de Protestantsche vorsten hulp te zoeken voor de Hervormden in Frankrijk. In 1575 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de theologie aan de academie te Leiden, doch begaf zich later weder als predikant naar Sedan, waar hij den 16den Januari 1586 overleed. Hij schreef onder anderen: „De Ecclesia et ejusdem notis etc.". „Speculum Papisme" en „Commentarii in Calvini catechismum".

Cappel, *Louis*, gewoonlijk *Ludovicus Cappellus* genaamd, een Fransch beoefenaar der Oostersche talen en neef van den voorgaande, werd geboren te St. Elier bij Sedan, den 15den October 1585, studeerde te Londen en te Saumur, waar hij in 1633 predikant en hoogleeraar in de godgeleerdheid werd. Hij overleed aldaar, den 18den Juni 1658. Hij was een wetenschappelijk en verlicht man, die de integriteit en de authenticiteit van den Hebreeuwschen tekst des Ouden Verbonds verwierp, alsmede de goddelijke inspiratie der klankteekens (vocalen), en aantoonde, dat deze eerst na de voltooiing van den Babylonischen Talmud zijn uitgevonden. Zijn geschrift over die aangelegenheid is onder den titel: „Arcanum punctationis relevatum" (Leiden, 1824) uitgegeven. Zijn voornaamste werk is evenwel: „Critica sacra, sive de variis quae in sacris V. T. libris occurrunt lectionibus libri VI" (Parijs, 1650), waartegen *J. Buxtorf* zijn: „Anticritica" (Bazel, 1653) in het licht zond.

Cappelle, *Jan van de*, een Hollandsch schilder en etser van zeestukken en winterlandschappen, werd geboren te Amsterdam in 1624 of 1625 en begraven aldaar den 22sten December 1679. Hij ontwikkelde zich onder den invloed van *Simon de Vlieger*. Hij was een rijk man, oefende het bedrijf van lakenverver uit en schilderde voor tijdverdrijf. Desniettemin maakte hij schilderijen, die tot de beste voortbrengselen der schilderkunst behooren. Vooral zijn kalme zeeën zijn meesterlijk. Zijn zeestukken en winterlandschap-

pen vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Cappelle, *Johannes Pieter van*, een Nederlandsch geschied- en letterkundige, werd geboren te Vlissingen, den 9den April 1783, ontving onderwijs van den predikant *Schortinghuis* en maakte als student te Leiden gebruik van de lessen van *Ruhnkenius* en te Amsterdam van die van *Wyttenbach*, *van Lennep*, *van Swinden*, enz. In 1803 werd hij benoemd tot lector in de bouw-, wis- en zeevaartkunde te Groningen, in 1805 tot commies bij het bureau van het Koninklijk Nederlandsch Instituut te Amsterdam en in 1811 tot praeceptor bij de Latijnsche scholen aldaar, terwijl hij in 1851 zijn antwoord op een natuurkundige vraag door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen met goud bekroond zag. In 1815 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Nederduitsche taal- en letterkunde aan het Athenaeum te Amsterdam, en na het overlijden van *Herman Bosscha* (1819) tevens met het onderwijs in de geschiedenis belast. Hij overleed den 26sten Augustus 1829. Tot zijn geschriften behooren o.a.: „Aristotelis quaestiones mechanicas recensuit et illustravit J. P. van Cappelle" (1812), „Bijdrage tot de geschiedenis der natuurkunde bij de Ouden" (1815), „Bijdrage tot de geschiedenis der wetenschappen en letteren in Nederland" (1821), „Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden" en (met *M. Siegenbeek* en *A. Simons*) „P. C. Hooft, Nederlandsche historie met aanteekeningen en ophelderingen" (1842, 8 dln.). *Van Cappelle* was lid van nagenoeg alle belangrijke letterkundige genootschappen in Nederland, bepaaldelijk van de Eerste en Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, waar hij meermalen den post van voorzitter bekleedde, alsmede ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Cappelle, Arend Gerard van, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Leiden, den 16den Mei 1795, studeerde te Amsterdam in de letteren, promoveerde te Utrecht en werd eerst conrector te Arnhem en toen achtereenvolgens praeceptor, conrector en rector aan de Latijnsche scholen te Amsterdam. In 1847 nam hij zijn ontslag en overleed te Arnhem in 1852. Hij schreef: „Verzameling van Grieksche woorden ten gebruike der scholen" (1835), „P. Terentii Afri Comoediae, quas ad fidem optimarum editionum castigavit, illustravit, edidit A. C. van Cappelle" (1831), „Commentatio de regibus et antiquitatibus Pergamensis" (1841, 2 dln.), enz. Hij was lid van de Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde te Leiden en van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Cappello, *Bianca*, een Venetiaansche vrouw uit een aanzienlijk geslacht, geboren omstreeks 1548, knoopte een minnehandel aan met *Piëtro Buonaventuri*, die, afkomstig uit Florence, te Venetië zich in de handelswetenschap oefende. Beider omgang was weldra zoo vertrouwelijk, dat zij zich genoodzaakt zagen de vlucht te nemen naar Florence, terwijl *Bianca* hare familiejuweelen met zich voerde. Hierover waren hare bloedverwanten zóó vertoornd, dat zij van den Senaat een bevel wisten te verkrijgen, om *Piëtro* te vervolgen en een prijs stelden op zijn hoofd. *Piëtro* stelde zich onder de bescherming van *Francesco I de' Medici* te Florence, waar laatstgenoemde, ofschoon op het punt om zich met de aartshertogin *Johanna van Oostenrijk* in het huwelijk te begeven, de bevalligheid van *Bianca* onwederstaanbaar vond. *Buonaventuri* duldde die betrekking tusschen zijn vrouw en *Francesco*, die haar tot aan zijn huwelijk geheim hield, vervolgens den echtgenoot zijner minnares tot intendant benoemde en hem in 1570 liet ombrengen. *Bianca* wist inmiddels den vorst meer en meer te boeien, vooral toen zij een ondergeschoven kind voor haar en zijn zoon deed doorgaan, terwijl zijn gemalin hem enkel dochters schonk. De aartshertogin overleed in 1578. Ontroerd door haren dood en door de verwijtingen zijner broeders, verliet *Francesco* Florence, om zich van *Bianca* te verwijderen. Nu wendde zij alle middelen aan om hem te bekoren en was binnen 2 maanden in het geheim met hem gehuwd. Doch een geheime verbintenis bevredigde noch de eerzucht van *Bianca*, noch de wenschen van *Francesco*. Toen hij er *Philips II* van Spanje mede in kennis stelde en deze dien stap goedkeurde, besloot hij den echt openlijk te voltrekken en liet aan den Senaat te Venetië weten, dat hij met een dochter van *S. Marco* zou huwen. De Senaat overlaadde nu *Bianca* met eerbewijzen; zij werd tot een dochter der republiek benoemd en een luisterrijk Venetiaansch gezantschap verscheen te Florence, om het huwelijk bij te wonen, dat in October 1579 gesloten werd. Daar *Bianca* gevoelde, dat de ondergeschoven zoon *Francesco* niet zou opvolgen en zij een dergelijk bedrijf niet durfde herhalen, wenschte zij zich te verzoenen met *Ferdinand de' Medici*, den vermoedelijken erfgenaam van den troon. Deze had daartoe met zijn broeder, den groothertog en *Bianca* een samenkomst op het kasteel Poggio di Cajano. Beide laatstgenoemden werden weinige dagen daarna ziek en overleden den 19den en 20sten October 1587. Deze geschiedenis, door talrijke oorkonden gestaafd, heeft meermalen stof geleverd voor romanschrijvers en dichters.

Capponi, *Gino*, markies, een Italiaansch staatsman en geleerde, geboren te Florence, den 14den September 1792, was de telg van een oud-adellijk geslacht, ontving zijn opvoeding te Weenen en te Florence, deed reizen door Frankrijk, Engeland en Duitschland, wijdde zich daarna te Florence aan de wetenschap, totdat hij in den zomer van 1848 aan het hoofd van het groothertogelijk bestuur geplaatst werd. Te midden van de toenmalige opwinding vermocht hij echter niet het land voor de democratische revolutie te bewaren, waarop de bezetting door Oostenrijk volgde. In het privaatleven teruggekeerd, werd hij na de eenheid van Italië senator en voorzitter van de geschiedkundige commissie voor Toskane, Umbrië en de Marken. Hij overleed te Florence, den 3den Februari 1876. Tot zijn geschriften behooren een uitgave van *Coletta's*: „Storia del reame di Napoli" en van de: „Documenti di storia Italiana" (1836—1837). In 1875 verscheen zijn „Storia della republica di Firenze" (3de druk, 2 dln., 1888), sedert *Machiavelli* de eerste groote poging tot een staatkundige geschiedenis van den Vrijstaat. In de „Archivio storico italiano" heeft hij o.a. een

werk over de Longobarden geschreven, die met anderen in de „Scritti editi et inediti" (2 dln., Florence, 1877) verzameld zijn. Als lid der Academie der Crusca bezorgde hij met *Becchi*, *Borghi* en *Niccolini* een verbeterden tekst der „Divina Commoedia" (Florence, 1837) en nam aan den vijfden druk der „Vocabolario degli accademici della Crusca" een werkzaam aandeel. *Capponi's* briefwisseling gaf *Carraresi* uit (6 dln., Florence, 1882—1899).

Capraja, door de Ouden *Aegilion*, *Capraria* of *Caprasia* genoemd, is de naam van een eiland in de Ligurische Zee. Het ligt 34 km. ten O. van den noordpunt van Corsica en 64 km. ten Z. W. van Livorno. Het eiland behoort tot de Italiaansche provincie Genua, beslaat een oppervlakte van 19,7 v. km., bezit een omtrek van ongeveer 30 km., bereikt in den Monte-Castello een hoogte van 447 m. en telt (1901) 547 inwoners. Het eiland is tamelijk onvruchtbaar, alle rotsen bestaan uit trachiet. De talrijke geiten, waarnaar het eiland genoemd wordt, zijn tegenwoordig zeer in aantal afgenomen.

Capranica, *Luigi*, marchese, een Italiaansch schrijver, geboren te Rome in 1821, trad in dienst bij de pauselijke lijfwacht en besteedde zijn vrije uren aan de dramatische kunst. Zijn eerste drama: „La conginra dei Fieschi" vond grooten bijval, ook bij den paus, en het volgende: „Francesco Ferraro" werd den 15den November 1848 opgevoerd en gaf aanleiding tot stormachtige staatkundige bewegingen. Eenige dagen daarna vluchtte de paus naar Gaëta, de lijfwacht werd voorloopig ontbonden en *Capranica* voegde zich te Rome bij de Nationale Garde, met welke hij bij Porta di San Pacrazio tegen de Franschen vocht. Na het herstel van het pauselijk bewind werd hij in hechtenis genomen en van den rang hij zijn garde ontzet. Daar hij voorts verwezen werd uit den Kerkelijken Staat begaf hij zich naar Venetië, waar hij den dichtbundel: „Vegli d'amore", het drama: „Vittoria Accoramboni" en onderscheiden geschiedkundige romans in het licht gaf, van welke laatste wij noemen: „Giovanni dalle Bande Nere", „La congiura di Brescia" en „Fra Paolo Scarpi". In 1859 werd hij door de politie nit Venetië verbannen en vertrok naar Ferrara, waar hij bleef tot aan den vrede van Villa Franca, waarop hij naar Venetië terugkeerde, om er werkzaam te zijn als leider van een geheim comité tot bevordering der toevoeging van Venetië aan Italië. In 1861 zag hij zich wederom uit Venetië verbannen en begaf zich naar Milaan, waar hij vervolgens bleef. Van zijn latere romans noemen wij: „Maschere Sante", „La festa delle Marie", „Donna Olimpia Pamfili", „La contessa di Melzo" en „Papa Sisto".

Caprara, *Aeneas Sylvius*, graaf *van*, een Oostenrijksch generaal, werd geboren in 1631 te Bologna en was een neef van den beroemden *Piccolomini* en een neef van *Montecuculi*, dien hij op diens tochten tegen de Turken en Franschen vergezelde. Hij bevond zich in 1674 aan het hoofd van het keizerlijk leger. Van zijn voornemen om in den Elzas te vallen moest hij afzien, en hij werd den 16den Juni van dat jaar door *Turenne* bij Sinsheim verslagen, waarna hij zich met het hoofdleger vereenigde en bij Ensisheim als bevelhebber van den rechtervleugel dapper streed. Daarna werd hij bij Mülhausen gevangen genomen, uitgeleverd en nam vervolgens opnieuw tot 1678 aan den oorlog deel. In 1683 streed hij met veel succes in Hongarije tegen de Insurgenten en de Turken.

Caprara, *Johan Baptist*, graaf *van*, kardinaal en aartsbisschop van Milaan, graaf en senator van het koninkrijk Italië, was een bloedverwant van den voorgaande en werd geboren te Bologna, den 29sten Mei 1733. Op 25-jarigen leeftijd werd hij vice-legaat van Ravenna en zag zich vervolgens belast met gewichtige zendingen naar het buitenland. *Pius VII* benoemde hem in 1792 tot kardinaal, in 1793 tot bisschop van Jesi en in 1801 tot legaat *a latere* bij de Fransche Republiek, waarmee hij in 1802 het concordaat sloot. Als aartsbisschop van Milaan kroonde hij den 28sten Mei 1805 keizer *Napoleon I* tot koning van Italië. Hij overleed te Parijs, den 21sten Juni 1810.

Capraria *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de orde der Personaten. Het onderscheidt zich door een vijfdeeligen kelk, een klokvormige bloemkroon met 5-spletigen zoom, korte meeldraden en een 2-hokkige, 2-kleppige doosvrucht. Het omvat grootendeels heestergewassen, die in Oost- en West-Indië en ook aan de Kaap te huis behooren, zooals *C. biflora L.*, die bijna 2 m. hoog wordt en met afwisselend geplaatste, lancetvormige bladeren en met paarsgewijze witte bloemen is versierd.

Caprera, ook *Cabrera* geheeten, is de naam van een eiland, tot de Italiaansche provincie Sassari behoorend. Het ligt 1 km. van de noordpunt van Sardinië verwijderd, is 9 km. lang, slechts 2—3 km. breed en beslaat een oppervlakte van 15.9 v. km. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 80. Caprera is rotsachtig (tot 224 m. hoogte) en bezit een steeds stroomende bron van voortreffelijk water. Vroeger was het eiland de verblijfplaats van wilde geiten (van daar de naam) en konijnen en werd slechts tijdelijk bewoond. Later werd het bekend als woonplaats van *Garibaldi*, die hier sedert 1854 een huis bezat en er den 2den Juni 1882 overleed. Tegenwoordig is Caprera met het eiland La Maddalena door een dam verbonden. *Plinius* rekent Caprera mede tot den groep der *Insulae cuniculariae*.

Capri, het *Capreae* der Ouden, is de naam van een der bekoorlijkste eilanden van de Tyrrheensche zee. Het ligt aan den zuidelijken ingang van de Golf van Napels, tegenover het voorgebergte Punta della Campanella. Het steile rotseiland bezit een omtrek van ongeveer 17 km., is 7 km. lang, beslaat een oppervlakte van 10,4 v. km. en telt (1901) 6224 inwoners. Het in engeren zin *Capri* genoemde kleinere en armere deel neemt de oostzijde, *Anacapri*, het grootste en vruchtbaarste deel, de westzijde van het eiland in. Van het hoogste punt van het eiland, den 585 m. hoogen *Monte-Solaro*, overziet men de golven van Gaeta, Napels en Salerno en op den achtergrond de bergketenen der Apennijnen. Aan de noordkust van Capri, nauwelijks 2 k. m. van de landingsplaats, bevindt zich de ingang tot de Blauwe Grot (zie aldaar). Het klimaat is ook in den winter mild en gezond. De heerlijke ligging van het eiland trekt vele bezoekers aan. Op Capri groeit een kostelijke witte (tranen van *Tiberius*) en roode wijn, die vrij van den zwavelachtigen bijsmaak van de Napolitaan-

sche wijnen is; ook gedijen er olijven, vijgen, citroenen en oranjeappels.

Het tusschen twee rotsen, 140 m. boven den zeespiegel gelegen, door muren omgeven en van poorten en ophaalbruggen voorziene stadje *Capri*, de zetel van een bisschop, heeft (1901) als gemeente 4114 inwoners en groote hotels. Langs een in de rotsen uitgehouwen voetpad van 536 treden gaat men naar het 268 m. hoog gelegen stadje *Anacapri* met 2110 inwoners, het dorpje *Caprile* en een in 1544 door *Cheir-eddin Barbarossa* verwoest kasteel. Sedert 1876 voert een gemakkelijke weg met vele bochten en met een prachtig gezicht op de zee naar Anacapri. De plaats Capri is de eenigste landingsplaats van het eiland. Ruïnen vindt men er betrekkelijk weinig; de meeste zijn afkomstig uit den tijd van *Tiberius*, die hier de laatste 10 jaren van zijn leven doorbracht. Het meest uitgestrekt zijn de ruïnen van een van zijn 12 villa's in het N.-W. van het eiland, misschien de *Villa Jovis*. Nog toont men de 297 m. hooge steile rots, *il Salto*, waarvan *Tiberius*, volgens de overlevering, zijn slachtoffers naar beneden liet werpen. *Augustus* ontving het eiland van de Napolitanen in ruil voor Ischia; de door hem gebouwde paleizen werden door *Tiberius* vergroot. Behalve de ruïnen der villa's zijn ook overblijfselen van een onden vuurtoren aanwezig. Het eiland was in de latere Middeleeuwen in het bezit der Benedictijnen, daarna der Amalfitanen, van *Roger van Sicilië* en van den groot-admiraal van *Frederik II*, *Eliseo Arcuccio*. De Siciliaansche vloot van koning *Jacobus* ontrukte het in 1286 aan de *Anjou's*. In October 1808 overvielen de Franschen onder *Lamarque* het eiland en dwongen de Engelschen, die het sedert 1806 bezet hielden, den 17den October te capituleeren. In 1813 werd Capri weder door de Engelschen genomen en aan *Ferdinand van Sicilië* teruggegeven.

Caprice, afkomstig van het Latijnsche *capra* of *geit*, wegens de verwonderlijke sprongen, die dit dier kan maken, beteekent een luim of gril, waarbij men den fantastischen inval van het oogenblik tot leidsman neemt. Men heeft caprices op het gebied der beeldende kunst, der letterkunde, humoristische en excentrieke opstellen, en vooral op dat der muziek (capriccio), waarmede men zoodanige stukken bedoelt, die tot geen bepaalde soort behooren en zich door iets eigenaardigs onderscheiden. Beroemd is de „H-mol-capriccio" van *Mendelssohn*.

Capricorn Channel of *Steenbokskanaal* is de naam van een zeestraat aan de oostkust van Queensland in Australië, tusschen de Capricorn-eilanden, die uit een aantal kleine eilanden en riffen bestaan, en het Swainriff, het zuidelijk uiteinde van het Groote Barriererif, ten noorden van den Steenbokskeerkring.

Caprifoliaceeën is de naam eener plantenfamilie, die kruiden of heesters, soms met windende stengels, omvat. De bladeren zijn tegenovergesteld, zittend (en dan veelal samengegroeid) of gesteeld, gaaf, soms diep ingesneden. De bloemen zijn op verschillende wijzen gerangschikt; de kelkbuis is met het vruchtbeginsel vergroeid en heeft een 5-deeligen zoom. De bloemkroon is trechter- of radvormig en bezit een 5-spletigen, somtijds 2-lobbigen zoom. Het vruchtbeginsel is onderstandig en 2 tot 5-hokkig, de stijl enkelvondig of afwezig en de stempels zijn 2, 3 of 5-lobbig. De vrucht is een vleezige of droge, doorgaans veelhokkige bes. Tot deze familie behoort het geslacht *Lonicera L.*

Van zijn soorten is de *tuinkamperfoelie* (Lonicera Caprifolinm *L.*) het meest bekend. Deze heester heeft een windenden stengel; de bovenste bladparen zijn aan den voet samengegroeid, de tot hoofdjes vereenigde, roodachtige of geelachtige bloemen welriekend en de bessen rood, geel of bruin. Onze afbeelding vertoont daarvan een tak op 1/3de der natuurlijke grootte. Onze inheemsche

Lonicera Caprifolinm.

wilde kamperfoelie (L. Periclymenum *L.*) onderscheidt zich door hare niet samengegroeide bladeren. Eindelijk vermelden wij nog *L. tartarica L.*, een sierlijken heester met licht- of donkerrozenroode bloemen, die in de tuinen wordt aangekweekt. De verschillende kamperfoeliesoorten dienen vooral tot bedekking van prieelen, muren, enz. Zij worden door aflegging voortgekweekt of door stekken. Mooie soorten zijn: *Lonicera Belgica*, *L. brachypoda*, *L. b. aurea*, *L. flava*, *L. salleana*, *L. semperflorens*, *L. chinensis*, *L. verna*.

Caprinezuur is een vluchtig, naar zweet riekend vetzuur, $C_9H_{19}COOH$, dat met *capronzuur*, *caprylzuur* en *boterzuur* als glyceried in boter en andere vetten, hoofdzakelijk echter in kokosolie, gevonden wordt en tevens in oude kaas ontstaat. Het komt ook voor in levertraan en vertoont zich in zuiveren toestand als een kristallijne massa, die bij 30°C. smelt en bij 270°C. kookt.

Capriool beteekent bokkesprong, luchtsprong of grimas, ook een les in de hooge rijschool, waarbij het paard zich met het voorste deel en ingetrokken voorpooten opheft en zich met de achterpooten naar voren beweegt. Met de vier pooten zich in de lucht bevindend, slaat het met de achterpooten uit en raakt met de voorhand weer het eerst den bodem.

Caprivi, eigenlijk *Kopriva*, is de naam van een uit Krain geboortige familie. De zonen van een zekeren *Andreas Kopriva*, n.l. *Andreas Kopriva* en *Johannus Frans Kopriva*, werden door

keizer *Ferdinand III* den 10den Maart 1653 onder de bijnamen van *Reichsberg* en van *Nesselthal* in den adelstand verheven. De laatstgenoemde, die zich gevestigd had op Nesselthal (Koprivnik) in het landschap Gottschee in Krain, en later in Hongarije en Kroatië, kreeg reeds in 1657 het Hongaarsche baronaat, wat in 1666 ook op zijn broer *Andreas* (overleden in 1679) overgiog. Deze, die in Krain en in Stiermarken goederen had verworven, liet een zoon na, *Karel Leopold* genaamd die in 1708 in keizerlijken krijgsdienst overleed. Zijn zoon *Julius Leopold*, geboren in Silezië in 1695 en overleden in 1768, die zich reeds van den naam *Caprivi* bediende, begaf zich met de geheele familie naar het graafschap Wernigerode, dat hij als grafelijk Stolbergsch kanselier bestuurde. Zijn kleinzoon *Julius Eduard Leopold von Caprivi*, geboren in 1797, overleden den 25sten December 1865, geheim Pruisisch „Obertribunalrat", had drie zonen, waarvan de ondste, *Georg Leo Caprivi* (zie aldaar), in 1891 in den gravenstand verheven werd.

Caprivi, *Georg Leo*, graaf *von*, een Pruisisch generaal en staatsman, werd geboren den 24sten Februari 1831 te Charlottenburg. In 1849 trad hij in dienst en na verschillende rangen doorloopen te hebben, werd hij in 1870 majoor en chef van den generalen staf van het 10de legerkorps, waarmee hij deel nam aan de gevechten voor Metz, Orleans en aan de Loire. In 1871 werd hij afdeelingschef van het ministerie van Oorlog, commandeerde verschillende brigades en werd in 1883 chef van de admiraliteit, in welke functie hij de vloot reorganiseerde, maar nam in Juli 1888 zijn ontslag. Reeds enkele dagen later werd hij benoemd tot generaal van het 10de legerkorps. Na het aftreden van *Bismarck*, den 20sten Maart 1890, volgde *Caprivi* hem op als rijkskanselier, Pruisisch ministerpresident en als minister van Buitenlandsche Zaken. Hij streefde ernaar, de samenwerking van alle partijen hij den staatkundigen arbeid tot stand te brengen. Met Engeland sloot hij een verdrag, den 1sten Juli 1890, waarin Helgoland aan Duitschland werd afgestaan in ruil voor Witoeland en het protectoraat over Zanzibar. Door zijn bemoeiingen werd het Drievondig verbond in Juni 1891 verlengd. Verder sloot hij handelsverdragen met Oostenrijk-Hongarije. Italië en België en in 1894 met Rusland. In December 1891 werd hij door den keizer tot graaf verheven. Bij de binnenlandsche politiek liet hij zich door de sociale kwestie leiden en steunde daarom ook de volksschoolwetten van den minister *Zedlitz*. Toen de keizer het voorstel verwierp, trad *Caprivi* in Maart 1892 af als ministerpresident, maar daar de keizer zijn ontslag nit de andere ambten niet wilde inwilligen, bleef hij rijkskanselier en minister van Buitenlandsche Zaken. In 1890 wist hij een voorstel tot versterking van het leger met 18000 man er door te halen, maar den 15den Juli 1893 werd een ander legervoorstel eerst na ontbinding van den Rijksdag en in minderen omvang aangenomen. Door zijn handelspolitiek kreeg hij de Agrariërs en de Conservatieven tegen zich, en door tegen de politiek van *Bismarck* partij te kiezen, ook de gematigde partijen. Daar hij aldus geen voldoenden steun meer vond en daarenboven in conflict geraakte met den ministerpresident graaf *Eulenburg*, wegens een voorstel tegen de revolutionnaire partij, alsook met den keizer wegens de aanwezigheid van graaf *Eulenburg* hij de ontvangst van een Oost-Pruisische landbouwersdeputatie, kreeg hij den 26sten October 1894 onverwachts zijn ontslag, tegelijk met *Eulenburg*, nadat de keizer kort te voren nog *Caprivi's* verzoek om ontslag had geweigerd. Daarna woonde *Caprivi* op zijn riddergoed Skyren te Crossen aan de Oder, alwaar hij den 6den Februari 1899 overleed.

Capronzuur of *gewoon hexylzuur*, C_5H_{11}. COOH, is een vloeibaar vetznur, dat bij 205° C. kookt en niet oplosbaar is in water. Het komt in verschillende vruchten voor, ook in boter en andere vetten, waarin het hij oxydatie van het vet en het eiwit ontstaat. Het veroorzaakt o. a. den eigenaardigen renk van kokoszeep en kan synthetisch bereid worden.

Capsella is een plantengeslacht nit de familie der *Cruciferen* (Kruisbloemigen). Algemeen voorkomend is *C. bursa pastoris* (Herderstaschje). Het is een éénjarige plant met een rozet van wortelbladeren, kleine witte bloemen en 3-hoekige, omgekeerd hartvormige hauwtjes.

Capsicum *L.* is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Solaneeën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk en bloemkroon, door helmknoppen met 2 overlangsche spleten en door droogvliezige 2- of 3-hokkige bessen. Van de talrijke soorten noemen wij *C. annuum L.* en *C Longum DC.*, wier vruchten onder den naam van Spaansche peper hekend zijn — voorts *C. frutescens Willd.*, *C. baccatum L.*, *C. minimum* en *C. grossum Willd.*, van welke de Cayennepeper afkomstig is. De eerstgenoemde 2 soorten behooren oorspronkelijk in Oost-Indië en Zuid-Amerika te huis, maar werden in lateren tijd ook in het zuiden van Europa verbouwd. Het zijn éénjarige planten met een opgerichten, vertakten stengel, gave, eivormige, glanzig-groene bladeren en witte bloemen. De vruchten van *C. annuum* zijn langwerpig kegelvormig, die van *C. longum* kegelvormig of rolrond en zeer lang. Haar vleesch heeft een heeten, peporachtigen smaak; er zijn echter ook minder scherpe soorten, zooals de *Pimiento dulce* der Spanjaarden, die in soep of als salade gegeten worden. Van de roode, gedroogde vruchtschillen komt de Spaansche peper, die hij het bereiden van spijzen gebruikt wordt.

Capsidae is een familie der wantsen met kleinen driehoekigen kop en week lichaam. Het zijn kleine diertjes, die vooral op velden en weilanden leven en waarvan honderden soorten bekend zijn.

Capsule, een woord van het Latijnsche *capsula* afgeleid, beteekent hus of huls. In de geneeskunde is het de omhulling, waarin onaangenaamsmakende medicijnen ingenomen worden. Verder beteekent *capsule* een dun metalen plaatje, dat over de kurk van een flesch heengebogen wordt. In ons land bezitten Deventer en 's Hertogenbosch een groote capsulefabriek.

Capua is de naam van een stad en vesting in de Italiaansche provincie en het arrondissement Caserta. Zij ligt op den linker oever van de Vol-

turno, aan den spoorweg Rome-Napels, 29 km. ten N. van Napels, te midden van een zeer vruchtbare, maar ongezonde omgeving. De stad is de zetel van een aartsbisschop, telt (1901) als gemeente 14285 inwoners en heeft een gemoderniseerde kathedraal, een museum (*Museo Campano*) met eenige prachtige beeldhouwwerken, en een brug over den Volturno. De Torre mignana binnen en de Capelle de' Morti buiten de stad herinneren aan de overrompeling door *Cesare Borgia* (1501), die 5000 menschen het leven kostte. Capua is een slecht gebouwde plaats en slechts als vesting belangrijk.

In de dagen der Oudheid was Capua de weelderige hoofdstad van Campanië, die in luister wedijverde met Karthago en Rome. Zij lag 4 km. ten Z. O. van het tegenwoordige Capua, op de plaats der stad *Santa Maria Capua Vetere*, een voor een deel uit de ruïnen van antieke gebouwen opgerichte stad met (1901) 21825 inwoners. Zij ligt aan den spoorweg Rome-Napels en bezit vele ruïnen van de oude stad Capua.

Capua, aanvankelijk *Volturnum* genaamd, werd volgens *Cato* omstreeks 600 v. Chr. door *Etrusken* gesticht. Zij ontwikkelde zich zeer voorspoedig, en wegens hare welvaart zag zij zich blootgesteld aan de aanvallen der Samnieten (tweede helft der 5de eeuw), zoodat de verwijfde inwoners genoodzaakt waren, in hare veste een kolonie van Samnietische soldaten optenemen en aan dezen een gedeelte hunner landen aftestaan. Deze vreemdelingen brachten op een feestdag de mannen verraderlijk ter dood, namen de weduwen ten huwelijk en heerschten vervolgens onder den naam van „equites campani" over het geheele gewest. Zoo ontstond het Campaansche volk, een mengelmoes van Ausonische en Oscische inboorlingen, van Grieksche en Etruskische volkplanters en van krijgshaftige Samnieten. Die verschillende elementen waren echter weinig geschikt, om zich tot een organisch geheel te vereenigen. De ruwe Samnieten verzonken er tot verwijfdheid zonder hunne oude woestheid te verliezen. Toen de elders gevestigde Samnieten de stad Sidicinum bedreigden, waardoor ook de toestand van Capua gevaarlijk werd, trokken de inwoners van laatstgenoemde stad daarheen ten strijd, doch werden tweemaal verslagen, zoodat zij hulp zochten bij de Romeinen, onder belofte, dat zij zich aan de heerschappij van deze zouden onderwerpen. De Romeinen overwonnen de Samnieten en Capua werd van Rome afhankelijk (343).

De ingezetenen bleven ontevreden over hunne afhankelijkheid van Rome, en na de nederlaag van het Romeinsche leger bij Cannae (216) openden zij, daartoe aangespoord door den ridder *Pacuvius Calarius*, de poorten voor *Hannibal*; doch het verblijf in deze verleidelijke stad maakte de Kartaagsche soldaten zóó verwijfd, dat zij weldra voor de vijandelijke krijgsbenden de wijk moesten nemen. Deze belegerden nu Capua, en de stad moest zich aan de wraakzuchtige Romeinen overgeven (211). De burgers werden als krijgsgevangenen naar elders gebracht of als slaven verkocht. Alleen schatplichtige ingezetenen, vrijgelaten slaven en handwerkslieden bleven er achter, en een Romeinsch praefect hield er jaarlijks zitting om recht te spreken. De stad was geen zelfstandige gemeente meer. Eerst door *Marcus Brutus* (83 v. Chr.) werd Capua weder tot stad verheven. Vervolgens zocht *Julius Caesar* haar op te beuren door een kolonie van 20000 Romeinsche burgers daarheen te zenden en haar met de wetten en voorrechten van het oude Capua te begiftigen, en nu ontwikkelde zich de stad weldra zoo sterk, dat *Cicero* haar een tweede Rome kon noemen. In 456 werd de stad door de Vandalen onder *Genserich* verwoest; onder de Longobarden nam haar bloei meer en meer af, totdat zij in 840 door de Saracenen geheel verwoest werd. Onder de ruïnen van het oude Capua verdient het amphitheater, door het volk tegenwoordig *Virilasci* genoemd, vermelding. Ongeveer 7 km. van Capua, aan den voet van den berg Tifata, lag het beroemde heiligdom van *Diana Tifatina*, waar nu de oud-Christelijke basilika San Angelo in Formis staat, die reeds in 944 vermeld wordt. Talrijke oudheden vond men ook om de ruïnen van een tempel, onmiddellijk buiten de oude stad. Wat van deze overblijfselen niet den ouden tijd niet naar Napels overgebracht is, zooals de beroemde *Venus* en de zoogenaamde *Psyche uit het amphitheater*, of verkocht en verspreid werd, bevindt zich in het tegenwoordige Capua in het Museo Campano. Zeer rijk vooral aan terracotta's en vazen zijn nog de jaarlijksche vondsten in de oude graven rondom de stad.

Het tegenwoordige Capua, 856 na Chr. op de plaats van de na den Tweeden Punischen oorlog vervallen stad *Casilinum* door graaf *Lando* en diens broeders gesticht, werd omstreeks 900 een zelfstandig Longobardisch vorstendom en in 966 de zetel van een aartsbisschop. Na het midden der 11de eeuw kwam het aan de Noormannen. In het laatst van 1347 behaalde koning *Lodewijk* van Hongarije bij Capua een overwinning. Den 24sten Juli 1501 werd het door de Franschen veroverd. In den Spaanschen Successie-oorlog bezetten het den 3den Juli 1707 de Oostenrijkers onder *Daun*, die de sedert 1718 opnieuw versterkte stad den 24sten November 1734 aan de Spanjaarden moesten overgeven. Nadat Capua den 10den Januari 1799 door capitulatie aan de Franschen onder *Championnet* gekomen was, kwam het den 28sten Juli van het zelfde jaar weder aan de Napolitanen onder *Ruffo*, maar werd in 1806 heroverd. In October 1860 hadden er bij Capua en op de geheele Volturnolinie gevechten plaats tusschen de Napolitanen en het Italiaansche Zuiderleger onder *Garibaldi*. Den 2den November gaf de stad zich over aan de Piemonteezen. *Paschalis II* en *Gelasius II* hielden in Capua conciliën. Capua is de geboorteplaats van de pausen *Honorius I* en *Gregorius IX*, benevens van den chronist *Pandulf*.

Capuana, *Luigi*, een Italiaansch schrijver, werd geboren den 27sten Mei 1839 te Mineo op Sicilië. Hij was een tijdlang burgemeester van Mineo en ging in 1877 naar Milaan, waar hij als journalist werkzaam was. Van 1893—1895 onderwees hij de Italiaansche letterkunde aan de kweekschool voor onderwijzeressen te Rome. Hij schreef: „Il teatro italiano contemporaneo" (Florence, 1865), „Profili di donne" (Milaan, 1878), „Giacinta" (Milaan, 1879 en Catania, 1886), „Studii sulla let-

teratura contemporanea" (2 dln., Milaan, 1880; 3 dln., Catania, 1882—1887), „Storis fosca", „Cera una volta" (Milaan 1882), „Il regno delle fate" (Milaan, 1883), „Fumando" (Milaan, 1890), „Cronache letterarie" (Milaan, 1899). Bovendien schreef hij novellen, drama's, gedichten, enz.

Capucijnen is de naam van een afdeeling der *Franciscanen* (zie aldaar), door *Mattheus van Bassi* in 1525 gesticht en door paus *Clemens VII* in 1528 bevestigd. Zij moeten zich ten strengste houden aan den onden regel van den heiligen *Franciscus*, diens kleederdracht, o. a. een spits toeloopende lange muts of *capuccio* (vandaar *capucijnen*) en den baard dragen. Het voorschrift der armoede geldt zoowel voor de afzonderlijke leden, als voor de gemeenschap. De Capucijnen bezitten geen eigendommen, hebben slechts het vruchtgebruik der zaken. Hun leven is hard, streng en armoedig, vandaar hun voeling met de lagere volksklassen. Toen de derde vicaris-generaal *Bernandino Ochino* van Siéna in 1542 tot het Protestantisme overging, was de Orde bijna opgeheven geworden. In 1619 verhief paus *Paulus V* haar onder een eigen *Minister generalis fratrum minorum Sancti Francisci Capucinorum* tot een zelfstandige orde. Van uit Italië breidde zich de orde over Frankrijk, Spanje, Zwitserland, Nederland en Duitschland uit.

Capus, *Alfred*, een Fransch tooneeldichter en romanschrijver, werd in 1858 te Aix geboren. Aanvankelijk ingenieur, legde hij zich spoedig op letterkunde en de journalistiek toe. Zijn eenigszins onbeholpen realistische romans „Qui perd gagne" (1890), „Faux Départ" (1891), „Années d' Aventures" (1895) werden aanvankelijk slechts weinig bekend; daarentegen maakten zijn geestige staatkundige satires grooten opgang en verschenen in korten dialoogvorm sedert 1893 geregeld in de „Figaro". Zijn eerste tooneelstuk „Brignol et sa Fille" verscheen in 1894; daarin komt zijn streven om het leven licht optevatten en de fonten van den medemensch door de vingers te zien, reeds sterk aan het licht. Zijn stuk „Rosine" (1897) pleit voor deze moraal in ernstigen en „La Bourse on la Vie" (1900) in vroolijken vorm. Door „La Veine" (1901) kwam *Capus* in de eerste rij der Parijsche tooneeldichters. „La petite Fonctionnaire" (1901) en nog meer „Les deux Écoles" (1902), waarin de leer der vergeving over die der bestraffing zegepraalt, bevestigden voorgoed zijn roem als geestig blijspeldichter.

Caput, een Latijnsch woord, beteekent hoofd of kop, hoofdstuk, kapittel (van een boek). Vandaar ook *caput galeatum*, de helm, waarmee iemand geboren wordt; *a capite ad calcem*, van top tot teen; *in capita*, naar het aantal hoofden verdeelde erfenissen; *per capita*, naar het aantal hoofden geteld.

Caput mortuum. De scheikundigen van vroegeren tijd gaven deze Latijnsche benaming aan de droge zelfstandigheid, die bij een destillatie achterbleef; thans noemt men vitrioli of *doodekop* het ijzeroxyde (kolkothar), dat bij het bereiden van Nordhäuser zwavelzuur in de retort achterblijft.

Capybara is de naam van een Zuid-Amerikaansch knaagdier, dat ongeveer 1 m. lang wordt en van de dierkundigen den naam van *watervarken* (*Hydrochoerus Capybara* Erxl.) ontvangen heeft. Het heeft een breeden, korten, platten kop, een dikken, stompen snuit, kleine oogen en breede ooren. De teenen zijn halverwege door zwemvliezen verbonden, en het lichaam is met dunne borstels bedekt. Dit dier leeft aan de oevers van rivieren en meren, kan zeer goed duiken, voedt zich met sappige planten en is wegens zijn vleesch een zeer begeerde prooi voor de Indianen. Het zwerft veelal in kudden rond en kenmerkt zich door domheid en traagheid.

Caqueta is de naam van een linker zijrivier van den Amazonenstroom. Zij ontspringt op de Oosthelling der Andes van Columbia op den Cerro de las Animas en den vulkaan Bordoncillo, in de onmiddellijke nabijheid van de Magdalena. Daarna stroomt zij door de laagvlakte, vervolgens door de oerwonden en mondt tegenover de stad Teffe (Egas) in de Amazone uit. Haar lengte bedraagt 1600 km. Haar benedenloop draagt den naam van *Yapura*. De rivier is over een afstand van 10 dagreizen voor stoombooten bevaarbaar, verder met kano's.

Carabas, markies *van*, is de naam dien de Gelaarsde Kat zich gaf in het bekende sprookje, en daarmede worden dientengevolge ook kale pochers hestempeld, die zich het voorkomen willen geven van groote grondbezitters.

Carabobo is de naam van een kuststaat der Vereenigde Staten van Venezuela. Hij beslaat een oppervlakte van 7732 v. km. en telt (1894) 210665 inwoners. Het noordelijk gedeelte is hergachtig (Kustcordilleras) en bevat het westelijk deel van het bekken van het Valenciameer, het schoonste en vruchtbaarste gebied van de geheele republiek. Vooral wordt veel koffie, cacao en suiker verbouwd. Het gebied van den staat wordt door den Grooten Venezuela- en den Puerta-Cabello spoorweg doorsneden. De hoofdplaats is *Valencia*. Zijn naam ontving de staat van het 15 km. ten Z.W. van Valencia gelegen dorp *Carabobo*, waar *Bolivar* den 28sten Mei 1814 den Spaanschen generaal *Salomon* versloeg en den 24sten Juni 1821 den beslissenden slag won tegen *La Torre*.

Caracalla heette het eigenaardige kleed der Galliërs, van voren en van achteren tot aan de lenden opengespleten en van lange mouwen voorzien. Keizer *Marcus Aurelius Antoninus Bassianus* voerde dit kleedingstuk te Rome in, wat hem den bijnaam *Caracalla* bezorgde. Bij de Romeinen was het langer (*Caracalla talaris*) en had bovendien een kap.

Caracalla of *Caracallus*, een Romeinsch keizer, heette eigenlijk *Marcus Aurelius Antoninus Bassianus*. Hij was de oudste zoon van den imperator *Septimus Severus* en van *Julia Domna*, en werd geboren te Lyon, den 4den April 188 na Chr. Hij aanvaardde, tijdens zijn verblijf in Brittannië, de regeering na den dood van zijn vader (wiens mede-regent hij reeds als tionjarige knaap geworden was), den 4den Februari 211, gemeenschappelijk met zijn broeder *Publius Septimius Antoninus Geta*. Maar reeds in Februari 212, nadat zij uit Engeland naar Rome teruggekeerd waren, liet hij *Geta* in de armen zijner moeder vermoorden en begaf zich daarop naar de Praetoriaansche soldaten, gaf hoog op van de gevaren,

hem bedreigden, en verzocht hunne bescherming, onder de belofte, dat hij hun al de schatten zijns vaders zou afstaan. De krijgslieden riepen hem uit tot keizer, vergezelden hem naar den Senaat en ondersteunden hem hij het vervolgen der aanhangers van *Geta* en van zijn vader, die ten getale van 20000 gedood werden. Ja, hij bedreigde zijn eigene moeder met den dood, omdat zij tranen stortte over het omhrengen van *Geta*, en *Papinianus* werd ter dood veroordeeld, omdat hij weigerde een lofrede te houden op den gepleegden hroedèrmoord. Toen men eens in den Circus een wagenmenner uitlachte, die tot de gunstelingen van *Caracalla* behoorde, deed de tyran de lachers door zijn lijfwacht neersabelen. Intusschen was zijn gezag, dat op de toegenegenheid der soldaten berustte, hoogst kosthaar. Toen hij de aanzienlijke schatten van *Severus* verkwist had, begon hij zijn onderdanen door afpersingen uit te putten. Ook gaf hij in 212 aan alle vrije bewoners van het Romeinsche rijk het hurgerrecht, met het doel, de helastingen te ontvangen, welke de Romeinsche burger betalen moest. Met voorliefde vergeleek hij zich met *Achilles* en *Alexander den Groote*. In 213 trok hij naar Rhaetië, waar hij een nietsbeteekenden oorlog tegen de Alemannen voerde. Daarna toog hij naar Dacië, streed er tegen de Goten, (Geten) en trok vervolgens naar Thracië. Hier wilde hij de rol vervullen van *Alexander den Groote*. Nu hegaf hij zich naar Azië, eerst naar Pergamum,waar *Asclepias* (Aesculapius) hem van een ziekte genas, vervolgens naar Ilium, waar hij plechtigheden instelde ter herinnering aan *Achilles*. In 215 trok hij naar Alexandrië en richtte er een vreeselijk bloedbad aan, om zich te wreken over spotternijen, die de bewoners zich over zijn persoon veroorloofd hadden. Daarna

Ruïne der thermen van *Caracalla*.

viel hij in 216 verwoestend in het land der Parthen. Daar hij voorgaf, de dochter van den koning der Parthen *Artabanus V* te willen huwen, hewoog hij dezen met de voornaamste Parthen tot een samenkomst. Trouweloos liet hij de laatste vermoorden, de koning zelf ontkwam met moeite aan den dood. Daarna gaf hij het land over aan de willekeur zijner woeste soldaten. In 217 wilde hij den tocht herhalen, maar tusschen Edessa en Carrhae werd hij, op aanstoken van den praefect der garde, *Macrinus*, den 8sten April vermoord.

Onder de gebouwen, die hij in Rome opgericht heeft, moeten vooral genoemd worden de met talrijke kunstwerken voorziene thermen (*Thermae Caracallae*) ten O.Z.O. van den Aventinus, wier overblijfselen tot de belangrijkste ruïnen van Rome behooren (zie de afb.).

Caracalu is de hoofdstad van het Roemeensche distrikt Romanati, gelegen in de laagvlakte van Klein-Walachije aan de spoorlijn Piatra-Corabia. Het heeft 12035 inwoners (1899), 11 kerken, een gymnasium, ambachtsschool en hospitaal. In 1599 had hier de slag plaats tusschen den Roemeenschen vorst *Michaël* en de Turken.

Caracara is de naam van een roofvogel, behoorende tot de *Giervalken* (zie aldaar), alsmede van een soort der *Trompetvogels* (zie aldaar).

Caracas is de naam van de hoofdstad der Vereenigde staten van Venezuela en van het Bondsdistrikt (117 v. km., 1894 : 90959 inwoners). Zij ligt op 10° 31' N. Br., 9 km. ten Z. van de zeehaven La Guaira, waarmee het door een 178 km. langen spoorweg verhonden is, terwijl een andere lijn, de Groote-Venezuela-spoorweg, naar Valencia, en twee lokaalspoorwegen naar Petare voeren, aan den Z. W. voet van den Silla de Caracas (2801 m.), 920 m. boven den zeespiegel, in een met koffie- en vruchtboomen bedekt dal. Het klimaat is gematigd. De stad (1899: 82429 inwoners) is de zetel der regeering, van het oppergerechtshof, van het nationaal congres, van een aartshisschop, van de (in 1722 gestichte) Centrale-universiteit (32 professoren, 458 studenten) benevens van alle huitenlandsche gezantschappen en consulaten. De stad bezit meest huizen van één verdieping, rechte, elkander rechthoekig snijdende straten, electrische- en paardentrams, een waterleiding en op de Plaza Bolivar — met een gedenkteeken van *Bolivar* — een plompe kathedraal, alsmede het regeeringsgebouw, de universiteit (vroeger een aartshisschoppelijk seminarium) en het paleis van van den metropoliet, benevens gedenteekenen van *Washington* en de generaals *Muranda, Monagas* en *Falcon*. Caracas heeft een nationaal museum, het Pantheon, met een monument voor *Bolivar*, een openhare hihliotheek (32000 dln.), een seminarium voor priesters, een school voor ingenieurs, een schilder- en teekenacademie, verscheidene andere openbare en particuliere scholen, een observatorium, een aantal ziekenhuizen en twee schouwhurgen. De industrie is beperkt tot een hierhrouwerij, schoenen-, zeep-,sigaretten- en chocoladefahrieken. Daarentegen is Caracas het middelpunt voor den belangrijken uitvoerhandel van de landbouwprodukten der nahurige staten, alsmede van koffie, cacao, huiden, enz., hoofdzakelijk naar Hamburg en New-York. 8 km. van Caracas verwijderd ligt de voorstad *Antimano*.

Caracas werd in 1567 door *Diego Losade* onder den naam *Santiago de Leon de Caracas* ge-

sticht. Door haar gunstige ligging ontwikkelde de stad zich snel, ofschoon zij in 1595 door de Engelschen in de asch gelegd en in 1766, evenals de geheele provincie, door pest ontvolkt werd. In den Vrijheidsoorlog tegen Spanje speelde het een belangrijke rol; reeds in 1641, 1770 en 1782 door aardbevingen zwaar geteisterd, werd Caracas door de aardbeving van den 26sten Maart 1812, waarbij 12000 menschen moeten zijn omgekomen, voor de helft verwoest. De laatste sterke aardbeving had plaats den 29sten October 1900.

De vroegere provincie Caracas behoorde sedert 1526 als leen aan de patricische familie der *Welsers* in Augsburg, die haar echter in 1546 weder aan *Karel V* afstond. Zij vormde tot 1810 het hoofdbestanddeel van het algemeen hoofddistrikt Caracas, sedert 1821 een deel der provincie Columbia, sedert 1831 der republiek Venezuela.

Caraccioli is de naam van een oud adellijk geslacht te Napels. Het is, naar men meent, in de 9de eeuw uit Griekenland daarheen getrokken, verdeelde zich in twee takken en bezat 12 vorstendommen, 27 hertogdommen, 26 markiezaten en 52 graafschappen. De grondlegger dier grootheid is *Gianni Caraccioli*, een arm edelman, die in 1415 secretaris werd van koningin *Johanna II* van Napels. Deze schonk hem hare bijzondere toegenegenheid en dientengevolge het hertogdom Melfi, de waardigheid van connetable en grootsenechal, benevens den titel van hertog *van Vicenza*, graaf *van Avellino* en heer *van Capua*. Toen de gunsteling daarenboven het hertogdom Amalfi en het vorstendom Salerno begeerde, en de koningin dit aanzoek weigerde, behandelde hij haar op een zoo onwaardige wijze, dat zij een bevelschrift tegen hem uitvaardigde, bij welks volvoering *Caraccioli* het leven verloor (1432), waarna zijn goederen werden verbeurd verklaard.

Caraccioli, Giovanni vorst *van Melfi*, hertog *van Venose*, *Ascoli* en *Soria*, was groot-senechal van Napels en maarschalk van Frankrijk.

Caraccioli, Marino, geboren in 1459, werd door *Leo X* benoemd tot protonotarius en met *Alexander* van 1519—1521 naar Duitschland gezonden. In dienst van *Karel V* getreden, onderhandelde hij met succes met Engeland, Venetië en Milaan. Sedert 1524 bisschop van Catania, werd hij in 1535 door *Paulus III* tot kardinaaldiaken verheven en als kardinaal-legaat naar *Karel V* gezonden, om den vrede tusschen dezen en *Frans I* van Frankrijk tot stand te brengen. Na den dood van *Frans Sforza* ontving hij van *Karel V* het stadhouderschap over Milaan. Als zoodanig overleed hij den 28sten Januari 1538.

Caraccioli, Galeazzo, een zoon van den vorige, geboren in 1517, was één der ijverigste aanhangers van het Protestantisme in Italië. In weerwil van de smeekingen en bedreigingen zijns vaders, verliet hij de R. Katholieke Kerk en zijn vaderland; hij vestigde zich te Genève, waar de aanwezigheid van *Calvijn* hem boeide, en overleed er in 1586.

Caraccioli, markies *van*, geboren in 1771, was in het midden der 18de eeuw vanwege het Hof van Napels gezant te Parijs en te Londen en overleed te Palermo in 1783 als onderkoning van Sicilië.

Caraccioli, Ascanio (Franciscus de Monnik), overleden den 4den Juni 1608, heilig verklaard in 1807, was met *Fabrizio Caraccioli* en *Agostino Adorno* de stichter der *Clerici regulares minores*, die zich in Napels, Portugal en Spanje uitbreidden.

Caraccioli, Francesco, markies *van*, een Napolitaansch admiraal, bevond zich geruimen tijd bij de Engelsche marine, nam in 1793 deel aan de verovering van Toulon en onderscheidde zich in 1795 in den slag, die de Engelsch-Napolitaansche vloot aan de Fransche bij Savona leverde. Later nam hij dienst bij de Partenopeïsche republiek. Het gelukte hem, in de nabijheid van Procida, de troepen van den koning te verslaan. Toen *Ruffo* zich vervolgens van Napels meester maakte (1799), werd *Caraccioli*, in strijd met de voorwaarden der capitulatie, in hechtenis genomen, door de Junta onder voorzitterschap van *Speziale* ter dood veroordeeld en aan de ra van zijn fregat opgehangen.

Caractacus of *Caratacus* (de *Caradoc* der sagen van Wales), een zoon van koning *Cunobellinus* van Camalodunum, was de aanvoerder der Kelten in Brittannië, toen de Romeinen onder *Claudius* dit land aan hunne heerschappij wilden onderwerpen. Nadat hij zijn eigen rijk aan de Romeinen verloren had, stelde hij zich aan het hoofd der bergvolken van Wales, de Siluriërs en Ordovicers, en bood aan de Romeinen dapperen tegenstand, toen deze in 50 na Chr. onder den legaat *P. Ostorius Scapula* Wales trachtten te veroveren. *Caractacus* werd echter overwonnen en als vluchteling door de koningin der Briganten, *Cartismandua*, aan *Ostorius* verraden, die hem in 51 naar Rome zond, waar hij luister moest bijzetten aan den triomftocht. Spoedig daarna werd hij echter begenadigd. Hij overleed in 54 na Chr.

Caradosso, eigenlijk geheeten *Ambrogio Foppa*, was een van de meest beroemde graveurs van de Italiaansche Renaissance. Hij werd te Pavia geboren in 1470 en bracht den grootsten tijd zijns levens door aan het pauselijk Hof. Ook was hij een goed goudsmid en beeldhouwer. Hij overleed te Pavia in 1527.

Carafa, *Michele*, een Italiaansch operacomponist, werd den 28sten November 1785 te Napels geboren. Hij was van 1837—1870 leeraar in de compositie aan het Parijsche conservatorium en overleed te Parijs, den 26sten Juli 1872. *Carafa* beoefende de muziek als beroep, nadat hij de veldtochten van *Napoleon I* als officier meegemaakt had. Zijn eerste opera, waarmee hij succes had, „Il vascello d'occidente" (1814), werd (tot 1833) door nog 25 andere gevolgd, waarvan „Le Solitaire" en „Masaniello" de beste zijn. Ofschoon *Carafa* het onderricht van *Cherubini* genoten had, zijn zijn stukken geheel in den stijl van *Rossini* en *Auber*.

Caraffa is de naam van een adellijk Napolitaansch geslacht. De naam wordt door sommigen afgeleid van het feit, dat een ridder uit het geslacht *Caraccioli* (zie aldaar) het leven van keizer *Otto I* met het zijne redde, waarna deze met 3 vingers en met de woorden „o cara fe" (o dierbare trouwe) het bloed van het harnas des dapperen wischte, zoodat hiervan zoowel de naam, als de 3 lichte strepen in het wapen afkomstig

zonden zijn. *Biagio Aldimari* daarentegen verklaart,dat de naam afkomstig is van een telg uit het geslacht *Sismondi*, die ter eere zijner moeder *Cara* den naam van „*Carae filius*" (*Cara's* zoon) zon hebben aangenomen. Een zoon van laatstgenoemde, *Richard* genaamd, vluchtte in 1047 voor de Saracenen naar Napels, waar zijn nakomelingen als admiraals en hertogen hoog in aanzien stonden. Hertog *Sergius VI* gaf aanleiding tot den tocht van keizer *Lotharius II* naar Napels. Later splitste deze stam zich in 2 takken, die volgens de wapens den naam van *della Spina* (van den doorn) en *della Statera* (van de weegschaal) voerden en zich daarna in verschillende takken verdeelden. Tot de belangrijkste personen van dit nitgebreide geslacht behooren.

Caraffa, Oliviero, geboren in 1406, aartsbisschop van Napels, in 1467 kardinaal, tevens admiraal eener vloot, door paus *Sixtus IV* tegen de Turken nitgerust, waarmede hij in 1472 Smyrna en de haven van Satalia in Afrika veroverde. Hij overleed in 1511.

Caraffa, Gian Piëtro werd paus onder den naam van *Paulus IV* (1555).

Caraffa, Carlo, een neef van den voorgaande, werd geboren in 1517. Hij streed onder den hertog *van Parma* in de Nederlanden en werd onder zijn oom paus *Paulus IV* als kardinaal de hoofdbestnurder der pauselijke politiek, vooral gedurende den ongelukkigen oorlog tegen *Philips II* van Spanje. Later viel hij bij *Paulus IV* in ongenade en werd onder diens opvolger *Pius IV* in 1561 terechtgesteld.

Caraffa, Giovanni graaf, *van Montorio*, werd wegens het vermoorden van zijn gemalin, door *Pius IV* ter dood veroordeeld.

Caraffa, Antonius, een Oostenrijksch veldmaarschalk, hielp Weenen ontzetten (1683) en Ofen heroveren (1686), maar maakte zich als commandant van Hongarije door het Eperieser Bloedgerecht (5 Maart 1687) en de gruwelijke vervolging van *Tököly's* aanhangers in het land gevreesd; hij werd daarom wel is waar ontslagen (1687), maar spoedig daarop met de overname van het aan Oostenrijk gevallen Zevenburgen belast. Vervolgens streed hij onder hertog *Karel* van Lotharingen tegen Frankrijk en overleed den 9den Maart 1693 te Weenen.

Caraffa, Ettore, geboren in 1767 te Napels, een aanhanger der Fransche revolutie, verdedigde als Napolitaansch generaal de Parthenopaeïsche republiek. Na haar val werd hij in 1799 terechtgesteld.

Caragana *Lam.*, een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen*, omvat hooge heesters met even gevinde bladeren, stekelpuntige blaadjes en gele bloemen. De meest bekende is *C. arborescens*.

Caraglio, *Giovanni Jacopo*, een Italiaansch graveur, teekenaar en stempelsnijder, werd omstreeks 1500 te Verona geboren. Hij was een leerling van *Marc-Antonio* en leverde 64 platen, gravures naar *Raffaël, Giulio, Romano, Tizian*, enz. Hij overleed te Parma in 1570.

Caraïben of *Gariben* is de naam van een vroeger talrijk en krijgshaftig Indiaansch volk, dat ten tijde der ontdekking van Amerika niet alleen de Caribische Eilanden of de Kleine Antillen (zie aldaar), maar ook het noordelijk gedeelte van Zuid-Amerika of de gewesten aan den Orinoco tot aan de Amazonenrivier bewoonde. In West-Indië is het thans, met nitzondering van eenige geringe overblijfselen (ongeveer 2000 zielen) op Trinidad, Dominica en St. Vincent, geheel verdwenen, maar in het zuidoosten van Veneznela en in Guyana is het nog talrijk. De Caraïben noemen zich *Carain* en beweren, dat zij nit Noord-Amerika afkomstig zijn. Reeds ten tijde van *Columbus* verstonden zij de kunst, van katoen geweven stoffen te vervaardigen en die rood te verven. Zij vereerden een hooger wezen en ook een stamvader, die uit den hemel was nedergedaald, en waren als menscheneters zeer gevreesd. Door *Raymond Breton* werd van 1664—1666 een catechismus en woordenboek in de taal van de Caraïben der eilanden gedrukt (opnienw uitgegeven door *L. Adam* en *Leclere*, Parijs, 1878, door *Platzmann*, als facsimile-nitgave, Leipzig, 1892 en 1900).

Carambole. Zie *Biljart*.

Caramboleeren is in het biljartspel met den witten bal, waarmede men speelt, achtereenvolgens twee ballen, den witten en den rooden, raken. Zie *Biljart*.

Caramel is de naam van een bruine, niet kristalliseerbare massa, welke ontstaat, wanneer men rietsuiker of koolhydraten in het algemeen tot 190—200° verhit. In den handel heet de caramel *suikercouleur* of kortweg *coulier*. Men fabriceert haar in groote massa's, maar slechts de fijnste soorten uit goede melissniker; het grootste gedeelte wordt nit stijfselsuiker of stijfselsiroop, onder toevoeging van ongeveer 4% soda of koolznre ammonia, bereid. Nadat de vereischte bruine kleur door verhitting verkregen is, voegt men zoolang water toe, totdat een siroopachtige vloeistof ontstaat, die in vaten van 300—400 kg. inhoud verkocht wordt. De voornaamste toepassing vindt het produkt in het klenren van sausen, rum, liqnenren, bier, azijn, enz.; groote hoeveelheden klenren bruin, kleinere bruinachtig-geel. Men onderscheidt in den handel verschillende soorten, zooals rum-, azijn- en bierconleur. Zoo mag bijv. goede rumcoulenr in een alkoholoplossing van 80°, niet troebel worden, maar moet helder oplossen, terwijl bierconlenr troebel wordt, maar in bier helder oplost. Het door het roosten van mout verkregen kleurmont, dat in Beieren nitsluitend tot het klenren van bier gebruikt mag worden, heeft zijn eigenschappen vooral te danken aan de aanwezigheid van caramel.

Carangidae is een familie behoorende tot de orde der Beenvisschen (*Teleostei*), onderorde der *Acanthopterygii (Stekelvinnigen)*. Zij bestaat uit talrijke geslachten, wier leden bewoners zoowel van de gematigde, als van de tropische zeeën zijn; hun voornaamste gemeenschappelijke kenmerken zijn het meer of minder samen gedrukt zijn van het lichaam, dat òf naakt, òf behoudens enkele deelen, met kleine schubben bezet is; voorts is de stekelige rugvin minder ontwikkeld dan de zachte rugvin, de kienwspleet is wijd, terwijl het aantal buikwervels 10, dat der staartwervels 14 bedraagt.

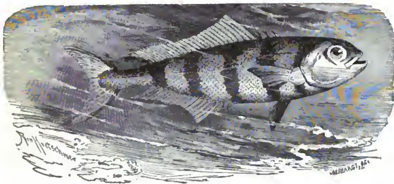
Het voornaamste geslacht is dat der Bastaardmakreelen (Caranx), met talrijke soorten, die in groote hoeveelheden bij voorkeur in de tropische

maar toch ook veel in bijna alle gematigde zeëen voorkomen.

In onze fauna is dat geslacht vertegenwoordigd door den Horsmakreel (Caranx trachnrus), ook wel Marsbanker genoemd (Engelsch: Horse-mackerel, Fransch: le Saurel, Dnitsch: Stöcker). In vorm gelijkt hij op de gewone makreel, maar onderscheidt zich voornamelijk door zijn gepantserde zijstreep, die met een zeventigtal hooge, maar zeer korte schilden is bedekt, terwijl het lichaam overigens, behoudens enkele plaatsen, slechts zeer kleine schnbben heeft; voorts door de eenvoudiger en veel minder fraaie kleuren, n.l. van boven blanwgrijs en van onderen zilverachtig. De tanden zijn bnitengemeen fijn, zoodat ze nauwelijks met het bloote oog te onderscheiden zijn; de lengte, die bereikt wordt, is slechts ongeveer 30 c.m. Zijn voedsel bestaat voornamelijk nit kleine visschen en vischbroed; over de voortplanting is, buiten de wetentrekken. Aan de kust kon men gemakkelijk met één handgreep drie à vier stnks tegelijk bemachtigen, en met karrenladingen werden zij dan ook als het ware uit het water opgeschept.

Een ander bekend geslacht der familie *Carangidae* is het overigens weinig talrijke geslacht *Naucrates*, door zijn vertegenwoordiger het *Loodsmannetje (Naucrates ductor)*, dat de merkwaardige gewoonte heeft, haaien en andere groote visschen, schepen, enz. te begeleiden. Hij bereikt slechts een geringe lengte, n.l. ongeveer 23 à 30 cm., maar heeft met de echte makreelen hnn schitterend schnbbenkleed gemeen. De grondkleur is blauwachtig zilvergrijs, donker bovenop en lichter van onderen, met vijf breede donkerblauwe dwarsbanden (zie de afbeelding).

De leefwijze van deze, in alle tropische of halftropische zeeën voorkomende visch, is echt pelagisch, en niet alleen in volwassen staat, maar blijkbaar gedurende elk tijdperk van zijn leven,

Loodsmannetje (Naucrates ductor).

schap dat de paaitijd in den zomer valt, weinig bekend. Het vleesch is eetbaar, maar niet zeer gezocht; zijn minderwaardigheid schijnt dan ook de oorzaak van de Engelsche benaming paardenmakreel te zijn. In ons land wordt hij ook gegeten, maar de waarde is zeer gering; zoo werd te Ymniden, waar $^9/_{10}$ van alle versche visch aankomt, gednrende de maanden Mei — Augustus aangevoerd in het jaar

1903	totaal	18100	kg. ter waarde van	f 252
1904	„	11000	„ „ „ „ „	241
1905	„	24800	„ „ „ „ „	601

De aanvoer en de prijzen loopen dus zeer uiteen, wat de laatste betreft van ongeveer $1^1/_2$ tot $2^1/_2$ cent per kg.

Merkwaardig is het, in welke buitengewoon groote massa's deze visch somtijds wordt gezien. Het sterkste geval heeft zich in dat opzicht in het midden der vorige eeuw langs de Engelsche zuidkust voorgedaan, waar men gedurende een week achtereen onmetelijke scholen, zich uitstrekkende zoover van de kust af als het oog reikte, dicht opeengedrongen en het water in beroering brengende, alsof het gistte, het Kanaal in zag zelfs in den paaitijd. Het jonge broed wordt n.l. in groote hoeveelheden in de open zee aangetroffen, zoodat de kuit daar blijkbaar ook is geschoten; het is daarom zeer waarschijnlijk, dat de dikwijls aan de oppervlakte van den Oceaan waargenomen drijvende vischkuit gedeeltelijk van deze visschen afkomstig is. Merkwaardigerwijze zijn de jonge vischjes zoo verschillend in uiterlijk van de volwassen exemplaren, dat zij vroeger als een afzonderlijk geslacht beschreven werden.

Reeds vroeg heeft het Loodsmannetje door zijn eigenaardigheden de aandacht getrokken; zoo beschrijven de Romeinen hem reeds onder den naam van *Pompilus*. Zij deelen o.a. van hem mede, dat hij zeelieden, die uit den koers gedreven waren, den weg wees, en door zijn plotseling verdwijnen de nabijheid van het land aankondigde, waarom hij als een heilige visch werd beschouwd. Nog verschillende andere fabels, ook omtrent zijn verhouding tot de haaien, zijn in omloop, maar de waarheid schijnt daarop neer te komen, dat hij, om de daaruit voor hem voortspruitende voordeelen, de nabijheid of het gezelschap van schepen, haaien en andere groote

visschen zoekt, eensdeels om de meerdere veiligheid, anderdeels omdat hij daardoor gemakkelijk voedsel bekomt. Hij voedt zich nl. met den van de schepen komenden afval, met de parasitische schaaldieren, die op de groote visschen leven, en, naar verondersteld wordt, ook met de stukken vleesch die, bij het verscheuren van den buit door de haaien, afvallen, zoomede met de uitwerpselen dezer visschen. Intusschen schijnt er wel een soort vriendschap tusschen den haai en het Loodsmannetje te bestaan; zoo wordt deze laatste nooit door den haai aangevallen, wat echter door sommigen verklaard wordt door zijn grootere vlugheid in vergelijking met de logheid van den eerste. Verschillende betrouwbare waarnemers beschrijven verder gevallen, waaruit blijkt, dat de haai door zijn begeleider naar in het water geworpen, niet door hem opgemerkt aas wordt gebracht, en dezen dus diensten door het Loodsmannetje worden bewezen, hoewel niet altijd in zijn voordeel, bijv. waar het aas, van een hoek voorzien, door de bemanning van een schip was uitgeworpen. Werd in dergelijke gevallen de haai gevangen, dan volgde het Loodsmannetje hem tot aan de oppervlakte van het water, en bleef verder, wanneer het niet dadelijk een anderen visch vond, dikwijls in de onmiddellijke nabijheid van het schip zelf. Niet altijd verlaten zij dit bij de nadering van het land; meermalen is het voorgekomen, dat des zomers, bij een wat hoogere temperatuur van het water, Loodsmannetjes de zeilschepen aan de zuidkust van Engeland tot in de haven volgden, waar zij dan echter spoedig gevangen werden. De weinigen, die in de gelegenheid waren dit vischje te eten, verklaren zijn vleesch voor zeer smakelijk en niet achterstaande bij dat der echte makreelen.

Tot de familie *Carangidae* behooren verder de geslachten *Seriola*, met een twaalftal soorten, o.a. de Yellow-tails met een lengte tot 1.50 m., zeer gezochte visschen op St. Helena, aan Kaap de Goede Hoop, in Japan en Australië; *Temnodon* met o.a. *Temnodon saltator*, bekend onder den matrozennaam *Skip Jack* en als *Blue Fish* op de Amerikaansche kust, waar hij een zeer gezochte sportvisch is; *Trachynotus* met *Trachynotus ovatus*, over de geheele tropische zone verspreid en een van de meest algemeen voorkomende zeevisschen; *Platax*, de z.g. *Zeevledermuizen*, merkwaardig om de buitengewone lengte van sommige gedeelten van hun rug- en anaalvinnen, zeer talrijk in den Indischen Oceaan en den westelijken Grooten Oceaan; *Anomalops*, de vertegenwoordiger der familie onder de diepzeevisschen; *Capros* met *Capros aper*, de *Ever-visch*, om zijn vooruitstekenden snuit, algemeen in de Middellandsche zee; *Equula*, met verschillende, in massa voorkomende kleine soorten in den Indischen en Grooten Oceaan.

Caranna of *Carannahars* (resina of gummi caranna) gelijkt op guajachars en wordt in Mexico in massa's, in rietbladeren gewikkeld of in pijpen, in den handel gebracht. Deze stof is van buiten donker-grijs en van binnen roodachtig bruin, aanvankelijk taai en later bros, aangenaam van reuk en bitter van smaak. Zij is volgens *Decandolle* afkomstig van *Bursera acuminata W.* volgens anderen van *Icica Caranne* of *Amyris Caranna Humb.*

Caranus, een Dorisch krijgsbevelhebber en de stamvader van het Macedonische vorstengeslacht, was volgens *Dexippus* en *Eusebius* een nakomeling van den Heraklide *Temenus*, een zoon van *Aristodemidas* en een broeder van *Phidon*, koning van Argos. Hij verzamelde in den Peloponnesus een schaar van krijgshaftige jongelingen, waarmede hij tegen Macedonië te velde trok. Voor verleenden bijstand schonk koning *Orestes* hem de helft van zijn gebied, en hij voerde er heerschappij gedurende 30 jaar. Anders is het verhaal van *Justinus*, bij wien wij lezen, dat hij volgens het orakel, geleid door een kudde geiten, een rijk zou zoeken. Toen hij het landschap Emathia bereikt had, drong hij bij nevelachtig weder tegelijk met een kudde geiten en gevolgd door zijn onderhoorigen de stad Edessa binnen, maakte zich van haar meester en noemde haar Egéae (Geitenstad). Hij verhief haar tot zijn residentie, en zij bleef de begraafplaats der koningen, toen later Pella de zetel werd der Macedonische gebieders. Hij onderwierp nog meer omliggende vorstendommen aan zijn heerschappij en werd alzoo de stichter van het Macedonische rijk (8ste eeuw vóór Chr.)

Caranx trachurus *(Horsmakreel)*. Zeevisch, behoorende tot de familie *Carangidae*, komt ook op onze kust voor. Zie verder *Carangidae*.

Carapa *Aubl.*, een plantengeslacht uit de familie der *Fernstroemiaceae*, omvat boomen uit de keerkringslanden met gevinde bladeren. *C. guyanensis Aubl.* is een der grootste boomen van Guyana en heeft hij een hoogte van 25 m. een dikte van ongeveer 1 m. in middellijn. De bladeren zijn ongeveer 1 m. lang en onbehaard, de blaadjes kortgesteeld, de bloemen klein en wit. — *C. guineënsis Don.* is een groote boom, die aan den Senegal en in Guinea voorkomt, met zeer lange takken, met bladeren als die der voorgaande soort en in het bezit van bloemaren met bleek-rozenroode bloemen.

C. moluccensis Lam, groeit aan het strand op de Molukken en wordt 10 m. hoog. Deze boom draagt neerhangende aren met kleine, geelachtige bloemen en zijn vruchten gelijken op granaatappels, maar zijn veel grooter en bevatten bruine, hoekige zaden, zoo groot als kastanjes. Het hout is roodachtig, fraai geaderd en hard.

Carapaolie is een plantaardige olie of vet, gewonnen uit de vruchten van *Carapa Tolucana* Perot (aan den Senegal) en uit die van *Carapa guianensis* Anbl. (in Brazilië en Guyana). Bij ons wordt er zeep van gemaakt, terwijl de inlandsche stammen er zich de huid mee inwrijven, als voorbehoedmiddel tegen insekten-beten.

Carascosa, *Michele*, baron, een Napolitaansch generaal, geboren op Sicilië omstreeks 1780, schaarde zich aan de zijde der republikeinsche partij en ontkwam bij de Restauratie de ballingschap. Bij den terugkeer der Franschen in 1806 schaarde hij zich onder de vanen van *Jozef Napoleon* en nam als bataljonschef deel aan den oorlog in Spanje. In 1814 moest hij als divisie-generaal in het Oostenrijksch-Napolitaansche leger tegen de Franschen vechten, doch reeds in het volgende jaar trok hij met zijn divisie tegen Oostenrijk te velde en onderteekende met andere Napolitaansche generaals het krijgsverdrag van Casalanza. Na de Restauratie werd hij tot minister van Oorlog benoemd en

kreeg in last, met de trouw gebleven koninklijke troepen de afvalligen aantetasten. Hiermede draalde hij zoolang, totdat zijn afdeeling zich met de opstandelingen verbroederde, waarna hij wederom zijn krachten wijdde aan de omwenteling. Aan het hoofd geplaatst van het leger tegen de Oostenrijkers, onderhandelde hij met hen. Na het dempen van den opstand ontsnapte hij naar Barcelona, werd bij verstek ter dood veroordeeld en nam de wijk naar Engeland, waar hij zijn „Mémoires historiques, politiques en militaires sur la révolution du royaume de Naples en 1820 et sur les causes qui l'ont amenée" (1823) uitgaf. Hij overleed omstreeks 1860.

Carassius auratus *(Goudvisch)*. Zoetwatervisch, oorspronkelijk in Japan en China voorkomende, maar later ook naar Europa overgebracht. Zie verder bij *Karpervisschen.*

Carassius vulgaris *(Kroeskarper)*. Zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Karpervisschen* (*Cyprinidae*). Zie verder bij *Karpervisschen.*

Caratacus Zie *Caractacus.*

Carausius, *Marcus Aurelius Valerius*, van afkomst een Menapiër, onderscheidde zich onder den Romeinschen caesar *Maximinianus* bij de onderdrukking van de sociale boerenrevolutie der Baganden (zie aldaar) zoozeer, dat hem laatst genoemde keizer belastte met het opperbevel over de vloot, uitgerust om de kusten van België en Armorica tegen de Frankische en Saksische zeeroovers te beschermen. Wegens verdnistering van geld werd hij ter dood veroordeeld, zoodat hij de vlucht nam naar Brittannië, waar hij de gunst der Romeinsche legioenen verwierf en zich tot *Augustus* deed uitroepen (287 na Chr.) Hij verdedigde de grenzen van zijn rijk tegen de Caledoniërs, lokte kunstenaars van het vaste land naar zijn gebied, verwierf de vriendschap der Franken, nam hunne jongelingen in zijn leger op en maakte hen bekend met de krijgskunst en de scheepvaart Zijn vloten bevoeren het Kanaal, de Noordzee en den Atlantischen Oceaan, stevenden naar de monden van Rijn en Seine en verbreidden den schrik van zijn naam tot aan de zuilen van *Hercules.* Na een vergeefsche poging van de keizers *Diocletianus* en *Maximinianus*, om hem te verdrijven, moesten zij hem in 291 als keizer van Brittannië (met inbegrip van de Gallische haven Bononia) erkennen. Ook de caesar *Constantius Chlorus*, den 1sten Maart 293 voor Gallië benoemd, trachtte de stelling van *Carausius* te verzwakken. Hij veroverde Bononia, maar werd door de door *Carausius* ondersteunde Franken zoo in zijn bewegingen gehinderd, dat hij zich genoodzaakt zag, hem als keizer te erkennen. Eindelijk werd *Carausius* onverwachts door zijn garde-praefect *Allectus* vermoord (293), die echter in 296 door *Constantius* ten onder werd gebracht.

Caravaca is de naam van een distriktstad in de Spaansche provincie Murcia, niet ver van de gelijknamige rivier gelegen, die van de La Sagra komend, boven Cieza in de Segura uitmondt. De stad heeft (1897) 15128 inwoners. In de kerk, uit het jaar 1600, bevindt zich een wonderdadig crucifix. Caravaca heeft leder-, papier-, zeep- en brandewijnfabrieken, verder ververijen en wolspinnerijen. In de omgeving vindt men ruïnen uit den tijd der Romeinen en marmergroeven.

Caravaggio, *Michelangelo Amerighi da*, een Italiaansch schilder, werd geboren te Caravaggio op bet gebied van Milaan in 1569. Nadat hij zich te Milaan en te Venetië geoefend had in de schilderkunst, begaf hij zich naar Rome, waar hij in verzet kwam tegen de oppervlakkig-ideale richting der schilderkunst, welke in die dagen vooral door *Giuseppe Cesari* begunstigd werd. Het was het streven van *Caravaggio*, hevige hartstochten op een natuurlijke en indrukwekkende wijze voortestellen. Zijn geliefkoosde onderwerpen, tooverij, moord en geheimzinnig verraad, zijn ontleend aan het tijdperk, waarin hij leefde. Een zijner meestgeroemde schilderijen bevat een voorstelling van valsche spelers en bevindt zich te Rome. Zijn schaduwen zijn krachtig, zijn achtergronden diep. Ook bij het behandelen van gewijde onderwerpen verloochende hij geenszins de werkelijkheid, zelfs zóó, dat onderscheiden door hem gepenseelde stukken hierom uit de kerken werden verwijderd. Een graflegging van *Christus*, in het Vaticaan te Rome, wordt door *Kugler* niet ten onrechte vergeleken met de begrafenis van een hoofdman der Zigeuners. Tot zijn grootste kunstwerken behooren verder: „De Madonna van den Rozenkrans, welke door den Heiligen Dominicus en Petrus Martyr rozenkransen onder het volk laat verdeelen", „Maria met het kind en de heilige Anna", „Geeseling van Christus", „David met bet hoofd van Goliath", „Christus met de Jongeren in Emmaus", „Verloving der heilige Katharina", „Dood van Maria" en het prachtige portret van den grootmeester *A. de Vignacourt.* Tot de omvangrijkste werken van *Caravaggio* behooren de wandschilderingen in de San Luigi de' Francesi te Rome. Zijn losbandige en ruwe leefwijze was in overeenstemming met zijn eigenaardigen kunstenaarsgeest. Hij haalde zich daardoor vele moeilijkheden op den hals, moest wegens een moord in 1605 Rome verlaten, vertoefde op Malta en werd er, wegens zijn voortreffelijk stuk, de onthoofding van *Johannes*, door den grootmeester van de Orde der Johannieten tot ridder geslagen. Doch ook dáár bleef hij niet lang; wegens een gevecht werd hij in den kerker geworpen, ontsnapte echter en begaf zich op weg naar Rome. Hij kwam echter niet verder dan Porto Ercole; hier werd hij overvallen en gewond, waarna hij weldra overleed (1609).

Caravaggio, *Polidoro da*, een Italiaansch schilder. Zie *Caldara.*

Caravansera of *Caravanserai*, ook *Karavanserai* is in bet Oosten de naam voor een verblijfplaats voor de karavanen. De karavansera's bestaan bijna altijd uit vier gebouwen, in het midden waarvan zich een groote open ruimte bevindt.

Caravanserai. Zie *Caravansera*

Caravellas is een stad in den Braziliaanschen staat Bahia, aan de rivier van dien naam gelegen, op 8 km. afstand van de monding. Door natuurlijke kanalen staat het met de havenplaatsen Villa Viçosa en São José, door spoorwegen met Santa Clara in het vruchtbare achterland in verbinding. Het heeft ± 4000 inwoners, een uitmuntende haven en voert koffie, kokosnoten en vischtraan uit.

Carayon, *Auguste*, een Fransch geschiedkundige, geboren den 31sten Maart 1813 te Saumur, werd Jezuïet en heeft veel belangrijks openbaar gemaakt omtrent de geschiedenis van zijn Orde. Hij leverde: „Documents inédits concernant la compagnie de Jésus"(18 dln., Poitiers, 1863—1875), „Bibliographie historique de la compagnie de Jésus" (1864), „Première mission des Jésuites au Canada" (1864), „Bannissement des Jésuites de la Louisiane" (1865) e.a. Hij overleed den 15den Mei 1874 te Poitiers.

Carbaminzuur of *amidomierenzuur*, NH_2-COOH, komt in vrijen toestand niet voor. Het ammoniumzout ervan is voorhanden in ammoniumcarbonaat en ontstaat door direkte verbinding van ammoniak met koolzuur. Bij 60°C splitst het zich weer in ammoniak en koolzuur. Wordt dit zout in een gesloten buis tot 140°C verhit, dan vormt zich pisstof onder afscheiding van water. Uit een oplossing van *carbaminzuur ammonium* ontstaat door de zouten der aard- en zware metalen geen neerslag. Zie *Urethaan.*

Carbiden of *carburen* zijn de verbindingen der verschillende elementen met koolstof. Van groot belang voor de praktijk zijn de reeds lang bekende *ijzercarbiden*. Nadat men ze in het groot had leeren vervaardigen, zijn ook andere *carbiden* belangrijk geworden. Zij worden vervaardigd door de verschillende oxyden met koolstof aan hooge temperaturen (tot 4000°C.) bloot te stellen in den electrischen smeltoven. Zij zijn gewoonlijk zeer hard en moeilijk smeltbaar. Naar hun chemische verwantschap worden zij in twee groepen verdeeld, n.l. *carbiden van metalen* en *carbiden van niet- metalen*. Eerstgenoemde worden door water en zuren ontleed, waarbij koolwaterstoffen ontstaan, bijv. *calciumcarbid* (zie aldaar); laatstgenoemde worden er niet door aangetast en zijn zeer hard, bijv. carborundum (zie aldaar).

Carbinol is de naam van methylalkohol, CH_3 OH. Ook worden daarmee de overige alkoholverbindingen aangeduid, door ze voor te stellen als ontstaan te zijn uit carbinol, waarin de met de koolstof direkt verbonden waterstofatomen door organische radicalen vertegenwoordigd zijn. Zoo wordt bijv. de gewone aethylalkohol, $CH_3C_1H_2$ OH, *methylcarbinol* genoemd.

Carbo. Zie *Koolstof.*

Carbocyclische verbindingen zijn organische scheikundige verbindingen met gesloten koolstofringen. Zij worden *isocyclische* verbindingen genoemd als de koolstofringen slechts uit koolstofatomen bestaan, in tegenstelling met de *heterocyclische* verbindingen, welker ringen ook zuurstof-, zwavel- en stikstofatomen bevatten. De carbocyclische grondkoolwaterstoffen zijn ringvormige koolwaterstoffen, isomeer met de olefinen van een gelijk aantal koolstofatomen, en die uit 3—8 methyleengroepen (polymethylenen) bestaan (tri-, tetra-, pentamethylenen, enz.), ook *ringolefinen* of *cycloparaffines* (cyclopropaan, cyclobutaan en cyclohexaan of hexamethyleen of hexahydrobenzol) geheeten. Aan de cycloparaffines sluiten zich aan de cycloölefines, cyclodiolefines en cyclotriolefines. De voornaamste koolwaterstofverbinding der groep is het benzol, een cyclotriolefine, dat door opneming van waterstof kan overgaan in hexahydrobenzol, hexamethyleen en cyclohexaan. Het benzol is de grondkoolwaterstof van de aromatische verbindingen; van di- en tetrahydrobenzol, alsmede van hexahydrabenzol worden de hydroaromatische verbindingen afgeleid. De aromatische stoffen wijken in hun eigenschappen aanmerkelijk van de aliphatische af, terwijl de hydroaromatische stoffen en ook de tri-, tetra-, penta- en hexacarbocyclische verbindingen juist de aliphatische stoffen nabij komen. Daarom worden zij wel van de aromatische gescheiden onder den naam van *aliphatisch-cyclische* of *alicyclische* verbindingen. De trimethyleenring splitst zich gemakkelijker als de penta- of de hexamethyleenring; ook worden de hexa- en octomethyleenringen moeilijker gevormd en bevatten in den regel weinig koolstofatomen.

Carbolgaas is in de geneeskunde de naam voor een verbandstof, die uit ongebleekt katoengaas, onder toevoeging van hars, paraffine en gekristalliseerd carbolzuur bereid en bij de antiseptische behandeling van wonden gebruikt wordt.

Carbolineum is een bederfwerend middel, waarmee hout voor palen en scheepsbouw geïmpregneerd of geverfd wordt. Ook tegen de bloedluis wordt het in tuinen gebruikt. Voor de vervaardiging bedient men zich van steenkoolteer. Het meest bekende is het carbolineum van *Avenarius.*

Carbolvergiftiging of *phenolvergiftiging* kan zoowel bij uitwendig, als bij inwendig gebruik van carbolzuur ontstaan, vooral indien het te lang gebruikt of te sterk genomen wordt. Deze openbaart zich door een blauwe gelaatskleur, hraking, koude ledematen, duizeligheid, bewusteloosheid, krampen, moeilijke ademhaling, vernauwing der pupil, enz., en kan een plotselijken dood ten gevolge hebben. Als tegengift bezigt men daarbij suikerkalk (calcaria saccharata), eiwit, melk, kalkmelk of glauberzout, alsmede prikkelende middelen. Grootere gifthoeveelheden in de maag worden het best door de maagpomp verwijderd.

Carbolwater, *aqua carbolisata*, is een helder, kleurloos mengsel van 22 deelen carbolzuur in 978 deelen water; het is antiseptisch en wordt als verbandwater gebruikt.

Carbolzuur is de nog tegenwoordig in den handel en in de geneeskunde voorkomende naam voor *phenol* (C_6H_5OH). Voor planten, dieren en menschen is het een hevig vergif, maar het werkt tevens bederfwerend op vleesch en andere dierlijke stoffen, daar het de kiemen van het bederf schijnt te dooden. Om die reden is phenol een uitmuntend antisepticum bij heelkundige operatiën, bij het balsemen en in de lijmfabrieken, voorts komt het uitstekend te pas tot ontsmetting van slagvelden, besmette woningen en stallen, hospitalen en schepen. Ook dient het om hout duurzaam te maken. Voor desinfectie-doeleinden is meestal het ruwe zuur voldoende. Het desinfectiepoeder bestaat doorgaans uit mengsels van carbolzuur met gips of infusoriën-aarde; het heet dan in den handel gewoonlijk *phenolith.* Uitwendig heeft het in de heelkunst ruime toepassing gevonden, bepaaldelijk bij het aanwenden der methode van *Lister*, waarbij gedurende de operatie het geheele lichaamsdeel en ook de instrumenten als in een nevel van carbolzuur worden gehuld.

Daardoor zouden alle ontstekingveroorzakende kiemen, in den dampkring aanwezig, vernietigd worden en de wonde genezen zonder eenige etterverminging in zeer korten tijd. Sedert het aanwenden van deze methode zijn operatie's gelukt, welke men te voren niet durfde ondernemen. Later is deze methode echter aanmerkelijk gewijzigd en het gebruik van carbolzuur minder algemeen geworden. Het is nl. gebleken, dat het uitwendig gebruik van carbolzuur bij wonden zekere voorzorgsmaatregelen vereischt, daar anders onder bepaalde omstandigheden vergiftigingsverschijnselen kunnen optreden.

Ook tegen chronische huidziekten is het carbolzuur een voortreffelijk middel gebleken. Het uit steenkolenteerolie bereide *creosoot* is niets anders dan carbolzuur. Het *Acidum carbolicum liquefactum* is een heldere, kleurlooze vloeistof, bestaande uit 100 deelen carbolzuur en 10 deelen water. Wegens haar vloeibaren vorm is het gebruik gemakkelijker dan die van het vaste carbolzuur.

Carbonado. Zie *Diamant.*

Carbonari of *kolenbranders* is de naam der leden van een geheim staatkundig genootschap in Italië, dat ten tijde der Fransche heerschappij over Napels ontstond en met de orde der Vrijmetselaars samenhing, waaraan het vele vormen van zijn organisatie ontleende. Hunne plechtigheden waren aan het kolenbrandersbedrijf ontleend, zooals zuivering van het woud van welven als zinnebeeld van den strijd tegen de dwingelandij. Zij noemden elkander „waarde neven", de verzamelplaats droeg den naam van *hut* (baracca), de omtrek van deze heette *woud*, het inwendige *kolenwinkel* (vendita) en de gezamenlijke hutten eener provincie *republiek*. Hun doel was de verkrijging der nationale onafhankelijkheid en van vrijzinnige staatsvormen. In Napels telden zij vele duizenden leden en speelden bij de revolutie van 1820 een belangrijke rol. Het genootschap had eenigszins een Protestantsch karakter, zooals blijkt uit de stelling: „Ieder Carbonare bezit het natuurlijk en onvervreemdbaar recht, om den Almachtige naar eigen inzicht en overtuiging te dienen".

Na de Restauratie in Frankrijk hadden zich ook aldaar vele geheime genootschappen gevormd, die zich in verbinding stelden met de Carbonari. Toen na de nederlaag der revolutionnaire partij in Napels en Piémont de verschillende regeeringen de deelneming aan die vereeniging met de straf van hoogverraad bedreigden, werd Parijs de zetel der *Charbonnerie.* Een venta bleef beneden het aantal van 20 „bons consins", en de afgevaardigden van 20 venta's vormden een centraalventa, wier vertegenwoordigers een hoogere venta uitmaakten. De hoogste venta zetelde te Parijs en gaf hare bevelen aan de overige. Men had tot regel om niets op schrift te brengen, maar alles mondelijk te behandelen, en gewoonlijk kende ieder Carbonaro alleen de leden van zijn venta. Verraad werd met den dood gestraft. Tot aan het einde van den Fransch-Spaanschen oorlog was de *Charbonnerie* ijverig werkzaam. Na de zegepraal der Restauratie in Spanje en bij de reactie daarvan op Frankrijk, bepaalde zich de werkzaamheid der vereeniging meer tot een revolutionnaire bewerking der gemoederen, dan tot rechtstreeksche pogingen tot opstand. Zij bestond tot in 1830 en telde onder hare leden zelfs mannen, die onder de dynastie *Orleans* een belangrijke rol vervulden. Na de Juli-revolutie schaarden vele leden zich aan de zijde der regeering, en de vereeniging ontbond zich meer en meer. Daarentegen ontstond er een „Charbonnerie démocratique", die hare vormen aan de oude *Carbonaria* ontleende. De grondbeginselen der vereeniging door *Teste* in zijn „Projet d'une constitution républicaine" ontwikkeld, zijn de denkbeelden van *Baboeuf* omtrent een volkomen gelijkheid van alle menschen. Aan het hoofd dier vereeniging stond *Buonarreti*, een voormalig medestander van *Baboeuf*, en na deze waren *Teste* en *d'Argenson* de voornaamste leiders. Het streven van deze mannen, om alles afhankelijk te maken van Parijs, was later oorzaak, dat onderscheiden Italiaansche vluchtelingen, *Mazzini* e. a. zich van de vereeniging losrukten, om het „Jonge Italië" te stichten. In 1841 ontdekte men in het zuiden van Frankrijk een vereeniging, die met den naam van „Hervormde Carbonaria" bestempeld werd, doch na dien tijd ontwaarde men geen spoor meer dier vereeniging, zelfs niet in 1848.

Carboniet is de naam voor verschillende ontplofbare stoffen, die vooral uit nitrobenzol, kiezerguhl of cellulose, kalisalpeter en barytsalpeter bestaan. De kleur is grijsbruin en het soortelijkgewicht 1,3. Voor stooten en schokken, zoowel als voor temperatuurverschillen, is het tamelijk ongevoelig. Bij de ontploffing werden meer schadelijke gassen ontwikkeld dan bij die van het dynamiet.

Carbonische formatie. Zie *Steenkolenformatie.*

Carboniseeren is in de wolindustrie een middel om de wol van de kaarden te bevrijden, waartoe de stoffen in zwavelzuur gedompeld en dan bij een temperatuur van 110°—120° C. gedroogd werden. De plantendeelen werden verkoold door het zuur, maar niet de wolbaren. Ook komt het te pas bij het maken van kunstwolstoffen uit draden van wol en katoen, waarbij het katoen door het zwavelzuur vernietigd en daarna door flink wasschen geheel verwijderd wordt. In de sodaindustrie noemt men *carboniseeren* het blazen van koolzuur door de ruwe sodaloog, waardoor de bijtende soda in carbonaat overgaat.

Carbonyl is de chemische benaming voor een tweewaardig radicaal CO, van dezelfde samenstelling dus als het kooloxyd. In de aldehyden is de COgroep met een organisch radicaal en met een waterstofatoom verbonden, zooals bijv. in acetaldehyd, $CH_3.CO\ H$, in de ketonen daarentegen met twee éénwaardige organische radicalen, bijv. in aceton $CH_3.\ CO.\ CH_3$.

Carbonzuren noemt men in de organische chemie alle zuren, die het radikaal COOH of de zoogenaamde carboxylgroep bevatten. Het eenvoudigste carbonzuur is het mierenzuur (H.COOH), waarin de carboxylgroep verbonden is met een waterstofatoom. Komt in plaats van dit laatste methyl (CH_3), dan ontstaat methylcarbonzuur of azijnzuur ($CH_3.\ COOH$). Wordt de waterstof van het mierenzuur door aethyl (C_2H_5) vervangen, dan verkrijgt men aethylcarbonzuur of propionzuur ($C_2H_5.COOH$). Al deze zuren bevatten slechts één-

maal de carboxylgroep en heeten *monocarbonzuren*. Wordt echter in het mierenzuur het waterstofatoom vervangen door carboxyl, dan ontstaat zuringzuur $\left(\begin{cases}COOH\\COOH\end{cases}\right)$, of een zuur met twee carboxylgroepen, alzoo een *dicarbonzuur*. Evenals het éénwaardige radikaal aethyl één carboxylgroep bindt, evenzoo vereenigt zich ook het tweewaardige radikaal methyleen (CH_2), met twee carboxylgroepen en vormt daarmee methyleendicarbonzuur of malonzuur, $COOH.CH_2.COOH$. Driewaardige radikalen vormen *tricarbonzuren*, zoo verbindt het radikaal C_3H_5 zich met drie carboxylgroepen tot aconietzuur C_3H_3 $(COOH)_3$. In de carboxylgroep kan het waterstofatoom gemakkelijk door metalen of andere radikalen, zooals alkoholradikalen, vervangen worden, waarbij zonten of esters ontstaan. Treedt in azijnzuur, $CH_3.COOH$, kalium in de plaats van het waterstof der carboxylgroep, dan ontstaat azijnzuurkalium, $CH_3.COOK$; komt aethyl in de plaats van het waterstofatoom, dan ontstaat azijnzuuraethylester, $CH_3.COOC_2H_5$. Op gelijke wijze verhonden zich de carboxylen der dicarbonzuren en tricarbonzuren. Het aantal der in een zuur aanwezige carboxylgroepen geeft de basiciteit der zuren aan; de monocarbonzuren zijn éénbasisch, de tricarbonzuren driebasisch, enz.

Carborundum, siliciumcarbid, SiC, is een nieuw, voortreffelijk slijpmiddel en bestaat uit een verbinding van koolstof met silicium, die ontstaat, wanneer een poederachtig mengsel van zand en cokes met keukenzout in den electrischen oven tot op zeer hooge temperatuur (ongeveer 3000°) verhit wordt. Dit preparaat werd in 1891 door *Schützenberger* en den Amerikaanschen electrotechnicus *Acheson* tegelijkertijd ontdekt. Door laatstgenoemde werd het voor het eerst in het groot vervaardigd. Het vormt schitterende, in chemisch zuiveren toestand volkomen kleurlooze, meestal echter door sporen van ijzer bleekgroen gekleurde kristallen, wier soortelijk gewicht 3,12 bedraagt en die in hardheid (9.6) diamant het meest nabij komen. Het gekristalliseerde carborundum wordt in een kollergang gemalen; door behandeling met verdund zwavelzuur worden de aschbestanddeelen en het ijzer verwijderd, waarop het poeder door slibben in verschillende korrelgrootte gesorteerd wordt. Daarna is het gereed voor het gebruik als slijpmiddel. Ook worden wel slijpschijven en slijpsteenen van carborundum gemaakt, door dit poeder met porceleinaarde in een vorm te kneden en daarna in een porceleinoven bij een temperatuur van ongeveer 1800° te branden. Bij proeven, door *Witt* genomen, bleek, dat carborundum bij het slijpen van glas negen maal zooveel uitwerking heeft als Naxosamaril. Behalve slijpschijven en slijpsteenen vervaardigt men van carborundum ook schuurpapier en schuurlinnen.

Carboxygeenlicht. Zie *Drummonds kalklicht.*

Carbunkel. Zie *Bloedvin.*

Carburateur is een toestel, dat dienst doet bij het carbureeren (zie aldaar) en tevens een belangrijk onderdeel vormt van ontploffingsmotoren met vloeibare brandstof zooals met benzine, spiritus of petroleum. Zie aldaar en onder *Automobiel.*

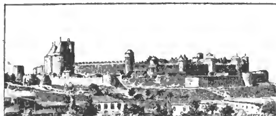
Carbureeren is een bewerking, die het lichtgas ondergaat om de lichtkracht te verhoogen. Men leidt het hij gewone temperatuur door vluchtige koolwaterstoffen, gewoonlijk door benzol, waardoor dit laatste opgenomen wordt. Bij de watergasfabricage wordt dit door gloeiende ruimten geleid, waarin het een of ander petroleumresidu verdampt wordt. Ook leidt men een gas van weinig lichtkracht door wol, die in petroleumaether gedrenkt is. Verder wordt hij gasoline-, benzine- en spiritusmotoren *carbureeren* genoemd de verdamping en de vermenging met lucht van de vloeistof.

Carcagente is de naam van een stad in de Spaansche provincie Valencia, 3 km. ten Z. van Alcira. Zij ligt aan de spoorwegen Almansa-Valencia en Carcagente-Denia (65 km.), te midden van een vruchtbare vlakte, door bevloeiingskanalen van de Jucar doorsneden. De stad telt (1897) 12145 inwoners, bezit vele vierhoekige torens uit den tijd der Mooren en heeft fabricage van lakens en zijden stoffen.

Carcano, *Giulio*, een Italiaansch dichter, werd geboren te Milaan, den 7den Augustus 1812, studeerde te Pavia in de rechten, werd in 1848 secretaris van het Voorloopig Bewind te Milaan en door haar met een zending naar Parijs gezonden. In 1849 werd hij door Oostenrijk verbannen. De Italiaansche regeering benoemde hem in 1859 tot hoogleeraar in de aesthetica, in 1868 tot inspecteur van het onderwijs en secretaris van het *Instituto Lombardo* te Milaan. Hij overleed den 30sten Augustus 1884 te Lesa aan het Lago Maggiore. Als dichter behoort *Carcano* tot de Romantische school. Van zijn geschriften vermelden wij: „Ida della Torre" (1834), „Angelo Maria" (1839, nieuwe uitgave, Florence, 1864), „Damiano, Storia d'una povera famiglia" (1851), „Memorie di Grandi" (1870, 2 dln.), „Poesie varie edite ed inedite" (2 dln., 1869—1870), „Racconti campagnuoli" (1869), „Racconti popolari" (1871) en „Carlo Barbiano di Belgiojoso" (1882). In 1840 verscheen zijn eerste verzameling lyrische gedichten. Zijn vertaling van *Shakespeare's* drama's verscheen van 1875—1882 te Milaan in 12 dln. Een verzameling zijner meest gelezen werken verscheen te Florence van 1861—1870 (4 dln.), een verzameling zijner novellen te Milaan in 1882 (1 dln.). Na zijn dood verschenen zijn: „Lettere alla famiglia e agli amici, 1827—1884" (Milaan, 1887).

Carcassonne is de naam der hoofdstad van het Fransche departement Aude. Zij is een vesting van den derden rang, ligt 103 m. boven den zeespiegel aan de Aude en aan het Canal du midi en is een station van den Zuiderspoorweg. De stad wordt door de rivier in twee deelen gescheiden: in een oude en donkere cité of bovenstad, omgeven door dubbele wallen (zie de afb.), met een oud kasteel, talrijke torens uit de 6de—14de eeuw (gerestaureerd door *Viollet le Duc*) en de kerk St. Nazaire uit de 11de eeuw, en de benedenstad, voorzien van fraaie singels (op de plaats van de oude vestingmuren) en doorsneden van regelmatige straten. Zij bezit een plein met een fontein, de kathedraal St. Michel en de kerk St. Vincent, beide uit de 14de eeuw, de prefectuur en het paleis van Justitie, een gedenkteeken voor den dichter *A. Chénier*, een markthal

en een haven. De heide stadsdeelen zijn door twee bruggen (een uit de 13de eeuw) met elkander verbonden. De inwoners (1901: 27522) houden zich voornamelijk bezig met de fabricage van linnen en drijven een belangrijken handel in koren en wijn. Carcassonne is de zetel van den prefekt en van een bisschop, alsmede van een handelsrechtbank, en bezit een lyceum, een theologisch seminarium, een kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen, een museum, een natuurkundig kabinet en een bibliotheek met 22000 dln.

Carcassonne (de stad).

Carcassonne is het Carcaso der Ouden, dat, door Tectosagen bewoond, in Gallia Narbonensis lag. Reeds omstreeks 300 na Chr. werd het de zetel van een bisschop en viel later, evenals geheel Gallië, in de macht der West-Goten. Bij Carcassonne versloeg hun koning *Reccared* in 589 de Franken; de Goten bleven in het bezit der stad, die daarna van 724—759 aan de Spaansche Saracenen behoorde, totdat *Pepijn de Korte* geheel Septimanië onderwierp en met het rijk der Franken vereenigde. In de 9de eeuw was het de zetel van graven en vice-graven (vicomten); de eerst bekende was (in 970) *Arnald*. Toen diens stam omstreeks 1060 met *Raimund* uitstierf, kwam het graafschap aan den graaf *van Barcelona* en door deze, met uitzondering van de stad Carcassonne, als leen aan den graaf *van Béziers*. *Lodewijk VIII* ontrukte de stad in 1226 aan de Albigenzen, en in 1247 stond de laatste graaf van Carcassonne, *Raimund van Trincavel*, haar af aan *Lodewijk IX*, die haar liet versterken.

Carcellamp. Zie *Lamp*.

Carcer Mamertinus is zeker wel het oudste gebouw in Rome. Het ligt aan den voet van het Capitool, was oorspronkelijk een brongebouw (*Tullianum*) en werd volgens de sage gebouwd door *Ancus Martius* en *Servius Tullius*. Later werd het een gevangenis, vooral voor ter dood veroordeelde misdadigers. *Jugurtha* en andere hoofden van de samenzwering van *Catilina* kwamen er in om het leven; volgens de Christelijke legende hebben de apostelen *Petrus* en *Paulus* er ook in gevangen gezeten.

Carcharidae. Familie der Menschenhaaien, behoorende tot de orde der *Chondropterygii (Kraakbeenvinnigen)*. Zie verder bij *Haaivisschen*.

Carcharius glaucus (*Blauwe haai*). Een der meest bekende en ook voor menschen gevaarlijke haaien; behoort tot de familie *Carcharidae (Menschenhaaien)*. Zie verder bij *Haaivisschen*.

Carcinoma. Zie *Kanker*.

Carcinus maenas Pennant, de gewone krab. Zie *Krabben*.

Cardamine *L.* of *veldkers* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (Cruciferae) en onderscheidt zich door een lijnvormige hauw met veerkrachtig openspringende van onderen naar boven omgerolde klepjes, openstaande bloembladen met lange, opgerichte nagels en een witte of paarse kleur. In ons land komen voor C. hirsuta, C. pratensis (Pinksterbloem) en C. amara.

Cardamomum is de naam van min of meer 3-kantige en 3-hokkige doosvruchten, welker zaden een specerijachtigen, prikkelenden smaak hezitten. De stamplant is *Amomum Cardamom* (familie der Zingiberaceeën), die evenwel niet de gewone cardamomzaden levert. De in den handel voorkomende zaden zijn afkomstig van het geslacht *Elettaria*, o. a. *Elettaria major* uit Ceylon levert Ceylonsche cardamom. Deze is van inferieure qualiteit, bevat slechts 3% aetherische olie, tegen andere soorten 5%; zij groeit in het zuiden en midden van Ceylon en is een bergplant. Beter is *Malabar-cardamom*, uit het Z. W. van Voor-Indië. Verder *Java-Cardamom*; de *Siam-Cardamom* is zeldzaam. Het zaad wordt in het wild verzameld, doch de planten worden kunstmatig gekweekt door omliggende boomen, die de cardamom in haar groei zouden belemmeren, te kappen. Deze plant heeft een rietachtig voorkomen, wordt ± 3 à 4 m. hoog, heeft een wortelstok, die niet aromatisch is en bezit roode bloemen, welke kleur te danken is aan de aanwezigheid van vele staminodiën. Verbrandt men de cardamomzaden, dan blijkt de asch mangaanhoudend te zijn.

De zaden worden bij ons in de apotheek gebruikt als poeder bij de bereiding van een aromatischen poeder en van een aromatische tinctuur.

Cardanus, *Hieronymus* of *Cardano*, een Italiaansch wiskundige, geneesheer en philosoof, werd geboren te Pavia, den 24sten September 1501, en bracht zijn jeugd door te Milaan, waar zijn vader als rechtsgeleerde de algemeene achting genoot. Hij studeerde eerst te Pavia en daarna te Padua, waar hij doctor in de geneeskunde werd, vestigde zich vervolgens in het stadje Sacco en werd in 1534 hoogleeraar in de wiskunde te Milaan. In 1552 gaf hij gehoor aan een uitnoodiging van *Hamilton*, aartsbisschop van St. Andrews en primaat van Schotland, die hem over het asthma, waaraan hij leed, wilde raadplegen. *Cardanus* vertoefde er 10 maanden en keerde over de Nederlanden en Duitschland naar Milaan terug. Daarna (1559) vertrok hij als hoogleeraar in de geneeskunde eerst naar Pavia en vervolgens naar Bologna, waar hij tot 1570 onderwijs gaf. In dat jaar werd hij op een ongegronde aanklacht in de

gevangenis geworpen en herkreeg eerst na een half jaar zijn vrijheid, waarna hij zich naar Rome begaf. De paus schonk hem een jaargeld. *Cardanus* overleed den 21sten September 1576, volgens sommigen aan den hongerdood, omdat hij het door hem voorspelde sterfjaar niet wilde overleven. Dit staat vast, dat hij veel werk maakte van de sterrenwichelarij.

In weerwil van zijn grooten roem, bracht *Cardanus* zijn dagen in armoede door. Hij heeft twee werken over physica en metaphysica achtergelaten, namelijk „De subtilitate" in 21 boeken (Neurenberg, 1550, enz.) en: „De rerum varietate" in 17 boeken (Bazel, 1657), die echter vele paradoxen en geen samenhangend geheel bevatten. Meer goeds heeft hij geleverd op het gebied der geneeskunde, maar vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt op dat der wiskunde, bepaaldelijk door den naar hem genoemden regel of formule tot oplossing van vergelijkingen van den derden graad. Niettemin wordt vermeld, dat eigenlijk een zekere *Sicpione Ferro* en later *Tartaglia* de uitvinder van dien regel is en de laatste hem onder belofte van stilzwijgendheid aan *Cardanus* heeft medegedeeld, waarna laatstgenoemde dien in zijn „Ars magna sive de regulis algebraicis" (1545) openbaar maakte.

De regel van *Cardanus* tot oplossing der vergelijking $x^3 + px + q = 0$ heeft dezen vorm:

$$x = \sqrt[3]{-\frac{q}{2} + \sqrt{\left(\frac{q}{2}\right)^2 + \left(\frac{p}{3}\right)^3}} + \sqrt[3]{-\frac{q}{2} - \sqrt{\left(\frac{q}{2}\right)^2 + \left(\frac{p}{3}\right)^3}}$$

Zijn talrijke geschriften, waaronder ook een „De vita propria", verschenen verzameld door *Spon* in 10 dln. te Lyon in 1663, doch in deze verzameling ontbreekt de „Metoposcopia 800 faciei humanae eiconibus complexa" (Parijs, 1658).

Cardanuskoppeling. Zie *Koppeling*.

Cardanusring is een inrichting, die vooral aan boord van schepen gebruikt wordt, om verschillende voorwerpen, zooals kompassen, chronometers, barometers en lampen in een horizontaal vlak te houden. Het voorwerp is boven het zwaartepunt met twee asjes draaibaar aan den ring bevestigd, terwijl laatstgenoemde op dezelfde wijze, maar in een richting loodrecht op eerstgenoemde draaiingsas aan het vaste onderstel bevestigd is.

Cardenal, *Peire*, een troubadour, was afkomstig uit een adellijke familie te Puy-en-Velay. Hij was oorspronkelijk voor den geestelijken stand bestemd, maar wijdde zich aan de dichtkunst en het hofleven; vooral vond hij vriendelijke opname bij *Jakob I* van Arragon. Zijn gedichten dateeren van 1210—1230. In zijn „Serventes" geeft hij een duister beeld van de toenemende zedeloosheid der verschillende standen en bestrijdt vorsten, adel en geestelijkheid met onbeperkte vrijmoedigheid en niets ontziende bitterheid. Daardoor behoorden zijn gedichten tot de scherpste satiren uit dien tijd.

Cardenas is de naam van een havenstad aan de N. kust van Cuba. Zij ligt 120 km. ten O. van Havana, is sedert 1844 voor den handel geopend, heeft een gedenkteeken voor *Columbus*, belangrijken uitvoer van suiker en telt (1899) 21940 inwoners.

Cardenas y Rodriguez, *José Maria de*, een dichter uit Cuba, geboren in 1812 te Limonar bij Matanzas, genoot een voortreffelijke opleiding aan het Colegio San Fernando en vervolgens te New-York, bezocht daarop de voornaamste steden der Vereenigde Staten van Noord-Amerika en keerde in 1837 in zijn vaderland terug, waar hij zich vestigde te Havana. Eerst bepaalde hij zich bij de journalistiek, schreef voor de „Prensa" van zijn broeder *Nicolaas* en werd vervolgens redacteur en eigenaar van den „Faro industriel". Ook leverde hij bijdragen in proza en in poëzie aan verschillende tijdschriften, waarin hij als hekelschrijver onder den naam van *Jeremias de Docaransa* de zeden en gewoonten te Havana geeselde. Zij verschenen in 1847 onder den titel: „Coleccion de articnos satiricos y de costnmbres" met een voorrede van *C. Villaverde*. Verder schreef hij fraaie gedichten in de „America poetica" en in den „Parnaso Cubano", van welke wij noemen: „Bellezas de la esclavitud", „Las Cubanas", „Fabulas morales, politicas y literarias" en het blijspel: „Un tio sordo". Op wetenschappelijk gebied was hij medewerker aan den: „Diccionario provincial de voces cubanas" van *C. Richevo*. De laatste vijftien jaren van zijn leven wijdde hij te Guanabacoa geheel en al aan de studie en overleed den 14den December 1882.

Cardi, *Lodovico Cigoli* bijgenaamd, een Italiaansch schilder en bouwkundige, werd geboren den 12den September 1559 op het kasteel Cigoli in Toskane. Hij was een leerling van *Correggio* en diens navolger *Barocci*, hield zich echter, zoowel in het koloriet, als in de studie der ontleed- en doorzichtkunde vrij van alle slaafsche navolging, en al ontwaart men in zijn stukken de manier van *Michel Angelo*, toch ontbreekt het hem niet aan oorspronkelijkheid. Hij stond zeer in de gunst bij de pausen en bij den groothertog van Toscane en overleed den 8sten Juni 1613 te Rome. Tot zijn meestberoemde schilderijen behooren: „De genezing van den kreupele" in de St. Pieterskerk, „De marteldood van Stefanus" (nu in de Ufficiën te Florence) en „De oude Tobias, den Engel geschenken aanbiedende", in de Hermitage te Petersburg. *Cardi* was ook als architect onder de regeering van *Cosimo II* werkzaam. Zoo zijn te Florence de uitbreidingsgebouwen van het paleis Pitti, de Loggia der Tornaquinci, de plaats van het paleis Strozzi, het paleis Rannccini, te Rome het paleis Madame naar zijn teekeningen gebouwd.

Cardiaceae is een familie der plaatkieuwigen, die bijna geen andere vertegenwoordigers heeft dan het uit ongeveer 200 soorten bestaande geslacht *Cardium*. Zij worden ook wel naar hun vorm hartschelpen genoemd. Men vindt ze in alle zeeën; de op onze banken voorkomende eetbare soort, onder den naam van kokkel of kokhaan bekend, is ongeveer 4—4,5 cm. lang en van een witte of roestgele kleur. Zij wordt zelfs naar het buitenland verzonden.

Cardiff is de naam van een stad (municipal borough) en graafschap in Zuid-Wales. Zij ligt 3 km. boven de monding van de Taff in het ka-

naal van Bristol, heeft een gerestanreerd kasteel, waarin *Robert van Normandië*, de ondste zoon van *Willem den Veroveraar*, 28 jaar gevangen zat en dat nu de zetel van den markies *van Bute* is, en telt (1901) 164420 inwoners. In den aanvang van de 19de eeuw had het slechts 2000 inwoners, maar tengevolge van de opening van talrijke kolen- en ijzermijnen in het hoven Taffdal breidde het aantal inwoners zich spoedig nit. Het verkeer wordt door de heneden de stad gelegen Bnte-doks (5 bassins), die samen een watervlakte van 63 H.A. beslaan en tengevolge van het regelmatig stijgen van den vloed ook voor de grootste schepen toegankelijk zijn, de kleinere Penarth-doks en de nieuwe Barry-doks (11 km. ten zuidwesten van Cardiff) bevorderd. Ingevoerd worden vooral koren,hont en ijzererts; nitgevoerd voornamelijk steenkolen en cokes. Vooral belangrijk is het verkeer met Amerika, Rusland, Frankrijk, Spanje, Turkije en Australië. Onder de inrichtingen van onderwijs moeten vooral genoemd worden het in 1882 gestichte College, een school voor kunst, het musenm van de natuur-historische vereeniging en de openbare hibliotheek. Roath en Canton zijn voorsteden. Tot 1888 behoorde Cardiff tot Glamorganshire.

Cardigan is de naam der hoofdplaats (municipal borough) van Cardiganshire (Wales), aan den mond van de Teifi, met een haven voor schepen van 400 ton, zalm- en haringvisscherij, pannen- en pottenbakkerijen, machinefabrieken en (1901) 3511 inwoners. In de omgeving liggen de ruïnen van de abdij St. Dogmael's en van Cilgerran Castle.

Cardiganshire is de naam van een graafschap in het zniden van het Engelsche landschap Wales. Het strekt zich nit langs de Cardiganbaai van de Iersche zee, van de Dovey in het noorden tot aan de Teifi in het zuiden, en wordt begrensd door Merioneth-, Montgomery-, Radnor-, Brecknock-, Carmarthen- en Pembrokeshire. Het telt op een oppervlakte van 1794 v. km. een bevolking van (1901) 60237 inwoners, waarvan 95 % nog Welsch verstaan. De hoofdstad is Cardigan, de volkrijkste plaats echter Aberystwith.

Cardinaal, *Jacob*, wiskundige, hoogleeraar aan de Technische Hoogeschool te Delft, werd in 1848 te Groningen geboren, ontving zijn opleiding aan de Polytechnische school, vanwaar hij na het behalen van het einddiploma beroepen werd tot leeraar aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam. Daarna werd hij achtereenvolgens leeraar aan de rijks hoogere hurgerschool Willem II en aan de hnrgeravondschool te Tilburg (1874) en in 1893 aan de Polytechnische school, waar hem een jaar daarna het hoogleeraarsamht werd aangeboden. Als onderscheidingen vielen hem ten deel de benoemingen tot lid van het Bataafsche Genootschap en van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Zijn wetenschappelijke arbeid is verspreid in tijdschriften en genootschapswerken, o. a. in het „Nieuw Archief voor Wiskunde", het „Jonrnal für die reine und angewandte Mathematik", de „Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen", enz.

Cardinaalpunten of *hoofdpunten* noemt men zoodanige, die gelegen zijn in de beginselen, de strekking en de gevolgen van een of anderen maatregel of feit. Ook geeft men dien naam aan de 4 voornaamste hemelstreken, het Noorden, Zniden, Oosten en Westen.

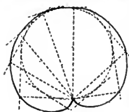
Cardinale deugden of hoofddeugden noemt men zoodanige, waarin alle overige hesloten zijn. De verdeeling der dengd in soorten van dengden is afkomstig van de Grieksche wijshegeerte. Volgens *Plato* zijn zij *wijsheid* (σοφία), *beradenheid* (σωφροσύνη), *dapperheid* (ἀνδρεία) en *rechtvaardigheid* (δικαιοσύνη), terwijl men onder deze laatste een volkomen plichtvervnlling verstond. *Aristoteles* heschonwde de deugden als middenwegen tusschen 2 tegenovergestelde gehreken, zoodat hij een verdeeling in hoofddeugden onjuist vond. De Stoïcijnen, hoewel aanhangers van laatstgenoemden wijsgeer, keerden tot die 4 hoofddengden terug. *Plotinus* en onderscheidene neoplatonische wijsgeeren verdeelden de deugden in hurgerlijke, wijsgeerige en goddelijke. Eerstgenoemde vier cardinale deugden werden door de Scholastieken in de zedeleer opgenomen, terwijl sommigen er geloof, liefde en hoop bijvoegden. De nieuwere wijsbegeerte heeft de rechtvaardigheid of gerechtigheid door *humanisme* vervangen, hetwelk in het onbaatzuchtig gehoorzamen aan de voorschriften der zedeleer gelegen is.

Cardinal von Widdern, *Georg*, een Duitsch krijgskundige, geboren den 12den April 1841 te Wollstein in Posen, trad in 1859 in dienst, maakte de veldtochten van 1866 en 1870/71 mede, was van 1874—1879 leeraar aan de krijgsschool te Metz, van 1882—1887 commandeur der krijgsschool te Neisze en woont, in 1890 ontslagen, als kolonel bniten dienst te Berlijn. Hij schreef: „Der Rhein und die Rheinfeldzüge" (Berlijn, 1869), „Belgien, Nordfrankreich, der Niederrhein und Holland als Kriegsfeld" (Berlijn, 1870), „Strategische Kavalleriemanöver" (2de druk, Gera 1881), „Die russischen Kavalleriedivisionen nnd die Armeeoperationen im Balkanfeldzng 1877—1878" (Berlijn, 1878) en „Handbuch für Truppenführung und Stabsdienst" (Gera, 1881, 4 dln.; in den 4den druk onder den titel: „Heeresbewegungen nnd Märsche" 1ste deel, 1891; 2de deel: „Verfolgungen, Rückznge, Kavalleristisches", 1891), „Das Nachtgefecht im Feld- und Festnngskrieg" (3de druk, Berlijn, 1894), „Das Gefecht an Flnszübergängen und der Kampf an Fluszliniën" (Berlijn, 1890—1891, 2 dln.), „Der Grenzdetachementskrieg nnd die Kavallerie Unternehmungen in Feimdesland während der Mohilmachnng" (Berlijn, 1892), „Der kleine Krieg und der Etappendienst" (2de druk, Berlijn, 1899, 3 dln.), „Die Streifkorps im dentschen Befreinngskrieg 1813" (Berlijn, 1899), „Der Krieg an den rückwärtigen Verbindnngen der dentschen Heere 1870/71" (Berlijn, 1893—1899, 5 dln.), „Kritische Tage" (Berlijn, 1897—1900) en „Verwendung nnd Führung der Kavallerie in 1870" (Berlijn, 1903).

Cardinia *Ag.* is een fossiel uit de onderste Juralagen en de voorlooper van de echte Najaden of zoetwatermossels, die eerst in de onderste krijtlagen voorkomon, en waarmee zij overeenkomt in den uiterlijken vorm en den bouw van de slnitinrichting der schelpen; hierbij past een nok van de eene in een verdieping der andere schelp.

Cardioïde is de naam eener kromme lijn van de 4de orde. Zij heeft een hartvormige gedaante en is de meetkundige plaats van de punten,

die gevonden worden, wanneer men door een punt van den omtrek eens cirkels met den straal r een willekeurig aantal koorden trekt en uit de uiteinden dier verlengde koorden stukken daarop afzet ter lengte van $2r$. Het is dus een epicycloïde (zie aldaar), beschreven door twee cirkels van den zelfden straal.

Cardioïde.

Cardium. Zie *Cardiaceae.*

Cardon of *Kardoen* (*Gynara carduncellus*) is een gewas, dat in Frankrijk en België veel gekweekt wordt, daar „Cardon à la moëlle" er een gezocht gerecht is. In ons land komt zij alleen hier en daar op groote buitenplaatsen voor. Daar het een groente is, die gebleekt moet worden, heeft men in 1904 een proef met de cultuur in den St. Pietersberg bij Maastricht genomen, die bevredigende resultaten opleverde. De cardons werden uitgezaaid in den vollen grond in Mei, op 1 m. afstand, en toen zij volgroeid waren in den berg overgeplant op hoopen van ± 50 cm. mulzand (verweerd mengelpoeder), dat een weinig vochtig is. Hier verwelkten de buitengegroeide bladeren voor een deel, terwijl de hartbladeren dezer plant in ongeveer 6 weken zich forsch ontwikkelden en zware stengels leverden, die 1 à 1½ m. lang werden. Zie ook *Artisjok.*

Cardona is de naam van een stadje in de Spaansche provincie Barcelona, aan den rechteroever van de Cardoner gelegen, op 436 m. hoogte. Het heeft 3847 inwoners (1897), een sterk fort en zoutmijnen, welke laatste gedeeltelijk door middel van schachten ontgonnen en veel bezocht worden.

Carducci, *Giosuè*, een Italiaansch dichter, werd den 27sten Juli 1836 te Valdicastello in Toskane geboren. Hij studeerde te Pisa in de letterkunde en werd in 1861 benoemd tot hoogleeraar in de Italiaansche letterkunde aan de universiteit te Bologna. Na ongeveer 40 jaren dit ambt vervuld te hebben, noopte zwakke gezondheid hem zijn ontslag te nemen, waarna hem door de Italiaansche regeering in December 1904 een pensioen van 12000 lire werd toegekend. Reeds vroeg schreef hij literair-historische artikelen in tijdschriften en tot inleiding van uitgaven van Italiaansche schrijvers, die bij den uitgever *Barbèra* verschenen („Lorenzo de' Medici", „Cino da Pistoja", „Poliziano", enz.), alsmede gedichten, zooals „Juvenilia" (verzameld, nieuwste druk, Bologna, 1880). Groot opzien baarde zijn „Inno a Satana", welke hymne hij onder het pseudoniem *Enotrio Romano* in 1865 publiceerde en nog in 1879 in „Satana e polemiche sataniche" verdedigde. Een verzameling zijner „Poesie" verscheen onder zijn naam in 1871 (Florence); daarop volgden de „Nuove poesie di Enetrio Romano" (Imola, 1873). Verder moeten genoemd worden: „Odi barbare" (5de druk, Bologna, 1887), „Nuove odi barbare" (2de druk, Bologna, 1886), „Terze odi barbare" (Bologna, 1889) en „La poesia barbara nei secoli XV en XVI" (Bologna, 1881). Belangrijk zijn ook zijn werken over de Italiaansche literatuurgeschiedenis: „Studii letterarii" (Livorno, 1874; nieuwe druk, Bologna, 1893), „Bozzetti critici o discorsi letterarii" (Livorno, 1876), „Intorno ad alcune rime dei secoli XIII e XIV" (Imola, 1876, in waarheid 1878), „Storia del „Giorno di G. Parini" (Bologna, 1892). Een verzameling van alle voor de muziek bestemde gedichten vormt de: „Cantilene e ballate, strambotti e madrigali nei secoli XIII e XIV" (Pisa, 1871). Sedert 1889 verschijnt te Bologna een op 20 dln. berekende, volledige uitgave zijner werken („Opere"). Een bloemlezing zijner gedichten vertaalde *B. Jacobson* (Leipzig, 1880).

Carducho (*Carducci*), *Bartolomeo*, een Italiaansch schilder, werd geboren te Florence in 1560, studeerde te Rome onder *F. Zucchero* en volgde dezen naar Spanje, waar hij de bijzondere gunst genoot van *Philips III.* Zijn voornaamste werken zijn: „De stigmatisatie van den heiligen Franciscus" (klooster van den heiligen Hieronymus), „Kruisafname" (San Felipe el Real te Madrid), „De aanbidding der koningen" (Alkazar te Segovia).

Carducho, Vicente, een broeder van den voorgaande en tevens zijn leerling en navolger, werd geboren te Florence in 1578 en vergezelde hem naar Spanje, werkte mede aan de versiering der kapel in het paleis te Madrid en werd Hofschilder na het overlijden van zijn broeder. Hij overleed te Madrid in 1638. Van 1626—1630 voerde hij bijv. 54 tafereelen uit de legende van den heiligen Bruno in het klooster El Panlar uit. Hij oefende door zijn school een sterken invloed op de Spaansche kunst uit, en schreef: „Dialogos de la pintura, etc." (Madrid, 1633; nieuwe uitgave, Madrid, 1830).

Carduus. Zie Distel.

Cardwell, *Edward*, lord, een Engelsch staatsman, werd geboren te Liverpool, den 24sten Juli 1813. Hij studeerde te Oxford in de rechten en werd advocaat te Londen. Wegens zijn bekwaamheid spoorde sir *Robert Peel* hem aan, zich aan de staatkunde te wijden, waarna hij in 1842 tot parlementslid gekozen werd. Van 1845—1846 was hij onder dezen secretaris van de schatkist. Hij verwierf dermate de gunst van *Peel*, dat deze bij zijn overlijden hem tot uitvoerder van zijn uitersten wil en tot uitgever zijner staatkundige gedenkschriften benoemde („Memoirs of the Right Hon. Sir Rob. Peel", Londen, 1865—1857, 2 dln.). Onder het ministerie *Aberdeen* werd hij in December 1852 voorzitter van de handelscommissie en zette in 1854 de koopvaardijacte door. Toen in 1855 de Tories onder het ministerie *Derby* de teugels van het bewind in banden kregen, nam *Cardwell* zijn ontslag, maar in Juni 1859 kwam hij met lord *Russell* en lord *Palmerston* opnieuw in het ministerie, en wel als oppersecretaris voor Ierland, daarna in 1861 als kanselier van Lancaster en van 1864—1866, na de aftreding van den hertog *van Newcastle*, als minister van Koloniën. In 1868 werd hij in het ministerie *Gladstone* minister van Oorlog. In 1871 dreef hij de reorganisatie van het Engelsche leger door, waardoor het koopen van officiersplaatsen werd afge-

schaft. In Februari 1874 werd *Cardwell* hij het aftreden van het ministerie als viscount *Cardwell* in het Hoogerhuis gekozen. Hij overleed den 15den Februari 1886.

Carelius, *Maria Louiza,* een Nederlandsche dichteres, werd geboren te Amsterdam, den 25sten Juli 1744, trad in 1771 in het huwelijk met den makelaar *Hermanus Griethuizen* en overleed in 1813. Zij beoefende reeds vroeg de dichtkunst en werd later hiertoe opgewekt door het dichterlijk echtpaar *van Winter* en *van Merken.* Het dichtlievend genootschap: „Wijsheid groeit door vlijt" te Schiedam benoemde haar tot lid, en zij heeft onderscheiden gelegenheidsgedichten in verzamelingen geplaatst of afzonderlijk uitgegeven.

Carême, afgeleid van het Latijnsche *quadragesima,* beteekent vastentijd, vooral den vastenavond. Ook verstaat men er een verzameling preeken onder, die alsdan gehouden werden; zoo was „Le petit carême" een verzameling van 10 stuks, „Le grand carême" van 40 stuks preeken van *Massillon* en voor *Lodewijk XV* bestemd.

Caretschildpad, *Chelone imbricata* L., is de naam van een zeeschildpad, die in de keerkringszeeën in grooten getale gevonden wordt en het echte schildpad levert. Hij is voorzien van roeipooten, die evenmin als de kop onder het schild teruggetrokken kunnen worden. De deelen van het schild liggen dakpansgewijs over elkander en zijn veel dikker en fraaier gekleurd dan die der overige soorten. Men vangt deze dieren met netten en harpoenen en ook wel op het strand, waar zij hunne eieren leggen. Daarna houdt men ze levend boven gloeiende kolen, zoodat de schildplaten losgaan. Een volwassen schildpad is ongeveer 1 m. lang en levert 3—8 pond schildpad. Het vleesch is onbruikbaar, doch de eieren zijn zeer gezocht.

Carew, *Peter,* sir, was een Engelsch staatsman, geboren in 1514. In 1530 trad hij reeds in dienst van *Hendrik VIII,* werd met gewichtige zendingen belast en vocht in 1544 mee tegen Frankrijk. Hij nam de partij op van *Maria Tudor* tegen *Johanna, Grey* maar moest onder de regeering van *Maria* wegens zijn Protestantsch geloof vluchten, werd gegrepen en in den Tower gezet. Bij *Elizabeth* kwam hij weer in gunst en werd opnieuw met diplomatieke zendingen belast. De rest van zijn leven bracht hij door in Ierland, waar hij streed voor de bezittingen, welke door hem voor zijn eigendom waren verklaard. Hij overleed te Waterford, den 27sten November 1575.

Carew, *John,* een Engelsch beeldhouwer, werd geboren in 1785 in Ierland, werkte aanvankelijk onder *Richard Westmacott* en daarna bijna uitsluitend voor graaf *Egremont.* Hij overleed in 1868. Het eerste belangrijke kunstwerk, door *Carew* vervaardigd, was een „Arethusa met haar hond" in marmer. Voorts is van hem in Westminsterhall het gedenkteeken van den tooneelspeler *Kean,* als *Hamlet* den schedel van *Yorick* beschouwend. Op de tentoonstelling van 1855 leverde hij een valkenjager, die zeer geroemd werd. Ook heeft men fraaie reliefs en borstbeelden van zijn hand. Sommige van zijn kunstwerken zijn afgebeeld in de: „Illustrations of modern sculpture".

Carex. Zie *Bund* en *Rietgras.*

Carey, *Henry,* een Engelsch dichter en componist, werd omstreeks 1696 te Londen geboren. Hij was aldaar muziekonderwijzer en deed in 1713 een eerste, in 1720 een tweede verzameling „Poems" verschijnen; bovendien schreef hij teksten voor opera's en een aantal kluchten, zooals: „The contrivances" (1715), „Hanging and marriage" (1722), enz., die verzameld als „Dramatic works" (1743) verschenen. Bekend werd *Carey* vooral, toen zijn zoon hem het Engelsche volkslied „God save the king" toeschreef, volgens *Chrysander* met recht, volgens *Chappell* („Popular music", II, 691) en *Cumming's* „Musical times" (1878) ten onrechte. *Carey* heeft bovendien vele liederen, balladen en cantaten (bijv. „Sally in our valley") geschreven. Zijn „Nancy, or the parting lovers", dat in den Spaanschen successieoorlog het enthusiasme der soldaten en matrozen opwekte, vond veel bijval. Hij voerde een losbandig leven en overleed door zelfmoord, den 4den October 1743. Een verzameling zijner liederen en balladen verscheen onder den titel: „The musical century" (Londen, 1737—1740, 2 dln.).

Carey, *William,* een Engelsch zendeling en beoefenaar der Oostersche letteren, werd geboren te Paulersbury in Northamptonshire, den 12den Augustus 1761, kwam als leerling bij een schoenmaker, maar wijdde zich in zijn vrije uren met den grootsten ijver aan de studie der godgeleerdheid, waarna hij leeraar werd bij een gemeente van Dissenters. Later werd het verlangen in hem gewekt, zich als zendeling te bekwamen; hij begaf zich in 1793, door een Baptistenzendingsgenootschap ondersteund, naar Calcutta. Hier verkreeg hij een grondige kennis van het Sanskriet en Bengali, zette zijn zendingsarbeid voort en vertaalde den Bijbel in het Bengali. Met andere zendelingen ging hij in 1800 naar Serampoer bij Calcutta, waar hij een boekdrukkerij stichtte en in 1806 zijn „Sanskrietgrammer" benevens met *J. Marshman* 2 boeken van het groote heldengedicht „Râmâyana" in tekst en vertaling (1806—1810) publiceerde. Later, bij de stichting van het college Fort William te Calcutta, werd hij hoogleeraar in het Sanskriet aldaar. Gedurende dien tijd organiseerde en leidde hij ook de inrichting tot vertaling des Bijbels in de verschillende Indische tongvallen. Daarenboven vond hij tijd, om behalve kleinere geschriften, een „Bengali-grammer" (1805), een Bengaalsch woordenboek (1825—1827, 3 dln.) uit te geven, de uitgave van het Tibetaansch woordenboek van den zendeling *Schröder* te leiden en de eerste Birmaansche grammatica (1814) te schrijven, en mede te werken tot de oprichting en besturing van een school te Serampoer tot opvoeding van zonen van Europeanen in Indië. Hij overleed den 9den Juni 1834. Zijn „Memoirs" verscheen te Londen in 1836.

Carey, *Henry Charles,* een Noord-Amerikaansch staathuishoudkundige, werd geboren te Philadelphia, den 15den December 1793, werd opvolger van zijn vader in een uitgebreiden boekhandel, maar legde zich tevens met den meesten ijver toe op de studie van staathuishoudkundige vraagstukken. Hij heeft daarover een groot aantal uitmuntende geschriften in het licht gegeven. In 1835 trok hij zich uit zijn zaken terug,

gehruikte zijn groot vermogen voor industriëele endernemingen en hield zich tot aan zijn dood met het schrijven van werken hezig. De voornaamste daarvan zijn: „Essay on the rate of wages" (Philadelphia, 1835), „Principles of political economy" (Philadelphia, 1837—1840, 3 dln.), „The credit system of France, Great-Britain and the United States" (Londen, 1838), „Answer to the questions: what constitutes curreucy? what are the causes of its unsteadiness and what is the remedy?" (Philadelphia, 1840), „The past, the present and the future" (Philadelphia, 1848) en „The harmony of interests" (New-York, 1851). Het metto van zijn hoofdwerk „Principles of social science" (Philadelphia, 1858—1860, 3 dln.) hevat de woorden van *Kepler*: „Het heelal is een harmonisch geheel en God is daarvan de ziel. Hij is de hoogste harmonie en op alle zielen heeft hij een eigen, inwendige harmonie, als zijn beeld gestempeld. De getallen, de gedaanten, de sterreu, de natuur in het algemeen zijn in harmonie met de verborgenheden van den heiligen godsdienst". Hierin beschrijft hij zijn stelsel, hetwelk slechts harmonie kent en allen strijd huitensluit. De leer van *Malthus*, dat bij de toenemende bevolking voor allen geen plaats zal zijn, is voor hem een engerijmdheid, en tegen de leer der grondreute volgens *Ricardo* komt hij in verzet. Hij beweert, dat het een euwaarheid is, dat men het eerst de heste grondeu ontgonneu heeft, maar deze meestal met oorspronkelijke wouden waren of nog zijn bedekt. De welvaart berust volgens *Carey* ep de vermeerdering van het nationaal vermogen, op de hoeveelheid en ontwikkeling der bewoners en op de middelen van verkeer. Bij een diehte, intellectuëele bevolking heeft men verdeeling van arbeid, vermiudering van transportkosten en alzoo besparing, terwijl de vraag naar werkliedeu er de dagloonen doet klimmen. Het aautal bedrijven breidt zieh nit naar de behoeften, en de uitvindiugen nemen toe. Van dit standpunt bestrijdt hij den buitenlandschen handel, verlangende, dat zooveel mogelijk alles hinnen 's lands worde voortgebracht en dat voorthrenger en verhruiker in elkanders nahijheid hlijven. Hij was dan ook, hoewel eerst voor den vrijhandel, later een voorstander der beschermende rechten, gelijk zijn geheele stelsel de hlijken draagt van den Noord-Amerikaanschen oorsprong. Uit den hijzonderen toestand van zijn vaderland heeft hij algemeene wetten zoeken afteleiden, zoodat hij volgens het gevoeleu der staathulsheudkundigeu de beweringen van *Malthus* en *Ricardo* wel weersproken, maar niet ep een afdoende wijze wederlegd heeft. Van zijn andere geschrifteu moeten nog genoemd worden: „Letters on international copyright" (1853; 2de druk, 1868), „The French and American tariffs compared" (Philadelphia, 1861), „Review of the decade 1857—1867" (Philadelphia, 1867), Contraction or expansion? Repudiatien er resnmption?" (Philadelphia, 1866), „How protection, increase ef pnblic and private revenues, and national independence march hand in hard together" (Philadelphia, 1869), „International copyright question" (Philadelphia, 1872) en „The unity of law" (Philadelphia, 1873). Verzameld verscheuen zijn „Miscellaneons works" (Philadelphia, 1869). *Carey* overleed den 13den October 1879.

Carga is in de Spaansche landen de naam van een kleinen last, met name voor muildieren, maar gold vóór de inveering van het metrieke stelsel en gedeeltelijk nog tegenwoordig:

1. als ruimtemaat aan de Spaansche zuidoostkust tusschen 120 en 178 L., in Mexico voor koreu met een inhoud van 2 fanegas = 181,63 L., in Yucatan met 1 fanaga Yncateca = 60,566 L., nog voor keren op Kandia = 152,8 L;
2. als gewicht op de Balearen en in Valeucia vroeger 120-154 kg;
3. als handelsgewicht in Mexico, meest 400 lihras = 184,025 kg., voor tahak en honig 3 quintales = 138,019 kg., in Veuezeula = 115 kg., in Columhia meest = 10 Castiliaansche arrobas, in Peru vroeger = 2 bultos corrientes, = 3 zulke arrobas, maar voor rijst volgens overeenkomst = 172,535 kg., in Chili = 150 of ook 300 lihras van 460 g.

Carga, ook wel *Cargo*, is de aanteekening op een lijst van de goederen, waarnit een scheepslading bestaat (zie *Manifest*), ook wel de *scheepslading* zelf.

Cargadoor, *carga* of *cargo* was voorheen de agent van een haudelshuis, die een scheepslading begeleidde van de plaats van inlading naar de bestemmingshaven, terwijl hij tevens belast was met den verkoep er van en met den inkoop van de retonrlading. Waren meer personen tegelijk daarvoor aangewezen, dan onderscheidt men den *super-* of *oppercarga* van den *ondercarga*. In den tegenwoordigen toestand van den handel, un het zooveel gemakkelijker geworden is, everal de noodige verhinding met andere handelshuizen aanteknoopen, is het gehruik van carga's afgeschaft en bedient men zich van hnnne hulp alleen in het geval, dat men een aanzienlijke hoeveelheid waren wil zenden naar een plaats, met welke nog geringe handelsrelatiën bestaan.

Cargadoor, noemt men tegenwoordig personen, die het werk doen van den *scheepsmakelaar* (zie aldaar).

Cariaco is de naam van een stad in den staat Bermudez van de Znid-Amerikaansche republiek Venezuela. Zij ligt 7 km. boven de mondiug van den Rio Carlace in de gelijknamige gelf. Haar haven is *Puerte Sucre*.

Cariben. Zie *Caraïben*.

Carica ef *meloenboom* is de naam van een planteugeslacht uit de familie der *Caricaceeën* of *Papayacea*. Het enderscheidt zich door tweehuizige bloemen met een kleinen kelk, een trechtervormige, 5-lobhige bloemkroon met 10 meeldraden of een stamper met een 5-lobhigen stempel en een éénhokkige besvrucht met 4 parietale zaadlijsten, die wel wat ep een kemkommer gelijken. De boomen van dit geslacht hevatten eeu witmelksap en drageu langgesteelde, handvormige bladeren en okselstandige hloemtrosseu. Het hout is week. Bladeren en vruchten bevatten eeu melksap, dat peptoniseerende eigenschappen bezit: d. w. z. het melksap kan eiwitachtige stoffeu verteren. Dit ferment heet papayetine. *C. Papaya L.* (Papaya Carica *Gaertn*), in Brazilie groeiende, heeft 7-lohhige hladeren en langwerpige gegroefde, ep meloenen gelijkende vruchten, die wel

eens $^1/_2$ kg. zwaar worden. Deze boom is ook in andere keerkringslanden van Amerika, op Suriname en in Hindostan te vinden; hij wordt 6 m. hoog en 6 dm. dik in middellijn. Zijn schors is glad en grijs en de bloemen zijn licht-geel of wit en welriekend. Hij groeit met verbazende snelheid en draagt het geheele jaar bloemen en vruchten. De vruchten zijn aanvankelijk groen, maar worden bij het rijpen geel en bevatten een sappig en welsmakend vleesch en veel zaad. Zij worden doorgaans versch en op de wijze van meloenen genuttigd. De onrijpe vruchten worden wel ingemaakt. De meloenboom is op onze breedte in oranjerieën geen zeldzaamheid.

Carica beteekent in het Italiaansch last en is de naam van een vroeger wettelijk en thans nog hier en daar gebruikelijk groot Italiaansch gewicht en inhoudsmaat. Te Venetië woog het 120,492 kg. en te Nizza mat het 160 L.

Caricatuur (van het Italiaansche *caricare* = overladen, overdrijven) is de naam van een spotprent, een karakteristieke afbeelding, waarin het afgebeelde voorwerp of de hedoelde persoon onmiskenbaar weer gegeven wordt, doch waarbij eenige eigenaardigheden of eigenschappen zeer overdreven worden voorgesteld. In de kunst heeft de caricatuur evenveel recht van bestaan, als de burleske satire in de poëzie. De caricatuurteekenaar kan, zooals *Hogarth*, geheele (moreele of sociale) categorieën karakteriseeren, door de kenmerken van verschillende vertegenwoordigers van een bepaalde categorie alle aan één persoon toe te kennen; omgekeerd daarentegen kan het slechts hij één individu, doch verder niet meer voorkomende kenteeken, in caricatuur opgevat, tot type voor een geheele catagorie worden gebruikt. Voor de comedie en in het algemeen voor de poëtische satire is de caricatuur een noodzakelijk element; *Caliban* en *Falstaff* bij *Shakespeare*, de *Don Quichotte* van *Cervantes*, *Tartaglia* bij *Gozzi*, de buffo in de Italiaansche opera buffa zijn caricaturen. Reeds bij de Ouden werd de caricatuur aangewend. In Italië onderscheidden zich vooral *Leonardo da Vinci* en *Annibale Caracci* als caricaturisten, in Frankrijk *Callot*, in Engeland *Hogarth*. De staatkundige of politieke caricatuur werd het eerst in Engeland en Frankrijk toegepast, daarna in alle overige beschaafde landen overgenomen en speelt tegenwoordig een belangrijke rol, voornamelijk in de handen der oppositie tegen de regeering. In Engeland staat de „Punch" van alle caricaturische tijdschriften bovenaan, sterk voornamelijk in de persoonlijke caricatuur, waarin zich in het algemeen de Engelschen onderscheiden. *Cruikshank* was de eerste op dit gebied. In Frankrijk kwamen gedurende de Groote en na de Juli-revolutie veel caricaturen voor, (de zich zelf guillotineerende beul, door onthoofden omgeven, als caricatuur op dien vreeslijken tijd; de „Peer" en de „Parapluie" als caricatuur op het Burgerkoningschap). De „Charivari" geeselde modedwaasheden, belachelijke tooneelen uit het gezellige leven en het leven in de provincie. *Gavarni*, *Grandville* en *Daumier* waren toenmaals de voornaamste vertegenwoordigers van de Fransche caricatuur, na hen *Cham* en *Grévin*. Met de Februari-revolutie van 1848 trad de tot dusver door strenge wetten beperkte persoonlijke caricatuur weder op den voorgrond. Op deze wijze werden *Cavaignac*, *Lodewijk Bonaparte* en zijn familie, *Lamartine*, *Proudhon*, enz. belachelijk gemaakt. De eerste Duitsche spotprenten waren slechts nadrukken van vreemde platen, eerst ten tijde van het Weener Congres werd de caricatuur ook in Duitschland levendiger. Vooral hadden deze betrekking op *Napoleon I*. De rij der caricatuurtijdschriften werd geopend door de Mainzer „Narrhalla" van *Kalisch*. Sedert 1844 verschenen, onder medewerking van groote kunstenaars, de Münchener „Fliegende Blätter" en de „Düsseldorfer Monatshefte". De geestigste en scherpste caricaturen seder de beweging van 1848 leverde de „Kladderadatsch" te Berlijn, na welks voorbeeld in alle groote steden caricatuurbladen ontstonden (in Weenen de „Figaro", de „Floh", de „Bombe", enz.). Een blijvende waarde echter hebben bijna alleen de parlements-caricaturen van *Banü*, de beroemd geworden teekeningen van *Schrödter* voor *Detmold's* geschrift „Taten und Meinungen des Herrn Repmeijer" verkregen. De oorlog van 1870—71 gaf aanleiding tot zeer veel caricaturen. die meest op *Napoleon III* betrekking hebben. Een groote, alle landen omvattende verzameling daarvan, bevindt zich in de koninklijke bibliotheek te Berlijn. In den laatsten tijd heeft de caricatuur, vooral de politieke door de te München verschijnende weekbladen „Jugend" (sedert 1896) en Simplizissimus" (sedert 1896) een nieuwe vlucht genomen, voornamelijk door de teekenaars van het laatste, *Thomas Theodor Heine*, *E. Thöny*, *B. Paul*, enz. In Berlijn wordt de politieke caricatuur behalve door de „Kladderadatsch", door de „Ulk" (sedert 1872) en de „Lustige Blätter" (sedert 1886) behandeld. Onder de Fransche caricaturisten van den nieuweren tijd moeten vooral genoemd worden *Forain* en *Caran d'Ache*, onder de Nederlandsche overtreft *Braakensiek* door zijn prenten in het weekblad „De Amsterdammer" (de Groene) verre alle overige.

Carië was in de oudheid de naam voor het meest zuidwestelijk gelegen landschap van Klein-Azië. Het werd in het noorden door het gebergte Messogis (Dsjoema Dagh) van Lydië, in het oosten door den Salbahos (Baba Dagh) en den tegenwoordigen Boz Dagh van Phrygië gescheiden, terwijl het in het zuiden en westen aan de zee reikte. Afgezien van het Maeanderdal en kleine kustvlakten, is Carië een bergland, rijk aan wouden (eiken, dennen). Onder de talrijke zeeboezems zijn de Jasische (Golf van Mendelia) en de Keramische (Golf van Kos) de belangrijkste. Carië wordt door den Maeander (Menderez Tsjai) en zijn zijrivieren, de Marsyas en de Harpasus, doorstroomd, bezat vruchtbare vlakten (koren, wijn en olie) en voortreffelijke bergweiden; vandaar ook sterke schapenteelt. De belangrijkste plaatsen waren de oude vorstenzetel Mylasa, verder Tralles, Nysa en de Grieksche koloniën Halikarnassus, Knidus, Magnesia en Miletus.

De oude inwoners, de *Cariërs*, die de Lelegers onderworpen hadden, waren misschien Semieten. Zij breidden hun heerschappij over de westkust van Klein-Azië tot Lesbos uit en over bijna alle eilanden van de Aegëische Zee, werden echter

door de Joniërs verdreven en verloren aan deze ook de znidelijke en zuidwestelijke kuststreek. Zij waren een krijgshaftig volk en door de Grieken gehaat als geduchte zeeroovers. Vóór de heerschappij der Perzen stond Carië onder eigen koningen, die zich aan de Perzen vrijwillig onderwierpen en als leenvorsten (satrapen) het land bestnurden. Een van hen, *Lygdamis I*, vorst van Halikarnassus, was de vader van *Artemisias I*, die in 480 vóór Chr. samen met *Xerxes* den slag bij Salamis leverde. In 412 werd *Amorges*, de zoon van den door *Tissaphernes* in 427 ontslagen Lydischen satraap *Pissuthnes*, door Peloponnesiërs gevangen genomen en aan *Tissaphernes* uitgeleverd, nadat bij zich met bulp van Athene een tijdlang in Carië staande gebonden had. Na *Alexander den Groote*, die na de verwoesting van Halikarnassus de satrapie Carië aan den Pers *Orontopates* ontnam en aan vorstin *Ada van Alinda* overdroeg (333), viel bet land aan Syrië ten deel en kwam later in de macbt der Romeinen, die na den 3den Macedonischen oorlog Carië en Lydië voor „vrij" verklaarden. Later geheel bij het Romeinsche rijk ingelijfd, werd het onder *Constantijn* een provincie van het diocees Asia. Na de Byzantijnen werd het land beheerscht door de Arabieren en vervolgens door de Seldsjukken. In 1336 werd het door de Osmanen veroverd. Tegenwoordig behoort Carië tot bet Turksch-Aziatische vilajet Aïdin.

Carisra. Zie *Carriera*.

Caries. Zie *Beeneter*.

Carignano is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Turijn. Zij ligt 18 km. ten zniden van Turijn aan de Po, aan den stoomtram Turijn-Salluzzo, in een vruchtbare omgeving, met aardige kerken en telt (1901) ongeveer 4300 (als gemeente 7129) inwoners. Carignano viel in 1418 aan de graven van Savoye ten deel. *Karel Emanuel I* van Savoye verleende den titel van vorst van Carignano aan zijn jongsten zoon, *Thomas Franz*, overleden den 22sten Jannari 1656 (den grootvader van prins *Eugenius*, den stamvader van de tegenwoordig in Italië regeerende lijn *Savoye-Carignan*.

Carillon of *klokkenspel* (het Italiaansche *Gariglione*) is de naam van een in vroegere eenwen zeer geliefd mnziekinstrument. De grootste soort bevindt zich in kerktorens, waar een aantal kleinere klokken door een nnrwerkmechanisme met walsen, even als in een speeldoos bespeeld worden. Deze soort is vooral in Nederland en België zeer verbreid en werd in den laatsten tijd ook naar Engeland overgebracht, waar men het mechanisme veel verbeterd beeft. Kleinere carillons worden òf door middel van een klavier bespeeld, òf door met kleine bamers tegen de klokken te slaan. Het denkbeeld van het klokkenspel is zeer ond en vooral bij de Chineezen sedert langen tijd in gebruik. Het is mogelijk, dat de Nederlanders het instrument van hen overgenomen hebben. Beroemde carillons bebben Antwerpen (40 klokken), Brugge (48), Mechelen (44), Gent (48), Doornik (42), Lenven (35 klokken). De beroemdste vervaardigers van carillons waren *Matthias Van den Gheyn* (1721—1785) en *Hemony*.

Carinaten noemt men zoodanige vogels, die tot vergrooting van het aanhechtingsvlak der groote borstspieren op het borstbeen een kam of kiel (carina) hebben. Vogels, die niet vliegen en niet met de voorste ledematen zwemmen, zooals de vetganzen, hebben geen krachtig ontwikkelde borstspieren noodig, dus ook geen grooter aanhechtingsvlak daarvoor, zoodat bij hen de carina wegblijft. Men heeft deze vogels onder den naam van Ratiten naast de Carinaten geplaatst in de meening, dat deze zeer bonte, zich slechts door negatieve kenmerken onderscheidende vogelgroep een met de Carinaten gelijkwaardige afdeeling zou vormen, waartoe men de Struisvogels en een door *Marsh* fossiel verklaarden zwemvogel (Hesperoruis) brengt.

Carini is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Palermo (Sicilië), aan den spoorweg Palermo-Trapani, met een ond Gotisch kasteel en met (1901) 13931 inwoners. 6 km. ten noorden ervan lag in de Ondheid *Hykkara*.

Carinus, *Marcus Aurelius*, een zoon van den Romeinschen keizer *Carus*, werd door dezen in bet jaar 282 na Chr. tot caesar benoemd en kort daarna tot medebestnurder. Gedurende den veldtocht tegen de Parthen werd hem de bescherming der grenzen van Gallië toevertrouwd. Nadat zijn vader in 283 overleden en zijn broeder *Numerianus* in 284 vermoord was, versloeg hij den in Chalcedon tot keizer verheven *Diocletianus* in 285 aan de rivier Margus (Marowa), maar werd later door een zijner tribnnen vermoord.

Cariovalda was een Bataafsch legerhoofd en bewees gedurende 18 jaren als bevelvoerder der Batavieren aan de Romeinen belangrijke diensten. Hij vergezelde *Germanicus* in bet jaar 17 na Chr. op een tocht tegen de Cherusken. Bij die gelegenbeid trok hij met de zijnen over de Wezer, werd in een door bosschen omgeven vlakte gelokt en door den overmachtigen vijand omsingeld. Na langen strijd zocht hij zich door de vijanden heen te slaan, doch zijn paard stortte gewond ter aarde en hij zelf werd met zijn getronwen door talrijke werpschichten gedood.

Caripe is de naam van een dorp in den staat Bermndez van de Znid-Amerikaansche republiek Venezuela. Het ligt 780 m. boven den zeespiegel en was vroeger de zetel van het kapittel van de Aragonsche Capncijnen. In de nabijheid ligt de beroemde, door *Humboldt* beschreven Guacharogrot, zoo genoemd naar een soort Geitenmelkers, die er in grooten getale huizen.

Carische Golf is de naam van een deel van de Noordelijke IJszee, tusschen Nowaja Semlja, bet eiland Waigatsj en N.W. Siberië. Uit de Carische Golf voeren naar het W. en het Z.W. in de Barentszee drie straten: de Matotskin Schar, de Carische straat en de Jngorstraat (Jngorski Schar); naar bet N. O. is zij open. De golf ontving haar naam van de rivier *Cara*, die van den Oeral komend, zich in deze golf uitstort. Haar oevers dragen een boomlooze, arctische flora, maar de hetrekkelijk rijke fanna lokt elken zomer talrijke jagers er heen. De diepte bedraagt 30—90 m., alleen langs de oostkust van Nowaja Semlja bevindt zich een 500 m. diepe genl. De ijsbedekking dunrt tot laat in den zomer, en de westelijke straten blijven dikwijls het geheele jaar door ijsmassa's verstopt, waarom de Carische Golf door *Karl Ernst v. Baer* „IJskelder" genoemd werd. Eerst de Noor *Johannesen* doorkruiste

haar in den nezomer van 1869 in alle richtingen. Later legde *Nordenskiöld*, die in 1875 het eerst door de Carische Golf de Jenissei bereikte, den nadruk op de hruikbaarheid van dezen weg voor den Siherischen handel. Wel is de scheepvaart naar de mondingen van Oh en Jenissei sedert dien tijd tot eenige ontwikkeling gekomen, doch de indertijd gekoesterde verwachtingen omtrent dezen verkeersweg zijn niet in vervulling gegaan; hoofdzakelijk niet wegens de zeer afwisselende ijstoestanden der Carische golf in verschillende jaren.

Carissa *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Apocyneeën* en onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, een trechtervormige, 5-spletige bloemkroon, korte meeldraden en een 2-lohhigen stempel, en door een 2-hokkige bes met een gering aantal zaden. Tot de soorten behooren gedoornde heesters en boomen, die in Oost-Indië groeien; van deze noemen wij *C. Carandas L.* (Capparis carandas *Gmel.*), een Oost-Indischen boom, die 4 tot 6 m. hoog wordt en ovale hladeren, op die van jasmijn gelijkende bloemen en zwarte bessen draagt. De stam en de vruchten bevatten melksap. Laatstgenoemde worden versch en ingemaakt gegeten en het laaggehonden, dooruig gewas is hijzonder geschikt tot omheiningen.

Carissimi, *Giacomo*, een beroemd Italiaansch componist, omstreeks 1604 te Marino hij Rome geboren, werd in 1624 kapelmeester in Assisi en nam in 1628 een gelijke positie in de Apollinariskerk in Rome aan. *Carissimi* was zeer gezien als leeraar (leerlingen van hem waren *J. K. Kerll*, *J. Ph. Krieger*, *Charpentier* e. a.). In druk verschenen van hem twee boeken 2—4 stemmige motetten (1664 en 1667) en een boek „Arie da camera" (1667). Echter zijn nog 26 oratoriën in handschrift bewaard gehleven, waarvan 4 („Jephta", „Jndieinm Salomonis", „Baltazar" en „Jonas") door *Chrysander* in het tweede deel der „Denkmäler der Tonkunst" nitgegeven zijn. Een handleiding voor de zangkunst („Ars cantandi") is in een onde Duitsche vertaling (Angshurg, 1696) bewaard gehleven. *Carissimi* overleed den 12den Januari 1674 te Rome.

Carità is een Italiaansch woord, dat liefde beteekent, evenals het Latijnsche *caritas*, inzonderheid de liefde eener moeder jegens hare kinderen. Gewoonlijk geeft men dien naam ook aan een zinbeeldige voorstelling der moederlijke liefde. De carità van *Andréa del Sarto* bij voorbeeld is een moeder met een kind aan de borst, een ander kind, dat zij met vruchten verkwikt, en een derde, dat onder hare hoede slaapt. De Renaissance heeft deze stof met voorliefde behendeld. Van de nienwere carità's zijn die van *Kaulbach*, *Cornelius* en *Dubois* het meest bekend geworden.

Carl, *Philip*, een Dnitsch natuurkundige, werd den 19den Juni 1837 te Neustadt geboren. Hij studeerde te München in de wis- en natuurknnde en trad in 1861 aan de nniversiteit aldaar als privaatdocent op. Van 1857—1865 was hij onder *Lamont* werkzaam aan de sterrenwacht aldaar en hield zich bezig met astronomische en magnetische onderzoekingen. In 1865 stichtte hij een fabriek te München, die hij tot 1875 leidde, voor de vervaardiging van natnurkundige instrumenten. In 1869 werd hij professor in de natuurkunde. Hij overleed den 24sten Januari 1891 te München. *Carl* is vooral bekend geworden als stichter en nitgever van het „Repertorinm für Experimentalphysik" (1865—1882).

Carlén (*Flygare-Carlén*), *Emilia*, geboren *Smith*, een Zweedsche romanschrijfster, werd geboren te Strömstad, den 8sten Angustus 1807. In 1827 trad zij in het hnwelijk met den geneesheer *Flygare* in Småland, en toen deze haar door den dood ontrukt was, hield zij zich met letterkundigen arbeid bezig. Daarna hegaf zij zich naar Stockholm en werd er de echtgenoote van den dichter *Carlén*. Hare eerste roman, getiteld: „Waldemar Klein", verscheen in 1838 en werd door een lange reeks van novellen en romans gevolgd. Hiertoe behooren: „De plaatsvervanger" (1839), „Gustaaf Lindorm" (1839), „De professor" (1840), „De zooghroeders" (1840), „De roos van Tistelö" (1842), „De klnizenaar op de Johannisklip" (1846), „Een nacht aan het Bnllarmeer" (1847) enz. Nadat zij vervolgens het romanschrijven eenigen tijd had laten rusten, schreef zij: „Een handelshnis in de Scheeren" (1859). Hare romans zijn in verschillende Europeesche talen overgebracht, en men erkent algemeen, dat zij wegens de fijne karakterteekening en de zedelijke strekking, in die geschriften ontwikkeld, tot de beste romanschrijfsters der 19de eeuw hehoort. Haar „Verzamelde romans" verschenen in 31 dln. (Stockholm, 1869—1875). Zij overleed den 5den Februari 1892 te Stockholm.

Carlén, *Johann Gabriël*, haar tweede man, geboren in Westgotland, den 9den Jnli 1814, studeerde in de rechten en wijdde zich vervolgens te Stockholm aan de heoefening der letterkunde. Hij schreef gedichten („Samlade dikter", 1870) en is de nitgever van de encyclopaedie „Svenska familjeboken" (1850—1852) en de familiehihliotheek „Läsning vid hnsliga härden" (1860). Hij overleed den 6den Juli 1875.

Carlén, *Eduard*, de eenige zoon van *Emilia* en *Flygare*, geboren in 1829 en overleden in 1852, was eveneens een talentvol novellist, zooals blijkt uit zijn schetsen „Ans der Fremde und der Heimet" (Duitsch, Stuttgart, 1862).

Carlén Rosa, een Zweedsche romanschrijfster, en een dochter van *Emilia Carlén*, werd den 9den Mei 1836 in Daloland geboren. Zij hracht haar jengd in een eenzaam, zeer romentisch hergdorp door, dat zij later in haar roman „Bruiloft op Männa" (1863) schilderde. In 1856 huwde zij den districtsrechter *R. Carlén*. Zij heeft talrijke romans geschreven, waarvan de beste „Tatarnes son" (De zoon van den Zigeuner, 1866) is. De meeste verschenen ook in het Dnitsch vertaald, zooals: „Agnes Tell" (1861), „Tnva" (1862), „Helene" (1863), „Bröllopet i Bränna" (1863), „Tre år och tre dagar" (1864), „Lifvet på landsbygden" (1866) en „Cornelius, hans fränder och vänner" (1872).

Carleton, *William*, een Iersch novellist, werd geboren in 1794 te Prillisk in het graafschap Tyrone. Hij was de zoon van een landbonwer en had in zijn jeugd te strijden met gehrek en ellende. Hij ontving eenig onderwijs op de volksschool en werd vervolgens door een verren bloedverwant geplaatst op een door dezen te Glazloogh geopend institnut. Een bedevaart naar Lough-

Derg, het zoogenaamde vagevuur van den heiligen *Patrick*, gaf aanleiding tot zijn eerste letterkundige opstellen. In 1848 ging hij tengevolge van de revolutionnaire gebeurtenissen voor verscheiden jaren naar Amerika. Zijn: „Traits and stories of the Irish peasantry" (Dublin, 1830, 2 dln.), vonden er grooten bijval. Een tweede bundel beviel niet minder. In zijn roman: „Fardorougha the miser" (1839) overdrijft hij den humor, doch het karakter van een armen duivel is daarin met krachtige trekken geteekend. Later gaf hij een aantal verhalen (1841, 3 dln.) uit, van wolke de schets: „The misfortunes of Barney Branagan" algemeen werd toegejuicht. Het verbaal: „Valentine M'Clutchy" (1845, 3 dln.) heeft een half staatkundige, half godsdienstige strekking en moest dienen tot verdediging der geestelijkheid. Ook in „Rody the rover" (1845), „The black prophet" (1847), „Red Hall" (1852, 3 dln.), „The evil eye" (1860) en „The double prophecy" (1862) openbaren zich het schitterend talent van den schrijver. *Carleton* overleed den 30sten Januari 1869 te Dublin. Na zijn dood verschenen nog: „The fair of Emyvale and the master and scholar" (1870) en „Farm ballads" (1873).

Carli is de naam van een beroemde Boeddhistische tempelgrot uit de tweede eeuw na Chr. Zij ligt aan den weg van Bombay naar Poena, op 18° 45' N. Br. en 73° 31' O. L. De ingang ligt 771 m. boven den zeespiegel, de rotswand verheft zich loodrecht tot 260 m. Vóór de voorhal bevindt zich de kolossale leeuwenzuil, zoo genoemd naar de 4 leeuwen, die het kapiteel kronen. Een breede ingang voert naar een 14 m. hooge, 13,8 m. en 7,9 m. breede hal met een hoofdschip, dat een altaar of relequienkast (Chaitya) bevat, en twee zijbenken, die elk door 16 zuilen van het hoofdschip gescheiden worden. Elke zuil heeft een rijk versierd kapiteel in den vorm van een omgekeerde klok, waarop twee olifanten knielen, van welke elk twee figuren draagt. Behalve het hoofdhol treft men nog vele kleinere holen aan, vermoedelijk bestemd tot woningen voor monniken of kluizenaars.

Carli, *Giovanni Rinaldo*, graaf *van*, een Italiaansch geleerde en schrijver, naar zijn gemalin ook wel *Carli-Rubbi* genaamd, werd geboren te Capo d'Istria, den 11den April 1720. Hij studeerde te Padua vooral in de wiskunde en in de Oude letteren en werd in 1741 leeraar in de sterrenkunde en zeevaartkunde te Venetie. Na den dood zijner gemalin, in 1749, zag hij zich genoodzaakt, zich met het bestuur zijner uitgebreide goederen in Istrië te bemoeien; doch ook hier besteedde hij zijn ledige uren aan oudheidkundige nasporingen en schreef een boek over Italiaansche penningkunde. Later werd hij tot voorzitter benoemd van den raad van Onderwijs en van het College voor handel. Keizer *Jozef* benoemde hem in 1769 tot geheim staatsraad en in 1771 tot president van het college voor Financiën. In weerwil van zijn veelvuldige staatsbeslommeringen zette hij zijn wijsgeerig onderzoek en zijn geleerde beschouwingen voort en overleed den 22sten Februari 1795. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Della moneta, e dell' istituzione delle zecche d'Italia" (Venetië, 1754—1760, 3 dln., enz.), „Della antichitá italiche" (Milaan, 1788—1791, 5 dln.; nieuwe druk, 1793) en „Storia di Verona fino al 1517" (Verona, 1796, 7 dln.). Een volledige uitgave zijner werken verscheen te Milaan van 1784—1794 in 18 dln. en bevat ook zijn „Lettre americane" (eerst verschenen te Cosmopolie, d. w. z. Florence, 1780, 2 dln.).

Carlina. Driedistel. (C Vulgaria L.). Plant behoorende tot de familie der Samengesteldbloemigen, in de duinen en op zandgrond vrij algemeen. Bloemen geelachtig.

Carlingfjord, *Chichester Samuel Parkinson Fortescue*, lord, een liberaal Engelsch staatsman, werd geboren den 18den Januari 1823. Hij stamde af van de oude familie Fortescue en kwam in 1847 in het parlement voor Louth, dat hij vertegenwoordigde tot 1874, toen hij in het Hoogerhuis zitting kreeg. Van 1854—1855 was hij onder *Aberdeen* tweede lord der Schatkist, van 1857—1858 en van 1859—1865 onder *Palmerston* tweede secretaris van Koloniën, van 1865—1866 en van 1868—1870 onder *Gladstone* eerste secretaris voor Ierland, van 1870—1874 president van het ministerie van Koophandel en werd in 1874, kort voor het aftreden van het Kabinet, tot baron verheven. In 1881 trad hij in het tweede ministerie *Gladstone* op als geheimzegelbewaarder en was van 1883—1885 lord-president van den Geheimen Raad. Hij overleed den 30sten Januari 1898 te Marseille.

Carlini, *Francesco*, een Italiaansch sterrenkundige, werd den 7den Januari 1783 te Milaan geboren, en in 1832 directeur van de sterrenwacht aldaar, welke betrekking hij tot zijn dood, den 29sten Augustus 1862, behield. Vooral zijn bekend zijn zonnetafels, in 1832 verschenen onder den naam „Nuove tavole de moti apparenti del sole", en zijn in 1810 uitgeven „Esposizione di un nuovo metodo di costruire le tavole astronomiche applicato alle tavole del sole". Met *Plana* nam hij deel aan de Oostenrijksch-Italiaansche graadmeting, waarbij hij ook de gemiddelde dichtheid der aarde bepaalde op grond van sterke plaatselijke aantrekkingen aan de Z. zijde der Alpen.

Carlisle is de naam der hoofdstad (municipal borough) van het Engelsche graafschap Cumberland. Zij ligt op een hoogte aan de Eden, te midden van een vruchtbare omgeving, die ook rijk is aan steenkool en ijzer. Van de openbare gebouwen verdienen vermelding: de in de 11de en de 12de eeuw gebouwde kathedraal, het oude slot (nu kazerne), de nieuwe gerechtshoven (van *Smirke*) en de Latijnsche school. Carlisle telde in 1901: 45478 inwoners. De industrie levert vooral katoenen stoffen, hoeden en leder. Een kanaal en een spoorweg verbinden de stad met het 16 km. verwijderde Port Carlisle aan de Solway Firth.

Carlisle is het *Luguvallium* der Romeinen aan het westelijke uiteinde van den door *Hadrianus* gebouwden Pictenmuur. Onder de Angelsaksen werd het in 680 als Caer-leol versterkt; spoedig daarna viel het echter in de macht der Schotten, die het afwisselend met de Engelschen tot aan den tijd van *Hendrik VII* bezaten. In 1645 gaf de stad zich aan de Parlementstroepen over en in 1745 viel zij in de macht der partijgangers van den pretendent. Spoedig daarna werd Carlisle door den hertog *van Cumberland* beroofd en hare vestingen voor een deel geslecht.

Carlisle is de naam der hoofdstad van het graafschap Cumberland in den Noord-Amerikaanschen staat Pennsylvanië. Zij ligt 30 km. ten W. van Harrisburg, heeft het Methodistische Dickinson College (in 1783 gesticht), een Indianenschool, zwavelbronnen en telt (1900) 9626 inwoners.

Carlisle, *Frederick Howard*, graaf, een Engelsch staatsman, werd geboren den 28sten Mei 1748. Hij bekleedde aanzienlijk staatsambten en was van 1780 tot 1782 onderkoning van Ierland. Uit deze betrekking werd hij verdrongen door den hertog *van Portland*, en hij voegde zich bij de oppositie. Hij was voogd over lord *Byron*, werd in de hekeldichten van dezen niet gespaard en overleed den 4den September 1825.

Carlisle, George Howard, graaf, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 17den September 1773, ontving zijn opleiding te Eton en te Oxford, werd in 1795 tot lid van het Parlement gekozen, waar hij zich vooral met de Indische aangelegenheden bemoeide. Van 1827—1828 was hij in het ministerie *Canning* zegelbewaarder. In 1830 werd hij lid van het ministerie *Grey* zonder portefeuille en nam in 1834 voor korten tijd weder het ambt van zegelbewaarder op zich. Hij overleed den 7den October 1848.

Carlisle, George William Frederick Howard, graaf (van 1825—1848 lord *Morpeth*), een zoon van den voorgaande, werd geboren den 18den April 1802. In 1826 kwam hij in het Parlement en bekleedde onder het ministerie *Melbourne* van 1835—1841 de betrekking van staatssecretaris van Ierland. Toen in 1845 de Whigs het bewind weder in handen namen, werd hij belast met het toezicht op de bosschen en zag zich van 1850—1852 benoemd tot kanselier van het hertogdom Lancaster. In de jaren 1853 en 1854 volbracht hij een reis naar Griekenland en Turkije, welke hij in zijn: „Diary in Turkish and Greek waters" (Londen, 1854) beschreef. Onder het ministerie *Palmerston* werd hij van 1855—1858 en van 1859-1864 onderkoning van Ierland. *Carlisle* overleed den 5den December 1864. Hij was een man van uitgebreide kennis en groote bescheidenheid. Redevoeringen en gedichten van hem zijn na zijn dood door *Gaskin* in het licht gegeven (Dublin, 1866); een bloemlezing van de gedichten alleen bezorgden zijn zusters (1869).

Carloman of *Karloman*, *majordomus*, was een zoon van *Karel Martel* en van *Chrotrudis* en de oudere broeder van *Pepijn den Korte*. Na den dood van zijn vader (741) deelde hij het bestuur van het Frankische rijk met *Pepijn* en ontving Austrasië, Alemannië en Thuringen, maar legde in 747 het bestuur ten gunste van zijn zoon *Drogo* neer. Hij stichtte op den berg Soracte hij Rome ter eere van den heiligen *Sylvester* een klooster en trok zich daarna in het Benedictijnerklooster op den Monte Cassino terug. Toen *Pepijn* in 754, den roep van *Stephanus III* volgend, naar Italië trok, bevond zich *Carloman* op weg naar Gallië, om op het verzoek van koning *Aistulf* den tocht tegen de Longobarden te verhinderen. Hij vond zijn broeder niet meer en begaf zich in een klooster te Vienne, waar hij den 17den Augustus 754 aan de koorts overleed.

Carloman of *Karloman*, koning der Franken, geboren in 751, de jongste zoon van *Pepijn den Korte*, werd in 754 naast zijn broeder *Karel den Groote* door *Stephanus III* tot koning der Franken gezalfd en verkreeg na den dood van zijn vader, bij de verdeeling (768), Bourgondië, Provence, Septimanië, Elzass, Alemannië en Oostelijk-Aquitanië. Voordat tusschen beide broeders een openlijke twist uitbrak, overleed *Carloman* en werd te Rheims begraven. Daar de Frankische grooten, met voorbijgaan van zijn zoons, zijn rijk aan *Karel den Groote* overdroegen, vluchtte *Carloman's* weduwe *Gerberga* (*Giborga*) naar Italië, naar den Longobarden koning *Desiderius*, die door zijn poging, den paus tot zalving van *Carloman's* zonen te dwingen, een oorlog met *Karel den Groote* veroorzaakte. Na de verovering van het rijk der Longobarden in 774 eindigden *Gerberga* en haar kinderen hun leven in een klooster.

Carloman of *Karloman*, een koning der Oost-Franken, werd geboren omstreeks 828, als ondste zoon van *Lodewijk den Duitscher* en *Hemma*. Hij ontving in 856 het bestuur over de Beiersche Marken. Van 869—874 streed hij tegen Moravië, nam in 870 *Rastislaw* gevangen, maar moest zich tengevolge van het verzet van *Swatopluk*, den neef van *Rastislaw*, met het opperbevel over Moravië vergenoegen (874). Door zijn oom, keizer *Lodewijk II*, in 872 tot erfgenaam bestemd, verkreeg hij Italië eerst in September 877, nadat hij *Karel den Kale* uit Lombardije verdreven had. Intusschen had hij na den dood van zijn vader door de verdeeling in Ries (in November 876) Beieren met zijn marken als koninkrijk ontvangen. Zijn huwelijk met een dochter van den Boheemschen markgraaf *Ernst* was kinderloos; door *Liutschwinda* werd hem een onechte zoon, *Arnulf*, geboren. In 879 droeg *Carloman* de opvolging in Beieren en Italië op aan zijn broeders *Lodewijk den Jongere* en *Karel den Dikke*.

Carlone is de geslachtsnaam van een aantal beroemde Italiaansche kunstenaars, die in de 17de en 18de eeuw veel voortreffelijks geleverd hebben. Tot hen behooren:

Carlone, Taddeo, een beeldhouwer uit Lombardije, die voor de vorsten van Engeland, Spanje en Mantua werkzaam was en in 1613 overleed.

Carlone Giovanni, de oudste zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Genua in 1590, ontving onderricht van zijn vader, van *Pietro Sorri* en van *Passignani* en werd een uitstekend frescoschilder. Van hem zijn de beschilderde gewelven in de kerken Sta. Annunciata, Sta. Maria delle Vigne, enz. te Genua. Hij overleed in 1630, en zijn opvatting, teekening en koloriet worden zeer geroemd.

Carlone, Giovanni Battista, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Genua, in 1592 en was eveneens een leerling van *Passignani*. Hij overleed in dienst van den hertog van Savoye in 1659. Zijn werken onderscheiden zich door geest en leven en door frissche kleuren. Zijn muurschilderingen zijn zóó fijn, dat zij op stukken in olieverf gelijken.

Carlone, Andréa, of *Giovanni Andréa*, een zoon van den voorgaande, werd geboren in 1627, was een leerling van *Sorri*, een ijverig navolger van *Titiaan*, *Veronese* en *Tintoretto*, doch bezat daarenboven groote oorspronkelijkheid. Vooral worden zijn tafereelen uit het leven van den

heiligen *Franciscus Xaverius* in de Jezuïetenkerk te Rome zeer geroemd. Hij beeft te Perugia een schilderschool gesticht en overleed in 1697.

Carlone, Karl Antonio, die van 1667—1678 te Weenen, daarna meest te Passau woonde, waar hij in 1708 overleed. Hij leidde o.a. den bouw van den dom aldaar na den brand van 1680, verbouwde van 1680—1704 de kerk in Kremsmunster en bouwde de kerk en het stift St. Florian bij Linz.

Carlos, don, infant van Spanje, was de ondste zoon van *Philips II* uit zijn eerste huwelijk met *Maria van Portugal*. Hij was geboren te Valladolid, den 8sten Juli 1545, en werd, daar zijn moeder reeds vier dagen later stierf, door *Johanna*, een zuster zijns vaders, opgevoed, in 1560 door de Standen des rijks als troonopvolger erkend en vervolgens naar de universiteit te Alcala gezonden. Reeds vroeg gaf de lichamelijk steeds zwakke knaap blijk van een zeer beftig en eigenzinnig karakter, dat geen opvoeding vermocht te wijzigen, en teen *Philips* na zijn terugkeer uit de Nederlanden (1559) met groote gestrengheid daartegen optrad, ontstond tusschen vader en zoon een klove, die steeds wijder werd. Een gevaarlijke ziekte van don *Carlos* leidde wel in 1562 tot een schijnbare verzoening tusschen vader en zoon, en de laatste kreeg in 1564 zitting in den staatsraad; maar zijn verloving met *Anna*, de dochter van keizer *Maximiliaan II*, werd telkens opnieuw uitgesteld. Weldra ontstenden nieuwe geschillen, vooral door de weigering van *Philips, Carlos*, het stadhouderschap der Nederlanden optedragen, dat hem van kind af aan was beloofd. Ondanks alle tuchtmiddelen was don *Carlos* in denken en willen, in zeden en opvattingen bet tegenbeeld van zijn vader geworden, wiens gunstelingen en raadslieden dan ook door hem hartgrondig gebaat werden. Hij was wel een vereerder van den paus, gaf nochtans zijn afkeer van geestelijkbeid en inquisitie, van biecht en mis te kennen, evenals van het absolutistische regeeringsstelsel van *Philips*. Deze achtte hem daarom ongeschikt tot opvolger en ontbood zijn neven, de aartsbertogen *Rudolf* en *Ernst van Oostenrijk*, naar Spanje, om ben tot zijn opvolgers te doen benoemen. *Carlos* wilde nu aanstends zijn vaderland verlaten, maar zag op raad van *Ruy Gomez da Silva* van dit voornemen af. Hij vatte het weder op, toen de opstand in de Nederlanden nitbarstte. Zijn oom don *Juan van Oostenrijk* deelde dat plan mede aan den koning, die nu zijn zoon nauwlettend deed gadeslaan. Een hevig tooneel tusschen don *Carlos* en don *Juan* bespoedigde den loop der gebeurtenissen. Den 18den Januari 1568 om 11 uur begaf zich de koning naar de vertrekken van don *Carlos*, maakte zich meester van de papieren zijns zoons en vond daarbij een lijst van diens vijanden, waarop bij zelf de eerste plaats bekleedde. De weerspannige en gevaarlijke zoon werd gevangen gezet en het onderzoek der zaak opgedragen aan den staatsraad (niet aan de inquisitie), onder voorzitterschap van den kardinaal en groot-inquisiteur *Espinosa*. Hoewel de paus en vele vorsten — vooral keizer *Maximiliaan II* — ten gunste van don *Carlos* tusschen beiden zocbten te komen, werd de leiding van het proces door *Philips II* opgedragen aan don *Diëgo Bribiésca de Mugnatones*, lid van den Raad van Castilië. De prins werd schuldig verklaard aan pogingen om zijn vader te vermoorden en aan beerschzuchtige bedoelingen met betrekking tot Vlaanderen, terwijl het aan den souverein werd overgelaten, de gestrengheid der wet, die den dood vorderde, te verzachten. Het doel van *Philips* was zijn zoon van de erfopvolging uittesluiten en levenslang gevangen te houden, maar bet is zeker, dat hij geen doodvonnis met betrekking tet don *Carlos* onderteekend heeft, en de secretaris *Pedro del Hoyo* verklaart, dat bet rechtsgeding zoover gevorderd was, dat er een vonnis uitgesproken had kunnen worden, maar dat de prins te voren aan een ziekte overleden is (24 Juli 1568). Men verhaalt, dat de prins zijn vader nog vóór dat overlijden om vergiffenis verzocht en diens zegen ontvangen heeft. De sluier der geheimzinnigheid, over deze tragische gebeurtenis nitgespreid, zal wel nimmer gebeel worden opgeheven, hoewel *Gachard* („Don *Carlos* et *Philippe II*", 2dln.) *Ranke, Motley, Mouy, Warnkönig, Ad. Schmidt, Büdinger* e.a. haar eenigszins beeft toegelicht. Reeds in de eerste belft der 17de eeuw werd door *Montalvan* het tragische lot van den ongelukkigen koningszoon tet onderwerp van een drama gekozen, in 1672 werd het door *Saint-Real* op romantiscbe wijze behandeld en daarmede de stof geleverd voor de treurspelen van *Campistron, Lefèvre, Alfieri, Schiller* en *Russell*.

Carlos, don *Maria José Isidoro van Bourbon*, een Spaansch kroonpretendent, geboren den 29sten Maart 1788, was de tweede zoon van koning *Karel IV* van Spanje, een broeder van koning *Ferdinand VII*, genoot een goede opvoeding en moest in 1808 met zijn broeder, op last van *Napoleon*, afstand doen van den troon, waarna hij met dezen tot in 1814 te Valençay in gevangenscbap bleef. Toen *Ferdinand* met de dochter van koning *Johan VII* van Portugal hertrouwde, koos don *Carlos* hare zuster tet echtgenoot. Zij schonk hem 3 zonen, en daar de echt van *Ferdinand* kinderloos bleef, opende zich voor hem het vooruitzicht der troonopvolging, waarom hij tevens het middelpunt werd van allerlei samenzweringen, waardoor sommigen het absolutisme hoopten te herstellen. Dit bleek vooral, toen de ministers *Zea-Bermudez* en *Ofalia* in verzet kwamen tegen overdreven-reactionnaire maatregelen, terwijl dweepzieke monniken en wraakgierige absolutisten zich aan de zijde van don *Carlos* schaarden, die te meer tet troonopvolger bestemd scheen, daar ook een derde huwelijk van zijn broeder niet met kinderen gezegend werd. De tegenstanders van don *Carlos* zorgden echter, dat de koning, na het overlijden van zijn derde gemalin (1829) in bet huwelijk trad met *Maria Christina*, de jongere zuster der echtgenoote van den infant don *Francisco de Paula*, terwijl hij tevens voor het geval, dat bij enkel vrouwelijke nakomelingschap mocht nalaten, den 29sten Maart 1830 door een pragmatieke sanctie de Salische wet ophief. Reeds den 10den October daaraanvolgende werd zijn dochter *Maria Isabella* geboren, waardoor het nitzicht van don *Carlos* op den troon vervloog. Wel gelukte het den aanbangers van dezen, den zieken koning in September 1832 tot herstel der Salische wet te bewegen, maar na zijn genezing

kwam hij hierop terug. Intusschen kenden de aanhangers van den infant geen rust, en de koning zag zich eindelijk gedrongen, om niet alleen de prinses *van Beira*, later de gemalin van don *Carlos*, maar ook hem zelf en den infant don *Sebastiano* naar Portugal te verbannen. Toen don *Carlos* vervolgens weigerde, de inhuldiging der prinses *van Asturië*, later *Isabella II*, bij te wonen, gaf de koning hem bevel, zich naar den Kerkelijken Staat te begeven. Van dat oogenblik af verklaarde don *Carlos* aan zijn broeder, dat hij alleen rechtmatige aanspraken had op den troon. Hij had zich nog niet eens ingescheept naar Italië, toen *Ferdinand VII* overleed (29 September 1833), waarna de koningin-regentes hem nogmaals beval de reis te aanvaarden. Hij beschouwde zich echter als den wettigen koning van Spanje en werd niet alleen door zijn aanhangers — de Carlisten — maar ook door dom *Miguël* in Portugal als zoodanig erkend, waarom de koningin hem den 16den October tot rebel verklaarde. Don *Carlos* scheepte zich den 1sten Juni 1834 in naar Engeland, waar hij het aanbod der koningin-regentes van Spanje, hem een jaargeld te verleenen, hardnekkig afwees. Reeds een maand later verliet hij in stilte zijn wijkplaats en bereikte, vermomd over Parijs, Bordeaux en Bayonne door Frankrijk reizende, de grenzen van Spanje, waar hij in de noordelijke gewesten den burgeroorlog deed ontbranden. Deze werd met afwisselend geluk gevoerd, totdat don *Carlos* zich eindelijk in 1839 genoodzaakt zag, veiligheid te zoeken op het Fransche grondgebied (zie *Spanje*). Reeds in 1834 was de infant met zijn nakomelingschap door een bijna eenstemmig besluit der Proceres en der Procuratores van de troonsopvolging uitgesloten en van het Spaansch grondgebied verbannen, en dit besluit werd in 1836 door de constitueerende Cortes bekrachtigd. Nadat zijn eerste gemalin in 1834 overleden was, hertrouwde hij in 1838 met haar zuster *Maria Theresia*, prinses *van Beira*, wednwe van den infant *Pedro* van Spanje, moeder van den infant *Sebastiano*. In Frankrijk werd hem een kasteel te Bourges als verblijfplaats aangewezen. Wegens inwendige verdeeldheid der Carlisten deed don *Carlos* den 18den Mei 1845 afstand van den Spaanschen troon ten gunste van zijn ondsten zoon en nam den titel aan van graaf *van Molina*. In dat jaar werd hem vergund, Frankrijk te verlaten: hij begaf zich met zijn gemalin naar Oostenrijk en overleed te Triëst, den 10den Maart 1855.

Carlos, don, *Luis Fernando de Bourbon*, prins *van Asturië*, de oudste zoon van den voorgaande, werd geboren te Madrid, den 31sten Januari 1818, trad na den afstand zijns vaders op onder den naam van graaf *de Montemolin*, vluchtte den 14den September 1846 met *Cabrera* (zie aldaar) van Bourges naar Engeland en zocht door proclamatiën zijn rechten te doen gelden. Zijn aanhangers waren voornemens, hem door een huwelijk met zijn nicht *Isabella II* den troon te bezorgen. Dit was echter in strijd met de belangen van *Lodewijk Philips*, met de staatkunde van Engeland en met de wenschen van het Spaansche volk. In April 1849 waagde de graaf *de Montemolin* een poging, in het geheim door Frankrijk naar Spanje te reizen, doch werd onderweg in hechtenis genomen en, na een korte gevangenis te Perpignan, naar Engeland teruggebracht. In 1850 huwde hij met de Napelsche prinses *Maria Carolina Fernanda*, een zuster van koning *Ferdinand II*. Gedurende den oorlog van Spanje tegen Marokko stelde de graaf zich in verband met *Ortega*, kapitein-generaal der Balearische Eilanden, en beiden stapten den 3den April 1860 bij Tortosa aan wal met 3000 man troepen, die onbekend waren met de bedoelingen der bevelhebbers. Hier werd de graaf *de Montemolin* onder den naam van *Karel VI* tot koning van Spanje uitgeroepen, doch de vermetele onderneming mislukte, en de graaf werd met zijn jongsten broeder en onderscheiden aanhangers gevangen genomen. *Ortega* moest dien aanslag met den dood boeten, terwijl de prinsen, nadat zij den 23sten April afstand hadden gedaan van den troon, hunne vrijheid herkregen. De graaf trok die afstandsverklaring in, omdat zij hem met geweld was afgeperst, maar zijn invloed had een onherstelbaren schok gekregen, zoodat hij zich met zijn broeder naar Triëst begaf, waar zij in kommerlijke omstandigheden leefden. Deze broeder, don *Fernando Maria José*, geboren den 19den October 1824, overleed te Brunsee, een kasteel van de hertogin *van Berri* in Stiermarken, den 2den Januari 1861 aan zenuwkoortsen. De graaf *de Montemolin* en zijn echtgenoote, die den zieke bezocht hadden, overleden beiden 12 dagen later aan dezelfde ziekte.

Carlos, don, *Juan Maria Isidoro*, een broeder van de beide voorgaanden, geboren den 15den Mei 1822, werd, als de middelste in leeftijd van de 3 zonen van don *Carlos Maria José Isidoro*, na den dood der 2 anderen pretendent van den Spaanschen troon. Hij zocht van Londen uit door manifesten zijn rechten te doen gelden en huwde in 1847 met *Maria Beatrix*, aartshertogin *van Oostenrijk-Este*, een dochter van den hertog *van Modena*, die hem 2 zonen schonk, *Carlos* en *Alfons* (zie *Alphonsus van Bourbon*). Hij deed den 3den October 1868 ten gunste van zijn zoon *Carlos* afstand van zijn rechten op den troon en overleed den 21sten November 1887.

Carlos, don, *Maria de los Dolores Juan Isodoro José Francisco*, hertog *van Madrid*, de Spaansche kroonpretendent, een zoon van den infant *Juan Carlo Maria Isodoro* en van prinses *Maria Beatrix van Modena*, werd geboren den 30sten Maart 1848 en huwde in 1867 met *Margaretha*, een dochter van den hertog *van Parma*. Nadat *Juan* den 3den October 1868, na het uitbarsten der Spaansche omwenteling, afstand had gedaan van zijn rechten op den troon ten gunste van zijn oudsten zoon don *Carlos*, is deze onder den naam van *Karel VII* als kroonpretendent opgetreden. Hij heeft bij herhaling een opstand in Spanje ten zijnen voordeele zoeken te bewerken, die echter, hoewel door de reactie en de geestelijkheid ondersteund, telkens mislukte. In den zomer van 1869 werden zijn aanhangers in de Baskische provinciën door de regeeringstroepen uiteengejaagd, en een poging om in 1870 een opstand te verwekken, leed schipbreuk. Na de keuze van den hertog *van Aosta* tot koning van Spanje leverde hij daartegen van Zwitserland uit een protest in (8 December 1870). Later begaf hij zich ter gelegenheid der parlementsverkiezingen in persoon naar Spanje,

om er zich met hulp zijner aanhangers met geweld van het bewind meester te maken. Ook ditmaal werd hij door *Serrano* over de Fransche grenzen teruggedreven. Daarop werd den 16den Juli door hem een nieuwe proclamatie uitgevaardigd, waarin hij aan de provinciën Catalonië, Aragon en Valencia hare aloude voorrechten toekende. Na den afstand van koning *Amadeus* vertoonde zich *Carlos* den 15den Juli 1873 opnieuw in Spanje, richtte een proclamatie tot het Carlistische leger en tot het Spaansche volk en bezwoer den 2den Augustus te Guernica de fueros (voorrechten) der Baskische provinciën. Hij bezette den 26den Augustus de stad Estella en verhief haar tot zijn residentie, berende Bilbao en veroverde den 22sten Januari 1874 de daartoe behoorende havenstad Portugalete en het fort Erichane. *Moriones*, generaal der regeeringstroepen, leed den 24sten Februari de nederlaag, waarna ook de stad Tolosa in handen viel van don *Carlos*. In April echter trok *Serrano* tegen hem op en deed hem den terugtocht aanvaarden naar het gebergte van Navarre. Bilbao werd ontzet en Portugalete ontruimd. Generaal *Concha* echter, die zich nu met het opperbevel over de regeeringstroepen belastte, leed 25—27 Juni bij Estella de nederlaag en sneuvelde. Van de gevangenen werden 25 officieren en vele soldaten op bevel van don *Carlos* gefusilleerd. Nagenoeg geheel het noordelijk gedeelte des rijks was in zijn macht, terwijl zijn broeder *Alfonso* doordrong in Catalonië. Terwijl *Serrano* alles voorbereidde tot een aanval op Estella, werd prins *Alfonso*, de zoon van *Isabella*, tot koning uitgeroepen. *Serrano* legde het opperbevel neder en *Laserna* leed den 3den Februari 1875 de nederlaag. Maar generaal *Quesada* versloeg de Carlisten den 8sten Juli bij Treviño en behaalde meer voordeelen, zoodat de toestand van don *Carlos* steeds ongunstiger werd. Hij had ondersteuning ontvangen van de Fransche legitimisten, van de Oostenrijksche behoudsmannen, van afgezette Italiaansche vorsten en van de Jezuïeten, maar deze bronnen droogden op, en hij was niet langer in staat een leger op de been te houden. Generaal *Cabrera* onderwierp zich aan koning *Alfonso* en vele officieren volgden dat voorbeeld. Toen drongen de regeeringstroepen door in de Baskische provinciën, veroverden Estella en gaven aan koning *Alfonso* (28 Februari 1876) gelegenheid tot een zegenpralenden intocht in Pamplona, terwijl don *Carlos* de wijk nam naar Pau in Frankrijk. Den 4den Maart 1876 vertrok hij naar Londen, bezocht Mexico en de Vereenigde Staten en keerde naar Engeland terug. Zijn gemalin, *Margareta van Parma*, schonk hem vier dochters, benevens een zoon *Jayme* geheeten geboren den 27sten Juni 1870. *Margareta* overleed den 29sten Januari 1893, waarop *Carlos* den 28sten April 1894 een nieuw huwelijk sloot met prinses *Maria Bertha van Rohan* (geboren den 21sten Mei 1860). Tegenwoordig woont hij meest te Venetië of te Graz.

Carlosorde, een keizerlijk Mexicaansche orde, ingesteld door keizer *Maximiliaan* en diens gemalin, den 10den April 1865 ter belooning van vrouwen, die zich verdienstelijk hebben gemaakt op het gebied der Christelijke nederigheid en barmhartigheid. De orde was verdeeld in twee klassen: grootkruis en kleinkruis. Het ordeteeken bestond uit een Latijnsch, groen geëmailleerd kruis, ingelegd in een wit kruis met inscriptiën: op den dwarsbalk aan de voorzijde „Humilitus", aan de achterzijde „San Carlos". Het werd gedragen aan een purperrood lint. De Carlosorde verviel na den dood van *Maximiliaan*.

Carlovicz of *Carlowitz*, het Hongaarsche *Karlócza*, het Servische *Karlovce*, is de naam van een zelfstandige stad in het comitaat Syrmië (Szerém) in Kroatië-Slavonië. Zij ligt aan den rechteroever van den Donau, aan den spoorweg Boedapest-Semlin, is de zetel van den Grieksch-Oosterschen patriarch en metropoliet der Serviërs en telt (1900) 5643 inwoners. Boven de stad ligt de kapel Mariafried. Carlowicz, is vooral beroemd wegens zijn uitstekenden wijn, eveneens wegens zijn sliwowitz (pruimenbrandewijn). Zij was in de onrustige jaren 1848 en 1849 het brandpunt van den Servischen opstand tegen Hongarije, maar vooral is de stad beroemd, wegens den naar haar genoemden vrede. die er den 26sten Januari 1699 voor den duur van 25 jaren gesloten werd tusschen Oostenrijk, Rusland, Polen en Venetië aan de eene en de Porte aan de andere zijde, die het land tusschen Donau en Theisz benevens Zevenburgen aan Oostenrijk, Kamenez aan Polen, Azof aan Rusland, Morea en een deel van Dalmatië aan Venetië afstaan moest.

Carlow, in het Iersch *Catherlough*, is een graafschap in de Iersche provincie Leinster. Het wordt ten O. en Z. O. door de graafschappen Wicklow en Wexford, ten Z. W. en W. door Kilkenny en ten N. door Queen's County en Kildare begrensd en telt op een oppervlakte van 896 v. km. een bevolking van (1901) 37723 zielen. Het land is over het geheel vlak en zeer vruchtbaar en alleen in het zuidoosten bergachtig. In het westen stroomt er de Barrow en aan de oostelijke grenzen de Slaney. De heuvels zijn er met bosch begroeid of met weiden bedekt; landbouw en veeteelt zijn de voornaamste bronnen van bestaan. Daarenboven vindt men er ijzererts en andere ertsen. Carlow zendt één afgevaardigde naar het Parlement.

Carlow, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap (zie aldaar), aan de samenvloeiing van de Burren met de Barrow en aan den spoorweg van Kildare naar Waterford gelegen en 90 km. van Dublin verwijderd, is de zetel van een R. Katholieken bisschop en telt (1891) 6619 inwoners. Een kasteel uit de 12de eeuw en langen tijd als een belangrijke vesting beschouwd, ligt thans in puin. Verder bezit de stad een tuchthuis, een kazerne, een Katholieke kathedraal, een monniken- en een nonnenklooster, een Katholiek seminarium voor priesters, een ziekenhuis en een krankzinnigengesticht.

Carlowitz. Zie *Carlovicz*.

Carlowitz is de naam van een adellijk geslacht in Saksen. Van de leden dier familie noemen wij:

Carlowitz, Cristoph von, geboren in 1507, was raadsheer van den aartsbisschop *Albrecht* van Mainz, daarna van hertog *Georg*, van den keurvorst *Maurits* en van *Augustus van Saksen*, in 1535 ambtman te Zörbig, in 1543 te Leipzig en in 1557 opperste hoofdman in St. Joachims-

thal. In 1529 en later werd hij meermalen tot diplomatieke zendingen gebruikt, bekleedde op de rijksdagen de betrekking van Saksisch afgevaardigde en onderhandelde met het keizerlijk Hof. In 1554 kwam hij in keizerlijken dienst en werd achtereenvolgens raadsheer van *Karel V*, *Ferdinand I*, *Maximiliaan II* en *Rudolf II*. Hij overleed in 1578.

Carlowitz, *Karl Adolf*, een Pruisisch generaal, werd geboren den 21sten Juli 1771 te Groszhartmannsdorf bij Freiberg, was ritmeester bij het Keur-Saksische leger en later in den Fransch-Pruisischen oorlog bij het Saksische leger en werd adjudant van den generaal *von Zezschwitz*. In 1809 zag hij zich bevorderd tot majoor en voerde vervolgens bevel over een door hem zelf samengebracht korps jagers. In 1813 voegde hij zich bij de Verbonden Mogendheden en werd in Saksen eenigen tijd belast met de portefeuille van Oorlog. Hij nam deel aan het Congres te Weenen, trad als generaal-majoor in Pruisischen dienst en woonde in 1815 den veldtocht bij in het zuiden van Frankrijk. In 1815 werd hij inspecteur van den landstorm in Thüringen, in 1821 commandant van Maagdenburg, in 1822 luitenant-generaal en in 1824 vice-gouverneur van Breslau, alwaar hij den 20sten Januari 1837 overleed.

Carlowitz, *Hans Georg*, een Saksisch staatsman, werd geboren te Groszhartmannsdorf bij Freiberg, den 11den December 1772, studeerde te Leipzig en werd „Obergerichtsassessor" aldaar, maar begaf zich reeds in 1795 naar zijn landgoed Oberschönan. In 1815 werd hij benoemd tot geheim financieraad te Dresden en verwierf in die betrekking de algemeene achting. In 1821 werd hij tot koninklijk Saksisch gezant bij den Duitschen Bondsdag te Frankfort aangesteld en ijverde er met kracht voor de vrijheid van handel. In 1831 werd hij lid van het ministerie en aanvaardde in 1836 de portefeuille van Eeredienst. Hij overleed den 18den Maart 1840.

Carlowitz, *Albert von*, een Duitsch staatsman, werd geboren te Freiberg, den 1sten April 1802. Sedert 1820 studeerde hij te Leipzig in de rechten en trad in 1824 in staatsdienst. In 1830 nam hij voor de ridderschap van Meiszen zitting in den Landdag en bevorderde er hij de beraadslagingen over de nieuwe constitutie de belangen der aristocratie. Weldra legde hij zijn mandaat neder en werd in November 1831 regeeringsraad in dienst van het hertogdom Gotha, om daarna als lid der regeering van het vorstendom Lichtenberg werkzaam te zijn. Doch reeds in 1834 keerde hij naar Saksen terug, om er zitting te nemen in de Eerste Kamer, alwaar hij als lid der commissie tot het ontwerpen eener constitutie ijverig werkzaam was. Weldra zag hij zich tot vice-president der Eerste Kamer en na het eindigen der zittingen tot regeeringsraad te Zwickau benoemd (1836). Deze betrekking legde hij weldra (1837) neder, om zich onverdeeld aan den post van vertegenwoordiger van den Landdag te kunnen wijden. Later werd hij eigenaar van het vaderlijk goed Oberschönau en als zoodanig lid der Eerste Kamer in Saksen. Weldra leidde hij als voorzitter die vergadering, sprak er over het gebrekkige der Bondsconstitutie en bestreed den tegenstand van het ministerie *Könneritz* tegen een rechtsbedeeling, die in de eerste plaats openbaarheid tot leus had. Daar het vraagstuk in de beide Kamers in zijn geest beslist werd, zag hij zich in 1846 tot minister van Justitie benoemd. Hij zocht nu de strafwetgeving volgens zijn beginselen te wijzigen, maar werd hierin verhinderd door de woelingen van 1848. Bij den aanvang van deze als buitengewoon commissaris naar Leipzig gezonden, gaf hij den raad, toegevendheid te gebruiken, waardoor hij zich het ongenoegen der regeeringspartij op den hals haalde. Als aanhanger der Pruisische Unie verzette hij zich op den Landdag van 1849—1850 als lid der Eerste Kamer met kracht tegen het ministerie *von Beust*, maar nam zijn ontslag, toen hij bespeurde dat zijn bemoeiingen vruchteloos waren. Daarna benoemde de Pruisische regeering hem tot commissaris van het bestuur der Unie bij het parlement te Erfurt. Na de sluiting trok hij zich op zijn goederen bij Görlitz terug. Door het distrikt Görlitz werd hij herhaaldelijk naar de Pruisische Kamer van Afgevaardigden gezonden, waar hij tot de oud-liberale partij behoorde. Voorts nam hij als vertegenwoordiger van het kiesdistrikt Lauban-Görlitz deel aan den constitueerenden rijksdag van den Noord-Duitschen Bond. *Carlowitz* overleed den 9den Augustus 1874 te Kötzschenbroda bij Dresden. Hij is ook bekend geworden als vertaler der „Ilias" (2 dln., Leipzig, 1844).

Carlshafen is een stad in het district Hofgeismar in het gebied van Kassel, aan de uitmonding van de Diemel in de Wezer gelegen. Het telt 1797 inwoners (1900) en heeft tabaksindustrie, pottebakkerijen en likeurfabrieken. In den omtrek zijn basaltgroeven, alsmede fabrieken tot bewerking van steenen, bijv. tot trottoirbanden. Ook is er een zoutbron, die veel koolzuur bevat en door lijders aan jicht en huidziekten gebruikt wordt.

Carlson, *Fredrik Ferdinand*, een Zweedsch geschiedschrijver en staatsman, werd geboren te Upland, den 3den Juni 1811. Hij studeerde te Upsala, deed vervolgens reizen door Denemarken, Duitschland en Frankrijk en was sedert 1835 docent, sedert 1849 hoogleeraar in de geschiedenis te Upsala. Van 1837—1846 was hij leeraar van den tegenwoordigen koning *Oscar II*. In 1863 legde hij het hoogleeraarsambt neder, om de portefeuille van Eeredienst te aanvaarden. Hij behield deze tot 1870 en was van 1875 tot 1878 opnieuw in dit ambt werkzaam. Van 1853—1866 en van 1873—1887 was hij lid van den Rijksdag. *Carlson* overleed den 18den Maart 1887 te Stockholm. Hij heeft een groot aantal belangrijke geschiedkundige werken geleverd, zooals: „Geschiedenis van Zweden" (van 1654—1706, Duitsch Gotha, 1855—1887, 3 dln.; Zweedsch, Stockholm, 1855—1887, 7 dln.), „Om fredsunderhandlingarna åren 1709—1718," (Stockholm, 1857), „Om den svënska statsförvaltningens för än drade skick under konung Karl XI's regering" (1860), „Berättelse om riksdagen 1680" (1860) en „Om Sveriges inflytande på konungavalet i Polen 1704" (1861). In de „Verhandelingen" der Zweedsche academie, waartoe hij sedert 1859 behoorde, publiceerde hij o. a.: „Karl XII's tåg mot Ryssland", (1885).

Carlson, *Ernst*, een Zweedsch staatsman en geschiedschrijver, de zoon van den vorige, werd den

14den Maart 1854 te Stockholm geboren, waar hij sedert 1878 als leeraar en assistent aan het archief werkzaam was. Na 1880 werd hij leeraar aan het gymnasium te Gotenburg en bekleedde van 1890—1893 het professoraat in de geschiedenis aan de pas gestichte universiteit aldaar. In de Tweede Kamer van den Rijksdag, waarvan hij sedert 1897 lid is, heeft hij veel invloed als leider der liberalen, die den vrijhandel voorstaan en als medeoprichter van het liberale verbond. Behalve de dissertatie „Om Karl XII's vistelse i Sachsen 1706—1707" (Stockholm, 1877) schreef hij in verschillende Zweedsche en buitenlandsche tijdschriften talrijke verhandelingen, o. a. „Sverige och Preussen 1701—1709" (1880), „Sverige på kongressen i Wien 1814—1815" (1883), „Karl XII och kejsaren 1707" (1897), „Slaget vid Poltava och dess krigshistoriska förutsättningar" (1897), „Die Kriegsführung Karls XII gegen Russland 1707—1709" (1900). Verder gaf hij in het licht: „Eigenhändige Briefe König Karls XII" (Stockholm, 1893) en „Kapten Jefferyes bref till engelska regeringen 1711—1715" (Stockholm, 1897). Op paedagogisch gebied behooren zijn „Skolgeografi" (Stockholm, 1887, 4de druk, 1894), „Läroverksfrågan" (1890) en „Det högre skolväsendet i Norge och Danmark" (Stockholm, 1899).

Carludovica (*Carlodovica*) *Ruiz* et *Pav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Pandanaceeën*. Het omvat palmachtige gewassen, welke in de keerkringslanden van Amerika te huis behooren. Zij hebben lederachtige, meermalen gedeelde bladeren. De belangrijkste soort is *C. palmata R.* et *P.*, wier bladeren de grondstof leveren voor de echte Panamahoeden.

Carlyle, *Thomas*, een Engelsch geschiedschrijver, werd geboren den 4den December 1795 te Ecclefechan, een dorp in het Schotsche graafschap Dumfries, bezocht de universiteit te Edinburgh, om zich in de wiskunde, philosofie en onde talen te oefenen. Door *Edward Irving* werd hij opmerkzaam gemaakt op de Duitsche letterkunde, waaraan hij zich met ijver wijdde, terwijl hij vervolgens benoemd werd tot leeraar in de wiskunde aan een school te Fife. Hier vertaalde hij de geometrie van *Legendre*, waarna hij opstellen leverde in verschillende tijdschriften, benevens een vertaling van „Wilhelm Meister" van *Goethe*. Daarna gaf hij een levensbeschrijving van *Schiller* in het licht en „German romances" (Edinburgh, 1827, 4 dln.) met fragmenten uit den „Wallenstein" en de „Jungfrau von Orleans").

Hij was een groot bewonderaar van *Goethe*, met wien hij briefwisseling hield. Nadat hij in 1826 met *Jane Welsh* (geboren den 14den Juli 1801) gehuwd was, woonde hij sedert 1828 op Craigenputtock bij Dumfries en sedert 1834 te Chelsea bij Londen. Hier schreef hij in „Fraser's Magazine" zijn „Sartor Resartus, or life and opinions of Herr Teufeldroeckh", een zonderling boek, waarin hij de gebreken van zijn tijd onmeedoogend geeselt. In 1837 zond hij zijn algemeen bekende „Geschiedenis der Fransche revolutie" („French revolution, a history", 3 dln.) in de wereld, een boek dat een zeer plastische voorstelling geeft van de gebeurtenissen der Groote revolutie, deze echter zeer eenzijdig behandelt. In 1839 schreef hij zijn „Chartismus", waarin hij den maatschappelijken toestand der verschillende standen in Engeland onderzocht. Daarop volgden: „On heroes, heroworship and heroic in history" (1840), „The past and the present" (1843), het belangrijke historische werk „Letters and speeches of Oliver Cromwell" (1845, 5 dln.), een toonbeeld van scherpzinnige karakterstudie, „Latterday pamphlets" (1850), „The life of John Sterling" (1851), het groote werk „The history of Friedrich II, called Frederick the Great" (1858—1865, 6 dln.), tot welks voorbereiding hij geruimen tijd in Berlijn doorbracht, en „Shooting Niagara and after?" geschreven naar aanleiding der reformdebatten van 1867. In 1865 gekozen tot rector der universiteit te Edinburgh, bracht hij tot herstel van gezondheid den winter van 1866—67 te Mentone door. In 1871 verscheen zijn „Letters on the war between Germany and France" en eenige jaren later zijn „The early kings of Norway and an essay on the portraits of John Knox" (1875). Zijn „Lectures in the history of literature" van het jaar 1838 werden in 1892 uitgegeven. In 1874 ontving hij de orde „pour le mérite" en overleed den 5den Februari 1881 te Londen.

Carlyle heeft een belangrijken invloed gehad op de letterkunde van zijn vaderland. Niet alleen vormde hij een school, waartoe *Kingsley*, *Thackeray*, *Currer Bell* enz. behoorden, maar ook meer onafhankelijke mannen, zooals *Bulwer* en *d'Israeli* ontkwamen niet aan den invloed van zijn geschriften. Een volledige uitgave zijner werken verscheen in 37 dln. (Londen, 1872—1874). Zijn eerste geschriften werden verzameld door *Crockett* (1897), anthologiën uit zijn geschriften zijn uitgegeven door *Ballantyne* (1870), door *Barrel* (New-York, 1876) en door *Williamson* (1879). Verder verscheen nog een tot dusver onbekend gebleven werk „Historical sketches on notable persons and events in the reigns of James I and Charles I" (Londen, 1898; 4de druk, 1901) en „Letters to his youngest sister" (uitgegeven door *Copeland*, Londen, 1899). Uit zijn nalatenschap gaf *J. A. Froude* de „Reminiscences" uit (1881, 2 dln.). Zijn brieven uit de jaren 1821—1836 gaf *Norton* uit (1886—1889, 4 dln.), eveneens zijn briefwisseling met *Emerson* (1883, 2 dln.) en met *Goethe* (1887). *Norton* publiceerde eveneens „Reminiscences" van *Carlyle* (1887, 2 dln.).

Carmagnola is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Turijn. Zij ligt aan de spoorwegen Turijn—Savona en Turijn—Cuneo, bezit overblijfselen van vroegere vestingwerken, verscheiden Gotische kerken, een gymnasium, een technische school en telt (1901) ongeveer 3700 (als gemeente 11738) inwoners, die zich met zijde- en touwindustrie en handel bezig houden. Carmagnola is de geboorteplaats van den veldheer *Carmagnola* (zie aldaar); ook het Fransche *Carmagnole* (zie aldaar) is naar deze plaats genoemd.

Carmagnola, eigenlijk *Francesco di Bartolomeo Bussone*, een Venetiaansch en Milaneesch veldheer, was de zoon van een landbouwer te Carmagnola, waar hij omstreeks het jaar 1390 geboren werd. Aanvankelijk was hij herder bij *Fanino Cane*, een machtigen partijganger van die dagen, heer van Alessandria en regent van Milaan. Na den dood van dezen kwam *Carmag-*

nola (1412) met de troepen van *Cana* in dienst bij *Filippo Maria Visconti*, hertog *van Milaan*, en streed onder bevel van dezen in 1414 en 1415. Tot loon voor de verovering van Alessandria werd hij tot graaf *van Castelnuovo* benoemd en verwierf de band van 's hertogs onechte dochter *Antonia*. Daarna maakte hij zich meester van Trezzo aan de Adda en onderwierp het afvallige Piacenza, waaruit hij de inwoners verdreef, zoodat deze groote stad een jaar lang onbewoond bleef, en vervolgens werden Cremona, Brescia en Genua door hem ingenomen. Geheel Opper-Italië lag nu aan de voeten van den hertog *van Milaan*, en in het volgende jaar deed *Carmagnola* een inval in Zwitserland, en verdreef de Eedgenooten uit Bellinzona. Bij den hertog belasterd, begaf hij zich in 1425, gloeiende van wraakzucht, tot de Venetianen, vereenigde een aantal steden tegen den hertog *van Milaan*, nam Brescia in, behaalde in 1427 een overwinning bij Maccalo aan de Oglio maakte zich meester van Bergamo en van een gedeelte van Cremona en kreeg nu eindelijk zijn goederen en zijn in bechtenis gebonden hoisgezin terug. De ongelukkige afloop van een nieuwen veldtocht in 1431 was oorzaak, dat men hem naar Venetië lokte, waar hij den 5den Maart 1432 onthoofd werd. Zijn tragisch uiteinde is door onderscheiden dichters behandeld, vooral op een treffende wijze door *Alessandro Manzoni*, in het treurspel: „Il conte di Carmagnola" (1820).

Carmagnole, was in den tijd der Groote Omwenteling de naam van een republikeinsch lied, betwelk begon met de woorden „Madame Veto avait promis", terwijl elk couplet eindigde met de woorden: „Dansons la Carmagnole! Vive le son du canon!". Het lied is in 1792, na de inneming der stad Carmagnole (zie aldaar), in zwang gekomen en werd geruimen tijd met „Ça ira!" om strijd gezongen en door de militaire muziek als marsch gespeeld. Het bleef met de „Marseillaise" en den „Chant du départ" in den smaak tot aan den 18den Brumaire 1799. In 1799 werden door *Napoleon* de revolutionnaire gezangen, waarmede hij menige overwinning behaald had, ter zijde geschoven.

Carmarthen of **Caermarthen** is de naam der hoofdstad (municipal borough) van Carmarthenshire (zie aldaar) in Wales. Zij ligt 15 km. boven den mond der Towy, heeft een Gotische kerk (uit de 14de eeuw), gedenkteekenen voor de generaals *Picton* en *Nott*, telt (1901) 9935 inwoners en is een bloeiende handels- en industriestad. Er bevindt zich een theologisch college der Presbyterianen, een Unitarisch college, een Latijnsche school (in 1576 gesticht) en een kweekschool voor onderwijzers. In de nabijheid ligt Abergwilly met het paleis van den bisschop van St. Davids. Carmarthen is het Romeinsche *Maridunum*. Volgens de sage was het de geboorteplaats van den toovenaar *Merlin* (480).

Carmarthenshire (Welsch *Caerfyrddin*), een graafschap in het zuidelijk deel van Wales, ligt tusschen Pembroke- en Glamorganshire aan de Carmarthenbaai van het Kanaal van Bristol en grenst verder aan Cardiganshire en Brecknockshire. Op een oppervlakte van 2405 v. km. telt het een bevolking van (1901) 135325 inwoners. De hoofdstad is Carmarthen, de grootste stad Llanelly.

Carmaux is de hoofdplaats van het kanton van dien naam, in het Fransche arrondissement Albi van het departement Tarn, gelegen aan de naar Aveyron loopende Céron, op een hoogte van 220 m. Het heeft 8984 inwoners (1901), een slot met park, Gotische kerk, bruinkolenmijnen en glasfabrieken.

Carmel of *Dsjebel Mâr-Eliâs* is de naam van een gebergte in Palestina, dat in noordwestelijke richting met zijn begroeide en door de bronnen der Kison besproeide boogten over een afstand van 50 km. voortloopt en aan de zuidzijde der Golf van Akka met het voorgebergte Carmel eindigt. De hoogste top is 552 m. In zijn talrijke grotten waren vroeger profeten, kluizenaars en monniken gehuisvest, en het was in het bijzonder het tooneel der werkzaamheid van den profeet *Elias*. De Orde der Carmelieten heeft er 180 m. boven den zeespiegel een klooster, dat in 1821 verwoest, maar later hersteld is en den reiziger een gastvrije verblijfplaats aanbiedt.

Carmelieten, *Orde der*, omstreeks het midden der 12de eeuw op den berg Carmel door *Berthold van Calabrië*, doch naar het gevoelen der monniken door den profeet *Elias* (vandaar *Elias Ordebroeders*) gesticht. Volgens den regel, dien zij in 1209 van den patriarch *Albert* te Jeruzalem ontvingen, moesten zij in afzonderlijke cellen leven, zich bij afwisseling met het gebed en met eenig handwerk bezig houden, geen eigendom hebben, geen vleesch eten en op bepaalde tijden een volkomen stilzwijgen bewaren. In 1226 werd de Orde door den paus bevestigd. Na de Kruistochten werd zij door de Saracenen verdreven en vestigde zich eerst op Cyprus (1238) en vervolgens in West- en Zuid-Europa. De Orde verkreeg in 1247 van *Innocentius IV* een zachteren regel en de voorrechten der bedelorden met den titel *Ordo beatae Mariae de monte Carmelo*. Zij liet hare oorspronkelijke gestrengheid meer en meer varen, waarna zij zich onder *Pius II* in *geschoeide* (conventualen) en *ongeschoeide* (observanten) Carmelieten verdeelde. Later verviel de Orde in onderscheiden zelfstandige congregatiën. Het gewaad der Carmelieten was aanvankelijk een bruine en donker-grijze pij en een witte mantel met bruine en zwarte strepen. Daarbij kwam later een grijs scapulier en nog later kozen de conventualen de zwarte en de observanten de donker-grijze kleur. Ook droeg men breedrandige witte hoeden met zwarte voering.

De Orde der *Carmelieter nonnen*, in 1452 door *Johan Baptista Soreth*, generaal der Carmelieten, gesticht, droeg een kleed en scapulier van bruin laken en in het koor een witten mantel met een zwarten sluier. De nonnen wijdden zich aan het onderwijs en aan het beoefenen van weldadigheid. Zij ondervond door de heilige *Therese van Jezus* een ingrijpende verandering. — De secularisatie der goederen bracht in het laatst der voorgaande eeuw ook aan de Orde der Carmelieten een gevoeligen slag toe. De geschoeide en ongeschoeide Carmelieten staan sedert 1875 als twee onafhankelijke orden naast elkander.

Carmen Sylva. Zie *Elizabeth*, koningin van Roemenië.

Carmenta of *Carmentis* was bij de Romeinen de godin van de voorspelling der geboorte, terwijl hare feesten — carmentalia — den 11den en den 15den Januari door vrouwen werden gevierd. Zij werd daarbij als *Postvorta* en *Antevorta* (in de toekomst en het verleden starende) door de feestvierenden aangeroepen. In de nabijheid van de naar haar genoemde Porta Carmentalis bevond zich haar overoud altaar. Latere sagen noemen haar de moeder of echtgenoote van *Evander*.

Carmer, *Johann Heinrich Kasimir*, graaf *von*, een Duitsch staatsman, werd geboren te Kreuznach, den 29sten December 1721, trad in 1749 in Pruisischen staatsdienst en werd in 1750 regeeringsraad te Oppeln, in 1751 directeur en in 1763 president der regeering te Breslau en in 1768 minister van Justitie en voorzitter van het bewind in Silezië. In 1779 benoemde de koning hem tot groot-kanselier en tot eersten minister van Justitie. Onder zijn bestuur werd de wetgeving op de hypotheken verbeterd, een credietstelsel in Silezië aangenomen, het bestuur vereenvoudigd en een oeconomisch genootschap opgericht. Vooral maakte hij zich verdienstelijk door de herziening van den „Codex Fredericianus", terwijl hij na langdurige studie onderscheiden wetboeken in Pruisen aanmerkelijk verbeterde en in 1791 het algemeen Pruisische wetboek voltooide, dat den 1sten Juli 1794 onder den naam van „Allgemeines Landrecht" verbindend werd verklaard. *Carmer*, sedert 1791 vrijheer, zag zich daarna benoemd tot koninklijk secretaris in Pommeren en Oost- en West-Pruisen en in 1798 in den gravenstand opgenomen. Daarop begaf hij zich naar zijn buitenverblijf Rützen bij Guhrau, waar hij den 23sten Mei 1801 overleed.

Carmichael, *Richard*, een Britsch heelkundige, leeraar aan het Richmond-hospitaal, enz., overleed nabij Dublin, den 3den Juni 1849. Hij was voorzitter van het Koninklijk Iersch genootschap van heelkundigen en schreef onder anderen: „On the effects of carbonate of iron upon cancer" (1806 en 1812), met *Henning* en *Goodland*: „On the nature of the scrofula" (1810) en „An essay on the origin and nature of tuberculous and cancerous diseases" (1836). Vooral legde hij zich toe op de behandeling van venerische ziekten, waarbij hij het gebruik van kwik afkeurde, zooals blijkt uit zijn werken: „On the venereal diseases which have been confounded with syphilis" (1814 en 1815, 2 dln.), „On venereal diseases and the use and abuse of mercury in their treatment" (1814, 2 dln.) enz. Die werken zijn gedeeltelijk bij herhaling uitgegeven en in het Duitsch vertaald.

Carmina Burana is een verzameling van Middel-Latijnsche, Duitsche en Duitsch-Latijnsche liederen uit de 13de eeuw, gevonden in een handschrift der abdij Benedictbeuern. Voor het meerendeel zijn zij vervaardigd door rondtrekkende scholieren, de zoogenaamde Bacchanten (zie aldaar). Er heerscht een vroolijke, soms overmoedige toon in; ze zijn een mengsel van Christelijke vroomheid en heidensch-naïve zinnelijkheid, een vereeniging van de geestigheid der kloosterscholen en antieke met de stemming van het natuurlied. De vorm is die van het moderne vers met eindrijm. De *carmina burana* zijn de voorloopers van de studentenliederen.

Carminati, *Bassiano*, een Italiaansch geneesheer en schrijver, geboren te Lodi in 1750, studeerde te Pavia en vestigde zich als arts in zijn geboorteplaats. Zijn boek: „De animalium ex mephitibus et noxiis habitibus interitu ejusque propriorihus causis" maakte zoo'n grooten opgang, dat hij benoemd werd tot hoogleeraar te Pavia. Hier scheef hij voorts: „Ricerche sulla natura e sugli usi del succo gastrico in medicina e in chirurgia", „Opuscula therapeutica" en „Hygiene, therapeutica et materia medica". Hij overleed te Milaan in 1830.

Carmona is de naam van een districts-hoofdstad in de Spaansche provincie Sevilla. Zij ligt aan den spoorweg Sevilla—Carmona—Guadajoz, op een hoogte, heeft ruïnen van een Moorsch kasteel, verscheiden kerken, een museum (met praehistorische en Romeinsche oudheden) en telt (1900) 17215 inwoners, die wijn en olie produceeren. In de nabijheid werden graven van het Romeinsche *Carmo* gevonden.

Carmontelle, *Louis Carrogis*, een Fransch dichter, geboren te Parijs, den 15den Augustus 1717, was voorlezer en ordonnateur des fêtes bij den hertog *van Orléans*. Hij overleed den 26sten December 1806, nadat hij vooral grooten roem verworven had door zijn: „Proverbes dramatiques" (Parijs, 1768— 1781, 8 dln.; 1822, 4 dln.). Voorts schreef hij: „Théâtre de Campagne" (Parijs, 1775, 4 dln.) en „Pièces inédites" (Parijs, 1825, 3 dln.), door *v. Genlis* uitgegeven.

Carn. Zie *Cairn*.

Carna is de naam van een der talrijke Romeinsche godinnen, die de verschillende tijdperken en omstandigheden des levens beheerschten. Zooals de afleiding van het woord aanduidt (*caro* beteekent vleesch), sterkte zij het lichaam. Op den Caelischen heuvel had zij een heiligdom, volgens de sage door *Brutus* gesticht, en den 1sten Juni at en offerde men haar te eere de oudste nationale gerechten, gezonten varkensvleesch en boonenbrij. Tengevolge van een verwisseling en samensmelting met de godin *Cardea* komt zij bij *Ovidius* voor als godin der deurhengsels, en had zij de macht het huis tegen heksen te beschermen.

Carnac is de naam van een plaats in het Fransche departement Morbihan, arrondissement Lorient. Zij ligt niet ver van de baai van Quiberon, heeft een interessante kerk (uit 1639), oesterteelt en een zeebad, en telt (1901) 646 (als gemeente 3125) inwoners. Zij is merkwaardig door de *Pierres levées de Carnac*, elf rijen onbehouwen steenen (menhirs), te zamen meer dan 1000 stuks, die, evenwijdig gerangschikt, zich 1500 m. ver van het O. naar het W. uitstrekken. De grootste verheft zich 6 m. boven den beganen grond; de meeste staan in den vorm van omgekeerde kegels met den punt in den bodem. Ten Z. daarvan bevindt zich een heuvel met de kapel van den heiligen *Michaël* en oude begraafplaatsen met vele oudheden uit het steentijdperk.

Carnall, *Rudolf von*, een Duitsch mijnbouwkundige, geboren te Glatz, den 9den Februari 1804, studeerde te Berlijn, werd in 1830 bij de Friedrichsmijn in Silezië geplaatst, gaf onderwijs aan de mijnschool te Tarnowitz en gaf van 1843—1847 alleen en vervolgens met *Krug von Nidda* het: „Bergmännisches Taschenbuch" in het licht.

Reeds in 1847 werd hij beroepen te Berlijn, waar hij ijverig de belangen van den bergbouw behartigde. In 1848 was hij korten tijd directeur van het instituut van nijverheid, stichtte met *L. v. Buch* en de gebroeders *Rose* de „Deutsche geologische Gesellschaft", hield in 1849—1855 voorlezingen over het mijnwezen aan de universiteit en reisde hij herhaling door Engeland, België en Frankrijk. Voorts schiep en redigeerde hij de: „Zeitschrift für Berg-, Hütten- und Salinenwesen". In 1855 werd hij „Berghauptmann" te Breslau, en onder zijn bestuur heeft zich het mijnwezen in Opper-Silezië op reusachtige wijze ontwikkeld. Ook dáár hracht hij een „Verein für Berg- und Hüttenwesen" tot stand en redigeerde het weekblad en de jaarboeken van dit genootschap. Voorts leverde hij een voortreffelijke geognostische kaart van Opper-Silezië (1857). In 1861 verliet hij den staatsdienst en overleed te Breslau, den 17den November 1874.

Carnalliet is een delfstof, die in de bovenste lagen der steenzoutbedding van Stassfurt, te Kalucz in Galicië, te Maman in Perzië en elders gevonden wordt. Zij is in zuiveren toestand kleurloos of lichtgeel, grofkorrelig, schelpachtig op de breuk en heeft een soortelijk gewicht van 1,6 en een hardheid van 1—2. Gewoonlijk is zij door microscopische schubjes van ijzerglimmer rood gekleurd. Zij bestaat uit 26,8% chloorkalium, 34,2% chloormagnesium en water. Hare samenstelling wordt uitgedrukt door $KCl.MgCl_2 + 6H_2O$. Zij kristalliseert rhombisch in hexagonaal uitziende vormen, wordt in vochtige lucht mat en vervloeit spoedig. Het carnalliet wordt tot kalizouten verwerkt.

Carnarvon is de naam van een afdeeling der Midlandprovincie in de Kaapkolonie, tusschen de Oranjerivier in het N. en de Karreebergen in het Z. Het is een droog, maar voor schapenteelt geschikt weideland van 31258 v.km. oppervlakte met 9130 inwoners (1891). De hoofdplaats is *Carnarvon* (Schietfontijn).

Carnarvon of *Caernarvon* is de naam der hoofdstad (municipal borough) van Carnarvonshire (Wales). Zij ligt zeer mooi aan de Menaistraat, telt (1901) 9760 inwoners, is door muren omgeven en heeft een groot kasteel uit den tijd van *Eduard I* en *Eduard II*. De handel is onbelangrijk. Carnarvon heeft een kweekschool voor onderwijzers en twee Latijnsche scholen. Het is een druk bezocht zeebad. In de nabijheid liggen de ruïnen van de Romeinsche kolonie *Segontium*.

Carnarvon, *Henry Howard Molyneux Herbert*, graaf *van*, een Engelsch staatsman, geboren den 24sten Juni 1831, werd opgevoed te Eton, studeerde te Oxford, nam na den dood van zijn vader zitting in het Hoogerhuis, voegde zich bij de conservatieve partij en werd in 1858 door *Derby* tot onder-staatssecretaris voor Koloniën benoemd. Hij reisde in 1860 in het Oosten, schreef daarover „The Druses of Mount Lebanon" (Londen, 1860), werd in 1866 minister van Koloniën, maar nam reeds den 2den Maart 1867 zijn ontslag, om in Februari 1874 opnieuw als minister van Koloniën op te treden. Hij ijverde voor de annexatie van de Transvaal, maar kon zich met de Oostersche politiek van *Disraëli* niet vereenigen. Daarom nam hij in Juni 1878 zijn ontslag. Van Juni 1885 tot Januari 1886 was hij vice-koning van Ierland. Hij overleed den 28sten Juni 1890. Hij schreef ook nog: „Reminiscences of Athen and the Morea" (Londen, 1869).

Carnarvonshire (Welsch *Arfon*) is een graafschap in het noord-westelijke deel van Wales. Het wordt aan 3 zijden door de zee bespoeld, door de Menaistraat van Anglesey gescheiden en in het N. door Dendigh- en Merionethshire begrensd. Het is het meest bergachtige en schilderachtige deel van Wales, in welks midden zich de Snowdon (zie aldaar) verheft. Het telt op een oppervlakte van 1495 v. km. een bevolking van (1901) 126 835 inwoners. De hoofdstad is Carnarvon.

Carnatie of voorstelling der vleeschkleur noemt men in de eerste plaats de kleur van 's menschen huid en vooral die van het gelaat, voorts in de schilderkunst de eigenaardige methoden, die hij het schilderen daarvan worden gevolgd. Zij leverde ten allen tijde voor de schilders groote moeilijkheden op, vooral met betrekking tot de kleur der wangen, de doorschemering van het bloed hij de wisseling der gewaarwordingen, een en ander naar den eisch van leeftijd, gestel en geslacht. Uitstekende meesters in de carnatie zijn onder de klassieke schilders *Titiaan* en de Venetianen, *Correggio* en *Rubens*. Ook wordt het in dezelfde beteekenis als *incarnatië* (zie aldaar) gebruikt.

Carnaubawas is een soort was, dat op de bladeren van *Copernica cerifera* Mart, een Braziliaanschen palm, voorkomt. De groenachtige schubjes laten gemakkelijk los en door het in water te smelten, verkrijgt men groen- of geelachtige stukken, die soms nog gebleekt worden vóór zij in den handel komen. Het is hard en bros, smelt bij 84° C. en bestaat uit cerotinzuurcerylaether, miricylalkohol en een weinig vrij cerotinzuur. De glans en hardheid van stearine, paraffine en cerezine wordt door bijvoeging van 5 tot 10% *carnaubawas* aanzienlijk vergroot, reden waarom het dan ook in kaarsen- en wasfabrieken, alsook tot het glad maken van gekleurd papier gebruikt wordt.

Carnaval. Zie *Carneval*.

Carne, *Louis Marcien*, graaf *van*, een Fransch schrijver, geboren den 17den Februari 1804 te Quimper, betrad de diplomatieke loopbaan en zag zich in 1839 tot volksvertegenwoordiger gekozen. Hij behoorde tot de parti social en werd in 1847 chef van de afdeeling Koophandel in het ministerie van Buitenlandsche Zaken, voorts in 1863 lid der Fransche Académie. Na de Februari-omwenteling trok hij zich uit het openbare leven terug. Het is moeielijk, zijn staatkundige kleur met juistheid te bepalen. Hij overleed den 12den Februari 1876 te Quimper. Van zijn geschriften noemen wij: „Vues sur l'histoire contemporaine" (Parijs, 1833), „Des intérêts nouveaux en Europe depuis la révolution de 1830" (1838, 2 dln.), „Du gouvernement représentatif en France et en Angleterre" (1841), „Études sur les fondateurs de l'unité nationale en France" (1848, 2 dln.; 2de druk, 1856), „Un drame sous la Terreur" (1856), „L'Europe et le second empire" (1865), „Les états de Bretagne et l'administration jusqu'en 1789" (1868, 2de druk, 1875,

2 dln.), „Souvenirs de ma jeunesse au temps de la Restauration" (1872). Hij overleed te Parijs den 13den Februari 1876.

Een zoon van dezen staatsman, *Louis*, vergezelde van 1866—1868 de Fransche expeditie naar Mekbong in Achter-Indië en schreef: „Voyage en Indo-Chine et dans l'empire chinois" (1872) — en een zijner neven, *Jules de Carné*, geboren te Mériel in 1835, is als schrijver opgetreden met: „Pécheurs et pécheresses" (1862), „Un jeune homme chauve" (1863), „Coeurs et sens" (1868), „Charlotte Duval" (1874), „Marguérite de Keradec" (1876), „Après la faute" (1880), enz.

Carnegie, *Andrew* is de naam van een Amerikaansch fabrikant, die den 25sten November 1837 te Dunfermline in Schotland, als zoon van een wever, geboren werd. In 1848 trok hij naar Amerika, was eenigen tijd telegraafbeambte in Pittsburg en won een vermogen door de *Woodruff's* slaapwagens. Dit belegde hij in ijzer- en staalwalswerken, die van jaar tot jaar toenamen en thans de grootste ter wereld zijn. In zijn fabrieken worden maandelijks 140000 ton ruw ijzer en 100000 ton gietstaal geproduceerd; de pantserplaten voor de vloot van de Vereenigde Staten worden in zijn Homesteadwerken gemaakt. Er werken 25000 man, en voor het vervoer binnen de fabrieken zijn 100 locomotieven noodig. Zijn reusachtige inkomsten kwamen ook den arbeiders en velen onderwijs- en wetenschappelijke instellingen ten goede. Zoo stichtte hij bibliotheken te Dunfermline, Pittsburg en Edinburg, respectievelijk met 40000, 500000 en 250000 dollar. Toen hij van zijn zaken een naamlooze vennootschap gemaakt had, trok hij zich in 1899 terug en gaf zijn tijd aan het beheer van zijn reusachtig vermogen, dat hij met groote vrijgevigheid aan instellingen tot algemeen nut besteedt. Van zijn schenkingen is die van tot het stichten van een gebouw voor het Hof van Arbitrage te 's Gravenhage wel het meest bekend geworden. *Carnegie* heeft de volgende werken geschreven: „An American Fourin-hand in Britain" (New-York, 1883—1884), „Round the World" (1884), „Triumphant Democracy: or fifty years march of the Republic" (1886) en „The empire of business" (1902).

Carneol is een vleeschkleurige (*caro* beteekent vleesch) of lichtroode, soms melkwitte variëteit van het chalcedon (zie aldaar). Door gloeien wordt de roode kleur sterker, daar het kleurende ijzeroxydhydraat dan in ijzeroxyd overgaat. Men vindt het voornamelijk in Arabië, Japan, Siberië, Zevenburgen en in Saksen, waar het tot juweelen en sieraden wordt geslepen.

Caneri, *Bartholomäus*, ridder *von*, een Oostenrijksch staatsman en schrijver en de telg van een oud Tiroolsch geslacht, werd geboren te Trente, den 3den November 1821. Reeds in zijn jeugd vertrok hij naar Weenen en wijdde zich eerst aan de studie der rechten en vervolgens aan die der wijsbegeerte. Nadat hij om redenen van gezondheid eenige jaren in het Zuiden van Europa had doorgebracht, betrok hij in 1857 het landgoed Wildhaus in Stiermarken. Sedert 1861 nam hij deel aan de parlementaire werkzaamheden, gedeeltelijk als lid van den Landdag te Graz en gedeeltelijk (sedert 1870) als lid van het Huis van Afgevaardigden, waarin hij tot 1890 als lid der liberale partij zitting had, en woont nu te Marburg a. Dr. Hij gaf onderscheiden politieke vlugschriften in het licht; voorts gedichten en een aantal werken van wijsgeerigen inhoud, zooals: „Sittlichkeit und Darwinismus" (Weenen, 1871), „Gefühl, Bewusztsein, Wille" (1876), „Der Mensch als Selbstzweck" (1877), „Grundlegung der Etik" (1881), „Entwickelung der Glückseligkeit" (1886), „Der moderne Mensch. Versuche über Lebensführung" (Bonn, 1890; 7de druk, 1902) en „Empfindung und Bewusztsein" (1893). Ook vertaalde hij *Dante's* „Göttliche Komödie" (Halle, 1901).

Carneval, ook wel *Carnaval*, volgens sommigen van *caro* (vleesch) en *vale* (vaarwel), volgens anderen van *caro* en *aval* (verwijdering) of *avallare* (verminderen), heet gewoonlijk het tijdperk van Drie Koningen (6 Januari) tot aan Aschwoensdag. In Venetië begint de carnaval reeds op St. Stephanusdag (26 December), in Spanje meest op St. Sebastiaansdag (20 Januari); in Rome voornamelijk de laatste elf dagen vóór Aschwoensdag, terwijl de carneval in Milaan tot aan Zondag „Invocavit" voortduurt. In België, Frankrijk, Oostenrijk, Zuid-Duitschland en Zuid-Nederland zijn de laatste drie dagen vóór Aschwoensdag de eigenlijke carnevalsdagen. Het was niet vreemd, dat men zich door velerlei vermaken schadeloos zocht te stellen voor de ontberingen der toekomst. Die vermaken zijn vermoedelijk voortgesproten uit de heidensche lentefeesten — uit de Lupercalia en Bacchanalia der Romeinen en uit de Joelfeesten der Germaansche volkeren. Smulpartijen en drinkgelagen vormden in de Middeleeuwen de voornaamste bestanddeelen van den carneval. De vermogenden maakten daarmede een begin op Driekoningendag en de lagere klassen bepaalden zich tot de week vóór den vastentijd, waaraan zij den naam van „Malle week" gaven, terwijl de behoeftigen zich met een paar feestdagen vergenoegden. De geestelijken hadden naar pauselijke verordening het voorrecht, om den carneval 2 dagen vroeger te beginnen dan de leeken. Sommige dagen van dat tijdperk werden als de voornaamste feestdagen beschouwd. Het schenken van bloemruikers, het werpen met lekkernijen, het vermommen, enz., dat alles is denkelijk aan de aloude heidensche gebruiken ontleend. Italië en Frankrijk zijn vooral de landen van den carneval; in het bijzonder worden zijn feesten gevierd te Rome, Venetië en Nice.

Carnicer, don *Ramon*, een Spaansch toonkunstenaar, werd geboren den 24sten October 1789 te Tarrega in Catalonië, ontving onderwijs in de muziek te Seo de Urgel, later te Barcelona en vervolgens op de Balearische Eilanden, en werd daarna kapelmeester te Barcelona, in 1828 bij de koninklijke opera te Madrid en in 1840 hoogleeraar in de compositie aan het conservatorium aldaar. Hij overleed den 17den Maart 1855. Van zijn opera's noemen wij: „Adela de Lusignano", „Elena y Constantino", „Don Juan Tenorio", „El Colon", „El Eufemio de Messina", „Elena y Malvina", „Ismalia" en „Ipermnestra". Hij bejiverde zich een nationale opera te scheppen en heeft voorts vele melodieën van Spaansche volksliederen geschreven.

Carniferrin is een ijzerzout, dat zich bevindt in phosforvleeschzuur, welk laatste uit

vleeschextract verkregen wordt. Daar het gemakkelijk in het menschelijk lichaam opgenomen wordt, dient het vaak als geneesmiddel ter vervanging van andere ijzerpreparaten.

Carnin is een organische verbinding van de samenstelling $C_7H_8N_4O+H_2O$, die zich in vleeschextract bevindt. In poedervorm lost het gemakkelijk in water op, vormt met zontzunr een kristallyne verhinding en gaat door oxydatie over in hypoxanthin.

Carnivora of carnivoren (vleeschetende dieren), in tegenstelling met *herbivoren*, zijn die dieren, welke van het vleesch van andere dieren leven. Ook de insektenetende planten noemt men carnivoren.

Carnot, *Lazare Nicolas Marguérite*, graaf, de *Cato* der Fransche Omwenteling, werd geboren den 13den Mei 1753 te Nolay in het departement Côte d'Or, ontving eerst onderwijs in een kloosterschool te Antnn en later aan een inrichting tot opleiding van ingenieurs te Parijs. Daarna nam hij dienst bij het korps ingenieurs en bezocht de school te Mezières, waarna hij den praktischen cursus te Calais doorliep. Reeds in dien tijd koesterde hij plannen omtrent een betere verdediging van vestingwerken, doch zijn plannen vonden geen gehoor en zijn: „Essai snr les machines en général" evenmin. Een lofrede op *Vauban* voor de academie te Dijon, hezorgde hem den eereprijs en het lidmaatschap. Bij het uitbarsten der Omwenteling was hij kapitein, werd in 1791 door het departement Calais tot lid der Wetgevende Vergadering gekozen en nam vervolgens zitting in de Nationale Conventie, waar hij vóór den dood des konings stemde. Hij werd daarna helast met gewichtige zendingen naar het Rijnleger en naar den rechter vleugel van het Noorderleger, bestnnrde de lichting van 300000 man in de noordelijke departementen en begaf zich toen naar het leger van *Dumouriez*, om het gedrag van dezen generaal te onderzoeken en hem in hechtenis te nemen; doch hij kwam te laat, daar *Dumouriez* reeds tot de Oostenrijkers was overgeloopen. In 1793 werd hij lid van het Comité du Salut Puhlic en had er het opperbestunr over de zaken van Oorlog. Terstond gaf hij bevel, aan het Oostenrijksche leger, dat Manbeuge omsingelde, een beslissenden slag te leveren. Hij ontwierp daartoe het plan, nam zelf aan de uitvoering deel en bezorgde in het hachelijkst oogenblik door zijn beleid de overwinning aan zijn troepen. Van dien tijd af had hij een helangrijken invloed op al de krijgsbewegingen der Republiek. Hij ontwierp de lichting en organisatie van 14 legerkorpsen (levée en masse), stond voortdurend met hnn aanvoerders in verbinding en zond aan alle bevelhebbers zijn nitvoerige opdrachten. Hij wist met juisten hlik de aanvoerders te kiezen en sloeg met de meeste nanwlettendheid hunne handelwijze gade. Toch zou dit alles hem niet beveiligd hebben tegen de guillotine, vooral daar hij tot de Jacobijnen behoorde en aan *Robespierre* en zijn aanhang onverbloemd zijn minachting te kennen gaf, zoo geheel Frankrijk hem niet geroemd had als de oorzaak der vele overwinningen. Wel werden na den dood van *Robespierre* beschuldigingen tegen hem ingehracht, doch hij verantwoordde zich op een schitterende wijze. Op zijn voorstel werd aan de gruwelijke terechtstellingen in de Vendée een einde gemaakt, amnestie verleend en de vrede te Nantes gesloten. Te midden der stormen van het Schrikbewind, stichtte hij te Parijs het Polytechnisch Institnut en schreef onderscheiden wetenschappelijke werken. Hij was aanvankelijk wel tegen het Directoire gekant, maar nam toch, door 14 departementen gekozen, zitting in den Raad der Onden. De portefenille van Oorlog wees hij van de hand, maar hij werd lid van het Directoire en leidde er eenigen tijd met *Rewbell* Bnitenlandsche Zaken en later met *Letourneur* de aangelegenheden van Oorlog. Ook nu was hij de ziel van alle krijgsondernemingen, en op zijn voorstel werd *Bonaparte* opperhevelhebber van het leger in Italië. Daarna helde hij over tot den vrede, om de inwendige helangen van het rijk beter te kunnen regelen, doch in dit opzicht waren de driemannen *Barras*, *Rewbell* en *Larevéillère* zijn hevige tegenstanders. Zij wisten *Bonaparte* tot hnn gevoelen over te halen, en toen in den beruchten nacht van den 3den op den 4den September 1797 *Augereau* op last van dien generaal alle tegenstanders van het Driemanschap in hechtenis nam, om hen naar Cayenne te zenden, ontkwam *Carnot* slechts aan dat lot en aan den dolk van een gehnnrden moordenaar door een haastige vlncht. Hij begaf zich naar Genève, Angsburg en Neurenberg en schreef er zijn beroemde: „Réponse de L. N. M. Carnot an rapport fait snr sa conjuration du 18 Fructidor an V au conseil des Cinq Cents par Bailleul an nom d'une commission spéciale" (Londen, 1799), waarin hij op een overtnigende wijze de aantijging van koningsgezindheid van zich afwierp en waardoor hij niet welnig hijdroeg tot den val van het Directoire.

Na den staatsgreep van den 18den Brumaire (9 November 1799) riep de Eerste Consul *Carnot* terug, die aanstonds benoemd werd tot directeur van het oorlogsmaterieel en in Mei 1800, in plaats van *Berthier*, tot minister van Oorlog. In 1801 nam hij zijn ontslag, doch reeds in 1802 zag hij zich benoemd tot lid van het Trihunaat, en in die betrekking trachtte hij zooveel mogelijk de republikeinsche beginselen te verdedigen. Hij stemde tegen het consulschap voor levenslang en was de eenige, die zijn stem verhief tegen de verheffing van *Bonaparte* tot keizer. Toch hleef hij zonder eenige vrees lid van het Trihunaat, totdat ook dit laatste bolwerk tegen keizerlijke willekenr uit den weg geruimd werd. *Carnot* keerde nn naar zijn geboorteplaats terug en hij, die heschikt had over de hoogste rangen hij het leger, was zelf niet hooger opgeklommen dan tot bataljonschef, terwijl zijn vaderlijk erfdeel nauwlijks voldoende was, om in zijn behoeften te voorzien. Te vergeefs drong zijn opvolger in het ministerie van Oorlog er op aan, dat hij tot divisie-generaal zou worden benoemd, en eerst nadat *Carnot* 7 jaar in vergetelheid had doorgehracht, nam *Napoléon* het beslnit, hem wegens het ontzet van Maubenge een jaarlijksch inkomen van 10000 francs toe te kennen. Eerst in 1814 hood hij het vaderland weder zijn diensten aan, en *Napoléon* benoemde hem tot gouvernenr van Antwerpen, de belangrijkste vesting van zijn geheele rijk. *Carnot* vond haar reeds door vijandelijke troepen omgeven, doch

maakte zich gereed tot een hardnekkige verdediging en gaf aan het bevel van het Voorloopig Bewind in Frankrijk, om zich over te geven, eerst gehoor, toen hem de documenten van den afstand van *Napoléon* en van het herstel der *Bourbons* werden ter hand gesteld. *Carnot* had jegens de inwoners der stad zooveel inschikkelijkheid en edelmoedigheid betoond, dat de burgers der voorstad Borgerhout een gedenkteeken te zijner eer deden verrijzen en hunne voornaamste straat naar hem noemden. Door *Lodewijk XVIII* werd hij koel ontvangen, zoodat hij weldra een „Mémoire aan den koning richtte. Hij werd door de politie, vooral na de landing van *Napoleon*, op zulk een wijze bewaakt, dat hij zich veiligheidshalve te Parijs verborgen hield. *Napoleon* benoemde hem aanstonds tot minister van Binnenlandsche Zaken, tot graaf, tot pair des Rijks en daarna tot commandeur en eindelijk tot groot-officier van het Legioen van eer. Hij ontving echter geen majoraat, zooals aan den pairstitel voegde, en zijn republikeinsche gevoelens verboden hem, zich graaf te noemen. In weerwil van den onrustigen tijd bracht *Carnot* orde in zijn beheer en bevorderde de belangen van landbouw, wetenschap, kunst en onderwijs. De slag bij Waterloo vernietigde zijn laatste hoop op een onafhankelijk en vrij vaderland. Te vergeefs verzette hij zich tegen den afstand des keizers, waarna hij naar Maagdenburg vluchtte, om er zich aan de wetenschap en aan de opvoeding zijner zonen te wijden. Hij overleed aldaar, den 3den Augustus 1823. In 1889 werd zijn lijk door een besluit der Fransche Kamer, te Parijs in het Pantheon bijgezet. Hij heeft onderscheiden werken uitgegeven van wiskundigen inhoud, zooals: „Oeuvres mathématiques" (Bazel, 1796), „Réflexions sur la metaphysique du calcul infinitésimal" (Parijs, 1797; 4de druk, 1860), „Traité de la corrélation de figures de géométrie" (1801), „Géométrie de position" (1801), „De la défense des places fortes" (1809, 3 dln.), waarop volgde: Mémoire sur la fortification primitive, pour servir de suite au traité de la défence des places fortes" (1823). Ook als dichter maakte hij zich bekend door zijn komisch heldendicht: „Don Quichote" (Leipzig, 1820). Na zijn dood verschenen zijn „Mémoires", uitgegeven door zijn zoon *Hippolyte* (Parijs, 1861—1864, 2 dln.; nieuwe uitgave, 1893).

Carnot, *Nicolas Léonard Sadi*, een zoon van *Lazare Nicolas Marguérite Carnot*, werd geboren te Parijs, den 1sten Juni 1796. Hij trad in 1814 in het leger, maar werd wegens zijn politieke gezindheid eerst in 1826 tot kapitein bevorderd. In 1828 nam hij zijn ontslag en overleed den 24sten Augustus 1832 te Parijs. Hij schreef het belangrijke werk: „Réflexions sur la puissance motrice du feu et les machines propres à développer cette puissance" (Parijs, 1824). Hij ontwikkelde daarin het beginsel, dat de warmte dan alleen in arbeid kan worden omgezet, wanneer zij van een warmer op een kouder lichaam overgaat. Zij gelijkt volgens *Carnot* in dit opzicht op het water, dat alleen bij het vallen arbeid kan verrichten. Deze vernuftige vergelijking heeft echter *Carnot* verleid tot het valsche besluit, dat voor den geleverden arbeid geen warmte verloren gaat. Eerst *Clausius* gaf aan de stelling van *Carnot* haar juiste beteekenis, toen hij leerde, dat voor elke arbeidseenheid, die verricht wordt, een bepaalde hoeveelheid warmte, wegens hare omzetting in arbeid, als warmte verloren gaat. Al was dit grondbeginsel aan *Carnot* niet bekend, toch is hij de eerste geweest, die er op gewezen heeft, dat bij elke thermodynamische machine de arbeid van de hoeveelheid warmte en niet van den materieelen toestand van den overbrenger der warmte (stoom, verhit gas, enz.) afhangt.

Carnot, *Lazare Hippolyte*, een van de hoofdleiders der Fransche democratie, een broer van den voorgaande, werd geboren te St. Omer, den 6den April 1801, vergezelde zijn vader in de ballingschap en woonde 7 jaar te Maagdenburg, waar hij zich toelegde op de Duitsche taal- en letterkunde. In 1823 keerde hij naar Frankrijk terug, studeerde in de rechten, werd advocaat, werd een ijverig aanhanger van het Simonisme, was medewerker aan den „Précurseur", den „Organisateur" en den „Globe", maar verwijderde zich met *Bazard*, *Leroux* en anderen uit de school van pere *Enfantin*, waarna hij in de „Revue indépendante" zijn gematigd-socialistische denkbeelden mededeelde. Nadat hij een reis volbracht had door Nederland, Engeland en Zwitserland, hervatte hij zijn studiën, werd hij de anti-ministerieele beweging voorzitter van de centrale commissie der kiezers te Parijs en in 1839 tot lid der Kamer van Gedeputeerden benoemd, waar hij plaats nam aan de uiterste linkerzijde. In 1842 en 1843 werd hij herkozen, en in 1847 gaf hij een geschrift uit, getiteld: „Les radicaux de la Charte", waarin hij optrad als een voorstander der Republiek. Deze brochure droeg niet weinig bij tot de vereeniging van verschillende deelen der oppositie aan democratische banketten. Na de Februari-omwenteling werd *Carnot* minister van Onderwijs en Eeredienst en tevens afgevaardigde voor het Seinedepartement naar de Nationale Vergadering. Gedurende zijn bestuur deed hij veel tot verbetering van het lot der onderwijzers, stelde de normaalscholen kosteloos open en bevorderde het houden van voorlezingen voor het volk. Zonderling was zijn bewering in een circulaire, dat onwetendheid de beste eigenschap was van een volksvertegenwoordiger. Werd hem dit reeds kwalijk genomen, veel erger was het, toen hij door zijn vriend *Renouvier* een reeks schoolboeken van socialistische strekking deed schrijven. Toen de Nationale Vergadering dien maatregel afkeurde, legde hij de portefeuille neder en verdedigde zijn gedrag in een vlugschrift „Le ministère de l'instruction publique et des cultes depuis le 24 février jusqu'au 5 juillet" (Parijs, 1848). In de Constitueerende Vergadering nam hij zitting voor het Seinedepartement en plaatste zich aan de republikeinsche linkerzijde, terwijl hij bij de beraadslagingen over de grondwet het amendement-*Grévy* ondersteunde, dat het hoogste gezag wilde gevestigd zien in de Vergadering van Vertegenwoordigers. Daarentegen stemde hij na de Junidagen voor het voorstel, om te verklaren. dat generaal *Cavaignac* zich verdienstelijk had gemaakt voor het vaderland. Bij de algemeene verkiezingen voor het Wetgevend Lichaam moest hij het onderspit delven, doch den 10den Mei 1850

werd hij met *Vidal* en *de Flotte* gekozen door de socialistische partij. Tot aan den 2den December 1851 zat hij op de banken der republikeinsche oppositie, en na den staatsgreep van dien dag werden 3 republikeinsche candidaten tot leden van het Wetgevend Lichaam gekozen, doch zoowel toen als in 1857 hij een wederom op hem uitgebrachte kens, weigerde *Carnot* den gevergden eed af te leggen, en werd daarom niet toegelaten. Zijn: „Exposé de la doctrine saintsimonienne" (Parijs, 1830) is meermalen uitgegeven. Voorts heeft hij de „Mémoires" van zijn vader, van *Henri Grégoire* en *Bertrand Barrère* doen verschijnen, alsmede een novelle van *van der Velde* en de Grieksche vrijheidszangen van *Wilhelm Müller* in het Fransch vertaald, terwijl hij belangrijke artikels geleverd heeft in de „Revue indépendante" en in de „Revue de Paris". Het bezwaar van den eed scheen intusschen allengs vervallen te wezen, want toen hij voor de 3de maal te Parijs tot vertegenwoordiger gekozen werd, legde hij dien af in 1864, doch schaarde zich aan de zijde der oppositie. Bij de algemeene verkiezingen van 1869 moest hij zijn plaats afstaan aan *Gambetta*. Nadat hij na den val van het keizerrijk tot maire was benoemd in een der arrondissementen van Parijs, zag hij zich in 1871 wederom afgevaardigd naar de Nationale Vergadering. In 1876 werd hij lid van den Senaat en overleed den 17den Maart 1888.

Carnot, Marie François Sadi, een zoon van den voorgaande en geboren te Limoges, den 11den Augustus 1837. Hij bezocht de Polytechnische school en werd ingenieur te Annecy. *Gambetta* droeg hem in het laatst van 1870 op, de nationale verdediging in Normandië te organiseeren. Den 8sten Februari 1871 werd hij lid der Nationale Vergadering, in 1876 afgevaardigd naar de Kamer. In beide vergaderingen sloot hij zich bij de republikeinsche partij aan. In 1878 werd hij onderstaatssecretaris in het ministerie van Openbare Werken. Van 1880—1882 was hij minister van dit departement. Van April 1885 tot December 1886 was hij minister van Financiën. Den 3den December 1887, na het aftreden van *Grévy*, tot president gekozen, was hij voor de verzoening der republikeinsche partijen werkzaam en vertegenwoordigde hij de republiek op reizen en bij feestelijkheden zeer goed. Bij een bezoek aan de nijverheidstentoonstelling te Lyon, den 24sten Juni 1894, werd hij door een Italiaanschen anarchist, *Caserio*, door een dolksteek doodelijk gewond, waarop hij den volgenden dag stierf. Zijn lijk werd in het Pantheon naast dat van zijn grootvader bijgezet. Voor hem werden van 1895 tot 1897 te Fontainebleau, Annecy en Limoges gedenkteekenen opgericht.

Carnotville is een militaire post in de Fransch-West-Afrikaansche kolonie Dahomé, aan den linkeroever der Ofe gelegen, op 8° 50' N. Br. Hij is omringd door bergen van 700—800 m. hoogte en in 1895 gesticht te midden eener gezonde en vruchtbare streek. Hij was het uitgangspunt der expedities naar Bergoe van *Toutée*, *Decoeur*, *Baud* e. a.

Carnuntum was een Norische of Keltische plaats in Neder-Oostenrijk en later een Romeinsche vesting, tusschen Duitsch-Altenburg en Petronell aan den rechteroever van den Donau. Het was gunstig gelegen aan het einde van den zoogenaamden barnsteenweg en reeds vanends een stapelplaats van den barnsteenhandel. Keizer *Tiberius* koos het tot hoofdkwartier op zijn tocht tegen *Marbod* in 6 na Chr. Door de Romeinen werd het tot middelpunt gemaakt hunner vestingwerken langs den Donau, van Vindebona of Weenen tot aan de Waag. *Vespasianus* en *Trajanus* vergrootten deze werken nog. *Carnuntum* werd in de 4de eeuw door de Duitschers verwoest, maar kwam er weer bovenop onder *Valentinianus* en schijnt eerst in de Middeleeuwen geheel door de Hongaren verwoest te zijn. In de laatste jaren hebben er uitgravingen plaats gehad.

Caro, *Annibale*, een Italiaansch schrijver en dichter, geboren in 1507 te Cittannova in het gebied van Ancona. Hij werd gouverneur bij een aanzienlijk inwoner van Florence, *Gaddi* genaamd, en daarna secretaris van diens broeder *Giovanni*, die hem medenam naar Rome, waar hem aanzienlijke kerkelijke inkomsten werden verleend. In 1543 werd hij gezant van hertog *Pier Luigi Farnese van Parma* en *Piacenza* en eindelijk secretaris der kardinalen *Ranuccio* en *Alessandro Farnese*. Hij overleed te Rome in 1566. Gedurende zijn leven verschenen van hem slechts twee humoristische geschriften, de commentaar op een „Capitolo" van *Molza*: „Commento di ser Agreste da Ficaruolo sopra la prima ficata del P. Siceo" en de „Diceria de' nasi", beide te Rome, (1539). Zijn overige werken werden na zijn dood gedrukt. Het beroemdst was de vertaling der „Aenaeïde" in rijmlooze verzen (Venetië, 1581; nieuwe uitgave, Florence, 1890) en de „Rime" (Venetië, 1569, enz.). Zijn blijspel „Gli Straccieni" (Venetië, 1582, enz.) onderscheidt zich door voortreffelijke taal. Een voorbeeld van mooi proza en eleganten stijl leveren zijn brieven, in 4 verzamelingen verschenen: „Lettere familiari" (Venetië, 1572—1575, enz.), „Lettere scritta a nome del card. A Farnese" (Padua, 1765, 3 dln.; beide verzamelingen vereenigd, Padua, 1764—1765, 6 dln.; Milaan, 1807, 6 dln.). Zijn „Lettere" werden uitgegeven door *G. B. Tomitano* (Venetie, 1791) en door *P. Mazzuchelli* (Milaan, 1827—1829, 3 dln.). Bovendien heeft men van *Caro* nog vertalingen uit het Grieksch. Een volledige uitgave zijner werken verscheen in de „Classici italiani" (Milaan, 1806, 8 dln.); een andere uitgave publiceerde *Amico* (Florence, 1864); zijn „Prose inedite" gaf *Cugnoni* (Imola, 1872) uit.

Caro, *Elme*, een Fransch schrijver, geboren den 4den Maart 1826 te Poitiers, werd in 1864 hoogleeraar aan de Sorbonne en in 1874 lid der Académie Française. Hij overleed den 13den Juli 1887 te Parijs. Van zijn geschriften noemen wij: „Le mysticisme au XVIIIe siècle" (1852—1854), „L'idée de Dieu et ses nouveaux critiques" (1864; het laatst in 1889), La philosophie de Goethe" (1866; 2de druk, 1880), „Etudes morales sur le temps présent" (1855; 4de druk, 1879) „Nouvelles études" (1869; 2de druk, 1879), „Le matérialisme et la science" (1868; 4de druk, 1883), „Problèmes de morale sociale" (1876), „Le pessimisme au XIXe siècle" (1878, het laatst in 1889), „La vie de Pie IX", „Mélanges et portraits" (1888, 2 dln.), „Poètes et

romanciers"(1888) en „Variétés littéraires"(1889). Zijn vrouw, *Pauline Cassin*, geboren in 1835, heeft onder het pseudoniem *P. Albane* verscheiden romans geschreven, als: „Le péché de Madeleine" (1864, nieuwe uitgave, 1872), „Histoire de Sonci" (1868; 3de druk, 1890), „Fruits amers" (1892), enz.

Caro, *Jacob*, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Gnesen, den 2den Februari 1836, studeerde te Berlijn en te Leipzig, vestigde zich in 1863 als privaatdocent te Jena, vergezelde in 1864 grootvorstin *Helena* van Rusland op een reis naar het Zuiden en vertoefde daarna eenigen tijd te Petersburg. Vervolgens keerde hij naar Jena terug en werd in 1868 buitengewoon hoogleeraar te Breslau. Hij schreef: „Das Interregnum Polens im Jahre 1586" (Gotha, 1861), „Lessing und Swift, Studien über Nathan den Weisen" (Jena, 1869), „Liber cancellariae Stanislai Ciolek" (Weenen, 1871—1874, 2 dln.), „Aus der Kanzlei Kaiser Sigismunds" (Weenen, 1879) en „Katharina II von Russland" (Breslau, 1876). Zijn hoofdwerk is een voortzetting der geschiedenis van Polen van *Röpell*, welke van 1865—1888, dl. 2—5 te Gotha verscheen.

Carocha, in het Spaansch *Coroza* geheeten, is een hooge cylindervormige muts van papier, met duivels versierd, welke de ketters droegen, die door de Inquisitie tot den brandstapel waren veroordeeld.

Carolath (*Carolath Beuthen*) is de naam van een rijk en aanzienlijk Silezisch, thans Pruisisch vorstelijk geslacht, dat vroeger *Schönaich* heette en onder dezen naam in de geschiedenis bekend is. Het heeft onderscheiden staatslieden en militairen van hoogen rang opgeleverd. Het hoofd bezit — volgens Pruisisch kabinetsbesluit van 22sten October 1861 — den titel van „Durchlaucht" (doorluchtig), en het vorstendom, in het arrondissement Liegnitz gelegen, telt op 250 v. km. 15000 inwoners. De hoofdplaats is het gelijknamige dorp aan den Oder en telt 900, meest Hervormde inwoners.

Carolath, *Emil*, vorst *van Schönaich—Carolath—Schilden*, een Duitsch dichter, werd den 6den April 1852 te Breslau geboren. Eerst bezocht hij de hoogeschool te Zürich, werd officier, maar verliet spoedig den dienst en deed reizen in Zuid-Europa en Afrika. Hij heeft verschillende gedichten uitgegeven en woont sedert 1896 op Haseldorf bij Uetersen. Hij schreef: „Lieder an eine Verlorene" (Stuttgart, 1878), „Tauwasser" (Stuttgart, 1881), „Geschichten aus Moll" (Stuttgart, 1884), „Dichtungen" (1883, 7de druk, Stuttgart, 1903), „Bürgerlicher Tod" (Stuttgart, 1894), „Der Heiland der Tiere und andere Novellen" (1896), „Lichtlein sind wir. Die Kiesgrube. Die Wildgänse" (1902), „Gedichte" (1904).

Caroldor is een Roemeensch goudstuk van 20 leï of franken, terwaarde van gld. 9,56.

Carole of *Carola* was vroeger de naam van een rondedans, die veel overeenkwam met ons „Hei, 't was in den Mei". Ook de liedjes, die daarbij gezongen werden, ontvingen den naam van *carole* of *chanson de carolo*, en in Engeland bestempelde men daarmede vooral geestelijke liederen, vandaar de „Christmas Carols" van *Dickens*. Evenzoo heette in Italië deze dans *la carola*, onder welken naam hij reeds bij *Boccaccio* vermeld wordt.

Carolina. Zie *Constitutio criminalis Caroli*.

Carolina is de naam van een landschap in het oostelijk gedeelte van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Het werd reeds in 1497 door *Sebastiano Caboto* ontdekt, doch eerst in 1512 door den Spaanschen stadhonder *Ponce de Leon* in naam van keizer *Karel V* als een deel van Florida in bezit genomen. De volkplantingen der Spanjaarden konden er geen wortel schieten, en daarna verscheneu de Franschen, die aan het landschap naar hun koning den naam van Carolina gaven. Weldra werden zij door de Spanjaarden verdreven, zonder dat deze er zich vestigden, en zelfs de volkplanting, door *Walter Raleigh* op het eiland Roanoke gebracht, verliep wegens gemis aan steun. Eindelijk schonk koning *Karel II* den 24sten Maart 1660 al het land tusschen 31 en 36° N. Br. als een leen aan 8 Britsche onderdanen, die volkplanters uit Virginia daarheen brachten en er Albemarle stichtten. In 1729 nam de Britsche regeering haar patent tegen betaling van een schadeloosstelling van 17500 pond sterling terug en verdeelde het land in Noord- en Zuid-Carolina, die na de zegepraal der Noord-Amerikaansche Revolutie als afzonderlijke staten in de Unie werden opgenomen. Zie onder *Noord-Carolina* en *Zuid-Carolina*.

Carolina-eilanden. Zie *Carolinen*.

Caroline, *Amalie Elizabeth*, de gemalin van *George IV*, koning van Engeland, was een dochter van *Karl Wilhelm Ferdinand*, hertog van Brunswijk. Zij werd geboren den 17den Mei 1768, trad in 1795 in het huwelijk met den prins *van Wales* en beviel van een dochter den 7den Januari van het volgende jaar, waarna haar gemaal van haar scheidde. Er werden kwade geruchten omtrent haar in omloop gebracht, maar haar schoonvader *George III* en de natie namen haar in bescherming. In 1814 verliet zij Engeland en vestigde zich aan het meer van Como. Toen zij in 1820 de vordering van haar gemaal, afstand te doen van den titel van koningin en nooit naar Engeland terug te keeren, van de hand wees, werd een beschuldiging van echtbreuk tegen haar ingebracht, maar de openbare meening sprak zoo duidelijk te haren gunste, dat men het proces moest staken. Toen haar in Juli 1821 geweigerd werd, in de Westminsterabdij getuige te zijn van de kroning van haar gemaal, gevoelde zij zich zoo gekrenkt, dat zij ziek werd en den 7den Augustus daaraanvolgende overleed. Hare dochter *Charlotte* werd de gemalin van prins *Leopold*, later den eersten koning van België, en overleed reeds in 1817.

Carolinea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Bombaceeën*; het onderscheidt zich door een overblijvenden, éénbladigen, eenigszins afgeknotten kelk, door 5 zeer lange bloembladen, door meeldraden, die aan den voet samengegroeid en verder in bundels verdeeld zijn, door een zeer langen stamper met 5-lobbigen stempel en een houtige, veelkleppige, éénhokkige doosvrucht. Het bevat groote boomen met zeer groote okselstandige bloemen. De meest bekende soort, *C. princeps L.* (Pachira aquatica *Aubl.*), draagt 3- en 5-tallige bladeren, fraaie bloemen met bloembladen, die van boven geel en van

nderen groen zijn, roode meeldraden en boonvormige zaden, welke door de Caraïben geroosterd en gegeten worden. Deze boom, die in Guyana en aan den Orinoco groeit, wordt ongeveer 7 m. hoog en heeft wit en zacht bont. De jonge bladeren en bloemen worden als groente genuttigd. Dit gewas vereischt een vochtigen en warmen dampkring, en men vermenigvuldigt het door middel van stekken of zaden.

Carolinen of *Carolina-eilanden* (zie de kaart van Oceanië) is de naam van een Duitsche eilandengroep in het westelijk deel van den Grooten Oceaan. Zij behoort tot Micronesië, strekt zich tusschen 1° 6' en 0° 55' N. Br. en 137°—164° O. L. uit en bestaat uit een ontelbaar aantal eilanden, die te zamen een oppervlakte beslaan van ongeveer 1000 v. km., terwijl zij over een oppervlakte van bijna 2 millioen v. km. verspreid zijn. De ten westen ervan gelegen Palau-eilanden beschouwt men als een zelfstandige groep. Van de eilanden zijn de belangrijkste Ponape, Yap, Truk, Kusaie, samen 896 v. km. groot, tevens de eenige booge (tot 892 m.) eilanden, terwijl de andere lage en kleine koraal-eilanden zijn.

Het klimaat is vochtig, maar niet ongezond. De thermometer wijst in December een temperatuur van 25—30°, in Juni een van 29—31° C. aan. Hevige orkanen brengen dikwijls groote verwoestingen te weeg.

De plantengroei is die van Polynesië, kokos-, areka-, nipa-, op Ponape ook sagopalmen, pandanen en varens zijn in de kustlandschappen rijk vertegenwoordigd; de bergen dragen dichte wouden. De landfauna is arm. In de zee komen veel schildpadden, vergiftige zeeslangen(*Hydrophidae*), eigenaardige, voor een deel vergiftige visschen en tripang voor. De bevolking werd in 1901 op ongeveer 36.000 (met de Palau-eilanden) zielen geschat, waaronder (1903) 125 blanken. Merkwaardig zijn de grootsche, uit vroegeren tijd afkomstige steenen gebouwen, bavendammen enz. op vele eilanden. De belangrijke copra-handel beeft voornamelijk de Duitsche „Jaluit gesellschaft" in handen.

De archipel werd in 1527 door den Portugees *Diego da Rocha* ontdekt en *Sequeira-eilanden* genoemd, maar ontving in 1686 door den Spanjaard *Lazeano*, naar koning *Karel II*, zijn tegenwoordigen naam. Van Manila uit trachtten de Jezuïeten de bewoners der Carolinen tot bet Christendom te bekeeren; hun expedities mislukten echter, en toen in 1731 pater *Cantova* vermoord werd, bekommerde Spanje zich niet meer om de eilandengroep. In 1817 werd zij onderzocht door *Kotzebue* met *Chamisso*, in 1824 door *Duperrey*, vooral echter in 1827 en 1828 door *Lütke*. Toen Spanje in 1875 zijn recht van bezit wilde doen geldeo, werden zijn aanspraken zoowel door Duitschland, als door Engeland betwist. Toen daarop Spanje in 1885 tegen de inbezitneming door Duitschland protesteerde, verklaarde Duitschland zich bereid, de kwestie aan bet scheidsgerecht van den paus te onderwerpen. Deze besliste den 22sten October, dat de Carolinen en Palau-eilanden aan Spanje behoorden, maar dat dit aan Duitschland volle vrijheid en bescherming van handel en scheepvaart, benevens het recht, op de Carolinen een marinestation en kolenstation op te richten, moest toestaan. In 1886 deed Duitschland daarvan afstand, maar kwam door een minnelijke schikking van den 30sten Juni 1899 in het bezit van den geheelen archipel, waarvoor Spanje een schadeloosstelling van 25 millioen peseta's ontving. Administratief zijn de eilanden in de distrikten Oost-Carolinen en West-Carolinen, waartoe ook de Palaueilanden gerekend worden, verdeeld. De Carolinen zijn tegenwoordig aan het wereld-kabelnet aangesloten.

Carolini libri of *Karolinische boeken* is de naam van een op last van *Karel den Groote* opgesteld en door de Frankforter synode in 794 goedgekeurd geschrift ter beantwoording en weerlegging van de door paus *Hadrianus I* ingezonden acten van bet tweede concilie van Nicaea en zijn leer der beeldenvereering.

Carolus, *Johannes*, een Nederlandsch geschiedschrijver, werd geboren te Antwerpen omstreeks bet jaar 1535, studeerde te Leuven en vervolgens te Orléans en te Poitiers, bezocht de academiën te Padua en Bologna en verkreeg op 23-jarigen leeftijd de doctorale waardigheid. Hij vestigde zich als advocaat te Mechelen en werd 10 jaar later door *Philips II* benoomd tot procureur-generaal bij het Hof van Friesland. Later werd bij raadsheer in het Parlement te Mechelen, begaf er zich in 1597 als leekebroeder in een klooster en overleed aldaar, den 13den September 1598. Tijdens zijn verblijf in Leeuwarden schreef hij: „De rebus Casparis a Robles Billaei in Frisia gestis commentariorum libri IV" (1731). Dit werk is in Spaanschgezinden geest opgesteld, maar tocb zeer belangrijk voor de geschiedenis van die dagen. Het handschrift, door bem aan *Viglius van Aytta* toevertrouwd, schijnt naar Spanje gezonden te zijn, docb daarvan bleef een afschrift achter bij den raadsheer *Warner Emmen* te Groningen, waar *Simon Abes Gabbema* bet overschreef. Dit laatste afschrift kwam in handen van *Duco Martena van Burmania*, en daarnaar is de uitgave door *Petrus Wesseling*, eerst hoogleeraar te Franeker en later te Utrecht, in gereedheid gebracht.

Carolus-Dollar of *Caroluspiaster* is de naam van den Spaanschen piaster (zie aldaar) uit den tijd van *Karel III* (1759—1788) en *Karel IV* (1788—1808). Hij was overal in gebruik, vooral in China en Japan in omloop, waar de bankiers bem soms met een contramerk voorzagen.

Carolus Magnus. Zie *Karel de Groote.*

Caron, *Noël de*, heer *van Schonewal*, een voorstander der vrijheid in den tijd van onzen worstelstrijd tegen Spanje. Hij was in 1577 mede-onderteekenaar van de Unie te Brussel en bekleedde de betrekking van schepen van de vrije stad Brugge. Na de verzoening van deze stad met *Philips II* verliet hij haar, begaf zich naar de noordelijke Nederlanden en werd één der vertrouwde raadslieden van *Willem I*. In 1584 vertegenwoordigde hij Vlaanderen in de commissie, die zich naar Frankrijk begaf, om het oppergezag dezer landen aan *Hendrik III* aan te bieden. De Spaansche gezant zocht te bewerken, dat hun geen gehoor verleend werd, maar dit geschiedde toch — evenwel zonder gewenscht gevolg. Met hetzelfde doel ging *Caron* naar koningin *Elizabeth* van Engeland. Daarheen reisde hij ook in 1604 als agent met den titel van ambassadeur bij koning *Jacobus*. In 1616 zorgde hij voor de in-

lossing der aan Engeland verpande plaatsen Brielle, Vlissingen en Rammekes, werd ambassadeur der Algemeene Staten te Londen en overleed aldaar in December 1624. Hij had den prins *van Wales* tot erfgenaam benoemd, doch deze stond de erfenis af aan de naaste bloedverwanten des overledenen.

Caron, *François*, een Nederlandsch ambtenaar, werd geboren te Brussel omstreeks het jaar 1600, kwam in 1619 in dienst der Oost-Indische Compagnie en begaf zich naar Japan, waar hij heimelijk achterbleef en zich met zooveel ijver op de Japansche taal toelegde, dat hij er weldra onmisbaar was en in 1639 opvolger werd van het Nederlandsch hoofd te Firando. Hij onderscheidde zich door zijn behartiging van de belangen der Compagnie, maar maakte zich tevens door zijn trotschheid gehaat bij de Japanneezen, zoodat zelfs zijn leven niet veilig was. Door zijn omzichtigheid echter wist hij aan dat gevaar te ontkomen, en hij begaf zich zelfs met het jaarlijksch gezantschap naar Jedo. In 1641 werd hij buitengewoon en in 1642 gewoon raad van Nederlandsch-Indië en was in 1643 bevelhebber van onze krijgsmacht te Ceylon, waar hij de vesting Negombo stormerhand innam. Vruchteloos trachtte de Portugeesche veldheer *Mascarenhas* haar te hernemen — hij werd naar Colombo teruggedreven. Van 1644 tot 1646 was hij landvoogd van Formosa, en hij zijn terugkomst te Batavia in 1647 werd hij directeur-generaal van Koophandel. In 1650 werd hij echter door den Raad van Zeventien ontslagen, omdat men meende, dat hij zich had schuldig gemaakt aan het drijven van particulieren handel. Hij zag zich dan ook in het vaderland niet vriendelijk bejegend en ontving eerst later zijn eervol ontslag. Spijt over zijn ontslag en vleiende aanbiedingen van *Colbert* bewogen hem, zijn vaderland met Frankrijk te verwisselen, waar hij door de Fransch-Oostindische Maatschappij als opperbestuurder van den handel naar Madagascar en vervolgens naar Soerate gezonden werd. In den aanvang was de regeering over hem tevreden, zoodat hij met de orde van St. Michel werd vereerd; later evenwel plaatste een Perzisch koopman te Soerate, *Macara*, zijn handelingen in een ongunstig licht, terwijl hij er ook niet in slaagde, te Madagascar of Triconomale handelskantoren op te richten. Hij werd in 1671 naar Frankrijk teruggeroepen en begaf zich daarheen op weg, doch toen hij vernam, welke onaangenaamheden hem aldaar wachtten, deed hij den steven wenden naar Lissabon. Het schip stiet nabij de haven dier stad op een rots, en *Caron* vond zijn dood in de golven, den 5den April 1673. Van hem hebben wij: „Beschrijvingen van het machtig koningrijk Japan, enz." (1650). Zijn neef, eveneens *François Caron* geheeten, ging in 1660 als predikant naar Indië, ontving er een standplaats te Amboina, overleed als predikant te Leksmond in 1706 en heeft mede eenige werkjes geschreven.

Caron, *Augustin Joseph*, kolonel bij de cavalerie in Frankrijk en bekend door zijn mislukte samenzwering tegen de Restauratie, werd geboren in 1774, was reeds in de samenzwering van 1820 gewikkeld, doch toen door het Hof der Pairs vrijgesproken, en begaf zich, nadat hij zijn ontslag genomen had, naar Colmar. Hier smeedde hij zijn plan, hetwelk door een paar onderofficieren verraden werd aan den escadronschef, die er de politie mee in kennis stelde. Op den bepaalden dag (1822) marcheerden de officieren, die zich voordeden alsof zij de zaak van *Caron* omhelsden, naar Mayenheim, waar zij hem aantroffen in de uniform van kolonel. In plaats echter van zich bij hem aan te sluiten, namen zij hem gevangen en brachten hem naar Colmar, waarna hij door den krijgsraad ter dood veroordeeld en den 13den September 1822 te Straatsburg gefusilleerd werd.

Caroto, *Gian Francesco*, een Italiaansch schilder, werd geboren te Verona in 1470, was een leerling van *Liberale* aldaar en van *Andrea Montegna* te Mantua, hoewel hij zich van de hardheid en gemanierdheid van laatstgenoemde ontbield, en bestudeerde tevens de werken van *Leonardo da Vinci* en *Rafael*. Van zijn schilderijen moeten vooral genoemd worden een Madonna (te Modena) en „De kindermoord van Bethlehem" (Bergamo); andere werken van *Caroto* bevinden zich in de kerken van Verona, voortreffelijke fresco's in de kerk Sta. Enfemia aldaar. Hij overleed omstreeks 1546.

Carouge is de naam van een stad in het Zwitsersche kanton Genève, op 2 km. afstand van Genève en daarmee verbonden door een steenen brug over de Arve, gebouwd door *Napoleon I*. Het plaatsje met 7430 inwoners (1900) ligt 384 m. hoog en is aardig en regelmatig gebouwd. Men vindt er veel machine- en metaalwarenfabrieken en horlogeindustrie. Het ontstond in 1780.

Caroussel of *Caroussel-rijden* was een onder *Hendrik IV* en *Lodewijk VII* uit Italië naar Frankrijk overgebracht ridderspel, dat in het begin der 18de eeuw nog aan de meeste Europeesche hoven in gebruik was en de Middeleeuwsche tournooien verving. De kleeding was in den regel dezelfde als bij de tournooien, de spelen van verschillenden aard. Bij het *koprennen* stak men met de lans of schoot met pistolen naar opgestelde zwarte koppen, bij het *ringrennen* of *ringrijden* moest met de lans naar een ring en bij het *quintanrennen* naar een houten man gestoken worden. Tot vermaak der dames werden ook wel carousselrijderijen in sleden of rijtuigen gearrangeerd.

Caroussel is de naam van een inrichting tot vermaak, waarbij schuitjes of dieren aan den omtrek van een horizontaal draaiend rad bevestigd zijn, welk laatste op een verticale as draait of op rails loopt. Ligt de as horizontaal, dan heet het ook wel Russische schommel (Ferrisrad). Tegenwoordig worden de paarden, leeuwen en schuitjes ook wel door opgetuigde scheepjes vervangen (scheepscaroussel). Als beweegkracht dient meestal stoom of electriciteit.

Carovè, *Friedrich Wilhelm*, een Duitsch wijsgeer en schrijver, werd geboren te Coblenz, den 20sten Juni 1789. Sedert 1815 *Hegel's* leerling te Heidelberg, volgde hij dezen in 1818 naar Berlijn en vestigde zich in 1819 als privaatdocent te Breslau. In 1848 nam hij deel aan de handelingen van het Vóórparlement en in 1849 aan die van het Vredescongres te Parijs, alwaar hij tot ondervoorzitter van de afdeeling Duitschland gekozen werd. In 1850 nam hij zijn ontslag, daar zijn ont-

werp, om de eischen des vredes niet tot een rechtvaardige zelfverdediging nit te strekken, verworpen werd. Hij overleed te Heidelberg, den 18den Maart 1852. Tot zijn voornaamste werken behooren: „Ueber alleinseligmachende Kirche"(Frankfort, 1826, 2 dln.; 2de druk, Hanau, 1835), „Was heiszt römisch-katholische Kirche" (2de druk, Altenberg, 1847) en „Neorama, Beiträge zur Literatur, Philosophie und Geschichte" (Leipzig, 1838, 3 dln.).

Carp, *Petrache*, een Roemeensch staatsman, werd den 29sten Juni 1837 geboren te Jassy. Hij ontving zijn opvoeding te Berlijn, studeerde te Bonn in de staatswetenschappen en keerde in 1862 naar Roemenië terug. Hier werkte hij krachtig mede tot den val van *Cusa*. Na aankomst van prins *Karel* werd hij eerste secretaris van het gezantschap te Parijs, was later als afgevaardigde een tegenstander van het ministerie *Bratianu*, werd in dat van *Epureanu* minister van Buitenlandsche Zaken, daarna eenigen tijd diplomatiek agent te Weenen. Teruggekeerd in zijn land, steunde hij het voorstel tot hervorming van het onderwijs van *Majorescus*, wiens opvolger hij werd. Toen daardoor een breuk ontstond tusschen jong- en oudconservatieven en dientengevolge het ministerie *Catargiu* viel, bewerkte hij een reorganisatie der conservatieve partij, waardoor de partij der Junimisten ontstond met *Carp* aan het hoofd. Onder het volgend ministerie *Bratianu* verdedigde hij te Weenen de rechten des lands in de Donaukwestie en stelde zich sterk tegenover de liberale regeering in alle binnenlandsche aangelegenheden. In 1888 had hij een voorname plaats in het tusschenministerie *Rosetti*. In het ministerie *Catargiu* verkreeg hij de leiding van het ministerie van Domeinen in December 1891. In October 1895 bracht hij het ten val door zijn uittreden met de beide andere junimistische ministers. In Juli 1900 was hij als ministerpresident en minister van Financiën hoofd van de regeering, maar moest, daar zijn belastingvoorstellen niet in de Kamers aangenomen werden, reeds den 26sten Februari 1901 aftreden.

Carpaccio, *Vittore*, een Italiaansch schilder uit de Venetiaansche school, werd omstreeks 1450, vermoedelijk te Capodistria, geboren en leefde nog in 1522. Hij schijnt een leerling van *Vivarini* en *Gentile Bellini* geweest te zijn en was de eerste onder de schilders der oude Venetiaansche school. Van zijn werken noemen wij: 9 tafereelen uit het leven van de heilige *Ursula* in de academie te Venetië, verder die van den heiligen *Georg* en den heiligen *Hieronymus* in San Giorgio degli Schiavoni, de hoogaltaarschilderij te San Vitale (1514), het maal van Emmaus in San Salvatore, de kroning der maagd Maria in San Giovanni e Paolo en het beeld van Christus in den tempel in de academie te Venetië, en een genrestuk in het Museo Correr aldaar. Ook vindt men stukken van hem in de musea te Berlijn, Parijs, Milaan en Ferrara.

Carpaïn is de naam van een alkaloïd, uit de bladeren van *Carica Pagaya* L. bereid. Het kristalliseert goed, vormt met zuren kristallijne zouten en heeft de samenstelling C_{14} H_{25} NO_2. *Carpaïn* is een vergif, dat op het hart werkt.

Carpathus, (het Turksche *Kerpe*, het Italiaansche *Scarpanto*) is een Turksch eiland in de Aegeesche Zee en behoort tot de Sporadische Eilanden. Het ligt tusschen Creta en Rhodus, is 332 v. km. groot, bestaat in het Z. uit vlakke tertiaire heuvels, in het N. (berg Orkili 718 m.) en in het midden (top Tu papâ to paedi 1204 m., Kalilimni 1160 m.) uit krijt, waaraan zich in het O. zandsteen aansluit. De inwoners (Grieken), wier aantal 8000 tot 9000 bedraagt, houden zich vooral bezig met het vervaardigen van houten voorwerpen, terwijl landbouw slechts in enkele dalen gedreven kan worden.

Carpeaux, *Jean Baptiste*, een Fransch beeldhouwer, geboren te Valenciennes, den 11den Mei 1827, begaf zich reeds op jeugdigen leeftijd naar Parijs, om beeldhouwer te worden. Hij liet zich inschrijven bij de Académie en werd een leerling van *Duret* en *Abel de Pujol*. Reeds in 1854 behaalde hij den prix de Rome. Weldra echter volgde hij zijn eigen weg. Reeds in 1859, toen hij het bronzen standbeeld van een jongen visscher ten toon stelde, bleek zijn buitengewoon talent, en zijn marmeren borstbeeld van prinses *Mathilde*, in het salon van 1863 aanwezig, bewees, dat hij de verheven eischen der kunst bevredigen kon. Vooral verwierf hij grooten roem door de groep: „Ugolino en zijn kinderen", welke door den Staat werd aangekocht en waarvan een afgietsel in brons geplaatst is in den tuin der Tuilerieën. Toch wordt het aesthetisch gevoel gekwetst door zijn gekunstelde groepeering en door de wat al te krasse voorstelling van den honger. Bevalliger zijn de genrefiguren van *Carpeaux*, zooals: „De Napolitaansche visscher" (bij baron *Rothschild*), „Het jonge meisje met de schelp" (bij den hertog *de Mouchy*) enz. Hij leverde voorts een standbeeld van den keizerlijken prins met zijn hond Nero, alsmede borstbeelden van de markiezin *de Lavalette*, van de hertogin *de Mouchy*, enz. In 1865 werd hem opgedragen het Paviljoen van Flora in het Louvre met kunstwerken te versieren, en hij vervaardigde de groep: „Het Fransche Keizerrijk, licht verspreidend over de wereld en landbouw en wetenschap beschermend". In Augustus 1869 voltooide hij de façade van het nieuwe operagebouw met een groep, den „Dans" voorstellend, van de eene zijde uitbundig geprezen en van de andere wegens de zinnelijkheid der vormen krachtig veroordeeld. Door hem kwam het naturalisme in de beeldhouwkunst tot ontwikkeling. Een zijner laatste werken is de bronsgroep in den tuin van het Luxembourg, bestaande uit 4 gevlengelde zeepaarden en 4 vrouwenfiguren. Hij overleed op het kasteel Bécon bij Asnières, den 11den October 1875.

Carpeaux, *Charles*, een Fransch archaeoloog en ontdekkingsreiziger, werd den 23sten April 1860 geboren. Sedert 1894 verbonden aan het museum van het Trocadéro, werd hem in 1900 een archaeologische zending naar Indo-China opgedragen. In den winter van 1901 1902 voerde hij met *Dufour* de eerste reeks van opgravingen in Bayon d'Angkorthon uit. Van Maart tot December 1902 werd hij onder *Parmentier* geplaatst tot het doen van een reeks onderzoekingen in Annam en de opgravingen van Dong-dong, en den 19den April 1903 volgde zijn benoeming tot chef der praktische werken. In hetzelfde jaar wilde hij aan

de belangrijke opgravingen deelnemen, die *Parmentier* in My-son uitvoerde, maar nog voordat hij met *Dufour* de te Bayon begonnen werken kon voortzetten, overleed hij te Saigon, den 28sten Mei 1904.

Carpentariagolf is de naam van een baai aan de noordkust van Australië en wel de grootste en het verst in het land opdringende. Zij ligt tusschen 10° 40' en 17° 30' Z.Br. en 135° 30' en 142° O.L. van Greenwich, tusschen het noordelijkste gedeelte der kolonie Queensland, het schiereiland York, en Arnhemsland. Van het noorden naar het zuiden is de Golf 750 km. lang en bij den ingang tusschen de kapen York en Arnhem 600 km. breed. Aan de oostzijde bewaart Kaap Duifken de herinnering aan de ontdekkingen der Nederlanders, die in 1606 van Bantam uit met het schip „Duyfken" het eerst Australië bezochten. Een volgende ontdekkingsreis derwaarts werd in 1723 ondernomen door de Nederlandsche schepen „Pera" en „Arnhem", die onder het bevel van *Jan Carstensz.* stonden. Deze gaf aan een rivier, die onder 11° 48' Z.Br. in zee uitmondt, den naam van *Carpentier*, naar den toenmaligen gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië. Deze naam komt het eerst voor op een kaart, die na de tweede reis van *Abel Tasman* (1644) vervaardigd werd. Nauwkeuriger echter werd de Golf met hare kusten opgenomen door *Cook* (1770) en door *Flinders* (1802), terwijl in den laatsten tijd de zuidelijke of liever zuidwestelijke kusten nog veel beter bekend zijn geworden door de reizen van *Stoke* (1841), *Leichardt* (1845), *Gregory* (1856), *Landsborough* (1861 en 1862), *Mac Kinlay* (1862) e.a. De kusten zijn meestal laag en moerassig, vooral aan de oost- en zuidoostzijde, doch in het westen hooger en beter van baaien voorzien. Tot de belangrijkste eilanden behooren het Groote Eiland, de Bentinck-, Wellesley- en Peleweilanden. De grootste rivier der oostkust is de Mitchell. Aan de rechtlijnige zuidkust, ter lengte van meer dan 500 km., monden vele rivieren uit, van welke de Leichardt- of Dinasterrivier, de Albert- en de Nicholsonrivier met de Gregoryrivier de voornaamste zijn. Men heeft er uitmuntende weiden, goed bouwland, uitgestrekte bosschen en best drinkwater. Het klimaat is er minder warm dan op andere gedeelten der noordkust en voor den Europeaan niet ongeschikt. In de maanden April tot Juni waaien er frissche winden, en zelfs in het droge jaargetijde verheft er zich elken morgen een zeewind uit het noordoosten.

Carpenter, *Mary*, een Engelsche schrijfster, geboren te Exeter, den 3den April 1807, ijverde reeds vroeg voor de verzorging en verbetering van verwaarloosde kinderen, deed hiertoe onderscheiden inrichtingen verrijzen en overleed te Bristol, den 14den Juni 1877. Van hare geschriften vermelden wij: „Morning and evening meditation for every day in the month" (1842), „Reformatory schools for children" (1851), „Juvenile delinquents, their condition and treatment" (1853), „The claims of ragged schools to pecuniary aid from the annual Parliamentary Grant for educational purposes" (1859), „Our convicts" (1864, 2 dln.), „Reformatory prison discipline as developed by Sir Walter Crofton in the Irish convict prisons" (1872), „Last days in England of the Rajah Ramnahson Roy" (1866), „Adresses to the Hindoos" (1867), „Suggestions on prison discipline and female education in India" (1867) en „Six months in India" (1868, 2 dln.). Ter verbetering van het gevangeniswezen en de opvoeding der vrouwen deed zij van 1868—1869, 1870—1871 en van 1875—1876 drie reizen naar Britsch Indië. Haar brieven van de laatste reis aan *Salisbury* werden door hem aan het Parlement meegedeeld.

Carpenter, *William Benjamin*, een Engelsch natuurkundige en broeder der voorgaande, werd den 29sten October 1813 te Exeter geboren. Hij studeerde te Londen en te Edinburgh en vestigde zich in 1839 als arts in zijn geboorteplaats, maar vertrok in 1843 naar Londen, waar hij examinator werd in de physiologie en vergelijkende anatomie aan de universiteit en hoogleeraar in de gerechtelijke geneeskunde aan het University College, tevens in 1856 registrator der universiteit. Hij schreef: „Principles of general and comparative physiology" (9de druk, 1854), „A manual of physiology" (4de druk, 1865), „Principles of human physiology" (9de druk, 1881), „The microscope and its revelations" (7de druk, 1891), „Introduction to the study of the Foraminifera", „Zoology and instincts of animals" (1857, 2 dln.), „Physiology of temperance and total abstinence" (1871) en „Principles of mental physiology" (1874, 6de druk, 1891). Daarenboven leverde hij talrijke verhandelingen in tijdschriften. In 1861 verleende de Royal Society hem hare medaille. Grooten roem verwierf hij voorts door zijn nasporingen omtrent de diepte der Noordzee en der Middellandsche Zee met *Wyville Thomson*, van 1868-1870. In 1872 was hij voorzitter op de meeting van de British Association te Brighton en in 1873 werd hij correspondeerend lid van het Institunt in Frankrijk. In zijn laatste levensjaren nam hij deel aan de wetenschappelijke bestrijding van het spiritisme in Engeland, waartegen hij o.a. schreef „Mesmerism and Spiritualism historically considered" (Londen, 1877). Hij overleed den 19den November 1885 te Londen. Uit zijn nalatenschap verscheen: „Nature and man. Essays scientific and philosophical" (Londen, 1888).

Carpenter-rem. Zie *Remtoestellen.*

Carpentier, *Pieter de*, gouverneur-generaal van Nederlandsch OostIndië, werd geboren te Antwerpen omstreeks het jaar 1588, studeerde in 1603 te Leiden, en zeilde in 1616 als opperkoopman met het schip „De Getrouwheid" naar Indië. Aldaar werd hij in 1619 door *Jan Pietersz. Koen* benoemd tot ordinaris raad en gouverneur-generaal van den handel, terwijl hij hem den 23sten Januari 1623 opvolgde in de betrekking van gouverneur-generaal. In hetzelfde jaar werd door de Nederlanders de Golf van Carpentaria ontdekt en in het volgende jaar Formosa bezet, waarna handelsbetrekkingen met Ceylon en met den vorst van Malabar werden aangeknoopt. Nadat hij den 30sten September 1627 het bewind aan zijn voorganger had opgedragen, vertrok hij in November met eenige rijkbeladen schepen naar het vaderland, waar hij in 1628 aankwam en na het inleveren van zijn verslag door de bewindhebbers der Compagnie met 10000 gulden, een gouden

keten en medaille van 2000 gulden en een degen van 400 gulden begiftigd werd en tot bewindhebber der Oost-Indische Compagnie gekozen. In 1629 en 1632 ging hij als gevolmachtigde der Compagnie naar Engeland. Hij overleed te Amsterdam, den 5den September 1659.

Carpentier, *Jean Baptiste le*, een Augustijner geestelijke, werd geboren te Abscons bij Atrecht in 1606. In 1655 vluchtte hij naar Holland, omhelsde de Hervormde leer en trad in het huwelijk. Hij overleed te Leiden, nalatende het zeldzame en belangrijke werk „Histoire généalogique des Pays-Bas, ou histoire de Cambrai et du Cambresis" (1664).

Carpentier, *Roeland de*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren te Dordrecht, den 31sten December 1620, en zag zich na het voleindigen zijner rechtsgeleerde studiën benoemd tot raad der stad en tot opziener der scholen en der boekerij, alsmede tot eersten deken der broederschap van St. Pieter en tot bewindhebber van de West-Indische Compagnie. Meermalen was hij gedeputeerde ter vergadering van de Staten van Holland en West-Friesland. Hij overleed den 26sten April 1660 en heeft behalve een aantal Latijnsche gedichten ook een vertaling geschreven van de „Verhaalboeken van de Vereenigde landschappen van Nederland door den kardinaal Bentivoglio" (1648). Ook meent men, dat de „Historie van het leven en sterven van den heer Johan van Oldenbarneveldt, waerachtelijk beschreven door een liefhebber der waerheid" (1648), van hem afkomstig is.

Carpentras is een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Vaucluse. Zij ligt aan den voet van den Mont Ventoux (1911 m.), op den linker oever van de Auson en aan den Middellandsche Zee-spoorweg. Er is een hoofdkerk in spitsboogstijl, naar men zegt een alonde tempel van *Diana;* voorts heeft men er 6 andere kerken, een synagoge, een boekerij met 25000 deelen en 1200 handschriften, onderscheiden musea, vele Romeinsche oudheden en (1901) 7795, als gemeente 10443 inwoners. Nijverheid en handel bloeien er. In den omtrek wordt veel krap, benevens saffraan en ooft verbouwd.

Carpentras is het *Carpentoracte* der Ouden en was in de Middeleeuwen de hoofdstad van Venaissin en dikwijls de verblijfplaats der te Avignon gevestigde pausen. In 1793 werd zij dapper verdedigd tegen den republikeinschen generaal *Jourdan.*

Carpentum is de naam van een rijk versierden statiewagen der Romeinsche vrouwen, waarvan hun het gebruik was toegestaan, als belooning voor hun patriotische vrijgevigheid na de inneming van Veji (386 v. Chr.). Evenwel verloren zij dit voorrecht weer onder *Caesar*, en alleen vrouwelijke leden van het keizerlijke Huis mochten er zich voortaan van bedienen, mits onder toestemming van den Senaat. Hij was voorzien van 2 raderen en van een kap en werd doorgaans door muildieren getrokken. Ook Romeinsche grootwaardigheidsbekleeders bedienden zich sedert de derde eeuw van zulk een rijtuig, waarvan men een afbeelding ziet op de munten, die ter eere van *Julia* en *Agrippina* geslagen zijn. In het algemeen was het rijden in de stad verboden.

Carpetáni, *Carpentani* of *Carpesii* noemde men in de Oudheid een volk in Hispania Tarraconensis, dat het vruchtbare gewest Carpetania aan de Anas en Tagus bewoonde. Het was door landbouw en nijverheid zoo welvarend en talrijk geworden, dat het *Hannibal* geruimen tijd weerstand bood. Zijn hoofdstad was Toletum (Toledo), en het woonde in het hedendaagsche Castilië en Estremadura.

Carpet-bagger is in de Vereenigde Staten de naam van een arm vreemdeling, die zijn geheele have in de carpet-bag of reistasch meevoert. Na den Burgeroorlog in de Vereenigde Staten werden er personen uit de Noordelijke Staten mee aangeduid, die naar het Z. gingen, in de hoop gekozen te worden door de juist vrijgeworden Negers. De bewoners aldaar zagen ze echter niet gaarne, en regeeringen waar zij invloed kregen, hadden den naam van omkoophaar te zijn.

Carpi, een stad in de Italiaansche provincie Modena, ligt aan het kanaal van Mirandola en aan de spoorwegen Modena-Mantua en Reggio-Carpi. Zij was voorheen de hoofdstad van een evenzoo genoemd vorstendom. Zij is door een muur omringd en heeft een nieuwen schouwburg, een prachtig paleis, een mooie kathedraal, een seminarium voor priesters, een technische school, een gymnasium en een fraaie synagoge. Voorts is zij de zetel van een bisschop, bezit een seminarium voor geestelijken en telt als gemeente 22932 inwoners (1901), die zich met landbouw en het vervaardigen van stroohoeden bezighouden.

Carpi is een dorp in het distrikt Legnano der Italiaansche provincie Verona, aan de Etsch gelegen, 9 km. ten Z.O. van Legnano, met ongeveer 1500 inwoners. Den 9den Juli 1701 versloeg hier prins *Eugenius van Savoye* de Franschen onder *Catinat.*

Carpi, *Ugo da*, een Italiaansch schilder en graveur, en volgens de Italianen de uitvinder van het clair-obscur, dat echter reeds vóór hem door Duitsche kunstenaars werd toegepast, werd omstreeks 1455 te Carpi geboren. Men houdt hem voor een leerling van *Rafaël* en *Vasari;* hij was een uitstekend teekenaar, die aan het licht en bruin een verwonderlijk effect wist te geven. Zeker is, dat hij genoemde kunst tot een hoogen trap van ontwikkeling heeft gebracht. Hij overleed den 20sten Juli 1523 te Rome.

Carpini, *Giovanni Piano*, een onderzoekingsreiziger uit de Middeleeuwen, werd geboren omstreeks 1200 te Fian dei Carpini bij Perugia in Umbrië en was een leerling en metgezel van *Franciscus van Assisi.* In 1222 ging hij als zendeling naar Tunis en in 1225 naar Spanje. Door den paus werd hij aan het hoofd gesteld van het gezantschap, dat in 1245, na den Mongoleninval, naar de Tataarsche en andere Aziatische vorsten trok, met het doel berichten intewinnen omtrent de horden en hun bedoelingen. Van Lyon op Paaschdag 1245 vertrokken, doorreisde hij Bohemen en het tegenwoordige Silezië bereikte den Dnjepr, trok naar den Don, vandaar naar de Wolga, de Oeralrivier en langs de meren van Djoengarije naar de legerplaats van den Mongolenkeizer bij de Orchonrivier. In 106 dagen legde hij ruim 4800 km. af. Nadat het gezantschap in Juni 1247 te Kiew te-

ruggekeerd was, werd hij benoemd tot aartsbisschop van Antivari in Dalmatië, maar schijnt spoedig daarna gestorven te zijn. Hij schreef: „Liber Tartarorum" en „Historia Mongolorum quos nos Tartaros appellamus".

Carpinus. Zie *Haagbeuk.*

Carpioni, *Giulio*, een Italiaansch schilder, werd geboren te Venetië in 1611 en was een leerling van *Alessandro Varotari*. Hij maakte niet zoozeer naam door de kerkelijke schilderijen, die hij in groote menigte voor de kerken van Venetië vervaardigde, als wel door zijn mythologische voorstellingen, die voor het meerendeel aan *Ovidius* ontleend zijn, welke de Bacchanaliën en zoogenaamde allegoriën voorstellen en na het midden van de 17de eeuw in trek kwamen. Hij overleed te Verona in 1674. In de Dresdener Gallerij bevinden zich van zijn hand: „Latona verandert de boeren in kikvorschen", „Koronus, door Neptunus vervolgd, wordt door Bacchus ontdekt", „Baccbanaal met een dansenden satyr". In het Hofmuseum te Weenen: „De nymph Liriope brengt haar zoon Narcissus bij den blinden ziener Teiresias", een Bacchusfeest en twee allegoriën.

Carpocrates of *Carpocras*, een Alexandrijnsch en Gnostisch wijsgeer, leefde in de eerste helft der tweede eeuw na Chr., nam *Simon Magus, Menander, Saturninus* en andere Gnostieken tot voorbeeld en vormde van Platonische, Gnostische en Christelijke denkbeelden een nieuw stelsel. Zijn aanhangers, *Carpocratianen* genoemd, loochenden de goddelijkheid van *Christus* en beschouwden 's menschen geest als een vonk der Godheid. Na zijn dood was zijn zoon *Epiphanes* het hoofd van deze secte.

Carpophaga is de naam van een groep der Buideldieren (Zie aldaar).

Carpophaga is de naam van een duivengeslacht, ook wel vruchtduiven of muskaatduiven geheeten, dat vooral in Insulinde talrijk vertegenwoordigd is. Er zijn een 40-tal soorten van bekend, die ten deele metaalglanzende dekvederen en staart bezitten. Het wijfje legt slechts één enkel ei.

Carpzovius of *Carpzov* is de naam van een geleerd Saksisch geslacht, dat vooral in de 17de eeuw bloeide. Daartoe behoorden:

Carpzovius, Simon, burgemeester van Brandenburg in het midden der 16de eeuw. Zijn zoon *Joachim* werd generaal-veldtuigmeester in Deensche dienst en overleed in 1628 te Glückstadt, en zijn zoon *Benedictus*, geboren den 22sten October 1565, werd in 1595 hoogleeraar in de rechten te Wittenberg en in 1602 kanselier der keurvorstin-weduwe *Sophia* te Colditz, terwijl hij eindelijk naar Wittenberg terugkeerde en aldaar den 26sten November 1624 overleed.

Carpzovius, Koenraad, een zoon van *Bendictus*, werd geboren te Wittenberg, den 11den Juli 1593, zag er zich benoemd tot hoogleeraar in de rechten en overleed den 12den Februari 1658 als kanselier van het stift Maagdenburg.

Carpzovius, Benedictus, een broeder van den voorgaande, geboren te Wittenberg, den 27sten Mei 1595, deed eerst verre reizen, werd hoogleeraar te Leipzig, in 1639 raad in het Hof van Appèl te Dresden, in 1645 ordinaris der Juridische faculteit te Leipzig en in 1653 geheimraad te Dresden. Hij keerde echter naar Leipzig terug en overleed aldaar, den 30sten Augustus 1666. Hij was een voorstander van de foltering en van de doodstraf. Men verhaalt dat hij 20000 doodvonnissen uitgesproken en tevens 53-maal den Bijbel doorgelezen heeft. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Definitiones forenses" (Leipzig, 1638, nieuwe druk, 1721), „Practica nova Imperialis Saxonica rerum criminalium" (Wittenberg, 1635, uitgave van *von Böhmer*, 3 dln., Frankfort, 1758), „Jurisprudentia Romano-Saxonica" of „Opus decisionum illustrium Saxonicarum" (Leipzig, 1646—1654), „Jurisprudentia ecclesiastica sen consistorialis" (Leipzig, 1649) en „Processus juris Saxonici" (Jena, 1657).

Carpzovius, Christiaan, een broeder van den voorgaande, geboren te Colditz, den 20sten April 1605, werd in 1632 hoogleeraar in de rechten te Frankfort aan de Oder en overleed aldaar den 20sten December 1642.

Carpzovius, Johann Benedict, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Rochlitz, den 22sten Juni 1607 en verwierf grooten roem door zijn „Hodegeticum" (1636), een samenstelling van homiletische regels, en zijn „Isagoge" (1675). Ook schreef hij „Systema theologicum" (1653), en overleed als hoogleeraar in de theologie te Leipzig, den 22sten October 1657.

Carpzovius, August, een broeder van den voorgaande, geboren te Colditz, den 4den Juni 1612, werd in 1651 kanselier en consistoriaalraad te Coburg, in 1675 geheimraad te Gotha, heeft zich als staatsman zeer verdienstelijk gemaakt en overleed den 19den November 1683 te Coburg.

Carpzovius, David Benedictus, een zoon van *Johan Benedict*, heeft geschreven: „De pontificum Hebraeorum vestitu sacro" (1655).

Carpzovius, Johann Benedict, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Leipzig den 21sten April 1639, was een uitstekend beoefenaar der Hebreeuwsche taal- en letterkunde en overleed als hoogleeraar in zijn geboorteplaats, den 23sten Maart 1699.

Carpzovius, August Benedict, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Leipzig, den 2den November 1644, werd er hoogleeraar in de rechten en overleed den 4den Maart 1708.

Carpzovius, Samuël Benedict, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 17den Januari 1647, zag zich in 1671 benoemd tot hoogleeraar in de dichtkunst te Leipzig, in 1674 tot Hofpredikant en in 1692 tot opper-Hofpredikant te Dresden en overleed den 31sten Augustus 1707.

Carpzovius, Friedrich Benedictus, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 1sten Januari 1649, studeerde in de rechten, wijdde zich aan den handel, zag zich benoemd tot senator te Leipzig en was een ijverig medewerker aan de „Acta eruditorum" van *Mencke*.

Carpzovius, Johann Benedict, werd geboren te Dresden in 1675, overleed in 1739 en heeft zich bekend gemaakt door een belangrijk oudheidkundig werk over de Oberlausitz.

Carpzovius, Johann Gottlob, een jongere broeder van den voorgaande, een der beroemdste godgeleerden van zijn tijd, werd geboren te Dresden, den 20sten September 1679. In 1719 aanvaardde

hij het hoogleeraarsambt in de Oostersche talen te Leipzig, werd in 1730 superintendent te Lübeck en overleed aldaar den 7den April 1767. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Introductio in libros canonicos hibliorum Veteris Testamenti omnes" (Leipzig, 1721) en „Critica sacra Veteris Testamenti" (Leipzig, 1728).

Carpzovius, Johann Benedict, een kleinzoon van den evenzoo genoemden hoogleeraar in de godgeleerdheid, geboren te Leipzig, den 20sten Mei 1720, werd er in 1747 hoogleeraar in de wijsbegeerte, een jaar later te Helmstädt professor in de dichtkunst en Grieksche taal en in 1759 abt te Königslutter. In opdracht van den hertog verdedigde hij de Helmstedter orthodoxie in 1768, die door den vrijzinnigen theoloog *Abraham Teller* bedreigd werd, in zijn „Liber doctrinalis theologiae purioris". Hij overleed den 28sten April 1803, onderscheidene geleerde werken nalatende, vooral over de grammaticale uitlegging van het Nieuwe Testament.

Carracci is de naam van een beroemd geslacht van schilders te Bologna in Italië, hetwelk aldaar een 60-tal jaren gebloeid en veel tot bevordering der kunst gedaan heeft. Van zijn leden noemen wij:

Carracci, Ludovico, geboren te Bologna, den 21sten April 1555. Van Venetië, waar hij zich vooral op de studie der werken van *Titiaan* en *Tintoretto* had toegelegd en een leerling werd van *Prospero Fontana*, begaf hij zich naar Florence, waar *Andrea* en *Passignano* zijn voorbeelden werden, en keerde als een uitmuntend schilder naar Bologna terug. Tegenover de bloeiende school van *Correggio* had hij echter weinig invloed. Hij bracht evenwel zijn neven, *Agostino* en *Annibale Carracci*, die reeds grooten roem hadden verworven op het gebied der kunst, aan zijn zijde en stichtte in zijn woning een schilderschool, „Accademia degli incamminati" (School der op den goeden weg geleiden), die weldra een groot aantal leerlingen telde. Zijn figuren onderscheiden zich door kracht en door waarheid in de uitdrukking der hartstochten, door een smaakvolle draperie, maar bijna altijd door een onaangenaam koloriet. Zijn beste stukken zijn de: „Tafereelen uit de geschiedenis van den heiligen Benedictus en de legende der heilige Cecilia", 7 frescoschilderijen in de beroemde gaanderij van het klooster van San Michele in Bosco bij Bologna, benevens een „Maria Boodschap" in de hoofdkerk te Bologna. Men beweert, dat verdriet over een font aan den voet van den Aartsengel op laatstgenoemd stuk zijn dood veroorzaakt heeft. Voorts roemt men zijn „Kruisiging der heilige Margaretha" te Mantua, terwijl men in de musea te Berlijn, München, Weenen, Petersburg, enz. stukken van zijn hand aantreft. De tafereelen uit het klooster van San Michele zijn door gravures algemeen bekend geworden. Ook de schilder zelf hanteerde de graveernaald en overleed den 13den November 1619.

Carracci, Agostino, een schilder en graveur, werd geboren te Bologna in 1558, kwam aanvankelijk in de leer bij een goudsmid, wijdde zich eerst later aan de kunst en was ook niet onbedreven in de wijsbegeerte, meet- en dichtkunst. Hij en zijn broeder *Annibale* waren geruimen tijd door ijverzucht verdeeld, vooral toen de Karthuizer monniken te Bologna aan het stuk: „De communie van den heilige Hieronymus" van *Agostino* den voorrang toekenden. Later werkten zij met *Appuchi* te zamen aan de beroemde gaanderij in de Farnesina te Rome. De roem, dien *Agostino* hier verwierf door zijn bevallige voorstellingen uit de fabel van *Cephalus* en *Galathea*, krenkte de eerzucht van *Annibale* zoozeer, dat hij Rome verliet en naar Parma verhuisde. Hier schilderde hij tweemaal een portret van den hertog *Ranuccio* en versierde diens galerij met fresco's, de liefde voorstellende. Hij overleed er den 22sten Maart 1602.

In de schilderschool, door *Ludovico* gesticht, belastte *Agostino* zich met het onderwijs in de doorzichtkunst en de bouwkunst. Men heeft maar weinige schilderijen van hem, en slechts enkele van deze verraden den dichterlijken geest, die hem bezielde. Zijn beste werk is de vermelde „Communie", die geroofd en naar Parijs gebracht is. Voorts heeft men doeken van hem in de voornaamste musea van Europa. Veel heeft hij gedaan tot bevordering der kopergravure, en daarin lag ook zijn grootste kracht. Hierbij had hij *Tibaldi* tot leermeester, en men heeft van hem onderscheiden gravures naar stukken van *Tintoretto*, *Correggio* enz. Hij heeft ook een teekenboek met 81 platen uitgegeven, doch deze zijn grootendeels door *Ciamberlano* en *Bricci* gegraveerd.

Carracci, Annibale, een broeder van den voorgaande, werd den 3den November 1560 te Bologna geboren en maakte een aanvang met zijn studie als kunstenaar onder de leiding van zijn neef *Ludovico*. In 1580 begaf hij zich naar Parma, waar hij zich den stijl van *Correggio* op zoo volkomen wijze toeeigende, dat later te Venetië zelfs *Titiaan* weinig invloed op hem had. Meer gevoelde hij zich aangetrokken door de kleurenpracht van *Paolo Veronese*, doch ook door dezen liet hij zich niet beheerschen. Toen *Annibale* zich in 1600, op uitnoodiging van den kardinaal *Farnese*, naar Rome begaf, was zijn stijl gevestigd, zoodat alleen zijn smaak door de studie der antieken gelouterd moest worden. Hij legde zich daarop toe, doch werd weldra meer geboeid door *Michele Angelo* en *Rafaël*, en ofschoon hij hen niet wist te evenaren, nam hij in zijn voorstellingen zooveel van hen over, dat hij meer leverde dan iemand zijner tijdgenooten. Toch overtrof hij *Rafaël* in juistheid van teekening; zijn figuren zijn intusschen dikwijls niets anders dan academische standen zonder kracht, leven en bevalligheid.

Groote verdienste hebben de broeders verworven door hun stukken in het paleis Farnese. Daar ziet men aan het gewelf den triomf van *Bacchus* met *Ariadne*, de geschiedenis van *Galathea* en *Cephalus*, *Aurora*, *Juno* met den gordel van *Venus*, *Diana* en *Endimion*, *Hercules* bij *Jole*, *Venus* en *Anchises* enz. Het werk vond veel bijval, doch toen kardinaal *Farnese* hem daarvoor de betrekkelijk kleine geldsom toekende van 500 scudi, ergerde *Annibale* zich zoozeer, dat hij in 1609 overleed. Hij heeft voorts vele stukken in olieverf geschilderd, en in den tijd van *Napoleon I* gingen er 30 naar Frankrijk, waaronder zich ook een „Hemelvaart van Maria" bevond; na de teruggave der geroofde kunstwerken (1817) zijn er nog 24 doeken van *Annibale* in het museum te Parijs achtergebleven. Voorts heeft men er te Dresden, Weenen en Petersburg, in Engeland, in het paleis Farnese te Parma en elders. Hij hanteerde eveneens

op een meesterlijke wijze de graveernaald, en zijn prenten zijn zeer gezocht. De schilderijen van de Farnesiaansche verzameling te Rome zijn meermalen door beroemde graveurs in plaat gebracht en uitgegeven.

Carracci, Francesco, eveneens een verdienstelijk schilder en graveur. Hij was de jongere broeder van de beide voorgaanden, een leerling van *Ludovico* en droeg den naam van *Francescino*. Zijn talenten worden zeer geroemd, maar zijn bescheidenheid liet veel te wenschen over. Hij overleed te Rome in 1622 op 27-jarigen leeftijd.

Carracci, Antonio Marciale, een onechte zoon van *Agostino*, werd in 1583 te Venetië geboren. Onder de leiding zijns vaders en van *Annibale* wijdde hij zich aan de kunst en werd na den dood van dezen door *Ludovico* naar Rome geroepen, waar hij reeds in 1618 overleed. Men vindt stukken van hem in het Vaticaan, in het Quirinaal, het Louvre en elders.

Carragheenmos (*Muscus sive Fucus Carragahen* of *Iersch parelmos*) noemt men de gedroogde takken van *Sphaerococcus crispus* en *mammillosus*, soorten van Algen uit de groep der *Bloemwieren* (*Florideae*). Dit gewas is gaffelvormig vertakt, plat, gekroesd en verdeelt zich in talrijke takken, die naar de uiteinden breeder worden, dikwijls ingesneden zijn en aan de eene zijde vruchtjes dragen. Men vindt het vooral aan de kusten van den N. Atlantischen Oceaan tot de Azoren, en aan de W. en N. kust van Ierland, aan de Z. W. kust van Schotland en aan de kust van Massachusetts wordt het verzameld, is vrij hard, lichtbruin of geelachtig wit en zeer slijmerig, zoodat een afkooksel daarvan bij hoest als een verzachtend middel wordt gebruikt Hiertoe weekt men het eenige minuten in koud water, waarna het in water of melk gekookt wordt. Men kan het afkooksel smakelijk maken door bijvoeging van suiker of citroensap. Het kan tevens tot voedsel dienen en vindt toepassing in de geneeskunde.

Carranza, *Bartholommeo da*, aartsbisschop van Toledo, een slachtoffer der Inquisitie onder *Philips II*, werd geboren in 1503 te Miranda in Navarra, verwierf als hoogleeraar in de godgeleerdheid te Valladolid grooten roem, zoodat hij naar het concilie te Trente word afgevaardigd, en vertrok met *Philips II* naar Engeland, waar hij biechtvader werd van diens gemalin *Maria*. Na zijn terugkeer in Spanje werd hij in 1557 benoemd tot aartsbisschop van Toledo. Weldra echter kwam hij in verdenking van ketterij door zijn geschrift „Comentarios sobre el catecismo cristiano" (1558), en zijn tegenstanders *Melchior Cano*, de geleerde provinciaal der Spaansche Dominicanen, en de groot-inquisiteur *Ferdinand de Valdes*, aartsbisschop van Sevilla, verspreidden het gerucht, dat hij aan *Karel V*, bij het overlijden van dezen, kettersche gevoelens had ingeboezemd. Daardoor kwam hij in de macht der Inquisitie, werd na 8 jaar gevangenschap naar Rome gezonden en smachtte er 9 jaar in den kerker op den Engelenburg. Daarna werd hij op vrije voeten gesteld en met een schorsing van vijf jaar gestraft, een vonnis, dat de diep gekrenkte grijsaard slechts weinige dagen overleefde. Hij overleed den 2den Mei 1576. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Summa conciliorum" (1546).

Carrara, een stad in de Italiaansche provincie Massa-Carrara, in het voormalig hertogdom Módena, aan de Carrione niet ver van de zee in een diep dal gelegen, telt 15000, als gemeente 42097 (1901) inwoners en is vooral vermaard wegens de marmergroeven in hare nabijheid. De stad zelf, door een zijtak met den spoorweg van Livorno naar Genua verbonden, is voor het grootste deel uit wit marmer gebouwd en heeft vele mooie gebouwen. Tot de openbare pleinen behoort er de Piazza Alberigo met een fraaie fontein. *Napoleon I* heeft er een academie van beeldhouwers gesticht, en men heeft er voorts vele ateliers van vreemde kunstenaars. De stad bezit een dom (uit de 13de eeuw), de prachtige kerken San Andrea en Madonna delle Grazie en monumenten voor de groothertogin *Maria Beatrice Pellegrini*, *Rossi* en *Garibaldi*. Nagenoeg de geheele bevolking houdt zich bezig met het losbreken, bewerken en vervoeren van het Carrarisch marmer, dat door 400 groeven geleverd wordt, sedert 20 eeuwen bekend is en naar alle oorden van Europa, ja, zelfs naar Azië, Afrika en Amerika verzonden wordt. Men heeft er kenrig wit marmer voor standbeelden, alsmede groene, zwarte, gele en geaderde soorten. De belangrijkste groeven zijn die van Torano, Miselio, Beddizano, Colonnata, Casetta en Ciglieglia. Het witste marmer kost 50 tot 800 gulden per kub. m. De blokken, voor uitvoer bestemd, worden naar de nabulige haven Avenza gebracht. De jaarlijksche uitvoer van marmer wordt geschat op 2000000 ton, ter waarde van ongeveer 3 millioen gulden. De Romeinen kenden reeds de groeven onder den naam *Lapidicinae Lunenses*.

Carrara, *Francesco*, een beoefenaar van het staatsrecht in Italië, geboren te Lucca, den 18den September 1805, studeerde aldaar, te Pisa en te Florence en werd eerst advocaat en vervolgens plaatsvervanger van zijn beroemden leermeester *Carmignani* te Pisa. Hij was van 1865—1870 lid der Kamer van Afgevaardigden, sedert 1876 senator en eereburger van Zwitserland, waarvoor hij een ontwerp van strafwetboek bewerkte. Hij schreef: „Programma del corso di diritto criminale", „Opuscoli di diritto criminale", „Pensieri sul progretto di codici penale italiano" en „Lineamenti di pratica legislativa" (1874). Hij overleed te Pisa, den 15den Januari 1888.

Carré noemt men die gevechtsformatie tegen cavalerie, waarbij een afdeeling infanterie in een vierkant is opgesteld. Na de invoering van repeteerwapenen en rookzwak buskruit zijn de carré's zoo goed als vervallen.

Carré, *IJsmachine van*. Zie *IJs*.

Carré, *Michel*, een Fransch tooneelschrijver, geboren te Parijs in 1819 en aldaar overleden den 27sten Juni 1872, leverde eerst een bundel gedichten, getiteld: „Les folles rimes" (1841), en daarna tooneelstukken: „La jeunesse de Luther" (1843), „L'Eunuque" (1843), „Scaramonche et Pascariel" (1847) en „Faust et Marguérite" (1850). Ook heeft hij met *Jules Barbier* een groot aantal blijspelen, vaudevilles en operateksten geschreven, o.a. „Les Saisons" (1855), met *Narrey* „Van Dijck à Londres" (1848), met *Battu* „Jobin et Nanette" (1849) en met *Deslandes* „Le Tourbillon" (1866).

Carrel, *Nicolas Armand*, een Fransch dag-

bladschrijver en leider der republikeinsche partij, werd geboren te Rouen, den 8sten Mei 1800, bezocht de militaire school te St. Cyr en werd in 1819 geplaatst als sous-luitenant bij het 29ste regiment der infanterie, hetwelk te Béfort en Breisach in garnizoen lag. Toen reeds was hij in de samenzwering van Colmar gewikkeld, wier ontdekking evenwel voor hem wegens zijn jeugdigen leeftijd geen erge gevolgen had. Weldra voegde hij zich bij het vrijkorps, dat generaal *Mina* te Barcelona uit Italiaansche en Fransche vluchtelingen vormde. Hij werd gevangen genomen en naar Frankrijk teruggebracht, waar de krijgsraad te Toulon hem ter dood veroordeelde. Een gebrek in den vorm van het vonnis redde zijn leven. Hij bleef een jaar in hechtenis, begaf zich toen naar Parijs, knoopte er betrekking aan met *Thierry* en schreef op diens aanraden een schets der geschiedenis van Schotland, die in 1827 gevolgd werd door een tafereel der contrarevolutie in Engeland onder *Karel II* en *Jacobus II*. In 1830 vereenigde hij zich met *Mignet* en *Thiers* tot de nitgave van den „National", die zich weldra aan het hoofd bevond der oppositiebladen. Toen zijn medewerkers zich terugtrokken, bleef hij alleen met de redactie belast, en na de Juli-omwenteling werd hem de betrekking aangeboden van prefect van het departement Cantal in Auvergne, welke hij echter van de hand wees. Hij bleef redacteur van den „National", waarin hij de beginselen der volkssouvereiniteit ontwikkelde. Om die reden bedankte hij voor een officiersplaats bij de Nationale garde en weigerde de Julidecoratie aan te nemen, omdat hij geen eed van trouw verkoos te zweren aan een koning. Hij was de gevaarlijkste tegenstander der regeering, daar hij zoowel uitmuntte door den gloed zijner voorstellingen, als door de scherpzinnigheid, waarmede hij de fonten der gezaghebbers ontdekte en blootlegde. Tevens hield hij zich verwijderd van alle heimelijke samenspanningen, zoodat zijn naam als eerlijk man ongekrenkt bleef. Toen na de bewegingen in Juni 1832 te Parijs deze stad in staat van beleg werd verklaard, omringde de politie zijn woning en het bureau van den „National", en wederom werd hij door een toevallige omstandigheid bewaard voor de gevangenis en voor het oordeel van den krijgsraad; toen hij zich later ter beschikking stelde van den burgerlijken rechter, wist niemand eenige aanklacht tegen hem in te brengen. In 1833 werd hij in een duël zwaar gewond en ondervond algemeene deelneming. Als redacteur werd hij tot 1½ jaar gevangenisstraf veroordeeld en nam de vlucht naar Londen, omdat hij zich nog zwak gevoelde, waarna hij later vrijwillig die straf onderging. Hij voorzag den ongelukkigen afloop der repnblikeinsche beweging in 1834, maar hij zocht vervolgens het rampzalig overschot der volksvrijheid met moed en volharding te verdedigen. De Kamer der Pairs werd belast met het rechtsgeding der gevangen repnblikeinen, en toen de „National" het onwettige daarvan aantoonde, werd zijn tijdelijke redacteur *Rouen* voor de balie der Pairs gedaagd. De aangeklaagde droeg zijn verdediging op aan *Carrel*, die verlof ontving om zijn gevangenis te verlaten en zijn vriend te verdedigen. *Carrel* trad den 16den December 1834 niet op als verdediger van een beschuldigde, maar als aanklager en rechter der Kamer. Hij wees haar inzonderheid op het bloedig vonnis over *Ney* uitgesproken, en toen de voorzitter hem tot de orde riep, gaf hij tot bescheid, dat hij er trotsch op was de eerste te zijn, die in naam van Frankrijk tegen dien afschuwelijken moord protesteerde. De Kamer der Pairs veroordeelde hem tot 10000 francs boete en 2 jaren gevangenis. De boete was door vrijwillige inschrijvingen in weinige dagen bij elkander gebracht, en de „National" maakte met rechtmatigen hoogmoed de lijst der inschrijvingen bekend, onder welke zich de aanzienlijkste mannen van Frankrijk bevonden. De aanklachten tegen den „National" volgden nu met snelheid elkander op, maar bijna altijd was de uitspraak der gezworenen een nederlaag voor de regeering. Zelfs werd het blad vrijgesproken, toen daarin de leer verkondigd was (1835), dat een vorst wel regeeren, maar niet persoonlijk de staatsaangelegenheden besturen mag, waarbij *Carrel* als verdediger op het feit wees, dat *Thiers* reeds ten tijde der Restauratie dat gevoelen nog veel scherper geopenbaard had. De aanslag van *Fieschi* gaf aanleiding tot nieuwe vervolgingen, en daarbij geraakte *Carrel* 8 dagen lang in hechtenis. Te vergeefs streed hij met den meesten ijver tegen de Septemberwetten. Hij werd daardoor gedwongen tot beperking zijner polemiek. Wegens laaghartige aanvallen van den dagbladschrijver *Emile de Girardin*, zoowel tegen den „National", als tegen *Carrel* zelf, kwam het tusschen beiden tot een tweegevecht, waarin *Carrel* zwaar gewond werd, zoodat hij na verloop van twee dagen, den 24den Juli 1836, overleed. In 1887 werd voor hem te Rouen een gedenkteeken opgericht.

Carreno, don *Juan Carreño de Miranda*, een Spaansche schilder, werd geboren den 25sten Maart 1614 te Aviles, was een leerling van *Pedro de las Cuevas* en van *Bartolomé Roman*. Door *Velasquez* werd de talentvolle kunstenaar aan het Hof gebracht en kreeg de opdracht de spiegelzaal in het koninklijk slot te versieren, waardoor hij in 1660 tot koninklijk schilder benoemd werd. Hij schilderde *Philips IV van Spanje* en diens tweede gemalin *Maria Anna van Oostenrijk*; vooral dikwijls heeft hij *Karel II* geschilderd. Verder leverde hij een groot aantal kerkelijke schilderijen en fresco's. Bekend zijn: „De stichting van de orde der Trinitariërs" (Weenen), „Maria Hemelvaart" (Berlijn) enz.

Carreño, *Maria Theresia*, een pianiste, werd den 22sten December 1853 geboren te Caracas in Venezuela, als dochter van den minister van Financiën *Manuel Antonio Carreño*. Zij volbracht haar studiën te New-York en te Parijs, waar zij opgevoed werd. Een tijdlang wilde zij zangeres worden en is in Noord-Amerika als opera- en concertzangeres opgetreden. Als pianiste trad zij reeds op den leeftijd van 8 jaren op en maakte later grooten naam in Amerika op concertreizen door de Noordelijke en de Zuidelijke Staten. In Europa werd zij eerst in 1890 bekend, en baarde onmiddellijk opzien door de mannelijke eigenaardigheden van haar wijze van spelen. Op het gebied van composities, die kracht en temperament verlangen, heeft zij geen mededingster. Ook als

componiste is zij bekend, en heeft als zoodanig verschillende stukken voor viool en piano geschreven. Ook haar dochter, *Teresina Carreño-Tagliapietra*, geboren in 1883 te New-Rochelle in den staat New-York, is met goed gevolg als pianiste opgetreden.

Carrer, *Luigi*, een Italiaansch dichter, werd den 12den Februari 1801 te Venetië geboren en studeerde aldaar, te Treviso en te Padua. Zijn eerste gedichten behooren tot de romantische richting, en hij bestudeerde bij voorkeur de verzen van *Schiller*. In 1830 werd hij hoogleeraar in de wijsbegeerte te Padua en gaf aldaar een bundel sonnetten, oden en balladen in het licht onder den naam van „Poesie" (1831, 8ste uitgave 1856). Van 1833 tot 1842 was hij redacteur van het letterkundige tijdschrift „Il Gondoliere" te Venetië en werd in 1844 door het stadsbestuur tevens benoemd tot hoogleeraar aan de technische school en later tot directeur van het Museo Correr. Zijn roem vestigde hij door zijn reeds genoemden dichtbundel „Poesie". Daarop volgden: „Prose e poesie" (1837, 4 dln.), „Apologhi" (1841), „L'Anello di sette gemme" (1838), dat grooten bijval vond. „Il novellista contemperaneo italiano e straniero" (1836—1838), „Dizionario di conversazione e della letteratura" (1837), terwijl hij onderscheiden verzen van andere Italiaansche dichters uitgaf en een merkwaardige: „Saggio sulla vita en ulle opere di C. Goldoni" (1824, 3 dln.) schreef. Hij overleed den 23sten December 1850. Hij was een uitstekend dichter; zijn dichterlijke geloofsbelijdenis kan men lezen in zijn fraaie ode: „La poesia dei secoli cristiani". Vooral zijn balladen vielen zeer in den smaak en onderscheiden zich door afwisseling van maat, door schitterende schildering, door beweging en leven. Ook als prozaschrijver heeft hij getuigenis gegeven van voortreffelijke gaven, daar hij sierlijkheid en zuiverheid van stijl met geschieden letterkundige kennis verbond.

Carrera, *Valentino*, een Italiaansch blijspeldichter, geboren te Turijn, den 19den December 1834, was ambtenaar bij het ministerie van Financien, werd daarop bij de belastingen geplaatst en nam in 1878 zijn ontslag. Hij leverde voortreffelijke blijspelen, en van deze werd „La quaderna di Nanni" (1870) bekroond. Zijn eerste stuk was: „Il lotto" (1859), waarop volgden: „Don Girella" (1862), „L'incubo", „Il conte Orazio", „Chi s'aiuta, Dio l'aiuta", „Concordia", „Una nuta passa presto", „O l'una o l'altra", „La dote", „Alessandro Puschin", „Un avvocato dell avvenire" en „Galateo nnovissimo" (1875). Na zijn succes met „La quaderna di Nanni" verscheen elk jaar een nieuwe pennevrucht van hem, zooals: „La guardia borghese fiamminga", „Capitale e mano d'opera", „La strage degli innocenti", „Il denaro del comune", „La figlinola del saltimbanco", „Gli ultimi giorni di Goldoni" (1881), „La filosofia di Giannina" (1885). Met zijn broeder *Quintino*, eveneens een begaafd tooneeldichter, geboren den 19den December 1842 te Turijn, schreef hij in 1873 het blijspel „ABC". Zijn beste stukken: „I pensionarj d'monsù Neirot", „Gl'impegnus", „El Innes", „Le occasion", zijn in het Piemonteesche dialect geschreven. In 1886 verscheen te Turijn zijn „Teatro in dialetto piemontese".

Carretto, *Francesco Xaverio*, markies *del*, minister van Politie te Napels, werd te Salerno omstreeks 1788 geboren, trad in 1806 in den krijgsdienst en werd spoedig bevorderd. Hoewel hij tot de Carbonari behoorde, nam hij geen deel aan de omwenteling van 1820 en werd om die reden door koning *Frans I* benoemd tot inspecteur-generaal der gendarmerie. In die betrekking dempte hij in 1828 een opstand, die in Cilento was uitgebarsten, waarna hij het stadje Bosco in asch legde, er een schandzuil deed oprichten en 20 personen, onder welke zich een 80-jarige grijsaard bevond, door beulshanden liet ombrengen. Hierdoor berokkende hij zich wel is waar den haat des volks, doch verwierf tevens de gunst van het Hof, zoodat *Ferdinand II* hem in 1831 tot minister van Politie benoemde. Hij vleide den zwakken koning en bezorgde op die wijze aan de gendarmerie een onbeperkten invloed. Met bloedige gestrengheid beijverde hij zich, iedere volksbeweging te beteugelen, en toen er zich in 1837 een op Sicilië openbaarde, deed hij er, hoewel bij zijn terugkomst de orde teruggekeerd was, meer dan 100 personen ter dood brengen. Aan den biechtvader des konings, den Jezuïet *Cocle*, vertrouwde hij de zorg toe voor de schandelijk verwaarloosde gevangenissen, en tegen den minister van Justitie *Parisio* gaf hij een naamloos vlugschrift in het licht, getiteld: „Sedici anni", waarin hij den lezer een diepen blik vergunde in het ellendig bestuur des koninkrijks. Toen in 1846, bij de troonsbeklimming van *Pius IX*, een tijdperk van hervorming scheen aan te breken, trad hij aanvankelijk op als een tegenstander van de nieuwe denkbeelden, doch na de revolutie in Calabrië (1847) poogde hij zich met de liberalen te verzoenen en richtte tot zijn ambtgenooten en den koning het verwijt, dat de weg der hervorming nog niet was betreden. Na de volksbeweging echter van Januari 1848 deed de koning, op aansporing der vijanden van *Carretto*, dezen in hechtenis nemen en zond hem in ballingschap naar Frankrijk. Niet zonder levensgevaar bereikte hij Marseille, en ofschoon hij zich later weder te Napels vestigde, bleef hij van het staatstooneel verwijderd en overleed in 1862.

Carri, een Italiaansch woord, is de naam voor de spelen en grappen, die men te Rome gedurende het carnaval van ondsher opvoerde op ossenwagens. Ook werden zij wel *Giudate* (Jodenspelen) genoemd, omdat vooral de Joden daarin scherp gehoond werden.

Carrickfergus is de naam van een haven en fabriekstad in de Iersche provincie Ulster in het graafschap Antrim. Zij ligt 15 km. ten N.O. van Belfast, op den noordelijken oever van de baai Belfast-Lough, en telt 8923 inwoners (1891). Men heeft er zes kerken en een Anglo-Normandisch kasteel op een rots aan zee, voorts een haven voor koopvaardijschepen en een inrichting voor zeebaden. De nieuwe haven kan schepen van 500 ton opnemen. *Willem III* landde hier in 1690.

Carrier, *Jean Baptiste*, lid van de Nationale Conventie in Frankrijk, werd geboren in 1756 in het dorp Yolet bij Anrillac in Auvergne en in 1792 tot afgevaardigde gekozen. Hij stemde voor den dood van *Lodewijk XVI*, voor de gevangenneming van den hertog van Orleans en was een der hevigste tegenstanders van de Gironde. Niet lang

daarna werd hij als rechter naar Normandië gezonden en woedde in October 1793 en later te Nantes op een hloeddorstige wijze tegen de krijgsgevangenen en verdachten. Hij deed aan het stedelijk bestuur het voorstel, de gevangenen zonder vorm van proces in massa ter dood te hrengen. Dit werd goedgekeurd, en den 15den November namen de onmenschelijke „Mariages républicains" een aanvang. Men hracht de ongelukkigen — eerst 94 priesters en vervolgens dagelijks honderden — des avonds op een vaartuig, onder voorwendsel. dat men hen naar elders wilde hrengen. In den bodem konden luiken geopend worden, en des nachts vonden zij een graf in de rivier. *Carrier* gaf hieraan den naam van „Déportations verticales" en „Baignades". Door het aantal slachtoffers werd de moordzucht van het monster geprikkeld. en weldra werden de gevangenen op schepen gehracht, van kleederen beroofd, twee aan twee aan elkander gebonden en met sabelhouwen in de rivier gestort; hieraan gaf men den reeds vermelden naam van „Republikeinsche huwelijken". Doch ook deze wijze van dooden ging hem nog niet vlug genoeg. Hij deed dagelijks 500 personen uit het Entrepôt naar een steengroeve hrengen en aldaar doodschieten. Daarenboven bezweken vele menschen in den kerker. De lijken van 16000 personen, die in één maand tijds waren omgekomen, hedierven zoowel de lucht, als het water der Loire. *Robespierre* riep hem in een vlaag van menschelijkheid terug, maar *Carrier* wist voor de Nationale Conventie zijn handelwijze te rechtvaardigen. Doch ook hij viel den 9den Thermidor. De stem des volks eischte zijn hoofd; maar eerst nadat men te Nantes twee bevelschriften gevonden had, door hem onderteekend en inhoudende, dat 50 of 60 personen zonder vonnis moesten geguillotineerd worden, heklom hij den 16den 1794 December het schavot.

Carriera, *Rosalba*, is de naam van een heroemde Italiaansche schilderes, die den 7den October 1675 te Venetië geboren werd. Zij was een leerlinge van *Lazzari*, *Diamantini* en *Balestra* en oefende zich in het schilderen met olieverf en in het miniatuurschilderen. Daarna legde zij zich toe op het teekenen met pastel en verwierf hierin groote vaardigheid, zoodat men werk van haar verlangde te Weenen en te Parijs, terwijl zij door de academiën te Rome, te Bologna en te Parijs tot lid benoemd werd. Gevierd en bewonderd vertoefde zij aan de meeste vorstenhoven van Europa. Op gevorderden leeftijd werd zij hlind en overleed den 15den April 1757 te Venetië. Een gedeelte van haar dagboek verscheen onder den titel: „Diario degli anni 1720 ed 1721, scritto da Ros. Carriéra" (1793) met aanteekeningen van *Giovanni Vanelli*. Alleen in het museum te Dresden vindt men 157 pastelteekeningen en 17 miniaturen van haar hand.

Carrier Belleuse, *Albert Ernest*, een Fransch beeldhouwer, geboren den 12den Juni 1824 te Anisy-le-Château in het departement Aisne, was een leerling van *David d'Angers* Behalve een aantal marmeren, terracotta- en hronzen borstbeelden leverde hij o. a.: „Een Bacchante" (1863), „Angelika" (1866), „Een Madonna" (1867), „Een Hebe" (1869) en „De verlatene Psyche" (1872). Hij was directeur van de kunstwerken aan de porseleinfahriek te Sèvres en overleed te Parijs, den 3den Juni 1887.

Carrière, *Moritz*, een Duitsch wijsgeer en schrijver, werd geboren den 5den Maart 1817 te Griedel in het groothertogdom Hessen, studeerde te Gieszen, Göttingen en Berlijn, verwierf met een dissertatie: „De Aristotele, Platonis amico" (1837) den graad van doctor, reisde in Italië, vestigde zich in 1842 als privaatdocent te Gieszen en werd er in 1849 hoogleeraar. Hij heeft zeer veel geschreven, en het blijkt daaruit, dat hij niet onwrikbaar getrouw gehleven is aan hetzelfde wijsgeerige stelsel. Wij noemen van hem: „Vom Geist. Schwert- und Handschlag für Franz Baader" (1841), „Die Religion in ihrem Begriff, ihrer weltgeschichtlichen Entwickelung und Vollendung" (1841), „Der Köllner Dom als freie deutsche Kirche" (1843), „Abälard und Heloise" (1844), „Die philosophische Weltanschauung der Reformationszeit" (1847), „Religiöse Reden u. s. w." (1850). De onsterfelijkheidskwestie hehandelt hij in het gedicht: „Die letzste Nacht der Girondisten" (1849). Zijn staatkundige geloofsbelijdenis ligt opgesloten in „Das Charakterbild Cromwells", geplaatst in het „Historisches Taschenbuch" voor 1851. Voorts schreef hij: „Das Wesen und die Formen der Poesie" (1854; 2de druk, 1884) en „Aesthetik" (1859, 2 dln.; 2de druk, 1873). In 1853 werd hij hoogleeraar te München, waar hij hoofdzakelijk aesthetiek en aan de academie van schoone kunsten kunstgeschiedenis onderwees en den 19den Januari 1895 overleed. Zijn belangrijkst werk is intusschen: „Die Kunst im Zusammenhange der Kulturentwickelung und die Ideale der Menschheit" (1863—1873, 5 dln.; 3de druk, 1877). Reeds vóór de voltooiing van dit boek moest het eerste deel herdrukt worden. Hij was een strijder voor de vrijheid der wetenschap en had te München grooten invloed. Gedurende den jongsten Duitsch-Franschen oorlog heeft hij er onderscheiden redevoeringen gehouden, van welke sommige zijn uitgegeven, zooals: „Die sittliche Weltordnung in den Zeichen und Aufgahen unserer Zeit" (1870) en „Deutsche Geisteshelden im Elsasz" (1871). Na dien tijd leverde hij: „Die Sittliche Weltordnung" (1877, 2de druk, 1891), „Jesus Christus und die Wissenschaft der Gegenwart" (Leipzig, 2de druk, 1889), „Agnes, Liebeslieder und Gedankendichtungen" (1883), „Lebensbilder" (Leipzig, 1890) en „Materialismus und Aesthetik" (Stuttgart, 1892). Zijn gezamenlijke werken verschenen in 14 deelen te Leipzig (1886—1893).

Carrière, *Eugène Anatole*, een Fransch schilder, werd in 1849 te Gournay (Seine et Marne) geboren. Sedert 1870 bezocht hij de Ecole des beaux-arts, vervolgens werd hij een leerling van *Cabanel*. In 1879 exposeerde hij „La jeune mère" (museum Avignon). Van zijn overige werken noemen wij: „L'enfant malade", „Les dévidenses" en „La maternité" (Luxembourg). Verschillende decoratieve schilderstukken, o.a. de „Christ en croix" (1897) in het stadhuis te Parijs, en een paneel (1898) voor de Sorbonne zijn van zijn hand. Hij overleed den 27sten Maart 1906.

Carriers, ook *Takellies* en *Takullies* geheeten, is de naam van een stam der Indianen in Noord-Amerika, die tot de familie der Athabas-

ken behoort. Zij wonen in het westelijk gedeelte van het gebied der Hudsonsbaai en in het binnenland van Britsch-Columbia. Men meent, dat hun taal veel overeenkomst heeft met die der Cheppeyans, welke echter veel meer ontwikkeld zijn. Bij hen heerscht het gebruik, dat de lijken der dooden verbrand worden, waarbij zij de achterblijvende vrouwen dwingen, zoo lang en zoo dicht bij den brandstapel van den man te vertoeven, dat zij half geblakerd zijn. Zij voorzien door de jacht in hun onderhoud, gebruiken geen kano's, en dragen al hun bezittingen mede.

Carrington, *Richard Christopher*, een Engelsch sterrenkundige, geboren den 26sten Mei 1826 te Chelsea, studeerde eerst in de godgeleerdheid, bepaalde zich vervolgens bij de sterrenkunde en was gedurende drie jaar assistent bij *Chevallier* te Durham. Daar echter de sterrenwacht slecht voorzien was van hulpmiddelen, bouwde hij in 1852 een eigen observatorium te Redhill. Hier vestigde hij in 1854 zijn aandacht op de circumpolaire sterren en leverde den „Redhill Catalogue", in 1857 op kosten van den Staat gedrukt, waarin 3735 circumpolaire sterren zijn beschreven. In 1865 richtte hij een grootere sterrenwacht te Churt bij Farnham op. Tevens maakte hij een aanvang met zijn waarnemingen omtrent de zonnevlekken in verband met het aardmagnetisme, en schreef: „Observations of the spots on the sun, made at Redhill 1853—1861" (1863). Hij overleed den 27sten November 1875.

Carro, *Jean de*, een geneesheer, die zich vooral door een ijverige verspreiding der koepokinenting verdienstelijk heeft gemaakt, werd geboren te Genève, den 8sten Augustus 1770, studeerde in zijn geboorteplaats en te Edinburgh en begaf zich voor zijn verdere vorming in 1794 naar Weenen. Hij nam de proef met de ontdekking van *Jenner* door zijn kinderen in te enten en gaf daarover in 1803 een brochure in het licht, welke veroorzaakte, dat zijn daaromtrent aanbevolen voorschriften in de geheele Oostenrijksche monarchie werden gevolgd en zelfs over Bagdad in Indië doordrongen. Hij beschouwde de koepokstof tevens als een voorbehoedmiddel tegen de pest. In 1825 vestigde hij zich te Karlsbad, waar hij den 12den Maart 1857 als badarts overleed. Van zijn werken noemen wij: „Observations et expériences sur la vaccination" (1801 en 1802), „Histoire de la vaccination en Turquie, en Grèce et aux Indes Orientales" (1803), „Observations sur les fumigations sulphureuses" (1819) en „Vingthuit ans d'observation et expérience à Carlsbad" (1853).

Carrocio (*carrocium* of *carrocerum*) is de naam van een wagen, die in de Middeleeuwen door de stedenrepublieken in Italië als een heiligdom mede ten strijde werd gevoerd. Hij werd het eerst gebruikt door *Aribert*, aartsbisschop van Milaan, gedurende den oorlog tegen keizer *Koenraad II*. De carrocio rustte op 4 raderen, was rood geverfd en werd door 2 of 4 stieren getrokken; op het midden van het voertuig verhief zich een rood geschilderde staak, met een gouden appel gekroond. Onder dezen wapperden het vaandel der gemeente, aan welke de carrocio toehehoorde, tusschen 3 witte vlaggen, en tegen het midden van dien standaard aanschouwde men een Christusbeeld in zegenende houding. Ook was er een klokje aan verbonden, dat het sein gaf tot het ochtend- en avondgebed. Op het voorste gedeelte van den wagen bevond zich een keurbende van dapperen, en van het achterste gaf de trompet het teeken tot den aanval. Juist rondom den carrocio was doorgaans de strijd het hevigst, omdat het verlies van dit heiligdom met de nederlaag werd gelijkgesteld, en hij was met stieren bespannen, om een overijlde vlucht te verhinderen. De geschiedenis vermeldt, dat de carrocio van Milaan in 1237 in de handen viel van keizer *Frederik II* bij Cortenuova.

Carronade is de naam van een soort geschut, dat in 1774 door *Carron* in Schotland het eerst gegoten en tot gebruik aan boord van schepen bestemd werd. Het werd, evenals het kanon, benoemd naar het kogelgewicht in onde ponden. Men had metalen carronnades van 60, 36, 30, 24 en 12 pond, en ijzeren van 30 en 12 pond. De metaaldikte en ook de lengte (7½ kaliber) verschilde aanmerkelijk van die der kanonnen van hetzelfde kaliber. Alleen de carronnade van 60 pond had tappen; zij werd, met door ijzeren oogen gehaalde touwen, met het scheepsboord verbonden. Het affuit bestond uit een vaste en losse slede; de eerste was met een ijzeren bout aan het vaartuig bevestigd, de tweede kon zich bewegen. Op deze laatste lag een zware ijzeren plaat, voorzien van een geul voor den knop der stelschroef, om hij de verschillende elevatiën de as dezer schroef met die der moer in den druifbol te doen overeenkomen. Thans zijn zij geheel door het getrokken achterlaadgeschut vervangen.

Carson-City is de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Nevada. Zij ligt 1400 m. boven de oppervlakte der zee, in een bergstreek, aan den voet der Sierra Nevada, niet ver van de grenzen van Californië aan de Carsonrivier en is eerst in 1849 ten gevolge van nahurige goudvondsten ontstaan. Zij telt 2100 inwoners (1900).

Carstens, *Asmus Jacob*, een Duitsch historieschilder, werd geboren den 10den Mei 1754 te St Jürgen bij Sleeswijk. Reeds vroeg gevoelde hij groote neiging voor de kunst, en in den dom te Sleeswijk maakten de stukken van *Juriaen Ovens*, een leerling van *Rembrandt*, op het gemoed van den knaap een onuitwischbaren indruk. Na den dood zijner moeder was hij 5 jaar bij een wijnkooper werkzaam, maar zoodra de leertijd afgeloopen was (1776), begaf hij zich met zijn vriend, den schilder *Ipsen*, naar Kopenhagen, waar hij zich met ijver toelegde op de studie der kunst, vooral der antieken, en door het schilderen van portretten in zijn onderhoud voorzag. Tevens bestudeerde hij oudere en nieuwere schrijvers en gaf zelf een bundel „Oden en Elegieën (Kopenhagen, 1783) uit. Verlangen naar Italië, het vaderland der kunst, spoorde hem aan, zich derwaarts te begeven (1783), doch wegens geldgebrek moest hij terugkeeren, en hij voorzag 5 jaar lang te Lübeck met portretschilderen in zijn onderhoud. Toen leerde hij zijn lateren levensbeschrijver *L. Fernow* kennen, en op aanbeveling van *Overbeck* werd hij in staat gesteld, zich naar Berlijn te begeven. Ook hier waren water en brood dikwijls zijn eenig voedsel, totdat een groot stuk: „De val der Engelen", een met zorg vervaardigde penteekening, hem een hoogleeraarsplaats aan de academie, de

pdracht em een zaal te versieren en een jaargeld an 450 thaler voor een reis naar Rome bezorgen. In 1792 bereikte hij, na een lang verblijf te Florence, genoemde stad, waar hij zich met ijver oelegde op het bestudeeren der werken van *Michele Angelo* en vooral van *Rafaël*. Hij vond er grooten bijval, niet zoozeer bij zijn landgenooten, wier gebreken hij blootlegde, als bij de Romeinsche kunstenaars, en een tentoonstelling van zijn werken in 1795 gehouden, overtrof de verwachting. Reeds wilde bij zijn geliefkoosd plan, om zich, onafhankelijk van de academie te Berlijn, te Rome te vestigen, ten uitvoer brengen, toen de dood hem verraste, den 25sten Mei 1798. De kunstwerken van *Carstens* onderscheiden zich door een uitmuntende opvatting van het onderwerp en door den grootschen indruk van het geheel. Hij is te laat met het schilderen in olieverf begonnen, om op dat gebied veel te leveren, en voor het frescoschilderen, dat voorzeker het meest in overeenstemming zou geweest zijn met zijn talent, had hij geen gelegenheid. Hij moet derhalve beoordeeld worden naar zijn teekeningen en aquarellen, en deze getuigen van geest en leven en van een zuiver schoonheidsgevoel. Met *Thorwaldsen* deed hij over midden-Europa een nieuwen dageraad der kunst aanbreken. Hij ontleende zijn stof vooral aan de Grieksche dichters, alsmede aan *Shakespeare* en *Ossian*. Een zijner grootste stukken is de „Slag der Centauren en Lapithen", dat hij te Florence voltooide; voorts vermelden wij: „De boot van Charon", „Het gastmaal van Plato", „De Nacht met haar kinderen", „Het droomorakel van Amphiaros", „De zingende Parzen", en vooral zijn „Argonauten", die later door *Koch* in plaat zijn gebracht.

Carta beteekent in het Italiaansch papier of manuscript; zoo is *carta bianca* = wit papier, blanket; *carta partita* = charterpartij; *carta bollata* = stempelpapier; *carta rigata* = millimeterpapier.

Cartagena, een havenstad en vesting van den eersten rang in de Spaansche provincie Murcia, is gelegen aan een diepe baai der Middellandsche Zee en aan den spoorweg naar Murcia, werdt door een hoogen wal omgeven en bezit 8 poorten, 6 groote pleinen, 2 voorsteden en 99871 inwoners (1900). Vooral vindt men langs de kade een rij prachtige gebouwen, werven, magazijnen, dokken en tuighuizen. In de stad liggen 8, meest vervallen kloosters, 3 kerken, een zeevaartschool, twee hospitalen, een schouwburg en fraaie plantsoenen. Een waterleiding voorziet haar van goed drinkwater. Carthagena is ook badplaats. Op den achtergrond der haven verheffen zich op een zandsteenrots de bouwvallen van een oud kasteel, door de Carthagers gesticht, terwijl de haven zelf, wier middellijn een uur gaans lang is, alle overige van het Pyreneesche Schiereiland overtreft. Vóór haren mond ligt het eiland Escombrera. Zij werd in 1900 bezocht door 1056 schepen met een inhoud van 938400 ton. De voornaamste uitvoerartikelen zijn espartogras, lood, ijzererts, galmei en sinaasappelen. De stad is de zetel van een bisschop. De nijverheid levert zeildoek, tenw. papier, glas en aardewerk en vlechtwerk. Ook vindt men er molens en metaalsmelterijen. Carthagena heeft geregelde stoombootverbindingen met de groote Spaansche havens, alsmede met Marseille en Oran. Niet ver er vandaan liggen de zoutgroeven, die den naam van Pinates dragen, alsmede de baden van Archena.

De stad werd door de Carthagers gesticht, en wel door *Hasdrubal* in het jaar 228 vóór Chr., en door hem met den naam van Carthago Neva bestempeld. Zij verbief zich allengs tot het middelpunt van den handel tusschen Afrika en Spanje, en dit werd bevorderd door de ontginning der nabijgelegen zilvermijnen, die zooveel opleverden, dat *Hasdrubal* hierdoor in staat werd gesteld, met zijn leger over de Alpen te trekken. Ook nadat Cartagena door *Scipio* in 210 vóór Chr. aan de Romeinsche heerschappij onderworpen en geplunderd was, bleef zij nog welvarend genoeg, om zich binnen korten tijd tot een der eerste steden aan de Middellandsche Zee te verheffen. De Romeinen bestemden haar ten tijde van *Augustus*, onder den naam *Colonia Victrix Julia*, tot hoofdstad der kolonie, nadat zij eerst de hoofdstad der provincie *Hispania Citerior* had gevormd. Eindelijk bezweek zij voor de stormen der volksverhuizing, en eerst langzaam kon zij zich herstellen. Den 20sten Juli 1815 behaalde de Noord-Amerikaansche commodore *Decatur* aldaar de overwinning op de Algerijnsche vloot, en in Februari 1844 verbief Cartagena met Alicante, bij het dreigen der reactie, de vaan van den opstand tegen de regeering. In 1873 maakten zich de intransigenten van Cartagena meester, doch werden er door de regeeringstroepen belegerd, en nadat de revolutionnaire junta naar Algiers gevlucht was, gaf de stad zich, den 12den Januari 1874, over. Wegens het espartogras (spartum), dat in haar nabijheid groeit, werd zij weleer ook wel Spartaria genoemd.

Cartagena, vroeger *de las Indias* of *Cartagéna la Nueva*, de hoofdstad van Bolivia, een zelfstandigen staat der republiek Columbia, is noordoost der golf van Dariën op een zandige landtong gelegen en door een brug met de voorstad Xerimani verbonden, die door Indianen bewoond wordt. Zij heeft enge straten met hooge huizen, is ingesloten door ende, uitgestrekte vestingwerken, maar is goed gebouwd, bezit een prachtige hoofdkerk, onderscheiden andere kerken en kloosters, een universiteit met 3 faculteiten, een gymnasium, een zeevaartschool, een priesterseminarium, een schouwburg en een ziekenhuis. De haven, die zich ver landwaarts uitstrekt en voor de beste der geheele kust gehouden werdt, is door een kanaal met de Magdalenarivier en alzoo met het binnenland verbonden. Langen tijd vormde Cartagena dan ook de belangrijkste havenstad van Columbia, maar sedert de stichting der vrijhaven Sabanilla is de plaats meer en meer in verval geraakt. Het bevolkingscijfer bedroeg in 1902: 25000.

Cartagena werd in 1562 door den Spanjaard *Pedro de Heredia* gesticht, doch reeds in 1585 door *Francis Drake* veroverd en verbrand. Weldra verhief de stad zich uit haar asch, doch moest in 1697 zich overgeven aan de Franschen, die haar vestingwerken vernielden. Een aanval der Engelschen onder admiraal *Vernon* (1741) werd afgeslagen en die van *Bolivar* in 1815 eveneens. Nadat zij zich van de Spaansche Kroon losgerukt

en bij de opstandelingen gevoegd had, verscheen generaal *Morillo* in Augustus 1815 voor haar poorten, doch eerst in Januari 1816 gaf zij zich over, door hongersnood gedreven. In Juli 1820 werd zij wederom belegerd door de Republikeinen onder *Montillo*; na een langdurige blokkade opende zij den 26sten September 1821 haar poorten en onttrok zich hierdoor voor goed aan het gezag van Spanje.

Cartago is de hoofdstad der gelijknamige provincie van den staat Costa-Rica in Centraal-Amerika. Zij ligt aan de Reventazon, 1417 m. boven zee, en aan den spoorweg Puerto Limon-Punta Arenas, telt 10000 inwoners, is in 1522 gesticht en werd door de aardbevingen van 1723, 1825 en 1841 geweldig geteisterd. Naast de stad verrijst de vulkaan van Cartago (de Irazu), van wiens 3417 m. hoogen top men den Atlantischen en den Grooten Oceaan aanschouwt. Het departement Cartago telt (1888) 24309 inwoners, die zich vooral met koffie en veeteelt bezig houden.

Cartago is een stad in den staat Canca der Zuid-Amerikaansche republiek Columbia. Zij werd in 1540 gesticht aan den Rio Viejo, die in den Rio Cauca uitloopt, is 940 m. boven zee gelegen en telt (1870) 7696 inwoners, die cacao, tabak en koffie verbouwen.

Carte beteekent in het Fransch blad, kaart, spijskaart; *à la carte eten* is naar de spijskaart eten; *carte blanche* is onbeperkte volmacht.

Carteja was een oorspronkelijk Phoenicische en na het einde der 6de eeuw vóór Chr. een Carthaagsche stad in Spanje (Hispania Baetica), in de buurt van de Straat van Gibraltar gelegen. Zij behoorde tot de rijkste en machtigste steden aan de Spaansche zuidkust en was ook nog onder de Romeinen groot en bloeiend. In 171 vóór Chr. werd *Carteja* onder den naam van *Colonia Libertinorum* de eerste kolonie met Latijnsch recht buiten Italie.

Cartellier, *Pierre*, een Fransch beeldhouwer, geboren den 2den December 1757 te Parijs, trad in het atelier van *Bridan*, maar werd door den vroegen dood zijns vaders genoodzaakt zich zijn onderhoud te verdienen door het vervaardigen van technische teekeningen. Zijn eerste werk, waardoor hij bekend werd, was het standbeeld der kuischheid (in marmer); daarna vervaardigde hij dat van *Aristides* en het reusachtige standbeeld van *Vergniad*. Nadat hij in 1810 aan den ingang van het Louvre een bas-relief, voorstellende: „de godin van den roem kransen verdeelend", uitgevoerd had, maakte hij in 1811 voor de „Ecole de droit" te Parijs het standbeeld van *Napoleon I* als wetgever (thans in het museum te Versailles). Voor de „Arc de Triomphe du Caroussel" te Parijs leverde hij het bas-relief: „Capitulatie van den Oostenrijkschen generaal Mack bij Ulm", voor de stad Avranches in 1814 het marmeren standbeeld van generaal *Valhubert*. In 1819 vervaardigde hij het standbeeld van generaal *Pichegru* (museum te Versailles) en in 1818 het groote bronzen beeld van *Lodewijk XV* te Reims in de plaats van het door de Revolutie vernielde origineel van *Pigalle*, alsmede „Pallas Athene doet den olijfboom ontstaan" in 1822 (museum te Versailles) en het praalgraf van *Josephine* in de kerk te Rueil (in 1825). Hij overleed den 12den Juni 1831 te Parijs. Uit zijn school zijn vele beroemde Fransche beeldhouwers voortgekomen, bijv. *Dumont*, *Rude* en *Lemaire*.

Carter, *Henry Vandyke*, een natuuronderzoeker, ontdekte als Indisch officier van gezondheid de natuur van den Maduravoet, een in Indië epidemische ziekte, en schreef: „On Mycetoma, or the fungus disease of India" (Londen, 1874), „Peyerian ulcerlesion of the small intestines" (1887) en „Spirillum fever, synonym of Famine as seen in India" (1882).

Carteret, *John*, lord, later graaf *Granville*, een Britsch staatsman, werd den 22sten April 1690 geboren en nam in 1771 zitting in het Hoogerhuis, waar hij spoedig de leider der Whigs werd. Bij de oneenigheid in het Whigministerie in 1717 bleef hij aan de zijde der tegenstanders van *Walpole*, maar werd toch in 1721 onder hem staatssecretaris van Koloniën, waarna hij twist met *Townshend* kreeg en in 1724 aftrad. In hetzelfde jaar werd hij benoemd tot onderkoning van Ierland, en zijn bestuur droeg de algemeene goedkeuring weg. Hij bekleedde die waardigheid tot in 1730, waarna hij in het Hoogerhuis leider der oppositie werd. Na den val van *Walpole* werd hij in 1742 weer staatssecretaris en leidde geheel zelfstandig de buitenlandsche staatkunde van Engeland in den Oostenrijkschen Successieoorlog. Zijn openbaar aanzien werd ondermijnd door dat hij te veel aan de wenschen van *George II* toegaf, en door zijn eerzucht kwam hij in botsing met zijn collega's en moest in November 1744 uit het ministerie treden, welks leiding *Pelham* op zich nam. De koning bleef hem genegen; in 1751 werd hij raadspresident en overleed den 2den Januari 1763. Hij bezat een uitgebreide kennis, maar niet de noodige vastheid van karakter.

Carteret, *Philip*, een Engelsch zeeman, beroemd wegens zijn aardrijkskundige ontdekkingen, nam van 1766—1769 als gezagvoerder van het schip „Swallow" deel aan de zuidpoolexpeditie onder bevel van *Wallis*. In de straat van Magelhaens moest het vaartuig, den 17den December 1766, als een slechte zeiler achterblijven, en *Carteret*, alleen den tocht voortzettende, ontdekte het eiland Pitcairn, voorts eenige eilanden ten zuiden van de Gezelschapseilanden, de groep Santa Cruz de Mendana, de Koningin-Charlotte-eilanden, 2 der Paumotueilanden en 2 der Salomonseilanden, welke hij Gower en Carteret noemde. Van hier bereikte hij het eerst van alle Europeesche zeelieden het Kanaal van St. George, tusschen Nieuw-Brittannie en Nieuw-Ierland, den 29sten Augustus 1767, daarna zeilde hij langs de Portlands- en Admiraliteitseilanden naar Batavia en van hier naar Engeland, waar hij den 20sten Maart 1769 te Spithead aankwam. In 1794 trad hij uit den dienst met den rang van rearadmiral en overleed den 21sten Juli 1796 te Southampton. Een beschrijving van dien tocht is geleverd door *Hawkesworth*.

Cartesiaansche duiker noemt men een stuk speelgoed, door den beroemden Franschen natuurkundige en wijsgeer *Descartes* (*Cartesius*) uitgevonden. Het bestaat uit een glazen popje van duivelachtige gedaante, weshalve men hem

ook wel met den naam van *Cartesiaansch duiveltje* bestempeld heeft. Dat popje is hol, met lucht gevuld en heeft slechts een opening in den langen, gekronkelden staart, terwijl zijn soortelijk gewicht zoodanig is, dat het juist drijft. Het bevindt zich in een hoog glas, dat door een blaas luchtdicht gesloten is. Als men op de blaas drukt, gaat de duiker loodrecht naar beneden, terwijl hij rijst, zoodra men de blaas loslaat. Dit verschijnsel kan men verklaren door de wet, dat een lichaam in een vloeistof blijft zweven, wanneer het juist zooveel weegt als de daardoor verdrongen vloeistof, terwijl het zinkt, zoodra zijn gewicht grooter en rijst, zoodra dit kleiner is dan dat van het door het ondergedompelde lichaam verplaatste vloeistofvolume. Door de drukking op de blaas wordt de lucht boven in het cylindervormig glas en vervolgens ook in den duiker samengeperst, het water dringt binnen en het zwaarder geworden popje zinkt, terwijl hij het ophonden der drukking het omgekeerde plaats grijpt. Als men de drukking een oogenblik vermindert, draait de duiker naar de linker- of rechterzijde, naar gelang zich de vermelde opening in den staart aan de rechter- of linkerzijde bevindt; dit geschiedt tengevolge der uitstrooming van het water.

Cartesius. Zie *Descartes*.

Carthage is de hoofdstad van het county Jasper in het Z.W. deel van den Noord-Amerikaanschen staat Missouri. Het is een kruispunt van verschillende spoorwegen, heeft 9416 inwoners (1900), houthandel en wolfabrieken; ook wordt er marmer en kalk gevonden. Den 15[den] Juli 1861 behaalden hier de Noordelijken onder majoor *Frans Sigel* een overwinning op de Geconfedereerden.

Carthago, door de Grieken *Karchedon* en door de Phoeniciërs vermoedelijk *Kartha hadatha* of *Karthada* (*Nieuwstad*) genaamd, was een beroemde stad in Zengitana op de noordkust van Afrika in de nabijheid van het tegenwoordige Tunis. Zij was aan een baai op een schiereiland gelegen en slechts door een 4 km. breede landengte met den vasten wal verbonden. Het oudste gedeelte was de burcht, Byrsa genaamd en 69 m. hoog, die weldra de kern uitmaakte der stad. Naar de zeezijde werd de steile oever door een enkelvoudige, naar de landzijde door een dubbele versterkingslinie, alsmede door een 14 m. hoogen en 9 m. breeden muur beveiligd. In de onderste verdieping van den muur was plaats voor 300 oorlogsolifanten, daarboven voor 4000 paarden en 2400 man. De omvang der stad bedroeg waarschijnlijk 24 km. Op de kruin van den burchtheuvel verrees de voornaamste tempel, namelijk die van *Asclepias* (*Aesculapius*). Er bevonden zich 2 havens, wel door een dubbelen muur gescheiden, doch ook met elkander verbonden door een ruim 20 m. breed kanaal, terwijl de toegang tot de buitenhaven met een keten gesloten was. In de binnen- of oorlogshaven lag het eiland Cothon, waarop de tuighuizen zich verhieven. Nabij deze haven strekte het marktplein zich uit, vanwaar voorname straten naar de Byrsa voerden, en nabij dit plein verrees waarschijnlijk de tempel van *Apollo* met het vergulde standbeeld van dien God. Ten noordwesten van de Byrsa vond men de wijk Magalia, die door een afzonderlijken muur omringd was en door een 75 km. lange leiding van water voorzien werd. Bij den aanvang van den Derden Punischen Oorlog zou het aantal inwoners der stad 700000 hebben bedragen. Na de verwoesting dier stad (146 v.Chr.) werd ten tijde van keizer *Augustus* het plan van *Caesar* ten uitvoer gebracht, om *Carthago* te herstellen. De 3000 Romeinsche kolonisten, die derwaarts trokken, deden dicht bij de plek der oude stad hun Nieuw-Carthago verrijzen, doch dit breidde zich weldra zoozeer uit, dat het vermoedelijk allengs de plaats van het oude innam, althans het werd tot aan zijn verovering door de Vandalen tot de belangrijkste steden van het Romeinsche rijk gerekend. In de Middeleeuwen werd het marmer der bouwvallen naar alle kanten verspreid en zelfs naar Italië overgebracht, zoodat men er van al de grootheid van vroegere eeuwen weinig anders aantreft dan oude waterbakken en de overblijfselen van een groote Romeinsche waterleiding. Thans verheffen er zich de dorpen Tidi Boe Saïd, Malga en Doear el Siat.

Aan de staatsregeling van Carthago heeft *Aristoteles* in zijn geschrift over de „Politiek" een afzonderlijke afdeeling gewijd. Zij was over het geheel aristocratisch. Men had er intusschen meer een aristocratie van geld dan van geboorte; de hoogste staatsamhten werden bekleed door leden der optimatengeslachten. Aan het hoofd van den Staat bevonden zich twee suffeten (de *schophtim* der Israëlieten), die nu eens met de Spartaansche koningen, dan weder met de Romeinsche consuls vergeleken werden en van de Romeinen de namen *reges*, *consules* of *dictatores* ontvingen. Zij waren voorzitters van den Senaat en van de rechtbank en niet zelden opperbevelhebbers in den oorlog. Het is niet bekend, hoe lang zij het bewind in handen hielden. Evenals de suffeten, werden ook de veldheeren gekozen, en de macht van deze was in krijgszaken onbeperkt, doch hij het sluiten van verdragen moest de Senaat gehoord worden. Rampspoedige krijgsoversten werden met onmeedoogende hardvochtigheid bejegend. Na de suffeten en veldheeren genoten de priesters het hoogste aanzien; echter bestond er geen afzonderlijke priesterkaste. Bij den Senaat berustte de wetgevende en uitvoerende macht, en hij was verdeeld in een Grooten en Kleinen Raad. Hij bezat met de suffeten de wetgevende macht, en hij verschil van gevoelen bestond er gelegenheid tot een beroep op het volk. Het spreekt van zelf, dat de hoogste waardigheden hij zulk een regeling van zaken ten deel vielen aan de leden der rijkste geslachten en dat hierdoor nu en dan een enkel geslacht zoo grooten invloed verkreeg, dat de overige naijverig werden. Toen de zonen en kleinzonen van *Mago*, den schepper der Carthaagsche oorlogsmacht, door hun overwinningen in het bezit kwamen van het krijgsgezag, achtte men dit laatste zoo gevaarlijk voor den Staat, dat men uit den Senaat 104 leden benoemde, om de veldheeren telkens na hun terugkeer rekenschap te vragen van hun gedrag. Nu werd echter ook de aanmatiging dier honderd mannen zeer groot, zoodat *Hannibal* tegen hen in verzet kwam. Het volk had het recht de ambtenaren te kiezen, althans om hunne kenze te bekrachtigen.

De inkomsten van Carthago vloeiden voort uit schatting, door andere, afhankelijke koopsteden in

geld en door de plattelandsbevolking in natnraliën opgebracht, uit de havengelden en tollen en vooral nit de ophrengst der mijnen, in de eerste plaats die van Spanje na de verovering van dit land. Voordat men deze laatste ter beschikking had, was er weinig gemnnt geld aanwezig, en men maakt zelfs gewag van lederen muntstukken, van staatswege gestempeld en tot gedwongen koers in omloop. De belangrijkste uitgaven werden gevorderd door de vloot en de hnnrbenden, daar de overheidspersonen geen bezoldiging ontvingen. De krijgsmacht bestond hoofdzakelijk nit de vloot; deze was het talrijkst gedurende den Eersten Punischen Oorlog, doch verminderde onder de heerschappij der *Barciden*, daar deze voor hunne veroveringsplannen meer behoefte hadden aan een goed leger. Gedurende den oorlog tegen Syracuse bezat Carthago een vloot van 150—200 oorlogschepen, en gedurende den eersten oorlog tegen Rome had zij er 350 met 150000 gewapende mannen. De uitmuntende roeiers waren doorgaans Afrikaansche slaven. De landmacht was een mengsel van allerlei volkeren, daar slechts weinig Carthaagsche hurgers, en dan enkel als soldaten der lijfwacht van den veldheer of als ruiters, mede ten strijde trokken (de zoogenaamde Heilige schaar). De kern van het leger hestond nit Lihyers, als zware ruiters en hoplieten, en voorts nit Spanjaarden, Galliërs, Campaniërs, Liguriërs, Grieken en Nnmidische ruiters. Het schijnt, dat men eerst na den oorlog tegen *Pyrrhus* olifanten hij het leger gehruikt heeft.

Het voornaamste gehied van den Carthsagschen handel was het westelijk gedeelte der Middellandsche Zee, waar zich stapelplaatsen vormden in de steden van Sicilië en Zuid-Italië. Vandaar haalden de Carthagers olie en wijn en hrachten er zwarte slaven, edelgesteenten, gond, Afrikaansche vruchten en Carthaagsche mannfacturen heen. Malta leverde hnn kateenen stoffen, de Liparische Eilanden alnin, Corsica was en honig en goede slaven, en Aethalia ijzer. Aan de bewoners der Balearische Eilanden hrachten zij slavinnen en wijn in ruil tegen lastdieren en vruchten, en tevens waren die eilanden stapelplaatsen voor den handel met Spanje. Zij waakten zorgvuldig tegen alle mededinging en zochten zich van den alleenhandel te verzekeren. De haven der hoofdstad stond voor alle vreemde kooplieden open, doch zij belemmerden zooveel en zoolang mogelijk den toegang tot de koloniën. Zij hadden koloniën, evenals de Phoeniciërs, op de westkust van Europa, op de Scilly-eilanden of Cassiterides (voor den tinhandel) en vermoedelijk ook in Britannië. Minstens waarschijnlijk is het, dat zij de Oostzee bezochten, om vandaar barnsteen te halen, en ook aan de westkust van Afrika tot Kaap Verde dreven zij een uitgebreiden handel en ruilden tegen wijn en Egyptisch linnen ivoor en huiden. Merkwaardig is voorts de Carthaagsche karavanenhandel; er liep een karavaanweg van Thebe over El Vah naar Siwah (het onde Ammoninm) en vandaar over Andsjila naar de Garamanten, de bewoners van het hedendaagsche Fezzan. Van hier haalde men Negerslaven en kostbare edelgesteenten.

De godsdienst der Carthagers was de Phoenicische sterren- en vunrdienst, welke later met Grieksche bestanddeelen werd vermengd. De Grieken vermelden als voorname Carthaagsche goden *Kronos*, dezelfde als *Baäl* of *Moloch*, het zinnebeeld der voortbrengende natuur, die in benarde tijden zelfs met menschenoffers werd gehuldigd, dan den Tyrischen *Herakles* (*Hercules*) onder den naam *Melkarth*, aan wien belangrijke feesten waren gewijd, alsmede *Esmoen*, die met *Asclepias* (*Aesculapius*) was gelijk gesteld, en *Astarte*, als maangodin, ook wel *Dido* geheeten, als stichteres der stad. Daarenboven vereerden de Carthagers een genius des doods, terwijl ook de dienst van *Ceres* en *Proserpina* hij hen niet vreemd was. Omtrent de beschaving en letterkunde der Carthagers is nagenoeg niets bekend: het blijkt echter, dat zij uit Phoenicië afkomstig waren, en ook hnn taal geeft hiervan getuigenis. Van de Charthaagsche letterkunde, die ongetwijfeld een groote uitgehreidheid heeft gehad, is niets bewaard gehleven, behalve een werk over landbouw van een zekeren *Mago*, dat door *Silanus* in het Latijn werd vertaald.

Wij kennen de geschiedenis van Carthago enkel nit de berichten van Grieksche en Romeinsche schrijvers en nog wel van zoodanigen, welke niet eens in den hloeitijd van dien staat geleefd hebben. Volgens de sage is zij door *Dido* (zie onder dezen naam) of *Elissa*, een Tyrische koningsdochter, in het jaar 814 (of ook 846) voor Chr. gesticht, hoewel sommigen van de 11de of van de 13de eeuw voor Chr. spreken. Als afstammelingen der Phoeniciërs noemden zij zich *Poeniërs* of *Puniërs* (vandaar *Punische oorlogen*), en tusschen hen en de Tyriërs bleef altijd een vriendschappelijke betrekking bestaan. Zij betaalden aan de Lihyers, van wie zij verlof hadden bekomen tot stichting der stad, een zekere schatting en onderhielden met hen een levendig handelsverkeer, zoodat vele Afrikanen zich in de stad vestigden, hetgeen door anderen van elders werd nagevolgd. Weldra hielden de Carthagers niet alleen op schatting te betalen aan de Lihyers, maar zij voerden zelfs over dezen heerschappij, en allengs werd het staatsgehied znidwaarts tot aan het Tritonmeer, oostwaarts tot aan den Tnrrus Enprantus en de Arae Philaenorum, westwaarts tot in de nabijheid van Hippo Regius (Bona), den zetel der Nnmidische koningen, nitgehreid; de zwervende stammen hleven onafhankelijk. Aan de oostzijde der stad moesten de volkeren eveneens het jnk der Carthagers torsen, hetgeen met weerzin geschiedde. Tot de bondgenooten behoorden de Oud-Phoenicische steden Utica, Groot-Leptis, Hadrumetnm en Klein-Leptis, terwijl voorts de bewoners der gewesten tnsschen de Groote en Kleine Syrte cijnsplichtig waren. Aldus was de kust van Numidië en Manretanië tot aan de Znilen van Hercules met koloniën bezet, evenals de westkust van Spanje.

Reeds vroeg achtte Carthago voor zijn heerschappij ter zee het bezit der eilanden in het westelijk gedeelte van de Middellandsche Zee onontbeerlijk. Reeds tusschen 600 en 550 voor Chr. streed *Malchus* aldaar, later *Mago* (550—500), die, even als vervolgens zijn zonen (*Hasdrubal* en *Hamilcar*) en kleinzonen (*Hannibal*, *Hasdrubal*, *Sappho*, *Himilco*, *Hanno* en *Gesco*), op Sardinië, dat vermoedelijk reeds in den aanvang der 6de eeuw een Carthaagsche provincie was, alsmede op Sicilië en kleinere eilanden, aan zijn land-

genooten gelegenheid verschafte, zich als kolonisten aldaar te vestigen. Uit het laatste gedeelte van dit tijdperk vindt men enkele merkwaardige gebeurtenissen vermeld, zooals een zeeslag, in 540 door de Carthagers met de Etruskers aan de Phocaeërs geleverd, het sluiten van een verdrag met Rome en het stichten van volksplantingen op Afrika's westkust door *Hanno*.

De strijd om het bezit van Sicilië vorderde gedurende 2 eeuwen de grootste inspanning des volks. Eerst vestigden zich de Carthagers op het westelijk gedeelde van het eiland, veroverden de Phoenicische volksplantingen te Motya, Soloeis en Panormus en strekten vandaar hun heerschappij uit naar het oosten. Volgens *Herodotus* werd door den tiran *Terillus* van Himera, die door *Thero* van Agrigente verdreven was, de hulp der Carthagers ingeroepen, die een leger van 300000 man onder aanvoering van *Hamilcar* in 480 naar Sicilië zonden. *Thero* werd echter door *Gelo* van Syracuse ondersteund en behaalde een volkomen overwinning op de Carthagers bij Himera, waarin hun geheele leger vernietigd werd, zoodat deze zich nu 70 jaar lang stil hielden. Eerst toen de bewoners van Segestae, door die van Selinus bedreigd, zich tot hen om hulp wendden, bemoeiden zich de Puniërs weder met de Italiaansche aangelegenheden. *Hannibal* veroverde Selinus, Himera en Agrigente (406). In het volgende jaar bemachtigde *Himilco* ook Gela, en weldra hadden de Carthagers de heerschappij over de zuidwestelijke kust van het eiland in handen. Daar echter de pest het leger van *Himilco* teisterde, sloot hij met *Dionysius*, tiran van Syracuse, die als verdediger der Grieksche steden optrad, een verdrag, bepalende, dat de Carthagers meesters van het verworven gebied zouden blijven. *Dionysius* trachtte echter de Carthagers uit Sicilië te verdrijven en veroverde weldra (398) de steden, die door de Carthagers waren ingenomen, ja bracht het leger van *Himilco* zoodanig in de engte, dat hij voor de Carthaagsche burgers een vrijen aftocht koopen moest voor 300 talenten, terwijl hij zijn geheele leger verloor. Hierdoor werden de Libyers aangespoord, om met een leger van 200000 man tegen hun overheerschers op te rukken, doch deze opstand was spoedig gedempt. In 383 versloeg *Dionysius* de Carthagers bij Cabalaca, terwijl daarentegen *Mago de Jongere* een overwinning behaalde, die den vijand tot den vrede deed neigen. Na verloop van 14 jaren wilde *Dionysius* den strijd hervatten, toen hij door den dood werd weggerukt. Wel maakten de Carthagers gebruik van de onrust, die er heerschte onder het bestuur van *Dionysius den Jongere*, maar zij verloren de behaalde voordeelen door de nederlaag, die hun door den Korinthischen veldheer *Timoleon* aan de Crimissus werd toegebracht in 343. Daarna werden zij in een oorlog gewikkeld tegen *Agathocles*, tyran van Syracuse (310—306), waarna zij tot in 289 een tijdperk van vrede beleefden. Na den dood van genoemden tiran maakten zij zich van bijna het geheele eiland meester, doch de tusschenkomst van *Pyrrhus* uit Epirus, door de inwoners van Syracuse te hulp geroepen, maakte er hun toestand zeer hachelijk. *Pyrrhus* veroverde nagenoeg al de gewesten der Carthagers, maar moest ze langzamerhand weder prijs geven. Daar nu de Carthagers op Sicilië heerschappij voerden en de Romeinen zich van geheel Italië, tot aan de zuidspits toe, hadden meester gemaakt, waren die 2 volkeren, beiden begeerig naar de heerschappij over de Middellandsche Zee, zoo dicht bij elkander gekomen, dat een botsing onvermijdelijk was. Zij sloten wel verdragen en beloofden elkander zelfs bijstand tegen *Pyrrhus*, maar toen de Romeinen hun gezag over Italië bevestigd hadden, streefden zij in de eerste plaats naar het bezit van Sicilië, en dit gaf aanleiding tot de Punische oorlogen (zie aldaar), die eindigden met Carthago's ondergang. De stad ging in 146 v. Chr. in vlammen op en een groot deel der inwoners kwam om het leven. De overigen werden als slaven weggevoerd, de stad met den grond gelijk gemaakt en het geheele Carthaagsche gebied, met uitzondering van eenige met de Romeinen bevriende steden, zooals Utica en Hippo, in de Romeinsche provincie Afrika herschapen. In 122 zonden de Romeinen op voorstel van *Gajus Gracchus* 6000 kolonisten derwaarts, maar dreigende voorteekenen hij het stichten der volksplanting, die den naam van Junonia zou dragen, verhinderden het verrijzen van een nieuw Carthago. *Caesar* vatte dat voornemen weder op, doch het werd eerst uitgevoerd door *Augustus*, die er 3000 Romeinsche kolonisten en talrijke bewoners der omstreken vestigde, waarna de nieuwe stad zich weldra als het Rome der Afrikaansche gewesten verhief. Zij vormde een bloeiende republiek, de stapelplaats der fabrieken, wapenen en rijkdommen van 6 provinciën, en er bestond een nauwkeurig geregelde hierarchie van burgerlijke ambtenaren, aan wier hoofd de proconsul de waardigheid der aloude Romeinsche consuls vertegenwoordigde. Er waren scholen en gymnasia voor het onderwijs der Afrikaansche jeugd, en de belangrijkste wetenschappen van dien tijd werden er in de Latijnsche en Grieksche talen onderwezen. Een veilige en ruime haven bevorderde den handel, en het schitterend spel in worstelperk en schouwburg hield de vermaaklievende menigte bezig. Wel was de stad een bisschopszetel, maar dit belette niet, dat de bevolking ontzenuwd werd door zingenot, zoodat zij een gemakkelijke prooi werd der Vandalen, wier koning *Genzerik* haar in 439 na Chr. stormenderhand innam. De landerijen werden nauwkeurig gemeten en onder de barbaren verdeeld, en de veroveraar behield het vruchtbare Byzacium met Numidië en Gaetulië voor zich zelf. Nu bleef Carthago gedurende omstreeks een eeuw de hoofdstad van het rijk der Vandalen, totdat in 533 *Belisarius*, de veldheer van *Justinianus*, haar veroverde. Deze herstelde haar vestingwerken en gaf haar den naam van Justiniana. In 697 werd zij echter door den Saraceen *Hassan*, een veldheer van khalif *Abdalmale ben Merwan*, veroverd en in asch gelegd. en nu bleef zij langer dan 200 jaar een puinhoop, waarna de eerste der Fatimidische khalifen weder een volksplanting herwaarts zond. In den aanvang der 16de eeuw bestond de voormalige tweede hoofdstad van het Westen uit een moskee, een hoogeschool zonder leerlingen, 25 of dertig winkels en de hutten van een 500tal landbouwers. Doch ook dit ellendig dorp werd nog verwoest door de Spanjaarden, die door *Karel V* in de vesting Goletta in bezetting waren gelegd.

Vooral door de opgravingen, welke in nieuweren tijd Fransche archaeologen (in den jongsten tijd *Delattre* en *Gauckler*) ergedaan hebben, heeft men

van de baven van het onde Carthago een betere voorstelling verkregen, terwijl op bet vasteland tot dusver uit den Puniscben tijd in hoofdzaak slechts begraafplaatsen werden blootgelegd.

Carthamine is de naam van een kleurstof, die nit de bloemen van *Carthamus tinctorius* L wordt bereid. Zie *Safflor*.

Carthamus *L.* is de naam van een plantengeslacht nit de familie der *Samengesteldbloemigen* (Compositae) en wel nit de afdeeling der Cynareae. Het onderscheidt zich door een omwindsel met dakpansgewijs elkander bedekkende binnenste schntblaadjes, terwijl de buitenste eenigszins van de binnenste afstaan, en de binnenste met een langen, vinvormig getakten doorn zijn voorzien; de vruchtjes dragen geen zaadpluis. Het telt slechts weinige soorten, van welke de *Safflor* (zie aldaar) de belangrijkste is.

Cartier, *Extincteur van*, is de naam van een verouderd toestel om een begin van brand te blusschen. Het bestaat nit een bak, die op den rug kan gedragen worden en waarin bicarbonaat en wijnsteenzuur of een ander zuur, met water vermengd, koolzuur vormen, dat door een straalpijp in de vlam wordt gedreven en dus het vuur verstikt.

Cartier, *Jacques*, een Fransch zeeman en ontdekkingsreiziger, werd geboren te St. Malo in 1491, en door *Frans I*, koning van Frankrijk, benoemd tot bevelhebber eener ontdekkingsreis naar het westelijk halfrond. Hij vertrok den 20sten April 1534 van St. Malo, ontdekte de kust van Labrador en nam haar in naam van Frankrijk in bezit, zeilde daarop verder noordwaarts en bereikte de Gaspébaai, waar hij een houten kruis met het wapen van Frankrijk plaatste. In Mei 1535 stevende bij met twee schepen wederom derwaarts, voer de St. Laurensrivier op en kwam den 2den October bij een kolonie van Indianen, Horbelaga, waaraan hij den naam gaf van Mont Royal. In Juli 1536 kwam bij in Frankrijk terug en zocht vruchteloos belangstelling te wekken voor de door bem bezochte oorden. Op een derde expeditie bezocht hij gemelde kolonie nogmaals, maar zag zich door gebrek aan levensmiddelen genoodzaakt, terug te keeren. Na dien tijd woonde hij te St. Malo, waar hij in bet jaar 1557 overleed.

Carton is in bet algemeen kaartpapier of zwaar wit papier, waarop de naam bordpapier niet van toepassing is wegens de betere kwaliteit of de geringere dikte. Zie verder *Bordpapier* en *Cartonnage*.

Carton noemt men in de schilderkunst een teekening op zwaar papier, die tot voorbeeld dient van schilderijen, fresco's, gobelins, glasschilderingen en mozaïekwerk. Vooral bij bet frescoschilderen is het van belang, uitgewerkte cartons te hebben, daar zulk werk met snelheid gebeuren moet en een vergissing moeielijk hersteld kan worden. Gewoonlijk wordt bet carton op het doek of den wand overgebracht door bet daarop te leggen, langs de omtrekken gaatjes te prikken en bet daarna te bestuiven met fijn koolstof. Ook wordt de achterzijde van bet carton wel met kool of krijt zwart gemaakt, waarna men een naald langs de omtrekken der figuren laat glijden, zoodat deze op bet doek worden afgedrukt. Bij het frescoschilderen knipt de schilder de figuren ook wel uit en legt ze op de natte kalk, waarna hij er langs krast met een ijzeren of houten staafje. De cartons voor mozaïekwerken worden in kleuren gereed gemaakt en daarna op de toebereide steenen plaat overgebracht, terwijl men bij het glasschilderen het carton onder het glas kan plaatsen. Tot vervaardiging van gobelins worden de cartons uitgeknipt en onder de schering gelegd. Daartoe behooren de cartons, welke *Rafaël* voor paus *Leo X* vervaardigde, waarnaar de beroemde tapijten bewerkt werden, bestemd tot versiering van een der vertrekken van bet Vaticaan. Oorspronkelijk waren er 10, welke geschiedenissen uit bet Nieuwe Testament voorstelden, en thans zijn er in het Kensingtonmuseum te Londen nog 7 van aanwezig.

De oude Italiaansche meesters maakten veel werk van de cartons, terwijl later de kunstenaars minder zorgvuldig werden en veelal naar kleine schetsen werkten. Intusschen hebben in nieuweren tijd onderscheiden Duitsche meesters den verlaten weg weder ingeslagen. Tot hen behooren *Cornelius*, *Overbeck*, *Schnorr*, *Kaulbach* en anderen; blijkbaar heeft bet frescoschilderen te München daartoe aanleiding gegeven.

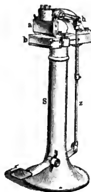
Carton is bij landkaarten de naam voor een aan den rand geplaatste voorstelling van een deel der hoofdkaart op grootere schaal.

Cartonnage is de vervaardiging van doozen en omhulsels uit carton of bordpapier. Zij kunnen nit één stuk of nit onderscheiden deelen samengesteld zijn. Ronde en ovale doozen worden, evenals blikken voorwerpen, door persen van pasklaar gesneden cartonnen schijven in heete stalen vormen vervaardigd, waarbij tegelijk de versieringen er in gedrukt worden. Hoekige voorwerpen worden dikwijls ook nit één stuk bordpapier gemaakt; door dit samen te buigen en de opstaande zijden door aangebrachte lappen of spleten met elkander te verbinden (vouwdoozen).

Verreweg het grootst aantal bordpapieren voorwerpen, wordt thans machinaal vervaardigd, door de vellen carton eerst op de snijmachine de vereischte gedaante te geven, en nadat zij op deze machine van de noodige inkepingen voorzien zijn, worden de deelen door andere machines met ijzeren baakjes bevestigd. Voor bet snijden gebruikt men cartonscharen of cirkelscharen; voor het snijden van smalle papierstrookjes zitten vaak 6 tot 10 paren messen op één paar assen. Vroeger werden de bladen bordpapier, om gebogen te worden, van een ondiepe snede op de buigplaatsen voorzien, waardoor echter juist de plaatsen, die het meest te lijden hadden, bet zwakst werden.

Sedert de uitvinding van *Remus* worden door de Saksische cartonnagemachinefabriek te Dresden buigmachines vervaardigd, die bet carton bij de buigplaatsen opstuiken, waardoor het grooter weerstand verkrijgt. Fig. 1 geeft een afbeelding van zulk een machine. Op de zuil S bevindt zich een blok *a* ter lengte van bet te buigen carton, dat door den trapper *T*, drukstang *z* en hefboom *h* krachtig naar beneden kan worden gedrukt. Het onderste wigvormig gedeelte van *a* bestaat uit twee tangenlippen, die bij bet neerdrukken eerst uit elkaar veeren, maar dan zich sluiten,

Fig. 1.

Cartonnage.

doordat zij in een wigvormige glenf van *b* komen. Het carton wordt daarbij door de lippen gepakt, op die plaats samengeknepen en door de werking van de wig gebogen. Om de gebogen stukken tot rechthoekige doozen samen te stellen of er zoogenaamde vouwdoozen van te maken, worden de hoeken afgesneden of van gleuven voorzien.

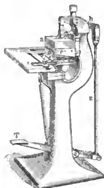
De nieuwste methode van bevestiging maakt het mogelijk de deelen, die anders aan de hoeken verloren gingen, te gebruiken ter versterking van twee wanden. Voor het geval, dat twee lappen samen grooter zijn dan de te versterken wand, moeten zij door de hoeksnede ingekort worden (fig. 2). De machine, die dit werk verricht en de gleuven snijdt (fig. 3), heeft een blok *a*, dat op dezelfdewijze bewogen wordt als in fig. 1. Hier is het echter van twee rechthoekig op elkaar staande messen *c* en *e* voorzien, die ten opzichte van elkander versteld kunnen worden, zooals voor het verschillend formaat der doozen noodig is. In een derde machine worden deze doozen aan de randen verbonden door krammen van draad fig. 4, of blik fig. 5. De laatste soort is rond of zeskantig en van twee punten voorzien, die door het bordpapier gestooten en daarna omgebogen worden. Fig. 6 stelt de machine voor,

Fig. 2.

Cartonnage.

Fig. 3.

Cartonnage.

Fig. 4.

Cartonnage.

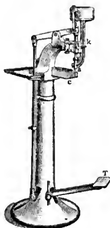
Fig. 5.

Cartonnage.

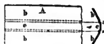
waarmee dit geschiedt. Voornamelijk bestaat zij uit een stempel *a*, die door trapbeweging kan worden neer gedrukt op een aambeeld *b* en verder uit den koker *k*. De laatste is met krammetjes gevuld, die één voor één onder den stempel *a* komen, die ze door het carton drukt en omvouwt. Voor het vervaardigen van ronde of gebogen doozen wordt de cartonstrook *b c b* (fig. 7 A) eerst op de bnigmachine opgestuikt (fig. 7 A *a*), daarna langs het vlak *c* met vischlijm bestreken en dan door een cirkelschaar met zigzagsneden in twee getande deelen 1 en 2 (fig. 7 B) verdeeld. Nadat zulk een strook rond gebogen en gekramd is, wordt de bodem *b* (fig. 7 C) op de opstuiking *a a* gelegd, en door een warmen stempel worden de tanden tegen den bodem gedrukt, waardoor de lijm week wordt en de tanden vastplakken op den bodem (fig. 7 D).

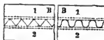
Fig. 6.

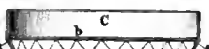

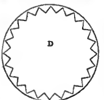
Cartonnage.

Fig. 7.

Cartonnage.

Cartouche is een Fransch woord, hetwelk eigenlijk een rol beteekent en gebruikt wordt ter aanduiding der versiering met half opgerolde linten en bladeren van titels van boeken, kaarten enz. Ook duidt men er de met allegorische figuren, vruchten, enz. versierde omlijsting van geheele bladzijden of titelbladen mee aan, alsmede in de bouwkunst en de kunstnijverheid, vooral ook bij de boekverluchting, de omlijsting van schilden, die spreuken, letters, wapens en emblemata bevatten.

Cartouche.

In deze beteekenis zijn zij vooral kenmerkend voor de Hollandsche en Duitsche renaissance, doch hereikten hnn hoogste ontwikkeling in den barok- en rococostijl.

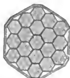
Cartouche (Nederlandsch *kardoes*) is in de krijgswetenschap denaam voor de hulzen, die de lading van het kanon bevatten, doch niet voor den mortier, wiens lading geen huls bezit. Vroeger werd een *cartouche-* of *zundgatnaald* gebruikt, om door het zundgat heen de huls te doorsteken, opdat het vuur hij het gehruiken van den percussietoestel gemakkelijker tot het kruit kon doordringen. Bij het moderne geschut, waarhij de cartouche uit messing bestaat, bezit deze, evenals de patronen, een slaghoedje, dat tot ontploffing wordt gebracht.

Fig. 1.

Gewone cartouche (lengtedoorsnede).

Fig. 2.

Cartouche met prismatisch huskruit (Dwarsdoorsnede).

Fig. 3.

Metaal-cartouche.

Cartouche, *Louis Dominique*, een der handigste en vermetelste ganwdieven in Frankrijk, werd gehoren te Parijs in de wijk la Courtille in het jaar 1693 en legde reeds in zijn jeugd zulk een neiging tot dieverij aan den dag, dat hij van het Jezuïetengesticht van *Lodewijk XIV* werd weggejaagd en zelfs zijn vader bestal. Weldra voegde hij zich hij een bende Zigenners en werd een meester in het stelen. Nadat hij eenigen tijd in Normandië aan het hoofd eener dievenbende gestaan had, begaf hij zich naar Parijs, en zijn vingervlugheid, zijn tegenwoordigheid van geest en zijn moed verschaften hem weldra een heslissend overwicht over al zijn onderhoorigen, die hij uit den hnrgerstand, de soldaten en zelfs uit den adel had hijeengebracht. Gestrenge wetten en dnre eeden verhonden de mannen zijner hende, en hij zelf had over hen het recht van leven en dood. In zijn voorkomen was hij kalm en opgeruimd van geest, klein, maar sterk en welgehouwd van lichaam. Met vermetelheid bood hij aan de politie het hoofd, vertoonde zich op alle openbare plaatsen en bezocht zelfs den schonwhurg en voorname gezelschappen. De macht van zijn hlik en zijn pistolen bezorgden hem geruimen tijd een volkomen veiligheid, en in elken strijd hleef hij overwinnaar. Diefstal en moord namen intusschen zoozeer toe, dat het Parlement met den minister van Oorlog en de politie alles deden, om *Cartouche* in handen te krijgen. Deze verliet Parijs en bereikte ongehinderd Orleans en Boulogne. Te Bar sur Seine wist hij zich bij een voorname familie intedringen, onder voorgeven dat hij de lang afwezige, eenige zoon des hnizes was. Zijn dievenaard hracht hem echter weldra weder te Parijs, waar hij volgens zijn zeggen als een koning heerschte. Eindelijk echter werd hij door een zijner vertrouwden, *Duchatelet* genaamd, verraden en den 6den October 1721 gevangen gezet. Voor zijn rechters gedroeg hij zich kalm, en voorname personen, zelfs aanzienlijke dames, bezochten hem in de gevangenis. Hoewel vele medeplichtigen hem werden voorgesteld en zelfs zijn jongste hroeder en zijn moeder tegen hem getuigden, was geen foltering in staat, hem zijn naam of eenige bekentenis te ontlokken. Het Parlement veroordeelde hem tot het rad, doch toen hij, op het schavot gekomen, vruchteloos had rondgezien naar bevrijders, liet hij zich weer naar het stadhuis hrengen. Hier legde hij een nitvoerige bekentenis af, waaruit hleek, dat bekende edellieden en zelfs dames tot zijn dievenbende behoorden. Hierop onderging hij koelhloedig zijn straf (27 November 1721), waarna schilders, graveurs en kermiszangers zich beijverd hehhen, om zijn naam te vereeuwigen. Nog gedurende het proces hrachten *Legrand* en *Riccoboni* hem op het tooneel.

Car Trusts zijn in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika maatschappijen, die het rollend materieel voor nienwe spoorlijnen vervaardigen tegen onmiddellijke betaling van een zeker deel der som en verder maandelijksche afbetalingen over een tijdvak van gewoonlijk 5 jaren. De maandelijksche hetalingen geschieden in den regel door wissels, die wegens hnn hoog disconto (6—7%), een gezochte kapitaalbelegging zijn, vooral voor de hankiers, die gewoonlijk de tusschenpersonen vormen.

Cartwright, *Thomas*, een der stichters van de Puriteinsche Kerk in Engeland, werd geboren in 1535 te Hertford en was professor aan het Trinity College te Camhridge. Hij verloor echter zijn hetrekking en moest Engeland verlaten, daar hij *Christus* als het eenige hoofd der kerk beschouwde en slechts de preshyters voor de preek en de diakenen voor de armenzorg geroepen achtte. Toen hij terugkwam en zijn beschonwing verdedigde, werd hij herhaaldelijk verbannen en gevangen gezet, en overleed den 27sten December 1603 te Warwick.

Cartwright, *John*, een Engelsch dagbladschrijver en een vurig verdediger van den parlementairen regeeringsvorm. Hij werd geboren den 28sten September 1740 in Northampton, trad in den zeedienst en keerde in 1770 naar Engeland terug. In 1775 schreef hij „American indepen-

dence, the glory and interest of Great-Britain", en ook in andere vlugschriften trad hij op als een voorstander der onafhankelijkheid van Amerika. In 1780 stichtte hij met *John Jebb, Granville Sharpe*, enz. de „Society for constitutional information" en gedurende de Fransche Omwenteling legde hij in „Commonwealth in danger" (1795) zijn staatkundige gevoelens bloot. Een reeks van geschriften geeft voorts getuigenis van zijn verlangen naar een parlementairen regeeringsvorm. Hij wijdde al zijn tijd en kracht aan de verspreiding en toepassing van zijn politieke denkbeelden. Met ijver trad hij op tegen den slavenhandel en eischte dat deze met zeeroof moest worden gelijk gesteld. In 1805 vestigde hij zich te Londen, om er den strijd voort te zetten. Na den opstand te Manchester bezocht hij een volksvergadering te Birmingham, maar werd om die reden schuldig verklaard aan medeplichtigheid in een samenzwering en met een boete gestraft. Hij overleed den 23sten September 1824.

Cartwright, Edmund, een werktuigkundige en een broeder van den voorgaande, werd geboren te Marsham in Nottinghamshire, den 24sten April 1743, studeerde te Oxford in de godgeleerdheid, was van 1785—1796 predikant te Doncaster, daarna te Goadley Merewood (Leicestershire) en later praebendarius te Lincoln. Later woonde hij te Londen. In 1786 stelde hij een vernuftig ingerichte weefmachine ten toon, die hij in 1787 en 1788 nog verbeterde. Hij stichtte in 1787 een weverij te Doncaster en werkte daar met 20 mechanische weefstoelen, die hij sedert 1789 door stoom in beweging bracht; toch hield de fabriek in 1793 op te bestaan. In 1789 en 1790 construeerde *Cartwright* slakbreekmachines tot vlasbewerking. Voorts leverde hij een werktuig, door 2 personen getreden, dat zware lasten met snelheid verplaatste en den naam ontving van *Centaur*. Ook wendde hij pogingen aan, om den stoom als beweegkracht voor wagens en schepen te gebruiken. Daarenboven verwierf hij een goeden naam op het gebied der letterkunde door zijn ballade: „Armyne and Elvira". Hij overleed te Hastings, den 30sten October 1823.

Carum. Zie *Karwei*.

Carupano is de naam van een havenstad in den staat Sucre van de Z. Amerikaansche republiek Venezuela, gelegen op de N. kust van het schiereiland Paria. Zij heeft 10000 inwoners en vervaardigt stroohoeden, zeep, tonwwerk, aardewerk, brandewijn, suiker, rum, en drijft handel in cacao, koffie, katoen en verfhout.

Carus, *Marcus Aurelius*, was een Romeinsch keizer, die in 282 na Chr. den troon beklom. Men is het niet eens omtrent zijn geboorteplaats. Onder keizer *Probus* was hij praefectus praetorio of aanvoerder der lijfwacht. Nadat hij zijn zonen *Carinus* en *Numerianus* tot caesars benoemd en de Sarmaten en Quaden onderworpen had, trok hij met *Numerianus* op tegen de Perzen en overleed in 283 te midden van zijn legerbenden aan den Tigris.

Carus, *Karl Gustav*, een Duitsch geneesheer, werd geboren te Leipzig, den 3den Januari 1789 en studeerde er in de geneeskunde. In 1811 hield hij als privaatdocent te Leipzig voorlezingen over vergelijkende ontleedkunde en vervolgens over verloskunde. In 1814 werd hij hoogleeraar in de verloskunde te Dresden. Sedert 1862 was hij voorzitter van de Keizerlijke Leopoldinisch-Carolinische Academie. *Carus* overleed den 28sten Juli 1869 te Dresden. Hij schreef behalve leerboeken over zoötomie, gynaecologie, physiologie en vergelijkende anatomie: „Von den äussern Lebensbedingungen der weisz- und kaltblüthigen Thiere" (Leipzig, 1824), „Über den Blutkreislauf der Insekten" (Leipzig, 1827), „Vorlesungen über Psychologie" (Leipzig, 1831), „Briefe über die Landschaftsmalerei" (Leipzig, 1831; 2de druk, 1835), „Zwölf Briefe über das Erdbeben" (Stuttgart, 1841), „Grundzüge einer neuen und wissenschaftlich begründeten Kranioskopie" (Stuttgart, 1841), „Atlas der Kranioskopie" (Leipzig, 1843—1845, afl. 1 en 2), „Über Grund und Bedeutung der verschiedenen Formen der Hand bei verschiedenen Personen" (Stuttgart, 1846), „Psyche, zur Entwickelungsgeschichte der Seele" (Pforzheim, 1846; 3de druk, Stuttgart, 1860), „Physis, zur Geschichte des leiblichen Lebens" (Stuttgart, 1851), „Symbolik der menschlichen Gestalt" (Leipzig, 1853; 2de druk, 1858), „Proportionslehre der menschlichen Gestalt" (Leipzig, 1854), „Über Lebensmagnetismus" (Leipzig, 1857), „Natur und Idee" (Weenen, 1861), „Die Lebenskunst nach den Inschriften des Tempels zu Delphi" (Dresden, 1863), „Neuer Atlas der Kranioskopie" (2de druk, Leipzig, 1864), „Über die typisch gewordenen Abbildungen menschlicher Kopfformen" (Jena, 1863), „Vergleichende Psychologie oder Geschichte der Seele in der Reihenfolge der Tierwelt" (Weenen, 1866), „Betrachtungen und Gedanken vor auserwählten Bildern der Dresdener Galerie" (Dresden, 1867) en „Lebenserrinnerungen und Denkwürdigkeiten" (Leipzig, 1865—1866, 4 dln.). Over *Goethe* schreef hij: „Goethe. Zu dessen näherm Verständnis" (Leipzig, 1843), „Briefe über Goethe's Faust" (afl. 1, Leipzig, 1835), „Goethe und seine Bedeutung für diese und die künftige Zeit" (feestrede, Dresden, 1849), waarbij zich een grooter boek onder denzelfden titel (Weenen, 1863) aansloot. Ook als kunstenaar heeft *Carus* op het gebied van de landschapschilderkunst veel goeds geleverd.

Carus, *Julius Viktor*, een Duitsch zoöloog, werd geboren te Leipzig, den 25sten Augustus 1823. Hij bezocht er de universiteit en werd in 1849 conservator aan het museum van vergelijkende ontleedkunde te Oxford. Na zijn terugkeer in 1851 vestigde hij zich als privaatdocent te Leipzig en werd er in 1853 hoogleeraar in de vergelijkende anatomie en directeur van de zoötomische verzameling. Later ging hij naar Edinburgh, waar hij in 1873 en 1874 den zoologischen leerstoel bekleedde van den hoogleeraar *Wyville Thomson*, die inmiddels deel nam aan de expeditie van de „Challenger". *Carus* overleed den 10den Maart 1903 te Leipzig. Hij schreef onder anderen: „Zur nähern Kenntnis des Generationswechsels" (Leipzig, 1849), „System der thierischen Morphologie" (Leipzig, 1853), „Icones zootomicae" (Leipzig, 1857), „Ueber die Wertbestimming zoologischer Merkmale" (Leipzig, 1854), „Über die Leptokephaliden" (Leipzig, 1861), „Handbuch der Zoologie" (met *Gerstäcker*, Leipzig, 1863—1875, 2 dln.), „Geschichte der Zoologie" (München, 1871), „Prodromus faunae mediterraneae" (Mün-

chen, 1885—1893, 2 dln.). Bovendien gaf hij met *Engelmann* de „Bibliotheca zoologica" (Leipzig, 1861, 2 dln.) en sedert 1878 de „Zoologischer Anzeiger" nit en vertaalde *Lewes'* Physiologie",(Leipzig, 1860), diens „Aristoteles" (Leipzig · 1866) en *Darwin's* geschriften.

Carutti di Cantogno, *Domenico*, baron, een Italiaansch geschiedschrijver, werd geboren den 26sten November 1821 te Cnmiana bij Turijn. Hij studeerde in de rechtsgeleerdheid, geschiedenis en letteren en gaf reeds vroeg romans en drama's nit. Bij het aanbreken van den dageraad der Italiaansche vrijheid wijdde hij zich aan de geschiedenis en staatkunde. Zijn opstellen: „Il Piemonte come potenza italiana nel sistema politico d' Europa" (1849) en „Dei principii del governo libero" (1852; nieuwe druk, 1861) verwekten veel opzien. Zijn „Storia del regno di Vittorio Amedeo II" (1856, 3de druk. Turijn, 1897) en de „Storia del regno di Carlo Emanuele III" (1859), waren oorzaak, dat hij in 1859 door *Cavour* tot secretaris-generaal in het ministerie van Buitenlandsche Zaken aangesteld werd. In 1860 en 1861 had hij zitting in het Parlement en was van 1862—1869 Italiaansch gezant in den Haag. In 1869 werd hij lid van den Staatsraad en in 1889 senator. Hij is historiograaf van het Koninklijk Hnis, directenr van de koninklijke privaatbibliotheek en president der historische depntatie voor Sardinië en Piémont. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Storia della diplomazia della casa di Savoia" (Turijn, 1875—1880, 4 dln.), „Il conte Umberto 1 (Biancamano) ed il re Ardoino" (2de druk. Rome, 1888), „Regesta comitum Sabaudiae" (Rome, 1889), „Storia della corte di Savoia durante la rivoluzione e l'impero francese" (Turijn, 1892, 2 dln.), „Storia di Pinerolo" (Pinerolo, 1893) en „Bibliografia Carlo-Albertina" (Turijn, 1899).

Carvajal, *Thomas José Gonzalez*, een Spaansch staatsman en schrijver, werd geboren te Sevilla, den 21sten December 1753, studeerde aldaar in de rechten, verwierf door eenige geschriften een goeden naam, werd in 1790 geplaatst bij het secretariaat van Financiën voor Indië, vervolgens bij dat voor Spanje, en zag zich in 1795 benoemd tot intendant van de pas gestichte koloniën in Sierra Morena en Andalusië, waarna hij in 1807 naar Sevilla terugkeerde. Bij den opstand tegen *Napoleon* in 1809 was hij intendant in het leger der Patriotten, terwijl zijn ijver en bekwaamheid hem in 1812 de betrekking bezorgden van voorzitter van den financieelen Jnnta en in 1813 die van staatssecretaris bij het ministerie van Financiën. Wegens de oprichting van een leerstoel voor constitutioneel recht, in 1815 te Sevilla gevangen gezet, hield hij zich met stndie bezig, totdat de revolutie van 1820 hem zijn vroegeren post terugbezorgde. Doch de contrarevolntie van 1823 verdreef hem gednrende 4 jaar nit Madrid. In 1833 werd hij benoemd tot lid van den hoogsten krijgsraad, in 1834 tot raad van Spanje en Indië en vervolgens tot procer des Rijks. Hij overleed den 9den November 1834, en als schrijver onderscheidde hij zich niet alleen door verschillende geschriften over de regeling der militaire zaken, maar vooral ook door zijn metrische vertaling van de dichterlijke boeken des Bijbels („Los salmos", Valencia, 1819, 5 dln., enz.; „Los libros poeticos de la Santa Bibla", Valencia, 1827, 6 dln.). Zijn „Opnsculos ineditos en prosa y verso" verschenen te Madrid in 1847 in 13 dln.

Carvalho, *José da Silva*, een Portugeesch staatsman en een der ijverigste verdedigers der grondwet van dom *Pedro*, werd geboren den 19den December 1782 te Dianteiras in de provincie Beira, studeerde te Coïmbra in de rechten, ondervond reeds vroeg de vervolgingen van de politie en van de Inqnisitie, en verkreeg in 1810, toen *Masséna* Lissabon bedreigde, de betrekking van juiz de fora (kantonrechter) te Recordaens, alwaar hij aan den Staat belangrijke diensten bewees. Tot belooning benoemde men hem in 1814 tot juiz das orphaos (weezenrechter), te Oporto, terwijl hij tevens een betrekking waarnam bij de militaire rechtbanken. Daarmede nam zijn staatkundige loopbaan een aanvang. De trenrige toestand des lands bracht hem met zijn vriend *Fernandez Thomar* tot het plan, het drukkende jnk der vreemde heerschappij, af te werpen. Na een voorbereiding van 3 jaar, welke menig offer vergde en generaal *Gomes Freira d'Andrade* aan de galg bracht, barstte de opstand te Oporto nit, den 24sten Augustus 1820. *Carvalho* werd lid en secretaris van het Voorloopig Bewind, en de roepstem der omwenteling vond weerklank tot in Lissabon toe. De Constitueerende Cortes, die in 1821 vergaderden, benoemden een definitief regentschap, en ook daarvan werd hij lid. Het regeerde tot aan de komst van koning *Johan VI*, die weldra *Carvalho* tot minister van Justitie benoemde. Hij behield de portefeuille tot aan de tegenomwenteling in 1823 en vluchtte toen naar Engeland, waar hij in behoeftige omstandigheden leefde, maar zich onvermoeid op staatkunde en staathnishondknnde toelegde. Nadat dom *Pedro*, na den dood van *Johan VI*, in 1826 een constitutie verleend had, legde *Carvalho* den gevorderden eed af en keerde naar Portugal terug, waar hij ambteloos leefde. Toen de constitutie vernietigd werd en dom *Miguël* zich meester maakte van den troon (1828), begaf *Carvalho* zich opnieuw naar Engeland en hekleedde er een hetrekking hij de commissie tot ondersteuning van nitgewekenen. Na den terugkeer van dom *Pedro* in Europa zond *Gomes da Silva*, vroeger geheimschrijver des keizers, *Carvalho* naar Cherbourg, waar hij in tegenwoordigheid van dom *Pedro* zulk een treffend tafereel schetste van den toestand zijns vaderlands, dat de keizer zich 8 dagen later reeds te Londen hevond en vervolgens naar Parijs snelde, om alles voor een expeditie naar Portugal in gereedheid te hrengen. Hij werd lid van den voogdijraad voor de koningin, en na de landing in Portugal directenr van het hurgerlijk bestuur des legers en voorzitter van de rechtbank, terwijl hij in December 1832 in moeilijke omstandigheden de portefeuille van Financiën aanvaardde. Aanstonds benoemde hij nit de aanzienlijkste kooplieden een commissie voor de schatkist, om in het regelmatig nithetalen der soldij voor het leger te voorzien, en zorgde, dat de expeditie naar Algérië onder den hertog *van Terceira* werd doorgezet. Deze gelnkte, en *Carvalho* geleidde dom *Pedro* naar de hoofdstad, bracht het leger op 62000 man en vernietigde alzoo het gezag van dom *Miguël*. Nu werden de geldelijke

zaken van Portugal geheel en al toevertrouwd aan *Carvalho*, en deze zag zich tevens benoemd tot staatsraad en tot voorzitter van het Hooge Hof van Justitie, waarna hij alle krachten inspande, om de wonden, aan zijn vaderland toegebracht door den burgeroorlog en door de dwingelandij van dom *Miguël*, zoo spoedig mogelijk te heelen. Het papieren geld werd ingetrokken en het monopolie der wijnkooperscompagnie te Oporto opgeheven. Hij waakte voor het regelmatig voldoen der traktementen, vermeerderde de inkomsten en herstelde door reductie der schuld het geschokte staatscrediet. Hij stelde de haven van Lissabon als vrijhaven open en hervormde de rechtsbedeeling, terwijl door zijn toedoen de Jezuïeten ten tweeden male verdreven werden. De begrooting door hem in 1835 aan de Cortes voorgelegd, vond algemeenen bijval, en hij verhoogde daardoor het crediet van Portugal. Toen hij in laatstgenoemd jaar met de overige leden van het ministerie *Saldanha* moest aftreden, begonnen de staatsschuldbrieven aanstonds te dalen, waarom men zich genoodzaakt zag hem reeds na weinige maanden weder in het bezit der portefeuille te stellen. Door zijn toedoen ontstond er een compagnie tot aankoop van groote staatsdomeinen, welke aan de schatkist belangrijke voordeelen verschafte.

Den 10den September 1836 barstte de revolutie los ten gunste der constitutie van 1820, zoodat *Carvalho* en zijn medestanders moesten aftreden en de constitutie van dom *Pedro* opgeheven werd. Nu legde hij al zijn betrekkingen neder en leefde ambteloos, doch behoorde den 3den November 1836 tot de hoofdleiders der contrarevolutie. Toen deze mislukte, nam hij de wijk naar Engeland, maar keerde na het uitvaardigen der amnestie naar Portugal terug. Zijn vijanden wisten intusschen de volksmenigte zóó tegen hem op te winden, dat hij een processie in 1838 zijn leven groot gevaar liep. Niettemin had hij den moed, in zijn vaderland te blijven, waar hij ijverig deel nam aan het herstel der constitutie van dom *Pedro* door den opstand in Oporto (1842), tot staatsraad benoemd werd en den 7den September 1856 overleed.

Carvalho, *Caroline*, geboren *Miolan*, een Fransche zangeres, geboren den 31sten December 1827, was de echtgenoote van den operadirecteur *Leon Carvalho* en na 1850 de meest beroemde zangeres voor lyrische sopraanpartijen in de Fransche opera. *Gounod*, *Thomas* en andere componisten schreven voor haar de vrouwelijke hoofdrollen van hun stukken. Na eenige gastreizen werd zij in 1868 lid van de Groote Opera, in 1872 lid van de Opera comique en van 1875—1885 weer van de Groote Opera. Zij overleed den 10den Juli 1895 te Puys bij Dieppe.

Carver, *Jonathan*, een Engelsch reiziger werd geboren in 1732 te Stillwater in Nieuw-Engeland, begaf zich op 18-jarigen leeftijd in krijgsdienst en woonde in 1757 de veldtochten in Canada bij, waarna hij als kapitein zijn ontslag nam, om in Canada te reizen. Hij legde een afstand af van 5200 k.m. en bereikte de plaats, waar de Antonyrivier zich uitstort in de Mississippi. Met zijn uitgewerkte dagboeken begaf hij zich naar Londen, waar hem niets anders wachtte dan miskenning. Hij overleed er in armoede den 31sten Januari 1780. Toch was zijn reisbeschrijving, in 1778 uitgegeven te Londen onder den titel: „Travels through the interior parts of North-America in the years 1766—1768", zoo belangrijk, dat er een jaar daarna reeds een derde uitgave van verscheen.

Carvilius, *Spurius Gajus Maximus*, was consul te Rome met *L. Papirius Cursor* in het jaar 295 vóór Chr. Met zijn ambtgenoot veroverde hij onderscheiden Samnitische steden, trok in zegepraal Rome binnen en bezorgde van den buit een groot deel aan de schatkist, gaf een ander deel ten geschenke aan de soldaten en bouwde voor zijn eigen aandeel een tempel ter eere van *Fortuna*. Van de harnassen en helmen der overwonnen vijanden deed hij een reusachtig standbeeld van *Jupiter* op het Capitool verrijzen en aan de voeten daarvan plaatste hij zijn eigen standbeeld. Voorts ontrukte hij aan de Etruskers de stad Troïlum en 5 andere plaatsen.

Carvilius, *Spurius Maximus Rugas*, was consul te Rome in het jaar 234 voor Chr. Hij overwon de Sarden in een grooten veldslag en hield een triomf te Rome. In 228 werd hij wederom consul en overleed als augur in 212.

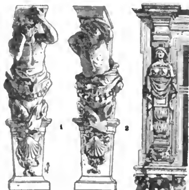
Carvin is de hoofdplaats van het kanton Carvin in het arrondissement Béthune van het Fransche departement Pas de Calais, 30 km. ten Z.O. van Béthune gelegen aan den spoorweg. Zij heeft 6953 inwoners (1901); men vindt er steenkolenmijnen, ijzergieterijen, suikerfabrieken, branderijen, vlasspinnerijen en tullefabrieken.

Cary, *Alice*, een Noord-Amerikaansche dichteres, geboren den 20sten April 1820 in Miamidal bij Cincinnati in den staat Ohio, behoorde tot een geslacht van uitgeweken Hugenoten en gaf in 1850 uit: „Poems of Alice and Phoebe Cary" (Philadelphia). Het meest bekend zijn een reeks vertellingen: „Clovernook or recollections of our neighbourhood in the West" (1851—1853). Haar „Lyric and other poems" (1853) beleefde weldra een tweede uitgave. Daarenboven schreef zij de romans: „Hagar, a story of to-day" (1852), „The Clovernook children" (1854), „Married, not mated" (1856), en „The bishop's son" (1857), alsmede: „Pictures of country-life" (1859), „Lyrics and Hymns" (1860), „The lover's diary" (1867), „Snowberries for young folk" (1868), enz. Zij woonde sedert 1852 met hare zuster *Phoebe* te New York en overleed aldaar den 12den Februari 1871. Haar zuster *Phoebe*, geboren den 4den September 1824, overleden den 31sten Juli 1871 te Newport (Rhode-Island), schreef: „Poems of faith, hope and love" (1869). De „Complete poetical works" van beide verschenen te Boston in 1882 en „Early and late poems" aldaar in 1887.

Carya *Nutt.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Katjesdragenden* (Amentaceae) en onderscheidt zich door samengestelde katjes met 3-deelige schubben, 4—6 meeldraden, het ontbreken der bloemkroon, een 4-lobbigen stempel en een steenvrucht met een vierkant omhulsel. Daartoe behooren Noord-Amerikaansche boomen, van welke wij de volgende soorten vermelden: *C. olivaeformis Nutt.*, een boom ter hoogte van 20 m., aan de Ohio en Mississippi groeiende, met 5 dm. lange, gevinde bladeren, langwerpig, vierhoekige en smakelijke noten, die een

belangrijk handelsartikel vormen, terwijl men er ook olie uit wint — *C. alba Nutt.*, die zoo hoog wordt als de voorgaande en soortgelijke bladeren draagt, van Nieuw-Engeland tot in Carolina groeit en noten oplevert, half zoo groot als onze walnoten — *C. aquatica Nutt.* en *C. amara Nutt.*, beide met bittere noten.

Caryatieden noemt men in de bouwkunst vrouwelijke figuren in een lang gewaad, uit steen gehouwen of van metaal gegoten, welke tot zuilen dienen, om een zolder van een voorportaal, een balkon of iets dergelijks te dragen. Volgens *Vitruvius* waren de Grieksche caryatieden afbeeldingen van vrouwen uit de stad Caryae in den Peloponnesus, die de Perzen ondersteund hadden en deswege tot dwangarbeid waren veroordeeld. Om die reden werden zij door de bouwmeesters voorgesteld als lastdraagsters. *Lessing* is daarentegen van meening, dat men den oorsprong der caryatieden moet zoeken in de maagden, die op het feest van *Artemis* (Diana) in den tempel te Caryae dansten. Volgens anderen zijn het de Kanephoren der Panathenaeën. Intusschen hebben reeds de Egyptenaren zuilen vervaardigd van menschelijke gedaante, en later heeft men ook aan mannelijke, lasttorsende beelden den naam van caryatieden, doorgaans echter dien van Perzische standbeelden, atlanten en telamonen gegeven. Van de caryatieden van lateren tijd noemen wij die van het Louvre te Parijs en van het kasteel Sanssouci bij Berlijn. De mooiste caryatieden der Oudheid zijn de zes vrouwelijke figuren aan de zuidzijde van het Erechtheion te Athene. Men heeft zulk een bouworde ook wel de *Caryatiedische* genoemd.

Caryatieden van het stadhuis te Toulon.

Zaal der caryatieden in het Louvre te Parijs.

Caryocar, *L.* of *Amandelahorn* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Bombaceeën*, dat zich onderscheidt door een 5-deeligen kelk, een 5-bladige bloemkroon, talrijke aan de laatste vastgehechte meeldraden en 4-6 samengegroeide vruchten, die in rijpen toestand van elkander wijken. Het geslacht bevat Zuid-Amerikaansche boomen, en van zijn soorten vermelden wij: *C. butyrosum Willd.* (de boterahorn) met 5-tallige, ovaallancetvormige bladeren en witte, tot bundels vereenigde bloemen met lange meeldraden en 4 nog langere stampers. Hij draagt 4 tot 6 samengevoegde, pruimvormige vruchten, zoo groot als walnoten, met boterachtig vleesch en niervormige pitten met een zoete, welsmakende kern, die een belangrijk handelsartikel vormen. Deze boom, die in Guyana en Brazilië in het wild groeit en er ook gekweekt wordt, bereikt een hoogte van 25 m. en de dikte van 1 m. in doorsnede; zijn hout is roodachtig, hard en voor den scheepsbouw zeer geschikt. Voorts heeft men *C. glabrum Pers.* met 3-tallige, spitse, ovale bladeren, een groen vruchtmoes, dat in een boterachtige massa verandert, zeer harde pitten en een welsmakende, oliegevende kern. — *C. amygdaliferum Cav.* met 3-tallige bladeren, tot bundelvormige trossen vereenigde bloemen met een bekervormigen, afvallenden kelk, een 5-bladige, vleezige, groenachtiggele bloemkroon, tot een ring samengroeiende meeldraden, 4 lange stampers en groene, gevlekte vruchten, die wegens hare kern in den handel zeer gezocht zijn — en *C. nuciferum L.* met purperroode bloemen en groote vruchten, alle in de wouden van Guyana of in die van Santa Fé de Bogota voorkomende.

Caryophyllineae is de naam van een familie uit de tweezaadlobbigen, die in drie onderfamiliën wordt verdeeld: *Paronychieeën*, *Alsineeën* en *Sileneeën*. De *Paronychieeën* missen den kelk en zijn in den regel zeer onaanzienlijke bloemen, in tegenstelling met de beide laatste onderfamiliën. De bladeren zijn tegenoverstaand en enkelvondig. De kelk bestaat uit 4 of 5 vrije of tot een buis samengegroeide kelkbladen, de bloemkroon uit even zoovele, meestal van nagels voorziene, onderling vrije bloembladen. Het aantal meeldraden, dikwijls tien, is zeer verschillend, de helmdraden zijn priemvormig, de helmknopjes 2-hokkig; het aantal stijlen is 1—5, de doosvrucht 2—5-kleppig en 1—5-hokdig en het zaad niervormig of bol. Volgens *Sprengel* bevat deze orde 900 soorten, die grootendeels in de koude en gematigde luchtstreek groeien. Sommige bevatten een eigenaardige stof, *Saponine* genaamd.

Caryophyllus *L.* of *kruidnagelboom* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Myrtaceeën*. De soorten van dit geslacht hebben

een rolronden kelk met een 4-deeligen zoom, vier bloembladen, tot 4 bundels vereenigde meeldraden en een onderstandigen stamper, die een 1- of 2-hokkige, 1- of 2-zadige vrucht oplevert. Zie verder onder *Kruidnagels*.

Caryota *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Palmen* met de volgende kenmerken; de mannelijke en vrouwelijke bloemen bevinden zich op dezelfde bloemkolf met een veelbladige scheede, de kelk en bloemkroon zijn 3-bladig, laatstgenoemde is hij de vrouwelijke bloemen 3-deelig en de bessen zijn eenzadig en 2-hokkig. Het omvat 12 soorten, die in Oost-Indië veel voorkomen. De boomen hebben een vrij hoogen, geringden stam, enkelvondige, gelijkmatig hooge takken, afgeknotte, aan den voorrand onregelmatig ingedeelde bladeren, groote bloemtrossen en roodachtig zwarte bessen. *C. urens* groeit in Oost-Indië en op de Soenda-eilanden, wordt 12 m. hoog, is in jongen toestand met verdroogde bladscheeden omgeven en wordt later glad, terwijl hij aan hen, die er hij het opklimmen en hij vochtigheid mede in aanraking komen, een brandend gevoel veroorzaakt. De dubbelgevinde bladeren zijn 6 m. lang en half zoo breed en de wigvormige blaadjes van punten voorzien. Van de vezels vervaardigt men allerlei voorwerpen: touw, manden, hoeden, borstels, bezems, enz., en de wollige zelfstandigheid der bladstelen dient tot het kalfateren van schepen. Het vaste hout is voor timmerhout zeer goed te gebruiken. Uit de nog niet ontwikkelde mannelijke bloemkolven vloeit een groote hoeveelheid sap, hetwelk tot stroop verdampt wordt en tot een donkere suiker kristalliseert. Het meelhoudend merg, waarvan men brood bereidt, is, naar men verzekert, zoo goed als de beste sago. De jonge blaadjes worden als kool genuttigd, doch het vleesch der vruchten heeft een prikkelenden, schier bijtenden smaak. — *C. horrida Jacq.* onderscheidt zich van de voorgaande soort door gedoornde bladstelen. Deze boomen zijn een sieraad der broeikassen en eischen een temperatuur van 12—15° C., in den zomer veel en in den winter weinig water; zij verdragen niet, dat hunne wortels gesnoeid worden.

Casa, *Giovanni della*, een Italiaansch letterkundige, werd geboren den 28sten Juni 1503 te Mugello bij Florence, studeerde te Bologna en te Padua in de fraaie letteren en in de rechtsgeleerdheid en begaf zich vervolgens naar Rome. Nadat hij in 1518 in den geestelijken stand was getreden, ging hij als apostolisch commissaris naar Florence en werd er lid van de pas gestichte Academie. Paus *Paulus III* benoemde in hem 1541 tot clerico der Apostolische Kamer en in 1544 tot aartsbisschop van Benevento en zond hem als nuntius naar Venetië, om de trotsche Republiek tot een verbond met den Heiligen Stoel, met Zwitserland en *Hendrik II* van Frankrijk tegen *Karel V* te bewegen. Hij trad als heftig vervolger der Protestanten op, voerde in 1546 met den patriarch van Venetië een proces tegen *Vergerio* en vaardigde in 1549 een index van verboden boeken uit. Hij schreef 2 redevoeringen: „Per la lega", die evenwel weinig invloed hadden. Ten tijde van paus *Julius III* wijdde hij zich te Venetië aan de wetenschap en de dichtkunst, doch *Paulus IV* riep hem naar Rome terug en benoemde hem tot geheim staatssecretaris. Hij overleed den 14den November 1556. Zijn dichterlijke voortbrengselen worden zeer geroemd, doch zijn belangrijkst werk is een boek van zedekundigen inhoud, getiteld: „Galateo, overo de, costumi", waarop zijn „Trattato degli uffici communi tra gli amici superiori e inferiori" een vervolg is. Hij gaf levensbeschrijvingen van de kardinalen *Bembo* en *Contarini*, benevens vertalingen van werken van *Plato* en *Thucydides*. Zijn gezamenlijke werken zijn hij herhaling uitgegeven, het volledigst te Milaan in 1806 in 4 deelen.

Casabianca, *Raphaël*, graaf *van*, een Fransch officier, geboren te Vescovato (Corsica) in 1738, verbond zich in 1768 met Frankrijk en maakte de beide veldtochten mee, die de onderwerping van Corsica ten gevolge hadden. Na in 1792 in Savoye te hebben gestreden, werd hij in 1793 ter vervanging van *Paoli* naar Corsica gezonden. In Calvi opgesloten, verkreeg hij vrijen aftocht met wapens en bagage. In 1794 was hij onder *Masséna* divisiegeneraal in Italië, kwam in 1796 naar Corsica terug, om den aftocht der Engelschen te voltooien en werd tot gouverneur van Genua benoemd. In 1798 nam hij onder *Championnet* deel aan de inneming van Napels en diende daarop in het Westen. In 1799 werd hij lid van den Senaat en in 1806 door den Eersten Consul tot graaf verheven. In 1814 koos hij de partij van *Lodewijk XVIII*, die hem tot pair benoemde. Daar hij echter tijdens de Honderd dagen tot *Napoleon* was overgegaan, werd hij hij de restauratie der Bourbons uitgesloten van de Kamer der pairs, doch in 1819 er weer in opgenomen. Hij overleed in 1825.

Casabianca, *Joseph-Marie*, graaf *van*, een Fransch generaal, werd in 1742 geboren te Venzolasca (Corsica). Hij trad in Franschen dienst en nam deel aan de demping van den Corsicaanschen opstand. In 1776 tot kolonel bevorderd, ontving hij het graafschap Casabianca (Alésia). Gedurende de Revolutie in 1792 naar het Rijnleger gezonden, werd hij tot brigadegeneraal bevorderd, kwam in 1794 hij het leger in Italië, waar hij zich onderscheidde en in 1795 aan het hoofd der cavalerie van *Kellermann* geplaatst werd. Tot commandant van Ancona en Piémont benoemd, kreeg hij een commando in de Valtelino, waaruit hij de Oostenrijkers verjoeg. Daarna werd hij gouverneur van Mantua en overleed in 1801 te Avignon.

Casabianca, *Louis de*, een Fransch zeeofficier, werd in 1752 te Vescovato (Corsica) geboren. Met den graaf *de Grasse* nam hij deel aan den Amerikaanschen Vrijheidsoorlog. Door zijn landgenooten naar de Conventie afgevaardigd, werd hij later lid van den Raad der Vijfhonderd. Bij den tocht naar Egypte werd hij benoemd tot commandant van het fregat „l'Orient", het vlaggeschip van *Brueys*. Nadat deze gedood was in den slag van Abonkir in 1798, nam *Casabianca* het commando op zich. Hoewel zijn schip in brand was geschoten, wilde hij zich niet overgeven, en liet zijn schip in de lucht vliegen. Zijn zoon *Giacomo*, tien jaar oud, bleef hij hem en kwam met hem om het leven.

Casabianca, *François Xavier*, graaf *van*, een Fransch staatsman, werd geboren te Nizza in 1796, studeerde in de rechten en werd advocaat in het Hof van Appèl te Bastia. In 1836 werd hij door

het departement Bouches du Rhône afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden, waar hij als een bloedverwant der *Bonaparte's* op de banken der oppositie plaats nam. In 1848 was hij een der 5 plaatsvervangers, door Corsica voor de Nationale Vergadering gekozen. Hier werd hij lid van het Comité van Marine, gedroeg zich aanvankelijk als een gematigd republikein en nam later als Bonapartist plaats in het Centrum. In het Kabinet van den 26sten October 1851 werd hij minister van Koophandel en Landbouw en 4 weken later van Financiën. Hij schonk zijn goedkeuring aan den staatsgreep van den 2den December, werd lid van de consultatieve commissie en hij de wijziging van het ministerie den 22sten Januari 1852 minister-president zonder portefeuille. In Juli 1852 zag hij zich in den gravenstand opgenomen en benoemd tot lid van den Senaat. Van 1864—1871 was hij procureur-generaal hij de Rekenkamer. Na in 1876 als afgevaardigde van Bastia gekozen te zijn, trok hij bij de ontbinding der Kamer zich uit het staatkundig leven terug en overleed in 1881. Hij schreef: „Des finances françaises" (1880).

Casablanca, een stad op de kust van Marokko tusschen Rabât en Azemmoer, op 33° 37' N. Br., is een belangrijke stapelplaats van den handel, vooral met Europa. De stad is door muren omringd en telt 24 à 25000 inwoners. Zij werd in den aanvang der 16de eeuw door de Portugeezen gesticht en heeft zich sedert 1855 door den handel voorspoedig ontwikkeld. In 1898 bedroeg de invoer (katoen, suiker, thee, ijzer) ongeveer 2600000 gld., de uitvoer (was, wol, huiden) 3250000 gld.

Casale Monferrato is een distriktshoofdstad in de Italiaansche provincie Alessandria, aan den rechter oever der Po op een hoogte van 115 m. gelegen, aan de spoorwegen Asti—Mortara, Alessandria—Vercelli en Casale Monferrato—Chivasso. De stad telt (1901) 19000, als gemeente 31793 inwoners, heeft een in 1107 voltooide Romaansche kathedraal, een kerk in Renaissance-stijl, een mooi stadhuis, een klokketoren, schouwburg, schoone paleizen, een standbeeld voor den staatsman *Lanza*, een lyceum en gymnasium, een technisch instituut, een geestelijk seminarium, kalk- en cementfabrieken, fabrieken van machines, wol en katoen, likeuren en kunstmest. Het is de zetel van een bisschop en een Hof van Appèl. Eerst stond de stad onder de bisschoppen van Vercelli, doch werd later eigendom en residentie der markgraven van Montferrat. Van 1369—1404 was zij in handen der *Visconti* van Milaan, werd daarna door de markgraven teruggewonnen, kwam in 1559 aan de *Gonzaga* van Mantua en in 1703 ten slotte aan Savoye.

Casalmaggiore is een distriktshoofdstad der Italiaansche provincie Cremona, aan de Po gelegen en in het bezit van een prachtige brug over die rivier. Er zijn 3800 (als gemeente 16373) inwoners (1901), die vooral hun bestaan vinden in de vervaardiging van aardewerk, glas en leder. De omstreken leveren veel wijn, graan en hennep. Het voormalig vorstendom van dien naam was in het bezit der markiezen *van Salvaterra*. In 1448 behaalde *Sforza* in hare nabijheid een overwinning op de Venetiaansche vloot.

Casamanza ook *Cazamanca* geheeten, is een rivier in de Fransche kolonie Senegambië. Zij ontspringt in het gebergte van Foeta-Djalon, loopt evenwijdig aan de Gambia en mondt uit in den Atlantischen Oceaan bij Carabane. Uitgestrekte zandbanken versperren haren mond, maar toch bestaat er een doorvaart voor schepen van 4 m. diepgang. Binnen deze baai vindt men een diepte van 10—15 m. en tot aan Sedhioe, 175 km. boven de monding, is zij voor schepen van 2 m. diepgang bevaarbaar. Hare breedte bedraagt hier nog 2,5 km. De vlakke, alluviale oevers zijn door zijtakken in vele eilanden verdeeld, die met bosch begroeid en dicht bevolkt zijn. De eenige belangrijke zijrivier is de Songrogoe. De Franschen bezitten aan den mond der Casamanza de factorij Carabane en op den rechter oever de versterkte factorij Sedhioe. De Portugeezen vestigden zich aan de rivier in de 16de eeuw, maar werden in 1828 verdrongen door de Franschen. Aan de Portugeezen verbleef Zichinchor, dat in 1886 eveneens aan Frankrijk werd afgestaan. Er wordt handel gedreven in aardnoten, palmpitten en caoutchouc.

Casamicciola, een dorp en badplaats op het Italiaansche eiland Ischia in de provincie Napels, ligt in een klein en vruchtbaar dal en telt 3592 inwoners (1901). Er zijn warme bronnen, die voorheen druk bezocht werden; maar door de aardbevingen van den 4den Maart 1881 en den 28sten Juli 1883 werden het dorp en de badinrichtingen geheel verwoest, zoodat het thans een grooten puinhoop vormt.

Casamorata, *Ferdinando Luigi*, een Italiaansch componist en schrijver over muziekaangelegenheden, werd geboren den 15den Mei 1807 te Würzburg, ontving er zijn eerste opleiding in de muziek en oefende zich verder te Florence onder leiding van den maestro *Pelleschi*. In 1825 verwierf hij bij de Accademia delle belle arti den eersten prijs voor compositie, schreef vervolgens balletten en in 1834 de opera: „Iginia d'Asti", maar studeerde daarna in de rechten, redigeerde eenigen tijd de „Gazetta musicale di Firenze" en werd een ijverig medewerker aan de „Gazetta musicale di Milano". In 1859 stichtte hij, in opdracht der regeering, een conservatorium (Regio Instituto musicale) te Florence en was daarvan directeur tot aan zijn overlijden, in September 1881. Hij gaf onderscheiden compositiën in het licht, plaatste opstellen in de „Atti dell Accademia del R. Istituto musicale" en schreef een biografie van *Rossini*, een handboek der harmonieleer, een monografie over de harp en levensschetsen van beroemde Toskaansche componisten.

Casanare, een deel van den staat Boyaca der Zuid-Amerikaansche republiek Columbia, is een laagland tusschen den oostelijken voet der Cordillera's ten westen en de Arauca en Meta (zijrivieren van den Orinoco) ten noorden en zuiden, met een oppervlakte van 53000 v. km. Het wordt door de linker zijrivieren van de Rio Meta, waarbij zich ook de Rio Casanare bevindt, besproeid, is dikwijls aan overstroomingen blootgesteld en telt met 8000 Indianen 30000 inwoners, die maïs, cacao, yucca en bananen verbouwen.

Casanova, *Giovanni* of *Giovanni Battista*, een schilder, werd geboren te Venetië in 1722. Op

jeugdigen leeftijd begaf hij zich naar Dresden, waar hij zich onder *L. de Sylvestre* en *Dietrich* in de schilderkunst oefende. In 1752 reisde hij met den beroemden *Mengs* naar Rome en vormde er zich tot een goed kunstenaar, zoodat *Reiffenstein*, *Angelica Kaufmann* en *Winckelmann* tot zijn leerlingen behoorden. Voor laatstgenoemde teekende hij alle platen ten behoeve van diens „Monumenti antichi". Vele teekeningen van *Casanova* bevinden zich in Duitschland en Engeland. In 1764 ging hij als hoogleeraar en directeur der Academie naar Dresden en overleed aldaar den 10den December 1795. Hij schreef een „Proeve over de antieken" en een „Volledige cursus der theoretische schilderkunst" in de Italiaansche taal.

Casanova, *Giovanni Jacopo de Seingalt*, een Italiaansch gelukzoeker en broeder van den voorgaande, wiens veelbewogen levensloop een spiegel is van de verdorven zeden en gewoonten der eeuw van *Lodewijk XV*, werd geboren te Venetië, den 2den April 1725. Zijn vader, uit een aanzienlijk Spaansch geslacht gesproten, was uit liefde jegens een danseres, *Janella Faruzi*, tooneelspeler geworden. Na zijn dood begaf zich de moeder met den 9-jarigen knaap naar Padua, waar deze goede vorderingen maakte en vervolgens in de rechten studeerde. Hij bezocht er de aanzienlijkste kringen, trad in den geestelijken stand en nadat hij de lagere wijding ontvangen had, predikte hij met grooten bijval; maar toen hij in de tweede leerrede bleef steken, zag hij voor goed van den kansel af. De loszinnige geestelijke leidde nu een ergerlijk leven. Nadat hij wegens zijn gedrag reeds eenige dagen op het fort St. André in de gevangenis had doorgebracht, zag hij zich na vele omzwervingen te Rome bij den kardinaal *Aquaviva* als secretaris geplaatst. Hier werd hij opgemerkt door paus *Benedictus XIV*, maar omdat hij de schaking van een meisje bevorderd had, werd hij door den kardinaal uit den dienst ontslagen en ging met aanhevelingsbrieven op reis naar Konstantinopel. Zijn minnarijen boeiden hem echter aan Ancona, en kort daarna was hij bij afwisseling krijgsgevangen bij de Spanjaarden en Oostenrijkers, welke elkander in die dagen beoorloogden. Eindelijk kwam hij als vaandrig in Venetiaanschen dienst en vergezelde in 1743 den gezant *Veniero* naar Konstantinopel. Hier verwierf hij door een godsdienstig gesprek dermate de gunst van den edelen en wijzen *Joessoef Ali*, dat deze hem zijn bevallige dochter ten huwelijk wilde geven. De wispelturige jongeling had echter enkel lust in avonturen, en met geschenken overladen zeilde hij naar zijn regiment te Korfu, speelde er een schitterende rol, maar verloor tevens door zijn uitspattingen de achting van alle weldenkenden. Met schulden beladen en zonder hulpmiddelen keerde hij naar Venetië terug, verkreeg er zijn ontslag en 100 zechinen, en bespeelde vervolgens in behoeftigen toestand de viool in den schouwburg St. Samuël. Weldra won hij de toegenegenheid van den rijken senator *Bragadino* (1746), dien hij bij een aanval van beroerte verpleegd had en werd diens aangenomen zoon. Nieuwe dwaasheden verdreven hem weldra uit Venetië; Milaan, Mantua, Cesena en Parma werden nu het tooneel zijner hartstochten, en hij verscheen er in gezelschap eener aanzienlijke en bemiddelde Fransche dame. Bij afwisseling vertoefde hij voorts te Venetië en te Parijs bij minnarij en spel, totdat op eerstgenoemde plaats de Raad der Tienmannen hem onder de looden daken liet opsluiten. Na een gevangenschap van 15 maanden, wist hij zich den 1sten November 1756 door list en vermetelheid te bevrijden, waarna hij zich naar Parijs begaf. Financiëele en magische kunstgrepen bezorgden hem aanzien en rijkdom, doch zijn verkwisting hield met laatstgenoemde gelijken tred. Hier verwierf hij door den omgang met de aanzienlijkste mannen en vrouwen de staatkundige kennis, waarvan zijn schriften getuigen. In December 1759 ondernam hij een avontuurlijken tocht over Stuttgart, Zürich, Solothurn, Bern, Lausanne, waar hij *Haller* en *Voltaire* bezocht, door Savoye, over Grenoble, Avignon, Marseille, Toulon, Nizza, Genua, Livorno, Pisa, Florence, waar men hem gebood, de stad te verlaten, en Rome, waar hem de paus tot ridder sloeg van de Gouden Spoor, naar Napels. Hier bleef hij geruimen tijd en keerde toen over Florence, Parma, Turijn, enz. naar Parijs terug. Bij afwisseling vertoefde hij nu in Frankrijks hoofdstad, in Zuid-Duitschland, Zwitserland en Londen, ging in 1764 naar Berlijn, waar hij aan *Frederik II* werd voorgesteld, maar had geen behagen in de betrekking van gouverneur der kadettenschool, welke hem werd aangeboden, weshalve hij zich over Pisa naar Petersburg begaf. Hier wenschte hij de aandacht van *Catharina II* tot zich te trekken, maar toen hij die hoop verijdeld zag, ging hij naar Warschau, waar hij koning *Poniatowski* leerde kennen en een schitterende toekomst mocht verwachten, toen zijn berucht tweegevecht op het pistool met den maarschalk der Kroon *Branicki* al zijn luchtkasteelen deed instorten. Na een kort verblijf hij zijn moeder te Dresden, reisde hij over Praag naar Weenen en vervolgens, door de politie geweerd, over München, Augsburg, Ludwigsburg en Aken naar Parijs, waar een lettre de cachet hem dwong met den meesten spoed naar Spanje te vertrekken. Ook te Madrid onthrak het niet aan allerlei avonturen en aanzienlijke bekenden. Toen werd hem het verblijf aldaar ontzegd, en hij begaf zich over Barcelona en Montpellier naar Aix, waar hij *Cagliostro* leerde kennen, wiens bedriegerijen hij toen reeds doorgrondde. Opnieuw toog hij naar Rome, Napels, Venetië en Parijs, en hiermede nemen zijn gedenkschriften een einde, doch deze zijn aangevuld door prins *Charles de Ligne*. *Casanova* sprak eens aan de tafel van den Venetiaanschen gezant op zulk een beslissenden toon over Kabbala en alchemie, dat de graaf *van Waldstein* uit Dux in Bohemen hem met zich nam, en daar de gevorderde leeftijd hem den lust tot avonturen benam, bleef hij na 1788 op het kasteel te Dux in de betrekking van bibliothecaris en wijdde er zijn tijd aan het schrijven van zijn gedenkschriften. Hij overleed er den 4den Juni 1798. Zijn gedenkschriften verschenen in 12 deelen te Leipzig van 1826 tot 1838, onder den titel: „Mémoires, écrits par lui-même"; nieuwste druk, Parijs, 1880). Men vindt daarin een reeks van dramatische voorvallen, op een geestige en boeiende wijze verhaald, en het blijkt daaruit, dat het den schrijver niet aan talent en aan uit-

gebreide kennis ontbrak. Daarentegen komt zijn laaghartige zelfzucht daarin op een duidelijke wijze aan den dag. Zij zijn intusschen voor de kennis der gebeurtenissen en zeden van zijn tijd van groot belang. Van zijn overige geschriften noemen wij: „Istoria delle turbolenze della Polonia dalla morte di Elisabeta Petrowna fino alla pace fra la Russia e la Porta ottomana" (1774, 3 dln.), „Dell' Iliade di Omero, tradotte in ottave rime (1778, 2 dln.), „Histoire de ma fuite des prisons de la République de Vénise, qu'on appelle les Plombs" (1788), „Icosaméron, ou histoire d'Edouard et d'Elisabeth etc." (1788—1800, 5 dln.) en „Corollaire à la duplication de l'hexaèdre"(1790).

Casanova, Francesco, een schilder van veldslagen, zeegevechten en landschappen en een broeder der beide voorgaanden, werd geboren te Londen in 1730, genoot het onderwijs van *Simoni* te Florence en wijdde zich vervolgens te Parijs aan het schilderen van gevechten en van landschappen, waarbij hij *Bourguignon* en *Wouwermans* tot voorbeelden koos. Door de scherpe kritiek van *Diderot* uit Parijs verdreven, begaf hij zich naar Dresden, waar een groote schilderij hem vele bestellingen bezorgde, en vervolgens naar Weenen. Hier schilderde hij voor keizerin *Catharina II* een stuk, een overwinning der Russen op de Turken voorstellende, en overleed den 8sten Juli 1805 in de nabijheid van Oostenrijks hoofdstad. Zijn schilderijen van gevechten vertoonen de naakte werkelijkheid en onderscheiden zich niet zoozeer door eenheid, als door een betooverend effect. Tot de fraaiste behooren: „De bestorming van Oczakow" en „De tocht van Hannibal over de Alpen". Ook heeft hij onderscheiden stukken in plaat gebracht.

Casas, *Bartolomé de Las.* Zie *Las Casas.*

Casas-Grandes, beteekent in het Spaansch „groote huizen" en is de naam voor de ruïnes van oude bouwwerken in de buurt van de Rio Gila in Arizona. Zij werden reeds door pater *Mange*, die met pater *Kino* in 1697 deze streek bezocht, beschreven. Het zijn gebouwen van verschillende verdiepingen, opgericht uit dikke muren van in de zon gedroogde steenen, die zich midden in een vroeger dichtbevolkte, vruchtbare vlakte bevinden. Met denzelfden naam duidt men ook wel dergelijke ruïnes aan, gelegen in het dal van de Rio San Miguel in het N. deel van den staat Chihuahua in Mexico.

Casati, *Gaetano*, een Italiaansch Afrikareiziger, werd geboren in 1838, te Lesmo in Boven-Italië. Na in de wiskunde te hebben gestudeerd aan het athenaeum te Pavia, maakte hij in 1866 als officier van de Bersaglieri den veldtocht onder *Cialdini* mede en was van 1867 tot 1878 als kapitein werkzaam in de Z. staten, om het roofwezen te onderdrukken. Na in 1879 zijn ontslag genomen te hebben, ging hij in opdracht van de Societa d'Esplorazione commerciale naar Afrika in het gebied van den Bahr el-Ghasal, waar hij in Augustus 1880 aankwam. Hij trok door de landen van de Niam-Niam en de Monboettoe en vond in April 1883 met dr. *Junker* te Lado gastvrije opname bij *Emin Pasja*, dien hij tot 1886 krachtig ondersteunde in zijn krijgsondernemingen tegen de Mahdisten. Den 16den Mei 1886 begaf hij zich naar koning *Kabrega* van Unjoro, waar hij ter dood veroordeeld, door het bericht van *Stanley's* komst echter bevrijd werd. In 1889 vereenigde hij zich met *Stanley* en *Emin Pasja* aan de Victoria-Nyanza en bereikte met hen den 3den December 1889 bij Bagamojo de kust. Hij overleed den 7den Maart 1902 te Como. Zijn berichten over de staatkundige, commercieele, geografische, meteorologische en ethnografische bijzonderheden der boven-Nijllanden verschenen in den „Bolletino de la Società d'Esplorazione" (Milaan, 1883—1888); verder gaf hij nog uit „Dieci anni in Equatoria e ritorno con Emin Pascia (2 dln., Milaan, 1891).

Casati, *Gabrio*, graaf, een Italiaansch staatsman, die in 1848 gedurende de revolutie in Lombardije een belangrijke rol vervulde, werd geboren te Milaan, den 2den Augustus 1798, studeerde te Pavia en werd er in 1821 doctor in de rechten. Aan de Italiaansche beweging van laatstgenoemd jaar nam hij niet rechtstreeks deel. In weerwil van zijn afzondering stond hij bekend als een verlicht patriot, zoodat hij gekozen en driemaal herkozen werd tot podesta van Milaan (1837—1848). Hij bekleedde die betrekking tot aan het uitbarsten der revolutie. Bij herhaling deed hij aan de regeering voorstellen tot wijziging van het bestuur, en in 1843 begaf hij zich zelfs naar Weenen, om op die wijziging aan te dringen. Na het overlijden van den Duitschen aartsbisschop te Milaan werd deze door zijn invloed opgevolgd door een Italiaan. Toen bij een feest, ter gedachtenis van *Goldoni* gevierd, de politie gewapenderhand op een ongewapende volksmenigte aanviel, protesteerde *Casati* daartegen te Weenen en eischte, dat de gehate Oostenrijksche ambtenaren zouden worden teruggeroepen. Bij het bloedbad, hetwelk soldaten en politiebedienden den 2den en 3den Januari 1848 te Milaan aanrichtten, stelde *Casati* zich aan de grootste gevaren bloot, om zijn stadgenooten te beschermen, en in Maart daaraanvolgende vermaande hij hen tot rust, maar kon de geprikkelde hartstochten niet beteugelen. Het gelukte hem, den 18den van die maand, de tusschenkomst der soldaten te verhinderen, doordien hij de bevelen van den vice-gouverneur *O'Donnell* schorste. Te midden van de hierop volgende worsteling, welke 5 dagen duurde, plaatste *Casati* zich aan het hoofd van het Voorloopig Bewind en hield zich in die betrekking tegen de republikeinen staande, steeds hopende op de vereeniging van Piémont en Lombardije. Den 11den werd hij wegens financiëele aangelegenheden naar Turijn geroepen, waar hij met generaal *Collegno* een nieuw ministerie vormde, dat tot aan den slag bij Custozza (25 Juli) stand hield. Nadat Milaan en Lombardije door de Oostenrijkers tot onderwerping waren gebracht (6 Augustus), vormden de leden van het voormalig Voorloopig Bewind onder zijn voorzitterschap een Lombardijsche Consulta. Hij vestigde zich na den slag van Novara te Turijn en werd door den koning tot senator benoemd. Velen keuren het in hem af, dat hij wegens te groot vertrouwen op *Karel Albert* den opstand in Lombardije (1848) heeft doen mislukken.

Zijn zoon *Antonio* werd in 1855 als Sardinisch gezant naar Florence gezonden, doch aldaar niet ontvangen, hetgeen zijn terugroeping en een vredebreuk tusschen Sardinië en Toskane ten gevolge had.

Casaubon, *Isaäc*, of *Casaubonus*, een der

schranderste letterkundigen en godgeleerden van zijn tijd, werd geboren te Genève, den 18den Februari 1559, studeerde aldaar en zag er zich in 1582 benoemd tot hoogleeraar in de Grieksche taal. In 1585 huwde hij met een dochter van den beroemden boekdrukker *Henri Etienne*, welke hem 20 kinderen schonk. In 1596 werd hij hoogleeraar in de Grieksche taal te Montpellier en volgde 2 jaar later een uitnoodiging van *Hendrik IV* naar Parijs, waar hij, in plaats van het toegezegde hoogleeraarsambt, dat hem uit godsdiensthaat geweigerd werd, de betrekking van bibliothecaris ontving. Hoewel de Protestanten hem te laste legden, dat hij naar de zijde der R. Katholieke kerk overhelde, gevoelde *Casaubon* zich na het vermoorden van *Hendrik IV* te Parijs zoo onveilig, dat hij een uitnoodiging van koning *Jacobus I* van Engeland gaarne aannam en aldaar in gunstige omstandigheden zijn letterkundige werkzaamheden voortzette. Hij overleed er den 1sten Juli 1614. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Animadversionum in Athenaei Deipnosophistas libri XV" (1630 enz.), „De scriptoribus historiae Augustae" (1600), „De satyrica Graecorum poesi et Romanorum satyra libri II" (1605), „Excercitationes de rebus sacris et eclesiasticis contra Baronium". Voorts leverde hij uitgaven van vele Grieksche schrijvers, en zijn brieven, eerst door *Gronovius* (1638) verzameld, zijn later vermeerderd en uitgegeven door *Almeloveen* (1709).

Zijn zoon *Mericus*, geboren te Genève in 1599, bekleedde hooge kerkelijke waardigheden in Engeland, verloor ze gedurende den opstand tegen *Karel I*, maar kreeg ze na de Restauratie terug. Ook hij heeft onderscheiden geschriften uitgegeven en overleed den 14den Juli 1671.

Casca of *Cassa* is de bast van *Erythrophloeum guineense* G. Don, een in Guinea inheemsche *Caesalpiniacee*. Met water uitgetrokken, verkrijgt men een helderroode, giftige vloeistof, die door de inboorlingen bij godsoordeelen en als pijlgift aangewend wordt. Zij bevat een in water en in alkohol oplosbaar alkaloïd, *erythrophlöin*, dat, evenals het vingerhoedskruid, op het hart werkt. Inwendig en onder de huid gebracht, veroorzaakt het braken en slapte der spieren, wordt het ingenomen, dan ontstaat sterke diarrhee, waarna de dood onder hevige krampen intreedt.

Cascade, afkomstig van het Italiaansche woord *cascare* (vallen), is een waterval, die uit onderscheiden kleine watervallen bestaat, zooals men er in bergachtige streken veel aantreft en ook wel kunstmatig in tuinen worden gevonden.

Cascadengebergte of *Cascade Range*, een bergketen aan de W. kust van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, vormt de noordelijke voortzetting van het kustgebergte en van de Sierra Nevada. Het is ongeveer 750 km. lang, van 42° N.Br. tot 49° N.Br., en loopt evenwijdig aan de kust van den Grooten Oceaan en op een afstand van 160 km. ervan verwijderd, door de staten Oregon en Washington. Zijn naam heeft het aan de cascaden der Columbiarivier te danken. De voornaamste toppen er van zijn in Washington: Mount-Rainier (4430 m.), Mount-Adams (3801 m.), Mount-Baker (3256 m.); in Oregon: Mount-Hood (3420 m.), Mount-Jefferson, Three Sisters, Diamond Peak en Mount-Pitt.

Cascade Range. Zie *Cascadengebergte.*

Cascara sagrada of *sagradabast* is de bast van een aan de kust in West-Amerika groeiende struik, *Rhamnus Purshiana* DC. Hij gelijkt veel op grijzen kinabast en bevat naast aetherische olie, looizuur, oxaalzuur en zetmeel, 4 harsachtige stoffen, in chemische samenstelling ongeveer overeenkomend met chrysophaanzuur. De bast werkt prikkelend op de *sympathicus nervus*, maag en darmen, waardoor lichte ontlastingen ontstaan, zoodat hij zoowel in poedervorm, als in vloeibaren toestand in de geneeskunde gebruikt wordt. Uit het extract wordt de sagradawijn vervaardigd.

Cascarilla is een verkleinwoord van het Spaansche *cascara* (schors) en wordt gebruikt, om onderscheiden bittere bastsoorten aan te duiden. In de Europeesche apotheek verstaat men onder Cortex Cascarillae den bast van verschillende boomen, die op de Antillen groeien en tot de familie der *Euphorbiaceeën* en het geslacht *Croton* behooren, inzonderheid van *Croton Eleutheria* Sw. De bast heeft een specerij-achtigen reuk en een bitteren smaak, afkomstig van een aetherische olie, en een bitterstof, *cascarilline* genaamd, van de samenstelling $C_{12}H_{18}O_4$. Deze laatste, die in witte naalden kristalliseert, smelt bij verhitting en wordt bij het afkoelen vast tot een brosse harsmassa. Zij komt in den handel en wordt als welriekende stof, hij ongesteldheden der maag en tot velerlei andere doeleinden aangewend.

Cascarilline. Zie *Cascarilla.*

Cascina, een plaats in de Italiaansche provincie Pisa, aan den Arno en aan den spoorweg van Florence naar Pisa gelegen, is het middelpunt eener gemeente van 23 plaatsen, die te samen (1901) 25504 inwoners tellen. Den 28sten Juli 1364 leden er de mannen van Pisa een nederlaag tegen die van Florence.

Casco, een Spaansch woord, hetwelk helm of stormhoed beteekent, wordt ook veel gebezigd voor den romp of het hol van een schip. Door een *casco-assurantie* worden het schip met volledige uitrusting en lading beide verzekerd, hoewel de verzekering slechts op een gedeelte betrekking behoeft te hebben. Voor geheel verlies, alsmede zeeschade is de premie, afhankelijk van de plaats, ongeveer 6⁰/₀.

Case, *Jules Richard*, een Fransch romanschrijver en tooneeldichter, werd in 1856 te Sens (Yonne) geboren. Hij vestigde zijn naam met de roerende dorpsgeschiedenis „Petite Zette" (1884) en den tragischen roman „La fille des Blanchard" (1886), die in 1893 met goed gevolg in het Odéon op de planken werd gebracht. Als staatkundige roman was „Bonnet Rouge" (1887) van minder beteekenis. Zeer schoon wordt de zielkunde in een huwelijkstwist ontwikkeld in „Jeune Ménage" (1890). Onder den titel „La Vassale" werd hetzelfde onderwerp in 1897 met groot succes opgevoerd in de Comédie Francaise. Verder verdienen genoemd te worden: „l'Etranger" (1894), „La Volonté du Bonheur" (1895) en het tooneelspel „Stella" (1902). Sedert 1902 geeft hij het tijdschrift „Les Tablettes théâtrales" uit.

Casearia *Jacq.*, is de naam van een plan-

tengeslacht uit de familie der *Amygdaleeën*; het onderscheidt zich door een 4-deeligen, overblijvenden kelk, een kleine, kruikvormige, bij afwisseling meeldraden en gesteelde klieren dragende bloemkroon, een 3-lobbigen stempel en een 3-kleppige doosvrucht, en omvat Oost- en West-Indische boomen en heesters. De meest bekende soort is *C. ovata Willd.*, een Oost-Indische boom, die 6 m. hoog en 6 dm. dik wordt, in 2 rijen afwisselend geplaatste, spits eironde, getande bladeren draagt en met groene, okselstandige bloemen en kersvormige, groene vruchten met bittere zaden voorzien is. De bladeren worden als badkruiden gebruikt en het vruchtensap dient tot zweet- en purgeermiddel.

Caseïne of *kaasstof*, in 100 deelen 52,96 koolstof, 7,5 waterstof, 15,65 stikstof, 0,758 zwavel en 0,847 phosferus bevattende, is een eiwitachtige stof en bevindt zich, met natron verbonden, in de melk van alle zoogdieren. Door het zuurworden van melk of door deze in aanraking te brengen met leb bij 50 of 60° C. werdt de natriumverbinding ontleed en de onzuivere caseïne valt als stremsel op den bodem (coaguleert). Zij is in verschen toestand een vochtige, weeke, witte massa, die bij het drogen geel als barnsteen en doorschijnend wordt. Zij onderscheidt zich van andere eiwitachtige stoffen (albumine, fibrine) door de eigenschappen, dat zij bij het koken der oplossing niet stremt. De neerslag wordt door kneden met water en vervolgens door uitkoken met aether gezuiverd. Zij is oneplosbaar in water, maar eplosbaar in alkali en wordt op groote schaal gebruikt bij het bedrukken van papier en in de linoleumfabricage. De *caseogom* en *caseïnekalk* zijn uit Frankrijk ingevoerd ten behoeve der katoennijverheid, namelijk om aan deze stof de eigenschap van wel te geven (animaliseeren), om gemakkelijk kleurstoffen op te nemen. De caseogom wordt verkregen door caseïne in verdunde ammonia op te lossen en de oplossing met versche kalkbrij te vermengen; zij is dus eigenlijk niets anders dan de uit gestremde melk en kalk samengestelde klevende stof, die tot het lijmen van glas en porselein gebruikt werdt. De verschillende zouten van de caseïne, zooals caseïneammonium, caseïnenatrium (nutrose en plasmon), sanose, sanatogeen, bämatol, enz. bezitten hooge voedingswaarde en zijn als voedingstoffen in den handel.

Caseïneschilderkunst is een ter vervanging der frescoschilderkunst aangewende wijze van wandbeschildering. Als bindmiddel wordt caseïne met gebrande kalk en water gebruikt. Deze wijze van schilderen is slechts voor droge binnenruimten geschikt, daar de verf niet genoeg bestand is tegen het weêr; het schilderen zelf is echter veel gemakkelijker dan bij het fresco, daar hier op het droge pleisterwerk geschilderd kan worden.

Caselli, *Giovanni*, abt, een Italiaansch geleerde, geboren te Siena, den 25sten Mei 1815, studeerde te Florence en trad in 1863 in den geestelijken stand. In 1849 wegens staatkundige bemoeiingen uit Parma verbannen, begaf hij zich weder naar Florence en wijdde zich aan de beoefening der wetenschap. Vooral hield hij zich bezig met de electriciteit en het magnetisme. Geholpen door zijn broeder *Ludovico*, vervaardigde hij de werktuigen, welke hij voor zijn arbeid noodig had. In 1854 stichtte hij het tijdschrift: „La Recreazione" en voltooide den naar hem genoemden pantelegraaf, die in 1857 door *Froment* te Parijs verbeterd en in 1865 tusschen Parijs en Lyon, Parijs en Havre, alsmede in Rusland gebezigd werd. Deze toestel geeft in alle bijzonderheden het handschrift der elders ingeleverde depeches. Later hield hij zich bezig met de samenstelling van een electrischen motor en vervaardigde in 1865 zulk een werktuig voor keizer *Napoleon III*. Hij overleed den 8sten October 1891 te Florence.

Casembroot is de naam van een aanzienlijk geslacht, dat, uit Piémont (Torato) afkomstig, in de 15de eeuw zich in Vlaanderen vestigde. Van de leden van dat geslacht noemen wij:

Casembroot, Jan de, heer *van Backerseele, Zellick, Cobbegem, Berchum* en *Fenain*, geheimschrijver van graaf *Lamoraal van Egmond*, toen deze stadhouder was van Vlaanderen. Hij was mede-onderteekenaar van het Verbond der Edelen en meer dan eenmaal als vertegenwoordiger van dat Verbond werkzaam. In 1566 werd hij door *Egmond* benoemd tot gouverneur van Oudenaarden, en hij zorgde er zoowel voor de godsdienstvrijheid der R. Katholieken, als voor die der Hervormden. Ook verleende hij aan deze aldaar en te Gent vrijheid, om buiten de stad kerken te bouwen en begaf zich naar Axel, om er de rust, door de Hervormden verstoord, te herstellen. Later volgde *de Casembroot* het weifelend gedrag van *Egmond* en poogde zich aangenaam te maken bij het Hof. Te Gent bracht hij het zoover, dat er 1000 tot 1500 personen trouw beloofden aan de Landvoogdes, mits het hun vergund werd, buiten de stad de preek bij te wonen. Hij ging echter nog verder en verdrukte de niet-Katholieken, deed 21 beeldstormers te Geraerdsbergen ophangen en velen geeselen en liet een predikant en eenige burgers te Aalst in hechtenis nemen. Dit alles baatte hem echter weinig: hij werd in 1567 op last van *Alva* in de gevangenis geworpen, op de pijnbank gebracht en na vele folteringen den 2den Juni 1568 te Vilvoorden onthoofd. Van de Spaansche zijde is zijn nagedachtenis zooveel mogelijk bezoedeld, zoodat *Thomas Armenteros* hem beschrijft als „een der boosaardigste en dubbelhartigste menschen".

Casembroot, Leonard de, een halfbroeder van den voorgaande, onttrok zich bijtijds aan de vervolgingen van den Bloedraad, was in zijn jeugd pensionaris, later burgemeester van Brugge en in 1572 tot 1573 lid van den Raad van State vanwege Vlaanderen. Door den koning van Spanje ingedaagd, nam hij de wijk naar Holland en werd er aangesteld tot raadsheer in het Hof. Voorts zag hij zich belast met gewichtige zendingen naar Duitschland, Engeland, enz., terwijl de Prins *van Oranje* hem opdroeg, in verschillende gewesten des lands de zaak der onafhankelijkheid te bevorderen. Later, na 's Prinsen dood, waarschuwde hij *Oldenbarneveldt* tegen de lagen van *Leycester* en vertrok in 1587 naar Engeland, om er over den vrede te handelen. Na het overlijden van *Gerrit van Wijngaarden*, president van het Hof, nam hij tijdelijk diens betrekking waar en overleed in Maart 1604.

Casembroot, Samuël de, een zoon van den vorige, werd geboren te 's Gravenhage, den 22sten Decem-

ber 1582, koos de krijgsmansloopbaan, klom op tot den rang van kolonel, verliet in 1636 den dienst en woonde daarna te Sluis, er de betrekking bekleedende van schepen en burgemeester van 't Vrije. Hij overleed in Maart 1658.

Casembroot, Reinier de, vermoedelijk een achterkleinzoon van *Leonard's* broeder *Jacob*, werd in 1681 directeur van den handel in Perzië, en toen sjach *Sefi I* het gesloten verdrag niet nakwam, zeilde hij met eenige schepen naar Gamron en nam het eiland Kismis in bezit. Inmiddels vertrokken *Justus van den Heuvel* en *Herbert de Jager* naar Isfahan, om de zaak in der minne te schikken. Hiertoe moest weldra genoemd eiland ontruimd worden, hetgeen in 1685 geschiedde, *de Casembroot*, die tot buitengewoon Raad van Indië was benoemd, overleed omstreeks dien tijd.

Casembroot, Jean Louis de, heer *van Willige-Langerak*, een Nederlandsch krijgsman, werd geboren den 26sten Februari 1709 te Utrecht, trad in het leger, onderscheidde zich in 1747 en 1748 in den veldtocht tegen de Franschen in Staats-Vlaanderen, en was in 1772 luitenant-generaal en commandant van Yperen.

Casembroot, François de, geboren den 26sten Juli 1817, trad in zeedienst, onderscheidde zich in Nederlandsch-Oost-Indië in 1862 aan de westkust van Sumatra, o.a. bij de inneming van Singkel, alsmede in Japan bij Simonesiki, als commandant der „Medusa", werd na zijn terugkeer in ons land in 1866 tot lid der Tweede Kamer gekozen, in 1891 tot adjudant der koningin-regentes benoemd en overleed in April 1895.

Casentino is het dal van den bovenloop der Arno in de Italiaansche provincie Arezzo, dat zich tusschen de Etruskische Apennijnen en den Pratomagno ongeveer 36 km. ver naar het Z. O. uitstrekt. Reeds *Dante* schreef over het heerlijke landschap met zijn wouden, wateren en schilderachtige steden op de hoogte. Tegenwoordig loopt er de spoorweg Arezzo—Stia doorheen en wordt het druk bezocht gedurende den zomer.

Caseogom. Zie *Caseïne*.

Caserta, vroeger *Terra di Lavoro* geheeten, is een provincie in het koninkrijk Italië. In het N. grenst zij aan de provincie Aquila, in het N. O. aan Campobasso, in het O. aan Avellino en Benevento, in het Z. aan Napels, in het W. aan de Tyrrheensche zee en in het N. W. aan de provincie Rome. Zij beslaat 5268 v. km., telt (1901) 785375 inwoners en wordt verdeeld in de distrikten Gaeta, Nola, Piedimonte d'Alife en Sora. In het N. en W. wordt het land ingenomen door uitloopers der Apennijnen, in het Z. is het vlak, buitengewoon vruchtbaar en mild besproeid. De voornaamste rivieren zijn de Garigliano en de Volturno. De bewoners verbouwen graan, peulvruchten, veevoeder, hennep, katoen, olijven. moerbeien, wijn, doen aan vischvangst, scheepsbouw en werken in de marmergroeven bij Petraroja en Mondragone.

Caserta of *Caserta Nuova*, de hoofdstad der Italiaansche provincie Caserta of Terra di Lavoro, ligt aan den voet der Apennijnen, 77 m. hoog, en aan het kruispunt der spoorwegen van Rome naar Napels en van Napels naar Foggia, telt (1901) 32709 inwoners en bezit een der grootste en prachtigste kasteelen van geheel Europa. Het is gebouwd in 1752 door koning *Karel III* onder leiding van den bouwmeester *Vanvitelli* en heeft de gedaante van een langwerpig vierkant ter lengte van 253, ter breedte van 181 en (met 5 verdiepingen) ter hoogte van 41 m. Het is in het midden van een koepel en aan elk der twee zijden van een paviljoen voorzien. Door de hoofdpoort bereikt men een gaanderij van Italiaansch marmer, op 26 zuilen rustende en van andere zuilengangen doorsneden. Daarin en vooral ook in de prachtige trap, met 116 treden, de kapel en den schouwburg met 12 Korinthische zuilen van Afrikaansch marmer uit den *Serapis*-tempel van Puzzoli, is een verbazende rijkdom van marmer ten toon gesteld. Een waterleiding, Ponte della Valla genaamd, loopt van den Monte-Taburno, op een afstand van 41,5 km., derwaarts, om den tuin te besproeien. Deze laatste meet 1052 m. bij 870 m. In het N. der stad ligt de kolonie San Leucio met een koninklijke zijdespinnerij, linnen- en behangselweverijen. Ten noordoosten van Caserta, in het gebergte op een nur gaans afstand, ligt *Caserta Vecchia*. Caserta was weleer de hoofdplaats van een evenzoo genoemd vorstendom en in 1860 geruimen tijd het hoofdkwartier van *Garibaldi*.

Cases, *Emmanuel Augustin Dieudonné*, markies *de Las*. Zie *Las Cases*.

Cash is de Engelsche naam voor een klein gewicht en een muntstuk in China en Japan in gebruik. Als gewicht en als munt heet het bij de Chineezen *li*, bij de Japanners wordt het als gewicht *ring*, als munt *sen* (*seng*) of *mon* (*mong*) geheeten. Als gewicht staat het gelijk met $^1/_{1000}$ ons of $^1/_{10}$ van de *candarin* (zie aldaar) of 37,573 mg. Als munt, in Insulinde *pitje* genoemd, varieert de waarde; gewoonlijk rekent men 1 ons zilver op 1300 tot 1400 *cashes*. Tot 1890 was het in China het eenige inlandsche geldstuk. In het midden hebben zij een vierkante opening, waardoor zij aan snoeren geregen worden. Het materiaal is in hoofdzaak geel koper.

Cashel, een stad in de Iersche provincie Munster en in het graafschap Tipperary, ligt op den linker oever van de Suir en aan den spoorweg van Dublin naar Cork. Zij telt (1891) 4564 inwoners, is de zetel van een bisschop en was voorheen de hoofdstad van het koninkrijk Munster. Op een nabijgelegen rots verheft zich de schilderachtigste ruïne van Ierland, namelijk die van een kerk uit de 12de, van een abdij uit de 13de en van een kapel, omstreeks 1127 gebouwd door koning *Cormack Mac Carthy*, alsmede van een Middeleeuwsch paleis der koningen van Munster, terwijl zich daarnaast een ronde Iersche toren verheft. Zij is de geboorteplaats van *Jonathan Swift*.

Casilda, *De heilige*, was een dochter van een Moorschen koning, die tot de ijverigste vervolgers der Christenen behoorde, terwijl eerstgenoemde hen begunstigde. Toen zij door een zware ongesteldheid bezocht werd, liet zij zich naar St. Vincent op het gebied van Burgos brengen, waar zij herstelde. Zij bleef er bij voortduring in den kring der Christenen tot aan haren dood, die den 9den April wordt herdacht.

Casilinum was een oude stad in Campanië aan de Volturno op de plaats, waar de Via Appia deze kruiste. Gedurende den tweeden Punischen oorlog had zij veel te lijden en was reeds ten tijde van *Plinius* een puinhoop. In 856 na

Chr. werd op de plaats ervan het tegenwoordige Capna gesticht.

Casimir-Périer. Zie *Périer.*

Casino, een verkleinwoord van het Italiaansche woord *casa* (huis), is tegenwoordig de naam van een samenkomst van een besloten gezelschap, alsmede van de plaats, waar dit geschiedt. Volgens sommigen is die naam ontleend aan de kleine vertrekken (*Casini*) in de koffiehuizen op het St. Marcusplein te Venetië. In Venetiaansch Oostenrijk was het de naam van een bordeel. Een officierscasino is een gebouw of lokaal, tot ontspanning voor officieren, en waar deze ook eten kunnen.

Casinum was in de Oudheid een stad in een vruchtbare streek van Italië, niet ver van de grenzen der Volscers en Campaniërs gelegen, op de plaats van het tegenwoordige Cassino. In 312 vóór Chr. werd het door de Romeinen op de Samnieten veroverd en met soldaten bevolkt; later werd het een municipium van beteekenis tot in den lateren keizerstijd. Van de ruïnes, die nog over zijn, verdienen vooral vermelding het amphitheater en een villa, die voor die van *Varro* gehouden wordt.

Casiquiare. Zie *Cassiquiari.*

Casoria, een stad in de Italiaansche provincie Napels en in het distrikt Capua, 7 km. van Napels, aan den grooten weg en aan den spoorweg naar Caserta, heeft fraaie straten en huizen, onderscheiden kerken en (1901) 12905 inwoners, die zich hoofdzakelijk bezig houden met zijdeteelt en wijnbouw. Zij is de geboorteplaats van *Pergolese.*

Caspari, *Karl Paul*, een Duitsch uitlegger van het Oude Testament, werd geboren te Dessau, den 8sten Februari 1814, studeerde te Leipzig en te Berlijn en werd in 1847 als lector beroepen te Christiania, waar hij in 1857 tot hoogleeraar in de theologie benoemd werd. Hij overleed den 11den April 1892 te Christiania. Met *Delitzsch* schreef hij een „Exegetisches Handbuch zu den Propheten des alten Bundes" en „Biblisch-theologische und apologetisch-kritische Studien", terwijl hij onderscheiden bijdragen leverde in het „Zeitschrift für die gesammte lutherische Theologie und Kirche". Na zijn vertrek naar Christiania schreef hij een belangrijk onderzoek over den „Syrisch-ephraëmitischer Krieg unter Jotham und Ahas" (1849), alsmede „Ueber Micha und seine prophetische Schrift" (2 dln., Christiania, 1851—1852). Allengs werd hij een invloedrijk vertegenwoordiger der Duitsche godgeleerdheid in het Noorden en behoorde er tot de commissie ter herziening van de Noorweegsche Bijbelvertaling, wat aanleiding gaf tot de uitgave van zijn „Psalmerne Bog" (1851). Ook zijn uitgave van *Borhan-eddin's*: „Enchiridion studiosi (1838)" en zijn „Grammatica Arabica" (2 dln., Leipzig, 1844—1848) zijn zeer verdienstelijke werken. Voorts ondernam hij verschillende reizen om nieuwe bronnen op te sporen en leverde nog: „Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel" (Christiania, 1866—1875, 4 dln.).

Caspari, *Otto*, een Duitsch wijsgeer, werd geboren te Berlijn, den 24sten Mei 1841. Hij werd aldaar in 1869 privaatdocent en in 1878 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Heidelberg. Hij volgde het voetspoor van *Leibniz, Herbart* en *Lotze* en schreef: „Leibniz. Philosophie. beleuchtet vom Gesichtspunkte der physikalischen Grundbegriffe von Kraft und Stoff" (Leipzig. 1870), „Die Urgeschichte der Menschheit" (Leipzig, 1873; 2de druk, 1877), „Grundprobleme der Erkenntnisthätigkeit" (1876—1879. 2 dln.), „Das Erkenntnisproblem" (Breslau. 1881) en „Der Zusammenhang der Dinge" (Breslau, 1881). Voorts leverde hij in het tijdschrift „Kosmos" belangrijke opstellen over Darwinisme, anthropologie, enz. en schreef daarenboven: „Die Irrtümer altklassischer Philosophen" (1868), „Die psychophysische Bewegung in Rücksicht der Natur ihres Substrats" (1879) en „Die Thompsonsche Hypothese von der endlichen Temperaturausgleichung im Weltall" (1874).

Caspar-Roblesdiep of **Kolonelsdiep** is een kanaal in Friesland, op last van den Spaanschen stadhouder *Caspar Robles*, omstreeks 1574 ter verbinding van Leeuwarden en Groningen, gegraven. Het begint bij Schnilenburg aan het Bergumermeer, loopt door de gemeenten Tjietjerksteradeel en Achtkarspelen en valt bij Gerkesklooster in de trekvaart van Dokkum naar Stroobos.

Casparson, *Eduard*, een Zweedsch staatsman, werd den 21sten Juli 1827 te Stockholm geboren. Sedert 1845 studeerde hij te Upsala, van 1849—1851 aan de landbouwschool te Ultuna, werd in 1848 officier, maar verliet reeds in 1854 den actieven dienst, om zich aan het beheer zijner bezittingen in het distrikt Upsala te wijden, waar hij door zijn kennis van den landbouw spoedig naam maakte. Sedert 1867 was hij lid van den Rijksdag, sedert 1896 vice-president der Eerste Kamer, waar hij, voorstander van beschermende rechten, tot de streng conservatieve partij behoorde, welke partij in 1890 door hem ter overwinning werd gevoerd. Ook door de andere partijen werden zijn verdiensten voor Zweden's ontwikkeling op financieel, sociaal en intellectueel gebied erkend. Een verzameling zijner redevoeringen in den Rijksdag en opstellen over staatkunde verscheen in 1898. Hij overleed den 1sten Februari 1899.

Caspary, *Robert*, een Duitsch plantkundige, werd geboren te Koningsbergen, den 29sten Januari 1818. Hij studeerde aldaar en te Bonn in de theologie, wijsbegeerte en natuurlijke historie, vestigde zich in laatstgenoemde stad als privaatdocent in de plant- en dierkunde, in 1851 te Berlijn en in 1856 weder te Bonn. In 1859 werd hij benoemd tot gewoon hoogleeraar in de plantkunde en tot directeur van den botanischen tuin te Koningsbergen. Hij heeft merkwaardige opstellen in tijdschriften geleverd, vooral over waterplanten, en stichtte in 1862 het Botanisch Genootschap in Pruisen. Hij overleed te Koningsbergen, den 18den September 1887.

Caspe is een distriktsstad in de Spaansche provincie Saragossa, op den linker oever van de Guadalope gelegen, dicht bij hare uitmonding in de Ebro. Zij ligt 149 m. hoog, heeft 7893 inwoners (1897), wijn- en olijvenbouw, branderijen en leerlooierijen. In 1168 werd het den Mooren ontrukt door *Alfonsus* van Arragon. Op het Congres van Caspe, in 1412, werd *Ferdinand* van

Castilië door een overeenkomst tusschen Arragon, Catalonië en Valencia tot koning gekozen.

Casper, *Johann Ludwig*, een Duitsch geneesheer, werd geboren den 11den Maart 1796 te Berlijn, studeerde aldaar, alsmede te Göttingen en te Halle, volbracht in 1820 een wetenschappelijke reis door Engeland en Frankrijk en vestigde zich daarna te Berlijn als privaat-docent, waar hij in 1825 tot buitengewoon hoogleeraar in de medicijnen en tevens tot medicinaalraad, in 1834 tot adviseur omtrent geneeskundige zaken bij het Ministerie benoemd werd. In 1841 werd hij er „Gerichtsartz" en directeur van de inrichting van praktisch onderwijs aan de universiteit. Hij schreef: „Gerichtliche Leichenöffnungen" (Berlijn, 1851 en 1853), „Charakteristik der französischen Medicin mit vergleichendem Hinblick auf die Englische" (Leipzig, 1822), „Ueber Verletzungen des Rückenmarks in Hinsicht auf ihr Letalitätsverhältnis" (Berlijn 1823), „Ueber die Hundswuth" (1829), „Denkwürdigkeiten für medicinische Statistik und Staatsarzneikunde" (1846), „Praktisches Handbuch der gerichtlichen Medicin" (1856—1858: 4de uitgave 1864), „Klinische Novellen zur gerichtlichen Medicin" (1863), benevens, onder den naam *Till Ballistorius*, het romantische treurspel: „Die Karfunkelweihe" (1817). Hij overleed den 24sten Februari 1864.

Caspiae portae, *Caspiae pilae* of *Caspische poorten*, is de naam van een bergpas ter lengte van 14 km. in het Caspisch Gebergte tusschen Armenië en Medië aan de eene en Parthië en Hyrcanië aan de andere zijde. Die bergpas, thans Tengi Sirdara geheeten, was door een aardbeving als een spleet in de rotsen ontstaan, door menschenhanden in een bruikbaren weg herschapen en door de Perzen met ijzeren poorten gesloten en door een bezetting verdedigd. Die poorten werden tevens beschouwd als een merkwaardig grenspunt, zoodat de aardrijkskundigen van dien tijd vandaar af de afstanden berekenden.

Cass, *Lewis*, een Noord-Amerikaansch staatsman, werd geboren den 9den October 1782 te Exeter in Newhampshire, begaf zich met zijn bloedverwanten naar Ohio en studeerde in de rechten. In 1802 trad hij op als advocaat, en 4 jaar later werd hij gekozen in het Wetgevend Lichaam. Hij verijdelde het verraderlijk plan van *Aäron Burr*, om de staten aan de andere zijde van het Alleghanygebergte van de Vereenigde Staten los te rukken en Mexico te veroveren. Minder gelukkig was hij bij het uitbarsten van den oorlog van 1811, daar hij zich met zijn regiment aan de Engelschen moest overgeven. Hij werd uitgewisseld en tot brigade-generaal bevorderd, waarna hij de grenzen der Unie verdedigen moest. Hij had als aide-camp van den bevelvoerenden generaal *Harrison* een groot aandeel aan de overwinning, behaald op de Engelschen onder generaal *Proctor*, en werd in 1813 gouverneur van het territorium van Michigan. Hier deed hij doelmatige verdedigingswerken aanleggen, schonk na den vrede van 1818 aan het land een vrijzinnig bestuur, bracht verdragen tot stand met de Indianen en vergrootte op deze wijze het grondgebied der Unie. Hij vermeed alle partijschap, hoewel het overbekend was, dat hij eigenlijk tot de democraten behoorde. In 1831 werd hij door generaal *Jackson* tot minister van Oorlog benoemd, en in 1836 ging hij als buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister der Vereenigde Staten naar Parijs. Daar hij echter zoowel met *Guizot*, als met den staatssecretaris te Washington in gevoelen verschilde, keerde hij in 1843 naar Amerika terug. De democratische partij wenschte hem candidaat te stellen voor het presidentschap, doch hij miste den steun der Zuidelijke Staten en werd bij de verkiezingen van 1848 door *Taylor* verslagen. In 1857 werd hij staatssecretaris in het Kabinet van *Buchanan*, doch in 1861 legde hij zijn betrekking neder en begaf zich naar Detroit. Gedurende den Burgeroorlog stond hij aan de zijde der Unie en overleed den 17den Juni 1866. Tot zijn geschriften behooren: „Inquiries respecting the history, traditions, languages etc. of the Indians" (Detroit, 1823) en „Historical and scientific sketches of Michigan".

Cassa. Zie *Kas*.

Cassagnac, *Adolphe Granier de*, een Fransch publicist, werd geboren den 12den Augustus 1806 te Averon Bergelle in Gers en overleed den 31sten Januari 1880 op zijn kasteel Coulome in Gers. Hij kwam in 1832 naar Parijs, waar hij als journalist in bladen van de meest uiteenloopende richting artikelen schreef, die opzien baarden, door de grenzenlooze hevigheid van zijn taal. Terwijl hij vóór 1848 een ijverig en goed betaald aanhanger was geweest van het Huis Orleans, sloot hij zich, na den val dier dynastie, bij *Napoleon* aan en werd een hartstochtelijk Bonapartist. Van 1852—1870 was hij vertegenwoordiger van Gers in de Kamer, deel uitmakende van de groep der zoogenaamde *Arcadiërs*. Hij maakte als redacteur van verschillende bladen, voornamelijk van de „Pays", naam door zijn hatelijke polemieken, zijn ultra-conservatieve en absolutistische beginselen, zijn processen en duels. Na *Napoleons* val gaf hij in 1871 eerst „Le Pays" uit, richtte daarna het blad l'Ordre" op en speelde een hoofdrol in de Bonapartistische intriges. In 1876 werd hij tot kamerlid gekozen. Na zijn journalistischen arbeid hield *De Cassagnac* zich bezig met geschiedkundig werk. Hij schreef o.a. „Histoire des classes ouvrières et des classes bourgeoises" (1837), „Histoire des classes nobles et des classes anoblies" (1840), „Histoire des causes de la Révolution française" (1850, 4 dln.; 1856 2de uitgave, 3 dln.), „Histoire du Directoire" (eerst verschenen als feuilleton in den „Constitutionnel", boekuitgave 1851—1863, 3 dln.), „Histoire de la chûte du roi Louis-Philippe etc." (1857, 2 dln.), „Histoire des Girondins et des massacres de Septembre" (1860, 2 dln., 2de uitgave, 1862), „Histoire des origines de la langue française" (1872) en „Histoire populaire de l'empereur Napoleon III" (1875). Het werk van *De Cassagnac* onderscheidt zich meer door goeden stijl en levendige voorstelling der feiten dan door geschiedkundige juistheid als resultaat van ernstige studie en onpartijdigheid van opvatting. Bovendien schreef hij twee romans „Danae" (1840) en „La reine des prairies" (1845, 2de uitgave, 1859), alsook een beschrijving van zijn „Voyage aux Antilles françaises, anglaises etc." (1844, 2 dln.) en „Souvenirs du Second Empire" (1879—1882, 3 dln.). Onder den titel „Portraits litté-

raires" (Parijs, 1852) werden zijn letterkundige critieken uitgegeven.

Cassagnac, Paul Adolphe Marie Prosper Granier de, Fransch politicus, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 2den December 1843, had als redacteur van het door zijn vader in 1866 opgerichte blad „Le Pays" verschillende schandaalwekkende duels met de latere communisten *Rochefort*, *Flourens* en *Ranc* en werd lichamelijk afgestraft door *Lullier*. In 1870 kwam hij, als vrijwilliger in een zouaven-regiment van de divisie Douay bij Sedan den Duitschers in handen en werd geïnterneerd te Kosel. Teruggekeerd naar Frankrijk, ijverde hij na 1872 als redacteur van de „Pays" met grooten durf voor de troonverheffing van den keizerlijken prins. In 1876 tot kamerlid gekozen, slaagde hij er in opnieuw schandaal uit te lokken door de beleedigingen, waarmede hij republikeinsche sprekers interrumpeerde; telkens werd hij tot de orde geroepen, berispt en zelfs tijdelijk van deelneming aan de beraadslagingen uitgesloten. In 1877 spoorde hij in zijn blad openlijk aan tot den „coup d'état". De dood van den keizerlijken prins in 1879 maakte een einde aan zijn streven ten gunste van diens verheffing, en daar hij een ijverig ultramontaan was, bestreed hij met heftigheid de proclamatie van prins *Jérôme Napoleon* tot hoofd der dynastie en candideerde *Jérôme's* zoon *Victor Napoleon* als president, waardoor hij groote verwarring bracht onder de Bonapartisten. Sinds heeft hij, ondanks zijn roerig optreden in de Kamer en in de pers, ook als onverzoenlijk revancheman, elke beteekenis verloren. De volkomen mislukking van den Boulangistischen aanslag hield hem na 1893 uit de Kamer. Later kreeg hij weer een mandaat, doch werd in 1902 niet herkozen. Hij overleed den 4den November 1904. Hij schreef „Empire et royauté" (1873), „Histoire de la troisième République" (1875), enz.

Cassander of *Kassandros*, de oudste zoon van *Antipater*, die na den dood van *Perdiccas* het bestuur op zich genomen had van het groote Macedooische rijk, werd geboren omstreeks het jaar 355 voor Chr. Kort vóór den dood van *Alexander den Groote* begaf hij zich naar Babylon, om zijn vader bij dezen vorst te rechtvaardigen. Na den dood van *Alexander* werd hij door *Perdiccas* tot aanvoerder der schaar van edelen benoemd en vervolgens aan *Antigonus*, veldheer in West-Azië, als miliarch toegevoegd; doch door dien krijgsoverste gekrenkt, keerde hij weldra naar Macedonië terug. Toen zijn vader op zijn sterfbed *Cassander's* wapenbroeder *Polysperchon* met het rijksbestuur bekleedde en aan hem enkel de miliarchie toevertrouwde, verliet hij Macedonië, verklaarde *Polysperchon* den oorlog, sloot een verbond met zijn voormaligen vijand *Antigonus* en met den Egyptischen koning *Ptolomaeus* en maakte zich in 318 meester van Athene en van onderscheiden Grieksche steden. Koningin *Eurydice* benoemde hem nu in plaats van *Polysperchon* tot rijksbestuurder; *Cassander* ijlde naar Macedonië, waar hij zijn komst zijn tegenstanders en zijn broeder *Nicanor* reeds overwonnen en gedood waren. Met kracht drong hij voorwaarts, veroverde Pydna en trad in het huwelijk met *Thessalonica*, de halfzuster van *Alexander*, om zich te verzekeren van de Macedonische heerschappij. Hij voegde zich bij het verbond, door *Ptolemaeus*, *Lysimachus*, *Seleucus* en *Lysander* tegen *Antigonus* gesloten, doch verloor Epirus en den geheelen Peloponnesus, zoodat hij enkel Macedonië en Thessalië behield, terwijl het vredestractaat (311) luidde, dat hij veldheer zou blijven tot aan de meerderjarigheid van den jongen *Alexander*. Toen hij nu dezen met zijn moeder liet ombrengen, stelde *Polysperchon* een anderen zoon van *Alexander den Groote*, *Hercules* genaamd, tegen hem over en trok naar Macedonië. *Cassander* wist hem echter over te halen, om zijn zevenjarigen beschermeling door vergif uit den weg te ruimen (309). Nu zocht hij zijn heerschapppij in Griekenland te bevestigen, en reeds was Athene op het punt te bezwijken, toen *Demetrius Polyorcetes*, de zoon van *Antigonus*, hem noodzaakte tot den terugtocht door de Thermopylae (303) en zelf zegepralend door Thessalië voortrukte naar Macedonië. *Cassander* smeekte om vrede, doch zijn vijand eischte volkomen onderwerping. Nu sloot hij tegen dezen een machtig verbond. *Antigonus* riep zijn zoon terug, en *Cassander* heroverde niet alleen de verloren Thessalische steden, maar zond ook een leger van 12000 man voetvolk en 500 ruiters naar Azië. *Antigonus* leed bij Issus de nederlaag, en bij den vrede, die daarna gesloten werd, verkreeg *Plistarchus*, een broeder van *Cassander*, de heerschappij over Cilicië. Door een aanval op het eiland Corcyra kwam *Cassander* vervolgens in oorlog met *Agathocles* van Syracuse en verloor zijn schepen. Nieuwe pogingen, om Griekenland te veroveren, leden insgelijks schipbreuk. Hij overleed in het jaar 297 voor Chr.

Cassander, *Georg*, of *Kadzander*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Kadzand, den 24sten Augustus 1513, gaf onderwijs in de theologie, het kerkelijk recht en de oude talen te Brugge en te Gent, en begaf zich vervolgens naar Keulen, waar hij zich aan de wetenschap wijdde. Van hier ging hij, op last van hertog *Willem van Cleef*, naar Duisburg, om er de Wederdoopers met de Kerk te verzoenen. Wegens zijn gematigde denkwijze genoot hij de achting van keizer *Maximiliaan* en van prins *Willem I*. Hoewel hij R. Katholiek was, helde hij over tot de leerstellingen der Hervormers: hij wilde namelijk den avondmaalskelk aan de leeken uitreiken en was een tegenstander van den ongehuwden staat der geestelijken. Hij wendde al zijn krachten aan, om de strijdende partijen in de Kerk te verzoenen en overleed te Keulen in 1556. Van de lange reeks van Latijnsche geschriften, door hem in het licht gegeven, noemen wij: „De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri in hoc religionis dissidio", „Liturgica de vita et ordine Domidicae Coenae celebrandae", „De baptismo infantium testimonia veterum", „De baptismo infantium doctrina Catholicae Ecclesiae" en „De arte concionandi liber".

Cassandra is de naam der 114de planetoïde.

Cassandra, *Alexandra*, de schoone dochter van *Priamus* en *Hekabé* (*Hecuba*) en de tweelingzuster van *Helenus*, beloofde hare toegenegenheid aan *Apollo*, zoo deze haar de gave der voorzegging wilde schenken. Zij ontving deze, doch voldeed niet aan hare belofte, weshalve *Apollo* er bijvoegde, dat niemand aan hare voorspellingen geloof

zon hechten. Zij verkondigde dan ook den val van Troje, maar werd als een waanzinnige uitgelachen. Na den oorlog viel zij als buit aan *Agamemnon* ten deel, maar werd tegelijk met dezen door *Clytemnestra* vermoord. Volgens een andere sage omvatte zij bij de verovering van Troje het altaar van *Athene* (*Minerva*) en werd door *Ajax*. den Locriër, onteerd en tot slavin vernederd. Twee steden, Mycenae en Amyclae, streden om het bezit van haar graf, en in een tempel te Leuctra in Laconië werd zij onder den naam van *Alexandra* gehuldigd.

Cassandrino is de naam van een komisch persoon, die tegen het einde der 18de eeuw door de Fransche tooneeldichters uit het Italiaansch blijspel werd overgenomen. Men had toen *Cassandre oculiste, mécanicien, astrologue, le pleureur*, enz., vooral in de stukken van *Barré* en andere tooneeldichters. Doorgaans is hij een grijsaard, aan oude zeden en gewoonten gehecht, een knorrepot of een gierigaard, somtijds ook een praktisch burgerman, die gaarne het sluiten van een verstandig huwelijk bevordert. Dikwijls verkeert hij met een ouden vriend, aan wien hij zijn dochter tot gade heeft toegezegd, of hij heeft een nicht of pupil, die hij voor ieders oog zoekt te verbergen. Te Rome deed men *Cassandrino* het volksgevoelen uitspreken, zoodat hij er veel bijval vond, maar ook dikwijls zijn vrijmoedigheid met gevangenisstraf moest boeten.

Cassano is de naam van verschillende plaatsen in Italië.

Cassano al Jonio is een stad in het distrikt Castrovillari van de provincie Cosenza met 8706 inwoners (1901), een bisschoppelijk seminarium, zwavelbaden en olijfbouw.

Cassano d'Adda is een plaats in de provincie en in het distrikt Milaan, aan de Adda gelegen met 8782 inwoners (1901) en bekend door drie slagen in 1259, den 16den Augustus 1705 en den 27sten April 1799.

Cassano delle Murge is een plaats in het distrikt Altamura van de provincie Bari met 6115 inwoners en koperindustrie.

Cassard, *Jacques*, een Fransch zeeman, werd geboren te Nantes in 1672 en bij het uitbarsten van den Spaanschen Successieoorlog voor een der beste stuurlieden van de Fransche koopvaardijvloot gehouden. Hij werd kapitein van een kaperschip en bracht aan *Pontini*, bij den aanval van dezen op Cartagena, zooveel nadeel toe, dat de Regeering hem tot kapitein op een fregat benoemde (in 1710). Nu werd hij de schrik der Engelschen, Nederlanders en Portugeezen; met een geringe macht veroverde hij Suriname en bracht op Martinique een buit bijeen ter waarde van 9 millioen francs. Toen hij na het eindigen van den oorlog een jaargeld van de hand wees, maar een voorschot van 3 millioen in ruwe bewoordingen van den Staat terugvorderde, werd hij eerst naar de Bastille en toen naar het kasteel Ham gebracht, waar hij in 1740 overleed.

Cassas, *Louis François*, een Fransch landschapschilder en architect, werd geboren te Azay de Ferron, den 3den April 1756. Nadat hij onderwijs genoten had van *Lagrenée* en *le Prince*, begaf hij zich naar Italië, waar hij een groot aantal schetsen van Sicilië, Istrië en Dalmatië vervaardigde. Vervolgens vergezelde hij den gezant *Choiseul Gouffier* naar Konstantinopel, schetste in den omtrek dier stad overblijfselen der Oudheid en deed vervolgens een reis door Klein-Azië, Syrië, Palestina en een gedeelte van Egypte en met *Lechevallier* door Klein-Azië. Na zijn terugkeer in 1816 werd hij inspecteur en professor in de teekenkunst aan de inrichting voor gobelins te Parijs en overleed te Versailles, den 1sten November 1827. Hij leverde uitmuntende schilderijen in olieverf voor de platen van een „Voyage pittoresque de la Phénicie, de la Palestine et de la Basse-Egypte", waarvan echter slechts 30 afleveringen verschenen zijn, daar de voortzetting door graaf *Gouffier* verboden werd, alsmede voor zijn „Voyage historique et pittoresque de l'Istrie et de la Dalmatie" (1802) en voor de „Vues pittoresques des principaux monuments de la Grèce, de la Sicile et des sept collines de Rome" (1813).

Cassatie. Reeds bij *appèl* (zie aldaar) is vermeld, dat tegen vonnissen, in burgerlijke en strafzaken gewezen, verschillende rechtsmiddelen openstaan. Een dier middelen is het beroep in cassatie, hetwelk hier te lande wordt ingesteld bij den Hoogen Raad der Nederlanden. De rechtspraak in cassatie vormt de hoofdwerkzaamheid van dit ons hoogste rechtscollege. De Hooge Raad — zegt art. 165 der Grondwet — heeft het toezicht op den geregelden loop en de afdoening van rechtsgedingen, alsmede op het nakomen der wetten door de leden der rechterlijke macht. Hij kan hunne handelingen, beschikkingen en vonnissen, wanneer die met de wetten strijdig zijn, vernietigen en buiten werking stellen volgens de bepaling door de wet daaromtrent te maken en behoudens de door de wet te stellen uitzonderingen.

Regelen omtrent het cassatieberoep vindt men in de wet op de Rechterlijke Organisatie, in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering en in dat van Strafvordering.

Het beroep in cassatie kan slechts worden ingesteld tegen uitspraken gewezen *in het hoogste ressort*, d.w.z. uitspraken waartegen geen appèl of hooger beroep openstaat. Van de meeste vonnissen, in eersten aanleg gewezen, kan men appelleeren; heeft de rechter in appèl uitspraak gedaan, dan kan men daarvan niet voor de tweede maal in appèl, maar alleen in cassatie komen. Is het in eersten aanleg gewezen vonnis niet vatbaar voor appèl, dan kan men daarvan rechtstreeks zich in cassatie voorzien.

Een andere, zeer belangrijke bijzonderheid van het cassatieberoep is, dat de Hooge Raad niet, zooals de rechter in appèl, de geheele zaak opnieuw mag onderzoeken, doch slechts om bepaalde redenen de rechterlijke uitspraak mag vernietigen, nl. 1° wegens het verzuim der vormen, voorgeschreven op straffe van nietigheid; 2° wegens verkeerde toepassing of schending der wet; 3° wegens overschrijding der rechtsmacht. Aan het onderzoek van den Hoogen Raad is onttrokken het geheele zoogenaamde *feitelijke* gedeelte van het proces. Heeft de lagere rechter ten onrechte zekere getuigen als geloofwaardig beschouwd, aan een in een akte voorkomende uitdrukking een verkeerde beteekenis gehecht, het reglement van een kerkgenootschap of de statuten eener naamlooze vennootschap verkeerd uitgelegd, een

straf nitgesproken, die veel te zwaar geoordeeld wordt, men kan er in cassatie niet tegen opkomen, zoolang men niet kan aanwijzen een *wetsartikel*, dat door die beslissing zou zijn geschonden. In burgerlijke zaken is zelfs voorgeschreven, dat degene die in cassatie komt, in zijn cassatiemiddelen de geschonden wetsartikelen vermeldt; komt de Hooge Raad tot de overtuiging, dat wel de wet is geschonden, maar niet de aangehaalde artikelen, dan mag hij de nitspraak niet vernietigen. In strafzaken is de Hooge Raad niet van aanhaling der artikelen afhankelijk.

Het cassatieberoep kan worden ingesteld in burgerlijke zaken door een der procedeerende partijen, in strafzaken door den veroordeelde of het Openbaar Ministerie. In strafzaken is de termijn, binnen welken men het beroep moet instellen, zeer kort, nl. 3 dagen na de aangevallen nitspraak; in burgerlijke zaken heeft men als regel een termijn van 3 maanden.

Cassatie beteekent letterlijk *verbreking, vernietiging*. Mag de Hooge Raad nu alleen de uitspraak vernietigen of mag hij tevens een andere, volgens zijn oordeel juiste beslissing er voor in de plaats stellen? Hij kan dit laatste, indien de vernietiging geschiedt ter zake van verkeerde toepassing of schending der wet of van overschrijding van macht; doch ingeval van verznim in de vormen moet hij de zaak, teneinde haar opnieuw te beslissen, verwijzen naar een ander college, en wel wanneer het een vonnis des kantonrechters geldt, naar de Arrondissements-Rechtbank tot welker ressort het kantongerecht behoort, wanneer het vernietigde vonnis is gewezen door een Arrondissements-Rechtbank, naar het Gerechtshof en wanneer het vonnis is gewezen door een Gerechtshof, naar een aangrenzend Gerechtshof.

Naast het gewone beroep in cassatie, dat aan de bovenvermelde termijnen is gebonden, staat het heroep in cassatie *in het belang der wet*, hetwelk alleen kan worden ingesteld door den Procureur-Generaal bij den Hoogen Raad en aan geen termijn gebonden is. De strekking hiervan is alleen om door den Hoogen Raad te doen nitmaken, dat het gewezen vonnis in strijd met de wet is, maar de vernietiging kan geen invloed hebben op de door partijen verkregen rechten; de veroordeelingen, in het vernietigde vonnis uitgesproken, blijven stand houden en kunnen worden tenuitvoergelegd.

Cassave. Zie *Maniok*.

Casseeren (het Fransche *casser*), een rechtsterm, beteekent: voor ongeldig verklaren, vernietigen. Zie verder *Cassatie*.

Cassel, *David*, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Glogan, den 7den Maart 1818, studeerde te Breslau en Berlijn, bekleedde aldaar verschillende betrekkingen aan Israëlietische scholen en werd er in 1872 docent voor Israëlietische wetenschap aan de universiteit. Hij schreef: „Leitfaden für den Unterricht in der jüdischen Geschichte und Litteratnr" (9de druk, Frankfurt, 1895), „Geschichte der jüdischen Litteratur" (1872—1873, Berlijn 2 dln.) en „Lehrbruch der jüdischen Geschichte nnd Litteratnr" (Leipzig, 1879). Ook heeft hij onderscheiden oud-Israëlietische werken in het licht gegeven en van vertalingen en aanteekeningen voorzien.

Cassel, *Paulus Stephanus Selig*, een Dnitsch godgeleerde en schrijver, geboren den 27sten Februari 1821 te Groszglogan in Silezië van Israëlietische ouders, bezocht eerst het R. Katholiek en vervolgens het Evangelisch gymnasium te Schweidnitz en wijdde zich voorts te Berlijn, vooral onder de leiding van *Ranke*, aan de studie der geschiedenis. Van 1851—1856 redigeerde hij de „Erfurter Zeitung" en kreeg, nadat hij in 1855 tot de Protestantsche kerk was overgegaan, een betrekking te Erfnrt als bibliothecaris. Sedert 1859 woonde hij te Berlijn, was van 1866—1867 lid van het Pruisische Hnis van Afgevaardigden en van 1868—1891 predikant aan de Christuskerk. Hij overleed den 23sten December 1892 te Friedenau bij Berlijn. Hij schreef een groot aantal werken op godsdienstig gebied, vooral Symbolische verhandelingen, o. a.: Vom Wege nach Damaskus, apologetische Abhandlnngen" (Gotha, 1872), „Aus Litteratnr nnd Symbolik" (Leipzig, 1884), „Aus Litteratur und Geschichte" (Leipzig, 1885), verder gedichten en eenige drama's en zocht de volksontwikkeling te bevorderen door wetenschappelijk populaire voordrachten, waarvan een gedeelte, o. a. „Dentsche Reden" in druk verscheen.

Casseler geel is een loodoxychloride, dat als gele dekverf wordt gebruikt. Het wordt verkregen door 1 deel salmiak (NH_4Cl) met 10 deelen loodglit (PbO) te smelten. Zijn samenstelling komt overeen met de formule $PbCl_2 7PbO$. Een analoge verbinding, $PbCl_2 3PbO$, kan ook verkregen worden, als loodglit met ¼de tot ⅛ste van zijn gewicht keukenzout vermengd en dan met water tot een brij omgeroerd wordt. Het loodoxyde zwelt tot een witte massa op, die men uitwascht, droogt en smelt, waarbij de witte klenr in een gele overgaat. Het geel, dat men op dien natten weg verkrijgt, wordt ook *Turner's patent geel* en *Engelsch geel* genoemd.

Cassell & Company Limited is een uitgeverszaak met boek- en plaatdrukkerij te Londen. Hare werken munten vooral uit door billijken prijs, zedelijken en opbouwenden inhond en goede illnstraties. Van „Cassell's Popnlar Educator" (8 dln.) werden 1 millioen exemplaren verkocht, van „Cassell's National Library" (214 dln.) meer dan 3 millioen en van de „Illnstrated History of England" (10 dln.) 750000 exemplaren.

Casselmann's groen, een schildersverf, bestaat uit waterhoudend, basisch zwavelznur koper, $Cu_4(OH)_6SO_4 4H_2O$, en wordt verkregen, waarneer men bij een kokende oplossing van 10 deelen kopervitriool een oplossing van 6 deelen gekristalliseerd azijnznur natrinm voegt en zoolang laat koken, tot dat er geen neerslag meer wordt gevormd. Na het wasschen en drogen wordt de neerslag een prachtige kleurstof en deze is na het Schweinfürter groen de fraaiste groene koperverf, die ver boven de vergiftige arseenhondende koperklenrstoffen te verkiezen is.

Cassequere is de naam van een volk in de binnenlanden van W. Centraal Afrika tusschen de rivieren Koebango en Koeando. Het heeft een zeer lichte huidkleur, uitstekende jukbeenderen en scheefstaande oogen. Het werd in 1878 door *Serpa Pinto* ontdekt.

Casserole is de naam van een vlakke pan om

in te braden of in te kooken, gemaakt van leem, gietijzer, vertind of geëmailleerd ijzer, roodkoper of aluminium.

Casse-tête beteekent *hoofdbreker* en is de naam voor een zwaren, naar het hoofd stijgenden wijn.

Cassette is de naam van een kistje voor het bewaren van geld of van kostbaarheden, alsook van schrijfbenoodigdheden. In de bouwkunst is het een verdiept veld in een gewelfde of vlakke zoldering.

Cassia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caesalpiniaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-bladigen, afvallenden kelk, door een bloemkroon, die nooit vlindervormig is, en bestaat uit 5 ongelijke bloembladen, van welke de beide onderste de grootste en meest naar buiten staande zijn, 10 engelijke meeldraden, van welke de onderste 3 zijwaarts gebogen, de 4 middenste korter en recht en de 3 bovenste het kortst zijn, door een gesteeld vruchtbeginsel en verschillend gevormde peulen. Het omvat kruiden, heesters en boomen met enkelvendige of gevinde bladeren en in aren geplaatste bloemen, en daaronder vele geneeskrachtige gewassen en sierplanten. Van de vele soorten (meer dan 400), die in tropisch en subtropisch Afrika, Amerika en Azië, talrijk ook in Insulinde, bijv. op Java, groeien, noemen wij: *C. absus L.*, een zomergewas in Egypte en op Ceylen, met rood gaderde bloemen, tot trossen vereenigd, en glinsterend denkerbruin zaad, betwelk onder den naam van *Semen Cismae s. Cassiae absus* tegen de Egyptische oogontsteking gebruikt wordt — *C. acutifolia Dec.*, een heester, in Egypte en Gelukkig Arabië groeiende, wiens bladeren op dezelfde wijze als *sennebladeren* te pas komen — *C. alata L.*, een hoogen heester met gevleugelde peulen, wiens bladeren en bloemen tegen schurft en andere huidziekten worden voorgeschreven — *C. fistula L.*, een hoogen boom, wiens hout op dat van den mahagonieboom gelijkt en wiens vruchtenmoes (Pulpa Cassiae) tot purgeermiddel dient, terwijl zijn peul in West-Indië den naam van *trommelstok* draagt — *C. sennae L.*, die de bekende *sennebladeren* levert — *C. occidentalis L.*, wier wertel op de Caraïbische Eilanden steeds de verblijfplaats is van de zwarte brandmier, zoodat men dien met nitstekend gevolg op plaatsen brengt, die door de lastige wandluizen verontreinigd zijn, en *C. umbellata Reichb.*, een fraaie sierplant, om van vele andere soorten niet te spreken.

Voorts vermelden wij nog onder dezen naam: *Cassia caryophyllata*, een bast, die in 2 soorten in den handel komt, namelijk de lange of echte (7 dm. lang) in kaneelbruine rollen, glad en aan de buitenzijde nog vaak met een grijze epperhuid bedekt en afkomstig van *Dicypellium caryophyllatum Nees*, en de enechte cassia, bestaande nit korte dunne stukjes, die dezelfde kleur bezitten als die der eerste soort, doch afkomstig zijn van *Syzygium caryophyllaceum Gaertn.*

Cassia cinnamomea of de bast van een soort van kaneelboom (Cinnamomum aromaticum *Nees*). Die bast is wat dikker dan echte kaneel, geheel of half samengerold en donker kaneelbruin, ook met gele vlekken. Hij riekt en smaakt naar kaneel, maar kan niet tot zulk een fijn poeder gewreven worden. Deze kaneelcassia komt nit Kanton en werdt, vooral wegens haar mindere kostbaarheid, in plaats van echte kaneel veel gebruikt. Men destilleert er ook een olie nit, de zoogenaamde Cassia-olie (zie aldaar), die hoofdzakelijk dienst doet als parfumerie.

Cassia lignea (C. malabarica s. glutinosa), de bast van de takken van den Malabaarschen kaneelboom (Laurus Cassia *L.*), waarschijnlijk een verscheidenheid van Cinnamomum Zeylanicum. Hij komt in den handel in heel of half opgerolde buizen van donkerbruine kleur en bezit een kaneelachtigen, eenigszins samentrekkenden smaak. De beste soorten van deze komen de Ceylensche kaneel zeer nabij, zoowel met betrekking tot den reuk, als tot den smaak. Men geeft den naam van houtcassia ten onrechte ook wel aan kaneelcassia, waaruit door destillatie de olie verwijderd is.

Cassiabast is ongeveer hetzelfde als kaneelcassia of Chineesch kaneel. Zie *Cassia*.

Cassianus, *Johannes Massiliensis*, een der voornaamste voorstanders, eigenlijk de grondlegger van het Semi-Pelagianisme, werd vermoedelijk omstreeks 360 in Scythië geboren. Hij ontving het eerste onderwijs in een klooster te Bethlehem, deed een reis door Egypte en bezocht de kluizenaars der woestijn. Daarna begaf hij zich naar den bisschop *Johannes Chrysostomus* te Konstantinopel, die hem tot diaken wijdde, en werd na diens verbanning naar Rome gezonden, waar hij kennis maakte met *Pelagius*. Omstreeks 415 vestigde hij zich te Massilia, was er als presbyter ijverig werkzaam en overleed er omstreeks het jaar 435. Hij gaf voorschriften omtrent de inrichting van kloosters, welke in Spanje en Gallië algemeen werden gevolgd, en zijn boeken, „Collationes patrum" en „De institutis coenobiorum", verkregen groot gezag. De beste uitgave zijner geschriften is bezorgd door *Alard Gazet* of *Gazaeus* (1616). In den strijd tusschen *Augustinus* en *Pelagius* zocht hij een verzoenenden middenweg aan te wijzen door de stelling, dat de mensch het goede wel zonder de goddelijke genade kan aanvangen, maar niet voleindigen. Tot bestrijding van *Nestorius* schreef hij: „De incarnatione libri VII". Hoewel hij niet onder de heiligen is opgenomen, wordt op sommige plaatsen zijn naamfeest op den 23sten Juli gevierd.

Cassia-olie of *kaneelcassia-olie* is een aetherische olie, die in China verkregen werdt door destillatie van alle deelen van den Cassiaboom *Cinnamomum aromaticum* N. v. E. (zie *Cassia*). Het heeft een soortelijk gewicht van 1,03 tot 1,09, een zoeten, specerijachtigen smaak en scheidt aan de lucht kristallen af. In water lost het tamelijk goed op en laat zich in iedere verhouding met alkohol mengen. Het dient als bijmengsel in likeuren en om er zeep mee te parfumeeren.

Cassinet is de naam van een lakenachtig keperweefsel met katoenen schering en inslag van strijkgaren, dat zeer vast inelkaar geslagen en niet geronwd werdt; alleen werdt de eene zijde geschoren, waar de meeste wol zichtbaar is, en daarna heet geperst. Bij het zoogenaamde dubbel-cassinet met twee soorten inslag wisselen katoenen en wollen inslag met elkaar af.

Cassini, *Giovanni Domenico*, een Fransch geograaf en sterrenkundige, werd geboren den 8sten Juni 1625 te Perinaldo bij Nizza, studeerde aan het Jezuïetencollege te Genua en te Bologna en legde

zich vooral toe op de astronomie. Hij maakte te Bologna daarin zulke groote vorderingen, dat hij in 1650 tot opvolger van den hoogleeraar *Cavallière* benoemd werd. Daar het hem voorkwam, dat de meridiaan, door *Ignazio Dante* in de kerk van den heiligen *Petronius* getrokken, niet nauwkeurig was, verving hij dien in 1653 door een beteren, en nauwkeurige zonnetafels, een nieuwe meting van de parallaxis der zon en verbeterde refractietafels waren daarvan het gevolg. Ook ontdekte hij hier de aswenteling van Jupiter, Mars en Venus. Een twist tusschen Rome en Bologna over de Po gaf aanleiding tot de uitgave van zijn boek over den veranderlijken loop van deze rivier. Hij bestuurde den vestingbouw bij het fort Urbino, besliste een oneenigheid tusschen den paus en Toskane, nam in 1664 en 1665 te Rome met groote nauwkeurigheid 2 kometen waar, zag op de schijf van Jupiter de schaduw van diens wachters en verspreidde meer licht over de beweging der planeten. Zijn waarnemingen strekten zich eveneens uit tot Mars en Venus. Inmiddels benoemde de Senaat van Bologna hem tot opperintendant van den waterstaat en belastte hem met de inspectie der vestingwerken te Perugia, enz. Niettemin was het hem mogelijk, zijn aandacht te vestigen op de insekten en op de transfusie van het bloed. Zijn „Ephemeriden der wachters van Jupiter" (1668) waren oorzaak, dat de Fransche regeering hem uitnoodigde, naar Parijs te komen, waar hij zoo eervol ontvangen werd, dat men hem zonder moeite overhaalde, aldaar te blijven. Hij had het bestuur over de sterrenwacht, zonder evenwel den titel van directeur te bezitten, en heeft voor de uitbreiding der sterrenkunde veel gedaan. In de jaren 1671 en 1672 ontdekte hij twee nieuwe wachters van Saturnus en in 1684 nog twee andere, zoodat hij hun aantal op 5 bepaalde. Het zodiakaallicht, reeds door *Kepler* vermeld, nam hij waar met groote nauwkeurigheid, en in December 1680 berekende hij de loopbaan eener komeet, waardoor hij grooten roem verwierf, terwijl hij tevens nieuwe denkbeelden opperde omtrent de aswenteling der maan. Op zijn aandringen begaf zich in 1672 een wetenschappelijke expeditie naar Cayenne, en hij heeft belangrijke onderzoekingen ingesteld naar den Indischen kalender. Een nieuwe uitgave van zijn werk over de wachters van Jupiter verscheen in 1693. De opmeting van den meridiaan, door *Picard* in 1669 begonnen en door *Lahire* in 1683 vervolgd, zette hij voort tot aan het uiteinde van Roussillon (1700). In de laatste jaren van zijn leven was hij blind, en hij overleed den 14den September 1712. Van zijn overige geschriften noemen wij: „De cometa annorum 1652 et 1653" (1658) en „Opera astronomica" (Rome, 1666). Een levensbeschrijving, door hemzelf opgesteld, is in 1810 door zijn achterkleinzoon *de Thury* in de „Mémoires pour servir a l'histoire des sciences etc." in het licht gegeven.

Cassini, Jacques, een zoon van den voorgaande, geboren te Parijs, den 13den Februari 1677, maakte onder de leiding van zijn vader en aan het Collége-Mazarin onder *Varignon* zulke belangrijke vorderingen, dat hij reeds op 17-jarigen leeftijd tot lid der Academie van Wetenschappen benoemd werd. Gedurende een reis naar Nederland en Engeland maakte hij kennis met *Newton, Halley, Flamsteed* en anderen en werd in 1696 lid van het Koninklijk Genootschap te Londen. Na het overlijden van zijn vader nam hij het bestuur der sterrenwacht te Parijs op zich en legde zich eveneens toe op de bevordering der sterrenkunde. Tot zijn belangrijkste werkzaamheden rekent men de bepaling van den afstand der vaste sterren en van den ring van Saturnus (1717), de verklaring van de oorzaak der libratie van de maan (1725), de bepaling der versnelde beweging van Jupiter en der vertraagde van Saturnus, benevens die der gedaante onzer aarde. Uit de opmetingen van *Cassini* scheen te blijken, dat de aardas verlengd is naar de zijde der polen, wat in strijd was met de theorie van *Newton* en aanleiding gaf tot de bekende graadmetingen onder den evenaar, bij den poolcirkel en in Frankrijk, alsmede van een grooten cirkel van Brest naar Straatsburg onder de leiding van *Cassini*. Hij was een uitstekend waarnemer, doch geen aanhanger van het stelsel van *Copernicus*, en overleed den 16den April 1756. Tot zijn geschriften behooren: „De la grandeur et de la figure de la terre" (1720) en „Eléments d'astronomie" (1740) met de daarbij behoorende tafels.

Cassini de Thury, César François, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Parijs, den 17den Juni 1714, zag zich op 22-jarigen leeftijd benoemd tot adjoint surnuméraire in de Academie van Wetenschappen, alsmede na den dood zijns vaders tot diens opvolger als bestuurder der sterrenwacht en tot maître de comptes. Hij overleed den 4den September 1784 aan de pokken. Zijn meestberoemde werkzaamheid is de trigonometrische opmeting van Frankrijk, welke door zijn zoon *Jean Dominique* werd voltooid en op 183 bladen (1740—1793) in kaart gebracht. Dit uitgebreid topografisch werk is op de schaal van 1 : 86400 ontworpen. Voorts schreef hij: „Rélation de deux voyages faits en 1761 et 1762 en Allemagne" (1763—1776, 2 dln.), „Description géometrique de la terre" (1775) en „Description géometrique de la France" (1784).

Cassini, Jacques Dominique, graaf *van*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Parijs, den 30sten Juni 1748, zag zich weldra benoemd tot lid der Academie en eerst tot adsistent, later tot opvolger van zijn vader (sedert 1784). Het meest heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de voltooiing der groote kaart van Frankrijk; voorts werkte hij in 1787 met *Mechain* en *Legendre* aan een astronomisch-trigonometrische verbinding van Londen en Parijs. De Revolutie beroofde ook *Cassini* van zijn betrekking en wierp hem 7 maanden in den kerker. Hij begaf zich daarna naar zijn landgoed, en *Napoleon I* benoemde hem tot ridder van het Legioen van Eer. Hij werd vervolgens lid van het Instituut, bleef het na de Restauratie, was in 1816 lid van het Conseil-général van het departement de l'Oise en overleed den 18den October 1845.

Cassini, Alexandre Henri Gabriel, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Parijs, den 9den Mei 1781, studeerde eerst in de sterrenkunde en later in de rechten en legde zich daarna hoofdzakelijk toe op de plantkunde. Hij werd in 1827 lid der Academie van Wetenschappen, in 1829 raadsheer in het Hof van Cassatie, in 1831 lid van de Kamer der Pairs en overleed den 16den

April 1832. Zijn: „Opuscules phytologiques" zijn in 2 deelen verschenen (1826—1834).

Cassinia *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie *Saamgesteldbloemigen* (Compositae); het omvat Australische kruiden en heesters, en van deze is *C. spectabilis R. Brown* de meest-bekende soort.

Cassinische lijn of *cassinoïde* is een lijn van de vierde orde, waarbij het produkt van elke twee rechte lijnen, die van een willekeurig punt der cassinoïde naar twee gegeven vaste punten getrokken worden, constant is. Zij bestaat, òf uit twee gescheiden ovalen, òf uit een liggende acht, òf uit een enkele lijn. Deze laatste draagt den naam *lemniscate* en is voor de theorie der elliptische functies van belang.

Cassinische wet is een door *Cassini* gevonden wet over de beweging van de maan om haar as. Zie *Cassini, Giovanni Domenico*.

Cassino is de naam van een stad in het distrikt Sora van de Italiaansche provincie Caserta, gelegen aan de Rapido. De stad is door het klooster Monte-Cassino gesticht en heette in de Middeleeuwen San Germano. In 1230 werd hier de vrede tusschen *Frederik II* en *Gregorius IX* gesloten, en den 16den Maart 1815 werd *Murat* er door de Oostenrijkers verslagen.

Cassinoïde. Zie *Cassinische lijn*.

Cassiodorus, *Magnus Aurelius*, een Italiaansch staatsman ten tijde van de heerschappij der Goten en geschiedschrijver van deze, werd geboren omstreeks het jaar 480 na Chr. te Scyllacium (Squillace) in Calabrië en bekleedde aan het Hof van koning *Odoacer* de betrekking van comes rerum privatarum of geheimschrijver en later die van minister van Financiën. Toen *Odoacer* in 490 door *Theodorik* overwonnen werd, trad hij in dienst van dezen, die hem eerst tot praefect van Beneden-Italië en vervolgens tot quaestor benoemde. Als zoodanig stelde hij alle openbare stukken op, die in naam des konings werden afgekondigd, en zijn sierlijke stijl en geleerde inkleeding werden algemeen bewonderd en nagevolgd. Als praefectus praetorio of minister van Staat verwierf hij grooten invloed op het regeeringsbeleid, en hij zag zich tot patricius voor levenslang en tot consul benoemd. Na den dood van *Theodorik* wist hij zich ook onder *Amalasuntha*, *Theodotus* en *Vitiges* in zijn betrekking te handhaven, en bij den inval van *Belisarius* in Italië deed hij zijn best, om de Italianen voor afvalligheid te bewaren. Toen de vooruitzichten der Goten allengs donkerder werden, begaf zich de hoogbejaarde *Cassiodorus* omstreeks 540 naar het klooster Vivarium (Vivarese), dat hij nabij Scyllacium gesticht had, en wijdde er zich niet alleen aan godsdienstige overpeinzingen, maar ook aan de wetenschap, daar hij de monniken aanspoorde tot het afschrijven van de geschriften der Ouden, hetgeen weldra niet alleen in de kloosters van Italië, maar ook in die der meer noordelijk gelegen gewesten werd nagevolgd. Hij overleed omstreeks 575 in den ouderdom van bijna 100 jaren. Tot zijn geschriften behooren: „Variarum epistolarum libri XII", „De orthographia liber", „De artibus ac disciplinis liberalium artium", „Chronicon", „Libri XII de rebus gestis Gothorum", „Institutiones divinarum et humanarum litterarum", waarvan slechts een uittreksel is bewaard gebleven enz. Zijn „Opera omnia" zijn te Parijs in 1588 en later meermalen in het licht gegeven. Hij wordt ook als een heilige vereerd op den 17den Maart.

Cassiquiari of *Casiquiare* is de naam van een Zuid-Amerikaansche rivier in Venezuela, die het meest grootsche voorbeeld eener bifurcatie (zie aldaar) oplevert. Beneden Esmeralda verlaat zij den Orinoco, welke haar een derde deel van zijn water afstaat, en stroomt naar den Rio Negro, die zich wederom uitstort in de Amazonenrivier. De Cassiquiari heeft bij haren oorsprong een breedte van 292 m., is 400 m. lang en gemiddeld 10 m. diep. Haar verval is op elken km. 22,5 cm.

Cassis is een uit zwarte Johannisbessen bereide likeur. De gestampte bessen worden met alkohol overgoten en dit uittreksel bij de vervaardiging van cassislikeur gebruikt.

Cassis is de naam van een stad in het kanton La Ciotat, arrondissement Marseille van het Fransche departement Bouches-du-Rhône, aan de kust van de Golf du Lion. Het heeft 1972 inwoners (1901), een haven met lichttoren, ijzerertsmijnen, marmergroeven, koraalvisscherij en handel in Zuidvruchten en muscaatwijnen. De geschiedvorscher *Jean Jacques Barthélemy* werd er geboren.

Cassiterides insulae of de *Tineilanden* zijn volgens sommigen de Scilly-eilanden, volgens anderen alle oorden, die tin opleveren, en volgens nog anderen slechts hersenschimmige eilanden der Phoeniciërs. Toen de Romeinen bij de verovering van Gallië aan de kust van den Atlantischen Oceaan kwamen, voer *P. Crassus* met eenige schepen naar het W. en ontdekte de Scilly-eilanden, waarna hij meende de ware Cassiteriden te hebben ontdekt, hoewel hij er bij de bewoners weinig tin vond.

Cassius, *Purper van*. Zie *Goudpurper* en *Goudverbindingen*.

Cassius. *Spurius Cassius Vicellinus*, is de voorsteller van de eerste akkerwet in de Romeinsche Republiek. In 502 voor Chr. was hij consul en overwinnaar der Sabijnen, in 493 bekleedde hij nogmaals die waardigheid en maakte zich verdienstelijk door de Plebejers, die naar den Heiligen Berg waren getogen, met de Patriciërs te verzoenen, doch werd tijdens zijn 3de consulaat (486) wegens het voorstellen van bovenvermelde wet om het leven gebracht, volgens sommigen door zijn eigen vader.

Cassius, *Lucius Cassius Longinus*, was praetor in 111 voor Chr., bracht *Jugurtha* naar Rome, zag zich in 107 met *Gajus Marius* tot consul benoemd, ontving Gallia Narbonnensis als wingewest, doch sneuvelde weldra in een veldslag.

Cassius, *Gajus Longinus*, de ijverigste der saamgezworen tegen *Caesar*, was omstreeks het jaar 53 vóór Chr. quaestor van *M. Crassus* in Syrië en streed hier voorspoedig tegen de Parthen, wier invallen hij in 52 en 51 afsloeg. Te Rome teruggekeerd, ontsnapte hij door de toenmalige woelingen aan een aanklacht wegens geldafpersing, voegde zich in 49 als volkstribuun bij de aristocraten, werd door *Pompejus* benoemd tot bevelhebber der vloot en bracht bij Sicilië aan de schepen van *Caesar* de nederlaag toe. Na den beslissenden slag bij Pharsalus bracht hij zijn oor-

logsbodems naar den Hellespont, waar hij de vloot van *Caesar* ontmoette en zich, hoewel grooter scheepsmacht bezittende, in de verwarring van het oogenblik overgaf. *Caesar* benoemde hem tot legatus. Gedurende den Alexandrijnschen oorlog legde hij met *Cicero* zich toe op de beoefening der wetenschap, in 44 werd hij praetor, tegelijk met *M. Brutus*, en zou het volgende jaar met het bestuur over Syrië worden belast. Toen echter *Brutus*, die jonger was dan hij, den voorrang verkreeg, smeedde hij het plan eener samenzwering tegen den dictator, waaraan ook *Brutus* deel nam. Na het vermoorden van *Caesar* was hij degene, die in het raadhuis uitriep: „Het monster is gevallen!" Ten onrechte had hij echter op den bijval van den Senaat en van het volk gerekend; hij moest met de andere saamgezworenen Rome verlaten, en hij en *Brutus* verloren de wingewesten Syrië en Macedonië, waarover zij naar de bepaling van *Caesar* als proconsuls zouden gebieden. Volgens een senaatsbesluit ontvingen zij den last, om op Sicilië en in Azië koren te koopen, doch *Cassius* wees dien van de hand en verliet Italië met *Brutus*, om volgens hunne bewering de eendracht in den Staat niet te verstoren. Zij begaven zich naar genoemde wingewesten, en *Cassius* verkreeg in Syrië, hetwelk aan *Dolabella* was toegewezen, zoo grooten aanhang, dat de Senaat hem het ambt van proconsul toekende. Het nieuwe Driemanschap te Rome noopte hem, een bondgenootschap met *Brutus* te sluiten. Zij versterkten hunne macht, plunderden Lycië en Rhodus en lieten zich in 42 te Sardes door de legioenen als imperatores begroeten, waarna zij met deze en met 20000 ruiters naar Philippi in Macedonië trokken. Weldra stonden *Antonius* en *Octavianus* met een bijna even zoo groote macht tegen hen over. *Brutus* en *Cassius* vermeden den slag en zochten hunne tegenstanders door gebrek in ongelegenheid te brengen, doch een aanval van *Antonius* in den rug van *Cassius* leidde tot een algemeenen strijd. *Cassius* werd uit zijn verschanste stelling gedrongen en op de vlucht gejaagd, terwijl *Brutus* de legerafdeeling van *Octavianus* aan het wijken bracht. De overwinnaars maakten evenwel geen gebruik van hunnen voorspoed, zoodat de slag onbeslist bleef. *Cassius* echter, onbekend met den waren stand van zaken en door een valsch gerucht van den dood van *Brutus* tot vertwijfeling gebracht, deed zich door een vrijgelaten slaaf om het leven brengen. *Brutus* beweende zijn rampspoedigen vriend als den „laatsten Romein" en deed hem te Thasus ter aarde bestellen. *Cassius* had de wegzinkende vrijheid te Rome niet kunnen redden, ofschoon hij de overige saamgezworenen in schranderheid, moed en volharding overtrof. Als bevelhebber had hij grooten roem verworven, en terwijl hij zelf matig leefde, handhaafde hij met gestrengheid de krijgstucht.

Cassius, Lucius Longinus, een broeder van den voorgaande en zijn tegenstander in den burgeroorlog, ging als legatus van *Caesar* in 48 vóór Chr. naar Thessalië, om zich op de hoogte te stellen der versterkingen van *Pompejus*, en vóór den slag bij Pharsalus naar het zuiden van Griekenland, om er de vijandelijke bezetting te verdrijven. Hoewel hij in 44 als volkstribuun een tegenstander was van *Antonius*, behoorde hij niet tot de saamgezworenen, doch moest na de verzoening van *Antonius* en *Octavianus* naar Azië de wijk nemen. Na den slag van Philippi ontving hij echter vergiffenis van *Antonius*.

Cassius, Quintus Longinus, een zoon van den voorgaande, ging als quaestor van *Pompejus* (54 vóór Chr.) naar Spanje en maakte zich aldaar zeer gehaat door zijn hardvochtigheid en hebzucht. In 49 stond hij als volkstribuun aan de zijde van *Caesar* en bewees hem goede diensten. Later begaf hij zich met dezen naar Spanje, werd er stadhouder en maakte zich aan zulke verregaande afpersingen schuldig, dat er een samenzwering tegen hem gesmeed werd. Deze mislukte, en *Cassius* nam wraak door nieuwe geweldenarij. Tengevolge van een soldatenoproer onder den quaestor *Marcellus* zag hij zich met twee trouw gebleven legioenen in de bergvesting Ulia opgesloten. Hij verkreeg echter vrijen aftocht en scheepte zich in met zijn troepen, doch kwam bij een schipbreuk aan den mond der Iberus (Ebro) om het leven.

Cassius *Parmensis*, aldus genoemd naar zijn geboorteplaats Parma, een tegenstander van *Caesar*, ontving vergiffenis van dezen, doch behoorde nochthans tot zijn moordenaars. In 43 voor Chr. voerde hij bevel over een afdeeling der vloot, bestemd om *Gajus Cassius* in Syrië tegen *Dolabella* te ondersteunen. Toen hij echter bericht ontving van den rampspoedigen slag bij Philippi, begaf hij zich naar Sicilië, voegde zich bij *Sextus Pompejus*, vergezelde dezen naar Azië en liep over tot *Antonius*. Na den slag bij Actium nam hij de vlucht naar Athene en werd aldaar, op bevel van *Octavianus*, dien hij door smaadschrift beleedigd had, door *Q. Varus* gedood (31 voor Chr.). Hij had zich ook als dichter bekend gemaakt.

Cassius, *Chaerea*, de moordenaar van *Caligula*, werd op last van *Claudius* ter dood gebracht.

Cassius, *Gajus Longinus* een rechtsgeleerde, was consul onder *Tiberius* (30 na Chr.) en onder de regeering van *Claudius* stadhouder in Syrië (45—50 na Chr.). Hij vergezelde *Mithridates*, door de Parthen tot koning gekozen, in zijn rijk, stond later te Rome in hoog aanzien en werd door *Nero* in 65 naar Sardinië verbannen, doch door *Vespasianus* teruggeroepen. Hij schreef een groot werk, „De jure civili", en stichtte een eigen juristenschool.

Cassius, *Avidius*, een veldheer in de dagen van *Marcus Aurelius*, was een Syriër van afkomst, en hoewel hij tot de partij der republikeinen behoorde, hield de keizer hem toch als een uitstekend veldheer in eere. Hij handhaafde dien roem in onderscheiden veldtochten en onderhield een gestrenge krijgstucht. Toen hij zich later, volgens sommigen op aandringen van keizerin *Faustina*, die hem hare hand had toegezegd zoodra *Marcus Aurelius* gestorven zou zijn, in Syrië tot keizer liet uitroepen en in korten tijd Azië aan deze zijde van den Taurus in bezit nam, verklaarde de Senaat hem een vijand des vaderlands, en reeds maakte de keizer zich gereed, een veldtocht tegen hem te openen, toen deze overweldiger na een bewind van 3 maanden door den centurio *Antonius* werd omgebracht.

Cassius, *Titus Severus*, was een Romeinsch

redenaar uit den tijd van *Augustus* en *Tiberius*. Wegens zijn bijtende redevoeringen werd hij door *Augustus* in het jaar 7 na Chr. naar Creta verbannen en door *Tiberius*, onder verbeurdverklaring zijner goederen, naar het eiland Seriphus, waar hij in 32 in de diepste ellende overleed.

Cassivelaunus, een Britsch vorst in het land ten noorden van de Theems, was in 54 voor Chr. opperbevelhebber der stammen, die zich tegen *Julius Caesar* vereenigden. Na vele onbesliste gevechten werd hij eindelijk door den Romeinschen veldheer verslagen, doch kort daarna deed hij een gelukkigen aanval op het verschanste kamp van den vijand, dat hij echter niet kon veroveren. Een aanslag op de Romeinsche vloot mislukte, doch hij verwierf den vrede tegen uitlevering van gijzelaars en tegen betaling eener jaarlijksche schatting.

Castagnetten is de naam van kleine houten klappers, die de gedaante hebben van schalen. Zij worden aan den duim bevestigd en geven, wanneer men de vingers er langs laat glijden een tremuleerenden toon, zoodat zij bijzonder geschikt zijn, om hij het dansen de maat aan te wijzen. Het *krotalon* der Ouden was iets dergelijks. Vermoedelijk zijn de castagnetten uit het Oosten afkomstig en door de Mooren naar Spanje gebracht, waar zij ook nu nog in zwang zijn. Er behoort veel kunstvaardigheid toe, de castagnetten goed te slaan (tocar las castañelas), zoodat het geluid samenstemt met de overige muziek.

Castagno, *Andrea del*, een Italiaansch historieschilder, werd geboren te Mugello in 1390 en overleed te Florence, den 19den Augustus 1457. Zijn stukken zijn zeer realistisch, maar dikwijls van onnauwkeurige teekening en hebben soms een gemeene uitdrukking in de gezichten. Hij schilderde verschillende figuren in de Santa Maria degli Angeli te Florence. Van zijn beste werk in het paleis van den podesta aldaar: „Ter dood brenging der samenzweerders tegen de Medici", is niet veel over; in de galerij van het palazzo *Pitti* bevindt zich een portret en een „Madonna met heiligen" van zijn hand.

Castaldi, *Pamfilo*, is volgens sommigen de uitvinder van het gebruik van beweegbare letters in Italië. Hij werd te Feltre in de provincie Belluno geboren in 1398. In zijn jeugd legde hij zich toe op de dichtkunst en later op de rechtsgeleerdheid. Hij stichtte een school voor fraaie wetenschappen te Feltre, en sommigen hebben beweerd, dat *Johann Faust* of *Fust* hier de uitvinding van *Castaldi* heeft leeren kennen. In 1472 was hij drukker in Milaan, begaf zich naar Venetië, waar hij in 1474 nog werkzaam was. In 1868 werd voor hem een gedenkteeken te Feltre opgericht.

Castalia, een bronnymph, de dochter van den *Achelous* en volgens anderen van *Castalius*, een inwoner van Delphi, stortte zich, door *Apollo* vervolgd, in een bron bij Delphi in Phocis aan den voet van den Parnassus. Die bron ontving haren naam en werd aan de Muzen gewijd, die deswege ook wel *Castaliden* worden genoemd. Haar water verleende volgens de overlevering aan de *Pythia* een dichterlijke opgewondenheid, en men wijst er nog een grooten, met brondraad begroeiden steen, waarop zij zich nederzette. Die bron draagt thans den naam van *Hagios Johannes* en voorziet een nabijzijnd klooster van water.

Castanea. Zie *Kastanje*.

Castanospermum *Cunn.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceeën). Het heeft slechts één soort, namelijk *C. australe Cunn.*, een boom in Australië ter hoogte van 12—16 m. met lange, gevinde bladeren, elliptische bloemblaadjes, gele bloemtrossen en bruine, rolronde, houtige peulen ter lengte van 16—20 cm. Elk van deze bevat gewoonlijk 4 zaden, welke grooter zijn dan kastanjes, rond van gedaante en aan één zijde afgeplat. Men vindt dezen boom inzonderheid in Zuid-Wales, en de bewoners bereiden er van onds uit die zaden een grove soort van meel.

Castanos y Aragones, *Francisco Xaverio*, hertog van Baylen, graaf *van*, een Spaansch generaal en staatsman, werd geboren den 22sten April 1756 in Biscaya. verwierf in Pruisischen dienst krijgskundige bekwaamheid en onderscheidde zich in den veldtocht van 1794 als kolonel in het leger onder *Caro*. In 1796 werd hij tot generaal-majoor, in 1798 tot luitenant-generaal bevorderd, maar zag zich weldra door den haat van *Godoy* in ballingschap verwezen. Later trad hij weder in dienst van Spanje, werd in 1808 commandant van de voor Gibraltar liggende troepen en verwierf als opperbevelhebber van het Andalusische leger den roem, dat bij den Franschen generaal *Dupont* hij Baylen genoodzaakt had, te capituleeren, hoewel de eer daarvan aan den ondergeschikten generaal *Reding* toekomt. Kort daarna verloor hij den slag bij Tudéla, den 23sten November 1808, tegen *Lannes*, en werd afgezet. In 1811 diende hij, als generaal en chef van het 4de Spaansche armeekorps, onder *Wellington*. Hoewel deze gunstige rapporten gaf van *Castanos*, riep de regeering hem naar Madrid en benoemde hem tot lid van den staatsraad. Na den terugkeer van *Ferdinand VII* werd hij kapitein-generaal van Catalonië en in 1815 opperbevelhebber van het naar Frankrijk optrekkende leger. In 1815 legde hij echter zijn openbare betrekkingen neder, om zijn dagen in rust door te brengen. De koning zuiverde hem in 1824 van het vermoeden van constitutionalisme, door hem opnieuw tot lid van den staatsraad te benoemen. Hier verdedigde hij het stelsel van gematigdheid jegens de Carlisten. Niet lang daarna werd hij voorzitter van den Raad van Castilië, in 1833 grande van Spanje met den titel van hertog *van Baylen*, hetoonde zich een tegenstander van den minister *Zea Bermudez* en verwijderde zich van het Hof. Na den val van *Espartéro* (1843) werd hij voogd der koningin, in 1845 senator en overleed den 24sten September 1852.

Castel, eertijds Castellum Mattiacorum geheeten, is een Duitsche plaats, gelegen aan den spoorweg van Wiesbaden naar Frankfort, op den rechter oever van den Rijn, niet ver van den mond van de Main en door een schipbrug ter lengte van 523 m. over deze rivier met de stad Mainz verbonden. Er zijn sterke vestingwerken ter verdediging dier brug en (1900) 8098 inwoners. Ook is er een vaste brug over den Rijn. De inwoners houden zich bezig met scheepvaart en vooral met handel in wijn, hout en kolen.

Castelar, *Emilio*, een Spaansch staatsman en

schrijver, werd den 17den September 1832 te Cadiz geboren. Hij studeerde in de rechten, philosofie en letterkunde. Als schrijver bewoog hij zich eerst op het gebied der novellistiek, later op dat der staatkunde en schreef voor democratische bladen. Daarna werd hij boogleeraar in de geschiedenis en wijsbegeerte aan de universiteit te Madrid. In 1864 stichtte hij het blad „La Democracia". Het viel de regeering heftig aan, en toen hij deel nam aan den opstand van den 22sten Juni te Madrid, werd hij hij verstek ter dood veroordeeld. Door de September-revolutie van 1868 kwam hij terug en werd tot afgevaardigde in de constitutioneele Cortes gekozen, waar bij de monarchie in beginsel bestreed, de federatieve republiek verdedigde en voor godsdienstvrijheid pleitte. In 1873 werd hij minister van Buitenlandsche zaken in het ministerie van zijn vriend *Figueras*. Daar de desorganisatie van het leger spoedig tot anarchie leidde, werd hij den 26sten Augustus tot president der Cortes gekozen. Den 7den September werd hij tot president der Uitvoerende macht met buitengewone dictatorische volmacht benoemd, en aarzelde thans niet zijn vroegere federatieve beginselen op zij te zetten, daar het belang van den Staat zulks eischte. Daarom werd hij door alle republikeinen voor een afvallige gehouden en legde in 1874 zijn ambt neer. Eerst onder *Alfonsus XII* liet hij zich weer in de Cortes kiezen, waar hij de gematigde republikeinsche partij vertegenwoordigde en de vereeniging der Latijnsche volkeren bepleitte. Hij had echter geen invloed meer op den gang der staatkundige aangelegenheden, al genoot hij ook, als uitgever van het dagblad „El Globo" te Madrid, groot aanzien. Als republikeinsch possibilist zag hij slechts heil in een vreedzame propaganda, en trok zich in 1893 geheel van het staatkundig tooneel terug, om zich uitsluitend met letterkundigen arbeid bezig te houden. *Castelar* overleed den 25sten Mei 1899 te Murcia. Hij schreef o.a.: „La civilisazion en los cinco primeros siglos del cristianismo" (2de druk, Madrid, 1865), „Cuestiones politicas y sociales" (1870, 3 dln.), „Discursos parlamentarios" (1871, 3 dln.), „Discursos politicos" (1873), „Historia del movimiento republicano en Europa" (1874, 2 dln.), „Vida de Byron" (1873), „Estudios historicos sobre la edad media" (1875), „Cartas sobre politica europea" (1875, 2 dln.), „Recuerdos de Italia".

Castelbuono, een stad in de Italiaansche provincie Palermo op Sicilië, ligt aan de oostelijke helling van het Madoniagebergte. Men vindt er een kasteel van den markies *Geraci* en kloosters der Franciscanen, Capucijnen en Benedictijnen. In dit laatste heeft men een bibliotheek met vele oude drukken. Er zijn (1901) 10734 inwoners en in de nabijheid der stad liggen geneeskrachtige bronnen, terwijl de vruchtbare bodem olijfolie, wijn en manna oplevert.

Castelcicala, *Fabricio Ruffo*, vorst *van*, een Napelsch diplomaat, trad eerst op als advocaat, doch werd door den minister *Acton* met een zending naar Londen belast. Na zijn terugkeer zag hij zich benoemd tot voorzitter der staatsjunta, totdat de overwinning der Franschen en de onwil des volks het Hof met zijn aanhang verdreven. Na het aftreden van *Acton* bekleedde *Castelcicala* zijn plaats, en hij overreedde den koning, om aan Frankrijk den oorlog te verklaren. Later was hij gezant te Londen en na de Restauratie te Parijs, waar hij in 1816 in naam van Sicilië een voor Engeland voordeelig tractaat tot stand bracht. Na de revolutie van 1820 werd hij gezant van koning *Ferdinand* te Madrid, doch bleef te Parijs, waar de koning na de zegepraal der Restauratie hem in zijn betrekking bevestigde. Hij overleed aldaar, den 13den April 1832.

Castelein, *Matthijs de*, een Zuid-Nederlandsch dichter en priester, de meest beroemde der rederijkers van zijn tijd, door zijn tijdgenooten vereerd met den titel van „excellent poeëet moderne", leefde tusschen 1485 en 1550 en wordt in 1512 vermeld als priester te Oudenaerde, in 1530 als notarius apostolicus en diaken der parochiekerk van Pamele aldaar. *Castelein* was factor der beide Kamers van rederijkers te Oudenaerde, de K e r s s a n w e en P a x V o b i s. Volgens zijn eigen verklaring schreef hij 36 esbatementen, 38 tafelspelen,

Matthijs de Castelein.

12 spelen van sinne en 30 wagenspelen, waarvan niets tot ons gekomen is, dan een Sinnespel voor het landjuweel te Gent in 1539 en het drama „Historie van Pyramus en Thisbe". Verder heeft hij nog een bundel met vroolijke „Liedekens" (na zijn dood nitgegeven, 1574) en een dichterlijke geschiedenis van Doornik „Baladen van Doornijcke", (eveneens na zijn dood verschenen, 1571), bewerkt. Zijn hoofdwerk is de „Const van Rhetoriken" (Gent, 1555, hij herhaling herdrukt), die overal den invloed van de Noord-Fransche letterkunde verraadt en waarin hij recepten geeft tot het schrijven der in zijn tijd gewilde dichtvormen, als rondeelen, refereinen, balladen, ketendichten, retrogaden, enz.

Castelfidardo, een vlek bij Loreto in de Italiaansche provincie Ancona, niet ver van den spoorweg van Ancona naar Foligno, gelegen op de hoogten tusschen de Aspio en de Musone, telt (1901) als gemeente 7002 inwoners. Het is bekend geworden door de nederlaag, door de Piemonteezen toegebracht aan de pauselijke troepen onder *Lamoricière* (18 September 1860). Onder aanvoering van *Cialdini* hadden de soldaten van

Piemont de grenzen van den Kerkelijken Staat overschreden. *Lamoricière* trok hen te gemoet en besloot hij Castelfidardo tot den aanval. In den beginne behaalde hij eenige voordeelen, maar toen het geschut der Piemonteezen met volle kracht begon te werken, namen de pauselijke troepen in verwarring de vlucht. Hun generaal, *Pimodan*, stortte doodelijk gewond ter aarde, en *Lamoricière* verzamelde zijn krijgslieden zoo goed mogelijk, om met hen naar Ancona terug te trekken, dat zich den 29sten September overgaf.

Castelfranco of *Castelfranco Veneto*, een distriktshoofdstad in de Italiaansche provincie Treviso, aan de Musone en aan de spoorwegen Vicenza—Treviso en Padua—Montebellnna, heeft onde vestingwerken, zeven kerken en (1901) 4000, als gemeente 12551 inwoners, die zich bezighouden met zijdeteelt en ijzerindustrie. De hoofdkerk prijkt met een beroemd altaarstuk van *Giorgione*, die aldaar geboren werd, en ter eere van dezen werd er den 5den October 1878 een gedenkteeken onthuld. Hier overwonnen de Franschen onder *Saint-Cyr* de Oostenrijkers onder *Rohan*, den 24sten November 1805.

Castelfranco of *Castelfranco dell' Emilia*, een stad in de Italiaansche provincie Bologna, is gelegen aan den spoorweg Piacenza—Bologna en aan de Via Aemilia. Zij heeft een lucifersen een papierfabriek, een tuchthuis en telt (1901) ± 2000, als gemeente 13500 inwoners. Zij wordt voor het Forum Gallorum gehouden, waar *Hirtius* in het jaar 43 vóór Chr. *Antonius* versloeg.

Castel Gandolfo, een stadje in de Italiaansche provincie Rome, is hoogst bevallig gelegen aan de helling van het Albaansche gebergte, bij het Albaansche Meer en aan den spoorweg Rome-Albano. Het telt (1901) 2316 inwoners. Het werd in 1596 door den paus aangekocht, en *Urbanus VIII* deed er naar het ontwerp van *Carlo Maderna* een prachtig paleis verrijzen, hetwelk door de garantiewet van den 13den Mei 1871 het voorrecht heeft verkregen van exterritorialiteit.

Castell, *Edmund*, of juister *Castle*, een Orientalist, werd geboren in 1606 te Hatley in Cambridgeshire en overleed in 1685 te Cambridge, als professor der Arabische letterkunde. Hij schreef o.a. „Lexicon heptaglotton" (2 dln., 1669), dat den volledigen Hebreeuwschen, Chaldeeuwschen, Syrischen, Samaritaanschen, Aethiopischen en Arabischen woordenschat bevat en bovendien nog als aanhangsel een Perzisch woordenboek.

Castellamare of *Castello a Mare di Stabia* is een stad aan den zuidoostelijken oever der Golf van Napels en aan den spoorweg naar Torre dell' Annunziata. Men heeft er een fraaie hoofdkerk, een goede haven, scheepstimmerwerven, een arsenaal en fabrieken van brood, olie, conserven, spiritus, kalk en katoen. Zij telt 22000, als gemeente 32841 inwoners (1901), die een belangrijken handel drijven. De stad is de zetel van een bisschop, heeft een bekoorlijke ligging en wordt wegens de nabijgelegen geneeskrachtige bronnen door de inwoners van Napels druk bezocht. Men geniet er voorts van het koninklijk kasteel Quisisana en de Monte Sant' Angelo (1493 m.) een heerlijk uitzicht op de Golf, op den Vesuvius, op de bouwvallen van Pompeji en op de geheele kust van Sorrento tot aan Kaap Campanella. Zij is gebouwd op de puinhoopen van het oude Stabiae, dat in 79 na Chr. door de beruchte uitbarsting van den Vesuvius werd verwoest. In 1654 werd het door de Franschen onder den hertog *de Guise* ingenomen; in 1799 versloeg hier de Fransche generaal *Macdonald* de vereenigde Engelsche en Napolitaansche troepen.

Castellamare of *Castellamare del Golfo* is een havenstad (Emporium Segestae) aan de noordkust van Sicilië en aan den spoorweg van Palermo naar Trapani met (1901) 19957 inwoners, die een uitgebreiden handel drijven in visch, graan, wijn en olijfolie.

Castellamare is een prachtig kasteel aan de Adriatische Zee, niet ver van Triëst, en was eenmaal de verblijfplaats van den ongelukkigen Mexicaanschen keizer *Maximiliaan*.

Castellamare Adriatico is een gemeente in het distrikt Penne der Italiaansche provincie Teramo, aan de spoorwegen Ancona—Foggia en Castellamare—Rome. Zij is verdeeld in 5 buurtschappen en telt (1901) 8846 inwoners.

Castellan of *chatelain*. Zie *Kastelein*.

Castellane, *Esprit Victor Elisabeth Boniface*, graaf *de*, maarschalk van Frankrijk, werd geboren te Lyon, den 26sten Maart 1788. Zijn vader, te voren een vrijzinnig lid der vertegenwoordiging, schaarde zich later aan de zijde der *Bourbons* en werd in 1815 pair. In 1804 nam hij dienst, woonde de veldtochten bij in Italië en Spanje, werd in 1808 luitenant en verwierf bij Wagram (1809) het kruis van het Legioen van Eer. In 1810 zag hij zich tot kapitein benoemd, ging als adjudant van graaf *Lobau* naar Rusland en werd na de inneming van Moskou aan het hoofd geplaatst van een eskadron. Wel werd hij in 1813 door *Napoleon I* tot majoor bevorderd, doch hij schaarde zich na diens val terstond aan de zijde der *Bourbons*. In 1822 was hij kolonel bij een regiment huzaren en nam deel aan den veldtocht naar Spanje. In 1830 stelde hij zich beschikbaar voor de Juli-dynastie en woonde in 1832 de belegering der citadel van Antwerpen bij. Daarna werd hij luitenant-generaal en bevelhebber van het leger der Pyreneeën. In 1837 werd hij benoemd tot pair en begaf zich met het leger naar Afrika; bij het uitbarsten der Februari-omwenteling (1848) bevond hij zich als bevelhebber eener divisie te Rouaan, waar hij moeite genoeg had, om de onrustige arbeiders in bedwang te houden. *Castellane* was toen ook bereid, de Republiek te dienen; doch de regeering stelde geen groot vertrouwen in hem en gaf hem eervol ontslag. Inmiddels wist hij door middel van een zijner dochters, de markiezin *de Contades*, betrekkingen aan te knoopen met den voorzitter der Republiek, *Lodewijk Napoleon*, zoodat hij kort voor den staatsgreep benoemd werd tot commandant te Lyon, waar hij den keizer belangrijke diensten bewees. Deze beloonde hem door hem te benoemen tot senator, tot maarschalk en tot bezitter van het grootkruis van het Legioen van Eer. Toen na den aanslag van *Orsini* Frankrijk in 5 groote militaire distrikten verdeeld werd, zag hij zich bevestigd in zijn betrekking als commandant van Lyon en deed alles, om in het zuiden van Frankrijk het gezag des keizers te hand-

haven. Hij overleed aldaar, den 16den September 1862.

Castellaneta, een stad in de Italiaansche provincie Lecce en in het distrikt Tarente, aan de Lato en onder een steil rotsgevaarte, Gravina geheeten, alsmede aan den spoorweg van Tarente naar Bari gelegen, telt (1901) als gemeente 10196 inwoners, die zich vooral met katoenbouw en schapenteelt bezig houden.

Castellanospoeder is de naam van een ontplofbare stof, die tot de dynamiet- of beter nog tot de nohelietsoorten gerekend moet worden. Het bestaat uit nitroglycerine, salpeter, pikrinezuur kalium en zwavel, benevens nog het een of ander neutraal zout, om beter tegen schokken bestand te zijn.

Castelli is de geslachtsnaam van paus *Coelestinus II* (zie aldaar).

Castelli, *Benedetto*, een beroemd leerling van *Galilei*, werd geboren te Brescia in 1577, bekleedde eerst de betrekking van abt te Monte Casino, vervolgens die van leeraar in de wiskunde aan de universiteit te Pisa, later aan het Collegio della Sapienza te Rome en overleed in 1644. Behalve eenige kleine verhandelingen schreef hij: „Della mesura dell'acque correnti" (1638), terwijl hij hij het voltooien van waterstaatswerken aan het meer van Trasimenië en hij dat van Ballo een buitengewone bekwaamheid ten toon spreidde.

Castelli, *Ignaz Franz*, een Oostenrijksch dichter, werd geboren te Weenen, den 6den Maart 1781, studeerde aldaar in de rechten en zag er zich in 1801 begiftigd met een kleine betrekking. Hij wijdde den ledigen tijd aan dichterlijke en letterkundige werkzaamheden, vooral aan vertalingen van Fransche stukken in het Duitsch, en verwierf grooten lof door zijn blijspel „Todt und lebendig" (1803). Zijn „Kriegslieder für die Oesterreichische Armee" werden door de Fransche Regeering zoo gevaarlijk geacht, dat zij den vervaardiger in ballingschap verwees en hij naar Hongarije vluchtte, vanwaar hij eerst na het sluiten van den vrede terugkeerde. Zijn tekst van de „Schweizerfamilie" met muziek van *Weigl*, maakte zijn naam in alle Duitsche schouwburgen bekend. Vorst *Lobkowitz* benoemde hem tot Hoftooneeldichter aan een der schouwburgen, doch hij legde in 1814 die betrekking neder. In het volgende jaar begaf hij zich als secretaris van graaf *Carriani* naar Frankrijk en vervolgens in dergelijke betrekking met den vrijheer *von Münch-Bellinghausen* naar Opper-Italië. Later bekleedde hij verschillende kleine posten, en in 1839 deed hij een reis door Duitschland en werd er door de universiteit te Jena tot doctor honoris causa bevorderd. Na veertigjarigen dienst behield hij zijn volle traktement als pensioen, en sedert dien tijd was hij gewoonlijk des winters te Weenen en des zomers op zijn buitengoed Liliënfeld. In 1848 zweefde hij nogmaals op aller tong, daar van zijn vlugschriften „Was ist denn jetzt in Wien geschehen?" en „Der Bauer kommt vom Rechtstage zurück" duizenden exemplaren verkocht werden. Hij overleed te Weenen, den 5den Februari 1862. Van zijn blijspelen zijn slechts een paar tot nu toe op het repertoire gebleven, nl.: „Die Schwäbin" en de „Münchhauseniade"; zijn tooneelspelen zijn meestal in de 18 jaargangen van een dramatisch tijdschrift (Dramatische Sträuszchen) opgenomen; van deze noemen wij: „Die Waise und der Mörder" en „Der Schiksalsstrumpf". Zijn stukken zijn zeer aardig en geestig, doch tevens oppervlakkig en gehrekkig van samenstelling. Het beste, dat hij geleverd heeft, is getiteld: „Gedichte in niederösterreichischer Mundart" (Weenen, 1828); voorts schreef hij: „Gedichte" (1835, 6 dln.), „Poetische Kleinigkeiten" (1816, 5 dln.) „Wiener Lebensbilder" (1828, 2 dln.), „Bären. Eine Sammlung wiener Anecdoten" (1825—1832, 12 afl.), „Hundert neue wiener Bären" (1844) en „Erzählungen in allen Farben" (1840, 6 dln.). Tot de door hem uitgegeven jaarboekjes behooren: „Selam" (1814—1821) en „Huldigung der Frauen" (1823—1848). Ook was hij belast met de redactie van onderscheiden tijdschriften, zooals „Thalia", „Sammler" en van dagbladen, zooals van de „Wiener Conversationsblatter" en van den „Allgemeiner musikalischer Anzeiger". In 1860, op zijn 80sten verjaardag, vond hij te Weenen groote sympathie, en zijn gezamenlijke werken zijn van 1844 tot 1847 in 17 deelen gedrukt en in 1848 nogmaals uitgegeven. Na zijn tachtigsten verjaardag zijn ook zijn gedenkschriften in het feuilleton van den „Wanderer" verschenen en later in 4 deelen in den handel gebracht. *Castelli* was een hartstochtelijk verzamelaar; hij bezat 12000 tooneelspelen in 3000 deelen, een verzameling van portretten van alle bekende tooneelspelers en theaterdichters, een van alle Weener tooneelafiches van 1600 af, alsmede een van 1800 tabaksdoozen.

Castellio, *Sebastiaan*, ook *Chastillon* en *Castalio* genaamd, een schrijver over godgeleerde onderwerpen in den tijd der Hervorming, werd geboren in 1515 te St. Martin du Fresne in Savoye, studeerde te Lyon en werd in 1540 op aanbeveling van *Calvijn* rector te Genève. *Castellio* was meer letterkundige dan godgeleerde en beschouwde den Bijbel meer met het oog van een criticus, dan met dat van een dogmaticus. Hij zeide dan ook in 1544 Genève vaarwel en werd in 1553 te Bazel hoogleeraar in de Grieksche taal. Hier voltooide hij zijn Latijnsche Bijbelvertaling in 1551, aan *Eduard VI* van Engeland opgedragen. Het verwijt van *Beza*, dat hij de oorspronkelijke voortreffelijkheid van den Bijbel onder Ciceroniaansche sierlijkheid bedolven had, zijn vrijmoedige gesprekken over de voorbeschikking en het gegrond vermoeden, dat hij eenige verhandelingen geschreven had, waarin hij de veroordeeling van *Servetus* afkeurde, dat alles deed een breuk ontstaan tusschen hem en *Calvijn* en bezorgde hem van de zijde van den Raad van Bazel het bevel, zich van het schrijven van godgeleerde boeken te onthouden. Hij overleed in armoede, den 23sten December 1563. Van onderscheiden klassieke schrijvers heeft hij uitgaven geleverd.

Castello Branco, *Camillo*, een Portugeesch schrijver, geboren te Lissabon, den 16den Maart 1826, woonde sedert 1862 ambteloos op een buitenverblijf in de provincie Minho, waar hij zich bezig hield met letterkundigen arbeid. In 1885 werd hij tot visconde de *Correia Botelho* verheven en overleed den 6den Juni 1890. Over *Gil Vicente, Sa de Miranda, Camoens, Soropita* en don *Francisco Manuel de Mello* heeft hij belangrijke

schetsen geschreven. Hij is de meest bekende en meest populaire romanschrijver van Portugal en zijn romans zijn in meer dan 100 deelen verspreid. Daartoe behooren: „Onda está a felicidade?" (Oporto, 1857), „Mysterios de Lisboa" (1854—1855), „Scenas contemporaneas", „I Sangue". „Aventuras d'um boticario d'aldea", „A engeitada" (1866), „Queda d'um anjo" (1866), „O marquez de Torres Novas", „No bom Jesus do monté", „A bruxa do monte Cordova", „O judeu". „Brilhantes do Brasileiro" „Amor de perdição" (1862), „Amor de salvação" (1864) en „O retrado de Ricardina". Zijn tooneelstukken vonden echter geen grooten bijval. De beste zijn: „Espinhos e Flores" (1857). „Abençoadas lagrimas" en „O morgado de Fafe". Zijn fraaiste gedichten bevinden zich in den bundel „Um Livro" (1858).

Castellon de la Plana is de naam eener Spaansche provincie, het noordelijk derde deel van Valencia uitmakende; zij is een romantische bergstreek met ertsen, bruinkolen en minerale bronnen, telt op 6465 v. km. 304477 inwoners en omvat 140 gemeenten en 9 rechtsdistrikten. De dalen worden gedeeltelijk kunstmatig besproeid en leveren wijn en olijfolie.

Castellon de la Plana, de hoofdstad der gelijknamige Spaansche provincie, ligt niet ver van de Mijares en 3 km. van de zee, in een vruchtbaar oord, aan den spoorweg, is door muren en torens omringd en heeft 3 kerken, 2 nonnen- en 3 voormalige monnikenkloosters, een kunstmatige waterleiding, een middelbare school, 2 hospitalen, benevens 31272 inwoners, die door het verbouwen van hennep, het vervaardigen van zeildoek en een levendigen handel in hun onderhond voorzien. De haven der stad heet Grao de Castellon de la Plana.

Castelnau, *Francis de la Porte*, graaf *de*, een Fransch ontdekkingsreiziger en natuurkundige, geboren te Londen in 1812, bezocht van 1837—1841 de streek der Canadeesche meren, de Vereenigde Staten en Mexico en was van 1843--1847 het hoofd der expeditie, welke door de Fransche regeering werd uitgerust, om de keerkringslanden van Zuid-Amerika te onderzoeken. Deze expeditie vertrok van Rio de Janeiro naar Goyaz, van hier noordwaarts langs de Araguay en zuidwaarts langs de Tocantins, voorts van Goyaz westwaarts over Cuyaba naar het groote moeras Xarayes, bezocht den bovenloop van de Paraguay en de waterscheiding tusschen het stroomgebied van laatstgenoemde rivier en dat van de Madeira en begaf zich over Chuquisaca en Potosi naar Lima. Bij de terugreis over Cuzco zakte zij de Ucayali en de Amazonas af naar Para. De beschrijving van deze belangrijke reis verscheen onder den titel: „Expédition dans les parties centrales de l'Amérique du Sud, de Rio de Janeiro à Lima et de Lima au Para. Histoire du voyage" (Parijs, 1850—1851, 6 dln.), waarbij 6 atlassen en plaatwerken (1850—1851). Later was *Castelnau* achtereenvolgens consul te Bahia, te Kaapstad en te Singapore, in 1862 consul-generaal te Melbourne, en overleed aldaar den 4den Februari 1880. In die verschillende landen heeft hij zich vooral bezig gehouden met dierkundige studiën.

Castelnau, een Fransch generaal, adjudant van keizer *Napoleon III* en een zijner meest vertrouwde hovelingen, zag zich in 1866 met een zeer kiesche zending belast. *Napoleon*, door de Vereenigde Staten bedreigd en door de zegepraal der Pruisische wapenen verontrust, wilde zijn troepen zoo spoedig mogelijk verwijderd zien uit Mexico. Dit was echter in strijd met het verdrag, den 30sten Juli 1866 met keizer *Maximiliaan* gesloten. Hij verlangde intusschen, dat laatstgenoemde vorst zich zoo mogelijk zou inschepen naar Europa, en *Castelnau* werd naar Mexico afgevaardigd, om, bijgestaan door den Franschen gezant *Dano* en door maarschalk *Bazaine*, hem hiertoe te bewegen. *Castelnau* hield den 25sten December te Puebla een mondgesprek met *Maximiliaan*, maar kon dezen niet overhalen tot het verlaten des lands. *Maximiliaan* toch meende, dat hij met zijn Mexicaansche troepen den strijd tegen de republikeinen onder *Juarez* wel kon voortzetten. Daarop verlieten de Franschen den 8sten Februari 1867 de hoofdstad van Mexico. Gedurende den slag van Sedan (1 September 1870) bevond zich *Castelnau* steeds aan de zijde des keizers, vergezelde des avonds generaal *Wimpffen* naar het kasteel Donchéry, om hij de onderhandelingen over de capitulatie met *von Moltke* en *von Bismarck* de persoonlijke belangen des keizers te behartigen, begaf zich den volgenden dag met dezen op weg, om den koning van Pruisen op te zoeken, waarbij het bekende gesprek van *Napoleon* met *von Bismarck* plaats greep, en vertrok den 3den September met *Napoleon* naar Wilhelmshöhe.

Castelnaudary is een arrondissementshoofdplaats in het Fransche departement Aude in Languedoc en verheft zich op een hoogte in een met buitenverblijven en dorpen bezaaide vlakte. Zij ligt aan het Canal du Midi en aan den spoorweg, bezit een rechtbank, een handelsrechtbank, een beurs en een landbouwgenootschap en telt (1901) 6683, als gemeente 9397 inwoners, die zich bezig houden met het verbouwen van ooft, met het werken in fabrieken en met een levendigen handel. Merkwaardig is er, behalve het stadhuis, het groote kanaalbassin, hetwelk tot haven dient en door kaden, werven en magazijnen omgeven is. Op de plaats van het rijke, verwoeste Sostomagus bouwden de West-Goten *Castrum novum Arianorum*, waaruit de tegenwoordige naam is ontstaan. Later was zij de hoofdstad van het graafschap Lauragais. In hare nabijheid had in 1211 een bloedig gevecht plaats tusschen de legers van *Raimond van Toulouse* en *Simon van Montfort*. In 1355 werd het door den *Zwarten Prins* verbrand, maar in 1366 weer opgebouwd. Den 1sten September 1632 behaalden de koninklijke troepen in de nabijheid der stad een overwinning op de partij van den hertog *van Orleans* onder *Montmorency*.

Castelnuovo, *Enrico*, een Italiaansch schrijver, geboren te Florence in 1839, legde zich toe op de technologie, werd daarop in een handelshuis geplaatst, belastte zich in 1870 met de redactie van het tijdschrift „La Stampa" en werd in 1872 hoogleeraar aan de handelsschool te Venetië. Hij leverde in het feuilleton der „Perseveranza" den roman: „Il quaderno della zia" (Milaan, 1872) en schreef voorts: „La casa bianca" (Milaan, 1873), „Vittorina" (1874), „Lauretta" (1876), „Il professore Romualdo" (1878), „Nuovi

racconti" (1876), „Alla finestra" (1876), „Nella falda" (1880), „La Contessina" (1881), „Sorrisi e lagrime" (1882), „Reminiscenze e fantasie" (1886), „In balia del vento" (1893), „Sulla laguna" (1899), „Natalia ed altri racconti" (1899), „Il ritoruo dell' Aretusa" (1901) enz.

Castel San Giovanni is de naam van een plaats in de Italiaansche provincie en het distrikt Piacenza, aan den rechter oever van den Po. De plaats heeft 9422 inwoners (1901). Van den 17den tot den 19den Juni 1799 streden hier de Oostenrijkers en Russen tegen de Franschen.

Castel San Pietro dell' Emilia is de naam van een stad in het distrikt Imola van de Italiaansche provincie Bologna aan de Sillaro en de Via Aemilia. Zij heeft 13474 inwoners, druk bezochte jaarmarkten en in de omgeving minerale bronnen.

Castelsarrasin is de hoofdplaats van het gelijknamige arrondissement, gelegen aan den rechter oever der Garonne, 21 km. ten W. van Montauban. De stad heeft 3394 inwoners (1901), een gerechtshof, linnen- en hoedenfabrieken, alsmede handel in graan, wijn, brandewijn, olie en saffraan.

Castel Termini, een stad in de Italiaansche provincie Girgenti op Sicilië, in het distrikt Bivona, ligt aan de helling van den Pecoraio en telt (1901) 12938 inwoners, die groote hoeveelheden zwavel, zout en gips nitvoeren. Er is een mooie kerk met 2 stukken van *Velasquez.*

Castelvetrano, een stad in de Italiaansche provincie Trapani op Sicilië, in het distrikt Mazzaia, ligt aan den spoorweg van Palermo naar Trapani op een heuvel, die uit een vruchtbare vlakte verrijst. De regelmatig gebouwde stad telt (1901) 24449 inwoners, die in zijde-, linnen- en katoenfabrieken werkzaam zijn en voorts olijvenolie en een kostelijken wijn (capriata) nitvoeren. Ten Z. der stad liggen de ruïnes van Selinuntum.

Casti, *Giambattista*, een Italiaansch dichter, geboren in 1721 te Montefiascone in Toskane, studeerde aan het seminarium aldaar en werd er later hoogleeraar en kannunik der hoofdkerk. Te Florence kwam hij in betrekking met den grootbertog, die hem met zich naar Weenen nam, waar *Casti* de gunst verwierf van *Jozef II* en toegevoegd werd aan onderscheiden keizerlijke gezantschappen naar Petersburg, Berlijn en Madrid. Na zijn terugkeer te Weenen zag hij zich bevorderd tot keizerlijk Hofdichter en vervaardigde 3 komische opera's: „La grotta di Trofonio" (een satyre op pedante schoolgeleerden), „Rè Teodoro" en „La conginra di Catilina". Daarop volgde de burleske opera „Cicerone". Na den dood van *Jozef II* vestigde hij zich te Florence, waar hij een groot aantal gedichten schreef. Om zijn „Animali parlanti" ter perse te leggen, begaf zich de grijsaard in 1798 naar Parijs, waar hij den 6den Februari 1803 door den dood werd overrompeld. Dit werk, alsmede zijn geestige, maar wel wat onknische „Novelle galanti" zijn hij herhaling gedrukt en ook in andere talen overgebracht. De „Sprekende dieren" vormen een staatkundig leeren hekeldicht in den vorm van het dierenepos en getuigen van menschenkennis en van een diepen blik in de staatkunde. Minder bekend is zijn: „Poema Tataro", gericht tegen het Hof te Petersburg. Zijn overige werken, waaronder anakreontische liederen, alsmede 216 grappige sonnetten „I tre Giulj", verschenen als „Opere varie" (Pisa, 1821, 6 dln.), en al zijn werken onder den titel „Opere dell' abbate Giovanni Battista *Casti*" te Parijs in 1837.

Castiglione, *Baldassarre*, graaf *van*, een Italiaansch staatsman, werd geboren den 6den December 1478 te Casatico op het gebied van Mantua, voegde zich na den val van *Luigi Sforza*, hertog van Milaan, bij den markgraaf *van Mantua* en begaf zich later op last van *Guidobaldo di Montrefeltro*, hertog van *Urbino*, eerst naar het Hof van *Hendrik VII* van Engeland (1506) en in 1507 naar *Lodewijk XII* van Frankrijk te Milaan. Hij vergezelde *Francesco Maria della Rovere*, den opvolger van *Guidobaldo*, op zijn krijgstochten en ontving in 1513 den titel van graaf. Later was hij protonotaris te Rome aan het Hof van *Leo X*, en *Clemens VII* zond hem in 1525 met een gewichtige opdracht naar *Karel V* van Spanje. Hoewel *Castiglione* hier de belangen van den paus zocht te bevorderen, viel hij na de plundering van Rome (1527) in ongenade bij den H. Stoel. *Karel V* daarentegen overlaadde hem met gunstbewijzen en schonk hem het rijke bisdom *Avila*. Hij overleed te Toledo, den 7den Februari 1529. Zijn meestberoemd werk is zijn „Libro del cortegiano" (Hovelingenboek, Venetië, 1528), een meesterstuk van Italiaansch proza en geruimen tijd het gezochte leesboek der hoogere standen. Ook zijn brieven, door *Serassi* uitgegeven (Padua, 1769—1771, 2 dln.), zijn zeer belangrijk. Een volledige uitgave zijner „Opere volgari e latine" verscheen in 1733 te Padua.

Castiglione, *Giovanni Benedetto*, bijgenaamd *il Benedetto* en *il Grechetto*, een Italiaansch schilder en graveur, werd geboren te Genua in 1616, was de beste leerling van *Paggi*, *Andrea de Ferrari* en *van Dijck*, ontwikkelde zich door kunstreizen naar Rome, Florence, Parma en Venetië en vervaardigde daarna in opdracht van hertog *Karel I* te Mantua een groot aantal schilderstukken, zoowel historiestukken, als landschappen en dieren. Vooral deze laatste bezorgden hem grooten roem en zijn in de voornaamste verzamelingen van Italië, Engeland en Duitschland te vinden. Hij overleed te Mantua in 1670. Tot zijn meest bekende boeken behooren: „De schepping der dieren", „De intocht in de ark" en „De terugkeer van Jacob met vele dienstknechten, dienstmaagden en vee". Als graveur heeft hij den naam van „tweeden Rembrand" verworven door het leveren van een aantal uitmuntende platen; daarenboven verschenen in 1736 te Venetië 12 bladen onder den titel „Varie caprice e paesi, inventati e disegnati dal celebre Gio. Benedetto Castiglione Genovese".

Castiglione, *Carlo Ottavio*, graaf, een Italiaansch taalkenner, werd geboren te Milaan in 1784 en legde reeds in zijn werk „Monete cufiche del Museo di Milano" een uitgebreide kennis aan den dag van Oostersche talen en geschiedenis. Zijn voornaamste geschrift op het gebied der Oostersche letteren is zijn „Mémoire géographique et numismatique sur la partie orientale de la Barbarie, appelée Afrikiah par les Arabes, suivi de recherches sur les Berbères atlantiques" (1836). Voorts heeft hij zich bekend gemaakt door de uitgave van fragmenten der Gotische bijbel-

vertaling van *Ulfilas*, door hem in 1817 ontdekt onder de palimpfesten der Ambrosiaansche bibliotheek. Ook heeft hij nog uitgegeven: „Dell'nso cui erono destinati i vetri con epigrafi cufiche" (1847). Hij overleed te Genua, den 10den April 1849.

Castiglione del Lago, een plaats in de provincie en in het distrikt Perugia, aan den westoever van het Lago Trasimeno gelegen, telt 13372 inwoners (1901).

Castiglione delle Stiviere is de hoofdstad van het gelijknamige distrikt van de provincie Mantua, 10 km. ten Z. van het Gardameer gelegen met 5967 inwoners (1901). Den 3den Augustus 1796 verdreef de Fransche maarschalk *Augereau* de Oostenrijksche voorhoede uit Castiglione en kreeg den naam van hertog van Castiglione.

Castiglione di Sicilia, een stad in de Italiaansche provincie Catania en in het distrikt Acireale, aan den noordelijken voet van den Etna en op den rechter oever van het riviertje Alcantara, telt (1901) 12998 inwoners. Men vindt er een kasteel, veel zijdeteelt, wijn- en olijfgaarden, ook worden er de beste hazelnoten van ge heel Sicilië geoogst.

Castiglone Fiorentiao, een stad in het distrikt Arezzo der Italiaansch provincie Arezzo, ligt aan de spoorlijn Florence—Rome, telt als gemeente (1901) 13393 inwoners en bezit een Latijnsche school en een theologisch seminarium. De bevolking leeft voor een gedeelte van de zijdeteelt.

Castilho, *Antonio Feliciano*, een der beste Portugeesche dichters van den nieuweren tijd, werd geboren te Lissabon, den 26sten Januari 1800, verloor op zijn 6de jaar een zijner oogen en kon met het andere slechts gebrekkig zien, maar was met groote weetgierigheid bezield en bezocht in 1816 de universiteit te Coimbra, om er volgens den wensch van zijn vader in de rechten te studeeren. Meer echter gevoelde hij zich aangetrokken door natuurlijke historie, natuurkunde en fraaie letteren. Reeds als student gaf hij zijn „Cartas de Echo e Narcisso" in het licht, die in korten tijd een 4den druk beleefden en gevolgd werden door „A prima vera, collecão de poematos" (1822 en 1837). Hij was echter niet zeer gelukkig; een aanzienlijke jonkvrouw, wier liefde hij door zijn gedichten verworven had, schonk hem wel hare hand, maar werd hem reeds na 2 jaren door den dood ontrukt; een betrekking, waarmede koning *João VI* hem bekleedde, werd opgeheven, en onder de heerschappij van dom *Miguël* moest hij de vlucht nemen. Later keerde hij naar Lissabon terug en werd er lid van de Academie van Wetenschappen. Hij leverde o.a. een vertaling van de „Metamorphosen" van *Ovidius*, van de „Amores" en van de trenrspelen van *Ducis*, van werken van *Molière*, *Goethe* en *Shakespeare*, en schreef verder: „Amor e melancolia on a novissima Heloisa" (1828), „A noite do Castello" (1836), „Camoes" (1849), enz. Zijn gedichten zijn fraai van vorm en bevatten vooral nitmuntende natuurtafereelen. Van de uitgave zijner gezamenlijke gedichten zijn een paar deelen verschenen. Als commissaris-generaal van het volksonderwijs heeft hij tot verbetering der scholen veel bijgedragen. Titel en rang van vicomte werden hem toegekend. Hij overleed te Lissabon, den 18den Juni 1875. Zijn biografie gaf zijn zoon *Julio de Castilho* uit.

Castilho, Augusto Federigo, een jongere broeder van den voorgaande, vertaalde een „Pharsalia" van *Lucanus* en gaf met zijn broeder *Antonio Feliciano* een werk uit, getiteld: „Quadros historicos da Portugal". Onder dom *Miguël* moest hij de vlucht nemen en overleed op Madeira, den 31sten December 1840.

Castilho, Jose Feliciano, een broeder der beide voorgaanden, werd geboren te Lissabon in 1812, studeerde te Coïmbra, moest in 1829 de wijk nemen en verwierf den doctorsrang te Parijs. Hier schreef hij met zijn jongsten broeder *Alexander* een „Traité de mnémonique", een „Dictionnaire de mnémonique" en een „Traité de sténographie". Later keerde hij naar Portugal terug, bekleedde er verschillende posten, redigeerde een gematigd liberaal dagblad en moest in 1835 nogmaals zijn vaderland verlaten. Hij woonde toen geruimen tijd te Hamburg en vertrok vervolgens weder naar Portugal, waar hij aan de Nationale Boekerij te Lissabon werd geplaatst, waarna hij in 1847 zich naar Brazilië begaf.

Castiliaansch kanaal is een kanaal in Spanje, dat bij Alar del Rey aan de Pisuerga begint, eerst diens loop volgt, zich dan naar de Carrion en naar Palencia wendt, daarop naar de Pisnerga tot Valladolid, van waaruit een tak N.W. tot Medina de Rioseco gaat. Het kanaal is 210 km. lang en voor het verkeer van Santander met de Tierras de Campos van Oud-Castilië van veel belang.

Castiliaansch Scheidingsgebergte, bij de Spanjaarden *Cordillera Carpeto-Vetonica* geheeten, loopt van het N. O. naar het Z. W. door het Castiliaansch hoogland en scheidt het stroomgebied van den Duero van dat van den Taag, of Leon en Oud-Castilië van Nieuw-Castilië en Estremadura. In Portugal vormt het de scheiding tusschen Beira Alta en Beira Baixa. In het N.O. sluit het aan bij nitloopers van den Sierra Moncayo van het Iberische bergstelsel, in het Z. O. eindigt het in Cabo da Roca aan de Portugeesche kust. De totale lengte is 800 km. De hoogste gedeelten zijn de Sierra's de Somossierra, de Guadarrama, de Avlia, de Gredos en de Gata en in Portugal de Serra's da Estrella en da Cintra. Zie verder *Castilië*.

Castilië, Spaansch *Castilla* (zie de kaart van het Pyreneesche schiereiland) is een landschap in het midden van het Pyreneesche schiereiland, vormt een hoogvlakte en is als het ware de kern der Spaansche monarchie. Het wordt in een noordelijk deel (*Oud-*) en een zuidelijk deel (*Nieuw-Castilië*) verdeeld. Oud-Castilië met Leon ten westen is een hooggelegen steppe, die zich gemiddeld 800 m. boven den zeespiegel verheft en in het noorden door het Cantabrische kustgebergte, het bergland van Asturië en de Baskische provinciën van de zee, in het zuiden door het Castiliaansche Scheidingsgebergte van het lager gelegen Nieuw-Castilië gescheiden wordt, terwijl in het oosten de Siërra's de Oca, de Urbion en Moncayo (Iberisch bergland) de grenzen vormen naar de zijde van het dal des Ebro, van Navarra en Aragon, en in het westen de grenzen tegen Portugal gelegen zijn in het gebergte van Leon

en de Paramos van Traz-os-Montes. Binnen die grenzen is de hoogvlakte tamelijk effen en dor en slechts schaars besproeid door de Duero en en hare zijrivieren, Eresma en Adaja. In het N. bereikt het hoomlooze terras van Reinosa een hoogte van ruim 1000 m. en is rijk aan weilanden. Ten Z. van de dalen des Ebro en Pisuerga breiden zich de vruchtbare en goed bebouwde heuvellandschappen van Burgos en Lerma en de Bureba uit, laatstgenoemde steil naar het Ebrodal afhellend. Op het Z. O. der hoogvlakte ligt het ruwe plateau van Soria, dat een hoogte van 1100 m. bereikt en de verbinding vormt met de hoogvlakte van Nieuw-Castilië. In het Z. W. gedeelte van het plateau van Soria verheffen zich verscheiden ketens, uit secundaire kalk en zandsteen opgebouwd, die het begin van het Castiliaansch Scheidingsgebergte vormen. Hieraan sluiten zich de Cuesta, de Atienza, Sierra Pela en Sierra de Ayllon (met den 2065 m. hoogen Pico Ocejon), dan naar het Z. W. ombuigend, gaat de keten over in de gebergten van Somosierra en den Sierra de Guadarrama, die in den Pico de Peñalara een hoogte bereikt van 2405 m. Ten N. W. van Madrid vermindert de hoogte en strekken zich groote hoogvlakten (paramos) uit, waarin de rivieren diepe, kloofvormige dalen hebben uitgesleepen. Ten Z. van den Paramo de Avila met den Cerro del Zapatero (2105 m.) en door de lengtedalen der Alberche en Formes gescheiden, verheft zich de Sierra de Gredos met de Plaza de Almanzor (2661 m.). Vandaar loopt een aantal evenwijdige, door paramos van elkander gescheiden ketenen in Z. W. richting, zoodat de verbindingswegen tusschen Leon en Estremadura nergens de hoogten overschrijden.

Het hoogland van Nieuw-Castilië ligt lager dan het vorige (gemiddeld 600 m.) en wordt in twee deelen verdeeld, nl.: het stroomgebied van de Taag in het N. en dat der Guadiana in het Z., in het O. door een lagen rug, in het W. door de Montes de Toledo en de Sierra de Guadelupe (hoogste top 1558 m.) gescheiden. Het gedeelte dat tot Nieuw-Castilië behoort heet de Mancha. De bovenloop der Tajo loopt door het vruchtbare heuvelland Alcarria, dat in den vorm van een halven cirkel omringd is door kleine woeste plateaus, die een hoogte van 1300 m. bereiken en overgaan in de terrassen van Aragon en Valencia. In het W. grenst aan Alcarria de hoogvlakte van Madrid, die zich in het Z. tot de Taag uitstrekt. Zij is wel onvruchtbaarder, maar toch tamelijk goed bebouwd. Ten Z. hiervan ligt het weidenrijke, maar weinig bebouwde hoogland van Toledo en nog verder zuidwaarts de smalle vlakte van Talavera de la Reian 351 m.), die met eikenbosschen begroeid is. De rivierdalen zijn in Nieuw-Castilië diep ingesneden en vormen door hun vruchtbaarheid een scherpe tegenstelling met de omgeving. De rivieren zijn echter voor de scheepvaart ongeschikt, terwijl spoorwegen niet in voldoend aantal aanwezig zijn.

Door de hooge ligging is het klimaat van Castilië tamelijk ruw en kenmerkt zich door groote droogte, plotselinge temperatuurwisselingen en stormen. In het algemeen verkeert het land in treurigen toestand; toch is de Castiliër de trotsche en waardige vertegenwoordiger van het Spaansche volkskarakter; zijn taal en schrift zijn die van den beschaafden stand in het geheele rijk geworden. Oud-Castilië wordt verdeeld in 11 provinciën: Leon, Zamora, Salamanca, Palencia, Valladolid, Avila, Segovia, Soria, Burgos, Logrono en Santander, die samen een oppervlakte van 104229 v. km. beslaan en een bevolking van 2737996 inwoners (1897) tellen. Nieuw-Castilië bestaat uit de 5 provincies: Madrid, Toledo, Ciudad Real, Cuenca en Guadalajara met 72160 v. km. oppervlakte en (1897) 1853314 inwoners. Tot de kroon van Castilië, in tegenstelling tot de kroon van Aragon en de vrije provinciën: Navara, Alava, Guipuzcoa en Biscaya, behooren bovendien nog het koninkrijk Galicië, het vorstendom Asturië, het landschap Estremadura en Andalusië benevens Granada en Murcia.

Oud-Castilië ontstond als zelfstandige staat uit het graafschap Burgos, welks heer, *Ferdinand Gonzalez* genaamd, zich in 923 onafhankelijk verklaarde. *Ferdinand I de Groote*, die in 1035 bij de verdeeling van het vaderlijk gebied Oud-Castilië verkreeg, verhief het tot een koninkrijk. In 1037 versloeg hij zijn zwager, *Bermudo III* van Leon, en voegde diens gebied bij het zijne. Daarbij kreeg hij van zijn broeder nog een deel van Navarra op den rechter Ebrooever. Na zijn dood in 1065 werd het rijk onder zijn 3 zonen verdeeld, waarna *Alfonsus VI* zich van het rijk meester maakte in 1072. Deze vereenigde in 1085 het door hem veroverde Moorsche rijk Toledo onder den naam van NieuwCastilië met Oud-Castilië, doch niet voor langen tijd. Toen eindelijk *Ferdinand III* in 1230 de beide staten weder onder zijn schepter vereenigde, verklaarde hij ze ondeelbaar en stelde het recht van eerstgeboorte vast. Na dien tijd bestond er slechts één koninkrijk Castilië, waar intusschen meermalen verdeeldheden rezen wegens troonopvolging, daar *Ferdinand* het erfrecht in de vrouwelijke lijn erkend en de rechten der zijlijnen niet nauwkeurig bepaald had. Tot zijn roemrijkste opvolgers behoorden *Alfonsus X* en *Jan II*. Daar *Isabella*, de zuster van *Hendrik IV*, welke dezen in 1474 in het bewind opvolgde, in 1469 gehuwd was met *Ferdinand*, krooeprins van Aragon, werden in 1479, na het overlijden van *Jan II* koning van Aragon, de beide landen vereenigd, om te zamen het koninkrijk Spanje te vormen, hoewel de volkomen vereeniging eerst plaats had in 1516 na den dood van *Ferdinand den Katholieke*.

Castilla, don, *Ramon*, een Peruaansch staatsman, werd geboren den 31sten Augustus 1797 te Tarapaca in het zuiden van Peru, onderscheidde zich in den onafhankelijkheidsoorlog tegen Spanje, was generaal in de burgeroorlogen, voerde in den slag bij Jungay (20 Januari 1839) bevel over de ruiterij en werd vervolgens minister van Financiën. Nadat hij van 1841 tot 1844 in ballingschap geleefd had, deed hij den dictator *Vivanco* vallen en was van 1845 tot 1851 president van Peru. In 1855 plaatste hij zich aan het hoofd van den opstand tegen Echenique en werd in 1855 wederom met het voorzitterschap bekleed, dat hij tot October 1862 waarnam. Hij overleed te Arica, den 30sten Mei 1867.

Castille, *Charles Hyppolyte*, een Fransch romanschrijver en publicist, geboren den 8sten November 1820 te Montreuil-sur-Mer, ontving zijn

opleiding te Donai en Cambrai en vestigde zich vervolgens te Parijs. Hij schreef: „Les oiseaux de proie" en „Le markgrave de Claires", stichtte in 1847 met *Molinari* het tijdschrift: „Le travail intellectnel" en in 1848 met *Bastiat*: „La République Française" en verkondigde in deze en andere dagbladen zijn socialistische gevoelens. Later leverde hij: „Les hommes et les moeurs sous le règne de Louis Philippe" (1853), „Histoire de la seconde République Française" (1854—1855, 4 dln.), „Parallèle entre César, Charlemagne et Napoléon" (1858), „Histoire de soixante ans 1789—1850" (1859—1863, 4 dln.) en „Portraits politiques au XIXe siècle" (1856—1860, 80 deeltjes). Voorts werden in den „Universel" in de „Constitution" en den „Avenir national" de artikelen, onderteekend met *Alceste*, aan dezen schrijver toegekend. Hij overleed den 26sten September 1886 te Luc-sur-Mer.

Castillejo, *Cristoval*, een Spaansch dichter en laatste vertegenwoordiger der oud-Spaansche Hofpoëzie, werd geboren omstreeks het jaar 1492 te Ciudad-Rodrigo en kwam op 15-jarigen leeftijd als page aan het Hof van den infant don *Fernando*, later keizer *Ferdinand I*, en werd zijn secretaris. Toen deze in 1518 Spanje verliet, trad *Castillejo* in den geestelijken stand, maar ging in 1525 in zijn oude hoedanigheid naar Weenen en overleed aldaar, den 12den Juni 1556. Hij bestreed de Italiaansch-klassieke richting in de poëzie, gehuldigd door *Boscan* en *Garcilaso*, en onderscheidde zich door meesterschap over de taal, een vloeiende versificatie en een satyrieken geest. Zijn verzen zijn eerst na zijn dood verzameld en in het licht gegeven. In de bibliotheek te Weenen vindt men handschriften van *Castillejo*, gesprekken van den schrijver met zijn pen, benevens vertalingen van „de Amicitia" en „de Senectnte" van *Cicero* bevattende.

Castillo, *Diego Enriquez de*, kapellaan en historieschrijver van *Hendrik IV* van Castilië, werd geboren te Segovia en met gewichtige staatsonderhandelingen belast. Zijn kroniek vermeldt de gebeurtenissen van het regeeringstijdperk van *Hendrik IV* (1454—1474) in een kunsteloozen, drogen stijl en werd nitgegeven in de verzameling van Spaansche kronieken door het Koninklijk Geschiedkundig Genootschap te Madrid(1787). Na den slag bij Olmedo werd hij gevangene van de partij van den infant *Alfonsus* in Segovia.

Castillo, *Bernal Diaz del*, een Spaansch geschiedschrijver, werd geboren tegen het einde der 16de eeuw en behoorde tot de gelukzoekers, die *Ferdinand Cortez* in 1519 vergezelden naar Mexico, waar hij omstreeks het jaar 1560 overleed. Hij schreef „Conquista de Nneva España" (Madrid, 1632, deel 26 van de Madridsche „Biblioteca de autores espanoles", in het Dnitsch vertaald door *Rehfues*, Bonn, 1838 en 1844).

Castillo, *Juan Ignazio Gonzalez del*, een Spaansch dichter, geboren in 1763 te Cadiz en aldaar overleden in 1800, maakte in den aanvang der vorige eenw opgang door zijn: „Sainetes" of tusschenspelen van kluchtigen inhond. Een verzameling daarvan is door *Castro* in 1845 nitgegeven. De merkwaardigste zijn: „El soldado fanfarron", „La Galliada", „La casa de vecindad" en „La mujer corregida y marido desengañado". Zij zijn een tronwe schildering van het Andalusische volksleven.

Castillo, *Fernando de Leony*, een Spaansch staatsman, werd in 1842 op de Canarische eilanden geboren. In 1868 trad hij in staatsdienst en werd in 1872 onderstaatssecretaris in het Ministerie van Koloniën. Onder de republiek bestreed hij in het parlement de radicalen en verdedigde, als liberaal monarchist, de constitutioneele beginselen tegen *Canovas*. *Sagasta* benoemde hem daarom in 1886 tot minister van Binnenlandsche zaken en in 1887 tot gezant te Parijs.

Castilloa Cervant is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Urticaceeën met slechts weinige, in Centraal-Amerika thuis behoorende soorten. Het zijn hooge boomen, die veel melksap bevatten. Van een Mexicaansche soort, de zoogenaamde Holpuahitl, *Castilloa elastica* Cervant, wordt dit sap verzameld en daaruit caoutchouc bereid.

Castillo Solorzano, *Alonzo de*, een Spaansch schrijver, die tusschen 1624 en 1649 leefde, leverde de dievenromans „El Bachiller Trapaza" en „Garduña de Sevilla", waarvan nog in 1846—1848 nieuwe geïllustreerde nitgaven verschenen zijn; voorts een aantal novellen, grootendeels vereenigd onder de titels „Jornadas allegras" (1626), „Tardes entretenidas" en „Noches de placer" (1831), alsmede eenige tooneelstukken, waarvan: „El marques de Cigarral" en „El Mayorazgo" voor de beste worden gehouden.

Castlereagh, *Henry Robert Stewart*, markies *van Londonderry* en viscount, een Engelsch staatsman, werd geboren den 18den Juli 1769 te Mount Stewart in Ierland. In 1793 werd hij lid van het Iersche parlement en onder lord *Camden* eerste secretaris van Ierland. Hij beijverde zich, het stelsel van onderdrukking, door *Pitt* voorgestaan, met onverbiddelijke gestrengheid op zijn uitgeputte en mishandelde landgenooten toe te passen en hielp mede, de unie van Ierland met Engeland tot stand te brengen. In 1801 werd hij lid van het Britsche Parlement en als een hevig tegenstander van Frankrijk en van de liberale oppositie, met aanzienlijke waardigheden bekleed. In 1802 was hij voorzitter van den Board of Control en in 1805 minister van Oorlog. Wel trad hij af na den dood van *Pitt* (1806), doch reeds het volgende jaar nam hij met *Liverpool* en *Canning* de teugels van het bewind weder in handen en toonde zich gebeten op Frankrijk, inzonderheid op *Napoleon I*, zonder eenigen roem te behalen voor Engeland. De mislukte onderneming op Walcheren gaf aanleiding tot heftige tooneelen in den ministerraad en zelfs tot een tweegevecht tusschen *Castlereagh* en *Canning*, waarna beiden aftraden. Reeds in 1809 evenwel was *Castlereagh* weder minister van Buitenlandsche Zaken en ontwikkelde na *Napoleon's* rampspoed in Rusland groote bedrijvigheid. Hij nam deel aan de vredesonderhandelingen te Châtillon en aan het verdrag van Chaumont (1814), en toen eindelijk de keizer was vervallen verklaard van den troon, verzette hij zich tegen het beslnit der Verbonden Mogendheden, waardoor hem de keizerstitel en een verblijf op Elba werden toegekend. Zijn blinde haat tegen de Fransche revolutie en hare gevolgen bracht hem dikwijls in tegenspraak met zich zelf. We-

gens zijn ijver voor het herstel der *Bourbons* scheen hij een aanhidder te wezen van het behond, doch tevens huldigde hij de nienwigheden, welke nit de Omwenteling waren voortgevloeid, door op het Congres te Weenen zijn goedkenring te geven aan den afstand van Saksen aan Pruisen, van Polen aan Rusland, van Genua aan Sardinië, van België aan Nederland, enz. Hij werd dan ook door het Lagerhuis niet bijzonder vriendelijk ontvangen, maar de terugkeer van *Napoleon* hracht zijn tegenstanders tot zwijgen. *Castlereagh* spande al zijn krachten in, om den vijand van Groot-Brittannië te doen vallen, maar hij bezoedelde zijn verdiensten door zijn reactionnaire staatkunde na den Tweeden Vrede van Parijs. Zijn doel, het Vereenigd Koninkrijk tot de Heilige Alliantie te doen toetreden, leed schiphreuk op den vasten wil van zijn ambtgenooten en van den Prins-regent. Hij woonde de congressen hij te Aken, Troppau en Laibach, doch verloor zijn toch reeds geringe popnlariteit door zijn honding in het proces van koningin *Caroline* en door de harde maatregelen, die hij te midden van de ontevredenheid der lagere volksklassen durfde voorschrijven. Toen hij op het punt stond, zich naar het Congres te Verona te hegeven, om Engelands belangen bij de Fransche interventie in Spanje te behartigen, werd hij door een gemoedsziekte aangetast, zoodat hij zich den 13[den] Augustus 1822 de halsslagader opende. Zijn: „Correspondence, despatches and other papers" zijn door zijn hroeder *Ch. W. Vane*, markies *van Londonderry*, nitgegeven (8 dln., Londen, 1848—1853).

Castor is de Latijnsche naam voor het geslacht der bevers. Zie aldaar.

Castor is de naam eener ster van de 2[de] grootte in het sterrenbeeld „de Tweelingen". Zij is een duhbelster; de afstand der beide sterren bedraagt 5" en de omloopstijd ongeveer 1000 jaren. Door de groote verandering van den hoek, dien de groote cirkel door beide sterren met een declinatiecirkel maakt, leerde *W. Herschel* het eerst de physieke gesteldheid der duhbelsterren kennen.

Castor-olie is de Engelsche naam voor Ricinusolie. Zie aldaar.

Castra is het meervoud van *castrum*, hetgeen versterkte plaats beteekent, en duidde hij de Romeinen een legerplaats aan. Deze werd in den vorm van een vierkant aangelegd en door een loopgraaf en een wal met palissaden omringd. Het leger werd door twee, elkaar rechthoekig snijdende wegen, de *via principalis*, ± 30 m. hreed, en de *via decumanus*, ± 15 m. breed, in vieren gedeeld. Het van den vijand afgewende, achterste en kleinere gedeelte, hevatte de tent van den veldheer, benevens het forum, de tribune, waarop de veldheer zijn mannen toesprak en de rechtspraak nitoefende. Bovendien waren in dit gedeelte de keurtroepen ondergehracht. Tusschen den wal en dit gedeelte lagen de keurtroepen uit de ruiterij en uit het bondsleger. De rest van het leger bevond zich aan de andere zijde van den hoofdweg; deze laatste plaats nam ± ²/₃ van het geheele kamp in. Men had zomer- en winterlegerplaatsen, alsmede vaste legerplaatsen (*castra stativa*). Laatstgenoemde gingen in den keizerstijd tot werkelijke vestingen over. Zij werden nabij een plaats aangelegd, of er ontstond later een dorp of stad nit, die dan den naam van de legerplaats kreeg.

Castraat (Latijnsch *castratus*, Italiaansch *castrato*) of *Gesnedene* is een persoon, die in zijn jeugd door castratie (zie aldaar) van zijn mannelijkheid beroofd is geworden en dientengevolge de stem van een knaap heeft hehonden, daar de stemwisseling er door onderdrukt werd. Reeds de Mozaïsche wet verbood deze operatie, zoowel bij de menschen, als hij dieren. Bij eenige Aziatische volken was zij echter een godsdienstig gehruik, o. a. werden de priesters van *Kybele* met steenen messen gecastreerd. Met deze godsdiensten kwam het gebruik ook naar Griekenland en naar Rome. Het castreeren werd verboden door *Caesar*, *Domitianus*, *Nerva* en *Constantijn den Groote*; in het Oost-Romeinsche rijk werd het daarentegen onder *Justinianus* zeer gebruikelijk, zoodat zelfs fanatieke Christenen, hijv. *Origenes*, de operatie aan zich zelf uitvoerden uit overdreven godsdienstijver. In de Mohammedaansche landen worden castraten als haremwachters (zie *Eunuch*) gebruikt. Het Canonicke recht verbiedt het castreeren, en in verschillende pauselijke hullen werd het op straffe van den kerkelijken ban verboden. Toch maakte men er in Italië dikwijls gebruik van, om goede discantzangers te krijgen, en nog in de 18de eenw werden jaarlijks ruim 4000 knapen in Italië, voornamelijk in den Kerkelijken Staat, verminkt, ja nog kort geleden waren er in Rome en in alle groote steden van Italië talrijke castraten voor het kerkgezang, opera's en concerten. De stem van een castraat vereenigt met het timbre van de knapenstem de longenkracht van den man, zoodat de zanger in staat is bijna eindelooze passages uit te voeren en het *mezza di voce* verbazend rekken kan. Als zangers aan de Italiaansche opera werden verschillende castraten door geheel Europa beroemd en ontvingen zeer hooge honoraria, zooals *Farinelli*, *Senesino*, *Cusanino*, *Ferri*, *Momoletto*, *Giziello*, *Bernachi*, *Caffarelli*, *Crescentini*, *Pachièrotti*, *Manzuoli*, *Marchesi*, *Salimbeni* en *Vetutti*.

Castratie. Zie *Castreeren*.

Castreeren of *Ontmannen* is de verwijdering der zaadballen hij menschen en dieren, waardoor deze het voortplantingsvermogen verliezen. De gevolgen daarvan op de ontwikkeling van het lichaam bewijzen, dat de talrijke verschillen in den lichaamsbouw der beide geslachten, afgezien van de geslachtsorganen, niet van den beginne af aan het individu eigen zijn, maar eerst met de ontwikkeling der geslachtsorganen ontstaan. Na de verwijdering der zaadhallen hij knapen (ontmanning), wordt de lichaamsbonw teer, de huid rijk aan vet, terwijl de adamsappel ongeveer een derde te klein en de stem hoog blijft (zie *Castraat*). De borstkas blijft smal en het bekken wordt wijd als hij een vronw, er ontstaat geen baard, en was deze reeds aanwezig, dan valt hij nit. Als de zaadballen op zeer jongen leeftijd verwijderd worden, verdwijnt met het voortplantingsvermogen ook dat om den bijslaap uit te oefenen. Als bij vrouwen de beide eierstokken voor het intreden der menstruatie weggenomen worden, krijgen zij een groot, krachtig lichaam zonder boezem en zonder ontwikkelde tepels; het hekken en de vetvorming naderen meer die van den man, en de menstruatie blijft uit. Als volwassen vrouwen gecastreerd wor-

den, ontstaat achteruitgang in de ontwikkeling der geslachtsdeelen, de menstruatie houdt op en de verschijnselen van het klimakterium komen voor den dag. Dezelfde waarnemingen heeft men ook bij dieren gedaan. Kapoenen, poularden en andere gecastreerde vogels ruien niet meer; jonge herten krijgen geen gewei als zij aan de zaadballen verwond werden, terwijl ondere ze niet meer wisselen. Worden zij gecastreerd, nadat zij juist het gewei afgeworpen hebben, dan ontstaat geen nieuw. De hoorns van ossen gelijken op die van koeien, wilde zwijnen krijgen geen slagtanden, hanen geen kam, noch sporen. Het vleesch van gecastreerde dieren wordt zacht, terwijl zij gemakkelijker vet te mesten zijn dan onverminkte, hun karakter wordt bedaarder en minder prikkelbaar. Ossen worden grooter dan stieren. Al deze verschijnselen bewijzen den grooten invloed der geslachtsorganen op andere lichaamsdeelen, al kan deze invloed nog niet voldoende verklaard worden.

In de geneeskunde verwijdert men de zaadballen bij kanker of soms bij vergrootingen van de prostata. De eierstokken worden weggenomen bij ernstige ziekten ervan, of ziekten van baarmoeder, scheede en bij nenrosen, die door ziekten der eierstokken of door menstruatieverschijnselen veroorzaakt worden.

Huisdieren, zoowel mannelijke als vrouwelijke, worden gecastreerd, om ze tot verschillende doeleinden beter te kunnen gebruiken, en in zulke gevallen is castratie soms noodzakelijk. Hengsten en stieren kunnen ook wel gebruikt worden, maar blijven toch door hun temperament gevaarlijk; ruinen en ossen zijn gemakkelijker te behandelen. Ook kunnen gesneden dieren gemakkelijker vet gemest worden, voor varkens is het bepaald noodig en geschiedt daar bij beide geslachten op den leeftijd van 5—10 weken.

Bij hanen geschiedt het castreeren door het openen van den buik, evenals bij teeven. Koeien worden van de scheede uit gecastreerd, terwijl het bij merries in het geheel niet kan plaats hebben. Het snijden van klophengsten is een zeer moeielijke operatie. Het castreeren vooral van hengsten en stieren, is thans een werk, dat doorgaans door veeartsen, geheel volgens de regelen der asepsis wordt uitgevoerd, en alleen zeer gemakkelijke gevallen geschieden nog door den zoogenaamden „hengsten- of kapoenensnijder".

Castrén, *Matthias Alexander*, een beroemd Finsch taalkenner, werd geboren den 2den December 1813 te Tervola in de provincie Uleåborg, genoot het eerste onderricht in Torneå en studeerde te Helsingfors. In 1839 vestigde hij zich aldaar als privaatdocent. Het Genootschap voor Finsche Letterkunde, aldaar gevestigd, spoorde hem aan, de verstrooide overblijfselen der nationale letterkunde van zijn vaderland te verzamelen. Reeds in 1839 ondernam hij een reis door Finsch Lapland, hetwelk hij van de grenzen van Noorwegen tot aan de Witte Zee en van de Bothnische Golf tot aan de Noordelijke IJszee doorkruiste. Hierop volgde in 1840 een tocht door Karelië, waar hij zich vooral op de kennis der taal toelegde. Door zijn belangrijke monografieën over de Finnen, Esthen en Lappen verwierf hij weldra een goeden naam, en met ondersteuning van den Staat zette hij zijn onderzoekingen bij de Laplanders en Samojeden voort. Ook nam hij als linguist en ethnograaf. in opdracht der Petersburgsche Academie, van 1845 tot 1849 deel aan de expeditie naar Siberië, van de grenzen van China tot aan de Noordelijke IJszee. Na zijn terugkeer werd hij (in 1851) benoemd tot eersten hoogleeraar in de Finsche taal en letterkunde aan de universiteit te Helsingfors, en hield zich tevens bezig met het rangschikken en bewerken der verzamelde bouwstoffen. Vele brieven en reisverslagen had hij reeds in tijdschriften openbaar gemaakt. Hij overleed den 7den Mei 1852. Tot zijn belangrijkste werken behooren: „De affinitate declinationum in lingua Fennica, Esthonica et Lapponica" (1839), „Om accentens inflytande in Lapskan" (1845), „Elementa grammaticae Tscheremissae", „Elementa grammaticae Syrjaenae", „De affixis personalibus linguarum Altaicarum" (Helsingfors, 1850). Zijn taalkundige nalatenschap is het eigendom geworden der Academie te Petersburg, en daarvan zijn uitgegeven een spraakkunst en een woordenboek der Samojeedsche taal, geschriften over de taal der Buraeten, der Koibalen, der Karagassen, der Ostjaken en der Kotten, een Toengoesisch woordenboek, ethnologische voorlezingen over de volken van den Altaï en kleine geschriften (1862).

Castrén, Robert, een Finsch geschiedschrijver, een zoon van den vorige, werd geboren te Helsingfors, den 16den Augustus 1851, genoot het onderwijs van *Runeberg*, studeerde in de rechten, leverde onderscheiden geschiedkundige verhandelingen in tijdschriften en schreef: „Finske deputationer 1808—1809" (1872) en „Skildringar ur Finlands nyere historia" (1881, enz.). Ook werd hij in 1882 volksvertegenwoordiger, redigeerde het „Helsingfors Dagblad" en overleed den 30sten Augustus 1883.

Castres is een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Tarn (Languedoc) en ligt in een bekoorlijk dal aan de bevaarbare Agout, waarover 2 steenen bruggen zijn gebouwd, en aan de spoorwegen Montauban—St. Sulpice—Castres, Castelnaudary—Castres—Bédarieux en Castres—Carmaux. Zij bezit een hoofdkerk, een oud en fraai bisschoppelijk paleis (thans het gebouw der onderprefectuur), een seminarium, een beurs, eenige rechtbanken, vele fabrieken van laken en kasjmir en van het aldaar uitgevonden leerdoek, voorts van wollen en linnen stoffen, papier, enz., een belangrijken handel en (1901) 19483, als gemeente 27308 inwoners. In hare nabijheid, bij la Roquette, vindt men de Trillende Rots, een steenklomp ter hoogte van bijna 4 m., die door een stoot in beweging kan gebracht worden, en de grot van den heiligen *Dominicus*. De stad is haren oorsprong verschuldigd aan een abdij der Benedictijnen, in 646 gesticht, en was reeds in de 12de eeuw een belangrijke plaats. Gedurende den oorlog tegen de Albigenzen kwam zij in de macht van *Simon van Montfort*, kwam later aan de graven *van der Mark*, werd in 1356 een zelfstandig graafschap en kwam onder *Frans I* aan Frankrijk. In de dagen der Hervorming omhelsden de inwoners de nieuwe leer en versterkten de stad, doch moesten zich in 1629 overgeven aan *Lodewijk XIII*.

Castro, *Inez de*, de rampspoedige gemalin van prins *Pedro van Portugal*, heeft in hare lotge-

vallen een rijke stof geleverd voor de beoefenaars der tragische kunst. Haar vader, *Pedro Fernandez de Castro*, had haar aan het Hof gebracht van *Constantia*, de gemalin van dom *Pedro*, waar deze haar ontmoette en zoodanig door haar bekoord werd, dat hij na het overlijden zijner echtgenoot een geheim huwelijk met haar sloot (1345). In stille afzondering in het klooster van St. Clara gaven zij zich aan de zoetste droombeelden over, toen de benijders van *Inez* het geheim aan den koning verrieden. Dom *Pedro* werd door zijn vader ondervraagd, waagde het niet, de waarheid te belijden, maar was ook geenszins tot een ander huwelijk te bewegen. Nu besloot men in den raad des konings, dat *Inez* moest worden omgebracht. De vorst zelf begaf zich gedurende *Pedro's* afwezigheid naar het klooster (1355), maar was zoo geroerd door het aanschouwen der schoone *Inez*, die zich met hare kinderen aan zijn voeten wierp, om vergiffenis te verwerven, dat hij geen moed had, het besluit ten uitvoer te doen brengen. Nauwelijks echter was hij van de eerste aandoening bekomen, toen zijn raadslieden hem tot andere inzichten brachten, en binnen een nur bezweek *Inez* voor de dolken der moordenaars. Dom *Pedro*, woedend van smart en wraakzucht, kwam in opstand tegen zijn vader, doch de koningin, bijgestaan door den aartsbisschop van Braga, wist de beide mannen te verzoenen. Twee jaren later stierf *Alfonsus IV*, en reeds vóór zijn dood waren de mannen, die zich aan het vermoorden van *Inez* hadden schuldig gemaakt, op zijn raad naar Castilië geweken, om aldaar veiligheid te zoeken. Hier heerschte in die dagen *Pedro de Wreede*, en vele edelen hadden wegens zijn gruwelen het land verlaten, om zich in Portugal te vestigen. Dom *Pedro* stelde hem voor, om hen uit te wisselen tegen de moordenaars van *Inez*. Dit geschiedde: twee van hen, *Pedro Coelho* en *Alvaro Gonzalvez*, kwamen in 1360 in zijn macht, terwijl de derde, *Diego Lopez Pacheco*, er in geslaagd was, naar Aragon te vluchten. Eerstgenoemde twee werden in tegenwoordigheid des konings op de vreeselijkste wijze gefolterd en daarna gedood, hunne lijken verbrand en de asch verstrooid.

Twee jaar later riep de koning de aanzienlijken des rijks te Castanheda bijeen en verklaarde met een plechtigen eed, dat hij na den dood van *Constantia* met verlof van den paus met *Inez* een wettig huwelijk had aangegaan te Braganza en wel in tegenwoordigheid van den aartsbisschop van Guarda en van een ambtenaar van het Hof, *Stephan Lobato* genaamd. Daarna liet hij het lijk van *Inez* uit het graf nemen, in een vorstelijk gewaad op den troon plaatsen en daaraan door de aanwezige grooten de hulde bewijzen, die haar als wettige vorstin toekwam. Toen werd het stoffelijk overschot der ongelukkige op een lijkwagen naar Alcobaza gebracht; de koning en zijn gevolg vergezelden te voet den plechtigen optocht, en boven haar graf verrees een prachtig gedenkteeken van wit marmer. Deze gebeurtenissen zijn door *Camoens* in zijn: „Lusiados" vereenwigd, en vele dichters, ook onze *Feith*, hebben daaraan de stof voor een treurspel ontleend.

Castro, *João de*, een dapper Portugeesch veldheer en zeeman, werd geboren te Lissabon, den 7den Februari 1500. Nadat hij van *Pedro Nuñez* grondig onderwijs in de wiskunde ontvangen had, nam hij deel aan een veldtocht naar Tanger tegen de Mooren en volgde later keizer *Karel V* naar Tunis. In 1540 bezocht hij de Roode Zee, en van zijn beschrijving daarvan zijn fragmenten bewaard gebleven en ook in het Latijn, Fransch en Nederlandsch vertaald. In 1545 ging hij als stadhouder naar Voor-Indië, waar hij grooten roem verwierf door de verdediging van Diu tegen de Mohammedanen. Hij overleed te Ormoez, den 6den Juni 1548. Zijn belangrijke brieven, door hem aan den koning geschreven, berusten op de bibliotheek te Lissabon.

Castro, *Cypriano*, president van Venezuela, geboren den 12den October 1858, begon zijn loopbaan als muildierdrijver, was later eigenaar van een plantage en werd in 1900 tijdelijk president, nadat hij in 1899 president *Andrade* ten val had gebracht. Onder zijn regeering ging het land voortdurend onder revoluties gebukt, daar hij uitsluitend door geweld regeerde. Daar hij zich tegen schadeloosstellingen aan vreemdelingen verklaarde, kwam het in December 1902 tot een gemeenschappelijke actie van Duitschland, en Engeland tegen Venezuela. Den 5den Mei 1904 kreeg *Castro* van het Congres dictatoriale macht voor 1 jaar, na afloop waarvan hij opnieuw voor 6 jaar tot president werd benoemd. In 1905 ontstonden ten gevolge van zijn optreden ernstige moeielijkheden met Frankrijk. Den 23sten Mei 1906 vaardigde *Castro* een proclamatie uit, waarin hij zijn voornemen te kennen gaf zich in het particuliere leven te willen terugtrekken, kwam echter spoedig daarna, naar het heette op verzoek des volks, op zijn voornemen terug.

Castrogiovanni is een stad in de Siciliaansche provincie Caltanisetta, aan den spoorweg Palermo-Catania. Zij verrijst op de plek, waar weleer Enna stond, op een 997 m. hoogen bergkegel, te midden eener vruchtbare vlakte, vanwaar men een heerlijk uitzicht heeft over het eiland, en bezit een sterk kasteel. Er zijn talrijke kerken, een aanzienlijke boekerij en een zonte bron. In hare nabijheid ligt het meer Perguza. Wegens hare ligging wordt zij de navel van Sicilië (Umbilicus Siciliae) genoemd. De inwoners drijven handel en winnen zout. Het bevolkingscijfer der gemeente bedraagt (1901) 25826 zielen.

Castroreale, een stad en distriktshoofdplaats in de Italiaansche provincie Messina, 11 km. van de noordkust van Sicilië, op een berg, 401 m. boven de oppervlakte der zee, telt als gemeente 10304 inwoners. Men vindt er een gymnasium, wijn- en olijfgaarden en een zwavelhoudende bron van 35,5° C. met een badinrichting (Termini di Castroreale). De kerk Sta Maria del Gesu is er versierd met een Madonnabeeld van *Tommaso de Vigilia* van 1490, alsmede met een van *Antonello da Salilba* van 1495.

Castro-Urdiales, een distriktshoofdstad aan de Golf van Biscaye, in de Spaansche provincie Santander gelegen, ten N.W. van Bilbao op een rotsachtig schiereiland, heeft 12743 inwoners (1897), een veilige reede en uitvoer van eikenhout, visch en galmei.

Castrovillari, een distriktshoofdstad in de Italiaansche provincie Cosenza (Calabria Citeriore), verheft zich op een heuvel, is de zetel van een

onderprefect, heeft veel wijnbouw en een levendigen handel en telt (1901) 9138 inwoners, die zich bezig honden met ooft-, wijn- en katoenbouw.

Castro y Castel, Spaansch minister, geboren den 23sten April 1812, betrad reeds vroeg de staatkundige loopbaan en zag zich bij herhaling gekozen tot lid der Cortes. Onder de regeering van koningin *Isabella* was hij minister van Buitenlandsche Zaken, werd vervolgens gezant aan verschillende Hoven van Europa, het laatst te Rome en te Lissabon, zag zich voorts benoemd tot voorzitter van de Kamer van Afgevaardigden, bekleedde onder *Alfonsus XIII* de betrekking van minister van Staat en werd in 1877 senator voor levenslang. Hij heeft voor de handhaving der constitutioneele beginselen in zijn vaderland veel gedaan en overleed den 4den Juli 1881.

Castruccio, *Castracane*, hertog van Lucca, een vermaard aanvoerder der Ghibellijnen, werd geboren te Castruccio bij Lucca in 1281. Toen de Guelfen de heerschappij in handen kregen, begaf hij zich op 19-jarigen leeftijd met zijn vader naar Ancona en trad in Franschen en Engelschen krijgsdienst. De inwoners van Lucca kozen hem tot aanvoerder en in vereeniging met *Uguccione della Faggiuola*, heer van Pisa, wist hij de Guelfen geheel te onderwerpen. Laatst genoemde liet echter Lucca plunderen en *Castruccio* gevangen nemen, om Lucca onder de heerschappij van Pisa te brengen. Door zijn medeburgers werd *Castruccio* bevrijd, en na de overwinning op de Florentijnen bij Altopascio in 1325 tot dictator der stad benoemd. Hij veroverde daarop Pistoja en had tijdelijk ook het gezag in Pisa in handen. Koning *Lodewijk de Beier*, wiens voornaamste helper hij bij den tocht naar Rome was geweest, verhief hem in 1327 tot hertog van Lucca en, na het eindigen der expeditie tegen Rome, aldaar tot ridder, paltsgraaf en senator, terwijl daarentegen de pauselijke legaat hem in den ban deed. Hij overleed den 3den September 1328.

Castrum. Zie *Castra*.

Castrum doloris of *chapelle ardente* noemt men de met zwart behangen en met waskaarsen verlichte zaal, waar het lijk van een vorstelijk of voornaam persoon op een katafalk wordt ten toon gesteld. Het lijk is omgeven door de teekenen der door den levende bekleede waardigheden en wordt bewaakt door een stoet van dienstdoende ambtenaren.

Castua is de naam van een stad in het Oostenrijksche distrikt Volosca in Istrië gelegen, 377 m. boven de golf van Fiume. Zij heeft 17988 inwoners, wijn-, olie- en kastanjeteelt en bezit onde stadsmuren en torens.

Castuera, een stad en districtshoofdplaats in de Spaansche provincie Bajadoz, op den rechter oever aan de Guadaleja, die zich naar de Zujar spoedt, in het landschap La Serena, is een station van den spoorweg Madrid—Ciudad Real-Badajoz en telt (1897) 5924 inwoners, die zich hoofdzakelijk bezig honden met wijnbouw, schapenfokkerij en handel in vruchten.

Castulo was een Romeinsche stad in Spanje, op de plaats van het hedendaagsche Cazlona. Haar bloei, gedurende de Carthaagsche oorlogen, dankte zij aan de zilvergroeven in de buurt. In 212 vóór Chr. werden hier de gebroeders *Scipio* verslagen, en als wraak daarvoor werd zij in 206 vóór Chr. door *Scipio Africanus* verwoest.

Casuarina Rumph. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Casuarineeën*; het omvat zonderlinge boomen ter hoogte van 10 m., die op het zuidelijk halfrond, vooral in Australië en op de eilanden van den Grooten Oceaan, alsmede in Insulinde en Oost-Azië groote wouden vormen en ten deele een zeer hard hout leveren, dat als ijzerhout in den handel komt. De gelede, bladerlooze takken gelijken op reusachtige paardestaartachtige gewassen en verdeelen zich gestadig, totdat zij eindelijk borstelvormige, hangende twijgen vormen. Zij bestaan uit een aantal geledingen, die om de knoopen een korte, getande scheede hebben. De naam is ontleend aan de overeenkomst van het draadvormig loof met Casuarisvederen.

Volgens professor *M. Treub* zouden de *Casuarinaceae* een op zich zelf staande groep van het plantenrijk vormen, door hem *Chalazoporae* geheeten, en behoorende noch tot de *monocotyledonen*, noch tot de *dicotyledonen* en evenmin tot de *gymnospermae*, al komen zij met de laatste, vooral met de pijn- en denneboomen, wat hun uiterlijk betreft, het meest overeen.

De meest algemeene soort is *C. equisetifolia* Forst., die aan vele kuststreken der keerkringslanden van de Oude Wereld wordt aangetroffen. Zijn hout is hard en dient tot het vervaardigen van gereedschappen, lansstelen, pijlpunten, enz. *C. montana* heeft daarentegen licht, vrij zacht hout, dat voor huisbouw geschikt is. Deze boom komt in Insulinde en vooral op de bergen van Oost-Java veel voor. In laatst genoemde streek vormt hij tusschen 1500 en 2500 m. hoogte uitgestrekte, samenhangende bosschen. De boom draagt er den naam tjemårå.

Casuarinaceeën is de naam van een plantenfamilie uit de orde der *Amentaceeën* met ongeveer 30 soorten, die alle tot het geslacht *Casuarina* (zie aldaar) behooren.

Casuïst is de naam voor een godgeleerde, die er studie van maakt, gewetenszaken te onderzoeken en na te gaan, of een daad goed of slecht is. Ook wordt deze naam in ongunstigen zin gegeven aan iemand, die gewetenszaken (*casa conscientiae*) uit den weg tracht te ruimen door aan woorden een ongewone beteekenis te geven, ze te verdraaien of weg te laten.

Casuïstiek noemt men in de godsdienstige zedeleer dat gedeelte, hetwelk zich bezig houdt met de oplossing van zeer moeilijke gewetensbezwaren in bepaalde gevallen, vooral hij een strijd van verschillende plichten. Veelal handelt het zich daarbij om een gewetensvraag (*casus conscientiae*), die niet in werkelijkheid in het praktische leven voorgekomen, maar onafhankelijk daarvan bedacht is en wier oplossing de scherpzinnigheid van hem, die daarin slaagt, moet bewijzen. Men vindt reeds sporen van casuïstiek bij de Stoïcijnen, maar zij ontwikkelde zich vooral bij de Talmudisten en bij de Middeleeuwsche schrijvers over zedeleer, zooals blijkt uit de „Summa Raymundiana", de „Summa Astesana" en de „Summa Bartholina", door de godgeleerden *Raymundus de Pennaforti*, *Astesanus* en *Bartholomaeus* opgesteld. Onder de Jezuïeten zijn *Escobar*, *San-*

chez, *Busembaum* en anderen als casuïsten vermaard, en men moet inderdaad de scherpzinnigheid bewonderen, waarmede zij allerlei moeilijke gevallen hebben bedacht en opgelost. De casuïstiek heeft echter voor de zedeleer al hare waarde verloren, toen men inzag, dat het goede of kwade eener daad alleen gelegen is in de gezindheid en de bedoeling, waarmede zij volbracht wordt. Wie op het gebied der zedelijkheid bij het nitwendige blijft staan, gelijkt op den geneesheer, die zich bij de verschijnselen eener ziekte bepaalt, zonder zich om hare oorzaak te bekreunen. Voorts behoeven wij nauwelijks te zeggen, dat alle goede daden nit eigenbelang nagevolgd knnnen worden, maar dan ook het karakter van *goed* verliezen. De casnistiek, die op waarneming van het nitwendige berust, kan dus geen algemeene regels voor het leven verschaffen.

Casula of *kasuifel* is de naam van het opperkleed van den R. K. priester bij het lezen der mis. Het was weleer zoo lang en breed, dat het van den hals tot aan de voeten reikte en den priester als een „klein hnis" (casnla) omsloot. In de 12de eeuw werd het kleed aan beide zijden uitgesneden en eindigde van voren en van achteren in een punt. Thans is het een breede zijden of wollen strook, met een opening voor het hoofd en van voren tot aan de knieën, van achteren wat lager neerhangend. Het is dikwijls rijk versierd en van achteren met een kruis voorzien en moet voor verschillende feesten verschillend van klenr wezen, namelijk op l'aschen en op gedenkdagen van heilige maagden wit, op martelaarsfeesten rood, bij rouwplechtigheden zwart en in de vasten en op den Advent paars. Op de voorzijde is een vertikale strook, op de achterzijde (soms ook aan beide zijden) een kruis aangebracht.

Fig. 1.

Casula.

Casus beteekent in het Latijn toeval, voorval of gebeurtenis; in de rechtspraak is het de algemeene benaming voor een juridische zaak, meer in het bijzonder die van een schade veroorzakend geval, of dnidt het gevaar of de ondergang aan, die het gevolg van het toeval zijn. Daarop is de niet altijd juiste regel van toepassing, *casum sentit dominus*, d. w. z. het gevaar van ondergang moet door den eigenaar gedragen worden; of wel de omgekeerde regel *casus non (a nullo) praestatur*, d. w. z. voor de gevolgen van een ongelnk bestaat geen verantwoordelijkheid. In een andere beteekenis is *casus* een rechtszaak, vandaar: *casus emergens* = zaak, waardoor een loopend proces in eens een andere wending neemt, *casus criticus* = moeilijk geval, *casus improvisus* = onvoorziene omstandigheid, *casus belli* = gebeurtenis, die tot een oorlog aanleiding geeft, enz.

Casus of naamval is in de spraakkunst de vorm, waardoor een zelfstandig naamwoord, bijvoegelijk naamwoord of voornaamwoord in den zin de betrekking nitdrukt, waarin het tot de overige zinsdeelen staat.

Casus belli is een handeling of een reeks van handelingen van een staat tegen een andere, die door laatstgenoemde als oorzaak voor een oorlogsverklaring knnnen gebezigd worden. Indien er bepaalde daden van geweld gepleegd worden, zooals het binnendringen van vijandelijke troepen, het blokkeeren van havens, het aanhonden van schepen op zee, kan de verongelijkte staat zonder meer den oorlog als begonnen beschouwen. Bij andere handelingen kan, bij den eisch tot voldoening, de casus belli als dreigement gebruikt worden; is daarbij een zekere tijd bepaald, waarin de voldoening moet gegeven worden en is znlks niet geschied, dan is daarna een oorlogsverklaring eveneens overbodig.

Fig. 2.

Casnla.

Casus foederis is een staatkundige gebeurtenis, die, op grond van een bestaand verbond, een der partijen machtigt de hulp van den ander te vragen en deze laatste er toe verplicht, die hulp te verleenen.

Cat is in natnnrwetenschappelijke namen de afkorting voor *Marcus Catesby*, een Engelsch natuurvorscher, geboren te Londen in 1670 en al-

daar overleden in 1749. Hij is de schrijver van „The natnral history of Carolina, Florida and the Bahama Islands" (2 dln., Londen, 1731—1743) en van „Hortus hritanno-americanus" (Londen, 1763 en 1767).

Catabrosa *L.* Zie *Brongras.*

Catacomben zijn in het algemeen onderaardsche hegraafplaatsen, meer in het bijzonder gemeenschappelijke begraafplaatsen der oudste Christenen. Zeer onde, niet-Christelijke catacomhen vindt men in Egypte hij de Lihysche bergketen, die onder het zand der woestijn voortloopen. De grootste bezitten een afzonderlijken voorhof met een boogvormigen ingang; daarna volgen gangen, vertrekken, zalen en zijgangen, welke de mummiën bevatten, en op den achtergrond veelal nissen voor afgodsbeelden. De helangrijkste zijn echter de koningsgraven hij Thebe. Oorspronkelijk waren de catacomhen steengroeven, welke de steenen leverden voor de huizen en paleizen te Alexandrië en naderhand den bewoners dier huizen tot laatste woning strekten. Volgens de verzekering der Arabieren hadden de catacomben onderaardsche gemeenschap met de Pyramiden te Memphis. In Griekenland vindt men dergelijke catacomhen, maar behalve nissen voor de lijken, heeft men er ook voor de vaten, lampen en fakkels.

De Christelijke catacomben vindt men voornamelijk in Noord-Afrika, waar hijv. in 1901 te Alexandrië een prachtige catacomhe ontdekt werd, en in Italië; in het hijzonder die te Rome zijn beroemd geworden. De ondste dagteekenen hier nit de 1ste eenw na Chr., de jongste nit het midden der 4de eenw. Sedert het begin der 5de eenw hoorde het begraven in catacomben (door de ondste Christenen *Coemeterium* geheeten) op. De afzonderlijke graven heetten *locus* of *loculus.* De ondste catacomhen waren in Italië oorspronkelijk zand- en turfgroeven, waarin men vervolgens de lijken der slaven en veroordeelden hegroef, en ook de lijken der martelaars werden reeds vroeg in deze schier ontoegankelijke holen nedergelegd en alzoo tegen den moedwil der heidenen beveiligd. Het was de wensch der onde Christenen, dat hun stoffelijk overschot in de nabijheid van dat der Heiligen zon worden ter aarde besteld, en op deze wijze zijn die groeven in algemeene begraafplaatsen herschapen. De gemeente vereenigde er zich, nadat zij niet meer tot hegraafplaatsen dienden, van de 5de tot de 8ste eenw, op de gedenkdagen der martelaars, en paus *Felix II* (230) deed een dier onderaardsche ruimten grooter maken en voor de godsdienstoefeningen inrichten; deze was het Cœmeterinm Calixti onder de hasilica S. Sebastiano en de eerste, die den naam van *catacombe* droeg. Bij het toenemen van de vereering der martelaars vond het volk geen plaats meer in die onderaardsche holen, zoodat men daarboven kerken deed verrijzen, waaruit men in de diepte afdaalde. Hier werd het avondmaal gevierd, terwijl de bovenaardsche ruimte voor het gebed en voor het luisteren naar de prediking diende. Een afzonderlijke klasse van geestelijken, *fossores* (gravers) genaamd, moest de gangen aanleggen, de begraafplaatsen behoorlijk inrichten en voor de verlichting zorgen. Dit kerkelijk gebrnik hleef bestaan tot in de 8ste eeuw, toen het overhrengen van het gebeente der martelaren naar de kerken in de steden de helangstelling in de catacomhen deed verkoelen. Te Napels en op Sicilië werden er tot in de 10de eeuw nog dooden begraven, en het water uit de hronnen der catacomben heeft, volgens veler gevoelen, ook nu nog een wonderdadige kracht.

In vele oorden van Italië zijn catacomhen of onde begraafplaatsen van Christenen ontdekt, maar nergens zijn zij zoo indrnkwekkend als te Rome. Zij bestaan doorgaans nit smalle gangen (crypten), die elkander kruisen en boven elkaar voortloopen in 3—5 verdiepingen. Men treft ze overal in de omstreken der stad aan, zoodat er de totale lengte van alle gangen samen wel 1000 km. bedraagt. Terwijl zij te Rome slechts een paar meters hoog en een meter hreed zijn, heeft men in den tufsteen te Napels en op Syracuse hier en daar ruime zalen. Op het vereenigingspunt of aan het niteinde van de gangen zijn kapellen nitgehouwen, somtijds met een gewelf gedekt, somtijds in de vrije lucht nitkomende. In sommige bevindt zich nog het altaar, waaronder de martelaar begraven ligt, en daarachter de stoel van den bisschop. De luchtgaten, hier en daar aangehracht, verschaften nagenoeg geen licht, zoodat hierin voorzien werd door fakkels en lampen, in nissen geplaatst of aan het gewelf der kapellen bevestigd. De graven zijn er niet in den bodem te vinden, maar in hoven elkander geplaatste nissen in de loodrechte wanden, waar de gebalsemde dooden, in een lijkgewaad gewikkeld, werden ingeschoven, terwijl men vervolgens de opeoing sloot met een plaat of een steen, waarop zich de naam van den overledene, henevens eenige Christelijke zinnebeelden hevonden. De kruiken, flesschen, schalen en bekers, die men huiten de graven in de catacomben aantrof, stonden ongetwijfeld in verband met de avondmaalsviering. Ook vindt men er marmeren doodkisten, hepaaldelijk in de groeven onder het Vaticaan te Rome; zij zijn veelal met ruw beeldhouwwerk versierd, en op de met gips of kalk bepleisterde gewelven en wanden zijn schilderijen in dnurzame waterverven aangebracht, die zich door lichte kleuren, een edele honding en fraaie areshesken onderscheiden. Vooral *Rossi* heeft in zijn werk „La Roma sotterranea cristiana" (Rome, 1874—1879, 3 dln.) veel merkwaardigs over de catacomben medegedeeld.

Belangrijk zijn voorts de catacomben te Parijs (zie aldaar), en reizigers vermelden, dat er ook op de Canarische Eilanden worden aangetroffen, die tot begraafplaatsen voor de inhoorlingen hebhen gediend.

Catalaansche taal en letterkunde. De Catalaansche taal, die aan de Oostkust van Spanje, in Catalonië en Valencia, op de Balearische eilanden, in het Fransche departement Pyrénées Orientales en sedert de 13de eeuw op Sardinië in Alghero, in het geheel door 3 millioen menschen, en bovendien in overzeesche bezittingen der Spaansche Kroon gesproken wordt, komt meer overeen met het Provençaalsch dan met het Spaansch en behoort tot de Romaansche schrijftalen der Middeleeuwen. Gewoonlijk beschouwt men haar dan ook als een zelfstandige taal onder de takken van het Romaansch hoewel zij thans, daar het Spaansch in de Catalaansche gewesten

de officieele taal is geworden, niet langer aanspraak kan maken op dien rang. De eerste Catalaansche schrijvers, die in de 13de en 14de eeuw leefden, leverden lyrische voorthrengselen in den geest der Provencalen, epische en didactische gedichten naar Fransch model, terwijl zij op het gebied van het didactisch proza oorspronkelijke geschriften vervaardigden. Onder hen behooren *R. Muntaner* en *B. Desclot* tot de beste geschiedschrijvers en *R. Lull*, een man der scholastieke richting, tot de meest begaafde ascetische antenrs der Middeleeuwen. Met de lier- en hekeldichters der 15de eeuw, *A. March* (1460) en *J. Roig* (1478), die zich aan den Italiaanschen invloed niet konden onttrekken, verliest de Catalaansche taal haar karakter als schrijftaal en daalt in hare letterkundige produkten der 16de eeuw tot een patois. Zij werd echter kunstmatig opgebeurd door de stichting der Jeux Floraux te Barcelona (1859), waaronder tevens staatkundige bedoelingen waren verborgen, die op min of meer duidelijke wijze aan het licht traden in Catalaansche dagbladen en tijdschriften, in de verbroedering van de Nieuw-Catalaansche schrijvers met de Nieuw-Provençaalsche (1861) en in lyrische, dramatische en epische gedichten in het Catalaansch. De voornaamste Nieuw-Catalaansche dichters zijn *V. Balaguer* en *J. Verdaguer*, welke laatste in 1878 het epos: „Atlantide" in het licht gaf. De Oud-Catalaansche taal is behandeld door *A. Mussafia* in: „Die catalanische Version der sieben weisen Meister" (Weenen, 1876) en de Nieuw-Catalaansche door *Milá y Fontanals* in zijn: „Estudios de lengua catalana" (Barcelona, 1875) en *E. Vogel* in zijn: „Neucatalanische Studien" (1886). Voorts leverde *Aguilo y Fuster* sedert 1873 een: „Biblioteca catalana".

Catalani, *Angelica*, een der beroemdste Italiaansche zangeressen, werd geboren te Sinigaglia in den Kerkelijken Staat, den 10den Mei 1780. Zij kwam reeds vroeg als pensionnaire in het klooster Santa Lucia nabij Rome en zong er mede in het koor. Door verschillende leeraars werd zij voor het tooneel opgeleid, trad in 1795 te Venetië, in 1801 te Milaan op en zong in de groote steden van Italië, tot zij zich in hetzelfde jaar naar Lissabon begaf. Daarop trok zij naar Parijs, waar zij groote geestdrift verwekte, evenals te Londen, waar zij voor den tijd van 8 jaren een contract sloot en enorme sommen verdiende. In 1814 nam zij de directie der Italiaansche opera te Parijs op zich, doch leed aanzienlijke verliezen, daar haar echtgenoot, de voormalige Fransche kapitein *de Valabrègue*, waarmee zij in 1806 gehuwd was, zich met de zaken bemoeide, hoewel hij er geen verstand van had. Sedert 1818 deed zij verschillende reizen door Duitschland, Denemarken, Engeland, Italië, Zweden, Polen en Rusland en trad voor het laatst in 1828 te Berlijn op. In 1830 vestigde zij zich te Florence, waar zij voor haar kinderen leefde en meisjes, die een goede stem hadden, gratis onderwijs gaf. Zij overleed den 13den Juni 1849 te Parijs aan de cholera. Met lichamelijke schoonheid, levendig spel en een heerlijke, klankrijke stem, verbond zij een buitengewone techniek. Haar stem was een der omvangrijkste en krachtigste, die ooit gehoord werden.

Catalaunische velden of *Campi Catalaunici* is de naam der uitgebreide vlakte rondom Châlons (Catalaunum) aan de Marne. Zij zijn bekend door de overwinning van den Romeinschen veldheer *Aëtius*, in vereeniging met de West-Goten, op de Hunnen onder *Attila* (451 na Chr.). Bij het bericht van den inval van *Attila* in Gallië was de Romeinsche veldheer *Aëtius* met een kleine legermacht over de Alpen getrokken en had *Theodorik I*, koning der West-Goten overgehaald, zich met hem te vereenigen tegen den gemeenschappelijken vijand. Andere Keltische en Germaansche stammen voegden zich bij hem. Toen *Attila* dit vernam, staakte hij het beleg van Orleans en toog naar de vlakten van Champagne, die gunstig waren voor de bewegingen zijner ruiterij. Hier werd een bloedige slag geleverd, waarin de Hunnen na een geweldige worsteling het onderspit dolven. Het aantal gesneuvelden wordt door sommigen op 162000, door anderen zelfs op 300000 geschat. *Attila* verschanste zich eenige dagen in zijn wagenburg en trok vervolgens over de Rijn naar Germanië, vanwaar hij het volgende jaar een inval in Italië deed. Volgens de sage bleven de schimmen der verslagenen nog 3 dagen op de Catalaunische velden strijden, zoo groot was de wederzijdsche verbittering, hetgeen aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan der voortreffelijke frescoschildering van *Kaulbach* „De Hunnenslag", in het Nieuwe Museum te Berlijn.

Catalogus is een lijst van werken of voorwerpen, in het bijzonder op het gebied van wetenschap, kunst of industrie, gerangschikt naar een zekere volgorde. Catalogussen van boeken dagteekenen ongeveer uit de 8ste eeuw, ofschoon ook nog oudere Latijnsche bestaan. De handschriften zijn in deze eerste lijsten verdeeld in groepen, zeer waarschijnlijk naar aanleiding van de plaats, waar zij in de bibliotheek te vinden waren. Bij de groepen stonden de gewichtigste werken bovenaan. Eerst tegen het einde der Middeleeuwen, toen de verzamelingen zich sterk uitbreidden, kreeg men behoefte aan een andere manier van ordenen en werd de alfabetische volgorde ingevoerd, die dan ook spoedig de gewichtigste in de catalogiseering werd.

Men onderscheidt tegenwoordig alfabetische (bij boeken naar den naam der schrijvers, bij anonieme werken naar het voornaamste woord van den titel (*substantivum regens*) gerangschikt), systematische (naar de wetenschappen en hunne onderdeelen gerangschikt) en plaatscatalogi (naar de opstelling der boeken in de bibliotheek). Nu tegenwoordig in de meeste bibliotheken de boeken opgesteld worden in overeenstemming met de vakken, vallen de systematische en plaatscatalogi samen. De zoogenaamde slagwoordcatalogi (*subject index*) ontstonden het eerst in Engeland en Amerika en zijn vooral gemakkelijk, omdat men zich, met behulp van een dergelijken catalogus, vlug kan orienteeren omtrent de literatuur over een of ander onderwerp, daar de rangschikking geschiedt naar één of meer zakelijke woorden uit de titels der werken. Voor groote bibliotheken echter, die reeds over een systematischen catalogus beschikken, is een kort alfabetisch zaakregister op dien catalogus meer aan te bevelen.

Bebalve deze algemeene catalogi zijn er in de openbare bibliotheken zeer dikwijls speciale catalogi van enkele onderafdeelingen (bijv. van de handschriften, van de muziekwerken, de kaarten, enz.).

De publiceering der catalogi van groote bibliotheken is dan van veel belang, indien de boekenschat buitengewoon groot is. Volledig in druk verschenen is de catalogus van het Britsche museum te Londen, die meer dan 500 deelen omvat. De meeste groote bibliotheken bepalen zich er toe, ieder jaar een lijst uit te geven van de nieuwe werken. Zeer nuttig is het in druk verschijnen van catalogi van vakbibliotheken, zooals bijv. de groote „Index-Catalogue of the library of the Surgeon-General's Office U. S. A", die ook tijdschriftartikelen noemt, wat trouwens in Amerika dikwijls geschiedt. Kleinere bibliotheken laten hunne catalogi in eenvoudigen vorm, zakelijk in afdeelingen verdeeld en deze weder alfabetisch geordend, drukken.

Gedrukte catalogi van handschriften-verzamelingen bestaan van de meeste bibliotheken in Frankrijk en Engeland. In Duitschland echter slechts in gering aantal, terwijl in ons land van de beroemde Oostersche handschriftenverzameling der Leidsche universiteit enkele afdeelingen gecatalogiseerd en in druk verschenen zijn. Catalogi, die tevens als een bijna volledige bibliografie kunnen beschouwd worden, zijn bijv. die van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië te 's Gravenhage en van het Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, omdat deze bibliotheken nagenoeg alles omvatten, wat op Nederlandsch-Indisch gebied verschenen is. Wat de technische inrichting der catalogi betreft, dient deze op groote bibliotheken zoodanig te wezen, dat steeds nieuwe titels ingelascht kunnen worden. Zie ook *Bibliotheekwetenschap.*

Sommige catalogi van boekverkoopers, zooals in ons land van de firma's *Brill, Frederik Muller* en *Nyhoff,* hebben eveneens een blijvende bibliografische waarde.

Catalonië, in het Spaansch *Cataluna,* een landstreek in het noordoostelijk gedeelte van het Pyreneesche Schiereiland, grenst ten N. aan Frankrijk, ten O. en Z. O. aan de Middellandsche Zee, ten Z. aan Valencia en ten W. aan Aragon, telt op 32197 v. km. (1900) 1966382 inwoners, en bevat de 4 provinciën Lerida, Gerona, Barcelona en Tarragona. Het bestaat uit de Z. helling der Oosten het hoogste gedeelte der Centraal-Pyreneeën, de daarvoor gelegen Catalonische bergterrassen en het oostelijk gedeelte van het Iberische gebergte, zoodat het een schilderachtig landschap vormt. Van de Pyreneeën gaan een aantal uitloopers door Catalonië. Zoo buigt zich van den Col de la Perche de Sierra del Cadi af, die, aanvankelijk 2500 m. hoog, snel in hoogte vermindert. Ook tusschen Segre en Noguera Pallaresa loopt een 2074 m. hooge keten, ten W. waarvan het Maladettagebergte ligt met den 3404 m. hoogen Pic d' Anethon. Evenwijdig aan de kust loopt van den Ebro tot den Ter een bergstelsel, dat bijna geheel Catalonië inneemt en door het dal van de Lobregat in twee deelen gescheiden wordt. Het O. deel bereikt in den Sierra de Monseny een hoogte van 1699 m., het W. deel in den Montserrat en den Mont-Sant hoogten van 1237 m. en 1071 m. De volgende kleine vlakten treft men in Catalonië aan: de Ampurdan, de vlakte van Barcelona, het Campo de Tarragona, de Vegeria de Vich, de Manresa, de llanos del Urgel en de huertas van Tortosa. De kust is ongeveer 400 km. lang, tusschen kaap Creus en de monding der Ter en in het Z. bij Tarragona diep ingesneden, gedeeltelijk zandig, voor een ander gedeelte rotsig, doch bevat eenige goede havens. Het wordt in het Z. besproeid door den Ebro, in het N. en W. door de Segre, in het O. door de Ter, in het midden door de Lobregat en voorts door een groot aantal kleine rivieren. De grond is er evenwel rotsachtig en niet zeer vruchtbaar, wanneer men namelijk de rivierdalen en kuststreken uitzondert, en alleen aan de onvermoeide vlijt der bewoners, die door kunstmatige besproeiing zelfs de steile bergwanden in vruchtbare tuinen herschiepen, is het land zijn bloeiende landbouw verschuldigd. De belangrijkste voortbrengselen van den bodem zijn tarwe, olie, wijn, walnoten, hennep, groenten en tuinvruchten, en men vindt er ook maïs, rogge, ooft, zuidvruchten, rijst en vlas. De bergweiden begunstigen er de veeteelt, die echter, althans wat rundvee betreft, in hoofdzaak tot de Pyreneeën beperkt is en zich verder bezig houdt met schapen, geiten en varkens. Zijderupsen- en bijenteelt zijn er zeer ontwikkeld. In de nabijheid der Pyreneeën vindt men uitgestrekte bosschen, terwijl onderscheiden metalen, steenkolen en zout wel in den bodem voorkomen, doch niet ontgonnen worden. De vischvangst is daarentegen een belangrijke bron van inkomsten. Geen middel van bestaan is evenwel zoo belangrijk, als de industrie, en in geen ander gewest van Spanje heeft de nijverheid zulk een hoogte bereikt als in Catalonië. De hoofdzetel daarvan is Barcelona, waar zich belangrijke katoenfabrieken bevinden. Voorts heeft men er linnen-, hennep- en zijdeweverijen, papier- en kurkfabrieken, ijzergieterijen, looierijen, zeepziederijen, glasblazerijen, enz. Er is veel handel te Tarragona en vooral te Barcelona, de eerste onder de havenplaatsen van Spanje. Het klimaat is er zeer veranderlijk, doch in het algemeen gezond; bij Barcelona worden de oranjeappels rijp in de open lucht, en de Montserrat is met olijfgaarden versierd. Tot aan Matavo zijn de tuinen met aloëhagen omheind, en de kurkeik is er de belangrijkste boom der bergstreek. Op geringe hoogte vindt men den doornappel, den laurierboom, den myrt, den granaat, den buksboom, enz., en ofschoon het klimaat in Opper-Catalonië ruwer is, ziet men er de berghellingen met wijngaarden bedekt.

De hedendaagsche Catalanen zijn bezadigde, schrandere, praktische menschen, naar lichaam en geest goed ontwikkeld. Zij onderscheiden zich door moed, nationale fierheid, vrijheidszin, rechtschapenheid en matigheid, maar tevens door opvliegendheid, onverzoenlijkheid, wraakzucht en trotschheid. Zij zien er niet tegen op hun vaderland te verlaten, zoodat men hen in Amerika in grooten getale aantreft. Voor het uitwendige zijn zij krachtig gebouwd, middelmatig van lengte, bruin van gelaatskleur, levendig en vroolijk. Hoewel het onderwijs er vrij goed is, gebruiken zelfs de hoogere standen uit afneiging tegen de Castilianen niet het Castiliaansch, maar den meer ruwen Catalaanschen tong-

val, die onder de heerschappij der Franken is ontstaan en zelfs een niet onbelangrijke letterkunde bezit (zie *Catalaansche Taal- en Letterkunde*).

Catalonië was reeds in den tijd der Romeinen een bloeiende provincie en vormde het N. O. deel van *Hispania Tarraconensis*. Later werd het achtereenvolgens door de Alanen, Oost-Goten (470) en Arabieren (711) in bezit genomen. *Karel de Groote* veroverde dit gewest en gaf daaraan den naam van *Godolaunia*, doch eerst in den aanvang der 9de eeuw werden de Mooren geheel en al verdreven door de krijgshaftige inboorlingen, afstammelingen van de Keltiberiërs, Romeinen en Goten, met hulp van *Lodewijk den Vrome* van Aquitanië. Toen werd het land in 15 graafschappen verdeeld en als „Spaansche mark" bij het Frankische keizerrijk gevoegd. Na den dood van *Karel den Dikke* (888) verklaarden de graven van Barcelona zich onafhankelijk, en Catalonië bleef tot aan zijn vereeniging met Aragon (1137) een zelfstaodig vorstendom. In 1469 werd het met Castilië ingelijfd in de Spaansche monarchie, behield aanvankelijk zijn vrijzinnige instellingen en verloor die eerst ten tijde van *Philips V* na den Successie-oorlog, hoewel tot op onzen tijd Catalonië naast Sevilla en Cadix de kweekplaats der Spaansche vrijheid mag heeten.

Catalpa *Juss.* of *Trompetboom* is de naam van een plaotengeslacht uit de familie der *Bignoniaceeën*; het onderscheidt zich door een 2-deeligen kelk, een trompetvormige, onregelmatig-5-spletige bloemkroon, 5 meeldraden en een 2-kleppige doosvrucht met een tusschenschot en met vliezig, gerande, schubsgewijs over elkaar liggende zaden. en omvat vrij hooge boomen met groote bladeren, die in Brazilië, Noord-Amerika, West-Indië, Japan en China groeien. Tot de soorten behoort *C. bignonioides Walt.* (Bignonia Catalpa *Linn.*), een fraaie boom ter hoogte van 3 tot 6 m. met gesteelde, groote, hartvormige, gaafrandige, onbehaarde bladeren en groote, van binnen purperrood gevlekte bloemen. Deze sierboom is afkomstig uit Noord-Amerika.

Catalysator noemt men de stof, die de ontleding of verbinding van andere scheikundige stoffen bevordert of tot stand brengt. Zie *Catalytische kracht*

Catalyse. Zie *Catalytische kracht.*

Catalytische kracht noemde *Berzelius* een kracht, waardoor stoffen enkel door hare aanwezigheid de ontleding of verbinding van andere stoffen veroorzaakten, zonder zelf daarbij eenige verandering te ondergaan. Zoo verhindt zich waterstof met zuurstof bij gewone temperatuur niterst langzaam, doch in tegenwoordigheid van platinaspons met groote snelheid. Waterstof-superoxyd is in zuiveren toestand een stabile verbinding, door aanraking met bruinsteen of lichamen met een ruwe oppervlakte ontleedt het zich met een snelheid, die hij geconcentreerde preparaten op een ontploffing gelijkt. Van technische beteekenis is o. a. de catalytische verbinding van zwaveldioxyd met zuurstof, waardoor, in tegenwoordigheid van platina of ijzeroxyd, de vorming van zwavelzuur-anhydried tot stand komt. Ook de werking der fermenten berust op catalyse. In vele gevallen heeft men kunnen bewijzen, dat de catalysator zich intermediair met een der reageerende stoffen verbindt, maar steeds weer geregenereerd wordt. Door *Mitscherlick* werd het woord *catalyse* vervangen door *contactwerking*, zonder dat daardoor de zaak duidelijker wordt. *Ostwald* onderscheidt drie groepen van catalytische verschijnselen.

Catamarca, een provincie der Argentijnsche republiek (zie de kaart La Plata Staten, enz.), grenst ten N. aan Salta en Tucuman, ten O. aan Santiago, ten Z. aan Cordova en Rioja, ten W. aan Chili, en telt op 123138 v. km. (1900) 99827 inwoners. Het land kan in 3 stukken verdeeld worden: in het W. de zuidelijke, 4000 m. hooge voortzetting van het plateau van Atacama met toppen tot 6000 m., in het midden de Sierra de Gulumpaja, een door vruchtbare dalen doorsneden bergland, en in het O. de nitloopers der Sierra's de Aconquija en Ambato. In de vlakke deelen bevinden zich zontwoestijnen en meren. De rivieren zijn nitsluitend steppenrivieren. De bewoners doen aan veeteelt, wijn- en landbouw en bewerken wol en katoen. De mijnbouw (koper) is nog van weinig beteekenis, hoewel de rijkdom aan metalen groot is. Het land wordt verdeeld in 14 departemento's. Hoofdstad is *Catamarca.*

Catamarca of *San Fernando de Catamarca* is de hoofdstad der gelijknamige provincie, in het gelijknamige vruchtbare dal gelegen, op 525 m. hoogte, aan de Tala. Door een spoorweg is zij met Cordoba verbonden, telt 7397 inwoners, heeft een schoone kerk, een college met een leerstoel voor mineralogie en een fort tegen de Indianen. Zij werd in 1683 gesticht.

Catana. Zie *Catania.*

Cataneo, *Pietro*, een Italiaansch bouwmeester, werd in den aanvang der 16de eeuw te Siena geboren. Zijn belangrijkst geschrift is getiteld: „Architettura di Pietro Cataneo" (1554—1557) met kopergravures).

Cataneo, *Girolamo*, een architect en ingenieur, leefde in de tweede helft der 16de eeuw te Novara en liet belangrijke werken na, van welke wij noemen: „Opera nuova di fortificare" (1564, 1584 en 1808) en „Opera del misurare" (1572).

Catania of *Catanea* is een Siciliaansche provincie, tusschen die van Messina, Palermo, Caltanisetta en Siragosa gelegen en telt op 4966 v. km. (1901) 705412 inwoners. Zij wordt verdeeld in de 4 distrikten: Acireale, Caltagirone, Catania en Nicosia. In het N. O. van dit gewest verheft zich de Etna (3313 m.), het hoogste punt van het geheele eiland. Tusschen den Etna en de gebergten van het zuiden vindt men de vlakte van Catania (Campi Leontini), welke een groote hoeveelheid koren oplevert. Zij vormt een rechthoek van 11 km. bij 30 km., wordt door de Simeto, Dittaino en Gornalunga besproeid en bestaat uit klei, met vulkanische gesteenten vermengd. Voorts geeft er de grond uitmuntende olijven-olie, beste witte wijnen en zuidvruchten, zoethout, hennep en manna, en wint men er soda, marmer en zwavel. Hoofdstad is Catania.

Catania, de hoofdstad der gelijknamige provincie, na Palermo de grootste stad van Sicilië, ligt aan den spoorweg van Messina naar Syracuse, die er een zijtak nitzendt naar Aragona, telt als gemeente (1901) 149295 inwoners, is fraai gebouwd en draagt, evenals Venetië, den bijnaam *la Bella*. Het klimaat is gezond, het jaar heeft 210

droge en 45 regenachtige dagen, er valt 1800 m.m. regen, terwijl de gemiddelde jaartemperatuur 18,6° C. bedraagt. De breede, rechte straten zijn met lava geplaveid, en tot de talrijke schoone pleinen behooren er het Marktplein met prachtige paleizen en marmeren zuilengangen, en het Olifantsplein, alzoo genoemd naar een antieken, uit lava gehouwen olifant, die een Egyptische granietobelisk draagt. Van de belangrijkste gebouwen noemen wij: de hoofdkerk, het universiteitsgebouw, het paleis der Senatoren en vooral het Benedictijner klooster San Niccolo d'Arena, een der prachtigste kloosters van Europa met een groote marmeren trap, waarlangs men een zaal bereikt met 50 marmeren zuilen. De daarbij behoorende kerk is 105 m. lang, 48 m. breed en bevat een der schoonste orgels uit Europa, met 2916 pijpen, 5 manualen en 72 registers. In het geheel zijn er 105 kerken en 30 kloosters, een hoogeschool met 5 faculteiten en bijna 1000 studenten, een boekerij met 15000 deelen, een academie van Wetenschappen, een schouwburg en een muziekschool. Het museum, door prins *Biscari* gesticht, bevat vele sarcophagen en standbeelden in brons en marmer, borstbeelden, huisraad uit de dagen der Oudheid, vazen en vooral vele Grieksche, Romeinsche en Siciliaansche munten. Langs de haven loopt een met paleizen bebouwde kade, en deze is er de meest geliefde wandelplaats; ook heeft men er 2 maal 's weeks een avondfeest, la Passagiata, met muziek en verlichting. Catania is de zetel van een aartsbisschap, van een Hof van Appèl, van een crimineele rechtbank en van den grootprior der Johannieten. De inwoners houden zich bezig met het vervaardigen van linnen, katoenen en zijden stoffen, voorwerpen uit barnsteen, lava, hout en marmer, gebleekte was, olijfolie, Spaansch sap uit zoethout, drijven handel in graan, zuidvruchten, wijn, olie, zijde, hout, soda; de visscherij houdt 2000 personen bezig. De haven der plaats is klein en ongemakkelijk.

De stad ligt op de plaats van het oude, onder lava bedolven Catana, waarvan de overblijfselen van een groot amphitheater, nog grooter dan het Colosseum te Rome, voorts tempels van *Ceres* en *Vulcanus*, een waterleiding, badplaatsen, graven, enz. nog aanwezig zijn. Dikwijls werd zij door uitbarstingen van den Etna en door aardbevingen geteisterd. Volgens de sage werd in 254 na Chr. het gevaar eener dreigende uitbarsting afgewend door de macht der heilige *Agatha*, maar in 1169 vernielde een aardbeving bijna de geheele stad en omstreeks 14000 menschen kwamen daarbij om het leven. Tevens werden door een lavastroom de vruchtbare omstreken verwoest. In 1669 overschreed zulk een stroom de muren der stad, en een ander vulde het Canale del Duca, ook werd de eertijds goede haven in 1669 door lava gedeeltelijk gevuld. In 1693 verwoestte een aardbeving de stad, waarbij 110000 menschen omkwamen, en ook van de uitbarsting van 1819 had zij veel te lijden.

Catania, in de Oudheid *Catana* geheeten, werd omstreeks 730 voor Chr. door de Chalcidiërs onder *Evarchus* gesticht en genoot weldra een hooge mate van bloei. *Hiero* van Syracuse verplaatste in 476 hare inwoners naar Leontium en bracht Syracusers en Peloponnesiërs naar Catana. Na zijn dood maakten echter de verdrevenen zich weer meester van hunne stad, en de indringers namen de vlucht naar Inessa. Later kregen de Atheners haar in bezit, en daarna maakte *Dionysius de Oudere* van Syracuse zich door verraad van de plaats meester, doch verloor er in 394 een zeeslag tegen de Carthagers. Vervolgens heerschten er tyrannen, uit de ingezetenen opgestaan. *Agathocles* van Syracuse en Carthagers, terwijl er na den Eersten Punischen Oorlog de Romeinen de teugels van het bewind in handen hadden. In den Tweeden Punischen Oorlog werd de stad door *M. Valerius Messala* ingenomen, en *Augustus* zond Romeinsche veteranen derwaarts, die de welvaart van Catana aanmerkelijk vermeerderden. In de Middeleeuwen ging de plaats sterk achteruit, door herhaalde aanvallen, achtereenvolgens van Goten, Vandalen en Saracenen, die haar tot 1071 in hun macht hadden, maar nog meer door de vreeselijke aardbevingen.

Catanzaro is de naam van een provincie van Italië. Zij ligt in het voormalig koninkrijk Napels, grenst in het N. aan de provincie Cosenza, in het Z. aan Reggio di Calabria, in het O. aan de Ionische en in het W. aan de Tyrrheensche Zee. Zij beslaat 5258 v.km., telt (1901) 498791 inwoners en wordt verdeeld in de distrikten: Catanzaro, Cotrone, Monteleone en Nicastro. De hoofdplaats draagt denzelfden naam.

Catanzaro, de hoofdstad der gelijknamige Italiaansche provincie, ligt op een hoogte, vanwaar men een verrukkelijk uitzicht geniet op de Golf van Squillace en op de Ionische Zee. Zij is de zetel van een bisschop, van een Hof van Appèl en van het provinciaal bestuur. Men heeft er 10 kerken, een sterk kasteel, een lyceum en een adellijk college. Zij telt (1901) 22000, als gemeente 31824 inwoners, die handel drijven in wijn, kaas, zijde en olie. In 963 werd zij gesticht door *Nikephoros Phokas* tot bescherming tegen de Saracenen.

Cataphracti noemde men bij de Romeinen zwaar gewapende ruiters. Zoowel zij zelf, als hunne paarden waren met ijzeren schubben geharnast. Volgens *Livius* had *Antiochus III* 3000 man van deze cavalerie op den rechter vleugel van zijn phalanx. De Grieken en Romeinen zonden hen vooral uit ter bestrijding van de olifanten, waartoe hunne rustingen op de schouders en op de borst met ijzeren stekels of pennen werden voorzien.

Cataphracti. De familie *Cataphracti (Pantservisschen)* behoort tot de orde der Beenvisschen (*Teleostei*), onderorde der **Stekelvinnigen** (*Acanthopterygii*). Zij bestaat slechts uit een beperkt aantal geslachten, wier leden alle zeevisschen zijn; zij hebben een langgestrekt, bijna rolvormig lichaam, een zwak gebit en een met beenige schubben of platen gepantserd lichaam.

Het voornaamste geslacht is het geslacht *Agonus*, bestaande uit een elftal soorten, kleine visschen, die in het noordelijk gedeelte van de gematigde zone voorkomen, tot in de noordelijke IJszee toe, en vervolgens weer in het zuidelijk halfrond optreden aan de kust van Chili.

Een van deze soorten komt langs de kust van Zuid-Europa en ook op onze kust en in onze zeearmen voor, nl. het *Harnasmannetje* of de *Geharnaste donderpad (Agonus cataphractus)*. Dit vischje bereikt een lengte van slechts ongeveer

15 cm., de staart loopt naar achteren dun uit, terwijl de kop sterk naar den snuit afhelt. Deze is, evenals de romp en de staart, met huidbeenstukken gepantserd, die op 8 langs-rijen geplaatst zijn en in het midden een hoogen kiel hebben, waardoor een gelijk aantal lijsten ontstaat. De kleur is bruin, wordt naar onderen toe lichter en vertoont vier donkere strepen op den rug. Des zomers leeft hij op geringe diepte, bij voorkeur langs zandige kusten, waar hij zich voornamelijk met kleine schaaldieren, wormen, enz. voedt; des winters trekt hij zich echter in zee in de diepte terug. De paaitijd valt gewoonlijk in de maanden Mei en Juni. Hoewel het vleesch smakelijk wordt genoemd, wordt naar het Harnasmannetje, èn om zijn pantsering, èn om zijn betrekkelijk niet talrijk voorkomen niet gevischt en is hij oeconomisch van geen waarde.

Een ander geslacht van dezelfde familie, *Dactylopterus*, de Vlieghanen, bestaande uit slechts een drietal soorten, is merkwaardig, daar deze, behalve de Echte Vliegende visschen (*Exocoetus*). de eenige vischsoorten zijn, in staat om met behulp van de lange borstvinnen, door sprongen uit het water, zich als het ware vliegende in de lucht te verheffen. Zij zijn veel grooter en zwaarder dan de echte vliegende visschen, en niet zelden bereiken zij een lengte van 45 cm. In de Middellandsche zee, het tropische gedeelte van den Atlantischen Oceaan en in den Indischen- en den Grooten Oceaan worden zij vrij talrijk aangetroffen. De jonge visschen hebben slechts korte borstvinnen en kunnen dus niet, als de volwassen exemplaren, zich uit het water verheffen.

Cataplasma artefaciale is een kunstmatige omslag, die in plaats van lijnmeelpap op een ontstoken lichaamsdeel gelegd kan worden. In drogen toestand is het een dikke papierstof, die het slijmige uittreksel van lijnzaad of een dergelijke stof bevat. Wordt het nu in lauw warm water gelegd, dan zwelt het op en is daarna als omslag te gebruiken.

Catapult is de naam van een werpgeschut der Ouden, dat uiterlijk op een armborst geleek. De boog bestaat echter niet uit één stuk, maar uit 2 helften, die in een horizontaal vlak kunnen draaien. Bij het spannen wordt een bundel taaie pezen, aan iederen arm in het draaipunt aangebracht, gewrongen. Deze bundels nemen in hoofdzaak de arbeid van het spannen op en niet zoozeer de armen van den boog. De pees, die evenals bij een gewonen boog de uiteinden der armen verbindt, wordt met een ijzeren haak door een draaitoestel naar beneden getrokken en in een dwarsgroef van den balk gebracht, aan wiens boveneinde zich de armen bevinden. De pijl ligt in een lengtegleuf. Het afschieten geschiedt door het wegtrekken van een ijzeren nok waarachter de pees ligt. Volgens *Julius Caesar* konden de grootste catapulten een pijl van 4 m. ongeveer 1500 schreden voortstuwen en verpletterden bijna alles, op de helft van dien afstand gelegen.

Tegenwoordig verstaat men onder catapult een speelgoed van jongens, waarmee een steentje kan worden weggeslingerd. Het is een gaffelvormig stukje hout, dat in de hand gehouden wordt en waaraan twee stukjes pijpelastiek bevestigd zijn, die aan hun vrije einden met een leertje zijn verbonden waarin de steen wordt gelegd.

Cataract is de naam van een waterval of van een verzameling van watervallen in een groote rivier. zooals in den Nijl, den Ganges, de St. Laurens enz. Zie *Waterval* en *Stroomversnelling*.

Catargiu, *Lascar*, een Roemeensch staatsman, geboren in November 1823 in Moldavië, was onder *Michael Stourdza* als prefect werkzaam. In 1859 was hij trooncandidaat, nam in 1866 deel aan het afzetten van den vorst *Alexander Cusa* en belastte zich den 23sten Februari 1866, naast generaal *Golesco* en overste *Haralambi*, met de voorloopige regeering. Toen *Karel van Hohenzollern* den 24sten Mei de regeering op zich nam, werd *Catargiu* minister-president en minister van Binnenlandsche Zaken; doch dit Kabinet trad nog in hetzelfde jaar af. In de plaats van *Ghika* vormde hij een conservatief ministerie, dat tot 1876 aanbleef, en stond in den Senaat aan het hoofd der conservatieve partij. In 1888 werd hij president van den Senaat, vormde in April 1889 een liberaal-conservatief ministerie, dat tot November stand hield, werd in Mei 1891 minister van Binnenlandsche Zaken in het Kabinet *Florescu* en vereenigde zich tegen het einde van 1891 met de Junimisten, om een nieuwe regeering te vormen, waarvan hij het voorzitterschap en het ministerie van Binnenlandsche Zaken op zich nam. In October 1895 trad hij af en overleed den 11den April 1899 te Boekarest.

Catarrhale aandoeningen openbaren zich in de roode kleur van het aangetaste slijmvlies, in losheid en uitzetting van het weefsel en in de afscheiding van een slijmerig-weiachtige vloeistof, van een dik, wit of geel slijm, of zelfs van etter. Men onderscheidt de catarrhale aandoeningen naar den zetel der slijmvliezen, derhalve van den neus (zie *Verkoudheid*), van de maag (zie aldaar), van het darmkanaal (zie *Buikloop*), enz. Gewoonlijk echter gebruikt men den naam van catarrhale aandoening uitsluitend voor verkoudheid — namelijk voor een min of meer ontstoken toestand van het strottenhoofd, de luchtpijp en hare vertakkingen. De eerste openbaart zich door heeschheid en hoest, de laatste door hoestbuien, maar als de fijnere vertakkingen aangedaan zijn, dan kunnen die verstopt raken, zoodat de ademhaling belemmerd wordt. De catarrhale aandoeningen zijn zeer verschillend in graad; immers een geringe verkoudheid kan men nauwelijks een ongesteldheid noemen. Bij een ernstige catarrhale aandoening vertoont zich lichte koorts, en gebrek aan eetlust gaat gepaard met verstopping. De hoest is droog en pijnlijk, vooral des nachts, en door elken konden luchtstroom ontstaan hoestbuien. Het afgescheiden slijm is aanvankelijk dun, maar wordt weldra dikker en allengs etterachtig. Zulk een catarrhale aandoening duurt 2 tot 4 weken en kan licht chronisch worden, als men ze verwaarloost. Bejaarde lieden zijn er zeer vatbaar voor, en voor kleine kinderen is elke verkoudheid gevaarlijk, omdat ze juist bij hen tot de fijne luchtpijpjes kan doordringen of zelfs van deze kan overgaan op de longblaasjes, waarin die pijpjes eindigen (zie *Longontsteking*). De oorzaak van zulk een ongesteldheid is gewoonlijk een plaatselijke afkoeling der huid door tocht en het inademen van een scherpe, konde lucht. Zij komt in het zachte

klimaat van het zuiden zelden voor, maar in Midden-Europa, waar de temperatuur aan vele plotselinge afwisselingen is blootgesteld, des te meer. Ook is zij soms de voorbode van uitslagziekten, zooals mazelen en pokken, alsmede van typhus en longontsteking. Om haar te verdrijven gebruikt men doorgaans slijmerige dranken van heemstwortel, lijnzaad, Iersch mos, enz.; ook kan men in het eerste begin den loop der ongesteldheid veelal stuiten door een warm bad van 36° C., alsmede door het gebruiken van een aanmerkelijke hoeveelheid vocht, om de uitwaseming te bevorderen. Er komt ook een epidemische catarrhale aandoening voor, die den naam draagt van *influenza* of *griep* (zie aldaar).

Catasetum *Rich.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Standelkruiden*(Orchideeen), dat zich onderscheidt door een kroonachtig bloemdek, hetwelk bestaat uit 5 nagenoeg gelijke bloemdekbladen, door een zakvormige, uitgebolde honiglip en door 2 boogvormig tot elkander naderende borentjes op de stempelzuil. Het omvat Braziliaansche standelkruiden, van welke sommige als sierplanten worden gekweekt. De fraaiste soorten zijn: *C. barbatum Hort. Berol.*, met langwerpig-lancetvormige bladeren en een tros van 9 of 10 bloemen. — *C. Claverngii Lindl.*, met langwerpig- lancetvormige, geribd-gestreepte, spitse bladeren, die langer zijn dan de aar, en met groote, hangende bloemen met eironde, van binnen purperrood-gevlekte, van buiten groene bloemdekbladen, een prachtige plant, die in Brazilië (Bahia) te huis behoort — *C. cristatum Lindl.*, met langwerpig-lancetvormige, samengestelde bladeren en rijke bloemtrossen — *C. maculatum Kunth.*, met groote, prachtige bloemen — en *C. purum Nees*, met groote, geelachtig-groene bloemen. Al die soorten groeien meestal op boomen in de keerkringsgewesten en vereischen een aanmerkelijke warmte, schaduw en veel vochtigheid.

Catastrophe is de naam, dien men geeft aan een belangrijke, doorgaans schrikwekkende gebeurtenis, welke, zooals het Grieksche woord aanduidt, een omkeering van zaken te weeg brengt.

Catawba is een rivier in de Noord-Amerikaansche staten Noord- en Zuid-Carolina. Zij ontspringt aan de oostelijke helling van den Black Dome, ontvangt na opname der Fishing Creek den naam van Wateree en vereenigt zich met de Congaree tot de Santee. Zij is tot aan Camden voor stoombooten bevaarbaar en ook nog hooger door middel van kanalen en sluizen bevaarbaar gemaakt. Van hare oevers is de Catawbadruif afkomstig, die aan den Ohio in de omstreken van Cincinnati den uitmuntenden Catawbawijn oplevert. De Catawba is ongeveer 400 km., de Wateree 160 km. lang.

Cate, *Gerhardus ten*, geboren te Neede in 1699, studeerde te Deventer en te Utrecht en werd in 1725 hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de hoogeschool te Lingen, in 1728 te Deventer en in 1745 in de godgeleerdheid en Oostersche talen, later ook in de kerkgeschiedenis, te Harderwijk, en overleed den 28sten November 1749. Hij heeft onderscheiden Latijnsche verhandelingen en gedichten in het licht gegeven, van welke wij noemen: „Carmen de rebus et moribus Belgarum", „Epistola ad Leon. Offerhausum etc.", „Laudes domini J. C." en „Opuscula theologica et poetica".

Cate, *Wolter ten*, een bevorderaar der nijverheid, behoorde tot de familie van dien naam, welke, afkomstig van de boerderij *ten Cate* of *ten Kate* bij Zenderen tusschen Borne en Almelo, in de 18e eeuw het R. K. Kerkgenootschap verliet, om zich bij de Doopsgezinden aan te sluiten — een familie, wier nakomelingen ook thans nog bij een groot aantal Doopsgezinde gemeenten worden gevonden. Hij werd geboren te Hengelo, den 28sten Augustus 1701, en was de eerste, die in zijn geboorteplaats een damastweverij invoerde en het weven in zwang bracht van een bont katoenen stof, onder den naam van Hengelsch bont bekend. Voorts heeft hij de grondslagen gelegd voor het duurzaam bestaan der Doopsgezinde gemeente te Hengelo, hoewel hij om niet tot leeraar te worden gekozen, lid bleef van die te Borne. Nu echter werd hij hier ter plaatse tot leeraar benoemd (1736), en hij bekleedde die betrekking met de meeste nauwgezetheid. De Societeit der Oud-Vlamingen koos hem voorts in 1755 tot algemeenen opziener, en hij bleef het tot aan zijn dood, den 8sten Augusts 1796. Hij genoot wegens zijn schranderheid, eenvoudigheid, oprechtheid en weldadigheid de algemeene achting, en nog heden ten dage wordt in Twente *Wolter-oom* met eerhied herdacht.

Cate, *Steven Blaupot ten*, inspecteur van het Lager Onderwijs in de provincie Groningen, werd geboren te Noordbroek, den 29sten Januari 1805, studeerde aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam en ontving in 1830 een beroep naar de Doopsgezinde gemeente te Akkrum, vanwaar hij in 1839 naar die te Zaandam vertrok. Wegens redenen van gezondheid legde hij deze betrekking neder in 1848, vestigde zich te Hoogezand en werd in 1851 gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij veel werk maakte van de vraagstukken omtrent het armwezen, het onderwijs en de slavenemancipatie. Hij behoorde er tot de partij der vrijzinnigen. In 1859 aanvaardde hij de betrekking van Inspecteur van het Lager Onderwijs in de provincie Groningen, die hij in 1878 nederlegde, waarna hij wederom Hoogezand tot woonplaats koos. Hij overleed te Groningen, den 9den September 1884.

Blaupot ten Cate heeft inzonderheid groote verdiensten verworven door zijn onvermoeide, uitgebreide en nauwkeurige nasporingen omtrent de geschiedenis der Doopsgezinden in ons land. De vruchten daarvan gaf hij in de belangrijke geschriften: „Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland" (1839), „Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijsel en Oostfriesland" (1849, 2 dln.) en „Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland" (1847, 2 dln.). Ook schreef hij: „Geschiedenis van Nederlands zeevaart en handel" (1836), „Armwezen en armverzorging" (1851), beide bekroond door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, „Het uitbreiden der welvaart te Zaandam", bekroond door het Departement dier Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aldaar, „De opkomst van de veenkoloniën Hoogezand en Sappemeer" (1854), „De Wet op het lager onderwijs toege-

licht" (1868), „Handleiding tot de kennis dier Wet voor hulponderwijzers en kweekelingen" (1871) en vele kleinere stukken, en gaf met mr. *W. de Sitter* uit: „Tijdschrift voor het Armwezen" in 10 deelen (1852—1865). Hij was lid van onderscheiden wetenschappelijke genootschappen.

Cate, *Steven Hermanus ten*, een Nederlandsch schrijver, geboren te Pieterzijl (Groningen), den 31sten December 1831, legde zich toe op den boekhandel, vestigde zich te Zwolle, maar wijdde zich later uitsluitend aan letterkundigen arbeid. Hij schreef: „Open brief aan de Redactie van „De Tijd" enz." (1871), „Wereldgeschiedenis der laatste twee jaren" (1871), „Handboekje der statistiek van de staten en rijken der aarde" (1873), „Supplement op Sack's beschrijving van alle landen, staten en rijken der aarde" (1873), „Neêrlands roem. Geschiedenis der Neêrlandsche Republiek van het jaar 1648—1713 voor het volk geschetst" (4 dln.), „Neêrlands Ramp, 1702—1795" (Zwolle, 1876—1877) en „Neêrlands Roem ter Zee" (Zwolle, 1874—1876). Ook schreef hij onderscheiden artikelen in tijdschriften en dagbladen en leverde een aantal vertalingen.

Cateau—Cambresis of *Chateau-Cambresis* is een stad aan de Selles in het Fransche departement du Nord. Zij heeft een stadhuis uit den Renaissancetijd, een college, machine-, suiker- en oliefabrieken, wol- en katoenspinnerijen en weverijen en telt (1901) 10341 inwoners. Bekend is zij door den naar haar genoemden vrede, die aldaar gesloten werd den 2den en 3den April 1559 tusschen Frankrijk, Engeland en Spanje, waarbij elk dier rijken afstand deed van de veroverde gewesten.

Catechetiek is eigenlijk de methode van onderwijs door vragen en antwoorden. Oorspronkelijk gaf men dien naam alleen aan dergelijk godsdienstonderwijs. Men verdeelt de catechetiek in *formeele* en *materieele*; de eerste maakt ons bekend met de *vragende* (erotematische) manier van onderwijs, in tegenstelling met de zoodanige welke het onderricht in een *onafgebroken rede* mededeelt (de acroamatische), en de tweede strekt zich uit over de toepassing der catechetische leerwijze op bepaalde wetenschappen, inzonderheid op zulke, die uitsluitend de inspanning van het denkvermogen vereischen. Daar hiertoe vooral het godsdienstonderwijs behoort, splitst men haar in *algemeene* catechetiek, welke een onderdeel is der paedagogiek, en in *bijzondere*, welke voor het onderwijs in den godsdienst te pas komt. Het denkbeeld, dat men daarbij onderricht geeft door middel van vragen en antwoorden, is er in de eerste eeuwen der Christelijke Kerk niet in opgesloten; ook in den Bijbel wordt dat woord van het onderwijs der Christenen in de leer van *Jezus* gebruikt. Zelfs in het geschrift van *Augustinus* „De catechisandis rudibus" is er geen sprake van, hoe men de jeugd onderwijzen zal. Men verstond toenmaals onder catechetiek niets anders dan de voorbereiding tot een Christelijk leven van hen, die in de gemeenschap der Christenen zouden worden opgenomen, de *Catechumeenen*, terwijl degenen, aan wie door de Kerk dit onderwijs was opgedragen, *Catecheeten* werden genoemd. De hij dit onderwijs gevolgde methode heet *catechisatie*, de daarbij gebruikte leiddraad *catechismus* (zie aldaar).

In Alexandrië bestond reeds sedert het midden der 2de eeuw na Chr. een *catecheetenschool* en in dien tijd waren de leerlingen volwassen personen. *Karel de Groote* vorderde van de geestelijken, dat zij zorg zonden dragen. om de „Apostolische geloofsbelijdenis" en het „Onze Vader" in het gebergen te prenten van de leerlingen, en men vindt reeds meermalen melding van „Institutio catechetica", „Catechismus", enz. Vooral beijverde zich *Hrabanus Maurus* (†856), aartsbisschop van Mainz, om het catechetisch onderwijs in te voeren en leeraars voor het volk te vormen. In de Middeleeuwen waren vooral de Waldenzen en Hieronymianen sterk gesteld op een goed catechetisch onderwijs, daar het voor hen van belang was, dat ieder lid der gemeente rekenschap wist te geven van zijn geloof. In de R. Katholieke Kerk was zulks minder noodig wegens de instelling der biecht, omdat daarbij niet alleen de kennis wordt gevorderd van bepaalde formulieren, maar de priester ook vragen doet, waardoor het leven in verband wordt gebracht met de voornaamste voorschriften van het Christendom. Van een catechetiek als kunstmatigen leervorm is evenwel in de Middeleeuwen nog geen sprake, zelfs niet in de verhandeling van *Gerson*: „De parvulis ad Christum trahendis". Eerst de tijd der Hervorming regelde het catechetisch onderwijs en leverde een aantal catechetische leerboekjes (zie *Catechismus*). De eisch van *Luther*, dat de catechese een vrije ontwikkeling der leerstof van den catechismus moest wezen, werd echter kwalijk begrepen, en gewoonlijk bepaalde men zich tot het van buiten leeren van de rechtzinnige leerstellingen, zoodat de catechismus den vorm ontving van een populaire dogmatiek. Zelfs het geschrift van *Trotzendorf*: „Methodus doctrinae catechetica" (1565, 1603), bemoeit zich niet met den leervorm, en het schijnt, dat de theorie der catechetiek het eerst ontwikkeld is door *Valentin Andreä* in zijn: „Theophilus". Later hebben zich in Duitschland *Spener*, *Francke*, *Rambach*, *Seidel*, *Mosheim* enz. jegens de catechetiek verdienstelijk gemaakt, en in de 19de eeuw heeft het aantal werken over catechetiek in de Protestantsche landen een grooten omvang verkregen.

Ook bij andere leervakken kwam het stelsel van vragen en antwoorden in zwang, waarbij men de gesprekken van *Socrates* met zijn leerlingen als klassiek voorbeeld koos en de methode de *socratische* of *socratiek* noemde. Evenwel waarschuwde reeds *Pestalozzi* tegen hare overschatting.

Catechine. Zie *Catechuzuur*.

Catechisatie is in het algemeen een gesprek van een leeraar met zijn leerlingen over deze of gene leerstof. In meer bepaalden zin geeft men dien naam aan het godsdienstonderwijs door middel van vragen. De catechisatiën worden in ons land door godsdienstleeraars of catechiseermeesters in de steden gedurende het geheele jaar, op het platte land doorgaans alleen in het winterhalfjaar gehouden. De leerlingen zijn volgens sekse en vorderingen (of leeftijd) in klassen verdeeld, en elke klas geniet gewoonlijk slechts een of enkele uren godsdienstonderwijs in de week.

Catechismus noemt men een leerboek in vra-

gen en antwoorden over een of ander vak van wetenschap. Vooral echter geeft men dien naam aan een boek, waarin de hoofdzaken van den godsdienst, zooals de „Tien Geboden", de „Apostolische geloofsbelijdenis" en het „Onze Vader" ten behoeve des volks in vragen en antwoorden zijn opgenomen. De eerste catechismus, welke aan deze bepaling beantwoordt, wordt toegeschreven aan zekeren *Kero*, een monnik te St. Gallen, die in de 8ste eeuw leefde. Meer bekend is de Weissenburger catechismus, in de 9de eeuw door *Otfried*, een leerling van *Hrabanus Maurus* opgesteld en het „Onze Vader", de „Hoofdzonden", het „Symbolom Athanasii" en het „Gloria in excelsis" bevattende. Dergelijke catechismi leverden in de 11de eeuw de *Waldenzen*, later de *Wicklefieten* en *Huss*. In 1529 gaf *Luther*, op aandrang van den keurvorst van Saksen, zijn Kleinen en Grooten Catechismus, waarvan de eerste voor het volk, de tweede voor de leeraars bestemd is. De Kleine bevat 5 hoofdstokken, welke handelen over de „Tien Geboden", de „Drie artikelen des Christelijken geloofs", het „Onze Vader", den Doop, het Sleutelambt en het Avondmaal, en gevolgd worden door een aanhangsel met eenige gebeden, vragen voor Avondmaalsgangers enz. In de Hervormde Kerk zijn onderscheiden catechismi verschenen, zooals die van St. Gallen (1527), die van Bazel door *Oecolampadius* (1534), die van Zürich door *Leo Judae* (1534), die van Genève door *Calvijn* (1543), die van *Viret* (1543), die van Bern door *Megander* (1552), die van Straatsburg door *Bucerus* (1534) en vooral de *Heidelbergsche Catechismus*, die op last en met medewerking van *Frederik III*, keurvorst van den Palts, door *Zacharias Ursinus* en *Casper Olevianus* opgesteld, in 1563 nitgegeven en door de Synode te Dordrecht (1681) als belijdenisschrift der Nederlandsche Hervormde Kerk aangenomen werd. Deze handelt in zijn 3 hoofddeelen over „Ellende, Verlossing en Dankbaarheid" en is verdeeld in vragen, die in de namiddaggodsdienstoefeningen vrij algemeen en regelmatig worden verklaard. De Catechismus van Genève, afkomstig van *Calvijn*, is door meer dan een algemeene Synode der Hervormden in Frankrijk als symbolisch boek aangenomen en in een gedeelte van Zwitserland, in de Nederlanden, in Frankrijk en Hongarije als leerboek gebruikt. Het behandelt de godsdienstleer in 55 afdeelingen naar het aantal der zon- en feestdagen. In de Engelsch-Bisschoppelijke Kerk is een zeer korte catechismus — de Church-catechism — in gebruik, die nit slechts 24 vragen bestaat. Hij bevat een verklaring van de doopbelofte, een omschrijving van de „Tien Geboden" en van het „Onze Vader" en een op last van *Jacobus I* door *Overal* vervaardigd onderricht omtrent de sacramenten. In de Presbyteriaansche Kerk in Engeland is „The Assembly-catechism" als gezagbebbend aangenomen. De Evangelische Broedergemeente (Hernbutters) gebruikt een boekje, dat nagenoeg niets anders dan Bijbelplaatsen bevat en getiteld is: „Der Haoptinhalt der Lehre Jesu Christi" (1778). De Unitariërs en de Socinianen houden zich aan den Catechismos Racoviensis, die opgesteld is door *Georg Pauli*, verbeterd door *Faustus Socinus* en *Petrus Sartorius* en voltooid door *Valentinus Schmalzius* en *Hiërónimus Moscovius*. De Kwakers kregen in 1660 van den stichter van hun genootschap, *George Fox*, een catechismus in den vorm van een gesprek van een vader met zijn zoon en in 1673 een van *Robert Barclay*. In de R. Katholieke Kerk wordt symbolisch gezag toegekend aan den „Catechismus Romanus ad Parochos, ex decreto concilii Tridentini et Pii V Pontificis maximi jussu editus et promulgatus", welke in 1566 te Rome verscheen. Hij wordt kortweg als de *Trentsche* of *Romeinsche catechismus* aangeduid en is opgesteld door den aartsbisschop *Leone Marino*, den bisschop *Egidius Foscarari* en den Portugeeschen Dominicaner monnik *Fr. Foreiro*, en in 4 afdeelingen verdeeld, het „Symbolom Apostolicum" (Apostolische geloofsbelijdenis), de sacramenten, de wet der „Tien geboden" en gebeden. Het is geen catechismus in de gewone beteekenis van het woord, maar meer een handboek voor de geestelijken. Meer verspreid echter zijn de Groote en de Kleine catechismus van den Jezoïet *Canisius*, op last van keizer *Ferdinand I* vervaardigd, doch later na de tijdelijke opheffing der Orde, door dien van den abt *Felbinger* verdrongen. Tegenwoordig heeft in de R. Katholieke Kerk gewoonlijk elk land of elk bisdom zijn eigen catechismus, die, naar gelang van tijd en plaats, waarvoor ze werden samengesteld, wel zeer uiteenloopen in opvatting, maar natnurlijk, wat de eigenlijke leerstukken betreft, in overeenstemming moeten zijn met de R. Katholieke leer. In de Grieksch-Katholieke Kerk heeft men den Grooten Russischen catechismus, *Confessio orthodoxa* genoemd en in 3 deelen verdeeld, van welke het eerste handelt over het Christelijk geloof naar aanleiding der „Apostolische geloofsbelijdenis", het tweede over de hoop op grond van het „Onze Vader" en het derde over de liefde jegens God en den naaste naar aanwijzing der „Tien geboden". Het is het werk van *Petrus Mogila*, metropoliet van Kiew (1642). Daarnaast staat de Kleine Catechismus, op bevel van *Peter den Groote* vervaardigd. Bij de Doopsgezinden heeft men geen gezaghebbende symbolische boeken en geen catechismus.

Catechu (van *cate* = boom en *chu* = sap), ook catechugummi, kachu, khair, khoira, katsjoe en Japansche aarde (*Terra Japonica*) geheeten, is een looistofhoudend, plantaardig extract, dat in verschillende vormen in den handel voorkomt en gedeeltelijk uit het kernhout eener acaciasoort (*Acacia catechu* W), gedeeltelijk nit de bladeren der gambierplant (*Uncaria Gambir* Roxb.) door uitkoken verkregen wordt. Men onderscheidt twee soorten catecho in den handel, namelijk het *eigenlijk catechu* (Terra catechu of bruin katsjoe), afkomstig van *Acacia Catechu W*, een plant, behoorende tot de familie der *Mimoseae*, waarvan het hoot uitgelooed wordt, waarna men de vloeistof tot een extract indampt; dit bestaat uit *Pegoecatechu*, de beste en meest-voorkomende soort, als onregelmatige, met bladeren vermengde en in deze gewikkelde massa's, die donkerbruin van kleur, schelpachtig op de breuk en samentrekkend van smaak zijn, of het *Bengaalsche Catechu*, in onregelmatig-vierkante koeken voorkomende, die aardachtig op de breuk en donkerbruin zijn; Het *gambiercatechu* (Gutta Gambir, Terra japo-

nica of geel katsjoe), de tweede soort, is afkomstig van *Uncaria Gambir Roxb.*, den gambierheester, die in Achter-Indië en op de Soenda-eilanden groeit. Men verkrijgt dit door de bladeren met water te koken en het vocht nit te dampen. Het komt voor in den vorm van dobbelsteenen, die van buiten donkerbruin en van binnen lichtbruin zijn, in kond water gedeeltelijk en in kokend water of in alkohol geheel oplossen en vooral te Singapore in den handel worden gebracht (zie verder *Gambier*). Men onderscheidt goed catechn door zijn volkomen oplosbaarheid in water; de oplossing wordt door zuren lichter en door alkaliën donkerder geklenrd en geeft met ijzeroxydulezonten een olijfkleurigen, met ijzeroxydezonten een bruinachtig-groenen, met tinzout een bruinachtig-gelen, met loodzouten een steenrooden, met koperzonten of met chroomznur-kalinm een bruinen en met een lijmoplossing een dikken, bleekrooden neerslag. Hij laat bij verbranding 3—8°/₀ asch achter.

Het ruwe catechu wordt gezuiverd door het in een waterbad geruimen tijd opgelost te houden, de oplossing vervolgens van het bezinksel af te gieten en te filtreeren, waarna men haar weder in een waterbad verwarmt, met $^3/_4{}^0/_0$ fijn poeder van chroomzunr-kalium vermengt, $^1/_2$ unr lang goed omroert en daarna koud laat worden. Het praeparaat is donkerder op de breuk en levert fraaier verfstoffen. Het catechn bevat als eigenaardige bestanddeelen catechnznnr en catechn looiznur (in bruin catechu 48—57 °/₀ en in gambiercatechu 36—40 °/₀), lost in kokend water op en slaat bij bekoeling weder neer. Uit een oplossing in alkaliën slaat het na bijvoeging van azijnzuur schijnbaar onveranderd neer en in azijnzuur lost het op, terwijl het door water hieruit afgescheiden wordt. Volgens *Sacc* bevat het wijnsteenznnr en wordt het, met zwavelzuur gekookt, gesplitst in druivesuiker en in een bruin hars, dat onoplosbaar is in water, aether, alkohol, oliën, zwakke znren en zontznnr, door salpeterzunr ontleed wordt, en in zwavelzuur van 66° Bé- en in koolzunrnatrium gedeeltelijk en in natriumhydroxyd geheel oplost. Laatstgenoemde oplossing neemt zuurstof nit de lncht op en wordt daarbij pnrperood.

Men gebruikt het catechn in Indië vanouds als ingrediënt bij het siri- of betelkanwen, alsmede om te looien, en bij ons bezigt men het in de geneeskunde als een samentrekkend middel, als looimateriaal bij de lederfabricage en in de katoendrukkerijen en wolververijen om fraaie nnances van bruin te verkrijgen. Tot dit doel lost men het op in azijnznur, waarna men de oplossing dik vloeibaar maakt door gom en met salmiak en groenspaan vermengt. De gedrukte stoffen worden in vochtige lucht opgehangen of door een bad van dubbelchroomzunr kalinm gehaald, omdat de verfstof een oxydatie moet ondergaan. Voorts gebruikt men catechn bij het maken van tandpoeder, tandtinctnur, enz. Verreweg de grootste hoeveelheid voert Birma nit; ook de nitvoer van Bengalen is aanzienlijk. van Bombay (Bombay catechu) daarentegen gering.

Het praeparaat, hetwelk onder den naam van *nieuw-catechu* in den handel wordt gebracht, is van denne- en sparreboomen afkomstig.

Catechumenen waren in de eerste eeuwen der Christelijke Kerk de Joden en heidenen, die verklaard hadden, dat zij tot het Christendom wilden overgaan, maar nog niet waren gedoopt. Immers na de 3de eeuw werd de doop der volwassenen voorafgegaan door een 2- of 3jarig onderwijs in de Christelijke leer. De catechnmenen mochten alleen de voorlezing van het Evangelie en van de Brieven bijwonen en werden weggezonden (missa Catechnmenornm), zoodra do bediening van het H. Avondmaal een aanvang nam. Later verdeeldemen hen in *hoorenden*, die toegelaten werden om naar de prediking te luisteren, in *knielenden*, die sommige gebeden in de kerk knielend mochten verrichten, en in *uitverkorenen*, die op het punt waren om den doop te ontvangen.

Catechuzuur (catechine) is een verbinding die door warm water uit het catechu nitgetrokken wordt, na verdamping daarvan bruine kristallijne massa's vormt, die door omkristalliseeren nit heet water met behnlp van dierlijke kool gereinigd worden en dan witte naalden vormen, die in 1100 deelen kond, in 2—3 deelen kokend water, in 5—6 deelen kouden en in 2—3 deelen kokenden alkohol, alsmede in 120 deelen kouden en in 7—8 deelen kokenden acther oplossen, bij 217° C. smelten en bij droge destillatie koolzuur, empyrenmatische oliën en pyrocatechine ontwikkelen. De samenstelling der luchtdroge verbinding staat nog niet vast, doch schijnt te zijn $C_{21}H_{20}O+5H_2O$ of $C_{18}H_{18}O_8$. Kookt men de waterachtige oplossing zonder afsluiting der lucht, dan ontstaat er onder opneming van zuurstof een bruine massa. In geconcentreerd zwavelznnr lost zij op met een roode klenr, en met verdund zwavelznnr gekookt, geeft zij geen suiker, terwijl salpeterzunr haar tot znringzuur oxydeert. Een alkalische oplossing wordt weldra donker van kleur; zij wordt wit neergeslagen door baryt- en kalkwater, kleurt ijzerchloride donkergroen en reduceert goud-, zilver- en platina-oplossingen.

Categorieën zijn in de wijsbegeerte bepaalde hoofdmomenten, welke dienen tot aanwijzing van den aard en de eigenschappen van het bestaande. Men vindt ze het eerst bij de Peripatetici, die ertoe rekenden: „Substantia, quantitas, qualitas, relatio, actio, passio, ubi, quando, sitns, habitus". De nitdrukking is afkomstig van *Aristoteles*, doch de leer der categorieën werd eerst door den invloed der Scholastieke wijsgeeren die der logica. De school van *Leibniz* en *Wolff* maakte er geen gebrnik van ten behoeve der redeneerkunde, doch *Davies* zocht ze hierin weder optenemen en stelde 7 categorieën vast, bevat ln den hexameter „Quis? Qnid? Ubi? Quihns anxiliis? Cur? Qnomodo? Qnando?" Eerst *Kant* gaf echter aan deze van *Aristoteles* afkomstige leer over de oorspronkelijke begrippen een meer wetenschappelijken vorm, doordien hij aanwees, dat de categorieën, als immanente wetten van 's menschen kenvermogen, overeenkomen met de logische fnnctiën van het verstand, zoodat het aantal categorieën nit den aard der zaak volkomen bepaald is. Hij noemt er 4, te weten: hoeveelheid, hoedanigheid, betrekking en modaliteit, of eigenlijk, daar bij elk dezer zich noch 3 gevallen kunnen voordoen, 12. Terwijl hij de categorieën afleidde nit de rede, volgde *Fichte* een anderen weg en zocht ze optesporen uit het absolute *ik*. De nieuwere wijsbegeerte

neemt de categorieën aan als de hoogste verstandelijke begrippen, maar ontkent, dat door haar het gebied der menschelijke wetenschap is beperkt. In den jongsten tijd heeft vooral *H. Cohen* veel gedaan, om de categeriën beter te doen kennen en op hechtere grondslagen op te bouwen.

Categorische imperatief is bij *Kant* de zedewet, voor zoover deze in volkomen onafhankelijkheid gebiedt en een onbepaalde gehoorzaamheid eischt.

Catel, *Charles Simon*, een Fransch geleerde, die over muziek geschreven en ook zelf gecomponeerd heeft, werd geboren in Juni 1773 te L'Aigle in Waadtland, begaf zich op jeugdigen leeftijd naar Parijs, wijdde zich hier aan de muziek en werd leeraar in de compositie aan het pas gesticht Conservatoire van 1795—1815. Hij overleed den 29sten November 1830, nadat hij grooten roem verworven had door zijn „Traité de l'Harmonie" (Parijs, 1802), terwijl hij onderscheiden opera's schreef, zooals: „Semiramis" (1802), „Les Bayadères" (1810), „L'auberge de Bagnères" (1807), „Les artistes par occasion" (1807), „Wallace" en „L'officier enlevé" (1819), die zich door een zuiveren stijl en groote zangerigheid onderscheiden.

Catel, *Ludwig Friedrich*, een Duitsch architect, werd geboren te Berlijn in 1776, begaf zich naar Zwitserland en vervolgens met zijn jongeren broeder *Franz* naar Parijs (1798), vanwaar hij het volgende jaar naar zijn geboorteplaats terugkeerde, waar hij een fabriek voor kunstwerken stichtte, waarvoor hij een octrooi ontving voor den tijd van 10 jaar. Hij was belast met de stucadoorskunstwerken van het paleis te Weenen en vervolgens van dat te Brunswijk, en begaf zich in 1811 en 1812 naar Italië. In 1814 behoorde hij tot de stichters van de kunstenaarsvereeniging te Berlijn, waarna hij zich bezig hield met het stucadoorwerk in de koninklijke paleizen en het plan ontwierp voor een badhuis bij de Friedrichsbrücke te Berlijn. Later werd hij krankzinnig en overleed in 1829. Hij schreef onder anderen: „Versuch zur Verbesserung der Schauspielhäuser" (1802), „Grundzüge einer Theorie der Bauart protestantischer Kirchen" (1815) en „Umrisz eines Systems der Vertheidigungs- und Befestigungskunst eines Landes" (1818).

Catel Frans een Duitsch schilder, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Berlijn, den 22sten Februari 1778, was oorspronkelijk houtsnijder, legde zich daarna op de schilderkunst toe en leefde sedert 1809 te Rome. Hij schilderde historie- en genrestukken, maar vooral landschappen, waardoor hij naam maakte. Hij maakte veel werk van het perspectief en streefde er na, den zonnigen glans der Italiaansche streken getrouw weer te geven. In 1841 werd hij professor, nadat hij reeds in 1806 lid van de academie te Berlijn was geworden. Hij overleed den 19den December 1856 te Rome.

Catena, eigenlijk *Vincenzio Biagio* geheeten, was een Venetiaansch schilder. Onder de leerlingen van *Giovanni Bellini* en *Giorgione* neemt hij een voorname plaats in. In zijn meestal kerkelijke stukken, geeft hij blijken van een naïeve opvatting, doch van een bijna modern schoonheidsgevoel. Zijn voornaamste werk, „De ridder voor de Madonna knielend", bevindt zich in de Nationale galerij te Londen. Hij overleed te Venetië in 1531.

Catenae of *Katenen* zijn exegetische verzamelingen bij de Bijbelsche boeken. Het woord beteekent k e t t i n g, en ze zijn aldus genoemd, omdat de uitleggingen van vroegere bijbelverklaarders zonder verdere opmerkingen eenvoudig achter elkander zijn geschreven. De naam komt het eerst voor in het werk van *Thomas van Aquino* „Catenae aureae" geheeten, doch is niet van hem afkomstig.

Catesbaea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën*, dat zich onderscheidt door een trechtervormige bloemkroon, die van onderen van een lange buis en van boven van een 4-deeligen zoom voorzien is, en door een veelzadige, 2-hokkige bes. Het omvat heesters met bundelsgewijs geplaatste bladeren en okselstandige bloemen, en daaronder bevinden zich fraaie sierplanten. De meest-bekende soort is *C. spinosa L.*, een heester, die 2 m. hoog wordt en op de Bahama-eilanden groeit. Men vindt deze plant in vele oranjerieën.

Catesby, *Marcus.* Zie *Cat.*

Catgut noemt men in de heelkunde van kattendarmen vervaardigde en op bijzondere wijze gepraepareerde snoeren, die in de chirurgie tot het afbinden van bloedvaten en het naaien vant wonden gebezigd worden. Het catgut veroorzaakgeen ettering en verdwijnt langzamerhand van zelf, zoodat men het niet opzettelijk behoeft te verwijderen. Het nadeel ervan is, dat het soms te spoedig in het weefsel opgenomen wordt en niet met zulke absolute zekerheid antiseptisch gemaakt worden kan, als bijv. zijden draden.

Catharina (Grieksch = de reine of de kuische) is een vrouwennaam, die door vele heiligen wordt gedragen:

Catharina of *Aeicatharina*, volgens de legende een maagd uit koninklijken bloede te Alexandrië, werd in den kerker geworpen, omdat zij bij een offerfeest, door keizer *Maxentius* aangericht, den dienst der afgoden voor een dwaasheid verklaarde. Vijftig geleerde heidenen bezochten haar in de gevangenis, om haar tot een andere overtuiging te brengen, doch verlieten haar als Christenen. Ook keizerin *Faustina* werd door haar tot het Christendom bekeerd, alsmede de krijgstribuun *Porphyrius* met een 200-tal praetorianen of soldaten der lijfwacht. Niettemin wilde men haar op een rad leggen, dat met scherpe spijkerpunten was voorzien, doch het folterwerktuig brak, toen men het zou gebruiken, en *Catharina* werd onthoofd (307). Engelen droegen haar hoofd naar den berg Sinaï, en de R.-Katholieke Kerk viert haren naamdag op den 25sten November.

Catharina van Siéna of *Catharina Senensis*, werd in 1347 te Siéna geboren, was de dochter van een verver, legde reeds op 8-jarigen leeftijd de belofte af van eenwige kuischheid, voedde zich tot haar 20ste jaar met brood en groenten, later enkel met rauwe wortelen, en werd in 1364 lid van de orde der Dominicanen. Nu sprak zij, behalve in de biecht, gedurende 3 jaar geen enkel woord, droeg een ijzeren keten om het lijf en diende zich de hardste kastijdingen toe. Voorts

wijdde zij zich vooral aan de verpleging van zieken en behoeftigen. Door hare welsprekendheid wist zij de hardnekkigste zondaren tot bekeering te brengen, en zij overreedde paus *Gregorius XI*, om van Avignon naar Rome terug te keeren. Zij beroemde zich op een onmiddellijken omgang met *Christus*, die zich aan haar verloofd, zijn hart met het hare omgewisseld, haar zijn bloed te drinken gegeven en de lidteekenen zijner 5 wonden op haar lichaam gedrukt had. Paus *Urbanus VI* riep haar in 1378 naar Rome, waar zij den 29sten April 1380 overleed. In 1461 werd zij heilig verklaard. Haar biechtvader, *Raymond van Capua*, generaal der Dominicanen heeft haar leven te boek gesteld en hare gesprekken verzameld, benevens brieven en andere geschriften. Dat alles is in het Italiaansch in 5 kwartodeelen gedrukt (1707 en 1713). Hare gedachtenis wordt gevierd op den 30sten April.

Catharina, de Zweedsche, was een dochter van prins *Alfonsus* van Nericia in Zweden en van de heilige *Brigitta*, vergezelde op 18-jarigen leeftijd hare moeder naar Rome en werd na haar terugkeer abdis in het klooster Wadstena, waar zij den 24sten Maart 1381 overleed. Zij werd in 1474 heilig verklaard, en men viert hare gedachtenis op den 22sten Maart.

Catharina van Bologna of *Catharina Bononiensis*) werd in 1413 in Bologna (Bononië) en volgens anderen te Verona geboren, voegde zich bij de Orde van St. Franciscus en kwam vervolgens aan het hoofd der Clarissen in een klooster te Bologna, waar zij den 9den Maart 1463 overleed. Zij werd heilig verklaard in 1724. De „Revelationes" worden ten onrechte aan haar toegeschreven, maar zij heeft onderscheiden Latijnsche en Italiaansche verhandelingen nagelaten.

Catharina van Genua, een dochter van *Jacobus Fieschi*, onderkoning van Napels, werd geboren in 1447, trad in het huwelijk met een edelman uit Genua en ging na den dood van dezen in de derde orde van den heiligen *Franciscus*, wijdde zich aan de verpleging van pestzieken, overleed den 14den September 1510 en werd in 1737 heilig verklaard. Haar naamdag is gesteld op den 22sten Maart. Zij heeft een verhandeling nagelaten over het vagevuur enz.

Catharina Ricci, geboren te Florence in 1535, was reeds op 25-jarigen leeftijd priores van het klooster Prato in Toskane en hield briefwisseling met *Philippus van Neri*. Zij overleed den 2den Februari 1590 en werd vervolgens heilig verklaard. Haar naamdag is de 13de Februari. Vijftig brieven van hare hand zijn in 1890 te Florence door *Guasti* uitgegeven.

Catharina is de naam van vele vorstinnen: *Catharina I Alexiewna* (Russisch *Jekaterina*) regeerde van 1725 tot 1727 als keizerin van Rusland, heette eigenlijk *Martha*, werd geboren den 15den April 1679 te Jakobstad in Koerland en was waarschijnlijk een dochter van den Zweedschen kwartiermeester *Rabe* en van *Elisabeth Moritz*, volgens anderen van zekeren *Samuël Skawrowsky*, een boer uit Lithauen. Reeds vroeg verloor zij hare ouders, maar kwam in 1683 bij den geestelijke *Glück* te Mariënburg in Lijfland, die haar met zijn kinderen in het Protestantsch geloof deed opvoeden. Zij trad er in het huwelijk met een Zweedschen dragonder, die kort daarna sneuvelde. Toen Mariënburg in 1702 door de Russen veroverd werd, moest *Martha* den generaal *Scheremetjew* als gevangene volgen en viel als buit ten deel aan generaal *Bauer*, die haar vervolgens afstond aan de vorstin *Mentsjikow*. Hier werd zij opgemerkt door *Peter den Groote*, die op haar verliefd werd, haar bewoog tot de Grieksche Kerk over te gaan, waarbij zij de namen *Catharina Alexiewna* ontving. Zij schonk den czaar, die haar tot zich nam, 4 dochters, namelijk *Catharina*, die op jeugdigen leeftijd stierf, *Anna*, gehuwd met den hertog van Holstein en de moeder van *Peter III*, *Elisabeth*, later keizerin van Rusland, en *Nathalie*. Later huwde *Peter* in het geheim met haar en in 1711 liet hij ze in het openbaar tot zijn gemalin uitroepen. *Catharina* behield door een verstandigen omgang, vooral door hare toegenegenheid en beradenheid, de gunst van haren gemaal. Toen deze in 1711 in Moldavië door het Turksche leger omsingeld was, zoodat geen redding mogelijk scheen, wist zij door opoffering van al hare kostbaarheden den Groot-Vizier tot het sluiten van een verdrag te bewegen. Den 1sten Maart 1712 trad *Peter* met haar plechtig in het huwelijk, waarna hij haar in 1718 tot keizerin verhief en in 1724 te Moskou liet kronen. Zij schonk hem gedurende haren echt nog 5 kinderen, die echter reeds vroeg stierven. In den laatsten tijd van zijn leven koesterde czaar *Peter* het vermoeden, dat zij een al te vertrouwelijken omgang had met den kamerheer *Moens*. Op zekeren avond vond hij beiden in een prieel, en weinige dagen daarna werd *Moens* in hechtenis genomen en onthoofd; zelfs de keizerin liep gevaar, dat zij van de troonopvolging zou worden uitgesloten, daar ook haar vertrouwde, *Mentsjikow* de gunst van den czaar had verbeurd; doch deze laatste overleed den 28sten Januari 1725. Alvorens zijn dood bekend werd, riepen de aanhangers van *Catharina* de troepen bijeen, en *Theophanes*, aartsbisschop van Pleskow, betuigde met een eed voor het volk en de soldaten, dat de czaar op zijn sterfbed verklaard had, dat alleen *Catharina* waardig was, hem op te volgen. Nu beklom zij den troon, die eigenlijk aan 's keizers minderjarigen kleinzoon *Alexius* toekwam. Als keizerin gehoorzaamde zij aan den invloed van *Mentsjikow*, maar wist tevens door hare zachtmoedigheid zelfs hare tegenstanders aan zich te verbinden. Zij regeerde in den geest van *Peter*, opende de Academie van Wetenschappen te Petersburg en verminderde de macht van den Senaat. Bij het volk maakte zij zich vooral aangenaam door het schenken van een gedeelte der belastingen. Tot beveiliging van haar gezag verzwakte zij de macht der garde door een leger te vormen van 20000 man andere soldaten. Tijdens hare regeering breidde het Russische rijk zich uit naar de zijde van Perzië, en nadat zij in haar testament haren stiefkleinzoon *Peter II* tot opvolger benoemd had, overleed zij den 17den Mei 1727.

Catharina II Alexiewna (Russisch *Jekaterina*), die van 1762—1796 als keizerin van Rusland regeerde, was een dochter van prins *Christiaan August van Anhalt-Zerbst* en werd den 2den Mei 1729 geboren te Stettin, waar haar vader gevestigd was als gouverneur en generaal-veld-

maarschalk in Pruisischen dienst. Op aanbeveling van *Frederik II* door de Russische keizerin *Elizabeth* voor haren neef en opvolger *Peter*, hertog van Holstein-Gottorp, tot gemalin gekozen, ging zij over tot de Russische Kerk, verwisselde daarbij hare namen *Sophie Augustine* met die van *Catharina Alexiewna* en werd den 1[sten] September 1745 met *Peter Feodorowitsj* in den echt verbonden. Zij stond op veel hoogeren trap van beschaving dan haar gemaal, werd door dezen met hardvochtigheid behandeld en liet zich hierdoor vervoeren tot het aanknoopen van ongeoorloofde betrekkingen met anderen. Tot hare gunstelingen behoorden graaf *Soltikoff*, *Stanislaus Augustinus Poniatowski* en graaf *Gregorius Orloff*. Na den dood van *Elizabeth* (1761) beklom *Peter III* den troon. De groote ontevredenheid over diens regeering werd door haar gevoed, en haar gunsteling *Orloff* nam deel aan een samenzwering, die ten doel had, den czaar tot afstand te bewegen en de teugels van het bewind in de handen te leggen van *Catharina*, als voogdes over haar minderjarigen zoon *Paul*. Gedurende een feest (9 Juli 1762) werd de keizer met geweld weggevoerd; *Catharina* verwierf door een wegslepende toespraak de gunst der soldaten, zoodat deze haar uitriepen tot keizerin, en de senator *Teplow* las in de Kazansche kerk een manifest voor, waarin de verheffing der grootvorstin tot heerscheres over Rusland werd afgekondigd. Des ochtends te 10 uur was de omwenteling reeds geschied. Bij het vernemen van deze tijding ontzonk aan *Peter* de moed en hij zond zijn gemalin een brief, waarin hij verklaarde, dat hij bereid was de kroon neder te leggen, naar Duitschland te trekken en zich met den titel van hertog van *Holstein* te vergenoegen. Hij ontving geen antwoord en daar zijn poging, om zich naar de vloot bij Kroonstad te begeven mislukte, maakte hij de acte van afstand gereed, doch werd eenige dagen daarna in de gevangenis vermoord.

Catharina regeerde in den geest van *Peter den Groote*; reeds in het eerste jaar lokte zij 50000 kolonisten uit den vreemde naar Rusland, voerde de koepokinenting in, stichtte armen-, weesen vondelingenhuizen en plaatste, om er geld toe te krijgen, de goederen van kloosters en kerken onder het beheer van een hopaalde commissie. Op het verzet der geestelijken werd geen acht geslagen, en deze moesten eindelijk toegeven. Alle inrichtingen ter hevordering van kunst en wetenschap werden door haar beschermd. Russische geleerden ter verdere vorming buiten 's lands gezonden en vele scholen, benevens een Russische Academie (1783) opgericht. Vooral maakte zij zich verdienstelijk door het houwen van volksscholen in alle steden en vele dorpen, en de onderwijzers werden op een doelmatig ingerichte kweekschool gevormd. Het staatsbestuur en de rechtsbedeeling werden aanmerkelijk gewijzigd. De geheime kanselarij, door *Peter III* opgeheven, werd niet weder hersteld, en op haren last ontvingen de Senaat en andere hooge collegiën een betere inrichting. Onder medewerking van de voornaamste rechtsgeleerden des rijks werd door een hiertoe benoemde commissie een nieuw wetboek ontworpen, hoewel de invoering daarvan schipbreuk leed op velerlei bezwaren. Handel en scheepvaart namen een nieuwe vlucht; de binnenlandsche handel werd van vele belemmeringen vrijgemaakt en het bedrag der helastingen verminderd, terwijl de buitenlandsche handel door het sluiten van verdragen bevorderd werd. Vooral de Fransche beschaving en letterkunde trokken haar sterk aan, zoodat zij niet alleen Fransche werken las en vertaalde, maar ook met de groote Fransche geesten van haar tijd in betrekking stond. Dat haar werk weinig vruchten droeg is ten deele daaraan te wijten, dat haar maatregelen minder voortkwamen uit oprechte belangstelling in het lot harer onderdanen, dan wel uit zucht om de wereld van zich te doen spreken, voor een goed deel echter was het ook het gevolg van het laag peil van ontwikkeling der bevolking. Na het uitbreken der Fransche revolutie kreeg zij weldra een afkeer van de vroeger zoozeer bewonderde nieuwigheden. Daarbij deden haar wellust en roemzucht ook veel kwaad. Nochtans kan haar den roem eener energieke en groote vorstin niet onthouden worden.

Met groote kracht trad zij in de buitenlandsche staatkunde op. Reeds in het tweede jaar van hare regeering (1764) wierp zij zich op tot voogdes over Polen en verhief haren gunsteling *Stanislaus Augustus Poniatowski* tot koning van dat rijk. Weldra ontstond er een oorlog tusschen Rusland aan de eene en Polen en Turkije aan de andere zijde, die ten gunste van Rusland afliep. Reeds in 1772 maakte *Catharina* tengevolge van het beruchte verdeelingsverdrag, met Pruisen en Oostenrijk gesloten, zich meester van het hedendaagsch Wit-Rusland, en na den Vrede van Koetsjoek Kainardsje (1774) van het land tusschen den Dnjepr en den Boeg, alsmede van een aantal steden en van den Krim. Laatstgenoemd schiereiland werd onafhankelijk verklaard van de Porte, en de Russen verwierven vrijen handel op de Zwarte Zee. Na het einde van den Zevenjarigen Oorlog verbond Rusland zich nader met Pruisen en noodzaakte in 1779 in den Beierschen Successie-Oorlog, door de bedreiging, dat het Pruisen met 60000 man zou hijstaan, Oostenrijk tot den vrede. Den overmoed der Engelschen ter zee trachtte zij tegen te gaan door het tot stand brengen eener gewapende Neutraliteit (zie aldaar) in 1780. Zij bewoog den khan van de Krim, die in 1774 onafhankelijk was geworden, haar voor een lijfrente zijn land af te staan, en verklaarde vervolgens (1788), dat niet alleen de Krim maar ook het hiertoe behoorende Koeban onder den naam van Taurië bij haar gebied was ingelijfd. Evenmin was de Porte in staat, den afval van *Heraclius*, vorst van Cacheti, te verhoeden, toen deze zich onder de bescherming begaf van het Russische rijk. Toen echter de bijeenkomst van *Catharina* met *Jozef II* te Cherson (1787) het Turksche rijk met nieuwe verliezen bedreigde, verklaarde de Porte aan Rusland en Oostenrijk den oorlog. *Catharina* zag bij den vrede van Galacz (1791) opnieuw haar gebied vergroot, en nadat zij een oorlog tegen Zweden reeds vroeger voleindigd had, keerde zij hare wapens tegen Polen, dat, afkeerig van Ruslands voogdijschap, zich een nieuwe, vrijzinnige grondwet had hezorgd (1791).

In everleg met Pruisen endersteunde zij de tegenstanders der nienwe orde van zaken en bepaalde met Pruisen een nienwe verdeeling van Polen, waardoor haar gehied in Ukraine en Lithauen een uitbreiding verkreeg. De hierdoor veroorzaakte opstand van het Poolsche volk eindigde met de verdeeling van het laatste everschet van Polen tusschen Rusland, Pruisen en Oostenrijk (1795). Ook langs vreedzamen weg verkreeg Rusland een vergrooting des rijks, namelijk door de heerlijkheid Jever (1793), wegens het overlijden van *Friedrich August von Anhalt-Zerbst*, den eenigen hroeder der keizerin, en door Koerland, wegens de vrijwillige onderwerping van dit gehied. Gednrende de laatste regeeringsjaren van *Catharina* ontstond de Fransche Omwenteling; hoewel zij die woelingen ten sterkste afkeurde en alle revolutionnairen huiten de grenzen van haar gebied verbande, nam zij geen aandeel aan den daardoor gerezen oorlog. De vloot, welke zij tet hulp naar Engeland zond, voldeed weinig aan de verwachtingen. In 1795 voerde zij oorlog tegen Perzië, en deze eindigde eerst onder haren opvolger met den Vrede van Tiflis.

Oek hinnen 's lands had zij met vele moeielijkheden te worsteleo. Gednrende de eerste 20 jaren van hare regeering ging geen jaar zonder erpser voorhij. Nu eens traden er personen op, die zich nitgaven voor *Peter III*, dan weder verhief de Kezakkenhoofdman *Poegatsjew* aan den Don de vaan van den opstand. Van alle mannen, die zich aan het Hef van *Catharina* bevonden, was *Potemkin* de eenige, die haar wist te loiden, doch hij verkwistte ook verbazende sommen, om haar in glans en grootheid te doen leven. Wij vermelden hier slechts den merkwaardigen tocht der Keizerin naar de zuidelijke gewesten, vooral naar den Krim, waar men haar omtrent den wezenlijken toestand des rijks op een hespottelijke wijze misleidde. Hier en daar werden in woeste vlakten beschilderde honten schuttingen opgericht, die zich nit de verte als hloeiende steden en derpen vertoonden; masten en wimpels, op het land geplaatst, moesten vaartuigen verbeelden, die er in kanalen lagen, terwijl een groote menigte menschen aan de zijde van den weg allerlei kunstspelen volbracht en des nachts voorwaarts werd gezonden, em hetzelfde tooneel elders te herhalen. Op den terugtocht bezorgde *Potemkin* te Poeltawa aan de keizerin een getrouwe voorstelling van den veldslag, waarin *Karel XII* de nederlaag leed.

Catharina hegunstigde in Frankrijk de Encyclopædisten en nieuwe wijsgeeren, zooals *Diderot*, *Holbach*, *d' Alembert* en vooral *Voltaire*. Zij bestndeerde het beroemde werk van *Montesquieu*, toen zij voornemens was een nieuw wetboek intevoeren, en kocht de boekerij van *Diderot*, waarna zij hem uitnoodigde, zich naar Petershurg te begeven, doch zij vond zijn denkbeelden hersenschimmig en onnitvoerbaar. *Grim*, de zaakgelastigde van Saksen-Gotha, ontving van haar den last, om mededeeling te doen van al het nieuws op het gebied van letterkunde en kunst, en het Russisch gezantschap te Parijs had een afzenderlijk departement voor die aangelegenheden. Een Russisch geleerde, *Pallas* genaamd, deed op haar bevel een reis door geheel Rusland, en de beschrijving daarvan werd ep een prachtige wijze nitgegeven. Behalve door de zncht naar roem werd zij trouwens vooral door die naar zingenet geprikkeld, en weinigen vierden zoo driest den teugel aan wellust en enmatigheid als zij. Aan haar Hef vermengden zich de verwikkelingen der staatkunde met die der galanterie, en zij begiftigde hare gunstelingen met rijkdemmen en waardigheden. Intusschen was zij ver verwijderd van alle zelfzuchtige wreedheid; men zegt zelfs, dat zij slechts één doodvennis, dat van *Poegatsjew*, onderteekend heeft. De dood van prins *Iwan*, die met andere misnoegden een samenzwering tegen haar beraamd had, wordt door Fransche schrijvers haar ten onrechte ten laste gelegd; de lnitenant *Mirowitsj* volhracht dat misdrijf in de meening, dat hij daarvan gouden vruchten zou oogsten. Juist was de oorlog tegen Perzië begonnen, toen zij den 9den November 1796 aan een beroerte overleed en door haar eenigen zoon *Paul I* opgevolgd werd. In het jaar 1852 verrees te Catharinastad een gedenkteeken te harer eere. Zij was niet groot van gestalte, maar hezat een indrnkwekkende honding en schoone hlauwe oogen. Vooral onderscheidde zij zich door haar onverschrokkenheid, zoodat niemand haar ooit zag verhleeken of sidderen. Zij hield veel van uitwendige pracht en voegde zich naar de manieren van het Fransche Hof. Zij was nauwgezet in het velhreogen van de nitwendige plechtigheden van den godsdienst, hield zich hij voorkeur bezig met de beoefening der geschiedenis en schreef zeer gemakkelijk in de Fransche en Russische talen. Zij heeft vele dramatische stukken voor het Russisch tooneel en ook gedenkschriften, enz. nagelaten. De nieuwste druk harer gezamenlijke werken, nitgegeven door *Pypin*, verscheen in 1901 (Petershurg, 4 dln.).

Catharina, een dochter van kening *Karel VI* van Frankrijk en *Isabella*, werd geboren den 27sten October 1401, huwde in 1420 met *Hendrik V* van Engeland en bevestigde hierdoor de aanspraken van dezen ep den Franschen troon. Zij was de moeder van *Hendrik VI* en huwde, na den dood van haren gemaal (1422), in het geheim met *Owen Tudor*, aan wien zij 3 zonen schonk. Door een van dezen werd zij de grootmoeder van *Hendrik VII*. Zij overleed den 3den Jannari 1438.

Catharina *van Aragon*, een dochter van *Ferdinand II van Aragon* en *Isabella van Castilië*, werd geboren in December 1485, hnwde in 1501 met prins *Arthur van Wales* (een zoon van *Hendrik VI*), die echter reeds stierf vóór de voltrekking van het hnwelijk. Om den aanzienlijken bruidschat van 200000 goudgulden te kunnen behouden, verbond *Hendrik VII* haar aanstonds met zijn tweeden zoon, die slechts 12 jaar end was, doch later als *Hendrik VIII* den troon beklom. Deze verzette zich aanvankelijk tegen deze verbintenis, doch sloot haar den 11den Juni 1509 na den dood zijns vaders. Het bezwaar van *Wolsey* tegen een huwelijk met zijn schoonzuster en vooral zijn hartstocht voor *Anna Boleyn* waren oorzaak, dat de kening, nadat hij 18 jaren gehuwd was, hij den paus op een echtscheiding aandrong; toen hij een weigerend antwoord ontving, verstootte hij in 1533 ep eigen gezag zijn echtgenoote, die den 7den Januari 1536 te Kimbolton

overleed. Koningin *Maria I* (*de Bloedige*) was hare dochter.

Catharina Howard, een dochter van *Edmund Howard* en een nicht van den graaf van *Norfolk*, boeide koning *Hendrik VIII* zoozeer, dat hij, na het uit den weg ruimen van alle zwarigheden, den 28sten Juli 1540 een 5de echtverbintenis met haar sloot. Zij ijverde met kracht voor de R. Katholieke Kerk en zocht den voortgang der Hervorming in Engeland te beletten. Om die reden werd zij door hare tegenstanders beschuldigd van een ontuchtigen levenswandel in vroegeren tijd, en daar sommige getuigen de waarheid dier aantijging volhielden, den 13den Februari 1542 onthoofd.

Catharina, gravin van Schwarzburg, werd den 8sten Januari 1509 geboren als de dochter van graaf *Wilhelm VII* van Henneberg-Schleusingen, huwde in 1524 met graaf *Heinrich XXXIV* van Schwarzburg, werd den 12den Juli 1538 weduwe en leefde voortaan in Rudolstadt, waar zij als aanhangster der Hervorming werkzaam was. Zij overleed den 17den November 1567. Haar moed bewees zij in het bekende voorval met den hertog *van Alva* („Vorstenbloed voor Ossenbloed"), toen deze den 26sten Juni 1547 door Rudolstadt kwam.

Catharina *Parr*, de zesde echtgenoot van *Hendrik VIII*, werd geboren in 1512 als dochter van sir *Thomas Parr*. Zij huwde den 12den Juli 1543 met *Hendrik*, nadat zij van te voren in den echt was verbonden geweest met lord *Latimer*. Na 's konings dood (1547) huwde zij met den admiraal *Thomas Seymour*, doch overleed reeds den 7den September 1548 bij een bevalling. Zij was een ijverige beschermster der Protestanten.

Catharina *de Medici*, werd geboren te Florence, den 13den April 1519 en was de eenige dochter van *Lorenzo de Medici*, hertog *van Urbino*, en *Magdalena de la Tour d'Auvergne*, een nicht van paus *Clemens VII*. Door laatstgenoemde werd zij als dochter aangenomen en gedeeltelijk in het klooster della Murate te Florence, gedeeltelijk aan het Hof aldaar opgevoed, zoodat zij wel is waar haren kunstsmaak ontwikkelde, maar tevens ingewijd werd in de velerlei hoofsche listen en samenspanningen. *Frans I*, koning van Frankrijk, begeerde de 13-jarige *Catharina* tot gemalin voor zijn tweeden zoon, later *Hendrik II*, en *Lorenzo* was bereid, aan dat verlangen te voldoen en hem tevens een belangrijke geldsom in voorschot te geven. *Catharina* bevond zich aan het Fransche Hof tusschen de hertogin *d'Etampes*, de minnares van *Frans I*, en *Diana Poitiers*, de bijzit van haren gemaal, aanvankelijk in een zeer lastige positie, maar wist zich door hare groote slimheid te redden. *Hendrik* gevoelde echter, in weerwil van hare schoonheid en beminnelijkheid, geenerlei toegenegenheid voor haar en vatte meermalen het voornemen op, van haar te scheiden, doch de sluwe Italiaansche had te zeer de gunst verworven van haar schoonvader, dan dat deze dien stap zou gedoogen. Toen *Catharina* na verloop van 13 jaren aan haren echtgenoot kinderen schonk en zich tevens zeer inschikkelijk betoonde met betrekking tot zijn uitspattingen, werd de verhouding der beide echtgenooten veel beter, en ten laatste schonk hij haar zijn volkomen vertrouwen. *Hendrik* beklom in 1547 den troon; twee jaar later werd *Catharina* gekroond, en gedurende den veldtocht van haren gemaal in Duitschland (1552) zag zij zich bekleed met de waardigheid van regentes. Thans en vooral na den dood van haren echtgenoot (1559) bleek het, dat hare voormalige onverschilligheid omtrent regeeringszaken niets anders geweest was dan veinzerij; zij had reeds alle draden in handen en was in alle staatsgeheimen ingewijd. Onder het bestuur van haren oudsten zoon *Frans II* bezat zij een onbeperkten invloed, daar de *Guise's* de teugels van het bewind in handen hadden. Zij verzamelde een kring der bevalligste jonkvrouwen om zich heen en onderwees haar in al de kunsten der coquetterie, om de invloedrijkste mannen aan het Hof te lokken, aan haar persoon te verbinden en alzoo geheimen uit te vorschen. De dood van *Frans II* in 1560 maakte al die listen overbodig, daar *Catharina* zelf zich wegens de minderjarigheid van *Karel IX* aan het hoofd der zaken plaatste. Nu eens begunstigde zij de Hugenooten, dan weder de *Guise's* om te beletten, dat een van beide partijen te machtig zou worden. Zij bereidde zich ten oorlog, en knoopte onderhandelingen aan, om zich gereed te maken tot den strijd. *Karel IX* was haar speelbal en de Parijsche bloedbruiloft haar werk. Tot aan den tijd, waarop (na den dood van *Karel IX*) *Hendrik III* uit Polen, waar hij koning was, terugkeerde, om den troon van Frankrijk in bezit te nemen, belastte zij zich nogmaals met het regentschap en zij beheerschte vervolgens *Hendrik III* geheel en al door hare listen. In 1579 deed zij een nieuwen oorlog tegen de Hugenooten ontstaan en grondvestte met de *Guise's* de Ligue. Daarna echter onttrok *Hendrik III* zich meer en meer aan de heerschappij zijner moeder en deed eindelijk de beide *Guise's* te Blois om het leven brengen. Hierdoor was het plan der listige vrouw, om het geslacht der *Guise's* op den troon van Frankrijk te plaatsen, voor goed verijdeld. Gebroken naar lichaam en geest, overtuigd van den ondergang van haar Huis, werd zij ziek en overleed den 5den Januari 1589 te Blois.

Catharina bezat een groote liefde voor kunst en wetenschap; zij verrijkte de bibliotheek te Parijs met kostbare handschriften uit Griekenland en Italië en deed de Tuilerieën, het Hôtel de Soissons en vele andere kasteelen verrijzen. Voor het overige was een grenzelooze eerzucht de hoofdtrek van haar karakter; daaraan bracht zij alles ten offer, het geluk van hare kinderen en het heil van Frankrijk. Hare valschheid en wreedheid waren slechts dienaressen van dien hartstocht. Daarenboven maakte zij zich aan zoo verregaande verkwisting schuldig, dat bij haar overlijden hare kas een tekort aanwees van 8 millioen francs. Zij was even ongodsdienstig, als bijgeloovig. Hare dochter *Elizabeth* was gehuwd met *Philips II* van Spanje, en hare dochter *Margaretha* met *Hendrik van Navarra*, later koning *Hendrik IV*.

Catharina *van Beieren*, een dochter van hertog *Albrecht van Beieren*, werd geboren in 1358 en verloofd aan *Eduard*, hertog *van Gelder*. Toen deze zich in 1377 naar Holland zou begeven, om het huwelijk te voltrekken, sneuvelde

bij in den slag bij Biesweiler tegen de Brabanders. In 1379 trad zij in het huwelijk met *Willem van Gulik* en overleed kinderloos te Hattem in 1400, waarna zij in het klooster Munnikhnizen bij Arnhem begraven werd.

Catharina *van Cleef*, de oudste dochter van *Adolf*, hertog *van Cleef* en *Maria van Bourgondië*, huwde in 1424 met *Aernout*, hertog *van Gelder*, maar werd meer en meer afkeerig van haar gemaal, betgeen niet weinig medewerkte tot de snoode behandeling, door haar zoon *Adolf* zijn vader aangedaan. Toen de oude hertog in het bewind hersteld was, sleet zij, door dezen veracht en door haren zoon verlaten, hare dagen op het huis te Lobith, overleed aldaar vermoedelijk in 1476 en is in het Karthuizer klooster te Wezel begraven.

Catharina van Gelder, de jongste dochter van de voorgaande, werd na het sneuvelen van haren broeder *Adolf* voogdes over diens minderjarigen zoon *Karel van Egmond* en regeerde met evenveel kracht als vermetelheid. Zij deed al het mogelijke, om het gezag van haren neef tegenover *Maximiliaan van Oostenrijk* te handhaven, doch de Gelderschen zagen zich genoodzaakt, laatstgenoemde in 1481 te huldigen. Toen *Karel* vervolgens weder in het bezit kwam van zijn vaderlijk erfdeel, schonk hij haar voor haar leven de stad Gelder; zij overleed aldaar in 1496.

Catharina, *Belgica van Nassau*, geboren in 1578, was de 3de dochter van *Willem I*, prins *van Oranje* en *Charlotte van Bourbon*, trad in het huwelijk met *Filips Lodewijk*, graaf *van Hanau*, en overleed in 1648.

Catharina-orde, een Russische damesorde, werd ingesteld in 1714 of 1719 door *Peter den Groote* ter gedachtenis aan het moedig gedrag en den wijzen raad van zijn gemalin *Catharina*, toen hij zich in den oorlog tegen Turkije in 1711 in een gevaarlijken toestand bevond (zie *Catharina 1*). Zij is in 2 klassen verdeeld, namelijk in Groot- en Kleinkruis; de keizerin is grootmeesteres, lid zijn de gezamenlijke prinsessen van het keizerlijk huis, 12 dames hebben het grootkruis, bovendien zijn er 94 ridderdames. Het feest der Orde wordt gevierd den 15den November, en het ordeteeken is een donkerrood lint met een zilveren zoom. De ridders der eerste klasse dragen een breed kruis van briljanten met een ovaal middenschild, waarop zich het beeld der heilige *Catharina* bevindt met de letters *D. S. F. R.* (Domine salvum fac regem), en op het lint het opschrift „Voor liefde en Vaderland", voorts een achtpuntige ster van brillanten met een rond, rood middenschild en hetzelfde opschrift. Die der tweede klasse, den 5den April 1797 door keizer *Paul* gesticht, dragen aan een smaller lint een gouden kruis, met briljanten versierd. Op de achterzijde der beide kruisen ziet men een nest met jonge adelaars op den top van een ouden toren en aan den voet van dezen 2 oude adelaars met slangen in den snavel met het opschrift „Aequant munia compares".

Catharinawiel is in de wapenkunde een wapenteeken, bestaande uit een wiel met acht spaken en evenveel haken op de velg, eigenlijk de punten van kruisen.

Catharinus, *Ambrosius*, een R. Katholiek godgeleerde, in 1487 te Siëna geboren, heette eigenlijk *Lancelotus Politus* en was op zijn 16de jaar reeds doctor in de rechten. Hij bezocht de voornaamste universiteiten in Italië en Frankrijk en verwierf door zijn voorlezingen en twistgesprekken grooten roem, zoodat hij zich weldra benoemd zag tot hoogleeraar in het burgerlijk recht te Siëna. In 1517 voegde hij zich bij de orde der Dominikanen, werd in 1546 bisschop van Minori in den Kerkelijken Staat, woonde het Concilie te Trente bij en overleed te Napels, den 8sten November 1553. Hij was een ijverig tegenstander der Hervorming, zooals blijkt uit zijn geschriften: „Apologia pro veritate Catholicae fidei adversus impia ac valde pestifera Lutheri dogmata" (1520) en „Speculum baereticorum" (1532). Voorts heeft hij vele andere strijdschriften en verhandelingen over bepaalde leerstellingen in het licht gegeven.

Catharinawiel.

Cathartine, een extractiefstof van sennebladeren (*Cassia Senna*), wordt verkregen, wanneer men het alkoholisch extract met water en het filtraat met loodsuiker behandelt. Na de verdamping blijft zij achter in de gedaante van een geelachtig-bruine, amorfe massa, die oplosbaar is in water en alkohol, doch niet in aether. Loodazijn doet haar als een geel poeder neerslaan; aan haar is vooral het purgeerend vermogen van sennebladen toegeschreven. Misschien is deze verbinding een glucoside. Geheel daarvan verschilt de door *Winkler* in de rijpe bessen van Rhamnus frangula gevonden cathartine.

Cathcart is de naam van een divisie in de Oostelijke provincie der Kaapkolonie. Zij omvat een goed besproeido en vruchtbare streek van 2577 v. km. oppervlakte met 6880 inwoners (1891). De hoofdplaats van denzelfden naam heeft 601 inwoners.

Cathcart, *William Shaw*, graaf, een Britsch generaal en staatsman, werd geboren den 17den September 1755, was de telg van een oud Schotsch geslacht en vergezelde reeds op 15-jarigen leeftijd zijn vader naar Petersburg. Later studeerde hij te Glasgow, werd in 1776 advocaat, nam in 1777 dienst bij het leger en onderscheidde zich door zijn dapperheid in den Amerikaanschen Oorlog. In 1788 werd hij in Schotland tot vertegenwoordigend pair gekozen en bekleedde die betrekking gedurende 5 achtereenvolgende Parlementszittingen. In den oorlog tegen Frankrijk werd hij in 1790 tot luitenant-kolonel bevorderd, nam in 1793 deel aan den veldtocht in Vlaanderen, hielp Ostende ontzetten en zag zich in 1794 bevorderd tot generaal-majoor. Nadat hij den 8sten Januari 1795 aan de Franschen bij Buren een bloedigen slag geleverd had, benoemde *George III* hem in 1797 tot chef van het 2de regiment der lijfgarde, in 1801 tot luitenant-generaal en in 1803 tot opperbevelhebber in Ierland. In 1805 werd hij belast met een diplomatieke zending naar keizer *Alexander I* en in Juli 1807 zag hij zich aan het hoofd geplaatst der landings-

troepen bij de expeditie naar Kopenhagen, waarna hij tot pair en visconnt verheven werd. Daarenboven werd hem in 1808 de dank gebracht van de beide Hoizen van het Parlement. In 1812 werd hij tot generaal bevorderd, ging nogmaals als gezant naar Rusland, vergezelde keizer *Alexander* gedurende de veldtochten van 1813 en 1814 en nam deel aan de congressen van Chatillon en Weenen. Den 18den Juni 1814 ontving hij den titel van graaf en overleed den 16den Juni 1843, nadat hij zijn laatste levensjaren op zijn buitenverblijf Cartside bij Glasgow had doorgebracht.

Cathcart, Charles Murray, lord, eerst bekend onder den naam van lord *Greenock*, ondste zoon van den voorgaande, werd geboren den 21sten December 1783, woonde den slag bij Waterloo bij, werd vervolgens gouverneur van Edinburgh-Castle, in 1830 generaal-majoor en bekleedde in 1851 den post van luitenant-generaal en opperbevelhebber in Canada en na zijn terugkeer dien van commandant van het westelijk militair district in Engeland. Hij overleed in Juli 1859.

Cathcart, sir, *George*, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 12den Mei 1797, studeerde te Edinburgh, nam in 1810 dienst bij het leger, vergezelde zijn vader naar Rusland en woonde met hem de veldtochten bij tegen *Napoleon I*, tot aan de capitulatie van Parijs. Hierop hebben zijn hoogst belangrijke „Commentaries on the war in Russia and Germany in 1812 and 1813" betrekking (Londen, 1850). Hij begaf zich vervolgens met zijn vader naar het Congres te Weenen en nam later als adjudant van *Wellington* deel aan de veldslagen van Quatre-bras en Waterloo. In 1818 werd hij kapitein, vergezelde *Wellington* naar het Congres te Aken en in 1826 naar Pruisen, verkreeg in 1828 het commando over een regiment infanterie, waarmede hij achtereenvolgens naar Nieuw-Schotland, de Bermudaseilanden en Jamaïca vertrok, doch verliet in 1834 den actieven dienst. In 1837, bij den opstand in Canada, werd hij er benoemd tot commandant eener brigade cavalerie en kort daarna tot opperbevelhebber der troepen ten zuiden van de St. Laurensrivier. Hij dempte den opstand, keerde in 1844 naar Engeland terug, werd in 1847 aangesteld tot deputy-luitenant van den Tower, werd in 1851 generaal-majoor en zag zich in 1852 belast met het opperbevel tegen de Kaffers in Zoid-Afrika, waar hij weldra de rust herstelde. In den Krim-Oorlog verkreeg hij als luitenant-generaal het commando over een afdeeling van het leger van lord *Raglan* en sneuvelde bij Inkerman, den 5den November 1854. Zijn „Correspondence relative to his military operations in Kaffraria" is in 1856 in het licht verschenen.

Cathedra beteekent zetel, leerstoel of katheder en wordt vooral gebruikt voor den stoel van een bisschop. Zoo beteekent *cathedra Petri* pauselijke stoel.

Cathelineau, *Jacques*, de voornaamste aanvoerder der Vendeërs in den strijd tegen de Fransche republikeinen, werd geboren den 5den Januari 1759 te Pin-en-Mauge en was bij het uitbarsten der Revolutie een voerman. In het voorjaar van 1793 plaatste hij zich aan het hoofd van weder-spannige recruten in de Vendée en behaalde reeds aanstonds, den 10den Maart 1793, twee belangrijke overwinningen. Bij de verovering van het kasteel Jallais kwam hij in het bezit van kanonnen, en na het innemen der stad Chemillé verkreeg hij allerlei wapenen. Het gerucht dezer wapenfeiten verlevendigde overal den moed zijner partij en vervulde de republikeinen met schrik. Reeds den 15den Maart overmeesterde hij Chollet, dat door een bezetting van 500 man en sterke artillerie verdedigd werd. *Cathelineau* was bescheiden genoeg om te verklaren, dat hij geen voldoende bekwaamheid bezat om aanvoerder te wezen, en plaatste zich onder de bevelen van *Bonchamp* en *d'Elbée*, maar zag zich toch na de inneming van Saumur, den 12den Juni 1793, door het eenparig besluit van al de aanvoerders tot opperbevelhebber van het Katholieke en koninklijke leger benoemd. Nu bevond hij zich aan het hoofd van 80000 man; toch ondervond hij bij de belegering van Nantes geen voorspoed, want bij de laatste bestorming (29 Juni) werd hij gewond en vervolgens naar St. Florent gebracht, waar hij den 11den Juli 1793 overleed. Gedurende den oorlog sneuvelde bijna het geheele talrijke geslacht van *Cathelineau*, maar de overgebleven kinderen van den opperbevelhebber werden na de Restauratie met aanzienlijke pensioenen begiftigd. In 1902 werd bij Angers een standbeeld voor hem opgericht.

Cathrein, *Victor*, een R. Katholiek moraal-philosoof en staathuishoudkundige, werd den 8sten Mei 1845 in Brig (kanton Wallis) geboren, waar hij wijsbegeerte en letteren studeerde, welke studie hij te Munster, Maria Laach en Ditton-Hall in Engeland voortzette, nadat hij in 1863 tot de Jezuïetenorde was toegetreden. In den oorlog van 1870 was hij vrijwillig ziekenverpleger, werd in 1872 door de Jezuïetenwet gedwongen Duitschland te verlaten, begaf zich naar Blijenbeck in Limburg en ontving in 1877 de priesterwijding. Van 1879—1882 was hij werkzaam aan de redactie van „Stimmen aus Maria-Laach", en werd daarna professor in de moraalphilosofie aan het Ignatius-college te Valkenburg. Hij schreef: „Die englische Verfassung" (Freiburg i. Br., 1881), „Die Aufgaben der Staatsgewalt und ihre Grenzen" (1882), „Die Sittenlehre des Darwinismus. Eine Kritik der Ethik Herbert Spencers" (1885), „Moralphilosophie" (2 dln., 1890—1891), „Der Socialismus" (1890 en 1903), „Das Privateigentum und seine Gegner" (1892 en 1896), „Kirche und Volksschule mit besonderer Berücksichtigung Preusens" (1896), „Durch Atheismus zum Anarchismus" (1900), „Religion und Moral" (1900), „Recht, Naturrecht und positives Recht" (1901), „Die Frauenfrage" (1901), en „Glauben und Wissen" (1903).

Catilina, *Lucius Sergius*, de aanlegger der beruchte, naar hem genoemde samenzwering te Rome, was een telg van het patricische geslacht der Sergiërs en werd geboren omstreeks het jaar 108 voor Chr. Van zijn jeugd is niets bekend. Reeds gedurende den burgeroorlog tusschen *Marius* en *Sulla* kwamen de ongunstige trekken van zijn karakter aan den dag. In 82 voor Chr. sloot hij zich bij *Sulla* aan en bracht *M. Marius Gratidianus* om het leven, vermoordde met eigen hand *Q. Caecilius*, den echtgenoot zijner zuster, en liet door een bende woeste Galliërs onderscheiden personen

uit den weg ruimen. Voorts gaf hij zich over aan allerlei uitspattingen en werd zelfs beschuldigd van een ongeoorloofde verstandhouding met een Vestaalsche maagd, zoodat hij alleen door den invloed van aanzienlijke bloedverwanten aan een gestrenge straf ontsnapte; hij verleidde vele jongelingen tot buitensporigheden,om hen vervolgens tot machtelooze werktuigen van zijn wil te vernederen. Nadat hij als quaestor werkzaam was geweest, onderscheidde hij zich in den oorlog tegen de Macedoniërs, bekleedde in 68 het ambt van praetor en begaf zich als stadhouder naar Afrika, waar hij zich zulke verregaande afpersingen veroorloofde, dat hij vruchteloos in 65 zocht te dingen naar het consulaat. De aanklacht echter wist hij door het omkoopen van *J. Clodius*, den vertegenwoordiger der Afrikanen, te verijdelen. Om het hoogste gezag en alzoo de gelegenheid te verwerven, zichzelf en zijn vrienden van rijke provinciën te voorzien, vereenigde hij zich met *P. Autronius* en *P. Sulla*, een neef des dictators, die in 67 v. Chr. door omkooping het consulaat verkregen had, maar om die reden kort daarna tot aftreden gedwongen was geworden, en beraamde met hen een eerste samenzwering. De aanslag werd echter verijdeld en *Catilina* moest de uitvoering tot gunstiger tijd uitstellen. Hij bepaalde die in de maand Februari en plaatste de invloedrijkste senatoren op de lijst der ballingen; doch ook deze poging leed schipbreuk. Niettemin genoot *Catilina* bij voortduring de gunst des volks, onderhield een vriendschappelijke betrekking met *Crassus* en *Caesar* en werd zelfs door *Cicero* als rechtsgeleerde bijgestaan.

In het begin van Juni 65, scheen voor *Catilina* het geschikte tijdstip aangebroken, om het consulaat te verwerven. Het aantal zijner aanhangers was grooter dan ooit, de Staat was beroofd van den steun der soldaten, daar deze zich met *Pompejus* elders bevonden, en de oude krijgsknechten van *Sulla*, die in Etrurië gevestigd waren, waren niet afkeerig van een burgeroorlog. De heimelijke samenkomsten met *Catilina* en zijn vrienden en de aldaar genomen besluiten werden echter door een zekere *Fulvia* verraden, en *Cicero* tastte hem met die gegevens rechtstreeks aan in den Senaat en beschuldigde hem van de snoodste misdrijven, zoodat niet *Catilina*, maar *Cicero* tot eersten consul gekozen werd. Naast dezen koos men *C. Antonius*, een vriend van *Cicero*. Aan een beschuldiging wegens moord in de dagen van *Sulla* wist hij te ontkomen, en de samenzwering was door de verkiezing van *Cicero* wel geschokt, maar nog geenszins ontbonden. Van dien tijd af streefde *Catilina* naar zijn doel met gewelddadige middelen. Hij verzamelde wapens en krijgsbehoeften, deed troepen werven in Etrurië, vermeerderde het getal zijner aanhangers, zocht *Antonius* naar zijn zijde over te halen, deed door *Manlius* de krijgslieden van *Sulla* in een gunstige stemming brengen, onderhield gewapende mannen te Rome, maakte voorbereidselen, om de geheele stad in brand te steken en waarschuwde zijn aanhangers, om zich ieder oogenblik gereed te houden. *Cicero* verijdelde evenwel dien aanslag door gepaste maatregelen. Hij verzekerde zich van de medewerking van zijn ambtgenoot *C. Antonius* door aan dezen de rijke provincie Macedonië af te staan en deed een tienjarige ballingschap, als straf voor dezulken, die zich bij het dingen naar eerambten aan omkooping hadden schuldig gemaakt, tot wet verheffen. *Catilina* nam eindelijk het besluit, *Cicero* bij de eerstvolgende volksvergadering te vermoorden, doch laatstgenoemde, daarvan onderricht, stelde die vergadering uit en openbaarde de aanslagen van zijn belager in den Senaat. Daar gaf hij een uitvoerig verslag van de beraamde samenzweringen en vorderde *Catilina* op, zich van die aantijgingen te zuiveren. Het antwoord van *Catilina* getuigde van zijn vermetelheid: hij achtte het niet de moeite waard zich te verantwoorden, doch verklaarde, dat er twee lichamen waren in den Staat, het eene machteloos en met een zwak hoofd (*Cicero*) en het andere sterk, maar zonder hoofd (het volk), en voegde er bij, dat aan dit laatste geen hoofd zou ontbreken, zoolang hij slechts leefde. Na deze bedreiging werd door den Senaat de hoogste macht aan den consul opgedragen en een gewapende bezetting geplaatst, waar zulks noodig was. Toen weinig dagen later *L. Saenius* in den Senaat een brief uit Faesulae voorlas, vermeldende, dat de mede-saamgezworene *Manlius* de wapens opgenomen en een leger verzameld had, deed de Senaat eveneens soldaten werven en beloofde aanzienlijke belooningen aan hen, die iets omtrent de samenzwering konden mededeelen.

Catilina nam aanvankelijk den schijn aan, als ware hij onschuldig en bood aan, zich vrijwillig in den kerker te begeven, hetgeen van de hand werd gewezen. Hij hechtte er niet veel aan, dat *L. Paulus* hem wegens openbaar geweld aanklaagde en tegen hem inbracht, dat zijn benden des nachts een vruchteloozen aanval hadden gedaan op Praeneste, want hij behield de gunst des volks, en geloofwaardige schrijvers verzekeren, dat de Staat zich in die dagen in een gevaarlijken toestand bevond. Bij een nieuwe samenspanning besloot *Catilina* een algemeenen opstand in geheel Italië te verwekken en verdeelde aanstonds de rollen. Hij zou zich aan het hoofd plaatsen der troepen in Etrurië, en anderen moesten Rome aan de vier hoeken in brand steken en zijn aanzienlijkste tegenstanders vermoorden. Daarna zou hij zelf verschijnen en zich van de stad meester maken. Daar echter *Catilina* Rome niet kon verlaten, alvorens *Cicero* gedood was, deden 2 ridders het aanbod dien man den volgenden morgen om het leven te brengen. Het plan werd verraden en leed schipbreuk. Hierop riep *Cicero* den Senaat bijeen en deed er in tegenwoordigheid van *Catilina* zijn eerste beroemde redevoering tegen hem hooren. Deze zocht zich aanvankelijk met een deemoedige stem te verdedigen, maar toen zich een luid gemor verhief, verliet hij woedend de zaal en begaf zich naar zijn leger in Etrurië. De leiding zijner belangen te Rome droeg hij op aan *C. Cethegus* en *P. Lentulus*. Wel verhieven zich nu de vijanden van *Cicero* en beschuldigden hem van het feit, dat hij geweld had gebruikt tegen een achtenswaardig burger, maar spoedig verscheen de tijding, dat *Catilina* met *Manlius* zich voorbereidden voor den oorlog en zich met de teekenen der hoogste waardigheid hadden bekleed. De Senaat verklaarde daarop beiden voor vijanden des vaderlands, waarna *Antonius* tegen *Catilina* te velde trok en *Cicero* achterbleef, omvoor de veiligheid van Rome te waken.

Niettemin was het volk nog zeer aan *Catilina* verknocht en zelfs hadden vele aanzienlijke Ro-

meinen zich aan zijn zijde geschaard. Intusschen deed zich te Rome na het vertrek van *Catilina* gemis van eenheid onder de saamgezworenen gevoelen. De meesten van hen waren lieden, die hun vermogen hadden verkwist, zoodat zij op winstgevende staatsambten en nu op een volkomen omkeering van zaken hoopten. Zij zochten zelfs gezanten der Allobrogen voor hunne bedoelingen te winnen, doch deze deelden het gehoorde mede aan *Q. Fabius Sanga*, die over hen gesteld was, en zoo kwam dit alles aan *Cicero* ter oore. Laatstgenoemde wist nu door middel dier gezanten nadere bijzonderheden omtrent de samenzwering te weten te komen. Deze moesten zich brieven van *Catilina* zoeken te verschaffen, waarin hij zijn plannen blootlegde. Dit geschiedde, en toen zij nu uit Rome reisden, werden zij volgens afspraak opgepakt en van die brieven beroofd, welke *Cicero* overlegde aan den Senaat. Dit maakte een diepen indruk op het Romeinsche volk, en eerst nu gevoelde men, welk een dreigend gevaar was afgewend. Men besloot een dankfeest (supplicatio) aan de goden te wijden voor de ontdekking der samenzwering, en *Cicero* werd waardig verklaard, den naam „Vader des vaderlands" te dragen. Toch verkeerde de consul hij voortduring in een hachelijken toestand. De saamgezworenen zonden hunne handlangers onder het volk, om dit op te ruien en om de slaven en vrijgelatenen aan te sporen de gevangenen met geweld uit den kerker te halen. *Cicero* deed nu een beroep op den Senaat en legde aan dit lichaam de vraag voor, hoe men handelen zou met de saamgezworenen. De pas gekozen consul *Dec. Silanus* was de eerste die het woord nam, en hij sprak het doodvonnis over hen uit; zoo deden ook de oud-consuls, met uitzondering van *Julius Caesar*, die voor een altijd durende ballingschap stemde. Reeds scheen dit gevoelen hijval te vinden, toen *M. Cato* zich aan de zijde van *Silanus* voegde en diens uitspraak deed doorgaan. De gevangenen werden geworgd, en *Cicero* maakte met het eene woord „vixerunt" (zij hebben geleefd) die gebeurtenis aan het volk bekend. Inmiddels wachtte *Catilina* op de uitvoering van wat hij aan zijn medestanders te Rome had opgedragen. Van zijn bende, omstreeks 12000 man sterk, was slechts het vierde gedeelte van wapens voorzien, weshalve hij bij de nadering van *Antonius* naar het gebergte van Etrurië trok en het gevecht vermeed.

Toen er de tijding kwam van de gebeurtenissen te Rome, zag hij zich door een groot aantal der zijnen verlaten en spoedde zich naar Pistoria, om vandaar langs bergpaden naar Gallië te ontsnappen. Doch *Q. Metellus Celer* sneed hem den weg af, en hij kon den strijd niet langer ontwijken, daar ook *Antonius*, die hem gaarne had laten ontvluchten, door zijn quaestor genoodzaakt werd, hem aan te vallen. In Januari 62 werden de troepen handgemeen. *Catilina* spoorde de zijnen aan door een welsprekende rede, om moedig te volharden, en hij toonde door zijn beleid, dat hij een ervaren veldheer mocht genoemd worden. De zieke *Antonius* werd door zijn legaat *Petrejus* vervangen. Aan heide zijden streed men met moed; *Catilina* betoonde een dapperheid, die *Petrejus* niet van hem verwacht had, maar zijn gelederen werden weldra verbroken, waarna de saamenzweerder zich in het midden der vijanden stortte en in het gewoel der worsteling sneuvelde. *Antonius* zond zijn hoofd naar Rome, en ook de overige saamgezworenen werden gevangen genomen en gestraft.

Catinat, *Nicolas de*, maarschalk van Frankrijk, werd geboren te Parijs, den 1[sten] September 1637, studeerde in de rechten, trad daarna in het leger en onderscheidde zich in 1667 hij de belegering van Lille. Hij maakte de veldtochten van 1672—1676 mee, werd in 1681 tot veldmaarschalk bevorderd, in 1686 uitgezonden tegen de Waldenzen in het Z. van Frankrijk en woonde in 1689 als luitenant-generaal de belegering van Philippsburg bij. Den 18[den] Juni 1690 versloeg hij bij Staffarda den hertog van Savoye en veroverde het grootste deel van Piemont. In 1693 werd hij wegens zijn overwinning over de Piemonteezen en de Keizerlijken bij Marsaglia (4 October) tot maarschalk van Frankrijk benoemd en was bemiddelaar bij den vrede van Turijn (29 Augustus 1696). In het begin van den Spaanschen Successieoorlog werd hem in 1701 het opperbevel over het leger te Milaan opgedragen. Den 9[den] Juli 1701 werd hij door prins *Eugenius* bij Capri verslagen, verloor zijn commando, maar commandeerde het volgende jaar weer in den Elzas. Hij overleed den 25[sten] Februari 1712 op zijn goed St. Gratien bij St. Denis. Wegens zijn onbaatzuchtigheid en vrijmoedigheid was hij bij het volk en in het leger zeer bemind, maar niet aan het Hof.

Catingabosschen zijn de met savannah's wisselende bosschen in de ten Z. van den Amazonenstroom gelegen Campos van Brazilie, waar een 6-tot 8 maandelijksche regentijd geregeld afwisselt met een bijna regenloozen drogen tijd. Daardoor zijn de boomen in de catingabosschen loofwisselend, kleiner en staan verder uit elkander dan die in de altijd vochtige tropenbosschen, terwijl zij tevens armer zijn aan epiphyten. Allerlei boomsoorten komen er naast elkander voor, vooral talrijk zijn er echter Bombaceeën en van deze weer de *Eriodendron* en *Chorisia*, verder van de Leguminosen de geslachten *Erythrina*, *Accacia* en *Andira*.

Catlin, *George*, een Amerikaansch reiziger, schrijver en schilder, een grondig kenner van de Indianen, werd geboren te Wilkesbarre (Luzerne County in Pennsylvanië), den 26sten Juli 1796, studeerde in de rechten, was werkzaam als pleitbezorger en hepaalde zich vervolgens bij de schilderkunst. De komst van een gezantschap van Sioux-Indianen te Philadelphia gaf in 1832 aanleiding tot zijn reizen onder de Indiaansche stammen in Noord-Amerika (aan de Missouri, in Florida, Arkansas, enz.). Eerst in 1840 keerde hij uit deze streken terug. Op zijn tochten, die hij meestal in een kleine boot te water volbracht, verzamelde hij Indiaansche voorwerpen, bestudeerde de zeden, gewoonten en godsdienstige voorstellingen der Indianen en schilderde honderden portretten van Indianen, welke een groote ethnologische waarden hebben, daar vele door hem bezochte stammen uitgestorven of van leefwijs verandert zijn. In 1840 begaf hij zich naar Europa, waar hij te Londen en Parijs zijn verzameling ten toon stelde en zijn eerste werk:

„Letters and notes on the manners, customs and conditions of the North American Indians" (1841, 2 dln, met 300 staalgravures) ter perse legde. Daarna verscheen: „The North-American portfolio of hunting scenes and amusements of the Rocky Mountains and prairies of America" (1844, met 25 platen), „Catalogue of Indian collection" (1848) en „Notes of eight years travels and residence in Europa" (2 dln., 1848). In 1852 vatte hij het voornemen op, ook Zuid-Amerika te bezoeken. Hij begaf zich naar Venezuela, bevoer den Orinoco en de Amazonen-rivier, trok vervolgens over Lima naar het noorden, naar Alaska en Kamtsjatka, volbracht een groote reis over land door het westen van Noord-Amerika tot aan Yucatan en begaf zich in het najaar van 1855 naar Rio de Janeiro en Buenos Ayres, en vanhier, na eenige tochten in Patagonië, naar Panama en Maracaïbo. Deze reizen schetste hij in het werk: „Last rambles amongst Indians, Rocky Mountains and Andes" (Londen. 1867). Na dien tijd vertoefde hij in Europa doch keerde in 1871 terug naar de Vereenigde Staten. Daar stelde hij zijn verzameling van 500 portretten en landschappen ten toon en overleed te Jersey City, den 23sten December 1872.

Cato, *Marcus Porcius Censorius*, ook *de Wijze* (Sapiens) of *de Oudere* (Major) bijgenaamd, de telg van een nagenoeg onbekend geslacht werd geboren te Tusculum omstreeks het jaar 234 voor Chr. Hij bracht zijn jeugd door op het land, nam op 17-jarigen leeftijd dienst bij het leger, verkreeg de waardigheid van tribuun en woonde de verovering van Tarente (209) en de overwinning op *Hasdrubal* (207) bij. Van den vrijen wintertijd maakte hij gebruik, om zich tot rechtsgeleerde en redenaar te vormen, en hij vond te Rome bijval genoeg, om in 204 met *P. Scipio* als quaestor naar Sicilië gezonden te worden. In 199 werd hij aedilis en in het volgende jaar praetor, terwijl hij zich vervolgens als propraetor naar Sardinië begaf. Hier vond hij geen gelegenheid, dappere daden te verrichten, maar verwierf door zijn onbaatzuchtigheid en door zijn gestrengheid jegens de Romeinsche woekeraars de algemeene achting. Hoewel hij zich tevens vele vijanden maakte, werd hij met zijn vriend, *Lucius Valerius Flaccus*, tot consul gekozen (195). Zijn gestrenge beginselen verwekten veel tegenstand, vooral bij de vrouwen, tegen wier pronkzucht hij vruchteloos ijverde. In het volgende jaar viel hem het oproerige Spanje als wingewest ten deel; hij veroverde het in roemrijke gevechten en verhoogde de waarde des lands door een betere ontginning der mijnen, zoodat de Senaat hem een dankfeest bereidde. In 190 voerde hij bevel over het leger als legaat, onder den consul *Manlius Acilius Glabrio*, en wel tegen *Antiochus* van Syrië, en het gelukte hem den vijand, die zich te Thermopylae verschanst had, terug te werpen en tot den vrede te noodzaken. Nu kreeg hij van den consul, die hem voor het front van het geheele leger omarmde, den eervollen last, aan den Senaat en het volk de tijding des vredes te brengen, nadat hij zich van de trouw der meer zuid-waarts wonende Grieken verzekerd had.

Daarmede nam de krijgsmansloopbaan van *Cato* een einde, doch des te merkwaardiger plaats bekleedde hij van dien tijd af in den Senaat en op het Forum, vooral wegens zijn hevig ijveren tegen de toenemende weelde en het vreeselijk zedebederf. In 184 werd hij met *Flaccus* tot censor gekozen en verkreeg weldra door zijn moedigen strijd tegen alle ondeugden den bijnaam *Censorius*. Hij waagde het 7 senatoren af te zetten wegens hun ergerlijken levenswandel en verwijderde *L. Scipio Asiaticus* uit de ridderschap, op het vermoeden, dat hij zich aan verdnistering van gelden had schuldig gemaakt. Sieraden, kleederen, huisraad en zelfs jonge slaven werden geschat, en wanneer de waarde voor een persoon meer dan 15000 as bedroeg, met een 10-voudige belasting bezwaard. De gewoonte, om huizen, villa's en pleinen met schilderijen en standbeelden te versieren, beperkte hij door krachtige maatregelen. Hij lette slechts op het belang van den Staat en werd hierdoor wel eens onbillijk jegens de burgers; in het algemeen kende hij geen gematigdheid, zoodat bij sommigen wel eens het vermoeden oprees, dat hij meer de personen strafte dan het misdrijf. Hij meende, dat hij strijd moest voeren tegen den geest des tijds, en het valt niet te loochenen, dat hij dien miskende. Hij ijverde tegen de verkeerdheden van afzonderlijke personen, maar niet tegen die der geheele Republiek. Zijn vijanden waren oorzaak, dat de Senaat de door *Cato* verordende verpachting der tollen ophief en dat het volk hem wegens misbruik van zijn macht als censor tot een geldboete van 2 talenten veroordeelde. Hierdoor liet hij zich geenszins afschrikken; het gezag van den gestrengen censor in den Senaat werd allengs grooter, ook bij beraadslagingen over buitenlandsche aangelegenheden. Hij wist den Senaat van harde maatregelen tegen de afvallige Rhodiërs terug te houden en bezorgde aan 800 verbannen Achaeërs verlof, naar hun vaderland terug te keeren. De afkeer van *Cato* van al wat vreemd was, strekte zich ook uit tot de Grieksche beschaving: hij beschouwde *Socrates* als een babbelaar en *Isocrates* als een vervelend en pedant redenaar, en hij verlangde, dat een Atheensch gezantschap, hetwelk te Rome wijsgeerige voorlezingen hield, weggezonden zou worden. Vooral heeft hij zich vermaard gemaakt door zijn onophondelijk aandringen op de verwoesting van Carthago, de voormalige mededingster van Rome. Toen hij zich in 157 met eigen oogen van den vernieuwden bloei dier stad overtuigd had, eindigde hij iedere redevoering in den Senaat met de woorden: „Voorts houd ik het er voor, dat Carthago verwoest moet worden" (Ceterum censeo, Carthaginem esse delendam). Hij beleefde echter den val dier stad niet en overleed in den ouderdom van 85 jaar.

Zijn uitwendig voorkomen droeg den stempel van zijn inwendig leven: hij had een hooge gestalte, een gestrengen blik en een krachtige stem. Hij staalde zijn ijzeren lichaam door werkzaamheid en onthouding; hij hem ontwaarde men geen zweem van weelde of zingenot. Hij was een uitstekend echtgenoot en vader, kond en onverbiddelijk jegens de aanzienlijken, mild jegens het volk, onomkoopbaar en volkomen rechtvaardig. Ofschoon welwillend jegens zijn minderen, was hij een gestrenge meester voor zijn slaven, en

hij zorgde met nauwgezetheid voor zijn zaken, zoodat hij door landbouw en veeteelt een aanzienlijk vermogen verwierf. Hij bezat buitengewone geestkracht, een scherpzinnig verstand en een ruwe, maar wegslepende welsprekendheid, zoodat hij de Romeinsche *Demosthenes* werd genoemd. Ook als schrijver heeft *Cato* een groote rol gespeeld, vooral door zijn streven, een nationale proza-letterkunde te scheppen. Van zijn geschriften is wel is waar slechts één behouden gebleven, „De agricultura", een boek over den landbouw. Voor zijn zoon liet hij een werk achter, „Origines" genaamd, waarin de geschiedenis van Rome van de eerste tijden af tot op zijn dagen toe had geschetst, dat echter niet tot ons is gekomen; alleen fragmenten zijn behouden gebleven.

Cato, *M. Porcius*, naar zijn moeder *Licinianus* genaamd, de oudste zoon van den voorgaande, onderscheidde zich in den slag bij Pydna tegen *Perseus*, heeft als rechtsgeleerde de „Regula Catoniana" geschreven en overleed als praetor in 152 in den bloei zijner jaren.

Cato, *Marcus Porcius*, doorgaans *Uticencis* of *de Jongere* (Minor) genaamd, was een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren in 95 voor Chr. en ontving als wees zijn opleiding in het huis van zijn oom *Livius Drusus*. De gestrenge zeden van laatstgenoemde hadden grooten invloed op den geest van den knaap, die zich reeds vroeg onderscheidde door grooten ernst, zoodat men met recht vermoedde, dat hij tot een waardigen afstammeling van zijn overgrootvader, tot een verdediger van het recht zou opwassen. Door zijn onthouding en lichaamskracht, door zijn moed en heradenheid, door zijn onverschilligheid voor het oordeel der menigte en door zijn onverzettelijk vasthouden aan hetgeen hij goed en rechtvaardig oordeelde, onderscheidde hij zich niet weinig van de loszinnige en verdorven Romeinsche jengd van die dagen en werd een ijverig aanhanger van de wijsbegeerte der Stoïcijnen. In 72 trad hij in dienst en streed tegen *Spartacus*, werd een voorbeeldig soldaat en ging in 67 als krijgstribuun naar den propraetor *M. Rubrius* in Macedonië, maar kreeg weldra een tegenzin in het eentonig dienstwerk. Hij keerde naar Rome terug en verdeelde er zijn tijd tusschen de studie der wijsbegeerte en die der welsprekendheid. Als quaestor nam hij de taak op zich, om ingeslopen misbruiken uit den weg te ruimen en een betere rekenplichtigheid in te voeren. Ook strafte hij de aanhangers van *Sulla*. Na het neerleggen van zijn quaestorambt begaf hij zich ter uitbreiding zijner kennis wederom een jaar naar Azië (64), en gednrende den burgerkrijg, die nu te Rome ontbrandde, koos hij, hoewel een tegenstander van *Pompejus*, geen partij. Met *Metellus* werd hij tot trihuun gekozen; hij klaagde *Murena* aan, omdat deze hij het dingen naar de de waardigheid van consul stemmen had gekocht, en toen *Metellus* voorstelde, *Pompejus* met zijn leger ten spoedigste opteroepen naar Rome tot beveiliging, naar het heette, der ingezetenen, maar eigenlijk om dien veldheer het gezag in handen te spelen, rukte *Cato* zijn ambtgenoot de redevoering uit de hand, begon zelf onder een hagelbui van steenen te spreken en verijdelde door zijn onverschrokkenheid het plan van *Metellus*. Toen voorts *Pompejus* na de overwinning op *Mithridates* behaald, met roem beladen Rome binnen trok, vond hij in *Cato* een gevaarlijken tegenstander, zoodat hij zich van de gunst van dien man wilde verzekeren en voor zich zelf en zijn zoon twee nichten van *Cato* ten huwelijk vroeg. Zijn aanzoek werd door den gestrengen repuhlikein van de hand gewezen, die voorzeker niet vermoedde, dat hij daardoor het verbond der machtigen bespoedigde. Toen *Caesar* in 59 als consul aan het volk, aan de veteranen en aan *Pompejus* zocht te behagen door zijn akkerwet, poogde *Cato* zijn voornemen te verijdelen door onophoudelijk voort te spreken, totdat men hem eindelijk tot stilte dwong door hem met inhechtenisneming te bedreigen. Ook hij andere gelegenheden was hij niet tegen *Caesar* bestand, maar hij bleef intusschen een gevreesde tegenstander van alle eerzuchtigen, wier listen hij onverbloemd aan de kaak stelde, zoodat hij althans de uitvoering hunner plannen moeielijk maakte. Daarom zond men hem naar Cyprus, om koning *Ptolomaeus*, die in een trihuun de eer der Repuhliek gekrenkt had, aftezetten en van zijn bezittingen te berooven. Met tegenzin nam *Cato* dien last op zich en beroofde den ongelukkigen vorst van troon en gebied.

Intusschen werden de banden, waarmede het Driemanschap de vrijheid van Rome omstrikte, gedurig vaster aangehaald, en terwijl *Caesar* in Gallië roem behaalde, maakten *Pompejus* en *Crassus* zich meester van het consulschap. Nu achtte *Cato* het onvermijdelijk, met ambtsgezag optetreden tegen de vijanden der Repuhliek, maar hij dong te vergeefs naar het praetorschap, en toen de trihuun *C. Trebonius* voor de beide consuls Syrië en Spanje, troepen en een uitgebreide volmacht benevens iets dergelijks voor *Caesar* in Gallië eischte, poogde *Cato* wederom in de volksvergadering door aanhoudend te spreken de goedkeuring van dat ontwerp te verhinderen, doch werd met geweld verwijderd en leed de nederlaag.

Te vergeefs deed *Cato* zijn stem van het redenaarsgestoelte hooren en ijverde hij tegen de misdadige plannen van zijn tegenpartij, te vergeefs wendde hij zich tot *Pompejus* zelf en verzette zich tegen het toenemend gezag van *Caesar*, ja, hij wilde, dat deze aan de Germanen zou worden uitgeleverd, omdat hij hen door list overwonnen had. In 54 werd hij eindelijk tot praetor benoemd en nam gestrenge maatregelen tegen omkooping, en daar het bleek, dat de beide candidaten voor het consulaat zich openlijk aan dat misdrijf hadden schuldig gemaakt, begon het volgende jaar met een tusschenregeering. *Pompejus* echter, die dictator wilde wezen, stookte het vuur van den burgerkrijg aan, hetwelk hij alleen kon dempen. *Cato* had een afschrik van de dictatuur en zorgde, dat *Pompejus* dat jaar tot consul-alleen benoemd werd, terwijl hijzelf het volgende jaar op den tweeden consulszetel wilde plaats nemen, om de lagen van zijn vijand van nabij te kunnen gadeslaan. Doch daar hij de kiezers niet genoeg bewerkt had, moest hij voor de candidaten van *Caesar* en *Pompejus* onderdoen, en hij verscheen later niet weder onder de mededingers naar de hoogste waardigheid der Repuhliek.

In de volgende jaren van het groote drama

van den Burgeroorlog trad *Cato* eenigszins op den achtergrond; hij deelde in de uitzichten en verwachtingen der optimaten, maar onderscheidde zich van deze, doordien hij nooit zijn eigen belang, maar alleen de vrijheid van den Staat beoogde. Niettemin zag hij zich in de armen gedreven der partij, welke, niets dan wraak en ballingschap ademend, al hare hoop gesteld had op *Pompejus*. Met hartstochtelijken ijver nam hij deel aan hare beraadslagingen, die eindelijk oorzaak waren, dat *Caesar* tegen Rome optrok. Toen zorgde *Cato* voor zijn huisgezin en volgde met zijn zoons de consuls naar Campanië. Van dien dag af bleven zijn hoofd en kin ongeschoren, en hij droeg een diepen rouw over den rampspoed van zijn vaderland. Hij werd belast met de taak om Sicilië te verdedigen; doch daar hij zeer goed inzag, dat hij niet bestand zou wezen tegen de overmacht, vereenigde hij zich met *Pompejus*. Deze echter zond zijn voormaligen tegenstander naar Azië, waar hij hij de organisatie der land- en zeemacht behulpzaam zou wezen. Hij werd evenwel door *Metellus Scipio*, die op zijn afpersingen geen toezicht verlangde, aanstonds teruggezonden. Daar hij allen tot zachtheid en menschlievendheid vermaande, wilde men hem liever niet hooren, zoodat hij eindelijk naar Dyrrachium werd afgevaardigd, om voor de veiligheid der krijgskas te zorgen en een landing van *Caesar* te beletten. Na den slag bij Pharsalus begaf hij zich naar Corcyra en bereikte na het doorworstelen van vele moeielijkheden in 47 de provincie Africa, waar hij zich met den proconsul *Attius Varus*, met *Metellus Scipio* en *Juba* vereenigde, wier legermacht 10000 man bedroeg. Maar ook daar vreesde men voor de beginselen van *Cato*, en deze verlangde geen hoogen rang, wellicht omdat hij een afkeer had van den burgeroorlog misschien ook omdat hij zich weinig geschikt gevoelde, om een bevelhebberschap op zich te nemen. Toch gelukte het hem, de stad Utica tegen de wraakzucht van *Scipio* te beveiligen en tot een hecht bolwerk te maken der republikeinsche partij. Toen het bericht van den slag bij Thapsus, waardoor Afrika in *Caesar's* macht viel, te Utica aankwam, besloot *Cato*, deze stad tot het uiterste te verdedigen. Hierop verscheen het overschot der republikeinsche ruiterij voor de poorten en weifelde in haar besluit, of zij met *Cato* voor de beveiliging der stad zou zorgen. Toen zij echter tot voorwaarde stelde, dat de weerlooze bevolking gedood of verdreven zou worden, verzette zich het menschlievend gevoel van *Cato* tegen zulk een gruwelstuk, en de ruiters trokken naar elders. Met groote kalmte nam daarna *Cato* de noodige maatregelen en onderhield zich vervolgens in den kring zijner vrienden over wijsgeerige onderwerpen en vooral over de stelling der Stoïcijnen, dat alleen de deugdzame waarlijk vrij is. Hierna begaf hij zich in eenzaamheid en las den „Phaedrus" van *Plato*. Bij het aanbreken der morgenschemering vergewiste hij zich van de inscheping zijner vrienden, grendelde de deur en doorboorde zich met zijn zwaard. Er waren echter geen edele deelen gekwetst en hij het geraas, door zijn val veroorzaakt, snelden zijn huisgenooten toe en vonden hem bewusteloos, wentelend in zijn bloed. Zijn vrijgelaten slaaf *Butas* zorgde aanstonds voor een verband, doch toen *Cato* tot zich zelf kwam, stiet hij den geneesheer terug en rukte de wonde weder open, zoodat hij weldra stierf. Hij had den leeftijd van 49 jaren bereikt.

Cato is door zijn tijdgenooten zeer verschillend beoordeeld. *Cicero*, die op verre na niet altijd in zijn staatkundige gevoelens deelde, prijst hem niettemin als een man, die zich door de voortreffelijkste deugden onderscheidde en zoo oprecht was van gezindheid, dat degene, die door hem werd aangeklaagd, allicht bij voorbaat als schuldig werd beschouwd. Het is evenwel onloochenbaar, dat zijn gestrenge deugd wel eens in onbuigzaamheid en hardheid ontaardde. Zijn beginsel was: „alles voor en door den Staat", en om hieraan getrouw te blijven, achtte hij ieder middel geoorloofd. Met de grootste nauwgezetheid bestuurde hij de openbare goederen, die hem waren toevertrouwd, en voor de rechters sprak hij geheel en al volgens zijn overtuiging. Hij bekreunde zich niet om lof of blaam en evenmin om uitwendig vertoon. In den omgang met vreemdelingen betoonde hij zich trotsch op den naam van Romein, doch vorderde voor zich zelf geen eerbewijzen of rijkdommen. Zijn onbaatzuchtigheid was zonder voorbeeld, en zijn hartstochten wist hij te bedwingen, zoodat hij zelden in toorn ontbrandde en geen wraakzucht koesterde jegens zijn vijanden, die hij als burgers der Republiek verschoonde. Vooral gevoelde hij zich gelukkig in den kring van zijn gezin; hij was een uitmuntend vader voor zijn kinderen en een oprecht vriend voor zijn vrienden. Hij behoorde tot de aanhangers der Stoïcijnen, maar las ook de geschriften van andere wijsgeeren. Zijn redevoeringen waren bondig en doorweven van wijsgeerige beschouwingen. Intusschen bemerkte men bij hem een dergelijke halfheid als bij zijn grootvader; hij wilde zoowel de eischen der zedelijkheid, als die der wet bevredigen, doch de gebrekkige staatsregeling, welke hij als een ideaal beschouwde, bracht hem gedurig op den verkeerden weg. Daarom was hij niet bestand tegen den genialen *Caesar*, weinig geschikt tot aanvoerder eener partij en dikwijls een struikelblok voor de verzoening der verschillende partijen. Zijn zoon *Marcus Porcius* bevond zich bij zijn vader te Utica, ontving vergiffenis van *Caesar* en behield het vaderlijk vermogen. Na den dood van *Caesar* volgde hij *Brutus* naar Azië en sneuvelde bij Philippi.

Cato, *Dionisius* was een Romeinsch dichter uit het tijdperk der *Antonijnen*. Van hem bestaan „Disticha" of tweeregelige verzen van zedekundigen inhoud. Een der beste uitgaven is die van *Arntzenius* (Amsterdam, 1754 en 1759).

Catoniaansche regel of *Regula Catoniana*, zoo genoemd naar *Marcus Porcius Cato Licinianus*, is in de rechtspraak de stelling, dat een uiterste wilsbeschikking, die niet geldig geweest ware, zoo de erflater onmiddellijk daarna ware gestorven, ongeldig blijft, al valt ook de oorzaak van het ongeldig zijn later, zelfs nog bij leven van den erflater weg. In de moderne rechtspraak wordt deze regel niet meer toegepast.

Catoptica is dat gedeelte der natuurkunde, hetwelk handelt over de terugkaatsing der lichtstralen (Zie *Licht*).

Kopergravure door Michael Natalis naar P. Dubordieu.

Catorce, ook *Alamos de Catorze*, is de naam van een stad in den Mexicaanschen staat San Luis-Potosi, 2687 m. hoog in een woeste streek gelegen. Zij heeft ongeveer 18000 inwoners en beroemde, in 1773 ontdekte, zilvermijnen, die in het begin 4 millioen pesos per jaar opleverden. Ook ontgint men er nog andere metalen.

Catostomina. Afdeeling van de familie der *Karpervisschen* (*Cyprinidae*) met een uitgebreid aantal geslachten, in massa in de Amerikaansche rivieren voorkomende. Zie verder bij *Karpervisschen*.

Cats, *Van*, is de naam van een Nederlandsch adellijk geslacht. Daartoe behoorden:

Cats, Nicolaas, vrijheer van *Cats, Casthoek*, enz., was veldoverste van den Roomschen koning *Willem II* en vervulde een belangrijke rol tijdens de samenspanning der Kennemers tot verdediging van den Hollandschen adel. Deze kwamen in 1268 binnen Utrecht, doch werden er door *Sweder van Beusichem* in 1270 uit verjaagd, en toen de deelnemers er zich nogmaals zochten te nestelen, verscheen *Cats*, als voogd van *Floris V*, met 500 man voor de stad, bestormde haar, deed de twistende partijen de wapens nederleggen en verbande 1400 weerspannigen uit Utrecht. Men houdt hem voor den eersten heer van Schoonhoven en voor den stichter van Gouda; hij overleed vóór het jaar 1293.

Cats, Nicolaas, heer van *Cats, Catshoek*, enz., een zoon van den voorgaande, bevond zich in 1299 bij de belegering van Dordrecht te Alblasserdam en in het volgende jaar op het slot te Schoonhoven, toen *Jan van Renesse* met een vloot van Zeeuwen vóór die stad kwam, om *Jan II*, graaf van Henegouwen en Holland, van laatstgenoemd graafschap te berooven. *Cats* wilde hen binnenlaten, doch de burgers weerden hen af en belegerden hem zelf op zijn slot. Hij moest zich overgeven zonder iets anders te kunnen bedingen dan het leven, en werd met zijn zoon op het kasteel Nieuwburg bij Alkmaar gevangen gezet. In 1303 zag hij zich op vrije voeten gesteld, en toen in 1304 *Wijt van Dampierre*, zoon van den graaf van Vlaanderen, zich meester had gemaakt van een aantal Hollandsche steden, ondersteunde *Cats*, op zijn slot te Gouda gevestigd, de vreemdelingen tegen zijn vaderland. Kort daarna begaf hij zich naar zijn slot te Schoonhoven, maar werd ook toen weder door de ingezetenen gevangen genomen en naar Dordrecht gebracht, waar intusschen *Witte van Haamstede* met de Haarlemmers en Kennemers was aangekomen. Nu trok men naar Schoonhoven, om het slot te belegeren, hetwelk door *Hendrik van Cats*, ondsten zoon van *Nicolaas*, dapper verdedigd werd. Om hem tot de overgave te noodzaken, bond men zijn vader aan een werptuig nabij het slot, zoodat er na onderhandelingen een overeenkomst werd gesloten, volgens welke *Nicolaas* en zijn zoon 's graven gevangenen zouden blijven.

Cats, Jacob, ridder, heer van *Cats, Catshoek*, enz., was een gunsteling van *Philips van Bourgondië* en werd door dezen aangesteld tot dijkgraaf van Schouwen en baljuw van Zierikzee. *Maria van Bourgondië* benoemde hem tot slotvoogd van Gouda, en *Maximiliaan van Oostenrijk* sloeg hem in 1486 tot ridder. Hij schijnt zich in den Jonker-Fransenoorlog zeer te hebben onderscheiden, zoodat de vorst hem begiftigde met al de goederen in de stad Gouda, die aan ongehoorzame ingezetenen van Rotterdam toebehoorden.

Cats, Willem, heer *van Cats*, enz., in zijn tijd een der voornaamste edelen van Zeeland. Hij genoot het vertrouwen van *Willem*, prins *van Oranje*, en werd door dezen in 1576 naar Goes gezonden, ten einde deze stad over te halen, zich met den Prins te verzoenen. In 1578 werd hij gemachtigd in Goes en Zuid-Beveland goede orde te stellen op het stuk van den godsdienst. Vermoedelijk was hij tegenwoordig bij de onderneming van prins *Maurits* tot ontzet van Hulst (1594).

Cats, Joris van, jonkheer, heer *van Coulster*, een kleinzoon van den voorgaande, diende als zee-officier en onderscheidde zich in den oorlog tegen Spanje onder de bevelen van *Marten Harpertz. Tromp*. Als schout-bij-nacht was hij in 1639 bij den slag van Duins en droeg niet weinig bij tot de overwinning. In 1642 zeilde hij met 5 schepen uit de Maas, om aan *Tromp* bijstand te bieden, en in den aanvang van den oorlog tegen Engeland (1652) werd hij als vice-admiraal met 14 schepen naar de Middellandsche zee gezonden, om er den vijand op te zoeken. Ter reede van Liverpool vond hij den Engelschen vlootvoogd *Appleton* met 8 oorlogschepen en 4 koopvaarders. Daar hij toeliet, dat deze, in weerwil van zijn aanvankelijke bedreiging, aldaar losten, wekte hij de misnoegheid der Algemeene Staten, die hem door *Jan van Galen* vervingen.

Cats, *Jacob* (zie de plaat), een zeer populair Nederlandsch dichter en tevens staatsman, werd geboren uit een deftige burgerfamilie te Brouwershaven, den 10den November 1577, en verloor reeds op tweejarigen leeftijd zijn moeder. Toen zijn vader hertrouwde, kwam hij bij de zuster zijner moeder in huis, ontving onderwijs te Zierikzee van den rector *Diederik Kemp*, die zijn dichterlijke talenten deed ontwaken, studeerde te Leiden in de rechtsgeleerdheid en begaf zich toen naar Orleans, waar hij den doctorstitel verwierf. Daarna bezocht hij Parijs en oefende zich vervolgens te 's Gravenhage onder den procureur *Cornelis van der Poll* in de rechtspraktijk, waarna hij zich als advocaat te Brouwershaven vestigde. Om genezing te zoeken voor een derdendaagsche koorts, begaf hij zich naar Engeland, raadpleegde er den beroemden arts *William Butler*, vermeerderde er zijn kennis aan de hoogescholen te Oxford en Cambridge, doch keerde met de koorts naar het vaderland terug. Hier was hij weldra hersteld, won eenige belangrijke processen en vestigde zich op raad van zijn vriend *Apollonius Schotte* te Middelburg, alwaar hij met *Elisabeth van Vaelkenburg*, een Amsterdamsche jonkvrouw, in het huwelijk trad, den 29sten Mei 1605.

Gedurende het Twaalfjarig Bestand deed hij met zijn broeder onderscheiden polders droogmaken, die hem groote voordeelen opleverden, maar waarbij hij zijn deelgenoot *Constantin Huyghens* schandelijk bedroog, zoodat hij de genoegens des levens naar wensch genieten kon; doch na het eindigen van dat Bestand werden sommige van

en kwam in 1797 bij den Vrede van Campo-Fermio aan Oostenrijk, dat de stad in 1805 aan *Napoleon I* moest afstaan, maar in 1814 terug kreeg. Bij het eproer in Dalmatië in 1869, alsmede in 1881 en 1882 was Cattaro het steunpunt der Oostenrijkers. Zij werd in 1563 en 1667 door aardbevingen bijna geheel verwoest, waarbij telkens de helft der inwoners onder de puinhoopen werd bedolven.

Cattenburgh, *Adriaan van*, geboren te Rotterdam, den 2den November 1664, ontving zijn eerste opleiding aan de scholen van zijn geboortestad en vertrok vervolgens naar Amsterdam, om zich onder den Remonstrantschen hoogleeraar *Filip van Limborch* in de godgeleerdheid te oefenen. In 1686 werd hij proponent, daarna predikant te Rotterdam en 1712 hoogleeraar aan het Seminarium der Remonstranten te Amsterdam. In 1737 nam hij zijn ontslag en overleed te Utrecht, den 5den Maart 1743. Hij was een geleerd man, die onderscheiden geschriften heeft uitgegeven, zooals: „Christelijke heilwensch aan de Remonstrantsche gemeente te Retterdam" (1712), „Specilegium Theologiae Christianae Philippi à Limborgh" (1726), „Verhandeling ever den eed" (1729), een vervolg ep de „Historie van het leven des Heeren H. de Groot, door Caspar Brandt" (1727), „Bibliotheca scriptorum Remonstrantium etc." (1728), „Syntagma sapientiae Mosaicae etc." (1737) en een berijming der 2 Boeken van *Samuël*.

Cattenburgh, *Lodewijk Constantijn Rabo Copes van*, geboren te 's Hertogenbosch, den 3den September 1771, studeerde en promoveerde in de rechten en werd in 1794 inspecteur der indirecte belastingen in het arrondissement Rotterdam. Ook na de omwenteling van 1795 behield hij die betrekking, ontwierp in 1801 de wet ep de grondbelasting en maakte voorts met *Voet* en *de Bordes* onder toezicht van den minister *Gogel* de wetten gereed voor een nieuw stelsel van belastingen voor al de departementen der Bataafsche Repnbliek, dat den 1sten Januari 1806 in werking kwam. *Cattenburgh* werd naar Gelderland gezonden, em het aldaar in te voeren. Vervolgens werd hij tot inspecteur-generaal der indirecte belastingen over het geheele koninkrijk benoemd, en werkte bij voortduring onder de ministers *Gogel* en *Appelius* aan de volmaking van het nieuwe stelsel, hetwelk in stand werd gehouden tot aan de inlijving van het koninkrijk Holland in het Fransche keizerrijk. Toen werd het door dat der Vereenigde rechten (droits réunis) vervangen; doch *Cattenburgh* beproefde niet te vergeefs bij den hertog van *Gaëta*, minister van Financiën, om de toepassing daarvan te verzachten. Hij werd vervolgens benoemd tot directeur der directe belastingen in het departement der Zuiderzee.

In November 1813 werd *Cattenburgh* door *Elias Canneman*, die aan het hoofd der Financiën was geplaatst, naar 's Gravenhage geroepen, om het stelsel der indirecte belastingen weder in orde te brengen, en toen het den 1sten Jannari 1814 was ingevoerd, trad hij wederom op als inspecteur. Daarna werd hij raad van Financiën, en begaf zich in 1815 naar Brussel, waar hij ender den directeur-generaal der indirecte belastingen *Appelius* ontwerpen van wet ten behoeve van het belastingstelsel in gereedheid bracht. Vervolgens werd hij staatsraad in buitengewonen dienst, in 1821 een der administrateurs bij de algemeene directie der ontvangsten en vervolgens met het beheer der directe belastingen bekleed. In 1824 verzocht hij zijn ontslag en werd benoemd tot burgemeester van 's Gravenhage. Den 13den December 1842 werd hij op het stadhuis door een beroerte overvallen en everleed 5 dagen daarna. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van het Provinciaal bestuur van Zuid-Helland en lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Cattleya *Lindl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Standelkruiden* (Orchideae). Het emvat prachtige gewassen, die op boomen en rotsen groeien. De fraaiste soorten zijn: *C. bicolor Lindl.* met lichtbruine bloemen met een roode lip — *C. crispa Lindl.* met zeer groote, witte, golfvormig gekroesde bloemen met een zwarte en purperroode lip, — *C. Forbesii Lindl.* met groote, hangende, geelachtige, van buiten witte bloemen met een roodgeteekende lip, — en *C. Mossiae Hook* met groote en zeer welriekende bloemen.

Catualda of *Catwald*, een aanzienlijk jongeling van den stam der Goten, werd door *Marbod*, den kening der Marcemannen, uit zijn vaderland verdreven, doch keerde in het jaar 19 na Chr. terug en maakte zich door omkooping en list van den vorstelijken zetel van *Marbod* en van diens rijkdommen meester. Deze nam de wijk naar de Romeinen, doch ook *Catualda* werd kort daarna door de Hermunduren ender *Vibilius* verjaagd, zoodat hij eveneens een schuilplaats zocht bij het overheerschend velk, waar keizer *Tiberius* hem Forum Julianum in Gallia Narbonensis tot verblijfplaats aanwees.

belangstellend echtgenoot en vader. Was zijn loopbaan als staatsman ook niet glansrijk, toch zagen zijn tijdgenooten in hem een groot man, daar hij een oogendienaar van den stadhonder en de Staten en een hewonderaar der Calvinistische kemphanen was. Zoo richtte hij in 1631 een allerlaaghartigsten aanval tegen *Vondel*. Zijn verzen nemen geen hooge vlncht, maar zijn rijk aan geestige en schrandere opmerkingen, die niet slechts van het vernuft des dichters, maar ook van zijn groote belezenheid en geleerdheid — hij kende grondig de onde en vele nienwe talen — getuigen. Evenwel zijn zij verschrikkelijk taai en langdradig, terwijl de onbeduidendste voorvallen aanleiding werden, om er gedichten over te schrijven. De opwellingen van smakelooze sensualiteit hinderden zijn tijdgenooten evenmin, als de voor ons aanstootelijke wijze, waarop hij sexneele onderwerpen behandelt. Zijn geschriften werden gelezen, herlezen, in allerlei formaat hij herhaling nitgegeven en tevens in andere talen overgebracht. Gedurende zijn leven verschenen: „Emblemata of Sinnebeelden met den Maeghdeplicht" (1618, 1622), „Selfstrijt" (1620, 1621, 1628, 1634), „Tooneel der mannelyke Achtbaerheyd",(1622, 1623) „Houwelyck"(1625, 1642), „Proteus of Sinnebeelden, verandert in Minnebeelden en Galatae"(1627), „Spiegel van den ouden en nienwen Tijt"(1632, 1635), „Trouringh"(1624, 1643), „Onderdom en huitenleven", „Gedachten op Slaeplooze nachten", „Hofgedachten"(1654). enz. Zijn „Twee-en-tachtigjarig leven" verscheen eerst in 1734, en zijn gezamenlijke werken zijn nitgegeven te Dordrecht in 1659 en te Amsterdam in 1661 en 1665. alsmede door *Feith* (1790—1799, 19 dln.), door *P. G. Witsen Geysbeek* (1828) en het laatst door *J. van Vloten* te Zwolle (1856—1862 met 400 platen). Voorts schreef *Cats* Fransche en Latijnsche gedichten, alsmede een „Bie-boeck", waarin de behandeling van deze nijvere diertjes geschetst wordt. Geen Nederlandsch dichter heeft ooit znlk een groote populariteit verworven als *Cats;* hij onze vaderen hadden zijn gedichten hunne plaats naast den Bijbel, en ook thans nog worden zij op het platte land, vooral in Vlaanderen, veel gelezen. Zelfs werden nog in de 2[de] helft der vorige eeuw door Nederlandsche dichters gedichten in den trant van *Cats*, zoogenaamde „Catsiaantjes" vervaardigd, die wanneer ze redelijk uitvielen, niet ongunstig werden ontvangen. Een nitvoerige hiografie gaf o. a. *J. T. Oosterman*, „Jacob Cats als volksdichter" (1877), verder *J. G. Frederiks*, „Jacob Cats en zijne omgeving" (in Oud-Holland, dl. VII, 1889).

Catskill, de hoofdstad van het graafschap Green in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, ligt aan den mond der Catskillcreek en aan de Hudsonsbaai en telt (1900) 5484 inwoners. Niet ver van daar verheffen zich de *Catskill-mountains*, een groep van het Alleghany-gebergte, die in den Slide Monntain en in den Hnnters Mountain hoogten van 1282 m. en 1231 m. bereiken en wegens hun hoschrijke hellingen veel door de hewoners van New-York, Philadelphia, enz. hezocht worden.

Cattaneo, *Danese*, een beeldhouwer, houwmeester en dichter nit Carrara en een leerling van *Sansovino*, was een van de beste meesters nit de 16de eeuw en overleed in 1573. Tot zijn kunstwerken behooren het mausoleum van *Fregoso* in de kerk van Santa Anastasia te Verona en het monnment van den doge *Loredano* in de Cappella Maggiore van St. Jan en St. Panlus te Venetië. Hij schreef „L'amore di Marisa", een gedicht in 24 zangen.

Cattaneo, *Carlo*, een Italiaansch schrijver en staatsman, geboren in het land van Milaan in 1801, bezocht het aartshisschoppelijk seminarium te Milaan, studeerde er eerst in de rechten en was tevens leeraar in de Italiaansche letterkunde aan een gymnasium. In 1837 stichtte hij het maandblad „Il Politecnico", leverde opstellen in tijdschriften en schreef: „Varietà chimiche per non chimici" en „Notizie natnrali della Lombardia" (1844). In 1848 vervnlde hij een hoofdrol bij de verdediging der stad tegen de Oostenrijkers, maar verzette zich, als federalist, tegen de vereeniging van Lombardije met Piemont. Na de overgave van Milaan nam hij de wijk naar Lugano, was er als leeraar werkzaam, schreef een „Storia della revolutione del 1848" en redigeerde het „Archivo triennale della code d'Italia dall'avvenimento di Pio IX al abbandono di Venezia"(1850—1856, 3 dln.). Hij werd tot driemaal toe gekozen tot lid van het Italiaansche Parlement, maar nam wegens weigering van den eed geen zitting, en overleed te Castagnola bij Lugano, den 5[den] Februari 1869. Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Ugo Foscolo e l'Italia" (1861), „Della pena di morte (1860), „Alcuni scritti" (1860), en „Studi, versi, commenti" (1859). Een uitgave van zijn „Opere edite ed inedite" (Florence, 1881—1892, 7 dln.), „Scritti politici ed epistolario" (Florence, 1892—1901, 3 dln.) en „Scritti storici, letterari, linguistici, economici" (Milaan, 1898).

Cattaro is een Oostenrijksche vesting en de hoofdstad van het evenzoo genoemde arrondissement in het landschap Dalmatië. Zij is schilderachtig gelegen aan den voet van den berg Lovcen (1759 m.), niet ver van de grenzen van Montenegro en op den achtergrond van de „Bocca di Cattaro" aan de Adriatische Zee, een nitgestrekte haai, welke in drie deelen is verdeeld. Belangrijke vestingwerken omringen de stad naar de zijde der golf, en achter haar verrijst het fort San Giovanni, dat door muren met de stad verbonden is. Als gemeente telt het (1900) 5693 inwoners, die zich met zeevaart, visscherij en koophandel bezig honden, waartoe de nitmuntende haven der stad een geschikte gelegenheid aanhiedt. Men heeft er een hisschoppelijke hoofdkerk met twee torens, een koepelkerk in Byzantijnschen stijl, een Franciscaner klooster, een schonwhurg, een gymnasium, een zeevaartschool, twee volksscholen en een armenhuis. Zij is de zetel van een R. Katholieken en van een Griekschen hisschop. De vesting Castelnuovo beveiligt er de haven, en een groote weg loopt er van Cattaro naar Cettinje. In haren omtrek heeft men wijn- en olijfgaarden.

Cattaro hestond waarschijnlijk reeds vóór de verovering van die streek door de Romeinen in 116 voor Chr., toen het een Romeinsche kolonie werd. Na den ondergang van het W. Romeinsche rijk kwam het onder Byzantium. Van de 13de eeuw af tot 1368 toe stond het onder bescherming van den koning van Servië, daarna onder dien van Hongarije. Door de naburige heeren verdrukt, onderwierp het zich in 1420 vrijwillig aan Venetie

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST.

